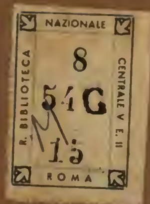
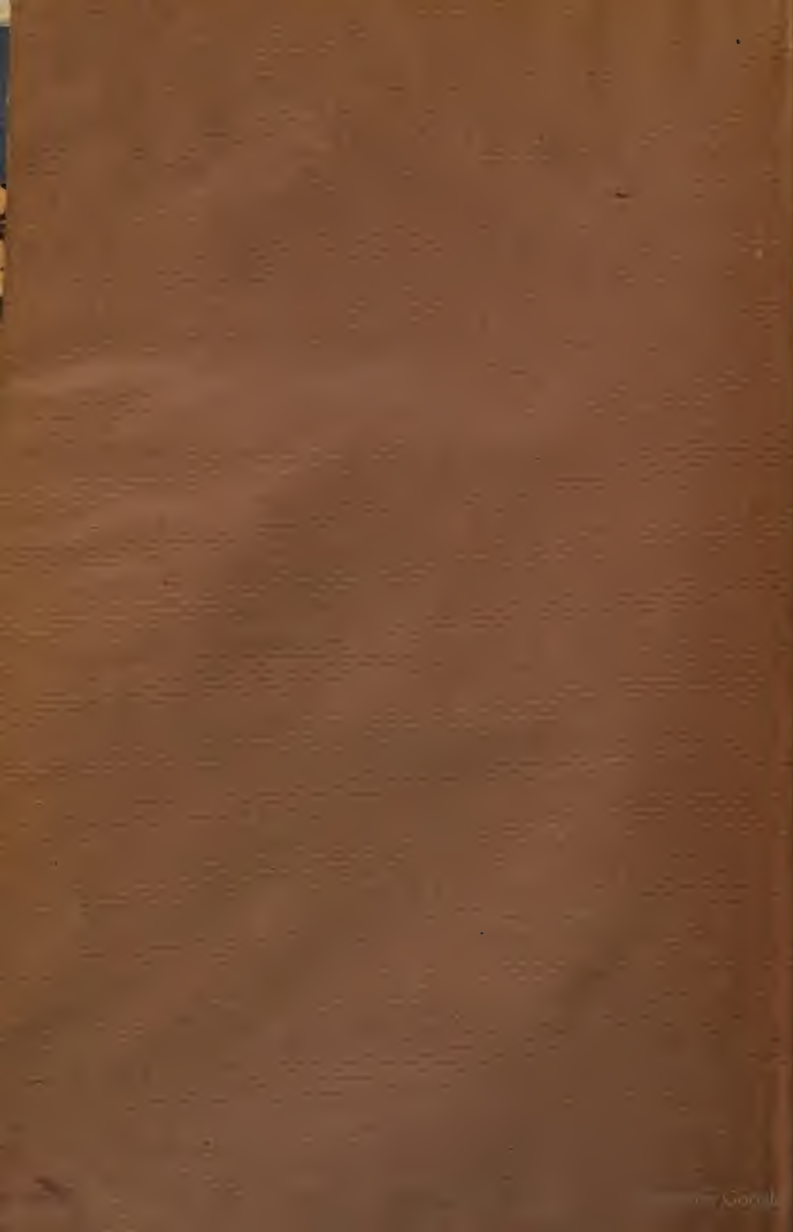
FR. ADAMI SASBOUT DELPHIJ ... OPERA OMNIA, NUNC ITERUM...

Adam Sasbout

NAZIONALE
8
54G
15
ROMA
R. BIBLIOTECA
CENTRALE V. E. II

FR. ADAMI SASBOVT DELPHII THEOLOGI DOCTISSIMI, ET DIVINARVM SCRIPTVRARVM APVD LOVANIENSES, DVM VIVERET, PROFESSORIS,

OPERA OMNIA,

NVNC ITERVM EXCVSA, ET DILIGENTER EMENDATA, NON NIHIL ETIAM AVCTA.

CVM INDICE NOVO, VERBORVM ET RErum memorabilium locupletißimo.

Catalogum operum singulatim enumeratorum vide statim post Indicem.

COLONIAE AGRIPPINAE,
APVD VIDVAM IOANNIS BIRCKMANNI.
ANNO SALVTIS M. D. LXXV.

Cum Gratia & Priuilegio Cæsa. Maiestatis.

REVERENDISSIMO IN CHRISTO PATRI, AC PRINCIPI ILLVSTRISSIMO, D. SALENTINO, COMITI AB ISENBVRG, DEI GRATIA SANCTAE COLONIENSIS

Ecclesiæ Electo Archiepiscopo, sacri Romani Imperij Principi Electori, Legatoque nato, & per Italiam Archicancellario, VVestphaliæ & Angariæ Duci, &c. D. suo clementissimo.

S. P. D.

ELEBRIS ac illustris fama volat, Reuerendissime ac Illustrissime princeps, de celsitudine animi tui, rara in te residente virtute, pietate, fide, & continentia, de maiorum tuorum, auorum, atauorum, generosa & eximia nobilitate, de diuitiarum ac opum inexhausta opulentia, de heroica corporis tui forma, quo DEVS animi inuicti robur, ac virtutem circumuestiuit. Hæc magna atque præclara DEI dona sunt, præsertim in Principe, vt cum cæteros dignitate, & auctoritate vincat, animi ac corporis dotibus eosdē pręcellat ac superet. Ob eius generis dona, viri fortes, Reuerendissime Præsul, à scriptoribus commendātur: at his maiora de T. C. circumferuntur. Animi enim tui celsitudinem, maiorū eximiā nobilitatem, vincit modestia, ac Principe viro digna lenitas & mansuetudo: Corporis tui heroicam formam, diuitiarum ac thesaurorum amplitudinem, superat eruditio & doctrina, ac amor, quo studium, omnesq; rei literariæ studiosos amplecteris. Magnam de T. C. spem concipiunt docti, admirantes tuas illustres atque magnificas virtutes, quibus effecisti, vt quanto quis doctior atque amantior virtutum sit, eo magis in tuam beneuolentiam se insinuare cupiat. Verùm dum Principes rerum regendarum varietate occupatos intēpestiuè, aut sine graui causa interpellare, hominis aut dementis, aut impudentis sit, existimaui T. C. non temerè esse occurrendum. Grauis enim causa est, quæ me eo perpulit. Fra. Adami Sasbout Delphij scripta hinc inde collecta, ea forma, ac venustate nunquā antea promulgata, sumptibus ac expensis Ioannis Birckmanni, viri de studijs optimè meriti, ac in bonis scriptoribus conquirendis studiosissimi, in lucem emisimus. Hunc Catholicum scriptorem (cuius laudes persequi superfluum iudico, cùm nulla in eo ipso periodus sit, quæ non singularem sapientiam redoleat) T. C. dedicamus, quo ab huius tempestatis iniuria, qua diris ac horrendis modis interturbatur fidei integritas, cana ac veneranda religio sæuissimis procellis contenditur, tutus esse possit. Quo

enim vrbes magis munitæ ac potentiores fuerint, eò plus proditores ac hostes formidare debent. Sic cùm noster hic scriptor solus vana ac dolosa pseudoapostolorum figmenta protelare possit, haud dubiè multis calumnijs, ac hæreticorũ blasphemijs subiectus erit. Huius patrocinium si T. C. susceperit, profectò omnibus Catholicis, qui hunc scriptorem auidè atque summis precibus exoptârunt, rem gratissimam faciet. Quod & ego, quò meus labor ijs gratior sit, quem Catholicæ Ecclesiæ destino, summis precibus à T. C. obtinere contendo, recipiens me perpetuò tuis obsequijs fore deuotum. Vale, felicissime Princeps, Colonia, ex officina nostra Typographica. vj. Calend. Aprilis.

Cel. T.

Deditissimus
cliens

Theodorus Gramineus
Typographus.

INDEX RERVM AC VERBORVM NON QVIDEM OMNIVM, SED MAXIME INSIGNIVM IN SEQVENTES DOCTISSIMAS F. ADAMI SASBOVT, DELPHII, THEOLOGI GRAVISSIMI EXPOSItiones & conciones, in piorum & SS. Theologiæ studiosorum gratiam summa cum diligentia, & accurata industria congestus.

Memineris, optime lector, characterum istorum duorum, A. & B. numero, seu numeris in hoc Indice passim adiectorum, hunc esse vsum, vt (cùm singulæ paginæ in duas diremptæ sint columnas) character A. priorem, B. posteriorem paginæ partem indicet.

A.

B.

C.

Cicero

curam

D.

E.

F.

G.

I.

Ismaelitæ

K.

L.

M.

N.

O.

††† 2 persa-

Porta

Q.

R.

S.

T.

V.

Z.

FINIS INDICIS.

INDEX HOMILIARVM.

CATA-

CATALOGVS OPERVM F. ADAMI SASBOVT, IN HOC VOLVMINE CONTENTORVM.

In Esaiam prophetam commentaria.

In omnes D. Pauli, & quorundam aliorum Apostolorum epistolas explicatio.

Opus Homiliarum.

Oratio quodlibetica, demonstrans veram Christi Ecclesiam.

Oratio funebris, in obitum Præsidis Collegij Pontificij, in Academia Louaniensi.

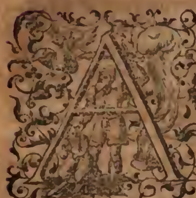
Homeri Iliados A. Rhapsod. translatio.

IN ESAIAM PROPHETAM COMMENTARIA F. ADAMI SASBOVT DELPHII.

DE SCRIPTVRARVM SENSIBVS.

NTEQVAM Esaiæ expositionem aggrediamur, quædam de Scripturarũ sensibus breuiter præmittenda sunt. Est itaq; sacrarũ scripturarum duplex sensus: literalis videlicet, & mysticus. Sensus autem literalis est, quẽ author scripturæ, id est, Spiritus sanctus primò per voces significare voluit, & nihil refert, siue propriè sumãtur voces, siue impropriè. Mysticus verò est, quẽ ex rebus corporaliter gestis, aut gerẽdis significare voluit. Ex his duabus descriptionibus tria discimus: primum est, sensum literalem esse fundamentũ ac basim sensus mystici: Secundum est, quando de rebus diuinis seu cælestibus sermo est, tantùm vnicum esse scripturæ sensum, eumq; literalem, plerumq; per tropos, metaphoras, ænigmata significatum: Tertium est, geminum istum sensum non à patribus nouæ legis, aut ab homine aliquo ad fidei & morum instructionem confictum aut inuentum, sed à Spiritu sancto in sacris literis indicatum esse. Istud certo certius est, atq; aliter opinari, hęresis est, quod licet multis scripturarũ testimonijs probari potest, vnum tantùm, idq; apertissimum adducemus. Scriptum est Exod. 12. Os non confringetis ex eo. quæ verba cùm nemo dubitet, quin secundum literam de agno paschali veteris testamenti intelligantur, Ioannes tamen Euangelista ad Christum refert. Ait enim ca. 19. sui Euangelij hoc modo: Ad Iesum autem cũ venissent, vt viderunt eum iam mortuum, non fregerunt crura eius, sed vnus militum lancea latus eius aperuit, & continuò exiuit sanguis & aqua: facta sunt autẽ hęc, vt scriptura impleretur: Os non comminuetis ex eo.

Duplex scriptura sensus. *Quid sensus literalis.* *Quid mysticus.* *Exod. 12.* *Ioan. 19. g*

Scriptura itaq; sacra præter literalẽ sensum habet alium, quem Paulus 1. ad Corinth. 10. typicum appellat, & ad Galatas, 4. allegoricum, dum ea, quæ scriptura narrat de Abrahã, quòd duos habuerit filios, dicit esse per allegoriam dicta, vsu vocabuli è media arte petito. Verùm aduertendum in primis duplicem esse allegoriã: vocum videlicet & rerũ. Sic enim distinguit August. de Trin. lib. 15. ca. 9. Vocum autem allegoria nihil aliud est, quã perpetua metaphora, vt exempli gratia, scriptũ est Esa. 11. Habitabit lupus cum agno, & pardus cum hœ-

1. Cor. 10. A *Gal. 4.* *Duplex allegoria.* *Allegoria vocum.*

A do

do accubabit, vitulus, & leo, & ouis simul morabuntur, & cæ. Hoc loco est allegoria vocũ: neq; enim lupum intelligit proprij nominis, qualem vulgus, nec agnum, nec pardum, sed singulas voces metaphoricè vsurpauit. Nomine enim lupi, pardi, leonis, & vrsi, barbaras & efferas nationes intelligit, quæ deposita sæuitia & immanitate sanctißimis conspirabunt studijs in vnitatẽ fidei cum simplici & humili populo Christiano: & hic est literalis sẽsus, & quia de rebus mysticis seu diuinis sermo est, nõ oportet alium sensum inquirere. Hæc allegoria, scripturæ cum Poetis & Oratoribus communis est, neq; de hac in præsentiarũ sermo est, hoc tamen notandum obiter, quòd scriptores Ecclesiastici sensum literalẽ sub tropis & metaphoris propositum, nonnunquam allegoricum vocãt.

Allegoria rerum. Rerũ verò allegoria sacræ scripturæ propria & peculiaris est, quando res corporaliter gestæ, aut gerendæ, notæ sunt, & figuræ aliarum rerum, vtpote Christi, & eius regni.

Verum quia duplex est Christi regnum, alterum in terra adhuc militãs, alterum in cælo triumphãs: hinc est, quòd Hieron. allegoriam bifariam diuisit, scilicet in tropologiam & theoriam: Tropologiam vocans, quando à litera transimus ad Christum, & regnum eius in terris constitutum. Theoriam verò, cũ ex litera consurgimus ad Christum, & regnum eius in cælis triumphans. Hanc diuisionem tradit Hieron. in epist. ad Hedibiam, quæst. vlt. cuius verba sunt: Descriptio & regula scripturarum triplex est in corde nostro: Prima, vt intelligamus eas iuxta historiam: Secunda iuxta tropologiam: Tertia iuxta intelligentiã spiritualem. In historia, eorum, quæ scripta sunt, ordo seruatur. In tropologia, de litera ad maiora consurgimus, & quicquid in priori populo carnaliter factum est, iuxta moralem interpretamur locum, & ad animę nostræ emolumenta conuertimus. In spirituali theoria ad sublimiora transimus, terrena dimittimus, de futurorũ beatitudine & cælestibus disputamus, vt præsentis vitæ meditatio vmbra sit beatitudinis futuræ. Hactenus Hieron. Verum aduertendũ, neque ipsius Hiero. sæculo, neque apud veteres ipsum præcedentes, distinctionem hanc tritã fuisse. Siquidem Augustinus Hieron. contemporaneus historiam tãtùm agnoscit, & allegoriam, in lib. ad Honor. Non enim ibi docet August. quadruplicem esse scripturæ sensum, quod prima fronte videtur, sed scripturã quadrifariam tractari tradit: videlicet secundum historiam, cùm docetur, quid factũ sit, aut non factum: secundum ęthiologiam, cùm ostenditur, qua de causa sit factum: secũdum anagogiam, cùm ostenditur scripturam veteris testamenti non aduersari scripturæ noui testamenti: secundũ allegoriam, cùm ex literali sensu intelligitur sensus mysticus. In eo autẽ quod ostẽdimus vel causam facti, vel scripturã nõ esse contrariã scripturę, nõ iudicamꝰ eiusdẽ scripturę plures esse sensus.

Tropologia. In epistola ad Heb. quæst. 12. Theoria. August. in lib. ad Honor. cap. 3.

Augustinus itaque sub triplici illa traditione, secundum historiam, ætiologiam, & anagogiam, intelligit triplicem modum declarandi sensum literalem, adeoque sub quarto membro videlicet allegoria, intelligit omnem sensum nõ literalem, quemadmodum ipsemet explicat. Et quemadmodum Augu. duplicem tantùm facit sensum scripturæ, literalem videlicet & allegoricum, ita etiã Origenes, item Basilius Mag. & Gregorius Nazianzenus. Nam quod illi Paulum sequuti allegoriam vocant, ipsi appellant tropologiam: & tropologicòs, id est,

Orige. homil. 11. super. Num.

eſt,allegoricôs hunc aut illum locum intelligendum dicunt. In qua ſignificatione tropologia etiam Hieronymus in ſuis commentarijs paſsim vtitur,nihil omninò diſcernēs inter allegoriā & tropologiam, licet in illa ſua diuiſione in epiſt.ad Hedibi. ea voce ſtrictius vtatur,quā diuiſionem ab eo poſtea mutauerunt ſcholaſtici,ſenſum Scripturæ trifariā diuidentes,ſed alijs, quàm ipſe,vtūtur nominibus.Nam quod Hieron.ibi tropologiā vocat, ipſi appellant allegoriam,generali ſignificatione vocis allegoriæ in arctiorē contracta.Et quod ipſe vocat theoriā,ipſi appellant anagogiam, id eſt, ſubductionē, cum ſenſus ad altiora ſuſtollitur.Dicitur enim anagogia ſeu anagoge, non ab ἀνὰ & γωγὴ, vt quidam putant,cùm ea vox Græcis nihil ſignificet:ſed à Græco verbo ἀνάγω, quod (vt doctiſsimè annotat Budæus in Comment. linguæ Græcæ,inter cætera ſignificat ſuſtollo,ſubueho. Hiero. tamē generalius ea voce vtitur,anagogen vocans omnē ſenſum myſticum:loca in Commēt.eius vbiq; obuia ſunt. Alij rurſus ſenſum allegoricū hoc modo ſtrictè acceptum bifariā diuiſerunt:videlicet in ſenſum moralē,quem tropologicum vocāt, qui ſcilicet in rebus geſtis docet quid agere debeamus:& in ſenſum intellectualē,quem cōmuni vocabulo allegoriā vocant,qui ſcilicet vel in rebus, vel cæremonijs deſignatus eſt,docens ea, quæ credenda ſunt de Chriſto,& eius Eccleſia in hac vita. Qui verò docet ea, quæ credenda ſunt de Chriſto, & eius Eccleſia in cælo triumphāte, appellant anagogicum,vt dictū eſt.Atq; ſecundum hos quadruplicem habemus ſcripturæ ſenſum,literalem ſiue hiſtoricū, tropologicum,allegoricum,& anagogicū. Hæc ideo in primis dicta ſunt, vt melius intelligantur veterum ſcripta. Nam qui didicerit ſolùm vulgares iſtos verſiculos:

Secundū quoſdam quatuor ſcripturarū ſenſus.

Litera geſta docet,quid credas allegoria,
Moralis quid agas,quò tendas anagogia.

Turbabitur,cū peruenerit ad veteres ſcriptores.Deinde etiam eā ob cauſam dicta ſunt,vt melius intelligantur Prophetæ,ſub quorū ſcriptis aliud latet, quā ipſa litera prima frōte præ ſe fert. Qui enim non ſtatuerit apud ſe ſcripturam duos ad minimum habere ſenſus,& agnouerit Prophetam aliquando tranſire à litera ad ſenſum myſticum, qui omninò alienus videtur à litera, mirabitur ſtylum propheticum. Nam & Apoſtolo Paulo omnis ſenſus ſcripturæ,aut grammaticus erat,hoc eſt, literalis, aut allegoricus,quemadmodum & priſcis illis et primis doctoribus Origeni, Baſilio,Naum,Auguſt.Hiero.qui omnes non agnoſcunt niſi duos ſcripturæ ſenſus,literalem & ſpiritualem,quem varijs appellant nominibus,nunc allegoriā, nunc tropologiam,nūc anagogen, nullo tamen diſcrimine, quod diligenter apud eos, & præcipuè apud Hieron. obſeruandū eſt.Hactenus breuiter de ſcripturarum ſenſibus, iam reſtat,vt dicamus quid obſeruādum ei, qui iuxta ſenſum ſpiritualem cupit interpretari ſcripta Prophetarum,& nouæ legis.

Ex his, quæ annotauimus hactenus,cōſtat, literam vel hiſtoriam eſſe baſin ac fundamentum allegoriæ : propterea volenti ſcripturā interpretari allegoricè,in primis curādum eſt, vt literam ad vnguem teneat, quia puerile eſt,ſtultū, imò nihil offendiculo magis poteſt eſſe Iudęo,quā quòd quis de ſenſu ſpirituali diſputet,non antè intellecta litera. Ille enim abuſus ſcripturæ eſt maximus,

Quid obſeruandū volenti interpretari ſcripturā allegoricè

tam liberè pro cuiusq; ingenio & phantasia confingere allegorias: hoc namq; modo scriptura sacra esset quasi Lesbia regula, & eam quò quisq; vellet, detorqueret. An autem tota scriptura singula eius verba exponenda sint secundum allegoriam, dubiũ est, vel potius dubium nõ est, quia hoc minimè solidum est. Præterea totam scripturã tractare secundum triplicem aut quadruplicem sensum, nec hoc solidum est, non solũ, quia difficile est semper cohærentia dicere, sed etam quia necesse est sępè multa confingere, quod vtiq; periculosum est in tanto thesauro, cui illam debemus reuerentiam, ne quid facilè comminiscamur. Atq; adeò credibile non est, totam Prophetarũ scripturam allegoricè, vel tropologicè interpretandã. Nam licet omnia illis in figura contigerunt, vt scri-
1. Cor. 10. bitur 1. ad Corin. tamen nusquã dicitur, quòd omnes omnium factorũ scripturarumq; particulæ, modi, & circũstantiæ suas habeant allegorias, vt oporteat studere ad perpetuum aliquẽ commentarium. Alioqui si omnia ista suam habeant & propriam allegoriã, lex vetus non vmbra fuisset & typus ad legẽ no-
ad Heb. 10 uam, sed imago, quod est contra Aposto. ad Heb. cap. 10. Lex non est imago, id est, absoluta expresśio, sed vmbra, id est, obscura tãtum futurorum bonorũ expresśio. In typo autem & vmbra satis est, si summa & extremis lineis res adumbretur. Sic apud Platon. lib. 8. de Repub. & Theophrast. lib. de plantis, & Arist. sæpisśime, in typo seu figura dicere, est rudi quodã modo rem exprimere, extremis tantùm delineamentis adũbrare, & non addere colores perficiẽtes. Sic lex vetus erat tantùm summa quædam delineatio earum rerum, quæ in Ecclesia Christi contigerunt. Si igitur Babylon, AEgyptus, Damascus, & cæteræ ciuitates vel nationes typi tantúmodò erant, inspiciatur tantùm summa delineatio: neq; singula de excidio Babylonis, Aegypti, Damasci, & aliarũ ciuitatum prodita putentur esse allegorica: neque omnia & singula, quæ dicuntur ab Esaia, suam habere allegoriam. Quapropter omnes & singulos modos excutere superuacaneũ foret & inutile. In hac re vel Hiero. videte, qui dum singula exponit allegoricè, quã multa dicat inconsequentia, dum etymologiam Babylonis prosequitur, ex ea incipiens sensum allegoricũ. Babel, ait, interpretatur confusio, ergo Babel siue Babylon spiritualiter est mundus, id est, figura mũdi. Istud ferè facit cũ occurrunt nomina fluuiorum, montium, vel locorũ, quod tamen ipse Hiero. in præfat. lib. 5. Comment. super Esaiam reprænhendit in Origene faciente suum ingenium sacramenta Ecclesiæ. Certũ quidem est, facta Iudæorum typica fuisse & allegorica: sed quæstio est, an nomina harum vel illarũ rerum, vel fluminum, vel montiũ debeant habere suam allegoriã. Huius rei ha-
ad Heb. 7. bemus vnicum exemplũ in epist. ad Heb. vbi Paulus interpretatur nomẽ Melchisedech, & nomen Salem iuxta etymologiam grammaticam, ex qua adfert mysteria facientia ad dignitatem Christi. In exẽplo dubites, an iuxta exactam
Act. 17. veritatem Paulus hæc fecit, an potius per occasionem forte oblatã, quam conuertit ad propositum suum: sicut altare, quod fortè præteriẽs viderat apud Athenienses conuertit ad prædicationem suam, cùm interim nihil haberet certi inscriptum de Christo.

Quanquã ergo res gestæ apud Iudæos figuratiuæ fuerunt, vt constat ex Euangelio & scriptis Apostolorum, rerum tamen nomenclaturas typicas fuisse

non

non perinde constat. Hieron. ergo, sicut dictum est, Babylonē figuram mundi facit, Medos autem & Persas Apost. & successorū, qui dominicæ crucis eleuato signo bellum indicunt toti mundo, & confusum mundū euertunt: hæc probabiliter. Sed sequitur: Ingrediātur portas duces, quod hoc modo interpretatur: Duces Ecclesiæ aperiant portas mysteriorū Dei, id est, patefaciant Apostoli sacramenta scripturarū populis sibi creditis: Iudæi hoc non fecerunt, faciant Apostoli. Iam hoc quā non cohæreat præcedentibus, nemo nō videt. Portas, per quas ingressus est ad sacramenta scripturæ, an studuerunt Apostoli demoliri, vt Medi & Persæ portas Babylonis? certū est, quòd non. Ergo illa expositio improbabilis videtur: aliud esset, si quispiā portas alicuius Ethnici philosophi demoliretur. Minus cohęret, quòd Reges gentiū congregatarum, interpretantur quidam hæresiarchas, quā allegoriam habet & D. Hiero. An ergo hæresiarchæ concurrant cum Apostolis ad euertendū mundum, & stabiliendum regnum Christi? certum, quòd non. Eandem inconsequentiā videre est in Dion. Carth. Per portas ille intelligit portas templorū. commentarius eius sic habet: Prælati fidelium ad instruendū gregem sibi commissum ingrediantur portas Ecclesiæ, sed portæ illæ non destruuntur. Talia sunt: Vnusquisq; ad populū suum reuertetur, quod ad finē mundi refert, hoc sensu: In consummatiōe sæculi electi coniungentur electis, & reprobi reprobis, & singuli ad terrā suam fugient, hoc est, iudicis data sententia electi ibunt ad terrā viuentium, reprobi verò ad terrā tenebrosam, & mortis caligine opertā: hæc ille. At Esaias de impijs tantū loquitur, scilicet propugnatoribus Babyloniæ: quare & expositio illius parū accommoda est. Sic de infantibus allidēdis: Infantes ille intelligit paruulos Christianorum, qui in fine mundi simul cū matribus à ministris Antechristi trucidabuntur, quasi Babylon typū gessisset Christianorum, quod prius non fecerat. Hæc idcirco adnotauimus, vt lecturi commentarios, secū adferant iudicium, ne omnia certa putent ac indubitata, quæ illic legūtur, quin & Hieronym. non vult sua scripta sic intelligi. Præterea ne laboremus in allegorijs pro perpetuo commētario, quia hoc præterquā quod difficile est, etiam superuacaneum est.

Dionys. Carthu. in 13. cap. Esaia, post explicatione litera.

Sed ad Babylonem reuertamur, quam D. Hieron. typū mundi facit, & verè est typus mundi, id est, cœtus impiorū hominum, siue ille ciuitas vocetur, vt apud Augusti. siue regnum, seu respublica. Aduertendū enim est, quòd à primo iniusto Cain constituta est respublica hominū impiorum, quam scripturæ frequenter respiciunt, & sine qua scripturæ non facilè intelliguntur. Alia est respublica hominum iustorū, quæ cœpit in Abel, atq; huius typus fuit Hierusalem, sicut illius Babylon, secundū omnium sententiam tam Latinorū, quàm Græcorum. Cur autē omnes istud dicant, causa est, non quia Babylon interpretatur confusio, sed quia multæ valdè conueniunt qualitates, multa valdè concurrunt, quæ Hierusalē & Babylon tribuuntur, quę in regno iustorū & impiorum licet agnoscere. Hæ scripturæ passim sunt in lib. August. de ciuitate Dei. Nam ibi vtriusq; ciuitatis studia, initia, progressus comparantur. Illa ergo, quæ Babylon communia habet cū mundo, putētur esse allegorica, & allegoricè exponantur, de alijs non debet esse anxia cura, & quod de Babylone dicimus, hoc in aliis allegorijs obseruetur. Cætera prosequi nimis longū foret, interim illud

diligẽter aduertendũ ſtudioſo, quòd Prophetæ, quia ſub typis, vmbris, & figuris ea deſcribunt, quæ ad Chriſtum & eius regnũ pertinent, & rurſus ad diabolum & ipſius regnum, frequẽter in medio hiſtorię curſu, relicta hiſtoria, tranſeunt ad ſpiritũ, id eſt, ad res ſub typis illis propoſitas & occultas, quod olim nõ aduertentes hæretici, dixerunt Prophetas more hominũ limphaticorum, qui temerè de vna ſententia in aliam prorſus ſeparatã rapiuntur locutos: ſed errãt, cùm conſuetudo ſit Prophetarũ, poſt literalem ſenſum aperire rem figuratam quod Doctores vocãt à litera tranſire ad ſpiritum: atq; iſtos occultos tranſitus poſſe cognoſcere, præcipua clauis eſt ad intelligendos Prophetas. Neq; pro libitu poſſumus facere tranſitũ, qua in re peccat gloſſa ordinaria, ſed tunc demũ & tunc ſolùm, quando ipſa litera exigit, id eſt, quando maiora & ſublimiora ſunt, quæ dicuntur, quã vt præſenti rei conuenire poſsint aut commode adaptari, qualia multa ſunt in ſcriptis Prophetarum. Vnde Lyra, qui vbiq; ſtudet retinere literam, videtur frequenter vim facere ſcripturæ, maximè in pſalmis. Neq; rurſus ſolidum eſt, quòd ſymbolo ſpeciei in Prophetis totum genus ſignificatur, in quo multũ peccat Dion. Carth. Exempli gratia, narrant Prophetæ, hunc, aut illum, aut alium quempiam, propter hoc aut illud ſcelus perijſſe: his non ſignificatur, quòd omnes, qui ſimilia perpetrant, ſimili morte perituri ſint. hoc non eſt ſcripturam exponere ſecundum geminũ ſenſum, neq; ſecundum allegoriam, ſed per accõmodationem. Hoc enim ſecundum analogiam accipimus, & obliquo quodam modo ad mores & vitam noſtram accommodamus, præter ipſius ſcripturę ſenſum, licet non contra ſcripturæ ſenſum fiat.

Cauſa, ob quam prophetauit Eſaias.

Iam reſtat breuiter aperire cauſam, ob quam potiſsimùm prophetauit Eſaias. Primùm peccata, quibus populus obnoxius fuit tempore Eſaiæ prophetæ, ſunt hæc: ignorantia Dei, fiducia operum, ſuperbia, contemptus fratrum miſerorum, fraudes in iudicijs publicis, idololatria, & Sodomiæ vitium. Patent hæc partim ex 4. Reg. & 2. Paralip. partim ex hoc ipſo Propheta. Miſſus eſt ergo Eſaias, vt populum à prædictis vitijs ad vnius veri Dei cultum reuocaret. Interim ſuæ prophetiæ admiſcet multa de Chriſto & eius regno, id eſt, Eccleſia Dei, de reiectione Iudæorum, & vocatione Gentium. Vnde obſcurior eſt Propheta propter latentes tranſitus ad Chriſtum, Eccleſiam, & Eccleſiæ ſacramenta.

(·.·)

IN

IN ESAIAM PROPHETAM COMMENTARIA F. ADAMI SASBOVT DELPHII,

CAPVT PRIMVM.

Anno ante Christũ natum 796. A mũdo cõdito 3166.

Visio Esaiæ filij Amos, quam vidit super Iudam & Hierusalẽ in diebus Oziæ, Ioathan, Achaz, & Ezechiæ regum Iuda.

Istud est titulus toti⁹ huius operis, breuiter complectẽs, & nomen ipsius prophetæ, & populi, cui ipse prophetauit, & tempus, quo prophetauit.

Varia acceptio visiõis.

Visio Esaiæ) Vocabulũ (visio) variè obuium est in scripturis. Interdum enim significat actũ videntis, interdum rem visui repræsentatam, interdum verò reuelationem, quandoq; etiam ipsam specierum apparitiõem: hic autem potissimùm accipi videtur pro re visa, & intellectui repræsentata. Quòd autem dicit, Visio Esaiæ, in tertia persona, & nõ hoc modo, Visio, quã ego Esaias vidi, hoc facit vel modestiæ causa, vel aliorũ scriptorũ consuetudine. Is enim mos est scriptorib⁹ tam ecclesiasticis, quàm profanis omnibus ferè communis, vt dum propria sua aut dicta aut facta enarrãda veniunt, ea sub aliena persona referre malint. Sic hoc loco facit propheta noster, visio, inquiẽs, Esaiæ, perinde ac si alius esset Esaias: & alius, qui hęc enarrat.

Filij Amos) hic aduertendum (vt etiam annotat Hiero.) quòd Amos iste non est minorum prophetarum tertius, vt quidam arbitrantur, sed longè alius: Cuius rei fidem in primis faciunt nobis Hebræi, apud quos diuersis scribuntur literis. Amos enim pater Esaiæ, primam habet א, & vltimam ץ: Amos verò propheta primam habet ע, & vltimam ס. Præterea pater Esaiæ (vt ait Rabbi Salomon) fuit nobilis, frater Amaziæ regis Iuda: Amos verò propheta rusticus fuit, & humili loco natus. Est & tertia differẽtia, quod pater Esaiæ interpretatur fortitudo, siue robustus: Amos verò propheta, populus dur⁹, vel grauis. His tamen non obstantibus alij Hebræorum regulam sequuti (qua asserũt, quòd quandocunque in titulis prophetarum nominatur pater prophetæ, vel auus, vel proauus, datur intelligi, quòd quilibet horũ propheta fuerit) audẽt dicere patrem Esaię prophetam fuisse, non quidem illum minorum prophetarum tertium, sed aliũ quendam nobili progenie natum.

Quã vidit super Iudã.) Videre hoc loco, quẽadmodũ apud Ethnicos scriptores frequentissime, accipitur pro intelligere. Vbi noster interpres habet (super) Septuag. interpretes verterunt (contra) vt in initio aduersa, prophetare noscatur. Vox autẽ Hebræa על ambigua est ad vtrunque, habetque alia significata, quemadmodum in principio secundi capitis dicetur. Nomine Iuda scriptura etiam intelligit tribũ Beniamin. Ab eo enim tẽpore, quo diuisũm fuit regnũ Israel, semper tribus Beniamin adhæsit tribui Iuda: hinc & commune nomen accepit. Sensus ergo tituli est iste: hoc volumine cõtinentur tum prospera tum aduersa, quę Esaias propheta, filius Amos fratris Amaziæ regis intellexit, sciuit, imò & prædixit euẽtura super tribum Beniamin, Iudæ, & habitatores vrbis Hierusalẽ, ijs tẽporibus, quibus regnauerunt Ozias, Ioathan, Achaz, & Ezechias reges Iuda. Hinc facilè colligitur, quòd eodem prophetauit tẽpore, quo Ioel & Ozeas. Hactenus de titulo. *Quid nomine Iuda intelligatur.*

Audite cæli, & auribus percipe terra, quoniam Dominus locutus est, Filios enutriui, & exaltaui, ipsi autem spreuerunt me. Cognouit bos possessorem suum, & asinus præsepe Domini sui, Israel autẽ me non cognouit, & populus meus non intellexit.

Audite cæli, &c.) Antequã propheta enarrat ea, quę vidit, vt auditores suos reddat magis attentos, & ad audiendũ alacriores, prouocat ipsum cælũ & terrã ad audiendum ea, quę dicturus est. Huius loci duplex est cõmentarius, & vterq; egregius. Quidã enim metonymicòs hæc accipiũt, per cælos, cęlestes spiritus, seu angelos; per terrã terrę incolas intelligentes. Sic Hier. intelligendũ putat. Alij verò simpliciter, & sine figura hęc accipiũt, vt propter magnitudinẽ enormitatẽq; peccatorũ populi, in vltionẽ & detestationẽ intelligatur propheta ad audiendũ prouocare res etiã inanimatas, hoc sensu: Audite vos orbes cælestes, & aurib. percipe tu brutũ elementũ terrę, vt cùm audieritis, vos testes sitis eorũ, quæ Dominus in sequẽtibus loquitur de populo suo, quẽ sibi peculiarẽ elegerat: Sic intelligit Rupertus, & vehemẽtior est hic sensus, quã prior. *Duplex huius loci sensus.*

Filios enutriui, &c.) Licet istud ad cuiusuis temporis homines referri potest, propheta tamen de Iudæis potissimũ loqui videtur, quos quomodo Deus olim in populũ peculiarẽ sibi elegerit, & tanquã filios cibo tum corporali, tum spirituali enutriuerit: quomodo pręterea eos reliquis nationib. superiores fecerit, ad summũ deniq; honoris & imperij gradum euexerit, ex varijs veteris

testamenti locis manifestum est. Legimus enim in primis, quòd miserit prophetas, qui eis cibum spirituale, doctrinā videlicet salutarem suppeditarent: misit & cælitùs manna cibum corporalem in deserto, aliaq; alimēta ad vitę sustentationem necessaria semper administrauit: forti prætereà manu admirabili modo eos à seruitute Aegyptiorū liberauit, hostibus deniq; omnibus deuictis, ac superatis, ad terram promissionis, terrā, inquam, lacte & melle manantem, perduxit. His tamen omnibus non obstātibus, spreuerunt Dominū Deum suum, adorando gentiū idola, murmurando cōtra Moysen Dei famulum, Messiam ad ipsos tādem missum turpissima morte afficiēdo. Meritò ergo dicit Dominus, filios enutriui & exaltaui, ipsi autem spreuerunt me. Hieronymus & Rupertus istud propriè referunt ad tempora Christi, & afflictionem intelligūt vltimam captiuitatem Roman. non Babylonicam. Ad quæ tempora si referamus, non opus est exponere, quod propheta dicit: Ipsi autē spreuerunt me, sed petere oportet ex Euangelica historia, in qua plenissimè hoc describitur. Si verò ad tempora, quibus Esaias vixit, hic sensus est: Ipsi relicto me, ad idola confugerunt, vt ex 4. lib. Reg. patet. Locus iste, similiter & sequens valdè insignis est pro cōcionatoribus ad reprehendendum omnium nostrûm ingratitudinem. Licet enim Deus nobis tanta, ac tam magna quotidiè præstet beneficia, omniaq; ad vitæ sustentationem necessaria, imò superflua suppeditet, nos tamen manemus æquè ingrati, æquè frigidi, ęquè à Deo auersi.

Exod.17.

Cognouit bos possessorem suum, &c.) Ex comparatione brutorum animātium docet maximam Iudæorum ingratitudinem, quibus tametsi Deus tanta pręstiterit beneficia, ipsi tamen Deo non hoc retulerunt, quòd bruta animantia referre solent ijs, à quibus nutriuntur, ac curantur: imò tantum non fecerunt, quantū inter animalia illa, quæ maximè bruta sunt, facere consueuerunt. Quid quęso stolidius boue? quid stupidius asino? At bos agnoscit pastorē suum, & asinus pręsepe Domini sui, populus aūt Israel me non cognouit pastorem suum, & nutritiū. Hinc & rectè Hier. ait, quòd eos non canib9, quod est sagacissimum animalium genus, & pro paruo cibo domū hero suo custodit, sed stolidorum animalium generi, boui videlicet, & asino cōparauit. Quæ animalia etsi stolida sint, omnisq; rationis expertia, tamē domino suo pro exiguo pabulo, quod accipiūt maximum referunt laborē in frangēdis glebis, in ferendis oneribus. Est ergo pathos à minori: valet enim locus iste multū ad mouendos affectus. Quantum ad lectionē attinet, non habent hic Hebræi pronomen, me, sed legunt, Israel autem non cognouit, nec quisquam alius pręter Septuaginta. Si omittatur, sensus est: Israel non cognouit possessorem suum, & præsepe domini sui.

VAE gēti peccatrici, populo graui iniquitate, semini nequam, filijs sceleratis. Dereliquerūt Dominum, blasphemauerunt sanctum Israel abalienati sunt retrorsum. Super quo percutiā vos vltrà, addētes prauaricationē? Omne caput languidū, & omne cor mœrēs. A planta pedis vsq; ad verticē, nō est in eo sanitas, Vulnus, & liuor, & plaga tumēs: non est circumligata, nec curata medicamine, neq; fota oleo.

VAE genti peccatrici, &c.) Particula Hebræa, quā noster interpres vertit (væ) ambigua est. Interdū enim nominantis particula est, interdum verò dolentis, & eadem vox est apud Hebręos הוי hoi videlicet, quā interpres noster, hoc loco per (væ) particulam comminantis, & infrà eodem capite per (heu) dolentis particulam, transtulit: cùm ait: Heu consolabor, &c Et quidam intelligunt, vt sit hoc loco particula Dei dolentis super cæcitate, & ingratitudine populi sui. Alij verò, vt sit particula Dei comminantis æternam damnationem, quorum sententia videtur magis consentanea textui. Est prætereà hoc loco congeries Rhetorica, qua significat propheta gentem vehementer peccatricem, omniq; flagitiorum genere plenā. Hoc ergo gens est peccatrix, quod populus grauis iniquitate: & hoc populus grauis iniquitate, quod semen nequā, & cætera idem valent, sed repetit toties, & idem inculcat propheta ad maiorem vehementiā & exaggerationem. Est etiam locus iste multū insignis ad mouendos affectus.

Dereliquerūt Dominum, &c) Quomodo Iudæi, seu populi Israelitici dereliquerūt Dominum Deū, manifestè docetur in lib. Reg. Exod. & alibi sæpius, quando cultum veri Dei transtulerunt ad idolū: *Blasphemarunt.*) Verbū Hebræum נאצו natsu significat abijcere, flocci facere, reprobare: & quādo est coniugationis grauis, videlicet piel, significat iracundū facere. (Sic enim verterunt hūc locum Septuag.) quæ significatio huic loco maximè consentire videtur.

3. Reg. 11 12. 14. 16. Exod. 32.

Sanctum Israel, &c.) Est periphrasis ipsius Dei, qui sanctus Israel vocatur ex eo potissimùm, quòd populum Israel sibi peculiariter electum sanctificauit, à quo proinde Israel sanctitatem suam habebat. Sensus ergo est: Iudæi relinquēdo verum Deum, eiusq; cultum ad idola transferendo, atque in eo obstinati perseuerantes, Deum irritauerūt, & ad iracundiam prouocārunt.

Super quo percutiam vos, &c.) Ex hoc, inquit Hiero. testimonio discimus, idcirco Dominum percutere delinquentes, non intendendo finaliter, vt affligat, sed vt afflictos corrigat, atq; emēdet, vt ipsa afflictio nō tā pœna sit,

Duplex huius loci sensus. sit, quàm emendatio. Est huius loci duplex sens⁹, & vterque satis conueniens, quorum prior est: Nó inuenio, quã plagis vestris adhibere posim medicinã, ita membra vestra vndique vulneribus sunt plena, vt nullã corporis partem, quæ non sit ante percussa, reperiã. Ex qua interpretatione patet, quid hoc sit, quod dicit, Super quo, nempè super quo membro, siue in qua corporis parte. Non licet tamen hic imaginari, quod quiuis in populo, in qualibet corporis parte ita fuerit afflictus, atque vulneratus, vt nulla prorsus corporis particula esset sana, aut integra: sed sciendum est, prophetam considerare populum istum, veluti vnum quoddam corpus, cuius caput obtinent Principes & Reges, cor autem prælati, doctores & presbyteri: pedes verò siue infimam partem, plebei, & indoctum vulgus, quos omnes in suo ordine ita afflixerat Deus, vt nulli iam restarent affligendi. Altera interpretatio est ista: Nullas inuenio plagas, quibus vestram frãgam duritiam. Quanto enim tormẽta, quæ adhibeo, sunt maiora, tãto magis crescit impietas vestra atque iniquitas: vnde nihil restat, nisi vt deseram vos, & sinam ambulare secundum desideria cordis vestri. Atque hæc est summa & grauissima Dei vltio, quando hominem in peruersa sua voluntate relinquit, nõ castigando eũ ex affectu paterno in hac præsenti vita. De hac vltione ipse loquitur Psal.
Psal. 80.b 80. Dimisi eos secundum desideria cordis
Osea 4.e eorum, ibunt in adinuentionibus suis. Item Oseæ: Non visitabo super filias vestras, cùm
Eze. 16.e fuerint fornicatæ, &c. Præterea Ezech. 16. Zelus meus recedet à te, & non irascar tibi am-
Ad Ro. 1.d plius. Et Pau. ad Ro. Propter quod tradidit illos Deus in desideria cordis eorũ. Ex hac posteriori interpretatione quiuis facilè animaduertit illud, super quo, hic longè aliter sumi, quàm in priori interpretatione. Ibi enim, vti diximus, accipiebatur pro mẽbro, aut alia corporis parte: hìc verò, pro plaga ipsa, aut afflictione, vel tormento. Vtramq; expositionem refert Hieronymus.

Omne caput languidum, &c.) Per metaphorã (ait Hiero.) docet, quòd à principibus vsq; ad extremam plebem, à doctoribus vsq; ad imperitum vulgus, in nullo sit sanitas: sed ad vnum omnes in impietatẽ pari ardore cõsentiant. Quia superiùs diximus, & hìc iterum dicendum putamus, prophetam considerare populum istum, veluti vnum quoddam corpus: ideò videre oportet, in quo cõsistat similitudo. Illa autem in hoc potissimùm sita est, quòd quemadmodum in corpore humano caput, in quo sensus maximè vigent, & cor, à quo est initium omnis motus, sunt præcipuæ corporis partes, à quibus reliqua membra gubernantur, & in suo officio diriguntur: Ita in populo isto, qui corpus quoddam mysticum est, caput sunt ipsi reges & principes, cor verò sapientes & doctores, quorum officium est, reliquam plebis multitudinem regere, & in suo quemq; officio dirigere & retinere. Nihil ergo aliud hoc loco dicere vult propheta, quàm quòd tam reges, quàm plebei, tã doctores, quàm imperitum vulg⁹, & ad vnum omnes declinauerunt à virtutibus ad omne flagitiorum genus.

A planta pedis, &c.) Manet adhuc propheta in incepta metaphora. Sicut enim est videre in corporibus humanis, quæ aut verberibus liuent, aut plagis tument, aut vulnerib. hiãt: ita in hoc populo est, qui à minimo vsq; ad maximũ, non ad horam tantùm peccato cõsentiunt, perpetrantq;, sed & longo peccandi vsu liuescũt, & cum tumore superbiæ culpam defendũt, imò maxima inter se discordia hiant. Varij hìc varia speculãtur. Quidam enim per vulnus intelligunt interiorẽ animæ læsionem, peccatum videlicet cordis: per liuorem autem, peccatum oris: liuor enim ex quadam occulta læsiõe causatur: per plagam verò tumentem, peccatum operis designatur, quod instar manifesti vulneris foras erumpit. Alij verò per vulnus intelligunt apertam & manifestam malitiam: per liuorem, latentem inuidiam: per plagam tumentem, animi inflati elationem. His itaq; potissimũ vitijs scribit propheta obnoxios fuisse Iudæos, & vsq; in hodiernum diem, obnoxios esse: quare teste Apostolo peruenit in eos ira Dei vsq; in finẽ, vnde sequitur.

Non est circumligata, &c.) Sermo iste dupliciter intelligi potest. Primò, Nõ est circũligata, quia videlicet nemo fuit, qui circũligaret, aut curaret, oleóue foueret. Secũdò, Nõ est circumligata, quia videlicet noluerunt medentis manũ admittere. Et hunc esse sensum prophetæ magis verisimile est, ad quẽ etiam inuitant Septuaginta interpretes, qui, vbi noster vertit, non est circumligata, reddiderunt, Nõ est malagma imponere: vt nõ sit ex defectu medici, sed ex inuidia malæ habentis. Sensus ergo est: Voluit Deus Iudæos fascijs salutis circumligare, & ad pœnitentiã adstringere, sed ea (prô dolor) fuit eorum peruersitas, vt noluerint pœnitẽtiæ ligamenta admittere. Effudit de latere suo aquam & sanguinẽ medicamentũ salutis æternæ, sed recusarunt accedere. Dedit præterea oleum. i. spiritus sancti gratiã credentibus in se, ita, vt loquerentur omnibus linguis homines idiotæ, sed noluerunt audire. Hactenus ab illo loco, Super quo, & c. ostendit propheta populi in peccatis obstinationem, iam sequitur obstinationis pœna.

TErra vestra deserta, ciuitates vestræ succensæ sunt igni. Regionem vestram coram vobis alieni deuorant, & desolantur, sicut in vastitate hostili.

filii. Et derelinquetur filia Sion, vt vmbraculum in vinea, & sicut tugurium in cucumerario, & sicut ciuitas, quæ vastatur. Nisi Dominus exercituum reliquisset nobis semen, quasi Sodoma fuissemus, & quasi Gomorra similes essemus.

T*Erra vestra deserta, &c.*) Futurum tanquã præteritum enunciat, propter certitudinem prophetiæ. Sensus est: Quia vos Iudęi tot modis, tantisq; beneficijs ad meliora prouocati, manetis in cæcitate & malitia vestra obstinati, propterea terra vestra deseretur, ciuitates vestræ succendentur igne, regionem vestram vobis aspicientibus hostes tui deuorabunt, & in nihilum redigét. Hæc sub Babylonijs magna ex parte impleta sũt, quando incenso templo, subuersa Hierusalem, regionem decem tribuum Samaritani occupauerunt, & in tantam terra repromissionis redacta est solitudinem, vt etiã à leonibus, alijsque feris bestijs inhabitaretur. Plenius verò & perfectius impleta sunt in aduentu Romanorum, tempore Titi & Vespasiani, qui ita vastauerunt, adeoque solo æquárũt ciuitatem Hierusalem, vt ne lapis quidem relinqueretur super lapidem. Quæ Iudæorum vastatio, atque dispersio vsq; in finem mundi perdurabit.

Quare Hierusalem vocetur filia Sion. *Derelinquetur filia Sion, &c.*) Est periphrasis ciuitatis Hierusalé, quæ vel propterà vocatur filia Sion, quia ædificata in pede montis Sion, ex eo quasi nasci videbatur: vel quia Deus eam non aliter, quàm filiam dilectam maximo paternæ pietatis affectu prosequebatur. Quam ciuitatem prædicit hîc, similitudine quadam ab agricolis desumpta, penitùs destruendam. *Cucumerariũ. Vmbraculum.* Cucumerarium autem est locus, in quo sunt, vel crescunt cucumeres: Vmbraculũ verò est casula illa, siue domuncula iuxta vineam extructa, in qua ipsi vinearũ cucumerumque custodes, propter solis ardorem, aerisque intemperié latitant, vel ad fures arcendos, vel bestiolas, ne frugibus noceant, abigendas. Similitudo ergo prophetæ hæc est: Sicut sub finé æstatis, vindemia iam peracta, & cucumeribus, alijsq; vndique collectis, vinearum, cucumerumque custodes tuguria sua, aut casulas destruunt, penitusq; demoliuntur: Ita florentissima ista ciuitas, instar vilissimi tugurij, in nihilum prorsus redigetur: nec simpliciter sicut custos vineæ tuguriũ suũ destruit, demolietur, sed hostiliter, cum impetu & crudelitate quadam hostium, atq; hoc est, quod ait: Sicut in vastitate hostili.

Nisi dominus exercituum, &c.) Vox Hebræa שריד sarid, quam noster interpres (semen) transtulit, significat paruas reliquias. Secundum quosdam ergo sensus est: Nisi dominus exercituum reliquisset nobis paucos illos ex captiuitate Babylonica, sub Zorobabel duce & sacerdote Iesu filio Iosedec reuersos, tota gens nostra perijsset, sicut Zodoma & Gomorra perierunt. Sic Lyra, cuius expositionem is facilè sequetur, qui solùm inspexit ea, quæ præcedunt & sequuntur in Esaia: sed qui D. Paulum magnifico necnon viuifico spiritu præditũ, in epistola ad Roma. vel à limine salutauerit, dicet hunc esse sensum: Nisi dominus exercituum reliquisset nobis paruas reliquias, diuam Virginem videlicet, Apostolos, & paucos alios ex Iudæis credentes, tota gens nostra Iudaica penitùs abolita fuisset, non aliter, quàm Zodoma & Gomorra. Voluit ergo significare propheta, paucos admodum futuros, qui Christum in propria venientem reciperent, atque in eum crederent. Quapropter oportet hoc loco aduertere subitum prophetæ transitum à litera ad spiritũ, quod illis frequés est & peculiare, sed in eo, quod sequitur, redit iterum ad literam. *Ad Ro. 9.*

A*Vdite verbum Domini principes Sodomorum, percipite auribus legem Dei vestri populus Gomorra. Quò mihi multitudinem victimarum vestrarum dicit Dominus? Plenus sum, holocausta arietum, & adipem pinguium, & sanguinem vitulorum, & agnorum, & hircorum nolui. Cùm veniretis ante cõspectum meum, quis quæsiuit hæc de manibus vestris, vt ambularetis in atrijs meis? Ne offeratis vltrà sacrificium frustrà: Incensum abominatio est mihi.* *Amos. 5. f.*

A*Vdite verbum Domini, &c.*) Licet hæc prima fronte in bonam partem interpretari posse videantur, in malam tamé omninò accipiéda sunt. Vocat enim Propheta Iudæos principes Zodomorũ, non quòd principatum, aut imperium aliquod in Zodomitas exercebant, sed quia illorum in omni flagitiorũ genere imitatores extabant, quémadmodum idem Propheta eis in sequentibus improperat, dicens: Peccatũ suum quasi Zodoma prædicauerunt, nec absconderunt. Similis phrasis est in Euãgelio Ioannis, quũ Christus ait, eos ex patre esse diabolo, quia eius faciunt desideria. Referunt Hebræi Esaiam duabus potissimùm de causis à Iudæis interfectum, quarũ prior hoc loco ponitur, quia videlicet eos principes Zodomorum, & populum Gomorræ appellauit. Altera est, quòd cùm Dominus Exod. 33. dixisset ad Moysen: Nõ poteris videre faciem meam, nõ enim videbit me homo, & viuet: ipse tamen infrà capite sexto ausus est dicere: Vidi Dominum sedentem super solium excelsum. *Infr. c. 3. b.* *Duabus de causis Esaias à Iudæis occisus.*

Quò mihi multitudinem victimarum, &c.) Carpit hîc Propheta perniciosam in Iudęis operum confidentiam. Istud est verbum ô Iudæi, quòd Deus vult vos audire. Ad quid, ait, tantam victimarum multitudinem mihi quotidie offertis? an putatis me ijs indigere? quasi dicat, minimè, atque hoc est, quod sequi-

sequitur, Plenus sum, pro quo Hebræi legunt, diues sum, id est, nulla re indigeo, nec proinde victimis vestris, aut sacrificijs opus habeo. Mea enim est terra, & plenitudo ei⁹. Sunt, qui hæc, & sequétia ita simpliciter exponunt, vt dicant Dominum hîc prorsus repræhédere, & reijcere sacrificia, & cæremonias Iudæorum, verùm eorum tantùm, quibus loquebatur Propheta, & propterea sępè emphaticôs dici (vestra) iuxta illud, quod in Prouerbijs scribitur: Victimæ impiorum abominabiles sunt. Hæc expositio quibusdam non placet, propterea, quòd hac ratiõe etiam repudiaret illa: Quærite iudicium, subuenite oppresso, &c. quæ sunt in eodem hoc capite, cùm & hæc in peccatoribus minimè placeant Deo. Sed respondendum, Deum illo loco non requirere vnum genus virtutis atque alterum, sed paucis virtutibus enumeratis, omnes per synecdochen intelligit, vt hic sit sensus Esaiæ: Quicquid iudicaueritis pertinere ad charitatem Dei, & proximi, hoc vbi præstiteritis, grata erunt mihi oblationes, & sacrificia vestra. Errabãt enim in hoc Iudæi, quòd præstitis cæremonijs, omnia sibi salua esse credebant, sed nihil minùs, quoniá illas postremo loco habet Deus. Primo verò loco charitaté. Secundo in hoc errabant, quòd non respiciebãt in fidé mediatoris, qui est propitiatio pro peccatis nostris, sed remitti sibi peccata putabant, si solùm præstarét cæremonias suas etiam fide vacuas. Ex his facilè est intelligere Esaiam, qui in eis arguit perniciosam fidem operũ. Alij tamen vetustissimi quiq;, vt Irenæus, Tertullianus, Cyprianus referunt hęc ad tempora Christi, & clausulam illam: Manus enim vestræ sanguine plenæ sunt, interpretãtur de sanguine illo, de quo dicitur in Euangelio: Sanguis eius super nos, & super filios nostros. Et secundum hos etiam facilè est interpretari prophetá, cessatq; illa quæstio, quomodo Deus hîc reijciat Iudęorum sacrificia, quæ in lege præcepit sibi offerri, quia in morte Christi illa iam finem acceperant. Hieronymus tamen, qui & ipse refert hæc ad eadem tempora, notat, quòd propheta vsus sit verbo pręteriti temporis (nolui.) Quia, inquit, in præterito dicit (nolui) nunquam se hostias Iudæorum voluisse demóstrat, quòd in Psalm. 49. legimus: Non accipiam de domo tua vitulos, &c. Et hoc sensu intelligendum dicit, quòd hostiæ & immolatio victimarum non principaliter à Deo quæsita sunt, sed propter alium finem, ne videlicet idolis immolarentur, & vt à carnalibus victimis, quasi per typum & imaginem ad spirituales hostias transiretur.

Prouer. 15. · *Mat. 27. c* · *Ioan. 19.*

Holocausta arietum, &c.) Eorum, quæ sacrificijs legalibus offerebantur, alia holocausta, alia verò hostię dicebantur. Holocausta autem tota in altari cremabãtur, & inde dicta, quasi tota incensa, vnde & aliàs incensum appellantur, vt infrà, cùm ait: Incésum abominatio est mihi. Horum autem tria erãt genera: primum, bouis: secundum, ouis, aut capræ: tertium, auium, turturum videlicet, aut columbarum. Hostiarũ verò, solis crematis adipibus, cætera cadebant in vsum sacerdotis, seu eorum, qui offerebant.

Holocausta · *Hostia.*

N*Eomeniam, & sabbathum, & festiuitates alias non feram, iniqui sunt cœtus vestri. Calendas vestras, & solẽnitates vestras odiuit anima mea, facta sunt mihi molesta, laboraui sustinens. Et cùm extenderitis manus vestras, auertam oculos meos à vobis: & cùm multiplicaueritis orationem, non exaudiam: Manus enim vestræ sanguine plenæ sunt.*

Amos 5. f · *Infr. 58. c*

N*Eomeniam, &c.*) Neomenia auté festum erat, propter gubernationis diuinę beneficium, in nouilunio: Sabbathum verò in memoriam creationis mundi, septimo quoque die à Iudæis celebrandum. Per alias festiuitates intelligit festa tabernaculorum, tubarum, Paschæ, Pentecostes, &c.

Neomenia. · *Sabbathũ.*

Iniqui sunt cœtus vestri, &c.) Redditur hîc vna causa, ob quam Deus reijciat, & contemnat Iudæorum sacrificia, quia videlicet animo impœnitenti, & in malitia obstinato ea offerebant. Quod hoc loco interpres noster vertit Calendas, superiùs Neomeniam transtulit, estq; eadem vox vtrobique apud Hebræos, nempè חדשיכם chodscechem.

Quare Deus contemnat Iudæorum sacrificia.

Odiuit anima mea, &c.) Non est hoc ita intelligédum, quasi Deus animam habeat, sed loquitur humano more. Non enim intelligerem⁹, nisi per corporalia nobis loqueretur.

Et cùm extenderitis manus, &c.) Est periphrasis orationis, seu precum. Sensus est: Cùm tempore tribulationis confugeritis ad auxilium meum, & misericordiam implorandam, non præstabo vobis eam, sed potiùs lógè remouebo à vobis, atq; hoc est, quod dicitur in Euangelio: Scimus autem quia De⁹ peccatores non audit. Ad plenioré huius loci intellectum sciendum, quòd peccatores dupliciter orant. Quidam enim orant, quéadmodum publicanus ille Euangelicus, qui orabat pœnitenti corde remitti sibi, quod commiserat: & horum preces nũquam spernit Deus. Alij autem orant, quomodo Pharisæus ille, pleni inuidia, odio, ira, nihil cogitantes de vita in melius commutanda, sed securè viuunt, interim legunt orationé dominicam, aut septem psalmos: hos ita orantes nó exaudit Deus. Et tales erant isti, quibus hic loquitur Esaias.

Ioan. 9. f · *Peccatores dupliciter orant.* · *Luca 18.*

Manus enim vestræ sanguine plenæ sunt, & cæt.) Hæc particula (saltem secundum eos, qui suprà dicta referunt ad populum Iudæorum captiuitatem Babylonicam præcedentem) continet aliam causam, ob quam Deus reijciat, & cótemnat Iudæorum sacrificia, ceremonias,

Quid nomine sanguinis aliquando intelligatur. *Psalm. 50.*

monias, & oblationes. Nomine sanguinis, Scriptura frequenter vtitur pro rebus crassioribus, & peccatis quasi corporalibus. Sic Dauid: Libera me de sanguinibus, &c. Sẽsus est: Propterea sacrificia vestra & ceremoniæ nõ sunt mihi accepta, imò cũ nausea, & magno tædio sustineo vos ea offerẽtes, quia manus vestræ sanguine plenæ sunt, id est, quia maximi estis peccatores, quia nihil sapitis, nihil intelligitis, nisi crassa illa & corporalia sacrificia, nihil interim cogitãtes de vita mutanda, nihil soliciti de fide & charitate. Postquã aũt in præcedẽtibus propheta ostẽdit maximã Iudæorum ingratitudinem, & proinde eorũ sacrificia, festiuitates, & id genus alia Deo esse ingrata, pergit in sequẽtibus declarare, quid facere debeant antequã eorum sacrificia sint Deo grata & accepta.

LAuamini, mundi estote, auferte malum cogitationum vestrarum ab oculis meis: quiescite agere peruersè, discite benefacere: quærite iudiciũ, subuenite oppresso, iudicate pupillo, defendite viduã, & venite, & arguite me, dicit Dominus. Si fuerint peccata vestra vt coccinũ, quasi nix dealbabuntur: & si fuerint rubra, sicut vermiculus, velut lana alba erũt. Si volueritis, & audieritis me, bona terræ cõmedetis. Quòd si nolueritis, & me ad iracundiã prouocaueritis, gladius deuorabit vos, quia os Domini locutũ est.

LAuamini, mundi estote, &c.) Licet sint, qui hæc de corporali baptismatis lotiõe intelligant, textui tamen magis cõsentaneum videbitur, si de spirituali lotione interpretemur, hoc sensu: Si in precibus vestris vultis exaudiri à me, si vultis, vt sacrificia vestra sint perfecta, & mihi grata, lauamini, id est, purgate vos nõ à corporali immunditia, sed ab omni mẽtis malitia, mundi, id est, puri & alieni estote ab omni ira, odio, inuidia, alijsq; vitijs: prauas præterea cogitationes ex animis vestris deponite, ne oculos meos offendant. *Quiescite agere peruersè, &c.)* Sensus est: Vos hactenus lõga consuetudine, pessima quæq; vitia perpetrare assueuistis, iã mutatis vicibus assuescite optima quæq; agere, virtutes exercere, operibus charitatis insistere, cæteraq; pietatis opera proximo exhibere, atq; hoc est, quod sequitur: Quærite iudicium, subuenite oppresso, iudicate pupillo, defendite viduam.) Istis paucis synecdochicos significare vult propheta omne genus bonorum operum, quibus proximo quoquo modo subueniri potest.

Docet, quibus præstandis Deus placari potest.

Venite, & arguite me dicit Dominus. Hæc (inquit Dominus) superius enumerata vbi præstiteritis, si non reddidero vices & præmia, quæ pollicitus sum, contendite mecũ in iudicio, arguite me infidelitatis, inconstantiæ, & leuitatis: Si fuerint peccata vestra vt coccinum. i. si fuerint peccata vestra in modum coccini sanguinea, id est, valdè enormia & grauia, quasi nix dealbabuntur, id est, diluentur prorsus, & condonabuntur vobis si tamen præstiteritis ea, quæ dixi. Quæ sequuntur, eundẽ habẽt sensum: Et si fuerint rubra quasi vermiculus, velũt lana alba erunt. Hîc aduertẽdum, q̃ vbi noster interpres habet vermicul⁹, vox Hebrea כתולע cattola ambigua est: significat enim vel vermiculũ, vel colorem purpureum. Estq; hic insignis locus, docens, quibus præstandis Deus placari potest. Licet enim nihil eorũ, quæ iustificationẽ præcedunt, siue fides, siue opera ipsam iustificationis gratiã promereãtur, ipsa tamẽ opera, sicut fides, hanc impetrant. Prouocant enim misericordiã Dei ad dandum illã homini, disponuntq; hominem ad illam recipiendã. Docet istud hoc loco clarè Esaias: nam quibus ipse loquebatur, peccatores adhuc erãt, & dicit: Si hæc feceritis, quæ iam commemoraui, peccata vestra, quæ prius in modum coccini erant sanguinea, penitùs diluentur. Quod putat Philippus aduersari doctrinæ Euãgelicæ. Verũ quidem est ad culpæ remissionẽ primas habere fidẽ, cum fide tamen etiam opera ipsa conferunt ad culpæ remissionem, ita, vt Dei misericordiã prouocent ad purgationem & iustificationem. Quare hic locus, cùm sit insignis & manifestus, notãdus est contra eos, qui omnia fidei tribuunt, operibus nihil.

Si volueritis & audieritis me, &c.) Bona terræ quidam hic dici putant ea, de quibus Psalm. 26. Credo videre bona Domini in terra viuentium, hoc est, intelligunt illa bona, quibus fruuntur beati in vita æterna. Verũ quia Iudæis loquebatur, qui nondum spiritualia capere poterant, simplicius videbitur, si dicamus, quòd polliceatur bona præsentis sæculi, vt saltem præsentibus inuitati faciant, quæ præcepta sunt. Sẽsus ergo est: Si volueritis præstare, quæ superiùs commemoraui, & obtẽperaueritis præceptis meis, eritis felices in hoc mũdo, & omnium rerum copia affluentes: quòd si nolueritis audire & obtemperare, sed contrà me ad iracundiam prouocaueritis, eritis miseri & infelices: gladius hostilis, scilicet Babylonicus, vel secũdum Hier. Romanus exercitus delebit vos funditùs. Quod reipsa postea impletum est. Quia os Domini locutum est, cuius sententia (permanentibus hominum peccatis) immutari non potest. Hic locus diligẽter notandus est: multum enim facit pro statuendo libero hominis arbitrio.

QVomodo facta est meretrix ciuitas fideliũ, plena iudicij? Iustitia habitauit in ea, nunc autem homicidæ. Argentum tuum versum est in scoriam vinum tuum mixtum est aqua. Principes tui infideles, socij furum. Omnes diligunt munera, sequuntur retributiones. Pupillo non iudicant, & causa viduæ non ingreditur ad illos. Propter hoc ait Dominus Deus exercituum fortis Israel. Hier. 5.g

Quomo-

QVomodo facta est meretrix, &c.) Miratur spiritu prophetico, quòd ciuitas illa Hierusalem, quę quondam fuit fidelis, omniumque fidelium receptaculum, tam subitò facta sit meretrix, id est, infidelis, relinquendo verum Deum, & conuertendo se ad idola. Licet hæc secundum D. Hierony. plenius ad tempora passionis Christi (quando omnes declinauerunt, simul inutiles facti sunt) referātur, rectè tamē de ijs, qui fuerunt tempore Esaiæ, intelligi possunt, & sic totum ferè hoc caput exposuimus. Tametsi locus iste de duplici fornicatione & spirituali & corporali intelligi posit, magis tamen loqui videtur de fornicatiōe spirituali. Est autem fornicatio spiritualis, quando homo Deo relicto & neglecto, seruit idolis aut vitijs. Quid verò sit fornicatio corporalis, notius est, quàm vt declaretur. Ciuitas ergo fidelis, quæ quondam vnum tantùm agnoscebat virum, Deum videlicet, eique fidem seruabat, quomodo nunc facta est fornicaria, vt relicto vero Deo, adhæreat idolis & seruiat illis?

Quid fornicatio spiritualis.

Iustitia habitauit in ea, &c.) Pro eo, quod nos habemus (habitauit) Septuaginta interpretes transtulerunt ἐκοιμήθη, id est, dormiuit seu requieuit: Et per fictionem introducit iustitiam tāquam personam, hoc sensu: In ciuitate Hierusalem, in qua tanquam in sede sua olim morari & magna cum pietate exerceri solet vera iustitia, nunc hac postposita & profligata, magna cum impietate homicidia exercentur, & proinde iniustitia & homicidæ morantur in ea.

Argentum tuum, &c.) Per argentum scriptura ferè intelligit doctrinam puram & incontaminatam. Vnde Dauid Psalm. 11. Eloquia Domini, eloquia casta, argentum igne examinatum. Scoria propriè est spurcitia illa siue sordes, quę ex metallo inter coquendum, veluti spuma quædam, expurgatur. Sensus est: Doctrina à Moyse purè & syncerè olim tradita, vestris traditionib. vitiata est & adulterata. *Vinum tuum, &c.*) Istud eādem habet sententiam cum superiori particula. Sensus est: Lex Dei pura, & (vt ita dicam) mera veritate subnixa, Scribarum & Phariseorū traditionibus deprauata est: quod pleniùs docet Saluator in Euangelio, dicens eos violata atq; omissa lege Dei, sequi mandata hominum. Sic & hodie, qui austeritatem scripturarum (qua possunt & debent audientes corripere, hominumq; mores & vitia repræhendere) vertunt ad sensum mitem, atque adeò ad gratiam loquuntur, vt delectent auditores suos, violant scripturas. Qui in Germania hodie scribunt commētaria, putant pertinere ad constitutiones Pontificis, & regulam S. Francisci, & aliorū. Haberet quidem illorum opinio aliquam apparentiam, si docere possent eas pugnare cum fide aut præceptis Euangelij, quod certè nunquam poterunt.

Quid nomine argēti Scriptura intelligat.
Psalm. 11.
Scoria.
Matth. 15
Qui violāt Scripturas.

Principes tui infideles, &c.) Videtur hîc loqui non de ea infidelitate, qua quis dicitur non habere fidem, vt in Euangelio Ioannis: Nunquid ex Principib. aliquis credidit in eum? sed de ea, qua quis dicitur iniustus in iudicio, aut in rebus emendis vel vendendis, aut alijs quibuscunque contractibus, quam etiam Cicero intelligeret. Cui interpretationi fauent, quæ sequuntur: *Socij furum, &c.*) Sensus est: Superiores tui tam ciuiles, quàm ecclesiastici infideliter suis funguntur officijs: In iudicando non iustitiā & æquitatem, sed munera quærunt: *Pupillo non iudicant*) quia videlicet ex eius causa non sperant munera: *Viduarum causa non ingreditur ad illos*) id est, Viduarum causas non suscipiunt defendendas aut iudicandas, propterea quòd ex talibus non expectant retributiones. Ditescunt per rapinam, non proponunt iustitiam, sed pecuniam.

HEu ego consolabor super hostibus meis, & vindicabor de inimicis meis. Et conuertam manum meam ad te, & excoquam ad purum scoriam tuam, & auferam omne stannum tuum, & restituam iudices tuos, vt fuerunt priùs, et consiliarios tuos, sicut antiquitus.

HEu consolabor, &c.) Heu, vox est Dei dolentis. Nō enim delectatur Deus in punitionib. aut pœnis hominib. irrogandis, sed ipse (licet inuitus) punit, quia peccata nostra hoc merentur. Quod ait, Consolabor, loquitur humano affectu: homines enim iniuria affecti, si se de iniuria sibi illata vlcisci queunt, magnam inde, imò totam interdum capiunt consolationem, & satiatur eorum animus. Quod ergo ait: Consolabor super hostibus meis, nihil aliud est, quàm si dicat, vindicabo de hostibus meis, & supplicium sumam, quod sequens particula plenius declarat.

Et conuertam manum meam, &c.) Secundum quosdam vox est Dei irati & comminantis, vt sensus sit: Extēdam manum meam ad puniendum. Estq; metaphora ab aurifabris desumpta, qui adhibito igne, aurum à sordib. purgant. Sensus est: Sicut aurifaber rudem auri massam tam diu igne coquit atque examinat, donec purum aurum à sordibus secernatur: ita & ego igne tribulationū, tormentis varijs, afflictionibus & angustijs tam diu vos afficiam, donec sordes peccatorum vestrorum ad plenum expurgatæ fuerint. Alij volunt, vt sit vox Dei propitij, quod non est infrequēs Prophetis, etiam in eadem periodo miscere ea, q̄ sunt Dei propitij, & ea quæ sunt Dei irati, vt patet Ozeæ: Quomodo dabo te Ephraim, protegā te Israel? quomodo dabo te sicut Adama: Ponam te vt Ceboim? *Ozeæ. 11.*

boim? Hæc nemo dubitat, quin verba sint irati Dei: & statim subiungit, Non faciam furorem iræ meæ. Et sic exponit Rupertus, vt sit vox Dei propitij. Vtraq; expositio est bona. *Et auferam omne stannum.*) Stannum opponit argento. Sensus est: omnes doctrinas falsas, humanasque traditiones, quibus legem meam coinquinastis, auferam à vobis.

Et restituam iudices. &c.) Priores Iudices fuerunt Moyses, Iosue & cæteri, à quibus liber Iudicum habet nomen impositū: postea fuerunt Dauid, Salomon & alij. Vult ergo dicere, quòd restituet priores iudices, non omninò eosdē, sed illis in vera iustitia & æquitate similes, hoc est, insignes dabit iudices, qui non secundum affectum, sed ex æquitate iudicabunt. Quod Iudæi impletum arbitrantur post captiuitatem Babylonicā, quando habuerunt iudices Zorobabel, Nehemiam, Esdram, aliosque similes, qui vsque ad Hyrcani tempora populo præfuerūt, cui in regnum successit Herodes. Nostri verò rectius & verius (vt ait Hiero.) referunt hęc ad tempora Christi, hoc sensu: Restituā vobis iudices vestros, Apostolos videlicet & alios, qui per Apostolos credituri sunt, & principes Ecclesiæ futuri. Ad hunc sensum inuitant quæ sequuntur, nempe: Post hęc vocaberis ciuitas iusti. Nam consuetudine scripturæ, nomine iusti significatur Christus, cùm alijs in locis, tum maximè in Actis cap. 7. Occiderunt eos, qui prædicabant de aduentu iusti. Ob hæc tamen & ea, quæ sequuntur, non est omninò necesse, vt hæc referamus ad tempora Christi. Quidam tamen cōcretum pro abstracto poni dicunt iustum ꝓ iustitia. Si intelligamus de tempore captiuitatis Babylonicæ, notandum est, quòd vtranque liberationem miscet, quia liberatio Babylonica typus fuit liberationis factæ per Christum.

Act. 7. g.

POst hac vocaberis ciuitas iusti, vrbs fidelis. Sion in iudicio redimetur, & reducent eam in iustitia. Et conteret scelestos & peccatores simul, & qui dereliquerunt Dominum, consumentur. Confundentur enim ab idolis, quibus sacrificauerunt. Et erubescetis super hortis, quos elegeratis, cùm fueritis velut quercus defluentibus folijs, & velut hortus absque aqua. Et erit fortitudo vestra vt fauilla stuppa, & opus vestrum quasi scintilla. Et succendetur vtrung, simul, & non erit qui extinguat.

POst hac vocaberis ciuitas iusti.) Videlicet Christi, quando misso de cælis spiritu sancto, fortitudine construeris, & virtute cælesti corroboraberis. Hęc inquit Hier. perspicuè de Ecclesia, quę in Dominum creditura est, tam de Iudæis, quàm de Gentibus propheticus sermo complectitur. *Vrbs fidelis.*) Annotauimus priùs in expositiōe illius loci: Quomodo facta est meretrix ciuitas fidelis, etc. quæ sit vrbs fidelis, & diximus quòd illa, quæ solùm vnum agnoscit maritum, scilicet Christum verum Deum, & illi fidem seruat.

Sion in iudicio redimetur &c.) Per Sionem intelligit reliquias ex Israhelitis saluandas. Iudicium rectè intelligitur illud de quo apud Iohann. 12. Nunc iudicium est mundi, nunc princeps huius mundi eijcietur foras. Sensus est: Deus pater aliquando misertus generis humani, sumet partes iudicis, dabitque aduocatum, mediatorem & satisfactorem, vbi causam egerit, proferet Deus sententiam pro humano genere contra Diabolum huius mundi principem, & sic liberabitur Sion. Causa autem nostra erat, quòd eramus digni eterna morte, à qua per Christum mediatorem liberati sumus. Vocabula ista, iudicium & iustitia, iucunda sunt, pulchra ac planè aurea, & proinde in scripturis præcipue in Psalmis frequentissimè obuia: Secundum iudicium tuum iudica me, & in iustitia tua libera me etc. Vide D. Turnout li. 3. de Ecclesiast. dog. fo. 82. secundum postremā editionem. Et de captiu. & redemp. generis humani, fo. 15. secundum postremam editionem, vbi istas voces tractat, docens quomodo opus redemptionis factum sit per iudicium & iustitiam.

Et conteret scelestos, &c.) Quāquam Sion redimetur, & in pristinam imò maiorem dignitatem constituetur, non tamen omnes liberabuntur, sed solùm ij qui per fidem se coniungent Christo tanquam aduocato, mediatori & satisfactori: Alij verò, qui in incredulitate sua & peccatis perseuerabūt, qui relicto vero Deo, idolis adhærebunt, condemnabuntur & cōfundentur propter peccata & idola, quæ coluerunt: *Et erubescetis super hortis &ca.*) Per hortos designat loca luxuriæ, lucos & nemora, in quib. luxuriari solent Iudæi. *Cùm fueritis &c.*) Duab. comparationib⁹ docet eos, non solùm mala incursuros, sed omni bono sine spe recuperationis destituēdos: Ideo dicuntur futuri sicut quercus, quę quandiu est in vigore suo, folijs ornatur, vestitur atq; protegitur, quibus præ nimia ariditate decidentibus, quasi emoritur.

Et velut hortus &c.) Quemadmodum hortus omni humore destitutus, perpetua ariditate marcescit, nullumque fructum producit; Ita & vos, aqua gratiæ destituti absq; fructu eritis, omniaq; sine recuperatione amittetis.

Et erit fortitudo vestra &c.) Per fortitudinē, commentarij ferè intelligunt idola, in quibus omne præsidium collocabant.

Et qui ita interpretantur, respiciunt ad cōsuetudinem loquendi scripturæ. Sic Psa. 77. Arca Dei, secundum Symmachum, vocatur virtus siue fortitudo Iudæorum: Et tradidit in captiuitatem virtutem eorum. Sensus est:

Psal. 77. f. Arca Dei virtus Iudæorum.

est: Idola vestra, in quibus omnem salutis spem & præsidium collocastis, in nihilum penitùs contererentur, instar purgamétorum stuppæ, quæ lenissimo igne consumuntur: similiter & cultus idolorum, superbia vestra, & reliqua impietatis opera, in quibus delectare consueuistis, subitò instar scintillæ ignis peribunt, atque adeò vtrunq; & fortitudo vestra & opus vestrum succendetur à Domino, quo succendente, nemo erit, qui extinguere poterit.

Summa, siue epilogus totius capitis. Hoc ergo capite in summa hæc tractatur. In primis ostendit propheta peccata, quibus tunc temporis laborabat populus. Quæ autem illa fuerint, superius diximus, népe ingratitudo, ignorantia Dei, idololatria, fiducia operum perniciosa, auaritia, fraudes in iudicijs publicis.

Deinde cùm ait: Terra vestra deserta, &c. Prædicit supplicia ob huiusceemodi peccata infligenda, nempe excidium ciuitatis Hierusalem totiusque regni vsque ad internecionem, & ignem inextinguibilem. Tertiò cùm ait: Lauamini &c. declarat, quibus præstandis Deus placari potest. Quartò quando ait: Nisi Dominus exercituum &c. agit proprium munus prophetę, aperiens mysteriú Christi redemptoris, sed hoc tectiùs, miscés interim vtranq; liberationem, & quæ facta est per Cyrú, & quæ facta est per Christum. Illa verba: Nisi Dominus exercituum &c. doctore Paulo ad literam de Apostolis ad Rom. 9. intelliguntur: Et locum illum, Post hæc vocaberis ciuitas iusti, dicit D. Hieron. de Christo intelligendum, qui dicitur iustus, sicut sæpè dicitur Saluator. Quod autem quandoq; ad mores Christianorú transferuntur, sicut illud: Filios enutriui & cæt. hoc fit per accommodationem.

CAPVT II.

Mich. 4. a *ERBVM quod vidit Esaias filius Amos super Iudam & Hierusalem. Et erit in nouißimis diebus præparatus mons domus Domini in vertice montium, & eleuabitur super colles, et fluent ad eum omnes gentes, & ibunt populi multi, & dicent: Venite ascendamus ad montē Domini, & ad domum DEI Iacob: & docebit nos vias suas, & ambulabimus in semitis eius: quia de Sion exibit lex, & verbum Domini de Hierusalem. Et iu-* *Mich. 4. b* *dicabit gentes, & arguet populos multos, Et conflabunt gladios suos in vomeres, & lanceas suas in falces, Non leuabit gens contra gentem gladium, nec exercebuntur vltra ad prælium.*

VErbum quod vidit, & cæt.) Caput hoc in initio apertam habet de CHRISTO prophetiam, sub metaphora tamen, eaque vsitata. in principio primi capitis diximus vocem Hebræam על al, quam noster interpres hic & ibi vertit super, ambiguam esse ad, super, contra, de vel pro. Quod autem Septuaginta interpretes in superiori capite eam interpretati sunt, contra, hîc verò, de: eo fortè fecère consilio, quòd ibi statim in principio capitis aduersa narrantur, quæ in malam partem: hîc verò prospera, quę in bonam partem accipi possunt. Si tamen ipsum textum penitius introspiciamus, depræhendemus hæc vtrobique misceri, & læta & aduersa contineri. Ibi enim statim post aduersa, prospera & læta subiungit: hic verò, post læta statim ac prospera, aduersa & dura cōminatur. Quare iuxta Hebraicum textum, & in illo & in isto capite non contra, vt Septuag. illo loco, vel pro, vt Symmachus hoc loco, sed absolutè super vel de trásferri debet, in quo & læta & tristia, prospera & aduersa contineri possunt. Duæ enim istæ propositiones, super & de, etiam apud Latinos scriptores tam ad prospera, quàm aduersa se extendunt. Hinc patet nostrum interpretem vtrobique benè trástulisse: *Super Iudam & Hierusalem, & cæt.*) Optimi enim interpretis est, verba in ea latitudine significationis, quam habent, seruare in transferendo, potissimùm quando circumstantiæ & res ipsa expostulet. Hoc loco ait Hieronymus considerandum, quòd in priori capite visionem videat, in hoc verò, verbum, quod erat in principio apud Deum: atque adeò in illo à Iudæorum comminatione ad Gentiú veniat salutem: in isto verò à Gentium salute incipiens, punito Israele, ex vtraque vocatione credentes in Christi Ecclesiam congreget. Facit autem propheta mentionem Hierusalē: quamuis enim Hierusalem in tribu Iuda sita sit in sorte Beniamin, vt patet ex libr. Iosue, promisiones tamen præcipuè factæ sunt illis, qui sunt de tribu Iuda.

Quid per nouißimos dies. *Et erit in nouißimis diebus, & cæt.*) Consuetudo scripturæ est, per nouisimos dies significare fines seculorum, siue vltimam mundi ætatem, quam Paulus in epistola ad Galatas, vocat plenitudinem temporis, quo videlicet natus est CHRISTVS: Vbi, inquit, venit plenitudo temporis, misit Deus filium suum & cętera. De hoc tempore & de Christo in eo nato, loquitur & Iacob patriarcha ad filios suos dicens: Congregamini vt annunciem, quæ ventura sunt in nouisimis diebus, hoc est, in vltima mundi ętate in fine seculorum, & statim subdit: Non auferetur sceptrum de Iuda, donec veniat, qui mittendus est, videlicet Christus seu Mesias, quem hoc loco per montem significare vult propheta. *Ad Galat. 4. a.* *Gene. 19. a*

Præparatus mons &c.) Iudæi per montē hoc loco intelligunt montem Sion, quem putāt in aduentu Christi in altum eleuandum: sed Iudæi vt sunt crassi & carnales, ita nimis crassa est hæc eorum interpretatio. Scripturę verò per montem intelligunt Christum, vt Daniel. 2. Lapis, qui percusserat statuam, factus est mons magnus, & impleuit vniuersam terram. Item ad Hebræos: Non enim accessistis ad montem tractabilem. Per domum autem domini intelligit propheta Ecclesiam super Christum fundatam, de qua Dauid: Vnam petij à Domino, hanc requiram, vt inhabitē in domo Domini.

Dan. 2. a. *Heb. 12. 10* *Psal. 26. a*

In vertice montium &c.) Quis quęso vidit vnquam montem in vertice montium? hoc autem dicit propheta, vt ostendat sublimitatē Christi, magnitudinē, dignitatem, & excellentiam eius. Christus enim, quemadmodū ex Daniele docuimus, est magnus ille mons, qui impleuit vniuersam terrā: Minores aūt montes sunt angeli, patriarchæ, prophetæ & apostoli: Colles vero sunt martyres, eremitæ, & alij viri sancti virtutibus eminētes. Insignis mons Abraham extitit, item Isaac, itē Iacob, sed & Moyses, & Helias, quorum celsitudinem & sublimitatem dum in diuinis literis legimus etiamnum miramur: Verùm omnibus istis altior sese eriget, qui extremo tempore apparebit. Conspicuus ille erit toti orbi, & fluent ad eum omnes gentes, & ibunt populi multi, nimirum excitati huius montis altitudine & claritate, nec propria contenti erunt salute, sed & obuios quosq; secum rapient, dicentes: Venite ascendamus ad montem Domini, & ad domum Dei Iacob, id est, demus nomina Christo, iungamur Ecclesiæ. Adhæsimus hactenus pleriq; Moysi, plerique Platoni & Philosophis alijs. Ille legem, quam in solitudine acceperat, tradidit: Hi placita sua proposuerunt: Vtrique conati sunt ad virtutem erudire, & ad felicitatē perducere auditores suos, sed nihil aliud quàm conati sunt. Hic, quod illi nō potuerunt, præstabit certissimè, non solū præscribet, quę recta sunt, sed & robur, quo possimus præstare quę prescripta sunt, administrabit, atq; hoc est, quod sequitur: Et docebit nos vias suas, & ambulabimus in semitis eius. Hebræi autem distinguunt inter gētes & populum: omnes enim pręter se gentes vocant, se verò populum: sed differentia sępè confunditur, vt in præcedenti capite vbi dicitur; Væ genti peccatrici, populo, graui iniquitate. Idem enim ibi significāt. Quidā tamen dicunt hic distingui, ob id, quia dicit propheta gentes fluere, id est, turmatim ad Christū venire: Iudæos verò venire, in quo paucitas & tarditas significatur. Hæc autem non sunt corporaliter intelligenda de passibus corporis: sed ire, est hic credere: dicere, venite, est alios ad credendum inuitare. Discamus hinc studiū cuiusuis Christiani esse, vt non sua salute sit cōtentus, sed & alios ad credendum inuitet.

Quia de Sion exibit lex, &c.) Hic subiūgit causam, ob quam gentes sese mutuò hortabuntur, dicentes, venite ascēdamus &c. quasi dicat: Idcirco fluent gentes, & ibunt populi multi, & dicent ad se mutuò, venite ascendamus ad montem Domini & ad domum Dei Iacob, quia dabitur lex à Christo, quæ pertinebit non ad vnam familiam Abrahæ, non ad vnum aliquem populum Iudaicum, sed ad omnes omninò gentes: promulgabitur quidem primùm in Iudæa, non tamen vnius Iudææ terminis cohibebitur, sed inde per Apostolos, quaque versum patet terrarum orbis, deferetur, hoc est ergo, quod ait: De Sion exibit, id est, promulgabitur lex noua, lex gratiæ, lex viuificans, & verbum, id est, euangelium de Hierusalē. Hanc legis & euangelij promulgationem impletam legimus apud Matth. Euntes ergo docete omnes Gentes. Item apud Marcum: Ite in mundum vniuersum, prædicate euangelium & cæt.

Matt. vlt. *Marc. vlt.* *Luc. vlt.*

Et iudicabit gentes &c.) Quod hic dicit, iudicabit gentes, hoc idem propheta ca. 42. alijs quidē verbis, sensu tamen eodem hoc modo extulit: Iudiciū gentib. proferet. Sunt qui dicunt verbū, iudicare, aliam habere significationē cum datiuo, aliā cū accusatiuo: & cum accusatiuo idem esse quod contra aliquē, cū datiuo verò pro aliquo sententiam ferre seu pronuntiare. Quæ differētia in scripturis nō est perpetua, vt patet ex Psal. Iudica me De', & discerne causam meam de gente non sancta, vbi sine dubio petit Dauid non contra, sed pro se ferri sententiam. Sensus ergo est iste: Christus sumet partès iudicis, & pro gētibus feret sententiam contra calumniatorē diabolum, & eas absoluet in sua iustitia. *Et arguet populos multos, &c.*) Quomodo Christus hic in terris ambulans arguit Iudæos, Scribas & Pharisęos, qui eū in propria veniētem non receperunt, ex euangelio varijs in locis manifestius est, quàm vt opus sit probatione: Idem quoque per Apostolos fecit, quum ascendisset in cælum. Vnde Christus promittēs discipulis suis Spiritum sanctum, dixit: Quum venerit ille, arguet mundum de peccato.

Psal. 42.

Et cōflabunt gladios suos in vomeres. &c.) Id est, arma bellica mutabunt in instrumenta agriculturæ. Significatur his verbis, adueniente Christo altissima & insolita pax futura. Sensus est: Tēpore Christi nasciturí, pro discordia, quæ antea in toto terrarum orbe regnabat, erit concordia & studium pacis maximum, ita vt agricolæ liberè & sine metu hostium exerceāt agriculturam. Hæc in natiuitate

tate Christi impleta esse, nemo est, qui ignoret. Reuoluamus, inquit Hiero. veterum historias, & inueniemus vsq; ad 28. annũ Augusti Cæsaris, cuius 41. anno natus est Christus in Iudæa, in toto terrarum orbe fuisse discordiam, & singulas nationes contra vicinas gentes arsisse studio præliandi, ita vt cæderent & cæderentur. Orto autem Domino Saluatore, quando sub præside Syriæ Cyrino prima est in orbe terrarum facta descriptio, & euãgelicæ doctrinæ pax Romani imperij præparata, tunc omnia bella cessauerunt, & nequaquam per oppida & vicos ad prælia, sed ad agrorum cultus exercebantur: Hactenus Hieron. Vltra, hoc loco non perpetuitatem, sed diuturnitatẽ significat. Sic 4. Reg. Vltra nõ venient latrones Syriæ in terram Israël, id est, ad longum tempus non venient. Sic etiam hoc loco: Nam pax illa cœpit ante tempora Christi annis duodecim, durauit tota eius vita & quadraginta annis post mortem eiusdem. Preterea in voce (vltra) est hyperbole. Alij interpretantur hunc locum de pace euangelica, hoc est, de tranquillitate mentis, quæ faciliùs in animo sentitur, quàm verbis exprimitur: sed videtur magis loqui de corporali pace & tranquillitate, qua abstinetur ab armis bellicis.

DOmus Iacob venite, & ambulemus in lumine Dei nostri. Proiecisti enim populum tuũ domũ Iacob: quia repleti sunt vt olim, & augures habuerunt vt Philistijm, & pueris alienis adhæserunt. Repleta est terra argento & auro, & non est finis thesaurorum eius. Et repleta est terra eius equis, & innumerabiles quadrigæ eius. Et repleta est terra eius idolis. Opus manuum suarum adorauerunt, quod fecerunt digiti eorum. Et incuruauit se homo, & humiliatus est vir Ne ergo dimittas eis.

DOmus Iacob venite, &c.) Post vocationem gentium, & ostẽsionem Domini super verticem montium, conuertitur propheta ad populum suum, qui domus Iacob vocabatur, quia de familia Iacob erat oriundus, hortãs, vt qui in tenebris erroris versabatur, lumẽ veritatis recipiat, quasi dicat: Vos Israelitæ, posteri tam insignis patriarchæ Iacob, popule meus, venite ambulemus in lumine Dei nostri, recipiamus euangelium Christi, & illuminemur ab eo, ad quem gentes turmatim confluunt & credunt in eum: accedamus & nos, vt similiter illuminemur, & credamus in eum.

Proiecisti enim populum tuum, &c.) Propheta abrupit potius sermonẽ, quàm finiuit. Cùm enim videret impœnitens eorũ cor, & in malis obduratum, per apostrophen cõuertitur ad Dominum. Sensus autem est iste: Ideo hortor eos ô Domine, vt pariter tuo mecum fruantur lumine, quia ego scio, quòd proieceris eos, quib. tamen promisisti Messiam: proiecisti inquam eos non sine causa, sed peccatorum suorum meritis: Quæ autem sint illa peccata explicat propheta, cũ adijcit: *Quia repleti sunt)* scilicet peccatis idololatriæ, quæ sunt antiqua illius populi peccata, vt patet ex Moyse, quando adorabant vitulum in Oreb.

Augures habuerunt) id est, attenderunt augurijs contra præceptum tuum, quod dedisti Deut. 18. Quando ingressus fueris terram, quam Dominus Deus dabit etc. Augures autem dicuntur, qui ex garritu auium futura prædicunt. Diuinatio autem ex garritu auium aliquando est licita, aliquando non. Licita quidem est & sine peccato fieri potest, si coniectura de his duntaxat sumatur, ad quæ cælestia corpora sese extendere posśint. Vt si ex garritu seu clamore auium quarundam colligam pluuiam futuram: Aues enim plerunque citiùs aëris mutationem percipiunt, quàm homines. Si verò talis diuinatio extendatur ad actus humanos, qui dependent ex libero arbitrio, superstitiosa est & illicita. Atque tali vtebantur Philistæi, similiter & Iudæi, qui vsque adeò dediti erant huiusmodi signis, vt ea haberent pro lege suorum operum.

Deut. 18. b

Augures.

Diuinatio quædam licita.

Et pueris alienigenis adhæserunt.) scilicet fornicando contra naturam, hoc modo quidam interpretãtur de peccato Zodomitico, quod quantum displiceat Deo, satis hîc innuit propheta, cùm populum adeò dilectum propter hoc reiectũ dicat. Hieronymus scribit quòd Græci & Romani hoc vitio maximè laborarint. Alij interpretantur hoc modo: Pueris alienigenis adhæserunt, id est, coniunxerunt se gentibus in cultu idolorũ. Quæ interpretatio non videtur omninò absurda, propterea quòd alienigenæ seu alieni in scripturis ferè dicuntur, qui cum idolis fornicantur.

Et repleta est terra eius argento, &c.) Inter reliqua vitiorum genera, quibus laborabant Iudæi, ob quæ & reiecti sunt à Deo, numeratur etiam immoderata auaritia, rerumque cupiditas insatiabilis, quam hoc loco significare vult propheta, & potisśimum cùm ait: Et nõ est finis thesaurorum eius, non quòd thesauri finem non habeant, sed quòd posśidentiũ animos explere nequeant, iuxta illud Salomonis: Auarus non implebitur diuitijs. Item iuxta illud Poetæ: Semper auarus eget. Thesaurus ergo Iudæorum finem quidem habebat, sed animus eorum cupiditate inflammatus terminum ignorabat. *Et repleta est terra eius equis, &c.* id est, contra Dei præceptum comparauerunt sibi vndique ingentem & quasi innumerabilem equorum copiam, & quadrigarum multitudinem. Præceperat enim Dominus Deut. 17. dicens: Cùm constitutus fuerit Rex, non multiplicabit sibi equos &c. Si

ergo Dominus prohibet Regi, ne multiplicet sibi equos, quantò magis cæteris inhibitum intelligemus? Notatur autem hîc populi Iudæorum superbia & diffidentia. Superbia quidem, quia corraserant sibi magnam equorum curruumque multitudinem, non ad defensionis necessitatem, sed ad vitæ superbiam, ostentationem & voluptatem. Diffidentia verò, quia in equorum curruumq; multitudine, non in diuino auxilio omnem salutis spem collocabant. Vnde Dauid: hi in curribus, & hi in equis: nos autem in nomine Domini nostri inuocabimus. Non inhibuit ista Iudæis Dominus, quia mala sunt, sed vt vni soliq; Deo adorãdo, non equis seruirẽt: erant enim multum inclinati ad idololatriã vt ex superioribus patet.

Repleta est terra idolis, &c.) Homo accipitur pro plebeio, vir pro potente seu primate secundũ Hebręos, qui inter suas voces nostris respondentes eo modo distinguunt. Sensus est: Tã plebeij, quàm principes & ad vnum omnes proni in terra adorauerũt idola, quæ ipsi arte confinxerant, mutantes gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis.

Ne ergo dimittas eis, &cat.) Noster interpres hæc transtulit quasi essent verba prophetæ loquentis ad Deum, Ne ergo dimittas eis: Septuaginta verò, quasi essent verba Dei dicentis, Non ergo dimittam eis. Quare cùm huius loci duplex sit translatio, admittit & duplicem sensum. Si ergo referamus ad personam Dei, sensus erit iste: Quia tanta tamque enormia mala perpetrauerunt, non parcam eis, neque dimittam eis peccata eorum. Si verò sint verba prophetę, sensus erit iste: Ne ergo Domine dimittas eis peccata, qui tanta mala commiserunt. Non est hoc ita intelligendum, quasi propheta mala imprecetur populo suo, cui antè tam blandè, tam amicè loquebatur, dicens: Venite ascendamus &cæt. sed ex consideratione peccatorum concedit diuinæ iustitiæ vindictam. Vel dicendum, quòd more prophetico prędicit ea, quæ manentibus causis certissimè sunt euentura.

I*Ngredere in petram, & abscondere in fossa humo à facie timoris Domini, & à gloria maiestatis eius. Oculi sublimes hominis humiliati sunt, & incuruabitur altitudo virorum. Exaltabitur autem Dominus solus in die illa.*

INgredere in petram, &c. Est iterum apostrophe ad populum quasi dicat propheta: Ego quidem vos hortatus sum, dicens, Domus Iacob venite &c. sed quia noluistis audire, & proinde merito vestro abiecit vos Dominus, ideo iã prædico vobis, quæ ventura sunt mala, & hortor vos, vt ingrediamini in petras, & in speluncis ac terræ fossis abscõdamini à timore horribili Romani vel Babylonici exercitus, per quem effundet Deus furorem suum, exeret magnitudinem potẽtiæ suæ, qua ipse agnoscetur magnus & verè gloriosus. In tantam venies formidinem, quòd profundissima antra sectaberis, optabis tibi scindi petras, & dehiscere terram, vt possis abscondi. Vastatio autem Iudæorum à Romanis facta, dicitur timor Domini, quia erat effectus Domini valdè timendus. Similiter dicitur & gloria Dei, quia erat diuinæ potentiæ & iustitiæ gloriosus effectus. Huius timoris meminit in Euangelio: tũc incipient dicere montibus, cadite super nos: & collibus, operite nos.

Oculi sublimes hominis, &c.) Prætéritũ pro futuro enũciat propter certitudinem prophetię. Notat his verbis non solùm plebeios, qui nomine hominis intelligũtur, sed potentes, superbos, qui nomine viri significantur, secundum distinctionem Hebręorum, quemadmodum superius diximus. Sensus est: Cùm venerint Chaldæi vel Romani hostes infestissimi, tunc tam potẽtes, quàm plebeij, tam nobiles, quàm ignobiles, & ad vnum omnes superbi & elati humiliabuntur ac prosternentur, eritque omnium eadem calamitas: solus autem Deus tunc sublimis, potens, gloriosus apparebit, cui⁹ iram & vindictam nemo, quantumuis potens, effugere poterit. Alij non improbabiliter referunt hæc ad diem extremi iudicij, in quo omnis creatura diuinæ gloriæ & potentię humiliabitur & incuruabitur, atque ad diuinam maiestatem collata agnoscet se nihil esse. Causam autẽ, ob quã debeat humiliari & incuruari, reddit, cùm subdit:

Q*Via dies Domini exercituum super omnem superbum, & excelsum, & super omnem arrogantem, & humiliabitur, et super omnes cedros libani, sublimes, & erectas, & super omnes quercus Basan, et super omnes montes excelsos: et super omnes colles eleuatos, et super omnem turrim excelsam, & super omnem murum munitum, et super omnes naues Tharsis, & super omne quod visu pulchrum est.*

QVia dies Domini exercituum, &cet.) Dies Domini in scriptura aliquando peculiariter pro die extremi iudicij accipitur. Sic ad Corinth. Vt spiritus saluus sit in die Domini. Item 2. ad Corinth. 1. Aliquando accipitur pro examine seu stricto Dei iudicio. Sic primæ ad Corinth. 3. Dies enim Domini declarabit. Interdum verò pro quouis tempore, quo Dominus exerit potentiam suam, siue ad pœnam malis infligendam, siue ad præmia bonis remunerãda. Nonnunquam etiam pro ipsa pœna seu Dei vindicta, quomodo hîc accipi potest, hoc sensu: Vindicta Dei veniet seu redundabit super omnem superbum, id est, corde elatum magnaque de se sentientem: & super omnem excelsum, id est, in magnis & mirabili-

Dies Domini variè accipitur.
1. Cor. 5. b
2. Cor. 1. c

mirabilibus supra se gradientem: & superarrogantem, id est, magna de se iactantem: & humiliabitur, id est, deprimetur.

Libanus. Basan. *Et super omnes cedros, &c.*) Libanus mons est inter Arabes & Phœnices, altissimas habens cedros. Basan verò regio est trans Iordanem Iudææ sita, quam duæ tribus & dimidia possederunt, in qua crescunt altissimæ quercus. Et nominibus harum arborum metaphoricōs significare vult magnos principes, superbia, diuitijs, honoribus elatos. Sēsus est: Ira Dei siue vindicta veniet super omnes principes superbos & elatos. Lyra per cedros intelligit machinamēta facta ex cedro: per quercus, machinamēta facta ex quercu, sed prior expositio verisimilior est.

Et super omnes montes, &c.) Est similis metaphora cum præcedente. Sicut enim pro magnitudine varietateque virtutum homines boni, montes appellantur & colles: Ita è contrario, pro magnitudine peccatorum & diuersitate, maximè superbiæ, mali, montes appellantur & colles. Sensus est ferè idem cum pręcedentib. Vindicta Dei veniet super oēs, qui in superbiā eriguntur siue ob eruditionē, siue generis nobilitatem, vel ob quodlibet aliud, quod in Deum non refertur.

Et super omnem turrim excelsam, &c.) Qui hęc ad Vespasiani Adrianique tempora referūt, corporaliter impleta esse dicunt, quando nulla turris licet excelsa, nullus murus licet fortissimus, non denique vlla nauium multitudo aduersus vim Romani exercitus potuerit præualere: sed habitatores Iudææ in tantam venerunt formidinē, vt ipsi cum coniugibus, liberis, argento, auro, quæ sibi auxilio fore existimabant, in abditissimas terræ foueas demersi sint, & profundissima antra sectati. Metaphoricōs autem per turrim & murum intelliguntur illi, qui in ædificijs, castris, alijsque locis turrium altitudine, murorumque firmitate munitis confidebant, super quos etiam veniet dies vltionis diuinæ. Septuaginta pro Tharsis verterūt mare. Est aut Tharsis vox neque Latina, neque Græca, sed Hebraica, cuius naturale significatum habetur Exod. 28. vbi in rationali Aaron poni iubentur quatuor ordines lapidum, quorum nomina ibi referuntur, & inter cæteros lapides, nominatur etiā Tharsis, quam vocem noster interpres Chrysolytum vertit, siue, vt alij, Hyacinthum. Et propter huius lapidis cæruleum colorem, qualem & mare sæpè habet, factum, est vt Tharsis pro quouis mari accipiatur apud Hebræos.

Quid propriè Tharsis.

Infra 31.d *ET incuruabitur sublimitas hominum. & humiliabitur altitudo virorum. Et eleuabitur Dominus solus in die illa, & idola penitùs conterentur. Et introibunt in speluncas petrarum, & in voragines terræ, à facie formidinis Domini, & gloria maiestatis eius, cùm surrexerit percutere terram.*

ET *incuruabitur omnis sublimitas, &c.*) Quia res maximi est momenti, eandem repetit propheta & inculcat sæpius, vt firmius inhæreat animis eorum. Et diligenter attendere debent omnes superbi, ambitiosi, & id genus malorum hominum, ad hanc Esaiæ prophetiam, quia eadem Dominus facturus est in consummatione seculi, quæ fecit in destructione Hierusalem, quæ typum gessit totius orbis in extremo iudicio consumendi, adeò vt multi sint, qui non dubitent hæc omnia ad seculi consummationē esse referenda.

IN *die illa proijciet homo idola argenti sui, & simulachra auri sui, quæ fecerat sibi, vt adoraret talpas & vespertiliones. Et ingredietur scissuras petrarū, & in cauernas saxorum à facie formidinis Domini, et à gloria maiestatis eius, cùm surrexerit percutere terram. Quiescite ergo ab homine, cuius spiritus in narib. eius est, quia excelsus reputatus est ipse.* Luc. 23.e

IN *die illa proijciet homo idola, & cæt.*) Diem illam vocat diem terrificā obsessionis Hierusalē. Idola argenti & simulachra auri vocat idola & simulachra ex auro argentoque confecta. Et istud: Talpas & vespertiliones, per appositionē additur, hoc sensu: in die illa quilibet homo idololatra abijciet idola sua argētea & simulachra aurea, q̄ erant talpę & vespertiliones. Et putant quidā, quòd populus Iudaicus huiusmodi animaliū imagines adorauerit: quē sensum reddit Pagni. qui hoc modo vertit: In die illa proijciet homo idola argentea & aurea quæ fecerat sibi, vt incuruaret se ad imagines talparū & vespertilionū. Id si verū est, mira est & admirāda summoperè huius populi stultitia. Alij aliter interpretantur, videlicet ipse populus, non talpas aut vespertiliones adorauerit, sed absolutè idola, quæ propter defectū oculorū aut luminis, huiusmodi animantibus comparantur. Sic Hieron.

Et ingredietur scissuras petrarum, &c.) Quemadmodum nos, quum volumus aliquid in auditorum animis firmiter hęrere, & in memoria perpetuò retineri, idem semel atque iterum, ter aut quater aliquādo repetimus: Ita hoc loco facit propheta, qui iam tertiò eadem repetit & inculcat, ne vnquam memoria excidant, vt vel hoc modo humilientur sub manu Dei omnipotentis.

Quiescite ergo ab homine, &c.) Locus iste difficilis est & obscurus. Excitat autem propheta Iudæos ad diligētiam, vt videlicet omnibus modis caueant, ne impingant in Christū venturum: quia videbitur quidem in forma serui, homo fragilis & mortalis, vt cæteri omnes, sed interim erit reuera Deus. Et istud: Quiescite ergo &c. est totius huius capitis quasi epiphonema. Sensus est: Quum

hæc ita ſeſe habeăt, quòd in nouiſsimis diebus oſtendetur mons domus Domini in vertice montium: prætereà dies Domini ventura ſit, in qua vniuerſus Iudæorum ſtatus ſubuertendus eſt: moneo vos & præcipio, vt diligenter caueatis ab homine, cuius vita tam fragilis eſt, quàm eſt vita cuiuſuis animantis, quod reſpiratione viuit: quia ſecundum diuinitatem, quæ ſub humana ſpecie latebit, ipſe excelſus, ingens, & magnus reputabitur. Sumitur ergo ſpiritus pro vita, & nares pro reſpiratione, per quam vitam animantis expreſsit. Eſt enim notatio, quæ ſpecies eſt periphraſis. Quieſcite ergo ab homine, cuius ſpiritus in naribus eius eſt. Videtur omninò nouus & inſolitus loquendi modus, ſed his verbis, vt diximus, voluit exprimere fragilitatem futuri Meſsiæ. Poſteriorem autem partem iſtam, Quia excelſus reputatus eſt ipſe, interpretes variè reddiderunt. Quare notandum inprimis, quòd Septuag. (vt refert Hieronym.) hanc partem omninò prætermiſerunt. Vnde diſcimus editionem, quæ nunc in manibus eſt, non eſſe Septuaginta interpretum, vel certè nos eam nunc non purè habere. Nã in omnibus exemplaribus tam Gręcis, quàm Latinis hæc pars reperitur, & cæteri omnes, præter Septuag. reddiderunt, ſed aliter, quàm noſter interpres. Aquila enim qui vetus teſtamentum ex Hebræo in Græcum tranſtulit, hoc modo reddidit: Quieſcite ergo & cæt. quia in quo reputatus eſt ipſe? quaſi dicat, in nullo. S. Pagninus, qui ex Hebręo in Latinũ vertit, ſic tranſtulit: Quid enim reputationis eſt ipſe? Munſterus aũt hoc modo, Quid enim ille reputatur? Solus Hiero. interpretatus eſt quod nos habemus. Et vox Hebrea במה bammo, ambigua eſt: interdum enim ſignificat excelſum: interdum verò, in quo. Et Hieron. dicit Iudæos, qualis erat Aquila, intelligentes prophetiam eſſe de Chriſto, vt viderentur non laudare Chriſtum, ſed vilipendere, vocem ambiguam in deteriorem partẽ vertiſſe, cùm tamen verborum conſequentia, & rationis ordo, & ſenſus ipſe alterum ſignificatum expoſtularent, illũ nimirum quem reddidit Hiero. Nemo enim hoc modo quempiam laudat: Cauete ne offendatis in eum, qui omninò nihil eſt.

CAPVT III.

CCE enim dominator Dominus exercituum auferet ab Hieruſalẽ, et à Iuda validum & fortem, et omne robur panis, & omne robur aquæ, & fortẽ, et virum bellatorẽ, & iudicem, et prophetam, et hariolum, & ſenem principem ſuper quinquaginta: & honorabilem vultu & conſiliarium & ſapientem de architectis, & prudẽtem eloquij myſtici.

Ecce enim dominator Dominus, &cæ.) Caput iſtud pendet omninò à præcedenti capite & eſt cum eo quaſi continuus textus, quod facilè indicat coniunctio (enim) quæ refertur ad illam præcedẽtis capitis partẽ: Quieſcite ergo &c. & eſt ordo talis. Quoniam nõ luiſtis ceſſare & cauere ab homine, cuius ſpiritus in naribus eius, qui excelſus reputatus eſt, ſed econtrario occidiſtis eum iuſtum & innocentem: ideò fructum adinuentionum veſtrarum comedetis, ideo hæc quæ ſequuntur euenient vobis mala. In primis Dominus auferet ab Hieruſalem & Iuda omnes homines corpore validos ac robuſtos & in bello fortes, ita vt nẽ vnus quidem rei bellicę peritus aut alicuius fortitudinis remanebit. vbi nos habemus, validum & fortem, Septuaginta tranſtulerunt, validũ & validam in fœminino genere. Hæc corporaliter eſſe impleta, ex hiſtorijs antiquitatis ſatis conſtat. Si verò ſpiritualiter interpretemur, vt etiam quidam ex Iudæis interpretãtur, per validum & fortem intelligũtur Apoſtoli & Apoſtolici viri, qui cũ Paulo dicere poſsũt: Omnia poſſumus in eo, qui nos confortat. Tales etiam à Iudæis ablatos vſq; in hodiernum diem, ſatis conſtat. Deinde auferet Dominus omne robur panis, & omne robur aquæ. Hebræi nomine panis, omne genus cibi, & nomine aquę omne genus potus ſignificant: & hec corporaliter intellecta manifeſta ſunt, & tempore Titi & Veſpaſiani impleta, quãdo (vt refert Ioſephus) tantam ciborum paſsi ſunt inopiam, vt matres neceſſitate famis coactę proprias proles coxerint, eaſque ſibi alijſque comedendas appoſuerint. Spiritualiter autem nomine panis & aquæ, ſacra ſcriptura intelligenda venit, quo homo ſpiritualiter nutritur atque ſouetur. Vnde ait Saluator: Nõ in ſolo pane viuit homo, ſed in omni verbo, quod procedit de ore Dei. Hunc ſcripturę panẽ abſtulit Dominus à Iudæis, & dedit Genti facienti fructus eius, quemadmodũ in Euangelio prædixerat: Auferetur à vobis regnũ & dabitur Genti facienti fructus eius. De hac aquæ penuria loquitur quoq; Dominus apud alium prophetam: Ecce (*ait*) dies venient & mittam famem in terram, non famem panis, neque ſitim aquæ, ſed famem audiendi verbum Domini. Habent quidẽ Iudæi panem, ſed abſq; fortitudine: habent & aquas, ſed abſq; robore, hoc eſt, habent quidem veteris teſtamenti ſcripturas, & legunt, ſed non intelligunt: tenent quidẽ membranas, ſed Chriſtum in membranis depictum & annunciatum perdiderunt.

Quid nomine panis et aqua intelligant Hebraei.

Matt. 4. a

Matt. 21.

Amos 8. d

Fortem & virum bellatorem, &c.) Quod priùs in genere dixit, fortem & validum, hîc ſpecialius

cialius enarrat & particulariter. Arioli erant, qui incantationibus quibusdam futura prædicebant, qualis erat Balaam & reliqui sacerdotes, de quibus 1. Reg. 6. qui consilium dabant, quomodo reduceretur arca in terram Israeliticam, Latini tales vocant diuinos. Per virum bellatorem, intelligit strenuum virum, & in bellicis negotijs benè exercitatum. Intelligitur hîc senex non ætate, sed merito, consilio aut prudentia, quia nec hodie desunt senes ætate apud Iudæos: Hunc sensum probabilem faciunt Septuaginta, qui pro sene, presbyterum transtulerunt: Si tamen hæc specialiter referamus ad tempora Romanorum, nihil obstabit, quo minus etiam intelligatur senex ætate. Princeps super quinquaginta dicebatur apud Iudæos quinquagenarius, qui quinquaginta militibus præerat. Quemadmodum enim apud Latinos centurio, qui centum: & decurio seu decanus, qui decem præest: ita apud Hæbræos quinquagenarius dicebatur, qui quinquaginta hominibus præerat. Significat autem à parte totum per synecdochen, vt annotat Hieron. Sensus est: non erit in vobis qui valeat ducere bellum.

Et honorabilem vultu, &c.) Pro duobus istis, honorabili vultu & consiliario Septuaginta, Vnum admirabilem consiliarium verterunt. Inter cetera dona, etiam hoc Dominus auferet à Iuda & Hierusalem, vt nô habeant vel vnum consiliarium, sed omnia agant sine consilio.

Et sapientem de architectis, & ca.) pro quo Aquila sapientissimum artificum transtulit, qui videtur de artifice artis mechanicæ perito intellexisse: qualis fuit Beselcel filius Vri filij Vr de tribu Iuda, quem impleuit Deus spiritu sapientiæ & disciplinæ, vt esset faber perfectissimus in omni opere. Sed nihil prohibet, quin intelligamus de tali artifice, qualem Paulus se facit: vt sapiens inquit architectus fundamentum posui, & cæt. Iudæis enim perdentibus architectos, omnis ædificandi gratia ad Ecclesiam trâslata est.

Prudentem eloquij mystici, & ca.) Hunc locum varij variè interpretâtur. Symmachus autê eodem modo, quo noster hic interpres transtulit: Septuaginta verò prudentem auditorem: Theodotion, prudêtem incantatorem: Aquila prudêtem susurratorem. Quantum ergo ad Septu. interpretationem attinet, prudens auditor videtur ille, qui in Ecclesia de doctrina docentis dijudicare potest, an vera sit & fidei consentanea, an falsa: & dicere, an docens loquatur ex spiritu Dei, an ex spiritu diaboli. Tales auditores constituebantur apud Iudæos, qui inter prophetas & pseudoprophetas discernerent, quales apud nos fortè dici possent hæreticæ prauitatis inquisitores. Reliquas translationes videtur Hieronymus habere pro eodem. Ait enim hoc modo, Prudês autem eloquij mystici siue susurrator: & (*vt Theodotion voluit*) incantator vîdetur mihi vir esse eruditus & exercitatus tam in lege & prophetis, quàm in Euangelio & Apostolis, qui possit singulas animi perturbationes sua sanare doctrina, & ad integrum mentis statum reducere: dum & scortator recipit castitatem, & ganeo frugalitatem, & quôdam auarus dat eleemosynam. A principio capitis huc vsq; nihil aliud voluit dicere propheta, quàm quòd foret & virorum maxima raritas, & aliarum rerum penuria supra modum.

ET dabo pueros principes eorum, et effœminati dominabûtur eis. Et corruet populus, vir ad virum, & vnusquisque ad proximum suum. Tumultuabitur puer contra senem: & ignobilis contra nobilem. Apprehendet enim vir fratrem suum: domesticum patris sui. Et dicent, vestimentum tibi est, princeps esto noster: ruina autem hæc sub manu tua.

ET dabo pueros principes eorum, & cæt.) Hactenus per prophetam: iam ex sua persona loquitur Deus. Pueros intelligit non tam ætate, quàm sensu, moribus, & conuersatione: Effœminatos verò, qui rebus Venereis dediti, fortitudinem stabilitatemq; virilem in mollitiem fœmineam habent redactam. Sensus est secundum Hieron. Sublatis his, quæ antè donaueram, eaque quasi bona iratus abstuleram, iam econtrario dabo mala, quasi dicat: Non solùm auferam senes, prophetas, prudentes, principes, & ad vnum omnes potentes, sed & in illorum locum constituam pueros, id est, imbecilles, lasciuos, dissolutos, & omnia puerorum more agentes, qualis fuit Roboam, qui senum consilio contempto, iuuenum consilia secutus est: non quòd puer esset ætate, quando accepit regnum, vtpote qui quadraginta erat annorum, sed quia pueriliter & dissolutè agebat.

Et corruet populus, &c.) His verbis significat totius populi dissolutionem, quasi dicat: Ex eo, quòd principes eorum erunt pueri, & effœminati dominabuntur eis, sequetur hoc malum, quòd nec ætatis, nec dignitatis vllus seruabitur ordo: sed sine discrimine puer aduersus senem, ignobilis aduersus nobilem, quisque contra proximum suum côsurget. Quod reuera accidit tempore Titi & Vespasiani, quando ciuitas propter seditionem diuisa erat in tres partes, vt ait Iosephus. Quidam enim arcem & templum, alij inferiorem, alij superiorem vrbis partem tenuerunt.

Apprehendet enim, &c.) Domesticum patris sui vocat, qui est eiusdê secum familiæ. Vestimentû, per Synecdochen pro opib. & diuitijs capitur. Pro ruina Symmach' infirmitatem

tatem transtulit. Sensus est: Singuli dicent ad singulos, quia opes tibi sunt & diuitiæ, sis nobis princeps, libera nos ab hac ruina, nostra hæc calamitas & miseria tuo sustentetur & protegatur auxilio. In hac diuersa principum electione, significatur seditio, dum alius hunc, alius illum petit principem.

Respondebitque in die illa, dicens: Non sum medicus, & in domo mea non est panis, neque vestimentum, nolite constituere me principem populi. Ruit enim Hierusalem, & Iudas concidit: quia lingua eorum, & adinuentiones eorum contra Dominum, vt prouocarent oculos maiestatis eius. Agnitio vultus eorum respondebit eis, & peccatum suum quasi Sodoma prædicauerunt, nec absconderunt. Væ animæ eorum: quoniam reddita sunt eis mala.

Respondebitque in die illa, &cæt.) Est iterum synecdoche in pane & vestimento, &. ad verbum transferri debebat, Non sum alligator vel alligans vulnera, quéadmodum reddidit Theodotion. Sensus est: Is, quem in principem volebant eligere, videns suam imbecillitatem & impotentiam, respondebit, non sunt mihi opes aut diuitiæ, quibus possem mederi vestris malis, non est in mea potestate depellere hanc ruinam, miseriam, & calamitatem, proinde nolite me eligere in principem. Admonet hîc Hieron. vt non statim præbeamus consensum multitudini, quando nos eligit vel in pastores, vel rectores, vel principes, sed quisq; se humiliet sub potenti manu Dei, qui superbis resistit, humilibus auté dat gratiam, sed electi in principem videamus quid ferre recusent, quid valeant humeri: populus enim & vulgus ferè ditiores eligit, & sæpè iudicat aliqué meliorem, quàm reuera est.

Ruit enim Hierusalem, &cæt.) Verba sunt non illius, quem volebant eligere principé, sed prophetæ dicentis, ideo neminem velle preesse populo, quia Iuda & Hierusalem penitus excidétur, & huius excidij causam adiúgit, dicens: (*Quia lingua*) id est, voces eorum, quibus blasphemabant, dicentes, Dæmoniú habet, in Beelzebub principe dæmoniorum eijcit dæmonia, tolle, tolle, crucifige & cæt. (*& adinuentiones*) id est, peccandi studia sunt contra Deum, quem & vocibus suis blasphemiæ, & peccandi studijs ad iracundiam prouocârunt.

Agnitio vultus eorum respondebit eis.) Id est, secundum Hieronymum sua recipient peccata. Est quidem breuis hæc Hieron. expositio, sed obscura. Istud autem vult propheta: hoc eueniet eis, quod magnitudo seu enormitas peccatorum meretur, quasi dicat: Facies eorum indicat eos esse superbos, ira, inuidia, & odio plenos, ideo secundum hæc fiet eis, id est, præmia factis suis digna recipient: Secundum magnitudinem delicti, erit & plagarum modus. Similem Hebraismum habemus Oseæ 10. Vitis frondosa Israel fructus adæquatus est ei.

Et peccatum suum, &c.) Sensus est: Quemadmodum Zodomitæ cum omni libertate peccantes, nec pudorem vllum sceleris habentes dixerunt ad Loth: Educ viros foras, vt cognoscamus eos; Sic & isti publice proclamantes prædicauerunt peccatum suum, sine verecundia dicentes; Dæmonium habet: Tolle, tolle, crucifige eum: Reus est mortis, &cæt.

Væ animæ eorum, &cæt.) Futurum tanquam præteritum enunciat propter certitudinem prophetiæ, quod Esaię admodum frequens est & familiare. Sensus est: Aeterna damnatio manet eos, & hoc propter scelera eorum.

Dicite iusto quoniam benè: quoniam fructum adinuentionum suarum comedet. Væ impio in malum: retributio enim manuum eius fiet ei. Populum meum exactores sui spoliauerunt, & mulieres dominatæ sunt eis, Popule mem qui te beatum dicunt, ipsi te decipiunt, & viam gressuum tuorum dissipant. Lucæ 21 f.

Dicite iusto quoniam benè, &cæ.) Alloquitur propheta lecturos hanc prophetiam. Hieron. in commentario & in textu legit pluraliter, comedent: similiter legunt exemplaria Hebraica, & refertur ad illos, de quibus antè sermo fuit, hoc sensu: Vos, qui lecturi estis hanc de Iudæorum perditione prophetiam, dicite iusto scilicet Christo, id est, laudate Christum, quia benè, iustè, & nó crudeliter fecit, euertédo Hierusalem & regnum Iudæ. Si verò sequamur nostram translationé legendo in singulari numero, comedet, tunc erit consolatio iustorum, hoc sensu: Dicite iusto, id est, cuiuis homini pio & virtute predito quòd secum benè agetur, quoniam pereuntibus iniustis ipse laborum suorum fructus bonos recipiet. Comedere, pro recipere frequens est in scripturis. Et vocabulum (adinuentiones) aliquando accipitur in bonam parté, vt hoc loco: Aliquando in malam, vt superiùs cùm ait; & adinuentiones eorum contra Deum, &c. Quemadmodum enim mali student prauis adinuentionibus, & toti in hoc sunt, vt peccata perpetrent: Ita boni pijs student adinuentionibus, & toti in hoc sunt occupati, vt faciant bona, & Deo placeant. *Duplex adinuentionum acceptio.*

Væ impio in malum, &c.) Est ferè eadem sententia cum illa: Agnitio vultus eorum respódebit eis. Item cum illa: Væ animę corú quoniam reddita sunt illis mala: & quod ibi in præterito, hîc in futuro enunciat. Vbicunq; ponitur particula illa (væ) in scriptura, accipitur ferè pro æterna damnatione. Sensus est: Aeterna damnatio manet omnes impios.

Et po-

Et populum meum exactores, & cat.) Hactenus causam futuri excidij significauit propheta peccatum reiecti Christi: Nunc etiam alia adijcit, quę simul etiam causa fuerunt. Verba Dei sunt ad Scribas & Pharisæos, quos ideo non doctores, sed exactores vocat, quia traditionib. suis quodammodo extorquebant bona populi. Hic locus multò dilucidior erit & clarior, si conferatur cum illo, qui est apud Matthæum: Quare vos transgredimini &c. Idem enim hic exprobratur Iudæis, quod ibi. Vide Theophilactum super illum locum Matthæ. qui cum optimè explicat inter cætera dicens: Pharisæi persuadebant pueris, ne quid darent parentibus, sed offerrēt in Thesaurum templi: docebātque ipsos, vt dicerent, donum Dei est, id est, oblatum Deo, ô pater, id quod per me vsui esse tibi cupis. Et sic parentes relinquebantur & contemnebantur, nec in senectute alebantur.

Mulieres dominati sunt eis.) Quos antè effœminatos, hìc despectiuè mulieres vocat, & notat turpem libidinosamque Scribarum & Pharisæorum conuersationem. Sensus est: ideo omnibus modis student à populo corradere pecuniam, vt melius libidinem suam exercere possint, & voluptates, rebusque Venereis liberius incumbere. Nihil prohibet etiam mulieres propriè accipi, hoc sensu: Tam molles facti sunt Scribę & Pharisęi, vt mulieres, hoc est, vxores eis dominatæ sint.

Popule meus, & cat.) Videtur DEVS humano affectu loqui ad simplicem plebem, & quasi compati eis. Sensus est: O popule meus, Scribæ & Pharisæi, propter munera à vobis in templo oblata, cæremoniasque præstitas, prædicant vos beatos atque felices: sed (prò dolor) ipsi vos fallunt & à via veritatis seducunt. Per viam gressuum, vitæ rationem intelligit, quam huiusmodi homines dissipant. Non enim munera, non cæremoniæ, non templum, hominem faciunt beatum: sed charitas ex corde puro procedens, & fides per dilectionem operans.

STat ad iudicandum Dominus, & stat ad iudicandos populos: Dominus ad iudicium veniet cum senibus populi sui & principibus eius. Vos enim depasti estis vineam meam, & rapina pauperis in domo vestra. Quare atteritis populum meum, & facies pauperum commolitis? dicit Dominus exercituum.

STat ad iudicandum Dominus, & cat.) Sunt iterum verba prophetæ cōmemorantis iudiciū Dei aduersus exactores populi, & vt eos magis terreat, dicit eum stare & quasi paratum esse ad iudicandum. Hieronymus in Commentar. illud (cum) quando dicitur, Cum senibus populi &cæt. exponit contra. Vox Hebræa ambigua est ad vtrunq;. Secundum Hieronymum ergo sensus est iste: Veniet Dominus ad iudicandum contra senes & principes Iudæorum, qui oppresserūt populum suum. atque hoc est, quod sequitur:

Vos enim depasti estis, & cat.) Secundum alteram interpretationem sensus est iste: Deus cum senibus, id est, patriarchis & prophetis, & principibus, id est, Apostolis veniet ad iudicandum populos.

Vos depasti estis, & cat.) Seruat (inquit Hieronymus) consuetudinem prophetarum, vt mutet repentè personas: Suprà enim ipse Dominus dixerat: Popule meus, qui beatum te dicunt, ipsi te decipiunt: & postea propheta subiecerat, Stat ad iudicandum Dominus, Dominus ad iudicium veniet. Igitur post prophetam ipse Dominus, qui ad iudicium venerat cum senibus populi sui, & principib. eius, loquitur ad eos, & corripit delinquentes. Quid autem intelligatur per vineam, aperit propheta quinto capit. vbi ait: Vinea Domini exercituum, domus Israel est. Sensus itaque est: Vos Scribæ & Pharisæi depasti estis plebem meam spoliando eam bonis suis, & deponendo ea apud vos quæstus gratia. *Quare atteritis?*) id est, paulatim consumitis populum meum, & facies pauperum commolitis? id est, macie & fame attenuatis, vt habet Amos. Posteriorem illam partem: Dicit Dominus exercituum, neque Hiero. legit in textu, neque Haymo: postrema tamen editio Parisiensis & alia quædā exemplaria constanter legunt. Hæc quoque locum habent non solùm in nostros Reges & Principes seculares, si malè & iniustè exigunt aliquid à simplici plebecula, sed etiam in ecclesiasticos Prælatos, Episcopos & alios, qui aliquando malè torquēt excommunicationes in miseros homines ob debitum paruum aut aliam causam alioqui leuissimam, præterea qui Ecclesiæ bona malè & inutiliter consumunt in alendis equis aut concubinis.

ET dicit Dominus Deus, Pro eo, quòd eleuatæ sunt filiæ Sion, & ambulauerunt extento collo, & nutibus oculorum ibant, & plaudebant, & ambulabant pedibus suis, et composito gradu incedebāt, decaluabit Dominus verticem filiarum Sion, & Dominus crinem earum nudabit.

ET dicit Dominus: pro eo, & cat.) Superiùs tam populum, quàm principes populi corripuit propheta & Dominus: nunc ad mulieres conuertitur sermo propheticus, ne se putent liberas, & ab omni crimine alienas, ob quarum luxuriam & voluptatē depasti sunt principes vineam Domini. Per filias Sion, quidam intelligunt minores Iudææ vrbes, quæ erant sub potestate & ditione Hierusalem. Et phrasis hęc frequens est in scriptura, & maximè in libro Iosue, vbi per singulas tribus

tribus ponuntur nomina ciuitatum, & postea describuntur villæ & castella, quæ filiæ illarum ciuitatum appellantur. Et quando hoc modo interpretamur hunc locum, oportet, vt per metonymiam accipiamus ciuitatem Sion pro populo habitante in ea. Alij simpliciter intelligunt filias & mulieres ciuitatis Hierusalem. Et est hoc loco notatio, qua significatur libido, superbia, procacitas quæ vitia sunt in mulieribus, & maximè dominantur in puellis. Locus iste alioqui facilis est & cuiuis obuius.

Decaluabit Dominus, &c.) Id est, propter hanc mulierum & puellarum libidinem, superbiam, & procacitatem afficiet eas Dominus maxima ignominia. præcipuum enim ornamentum, quod eis natura dedit, ipsum videlicet capillitium, in quo sibi ferè placent mulieres, auferet: quo sublato, succedet caluitium, quod quā magna sit ignominiæ nota, facilè patet ex antiquis, qui captiuis suis caluitium inducere consueuerunt ignominiæ causa, & in signum subiectionis, pleniq; dominij in ipsos.

IN die illa auferet Dominus ornamentum calceamentorum: & lunulas, & torques, & monilia, & armillas, & mitras, & discriminalia, & periscbelides, & murenulas, et olfactoriola, & inaures, & annulos, & gemmas in fronte pendentes, & mutatoria, & palliola, & linteamina; & acus, & specula, & syndones, & vittas, & theristra.

IN die illa auferet Dominus, & cæt.) Est synecdoche: per hec enim, quæ enumerat Propheta, significare vult omne genus ornamentorum seu mundi muliebris. Per diem illā captiuitatem Romanam intelligit. *Lunula.* Lunulæ, ornamenta erant mulierum, quæ habebant figuram lunæ, quibus partes vestium inter se connectebantur. Torques vel torquis, cùm eius vsus & apud nos frequens est, quid sit, omnibus notum est. *Monile.* Monile, ornamentum gutturis est, quod solet ex collo virginum dependere, ex eo dictum, quòd virtutis admoneat. Solet enim olim ob egregium aliquod factum dari. *Armillæ.* Armillæ sunt in circulorum modum confectæ, quas ab imperatoribus donatas viri militares in brachijs gestare solebāt: hinc & brachialia à Prisciano vocantur. Dicuntur autem armillæ ab armis, quia antiqui humeros cum brachijs, armos vocabant. *Mitra.* Mitra vox est barbara, ornamentum significans, in modum coronæ factum. *Discriminalia.* Discriminalia, instrumēta sunt, quibus virgines segregabant crines, in fronte pendentes. *Periscbelides.* Periscbelides, sunt ornamēta aut potius instrumēta, quibus mulierū gressus componi solent, à περὶ & σκέλος, quod significat crus tibiam. *Murenulæ* Murenulæ, sunt ornamenta colli flexuosa instar murenarum, seu catenæ ex auro cōfectæ, à murena pisce sic dicta, quæ longitudine anguillæ non adeò dissimilis est. Vide Hiero. ad Marcellam. *Quid per olfactoriola intelligatur.* Per olfactoriola, metaphoricè intelligit pixedulas: seu odorum fasciculos, in quibus ponebant muscum & alia aromatum genera. *Inaures.* Inaures, sunt circuli aurei vel argentei, qui ex aurib. perforatis dependent. *Mutatoria.* Per mutatoria, Thomas diuersa vestimentorum genera intelligit, qualia videmus in aulicis, qui quotidie & aliquoties bis in die aliam & aliam induunt vestem. Hiero. tamen dicit vestium muliebrium certi generis esse ornamenta, quibus humeri & pectora teguntur. *Linteamina.* Pro linteaminibus Sept. transtulerunt, perspicua Laconica, volentes significare tenuissimas vestes quibus olim vtebantur Lacedæmonij. *Acus.* Acus instrumenta sunt, quibus ornamentorū crinium compago retinetur, ne laxiùs huc atq; illuc diffluant capilli. *Theristrū.* Theristrum, est genus pallij muliebris ex optimo genere lini contextum, adeò tenue atque subtile, vt si quis inde tunicam habeat indutā, maculam corporis nequeat abscondere. Solēt autem mulieres, potissimùm Arabicæ hac veste vti in æstate, vnde & nomen sortita est θέρος: theros enim idem est, quod æstas.

ET erit pro suaui odore fœtor, & pro zona funiculus, & pro crispanti crine caluitiū: & pro fascia pectorali cilicium. Pulcherrimi quoque viri tui gladio cadent, & fortes tui in prælio. Et mœrebunt, atque lugebunt portæ eius, & desolata in terra sedebit.

ET erit pro suaui odore, &c.) Id est, pro musco & alijs aromatum generibus benè olentibus, erit maximus & intolerabilis fœtor, quo in captiuitate ex miseria affligentur: & pro zona, id est, cingulo aureo erit funiculus, quo ducentur captiuæ ad exteras nationes. *Fascia.* Per fasciam intelligit, quā constringuntur mamillæ, ne turpitudinem ingerant sua magnitudine: pro pulcherrimis quoq; crinibus, quibus superbire solent, erit caluitiū.

Et mœrebunt atq. lugebunt, &c.) Olim apud Iudeos portæ erant loca adeò celebria, vt in ijs iudicia publica exercerentur. Potest hîc esse duplex figura, & proinde duplex sensus. In primis metonymia, vt per portas & ciuitatem intelligamus inhabitatores earū, hoc sensu: Non solùm illi, qui in portis morantur, lugebunt atq; mœrebunt, sed & totius vrbis habitatores tristes erunt, atq; desolati in terris sedebunt. Deinde metaphora, aut si mauis, metalepsis, vt portę & ciuitas, res alioqui inanimatę, iam penitus destructæ atque euersæ, ob id dicantur lugere atq; mœrere, quia aspicientibus luctum quendam atque mœrorem ingerunt. Sic pratum dicimus ridere ex eo, quòd inambulantibus lætitiam quandam adferat, & quodammodo risum excitet. Sensus igitur est: Portę ciuitatis Hierusalem iam euersę, ipsaq; ciuitas penitùs destructa, & ab habitatorib. suis desolata quasi lugebit, & adspicientibus tristitiam quan-

dam atque mœrorem ingeret. Ex hoc igitur loco discendum est, quantum displiceat Domino Deo vestimentorum luxus & pompa seculi, qui populum tam dilectum ob huiusmodi causam dānauit. Si displicuerunt hæc Domino in tali populo, quantò magis in Christianis displicent, qui semel in baptismate abiurarunt huius seculi pompas? Quo testimonio vtendum est contra mulieres nostri seculi, quæ sunt in ecclesia. Notandum etiam circa eundem locum, quòd cùm potuisset dicere propheta: In die illa auferet Dominus omne genus mundi muliebris, maluit tamē multis verbis id inculcare, quò populum efficacius moneret, qui nihil sibi dici putat, nisi dicatur ei in particulari. Id enim officium debet esse concionatoris, vt in particulari populum moneat, alioqui in genere dictum, sibi dictum esse non intelligit.

CAPVT IIII.

T apprehendent septem mulieres virum vnum in die illa, dicentes: Panem nostrū comedemus, & vestimentis nostris operiemur, tantummodò inuocetur nomen tuū super nos, aufer opprobrium nostrum.

A*pprehendent septem mulieres, &c.*) Præcedens caput omninò tristia, istud verò læta continet, nisi quòd in initio quædam tristia sunt, quæ adhuc ad superius caput pertinent. Septenarius numerus Hebræis multùm familiaris est propter Sabbatum, sicut & denarius propter Decalogum: vnde illis frequenter abutuntur, septenarium aut denarium numerum certum pro incerto ponentes, vt hoc loco. Et D. Hieronymus dicit dictionem Hebræam hoc loco positam, ambiguam esse, & nunc septem, nunc plura significare. Sensus est: In excidio Hierusalem tanta erit virorum cædes, vt præ paucitate virorum septem mulieres aut etiam plures vix vnum maritum acquirere possent. In quo significatur fore maxima virorum clades, ita vt multæ mulieres cupientes nubere marito, vix posśint voto potiri propter virorum raritatem.

Quid nomine panis significetur. *Dicentes panem nostrum, &c.*) Nomine panis, quemadmodum superius diximus, Hebræi intelligunt omnem cibum. Similiter & vestimentum generaliter accipitur pro quolibet corporis indumento. *Quid nomine vestimēti.* In pronomine (nostrum) emphasis est, hoc sensu: Omnia labore & industria nostra comparata, qualiacunque illa fuerint, siue cib⁹, siue potus, aut vestimentum, aut quælibet alia, erunt tibi nobiscum communia.

Tantūmodò inuocetur &c.) Est Hebraica phrasis, latinè hoc modo dixisset: Tantummodò dicaris maritus noster, & nos tuæ vocemur vxores. Phrasis hæc valdè frquens est in scriptura. Hac vtitur Iacob Genes. 48. dicens: Inuocetur nomen meum super eos, id est, Manasses & Ephraim dicantur filij Iacob. *Quid sit inuocari nomen super aliquem.* *Gen. 48. c* Hac vtitur & Hieremias dicens: Tu autem in nobis es Domine, & nomen tuum inuocatum est super nos, idest, tu dictus es noster Deus, & nos populi tui. Item Eccles. 36. Miserere plebi tuæ, super quam inuocatum est nomen tuum. Sensus ergo est: Non cupimus vt compares nobis victum aut amictum, ipsi nobis & tibi comparabimus: sed hoc vnū tantùm à te petimus, vt dicaris noster maritus, & nos vocemur vxores tuę, vt auferatur opprobrium sterilitatis & maledictio legis à nobis. Probrosum enim erat olim in Israël, & maledictioni erat obnoxia mulier, quæ non faciebat semen super terram. *Hier: 14 b* *Exo. 23. f* *Deute. 7. c* Initium huius capitis hucusque referri debet cum superiori capite ad tempus Romanæ captiuitatis. Quare mirum est Haymonem hæc referre ad tempus captiuitatis Babylonicæ: Illa verò, Pulcherrimi quoque viri tui, &cæt. in fine pręcedentis capitis, ad tempus captiuitatis Romanæ, cùm hæc ex illis inferantur, & vtraque ad idem tempus pertinent. Quæ iam sequuntur, valdè læta sunt & iucunda.

I*N die illa erit germen Domini in magnificentia, et gloria, & fructus terræ sublimis, & exultatio his, qui saluati fuerint de Israel. Et erit, omnis qui relictus fuerit in Sion & residuus in Hierusalem, sanctus vocabitur: omnis qui scriptus est in vita, in Hierusalem Si abluerit Dominus sordes filiarum Sion, et sanguinē Hierusalem lauerit de medio eius, in spiritu iudicij, et spiritu ardoris.*

I*N die illa, &cæt.*) Germen aliquando accipitur pro Christo, qui est germen Dei patris: Aliquando pro ecclesia, quæ est germē ipsius Christi, quomodo videtur hîc accipi hoc sensu: Eo tempore, quando septem mulieres apprehendent virum vnum, tunc germen Domini, id est, Ecclesia erit in magnificentia & gloria, quia magni secundum seculum & gloriosi pasśim sese iungent Ecclesię, & conspirabunt in vnitatem fidei cum Ecclesia Dei. *Germen.* *Et fructus terræ sublimis, &cæt.*) Secundum quosdam periphrasis est Christi. Sunt duo loca similia, vbi terræ fructus pro Christo ponitur. Alter est apud Esaiā: Aperiatur terra & germinet Saluatorē. Alter est in psal. Terra dabit fructum suū. *Infrà cap. 45. b* Sensus est: Terræ fructus, id est, Christus virginis Marię filius in terra natus, sublimis erit in cordibus omnium credentium, quia illi magnificè de illo sentient. *Psal. 66. a* *Et exultatio his qui, &c.*) id est, magnum gaudium erit his, qui Christū in propria venientem receperunt. Istud est vnum

ex præcipuis, quæ pollicetur Dominus in nouo Testamento, videlicet nouum gaudium conscientię, quod sentiri quidem potest, exprimi autem nequaquam, licet id conetur Esaias, cùm ait: Lætabuntur coram te, sicut qui lætantur in messe: sicut exultant victores capta præda, quando diuidunt spolia. Et nihil maius potest homini contingere quàm istud gaudium, quod in eo consistit, vt attestetur eis Spiritus sanctus eos esse electos, & inscriptos in libro vitæ.

Esa. 9. a

Et erit: Omnis qui relictus fuerit, & cæt.) Quod hic ait propheta: Omnis qui relictus fuerit, hoc primo capite dixit: Nisi Dominus exercituum reliquisset nobis semen & cæt. Paulus hoc modo extulit: Reliquiæ saluæ fient. Veteres hæc interpretantur, quasi propheta respexerit non solùm ad statum præsentis Ecclesiæ, sed etiam futuræ. Et prophetæ habent hoc pro more, vt frequenter misceāt ea, quæ in hac Ecclesia fiunt, cum ijs, quę fiēt in futura. Vt ca. 60. huius prophetiæ: Pro eo quòd fuisti derelicta, ponam te &c. vbi aperte coniungit ea, quæ hic contingunt, cum ijs quæ in futuro seculo contingent. Nomen (sanctus) scriptura his tribuit, quorum remissa sunt peccata, licet aliquid adhuc vitij habeant. Sic sumitur in epistola ad Rom. 1. & alibi sæpius. Sensus est: omnis qui non fuerit publico infidelitatis malo inuolutus, vocabitur sanctus, id est, Christianus & fidelium numero adscriptus, atque hoc est, quod sequitur:

Quib. tribuatur nomē sāctus.

Rom. 1. a
1. Cor. 1. a
2. Cor. 1. a

Et omnis qui scriptus, & cæt.) Id est, omnis qui præordinatus est ad vitam æternam. Scribi in vita, Hebraico more dixit, pro prædestinari. Non enim habetur materialis liber in cælo, in quo electorum nomina scribuntur, sed liber ille est præscientia Dei.

Si abluerit Dominus & cæt.) Ista cohærent adhuc cum præcedentibus, hoc modo: Sanctus inquam vocabitur omnis, qui relictus fuerit in Sion & Hierusalem, si tamen antè abluerit Dominus sordes filiarum Sion & cæt. Significatur hoc loco baptismus, qui fit igne Spiritus sancti & elemento aquæ. Spiritus sanctus autem vocatur spiritus iudicij, id est, discretionis, quia fidelem ab infideli discernens, per fidem tribuit remissionem peccatorum: Ardoris verò, quia hominem à peccato purgatum, boni zeli igne accendit. Per sanguinem, quidam intelligunt sanguinem prophetarum, per ipsos & patres eorum effusum: Alij verò sanguinē Christi, de quo dicitur: Sanguis eius super nos &c. Nos autem generaliter accipiemus, per sordes leuiora, per sanguinem grauiora & crassiora peccata intelligentes. Quod autem scriptura nomine sanguinis crassiora peccata aliquando intelligit, primo cap. ostendimus, circa illū locum: Manus enim vestræ sanguine plenæ sunt. Sensus est: Omnis qui relictus fuerit in Sion & Hierusalē, sanctus vocabitur, id est, Christianus: & proinde fidelium & sanctorum numero adscribetur, si tamen prius baptizatus fuerit, & per lauacrum regenerationis à peccatis repurgatus.

Quare Spiritus sanctus vocetur spiritus iudicij et ardoris.

ET creabit Dominus super omnem locum montis Sion, & vbi inuocatus est, nubem per diem, & fumum, & splendorem ignis flammantis in nocte: super omnem enim gloriam protectio, & tabernaculū erit in vmbraculum diei ab æstu, & in securitatem, & absconsionem à turbine, & à pluuia.

ET creabit Dominus, & cæt.) Alludit propheta ad illum locum qui est Exod. 14. ac si dicat: Reddetur populo felicitas pristina, quam aliquando de Aegypto exeuntes habuere, præcedente eos Domino per diem in columna nubis, & per noctem in columna ignis, vt nec in prosperis efferantur, nec in aduersis deijciantur. Significatur itaque per fumum, nubem, & splendorem, singulare Dei auxilium: per diem verò res prosperæ, per noctem res aduersæ: Per montem Sion Ecclesia, quia is semper typum gessit Ecclesiæ. Hieronymus per fumum intelligit gloriam, & vt suam sententiam faciat probabiliorem, adducit locum qui est cap. 6. huius prophetiæ: Domus repleta est fumo, id est, gloria. Alij per fumum intelligunt lachrymosam compunctionem. Hi ad actum fumi respiciunt, qui cùm vehemens est, lachrymas ex oculis elicit. Verùm si respiciamus scripturam Exod. ad quam videtur alludere propheta, germanior erit expositio, si per fumum intelligamus peculiare Dei auxilium, quo protegit suos aduersus hostiū potestates, ne accedant & noceant. Sensus est: Magna quidem olim Deus pręstitit veteri populo, sed multò maiora præstabit Ecclesiæ suæ ex omni natione congregandæ, omni cura eam fouebit, peculiari auxilio defendet, omni diligētia in via veritatis diriget, & in eminētiori salutis gradu collocabit.

Super omnem enim gloriam protectio, &c.) Rupertus hoc modo: Verè enim qui gustauit contemplando beatitudinem futuri seculi, super omnem computat gloriam mundi, vacare & in secreto abscondi ab ęstu atq; à turbine & pluuia huius seculi. Alius: Nihil erit ita gloriosum, quā quòd Christiani ita protegātur à Christo saluatore suo. Sic ferè exponunt Commentaria, sed germana huius loci sententia videtur mihi hæc esse: Super omnem enim gloriam, id est, gloriosum & verè in Christum credentem, perfectoq; corde ei adhærentem atque ipsum ex animo inuocantem erit protectio Dei. Secundū hanc expositiōem hæc pars est quodammodo explicatio præcedentis particulæ: Super omnem locum montis &c. *Et tabernaculum & cæ.*)

Id est,

id est, super omnem verè gloriosum erit peculiare Dei auxilium, quo velut vmbraculo per diem prosperitatis ab æstu malæ cupiditatis aut concupiscentię protegetur: & sub quo tanquam sub tecto tutus latebit à turbine & pluuia hui9 seculi, id est, ab omnib. aduersis. Est breue caput, sed insigne, & iucundum lectu omni Christiano.

CAPVT V.

Antabo dilecto meo canticū patruelis mei vineæ suæ. Vinea facta est dilecto meo in cornu filio olei. Et sepiuit eā, & lapides elegit ex ea, & plātauit vineam electam. Et ædificauit turrim in medio eius, et torcular extruxit in ea. Et expectauit, vt faceret vuas, & fecit labruscas.

C*Antabo dilecto meo, &c.*) Pergit propheta arguere populi Iudæi ingratitudinem, & vt efficacius inhæreant animis eorum, quæ dicturus est, carmine vtitur. Quod nos simpliciter dicimus, Cantabo, Hebræi addunt נא na particulam, quæ interdum obsecrantis, interdum lubētis est particula: vnde hoc loco, cantabo, idem est, quod lubet canere. Dilectus in veteri Testamento, epitheton est Salomonis. si verò nouum Testamentum legamus, inueniemus Christum dici dilectum, vt Matth. 3. Lucæ 20. ad Eph. 1. & alibi sæpius. In voce (patruelis) catachresis est. Non enim accipitur propriè pro cognatione, quæ est inter filios duorum fratrum, sed simpliciter pro cognatione. Sensus est: Lubet canere dilecto meo carmen Christi, qui est patruelis meus, id est, cognatus, propter eandem naturam, quam ex mea gente assumpturus est. *Vineæ suæ.*) Datiuus est, vt patet ex Hebræo, vbi præponitur litera ל lamed, quæ nota est, siue articulus datiui, ac si diceret: Lubet canere carmen in gratiam Christi, quod ipsemet vbi in carnem venerit, quam ex gente mea assumpturus est, cantabit vineæ suæ, id est, populo Iudaico. Istud carmen cecinit Christus vineæ suæ Matth. 21. dicens: Homo erat paterfamilias, qui plantauit vineam, & sepem circundedit ei, & cæt.

Salomō in veteri testamēto dicitur dilectus, Christus verò in nouo testa. Matt. 3. d & 17. a Luc. 20. b Ephe. 1. b

Mat. 21. d

Vinea facta est dilecto meo, &c.) Per dilectum, quemadmodum diximus, significatur Christus. In voce (cornu) Hebraismus est, Latinè dixisset in loco firmo, seu terra firmissima. Hebræi enim vtuntur voce cornu, ad significandum cuiusuis rei robur, & quod in quauis re præcipuum est fundamentum. Sic capitur 1. Regum 2. Exultauit cor meum in Domino, & exaltatum est cornu in Deo meo. Item Lucæ 1. in cantico Zachariæ: Et erexit cornu salutis nobis, id est, magnam salutem. Item 2. Regum 22. Dominus cornu salutis meæ. Similis tropus est apud Latinos in nomine (robur) quod licet propriè arborem significet, accipitur tamen frequentissimè pro fortitudine, & quauis re firma. *In filio olei.*) Est iterum Hebraismus. Ponitur enim filius olei pro ipsa oliua. Sic filius iniquitatis, id est, filius iniquus: Item filius superbiæ, id est, filius superbus. Similis phrasis est Zachariæ 4. vbi dicitur: Isti sunt duo filij olei, id est, duæ oliuæ. Vnde manifestius hanc partem Symmachus transtulit, dicens: In medio oliuarum. Nomine autem olei siue oliuæ, scriptura frequenter significat omnium rerum abundantiam & vbertatem. Sensus est: Vinea plantata est Christo dilecto meo in loco firmo, in terra multum pingui & fertili: sic interpretati sunt Septuaginta sensum, non verba reddentes. Et intelligit Hieronymus de terra Iudaica, qua nihil pinguius. Vocatur enim in scripturis terra lacte & melle fluens. Quid autem per vineam intelligat propheta, ipse postea declarat, dicens: Vinea autem Domini exercituum, domus Israel est, hoc est, populus Iudæorum.

Talis translatio est in voce cornu apud Hebræos, qualis in nomine robur apud Latinos. 1. Reg. 2. a Luc. 1. g. 2. Reg. 22.

Quid nomine olei intelligatur in scriptura. Exo. 3. c et f. et 13. a &c. Leui. 20. b Nu. 20. d Deu. 6. a

Et sepiuit eam, &c.) Hac rerum vniuersitate significatur summa diligentia & studium, quo Dominus vsus est in excolenda vinea sua. Est itaque hoc loco perpetua quædam allegoria: & sicut in alijs allegorijs siue parabolis, per se singulæ partes non habent certam significationem, ita nec hic necesse est vt habeant. In parabolis enim, vt docet Turnout, consideranda est intentio referentis eam, qua habita, reliqua non ita consideranda sunt. Quidam tamen hæc sigillatim interpretantur, vt sensus sit: Sepiuit eam, videlicet lege & mandatis, vel custodia, seu auxilio angelorum: & lapides elegit ex ea, id est, idola & superstitiosas opiniones, quales Gētes & Philosophi de Deo habebant, abstulit, & omnia quæ Dei cultum impedire possunt, amouit. *Et plantauit vineam electam, &c.*) Pro electa Hieronymus & in Commentarijs & in textu legit, Soreck. Est autem Soreck nomen propriæ, non appellatiuæ qualitatis, significans genus vitis optimæ & selectissimæ, cuius vuę acinis carent. Rabbi Salomon (vt refert Pagninus) scribit in Commentarijs, quòd Soreck est palmes siue ramus vitis optimæ, vnde & hoc modo vertit: Et plantauit eam plantis vitis optimę. Iudęorum siquidem primi parentes fuere viri sanctissimi, Abraham, Isaac, Iacob, Moyses. Per turrem, Hieronymus & alij intelligunt templū Salomonis in medio ciuitatis extructum: per torcular, ipsum altare. Sicut enim ad torcular omnes vuæ conferuntur & pessundantur, vt ex eis vinū exprimatur: ita altare omnes populi fructus suscipit, & immolatas ho-

Turnout li. de eccl. dog. folio 309.

verbum Dei, sed quoniam repellitis illud, & indignos vos iudicatis æterna vita, ecce conuertimur ad Gentes: sic enim præcepit nobis Dominus.

Vinea autem Domini exercituum, &c.) Exponit hîc propheta parabolam de vinea prius positam. Per domum Israel, decem tribus intelligũtur: per viros verò Iuda, reliquę duæ tribus, quas vocat germen Dei delectabile, quia ex illis Christus humanam naturam assumpturus erat: pronomen (eius) hîc refert Deum, non vineam. *Et expectaui &cat.*) Taxat propheta hoc loco inhumanitatem in populo suo. Postquam exposuit quid per vineam & germen Domini intellexerit, nunc declarat quid intellexerit per labruscas. Iudicium & iustitia hoc loco pertinent ad æqualem hominum inter se conuictum; expectauit autem Dominus vt facerent iudicium decernendo quę iusta sunt fieri secundum leges, expectauit, vt quisq; secundum æquitatis legem viueret cum proximo suo. *Et ecce clamor.*) Capitur hoc loco clamor eodem modo, quo ca. 4. ad Ephes. vbi dicitur, Omnis amaritudo, ira, & indignatio, & clamor & blasphemia tollatur à vobis cum omni malitia, videlicet pro motu incomposito iratorum hominum. In Hebræis autem circa hunc locum pulchra est allusio vocum, משפט misphat, iudicium: & משפח mispach, iniquitas: צדקה tsecada, Iustitia: & צעקה tseaca, clamor.

VAE, *qui coniungitis domum ad domum, & agrũ agro copulatis vsque ad terminum loci. Nunquid habitabitis vos soli in medio terræ? In auribus meis sunt hæc, dicit Dominus exercituum. Nisi domus multæ desertæ fuerint grãdes, & pulchræ, & absq; habitatore: Decẽ enim iugera vinearum faciẽt lagunculam vnam: & triginta modij sementis faciẽt modios tres.*

VAE, *qui coniungitis, &c.*) Licet hîc prima fronte videatur alius tractatus, est tamen cum præcedentibus continuus contextus. Declarat enim propheta, quòd Iudæi pro vuis attulerunt labruscas: & notat inprimis eorum auaritiam, cuius deinde pœnam subiungit. Quod autem ait, Vsque ad terminum loci, idem valet ac si diceret, donec aliquis locus restet: vel vt Symmach⁹ & Theo. donec desinat, vel non sit amplius locus. Sensus est: Aeterna damnatio manet non solùm eos, qui tam multas, tamque magnificas ædes extruunt: verumetiam eos, qui non vno atque altero fundo contenti, sed quàm plurimos agros fundosque tam diu emunt donec aliquis restat, idque faciunt non necessitatis causa, sed auaritiæ suæ & superbiæ explendæ gratia. Nunquid vos terram, quæ lata & spaciosa est &, proinde multis ad inhabitandum data, soli occupabitis? Hæc quidem specialiter ad populum Iudaicum pertinent, rectè tamen generaliter ad omnes, quibus nunquam satis est, referri possunt; & præcipuè ad ecclesiasticos, qui non habent vxores aut liberos, quibus hæc relinquant.

In auribus, &c.) id est, audita sunt hæc in auribus meis, siue cognita sunt mihi. *Nisi domus multa, &c.*) Est apoiiopesis, quemadmodum in psal. Si introibunt in requiem meam, vbi subintelligendum est, cupio vt non sim Deus eorum, aut tale quid. Ita & hoc loco simile quid intelligendum est, hoc sensu: Volo vt me non habeatis pro Deo, si domus vestræ non relinquantur desertæ & ab habitatorib. vacuæ, & agri vestri inculti &c. Quod enim de domibus, idem etiã de vineis & agris intelligẽdum reliquit, quemadmodum in sequentibus declarat, cùm ait: *Psal. 94. c*

Decem enim iugera, &c.) Iugerum secundũ scriptores est tantum spacij terræ, quantum vno die par boum arare potest. Pro Laguncula alij interpretati sunt, batũ, quod est eiusdem mensuræ genus in liquidis, cuius est ephi in aridis: & ꝓinde hoc cõtinet tres modios, illud verò tres amphoras. Sensus est: præter hoc quòd domus vestræ erunt desertæ, & ab habitatoribus derelictæ, etiam vineæ vestræ erunt tam steriles, vt decẽ vinearum iugera vix adferant tres amphoras vini: præterea agri vestri tam erũt infructuosi, vt pro triginta modijs à vobis seminatis, vix tres modios recipiatis, hoc est, multò plus seminabitis, quàm metetis: & multò plus expendetis in vinea excolenda, quã recipietis. *Iugerum.* *Batum.* *Ephi.*

VAE, *qui consurgitis manè ad ebrietatem sectandam & potandum vsque ad vesperam, vt vino æstuetis. Cithara, & lyra, & tympanum, & tibia, & vinum in conuiuijs vestris, & opus Domini non respicitis, nec opera manuum eius consideratis. Propterea captiuus ductus est populus meus, quia non habuit scientiam, & nobiles eius interierunt fame, & multitudo eius siti exaruit. Propterea dilatauit infernus animam suam, & aperuit os suum absque vllo termino. Et descendent fortes eius, & populus eius, & sublimes, gloriosiquę eius ad eum. Et incuruabitur homo, & humiliabitur vir, & oculi sublimium deprimentur.*

VAE *qui cõsurgitis, &c.*) Pro ebrietate, quomodo Aquila & Symmachus interpretati sunt, Septuaginta posuerunt vocem Hebraicam שכר sechar, quam nos siceram efferimus, quæ secundum Hier. significat omnẽ potationem, quæ inebriare potest, aut statũ mentis euertere. *Sicera.*

Et opus Domini non adspicitis, &cat.) Vniuersa scriptura circa duo potissimùm Dei opera versatur, circa opus videlicet creationis, & circa opus redemptionis. Et quidam interpretantur hunc locum de opere creationis, hoc sensu: Vos ebrietatibus & huius seculi voluptatibus dediti, non respicitis ad cælum *Scriptura versatur circa duo Dei opera.*

& terram, neq; ad ea, quæ in eis sunt, vt ex illis eorumq; ornatu & pulchritudine discatis cognoscere ipsum creatorem, & agnitum laudare. Alij verò putant pertinere ad opus redemptionis, & ad hunc sensum inuitant scripturæ affines. Vt psal. 91. vbi cùm Dauid

Psal. 91. a meminisset misericordiæ Dei, qua promisit Mesßiam: & veritatis, quam seruat in promissis, addit: Quia delectasti me Domine in factura tua, & in operibus manuum tuarũ ex-

Psal. 27. b ultabo. Item psal. 27. Redde retributionem eorum ipsis, quoniam non intellexerunt opera Dei. Et secundum hos sensus est: Opus Domini non respicitis, id est, non videtis mysterium redemptionis, sanguinem effusum, & mortem Domini &c. Tales erant Iudæi, quos non sequimur modò, sed etiam excedimus, vt est videre: nónne omnes sequimur voluptatem, ebrietatem, auaritiam? &c. Nihil absurdi sequetur, si prędictum locum de vtroq; opere intelligamus, cui fauere videntur sequentia: Propterea, inquit, ductus est populus meus captiuus, quia videlicet non studuit ex hac pulcherrima mundi machina cognoscere ipsum creatorem verum Deum: pręterea non dedit operam vt per fidem agnosceret Dei filium, atq; hoc est, quod ait, quia non habuit scientiam, scilicet Dei & filij eius. Hãc autem captiuitatem & alia quæ hic narrantur, tẽpore Titi & Vespasiani corporaliter impleta esse (vt ait Hieronymus) tam Græca, quã Latina clamat historia. Hodiè etiã spiritualiter idem patiuntur Iudęi, quia non habent scientiam, captiui tenentur in peccatis, & pereunt fame bonorum operum. Obiter autem hic adnotandum, quod dicit propheta, Iudæos ductos captiuos, nõ quia scortatores erant aut adulteri, sed quia non habuerunt scientiam: & vt diximus, loquitur non solùm de ea scientia, qua ex rebus creatis naturaliter quodammodo cognoscimus ipsum Deum, verumetiam de ea scientia, quæ scripturis propria est, id est, de scientia fidei, sanguinis effusi, & crucis Domini nostri Iesu Christi, quod latius expli-

Rom. 10. a cat Paulus ad Ro. Ignorantes inquiẽs iustitiã Dei, & suam quærentes statuere, iustitiæ Dei non sunt subiecti.

Propterea dilatauit, &c.) Est hoc loco prosopopœia. Non enim infernus animal est, vt quidam arbitrati sunt: proinde nec animam habet, aut os, sed per fictionem hęc ei tribuit propheta, vt sic viuacius exprimeret & multitudinem damnandorum, & ipsius inferni

Inferni duplex acceptio. capacitatem. Nomen autem (infernus) interdum refertur ad calamitatem & cladem, qua multi secundum corpus intereunt: Interdum verò vsurpatur pro loco damnatorum, quomodo hoc loco accipit D. Hieronymus, & ex materia subiecta verisimile est

Differẽtia sic hic debere accipi. Homo autem (vt superius annotauimus) consuetudine Hebraica *hominis &* pro plebeio: vir verò, pro primate ponitur. *viri apud* Et hæc tria, humiliabitur, incuruabitur, de- *Hebræos.* primẽtur, eadem sunt. Nihil ergo aliud hoc loco dicere vult propheta, quàm quòd sine discrimine omnes tam nobiles, quàm plebei Deum ignorantes, & voluptatib. seculi deditì, in infernum detrudentur & damnabuntur perpetuò.

ET exaltabitur Dominus exercituum in iudicio: et Deus sanctus sanctificabitur in iustitia. Et pascẽtur agni iuxta ordinem suum, & deserta in vbertatem versa aduenæ comedent. Væ qui trahitis iniquitatem in funiculis vanitatis, & quasi vinculum plaustri peccatum, Qui dicitis, Festinet & citò veniat opus eius, vt videamus, et appropiet, & veniat consilium sancti Israel, & sciemus illud. Væ qui dicitis malum bonum, & bonum malum, ponentes tenebras lucem, & lucem tenebras, ponentes amarum in dulce, & dulce in amarum.

ET exaltabitur Dominus, &c.) Sensus est: cùm dilatauerit infernus animam suam, & aperuerit os suũ sine vllo termino, & descenderint fortes, sublimes, gloriosique in profundum eius, & receperint iuxta merita sua, tunc Deus exaltabitur in iudicio, & sanctificabitur in iustitia. Aliter autem hic sumuntur iudicium & iustitia, quàm superiùs. In primo enim capite Deo tribuũtur: & in principio huius capitis, hominibus: hic verò partim hominibus, partim Deo. Et quando hoc modo eis vtitur scriptura, pertinent ad locũ psal. 50. Vt iustificeris in sermonibus tuis, id est, vt in promißis tuis & alijs rebus, quas agis, pronuncieris ab omnib. iustus & verax: & vincas, id est, litis victoriam obtineas, quã do iudicaris ab impijs iniustus, immitis, durus & crudelis. Exaltabitur itaq; Deus in iudicio, quando omnes agnoscent ipsum, non ira, odio, aut humano affectu, sed iusto iudicio damnasse peccatores: Et sanctificabitur in iustitia, quando ab omnibus pronunciabitur iustus.

Et pascentur agni, et cæt.) Vox Hebræa דבר dauar, quam noster interpres transtulit, ordinem, significat viam, morem seu consuetudinem. Sensus est: Cùm Iudæi ignorantes iustitiam Dei, & suam quęrentes statuere fame & siti interibunt, & absque numero descendent in profundum inferni, tunc verè Christiani pascentur in vberrimis Ecclesiæ pratis iuxta ordinem, id est, iuxta viã & morem suum. Qui autem sint illi agni, & quibus pabulis pascentur, docet psal. 22. & idem aperit propheta dum adijcit: Et deserta in vbertatem versa aduenæ comedent, id est, gentes ad fidem conuersæ & iam Christiani effectæ fruentur magnificis illis promißis Abraham, Isaac, & Iacob factis, à quibus Iudæi exciderunt. Promissa quidẽ erat illis terra lacte & melle fluẽs, sed illis expulsis, nos

sis, nos olim gentes, iam autem Christiani ea fruimur: ipsi verò ab Ecclesia longè semoti, incertis sedibus per totum terrarum orbem vagantur, & nusquam habent fixi manendi locum.

Væ qui trahitis iniquitatem, &c.) Est comminatio non aduersus eos, qui peccantes statim resipiscunt, & peccata deserunt, quia non est iustus super terram, quin aliquando peccet: sed contra eos, qui longo vsu venerunt in consuetudinem peccandi, & semper peccata adijciunt peccatis. Funes autem appellari peccata, aut potius longam peccandi consuetudinem, qua homo ita adstringitur, & quasi vinculo alligatur, vt se nunquam aut difficulter extricare posit, patet prouerb. 5. vbi dicitur: Iniquitates suæ capiunt impium & funibus peccatorum suorum constringitur. Quod autem peccatum vocet funiculos vanitatis, significat quòd facientibus, peccatum facile texitur & adeò inane est ac futile vt aranearum tela, sed quum inde voluerimus exire, solidissimis vinculis nectimur.

Peccata appellari funes.

Et quasi vinculum, &c.) Sicut plaustrum trahitur vinculo suo, non aliter vos trahitis peccatum. Sensus est: Aeternis pœnis cruciabuntur illi, qui nunquam faciunt peccandi finem; sed vsque & vsque peccata peccatis accumulant, donec eorum grauissimam sarcinam tanquam plaustrum funiculo secum trahant.

Qui dicitis festinet, &c.) Refert propheta verba eorum hominum, qui seculo & cupiditatibus dediti nihil morantur & quasi rident conciones prophetæ, hoc sensu: tu toties inculcas nos in captiuitatem abducendos & alia mala nobis euentura: cupimus videre illam captiuitatem, cupimus videre illa mala veniant citò: expectamus cōsilium Dei, quo deliberauit nos tradere in manus hostium, veniat illud consilium, & tunc sciemus rem ita se habere, vt dicis. Est ergo hoc loco ironia: nam iram Dei & captiuitatem, quam propheticus sermo prædicebat venturam, non putabant veram, & pro fabulis habebāt, quæ dicebantur à propheta.

Væ qui dicitis malum, &c.) Quidam inquirūt quo ordine hæc cohęreant superioribus, sed nimia est eorum curiositas. Sufficit enim scire, quòd ostendat propheta vineam Domini pro vuis attulisse labruscas, easq; varias: Hieron. autem accipit hæc in masculino genere, quemadmodum interpretatus est Aquila, cuius versio sic habet: Væ qui dicunt malo: bonus es: & bono, malus es. Alij verò in neutro genere accipiunt, & referūt ad ipsas res. Sic dicere cōtractū vsurarij esse iustum, est dicere malum bonum. Ponentes tenebras erroris, lucem veritatis. *Dulce in amarum.*) Per amarum intelligunt dogmata veritati contraria. Hi veritatē, quæ sola dulcis est, vertunt in hæreses. Alij hæc referunt ad affectum, hoc sensu: Vitam, quæ in peccatis agitur æstimantes dulcem: & vitam, quæ in virtutibus ducitur, esse amaram. Hi, qui ita exponunt superiùs dicta ad intellectum referunt.

Væ qui sapientes estis in oculis vestris, & coram vobismetipsis prudentes. Væ qui potentes estis ad bibendum vinum, & viri fortes ad miscendam ebrietatem. Qui iustificatis impium pro muneribus, & iustitiam iusti aufertis ab eo. Propter hoc sicut deuorat stipulam lingua ignis, & calor flammæ exurit, sic radix eorum quasi fauilla erit, & germen eorū vt puluis ascendet. Abiecerunt enim legē Domini exercituum, & eloquium sancti Israel blasphemauerut. Ideo iratus est furor Domini in populum suum, & extendit manum suam super eum, & percussit eum. Et conturbati sunt omnes, & facta sunt morticina eorum quasi stercus, in medio platearum. In his omnibus non est auersus furor eius, sed adhuc manus eius extenta. Nū. 17.c Infra 9.c

Væ qui sapientes estis &c.) Id est, qui vobis ipsis videmini sapientes. Inter sapientiam autem & prudentiam, hoc interesse dicunt Stoici, quòd sapientia rerum sit diuinarum humanarumq; notitia: prudētia verò tantùm moralium. Verba hæc propriè ad eos pertinent, qui eò venerunt dementię, vt posthabitis ijs, quæ à principio doctores catholici tradiderunt, proprio ingenio freti ex scripturis perperam intellectis noua dogmata statuere conantur: Vel qui ne lectis quidem scripturis ab Ecclesia recedunt, falsis hæresibus adhærentes, & in talibus maximè locū habet hęc prophetæ comminatio.

Differētia inter sapiētiā et prudētiam secundum Stoicos.

Qui dicantur sapiētes apud semetipsos

Væ qui potentes estis, &c.) Est comminatio aduersus eos qui gloriantur se multum posse bibere citra ebrietatē. Pro eo autē, quod nos habemus, ad miscendam ebrietatem, Hebræis est, ad miscendam siceram, hoc sensu: Vę vobis qui potentes estis ad miscenda inebriatiua. Sicera enim significat omnem potum, qui quoquo modo inebriare potest.

Qui iustificatis impium, &c.) Quidā putant prophetam respexisse ad iustitiam humanam, quę in iudicijs & contractibus exercetur. Et secundum hos, hic locus pertinet ad iudices & aduocatos, hoc sensu: Vę vobis, qui fertis sententiam pro eo, qui iniustam habet causam, contra eum qui iustā habet, & hoc propter munera. Alij verò putant prophetam respexisse ad iustitiam diuinam, & secundū hos locus iste pertinet ad Scribas & Pharisæos, hoc sensu: Væ vobis Scribæ & Pharisęi, qui iustos & Deo gratos dicitis eos, qui quod vsui deberet esse parentibus, offerunt in thesaurum templi, iuxta illud, quod scribitur Matth. 15. Munus quodcunq; ex me est, tibi proderit. Matth. 5.

Propter hoc sicut, etc.) Significatur his verbis

extremum Iudæorum excidium. Et quia in vocibus (radix & germen) videtur propheta alludere ad vineam, per quam Iudæos superius intellexit, non erit omninò absurdum, si per radicem, eos Iudæorum primores intelligamus: per germen verò, filios eorum & posteritatem, hoc sensu: Propter causas paulò antè enumeratas, nimirum inhumanitatem, auaritiam, superbiam ebrietatem, & iniustitiam, sicut ignis summitate flammæ suæ leuiter tangendo stipulam exurit, & deuorat, & in nihilū redigit: ita Iudæi quoque, & non solùm ipsi, sed & filij eorum, omnesque posteri internecione peribunt & funditùs delebuntur. Quæ interpretatio non debet videri tam aliena, cùm scripturis frequens est per radicem, parentes: per germen, filios aut posteritatem intelligi. Hieronymus tamen de radice malitiæ intelligit, & postea subdit: Potest radix in malis cogitationibus accipi, fructus autem & germen in malis operibus atq; sermonibus: vt quod in radice latet, monstretur in germine, quę vtraq; Domini incendio deuorabuntur. Dionys. autē Carth. per radicem, intelligit fundamētum seu cogitationem seu substātiam impiorum prædictorum: per germē verò, proles, posteritatem aut opus. Haymo verò sequitur Hieronym. cuius verba ferè penitùs eadem transcripsit.

Radix. *Germen.*

Abiecerunt enim legem, &c.) D. Hieron. istud pertinere putat, non ad legem Moysi in tabulis lapideis descriptā, sed ad legem spiritus, de qua Hierem. Ecce dies venient &cæt. Et pro Hieron. facit quod sequitur: Et eloquium sancti Israel blasphemauerunt. Iudæi enim quanuis sæpè legem Moysi neglexerunt, nunquam tamen leguntur blasphemasse eam. Sensus ergo est: Quia abiecerunt legem Euangelij, & doctrinam Christi tanquam ridiculam & rem nihil blasphemauerunt, dicentes: Dæmonium habet, & insanit, quid eum auditis?

Ideò iratus est furor Domini, &c.) Irasci & furere dicitur Deus, non quòd humanis perturbationibus subiaceat, sed quòd ad modū irascentis aut furētis se habeat in puniendo.

Quomodo Deus dicatur irasci.

Et cōturbati sunt montes) Montes quidā interpretantur contrarias fortitudines, siue eos spiritus, qui in ministerio Dei sunt, quib. traduntur peccatores ad puniendum. Alij verò intelligunt principes & primates populi. Hier. autem simpliciter accipi putat, vt vulgus accipit per hyperbolem, hoc sensu: Tale & tam horridum erit excidium, vt etiam montes turbabuntur & admirabuntur. Et hic videtur germanus huius loci sensus. *Et facta sunt morticina, &c.*) per morticina, intelligit cadauera: eaq; vt stercus fœtere, quia inhumata & insepulta iacentia, saniem fœtoremq; teterrimum emittebāt. Hæc accidisse Iudæis post passionem Christi sub Tito & Vespasiano nemo dubitat.

In his omnibus, &c.) Id est, post tantas miserias & calamitates Iudæis immissas, non est placatus Deus, nec cessauit affligere populū suum, sed adhuc extenta & parata est manus eius ad puniendum. Peruenit enim ira Dei in illos vsque in finem. Et secundum Danielem: Vsq; in finem perseuerabit desolatio. Vnde Dominus: Non addam, inquit, vt diligam eos. Ideò sequitur: *1.Thes. 2.* *Daniel. 9.* *Osea 9.*

ET eleuabit signum in nationibus procul, & sibilabit ad eum de finibus terræ, & ecce festinus velociter veniet. Non est deficiens neque laborans in eo, non dormitabit neque dormiet, neque soluetur cingulum renum eius, nec rumpetur corrigia calceamenti eius. Sagittæ eius acutæ, & omnes arcus eius extenti. Vngulæ equorum eius vt silex, & rotæ eius quasi impetus tempestatis. Rugitus eius vt leonis, rugiet vt catuli leonum. Et frendet & tenebit prædam, & amplexabitur, & non erit qui eruat: & sonabit super eum in die illa, sicut sonitus maris. Adspiciemus in terram, & ecce tenebræ tribulationis, & lux obtenebrata est in caligine eius.

ET eleuabit signum, &c.) Iudei hūc locum de Babylonijs & Nabuchodonosor intelligunt, quos etiam sequitur Lyra. Sed quia addit propheta, In nationibus procul: & rursus, De finibus terræ, gentes longè dissitas intelligis, & quæ in finibus terrę commorantur. Sicque haud dubium, quin Romanos, Italiæ, Hispaniæ, Galliæq; populos, qui tempore Vespasiani Romano subiacebāt imperio, intelligat: non autem Babylonios, qui non ita procul aberant à Iudæa. Aliud autē signum est hoc loco, & aliud cap. 7. vbi dicitur ad Achaz, Pete tibi signum. Hic enim accipitur pro signo militari, à quo antesignani dicuntur: ibi verò pro aliquo miraculo. Sibilare hoc loco vox est prouocātis ad bellum. Sēsus est: Dominus faciet erigi signum militare in nationibus procul, euocabitque Romanum exercitum cōtra Iudęos. *Ecce festinus &c.*) Hac verborum multitudine diuinus sermo describit exercitum, qui venturus est, fore velocem, expeditum, numerosum, omnibusq; rebus ad bellum pertinentibus vndiq; instructum.

Duplex signi acceptio.

Neque soluetur cingulum, &c) Est periphrasis balthei: quasi dicat, nihil erit quod impediet iter eius. *Sagittæ eius acutæ &c.*) Id est, exercitus iste sagittis acutis, equis fortissimis, curribus, ex quibus antiqui pugnare solent, alijsq; rebus bellicis optimè instructus erit, non solùm ad iter celerius faciendum, sed ad bellandum acriter. *Rugitus eius &c.*) significatur his verbis auiditas prædandi. *Et frendet*) scilicet, præ nimia feritate. Sensus omnium verborum est iste: Exercitus ille munitissimus, qui venturus est non sua sponte, sed à Domino prouocatus, licet adhuc procul sit, citò ta-

citò tamen & celerrimè sine aliquo itineris impedimento aderit, & tanta prædandi cupiditate erit accensus, vt nequaquam somnum daturus sit oculis suis: aderit inquam non aliter quàm leo rugiens, & præ nimia feritate frendens ad capiendam prædam.

Et adspiciemus in terram.) Propheta compatientis affectu iungit se populo, hoc sensu: Cùm venerit Romanus exercitus, & tenuerit prædam, & non fuerit qui eruat, tunc adspiciemus in terram, & non audebimus quidem oculos in cælum attollere, quia habitatoré eius offendimus. *Ecce tenebra, &c.*) Quaqua versum verterimus oculos, videbimus tenebras tribulationum. *Et lux obscurata est, &cat.*) Est hyperbole. Præ magnitudine tribulationum etiam lux ipsa ferè obscurabitur. Dicitur autem lux obscurari aduersa patientibus, quia non fulget eis ad consolationem, sed tam dies, quàm noctes obtenebrati sunt. Caput istud ad mores pertinet, ideoq; necessarium est concionatori. Quæcunq; enim hîc de vinea dicuntur, in Christianos maximè competunt.

CAPVT VI.

N anno, quo mortuus est rex Ozias, vidi Dominum sedentem super soliū excelsum & eleuatum, & plena erat domus à maiestate eius: & ea quæ sub ipso erant, replebant templū. Seraphim stabant super illud, sex alæ vni, & sex alæ alteri. Duab. velabant faciē eius: & duab. velabāt pedes eius: & duab. velabant. Et clamabāt, alter ad alterū, & dicebāt, Sāctus sanctus sanctus, dominus Deus exercituum, plena est omnis terra gloria eius, & commota sunt superliminaria cardinum à voce clamantis & domus repleta est fumo. Apoca. 4. c

IN *anno quo mortuus est Rex Ozias, vidi Dominum &cat.*) Ex titulo huius voluminis didicimus sub quatuor istis Regibus prophetasse Esaiā, videlicet sub Ozia, Ioathan, Achaz, & Ezechia. Quæ autem hactenus dicta sunt, ostensa sunt prophetæ sub Ozia, quo mortuo, & regnante pro eo Ioathan filio eius, vidit propheta quæ hoc capite scribuntur. Lege 4. Regum, & secundum Paralyp. propter horum gesta. In hoc capite propheta, quia aliquid memorabile dicturus erat, quod mentibus eorum omninò infigi voluit, maximo & verborum & rerum vtitur apparatu, quemadmodum & in præcedenti capite, vt parabolam vineæ populus perpetuò in memoria haberet, carmine vsus est. Totum siquidem quod hoc capite dicit, potuisset tribus verbis sic dixisse: Futurum est quòd Iudæi à Domino reijcientur. Et est hoc loco figura rhetorica, quæ hypotyposis dicitur, quando videlicet res ita exprimitur scribendo, vt videatur delineari, & oculis cerni potius, quàm audiri. & dicit Propheta, se vidisse Dominum sedentem super thronum, quod iudicantis est, vt significet sententiam de Iudæorum reiectione iam definitam. Et Dominus quem vidit Esaias, non fuit pater neque spiritus, sed filius, quod discimus ex 12. cap. Ioann. Cùm enim dixisset Euangelista, Propterea non potuerunt credere Iudæi quia iterum dixit Esaias, Excecauit oculos eorum, & indurauit cor eorum, quæ verba ex hoc capite desumpta sunt, statim subiunxit: Hæc dixit Esaias quando vidit gloriam eius, Christum vtique significans, in quem Iudæi credere noluerunt. De hac visione vide plura in 2. libro Sententiarum, disti. 10. Ait ergo:

Vidi Dominum sedentem super solium, &c.) Nō satis erat prophetæ, solio apposuisse vnum epitheton: excelsum: adiecit & secundum eleuatum, vt Dei cathedram incomprehensibilem demonstret, quam neq; cogitatione concipere, neque verbis quis exprimere potest: sic verò Chrysost. *Et plena erat domus, &c.*) Partem hanc Hebræi non habent, neq; Hieron, neq; in vetustioribus Latinis exemplaribus inuenitur: sed ex editione Septuaginta videtur inserta per indiligentiā aut inscitiam alicuius. Nam pro eo, quod nos habemus, Et ea quæ sub ipso erant, replebant templū, Septuaginta trāstulerunt, Et plena erat domus gloria seu maiestate eius: quare emendandi sunt codices nostri. Pro eo autē quod habemus, Et ea quæ sub ipso erant, replebant templum, Theodotio & Symmachus transtulerunt, Et ea quæ sub pedibus eius erant, replebant templū. Iuxta Hebraicam autem veritatem est hoc modo, Et fimbriæ eius replebāt templum. Sensus est: fimbriæ vestimentorum eius adeò lætæ erant & sinuosæ, vt implerēt totum templum, id est, ipsum cælum: aut secundum alios, templum Salomonis, in quo Esaiam Dominum vidisse asserunt. & significatur istis, potentia Dei quæ tam ingens est & magna. vt omnia impleat, cuiq; resisti non potest.

Verba autem illa) Vidi Dominum [sed]entem super solium excelsum, quomodo contraria non sunt scripturæ, quæ est Ioann. 1. Deū nemo vidit vnquam, & Exod. 33. Non videbit me homo & viuet, & similibus plenissimè docet August. in epistol. ad Paulinam, quæ est numero 112. vbi respondet ad quæstionem hanc: Vtrùm per oculos corporeos possit videri Deus, & summa responsionis eius hæc est: Diuinitatem non posse oculis carnis aspici, secundum breuem & veracem D. Hieron. definitionem: Res incorporea corporeis oculis non videtur. Quòd autem sanctis quibusdam in veteri testamento Deus visus cōmemoratur, vt Abrahā, Isaac,

Iacob,

Iacob, Moysi, Esaiæ, id non in propria fuit natura, sed in specie, in qua apparere voluit.

Seraphim vnde dicatur. *Seraphim stabant super illud.* Seraphim incendia sonant, à seraph quod est incendere: & nomen est nō qualitatis, sed substantiæ. Annotat hic D. Hierony. nusquam in tota scriptura reperiri hanc vocē, præter quā in hoc loco: Notat & hoc, quòd Seraphim stare dicantur super templum, vel (vt Septuaginta transtulerunt) in circuitu Domini. Vnde ait errare eos, qui solēt dicere in precibus suis, Qui sedes super Cherubin & Seraphim, quod scriptura non docuit. Est quidem hoc loco typus seu figura, sed quænā, incertū est. Incertum enim est, quare duo tantùm apparuerunt & non plura: & quia scriptura hoc non exponit, ideo non est immorandum.

Sex alæ vni, &c.) Hebræi non distinguunt pronomina reciproca à non reciprocis, & hinc est, quòd duplex hic habeatur lectio. Prior autem est: Duabus velabant faciem suam, reciprocè. In quo significatur religio & reuerentia, quam ipsa Cherubin habent erga Deum, ita quòd ex reuerentia & propter maiestatem ipsius, non audeant respicere faciem eius: quoniam inexplebilem habeant erga creatorem reuerentiam, eamque vndequaq; præstare conantur, nec assequuntur quod expetunt, idcirco velant & pedes suos, vt quod deest affectui, illud velo hoc obtegant: Ita Chrysostomus. Non sunt autē hæc ita crassè intelligenda, quasi Cherubin alas habeāt, pedes aut faciē: sunt enim incorporea, sed Propheta hæc eis per fictionē tribuit, vt sic nobis crassis, & non nisi sensibilibus rebus assuetis declaret ea vndequaque metu & reuerentia contracta seruire Deo. Discamus igitur & nos, quo metu, & qua reuerentia accedere debeamus ad Deum in orationibus nostris: & qua modestia & religione adsistere in laudibus eius. Altera verò lectio est, vt Seraphim non suam, sed Dei faciem & pedes velare dicantur, & hanc reddidit noster interpres. Sermo autē Hebraicus admittit vtrunq; sensum æquè probabilem, quamuis prior magis pro moribus nostris formādis faciat. Si ergo legamus, Duabus velabant faciem eius, scilicet Dei, significatur diuinam essentiam nobis esse incognitam, neque à nobis contemplari posse: In hoc autem quòd velent pedes eius, indicatur humanitatem Christi nos latere. Quòd verò postremò scribantur duabus alis volare, significatur prompta eorum voluntas & obedientia.

Et clamabat alter alterum) cohortando sese mutuò ad diuinam laudē, dicentes: Sanctus, sanctus, sanctus: Quia nihil sanctum essentialiter, nisi diuina substātia seu essentia. Idcirco repetitur ter, Sāctus, vt significet Deū primum & vberrimum sanctitatis fontem. Hieronymus verò propterea ter repeti putat, vt declaretur nobis profundissimum trinitatis sanctæ mysterium. *Plena est omnis terra gloria eius.*) Quia videlicet diuina potentia, sapientia & bonitas vbiq; quasi literis inscripta est. Hymnus autem iste, in missa Chrys. vocatur hymnus angelicus.

Et commota sunt superliminaria, &c.) Id est, tāta erat vis vocis angelorum clamantium, vt etiam ipsum cælū visū sit moueri. Hebræis aūt vsitatissimum est, vt nominibus pluralis numeri iungant verba singularia & participia. Sic hoc loco clamantis pro clamantium ponitur: erant enim potissimum duo clamantes. *Et domus*) id est, ipsum templum repletum est fumo: Significatur typicè excæcatio & infidelitas Iudæorum, secundum Hieronymum. Quia cùm tota terra impleta esset gloria Christi, ipsi in densissimis perfidiæ erroribus permanserunt. Idem caput 4. huius prophetæ, fumū pro gloria accipit, atque vt expositionem suam confirmet, quæ noua videbatur, adducit hunc locum putans & hic pro gloria capi: At hic seipsum oblitus, non dubitat fumū pro caligine accipere. *Hebræis vsitatissimū esse verba singularia iūgi nominibus pluralis numeri.*

ET dixi Væ mihi, quia tacui, quia vir pollutus labijs ego sum, & in medio populi polluta labia habentis ego habito, et regem Dominum exercituū vidi oculis meis, Et volauit ad me vnus de Seraphim, & in manu eius calculus, quem forcipe tulerat de altari, & tetigit os meum, & dixit: Ecce tetigi hoc labia tua, & auferetur iniquitas tua, & peccatum tuum mundabitur.

ET dixi: Væ mihi quia tacui, &c.) Propheta cōspiciens ipsa Seraphim ad Dei maiestatē tremere, obiectuq; alarū velare faciem suā, atque ita maxima cum reuerentia laudare Deum, commotus est, & cupiebat se iungere angelis, & cum Seraphim cantare, sanctus, sanctus, sanctus, &c. Verum propter peccati sui conscientiā, nō audebat, & hoc est quod ait, Væ mihi, quia tacui, id est, quia tacēdum mihi iudicaui, cuius causam deinde subdit. Quia (inquit) vir pollutus labijs ego sum. Dicit autem se habere polluta labia, propter peccatum cordis. Alij tamen, polluta labia, interpretantur, quia aliquid dixisset, quod non oportebat. Sic Hieronymus cuius verba sunt: Felix conscientia, quæ tantùm in sermone peccauit, & non suo vitio, sed societate populi habentis polluta labia, cum quo loqui sæpissimè cogebatur. Ex quo ostenditur noxium esse, viuere cum peccatorib. Qui enim tangit picem, inquinabitur ab ea: sed quia in Hebræo legimus, Væ mihi, quia tacui, plangit se propheta, quòd non fuerit dignus laudare Dominum Sabaoth cum Seraphim, quos angelicas fortitudines intelligimus. Non fuit autem ausus laudare Dominum, quia

num, quia labia habebat immunda, & propterea labia habebat immunda, quia cũ peccatore populo versabatur. Vel certè ita intelligendum: Quia tacui & non audacter Oziam impium regem corripui, ideò labia mea immunda sunt, & laudes Domini cum angelis cantare non audeo, ne mihi dicatur: *Psal. 49. c* Quare tu enarras iustitias meas? &c. Non est *Eccl. 15. b.* enim pulchra laudatio in ore peccatoris. Hoc autem dicimus, nõ quòd Esaiam talem fuisse doceamus: sed quòd ipse pro humilitate & immundis tantùm labijs, indignum se Dei laude fateatur. Hactenus ille. Verùm prior eius expositio simplicior est & magis germana.

Et in medio populi, &c.) Non populum accusat propheta, sed seipsum, ac si dicat: Similis sum cæterorum, hoc est, peccator sum.

Et regem Dominum, &c.) Et cum talis sim, videlicet pollutus labijs & similis cæterorum vidi Dominum exercituum, quod iudicabat propheta maximè indignũ. Duo autem sunt hic annotanda: Alterum quidem, quòd sanctus Esaias peccatorem se fateatur, nõ sicut Pharisæus ille Luc. 18. dicens: Deus gratias ago tibi, quòd non sum sicut cæteri homines &c. qui seipsum excusando, alios accusabat: nõ ita propheta noster, qui seipsum potius, quàm alios accusat. Alterum verò, quòd propter polluta labia, id est, leuia peccata, sine quibus hæc vita non ducitur, indignum fateatur se laude Dei: Non tamen hoc processit ex scrupulositate, aut conscientiæ angustia, sed ex visione maiestatis Domini, quod similiter & nos in nobis inueniremus, si diuinam maiestatem cõtemplaremur, sicut S. Propheta faciebat.

Et volauit ad me, &c.) Alludit propheta ad antiquum Iudæorum sacrificandi modum, qui in sacrificijs forcipes habebant, quibus mouebant prunas. Nam pro eo, quòd noster interpres transtulit, & in manu eius calculus, Hebræi habent, Et in manu eius רצפה ritspa, quod significat prunam viuã, seu carbonem ignitum. Et per carbonem ignitum, intelligunt Catholici gratiam Spiritus sancti, quæ exurit & purgat peccata: Lutherani autem intelligunt verbum Dei, & quidem probabiliter, quum verbo Dei, quemadmodum ex scripturis constat, peccatum deleatur. Ioan. 15. Iam vos mundi estis, propter sermonẽ quem locutus sum vobis. Sed falsũ est quod addunt, Bonum concionatorẽ non posse aliquid adferre, quod sumptum non sit de altari, id est, (vt ipsi dicunt) ex sacra scriptura. Quare nihil volunt ex concilijs aut patribus, Hiero. aut Aug. è suggestu doceri posse. Sed hoc apertè falsum est, cùm *Act. 17. g.* Paulus, præter præcepta seniorum, quæ Ec- *1. Cor. 15.* clesijs seruanda proposuit, passim etiã gen- *Ad Tit. 1. c* tilium poetarum testimonia in medium adducat, Arati, Menandri, Epimenidis &c. Ergo si Paulus hoc fecit ex poetis gentilibus, multò magis licebit nobis aliquid adferre ex concilijs aut patribus.

Et tetigit os meum, scilicet ad designandum peccatorum purgationem: Et dixit: Ecce tetigi hoc labia tua, &c.) Non dixit abstuli peccata tua: hoc enim solius Dei est, sed tetigi hoc calculo labia tua, ad designãdum peccata eius esse ablata. Quæ autem hîc dicuntur de calculo & forcipe, accipienda sunt vt ea, quæ superius dicta sunt de alis Seraphim, non corporaliter, sed spiritualiter, propter nos carnales, qui non capimus spirituala.

Intelligentiam autem illius loci, *Volauit ad me vnus de Seraphim)* explicat Dion. Ariop. cap. 13. cælestis Hierarchiæ, vbi docet non vnum ex altissimis illis primisq; spiritibus, quos proprio nomine Seraphim vocamus, ad purgationem Esaiæ venisse, sed aliquem ex ijs, qui nobis præfecti sunt, angelis, Seraphimq́; appellari cognomine, ob incendendi ministerium, quo & peccata deleta sunt, & is, qui purgatus fuerat, ad diuinæ obediẽtiæ reparatus est ardorem: vel certè, quia iussu Seraphim hoc purgandi munus suscepit & exercuit. In eodẽ quoq; capite explicat, quid significet illa sex alarũ sacratissima confictio. Item quòd faciẽ velent & pedes, & similia. Hanc quæstionẽ etiam tractat M. Sententiarum lib. 2. dist. 10. vbi duas proponit respõsiones, vnã Dionysij, alteram aliorum: & vtraq; videtur ipsi æquè probabilis. Verùm sententiæ Dionysij magis inhærendum est, qui se scribit accepisse à Paulo, quæ illo capite docet.

ET audiui vocem Domini dicẽtis: Quem mittam, & quis ibit nobis? Et dixi. Ecce ego, mitte me. Et dixit, Vade, & dices populo huic, Audite audientes, & nolite intelligere: & videte visionem, & nolite cognoscere. Excæca cor populi huius, & aures eius aggraua, & oculos eius claude, ne fortè videat oculis suis & auribus suis audiat, & corde suo intelligat, & conuertatur, & sanem eum. *Matt. 13. Mar. 4. a. Luc. 8. b. Act. 24. f. Rom. 11. b.*

ET audiui vocem, &c.) Quod autem ex Dei persona dicitur (nobis) in plurali numero, illo sensu accipiẽdum est, quo in Genesi, Faciamus hominem ad imaginem & similitudinem nostram, vt trinitatis sacramẽtum significet. *Et dixi. Ecce ego, mitte me.)* Quod autem propheta se vltro offert ad ministeriũ, non temeritatis aut arrogantiæ est, sed zeli & charitatis. Vide Gregorium in pastoralibus capit. 7. primæ partis, qui & hoc diligenter obseruauit, quòd propheta non antè se in ministerium obtulerit, quàm viderat calculo altaris labia sua purgata. Quo facto *Officia ecclesiastica nõ temerè suscipiẽda* docemur, ne sacra ministeria, vt officium prædicationis & huiusmodi alia, suscipere audeamus, nisi antea purgati. Et quia difficile est agnoscere nos esse purgatos, idcirco tutius

tutius hęc declinamus. Propheta enim priùs non ausus fuit clamare cum Seraphim, sanctus, sanctus, sanctus, propter polluta labia, at vbi purgatum se sensit, etiam ad prædicandum sese obtulit. Vide Aug. capit. 19. de ciuit. Dei, vbi tractat hâc quæstionem: An aliquis libera conscientia posset suscipere huiusmodi officium, & definit nos non debere suscipere, nisi necessitas incumbat.

Et dixit, Vade, &c.) Hæc tanto apparatu pręfatus est propheta, vt Iudæi ea quæ sequuntur diligenter expendant. Et hunc habent sensum: Vos nunc magnopere expectatis Messiam vobis promissum. sed futurum est, vt cùm venerit, eum reijciatis: conciones illius audietis quidem, sed non intelligetis: & miracula eius, quæ facturus est, videbitis quidem, sed non cognoscetis hæc esse opera Messię: Et propterea non intelligetis, neque cognoscetis Messiæ esse opera, quia propter peccata vestra à Domino reijciemini.

Audite audientes & nolite intelligere.) Phrasis est Hebręa, sicut & illa, Quod facis, fac citiùs. Habet quidem speciem imperantis, sed est prædicentis quod futurum est: Vnde Septuaginta transtulerunt, Et non intelligetis, quorum translationem refert Paulus Act. vlt. *Act. vlt. g*

Excæca cor populi huius, &c.) Verba sunt non prophetæ, vt quidam arbitrantur, sed ipsius Dei, quod facilè colligitur ex eo, quod postea additur: Et conuertatur & sanem eum. Excæca, id est, excæcetur: aggraua, id est, aggrauetur, certa persona pro incerta ponitur Septuaginta autem transtulerunt, Excæcatũ siue incrassatum est cor populi huius, quod eo fecère consilio, ne gentiles hæc apud Esaiam legentes, putarent Deum authorem huius excæcationis. Dicitur enim Deus excæcare aut indurare, non quòd cæcitatem aut duritiam immittat, sed quia deserit, & non suppeditat gratiam, qua destitutus homo, necessariò labitur in varia peccata, & induratur & excæcatur suo tamẽ vitio. Vnde Aug. indurat, inquit, & excæcat eos, quorum corda emollire & illuminare noluerit. Et Theop. super 12. cap. Ioann. per simile declarat, Cùm audieris, inquiens, quòd excæcat Deus, sic intellige, quòd excæcat cũ præsens non sit, sicut sol facit noctem, quando occidit. Et indurat & excæcat aliquando Deus non solùm deferendo, sed etiam ingerendo correptiones, monitiones, miracula, aliaq; beneficia, quibus ipsi secundum reprobum sensum abutentes, efficiuntur deteriores, magisque indurantur. Sicut Deus dicit de Pharaone: Ego indurabo cor Pharaonis, quod hunc aut similem habet sensum: Ego faciam aliqua, quibus cor Pharaonis contra Deum Israel & populum eius sæuiens atque rebellans, magis erit durum, idq; me deserente cor eius in malitia, & non emolliente illud: ipse suę voluntati suisque desiderijs dimissus, sibi erit causa maioris ruinæ & rebellionis. de hac re vide dominum Turnout de concordia lib. arb. & præd est. diuinę, fol. 11. & rursus, fol. 227.

Quomodo Deus dicatur excæcare aut indurare.

Ne fortè videat, &c.) Additur (ne fortè) propter libertatem arbitrij.

ET *dixi: Vsquequo Domine? Et dixit. Donec desolentur ciuitates absque habitatore, & domus sine homine, & terra relinquitur deserta, & longè faciet Dominus homines. Et multiplicabitur quæ derelicta fuerat in medio terræ: & adhuc in ea decimatio. Et conuertetur: et erit in ostensionem sicut terebinthus, et sicut quercus, quæ expandit ramos suos. Semen sanctum erit id, quod steterit in ea.*

ET *dixi: Vsquequo Domine?*) Propheta audiẽs Iudæorum excæcationem futuram, solicitus de eis, quærit quandiu illa sit duratura. Sensus est: Quam diu Domine hæc sententia permanebit, vt audiens non audiat, & videns non videat? Id est, quam diu relinques populum Iudaicum in ista cæcitate?

Et dixit: donec desolentur, &c.) Id est tam diu nõ audiet, & non videbit, & excæcatum habebit cor, donec ciuitates Iudęæ Tito & Vespasiano expugnantibus, penitùs vastabuntur, & domus, si quę remanserint, sine habitatore sint, & donec tota Iudæorũ terra redigatur in solitudinem, ipsiq; populi vel fuga vel captiuitate in totum terrarum orbem dispergantur.

Et multiplicabitur, &c.) Valde incerta est huius loci expositio. Sensus est: Postquam Iudæi per totum terrarum orbem ita fuerint dispersi, procurabit Dominus, ne stirpitus excidantur. Nam pars illa, quæ derelicta fuerat, vel bello nõ interierat, multiplicabitur per propagationem in medio terræ, id est, in ipsa Iudæa vel in orbe terrarũ. Hanc vtranque expositionem habet Hieron.

Et adhuc in ea decimatio) Vox illa (decimatio) nusquam in scriptura, nisi hoc loco reperitur, & sicut apud Latinos dicitur à decẽ, ita apud Hebręos. Et quidã hoc modo vertunt: Et adhuc in ea denarius. Alij autem ad hunc modum. Et adhuc in ea decas. Alij verò: Et adhuc in ea decima, siue decima pars. Et hoc modo interpretatur Hierony. quod nos habemus, Decimatio, id est, decima pars. Alterius est enim significationis vox ista, quàm cùm dicimus Christum decimatum, & decimas sacerdotum, quamuis ita Lyra interpretatur, & significantur per eam paucissimæ Iudæorum reliquiæ saluãdæ. Sensus est: Licet tota Iudæorum natio delebitur atq; in nihilum redigetur, paucissimi tamen ex illa relinquentur salui & incolumes, qui ad Deũ conuersi, in fide & religione multiplicabuntur instar arboris, quæ sicut paulatim crescens, ramorum multitudine au-

dine augetur, quos vndique latè à se diffundit: ita paruæ istæ reliquiæ, paulatim crescẽtes augebuntur, & per totum terrarum orbem diffundentur. Quod ex parte impletũ est tempore Christi, quando Apostoli ex Iudæorum natione oriundi, missi sunt in vniuersum terrarum orbem ad prædicandum Euangelium, plenius autem implebitur in consummatione seculi. Quæ quidem reliquiarum saluatio cedet in maximã Dei gloriam, atq; hoc est, quod ait, Et erit in ostensionem. Hoc ferè modo interpretatur Oecolampadius, & Pellicanus, & quidam Catholici qui hunc locum pertinere putãt ad illũ: Reliquiæ saluæ fient, quod non est improbabile. Hiero. verò longè aliter interpretatur, quemadmodum & multo aliter legit in suo textu sequutus Septuaginta. Habet enim ad hũc modum: Et erit adhuc in ea decimatio. Et rursus: Et erit in deprædatione sicut terebinthus, & quercus, quæ proijcit fructus suos. Et interpretatur hoc modo: Postquam Vespasianus discesserit, & Iudæi, qui in illo bello non interierunt, multiplicati fuerint, veniet imperator Adrianus, & tunc ipsæ reliquiæ Iudeorum rursus erunt in direptionem, in tãtum, vt terebintho & quercui, quę glandes amiserunt, comparentur. Istud accidit post annos ferè 50. à captiuitate, quę facta est sub Tito & Vespasiano. Vbi autem nos habemus, Et erit in ostensionem, Hebræi habent, Et erit in derisionem, à verbo Hebræo בער baar, quod significat ardere, cõburere, excidere, depascere, desipere: Nihil autem ad ostensionem pertinens significat, nisi fortè interpres noster. per hoc quod habet, Et erit in ostensionem, significare velit, quod erit derisui.

Rom. 9. d. *Esaia 10. e*

Quæ expandit ramos) Vox Hebræa huius loci significat proijcere, & illud, ramos suos, non est in Hebræo.

Semen sanctum erit, &c.) Sensus est: Qui ex populo Iudaico crediderint in Christum, & relapsi nõ fuerint in infidelitatem, erit propagatio sancta. Et est eadem sentẽtia cum illa: Et erit omnis, qui relictus fuerit in Sion & residuus in Hierusalem, sanctus vocabitur &c.

CAPVT VII.

Et factum est in diebus Achaz filij Ioathan, filij Oziæ regis Iuda: ascendit Rasin rex Syriæ, et Phacee filius Romeliæ, rex Israel in Hierusalem, ad prœliandũ contra eam, & nõ potuerũt debellare eã. Et nunciauerunt domui Dauid, dicentes: Requieuit Syria super Ephraim, & commotum est cor eius, & cor populi eius sicut mouentur ligna syluarum à facie venti.

OZiaz, qui in libro Regum & Azarias vocatur, rex Iudæ regnauit in Hierusalẽ annis 52. cuius extremo iam tempore vidit Esaias, quæ prioribus quinque capitibus exposita sunt: Quo verò mortuo, & regnante pro eo filio eius Ioathan, vidit ea quæ continet sextum caput, in quo dicit se cõtemplatum Dominum Saluatorem in sua maiestate sedentem, & annunciantem populi Iudaici cæcitatem, & subuersionem Hierusalem cæterarumq; vrbium sub Tito & Vespasiano, deinde sub Adriano, & quòd tandem reliquiæ in Apostolis saluandæ sunt. Tertius autem Rex, Achaz filius Ioathan succesit, qui ob impietatem à Domino derelictus est & surrexerunt aduersus eum Rasin rex Syriæ, & Phacee rex Israel, & sicut legimus 2. Paral. Rasin victo Achaz, multos de Iudæis Damascum transtulit, & Phacee vna die centum viginti millia hominum bellatorum de Iudæis percussit, & ducenta millia puerorũ, mulierum, puellarumq; cum infinita præda in Samariam duxit captiua. De quo certamine hîc non loquitur, sed secundum refert prælium, de quo 4. Reg. quando suæ fortitudinis & victoriæ experimento habito, prędæque magnitudine inuitati rursus veniunt in Iudæam ad expugnandum Hierusalem, sed non potuerunt expugnare eam, quia auxiliatus est ei Dominus, vt sub occasione misericordiæ, qua populum obsessum liberabat, nunciaret filium suum nasciturum ex virgine.

Et factum est in diebus Achaz filij Ioathan filij Oziæ regis Iuda) Id est, duarum tribuum. Rex autem Israel, Rex Ephraim, Rex Samariæ, Rex decem tribuum nomina sunt eiusdem regis. *Et nunciauerunt domui Dauid)* id est, duab. tribubus sequentib. domum Dauid. *Requieuit Syria super Ephraim)* id est, animo se coniunxit seu conspirauit Syria cũ Ephraim, id est, cum decem tribubus seu cum Rege decem tribuum. Similis phrasis est 1. Regum 7. Requieuit Israel post Dominũ, id est, rursum cœpit adhærere Domino. *Et commotum est cor eius, &c.)* id est, tam Rex quàm populus ita cõtremuerunt, vt putares arborum folia ventorum tempestatibus agitari. Significatur ergo hoc loco maxima & Regis & totius populi formido.

ET dixit Dominus ad Esaiam. Egredere in occursum Achaz, tu & qui derelictus est Iasub filius tuus, ad extremum aquæ ductus piscinæ superioris, in via agri fullonis. & dices ad eum, Vide vt sileas. Noli timere, & cor tuum ne formidet à duabus caudis titionum fumigantium istorum, in ira furoris Rasin Regis Syriæ, & filij Romeliæ, eò quòd consilium inierit contra te Syria in malum. Ephraim, et filius Romeliæ, dicentes. Ascendamus ad Iudam & suscitemus eũ & auellamus eum ad nos, & ponamus Regem in medio eius filium Tabeel.

Et dixit Dominus ad Esaiam: Egredere, &c.) Cũ in extrema necessitate, maximoq; timore essent constituti, & iam omninò desperarent, venit tandem Dominus ad consolandũ & auxiliandum eis. Vnde discimus, non nisi rebus iam desperatis frequenter venire Dominum. Quare in aduersitatibus constituti, non debemus despondere animum, si non statim pro voto nostro mittatur auxilium à Domino, sed persistendum est fortiter, infractoque animo perseuerandum, donec ipsi vel liberare vel adiuuare placuerit. Sic & Susannam in extremo positam periculo, quum à Iudæis ad mortem esset condemnata liberauit. Daniel 13. Sic & discipulos suos propter metum Iudæorum cõgregatos, vesperi quando maius immineret periculum visitauit, & consolatus est eos. Idem in omnibus martyribus factum legimus. Achaz autem iste, vt referunt Commentaria Hebręorum, erat extra Hierusalẽ in oppidulo quodam ignobili, quo relicto venit Hierusalem tanquam ad locum munitiorem, tutioremque. Hinc est quòd ait Dominus ad prophetam, *Egredere in occursum Achaz, tu & qui derelictus est filius tuus Iasub*) Iasub idem significat, quod vox præcedens, derelictus. Vnde quidam Hebræorum, ex his duobus faciunt vnum vocabulum. Alij verò volunt esse nomen proprium filij Esaiæ, vel vt alijs placet, famuli. Et quod dicitur, Derelictus, hunc habet sensum. Qui non, vt cæteri, adiunxit se ipsi Achaz in cultu idolorũ, vel certè qui non est extinctus prioribus bellis, de quibus 2. Paralyp. 28. *Ad extremum aquæ ductus*) Locus est prope Hierusalem, vt habetur 4. Regum cap. 18.

Dominum frequenter non venire ad auxiliandum nobis nisi rebus iam desperatis.

Et dices ad eum, &c.) Pòstquàm audisset Achaz Regem Syriæ & Regem Samariæ iuncto venire exercitu ad expugnandam Hierusalem, vehementer, vti diximus, exterritus est, pertimuitq;, cumque penitus iam desperaret, misit ad eum Dominus prophetã suũ Esaiam, qui hæc ei diceret: Vide agas silentium, & ne quicquam moliaris, noli timere, & cor tuum ne formidet à duabus istis caudis titionum fumigantium, id est, à Rege Syriæ & Rege Samariæ. Illi enim, quos tu tantopere formidas, nequaquam præualebunt, sed Dominus misericordia motus te licet impium, & Deum non timentem defendet, & populum tuum: atque ipsos, omnemque eorum potentiam delebit, & quidem breui. Vnde eos ira, superbia, & furore inflatos, comparat caudis titionum, qui citò extinguuntur.

Ascendamus ad Iudam,) Id est, ad duas tribus quarum regio in montibus sita est. *Et suscitemus eum*) Hier. quasi feriatum & à bello iam quiescentem, & quodammodo dormientẽ, subiungemus eum imperio nostro, hoc est, quod dicit, *Auellamus eum ad nos, &c.*) Tabeel vox Hebræa est composita ex bono seu commodo & forti seu Deo. Et putant quidã hic esse nomen appellatiuæ qualitatis, hoc sensu: Ponamus in medio eius Regem nobis cõmodum atque vtilem. Alij verò volunt esse nomen proprium filij Regis Syriæ. Atque ita per Tabeel, qui interpretatur bonus Deus vel hominem hoc nomine vel idolum demonstraret.

Tabeel.

Haec dicit Dominus Deus, Non stabit, & non erit istud: sed caput Syriæ Damascus, & caput Damasci Rasin. Et adhuc sexaginta & quinque anni: & desinet Ephraim esse populus, & caput Ephraim Samaria: & caput Samariæ filius Romeliæ. Si non credideritis, non permanebitis.

Haec dicit Dominus Deus: Non stabit, & cæt.) Verba sunt Domini per prophetam ad Achaz. Sensus est: Hoc eorum consilium nõ sortietur effectum suũ, neq; eueniet, quod ipsi intendunt. Ipsi enim statuerunt expugnare ciuitatem, eaq; expugnata, constituere Regem pro suo arbitrio, non fiet hoc, sed caput, id est, Metropolis vrbium Syriæ, erit Damascus, & caput Damasci erit Rasin, hoc est in ipsa Metropoli Damasco regnabit Rasin. Verba autem ista, Sed caput Syriæ Damascus &c. habent emphasim, quasi dicat, Caput solius Syriæ erit Damascus, & caput solius Damasci Rasin, & nullius præterea ditionis. Sperant autem hi Reges se posse adiungere ex Iudæa aliquam regionem suæ ditioni, sed ego non permittam.

Et adhuc sexaginta & quinque anni & cæt.) Id est, regnum Ephraim cessabit post annos sexaginta quinque. Istud nisi diligenter attendamus, stare non poterit: Nam à principio imperij Achaz vsque ad destructionem Samariæ, & translationem populi ad Medos, fuerunt tantùm anni 23. aut vt quidam 24. vt patet supputanti ex 4. Regum & Paralyp. 2. Qui numerus longè abest à 65. annis, in quibus dicitur hoc regnum Ephraim seu Israël finiendum. Ad istud respondendum est, quòd multò ante prophetam fuerit, nimirum duobus annis ante terræ motum sub Ozia Rege ab Amos propheta: A quo tempore vsque ad Babylonicam captiuitatem, sunt anni 65. Quod ergo hîc dicitur, non est prophetia Esaiæ, sed solùm repetitio eius, quòd ab alio propheta fuerat prænunciatũ. Hæc ergo, Non stabit & cæt. per prophetam Domino prædicente, non credebat Achaz, neque populus eius illa futura. Vnde subijcit:

Si non credideritis, non permanebitis.) Sensus est: Si vos, qui pertinetis ad domum Dauid seu ad duas tribus, non credideritis fore, quod futurum prædixi, non permanebitis in isto regno, sed in captiuitatem abducemini, sustinentes eorum pœnas, quorum

sequuti estis infidelitatem. Alij autem hoc modo vertunt: Si non credideritis, non eritis stabiles, nimirũ in regno, quod idem est cum nostra translatione. Septuaginta verò verterunt: Si non credideritis, non intelligetis. Vbi autem nos habemus, Credideritis & permanebitis, Hebræi habent vnam & eãdem vocem, sed priori loco est coniugationis hiphil, & significat credere, & posteriori loco est coniugationis niphal, & significat stabilem & permanentem esse, siue certiorem facere. Qui enim certi sunt, intelligunt. Ideóque pro eo, quod habemus, Permanebitis, Septuaginta interpretes verterunt, Intelligetis, quam versionem etiam sæpè citat August.

ET adiecit Dominus loqui ad Achaz, dicens, Pete tibi signum à Domino DEO tuo in profundum inferni: siue in excelsum supra. Et dixit Achaz, Non petam, & non tentabo Dominum, Et dixit, Audite ergo domus Dauid, Nunquid parum vobis est molestos esse hominibus, quia molesti estis & Deo meo?

ET adiecit Dominus loqui ad Achaz, &c.) Cùm videret Dominus, quòd Achaz ad huc maneret in impio suo affectu, neque induci posset vt crederet q̃ dicebantur, sed ad alios potius deos & humanum respiceret auxiliũ, pergit loqui ad eum, dicens: Quia tibi videtur difficilè, quòd regna potentissima breui finienda sint, & tu cum populo tuo de magno periculo liberandus sis, pete tibi signum: Si nudis verbis non credis, pete tibi aliquod veritatis signum, vt cùm signum acceperis, credas futura quæ dixi. Vis vt scindatur terra, & grandi hiatu inferi pateant? An vis vt aperiatur cæli, & inspicias quę clausa sunt? Atq; hoc est, quod dicit, Siue in profundum inferni, siue in excelsum supra. Sic Hieronymus.

Et dixit Achaz: Non petam, &c.) Quod dicit, Non petam signum, posit videri ex humili spiritu proficisci, & hũc habere sensum: Crede verbis tuis absque omni signo. Verùm quia constat impium fuisse Achaz, & ad alios deos recessisse, non humilitatis est, sed superbiæ, hypocrisis est. Si enim affectũ cordis, quem celabat, aperuisset, hoc modo dixisset: Etsi signum daret, non crederem prioribus bellis edoctus, in quibus superatus & deuictus fui. Quamquam iuxta sermonis Hebræi ambiguitatem, posit hoc loco etiã legi, Non exaltabo Dominum. Sciebat enim Rex impius, quòd si signum peteret, accepturus esset, & glorificaretur Dominus. Ergo quasi idolorũ cultor, & gloriæ veri Dei inuidens, non vult signum petere.

Et dixit: Audite ergo domus Dauid, &c.) Achaz perseuerante in impio suo affectu, sermo propheticus ad domum Dauid cõuertitur. Sensus est: Quia tu Achaz perseueras in impio tuo affectu, te omisso, monebo populum: Nunquid parum vobis est, molestos esse hominibus, quia molesti estis & DEO meo? Id est, hactenus molesti fuistis prophetis, quorum dicta ridetis, atque hoc vobis satis non est, molesti estis & DEO qui offert vobis signum, & non vultis recipere: Tales vos exhibetis erga DEVM, quales hactenus vos exhibuistis erga prophetas, quos contempsistis & irrisistis. Idcirco faciet Dominus quæ sequuntur, ipse dabit vobis signum.

PRopter hoc dabit Dominus ipse vobis signum. Ecce virgo concipiet, & pariet filium: & vocabitur nomen eius Emanuel. Butyrum & mel comedet, vt sciat reprobare malum, et eligere bonum. Quia antequam sciat puer reprobare malum, & eligere bonum, derelinquetur terra, quam tu detestaris à facie duorum regum suorum. Adducet Dominus super te, et super populum tuum, & super domum patris tui, dies qui non venerunt à diebus separationis Ephraim à Iuda cum rege Assyriorum. Matht. 1. d Luc. 1. c.

ECce virgo concipiet, & pariet filium, etc.) Expectabatur signum, quod duo isti reges Rasin & Phacee non vincerent: quòd autem hîc dicitur, Ecce virgo concipiet & cæ. nihil ad rem pertinere videtur, cùm multò post bellum Syriacum euenerit. Nam inter victoriam Achaz promissam, & hoc signum præstitum, fluxerunt anni circiter 767. Quare ergo hîc inseritur? Certè lectori, qui in gentilium tantùm scriptis versatus est, mirum videri potest, quare id fecerit Esaias, quare in media rei bellicę mentione, virginis parituræ & Emanuelis meminerit. Sed qui nouerit, prophetarum omnia esse plena inuolucris, & ipsos sub rebus temporalibus gestis aut gerendis Ecclesiæ describere sacramenta, nihil mirabitur. Quicquid enim de bello Syriaco, & populi liberatione hîc dicitur, causa Emanuelis & humani generis liberatiõe dicitur. Propterea in media historia subitò & præter omnem expectationem lectoris, ad rem typo significatam transit, & quod maximè mirandum, facit id per notã illationis. Propter hoc, inquit, dabit Dominus vobis signum, vt studio videatur Spiritus sanctus voluisse offendiculũ ponere carnalibus Iudęis, vt abscondatur tam sanctum mysterium ab indignis, & non detur sanctũ canibus. Alij verò dicunt, licet res, quæ promittitur tanquam signum, non pertineat ad liberationem Achaz & populi eius, ea tamẽ declaratur à simili, & hũc reddunt sensum: Quanquam populus hic impius sit, & indignus, cui fiat misericordia: quanquam totus mundus inimicus sit Deo, nec mereatur vt mittatur Christus, tamen mittam Christum: Ecce virgo concipiet &c. Ecce mittam vobis saluatorem, non quales hactenus feci, non Gedionem aliquem, aut Sampsonem sed E-

manuelem, nascetur quidem ex virgine, verùm egreſsio eius ab initio, à diebus æternitatis. Sic ſimiliter quamuis populus hic impius ſit, & non mereatur miſericordiam, faciam tamen miſericordiam & liberabo. Iudæi hunc locũ interpretantur de vxore Achaz, quod ſi verum eſſet, vt mimimè eſt, difficile foret ipſis dicere, quare hoc eſſet ſignũ, cùm vxor Achaz antè non fuerit ſterilis. Alij autem interpretantur de vxore Eſaiæ, ſed certũ eſt ad Chriſtum pertinere, cũ de eo interpretetur & ipſe Matth. 1. cap. ſui Euangelij: Pariet (inquit) filium, & vocabis nomen eius Ieſum: Deinde ſubdit: Hoc aũt totum factum eſt, vt adimpleretur quod dictum eſt à Domino per prophetam dicentẽ: Ecce virgo in vtero habebit & cæt. Præterea vox Hebræa alma, quam licet omnes, prętet Septuaginta, adoleſcentulam tranſtulerint, non abſolutè adoleſcentulam ſignificat, ſed cum epithaſi, adoleſcentulam abſconditam, quæ nunquàm patuit virorum aſpectibus, ſed magna parentum diligentja cuſtoditur. Dicitur enim ab עלמה alma, quod eſt abſcondere, & in tota Scriptura, vt ait Hieron. non niſi de integra & incorrupta dicitur. Significatio autem nominis Emanuel exprimitur Matth. 1. cap. vbi dicitur: Et vocabis nomen eius Emanuel, quod eſt interpretatum, nobiſcum Deus. Hebræi enim ab ipſis rebus ferè nomina imponunt: Sic nomen huius pueri vocatur Emanuel, propter diuinã humanamq; naturam in vna hypoſthaſi vnitam.

Alma.

Emanuel.

Butyrum & mel comedet, &c.) In his verbis duplex eſt tropus. In primis ſynecdoche: Nomine enim butyri & mellis, ſignificatur omne genus cibi, quo veſcuntur infantes. Deinde, notatio: Per hoc enim quòd veſcetur cibis infantilib. ſignificare voluit propheta, noſtri generis puerũ naſciturum, id eſt, puerum qui ſit verus homo. Potuiſſet propheta ſine tropo hoc modo dixiſſe: Puer qui naſcetur ex virgine, erit verus homo.

Vt ſciat reprobare malum & eligere bonum, &c.) Eſt hic iterum notatio. Senſus eſt: Noto & conſueto puerorum more abhorrebit & reſpuet ea, quæ offendunt guſtum: & ea, quæ ſentiet naturæ amica, appetet. Significatur ergo his verbis humanæ naturæ veritas. Coniunctio (vt) hîc non cauſam finalem, ſed cõſequutionem aut euentum ſeu ſequelam deſignat. Non enim ſignificatur, quòd comedet butyrum & mel, eo fine, vt ſciat reprobare malum & eligere bonum, ſed quòd ita comedet butyrum & mel, vt etiam in comedẽdo ſciat reprobare malũ & eligere bonũ.

Quia antequam ſciat puer, & cæt.) Id eſt antequam puer adoleuerit ad id ætatis, vt valeat diſcernere inter bonum & malum, quod ſtatim primò nati infantes nequeunt, terra Syriæ & Samariæ, quam tu tantoperè formidas, deuaſtata erit. Addunt cõmentarij imò antequam omninò naſcetur Chriſtus, terra Syriæ & Samariæ vaſtabitur: Addunt, inquam, hoc Commentarij propter Matthæum, qui hæc de Chriſto interpretatur, verùm quid iſtud ad rem præſentem? Hactenus pertinet ad Iudęos. Si, inquit, in hunc puerum vel etiam nondum natum credideritis, & illum inuocaueritis, ſentietis illum liberatorem, non veniet Aſſur in terram veſtram, ſicut veniet in Samariam. Significatur itaque occultè Iudæis, quo modo mala, quæ manebant Syriam & Samariam, ipſi poſſent euadere, nimirum ſi crederẽt in puerum naſciturum, ſed quia non erant credituri, ideò ſequitur:

Adducet Dominus ſuper te, &c.) Hebraiſmus eſt, intelligitur enim coniunctio (cæterum) aut (verò) hoc modo: Cæterùm adducet Dominus, vel: Adducet verò Dominus ſuper te & cæt. Septuaginta hanc cõiunctionem expreſſerunt. Studet autem propheta metu reuocare populum ad meliora conſilia. Senſus eſt: A die, qua facta eſt ſeparatio decem tribuum à duabus tribubus, multa ipſis acciderunt mala, verùm iam multò maiora ſentietis.

Cum Rege Aſſyriorum) Senſus hic eſſe poteſt: hæc mala ſiue hos dies afflictionis adducam ſuper vos cum venerit Rex Aſſyriorum. Apud Hebræos poteſt & hic eſſe ſenſus: Adducam ſuper te dies afflictionis, Regem Aſſyriorum, vt ſit appoſitio, & ita verterunt Septuaginta, & Pagn.

ET erit in die illa, ſibilabit Dominus muſcæ, quæ eſt in extremo fluminum Aegypti, & api, quæ eſt in terra Aſſur, & venient, & requieſcent omnes in torrentibus vallium, & in cauernis petrarum, & in omnibus frutetis, & in vniuerſis foraminibus. In die illa radet Dominus in nouacula conducta, in his qui trãs flumen ſunt, in rege Aſſyriorum, caput, & pilos pedũ, & barbam vniuerſam.

ET *erit in die illa ſibilabit Dominus, & cæt.* Idem hic dicit quod in præcedenti particula, ſed pluribus verbis. Senſus eſt: Euocabit Dominus in prælium populum, qui habitat ad ſeptem oſtia Nili, id eſt, Aegyptios, qui natura imbelles ſunt. In nomine itaque muſcæ eſt duplex tropus. In primis ſynecdoche ſeu enallage numeri, muſca pro muſcis. Deinde notatio: Per muſcam enim quod eſt animal imbelle, ſignificatur Aegyptiorum imbecillitas. *Et api quæ eſt in terra Aſſur*) id eſt, euocabit Dominus in prælium Aſſyrios, qui potentiſsimi ſunt, & ad bellandum promptiſsimi. Eſt etiam hîc duplex figura ſicut in dictione muſcæ. Nam per ſynecdochen api pro apibus ponitur, deinde per notationem nomine apis, quod inter reliqua animalia eſt maximè ſagax & bellicoſũ, ſignificatur

ficatur illius populi animositas, & bellandi peritia. *Et venient & requiescent omnes in torrentibus vallium, &c.*) Hæc per metaphoram dicta sunt, vt quia semel muscas & apes nominauerat, translationem seruaret in reliquis. Significat propheta quòd Aegyptij & Assyrij venient cum magna multitudine, & occupabunt terram Iuda, & omnia loca vastabunt, nihilque intactum relinquent, quasi dicat: Suscitabit Dominus ad præliandum contra vos, Aegyptios & Assyrios in tanta multitudine, vt muscis & apibus meritò comparari possint, quę turmatim volitantes, prata, fruteta, aliaque loca vndiq; occupant atque inuadunt.

In die illa radet Dominus, &c.) Quædam exemplaria hoc loco habent, In nouacula acuta, sed vox Hebræa nihil ad acutiem spectans significat. Septuaginta verterunt, In nouacula inebriata, & vox Hebræa שכר scachar dum habet punctum in dextro cornu, significat inebriare, vel ebrium esse: dum verò punctum habet in sinistro cornu, mercede conducere, atq; hinc orta est lectiõis varietas. Quomodo autem Dominus cõducat Reges, patet Ezech. 29. vbi dicitur: Fili hominis, Nabugodonosor Rex Babylonis seruire fecit exercitum suum &c. ad cuius intellectum sciendum, quòd Tyrij videntes vrbi suæ imminere excidium, preciosa quæq; per mare ad alias insulas transmiserunt, ne Chaldæi vrbem ingressi spolia pinguia repeterent. In his autem tribus, Nouacula conducta, His qui trans flumen sunt, & Rege Assyriorum, synonymia est. Intelligit enim per nouaculam conductam, eos qui trans flumẽ sunt: & per eos qui trãs flumen sunt, Regem Assyriorum & populum eius. Flumẽ autem ponitur per antonomasiam, pro Euphrate, quemadmodum Poeta pro Virgilio. Per caput verò & pilos pedum, & barbã, synecdochicõs expressit propheta, quicquid pertinet ad regnum Iudaicũ, hoc est, per caput intelligit ipsum regem: per pilos pedum, populum: per barbam, omne robur virorum. Cũque in genere tribus verbis potuit dixisse mirabilem futuram captiuitatem, singula tamen per partes explicare voluit, vt magis moueret populum. Nihil ergo aliud vult dicere propheta, quàm quòd Dominus auferet omnia à Iudæis, nihilque residui eis relinquet.

ET erit in die illa. Nutriet homo vaccam boum, & duas oues, & præ vbertate lactis comedet butyrum. Butyrum enim & mel manducabit omnis, qui relictus fuerit in medio terræ. Et erit in die illa. Omnis locus vbi fuerint mille vites, mille argenteis, et in spinas, & in vepres erũt. Cũ sagittis et arcu ingredientur illuc. Vepres enim & spinæ erunt in vniuersa terra. Et omnes montes qui in sarculo sarrientur, non veniet illuc terror spinarum & veprium, & erit in pascua bouis, & in conculcationem pecoris.

ET erit in die illa, nutriet homo vaccam, & cæt.) Istud adhuc ad minas pertinet. Sensus est: Eo tempore, quum fuerint omnes opes Iudæorum in Chaldæam translatæ, tanta erit in terra Iudæ solitudo, tamque incredibilis vastitas, vt nequaquam armenta boum habeant, nec greges ouium, sicut habere cõsueuerunt, sed vix rarus habitator vnam vaccam & paucas oues nutrire poterit. *Et præ vbertate lactis comedet butyrum.*) Et istud ad minas pertinet, hoc sensu: Tanta erit hominum paucitas, vt omnia futura sint plena graminum, etiam ipsæ plateæ, in quibus alioqui enata pedibus hominum conculcari solent, plenæ erunt graminibus: & proinde vt satis magna quidem futura sit copia lactis, & præ multitudine lactis quod faciet, comedet butyrum, quia non habebit aliud quo vescatur. Lyra autem multo aliter exponit. sed hic videtur verus sensus. *Butyrum enim & mel manducabit, &c.*) Id est, Quicunque post captiuitatem Babylonicam relictus fuerit in Iudæa, butyrum solum & mel manducabit, quia non habebit aliud ad manducandum.

Et erit in die illa, omnis locus, &c.) Id est, eo tẽpore præ paucitate hominum, tãnta erit vini inopia desertis vineis, quæ hostium metu nequaquam putabuntur, vt singulæ vites siclis argenteis singulis vix emantur. In spinas enim & in vepres omnis terra redigetur, tantaq; erit vbiq; formido sæuientibus gladijs, vt absq; arcu & sagittis, alijsq; munimẽtis, nullus suum agrum inuisere audeat: & derelictis locis campestribus, ad montana confugiant, ibiq; locorum difficultate muniti, vix asperos montes manu fodiant, quia neque boues, neque aratra aut vomeres habebunt. Sicubi ergo rarus cultor in montib. fuerit inuentus, indè vitam miserabilem sustentabit. Cætera autem patebunt pascuis, atq; absque vllo custode à brutis animantibus conculcabuntur: Sic ferè Hieronymus hunc locum interpretatur. *Et in spinas & in vepres erunt*) id est, Propterea quòd non erit cultor & habitator, orientur in locis illis spinæ & vepres.

Cum sagittis & arcu ingredietur illuc.) Prę metu ferarum, quæ erunt illic, non nisi armati loca illa intrare audebunt. Vepres enim & spinæ erunt in vniuersa terra Iudaica. *Et omnes montes qui in sarculo sarrientur*) Sarculum est instrumentũ tam hortis, quàm vineis atque segetibus purgandis accommodum. Sensus est: Loca montosa, ad quæ metu hostium cõfugient, in sarculo sarrientur, id est, manu à spinis & vepribus purgabuntur, vt valeant seminari. Homines enim in terra relicti non habebunt boues ad arandum, aut vomeres ad scindendum terram, sed propria *Sarculum*

manu terram montanam purgabunt, scindét & seminabunt: cætera autem pars terræ manebit inculta, eritq; in pascua bouis, & à pecoribus conculcabitur. Quæ interpretatio est ferè eadem cum D. Hieronymi interpretatione. Pro eo autem, quod nos habemus. Et erit in pascua &c. Pagninus vertit in plurali numero, Et erunt in pascua bouis & in conculcationé pecoris, & secundum illum, suppositum verbi, erunt, est montes.

CAPVT VIII.

T dixit Dominus ad me: Sume tibi librum grandem, & scribe in eo stilo hominis, velociter spolia detrahe, citò prædare. Et adhibui mihi testes fideles, Vriam sacerdotem, & Zachariam filium Barachiæ. Et accessi ad prophetissam, & concepit, & peperit filium.

ET *dixit Dominus ad me.*) Pergit adhuc propheta describere partú virginalem, sed sub alia verborum forma quàm priùs: & caput istud continet Euangelium potiùs, quã prophetiam, propterea etiam dignum est, vt legatur diligenter ab omnibus Christianis.

Sume tibi librum grandem, &c.) Est hoc loco schema quo propheta significare voluit rem quam proponit esse maximi momenti: & licet eam paucissimis, imò quinque duntaxat verbis expresserit, tanta tamen latent mysteria, vt si quis ea explanare velit, nec grandi quantumuis volumine id possit: Neque id solùm, sed præterea significare voluit, vt maximi momenti, ita quæ in longum tempus conseruetur ac memoriæ mandetur, rem apprimè esse dignam. Quam ob causam & scribi voluit stilo hominis, hoc est, tali stilo, cui assueuerunt homines, ne res obscuris verbis inuoluta fugiat, aut lectoris animú remoretur. Siquidem idem est hoc loco, Scribe stilo hominis, quod apud Abacuc, Explana super tabulas, vt percurrat qui legerit. Sed posset quis obijcere, Scio quid sit spolium, quid detrahe, quid prædare, quid item velociter & citò: interim dum audio, Sume tibi librum grandem, & scribe in eo. Velociter spolia detrahe, citò prædare, quid dicatur nescio. Nec ipse modò, verùm mecum iuxta ignorant & quique doctissimi. Quomodo ergo stilo hominis scripsit, si stilus hominis, hoc est quod stilus planus, vt quilibet sine difficultate aliqua aut molestia intelligere possit? Ad hoc dicimus prophetam stylo quidem hominis scripsisse, sed ijs quorum lingua saliua scripturæ imbuta est, quique aliunde didicerunt quid sit Euangelium. Licet enim nomen Euangelij tempore Christi ortum videatur, res tamé Euangelij semper fuit. In ipso enim statim libro Geneseōs agnoscitur, vbi ait: Inimicitias ponam inter te & mulierem, & inter semen tuum & semé illius. Ipsa enim vel secundum alios, ipsum scilicet semen quod est Christus, conteret caput tuum. Hanc rem significare voluit propheta his verbis, Velociter spolia detrahe, citò prædare, quasi dicat: Hactenus diabolus exultauit in múdo, efficax fuit in mẽtibus hominú, iam eijcietur foras, puer qui nascetur, velociter spolia detrahet, quæ sumus nos, citò prædabitur, non vltrà patietur regnare ipsum. Est ergo sermo ad puerum, cuius nomen in pręcedenti capite vocatum est Emanuel.

Nomẽ Euangelij quando ortum.

Et adhibui mihi testes fideles, &c.) De Vria isto scribitur 4. Regum cap. 16, qui licet impius, magni tamen nominis erat apud Iudęos. Vnde propter dignitatem sacerdotij, & eius authoritatem propheta eum in testem adducit. de Zacharia verò scribitur 2. Paralyp. ca. 26. licet quidam putent alium fuisse, de quo sermo est in eodem libro capit. vigesimo nono. Locus autem iste non est ita simpliciter intelligendus, quasi propheta re ipsa adhibuerit hos testes, sed per tropum. Significare enim vult propheta grauissimú esse quod dicitur, & dignum vt ab omnibus credatur: quamuis quidam commentarij velint non esse figuratum sermonem, sed rem in imagine & visione peractam & pro eis facit quod sequitur.

Et accessi ad prophetissam.) Nisi enim hîc visionem imaginariam intelligamus, difficile erit dicere, quæ sit illa prophetissa, de qua hic loquitur propheta. Iudæi autem intelligunt vxorem Esaię. Quod si verum est, puer iste 19. annorum fuisset, cùm euerteretur Samaria. Illa enim, vt constat ex 4. Regum & 2. Paralyp. euersa est anno sexto Ezechiæ regis: & puer conceptus significatur quarto anno Achaz. Inter annum verò sextum Ezechiæ, & quartum Achaz intercedunt viginti anni. At puer facilè vocet patrem & matré sexto aut septimo suæ ætatis anno. Non est ergo vera hæc Iudæorum interpretatio, neque scripturis consentanea. Thomas tamen hoc argumentum soluit, dicens hîc agi de alia captiuitate, quàm in superiori capite, cú dicitur, Antequam puer sciat reprobare malum, & eligere bonum. Ibi enim secundum ipsum sermo est de captiuitate, quæ accidit anno 9. Oziæ regis Israel, & sexto anno Ezechiæ per Salmanasar: hic verò secundum ipsú loquitur propheta de captiuitate, quæ facta est tempore Phaceæ per Teglatphalasar Assyriorum regem. Verùm similitudo duorum capitum satis declarat de eodé bello esse sermonem. Prophetissa ergo hæc intelligenda est virgo Maria, quę prophetauit

Lucæ. 1.

Lucæ 1. Ex hoc beatam me dicent omnes generationes.

Et concepit & peperit filium.) Prophetia ista simillima est illi, quæ superiori capite scribitur, Ecce virgo concipiet &cæt. & idem est filius, qui hic & ibi nasci dicitur, & de eodé hîc & ibi dicitur, quòd antequam puer adoleuerit ad id ętatis, vt valeat discernere inter bonum & malum, & vocare patrem & matrem, auferetur fortitudo Damasci, & spolia Samariæ.

ET *dixit Dominus ad me: Voca nomen eius, accelera spolia detrahe, festina prædari. Quia antequam sciat puer vocare patrem suum & matrẽ suam, auferetur fortitudo Damasci, & spolia Samariæ coram rege Assyriorum.*

ET *dixit Dominus ad me: Voca nomen eius, &c.*) Hebræis familiare est in fingendis nominibus proprię qualitatis, plura nomina in vnum congerere, sicut Ozeæ primo capite, Voca nomẽ eius, non populus meus: sic hoc loco, puer qui in pręcedenti capite Emanuel dicitur, pluribus nominibus vocatur, Accelera, spolia detrahe, & citò prædari. Propriũ enim est Christo fortem alligare, & eripere spolia. *Quia antequam sciat puer, &cæt.*) Addunt commentarij Christianorum, imò antequã omninò nascetur puer, auferetur fortitudo Damasci. Samaria enim & Damascus euersę fuerunt multo tempore, antequam nasceretur Christus. Et addunt præterea: Non auferetur vestra virtute, sed pueri nascituri. Vnde significantius transtulerunt Septuaginta, qui ita habent, Auferet puer fortitudinem Damasci. Similiter habent & Hebræi. Et significatur, quòd si voluerint in eum credere, liberabuntur. *Coram rege Assyriorum*) id est, ad præsentiam regis Assyriorum. Est enim Hebraismus. Sic etiam dicitur, à facie ignis, id est, à præsentia ignis.

ET *adiecit Dominus loqui ad me adhuc, dicens: Pro eo quòd abiecit populus iste aquas Siloe, quæ vadunt cum silentio, & assumpsit magis Rasin, & filium Romeliæ, propter hoc ecce Dominus adducet super eos aquas fluminis fortes & multas, regem Assyriorum, & omnem gloriam eius. Et ascendet super omnes riuos eius. Et fluet super vniuersas ripas eius, & ibit per Iudam inundans, & transiens, vsq; ad collum veniet. Et erit extensio alarum eius, implens latitudinem terræ tuæ, O Emanuel.*

ET *adiecit Dominus loqui ad me, &cæ.*) Prophetia est cótra decem tribus. *Pro eo quod adiecit populus, & cæt.*) Tropus est Latinus multùm familiaris, & maximè poetis, cùm regna, ciuitates, regiones non proprijs nominibus, sed fluuiorum nominibus appellant, qui sunt insignes in illo régno. Sic apud Poetam de Augusto, Te Nilus miratur, id est, Aegyptus, seu populus ille quem Nilus preterlabitur. Sic hoc loco aquas Syloe pro populo Iuda dixit. Syloe enim fluuius est in Iu- *Siloe.* dæa, qui ad radices montis Sion oritur. *Quæ vadunt cum silentio*) id est, quæ placidè & leniter fluunt. Significat paruitatem fluuij, & ex prauitate fluuij, intelligit exiguitaté paucitatemq; populi Iuda: deinde ex paruitate, contemptibilitatem per metalepsin: Sicut apud poetam primo Aeneidos, Spelúcis abdidit atris, Vbi ex atris nigræ intelliguntur, ex nigris tenebras habentes, & per hoc in præceps profundæ. *Et assumpsit magis Rasin, &cæt.*) Id est, potiùs adiunxit se Rasin Regi Syriæ tanquam fortiori, & Phacee filio Romeliæ.

Propter hoc, ecce adijciet Dominus, &cæ.) Per aquas fluminis, intelligit regem Assyriorum, vt ex eo quod subditur manifestũ est, quod videtur per appositionem adijci hoc sensu: Adducet Dominus super eos aquas fortes, Regem videlicet Assyriorum cum toto exercitu & potestate sua magna, qui ascendet super omnes riuos, id est, exercitus Assyriorum, occupabitq; terram decem tribuu, nec ibi sistet gradum, sed perget vlteriùs per Iudam inundans, id est, quando decem tribus erunt subuersæ, etiam ciuitates Iudæ subuertentur, præter collum eius, id est, præter Ierusalem, quæ mirabili Dei misericordia libera erit.

Et erit extensio alarum eius, &c.) Potentiã Assyrij regis & innumerabilis eius exercitus, quam sub fluminis metaphora priùs descripsit, nunc per aliam translationem ostendit, quòd videlicet, alis, id est, ducib. suis & insueta hominum multitudine occupabit terram Emanuel, id est, terram Iuda. Estq; apostrophe ad puerum nasciturum.

COngregamini *populi, & vincimini, & audite vniuersæ procul terræ. Confortamini, & vincimini, accingite vos, & vincimini, inite consilium, & dissipabitur, loquimini verbum, & non fiet, quia nobiscum Deus. Hæc enim ait Dominus ad me: Sicut in manu forti erudiuit me, ne irem in via populi huius, dicens: Ne dicatis, coniuratio.*

COngregamini *populi, &cæt.*) Est sarcasmus, sicut apud Poetam, En agros, & quam bello Troiane petisti Hesperiam, &c. Quam figuram Rhetores vocant amarulentam & hostilem irrisionem. Congregari iubet propheta, quos negat contra Iudam quicquam valituros, quasi dicat: Vos populi Syriæ & Samariæ iam congregatis exercitum, & armatis, & accingitis vos gladijs, initisq; consilium de expugnanda Hierusalem, & hortamini inuicem, dicentes: Ascendamus ad Iudam, & suscitemus eũ, & auellamus eum ad nos: sed non capietis Hierusalem, verùm superabimini, & hoc propterea, quia Deus est nobiscum. Pro, nobiscum Deus, Hebræi habent Emanuel.

Hæc enim ait Dominus ad me sicut in manu forti) id est, peculiari auxilio, misericordia erudiuit

diuit me. Sic ferè Hieronymus interpretatur. Et alibi scriptura frequenter habet manum in hac significatione, pro auxilio. *Ne iрem in via populi huius*) Illud (in via) Hebraicè dictum est, Latini dicerent, instituta vitæ & mores. Sensus itaq; est: Quemadmodum Dominus peculiari sua gratia erudiuit me, ne sequerer institutum vitę & mores populi huius: sic quoq; peculiari sua gratia mihi iam locutus est, dicens: Ne dicatis coniuratio. Significat hîc propheta se peculiari gratia à Deo donatũ, sed quam (vt Hieronymus ait) per bona opera ipse sibi meruerat. Quod notandum est contra Lutherum & Melanthonem, qui hoc negarent. Sensus est: Ne vsurpetis inter vos huiusmodi dicta, Conspirant aduersus nos Rasin rex Syriæ, & Phacee rex Samariæ, & iuncto veniunt exercitu ad expugnandum Hierusalem. Pertinet istud ad promissionem liberationis ab illo bello, quod parauerat Samaria, de quo in præcedenti capite.

Omnia enim, quæ loquitur populus iste, coniuratio est, & timorem eius ne timeatis, neq; paueatis. Dominum exercituũ ipsum sanctificat, et ipse pauor vester, & ipse terror vester, et erit vobis in sanctificationem, in lapidem autem offensionis, & petrã scandali duabus domibus Israel, & in laqueum, & in ruinam habitantibus Hierusalem. Et offendẽt ex eis plurimi, & cadent, & conterentur, & irretientur, & capientur.

Omnia enim quæ, &c.) Per parenthesin caussam reddit illius quod præcessit, Ne dicatis coniuratio, & est hic sensus: Nihil aliud in ore habet popul⁹ iste Hierosolymitanus, quàm coniurationem, non respiciens ad Dei auxilium. Monet ergo ne ita pergant, & ne formident exercitum Regis Syriæ & Samariæ. Quod si hæc ad tempora nostra referantur, & sic verum inueniretur. Cùm enim nuper Martinus Rossemius Louanium obsideret, quid aliud quæso audiebatur, quàm coniuratio? quis erat qui non plus formidaret Martini Rossemij exercitum, quàm Dei speraret auxilium?

Et timorem eius) videlicet hostilis exercitus ne timeatis, sed Dominum exercituum sanctificate vita & conuersatione vestra, id est, talis sit vita vestra & cóuersatio, vt Dominus sanctificetur per eã, id est, iudicetur sanctus.

Et ipse pauor vester) Hunc locum imitatus est in epistola sua Apostolus Petrus, vnde & ipsa verba penè transcripsit, dicens: Timorem autem eorum ne timueritis, & non conturbemini, Dominũ Christũ sanctificate in cordibus vestris. Similem sententiam profert Saluator apud Matthæum, dicens: Nolite timere eos qui corpus occidunt, animam autẽ nõ possunt occidere: sed potiùs timete eum, qui potest & animam & corpus perdere in gehẽnã. *Et erit vobis in sanctificationẽ.*) Sẽsus est: Ille vos sanctificab:t, si vos illum sanctificaueritis & timueritis.

In lapidem offensionis & in petram scandali &c.) Eandem sententiam habet propheta infrà ca. 28. Ecce egò mittam in fundamentis Sion lapidem &c. Tractat hunc locũ Paulus ad Romanos 9. Item Petrus 1. capite 2. Item Lucas 2. Denique & Saluator apud Matth. 21. quæ loca pertinent ad regnũ Christi. Vnde & hic oportet intelligere transitum à bello corporali ad bellum, cui opponimus non arma corporalia, sed spiritualia. Christus autẽ factus dicitur in lapidem offensionis & in petram scandali, propter infirmitatem naturæ assumptæ, & patibulum crucis. Venit namque in forma serui, & viderũt eum Iudæi similibus miserijs obnoxium, quibus nos, ideoq; parui faciebant ipsum & doctrinam eius. Si verò velimus hæc referre ad illos, quibus prima facie videbatur loqui propheta, tunc dicendum est, quòd Christus nõdum natus factus est in scandalum duabus domibus Israel, id est, populo Iuda, & populo Ephraim, quia passus est regnum Israeliticum in nihilum ferè recidere: hinc dixerunt, Deus noster non est ille, quem putabamus, non est tá fortis, quàm existimabamus. Huiusmodi cogitationes subibant animos eorum, quando Rasin & Phacee iuncto veniebant exercitu ad expugnandum Hierusalem: Vel cùm Sennacherib obsideret Hierusalem, vt quidam putant.

Quare Christus factus est lapis offensionis.

Liga testimonium, signa legem in discipulis meis, expectabo Dominum qui abscõdit faciem suam à domo Iacob, & præstolabor eum. Ecce ego & pueri mei, quos dedit mihi Dominus in signum, & in portentum Israel, à Domino exercituum qui habitat in monte Sion.

Liga testimonium, etc.) Est hic locus satis obscurus. Sicut enim in principio huius capitis non sumpsit propheta librum realem: sic hoc loco nõn id agit Dominus, vt liget re ipsa hoc consilium seu decretũ, sed hoc vult vt sua decreta non abeant in obliuionem. Sic Deu. 6. præcipitur filijs Israel, vt ligent mãdata Dei in manu sua. Metaphora autẽ sumpta est ab ijs, qui timentes, ne rei, cuius meminisse volunt, obliuiscãtur, ad manum vel in digitis suis ligant quippiam, quo inspecto, si fortè obliuioni esset tradita ad memoriam redigitur. Sic Prouer. 7. dicitur: Liga legem meam in digitis tuis. Ita & hoc loco decreta sua & dispensationem ligari vult Dominus, quasi dicat: Etsi vulgus ea negligat, saltem pueri mei, id est, qui in me credunt, obseruabunt.

Et expectabo Dominum.) Vox illorum est, qui perpetuò fidem seruant non obstantibus malis, quæ interim patiuntur, non obstantibus etiam multis argumentis, quæ contra fidem facere videntur, quorum mirabilis in Scri-

pturis

pturis est cõmẽdatio. Sensus est: Quãuis Dominus videatur oblitus populi sui, ego tamẽ expectabo eum, & non abijciam spem, etiam si moram fecerit, præstolabor eum.

Ecce ego & pueri mei, &c.) Significat propheta se promptum & paratum in omnem euentum Domini: Etsi Dominus moram fecerit, tamen præstolabor eum, & nõ ego solus, sed & cæteri prophetæ: Prophetas pueros suos vocat vtpote à se institutos.

Quos dedit mihi Dominus in signum, &c.) Id est, qui facti sunt in signum & portentũ seu spectaculum. Vt dicit Paulus 1. ad Corinth. 4. Esaias enim & cæteri ꝓphetæ, quia diuitias, honores contemnebant, erant spectaculum carnali Israeli, alijs eos stultos dicentibus, alijs aliud improperantibus. *A Domino exercituum, &cæt.*) Phrasis est Hebræa. Similis habetur in Genes. Pluit Dominus sulphur & ignem à Domino de cælo: Et eo modo accipitur quo apud Latinos, quãdo dicitur, Villa tacta est de cælo, id est, cælitus: Sic à Domino, id est, diuinitus, quãquam subesse potest metonymia, vt à Domino idem sit quod à cęlo. Sicut apud Poetam, Iam proximus ardet Deucalion, possessor pro possessione. *Qui habitat in monte Sion*) nõ quidem in illo, qui est in terrena Hierusalem, sed in illo, qui sursum est, de quo Apostolus ad Hebræos: Accessistis ad montem Sion: Hoc modo hunc locum exponunt ferè Commentarij. Verùm Paulus ad Hebræos 2. testimonium hoc Ecce ego & pueri mei, &c. docet ex persona Saluatoris debere intelligi: & secundum illum, pueri sunt Apostoli & cæteri credẽtes. Quomodo autem isti pueri fuerint in signũ & portentum sapientiæ seculi & superbiæ Iudæorum, docet idem Apostolus 1. ad Corin. dicens: Spectaculum facti sumus mundo, & angelis, & hominib., stulti propter Christũ, vos autem prudẽtes in Christo: nos infirmi, vos autem fortes.

ET *cùm dixerint ad vos, quærite à Pythonibus, & à diuinis, qui strident in incantationibus suis, nunquid non populus à Deo suo requiret visionem? pro viuis à mortuis? Ad legem magis, & ad testimonium. Quod si non dixerint iuxta verbũ hoc, non erit eis matutina lux.*

ET *cùm dixerint ad vos, & cæt.*) In hac parte vsq; ad finem capitis, ad præsentem tantummodò historiam respexisse videtur Esaias. Nõ enim (Pythones) allegoriam vocum habent, quorum propria significatio nihil ad Christum & eius tempora pertinet. Sunt autem verba prophetæ instruentis filios suos, id est, prophetas suos contra impostores & peruersos homines sui temporis. Python autem spiritus diuinator dicitur, quo qui correpti sunt, Pythones seu Pythonici appellantur. Sic act. 16. capitur, vbi dicitur quòd Paulus suscitauerit puellam habentem spiritum Pythonicum, *Qui strident in incantationibus*) Id est, qui singultum proferunt, quasi pectus non posset capere verba, quæ putant diuina: tanquam pleni essent diuino numine. Vnde quos nunc Pythones appellamus, antiqui, teste Plutarcho, ἐγγαστριμύθους eugastrimythous, id est, de ventre loquentes seu ventriloquos vocabant, quod nomen & hic Septuaginta verterunt. Cùm ergo impostores & mali homines dixerint vobis, Cur auditis Esaiam & alios prophetas? quid verbis Esaię decipimini, & illũ putatis, quę ventura sunt nosse? quærite potiùs à Pythonibus veritatem, & diuinis: hæc inquam illis dicentibus vos respondebitis: *Nunquid non populus à Deo suo requiret?*) Id est, nunquid vnaquæque gens consulit deos proprios? & ab illis quærit responsa? quãto magis nos Deum nostrũ, qui verus est, audire debemus per prophetas, & non à Pythonibus quærere responsa. *Pro viuis à mortuis*) Exemplaria ferè habent, Pro viuis ac mortuis, sed mendum est, vt ex Hebræis patet, & ex Septuaginta & Hieronymi commentarijs. Ipsi enim habent pro viuis à mortuis. Explicat præcedentem sententiam, videlicet quòd cæteræ nationes requirunt statum viuentium à simulacris hominum mortuorum, ab Apolline nimirum, qui nihil aliud erat, quàm hominis simulacrum, & alijs dijs.

Ad legem magis, &c.) Vt habeatur plena sententia, subintelligendum est (respicere debemus) aut simile aliquid, hoc sensu: Respicere magis debemus ad legem Moysi & scripturæ testimonium, quàm ad Pythones. Alioqui perfectus non est sensus. Septuaginta verò clarius transtulerunt, hoc modo: Legẽ enim in auxilium dedit. Per legem aũt, intelligit legem Moysi: per testimonium verò, scripturas. Nos quoq; si quis roget cur non malimus legere istos, qui in Germania scribunt hodie commentarios, qui omnia noua tradunt, qui omnia faciliter, qui deniq; doctissimi sunt in literis, & antiquorum patrũ scriptis, respondere debemus ex propheta: Nunquid populus à Deo suo requiret visionem pro viuis à mortuis?

Quòd si non dixerint iuxta verbum hoc, & cæt.) Id est, si impostores isti, qui inuitant vos ad diuinos, non dixerint iuxta verbum hoc: id est, testimonium legis, non erit illis matutina lux, id est, veritatem non intelligent. Vbi nos habemus, eis, Hebræi habẽt, ei, id est, secundum Hieronymum, vestræ congregationi. Intelligunt enim Hebræi per nomen singulare plures, propterea quòd multi pro vno habentur propter communem consensũ & conspirationem: hoc in prophetis admodum frequens est. Aut ergo Hieronymus dixit, ei, & nõ, eis: aut si, eis, vtitur, respexit ad sensum magis, quàm ad verba.

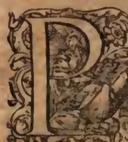
Pythonici.

Et transi-

ET transibit per eam, & corruet, & esuriet, & cũ esurierit irascetur, & maledicet regi suo, & Deo suo. Et suspiciet sursum, & ad terram intuebitur et ecce tribulatio, et tenebræ, et dissolutio, et angustia, et caligo persequens, et non poterit auolare de angustia sua.

ET transibit per eam, &c.) id est, lux veritatis pertransibit vestram cõgregationem, & non fruetur ea. Quæ sequuntur intelligenda sunt non aliter quàm si Cicero aut Virgilius ea dixisset. *Corruet*) scilicet vestra cõgregatio in manus hostium, & suspiciet sursum, id est, tempore necessitatis, & tribulationis quæret vndique auxilium, sed non inueniet, tantisque malis obruetur, vt indè nequaquam euadere possit: siue ad cælum flectat oculos siue ad terram nihil inueniet nisi tribulationem.

CAPVT IX.

PRimo tempore alleuiata est terra Zabulon & terra Nephtali, & nouissimo aggrauata est via maris trans Iordanem Galileæ gentium. Populus qui ambulabat in tenebris vidit lucem magnam: habitãtibus in regione vmbræ mortis lux orta est eis.

PRimo tempore alleuiata est &c.) Illud (primo) accipitur quidem propriè (nouissimo) verò impropriè pro deinde. Præterea illud, Via maris &c. expositiuè additur. Exponit enim illud quod precedit: Terra Zabulon & terra Nephthalim, quasi dicat: Eam terram Zabulon & Nephthalim intelligas volo, quę vulgò via maris appellatur à lacu, qui eius gentis consuetudine nomen maris obtinet: Sicut & cæteræ aquarum cõgregationes, Hebræorum more maria appellantur. Hunc locum Ioannes cap. 6. mare Tyberiadis appellat: & Matthæus 4. mare Galilææ: & Lucas 5. stagnum Genezareth, & hoc proprijssimè. Nam proprium eius loci nomen est Genezareth siue Genæzarah. Hæc eadem terra, Galilæa Gentium dicitur, eò quòd Salomon eã donauit Hiram Regi Tyriorum, qui gentilis erat. Terra autem hæc, primum alleuiata est, deinde aggrauata, hoc est, secundum Iudæorum expositionem, primùm leuiter afflicta est per Theglathphalasar: deinde eadẽ terra grauiter afflicta est per Salmanasar, quando decem tribus in captiuitatem sunt ductæ.

Populus qui ambulabat in tenebris, &c.) Intelligunt Iudæi hoc loco coniunctionem aduersatiuam, quod illis non est infrequens, hoc sensu: At populum duarum tribuum, qui versabatur in perpetuo captiuitatis terrore, & similem omninò timebat captiuitatẽ, qua populus decem tribuum captus erat, ille inquam populus duarum tribuum vidit lucẽ magnam, quando percusso Assyrio subitò & præter omnem spem per angelum est liberatus. *Habitantibus in regione vmbræ mortis, &c.*) Id est, populo isti cui ante oculos perpetuò versabatur imago mortis, lux orta est, quando ab obsidione liberatus est.

MVltiplicasti gentem, non magnificasti lætitiã. Lætabuntur corã te, sicut qui lætantur in messe, sicut exultant victores capta præda, quando diuidunt spolia. Iugum enim oneris eius, et virgam humeri eius, & sceptrum exactoris eius superasti, sicut in die Madian. Quia omnis violenta prædatio cum tumultu, & vestimentum mixtum sanguine erit in combustionem, & cibus ignis.

MVltiplicasti gentem.) scilicet in exercitu Sennacherib. Apostrophe est ad Deũ. Sensus est: passus es vt multi milites sequerentur Regem Sennacherib. *Non magnificasti lætitiam*) Id est, non dedisti ei vt lætus rediret potita victoria. Propterea ipsi Iudæi per angelum ab obsidione liberati lætabuntur coram te, sicut lætantur messores propter opimã messem. *Iugum enim oneris eius*) scilicet Sennacherib, qui grauissimo seruitutis iugo omnium colla premebat, & virgam humeri eius, qua percutiebat vniuersos, & sceptrum exactoris eius, quo sibi tributa reddere compellebat, superasti, sicut in die Madian, hoc est, absq; vllo exercitu, & sine effusione sanguinis in abscondita manu, sicut olim populo Israëli victoriam de Madianitis tribuisti.

Quia omnis violenta prædatio cum tumultu) scilicet acquisita: *Et vestimentum mixtum &c.*) Est notatio. Significatur enim præda, quæ ferè non acquiritur sine sanguine. Et non ita intelligendum est, quasi vestimenta, arma, & spolia Assyriorum fuerint combusta (illa enim solis corporibus incineratis intacta manserunt) sed quòd fuerint causa combustiõis. Et hactenus Thomas sequitur expositionem Iudæorum: verùm Euangelista Mattheus 4. cap. totum præcedentem locum de Christo interpretatur. Quod si secundum literã hoc facit, vt verisimile est, tunc Thomę & Iudęorum interpretatio locum non habet. Præcipua autem difficultas est in duabus potissimũ vocibus, Alleuiata & Aggrauata, quarũ verba, alleuiare tãtùm quinquies aut sexies: & aggrauare octies aut decies tantùm in tota scriptura inueniuntur, & in longè alia significatione quã isti vsurpãt. Alleuiare enĩ in scriptura ferè pertinet ad subleuationẽ malorũ, & aggrauare ad malorum multiplicatiõem: *Alleuiare. Aggrauare.* Et proinde Hieronymus optimè & consentaneè ad Euãgelium interpretatur. Terram enim dicit esse alleuiatam, quia releuata est onere peccatorum, nimirum per prædicationem Christi, qui maximã prædicationis suæ partem, item miraculorum in illius terrę partibus

tibus cõsumpsit,& potissimum in ciuitatib. Capharnaum, Bethsaida,& cæteris,quæ sitæ erant in littore stagni Genezareth in finibus Zabulon & Nephthalim? Quæ eadé terra postea grauata est, multis ipsorum scandala patientibus,Christumq; verum Mesiam in lege promissum reijcientibus. Vnde Ioann.6. Durus est hic sermo, quis potest audire eum? &c. Ex quo aggrauabantur in peccatis suis. Vnde & Matth.11. Væ tibi Chorozaim, væ tibi Bethsaida,quia si in Tyro & Sydone factę essent virtutes,quæ factæ sunt in vobis,olim in cinere & cilicio pœnitentiam egissent. Secundum hanc interpretationem illud, Populus qui ambulabat in tenebris, est explicatio prioris periodi, videlicet, Primo tépore alleuiata est terra Zabulon &c. Neque subauditur particula aduersatiua, quam Thomas & Iudæi subaudiebant. Et sensus hic est:Populus qui sedebat in tenebris ignorantiæ, vidit lucem prædicationis euangelicę,& habitantibus in regione vmbrę mortis,id est,qui versabantur in caligine densissima & perpetua,qualis est apud inferos, lux orta est eis, videlicet Christus, qui primò ibi prædicare cępit,illosq; suæ prædicatiõis lumine, suæq; cognitiõis claritate illuminauit: atq; hoc est quod sequitur:

Multiplicasti gentem, &c.) Est apostrophe ad Christũ,qua explicatur illa altera period⁹, Nouissimè aggrauata est via maris. Sẽsus est: Prædicatione tua & Apostolorum factũ est, vt multi valdè ex gentibus adiungerent se fidei Abrahæ,sed non ex eo magnificasti lætitiam populo Iudæorum, cui tamen promissus eras peculiariter.

Lætabuntur coram te,&c.) Id est, Gentes,quæ sentient beneficia natiuitatis tuæ, & passiõis, lætificabuntur coram te, & quidé vehementissimè,quod significatur per illas duas similitudines adhibitas, videlicet:Sicut qui lætátur in messe, sicut exultant victores capta præda, quasi dicat: Inexpectato beneficio affecti sumus,qui asscribimur electis, Abraham, Isaac & Iacob per fidem Christi, per quem à tyrannide diaboli,& seruitute peccati liberati sine timore in sanctitate & iustitia seruiemus ipsi,atque hoc est quod sequitur:

Iugum enim oneris eius, &c.) scilicet diaboli, qui priùs exultabat in mundo,&grauissimo seruitutis iugo omnium colla premebat: vbi explicatur gaudij caussa. *Et virgam humeri eius*) qua percutiebat vniuersos. *Et sceptrum exactoris*) quo peccata sibi quasi quoddam tributum reddere compellebat, detraxisti de humeris eorum. *Sicut in die Madian*) Id est, absque vllo exercitu, & in abscondita manu, quomodo olim liberasti populum Israel à Madianitis. Quare autem populus hęc passus sit, & quomodo & per quem liberati sunt, vide. 6.7.8.ca. Iudicum. His metaphoris, Iugum enim oneris &c. explicat propheta tyrãnidem diaboli, vel certè stimulos peccati, quod regnauit ante Christum natum & passum, quod docendi causa scholæ vocant peccatum originale: & Paulus ad Roman. 7.simpliciter explicat,quod propheta hîc figuratè dicit. Metaphoræ autem desumptæ sunt ab ijs,qui iniqua tyrãnide premũt subditos.

Quia omnis violenta,&c.) Hieron. Quemadmodum enim vestis, quæ humano sanguine cruentata est, lauari non potest, sed infecta sanguine igne comburitur, vt maculæ cum vestimento fœdi cruoris intereant:Sic diaboli violenta prædatio, & tumultus ac turbæ, quibus humanum sibi subiecerat genus,gehennę ignibus deputatę sunt. Septuaginta verò interpretes hunc locum multò aliter reddiderunt, hoc modo: Quia omnem stolam congregatam dolo, & vestimentum commutationis restituent, & cupient ipsi igne esse combusti: secundum quos sensus est, quòd omnes animas, quas Dei auxilio nudauerat,cum ornamentis pristinis redditurus sit diabolus, non solùm ipse, sed & satellites eius dæmones, quibus si optio detur magis eligant perire flammis,quàm prædam reddere.

PAruulus enim natus est nobis, & filius datus est nobis,& factus est principatus super humerum eius, & vocabitur nomẽ eius admirabilis, consiliarius, Deus, fortis, pater futuri seculi, princeps pacis. Multiplicabitur eius imperium,& pacis non erit finis. Super solium Dauid,& super regnum eius sedebit, vt confirmet illud, & corroboret in iudicio, & iustitia amodo, & vsque in sempiternum, Zelus Domini exercituum faciet hoc.

P*Aruulus enim natus est nobis,&cæt.*) Ideo diabolus, & omnis eius violenta prædatio, qua humanum genus suppresserat, erit in cõbustionem & in cibum ignis æterni, quia paruulus natus est nobis&c. Prophetia est de Christo, & propter certitudinem eius, futurum tanquam præteritum enunciat. *Et factus est principatus eius,&cæt.*)Phrasis est Scripturæ à Iudæorum more profecta, qua significatur puer iste princeps futurus,& Imperator siue rex, quasi dicat, Puer iste qui nascetur, Rex erit & Imperator. Locutio desumpta videtur ab his, qui virgas in humeris gestabant, quæ Iudæis signa erant & indicia potestatis aut imperij. Sic in præcedentib. verbis, Virgam humeri eius, id est, potestatem eius & imperium superasti. Et apud Romanos fasces præferebantur, quibus significabatur potestas & authoritas publica, & huius index tempore Pauli erat gladius, Vnde ad Rom.13. ait:Non sine causa gladium portat iudex. Similem locutionem habemus apud Esaiam 22. Et dabo clauem domus Da-

uid

uid super humerum eius. Quanquã ibi non solùm significatur potestas & possesio, sed & potestatem imperij esse ad manum; & in promptu, vt quicquid velit, exequatur. Hac itaq; phrasi in Scriptura duo significantur: Interdum enim potestas imperij: Interdum verò id, quod ad manum est, in humero siue super humerum esse dicitur. Sic Iob 31. Et librum scribat ipse, qui indicat, vt in humero portem illum, id est, vt circumferam illum, & vt sit mihi enchiridion & manuale.

Et vocabitur nomen eius.) Quem suprà duobus nominibus vocauerat, cap. 7. Emanuel: & capite 8. Accelera, spolia detrahe, festina prædare: duobus inquam nominibus significantibus res, per quas Christus potuit facilè agnosci: Ita & nunc eundem appellat sex alijs nominibus. Non enim, vt quidam putant, bina coniungenda sunt nomina, vt legamus, Admirabilis consiliarius, & rursus, Deus fortis: sed admirabilis separatim, & rursus, consiliarius seorsum, &c. Admirabilis autem dicitur, propter vnionem naturarum diuinæ videlicet & humanæ in vnam hypostasin: Secundum alios tamen propterea, quòd insperatò ex inimicis Dei amicos fecerit: Hieron. verò admirabilia opera refert, quæ Christus fecit in terra. Quid autem horum trium significetur, incertum est: fortassis omnia ista tria significare voluit Spiritus sanctus. Vox enim Hebrea פלא pele, significat mirabilem, miraculosum, & mirificum. Nomen verò consiliarij in Scriptura pertinet ad ingenij & prudentiæ laudem: Interdũ etiam ad functionem muneris publici, sicut apud Iob. Adducit cõsiliarios in stultum finem &c. Nihil autem refert vtro modorum hîc sumatur.

Quare Christus dicatur admirabilis.

Deus) Dionysius Carthusianus in commentarijs in hunc locum, annotat apud Hebreos esse nomen tetragrammaton seu ineffabile, sed falsus est. Habent enim Hebræi hoc loco אל el. quod nomẽ secundum Moysen Aegyptium in libro perplexorum primo conuenit non solũ Deo, sed & angelis, & hominib. admiratione dignis. Vnde nõ videtur ex hoc loco efficaciter posse colligi, Christum esse Deum contra Proteruenientem.

Fortis.) Mira est vicinitas huius vocis, cum voce אל, & frequẽter vna ponuntur, sicut in psal. Sitiuit anima mea ad Deum fortem viuum, licet nos fontem viuũ legamus. Et Hieremias 32. אל el pro forti vsurpat, quę est naturalis huius vocis significatio.

Pater futuri seculi) Hieron. præter morem suum reliquit hîc veritatem Hebraicam. Ad verbum enim in Hebræo est, Pater vsque, & vocula Hebræa עד ad, licet idem ferè significet, quod apud Latinos, vsq;: interdum tamẽ ad perpetuitatẽ pertinet: Quemadmodũ etiam vsq; apud Latinos aduerbialiter sumptum, perpetuò significat. Sensus ergo est: Puer iste præter hoc, quòd futurus sit princeps & Imperator, perpetuò etiam exhibebit se omnibus patrem.

Princeps pacis) id est, autor pacis, non quidem illius pacis, quæ est feriãdi à bellis: siue illius, quæ facta est sub augusto Cæsare (licet nonnulli ita interpretentur, non omninò ineptè tamen) sed alterius, quę videlicet in cõsolatione conscientiarum sita est, & qua humanum genus Deo conciliatum est: cuius pacis in Scripturis frequens est mentio, & præsertim in nouo testamento. Quidam hunc locum de pace inter angelos & homines interpretantur, quòd non admodum est ex more Scripturarum, & proinde satis frigidus est illorum commentarius.

Multiplicabitur eius imperium, &c.) Vbi nos habemus, multiplicabitur, Hebræi habent לםרבה lemarbe. Et notandum, quòd nusquam mem litera in principio vel medio dictionis clausa reperitur, præterquàm in vna hac voce, quod non sine mysterio factum est. Significatur enim supra naturam esse, ꝙ his capitibus scribitur: veluti quòd virgo sit paritura, quòd paruulus erit Deus, sicut contra naturam literæ mem est, quòd in medio vel principio dictionis claudatur. Vel certè clauditur mem in hac dictione, ad figurandum æternitatem imperij Christi, qđ aperturam siue diuisionem non patitur. Imperium istud in quo sit situm, docet Paulus ad Roman. 14. cùm ait. Non est regnum Dei esca & potus, sed iustitia, pax, & gaudiũ in Spiritu sancto. Ergo in consolatione & tranquillitate conscientiarum & mentis istud pacis imperium situm est. Et ante aduentum Christi in carnem, inter gentes nullus, nec ipsi philosophi nouerunt istam pacem siue gaudium istud, quod est in spiritu. Inter Iudæos autem, apud quos natus erat Christus, pauci admodum nouerant. Post aduentum Christi, hoc imperium, quo regnat in mentibus fidelium, multiplicatum est, videlicet quando gentes receperunt fidẽ & verám pacẽ spiritus. Et de dilatatione imperij & perpetuitate pacis huius loquitur psal. 71. Deus iudicium tuum Regi da. Præterea Zacharias cap. 9. potestas eius à mari vsque ad mare.

Rom. 14. c *Imperium Christi in quo situm sit.*

Psal. 71.

Super solium Dauid) Ad hæc verba apertè alludit Angelus Gabriel apud Lucam, vbi ait ad virginem, Dabit ei Dominus sedem Dauid patris eius. Et quemadmodum locum illum apud Lucam malè intelligunt illi, qui Millenarij dicuntur, putãtes Christum mille annos in terra regnaturum: Sic Iudæi præsentem locum interpretantur de regno corporeo, quale est regnum Principum huius mundi, cùm apertissimæ sint scripturæ in veteri testamento, testantes regnum Christi huius-

Luc. 1. A

huiusmodi non futurum. Dicitur enim apud Zachariam 9. Et ipse erit pauper & sedebit super asinum &c. Dicitur auté Christus super solium Dauid sedere, & regnum eius non habiturum finem, quoniam in Ecclesia, & populo fideli, cuius typus erat regnum Dauid, ipse dominium & imperium tenet amodò vsque in sempiternum &c. Significatur sempiternitas regni Christi, quæ variè in psal. exprimitur, & pręcipuè in psal. 88. & 2. Reg. cap. 7. Et regnum istud, cuius non erit finis, non illud intelligendum est, quo Christus in cælis regnat, sed quo regnat in terra in cordibus credentium, de quo dictum est: Regnum Dei intra vos est, de quo dicitur etiam in oratione dominica, Adueniat regnum tuú. Non enim oramus, vt mox in cælum perueniamus, sed vt cedat regnum diaboli, & destruatur regnum peccati, & inhabitet corda nostra Christus per suam gratiam.

Luc. 17. c. Matt. 6. b. Luc. 11. a.

Zelus Domini exercituum faciet.) id est, vehemens ille amor Dei erga genus humanum, quo solus amari voluit, non patiens vt quisquam vel mundus vel diabolus æquas secú ferat partes. Vehemens inquam ille amor faciet illud, id est, mittet filium suum in carné per quem regnum istud confirmabitur. De verbo, Zelus, legite Turnout lib. 3. de eccle. dogmatibus fol. 208.

VErbum misit Dominus in Iacob, & cecidit in Israel. Et sciet omnis populus Ephraim, & habitantes Samariam, in superbia, & magnitudine cordis, dicentes. Lateres ceciderunt, sed quadris lapidibus ædificabimus: Sycomoros succederunt, sed cedros immutabimus. Et eleuabit Dominus hostes Rasim super eum, & inimicos eius in tumultum vertet, Syriam ab oriente, & Philistijm ab occidente, & deuorabunt Israel in toto ore.

Verbum misit, &c.) A capite septimo vsque ad hunc locú, fuit quasi perpetua prophetia de puero nasciturο, id est, de Emanuele. Quare indocto lectori, & non nisi in gentilium scriptis versato videri potest Esaias sui oblitus, per occasionem tantùm, vt videtur, à mentiõe rei temporalis de Achaz transiens ad Emanuelem, de quo tot verba facit: sed mirabile est in hoc prophetarum artificium, vt omnia inuolucris tegãt, & si quæ principaliter narrare vidétur, propter aliud narrent: Rursum quæ obiter & per occasionem, ea principaliter referant, quod à lectore diligenteter obseruandum est. Dimisso iam ergo Emanuele, redit ad id quod cœperat cap. 7. & euersionem Rasin & Ephraim, id est, Syriæ, & Samariæ vaticinatur. Locum hunc, verbum suú misit Dominus &c. Hieronymus ita exponit, regnare voluit Dominus Iudam, vt Iacob prophetat in Genesi, & Israel, hoc est, decem tribus imperiú sibi vẽdicauerunt, de quibus dicitur, Ipsi regnauerunt & non ex me. Hieronymus itaq; verbú interpretatur pro iussu, & per Iacob intelligit duodecim tribus, scilicet filios Israel. Sésus est: Præcepit Dominus duodecim tribubus, vt nõ alium sibi eligerent regem, quàm ex tribu Iuda, quod præceptum est in Genesi 49. vbi dicitur: Sceptrum de tribu Iuda nõ auferetur, & præceptum hoc cecidit, id est irritum factum est in Israel, id est, in decé tribubus, quæ noluerunt Dauid regem, & duæ tantùm tribus seruauerunt. Contra Hier. faciunt Septuaginta, qui transtulerunt, non verbum aut iussum, sed mortem misit Dominus. Vox auté Hebræa דבר anceps est, significans nunc mortem, nunc iussum siue verbum, nunc luem, secundum punctorum varietatem. Dum enim habet substrata puncta camets, hoc sono דָבָר dauer, significat verbum: cùm verò punctuatur cum duplici segol, hoc sono דֶּבֶר deuer, mortem siue pestilentiam significat. Quod autem ait Hier. varietas sermonis fefellit Septuaginta, cùm & ipse suo tempore legerit sine punctis, sicut & Septuaginta, mirum est, cur ipsi, & non ipse falsus est. Alij verò per Iacob intelligunt tribum Iuda, sed id durum est, neq; ex more Scripturæ. Alijs placet, vt Iacob & Israel nomina sunt eiusdem rei: & reliquę scripturæ, dum hæc nomina vsurpant, pro eodé planè accipiunt, vt in psalm. est videre. In exitu Israel de Aegypto, domus Iacob de populo barbaro. Quare & hoc loco sic accipienda videntur: & quod dicitur, hunc habet sensum:

Gene. 49.

Psal. 113.

Verbum misit Dominus in Israel, id est, per prophetas misit minas & comminationes in Iacob, & ceciderunt in Israel, hoc est, minæ istæ non sunt frustratæ, sed ceciderunt in locum, in quem erant destinatæ: & quod minatus est euenit: Et locutio sumpta videtur à iaculantibus, & hoc eò, quòd dicitur, misit & cecidit.

Et sciet omnis populus, &c.) Hyperbaton est, siue sermo perturbatus: ordo autem verborum hic est, Et sciet omnis populus Ephraim & inhabitantes Samariam, quòd eleuabit Dominus hostes Rasin. &c. quæ in medio ponuntur, perturbant seriem & ordinem. Sensus est: Iste superbus populus Ephraim & Samariæ, qui iam confœderatum habet sibi Regem Syriæ, ipsum videlicet Rasin, putat quòd expugnabit Iudá: verùm sciet, quòd Dominus eleuabit, id est, superiores faciet hostes Rasin, & quòd Rasin superabitur: quo superato, vertet Dominus inimicos eius, ipsos videlicet Assyrios in tumultum, id est, curabit vt per Assyrios fiat tumultus belli contra Israel siue decem tribus, & adducet Dominus Syrios ab oriéte, & Philistijm, id est, Palestinos ab occidente, & deuorabút Israel toto ore, id est, toto desiderio. Israel

autem, populus Ephraim, populus Samariæ, decem tribus, nomina sunt eiusdem rei. Istę ergo sunt minæ, quas misit Dominus in Israel, siue in populum Ephraim, qui à Iuda aliquoties superatus nunc iactat, Lateres ceciderunt, id est, Domus ex lateribus extructæ ceciderunt, sed quadris lapidibus reædificabimus, Sycomoros succiderunt, sed cedros immutabimus, id est, ædificia ex vilibus lignis facta demolita sunt, sed sumptuosiora & magis magnifica illis extruemus. Sycomoros, pro quouis vili ligno: Cedros, pro ligno sumptuoso posuit figuratè.

IN omnibus his non est auersus furor eius, sed adhuc manus eius extenta: & populus non est reuersus ad percutientem se, & Dominum exercituum nō inquisierunt. Et disperdet Dominus ab Israel caput & caudam, incuruantem & deprauantē in die vna. Longæuus & honorabilis ipse est caput: & propheta docens mendacium, ipse est cauda. Et erunt qui beatificant populum istum seducentes, & qui beatificantur præcipitati.

IN *omnibus his non est auersus. & cæt.*) id est, post tantam calamitatem & excidium non est placatus Dominus, sed adhuc manus eius extenta ad perdendum. Et ratio quare non sit auersus furor Domini, est, quia ipsi non sunt auersi à sua malitia per pœnitentiam. *Et Dominum exercituum, & cæt.*) Id est, non reliquerunt adhuc vitulos suos aureos, sed pro vero Deo eos adorauerunt. *Incuruantem & deprauantem, & c.* id est, eum qui recta peruertit, & eum qui vera deprauat, Dominus disperdet.

Longæuus & honorabilis.) id est, qui funguntur magistratu, aut qui valent alioqui apud populum authoritate, hos per caput intelligit, quæ metaphora nota est. Per caudam verò intelligit Pseudoprophetas, quæ metaphora vnde sit sumpta, non satis constat. Quidam volunt hoc nomen illis tribuisse prophetam, propter adulationem ipsorum: Alij propter vtilitatem ipsorum, vtpote qui propter cōmodum & quæstum falsa & peruersa docebant.

Et erunt qui beatificant populum istum, & cæt.) id est, qui populum Ephraim feliciorem prædicant populo Iudæ, seductores sunt: & qui beatificantur, præcipitantur in mortem.

PRopter hoc super adolescentulis eius non lætabitur Dominus, & pupillorum eius, & viduarū non miserabitur. Quia omnis hypocrita est & nequā & vniuersum os loquutum est stultitiam. In omnibus his non est auersus furor eius: sed adhuc manus eius extenta. Succensa est enim quasi ignis impietas, veprem, & spinam vorabit. Et succendetur in densitate saltus, & conuoluetur in superbia fumi.

PRopter hoc.) scilicet quia creditur falsis prophetis & doctorib. *Super adolescētulis eius.*) Quando Scriptura significare vult vehementem affectum & studium iuuādi, huiusmodi phrasi vtatur: Lætabor super eum. *Et pupillorum eius & viduarum non miserebitur & cæ.*) Qui natura misericordes sunt, inprimis mouentur misericordia super pupillos & viduas. Significare ergo vult propheta, Dominum vehemēter offensum populo Ephraim ac si diceret: adeò Dominus offensus est populo huic, quòd nec puerorum nec pupillorum neq; viduarum miserebitur, sed omnes simul in manus hostium tradet.

Quia omnis hypocrita est, &c.) Hebræi quando significare volunt sine discrimine nullò excepto omnes simpliciter dicunt, omnis nō addentes substantiuum. Sensus est: Quia omnis populus hypocrita est. Et interpretatur Hier. Aliud agens, aliud simulans, promittens castitatem, & viuens luxuriose: & præferens paupertatē, & replēs marsupium. An autē hoc significare voluerit propheta, incertum est. Vox Hebræa etiam impium sonat & ea significatio magis congruere videtur proposito. *Et vniuersum, &c.*) Stultitia in Scriptura pertinet ad quamlibet impietatē & malitiam, quando quis sine vllo respectu Dei loquitur: Eadē vox apud Hebræos hic est: quæ in illo Psal. Dixit insipiens in corde suo, non est Deus. *In omnibus his non est auersus, &c.*) id est, propter hæc omnia non cessat Dominus irasci, sed adhuc ad percutiendum eleuat manum suam. Psal. 13. a. 52. a.

Succensa est enim quasi ignis impietas) Meritò non cessat Dominus percutere, quia succensa est quasi ignis impietas. Mirè propheta impietatem igni comparat, non qui in domo aut ciuitatibus, sed qui in syluis & agris grassatur, atq; primùm spinas & vepres, deinde syluam aut agrum absumit: & hoc est quod dicitur, *Et succendetur in densitate saltus.*) Sensus est: Post vepres & spinas, etiam syluam in ea parte, qua est densissima, succendet & absumet. Et cōuoluetur ipsa scilicet densitas saltus in superbia, id est, elatione & altitudine fumi. Omne enim quod excelsum est, & in sublime consurgens, superbum appellari potest. Sicut hoc de igne, sic quoque de impietate & hæresi: primùm enim simplices & plebeios, deinde episcopos, duces & reges subuertunt.

IN ira Domini exercituum conturbata est terra, et erit populus quasi esca ignis. Vir fratri suo non parcet, & declinabit ad dexteram: & esuriet, & cōedet ad sinistram: & non saturabitur. Vnusquisque carnem brachij sui vorabit, Manasses Ephraim, & Ephraim Manassen, & simul ipsi contra Iudam. In omnibus his non est auersus furor eius: sed adhuc manus eius extenta.

IN *ira Domini exercituum, &c.*) id est, ad iram vel propter iram perturbatā est terra Ephraim. *Et erit populus quasi esca ignis*). s. diuinę vltionis

vltionis, id est, penitùs consumetur. *Vir fratri suo non parcet, & cæt.*) Tanta est vis & rabies impietatis, vt ne charissimo quidem germanitatis nomine parcat. Hæreticus si fratrem habeat catholicum, omni studio nititur vt eum in suam pertrahat sententiam. *Et declinabit ad dexterā.*) Sēsus est: Nunc ad vnam partē curret, & seminabit ibi zizania sua, nec hoc contentus erit, quòd in illa parte seminarit, sed curret rursus ad aliam partem, ibi quoque seminabit: nec sic quidem contentus erit aut saturatus.

Vnusquisque carnem brachij sui) id est, propinqui, Manasses Ephraim &c. id est, frater fratrem vorabit. Synecdoche est, pars pro toto. *Simul ipsi contra Iudam*) id est, quamuis ipsi inter se disident, pari tamen studio & ardore mouebūtur ad expugnationem Iudæ. Istud videmus in hæreticis, qui dum seipsos contraria sentiendo dilaniant, concordi tamen malignanti spiritu contra catholicam debacchantur ecclesiam.

CAPVT X.

AE qui condūt leges iniquas & scribentes iniustitiam scripserunt, vt opprimerent in iudicio pauperes, & vim facerent causæ humilium populi mei, vt essēt viduæ præda eorum, & pupillos diriperent. Quid facietis in die visitationis et calamitatis de lōgè venietis? Ad cuius cōfugietis auxiliū, et vbi derelinquetis gloriā vestrā, ne incuruemini sub vinculo, & cū interfectis cadatis? Super omnibus his non est auersus furor eius, sed adhuc manus eius extenta.

V*AE qui condunt leges, &c.*) Propter prophetiam Emanuelis inceptam 7. cap. & rursus hoc capite repetitam, valde refert videre consequentia & contextum huius tractatus. Diuus autem Hier. putat prophetam omissis decem tribubus, sermonem conuertere ad Iudam & Hierusalem, & interpretatur hūc locum & refert ad δευτερώσεις, id est, leges humanas, propter quæstum excogitatas, & legi Moysi superadditas, qualis erat illa, quæ neglectis egenis parentibus, docebat in thesaurum templi pecuniam offerendam. Itaque secundum Hiero. leges iniquæ & iniustæ, non forēsium sunt, sed moralium & vitæ communis. Sensus iste est: Væ vobis Scribis & Pharisæis, qui aduersum legē Dei nouas instituitis traditiones. Nam Deus dixit, Honora patrē & matrem &c. Vos econtrariò docetis filios dicere parentibus, Munus quodcunq; ex me est, tibi proderit. Nec satis est vobis tradere leges huiusmodi, sed etiam scripta ad posteros transmittitis, quò bona pauperum & viduarum vestra faciatis. Si ad hunc modum cum Hiero. exponamus, non videtur vlla consequentia huius textus cum textu præcedentis capitis, vel etiam historiæ quæ incepit cap. 7. Nam isti deuterotæ, id est Scribæ & Pharisæi non tempore Achaz, sed longè pòst, non multò ante Christum natum orti sunt. Proinde alij referunt ad decem tribus, de quib. sermo fuit in precedenti cap. pro quibus facit, quòd in antiquis exemplaribus (vt refert Lyra) principium huius capitis iungatur cum preceden-ti, & initium capitis decimi incipiat ibi: Væ Assur &c. Huius rei meminit & Thomas in suis commentarijs. Secundum hos comminatio est contra principes Samariæ & iudices, qui ad depressionem subditorum constituebant iniquas leges, quod proprium est tyrannorum.

Quid facietis in die visitationis? &c.) id est, cùm vel captiuitatis vel iudicij dies aduenerit: & calamitatis, id est, miseriæ quę multo antè tēpore prędicta est. Sic Hier. interpretatur. Alij de longè venientis referūt ad Assyrios.

Et vbi derelinquetis gloriam vestram, &c.) id est, secundum Hier. opinionem sanctimoniæ vestræ quam colligitis ex stultis vestris traditionibus apud populum. Secūdum alteram expositionem, gloriam vestram, id est, gloriam diuitiarum vestrarum. *Ne incuruemini sub vinculo.*) Notatio est, Captiui enim subdūt colla iugo. Sensus est: ne captiui ducamini. *Et cum interfectis cadatis*) id est, occidamini vt cæteri, quasi dicat, illo tempore nec simulata vestra sanctitas, nec diuitiæ vestræ proderunt vobis, ne vinctos in hostilem terram ducat Assyrius. *Super omnibus his, &c.* id est, finis mali eorum non erit captiuitas, sed etiam in hostili terra, Domini gladius eos persequetur.

V*Ae Assur, virga furoris mei, & baculus ipse est. In manu eius indignatio mea. Ad gentem fallacem mittam eum, & contra populum furorū mei mandabo illi, vt auferat spolia, & diripiat predā, & ponat illum in conculcationem, quasi lutum platearum. Ipse autem non sic arbitrabitur, & cor eius nō ita æstimabit, sed ad conterendum erit cor eius, & ad internecionē gentium non paucarum.*

V*Ae Assur*) Assur Sennacherib rex est Assyriorum. Comminatio autem hæc nō tam propter ipsum Assur id est, regem Assyriorum fit, quàm propter Iudam & Hierusalem, & populum Israel. Propheta enim hac re erigere vult eos in spem, quasi dicat: Premet quidem vos Assur, sed non in perpetuū. Alij comminationem hanc de Assur hic inseri putant, eò quòd ipse typum gesserit eius rei, de qua hic apud prophetam est sermo, nempe diaboli & eius regni. Propter cōsequentiam ergo de regno Christi, de quo mox sermo erit, cui diaboli regnum opponitur, comminatio hæc adducitur.

Virga furoris, &c.) id est, vtar eo, tanquam instrumento ad castigandum populum cui iratus sum. Dicitur autem Assur vel etiam quilibet malus, virga furoris Domini, quan tum ad minores punitiones, quas per eos exercet: Baculus verò quantum ad maiores. Pueri enim virga cæduntur, famuli verò & ancillæ baculo percutiuntur.

In manu eius, &c.) Hieron in textu suo habet, in manu eorum, & sic est in Hebræo. Frequens est autem Hebręis loco singularium, pluralibus vti, & contrà. Ex qua lectione patet, quòd superius dicendo, Assur intellexerit non solùm Regem, sed & ipsum populũ. In manu ergo eorum, & Regis Assur & populi, indignatio mea implebitur. Mali autẽ homines in hoc mundo, non sunt Deo mali aut inutiles, quamuis in se sibijpsis sint pessimi. Per eos enim Deus corripit inobedientes, probat iustos, coronat martyres, erudit confessores, doctores exercet & pios, & sic multa sua iudicia eorum implet factis. Quãuis enim peccent, eorum tamen manus, & potentia, & voluntas per omnia, diuina regitur prouidentia, qui eorũ impia voluntate propter suam omnipotentiam nouit vti ad complementum eorum, quæ in tempore futura ab æterno præsciuit. Vide pulcherrimam huius rei declarationem apud Hugo. de S. Victo. qui optimè declarat, quòd Deus omni creaturæ, & omnis creaturæ actui intimè præsidens, inflectit eorum impias voluntates ad suam voluntatem complendam: vide benè singula eius verba, quibus ponderatis & bene intellectis, facilius intelligentur, quæ hic dicuntur, & alijs locis huic simi libus.

Mali homines in hoc mũdo non sunt Deo mali aut inutiles.

Hug. li. 1. de Sacramẽtis, parte 5. ca. 27 & præcipuè quoad maioris est difficultatis cap. 29.

Ad gentem fallacem mittam eum &c.) Id est, secundum Hieron. ad gentem quæ inter me semper & idola claudicauit, quæ præcepta, mea se facturam esse mentita est: hoc est, mittam eum ad Iudæos, qui præcepta mea non custodierunt. *Contra populum, &c.*) Id est, impiam eius voluntatem inflectam ad meam voluntatem perficiendam, id est, ad oppugnandum populum, cui iratus sum propter peccatum.

Ipse autem nõ sic arbitrabitur, &cat.) Sẽsus est: Sẽnacherib virga quidẽ, & furoris mei baculus est, & vtar eo vt instrumento ad castigandum tantùm populum meum, non ad delendum penitus, licet ipse hoc arbitrabitur, & propositum eius erit vsque ad internecionẽ delere totam gentem, agnoscetque se nõ instrumentum, sed authorem: atque hoc est quod sequitur.

Dicet enim: Nunquid non principes mei simul reges sunt? Nũquid non vt Carchamis, sic Chalanno: & vt Arphad, sic Hemath? Nunquid non vt Damascus sic Samaria? Quomodo inuenit manus mea regna idoli, sic & simulachra eorũ de Hierusalẽ, & de Samaria. Nunquid nõ sicut feci Samariæ, & idolis eius, sic faciã Hierusalẽ, et simulachris eius?

Dicet enim: Nunquid non principes mei, &c.) Describit superbiam Sẽnacherib, qui victorias suas bellicas, non diuinæ, sed suæ attribuebat virtuti & industriæ. *Nunquid non vt Carchamis?*) scilicet à me expugnata est? Carchamis & Chalanno ciuitates sunt ad fluuiũ Euphraten. Arphad verò & Emath, ciuitates sunt Damasci. Nunquid non sicut Damascus à me expugnata est, ita & Samaria? Damascus Metropolis est Syriæ. Samaria verò Metropolis est regni Israel. Sensus est: Nunquid omnes ciuitates istas expugnaui? quid ergo obstabit, quò minus Iudam & Hierusalem subuertam?

Carchamis. Chalanno. Arphad. Emath.

Quomodo inuenit manus mea regna idoli.) Hebraismus est, sicut filius gehennæ, filius gehennalis. Nos per possessiua diceremus, Regna idoli, id est, idolis dedita. Sẽsus est: Quẽadmodum cætera regna, quæ idolorum cultui seruiebant, meis subieci pedibus: sic & Hierusalem & Iudam meæ subijciam potestati, nec potuerunt liberari per idola sua.

Nunquid non sicut feci Samariæ. &c) Id est, Sicut cepi Samariam cum idolis suis, sic capiã Hierusalem. Difficultas hic est, quo modo tribuat idola Hierusalem, cùm constet per Ezechiam ea sublata & demolita: Dicendũ, quòd fallitur Sennacherib æstimans Iudam ex Samaria, siue ex decem tribub. quæ idola colebant: aut mentitur, sicut & alia pleraque de Iuda: Vel certè, quod verisimilius est, ipse vt homo impius pro idolis habebat omnia altaria, siue veri Dei, siue falsi.

Et erit cùm impleuerit Dominus cũcta opera sua in monte Syon, & in Hierusalem, visitabo super fructum magnifici cordis regis Assur, & super gloriam altitudinis oculorum eius. Dixit enim: In fortitudine manus meæ feci: & in sapientia mea intellexi. Et abstuli terminos populorum & principes eorũ deprædatus sum, & detraxi quasi potens, in sublimi residentes. Et inuenit quasi nidum manus mea fortitudinem populorum, & sicut colliguntur oua, quæ derelicta sunt, sic vniuersam terram ego congregaui. & non fuit, qui moueret pennam. & aperiret os, et ganniret.

Et erit cùm impleuerit, &c.) Opera sua vocat castigationem suam. Sensus est: Postquã satis castigauero Iudam & Hierusalem, & postquã ipse Sẽnacherib fecerit id, ad quod misi illum, tunc & ipsum visitabo: & quod elatio cordis eius meretur, retribuam ei: Est autem mutatio personæ. *Super fructum magnifici cordis*) Pro (fructus) Septuaginta reddiderunt sensum, vel mentem magnam.

Dixit enim: In fortitudine. &c.) Refert propheta verba Assyrij superbientis & tumido ore iactantis de victoria sua hoc sensu: Dixit enim. s. Assyrius, in fortitudine manus meæ, id est, propria virtute deuici regna & mea

sapientia

sapientia inueni modum expugnandi populos & idola eorum, abstuli terminos populorum & adiúxi mihi, & quàm facilè hoc fecerit, aperit in sequentibus duabus comparationibus, dum ait: *Et inueni quasi nidum, & cat.*) Id est, tam facilè deuici fortitudinem populorum, quàm facilè nidus auium capitur à transeuntibus. Et sicut sine labore & molestia colliguntur oua, sic ego sine labore expugnauj ciuitates *Et nō fuit qui moueret pennam & cat.*) Persistit adhuc in incepta metaphora de nido & auib. Sensus est: Sicut auicula cú audit strepitum prætereuntium, non audet semel mouere se, aut garrire: Ita aduersú me nemo se mouere ausus fuit, imò ne hiscere quidem aut mutire, tantus fuit terror fortitudinis meæ & victoriæ.

NVnquid gloriabitur securis contra eum, qui secat in ea? aut exaltabitur serra contra eum, à quo trahitur? Quomodo si eleuetur virga contra eleuantem se, & exaltetur baculus qui vtique lignum est. Propter hoc mittet dominator Dominus exercituum in pinguibus eius tenuitatē, & subtus gloria eius succensa ardebit, quasi combustio ignis, & erit lumen Israel in igne, & sanctus eius in flamma, & succendetur & deuorabitur spina eius, & vepres in die vna, & gloria saltus eius, et Carmeli eius, ab anima vsque ad carnem consumetur. Et erit terrore profugus & reliquiæ ligni saltus eius præ paucitate numerabuntur, & puer scribet eos.

NVnquid gloriabitur, &c.) Arguit Propheta Sennacherib gloriantem & victorias suæ virtuti asscribentem, quasi dicat: O stultissime mortalium: Dei iram, tuam putas esse sapiētiam? illiusq; iussionem ad tuam refers fortitudinem? Quomodo si securis glorietur contra eum, qui securim tenet, & serra contra illum, à quo trahitur, & dicant cúcta opera, quæ per securim & serram fiunt, sua arte esse perfecta? Et si eleuat quispiam virgam, & exaltet baculú ad percutiendum quem voluerit, & ipsa virga ac baculus glorientur, & dicāt à se percussum esse, qui percussus est? Sic & tu cùm organum tantùm sis & instrumentum voluntatis Dei, erigeris in superbiā, & cuncta quæ gerūtur, tuæ gloriaris esse virtutis: Ex hoc loco discimus, & ꝙ mali etiā cùm malè agunt, sint organa & instrumenta Dei: & quòd Deus mutet & inclinet affectus hominis sicut vult, sicut flectit voluntatem Sēnacherib ad oppugnandú Iudam, & ipso tanquam instrumēto vtebatur. Sed hinc non sequitur, in homine non esse liberum arbitrium, & in suis operationib. trahi ipsum à Deo, non aliter quā trahitur serra ab eo à quo mouetur, aut securis à secante. Nam similitudo hæc nō debet ita per omnia & ad amussim accommodari homini, sed in hoc tantú, vt ostendat, quòd homo se habet ad Deum vt instrumentum, non tamen per omnia, vt instrumentum inanimatum ad artificem. nam hoc dicere prohibent aliæ Scripturæ, quæ plurimæ sunt, quas citat D. Turnout de gratia & lib. arb.

Mali homines sunt organa & instrumenta, quibus vtitur Deꝰ in hoc mūdo.

Propter hoc) Id est, propter hanc superbiam Sennacherib (qua agnoscit se non vt instrumentum, sed vt primarium victoriæ suæ authorem) mittet Dominus in pinguibus eius tenuitatem, pro quo Septuaginta transtulerunt, Mittet Dominus in honorem tuum ignominiam. Scripturis vsitatissimú est, fortes & prestantes viros, pingues appellari. Sic Psalm. 78. vbi Scriptura seipsam interpretatur: Occidit (inquit) pingues eorum & electos, hoc est, præstantissimos Israel impediuit. Sic hoc loco tenuitatem vocat maciem: nam opponit ei quod dixerat, Pinguibus, vt seruet metaphoram. Sensus est: Ex potentissimis & fortissimis militib. Sennacherib faciet impotētes & debiles. Et quod hic figuratè dicit propheta, id 4. Reg. 19. simpliciter profertur: Et factú est in nocte illa, & venit Angelus Domini & percussit in castris Assyriorum centum octoginta quinq; millia virorum. *Et subtus gloriam &c.*) Gloriam vocat exercitum Sennacherib, in quo ille spem habebat, & quodammodo gloriam suam esse existimabat. Subtus, id est, sub armis & vestibus. Tradunt enim Hebrei (vt refert Hieron.) corpora militum, illæsis vestibus & armis occulto igne esse exusta.

Turnout de gratia & libero arbitrio lib. 1.

Et erit lumen Israel in igne, &c.) Lumen Israel commentarij interpretantur angelum Domini percussorem sicut & sanctum eius. Si recipimus quod tradunt Hebræi de corporibus igne exustis, tunc ignis propriè accipitur, aliàs per ignē accipienda esset clades per angelum immissa. *Et deuorabitur spina eius & vepres*) Id est, milites tam maiores quàm minores consumentur. *Et gloria saltus eius*) Per saltú siue syluam intelligit densissimum fortium virorum exercitú, in quo est maximum robur: per gloriam verò saltus, ipsi duces & capitanei designantur. *Et Carmeli eius, &c.*) Carmelum (qui est mons in Galilæa nemorib. consitus) posuit hîc pro quouis mōte nemoroso, ꝑ synecdochē. Nō enim magis de Carmelo quàm de alio quouis mōte cogitabat. *Ab anima vsque ad carnem consumetur*) Mira & vehemens metaphora est. Si simpliciter voluisset efferre dixisset hoc modo: Internecione interibit exercitus Sennacherib, vel penitus delebitur. Sed quia res erat admiratione digna, magnificè quoq; eā describere voluit, & quod tribus verbis exprimere potuisset, multis dicit, tantoq; vtitur verború apparatu, incipiens ab hoc loco: Propter hoc mittet Dominator vsq; ad illum, Et erit in die illa.

Et erit terrore profugus, & cat.) Istud simpliciter exprimit, sicut & 4. Reg. cap. 19. scribitur fugisse Sennacherib, vbi vidit exercitum percussum ab angelo. *Et reliquiæ ligni saltus*) Per-

tus) Pergit propheta in incepta metaphora. Reliquiæ ligni saltus, id est, milites, quos relinquet percussor angelus, præ paucitate nu merabuntur: tā pauci fiēt reliqui ex tam numeroso exercitu, qui syluæ & Carmelo cõparabatur, vt vel puer queat dinumerare vel describere. Tradunt enim Hebræi decem tantùm milites euasisse ex tanta multitudine.

ET erit in die illa, non adijciet residuum Israel, & hi qui fugerint de domo Iacob inniti super eo qui percutit eos, sed innitetur super Dominum sanctū Israel. In veritate reliquiæ conuertentur, reliquiæ inquā Iacob ad Dominū fortem. Si enim fuerit populus tuus Israel quasi arena maris, reliquiæ cõuertentur ex eo. Consummatio abbreuiata inundabit iustitiā. Consummationem enim & abbreuiationē Dominus Deus exercituum faciet in medio omnis terræ.

ET erit in die illa non adijciet & cæt.) Sensus est: Pauci illi, qui captis cæteris Iudææ vrbibus, in vrbe Hierusalem obsidebātur, nō innitentur amplius super eum, qui percutit eos, id est, super Regē Aegypti siue Assyriorū, sicut fecisse legimus Achaz, qui misit nūcios ad regem Assyriorum dicens: Seruus tuus ego sum & cæt. inuitans & petens auxiliū ab eo, à quo aliquando percussus fuerat: sed liberati ad Assyrijs innitentur atq; confident super Dominum sanctum Israël, id est, confident in Deum, à quo Israel habet sanctitatem. Israel autem & Iacob, nomina sunt eiusdem rei.

In veritate reliquiæ conuertentur) Propheta hîc facit, quod fecit in cap. 7. In media mentione rei temporaliter gestæ, vix aduertente lectore (nisi admodum sit diligens) redit ad suum Emanuelem. Quanquam quidam trāsitum hunc ab illo loco faciunt. *Et erit in die illa, &c.)* Nam in Hierusalem, quamuis reliquerint idola sub rege Ezechia, non tamen conuersi videntur in veritate, quę particula in Hebræis codicibus iungitúr præcedenti sententiæ, & apud eos noua est periodus: reliquiæ conuertentur. Vocem Hebræam, quam in præcedenti sententia Hieron. residuum vertit, nunc reliquias interpretatur, & mira est emphasis huius vocis quater repetitæ. Nā per se posita paucitatē significat eius, quod ex multis fit reliquū, vt clariùs patet in voce Hebrea, & voce Greca ὑπόλιμμα.

Ad Dominum fortem vt &c.) Id est, ad Deum fortem: nam eadem sunt vocabula apud Hebræos, quæ suprà, cùm dicitur: vocabitur nomen eius admirabilis, consiliarius &c. ita vt videatur propheta studio alludere ad locū illum, ac si dicat, conuertentur ad illum de quo suprà dixi, quòd vocabitur nomē eius Deus, fortis &c.

Si enim fuerit populus, &c.) Sensus est: Etsi Emanuele regnante & moriente, futurus sit populus Iudaicus numerosissimus, pauci tamen ex eo ad fidem conuertentur. *Consummatio abbreuiata inundabit iustitiam)* Epithasis est sicut si dicas, faciam finem & quidem breuissimè: nam consummatio in se finem intellectum habet. Thom. & Lyra, etiam hîc seruant literam. Verùm cùm Apostolus ad Roman. 9. locum hunc de Christo interpretetur, cessare debet omnis expositio alia. Sensus est: Tum demum iustitia Euangelij, & iustitia quæ ex fide est latissimè per orbē vniuersum disseminabitur, cùm Iudæis Christum reijcientibus, pauci ex ipsis ad fidem conuertentur: Tunc inquam iustitia illa inundabit. Sententia hæc quia tam mirabile habet vaticinium, ideo à propheta sub alijs verbis repetitur, nisi quod hic additur, in medio omnis terræ, id est, facturus est istud Dominus palam, vt omnis terrarum orbis intelligat.

PRopter hoc, hæc dicit Dominus Deus exercituū: Noli timere populus meus, habitator Syon, ab Assur. In virga enim percutiet te, & baculum suum leuabit super te, in via Aegypti. Adhuc enim paululum, modicumque, & consummabitur indignatio mea, & furor meus super scelus eorū. Et suscitabit super eum Dominus exercituum flagellū iuxta plagam Madian, in petra Horeb, & virgam suam super mare & leuabit eam in via Aegypti.

PRopter hoc, hæc dicit Dominus. Propheta rursum more suo, redit ad rem gestā, à mentione illius magni mysterij, ad mentionem belli temporaliter gesti, & notandum est, prophetam hoc facere per notam inferendi, quod nouum in prophetis non est, sed mirandum, quo consilio id à spiritu sancto factum sit. fortasis ob id, vt arceatur à mysteriorum intellectu indignus lector. Propterea non satis est, vt homo comparet sibi notitiam linguarum, & diligenter legat scripturas, sed in primis requiritur, vt expurget mentem.

Noli timere, &c.) Id est, ne timeas, quòd Assur vincente capieris.

In virga enim percutiet te, &c.) id est, leuiter percutiet quidem, sed non occidet: Inferet damnum in regno tuo, sed non euertet penitus. Hier. videtur hoc modo interpretari, In virga percutiet te, id est, procul immittet terrorem, & leuabit baculum tanquam percussurus, sed interim non percutiet, id est, minabitur tantùm. *In via Aegypti)* hoc est, in locis tuis, & in illa parte, qua itur in Aegyptum. Pergebat enim illa via Rex Assur Sennacherib pugnaturus cōtra Regem Aethiopiæ. Quæ historia habetur 4. Reg. capit. 19. Pagn. exponit in via Aegypti, id est, more Aegypti, id est, quo modo percusit Aegyptios.

Ad huc enim paululum modicumque, & cæt.) id est, Sennacherib, qui iam tibi minatur euersionē vrbis tuæ, relicta Iudæa perget in

Aegyptum

Aegyptum pugnaturus contra Regem Aethiopiæ, vbi reuersus fuerit ex Aegypto, & obsidere te voluerit, mox indignatione mea ferietur. *Iuxta plagam Madian*) Sensus est: Quemadmodum liberaui vos in die Iudicum absque industria & armis vestris, & copijs: sic liberabo vos de manu Assur, non armis, sed vltione diuina. Historia de plaga Madian describitur in libro Iudicum cap. 7. *In petra Oreb*) Oreb & Sabæe principes Madianitarum occisi sunt super petram durissimam, id est silicem, ita vt ex petra & Rege, qui in eo occisus est, locus petræ Oreb nomē accepit. Quæ hactenus exposuimus ab illo loco, Adhuc enim paululum &cæ. vsque ad hæc verba: Et virga super mare, exclusiuè, per parenthesim interposita sunt, estque hic ordo verborum: In virga enim percutiet te, & baculum suum leuabit super te in via Aegypti, quam parenthesim, quia non aduertit Dio. Carth. istud, in via Aegypti, coactus est aliter exponere quàm suprà. Similiter Lyra & Pagn. in thesauro linguæ sanctæ, vbi explicat significatū vocis דרך derech: exponit enim hoc modo, percutiam Assur quo modo olim percussi Pharaonem, mergens eum cū exercitu suo in mari rubro. Esse autem parenthesim facile est videre in commentarijs Hieronymi.

Oreb. Sabea.

ET *erit in die illa, auferetur onus eius de humero tuo, & iugum eius de collo tuo, & computrescet iugum à facie olei. Veniet in Aioth, transibit in Magron, apud Machmas cōmendabit vasa sua. Trāsierunt cursim, Gabaa sedes nostra, Obstupuit Rama, Gabaa Saulis fugit.*

ET *erit in die illa, & cæt.*) id est, mox vbi Assur fuerit reuersus ex Aegypto, auferetur onus eius de humero tuo, & iugum imperij eius de collo tuo. *Et computrescet iugum à facie olei.*) id est, à præsentia olei. Et est hoc loco tropus. Significatur enim victoria futura non cruenta, & quę non ferro, neque milite constabit, sed victoria tranquilla & tacita. Latini quoque nomine olei vtuntur, quoties volūt significare trāquillitatē. Hinc prouerbialis sermo, oleo tranquillior. Hier. aūt interpretatur hoc modo, *à facie olei*, id est, à præsentia diuinæ misericordiæ.

Quid nomine olei significetur.

Veniet in Aioth) describitur iter, quo reuersus Assur ex Aegypto Hierusalem, & simul studium & acceleratio subuertendi Hierusalem. Estque hæc topographia planè poetica, & singula nomina virorū locorumq; per quæ transiturus erat Assur, ordine recitat, vt credāt veram esse prophetiam: Sennacherib reuertens ex Aegypto, primum veniet in Aioth, nec ibi figet tentoria sua, sed transibit in Magron, & significatur studium accelerādi. Sensus est: Adeò accelerauit vt relinquat sarcinas suas apud Machmas, vt expeditius faciat iter.

Transierūt cursim.) vox Hebræa מעברה maabbara, quam noster interpres vertit cursim vel vadum vel transitum significat, & sic vertit Pag. transierūnt vadū: vel significat transitum, quam significationem si accipiamus, cursim idem erit, quod festinanter.

Gabaa sedes nostra) Mimesis est, Imitatur enim propheta sermonem Sennacherib, quo hortabatur milites suos, hæc & similia ipsis dicens: Festinemus iam in Gabaa habebimus diuersoriū ibi, & reficiemus corpora nostra.

Obstupuit Rama) Tam celerē scilicet transitum, vel obstupuit, id est, exterrita est.

Gabaa Saulis) id est, ciuitas quōdam Saulis, vbi habitauit, & vbi primùm sedes eius regia erat, præ timore fugiet.

HInni *voce tua filia Gallim, attende Laysa, paupercula Anathot. Migrauit Medemena, habitatores Gabim confortamini, adhuc dies est, vt in Nobe stetur. Agitabit manum suam super montem filiæ Syon, & collem Hierusalem. Ecce dominator Dominus exercituum confringet lagunculam in terrore, & excelsi statura succidentur, & sublimes humiliabūtur. Et subuertentur condensa saltus ferro, & Libanus cum excelsis cadet.*

HInni *voce tua filia Gallim &c.*) Apostrophe est causa maioris vehementiæ adhibita, Sensus est: Ita eiulabit ciuitas Gallim, vt equorum arbitreris hinnitum.

Attende Laysa) scilicet impetum Sennacherib, & declina si potest.

Migrauit Medemena) scilicet timore perterrita. *Habitatores Gabaim confortamini*) id est, reddite vos fortes, prouidete muris vestris, sumite arma.

Adhuc dies est, vt in Nobe stetur) id est, tantùm vnus dies adhuc superest, vt possit exercitus sua tentoria figere in Nobe, ex quo loco (vt ait Hier.) conspici poterat Ierusalem.

Agitabit manū suam) id est, Sennacherib procul minabitur Ierusalem. *Super montem filiæ Syon*) periphrasis est Ierusalem, quæ è monte Syon videbatur nasci. *Ecce dominator exercituum, & cæt.*) Lagunculam vocat exercitum Sennacherib, quia sicut laguncula vitrea vel testacea facilè confringitur, sic exercitus ille maximus subitò cōterendus erit, qui Deo non est aliud quàm laguncula. *In terrore*) id est, modo horribili. *Et excelsi statura, & cæt.*) hoc est, fortissimi quique totius exercitus interibunt. *Et subuertentur condensa saltus ferro & cæt.*) id est subuertetur copiosa multitudo gladio, & hoc virtute angeli. *Et libanus cum excelsis cadet, & cæt.*) In libano synecdoche est, Sumitur enim pro monte quouis nemoroso: Deinde est metaphora, per montem condensum, exercitum numerosum intelligit, vt suprà de monte Carmelo dictum est. Non enim magis cogitauit de Libano, quàm alio quouis monte.

CAPVT XI.

T egredietur virga de radice Iesse, & flos de radice eius ascendet, & requiescet super eum spiritus Domini, spiritus sapientiæ & intellectus, spiritus consilij & fortitudinis, spiritus scientiæ & pietatis, & replebit eum spiritus timoris Domini.

ET *egredietur virga de radice Iesse*) Propheta hic cósueto more rursus transit ad suum Emanuelē, estque hic sextus transitus à mentione rei temporaliter gestæ, ad mentionem regni Christi. Inter Christianos tamen duo aut tres locú hunc interpretantur de re tēporaliter gesta, quod supra modú mirandú est, cùm etiam ipsi Iudæi, qui omnia ad literam interpretari & intelligere cósueuerunt, hęc ad Christum referát. Est autem hic inopinatus transitus, propter particulam (&) quæ solet esse nota copulandi.

Virga de radice Iesse, &c.) Voces istę, virga, radix, flos, figuratè sumuntur, etiam ipsis Iudæis. Metaphora autem sumpta videtur ab arboribus excisis tantùm, & non funditùs eradicatis. Nam vox Hebræa גזע geza, quam noster interpres priori loco radicem vertit, truncum significat, id est, partem arboris, quæ ramis truncatis superstat. Sensus huiusmodi est: Ex stirpe virga nascetur, & ex ea virga postea nascetur flos, id est, ex paruis reliquijs regni Iudaici seu gentis Iudaicæ, quę olim quidem fuere arbor, nunc autem stirps tantú, nascetur puella, ex illa nascetur Christus. Ita ferè exponunt Cōmentarij, per virgam intelligentes virginem Mariam, per florem, Christum. Certum quidem est, prophetam agere de Christo nasciturο. Verùm an hoc ordine, vt primùm meminerit virginis sub nomine virgæ, & deinde Christi sub nomine floris, hoc non est ita certum. Huic rei obstat virgę vocabulum, quod exponút fruticem & arbusculam tenuem, & ita rectè significari putant virginem Mariam. Verú vox Hebræa non hoc significat, sed magis fustem & baculum siue sceptrum regale. Qúod autem dicitur Gene. cap. 30. Tollens Iacob virgas &c. alia ibi vox est apud Hebræos, quàm hoc loco. Quare sensus huius loci videtur hic esse, Nascetur aliquis ex ista radice cum sceptro regali, aut pedo pastorali. Talem significationem habet suprà, cùm dicit: Virgá humeri ei⁹ &c. id est, fasces imperiales & imperium. Sic Numeri 24. Orietur stella ex Iacob, & consurget virga ex Israel, &c. quo loco, virga, est rursum sceptrum regale. Pro alio intellectu facit, quod in eodē libro scribitur cap. 17. Inuenit Moyses germinasse virgā Aaron: vbi habetur talis significatio, qualem faciunt commentarij, qui ad virginem referunt: nam fruticis est germinare, non baculi. Paraphrastes autem Chaldæus accepit in prima significatiōe, videlicet de Christo. Atq; ita vterq; locus & virgæ & floris primò & immediate pertinet ad Messiā. Paraphrasis eius hæc est: Et exibit rex de filijs Israel, & Messias de filijs filiorum eius, cuncta simpliciter efferens, quæ figuratè dixerat propheta. Quomodo exponamus parum refert, neque iniuria fit virgini, quia illa satis intelligitur in radice.

Gen. 30. d

Nu. 24. c

Et flos de radice eius ascendet) Hierony. præter morem suum sequutus est Septuaginta, & reliquit veritatem Hebraicam: vox enim Hebrea נצר netser surculum significat, vel (vt Hieron. super 14. capit. huius prophetę tradit) virgultum, quod ad radices arboris nascitur: quod Theodotio appellauit germen, quomodo etiam caput 6. huius prophetæ transtulit Hiero. & capit. 14. stirpem vertit.

Et requiescet super eum spiritus Domini) Commentarij exponunt hoc modo: Spiritus gratię Domini constanter & non ad tempus, sed in ęternum manebit super Messiam. Ex locis similibus Scripturæ non videtur significari ista perpetuitas per verbú, requiescet. Similis locutio habetur 4. Regum cap. 2. de Helizæo: Et Prouer. 14. In corde prudentis sapiētia requiescit. Apud Luc. ca. 10. Requiescet super eum pax vestra. Quibus locis nó videtur ista perpetuitas significari. Paulus aútapertius dixit per verbú, inhabitare, ad Col. primo. Et rursus alio loco, vt inhabitet spiritus Domini in me.

Spiritus sapientiæ) Nuncupatur autem Spiritus sapientiæ & consilij, & fortitudinis, non quòd diuersus sit spiritus iuxta differētiam nominum, sed quòd vnus atque idem spiritus horum omnium fons sit, atq; elargitor. Doctores qui disputant de donis sanctus spiritus, & tradunt septem esse numero, húc ferè locum pro se adducunt. Quare diligenter examinandus est, & videndum num hoc ex isto loco statui possit.

Spiritus sapientiæ) Vocem Hebreā D. Hiero. ferè semper vertit sapientiam. Septuaginta etiam vertunt illo vocabulo, quod apud philosophos sapientiam significat, tamen in scripturis non semper significat hoc, quod apud philosophos sapientia, vt patet manifestè ex cap. 31. Exodi, vbi Beseleel scribitur plenus spiritu Dei, sapientia & intelligētia &c. Quæ autem sit differentia apud philosophos inter sapientiam, prudētiam, & scientiam docetur 6. Ethi. Exod. 31. a

Spiritus intellectus) Per intellectum hoc loco nó accipitur habitus principiorum, quomodo apud philosophos vsurpatur. Nusquam enim

enim vocem Hebræam Septuaginta vertunt νοῦν, id est, mentem, sed vel σύνεσιν, quæ est species adiuncta prudentiæ, vel φρόνησιν. Et ita secundum Septuaginta etiam ipsa prudentia numeranda esset inter septem dona spiritus sancti, si sic acciperetur intellectus. Hanc autem Hebræam vocem Hiero. hoc quidem loco vertit intellectum sed Prouer. 1. cap. item 3 & alijs locis vertit prudentiam. Præterea vbi nos legimus Spiritus pietatis & timoris, apud Hebræos vnicum vocabulum est, significans timorem. Quare ex hoc loco non septem, sed sex tantùm videntur esse dona sancti Spiritus. Hæ autem rationes quantum habeant efficaciæ examinet studiosus. Voces autem, Sapientia, intellectus, sciẽtia, & consilium, quo modo distinguantur apud Hebræos non satis constat, nisi quòd spectant ad quoduis de quauis re sanum & rectum iudicium. Quomodo verò distinguantur apud eos qui tradunt esse dona sancti Spiritus, videre est 34. distinct. 3. Sententiarum.

2. Thes. 2. b
Infr. 65. b

NOn secundum visionem oculorum iudicabit, neque secundum auditum aurium arguet. Sed iudicabit in iustitia pauperes, et arguet in æquitate pro mansuetis terræ. Et percutiet terram virga oris sui, & spiritu labiorum suorum interficiet impium.

Ioan. 7. c

NOn secundum visionem oculorum iudicabit, &cæt.) Ioannes euangelista vocat istud, secundum faciem iudicare, quod est accipere in iudicijs personam, aut attendere quippiam in re, quod non est attendendum. Ex illo loco primi Regum 16. Nec secundum intuitum hominis ego iudico: alius potest esse huius loci sensus, videlicet hic: Intuebitur etiam occultissima, & propterea non poterit decipi, vt iudex qui ex allegatis & probatis fert sententiam. Iudæi autem hîc tale accipiunt iudicium, quale est Regum huius seculi: & pauperes tales, quales vulgus dicit pauperes. Inter Christianos verò quidam intelligunt tale iudicium, quale habuit inter Iudæos. Sed plenus & verus est cõmentarius, quem habet Turnout in libro de capt. & redemptione generis humani: Vt illud intelligatur iudicium, quod exercuit erga principes huius mundi, & aduersus potestates tenebrarum: Et pauperes, ipsos peccatores subiectos imperio diaboli: Horum causam Christus tuendam suscepit. Sic capitur iudicium in psalmo cuius initium est: Deus iudicium tuum regi da. Item pauperes similiter eodem loco: Tibi derelictus est pauper &c. In quibus locis pauperes appellãtur, qui vsuris peccatorum oppressi sunt, qui agnoscunt captiuitatem suam, & miseriã, & quærunt liberationem.

Quid sit secũdũ visione oculorũ iudicare.

Qui dicantur pauperes.

Psal. 71. a

Et arguet in æquitate pro mansuetis terræ, &cæ.) Id est, quando Christus venturus est, illorũ tantùm recipiet patrocinium, qui mansueti sunt & mites. Sic etiam loquitur Dauid Psal. 24. Diriget mansuetos in iudicio &cæ. Quod autem alijs locis Scripturæ dicitur Christus propter peccatores venisse, nihil huic loco obstat, quia Esaias illos mansuetos & mites vocat, qui ad prædicationem Christi & Apostolorum deponẽt duritiem, & non resistent euangelio, sed prebebunt se formandos & docendos. Magis autem dixit pro mansuetis quàm in mansuetis, vt significaret nos non fieri mansuetos sine voluntate & libero nostro arbitrio. Quod additur (terræ) Scripturæ phrasis est, qua significat omnes homines etiam abiectissimę sortis, sine vlla differentia. Sic Psalm. 75. vt saluos faceret omnes mansuetos terræ. Et apertius 4. Regum vltimo: De pauperibus terræ reliquit &c.

Psal. 24. b

Qui dicantur mansueti.

Psal. 75. b

4. Reg. vl.

Et percutiet terram &cæt.) Id est, doctrina Christi habebit admirabilem vim & energiã in corda hominum. Hebræi istud accipiunt hoc modo, quòd Messias habebit talem virtutem, qualem habuit Helias, qui verbo fecit ignem descendere de cælo & deuorare ad se missos, vt habetur 4. Regum cap. 1. Et vult hic dicere propheta, q̃d doctrina Christi habebit maiorem energiam, quàm Ciceronis eloquentia, aut Oratorum orationes vnquam habuerunt.

Quæ dicatur virga oris Christi.

4. Reg. 1. c

Et spiritu labiorum suorum interficiet impium, &cæt.) Synecdoche est, aut Antonomasia. Sic Paulus 2. ad Thess. 2. Tunc reuelabitur ille iniquus, vbi Antichristum intelligit per antonomasiam: Sicut per poetam, Virgilium intelligimus, sic hoc loco per impium, diabolum intelligit, vel Antichristum, vel totum genus hominum impiorum, vterque sensus est bonus.

2. Thes. 2.

ET erit iustitia cingulum lumborum eius, & fides cinctorium renum eius. Habitabit lupus cum agno, & pardus cum hædo accubabit. Vitulus, & leo, & ouis simul morabuntur, & puer paruulus minabit eos. Vitulus & vrsus pascentur simul, requiescent catuli eorum, & leo quasi bos comedet paleas. Et delectabitur infans ab vbere super foramina aspidis, & in cauernam reguli, qui ablactatus fuerit manum suam mittet. Non nocebunt, & non occident in vniuerso monte sancto meo, quia repleta est terra scientia Domini, sicut aquæ maris operientis.

ET erit iustitia cingulum lumborum eius, &cæt.) Mirificè describit regnum Christi, & est alia nota, qua poterit agnosci Christus, nempe ex efficacia doctrinæ suæ. (Cingulũ lumborum) phrasis est Hebræa, qua significare voluit propheta, iustitiam Christo comitem fore perpetuam. Sensus est: Messias non erit ad tempus iustus, sed semper & in æternum. Similis phrasis est psal. 108. Fiat ei sicut vestimentum quo operitur, id est, semper hæreat ipsi maledictio Et rursus operiãtur sicut diploide confusione sua, idem significatur.

Quomodo iustitia dicatur cingulũ lumborum.

Psal. 108. a

Et fides cinctorium renum eius.) Quod mox dixerat cingulum, nunc cinctorium vocat: & sumitur hic fides, sicut apud Stoicos solet, pro veritate promissorum, quādo fit quod dictum est: Paraphrastes Chaldæus hunc locum aliter intelligit, habet enim sic: Et erunt iusti circum circa ei, & agentes fideliter appropinquantes ei, Ille enim concretiuè intelligit. Sed prior sensus simplicior est, & magis ex more Scripturæ.

Habitabit lupus cum agno, &c.) Iudæi lupum intelligūt qualem vulgus, & reliqua omnia sine figura, & putant, quòd veniente Mesia bestiæ redigentur in mansuetudinem, & pristina feritate deposita, lupus cum agno pascetur. Fuerunt etiam Christiani qui non potuerunt hîc agnoscere tropū, vt Lactantius, qui ca. 24. li. 7. Diuinarum instit. tradit Christū post iudicium mille annos regnaturum cum electis suis in hoc mundo, & illo tempore omnia, quæ hîc scribuntur, & quæ Poetæ aureis seculis facta esse Saturno regnante dixerunt, ad literam implēda esse dicit. August. putat in verbis istis etiā Virgiliū intellexisse tropū 4. ecloga, vbi ait, Nec magnos metuēt armenta leones, &c. Quibus omnibus significatur aureum sæculum futurum. Et certis istis speciebus rerum, intelligitur & significatur tota conditio regni Christi nomine ferarum, lupi, pardi, leonis &c. significātur efferę & barbarę natiōes, quę deposita sæuitia & immanitate, cū humili & simplici populo Christiano (qui intelligitur nomine agni, hędi & cæterorū animaliū mansuetorum) sanctissimis studijs conspirabunt in vnitatem fidei. *Et puer paruulus minabit eos.*) Id est, humilis aliquis doctor, vt Petr' Apostol' antè piscator, aut Paul', aut similis aliquis efferas illas & barbaras gentes ita demulcebit, ducet & trahet, vt deposito spiritu tyrannico & omni immanitate prębituri sint se formandos Euangelio, ac Christianis moribus instituendos.

Leo quasi bos comedet paleas.) Idem ferè significatur qđ in priori periodo, hoc sensu: Homines duri, crudeles, intractabiles, & instar leōis nihil aliud, quàm humanum sanguinē sitientes deponent sæuitiam, & erunt tractabiles instar bouis mansueti.

Et delectabitur, &c.) Illud (Infans ab vbere) Hebraicè dictū est, Latinè diceretur: Infans vnius aut alterius diei: & pro tribus illis vocibus Hebræi habent vnicam vocem quæ significat lactentē: Et ludet lactens, id est, puer paucorum dierum super foramen aspidis, & idem significatur hoc loco, quod prius cùm diceret, Et puer paruulus &c. Sensus est: Durissimis hominibus ac tyrannis leniter concionabitur. Et eundem habet sensum quod sequitur. Et in cauerna reguli &c.

Non nocebunt &c.) Ex hoc loco nititur probare Lutherus, contra voluntatem spiritus esse, comburere hæreticos, sed (vt ait Hier.) sermo est de regulo, aspide ceterisq; venenatis ac feris animalibus, quæ non nocebunt, sed an aliquis princeps Christianus non occidet, nihil planè hoc loco dicitur.

In vniuerso monte sancto) Ne hoc putaremus dici de monte Sion, iuxta Hebræorum errorem, sequenti versiculo euangelicæ prædicationis sacramenta monstrantur.

Quia repleta est terra scientia, &c.) More prophetico, qđ antea obscurè & sub metaphoris dixit, hoc iā hîc apertè explicat, Sēsus est: Quomodo aquæ operiunt profunda maris, id est, terrā, quæ fluctibus operta est, sic sciētia Domini omnis terra, id est, Ecclesia replebitur. Hanc diuersorum priùs morum coniunctionem etiam Petrus in vase linteo se vidisse testatur, habente quatuor principia, per quæ quatuor plagas mundi intelligimus, in quo vase erant quadrupedia, serpentes &c. Et quod arca in diluuio, hoc Ecclesia præstat in mundo, admittendo omnis generis homines. *Act. 10. b*

IN die illa radix Iesse, qui stat in signum populorū, ipsum gentes deprecabuntur, & erit sepulchrum eius gloriosum. Et erit in die illa, adyciet Dominus secundò manum suam, ad poßidendum residuum populi sui quod relinquetur ab Aßyrÿs, & ab Aegypto, & à Phetros, & ab Aethiopia, & ab Elam, & Sennaar, & ab Hemath, & ab insulis maris. *Rom. 15. e*

IN die illa &c.) Est alia nota memorabilis regni Christi, & videtur locus iste hoc modo legēdus: In die illa radix Iesse, & qui stat in signum populorum &c. Sic legunt Septuaginta & Hieron. in comment. Aut certè hoc modo: In die illa radix Iesse, quæ stat in signum populorum. Qui autem legunt, qui, vt Dio. dicunt sensu etsi non voce constare orationem. Nouo more hic propheta facit Christum radicem Iesse, cùm ipsum anteà fecit virgam. Et illud, qui stat in signum populorum, expositio est prioris, quasi dicat, Radix Iesse, id est, ille qui stat in signum populorum. Et in voce, Gentes, emphasis est. Sensus est iste: In illa die quando continget vobis illa magna salus, tunc non solum vos Iudæi, sed & Gentes ipsum Mesiam deprecabuntur.

In signum populorum) Metaphora sumpta est à signis militaribus, à quibus Latini dicunt antesignanos. Sensus est: Erit iste Mesias quasi vexillum quoddam in altum erectū, in quod omnes oculos suos conijcient. Res eadem est, sed est diuersa etymologia vocis apud Hebræos & Latinos. Latinis enim signa dicuntur ab effigie animalium, quæ vexillis inscribebantur, vt aquilæ: Hebręi verò habent etymologiam à leuando in altum. Nam in altum leuantur, vt sint conspicua toti exercitui. Est itaque hoc loco signum, vexillū subla- *Vnde dicatur signū.*

sublatum, & in commune, omnium oculis
Nu.21.b expositum. Eadem vox est Numeri 21. fac tibi serpentem æneum: & pone eum pro signo. Ad hanc vocem apertè allusit Christus.
Iohan. 3.b Sicut Moyses exaltauit serpentem in deserto.
Iohan. 8.d Et alibi. Cũ exaltaueritis filium hominis &c. Longè alia est significatio apud Paulum
Phil. 2.a cum ait. Propter quod exaltauit illum De⁹. Signum huius loci habetur supra cap. 5. vbi dicitur: Et leuabit signum in nationibus. Et infra cap. 13. ibi. Super montem caliginosum leuate signum. Omnibus illis locis Hebræis est נס nes, significans vexillum. Capite verò septimo, ibi: Pete tibi signum: alia est vox apud Hebreos significãs indiciũ vel argumẽtum. Rursus: Ecce ego & pueri mei, quos de-
Supra 8.c dit mihi Dominus in signũ, vox diuersa est, significans portentum, vt ipsemet propheta interpretatur.

Rom. 15.c *Ipsum gentes deprecabuntur,*) Istud Septuaginta hoc modo transtulerunt, Consurget, vt sit princeps in gentibus. Pau. hoc modo citat: Et in eo gentes sperabũt. Ad verbum autem est, Et eum gentes requirent. Sensus est: Illo tempore cùm impleta fuerit terra scientia Domini, & in toto mundo euangelium Christi corruscauerit, tũc Messiam, qui erit velut signum sublatum, & in commune, omnium oculis expositum, etiam ipsæ gentes quærent, & ad eum confugient tanquam ad liberatorem.

Et erit sepulchrum eius gloriosum, &c.) Fatetur Hieron. eodem quidem sensu, sed non eodem verbo se reddidisse vocem Hebræam, dum ait sepulchrum. Vox enim Hebræa significat dormitionem siue requiem vel mortẽ, & ad verbũ in Hebræo est, & erit requies eius honor, id est, honoratissima: Sicut dicimus scelus pro scelesto. Significat autẽ vox Hebræa requiẽ, sed qualẽ precamur defunctis. Sensus itaq; est: Moriturus quidem est Messias, sed non periturus vt alij, secũdum
Psal. 15.c prophetam Dauid: Nõ dabis sanctum tuum videre corruptionem: imò non periturus, sed post mortem maximè regnaturus in cordibus credentium.

Et erit in die illa, adijciet & cæt.) Locus iste complectitur vocationem vtriusque populi Iudæorum & gentium admirabilem & apertam, sed figuris assueto & tropis. Quod dicitur (secundo) Iudæi referunt ad Messiã. Prima vocatio fuit sub Moyse. Secunda erit sub Messia, & concipiunt hinc maximam spem, quòd aliquando ex Germania, Italia, & cæteris terræ partibus, in quibus dispersi sunt, per Messiam in terram Palæstinam reducentur. Inter Christianos quidam istud (secundo) ad finem mundi referunt, cùm intrabit plenitudo gentium. Hoc reijcit Hiero. cùm in hoc cap. non agatur de illo aduentu: neque enim possimus ait, cùm vna dicatur dies, & nunc & supra, illam ad primum aduentum referre, & hanc ad secundum. Alijs placet, vt referatur ad Apostolos: Prima inquiunt vice Christus, secunda vice Apostoli post Christi ascensionem prędicauerũt reliquijs Iudæorũ. Sic Haymo Tho. & Dio. Aliud tamen videtur statui posse ex euange- Matt.15.c
lio, cùm dicit Christus: Nõ veni nisi ad oues quæ perierunt domus Israel. Hieron. nõ ad ordinem temporis refert, sed ad hunc modũ interpretatur: Adijciet Dominus secundo manum suam, id est secunda cura ei erit de Iudæis, prima de gentibus. Alij intelligunt, secundo, id est, secundam vocatiõem, vt opponatur illi vocationi, qua vocauit eos ex Aegyptiaca seruitute, vt sit hic sensus: Semel liberaui eos ex seruitute Aegypti, è seruitute corporis, secundo liberabo eos ex alia seruitute, nimirum spirituali: Qui videtur germanus esse sensus.

Residuum populi sui) Reliquię intelliguntur, de quibus in præcedenti cap. sermo fuit, Reliquiæ conuertentur. *Quòd relinquetur ab Assyrijs, &c.*) Certis istis nationum speciebus significare voluit propheta omnes nationes, & totum terrarum orbem, per synecdochẽ. Sensus est: Vbilibet locorum & gentium Iudæi fuerint, vocabuntur: Vt id futurum dicatur, quod Actuum 2. factum legimus. Erant habitantes in Ierusalem viri religiosi ex omni natione quæ sub cælo est. *Ab insulis maris*) Phrasis Hebræa est, qua significatur tota plaga occidentalis, quæ Oceani ambitu clauditur, & est valdè frequens in psalmis.

ET leuabit signum in nationes, & cõgregabit profugos Israel. Et dispersos Iudæ colliget, a quatuor plagis terræ, et auferetur Zelus Ephraim, et Exo. 14.b
hostes Iudæ peribunt. Ephraim non æmulabitur Iudã, & Iudas non pugnabit contra Ephraim. Et volabunt in humeros Philisthijm, per mare, simul prædabuntur filios Orientis.

ET *leuabit signum*) Synecdochen suam propheta ipse explicat, dicens, Et leuabit signum in nationes &c. Sensus est: Vexillum siue crux Christi vbiq; terrarum prædicabitur per Apostolos. *Et congregabitur, &cæ.*) sermo hic est de illa congregatione, de qua apud Ioannem Euangelistam, cùm ait: Iesus Iohã. 11.g
moriturus erat pro gente, & non tantum pro gente, sed vt filios Dei, qui dispersi erant, cõgregaret in vnum. Profugos igitur ac dispersos congregabit non in terram Palæstinam, sed in vnam Ecclesiam per fidem. *Et auferetur zelus Ephraim*) Sensus est: Eo tempore nequaquam Ephraim & Iuda, id est, populus decẽ & duarum tribuum, qui nunc me prophetante hostili inter se dissident odio inimici erunt, sed coibunt in vnum per beneficium Christi.

Et volabũt in humeros Philisthijm) Hæc pertinẽt ad vocationem gentium, sicut præcedentia ad vo-

ad vocationem Iudæorum. Reliquiæ populi, id est, qui de duodecim tribubus crediderunt in Christum, volabunt in humeros Philistijm: Quo significatur figuratè communicatio fidei. Sine figura hoc modo dixisset, Iudæi ad fidem conuersi magno studio pergent ad maritimos Palestinos, & deinde volucri cursu pergent ad reliquas gentes, vt & eas deprædentur, id est, è faucibus diaboli eripiant, & Christo per fidem lucrifaciant. Sic Thomas deprædatus est Indiam, Bartholomæus Armeniam, Matthæus Aethiopiam &cæt.

IDumaa & Moab, praceptum manus eorum, & filij Ammon obedientes erunt. Et desolabit Dominus linguam maris Aegypti, & leuabit manum suam super flumen in fortitudine spiritus sui, & percutiet eum in septem riuis, ita vt transeant per eum calceati. Et erit via residuo populo meo, qui relinquetur ab Assyrijs, sicut fuit Israel, in die illa, qua ascendit de terra Aegypti.

IDumaa & Moab) id est, Idumęi & Moabitę, qui hactenus aduersati fuerunt Iudæis, præbebunt se formandos & fingendos Apostolis. *Et filij Ammon obedientes erunt, &c.*) scilicet prędicationi euãgelicæ. *Et desolabit Dominus linguam maris Aegypti, &c.*) Prophetia hæc, si nihil aliud spectes quàm literam, planè videatur docere Iudæos aliquando in Palestinam reuocandos, maximè cùm dicitur: Et erit via residuo populo meo. Hoc modo interpretãtur Iudæi, dant enim hunc sensum: Futurum est, vt in gratiam Iudæorum Dominus exiccet omnia flumina, etiam magnum illud flumen Euphraten, vt transire etiam possit vel calceatus. Istud planè expectant Iudæi veniente Messia. Quod autem dicit, linguam maris Aegypti, periphrasis est Nili: Hebræi namque ostia fluuiorum linguas appellant à sorbẽdo: Sine figura dixisset, exiccabit Dominus Nilũ. Et linguas fluminum, tali figura dicunt Hebræi, quali Latini sinus, & ostia siue brachia maris. Sinus enim vocamus amnes deductos, & excurrentes è mari aliquando ipsa littora, ad quæ alluunt huiusmodi amnes. Vtrumq; etiam Hebræis significatur per linguam maris. Nonnunquam etiam amnes vocamus, qui maximis vndis fluũt in mare. Optimè istud intelligitur ex Iosue, vbi lingua hæc in narratione topographica ponitur, cap. 15. A lingua eius quæ respicit meridiem. Et cap. 18. Contra linguam maris salsissimi. Est enim mare salsum siue mortuum nihil aliud quàm lacus, qui aut excurrere videtur è mari, aut in mare effunditur ostijs suis. Quod igitur hic figuratè dicit propheta, Latinè sic extulisset: Exiccabit Dominus illum amnem, qui in mare Aegyptiacum ostijs suis effunditur, id est, Nilum. Hieronymus autem linguam accepisse videtur simpliciter, quomodo dicimus linguã blasphemam, & hunc dat sensum, Comprimet Dominus linguas blasphemas Aegyptorũ, quibus coluerunt idola, & conuertet eas in laudem Dei. Et in eo quod sequitur, maris Aegypti, dicit metonymiã esse pro hominibus eo tractu agentibus. Sed istud neque cum citatis locis scripturę conuenit, neque cum eo, quod sequitur in propheta.

Idem significatur apud Hebræos per linguas fluminum, quod apud Latinos per ostia seu sinus aut brachia.

Et leuabit manum, &c.) Fluminis antonomasia sic frequens est in scripturis, vt hic non sit magnum dubium, quin flumẽ antonomaticè pro Euphrate ponatur. Esdræ. 1. lib. ca. 4. Et cæteris quæ trans flumen sunt. Item in Psal. A flumine vsque ad terminos orbis terrarũ. *Psal. 71. b* Esaiæ 7. Radet Dominus in nouacula acuta, qui trans flumen sunt. In quibus locis, flumẽ, pro Euphrate ponitur. *In fortitudine spiritus sui*) Intelligunt Hebræi hoc modo: Leuabit Dominus terram suam super flumen in fortitudine spiritus sui, hoc est, adducto vento vehementi exiccabit Dominus flumen. Qualis ventus habetur Exod. 14. Chaldæus interpres sentit subesse figuram, qui hoc modo interpretatus est: In fortitudine eloquij sui, in prędicatione nimirum Apostolorum. Quomodo autem intelligãt Iudęi diximus, scilicet quòd in gratiam Iudæorũ Dominus exiccabit omnia flumina, & sic in terram suã ipsos reducet: Verũ indubitatus sensus prophetæ iste est, quod nullus fluuius impedimẽto futurus sit Apostolis, & alijs Emanuelem aliquando prædicaturis, & quòd nihil eis obstabit, non arma, non maria, non flumina, nec quicquam aliorum. Quod additur, in septem riuis eius, phrasis est scripturæ frequens, vt septem, ponatur pro multis. Vt: Septies in die laudem dixi tibi, id est, sæpius. *Psa. 118. in litera* ☙

Et erit via residuo populo meo.) Iudæi supra modum spem concipiunt ex hoc loco, sicut vos legitis factum in Aegypto sub Moyse, ita fiet quando residuum populi mei reuocabitur ex Assyrijs.

CAPVT XII.

T dices in die illa. Confitebor tibi Domine, quoniam iratus es mihi, conuersus est furor tuus, & consolatus es me. Ecce Deus saluator meus, fiducialiter agam & non timebo. Quia fortitudo mea, & laus mea Dominus, & factus est mihi in salutem. *Exo. 15. a* *Psal. 117.*

HOc capite concludit propheta tractatũ capite 7. inceptum, & quidem carmine quò magis hęreat, & discant homines gratias agere Deo pro beneficio tam inenarrabili. Et est istud caput instar epiphonematis, & summam hactenus à cap. 7. dictorum complectitur. Et omnia in hoc capite ediscenda sunt,

sunt, nec vnum seorsum, nec alterum seorsum, sed omnia simul, alioquin res non intelligetur. Summa autem posita est in illa animi pace ac fiducia, in qua animus Christianus sanctißimè acquiescit fretus Emanuele, in quem respiciens abijcere audet & contemnere omnia, quæ alioqui terrorem inijciunt, quæ sunt mors cogitata, diabolus cogitatus, conscientia peccati, infirmitates carnis, & mundus. Hæ enim res benè cognitę nõ possunt non vehemẽter perterrere animum hominis & cõmouere, vt legimus cap. 7. Cõmotum est cor Achar & populi eius à fama belli. Sed mox sequitur: Noli timere à duabus caudis &c. Hoc nobis prestatur per beneficium Christi, & in gratiarũ actionem eius, canit propheta hoc caput 12.

Et dices in die illa, Confitebor tibi Domine, & ca.) id est, vbi ea, quæ in superioribus capitibus dicta sunt de Emanuele, impleta fuerint, tũc dices, Confitebor tibi Domine & cęt. id est, quicunque agnoscent verè, & in se sentient beneficium Christi tam inenarrabile, dicẽt canticum hoc: Confitebor tibi Domine, quoniam ab eo tempore, quo Adã primùm mandatum transgressus est, iratus fuisti mihi in Adam, nunc autem nato Emanuele, ira tua conuersa est in clementiam, & consolatus es me, dum à grauißimo seruitutis iugo liberatum me tibi seruire fecisti in sanctitate, & qui in perpetua versabar damnationis terrore, salutis æternæ spem dedisti firmam & certam. Lege illum locum, qui est cap. 9. Lætabuntur coram te, sicut qui lætantur in messe.

Ecce Deus saluator meus) In voce, Deus, emphasis est, hoc sensu: Non homo aliquis aut angelus, sed ipse Deus est Saluator meus, cui innixus non deijciam animum, siue malum in carne mea habitans, moueat atque sollicitet, siue mundus adblandiatur, siue insurgat diabolus, semper fiducialiter agam, atq; hoc est, quod sequitur, Non timebo, id est, non turbabor neque in desperationem aut diffidentiam deijciar, quia fortitudo mea Deus, aduersus diabolum, aduersus mundũ & legem accusantem, ita vt omnia hæc, & præterea quicquid homini formidabile esse potest, verè vincam, fretus Emanuele, & eius virtute corroboratus, *Et laus mea Dominus*) id est, quòd audeam ita fidere, quòd non timeo mori, quòd despiciam inimicos, bona hæc DEO meo fero accepta, atque illi gratias ago.

Psal. 104. *HAurietis aquas in gaudio de fontibus saluatoris, & dicetis in die illa: Confitemini Domino, & inuocate nomen eius. Notas facite in populis adinuentiones eius, mementote, quoniam excelsum est nomen eius.*

HAurietis aquas in gaudio) Quid per (aquas) intelligatur, exponit Ioannes Euangelista capit. 7. Vbi post verba illa Saluatoris, Qui credit: Quemadmodũ dicit Scriptura flumina de ventre eius fluẽt aquæ viuæ, subiungit, Hoc autem dixit de Spiritu sancto, quem erant accepturi credentes in eum. Sensus itaque est: Haurietis aquas, id est, accipietis consolationem abundantißimam, & suauitatem, & gratiam sancti spiritus. Quod sequitur, de fontibus saluatoris, etiam interpretatus est Ioannes vbi dicit, & de plenitudine eius nos omnes accepimus. Lyra intelligit sacramenta: Alij Apostolos. Hier. doctrinam euangelicam. *Et dicetis in illa die*) cùm hauseritis aquas de fontibus saluatoris. Cõfitemini scilicet confeßione laudis & gratiarum actionis.

Ioan. 7. f. *Quid per aquas intelligat scriptura.* *Ioann. 1 b.*

Notas facite adinuentiones eius.) Adinuentiones vocat molimina & studia pro redẽptione humani generis consumpta. Sensus est. Aperite simplici turbæ, quid Dominus adhibuerit ad humani generis liberationem, & quam mirabiliter nos redemerit, sciant hoc pueri, sciant hoc senes. *Memẽtote quoniam excelsum est nomen eius*) id est, nunquam excidat è memoria beneficiũ hoc, quia magnus est qui dedit.

Adinuentiones.

1. Para. 16 *CAntate Domino, quoniam magnificè fecit, annunciate hoc in vniuersa terra. Exulta, & lauda habitatio Sion, quia magnus in medio tui sanctus Israel.*

CAntate Domino, quoniam, & cat.) hoc est, quia seipsum dedit, quo maius nihil potuit dare, & non solùm pro Iudæis, sed pro omnibus omninò hominibus. Exulta & lauda habitatio Sion, id est, cætus fidelium exulta. *Quia magnus in medio tui.* id est, in medio vestrum conuersatur. *Sanctus Israel*) Periphrasis est Dei, à quo Israël habet suam sanctitatem. Sensus est: Gaudete & exultate vos fideles, quia ipse Deus conuersatur inter vos.

CAPVT XIII.

ONus Babylonis, quod vidit Esaias filius Amos. Super montem caliginosum leuate signũ exaltate vocẽ, leuate manũ et ingrediẽtur portas duces. Ego mãdaui sanctificatis meis, et vocaui fortes meos in ira mea, exultãtes gloria mea.

ALia est prorsus huius capitis materia, & durat vsq; ad caput 24. vel 25. Omissis autẽ Iudæis vaticinatur propheta de exteris nationibus, & hoc ideò vt Iudæorum fidem confirmaret, eorum præcipuè, qui experturi erant captiuitatẽ Babylonicam sub Exechia Rege. Didicerant enim ex cap. 49. Genes. quòd non deficeret sceptrum de Iuda, & dux de femore eius donec veniret verus Meßias, & in expugnatione Babylonica

non solùm destituebantur duce, sed & captiui deducebantur. Alia causa est, vt scirēt gentes Deum Iudeorum dominari non ipsis Iudæis tantum, sed exteris nationibus quoque quanquam longe etiam dissitis à Iudæa sicut erat Babylon.

Onus Babylonis.) Per verbum Hebraicum חזה chaza vel onus vel pondus intelligi potest, & vbicunque fuerit præpositum verbū illud, minarum plena sunt quæ dicuntur. Babylon Metropolis fuit Chaldæorum tantæ magnitudinis, vt magis regio clausa muris (secundum Aristotelem in Politicis) quàm ciuitas fuerit. Muri enim eius coctili latere atq; interfuso bitumine compacti erāt, quos tam latos fuisse quidam scribunt, vt quadrigæ sibi inuicem occurrentes facilè pertransire possent, vnde & inter septem spectacula orbis numeratur, & à fronte murorum 100. portæ æneæ erant, & ob claritatem quam summam obtinuit in toto orbe, tota Chaldæa & Mesopotamia, Babylonia ab ea appellata fuit.

Babylonis descriptio.

Quod vidit Esaias.) scilicet in spiritu futurum. *Super montē caliginosum,*) periphrasis est Babylonis, similis illi, homo trium literarū, qua periphrasi furē significamus. Montem vocat propter fastum eius, alioquin Babylon in loco campestri sita erat. Addit caliginosum, propter magnam rerum in ea confusionem. Non minus eleganti periphrasi Hieremias eam montem pestiferum vocat. Ecce ego ad te mons pestifer ait Dominus, &c. & caput illud cum præcedenti diligenter legi debet, quia eiusdem est argumenti cum hoc cap. 13. & sequenti. Simpliciter autem dixisset, super Babylonem.

Ierem. 51.

Leuate signum.) Quid signum significet expositum est cap. 11. Est enim hic eadem vox apud Hebreos, quæ ibi, in die illa radix Iesse quæ stat in signum populorum. Sunt autem verba hæc, leuate signum, non prophetæ, sed Domini, quasi classicum canentis, & euocātis ad bellum Persas & Medos. Sēsus est: Vos Persæ & Medi eleuate vexillum contra Babylonem. Vocula enim Hebræa על al, quā noster interpres vertit, super ambigua est ad super & contra, vt superius dictum est. *Exaltate vocem*) scilicet exhortando ad prælium, leuate manum, ad signum victoriæ, Et ingrediantur portas Babylonis duces Persarū & Medorum cum exercitu suo. Siquidem Cyrus rex Persarum, & Darius rex Medorum Babylonem ceperunt.

Suprà in principio secundi capitis.

Ego mandaui sanctificatis meis.) Sanctificatos vocat Persas & Medos, quomodo apud Hiere. Regem Nabuchodonosor vocat seruum suū, & columbam suam, quia peculiariter illo vti proposuerat. Vox autē Hebrea קדש cadasch, modò sanctificare, modò præparare significat. Atque posterioris modi vsus est sæpè in scriptura. Ierem. 6. Sanctificate super eam bellum. Et rursus 12. Sanctifica eos in die occisionis. Et cap. 51. Sanctificate super eam gentem. Quibus locis idem est quod (præparare) quomodo etiā ibi quidā interpretantur, priusquam exires de vulua sanctificaui te, sic hoc loco capitur. Mandaui sanctificatis, id est, præparatis à me.

Ierem. 50.

Et vocaui fortes, &c.) Tunc Dominus mandauit & vocauit quando inspirauit eis volūtatem pugnandi contra Babylonem: Quod ait fortes in ira mea, ostendit illos non suis viribus, sed Dei ira tam sublimis regni potentiam subuertisse. *Exultantes in gloria mea.*) id est, meo beneficio gloriosi sunt, & triumphos agunt.

VOx multitudinis in montibus quasi populorum frequentium, vox sonitus regum, gentium congregatarum. Dominus exercituum præcepit militiæ belli, venientibus de terra procul. A summitate cæli Dominus, & vasa furoris eius, vt disperdat omnem terram.

VOx multitudinis.) Medorum atque Persarum describit impetum, quòd multis secum auxilijs cōgregatis, Domino illorum exercitum præcedente ad vastitatem veniunt Babylonis. *Regum gentium.*) Cyri scilicet & Darij & aliorum cum ipsis veniētium. *Dominus exercituum præcepit militiæ belli.*) id est, Medis & Persis rei bellicæ peritissimis.

A summitate, &c.) Pag. hoc modo distinguit: Dominus exercituum præcepit militiæ belli, venientibus de terra procul à summitate cæli. Deinde sequitur, Dominus, & vasa furoris eius. Et quòd ait, à summitate cæli siue ab extremo cæli, significat eos venisse à finibus terræ, quòd ibi videatur cælum terram tangere. Vasa furoris vocat Cyrum & Darium cum exercitibus ipsorum, quia per illos Dominus furorem suum implebit super Babylonem.

VLulate quia prope est dies Domini, quasi vastitas à Domino veniet, propter hoc omnes manus dissoluentur, & omne cor hominis contabescet & cōteretur. Torsiones & dolores tenebūt, quasi parturientes dolebunt. Vnusquisq; ad proximum suum stupebit, facies combustæ vultus eorum. *Naum. 2.*

VLulate quia prope est dies Domini.) Apostrophe est ad populum Chaldæorum, & hortatur propheta vt futura mala plangant, nec de ruina ciuitatis ambigant, cùm Dominus vastator adueniat. Sed quomodo diem Domini prope esse dicit, cùm adhuc longè aberat nempe annis 178? Dicemus prophetā significare velle regnum Babylonicum non fore diuturnum pro potentia sua & magnitudine. Et centum septuaginta octo anni parua quidem ætas est regni, licet longa ætas hominis sit.

Propter hoc omnes manus dissoluentur, & cæte.) Breuiter indicatur quòd tantum malorum

pondus

pondus immineat, vt pugnatorum Babylonis manus soluantur, & cor pauore languescat, & in modum fœminarũ parturientium dolor torqueat viscera, & vnusquisq; quærat auxilium alterius. Naturale est enim, vt imminentibus malis, alios plus sapere putemus.

Torsiones, & cæte.) Mos est prophetæ, cùm significare vult maximos terrores & angustias, phrasi hac vti: *Facies combustæ.*) Ad verbum est, flammatæ facies, vel facies, flammarum facies eorum. Sensus est: Cùm alioquin soleamus pallescere metu, isti Babylonij nimio terrore perculsi incredibili ardore inflammabuntur, tam inusitatus erit timor.

ECce dies Domini veniet crudelis, & indignationis plenus, & iræ, furorisque, ad ponẽdam terram in solitudinem, & peccatores eius conterẽdos de ea, quoniam stellæ cæli, & splendor earum non expandent lumen suum. Obtenebratus est sol in ortu Ezech. 32 *suo, & luna non splendebit in lumine suo. Et visitabo super orbis mala, & contra impios iniquitatem eorũ. Et requiescere faciam superbiam infidelium, & arrogantiam fortium humiliabo.*

AD ponendam terram, &c.) Notandum hîc est, quòd Cyrus & Darius non posuerunt in solitudinem regnum Babylonicum, neq; etiam Alexander Magnus, qui idẽ regnum longo post tempore inuasit. Post sublatum verò è viuis Alexandrum scribit Strabo illud cœpisse in solitudinem poni: Hier. in fine comment. huius capitis dicit suo tempore necdum omninò in solitudinem positum, sed mœnia adhuc superesse, & murorũ ambitu bestias coerceri. Est igitur hoc loco difficultas non minima, quæ ab eruditis bifariam soluitur, & probabiliter, ita vt vtrum alteri præferas ignores. Quidam dicũt esse transitum à typo ad mysterium. Sicut enim Nabuchodonosor rex Babylonis, typũ gerit diaboli: ita regnum ipsius typus est regni diaboli: & excidium Babylonis, tam perituri tandem orbis, quàm regni diaboli per Christum excidium significat. Quod ergo dicitur, Ad ponendam terram in solitudinẽ, exponunt isti hoc modo: Ad abolendam ipsam faciem terræ consuetam, quod erit in consummatione seculi. Ad hoc modo interpretandũ adducti sunt, quia mox sequitur, Subuertetur sicut Zodoma & Gomorra, ꝙ neq; in Daniele legimus factum, neq; in gentilibus historijs. Ab his dissentit Hiero. putans sine causa vehementer vrgente non esse discedendum à sensu historico, & locũ Hieron. quia insignis est, duximus annotandum qui sic habet super illud, Et erit Babylon ciuitas illa gloriosa: Audiuimus Medos, audiuimus Babylonem, audiuimus inclytam in superbia Chaldæorum. Nolumus intelligere quod fuit, & quęrimus audire quod nõ fuit: & hæc dicimus nõ quòd tropologicam intelligentiam condemnemus, sed quòd spiritualis interpretatio sequi debeat ordinem historicum, quod plerique ignorantes lymphatico in scripturis vagantur errore. Vsq; in præsentem ergo diem prophetia Babylonis expletur. Sensus itaq; secundum Hiero. est: Non simul ponetur Babylon in solitudinem, sed paulatim: sub Cyro & Dario cœpit poni in solitudinem, & deinde sub Alexandro Magno & ita paulatim.

Quoniam stellæ cæli.) Ista faciunt pro priori sententia, nam excedere videntur modum rei gestæ. Hieron. in figuris versatus dicit hyperbolen esse, vt significentur terrores horribiles. quos patientibus omnia elementa tristia videbuntur, etiam ipsæ stellæ quasi tenebris obductæ: Atque hic videtur mos esse prophetæ, huiusmodi hyperbolis plus quã hyperbolicis vti, cum significare vult maximos terrores, quod idem faciunt & cæteri prophetæ. Ezechiel 32. Operiam cùm extinctus fueris cælos, & nigrescere faciam stellas eius, &c. vbi de interitu regis Aegypti loquitur. Sic Iohel cap. 2. loquens de excidio Hierosolymitano: Prope est dies tenebrarum & caliginis, sol & luna obtenebrati sunt. Quod non legimus factum, sed significatur excidium terribile, & terrores horribiles. Ex his locis videmus non esse vanum, quod annotat Hieronymus. Alia adhuc loca vide apud Moysen Aegyptium capit. 3. 2. libri perplexorum, vbi etiam physicè explicat, quare aduersa patiẽtibus omnia obtenebrescãt. Videmus enim quòd cum accidit homini subita aliqua & magna tribulatio, obtenebrantur oculi eius adeò vt videre vix posit quia turbatur virtus visibilis à fumo suspiriorũ, qui ascendit ad caput, & propter debilitatem visus, præ fortitudine angustiæ, & propter retractionẽ partium animæ ad interiora, omnia videntur obscura & obtenebrata. Contrarium accidit tempore lætitiæ, quoniam partes animæ tunc diffundũtur ad exteriora, & spirit⁹ visibilis est clarus adeò, vt homo putat omnia esse clariora & magis illuminata, quàm erant antea.

Quomodo cælum aut lux dicatur obtenebrari aduersa patientibus.

Et visitabo super orbis mala.) Quia orbem dixit, pertinere putant ad consummationẽ seculi, & videtur pro priori sententia facere: Hieronymus autem orbẽ intelligit prouincię Babylonicæ, sicut suprà, Vt disperdet omnem terram. Idioma est enim scripturę, vt omnem terram significet illius prouinciæ, de qua sermo est.

PReciosior erit vir auro, & homo mundo obriso. Super hoc cælum turbabo, & mouebitur terra de loco suo, propter indignationẽm Domini exercituum, & propter diẽ iræ furoris eius. Et erit quasi damula fugiens, et quasi ouis, et nõ erit qui congreget. Vnusquisq; ad populum suum conuertetur, et singuli ad

terram suam fugient. omnis qui inuentus fuerit, occidatur, & omnis qui superuenerit, cadet in gladio. Infantes eorū allidentur in oculis eorum, diripientur domus eorum, & vxores eorum violabuntur.

P*Reciosior erit vir auro)* Preciosum dixit pro raro, Sic Hier. Sensus est: Plurimi ex Babylonijs occidentur, & pauci euadēt. In hac significatione ponitur 1. Regum 3. Preciosus erit sermo Domini, id est, rarus. Alij aliter exponunt, nec minus rectè, videlicet vt propheta significet Medos & Persas ita sæuituros, vt nullo precio redimi patientur vitam Chaldæorum, etiam si aurum dent: corpora enim pluris facient quā aurum, pluris faciēt vicisse & interemisse, quā aurum ab eis accepisse. Notandū hic quod pro generali vocabulo, auro, Hebręis est פז pas, quę vox aurū significat optimè purgatum, Hieron psalm. 71. vertit obrizum: Posuisti in capite eius coronam de obrizo, vbi nostra translatio habet de lapide precioso. Eadem vox est 3. Regum 10. capit. Et vestiuit eum auro fuluo nimis, id est, auro aureo, id est, purgatissimo & maximi valoris. Pro obrizo Hebræis est אופר ophir. Est autem ophir insula Indiæ, ex qua aurum laudatissimum euehebatur. Quam vocem habemus 1. Paralyp. 29. Tria millia talēta de auro Ophir. Et Iob. 22. cap. Flumina Ophir, id est, auri Ophir. Et 1. Regum 22. vt iret in Ophir id est, in auro. Ab hac voce Hiero. putat dictum obrizum quasi dicas Ophirizum. De obrizo vide Plinium cap. 3. lib. 33. naturalis historiæ, vbi tradit obrizum aurum esse, quod sæpè igne exustum est & candefactum, quod in coctione non minuitur.

Super hoc cælum turbabo.) Istud pertinere videtur ad consummationem sæculi, & facere pro priori sententia. Rursus Hiero. fugit ad hyperbolen vt sensus prophetæ sit: Tanta erit indignatio Domini, vt si patiatur rerum natura, omnia illa elementa sensura sint indignationem Domini. Synecdochicōs per cælum & terram omnia intelliguntur elementa: vel eo sensu hoc accipe, quo supra de stellis, sole & luna exposuimus, quòd videlicet Babylonijs præ magnitudine malorum cęlum ruere videbitur, & terra fluctuare.

Et erit quasi damula fugiens) Significat Babylonicum & Chaldaicum populum, qui ita pauidus ad eruptionem Medorum Persarumque fugiet, quasi damula & ouis ad rugitum leonis & vlulatū lupi, nec habeat defensorem vel principem, cuius sequatur imperium.

Vnusquisque ad populum suum conuertetur.) Id est, omnes peregrini & alienigenæ, & qui nō fuerint genere Babylonij, aduenientibus hostibus, relicta Babylonia confugient ad suas prouincias. huiusmodi multi erant in regno & ciuitate Babylonis sicut nunc Antuerpiæ, Bruxellæ.

Omnis qui inuentus fuerit) scilicet in Babylonia, & qui nō fugerit occidetur, & si milites conductitij superuenerint eum, occidentur. *Infantes eorum)* Tanta erit hostium crudelitas vt nec innoxiæ parcant ætati.

E*Cce ego suscitabo super eos Medos, qui argentū non quærant, nec aurum velint, sed sagittis paruulos interficient, & lactātibus vteris non miserebuntur, & super filios non parcēt oculos eorum. Et erit Babylon illa ciuitas gloriosa in regnis inclyta, in superbia Chaldæorum subuersa, sicut subuertit Dominus Sodomā & Gomorrā. Non habitabitur vsque in finem, & non fundabitur vsque ad generationem & generationem.* Genes. 19.

E*cce ego suscitabo.)* Ex hoc loco apertum est quos supra intellexerit, dum aiebat, Ego mandaui sanctificatis. *Qui argentum nō quærant)* Tantam describit Medorū Persarumq; sæuitiam, vt ardore sanguinis effundendi, aurum argentumque pro luto reputent. *Sed sagittis paruulos)* illos intelligit, qui adhuc in ventre matris latent, quos cum matre occident.

Et erit Babylon illa, &c.) Istud suprà expositum est ibi: Ad ponendam terram in solitudinem. Babylon quæ summam claritatē iam obtinet in toto orbe, & inter omnia mundi regna principatum, quam Chaldæi gloriam suam ducunt, magnificè de ea se iactantes propter latitudinem murorum, illa subuertetur sicut Sodoma & Gomorra.

N*Ec ponet ibi temoria Arabs, nec pastores requiescent ibi, sed requiescent ibi bestiæ, & replebuntur domus eorum draconibus. Et habitabunt ibi struthiones, & pilosi saltabunt ibi, & respondebunt ibi vlulæ in ædibus eius, & syrenes in delubris voluptatis.*

N*Ec ponet ibi temoria Arabs.)* In tantum erit Babylon vastata atque deserta, vt ne ad pascua quidem armentorum vtilis sit futura. In voce, Arabs, inprimis est Enallage numeri, Arabs pro Arabes. Deinde Synecdoche, per Arabes enim siue pastores Arabiæ, quoslibet pastores intelligit. *Sed requiescent ibi bestiæ. &c.)* id est, accubabunt ibi bestiæ syluestres. Voce Hebræa, quæ hoc loco scripta est, alij omnes, præter Septuaginta interpretes, genera dæmonum intelligi volunt, vel phantasmatum. *Et replebuntur domus draconibus, &c.)* pro draconibus Hebræis est אוחים ohim, quæ vox monstrosi generis bestiam significat, sed quo apud Latinos appelletur nomine, vel cuius sit naturæ, nihil certi interpretes potuerunt inuenire. Vnde Symmachus reliquit verbum absque interpretatione dicens, & replebuntur domus eorum ohim, sicut & Ionathas Chaldæus, qui more Chaldæorum mutauit m, in n, dicens ohin.

Et habi-

Et habitabunt ibi struthiones & pilosi) id est, Fauni & Satyri, de quibus vide Pli. lib. 7. cap. 2. vbi scribit Satyros animalia esse quadrupedia humana effigie, rectè currentia, quæ vano errore delusa gentilitas pro dijs syluestribus coluit. *Et respondebunt ibi vlulæ*) Certis istis speciebus omne genus ferarum, synecdochicῶs significat. sine figura dixisset: posthac Babylon erit locus omnis generis ferarum, & non hominum. Syrenes poëtæ monstra marina fingunt, ore & pubetenus virgines, reliqua corporis parte pisces. Hebræis autem est תנים thannim, quam vocē Hier. dæmones interpretatur aut dracones magnos, cristatos, & volantes. Sensus est: Delubra, in quibus hactenus coluerunt festa Veneris, illa iam erūt habitacula ferarum. His omnibus propheta significare voluit maximam vastitatem.

CAPVT XIIII.

Rope est vt veniat tempus eius & dies eius non elongabuntur. Miserebitur enim Dominus Iacob, et eliget adhuc de Israel, et requiescere eos faciet super humum suā. Adiungetur aduena ad eos: & adhærebit domui Iacob. Et tenebunt eos populi, & adducēt eos in locum suum: Et possidebit eos domus Israel super terram Domini, in seruos & ancillas, & erūt capiētes eos, qui se ceperant, & subijciēt exactores suos.

P*Rope est vt veniat tempus*) Versum hunc iungunt Hebræi capiti præcedenti, & caput hoc incipiunt ab eo loco, Miserebitur enim Dominus Iacob &c. Ipse enim Esaias non distinxit prophetiam suam per capita. Instare autem dicitur tempus, quo à Medis Persisq; capienda sit Babylon, quod quomodo intelligendum sit, expositum est in præcedenti cap. ibi: Vlulate &c.

Miserebitur enim Dominus Iacob.) Dicitur istud ad consolationem eorum, qui visuri erant vastitatem Hierusalem, & in captiuitatem abducendi erant. Sensus est: Quamuis abducemini in Babylonem captiui, & videbitur vobis sceptrū esse ablatum, non deijciamini, quia miserebitur vestri Dominus, & reducet vos in Iudæam, & restituet in pristinam libertatem. Significat autem tempus quo Cyrus Persarum rex captiuū populum Hierusalem redire permisit. Videte capite 1. Esdræ 1. lib.

Requiescere eos faciet) Hier. qui perpetuo retinet literam ad húc modum exponit: Sicut paulatim Babylon vastata est, & in solitudinem redacta, sic requies hęc nō semel Iudęis tota continget, sed per interualla temporū. A morte enim Cyri, sub quo cœpit requies ista, vsque ad annum secundum regni Darij regis Persarum non contigit eis ædificare tēplum, propter finitimarum gentium insultus. Lege caput 4. 1. lib. Esdræ.

Adiungetur aduena ad eos) Et hic Hier. literam retinet, dicens, Multi exterarum gentium, vt Medi, Persæ, atque alij inuitati exemplo sanctæ vitæ Iudæorum, venient Hierusalem relinquentes idola. Verum quia istud factum non constat, simplicius est, si agnoscamus transitum à libertate temporali ad libertatem spiritualem, qua perpetua donauit nos Christus, cū vsitatissimum sit prophetis miscere vtramq; libertatem, sicut & vtramque captiuitatem. Secundum hanc interpretationem, sensus est: Miserebitur Dominus Iacob, id est, liberabit Dominus populum Israel à miseria & seruitute peccati, & eliget ex eis reliquias quæ saluæ fient, & & securè eos habitare faciet in Ecclesia, cuius terrena Palestina typus erat, & multitudo gentium adiunget se eis in fide & religione.

Et tenebunt eos populi) Hic licet retinere literam, nam constat Iudæos reductos in locum suum. Eius quod dicit, Tenebunt eos populi, sensus est: Honorificè eos excipient, Nam rex Cyrus voluit eos venire in patriā suam, & literas commendatitias dedit eis ad principes, qui regno suo præerant.

Et possidebit eos domus Israel) id est, Babylonij qui hactenus Domini fuerunt Iudæorum, nunc eorum serui erunt: Et quia istud factū non legimus, Hier. synecdochicῶs accipiendum dicit, vt totum intelligamus ex parte, videlicet, quòd tantæ postea fuerunt felicitatis, vt è diuersis per circuitum nationibus seruorum & ancillarum familiam sibi comparauerint, verū nimis extorta videtur hæc synecdoche.

Et erunt capientes eos qui, &c) Hier. ad Assueri tempora refert, quando Holoferne percusso, hostilis exercitus cæsus est ab Israel. Verum quia magnum dubium est, quando ea quæ in historia narrātur facta sint, an post ista, an quod verisimilius est ante captiuitatem hanc, idcirco simplicius videtur si omissa historia mysterium hîc agnoscamus, cùm dicitur, Et possidebit eos & cæ. vt sensus sit: Reges & principes submittent colla sua Ecclesiæ & obedient spirituali Israeli: Vt talis sit sensus, qualis est Esaiæ, vbi dicitur: Reges eorum ministrabunt tibi. Et Tobiæ: Relinquent gentes idola sua &c. *Infra 60. b* *Tobiæ. 15. & 14.*

E*T erit in die illa cùm requiem dederit tibi Deus & à labore tuo, & à concussione tua, & à seruitute dura qua ante seruisti, sumes parabolam istam contra regem Babylonis, & dices: Quomodo cessauit exactor? quieuit tributum? Contriuit Dominus baculum impiorum, virgam dominantium, cædentem*

populos in indignatione, plaga insanabili, subijcientem in furore gentes, & persequentem crudeliter.

ET erit in die illa cum requiem dederit) Sermo dirigitur ad Israelem, quòd postquã reuersus fuerit Ierusalem, & iugum seruitutis excusserit, recordetur potentiæ quondã Nabuchodonosor, & admiretur quomodo quondam Dominus victorque terrarum, & tribus cunctas depopulans contritus sit & redactus in nihilum.

Sumes parabolam istam, &c.) Qui agnoscunt hic clancularios transitus, pro se facere putant quod dicitur, Sumes parabolam. Si enim contra Nabuchodonosor sermo est, & simplex historiç expositio, quomodo parabola dicitur, quæ nulli cõparatur? Verũ notandum quòd parabola, præter vulgaré significationem etiam fabulam significat. Sic psal. 68. Factus sum illis in parabolam, hoc est, in fabulam, vt me loco prouerbij vterentur. Et 2. Paral. Domum quam ædificaui tradam in parabolam, id est, in communem fabulam, vt celebris sit in ore hominũ. Et Iob 17. Posuit me in prouerbium vulgi. Omnib. his locis eadem vox est, apud Hebræos, quæ non solùm significat comparare, sed & multum in ore hominum conuersari. Sensus ergo est: Istud quod sequitur, Quomodo cessauit exactor &c. erit vobis tanquam fabula & loco prouerbij, & proinde illud frequenter in ore habebitis.

Parabolã etiam pro fabula accipi.
Psal. 68.
2. Para. 7.

COnquieuit & siluit omnis terra, gauisa est & exultauit, abietes quoque lætata sunt super te, & cedri libani. Ex quo dormisti, non ascendit qui succidat nos. Infernus subter te conturbatus est, in occursum aduentus tui, suscitauit tibi gigantes. Omnes principes terræ surrexerunt de solijs suis, omnes principes nationum, vniuersi respondebunt, & dicent tibi: Et tu vulneratus es, sicut & nos, & nostri similis effectus es. Detracta est ad inferos superbia tua, concidit cadauer tuum. Subter te sternetur tinea, & operimentum tuum erunt vermes.

COnquieuit & siluit omnis terra.) id est, post morté Nabuchodonosor, & Babylonici regni destructionem, omnis terra quæ antea erat turbarum, seditionis, & luctus plena quiescet à turbationibus & miserijs, omniq; bellandi studio liberata silebit. *Abietes quoq; lætatæ sunt, &c.*) Per nomina istarum arborum quæ inter cæteras maximè altæ sunt, duræ, & eximiæ, scriptura ferè designat Reges, Principes, & alios viros fortes. Sensus ergo est: Superato Rege Babylonis, ipsi quoque finitimi reges & principes gaudebunt. *Ex quo dormisti, & c.*) Quia dixerat, abietes & cedros perseuerat in metaphora, dicés succidat pro expugnet. Sensus est: Ex quo defunctus eris, nullus alius inueniri poterit, qui nos expugnet.

Infernus subter te conturbatus est.) Hieronymus hic agnoscit fictionem poëticam. Ait enim hæc emphaticõs & scenæ modo legẽda, non quòd facta sint, sed quia fieri potuerint. Sẽsus est: Manes ipsi solliciti sunt, dum studẽt tibi pro tua dignitate occurrere. Habent autem hæc amarulentam irrisionem, irridet enim superbiam Nabuchodonosor: Cicero in M. similem habet fictionem, sed rectior est hæc nostri prophetæ, qui toti defunctorum sodalitio vocem dat & artem. Gigantes consuetudine scripturarum dicuntur fortissimi viri, quos veteres vocabant heroes.

Qui dicantur gigantes in scriptura.

Et tu vulneratus es sicut nos, &c.) Pronomen (tu) emphasin habet, hoc sensu: Etiam tu quẽ semper robustum, inuictum, & quasi immortalem putabamus, infirmatus defunctusq; es, sicut & nos. Sermo (inquit Hiero.) potentium & principum terræ, quos suprà cedros & abietes appellàrat, ad Regem Babylonium apud Inferos constitutum dirigitur. Iam non dolemus nos fuisse succisos, cũ & tu eadem securi corrueris: omnis potẽtia tua, & in cælum eleuata superbia, ad terram deiecta est. Ergóne & tuum cadauer tineam patietur, & scatentium vermium multitudine operietur? Senties per mortem, hominis vilitatem, qui Dei in te potentiam præferebas. Iam subter te sternetur tinea, id est, putrifies in terra & eris esca vermibus sicut & cæteri. Istud imprimis aduertere debent illi, qui corpus suum ita fouent tam delicatè enutriunt, vestibusque tam preciosis & supra modum exornant. Quid quæso isti aliud faciunt, quàm præparant vermibus postmodum lautam (vt sic dicam) mensam & pinguia pabula?

QVomodo cecidisti de cælo Lucifer, qui manè oriebaris? Corruisti in terram qui vulnerabas gentes, qui dicebas in corde tuo: in cælum conscendam, supra astra Dei exaltabo solium meum, sedebo in monte testamenti, in lateribus aquilonis, ascendam super altitudinem nubium, similis ero Altissimo. Veruntamen in infernum detraheris, in profundum laci. Qui te viderint, ad te inclinabuntur, teq; prospicient. Nunquid iste est vir, qui conturbauit terrã? qui concussit regna, qui posuit orbẽ desertum, & vrbes eius destruxit, vinctis eius non aperuit carcerem?

QVomodo cecidisti de cælo Lucifer?) Commentarij ferè omnes hunc locum interpretantur de principe dæmoniorum, cuius Nabuchodonosor typus erat: & ad principem dæmoniorum, pertinere vehementer probabile est, non solùm ex concordi expositione Patrum, quanquam hoc sit magnum argumentum, verùm etiam quia in prçcedẽtibus dæmonem hunc cogimur agnoscere, quemadmodum docet Hieronymus 6. lib. comment. Sed difficultas est, an ad literam, de diabolo oporteat hæc intelligere, an secundum spiritum & allegoriam: Et quòd secundum literã, ex eo videtur, quòd ea quæ

hic di-

hîc dicuntur, minimè competant in Regem Babylonis, non enim ille de cælo cecidit. D. tamen Hierony. qui in figuris & tropis maximè versatus erat, hæc ad literam de rege Babylonis interpretatur, & ait esse antonomasian, & simpliciter dixisset propheta hoc modo, Quomodo cecidisti de cęlo Nabuchodonosor? sed maluit figuratè dicere, pro Nabuchodonosor nomine ꝓprio, Lucifer, qui manè oriebaris, ac si pro Carolo imperatore dicas solem Asiæ aut Europæ. Est enim Lucifer apud Hebræos nomen propriæ qualitatis, stellæ videlicet matutinæ, quæ Latinis Venus, Græcis φωσφόρος phosphoros dicitur. Hoc ergo nomine regem Nabuchodonosor significat, & ad eandem stellam alludit, cùm ait, De cælo cecidisti, quasi dicat: Tu eras clarissimus instar solis, aut lucidissimæ stellæ, sed more aliarum stellarum, quæ quandoque hominibus decidere videntur, cecidisti. Quod sequitur, Qui manè oriebaris, ad verbum in Hebræo est, fili auroræ vel diluculi: Quomodo Lucifer, qui filius es auroræ, cecidisti? Pertinent hæc omnia ad sigularē quandam claritatem.

Lucifer.

Corruisti in terram, qui vulnerabas gentes) Qui transitum hic agnoscunt, gentes dicunt esse cæteros angelos, quib. Lucifer causa fuit ruinæ. Quæ expositio extorta videtur. *In cælum ascendam*) Hiero. dicit hyperbolem esse, & istud significari: Ego studebo efferre nomen meũ & regnũ meũ quãtum possum. Et quia frequens est in scripturis hyperbole, ideo probabile est quod dicit Hieron. *Et sedebo in monte testamenti*) Periphrasis est, aut ciuitatis Ierusalem, aut templi: & eiusdem rei periphrasis est quod sequitur, In lateribus Aquilonis. Simpliciter dixisset, sedebo in templo vel Ierusalem. Templum autem mons testamenti dicitur, quia ibi pacta Dei conseruabantur: & quia ipsum templum in loco editiori extructum erat, propterea mõtem appellat: & idem templum quia erat ad partem siue plagam Aquilonarem situm vocauit latera Aquilóis. Quam periphrasim mutuatus est ex psal. vbi propheta Dauid templum triplici periphrasi describit, dum ait: Mõs Syon ciuitas Regis magni, latera Aquilonis. His tribus idem significare vult propheta. *Ascendam super altitudinem nubium*) Hyperbole est, sicut supra, In cælum conscendam. Et similis hyperbole est apud Ezech. vbi rex Tyrij de se ait: Deus ego sum. Et Pharao rex Aegypti: Meus est fluuius, & ego feci meipsum. Vt sit sensus: vsq; adeo superbisti, vt abiecta omnis numinis reuerẽtia, vix mortalem te esse scias. Si cui non placet hæc hyperbole, ille dicat istud esse simile illi, quod est in Actis, vbi de Herode scribitur: Cui acclamabant, Dei vox est & non hominis: Et ad Thess. 2. de Antechristo dicitur, quòd in templo Dei sedeat, ostendens se tanquam sit Deus. Vt simpliciter dixerit, Nabuchodonosor eo vesaniæ progressum fuisse, vt se Deũ verè putarit.

Psal. 47. a

Eze. 28. a

Eze. 29. a

Act. 12. d

2. Thess. 2.

Veruntamen ad infernum detraheris) Est antithesis: Pulchrè enim propheta opponit, summum imo, infernum cælo, latera Aquilonis lateribus laci. Nam Hebręi habent, In altera laci, vbi nos habemus: In profundum laci. Sensus est: Tu Nabuchodonosor studes te facere summũ, Dominus Deus studet te facere infimum, & faciet.

Qui te viderint, ad te inclinabuntur) Sensus est: qui te viderint in Inferno & profundo laci positum, cupient aspicere qui sis, hoc est, qđ dicit, ad te inclinabuntur, & vbi propius te contemplati fuerint, dicent: *Nunquid iste est vir.*) Vox est insultantium & admirantium, quomodo vastator omnium iam ipse vastatus sit, atq; deiectus. Et (vt annotat Hieron.) idioma scripturæ est, nomine orbis non semper vniuersalem orbem, sed illas tantùm terræ partes significari, de quibus est sermo in materia subiecta.

Vinctis eius non aperuit carcerem) Impietatis & crudelitatis magnitudo exprimitur quasi dicat: Tam crudelis fuit & inhumanus, vt captiuos non solùm cathenis grauabat, sed & tenebrarum horrore miseros inuoluebat, adeò vt ne fenestellæ apertură relinqueret ad refrigerium, imò proprium filium Euilmerodach cum alijs in carceribus captiuũ detinuit.

OMnes reges gentiũ vniuersi dormierunt in gloria, vnusquisq; in domo sua, tu autem proiectus es de sepulchro tuo quasi stirps inutilis, pollutus & obuolutus, cum his qui interfecti sunt gladio, & descenderunt ad fundamenta laci. Quasi cadauer putridũ non habebis consortium, neq; cum eis in sepultura.

OMnes reges gentium, &c.) Est alia antithesis, sed obscura, in qua interpretanda omnes vtuntur fabula Iudæorum huiusmodi. Euilmerodach qui patre suo Nabuchodonosor viuente per septem annos inter bestias antè regnauerat, postquam ille restitutus est in regnum vsque ad mortem patris, cum Ioachim Rege Iudæ in vinculis fuit, quo mortuo cùm rursus in regnum succederet, & non susciperetur à principibus, qui metuebant ne viueret, qui dicebatur extinctus. Quare filius vt fidem patris mortui faceret, aperuit sepulchrum, & cadauer eius vnco funibusque extraxit. Sensus itaque est: Reliquis regibus sepulchrum contigit gloriosum, & honorificè sepulti sunt, quisq; in sepulchro suo (hoc est, quod dicit, vir in domo sua, nam vir apud Hebræos est nomen distributiuum) tu autem proiectus es de sepulchro tuo, vnco extractus, inhumatusque relictus quasi stirps inutilis. Si itaque propriè loquutus est propheta, ta-

le aliquid accidit Nabuchodonosor, quale habent Iudæi: Si autem figuratus est sermo, longè certè petitus est. Si verò figuratè hic dicitur, quod apud Danielem simpliciter ef- Dan. D.
fertur, tunc sensus erit iste: Credebas Nabuchodonosor te placida morte moriturum, & subiectis omnibus tranquillitate perfruiturum, sed hæc felicitas non continget tibi, viuus adhuc proijcieris à tuis, quod contigit illi propter melancholiam, in quam incidit. *Quasi stirps inutilis.*) Metaphora desumpta est à vinitorib⁹, qui stirpes inutiles abijciūt. *Pollutus & obuolutus*) scilicet sanie aut sanguine ad instar eorum, qui confossi sunt gladio. Et pro eo, quod nos habemus, obuolutus & pollutus, in Hebræo ad verbum est, Vt vestimentum occisorum, qui confossi sunt gladio: Vnde certum est Hieronymū aliud exemplar habuisse, quàm nos hodie habemus. *Et descenderunt in profundum laci*) Id est, sepulchri vel inferni.

Quasi cadauer putredini, &c.) id est, non continget tibi sepultura, quæ multis regibus te inferioribus contigit. Illud (neq;) quod noster textus habet, non est in Hebræo, & omninò superfluum esse videtur, Hiero. tamen legit, vt patet ex li. 6. commen. si omittatur, multò clarior erit sensus.

TV enim terram tuam disperdidisti, tu populum tuum occidisti. Non vocabitur in æternum semē pessimorum. Præparate filios eius occisioni in iniquitate patrum eorum. Non consurgent nec hæreditabunt terram, neq; implebunt faciem orbis ciuitatum. Et consurgam super eos, dicit Dominus exercituum, et perdam Babylonis nomen, & reliquias, & germen, & progeniem, dicit Dominus. Et ponam eam in possessionē ericij, & in paludes aquarum, & scopabo eam in scopa terens, dicit Dominus exercituum.

TV *enim terram tuam disperdidisti.*) Difficultas est, quomodo Nabuchodonosor terram suam disperdidit, & respondet Hieron. quòd merito superbiæ suæ disperdidit. Habet enim hoc modo: Antiquum Assyriorum regnum te multum superbiente & contra Deum eleuante ceruicem tuam, omninò destructum est: Si enim humiliter egisses, & sciuisses mensuram tuam, Assyrius & Babylonius hucusque regnarent. Septuaginta verò non videntes quomodo disperdidit terram suam, & populum suum occidit, verterunt. Terram meam & populum meum. Secundū quos, sensus erit clarior: Terrā enim Iudæā, & populū Dei Israel, Nabuchodonosor interfecit & perdidit.

Non vocabitur in æternum, &c.) Septuag. istud Semen pessimorum, legunt vt sit vocatiui casus, & finiatur ibi periodus, Nō vocabitur in ęternum, & Semen pessimorum, iungatur cum sequentibus, videlicet, Præparate filios eius occisioni &c. Sensus est: Terra tua non versabitur amplius in ore hominum, neque populus tuus: putabas famam nominis tui fore immortalem, sed non erit immortalis. Si hoc modo legamus cum Septuag. difficile erit inuenire quis sit sensus sequentis periodi, nempe, Semen pessimorum, vel præparate filios, &c. Quare Hieron. magis placet, vt, Semen pessimorum sit nominatiui casus, & suppositū verbi vocabitur, & sensus clarior est. Omnes enim historiæ in hoc consentiūt, quod ocioso Balthasar nepote Nabuchodonosor, & succedente Dario in regnum Chaldæorum, nullus de stirpe Nabuchodonosor deinceps regnauerit. Hæc ergo scriptura prędicit, quod Babylon in tantam veniet vastitatem, vt etiam de semine regio nullus remanebit superstes, sed propter impietatem ad vnum omnes peribunt.

Neque implebunt, &c.) Orbem ciuitatum vocat propheta ditionem ciuitatibus plenam. Sensus est: Terra vestra Babylon, in qua plurimæ sunt ciuitates, manebit deserta, & non habitabitur à semine tuo Nabuchodonosor. Quod autem Hiero. transtulit, Non implebunt faciem orbis ciuitatum, in Hebræo pro ciuitatibus scriptum est verbum עָרִים arim quod vertere possimus, & aduersarios: Est eadem vox ambigua, significans vel ciuitates, vel hostes. Et in posteriori significatione accepit Pag. qui hoc modo vertit, Neq; implebūt faciē orbis inimicis, & sensus est: Nullus ex semine tuo, qui cupiat reparare regnum, aduersarius suscitabitur.

Et consurgam super eos dicit Dominus.) Notandum quod quoties loquitur scriptura de interitu Iudæorum, semper seruat reliquias, hìc verò non seruantur illæ reliquiæ. *Perdam Babylonis nomen*) Id est, ego efficiam, vt Babylon non vocetur posthac regina regnorum. Per germen aūt significat filium proximum Nabuchodonosor, per progeniem verò nepotem. *Et ponam eam, &c.*) Per ericiū seu erinaceum (quod animal sic dicitur, quia spinis horret) omnes ferè bestiæ per Synecdochen intelliguntur. Sensus est: Efficiam vt Babylon posthac sit habitatio omnis generis ferarū. *Et scopabo eam, &c.*) Latini istud prouerbio efferunt, dicentes: Vel cum puluisculo, scilicet auferam, quo vtimur quoties omnia sic tolluntur, vt nihil maneat reliqui. Sensus est: Non relinquam in Babylone vel puluisculum intactum, sed omnia penitus euertam.

IVrauit Dominus exercituum dicens: Si non vt putaui, ita erit, & quomodo mente tractaui, sic eueniet, vt conterā Assyrium in terra mea, & in montibus meis conculcem eum, & auferetur ab eis iugum eius, & onus illius ab humero eorum tolletur. Hoc consilium quod cogitaui super omnem terram, & hac est manus extenta super vniuersas gentes. Dominus exercituum decreuit, & quis poterit infirmare? Et manus eius extenta, quis auertet eam?

Iura-

IVrauit Dominus exercituum, &c.) Hic finit prophetiam de Babylone, & quia post annos plurimos Babylon prius destruenda erat, idcirco vt fidem faciat Iudæis, aliud adiungit, quod mox erat euenturum, nempe de interitu exercitus Sennacherib. Dicit ergo: sicut statui mox euertere Sennacherib cum exercitu suo: ita euertam & Nabuchodonosor cum populo suo: cùm ergo videritis illud fieri, certò credito & hoc euenturũ. Loquitur autem propheta de Deo hominũ more, qui ad confirmandam veritatem iuramentum adducunt. Et iuramentum huius est execratorium, subticetur enim per aposiopesin, dispeream, vel nõ sim Deus, aut simile aliquid. Sensus iste est: Si non, quemadmodum statui, deleuero exercitũ Sennacherib in terra Iudæa, quæ montosa est & cultui meo deputata, non habear à vobis Deus. *Et auferetur ab eis*) scilicet Hierosolymitanis iugum seruitutis, & onus Sẽnacherib, id est, pondus afflictionis. Historia hæc habetur 4. Regum 18. & seq.

Hoc consilium quod cogitaui.) Hoc quod dicit, Super omnem terram, quosdã inuitat ad trãsitum, & arbitrantur generalem esse cõtra totum orbem prophetiã, sed ex interpretatione Hiero. discimus, id non esse necesse. Quare hic omnem terram illius regionis intelligemus, de qua hîc propriè sermo est, oẽm videlicet terram Assyriorum, & vniuersas gẽtes eis confœderatas. *Dominus exercituum decreuit*) scilicet internecione delere exercitum Sennacherib.

Et quis poterit infirmare) id est, quis poterit Dei decretum soluere aut irritum facere? *Et manus eius extenta*) id est, ad percutiendum parata est. *Et quis auertet eam?*) scilicet ne percutiat. Significat ꝓpheta quod quicquid à Domino decretum est semel, nullius virtute ꝓhiberi posse.

IN anno, quo mortuus est Rex Achaz, factum est onus istud. Ne læteris Philisthæa, omnis tu, quoniã cõminuta est virga percussoris tui. De radice enim colubri egredietur regulus, & semen eius absorbens volucrem. Et pascentur primogeniti pauperũ, & pauperes fiducialiter requiescent, & interire faciam in fame radicem tuam, & reliquias tuas interficiam.

IN anno quo mortuus est rex Achaz, &c.) Sub quatuor Regibus, nempe Ozia, Ioathan, Achaz, & Ezechia prophetasse Esaiam in titulo huius libri demonstratum est. Et quæ primis quinq; capitibus scribuntur, prophetauit sub Ozia: quę sexto capite, sub Ioathã: quæ septimo & sequentibus vsq; ad præsentem locum, sub Achaz: Quæ verò ab hoc loco ad finem vsq; libri, sub Ezechia vaticinatus est, & nihil ad præcedentia pertinet, sed ex decem gentium oneribus secundum est, vtpote Palæstinorum siue Philistinorũ. Pro Palæstinis Septuaginta semper verterũt alienigenas, quod mirandum est, cùm alienigenæ nomen sit generale pertinens ad oẽs gentes exteras. Est autem Palæstina pars Syriæ eius quę circa Euphratem est celeberrima, & regionibus Iudææ coniunctißima, ita vt videatur vna regio Palæstina & terra duodecim tribuum.

Ne læteris omnis tu.) Si propheta simpliciter dixisset, ne læteris Philistæa siue Palæstina, quia percussus est Achaz vel Ozias, clarus fuisset sermo: nunc autem quia figuratè locutus est, dicens, Quoniam comminuta est virga percussoris tui, Alij Achaz intelligunt vt Hiero. Haymo & Thomas, alij Oziam siue totum regnum Israeliticum: Verùm de Achaz difficile est ostẽdere, quomodo percussor fuerit Palæstinæ, cùm neque in libris Regum, neq; Paralyp. huiusmodi quid legatur, imò à Palæstinis ipsum percussum esse constat. Quare probabiliter æstimare videntur ij, qui per virgam percussoris Oziam significari volunt, de quo legimus 2. Paralyp. quod Palæstinos percusserit. Sensus itaque est: Ne læteris vsque adeò Philistæa defuncto Ozia, qui vobis videtur fuisse coluber, id est, asper & crudelis, quia exurget alius illi similis, imò illum in malitia & crudelitate multum superans, nempe Ezechias, qui per regulum intelligitur. Facit itaque Oziam colubrum, & Ezechiam regulum, quę metaphora Hebræis gratiosa est, sumpta tamen à re non gratiosa. Sic Gene. 49. Fiat Dan coluber in via &c. & significatur fortitudo contra hostes. Sicut ergo regulus, qui alio nomine Basiliscus dicitur, in nocendo superat colubrum, non enim solo morsu, sed & visu afflatuq; interficit: Sic defuncto Ozia exurget alius illo multis modis nocentior, nempe Ezechias, qui ipsi in affligendo vix erit comparandus.

Et semen eius absorbens volucrem) id est, Quemadmodum nulla auis potest reguli cõspectũ illæsa transire, sed quãuis procul sit eius ore sorbetur: Ita & vos Philistæi ad conspectum regis Ezechiæ omnes peribitis. Pulchrè seruat metaphoram, quia illum regulum hunc colubrum nominarat, ore eius & spiritu dicit volucres deuorãdos, per quos Philistæos superbos intelligit.

Et pascentur primogeniti pauperum, &c.) Primogenitus in scriptura dicitur ille, non solùm, qui primo loco natus est, sed & is, qui nobis maximè curæ est, & quem præ cæteris amamus. Sic Exodi, Filius meus primogenitus Israel, id est, quem ꝓ charißimo habeo. Sic Hieremiæ, Ephraim primogenitus meus est, id est, charißimus & in delitijs habitus. Item Genesis, Miserere plebi tuæ, super quam inuocatum est nomen tuum, & Israel quem coæquasti primogenito tuo. Iob mortem primogenitam dicit, pro morte acerbißima,

Quis dicatur primogenitus in scripturis.
Exod. 4.
Hier. 31.
Gen. 36.
Iob. 18.

sima, & quæ reliquas excedit. Hoc sensu di-
Psal. 88. ctum est & illud: Ego primogenitum ponam
illum, quod ipsemet Dauid interpretans ait,
Deut. 33. excelsum præ regibus terræ. Et illud Deut.
Coloss. 1. Primogeniti tauri, id est, præstantissimi. A-
Apoc. 1. pud Paulum ad Colossenses, & Ioannem in
Apocalypsi Christus dicitur primogenitus
mortuorum, quasi in hoc rerum miraculo
primas tenens. Quo sensu & illa accipienda
sunt, Primogenitus in multis fratrib⁹, & pri-
mogenitus omnis creaturæ: Sic hoc loco pri-
mogeniti pauperum illi dicuntur, qui nō in
diuitijs & potentia, sed in vno Domino con-
fidunt. Sensus itaq; est: Populus Christianus
humilis & verè pauper, id est, qui in vno Do
mino fiduciam habet, suauiter pascetur in
Ecclesia. Qui literam seruant, hoc modo in-
terpretantur: Dum Palæstini ista patientur,
Iudæi secura pace requiescent, & suppetet il
lis omnium rerum copia, & abundè pascen-
tur. Verùm quia non legimus istud accidisse
sub Ezechia, verisimilior est prior interpre-
tatio, quæ hæc ad Christum refert, quod &
Iudæi faciunt.

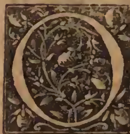
Et interire faciam, &c.) Per figuras loquitur,
sed istud vult dicere, quòd populo Dei fidu
cialiter agente & in multa pace requiescēte,
radix, id est, virtus Philistæi siccetur, & om-
nes reliquiæ consumentur.

VLula porta, clama ciuitas, prostrata et Philistæa omnis. Ab aquilone enim fumus veniet, & non est qui effugiat agmen eius. Et quid respondebitur nuncijs gentis? Quia Dominus fundauit Sion, et in ipsa sperabunt pauperes populi eius.

VLula porta) In nomine porta, notatio est,
Id est, vos primores ciuitatis, qui præ-
estis iudicijs, quæ olim in portis exercebantur,
vlulate. clama ciuitas, id est, vos plebei
& reliquū sine nomine vulgus clamate. *Ab Aquilone.n.fum⁹ veniet.*) Philistęa ab Aqlone ha-
bet Hierusalem & hinc quod dicit, Ab aqui-
lone, idem est ac si dixisset: Ab Hierusalem
veniet Rex Ezechias, qui hoc vobis erit, qđ
fumus est oculis, hoc est, vexabit vos & erit
vobis multum molestus & nocens.

Et quid respondebitur nuncijs Gentis?) hoc est,
Ethnicorum nuncijs de statibus Palęstinorum
& Iudæorum interrogantibus? Vtri
sint potiores: Iudæíne an Palæstini? qui-
bus respondebitur quod sequitur: *Quia Dominus fundauit Syon, & cæter.*) Istud ad li-
teram non videtur posse intelligi de isto
tempore, sed spiritualiter impletur hodie
in Ecclesia, quam CHRISTVS funda-
uit super firmam petram, & propter-
ea inuicta perstat, quantum-
uis ab omni parte con-
cutiatur.
(***)

CAPVT XV.

Nus Moab. Quia nocte vastata est Ar, Moab conticuit, quia nocte vastatus est mu- *Ezech. 7. e*
rus, Moab conticuit. Ascendit *Hie. 48. f*
domus, & Dibon, ad excelsa in planctum super Nabo, & super Medaba, Moab vlulabit. In cunctis capitibus eius caluitium, & omnis barba radetur.

ONus Moab) In præcedentibus capitibus
multa sunt de quibus controuersia est, *Onus Moabitarum.*
an secundum literam de re pręsenti interpre
tari oporteat, an secundum spiritum de reg-
no Christi: In hoc verò capite nihil prorsus
cōtrouersię est, sed omnia ad literam inter-
pretari licet. Quo autem consilio propheta
ista adiunxerit, quæ ad alienigenas pertinēt,
& non solùm de Iudæis prophetiam suā scri-
bit, dictum est capite 13. vbi etiam quid illa
vox, onus, significet, inter cætera explicatū *Moabitæ*
est. Moabitæ autem, quorum vastitatem hic *vnde dicti.*
prædicit, vt ex Genesi discimus, à Moab filio *Gen. 19. c*
Lot ex maiori filia nomen habent. Ditio eo-
rum est in Arabia Petręa: ad mare mortuum,
proximi sunt tribui Gad, gens opulenta, vt
patet ex Hieremia, & maximè infesta Iudæis
populo Dei: Quare & ipse Deus semper ma-
ximè infestus fuit ipsis. In scripturis enim va
ria & multa extant iudicia odij Dei in Moa-
bitas, apud omnes ferè prophetas, ita vt De⁹
in ipsis videtur ostēdisse typum aliquem ho
minibus, quibus irascitur. Horum Metropo
lis erat Ar, quæ hodie ex Hebræo & Græco
sermone composita dicitur Areopolis, non
vt pleriq; existimant quod ἄρεος, id est, Mar-
tis ciuitas sit. Quemadmodum autem 50. &
51. cap. Hieremiæ, eiusdem sunt argumenti
cum 13. & 14. Esaiæ, & illorum velut commē
tarij: Ita 48. Hieremiæ, eiusdē est argumenti
cum isto & sequenti Esaiæ, & multò aper-
tius explicat, quare diligenter legendum
est.

Quia nocte vastata est Ar.) Addit ꝓpheta (no-
cte) vt faciat vastationem magis horribilem.
Moab conticuit) id est, populus Moabitarum
siluit, non audens rebellare. *Ascendit domus*)
Per partes explicat, quod in genere dixerat,
& est duplex lectio hoc loco. Hieronymus
domum, quæ Hebraicè dicitur בית baijt in-
telligit vt sit nomen appellatiuæ qualitatis,
& interpretatur de domo regia. Alij volunt
esse nomen propriæ qualitats videlicet viri
aut vrbis, sicut Dibon, & legunt hoc modo:
Ascendit Baith & Dibon ad excelsa. Verùm
in Hebræo præponitur ei ה he litera motifi-
cationis, quæ nominibus propriæ qualitatis
non ita adiungi solet. Quare prior lectio vi-
detur magis amplectenda. Per hoc autem ꝙ
dicit,

dicit, Ad excelsa, templa significat in montibus extructa. Ad ea enim ascendebant metu hostium, ascendebant inquam plangẽtes vel ad plangendum, vt deos sibi propitios & auxiliantes haberent.

Nabo. Medaba. *Super Nabo &c.*) Nabo & Medaba ciuitates nobiles sunt in Moab, de quarum euersione tota prouincia Moab vlulabat. Vel intelligi potest, quod in Nabo & in Medaba Moab vlulabit, vt propheta hic idem dicat quod antè: Ascendit ad excelsa in plẽctu. In Nabo enim erat Chamos idolum consecratũ, quod alio nomine Beelphegor appellatur. *In cunctis capitibus, &c.*) Apud antiquos barbæ capitisque rasura luctus indicium erat: Per hæc ergo quę hic dicũtur, luctus & mœroris magnitudo significatur.

IN triuijs eius accincti sunt sacco, super tecta eius, et in plateis eius omnis vlulatus descendit in fletũ. Clamabit Hesebon, et Eleale, vsq; Iasa audita est vox eorum. Super hoc expediti Moab vlulabunt, anima eius vlulabit sibi.

IN triuijs). i. in publicis locis accincti sunt sacco. *Super tecta eius*) Hoc loco est duplex lectio: Quędam enim exemplaria habẽt, hoc modo: Super tecta & in plateis eius omnis vlulatus &c. Exponunt autem commentarij hoc modo: Omne plangẽdi genus audietur in Moab, tam super tecta quæ ascenderunt, vt inde hostes conspiciant, quàm in plateis p quas fugient conspectis hostibus. Nonnulla exemplaria hoc modo legunt: Super tecta eius & in plateis eius omnis vlulatus, Et hoc modo est in Hebræo, & sic legit Hier. 6. lib. commen. & in 5. li. exponit, cuius verba sunt ista: Non erunt priuatæ lachrimæ: publicum luctum, publica lamẽta resonabunt: nec matronæ, nec virgines, nec ætas parua puerorũ, nec fracti senum gressus tenebuntur domibus, pudorem & imbecillitatem captiuitas extrema nescit. Familiare siquidem est Hebræis, quoties simpliciter omnes sine exceptione significare volunt, vt dicant sine adiuncto singulariter, omnis.

Descendet in fletum) Sensus potest esse iste, quod ascendent quidẽ excelsa ad plangendum, sed postquam ibi non inuenerint auxilium, descendent iterum in terram & ibi plorabunt. Vel hic est sensus, quod à lætitia descendent in fletum.

Esebon. Eleale. Iasa. *Clamauit Esebõ, &c.*) Esebon & Eleale nomina sunt ciuitatũ Moabiticæ prouinciæ, quẽadmodum & Iasa, quod oppidum mari mortuo imminet, vbi est, & terminus prouinciæ Moab. vult ergo significare propheta, quòd non solum in hac aut illa parte, sed vsque ad extremos prouincię terminos vlulat⁹ & fletus resonabut. *Super hoc expediti, &c.*) Vox Hebręa חלצי halutse armatos significat, in qua significatiõe plus, quàm sexies ponitur Nu. 32. Sensus itaque est: Non solùm plebei & homines imbelles, sed ipsi quoque milites armis accincti eiulabunt, non fictè & ad ostentationem, sed reuera & quisq; in sinu suo vlulabit, atq; hoc est, quod dicit, Anima eius vlulabit sua sibi.

COr meu ad Moab clamabit, vectes eius vsq; ad Segor, vitulã cõternantem. Per ascensum enim Luith fles ascẽdet & in via Horonaim clamorẽ contritionis leuabunt. Aquæ enim Nemrim deserta erũt, quia aruit herba, defecit germe, viror oĩs interijt.

COr meu ad Moab clamabit) Loquit istud ꝓpheta cõpatientis affectu, hoc sensu: Reuera & ex animo doleo vices eoru, quamuis hostes sint, tanta est illorum calamitas. *Vectes eius, &c.*) Intelligenda est hic coniunctio causalis (quia) vel (propterea, quòd) aut simile aliquid. Nam istud causa est, quare vel etiam hostis condolere queat. Per vectes Hiero. metaphoricè intelligit robur, hoc sensu: Doleo vices eorum, quia robur totius regni vsq; ad extremos terminos cessit. Nam Segor (quæ erat vna ex quinq; ciuitatib quas delere statuerat Dominus) sita erat in finibus Moabitaru, diuidens ab eis terram Phylistijm. Quod sequitur, Vitulã conternantem, per appositionem additur, hoc sensu: Vectes eius vsque ad Segor, quæ est vitula conternans. Et conternantẽ dixit Hier. pro trienni, non Latinè sed more Hebreorũ, pro quo nonnulla exemplaria habent consternantem, sed deprauatè, quod patet ex cõment. Hierony. & ex Græcis Hebræisque exemplaribus. Nam Græcè est τριετίζουσαν quasi dicas triennizantem. id est, accedentem ad trimatum. Hac autem ætate vituli robustissimi sunt & petulantissimi sicut & homo ætatis suę anno 20. Atque ita obiter propheta notat ciuitatem Segor, quæ prius paruula erat & modica, tempore suo factam validam & potentem, & ad modum vituli triennis lasciuam. De Segor vide Hieron. 3. li. Hebr. quæst. De metaphora vectis plenius dicetur cap. 27. Segor.

Per ascensum, &c) Sensus est: Per clinum itineris quod ducit ad Assyrios, populus Moabitarum flens ascendet: & significatur captiuitas. *Et in via, & cæt.*) Non est hic mentio de contritione, quam assumunt pęnitentes, sed clamorẽ contritionis vocat, qualis est illius, qui simpliciter dolet ruina oppressus, qui vtique miserabilis est: Hoc enim propriè significat conteri. Sensus est: In via Oronayn, per quam ducentur captiui, miserabiles edent voces, & in altum extollent clamores. Luith autem & Oronayn nomina sunt ciuitatum vel locorum in Moab, quæ deserunt transmigrantes. Luith. Oronayn.

Aquæ enim Nemrim) Nemrim oppidum est super mare mortuum situm per quod significare voluit propheta, non tam ipsas aquas Nemrim, quàm totius ciuitatis statum, sicut Nemrim.

bis esse formidabiles, futurum est, vt iterũ incipiũt esse formidabiles, & cogemini principes Israel denuò agnoscere, & antiquum tributum soluere.

Agnum.) Enallage numeri est, pro agnis. *Dominatorem.)* Exponunt Hebræi Dominatori, id est, (secundum Rabbi Salomon) Regi Israel, secundum alios, Regi Iuda. Nam vt dicunt subiugatis per Salmanasar decem tribubus: tributum hoc pendebant regi Iuda.

De petra deserti.) Secundum quosdam periphrasis est totius regionis Moabiticæ, quæ est in Arabia Petræa: Secundum alios verò, certæ alicuius ciuitatis, quã quia nominare nequeunt, prior expositio verisimilior videtur. Et est periphrasis valde accommoda, eò quòd tota illa regio petrosa sit, & propter rupes etiam deserta. Secundum quos ergo sensus iste est: Vos Moabitæ mittite dominatori terræ Regi Ezechiæ ex regione vestra agnos tributarios. Hier. qui de Christo interpretatur, Petrã deserti. periphrasin esse dicit Ruth Moabitidis, quæ marito spoliata de Booz genuit Obeth, & de Obeth Iesse, & de Iesse Dauid, & de Dauid Christũ: Quam petram desertam dici voluit, quia gentilis erat, & à cultu veri Dei deserta atq; aliena. Hugo Cardinalis qui & ipse mysterium cognouit, periphrasin esse dicit virginis Mariæ, quam ob aliam causam petram deserti appellari dicit, nimirũ quòd verè desertus, id est, omni humano auxilio destitutus ad tutum eam habeat refugium. Lyra putat esse periphrasin certæ ciuitatis, vnde Ruth oriunda erat.

Ad montem filiæ Sion.) Secundum Hier. periphrasis est Ierusalem, quæ super montem Sion fundata ex eo veluti nasci videbatur, vnde & filia eius appellatur. Secundum Lyram verò, qui refert sententiam Rabbi Solomonis, periphrasis est Samariæ, quæ erat Metropolis regni Israel: & mons dicitur, qa erat ædificata super montem Somer, vnde & nomen habet, vt Samaria dicatur, quemadmodũ scribitur. 3. Reg. cap. 16. Hactenus de primo versiculo, & cũ absq; vrgente necessitate non sit discedendum à litera, expositio Rabbi Salomonis non minùs probabilis videtur, quàm Hiero. Et quòd Thom. dicit eam extortam esse, nunquã puto dixisset, si vidisset Esaiam Hebraicè scriptũ, sed extorta est, si spectemus nostrum textũ, & exponamus quemadmodum Hug. Card. exponit, videlicet hoc modo: Emitte agnum dominatorem terræ, id est (vt ipse ait secundũ phrasim Hebræam) ad dominatorẽ terræ, vel emitte agnum dominatorem terræ, id est, agnum qui est iudicium dominij terræ, quod Iudæi habent in Moabitas.

Et erit sicut auis fugiens, &c.) Secundum Hieron. redit propheta ad ordinem historiæ, & per filios Moab, villæ & vrbes Moab intelliguntur, & deinde per vrbes, vicos, & villas, metonomicõs earum inhabitatores: de qua phrasi dictum est ca. 3. ibi: Eò ꝙ eleuatę sunt filiæ Syon &c. Possimus etiam dicere, quòd filias Moab posuerit pro ipsis Moabitis, eo modo loquendi, quo Græci dicũt: Filij medicorum pro ipsis medicis: de qua phrasi etiam dictum est cap. 5. ibi: Vinea facta est dilecto meo &c. Dixit autem in fœminino genere filias, & non filios, vt notaret eos timiditatis. Arnon fluuius est, qui terminat Amorrheos & Moabitas. Per hoc autẽ quod dicit, In transcensu Arnon, captiuitatem significat, hoc sensu: Vos Moabitæ captiui ducemini trans fluuium Arnon in Babylonem & exteras nationes, nec hoc vobis dabitur, vt vsque vna viuatis, sed per varia loca dispergemini, non secus, quàm pulli auium de nido auolantes disperguntur. Significatur itaq; hoc versu captiuitas, transmigratio & dispersio Moabitarum. *Arnon.*

INi consilium, coge consilium, pone quasi noctẽ vmbram tuam in meridie. Absconde fugientes, & vagos ne prodas. Habitabunt apud te profugi mei. Moab esto latibulum eorum à facie vastatoris.

INi consilium &ca.) Putant quidam esse ironiam. Sensus est: Maturè delibera, quomodo extricabis te à malis imminentib. Alij simpliciter accipiunt vt vox sit prophetæ sanum dantis consilium, quo se possunt liberare, atq; hæc mala euadere. Sic Hier. quem ferè omnes sequũtur: Vis inquit saluus esse, & misericordiam Dei promereri, fac misericordiam cum populo. *Pone quasi noctem, &ca.)* Scriptura quoties significare vult medium diei æstum, aut mediam molestiam, quã patimur in medijs malis constituti, quæ nec euadere nec declinare possimus, dicit meridiem. Sensus itaq; est: Cùm videris Israelitas clade aliqua affectos, aut multis malis defatigatos ad te confugere, suscipe eos, præbe eis tecta, & defende illos, atq; hoc est, quod ait, pone vmbram tuam in meridie: quòd autem addit, quasi noctem, idem valet ac si dicat, vmbram densissimam, hoc est, susceptio tua atque defensio sit copiosa ac liberalis. Hier. aliter exponit, hoc modo: In meridie, id est, clara luce & in aperta fuga populi mei tu quasi nox & vmbra esto. Et exponẽs propheta quod obscuriùs dixerat, subijcit: *Absconde fugientes, & vagos ne prodas: habitabunt)* id est, habitent apud te profugi mei, scilicet populus Israel. Futurum enim tempus apud Hebræos nonnihil potentialitatis habet.

FInitus est enim puluis, consummatus est miser, defecit qui conculcabat terram. Et praeparabitur in misericordia solium, & sedebit super eum in veritate in tabernaculo Dauid iudicans & quærens iudicium *Hier. 48.*

dicium, & velociter reddens quod iustum est.

Quid nomine puluis in scriptura significetur.

F*Initus est puluis*) Scriptura cùm significare vult ingentem militum vel etiam aliarũ rerum multitudinẽ, vtitur nomine puluis. Iubet itaque propheta Moabitas securos esse, & sine metu suscipere filios Israel ad se cõ fugientes, nec eis quicquã mali ob eam caussam metuendũ quia finitus est puluis, id est, Futurum est, vt exercitus Sennacherib, qui tanquam puluis terræ innumerabilis est, citò consumatur. Quæ historia describitur 4. Reg. cap. 19. *Consummatus est miser.*) Miserũ intelligit Sennacherib, qui miser dicitur eo modo loquendi, quo apud Horatium mors dicitur pallida, quia videlicet pallidos facit. Et vox Hebræa שד schod quæ hoc loco ponitur, inimicum significat, hostem & vastatorem.

Et præparabitur, &c.) Videtur hoc loco esse transitus ad regnum Christi, & de eo expositores Latini fere interpretantur: Et licet multa similia scripturæ loca ad trãsitum inuitent, Hebræi tamen seruant contextum literæ, & seruandus est quãdo salua fide licet. Sensus est: Quamuis vobis Moabitis videatur ciuitas Ierusalem tam penitùs desperata, & non dubitatis quidem quin eam euersurus sit Sennacherib, minimè tamen euertet, sed vetus solium regni Iuda præparabitur & corroborabitur in misericordia: Mirabili enim Dei misericordia, cæteris Iudeæ vrbib. euersis, Ierusalem liberata est.

Et sedebit super eum.) Sensus est: Fugato Assyrio Ezechias regnabit super Iudam, & retinebit solium Dauid, & subiectum sibi populum iudicabit in veritate, id est, in iudicio non accipiet personam, neq; secundũ faciem iudicabit, sed ex æquitate. Veritas hoc loco opponitur acceptioni personarum. *Dauid*) Memoria Dauid quia Iudæis grata erat, sancta & iucunda, propterea eam hoc loco inserit propheta. *Quærens iudicium*) Sensus est: Studiose dabit operam iuri, vt iustè & ex æquitate iudicet. *Velociter reddens quod iustum est.*) Id est, In iudicijs dicendis non erit procrastinator, neque in longum differet, sed sine mora iudicabit, & suum curabit cuique reddi.

A*Vdiuimus superbiam Moab, superbus est valde. Superbia eius & arrogantia eius, & indignatio eius, plus quam fortitudo eius. Idcirco vlulabit Moab ob Moab, vniuersus vlulabit. His qui lætantur super muros cocti lateris, loquimini plagas suas, quoniam suburbana Hesebon deserta sunt. Et vineam Sabama Domini gentium exciderunt. Flagella eius vsque ad Iazer peruenerunt, errauerunt in deserto, propagines eius relictæ sunt, transierunt mare.* Hier. 48.

A*Vdiuimus superbiam Moab, &c.*) Moabitæ quia sanum consiliũ prophetæ de profugis Israel suscipiendis contemnebant, confidentes in munitionibus suis: idcirco reuertitur propheta ad id quod cœperat, & prædicit mala super eos ventura: *Idcirco*) id est, propter hãc superbiam. *Vlulabit Moab ob Moab*) id est, alter ad alterum, populus vnius ciuitatis ad populum alterius ciuitatis. *Vniuersus vlulabit*) id est, nemo immunis erit à lamentatione propter mala infligenda. Hoc obseruandum est, quòd superbiam sequitur comminatio.

His qui lætantur &c.) Cõmemorat propheta muros cocti lateris tanquã inusitatum, quẽadmodum Hieremias & alij prophetæ, atq; his freti Moabitæ superbiebant. Sensus est: Annunciate Moabitis calamitates imminentes, & dicite eis, quòd muri illi ex coctis lateribus extructi, in quibus iam gloriantur & omnem salutis spem collocant, nihil ipsis proderunt. Suburbana dicuntur vici & villæ ciuitatibus adhærentes. Hesebon autem & Sabama ciuitates propinquæ sunt, & inter eas ait Hier. vix quingenti sunt passus. Illa inquit suburbana & ciuitates à suis habitatoribus deserta sunt. In voce (vinea) metaphora est: sumitur enim pro toto terræ tractu, qui est in agris arandis. Sensus est: Sennacherib & qui cum eo venerunt principes exciderunt omnes agros fructiferos. vel in eadem voce potest esse synecdoche, vt in vinea intelligantur omnia alia excisa.

Flagella eius vsque ad Iazer.) Iazer est vrbs quam extruxerunt filij Gad in nouissimo fine Moabitarum. Flagella vineæ sunt instrumenta seu clauiculi quibus vitis se retinet ne cadat: Hoc autem loco per flagella, propagines vitis intelliguntur, & est huius loci duplex expositio. Hiero. autem allegoricè significari putat fugam & captiuitatem populi. Per flagella enim seu vitis propagines intelligit populum Sabama, & per hoc quod dicitur, Vsq; ad Iazer peruenerunt & errauerunt, fugã significari arbitratur: captiuitatem verò cum dicitur, Transierunt mare, id est, flumen Euphratem, per quod ducti sunt captiui in Babylonem. Alij verò putant per hæc aliquid læti significari, & alludi ad vineam latissimè se spargentem & luxuriantẽ, & per multas ambages nexusq; longè lateq; errantem, quod agricolis gratissimum est. Atq; secundum hos sensus est: Ciuitas Sabama aliquando potens fuit & opulenta, sed iã derelinquetur. Verùm expositio Hier. probabilior videtur: non enim sic luxuriari solent vites, vt vltra mare propagines eius sese extenderent. *Iazer.*

S*Vper hoc plorabo in fletu Iazer, & vineam Sabama, Inebriabo te lachryma mea Hesebon, & Eleale quoniam super vindemiam tuam, & super messem tuam, vox calcantium irruit, Et auferetur lætitia, & exultabo te Carmelo: & in vineis non exultabit, neque iubilabit, Vinum in torculari non calcabit qui calcare consueuerat, vocẽ calcantiũ abstuli, Super*

hoc

hoc venter meus ad Moab, quasi cithara sonabit: & viscera mea ad murum cocti lateris.

SVper hoc plorabo,&c.) Dolet propheta vices Moabitarum, & magnitudinem vastitatis eorum, lachrymarum multitudine contestatur, cum ait, Inebriabo te lachryma mea, id est, vbertim lachrymabor & deflebo vices tuas miserabiles. *Vox calcantium irruit.*) id est, hostium exercitus irruit, ipsi videlicet Assyrij & Chaldæi, messem, vindemiam & omnia vastantes. Lege 48. caput Hierem. vbi totum hoc caput ferè exponitur.

Carmelus. *Et auferetur lætitia,&c.*) Carmelus mons est opimus atq; nemorosus iuxta Ptolomaidē mari imminens, vbi Helias flexis genib. pluuiam à Domino impetrauit. 3.Reg.18. Quare autem hoc loco illius meminerit propheta, cū non sit situs in toto isto tractu terræ Moabitarū, breui commentario docet Hier. Idioma inquit scripturarum est, vt semper Carmelo monti multum pingui & nemoroso fertilitatem & abundantiam comparet. Sensus ergo est: Auferetur lætitia ab vberrima regione Moabitarum. *Et in vineis nō exultabit neque iubilabit.*) supple prior vindemiator, id est colonus prouinciæ Moabiticæ. *Vocem calcantium abstuli.*) Iere.48.f Hoc Ieremias ait alijs verbis: Nequaquam calcator vuæ solitum celeuma cantabit, sed vbiq; hostilis vastitas & hostiū orietur clamor.

Super hoc venter meus,&c.) Est vox prophetę ex animo dolentis de contritione Moab: Super hoc ait, id est, super destructione Moab venter meus nimio dolore commotus tanquam cithara resonabit, & sonitum edet. Ita enim natura nobis comparatum est. vt in maximis doloribus & angustijs venter noster commoueri & crepare soleat. Quod ergo dicit propheta, tale est: Verè & ingenuè doleo desolationem vestram: quod sequitur, eundem ferè habet sensum, Et viscera mea ad destructionem murorum cocti lateris turbabuntur & quasi resonabunt, hoc est, non fictas lachrymas plorabo, sed veras & ex intimis visceribus profectas.

Et erit cùm apparuerit,&c.) Sensus est: In quo posuistis primum vestrum præsidium, hoc vobis non opitulabitur: putastis quòd fugiēdo ad idola vestra, possetis ab Assyrijs liberari, sed fallimini, non ita continget: Verùm quum loca vestra sacra magno cum labore & fatigatione accesseritis ad orandum, & Deorum vestrorum opem implorādum, non valebitis orare propter subitū hostium impetum qui vos oppriment.

Duplex acceptio illius particulæ ex tunc. *Hoc verbum quod loquutus est Dominus,&cæte.*) Hic est epilogus totius tractatus, qui cœpit cap.15. & notandum est duplicem esse vsum huius particulæ, Ex tunc. Interdū enim vsurpatur pro æternitate, vt in psal. Parata sedes tua ex tunc, id est, ab æterno. Interdum verò pro certo tempore præterito. Sic capitur huius prophetæ cap. 44. 45. & 48. & commentarij hoc loco ferè accipiunt in posteriori significatione.

In tribus annis, &c.) Istud Hebraicè dictum est, pro intra spacium triū annorum, & notādum quòd annorum seu dierum mercenarij frequens est mentio in scripturis, & præcipuè apud S. Iob, qui hac phrasi multū delectatur, & dupliciter accipitur. Interdum enim significat ærumnas, & vitā duram molestijs laboribusq; plenam, quam citissimè finire cupimus: Sic sumitur Iob. 7. Militia est vita hominis super terram, & sicut dies mercenarij, dies eius. Quo loco dies mercenarij. non aliud sunt, quàm dies miseriarum pleni. Interdum significat certum & statutū tempus: Sic capitur Iob. 14. Recede paululū ab eo, donec optata veniat sicut mercenarij dies eius. Vtraque metaphora sumpta est à mercenarijs, eò quòd eorum dura est conditio & seruitus molesta, quique ea hora, qua possunt discedere, discedunt, nihilque morantur. In posteriori significatiōe accipitur hoc loco, & sensus est: Ego trib. annis adhuc patiar extrahi gloriam Moab, sed non diutius, nō magis, quàm anni mercenarij extrahuntur, qui finitis suæ cōductionis annis statim recedunt. Similis omninò phrasis est ca. 21. Adhuc in vno anno &c. *Duplex acceptio huius particulæ, annus seu dies mercenarij.*

Et relinquetur in eo sicut racemus, &c.) Sensus est: Quam pauci sunt racemi, qui remanent in vite post vindemiam, tam pauci remanebunt in Moab, qui nunc gloriatur in multitudine populi.

CAPVT XVII.

Nus Damasci. Ecce Damascus desinet esse ciuitas: et erit sicut aceruus lapidū in ruina, Derelictæ ciuitates Aroer gregib. erunt: & requiescent ibi, et non erit qui exterreat, E cessabit adiutorium ab Ephraim, et regnū à Damasco: & reliquiæ Syriæ sicut gloria filiorum Israel erunt, dicit Dominus exercituum.

ONus Damasci.) Damascus, vt patet ex 7. capite huius prophetæ, metropolis est Syriæ, quæ quia semper auxilium decem tribubus contra Iudam præbuit, quemadmodum in lib. Regum, & Paralip. narrat historia, etiam ipsis vastitatem ab Assyrijs imminere prædicit. *Onus Damasci.*

Ecce Damascus desinet esse ciuitas,&c.) Nō quidem in æternum desinet esse ciuitas, sed solùm ad tempus. Assyrij enim euerterūt quidem hanc vrbem, sed sub Ptolomæo Rege rursus ædificata est & in pristinum statum restituta. *Et erit sicut aceruus lapidum.*) Id est, in tantum vastabitur ciuitas ista, vt pristinæ po

tentiæ vestigia in ruinarũ magnitudine vix demonstrentur.

Derelictæ ciuitates Aroer, &c.) Aroer hoc loco nomen est non ciuitatis, quę in Iudęa est, sed regionis in regno Syriæ. *Et requiescent ibi.*) Id est, in medijs ciuitatibus Aroer accubabunt greges, & tanta erit solitudo, vt non inueniatur qui exterreat.

Et cessabit adiutorium ab Ephraim, &c. Id est, Decem tribus quæ semper solent confugere ad Damascum pro suppetijs aduersus duas tribus, non vltra confugient, sed confugium hoc & adiutorium cessabit, quia regnũ Damasci cessabit atq; euertetur penitùs, atque hoc est, quod sequitur: Et regnũ à Damasco, scilicet cessabit, & sicut populus Israel in captiuitatem ducetur, sic & populus Syriæ: & quàm pauci ex filijs Israel relinquentur in terra Samarię, tam pauci ex Syrijs relinquẽtur in Syria: & quam illi erũt ignobiles, tam erunt ignobiles & isti. Gloriam autem pro ignominia dixit per ironiam: hoc autem fiet quia Dominus loquutus est, cuius verba irrita esse non possunt.

ET erit in die illa, attenuabitur gloria Iacob, et pinguedo carnis eius emarcescet. Et erit sicut congregans in messe, quod restiterit, & brachium eius spicas leget, Et erit sicut quærens spicas, in valle Raphã & relinquetur in eo sicut racemus: & sicut excussio oleæ duarum aut trium oliuarum, in summitate rami: siue quatuor, aut quinque in cacuminibus eius fructus eius, dicit Dominus Deus Israel.

ATtenuabitur gloria Iacob.) Id est, decem tribuum, quarum gloria erat Syria & Damascus: In illis enim gloriabantur. *Et pinguedo eius.*) id est, fortitudo eius marcescet: De cuius vocis significatione dictum est suprà cap. 10. cum dicitur: Et in pinguib. eius mittet tenuitatem.

Et erit sicut congregans, &c.) Sensus est: Damasceni vel filij Israël erunt, quales vulgo esse solent, qui spicas legunt post terga metentium; hoc est, tam miseri erunt & pauperes. Hiero. exponit hoc modo: Tam pauci remanebunt in Damasco, quàm solent post messores paucæ remanere spicæ, quas in valle Raphaim latissima & potẽtissima pauperes quærere solent. Secundum quem tres à propheta hoc loco adducuntur similitudines, & sunt quasi bucolicæ, quarum primam nunc explicuimus. Secunda hæc est: *Et relinquetur in eo racemus.*) Sensus est: Quam pauci racemi & quam paucæ vuæ fallere solent oculos vindemiatoris, & sic præteriri: tam pauci futuri sunt Damasceni seu filij Israel. Eadem similitudo ponitur in fine præcedẽtis capitis. Tertia est: *Et sicut excussio oleæ, &c.*) Sensus est: quã paucæ oleæ relinquũtur à colligente in summitate oliuæ, ad quas non ita pertingere potest, tam pauci isti futuri sunt. Nomen oleæ & oliuæ Latini nunc pro arbore, nunc pro fructu vsurpant: Hebræis diuersa sunt vocabula, & quod priori loco ponitur non fructum significat, vt ferè Latini exponunt, sed arborem: Est enim Hebraicè זית zayth. Quod verò posteriori loco ponitur, fructum significat: Est.n. גרגרים gargerim quæ vox granũ vel semen aut fructum arboris non oliuæ tantũ, sed cuiusuis plantę significat. Hic proprietas vocabuli, excutere, obseruãda est ex alijs scripturæ locis. Deut. 24. Si fruges collegeris oliuarum, quicquid remanserit in arboribus, non reuerteris vt colligas. Vbi ad verbum in Hebræo est, si excusseris oleam tuam, ramos post te iterum non excuties. Ex quo loco discimus, quòd excutere oleam idem sit, quod legere oleas siue oliuas ex arbore. In eadem significatione ponitur Esa. 24. Quomodo si paucæ oliuę, quę remanserunt, excutiantur ex olea. Et quod ad lectionem attinet, notandum quòd post, Quatuor aut quinq;, nõ sit faciendũ comma. Nam iste est sensus: Sicut excussa olea duo vel tres, aut certè quatuor vel quinque fructus relinquuntur in summitate ramorũ: ita pauci relinquentur & erunt immunes ab occisione & captiuitate.

Excutere oleam idẽ esse quod legere oleas.

IN die illa inclinabitur homo ad factorem suum & oculi eius ad sanctum Israel respicient, & non inclinabitur ad altaria, quæ fecerunt manus eius & quæ operati sunt digiti eius, nõ respicient lucos, & delubra.

IN die illa inclinabitur homo, &c. Istud ad conuersionem orbis terrarum per Christum & Apostolos factam, quidem pertinere putant: Pia quidem ait Hierony. voluntas interpretantium, sed non seruans ordinem historiæ. Secundum Hieron. ergo sensus est: Subuersa Damasco, & decem tribubus in captiuitatem ductis, residui Israel conuertentur ad Deum, qui eos creauit: & oculi eorum nequaquam idola respicient, quæ fecerunt in Dan & Bethel, sed ipsum Deum respicient, à quo Israel habet suam sanctitatem, condemnantes idola, quæ propria arte & industria effinxerunt. Istud factum legimus diligentia Regis Ezechiæ, ad cuius literas, reliqui qui euaserant manus Assyriorum, ad Deum conuersi sunt, & templum Ierusalem ingressi sicut narratur lib. 2. Paral. cap. 30. & 31.

IN die illa erũt ciuitates fortitudinis eius derelictæ sicut aratra, & segetes, quæ derelictæ sunt à facie filiorum Israel, Et erit deserta: quia oblita es Dei saluatoris tui, & fortis adiutoris tui non es recordata, Propterea plantabit plantationem fidelẽ, & germen alienum seminabit.

IN die illa erunt ciuitates fortitudinis, & cæter.) Hebraicè dixit, ciuitates fortitudinis, Latinus diceret, Ciuitates fortes siue munitas. Lyra hoc modo exponit: Sicut filij Israel nõ potuerunt defendere ea, quæ erant in campis ve-

pis venientibus Assyrijs, ita nec seipsos in ciuitatibus munitis. Sed verus commentarius iste est: Ciuitates Israel munitissimæ derelinquentur, non aliter quàm olim ad præsentiam filiorum Israël ex Aegypto veniétium derelicta sunt aratra & segetes ab ipsis Amorrhæis, & nationibus alijs, Iudæorũ conspectum fugientib. Ad aduentum siquidem filiorum ex Aegypto sub duce Moyse & Iosue, ipsi Amorrhęi, Enæi & cęterę gétes, quę terram promissionis tunc temporis inhabitabant, subito pauore perterritæ fugiebant ex medio opere, quod in agris exercebant: qui arabant, dimittebât aratra: qui colligebant messem, dimittebant segetes: alij alia relinquebant, salutem pedibus requirentes. *Et erit deserta)* Nonnulla exemplaria legunt, Et eris deserta, sed verisimilius est, imò certum est in tertia persona esse legendum. Et erit deserta, & hic finitur periodus, & quod sequitur est noua periodus.

Quia oblita es Dei saluatoris tui.) Est apostrophe ad Israel. Sensus est: Quia tu terra Israel oblita es Saluatoris tui, qui te liberauit ex Aegypto, & adhæsisti idolis: *Et fortis adiutoris)* id est, eius qui tibi semper aduersus gentes fortitudiné præbuit, non es recordata: *Propterea plantabis plantationem fidelem)* Hoc pressius & per ironiam legendum est: Non enim dicere voluit propheta, quòd idcirco plantarent plantationem fidelem, sed contrariũ. Vnde Septuag. non verbum, sed sensum reddentes, dixerũt: propterea plantabis plantationem infidelem: *Et germen alienum seminabis)* Alienum more scripturæ vsurpatur pro notho & adulterino: Sic psalm. 17. Filij alieni mentiti sunt mihi. Sensus est: Germen nothum & adulterinum seminabis. Aliter interpretatur Hiero. qui germen alienum vocat, qđ alijs seminatur: Seminabitis, inquit, germen, quod hostis auferet.

Alienum interdum pro notho siue adulterino accipi.

IN *die plantationis tuæ labrusca, & manè semen tuum florebit. Ablata est messis in die hæreditatis, & dolebit grauiter.*

IN *die plantationis tuæ labrusca.)* Explicat propheta vtranque periodum versus præcedentis. Nam istud, In die plantationis tuæ labrusca, est explicatio illius: Propterea plantabis plantationem fidelem. Sensus est: Pro vera vita plantabis adulterinam, pro vite soreck plantabis labruscam. Est auté labrusca genus vitis syluestris, sic dicta, quòd in terrę marginibus & in sepibus nascatur, & vulgo erratica dicitur. *Et manè semen tuum florebit.)* Istud explicatio est illius periodi, Germen alienum seminabis. Et secundum Haymonem sensus iste est: Mane id est, ante tempus florebit semen tuum, & propterea non perueniet ad maturitatem. Secundum Hieronymum verò aliquid læti significatur, hoc sensu: Semen tuum magnam quidem spem copiosæ messis promittet in germine, nó est tamen quòd magnopere gaudeas, quia vbi maturitas aduenerit ab alio demetetur, & hoc est quod sequitur, *Ablata est messis)* id est, segetes ablatæ sunt: *In die hæreditatis)* id est, eo die, quo oportebat iam tenere & congregare in horrea. Hebræi enim hæreditare suo more vocant, manu tenere & possidere. *Et dolebit grauiter)* Mutat personam, dolebit pro dolebis, quod non est infrequens Hebræis: Sensus est: Quádo speratá & iam penè obtentam messem perdideris, tunc dolebis grauiter & supra modum. Istud hodie vsu venit studiosis omnib. siue philosophię siue Theologiæ, qui non referunt eò, quò debent, studia sua nempe ad Deum, vt per ea ille sanctificetur: vel qui itá vehementer se studijs occupant, vt per hoc in se extinguant deuotionis spiritum: omnibus illis & singulis dicit propheta, in die plãtationis tuæ labruscá, id est, credis te rectè instituisse studia tua, sed postea deprehendes esse vana: ex celeri studiorum profectu spem magnam cócipies sed vbi messis, id est, tempus quo quisq; accipiet mercedem, aduenerit, frustraberis spe tua, & dolebis grauiter.

Labrusca.

VÆ *multitudini populorum multorum, vt multitudo maris sonantis: & tumultus turbarũ sicut sonitus aquarum multarum, Sonabunt populi sicut sonitus aquarum inundantium, & increpabit eum, & fugiet procul: Et rapietur sicut puluis montiũ à facie venti, & sicut turbo coram tempestate, In tempore vespera, & ecce turbatio in matutino, & nõ subsistet. Hæc est pars eorum, qui vastauerunt nos, & sors diripientium nos.*

VÆ *multitudini populorum, &c.* Hæc ad Assyrios seu ad exercitum Sennacherib pertinent, quem propter ingentem militum copiam, fremitum & impetum, fluctibus maris inundantis comparat, Sensus est: Væ multitudini populorum veniétium cum Sennacherib contra Iudam, quæ tanta est, & tanti fremitus, vt multitudini fluctuum maris cóparari queat. Quemadmodum autem occasione Syrorum, desolationé decem tribuũ prædicit quæ semper ad Syros pro suppetijs confugiebant: Ita vtrorumq; & filiorum Israel & Damascenorum occasione vastitaté hîc prædicit Assyriorum, qui Syros & decé tribus vastauêrunt.

Sonabunt populi, &c.) Illud verbum (increpare) Hæbræis familiare est, quoties de mari aut ventis loquũtur, quæ cùm Deus pro imperio suo iubet, vt desinant esse molesta, mare aut ventos increpare dicitur. Increpare igitur quanquam Latinè sit reprehédere vel arguere, more tamen scripturę & phrasi Hebrææ linguæ pro coercere & compescere ponitur: Sic Psal. Increpuit mare rubrum, & exsiccatum est. Et apud Luc. Increpuit mare & tempestaté, id est, compescuit & sedauit. *Psal. 105. b* *Luc. 8. d.*

Quòd ergo hîc dicit propheta, increpabit
4.Reg.19 eum, cap.19.4.Reg. alijs verbis dicitur, vbi Dominus de Sennacherib loquens, ait: ponam itaq; circulum in naribus tuis, & chamum in labijs tuis, & reducam te in via per quam venisti Sensus itaque est: Dominus ipsum Sennacherb eiusq; exercitum magno cum impetu, armorumque ingenti strepitu venientem cōtra Iudam compescet, sedabit, & penitus dissipabit, atq; hoc est quod sequitur: Et fugiet procul, & rapietur sicut puluis montium &c. Sensus est: Sicut puluis ventorum impetu proijcitur atq; latè dispergitur & veluti turbo in sublime tendens vi tempestatis in oppositam partem reuerberatur: ita Sennacherib & totus eius exercitus cùm appropinquauerit Hierusalem, dispergetur atq; redire cogetur.

In tempore vespera, & cate.) Id est, cùm primùm Sennacherib obsidionem molietur, siue cùm vesperi nunciabitur Sennacherib ad obsidendum oppidum venisse omnium corda, qui in ciuitate Hierusalem fuerint, commouebuntur: sed primo mane nunciabitur eundem Sennacherib percusso eius exercitu fugisse. Historia habetur 4. Reg. cap.19. *Hac est pars eorum, &c.* pulchrè epiphonemate concludit propheta hoc caput. Sēsus est: Ita pœnas dabunt, ita percutientur qui persequuntur populum Dei.

CAPVT XVIII.

A E terra cymbalo alarum, qua est trans flumen Aethiopia, qui mittit in mare legatos, et in vasis papyri super aquas, Ite angeli veloces ad gētem cōuulsam, et dilaceratā, ad populū terribilē. post quē non est alius ad gētem expectantē, et cōculcatā, cuius diripuerūt flumina terrā eius.

QVemadmodum in præcedēti capite propheta minatur Damasco, propterea quod decem tribus ab illa auxilium habentes Dei misericordiam implorare neglexerunt: Ita etiam hoc capite Aegypto vastitatem prædicit, quia ob eius auxilium duabus tribubus præstitum, neglecta est ab eis Dei inuocatio.

Tota autem difficultas huius capitis sita est in hac parte. *Va terra cymbalo alarum, qua est trans flumen Aethiopia.*) Quæ est periphrasis vnius ciuitatis videlicet Aegypti, in qua explicanda multùm variant interpretes. Hier. rationem reddens periphrasis, Aegyptum dictam esse putat cymbalum alarum, propter velocitatem frugum: velox quippe & concitus auium volatus cymbali sonitum reddit. Secundum quem sensus est: Væ terræ in qua est cita, velox & matura messis. Verùm periphrasis hæc nimis longè petita est, cùm velocitas quæ est in auibus, & quæ in frugibus, toto genere differant. Haymo verò dictam putat cymbalum alarum, propter suauem auxilij ferendi promissionem. Secundum quem sensus est: Væ terræ quæ promittit auxiliares copias, & suppetias haud grauatim mittit populo duarum tribuum. Thomas autem adfert aliā rationem, & Aegyptum dictam esse vult cymbalum alarum quasi semper sonantē & tinnientem propter Nili cataractas. Secundum quem sensus est: Væ terræ in qua est fluuius Nilus qui citissimè decurrens cymbali sonitum reddit.

Studiosi verò Hæbræorum, Aquila, Pag. & alij cùm non viderent quomodo exponerent cymbalum alarū, acceperunt vocē Hebræā nō pro cymbalo, sed pro vmbra, quod etiam radix צלל tsalal significat, quamuis nomen צלצל tsiltsal inde deductum frequētius pro cymbalo vsurpetur. Atq; inter hos quibusdam Aegyptus dicitur vmbra alarū, propter auxiliares copias quas promittebat, & defensionis auxilium. Hæc interpretatio consentit cum Haymone, & meminit eius Hier. exponens versionem Aquilæ. Alijs terra hæc dicitur vmbra alarum, propter vela nauium, quæ multitudine sua terram Aegypti quasi obumbrant. Hoc modo videtur intellexisse paraphrastes Chaldæus, qui habet hoc modo: Væ terræ, ad quam veniunt cum nauibus de terra longinqua, & vela sua extendunt, vt aquila volans alis suis. Alij denique propter multitudinē auium ita dictā putant, quæ ibi sine numero & assiduè volitando quasi perpetuam vmbrā faciunt. In hac tanta expositionum varietate, illa magis probata videtur, quæ exponit hoc modo. Væ terræ, quæ semper alijs est vmbra alarū ad quam confugiūt: vel quæ in vmbra alarū suarum alijs gentibus auxilium pollicetur. Nam nomine alarum scriptura frequenter intelligit auxilium seu defensionē, vt Psal. 16 Sub vmbra alarum tuarum protege me.

Qua est trans flumen.) Haymo legit pluraliter hoc modo: Quæ est trans flumina Aethiopiæ, id est trans riuos Nili fluminis, qui ex Aethiopia in Aegyptum fluit. Similiter legit Hier. non solū in textu, sed & in cōmentarijs ita interpretatur: præterea & sic habet textus Hebraicus. Deniq; pluraliter loquitur & Ezech. Ecce ego ad te Pharao Rex Ae- Ezech.29
gypti draco magne, qui cubas in medio fluminum tuorum. Quare verisimilior est lectio, quam habent biblia Parisiensia, iam recenter edita, quæ legunt in plurali numero.

Qui mittit in mare legatos.) Et hic duplex lectio est, quædam enim exemplaria legunt, Qui: alia verò legūt, Quæ. Si ergo legamus, Qui, dicemus prophetam mutare personam & considerationem suam à terra dirigere ad ipsum Regem terræ. Mare cōsuetudine scripturarum

pturarum, quæ omnes aquarum congregationes maria vocat, Nilũ appellauit propheta. Sensus est: Qui mittit per Nilum legatos. Quod sequitur, *Et in vasis papyri super aquas)* eiusdem rei loquutio est, sed obscurior. Vasa autem Hebræi instrumenta vocant. Vasa papyri periphrasis est nauium ex papyro frutice contextarum, quibus multum vtebantur in Aegypto, maximè in illa parte, qua cataractas habet magnas & profundas: Vel secũdum Hie. vasa papyri appellauit vasa chartacea, id est, epistolas in charta descriptas, quẽ sensum etiam reddiderunt Septua. quorum versio sic habet: Qui mittit in mari obsides & epistolas biblinas super aquam. Secundũ quos sensus est: Væ terrę cuius rex mittit per Nilum legatos vna cum epistolis ad duas tribus, quibus suum illis pollicetur auxilium. De papyro vide Plin. li. 13. ca. 11. nat. hist. Est autem papyrus frutex, habens radicem obliquam triãgulis lateribus, decem nõ amplius cubitorum longitudine, in gracilitatem fastigiatam: ex quo frutice fiebant olim naues contextiles, & charta.

Ite angeli veloces, &c.) Verba sunt regis Aegypti mittentis nuncios per Nilum ad duas tribus siue ad Iudæos, quos gentem conuulsam vocat ex eo quòd vario bello contriti erant: *Ad populum terribilem*) scilicet aliquando. Iudæi siquidem sub Mose & Iosue terrori erant omnibus gentibus, non quòd cæteras gentes vincerent multitudine, sed propter Dei auxilium, sicut habetur Iosue 2. *Post quem non est alius*) Id est, cui non est alia gens comparanda. *Gentem expectantem)* Gẽs Iudea hoc olim proprium habuit, quòd expectaret auxilium à Deo, quem non videbat, cùm cęteræ haberẽt Deos suos sibi præsentes, quos videbant. Ad Gentem ergo expectantem intellige auxilium à Deo, quem nunquam videt. Vnde à cæteris Gentibus ridebantur, sicut testatur illud poetæ, Nil præter nubes Iudæus adorat.

Cuius diripuerũt flumina terram eius.) Flumina appellat reges cum exercitibus. Quæ phrasis scripturis visitatissima est, & apud Ezechielẽ nusquam non obuia. Sensus est: Cuius terrã diuersarum gentium reges Assyriorũ, Chaldæorum &c. vastauerunt. *Ad montẽ nominis Domini, &c.)* Hunc versum non legit Hier. neq; illum habent exemplaria Hebræa, neq; Grȩca: quare superuacanea est, & ex fine cap. videtur huc insertus.

OMnes habitatores orbis qui moramini in terra, cũ eleuatũ fuerit signum in montib. videbitis, et clangorẽ tubæ audietis, quia hæc dicit Dominus ad me: Ego quiescam & considerabo in loco meo, sicut meridiana lux clara est, & sicut nubes roris in die messis, Ante messem enim totus effloruit, & immatura perfectio germinauit, & præscindẽtur ramusculi eius falcibus, & quæ derelicta fuerint abscindentur, Et excutientur, & relinquentur simul auibus montium, & bestijs terræ, & æstate perpetua erunt super eum volucres, & omnes bestiæ terræ super illam hiemabunt.

OMnes habitatores orbis, &c.) Orbem intellige illam terræ partem, de qua sermo est, videlicet Aegypti. Signũ appellat vexillũ militare, de qua voce dictum est, ca. 11. circa illum locum, in die radix Iesse. Sensus est: Vos Aegyptij & cunctæ per circuitum gentes, quando ab Assyrijs vel Chaldæis in altũ erectum fuerit vexillum militare signũ, clarè videbitis, & cùm clanxerit tuba apertè audietis & manifestè cognoscetis quid cogitauerit contra Aegyptum Dominus.

Ego quiescam, &c.) Est hypotyposis: Depingit enim propheta Dominum Deum quasi in solo aliquo cubiculo sedentem & considerantem Aegyptum diripi. Sensus est: Tacitus ego & immotus contemplabor quæ futura sunt, atque ita clarè & apertè contemplabor, vt est clara lux meridiana, hoc est, nihil omninò erit impedimenti, quo minus omnia videbo. *Et sicut nubes roris in die messis)* Id est, Ego licet immotus manens adferam tamen rebus temperiem, sicut nubes rorida tempore messis, quæ refrigerat.

Ante messem enim totus effloruit.) scilicet populus Aegypti. Describit propheta sub metaphora vastitatem & interitum Aegyptiorum. Sensus est: Hoc futuri sunt Aegyptij, quod præcoces fructus, vel quod segetes ante maturitatẽ erumpentes, & antequam perfectio temporis veniat germinantes: quæ sicut inutiles sunt & cito pereunt, sic & Aegyptij cito peribunt. *Et præcidentur ramusculi eius)* Id est, in medio rerum successu quasi ramusculi inutiles falcibus, id est, gladijs Assyriorum vel Chaldæorum succidentur, & non succedet quod faustum videbatur habere principium. *Et quæ derelicta fuerint, &cæt.)* Id est, si qui Aegyptiorum gladios, Chaldȩorum aut Assyriorum euaserint, illi alio mortis genere abscindentur, atque è medio auferentur.

Excutientur & relinquentur simul, &c.) Ne putares ait Hieron. prophetam de vinea dicere & non de hominibus, vertit metaphoram in historię veritatem: Non enim aues & bestiæ abscissos arborũ ramos, sed cadauera deuorant. Et hæc plenius apud Eze. describũtur. Eze. 29.
Aestate perpetua erunt super eum volucres) Est metalepsis: Significat enim propheta maximam interfectorum multitudinem. Sẽsus est: Tot & tam multa erunt cadauera, vt vna integra ęstate & hyeme sufficiant ad bestias terrę carniuoras & aues cæli alendas.

IN tempore illo deferetur munus Domino exercituũ à populo diuulso, & dilacerato, à populo terribili, post quẽ nõ fuit alius, à gente expectãte, & cõculcata, cuius diripuerunt flumina terrã eius, ad locũ nominis Domi-

 nis Domi-

nu Domini exercituum, montem Sion.

IN *tempore illo, &c.*) Id est, post Aegypti vastitatem, & deletum eius imperium deferetur munus & sacrificiũ Domino à Iudæis, qui antea relicto veri Dei cultu idola adorabant, & in vanitate vmbræ Aegypti confidebant. *Agente expectante*) Bis legendum est (expectante) hoc modo, Agento expectante, expectante. Sic enim habent exemplaria Hebræa, sic legit & Hiero. sic etiam Haymo interpretatur: vt sit auxesis. Indiligens aliquis lector putans esse superuacaneum alterum amouit: Et eodẽ modo legendum est in principio capitis, Ad gentem expectantem expectantem. Quod autem in fine ponitur, videlicet ad locum nominis Domini, construendum est cum verbo, deferetur, hoc modo: In tempore illo deferetur munus Domino exercituum à populo diuulso, id est, à Iudæis ad locum nominis Domini, montem videlicet Siõ, id est, ad templum Ierusalem, quod super montem Sion ædificatum est. Istud autem factum est sub Zorobabel, Iesu, Esdra, Neemia.

CAPVT XIX.

Nus Aegypti. Ecce Dominus ascendet super nubem leuem: & ingredietur Aegyptum, & commouebuntur simulachra Aegypti à facie eius, & cor Aegypti tabescet in medio eius.

Onus Aegypti. ONus *Aegypti*) More prophetico obscuris clara subnectit: Quod enim prius inuoluta periphrasi dixerat, Væ terræ cymbalo alarum, nunc apertiùs explicat onus inquiẽs Aegypti. Et totam hãc prophetiam quidam ad Romani tempora referunt, quando Antonio Cleopatraque superatis Augustus Cesar Aegyptũ subiugauit: Sed simplicius est, si ad tempora Assyriorum & Nabuchodonosor Regis Babylonis referatur, & eam intelligamus prædici captiuitatem de qua vaticinatur Hieremias, Vitula elegãs & formosa Ae-
Hie. 46. e gyptus. & Ezech. Cessare faciam multitudi-
Eze. 30. b nem Aegypti &c.

Ecce Dominus ascẽdet, &c.) In nubem leuem, metalepsis est. Significat enim propheta tum quòd istud malum velocissimè veniet: & per nubem leuem intellige exercitum Chaldeorum vel Assyriorum velocissimum, quia ipsius imperio euocabuntur ad bellum contra Aegyptios. *Et commouebũtur, &c.*) Phrasis ista, A facie, in scripturis frequentissima est, & idem valet, quod in præsentia, vel ad præsentiam, vel à præsentia. Sensus est: Simulachra, quæ Aegyptij hactenus pro dijs coluerunt, adueniente Domino cedent ei, nec poterũt ipsis quidquam prodesse.

Et cor eorũ tabescet) Id est, Corda Aegyptiorum præ nimio timore languescent in visceribus ipsorum.

ET *cõcurrere faciam Aegyptios aduersus Aegyptios, & pugnabit vir cõtra fratrem suum, & vir contra amicum suum, ciuitas aduersus ciuitatẽ regnum aduersus regnum, & dirumpetur spiritus Aegypti, in visceribus eius, & consilium eius præcipitabo. Et interrogabunt simulachra sua, & diuinos suos: & pithones, & hariolos: & tradam Aegyptum in manu dominorum crudelium, & rex fortis dominabitur eorum, ait Dominus Deus exercituum.*

ET *concurrere faciam Aegyptios, &c.*) Temporibus Assyriorũ & Nabuchodonosor regis Babylonis seditionẽ factam esse in populo Aegypti ex historijs manifestũ est, alijs se tradere volẽtibus, alijs repugnantibus: Hoc est ergo, quod ait hoc loco, concurrere faciã Aegyptios aduersus Aegyptios, id est faciam eos inter se dissidere.

Et dirumpetur spiritus Aegypti) Id est, animus Aegyptiorum planè decidet, vel certè volũtas Aegyptiorum in diuersa scindetur, alijs hoc, alijs illud, & non eadem cunctis volentibus: vt idem hic significetur quod prius. *Et consilium eius præcipitabo*) id est, ad nihilum redigam, ita quòd non sortiatur effectum. *Et interrogabunt simulachra sua*) Id est, dæmones simulachris præsidentes: *Et diuinos suos*) id est vates seu sacerdotes: *Et pithones*) De quo vide suprà capite octauo, vbi dicitur, Quærite à pithonibus &c. *Et hariolos*) id est, eos qui diuina mẽtesantur, quę ventura sunt. Dicuntur autem arioli quasi farioli, aspiratione in (f) literã Harioli.
mutata.

Et tradam Aegyptium in manu dominorum, &c.) id est, Chaldæorum & Assyriorum. Hos enim scriptura vbique crudeles facit, vt qui nec paruulis pepercerint, nec prægnantibus miserti sunt. *Et Rex fortis*) scilicet Nabuchodonosor aut alius quispiam dominabitur eorum.

ET *arescet aqua de mari, & fluuius desolabitur, atque siccabitur, & deficient flumina. Attenuabuntur, & siccabuntur riui aggerum, Calamus & iuncus marcescent, nudabitur alueus riui à fonte suo, Et omnis sementis irrigua siccabitur, arescet, & nõ erit, Et mœrebunt piscatores, & lugebunt omnes mittentes in flumen hamum, & expandentes rete super faciem aquarum, emarcescent, Confundentur qui operabantur linum plectentes, & texentes subtilia, Et erunt irrigua eius flaccentia, omnes qui faciebant lucunas ad capiendos pisces.*

ET *arescet aqua de mari, &cæt.*) Quidam simpliciter hæc accipiunt & non historicè, per mare intelligentes non mare magnum, sed lacum Mareotidem, eò quòd scriptura omnes aquarum congregationes maria appellet, vt veniente captiuitate propheta prędicat Nili & riuorum siccitatem. Alij hyperbolem

bolem esse volunt, vt propter nimiam tribulationem flumina quoque siccari, & ea quæ in eis sunt deficere dicantur. Possimus & metaphoricè accipere, quod nobis magis probatur: vt in aquis maris intelligatur Respublica Aegypti, sicut supra capite 15. dictum est de aquis Nemrim: & in fluuio designetur Rex Aegyptiorum: in cæteris verò fluminibus cæteri principes, quæ phrasis Ezechieli vsitatissima est: in riuis denique duces & inferiores principes: in calamo & iunco vilis plebecula & sine nomine vulgus. *Et nudabitur alueus, &cæt.*) Id est, & alueus & fons arescent simul. *Et omnis sementis irrigua exiccabitur, &cæt.*) Sementis interdum ipsam sationem seu seminationem significat: interdum verò capitur pro segete, quemadmodum hoc loco. Sensus enim est iste: Segetes terræ mandatæ, quæ Nili inundatione irrigari solent, siccabuntur & arescent. *Et mœrebunt piscatores, &ca.*) Vastata Aegypto & tota prouincia, mœrebunt & dolebunt ipsi, qui piscatione alebantur. *Confundentur qui operabantur linum*) Id est, ij qui ex lino pectinato facere consueuerunt retia & sagenas, confusionem patientur.

Irriguum. *Et erunt irrigua, &c.*) Irriguũ dicitur, quod irrigatur, vel quod facilè irrigari potest. Interdum etiam irriguum dicitur quod irrigat, sicut apud Virgilium, Irriguumque bibant fontem. Si ergo in priori significatione accipiatur sensus hic erit: Campi & agri, qui aquis Nili irrigari solent, præ siccitate steriles erunt. Si verò in posteriori significatiõe, hic erit sensus: Nilus, riui, flumina, quæ irrigare solent terram Aegypti, siccabuntur. *Omnes qui faciebãt lacunas*) Lacuna fossa est, in qua *Lacuna.* aqua collecta stare consueuit: hîc pro viuarijs ponitur.

STulti principes Thaneos, sapientes cõsiliarij Pharaonis dederunt consilium insipiens. Quomodo dicetis Pharaoni: Filius sapientium ego, filius regũ antiquorum? Vbi nunc sunt sapientes tui? Annuncient tibi, & indicent, quid cogitauerit Dominus exercituũ super Aegyptum, Stulti facti sunt principes Thaneos, emarcuerunt principes Mempheos, & deceperũt Aegyptum, angulũ populorum eius, Dominus miscuit in medio eius spiritum vertiginis, Et errare fecerunt Aegyptum in omni opere suo, sicut errat ebrius & vomens, Et non erit Aegypto opus quod faciat: caput & caudam, incuruantem & refrenantem.

STulti principes Thaneos) Indicat propheta breuiter, quòd veniente captiuitate Babylonica, omnia Magorum cõsilia, & eorum qui promittebant futurorum præscientiam stultitiæ arguentur. Thanis Metropolis est Ae- *Thanis.* gypti, in qua vigebat literarũ studium. Mẽ- *Memphis.* phis altera ciuitas est principalis in Aegypto artibus magicis plurimum dedita. Angulum Hebræi vocant firmamentum, quod Latini dicunt neruum.

Dominus miscuit in medio eius spiritum vertiginis) id est erroris, quem facere dicitur Deus, quia permittit. Sensus est: Dominus regnare permittit spiritum erroris in cordibus eorum, qui sapientes habebantur in Aegypto. *Et non erit Aegypto opus, &cæt.*) id est, nullus Aegyptiorum faciet officium tale, quod posset esse in emolumentum alicus rei bonę. *Caput & caudam*) Istud construi debet cum illo, Errare fecerunt. Per caput autem significantur primores: per caudam verò plebei tam senes quàm pueri, & inferiores principes. Similem habemus metaphoram cap. 9. Sensus est: Errare fecerunt tam primores quàm ipsum vulgus, tam senes quã pueros, hoc enim est quod sequitur, Incuruanté, quod conuenire senibus clarum est, quum plerunq; corpore ad terram incuruo incedunt. De altera voce Refrenantem, dicit Hier. dum celeriter quæ scripta sunt v ertimus, ambiguitate decepti refrenantem diximus pro lasciuiente, quod in pueros conuenire certum est. Verum vox Hebræa אגמון agmon, vel nihil huiusmodi significat quale habet Hier. vel certè imperfecta sunt lexica Hebræorũ. Significat enim vox Hebræa iuncum, sicut præcedens ramũ. Ad verbum legendũ esset: Caput & caudam, ramum & iuncũ, sicut etiã ca. 8. Disperdet Dominus de Israel caput & caudam, ramum & iuncum: Vbi Rabbi Salomõ per ramum & iuncum metaphoricè intelligit fortem & imbecillem: commodè intelligere possimus senem & puerum. Nam vox Hebræa כפה cippa quæ ramum significat à curuitate sic dicitur. Alteram verò propter imbecillitaté, quæ in iunco significatur pueris conuenire constat.

IN die illa erit Aegyptus quasi mulieres: & stupebunt, & timebunt à facie commotionis manus Domini exercituum, quam ipse mouebit super eam: & erit terra Iuda Aegypto in pauorẽ, Omnis qui illius fuerit recordatus, pauebit à facie consilij Domini exercituum: quod ipse cogitauit super eam.

IN die illa erit Aegyptus, &c.) Sensus est: cũ venerit Assyrius siue Nabuchodonosor, oẽs fortium virorũ manus in Aegypto quasi manus mulierũ dissolutæ erunt, & stupebunt ipsi Aegyptij ex inopinato bello, timebuntq; à facie, id est, à præsentia manus Domini eleuatæ, quę habitum percutientis demonstrat. *Et erit terra Iuda Aegypto in pauorem*) Id est, etiã ipsum vocabulũ Iudę, terrori erit Aegyptijs, eo quòd dum auxilium voluerunt ei præbere, tanta perpessi sunt mala.

Omnis qui illius. &c.) Id est, Audientes Aegyptij percussum Sennacherib, à quo & ipsi superati sunt, mirabuntur Deum Israel, mirabuntur inquam quòd idem non acciderit Iudæ, sed quòd fuerit defensa à Deo: Assyrij enim venerunt ex Aegypto ad bellandũ contra Iudam & Ierusalem.

In die

Vocatur autem Israel hæreditas Domini, quia iam olim præ cæteris gentibus fuit populus peculiariter à Deo electus.

CAPVT XX.

N anno quo ingressus est Tharthan in Azotum, cum misisset eum Sargon rex Assyriorum, & pugnasset contra Azotũ, et cepisset eam, in tempore illo locutus est Dominus in manu Esaiæ filij Amos, dicens. Vade, & solue saccum de lumbis tuis & calceamenta tua tolle de pedibus tuis. Et fecit sic: vadens nudus, & discalceatus.

IN anno quo ingressus est, & cæter.) Ne illa, quæ hic dicuntur, superiori felicitati, quæ Aegyptijs promittitur, putes esse contraria, annotandum est quod propheta quasi aliquid oblitus, hoc caput loco appendicis adijciat, & refert non ad bona dicta in fine capitis pręcedentis, sed ad mala in fine illius capitis descripta. *Tharthan.* Tharthan dux erat exercitus regis Assyriorum, qualis erat & Holofernes. *Azotum.* Azotum vrbs fuit Palæstinæ potentissima, Hebræis dicta אשדוד Asdod, hinc videtur potius vertendũ Asdotũ. *Sargon.* Sargon est is, qui aliàs ferè vocatur Sénacherib, quem tradit Hier. septem habuisse nomina.

Scripturā agnoscere duplicis generis saccos. *Vade & solue saccum, & cæter.*) Circa hunc locum duo annotanda sunt: primum est, quòd duplicis generis saccos habet scriptura. Vnum genus est, quales sunt sacci Latinorum, scilicet frumentarij: Tales sunt in illo loco *Gen. 42. c* Genesis, vbi dicitur, Iussit ministris vt saccos eorum implerent tritico. Alterum genus Latinis non est cognitum, sed Hebræis, & isti adhibebantur ab isto populo in argumentum pœnitentis & dolentis animi. Hoc genus sacci habetur Genes. 37. vbi de Iacob dicitur, Indutus est cilicio lugés filium suũ. Quo loco Hebræi pro cilicio habent saccum, quod cilicium ideo vertit Hieronymus, vt intelligeret lector quorsum induceret saccum: Non est enim verosimile eo loco ipsum intellexisse de cilicio proprij generis sic dicto à *Cilicium.* Cilicibus populis, apud quos primò cilicia confecta sunt. (Erant autem tecta siue velamenta ex camelorum caprarumque pellibus in vnum contexta ad arcẽdum pluuiam aerisq; intemperiem) nã vox Hebręa nihil huiusmodi significat, quanquã fieri potuit, vt Hebręorum sacci pilos habuerint. In psalmis quoque vocem Hebræam interpres noster ferè cilicium vertit imitatus fortè Hieron. Cùm mihi molesti essent, induebar cilicio. Rursus alio psal. Posui vestimentum meum cilicium. Vtrobique Hebræi habent שק sak. quod Hierony. priori loco cilicium vertit, posteriori verò saccum. Et valde refert hoc tempore huiusmodi generis saccos obseruare in scriptura, qui adhibentur ad luctum & pœnitentiam: & illis potissimum locis, vbi pertinent ad eam pœnitentiam, sine qua non consequimur remissionem peccatorum. Nam Philippus Melanthon hoc facit pœnitentiam, quod nec scriptura, nec quispiam veterum vnquam de pęnitentia intellexit: vt videlicet complectatur primò horribiles terrores, quos incutit conscientia peccati, vel lex arguens peccatum, deinde fidem siue fiduciam in Christũ: vt videlicet homo conscientia peccati & terrore iudiciorum Dei concussus, conuertat se ad verbum Dei, & ex fide misericordiæ siue gratiæ per Christum promissæ certo statuat sibi remissa esse peccata propter Christum. His duabus partibus secundum ipsum absoluitur pœnitentia. Verùm non ita loquuntur de pœnitentia scriptura & veteres: sed post terrores illos quos incutit conscientia peccati, requirunt gemitus, planctus, cilicia, saccos, cineres & alia. Scripturæ huiusmodi nusquam non obuiæ sunt in prophetis. Sententias autem veterum hac de re habes apud Roffensem articulo 5. cõtra assertionem Lutheri, qua dicit non esse tres pœnitentiæ partes. Quomodo agenda sit pœnitentia declarat Ambrosius in epistola ad quandam corruptam, & Cyprianus in libro de lapsis, similiter Augustinus in libro de vera pœnitẽtia.

Secundò hoc loco notandum est, prophetas (quemadmodum tradunt tam Iudæi quã Latini) saccis vti solere soléniter & quasi propriè, nec erat hoc hyprocrisis, sicut hypocrisis non est quòd iam Monachi certo & peculiari habitu vtantur, sicut & sacerdotes: vtebantur autem illis tanquam plangentes peccata populi. Et hunc habitum fuisse prophetarum probabile facit, quod habet Zach. 13. Et erit in die illa, confundentur prophetę, vnusquisq; ex visione sua, nec operientur pallio saccino, vt mentiantur.

Et fecit sic vadens, & cæt.) Istud variè à diuersis exponitur: Quidam enim, ne cogantur agnoscere hanc fœditatem, faciunt istud imaginariam visionem. Alij hactenus dicunt, ꝓphetam nudum incessisse, quia absque habitu prophetarum, id est, absque sacco ambulauit, non tamen sine omni vestitu: Nam sub sacco dicunt illum habuisse aliam vestem interiorem. Hieronymus & Augustinus simpliciter intelligunt, vt planè nudus propheta incesserit, & adeò illos fœditas illa non offendit, vt etiam in magnam prophetæ laudem vertant. Verba Hierony. sic habent: Ex hoc loco discimus prophetarum obedientiam, quòd vir nobilis (tradunt enim Hebræi, socerum fuisse Manasse filij Ezechię regis Iuda Esaiam) non erubuerit nudus incedere:

dere: sed Dei præceptis nihil honestius iudicans deposuerit saccum, quo abiecto nudus fuerit, vnicam prius habens tunicam & ipsam cilicinam. Pro Hiero. & August. facit quod postea sequitur. Sic minabit rex Assyriorum captiuitatem Aegypti, &c. Facit etiam pro ipsis quòd sub saccis prophetarum & aliorũ penitentium non fuerit adhuc alius habitus, sed caro tantùm. Patet hoc 3. Regum capite 21. vbi Achab dicitur operuisse cilicio carnẽ suam. Item 4. Regum 6. vbi de rege Israel scribitur, quòd scidit vestimenta sua, & omnis populus vidit cilicium, quo erat indutus ad carnem intrinsecus. Item ex Iob 16. Saccum consui super cutem meam. Videtur itaque propheta planè nudus incessisse, & discoopertis natibus. Hæc annotamus non quòd putamus adeo magni ponderis esse, sed ne facilè à veterum sententia discedamus qui scripturas diligentius excusserunt.

3. Reg. 21.
4. Reg. 6. g

ET dixit Dominus: Sicut ambulauit seruus meus Esaias, nudus, & discalceatus: trium annorum signum & portentum erit super Aegyptum, et super Aethiopiam: sic minabit rex Assyriorum captiuitatem Aegypti, & transmigrationem Aethiopiæ, iuuenem, & senem, nudam, & discalceatam, discoopertis natibus, ad ignominiam Aegypti, Et timebunt & confundentur ab Aethiopia, spe sua: & ab Aegypto, gloria sua.

SIcut ambulauit seruus meus Esaias, &c.) Sensus est: Quod passus est Esaias, hoc tribus annis patietur Aegyptus & Aethiopia, talem videlicet ignominiam: quamuis Hebraica locutio ambigua sit. Nã secundũ Hebręos sensus esse potest, quẽ iã dedimus, nempe quòd illam ignominiã patietur tribus annis, quòd nudabuntur & exuentur bonis suis. Potest etiam hic esse sensus, quòd post triennium patientur, quæ passus est Esaias, ita vt videãtur nuda eorum. Et volunt quidam Esaiam ad totum triennium planè nudum incessisse: alij verò tantùm tres dies in portentum triũ annorum, sicut Ezech. 4. dicitur: Diem pro anno dedi tibi.

Et timebunt & confundentur, &ca.) Sensus est: Iudęi qui hactenus fiduciam & spem habuerunt in Aegyptijs & Aethiopibus, & in quorum auxilio gloriati sunt, timebunt & pudore afficientur maximo, cùm viderint ita & tã indignè tractari Aegyptios & Aethiopes, ad quos tanquam ad asylum tutissimum imminentibus bellis pro suppetijs semper confugerunt.

ETdicet habitator insulæ huius in die illa. Haccine erat spes nostra, ad quos confugimus in auxilium, vt liberarent nos à facie regis Assyriorũ? Et quomodo effugere poterimus nos?

ET dicet habitator, &c.) Figuratus est sermo, si simpliciter dixisset, habitator regni Iudæ. Quare autem regnum Iudę vocetur insula, diuersæ redduntur causæ. Hiero. insulam facit, eò quòd vicinarum gentium fluctibus tundebatur, non secus, quàm insula fluctib. maris tunditur. Commẽ. verò Hebræorum insulam propterea dictam putant, quia inter mare magnum & mare mortuũ sita erat: sed nimis longe hoc petitum est. Qui enim Babylonem mare desertum figurate appellari intelligunt, ij facilè etiam intelligent cur regnum Iudę à propheta insula vocetur. de qua re dicetur in sequenti ca.

Quare regnum Iudæ vocetur insula.

Haccine erat spes nostra, etc.) id est, isti ne sunt, in quibus spem nostrã posuimus? & ad quos confugimus, vt nobis auxilium praberent contra Assyrios? *Et quomodo effugere poterimus & nos?*) Id est, si Aegyptij & Aethiopes, qui nobis multò sunt potentiores, de captiuitate se eruere nequiuerunt, quomodo nos poterimus effugere?

CAPVT XXI.

NUs deserti maris: sicut turbines ab Africo veniunt: de deserto venit de terra horribili, Visio dura nunciata est mihi. Qui incredulus est, infideliter agit. Et qui depopulator est, vastat.

ONus deserti maris) Prima hui' capitis pars, quæ durat vsq; ad onus Duma, pertinet ad cap. 13. & 14. & ad illa referri debet. Esset aût hoc loco difficultas non parua, quid per mare desertũ significaretur, nisi ipse propheta hoc infrà aperuisset, cùm ait, Cecidit Babylon, ex quo perspicuũ est, quòd mare desertum Babylon appellatur. Simili figura de Babylone dixit Hieremias. Desertũ faciã mare eius, & siccabo terram illius, & erit Babylon in cumulos arenarũ. A qua autem maris proprietate figurã sumpserit propheta, non ita certum est. Hier. putat Babylonem mare dici, propter multitudinẽ inhabitantiũ, erat enim populosissima. Quam interpretationẽ non abhorret scriptura, quæ libenter populorum multitudinem, & magnum militum exercitum aquis maris inundantibus comparat. Alijs videtur quòd quia mare tẽpestuosum est, propheta respexerit ad illos motus & impetus. Secundum hos sensus est: In priori parte huius capitis describuntur mala & calamitates illi' ciuitatis, quę semper tẽpestates, impetus, & bella mouet & excitat cõtra alias ciuitates. Ad hoc respexisse prophetam, maximè verisimile est, quòd sicut mare ad alias aquas collatum, multo amplius est & plura complectitur, sic quoque regnum Babylonis alijs regnis collatum latissimè pateret, vt mare potius, quàm regnum videretur, ad quod mare Iudæa collata exigua tantùm insula erat, exiguis limitib. circumscripta, cui

Onus deserti maris
Hier. 51.

alia

alia regna circumiacebant, tanquam vasta quædam maria. Ex his facilè patet, quare in fine præcedentis capitis Iudæa insula vocatur. Addit autem propheta (desertum) vel quia ab habitatoribus suis deserenda erat, vel certè quia Dei auxilio iam destituta erat & deserta.

Sicut turbines ab Africo veniunt, &c.) Secundum Hiero. vox Babylonij populi timentis inducitur, siue ipsius Babylonis, quòd audiat Medos & Elamitas contra se exercitum preparare, & de solitudine venire. Sed simplicius est, si dicamus esse vocem prophetæ aduentum Medorum atque Persarum contra Babylonem prædicentis. Et notandum quòd vox Hebræa, quam Hiero. Africũ vertit, non tam venti nomen sit, quàm plagæ orbis, quæ dicitur meridies. 1. Reg. Cõtra meridiem Iudæ &c. Rursus Genes. 8. Dilatabe ris ad orientem & occidentem, septentrionẽ & meridiem: Quibus locis eadem vox est apud Hebræos, quæ hoc loco. Interdum tamẽ metaphoricè sumitur pro vento, qui à plaga meridionali spirat, qui Latinis ab hauriendis aquis auster, Græcis ob eandem rationẽ Notos dicitur, non autem Africus, qui lateralis ventus est, non à meridie omninò sed à parte brumali intra meridiem & occidẽtem contra Vulturnum spirans. Iam difficultas est, quomodo tempestates siue turbines excitet Auster siue Africus, cùm scriptores Austrum nubilosum faciant, & adferre pluuias: tempestates autem & fulgura Boream. Dicere possumus turbines hîc accipi nõ tempestates aëris, sed maris: vnde Plinius, Austrum tẽpestuosum facit in mari, quod multum probabile est, eò quòd propheta hic maris meminit. Sensus ergo est: Sicut flante Austro maxima oritur tempestas maris, & fluctus fluctibus cumulantur, sic de deserto, id est, ex Medorum & Persarum regione (cuius nomen sine formidine audiri non poterat à Babylonijs) veniet populus, qui Babylonijs magnam excitabit tempestatem. Intelligitur enim coniunctio (sic) quod Hebræis non est infrequens.

1. Reg. 27.

Genes. 8. c

Visio dura nunciata est mihi.) scilicet contra Babylonem, & quæ sit ista visio, explicatur in sequentibus, cùm dicitur: *Qui incredulus est, infideliter agit.*) Notandum quòd vbi Hieron. habet, Qui incredulus est, Hebræi habent vnam vocem הבגד habboged, quæ eadem & secundo loco ponitur, vbi transtulit, Infideliter agit. Vox autem Hebræa magis significat præuaricari & fidem fallere, quomodo & eam infra ca. 24. vertit: præuaricãtes prçuaricati sunt, & præuaricatione transgressorum prçuaricati sunt, vbi mirabili epitasi eandem vocem quinquies repetit Propheta, vt prçuaricationem vehementissimã significet, & populum nihil aliud voluisse moliri quàm præuaricationem, & in præuaricationibus quasi absorptum esse. Similis epitasis est hoc loco: si enim ad verbum interpretemur Hebræa, hoc modo sonant: præuaricator præuaricator, & depopulator depopulator. Et intelligi potest verbum, est, erit, vel sit. Si postremum intelligatur, hic erit sensus: per me licet o Persæ & Medi fidẽ fallere Babylonijs, & aduersus illos suscipere arma: hactenus fuistis illis confœderati, nũc si libet, per me licet vobis vastare terrã illorum. Si intelligatur verbũ (est) quòd in vertẽdo subaudiuit Hier. eò quòd vertit in præsenti, agit, sensus erit iste: Persæ & Medi populus infidelis, & pacti nequaquam tenax, sicut alijs gentib. ita nec Babylonijs seruat fidẽ. Et futurum tanquã prçteritum enunciauit propter certitudinẽ prophetiæ. *Et qui depopulator est vastat*) id est, Persæ & Medi, qui gaudent alienas terras deuastare, etiam deuastabunt Babylonem.

Ascende Elam, & obside Mede) Elam regio est Persidis, Sensus est: Vos Persæ accingimini ad arma, ascendite ad expugnandos Babylonios, & vos Medi obsidete potentissimam vrbem Babylonem. *Omnem gemitum eius cessare feci*) Est hic duplex sensus, prior iste: feci ne posthac Babylon excitet alijs gentibus gemitum, quas hactenus frequenter fecit gemere. Alter sensus hic est: Tantis malis Babylonem oppressi, vt ne gemitum quidem liberum habeat. *Elam.*

A*scende Elam: obside: omnem gemitum eius cessare feci. Propterea repleti sunt lumbi mei dolore: & angustia possedit me, sicut angustia parturientis. Corrui, cùm audirem, conturbatus sum, cùm viderem, emarcuit cor meum, tenebræ stupefecerunt me, Babylon dilecta mea, posita est mihi in miraculũ, Pone mensam, cõtemplare in specula comedentes et bibentes: Surgite principes, arripite clypeũ.* Ioann. 3. d

P*ropterea repleti sunt lumbi mei dolore.*) Hiero. hæc simpliciter intelligit, vt sint verba prophetæ plangentis Babylonem, quòd tanta mala super eam ventura sint, vt ipse qui enarrat timore superatus nequeat in verba prorumpere, & misericordiæ affectu motus nõ minus doleat, quàm mulier in partu dolere consueuit. Verùm nobis magis probabitur, si dicamus hæc verba mimesim habere, id est, imitationem alieni sermonis seu affectus, hoc sensu: Vos Babylonij tantis malorum vndis afficiemini in obsidione ciuitatis vestræ, vt dicturi sitis huiusmodi verba, Repleti sunt lumbi mei dolore, angustia possedit me, id est, hoc patiemini quod patiuntur parturientes: Quanquam ex ijs quæ sequuntur videri possint hæc ad regem Balthasar pertinere, qui dum manum videret in pariete scribentem, passus est ea quæ hic dicuntur quemadmodum plenissimè habetur in Daniele 5. capit. Vnde ad intelligentiam huius

loci diligenter legere oportet illud caput, & verba prophetę facilia erunt, quando obseruatur quòd mimesim habent. Loquitur enim tanquam ipse hæc passus sit, cùm dicat hæc in persona Babyloniorum vel regis Balthasar.

Babylon dilecta mea, &c.) Hieronymus fatetur se non verba sed sensum reddidisse, verũ dum verba non retinet, sensum amisisse videtur. Ad verbum enim est, Caligo dilecta mea, siue caligo desiderij mei. Hebręis enim est נשף hesеck, quæ vox propriè significat obscurum tempus, illud videlicet quo ferè nihil inter diem & noctem interest siue manè primo diluculo siue vesperi, quod nos crepusculum vocamus propter dubiam adhuc lucem. Creperum enim latinè dubium significat, secũdum Nonium & Festum grámaticos. Sensus est: Tempus quo statueram remittere animũ, & indulgere genio (quod erat tempus noctis) versum est in horribile miraculum & triste, dum subitò vidi articulos manus scribentis in pariete. *Pone mensam, contemplare in specula, & cæter.*) Durat adhuc mimesis: Verba enim sunt regis Balthasar instante crepusculo, iubentis ministris, alijs alia: Pone mensam, hoc vni iubet: Alij, contemplare in specula, id est, vide quid agat exercitus, quid Cyrus, quid Darius. *Comedentes & bibentes, &c.*) Hic non est mimesis, sed sunt verba prophetę simpliciter & sine figura prolata, quasi dicat: Hoc tu iubes, sed audi iam iussum meum, credis hac nocte omnia vobis fore prospera ac secura, nõ ita erit, sed comedentes & bibentes surgite, arripite clypeum, id est, arma, quia tempus est: inuadunt enim ciuitatem Medi & Persæ.

HAEc enim dixit mihi Dominus: Vade, & pone speculatorẽ: & quodcunq; viderit annunciet. Et vidit currum duorũ equitum: ascensorẽ asini, & ascensorem cameli & contemplatus est diligen- Abacuc.2. *ter multo intuitu. Et clamauit, leo. Super speculam* Hiere.5.a *Domini ego sum stans iugiter per diem: & super custodiam meam ego sum stans totis noctibus.*

HAEC enim dixit mihi Dominus, &c.) Id est, Ego Esaias præter modò dicta, etiam hoc iubeo, & Deo authore iubeo: *Vade & pone speculatorem.*) id est, tu Balthasar pone aliquem speculatorem, qui vera annunciet, nõ qui aliud nunciet, aliud videat, non qui dicat, securitas, cùm sit periculum: Et facit propheta tacitè seipsum speculatorẽ, quemadmodum ex sequentibus patet, quasi dicat Si digneris ô Balthasar hanc prophetiam legere, ego præbebo vices speculatoris, ego adferam tibi certa, vera, & indubitata, ego dicam quæ reuera futura sunt. *Et vidit currum duorum equitum, &c.*) facit propheta se speculatorem, qui videat venientem bigam & aurigam desuper, asinumq; & camelũ currum trahere: per quæ obscurè & longè petitis figuris significat exercitum duorum populorum, Medorum atq; Persarum, cui vnus præerat Rex, ipse scilicet Cyrus: Nam Darius adiunctus tantum erat Cyro. Atque horum populorum alter ignobilis erat, alter nobilis: Persæ enim ante Cyrum nullius inter gentes loci habebãtur: Medi verò semper potentissimi fuêre, vnde hos per camelũ illos per asinum significat, quemadmodum per vtriusque animantis ascensorem, ipsum Cyrum.

Et clamauit leo.) Hebræi frequenter dissimulant aduerbium & particulam similitudinis (vt) quemadmodum hoc loco. Sensus est: Esaias speculator clamauit vt leo, id est, ita clamauit vt facile exaudiri posset ab omnibus, volentibus attendere, tam ab exteris nationibus quàm à Iudæis, ac si diceret propheta. Si vultis attendere ad meam prophetiam, dicam apertissimè omnia quæ ventura sunt.

Super speculam Domini ego sum stans.) Quia dubium esse poterat de persona speculatoris, qui viderat Cyrum ascendentem, ipse exponit manifestius, dicens se esse speculatorem super speculã Domini. Sensus est: Omni diligentia, tota mente & pectore ego Esaias cupio vobis proponere veritatem, ideò iugiter die noctuq; super speculam Domini sto, vt videam quid dicatur mihi. Similis locus est Abacuc 2. Et qualem oporteat esse eum, qui speculator est cõstitutus, plenissimè exponit sermo Domini apud Ezechie. vbi dicitur: Fili hominis speculatorem dedi te domui Israel &c. Abac.2.a Ezech.3.

ECce iste venit ascensor vir bigæ equitum, & respondit, & dixit, Cecidit, cecidit Babylon, & omnia sculptilia Deorum eius contrita sunt in terra. Tritura mea et filia areæ meæ, quæ audiui à Domino exercituum Deo Israel, annunciaui vobis.

ECce iste venit.) Sensus est: ecce iste ascensor cameli & asini, id est, Cyrus duarum gentium fultus exercitu venit contra Babylonem. *Et respõdit*) scilicet propheta speculator & dixit, Cecidit cecidit Babylon, id est, breui futurum est, vt cadat & deuastetur ciuitas illa potentissima Babylon, & omnia deorum simulachra vsq; ad solum sternantur. Quod autẽ meminit propheta simulachrorum, hoc studio facit propter Iudæos, ac si diceret: Vos Iudæi toties respicitis ad idola aliarum gentium, ecce idola nihil proderũt Babylonijs.

Tritura mea & filia areæ meæ, &c.) Istud epiphonema est & clausula, siue id, quod oratores dicunt in fine orationis, Dixi. Si hoc modo extulisset, Ciues Hierusalẽ, siue vos Babylonij, dixi, quæ audiui à Domino, nulla esset difficultas: Nunc verò quia figuratè loquutus est, quidam per trituram & aream siue

siue filiam areæ quod idem est, Hierusalem intelligunt, & est egregia locutio prophetę: Illa enim semper coluit, & à vitiorum paleis in modum triturantis purgauit, atq; in ea versatus est tanquam in sua area. De hac locutione, filia areæ, siue vt alij legunt, filij areæ, vide suprà capite 5. vbi dicitur: Vinea facta est dilecto meo in filio oleæ. Alij triturã & aream Babylonem faciunt æquè probabiliter, hoc sensu: Vos Babylonij, quibus prò area messoria vtor, & prophetia mea conculco, dixi quæ audiui à Domino.

Onus Duma ad me clamat ex Seir, Custos quid de nocte? custos quid de nocte? Dixit custos: Venit mane, & nox, Si quæritis, quærite: conuertimini, & venite.

Onus Idumæorum. Onus Duma.) Pro Duma Septuaginta Idumæam transtulerunt. Est autem Duma non tota Idumæa prouincia, sed quædam eius regio, quæ ad Austrum vergit, iuxta quã sunt montes Seir, sic dicti ab authore: Seir quippe interpretatur hispid⁹ & pilosus, qui Esau fuit, qui etiam interpretatur Edom, cuius nominis ratio exprimitur in Genesi, à quo nomine faciunt Græci Idumæam, e inversa. *Ad me clamat ex Seir)* Est hoc loco metalepsis. Vnum enim ex alio significatur. Dũ enim clamat, significare vult quod patiatur, hoc sensu: Populus ex Seir siue Idumæi ab hostibus obsessi & in angustia constituti clamant ad me.

Custos quid de nocte?) Est Hebraica phrasis, quam imitantur & Teutones, dicentes, Wat ist nan der nacht? id est, quota est hora noctis? Et facit propheta se hoc loco custodem eodem sensu, quo suprà speculatorẽ. Interrogant ergo obsessi an adhuc diu nox sit duratura, quasi dicerent, nos cuperemus transijsse noctẽ, & adesse diem: Dies enim adimit multum angustiæ, nox verò cumulat. Dic ergo nobis, quota est hora noctis? Quibus respondet propheta noctem quidem citò præteritauram, sed ita præterituram vt nihil minus cum die remaneat nox, ac si diceret: Vos putatis quòd ad diem lenius habebit malum vestrum, sed non habebit: Veniet quidem mane, sed mane malum vestrũ nulla ex parte leuabitur. etiam in media die obsideri patietur vos Dominus. Et fortiorem eis commonstrans consolationem ait: *Si quæritis, quærite: conuertimini.)* scilicet ad Deum Israel serio & ex animo, non in necessitatibus tantùm, sed & alio quouis tempore: quem si quæsieritis, seriò quærite & non fictè, sed ex tota tribulatione animæ, & venite ad Deum per veram pœnitentiam, & suscipiet vos & liberabimini. Eadẽ est sententia Deu. 4. Cùm quæsieris ibi Dominum Deũ tuum, inuenies eum, si tamen toto corde quęsieris & tota tribulatione animæ tuæ. De onere Idumæorum, & causa ob quam passi sunt, plenius scribunt Hieremi. & Ezechiel, Abdi. & Amos. Causa autem fuit hæc, quia filios Israel, quos prosequi debebant amore & beneuolẽtia, hostiliter semper persecuti sunt.

Deut. 4. d.

Ierem. 49 Ezech. 23 Abd. 1. Am. 1.

Onus in Arabia. In saltu ad vesperam dormietis, in semitis Dodanim. Occurrentes sitienti ferte aquam: qui habitatis terram Austri, cũ panibus occurrite fugienti. A facie enim gladiorum fugerunt: à facie gladij imminentis: à facie arcus extenti: à facie grauis prælij.

Onus Ismaelitarũ. *Onus in Arabia)* Licet Arabia Ammonitas, Moabitas, Idumæos, Ismaelitas cõplectatur: hic tamen de Ismaelitis tantùm loquitur propheta, quod ex eo manifestum est, quia in fine huius capitis & prophetiæ mentio fit de Cedar siue Agarenis, quos ex Ismaele ortos esse constat ex Genesi. Et hanc coniecturam adiuuat, quod cùm propheta in cæteris visionibus hac forma vtatur.

Onus Aegypti, Onus Babylonis, & cæter.) hic dicit, onus non quidem Arabiæ, quasi totius regionis Arabiæ, sed onus in Arabia, quasi partis cuiusdam in regione Arabiæ. Incolunt autem Ismaelitæ vastissimam eremum, nec domos habent, sed tantùm tabernacula preciosa quidem ea & ad ostentationem facientia, armentis & camelorum gregibus abundant, de quibus vide Hieremiam cap. 49.

In saltu ad vesperam dormietis, & cæt.) Metalepsis est, qua significatur concita fuga, & quæ nullam patiatur moram, quasi dicat propheta, non expectabitis diem vt fugiatis, sed instante nocte aufugere cogemini, & dormietis vbi sors dabit, videlicet in semitis Dodanim, id est, in itinere, quod ducit ad ciuitatẽ Dodanim siue Dedanim: Sic enim legẽdum est, vt patet ex Hebræo.

Occurrentes sitienti ferte aquam, & cæt.) Et hic metalepsis est, qua sicut superiore significatur celerrima fuga. Sensus est: Vos qui habitatis plagam Australem siue Meridionalem cùm videritis Ismaelitas fugientes, præbete illis aquam & panem, nec expectate donec ipsi ad vos venerint, sed occurrite illis, alioquin ob ardorem sitis ex celerrima fuga cõtractæ interituris. simulq; caussam quare fugient, & hæc fieri iubeat reddit, dicens: *A facie enim gladiorum fugerunt.)* id est, fugiunt gladium Chaldæorum

Quoniam hæc dicit Dominus ad me: Adhuc in vno anno, quasi in anno mercenarij: & auferetur omnis gloria Cedar: & reliquiæ numeri sagittariorum fortium, de filijs Cedar imminuentur. Dominus enim Deus Israel loquutus est.

Adhuc in vno anno, & cæt.) De anno mercenarij dictum est suprà capite 16. Sensus est: Adhuc vno anno & non diutius patiar extrahi gloriam Agarenorum, ille vbi finitus fuerit, statim auferetur gloria Cedar, id

est, Ismaelitarum, qui à filio Ismael habent, vt Cedar vocentur. Hîc argumentum est satis apertum, quòd propheta nomine Arabiæ tantum Ismaelitas complectitur. Gloria autem Cedar maximè sita erat in tabernaculis quorum mentio fit in Canticis, & Hiere. 49. Preciosas facit pelles tabernaculorum Cedar. Gloria eorũ erat etiam in armẽtis, sicut patet in eodem loco Hieremiæ. Præterea erant egregij sagittarij, quemadmodum & Ismael, à quo originẽ ducunt, de quo Genesis 21. dicitur: Et factus est iuuenis sagittarius. Hæc omnia certò euenient, quia Dominus Deus Israel locutus est, cuius verbum stabile est, & firmum.

Hieronymus, quem ferè omnes sequuntur, onus hoc in Arabia aliter exponit, videlicet vt primo versu, qui est, *In saltu ad vesperã dormietis, &c.*) prædicatur Iudæis, quòd qui captiuitatem Babylonicam effugere potuerint, habitaturi sint in solitudine Arabiæ, in itinere quod ducit ad fratres: in secundo verò versu & sequentibus sermo conuertatur ad Ismaelitas, vt lassis Iudæis & ardore sitis periclitantibus obuij currant, aquam ferentes, & panem ad refocillandum eos. Et ne despiciant miseros, prædicit & ipsorum captiuitatem citò venturam, ibi, Adhuc in vno anno &c. Quæ expositio vt plenius intelligatur, annotandum est, quòd vox Hebræa, quæ in nostra editiõe vertitur, vespera, pro varietate punctorũ varia significat. Quando enim substratũ habet duplex segol, hoc sono ערב ereb vesperam significat: quando verò sub prima syllaba substratum habet hatephpathah, & sub secunda camets, hoc sono ערב arab, Arabiam significat. Quę puncta in Biblijs Hebræis quæ hodie in manibus habentur, eis substernuntur. Sequens vox Hebræa תלינו talinu, quam noster interpres transtulit, dormietis, significat pernoctare, manere & commorari. Dedanim autem (vt ait Hieronym.) vertitur in propinquos & notos.

CAPVT XXII.

Nus vallis visionis. Quidnã quoq; tibi est, quia ascendisti & tu omnis in tecta clamoris plena, vrbs frequens, ciuitas exultans? Interfecti tui non interfecti gladio, nec mortui tui mortui in bello. Cuncti principes tui fugerunt simul, dureq; ligati sunt, Omnes qui inuenti sunt, vincti sunt, p[a]riter procul fugerunt.

CAput hoc variè à varijs exponitur. Eusebius enim Pamphil. ad tempora Christi refert, quando à Romanis capta est Ierusalem: Hebræus verò, quo vsus est Hieronymus, ad tempora Sennacherib: Alij referunt ad tempora Nabuchodonosor. Verũ ad certum vsque locum, nostro iudicio, probabilius intelligitur de captiuitate quæ sub Nabuchodonosor, & postea de ea quæ sub Sennacherib facta est, vt caput hoc duo complectatur capitula. Cùm autẽ hic in prælio ponantur Elamitę, quę vrbs Assyriorum est, referre hoc non possumus ad tempora Romanę subuersionis, nisi fortè cuncta allegoricè interpretemur.

Onus vallis visionis.) Est periphrasis ciuitatis Ierusalem. Vnde Septuag. licet non habeatur in Hebræo, manifestius transtulerunt, Verbum vallis visionis Sion. Dicitur autem Ierusalem vallis visionis, quia seminarium fuit omnium ferè prophetarum, & in ea visiones multiplicatę sunt. Sensus est: Onus illius ciuitatis, in qua prophetæ suã hactenus habuerũt sedem, & vbi semper maximè versati sunt. Cùm autem ciuitas Ierusalem partim in monte sita sit, partim in valle, per tapinosin vallem appellauit. Est autẽ tapinosis, secundum Grammaticos, magnæ rei humilis expositio. Prudenter tamen propheta humilitatem sermonis epitheto temperauit addens, Visionis.

Quid tibi quoque est, &c.) Id est, quid habes ô Sion, quòd tu etiam ascendisti tecta? Quando dicit, Etiam tu, ostendit quòd & alij ascẽderint, quare illa particula, Etiam tu, referenda est ad caput decimum quintũ, vbi de Moabitis dicitur, quòd ascendebant tecta, cuius loci duplex est expositio: vna, quòd præ metu hostium ascendebant tecta. Altera, quòd ascendebant illic oraturi. Sensus itaque est: Quid nam tibi accidit Sion, quòd tu quoq; fugisti ad tecta, id est, ad loca idolis consecrata, qui populus Dei es, & proinde nec respicere quidem deberes ad idola?

Clamoris plena.) Alia est periodus, & noua hîc incipit sententia, quod ex Hebræo manifestũ est, vbi (plena) est fœminini generis & singularis numeri, & propterea subintelligere oportet hanc vocem, ciuitatem vel vrbem, & non tecta. Hanc syntaxim annotat Haymo, & eius etiã meminit Thomas. Clamorẽ posuit pro eiulatu, qualis esse solet in obsidione alicuius ciuitatis. Sensus ergo est: Tu Ierusalem soles triumphare, nũc autem eiulas.

Interfecti tui, &ca.) Sensus est: Tam diu obsidione cingeris, donec fortes tui & viri bellatores fame pereant, non dabitur tibi vt in campo congrediãtur fortes tui cum hoste, & ibi fortiter pugnando gloriose occumbant, sed obsidione superabuntur, & fame interibunt.

Cuncti principes tui fugerunt.) Historia nota est ex capite 39. Ieremiæ, & 4. Regum capite vltimo. *Omnes qui inuẽti sunt.*) Manifestius

vertit

vertit Pagninus hoc modo: Omnes qui inuenti sunt in te vincti pariter, & sic qui procul fugerant.

PRopterea dixi: *Recedite à me: amarè flebo, Nolite incumbere: vt consolemini me, super vastitate filiæ populi mei, Dies enim interfectionis, & conculcationis, & fletuū Domino Deo exercituū, in valle visionis. Scrutans murū, & magnificus super montē.*

PRopterea dixi, &c.) Sensus est: Ego aduertens ista futura, cogor dolere, & doleo inconsolabiliter super vastitatem filiæ populi mei, id est, ciuitatis Hierusalem. *Dies enim interfectionis &c.*) Reddit causam, quare dixit, Recedite à me, & manifestius reddiderunt hunc locum Septuag. addentes præpositioné (à) hoc modo: dies enim interfectionis & conculcationis & fletuum à Domino Deo Sabaoth in valle Sion. Sensus est: propterea doleo, doleo inquā nullam consolationem admittens, quia video diem appropinquare, qua interficiemini, & tota ciuitas flebit, & hoc authore Deo & Domino exercituum. Per hoc quod dicit, Scrutans murū, significare vult propheta demolitonem murorum ciuitatis Hierusalem Sensus est: Dies iste demolietur muros ciuitatis Hierusalē. *Et magnificus super montem.*) vox Hebræa שוא soa, quę hoc loco ponitur ambigua est: nunc enim clamorem significat siue clamantem: nunc verò magnificum siue superbum. Si ergo in priori significatiōe accipiamus, in qua accipiunt Hebræi, sensus erit iste: Dies clamans super montem, id est in montibus vrbi vndiq; circumiacētibus erit ingens militum clamor, atque hostium fremitus. In monte enim est enallage numeri pro montibus. Si verò in posteriori significatione accipiamus in qua accepit Hieronymus, sensus erit iste: Superbus incedet victor exercitus vel in templo. Secundum hanc expositionem per montem intelligetur templum, quæ figura nota est, quia super montem extructum erat.

ET *Elam sumpsit pharetram, & currum hominis equitis & parietem nudauit clypeus, Et erunt electa valles tuæ, plenæ quadrigarum, & equites ponent sedes suas in porta, & reuelabitur operimentū Iudæ. Et videbitis in die illa armamentarium domus saltus: & scissuras ciuitatis Dauid videbitis, quia multiplicatæ sunt. Et congregastis aquas piscinæ inferioris, & domos Ierusalem numerastis, et destruxistis domos ad muniendum murum. Et lacum fecistis inter duos muros, & aquam piscinæ veteris, & non suspexistis ad eum qui fecerat eam, & operatorem eius de longe non vidistis.*

ET *Elam sumpsit, &c.*) Id est, Elamitæ sumpserunt. Isti enim coniuncti fuerūt Chaldæis in expugnatione Hierusalem. potuisset propheta simpliciter tribus verbis dixisse: In illa obsidione vrbs euertetur, sed maluit per partes explicare, vt magis infigeret mentib. eorum, qui adhuc sanabiles erant, In pharetra, curru &c. synecdoche est, vel enallage numeri, pro pharetris, curribus &c. Sensus est: Veniet exercitus iste, non quidem armis bellicis destitutus, sed & telis & pharetris instructus erit, & curribus quibus nec aurigæ deerunt, atq; hoc significat cū ait, Currum hominis equitis & non solùm pharetris instructus erit & curribus, sed & clypeis, atque hoc est quod dicit, *Et parietem nudabit clypeus.* Clypeos enim tempore pacis ad parietē suspensos, tempore belli, quisque secum rapit, quibus iam detractis paries relinquitur nudus. Quanquam in voce Clypeus possit esse metonymia pro clypeato exercitu, hoc sensu: futurū est vt clypeatus exercitus non mœnia tantùm, sed & domesticos parietes euertat.

Et erunt electæ valles tuæ, &c.) Pluribus & per partes adhuc explicat propheta, quod duobus verbis dicere poterat. Sensus est: Totus ager ciuitatis plenus erit curribus hostilib. Per valles enim totum vrbis agrum intelligit. *Et equites ponent sedes suas.*) Expressius hoc dixit Ieremias capite 39. Sederunt in porta media & cæt. Hieronymus per operimentum sancta sanctorum intelligit, Hebræi verò quasuis munitiones. Secundum illum ergo sensus est: Sancta sanctorum, quæ hactenus fuerunt inaccessa, nunc etiam profano militi patebunt. Secundum hos verò sensus est iste: Quicquid erit munitionum demolietur.

Et videbitis in die illa, &c.) Tradunt Hebræi Regem Dauid constituisse certam domum, in qua arma bellica conseruabantur, atque hæc in saltu erat constructa, quæ vulgo non patebat sed nunc patebit etiam cuilibet. Hęc est expositio Iudæorum, quæ si non placet, pro domo accipe illam domum de qua scribitur 3. Regum capi. 7. quæ erat in saltu Libani, hoc sensu: Hostis non tantùm vexabit vrbem, sed etiam illam domum, quæ est in saltu Libani euertet. *Et scissuras ciuitatis, &c.*) *2. Reg. 5.* Quæ intelligatur hic ciuitas Dauid, exponit scriptura 2. Regum, cum ait: Habitauit Dauid in arce Sion, & appellauit eam ciuitatem Dauid. Sensus est: Arx Sion, quæ licet videatur inexpugnabilis, illa tamen subuertetur.

Et congregastis aquas, &c.) In genere propheta vult istud dicere: Quum ita obsidebimini vos adhibebitis omnia humana præsidia aduersus obsidionem, & de Deo ne cogitabitis quidem, nec ad illum pro auxilio confugietis, maluit tamen per partes hoc explicare propheta, dicens: Congregastis aquas piscinæ inferioris, id est, aquas quæ erant in loco inferiori, vbi poterant intercipi & capi ab hoste transferetis ad locum superiorem, firmioremque munitionem, ne in obsidione

vobis desint aquæ. *Et domus Ierusalem numerastis.*) id est, per singulas cognationes, quæ domus quantum aquæ indigeat dinumerabitis & perpendetis: Sic Hiero. Vel certè hoc modo: Domos Ierusalé numerastis, scilicet ad excubandum, id est, solliciti eritis de excubijs vicissim agendis vt nunc ista domus excubet, nunc illa. *Et lacum fecistis inter duos muros.*) id est, fecistis cisternam nouam, ne vobis desint aquæ ad vsum belli. *Et aquam piscinæ veteris*) Legendum videtur ad aquam piscinæ veteris, quomodo etiam habent exemplaria Roberti Stephani, vt sensus sit: Fecistis cisternam nouam iuxta cisternam veterem. Hieronym. tamen legit, & aquam, hoc sensu: Piscinam veterem instaurastis ad seruandas aquas. Ad verbum in Hebræo est: Et congregationem fecistis inter duos muros aquæ piscinæ veteris. *Et non suspexistis ad eum, qui fecerat eam, & cæte.*) Clarioribus verbis dixisset propheta hoc modo: In huiusmodi munitionibus & præsidijs, qualia in obsidione adhiberet aliquis Iulius Cæsar, habebitis fiduciam, & non in Deo, putabitis nullam esse salutis spem in precibus, hymnis & ieiunijs, sed tantum in milite & alijs munitionibus.

1.Cor.15.e *ET vocabit Dominus Deus exercituum in die illa ad fletum, & ad planctum, & ad caluitium, & ad cingulum sacci, et ecce gaudium & lætitia, occidere vitulos, & iugulare arietes, comedere carnes, & bibere vinum. Comedamus & bibamus, cras enim moriemur. Et reuelata est in auribus meis vox Domini exercituum, Si dimittetur iniquitas hæc vobis, donec moriamini, dicit Dominus exercituum: Hæc dicit Dominus exercituum.*

ET *vocabit Dominus Deus, &c.*) Sensus est: Captiuitate iam præsente, & obsessa ciuitate Ierusalem, Dominus non planè oblitus vestri mittet Ieremiam, qui vocabit vos ad pœnitentiã, & econtrario vos, & principes vestri & miserabile vulgus tradetis vos com essationibus & epulis. Ex hoc loco discimus pœnitentiam complecti fletum, & plãctum, saccos, & id genus alia, & non tantùm terrores, quos incutit conscientia peccati, & fiduciam in misericordiam per Christum promissam, quæ secundum Philippũ absoluunt pœnitentiam, vt dictum est cap. 30.

Comedamus & Bibamus, &c.) Verba hæc paganismum habent, quasi non crediderint futuram resurrectionem, sed simul animam cum corpore interire, sicut dicit Epicurus, post mortem nihil est, & mors nihil est. Alijs videtur esse sermo desperationis, ac si dicerent: Quorsum agimus excubias, nihil nobis proderunt, cras enim omnes moriemur & ab hoste interficiemur. Vtamur ergo præsentibus dum licet, & gaudeamus & bibamus. Hoc modo accipit Hierony. vnde hoc testi-
1.Cor.15. monio dicit Paulum abusum ad Corint. hoc modo scribentem: Si mortui non resurgunt, comedamus & bibamus, cras enim moriemur. Verba hæc ijs accommodare possimus, qui securi omnium rerum, & mortis & inferni, vtuntur præsentibus.

Si dimittetur iniquitas hæc vobis.) Cùm videret propheta tantã populi securitatem etiam in media obsidione, minatur ejs dicens: Si dimittetur vobis & cæte. Est aposiopesis, qualis est in Andria apud Comicum, Quem ego si sensero. Sensus est: Si ego vnquam dimisero vobis hanc securitatem vitæ vestræ, volo vt mihi quiduis potius eueniat. Commentarius Hierony. hoc loco habet, quod nihil sic offendit DEVM, quàm post peccata erecta ceruix, & ex desperatione contemptus. Vnde hic dicitur, si dimittetur & cætera. Lyra exponit, si, pro non, sed tunc oratio non habet efficaciam suam, quamuis ille sit sensus.

VAde & ingredere ad eum, qui habitat in tabernaculo, ad Sobnam præpositum templi, & dices ad eum, Quid tu hic? aut quasi quis hic? Quia excidisti tibi hic sepulchrum, excidisti in excelso memoriale diligenter, in petra tabernaculum tibi. Ecce Dominus asportari te faciet, sicut asportatur gallus gallinaceus, & quasi amictum sic subleuabit te, Coronans coronabit te tribulatione, quasi pilam mittet te in terram latam, & spaciosam, Ibi morieris, & ibi erit currus gloriæ tuæ, & ignominia domus Domini tui, & expellam te de statione tua, & de ministerio tuo deponam te.

VAde & ingredere, &c.) Quæ hactenus exposita sunt, pertinent ad captiuitatem, quæ accidit sub Nabuchodonosor, cui non interfuit Esaias: nunc incipit quasi nouũ caput, & omnia, quæ dicuntur vsque ad finem capitis, referenda sunt ad tempora Sennacherib, quo tempore vixit Esaias propheta, qui nominatim reprehendit Sobnam, qui vehementer offensus erat Esaiæ: Hunc Sobnam tradũt Hebræi fuisse summum pontificem. quidã dicunt Regi fuisse à thesauris, & quæstorem Regis: vtrique autem factiosum & Esaiæ offensum faciunt. Priores illos, qui eũ pontificem fuisse dicunt, secutus Hieronymus quædam liberius transtulit. Nam pro habitante in tabernaculo, Hebræi alia habẽt verba, in quibus nulla aut tabernaculum significant, aut habitantem in tabernaculo: sed tabernaculum adduxisse videtur Hieronym. quia tabernaculi cura sacerdoti erat propria, & ita non consuluit literam, sed sensum, quem præsumpsit. Verùm nusquam habetur, quòd sacerdotes habitauerint in tabernaculo, quod nec rectè colligi potest ex primo capite Numeri, in cuius fine & Leuitarum & tabernaculi mentio fit. Vocem Hebræam Aquila reliquit non versam, dicens, Ingredere ad Sobnẽ. Significat autem Hebræis Sobnem thecam seu repositorium.

In qua

In qua significatione vertit Hiero. 2. Parali. ca. 23. Apothecas frumenti, vini, olei, &c. Sed hæc significatio longè abest à tabernaculo. Significat enim thesaurarium, in qua significatione vertit Pagninus, qui sic hab.t: Ingredere ad thesaurarium istum, id est, ad Sobnem. *Præpositum templi*) Neque hoc ad verbum transtulit Hieronymus: In Hebræo enim ad verbum est, Ad illum qui supra domum, & intelligitur verbum, est. Atque hoc modo alibi vertit Hieronymus ca. 36. & 37. huius prophetæ: cap. verò 17. & 18. 4. Regum vertit præpositum domus. Ex his locis videtur Hieronymus sumpsisse hunc Sobnā præpositum templi, & sacerdotem, ac curam tēpli habuisse. Sed infirmum est argumentum. Nam licet 57. capite Esaiæ & 18. quarti Regum, domus Domini pro templo accipiatur, non propterea oportet domum, quæ mox in eadem periodo sequitur, pro templo accipi. Quare alij, inter quos est Rabbi Abraham, arbitrantur hunc Sobnam fuisse præpositum domus regiæ, & ita nō ecclesiasticum, sed aulicum fuisse opinātur. Vtcumque est, hunc Sobnem fuisse reprehensibilem, certum est.

Et dices ad eum: quid tu hic?) Sensus est: Quid tu profane, qui alienus es à vero Dei cultu, hic Hierosolymis agis? Secundum Hiero. verò hic est sensus: Quid tu ô pontifex habitas in domo Dei, cùm nihil habeas præter titulum pōtificis? scelera tua in tota vrbe bacchātur, & adhuc versari audes in templo? *Aut quasi quis hic?*) Ad verbum in Hebræo est, Et quis tibi hic, scilicet, conatus est vt hic habites? Et hoc secundum posteriores, qui dicūt illum fuisse alienigenam. Secūdum alios verò, qui legunt, Aut quasi quis hic? sensus est: Sic te prębes quasi aliquis sis, & aliquo loco habendus, cùm nullus sis, nulloque ordine reputandus.

Quia excidisti, &c.) id est, Fieri tibi præcepisti sepulchrum multa arte elaboratum. *Excidisti in excelso, &c.*) quasi alijs verbis diceret: Ambitio tua etiam vsque ad mortem te sequitur in extruendo sepulchrū, quo tui memoriam relinquas posteris. *In petra tabernaculum, &c.*) Idē significat quod prius, licet alijs verbis: Per tabernaculum enim sepulchrum intelligit.

Ecce Dominus asportari te faciet, &cat.) Id est, putas te hic diu victurum, & deinde te gloriosè moriturum in hac ciuitate, sed hoc tibi non continget: auferreris enim ex hac ciuitate non aliter, quàm gallus gallinaceus auferetur à rusticis aliquò, vt vendatur. *Et quasi amictum, &c.*) Id est, credis te potentē, & non posse à quoquam loco moueri, sed tam facilè istud erit Domino, quàm à nobis pallium in scapulas leuatur.

Coronans coronabit te tribulatione.) Id est, nunc quidem gloriosus es & superbus, sed insigniter adhuc coronabit te Dominus tribulatione & angustia. Quod dicit, Coronans coronabit, est geminatio Hebraica multùm faciēs ad auxesim. *Quasi pilam mittet te, &c.*) Id est, tā facilè mittet te in terram latam & spaciosam in terrā Aegypti siue Assyriorum, quàm facilè à nobis pila è loco in locum mittitur. *Ibi morieris*) quasi dicat: Frustra iussisti extrui tā magnificum sepulchrum in Hierusalem: nō enim ibi morieris, sed in terra spaciosa & lata. *Et ibi erit currus gloriæ tuæ*) Id est, opes quibus nunc fultus superbè incedis, quæ te iam euehunt, & gloriosum celebremq; faciunt, diripientur, & eris ipse captus, tunc senties ignominiam domus Domini, quia propter mala opera & violatum Dei præceptum, hęc patieris. *Et expellam te, &c.*) Secundum Hieronymum sensus est: Detraham te de gradu tuo, & de pontificatus officio te amouebo. Septuaginta transtulerunt: Auferreris de dispensatione tua, & de gradu tuo. Nihil ergo significatur quàm quod amouebitur è functione sua.

ET erit in die illa, vocabo seruum meum Eliachim, filium Helchiæ & induam illum tunica tua, & cingulo tuo confortabo eum. & potestatem tuam dabo in manus eius, & erit quasi pater habitantibus Ierusalem domui Iuda. Et dabo clauem domus David super humerum eius. & aperiet, et non erit qui claudat & claudet, & non erit qui aperiat. Et figam illum paxillum in loco fideli. & erit in solium gloriæ domus pa- Iob. 12. c *tris sui, & suspendam super eum omnem gloriā domus* Apoc. 3. d *patris eius, vasorum diuersa genera, omne vas paruulū, à vasis craterarum, vsq; ad omne vas musicorum.*

VOcabo seruum meum Eliachim, &c.) Sobnæ officio functus est Eliachim, quemadmodum patet Esaiæ 36. & 37 ca & 4. Regum 17. & 18. Hic insinuatur quòd Sobna ex Præposito factus sit Scriba. *Induam illū tunica tua*) Istud est Hieron. alterum argumentum pontificatus Sobnæ, & interpretatur omnia de ornatu Aaronis, de quo Exodi cap. 28. scribitur. Secundum quem sensus est: Hunc Eliachim pro te faciam pontificem. Alij metaphoricè accipiunt de honoribus, quos vulgo impendebāt Sobnę adhuc Pręposito, hoc sensu: Ego efficiam vt honores, quos vulgus hactenus tibi impendit, transferantur ad Eliachim, & illi impendantur. Est similis phrasis illi: Stolam glorię induet eum, qua signifi- Eccl. 15. a
catur vitę & famę integritas. Sensus enim il- & 45. b
lius iste est: Ego efficiam vt de Christo omnes honorificè sentiant & loquantur, efficiā vt omnes illi genu incuruent, & diuinos honores impendant. Per cingulum metaphoricè intelligunt vitæ ac morum moderamen.

Et erit quasi Pater, &cat.) Id est, Tu Sobna dominum egisti superbum, neque affectus fuisti populo tuo, sicut pater filijs affici solet,

sed patrem exhibebit se iste Eliachim.

Et dabo clauem domus, & cat.) De hac phrasi dictum est capite 9. vbi dicitur: Factus est principatus super humeros eius. Sensus est: Cura Oeconomiæ erit penes Eliachim. Vel si dicamus ipsum fuisse summum pótificem sensus erit iste: Concedam illi summam rerum, quæ ad domum Domini & ad sacerdotium pertinent. Hoc modo accepit Hieronymus, per clauem intelligens potestatem omnium cæremoniarum, quid, qui, & quomodo cantabunt, & celebrabunt officium Dei. Haymo vero, Dionysius, Tho. Lyra clauem proprij nominis accipiunt qualē vulgo intelligunt, qui non sunt exercitati in figuris: & domum Dauid appellari dicunt templum, quia authore Dauid extructum est, quanquam Salomon ædificauerit, sed videat studiosus an hoc habeat vsus scripturæ. Certè capite septimo huius prophetæ domus Dauid accipitur pro tribu Iuda: Et si in priori significatione non reperiatur in biblijs, retineatur posterior expositio. *Et aperiet & cater.*) Id est, quicquid faciet iste Eliachim, hoc ratum habebitur, & non erit qui infringat.

Paxillorū vsus. *Et figam illum paxillum, & cat.*) Vsus paxillorum est in Exodo cap. 38. & Numer. 3. Sunt autem claui lignei, quibus configuntur tentoria in terra. Vtimur eis & in re domestica, quando suspendimus ex illis vestes, cacabos & similia. Quemadmodum autem ex ipsis paxillis huiusmodi pendent instrumenta, sic ex principe pendet populus, & proinde sensus huius loci iste est: Ego efficiam, vt ex Eliachim pendeat populus & tota respublica tanquam ex paxillo. *Et erit in solium gloriæ, & cat.*) Id est, Iste Eliachim licet sit nobilis & illustri loco natus, ipse tamen multum splendoris, non solùm sibi seu & toti familię suæ adferet.

Vasorum diuersa genera, & c.) Quia in superioribus ipsum Eliachim figuratè paxillum fecit, metaphoram seruat in reliquis, & per istud, Suspendent super eum vasorum diuersa genera, nihil aliud significare vult, quàm quod omnes à minimo vsque ad maximum pendebunt ex vno Eliachim tanquam summo capite.

I*N die illa dicit Dominus exercituū, auferetur paxillus, qui fixus fuerat in loco fideli, & frangetur, et cadet, & peribit quod pependerat in eo, quia Dominus locutus est.*

A*Vferetur paxillus*) Non quidem posterior videlicet Eliachim, sed prior scilicet Sobna: Sic interpretatur Rabbi Salomon, quem sequitur Lyra. Alij quia statim est habita mētio Eliachim, simplicius putant, si de illo locus hic intelligatur: Verùm quia non admodū in hunc conueniunt ea, quæ sequūtur, ꝓbabilior nobis videtur expositio Rabbi Salomonis. Quod sequitur, Et peribit ꝙ pependerat in eo, hunc habet sensum: Postquam Sobna perierit, etiam qui pependerūt ex illo, cognati videlicet & cōiurati eius interibunt, quia dominus loquutus est, cuius verba irrita esse non possunt. Hieron. putat de Eliachim intelligi & non de Sobna, quia non legimus, quòd qui pendebant ex Sobna perierint, sed Eliachim qui erat summus sacerdos, cum omnibus sacerdotibus perijsse dicit in vltima captiuitate, verùm non cogit Hieronymi sententia.

CAPVT XXIII.

Nus Tyri. Vlulate naues maris, quia vastata est domus, vnde venire consueuerant, de terra Cethim reuelatum est eis. Tacete qui habitatis in insula, negotiatio Sidonis. Transfretantes mare repleuerunt te in aquis multis, semen Nili, messis fluminis fruges eius, & facta est negotiatio gentium.

O*Nus Tyri.*) Subuersionem Tyri, quam hoc capite prædicit propheta, & subuersionis causas plenius ac manifestius exponit Ezechiel cap. 26. & duobus sequentibus. Est autem Tyrus Metropolis Phenicis regionis, quæ Hebraico Syroq; sermone צור tsor appellatur: Regio autem Phœnicia Galilææ contigua est: sed inter cæteras Phœniciæ vrbes Galilææ proxima est Ptolomais, de qua in Actis, & deinde Tyrus. Hæc autem Tyrus tēpore Esaiæ & Ezechielis insula erat, vnde cap. 27. Ezech. describitur sita in corde maris, postea ab Alexandro Macedonum Rege terra continens facta est, propter expugnationem aggerib. in breui freto comportatis, quòd ante ipsum conat' est facere Nabuchodonosor. De propinquitate aūt eius ad Galilæam, colligere licet ex euangelio, vbi Christus scribitur trāsisse ex Galilęa in partes Tyri & Sidonis. *Tyrus.* *Act. 21. b*

Vlulate naues maris) Pro mari in Hebræo est Tharsis, frequens quidem vox in scripturis, sed quam Hieronymus & Septuaginta nunc Latina voce maris vertunt, nunc non vertūt, sed dicunt Hebraicè Tharsis. Superius cap. 2. Hieronymus nō vertit sed posuit Hebraicam vocem dicens, Super omnes naues Tharsis. Similiter Ionæ 1. Inuenit nauem euntem in Tharsis, hoc verò capite semper vertit. Septuaginta licet in Iona non vertant, vertunt tamen secundo capite huius prophetæ, dicētes, Super omnes naues maris. idē Septuaginta hoc capite vbiq; verterunt Carthaginem. Hęc vnde sumpta sint videre licet apud Hieronymum in episto. ad Marcellam, vbi omnibus locis collatis (quæ est optima interpretandi

tandi ratio) ostendit nomē Tharsis homonymum seu equiuocum esse, ita vt preter illam
Quid propriè significet Tharsis. terræ partem, quæ in India seu in Africa est, etiam lapidem significet, quem alij Chrysolitum, alij hiacynthum esse volunt, atq; hoc est naturale istius vocis significatum, in quo
Exod. 28. ponitur Exodi, vbi in rationali Aaron poni
Ezech. 28 iubetur Tharsis. Item Ezech. vbi dicitur, Omnis lapis preciosus operimentū tuū: & inter cęteros lapides numeratur Tharsis. Et Dani. 10. vbi de Domino loquens ait, Et corpus eius quasi Tharsis. Quibus locis noster textus habet Chrysolitum, quomodo etiam vertit Aquila: Symmachus verò & Theodo-
Quare mare appelletur Tharsis. tio interpretati sunt hiacynthū: Et quia mare cæruleum est, & sæpè radijs solis percussum seu contactum prædictorum lapidum colorem trahit, hinc etiam ipsum mare cœptum est apud Hebræos à colore Tharsis appellari, maximè mare mediterraneum. Nam aliud mare vix agnoscit scriptura, ita vt quicquid extra mare mediterraneum est, habeatur tanquam insula. In hac significatione ponitur Psalmo 47. In spiritu vehementi conteres naues Tharsis, id est, maris. Et psalmo 71. Reges Tharsis & insulę munera offerent: vbi reges maris verti poterat. Et Ionæ 1. Inuenit nauem euntem in Tharsis: Non enim ad certum locum cupiebat fugere Ionas, sed mare ingrediens quocunque fortuna ferret, pergere festinabat. Quanquam Iosephus eo loco Tharsim interpretatur ciuitatem Ciliciæ, patriam Pauli, mutata tantùm prima litera th aspirata, in t non aspiratam, sed reprehenditur à Hieronymo in epistola ad Marcellam. Dictum iam est, quare mare appelletur Tharsis: quare autem Septuaginta verterunt Carthaginem non ita constat, fortè circunstantia loci & ciuitatis Tyri ipsos ad sic vertendum inuitauit. Erat enim Carthago colonia Tyriorum. vnde Virgilius: Vrbs antiqua fuit, Tyrij tenuere coloni. Hos sicut Chaldæus interpres, Africam vertit, genus ponens pro specie. Et Hieronymus 27. Ezechielis, Carthaginem vertit dicens, Carthaginenses negotiatores tui: quo loco ceteri interpretes habent Tharsis siue Tharsenses negotiatores tui.

Ratio autem quare ibi Carthaginem vertit Hieronymus, esse videtur, quia subijciūtur Græci, Iberi, & cæteri. Dicere poterat, omnes qui versantur in mari, deferēt ad te merces suas, & explicans propheta, qui sint illi, ait: Græcia, Tubal, Mosoch, id est, Iones, Iberi, & Cappadoces. Sensus itaque huius versiculi, Vlulate naues maris, est iste: Omnes naues quotquot versamini in mari quocunque, præsertim mediterraneo vlulate, & soluite vos in lachrymas, & causam reddit cùm adijcit:

Quia vastata est domus.) Aut aliter legunt Hebræi, aut mirè vertit Hieronymus, dicens, Quia vastata est domus, secundum quem sensus est: Vlulate naues maris, quia vastata est Tyrus, quæ est quasi domus. Secundum Hebræos autem iste est sensus: Vlulate naues maris, quia vastata est scilicet Tyrus, & sequitur apud eos מבית mibbait, id est, à domo, vt sensus sit: Vastata est Tyrus ita vt nulla domus sit residua. Deinde sequitur: *Vnde venire consueuerant*) pro quo in Hebræo vna vox est, nempe מבוא mibbo, significans non venire, vel non ad veniendum, siue vt non veniatur. Significat autem propheta his verbis, fore vt Tyriorum emporium longè celeberrimum pereat omninò, & illuc amplius non appellant naues ex omni mari mediterraneo allaturæ merces suas. De Tyriorum autem emporio magnifica scribit Ezechiel capite 26. & duobus sequentibus, præcipuè tamen capite 27. secundum cuius descriptionem Antuerpia ad Tyrios collata vix emporij nomine digna est.

De terra Cethim reuelatum est eis) Istud est altera pars sententiæ, quæ cum præcedenti nō ita cohæret. Sensus est: Tyrij audiuerunt istum belli rumorem de terra Cethim allatū. Vox Cethim neq; Hieronymi tempore satis nota erat, neq; etiam posterioribus sæculis. Quidam enim putant Cethim Cyprum fuisse partem Grecię: Alij esse volunt partē Macedoniæ: Alij alterius regionis. Pro ijs autē, qui dicunt esse partē Macedoniæ, facit principium Machabeorum, vbi Alexander rex Macedonū egressꝰ dicitur de terra Cethim: Sed vtut est, populo cui loquebatur Esaias, ista vocabula nota erant, licet iam trita desierunt vsurpari.

Tacete qui habitatis in insula) Hieronymus insulam accipit ipsam Tyrum, quæ quondam insula, nunc autem Alexandri oppugnantis operibus continens facta est. De qua re vide Plinium capite 19. libr. 5. Sensus est: Qui habitatis in insula, id est, vos Tyrij tacete. Alij per insulam Cyprum intelligunt, hoc sensu: Vos qui habitatis Cyprum nolite prædicare Tyrum tanquam primas obtinentem, abstinete iam à laudibus ipsius, non habetis quòd nunc prædicetis in ea: *Negotiatio Sidonis.*) id est, vrbs Sidonia mercaturis dedita tace etiam tu, ne iactes emporium Tyriorū, quia citò peribit. Hieronymus verò non facit hic comma, sed negotiationem adiungit Tyro per appositionem, hoc modo: Habitatores Tyri negotiatio Sidonis, siue qui estis negotiatio Sidonis, secundum quem sensus est: Vos Tyri qui hactenus emporium Sidonijs præbuistis, tacete.

Transfretantes mare) Hoc loco varia est distinctio. Hebræi siquidem, quos sequitur Robertus Stephanus, partem istam, Transfretan-

fretantes mare iungunt superioribus, & noua sententia secundum ipsos incipit ibi, *In aquis multis, &c.*) Secundum Hieronymum verò hoc tantum incisum est, siue cõma, & initium nouæ periodi ibi incipit, Transfretantes mare, quòd est periphrasis mercatorum. Sensus est: Mercatores, qui perpetuò in mari versantur, hactenus ad te tanquam emporiũ totius orbis celeberrimum contulerunt omnes merces suas, sed amplius nõ facient, quia subuerteris.

Semen Nili.

In aquis multis semen Nili.) Semen Nili, periphrasis est frumenti, quod in Aegypto non pluuia, sed Nili exundatione prouenit, atq; hoc est, quod ait, in aquis multis. Nam præpositio (in) designat instrumentũ, quod Hebræis frequens est, apud quos litera ב Beth, vim obtinet septimi casus. Sensus itaque est: Quicquid frumenti inundatione Nili in Aegypto prouenit, ad te comportatur: hactenus mercatores varijs mercibus repleuerũt te ô Tyre, fruges etiam Aegyptiorum sunt ad te delatæ. *Messis fluminis fruges eius.*) Est alia periphrasis non minus iucunda: Nam beneficio fluminis Nili fit, quòd messis abundè ꝓueniat in Aegypto: Et messis pro ipsis segetibus etiam apud Latinos scriptores vsitatum est. *Et facta est negotiatio gentium*) Si substantiuum intelligatur Tyrus, sensus erit iste: Omnium propemodum gentium homines exercent commercia in Tyro. Si verò intelligatur, messis fluminis, sensus erit iste: Frumenta Aegypti ex te ad reliquas gentes euehuntur.

E*Rubesce Sidon (ait mare) fortitudo maris, dicēs: Non parturiui, & non peperi, & non enutriui iuuenes, nec ad incrementum perduxi virgines. Cũ auditum fuerit in Aegypto dolebunt, cùm audierint de Tyro. Transite maria, vlulate, qui habitatis in insula. Nunquid non vestra hæc est quæ gloriabatur à diebus pristinis, in antiquitate sua? Educent eam pedes sui longè ad peregrinandum.*

E*Rubesce Sidon*) Id est, tu Sidon cuius colonia est Tyrus erubesce. Et causam quare debeat erubescere subijcit: *Ait enim mare, etc.*) Coniunctio (enim) in quibusdam exemplaribus desideratur, quę quia deest, fit vt nonnulli commentarij tradant hoc loco sensum omninò alienum. Hieron. non solùm in textu legit (enim) sed & in commẽtarijs exponit, secundum quem hoc loco prosopopœia est. Inducit enim Esaias mare tanquam personam loquentem, atque ea parte loquentẽ, qua fortissimum est, atque hoc significant illa verba, Fortitudo maris, quæ habent correctiõem rhetoricam. Latinus enim diceret, hoc modo, Ait enim mare imò fortitudo maris dicens: *Non parturiui, &c*) Id est, videbar mihi quondam peperisse insigne emporium, nempè Tyrum, atq; in ea nutriuisse pulcherrimos iuuenes ac virgines, sed iam euersa Tyro non possum agnoscere partum meũ. Mare autem quia tantas Tyro diuitias pepererat, idcirco eam partum siue filiam vocat, atque hic est sensus secundum Hieronymum. Alij verò nõ minus probabiliter dicũt prophetã per fictionẽ rhetoricam vocem tribuere nõ mari, sed Tyro, quam figuratè mare appellat, imò maris columen. Secundum istos sensus est: Ego hactenus visa sum habere pulcherrimos iuuenes ac virgines, magnaq; populorum examina, iam non valeo agnoscere. Simili tropo de Tyro locutus est & Plinius lib. 5. cap. 19. cuius verba sunt: Tyrus olim partu clara vrbibus genitis Lepti, Vtica, & illa Romani imperij æmula, terrarum orbis auida Carthagine.

Cum auditum fuerit in Aegypto) Id est, cũ Aegyptij audiuerint Tyrum potentissimam & vicinam vrbem deletam, vehementer dolebunt: quia non poterunt illuc amplius adferre frumenta sua ad vendendum. *Transite maria*) Apostrophe est ad mercatores. Id est, vos mercatores, qui hactenus contulistis merces vestras in Tyrum, prætérita Tyro transite vlteriora maria, quærite aliud emporium, non est quòd iam subsistatis in Tyro. Hoc loco eadem vox est apud Hebræos, quæ in principio hui⁹ capitis, videlicet Tharsis, quam etiam hoc loco Septuagin. Carthaginem transtulerunt, secundum quos sensus est: Vos mercatores transite vltra Tyrum ad aliud emporium, nempe ad vrbem Carthaginem, vel relicta Tyro fugite Carthaginem. Legimus enim in historijs Assyriorum (vt refert Hieronym.) mercatores obsessos, postquam nullam videbant euadendi spem, conscensis nauibus fugisse Carthaginem, & ad alias Ionij Aegæique maris insulas. *Vlulate qui habitatis in Insula*) Per Insulam intelligit Tyrum.

Nunquid non hæc vestra est) scilicet ciuitas? Arguit propheta Tyrum superbiæ, quòd in conditionis suæ antiquitate sit gloriata, & in perpetuum se permansuram putauerit.

Ducent eam pedes sui, &c.) Significatur captiuitas, Sensus est: Habitatores Tyri abducentur captiui in Babylonem.

Q*Vis cogitauit hoc super Tyrum, quondam coronatam? Cuius negotiatores principes institores eius inclyti terræ. Dominus exercituum cogitauit hoc, vt detraheret superbiam omnis gloriæ & ad ignominiam deduceret vniuersos inclytos terræ.*

Q*Vis cogitauit hoc super Tyrum quondam coronatam?*) Id est, regia quadam maiestate insignem, & inter cæteras vrbes eminentem? Sensus est: Quis vnquam credidisset, quòd tam celebre emporium posset euerti?

Cuius negotiatores principes) Id est, cuius mercatores adeò sunt diuites, adeoq; opulenti,

vt cum

vt cum quibusuis terræ principibus certare possent. *Institores eius*) Institutorũ humile genus mercatorum est, qui non habent merces semel in summa emptas, sed qui per partes emunt ab ijs, qui in summa emerunt. Institores autem ex eo dicti sunt, quòd instent negotio gerendo. *Dominus exercituũ, &c.*) Est respõsio ad præcedentem interrogationem. Terra accipitur non pro orbe terrarũ, sed pro ea parte, de qua in præcedentibus mentio fuit, nempe pro Tyro.

Institores.

TRansi terram tuam, quasi flumen filia maris, nõ est cingulum vltra tibi. Manum suam extendit super mare, & conturbauit regna. Dominus mãdauit aduersus Chanaan, vt cõtereret fortes eius, et dixit, Non adijcies vltra, vt glorieris calumniam sustinẽs, virgo filia Sidonis. In Cethim consurgens trãsfreta, ibi quoq; non erit requies tibi. Ecce terra Chaldæorum, talis populus non fuit, Assur fundauit eam. In captiuitatem traduxerunt robustos eius, suffoderunt domos eius, posuerunt eam in ruinam. Vlulate naues maris, quia deuastata est fortitudo vestra.

TRansi terram tuam, &c.) Id est, efflue hac atque illac quasi flumen alueo suo egressum. Significat propheta eos dispergendos in varias orbis partes, profugosque futuros. Aliter exponit Hieronymus, hoc modo: Sicut (inquit) fluuius siue riuulus facilè transitur pede, ita & tu terram tuam in captiuitatem ducta trãsibis. Et quamuis dictum prophetæ videatur imperantis, vsus tamen scripturæ habet, vt sit prædicentis. Filiam maris vocat Tyrum, quia mare Tyro opulentiam peperit, eamque opibus suis quasi filiam enutriuit & in suo flore quàm diu licuit conseruauit. Pro mari rursus in Hebręo Tharsis est, & Septuag. Carthaginem verterunt, secundum quos difficultas est, quomodo Tyrus dicatur filia Carthaginis, cùm Carthago dicatur colonia Tyriorum, vt constat ex Plinio capite 19. libr. 5. Ita Tyrus non filia, sed mater Carthaginis dicenda erat. *Non est cingulum, &c.*) Voce cinguli scriptura bifariam vtitur: Interdum moderationem vitæ & morum significat: Interdum verò ad vires & fortitudinem pertinet. Sensus est: Non es accincta amplius fortitudine ad repugnãdum hostibus, non habes vires, nec lumbos ad rebellandũ accinctos, vt aduersarijs posis contraire. Vnde Symmachus apertius trãstulit, dicens: Non poteris vltra resistere.

Duplex cinguli acceptio.

Manum suam extendit super mare) Suppositũ verbi extendit, secundum Hier. est, Dominus exercituum, non Tyrus, vt vult Lyra. Et mare poni videtur pro mari rubro, vnde in Hebræo ei additur ה he nota emphaseos. Hier. tamen interpretatur pro mari, in quo propriè sita erat Tyrus. Sensus est: Ne contemnas ô Tyre Deum Israel, quo authore tibi ista vaticinor, ipse enim est, qui olim extẽdit manum suam super mare rubrum, & totum Aegyptiorum regnũ ad egressum filiorum Israel conturbauit.

Dominus mandauit, &cæt.) Id est, Dominus qui pręcepit populo suo Israel, vt Gentem Chananæam fortissimam, terram promissionis inhabitantem deleret, ille idem iam de te mãdauit, & certò decreuit te semel interimere, non vult vt amplius superbias & triumphos agas, atque hoc est, quod sequitur: Non adijcies vltra vt glorieris &c. Hieron. per Chanaan intelligit Tyrum, quæ in terra Chanaan condita erat, quod patet ex cap. 15. Matth. vbi Chananæa egressa scibitur de finibus Tyri, & Sidonis. *Calumniam sustinens virgo*) Dicitur autem Tyrus filia Sidonis, quia Sidoniorum colonia erat. Sensus est: O Tyre filia Sidonis hactenus virgo, id est, bellis inuiolata atq; inuicta, nunc autem per Chaldæos oppressa magna afficeris ignominia, nec dabitur tibi amplius de potentia tua gloriari. Ex hoc loco discimus voculam (vltra) non semper significare perpetuitatem, sed quandoq; pertinere ad longum tantùm tempus. Tyrus enim, vt in sequentibus de tur, post septuaginta annos restaurata est, & in pristinum statũ restituta. *In Cethim consurgens &cæt.*) Sensus est: Licet tentes profugere etiam vsque ad Cethæos, non tamen ibi poteris inuenire requiem: nam & ibi persequetur te Dominus.

Particulã (vltra) nõ semper significare perpetuitatẽ.

Ecce terra Chaldæorũ) Manifestè hîc propheta exprimit populum, per quẽ euertenda erat Tyrus, & vt maiorẽ excutiat terrorẽ, describit qualis sit iste populus, dicens:

Talis populus non fuit) Id est, nullæ Gentes comparari possunt Chaldæis potentia, & sicut potentissimi sunt, ita & origine vetustissimi, vt quos Assur fundauit: Vide cap. 10. Gen. Sensus est: Potentissimum & antiquissimum Chaldęorum regnum euertet te, non tantùm ipsos ciuitatis muros, sed & parietes domesticos.

Vlulate naues maris) Id est, naues quæ versamini in mari quocunq; pręsertim mediterraneo vlulate, quia deuastata est fortitudo vestra, id est, Tyrus iam demolita est.

ET erit in die illa, in obliuione eris, ô Tyre septuaginta annis, sicut dies regis vnius.

ET erit in die illa, &c.) Ab hoc loco vsq; in finem prophetiæ Tyro prospera nunciantur, videlicet, septuaginta tantũ annos durabit, quibus elapsis iterum extruenda sit, & in pristinum statum restituenda. Quod sequitur, Sicut dies Regis vnius, est interpretatio Rhetorica, siue synonymia, Sensus est: Tot annos est duratura captiuitas vestra, quot annos viuere solent ij, quibus omnia ad vitę vsum suppetunt, quales sunt Reges.

POst septuaginta autem annos, erit Tyro quasi canticum meretricis. Sume tibi citharam, circui ciuitatẽ, meretrix obliuioni tradita. Bene cane frequenta

quenta canticũ vt memoria tui sit. Et erit post septuaginta annos, visitabit Dominus Tyrum, & reducet eam ad merces suas, & rursum fornicabitur cum vniuersis regnis, super faciem terræ: & erunt negotiationes eius, & merces eius sanctificatæ Domino. Non condentur neq; reponentur: quia his qui habitauerunt coram Domino erit negotiatio eius: vt manducẽt in saturitatem, & vestiantur vsq; ad vetustatem.

P*Ost septuaginta autem annos, &c.*) Inter cæteras fallacias, quibus meretrix studet allicere incautos adolescentes, est cantus. Dicit ergo propheta, sicut canticum adhibet meretrix, vt alliciat ad se adolescentes & incautos quosque: sic quoque faciet Tyrus, præbebit siquidem magnam de se spem vicinis nationib⁹ fore, vt iterum instituatur ibi mercatura, multisque modis eas alliciet ad commercia sua. Canticum ergo meretricis spem Tyri prophetico more intelligit.

Sume tibi Citharam, &c.) Per hæc omnia significat Propheta, quòd spes hæc & studiũ reuocandi alios ad mercatum, & instruendi iterum emporium paulatim crescet magis ac magis, quasi dicat propheta: Sicut meretrix comit se, ornat, & foras egrediens nemini nõ se cõtemplãdam offert, magnamq; copię spẽ præbet, domi residens suauiter cantillat, fidibus ludit, totamq; domum dulci strepitu implet, denique nihil non facit, quo alliciat amatores quàm plurimos: sic Tyrus nihil nõ faciet, omnemq; mouebit lapidem, vt vicinarum natiõum mercatores ad commercia sua prouocet.

Cõparatio

Et erit post septuaginta annos, & cæter.) Non multo post reditum filiorum Israel è Babylone, vbi septuaginta annis detenti fuerunt, instaurata est Tyrus. Ezechiel autẽ prophetans de Tyro causam captiuitatis eius adiungit hanc, quia gloriabantur in captiuitate filiorum Israel. Visitare aliquando in bonam, aliquando in malam partem sumitur: Interdum enim idẽ est quod punire & plagas immittere, interdum verò misericordiam prestare & bona tribuere, quomodo & hic accipitur hoc sensu: pactis septuaginta annis restaurabit Dominus Tyrũ, & omnia, que abstulit, reddet.

Visitare dupliciter accipi.

Et rursum fornicabitur, &c.) Pergit propheta in meretricis incœpta metaphora, hoc sensu: Non quidem Tyrum meretricem feci quòd ad coitum inuitatura sit, sed ad mercatum. Itaque fornicatiõe eius accipi volo non coitum, vt vulgus accipit fornicationem, sed mercaturam & commercium cum omnibus nationibus. Quòd verò Tyrus sit ita fornicata, hoc est, quòd post septuaginta annos sit instaurata, & ad pristinam potentiam reuersa, omnium denique Gentium negotiationi exposita, constat ex Græcorum & Phœnicum historijs. Vnde locum hunc Septuag. manifestius transtulerunt, hoc modo: Post septuaginta annos visitationem faciet Dominus Tyri, & iterum restituetur in antiquum eritque negotiatio eius omnibus regnis orbis terrarum super faciem terræ. Ex quorum versione manifestum est, quid intelligat propheta per fornicationem, nimirum habere commercia & exercere mercaturam cum cæteris Gentibus. *Et erunt negotiationes eius, &c.*) Difficultas hìc est, an possit retineri litera. Hieronymus transitum facit, qui quia in præcedentibus frequens est, non erit mirum, si & hic esse dicatur, maximè cùm istud secundum historiam factum nusquam legatur, neq; in Nehemia aut Esdra, neque in Iosepho, aut aliorum scriptis. Vnde & hoc loco Iudæi literam relinquunt interpretantes hæc de suo Messia, cuius tempore dicunt Tyrios opes suas daturos in ministerium Domini & ministrorum eius. Sensus est: Tyrus instaurata amplectetur cultum veri Dei, suscipiet Euangelium, conuertet se ad fidem Christi: & tunc negotiatione sua, & mercib⁹ suis seruiet non Diabolo, non carni, non mundo, quod hactenus fecit, sed Domino Deo, illi dedicata erunt & cæremoniæ & labor Tyriorum.

Non condentur neq; reponentur) scilicet merces vel opes ad auaritiam, sed quicquid ex mercatura lucri fecerint, dabunt in vsum ministrorum Dei, vt suppetant eis necessaria, tam quo ad victum, quàm ad vestitum.

CAPVT XXIIII.

Cce Dominus dißipabit terram & nudabit eam, & affliget faciem eius: & disperget habitatores eius. Et erit sicut populus, sic sacerdos: & sicut seruus, sic Dominus eius: & sicut ancilla, sic domina eius: sicut emens, sic ille qui vendit: sicut fœnerator, sic is qui mutuum accipit: sicut qui repetit sic qui debet.

TRactatum à capite decimo tertio inceptum his quatuor sequentibus capitib⁹ propheta quasi summatim concludit. Hactenus ergo dicta huc spectãt, & hęc est summa, vt sciamus hoc passurum totum mundum, quod passa est Babylon & cętere gentes, quarum onera præcedentibus vndecim capitibus exposita sunt. In hunc sensum conueniunt omnes, tam Hieron. quàm cæteri Christiani interpretes, vt videlicet totius orbis excidium propheticus sermo nunc describat, & licet non omninò certis, multùm tamen probabilibus coniecturis niti videntur. Prima autem coniectura hæc est: Solet Esaias post commemorata particularia aliquorum mala, libenter transire ad generalia, ergo probabile est ipsum & hoc loco id fecisse.

Secun-

Secunda coniectura est, quòd cæterorũ prophetarum loca, quæ de consummatione sæculi loquuntur, sunt huic loco multum similia. Proinde etiam quæ hìc dicuntur, ad consummationem sæculi pertinét, alioquin toto illo tractatu nihil est quod omninò cogat nos hic agnoscere consummationem sæculi: Imò quædam sunt, quæ per se considerata magis pertinent ad particularem vastitatem & ruinam, vnde & Iudæi hæc aliò referunt: Quidam enim eorum de decem tribubus tantùm, alij de Idumęorum gente accipiunt.

Ecce Dominus dißipabit terram.) Id est, inané & vacuam reddet. Vox enim Hebræa בקק bokek quæ hoc loco ponitur, propriè significat vacuum & inane reddere. Vnde mirum est Hieron. in principio capitis decimi Oseæ vertisse fródosum: Vitis frondosa Israel, cùm dicere potuisset, vitis inanis, aut vitis vacua, quæ scilicet præter folia nihil habet. Aquila vertit, aquosam: Symmachus, materialem, id est, quę tota in frondibus creuerit: Septuaginta insigniter pampinosam. Quæ omnia in idem recidunt: significant enim vitem fructibus destitutam, quæ multũ quidem materię habeat & aliud nihil. Quos sequutus videtur Hiero. vertens frondosam, vbi subintelligi videtur (tantùm.) *Et affliget faciem eius.*) Id est, exuret superficiẽ terræ, atq; euertet secundum quod scribitur 2. Petri 3. Terra & omnia quæ in ipsa sunt opera, igne exurentur.

Osea 10 a

Et disperdet habitatores eius.) Exponit Hieronymus, habitatores terræ dispergentur in diuersa terræ loca præmijs vel supplicijs destinati.

Et erit sicut populus sic sacerdos, &c.) Ab isto loco vsque ad hęc verba, Dissipatione dissipabitur terra, synecdoche est, qua propheta noto more significat generaliter omnia desitura esse in consummatione seculi, quibus nunc vnus alio potior est, & alteri præfertur siue dignitas sit illud, siue diuitię, siue aliorum aliud. Iam sacerdos dominus, & domina dignitate potiores sunt, in consummatione autem sæculi, non erunt: emens, fœnerator, creditor diuitijs hìc potiores sunt, tunc autem non erunt, sed omnes sine discrimine talium rerum pro qualitate peccatorum suorum punientur. Non enim omnia peccata paria sunt, proinde nec pœnæ æquales erunt, quanquam nõnulli ex hoc loco id conentur docere, sed malè. Nam id tantùm dicitur hoc loco, quòd omnes qui peccauerũt pœnas subituri sunt, tam nobiles quàm ignobiles, tam diuites quàm pauperes, quemadmodum dicitur Iob. 3. Magnus & paruus &c. Hæc Theologia scribitur, non vt subtiliter intelligatur, sed vt perpetuò habeatur ante oculos, præsertim ab ijs, qui diuitijs & honoribus omnia metiuntur, & multũ profecit in Theologia, qui huiusmodi loca habeat quam plurima annotata, quibus compungi assuescat.

Dißipatione dißipabitur terra, & direptione prædabitur. Dominus enim locutus est verbum hoc: Luxit & defluxit terra & infirmata est. Defluxit orbis, & infirmata est altitudo populi terræ, & terra infecta est ab habitatoribus suis: quia transgreßi sunt leges, mutauerunt ius, dißipauerunt fœdus sempiternum.

Dißipatione dißipabitur terra, &c.) Geminationes huiusmodi Hebræis propriæ sũt & peculiares, & habent epithasin quandam seu vehementiam & exaggerationem: Latinus hoc modo diceret, Tota terra dissipabitur, & tota diripietur, & sine dubio istud certo certius eueniet, quia Dominus futurũ pronunciauit, dicens: *Luxit & defluxit, &cæt.*) Propheta noto more futurum enũciauit tãquam præteritum propter certitudinẽ prophetiæ. Sensus est: Lugebit & defluet terra, & infirmabitur. Hoc vocabulum (luxit) Pagninus & neoterici quidam vertunt corrupta est, siue destructa, aut perijt: Verũ vox Hebręa, quæ est אבלה abela, propriè significat lugere, vt patet ex Pentateucho, & libris Regum. Gen. 37. Indutus est cilicio lugens filium suum. Exod. 33. Audiens populus sermonem hunc pessimum, luxit. Num. 14. Luxit populus nimis. 1. Regum 15. Lugebat Samuel Saul. Et capite sequenti, Vsquequo tu luges? Quibus locis in Hebręo est hoc verbum אבל abal, nec vllus est locus in scriptura, vbi propriè significat perire: verum quidem est apud prophetas vsurpari nonnunquam pro perire, sed ea significatio figurata est, & in hoc multùm peccant Iudæi & qui scribunt lexica, quòd assignantes vocis alicuius significationem naturalem, non distinguunt ab ea vel ijs, quæ flexu seu per tropum significantur. Dicamus ergo hoc loco esse metalepsin, atq; ex luctu terræ prophetam significare tristem eius interitum: Atq; ita significantius vertit Hieronymus, quàm Pagninus & cæteri, sicut significantius est quando dicimus, immoritur studijs, quàm si dicamus, multùm studet.

Et infirmata est altitudo populi, & cæter.) Per altitudinem populi significat propheta eos, qui inter populares suos vel dignitate vel diuitijs aut aliquo honoris gradu eminebant, quos in consummatione sæculi à suo gradu deijciendos infirmandosque prædicit.

Et terra infecta est, &c.) Exemplaria Latina excepto Roberti Stephani constanter legũt, Interfecta est, & Haymo, & Thom. & Dyo. de interfectione interpretantur. Hug. de S. Vict. dicit etiam legi, Infecta, sed interim de interfectione interpretatur. Ex commen

 tarijs

tarijs Hieronym, nihil certi colligere licet, quomodo verterit: expositio enim ipsius vtrobique locum habet siue infecta legeris, siue interfecta. Vox autem Hebræa חנף chaneph, significat polluere, contaminare & simulare, atque his ferè modis vertit Hiero. vnde verisimile est ipsum vertisse infecta & non interfecta, cùm nusquam in tota scriptura vox Hebræa hoc significet. Dicit ergo propheta: Et terra infecta est, id est, polluta & cõtaminata est ab habitatoribus suis, quia trangresi sunt leges, mutauerunt ius, dissipauerunt fœdus sempiternum. Hæc tria, leges, ius, fœdus, interpretes variè distinguunt, sed non erit absurdum, imò maximè consentaneum videbitur, si dixerimus hoc loco esse congeriem rhetoricam, & tribus istis vocibus vnam & eandem prorsus rem significari, illam nimirum, de qua Paulus ad Rom. Gentes quæ legem non habent, naturaliter ea, quæ legis sunt, faciunt: Et Dauid, Signatum est super nos lumẽ vultus tui Domine.

Rom. 1.

P*Ropter hoc maledictio vorabit terram, & peccabunt habitatores eius, ideoq́; insanient cultores eius, & relinquentur homines pauci. Luxit vindemia, infirmata est vitis, ingemuerunt omnes qui lætabantur corde. Cessauit gaudium tympanorum, quieuit sonitus lætantium, conticuit dulcedo citharæ. Cum cantico non bibent vinum, amara erit potio bibentibus illam.*

P*Ropter hoc maledictio vorabit terram.*) id est, Quia violantur iura naturæ, siue quia nos non facimus alijs, quod nobis fieri volumus, quod recta ratio & lex scripta in cordibus omnium dictat faciẽdum, ideò maledictio deuorabit terrã, id est, quod in Deut. prędictum est fore, hoc maximè in consummatione sæculi implebitur, tunc maledictiones ibi scriptæ inundabunt super terram. Alludunt enim prophetę libenter ad ea, quæ scribuntur in Pentateucho tum verbis, tum etiam sensu.

Et peccabũt habitatores eius.) Saluator in Euangelio apud Matthęum de consummatione sęculi loquens hoc alijs verbis extulit, dicens: Abũdabit iniquitas. *Ideoq́; insanient, etc.*) id est, in consummatione sæculi homines suæ conditionis obliti contra se mutuò ingenti furore debacchabuntur, quemadmodum pleniùs describitur in illo loco Matthæi: Multi enim venient in nomine meo, dicentes &c. *Et relinquentur homines, pauci, &c.*) Ista sententia videtur magis pertinere ad particulare aliquod excidium, quia in consummatione sæculi nulli omninò homines relinquentur, nisi cum Hier. subaudiamus, Et relinquentur homines pauci, videlicet qui habeãt imaginem supercælestem, vt sensus sit: Impijs in infernũ detrusis pauci electi remanebunt. Quanquam & referri potest ad illud tempus, quod erit paulò ante consummationem sæculi, quo tempore erunt bella, pestilentiæ, fames, quibus multi è vita auferentur, paucis, respectu totius multitudinis, relictis.

Luxit vindemia, &c.) Quando dies iudicij aduenerit, tunc lugebit vinum & vindemia eo sensu, quo suprà terra dicta est lugere: & omnes qui lętabuntur inter pocula, tunc ingemiscent, id est, qui vinum solebant bibere in dulcedine, qui sectabãtur commessationes & in illis lætitiam suam ponebant, illi tunc dolebunt. Cessabit enim omne gaudium, conticescent & cantica lætitiæ, instrumenta musica, quæ suauitate sua animos hominum ad exultationem prouocare solent, penitùs cessabunt. Vult ergo significare propheta, quòd omnia hæc fluxa sint, inania & vacua. Ingeramus ait Hieronymus hoc testimonium his, qui in conuiuijs suis non solùm gula & ebrietate, sed & auribus luxuriant, vt per omnes sensus animæ fortitudo mollescat.

Cum cantico non bibent vinum, &c.) Idem adhuc explicat propheta, quod prius hoc sensu: Non resonabit amplius musica inter pocula, sed amara erit potio bibentibus. Pro potione in Hebręo est שכר sechar, quę vox in scriptura pertinet ad quẽuis potum inebriatiuum. Hierony. nunc siceram vertit, nunc quatuor verbis circũloquitur, dicens, omne quod inebriare potest: Interdum verò vertit vinum. Interdum ponitur in scriptura cùm voce quæ significat vinum, vt Leuit. 10. Vinum & siceram non bibetis tu & filij tui, quando intrabitis in tabernaculũ testimonij, vbi comprehendit omne id, quod inebriare potest præter vinum. Omnis ergo potio, siue vinum, siue alia quęcunque, quę suauis esse solet bibentibus, in consummatione seculi amara erit, & amaritudine commutabitur.

A*Ttrita est ciuitas vanitatis, clausa est omnis domus nullo introeunte. Clamor erit super vino in plateis, deserta est omnis lætitia, translatum est gaudium terræ. Relicta est in vrbe solitudo, & calamitas opprimet portas. Quia hæc erunt in medio terræ, in medio populorum. Quomodo si paucæ oliuæ, quæ remanserunt, excutiantur, ex olea, & racemi, cùm fuerit finita vindemia. Hi leuabunt vocem suam, atq́; laudabunt cùm glorificatus fuerit Dominus, hinnient de mari.*

A*Ttrita est ciuitas vanitatis.*) Noua quidem, sed perelegãs est periphrasis orbis. Sensus est: Videtur quidem hic orbis terrarum diu duraturus, sed non ita erit, est tantùm vana quædam ostentatio, & citò interibit. *Clausa est omnis domus, & cæter.*) Id est, omnes domus etiam illæ, quarum nunc sunt aurata laquearia, quarum parietes vestiuntur marmorum crustis, & secti eboris nitore resplendent,

dent, remanebunt vacuæ, id est, in consummatione sæculi cessabit omnis domorum inhabitatio.

Clamor erit super vino, &c.) Huius loci duplex est expositio, quarum prior ista est: Vlulabunt homines in plateis de ebrietate & excessu quem fecerunt, Sic Hieronym. Altera expositio est ista: Vlulabunt homines in plateis propter defectum vini, Sic Thom. & Lyra.

Relicta est in vrbe solitudo, &c.) Quia additur, In medio terræ & in medio populorũ, Hier. satis innui putat hæc ad consummationẽ sæculi referenda, alioqui magis pertinere viderentur ad particularem aliquam ciuitatẽ. Orbem ergo terrarum, quem suprà appellauit ciuitatem vanitatis, nunc simpliciter secundum Hieronymũ orbem vocat, & ponitur præteritum pro futuro hoc sensu. In consummatione sæculi relinquetur solitudo in orbe terrarum, id est, totis orbis habitatoribus destituetur.

Quia hæc erunt in medio terræ, &c.) Hiero. hanc partem refert ad præcedentia, hoc sensu: Hæc omnia prædicta fient in medio terræ in medio populorũ seu gentiũ. Quem sequitur Haymo. Hebrea verò exẽplaria iungũt cum sequentib. videlicet, Quomodo si paucæ oliuæ, &c. quod etiam in commentarijs suis faciunt Thom. & Lyra & Dion. Estque horrenda & terribilis comparatio, si referatur ad totum tempus à condito orbe vsque ad ipsius consummationem, vt sit sensus: Tam pauci saluabuntur in orbe terrarum ex tota hominum multitudine, quam paucæ relinquuntur oliuæ in arbore postquàm collectę sunt. Tam pauci saluabuntur, quam paucæ relinquuntur vuæ in vite post vindemiam. Quia valdè horribilis est hæc comparatio, ideò referunt ad illud tempus quod erit sub consummationem sæculi, hoc sensu: Tempore Antichristi tam pauci manebunt constantes in fide, quàm paucæ relinquuntur vuæ in vite post vindemiam, vel oliuæ in arbore postquam sint decerptæ. Et hunc sensum videntur magis postulare subsequentia.

Et leuabunt vocem, &c.) Id est, quum finitò Antichristi regno Christus iam glorificatus venerit in nubibus cum potestate magna & gloria, tunc pauci isti, qui relinquentur, leuabunt vocem atque laudabunt, & hinnient de mari, id est, de orbe terrarum præ lætitia toti gestient. Simili metaphora orbem vocat mare, qua suprà Babylonem, cùm ait: onus deserti maris. *Suprà ca. 21.*

PRopter hoc in doctrinis glorificate Dominum: in insulis maris nomen Domini Dei Israel. A finibus terræ laudes audiuimus, gloriam iusti. Et dixi: Secretum meum mihi, secretum meum mihi, væ mihi: præuaricãtes præuaricati sunt, & præuaricatione trãsgressorum præuaricati sunt. *Hier. 48.*

PRopter hoc in doctrinis glorificate Dominum.) Iuxta Hieron. in doctrinis causaliter ponitur hoc sensu: Vos qui iam discitis, quòd ita pauci relinquentur, qui euadent manus Antichristi & saluabuntur: qui hoc cognoscitis beneficio scripturarum, vos glorificare debetis Dominum in doctrinis, id est, quia ipsam doctrinam accepistis, quòd sanè magnum est beneficium. Rabbi Dauid, In doctrinis, interpretatur, in vallibus, quomodo etiam vertit Pagni. In hebræo autem est אורים vrim, qua voce etiam vtitur Moyses Exod. 38. vbi Hier. doctrinam vertit, dicens: Pones autem in rationali iudicij doctrinam & veritatem, quo loco mirum est quid significent doctrina & veritas. Nomina autẽ Hebræa fatetur Rabbi Dauid etiam ipsos Hebræos ignorare quid significent. Chaldæus interpres non vertit, sed seruat Hebraica vocabula. Septua. verterunt manifestationem & veritatem, quos sequutus videtur Hiero. Rabbi Salomon his duobus nominibus significare dicit nomen Dei tetragrammaton, & prius vocabulum interpretatur illuminationem, posterius verò perfectionem. Sensus itaq; illius loci Exodi, Pones in rationali iudicij doctrinam & veritatem, est iste: Pones in pectore Aaron nomen Dei tetragrammaton, quo nomine intellecto, mens perficitur in doctrina & illuminatur. Tradunt enim Hebręi ex hoc nomine intellecto totam trinitatem intelligi, & alia multa quæ videre licet apud Rabbi Salom.

In insulis maris, &c.) Secundum Hiero. mare per metaphoram pro mundo accipitur, insula verò pro Ecclesia, quæ fluctibus maris huius, id est, mundi quotidiè tunditur. Sensus est: propterea vos Insulares, id est, fideles, qui hæc legitis apud me & prophetas alios, glorificate Dominum. Possunt insulæ maris etiã accipi sicut suprà, Vbi dicitur: Adijciet Dominus secundò manum suam ad possidendum residuum populi sui, quod relinquetur ab insulis maris: Vbi insulæ maris accipiuntur pro plaga mundi, quæ Iudæis est ab Occidente, id est, pro plaga occidentali, & si quis consulat alia scripturæ loca, inueniet insulas ferè hoc secundo modo accipi, vt Psalm. Reges Tharsis & insulæ munera offerent, vbi per insulas propheta significat remotissimos & etiam vltra mare sitos populos. Rursus Psalm. 96. Dominus regnauit, exultet terra, lætentur insulæ multæ. Et Esai. insulas per gentes interpretatur, Ecce insulæ quasi puluis exiguus. Sophonias quoque interpretatiuè dicit, cùm ait, Adorabũt eum viri de loco suo, omnes insulę gẽtium. Quanquam hoc loco satis interpretetur, cũ subdit: A finibus terræ & cæt. Insulæ itaque maris fines terræ intelliguntur, siue remo- *Suprà ca. 11.* *Psal. 71. b.* *Esa. 40. d.*

tissimi populi, de quibus Iudæi vix per famam aliquid acceperunt. Prophetę enim sic de insulis maris loquũtur, quasi populo Iudæorum vltra mare nihil fuerit, quàm aquæ & insulæ.

A finibus terræ laudes audiuimus, &c.) Propheta cum certissimè videret implendum, ad quod hortabatur gentes, intulit, A finibus terræ &c. quod Septu. verterunt ab alis terræ. Et commen. Hiero. in hunc locum sic habet: Pro finibus, quod nos propter explanationem sensus apertius exposuimus, In Hebræo est כנף cenaph, quæ vox alam, non finem sonat, quod quidem verum est, si de naturali significatione loquamur, sed illã naturalem vocis significationem Hebræi valde latè extendunt, nempe ad omnium rerũ extremitates: Latini non ita deflexerunt vocem alam. In tropica autem illa significatione ponitur apud Ezec. ca. 7. Venit finis super quatuor plagas terræ, pro quo in Hebræo est, Super quatuor alas terrę. Sic 1. Reg. 24. Præscidit oram vestimenti. Hebræi legunt alam vestimenti. Quibus locis si vertisset Hier. alam, visus fuisset Latinis insolentius loqui. Consuetudo aũt scripturæ est, quemadmodum & superius diximus nomine iusti Christum significari, cũ alijs in locis, pręcipuè in actis Apostolorũ, & loquitur hic propheta non de gentium vocatione ad fidem, sed de perseuerantia in fide.

Et dixi: Secretum meum mihi, &c.) Sensus est: cùm viderem ea quæ in consummatione sæculi futura sunt, loquutus sum mihi interno cordis affectu: Non possum cuncta narrare, quæ cerno futura, hæret lingua faucib. meis, & vox dolore concluditur, hoc significat propheta dum dicit, Secretum meum mihi, quasi alijs verbis diceret: Quantus pœnarũ ordo versatur ante oculos meos, quæ supplicia ego video futura, quàm ingentem multitudinem eorum qui damnandi sunt cerno maiora sunt, quàm vt eloqui possim: & ideò detineo secretum meum mihi. Iuxta hunc sensum subauditur, est, vel seruabo. Rabbi autem Ioseph Kimhi non agnoscit hic pronomen (meum) sed legit, secretum mihi: Nam ipse cum aliquot alijs Rabinis in voce Hebræa רזי razi, iod literam accipit non vt sit pronomen affixum, sed pro litera radicali, seu quæ habet vocem literæ radicalis quæ est ה he, & interpretantur Hebræi hoc modo: Duo secreta reuelata sunt mihi, secretum scilicet retributionis iustorum & secretum vltionis impiorum. Secundum hos intelligitur verbum, reuelatũ est, quod expressit interpres Chaldæus, qui sic habet: Dixit propheta secretum mercedis iustorũ conspectum est mihi, secretum vltionis reuelatum est mihi.

Væ mihi.) Id est, heu mihi. Vocula enim Hebræa אוי oi, interdum comminantis est, interdum verò dolentis, vt hoc loco. *Præuaricantes præuaricati sunt, & cæte.*) In Hebræo eadem vox quinquies repetitur, hoc modo: Præuaricantes præuaricati sunt, & præuaricatione præuaricantium præuaricati sunt. Repetitio autem ista maximam habet emphasin, qua significatur horribilis & ingens omnium scelerum vis futura in consummatione sæculi, & populum in præuaricatione quasi absorptum iri, & hoc dolet propheta cùm dicit, Væ mihi. Saluator in Euangelio istud alijs verbis explicat, dicens tantam fore iniquitatem, vt etiã electi, si fieri potest, in errorem seducantur.

Formido, & fouea, & laqueus super te, qui habitator es terræ. Et erit qui fugerit à facie formidinis, cadet in foueam, & qui se explicauerit de fouea, tenebitur laqueo: quia cataractæ de excelsis apertæ sunt, & cõcutientur fundamenta terræ. Confractione confringetur terra, contritione conteretur terra, commotione commouebitur terra, agitatione agitabitur terra, sicut ebrius, & auferetur quasi tabernaculum vnius noctis. Et grauabit eam iniquitas sua, & corruet & non adijciet vt resurgat.

Formido, & fouea, &c.) Significat propheta quòd sicut in cõsummatione sæculi exeret se horribilis vis scelerum, ita etiam pœnæ super terram inundabunt, quæ habitatores eius tenebunt captos, ita vt effugere nequeant, & hoc est quod subiungit, *Et erit qui fugerit*) id est, cũ putauerint se fugisse ex vno malo, incident in aliud, & quocunque sese verterint, impendentem Domini iram non euadent.

Quia cataractæ de excelsis apertæ sunt, &c.) Cataractæ siue cataractes locus est in flumine præceps & abruptus: vnde aqua ruit potius quàm fluit, vt cataractes Nili apud Srabo li. vltim. Septua. transtulerunt, Quia fenestræ cæli apertæ sunt. Alludit aũt propheta ad locum qui est in Gen. cap. 7. Cataractæ cæli apertę sunt, nõ quòd ignoret propheta orbẽ amplius aquis non interiturũ, sed istud vult dicere: Eo modo inundabit plaga & pœna in orbe terrarum, quo modo tempore Noe aquæ inundauerunt. *Quid cataractæ.*

Confractione confringetur terra, &c.) Quia nõ habuit aliquod vocabulum quo satis & pro dignitate rem potuit explicare, ideo pluribus ad hoc vtitur verbis. D. Hierony. per terram accipit illos, qui versantur in ea, per metonymiam hoc sensu: In consummatione sæculi homines in terra versantes formidine toti dissoluentur & timore penitùs deijcientur, & quemadmodum ebrius nescit quid agat, sed hebescẽtibus ebrietate neruis, nec pes, nec mens suo fungitur officio: sic isti malorum pœnarumq; magnitudine oppressi, quasi ebrij stupebunt ad cuncta quæ cernẽt, & auferentur quasi tabernaculum vnius noctis,

vnius noctis, ita vt nullum antiquæ mansionis vestigium remaneat. Possimus & aliter intelligere & simplicius de ipso elemento terræ. Ipsa enim terra in consummatione sæculi confringetur, quando montes vallibus æquabuntur.

Et commotione commouebitur, agitatione agitabitur sicut ebrius) qua geminatione significat vehementissimam terræ commotionem futuram in consummatione sæculi.

Et auferetur quasi tabernaculum vnius noctis) Pro tabernaculo vnius noctis, Hebræi habent vnicum tantùm vocabulum מלונה meluna quod cùm hic tribus vocibus exprimat Hieronym. in primo capite huius prophetæ vnica voce reddidit, vertens tugurium. Significat autem vox Hebræa, secundum Rabbi Dauidem, talem casulam, quali nocturno tempore vtitur vinitor in excubijs agendis: Deducitur autem vox ista à radice לון lun, quæ significat pernoctare. Sic ergo Dominus demolietur terram, sicut vinitor demolitur tugurium suum postquam eo vsus est: Non quidem quòd Dominus terram in puluerem rediget, & penitùs in nihilum, ita enim intelligere prohibent nos alia scripturæ loca quibus significatur terra in æternum permansura, sed demolietur terra, quia abolebitur figura eius, & alia succedet facies.

Rabb. Dauid in lib. Radicum.

Et grauabit eam iniquitas sua.) Potest esse metonymia hoc sensu: Iniquitas super terram inundans suo pondere grauabit ipsos homines. Si autem intelligamus de ipso bruto terræ elemento, tunc illo sensu dixit propheta eam iniquitate grauari, quo modo Apostolus ad Rom. dicit, quòd expectatio creaturæ reuelationem filiorũ Dei expectat, cuius sensus est: Expectatio creaturæ inanimatæ est vt regnũ Dei proferat se foras, vt & corpora habeant partem gratiæ, quæ iam est in anima. Quo loco vsus est Apostolus grandiloquentia, aut mirabilis est sermo, quòd etiam res inanimatæ, aer videlicet & terra &c. appetant liberationem, quia ait, & ipsa muta, surda & bruta creatura liberabitur à seruitute corruptionis. *Et corruet, & cæt.*) scilicet terra: *Et non adijciet vt resurgat, &c.*) scilicet illo schemate, habitu seu figura, quam nunc habet.

Ad Rom. 8

ET erit in die illa. Visitabit Dominus super malitiã cæli in excelso, & super Reges terræ, qui sunt super terram. Et congregabuntur in congregatione vnius fascis in lacum, & claudentur ibi in carcere, & post multos dies visitabuntur & erubescet luna, & confundetur sol, cùm regnauerit Dominus exercituum in monte Sion, & in Hierusalem, & in conspectu senum suorum fuerit glorificatus.

ET erit in die illa, visitabit Dominus, etc.) Vocem Hebræam, quam hoc loco vertit Hiero. militiam, alibi transtulit ornatum, vt in Genesi: Perfecti sunt cæli & omnis ornatus eorum. Alibi, astra, vt in Deut. Non vidistis aliquam similitudinem in die illa, qua locutus est vobis in Oreb de medio ignis, ne forte eleuatis ad cælum oculis videas solem, & lunam, & omnia astra cæli, & errore deceptus adores ea, & colas. Vtrunque & ornatũ & astra non ad verbum vertit: Vox enim Hebræa צבא tseba propriè significat exercitũ, vnde illud toties in scriptura repetitum, Dominus Sabaoth, id est, exercituum. Quis autem sit exercitus seu militia cæli, patet ex locis iam citatis, vbi Moyses solem, lunam, & astra nomine militiæ significat figuratè, propter famulitium & aptum eorum ordinem, ornatumque. Sol ergo & luna in exercitu seu militia cæli numerantur, & has res sic visitandas scribit Hieronym. sicut medicus visitat infirmum, cùm adhibet cauterium & ferrum, quasi sol, luna, astra essent animata. Sed aduertendum est Hieronymum in commentarijs frequenter aliorum referre sententias, non quòd eas vbique approbet, sed vt discat posteritas, quid senserint Veteres. Dixit ergo istud Hieronymus ex sententia Origenis, qui posuit omnes animas simul creatas, & propter peccata in altera illa vita commissa, quasdã astris alligatas, quasdam in corpora humana detrusas & quotidiè detrudi. Verùm quia illius dogma damnatum est, ideo aliter hunc locum exponũt, per militiam cæli intelligentes exercitum dæmonum, qui in hoc aere caliginoso (qui in scriptura nonnũquam cæli nomine appellatur) degunt, & perpetuò bellum mouent credentibus. De isto exercitu scribit Apostolus dicens: Non est nobis colluctatio aduersus carnem &c.

Gene. 2.a.

Deut. 4.c.

Quis dicatur exercitus seu militia cæli.

Excusatur Hieronymus.

Ad Eph. 6.

Et super reges terræ, &c.) Hieronymus accipit principes tenebrarum & dæmones huius mundi rectores: Alij verò qui hos intelligũt per militiã cæli, Reges simpliciter accipiũt, quomodo vulgus Reges vocat. Hos ergo & Reges terræ dominos, & dæmones tenebrarum principes sicut & omnes impios visitabit Dominus in die iudicij, eo modo qui sequitur.

Et congregabuntur, & cæt.) Id est, tam Reges quàm dæmones & in vniuersum omnes impios pariter colligatos mittet in lacum inferni, & claudentur ibi tanquam in carcere, & post multos dies visitabuntur. Origenes istud simpliciter accipit, & sic exponit: Clauduntur quidem in carcere, sed non erit perpetuus carcer, cùm ibi fuerint per multos dies, hoc est, per certum annorum circulum visitabuntur, vt liberentur. Nos verò non ita possumus intelligere, quia dogma istud est damnatum, vtpote scripturis contrarium quæ palam testantur ignem quo punientur damnati fore perpetuum, neq; ignem solũ, sed & eorũ supplicia, vt patet Matt. 3. Paleas

Error Origenis.

Matt. 25. exuret igne inextinguibili, Rursus alibi: Ite in ignem æternum, vel vt legit Augustin. in adustionem æternam. Item Apocaly. 14. fumus tormentorum eorum ascendet in sæcula sæculorum. Sensus ergo huius loci est iste Quamuis multis diebus, id est, multo tempore futuri sint in carcere, adhuc tamen semper, etiam post quantumlibet multos dies visitabuntur non ad liberationem, sed ad punitionem, vt perpetuitas supplicij significetur.

Erubescet luna.) Luna ponitur pro idolo seu imagine lunæ, & sol pro idolo solis: & rursus idola harum rerum pro diabolis ipsa: idola inhabitantibus. Sensus est: Cùm viderint dæmones, qui iam pro dijs coluntur in terra, & cultores eorum, Christum simpliciter regnare, deuicta & destructa morte, tunc confundentur. Alij solem & lunã propriè accipiunt, hoc sensu: Cùm omnia subiecta erunt Christo, etiam ipsa mors, quæ omnium nouissima destruetur, tunc erubescet luna, & cõfundetur sol, metaphoricõs, quia lumen eorum quasi nullum erit respectu luminis patriæ, secundum quod dicitur in Apocal. Ciuitas illa non eget sole, neq; luna, vt luceant in ea, sed claritas Dei illuminabit illam, & lucerna eius erit agnus, in cõspectu senum suorum, id est, patriarcharum & prophetarum.

CAPVT XXV.

Omine Deus meus es tu, exaltabo te, & confitebor nomini tuo. Quoniam fecisti mirabilia, cogitationes antiquas fideles, Amen. Quia posuisti ciuitatem in tumulum, vrbem fortẽ in ruinam, domũ alienorum vt non sit ciuitas, & in sempiternum non ædificetur.

DOmine Deus meus es tu, & cæt.) Post descripta Babyloniorum & cæterarum gentium onera (quæ cœperunt decimo tertio capite, & durauerunt vsque ad vicesimum quartum caput, in quo quid totus mundus in consummatione seculi passurus sit depingitur) ad læta redit propheta, atq; tractatus iste carmine eucharistico, tanquam epiphonemate clauditur, quod quidem commune habet cum tractatu, qui est à capite septimo vsque ad decimum tertium. Et nihil refert siue dicatur esse vox prophetæ, siue saluandorum.

Cogitationes antiquas fideles.) Id est, quidquid ab æterno facere decreuisti, & à condito homine & lapso te facturum promisisti, fideliter implesti & præstitisti: Desideransq; fieri quod prophetat, adiungit verbum Hebraicum, Amen, pro quo Septuaginta transtulerunt, fiat, atq; in eo ferè sensu ponitur in veteri testamento Nu. 5. Et dicet mulier amen. Deut. 27. Et dicet omnis populus Amen, id est fiat, siue maledictus sit, quisquis trangressus fuerit vnum ex his. Interdum verò est affirmandi particula, & ita capitur in nouo testamento, idem valens quod verè. *Amen dupliciter accipi.*

Quia posuisti ciuitatem in tumulum) Quare autem laudet & confiteatur nomini domini, & quæ sint ista mirabilia & cogitationes antiquæ, quas veras opere demonstrauit, ostendit dicens: Quia posuisti ciuitatem, & cæte. Ciuitatem autem vocat orbem terrarum, sicut in superiori capite. Hunc orbem posuisti in tumulum, id est, funditùs euertisti. Nonnulla exemplaria legũt, tumultum, sed nemo commentariorum sic exponit, quare mendum est. *Domum alienorum, &c.*) Varius est huius vocis in scriptura vsus. Interdum enim alienos vocat, qui Iudæis erant extranei, siue qui cum Iudæis non habebant easdẽ cæremonias, id est, gentes exteras: In qua significatione frequẽter ponitur in libris Mosi. Interdum verò eos alienos vocat, qui etsi veri Iudæi essent generatione, studijs tamen & vita Deum non colebant. Sic sumitur in Psalm. Filij alieni mentiti sunt mihi. Interdum etiam scriptura vocem hanc omnibus impijs accõmodat, vt Psal. 57. Alienati sunt peccatores à vulua &c. Atq; in hac significatione hic ponitur, vnde Septuaginta verterunt: Ciuitates impiorum in æternum non ædificabuntur. *Qui dicantur alieni in scriptura.* *Psal. 17. b.*

SVper hoc laudabit te populus fortis, ciuitas gentium robustarum timebit te. Quia factus es fortitudo pauperi, fortitudo egeno in tribulatione sua, spes à turbine, vmbraculum ab æstu. Spiritus enim robustorum, quasi turbo impellens parietem. Sicut æstus in siti tumultum alienorum humiliabis, & quasi calore sub nube torrente, propaginem fortium marcescere facies.

SVper hoc.) id est, super orbis totius omniũque impiorum excidio laudabit te populus fortis. Quis autem sit iste populus fortis, sequens versus ostendit, *Ciuitas gentium robustarum timebit te*) id est, Ecclesia ex gentibus congreganda timebit & laudabit te.

Quia factus es fortitudo pauperi.) Exponit Hie. antonomaticè de Christo, hoc sensu: Factus es fortitudo pauperi tuo, scilicet Christo. Sed magis placet, vt dicatur esse enallage siue heterosis numeri, pauperi pro pauperib. Qui autem secundum scripturam sint pauperes, suprà dictum est, illi nimirum qui verè agnoscunt suam miseriam, captiuitatẽ & onus quod creatũ est super omnes filios Adam, & inde liberari ex animo cupiunt, & pro liberatione die ac nocte supplicant apud Deum. Hi ergo sunt pauperes scripturæ, his factus est Christus fortitudo aduersus diabolum, aduersus mundum, carnem & legem irritantem nos ad peccatum, denique aduersus om-

ſus omnia, quæ nobis obuenire poſſunt. Hic locus diligenter annotandus eſt, & vna cum alijs obijciendus hæreticis, qui ſemper in ore habent imbecillitatem naturæ, & arguunt catholicos hanc fortitudinem iuſtis tribuentes & aſſeuerantes quòd verè fortes ſint aduerſus diabolum, carnem, mũdum & legem accuſantem.

Spiritus robuſtorum, &c.) Senſus eſt: Talis res eſt tentatio, ſiue à diabolo, ſiue à mundo, ſiue à carne fiat, qualis eſt turbo impellens parietem. Comparatio ergo in hoc conſiſtit: Quemadmodum turbo aliquis vehemens omnia corpora ferit ac ſecum rapit, niſi ſint admodum ſolida & fortitudine quadam roborata: ſic tentatio aut mundi, aut diaboli, aut carnis, vel alterius, omnes homines ferit, ſuperat, atque adeò ſecum rapit, niſi ſint admodum conſtantes & fortitudine quadam firmati. Iſtud quidem quotidiè experimur, ſed tempore Antichriſti multò magis experiemur, cùm tentatio hęc multo vehemẽtior erit: Ad illud enim tempus hæc maximè referenda ſunt. *Elegans cõparatio.*

Sicut æſtus in ſiti, &c.) Antitheſis eſt: Dixit enim propheta quid Chriſtus futurus ſit pauperibus ſeu pijs hominibus, nunc autem dicit quid futurus ſit impijs. Senſus eſt: Chriſtus hoc erit impijs, quod eſſe ſolet ſitientib. æſtus. Ille ſicut vehementiſsimè affligit, ſic in conſummatione ſæculi Chriſtus vehemẽtiſsimè affliget impios, qui nomine alienorũ ſignificantur: *Alia cõparatio.*

Et quaſi calore, &c.) Id eſt, quòd calor ſolis è media nube exertus eſſe ſolet propagini, q̃ marceſcere facit, hoc in fine ſæculi Chriſtus erit impijs, id eſt, Sicut in media æſtate ingens & ſupra modum vehemens æſtus propagini vitis grauis eſt atq; nociuus, adeo vt ipſam marceſcere faciat: Ita in conſummatione ſæculi Chriſtus iuſtitiæ ſuæ feruore impijs adeò grauis erit atque moleſtus, vt marceſcant in ſemetipſis. *Alia cõparatio.*

E*T faciet Dominus exercituum omnib. populis in monte hoc conuiuium, pinguium conuiuium vindemiæ, pinguium medullatorum, vindemiæ defecatæ. Et præcipitabit in monte iſto faciem vinculi colligati ſuper omnes populos, & telam quam orditus eſt ſuper omnes nationes. Præcipitabit mortẽ in ſempiternum. Et auferet Dominus Deus lachrymam ab omni facie, et opprobriũ populi ſui auferet de vniuerſa terra, quia Dominus locutus eſt.* *Apocal. 7. d. & 21. a*

E*T faciet Dominus exercituum, & cæter.*) Vſque ad hunc locum carmen fuit, hic rurſus proſa incipit: & pronomen (hoc) quia nulla mentio montis præceſsit, non poteſt accipi relatiuè, ſed dicticõs pro monte Sion. Erat enim Hieroſolimis Eſaias, cùm hæc diceret, & ita demonſtrans Sion dicebat, in monte hoc: ſicut apud Terentium, vel hic Pamphilus quàm ſanctè iurauit. Aduertendum eſt, quòd propheta cùm demonſtraret montem Sion, non eum ſimpliciter demõſtrabat, ſed quatenus typum gerebat illius Sion, quę ſurſum eſt, de quo in fine pręcedentis capitis: Et confundetur ſol cùm regnauerit Dominus exercituum in monte Sion. Neq; hoc alienũ eſt à ſcriptura, ſed viſitatiſsimum. In monte ergo hoc, id eſt, in cæleſti Hieruſalem exhibebit Dominus conuiuium non Iudæis ſolùm, ſed omnibus in vniuerſum fidelibus electis, atque hoc eſt quod dicit propheta, Omnibus populis. Lautitię autem huius cõuiuij in ijs rebus ſitę erũt, in quibus vita eterna. Illa autem ſita eſt, non in cibo aut potu, aut Venere, vt quidam exiſtimauerunt, ſed in fruitione ſummi boni, quod eſt ipſe Deus: Et proinde quæ ſequuntur de medullatis & vindemia, non ſimpliciter accipi debent, ſed metaphoricè, vt per ea ſignificetur conuiuium iſtud fore delicatiſsimum, non autem vt per ea doceatur quibus in rebus huiꝰ conuiuij lautitiæ poſitæ ſint. Dicit ergo ꝓpheta, *Vide Adamum in priori conciõe de natiuitate Domini, vbi hunc locum elegãtiſsimè explicat.*

Conuiuium pinguium, &c.) Id eſt, apponentur in hoc conuiuio cibi exquiſitiſsimi, & proinde delicatiſsimi: Nã medulla vbiq; in ſcriptura, cibi delicatiſsimi nomen eſt.

Vindemiæ defecatæ.) Id eſt, in hoc conuiuio nõ bibetur ſicera, ſed vinum, neque quoduis vinum, ſed vinum puriſsimum: Vindemiam ſi quidem pro vino poſuit, defecatum verò ꝓ puro. Radix autem Hebræa quæ eſt זקק zakak, alioquin magis fundere ſignificat, quomodo funditur aurum & argentum, vnde & alijs locis eadem vox ſæpè vertitur, probatum, vt 1. Paral. 29. Septem milia talẽtorum argenti probatiſsimi, id eſt, colatiſsimi, cùm præcedenti capite dicitur, aurum puriſsimũ. Sic in Pſalm. Argentum igne examinatum, probatum, &cæ. Secundum Iudæos verò idem hoc loco conuiuij apparatus eſt, qui apud Ezechielem de Gog & Magog, ſed contra ipſos facit, ſi inſpiciatur vel occidens litera, quia conuiuium, quod exhibebit Dominus apud Ezech. non populis, ſed feris & beſtijs auibuſq; exhibiturus eſt, iſtud verò populis. Deinde illud conuiuiũ apud Ezechiel. non erit propitij, ſed irati Dei: iſtud verò lætum erit, ac delicatum. Nec conuiuium ſiue ſympoſiũ (nã vox Hebræa משתה miſte non à conuiuando, ſed à compotando dicitur) vſquam in ſcriptura rei inuidioſæ nomen eſt, ſicut eſt ſæpiſsimè nomen calicis: vnde indoctè faciunt, qui hìc nomen conuiuij ſiue ſympoſij ad calicem detorquent. Neque etiam calix inuidioſæ aut triſtis, ſed lætæ rei nomen eſt, niſi circumſtantia literę aliud requirat. Vt in Pſal. Ignis, ſulphur, ſpiritus procellarum pars calicis eorũ. Et apud hunc prophetam infra, Bibiſti de calice iræ eius: Alioqui lõgè alius calix eſt ille *Pſal. 11. b* *Ezech. 39* *Calix aliquando triſtis, aliquã do lætæ rei nomen eſt.* *Pſal. 10. b* *Infra 51. f*

de quo Psal. 22. Calix meus inebrians quàm præclarus est. Et Psal. 115. Calicem salutaris accipiam. Rursus Psalm. 25. Dominus pars hæreditatis meæ & calicis mei, tu es &c. Huius autem loci nomen omnia habet lętissima coniuncta, quare nec ipsa litera pro Iudæis facit, secūdum quos huius loci sensus hic est: In fine sæculi veniente Messia Iudæi felicissimè agent, & venient tunc Gog & Magog, sed faciet eos Dominus conuiuium, id est, mactabit eos & interficiet.

Et præcipitabit in monte, &c.) Duplex est modus interpretandi scripturas. Prior est, vt velis tibi credere auditorem non redditis etiā causis, hoc modo liceret præsens hoc caput vna hora absoluere & quod nunc dicitur,

Præcipitabit in monte, &c.) trib⁹ verbis interpretari, hoc modo: Vinculum & tela nomina sunt eiusdem rei, & significat ꝓpheta quòd in consummatione sæculi præcipitabit Dominus miseriā omnibus notissimam, & mortem, quæ est pars huius miseriæ. Alter modus est, vbi interpretationis causæ redduntur, vt hoc loco: Quare dixerit, præcipitabit faciem vinculi, cùm homines & animantia tantùm dici solēt præcipitari. Rursus cur dixerit, faciem vinculi, & non simpliciter vinculum. Deinde cur dixerit, vinculi colligati, cùm vinculi sit non ligari, sed ligare. Hæc idcirco annotamus, vt videant qui incipiunt legere interpretum commentaria, quantum intersit inter eam expositionem, quæ reddit causas singulorum, & eam quæ non reddita ratione sensum duntaxat aperit: & ne satis ipsis sit, Hieronymum aut Augustinum hoc vel illo modo exponere, sed causas quare ita exposuerint inquirant: hoc enim est verè studiosorum. Sermo ergo iste

Quid sit pcipitare. *Præcipitabit Dominus, &c.*) mirabiliter figuratus, est & propemodum exorbitans, qualem vix apud Platonem inuenias, cui hoc cum Esaia commune est, quòd grandibus vtitur figuris. Sēsus autem huius loci est iste: Obducta est super vos ô populi fascia & tela, has Dominus præcipitabit. Iuuat nos hic multū Apostolus Paulus, qui simili in eadem re vsus est grandiloquētia, cùm ait ad Colossen-

Ad Col. 2. ses: Et cùm vos essetis mortui in delictis &c. Sicut enim hoc loco Esaias vnum vinculum siue fasciam facit & telam, qua in vniuersum omnes sine vlla exceptione obducantur seu ligentur (Christum semper excipimus & eius matrem:) Ita ibi Paulus vnum chirographum commune facit, quo ad vnum omnes obligantur. Est & alia similitudo: Sicut Paulus de chirographo dicit, quòd illud Christus deleuit, & de medio tulit, & crucifixit: Ita de fascia ait Esaias, quòd eam præcipitabit Dominus. Sed quod tribus verbis Paulus, hoc Esaias vnico præcipitandi vocabulo expressit. Nam illa tria, delere, de medio tollere, & crucifigere, nihil aliud sunt seu significant, quàm semel & in totum abolere, siue vt Hebraica metaphora dicatur absorbere. Gaudent enim Hebræi absorbendi vocabulo, quoties exprimere volunt quod nos dicimus abolere, qua voce Paulus de hac fascia loquens vsus est, nimirum Hebræus, quan- *1.Cor.15.g*
uis Græcè scripserit: Absorpta est (in- *2.Cor.5.a*
quit) mors in victoria. Rursus, vt absorbeatur quod mortale est à vita. Eandem metaphoram habet hoc loco vox Hebræa, vt mirum sit, D. Hieronymum non vertisse per absorbendi vocabulum, sanè in commentarijs illi præcipitandi vocabulum non sufficit, sed addit ei verbum absorbere. Neq; verisimile est ipsum secutum putidam Hebreorum regulam, qua tradunt vocem hanc בלע bala in coniugatione Kal significare absorbere: In Piel verò perdere seu præcipitare. Nam in alijs locis Hieron. istud non obseruat, vt Esaię 49. Longe fugabuntur, qui abscondebant te. Neque etiam Septuag. interpretes, qui & hoc loco vocem Hebræā, quanuis sit coniugatio Piel, verterunt verbo Paulino καταπίνω, quod significat absorbere. Pro illa ergo Hebræorum regula, ista seruāda est: Verba ferè vnū habere significatū, verū troporū flexibus fieri, vt multa significēt.

Quid autem naturaliter significet vox ista בלע bala, quæ hoc loco ponitur, declarant alia scripturæ loca, vbi nullus est tropus, vt Ionæ 2. Parauit Dominus piscem grandem, vt deglutiret Ionam. Exo. 7. Deuorauit vir- *Iona 2.a*
ga Aaron virgas Magorum. Hier. 51. Absor *Exo.7.b*
buit me tanquam draco. Sic capitur Iob. 2. *Hier.51.d*
Vt absorberem eum gratis, pro quo Hiero- *Iob.2.a*
nymus vertit affligerem, fortasse arbitratus vehemētius esse absorbere: quo loco etiam absorbere iucundum erit vocabulum, si sciamus auxesin: Sic 2. Regum: Quare præcipitas hæreditatem Domini? Respondensq; Io- *2.Re. 20.f*
ab ait, absit absit hoc à me, non præcipito. Vtrobiq; Hebræis est absorbeo, quod, vt diximus, significat semel & in totum perdo, siue aboleo. Item hoc loco retineri poterat naturalis significatio vocis, vt intelligatur fascia absorpta, tela absorpta, item mors absorpta, id est, semel & in totum abolita. Hæc de verbo præcipitare.

Iam de fascia seu vinculo dicamus. Sicut *Coloss. 2.e*
apud Paulum chirographum ad multa se ex- *Quid fascia seu vinculum aut tela.*
tendit, ita & fascia hoc loco. Referri enim potest chirographum ad legem accusantem, ad malum habitans in membris nostris, id est, ad fomitem, ad obligationē, inferni seu mortis, ad obligationem qua addicti sumus diabolo, ad conscientiam iræ diuinæ. Has omnes expositiones legere est apud interpretes. Augustinus autem peccatum originale intelligit per chirographum, vnde à quibusdā

pater-

paternum appellatur chirographum, nimirum quòd à primo parente Adam sit scriptū. Est itaque in voce chirographum duplex figura, vtpote metaphora & synecdoche: Non enim simpliciter syngrapha intelligitur per chirographum, sed in genere testimonium. Peccatum quidem originale chirographum est, in quo nos omnes scripsimus: reliqua verò quæ diximus, etsi verè testantur contra nos, non tamen nos ea scripsimus, sed Deus. Sicut ergo chirographum ad multa referri potest, ita & vinculum ad omnia illa refertur, quibus vniuersi homines sine vlla exceptione implicantur, sed per Deū inflicta. Non enim nos fecimus hoc vinculum, aut telam hanc orditi sumus, sed ipsemet Deus. Chirographum verò cùm intelligitur peccatum originale, nos scripsimus non Deus. Omnis itaque in vniuersum humana miseria vinculum est & fascia, & singulę quidem miserię fascię sunt latissimę, quarum facies omnes inuoluit: Hactenus de vinculo & tela.

Quid facies. Iam de facie dicendum est: Facies pro superficie in scripturis valdè vsitatum est. Vt *Gen. 1.a* Genes. Tenebræ erant super faciem abyssi. Ad quem locum respexisse videntur Aquila & Theodotio qui hic verterūt, Præcipitabit faciem tenebrarum super omnes populos. Pagninus verò vertit, Præcipitabit faciem comperimenti operti super omnes populos, id est, quod stratum est, & volutum super omnes populos. Paraphrastes autē Chaldæus: Præcipitabit faciē principis, cuius principatus est super omnes populos. Symmachus: Præcipitabit faciem dominatoris, qui dominatur super omnes populos. Qui si mortem intelligunt, conformiter dicunt Paulo, *Rom. 5.b* qui in epistola ad Romanos scripta, pronunciat mortem super omnes regnasse. Horum versionem verisimile est secutos, qui tempore Hieronymi per faciem intelligebāt Antichristum. Haymo diabolum intelligit: Dion. Carth. effectum peccati originalis, siue obligationem ad pœnam: Thom. mortē: Iudæi successum rerum, quo in hoc mundo vtuntur Gentes: & quidam inter Iudæos, dolos & technas, quibus vtuntur Gentes aduersus eos, & probabile reddunt quod dicunt ex ca. 28. Esaiæ, Posuimus mendacium spem nostram, & mēdacio protecti sumus, atq; ita mendacium & dolus videntur habere faciē telæ. Sed Iudæorum expositionem subuertit, quod habet propheta telam istam à Domino orditam.

Præcipitabit mortem in sempiternum) Particula est interpretationis præcedentium: Est enim mors pars istius telæ seu miseriæ. De morte & alia scriptura per ꝓsopopœiam loquitur, *1. Cor. 15.* cùm ait, Absorpta est mors in victoria, vbi est mors victoria tua, vbi est stimulus tuus? Rursus: Regnauit mors ab Adā vsq; ad Moysem. *Rom. 5.c* Ero mors tua ô mors &c. Hæc autem figura *Osee. 13.d* molliùs quadrat in mortem, quàm in chirographum, quod tamen à Paulo per prosopopęiam dictum est crucifigi: rursus quā in vinculum, quod hîc etiam per fictionem personæ dicitur absorberi.

Et auferet Dominus Deus lachrymam. &c.) Rursus est alia particula expositionis, sicut & sequens: *Et opprobrium*) id est, contumeliam populi sui, quę sunt partes huius fascię seu telę, & omnis ista miseria citissimè auferenda est, quia Dominus loquutus est.

ET dicet in die illa: Ecce Deus noster iste, expectabimus eum, & saluabit nos. Iste Dominus, sustinuimus eum, et exultabimus, & lætabimur in salutari eius, quia requiescet manus Domini in monte isto. Et triturabitur Moab sub eo, sicuti teruntur paleæ in plaustro & extendet manus suas sub eo, sicut extendit natans ad natandum, & humiliabit gloriam eius, cum allusione manuum eius, & munimēta sublimium murorum tuorum concident, & humiliabuntur, et detrahentur in terram vsq; ad puluerem.

ET *dicet in die illa: Ecce Deus noster iste*) Hęc sunt verba eorum, qui iam sunt felices. Exemplaria communiter legunt, (& dicent) sed Hieron. in singulari legit, sicut & Hebræi: Et dicet nimirum populus Dei, cuius fuit mentio. Hieronymi verba sunt: Absorpta morte in perpetuū, populus Dei qui de manu mortis fuerit liberatus, dicet ad Dominum: ecce iste Iesus Marię filiꝰ, quē increduli hominē tātùm putabant, Deus noster est: Tunc enim præsentes agnoscent maiestatem eius & diuinitatem, quam hic per speculum tantùm & in ænigmate contemplabantur.

Expectabimus eum, &c.) Exemplaria Latina ferè in futuro habent, expectabimus. Hiero. interpretatur ac si dixisset in præterito expectauimus. Item Haym. & Dion. & dubium non est quin ita sit legendum, cùm & reliqua quæ sequuntur in præterito scribantur. Sensus est: Expectauimus eum in hac mortali vita, id est, credidimus verbis ipsius & promissis, & licet in longum differentur, & multa interim obuenirent aduersa, non propterea fracti sumus animo, sed longanimiter expectauimus.

Et saluabit nos) scilicet semel & semper. *Iste Dominus*) Nihil magis tribui potest Marię filio, quàm quòd hic dicitur Dominus: Est enim nomen illud ineffabile יהוה adonai, ꝙ à numero literarum Græcis tetragrammatō appellatur, quo præter vnum solum Deum nihil denominari potest in cælo vel in terra. Superiùs verò vbi dicitur, Ecce Deus noster iste, habetur nomen אלהים elohim, quod etiam angelis & viris præstantibus in scriptura tribuitur, quemadmodum dictum est in cap. 9.

Sustinui-

Sustinuimus eum) Idem est verbum apud Hebręos, quod Hieronymus mox vertit, expectabimus. *Exultabimus & lætabimur in salutari eius*) hoc est, in salute eius, siue in saluatione, qua nos omnibus malis ereptos æterna felicitate beabit.

Quia requiescet manus Domini, & cæter.) Manus pro potẽtia sumitur, hoc sensu: Deus in hoc monte exeret se quantus sit, cuius potentiam & maiestatem hic obscurè tantùm intelligimus. *Et triturabitur Moab sub eo.*) Duplicem tropum in vnica voce Moab agnouit Hieronymus, metonymiam videlicet & synecdochen: Non enim intelligitur hoc loco populus Moab aut ipsa regio, sed per metonymiam populi illius idolum quod Beelphegor dicitur: deinde ex hac vnica idoli specie concipitur omne idolorũ genus per synecdochen. Commentarius autem Hierony. sic habet: Ex vno idolo & dæmone, qui huic idolo præsidebat, omnes indicat contrarias fortitudines humiliandas, & deijciendas in tartarum, & instar pulueris conterendas. Alij verò synecdochen tantùm agnoscunt, accipientes Moab pro ipso populo, & ex ipso populo figuratè quemuis impium intelligentes. Ratio autem quare omnes agnoscant synecdochen, est ista, quia cùm ad consummationem sæculi hæc pertineant, non videntur particulariter ad Moabitas referenda, maximè cùm nulla eorũ præcesserit mentio. Similem tropum habes explicatum apud Augustinum lib. 4. de doct. Christ. vbi ostẽdens scripturis inesse germanam eloquentiã, sumit exemplũ ex principio sexti capitis Amos prophetæ: Væ vobis, qui opulenti estis &c. & clauditur sententia hoc modo: Et nihil patiebantur super contritione Ioseph: quod explicans Augustinus, Miro (ait) decore non dictum est, nihil patiebantur super contritione fratris, sed positus est pro fratre Ioseph, vt quicunque frater proprio eius significaretur nomine, cuius ex fratribus fama præclara est, vel in malis quæ pendit, vel in bonis quæ rependit. Iste certè tropus, vbi Ioseph quemcunque fratrem facit intelligi, nescio vtrum illa quã didicimus & docuimus arte tradatur, quã sit tamen pulchrè, & quemadmodum afficiat legentes atque intelligentes, non est opus cuiquam dici, si ipse non sentit.

Aug. li. 4. de doctrin. Christ. c. 7

Non ignorabat Augustinus figuram synecdochen, & propterea quòd dicit ignorare se vtrum arte rhetorica tradatur, idcirco dicit quòd in nominibus proprijs hominum rarò reperiatur, cùm frequentissimè in nominibus fluuiorum, montium & cæ. Sic & apud Ieremiam capite 32. Aedificauerunt excelsa Baal, vbi significat scriptura, quòd non soli ipsi Baal, sed omnibus idolis excelsa ædificauerint. Sic & in Leuitico, De semine tuo non dabis vt consecretur idolo Moloch, quod non de illo tantùm idolo, quod erat Moabitarum, dictum est, sed ex illo vno totum genus intelligi voluit scriptura per synecdochen: quod mirum est in libris Moysi, cùm in illis ferè omnia simpliciter dicantur. Istud autẽ figuratè dictum esse hinc liquet, quòd popul⁹ ibi generaliter instituatur, deinde adhuc longè aberat à Moabitis, apud quos istud idolum colebatur: Iucundissimè itaque & elegantissimè Moab pro vniuersis impijs hoc loco posuit propheta. Huiusmodi locutiones quia non aduertit Lyra, frigidè satis hunc locum interpretatus est, per Moab Antichristum accipiens: & causam suę expositionis reddit, quia Antichristus est ex patre mendacij, qui diabolus est. Moab enim interpretatur ex patre, sed non vidit eadem ratione Christũ etiam dici posse Moab, quia & ipse ex patre est, Haymo autem diabolum per Moab intelligit, quia ille typum diaboli gerebat. Thomas simpliciter accipit Moab pro populo illo, & intelligit de illo bello, quod intulerunt Moabitis Machabęi, sed non est verisimile illum commentarium esse Thomę.

Leuit. 18. c

Et triturabitur Moab sub eo, sicuti teruntur paleæ in plaustro) Istud Hieronymus explicat iuxta modum Palæstinorum, qui ob fœni & pratorum penuriam, stipulas ferratis carpentis, seu plaustris conterunt in paleas pro esu animantium. Sicut igitur stipulæ ferratis carpentis conterunt in paleas: sic impij in consummatione sæculi penitùs conterentur.

Cõparatio

Et extendet manus suas sub eo, sicut extendit natans ad natandum) Est alia similitudo, qua explicat interitum Moab & omnium impiorũ, & est talis: Sicut is qui natat, explicat totum suum corpus, & iactat & reiectat brachia sua prębens speciẽ hominis planè victi: sic Moab extendet manus suas sub victore luctatore Domino. Simpliciter & sine figura dixisset propheta hoc modo: Diabolus & omnes impij in consummatione sæculi sic vincientur, & subijcientur Domino Deo, vt præbeant speciẽ hominis superati, & planè victi, qualis est natantis, qui habitu & gestu corporis refert hominem omninò desperatum, & planè victum.

Alia cõparatio.

Et humiliabit gloriam eius, &c.) Aliud est huius verbi suppositum, quàm præcedentis, quod mirum est in eadem periodo. Sensus est: Dominus DEVS humiliabit omnem gloriam Moab, id est, omnem superbiam & potentiam eius ad ima detrahet, & ipsum allidet in terram.

Et munimenta sublimium murorum tuorum concident, & humiliabuntur, & cæt.) Apostrophe est ad Moab, hoc est, ad impios. Sensus est: Omnia, in quibus Moab, siue quilibet impius

pius

pius iam confidit, Dominus tunc destruet.

CAPVT XXVI.

N die illa cantabitur canticum istud in terra Iuda. Vrbs fortitudinis nostræ Sion, saluator ponetur in ea murus, & antemurale. Aperite portas, & ingredietur gens iusta, custodiens veritatem. Vetus error abijt, seruabis pacē, pacē, quia in te sperauimus. Sperastis in Domino in sæculis æternis, in Domino Deo forti in perpetuum.

IN *die illa*) Id est, cùm humiliatus fuerit Moab, & detractus ad terram vsque in puluerem, omnesque inimici pedibus Christi substrati, tunc cantabitur canticum istud in terra Iuda, hoc est, in terra viuentium siue in cælo. Terra enim Iuda accipitur hîc sicut suprà, In monte hoc, vt scilicet typum gerat illius terræ seu Ierusalem, quæ sursum est.

Vrbs fortitudinis nostræ Sion saluator.) Sensus est: Antehac habuimus varias ciuitates, hic Romam, ille Ierusalem, atque alius aliam, posthac vnam omnes habebimus ciuitatem, nempe cælestem Ierusalem. Quod in Latinis exemplaribus ferè additur, Sion, per errorem additum est: Argumenta sunt, quia in Hebræo nō adijcitur: preterea Lyra & Dionysius admonent non debere addi, & citant exemplaria emendatiora, quæ non habent. Estque hoc loco varia distinctio: D. Hieronymus enim distinguit, vt vox (saluator) ad superiora pertineat. Septuaginta verò ad inferiora referunt, quemadmodum & recentiores, sed magis placet quod habet Hieronymus, vt sensus sit: Vrbs fortitudinis nostræ, id est, protectio nostra secura, & habitatio quieta, est Saluator CHRISTVS Dominus. *Ponetur in ea murus, &c.*) Ex certis his partibus intelligitur vrbs munitissima, per synecdochen: simpliciter autē dixisset, vrbs hæc munitissima erit. Hiero. autem per murum bona opera, per antemuralẽ verò fidem intelligit, parum memor, ea quæ hîc dicuntur ad regenerationem pertinere, vbi non fides erit sed fidei succedet clara Dei visio: verum quẽadmodum scriptura promiscuè loquitur de duplici Christi aduentu, & de duplici consummatione seu regeneratione. (Siquidem Christo nato mundus cōsummatus est & regeneratus, de qua regeneratione Paulus 2. ad Corint. Si qua ergo in Christo noua creatura &c. Altera consummatio futura est Christo ad iudicium veniente) Ita & Hieronymus in suis commentarijs miscet, & promiscuè de duplici consummatione loqui, potest intelligi.

Duplex Christi aduentus & duplex regeneratio seu consūmatio.

Aperite portas & ingrediatur gens iusta, custodiēs veritatem) Apostrophe est ad angelos, hoc sensu: Vos angeli cælestesque spiritus, reserate portas terræ Iudæ, id est, cælestis Ierusalem, & ingrediatur gens iusta. Qua autem in re iustitia scripturarum sita sit, hoc loco non dicitur, & hac quæstione totus mundus hodiè plenus est. Iustitiam Lutherus consistere putat in fide: Hieronymus præter fidem requirit omnium virtutum opera, & palam iustitiam operum non vno loco statuit scriptura, quæ loca diligenter obseruanda sunt, propter hæreticos nostri temporis. *Custodiens veritatem*) Hæretici veritatem verbi Dei intelligunt, sed iuxta morem scripturæ veritates etiam pertinent ad ipsa opera, Sic dicitur 4. Regum: Memento quomodo ambulauerim coram te in veritate. Ambulare autē in veritate secūdum idioma linguæ Hebreæ, est præstare tenorem vitæ secundum veritatem.

4. Reg. 20
Quid ambulare in veritate.

Vetus error abijt.) Sermo est populi ex animo gratulantis vices & fortunas suas coram Domino. Sensus est: omnis ignorantia, qua in hac vita laborauimus, & omnis fluctuatio, & inconstantia, penitùs ablata est, & propterea tu Christe seruabis pacem, pacem inquam firmam, stabilem, atq; perpetuam: Est enim repetitio Hebraica multum vehementiæ adferens, quasi dicat. In præsenti sæculo pax sæpè interrumpitur, quod fit, quoties peccamus: in alio autem seculo, seruabitur pax perpetua. *Quia in te sperauimus*) non in diuitijs, non in fortitudine nostra, & vacuis ac fluxis rebus, sed in te redemptore nostro.

Sperasti in Domino) Hieronymus indicat legi posse in imperatiuo, hoc modo, Sperate in Domino in sæculis æternis, quomodo & Hebræi legunt, secundum quos sensus clarus est: sed quia vertit, sperastis, obscurum reddidit locum. Nam quod sequitur, In sæculis æternis, non ita commodè videtur hærere cum verbo, sperâstis. Hinc Lyra exponit hoc modo, In sæculis æternis, id est, ad consequenda sæcula eterna. Dionysius, In sæculis æternis, id est, inde ab initio mundi cōditi. Thomas, in sæculis æternis, id est, semper.

QVia incuruabit habitantes in excelso, ciuitatem sublimē humiliabit, humiliabit eam vsq; ad terram, detrahet eā vsq; ad puluerē, conculcabit eā pes, pes pauperū, gressus egenorū. Semita iusti recta est, rectus callis iusti ad ambulandum, & in semita iudiciorum tuorum Domine sustinuimus te, nomē tuum & memoriale tuum in desiderio animæ.

QVia incuruabit inhabitantes, &c.) In excelsis habitant, qui verè non sperant in Domino, vt sunt ambitiosi, superbi, auari & in vniuersum omnes, qui ad magna aspirant, qui hinc audiunt Euangelium, hinc mundum, & ne-

& neglecto Euangelio, sequuntur mundum.

Ciuitatem sublimem humiliabit, humiliabit eam vsq; ad terram) Iudæi Romã intelligunt: Hier. Ierusalem, sed rectius orbis terrarum intelligitur, hoc sẽsu: Dominus totum terrarum orbem in puluerem rediget, & habitatores eius superbos, ambitiosos, auaros, &cæ. disperdet.

Pes pauperis, &c) Est hoc loco quæstio: an, pes pes, sit duplicatio siue repetitio Hebraica, qualis est illa, Pacem pacẽ: An verò sit expletiuè dictum, hoc sensu: Conculcabit eam pes, pes inquam pauperis. Posteriꝰ (pes) apud Hieronymum in textu & commentarijs est pluralis numeri: similiter & apud Hebræos, secundum quos potest intelligi per correctionem dictum esse, hoc modo: Conculcabit eam pes, & quidem pes pauperis. Huiusmodi correctio sæpius fit per particulam imò. Qui autem sint pauperes iuxta scripturam, suprà annotatum est.

Semita iusti recta est, rectus callis iusti ad ambulandum) Hieronymus, nomine iusti Christum intelligit, quod non est infrequens scripturæ. Septuaginta autem interpretes quemuis iustum accipiunt, vnde verterunt: Via iustorum recta est & cæt. & parum refert vtrum hoc aut illo modo exponamus.

Et in semita iudiciorum, & cæter.) Vox est eorum, qui in consummatione sæculi futuri sunt inter oues. Sensus est: Quamdiu in hoc sæculo egimus, sustinuimus nec recessimus à semitis mandatorum tuorum, quanquam difficile erat sustinere & in mandatis tuis perseuerare.

Nomen tuum & memoriale, & cæter.) Id est, sustinuimus te non ficto corde, sed in veritate, optauimus vt nomen tuum apud omnes esset verè celebre, optauimus vt memoria tua esset verè sancta apud omnes: atque istud est hominis verè Christiani, videlicet, hoc agere, vt nomen Christi vbique benè audiat.

Officiũ veri Christiani.

ANima mea desiderauit te in nocte. Sed in spiritu meo, et præcordijs meis, de mane vigilabo ad te. Cùm feceris iudicia tua in terra, iustitiam discent habitatores orbis. Misereamur impio, & non discet iustitiam facere. In terra sanctorum iniqua gessit, & non videbit gloriam Domini.

ANima mea desiderauit te in nocte. Sed in spiritu meo, & præcordijs meis, de mane vigilabo ad te.) Id est, non sufficit mihi dies, impendi etiam partẽ noctis, vt spiritum meum redderẽ præsentem tibi. Tale est illud: Præueni in maturitate: Sic enim legendum est.

Psal. 118.

Cùm feceris iudicia tua in terra, iustitiam discent habitatores orbis.) Dicit istud propheta de hominibus iuxta affectum mundi viuentibus, quibus huiuscemodi sancta desideria videntur esse leuia, puerilia, ridicula, monachalia. Sensus est: Mundus non intelliget hanc sanctimoniam, non putabit hæc esse agenda, huiuscemodi affectus inducendos, nisi viderint aliquando seueram Dei vindictam. Insinuat ergo propheta latenter desiderium suum esse, vt exerat Deus potentiam suã contra impios.

Misereamur impio & non discet iustitiam facere.) Quasi dicat ꝓpheta: Iustum est Domine de iustitia tua in impios exercenda desiderium meum. Nam contrà, si eis indulgeatur & clementia præstetur, non emendabuntur, etiam si opportunè vel importunè admoneantur.

In terra sanctorum iniqua gessit, &c.) scilicet hominum, iniqua gessit, vel in terra, vbi sancta tractantur, vbi verbum Dei docetur, vbi euangelium prædicatur, iniqua gessit.

DOmine exaltetur manus tua, vt non videant: videãt, et confundantur zelantes populi, & ignis hostes tuos deuoret. Domine dabis pacem nobis, omnia enim opera nostra operatus es in nobis. Domine Deus noster, possederunt nos domini absq; te, tantũ in te recordemur nominis tui. Morientes nõ viuant, gigantes non resurgant. Propterea visitasti, & contriuisti eos, et perdidisti omnem memoriam eorum.

DOmine exaltetur manus tua, & cæt.) Hoc eo modo dictum est, quo Dauid sæpius, Exurge Domine in ira tua, vt exaltare manũ idem sit, quod exerere potentiam, seu pœnã pro peccatis infligere. Sensus est: Quia impij in malis obdurati nolunt aduertere ad doctrinam tuam, percute eos & affige, sic punias eos cæcitate, vt non videant vel iustitiam tuam, vel gloriam. Deinde per correctionem additur, videant scilicet, quum serò erit, videant, sed suo malo, videant tunc eos, quos deriserunt. *Psal. 7. b*

Et ignis hostes tuos deuoret.) Id est, ignis pœnitudinis corda eorum excruciet, quod talem gloriam perdiderint. Sic Hieronymus. Potest etiam simpliciter intelligi de igne gehennæ.

Domine dabis pacem nobis, &c.) Sensus est: Sic tractabis impios, vt modò dixim⁹, sed nobis qui habuim⁹ huiuscemodi sancta desideria, dabis pacem, quæ non interrumpetur.

Omnia enim opera nostra operatus es in nobis) Ex hoc loco discimus non solùm opus & donum Dei esse iustificationem impij, sed etiam bonum vsum gratiæ iustificantis esse donum Dei & opus. Sic autem operatur Deus opera nostra in nobis, vt nihilominus nos ea operemur: docent nos hoc apertissima scripturarum loca, quæ habes collecta apud Dominum Ioannem Turnouth libro de gratia & libero arbitrio.

Possederunt nos domini absque te) Id est, aut affectus nostri carnales siue malum habitans in membris nostris, aut etiã diaboli, aut horũ ministri, qui sunt mali homines possederunt

runt nos, vel saltem conati sunt nos possidere in præsenti sæculo, nunc à te poscimus, vt tibi vni simus addicti, hoc est, quod dicit, *Tantùm in te recordemur nominis tui. Morientes non viuant.*) Id est, impij dum moriuntur, semel moriantur, morte sempiterna moriantur.

Qui dicantur gigantes in scripturis.

Duplex resurrectio.

Gigantes non resurgant.) Gigantes in scriptura dicuntur, qui suis rebus & viribus freti Deum audent contemnere. Annotandum quòd duplex est resurrectio: vna commu-nis & generalis, qua etiam peccatores resurgent. Altera qua soli iusti assumentur in occursum Domino in aera, vt cũ illo perpetuò viuant: Hanc Paulus ἐξανάστασιν, id est, exsurrectionẽ vocat propter eleuationem à terra. Et hæc prophetæ verba licet habeant speciẽ precantis, sunt tamen prædicentis quod futurum est.

Propterea visitasti, & contriuisti eos, & perdidisti omnem memoriam eorum.) id est, Quia fuerunt impij, quia fuerũt gigantes, propterea visitasti, & contriuisti eos, & omnem eorũ memoriam deleuisti.

INdulsisti genti Domine, indulsisti genti. Nunquid glorificatus es? Elongasti omnes terminos terræ. *Domine in angustia requisierunt te, in tribulatione murmuris doctrina tua eis. Sicut quæ concepit, cùm appropinquauerit ad partum dolens clamat in doloribus suis, sic facti sumus. A facie tua Domine concepimus, & quasi parturiuimus, & peperimus spiritum Salutes non fecimus in terra, ideo non ceciderunt habitatores terræ.*

INdulsisti genti Domine, &c.) Apostrophe est ad Dominum, & repetitur, indulsisti, causa vehementiæ. Sensus est: Indulsisti valdè diu impijs, quid hactenus promouisti indulgentia tua? conuertisti eos ad pœnitentiam? reddidisti eos meliores? hoc est quod dicit: Nunquid glorificatus es? Et respondet propheta, Non, sed alienos magis reddidisti: Igitur fieri non potest, vt semper indulgeas. Quid ergo me facere vis Esaia? Respondet propheta: *Domine in angustia requisierunt te, in tribulatione murmuris doctrina tua eis.*) Sensus est: Ego aduerti aliquos angustia pressos te quærere, quare immitte eis mala, vt saltem calamitate edocti discant applicare studia sua doctrinæ tuæ, licet cum murmure hoc faciant. hoc est quod dicit, In tribulatione murmuris doctrina tua eis.

Sicut quæ concepit, cùm appropinquauerit ad partum dolẽs clamat in doloribus suis, sic facti sumus) Significatis istis verbis quales simus homines. Quanquam enim renati sumus in Christo, tamen magna ex parte veterẽ referimus hominem, & ferè non conuertimur ex toto corde, nisi affligamur, & tale aliquid patiamur, quale parturientes patiuntur: hoc est quod dicit, Sicut mulier quæ concepit, ad partum appropinquans, præ dolore cogitur exclamare: Sic nos facti sumus à facie tua Domi-

Nos ferè non cõuerti ad Deũ, nisi calamitatibus pressos.

ne, id est, ab indignatione tua, id est, cùm affligis nos tunc ferè conuertimus nos, tunc clamamus & te requirimus. Particula ista, *A facie tua*) referri debet ad superiora, & non ad inferiora, licet sic exponant Haymo & Dionysius. In quibusdam exemplaribus additur, salutis, hoc modo: Peperimus spiritum salutis, sed apud Hebræos non est, neque apud Hieronymum. Qui autem addidit ex editione Septuagint. addidit. Legendum est ergo hoc modo: Concepimus & quasi parturiuimus, & peperimus spiritum, & hic finis est sententiæ, deinde noua periodus incipit, *Salutes non fecimus, & cæt.*) Sensus autem istius versus, Concepimus, & cętera, est iste: Sic malis pressi tandem aliquando initia pietatis præstamus, & illa paulatim parturimus, & tardè postremò parimus.

Salutes non fecimus.) Secundum Hieronymum sensus est: Quia tam lenti sumus ad studia pietatis, (Hoc est enim non facere salutes, nempè aut admodum tardè, aut valdè interruptè facere) ideò non ceciderunt habitatores terræ, id est, illi qui sequuntur hic vitam æternam, siue in diuitijs eam ponant, siue in honoribus, siue in alijs rebus perituris, qualescunque tandem illæ sint. Nos autem in causa sumus, vita nostra, conuersatio nostra, quòd inueniantur mali, quòd tam multi sint hæretici, quia non tales nos præstamus, quales deberemus.

VIuent mortui tui, interfecti mei resurgent. *Expergiscimini, & laudate, qui habitatis in puluere, quia ros lucis, ros tuus, & terram gigantum detrahes in ruinam. Vade populus meus, intra in cubicula tua, claude ostia tua super te, abscondere modicum ad momentum donec pertranseat indignatio mea: Ecce enim Dominus egredietur de loco suo, vt visitet iniquitatem habitatoris terræ contra eum, & reuelabit terra sanguinem suum, & nõ operiet vltra interfectos suos.*

VIuent mortui, & cætera.) Est hoc loco mira varietas: Quia affectus nostri valdè varij sunt, ideo loca scripturæ, quæ de illis loquuntur, istam affectuum varietatẽ imitantur. Quod ergo dicitur, Viuent mortui, apostrophe est ad Dominum, hoc sensu: Qui in te moriuntur Domine, non semper morientur, sed resurgent. Quod sequitur, *Interfecti mei resurgent.*) est vox Domini ad Esaiam, affirmantis dictum eius, hoc sensu: imo omninò resurgent mortui mei. Quod sequitur, *Expergiscimini, & cæt.*) apostrophe est ad manes siue ad defunctos: quia sanctorum mors non est aliud, quàm somnus quidam, quare & expergisci & euigilare dicuntur.

Laudate qui habitatis in puluere.) Est periphrasis mortuorum.

Quod sequitur, *Ros lucis.*) rursus apostro-

Comparatio. phe est ad Dominum. Sensus est: Sicut ros, quem apud nos videmus, vitam adfert satis & plantis: sic ros tuus diuinus vitam adfert defunctis. Ros ergo lucis hoc loco vocatur ros vitæ.

Et terram gigantum detrahes in ruinam.) Id est, mundum istum detrahes in ruinam, id est, penitùs euertes. Aliter exponit Hieronymus, hoc modo: Terram gigantum, id est, corpora impiorum detrahes in pœnas sempiternas.

Vade populus meus, intra in cubicula tua, claude ostia tua super te, abscondere modicum ad momentum donec pertranseat indignatio mea.) Apostrophe est ad sanctos, qui salutes fecerunt in terra. Sensus est: Interea donec pertranseat indignatio mea, id est, donec in peccatores & impios ira mea desæuiet, vos electi mei quiescite in sepulchris vestris (cubicula enim sepulchra vocat) quasi dicat: Non est quòd vos popule meus horreatis mortem, mors est ad tempus tantú, mors est tantùm ad momentum, non eritis in sepulchris vestris diutius quàm iudicij dies aduenerit. quod breue admodum tempus est. *Ecce enim Dominus egredietur, & ca.*) Id est, Dominus veniet è cælis, vt impijs, qui toto corde inhærent terrenis, retribuat quod merentur, & tunc reuelabit terra iustorum sanguinem, quem suscepit & imbibit. *Et non operiet vltra interfectos suos.*) id est, reddet & refundet terra mortuos suos tanquam ex gremio, quo iam eos concludit.

CAPVT XXVII.

N die illa Visitabit Dominus in gladio suo duro, & grandi, & forti, super Leuiathan serpentem vectem, & super Leuiathan serpentem tortuosum, et occidet cetum qui in mari est.

QVia à capite. 24. vsq; ad præsens caput contra vniuersum orbem in consummatione sæculi iudicium prædicatum est, & nouissimè inimica destruetur mors: propterea aduersus diabolum mortis authoré extrema in hoc capite sententia est, vt inducatur super eum gladius durus & grandis & fortis.

In die illa visitabit Dominus, & cæt.) Id est, in consummatione sæculi DEVS peculiariter tractabit Leuiathan, non tractabit eum sicut cæteros, sed in gladio suo duro, grandi, & forti. Si autem dixisset propheta, In die illa visitabit Dominus diabolum, facillimus fuisset locus & cuilibet obuius, nunc verò difficultas est propter vocem Leuiathá, qua diabolum significare voluit, quod hinc certum est, quia omnes tam Iudæi, quàm Christiani in hanc interpretationem consentiũt. Significat autem naturaliter vox hæc (Leuiathan) certum piscis genus vastum & immane, quemadmodnm apud nos vox cete aut balena: quanquam sint qui non certum piscis genus significare volunt, sed quoduis genus in mari positum vastum & gráde, quemadmodum apud Latinos belua. Vtrũ autem sit certum piscis genus, ex scripturis non ita constat, hoc tamen indubitatum est à mole corporis inusitata, pisci nomen esse impositum: Siquidem vox Hebræa לוה laua, à qua Leuiathã, est aliquid cumulare, & accessionibus augere. Prouerbiorum. 1. capite. Vt addatur gratia capiti tuo, id est, vt accedat cumulus ad priorem. Et capite quarto. Dabit capiti tuo augmenta gratiarum. Et elegantissimè in psalm. Etenim Assur venit cum illis, id est, armis illis adiunctus est, hoc est, auctio hostilis facta est. Ipsum autem nomen Leuiathan, non alibi magis naturaliter ponitur quàm apud Iob. 40. An extrahere poteris Leuiathan hamo? Iob quia arrogantius aliquid locutus erat, comprimit eius arrogantiam, & quàm nihil valeat proponit ei per duas res viribus suis superiores, quarum altera est extrahere Leuiathan hamo: Quo loco Gregorius per Leuiathan intelligit diabolum. Eadem vox ponitur in psalm. Hoc mare magnum & spaciosum manibus, id est, flexibus sinuosum, illic reptilia quorum non est numerus. Draco iste qué formasti ad alludendũ ei. Quod Iob facit capite 40. hoc Dauid in isto psalm. facit, proponit videlicet magnificétiam Dei ex duabus rebus: Recenset primò mirabilia Dei opera, quæ in terra videri licet, cùm epiphonemate conclusisset, dicens: Quàm magnificata sunt opera tua Domine, omnia in sapientia fecisti, impleta est terra possessione tua, addidit, quæ in mari sunt admiráda. Dixi de terra, inspiciatur iam mare spaciosum manib. id est, multis ambagibus flexibusq; sinuosum, non minora ibi videas rerum miracula, illic draco quem formasti ad illudendum ei, id est, inter cætera aquatica animantia formasti & Leuiathan, vt luderet in mari. Nam vbi nos habemus draconé, Hieronymus legit Leuiathan & sic habent Hebræi. Quod autem dicitur, Ad illudendum ei, Grecè dictum est, pro ad ludendum in eo scilicet mari: Hic videtur esse primus & germanus sensus.

Leuiathan *Prou. 1. b.* *Ibid. 4. b.* *Psalm. 2. b* *Iob. 40. c.* *Psal. 103.*

Commentarij tamen ferè exponunt figuratè, ad hunc modum: Inter reliquas huius mundi creaturas (nam per mare mundum intelligunt) formasti & diabolum, vt ludos nobis faciat. Ex quibus quærendum esset, an per metaphoram ita interpretantur, & si per metaphoram, vnde illa

sit ducta: illa cùm ducatur à natura rei, quid piscis iste proprium habeat, quod diabolo conueniat. Vel si per allegoriam rerum diabolum intelligunt nomine Leuiathan, vnde hoc habeant, cum illa ferè peti soleat ex rebus gestis, & non ex naturis rerum: vbi ex scriptura doceri posit quòd Dominus piscem istum voluerit esse typum diaboli. Est alius locus in psalmo 73. Tu confregisti capita draconis, tu dedisti eum escam populis Aethiopum. cuius loci sensus est iste: Tibi Domine in manu est, quando placet, tibi facillimum est, si velis, cóprimere diabolum, nam magna potes & mirabilia fecisti, quæ ibi recenset propheta: Tu potes facere, vt ingens iste piscis capiatur, & in frusta concisus mittatur etiam vsque ad Aethiopas, qui longè disiti sunt à mari.

Psal. 73. c.

Alij putant hoc loco prophetam allusisse ad notam Aegyptiorum subuersionem, vt sensus sit: Pharaonem & proceres eius subuertisti & ipsos escam fecisti coruis: Vt per draconē intelligatur Pharao, per capita verò draconis, proceres eius, & populus Aethiopum periphrasis sit coruorum. Et quia hæc pertinét ad Esaiam, referemus & quod Rabbbini tradunt. quidam autem ex Rabbinis sic scribit in hunc locum psalmi: Quicquid natat in mari & est grande, Lauiathan vocatur, & exponit: Tu confregisti capita draconis, id est, omnis draconis: Est enim nomen speciei (inquit) sicut in Genesi, Est mihi bos & asinus, id est, boues & asini, quamuis enim non additur signum vniuersale, capitur tamen vniuersaliter. Hic in media versatur dialectica: quanto rectius Latini, quia vna enallage istud exprimunt. Alius quidam Rabbinus physicum hic agit: quia non dicitur pluraliter, inquit, sed singulariter, draconis, intelligitur vnius speciei vnicum tantùm esse indiuiduū, & quidem masculum, quia additur relatiuum masculini generis, atque hinc transit ad Esaiam: & quod dicitur, Visitabit Dominus super Leuiathan & cætera, ad hunc modum exponit: In consummatione sæculi mactabit Dominus piscem Leuiathan, vt eo vescantur electi. Est quidem lingua Hebræa pulcherrima, sed infelices, proh dolor, habet tractatores. Certum est hanc vocem non simpliciter hoc loco positam esse: non enim piscem tractabit Dominus simpliciter, sed homines & dæmones. Oportet ergo agnoscere metaphoram, qua significatur diabolus, vel ministri eius, homines: atque magis conuenit intelligere diabolum propter vires Leuiathan, ad quas superandas opus est gladio duro, grandi & forti. Sensus itaque huius loci est iste: Vos electi mei, qui in hoc mundo experimini quàm sit difficile superare diabolum, & ipsius fraudes & tentationes cuadere, ecce ego in fine mundi semel perdam eum, & quicquid ad ipsum pertinet. Hæc est consolatio eorū, qui hic fortiter & infracto animo certant contra diabolum, quem semel conficiet Dominus, & tunc pax erit perpetuò, tunc solidum erit gaudiū, quod nunquam interrumpetur, nec interpolabitur. Hactenus de Leuiathan, Sequitur in Esaia,

Psal. 73. c.

Consolatio electorum.

Serpentem vectem.) Serpens appositiuè additur ipsi Leuiathan, & vectem appositiuè serpenti, hoc modo: Dominus occidet Leuiathan, qui est serpens, serpens inquam, vectis. Serpens figuram habet rhetoricam, qualis est, si quis Lutherum pestem Germaniæ vocet, aut aliquem columen domus appellet: & quia in vecte diuersi diuersa considerant, idcirco diuersimodè tradunt vectem diabolum appellari. Hieronymus autem eam ob caussam ita diabolum appellari putat, quia nihil in se rectum habet, qui propterea etiam tortuosus dicitur. Hic respicit ad curuitatem palorum: Esaiæ verò decimo quinto vbi de Moab dicitur, Vectes eius ad Segor: vectes interpretatur robur, vbi in palis istis considerat, quòd sint robusti, quales sunt in libr. Nume. Pergentesque vsque ad torrentem botri absciderunt palmitem cum vua sua, quem portauerunt in vecte duo viri. Ita & hoc loco exponi potest, vt diabolus dicatur vectis propter robur & fortitudinem maximam, vnde Theodotio sensum non verba reddens, vertit serpentem robustum. Rabbini verò Iudæorum ad tertium vectem respiciunt, qui est in Exodo, vbi scribitur quòd tabulæ medio vecte compingebātur: fecit quoque alium vectem, qui per medias tabulas ab angulo vsque ad alium perueniret. Sicut ergo vectis ille à prima tabula vsque ad postremam transibat, ita piscis iste Leuiathan transit à primo mari vsque ad vltimum mare, quare & vectis appellatur. Sic Iudæi. Vnde & Pagni. vertit. In die illa visitabit Dominus in gladio suo duro, forti & grandi Leuiathan serpentem transeuntem mare, instar vectis ab extremo vsque ad extremum.

Quarè diabolus vocetur vectis.

Num. 13. e

Exod. 36.

Alij rursus diabolum vectem appellari dicunt, quòd multos suo carcere clauserit, & propriæ subiecerit potestati. Hi in vectibus respiciunt, quòd ijs portæ claudantur: Vnde Sym. pro Serpente vecte, vertit serpentem concludentem, siue claudentem. Septuaginta vertunt, serpentem fugientē. Diabolus autem dicitur serpens, propter fraudes & venena sua: quare verò fugiens dicatur, habes apud Hieronymum in Commen. Vectis denique dicitur propter robur eius & fortitudinem, quam varijs in locis exprimunt scripturæ.

Et occidet cetum qui in mari est.) Cùm propriè potuisset dicere propheta, hoc modo, Et occidet diabolum, qui in mundo est, maluit tamen figuratè dicere, idque longè petita metaphora, licet Hebræis non sit noua.
Ezec. 29. Nam apud Ezechielem, eodem nomine Pharao vocatur, qui typus fuit diaboli: Ecce ego ad te Pharao draco magne, qui cubas, id est, confidis in medio fluminum tuorum. Quo loco apud Hebræos idem nomen est, quod hic ponitur, & Hieronymus cetum vertit, & mirum est non eodem modo cetum vertisse & apud Ezechielem, quia statim mentio fit aquarum: alioquin ipsum nomen quando per se ponitur, nunc piscem, nunc draconem terrestre animal significat, vt patet Exodi septimo: Proiecerunt vngues suas, quæ versæ sunt in dracones, vbi est eadem vox, quæ hoc loco ponitur in Hebræo תנים videlicet tannim. Istud ergo, & occidet cetum qui in mari est, certò intelligi debet de diabolo, qui in fine mundi occidetur, & tunc erit gaudium stabile, firmum, quod nunquam interrumpetur.

IN die illa, vinea meri cātabit ei. Ego Dominus qui seruo eam, repente propinabo ei, ne fortè visitetur contra eam. Nocte & die seruo eam, indignatio nō est mihi. Quis dabit me spinam & veprem? In prælio gradiar super eam, succēdam eam pariter. An potius tenebo fortitudinem meam? faciet pacem mihi, pacē faciet mihi.

IN die illa, vinea meri, &c.) Vinea meri dicitur, quæ habet merum vinum, siue (vt Septuaginta vertunt) vinum quod aqua dilu-
Psal. 74. b tum non est. Eadem vox ponitur psal. 74. Calix in manu Domini vini meri &c. Quo loco Hieronymus vinum meracum vertit,
Deu. 32. b & Deut. meracissimum: Et sanguinem biberent vuæ meracissimum, nō quia in Hebręo vlla sit mētio seu significatio meri, sed cùm voce Hebræa generosum vinum significari viderēt interpretes, verterūt merum ad sensum, siue vinum ἄκρατον, vt habent Septuaginta, id est, impermixtum siue indilutum. Rabbinus quidam Iudæus dicit vocem Hebręam significare rufum siue rubeum quod genus vini in Iudæa præstat candido vino, Vnde Pagni. vertit, Vinea vinum faciens rubeum.

Cantabit ei.) Locus iste ambigui sensus est. Hieronymus interpretatur quasi sint verba Dei irati, cùm tamen ex consequentibus videantur esse Dei propitij & solliciti, ne vinea ista sic tractetur, sicut tractabitur Leuiathan. Vineam Hieronymus intelligit illam, de qua suprà capite quinto: Vinea facta est dilecto meo, illa autem quæ debeat intelligi, ipsemet propheta postea docet dū adijcit, Vinea Domini exercituum domus Israel est. Cantare pro flere & plangere accipit. Sensus itaque secundum Hieronymum est: In consummatione sæculi vinea meri siue vinea sorek (vt dicitur cap. 5.) id est, impius & carnalis Israel, qui pro vuis attulit labruscas, planget. *Suprà c. 5*

Ego Dominus qui seruo eam, repente propinabo.) Istud quod videtur omninò esse Dei propitij, Hieronymus refert ad tempora præterita, quibus carnalem Israelem Dominus seruare solebat in hoc tempore ad pœnitentiā. Secundum eum ergo sensus est: Vinea ista lugebit, propterea quòd ego eam multo tēpore in vita seruaui ad pœnitentiam, sed falsus sum, noluit pœnitere, & ideò repente propinabo ei, id est, inebriabo eam calice furoris mei. Verbum præsentis temporis (seruo) interpretatur pro præterito, quod valdè extortum videtur.

Ne fortè visitetur contra eam.) Videtur istud esse DEI sollicitè curantis, ne quid mali accidat vineæ isti, nec sic tractetur quemadmodum tractabitur Leuiathan. Hieronymus in Commentarijs hoc non exponit. Minus coactum videtur, si omnia hæc faciamus DEI propitij, vt vinea meri sit spiritualis Israel, siue Ecclesia fidelis: hæc autem Ecclesia in die illa quando videlicet deuictus fuerit Leuiathan, cantabit ei, id est, gratulabitur sibi & triumphabit. Nam quod Latinus textus habet (ei) Hebræis est fœminini generis, nec distinguunt ipsi inter pronomina reciproca & non reciproca. Quare dicere oportet, Cantabit sibimet. Cùm enim pronomen (ei) sit fœminini generis, non potest referri ad Dominum, etiamsi ad Dominum referat Haymo, & glossa interlinealis, & quod magis mirum est, Lyra. Et Hebræi quia fœminini generis est, in imperatiuo legunt, pro cantabit, cantate, hoc modo: Vineæ meri cantate ei, id est, gratulemini ei. Verbum enim apud Hebræos est imperatiui modi secūdum puncta, quæ nunc habet substrata. Vnde apud nos pronomen (ei) abundat, & est prolepsis Hebraica, sicut & ibi: Mons in quo beneplacitum est DEO habitare in eo. Pronomen fœminini generis legunt etiam Septuaginta. Hæc omnia faciunt contra Hieronymum. Pro Hieronymo autem facit, quod dicit, Repente propinabo ei. Nam (repente) in scriptura ferè ad minas pertinet: loca in promptu sunt: Exod. 33. Semel ascendam in medio tui, & delebo te. Vbi nostra translatio habet (semel) Hebræi habent (repente) siue vno momento ascendam. Rursus Numer. 16. Separamini de medio congregationis huius, vt eos repentè disperdam. Item (propinare) videtur etiam esse minantis, propterea qui nunc vertunt, reddunt (irrigabo) vt singula sint Dei propitij, hoc modo: Ego ad singula momenta *Psal. 67. d* *Exo. 33. A.* *Num. 16. c*

menta curabo spiritualem Israelem irrigari. Verbum autem Hebræum שקה saka ad vtrunque pertinet: significat enim & propinare & irrigare. Vt Genes. 2. cap. Fons ascendebat è terra irrigãs vniuersam superficiem terræ. & post pauca, Fluuius egrediebatur de loco voluptatis ad irrigandũ paradisum. Quibus locis eadem vox ponitur in Hebręo quę hoc loco apud Esaiam, quam Hieronymus vertit propino.

Gene. 2. b.

Nocte & die, &c.) Hieronymus istud interrogatiuè legit hoc modo: Ego qui die ac nocte hactenus seruaui vineam hanc, nunquid indignationẽ nõ habeo? & nescio ferire peccantem & reddere vnicuique quod meretur? Iam carnalis Israël non audit me, an credat quòd nequeam irasci?

Quis dabit me spinam & veprem? &c.) Hieronymus ista accipit minaciter, vt sint molientis vindictam & appetentis arma. Quis, optantis est, & pronomen (me) emphasin habet hoc sensu: Vtinam quis me faciat talẽ, qualis est spina & vepris, id est, durum & asperum, vt vincam naturam meam ad clementiam & misericordiam propensam, & in prælio ac certamine truculentus incedam, gradiarq; super vineam meam, quam ante seruaui, & succidam eam, quam meo sepseram muro. Posteriores verò sic hæc accipiunt, vt requirant responsionem negatiuam, hoc sensu: Quis faciet vt ego sumam vindictam de populo meo? quasi dicat, nemo faciet.

An potius tenebo fortitudinem meam?) Est sermo cohibentis vindictam contemplatione misericordiæ. Istud frequens est prophetis, vt nunc minentur, & mox rursus subiungant affectum Dei continentis iram, contemplatione misericordiæ suæ. Tenere ergo fortitudinem, est vires suas non exerere, sed eas continere. Alij pro eo, quod nos habemus, An potius, ponunt (vel) & legunt hoc modo, Vel quis tenebit fortitudinem meam, id est, quis efficiet vt malè tractem eos, quos habeo mihi charos? quasi dicat, nemo. Quod sequitur:

Faciet pacem mihi, pacem faciet mihi.) Hieronymus expresse legit, & intelligit suppositum verbi faciet (CHRISTVS) vt sensus sit: Continebo fortitudinem meam, & non sumam vindictã, quia Christus faciet pacem mihi. Ex fortitudine, cuius mox mẽtio fuit, facit Christum suppositum, qui est Dei virtus. Thomas autem putat suppositum esse (vnusquisque) hoc sensu: Vnusquisque sibi apud me faciet pacem scilicet bonis operibus. Dionysio verò Carthusiano placet vt suppositum verbi (faciet) sit ciuitas Hierusalem & per ciuitatem Hierusalem metonymicωs intelligit Apostolos & apostolicos viros, qui inde egredientur, vt reconcilient mundum Deo.

QVi egrediuntur impetu à Iacob, efflorebit, & germinabit Israel, & implebunt faciem orbis semine. Nunquid iuxta plagam percutientis se percussit eum? Aut sicut occidit interfectos eius, sic occisus est? in mensura contra mensuram, cùm abiecta fuerit, iudicabit eam. Meditatus est in spiritu suo duro per diem æstus.

QVi egrediuntur impetu à Iacob, &c.) Alij codices habent, Qui egrediuntur impetu ad Iacob: Alij, Qui egrediuntur impetu ex semine Iacob: & interpretatur Lyra, Qui scilicet Apostoli. Ex quo quærendum est, vnde venerit ad mentionem Apostolorum. Secundũ eum ergo sensus est: Egredientur Apostoli ad prædicationem cũ impetu, id est, feruenti desiderio à Iacob, id est à populo Israel. Qui sensus ferè est in glossa interlineali, nisi quòd Apostolorum mentionem inducat tribus verbis: propheta (inquit) posthac de Apostolis. Alij Apostolorũ mentionẽ inducunt hoc modo: Christus faciet pacẽ non solùm per se, sed etiã per Apostolos, qui egredientur impetu à Iacob. Verùm omnia omnibus facilè accommodarentur, si hunc interpretandi modum permitteremus nobis. Hieronymus autem in textu & commentarijs legit: Qui egredientur de radice Iacob: & refert ipse hæc ad Apostolos, quos non legit apud Hebræos, sed in textu Septuaginta interpretum vidit, atque adeò vtrunque textum confudit. Habet enim sic: Postquam Apostoli in toto orbe Euangelium prædicauerint, & pacem fecerint Christo, tunc qui in excelsis fuerint de semine Iacob (hactenus est cęsum seu comma secundum eum, quod explere studens, adiecit ex editione Septuaginta) appellabuntur filij Iacob, quæ particula in Hebręo non est. Quare & hìc confudit vtrunque textum, sed mirum vnde habeat (in excelsis) cùm neque apud Hebræos, neque apud Septuaginta aut alibi vsquam legatur. Quare videtur mendum esse, & legendum: Tunc qui fuerint egredientes de semine Iacob. Hebræi autem codices legunt hoc modo: Hi venientes radicabit Iacob, germinabit & florebit Israel: & exponunt venientes pro veniunt, quod ipsis minimè nouum est, & subaudiunt (dies aliqui certi) quibus diebus Iacob radices aget: Quem sensum extulit Pag. cuius versio sic habet, In diebus qui veniunt radicabit, germinabit & florebit Israel. Mirum est ergo, vnde in exemplaribus nostris habeatur (impetu) quæ vox nec in Hebræo est, neque apud Septuaginta, neque in Hieronymo.

Nunquid iuxta plagam, &c.) Hactenus locutus est Dominus, nunc eum propheta excipit, & quia præcesit Leuiathan, vinea, & Israel, dubium est vtrum percutiẽs & percussum accipi debeat Leuiathan, an verò vinea

vel Israel. Sensus est: Vos qui ista lecturi estis iudices facio, an DEVS supplicia paria exegerit: impij malè & tam indignè tractauerunt Christum, reddidit Deus eis paria? iudicate, & benè perpendite, comperietis quod non fecerit: nondum sic percusit vineam quomodo ab ea ipse percussus est. Est Leuiathan sic occisus, sicut ipse nostros occidit? Nõdum quidem factum est, sed futurũ est vt fiat, vnde sequitur:

In mensura contra mensuram, &c.) Sacra scriptura est securisima relationum, debuisset dicere, In mensura contra mensuram, [cum] abiectus fuerit, iudicabit eum: Cùm iste [Leuia]than siue Israël abiectus fuerit, tunc fient paria, hoc est quod dicit, In mensura contra mensuram iudicabit eam, hoc est, mensura tunc respondebit mensuræ.

Meditatus est in spiritu suo duro, per diem æstus.) Suppositum verbi (meditatus) est Dominus. Ipse enim in spiritu suo duro meditatus est, quid retribuet vineæ suæ, id est, carnali Israel, vel Leuiathan, per diem æstus, id est, in die tribulationis. Per diem enim æstus scriptura ferè intelligit diem calamitatis, miseriæ aut tribulationis, quia sicut ingens æstatis feruor & calor solis supra modũ intẽsus, mirum in modum cruciat homines, affligit, & vexat: Ita in die tribulationis ingens iustitiæ Domini feruor, cruciabit & affliget omnes impios & carnales homines.

Dies æstus.

Comparatio.

Hactenus diximus quid senserint commentarij, in quibus præcedentia mirabiliter dubia fuerunt: nunc quomodo nos istud caput intelligamus, paucis aperiemus. In principio itaque capitis diabolus durisimè tractandus prædicitur, & in diabolo omnes eius satellites & ministri. Deinde per antithesin seu oppositionem, subijcitur de vinea meri, quod huic omnia futura sint lætisima, & festæ gratulationis plena. Cæterum hanc tantam vineæ felicitatem, Domini munus esse deinde docetur, cùm additur: Ego Dominus qui seruo eam, nec perfunctoriè seruo eam, sed singulis momentis rore cælestis gratiæ irrigo eam, ne accidat ei quòd nolim, ne exterminet eam aper de sylua, ne bestiæ deuorent eam, & conculcent. Nam (repente) est pluralis numeri apud Hebræos, pro quo Latinus diceret, singulis momentis, vel ad singula momenta: Alijs verò locis vbi ad minas pertinet, in singulari ponitur.

Sequitur iam alia periodus, *Indignatio non est mihi.)* id est, fuit tempus cũ vinea hæc diaboli similis, esset inuisa & odiosa: nunc verò indignari illi semel desino, reconciliatus per filium Ista est secũda antithesis, quæ tacite opponitur illi, In gladio duro, grandi & forti. Seuerisimè quidem tractabo Leuiathan, nec desistam ab indignatione mea, sed longè secus habeo me erga vineam, cui reconciliatus sum in filio.

Deinde sequitur, *Quis dabit me spinam et veprem, &c.)* cuius sensus est: Nunc indignari desisto vineæ reconciliatus per filium: sic autem reconciliatus, quis dabit me spinam & veprem? id est, quænam tandem res efficere poterit, vt tali seueritate vtar erga vineam seu ecclesiam meam, quali vtar contra Leuiathan? Quis coget me talia tam dura, tam truculẽta exercere in vineam meam qualia in consummatione sæculi exercebo contra Leuiathan? Quis efficiet, vt semel stirpitus reijciam vineam? quasi dicat, nemo: Certum habeat istud ecclesia, quod nũquam fiet.

Postea sequitur, *An potius tenebit fortitudinem meam?)* Sic enim legendum est in tertia persona & non tenebo, vt patet ex Hebræis, quanquam aliud dicit Haymo. Sensus est: Certum habeat hoc Leuiathan & ipsius satellites, quòd nulla penitùs res efficere poterit, quò minus ego exeram fortitudinem meam contra ipsum, nullam volo ipsi aut ministris eius esse spem pacis in die illa. Hic quidem possunt sperare pacem mali homines, sed in cõsummatione sæculi nequaquã: atq; hoc est quod tam violentè dicit, & per repetitionem inuertit, Faciet pacem mihi? pacem faciet mihi?

Sequitur: *Qui ingrediuntur impetu à Iacob, efflorebit & germinabit Israel, & implebunt faciem orbis semine.)* Id est, ij qui cẽsentur in vinea Iacob, siue in semine Iacob, quos etiam Israelitas vocare soleo (ait Dominus) æternis tẽporibus florebunt, & quaqua versus patet hic terrarũ orbis, habebunt sobolem suam, hoc est quòd dicit, Implebunt faciem orbis semine.

Hæc ita loquentem Dominum propheta excipit, & cõuertit sermonem suum ad eos, qui postea erant nascituri, atq; hæc lecturi, dicens:

Nunquid iuxta plagam percutientis se percußit eum? & cæt.) Quasi dicat, vos compello, vos qui hæc lecturi estis iudices facio, an non sit insignis amoris argumentum erga Israelitas, quòd etsi ipsi filium indignisimè tractauerint, similiter & apostolos, nondum tamen stirpitus videmus eos perditos? viuunt etiam mali, & viuent adhuc & conuertentur.

In mensura contra mensuram cùm abiecta fuerit, iudicabit eam.) Priùs dixit percusit eum, quia præcesit Israel, nunc autem mutato genere eam dicit, respiciens ad vineam, & pro (iudicabit) Hebræi habent in secunda persona (iudicabis) estque apostrophe ad Dominum, hoc sensu: Ipsi indignisimè tractauerunt Christum, & tu Domine (quare enim

enim non potius te compello?) pro tam immani scelere iudicabis quidem eos & punies sed cum modo quodam, hoc est quod dicit, In mensura. Nam vox Hebræa significat nõ mensuram in communi, sed quoddam certę mensurę genus. Hieronymus nunc modium vertit, vt 4. Regum: Modius similæ vno statere erit, & duo modij hordei statere vno: Nunc verò vertit satum, vt in Genesi, vbi dicitur, Tria sata similæ.

4.Reg.7. Gen.18.

Quod sequitur, *Contra mensuram*) ad sensum magis ab Hieronymo trãslatum est: Ad verbum enim Hebræi habent, In emissione eius, & sic vocem Hebræam vertit Hieronymus Canticorum quarto: Emissiones tuæ paradisus malorum punicorum. Explicatque particula hæc præcedentem, hoc sensu: Punies quidem eos, sed non sine modo quodam, ita videlicet sicut agricola, qui arborem vitiosam excindere non sustinens præ amore, tamen ramos eius, & surculos inutiles tollit. Hebræi siquidem emissionem siue emissiones vocant surculos, & gemmas, quas protrudunt arbores in vere quod in lingua nostra imitantes dicimus, spruyten. Quod ergo agricola facit in arbore, hoc Dominus faciet in vinea ista: multi quidem rami & surculi in ea excidentur, atque interibunt, non tamen ipsa vinea stirpitus eradicabitur. Quod autem additur: *Cùm abiecta fuerat.*) non est in Hebræo, & dubium est, an aliquis studiosus ex commentarijs Hieronymi textui adiecerit. Sequitur:

Meditatus est in spiritu suo duro, &c.) Cuius sensus est: Sic agere aliquando DEVS constituit tempore definito, auferet eos è natali solo, & quasi vento adducto, disperget eos in orbem terrarum. Verbum Hebraicum, quod Hieronymus transtulit, meditatus est, etiam amouere significat, & auferre: Vnde illud Prouerbiorum vicesimoquinto capite: aufer rubiginem de argento, & aufer impietatem de vultu Regis: Atq; in hac significatione hoc loco ponitur, secundum doctos Hebræorum magistros, quemadmodum testatur Reuchlin in rudimentis linguæ Hebrææ. Spiritus autem hoc loco pro vento ponitur.

Quinq; antitheses. Ex his, quæ hactenus annotauimus, habemus quinq; antitheses seu oppositiones, quarum prima hæc est: In fine sæculi durissimè tractabitur diabolus & ministri eius, verùm vinea meri sibi de sua felicitate gratulabitur. Secunda est, cùm diabolo ego semel fuerim iratus, nunquam desinam irasci: sed vineæ meę, cùm essem aliquãdo iratus, nunc desino irasci recõciliatus per filium. Tertia est, nulla res efficiet, vt vineam suam Dominus DEVS penitùs abijciat: nulla etiam res efficiet, vt non exerceat Dominus Deus fortitudinem suam aduersus diabolum. Quarta est, dum in illum exeretur gladius, dum diabolus punietur, interea florebunt electi. Quinta antithesis ibi ponitur, *Nunquid iuxta plagam percutientis se, &c.*) & est hæc, Ipsi in filio percusserunt Dominũ supra modum: Dominus verò parcet eis, puniet quidem eos, sed cum modo, certam mẽsuram constituit sibi, secundum quam puniet eos: disperget quidem eos in orbem terrarum, sed futurum est vt iterum parcat, vnde subditur.

Prima antithesis. Secunda. Tertia. Quarta. Quinta.

IDcirco super hoc dimittetur iniquitas domui Iacob, & iste omnis fructus, vt auferatur peccatum eius. Cùm posuerit omnes lapides altaris, sicut lapides cineris allisos, non stabunt luci, & delubra.

I*Dcirco super hoc dimittetur iniquitas domui Iacob, & iste omnis, etc*) Versus iste consolationem habet, superior verò periodus terret. Sensus est: Erit tempus cùm respondebit mẽsura mensurę, vel quando secundum certam mensuram, quam sibi constituit Dominus, puniet Israelem. Quare qui vobis malè conscij estis, qui timetis diem iudicij, qui effugere vultis malum istud magnum quod minatur Dominus, audite me, monstrabo vobis remedium, quod vnum vos tutos reddere potest, & est istud, abijcite idololatriam. Iã consuetudine scripturarum latius istud patere oportet, quàm aut idola manu fabricata: Diceret enim Iudæus, iam nemo nostrum habet idola aut lucos. Vnde idola sunt, non solùm quæ videntur, sed etiam quæ non videntur, quæ facimus in animo, similiter & luci. Quod ergo dicit propheta, tale est, Quicunque euadere vultis istud malum, abijcite tempestiuè ex animo auaritiam, cupiditatem, libidinem, odium & cætera vitia, antequam vos dies illa comprehendat. Quod ergo ait, Super hoc dimittetur iniquitas, idem valet, ac si diceret, hac re fiet vt dimittatur iniquitas vestra. Similis phrasis est primo Regum, In hoc feriam fędus vobiscum, vt eruã omnium vestrum oculos, id est, hac re. Sic & apud Ioannem, In hoc cognoscent omnes, quod discipuli mei estis, si dilectionem habueritis.

Quid idolum. 1.Reg.11.a Ioan.13.d

Cùm posuerint omnes lapides altaris, sicut lapides cineris allisos, non stabunt luci, & delubra.) Hoc vult propheta, vt auferant idola, altaria & lucos, & sic auferant, vt non remaneat vel vllum vestigium, vt penitus auferant & demoliantur, hoc est, quod ait, Sicut lapides cineris allisos.

CIuitas enim munita, desolata erit, speciosa relinquetur, & dimittetur quasi desertum. Ibi pascetur vitulus, & ibi accubabit & consumet summitates eius. In siccitate messis illius conterentur mu-

lieres, venientes, & docentes eam. Non est enim popu lus sapiēs, propterea non miserebitur eius, qui fecit eū, et qui formauit eum non parcet ei.

C*iuitas enim munita desolata erit, &c.*) Dicere poterant Iudæi apud semetipsos, non videtur vllo modo futurū quod prędicitur, quia ciuitas Ierusalē nimis munita est. Ait ergo propheta voce Domini: Hoc vobis dico, ciuitas hæc quamuis benè munita, relinquetur omninò deserta, & vos dispergemini.

Ibi pascetur vitulus, & ibi accubabit & consumet summitates eius.) Istud duplicem habet figuram, & inprimis enallagen siue synecdochē, deinde notationem. Vult enim significare propheta per hoc, maximam ibi fore solitudinem, hoc sensu: Tanta erit ibi solitudo, vt non homines, vituli, aliaq; bruta animantia & feræ bestiæ moraturæ sint.

Et consumet summitates eius, &c.) Alludit adhuc propheta ad vineam, cuius summitates sunt flagella: Si quid in aliquo Iudææ angulo erit viriditatis, hoc totum consumetur.

In siccitate messis illius conterentur mulieres, venientes & docentes eam) Versum hunc aliter interpretantur Hebræi, & aliter Latini: atq; hi rursum aliter & aliter, sed omnibus collatis sēsus iste videtur nobis maximè probabilis: Mulieres venientes & in obsidiōe viris suis animum addentes conterētur fame atq; inopia. Nam in voce (messis) synecdoche est, sicut suprà in dictione (vitulus) & siccitas messis idem est, quod rerum omnium penuria: & pro (docētes) in Hebræo est מאירות meroth quæ vox fœminini generis est. Vnde hic locum non habet eorum interpretatio, qui istud ad Scribas & Sacerdotes referūt: & verti poterat, inflammantes siue accendētes, hoc est, quod nos diximus, animum addentes.

Non est enim populus sapiens, propterea non miserebitur eius, qui fecit eum, & qui formauit eum non parcet ei.) Istud aliàs sæpè habet scriptura, explicatque tanquam rem ingratam Deo, ignorantiam ipsius & aliarum rerum imperitiā. Nos valdè addicti sumus carni, mundo, diuitijs, alijsque fluxis & vanis rebus, atq; interea negligimus prophetas, non legimus euangelia, & propterea nescimus iudicia Dei, ignoramus dispensationem eius, redemptionē per fidem in sanguine Christi: hoc scriptura vbique exprobrat, & propterea hic dicitur: Non est populus sapiens, siue (vt ad verbum legitur) non est populus intelligentiarum: *Propterea non miserebitur eius*) Hoc est quod di-
1.Cor. 14. cit Paulus. Qui ignorat, ignorabitur: Qui hic parui faciunt mysteria religionis, & hæc ignorant, in consummatione sæculi ignorabuntur & ipsi à supremo nostræ religionis præfecto.

E*T erit in die illa, percutiet Dominus ab alueo fluminis, vsque ad torrentem Aegypti, & vos congregabimini, vnus & vnus filij Israel. Et erit in die illa, clangetur in tuba magna, & venient qui perditi fuerant, de terra Assyriorū & qui eiecti erant de terra Aegypti, & adorabunt Dominū in monte sancto in Hierusalem.*

E*T erit in die illa, &c.*) Eadem est eius huius loci sententia, quæ illius in capite. 11. Et desolabit Dominus linguam maris Aegypti &c. Et magno scādalo esse potest ijs, qui sunt in illorum numero, qui dicuntur hic populus ignorantiæ. Videtur enim omninò significare propheta, quòd in consummatione sæculi veniente Messia omnes gentes Dominus semel percutiet, & Iudæi qui iam sparsim habitant, hi in Germania, illi in Italia, tūc subitò suis restituentur sedibus, & rursus in terrena Ierusalem sacrificia sua offerent, atque istud planè ex hoc loco expectant Iudæi, sed frustra. Significare enim voluit propheta, q̄ veniente Messia nulla res obstabit Apostolis & alijs euangelium prædicaturis, non mōtes, non flumina, nec aliud quicquam, neque vlla Gens erit tam remota, ad quam nō perueniet sonus euāgelicæ prædicationis. Torrentem Aegypti vocat Nilum, quem vndecimo capite huius prophetiæ linguam maris appellauit: nomina enim sunt eiusdem prorsus rei. Nomine autem fluminis intelligit Euphraten per antonomasiam, sicut & vndecimo capite, & frequēs est in scripturis, quemadmodum ibi annotatum est: per hoc verò quod dicitur, *Ab alueo fluminis vsque ad torrentem Aegypti*) significatur vniuersa totius Iudææ latitudo, vt est videre in tabulis geographicis, quas si introspexeris, vide ab Euphrate vsque ad Nilum, & deprehendes ita esse. Et sicut Iudæam descripsit notatione quadam, dicens, ab alueo fluminis vsque ad torrentem Aegypti, sic in Iudæa orbem significauit figurate. *Vana Iudæorū expectatio.*

Vnus & vnus) id est sigillatim: est enim formula distribuēdi apud Hebræos. Sic & quarto Regum, Gens & gens, id est vnaquæque *4.Re. 17.e* gens. Sensus est: Quicunque estis veri Israelitæ, tunc congregabimini: loquitur autem de illa congregatione, de qua apud Ioannē: *Ioan. 11.g.* Vt filios Dei, qui erant dispersi, congregaret in vnum.

Et erit in die illa clangetur, &cat.) Tuba autem *Tuba.* de qua loquitur hoc loco Propheta, est illa euāgelicę prędicationis tuba, de qua in Psal. *Psal. 18.a.* In omnem terrā exiuit sonus eorum, & in fines terræ verba eorum.

Et venient qui perditi fuerant, &cat.) Synecdoche est: neque enim de Assyrijs tantùm, neq; de Aegypto, sed ex toto terrarum orbe venient per fidem, & adorabunt Dominum in monte sancto Ierusalem, hoc est, in Ecclesia. Hoc modo quidam hunc locum exponunt,

nunt, vt videlicet propheta in fine capitis respexerit ad consummationem iam præteritam, hoc est, ad tempora Christi, omissa secunda regeneratione, qui sensus tortus vide ri potest, sed valdè probabilis est apud eum, qui in prophetis benè exercitatus est. Alij verò referunt ad consummationem adhuc futuram, siue ad mundi finem: & tunc tuba intelligitur illa apostolica tuba, de qua agitur primo ad Cor. 15. In momento, in ictu oculi, in nouissima tuba: canet enim tuba, & mortui resurgent incorrupti de sepulchris suis, & vbicunq; fuerint tunc electi congregabuntur, & adorabunt in Ierusalem, id est, in regno cælorum.

CAPVT XXVIII.

AE coronæ sūpbiæ, ebrijs Ephraim, & flori decidēti, gloriæ exultationis eius, qui erāt in vertice vallis pinguißimæ, errantes à vino. Ecce validus, & fortis Dominus, sicut impetus grandinis, turbo confringēs, sicut impetus aquarū multarum inundantium & emissarum super terram spaciosam. Pedib. conculcabitur corona superbiæ ebriorum Ephraim, & erit flos decidēs gloriæ exultationis eius, qui est super verticem vallis pinguium, quasi temporaneum, ante maturitatē autumni. Quod cū aspexerit videns, statim vt manu tenuerit, deuorabit illud.

V*AE coronæ superbiæ, &cat.*) Hîc finitur tractatus, qui cœpit capite 13. iam sequitur prorsus alia materia & nouum argumentum. Prior autem pars huius prophetiæ pertinet ad decem tribus siue ad regnum decem tribuum, quibus prædicit Propheta deuastationem, cuius caussas reddit, superbiam, crapulam, & idololatriam. Quod autē pertineat ad decem tribus ex duobus patet. Primò quia dicit (Ephraim) quod est nomen decem tribuum, quemadmodum ex scripturis constat, sic dictarum propter Ieroboam, qui de tribu Ephraim fuit oriundus. Secundò, quia dixit: *Verticem vallis pinguißimæ*) Nam Samaria, in qua regnabant decem tribus, in monte sita erat, vt habetur in lib. Regum, &
3.Reg. 15. in pede montis habebat vallem pinguissimam. Quod ergo figuratè dicit, Væ coronæ superbiæ, simpliciter & sine figura dixisset, væ regno decem tribuum. Regnum autem hoc vocat coronam superbiæ, quia comparatione regni Iudæ siue duarum tribuū sublimis erat, & numero & robore, vnde & gloriabantur decem tribus, & despiciebant fratres suos populum Iuda. *Et flori decidenti*) id est, quòd regnum est velut flos decidens, videtur quidem florere, & in suo vigore esse, sed non est duraturum. *Gloriā exultationis eius*) id est, videtur regnum decem tribuum nunc triumphare, sed breui futurum est, vt euertatur.

Qui erant in vertice vallis, &ca.) Quod Hebraicè dicitur, in vertice Gessemani, id est, væ illis, qui sunt in vrbe Samariæ. Verbum (erāt) non est in Hebræo, neq; aliud verbū vllum: vnde alij accipiūt (sunt) & legunt hoc modo, Qui sunt in vertice &c. Hieronymus verò in consequentib. intellexit verbum (est) cū ait: Qui est super verticē vallis pinguiū: hoc autem loco accepit (erant) quia illud videbat magis accommodum suæ expositiōi. Trahit enim hanc prophetiam ad illum locum, qui est apud Matth. de Gethsemani, hoc sensu: *Matt. 26.*
Væ decem tribubus, quæ quōdam dum iunctæ erant duabus tribubus, adorabāt Deum in templo Ierusalem, quod in vertice vallis pinguissimæ, id est, in Gethsemani situm erat. Quam interpretationem Dionysius Carthusianus alteri præfert, sed cū nihil habeat pro se, quàm verbum (erāt) nō est necesse eū sequi: Et apud Matthæum, non est Gessemani, quod est vallis pinguis, sed Gethsemani, quod est torcular pinguedinis seu olei: eo enim in loco oliuæ premebantur ad eliquandum oleum.

Ecce validus & fortis Dominus, &c.) Quia meminit propheta vallis pinguis, in qua abūdè solent crescere frumenta, propterea exercitum cōparat grandini, quæ adfert calamitatem frugibus, vnde & calamitas nomen sortita est. Significat autē comparatione ista, breui futurum vt omnia in regno Samariæ auferantur. Quod nos autē habemus in nominatiuo (Dominus) Hebræi habent in datiuo: additur enim voculę (adonai) litera lamech, quę apud Hebręos nota est datiui casus. Hieronymus verò in genitiuo legit, hoc modo: Ecce validus & fortis Domini ipse videlicet rex Assyriorum, quo tanquam ministro vtitur Dominus. Sensus ergo est: breui immittet vobis Dominus hostem, tanquam grandinem numerosum atq; nociuum, & tanquam turbinem impetuosum, atq; vehementem, ipsum videlicet Assyriorum Regem, qui euertet vos funditùs.

Sicut impetus aquarum, &c.) Ista comparatio *Cōparatio*
ferè similis est superiori, atq; vtraq; prophetis multum frequens, qua vtuntur quoties significare volūt exercitum valdè numerosum, potētem, & fortem ac velocē, qui quicquid obuium inuenerit aut secum rapit, aut interficit & conculcat. Sicut enim grando omnes herbas ac fructus deijcit atq; corrumpit, & vehemens turbo, vel ingens aquarum vis ex loco altiori cum impetu quodam decurrens obuia quęq; secum rapit: Ita exercitus aliquis magnus & potens.

Quasi temporaneum, &cat.) Sententia huius *Alia cōparatio.*
loci ista est: Quod accidit ficubus præcocibus, hoc vobis accidet in regno Samariæ: Illæ ante

læ ante maturitatem absumuntur, & vos antequam assequamini quod speratis, consumemini. Quod autem Hieronymus hic vertit temporaneum, Ozeæ. 9. transtulit prima poma, & Ierem. 24. ficus primi temporis, & Mich. 7. præcoquas ficus, id quod hoc loco faciunt Septuag. Et Rabbi Salomon exponit, præcoces fructus, quia in Iudæa ficus prueniunt ante poma, & reliquos fructus, quẽ admodũ apud nos cerasa: vnde si fuisset propheta in his regionibus, dixisset quasi cerasa præcocia. *Quod cùm aspexerit videns, statim vt in manu tenuerit, deuorabit illud*: ita & vos deuorabimini.

IN die illa erit Dominus exercituum corona gloriæ & sertum exultationis residuo populi sui, & spiritus iudicij sedenti super iudicium, & fortitudo reuertentibus de bello ad portam. Verum hi quoque præ vino nescierunt, & præ ebrietate errauerunt. Sacerdos et propheta nescierunt præ ebrietate, absorpti sunt à vino, errauerunt in ebrietate, nescierunt videntem, ignorauerunt iudicium. Omnes enim mensæ repletæ sunt vomitu, sordiumque, ita vt non esset vltra locus.

IN *die illa erit Dominus exercituum, & cæt.*) Sensus est: Decẽ tribubus supradicta mala patientibus, reliquæ duæ tribus nihil patiẽtur, sed veniente Sennacherib ad duas tribus vt eas euertat, percutietur exercitus ipsius per angelum, hoc est quod dicit, In die illa & cæ. Et ponit propheta tria tanquam membra ciuitatis Ierusalem, quæ sunt plebs, Rex, & milites: & plebi erit pax, Regi spiritus iudicij, militibus victoria. *Sedenti super iudicium*) Periphrasis est regis. Regi duarum tribuum nempe Ezechię erit spiritus iudicij ad populum rectè & sanè iudicandum. *Fortitudo reuertentibus, &c.*) Id est, militibus ex bello ad ciuitatem redeuntibus erit fortitudo, id est, victoria. Fortitudinem enim pro victoria, portã verò pro ciuitate posuit per synecdochẽ, partem pro toto.

Verum hi quoque, &c.) Hic partim est prophetia, partim exprobratio. Esaias enim in ciuitate Ierusalem versans, cùm videret præcipuè in clero nimiam mensarum luxuriam eã inprimis exprobrat, & simul malum illis propter hoc peccatum infligendum prædicit. Sensus est: Nõ solùm decem tribus, sed & habitantes in Ierusalem, populus duarum tribuum, Iudas & Beniamin, de quibus iam læta dixi, nimio vino dediti non intelligũt voluntatem Dei, ignorant quid ab eis requirat Dominus.

Sacerdos & propheta nescierunt præ ebrietate, absorpti sunt à vino, errauerunt in ebrietate, nescierunt videntem, ignorauerunt iudicium.) Nõ proprij sed falsi nominis prophetã significat, & per synecdochen totum clerum intelligit. Pro ebrietate in Hebræo est שכר sechar, quæ vox significat omnem potionem, quæ statum mentis euertere potest, quemadmodum aliquoties dictum est. *Nescierunt videntem*) Per antonomasian Dominũ intelligit, qui cuncta considerat. Sensus est: Isti vino dediti nesciunt quid sit gratia Christi, quid iustitia Dei, q̃d euangelium.

Omnes enim mensæ repletæ sunt vomitu, sordiumque, ita vt non esset vltra locus.) Cõiunctio (que) quando dicitur, sordiumque, in nonnullis exemplaribus non additur, neque est in Hebræo, sed habent illi vocem compositam ex vomitu & sorde, quam Aquila vertit, vomitum sordium, id est, vomitum sordidum: Symmachus tantùm, vomitum: Theodotio, vomitum dysaliæ. Significat autem dysalia quicquid nauseam adfert, & vomitum excitat. Sensus est: Tam multi sunt in Ierusalem vino dediti, tamque copiose sese omni potionis genere implent ingurgitantque, vt nulla sit mensa, quæ non est vomitu conspurcata, vt nulla sit domus vacua & libera ab isto malo, hoc est quod ait, Ita vt non esset vltra locus. Quod autem hoc loco ad sensum mysticum attinet, meminisse tantùm oportet capitis decimi quinti epistolæ Pauli ad Romanos. Quęcunque enim scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt & cætera: Qui hodie student mensis, qui addicti sunt vino, ignorant quid sit Christianismus, nesciunt qua re apprehendatur iustitia, ignorant iudicia Dei: propterea non tanguntur stimulis conscientiæ, & sicut isti tunc puniti sunt à Deo, ita & horum sectatores puniuntur hodie.

QVem docebit scientiã? & quem intelligere faciet auditũ? Ablactatos à lacte, auulsos ab vberibus, quia manda, remanda, manda, remanda, expecta, reexpecta, expecta, reexpecta, modicum ibi, modicum ibi. In loquela enim labij, & lingua altera, loquetur ad populum istum, cui dixit. Hæc est requies mea, reficite lassum, & hoc est meum refrigeriũ, & noluerunt audire. Et erit eis verbum Domini manda, remanda, mãda, remanda, expecta, reexpecta, expecta, reexpecta, modicum ibi, modicum ibi, vt vadãt, & cadant retrorsum, & conterantur, & illaqueentur, & capiantur.

QVem *docebit scientiam, & cæt.*) Sensus est: Hoc rerum statu, quando totus clerus ita deditus est vino, quem docebit scientiam? & intelligit scientiam quę scriptu ris propria est, nimirum scientiam fidei. *Et quem intelligere faciet auditum?*) Id est, in isto populo quis est, qui erit capax doctrinæ? Auditũ enim pro doctrina posuit, & vox Hebræa רעה dea licet propriè auditum, sæpe tamen doctrinã significat, sed per metaphoram, nõ ita auditus apud Latinos. *Ablactatos à lacte, auulsos ab vberibus.*) Idem bis dicit, alijs tamen verbis, atque horum verborum & sequentium duæ sunt expositiones, altera est Christianorum, altera Iudæorum, & vtraq; probabilis, adeo vt difficile sit iudicare, vtra sit proba-

probabilior. Secundum Hieronymum autem & Christianos interpretes propheta his verbis, ablactatos à lacte, respondet ad interrogationem mox factam, ac si dicat hoc modo: Nulli ꝑterea in tota ciuitate capaces sunt doctrinę, q̃ qui nuper ablactati sunt, hoc est, qui admodũ pueri sunt, tredecim videlicet aut 14. annorũ, qui nondũ per ętatẽ attigerũt vel pocula vel mulieres: qui verò sunt viginti vel viginti quatuor aut triginta annorum corrupti sunt ad vnum omnes. Iudęi verò in nominatiuo legunt & interpretantur, vt ponatur non respõsio, sed causa superioris sententiæ, hoc modo: Quem docebit Dominus sciẽtiam? scilicet neminem. deinde redditur causa, quia omnes sunt quasi nuper ablactati, omnes sunt pueri licet non ætate saltẽ sensibus, & proinde inutiles ad doctrinam Dei suscipiendam.

Quia manda, remanda, manda, remanda, expecta, reexpecta, expecta, reexpecta, modicum ibi, modicum ibi.) Christiani & nominatim Hieronymus capiunt hæc mimiticῶs: quando enim volumus aliquem ridere, tunc imitamur sermonem eius. Accipiunt igitur hæc vt sint dicta per imitationem sermonis prophetæ, qua ipse ridebatur. Esaias enim & cæteri prophetæ habebant frequenter in ore verbum mandandi, vt liquet ex eorum libris, vbi sæpè reperitur, hæc mandat Dominus, hæc mandat Dominus. Item familiare illis erat verbum expectandi, quod Hebræis est קוה kaua, & interpres noster nunc expectare vertit, nunc sustinere: Sæpè enim apud eos legitur, expecta Dominum, sustine Dominum. Item frequenter ipsis in ore erat, modicum, Adhuc modicum & ego mouebo cælum & terram. Rursus, Adhuc modicum & ego visitabo sanguinem. Et apud hunc prophetam, Abscondere modicum & momentum. Isti ergo vino dediti imitabantur sermonem prophetæ, & in conuiuijs dicebant, Esaias non dicit noua, sed semper eandem canit cantilenam, semper est, Hæc mandat Dominus, expecta Dominum, hoc est initium & finis sermonum eius. Et prophetam occurrentem huiusmodi verbis fortaßis compellabant, dicentes: Non hodie es concionatus, Hæc mandat Dominus? hæc mandat Dominus? expecta, expecta, adhuc modicum, &cæt. Ita Christiani hunc locum ferè interpretantur. Hebræi verò pro verbo imperatiui modi קו kau, quod Hieronymus vertit manda, faciunt nomen mandatum: & pro expecta legunt (funiculus) secundum quos sensus est: Quem docebit scientiam? subaudiunt, nemi nem: cuius deinde redditur causa, Quia omnes tales sunt, quibus aliud post aliud atque ita sensim explicari oportet, quemadmodũ pueri in scholis doceri solent, hoc est quod dicit propheta, Mandatum ad mandatum, vel mandatum post mandatum. Nam ita legunt loco illius quod nos habemus, Manda remanda: Et vbi nos habemus, Expecta reexpecta, ipsi legunt, funiculus ad funiculum: Et exponunt de populo, qui ita paulatim opus habet instituí, quemadmodum ædificatores paulatim extruunt ædificium, adhibentes funiculum siue amußim. Filo siquidem ab vno angulo ad alium extenso ponunt vnum ordinem lapidum in pariete, & supra illum rursus eleuato & extenso filo struunt alium ordinem lapidum, & sic paulatim donec totum perficiant parietem. Pro Hieronymo autem facit verbum, manda: nam ita ferè in alijs scripturæ locis vsurpatur. Numeri quinto, Præcipe filijs Israel. *Nu. 5. a.*
Apud hunc prophetam capite trigesimooctauo, Præcipe, siue (vt habet Hieronymus) dispone domui tuæ. Deuterono. 3. Præcipe Iosue. Vbiq; est verbum קו kau, quod hoc loco ponitur, & nusquam in tota scriptura (ni fallor) inueni positum tanquam nomen. *Esa. 38. a.* *Deut. 3. d.*
Pro Hebræis verò facit verbum, expecta, quod plurima loca, in quibus scriptura hanc vocem vsurpat, clarè docent, vt hoc eodem capite, Et ponam in pondere iudicium, ad verbum est, funiculum. Rursus capite trigesimo quarto, Extendetur super eam mensura & perpendiculum in desolationem. Rursus cap. quadragesimoquarto, Artifex lignarius extendit normam. Rursus ca. trigesimo quarto, Manus eius diuisit illam eis in mensuram. His omnibus locis atque alijs multis est eadem vox, nimirum קו kau, quæ & hoc loco ponitur, & nusquam (quòd sciam) imperatiuè legitur, quanquam imperatiui modi esse potest sicut sab. Sed quando scriptura imperatiuè loquitur, vtitur voce קוה saue, vt Psalm. 26. Expecta Dominum. Iere. 8. Expectauimus pacẽ. Ozeæ 12. Expecta Deũ tuum. *Esa. 34. c.* *Esa. 44. b.* *Esa. 34. d.* *Psal. 26. d.* *Iere. 8. c.*

In loquela enim labij, & lingua altera loquetur ad populum istum, cui dixit.) Hieronymus, quantum ex commentarijs colligere licet, per loquelam labij intelligit sermonem qui non minatur futura, sed infligit præsentia. Sensus est: Hactenus loquutus est vobis Dominus nudis verbis, quibus præcipiebat, quid à vobis fieri vellet, quibusq́ue iubebat expectare ea, quę ventura erant, post hac hoc nõ faciet, non loquetur vobis huiuscemodi verbis, sed pręsentibus pœnis. Thomas verò loquelam labij accipit, vt sit periphrasis sermonis non intellecti ab eo cui fit, cuius locutionis causam reddit: Quia (inquit) qui in loquendo nihil præter labia mouent, non linguam nec palatum in efformatione vocis adhibentes, ferè non intelliguntur. Si adferet similia loca, iucundus esset hic commentarius. Qui hodiè ex Hebræo transferunt, ita reddunt,

In bal-

In balbutientibus labio, & in lingua altera loquetur ad populum istum, ac si dicat: Misi ad vos prophetam meum Esaiam hominē facundum & eloquentem, misi & alios prophetas linguæ expeditos, & in sermone valdè promptos, mittam posthac balbos ac blesos. verùm ex his querendum esset, quid sequantur vertentes, in balbis linguis siue in balbis labijs, cùm vox Hebræa laach significet irridere, subsannare, & ita in tota scriptura vsurpatur, preterquam in hoc loco, vt ipsi volūt, & in capite trigesimotertio. Quare videtur vertendum fuisse, in labijs irrisionis, siue in irrisione labiorum, quòd hîc faciunt Septuaginta. Diuus Hieronymus cùm hoc loco vertat, loquelā labij, capite trigesimotertio transfert disertitudinem linguæ secutus fortasse circunstantias locorum, quia in capite trigesimotertio agitur de populo, qui non erat loquuturus, sicut ipsi Iudæi loquebantur. Cum quo loco dum hunc conferimus, videtur iste esse sensus Esaiæ hoc loco: Ecce misi vobis hactenus prophetas, posthac nō faciam, sed immittam vobis peregrinum militem & barbarum, cuius lingua tam erit peregrina, & à communi sermone aliena, vt minimè sitis intellecturi. Nam illius loci, populum imprudentem non videbis &cæ. sensus est iste: Iubeo vos esse securos atq; quietos, quia non videbitis intra mœnia vestra hostem barbarum, quem non intelligetis. *Esa. 33. c.* Verùm dum ad Paulum respicimus in priori epistola ad Corinthios, vbi de dono linguarum agens, dicit eas datas in signum infidelium, rursus longè alius videtur esse sensus huius loci. *1. Cor. 14.* Verba Apostoli sic habent: In linguis alijs (ait) & labijs alijs loquar populo huic, & nec sic exaudient me dicit Dominus. Quod testimonium ex hoc loco desumpsisse planè videtur: quodque Esaias ait, Et noluerunt audire, hoc Paulus dixit, Et nec sic exaudient me. Sensus videtur esse iste: Quomodo Apostoli locuti sunt in die Pentecostes, sic loquar eis: hactenus dedi vobis doctores, quorum conciones vt notas non admiramini, imò sunt vobis nausea, sed veniet tempus, quo dabo vobis tales doctores, quorum conciones non erūt vobis molestæ, sed plurimùm gratæ, qui loquētur varijs linguis, qui imbuti spiritu sancto vos mouebūt ac delectabunt. Si verò omisso Paulo & hoc loco, qui est capite trigesimotertio huius Prophetæ, præsentem tantùm locum inspiciamus, videtur ex parte totum intelligendum, & nihil esse aliud loqui in loquela labij & lingua altera, quàm diuersa ratiōe vel ratione hactenus ignota agere, & tali synecdoche explicat Ambrosius locum Apostoli ad Corinthios capite decimo quarto. Vtcunque aūt capiatur locus iste, cōiunctio (enim) sumenda est nō vt causam indicet, sed aduersatiuè, vt sensus sit: Notas conciones ridetis, sed alia ratione proponam iudicia mea, quæ non ridebitis.

Hæc est requies mea, &c.) Hæc est concio ad quam nauseabant. Sensus est: Multo tempore laboraui, sed in nullo inueni requiem: quare si vultis mihi facere rem gratam, reficite lassum, id est, facite vt in cordibus vestris requiescam, hoc est, refrigerium meum, vt in vobis aliquando requiescam: & noluerunt audire, imò contempserunt, cum irrisione dicentes: *Manda, remanda, expecta, reexpecta, & cæter.*) Et propterea quia videlicet me ita derident, ista Domini verba, manda, remanda, expecta, & cæt. quibus me tanquam scommate excipiunt, erunt ipsis occasio, vt vadant, cadantque retrorsum, id est, superentur à Chaldæis, conterantur gladio, vinciantur, capianturque. Neque solùm de hac captiuitate loquitur propheta, quæ accidit sub Zedechia, quando ferro funibusque vincti adducti sunt in Babylonem, sed & de illa captiuitate, quam vsq; hodie patiuntur, hoc sensu: *Et erit eis verbum Domini, manda, remanda, & cæt.*) id est, verba ista erunt occasio ipsis vt vadant in interitum, non solùm corporis, sed & animæ: & cadant retrorsum casu irrecuperabili, nunquam ad meliora proficiant, sed conterantur in spiritu, illaqueentur peccatis, capiantur & captiui teneantur ad diaboli voluntatem.

PROPTER *hoc audite verbum Domini viri illusores, qui dominamini super populum meum, qui est in Hierusalem, Dixistis enim, Percussimus fœdus cum morte, & cum inferno fecimus pactum. Flagellum inundans cùm transierit, non veniet super nos, quia posuimus mendacium spem nostram, & mendacio protecti sumus. Idcirco hæc dicit Dominus Deus. Ecce ego mittam in fundamentis Sion lapidem, lapidem probatum, angularem preciosum, in fundamento fundatum.*

PROPTER *hoc audite verbum Domini viri illusores.*) Id est, qui ridetis conciones propheticas intelligit autem Scribas & Pharisæos: nam illi dominabantur populo. Quòd autem dicitur, Viri illusores, probabilē valdè facit expositionem Diui Hieronymi, qui verba illa, Manda, remāda, &c. interpretatur vt habeāt mimesin. *Dixistis enim*) non quidem sermone, sed opere: non verbis, sed vita vestra: *Percussimus fœdus cum morte, & cum inferno fecimus pactū.*) id est, securitate vitæ vestræ videmini vobis psuadere, quasi nihil esset vobis piculi ab inferno & morte, tā estis securi, ac si neq; mors, neq; infernus vllum in vos esset habitura imperium. Mortem & infernum per prosopopœiam inducit tanquam personas.

Quod sequitur, *Flagellū inundans cùm transierit, non veniet super nos*) eandem habet intelligentiam, quam versus præcedens. Sensus est: Militaris calamitas, cùm illa pertransierit

decem

decem tribus, non veniet super nos: *Quia posuimus mendacium spem nostram, & mendacio protecti sumus.*) Istud addit propheta per irrisionē, ac si dicat: habetis vllam causam ob quā possitis istud vobis persuadere, vtpote vos immunes fore ab istis malis? non habetis, nisi forte mendacium. Dicitis, misericors est Deus, non inferet mala plebi suæ, super quā inuocatum est nomen ipsius, nō malefaciet ciuitati suæ, vbi sacrificia nomini ipsius offeruntur.

Idcirco hæc dicit Dominus Deus.) Mirabilis est consequentia. Videbatur enim ita debere dicere, atque hoc expectabatur: Quia vos tales estis, quia tam supina est vita vestra, idcirco vos semel perdā, immittam lupos qui penitùs vos absumant: Nunc vero ait, Quia vos tam inhumani estis, tam supini & securi, Idcirco hæc dicit Dominus: *Ecce ego mittam in fundamentis Sion lapidem.*) Id est, licet vos indigni sitis quibus præstetur misericordia, ego tamen non quid peccata vestra mereantur considerans, sed quid fides mea, & veritas exigat, mittam vobis Messiam. Similia loca sunt in scriptura, & quidem aperta. Ozeæ capite secundo, Propter hoc ecce ego lactabo eam & ducam in solitudinem, & canet ibi iuxta dies iuuentutis suæ, & iuxta dies ascensionis suæ de terra Aegypti, id est, erit tam læta, quàm erat cùm exiret de populo Barbaro: cū esset Deus maximè iratus, subita contemplatione misericordiæ suæ conuertit se, & cùm mala expectarentur, intulit lætissima. Sic hoc loco: Ecce ego mittam & cæt. simpliciter & duobus verbis dixisset: Mittam vobis CHRISTVM siue Messiam promissum, sed beneficium per se magnum, magnificis etiam verbis extulit. Sumpta est autem metaphora ab ædificantibus, & locus præsens transcriptus est ex Psalmo 117. Lapidem quem reprobauerunt ædificantes, hic factus est in caput anguli, A Domino factum est istud, & est mirabile in oculis nostris. Quorum verborum hic est sensus: Aedificatum est aliquando magnum ædificiū, & reiectus est aliquoties ab ædificantibus lapis vnus tanquam inutilis, & tandem assumptus vt poneretur in angulo, id est, ille homo nimirum CHRISTVS, quem Iudæi putabant abiectissimum, ille inquam factus est primarius in illa gente. Mirum quidem videri potest hominem ita contemptum atque abiectum eò venisse, sed non erit mirū, si respiciamus ad Dominum. Illi ædificantes & cæmentarij apud Dauidem sunt, qui nunc appellantur viri illusores, & principes populi, qui est Hierusalem. Fundamenta autem Sion, sunt fundamenta Ecclesiæ, cuius typus Sion erat.

Lapidem probatum) Ad verbum est, lapidē probationis. Significatio autem huius vocis est in Genesi, vbi dicitur: Appendit pecuniā probatæ monetæ publicæ. Nos autem diceremus, Lapidem spectatum, id est, lapidem qui dedit multa documenta probitatis suæ, *Gen.23.d.*

Lapidem angularem.) Ad verbum est, lapidem anguli. Nomine autem anguli scriptura significat firmitatem. Sic suprà propheta Aegyptum vocauit angulum populorum. Et in libro Regum, Iudicum & alijs scripturis populi primores vocantur anguli, vt primi Regum decimo quarto. Applicate huc vniuersos angulos populi, id est, primores populi. Item Iudicum capite 20. Omnes anguli populorum & cunctæ tribus Israel, conuenerunt. Item Soph. 3. Dispergit gētes, & dissipati sunt anguli earum. In Christū autem maxime quadrat hæc vox, non solùm quia columen est ecclesiæ, sed etiam quia vtrunque populum gentium & Iudæorum per fidē connectit, vt docet Apostolus ad Ephesios, dicens: Ipse enim est, &c. *Quid per angulū significetur in scriptura.* *1.Reg. 14.* *Iudic.20.A* *Soph. 3.A.* *Ephe. 2. c.*

In fundamento fundatum.) Significat lapidē istum futurum firmissimum, vt non possit vel semel loco amoueri. Lapis iste non erit solùm angularis, sed & fundamentalis.

QVi crediderit, non festinet. Et ponam in pondere iudicium, & iustitiam in mēsura. Et subuertet grando spem mendacij, & protectionem. Aquæ inundabunt, & delebitur fœdus vestrum cum morte, & pactum vestrum cum inferno non stabit. Flagellum inundans cùm transierit, eritis ei in conculcationem, quandocunque pertransierit, tollet vos, quoniam mane diluculo pertransibit, in die & in nocte, & tantummodò sola vexatio intellectum dabit auditui.

QVi crediderit, non festinet.) Similem sententiam habes apud Abacuc. Scribe visum & explana eum. Sensus est: Qui crediderit, non fatigetur credendo, sed patienter expectet, si non statim posuero in fundamentis Sion lapidem istum, nemo desperet, quia certissimè promissionem complebo. Septuaginta reddiderunt istud ad sensum magis quàm ad verbum, hoc modo: Qui crediderit non confundetur: & iuxta horū versionem citauit testimonium hoc Paulus ad Romanos capite nono, & 1. Petri 2. & sensus est: Quod prædico futurum, certissimè eueniet, propterea qui credit & in fide perstat, non confundetur. *Abacuc.2.* *Rom.9.* *1.Petri.2.*

Et ponam in pondere iudicium) Ad verbum est ponam iudicium ad funiculum siue ad regulam vel amussim, id est, exactè iudicabo, sine respectu misericordiæ semel abijciā eos, vt sint expertes magni illius beneficij promissi Abraham, Isaac & Iacob. Idem habet sequens particula, *Et iustitiam in mensura*) Quia propheta meminit nasciturі Messiæ, valdè probabiliter intelligunt quidam hunc locū de ijs pœnis, quas adhuc Dominus sumit de Iudæis: Quanuis interim locus non incommodè

terram, Iudææ terminos significauit.

Auribus percipite, & audite vocem meã, attendite, & audite eloquium meum. Nunquid tota die arabit arans vt serat, proscindet, & sarriet humum suam? Nónne cùm adæquauerit faciem eius, seret Gith, & Cyminum sparget, & ponet triticum per ordinem, & hordeum, & milium, & viciam in finibus suis?

Auribus percipite, & cæte.) Ad eosdem etiam nunc loquitur, quibus suprà dixerat: Audite verbum Domini viri illusores, & præcipit eis vt vocem eius audiant, & eloquium eius diligenter attendant, istud nimirum: *Nunquid tota die arabit, &c.*) & est parabola proprijssimè dicta, quales sunt in Euangelio plurimæ, quæ à re non quidem gesta, sed ab ijs, quæ quotidiè fiunt adhibentur. *Parabola.* Sensus iste est: Hactenus loquutus sum vobis sine parabola & fortasis obscurius, nunc autem vt melius intelligatis, adhibeo parabolam: Agricola arat semper? non: quid præterea facit? serit: seruat eundem ordinem inter seminandum? non, sed vnumquodque suis locis spargit: Rursus quando seminauit perpetuò quiescit? non, sed ad messem sese præparat, & suo tempore incipit metere: Demessa segete, seruat eundem modum excutiendi? non, aliter tractat infirmiora legumina, aliter firmiora. Sicut ergo agricola non semper arat, sed nunc arat, nunc æquat terram, nunc serit, nunc occat, nec quoduis vbique serit, sed vnumquodque suis locis & finibus: Hic enim melius prouenit Gith, illic vicia, Hic segetes, illic veniunt felicius vuæ: Ita & Deus nunc hoc, nunc illud, aliâs aliud officium gerit, & suo tempore vnumquodque facit, nunc arat, nunc serit, nunc metit, nunc excutit, id est, nunc miseretur, nunc punit, nunc corripit, nunc defendit, & hos leuius, illos grauius punit, veruntamen non eos in perpetuum punit, nisi ipsi inflexibiles permanserint. Istud ergo significat propheta hac parabola, ac si dicat: Hanc totam varietatem, quam cernitis in agricultura, videre potestis in magna illa agricultura, vbi Deus pater agricola est. Vos itaq; intelligite, & diligenter attendite quid Dominus circa vnumquemq; vestrum agat, an serat, an metat, an excutiat, propterea dicit, Auribus percipite & cæt. Multiplicatis istis verbis monet Iudæos, vt sint attenti, eisdem & nobis loquitur, attendite hac hora, hoc die, hoc anno, quid circa vos agat Dominus an serat, an metat, &c.

Seret Gith, & Cyminum sparget, et ponet triticum per ordinem, & hordeum, & milium, & viciam in finibus suis?) De istis leguminũ speciebus, quid sit apud nos Gith, quid Cyminũ, item quid vicia, exactè disputare esset difficile, nec scire magni refert. Vox autem Hebræa קלה ketsa, quam noster interpres vertit Gith secundum Rabbi Dauid significat genus leguminis, cuius granum est nigrum, & Pagninus nigellam vertit, à Græcis μελάνθιον appellatur. *Rabb. Da. in lib. Rad.*

De hoc legumine Columella loquens, interdum ait fastidio ciborum languescit pecus, eius remedium est genus seminis, quod Gith appellatur. *Colu. li. 7.* Quod autem veteres Cyminum nos cuminum dicimus, y in v vertẽtes, penultima producta: & ab Hebræis dicitur cammon, nos in vernacula lingua efferimus camyn. Milium verò à mille dictũ est, ob multitudinem acinorum. Vicia granigenus est à viciendo sic dicta, quòd capreolos habeat, vt vitis, quibus sursum versum serpit: in Hebreo est כסמת cussemech, & Pagninus speltam vertit. Hieronymus Exodi 9. interpretatus est.

Et erudiet illum in iudicio, Deus suus docebit illũ. Non enim in serris triturabitur Gith, nec rota plaustri super Cyminum circumibit, sed in virga excutietur Gith, & Cyminum in baculo, panis autẽ comminuetur. Verùm non in perpetuum triturans triturabit illum, neq; vexabit eum rota plaustri, nec vngulis suis comminuet eum. Et hoc à Domino Deo exercituum exiuit, vt mirabile faceret consilium & magnificaret iustitiam.

Et erudiet illum in iudicio, Deus suus docebit illũ.) Sensus est: Hæc omnia agricola facit edoctus à Deo & institutus, Deus illum docuit hunc delectum rerum & temporum: Sic & nos docet per instinctus varios, per conciones, per prophetarum lectionem, per Euangelia. *Non enim in serris triturabitur Gith*) Pergit in parabola. Sensus est: Aliter tractat agricola infirmiora legumina, aliter firmiora. Hęc enim excutiuntur plaustrorum rotis, quæ in similitudinem serrarum factæ circumaguntur & trahuntur super demessas segetes, qui excutiendi modus non est in his regionibus ita frequens, imò vix agnitus: Illa verò vt Gith & alia excutiuntur virga vel baculo, quemadmodum & apud nos videmus. *Panis autem comminuetur*) In voce panis metonymia est, pro tritico, vnde conficitur panis vel etiam pro stipulis accipi potest, quæ vt diximus in onere Moab, apud Palæstinos ferratis carpentis conteruntur in paleas pro iumentis. Panis siquidẽ apud Hebræos לחם lehem dicitur. Lehem autem venit à radice לחם laham quod significat comedere, vnde apud eos quicquid comeditur, nomine panis accipitur.

Verùm non in perpetuum triturans triturabit illũ, neque vexabit eum rota plaustri, nec vngulis suis comminuet eum.) Id est, quanquam triticum patitur istud remedium, non tamen semper patitur: sic nec Dominus semper infliget durũ remedium. *Et hoc à Domino Deo*) Sensus est: nõ causa aut fortuitu ista fiunt, sed procurante Domino Deo, inter multa alia argumenta,

quibus dedit Deus iudicium bonitatis suæ, hoc est vnum argumentum, quo intelligere possumus bonitatem Dei & iustitiam eius, nimirum agricultura.

CAPVT XXIX.

AE Ariel Ariel, ciuitas quã expugnauit Dauid. Additus est annus ad annum, solennitates euolutæ sunt. Et circunuallabo Ariel, & erit tristis, & mœrens, & erit mihi quasi Ariel. Et circundabo quasi sphærã in circuitu tuo, & iaciam contra te aggerem, & munimenta ponam in obsidionem tuam. Humiliaberis, de terra loqueris, & de humo audietur eloquium tuum. Et erit quasi Pythonis de terra vox tua, & de humo eloquium tuum mussitabit.

VAE *Ariel, & cæt.*) In principio huius capitis prædicitur excidium Ierusalem: An autem prophetia respiciat excidium Babylonicum, an Romanum, quando venit Titus & Vespasianus, & obsederunt vrbem & expugnauerunt, non satis constat. Quòd autem figuratè dixit, Væ Ariel, simpliciter dixisset, væ Ierusalem. Ariel autem nomen est compositum ex duobus, ex leone videlicet & Deo, siue ex leone & forti. Ari enim Hebræis leonem significat, el verò Deum siue fortem. Dicitur autem Ierusalem leo Dei, quia quondam fortissima fuit. Hebręis quidem istud familiare est, vt ex duobus nominibus vnum nomen compositum tribuãt rei propriæ qualitatis: Latinis verò nõ item. Eidem ciuitati superiùs aliud nomen tribuit, nimirum vallis visionis, nisi quòd ibi periphrasis sit, hîc verò vnum nomen compositum. Et nomen hoc ante Esaiam vsurpatum legimus in libris Regum, Vbi enim nostra translatio habet. Percussit duos leones
2.Reg.23. Moab, in Hebræo est, Percussit duos Ariel Moab, id est, duos ex præcipuis aulicis Moab, siue duos fortissimos Moab. An autem Esaias primo hoc nomine vsus sit ad significandum Hierusalem, non satis certum est, verisimile tamen est ipsum respexisse ad posteritatem scribendo, & aliter scripsisse quã dixerit apud populum, putant nonnulli vocem istã primariò competere in altare quod erat in ciuitate, quasi dicat propheta: Væ altari altari in q̃ quod est in ciuitate, quam expugnauit Dauid. Nam quòd nos habemus in nominatiuo, ciuitas, in Hebræo potest esse genitiui casus, vel etiam datiui casus. Et in altare competere vocem hanc certum est ex Ezechiele, vbi sic scribitur: Ipse autem
Eze.43.e Ariel quatuor cubitorum, & ab Ariel vsque ad sursum cornua quatuor, & Ariel duodecim cubitorum in longitudine. Vocatur autem altare Ariel, quia in eo maximè relucet leo, id est, fortitudo Dei. Hi faciunt synecdochen, per altare ipsam ciuitatem intelligentes. Aliam adhuc adferunt rationem Talmistæ Hebræi, quam videre est in thesauro linguæ sanctæ apud Pagninum, vbi explicat significatum huius vocis Ari. Verùm siue capiatur pro ciuitate, siue pro altari, nouum nomen est, & quomodocunq; capiatur, certum est prophetam significare voluisse ciuitatem Hierusalem, eò quòd additur, Ciuitas quam expugnauit Dauid. Vide quintũ caput secundi libri Regum, & caput vndecimum primi libri Paralip. Quare necesse est eos, qui per Ariel altare intelligunt, in altari agnoscere synecdochen, quemadmodum mox dictum est.

Additus est annus ad annum.) Annus ad annũ dixit, pro biennio hoc sensu: Infra bienniũ euoluentur solennitates: Præteritum enim pro futuro ponitur. Neque tamen annum ad annum simpliciter dixit pro biennio, sed pro breui spacio, quemadmodum nos dicimus, duo verba pro paucis. Sensus ergò est: Intra breue temporis spacium obsidebo Ariel, & solennitates cessabũt: subuerso enim templo, & populo in Babylonem translato, omnis Iudæorum festiuitas perijt. *Et erit mihi quasi Ariel*) Elegans est locutio, neque tropus est, sed schema, quando repetitur idem nomen in peculari aliqua significatione, vt apud Comicum: Vsque adeò verba eius magnifica ferre possum, verba dum sint. Sic hoc loco: Erit mihi Ariel quasi Ariel, hoc est, ciuitas hæc, cui dedi nomen Ariel, verè mihi erit Ariel: verè erit mihi Altare, hoc est, quod faciunt in altari sacerdotes, hoc ego faciam in Ariel, id est, totam ciuitatem tam cruentam reddam quàm cruentum reddunt altare sacerdotes. Aliter exponit Hieronymus hoc modo: Subuertetur quidem Ariel à Chaldæis, sed rursus erit mihi quasi Ariel, id est, instaurabitur, licet magnificentiam illam & ornatum, quem antea habuit Hierusalem, non sit habitura. Deinde quæ sequuntur,

Et circundabo quasi sphæram in circuitu tuo, & iaciam contra te aggerem, & munimenta ponam in obsidionem tuam.) Refert ad obsidionem Ierusalem, per Titum & Vespasianum factam, vt hoc dicatur isto loco, quod apud Lucam: venient dies in te, & circundabunt te inimici Luca 19.
tui vallo &c. Verùm simplicior videtur expositio, si omnia referantur vel ad obsidionem Babylonicam, vel ad Romanam.

Humiliaberis, de terra loqueris, & de humo audietur eloquium tuum.) Omnibus istis verbis idem ferè significatur, istud nimirum: In tantas angustias te adigã, vt ne semel quidẽ hiscere audeas, aut vocẽ attollere, & si fortè contingat vocẽ edere, talẽ edes, q̃ videbitur ex ter-

ex terra prodire, hoc est, edes humilem vocem, exiguam & imperfectã, & hoc est quod sequitur, *Et erit quasi Pythonis de terra vox tua, & de humo eloquium tuum mußitabit.*) Sẽsus est: Sic loqueris quemadmodum illi loqui consueuerunt, qui sunt à Pythonibus suscitati, id est, exilis erit vox tua, metu constrictis faucibus tenuißimas voces edes, tantùm mussitabis, & non loqueris.

E*T erit sicut puluis tenuis multitudo ventilantium te, & sicut fauilla pertransiens multitudo eorũ, qui contra te praualuerunt. Eritq; repentè, confestim. A Domino exercituum visitabitur in tonitruo, & commotione terræ, & voce magna turbinis, & tempestatis, & flamma ignis deuorantis. Et erit sicut somnium visionis nocturnæ, multitudo omnium gentium, quæ dimicauerunt contra Ariel, & omnes qui militauerunt, & obsederunt, & praualuerũt, aduersus eam. Et sicut somniat esuriens, & comedit, cùm autem fuerit expergefactus, vacua est anima eius. Et sicut somniat sitiens, et bibit, et postquam fuerit expergefactus, lassus adhuc sitit, & anima eius vacua est: sic erit multitudo omnium gentiũ, quæ dimicauerunt contra montem Sion.*

E*T erit sicut puluis, &c.*) Sensus est: Qui vos euertent, nihil aliud quàm puluis sunt, si ad vos comparentur: vos filij Abrahæ estis genus electum, Babilonij verò ad vos collati puluis tantùm sunt, & gluma. Vbi enim nos habemus, sicut fauilla, versio Pagnini habet, sicut gluma. Verũ quamuis puluis tantùm sint, ego vires eis addam, vt te euertant. Aliter exponit Hieronymus, vt videlicet non imbecillitatem eorum qui contra Hierusalem militauerunt, pulueri comparet & fauillæ, sed multitudinem, hoc sensu: O Ariel, ô ciuitas Hierusalem, exercitus qui te circumuallabit tam erit ingens & copiosus, vt innumerabili pulueri & fauillæ per aera volutanti meritò comparari posset. *Eritq; repente, &c*) Id est, istud fiet vobis non sperantibus, inopinato fiet, credetis omnia esse tuta & sine periculo & subitò superueniet hostis ille innumerabilis. *A Domino exercituum visitabitur.*) Lyra refert ad puluerem, sed ex commentarijs Hieronymi suppositũ verbi (visitabitur) est Ariel siue Hierusalẽ, & omnibus istis partibus, rerũ terribilium significat propheta crudelißimum fore excidium. Sensus est: Ego patiar ciuitatem sanctam Hierusalem crudelißimè euerti, hoc significant tonitrua & alia illa.

Et erit sicut somnium visionis, &c.) Obiter hîc prophetat de Babylonijs vel Romanis, hoc sensu: Continget quidem Babilonijs victoriæ palmam de vobis Iudæis obtinere, sed ipsi nequaquam impunè ferent: videbitur quidẽ exercitus Babylonicus ex spolijs ditior factus, sed non erit ditior: non magis ex spolijs istis, quæ auferet ex ciuitate Hierusalem, ditabitur, quàm famelicus aliquis somnians se nocte comedere, satiatur. Aut quemadmodũ auarus intempesta nocte somnians se ingentem habere pecuniarum vim, multosq; thesauros reconditos, manè autem expergefactus nihil inuenit miser, & videt se deceptum: ita exercitus iste videbitur quidem ex spolijs vestris opulẽtior factus, sed non erit. *Comparatio.*

O*Bstupescite, & admiramini. fluctuate, & vacillate, inebriamini, & non à vino, mouemini, & non ab ebrietate, quoniam miscuit vobis Dominus spiritum soporis. Claudet oculos vestros, prophetas & principes vestros, qui vident visiones operiet. Et erit vobis visio omnium, sicut verba libri signati, quem cum dederint scienti literas, dicent: lege istum, & respondebit, non possum, signatus est enim. Et dabitur liber nescienti literas, diceturq; ei: lege, & respondebit, nescio literas.*

O*Bstupescite & admiramini, &c.*) Hic faciũt quidam nouam prophetiam, & non improbabiliter, quia iam deinceps de alia re loquitur. Respexit enim ad longè posteriora tempora, quibus videlicet vixerunt Scribæ & Pharisæi, qui non multò ante Christum exorti sunt. Et verba sunt imperatiua & præsentis temporis, sed sensum habent indicatiuum rei multò pòst futuræ, nimirum cæcitatis, de qua Christus in Euangelio, Cæci sunt, & duces cæcorum. Et rursus Pharisæe cæce munda prius, quod intus est calicis &c. Et quia horribilis & mirabilis erat cæcitas, in qua versabatur tempore Christi, & in qua perseuerabant moniti tamen tot miraculis, tam inculpata Saluatoris vita, tamque insigni eius prædicatione: idcirco ad eam exprimendam tanto verborum apparatu vtitur propheta, dicens: *Quoniam miscuit vobis Dominus spiritum soporis*) vt altißimo ignorantiæ somno stertentes nihil intelligatis: claudet enim oculos vestros, id est, excæcabit corda vestra: operiet prophetas Esaiam & alios, id est, fiet vt non intelligatis prophetas. Quod sequitur, Principes vestros, per congeriem adiectum est, quod ex eo patet, quia mox additur, Qui vident visiones. Quare non de falsis prophetis (vt ferè interpretantur) sed de veris loquitur prophetis, qui habebũt operculum seu velamen, vt nõ intelligantur à Iudæis. *Matt. 15. b* *Matt. 23.*

Et erit vobis visio omnium sicut verba libri signati, quem cùm dederint scienti literas, dicent: lege istũ, & respondebit, non possum, signatus est enim. Et dabitur liber nescienti literas, diceturq; ei: lege, & respondebit, nescio literas.) id est, omnium prophetarum visiones & prophetiæ tam erunt vobis obscuræ, & ab intellectu vestro remotæ, vt nihil earum intelligatis, erunt inquam vobis tanquam verba libri obsignati & clausi, quem cùm dederint ijs, qui scientiam legis profitentur Scribis videlicet & Pharisæis, Rabbinis & alijs legis doctoribus, & dicent,

lege seu interpretare istum, respondebit nô possû, signat' est enim: Si verò dederint hûc nescienti literas, id est, indocto populo ad legendum, respondebit, nescio literas. Quia non vulgaris erit cæcitas, ideo tot verborum ambagibus exprimit, quatuor nimirum periodis, quibus nihil aliud significare vult, quàm maximam & prophetarum & legis Dei fore ignorantiam: & signanter non dixit: quod visio omnium prophetarum signata sit cunctis legentibus, sed vobis (inquit) quibus nunc loquor, quibus hæc futura pronuncio erit signata, vt vos qui legitis scripturas, qui semper in ore habetis, & in manibus Prophetas, non intelligatis quod legitis. Scripturæ autem huiusmodi, quæ dicunt Deû immittere spiritum erroris, & spiritû vertiginis, spiritum soporis, excæcare, seducere, facere errare, pene innumerę sunt tam in veteri, quàm in nouo Testamento, quas collectas habes apud Augustinum, & omnium eadem est intelligentia, non quidem hæc: excecauit, id est, cæcitatem immisit, quemadmodum docet vetus Lutheranismus: Neque rursus hæc, excæcauit, id est, excæcari permisit, quomodo interpretabatur Iulianus, qui ab Augustino loco iam citato reprehensus est, sed intelligentia ista est: Excæcauit, primò non illuminando, deinde causas & occasiones subministrando, quibus mens peccatoris magis ac magis excæcatur iusto Dei iudicio, suo tamen vitio & malitia. Vide Dominum Ioannem Turnout de gratia & libero arbitrio. Quâquâ igitur recta sit vulgaris expositio, quæ habet Deum excæcare, quando hominé excæcari permittit, non tamen plenè rem explicat.

Aug. li. 5. contra Iulianû c. 3. Et de grat. & lib. arb. cap. 20. & 21.

Tur. f. 259 primi lib. de grat. & lib. arb. Et f. 104. 2. lib. Rursus de concor. & lib. arb. & predest. f. 11. & f. 237.

ET dixit Dominus: Eò quòd appropinquat populus iste ore suo, et labijs suis glorificat me, cor autem eius longè est à me, & timuerunt me mandato hominum, & doctrinis, ideo ecce ego addam, vt admirationem faciam populo huic, miraculo grandi & stupendo. Peribit enim sapientia à sapientibus eius, & intellectus prudentium eius abscondetur.

ET dixit Dominus. *Eò quòd appropinquat populus iste ore suo, & labijs suis glorificat me, cor autem eius longè est à me*) Id est, quia populus iste externum tantùm cultum mihi exhibet, negligens interim spiritum & veritatem, hoc est, quod dicit, Populus iste appropinquat ore suo, & labijs suis glorificat me, cor autem eius longè est à me, & quia pro religioso planè superstitiosus est, ponens in illis rebus Dei cultum, in quibus non debet poni, hoc est, quod dicit, *Et timuerunt me mandatis hominum & doctrinis: ideo ecce ego addam, vt admirationem faciam populo huic,*) id est, ego efficiam vt ꝑ miraculo quo habitus est hactenus maximè doctus, habeatur maximè cæcus. Hæc facilè intelligûtur ex Euangelio & scriptis Pauli, qui qui confert cum Prophetis, videbit & admirabitur multùm magnam Iudęorum cæcitatem.

Qui autem & hodiè legunt certas preces, & audiunt sacrum, & ijs absolutis conferunt se ad pocula aut his similia, illi sunt, qui hîc dicuntur labijs suis honorare Deum: quod certè valdè horribile est in homine Christiano, & maximè in sacerdote existimante omnia tunc recte se habere, quando lectæ sunt horæ, non cogitante interim vt mens eleuetur in Deum, vt cor ei per amorem iungatur, vt sit humiliatum, contritum, & res fluxas & mundanas contemnat. Pro eo quod sequitur, Et timuerunt me mandato hominum, ad verbum in Hebræo est, & fuit timor eorum me mandato hominum doctus, Ibi queritur vnde regatur (me.) quidam dicunt esse, talem locutionem, qualis est illa apud Plautum in Aul. Sed quid tibi nos tactio est, id est, cur nos tangis? Alij intelligût aliquam harum præpositionum, ad, secundum, vel iuxta, hoc sensu: Et fuit timor eorum, secundum quem timuerunt me mandato hominum doctus. Matthæus non solicitus de verbis sensum reddidit, dicens: Frustra colunt me, docentes mandata & doctrinas hominum. Ex quo apertè patet hanc prophetiam pertinere ad tempora Pharisęorum: tradebant enim illi constitutiones de cibo & potu, de oblatione, & in illis ponebant summam religionis: Itê traditiones pugnantes cum lege Dei. Dicit ergo Saluator apud Matthæum loco citato, & apud Marcum, quia populus iste Pharisaicus timet me, & colit rebus istis friuolis, cùm tamen ei aliam dederim legem, & propter suas traditiones mandata mea negligat, idcirco frustra colit me. *Matt. 15.* *Marc. 7.*

Vetus Lutheranismus habet, nullum esse ius Pontifici condendi mâdata aut canones, & ab ipso condita aboleri oportere. Contra illum Lutheranismum colligere oportet loca in quibus Paulus ipse condidit nouos canones pro vitijs emergentibus his aut illis, hoc vel illo tempore. Quod perpendês Melanchthon, recedit à veteri Lutheranismo, vellet tamen canones abolitos, ad quod inuenit aliam ratiôem: quia prius istud videbat non posse defendi propter Paulum. Inter alias ergo causas de huiuscemodi negligendis, ponit hâc tanquam fontem: oportet negligere constitutiones Episcoporû & canones Pontificum, quia seruantur cum impia opinione cultus, quæ ponit in reb. adiaphoris aliquem Dei cultum. Nam si roges à quopiâ, quare ieiunas in quadragesima? respondebit, ad honorem Dei, ad placandum & satisfaciendum Deo. Hoc Philippus dicit esse impium, & probat: quia seruare ait ieiunia, est mandatum hominum: Dominus autem hîc per Esaiâ, & per seipsum in Euangelio pro- *Matt. 16.*

lio prohibet se coli mandatis hominũ. Hunc sensum ex hoc loco prophetæ tradit Philippus, contra orthodoxam traditionem. De vero ergo sensu oportet studiosum esse solicitum, vt respondeat cauillis Philippi obijcientis illud: Frustra me colunt mandatis hominum.

Si inspiciatur tota circunstantia Esaiæ & Christi in euangelio, deprehendetur nulli[9] prorsus esse momẽti quod habet Philippus. Præterea & omnes veteres (id quod nec Philippum latere potuit) accipiunt hunc locum non de quibusuis hominum mandatis, sed de talibus duntaxat, qualia erant Pharisaica, hoc est, quæ vel pugnabãt aperte cum doctrina Dei, quale est illud, Munus quodcunque ex me est, tibi proderit &c. (Docebant enim Pharisæi parentem deserere, & offerre in templo & altari ea, quæ parentibus in egestate constitutis debebantur) vel quæ merè friuola sunt, & in rebus exterioribus posita nihilq; faciũt ad internum cultũ spirit[9], qualia erant baptismata manuum. Hoc rursum docent circunstantiæ Euangelij apud Matthæum & Marcum. *Matt. 15. Mar. 7.* Quædam etiam exercebant Pharisæi, quæ etsi possent aliquid facere ad internum cultum, quia tamen in illis ponebant principale & summam religionis, à Saluatore reprehenduntur. (Tale erat, dilatare philacteria, quod DEVS præceperat in lege, sed ad finem interiorem. Quare hoc facere tanquam aliquid principale, & non potius vt tale quod moneat me interni cultus & religionis, nihil est.) Præterea si quis talibus mandatis & doctrinis coleret Deum, esset vere superstitiosus: At mandatum ecclesiasticum de ieiunio, est quidem mandatum hominum, sed neque cum mandatis diuinis pugnat, & doctrinis scripturarum, & orthodoxorum patrum exemplis & sanctorum adorantium DEVM in spiritu & veritate, inprimis est consentaneum, vt docet scriptura tam noui, quàm veteris Testamenti, etiam vt refertur ad cultum, etiam immediatè seu proximè. *Mandatũ de ieiunio nõ esse mãdatum hominum.* Dicimus autem immediatè seu proximè, nam & Philippus patitur, vt adiaphorum obseruatum (quale secundum ipsum est ieiunium) cultum habeat, sed mediatè: sicut ieiunium preces habet, si ieiunes vt aptior sis ad fundendum preces, in quibus est cultus. Sed impium esse dicit, si ieiunes eo respectu, vt places iram DEI, vt tali opere DEO honorem exhibeas, sed aliud docet scriptura: Nam apud Lucam de Anna loquens dicit, Non discedebat de tẽplo, ieiunijs & orationibus seruiens die ac nocte. *Luc. 2. f* En, eodem refert ieiunia, quò preces, ad cultum scilicet & honorem Dei, planeque sicut Paulus prædicabat euangelium ad honorem Dei patris: ita scribitur hìc à Luca colere & latriam exhibere Deo ieiunijs: Vbi enim nostra versio habet seruiens, in Græco est λατρεύουσα, quod significat colere & cultum exhibere. Præterea Actuum capite decimotertio sic scibitur, Ministrantibus illis Domino, & ieiunantibus dixit Spiritus sanctus &cæ. Et hic vna cum sacris adhibentur ieiunia, & Græcè est λειτουργούντων, quæ vox significat operari sacris siue deditũ esse rei sacræ. Non ergo hoc fine adhibentur hìc ieiunia vt aptiores fiant sacris, sed Deum placare student liturgia & ieiunijs. Nec aliter refertur 2. Regum Dauid ieiunasse. *2. Re. 12.* Vt omittamus iam ieiunia Saræ, Iudith, & Hester eodem respectu adhibita, nimirũ ad placandum Deum.

In hæc scripturarum testimonia intuentes veteres, tradiderunt similem theologiã: Basilius in homilia de ieiunio, in qua habet, per ieiunium nos satisfacere Deo. Chrysostom[9] de hebdomada sancta, vbi ieiuniũ ponit inter ea, quę offerũtur Deo. Cyprianus epistola 4. lib. 4. in qua hortatur clerum vt ad Deũ ieiunijs insistat.

Ex Hieronymo hoc satis fuerit proponere, quòd Philippi sententiam, videlicet ieiunium esse rem adiaphoram, habeat tãquam Iouiniani hæretici, qui hoc ipsum defendebat, non quidem eisdem verbis, quibus Philippus, sed dicebat nihil interesse inter vescentem cibis & abstinentem à cibis: quasi iam quis dicat, militaris vestis aut sacerdotalis, res adiaphora est. Talis res ieiunium est secundum Iouinianum & Philippum. Iouinianus eodem modo falsus est, quo Philippus, nimirum quòd consideret absolutè, & secundum se vsum cibi & abstinẽtiam à cibo, absq; vlla relatione ad aliud bonum: Tale ieiunium vere est res adiaphora & media, & non cultus. De tali ieiunio accipi potest illud Pauli, Esca nos non commendat Deo. *1. Cor. 8. c* Et rursus, Non est regnum Dei esca & potus. *Rom. 14. c* Quibus locis considerat cibum in se, & in talibus rebus non est situs cultus. Verùm huiusmodi ieiunium non est ecclesiasticum, quod non absolutè fit, sed à ratione ordinata, neq; quauis ratione, sed à ratione fide imbuta: Huiusmodi ieiunium est actus virtutis & cultus. Vnde Hieronymus à considera tione illa absoluta reuocans Iouinianum, ostendit scripturas non rectè esse ab ipso citatas contra ieiunium ecclesiasticum, id est, susceptum eo fine vt dometur caro, vt corpus subijciatur spiritui, vt placetur Deus. Et ad hunc locum Hieron. scribentis contra Iouinianum, nihil habet quod dicat Philippus, propterea in libello de Ecclesia reijcit eum vt Pharisaicum, ethnicum & superstitiosum. Augustinus in libro de hæresibus ad Quotuuldeum de erroribus Iouiniani scribens, & hunc inter cæteros recenset, videlicet nihil prodesse ieiunium. Iouinianus nõ nega-

negauit prodesse ieiunium eo modo, quo Philippus dicit prodesse, sed voluit nihil prodesse ad placandum Deum, ad impetrãdum aliquid ab eo. Et in libro sermonum, cùm alijs multis locis, tum sermone sexagesimo, Nemo inquit pro humana laude ieiunet, sed pro peccatorum indulgentia. Et alia loca multa sunt similia apud August. & veteres, quæ obseruari oportet contra Philippum, non quidem illa, in quibus approbatur ieiunium (nam & Philippus probat ieiunium) sed in quibus dicitur esse cultus, hoc est, rectè fieri, si suscipiatur ad placandum Deum, ad satisfaciendum Deo, & ad honorem illi præstandum.

Quod autem ad circunstantias Esaiæ attinet, hoc tantum perpendite quod ait, obstupescite & admiramini &cæ. an sit vllo modo probabile, quòd Ecclesia Dei viuente Augustino, Hieronymo, Cypriano, Basilio fuerit in densissimis illis tenebris & horribili cæcitate, quam proponit hic Esaias, quorum tempore maximè vigebat Christianismus. Ista sola circunstantia, quòd scilicet propheta de tam horribili cæcitate loquatur, satis docet quòd non de quibusuis mandatis hominum intelligi debeat quòd dicitur, Et timuerunt me mandato hominum, cùm tempore illorũ sanctorum patrum scribentium, Ecclesia nõ fuerit in tanta cæcitate: de quibus autem mãdatis accipi debeat, suprà annotatũ est, & ex
Matt. 15. a Marci 7. Matthæo & Marco manifestum est. Quòd autem apud Matthæũ Saluator dixit, Nihil quod intrat per os coinquinat animam, hoc solùm voluit, quòd ista per se solùm considerata, neq; faciunt quenquam sanctiorem, neque non sanctiorem, sed hoc efficiũt, quæ de corde procedunt, vitia & virtutes, cibi per se considerati res sunt indifferentes. Est & alius locus, quem adducit Philippus in episto-
Coloss. 2. d la ad Colossenses: Si mortui estis cum Christo ab elementis mundi huius, quid adhuc tanquam viuentes in mundo decernitis, id est, quid adhuc dogmata & decreta suscipitis de cibis & potu, cùm sitis sufficienter à me edocti in fide? habetis euangelica præcepta, quid adhuc traditionibus & constitutionib. hominũ detinemini? Nam pro decernitis in Greco est δογματίζεσθε, id est, dogmatizamini. Considerandum hic est, qua occasione hæc scripserit Paulus: Vt constat ex veteribus, erant viuente Paulo Pseudoprophetæ, qui instituti doctrina Platonis, docebant animas esse purgandas ad fruitionem Dei, ministerio angelorum: Et huic philosophiæ miscebant quædam ex lege Moysi, quæ pertinent ad purgationem, de cibo & potu: huiuscemodi dogmata reprehendit Apostolus, ac si dicat: nolo vos huiusmodi modis purgare animas, nolo vos ponere quicquam purgationis in huiusmodi obseruantijs & angelorum purgatione. Platonis enim & hominum hæc commenta sunt. Doctrinas ergo hominum & elementa mundi eo loco vocat Paulus, quæ nihil habent cõsentaneum cum scripturis, sed tantùm à ratione non imbuta fide, profecta sunt. Dogmata autem, quæ Ambrosius & alij episcopi cõstituerunt, fidei & scripturis consentanea sunt. Quod sequitur eo loco apud Paulum, Quæ sunt rationem quidem habentia sapientiæ in superstitione, pro superstitione, Grecè est ἐθελοθρησκεία quę vox significat Latinè voluntariam religionem, siue religionem quam tibi tua sponte accersis. Putat Philippus hoc vocabulum mirè cõpetere in eos, qui canones fecerũt & regulas monachorum, cùm certum sit Apostolorum voluntariam istam religionem appellare religionem proprio ingenio effictam, hoc est, factam non secundum scripturas, neque à ratione fide imbuta, quemadmodum Plato fingebat sibi religionem, & religionem aliam sibi fingebat Aristoteles, hãc vocat ἐθελοθρησκείαν, id est, voluntariam religionem. Franciscus autem & Benedictus, quia fide & euangelica doctrina imbuti & tenẽtes caput Christum, constituerunt regulas, per quas expeditius impleantur dogmata euãgelica, nihil ad eos pertinet locus hic Apostoli.

Peribit enim sapientia à sapientibus, &c.) Testimonium hoc citat Apostolus cap. 1. prioris epistolæ ad Corinthios, non quidem secundum Hebraicam veritatem, sed secundum Septuag. Hoc sensu: quasi dicatur futurum vt sapientia Pharisaica confundatur, Pharisæi visi sunt hactenus præ cæteris sapere, futurum est, vt eorum sapientia reprobetur. Quare sapientia hoc loco eodem modo accipitur, quo mandata & doctrinę hominum: & quod Esaias de Pharisaica sapientia dixit, Paulus etiam ad Græcorum sapientiam retulit: & sapientiam huius mundi ibi vocat sapientiam Stoicam & Platonicam: hanc sapiẽtiam dicit esse vanam, quia nullum poterat bonum efficere, nec præstare felicitatem illam, quam docet euangeliũ, & in solo Christo crucifixo posita est.

V*AE qui profundi estis corde, vt à Domino abscõdatis consilium, quorum sunt in tenebris opera. Et dicũt: Quis videt nos? & quis nouit nos? Peruersa est hæc vestra cogitatio quasi si lutum contra figulum cogitet, & dicat opus factori suo, non fecisti me, & figmentum dicat fictori suo, non intelligis.*

V*AE qui profundi estis corde &cæt.*) Ad verbum est, qui profundatis, quod additur, corde, à diuo Hieronymo adiectum est explicationis gratia. Sensus est: Væ qui studetis tegendis consilijs vestris tam apud Deum, quàm apud homines, sic agitis quasi etiam Deum possetis celare consilia vestra: væ illis, qui putant facta sua posse latere & fugere notitiam Dei. *Quorum sunt in tenebris opera*) id est,

id est, quorum opera tecta sunt, qui maximis artificijs, maximoq; vtuntur ingenio, vt non deprehendatur sua nequitia, qui freti ingenio audent omnia facere, sperantes homines non intellecturos nequitiam, etiam Deum dissimulaturũ putantes. Tales sunt nostri temporis hæretici, & in illos sicut in Iudæorum Pharisæos verba hæc competunt. Securitas autem hæc tanta, vt dicant, Quis videt nos? aut quis nouit nos? non est tantùm Pharisaica, sed etiam Epicuræa, qui putant Deum solùm curam habere rerum cælestiũ, & non curare mortalia: Et non est dubium quin multi sint affectu Epicuræi, imò non solùm affectu, sed etiam iudicio, non putantes malos manere illa supplicia, quæ proponuntur in scripturis, cùm etiam Pharisæi videntes expressum Dei mandatum de honorandis parentibus, illud cótempserunt, cùm etiam ausi fuerint pecuniam dare militibus, à quibus tamen didicerant Christi resurrectionem. Hinc colligitur Pharisæos tempore Christi prorsus abiecisse timorem Dei, de quo Psal. 63. vbi Christus passurus queritur apud patrem, Dixerunt, quis videbit eos, ecce pater vbi apud se constituerunt me crucifigere, dicũt, quis videbit dolos nostros? tam sunt cæci: Nam illa securitas psalm. 72. Quomodo sit Deus, & si est scientia in excelso, non est propria Pharisæorum, sed omnium Epicuræorum communis.

Securitas Pharisæorum, Epicuræorum & aliorũ.

Psal. 63.

Peruersa est hæc vestra cogitatio, &c.) Id est, hæc vestra opinio, vt factorem putetis nescire quod fecit, & creatorem nescire creaturam suam, cum impietate coniuncta est. Tale est illud Psal. 93. Et dixerunt, non videbit Dominus, nec intelliget Deus Iacob.

Nonne adhuc in modico & in breui conuertetur libanus in Charmel, et Charmel in saltum reputabitur? Et audiẽt in die illa surdi verba libri, et de tenebris & caligine oculi cæcorum videbunt.

Nonne adhuc in modico, & cæte.) Hic ẽst pulcherrima prophetia de vocatione gentium, & Iudæorũ reiectiõe. Quòd autem dicitur, In modico & in breui, congeries est, quæ facit ad epitasin. Sensus est: Breuissimo tempore futurum est, vt videatis impleri quod dico. A prophetia hac Esaiæ vsque ad tempus quo impleta est, fuerunt anni 700. & plures. Sensus ergo est: Post annos 700. cõuertetur libanus &c. Mirabile est, quòd propheta futurum dicat breuissimo tempore, quod post longum tandem tempus futurum erat. Causam huius reddit Hieron. quia ad comparatiõem ait æternitatis breue est hoc spacium: Deo quidem quoduis spacium est breue, & homini perpendenti æternitatem breue est etiam spacium 700. annorum. *Conuertetur Libanus in Charmel*) Aenigma est. Conciones Esaiæ cùm haberentur ad populum, ferè intelligebantur etiam à vulgo, sed non omnia semper intelligebantur. Ita dubium est an vulg⁹ istud intellexerit. Libanus mons est inter Arabes & Phœnices ita altus, vt niuibus legatur etiam media æstate conspersus, vt videre est apud Suetonium, & notus est in scripturis sacris duobus nominibus: primo quòd est syluosus & incultus: secundo quòd est altissimus, præstantissimasque habens cedros. Hoc loco respexit Propheta ad primum, videlicet quòd est incultus, & generaliter intelligitur quoduis solum syluestre & incultum per synecdochen: deinde ex solo inculto per metaphoram accipiuntur homines rudes, inculti, & à fide prorsus alieni sicut ibi, Et erunt praua in directa, & aspera in vias planas, id est, homines ad cultum diuinum incommodi, dabunt se studio cultus diuini, Gentes barbaræ & incultę studebunt vero Dei cultui. Vnde pro Libano simpliciter dicere poterat, homines nullo vero religionis studio exculti, illi excolentur, hoc est quod dicit, vertetur in Charmel. Hactenus in Iudæa tantùm notus fuit Deus, futurum est breui vt etiam gentes agnoscant Deum. Alij verò commentarij ad altitudinem cedrorum libani respiciũt, & per metaphoram nomine Libani superbum accipiunt, & superbi metaphorã alijs in locis scripturæ habet hæc vox Esaiæ, Super omnes cedros Libani, id est, super omnes superbos: sic & hoc loco interpretantur Libanus, id est, quiuis superb⁹, & de Scribis & Pharisæis intelligunt. Sed hæc interpretatio parum succedit, cùm dicatur, vertetur in Charmel, quẽ locum sterilem faciunt: In qua significatione nullus est locus in scriptura huius vocis. Si exposuissent Charmel pro humili & demisso, verisimilis fuisset expositio, quia aliquando est nomen loci campestris oppositi loco mõtoso. Huius nominis Charmel duo sunt loca, & vterq; frugifer inuenitur: Alter est Galilææ prouinciæ ad australem plagam, in quo fuit Nabaal Charmeli vxor Abigael: Alter in confinio Palæstinæ atque Phœnicis iuxta Ptolomaidam mari imminens, in quo Helias flexis genibus pluuiam impetrauit. Commentarius autem Hieron. in 16. caput Esaiæ sic habet, Idioma scripturarum est, vt montem Charmelum fertilitati comparet, ergo ex Charmelo oportet quoduis solum frugiferum concipere, & ex solo homines, vt sensus sit: Libanus conuertetur in Charmel, id est, Gentilitas inculta excoletur studio veræ religionis. *Et Charmel in saltum reputabitur.*) id est, Iudæorum populus antè cultus negligetur & desinet coli, adeò vt etiam ethnici homines mirari possint eos in ijs rebus ponere cultum, in quibus ipsi ponunt cultum, & vitam æternam.

Prophetia de vocatione gentiũ, & reiectione Iudæorum.

Sup. 2.

Et audient in die illa, etc.) Hæc pars interpretationẽ continet præcedentis sententiæ, hoc sensu:

sensu: Gentium populus qui modò incultus & surdus est, audiet verba legis & scripturæ, & qui nunc habet oculos cordis obcæcatos videbit, nimirum liberatus de tenebris gentilitatis & caligine.

ET addent mites in Domino lætitiam, & pauperes homines in sancto Israel exultabunt, quoniam defecit qui prævalebat, consummatus est illusor. Et succisi sunt omnes, qui vigilabant super iniquitatem, qui peccare faciebant homines in verbo, & arguẽtem in porta supplantabant, & declinauerunt frustra à iusto.

ET addent mites in Domino lætitiam, &c.) Mites secundum scripturam sunt illi, qui non resistunt sed acquiescunt prædicationi euangelicæ, qui formandos se præbent & docendos: Pauperes verò sunt, qui pondere peccatorum & vsuris oppressi agnoscunt miseriã suam & captiuitatem, & quærunt liberationem, illi exultabunt in sancto Israel, in quo hactenus soli Iudæi exultauerunt. *Quoniam defecit qui prævalebat, &c.*) Sẽsus est: Quoniam defecit tyrannus, non quidem Sennacherib aut Nabuchodonosor, quamuis in principio capitis mentio fiat talis tyranni futuri, sed princeps huius mundi, diabolus videlicet. Ad verbum autem in Hebræo est, quoniam defecit fortis, & est idem nomen quod suprà cap. 13. Arrogantiam fortium humiliabo: Et in voce (fortis) antonomasia est, sicut & in sequenti. *Consummatus est illusor*) Id est, ille singularis illusor, ille singulariter fortis consummatus est, & defecit. Vox autem Hebræa significat non simpliciter illudere, sed superbè irridere. Eadem vox ponitur Psal. 1. Et in cathedra pestilentiæ non sedit, vbi versio Hieronymi habet in cathedra illusorum, id est, super cathedram superbè deridentium, videlicet principis huius mundi & satellitum eius.

Qui dicantur mites in scriptura, & qui pauperes.

Et succisi sunt omnes, &c.) Verbum vigilare vsu scripturæ pertinet ad studium & diligentiam. Sensus est: Qui ad hoc diligenter incũbebant & studiosè operam dabant, vt mundus esset plenus iniquitate, illi succisi sunt. *Qui peccare faciebant homines in verbo, &c.*) Si antea meminisset ꝓpheta philosophorum aut oratorum, videretur hic esse sensus: Qui peccare faciebant homines in verbo, id est, probabilitate dictionis aut sermonis, qui probabiliter defendentes cultum deorum, homines detinebãt in errore. Nunc quia pertinet ad Pharisæos, oportet referre ad id, quod Apostolus capite vltimo ad Romanos habet. Qui per dulces sermones & benedictiones seducunt corda innocentium, vt sensus sit: Qui peccare faciebant homines in verbo, id est, blandiloquentia & assentationibus. Diuus Hieronymus verò ad dæmones refert, & interpretatur hoc modo: Qui peccarẽ faciebant vniuersum hominum genus in verbo blasphemiæ, vt negarent verbum.

Quid vigilare more scripturæ significet.

Et arguentem in porta supplantabant) Arguentem in porta Hieron. facit periphrasin Christi, sicut Horatius pro Homero dixit, Troiani belli scriptorem: Sed videndum quid hic sequatur Hieronymus, maximè cùm hoc soleat esse magistratus periphrasis & iudiciũ. Sic habes Psal. 68. Aduersus me loquebantur qui sedebant in porta, id est, iudices. Antiquitus enim exercebantur iudicia in portis, pro quibus nos habemus iam curias. Rursus Psal. 126. Non confundetur, cùm loquetur inimicis suis in porta, id est, in curia siue senatu. Si obijciatur aliqud viro beato & sibi benè conscio, non pallescet ad crimen obiectum. Forte D. Hiero. ex magistratu intellexit quemuis defensorem recti, & præcipuè Christum, vt duplex sit hoc loco figura, videlicet periphrasis, & illa qua aliud ex alio colligitur.

Psal. 68.

Et declinauerũt frustra à iusto) Si sequamur D. Hiero. in iusto antonomasia est, pro Christo. Si in præcedenti particula per arguẽtem in porta, quemuis defensorem recti intelligas, hîc per iustum quemuis iustum accipe ꝑ enallagen siue heterosin numeri.

PRopter hoc, hæc dicit Dominus ad domum Iacob, qui redemit Abraham. Non modò confundetur Iacob, nec modo vultus eius erubescet, sed cùm viderit filios suos opera manuum mearum, in medio sui sanctificantes nomen meum, & sanctificabunt sanctum Iacob, & Deum Israel prædicabunt, & scient errantes spiritu intellectum, & mussitatores discent legem.

PRopter hoc, hæc dicit Dominus, etc.) Omnia hęc pertinent ad vocationem gentium, quæ reiectis Iudæis insertæ sunt. Sensus est: Dixi vobis suprà, in modico & in breui conuertetur Libanus in Charmelum, & Charmelus in saltum reputabitur: Verũ ne quis putet meo tempore id futurum, idcirco hæc dicit Dominus ad posteritatem Iacob, is inquam Dominus, qui redemit quondam Abraham, & de Vr Chaldæorum eduxit, atque in terram promissionis induxit.

Non modò confundetur Iacob, &c.) id est, populus Iacob me viuo se reiectum iri à Domino non intelliget, sed tum demum intelliget, cũ videbit Apostolos sanctificantes, id est, glorificantes nomen Christi, testimonium perhibentes quòd ipse sit Messias, & in nomine eius facientes admirandas virtutes. Apostolos, quia de genere fuerũt Iudæorum, filios eorum vocat: Opera autem manuum Christi appellat eos, quia Christus peculiariter eos finxerat & instituerat. Sanctus Iacob, periphrasis est Christi, vel quia ortus est de sanguine Iacob, vel quia Iacob ab eo habet suam sanctitatem.

Et scient errantes spiritu intellectum) errantes spiritu, id est, stulta & rudis gentilitas, quæ stultis-

ſtultiſsimas nũc habet opiniones de cultu & natura Deorum, illa ſciet intellectum, id eſt, intelliget qua re Deus coli velit, qua re Deus placari poſsit, qua re poſsit obtineri remiſsio peccatorum.

Et muſsitatores diſcent legem) Hiero. muſsitatores aliàs vertit murmuratores. Senſus eſt: Gentiles qui antea ridebant Iudæos, putantes ſe optimè ſentire de Deo, illi cognoſcent veritaté, quo modo velit & debeat coli Deus. Vide ſatyram Iuuenalis 14. ab illo loco: Quidam ſortiti metuentem ſabbata patrem, Nil præter nubes & cæli numen adorant: Vbi deridet Iudæorum religionem.

CAPVT XXX.

AE filij deſertores, dicit Dominus, vt faceretis cõſilium, & non ex me, & ordiremini telam, & non per ſpiritum meum, vt adderetis peccatũ ſuper peccatũ, qui ambulatis, vt deſcẽdatis in Aegyptũ, & os meũ non interrogaſtis, ſperãtes auxiliũ in fortitudine Pharaõis habẽtes fiduciã in vmbra Aegypti, et erit vobis fortitudo Pharaõis in confuſionẽ, et fiducia vmbræ Aegypti in ignominiã.

CAput iſtud nihil pertinet ad præcedentia, ſed alterius vaticinationis exordiũ eſt, quam quidam contra decem tribus ſcriptam putant: vt hiſtoria illa prędicatur, quã in 4. lib. Regum legimus, vbi ſcribitur, quòd decem tribus auxilium poſtulantes ab Aegyptijs captæ ſint ab Aſsyrijs, & tranſlatæ in ciuitatem Medorum. Alij ad duas tribus referunt, & ex capite 20. huius prophetæ conſtat viuente Eſaia etiam duas tribus fiduciã habuiſſe in Aegyptijs. Verùm Hieron. reprehendi putat, non quidem qui tempore Eſaiæ auxilium petebant ab Aegyptijs, ſed qui hoc faciebant tempore Ieremiæ, inter quem & Eſaiam fuerunt anni 150. & ad longinquũ tempus reſpicere prophetam ſatis conſtat ex textu, vt in proſecutione eius dicetur. Vt aũt intelligatur expoſitio Hieron. legere oportet 42. & 43. caput Ieremiæ.

Filij deſertores. *Væ filij deſertores*) Deſertores filij appellantur, qui deſerto Dei conſilio, quod acceperant per Ieremiam, ſuam ſecuti ſunt voluntatem. Senſus eſt: Vos capitis conſilium fugiẽdi ad Aegyptios, & videtis me nolle, hoc eſt, quod dicit, *& non ex me.* Eandem ſententiam habet quod ſequitur: *Et ordiremini telam & nõ per ſpiritum meum, vt adderetis peccatum ſuper peccatum*) Id eſt, vt priſtina peccata augeretis peccatis contemptus & ſuperbiæ.

Qui ambulatis vt deſcendatis, &cæt.) hoc dicit propheta, non quòd non interrogauerint, ſed quòd conſilium prophetæ audire noluerint. Argumentum eſt hic veterum hæreticorum, quo docere nitebantur, epiſcopis nõ licere leges vllas condere, quæ non ſunt expreſſæ in ſcripturis. Iſte eſt vetus Lutheraniſmus, quem poſtea correxerunt, patientes fieri leges, modò fiant ad politiam & eutaxiam ſiue ad bonum ciuilis ordinis, & non ad cultum, vt dictum eſt in ſuperiori capite. Verũ iuxta Hier. non habet locum ipſorum argumentum: nam, non ex me, ſecundum interpretationem Hieron. idem eſt, quòd contra mandatum meum, quo apertè pręcepi eis, ne fugerent ad Aegyptios. Quod ſi facias nullũ fuiſſe præceptum Domini, nec ipſius Ieremiæ, & peccaſſe ipſos eò quòd os Domini nõ interrogauerint, ſequetur quòd nihil planè licebit nobis facere aut tẽtare ſine Dei iuſſu, non ſolùm non condere leges, ſed nec vxorem ducere, vel huic aut illi rei operam dare, quod abſurdum eſt. Quare ad eos locus hic pertinet, qui auxiliũ ab exteris petebant contra Dei præceptum, vel qui hoc faciebãt neglecto Deo, hoc eſt, qui in humano auxilio ſummam ponebant fiduciam, abiecta Dei fiducia, vt hoc reprehendatur quod Ozeę 7. Væ eis quoniam receſſerunt à me. Et Ierem. 2. Obtriuit Dominus confidentiam, quam ſcilicet habuiſti in dijs Aegyptijs deſerto Deo, vt ex conſequentibus patet. Sic ergo ordiri telam, hoc eſt illicitum. Sic S. Franciſcus non eſt orſus telam, & qui fecerunt canones, ſed inſpecto euangelio & regulis fidei orſi ſunt telam.

Sperantes auxilium in fortitudine Pharaonis, &ca.) Pharao apud Aegyptios nomen eſt regiæ poteſtatis, & genericum, quale apud nos eſt Cæſar, proprijſq; regum vocabulis præponitur, vt, Pharao Nechao &c. *In vmbra Aegypti*) Iſtud idem eſt, quod in protectione Aegypti. Metaphora ſumpta eſt ab ijs, qui captant vmbram arborum. Septuaginta autem tranſtulerunt, Deſcenditis in Aegyptum, vt accipiatis auxilium à Pharaone, & protegamini ab Aegyptijs.

Et erit vobis fortitudo Pharaonis, &c. Iſtud dicit propheta, quia ſuperatis Aegyptijs à Chaldeis, capti ſunt Iudæi qui ad Aegyptios confugerant.

ERant enim in Taphnis principes tui, & nuncij tui vſque ad Thanes peruenerunt. Omnes confuſi ſunt ſuper populo, qui eis prodeſſe nõ poterat. Nõ fuerunt in auxilium, & in aliquam vtilitatem, ſed in confuſionem, & in opprobrium.

ERant enim in Taphnis principes tui, & cæter.) Iſtud emphaticũs & cum irriſione legendum eſt. Taphnis auté, ſiue (vt quædam exemplaria legunt) Thannis eſt præcipua ciuitas Aegypti, in qua domus Pharaonis regia fuit, & ſub Moyſe ſigna atque prodigia plurima perpetrata ſunt, quemadmodum legitur in pſal. 77. Qui fecit mirabilia in terra Aegypti in campo Thaneos. De Hanes ſic Taphnis.

ſcri-

ſcribit Hieronymus: Hanes vrbem Aegypti in alio loco non legimus, ſed ex eo quod ait, nuncij tui vſque ad Hanes peruenerunt, intelligimus vltimam iuxta Aethiopas & Blémyas eſſe Aegypti ciuitatem. Sunt & alia exemplaria, quæ hic legunt: Ierant in Taphnis, ſed malè. Legi enim debet hoc modo: Erant enim Thani. Sic habet Hiero. & exemplaria correctiora, & Hebræorum codices.

ONus iumentorum auſtri. In terra tribulationis & anguſtiæ, Leæna & Leo ex eis, vipera, & regulus volans, portantes ſuper humeros iumentorum diuitias ſuas, & ſuper gibbum camelorum theſauros ſuos, ad populum qui eis prodeſſe non poterit. Aegyptus enim fruſtra & vanè auxiliabitur. Ideo clamaui ſuper hoc, ſuperbia tantùm eſt, quieſce.

ONus iumentorum auſtri) Eſt continuatio prophetiæ. De onere dictum eſt ſuprà. Iumenta Auſtri, periphraſis eſt tribus Iuda (ſecũdum Hier.) eorũ maximè, qui reſpuebant conſiliũ Ieremiæ. Eſt enim in Auſtrali plaga tribus iſta Iudæ deſerto confinis, per quod pergitur in Aegyptũ. Rectè aũt iumenta appellat, quia contempto veri Dei imperio ad Aegypti ſimulachra confugerunt, ſpem habentes in Pharaone. De talibus iumentis ſermo eſt pſalm. 48. Homo cùm in honore eſſet, non intellexit, & comparatus eſt iumentis, &cæ. Simpliciter & ſine figura dixiſſet propheta: Onus tribus Iuda, id eſt, pondus malorum & miſeriarum, quod imminet populo duarum tribuum, & aperiens eorum miſeriam, ait: *In terra tribulationis & anguſtiæ*) quod periphraſis eſt deſerti & eremi vaſtiſsimę, per quam iter eſt à Iudęa in Aegyptum. Senſus eſt: In terra in qua neceſſe eſt viatorem pati famem, ſitim, & alia incommoda. *Leæna & Leo ex eis*) ſcilicet egredictur, & ſignificat per hoc propheta, viatorem etiam à feris impetẽdum, & non tantùm fame ac ſiti afflictum iri. Iſtud propterea dicit propheta, vt illos deterreat ab hoc itinere & conſilio, & potius audiant conſilium Ieremiæ. Diuus Hieron. paulò aliter legit, hoc modo: Leo & Leæna, deinde quod ſequitur, ex eis, coniungit cum ſequentibus, hoc ſenſu: De leone & leęna nata eſt vipera & regulus ſiue ſerpens volans. Ad hunc modum legũt etiam Haymo, Thomas, Lyra, Dionyſius. Et quia contra naturam rerum eſt, vt de Leæna naſcatur vipera, idcirco figurate hæc accipiunt, vt hoc ſit qđ communi prouerbio dicitur, Ex malis ouis mali corui. Accipiunt enim per leænam metaphoricè ciuitatem Ieruſalem, & per leunculos ipſos ciues, ex quibus naſcuntur viperæ & ſerpentes volantes, id eſt, malorum parentum peiores liberi. Priorem diſtinctionem ſequitur Robertus Stephanus, & exemplaria Hebræa, quæ hodiè in manibus ſunt. Et licet bona ſit expoſitio Hieronymi, altera tamen ſimplicior eſt, ſecundum quam ſenſus eſt: Quod non ſolùm feras, ſed etiam venenata animalia videlicet viperas & ſerpentes patientur.

Portantes ſuper humeros, &c.) Eſt aliud onus ſeu potius irriſio. Senſus eſt: Suſcipitis laborem fruſtraneum & damnoſum, quia effertis diuitias in aſinis & camelis ad populum, qui prodeſſe non poterit. Hoc apertè ideo dicit, vt eos deterreat ab itinere. Illud quod ſequitur, *Superbia tantùm eſt*) hũc habet ſenſum: Aegyptus regni tantùm habet vocabulum & abſque viribus ſuperbiam, & ideo fallimini ſperantes in Aegypto. Quieſce ergo & remane in ſolo patrię veſtrę, ne fugias in Aegyptũ. Hebræi pro, quieſce, paulò aliter legunt, ſi vera ſint puncta ſubſtrata hoc modo: Fortitudo eorum manſio ſiue quies, id eſt, fortitudo iſtorum fugitiuorum in hoc eſt, quòd maneant: ſi velint ſibi benè conſultum, maneant & non deſcendant in Aegyptum. Hoc modo exponit Rabbi Dauid in cõmẽtarijs, & Rabbi Abraham, vt refert Pagninus in voce Rahaph. Hoc loco nonnullum argumentũm eſt, prophetiam iſtam referendam ad tẽpus Ieremię, vt patet expendenti caput quadrageſimum ſecundum Ieremiæ, & conferẽti cum hoc loco.

NVnc ergo ingreſſus ſcribe ei ſuper buxum, & in libro diligenter exara illud, & erit in die nouiſſimo in teſtimoniũ vſq; in æternũ. Populus enim ad iracundiam prouocans eſt, et filij mendaces, filij nolentes audire legem Dei. Qui dicunt videntibus, nolite videre, & aſpiciẽtibus, nolite aſpicere nobis ea, quæ recta ſunt. Loquimini nobis placentia, videte nobis errores, auferte à me viam, declinate à me ſemitam, ceſſet à facie noſtra ſanctus Iſrael.

NVnc ergo ingreſſus ſcribe ei ſuper buxum, &c.) Tradit Hieronymus, & ante eum Hebræi, hæc ita accipienda quaſi præcipiantur Ieremiæ nõ Eſaiæ, nec mirum hoc videri debet cuipiam, cùm in prophetis vnus ſit ſpiritus, & apud Dominum omnia iuncta ſint tempora. Senſus ergo iſte eſt: Tu Ieremia quandocunque tandem naſceris ſcribe eis, vt cùm vaticinium viderint rebus expletũ, malis ſuis edocti, diſcant audire prophetas. Noſtra exemplaria ferè habent (ei) ſed malè: legendũ eſt enim (eis) pluraliter, vt referat Iudęos, & ſic legit Hieronymus, Haymo, & Hebræi. Pro buxo, quod lignum eſt imputribile, Symmachus vertit tabulam, Scribe eis ſuper tabulam latiſsimam, & diligenter ediſſere, vt nulla ſit difficultas lectionis: Sic Hieronymus. Alij accipiunt, vt pręcipiãtur hęc Eſaię, & probabiliter, quia ſequitur, In die nouiſsimo, id eſt, cùm prophetia iſta fuerit rebus expleta (explebitur autem non ſtatim, ſed in die nouiſsimo) tunc intelligẽt verum eſſe ſermonem prophetarũ. Hoc loco aliud eſt argumentum, prophetiam hanc longiſsimi eſſe temporis.

Populus

Populus enim ad iracundiam prouocans est, &c.) Sensus est populus iste Iudaicus: Populus rebellis est, rebellione sua prouocans me ad iracundiam, filij mendaces sunt, fingentes se velle obtemperare præceptis meis, & nihil minus cogitantes: Patet hoc Ieremiæ 42. vbi dicũt, Cadat oratio nostra in cõspectu tuo. *Qui dicunt videntibus,*) id est, prophetis Ieremiæ & alijs, nolite nobis vaticinari quod nolumus, nolite nobis interdicere viam Aegypti, nec quæ recta sunt prædicetis, sed loquimini quod nobis placet, vt pergamus in Aegyptum. *Videte nobis errores.*) Quid nobis ingeritis quod non libenter audimus? quid mõstratis nobis viam, per quam ingredi nolumus? quid frequenter ingeminas auribus nostris, hæc dicit sanctus Israel? cesset à nobis hæc prædicatio: Talis erat populus Iudaicus tempore Ieremiæ, imò talis fuit semper etiam tempore Moysi. Exprobrat itaq; eis vetus peccatum & antiquam rebellionẽ. Ista etiam locum habent in multos hodie Christianos, illos nimirum qui remisse ac delicatè viuentes fauent adulatoribus, non ferunt austeros concionatores: Illi si nõ verbis, saltem vita & factis dicunt, nolite videre nobis quæ recta sunt, nec gehennæ flammas comminemini, sed promittite nobis regna cælorum, vt post luxurias & delicias pandatur nobis paradisus. Quid ingeritis nobis toties: hæc dicit Sanctus Israel, conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio & fletu & planctu, cesset à nobis hæc prædicatio. Viam posuit pro vitæ modo, quod frequẽs est in scripturis. Pro eo autem quod nos habemus, cesset à facie nostra sanctus Israel, Septuaginta transtulerunt apertius, auferte à nobis verbum Israel.

Viam frequenter posuit pro vita modo.

P*Ropterea hæc dicit Dominus noster sanctus Israel. Pro eo quod reprobastis verbum hoc, & sperastis in calumniam, & in tumultum, & innixi estis super eo, propterea erit vobis iniquitas hæc, sicut interruptio cadens, et requisita in muro excelso. Quoniam subitò, dum non speratur, veniet contritio eius, & comminuetur, sicut conteritur lagena figuli, contritione præualida, & non inuenietur de fragmentis eius testa, in qua portetur igniculus de incendio, aut hauriatur parum aquæ de fouea.*

P*Ropterea hæc dicit Dominus, & cæte.*) Quia inquit Dominus, reiecistis verbum, quo iussi vos manere in Iudæa, & sperastis in calumnia, scilicet Aegyptiorum, id est, quia fiduciam habuistis in Aegyptijs qui verè sunt calumniatores, & innixi estis super tumultu eorum siue superbia. *Propterea erit vobis iniquitas hæc, sicut interruptio cadens*) id est, sicut murus interruptus minãs ruinam: quod periculi est in talibus muris, hoc periculi est in hac vestra fiducia: sicut illi subitò ruunt & homines opprimunt, sic veniet vobis repentina contritio. Additur (requisita) quia cùm quis videt murum aliquem minari ruinam, nec videt causam eius, statim requirit causam, hoc est, quod dicit, requisita. *Et comminuetur sicut conteritur lagena figuli, & cæter.*) Omnibus istis verbis nihil aliud significat, quã internecionem, ac si dixisset: semel & in totum peribitis. Quando enim ita frangitur lagena, vt non remaneat vel testa ad hauriendam aquam ex fossa, tunc tota contrita est: Sic vos, cùm iueritis in Aegyptũ persequente illuc vos Nabuchodonosor, vsque ad internecionem peribitis.

Q*Via hæc dicit Dominus Deus: sanctus Israel. Si reuertamini, & quiescatis, salui eritis. In silentio & in spe erit fortitudo vestra. Et noluistis, & dixistis: Nequaquam, sed ad equos fugiemus. Ideò fugietis. Et super veloces ascendemus. Ideo velociores erunt, qui persequentur vos. Mille homines à facie terroris vnius, & à facie terroris quinque fugietis, donec relinquamini quasi malus nauis in vertice montis, & quasi signum super collem.*

S*I reuertamini & requiescatis, &c.*) Id est, si errorem praui consilij relinquatis, & maneatis in Iudæa, nõ Babyloniorum, sed mea præcepta metuentes, salui eritis, id est, nihil vobis accidet mali à Babylonijs. Pro isto verterũt Septuaginta. Cùm reuersus ingemueris, saluus eris. Hîc putamus desumptam tritam illam sententiam, In quacunq; hora ingemuerit peccator, omnium iniquitatum eius non recordabor, quæ alioqui in tota scriptura non inuenitur.

In silentio & in spe erit fortitudo vestra.) Silentium appellat quietem, hoc sensu: Ne arripiatis iter istud laboriosum, quiescite & permittite Deo curam de vobis, ipse potest vos paucos contra multos superiores efficere, sperate tãtùm & fidite illi. *Et noluistis*) Quod dicitur (noluistis) valdè pro Hieronymo facit, videlicet quòd habuerint speciale mandatum ne irent in Aegyptum. Ego iussi per prophetam meum Ieremiam, ne iretis in Aegyptum, sed remaneretis in solo patriæ vestræ, & noluistis, contempsistis præceptum meum, dixistis, nequaquã manebimus, sed ad equos fugiemus Aegyptiorum. Hinc patet argumentũ Oecolampadij, cuius in principio capitis meminimus, cùm exponeremus illud, & non ex me, esse ineptum.

Ideo fugietis.) Est allusio ad verba ipsorum, Vos dixistis, ad equos fugiemus, Ideo fugietis, id est, verè fugietis sed à militibus impulsi & profligati. *Et super veloces ascendemus*) Hoc est, vos speratis in equis velocibus, sed multò velocior erit miles, quem ego dabo vobis hostem, Chaldæi qui persequentur vos vsq; in Aegyptum, è quorum manibus non poteritis effugere.

Mille homines à facie terroris vnius, &c.) Sensus est: Totus vester grex fugiet territus per quinque tantùm ex hostibus vestris. *Donec relin-*

relinquamini quasi malus nauis.) Hæc similitudo dupliciter explicatur. Hieronymus aût hoc modo: Quomodo fracta naui, & compage eius dissoluta, sola arbor quæ dicitur malus, in monte remanet pro signo: Sic pro signo atq; vestigio vix vnus aut alter ex vobis remanebit ad Dei potentiã demonstrandam. Quæ expositio vt melius intelligatur, sciendũ nautis moris esse fracta naui erigere malum super montem seu locum maris arenosum, in signum alijs nautis ne & ipsi in eundem locũ impingant, & naufragium patiantur. Quemadmodum ergo cõstat rarissimas esse huiusmodi arbores in signum erectas super locum excelsum, tam rari vos eritis & pauci. Alij hoc modo explicant: Quàm raræ arbores sunt in syluis, quæ non inciduntur, sed seruantur in vsum nauis, vt inde mali fiant: & rursus, quàm raræ sunt arbores, quæ seruantur, vt sint signum viatoribus, tam eritis vos rari & pauci. Prior expositio magis placet & iucũdè intelligitur à nautis.

Comparatio.

PRopterea expectat Dominus, vt misereatur vestri, & ideo exaltabitur, parcẽs vobis, quia Deus iudicij Dominus. Beati omnes qui expectant eũ. Populus enim Sion habitabit in Ierusalem. Plorans, nequaquam plorabis, miserans miserebitur tui. Ad vocem clamoris tui, statim vt audierit, respondebit tibi. Et dabit vobis Dominus panem arctum, et aquam breuem, & non faciet auolare à te vltra doctorem tuum, & erunt oculi tui videntes præceptorem tuum, & aures tuæ audient verbum, post tergum monentis. Hæc est via, ambulate in ea, & non declinetis, neque ad dexteram neque ad sinistram.

PRopterea expectat Dominus, &c.) Pro (Domino) quæ vox bis ponitur hîc in Hebræo, est nomẽ tetragrammatõ, & refert hæc Haymo ad superiora, hoc modo: Quia imminẽt vobis tam grauia mala, idcirco Dominus, magnus inquam ille Dominus, cuius nomen est ineffabile, expectat vos, & potẽtem contrahit manum, vt misereatur vestri, si quando forte conuertamini. Grandis inquit Hieronymus clementia Dei, vt expectet nostram pœnitentiam. Alij verò referunt ad posteriora, hoc modo: Quia Deus iudicij Dominus est, propterea expectat vt misereatur vestri. Iam difficultas est de contextu: videtur enim istud requirere consequentia textus: Ideo expectat Dominus, vt misereatur vestri, quia Deus misericordiarum est, & non quia Dominus iudicij est. Nam iudicium terret sicut & iustitia. Ad intelligendũ ergo hunc locum legite Dominum Ioannem Turnout libro 3. de Ecclesiasti. dogma. vbi doctissimè tradit ex scripturis voces has, iudicium & iustitia, interdum rei lætæ vocabula esse, & iudicium facere, complecti, præstare promissa, & ita sensus est: Quia Deus, est magnus ille Dominus, qui nihil absque iudicio facit, qui fidelis est & verax: propterea expectat, iam perderet vos, sed non patitur iudicium eius, non patitur promissio eius, & veritas: Vt sit talis sensus qualis est ad Roman. 3. Nunquid incredulitas illorum fidem Dei euacuauit, id est, nunquid hoc effecerunt Iudæi sua incredulitate, vt Deus non præstet sua promissa? Absit, est autem Deus verax, sicut scriptum est, Vt iustificeris in sermonibus tuis, & cæt.

In dictis siue promissis semper inuenietur Deus iustus & verax, etiam si homines iudicent eum interdum fallacem, atque hoc est quod dicit propheta, Quia Deus iudicij Dominus.

Et ideo exaltabitur, &c.) Id est, fides eius in promissis testatior fiet apud omnes, atque illustrior: hoc enim modo intelligitur magis veritas Dei, dum videlicet non obstantibus etiam enormibus peccatis, præstat quod promisit, & quia Deus iudicij Dominus est, semper implens promissa: propterea beati omnes qui expectant eum, id est, beati qui non abijciunt fiduciam in Deo, propter tumultum bellorum, qui sperant se liberandos freti promissione facta ad Abraham, Isaac & Iacob in nomine Emanuelis, Qui sperãt quòd liberabuntur à peccatis & inferno, illi sunt beati. Hoc sensu etiam Abacuc dixit. Veniens veniet & nõ tardabit, & ideo iustus ex fide viuet.

Populus enim Sion habitabit, &c.) Quia propheta meminit promissionis & fiduciæ in Christum, pergit iam & facit transitum à typo ad spiritum, quanquam illum hoc loco non agnoscant Iudæi: referunt enim ipsi hec ad tempora, quando de Babylone in Iudæã reuersus est populus sub Sorobabel & Iesu pontifice. Sed, vt rectè annotat Hieronymus, omnes promissiones quæ excedunt typum, ad Christum pertinent & eius Ecclesiam, secundum quem sensus est: Populus Sion non quidem ille typicus, sed verus, id est, Christianus populus quõdam captiuus, iam liberatus passione Domini, habitabit in Ierusalem, non quidem in terrena Ierusalẽ, & typica, sed cælesti, id est, Ecclesia Dei. Transit itaq; propheta à typo ad spiritum, sed ita transit, vt subinde respicere videatur, & alludere ad rem quæ typum Ecclesiæ gerat: Et ideo ad vtrunq; flectendus est oculus, & ad typum videlicet & ad rem per typum significatam.

Plorans nequaquam plorabis, &c.) Hoc excedit redemptionem sub Cyro factam, vt patet ex Esdra & Neemia, & pertinet ad eos, qui hodie accipiunt in cordibus cõsolationem promissionis in Christo, quibus Spiritusſanctus dat testimonium, quòd sint filij Dei.

Ad vocem clamoris tui, & cæte.) Hoc ideo dicit pro-

cit propheta, vt si contingat incidere in angustias, si (vt sumus homines) contingat peccare, nō desperemus, sed clamemus ad Deū & exaudiet nos.

Et dabit vobis Dominus panem arctum, & cæter.) Difficultas hîc est, quid intelligat per panē arctum & aquam breuem. Videte caput vltimum. 3. libri Regum, vbi de Michæa Rex Israel præcipit ministris suis, mittite virum istum in carcerem, & sustentate eum pane tribulationis, & aqua angustiæ. Illum locum cum hoc conferte: Nam ibi sunt eadem verba in Hebræo, quæ hîc apud Esaiam, & vtraque vox Hebræa, quarum alteram interpres hîc vertit arctum, & alterā breuem, significat tam affligere & premere angustijs quàm coarctare & constringere, iuxta hæc sensus erit iste: Dabit vobis Dominus panē angustiæ vel tribulationis, siue dabit vobis panem arctè & illiberaliter. Verùm quia valdè inconsequēs videtur esse iste intellectus, propterea Hieronymus interpretatur de pane siue de verbo Euangelico recapitulante, vt sensus sit: Pro laciniosa lege dabitur vobis lex charitatis Dei & proximi, quia verbum abbreuiatum faciet Dominus super terram.

Et non faciet auolare, &ca.) Hæc non ad typum, sed ad rem significatam pertinere videntur. Doctorem intellige Christum, de quo dicitur in Euāgelio, Hic est filius meus dilectus, ipsum audite. Item paracletum, item doctorem talem, qualis est Hieronymus, Augustinus, & reliqui, qui docent catholicam fidem. Sensus est: Ego aliquando comminatus sum vobis famem verbi Dei, hoc non erit, sed ego dabo vobis panem, dabo vobis doctrinam, ero vobiscum vsque ad consummationem sæculi: verus doctor, qui intelligat & teneat verum scripturæ sensum, non auolabit à te, sed tecum permanebit.

Et erunt oculi tui videntes, &c.) Sensus est: Doctor ille, quem ego dabo vobis, videlicet spiritus sanctus, familiariter aget vobiscum, videbitis eum, audietis eum dicentem vobis: *Hæc est via, ambulate in ea.*) Qui student quotidie emundare conscientiam pectoris: qui nocte, dum omnia silent, effundunt corda sua ante Deum, illi experiuntur quod hic dicitur, illorum Dominus aperit aures, vt audiant ipsum tanquam magistrum, sicut in Iob scribitur. cap. 33.

Et non declinetis neque ad dexteram, &c.) Hæc dicit, quia in vtraq; parte in rebus pertinentibus ad salutem, quicquid supra modū est, in vitio est: non oportet nimium securos esse, neq; nimium diffidere, sed sequi scripturam & Ecclesiam.

ET contaminabis laminas sculptilium argenti tui & vestimentum conflatilis auri tui, et disperdes ea sicut immunditiam menstruatæ. Egredere dices ei, Et dabitur pluuia semini tuo, vbicunque seminaueris in terra, & panis frugum terræ erit vberrimus, & pinguis. Pascetur in possessiōe tua in die illo agnus spaciosè: & tauri tui, & pulli asinorum qui operantur terram, commixtum migma comedent, sicut in area ventilatum est.

ET contaminabis laminas sculptiliū. &c.) Sensus est: Idola, quæ nunc pro dijs colitis, ita iudicabis immunda, vt mulieris menstruatæ sordidissimo sanguini compares, & tāquam menstruum semel omnia abijcies.

Egredere dices ei) scilicet idolo. Sensus est: Omnia idola, non solùm lapidea, aurea, & argentea, conflata vel sculpta repudiabis, & à te longè remouebis, verumetiam philosophica, Peripatetica, Stoica, & id genus alia, quæ sunt in anima, vt sunt opiniones falsæ de natura deorum, ex animo depones.

Et dabitur pluuia) scilicet post idola reiecta & longè semota. Nisi enim vitia recesserint, virtutes non subeunt. Pluuiam autem appellat gratiam Sancti spiritus: Semen verò, verbum doctrinæ: Terram, corda hominū: panem, frugem terræ, fructum verarum virtutum, quas anima suscepto semine, id est, verbo Euangelij & cælesti pluuia irrigata profert.

Pascetur in possessione tua, &c.) In voce agnus duplex est figura, videlicet enallage siue heterosis numeri, & metaphora. Significat enim homines simplices sine fraude & dolo, mites & innocuos, illi pascentur spaciosè, id est, latissima habebunt pascua in Ecclesia. Idem dicit Saluator apud Ioannem capite 10. Per me si quis introierit, saluabitur & egredietur & ingredietur, & pascua inueniet. Vocem autem Hebream אלף eleph, quam hîc vertit tauros, aliâs fere vertit boues: Vt Prouerbiorum 14. & Psalm. 8. & alijs. Item vocem Hebræam עיר air, quam hic vertit pullos asinorum, suprà in hoc eodem capite vertit iumenta. Super humeros iumentorum. Significat autem pullum non solùm asini, sed omnium iumentorum, quemadmodum apud Græcos πῶλος, & loquitur propheta de illis tauris siue bobus, de quibus Paulus scriptum illud Deuteronomij, Non alligabis os boui trituranti, interpretatur, *1. Cor. 9. h* dicens: Nunquid de bobus cura est Deo? Sensus ergo est: Apostoli & apostolici viri, qui operantur & colunt terram, illam nimirum de qua dictum est, Dei agricultura estis.

Commixtum migma comedent.) Id est, Apostoli & apostolici viri suauissimè reficientur, videntes ad prædicationem suam conuerti gentium populum, & multos ex Iudæis, quorum conuersio tam gratus erit ipsis cibus, quàm est iumentis mundum migma, siue migma purgatum à paleis. Migma autem *Migma.*

Græca vox est à miscendo dicta, sicut & Hebræa: Nam בלל balal miscere significat: hinc בליל belil, quod vocabulum hoc loco ponitur, & secundum Rabbi Dauid in libro radicum, significat pabulum quodlibet mixtum, modò non sit palea. vnde multùm aberrant, qui hoc loco exponunt migma, id est, hordeum pariter cum palea mixtum quod eos docere potuerat, vel illud quod sequitur: *Sicut in area ventilatum est.*) cuius secundum Hieronymum sensus est iste: Sic de area comedent, vt fuerit ventilatum, ne quid videlicet in cibo eorum admixtum sit palearum.

E*T erunt super omnem montem excelsum, et super omnem collem eleuatum riui currentium aquarum, in die interfectionis multorum, cùm ceciderint turres. Et erit lux lunæ sicut lux solis, & lux solis erit septempliciter sicut lux septem dierū, in die qua alligauerit Dominus vulnus populi sui, et percussuram plagæ eius sanauerit.*

E*T erunt super omnem montem, & cæt.*) Iudæi, vt sunt carnales, ad literam hæc accipiũt hoc sensu: In ipsis montibus, contrà quàm natura comparatum est, erunt fluuij: Et interfectos multos & turres ruentes referunt ad tempora Romani imperij, cùm esset felix & florens. Istud fiet, cùm Romani perierint, & eorum potentia fuerit deleta. Sed quia fatuum est hoc commentum, ideo figuratè seu spiritualiter omnia intelligenda sunt: Per montes enim intelliguntur alti in virtutibus: per riuos currentium aquarum, aquæ illæ viuæ, de quibus apud Ioannē cap. 4. & 7. per interfectos impij: per turres, potestates, principes aeris huius. Et quia excedunt typum, ideo ad Christum referenda sunt, hoc sensu: Veniente Christo per omnes montes & colles, id est, Apostolos & apostolicos viros, & omnes qui verè esuriũt & sitiunt iustitiam, current aquarum viuentium flumina, & interficientur multi, superbi quiq; & arrogantes, & magni in isto sæculo, non quidem vt non sint, sed vt non tales sint quales antè fuerunt: & turres cadent, id est, omnis humana philosophia & omnis altitudo extollens se aduersus scientiam Dei peribit. Istud partim impletum est per Christum, & partim implebitur in die iudicij: De vtroq; enim aduentu loquitur.

Et erit lux lunæ sicut lux solis, &c.) Hæc videntur pertinere ad finem mundi. Qui autem hæc referunt ad tempora Syri, confugiunt ad hyperbolen, qualis est supra cap. 13. Obtenebratus est sol, id est, tanta erit calamitas vt sol videatur eis obtenebrescere & occidere. Ita econtrariò ipsi hic exponunt. Vide Moysen Aegyptium in libro Perpl. cap. 30. Hieronymus verò refert ad diem iudicij, cùm expectatio creaturæ expectans reuelationem filiorum Dei, liberabitur à corruptionis seruitute: Tunc luna solis habebit splendorem, & sol clarius lumen accipiet.

In die qua alligauerit vulnus, &c.) Id est, cùm absterserit Deus omnem lachrymam, & præsciderit omnem corruptionem & mortalitatem cùm nihil erit tristitiæ & miseriarum.

E*Cce nomen Domini venit de longinquo, ardens furor eius, & grauis ad portandum. Labia eius repleta sunt indignatione, & lingua eius quasi ignis deuorans. Spiritus eius velut torrens inundans, vsque ad medium colli, ad perdendas gentes in nihilum, & frenum erroris, quod erat in maxillis populorum.*

E*Cce nomen Domini venit de longinquo, & cæt.*) Quanquam nonnulli Iudæorum hęc interpretentur, vt pertineant ad Sennacherib & eius exercitū ab angelo percussum, omninò tamen verisimile est prophetam respicere ad diem iudicij: tum quia dicit, de longinquo, id est, longo pòst tempore venire nomen Domini vt perdat gentes: tum quia inducit Tophet, quam gehennam hoc loco ipsi etiam Hebræi interpretantur. Per nomē Domini, non tam Deus ipse significatur quā maiestas, potentia & bonitas eius. Sic psalm. 19. Protegat te nomen DEI Iacob. Et quia mentio hic est furoris & indignationis diuinæ, annotandum est quòd id, quod in nobis est signum passionis, etiam in Deo nomine illius passionis vocatur: Vt punitio, quæ in nobis est signum iræ, furoris, & indignationis, in Deo etiam nomine iræ, & furoris appellatur, cùm tamē Deus ab huiusmodi passionibus planè immunis sit & liber. Et hoc est quod dicunt interpretes, scripturam quę Deo tribuit iram, furorē & huiusmodi passiones, loqui de Deo ἀνθρωποπαθῶς. *Quomodo Deo tribuuntur passiones.*

Labia eius repleta sunt indignatione, &c.) Istud intelligitur ex capite decimo quinto Matthæi, vbi scribitur quòd Dominus his, qui à sinistris erunt, dicet, discedite à me maledicti in ignem æternum.

Spiritus eius quasi torrens inundans, &c.) Id est: quàm terribile est flumen inundans, tam terribilis est Dei indignatio. Sicut enim flumē suffocat eum, ad cuius collum peruenerit: sic iudicium Dei neminem impunitum abire patietur.

Ad perdendas gentes in nihilum, &c.) Id est, omnes qui gentilibus cultibus dediti sunt, & vitijs inclinati. Et frenum erroris vocat potestatem dæmonis, qua velut freno ori immisso regebat peccatores ad suam voluntatem & in omnem ducebat errorem. *Frenum erroris.*

C*Anticum erit vobis sicut vox sanctificatæ solennitatis, & lætitia cordis sicut qui pergit cum tibia, vt intret in montem Domini, ad fortem Israel. Et auditam faciet Dominus gloriam vocis suæ, & terrorem brachij sui ostendet in comminatione furoris, & flamma ignis deuorantis. Allidet in turbine, & in lapide grandinis.*

C*Anticum erit vobis, &c.*) Antithesis est. In die iudicij perdentur omnes, qui iam non student religioni: qui verò hoc faciunt, illis contingent omnia: Tunc inquit sanctis, qui meis iussionibus obeditis, erit canticum *Sicut nox sanctificatæ solennitatis.*) Sic enim legendum est, vt patet ex Hebræo, quanquam exemplaria nostra constanter legunt, vox. Et Lyranus dicit in Hebræo haberi, nox, sed pressoris indiligentia factum est, vt positum sit, vox. Et alludit propheta vel ad noctem
Exod. 12. f de qua Exodi 12. Nox ista est obseruabilis Domini, vel quamuis noctem intelligit, à qua Iudæi festa sua læta auspicabantur, Sed prius est vehementius, & sensus est: Quam læti eratis in exitu de populo barbaro in liberatione de Aegypto, dicentes, in mari rubro submerso Pharaone, cantemus Domino &c. tam læti eritis in hac liberatióe, quando omnis mortalitas auferetur, & quidquid
Comparatio. tristitiæ materia esse posset. Et secundum hanc expositionem, in sanctificata solennitate antonomasia est, pro solennitate maximè sanctificata.

Et lætitia cordis, &c.) Sensus est: Tanta tunc erit vobis lætitia, vt imitemini eos, qui ad templú primitiua portantes, & in Dei torcularia deferentes munera, pergūt cum tibijs, cordis gaudia demonstrantes.

Et auditam faciet Dominus, &c.) id est, notam faciet potentiam vocis suæ. *Allidet in turbine, &c.* Per hæc, quæ nobis terribilia sunt, significat propheta, quòd modo terribili & supplicio horrendo perdet impios Deus.

A Voce enim Domini pauebit Assur, virga percussus, & erit transitus virgæ fundatus, quam requiescere faciet Dominus super eum in tympanis, & cytharis: & in bellis præcipuis expugnabit eos. Præparata est enim ab heri Tophet, à rege præparata, profunda, & dilatata. Nutrimenta eius ignis, & ligna multa: flatus Domini sicut torrens sulphuris, succendens eam.

A *Voce enim Domini pauebit Assur, &c.*) Si in voce, Assur, non agnoscas typum, tunc figuratè intelligere oportet Diabolum vel quemuis hominem malum. Sicut in Sardanapalo intelligimus mollem & quemuis luxuriosum. Sensus ergo est: A voce Domini pauebit diabolus virga diuinæ sentétiæ percussus, similiter & quiuis malus & impius. *Et erit transitus virgæ fundatus*) Sensus est: Nequaquam eum virga percutiet, ac eam rursus leuabit, & more cædentium finem faciet verberandi, sed quasi fundatam & alta radice defixam in pœnis eius faciet permanere. Significatur ergo perpetuitas supplicij: Et notandus est hic locus cótra Origenem, qui diabolo & damnatis dat pœnitentiam: In tympanis & cytharis & in bellis præcipuis siue in bellis memorabilib. expugnabit eos scilicet impios, id est, triumphali quadam pompa hoc faciet, expugnabit videlicet impios, & perpetuis cruciatibus adiudicabit.

Præparata est enim ab heri Tophet.) Idest, gehenna. Sic exponunt tam Hebræi quàm Latini, & propria significatio huius vocis habetur 4. Regum capit. 23. vbi scribitur, quòd erat locus in valle filij Ennon, vbi Iudæi filios suos ac filias cósecrare solent idolo Moloch per ignem. Ab illo ergo loco sic infami ac contempto infernus nomen accepit, vt dicatur Tophet & Gehenna præparata ab heri, id est, à præterito tempore tam longinquo, quàm propinquo, ac si dicas, iam quidē pridem hoc est præparatum. Vtitur eodem vocabulo Saluator in Euangelio: Ite in ignem æternum, qui præparatus est diabolo & angelis eius. *Tophet.*

A rege præparata est, & cæter.) Id est, ab ipso Deo, qui simpliciter & absolutè Rex est. Hebræi legunt non à rege, sed regi, in datiuo: præponitur enim ei nota datiui casus, & secundum illam lectionem sensus est: Præparata est Tophet ipsi regi, id est, diabolo & angelis eius.

Nutrimenta eius ignis, &c.) Hoc dicit propheta, nó quòd fomes gehennæ verè ligna sint, sed vt significet ignem illum nunquam extinctum iri, sed semper arsurum, ac si perpetuò subijciantur ligna. Et quoniam sicut de camino & fornace ignis ardentis meminit, seruat metaphoram, vt flatu & spiritu ac voluntate Domini hanc succendi dicat, & vt acriora faciat tormenta, subijcit, de torrente sulfuris, quod flammas excitat.

CAPVT XXXI.

AE qui descendunt in Aegyptum, ad auxilium in equis sperantes: & habentes fiduciam super quadrigis: quia multa sunt: & super equitibus, quia prævalidi nimis, & non sunt confisi super sanctum Israel, & Dominum nō requisierunt.

Caput istud refert Hieronymus ad eosdem, ad quos præcedens caput, nimirū ad reliquias captiuitatis Iudææ, vt sit continuatio prophetiæ capite trigesimo inceptæ. In fine tamen capitis reuertitur ad tempora Sennacherib, & planè ad Sennacherib pertinet finis capitis: vnde & principium ad decē tribus pertinere videtur, quæ sub Ozee auxilia postulantes ab Aegyptijs contra Assyrios, ab ipsis Assyrijs superatæ sunt. Vide ca. 17. quarti Regum.

Væ qui descendunt in Aegyptum, &c.) Arguit propheta decē tribus, non tam quòd auxilium petierint ab exteris, quàm quòd hoc fe

cerint neglecto Deo, spem & fiduciam ponentes in rebus quæ absque Deo iuuare non poterant, in equis nimirum, quadrigis & hominibus.

Ipse autem sapiens adduxit malum: & verba sua non abstulit, Et consurget contra domum pessimorum: & contra auxilium operantium iniquitatem, Aegyptus homo, & non Deus: & equi eorum caro, & non spiritus.

Ipse autem sapiens, & cæter) Id est, Dominus Deus, cuius sapientiæ non est numerus, adduxit malum super decem tribus, & verba sua, quæ per prophetas locutus est, non abstulit, id est, minas suas vult habere effectum, vnde sequitur: *Et consurget cōtra domum pessimorum*:)id est, consurget contra tribum Israel vitulos aureos adorantem, & abiecta Dei fiducia in Aegyptijs sperantem. *Et contra auxilium operantium iniquitatem*) id est, contra Aegyptios auxilium pollicentes decem tribubus, per quod ipse in iniquitate confirmantur.

Aegyptus homo, & non Deus, & cæt.) Hoc dicit propheta vt abducat decē tribus à vana hac confidētia. Sensus est: Aduerte ô Israel qualis sit Aegyptus, homo est, id est, fragilis est, & equi eius caro & non spiritus, & maledictus homo qui ponit carnē brachium suum, sicut dicitur Ieremiæ decimo septimo. In Deo, qui spiritus est, & non in carne ponenda est fiducia.

Et Dominus inclinabit manum suam, & corruet auxiliator: & cadet cui præstatur auxilium: simulque omnes consumentur, quia hæc dicit Dominus ad me. Quomodo si rugeat leo, & catulus leonis super prædam suam, cùm occurrerit ei multitudo pastorum, à voce eorum non formidabit, & à multitudine eorum non pauebit: sic descendet Dominus exercituum, vt prælietur super montem Sion: & super collem eius, Sicut aues volātes, sic proteget Dominus exercituum Ierusalem, protegens & liberans, transiens & saluans.

Et Dominus inclinabit manum, & cæ.) Sensus est: Dominus extendet manum suam ad puniēdum, & corruet auxiliator, scilicet Aegyptus, & Israel cui præstatur auxilium cadet: *Simulq; omnes consumentur,*) id est, tam Israël quàm Aegyptij, tam profugæ quàm auxiliatores pariter trucidabuntur. Ita tractabit Dominus decem tribus, sed secus aget cū populo duarum tribuum, qui non abiecit fiduciam. Vnde sequitur:

Quia hæc dicit Dominus ad me, Quomodo, & cæ.) Sēsus est: Quemadmodū leo nihil moratur multitudinē pastorum, si esuriat, aut amor catulorum eum trahat, sed conscius virium suarum inuadit gregem, nec dimittit propter occurrētes pastores: Ita Deus nihil moratur multitudinem exercitus Sēnacherib, descendet vt prælietur non contra Sion, sed super montem Sion cōtra aduersarios illius *Comparatio.* vt illum defendat contra Sennacherib, tantum sperate in Domino. Diuus Hiero. hæc refert ad tempora Cyri, quando soluta captiuitate populus reuersus est in Ierusalem, & cœpit reædificare templum.

Sicut aues volantes, sic & c.) Adhibet propheta aliam comparationem eodem pertinentem hoc sensu: Quomodo aues, vt defendant suos nidos, superuolitant, & siue serpentem siue hominem viderint, auesq; alias ad pullos suos accedere, oblitæ imbecillitatis suæ rostro pugnant & vnguibus: Sic Dominus proteget Ierusalē, hoc est, quàm sunt sollicitæ aues pro pullis suis, tam sollicitus est Deus pro vobis, tantùm committite illi curam vestri. *Alia comparatio.*

Conuertimini, sicut in profundum recesseratis filij Israel. In die enim illa abijciet vir idola argenti sui, & idola auri sui, quæ fecerunt vobis manus vestræ in peccatum, & cadet Assur in gladio nō viri, & gladius non hominis vorabit eum, & fugiet nō à facie gladij, & iuuenes eius vectigales erunt, & fortitudo eius à terrore transibit. & pauebunt fugientes principes eius dixit Dominus cuius ignis est Sion, et caminus eius in Ierusalem.

Conuertimini, & c) Hæc est vera sapientia. Sensus est: Sicut omnibus studijs estis auersi à Deo, ita omni studio reuertamini, abijcite idola & adorate Dominum, & adhærete illi. Hîc Hieronymus recedit à sua expositione, & transit ad Sennacherib, sicut & Haymo ipsius abbreuiator.

Et cadet Assur) hoc est, Assyriorum exercitus. *In gladio non viri*) Angelum significat propheta, à quo centum octoginta millia Assyriorum vna nocte deleta sunt. Quæ historia ex capi. 19. quarti Regum nota est. *Et fugiet*) videlicet Sennacherib territus subita clade sui exercitus. *Iuuenes eius*) id est, fortissimi eius vectigales erunt, primùm Chaldæis, deinde Medis & Persis, qui Chaldæorum regnum expugnauerunt. *Et fortitudo eius*) scilicet Assyrij Domini terrore transibit atque præteriet, omnesq; principes eius, qui effugere poterunt, pertimescent. Tradunt Hebræi decem tantùm viros ex tam numeroso exercitu euasisse.

Dixit Dominus cuius ignis est in Sion, & c.) Notatio est sacrificij. Sensus est: Dominus cui sacrificia & holocausta offeruntur in Ierusalem, hæc dixit & facere decreuit. Lege ca. 6. Leuitici.

CAPVT XXXII.

Ecce in iustitia regnabit rex, & principes in iudicio præerunt. Et erit vir sicut qui absconditur à vento, & celat se à tempestate: sicut riui aquarum in siti: & in vmbra petræ prominētis in terra deserta.

Expo-

EXponunt quidam istud caput de Rege Ezechia aut Iosia, & sic omnia interpretantur quasi pertineant ad ciuilem aliquam conditionem, qualis expectatur in Rege publico: Verùm nimis humilis est iste sensus prætérquam quòd parum probabilis apud exercitatum in scripturis. Alij autem referunt ad Christum & eius ecclesiam, quæ expositio digna est homine docto & verè Christiano, non solùm quòd magnas habeat consolationes conscientiarũ, sed etiam quia inprimis conuenit cum reliquis scripturis. Simillimus enim locus est in Psal. Deus iudi-
Psal. 71. a cium tuum Regi da, & iustitiam tuam filio Regis. Nam vtrobique regnum Christi proponitur sed ita, vt aut miscere, aut certè alludere videatur Spiritus sanctus ad historiam alicuius regni, vel Salomonis, vt in Psalmo, vel regni Ezechiæ, vt hoc loco. Sed quæ sunt in psalm illo & hoc loco, maiora sunt, quàm vt possint conuenire Ezechiæ aut Salomoni. Dicit ergo propheta:

Ecce in iustitia regnabit Rex) Vocabula hæc, iustitia & iudicium, in scripturis sunt mirabiliter & variè obuia, & de rebus quas non docet nos nostra ratio, aut philosophia Aristotelis, vel Platonis, sed sola fides: & sunt in maximis delitijs habenda, vtpote ex quibus petenda est consolatio cõscientiæ. Quorum nominum exactam expositióem legite apud dominum Turnout in lib. de ca. & redemp. generis humani, & lib. de eccl. dog. Est autē
Iudicium. iudicium actus mentis decernentis, quod iu-
Iustitia. stum est: Iustitia verò est rectitudo voluntatis agentis conformiter iudicio mentis. Et quia Deus ab æterno decreuit, & à lapso homine promisit dare gratiam & misericordiã: idcirco in sacris literis vocabula hęc, dũ Deo tribuuntur, frequenter sic accipiuntur, vt iucundę rei nomina sint, & cóplectantur quicquid misericorditer Deus facere decreuit, & promisit erga humanum genus propter Christum. Sensus ergo huius, In iustitia regnabit Rex, est ille quē suprà dedimus, exponentes illud cap. 11. Iudicabit in iustitia pauperes, & arguet in æquitate pro mansuetis terrę: Cuius sensus est: Pauperes, id est, homines vsuris peccatorum oppressos & agnoscẽtes miseriam suã iudicabit Deus iustitia non quidem reddendo eis quod facta eorum merētur, sed ꝙ iustitia sua, id est, veritas & misericordia ei⁹ reqrit, id est, absoluet eos à peccato, & caluniatore Diabolo in sua iustitia.

Et principes in iudicio præerunt) Sensus est: Populus Christianus habebit principes nó quales erant Pharisæi, sed veros principes, discernentes verum cultum à falso, veram doctrinam à falsa.

Et erit vir sicut qui absconditur, &c.) Notis his similitudinib. exprimit propheta talem animi fiduciam erga Deum, qualé expressit ca. 12. & quã experiuntur veri filij Dei qui gaudent in beneficijs Dei & mysterijs Christi, & eius meritis. Sensus ergo est: Quàm suauiter acquiescit is, qui est sub tecto tempore tem- *Cõparatio*
pestatis, tã suauiter acquiescet spiritus hominis vere Christiani in Christo, non etiam obstantibus omnibus malis, peccato, diabolo, inferno, morte, & alijs quæ nobis alioqui terrori esse posũt in hoc sæculo. Addit propheta & aliam similitudinem dicens:

Sicut riui aquarum in siti, &c.) Sensus est: Qui verè Christianus est, gaudens in Christo, & *Alia cõparatio.*
studens pro sua virili se retinere in vera Ecclesia & doctrina Christi, tale quid patietur in affectibus, quale patiuntur viatores, qui longo itinere defatigati nanciscuntur fontem, quo sitim leuant & restinguunt: aut petram eminentem, sub qua captent vmbrã sole ardente. Quod ergo sunt riui aquarũ viatori sitienti, aut vmbra petrę versanti in campo sole ardente, hoc est Christus homini verè Christiano, maximè dum cogitat, in quo malo sit malus Christianns, dũ cogitat, quas tẽpestates patiuntur Iudei, heretici, & infideles, & recipit se in Christũ, per quē agnoscit se ab omnibus his liberatum.

NOn caligabunt oculi videntium: & aures audientium diligenter auscultabunt: & cor stultorum intelliget scientiam, & lingua balborum velociter loquetur & planè, Non vocabitur vltra is qui insipiens est, princeps, neque fraudulentus appellabitur maior.

NOn caligabunt oculi videntium, & cæter.) Si velis hoc de regno Ezechiæ exponere, senties frigus maxime cùm perueneris ad illa verba, Lingua balborum velociter loquetur, quod non potest cõuenire illi tempori. Confer hunc locum cum illo, qui est capite 29. vbi dicitur: Et audient surdi verba libri &c. ibi est verus sensus huius loci, dignus spiritu prophetico.

Non vocabitur vltra, &cæt.) Hæc mirabiliter fortia sunt si intelligantur de regno Christi. Sensus est: Nabal aliquis, & talis stultus, de quali sermo est Matt. 23. Stulti & cæci, quid maius est, aurum an templum? &c. Item talis stultus & insipiens, qui sic viuit, quasi non sit Deus, & qui audet fingere ex suo capite noua circa cultum Dei, quales sunt hodiè hęretici: Huiusmodi stulti ait Esaias, non habebuntur magni in regno Christi: Pharisæi hactenus fuerunt habiti magni, posthac non erunt. Vox Hebræa Nabal, quam noster in- *Nabal.*
terpres nunc insipientem, nunc stultum vertit, significat non simpliciter stultum, sed talem in quo stultitia cum impietate coniuncta est. Sic sanè capitur Deutero. 32. Hæccine reddis Domino popule stulte & insipiẽs? Et infrà, In gente stulta irritabo eos. Et psalmo 14. Dixit insipiens in corde suo, non est Deus. Item 2. Reg. 13. vbi soror Salomo-

nis ad Ammon loquitur, & erit vnꝰ quasi de stultis. Et Iob. 2. Quasi vna de stultis locuta es. Omnibus his locis in Hebræo est Nabal. Alia autem vox, quam interpres noster vertit, princeps, propriè significat voluntarium & liberalem, quomodo apud Terentium in Andria dicitur, Pro eo quòd seruiebas liberaliter. Ab hac significatione deflectitur ad significandum magnates, quia illos inprimis decet liberalitas. Sic capitur psal. 118. Meliꝰ est sperare in Domino, quàm sperare in principibus. Psal. 113. Vt collocet eum cum principib. populi sui. Et rursus illo loco psalmi, Spiritu principali confirma me. Quibus locis in Hebræo est eadem vox, quæ hic ponitur, videlicet נדיב nadib. Sensus ergo prophetę est iste: Qui falsa scientię opinione hactenus magni habiti sunt, quales erant Scribæ & Pharisæi & Deuterotæ, desinent tales haberi: vt eò pertineat, quò illud, quod habetur capit. 29. Peribit sapientia à sapientibus, quod de Pharisæis maximè intelligitur: In Pharisæos etiam maximè competunt quę sequuntur. *Psal. 50.*

STultus enim fatua loquetur: et cor eius faciet iniquitatem, vt perficiat simulationem: & loquatur ad Dominum fraudulenter: & vacuam faciat animam esurientis: & potum sitienti auferat. Fraudulenti vasa pessima sunt. Ipse enim cogitationes concinnauit ad perdendos mites, in sermone mendacij, cùm loqueretur pauper iudicium. Princeps verò ea, quæ digna sunt principe, cogitabit, & ipse super duces stabit.

STultus enim fatua loquetur.) Pharisæus frigidos cultus pro veris cultibus adferet: & pro vera doctrina Pharisaicas traditiones: *Et cor eius faciet iniquitatem, &c.*) Istud peculiariter competit in Pharisæos hypocritas. Sensus est: Populus hic me labijs honorat, cor autem eorum longè est à me. *Et vacuam faciet animam esurientis*) hoc in eis reprehendit Saluator apud Matthæum, Væ vobis Scribæ & Pharisæi, qui clauditis regnum cælorum ante homines, ipsi enim non intratis, nec alios sinitis introire: sic faciebant animam esurientis inanem. Neque solùm ad Pharisæos hæc pertinent, sed etiam omnes, qui relicta Catholica Ecclesia, in qua regnauit Augustinꝰ, Hieronymus & cæteri patres, confingunt nouas doctrinas, qualis est Philippus, Bucer. Cal. & cæteri hæretici. Rursus & ad eos, qui vidētes pulcherrimam Ecclesiæ societatem, quę hactenus durauit, nolunt relinquere Ecclesiā, sed quia sunt indiligentes, & non dant diligenter operam scripturæ, fit vt frigidè cōcionentur in pagis & oppidis, & ridicula sæpè proferant, qui non didicerunt beneficia & merita Christi, & virtutem fidei, quæ omnia si diligenter explicarentur, non ita amarent homines pecuniam & libidinem, & longè maiori fiducia resurgerent à peccatis, ad hos etiam pertinet hęc scriptura. Tales sunt, de quibus Paulꝰ ait ad Timotheū: Qui penetrant domos vniuersas, & captiuas ducunt mulierculas.

Fraudulenti vasa pessima sunt &c.) Vasa Hebraico more dixit pro armis & instrumentis, & intelligitur locus iste facilè ex Euangelio Ioannis, vbi ad Nicodemum aiunt Pharisęi: Scrutare scripturas, quia à Galilęa propheta non surgit. Et ad eos, qui dixerant, Nunquā sic loquutus est homo, sicut hic loquitur, nunquis autem ex principibus credidit in eum? Sic concinnabant conciones ad perdendos mites, hoc est, ad abducendos homines à Christo in sermone mendacij. Tales etiam erant, de quibus loquitur Paulus ad Rom. vltim. Rogo vt obseruetis eos, qui dissensiones & offendicula præter doctrinam quam accepistis, faciunt, & per dulces sermones & benedictiones seducunt corda innocentum, id est, friuolis quibusdam rebus ꝓmittunt hominibus regnum cælorum. Maximè autem in Pharisæos competit, quod sequitur: *Ioan. 7.*

Cum loqueretur pauper iudicium.) Hoc est, cùm rem ipsam & saluberrimam doctrinam adferret Christus, ipsi Pharisæi falsam adferent, ridicula proponent, & conciones suas mirè cōcinnabunt ad perdēdos mites & innocentes. Confer cum hoc loco illum, qui est cap. 29. huius prophetæ, Arguentem in porta supplātabant. Et cum illo, qui est psal. 87. Vt annūciem omnes prędicationes tuas in portis filię Sion. Secundum hanc expositionem, in paupere antonomasia est, pro insigni illo paupere, qui est Christus. Potest etiam in paupere esse enallage siue heterosis numeri, vt pauper accipiatur pusillus ille grex à Christo electus, de quo Apostolus in priori epistola ad Corin. Nónne quæ stulta sunt mundi & contemptibilia elegit Deus? *1. Cor. 1.*

Princeps verò ea quæ, &c.) Antithesis est. Cū hæc illi cogitabunt, cùm stulti stulta proferent, tunc princeps quæ digna sunt principe cogitabit. Princeps, id est, ingenuus, qualis erat Paulus, Augustinus, aut similis, cogitabit ea, quæ digna sunt, id est, ingenua & principalia, id est, ea quæ ad veram doctrinā pertinent, non declinabit neq; ad dextram neq; ad sinistram: *Et ipse super duces stabit*) Ad verbū in Hebræo est, super principalia stabit, hoc est, incumbet toto animo verè & ingenuę doctrinę. Est enim hoc loco eadem vox, quam mox quinque verbis transtulit dicēs, *Ea quæ digna sunt principe.*

MVlieres opulentæ surgite, & audite vocem meam, filiæ confidentes percipite auribus eloquium meum. post dies & annum, & vos cōturbabimini confidentes. Consummata est enim vindemia, collectio vltra non veniet. Obstupescite opulentæ, conturbamini confidentes, exuite vos, & confundimini,

mini, accingite lumbos vestros. Super vbera plangite, super regione desiderabili, super vinea fertili.

MVlieres opulentæ surgite &c.) Hîc malæ rei prophetia est. Hieronymus autem per mulieres intelligit maiores vrbes Iudææ, quod placet studiosis Hebraismi: Vel synagogas vel matronas diuites illius populi, vt sit talis sensus: Filię Ierusalem nolite flere super me, sed super vosmetipsas flete, & super filios vestros. Per filias intelligit easdem matronas vel ciuitates minores, quod frequens est in Iosue, & in præcedentib. de hac phrasi dictum est. *Confidentes*) vox est ambiguæ significationis: tam enim in bonum, quàm in malum in scripturis accipitur, hîc autem in malum accipi videtur, hoc sensu: Quæ confiditis in rebus vanis.

Post dies enim & annum, &c.) Hoc antè dixit propheta, in modico & breui. Sensus est. Futurum est, vt breui conturbemini. *Consummata est enim vindemia*) Id est, defecit vindemia. Commentarius Hieronymi in hunc locum sic habet: Post vltimam vastitatem, quæ sub Vespasiano & Tito Adrianoque accidet, nō erit alia sed semel euertetur vrbs vestra, vt non sit expectanda alia captiuitas, omnes auferentur, nec remanebunt botri in vinea populis, qui deinceps colligendi sint. Vnde ꝓuocantur ad planctum, & iubentur nudare pectora, & accingere lumbos suos, eò, quod regio quondam desiderabilis & vinea fertilis, de qua scriptum est Hiere. 2. Ego plantaui te vineam fructiferam &c. Romano vastante deleta sit.

Exuite vos & confundimini, &c.) Istud vult dicere propheta: Est satis causæ cur paretis vos ad pœnitentiam & fletum. *Super vbera plāgite*) Vbera per metonymiam dixit pro filijs.

Matt. 14. Pertinet hoc ad eas, quæ pariebant, de quib' Mar. 13. c. Saluator in Euangelio: Væ prægnantibus in illis diebus.

SVper humum populi mei spina & vepres ascendent, quantò magis super omnes domos gaudij ciuitatis exultantis. Domus enim dimissa est, multitudo vrbis relicta est, tenebræ & palpatio facta sunt super speluncas, vsque in æternum. Gaudium onagrorum, pascua gregum, donec effundatur super nos spiritus de excelso.

SVper humum populi mei, &c.) Sensus est: Terrā Iudæam quæ repromissionis terra est, spinæ replebūt & vepres (per quod significatur maxima vastitas & solitudo) quantò magis

Luc. 6. d. alias ciuitates, quæ plenę sunt gaudio, & quę illud Euangelij consequentur, Vę vobis qui ridetis nunc, quoniam plorabitis.

Domus enim dimissa est. &c.) Exponit propheta quod mox dixerat, Super humum populi mei. Istud idē Saluator in Euangelio prædicit: Relinquetur inquit dom' vestra deserta. *Tenebræ & palpatio facta, &c.*) Sensus est: Quæ sunt sanctissima in Ierusalem, vt adyta templi, palpabiles tenebræ possidebunt, & redigentur in speluncas. Qui hodiè vertunt ex Hebræo, hoc modo transferunt, Arx & munitio fuerunt siue redactæ sunt in speluncas. Hebræi autem pro tenebris & palpatione habēt אפל opel &, בחן, bachan, quas duas turres in Ierusalem fuisse arbitrantur excelsas atque firmissimas, quæ his appellantur nominibus. Quarum vna videlicet opel interpretatur tenebræ siue nubilum, quòd vsque ad nubes erigeret caput. Altera videlicet bachan probamentum & firmitas, siue (vt Symmachus vertit) inquisitio, eò quòd in contemplando culmine eius oculi fallerentur.

Gaudia onagrorum, &c. Sensus est: Pascua quę hactenus gregum fuerunt, posthac erunt onagrorum pascua, in quibus videlicet oblectēt sese onagri. In onagris videtur aut esse hyperbole, vt significetur maxima vastitas: aut figuratè capi, vt significet feros homines & Dei notitiam non habentes, id est, Gentiles. Sic Hie. & vtrunq; probabile.

Donec effundatur, &c.) Sensus est: Duratura est hæc vastitas, seu verius relictio synagogę, donec ex carnali fiat spiritualis: cū super nos effusus fuerit spiritus sanctus, tunc restituetur Ierusalem, non quidem illa terrena, sed vera Ierusalem, id est, Ecclesia Dei.

ET erit desertum in Charmel & Charmel in saltum reputabitur: & habitabit in solitudine iudicium, & iustitia in Charmel sedebit. Et erit opus iustitiæ pax, & cultus iustitiæ silentium, & securitas vsque in sempiternum, & sedebit populus meus in pulchritudine pacis, & in tabernaculis fiduciæ, & in requie opulenta.

ET erit desertum in Charmel, &cæt.) Ex hoc loco patet, quid capite. 29. propheta significauerit per Libanum: Nam quod figuratè ibi Libanum dixit, hîc desertum vocat etiam figuratè, sed non tam remotè. Et quod mox vertit solitudinem, dicēs: Habitabit in solitudine iudicium, in Hebræo idem nomē est, quod hic vertit desertum. Significat autē propheta, quòd solitudo Gentium vertetur in diuitias Israel, & quòd Israel reputabitur in Gente, id est, quòd gentiles accipient veram doctrinam, & Iudæos vera doctrina destituet.

Et habitabit in solitudine iudicium, &c.) Hæc nomina, iudicium & iustitia, hîc hominibus tribuuntur, in principio verò capitis iustitia Deo tribuitur. Quomodo autem Esaias hæc tribuat hominibus, inquirat studiosus. Imprimis hoc constat ipsum non loqui de iustitia ciuili, qualis est apud philosophos morales, sed loquitur de iustitia scripturarum, quæ cùm duplex sit (Altera autē fidei, quæ est sine operum meritis, qua videlicet ex impijs iusti efficimur: Altera verò operū, quæ est iustitia vitæ, qua nimirum fide iam Duplex iustificatio.

iustifica-

iustificati præstamus opera recta) inquirendum est num propheta de vtrauis loquatur, an de altera tantùm: & quidem posterior iustitia, quæ operum est, videtur hîc nomine iustitiæ intelligenda, propter (iudicium) additum. Significat itaque propheta fore vt in Ecclesia sint pij, qui discernant inter opera verè bona & falsa, & bona amplectantur repudiatis falsis: Hoc enim dabitur Ecclesiæ, vt sciat quibus rebus verè colatur Deus, nimirum fide, spe & charitate, oratione & sacrificio, & cæteris. Duplicem hanc iustitiam, fidei nimirum & operum, cùm agnoscunt nobiscum & Lutherani, videndum est an eodem modo de ea sentiant. Catholici autem

Iac.2.d Apostolum Iacobum secuti dicunt quòd Abraham cõsequutus sit aliquam iustitiam ex operibus & operum meritis, similiter & Raab, verùm non eam de qua Paulus in epistola ad Rom. qua ex impio quis efficitur iustus, sed qua ex iusto fit magis iustus. Iustificari ergo apud Iacobum, est in iustitia per fidem accepta magis ac magis proficere. Vocatur hæc secunda iustitia, quæ operum est, à Lutheranis obedientia inchoata, præterea spiritualis & noua vita, & fatẽtur necessariã esse, nec sufficere Iustitiam fidei, eam mereri etiam corporalia & spiritualia bona post hãc vitam. Itaque paulò modestius iam loquũtur, quàm ante viginti annos, quando dogmatizabant omninò damnabilia esse iustorum opera: Iam aliud docent, sed nondum sic docent quomodo Catholici, Augustin. Hieron. & cæteri. Negant enim ipsi propter hanc operum iustitiam dari vitam æternam, quæ secundum ipsos eo modo cõtingit, quo prima iustitia, id est, gratis absque vllis operum meritis: Cuius contrarium constanter tenet & docet Ecclesia. Dissentiunt præterea adhuc in alijs quibusdam, verùm quia hęc non pertinent ad hunc locum supersedemus: Nam hoc loco id tãtùm docetur, quòd opera, quæ præstantur à iustificatis, sint veri nominis iustitia siue opera iustitiæ propriè dictæ.

Quid iustificari.

Et erit opus iustitiæ pax) Opus iustitiæ de qua dixit, erit pax, id est, si quis fuerit verè & bona fide obediens legi & mandatis Dei, postquàm iustitiam cõsequutus est ex operibus iustitiæ, pacem consequetur, pacem inquam non ciuilem istam, sed illam, quæ exuperat omnem sensum, quæ est conscientiæ ac spiritus. Peccata, vt ex scripturis constat, diuidũt inter Deum & hominem: quare sublatis peccatis, redit pax & concordia spiritus cũ Deo. Itaque pax effectus est primæ iustitiæ: est nihilominus etiam effectus secundę iustitię, id est, iustitiæ operum, quemadmodum hoc loco dicit Esaias. Sicut enim ex operib. auctior fit iustitia: ita ex operibus iustitię pax magis ac magis perficitur.

Opus iustitia pax.

Et cultus iustitiæ silentium) Eandem hęc verba sententiam habent, quam præcedentia. Sensus est: Eiusdem iustitiæ nimirum operum effectus erit silentium siue quies. Sic enim alibi eádem vocem vertit Hieronymus. Vox autem Hebræa, quam noster interpres cultum vertit, ambigua est ad cultum & ad opus quoduis: Vnde Hieron. 2. capit. Exodi, opera vertit, dicens: Ascendit clamor eorum ab operibus. Quare & hoc loco vertere potuisset, Et opus iustitiæ silentium, id est, si quis fuerit obediens legi & præstiterit opera iustitiæ, spiritus ipsius valde suauiter requiescet in Christo:

Cultus iustitiæ silentium.

Et securitas vsq; in sempiternum) Id est, magna aliqua fiducia erit effect⁹ huius iustitiæ. Excutiat hîc studiosus, quatenus ingenui isti de quibus loquitur propheta, hoc est, qui ex animo obediunt legi, acquiescere possent in memoria vitæ benè actæ. Dicunt Lutherani nõ licere opera nostra opponere iudicio Dei quod neq; catholici dicũt, quia nouo modo hoc dictum est, & sonat nescio quid superbũ: Verùm dicũt catholici hominem Christianũ magno animo esse posse, & propter opera iustitiæ sperare mercedem & coronam, id est, vitam æternam.

Et sedebit populus meus, &c.) Omnium iudicio etiam Ethnicorum pulcherrima res est, sibi benè conscium esse, & animum habere pacatum: Verùm hoc illis solis contingit, qui secundum verbum Dei studẽt quotidiè expurgare conscientias suas. Locus iste inprimis cõsolatorius, sed monẽdus est lector, ne statuat illam securitatem de remissiõe peccatorum propter Christum, quã Lutherani, ita quòd excludat omnem metum de venia cõsecuta: Nõ enim certi esse possumus, quamdiu agimus in hac mortali vita, de vera & perfecta conuersione ad Deum quæ in iustificatione est necessaria. Securitas autem hæc de qua loquitur propheta, non statim adest post conuersionem, sed post multos annos in obediẽtia transactos, sed nunquam tanta est vt simus sine omni metu, quia etiam Augustinnus, q tot annis tam sanctè vixerat, solicitus erat, cùm iam esset moriturus.

GRando autem in descensione saltus, & humilitate humiliabitur ciuitas, Beati qui seminatis super omnes aquas, immittẽtes pedem bouis & asini.

GRando autem in descensione saltus) Est antithesis, hoc sensu: Securitas hæc magna, de qua hactenus locuti sumus, continget in Ecclesia Dei: E regione in saltu, id est, apud eos qui non recipiunt Christum in propria venientem, erit vindicta & ira Dei. *Et humilitate humiliabitur ciuitas*) hoc est vehementissimè humiliabitur ciuitas, id est, synagoga Iudaica. Grãdo significationẽ habet irę diuinę, quod est frequens scripturę vt per grandinẽ toni-

Per grãdinem, tonitru & similia irã Dei in scripturis significari.

tonitru & similia, Dei iram indicet. Additur iam epiphonema toti negotij suauissimum & sensu plenum: Quia ego dixi tam magnifica & insignia de promissis dandis in ecclesia Christi: idcirco

Beati qui seminatis super omnes aquas) Qui retinere hic cupiunt literã, accipiunt istud quasi sit notatio maximæ vbertatis, ita vt possint mitti boues & asini in ipsa frumenta. Sed secundum verũ sensum apostrophe est ad Apostolos & doctores Euangelij, ad Paulum, Franciscũ, Dominicum & similes. Beati estis ô vos Apostoli, cæteriq; doctores, qui seminatis verbũ Euangelij super omnes aquas id est, populos immittentes pedem bouis & asini, id est, mittentes boues & asinos, id est, prædicatores in agrum Dominicum.

CAPVT XXXIII.

AE qui prædaris, nónne & ipse prædaberis? Et qui spernis, nónne & ipse sperneris? Cùm consummaueris deprædationem, deprædaberis. Cũ fatigatus desieris contemnere, contemneris.

ESaias, vt ex præcedẽtib. patet, & maximè ex tractatu qui cœpit cap. 7. ferè vbi prophetat de Christo & eius regno, miscet historiam rei temporalis, & ita miscet vt difficile sit iudicare, vbi tantùm de re gesta & temporali loquatur, & vbi tantum de spirituali. In hoc capite, si quis voluerit seruare historiã, non facilè reperiet exitum: rursus qui perpetuo tenore voluerit exponere caput hoc, de rebus pertinentibus ad Christum & eius ecclesiam, etiam difficulter inueniet exitum. In superiori autem cap. obscurius allusit ꝓpheta ad regnum Ezechiæ, nimirum in mentione Regis duntaxat: In hoc verò capite apertius alludit, in mentione videlicet deprędatoris & angeli, dicens: A voce angeli fugerunt populi: quod videtur pertinere ad exercitum Sennacherib per angelum extinctũ: sicut & alia quædam, vt illa, Concipietis ardorem &c. Verùm non ita certo pertinẽt ad Sennacherib, vt non possis dubitare. Dicit ergo propheta,

Væ qui prædaris, &c.) id est, Tu Sennacherib quia omnia misces deprædationibus in regno Ierusalem. paulò pòst & ipse deprædaberis extincto exercitu tuo diuinitus per Angelum: Sennacherib, vt ex libris Regum constat, deprędabatur totam Iudęam, primũ decem tribus, deinde duas reliquas, præter Ierusalem.

Et qui spernis, &cæte.) Istud ad contemptum Dei pertinet. Sẽsus est: Qui spernis tam Deũ quàm homines, & ipse sperneris scilicet à filijs tuis: Ab illis enim occisus est. Verba hæc facilia sunt quando constat de quo sit sermo siue sit sermo de Sennacherib, vt exponunt qui retinent literam, tam nostri quàm Iudęi, siue sit sermo de diabolo, vt Hie. interpretatur. Non enim verisimile est pronomẽ (qui) indefinitè poni, pro quicunque.

D*Omine miserere nostri, te enim expectauimus, esto brachium nostrum in mane, et salus nostra in tẽpore tribulationis. A voce angeli fugerunt populi, & ab exaltatione tua dispersæ sunt gentes, Et congregabuntur spolia vestra sicut colligitur bruchus, velut cùm fossæ plenæ fuerunt de eo. Magnificatus est Dominus quoniam habitauit in excelso.*

D*Omine miserere nostri*) Verba hęc sunt prophetæ inuocantis Dei auxilium in illo periculo, Ecce Sennacherib parat aduersus nos obsidionem, tu Domine miserere nobis *Te enim expectauimus*) id est, in tuo sperauimus auxilio. Verbum hoc, expectauimus, significat expectationem cum spe coniunctam, & spem cum assiduitate, quasi diceret propheta: Expectauimus auxilium tuum, & nõ desinimus sperare. Brachium noto scripturarũ more pro fortitudine ponitur. Quòd autem additur (in mane) Hebraismus est, nos Latinè diceremus, maturè siue tempestiuè. Sic in Psal. In matutino interficiebam omnes peccatores terræ. id est, in regno meo maturè, & omni mora ablata omnes impios interficiebam. Et alibi: Dominabuntur eorum iusti in matutino, id est, maturè, breui erit quòd dominabuntur eis. Vbi nos habemus, brachiũ nostrum, Hebræi habent, brachium eorum, & hoc modo legit etiam Hiero. in textu, qui adiunctus est cõmentarijs: Tunc refertur ad hostes, hoc sensu, Esto brachium eorum, id est, preme eos & contere. *Brachium*

A voce angeli fugerunt populi.) Videtur propheta de illo angelo loqui, qui percussit vna nocte 185. millia in exercitu Sennacherib, & sensus est: Populi ab angelo percussore relicti fugerunt, attoniti ad tantum miraculum.

Et ab exaltatione tua, &c.) Apostrophe est ad Deum. Sensus est, gentes istæ quæ obsidionẽ parabant aduersus Ierusalem fugerũt, dum tu exeris vires tuas: Hoc significat, Ab exaltatione tua. In hac significatione sæpè inuenitur exaltare in scripturis præcipuè in psalmis. Pro angelo, in Hebræo est המון hamõ, & putant Hebręi, quemadmodum in cõmentarijs refert Hier. hoc loco nomen esse propriæ qualitatis, id est, Gabrielis quem dicũt duo habere nomina: Et alterum eorũ quod hoc loco ponitur, habere etymologiam populi. Deduci autem potest vox Hebræa המון hamõ à radice המה hamah, id est, sonare, tumultu & strepitum facere, & tunc tu multũ significat, & sic vertit Hie. 5. c. Amos. Deduci etiam potest ab המה haman, id est, multi-

multiplicare & augere, vnde המון hamon multitudo est, atque hoc modo vertit Hier. capite quinto huius prophetæ, dicés: Et multitudo eius siti exaruit. Eodem loco etiam vertit populum, ibi: Et descendent fortes eius, & populus eius. Eadem vox ponitur ca. 13. vbi etiam per multitudinem vertit, dicens: Vox multitudinis in montibus. Et Genesis. 17. Et eris in patrem multitudinis gentium, siue vt nos habemus, multarũ gétium. Quare mirum est Hier. hoc loco vertisse angelum, cùm nulla sit in voce huius rei significatio, nisi simpliciter secutus sit traditionem Hebræorum, quibus sine certis argumentis credere, puerile est: Symmachus autem reliquit vocem Hebræam non versam, dicens: A voce hamon fugerunt populi. Reliqui vertunt, A voce nuncij vel multitudinis fugerunt populi. Si ergo legamus à voce multitudinis, sensus erit, quòd populus Iudaicus fuga salutem sibi quęsierit ad tantam multitudinem hominum & militum Sennacherib exterritus, tuncq; quod sequitur: Ab exaltatione tua &c. aduersatiuè accipiendũ est, hoc sensu: Sed dum tu domine Deus exeris vires tuas, etiam gentes quæ venerunt cum Sennacherib territæ sunt & dispersæ, ad quarum multitudinem ipsi Iudæi primùm fugiebant.

Et congregabuntur spolia, & cæt.) Similitudo hæc valdè iucundè ab ijs agnoscitur, qui habitant in partibus oriẽtalibus, à nobis autem non item, qui ignoramus quomodo colligatur bruchus. Est autem bruchus genus ver-
Bruchus. mis, diuersum à genere locustarum, nõ multùm tamẽ dissimile, maximam calamitatem adferens frugibus, vnde & nomen accepit. Dicitur enim bruchus à βρώσκω, id est, comedo: Nascitur autem tanta multitudine in partibus orientalibus, vt cogantur exire rustici & colligere, eò quòd omnia vastent, collectos verò in foueis reponunt ac vendunt. Est itaque sensus: Quanta multitudine rusticus populus colligit bruchos, tanta multitudine colligentur spolia militum Sennacherib. *Magnificatus est Dominus, & cæ.*) Etiam istud pertinet ad exercitum Sennacherib, hoc sensu: Dominus in exercitu isto per angelum cæso valdè ac mirabiliter magnificatus est, quoniam ipse est habitator excelsorum, ac si dicat propheta: Non est mirum quod magnificatus sit Dominus, quoniam habitator est excelsorum.

IMpleuit Sion iudicio & iustitia: & erit fides in tẽporibus tuis. Diuitiæ salutis sapientia, & scientia: timor Domini ipse est thesaurus eius, Ecce videntes clamabunt foris: angeli pacis amarè flebunt. Dissipatæ sunt viæ: cessauit transiens per semitã: irritum factum est pactum: proiecit ciuitates: non reputauit homines, Luxit. & elanguit terra, confusus est libanus, & obsorduit. Et factus est Saron sicut desertum: & concussa est Basan, & Carmelus.

IMpleuit Siõ iudicio, etc) Hîc videtur esse trãsitus. Si retinere velis literã, sensus erit iste: Dedit eis Regẽ, qui rectè constitueret iudicia publica. Verũ si cætera scripturæ loca inspiciantur, dubium non est, quin ad Christũ istud pertineat, maximè cùm præcedenti capite & ca. 29. dixerit propheta terrenam Ierusalem iustitia & iudicio destituendã. Sensus ergo est: Impleuit Dominus Sion, id est, Ierusalem, non quidẽ illam Iudaicã, sed veram, id est, Ecclesiam, cuius terrena Ierusalẽ typus fuit. Iudiciũ & iustitiam intellige quomodo in præcedenti ca. vbi dicitur: Habitabit in solitudine iudicium, &c.

Et erit fides in temporibus tuis) Vox fidei quãdo Deo tribuitur, vel Christo, non ita accipitur quomodo apud Paulum in epist. ad Ro. sed planè quomodo Stoici accipiunt, nimirum pro virtute, qua id fit quod dicitur. Sensus ergo est: Eo tempore cùm Christus veniet, præstabitur reuera quicquid Abrahæ vnquã promissum est. Potest etiam non incongruè fides hoc loco accipi, vt homini tribuatur, vt ea intelligatur, de qua frequens adeò mentio est Paulo in episto. ad Rom. vt sensus sit: Eo tempore non dubitabitur, sed erit vera ac firma fides. Quod autem ad lectionem attinet, nonnulla exemplaria habent (suis) sed corrupte: Nam in Hebræo est (tuis) Itẽ (tuis) est in exemplaribus correctioribus: Et Haymo vtranq; lectionem refert & interpretatur, sed præferre videtur, tuis.

Diuitiæ salutis sapientia, &c.) Hebraico more dictum est. Latinè autem diceremus: Diuitię salutares sunt sapientia & scientia, id est, erit aliquando ille status inter homines, vt vulgares diuitiæ non habeãtur diuitiæ, sed veræ diuitiæ positæ erunt in sapientia & sciẽtia & in timore Domini, qui thesaurus sapientiæ est, siue in quo timore thesauri sapientiæ continentur.

Ecce videntes clamabunt, &c.) Redit propheta rursus ad historiam. Exactè autem dicere, qui sunt hoc loco videntes, difficilè est, eò, quòd nõ habemus similia loca in scripturis. Siquidẽ vox Hebrea, quæ hic ponitur, rarissima inuentu est & nusquam in tota scriptura præterquàm hoc loco (quod sciam) ponitur. Hanc Hebræi tempore Hie. angelos vertebãt, & interpretatur Hier. angelos hoc loco pręsides tẽpli Salomonis. Hebræi aũt nostri interpretantur nuncios & legatos ab Ezechia missos, quales erant Eleachim & Sobna. Diuus Thomas verò videntes indefinitè accipit, hoc sensu: Quicunq; videbunt talẽ multitudinem quæ venit cum Sennacherib, &c. Haymo videntes antonomaticè accipit pro Apostolis. Lyra videntes speculatores interpretatur. Dio. Carthu. angelos sanctos intelligit. Aquila. Sym. Theod. vocẽ Hebreã interpre-

terpretantur, apparebo eis, extremā in ea syllabam diuidentes, quod similiter facit Rabbi Adon. & Ioseph Rimhi exponens, ostendam eis, id est, Israelitis scilicet afflictiones, vt clament foris. Porro in scripturis frequēter eadem res duobus nominibus exprimitur, atq; ita ex angelis, siue legatis pacis, qui noto scripturarum more angeli dicuntur, intelligimus prius, videlicet qui sint videntes. Huic accedit quòd clamare per synonymiam respondet verbo flebunt: Nam vox hæc quæ in Hebræo ponitur videlicet צעק tsaak, significat non simpliciter clamare, sed calamitatis vocem edere, quomodo clamamus malis pressi. Sensus itaque est: Insignes legati mittentur, sed (proh dolor) redibunt tristes, dicentes non esse speciem vllam pacis aut salutis.

Dissipatæ sunt viæ, &c.) Ista per imitationem accipi possunt, vt videlicet referat propheta verba legatorum narrantium quæ viderant apud hostilem exercitum. Sensus est: Omnia itinera deserta siue desolata sunt, nusquam videtur viator, pacta quæ Sennacherib inierat cum Ezechia facta sunt irrita. Historia refertur in 4. li. Reg. *Luxit & elanguit terra*) Id est, destructa est, & desolata terra Iuda, *Confusus est Libanus, &c.*) De libano superius aliquoties dictum est: Saron aūt omnis iuxta Ioppen Liddamq; appellatur regio, in qua latissimi fertilesq; campi tendūtur. Basan quoque trans Iordanem regio est quam duæ & dimidia tribus possederunt. De Carmelo etiam in præcedentib. dictum est. Videtur autē propheta quatuor Iudææ terminos & loca quondā fertilia studio ob oculos posuisse, vt ex his sic afflictis, æstimari totius regni summa posit. Nam horū quatuor locorum vnus ad Orientem situs est, vnus ad Occidentem, vnus item ad Meridiem, & vnus ad Septentrionē, ac si dixisset propheta: Totum regnum Iuda afflictū est, siue ad Orientem spectes, siue ad Occidentem, siue ad Meridiem oculos flectas, siue ad Septentrionē respicias. Et hucusq; verba prophetæ per mimesin siue imitationem accipienda sunt: Quod si non placet vt mimesin habeant, accipe vt sint verba prophetæ reddentis causam illius quod dixerat: Ecce videntes clamabunt foris.

Saron.

Basan.

NVnc consurgam dicit Dominus: nunc exaltabor, nunc subleuabor, concipietis ardorem, & parietis stipulam, spiritus vester vt ignis vorabit vos, & erunt populi quasi de incendio cinis, spinæ congregatæ igni comburentur.

NVnc consurgam dicit Dominus, &ca.) Id est, hoc regnum sic desperatum ego subleuabo manu mea, consurgam ad delendum exercitum Sennacherib: *Nunc exaltabor*) & ostendens quare exaltabitur, subiungit. *Concipietis ardorem, &ca.*) Sensus est: Ego efficiam vt omnia hostium studia in nihilum decidant. Videtur autem alludere propheta ad illud psalm. Ecce parturit iniustitiam, concepit dolorem & peperit iniquitatem. Quæ verba mutuatus est Dauid ex cap. 15. Iob, in cuius fine sic scribitur: Concepit dolorem, & peperit iniquitatem, & vterus præparat dolos. eadem verba ponuntur cap. 26. huius prophetæ: Concepimus & quasi parturiuimus, & peperimus spiritum salutis. Translata autem sunt à noto parturientium more; & vtuntur eis Hebræi quoties significare volunt studium ad rem aliquam. Dicit ergo propheta, vos magno studio molimini & toti in hoc estis, vt perficiatis quod animo cōcepistis, sed quid tandem parietis? Concepistis ardorem, siue (vt Pagn. vertit) quisquilias, id est, præparatis vobis materiā magni mali, collegistis stipulam, & breui succēdetur vestro malo: *Spiritus vester vt ignis deuorabit vos.*) Spiritum posuit pro animi proposito hoc sensu: Quod concipitis & proponitis, hoc euertet vos. *Psal. 71.*

Et erunt populi, &c.) Sensus est: Populus iste erit, quod esse solet ignis siue cinis post incendium, id est, erit nihil. Alludere videtur propheta ad exercitum Sennacherib diuinitùs exustum. Populus iste hoc erit, quod sunt spinæ ad incendium collectæ.

AVdite qui longè estis, quæ fecerim, et cognoscite vicini fortitudinem meam. Conterriti sunt in Sion peccatores, possedit tremor hypocritas. Quis poterit habitare de vobis cum igne deuorante, aut quis habitabit ex vobis cum ardoribus sempiternis? Qui ambulat in iustitiis & loquitur veritatē, qui proijcit auaritiam ex calumnia, & excutit manus suas ab omni munere, qui obturat aures suas ne audiat sanguinem, & claudit oculos suos, ne videat malum: iste in excelsis habitabit, munimenta saxorum sublimitas eius. Panis ei datus est, aquæ eius fideles sunt, Regem in decore suo videbunt, & oculi eius cernent terram de longè. Cor tuū meditabitur timorem.

AVdite qui longè estis, &c.) Inuitat propheta ad aduertendum miraculum: *Conterriti sunt in Sion peccatores*) scilicet nō tantùm ad hostes, sed etiam ad miraculum hoc tam grande. Nam ita ferè natura cōparatum est, vt qui sibi malè cōscij sunt, maximè semper terreantur. Legite caput 17. Sapientiæ. *Possedit tremor hypocritas*) hoc est, quorum cor nō erat rectum cum Domino Deo. Sic qui hodiè titulum gerunt Christiani, & non sunt verè Christiani, illi maximè terrentur tempore belli, pestis, aut famis.

Quis poterit habitare, &c.) Verba sunt prophetæ siue Dei ad hypocritas. Quod autem dicit, cum igne deuorante, periphrasis Dei est, hoc sensu: Quis hypocrita, aut aliquis sibi malè conscius audebit se cōiungere Deo, qui sic vnō nutu perdere potest tantum exercitum? Tacitè alludit ad exercitum igne

 consum

consumptum, & inde occasionem sumpsit illius periphrasis, quæ magnam habet gratiã quando hoc aduertitur, quod occasionem dederit periphrasi. Eiusdem rei periphrasis est, quod sequitur: *Cum ardoribus sempiternis, &c.)* Proponit propheta Deum terribilem, vt vel hoc modo redeãt ab hypocrisi ad syn ceritatem, ac si diceret: Quod contigit impijs in hoc miraculo, hoc continget aliquan do omnibus hypocritis.

Qui ambulat in iustitijs, &ca.) Respondet ad quæstioné propheta, ac si dicat: Est quidem formidabilis, sed non est illis formidabilis, qui ipsi placere student, cum Deo habitare poterit qui ambulat in iustitijs. Ambulare quemadmodum aliquoties diximus, in scriptura fere nihil aliud est, quàm præstare tenorem vitæ: Sensus est: Qui in tenore vitæ suæ hoc agit, vt virtutem præstet, ille poterit habitare cum Domino Deo. *Et loquitur veritatem.)* Hieron. legit veritates in plurali, & ita interpretatur: Qui inquit nó vna vice, sed iugiter loquitur veritates. *Qui proijcit auaritiam ex calumnia)* id est, quæ colligitur ex oppressionibus & miserijs. *Qui obturat aures suas ne audiat sanguinem)* id est, quamuis oppressionem innocentis. Quibus ista sunt cordi, illis Dominus non est formidabilis, sed est illis mitis pater, tales habitabunt in excelsis, id est, securissime habitabunt, non torquebit illos cura iudicij aut inferni. Qui enim in excelsis habitant, videntur magis securi & tuti ab hostium incursibus. *Panis ei datus est, & cat.)* Ex pane & aqua concipiuntur omnia, quæ ad victum pertinent. Sensus est: Nihil illis deerit. Aquas fideles appellat perennes & stabiles.

Regem in decore suo videbunt, &c.) Hic difficul tas est an literam retinere liceat, hoc est, an de Ezechia Rege hæc interpretari oporteat, an de summo Rege nimirum Christo. Sensus est: Qui ambulant in iustitijs & in verita te, qui exigunt rationem vitæ suæ ad regulas diuinas, illorum oculi videbunt Regem, in decore suo, & cernent terram de longe, id est, terram longinquam, quæ non continebitur muris, sed licebit etiam ad longinquũ exspatiari. Quod hic vertit Hier. de longe, capite. 4. Ieremiæ, terram longinquam vertit, dicens: Auditum est in Ierusalem custodes venire de terra longinqua, vbi eadẽ vox est in Hebræo, nisi quod ibi in singulari ponatur, de terra lõginquitatis: hic verò in plu rali terram longinquitatum. Quomodo etiam ponitur apud Ieremiam cap. octauo: Ecce vox clamoris filiæ populi mei de terra lõ ginquitatum: Quo loco cũ vocem Hebræã vertat Hieron. terram longinquam, mirum est ipsum idem non fecisse hoc loco. Primũ, cùm hic sit incommodum, terram de longe, id est, terram longinquam, vel longo tempore expectatam, quę est terra viuentium, videlicet ipsum cælum. Quem sensum accipit Hieronymus. Nam siue ita exponas, siue hoc modo: cernent terram de longe, id est, in cælo positi despicient terram. Quem sensum etiam proponit Hieronymus: Neutrũ tamen habet Latina consuetudo, neq; Græca, neque etiam Hebræa, neque demum vsus scripturæ. Si autem haberetur in Latino vel Hebræo, Despicient de sublimi, probabile esset, quod dicit Hieron. iam verò nihil est, quod inuitat ad eam expositionem. Lyra autem hoc modo exponit: O Eliachim (nam ad eum hæc verba refert) ex ædib. tuis in edito Sion monte, vnde bona pars terræ Iudeæ conspici potest, videbis terrã de longe. Sed istud non habet authoritatem. Præterea literã mem in voce Hebræa מרחקים marhakim, non esse positam loco præpositionis מן min: sed esse vocem heemãticam satis constat ex cap. 10. huius prophetæ. Calamitatis de longe venientis. Et cap. 30. Ecce nomen Domini venit de longinquo. In quibus locis aliter punctuatur. Sensus igitur est: Videbunt terrã longinquam, id est, submotis vndiq; hostibus, quolibet licebit excurrere, etiam ad extremas orbis partes: non amplius metu hostili contineberis in vr be, sed poteris libere ambulare quouis.

Cor tuum meditabitur timorem.) Verbum, meditari in scripturis admodum frequens est, cuius loco Hebræi habent הגה hagah, cuius vocis significatio latissime patet, nimirũ ad omnes omninò rerum omnium actus & officia propria, atq; in quibus vnaquæq; res *Meditari.*
studio quodam assiduo versatur, ponitque curam, exercitium & operam. Hanc vocem Septuaginta interpretes fere exprimut per verbum μελετάω, quod est verbũ studij cum assiduitate. Significat enim μελετᾶν, Græcis sicut & meditari Latinis, studiose & serio se exercere in re aliqua. Et quoties homini tribuitur, satis respondet significationi vocis Hebrææ, Vt in Psalm. Dolos tota die meditabantur, hoc est, in ea re ponebant studium totique hoc mihi moliebantur. Satis etiam respondet cum tribuitur certis hominis par tibus, vt: Os meum loquetur sapientiam, & meditatio cordis mei prudentiam. Et prouerb. 16. Mens iusti meditabitur obedientiam. Et hoc loco: Cor tuum meditabitur timorem, id est, frequenter & de industria & certo studio istum affectum timoris exercebis, memor magnitudinis periculi, in quo obsessa vrbe versaberis, & miraculi illius quod diuinitus accidit: dedito studio hæc reuocabis ad memoriam, vt discas timere me. Est enim cordis actus meminisse præterita, & inde concipere metum, spem &c. Sic prouerb. 8. Veritatem meditabitur guttur meũ. Et alio in loco: Lingua mea meditabitur

iustitiam. Linguę propria officia sunt, loqui & prædicare in qualibus actibus qui multis est & frequens, eius lingua dicitur meditari. Sic os iusti meditabitur sapientiam, id est, sæpius ac seriò sapientiam loquetur, & alijs annunciabit. Magis adhuc respondet, cùm tribuitur rebus rationis expertibus: vt Meditabor vt columba. Columbæ aũt propriũ est gemitum pro fletu edere, illumq; sæpius repetere, atq; ad repetitionem respexit propheta hoc sensu: Ego in gemendo talem me præstabo, qualem videmus columbam, quæ sine fine gemitum iterat. Quo loco alij vertunt garrire, in quo verbo etiam significari volunt frequentiam: Sed plenius verterent, si dicerent, garriendo gemere, id est, frequẽter gemere. Alibi apud Esaiam leoni tribuitur vox Hebræa, vnde & Hiero. rugire vertit: Facit enim propheta leonem incubãtem prędæ, & suo rugitu hoc sedulò agentem, ne præda sibi eripiatur. Quod ergo videtis leonem facere, quando nactus est prædam, & timet ne sibi eripiatur, dum sæpius rugit, ita & vos facietis. Idẽ Hiero. cap. 8. Esaiæ vertit stridere, quia ibi tribuitur Pythonibus, qui strident in incantationibus suis. Psal. 29. à Septuag. meditandi verbum etiam inanimatis tribuitur: Animi nostri sicut aranea meditabuntur. Quod nec Cicero, nec Quintilianus eleganti ori figura pòsset dicere. Significat enim Dauid tale aliquod studium, quale solet adhibere aranea quãdo texit telam, quod sanè magno facit studio, sine omni tamen fructu & non est operæ precium. Tales inquit sunt animi nostri, hoc est, quicquid moliuntur homines tanto tempore vitæ, tale est ac si aranea texat telam, id est, vanissima est vita nostra. Est etiam alibi in psal. vbi vox Hebræa clamare significat: Nõ clamabunt in gutture suo.

VBi est literatus? Vbi est legis verba ponderans? Vbi est doctor paruulorum? Populum imprudentem non videbis populum alti sermonis, ita vt non possis intelligere disertitudinem linguæ eius, in quo nulla est sapientia, Respice Sion ciuitatem solennitatis nostræ. Oculi tui videbunt Ierusalem, habitationem opulentam, tabernaculum quod nequaquam transferri poterit, nec auferentur claui eius in sempiternum, & omnes funiculi eius non rumpentur, quia solummodo ibi magnificus est Dominus Deus noster, Locus fluuiorum, riui latissimi, & patentes, non transibit per eum nauis remigum, neq; trieris magna trãsgredietur eum. Dominus enim iudex noster, Dominus legifer noster, Dominus rex noster, ipse saluabit nos.

VBi est literatus, &c.) Quod Hiero. vertit literatus, Septuaginta interpretes verterunt Grammatici, Vbi sunt Grãmatici? Vbi sunt consiliarij? Paulus primę epistolæ ad Corinth. ca. 1. cùm ex Esaia citasset hoc testimonium, Perdam sapientiam sapientũ, &c. addit: Vbi est sapiens? vbi est scriba? vbi est inquisitor huius sæculi? alludens ad hunc Esaiæ locum, quæ allusio posita est in vna tantùm voce. Nam quod Hiero. dixit literatus hoc Paulus dixit scriba, & mirum est Hier. vertisse literatum. si dicamus Paulu ad hunc locum respexisse: cùm literatus vox generalis sit, scriba verò siue γραμματεὺς, qua voce vtitur Paulus, nomen est eruditionis siue professionis Theologicę apud scriptores noui testamenti vbiq;, præterquàm Act. 19. ac si nũc dicas doctor, baccalaureus, &c. Dicimus autem apud scriptores noui testamẽti, nam Græcis ciuilis nominis res est γραμματεὺς, eorum videlicet, qui conscribũt actiones publicas: Vnde Demosthenes subinde Aeschynem vocat contumeliosè hoc nomine, eò quòd nihil aliud, quàm actiones publicas scriberet. Apud Septuag. verò nunc ciuile vocabulum est, nunc Theologicum. Ciuile autem. 4. Reg. cap. 12. Rursus. 2. lib. Paralip. cap. 24. Rursus Hester cap. 3. Theologicum vero hoc loco, & omnibus istis locis semper est vnum & idem vocabulum apud Hebræos videlicet סופר Sopher. Ad eruditionem quoque theologicam spectare videtur in Ecclesiastico, vbi sic dicitur: Super faciem scribæ imponent honorem. *Ecclef. 10.*

Legis verba ponderans.) Pro istis tribus verbis in Hebræo vnica vox est nimirum schokel, id est, ponderator. Sẽsus est: In illo maximo periculo, quando parabat Sennacherib obsidionem aduersus Ierusalẽ, quid faciebant literati? quid faciebant Scribæ & doctores legis? non præstabant se tales, quales prædicabant prius, hoc est, quod dicit, Vbi est literatus, id est, vbi sunt illi, qui multa solent prædicare?

Populum imprudentem non videbis.) Omnibus his tantùm significatur peregrinitas populi, & possunt hæc accipi vt habeant mimesin siue imitationem sermonis literatorum, qui sic solent dicere: Vos Iudæi non videbitis exercitum Sennacherib, & militem peregrinum, non est vobis ab illo periculum. Possunt etiam simpliciter accipi vt sint verba Esaiæ, & promisionem habeant hoc sensu: Timetis à populo peregrino, ab exercitu Sennacherib, no videbitis eum intra mœnia vestra. Vbi nostra exemplaria habent, populum imprudentem, Hier. & Haymo legunt populum impudentem, & vterq; sic interpretatur. Verba autem Hier. sunt: Populũ impudentem videbis, id est, populum Philosophorum & oratorũ mundi, qui applaudant sibi in eruditione & sapientia sæculari. Verba verò Haymonis sunt ista: Populũ impudentem vocat Platonem, Aristotelem, cæterosq; gentium philosophos, qui inuerecundè miscuerunt falsa veris. Et vocẽ Hebræam Hiero. nusquam refert ad imprudẽ-

tiam, sed alicubi vertit impudentiã, vt Prouerb. 21. Procaciter obfirmat vultum, quod est impudentiæ non imprudentiæ. Quare omnino mendũ esse videtur in libris nostris, qui habent imprudentem.

Populum alti sermonis, &c.) Populum alti sermonis vocat populum peregrinę linguę. De disertitudine siue balbutie, vt alij vertunt, dictum est in capit. 28. circa illum locum: In loquela enim labij, &c.

Respice Sion, &c.) Hactenus verò retinuimus literam, hîc autem salua pietate non licet: Transfert enim propheta sermonem à terrena Ierusalem ad aliam, nimirum cælestem, id est, Ecclesiam Sion potest esse vel accusatiui casus vel vocatiui, si autem accusatiui casus est, tunc propheta appellat iustũ, hoc sensu: Quicunq; credis Christo, quicunq; ambulas in iustitijs, respice iam ciuitatem Sion qualis sit ciuitas nostra Sion, id est Ecclesia, quæ est ciuitas solennitatis: Nam Christiano quiuis dies solennitas est, & sabbathum.

Oculi tui videbunt Ierusalem, &c. In superiori capite omnia tristia prædicantur de terrena Hierusalem: nó igitur locus iste ad illam pertinet. Quod autem sequitur, Habitationem opulentam, tabernaculum, &c. appositoriè additur hoc sensu: Videbunt ipsam Ierusalem tabernaculum, quod transferri nõ poterit. *Nec auferentur claui eius, &c.*) Significatur sempiternitas tabernaculi id est, Ecclesiæ Christi. Metaphora autem desumpta est ab ijs, qui moturi sunt tentoria, illi eximunt clauos & paxillos, quibus in terris figuntur. Sensus est: semper erit stabile hoc tentoriũ, Ecclesia Christi nó auferetur, sicut lex Mosi & synagoga. Ab ijsdem sumitur metaphora de funiculis, qui soluuntur vel etiam interdum rumpuntur, quando mouentur, vel ventorum impetu cadunt tentoria. *Quia solummodo ibi magnificus est Dominus, &c.*) Confert hunc locum cum cantico quod est cap. 12 huius prophetæ, in quo multa sunt similia. Sensus est: In hac Ecclesia Dominus magnificè agit, in hac ostendit diuitias spirituales, in hac dat hominibus dona sua & charismata spiritus. Quod autem sequitur, *Locus fluuiorum, &c.*) appositoriè additur hoc modo: In Ierusalem ista erit Dominus, qui est locus fluuiorum & riui latissimi, ipse Dominus erit nobis riuus, fluuius & fons vberrimus. pertinent ista omnia ad charismata, quæ sũt in Ecclesia, & qui studẽt purè credere & placere Deo, illi experiuntur quod hic dicitur, illi sentiunt se refici & quasi habitare in amœnissimis fluuiorum locis. Legite psalm. 22. Dominus regit me &c.

Non transibit per eum nauis, & cæt.) Sensus est: per hunc locum, qui est ipse Dominus & eius Ecclesia, nó trãsibit nauis remigum, neque trieris magna. Duabus istis metaphoris, videlicet nauis remigum & trieris magnæ, significatur potestas aduersa, nimirum princeps tenebrarum ipse diabolus. Sensus ergo est: Per Ierusalem spiritualem, quę est Ecclesia, non transibit diabolus sic vt dominetur quemadmodum ante natum Christum, per quem iam eiectus est foras.

Dominus enim iudex noster, &c.) Legite psal. 9. vbi dicitur, Fecissem iudicium & causam meam &c. Nam de illo iudicio & iustitia intelligitur locus iste, hoc sensu: Ipse Dominus sumet partes iudicis inter diabolum & genus humanũ, & iudicabit pro genere humano, & sententiam feret contra diabolum, hoc est quod dicit, Dominus iudex noster.

Dominus legifer noster.) Sensus est: Præsens præsentibus ostendet voluntatem patris sui, non quemadmodum olim per Moysen, sed nobiscum ipsemet ambulabit: *Dominus rex noster)* Id est, ipse gubernabit nos spiritu suo sancto, non per Dauid aut cęteros: *Ipse saluabit nos)* Nam Samson, non angelus, sed ipsemet saluabit nos.

LAxati sunt funiculi tui, sed nõ præualebunt. Sic erit malus tuus, vt dilatare signum nõ queat. Tũc diuidentur spolia prædarum multarum, claudi diripient rapinã. nec dicet vicinus, elangui, Populus qui habitabit in ea, auferetur ab eo iniquitas.

LAxati sunt funiculi tui, &c.) Est sensus hic aduersatiuus, ac si diceret propheta: Hactenus læta dixi de cælesti Ierusalem, nunc è regione tristia dicam de terrena Ierusalẽ. Quædam exemplaria hoc loco habent, Sed non præualebunt. Hier. legit, Et non præualebunt. Alij verò legunt sine omni coniunctione & in Hebræo dissolutum est. Sumpta est autem locutio à tentorijs ruituris, quorum funiculi laxantur: Et significatur quòd tentorium synagogæ non sit futurum perpetuum. Et quod dicit, Non præualebut, hunc habet sensum: Rumpentur funiculi & non poterunt sustinere tentorium, id est, casura est synagoga.

Sic erit malus tuus &c) Notatio est & admodum iucunda, quam etiam ipse Plato admiratus fuisset. Simpliciter autem & sine figura dixisset, malus tuus erit inutilis ad nauigationem, hoc est, habebis quidem malum in naui, sed talem vt non possis expandere velum: Per quod significat propheta synagogam & terrenam Ierusalem casuram.

Tunc diuidentur spolia, &c.) Id est, vbi ceciderit synagoga, tunc diuidentur spolia multarum prædarum, tunc qui habebantur claudi, id est, Gentium populus & cultores idolorum diripient ista spolia, id est, charismata patribus promissa, hoc est intrabunt in possessionem patrum, Abraham, Isaac, & Iacob. Similem locum habet cap. 32. Cor stultorum intelliget scientiam, vbi & alium adhuc lo-

huc locum annotauimus. Ex quorum trium locorum collatione facilè intelliges quod hic dicitur *Nec dicet vicinus, elangui*) Id est, nemo dicet se ęgrotum, omnes fortes erunt in Christo.

Populus qui habitat, &c.) Quod dicit, Auferetur ab eo iniquitas, eo modo intellige, quo dixit David, beatus vir cui non imputauit Dominus peccatum. Auferetur ergo non per obseruationem legis Mosaicæ, sed propositis his & obseruatis, quæ proponit Euangelium, id est, per gratiam Christi.

CAPVT XXXIIII.

Accedite gentes, & audite, & populi attendite, audiat terra, & plenitudo eius, orbis & omne germen eius, quia indignatio domini super omnes gentes, & furor super vniuersam militiam eorũ. Interfecit eos, & dedit eos in occisionem. Interfecti eorum proycientur, et de cadaueribus eorum ascendet fœtor.

NOn esset omnino inutile hic breuiter repetere, quod annotatum est capite 12. & 24. nimirum Esaiam pro consuetudine habere, vt post multa bona vel mala particularia enarrata, veniat ad generalia. Capite enim 28. prędixit Samariæ sua mala: deinde cap. 29. 30. 31. 32. vaticinatur de malis, quæ ciuitati Ierusalem euentura sunt, nisi quod in fine capitis 32. spiritu prophetico aliquid misceat de Christo. Præterea capi. 33. Sennacherib sua mala enunciat, vbi interim etiam Christi meminit. Quæ ergo acciderũt huic aut illi genti in superioribus capitibus, illa hoc capite dicuntur aliquando euentura toti orbi. Continet ergo caput istud vaticinium de interitu omnium gentium seu nationum, & de consummatione sæculi, quæ est futura in die iudicij: Hoc modo interpretatur Esaiam Hieron. Alij verò omissa authoritate Hieronymi, putãt hoc capite prædici mala [illegible] certæ alicuius Gentis, videlicet Idumææ, sed an rectè, est studiosi inquirere. Pro Hiero. facit, quod indeterminatè, Gentes, terra orbis, & omne germen eius, iubeantur accedere & audire. Nisi hoc soluamus ex idiomate scripturæ, quod Hie. annotauit cap. 13. huius prophetæ, vt potè loqui prophetam de illa terra, de qua in præsentiarum mentio est, præsertim cum infra specialiter de idumæa agere videatur. Verũ vtra harum expositionum magis probabilis sit, [illegible] videbitur ex ipso contextu.

Quid differant gentes & populi. *Accedite Gentes, &c.*) Gentes & populi in hoc differunt, quod Gentes ferè accipiãtur pro incircuncisis: populi verò pro circuncisis, frequenter tamen discrimen istud in scriptura confunditur. Vt in psalm. Annunciate inter Gentes gloriam eius, & in omnibus populis mirabilia eius. Vbi eiusdẽ rei & eiusdem multitudinis hominum per copiam repetitio est. Loca autem vbi Gentes ad incircuncisos tantum pertinent, habes aliquot citata à Paulo, in epistola ad Romanos scripta cap. 15. Hoc vero loco nihil refert quomodo accipiatur.

Audiat terra, &c.) Istud pro Hieronymo facit: Nam cùm ex psalmis desumptum sit, generalé videtur habere sensum, sicut in psalmis David per similem formam omnibus loquitur.

Quia indignatio Domini, &c.) De militia dictum est cap. 24. & propria huius vocis significatio est Genes. 2. capi. Perfecti sunt cæli & omnis ornatus eorũ. Quod hic militiam vertit, ibi dixit ornatum. Alij vertũt exercitum. Hiero. dicit vocem Hebræam etiam significare fortitudinem. Septuag. vero verterunt, Super numerum eorum. Est autem illa vox, quæ toties obuia est in veteri testamento, quamq; noster interpres modo exercitum vertit, modo non vertit, dicens, Dominus sabaoth. *Militia cæli.*

Interfecit eos, &c.) Hæc si simpliciter accipiantur, pertinere videntur ad illud quod scribitur Matth. 24. Consurget gens aduersus gentem, id est, incident grauissima bella, plurimi interficientur. *Interfecti eorum proijcientur.*) hoc est, tam multi interficientur vt sepeliri nequeant. Item significatur per hoc, quod sequitur: *Et de cadaueribus eorum ascendet fœtor*) Quanquam Hier. istud interpretetur de malitia & peccato.

TAbescent montes à sanguine eorum, & tabescet omnis militia cælorum: & complicabuntur sicut liber cæli: & omnis militia eorum defluet, sicut defluit folium de vinea, & de ficu, quoniam inebriatus est in cælo gladius meus. Ecce super Idumæam descendet, & super populum interfectionis meæ ad iudicium.

TAbescent montes a sanguine, &c.) Id est, sublimes virtutes & angeli, qui singulis gẽtibus præsidebant tabescẽt. Sic exponit Hieronymus, sed nihil vetat quo minus simpliciter accipiamus montes, hoc sensu: Non solùm in locis campestribus, sed etiam in locis montosis iacebũt interfectorum cadauera, quorum sanie montes tabescent & sanguine defluent.

Et tabescet omnis militia, &c.) Militia autem cælorum est sol, luna, & congregatio astrorum, quæ in modum exercitus aptè disposita sunt. Hæc tabescent eo sensu, quo dixit Petrus: properantes in aduentu diei Domini, per quem cæli ardentes soluentur, & elementa ignis ardore tabescẽt, nimirum propter insolitas alterationes. Vel eo modo intellige, quo suprà capite 13. expositum est:

ſima eſt & maxima, vſque ad cælum protenditur, quem ſenſum plane indicant verba pſalmi ſequentia, & veritas tua vſque ad nubes. Cælum enim & nubes eiuſdem rei nomina ſunt, ſicut etiam miſericordia & veritas. Idem intelligitur ex eo quod mox ſequitur, Iuſtitia tua ſicut montes Dei, id eſt, maxima eſt iuſtitia tua & excellentiſsima. Hebræi enim cùm volunt aliquid eximij ſignificare dicunt אל, quod Deum ſignificat: Vt Pſal. 79. vbi de vinea ex Aegypto tranſlata Dauid loquens, Operuit (ait) montes vmbra eius, & arbuſta eius cedros Dei, id eſt, cedros altiſsimas. Sic hoc loco, Inebriatus eſt in cælo gladius meus, id eſt, tanta erit vindicta ſiue vltio, quam ſumam in conſummatione ſæculi, vt etiam ad cælos vſque pertingat, id eſt, maxima futura eſt vltio & inprimis horrenda.

Ecce ſuper Idumæam deſcendet) Subauditur, gladius meus: *Et ſuper populum interfectionis meæ*) id eſt, ſuper populum quem deſtinaui interfectioni. Sic dicitur in Pſalmo: Aeſtimati ſumus ſicut oues occiſionis, id eſt, ad occiſionem deputatæ.

GLadius Domini repletus eſt ſanguine, incraſſatus eſt adipe, de ſanguine agnorum, & hircorũ, & de ſanguine medullatorum arietum. Victima enim Domini in Boſra, & interfectio magna in terra Edom, & deſcendent vnicornes cum eis, & tauri cum potentibus, inebriabitur terra eorum ſanguine, et humus eorum adipe pinguium, quia dies vltionis Domini.

GLadius Domini repletus eſt ſanguine, etc.) Inſtituit hic conuiuium epulare, quale eſt in feſtis & oblationib., & adhibet agnos & hircos & medullatos arietes. De medullatis aũt ſuprà dictum eſt, c. 25. Hæc omnia figuratè accipiuntur, & per agnos, hircos, arietes, homines intelliguntur, hoc ſenſu: Qui iã facillime & in delitijs agunt illi tunc interficientur & grauiſsimis pœnis punientur.

Victima enim Domini in Boſra, &c.) Quod Hebræi Edom, Græci Idumæam vocant, & nomina hæc Edom ſiue Idumæa & Boſra frequenter obuia ſunt apud prophetas, habentque plurimum negocij, non ſolum hoc loco, ſed & alibi, capite 63. huius prophetæ: Quis eſt iſte qui venit de Edom, tinctis veſtibus de Boſra? Magna profectò difficultas eſt, quid iuxta certum ſenſum prophetæ accipere oporteat per Edom & Boſra, maxime cum neget Hieron. Boſram in Idumæa eſſe, eius enim commentarius ſic habet: Boſra, iuxta Eſaiam & Ieremiam, non in Edom, id eſt, Idumæa, ſed in terra Moab inuenitur. Si ergo diuerſa ſunt loca, quare propheta hæc coniungit? Venit ergo Chriſtus de duobus locis? Sic Hieremiæ. 49. Ad Idumeã hæc dicit Dominus exercituum, nunquid non vltra ſapiẽtia eſt in Themam? Sumpſit ibi Hieremias prophetiã cõtra Idumæam, & inter reliquas ciuitates numerat etiã Boſram. Quare eſt ibi facta mentio Boſræ, ſi non eſt in Idumæa? Reſpondent quidam ideo adiungi Boſram, quia rex Iobab olim Idumææ oriundus, fuit ex Boſra. Sed quid hoc ad rem? Item Amos 1. Super tribus ſcelerib. Edom, & ſuper quatuor non conuertam eum, mittam ignem in Themam, & deuorabit ædes Boſræ, id eſt, quia Idumæi, qui ducunt genus ab Eſau, duriſsime ſe exhibuerunt in captiuitate Babylonica erga fratres ſuos Iudæos, quib' ratione germanitatis ſubuenire debebant: Idcirco mittã ignem in Themam, que eſt Idumeorum regio, & deuorabit ædes Boſræ. Quorſum hic Boſra, ſi non eſt in Idumęa? Reſpondet ad hoc Hieron. Boſram figurate poſitam pro Idumæa, propterea quia munita erat, & firmiſsimis circumdata muris. Nam Boſra ſi ad radicem ſpectes, ſignificationem habet quaſi à muniendo. Et Hiero. pro ſua ſententia confirmanda citat locum Eſaiæ: Quis eſt iſte, qui venit de Edom, tinctis veſtibus de Boſra? Vbi etiam annotat Hierony. in comment. pro loco aliquo firmato accipi, vt ſenſus ſit: Quis eſt iſte qui venit de Boſra, id eſt, de ciuitate aliqua munita: intelligit ibi Ieruſalem, hoc vero loco orbem terrarum Domini voluntate ſolidatum. Accipitur igitur ſecundum Hieron. Boſra, non vt ſit nomen propriæ qualitatis, ſed pro quouis loco firmato: ac ſi quis dicat Babylonem ad literam accipi pro loco confuſo, ſicut apud Petrum Eccleſia quæ eſt in Babylone electa, id eſt, iuxta literam Eccleſia quæ eſt Romæ. Et in Apocal. 17. & 18. Babylon magna accipi videtur iuxta literam pro orbe, quia agit de conſummatione ſæculi. Et hæc figura ſpecies eſt metonymiæ, ſicut dicimus Demeam, quemuis triſtem ſignificantes, & Mitionem pro quouis commodo & hilari. Sic quoque in nomine Boſræ eſt ſignificatio rei munitæ. Alij vero dicunt nomen Boſra aliquando appellatiuum eſſe, aliquando proprium. Commentarius Lyræ habet etiam in Idumæa eſſe quandam Boſram, quod negat Hieronym'. Eſſe autem in Moab Boſram quandam, certum eſt ex capite 48. Hieremiæ. Quod verò dicit Hieronymus ſecundum Ieſum inueniri Boſram in Moab, hoc non eſt niſi in capite viceſimoprimo Ioſue, vbi ſcribitur eſſe in tribu Manaſſe: Et ſit Boſra in Moab: difficultas adhuc eſt, cur in generali mentione de conſummatione ſæculi meminit particulariter Boſræ & Moab, cum in orbe tot ſint aliæ nationes. Reſpondent quidam prophetam hoc facere quaſi exemplificando: Sed fortaſsis probabilius eſt, vt vtroque nomine Boſræ & Edom per tropum intelligatur orbis terrarum, ſecundum illam figuram, quã in primo capit. Amos vtcunq; explicat Hieronymus

ronymus & plenius in Ioele capite vltim. vbi etiam in tractatu generali mentio fit Aegyp. & Idum. cùm dicitur Aegyptus in desolationem, & Idumæa in desertum perditionis. Super quem locum dicit Hieronymus, Aegyptum & Idumæam potius qualitatem rei significare, quàm propriam rem, vt nomine Aegypti intelligatur quidquid obscurum est, & nomine Idumææ quidquid terrenum est, cruentum, & sanguineum. Habet hoc etiam proprietas linguæ Latinæ, quemadmodum cùm dicimus, inexplicitos, Platones, significam' potius qualitatem hominis, quã ipsum hominem.

Ex his quæ annotauimus constat Hieron. aliter in Ioele, & aliter in Amos, aliter quoque super 63. caput Esaiæ tractare nomina hæc Bosram & Idumęam: In Abdia vero Idumæam simpliciter accipit, nec agnoscit figuram. Idem facit in Ezechiele capite 35. Hebræorum autem magistri per Idumæam intelligunt Romam & Romanum imperium, & similiter per Bosrã. Sed quomodo, an iuxtam literam, an aliter, hoc non explicant. De qua re vide Hieronymum super vltimũ caput Ioelis, vbi reprehendit liberam illam Iudæorum mentiendi licentiam. Summa autem dictorũ huc spectat, vt sciamus prophetam hoc loco intelligere non illam Idumæã & Bosram recti nominis & specialis, sed figuratam & generalis nominis Idumęam, id est, orbem hunc crassum & terrenum, sanguineum, & solidatum, in consummatione seculi periturum. Et si quid aliud est in etymologia nominis Bosræ & Idumææ, quod vt exactè intelligatur, legãtur commentaria Hieronymi in Ioelem & Amos, & conferantur loca vbi non est opus agnoscere hanc figuratam Idumæam, sed vbi propriè accipitur. Item cõferantur loca vbi sunt similes figuræ, vt apud Apostolum Petrum: Ecclesia quæ

Apoc.6. est in Babylone electa. Et in Apocalyp. Cecidit

Esaiæ.1. dit cecidit Babylon illa magna. Et alibi apud hũc prophetam: Audite verbũ Domini principes Sodomorum, auribus percipite legem Dei vestri populus Gomorrhę: Nõ enim loquitur ibi Sodomitis aut Gomorrhæis, sed

Esaie 30. Iudæis. Rursus capite 30. Pauebit Assur virga percussus: Assur intelligitur ad literam non Assyriorum Rex, sed diabolus & quiuis impius. Rursus cap. 25. Triturabitur Moab sub eo. Et quæ ibi similia dicta sunt ex Augustino: Item conferantur loca ex profanis auctoribus, qualia indicauimus, quæ similes habent figuras, ex quibus iste locus facilè intelligi potest. Quod ergo dicit propheta, Victima Domini in Bosra, & cæt. hunc habet sensum: multi interficientur in orbe terrarum. Sic suprà, Ecce super Idumæam, id est, super orbem terrarum descendet gladius meus.

Et descendent vnicornes, &c.) Secundum Hieronymum sensus est: Etiam reges & principes terræ occidentur. Similis vsus vnicornium est in Psalm. 22. Salua me ex ore leonis, & à cornibus vnicornium. Est autem vnicornis *Vnicornis.*
fera asperrima, quam negant capi viuam, cuius descriptionem habes apud Plinium in 8. lib. Naturalis hist. cap. 22. ex quo intelligere potes, quare Esaias potẽtes, Reges ac principes comparet vnicornibus. Similem etiam vsum taurorũ habes in Psal. 21. Tauri pingues obsederunt me. Dicit ergo in genere illud propheta: in consummatione seculi nemini parcetur, siue nobilis quis fuerit, siue ignobilis, pro qualitate criminis puniεtur à Deo.

Quia dies vltionis Domini, &c.) Exponunt quidam hoc modo: Nemo miretur quòd Deus non parcet orbi, quia nec populo suo Sion parcet. Iudæi vero hoc modo: Hæc quæ de eius dixi contingent in exordio Romani imperij, quia est dies vltionis Domini, qui vlciscetur quod in Iudæam Romani commiserunt.

Annus retributionis iudicij Sion. Et conuertentur torrentes eius in picem, & humus eius in sulfur, & erit terra eius in picem ardentem, nocte & die, non extinguetur in sempiternum. Ascendet fumus eius à generatione in generationem, desolabitur in secula seculorum. Non erit transiens per eam, & possidebunt illam Onocrotalus, & Ericius, & Ibis & Coruus habitabunt in ea. Et extendetur super eam mensura, vt redigatur ad nihilum, & perpendiculum in desolationem.

Annus retributionis) Quo retribuetur Romanis malum suum sicut in Psal. Et retributionem peccatorũ videbis, hoc est, pendent peccatores pœnas meritas atque debitas: *Iudicij Sion*) Quia sumet Dominus partes iudicis pro Iudæis contra Romanos. Sic exponunt Iudæi, & sunt loca similia. Threnorũ 3. Iudicasti Domine causam animæ meæ. Et rursus Hieremiæ quinto. Ecce ego iudicabo causam tuam, & vlciscar vltionem tuã. Sed iuxta Hieronymum & rei veritatem subito transit propheta à mentione generalis excidij futuri in consummatione sæculi ad mentionem Hierusalem, quod videlicet ipsi Sion reddetur malum suum, vt sensus huius Iudicij Sion, iste sit: Ad iudicandum Sion, hoc est ad vindicandum, sicut Hieremiæ. 2. Pastores præuaricati sunt in me, & prophetæ prophetauerunt in Baal, & idola secuti sunt: propterea adhuc iudicio contendam vobiscum, hoc (vt alij interpretantur) iudicabo vos, hoc est, vindicabo. Annus ergo iudicij retributionis Sion, est annus ad sumendam vindictam de Sion siue de terrena Hierusalem.

Et conuertentur torrentes in picem, & cæt.) Omnia hæc valde figuratè dicta sunt, & habent partim hyperbolem, partim metaphoram.

Salua-

Saluator autem in Euangelio istud simpliciter dixit, Et relinquetur vobis domus vestra deserta. Similiter Danielis 9. Ciuitatem dissipabit populus cum duce venturo. Et quod statim sequitur apud Danielem, Et finis eius vastitas, & vsque in finem perseuerabit desolatio: Hic verò dicitur: Et erit terra eius in picem ardentem nocte & die, &c.

Et possidebunt illam Onocrotalus, &c.) Est hoc loco synecdoche. In summa autem significatur maxima vastitas & desolatio illius loci & regni Iudaici.

Et extendetur super eam mensura, &c) Per mensuram & perpendiculum propheta metaphorice significat sententiam Domini, hoc sensu: Certa sententia definiuit Dominus apud se ista facere.

NObiles eius non erunt ibi, regem potius inuocabunt, & omnes principes eius erunt in nihilum. Et orientur in domibus eius spinæ, & vrticæ, & paliurus in munitionibus eius, & erit cubile draconum, & pascua struthionum, & occurrent dæmonia. Onocentaurus, et pilosus clamabit, alter ad alterum, ibi cubabit lamia, & inuenit sibi requiem. Ibi habuit foueã Ericius, & enutriuit catulos, & circumfodit, & fouit in vmbra eius, Illuc congregati sunt milui, alter ad alterum.

NObiles eius non erunt ibi, &c.) Secundũ Hieronymum sensus est: Apostoli non versabutur ibi cùm ista fient, sed potius Regem nimirum Christum inuocabunt.

Et occurrent dæmonia. onocentaurus) Id est, phãtasmata, qualia in desertis morari solent: & omnibus his in summa significatur maxima vastitas & desolatio.

REquirite diligenter in libro Domini & legite, vnum ex eis nõ defuit, alter alterum non quæsiuit, quia quod ex ore meo procedit, ille mandauit, & Spiritus eius ipse congregauit ea, & ipse misit eis sortem, & manus eius diuisit eam illis in mensuram. vsq; in æternum possidebunt eam in generatione & generationem habitabunt in ea.

REquirite diligenter, &c.) Id est, Vos qui hęc lecturi estis apud me, diligenter versate librum Domini, & maximè librum Deuteronomij, vt aduertatis has maledictiones esse prædictas non à me, sed ab ipso Moyse, quidquid ibi prædictum est fore, hoc fiet vobis.

Alter alterum non quæsiuit) Ad verbum est, vnumquodque istorum nõ deerit: Nihil eorum quæ à Moyse prædicta sunt posset hodiè desiderari, quia omnes pęnę sunt eis pręsentes.

Quia quod ex ore meo procedit, ille mandauit) Id est, Dominus ille iam olim per Moysen hæc [illegible]it.

Et ipse misit eis sortem, &c.) Sensus est: Prædictis [illegible] feris sorte data sunt loca in Iudæa, [illegible] voluit illa habitare ibi.

CAPVT XXXV.

LAEtabitur deserta & inuia, et exultabit solitudo, et florebit quasi liliũ. Germinãs germinabit, & exultabit lætabunda, & laudans. Gloria Libani data est ei, decor Carmeli, & Saron, Ipsi videbunt gloriam Domini, & decorem Dei nostri, Confortate manus dissolutas, & genua debilia roborate. Dicite pusillanimis, Cõfortamini, nolite timere.

LAEtabitur deserta) Est hic metaphora valdè iucunda & supra modum læta, veriq; nominis Euangelij: propterea multum refert vt certo constet lectori, quò oporteat referri. Si dixisset propheta hoc modo: Lætabitur Iudæa prius neglecta, vel hoc modo: Lętabitur gentilitas hactenus inculta atque neglecta, certus esset sensus, & letissimum esset Euangelium Iudæis vel gentibus. Vel si dixisset hoc modo: Lætabitur cœtus eorum, qui Christum in propria venientem recepturi sunt, siue Iudæi fuerint, siue gentiles. Nũc verò quia figuratis vtitur verbis, natæ sunt expositiones variæ. Quare vt auferantur opiniones interpretantium & certi aliquid habeatur, inspicere oportet circunstantias huius capitis, & cõsulere loca similia, quæ multa sunt. Pro (deserta) autem in Hebræo est מדבר midbar, quam vocem Septuaginta verterunt eremum, vnde mirum est Hieronymum vertisse desertum substantiuè. Proprius autem huius vocis vsus est in Exodo, vbi dicitur: Ibimus iter dierum trium in desertum. Et secundum quosdam in Psal. Pinguescẽt speciosa deserti, hoc est, in locis priùs infrugiferis erit vbertas frugum. Figurati verò nominis & occulti sensus desertum habes apud hunc prophetam capite 41. Ponam desertum in stagna aquarum, quo loco habet certam metaphoram, vt constat ex circumstantijs: Similiter & hoc loco, quia non agit propheta de corporali deserto. Loca autem, ex quibus colligi licet, quò pertineat hæc metaphora, sunt Esaiæ cap. 32. Et erit desertum in Charmel. Rursus 41. 44. 51. 61. Nam prophetiam, quæ scribitur cap. 61. Spiritus Domini super me, &c. Et ædificabuntur deserta è sęculo, Christus apud Lucam exponit & ad se refert, quòd suo tempore haberetur ratio colendi illa deserta, quæ semper fuerunt deserta, hoc est, ipsam Gentilitatem, cui non erat anteà notus Deus. *Luc. 4.*

Quòd ergo dicit propheta, Lætabitur deserta, hunc habet sensum: Illa maximè parte orbis terrarum, in qua vixerunt hactenus sine cultu Dei, fient participes veræ sanctimoniæ & gaudij, quod est in spiritu sancto. Sic Hiero. per desertum intelligens ipsam Gentilita- *Vocatio gẽtium.*

tus, & hæc erit vobis directa via, ita, vt stulti non errēt per eam.

IN *cubilibus, &c.)* In draconibus metaphora est. Sensus est: in mētibus hominū ethnicorum, in quibus prius regnabant dæmonia, iræ, inuidiæ, contentiones & ceteræ pestes huiusmodi, orietur viror calami & iunci, id est, herbæ suaues, id est, erunt ibi fides, spes, charitas, ac gaudium in spiritu sācto. *Et erit ibi semita & via)* Id est, doctrina veræ fidei & veræ religionis, qua homines inoffense viuent. *Non transibit per eam pollutus.)* Id est, res hæc, siue doctrina Euangelij & fidei requirit integros animos & incontaminatos. Non satis erit vobis Iudæis, vbi Christus venerit, præstare cæremonias, sed oportebit præstare puritatem spiritus.

NOn erit ibi leo, *& mala bestia non ascendet per eam, nec inuenietur ibi. Et ambulabunt qui liberati fuerint, & redempti à Domino conuertentur. & venient in Sion cum laude, & lætitia sempiterna super caput eorum. Gaudium & lætitiam obtinebunt, fugiet dolor & gemitus.*

NOn erit ibi leo, *&c.*) In fine huius capitis est transitus à beneficijs & bonis, quæ contingunt Christi fidelibus in hoc sæculo, ad illa bona, quæ contingent in futuro sæculo: sed vbi incipiat iste transitus, non est omninò certum. Quod autem dicitur, Non erit ibi leo, significatur studium mititatis & mansuetudinis, quod conuenit Euangelio. Sensus est: Immanes huiusmodi affectus nō erunt in his, qui vera fide receperunt Euangelium. Hieronymus vero per leonem intelligit diabolum, per malam autem bestiam, eius satellites.

Et ambulabunt qui liberati fuerint, &c) Hic est certus transitus, quia maiora sunt quàm cōtingunt in hoc sæculo. Sensus est: Qui redēpti fuerint in sanguine, venient in Sion cælestem, ibi erit perpetuitas lætitiæ, & fugiet dolor & gemitus.

CAPVT XXXVI.

T factum est in quartodecimo anno regis Ezechiæ, ascendit Sennacherib rex Assyriorum super omnes ciuitates Iuda munitas, & cepit eas Et misit rex Assyriorum Rapsacen de Lachis in Ierusalem, ad regem Ezechiam in manu graui, & stetit in aquæductu piscinæ superioris in via agri fullonis.

Et egressus est ad eum Eliachim, filius Helchiæ, qui erat super domum, & Sobna scriba, & Ioah filius Asaph, à commentarijs. Et dixit ad eos Rapsaces: Dicite Ezechiæ, Hæc dicit rex magnus, rex Assyriorum.

Quæ est ista fiducia, qua confidis, aut quo consilio vel fortitudine rebellare disponis? Super quem habes fiduciam, quia recessisti à me? Ecce confidis super baculum arundineum confractum istum, super Aegyptum: cui si innixus fuerit homo, intrabit in manum eius, & perforabit eā: sic Pharao rex Aegypti omnibus, qui confidunt in eo.

ET *factum est in quartodecimo anno &c.*) Historia, quæ ab hoc capite vsque ad caput 40. protenditur, magna expositione opus non habet, plenius que in 4. lib. Regum, capite 18. & 19. & 20. refertur: Quare non est diu immorandum, sed leuiter percurrendum. Et videtur propheta hanc interposuisse non tam Iudæorum sui temporis causa, quàm eorum qui venturi erant, vt intelligerent ipsius vaticinia non esse somnia & vana, sed vera oracula. Lachis autem ciuitas est in tribu Beniamin Ierusalem proxima. Manum grauem vocat numerosum exercitum. De Eliachim autem qui erat super domum, dictum est capite 22. De voce vero (scriba) dictum est capite 33. hoc loco autem ciuile nomen est, nō theologicum. Quod autem sequitur, à commentarijs, Lyra exponit, vt hoc sit quod cancellarius Regis. *Lachis.*

QVòd si responderis mihi, *In Domino Deo nostro confidimus, nonne ipse est, cuius abstulit Ezechias excelsa, & altaria & dixit Iuda, & Ierusalem: Coram altari isto adorabitis? Et nunc trade te Domino meo, regi Assyriorum, & dabo tibi duo millia equorum, nec poteris ex te præbere ascensores eorum, & quomodo sustinebis faciem iudicis vnius loci, ex seruis Domini mei minoribus?*

Quòd si confidis in Aegypto, in quadriga, & in equitibus: & nunc nunquid sine domino ascendi ad terram istam, vt disperderem eam? Dominus dixit ad me, Ascende super terram, & disperde eam. Et dixit Eliachim, & Sobna, & Ioah, ad Rapsacen: Loquere ad seruos tuos Syra lingua: intelligimus enim ne loquaris ad nos Iudaicè, in auribus populi, qui est super murum.

QVòd si responderis mihi, &c) Dubium est, an Rapsaces hæc per inscitiam sit locutus, an caluniose: hoc enim non contra Deum, sed pro Deo fecerat Ezechias, vt idololatria & veteri errore destructo, iuberet Deum adorari in Ierusalem, vbi erat templum eius.

Nec poteris ex te præbere ascensores, &c.) Istis verbis significatur non tam paucitas obsessorum, quàm paucitas virorum in re equestri peritorum, quod inde erat, quia mandauerat Dominus, ne Rex Israel vltra trecentos equites aleret. Vide cap. 17. Deut.

Et quomodo sustinebis? &c.) Id est, quomodo poteris resistere fortitudini, & sustinere impetum ducis vnius loci? per iudicem enim intelligit ducem siue Satrapan, vt dicitur 4. Regum. 18.

Loquere ad seruos tuos, &c.) Istud propterea dicebant, quia timebant defectionem popularem.

Et di-

tiandum Deum viuentem : vere enim Domine desertas fecerunt reges Assyriorum terras, & regiones earum. & dederunt deos earum igni: non enim erant dij, sed opera manuum hominum, lignum & lapis, & comminuerunt eos. Et nunc, Domine Deus noster, salua nos de manu eius, & cognoscant omnia regna terra, quia tu es Deus solus.

ET *tulit Ezechias libros de manu nunciorũ, &c*) Libros appellat literas Regis Assyriorum plenas blasphemiarũ. Sequitur oratio Ezechiæ:

Domine exercituum.) Id est, ex cuius nutu pẽdet victoria & exitus militiæ. Rectè aũt Dominum hoc loco sic appellat, quia iam erat in oppreſsione hostium & exercitus.

Qui sedes super Cherubim.) Alludit ad propitiatoriũ, vnde Deus responsa dabat, quòd sedes Dei dicebatur, & erat inter alas Cherubim.

Et cognoscant omnia regna terra) Id est, nó mea nec populi mei salus me mouet, sed tua gloria. fac vt nomen tuum sanctificetur.

ET *misit Esaias filius Amos ad Ezechiam, dicens: Hac dicit Dominus Deus Israel : Pro quibus rogasti me de Sennacherib, Rege Assyriorum, hoc est, verbum quod locutus est Dominus super eum. Despexit te, & subsannauit te, virgo filia Sion, post te caput mouit, virgo filia Hierusalem. Cui exprobrasti, & quem blasphemasti, & super quem exaltasti vocem tuam? & leuasti altitudinem oculorum tuorum? Ad sanctum Israel. In manu seruorum tuorum exprobrasti Domino, & dixisti: In multitudine quadrigarum mearum ego ascendi in altitudinem montium iuga Libani, & succidam excelsa cedrorum eius, & electas abietes illius, & introibo altitudinem summitatis eius, saltum Carmeli eius ego fodi, & bibi aquam, & siccaui vestigio pedis mei omnes riuos aggerum.*

V*Irgo filia Sion.*) Vocatiui casus est, & periphrasis tenerè amabilis, quam Deus vnicè amabat: solemus enim tenere amare ipsas virgines.

Cui exprobrastis.) Apostrophe est ad Sennacherib.

Et succidam excelsa cedrorum, & cæte.) Id est, quicquid est insigne in terra Israel, poſsidebo.

Saltum carmeli eius ego, &c.) Iactat potentiã suam. Et illud, *Exsiccaui vestigio pedis, & cæte.*) hunc habet sensum: Etiam flumina omnia fiunt vadosa, & mihi peruia virtute & opere militum meorum.

N*Vnquid non audisti, quæ olim fecerim ei? Ex diebus antiquis ego plasmaui illud, et nunc adduxi, & factum est in eradicatione collium compugnantium, & ciuitatum munitarum. Habitatores earum breuiata manu contremuerunt, & confusi sunt [illegible] sicut fœnum agri, & gramen pascua, & herba tectorum, quæ exaruit antequam maturesceret. Habitationem tuam, & egressum tuum, & introitum tuum ego cognoui, & insaniam tuam contra me. Cùm fureres aduersum me, superbia tua ascendit in aures meas. Ponam ergo circulum in naribus tuis, & frenum in labijs tuis, & reducam te in viã, per quam venisti. Tibi autem hoc erit signũ : Comede hoc anno quæ spontè nascuntur, & in anno secundo pomis vescere: in anno aũt tertio seminate, & metite, & plantate vineas, & comedite fructum earum.*

N*Vnquid non audisti quæ olim fecerim, & cæt.*) Verba Dei sunt, & pronomen (ei) non additur in 4. libro Regum. Sensus est: An non audisti Sennacherib, quid olim fecerim huic genti?

Ex diebus antiquis ego, &c.) Id est, ex antiquo decreto permisi, vt colles, id est, Principes, qui ante inter se pugnabant, eradicarentur, & exciderẽtur multæ vrbes inuictæ. *Habitatores earũ breuiata manu*) id est, concisa potẽtia ipsarum contremuerunt. Vel (vt Hieronymus exponit) me contrahente manum, & nó præbente solitum auxilium contremuerunt.

Ponam ergo circulum in naribus tuis, &c.) Hoc fieri videmus in bubulis. Sensus est: Ad meũ arbitrium ducam te quò volo.

Tibi autem.) Ezechiæ hoc erit signum hoc anno, hoc est, primo anno receſsus Sennacherib, comede quæ spontè nascuntur ex illis relictis seminibus, quæ conculcauit exercitus. *In anno verò secundo pomis vescere.*) Id est, arboreo fructu. *In anno autem tertio*) Circa cuius initium redijt Sennacherib, *seminate, & metite*) Quasi dicat propheta, tunc erunt omnia libera, tuta, & secura, fugato Assyrio & obsidione laxata.

ET *emittet id, quod saluatum fuerit de domo Iuda, & quod reliquum est mittet radicem deorsum, & faciet fructum sursum, quia de Ierusalem exibunt reliquiæ, & saluatio de monte Sion, zelus Domini exercituum faciet istud, propterea hæc dicit Dominus de rege Assyriorum: Non intrabit ciuitatem hanc, & non iaciet ibi sagittam, & non occupabit eam clypeus, & non mittet in circuitu eius aggerẽ. In via, qua venit, per eam reuertetur, & ciuitatem hanc non ingredietur, dicit Dominus.*

ET *emittet id quod saluatum fuerit, &c.*) Significatur istis verbis lætiſsimus futurus exitus & succeſsus lætus, quòd videlicet omnia rursus florebunt.

Quia de Ierusalem, &c.) Id est, qui ex duabus his tribubus non perierunt, exibunt de Ierusalem, ad quam metu confugerant: exibunt inquam de Ierusalem quisque ad propria sua.

Et saluatio) Id est, reliquiæ saluatæ. *Zelus Domini exercituum faciet illud.*) Id est, vehemens ille amor & singularis erga populum suum Israel faciet istud.

E*Go protegam ciuitatem istam, vt saluem eam, propter me, & propter Dauid seruum meum. Egressus est autem Angelus Domini, & percußit in castris Assyriorum centum octoginta quinq, millia.*

O Et sur-

Et surrexerunt manè, & ecce omnes cadauera mortuorum. Et egressus est & abijt. Et reuersus est Sennacherib, Rex Assyriorum, & habitauit in Niniue. Et factum est, cum adoraret in templo Nesrach Deum suu, Adramelech & Sarasar, filij eius percusserunt eum gladio, fugeruntq; in terram Ararath, & regnauit Asarbaddon filius eius pro eo.

EX eo quòd dicit, *Propter Dauid seruũ meum, &c.* discimus, quòd in tantum iustitiam diligat Deus, vt etiam posteros sanctorum hominum, illorũ virtute tueatur. *Ararath.* Ararath autẽ regio est in Armenia, campestris & incredibilis vbertatis.

CAPVT XXXVIII.

N diebus illis ægrotauit Ezechias vsque ad mortem. Et introiuit ad eum Esaias filius Amos, propheta, et dixit ei: Hæc dicit Dominus, dispone domui tuæ, quia morieris tu, & non viues. Et conuertit Ezechias faciem suam ad parietem, & orauit ad Dominum, & dixit: Obsecro Domine, memento quæso, quomodo ambulauerim coram te in veritate, & in corde perfecto, & quod bonum est in oculis tuis, fecerim. Et fleuit Ezechias fletu magno.

Morbus Ezechiæ. I*N diebus illis ægrotauit Ezechias, &c.)* An Ezechias ante deuictos Assyrios, an post, inciderit in morbum, non est ita certũ, & parum refert: quę autem fuerit causa morbi, nõ etiam certò constat. Commentarius autem Hieronymi habet: Ne eleuaretur cor ipsius post incredibiles triumphos, immisit ei Dominus hunc morbũ. Quod autem nos habemus in nominatiuo, propheta, & in superiori capite prophetam, in accusatiuo, Hieronymus vertit in genitiuo, prophetæ, & sic interpretatur.

Dispone domui tuæ.) Sensus est: componeres tuas familiares, & negotia regni tui. *Quia morieris tu & non viues)* Non vt est in dispositione diuina, sed vt est in causis secundis: spectando enim causas secundas morieris, hoc est, talis est hic morbus tuus, & tam grauis, vt humanitùs non possis euadere mortem.

Et conuertit Ezechias, &c.) Ne lachrymas suas ostentaret astantibus siue assidentibus, conuertit faciem ad parietẽ. Sic Hieronymus. Alij dicunt illum faciem conuertisse, vt versus templum oraret: non autem precatur vitam & annos plurimos, sed dei iudicio quid velit præstare, dimittit. Quid autem sit ambulare, iam sæpiùs dictum est.

In veritate.) Id est, sine hypocrisi: quod feci ex animo feci. Quærunt hic interpretes quorsum Ezechias commemoret suam sanctitatem. Commentarius autẽ Hieronymi sic habet: Iturus ad Dominum, narrat opera sua, quomodo ambulauerit coram eo in veritate & corde perfecto: Felix conscientia, quæ afflictionis tempore bonorum operum recordatur. Istud contra Lutheranos notandum est. Commemorat ergo opera sua, vt in spem & fiduciam animum erigat, quod eodem cõsilio fecit Hilarion Eremita iam moriturus: Egredere, inquit, anima mea, septẽ annis Deo seruiuisti, quid times? Hieronymus in vita Hilarionis.

In corde perfecto.) Secundum Hieronymum perfectionem cordis in eo dicit, quod idola & lucos euerterit, vt sit sensus: In rebus religionis & ad cultum tuum pertinentibus nihil, quod faciendum putabam, prætermisi, idola & lucos subuerti, integre & ex animo hæc feci. Augustinus autem, In corde perfecto, interpretatur irreprehensibiliter, id est, sine crimine, interim multas maculas & veniales culpas contraxit Ezechias, sed per gratiam Dei lachrymis & alijs bonis operibus etiam incessanter ab eis sese mundauit. Non ignorabat Ezechias, quod scriptum est: Nõ intres in iudicium cum seruo tuo, quia non iustificabitur in conspectu tuo omnis viuẽs. Et rursus: Quis gloriabitur mundum se habere cor? Secundum quandã itaq; rationem iusti in hac vita perfecti sunt, quanquam interim etiam imperfecti. *Iustos aliqua ratione esse perfectos in hac vita* Indicauit vtrumq; Apostolus in epistola ad Philippenses scripta. Non quòd iam apprehenderim aut perfectus sim &c. Et mox: Quicunq; ergo perfecti sumus, hoc sentiamus, &c.

Et fleuit Ezechias, &c.) Quærunt interpretes quid mouerit Ezechiam ad fletum. Secundum Hieronymum, flet propter promissionem Domini ad Dauid, quòd ex semine illius nasceretur Messias, quam in se videbat per mortem perituram: nam eo tempore nõ habebat filium. *Causa fletus Ezechiæ.* Adfert & aliam causam: Iusti, inquit, quantumuis sancti morte terrentur propter incertum diem iudicij, & ignorationem sententiæ Dei, quam sedem habituri sint. Istud contra Lutheranos notandum est, qui nullum admittunt in iusto timorem.

E*T factum est verbum Domini ad Esaiam dicens: Vade, & dic Ezechiæ: Hæc dicit dominus Deus Dauid patris tui. Audiui orationem tuam, vidi lachrymas tuas. Ecce ego adijciam super dies tuos quindecim annos, & de manu regis Assyriorũ eruam te, & ciuitatem istam, & protegam eam. Hoc autem tibi erit signum à Domino, quia faciet Dominus verbum hoc, quod locutus est. Ecce ego reuerti, faciam vmbram linearum, per quas descenderat in horologio Achaz, in sole retrorsum, decem lineis. Et reuersus est sol decem lineis per gradus quos descenderat.*

E*T factum est verbum Domini ad Esaiam &cæt.)* Flente Ezechia, priusquam egrederetur

Esaias

Esaias mediam partem atrij, factus est sermo Domini ad eum, dicens: *Reuertere, & dic Ezechiæ, Hæc dicit Dominus Deus Dauid patris tui.*) Inducitur autem Dauid propter promissionem ipsi factam de Messia, quã in se per mortem suam Ezechias perituram timebit.

Refutatur error Origenis. *Ecce ego adyciam ad dies tuos, &c.*) Ex hoc loco refutatur error Origenis, qui dicebat animas in corpore detentas propter peccata in altera vita commissa: nam si in corpore viuere condemnatio est, quomodo (ait Hieronymus) nunc Dominus donat pro beneficio vt qui liberãdus erat, adhuc quindecim annis viuat in carcere? Simulque fati quæstio soluitur atque necessitatis vincula & causarum, quòd nequaquam dies mortis singulis præstituta sit, sed voluntate Dei & ignotis mortalibus causis vel viuat aliquis vel moriatur, præsertim cùm & statuta mortis nunc necessitas differatur. *Soluitur etiã quæstio de fato*

Et de manu Assyriorum eruam te, &c.) Ex hoc loco habetur argumentum, quòd inciderit in morbũ ante percussum exercitum Sennacherib per Angelum. Verùm soluit illud Dionysius Carthusianus, exponens hoc modo: De manu Assyriorum eruam te, & liberabo etiam in reliquum tempus vitæ: iam liberatus es de manu illius, etiã in posterum liberabo.

In horologio Achaz.) Solent Reges ferè habere sua horologia. De horologio autem isto variè sentiunt interpretes: putant enim quidã lineas in eo ita distinctas fuisse quòd vmbra solis tangens lineam, dimidiatam tãtùm horam efficeret. atque secundum istos dies hæc non fuit prolongata nisi decem horis, quinque videlicet in retrogressu solis ad Orientem, & quinque, quibus sol reuersus est ad punctum, à quo regredi cœperat. Alij vero opinantur non dimidiatam, sed integram effecisse horam, secundum, quos prolongata fuit dies ista viginti horis. Atque hæc est sententia Dionysij Areopagitæ principis Theologorum, in epistola ad Policarpum, cui hac in re credendum est, vtpote qui instructus fuerit à Paulo Apostolo.

SCriptura Ezechiæ regis Iuda, cùm ægrotasset, & conualuisset de infirmitate sua. Ego dixi in dimidio dierum meorum, Vadam ad portas inferi. Quæsiui residuum annorum meorum, dixi, Non videbo Dominum Deum in terra viuentium. Non aspiciam hominem vltrà, & habitatorem quietis. Generatio mea ablata est, & conuoluta est à me, quasi tabernacula pastorum. Præcisa est velut à texente vita mea, dum adhuc ordirer succidit me. De mane vsque ad vesperam finies me, sperabam vsq; ad mane. Quasi leo sic contriuit omnia ossa mea.

Oratio Ezechiæ. *SCriptura Ezechiæ Regis, &c.*) Istud est titulus carminis quod sequitur: videlicet: *Ego dixi in dimidio dierũ meorũ, &c.*) Quod carmẽ hîc scriptura appellatur. Narrat Ezechias, quid tempore prementis angustiæ imminẽtisq; languoris tacitè cogitarit: Dixi, inquit, in corde meo, Vadam ad portas inferi, hoc est, moriar. Quæ periphrasis hinc nata videtur, quòd illo tempore nondum pateret aditus ad regnum cælorum. *In dimidio dierũ meorum*) Quia iam erat triginta nouem annorũ, quod est dimidium tempus vitæ humanæ. *Quæsiui residuum annorum meorum*) Id est, cùm essem triginta nouem annorum, credidi me planè moriturum. *Dixi, Non videbo Dominum Deum in terra viuentium.*) Sensus est: In templo illo publico nõ ita agam cum Domino Deo quemadmodum hactenus egi. An autẽ terram viuẽtium vocet simpliciter eorum, qui viuunt hic corporali vita; an verò eorũ, qui viuunt spe, fide, & charitate, ex scriptura nõ ita certum est.

Non aspiciam hominem vltrà, &c.) Quasi dicat Ezechias: Posthac populus meus & ciuitas mea fruetur pace ab Assyrijs, & iã mihi moriendum est. Generatio mea, id est, vita mea ablata est & conuoluta instar tabernaculi pastoris. De conuolutione autem dictum est suprà capite 34. vbi dicitur: Complicabuntur sicut liber cæli, & cætera. Ipsi autem pastores quoties mutant sedes, cõuoluunt tabernaculum suum & transferunt: hoc modo, ait Ezechias, mihi agendum est. Eandem sententiam habet versus sequens: *Præcisa est velut à texente vita mea, &c.*) Id est, quemadmodum textor præcidit telam, ita inopinatò, & præter expectationem est mihi moriendum. *De mane vsq; ad vesperam finies me, &c.*) Id est, infra vnius diei spacium finies me, id est tantus est morbus hic, vt videar non posse vno die superuiuere. *Sperabam vsq; ad mane*) scilicet sequentis diei, hoc est, cùm nocte essem bona spe, mane cœpi desperare, prorsus deiecit me morbus & vicit, *Quasi leo sic contriuit omnia ossa mea*) Istud verum esse nouit, qui magnis febribus æstuat, cuius ignis internus in similitudinem leonis omnia corporis ossa consumit, nec putat se præ doloris magnitudine vltrà esse victurum.

DE mane vsq; ad vesperam finies me, sicut pullus hirundinis, sic clamabo, meditabor vt columba. Attenuati sunt oculi mei, suspicientes in excelsum. Domine vim patior, responde pro me. Quid dicam, aut quid respondebit mihi, cùm ipse fecerim? Recogitabo omnes annos meos in amaritudine animæ meæ. Domine si sic viuitur, & in talibus vita spiritus mei, corripies me, & viuificabis me: Ecce in pace amaritudo mea amarissima.

SIcut pullus hirundinis, &cæt.) Ezechias gemitum suum clamori hirundinis comparat. De verbo autem meditandi dictum est, cap. 33. Sensus est: In similitudinem hirundinis & columbæ fletibus atque gemitibus dies noctibus iungebam, & à Deo solo, qui

dotio ἕλκος interpretati sunt, per quod morbum Regium intelligi volunt, cui contraria putantur vel sumpta in cibo, vel apposita corpori quæcunq; sunt dulcia. Ergo, vt Dei potentia monstraretur, per res noxias & aduersas sanitas restituta est. Alij verò non hulcus, sed apostema significari arbitrantur, quando tumens corpus cocto & putrescente purè completur, & iuxta artem medicorum omnis sanies siccioribus ficis atque contusis in cutis superficiem prouocatur, ac per hoc non spernendam esse medicinam, quæ vsu constat & experimento, quòd & hanc fecit Deus.

CAPVT XXXIX.

N tempore illo misit Merodach Baladan, filius Baladan, Rex Babylonis, libros et munera ad Ezechiam. Audierat enim quòd ægrotasset et cõualuisset. Lætatus est autem super eis Ezechias, & ostendit eis cellam aromatum & argenti, & auri, & odoramentorum, & vnguenti optimi, & omnes apothecas suppellectilis suæ, & vniuersa quæ inventa sunt in thesauris suis. Non fuit verbum, quod non ostenderet eis Ezechias in domo sua, et in omni potestate sua.

I*N tempore illo, &c.)* Hunc Merodach Baladan Hebræi putant patrem fuisse Nabuchodonosor Regis. Libros autem vocat literas ad Ezechiam missas. Secundum Hebreos ergo sensus est: Eodem anno quo supradicta gesta sunt, Merodach Beladan pater Nabuchodonosor Regis misit literas & munera ad Ezechiam Regem.

Audiuerat enim quòd ægrotasset, &c.) In Chaldæa namque, cuius præcipua ciuitas Babylon erat, periti erant Astronomi, qui cùm vidissent solis cursum commutatum, & causam inquirerent, fama per omnes volitante didicerunt hoc fuisse factum propter Ezechiam, qui ægrotasset & iterum conualuisset. Misit ergo Merodach legatos suos ad Ezechiã, vt congratularentur ei, & plenius de portento quod acciderat, interrogarent. Vide caput trigesimum secundum, libr. secundi Paral.

Lætatus est autem super eis Ezechias.) scilicet in aduentu legatorum Merodach, & in oblatione munerum, & in congratulatione sanitatis suæ. Lætatus est autẽ ineptè ita quòd eleuatum sit cor eius in muneribus oblatis. Vide caput. 32. libri secundi Paralip. vbi sic scribitur: In legatione principum Babylonis reliquit eum Deus, vt tentaretur & nota fierent omnia, quæ erant in corde eius. Et rursus: Non iuxta beneficia, quæ acceperat, retribuit, quia exaltatum est cor eius.

Et ostendit eis, &c.) Ostendit eis non solùm thesauros palatij sui, sed etiã templi, quod ex eo colligitur, quia subiungitur: Non fuit verbum (quod iuxta Hebraicam consuetudinem pro re frequenter accipitur) quod non ostenderit in omni potestate sua. In potestate autem ipsius erant & thesauri templi de cuius valuis auri laminas iam antè tulerat. Quod autem peccauit in isto facto Ezechias, colligitur facilè ex sequentibus, cùm dicitur: Ecce dies venient &c. Ex quo iuxta leges quoque tropologiæ, discimus nõ mittendas margaritas antè porcos, nec sanctum dandum canibus.

I*Ntroiuit autem Esaias propheta ad Ezechiam Regem, et dixit ei: Quid dixerunt viri isti, & vnde venerunt ad te? Et dixit Ezechias: De terra longinqua venerunt ad me, de Babylone. Et dixit: Quid viderunt in domo tua? Et dixit Ezechias: Omnia quæ in domo mea sunt, viderunt. Non fuit res quam non ostenderim eis, in thesauris meis. Et dixit Esaias ad Ezechiam: Audi verbum Domini exercituũ. Ecce dies venient, & auferentur omnia quæ in domo tua sunt, & quæ thesaurizauerunt patres tui vsque ad diem hanc, in Babylonem. Non relinquetur quicquam, dicit Dominus. Et de filijs tuis, qui exibunt de te quos genueris, tollent, & erunt eunuchi in palatio regis Babylonis. Et dixit Ezechias ad Esaiam: Bonum verbum Domini, quod locutus est, Et dixit: Fiat tãtùm pax, & veritas in diebus meis.*

D*e terra longinqua, &c.)* Istud cum emphasi & supercilio legẽdum est, ac si dicat: Tanti ego fio, vt venirent ad me de terra lõginqua, de Babylone, quæ vrbs in toto terrarum orbe potentissima est. Est ergo hoc loco vana gloria & iactantia ipsius Regis.

Omnia quæ in domo mea sunt, viderunt.) Alterum, videlicet de thesauris templi, vnde offensam verebatur, tacet.

Et de filijs tuis) id est, nepotibus tuis, quos genueris non per te, sed per alios, tollent & eunuchi erunt in palatio Regis Babylonis. Ex quo Hebræi volunt Danielem, Ananiã, Misael, & Azariam, qui fuerunt de regio semine, factos esse eunuchos, quos in ministerio Nabuchodonosor fuisse nõ est dubium.

Fiat tantum pax, &c.) In his verbis reprehenditur Ezechias ab Hebræis (referẽte Hieronymo) quia non dixit imitatus Moysen, qui aiebat, Aut dimitte eis noxam, aut si nõ facis, dele me de libro quem scripsisti, quasi contra humanitatem, aliquam videatur hic neglexisse curam populi. An autẽ istud approbet Hieronymus incertũ est. Pax autem ad corpus, qualis est pax à bellis: veritas verò ad animum refertur: Sic quidam. Dionysius verò Carth. veritatem pro iustitia accipit. Sed rectè (ni fallor) intelleximus de veritate, quę pertinet ad promissum Mesiam, hoc sensu: Ego scio futurum Domine vt nascatur aliquando Mesias, certus sum quòd

non excidet promissum: multa quidem possunt interuenire, sed quidquid interuenerit tu nihilominus præstabis promissum, si filij transferantur in Babylonem, tu possis eos restituere: hoc tantùm opto & cupio, vt veritas promissionis appareat populo eo tempore, quo ego viuo: vt appareat populo hoc promissum præstandum, de quo fortè ambigerent, si ad alias terras transferentur captiui.

CAPVT XL.

Onsolamini, consolamini, popule meus, dicit Deus vester. Loquimini ad cor Hierusalem, & aduocate eam, quoniam completa est malitia eius, Dimissa est iniquitas illius, suscepit de manu Domini duplicia, pro omnibus peccatis suis.

MAgna profectò res est & incomparabilis, audire à Domino, consolamini: & quia lætissimum est Euangeliũ, propterea in primis laborandum est, vt sciatur ad quos pertineat. Iudæorum aũt quidam referunt ista ad finem præcedentis capitis, ad illa Ezechiæ verba, Fiat tantùm pax, &cę. hoc modo Ezechias videtur securus de populo, & tantùm suam spectare cõmoditatem, cum ait, fiat tantùm pax in diebus meis, propterea Dominus Deus suscepit curã vestri. Hæc dicit Deus vester, ecce Ezechias Rex vester deserit vos ac negligit, sed ego consolabor vos. Istud commentum non esse probabile, clarum erit ex sequentibus, quæ nõ quadrãt in populum illius temporis. Aduertendum est ergo captiuitatem humani generis sub tyrannide diaboli non semper simplicibus verbis, sed sub typis frequenter prophetas proponere. Quo fit vt quidam nimis propẽsi ad literam sæpè errent, vim inferentes literæ: Et rursus, alij nimis addicti figuris & tropis etiam errent, sine causa & necessitate relinquentes literam. Et sicut captiuitatem ita quoque frequenter redemptionem humani generis sub typis proponunt. Erat autem humanum genus sub diabolo captiuũ, erant & Iudæi olim captiui sub Rege Babylonio, soluta est eorum captiuitas, itẽ & humani generis. Hanc vtranque captiuitatem & liberationem è captiuitate ita miscẽt prophetæ, vt sæpè nescias quò respiciant. Læta ergo quæ sequuntur etiam ab Hebræorum nonnullis ad tempora Messię referũtur: Intelligunt siquidem beneficia hęc maiora esse, quàm quæ conueniant liberationi è captiuitate Babylonica, videntes nimirum sub beneficio Cyri maius aliquod beneficium nimirum Christi adumbratum esse. Habet itaque litera:

Consolamini, consolamini,) Istud intelligunt quidam hoc modo: Hactenus fuistis in Babylone captiui, iam regno Babylonis succedat Rex alius, nimirum Cyrus, qui dimittet vos & soluet captiuitatem. Istud reijci non potest vt impium, si intelligatur vt typus, in quo aliquid aliud adumbretur, scilicet consolatio pertinẽs ad totum terrarum orbem. Verùm an primò & immediatè de beneficio ad totum orbem pertinente potius accipiendum sit, ex sequentibus patebit.

Popule meus.) Quis sit iste populus interpretatur Zacharias, secundum Hiero: cum ait: Gaude & lætare filia Sion: quia ecce veniam & habitabo in medio tui, & confugient gentes multæ ad Dominum in die illa, & erunt ei in populum. Totus itaque cætus ille, qui crediturus est in Christum, hic nomine populi significatur, siue Iudæi sint, siue gentes quod etiam patet cap. 1. Oseæ. *Zach. 2.*

Loquimini ad cor Hierusalem.) Idioma ait Hieronymus scripturarum est, qui mœrenti loquitur, & blandiens consolatur, dicitur ei loqui ad cor. Patet hoc 32. Genes. vbi de Sichen scribitur, quòd Dinæ, quam corruperat, ad cor loquutus sit, & blanditus est illi, hoc est, humanitate & obsequijs studuerat auferre ei mœrorem. Sensus ergo huius, Loquimini ad cor Hierusalem, est iste: Proponite ipsi Hierusalem non tristia, non comminationes, nõ pœnas, sed læta & consolatoria: quia ego factus sum ei propitius & desij irasci. Sic Oseę 2. cap. Post enumerata mala & in media ira Deus subitò ad misericordiã conuersus ait: Lactabo eam & loquar ad cor eius, & demulcebo eam.

Quoniam completa est malitia eius.) Iudæus aliquis istud exponeret hoc modo: non erũt amplius captiui, satis pœnarum dederunt. Sed Christianus aliter interpretatur, hoc modo: Consummata est malitia eius, id est, remissio peccatorũ facta est, Deus statuit misereri vobis & auferre peccata vestra. Apud Latinos vnum exemplar est, quod pro malitia habet militia, neq; ex cõmentarijs Hieronymi constat vtro modo sit legendum. Quidam autem ex Hebræo vertunt, Quia completum est tempus eius. Sed quia vulgata exemplaria habent malitia, non est temerè reijciendum.

Suscepit de manu Domini duplicia.) Per duplicia nonnulli ex Hebræis duas intelligunt captiuitates, Babylonicam nimirum & Romanam, hoc sensu: Bis punita est Hierusalẽ pro tot peccatis infidelitatis & idololatriæ, semel per Chaldęos siue Babylonios, & semel per Romanos. Alij verò interpretes per duplicia intelligunt parentum peccata & filiorum, hoc sensu: Dominus puniuit tam parẽtum peccata, quàm filiorum. ex Christianis autem nonnulli per duplicia accipiunt tormenta

menta corporis & animæ, hoc sensu: Et iam completa est castigatio eius pro peccatis omnibus. Verùm quia Euágelium est, hoc modo videtur intelligendum: Hactenus Hierusalem afflicta est malis, seruiuit sub tyrannide diaboli, iam liberauit Dominus, & nó solùm liberauit sed & multis beneficijs affecit. Per duplicia ergo intelligimus & redéptionem siue liberationem à diabolo, & dona siue charismata Spiritus, quę largitur credentibus: idq; pro omnibus peccatis suis, hoc est, cùm nos peccatis nostris meremᵘ mala ac supplicia, Deus Pater propter Christum reddidit hæc dona ac beneficia.

VOx clamantis in deserto: Parate viam Domini, rectas facite in solitudine semitas Dei nostri. Omnis vallis exaltabitur, & omnis mons, & collis humiliabitur, et erunt praua in directa, & aspera in vias planas. Et reuelabitur gloria Domini, & videbit omnis caro pariter, quòd os Domini loquutum est.

VOx clamantis in deserto, &c.) Huius vocis memores Scribæ & Pharisæi cum audirent Ioannem in deserto docere populum, miserunt ad eú Leuitas & Sacerdotes, vt ex ipso interrogarét quis esset: cumque assereret nec Christum se esse, nec Heliam, neque prophetam, tandem omninò scire volentibᵘ quis esset, ait: Ego vox clamantis in deserto, parate viam Domini, sicut dixit Esaias propheta. Vbi quærendum, an generali an proprio nomine vocem hanc ad se referat Ioannes, hoc est, an istud quod dicitur hîc apud Esaiam, vox clamantis, &c. ad literam intelligere oporteat de Ioanne, an potius generalius accipiendum sit vt talis vox intelligatur & Petrus & Paulus & ceteri Apostoli & apostolici viri. Quod auté additur, In deserto, docere videtur vocem hanc propriè pertinere ad Ioannem: ipse enim in deserto versabatur, vt dicat propheta venturum magnú prophetam, & illum versaturum nó in vrbe, sed in deserto, atque ibi prædicaturum Euangelium. Quòd etiam possit aliter accipi, videtur ex eo quod mox additur: Rectas facite in solitudine semitas Dei nostri, Vbi solitudo figurata est siue Iudæi sint, siue Gentiles, siue vtriq;. illud autem, *Parate viam Domini*) idem est cum eo, quod in euangelio dicitur, pœnitentiam agite.

Omnis vallis exaltabitur, &c.) His verbis in summa significatur expeditio & facilitas itineris: Futurum est coruscante Euangelio qdᵈ nunc prædico, vt iter, per quod ingrediantur homines, facile sit & expeditum, omnia illa impedimenta quæ erant in genere humano siue per peccata siue per legis difficultatem, tollentur. Omnis ergo vallis exaltabitur, id est, qui manent nunc peccatorum pondere pressi, erigentur per Christi Euangelium: *Et omnis mós & collis humiliabitur*) hoc est, qui nimium sibi fidebant, desistent sibi fidere: *Et erunt praua in directa, &c.*) id est, Gentes asperæ, distortæ & intractabiles feritate, discent mitescere ad Christi doctrinam, præbebunt se dociles formandosque ipsis Apostolis.

Et reuelabitur gloria Domini, &c.) Id est, exhibebitur tale aliquod opus, per quod Dominus glorificabitur: edetur nobilissimum exemplum humanitatis & benignitatis Dei, quando praua ista fient in directa, & aspera in vias planas: Tunc videbitur quàm bonus sit Dominus quãdo Spiritus Domini effundetur supra omnem carnem, quando in istis regionibus vbi colebantur Ioues, Mercurij, ligna, lapides, adorabunt Deum in spiritu & veritate: Tunc agnoscét omnes quod os Domini locutum est. In voce (caro) notatio est: Significãtur enim omnes qui ad doctrinam Euangelij cor adferent carneum, id est, qui præbebunt se dociles.

VOx dicentis, clama. Et dixi. Quid clamabo? Omnis caro fœnum, & omnis gloria eius quasi flos agri. Exsiccatum est fœnú, & cecidit flos: quia spiritus Domini sufflauit in eo. Verè fœnum est populus. Exsiccatum est fœnum, & cecidit flos, verbum autem Domini manet in æternum.

VOx dicentis, &c.) Hactenus autem proposuit propheta lætissimum Euangelium: quod verò iam dicit, non tam Euangelium est, quàm philosophia, quam intellexerunt etiam Plato & Aristoteles. Commentarius autem Hiero. super hunc locum sic habet: Reuera si quis fragilitatem carnis aspiciat, & quòd horarum momentis crescimus atque decrescimus, nec in eodem statu manemus, ipsumque quod loquimur, dictamus & scribimus, de vitæ nostræ parte præteruolat, non dubitabit carnem fœnum dicere, & gloriam eius quasi florem fœni siue prata camporum. Qui dudum infans, subitò puer: qui puer, repentè iuuenis: & vsque ad senectutem per spacia mutatur incerta: & ante se senem intelligit, quàm iuuenem non esse se miretur. Pulchra mulier quæ post se adulescentulorum trahebat greges arata frõte contrahitur: & quæ prius amori, postea fastidio est. Quod & egregius apud Græcos scribit Orator, speciem corporis aut tempore deficere, aut languore consumi. Hactenus Hieronymus. Sed quorsum hæc philosophia, quam etiam Gentilis intelligit? Quantum colligere licet ex commentarijs Hier. ideo Esaias hanc philosophiam de fragilitate humanæ naturæ adducit: vt intelligant homines quòd suis viribus non possint ad hoc Euangelium aspirare: vt agnoscant quod ex natiuitate carnali nihil habeãt, quã quòd sint fœnum, fieri tamen posse vt perpetuò maneant & immortales fiant, si videlicet Euangelium amplectantur & illud venerentur.

SVper montem excelsum ascende tu, qui euangelizas Sion, exalta in fortitudine vocem tuam, qui euangelizas Hierusalem. Exalta noli timere. Dic ciuitatib. Iuda: Ecce Deus vester. Ecce Dominus Deus in fortitudine veniet, & brachium eius dominabitur. Ecce merces eius cum eo, & opus illius coram illo. Sicut pastor gregem suum pascet, in brachio suo congregabit agnos, & in sinu suo leuabit, fœtas ipse portabit.

SVper montem, &ca.) Quod ad lectionem attinet, incertum est, an legi debeat, quæ euangelizas, an qui euangelizas. Commentarius autẽ Hieronymi hoc modo habet: Præcipitur Apostolorum choro, vt ad prædicationem omnis carnis, quæ visura sit salutare Dei nostri, excelsa cõscendant, & de magnis dicturi in sublimibus commorentur. Porro Hebraicum exemplar & cæteri interpretes ponunt in genere fœminino, vt dicant: Quæ euangelizas Sion, & quæ euangelizas Ierusalem. Quod verbum iuxta Græcos ambiguum est, vt possimus accipere vel eam quæ annunciat, vel eam cui annunciatur. Hactenus Hierony. Ex quo licet colligere quòd ipse legerit, Quæ euangelizas Sion, & ita iubetur Sion, vt annunciet verbum Dei & salutare eius: Vt Sion intelligatur esse vocatiui casus hoc modo: O tu Sion, quæ euangelizas, ascende super montem, ecce de te egredietur lex, & verbum Domini de Ierusalem: tu eris magistra orbis terrarum, docebis ea in quibus vera salus sita sit, quod Plato non potuit. Apud Hebræos, quæ euangelizas, est benoni siue formã habens benoni, id est, participij euangelizans siue euangelizatrix. Et quia res magna est, quæ nunciari debet, iubetur ascendere montem, vt facilius & à pluribus audiatur.

Dic ciuitatibus Iuda, &c.) Id est, dic reliquis ciuitatibus istud quod iam sequitur: *Ecce Deus vester, &c.*) Id est, Deus ille totus expectatus & tam diu feruenti animo desideratus, iam adest, corporeis oculis eum videre licet, iam licet eum contrectare manibus: ipse suscipiet bellum cõtra mundi principem, id est, diabolum: ipse alligabit fortem & diripiet vasa eius, hoc est quod dicit, In fortitudine veniet.

Et brachium eius dominabitur.) Id est, non dominabitur nobis amplius peccatum siue malum habitans in carne nostra, sed dominabitur in nobis brachium Dei, id est, fortitudo Dei & gratia illius. Gratia enim Christi fit quòd non dominetur in nobis peccatum: in omnibus illis turbinibus iræ, inuidiæ, superbiæ, ita agere, vt non obruamur, vt non vincamur, licet interdum maculemur, beneficium Christi est maximum & pulcherrimum.

Ecce merces eius cum eo) Id est, in promptu habet mercedem & in numerato: *Et opus eius cum eo*) Id est, facere erit ei maximè in promptu. Merces hoc loco ad vtrunque pertinet & ad bonum & ad malum hoc sensu: Qui per fidem Christum receperint accipiẽt aliquid ab eo, nimirũ vitam æternam: Similiter qui ipsum reijciẽt, etiam accepturi sunt aliquid, nimirum æternam damnationem.

Sicut pastor gregem suum pascet) Istud inprimis pertinet ad euangelium, hoc sensu: Tam diligens erit erga homines, quàm est pastor erga agnos suos: quicquid præstat agnis pastor, hoc præstabit & hodiè præstat Christus suis, portat eos in humeris, dirigit, pascit &c. Non dixit autem propheta, In brachio suo congregabit tauros, hircos & arietes, quibus per Ezechielem cõminatur, quòd lacte vescantur, & operiantur lanis, & infirmum cõterant gregem: Sed dixit, agnos, id est, simplicem plebem & innocuum populũ Christianum. *Et fœtas oues ipse portabit*) per quas intelligit Hie. Apostolos & apostolicos viros, omnesq; Ecclesiæ doctores, qui salutem pariũt plurimorum.

QVis mẽsus est pugillo aquas, & cœlos palmo põderauit? quis appendit tribus digitis molẽ terræ? et librauit in pondere montes, & colles in statera? qs adiuuit spiritũ Domini? aut qs cõsiliarius eius fuit, et ostendit illi? Cũ quo iniit consiliũ, et quis instruxit eũ semitam iustitiæ? & erudiuit eum scientia? & viam prudentiæ ostendit illi? Ecce gentes quasi stilla situlæ, & quasi momentum stateræ reputatæ sunt: Et insulæ quasi puluis exiguus, & Libanus non sufficiet ad succendendũ, & animalia eius non sufficient ad holocaustum. Omnes gentes quasi non sint, sic sunt coram eo, & quasi nihilum, & inane reputatæ sunt ei.

QVis mensus est pugillo aquas, &c.) Et hîc philosophia est, eaque physica. Dicerent forte Gentes, Tu dicis ista, tu proponis nobis istud Euãgelium: Est istud probabile, quòd Deus ipse veniet & hæc faciet nobis? Propterea ne quis difficilem putaret esse vocationem Gentium, & quòd omnis caro videret salutare Dei: quòd ipse Dominus veniret in fortitudine, redderetque vnicuique secundum opus suum: instarque pastoris agnos foueret in sinu, & fœtas ipse portaret: describitur eius magnitudo, quòd nihil erit ei impossibile, & qui vniuersa condiderit, creatorque sit omnium, etiam hęc quę comparatione eorum praua sunt, valeat perpetrare. Sic Hier. ac si dicat propheta: Non est Deo difficile hæc præstare, habitare in nobis, dare nobis spiritum suum, per singula momenta regere nos: non est inquam ei difficile, propter ipsius magnitudinem. Magna quidem res est minimo digito, quem vulgo gustatorem vocant omnem aquarum vastitatem ponderare seu pugillo mensurare: Est præterea res magna tribus digitulis tã tam molem ipsam videlicet terram suspendere: Qui autem hęc fecit, Dominus est, ipsi etiam facillimum erit ex lapidibus facere filios

filios Abrahæ, id est, ex Gentibus filios Dei. Propter hanc causam, hanc de magnitudine Dei philosophiã proponit propheta. Quod autem pugillum vocat, & palmum, humanæ consuetudinis vtitur verbis atque mensuris vt incomparabilem Dei potentiã per nostra verba discamus. Pro pugillo Aquila transtulit minimũ siue paruum digitum. Significat aũt palmus extentam manum à pollice vsq; ad extremum digitum, quod si cõtrahamus manum, iam pugillus efficitur. Posset iam aliquis mirari, quare Deus hæc faciat, cur ipsemet veniat & portet fœtas in humeris? quare & tandem post tot elapsa sæcula venerit? quare Gentes à cognitione ipsius omninò alienas ad fidem vocauerit, Iudæis quibus legem dederat, quibus promissiones factæ erant, reiectis? Hoc autem à nostra notitia abscõditum est, & nisi audiamus ab aliquo Dei consiliario, non possumus intelligere. Paulus in genere significauit in epistola ad Romanos scripta, cùm ait: Nolo vos ignorare fratres, quoniam ex parte contigit cæcitas in Israel, &c. Ex illo loco intelligere possumus quorsum propheta quæ sequuntur dicat, videlicet: Quis adiuuit spiritum Domini, & cõsiliarius eius fuit? Ideo quemadmodum diximus, propheta hæc proponit, vt desinat homo inquirere, quare ipsemet Deus hæc & his modis fecerit, quia hoc consilium non est notum hominibus, & longè ab eorum intellectu remotum.

Palmus. *Pupillus.*

Ecce gentes quasi stilla situlæ) Et hæc pertinent ad Dei potentiam intelligendam, & eodem consilio proponuntur quo alia. Commentarius autem Hie. sic habet: Omnes gentes quę non nouerunt creatorem suum, siue vniuersum mortalium genus ad cõparationem Dei quasi stilla situlæ sunt, & quasi momentum stateræ, quod leui pondere in alteram partẽ declinatur. Pro puluere exiguo, in Hebræo est vnica vox, qua significatur leuissim⁹ puluis, qui vento raptante sæpè in oculos mittitur, & sentitur potius, quàm videtur. Democritus autem & Epicurus huiusmodi pulueres atomos vocãt: Theodotion verò & Sym. propter interpretandi difficultatem, ipsum Hebraicum ponentes, dixerunt: Ecce insulæ sicut Dar, quod cecidit. Minutissima ergo frusta pulueris & penè inuisibilia hoc verbo appellantur.

Et Libanus non sufficiet, &c.) Etiam ista pertinent ad magnitudinem Dei ostendendã, hoc sensu: Tantus est Dominus Deus, ꝙ omnia ligna Libani, & armenta quæ in eo pascuntur holocaustis ipsius sufficere nequeunt: Deo nihil satis dignũ potest offerri, tanta est eius magnitudo: simulq; hęc dicit, vt homines ab ducat paulatim ab idololatria.

Omnes gentes quasi non sint, &c.) In Gentibus Hier. etiã intelligit Iudæos, hoc sensu: Omnes omninò homines sine exceptiõe sic sunt coram Deo quasi non sint. Quod Hebraicè dictum est, sicut & apud Paul. in priori epist. ad Cor. Elegit Deus ea, quæ non sunt, id est, quæ pro nihilo habentur, quæ in nulla sunt æstimatione. Latinè ergo diceremus hoc modo: Omnes homines ad Deum cõparati nullius sunt momenti, nullius ęstimationis, imo nihil omnino.

CVi ergo similem fecistis Deum? aut quam imaginem ponetis ei? Nunquid sculptile cõflabit faber, aut aurifex auro figurabit illud, et laminis argẽteis argẽtarius? Fortè lignũ & imputribile elegit, artifex sapiẽs quærit quomodo statuat simulachrum, quod non moueatur. Nunquid nõ scietis? Nunquid non audistis? Nunquid nõ annunciatũ est vobis ab initio? Nũquid non intellexistis fundamenta terræ?

CVi ergo similem fecistis Deum? &c.) Hoc dicit contra omnes idololatras, hoc sensu: Cùm tantus sit Deus, & tanta eius maiestas, quòd respectu magnitudinis eius omnes homines sint tanquam nihil, quomodo eũ repræsentare potestis imaginib⁹? Grata autem esse debet gẽtibus hæc earum mentio, quod etiam in illo capite vbi Euangelium annunciatur de ipsis sermo fit, vt sciant etiã se pertinere ad Euangeliũ: Atque irridet propheta stultitiam Gentium putantium hoc esse Deum, quod faber ærarius aut argentarius fecit. Nec sistere se potest: Fortè (ait) lignum & imputribile elegit artifex sapiens, & quærit quo modo statuat, hoc est, laminis, clauisque compingat simulachrũ, ne moueatur & ventorum flatibus deijciatur. Hæc autem dicit propheta, vt idolis reprobatis euangelicę doctrinæ paret viam.

Nunquid non scietis?) Pro quo alij legũt, Nũquid non scistis? Nunquid non audistis? idq; vt videtur ex commentarijs Hier. nõ autem ex textu, qui habet, Nunquid nõ scietis? Verba autem Hiero. in commentarijs hæc sunt: Ab initio naturali lege vos docui, & postea p Moysẽ lege scripta testatus sum, quòd nihil essent idola, & ꝙ creator mũdi ipse est De⁹. Pro lectione autem, quæ habet, Nunquid nõ scietis? Aduertendum verba futuri temporis apud Hebræos habere significationẽ modi potẽtialis, quare sensus iste erit: Nunquid non scietis? id est, nónne potuistis hoc facillimè aduertere? Nunquid audietis? id est, nunquid facilè vobis fuerit audisse, quòd lapides non sint dij? Nunquid non annunciatum est vobis ab initio? hoc est, nónne iam statim ab initio semper extitit veri Dei cognitio, nunquid illa per manus vobis est tradita iam inde ab Adam condito & lapso? *Nunquid non intellexistis fundamenta terræ?*) Id est, Vel hinc ex ipsis videlicet terræ fundamentis cognoscere poteritis non Iouẽ aliquem esse aut Mercurium qui eam fundauit, sed aliquid maius Ioue & Mercurio.

Qui

QVi sedet super gyrum terræ, & habitatores eius sunt quasi locustæ. Qui extendit velut nihilum cælos, expandit eos sicut tabernaculum ad inhabitandum. Qui dat secretorum scrutatores, quasi non sint, iudices terræ velut inanes fecit. Et quidem neque plantato, neque sato, neq; radicato in terra trunco eorum. Repente flauit in eos, & aruerunt, & turbo quasi stipulam auferet eos: Et cui assimilastis me, & adæquastis me, dicit sanctus?

QVi sedet super gyrum terræ) Instar regis ac principis & gubernatoris, atque ad totam terram collati homines sunt quasi locustę. *Qui extendit velut nihilum cælos)* pro quo in Hebræo est: Qui extẽdit velut telam cęlos. *Et expandit eos, &c.*) hoc est, quemadmodum homines extẽdunt papiliones, sub quibus agant: & ita expãdit cęlos Deus instar papilionum, sub quibus agamus.

Qui dat secretorum scrutatores, &c.) id est, sapientes & magnos in hoc sæculo, quos admiramur ob sapientiam, aufert, perdit, & in nilũ redigit. *Iudices terræ*) velut Xerxem & innumerabilem eius exercitum, ac varios Reges terræ, quos & Græca, & Barbara, Romanaqúe narrat historia, omnes hos destruxit, & velut in nihilum redegit.

Et quidem neque plantatos, &c.) Hoc modo legit Pellicanus & Rober. Steph. & Hebræi etiam pluraliter legũt. Sensus est: Principes & terræ Reges cùm maximi esse videantur, & valdè potentes in terra, tamen non sunt plantati, neque sati, nec est radicatus in terra truncus eorum, facillimo vento ad Dei iussum subitò euerti possunt. D. Hier. tamen in singulari legit hoc modo: Equidem neque plantatus, neque satus, neq; radicatus in terra truncus eorum. Nonnulla etiam exemplaria legunt: Equidem neque plantato, neque sato, neque radicato in terra trunco eorum. *Repente flauit in eos*) flatum vocat iussum Dei, tantummodo iussit, volo perire hunc Regẽ & illum, & factum est, & quàm facilè & repentè stipula turbine & tempestate raptatur, tam facilè est Deo repentè euertere Reges & Principes.

Et cui assimilastis me? &cet.) Cùm ergo tanta sit potentia mea atque maiestas, cui me similitudini comparatis? quo simulachro repræsentabitis me tam potentem, dicit sanctus, id est, ipse qui natura sanctus est, & à quo sanctitatem habet, quicunq; sanctus est?

LEuate in excelsum oculos vestros, & videte, quis creauit hæc? Qui educit in numero militiam eorum, & omnes ex nomine vocat, præ multitudine fortitudinis & roboris virtutisque eius, neque vnum reliquum fuit. Quare dicis Iacob, & loqueris Israel, abscondita est via mea à Domino, & à Deo meo iudicium transibit? Nunquid nescis aut non audisti, Deus sempiternus Dominus, qui creauit terminos terræ non deficiet neque laborabit neque est inuestigatio sapientiæ eius? Qui dat lasso virtutem, & his qui non sunt fortitudinem & robur multiplicat. Deficient pueri, & laborabunt, & iuuenes in infirmitate cadent. Qui autem sperant in Domino, mutabunt fortitudinem, assument pennas sicut aquilæ, current & non laborabunt, ambulabunt & non deficient.

LEuate in excelsum oculos, &cæ.) Quasi dicat, cur non potius ex creaturarum magnitudine intelligitis conditorem? Si non creditis verbis, saltem oculis vestris credite, illos cõsulite: considerate cælum & terram, & ex cęlorum, elementorum omnium seruitute potestatem Dei cogitate. *Qui educit in numero militiam eorum, &c.*) scilicet cælorum. Educit aũt iuxta numerum cęlorũ militiam, quia & sol & luna & astra, quæ Abraham numerare non poterat, ipsi numerata sunt, iubetq; vt vnuquodque eorum suo seruiat officio, & certis temporum spacijs absoluat cursum suum: Sol autem vno anno, lucifer vesperque biennio, Luna vero singulis mensibus. *Et omnes ex nomine vocat*) id est, omnes stellas nominatim vocare potest, sicut paterfamilias suos domesticos: Quemadmodum patrifamilias ad iussum obtemperant omnes qui ad familiam ipsius pertinent, ita ipsi Deo stellæ ad nutum eius obtemperant, tanta est magnitudo eius & virtus: *Neque vnum reliquum fuit*) id est, non etiam vel vnum detrectat officium suum, sed omnia seruiunt Deo suo ordine. *Quare dicis Iacob, etc.*) Ecce hęc adeò nota sunt, vt etiam barbarę gentes intelligant, illę sciũt Deum nihil latere, & omnia illius arbitrio gubernari. Quare ergo tu Iacob, id est, duæ tribus, & item tu Israel, id est, decem aliæ tribus, quæ iam captiuæ ductæ estis ad Assyrios, quare inquam dicitis, ad Deum terrena non pertinent, nec considerat quid vnusquisque nostrum gerat, cùm sitis edocti à lege & prophetis? *Et à Deo meo iudicium meũ transibit*) id est, Non est illi curæ siue iustè viuam siue iniustè: Hactenus sumus habite populus Dei, ecce iam opprimimur ab hostibus, Deus non liberat nos, non ergo illi cura est de nobis. Respondet eis propheta siue Dominus, cùm ait:

Nunquid nescis) hoc est, non intelligitis saltem scripturis docentibus, quòd Deus est sempiternus, qui creauit omnia? *Non deficiet neque laborabit*) vt intelligat tuum iudicium: putatis Deo hoc operosum esse de singulis iudicare? An iustè opprimamini ab hostibus, an iniustè, non est ei operosum, in hoc non deficiet neque laborabit. *Quia non est inuestigatio sapientiæ eius*) id est, tanta est sapientia eius, vt non deficiat, aut per hoc quicquam distrahatur: Quin potius (nam per correctionem additur quod sequitur) non solum ipse non fatigatur, sed etiam lassis & defatigatis dat virtutem.

Et his qui non sunt. &c.) hoc est, qui in hoc sæculo videntur esse quasi nihil, virtutem, roburque

burque multiplicat: Quicunque aliquid possunt, Deo dante possunt: Quia autem multi gaudent in sanitate corporis, in fortitudine, in adolescẽtia, quasi hęc essẽt perpetua, subiungit & dicit quòd florẽs ætas cito deficiat, & corpora robusta marcescant: *Deficient pueri)* id est, adolescentes qui sunt in primo ætatis flore, & iuuenes robustissimi per imbecillitatem deficiẽt. Qui autem sperant in Domino & eius misericordiam semper præstolantur, mutabunt fortitudinem. Si quis conscius suæ infirmitatis, quod non posset superare mundum, carnem, diabolum, discat inuocare misericordiam Dei, & illi confidere, quãtumuis magna ingruat tentatio, & videatur maculari, tamen mutabit fortitudinem. Vide Paulum in epist. ad Ephes. Renouamini spiritu mentis vestræ. Et ad Coloss. Nolite mentiri inuicem. Quod illis locis intelligit Apostolus vocabulis renouandi, induendi, expoliandi, exuedi, hoc intelligit Esaias voce sua mutare, id quod melius agnoscetur ex locis cognatis quæ vbique multa sunt. Et inprimis Genesis.35. Abijcite Deos alienos qui in medio vestri sunt, & mundamini & mutate vestimenta vestra. Proprior deinde locus est Esaiæ 9. Sycomoros succiderunt, sed cedros immutabimus. Ipsi ciues Samariæ opibus suis confidentes nihil mouebantur minis prophetarum, dicebant: Si domos nostras hostes subuerterint, nouas extruemus & quidem multo sumptuosiores: pro sycomoris, ex quibus iam ædificia nostra extructa sunt vtemur lignis cedrinis. Est & alius locus apud Iob ca.4 vbi vox mutare flexum habet: Si præcisum, inquit, fuit lignũ, adhuc immutabit scilicet se, vel adhuc innouabit scilicet se, ita est ad verbum, quod ad sensum trãstulit Hier. rursus virescet. Et ca.29. Gloria mea semper innouabitur & arcus meus in manu mea instaurabitur, vbi ad verbũ in Hebræo est, & arcus meus immutabitur siue innouabitur, hoc est, vires meæ crescent & augebuntur. Ex istis locis præsens hic Esaiæ locus facilimè intelligitur. Mutabunt fortitudinẽ, hoc est, abijciẽt vetera, fragilia, humana, terrena, atq; pro illis accipient noua, & cęlestia & spiritualia: & tale mutare est apud Esaiam hoc loco: Non sequentur quæ dictabit caro, sed induent nouum quendam hominem, qui secundum Deum creatus est in iustitia & veritate, eius gratia transferentur in supernaturalem fortitudinem.

Ephe.4. Col.3. Iob.29.

Assument pennas sicut aquilæ.) D. Hier. quemadmodum ex eius commentarijs colligitur, hic transitum agnoscit ad illa bona, quæ in futuro ita speramus, habet enim sic: Crebro diximus aquilarum senectutem reuiuiscere mutatione pennarum, & solas esse quæ iubar solis aspiciant & splendorem radiorum eius possint micantibus oculis intueri, pullosque suos an generosi sint hoc experimento probent. Significatur itaque & sanctos repuerascere, & assumpto immortali corpore non sentire laborem mortalium, sed rapi in nubibus obuiam Christo. Sed non videtur necessarium hunc transitum agnoscere, quia possunt conuenire his etiam qui adhuc in mortali corpore moriantur, Paulo & cæteris similibus.

CAPVT XLI.

ACEANT ad me insulæ, & gentes mutent fortitudinem. Accedant, & tunc loquantur, simul ad iudicium propinquemus. Quis suscitabit ab oriente iustum, vocauit eum, vt sequeretur se?

CAput 40.41. & aliquot sequentia pertinent ad idem argumentum, quibus collatis multo melius intelligentur quæ dicuntur. Continent autem verum Euangelium & magnam conscientiarum consolationem: Verùm hanc tantam rem non vbique simpliciter proponit propheta, sed adhibet obscurum typũ, quod mirãdum est, maxime quia in typum adhibet Cyrum Persarum Regem. Si autem Dauidem aut Ionam aut similem aliquem in typum adhibuisset, minus mirabile videri potuisset. Siquidem Cyrus etsi cõmendatus Rex fuerit, gentilis tamẽ fuit & alienus à corpore illo vnde Messias erat nasciturus: an verò ad magisteriũ Danielis veram religionem susceperit, postea expendetur. In hoc autẽ typum Christi gessit, quòd de Iudæis benemeritus est, quos e captiuitate liberos emisit, quemadmodum Christus postea humanum genus. Hoc autem beneficium à Cyro præstitum multo tempore post Esaiam extitit, vt colligere licet ex 2. lib. Paral. in cuius vltimo cap. sic scribitur: Anno primo Cyri regis Persarum ad explendum sermonem Domini, quem loquutus fuerat per os Ieremiæ, suscitauit Dominus spiritũ Regis Persarum & laxauit captiuitatem. Prophetia autem siue sermo de quo loquitur secundus liber Paral. habetur 25. Ieremiæ, vbi prædicit populum Iuda in Babylone captiuum futurum annis 70. Iam inter Esaiam & Ieremiam fuerunt anni. 150. vnde mirandum prophetam Esaiam his capitibus Cyrũ proprio nomine appellare, qui tanto tempore pòst nasciturus erat. Sicut aũt in superiori capite, ita & in hoc quædam sunt, quæ etiã Plato & Cicero intelligerẽt, videlicet de vanitate idolorũ: Cùm iudicio naturali intelligi detur, impium esse & insanum colere idola, expostulat Deus cum hominibus quare colant idola: An aũt cum solis Iudęis expostulet,

sequutos Hebræos, qui etiam iustitiam, iustú interpretãtur. Septuaginta tamen interpretes, qui hoc loco verterũt iustitiam, pergunt sic vertere quasi ad qualitatem pertineat. Legunt enim, Et vocauit eam, nõ eum. Sensus autem de Cyro talis est: Vos insulares vt intelligatis potẽtiam meam, & vos Iudæi qui diffiditis potẽtiæ meæ, & confugitis ad falsos Deos, quis effecit vt Cyr⁹ rex Persarũ à Iudæis alienus ita bene mereretur de Iudæis? Hoc vestra studia ô Iudæi efficere non possent, hoc neque dij vestri, ô Gentes præstare possent, solius Dei opus est, qui in rebus ita desperatis suscitauit spiritum Cyri à Iudæorum populo prorsus alieni, & vocauit eum vt sequeretur se, hoc est, vt pareret suæ iussioni, & bellum susciperet aduersus Babilonios.

DAbit in conspectu eius gentes, & reges obtinebit. Dabit quasi puluerem gladio eius, sicut stipulam vento raptam arcui eius. Persequetur eos, transibit in pace, semita in pedibus eius nõ apparebit. Quis hæc operatus est, et fecit vocans generationes ab exordio? Ego Dominus, primus & nouissimus ego sum. Viderunt insulæ & timuerunt, extrema terræ obstupuerunt, appropinquauerunt & accesserunt.

DAbit in conspectu eius gentes. &c.) Id est, vtetur facillimis & maximis triumphis: *Dabit quasi puluerem, &c.)* id est, omnia erunt illi facillima superatu: *Transibit in pace)* id est, euadet incolumis: *Semita in pedibus, &cæ.)* id est, nõ sentiet laborem viæ. Sumptum istud videtur ab ijs, qui tam leuiter calcant terram, vt non appareat vestigium. Quæ hactenus dicta sunt, secundum literam competere possunt in Cyrum: habuit enim ille maximas & clarissimas victorias. Verùm longè plenius agnoscuntur in Christo & victoria verbi Dei, quemadmodum pulchrè exponitur in psalm. Dixit Dominus Domino meo &c. cũ dicitur: Dominus à dextris tuis confregit in die iræ suæ Reges: Iudicabit in nationibus, implebit ruinas, cõquassabit capita in terra multorũ, hoc est, verbum Dei maximas faciet victorias: qui sunt superbi, auari, libidinosi, conterentur verbo Dei, nõ quidem vt non sint, sed vt tales non sint: hoc est, conterentur in ijs superbia, auaritia, luxuria &c. & fient omnia plena fœlicissimis cadaueribus.

Quis hæc operatus est, &c.) Id est, Quis tam insignia præstitit, faciens perpetuum quẽdam generationũ decursum, vt vnusquisq; suo & debito veniat tẽpore? Est perpetuus quidam & vnus ciuitatis Dei decursus à primo Abel iusto vsque ad vltimum. De qua re vide Augustinũ in libro de ciuitate Dei. Deus in sua familia voluit succedere sibi per generationes alios alijs: voluit vt suo tempore veniret Abraham, deinde Isaac, & postea tandem voluit Christum esse in hac generatione: Hoc enim est vocare generationes ab exordio, facere vt succedant sibi gentes in hac familia. Præterea voluit Deus vt suo tẽpore nasceretur Nabuchodonosor, qui Iudæos in captiuitatẽ deduceret & quod deinde in regnum eius succederet alius & tandem veniret Cyrus qui laxaret captiuitatẽ Iudæorum. Quia autem sciscitantis affectu dixerat, quis suscitauit ab oriente iustum? sibi ipse respondet, quòd Dominus Deus est, qui hæc operatur.

Viderunt insulæ.) id est, Insulares & remotissimi populi viderunt hunc iustum sic suscitatum & hanc potentiam, & timuerunt: & exponens quid insularum nomine intelligat, subijcit: *Extrema terræ obstupuerunt, &c.)* quod maius est, quàm vt in Cyrum competere possit, & multò minus in Abraham, cuius victoriam non timuerunt insulæ. Quare verisimile est Spiritum sanctum nos hic aduertere voluisse ad cogitandum maiores victorias. Intelligatur ergo locus iste de Christo, hoc sensu: Remotissimę Gentes etiam vltra mare sitæ intellexerunt CHRISTVM, audierunt prædicationem Euangelij, obstupuerunt ad victoriam verbi Dei, & adiunxerunt se fidei CHRISTI. Sic in Psal. Ipsi videntes sic admirati sunt, conturbati scilicet ad prædicationem Euangelij, cùm hinc viderẽt peccatorum turpitudinem, hinc puritatem Euangelicam, & cesserunt victoriæ verbi Dei.

VNusquisque proximo suo auxiliabitur, & fratri suo dicet, confortare. Confortauit faber ærarius, percutiens malleo eum, qui cudebat tũc temporis, dicens glutino, bonum est, & confortauit eũ clauis, vt non moueatur. Et tu Israel serue meus, Iacob quem elegi, semen Abraham amici mei, in quo apprehendi te ab extremis terræ, & longinquis eius vocaui te, & dixi tibi, Seruus meus es tu, elegi te, & non abieci te. Ne timeas, quia ego tecum sum, ne declines, quia ego DEVS tuus. Confortaui te, & auxiliatus sum tibi, & suscepit te dextera iusti mei.

VNusquisque proximo, &c.) In remotissimis istis insulis vnusquisque proximo suo dicet, recede ab idolis, omitte hæc vana, ausculta ad Matthæum, ad Lucam, & indue nouam fortitudinem, cõfortare in Christo. Alij verò ista ad Iudæos referunt, vt sit aduersatiua sententia, hoc modo: Gentes recipient Christum, sed nos tamen non sinamus nobis eripi idola, sub quibus nobis melius est: Vt describatur conspiratio eorum, qui colebant idola, aduersus Apostolos & prædicatores Euangelij, in ista conspiratione vnusquisque proximo suo auxiliabitur & dicet, confortare: Paulus iste conatur nobis auferre templa & euertere cultum idolorum & ipsa idola, resistamus fortiter: Ad hunc sensum inuitant quæ sequuntur:

Confortauit faber, &c.) Hunc locum paulò

aliter transferunt, qui hodie vertunt ex Hebræo, hoc modo: Confortauit faber lignarius artificem lenientem malleum ad percussionem bractearum super incudem, dicens artifici, coniunctio bractearum bona est, & confortauit singulam earum clauis ne moueatur. Vox autem Hebræa hoc loco generalis est ad omnem artificem, & est accusatiui casus, & præponitur ei (&) sed res non est adeò magni negotij vt multis egeat contentionibus.

Et tu Israel serue meus, &c.) Hęc sunt Euangelij, & optimus huius loci commentarius est legere sex capita sequentia, quæ ad idem Euangelium pertinent, & valde erigunt animũ hominis Christiani. Animus enim humanus naturaliter deijcitur propter miseriã, quam in se quotidie experitur, adeo vt parum speret peruenturum se ad beatitudinem: sed contra tales desperationes oportet ex istis magnificis promissionib. concipere magnũ animum & spem misericordiæ diuinæ erga se. De huiusmodi aũt spe concipienda habetis insignem locum Augustini in 13. de Trinitate, vbi expendit id, quod habet Apostolus in epistola ad Rom. 5. Cõmendat autem charitatem suam Deus in nobis, & cæt. Si sic Deus affectus fuit homini cũ adhuc malus esset & peccator, quanta spes cõcipienda est de misericordia Dei patris erga nos iam reconciliatos per Christum? Istud est argumẽtum sex capitum sequentiũ, quæ ostendunt effectum Dei patris plus quã paternum etiã erga peccatores. Dicit ergo propheta. *Et tu Israel, &c.*) Agnoscere oportet hic spiritualẽ Israelem, non aũt carnalem illũ. *Semen Abraham*) id est, qui imitamini fidẽ Abrahæ: *Amici mei in quo apprehendi te*) Intelligendũ videtur, In quo scilicet Abrahã: Sic quidam. Verùm quæ sequuntur, Ab extremis terræ, nõ satis cõueniunt si hoc modo exponamus. Quare annotandũ voculam Hebræam אשר ascher quæ hoc loco ponitur, significare interdum quia, & Grecis hęc phrasis est nota, vt in quo pro quia dicant. In voce autem apprehendi Hebraismus est, significat enim erranti & infirmanti porrigere manus adiutrices. Sensus ergo est: Ego spiritualem Israelem non in Iudæa tantum, sed vbilibet agentẽ etiam in extremis terræ apprehendi & velut manu duxi, & esse volui in numero amicorum meorum.

Seruus meus es tu, &c.) Hæc omnia dant significationem maximi affectus Dei erga peccatores: *Ne declines*) scilicet à veritate Euãgelij propter varia, quę possũt obuenire, quia ego sum Deus tuus adiuuans te.

ECce confundentur, & erubescent omnes, qui pugnant aduersum te. Erunt quasi non sint, & peribunt viri, Qui contradicunt tibi. Quares eos, et non inuenies viros rebelles tuos, & erunt quasi nõ sint, & veluti consumptio hominis bellantis aduersum te, quia ego Dominus Deus tuus apprehendens manum tuam, dicensq; tibi. Ne timeas, ego audiui te, Noli timere vermis Iacob, qui mortui estis ex Israel, Ego auxiliatus sum tibi dicit Dominus, & redemptor tuus sanctus Israel.

ECce confundentur, &c.) Hæc manifesta sunt & proinde expositione non indigẽt, sed hoc solum aduertendum, quod vbi nos habemus, veluti consumptio hominis bellantis, Hiero. & Hebræi pluraliter legunt, hoc modo: Veluti consumptio homines bellantes aduersum te.

Noli timere vermis Iacob, &c.) Istud intelligitur de spirituali Iacob, qui imitatur fidem & apprehendit promissiones Israel & Iacob factas: isti dicitur noli timere: si quis excidat ab illis promissionibus, reuertatur ad Deum patrem, quia benignus est. Vermis autem appellantur propter humilitatem & contemptum, quia nondum apparuit quid erimus. Causa autem quare non debeat timere, subditur cùm ait: Ego auxiliatus sum tibi & tota vita laborandum est Christiano, vt concipiat talem spem de Deo, & in illa semper magis ac magis crescat. *Qui mortui estis, &c.*) qui habemini pro mortuis. *Redemptor tuus, &c.*) In redemptore est typica allusio ad captiuitatem Babylonicam: *Sanctus Israel*) id est, ipsius Israelis.

EGo posui te quasi plaustrum triturans nouum habens rostra serrantia. Triturabis montes & comminues, & colles quasi puluerem pones. Ventilabis eos, & ventus tollet eos, & turbo disperget eos, & tu exultabis in Domino, & in sancto Israel laudaberis. Egeni & pauperes quærunt aquas, & non sunt, lingua eorum siti aruit. Ego Dominus exaudiam eos, Deus Israel, non derelinquam eos.

EGo posui te &c.) Commentarius Hier. sic habet: Significat propheta his verbis, ꝙ prædicatio Euangelica cõterat aduersarias potestates & spiritualem nequitiam eleuantem se contra scientiam Dei quæ pro varietate superbiæ montes appellantur & colles. Paulus aliquis aut Petrus, hoc est, vir ecclesiasticus & Apostolicus turbabit & comminuet & quasi puluerem ponet, hoc est, penitus euertet montes istos & colles, hoc est, superbos quosque: Euertet inquam magno ipsorum bono (est enim non comminatio sed beneficij significatio) vt deposita superbia suscipiant Euangelium Christi in mansuetudine.

Egeni & pauperes quærunt aquas, &c) Hoc est, Gentium populus, qui non habebant legem & prophetas, nec aliquem doctorem qui eis viam vitæ monstraret, quærit per varia philosophorum dogmata aquas salubres, id est scientiam veritatis, & nõ inuenient, quia nõ sunt. *Lingua eorũ aruit*) sine lege & prophetis. Sic Hie. spiritualiter exponit de Gentib. sed

potest

poteſt generaliter ad quoſuis pauperes pertinere, ad pauperes inquam ſcripturarum, de quibus in ſuperioribus aliquoties dictū eſt: cùm non contingeret illis veritas & gratia Dei vlla humana induſtria, Dominus Deus tantùm motus miſericordia ſua reſpexit illos & exaudiuit eos.

APeriam in ſupremis collibus flumina, & in medio camporum fontes. Ponam deſertum in ſtagna aquarum, & terram inuiam in riuos aquarum. Dabo in ſolitudinem cedrum, & pinum, myrtum, & lignum oliuæ. Ponam in deſerto abietem, vlmum, buxum ſimul, vt videant, & ſciant, & recogitēt & intelligant pariter, quia manus Domini fecit hæc, & ſanctus Iſrael creauit illud.

APeriam in ſupremis collibus, &c.) Hæc dicta ſunt de ſpiritu ſancto, quem accepturi erant credentes in Ieſum. Sic interpretatur Ioannes Euangeliſta cap. 7. In ſupremis collibus, id eſt, in illis locis, in quibus videntur homines ſemel deſtituti gratia (quia in ſupremis collibus non ſolent eſſe flumina) ibi erit abundans gratia, ibi erunt dona & virtutes ſpiritus ſancti.

Ponam deſertum, &c.) Per deſertum ſignificatur Gentilitas noſtra, in illa erunt fluenta ſpiritus ſancti, & poſtquam eruperint in deſerto flumina, incipient naſci variæ arbores, cedrus, ſpina, myrtus &c. quæ varietates arborum diuerſitatē virtutum ſignificāt. Pro ſpina in Hebræo eſt שטה ſchithah, & eſt genus arboris habens ſimilitudinē ſpinæ albæ, vnde omnia ferè ligna arcæ & tabernaculi inſtrumenta facta erant, quæ appellantur ſethim, quod lignū præter hoc quòd ſit imputribile & leuiſsimum omnium lignorum tam in fortitudine, quàm in nitore ſoliditatem & pulchritudinem facilè ſuperat. Cedrus quoq; & myrtus odoris optimi ſunt & imputribiles.

Sethim.

Cedrus.

PRope facite iudicium veſtrum, dicit Dominus, afferte ſi quid forte habetis, dicit rex Iacob. Accedant, & nuncient vobis quæcunq; ventura ſunt. Priora quæ fuerunt, nunciate, & ponemus cor noſtrū, & ſciemus nouiſsima eorum & quæ ventura ſunt indicate nobis. Annunciate quæ ventura ſunt in futurū, & ſciemus quia dij eſtis vos. Bene quoque aut male (ſi poteſtis) facite & loquamur, & videamus ſimul. Ecce vos eſtis ex nihilo, et opus veſtrum ex eo quod nō eſt. Abominatio eſt qui elegit vos.

PRope facite iudicium, &c.) Hic omittit propheta Euangeliū. Senſus eſt: Qui hactenus fuiſtis idolis dediti, venite & expendite an faciatis quod decet facere homines: hoc enim eſt prope facere iudiciū: venite in rem præſentem & conferte rationes, adferte ſi quid forte habetis, hoc eſt, ſi habetis aliquid dignum, ſi quod eſt verum & ſolidum argumentum pro idolis, in medium adducite. In Hebræis autem ad verbum eſt: Adferte fortes veſtros, hoc eſt, idola veſtra, quæ putatis fortiſsima. Deinde fit apoſtrophe ad idola ipſa, cùm ſubditur:

Priora quæ fuerunt nunciate.) id eſt, dicite nobis vel præterita vel futura, & ex rerum euentibus veſtram potentiam mōſtrate: Certè de ruinis & abolitione templorum nihil potuerunt prædicere: ſi ergo ſuū interitum ipſa idola neſciebant, quo modo aliena, vel mala vel bona potuerunt nunciare? Quod ſi aliquis obiecerit, multa ab idolis prædicta eſſe, hoc ſciendū quod ſemper mendacium iunxerunt veritati & ſic ſentētias temperarint, vt ſi vel boni vel mali quid accidiſſet, vtrunque poſſet intelligi, vt eſt illud Pyrrhi Regis Epirotarum: Aio te AEiacida Romanos vincere poſſe. Illud quoq; ſignum eſt, idola Deos non eſſe, quòd nec bene poſsint facere nec malè: Non quòd idola vel dæmones idolis aſsidentes mala ſæpè non fecerint, ſed quòd niſi conceſſa eis fuerit poteſtas à Domino, hoc facere non poſſent.

Ponemus cor noſtrum.) Hebræa phraſis eſt, qua ſignificatur intendere curam circa rem aliquam. Senſus eſt: nos afficiemur huiuſmodi rebus, & multum erimus illis intenti. cap. 1. Iob. vertit Hiero. conſiderare: Nunquid conſideraſti ſeruum meum Iob, vbi ad verbum eſt: Nunquid poſuiſti cor tuum ad ſeruum meum Iob? Et cap. 4. vertit intelligere: Et quia nullus intelligit, idcirco in æternum peribit.

Ecce vos eſtis, &c.) Hoc in priori epiſtola ad Corinthios ſcripta dicit Apoſtolus: Scimus quia nihil eſt idolū. *Et opus veſtrum, &c.)* hoc eſt, omnia veſtra ſunt plena mendacijs, nihil eſt veri, omnia ſunt ſimulata.

SVſcitaui ab Aquilone, et veniet ab ortu ſolis, Vocabit nomen meum, et adducet magiſtratus quaſi lutum, et velut plaſtes conculcans humū. Quis annunciauit ab exordio, vt ſciamus, et à principio, vt dicamus, iuſtus es? Non eſt annuncians neque prædicens, neq; audiens ſermones veſtros. Primus ad Sion dicet, ecce adſum, et Hieruſalē Euangeliſtas dabo. Et vidi, et non erat ex iſtis quiſquā qui iniret conſiliū, et interrogatus reſponderet verbū. Ecce omnes iniuſti, et vana opera eorū, ventus et inane, ſimulachra eorum.

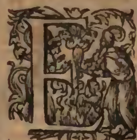
SVſcitaui ab Aquilone, etc.) Eſt hîc varia lectio & locus nonnihil obſcurus eſt. Hier. autē hoc modo diſtinguit & interpretatur: Suſcitaui ab Aquilone, id eſt, excitaui populum Aquilonem, id eſt, populum Gentium & ad hoc excitaui, vt credant in eum, qui veniet ab ortu ſolis, hoc eſt, in Chriſtū: De ortu autem ſolis ſiue oriente dictum eſt in principio huius capitis: Nomine verò Aquilonis accipit totā plagā ethnicorum etiamſi propriè non agebāt in Aquilone, ſed qua ratione id faciat, non exponit hoc loco. Haymo verò hoc modo interpretatur. Gentes in Aquilone degētes ſuſcitauit ab Aquilone nō

proprij nominis, sed figurati, hoc est, à frigore iniquitatis suscitauit ad fidei calorem. Et Hier. super. 3. cap. Ieremiæ Aquilonem facit frigoris duritiem, cùm dicit: In diebus illis veniet domus Iuda ad domum Israel, & venient simul de terra Aquilonis, vbi prophetia est de temporibus Christi, ita quòd ad literam etiam Aquilo de toto mundo intelligatur, in quo est durissimum frigus ad Christum. Alij agnoscunt hoc loco synecdochen talem, qualis est apud Matthæum: Multi ab Oriente & Occidente venient, vbi per synecdochen intelligi volunt totum mundum. Alia autem distinctio hæc est: Suscitaui ab Aquilone, deinde sequitur. *Ab ortu solis vocabit nomen meũ)* & exponunt quidã ad hũc modum: Ab Aquilone, id est, de longinquo sicuti è cælis. Et pro hac interpretatione facit locus qui est apud Iob cap. 26. Qui extendit Aquilonem super vacuum. Propheta autem Iob apud Chaldæos agebat, & eis regio Aquilonaris longissima est simul & latissima, ideo dicit Iob, qui extendit Aquilonem tam longam scilicet plagam super vacuum, id est, rem nihili. Qui verò de Cyro Persarum rege interpretantur, dicunt quòd Persia ad Ierusalem partim Aquilonaris est, partim Orientalis. Certè Darij Medi regnũ magis vergit ad Aquilonem: Cyri verò ac Persarum magis ad Orientem. Et quia Cyrus possidebat imperium vsque ad Babylonem, intelligi potest Cyrus excitatus ab Aquilone. Sic Ieremiæ capit. 1. Ab Aquilone pandetur omne malum, vbi de Chaldæa sermo est, hoc sensu: A Babyloniorum rege seu Assyrijs subiectis pandetur omne malũ. Et Iere. cap. 3. Vade & clama hos sermones cõtra Aquilonẽ: Reuertere auersatrix Israel. Iam enim decem tribus ductæ erant in Assyrios. In eadem significatione vocẽ hanc accipit Ioel cap. 2. cùm ait. Et eum qui ab Aquilone est procul faciam à vobis, hoc est, Nabuchodonosor & Reges Chaldæorum, Assyriorumq; populum procul faciã à vobis. Sic quoq; Zacha. ca. 2. Fugite de terra Aquilonis id est, de Babylone. Eandem vocem aliter accipit Daniel capite suo. 11. vbi Regẽ Syriæ appellat Regem Aquilonis, sicut Regem Aegypti Regem Austri. Et Syria Iudeę etiam Aquilonaris est. Iste ergo Cyrus vocabit nomen, id est, inuocabit me & agnoscet pro vero Deo: *Et adducet magistratus quasi lutum)* id est, principes & potentissimos Reges adducet quasi lutum, & premet eos victorijs, & omnes sibi facillimè subdet. Istud intelligitur ex Herodoto, qui scribit Cyrũ triginta annis fortunatissimis bellis vsum: Subiecit enim sibi Medos qui tum latissimè imperabant, mox Cræsum, deinde reliquã Asiã, & Ionas, & Caras, & Lypsios, & postea Assyrios, in quib. est Babylõ, qua expugnata laxauit captiuitatem Iudæorum. D. verò Hier. hæc de Christo exponẽs, per magistratus intelligit oẽs superbos mundi principes, hos conculcabit, & subijcientur ei quemadmodum lutum figulo, vt faciet ex eis aliud vas in honorem, aliud in contumeliam.

Quis annunciauit ab exordio, &c.) Quasi dicat: Hæc talia nullus dæmonum vel idolorum potuit annunciare, nemo prædicere potuit nasciturum aliquem in Perside, qui vinceret imperium Medorum, qui subijceret Asiam, qui expugnaret Babylonẽ: Nullus dæmonum prædicere potuit nasciturum Christum, & victoriam eius nunciare. Qui verò tale aliquid potuit prædicere, illi dici posset. *Iustus es)* hoc est, verax es. Et conuertens propheta sermonem ad idola, ait: *Non est annuncians, &c.)* id est, inter dæmones non est aliquis annuncians eiusmodi, qualia sunt de Cyro vel de Christo. Deinde sensu aduersatiuo subdit, dicẽs: *Primus ad Sion dicet.)* quasi dicat: Cùm idola ista nõ possunt, ego istud faciam. Pro eo quod nos habemus, Ecce adsum, Hier. legit, ecce adsunt, & sic legẽdum est. Nam ad verbum in Hebræo est, Ecce ecce ipsi. Sensus est: Dominus qui simpliciter primus est, dicit ad spiritualem Sion, id est, ad Ecclesiam, ecce adsunt scilicet filij tui. *Et Ierusalem Euangelistam dabo)* id est, dabo ei aliquem qui hæc prænunciet.

Et vidi, &c.) Non erat scilicet quisquam ex illis qui sequuntur cultum idolorum. Exprobrat illis propheta quòd non adhiberẽt animum ad audiendum hos sermones, quasi dicat: Ego hæc prædico, sed pauci admodum auscultabunt, & interrogati nõ dignabuntur respondere: Iudæis siquidem prædicatio Euangelij scandalum est, Gentibus verò stultitia, quarum tota religio est inanis, atque hoc est, quod sequitur: *Ecce omnes iniusti)* Omnes, hoc est, & Iudæi relinquentes Christum eiusque iustitiam & suam quærentes statuere: & Gentes idola, lapides & ligna colentes, omnes iniusti sunt & opera eorum vana.

CAPVT XLII.

Ecce seruus meus, suscipiam eum, electus meus, complacuit sibi in illo anima mea. Dedi spiritum meum super eum, iudiciũ gentibus proferet. Non clamabit, neq; accipiet personam, nec audietur vox eius foris. Calamũ quassatum non cõteret, & linum fumigans non extinguet. In veritate educet iudicium, non erit tristis, neque turbulentus, donec ponat in terra iudicium, & legem eius insulæ expectabunt.

E*Cce seruus meus, &c.)* Iudæorum nonnulli hæc de Iacob interpretanĩ: Alij de Esaia.

Anne

Anne in Cyrum cōpetere poßint, expendāt studiosi. Certißimum autem commentarium habemus apud Matthæum cap. 12. vbi hęc de Christo interpretatur, & est cōtinuus sermo cum præcedentib. Ecce seruus meus Christus, qui iuxta dispensationem carnis assumptæ seruus erat, verum iuxta diuinitatem non seruus, sed æqualis patri. Apud Septuag. & Matthæum est, puer meus: Sunt autem voces Latinis, Græcis & Hebræis ambiguæ, quandoq; ad conditionem, quandoq; ad familiam pertinentes.

Iudicium gentibus proferet.) Iudicium in scriptura interdum est quo discernimus inter bona & mala, & tunc sensus est iste: gentes hactenus errauerunt, & non potuerunt agnoscere verum, implicitę erroribus circa cultum idolorū & alia multa, iste seruus meus Christus proferet verum iudicium, proponet Gentibus Euangelium, in quo discant discernere verum cultū à falso. Est & aliud iudiciū, quod fit inter duos reos, quale est apud Ioannem cùm dicitur: Iudicium est mundi, nunc princeps huius mūdi eijcietur foras. Si hoc modo accipiatur, sensus est: Ipse sumet partes iudicis inter diabolum & humanum genus, & feret sententiam pro humano genere contra diabolum.

Non clamabit, &c.) In eadem significatione clamore vsus est Paulus in epistola ad Ephe. 4. Omnis amaritudo, ira & indignatio & clamor & blasphemia tollatur à vobis. Sensus ergo est: Christus secundum humanam naturam assumptam seruus meus non erit feroci ingenio ac impatienti, non erit amarus, non indignabitur: *Neque accipiet personam*) Ad verbum in Hebræo est, nō accipiet, siue non assumet, siue non leuabit. Hieron. autem de suo addidit personam, fortè ideo quia verbum istud in hac significatione interdū inuenitur in scriptura, sed aliquo addito, vt accipere faciem vel animam: In commentarijs tamen ostendit alium sensum, non accipiet personam in iudicio, siue non leuabit scilicet in altum vocem suam, vt sit interpretatio prioris.

Nec audietur vox eius foris.) Sensus est: Nihil faciet ad ostentationem & vanam gloriam. Significatur his omnibus rebus modestia & mansuetudo Christi. *Calamum quassatum non cōteret.*) Significatur humanitas Christi erga infirmos & imbecilles: quàmquam aliquis est peccator, licet incipiat ruere in peccatū, non conteret eum, non abijciet sed nutriet. *Et linum fumigans non extinguet.*) Qui vicini sunt extinctioni sua clementia seruabit. Cōmentarius autem Hier. super 12. cap. Matthæi sic habet: Qui peccatori non porrigit manum, nec portat onus fratrum, iste calamum confringit quassatum: & qui modicā scintillam fidei contemnit in paruulis, hic linum extinguit fumigans: qui hodie nō dat operam vt errantem quantum potest corrigat, ille calamum confringit quassatum.

In veritate educet, &c.) Id est, verum Dei cultum & verum iudicium proferet: verum inquam cultum, quo Deus pater gaudet & placatur. *Donec ponet in terra, &c.* Id est, omnia hęc scilicet modestiam & mansuetudinem & humanitatem præstabit, vt homines etiam Gentiles rectè iudicent, quod fit quando Dei voluntas impletur in cælo & in terra.

Et legem eius insulæ expectabunt.) Manifestius istud posuerunt Septuag. interpretes & post eos Euangelista Matthæus, hoc modo: Et in nomine eius gentes sperabunt, quæ in scripturis insulæ appellantur, quia omni ex parte incursionibus persecutorum patent: Sic hoc loco Hier. in Esaiam. Ex quo commentario patet ipsum in insulis agnouisse metaphoram: Sed ex consuetudine scripturæ in præcedentibus aliud annotauimus. Expositionem huius loci tradit Hieron. in epistola ad Algasiam quęstio. 2.

HAec dicit Dominus Deus creans cælos, & extendens eos, firmans terram, & quæ germināt ex ea, dans flatum populo, qui est super eam, & spiritum calcantibus eam. Ego Dominus vocaui te in iustitia, & apprehendi manum tuam, & seruaui te. Et dedi te in fœdus populi, in lucem gentium, vt aperires oculos cæcorum, & educeres de conclusione vinctum, de domo carceris sedentes in tenebris. Ego Dominus hoc est, nomen meum. Gloriam meam alteri non dabo, & laudem meam sculptilibus, quæ prima fuerunt ecce venerūt, noua quoque ego annuncio, antequam oriantur audita vobis faciam.

HAec dicit Dominus, &c.) Hæc præmissa ne quis putet esse leuem promißionem, ego Dominus cæli & terræ omniumq́ue rerum creator hæc prædico & promitto. *Ego Dominus vocaui te in iustitia.*) In iustitia scilicet promissorum meorum promisi te Abrahæ & semini eius, impleui promissum: *Apprehendi manum tuam*) hoc est, porrexi manus adiutrices: *Et seruaui te.*) Intelliguntur hæc de Christo secundū dispensationē carnis assumptæ, quemadmodum superius dictum est.

Et dedi te in fœdus, &c.) hoc est, tu eris pacificator inter me & homines, per te ego reconciliabor humano generi, tu eris Gentibus lux: *Vt aperias oculos cæcorum*) Gētes cæcæ sunt malè iudicantes de vero Dei cultu & de vera iustitia, hanc cæcitatem tu auferes: & omnes qui vincti sunt & conclusi in peccatis tu liberabis eos & solues. Quodq́; deinde infert, *Ego Dominus*) non excludit filium, sed idola, vnde sequitur, Gloriam meam non dabo sculptilibus. Omnibus autem istis capitibus libenter propheta perstringit cultum idolorum, vt ex hoc etiam poßit perspici quòd præcipuè respexerit ad vocationem gentium, quæ inter reliquas nationes potissimum

simum

tißimum deditæ erant cultui idolorum. Dicit ergo: Ego Dominus, non vestra idola, nomen (Dominus) mihi proprium est & peculiare, ego meapte natura Dominus sum: Cæsar & Gallorum rex Domini quidé sunt, sed alieno beneficio. *Gloriam meam alteri non dabo*) id est, non patiar amplius gloriam & latriam seu cultum mihi debitum impendi idolis, dijsque Gentium Ioui, Mercurio & cæteris, vt illi appellétur dij & Domini, amplius non feram.

Quæ prima fuerunt.) Quæ olim per Moysen & prophetas prædixi futura, ecce venerunt, hoc est, sortita sunt effectum suum, quasi dicat: Non est cur dubitetis de promißis meis, hactenus ego præstiti, quæ promisi & futura prædixi. *Noua quoque ego annuncio.*) Nunc prædico vobis nasciturum aliquando Christum filium meum, qui liberabit vos longè aliter quàm hactenus quisquam vos liberauit.

CAntate Domino canticum nouum, laus eius ab extremis terræ. Qui descenditis in mare, & plenitudo eius, insulæ & habitatores earum. Leuetur desertum, et ciuitates eius, in domib. habitabit Cedar. Laudate habitatores petræ, de vertice montium clamabunt. Ponent Domino gloriam, & laudem eius in insulis nunciabunt. Dominus sicut fortis egredietur sicut vir præliator suscitabit zelum. Vociferabitur, & clamabit, super inimicos suos confortabitur.

CAntate Domino, &c.) Habetis canticũ Deuteronomij, insigne quidem illud, sed vetus, ego aliud proponã quod à vobis decantari volo, & est istud quod nomen Dei est gentibus notum & omnibus modis celebre, atque hoc est quod dicit: *Laus eius ab extremis terræ*) quod etiam hoc sensu accipi potest: Laus eius ab extremis terræ scilicet resultet vt non canticum sit, sed exhortatio ad canticum & laudem.

Qui descenditis in mare, &c.) Hæc pertinẽt ad vocationem Gentium. *Lætetur desertum.*) De deserto dictum est capit. 32. In textu autem Hieron. non est letetur, sed leuet deser tum, & addit (vocem suam) Leuet desertum vocem suam. Proponit etiã nostram lectionem. Quod autem habet Hebraica veritas, leuet desertum scilicet vocem suam, tantùm valet ac si dicas, canat desertum, hoc est Gentilitas deserta olim & derelicta cantet Domino.

In domibus habitabit Cedar.) Talem tropum apud Hebræos habet Cedar, qualem apud Latinos Scytha. Latini enim dum significare volunt agrestem & barbarum hominem, appellant eum Schytam: Sic apud Hebræos pro barbaris habentur Cedareni: Habitaui cum habitantibus Cedar, id est, inter agrestes & barbaros. Propria autem eius significatio est capite. 21 huius prophetæ vbi dicitur: Auferetur omnis gloria Cedar. Pro- *Cedar.*

priè enim Cedareni sunt, qui descenderunt ab Israele, qui inhabitabant solitudinem maximã, & tabernaculis vtebantur pro domibus. Cedareni ergo dicebantur qui incertis sedibus vagabantur. Sensus igitur est: Cedareni posthac non erunt vagi, sed certis domibus vtentur. Per metaphoram significantur Gẽtes: Nos eramus vagi & à Deo alieni, vagabamur incertis sedibus dogmatum de natura deorum, de immortalitate animæ, sed iam harum rerum habemus certam & firmam notitiam. *Laudate habitatores petræ*) Et hi sunt agrestes & barbari habitantes in medijs rupibus, alieni à communi viuendi ratione: Vos etiam laudate Deum. *De vertice montium clamabunt.*) Qui habitatis in montibus, ad quos non solet peruenire institutio humana, & vos clamate ad Dominum. Est hoc loco, licet prima fronte non videatur, maxima eloquentia, qua significat propheta Eugãelio nullum locum fore inaccessum. *Cedareni.*

Ponent Domino gloriam, &c.) Id est, remotissimis populis, qui insularum nomine significantur, Apostoli prædicabant Euangeliũ, & gloriam Christi remotis & penitus abiectis idolis ponent ibi, & cultum DEI inferent.

Dominus sicut fortis egredietur, &c.) Hoc est, quod dicitur in Psalm. Exultauit sicut gigas ad currendum viam. *Suscitabit zelum*) excitabit in se irã. *Vociferabitur & clamabit &c.*) id est, potenter deijciet aduersarios & hostes. Hostes autem intelliguntur idola & breuiter omnia vitia, quæ ad prædicationẽ Euangelij prosternẽtur apud illos, qui purè & magna cum diligentia audiunt & custodiunt Euangelium. Significatur ergo victoriam verbi Dei fore admirabilem in populo Christiano.

TAcui, semper silui, patiens fui, sicut parturiens loquar. Dißipabo & absorbebo simul, desertos faciam montes & colles, & omne germen eorum exsiccabo. Ponam flumina in insulas, & stagna arefaciam. Et educam cæcos in viam quam nesciunt, & in semitis quas ignorauerunt ambulare eos faciã. Ponam tenebras coram eis in lucẽ, & praua in recta. Hæc verba feci eis, & non dereliqui eos. Conuersi sunt retrorsum. Confundantur confusione, qui confidunt in sculptili, qui dicunt conflatili, vos dij nostri.

TAcui, semper silui &c.) Multis iam sæculis permisi gentes in cultu idolorum & tot alijs vitijs, quæ legere est in libris Ethnicorũ, sed nunc visum est non amplius ferre: Loquar quidem, sed hoc modo loquar vt parturiẽs, id est, quemadmodum is quem tenet sensus maximi & grauißimi doloris.

Dißipabo, &c.) Hoc est, & montes & colles & omnia semel destruam, vt cuncta sint peruia Euangelio: & ne flumina poßint obsistere prædicationi Euangelicæ, ego etiam flumina

mina exsiccabo. Aliam huius loci expositionem vide apud Hieronymum.

Et educam cæcos, &c.) Id est, illos qui errabāt in maximis rebus, ex quibus pendet tota salus & æterna salus, illos docebo veritatme Euāgelij, quibus videlicet constet remissio peccatorum.

Hæc verba feci eis, &c) Est querimonia Domini. Sensus est: Dum ego ista præsto mundo, interea multi abierunt retrorsum, nolūt adhibere fidem Euangelio, sed eo relicto cō uertuntur ad mundum.

Confundātur, &c.) id est, qui in media hac luce Euangelica adhuc pergunt idola colere, cōfundantur vehementissimè. Iam idola cō suetudine scripturarum nō solùm sunt, quæ manibus hominū fiunt, sed etiam quæuis vitia. Qui ergo in media hac luce Euangelica colunt auaritiam, Venerem, & cætera vitiorū genera, confundantur.

SVrdi audite, & cæci intuemini ad vidēdum. Quis cæcus nisi seruus meus? & surdus, nisi ad quem nuncios meos misi? Quis cæcus, nisi qui venūdatus est? Et quis cæcus, nisi seruus Domini? Qui vides multa, nónne custodies? Qui apertas habes aures, nónne audies? Et Dominus voluit vt sanctificaret eū, & magnificaret legem, & extolleret, ipse autem populus direptus & vastatus. Laqueus iuuenum omnes, & in domibus carcerum absconditi sunt. Facti sunt in rapinam, nec est qui eruat, in direptionem, nec est qui dicat redde.

SVrdi audite, &c.) Id est, vos omnes qui addicti estis rebus huius sæculi caducis & perituris, qui excæcati estis peccatis vestris, aduertite parumper ad ea, quæ ego propono: & ne qs putaret hoc quod dicitur, Surdi audite, &c. ad gentium populum tantum pertinere, qui prius surdus & cæcus fuerat, ipse propheticus sermo demonstrat, qui surdi & cæci intelligi debeant: Quis inquit cęcus nisi seruus meus? hoc est, populus ille Iudaicus cæcus? quia nondum recipit eum qui in propria venit, qui est finis legis. Nuncios intelligit prophetas. *Quis cæcus, nisi qui venundatus est?*) scilicet peccatis.

Qui vides multa, etc.) id est, qui habes prophetas plurimos, per quos Dei mandata cognoscas, nónne custodies quę tibi pręcepta sunt? quasi dicat propheta: Ecce vos Iudęi qui habetis legem & prophetas putatis vos prægentibus egregios, sed fallimini: legē habere, & legem legisse nihil est, sed legem obseruasse, hoc aliquid est. Qui apertas habes aures, scilicet ex prophetis, nónne audies adhibendo fidem prophetis?

Et Dominus voluit, & cæter.) Sensus est: Dominus hoc assiduè egit apud populum suum, vt magnificaretur peculiariter ab eo, sed populus ipse propter duritiam & cæcitatem primò vastatus est & direptus per Nabuchodonosor, deinde vitijs suis datus est in direptionem principi tenebrarum harum, & factus est in rapinam dæmonis & satellitum eius: quæ miserrima direptio est & vastitas, atque hoc est quod sequitur: Laqueus iuuenum omnes, &c.

QVis est in vobis, qui audiat hoc, attendat & auscultet futura? Quis dedit in direptionem Iacob, & Israel vastantibus? Nónne Dominus ipse est, cui peccauimus? Et noluerunt in vijs eius ambulare, & non audierunt legem eius. Et effudit super eum indignationem furoris sui, & forte bellum, & combussit eum in circuitu, & non cognouit, & succendit eum, & non intellexit.

QVis est in vobis, &c.) quasi dicat Propheta: Ego velim saltem paucos esse in vobis, qui hæc diligenter pensent, non enim agitur de re parua, sed de æterna salute.

Quis dedit in direptionem? &c.) id est, Quoties carnalis ille Israel traditus est in captiuitatē, Dei consilio id factum est: idem fiet tempore Messiæ, tradetur principi tenebrarum in direptionem, quia peccauit Domino, & venientem in propria recipere noluit, nec eius Euangelium amplecti, atq; hoc est quod sequitur: Et noluerunt in vijs eius ambulare, &c.

Et combussit eum in circuitu, & non cognouit) scilicet causam pœnæ suæ, quòd idcirco punit' sit, quia peccauit Domino. Istud idem nobis hodie vsu venit, punimur bellis, caritate annonę, alijsque malis multis premimur, & nō intelligimus, quòd propter peccata nostra illa patiamur. Si referas hæc ad captiuitatē Romanā, erit bonus sensus, sed sublimior, si generaliter exponas.

CAPVT XLIII.

ET nunc hæc dicit Dominus, creans te Iacob, & formans te Israel. Noli timere, quia redemi te, & vocaui te nomine tuo. Meus es tu. Cùm transieris per aquas, tecum ero, & flumina non operient te. Cùm ambulaueris in igne, non combureris, & flamma non ardebit in te, quia ego Dominus Deus tuus, sanctus Israel, saluator tuus. Dedi propitiationem tuam Aegyptum, et Aethiopiam, & Saba pro te, ex quo honorabilis factus es in oculis meis, et gloriosus, ego dilexi te, et dabo homines pro te, & populos pro anima tua.

ET nunc hæc dicit Dominus, &c.) Est sermo perpetuus, & eiusdem argumenti cum superioribus: Et Iacob intelligitur, non carnalis ille, qui secundum carnem descēdit à Iacob sed qui est secundum spiritum per fidem Iacob & Israel.

Noli timere, &c.) Hebræi qui ad carnalem Iacob & Cyrum hęc referunt, hoc modo exponunt: Futurum est, vt abducaris captiuus in Baby-

in Babylonem Cyrum Persarum Regem, & detraxi vniuersos vectes, quibus concludebamini, & potentiam Chaldæorum, qui vos ceperunt. Est hoc loco typus, & sub litera aliud significatur, quàm prima fronte præ se fert: mundus enim in maligno positus, Babylon est: Chaldæi autem, dæmones. Atque hoc modo interpretatur Hieronymus, de re videlicet per typum significata, habet enim sic: Misi filium meum in Babylonem & confusionem huius sæculi. *& detraxi vectes vniuersos*) Pro quo Theodotion fortes interpretatus est. *& Chaldæos*) Id est, dæmones in his gloriãtes, qui instar nauium inter idola fluctuabant.

Hæc dicit Dominus, &c.) Intelligit Hieronymus de mari rubro, vel etiam de aquis Iordanis fluuij. Pro torrentibus alij vertunt vehementibus. Hæc dicit ille Dominus, qui fecit filijs Israel transitum in mari rubro rapidissimo flumine decurrente, ita, vt siccis pedibus transirent.

Qui eduxit quadrigam, & cæter.) Qui ex Aegypto eduxit currus & equos, & totum exercitum Aegyptiorum, & Pharaonem Regem potentem demersit in profundum, hoc est, quod dicit: *Simul obdormierunt*) Scilicet somno perpetuo, *& contriti sunt & extincti quasi linum*) Hoc est, in breuissimo tẽporis spacio, in puncto atque momento: linum enim necdum igne correptum pro leuitate substantię statim extinctum in fauillam dissoluitur. Dicit ergo: Ille ego sum, qui diuisi aquas maris rubri, & populum meum traduxi submerso Pharaone cum toto suo exercitu, huiusmodi facinora ego præstiti, quæ reliquarũ gentium idola nequaquam possunt præstare.

NE memineritis priorum, & antiqua ne intueamini. Ecce ego facio noua, & nunc orientur, vtique cognoscetis ea. Ponam in deserto viam, & in inuio flumina. Et glorificabit me bestia agri, dracones, & struthiones, quia dedi in deserto aquas & flumina in inuio, vt darem potum populo meo, electo meo. Populum istum formaui mihi, laudem meam narrabit. Non me inuocasti Iacob, nec laborasti in me Israel. Non obtulisti mihi arietem holocausti tui, & victimis tuis non glorificasti me. Non te seruire feci in oblatione, nec laborem tibi præbui in thure. Non emisti mihi argento calamum, & adipe victimarum tuarum non inebriasti me.

NE memineritis priorum, &c.) Id est, quæ olim feci quàm magna, tamen ad comparationem Euangelij parua sunt: ne ergo ad illa priora respiciatis, sed ad maiora respicite, videlicet ad filium meum datum vobis, & ad victoriã verbi Dei, & ad spiritũ sanctũ missum in cordibus credentium clamantem, Abba pater: Hæc verè maxima sunt & verè noua.

Ponam in deserto viam, &c.) Nequaquam in mari rubro faciam amplius viam, sed in deserto totius mundi aperiam: nec vnus fluuius erumpet de petra, vt olim tẽpore Moysi, sed multa flumina: & flumina intellige non quæ corpora, sed animas sitientes reficiant: Tunc quod nunquam factum est, fiet, vt omnes bestiæ, dracones, struthiones glorificent me & collaudent. In his nominibus ferarum metaphora est, significantur enim gentiles sine legibus & sine Deo viuentes, feritate morũ bestijs similes.

Quia dedi in deserto aquas, &c.) In deserta gẽtilitate dedi aquas, & sermo est de illis aquis & fluminibus, de quibus apud Ioannem capite 7. & Esaiæ capite 12. Haurietis aquas de fontibus Saluatoris, vt bibat populus meus electus, quem acquisiui sanguine meo, quẽ peculiariter aptaui, vt laudes meas virtutesque enarret.

Non me inuocasti, &c.) Bestijs agri draconib. & struthionibus inuocantibus me, tu Iacob nequaquam me inuocasti, non obtulisti mihi arietem holocausti. Quod autem arbitraris te mihi arietes obtulisse & immolasse, scias eos à me non esse susceptos, nõ mihi placuerunt oblationes tuæ, neque quæsiui eas de manibus tuis, atq; hoc est quod dicit, Non te seruire feci in oblatione.

Non emisti mihi argento calamum, &c.) Scilicet aromaticum, & omnia hæc sic intellige, sicut suprà capite 1. cum dicitur: Quo mihi multitudinem victimarum vestrarum, dicit Dominus?

Plenus sum, &c.) Ibi prolixè dictum est de sacrificijs Iudæorum. Si hæc referantur ad tẽpora Christi, nulla quæstio est.

VEruntamẽ seruire me fecisti in peccatis tuis, præbuisti mihi laborem in iniquitatibus tuis. Ego sum, ego sum ipse, qui deleo iniquitates tuas ꝓpter me, & peccatorum tuorum non recordabor. Reduc me in memoriã, & iudicemur simul, narra si quid habes, vt iustificeris. Pater tuus primus peccauit, et interpretes tui præuaricati sunt in me. Et contaminaui principes sanctos, dedi ad internecionem Iacob, & Israel in blasphemiam.

VEruntamen seruire, &c.) non me inuocasti Iacob, sed hoc potius fecisti, quòd laborauerim & cum nausea quadam sustinuerim opera vestra mala & polluta, adeò, vt coegeris me dicere: Laboraui sustinens.

Ego sum ipse qui deleo, & cæter.) Si quis ad hunc versum tantùm respiciat, & non ad reliquam scripturam, is potest valdè errare, quia si in sola Dei clementia est remissio peccatorum, quod significare videtur particula ista, *propter me*: quorsum ergo baptizamur? quorsum agimus pœnitentiam? & cætera similia agimus? Ne hic erremus, oportet respicere ad alias scripturas: Imprimis quòd Dei filius datus sit nobis, vt tollat peccata mundi, factum est nullo nostro merito vel alterius, sed sola patris voluntate, qui

te, qui secũdum beneplacitum suum voluit nobis misereri, cùm posset non misereri: Eramus omnes inimici Dei, placuit ipsi sua spõte simpliciter propter se exhibere nobis misericordiam, vt simus in laudem gloriæ gratiæ suæ, hoc est, vt agnoscamus hanc misericordiam esse spontaneã ipsius gratiam. Deinde quòd vltronea hæc ipsius gratia ad nos deriuata est, ęquè sine nostro merito factum est & paterno & auito, sed non sine Christi merito, qui dedit propitiationem nostri nõ Aegyptios vel Aethiopas, sed benedictum suum sanguinem, cuius contemplatione pater dat nobis gratiam & peccatorum remissionem: Et quia pater & filius vnum sunt, benedicit, *ego sum qui deleo iniquitates tuas propter me.* Vtramque rem mirabiliter expressit Paulus in epistola ad Ephesios capite primo: Benedictus Deus, &c. Pręter ea autem quę pręstitit pater & filius, Paulus in epistola ad Romanos fidẽ nostrã requirit: Quẽ (inquit) proposuit Deus propitiatorẽ per fidẽ in sanguine eius. Nõ ergo deriuatur gratia Dei in eos, qui filio credere nolunt. Verũ quia hoc ipsum credendi opus non est à solo nostro libero arbitrio sed à libero arbitrio adiuto dono patris trahentis (Nemo enim potest venire ad filium, nisi pater traxerit eum) gratuita bonitate patris credentes agnoscere debẽt istud Esaiæ, Ego sum qui deleo iniquitates tuas propter me: Quia sic propter nostram fidem delet, vt tamen propter se, quia fides illa est donum Dei. Deinde quòd nostrum credere tanti fiat apud Deum, vt propter illud deleat peccata nostra, hoc debemus bonitati & beneplacito paternæ voluntatis ipsius. Ipsum enim credere per se non est tanti, vt propter illud deleantur peccata nostra, quia vt dicit Paulus, reputatur fides ad iustitiam secundum propositum gratię Dei, id est, quòd per fidem remittantur peccata, hoc est gratiæ Dei, non quia fides hoc meretur. Similiter dicẽdum est de Baptismo. Abluit quidem Baptismus sordes peccatorum, sed hoc non habet nisi ex patris clementia propter merita Christi. Idem dicendum est de pęnitentia. Gratia ergo iustificamur, hoc est, sine vllis planè meritis nostris aut maiorum nostrorũ, non tamen sine meritis Christi, quem quia pater gratuita sua bonitate & spontanea clementia misit in mundum ad delenda peccata, benè dicit propheta hoc loco, Ego sum, qui deleo iniquitates tuas, ꝓpter me.

Reduc me in memoriam.) Hæc dicuntur Iudæis: Cauete diligẽter, ne statuatis iustitiam vestram, sed discite agnoscere iustitiam fidei, & vt illam agnoscatis, proponam vobis aliquid, quo meritò debeatis moueri ad abijciendam spem iustitiæ vestræ, & ad misericordiam Christi confugiendum, reducite in memoriam patrem vestrum, siue ille fuerit Abram, siue Iacob, siue Dauid: *Iudicemur simul*) Expendamus diligenter rem, si quid potestis inuenire, quo vos iustos statuatis, narrate & proponite in medium, illisque tacentibus, contrà Deus ipse obijcit.

Pater tuus primus peccauit) Quasi dicat: Vt scias me misereri tui, non ob meritum tuum vel maiorum tuorum, sed propter meam clementiam, à parentibus tuis repetam atq; maioribus, vt intelligas te à peccatoribus generatũ. Pater tuus primus peccauit, siue is Adã siue Abrahã sit, siue aliquis sequentium (oẽs enim peccauerunt & egent gloria Dei) *Et interpretes tui*, hoc est, Moyses & Aaron, qui inter te & me medij loquebãtur, *preuaricati sunt in me. Et contaminaui principes sanctos*) Id est, insignes tuos principes passus sum contaminari: immò ipsam stirpem Iacob dedi ad internecionem, ita quòd duo tãtùm ex omnibus viris bellatoribus ingressi sunt terram reꝓmissionis. *Et Israel dedi in blasphemiam*) Id est, Israel passus sum incidere in peccatum blasphemiæ. Nemo ergo confidat in iustitia patrum: ex meritis enim eorum nemo iustificatur, sed opus est vltronea mea misericordia. Hæc autem Dei misericordia, vt diximus, multiplex est: Primò in solo patre, deinde in filio, deinde per fidem & Baptismum & pœnitentiam & alia multa, quæ ad deletionem peccati efficacia fecit eadem Dei misericordia. *Multiplicẽ esse Dei misericordiam.*

CAPVT XLIIII.

T nunc audi Iacob, serue meus, & Israel, quem elegi. Hæc dicit Dominus, faciens, & formans te ab vtero: auxiliator tuus. Noli timere serue meus Iacob, & rectissime quem elegi: effundam enim aquas super sitientem, & fluenta super aridam. Effundam spiritum meum super semen tuum, & benedictionem meam super stirpem tuam, & germinabunt inter herbas quasi salices iuxta praterfluẽtes aquas. Iste dicet, Domini ego sum, & ille vocabit in nomine Iacob. Et hic scribet manu sua Domino, & in nomine Israel aßimilabitur.

ET *nunc, &c.*) Omissis omnibꝰ alijs, ex quibus sperari poterat iustitia, audi Iacob: Hæc dicit Dominus. Iacob hîc intellige quomodo priùs, non secundum carnem, sed secundum spiritum. *Ab vtero auxiliator tuus*) Sic Psal. De vtero ventris matris meæ tu es protector meus. Significatur quòd mirabiliter adsit suis, & regat eos. *Noli timere, &c.*) Quasi dicat, Ego rego te, oculi carnales hoc non vident, sed oculi mentis, ne ergo timeas. Quanquam autem Dominus regat suos, frequenter tamen labuntur, vt ipse solus iustificetur,

& dicant omnes, Tu solus sanctus, nos immundi omnes: verùm propter lapsus huiusmodi quotidianos, quales sunt iustorũ, non oportet abijcere animum, sed confidere & pergere in via iustitiæ, & post lapsum dicere quotidie, Dimitte nobis debita nostra.

Effundam enim aquas, &cæt.) Tales aquas intellige, quales sunt illæ, de quibus apud Ioannem 4. & 7. Sitiens verò & arida intelligitur gentilitas. Quod autem sequitur, *Effundam spiritum meum, &c.*) interpretatiuè dictum est: exponit enim, quid intelligat nomine aquarum.

Ille dicet, &c.) Significatur quod latissimè effundet spiritum suum sanctum inter eos, qui anteà non cognouerunt Deum, sed idola tantum coluerunt: *hic dicet, Domini ego sum,* Non Iouis aut Mercurij. Commentarius autem Hieronymi sic habet: Alius dicet Domini ego sum, qui iustitiæ opera in se esse confidit. Et infrà idem Hieronymus: Pro varietate meritorũ alius dicet, Domini ego sum.

Nota hic ex D Hieronymo opera iustitię, & varietatem meritorum. *Et ille vocabit, &c.*) Id est, dicet Deus Iacob miserere mei, non Iupiter.

Hic scribet manu sua Domino) Siue, vt Septuaginta transtulerunt, Scribet in manu sua, Dei ego sum, vt nouo tyrocinio seruitutis Christi militem se glorietur.

Et in nomine Israel assimilabitur) Apud Hebræos actiuum verbum est: Et in nomine Israel assimilabit, scilicet se. Eadem vox habetur capite sequenti, vbi de Cyro loquens ait Vocaui te nomine tuo, assimilaui te, &cæt. Quo loco videtur Hieronymus verbum assimilare accipere pro typum gerere: Assimilaui te, id est, typũ Christi mei te esse volui. Hoc verò loco sic habet: Gentium populus in nomine Israel assimilabitur, vt legem & prophetas & omnes spiritus sancti gratias, quæ populo Israel repromissę sunt, accipiat. Vox autem Hebræa significat legere seu vocare quempiam non aperto, sed occulto nomine & tacito: quasi dicat propheta, Romanus non vocabitur Romanus, Brabantus nõ appellabitur Brabantus, sed Christianus, agnoscetur in eo aliud nomen rectius, quo gaudebit appellari se.

H*Æc dicit Dominus rex Israel, & redemptor eius Dominus exercituum. Ego primus, & ego nouissimus & absque me non est Deus. Quis similis mei? Vocet & annunciet, & ordinem exponat mihi. Ex quo constitui mihi populum antiquum, ventura & quæ futura sunt, annunciet eis. Nolite timere, neque conturbemini. Extunc audire te feci, & annunciaui. Vos estis testes mei. Nunquid est Deus absque me, & formator, quem ego non nouerim? Plastæ idoli omnes nihil sunt, & amantissima eorum non proderunt eis, ipsi sunt testes eorum quia non vident, neque intelligunt, vt confundantur. Quis formauit Deum, & sculptile conflauit ad nihil vtile? Ecce omnes participes eius confundentur: fabri enim sunt ex hominibus.*

E*T redemptor eius, &c.*) In nomine redemptoris alludit ad Cyrum, sed principaliter respicit ad redemptionem per Christum factam: & est hic sermo contra illius temporis idololatras, quo Esaias propheta ventura populo nuntiat, & arguit eos, qui Dei omnipotentis, religione contempta, simulachris ligneis inclinantur.

Ego primus & ego nouissimus) Id est, alij dij non sunt dij, ego sum Deus simpliciter primus & nouissimus: si quis est mihi similis inter reliquos deos, prodeat, & res gestas & præteritas iam inde ab orbe condito & homine creato exponat, quod cùm non possint, certum est, non esse deos.

Extunc, etc.) Id est, à priscis temporibus. Sic in cãtico Zachariæ: Qui locutus est per os sanctorum, qui à sæculo sunt prophetarum eius. A principio ergo orbis conditi ego te feci audire, quæ ad veritatem pertinent.

C*Onuenient enim omnes, stabunt & pauebunt & confundentur simul. Faber ferrarius lima operatus est in prunis, & in malleis formauit illud, & operatus est in brachio fortitudinis suæ. Esuriet & deficiet, non bibet aquam, & lassescet. Artifex lignarius extendit normam, formauit illud in runcina. Fecit illud in angularibus, & in circino tornauit illud, & fecit imaginem viri, quasi speciosum hominem habitantem in domo.*

Succidit cedros, tulit ilicem, & quercum quæ steterat inter ligna saltus. Plantauit pinum, quam pluuia nutriuit, & facta est hominibus in focum. Sumpsit ex eis, & calefactus est, & succendit, & coxit panes: de reliquo autem operatus est Deum et adorauit, fecit sculptile, et curuatus est ante illud. Medium eius cõbussit igni, et de medio eius carnes coxit, et comedit, coxit pulmentum et saturatus est, et calefactus est, et dixit: Vah, calefactus sum, vidi focum: reliquum autem eius Deum fecit, et sculptile sibi.

Curuatur ante illud, et adorat illud, et obsecrat dicens, Libera me, quia Deus meus es tu.

C*Onuenient*) Scilicet Plastæ ad consultandum in communi. *Pauebunt*) Quia timor primùm deos fecit.

Non bibent aquam, etc.) Id est, in artifice tantus erit amor operis perficiendi, vt præ diligentia negligat curam corporis.

N*Escierunt neque intellexerunt: obliti enim sunt ne videant oculi eorum, & ne intelligant in corde suo. Non recogitant in mente sua, neque cognoscunt, neque sentiunt, vt dicant: Medietatem eius combussi igni, & coxi super carbones eius panes, et coxi carnes, et comedi et de reliquo eius idolum faciam. Ante truncum ligni procidam. Pars eius cinis est; cor insipiens adorabit illud, et non liberabit animã suam, neque dicet, fortè mendacium est in dextera mea.*

Nescio-

N*Escierunt neque intellexerunt*) Quia videlicet consuetudine peccandi obscurauerunt legem naturæ. Cætera quæ sequuntur facilia sunt, quemadmodum & priora huius capitis nullam habuerunt difficultatem. Ea autem, quæ hic dicũtur de idolis, Oecolampadius & Pellicanus referunt ad imagines Christianorum, & dicunt gentiles non fuisse adeò crassos, vt colerent lapides & ligna pro dijs, sed vim quandam diuinam illapsam & inexistentem lapidibus putabant. Sed Esaias planè asserit ipsos ligna pro dijs coluisse, quia dicit quòd artifex vnam partem ligni combussit, alteram verò fecit Deum suum.

Quomodo Christiani colant imagines. Deinde falsum est Christianos similiter colere imagines tanquam illis aliquid numinis inesset, sed vtuntur imaginibus tanquam vocibus significatiuis: quemadmodum enim audito nomine Iesu, aperimus caput, vel genu, vel caput inclinamus, & nomen hoc suauiter illabitur animo nostro sine omni idololatrię periculo: Ita similiter quòd caput aperimus, vel caput inclinamus, aut quòd genu flectimus ante imagines tanquam significatiuas Christi vel sanctorum, est sine omni periculo idololatriæ. Quod autẽ Pellicanus pro se adducat commentarium Ambrosij super primum caput epistolæ ad Romanos, imprudenter facit, & falso mendacio conatur imponere simplici lectori, quia apertè loquitur Ambrosius de imaginibus Ethnicorum, quas pro dijs colebãt, vt patet penitius intro spicienti contextum ipsius Ambrosij.

M*Emento horum Iacob & Israel, quoniam seruus meus es tu.*

Formaui te, seruus meus es tu Israel, nõ obliuiscaris mei. Deleui vt nubẽ iniquitates tuas, et quasi nebulam peccata tua.

Reuertere ad me, quoniam redemi te Laudate cæli, quoniam misericordiam fecit Dominus, iubilate extrema terræ. Resonate montes laudationem, saltus & omne lignum eius, quoniam redemit Dominus Iacob, & Israel gloriabitur.

M*Emento horum Iacob*) Cùm hæc ita se habeant, & idola scias esse figmenta hominũ, ne obliuiscaris, ô Iacob, creatoris tui, tibiq; ipsi iniuriam facias, vt incurueris operibus manuum hominum.

Deleui vt nubem iniquitates tuas) Exoriẽte scilicet Christo, per quem soluuntur iniquitates, sicut nebula & nubes dissoluũtur per calorem solis.

Laudate cæli, &c.) Omnia ad lætitiam prouocat. Tantum & tam magnum est beneficium Christi redemptoris, vt meritò omnia iubilent: & ne putarẽt Deo difficile redimere Iacob, describitur in sequentibus eius potentia.

H*AEc dicit Dominus redemptor tuus, & formator tuus ex vtero. Ego sum Dominus, faciens omnia extendens cælos solus, stabiliens terram, & nullus mecum. Irrita faciens signa diuinorum, & hariolos in furorem vertens. Conuertens sapientes retrorsum, & scientiam eorum stultam faciens. Suscitans verba serui sui, & consilium nunciorum suorum complens. Qui dico Ierusalem. habitaberis, & ciuitatibus Iudæ, ædificabimini, & deserta eius suscitabo. Qui dico profundo, desolare, & flumina tua arefaciam. Qui dico Cyro, Pastor meus es, & omnem voluntatem meam complebis. Qui dico Hierusalem, ædificaberis: & templo, fundaberis.*

E*Go sum faciens omnia*) Etiam Iouem, quem vos ex homine Deum fecistis. *Extendens cælos solus*) Non excluditur filius, sed idola & omne id quod non est Deus. *Irrita faciens signa diuinorum*) Maximè in aduentu Christi. *Conuertens sapientes retrorsum*) Philosophos videlicet, cum quibus negocium erat Paulo. *Describitur potẽtia Dei.*

Suscitans) Id est, rebus explens verbum serui sui siue pueri sui, hoc est, Christi: *& consilium nunciorum* scilicet Apostolorum, qui voluntatem magistri sui gentibus nunciabant, *complens.*

Qui dico Ierusalem) Quæ destruenda est à Babylonijs, *habitaberis*) scilicet post 70. annos in ciuitatibus Iudæ, &c.

Qui dico profundo) Id est, regno Babylonico vbi est velut abyssus potentiæ & opum, desolaberis per Cyrum Persarum Regem, *& flumina tua*) Id est, Regum & Satraparum potentiam arefaciam, id est, destruam.

Qui dico Cyro) Nominatim eum vocat, qui multò pòst nasciturus erat, non quidem in Iudæa, sed in gente longissimè dissita, quod magna admiratione dignum est. *Qui dico templo, &c.*) Significat destructionem templi per Babylonios siue Chaldæos, postquam iterum erat ædificatum tempore Cyri Regis Persarum.

CAPVT XLV.

AEC dicit Dominus Christo meo Cyro, cuius apprehendi dexteram, vt subijciã ante faciem eius gentes, & dorsa regum vertam, & aperiam coram eo ianuas, & portæ non claudentur. Ego ante te ibo, & gloriosos terræ humiliabo. Portas æreas conteram, & vectes ferreos confringam, & dabo tibi thesauros absconditos, & arcana secretorum, vt scias quia ego Dominus, qui voco nomen tuum, Deus Israel propter seruum meum Iacob, & Israel electum meum.

H*AEc dicit Dominus, &c.*) Apud Iudæos regnaturi perfundebantur vnguento, & quia hoc erat insigne apud eos regiæ potestatis, Cyrum Christum suum appellat propheta, hoc est, vnctum Domini. *Cuius apprehendi dexteram*) Vt nullus fortitudini eius valeat

valeat resistere. De apprehẽsa dextera quid sit, dictum est suprà capite 41. etiam illo capite dictum est, quę gentes subiectę sint ante faciem Cyri, ex Herodoto. Legamus, ait Hieronymus, Xenophontis octo librorum Cyri maioris historiam, & prophetiam Esaiæ cernemus impletam.

Et dabo tibi thesauros, &c.) Hæc omnia faciã, vt cognoscas quòd dij, quos pater tuus coluit & auus, non sint dij, sed quod ego sum Deus, qui multo antè tempore quàm nascereris, nomen tuum prædixi. Vnde Iosephus 11. libro Iudaicæ antiquitatis refert Cyrum legisse hanc de se prophetiam apud Esaiam & Iudæos ideo quasi DEO familiares plurimum dilexisse. *Propter seruum meum, &cæt.*) Istud de toto genere Israelitico intelligitur, & hunc habet sensum: Ego in Israele specto bonum populi mei, illius causa ego omnia ista tibi conferam, tot insignes victorias & triumphos concedam. Capite 37. vbi dicitur, Propter me & seruum meum Dauid, & cæte. Tempestiuum quidem fuisset dicere, quid alijs propter alios Deus cõferat, an propter sanctos Deus hominibus benefaciat? sed hic intempestiuum est, quia per hanc formam, Propter seruum meum Iacob. Istud hoc loco tantum significatur, nolo populum meum esse semper captiuum, propter illum liberandum dabo tibi has victorias.

ET *vocaui te nomine tuo, aßimilaui te, & non cognouisti me. Ego Dominus & non est amplius, extra me non est Deus.*

Accinxi te, & non cognouisti me: vt sciant hi qui ab ortu solis, & qui ab Occidente, quoniam absque me non est Deus. Ego Dominus, & non est alter, formans lucem, & creans tenebras, faciens pacem, et creans malum. Ego Dominus faciens omnia hæc.

A*ssimilaui te*) Quid sit assimilare, dictum est superiori capite. Sensus est: Non cõtentus sum tanto tempore ante designare te nomine tuo proprio, Cyri videlicet, sed addam etiam appellatiua nomina, Messiæ scilicet & pastoris. Quod ergo capite præcedẽti pastor appellatur, & in hoc capite Christus, id est assimilare Cyrum. Qui autem hodie ex Hebræo transferunt, vertunt cognominaui te, id est, præter nomen propriũ addidi tibi cognomen. Eodem modo vertũt in præcedenti capite pro eo quod habetur, Et in nomine Israel assimilabitur, dicentes: Et in nomine Israel cognominauit seipsum. Cùm vero dicitur Ozeæ, in manibus prophetarum assimulatus sum, longè alia vox est in Hebræo, & sensus illius loci est iste: Expressus sum variè per prophetas, nunc iratus, nunc blandus.

Accinxi te.) Accingere est vires addere & potentiam. Frequens admodum in Psalmis

Psal. 92. est iste loquendi modus, vt: Indutus est Dominus fortitudinem, & præcinxit se. Et rursus: Accinctus potentia, qui profundum cõturbas &c. Psal. 64. *Et non cognouisti me*) Scilicet cognitione certa, stabili ac perfecta. Cyrum non agnouisse Deum Israel, satis constat ex primo capite primi libri Esdræ.

Vt sciant hi, &c.) Populi Iudaici captiuitas videtur esse perpetua, ego laxabo captiuitatẽ, & liberabo populum meum, & quidem per illum, de quo nemo cogitat: hocq; beneficiũ præstabo Iudæis, vt discat Oriẽs & Occidẽs, id est, totus terrarũm orbis, quòd absq; me non sit Deus alius: formans lucem & creans tenebras, id est, diem & noctem: faciens pacem, id est, otium & quietem: & creans malum, hoc est, bellum. Quòd populus Israel aliquando in pace vixit, hoc meum erat beneficium: rursus, quòd nunc detineatur captiuus, & hoc meum est opus. [Ex interpretatione ista, quæ est Hieronymi, patet hunc locum nihil facere pro sententia hæreticorum, qui volunt Deum esse authorem malorum, quia malum hic capitur non vt opponitur virtuti, hoc est, pro vitio, sed afflictione & bello. Confunditur & illa hæresis, quæ duos facit Deos, quorum alter lucem, alter tenebras condiderit: ille pacem, hic malum.

R*Orate cæli desuper, & nubes pluant iustum, aperiatur terra, & germinet saluatorem, & iustitia oriatur simul. Ego Dominus creaui eũ. Væ qui contradicit factori suo: testa de samijs terræ. Nunquid dicet lutum figulo suo: Quid facis, & opus tuum absque manibus est? Væ qui dicit patri: Quid generas? & mulieri: Quid parturis?*

R*Orate cæli desuper, &c.*) Est vehemens admodum & deuota apostrophe prophetæ optantis, vt diuinum beneficium & cæleste tot iam annis promissum, primo quoque tempore exhibeatur: Tu tot ingentia promittis per iustum quendam, opto ista citò fieri, ne extrahas in longum. Sensus est: Vtinam cælitus iam exhibeatur hoc beneficiũ; & mittatur iustus iste. Est autem duplex huius loci expositio: quidam enim putant ea, quæ hic dicuntur, adhærere superioribus, & ad Cyrum referri, qui diuinæ iustitiæ fuit executor contra Babylonios: sed frigidus est iste commentarius, vnde Hieronymus ad Christũ refert, & in Christum consuetudine scripturæ propriè competit nomen iusti, propter quod nomen Dionysius Carthusianus non vult hic agnoscere Cyrum, multò minus etiam agniturus, si vidisset vocem Hebræam significare iustitiam.

Aperiatur terra, &c.) Pro saluatore in Hebręo est salus. Hieronymus autem saluationem vertit eo consilio, quo dictũ est capite 42. quia quæ subijciuntur, personæ conueniunt, & nõ rei. Sensus est: Etiam terra pręQ bitura

bitura est operam suam in opere tam mirabili & natiuitate: nascetur quidem cælitùs saluator iste, sed in terris: alij verò terram figuratè accipiũt pro virgine Maria, & sunt loca similia, capite 4. Et erit fructus terræ sublimis. Et Psalm. 84. Terra dabit fructum suum.

Ego Dominus creaui eum.) Requirebat contextus, vt diceret eam scilicet iustitiam: verùm Hieronymus vertens eum, ad personã respexit. Est autem vox Domini respondentis prophetæ optanti, hoc sensu: Quod tu tãtoperè optas, ego creaui, id est, ego creabo, & suo tempore certissimè præstabo, hoc est, mittam Christum meum. Sic Hieronymus, & addit: Non scandalizabitur ad nomẽ creaturæ, qui illum vermem ac seruum & germinatum esse legerit de terra.

Væ qui contradicit, &c.) Iuxta veterum sententiam reprehenduntur hoc loco increduli, qui non credebant Cyrum nasciturum: item illi, qui non credebant Christum nasciturum: verùm ex ijs, quæ sequuntur, magis pertinere videntur ad calumniatorem, & ad eos qui dicebant: Quorsum opus est Cyro liberatore homine gentili? præterea tu promittis Christum nasciturũ: si hoc statuisti, cur tam diu differs? Samos insula est celebris nominis apud Poetas: hinc Samia vasa, & in eadem significatione Samia substantiuum, de quibus Plinius, Samia vasa Romæ laudantur. Hieronymus autem hoc loco accipit non vt nomen certæ speciei, sed vt nomen sit genericum, pro quibusuis vasis fictilibus seu terreis. Quemadmodũ apud Quintilianum vasa Corinthia appellantur vasa quæcunque ex ære elegantia.

Samia.

Nunquid dicet lutum figulo? &c.) Sensus est: Quàm indignum est, si lutum exposcat cum figulo, & dicat illi: Quid facis? non rectè facis: quàm hoc est indignum & absurdum ita adhuc magis absurdum est, si quis cum DEO exposcat, quare tam diu differat Christum, quare ita sinat populum suum tractari & captiuum abduci. *Opus tuum absq; manibus est.*) Phrasis est Hebræa, Latinè autem diceretur. Opus tuum imperfectum est.

Similitudo.

Væ qui dicit patri, &c.) Est altera similitudo eodem pertinens, hoc sensu: Quàm est absurdum, si patrem ac matrem calumnietur filius, cur in terram naturæ lege profusus sit: Ita absurdum est, si quis expostulet cũ Deo modo iam dicto, cur videlicet tam diu differat mittere Christum.

Alia similitudo.

HAEc dicit Dominus sanctus Israel, plastes eius: Ventura interrogate me super filios meos, et super opus manuum mearũ mandate mihi. Ego feci terram, & hominem super eam creaui ego. Et manus meæ tetenderunt cælos, & omni militiæ eorum mandaui. Ego suscitaui eum ad iustitiam, & omnes vias eius dirigam. Ipse ædificabit ciuitatem meam, & captiuitatem meam dimittet, non in pretio, neque in muneribus: dicit Dominus Deus exercituum.

HAEc dicit Dominus, &c.) Hoc maximè agit ne recipiantur idola, & ipse solus Deus agnoscatur. *Plastes eius*) Hoc est, Christi, secundum Hieronymum, non etiam re probabile erit, si ad Israelem referatur.

Ventura interrogate, &c.) Hieronymus hæc ita accipit quasi habeant irrisionem & amarulentiam, cuius verba sunt: Interroget me testa, & futurorum secreta inquirat, & præcipiat mihi, quomodo adoptiuos filios, qui in meum filium credituri sunt, regere debeam, quasi dicat, est vestrum mihi præcipere, quid facere debeã, quomodo debeam regere filios meos?

Et omni militiæ, &c.) De militia dictum est in præcedentibus. Septuaginta autem interpretes verterunt, Omnibus stellis mandaui. Sensus est: Singulis stellis imperaui quo currerent ordine, & dierum ac mensium annorumq; diuersa spacia complerent, id est, certam legem ac ordinem & motum eis præfixi. Commentarius verò Hieronymi in huc locum sic habet: Illud quod scriptũ est, Ego omnibus stellis præcepi, occasionẽ quibusdam tribuit, quòd astra rationalia sint, & animam sensumq; habeant: neq; enim (aiunt) præciperet, nisi intelligentibus, non recordantes quod in Iona scriptum sit: Præcepit Dominus spiritui comburenti. Et rursus, Præcepit Dominus vermi matutino. Et ꝙ in Euangelio Saluator, ventis & mari imperauit, in quibus tamen nec sensum, nec rationem esse conspicuum est. Hæc annotamus, ne quis offendatur in cõmentarijs Hieronymi, sicubi legerit astra animata, quia non suam ibi sed aliorum refert sententiam. Quamuis de hac re nulli iam sit dubium, olim tamẽ magna quæstio fuit, & primi philosophi penè omnes astra putauerũt animata. Vnde Augustinus 18. libro de ciuitate Dei, cap. 4. refert Anaxagoram capitis accersitũ, quòd dixerat solem esse saxum candens. Et libro 3. de Genesi ad literam, & in Enchiridio capite 47. dubitat, an animata sint astra. Verùm Damasc. libro 2. Theologicarum sententiarum capit. 6. apertè docet astra inanimata esse, & declarat quo sensu intelligendæ sint scripturæ, quæ eisdem animam tribuere videntur.

Ego suscitaui eum, &c.) Si hęc de Cyro interpretari velis, oportet particulariter intelligere iustitiam, vt hactenus dicatur suscitatus ad iustitiam, quia voluit eum Deus esse executorem diuinæ iustitiæ, & vltorem iniuriæ, quam intulerant Babylonum filijs Israel, sed probabilius est quòd ad Christũ tantùm respexerit.

Ipse

Ipse ædificabit, &c.) Istud aperte non conuenit in Cyrum. Dedit quidem Cyrus Iudæis potestatem ædificandi ciuitaté: verum post mortem suam priùs ædificata est sub Neemia maximè quantum ad muros & portas. Quare ad Christum videtur magis referendum, qui ædificauit ciuitatem, id est, Ecclesiam suam super petram, quemadmodum scribitur apud Matthæum

Matt. 19. *Et captiuitatem, & ca.*) Istud in Cyrum competere potest. Ipse siquidem beneficio Dei prouocatus soluit captiuitatem populi Israel: sed dubium non est prophetã ad Christum respexisse, qui non in precio neque in muneribus, id est, nullo merito nostro, sed in sanguine suo soluit captiuitatem humani generis.

HAEC dicit Dominus Deus. Labor Aegypti, & negotiatio, Aethiopia, & Sabaim viri sublimes, ad te transibunt, & tui erunt. Post te ambulabunt, vincti manicis pergent: & te adorabunt, teque deprecabuntur. Tantùm in te est Deus, et non est absque te Deus. Verè tu es Deus absconditus: Deus Israel saluator. Confusi sunt, & erubuerunt omnes simul: abierunt in confusionem fabricatores errorum. Israel saluatus est in Domino salute æterna. Non confundemini, & non erubescetis vsque in seculum seculi, quia hæc dicit Dominus creans cælos. Ipse Deus formans terram, & faciens eam, ipse plastes eius. Non in vanum creauit eam, sed vt habitetur, formauit eam.

HAec dicit Dominus, &c.) Hoc est quicquid opum sibi labores Aegyptiorum conquisierint, ad te transibit, quicquid opum etiam Aethiopiæ contigit per negotiationé ad te transibit, gentesque Sabaim, quæ trans Aethiopiã est, & viri eius præcipui ad te trãsibunt. Nominibus istarum trium nationum quæ habitant in extremis finibus terræ per synecdochen totus orbis intelligitur. Sensus ergo est: Totum terrarum orbem posidebis tibi deuinctum & tibi deuotum. Similis synecdoche est in Psalm. Fundamenta eius in montibus sanctis, vbi nominibus Tyri, Babylonis, Aethiopiæ, Dauid vniuersum mundum significare voluit. Quantum autem colligere licet ex Herodoto, Iustino, & Orosio, Aegyptus nunquam agnouit Cyrum: sed Cambises, qui ei succesit, deuicit Aegyptum. Solus autem Xenophon dicit ipsum etiam Aegyptum superasse: iuxta hûc ergo authorem, quę hic dicuntur, quodammodò in Cyrum competere possent, nisi in eadem periodo adderetur. *Tantum in te est Deus, & cætera.*) quòd non in Cyrum, sed in CHRISTVM competere certum est, qui in Euangelio apud Ioannem ait, Ego & pater vnum sumus, qui DEVS appellatur absconditus propter corporis assumpti sacramentum. Vehementer etiam hæc competunt in Ecclesiam: in Ecclesia enim tantùm est DEVS, id est, ibi verè colitur, & alibi nusquam.

Confusi sunt & erubuerunt omnes.) Scilicet Scribæ & Pharisæi, simul abierunt in confusionem fabricatores errorum, qui in toto mundo disseminauerunt mendacium, vt Christum dicerent ab Apostolis furto esse sublatum: non tamen improbabile fuerit, si generaliter intelligatur.

Israel autem saluatus, et cæte.) Hoc absque dubio intelligendum est de ijs, qui in spiritu sunt Israel, qui fidem & opera Patriarcharum imitantur. *Quia hæc dicit Dominus creans cælos*) Id est, propterea volo venire publicũ Saluatorem non Iudæorum tantùm, sed etiam gentium, quia propterea feci terrã, non vt esset deserta, sed vt cultores mei habitarent in ea.

EGo Dominus, & non est alius. Non in abscondito locutus sum in loco terræ tenebroso. Non dixi semini Iacob frustrà: Quærite me. Ego Dominus loquens iustitiam, annuncians recta. Congregamini, & venite, & accedite simul, qui saluati estis ex gentibus. Nescierunt qui leuant signum sculpturæ suæ, & rogant Deum non saluantem. Annunciate, & venite, et consiliamini simul. Quis auditum fecit hoc ab initio? Ex tunc prædixi illud. Nunquid non ego Dominus? & non est vltrà Deus absque me. Deus iustus & saluans, non est præter me.

NOn in abscondito locutus sum) Sed in monte Syna, de excelso eius vertice, clara voce, quæ ab omnib. facile intelligi potuit & audiri, additis etiam tonitruis, loquutus sum contra idola. Hanc expositionem cùm retulisset Hieronymus, addit, sed melius, vt hoc dictum de Euangelica prędicatione credamus: Moyses enim vni tantùm populo locutus est in abscondita solitudine: Apostolorum autem sonus in vniuersum orbé exijt, & verba eorum vsque ad terminos terræ peruenerunt.

Non dixi semini Iacob frustrà: Quærite me.) Sed proposui maxima & æterna præmia: *Ego Dominus loquens iustitiam.*) Id est, proferẽs legem Euangelij, quæ verè est lex iustitiæ, *Et annuncians recta*) id est, docens in quibus rebus verè situs sit cultus Dei, quibus rebus constet remisio peccatorum.

Congregamini et venite, & cæte.) Quia illi, ad quos peculiariter missus sum, credere noluerunt, & indignos se iudicauerunt æterna salute, congregamini vos per fidem, de toto orbe venite & accedite me, qui saluati estis, id est, ad vitam præordinati. Ex gẽtibus denique corripit eos, qui in errore pristino remanserunt, dicens: Nescierunt qui leuant, siue vt Septuaginta habent, portant seu circunferunt lignum sculpturæ suæ, id est, idolum sculptum, vt statuant illud in loco editiori. Sensus est: non intellexerunt sermones meos, neque prædicationem Euangelij,

simulachrorum onere prægrauati, & sperantes in eis, in quibus nulla est salus. Quædam autem exemplaria legunt signum, sed lignum omninò legendũ est: nam sic habent Hebræi.

Annunciate,&c.) Vos, qui tantoperè addicti estis idolis, dicite: Quis dęmonum istud annunciare potuit, vt congregarentur & venirent ex gentibus plurimi, qui saluarentur? quasi dicat, nemo hoc potuit, & propterea non sunt dij idola vestra.

CONuertimini ad me, & salui eritis omnes fines terræ: quia ego Deus, & non est alius. In memetipso iuraui, egredietur de ore meo iustitiæ verbum, & non reuertetur, quia mihi curuabitur omne genu, & iurabit omnis lingua. Ergo in Domino dicet. Meæ sunt iustitiæ, & imperium. Ad eum venient, & confundentur omnes qui repugnant ei. In Domino iustificabitur, & laudabitur omne semen Israel.

IN *memetipso iuraui,&c*) Id est, per memetipsum iuraui, quòd sententia oris mei & verbum, quod semel protuli in iustitia, nequaquam irritum fiet, sed re ipsa complebitur. Verbum autem istud est: *Quia curuabitur omne genu.*) Id est, non solùm natio Iudaica, sed omnes omninò mundi nationes prosternent se mihi: in hac quidem vita inchoatiuè, in futuro verò sæculo perfectè & integrè, ita vt hostes quoque mei vi coacti tanquam scabellum subijciendi sint pedibus meis.

Et iurabit omnis lingua.) Hanc sententiam citauit Paulus in Epistola ad Romanos, sed nõ
Rom.14. eisdem verbis: pro eo enim, quod Esaias habet, *In memetipso iuraui*) ipse ait: Viuo ego dicit Dominus: & pro eo quod Esaias dixit, *Et omnis lingua mihi iurabit*) Apostolus ait, Omnis lingua cõfitebitur Deo. Vidit siquidem Apostolus speciem pro genere positam, iurare pro colere, adorare, & agnoscere. Sensus est: Omnis creatura rationalis alicuius signi externi professione testabitur Christum esse verum Deum. Omnis autem lingua cõfitens Deo, dicet: Meæ sunt iustitiæ Euangelij, & meum est imperium Christi, non populi tantùm Iudæorum.

Ad eum venient.) Id est, ad Christum venient omnes gentes, & confundentur omnes qui repugnant ei, siue qui separant se ab eo, siue Iudæi, siue Pagani. *In Domino iustificabitur*) id est, per fidem Christi iustificabitur. *Et laudabitur omne semen Israel*) id est, quicunque fidem Israëlis imitantur: illi enim æstimantur in semine Israelis, siue Iudęi sint, siue gentes.

*

CAPVT XLVI.

COnfractus est Bel, contritus est Nabo, facta sunt simulachra eorum bestijs & iumentis. Onera vestra graui pōdere vsque ad lassitudinem contabuerunt, & contrita sunt simul. Non potuerunt saluare portantem, & anima eorum in captiuitatem ibit.

C*onfractus est Bel &c.*) In euersione regni Babylonici cõfractus & penitus destru-
ctus est Bel, quem Græci Belum, id est, Sa- Bel.
turni vocant, cuius tanta apud veteres fuit religio, vt ei non solùm hostias humanas captiuorum ignobiliumque mortalium, sed
& proprios liberos immolarent. Nabo autẽ Nabo.
& ipsum idolum erat Chaldæorum, quod interpretatur prophetia & diuinatio.

Facta sunt simulachra eorum bestijs,&c.) hoc est, in prædam bestiarum & iumentorum exposita sunt.

Onera vestra,&c.) Apostrophe est ad idola. Sensus est: Quæ vos ferebant ipsæ scilicet bestiæ & iumenta onerata erant nimio onere adeò vt lassarentur. Aliter aut accipit Hieronymus hoc modo: Hæc simulachra quæ non possunt saluare portantes, nihil sunt aliud, nisi onera sacerdotum deprimētia eos vsque ad lassitudinem.

Anima eorum in captiuitatem ibit.) Istud si ad sacerdotes, hoc est, portantes referas, clarum habet sensum: si verò ad idola, intelligere tum oportet per catachresin, vt anima dicatur ipsum dæmonium idolum inhabitans, deinde per animam synecdochicõs ipsum idolum.

AVdite me domus Iacob, & omne residuum domus Israel. Qui portamini à meo vtero, qui gestamini à mea vulua, Vsque ad senectam ego ipse, & vsque ad canos ego portabo. Ego feci, & ego feram, ego portabo & saluabo.

A*Vdite me Domus Iacob,& cæt.*) Ex eo quod sequitur, Cui assimilastis me? vidétur etiam de carnali Israele hæc intelligi. Non enim spiritualis Israel comportat aurum, vt inde fiat idolum. Vnde intelligitur mirabilis Dei affectus & plus quam paternus etiam erga peccatores: Audite me domus Iacob ego nondum abieci curam vestri, portamini à meo vtero, gestamini à mea vulua.

Non quòd ineffabilis Dei incomprehensibilisq; maiestas vterum habeat aut vuluã, sed hæc dicit, quò nos affectum Dei per nostra verba discamus. Sensus est: Quod mater indulgens & affectibus amoris plena fa- Cōparatio
cit erga fœtum suum, hoc ego præsto vobis affectu: quanquam me offendistis, tamen ego gesto & gestare vos pergam, etiam vsque ad senectutem non meam sed vestrã: Mater aliquan-

aliquando deponit curam filij sui, quando scilicet factus est vir, ego autem nunquam deponam curam vestri. Locus hic in primis annotandus est, quia exprimit mirabilem Dei affectum erga peccatores.

CVi aßimilastis me, & adaquastis, & comparastis me, & fecistis similem? Qui confertis aurũ de sacculo, & argentum in statera ponderatis, conducentes aurificem, vt faciat Deum, & procidunt & adorant. Portant illum in humeru gestantes, & ponentes in loco suo, & stabit ac de loco suo non mouebitur, Sed & cùm clamauerint ad eum, non audiet, de tribulatione non saluabit eos.

CVi aßimilastis me?) Quare putatis me talẽ esse, qualis est Iupiter aut Belus? *Qui cõfertis aurum de sacculo*) id est, de marsupio, vt fiat idolum: quæ insania est hæc? relicto patre sic vobis affecto transire ad idola, & cultum mihi debitum illis impendere?

MEmentote istud, & cõfundamini, redite præuaricatores ad cor. Recordamini prioris seculi, quoniam ego sum Deus, & non est vltra me Deus, nec est similis mei, annuncians ab exordio nouißimum, & ab initio, quæ nec dum facta sunt, dicens: Consilium meum stabit, et omnis voluntas mea fiet, Vocans ab oriente auem, & de terra longinqua virum voluntatis meæ. Et locutus sum, & adducam illud, creaui, et faciam illud, audite me duro corde qui longe estis à iustitia.

MEmentote istud, &c.) Quòd vana scilicet sint idola, & proinde deserite illa quę fecistis, imò fundamini, id est, estote fortes & fundati, ne rursus subitus idololatriæ turbo vos subuertat: Sic Hieronymus. Ex qua interpretatione patet ipsum legisse: nõ confundamini, sed fundamini. Dionysius quoque Carthusianus legit fundamini, & interpretatur: Similiter & gloss. Lyra quidẽ legit fundamini, sed non interpretatur fundamini: Etiam Hebræi legunt, ita vt pene certum sit alteram lectionem nempe cõfundamini mẽdosam esse, cuius lectionis apud Hebræos solus Rabbi Ioseph meminit. Deducit enim ille vocem Hebræã ab אש esch, quod est ignis, & interpretatur hoc modo: Sitis rubei vt est ignis, quod ad confusionẽ pertinet.

Recordamini, &c.) Conferte illud tempus, quo institutus est Deus ipse scilicet Bel, aut Nabo, cum illis antiquis sæculis, & videbis quòd ego sum Deus, & quòd non sit alius Deus præter me. *Annuncians ab exordio nouißimum, &c.*) Ego solus sum, qui possum dicere quæ nascente mundo facta sunt, & declinante mundo futura sunt dicens, cõsilium meũ stabit, id est, ego statui euertere regnum hoc Babylonis potentissimum, & certo certius euertetur: Sic nõ loquũtur dij gentium suis ambigua enim sunt eorum responsa & fallacia.

Vocans ab oriente auem.) Vide caput quadragesimum primum, vbi de oriente dictũ est. Nomine autem auis, Hebræi intelligunt Cyrum per metaphoram, propter velocitatem exercitus ipsius: Procul quidem abest à Babylone imperiũ Cyri, sed subito aderit exercitus eius, instar auis leuiter celeriterque veniet contra Babylonẽ: *Virum voluntatis meæ)* id est, qui opere exples, quod hic prædico per prophetam.

Qui longe estis à iustitia) scilicet quauis, non solùm ab illa quæ est per fidem, sed etiam à iustitia legis & operum.

PRope feci iustitiam meam, non elongabitur, et salus mea non morabitur. Dabo in Sion salutem, & in Israel gloriam meam.

PRope feci iustitiam, &c.) Hic omisso Cyro de Christo loquitur propheta, hoc sensu: iam appetit tempus quo ego re præstabo, quod illis antiquis patribus Abraham, Isaac & Iacob tot retro sæculis promisi, mittam Christum, de quo dicit Paulus, quòd factus est nobis à Deo iustitia, redemptio: *Dabo in Sion salutem*) illam scilicet, quam per Mesiã promisi, *& in Israel gloriam meam*, de qua Simeon loquitur, Et gloriã plebis tuæ Israel. 1. Cor. 1.

CAPVT XLVII.

DEscende, sede in puluere, virgo filia Babylon, sede in terra, Non est solium filiæ Chaldæorum, quia vltra non vocaberis mollis & tenera. Tolle molam, & mole farinam, denuda turpitudinem tuam. Discooperi humerum, reuela crura, transi flumina, Reuelabitur ignominia tua, & videbitur opprobrium tuum. Vltionem capiam, & non resistet mihi homo.

DEscende, sede in puluere, & cæt.) Perseuerat propheta in eo quod cœperat de Cyro quòd Babylone expugnata liberaturus sit Iudæos ibi captiuos, & totus sermo verè tragicus est: Babylonem enim facit quasi Hecubam quãdam, quæ à summa felicitate ad extremam deiecta est seruitutem & miseriam: vtiturq; metaphoris valdè aptis sed prima specie impudicis. Descende, inquit, sede in puluere hactenus maxima & nobilissima habita. *Virgo filia Babylon.*) Vtrunque nomen ad affectum mirè pertinet. Hactenus in delitijs ab omnibus habita es non aliter quàm puella adhuc viro incognita & intacta: hoc significatur in virgine: quodq; est patri filia charissima, hoc tu eras orbi Babylon.

Non est solium &c.) id est, euertetur solium regni Babylonis, quãuis illud videatur inexpugnabile. Appellatur autem Babylon filia Chaldæorum, quia à Chaldæis (inquit Hieronymus) condita est, illis siquidem regina in extructione vtebatur: quamuis respicere *Quare Babylon appelletur filia Chaldæorum*

cere potuit propheta ad auctam postea Babylonem à Chaldæis: Sic suprà Tyrum vocat filiam maris, quia mare in Tyrum contulerat opes, & mari Tyrus debebat quod omnium rerum copia abundaret atq; floreret: Vide caput trigesimum tertium. Dicere etiam possumus hic talem esse figuram, qualis est Ieremiæ cap. 46. vbi filiam Aegypti pro Aegypto Hebraica figura dixit. Et in Psal. filia Babylonis miseria ipsa Babylon vocatur. De qua phrasi dictum est cap. 5.

Denuda turpitudinem tuam.) Hebræorum turpitudo habet molle aliquid, siue sint cincinni mulierum, siue velamē aut vestimētum. Hieronymus in Canticis capite quarto vertit: Id quod intrinsecus latet. Est autem turpitudo in re Venerea, quæ videri non vult. Capite autem 6. vertit: Absq; occultis tuis. Et in commentario suo vertit taciturnitatē, secutus Symmachum, eo quòd ob verecundiam taceri debet. Alij verò aliter verterūt. Aquila autem vocem Hebræam reliquit nō versam, propterea fortasse quòd in sacra scriptura turpitudinē sonaret. Propter hæc verba, Denuda turpitudinem tuam, Hebræi illud quod præcedit. *Tolle molam, & mole farinam,*) figuratè accipiunt, quòd videlicet virgines Babyloniorum paterent libidini victorum Medorum atque Persarum. Similia loca sunt in scriptura. Iob 31. Scortum alterius vxor mea, & super eam incuruentur alij: quod ibi Hieronymus vertit, Scortum alterius vxor mea, ad verbum in Hebræo est Molat alteri vxor mea. Quāquam illius loci & hic potest esse sensus: Si ego vnquam admisi adulterium, cōtingat hoc mihi, vt videam vxorem meam alterius ancillam. Rursus Threnorum 5. Adulescentulis turpiter abusi sunt, ad verbum in Hebræo est. Iuuenes ad molendum compulerunt. Quanquam circumstantiæ literæ hic non ita inuitent sicut superiori loco ad Venerem, cùm rectè hoc modo intelligere liceat. Iuuenes ad vilia ministeria exercenda adacti sunt, Hieronymus autem modis prædictis vertens, secutus est Hebræorum explanationes, qui etiam illum locum in capite 16. Iudicum: Samsonem clausum in carcere molere fecerunt, etiam ad Venerem referunt: quod mirum est, cùm circumstantiæ literæ ad hoc nihil inuitent. Simplex verò sensus horum verborum, Tolle molā &c. iste est: Nunc quidem regina es, & inter cæteras ciuitates potens, nobilis, & libera, verum redigeris ad extremam seruitutem & miseriam. Veteres autem vtebantur molis manuarijs, & molendæ farinæ operi seruire apud eos erat extremæ seruitutis.

Transi flumina.) Scilicet in captiuitatem. Significat autē propheta Mesopotamiam, quę Latine à quodam terræ inter amnes dicta est. *Reuelabitur ignominia tua.*) Hanc quoq; vocem ex obscœnis esse videas capit. 28. Exodi. fac eis femoralia linea, vt operiant carnem turpitudinis, id est, membrū turpe. Eadem vox est Genesis 9. vbi Cham dicitur vidisse verenda patris.

REdemptor noster Dominus exercituum, nomē illius sanctus Israel. Sede tacens, & intra in tenebras filia Chaldæorum, quia non vocaberis vltra domina regnorum. Iratus sum super populum meum, contaminaui hereditatem meam, & dedi eos in manu tua. Non posuisti eis misericordias. Super senem aggrauasti iugum tuum valdè, & dixisti: In sempiternum ero domina. Non posuisti hæc super cor tuū, neque recordata es nouissimi tui. Et nunc audi hæc delicata, & habitans confidenter, quæ dicis in corde tuo, ego sum, & non est præter me amplius. Non sedebo vidua, & ignorabo sterilitatē. Venient tibi duo hæc subito, in die vnà, sterilitas, & viduitas.

R*Edemptor noster Dominus, &c.*) Loquitur propheta ex persona populi: Populus apud Babylonicos antè captiuus dicet, hæc fecit redemptor noster, cuius nomen est sanctus Israel. *Intra in tenebras*) hoc est, pudeat te tui: nam quos vehementer pudet, nō ferunt lucem.

Iratus sum, &c.) Populus meus apud te Babylon captiuus tenetur, hoc ideo est quia iratus sum ei, & corrigere volui, non autem perdere: Tu autem non posuisti eis misericordias, hoc est, durè tractasti & abusa es crudelitate tua, & plus plagarum imposuisti quàm mea vltio flagitabat. Magnum autem Babyloniæ crudelitatis indicium est ne senibus quidem pepercisse, quorum ætas etiā in hostibus venerabilis esse deberet. *Et dixisti, in sempiternū ero domina*) Istud superbię est. Sensus est: Inuicta sum & inexpugnabilis. *Nō sedebo vidua*) hoc est, nunquam priuabor regno. *Non ignorabo sterilitatem*) hoc est, nō ero sine examinibus populorum & maxima hominum frequentia.

VNiuersa venerunt super te, propter multitudinem maleficiorum tuorum & propter duritiem incantatorum tuorum vehementem. Et fiduciam habuisti in malitia tua, & dixisti: Non est qui videat me. Sapientia tua, & scientia tua hæc decepit te. Et dixisti in corde tuo: Ego sum, & præter me non est altera. Veniet super te malū, & nescies ortum eius, & irruet super te calamitas, quam non poteris expiare. Veniet super te repente miseria, quā nescis Sta cum incantatoribus tuis, & cū multitudine maleficiorum tuorū, in quibus laborasti ab adolescentia tua, si forte quid prosint tibi, aut si possis fieri fortior. Defecisti in multitudine consiliorum tuorum.

V*Niuersa venerunt, &c.*) Obiecit propheta primò superbiam, deinde crudelitatē: nūc autem obijcit ei incantationes, & auguria. Vox autem hæc, maleficia, pertinet ad pręstigia, incātationes, & artes magicas: Vox verò Hebræa, quam noster interpres transtulit

ſtulit duritiam, pertinet ad argumentũ quãtitatis & qualitatis. Senſus eſt iſte: Quia tanti apud te fiunt incantatores, & tanti apud te valent, propterea venient in te tanta mala. *Et dixiſti non eſt qui videat me)* hoc eſt, nó agnoſco numen.

Veniet ſuper te malum, & neſcies ortum eius) Nõ enim poterat arbitrari Babylon, quod Perſæ nullius antè fortitudinis ipſam regnante Cyro ſuperarent, & ſuæ ſubijcerẽt poteſtati.

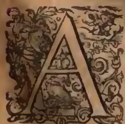
Irruet ſuper te calamitas, &c) Hoc capite decimo tertio dixit: Ego ſuſcitabo ſuper eos Medos qui argentum non quærant, nec aurum velint. *In quibus laboraſti ab adoleſcentia tua)* hoc eſt, ab eo tempore, quo primum cępit florere regnum Babylonis.

STent & ſaluent te augures cæli, qui contemplabantur ſidera, & ſupputabant menſes, vt ex eis annunciarent ventura tibi. Ecce facti ſunt quaſi ſtipula, ignis combuſſit eos. Non liberabunt animam ſuã de manu flammæ, non ſunt prunæ quibus calefiant, nec focus, vt ſedeant ad eum. Sic facta ſunt tibi, in quibuſcunque laboraueras. Negotiatores tui ab adoleſcentia tua vnuſquiſque in via ſua errauerunt. Non eſt qui ſaluet me.

STent & ſaluẽt te augures cæli) pro quo Septuaginta interpretes habent, aſtrologi cœli, qui mathematici appellantur, qui ex aſtrorum curſu lapſuq; ſiderum res humanas regi arbitrantur. Illud autẽ, *Non ſunt prunæ)* Hebræi hoc modo exponunt: Nullam habẽt augures iſti caloris ſcientiam, aut illuminantẽ ſenſum, qui poſſit eorum tenebras diſcutere, & frigus erroris expellere. Verùm ſimplicior ſenſus iſte erit: Augures iſti ita ſemel cõſumentur, vt nullum relinquatur veſtigiũ, vt ne prunę quidem ſint reliquæ ex incẽdio, nec paruus quidem focus, quod tamen ferè videmus in reliquis incendijs.

Negotiatores tui ab adoleſcentia tua) Hoc eſt, cum quibus habuiſti cõmercia vnicè & præcipue, vnuſquiſque in via ſua errauerunt, hoc eſt, vnus ad orientem, alius ad occidentem: de huiuſmodi enim errore intelligitur. Vel vnuſquiſque in via ſua errauerunt, hoc eſt, te neglecta quiſque ſua commoda ſequitur.

CAPVT XLVIII.

Audite hæc domus Iacob: qui vocamini nomine Iſrael: & de aquis Iuda exiſtis. Qui iuratis in nomine Domini: & Dei Iſrael recordamini, nõ in veritate, neque in iuſtitia, De ciuitate enim ſancta vocati ſunt et ſuper Deũ Iſrael conſtabiliti ſunt, Dominus exercituum nomen eius.

AVdite hæc, &c.) Idem eſt argumentum cũ præcedentibus, tantũ tranſitus eſt per antitheſin, hoc ſenſu: Prędixi hactenus Babylóijs ſua fata: audite me nũc ex hac parte vos poſteri Iacob, qui appellamini Iſraelitę. *Et de aquis Iuda exiſtis)* Exire vocabulum eſt originis. Aquis autem Hebræi vtuntur quemadmodum nos fonte. Senſus eſt: Qui ducitis originem ex fonte Iuda, ſiue qui oriundi eſtis ex patriarcha Iuda.

Qui iuratis in nomine Domini) tanquam eius cultores: *Et Dei Iſrael recordamini)* ſcilicet in aſſertione cauſſarum veſtrarum: *Non in veritate neque in iuſtitia)* quæ comites ſunt iuramenti. De ciuitate ſancta nomen trahitis, vt vocemini Hieroſolymitæ, & ſuper Deum Iſrael innitimini tanquam ipſius peculiaris populus. Hæc autem eò dicta ſunt, vt ipſi tangantur quaſi opprobrio: Geritis inquit magnos titulos, ſed non reſpondetis illis titulis quos geritis: appellamini Iſraelitæ, Iudæi, habitatores vrbis Ieruſalẽ, populus Dei, magna ſunt vocabula, ſed vobis caſſa & inania, qui non reſpondetis rebus vocabulorum.

PRiora extunc annunciaui, & ex ore meo exierunt, & audita feci ea, repentè operatus ſum, & venerunt. Sciui enim quia durus es tu, & neruus ferreus ceruix tua, & frons tua ærea, prædixi tibi extunc, antequam venirẽt indicaui tibi, ne fortè diceres, idola mea fecerunt hæc, & ſculptilia mea, & conflatilia mandauerunt iſta. Quæ audiſti, vide omnia, vos autem non annunciaſtis.

PRiora extunc annunciaui) id eſt, à priſcis temporibus. Sic in pſalmis frequenter. A capite autem quadrageſimo huc vſq; ſępius inculcauit, quòd ſolius Dei ſit futura pdicere.

Sciui enim quia durus es tu) id eſt, inflexibilis es, & frons tua ærea, id eſt, impudens nec ſciens erubeſcere. Senſus eſt: Hæc tanto tempore antè prædixi, vt reuocare vos à pertinaci ſtudio idolorum, ad quod fuiſtis ſemper maximè propenſi, vt cùm videritis rebus hæc expleta, reuerteremini ad me relictis idolis. Quod autem illis temporibus erat paganiſmus, hoc hodiè eſt Lutheraniſmus. Sicut enim Iudæos olim ad paganiſmũ inuitabat primum ſua vicinia, deinde falſa aliqua ſpecies melioris religionis, quia Babylonijs melius ſuccedit, veriſimile eſt eos habere meliorẽ Deum: Ita hodie fit, vt à vera religione abducantur quã plurimi, & abducemur facilè niſi valdè ſoliciti ſimus in Eccleſia catholica permanere: tanta eſt eloquentia, tantus eſt vbique fucus & mentita ſanctitas eorum, qui à vera ſanctitate exciderunt. Quare inprimis prodeſt videre, quid ſcripſerit & tradiderit Eccleſia temporibus Apoſtolorum, quid deinde poſt illorum tẽpora vſque ad nos.

Quæ audiſti) ſcilicet ventura. *Vide omnia)* ſcilicet rebus expleta: *Vos autẽ non annunciaſtis)* Reprehendit in eis ſilẽtium: Vos qui legitis hęc in Geneſi & Exodo, cur non annunciatis? Ita qui hodie inſtructi ſunt antiquitate & do-

ctrina catholica, qui sciũt quid iã inde ab initio crediderit & tradiderit Ecclesia, alijs hoc annunciare debent.

Audita fecit tibi noua ex tunc, & conseruata sunt quæ nescis Nunc creata sunt, et non extunc, & ante diem: & non audisti ea: ne forte dicas, Ecce ego cognoui ea, neque cognouisti, neque extunc aperta est auris tua. Scio enim quia præuaricans præuaricaberis, & transgressorẽ ex vtero vocaui te. Propter nomen meum longe faciam furorem meum, & laude mea infrenabo, ne intereas. Ecce excoxi te, sed non quasi argentum, elegi te in camino paupertatis. Propter me, propter me faciam, vt non blasphemer, & gloriam meam alteri non dabo.

Audita tibi feci, etc.) Hieronymus noua apponit præteritis, hoc sensu: Nõ antiqua & præterita nota tibi feci, sed noua & futura, vtpote de Cyro Persarum Rege, & euersione Babylonis, &c. Commentarius autem Hieronymi sic habet: Non narro præterita, quibus sæpè potentia mea comprobata est, quomodo duxerim populum ex Aegypto, Aegyptios submerserim in mari rubro, terram promissionis tradiderim, & gentes vobis varias subiugauerim, sed noua quæ contra Babylonem facturus sum nuncio: Hactenus Hieronymus. Difficultas iam est in particula (ex tunc) quæ pertinet ad tempus multò antè elapsum, nisi forte dicamus mendum esse, & legendum, ex nunc. Certè Hebræis est מעתה meatta, quod significat ex nunc: & non מאז mear, id est, ex tunc, quæ particula ponitur in præcedentibus & sequentibus, & Septuaginta transtulerunt ἀπὸ τοῦ νῦν, id est, ex nunc vel à nunc: Nostra tamẽ exemplaria omnia constanter legunt ex tunc. *Et cõseruata sunt, etc.*) Id est, præter illa noua quæ nuncio, habeo adhuc quædam conseruata, quę nescis. *Nunc creata sunt, et non extunc*) id est, nõ olim. *Et ante diem*) id est, paulò antè, id est recentia sunt & talia, vt ne similia quidem vnquam audiueris. *Ne fortè dicas, etc.*) id est, ne parui ea facias pro notis, vt dicas ista sunt nota. Huiusmodi autem propterea cælo, quia scio quid facies in posterum: *Quia præuaricãs præuaricaberis, et transgressorem ex vtero vocaui te*) id est, ab initio vocaui te transgressorem.

Propter nomen meum, etc.) Istud exponit ipse textus cùm ait, *Vt non blasphemer*) Populus Israel merebatur quidem supplicia propter idololatriã & Dei contemptum, sed hoc non erat futurum ex honore Dei: Dixissent enim gentes, non Dei ira & vindicta, sed nostrorũ idolorum, populus hic interijt: Vt ergo non blasphemetur nomen meum, differam furorem meum. *Et laude mea*) id est, ad laudem meam, siue (vt Hiero.) ob laudem meam, id est, vt nomen meum agnoscatur & celebretur apud gentes: *Infrenabo te ne intereas*) id est, Tu ruis in interitum, & videris quasi deuotus esse morti, ego non sinam vt intereas, infrenabo te, vt me quasi iumentum & effrenis equus sequaris inuitus: Sic Hieronymus.

Ecce excoxi te) scilicet per afflictiones & tribulationes, sed non quasi argentum, id est, non ad purum: In argento siquidem quando excoquitur, omnis scoria remouetur, hoc non factum est in te, tuo tamen vitio & malitia. *Elegi te in camino paupertatis*) Istud dupliciter exponitur. Refertur enim vel ad Aegyptum, vt sensus sit: Quum esses in Aegypto elegi te: vt caminus ignis periphrasis sit Aegypti: vel refertur ad Babylonem, vt sit prophetia futuri.

Propter me) Id est, propter nomen meum. *Vt non blasphemer*) id est, ne gloria mihi debita & propria transferatur ad falsos Deos: nõ patiar vt idola æquẽtur mihi, hoc est qd' dicit, *Et gloriam meam alteri non dabo.*

Audi me Iacob, & Israel quem ego voco, Ego ipse, ego primus, & ego nouissimus. Manus quoque mea fundauit terram, & dextera mea mensa est cælos, Ego vocabo eos, & stabunt simul. Congregamini omnes vos, & audite, Quis de eis annunciauit hæc? Dominus dilexit eum faciet voluntatẽ suam in Babylone, & brachium suum in Chaldæis, Ego, ego locutus sum, & vocaui eum, adduxi eum, & directa est via eius, Accedite ad me, & audite hæc. Non à principio in abscondito locutus sum. Ex tempore antequam fierẽt, ibi eram: & nunc Dominus Deus misit me, & spiritus eius.

Audi me Iacob, &c.) Videtur populus Israel valdè obnoxius fuisse cultui idolorum eo tempore, quo scribebat hęc Esaias ideo tam solicitè & tam diligenter inculcat maiestatem diuini numinis. Audi me Iacob, quem alio nomine etiam Israel vocat, quòd respicitis ad idola gentium falleris, idola nõ sunt dij, illa non fecerunt cęlum aut terram, sed ego: *Ego vocabo eos & stabunt simul*) id est, præbebunt se paratos iussui meo, quẽadmodum Dominus quando vocat ministrum, venit, & stat, vt audiat iussa Domini sui.

Congregamini omnes vos) siue Iudæi, siue gẽtes, siue Israelitæ, siue astronomiæ periti apud Chaldæos, & ad vnum omnes homines, *Audite, quis de eis*) id est, quis inter eos seu quis omnium Deorum quos colit gentilitas, hæc tanto tempore ante prædicere potuit de Iudæis abducendis in Babylonem, & reducendis per Cyrum?

Dominus dilexit eum) Haud dubiũ quin Cyrum significet, qui fecit voluntatem Domini contra Babylonem, & exercuit brachium suum, id est, fortitudinem contra Chaldęos. *Ego ego locutus sum*) Quod illi non potuerunt prædicere, ego prædixi vobis per Esaiam. *Et vocaui eum*) scilicet nomine suo Cyrum multo antè quàm nasceretur: vel certè vocaui eũ id est, euocaui eum, & cõtra Babylonios excitaui, adduxi eum & directa est via eius, id est, successit ei in expugnanda Babylone.

Accedite

Accedite ad me & audite hæc) Dubium est an propheta loquatur, an Deus ipse: Ex cap. autem 45. videntur esse verba Dei vbi ex persona Dei eadem scribuntur, ex fine verò versus sequētis, cùm dicitur, Et nunc Dominus Deus misit me, videntur esse verba prophetæ, nisi ad personam Christi referamus. Si ergo sint prophetæ, asserit suam auctoritatem: à principio inquit quo prophetiæ munus mihi iniunctum fuit, non in abscondito sed publicè loquutus sum.

Ex tempore antequam fieret, &c.) Nónulla exemplaria habét (fierent) in plurali numero, quomodo etiam exponit Dionysius, & commentarius ille qui asscribitur Thomæ. Versio autem Pagnini hoc modo legit: A tempore quo fuit prophetia, ego eram. Sed ille ꝓphetiam addidit de suo, quod inprimis cauere debemus in sacra scriptura, ne videlicet temere ei quicquam adfingamus. Quando ergo legitur (fieret) in singulari, tunc sensus talis est: Antequam fieret res ista de qua loquor, antequam Babylon euerteretur, ibi eram, scilicet præsens spiritu, videns & contéplans rei gerendę modum: & nunc Dominus Deus misit me, vt annunciem vobis venturū Persarum Regem, qui subruat Babylonem deleatque Chaldæos.

HAEc dicit Dominus Deus redemptor tuus, sanctus Israel, Ego Dominus Deus tuus docens te vtilia: gubernans te in via, qua ambulas, Vtinā attendisses mandata mea, Facta fuisset sicut flumen pax tua, & iustitia tua sicut gurgites maris. Et fuisset quasi arena semen tuum, & stirps vteri tui, vt lapilli eius. Non interijsset & non fuisset attritum nomē eius à facie mea.

HAEc dicit Dominus redemptor, &c.) Qui redemit te ex Aegypto, vel certè, q̄ futurus est redemptor tuus ex Babylone, sanctus Israel, id est, à quo Israel habet suam sanctitatem. *Vtinam attendisses mandata mea, &c.*) Mirabilis est hæc prophetæ eloquentia, qua significare voluit plenissimam pacem & maximam iustitiam. Qui attendunt mandata Dei illis contingit pax inexplicabilis & maxima mentis tranquillitas.

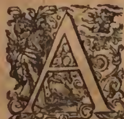
EGredimini de Babylone: fugite à Chaldæis, in voce exultationis annunciate, auditum facite hoc, & efferte illud, vsque ad extrema terræ. Dicite, Redemit Dominus seruum Iacob. Non sitierunt in deserto, cùm educeret eos. Aquam de petra produxit eis: & scidit petram, & fluxerunt aquæ. Non est pax impijs, dicit Dominus.

EGredimini de Babylone) Auertit hic propheta intentionē suā à Cyro & carnali Israele, & dirigit ad id quod typo significatur nimirum ad Christum & liberationem per eū factam. Nos autem illi sumus ad quos maximè pertinet ista exhortatio, Egredimini de Babylone &c. vnde Babylon intelligéda est non illa proprij nominis, sed altera cuius illa typus fuit, hoc sensu: Egredimini de regno diaboli, fugite à Chaldęis qui vos hactenus captiuos tenuerunt sub peccato.

Dicite, redemit Dominus seruum suum Iacob) id est, populum Christianum, omnes qui imitātur fidem Iacob, siue Iudæi, siue gentiles, redemit inquam in sanguine filij sui.

Non sitierunt in deserto) Alludit propheta ad historiam Exodi quasi dicat: Deus qui tunc Iudæis præstitit maxima illa beneficia, è petra eis aquam educens, &c. etiā facillimè nūc eadem præstabit, & præstat quotidiè vbicunque sint pij, siue in Babylone, siue in Aegypto, siue in deserto, vbicunque locorum fuerint, facilè educit eis aquam de petra: aquam (inquam) non quæ corpus, sed animam reficiat, de qua in Euangelio Matthæi: Qui biberit ex aqua quam ego dabo, non sitiet in ęternum: Petra autem erat Christus. Rursus vbicunque fuerint impij, & quicquid illis contingit, fiant diuites, fiant eloquentes, magni, quicquid illis contingit, non est eis pax neq; tranquillitas.

CAPVT XLIX.

AVdite insulæ et attendite populi de lōge. Dominus ab vtero vocauit me, de ventre matris meæ recordat° est nominis mei. Et posuit os meū quasi gladiū acutum, in vmbra manus suæ protexit me, & posuit me sicut sagittam electam. In pharetra sua abscondit me, & dixit mihi: Seruus meus es tu Israel quia in te glorificabor. Et ego dixi: In vacuum laboraui, sine causa, & vanè fortitudinem meam consumpsi. Ergo iudicium meum cum Domino, & opus meum cum Deo meo.

AB hoc capite vsque ad finem libri est quasi vnus & perpetuus contextus de Christo, & ferè non adhibentur inuolucra quemadmodum in præcedentibus, sed proponit nudum Euangelium sine vllis allegorijs & obscuris tropis: Atque de hac parte verum est, quod scripsit Hieron. in epistola ad Paulinum, Esaias non prophetiam mihi texere videtur, sed euangelium. Dicit ergo ex persona Christi:

Audite insulæ, &c.) In præcedenti capite egi cum Iudæis, nunc autem conuerto sermonem ad vos gentes & quicunque insularum nomine, noto scripturarum more, censemini. Insulæ autem sunt ex lauticijs scripturarū, & de ijs dictū est in pręcedentibus, quanquam & hoc loco ꝓpheta satis indicet, quos appellet insulares, dum ait: Et attendite populi de longè, id est, qui longè habitatis in extremis videlicet terræ finibus. Latini autē hanc phrasin non agnoscunt, Teutones tamen eam imitantur in suo idiomate, cùm di-

cunt, populus de Italia. Sic & Hebręi loquũtur: Laudate Dominum de cęlis, id eſt, cæleſtes: de terra, id eſt, terreſtres.

Dominus ab vtero vocauit me) Iſtud facilè intelligitur ex Euãgelio, vbi angelus Gabriel annunciat Ioſeph de partu virginali, dicens: Et vocabis nomẽ eius Iesũ. Quod aũt ſequitur, *Et poſuit os meũ, &c.*) exprimit vim & energiam verbi Dei & concionum Chriſti, quæ quanta fuerint apud eos, qui fuerunt præordinati ad vitã, patet ex Euangelijs: Et quam habeãt adhuc vim reliquię verborum Chriſti in ſcripturis nobis relictæ, experiuntur quotidie qui eas pio animo accedunt, & religioſe legunt.

Vis et energia concionũ Chriſti.

In vmbra manus ſuæ protexit me) Significatur aſsidua & familiaris protectio, vnde Septuaginta verterunt, Sub protectione manus ſuæ abſcondit me. Eſt autẽ metaphora hæc ſcripturæ frequens, vt per vmbrã ſignificet protectionem. Illud quod ſequitur, *Et poſuit me ſicut ſagittam electam*) alij verterunt, Sicut ſagittam terſam ſeu mudam: Vt poſſem etiam procul ferire non ſolùm eos, qui me audiũt, ſed etiam illos qui procul ſunt.

In pharetra ſua, etc.) Exponit illud qđ mox dixerat, Sicut ſagittam electam. *Et dixit mihi, ſeruus meus, etc.*) Iſtud videri poſsit pertinere non ad Chriſtum, ſed ad totum populũ, quia dicitur, Iſrael. Hieronymus tamen ad Chriſtum refert, & dicitur Chriſtus ſeruus, quia cùm in forma Dei eſſet, ſerui formam dignatus eſt accipere: Iſrael autem dicitur, quia natus eſt de ſemine Iudæorum: Sic quidem Hieronymus, ſed videndum eſt, an iſtud habeat ſcriptura. Poteſt enim hoc loco ille eſſe tropus, quo nominibus proprijs nõ res ipſæ, ſed rerum qualitas ſignificatur, vt cùm dicimus inexplicitos Platones, ſignificamus omnes qui ſimilem cum ea, quæ in ſcriptis Platonis eſt, habent difficultatem: Sic nomine Iſrael appellari poſſunt, qui vera ſimplicitate boni ſunt, & in quibus dolus non eſt. Vnde de Natanaele dixit Saluator: Ecce verè Iſraelita. Alij cauſam accipiunt ex etymologia, illa autem quia in Chriſtum competit, putant etiam & nomen in ipſum competere, quod ſignificare dicunt idẽ quod vir videns Deũ. Verùm ſi inſpiciamus ſcripturam aliud ſignificat: Prima enim litera in nomine Iſrael, eſt Iod, & non Aleph cum Iod, & propterea cõponitur non ab אִשׁ iſc, quod eſt vir ראה raah videns, & אֵל el Deus, ſed ex verbo ſcara quod ſignificat dominari, & אֵל el, quod eſt Deus, quaſi dicas, pręualens, aut dominãs Deo. Atque etymologia hæc exprimitur capite 32. Geneſ. cùm dicitur: Si contra Deum fortis fuiſti. Quibus autem null⁹ tropus placet, aliter explicant nimirum hoc modo: Et dixit mihi, id eſt, pręcepit mihi, vt ego hęc dicam Iſraeli, videlicet: Seruus meus es tu Iſrael. Deinde quod ſequitur, in te gloriabor, eſt vox patris ad filium, qui in Euangelio ad Chriſtum loquitur, dicẽs: Hic eſt filius meus dilectus, &c. *Et ego dixi, &c.*) Hæc dicenti patri ad filiũ reſpondet filius: Gloriaberis quidẽ in me pater, ſed meo iudicio labores mei infructuoſi futuri ſunt, pauci Iudæorum attẽdẽt doctrinę meę, hoc eſt, quod dicit, *In vacuum laboraui ſine cauſſa, & vanè fortitudinem meã conſumpſi*) Fortitudinem vocat robur corporis, iuuentutem & ætatem virentem, quam per opera illa quæ in reuocando populo Iudæorum pręſtitit, conſumpſit. Paucisſimi etiam ſunt hodie, qui apud animum ſuũ iſtud habent benè expenſum, quot videlicet labores ipſe ſumpſerit in concionibus ſuis, in precibus ſuis ſanctis, in vigilijs, in ieiunijs, in paſsione: quo ardore, qua flamma & animi vehementia paſsionem adierit: quomodo non quieuerit quoad vſq; totum ſanguinem ſuũ effudiſſet. Hæc inquam ſunt paucis benè cognita, quia non tantum eſt ipſis otij, vt hæc perpendant, quod ſi facerent, mirum eſt ſi non vehementer inflammarentur traherenturque ad illum redamandum.

Ergo iudicium meum, &c.) Senſus eſt: Ego feci id quod debui facere, nihil omnino prætermiſi, & propterea totam cauſam hanc cõmitto patri meo, ille iudicet cuius ſit culpa. Totam autem cauſam vocat iudicium. *Et opus meum cum Deo meo*) Opus ſuum vocat quicquid impendit redimendo homini, ſudores, æſtus, fatigationem, ſitim, famem, cruciatus, paſsionem, denique & mortem. Septuaginta autem verterunt πόνος μȣ, id eſt, labor & dolor.

ET nunc hæc dicit Dominus, formans me ex vtero ſeruum ſibi, vt reducam Iacob ad eum, & Iſrael non congregabitur. Et glorificatus ſum in oculis Domini, & Deus meus factus eſt fortitudo mea. Et dixit: Parum eſt, vt ſis mihi ſeruus, ad ſuſcitandas tribus Iacob, & feces Iſrael conuertendas. Dedi te in lucem gentium, vt ſis ſalus mea vſque ad extremum terræ.

ET nunc hæc dicit Dominus formans) Particula (Et nunc) vim habet penè illatiuam, hoc ſenſu: Quia ego commiſi totum iudiciũ meũ Domino, & nunc itaque hæc dicit Dominus formans me ex vtero ſibi ſeruum vt reducam Iacob, & idem eſt cum eo quod habet Paulus in epiſtola ad Romanos, vbi ait: Dico Ieſum Chriſtum miniſtrum fuiſſe circunciſionis.

Et Iſrael non congregabitur) Senſus eſt: Ego quidem miſſus ſum ad reducendum Iſrael, ſed ille non reducetur. Hebræi autem legũt hoc modo: Et Iſrael ei congregabitur. Annotant enim ipſi quindecim loca in Biblijs, in quibus vocula לא lo, quæ alioqui ſemper ſignificat non, ponitur loco pronominis לו lo, id eſt, ei: & dicunt aliter ſcribẽdam, aliter legen-

legendam: scribendā quidem per aleph, sed legendam per vau. Verùm diligenter cauendum ne quis nimium illis tribuat: sunt enim carnales & non instructi egregijs disciplinis. Quātum itaq; ad pręsentē locū pertinet, cōsequētia requirit, vt sicut scribitur, sic quoque legatur per aleph, vt significet non: Hoc enim est, In vacuum laboraui & vanè consumpsi fortitudinem meam, Israel non congregabitur. Theodotiō inquit, Hiero. Symmachus nostræ interpretationi consentiunt: Aquila verò seductus regula illa Iudæorum de quindecim locis, vertit, ei. Si qui sint autem Iudæorum, qui ista regula corrupti non sunt, & vident hæc ad Messiam pertinere, est quòd maximè terreantur. Mirum est certè quòd magna Biblia per Robertum impressa in textu habeant, Ad eum congregabitur, cū tamen Hiero. in commentarijs doceat legēdum esse non ei vel ad eum, sed non congregabitur.

Et glorificatus sum, &c.) Cùm ita malè succederet predicatio mea, interea tamen glorificatus sum in oculis Domini, & me tristē consolatus est, addidit mihi animos, hoc est, qđ dicit, *Et Deus meus factus est fortitudo mea*: Addidit inquam mihi animos his verbis, Parum est vt sis mihi seruus ad suscitandas tribus Iacob, id est, non in hoc volui te nasci vt solis Iudæis prodesses, sed volui te nasci toti orbi. Huius loci pulcherrimum habemus commentarium in Actis Apostolicis, vbi Iudæis *Act. 13.* Euangelium repudiantibus Paulus & Barnabas constanter dixerunt: Vobis primū oportebat loqui verbum Dei, sed quoniam repellitis illud & indignos vos iudicatis vita æterna, ecce cōuertimur ad gentes: Sic enim pręcepit nobis Dominus, Dedi te in lucem gentium. Paulus ergo & Barnabas intellexerunt hæc sibi dicta ab Esaia. Feces autem Israel, sunt reliquiæ populi Israel: hoc enim vocabulum Hebræum sonat.

HAec dicit Dominus redemptor Israel, sanctus eius, ad contemptibilem animam, ad abominatam gentem, ad seruum dominorum, Reges videbunt, & consurgent principes, & adorabunt propter Dominum, quia fidelis est, & sanctum Israel, qui elegit te. Hæc dicit Dominus. In tempore placito exaudiui te, et in die salutis auxiliatus sum tibi. Et seruaui te, & dedi te in fœdus populi, vt suscitares terram, & possideres hæreditates dissipatas: vt diceres his qui vincti sunt, exite: & his qui in tenebris, reuelamini.

HAec dicit Dominus redemptor, & cæter.) Refricat memoriam beneficij præstiti in Aegypto, quando eduxit eos per Moysem. *Ad contemptibilem animam*) Refertur istud ad Christum & ex anima intelligitur totum per synecdochen, hoc sensu: Ad eum qui est totus contemptibilis & prorsus abiectus. *Ad abominatam gentem*) Hieronymus omissa hic Hebraica veritate exponit versiōem Theodotionis, quæ sic habet: Ad eum qui abominationi est Genti scilicet Iudæorum, quod in Christum apertè competit, Nam ter per singulos dies sub nomine Nazarenorum maledicunt ei in synagogis suis, quando dicunt preces. Vide Epiphanium lib. primo de secta Nazaræorum. Si autem retineamus quod ex Hebraica veritate vertit Hieronymus, ad abominatam Gentem, adhibenda est hoc loco regula Tichonij inter septem *Regula Tichonij.* prima, de Christo & corpore eius Ecclesia, quod in scriptura sacra tanquam vna persona introducitur Christus & Ecclesia, cui quædam tribuuntur quæ tantùm in caput, quædam quæ tantùm in corpus competunt. Prius ergo ad caput, posterius verò ad corpus referendum est. *Ad seruum Dominorum*) id est, ad eum qui omnibus est seruus: Hoc autem & in caput & in corpus competit. Nam & Christus erat omnibus seruus, vt ipsemet testatur dicens, Non venio ministrari sed ministrare: & similiter Ecclesia seruit omnibus.

Reges videbunt, & cæter.) Sensus est: Quamuis Christus iam habeatur contemptus, vermis & non homo, & quamuis etiam Ecclesia iam sit contempta, futurum tamen est vt Reges consurgant & ei honores & reuerentiam deferant.

Hæc dicit Dominus in tempore, &c.) Etiam hic locus referri potest partim ad corp⁹, partim ad caput. In tempore placito, id est, in tempore quo placuit mihi misereri humano generi, *Et in die salutis*) id est, quando visum est mihi exhibere salutem mundo, exaudiui te. *Auxiliatus sum tibi.*) Significatur tempus gratiæ. sic locum istum exponit Paulus in posteriori epist. ad Corin. cap. 6. Tempus inquit placabile, de quo loquitur Dominus apud Esa- *2. Cor. 6.* iam: Dies autem salutis est tempus præsens, quod iam ad finem decurrit: in hoc tempore decreuit Deus largiri misericordiam poscētibus: in hoc tempore piè viuēdo salutem assequi licet, post istud verò tempus frustra quæretur reconciliatio, nec tunc Deus habebit aurem placabilem.

Dedi te in fœdus populi.) Istud ad caput pertinet scilicet ad Christum, hoc sensu: Misi te vt fœderes & reconcilies mihi populum, vt terram idololatria occupatā & quasi obrutam suscites ab errore idololatriæ, vt possideas non Iudæos tantùm, sed vt gentes quoq; dispersas, quas dedi tibi in hereditatem, in vnū congreges: vt dicas his, qui vincti sunt peccatis suis, aut potestate diaboli, exite de captiuitate: & his qui in tenebris sunt dicas, reuelamini, id est, relinquite tenebras gentilitatis & prodite ad lumen Euangelij.

SVper vias pascentur, & in omnibus planis pascua eorum. Non esurient, neque sitient, & non percutiet eos æstus, & sol: quia miserator eorum reget

eos, &

eos, & ad fontes aquarum potabit eos. Et ponam omnes montes meos in viam, & semita mea exaltabūtur. Ecce isti de longe veniēt & ecce illi ab aquilone. et mari, & isti de terra australi.

SVper vias pascentur, &c.) Sensus est: Vbi non solent esse pascua, ibi erunt pascua, cùm venerit Mesias, etiam ipsæ viæ præbebunt vberrima pascua. Significatur autem hoc loco quòd erit maxima copia pabuli D E I, quodque nulla erit caritas aut verbi Dei annona.

Non esurient, neque sitient) illa scilicet esurie & siti, quæ est verbi Dei: *Non percutiet eos æstus & sol, &c.*) id est, quicunque agnoscunt gratiam Christi, ij non adurentur sole, id est, quod solet alioquin esse molestum illis, nó erit amplius molestum: *Ad fontes aquarum potabit eos*) Fontes de quibus loquitur, sunt in nouo & veteri testamento, Intelligentibus scripturas atq; eisdem benè affectis nihil potest accidere, quod non leuiter ferant, quod per consolationem scripturarum non facilè vincant & superent.

Et ponam omnes montes, &c.) Id est, omnia impedimenta amouebūtur, nihil remorabitur eos qui præordinati sunt ad vitā: montes siquidem remorari solent viatores, similiter & valles, illi humiliabuntur, valles sublimabuntur, id est, omnia erunt expedita.

Ecce isti de longe venient, &c.) Ponit quatuor plagas orbis, vt significet plenam Gentium vocationem. De longe, id est, ab Oriente, cò quòd Iudæi vergant ad Occidētem: A mari, id est, ab Occidente: De terra australi, id est, Meridie.

LAudate cæli, & exulta terra, iubilate montes laudem, quia cōsolatus est Dominus populum suum, & pauperum suorum miserebitur. Et dixit Sion, Dereliquit me Dominus, & Dominus oblitus est mei, Nunquid obliuisci potest mulier infantem suum vt nō misereatur filio vteri sui? Et si illa oblita fuerit, ego tamen non obliuiscar tui. Ecce in manibus meis descripsi te, muri tui coram oculis meis semper. Venerunt structores tui destruentes te, & dissipantes à te exibunt.

LAudate cæli, &c.) Est vehemens admodum apostrophe, qua omnia prouocat ad lætitiam, ac si dicat: tanti facio & pendo istud beneficium, vt merito putem cælos ad lætitiam prouocandos, terram insuper & mótes: *Quia cōsolatus est Dominus populum suum*) Populum intellige generaliter, non Iudæos tantum, sed quoscunque qui præordinati sunt ad vitam, siue ex Iudeis, siue ex Gētibus. *Et pauperū suorum miserebitur*) Pauperes sunt secundum scripturam, quicunq; principi tenebrarum obnoxij, agnoscunt hoc & quęrunt liberationē per Christum liberatorem.

Et dixit Sion. Dereliquit &c.) Hæc omnia tam magnifica dicta sunt de Mesia, totusque terrarum orbis vocatur ad gratiam Euangelij, & tamen interea adhuc queritur Sion. Et cùm variè vsurpetur Sion in scriptura, quærunt hic interpretes, quomodo accipiatur Sion. Commentarius autem Hieronymi sic habet: Non dubium est quin congregatio sanctorum, quæ prius fuit in Iudęis, ista cōmemoret, & voce lachrymabili cōqueratur se esse desertam. Intelligit ergo Hier. nomine Sion Ecclesiam, non quidem totam sed partem, illam nimirum portióem, quæ fuerat in Iudęa à primo Abel iusto vsque ad Ioannem Baptistam: quanquam eadem sit Ecclesia & eorum qui præcesserūt Christi aduentum, & eorum qui secuti sunt. Iam quæstio est, qua ratione vocetur hîc Sion, si hactenus Esaias fuisset vsus typo, nulla esset difficultas: sed quia in hoc capite sine medio typo de Christo loquitur, quæritur an hoc habeat scriptura, vt allegoriam agnoscat in vna duntaxat voce. Pro maiori huius rei intellectu vide psalmum quadragesimū septimum, cuius initium est, Magnus est Domin' & laudabilis nimis: in quo psalmo ista tria, mons Sion, latera Aquilonis, ciuitas Regis magni, nomina sunt eiusdem rei & periphrasis Ierusalē. Rursus vide psalmum cuius initium est, Fundamenta eius in montibus sanctis: qui psalmus supra modum iucūdus est, etiam si quis non aliud spectet quàm sermonis delitias. Per abruptum enim illud exordium, cùm dicitur, Fundaméta eius &c. significatur animus illius qui scripsit hunc psalmum fuisse totus absorpt' in id, de quo tam abruptè loquitur cùm ait, Fundamenta eius: cuius eius? certe Sionis: in montibus sanctis, id est, in prophetis, apostolis & apostolicis viris, Basilio, Hier. &c. Si in his psalmis non agnoscamus typū, quē subesse nō est verisimile, sed sine medio typo exponamus primò de Ecclesia, videndum est quo tropo in illis positum sit nomen Sion, id est, quæ sit figura quando nomen rei, quæ est typus, vsurpatur non pro typo, sed pro ea re cuius est typus. Sicut quis sit tropus, quando apud Virgiliū sceptrum ponitur pro ipso regno, & est metonymia: Sic in hoc capite eleganter Christus nomine Israel intelligitur. Seruus meus es tu Israel, cò quòd ille cuius erat hoc nomen proprium sit typus. Congregatio ergo illa sanctorum apud Iudæos à primo Abel iusto vsque ad Christi aduentum conqueritur & dicit: dereliquit me Dominus, videtur quòd Israel derelinquatur & tantum beneficium defertur aliò. Cui respondet Dominus naturali vtēs similitudine: Si fieri inquit potest, vt mater obliuiscatur sui infantis, & ad partum viscerum suorū nō flectatur misericordia, & ego obliuiscar tui: Pl' aliquid dicam, etsi illa oblita fuerit, vincens mentis duritia iura naturæ, ego tamen non obliuiscar tui.

Ecce

Quid sit describi in manibus.

Ecce in manibus meis descripsi te.) id est, præsentissima mihi es, semper versaris in oculis meis & mente, & tui vsque sum memor. Describi autem in manibus, & esse coram oculis, eadem sunt. Sensus est: Nunquam deponam curam tui. *Venerunt structores tui.*) id est, Apostoli & apostolici viri venturi sunt, per quos instaurabuntur quæ collapsa sunt, & Pharisæi & reliqui hypocritæ destruentes te & dissipantes per traditiones suas, exibunt à te: Hactenus latuisti inter Scribas malos, nunc autem secernam eos à te.

LEua in circuitu oculos tuos, & vide, omnes isti congregati sunt, venerunt tibi. Viuo ego dicit Dominus, quia omnibus his velut ornamento vestieris, & circundabis tibi eos, quasi sponsa. Quia deserta tua, & solitudines tuæ, et terra ruinæ tuæ, nunc angustiæ erunt præ habitatoribus, & longè fugabuntur qui absorbebant te, adhuc dicent in auribus tuis, filij sterilitatis tuæ: Angustus est mihi locus, fac spacium mihi, vt habitem. Et dices in corde tuo: Quis genuit mihi istos? Ego sterilis, & non pariens transmigrata, & captiua, & istos quis enutriuit? Ego destituta, & sola, & isti vbi hic erant?

LEua in circuitu oculos, &c.) Ad orientem videlicet & Occidentem, Septentrionem & Meridiem, & vide, omnes isti venerunt tibi, id est, Germania veniet, Italia, Gallia veniet, &c. Hæc autem dicuntur illi congregationi, quæ superius nomine Sion significabatur.

Viuo ego dicit Dominus.) Quod iuxta vetus testamentum iurandi dicitur consuetudine. *Quia omnibus his veluti ornamento vestieris*) id est, quicquid habet docta Græcia, seruiet tibi, quicquid habet diues Italia, seruiet tibi: quicquid denique reliquæ habent nationes, seruiet tibi. *Et circundabis eos tibi quasi sponsa.*) supple circundat monile. Est autem magnifica & insignis gentium vocatio sicut & illa quæ est in psalm. Fundamenta eius &c. cùm dicitur. Memor ero Raab & Babylonis sciétium me. Ecce alienigenæ & populus AEthiopum mihi fuerunt illic. Quibus certis nationum speciebus reliquæ significantur. Nunquid dicet Sion, præadmiratione: Ecce video nouam sobolem, homo & homo natus est in ea, hoc est, alius post alium adiunctus est Ecclesiæ: Dominus narrauit in scripturis, id est, in magnis illis catalogis scripta sunt omnium nomina, qui ad vitam præordinati sunt.

Psal. 86.

Quia deserta tua, &c.) Id est tam multi adiũgentur tibi vt tota Iudæa vel Syria eos capere nequeat. *Et longe fugabuntur qui absorbebant te*) nimirum Scribæ & Pharisæi per quos factum est, quo minus congregatio illa poterat facere, quæ volebat.

Adhuc dicent filij, & cæte.) id est, Apostoli & pauci illi ex Iudaismo cõuersi dicent, nimis angustus est mihi locus in Iudæa, fac mihi spacium, vt habitem latius, vt totum orbem mecum tua capiat latitudo: Tu autem lætitiæ magnitudinem non valens ore proferre, in corde tuo tacitè cogitabis & dices: Quis genuit mihi istos? hoc est, quod habet psalm. Nunquid Sion dicet, homo, & homo natus est in ea? id est, rursus natus est homo, rursus natus est homo, & sic deinceps vsque in immensum, ita multi adiungentur congregationi fidelium per prædicationem Apostolorum.

HAec dicit Dominus Deus: Ecce leuabo ad Gentes manum meam, & ad populos exaltabo signum meum. Et afferent filios tuos in vlnis, & filias tuas super humeros portabunt. Et erunt reges nutricij tui, & reginæ nutrices tuæ. Vultu in terra demisso adorabunt te, & puluerem pedum tuorũ lingent. Et scies quia ego Dominus, super quo non confundentur qui expectant eum.

ECce leuabo ad Gentes, &c.) Est elegans occupatio. Respondet enim tacitè huic quæstioni, quomodo hoc fiet, vt tot ex Gentibus accedant congregationi fidelium? dicit ergo: *Ecce leuabo ad gentes manum meam*) in signis & prodigijs mirabilibus, quæ facturus sum per Apostolos inter Gentes. *Et ad populum exaltabo signum meum.*) Sine dubio signum primum & præcipuum est Euangeliũ, deinde totũ verbum Dei, siue scriptum, siue non scriptum, postremò vexillum crucis.

Et erunt Reges nutricij tui.) Sensus est: Reges dabunt operam prouehendæ fidei: aliquis Constantinus, aliquis Carolus Magnus, & huiusmodi in hoc incumbent, totisq; virib. studebunt vt fides propagetur.

Vultu in terra demisso, &c.) Id est, Reges isti & principes, item reginæ & terrarum dominæ magni facient Ecclesiam, fatebuntur se multum debere cõgregationi fidelium. Est significatio animi obnoxij.

Et scies quia ego Dominus.) Et scies ex huius rei euentu quia ego magnus ille ingens & verus Dominus, qui certissimè præsto quæcũque promitto: & propterea non confundentur qui expectant promissa mea etiam si in longum quandoq; extrahantur.

NVnquid tolletur à forti præda, aut quod captũ fuerit à robusto, saluum esse poterit? Quia hæc dicit Dominus. Equidem & captiuitas à forti tolletur, et quod ablatum fuerit à robusto, saluabitur. Eos verò, qui iudicauerunt te, ego iudicabo, & filios tuos ego saluabo. Et cibabo hostes tuos carnibus suis, et quasi musto sanguine suo inebriabuntur. Et sciet omnis caro, quia ego Dominus saluans te, & redemptor tuus fortis Iacob.

NVnquid tolletur à forti præda?) Est obiectio, Fortis iste & robustꝰ diabolus intelligitur, qui omnes gentes suo subiugarat imperio. Dicit ergo Sion, quomodo? gentes captiuæ sunt, totum humanum genus sub potestate tenetur diaboli, potest hoc fieri

R vtali-

vt aliquis eripiat illi forti prædam? Responsio sequitur cùm ait: *Equidem & captiuitas à forti tolletur*) fortis iste quemadmodũ diximus, est diabolus, qui captiuum tenet humanum genus, sed eo fortior superueniet, ipse nimirum Christus, ille diripiet ei spolia.

Et cibabo hostes, &c.) Istud significatio est atrocissimæ pœnæ. *Et sciet omnis caro, &c.*) Redemptor absoluti nominis, nõ qualis in Aegypto aut Babylone, sed qui ab omnib. simpliciter redimat te.

CAPVT L.

Aec dicit Dominus: Quis est hic liber repudij matris vestra, quo dimisi eã? aut quis est creditor meus, cui vendidi vos? Ecce enim in iniquitatibus vestris venditi estis, & in sceleribus vestris dimisi matrem vestram: quia veni, & non erat vir, vocaui te, & non erat qui audiret.

HAEc dicit Dominus, quis est, &c.) In præcedenti capite locutus est congregationi sanctorum vsq; ad Christi aduentum: nunc autem illis omissis loquitur Iudæis, qui à Christo vocati eum recipere noluerunt, & dicit: Vos qui reiecturi estis Christũ in propria venientem, patiemini longum exitium & tam longum vt meritò possitis suspicari matri vestræ datum libellum repudij. Per matrem autem synagogam intellige: in libello verò repudij, metalepsis est. Istud autem vult dicere propheta: Quare accusatis Deũ iniustitiæ, quasi ipse duritia sua reiecerit matrem vestram, vos putatis libellum repudij à me datum matri vestræ: si hoc ita est, ostendite libellum repudij, vel si non potestis, dicite, quis est creditor meus, cui exigẽti pecuniam cùm nõ haberem quod redderem, vos in debiti compensationem tradidi? Certè nec hunc ostendere poteritis. Quare non ego vẽdidi vos, sed peccata vestra, quæ nascens inueni apud vos, fecerunt vt permitterem vos abduci in exilium, & matrem vestram adulteram atque abire volentem abire permiserim.

Quia veni & non erat, &c.) Exponit peccata & scelera eorum: Veni scilicet in mundum assumpta carne, & nõ erat vir. Hebraicè hoc dictum est, Latinus autem diceret, non erat quisquam. Notat autẽ magnam eorum paucitatem qui cõuersi sunt ad diuinas conciones Christi, & tales conciones Dei & hominis, quod est admiratione dignum. Vocaui: Venite ad me omnes, qui onerati estis, &c. Et alio loco; Si quis sitit veniat ad me: & nõ erat qui audiret me vocantem & tam blandè allicientem.

NVnquid abbreuiata, & paruula facta est manus mea, vt non possim redimere? aut non est in me virtus ad liberandum? Ecce in increpatione mea desertũ faciam mare, ponã flumina in siccum.

Computrescent pisces sine aqua, & morientur in siti. Induam cælos tenebris, & saccum ponam operimentum eorum.

NVnquid abbreuiata etc.) Significat hoc versu diuinitatem suam, quæ enim hoc loco commemorata sunt, Deo propria, in sequentibus verò significabit humanitatem suam in opprobrijs. Sensus est: Quòd nõ audistis me vocantem, debet hoc ascribi impotentiæ meæ aut imperitiæ meæ? non id dici potest, quia ego Deus sum, in quo nihil potest requiri aut desiderari. *Dei potentia.*

Hæc manus mea seu potentia, quam varijs modis ab initio orbis ostendi, est hęc abbreuiata, vt non possim redimere, siue ex captiuitate Babylonica, siue ex captiuitate diaboli, siue ex quacunque alia?

Ecce in increpatione, &c.) Habet vim coarguendi. Qui desertum potest facere mare, de illo non potest quisquam suspicari, quod ipse fuerit in causa, quòd defectus ex ipso sit. Apud Hebræos autem futurũ est plerunque modus potentialis, quemadmodum apud Latinos optatiuus modus, & ad hunc modũ quidam exponunt quòd hic dicitur: Ecce desertum faciam mare, id est, possum mare facere desertum, possum ponere flumina in siccum, possum si libet induere cælos tenebris, vt propter tenebras videantur quasi sacco operti. Diuus autem Hieronymus accipit quasi alleget præterita miracula, hoc sensu: Qui olim mirabilia illa feci in exitu filiorum Israel de Aegypto, etiam & nunc absolutè liberare possum: aliquando mare rubrum feci populo meo peruium, Iordanis fluenta exsiccaui, effeci tenebras palpabiles in Aegypto, & cætera nunc similia facere possum, aut maiora si velim.

DOminus dedit mihi linguam eruditã, vt sciam sustentare eum, qui lassus est, verbo. Erigit mane, mane erigit mihi aurem, vt audiam quasi magistrum. Dominus Deus aperuit mihi aurem, ego autem non contradico, retrorsum non abij. Corpus meum dedi percutientibus, & genas meas vellentibus. Faciem meam non auerti ab increpantibus, & conspuentibus in me.

DOminus dedit mihi, &c.) Est perpetua sententia & vnus contextus cum præcedẽtibus: hoc sensu: Non est etiam quòd requiratur in me sapientia, aut eruditio, aut aliud quicquam, quod doctrinæ cõparari potest, quia Dominus dedit mihi Christo vt homini linguam eruditam, vt sciã sustentare eum qui lassus est, hoc est, qui non est erecto spiritu ad diuina. Non defuit inquit mihi commoditas verbi, ita vt nec hac parte culpari possim.

Erigit

Erigit mane, &c.) Mane istud repetitum iuxta Hebraismum significat singulis mane, hoc sensu: Quotidie iubet me auscultare horis matutinis, propterea nõ potuit mihi defuisse quicquam, quod in bono concionatore requiritur, cùm habeam tam doctum Magistrum. Quando autem istud contingit in concionatoribus, tunc optimè & pulcherrimè concionantur, multo melius quã dum omnia ex libris hauriũt. *Dominus Deus aperuit mihi aurem, ego autem non contra dico*) id est, quicquid ille mihi præcipit, hoc ego propono. *Retrorsum non abij*) id est, non refugi quo minus proponerem.

Corpus meum dedi percutientibus, &cat.) Iudęi quos offendit scandalum crucis, malunt hęc de Esaia interpretari quàm de Christo, sicut & præcedentia ab illa parte, Dominus dedit mihi linguam eruditam. Idem facit & Thomas, quod multum mirãdum est, cùm Christiani interpretes ad vnũ ferè omnes totum hoc caput de Christo exponant: Atq; in istis Christus agnoscitur homo.

D*ominus Deus auxiliator meus, et ideo non sum confusus. Ideo posui faciem meam, vt petram durißimam, & scio quoniam non confundar. Iuxta est qui iustificat me. Quis contradicet mihi? Stemus simul. Quis est aduersarius meus? Accedat ad me, ecce Dominus Deus auxiliator meus. Quis est qui condemnet me? ecce omnes quasi vestimentum conterentur, & tinea comedet eos. Quis ex vobis timens Dominum, audiens vocem serui sui? Quis ambulauit in tenebris, & non est lumen ei?*

D*ominus Deus auxiliator meus*) scilicet erit inter media ista mala, flagella, sputa, & cætera. Dominus auxiliabitur mihi. *Ideo posui faciem meam vt petram durißimam*) id est, neminem reueritus sum neque Annam, neque Caipham, neque quenquam aliorum. Ista autem fiducia est nobis imitanda & retinenda in fide catholica & in Christo.

Iuxta est qui iustificat me.) Sensus est: Si quis putet me iustè cruci affixum esse, & aliquod fecisse peccatum, in promptu est, qui defendat me ab hac calumnia, qui tueatur causam meam, & iustam pronunciet.

Stemus simul) Significatur maxima fiducia bonæ conscientiæ. *Quis condemnet?*) id est, quis ex vobis arguet me de peccato? *Omnes quasi vestimentum, & cat.*) id est, tam nobiles quàm ignobiles, qui Christum in propria venientem non receperunt, tanquam vestimẽtum conterentur: Ego ait iam videor abiectus & contemptibilis, illi verò magni & in honore habiti, sed instar vestimenti conterentur, & tinea, id est, cõscientia peccati eos paulatim consumet. Sic ferè Hieronymus.

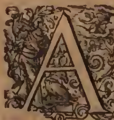
Quis ex vobis timens Dominum, &c.) Hieronymus posteriori loco legit, qui, non autem quis, & sic interpretatur: Quis ait inter vos timens Dominum & audiens vocem serui vel pueri eius, hoc est, Christi, qui Christus ambulauit in tenebris, quia non habuit speciem neque splendorem aut gloriam. Item Haymo legit (qui) & sic interpretatur: Qui scilicet filius Dei ambulauit in tenebris. Cõmentarius quoque Thomæ falso asscriptus etiam legit qui. Lyra verò vtroque loco habet quis, sed verisimile est librum eius esse mendosum, quia ex commentarijs videtur posteriori loco (qui) legisse, hoc sensu: Quis inter vos timens Dominum, qui ambulauit in tenebris ignorantiæ, si crediderit verbis Christi? quasi dicat, nullus. Est ergo hic locus in biblijs nostris deprauatus, & pro quis legẽdum est, qui ambulauit in tenebris, hoc sensu: Quis est inter vos, qui non est hypocrita, aut deditus vitijs suis, sed timens Dominum, & audiens vocem Christi, qui hactenus ambulauit in tenebris, siue cui hactenus non fuit lumen?

S*peret in nomine Domini, & innitatur super Deũ suum. Ecce vos omnes accendentes ignem, accincti flammis. Ambulate in lumine ignis vestri, & in flammis quas succendistis, de manu mea factum est hoc vobis. In doloribus dormietis.*

S*peret in nomine Domini.*) Facile recipiet me si abiecta spe huius mundi cõuertat se ad Deum, & innitatur super Dominum suum. Quod autem sequitur, *Ecce vos omnes accendentes ignem*) Habet vim aduersatiuam, hoc sensu: Ego quidẽ hæc propono, sed frustra propono, quia omnes vos accenditis ignem iræ meæ. *Accincti flammis*) id est, cupiditatibus inflammantibus me ad iram: Causa quare me in propria venientem nõ recepistis, est, quia nimium dediti estis rebus huius mundi, & vitijs, quia nimis indulgetis malis vestris cupiditatibus, ideo semper inflammatis iram patris mei in vos.

Ambulate in lumine, & cat.) Est irrisio. Pergite quando ita vultis, pergite inquam vt cœpistis, & manete semper miseri & perpetuo cæci. *In manu mea factum est hoc*) id est, hæc cæcitas propter vitia vestra me permittente vobis cõtinget. Et ideo in doloribus vestris dormietis.

CAPVT LI.

Vdite me, qui sequimini quod iustum est, & quæritis Dominum. Attendite ad petrã vnde excisi estis, et ad cauernam laci, de qua præcisi estis. Attendite ad Abraham patrem vestrum, & ad Saram quæ peperit vos. Quia vnum vocaui eum, & benedixi ei, et multiplicaui eũ. Consolabitur ergo Dominus Sion, & cõsolabitur omnes ruinas eius. Et ponet desertum eius quasi delitias, & solitudinem eius quasi hortum domini. Gaudium

& lætitia inuenietur in ea, gratiarum actio, & vox laudis.

AVdite me,&c.) In superiori autem capite egit cum illis Iudæis, qui Christum in propria venientem non receperunt: hic verò illis omissis ait cum Iudæis credentibus qui imitantur fidem Abrahæ, & ait: Audite me qui sequimini quod iustum est. Pro eo autem, quod iustum est, Hebræi habent vnam vocem צדק tsedek, id est, iustitiam, Sensus est: Audite me vos qui sequimini iustitiam, quæ ex fide est, & bona fide quæritis Dominum.

Attendite ad petram, &c.) Hoc quia obscurè dictum erat, dicit clarius dum subiungit: Attendite ad Abraham patrē vestrum. Per petram itaq; intelligitur Abrahā, à quo tanquam ex fonte populus Israel quasi riuus deductus est: Per cauernam verò laci intelligitur Sara, de illius enim vtero tanquam de lacu egressi sunt Iudæi.

Quia vnum vocaui,&c.) Istud est quod aspicere eos cupit in primis parentibus. Cùm Abraham inquit vnus esset, hoc est, sine liberis, vocaui eum dicens: Egredere de terra tua, & benedixi ei, id est, varijs beneficijs sū eum prosequutus, & multiplicaui eum ita, vt proles eius facta sit numerosissima. Qui ergo sequimini iustitiam, ne scandalizet vos paucitas credentiū & multitudo nō credentium in vobis: ruinas has Dominus facile instaurabit: qui olim illa præstitit in Abraham & Sara. facilè etiam præstabit in vobis paucis, vt vehementer multiplicemini & veris bonis locupletimini, & hoc est, quod ait ꝓpheta: Consolabitur ergo Dominus Sion, & ponet solitudinem eius quasi hortum Domini, id est, paradisum voluptatis.

ATtendite ad me popule meus, & tribus mea me audite. Quia lex à me exiet, & iudicium meum in lucem populorum requiescet. Prope est iustus meus, egressus est saluator meus & brachia mea populos iudicabunt Me insulæ expectabunt. & brachium meum sustinebunt. Leuate in cælum oculos vestros, & videte sub terra deorsum, quia cæli sicut fumus liquescent, & terra sicut vestimentum atteretur, & habitatores eius sicut hæc interibunt. Salus autem mea in sempiternum erit, & iustitia mea non deficiet.

ATtēdite ad me populus,&c.) Per populū intelligunt quidam Gentium multitudinem, sed magis conuenerit, vt reliquiæ ex Israel credentium significentur, hoc sensu: Vos reliquiæ Iudæorum credentium tribus mea siue gēs mea audite me, quia exiet à me lex: hactenus habuistis legem Moysi, & illa vsi estis tanquam pædagogo, futurum est vt exeat à ma alia lex, lex Euangelij: Moyses delinet vobis esse doctor siue pædagogus, dabitur vobis alius doctor, ipse nimirū spiritus sanctus, ille præscribet vobis quid oporteat facere, ille suggeret vobis omnia quæ dixi, ille inuitabit vos ad preces & gemitus: qui hanc legem habent scriptā in cordibus suis, illi beati sunt & felices.

Et iudicium meum,&c.) In vocibus, lex & iudicium, synonymia est, qualis est in psalmo, Beati immaculati in via. In quo psalmo, lex mandatum, & iudiciū synonyma sunt. Hæc lex Euangelica, nō in Iudæis tantum, sed etiam super gentium populos requiescet. Ne autem putaremus longo pòst tempore futurum quod promisit, infert:

Prope est iustus meus) siue (vt Hebræi habēt) iustitia mea, Christus enim à patre factus est nobis iustitia. *Egressus est saluator meus.*) Hanc vocem Hieronymus aliàs vertit salutem, aliàs salutare, aliàs IESVM: & Septuaginta nunc σωτηρίαν, nunc σωτήριον, nunc σωτῆρα transferunt. *Et brachia mea populos iudicabunt*) id est, virtute mea populi iudicabuntur illo nimirum iudicio de quo apud Ioannem, Nunc iudicium est mundi: Ego sumam partes iudicis inter diabolum & humanum genus, & feram sententiam pro humano genere contra diabolum, & humanum genus liberabo.

Me insulæ expectabunt.) Quod nomine insularum gentes & remotissimi populi significantur in scriptura, tam crebro dictum est. Sensus est: remotissimi quique populi de quibus vix per famam aliquid audiuisti, requirent Christum, qui est brachium Domini. & in illo omnē salutis spem collocabunt, super illum innitētur, & in illo acquiescent. Hoc significatur per verba illa, expectabūt & sustinebunt: pauci quidem eritis ex Iudæis credentes, sed adiūgentur vobis exteri populi quàm plurimi.

Leuate in cælum oculos, &c.) Est affirmantis. Cælum videtur futurum perpetuum, terra videtur perpetua futura, illa immutationē patientur: verùm iustitia & salus mea promissa sine dubio firma erit. Similē locutionē habet Saluator in Euangelio cū ait: Cælum & terra transibunt, verba autem mea non transibunt. Transibunt, non quidem abolitione sui, sed immutatione.

AVdite me, qui scitis iustum, populus meus, lex mea in corde eorū. Nolite timere opprobrium hominum, & blasphemias eorum ne metuatis. Sicut enim vestimētum, sic comedet eos vermis, et sicut lanam, sic deuorabit eos tinea. Salus autem mea in sempiternum erit, & iustitia mea in generationes generationum.

AVdite me qui scitis iustum.) Rursus in Hebręo est צדק tsedek, id est, iustitia. Sensus est: Vos reliquiæ Iudæorum qui recipietis Christum in propria venientem, in quorum corde lex mea est, nolite timere, nolite curare quid dicant homines: Iudæi siquidē, Scribæ, & Pharisæi, & Ethnici ridebunt quidem expectationem vestram, Christum vestrum,

ſtrum, & crucem illius: verùm vos ne moueamini illorum ignominijs, omnes illi etiamſi nunc maximi videantur, peribunt: ſalus autem mea, hoc eſt, Chriſtus qui eſt ſalus mea & iuſtitia mea, iuſtificans in ſe credentes, & ſaluans ſalute æterna, in ſempiternum erit.

COnſurge, conſurge, induere fortitudinem brachium Domini. Conſurge ſicut in dieb. antiquis in generationibus ſæculorum. Nunquid non tu percußiſti ſuperbũ? vulneraſti draconem? Nunquid nõ tu ſiccaſti mare? aquã abyßi vehementis? Qui poſuiſti profundum maris viam, vt tranſirent liberati.

C*Onſurge conſurge, &c.*) Reliquiæ Iudæorum excitatę verbo Domini, ipſum rurſus excitare ſtudent, & quaſi animum addũt brachio Domini: Brachium Domini conſurge. Vox enim Hebræa eſt excitantis quaſi ceſſantem. Sic in Pſal. Exurge quare obdormis Domine.

Conſurge ſicut in diebus antiquis.) Id eſt, ſicut feciſti olim tempore Moyſi. Generationes autem ſæculorum idem ſunt, quod dies antiqui. Sicut feciſti in generationibus illis multò ante præteritis, fac ita & iam. Brachium autem metaphoram habet, & ſi quis tantùm conſolat hunc locum, putabit in brachio Domini ſufficere intelligere vires Domini & potentiam, & ita in genere tantùm agnoſcet metaphoram: ſed ex alijs ſcripturæ locis in brachio Domini etiam in ſpecie metaphora agnoſcitur, vt ſignificetur Chriſt⁹. Sic capite 53. huius prophetę: Brachium Domini cui reuelatum? Certè potẽtia illa, quã exercuit in Aegypto, vbique reuelata erat. Non ergo de illo brachio loquitur, ſed de Chriſto.

Nunquid non tu percußiſti? &c.) Hebręi codices iſtud (tu) habent in fœminino genere, & ſimiliter verbum percuſsiſti: An autem eam ob cauſſam, quia brachium apud eos fœminini generis eſt, hoc inquirendum eſt. Certè Pagninus non videtur hoc loco ideo agnouiſſe fœmininum, quia brachium eſt fœminini generis, ſed alia ex cauſa. Nam cùm in præcedentibus vocem Hebræã verterit brachium, tamen in conſequentibus ita tranſtulit: Nunquid non tu es quæ excidiſti Aegyptum? In Hebręo autem eſt illa vox, quæ ponitur in pſal. 87. Memor ero Raab, vbi nomine Raab, Rabbi Abraham, & Rabbi Dauid, & Rabbi Salomon, intelligunt Aegyptum, quam à fortitudine & ſuperbia ſic dictam volunt. Vnde & Hieronymus propriũ vocis ſignificatum illo loco tranſtulit dicẽs: Memor ero ſuperbiæ Babylonis. Et hoc loco. Nunquid non tu percuſsiſti ſuperbum? peculiarem aliquem ſuperbũ intelligit per antonomaſiam, ipſum videlicet Regem Aegypti: Sicut apud Virgilium in impio Aeneas intelligitur, cùm ait: Thalamo fixuſque manebat Impius. *Vulneraſti draconem?*) Per draconem Pharaonem intelligit. Vide caput 27. cùm dicitur: Et occidet cetum qui in mari eſt.

ET nunc qui redempti ſunt à Domino, reuertentur & venient in Sion laudantes, & lætitia ſempiterna ſuper capita eorum. Gaudium & lætitiam tenebunt, fugiet dolor et gemitus. Ego, ego ipſe cõſolabor vos. Quis tu vt timeas ab homine mortali, & à filio hominis, qui quaſi fœnũ, ita areſcet, & oblitus es Domini factoris tui? Qui tetendit cælos, & fundauit terrã, & formidaſti iugiter tota die à facie furoris eius, qui te tribulabat & parauerat ad perdendum.

E*T nunc qui redempti ſunt, &c.*) Iſtud (nunc) non eſt in Hebræo, ſed addit Hieronymus. In Hebræo autem ante (redempti) ponitur vau litera, quæ dũ ſeruit à principio, ferè idem valet quod coniunctio copulatiua (&) interdum tamen ſimilitudinem denotat. Senſus ergo eſt: Quod tunc legimus factum mirabile, hoc idem nunc fiet, ſi tu exurrexeris: rurſus interficietur ſuperbus & draco, non quidem Pharao aut ſimilis aliquis tyrãnus, ſed coluber ille tortuoſus, ſerpens ille antiquus, diabolus nimirũ, & liberabitur populus à tyrannide illius: & venient, qui redempti ſunt, in Sion, id eſt, ad Eccleſiam laudantes & glorificantes Dominum. Quemadmodum enim tunc à tyrannide Pharaonis liberati cantabant Domino, dicentes, Cantemus Domino &c. Ita & nunc per te liberati multo ſuauius cantabunt in ſpiritu, dicẽtes, Benedictus, Dominus in Iſrael, &c.

Lætitia ſempiterna ſuper capita eorum.) Iſta ad eos pertinent, qui habent vnctionem ſpiritus, in quorum cordibus ſpiritus ſanctus clamat abba pater: Illis eſt lætitia quodammodo ſempiterna, & mirantur homines mundo deditos non imitari ſe, & relinquere mũdum & concupiſcentias eius: illis gemitus non eſt gemitus, illis dolor nõ eſt dolor, ſed omnia vertunt in gaudium & gratiarum actionẽ, etiam cruces & afflictiones: Plenius tamen hæc implentur in cæleſti Sion, vbi nõ ſolùm dolor non erit, aut gemitus, ſed nec vlla materia doloris.

Ego, ego ipſe conſolabor vos.) Credentium populus brachium Domini fuerat deprecatus, vt exereret potentiam: itaque vel brachium Domini vel ipſe Dominus reſpondet, dicẽs: Ego ipſe conſolabor vos, non iam per prophetas, ſed per filium meum. Vel ſi brachiũ Domini loquitur, ſenſus eſt: Egomet veniã & præſens præſentes conſolabor, vt nihil ſit cur timeatis ab hominibus.

Quis tu, vt timeres, &c.) In Hebręo rurſus eſt fœminini generis. Quæ tu vt timeres. Si autem Latinè locutus fuiſſet Eſaias, reſpicere potuiſſet ad animam, vel ad cõgregationem eorum qui veniunt in Sion. An verò huc reſpexerit

spexerit, an sit genus pro genere, quod faciunt Hebræi licentius, quàm Latini, inquirant studiosi.

VBi nunc est furor tribulantis? Citò veniet gradiens ad aperiendum, & non interficiet vsq; ad internecionem, nec reficiet panis eius. Ego autē sum Dominus Deus tuus, qui conturbo mare, & intumescunt fluctus eius: Dominus exercituum nomen meum. Posui verba mea in ore tuo, & in vmbra manus meæ protexi te, vt plantes cælos, & fundes terram & dicas ad Sion, populus meus es tu.

VBi nunc est, &c.) Vbi nunc sunt quos timebatis? siue Sennacherib, siue Nabuchodonosor, siue quicunq; alij, iam perierunt. Oportet ergo timere eum, qui perpetuò est, & solus saluare potest.

Cito veniet gradiens.) Locum hunc aliter exponunt Hebræi, & aliter Latini, & hi rursus aliter & aliter. Gradiens autem iuxta Hebræam phrasin de eo dicitur, qui vsque & vsq; mutat sedem: ex eo verò qui mutat sedem seu locum per metalepsin intelligunt Hebrei captiuum, vt sensus sit: Festinabit Israel, qui nunc captiuus est, ad aperiendum, id est, vt soluatur à captiuitate. Hieronymus autem de suo addit (viam) Hebræos autem sequitur Pagninus, cuius versio sic habet: Festinauit ligatus vt solueretur, & non morietur in fouea, scilicet captiuitatis, nec deficiet panis eius.

Dionysius autem Carthusianus exponit hoc modo: Cito veniet gradiēs, scilicet persecutor Ecclesię ad aperiendum viam, id est vt aperiat tibi foueam mortis & te perimat, verùm non poterit præualere, ita vt penitùs deleat populum Christianum, & panis eius, id est, pœna eius non deficiat. An autem sit sensus probabilis, expēdat studiosus. Diuus verò Hieronymus hoc modo exponit, & est valdè probabilis eius expositio: Cito veniet brachium Domini siue Christus gradiens & conculcans aduersarios tuos, vt aperiat tibi viam victoriæ contra draconé, vt aperiat tibi viā ad regnum cælorum. Locutio autem desumpta videtur à duce & milite grassatore. *Et non interficiet vsque ad internecionem.* quia aliquot ex Iudæis saluabit: & *non deficiet panis eius,* id est, nihil deficiet ei ad vsum omnium quæ volet facere, quicquid molietur, habebit successum.

Ego autem sum Dominus &c.) Secundum Hieronymum apostrophe est Dei patris ad filium suum: Ego pater sum Dominus Deus tuus, qui cùm habeam potestatem & imperium totius maris, nullus draco mihi resistere poterit.

Posui verba mea, &c.) Hæc exposita sunt in capite præcedenti. *Vt plantes cælos, &c.*) Non simpliciter sed figuratè dictū est hoc sensu: Vt plantes cælos, id est, Apostolos & apostolicos viros, qui terrenis rebus omnib. abdicatis, conuersationé agent planè cęlestem. *Et fundes terram.*) hoc est, cęteros Christianos terrena quidem tractantes, sed eis amore nó inhærentes.

ELeuare, eleuare, consurge Ierusalem, quæ bibisti de manu Domini calicem iræ eius. Vsque ad fundum calicis soporis bibisti, & potasti vsq; ad feces. Non est qui sustentet eam ex omnibus filijs quos genuit, & non est qui apprehendat manum eius ex omnibus filijs quos enutriuit.

Duo sunt quæ occurrerunt tibi. Quis contristabitur super te? Vastitas, & contritio & fames, & gladius. Quis consolabitur te? Filij tui proiecti sunt, dormierunt in capite omnium viarum, sicut oryx illaqueatus, pleni indignatione Domini, increpatione Dei tui.

Eleuare, eleuare, &cæ.) Hoc loco Ierusalem intelligi debet, non illa quæ venientem in propria recepit, ad quam in præcedentib. sermo fuit, sed illa quæ occidit prophetas, huic dicitur: Eleuare, eleuare, consurge, id est, expergiscere Ierusalem, & age pœnitentiam.

Quæ bibisti, &c.) Nomine calicis in scriptura ferè significatur quicquid voluntate diuina obuenit hominibus, siue bonum illud fuerit, siue malum. Sensus ergo est: Quæ voluntate Domini durissima quæq; perpessa es. Quę autem sint ista durissima, an illa quę passa est sub Nabuchodonosor, an illa quæ à Romanis, an denique illa quæ adhuc hodie patitur à diabolo, hoc inquirendum est. Ex eo autem quod sequitur, Non est qui sustentet eam, &c. videtur locus iste non posse intelligi de malis, quæ passa est sub Nabuchodonosor, quia in captiuitate Babylonica & post captiuitatem habuit prophetas. Quare pertinet ad mala quæ passa est à Romanis, vel potius quæ vsque hodie patitur, quod etiam sequentia indicant: ita tamen propheta significat hæc spiritualia, vt videatur alludere ad temporalia illa mala, quæ à Romanis passa est. Non est ergo qui sustentet eam ex omnibus filijs, id est, ex toto Iudæorum populo non continget illi vllus reuera sanctus institutor, & doctor, non propheta, non Apostolus.

Duo sunt, &c.) Duo dicit, & quatuor ponit, sed posteriora duo exponunt duo priora: Fames enim exponit vastitatem, gladius verò contritionem. Sensus est: Accidit me volente, primū vt laborares fame, deinde gladio & quidem gladio conterente. Famem autē, vt diximus, intelligimus nó tam eam de qua apud Iosephum, quàm eam quæ est verbi Dei, vt sensus sit: Scriptura sacra, quæ solet vos pascere, erit vobis in scandalum, quemadmodum dicitur in psalmo, fiat mensa eorum coram ipsis in laqueum. Ad eundem modum intellige gladium.

Filij tui proiecti sunt, dormierūt.) Illo videlicet du-

duro sono, qui est mortis. *Sicut oryx illaqueat.)* Oryx. Oryx animal est è caprarum genere: Iudæi autem voce Hebræa significari dicunt bouē syluestrem. Sensus est: Sicut bestia illaqueata, siue sicut ceruus apud nos lassatus & irretitus occiditur à canibus: ita filij tui passim occidētur non à Romanis tantùm, sed etiam morte spirituali, qua vsque hodie occiduntur.

IDcirco audi hæc paupercula, & ebria non à vino. Hæc dicit dominator tuus, Dominus, & Deus tuus, qui pugnauit pro populo suo. Ecce tuli de manu tua calicem soporis, fundum calicis indignationis meæ. Nō adijcies vt bibas illum vltrà. Et ponam illum in manu eorum qui te humiliauerunt. & dixerunt animæ tuæ, incuruare, vt transeamus, & posuisti vt terram corpus tuum, & quasi viam transeuntibus.

IDcirco audi hæc, *&cæt.*) Hieronymus vt retineat Hierusalem illam, quæ occidit prophetas, subintelligit hoc loco conditionalē, hoc modo: O Ierusalem, cui dixi eleuare, eleuare, consurge, &cæt. quæ ebria iam es angustijs & non vino, si egeris pœnitentiam, auferetur à te calix furoris. Dionysius verò Carthusianus cùm illa superiora, Eleuare eleuare, &c. exposuisset de Ierusalem, quę occidit prophetas, hic prophetam respexisse dicit ad illam Ierusalem siue ad illos Iudæos, qui futuri sunt in fine sæculi & tum conuertentur. Commodè tamen retineri potest eadem illa quę occidit prophetas, hoc sensu: O Ierusalem quantumuis impia & sanguinea, nascetur tibi Saluator qui seruet eas oues quæ perierunt domus Israel, & in illis seruatis licet paucis exhibebitur tibi promissa salus.

Hæc dicit Dominator, &c.) Hoc est, qui hactenus pugnauit pro te, non penitus deseret te, sed relinquet tibi semē, & in hoc semine exhibebit tibi quæ promisit.

Ecce tuli de manu tua, &c.) Sēsus est, à paucis illis ouibus domus Israel quę saluabūtur, & ab ijs quæ fidem earum sequuntur, auferam calicem furoris. Ista magis vrgent ad cogitationem malorum spiritualium, quæ patiuntur à diabolo.

Et ponam illum, &c.) Id est, transferam iram meam in diabolum & ipsius corpus. *Et dixerunt animæ tuæ incuruare, etc.)* hoc est, qui abusi sunt te veluti mancipio durissimo, & multa ab eis passa es, sed liberabo te ab eis.

CAPVT LII.

Onsurge, consurge, induere fortitudine tua Sion. Induere vestimentis gloriæ tuæ Hierusalem, ciuitas sancti: quia non adijciet vltra, vt pertranseat per te incircuncisus, & immundus.

COnsurge consurge, *&c.)* Caput istud hæret adhuc cum præcedenti. Cui autem suprà dixerat, Eleuare, eleuare, consurge Ierusalem, nunc eidem loquitur, hoc est, loquitur populo Iudæorum qui occidit prophetas, & lapidauit eos, qui ad se missi erant, nec hoc satis fuit, sed etiam in filium Dei misit manus: Verùm post Christi resurrectionem conuersus est, & recepit fidē Christi. Istę ergo reliquiæ Iudęorum, quę saluę factæ sunt, significantur hic nomine Sion & Ierusalem. Isti Ierusalē nunc dicitur, Consurge, expergiscere, & agnosce miseriam tuā in qua versaris, sed non diu versatura: expergiscere & totam te compone ad lętitiā, & ad vera gaudia, quæ gaudia contingent tibi posthac perpetua. *Quia non adijciet vltra vt pertranseat per te incircuncisus & immundus)* id est, non passura es posthac tales dominos siue tyrannos, quales hactenus passa es. Est autem hoc loco trop⁹, aut heterosis numeri, vel antonomasia. Interpretes ferè intelligunt heterosin numeri, vt incircuncisus ponatur pro incircuncisis, immundus pro immundis. Et refert D. Hieronymus non ad circuncisionem carnis aut præputium, sed ad incircuncisionem mentis, & ad operum immundiciam: vt incircuncisos & immundos vocet propheta, qui corporis voluptati & libidini seruiunt. Difficultas iam est, quomodo nō transeant isti per Ierusalem, id est, Ecclesiā, cum inter Christianos tot sint incircuncisi & immundi etiam inter capita Ecclesiæ? Difficultatem hanc expedire conatur Dionysius, cuius commentarius sic habet: Non istud de corporali cōmixtione & transitu intelligendum est, cùm vsque in finem sæculi mali bonis commisceantur, sed de spirituali vnione seu communione. Verùm cùm neque prius in Ecclesia, quæ ante Christi aduentum erat, mali bonis permiscebantur in spiritu, non satisfacit iste commentarius: sensus quidē prius est, sed non huius loci, quia excludit illum particula, vltra. Alij autem vrgent vocabulum pertranseat, & hunc volunt esse sensum: Non adijciet vltra vt per te, id est, de tuo numero trāseat ab hac Ecclesia ad cælestē incircuncisus & immundus. Verùm si consulatur vox Hebræa, nec ista videbitur verisimilis expositio: Illa enim significat simpliciter venire. Præterea si vox Hebræa hoc significaret quod isti volūt, obstaret adhuc particula vltra: quia nec ante Christi aduētum incircuncisus quispiā & immūdus ingressus est regnum cælorum. Quærendus est ergo alius commentarius. Pellicanus autē sic habet: Ierusalem hoc loco appellatur congregatio fidelium, qui spiritu sancto ipsos sanctificante aguntur, per hanc congregationem non vt ante per Syriacam, id est, terrenam Ierusalem transibūt incircuncisi & immundi: quia quicunque sunt

mali, non sunt in Ecclesia, quanquã videantur esse in Ecclesia. Hic commentarius præter hoc quod hęreticus est, nihil ad rem facit cùm secundum ipsum Pellicanum, mali nec ante Christi aduentum fuerint in Ecclesia: & ita idem erit status ante & post Christum, qđ non admittit particula, vltra. Vt autem ad verum prophetæ sensum perueniamus, aduertendum est prophetam hoc loco non id agere, qualis futurus sit populus sub Christo, bonus, an malus, an mixtus, sed qualia passurus est, & dicit Ecclesiam non passuram sub Christo quod pati solet ante Christũ ab incircuncisis & immundis. Iam rursus difficultas est, quo sensu hoc verum sit, cùm Ecclesia Christi quæ cœpit in Ierusalẽ, & inde per totum terrarum orbem diffusa est, maximas sustinuerit tyrannorum persecutiones. Lyra autem vt hanc difficultatem euadat, refert ea, quæ dicuntur hoc loco ad tempora Constantini, quando à tyrannis quies esse cœpit in Ecclesia. Et quod obijci poterat de Lycinio & Iuliano apostata, qui post Constantinum infestauerunt Ecclesiam, soluit hoc modo, dicens voculã (vltra) non semper ad perpetuitatem pertinere, sed interdum quoque ad longum tempus. Adfert & aliam solutionem, quæ an satisfaciat expendat studiosus. Planus autem sensus erit, si dicamus hoc loco esse antonomasian, vt significetur, ille tot⁹ incircuncisus & immundus nimirum diabolus: ille non habet nunc hoc iuris in fideles, quod habuisset, si fuissent ante Christũ. Hic sensus exprimitur in psal. 88. Nihil proficiet inimicus in eo, & filius iniquitatis non appo net nocere ei: quæ de Christo dicuntur, vt cõplectitur & caput & corpus. Vbi August. sæuit quidem inimicus sed non proficit, solet quidem nocere sed non nocet, &c. Et in Euangelio Ioannis, Nunc princeps huius mũdi eijcietur foras.

EXcutere de puluere, consurge, sede Hierusalem, Solue vincula colli tui, captiua filia Sion, quia hæc dicit Dominus. Gratis venundati estis, & sine argento redimemini. Quia hæc dicit Dominus Deus. In AEgyptum descendit populus meus in principio, vt colonus esset ibi, & Assur absque vlla causa calumniatus est eum.

EXcutere de puluere, etc.) Sensus est: Expergiscere & surge è miseria in qua versaris, & captiuitate & vinculis peccatorũ. Hęc autem dicuntur vt intelligamus hac in re opus esse nostro arbitrio, secundum quod Augustin⁹ ait: Qui creauit te sine te, non iustificabit te sine te. Alioqui in psal. confitetur propheta Domino, Dirupisti vincula mea Domine, tibi sacrificabo hostiam laudis.

Gratis venundati estis, &c.) Qui vẽdidit, Deus est: cui vẽditi sunt, princeps est tenebrarum. Verùm si gratis, quomodo venditi? Ad hanc quęstionem respondet Augustinus li. 7. quęstionum super Iudicum cap. 17. Verbum autem Hebraicum מכר machar, significat vendere & tradere, naturalis tamen eius significatio est vendere, per flexum autem significat etiam tradere: studiosus proinde aduertat vbi vertendum erit vendere, & vbi tradere. Optimè autem per tradere vertitur in eo loco vbi dicit scriptura: Et vendidit eos in manu inimicorum suorum: Et rursus: Vẽdidisti populum tuum sine precio: quia illi quibus traditi fuerunt, impij erant, nec suo merito dominabãtur populo Dei. Sic & hoc loco: Sine precio venundati estis, hoc est, ego semel addixi vos diabolo & peccato, scilicet permissiuè, sicut dicitur Deus indurasse cor Pharaonis: & tradidi vos gratis, id est, sine precio, id est vt vilissimum populum abieci vos, & alteri addixi: *& sine argento redimemini*, synecdoche est, hoc est, sine precio redimemini, & addendum est, vestro. Sensus est: Redemptio hęc quamuis sine precio vestro cõtigit, non tamen sine omni pretio, quia redimemini in sanguine meo. *Psal. 93. 6.*

In Aegyptum descendit populus, &c.) Historia hęc est in li. Gen. ca. 47. De seruitute autem quam seruiuit populus ille in Aegypto & liberatione, tacet propheta, quia notæ erãt: Et Assur sine causa calumniatus est eũ, non quidem populum qui descendit in Aegyptum, sed posteros illius populi. Loquitur autem de Sennacherib Assyriorum rege aut Salmanazare. Historia verò est in quarto Regum.

ET nunc quid mihi est hic, dicit Dominus? Quoniã ablatus est populus meus gratis. Dominatores eius iniquè agunt, dicit Dominus, & iugiter tota die nomen meum blasphematur. Propter hoc sciet populus meus nomen meum in die illa, quia ego ipse, qui loquebar, ecce adsum.

ET nunc quid mihi est, &c.) Significat se nolle diutius pati captiuitatem populi sui, hoc sensu: Reuocate ad memoriam quòd aliquãdo captiu⁹ fuistis in Aegypto, & contigit vobis Saluator: Præterea passi estis ab Assyrijs, & similiter liberaui vos. Quid ergo nunc mihi hîc est, id est, cùm ista fuerint typica, cùm fuerint imagines futurorum, certè ego præstabo quod significabant & liberabo populum meum, non quidem à Pharaone aut simili tyranno, sed à potestate principis tenebrarum. Vocula autem (hîc) non pronomẽ est, sed aduerbium loci. Inquirat studiosus an (hîc) apud Hebræos sic accipiatur interdum quomodo apud Latinos (hîc) cùm dicitur: Tu si hîc sis, aliter senties, vt sensus ꝓphetæ sit: Et nunc quid mihi agẽdum est hoc rerum statu?

Propter hoc sciet populus, &c.) Quia iste est rerum status, quia sic captus est poplus meus, & nomen meum blasphemauit, efficiam vt intelligat populus meus nomen meum: quod ego ipse, qui per prophetas hactenus tantùm

tantùm locutus sum, & ipse non adfui, nunc ipse præsens sim.

Naum 1. d Rom. 10. c *Quam pulchri super montes, pedes annunciantis & prædicantis pacem, annunciantis bonum, prædicantis salutē, dicentis Sion, regnabit Deus tuus. Vox speculatorum tuorum leuauerunt vocem, simul laudabunt quia oculo ad oculum videbunt, cū conuerterit Dominus Sion.*

Psal. 93. *Quam pulchri pedes annunciātis, &c.*) Thomas ita interpretatur quasi sint illi nuncij, q venerunt è Chaldea, & nunciauerunt pacem restitutam à Syrijs populo Iudaico. Sed verus cōmētarius est apud Paulum in epistola ad Romanos scripta, ca. 10. vbi ad regnum Christi refert quod hic dicitur, & de Apostolis interpretatur: Quam pulchri super montes pedes annunciātis, id est, pedes annunciātium, sic Paulus loco iam dicto. Sensus est: Quam iucundum erit hoc nuncium Apostolorum, qui venient per montes, annunciātes & prædicantes pacem, pacem inquam illam qua humanum genus recōciliatum est Deo: prædicantes salutem illam æternam, dicentes Sion (Datiui casus est Sion, additur enim ei in Hebræo litera lamed nota datiui) Regnabit Deus tuus: nō iam peccatum regnabit in vestro mortali corpore, neque dominabitur vobis diabolus, sed regnabit verus Deus in vobis, per quem abijcietis affectus peccatorum, & sequemini ductum & imperiū sancti spiritus.

Vox speculatorum tuorum, &c.) Est metaphora Apostolorum: Isti pre nimio gaudio leuabunt vocē, quia oculo ad oculum videbunt, id est, præsentes pręsentem Christū videbūt, cū conuerterit Dominus Sion, id est, cùm venerit illa plenitudo temporis, de qua Apostolus in epist. ad Gal. ca. 4.

Sup. 49. d. Psal. 97. 2. Cor. 6. d *Gaudete & laudate simul deserta Hierusalem, quia consolatus est Dominus populum suū, redemit Hierusalē. Parauit Domin⁹ brachiū suū sanctum in oculis omnium gentiū, et videbunt omnes fines terra salutare Dei nostri.*

Gaudete & laudate, &c.) Ruinæ Hierusalem hactenus derelictę reparabuntur in hoc, quod non intelligentes prophetas illuminabuntur in vero prophetarū intellectu: & laudabunt Dominum, quia consolatus est populum suum consolatione illa æterna, de qua apud Lucam: Expectabat cōsolationem Israel.

Parauit Dominus brachium, etc.) Per brachium Christū intelligit propheta, hoc sensu: Christum suum reuelauit Dominus per pr̨dicationem Apostolorum. De brachio autem dictum in capite præcedenti.

Recedite, recedite, exite inde, pollutū nolite tangere. Exite de medio eius, mundamini qui fertis vasa Domini. Quoniam non in tumultu exibitis, nec in fuga properabitis. Præcedet enim vos Dominus, & congregabit vos Deus Israel. Ecce intelliget seruus meus, & exaltabitur, & eleuabitur, & sublimis erit valdè.

Recedite, recedite, etc.) Iudęi hunc locū hoc modo edisserunt: Qui hactenus captiui fuistis in Babylone, recedite de Babylone. *Pollutum nolite tangere, &c.*) id est, ne efferatis idola eorum, & vos qui vasa, quæ Nabuchodonosor capta Hierusalem tulerat, fertis, mundamini, quia sancta sunt: Quoniam non in tumultu exibitis, nec in timore vt olim de Aegypto, sed cum pace & voluntate regis Persarum ipsius videlicet Cyri, in quo volūtas Domini apparuit, qui protexit & congregauit vos. Hos sequitur D. Thomas. Alij autem exponūt de imperio Romano, quia expectant futurum, vt tempore Mesiæ liberati redeant in Hierusalem. D. verò Hiero. & cæteri interpretes Christiani ferè omnes vestigijs Pauli inhærentes nequaquam de Iudæis, sed de Apostolis iuxta consequentiam literæ interpretantur: quibus præcipitur vt recedant de Hierusalem, & in toto mundo Euangelium prædicent dicente Saluatore in Euangelio: Ite docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine patris, & cæt. vt nequaquam cum Iudeis blasphemantibus maneāt, in quorum necem Romanus paretur exercitus, sed pollutos derelinquant & separentur ab eis, & mundentur qui portant vasa Domini. Vasa autem Domini intelliguntur hoc loco sacramēta nouę legis & armatura scripturarum: Vos, quibus incumbit officium concionādi & sacrificia offerēdi in populo Christiano, mundamini.

Quoniam non in tumultu exibitis nec in fuga, quia non vt victi de Hierusalem, sed vt victores recedetis.

Ecce intelliget seruus meus) Exponunt quidā, Seruus meus, id est, populus Israel. Sed aliud exigit consequentia textus, est enim quasi sequentis capitis procemium ad amouēdum scandalum crucis. Thomas aūt cùm præcedentia omnia ad captiuitatem Babylonicam retulisset, hic Christum agnoscit. Sensus est: Ecce Christus seruus meus secundum dispēsationem naturæ assumptæ intelliget, id est, prudenter cum omnibus aget.

Sicut obstupuerunt super te multi, sic inglorius erit inter viros aspectus eius, & forma eius inter filios hominum. Iste asperget gentes multas, super ipsum continebunt reges os suum. Quia quibus non est narratum de eo, viderunt, & qui non audierunt, contemplati sunt. Rom. 15. e.

Sicut obstupuerunt, &ca.) Sensus est: Tu Christe eris aliquando admirationi, aliquando despectui: obstupuerunt ad miracula tua nondum excæcati, dicentes: quis est hic, quia venti & mare obediunt ei? Despexerūt consputum, flagellatum, coronatum, &c. Sic inglorius fuit inter viros, hoc est, prę cæteris viris aspectus eius, & inter filios hominum, id est,

id est, præ filijs hominum. Vtroque loco Hebræi habent Mem comparatiuum: Si ad alios homines illum cópares, erit inglorius & obscurus.

Iste asperget gentes,&c.) Vox autem Hebræa significat aspergere, quomodo aspergimus ea, quæ expiamus. Sensus est: Asperget Christus sanguine suo gétes multas. Aspergimur autem sanguine Christi in baptismo, vbi virtute sanguinis ipsius abluimur à peccatis.

Super ipsum,&cæt.) Sensus est: Aliquando non audebunt reges hiscere cótra eum. *Quia quibus non est narratum de eo,&c.*) hoc est, quibus non contigit legere Moysen & prophetas, illi viderunt, id est, nos gentes qui tantùm legeramus Aristoteles & Platones, nos inquam videbimus eum per fidem, & audiemus eum.

CAPVT LIII.

Ioan. 12.f
Rom. 10.c.

Vis credidit auditui nostro? et brachium Domini cui reuelatum est? Et ascendet sicut virgultum coram eo, & sicut radix de terra sitienti. Non est species ei, neque decor. Et vidimus eum, & non erat aspectus, & desiderauimus eum, despectum, & nouißimum virorum, Virum dolorum, & scientem infirmitatem. Et quasi absconditus vultus eius, & despectus, vnde nec reputauimus eum.

Q*Vis credidit auditui nostro?*) In medio sermónis, cùm diceret inaudita, exclamat propheta: Quis inquit hæc credet? & filius iste cuius sanguine aspergentur gentes multæ, cui reuelabitur? Hanc scripturam citat Paulus in epistola ad Romanos, & S. Ioannes in Euangelio suo, cap. 12. Significat autem raritatem credentium ex Iudæis. De auditu dictum est ca. 28. de brachio verò ca. 51. huius prophetæ. Pergit deinde Esaias in sermone cœpto, dicens:

Et ascendet sicut virgultum coram eo,&c.) scilicet patre. Vox autem Hebræa ינק ianak significat sugere quomodo infantes sugunt vbera matrum: hinc participiú יונק ionek, id est, lactens, quo nomine per metaphoram ipsi Hebræi teneram plantulam significant quasi adhuc lactentem. Illud ergo participium hoc loco ponitur, quod noster interpres virgultum transtulit. Ascendet itaque Christus tanquam tenera plantula de terra sitienti. Est mirabilis metaphora seu potius allegoria: simpliciter autem propheta dixisset: Ipse talis prodibit vt videatur planè miser & verè pauper sine præsidio amicorum & opum. Illa enim misera sunt virgulta, quę proueniunt in terra sicca: & sicut in radice terrę sitiétis nihil apparet insigne, sic in Christo nihil apparebit magnificum, si illum ęstimes ab ijs quæ in oculos incurrunt. Istius autem metaphoræ seu allegoriæ multùm obscuræ sequitur interpretatio & quidem dilucida.

Non est species ei, neque decor, vidimus eum & nõ erat aspectus, & desiderauimus eum,&cæter.) Dionys. Carthus. refert istud ad desiderium prophetarum: Istum talem, qui prima facie non videtur desiderabilis, prophetæ tamen desiderauerunt, iuxta illud Euangelij: Multi prophetæ cupiuerunt videre quæ vos videtis, & non viderunt. Quod autem sequitur, Despectum & nouissimum virorum, in alia ponitur periodo & est nou⁹ versus apud Hebræos, quod volés indicare Pagninus ita trãstulit: Despectus est & abiectus inter viros, &cæt. Hunc locum refert Marcus Euangelista capite 9. cum ait: Quomodo scriptum est de filio hominis, vt multa patiatur & contemnatur. Sensus est: Talem illum vidimus, despectum videlicet & nouissimum virorum, id est, infra omnes reliquos homines abiectissimum: virum dolorum: id est, totum doloribus obnoxium: scientem infirmitatem, id est, qui experientia didicit infirmitates.

Et quasi absconditus vultus eius) Exponit Hieronymus: Quia in humano corpore diuina potentia cælabatur. Pagninus autem ita trãstulit: Abscondebamus faciem ab eo, hoc est, pudebat nos illius.

V*Erè languores nostros ipse tulit, & dolores nostros ipse portauit. Et nos reputauimus eũ quasi leprosum, & percussum à Deo, & humiliatum. Ipse autem vulneratus est propter iniquitates nostras, attritus est propter scelera nostra. Disciplina pacis nostræ super eum, & liuore eius sanati sumus.* Matt. 8.b. 1. Pet. 2.d.

V*Erè languores nostros ipse tulit*) Textus hîc prima superficie ex illis est, de quibus August. eleganter de ciui. Dei, li. 18. ca. 28. cũ citasset locum apertum ex propheta Ozee, dixit: Hoc si velimus adhuc exponere, eloquij prophetici obtundetur sapor. Idem est de hoc loco, nihil potest dici apertius, quàm quod propheta hic dicit: Vere languores nostros ipse tulit &c.

Et nos reputauimus eum quasi leprosum) id est, immundum & à Deo percussum, id est, putauimus eũ pro suis peccatis percussum à Deo & humiliatum. Talis habitus est Christus à vulgo Iudæorum. Sunt enim verba hæc incredulorum ipse tamen non propter sua peccata sed propter nostra peccata percussus est, atque hoc est quod sequitur. Ipse autem vulneratus est, &c.

Disciplina pacis nostræ super eum) id est, castigatio pro pace siue ad obtinendam pacem cum Deo pro nobis, fuit super eum, & propter nos ipse castigatus est.

Omnes

Omnes nos quasi oues errauimus, vnusquisq; in viam suam declinauit, & posuit Dominus in eo iniquitatẽ omnium nostrorum. Oblatus est quia ipse voluit, & non aperuit os suum. Sicut ouis ad occisionẽ ducetur, et quasi agnus coram tondente se obmutescet, & non aperiet os suum.

Posuit Dominus in eo, &c.) Manifestius hoc trãstulit Pagninus, hoc modo: Dominus ad eum peruenire fecit pœnam omnium nostrum. Quod Apostolus Petrus dixit: Peccata nostra ipse pertulit in corpore suo super lignum. Hoc loco vno tantùm opus est commentario, quem tradit August. in libro, vbi refellit articulos sibi falso impositos, est que iste: Quod ad magnitudinem & potentiam precij attinet, sanguis Christi redemptio est totius mundi. Verùm redemptionis proprietas penes illos duntaxat est, qui per fidem & fidei sacramentum, id est, baptismũ Christo coniunguntur: Poculum quippe immortalitatis, quod confectum est de infirmitate nostra & virtute diuina, habet quidem in se vt omnibus prosit, sed si non bibitur, nõ proficit. Quod duobus verbis in scholis dicitur: Christus satisfecit pro omnibus quantum ad sufficientiam, non autem quantum ad efficaciam. Vtrumq; autem expresit hîc Esaias, & prius quidem illis verbis languores nostros ipse tulit, & sequentibus vsque ad illum locum, De angustia & iudicio sublatus est. Posterius verò cùm dicit, In scientia sua iustificabit, &c. cui similis est locus ille apud Matth. cap. 19. Hic est sanguis meus noui testamenti, qui pro multis effundetur in remisionem peccatorum. Non autẽ pro omnibus, sed pro multis, ad significandum sanguinem Christi effusum in illis tantùm efficacem esse, qui illo asperguntur. Aspergimur autem sanguine Christi effuso, hoc est, vis sanguinis Christi effusi applicatur nobis per fidem, baptismum & alia ecclesiæ sacramenta, quanquam non æqualiter. Hinc est ꝙ relapsis, dũ resipiscunt, pœnitentia iniungitur & satisfactio: nõ autẽ ijs qui baptisma suscipiunt. Iniungitur inquã satisfactio, nõ qua pro culpa & pœna gehennæ satisfaciunt, sed qua ꝑ penã tẽporalem, quę peccato dimisso, & pœna æterna condonata frequẽter remanet, soluant & recompensent. De hac re vide D. Turnout de capt. & redemp. generis humani, fol. 236.

Quomodo Christus satisfecit pro omnibus.

De angustia, & de iudicio sublatus est. Generationem eius quis enarrabit? Quia abscisus est de terra viuẽtium Propter scelus populi mei percussi eum. Et dabit impios pro sepultura, et diuites pro morte sua, eò quòd iniquitatem non fecerit, neque dolus fuerit in ore eius, & Domninus voluit conterere eum in infirmitate.

1. Pet. 2. d

De angustia & iudicio, &c.) Hęc sunt lęta. Sẽsus est: Dura quidem, acerba & ignominiosa Christus passus est, verùm nunc liberatus est de prædicta pasionis angustia & de iudicio. Iudicium autem hîc in malam partem accipitur, quemadmodum cap. 22. secundi libri Parali. cùm euerteret Iehu domum Achab, ad verbum in Hebræo est cùm iudicaret de domo Achab, id est, cũ sumeret vltionem & vindictam. Rursus Psal. 9. Iudicẽtur gentes in conspectu tuo, scilicet ad malũ. De huiusmodi iudicio Christus sublatus est, & omninò liberatus.

Generationem eius quis enarrabit?) Loquitur propheta de generatione diuina, vel etiã humana qua de virgine natus est. Siquidem modus ille, quo sibi vnitę sunt in vtero virginis diuina natura & humana, inexplicabilis est. Alij autem exponunt generationem eius, id est, semen & posteritatẽ eius quis enarrabit? hoc sensu: Tanta Christo nascetur soboles & posteritas ex pasionis beneficio, vt iam præ nimia multitudine non posit narrari vel numerari, tam erit immensa & copiosa.

Quia abscissus est, etc.) Quia semen mortuum fuit in terra, ideo non mansit solum: Hoc autem significat esse abscissum de terra viuentium: quia abscissus est Christus, id est, mortuus est, ideo semen eius erit immensum, & generatio eius siue posteritas numerari non poterit.

Propter scelus populi, etc:) Frequẽter inculcat propheta hoc Christi beneficiũ, vt illi⁹ perpetuò simus memores ad gratiarum actionẽ & consolationem.

Et dabit impios, &c.) Impios generaliter intellige peccatores siue ex Iudæis siue ex gentibus, quomodo ad Ro. 5. Quid, cum adhuc infirmi essemus, Christus pro impijs mortu⁹ est. Illi inquam impij dantur hîc pro sepultura, quòd figuratè dictum est. simpliciter aũt ita dixisset: ipse lucrifaciet Deo patri peccatores moriendo: quotquot erunt peccatores & recipient Christum, illos lucrifaciet patri.

Et diuites pro morte sua) Vide psal. 21. Manducauerunt omnes pingues terræ, & vultũ tuũ deprecabũtur omnes diuites plebis. Et apud hunc prophetã: Rẽges nutritij tui erunt. Tales sunt hic diuites, huiusmodi ergo diuites, id est, pręstãtes, Rẽges terrę morte sua Christus lucrifaciet patri suo.

Eò quòd iniquitatem non fecerit, &c.) Vide D. August. in libro, vbi refellit articulos falso sibi impositos, in responsione ad primum articulum: Et lib. 13. de trinit. cap. 15. vbi sic habet: Sanguis Christi, quia eius erat, qui nullũ omnino habuit peccatum ad remisionẽ nostrorum effusus est peccatorum, vt quia eos diabolus meritò tenebat, quos peccati reos conditione mortis obstinxit, hos per eum meritò dimitteret, quem nullius peccati reũ pœna mortis affecit. Ex quibus August. verbis facilè intelligitur consequentia huius prophetiæ.

Si posue-

SI posuerit pro peccato animam suam, videbit semẽ longæuum, & volunt as Domini in manu eius dirigetur. Pro eo quod laborauit anima eius, videbit, et saturabitur. In scientia sua iustificabit ipse iustus seruus meus multos, & iniquitates eorum ipse portabit. Ideo dispertiam ei plurimos, et fortium diuidet spolia, pro eo quod tradidit in mortem animam suam, et cum sceleratis reputatus est. Et ipse peccata multorum tulit, & pro transgressoribus rogauit.

Mat. 15. d
Luc. 22.

SI posuerit pro peccato animam, &c.) Vox Hebræa non solum significat peccatum, sed etiam oblationem pro peccato. Sic frequenter accipitur in Leuitico, vt cap. 5. cap. 6. rursus cap. 7. Hæc quoque est lex delicti, id est, hostiæ pro delicto. Et mox: Vbi immolabitur holocaustum, mactabitur & delictum, id est, victima pro delicto. In qua significatione etiam voce Latina vsus est Paulus in posteriori epist. ad Corint. ca. 5. cùm ait: Eum qui non nouerat peccatum, pro nobis peccatum fecit. Sensus ergo huius loci est: Si ipse se sacrificauerit seu obtulerit se hostiam pro peccato, videbit semen longæuum. Vide psal. 21. Anima mea illi viuet, & semẽ meum seruiet ei, annunciabitur Domino generatio ventura, &c. Præpositio autem (pro) non est in Hebræo: ad verbum enim habetur, Si posuerit peccatum animam suam.

Pro eo quod laborauit, &c.) Iterum inculcat passionem Christi ad maiorem vehementiá & memoriam. *Videbit & saturabitur*) id est, cõtinget illi quod voluerit ipse: Sitiuit peccatorum salutem, continget illi: videbit ecclesias in toto terrarum orbe consurgere, & gentes relictis idolis amplecti Euangelium. Si quis posset sentire quàm fuerit cordi Christo eunti ad passionem salus omnium impiorum, túc facilè intelligeret quid sit quod hîc dicitur, Laborauit & saturabitur.

In scientia sua) id est, adferendo Euangelium. Euangelium enim vocat scientiam. *Iustificabit ipse iustus*) Istud scilicet iustus, est proprium epitheton Christi frequens in Actis Apostolorum. *Seruus meus multos*) id est, omnes qui præbebunt se dociles, qui obtemperabunt Euangelio. *Et iniquitates eorum ipse portabit*) id est eorum peccata ipse luet in carne sua, & satisfaciet pro eis: quicquid debuit dependi patri offenso secundum rigorem iustitię, id Christus dependit, siue id pertineat ad culpam siue ad pœnam: Pœna Christi par erat ad compensandam patris plenam iustitiam. Quare autem dictum sit, Iniquitates multorum portabit, & mox, peccata multorum tulit, cum pro totius mũdi peccatis plenissimè Christus satisfecerit, suprà annotatum est.

Ideo dispertiam, &c.) Ideo, hoc est, quia Christus cùm iustus esset, pro impijs in mortem animam suam tradidit: ideo dispertiam ei plurimos, non ex Iudæis solùm, sed etiam ex gentibus omnes omninò qui in ipsum credituri sunt. *Et fortium diuidet spolia*) id est, prædam diaboli, siue spolia dæmonum ipse diripiet & tradet ac diuidet Apostolis suis: Petro, Iacobo, Ioanni dabit populum circuncisionis. Paulo gentes inter Ierusalem & Illyricum positas: Apostolo Thomæ Indos, & sic de reliquis.

CAPVT LIIII.

LAuda sterilis quæ non paris, decanta laudem, & hinni, quæ non pariebas, quoniam multi filij desertæ magis quã eius quæ habebat virum, dicit Dominus. Dilata locum tentorij tui, & pelles tabernaculorum tuorum extẽde. Ne parcas, longos fac funiculos tuos, & clauos tuos consolida. Ad dexteram enim, & ad læuam penetrabis, & semen tuum gentes hæreditabit, & ciuitates desertas inhabitabit.

Sap. 3. e.
Luc. 23. d.
Gal. 4. d

LAuda sterilis quæ non paris, &c.) Caput illud, quemadmodum & præcedens, facile est: quando constat quæ sit persona, de qua vaticinatur Esaias. Quantum autem ad hoc caput attinet, ex epist. Pauli ad Galat. persona satis certa est. Inducit enim propheta quasi duas respublicas, seu duos hominum cœtus cum quorum altero felicissimè agitur, cum altero verò pessimè. Hos autem duos cœtus proponit sub nominib. duarum mulierum, quarum altera est sterilis & solitaria sine viro: altera verò multa prole fœcunda & maritata. Iuxta Paulum autem in epist. ad Gal. 4. certum est hunc cœtum cum quo benè agitur esse illum, qui beneficio Christi liberatus est à seruitute legis Mosaicæ, siue qui Christum in propria venientem recepit: aliú verò cętum cum quo malè agitur esse illum qui adhuc continetur iugo seruitutis legis Mosaicę. Porrò cœtus recipientium Christũ in propria veniẽtẽ, complectitur duos populos, Iudæos videlicet & gentiles. Quatenus autem complectitur gentiles sterilis est, propterea quòd ante natum Christum non pariebat fœtus suos Deo, sed diabolo.

Quod ergo dicit: *Lauda sterilis, &c.*) huc habet sensum: Laudate Dominum quicunque venientem Christum recipietis per fidem, et agnoscetis: hactenus vos gentiles celebrastis Iouem, Mercurium & cæteros, posthac vtemini melioribus hymnis. Deinde omissa illa metaphora mulieris infœcundæ, eidem cętui tribuit aliud metaphoræ nomen, scilicet Desertæ, dicens: *Quoniam multi filij deserta magis, &c.*) & benè quidem deserta, quia Deus passus erat tot millia hominum gentiliũ perire. Hæc ergo mulier deserta habitura est plures filios, quàm ea, quæ erat maritata, id est,

Iudæo-

Iudæorum synagoga. Maritus autem synagogæ iuxta scripturarum consuetudinem Deus erat quem gentiles non cognouerant. Si verò maritus synagogæ intelligatur lex Moysi iuxta Apostolum Paulum in episto. ad Rom. 7. Mortificati estis legi per corpus Christi, id est, desijstis esse obnoxij lege Mosi: Tunc cœtus credentium Christo nato est immaritatus quatenus gentiles complectitur, quia non habent legem, & quatenus Iudæos complectitur desistit habere maritum quia Paulus, Petrus & similes per Christi beneficium reliquerant legem Moysi & erant iam sine viro. Hæc si benè concipiantur, omninò facilia sunt: si etiam non, maximæ erunt difficultates. Hoc autem imprimis diligenter aduertendum est, Christi cœtum vtrunq; complecti populum & gentilium & Iudæorum. Quod autẽ ad Grãmaticam attinet & lectionem: Hebræa hodie ita habẽt: Lauda sterilis quæ non peperit.

Decanta laudem & hinni.) Hinnitum posuit vt significaret magnitudinem gaudij. Metaphora autem desumpta est ab equis ad victoriam gestientibus. *Quæ non pariebas*) siue vt Hieron. habet in contextu suo, quæ non parturiebas. Rursus est præteritum tertiæ personæ apud Hebræos, quæ non parturiuit. Deserta hoc loco nomen est, quod non habet naturã verbi significans desolatam, mulierem viro carentẽ. Quasi dicas: Quoniam multi filij magis, id est, plures filij mulieris viro carentis, mulieris innuptæ, immaritatæ, solitariæ, &c.

Dilata locum tentorij tui.) Ex Paulo vt diximus certum est prophetam ista dicere de cœtu credentium nato Christo, & liberatorum per ipsum à seruitute legis. Significat autem his verbis Ecclesiã futuram amplissimam & quoquo versus spargendam in omnem terram. Metaphora autẽ sumpta est ab ijs, qui in bello siue alioqui in campis vtuntur tentorijs. Clauos autem vocat paxillos, quibus firmatur tentorium ne vẽtorum flatibus dissoluatur.

Ad dexteram enim & ad leuam penetrabis.) Id est, quoquo versus penetrabis & dilataberis licet iam sis paruus cœtus, & semen tuum, id est, soboles tua gentes hæreditabit etiam longissimè dissitas, & ciuitates desertas inhabitabit. Ante natum Christum Italia tota desolata erat, Gallia deserta erat & destituta Dei cultu & vera religione: has regiones & earum ciuitates nunc inhabitãt Christiani: hoc prædicitur hìc futurum.

***N**oli timere, quia non confunderis, neque erubesces. Non enim te pudebit, quia confusionis adolescentiæ tuæ obliuisceris, & opprobrij viduitatis tuæ non recordaberis amplius. Quia dominabitur tui qui fecit te, Dominus exercituum nomen eius, & redemptor tuus sanctus Israel, Deus omnis terræ vocabitur. Quia vt mulierem derelictam, & mœrentem spiritu, vocauit te Dominus & vxorem ab adolescentia abiectam.*

N*oli timere quia &c.*) Istud dicitur illi paruo cœtui Christianorum priorũ, idem & nobis hodie dicitur, qui in Christum credimus: Etsi multi studeant vos confundere, siue caro, siue mundus, siue diabolus, siue Turca aliquis, siue hęreticus, nõ tamen fiet, confidite, ego vici mundum, diabolum &c. Expertis tentationem, horribile est cogitare quantum possit in homine caro, mundus diabolus, & propterea in nobis habemus vnde vehementer timeamus freti tamen Christo non confundemur, quia spiritus ipsius adiuuat infirmitatem nostram. Hoc autem considerans propheta Dauid, In te Domine ait speraui, non confundar in æternum.

Non enim te pudebit, &c.) Adolescentia gentilitatis fuit ab Abraham vsq; ad Christum, quæ erat turpissima, & illis vitijs obnoxia, de quibus Apostolus Paulus in epist. ad Rõ. cap. I. & in alijs epistolis. Illorum autem vitiorum iam prorsus obliuiscetur & extendet se ad interiora adeoq; meliora: hoc curabit diligenter ne rursum fiat q̃ antè fuit.

Et opprobrij viduitatis, &c.) Hoc loco difficultas est in voce viduitatis, quomodo gentes recipi possint vt viduæ, quis fuerit earũ maritus. Diuus autem Hiero. maritum earum facit legem naturalem, sed quam abiecerũt ab eo tempore quo cæperunt seruire idolis, & obscuratũ est insipiens cor earũ. Sed vidẽdum est an hoc loco habeat cõsuetudo scripturæ. Si autem respiciamus cœtum credentium siue Ecclesiam Christi ex ea parte qua complectitur Iudæos, iam facilis est intellectus: Vnde suprà annotauimus multum referre, an cœtus hìc credentium Christo cõplectatur vtrumq; populum, an solùm Ecclesiam gentilium. Si itaque cum D. Hiero. cætum credentium accipiamus ex ea parte qua gentiles complectitur, & nõ placeat expositio Hierony. de lege naturali, tunc in voce viduitatis agnoscere oportet catachresin, vt gentilitas vidua dicatur non quæ aliquando maritata fuerit & viro coniuncta, sed simpliciter innupta & immaritata.

Quia dominabitur tui, qui fecit te) id est, maritabit te qui fecit te, hoc est, Tu quę hactenus fuisti innupta & immaritata, habebis virum tuum illum, qui fecit te. *Quia vt mulierem derelictam, & mœrentem spiritu vocauit te Dominus*) id est, Deus voluit tibi istud nomen esse, Mulier derelicta, antequam recepisses venientem in propria, eras mulier derelicta. Quod autem sequitur, *Vxorem ab adolescentia abiectã*, facit pro expositione Hieronymi, qui gentibus tribuit maritum.

***D**ixit Deus tuus, Ad punctum in modico dereliqui te, & in miserationibus magnis congregabo te.*

omnes fratres. Sic apud Ioan. 7. Omnis qui audiuit à patre & didicit, venit ad me. Erit ergo cœtus credentium Cristo, id est, illi qui secundum propositum vocati sunt sancti, hoc modo docti à Domino. Qui verò no uerunt quid fieri debeat, & non faciunt, illi non sunt docti à Domino.

Et multitudinem pacis) De pace hac vide in præcedentibus, cap. 9. & 12. Pax autem hæc de qua loquitur propheta, est pax spiritus, quæ sita est in consolatione cóscientiarum. *Et in iustitia fundaberis*) Istud est interpretatio superioris sententiæ, explicans qui sint lapides, de quibus locutus est.

RECEDE procul à calumnia, quia non timebis, & à pauore, quia non appropinquabit tibi. Ecce accola veniet, qui non erat mecum, aduena quondam tuus adiungetur tibi. Ecce ego creaui fabrũ sufflantem in igne prunas, & proferentem vas in opus suum, & ego creaui interfectorem ad disperdendum. Omne vas quod fictum est, contra te non dirigetur, & omnem linguam resistentem tibi, in iudicio iudicabis. Hac est hæreditas seruorum Domini, & iustitia eorum apud me, dicit Dominus.

R*Ecede procul à calumnia*) D. Hieron. accipit istud tanquam mandatum, vt sensus sit: Ne facias calumniam seu iniquitatem. Sed sequentia indicant potius esse vaticiniũ, hoc sensu: Recede procul à calumnia, id est, ille magnus calumniator diabolus cum toto corpore suo nihil in te viriũ habebit, sicut alibi de Christo legitur: Et humiliauit calumniatorem, id est, diabolum. Ab huius ergo calumnia, cui hactenus fuisti obnoxius iam procul eris, similiter & à pauore: nam Christo fretus eris boni animi, siue erit viuendum, siue moriendum, eris paratus ad omnia. Qui autem hoc modo nondum affecti sunt, & adhuc habent pauores humanos, non sunt docti à Deo, nec pertinent ad hunc cœtum integrè, pertinent tamen: & hi orare debent & assiduis precibus ambire spiritum Christi, per quem diffundatur charitas, quę expellit timorem, illum inquam timorem, qui pœnam habet, qualis est omnis timor inordinatus.

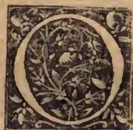
Ecce accola veniet,) hoc est, Gentilis homo, qui alienus erat à me, & sine Deo in hoc mũdo, veniet. *Aduena quondam tuus*) qui non erat de populo tuo, adiungetur tibi per fidé, & ascribetur populo tuo, secundũ illud Psalmi: Nunquid Sion dicet, homo & homo natus est in ea?

Ecce ego creaui fabrum, &c.) Periphrasis est diaboli, ipse est faber iste, qui in igne sufflat prunas, id est, incendia suscitat. Ne auté hîc erremus, adhibendus est commentarius D. Hieron. qui sic habet: Ego creaui diabolum omnium malorum artificem non necessitate naturæ, sed mentis arbitrio. Non ergo malus ipse creatus est. *Et proferentem vas in opus suum*) qualia vasa fuerunt Simon & Elimas Magi Petro & Paulo resistentes: qualia vasa sunt etiam hodiè hæretici omnes. dicit ergo Dominus ad cætum credentium: Non te deijciat potentia diaboli, non est quòd timeas ab eo, quia ipse est creatura mea, ipse in manu mea est. Eiusdem diaboli periphrasis est, quod sequitur, *Interfectoré ad disperdẽdum*, hoc est, quod dicit in Euangelio Saluator: Ille homicida erat ab initio.

Omne vas quod fictum est, &c.) Istud hunc habet sensum: Quidquid ille molietur per vasa sua siue per malos homines contra te, nó habebit successum. Quæ autem sint vasa diaboli, sequenti sermone ipse propheta demóstrat, cùm ait: *Et omnem linguam resistentem tibi in iudicio iudicabis*) hoc est, cunctos hæreticorum principes & Iudæorum magistros, & mundi Philosophos, quos faber ille conflauerat, tuo iudicio condemnabis, perdęns sapientiam sapientum.

Hac est hæreditas seruorum Domini) Sensus est: Istud ego statui dare meis, vt in me vincant, hæc est iustitia eorum apud me.

CAPVT LV.

OMnes sitientes, venite ad aquas, & qui non habetis argentum, properate, emite, & comedite. Venite, emite absq; argento, & absque vlla commutatione vinum & lac.

O*Mnes sitientes, venite ad aquas.*) Est perpetuum vaticinium de Christo. Proposui inquit propheta in præcedentib. Christum saluatorem & redemptoré in sanguine suo, nunc superest, vt agnoscatis eum & recipiatis. Quicunque ergo sititis salutem vestram venite ad aquas illas, de quibus superiori capite multis verbis disserui. Cum hoc autem loco conferte illum, qui est apud Ioan. ca. 7. In nouissimo autem die magno festiuitatis stabat Iesus, & clamabat, dicens: Si quis sitit veniat ad me & bibat: qui credit in me quéadmodũ dicit scriptura, flumina de ventre eius fluent aquæ viuę: hoc autem dixit de spiritu, quem accepturi erant credentes in eum. Item cum illo loco, qui est apud Matthæum 11. Venite ad me oés qui laboratis & onerati estis, & ego reficiam vos. Istud idem enim Euangelium quod illis locis proponit Saluator, hic ab Esaia proponitur. Quicunque inquit sititis iustitiam, quæ ex Deo est, & veram sapientiam, venite ad aquas. Quid autem sit istud sitire, explicat Augustinus in libr. de doct. Christ. cap. 7. Quicunq; videt se longissimè abesse ab his quæ proponuntur in scripturis, siue ea spectent ad charitatem,

ritatem, siue ad obedientiam, siue ad humilitatem, & cogitare incipit de mortalitate & iudicio futuro, non potest non vehementer cõcuti timore, modò verè credat iudicium Dei. Atq; hic timor inquit & illa pietas, qua non potest nisi credere, & credere authoritati librorum sanctorum, cogunt eum seipsum lugere. Nam ista scientia bonę spei, hominem se non iactantem, sed lamentantem facit. Deinde explicat quo affectu, sedulis precibus impetret cõsolationem diuini adiutorij, ne desperatione frangatur, hoc est, quo non ita terreatur Dei iudicio, vt nõ magis cõsoletur auxilio Dei in scripturis proposito. Qui ergo hoc modo afficiuntur, videlicet timore, quo timent Dei iudicium, & pietate qua firma fide recipiunt ea, quæ proponuntur in scripturis, veniant ad aquas hoc est, quicunq; agnoscũt se verè peccatores & filios gehennæ, ac vehementer cupiũt liberari à peccatis atq; gehenna, veniant ad Christum. Sed dicit Christus in Euangelio apud Ioannem ca. 6. Nemo potest venire ad me, nisi pater meus traxerit eum. Quare ex illo loco apud Ioannẽ, & hoc loco qui nunc in manibus est, intelligimus gratiam & liberum arbitrium. Si enim opus non esset gratia Dei, non esset opus tractu: Et si non esset liberum arbitriũ, frustra inuitaret nos propheta vt veniremus, dicens: Omnes sitientes venite ad aquas, hoc est, ad illum spiritum Euangelicum, quemadmodum explicauit aquas Saluator, capi. 7. apud Ioan. vel generaliter ad omnia dona, quæ proposita sunt nobis in Christo.

Et qui non habetis argentum properate.) Capite 52. cùm dicitur, Gratis venundati estis, & sine argento redimemini, dictum est in voce argenti synecdochen esse, seu speciem poni pro toto genere, sic & hoc loco. Sensus est: Qui non habetis vllum precium, properate. Iam precium habet metaphoram meriti. Istud enim dicere vult propheta: Qui non habetis vlla merita bonæ vitæ, id est, qui hactenus pessimè vixistis, properate, nihil oberit vita mala præterita, tantùm venite. Venimus autem ad Christum & aquas istas non gressib. corporis, sed passib. animi, hoc est, fide & pijs desiderijs. Augustinus lib. 13. de Trinitate ca. 10. ostendit sine vllis bonis meritis nostris imò & præcedentibus malis meritis nostris Christũ indebita largitate dona sua conferre. Eodẽ loco docet Augustinus, quòd postquã incorporati sumus Christo, tum sequũtur bona merita, pro quib. datur vita ęterna. Vt enim fides ait, qua scilicet credimus in Christum, & venimus ad Christũ, per dilectionem operetur, Dei donum est: quia charitas Dei diffusa est in cordibus nostris per spiritum sanctum, qui datus est nobis. Datus est autem post Christi in cælum

Quomodo veniamus ad Christũ

ascensionẽ, sicut scriptũ est: Ascendens in altum, captiuam duxit captiuitatem, dedit dona hominib. Hæc dona, inquit, sunt merita nostra, quibus ad summum immortalitatis bonum & beatitudinem peruenimus.

Venite emite absque argento.) Hoc loco catachresis est. Voce enim illa (emite) abusus est, quia non emimus nisi precio. Vide cap. 52. vbi dicitur, Gratis venundati estis. Sensus est: Continget vobis remissio peccatorum gratis, credentibus in eum qui iustificat impium, & pœnitentibus vitæ male actæ. His enim modis venimus, fide nimirum & pœnitentia: Et quamuis fide & pœnitentia impetremus remissionem peccatorum, nõ tamen meremur propriè. Possit tamen verbum (emite) propriè sumi, hoc modo: Emite sed precio alieno scilicet sanguine Christi vinũ & lac.

Vinum & lac.) Duabus istis speciebus aut intelligitur totum genus illius cibi, quo alimur in Christo ad vitam æternam, aut vinũ habet tropum illius cibi, qui est grandiũ in Christo, de quo Apostolus 1. ad Cor. 2. Sapientiam loquimur inter perfectos, &c. Et lac habet tropũ illius cibi, qui est paruulorũ in Christo, de quo idem eiusdem epist. ca. 3. & ad Hebræos cap. 5. Lac vobis opus est.

QVare appenditis argentum, non in panibus, & laborem vestrum non in saturitate? Audite audientes me, & comedite bonum, et delectabitur in crassitudine anima vestra. Inclinate aurẽ vestram, & venite ad me, audite, & viuet anima vestra. Et feriam vobiscum pactum sempiternum, misericordias Dauid fideles.

QVare appenditis argentum? &c.) Sicut Latini pendere deflectunt à naturali sua significatione ad aliam non naturalem, quæ est soluere: Ita & Hebræi vocabulũ suũ flexerunt ad soluendũ. De voce autem Latina vide in dictionarijs latinis. Simpliciter autem hoc modo dixisset propheta: Quare operam vestrã insumitis in illis rebus, quæ non possunt valere ad remissionem peccatorum, ad salutem, ad vitam æternã? quare omne studium impenditis in legẽdo Cicerone? in euoluẽdo Platone? in perdiscẽdis Philosophorũ placitis, quorum scripta nõ possunt explere legentis animũ? Quare magnis precijs & labore assiduo cõparare vobis studetis eas scientias, in quibus non sunt panes, & sudatis in illis, in quib. nulla est saturitas sacris literis relictis? Generaliter autem reprehendit eos, qui impendunt laborẽ in rebus ad salutem non valituris.

Audite audientes me.) Subaudiri hîc debet particula aduersatiua, hoc modo: Quin potius audite me, & comedite bonum. Est heterosis numeri, bonum pro bonis: Comedite vera bona, quæ docentur & dantur per eum, qui est solus & verè bonus. Reliqua autem

tem omnia relinquunt studiosos suos famelicos omnibus philosophicis suis. Non potest Aristoteles aut Plato explere animum hominis, nec quiduis aliud humanum: sed verbum Dei nō vitiatum, creditum, & præmansum ab Ecclesia, hoc facit.

Et delectabitur, &c.) Istud partim hîc impletur, plenissimè verò in futura vita: Hoc adipe & hac pinguedine plena erat anima sancti Francisci: item anima sancti Bernardi: pleni sunt & filij Ecclesię: qui autem foris sunt, vacui sunt, nullus Bucerus, nullus Lutherus aut Lutheranus experitur quod hîc dicitur: Et delectabitur in crassitudine anima vestra, &c.

Inclinate autem vestram, &c.) Valdè diligenter inculcat. & alijs atque alijs verbis idem repetit: vnde intelligitur magnum desiderium Dei ad iuuandum nos: Quare præbeamus nos illius desiderio.

Et viuet anima vestra.) illa nimirum vita, quæ scripturarum propria est, de qua Paulus in epistola ad Rom. cap. 8. Prudentia carnis mors est, prudentia autem spiritus vita & pax. Et rursus. Corpus mortuum est propter peccatum, spiritus viuit propter iustificationem.

Et feriam vobiscum pactum sempiternum) Id est, secundum expositionem Hieronymi, Feriā vobiscum pactum non breuis temporis, vt erat Iudæorum, sed sempiternum & in perpetuum duraturum. De hoc pacto apertius Paulus in epistola ad Hebræos capite 8. & 31. Ieremias: Ecce dies venient, &c. Quod autem sequitur, *Misericordias Dauid fideles*, interpretatio est huius pacti sempiterni, hoc sensu: Quod tā magnificè promissū est Dauidi, & misericorditer promissum est, hoc ego iā præstabo. Misericordiæ autem, de quibus hîc sermo est, describuntur psal. 88. qui psalmus egregium habet vaticinium æterni & noui huius testamenti siue pacti. Ad cuius psalmi verba variè etiam hic alludit propheta. Primum in nomine, Misericordias: Nam dicitur ibi, Misericordias Domini cantabo. Deinde in fide siue veritate: nam dicitur ibi, In generatione & generationem annunciabo veritatem tuam, scilicet promissionum. Hoc ipsum vocabulum veritatis est, & hoc loco apud Esaiam Hebræum, quasi dicat propheta: Misericordias & fidem siue veritatem, quæ sunt in illo psalmo, ego iam præstabo. Item alluditur in voce pactum. Dicitur enim in psalmo illo: Disposui testamentum electis meis. Et pro testamento Hebræis est ברית berith, quæ vox etiam hoc loco ponitur apud Esaiam. Rursum allusio est in voce, Dauid. Postremò in voce, Sempiternum. Nam dicitur ibi, In æternum misericordia ædificabitur, siue (vt Hieronymus vertit) sempiterna misericordia ædificabitur. Dauid autē hoc loco accipi potest, vel ille qui defunctus est filius Isai seu Gessæ, vel ille rex Dauid, qui adhuc viuit, nimirum Christus: vt intelligamus misericordias promissas, aut defuncto Dauid, aut Dauidi figurati nominis seu Christo: Quemadmodum sumitur in Ozee ca. 3. cùm dicitur: Et quærent Dominum Deum suum & Regem suum Dauid, id est, Christum. Et apud Ezech. cap. 34. Suscitabo vobis pastorem vnum seruum meū Dauid, id est, Christum. Nam dicta sunt hæc per multa secula iā dormiente Dauid. Quod autem ad lectionem attinet, nonnulla exemplaria hoc loco habent in singulari numero, Fidelis, vt referatur ad Dauid. Quomodo etiam legisse videtur D. Hieron. nam expositio eius sic habet: Qui idcirco appellatur fidelis, quia promissa compleuit. Verùm Hebræi in plurali habent, Fideles, & sic quoq; habet textus Hieronymi additus commentarijs. Item textus Haymonis: & pluraliter interpretatur Dionysius: Lyra quoque affirmat libros correctiores sic habere: Septuaginta deniq; pluraliter habent. Quare videndum est, ánne legendum sit in expositione Hiero. dicta, hoc modo: Quæ idcirco appellātur fideles, quia promissa compleuerunt. Si autē non est mendum in commentarijs Hier. sed vertit quomodo hodie eius habet expositio, dicēdum est intellexisse ipsum (cùm peritissimus fuerit linguæ Hebrǽæ) numerum pluralem positum loco singularis, quæ phrasis Hebræis est familiaris. Nam apud Ezechi. capite 46. pro eo quod nostra versio habet, Vitulum de armēto immaculatum, ad verbum in Hebræo est, Vitulum filium bouis immaculatos, vbi apertè pluralis adiungitur termino singulari, immaculatos pro immaculatum. Sic apud hunc prophetam cap. 42. Hæc dicit Dominus Deus creans cælos & extendentes eos: pro extendens eos. Et ita quamuis Hebraicè legeretur pluraliter, potuit tamen Hieron. vertisse, fidelis singulariter, secutus illum Hebraismum: sensus tamen magis pertinet ad promissiones fideles, quàm Dauidis fidelis.

***E**cce testem populis dedi eum, ducem, ac præceptorem gentibus. Ecce gentem quam nesciebas, vocabis, & gentes, quæ te non cognouerunt, ad te current, propter Dominum Deum tuū, & sanctum Israel, quia glorificauit te.*

E*cce testem populis, &c.*) Ex hac particula patet, quod Dauid in superioribus pertineat potius ad Christum, & nō ad alterū Dauidem veteris testamēti Regem, hoc sensu: Dedi eum scilicet Dauidem non quidē proprij nominis, sed figurati, hoc est, Christum testem populis. Quod interpretatur Hieronymus de populis nationum. Verùm vox Hebræa magis pertinet ad quosuis populos,

vt complectatur tam Iudæos, quàm Gentiles. Sic Genesis. 27. Seruiant tibi populi, id est, vniuersi. Rursus psalm. 7. Synagoga populorum circũdabit te, vbi ad literam etiam de Hebræis loquitur.

Ducem ac præceptorem Gentibus.) id est, præcipientem ac mandantem gentibus. Hoc loco in Hebræo eadem vox est, quæ ibi cùm dicitur: Testem populis.

Ecce gentem, quam nesciebas.) Vox hoc loco posita in Hebræo propria est gentibus: Est enim גוים goijm, quare ad nos hæc pertinẽt. Sensus est: Ecce tu Dauid, id est, tu Christe vocabis gentem tuam, quam antea nesciebas, id est, quam non habebas pro gente tua & populo tuo. *Et gentes quæ te nõ cognouerunt.*) Hæc intelliguntur ex capite 52. in cuius fine dicitur: Quibus non est narratum de eo, viderunt.

Propter Dominum, &c.) Eodem modo locutus est Paulus in epistola ad Ephesios capite primo, cum ait: Deus Domini nostri Iesu Christi. Et intelligitur hoc secundum humanam naturam Christi. *Quia glorificauit te.*) De isto vide Euangelium Ioannis capite 17. vbi dicitur: Et clarificaui, & iterum clarificabo eum.

Quærite Dominum, dum inueniri potest, inuocate eum, dum prope est. Derelinquat impius viam suam, & vir iniquus cogitationes suas, et reuertatur ad Dominum, & miserebitur eius, & ad Deum nostrum, quoniam multus est ad ignoscendum. Non enim cogitationes meæ, cogitationes vestræ, neq; viæ meæ, viæ vestræ, dicit Dominus. Quia sicut exaltantur cæli à terra, sic exaltatæ sunt viæ meæ à vijs vestris & cogitationes meæ à cogitationibus vestris. Et quomodo descendit imber, & nix de cælo, & illuc vltra non reuertitur, sed inebriat terram, & infundit eam, & germinare eam facit, & dat semen serenti & panem comedenti: sic erit verbum meum, quod egredietur de ore meo, non reuertetur ad me vacuum, sed faciet quæcunque volui, & prosperabitur in his, ad quæ misi illud.

Quærite Dominum, &c.) Iuxta Hieron. propheta monet populũ sui temporis, hoc sensu: Moneo vos populares meos atq; contestor, dum tempus est agite pœnitentiam, quærite Dominum dũ estis in corpore, dum datur locus pœnitentiæ, quærite inquam nõ loco sed fide. Sic Hieronym. Potest tamen idem pertinere ad multò pòst futuros, quale est illud in capit. 49. In tempore placito exaudiui te, & in die salutis auxiliatus sum tui & cæt. quod interpretans Apostolus in post. epistol. ad Corinth. 9. Ecce nunc ait tempus acceptabile, & cæter. Quasi dicat propheta. Qui iam viuitis & postea nascemini, attendite diligenter ad tempus illud placabile, ad diem illum salutis, id est, ad diem Christi ne vos fallat, neue prætereat, studete vos facere participes misericordiarum in Christo promissarum: neque hoc quempiam retardet, quod sibi conscius sit multorum peccatorum, tantum relinquat antiqua peccata, & per veram pœnitentiam conuertatur ad Dominum, & particeps erit huius beneficij & misericordiarum in Christo promissarũ quantumuis antè magnus peccator, & hoc est, quod ait: Derelinquat impius viam suam, &c.

Non enim cogitationes meæ, &c.) Nemo inquit diffidat promissis meis, vel incredulus sit, quòd post tanta scelera impius tam repentè saluatur: non enim cogitationes meæ cogitationes vestræ. Cogitationes aũt vocat consilia & voluntates, & refert Hier. ad voluntatem saluandi. Sensus est: Quod iam inde ab Adam lapso promisi Ecclesiæ, quod iam inde ab initio statui saluare genus humanum, quod decreui in filio meo dare remissionẽ peccatorum omnibus credentibus & pœnitentiam agentibus, hæc mea cõsilia, promissa & decreta non sunt instabilia, sed certa sunt, firma, & perpetua: Vos vt homines ꝓmissi sæpè pœnitentes veterem nouella voluntate subuertitis, at ego non ita.

Quia sicut exaltantur cæli à terra, &c.) Vultis inquit scire diuersitatem mei vestrique consilij, aduertite: Quantum loci cælum distat à terra, tãtum meæ cogitationes à vestris separantur. Addit & aliam similitudinem eodem pertinentem, dicens: Et quomodo descendit imber, &cæ. sic erit verbum meum, & cæt. Loquitur autem de verbo promissionis suæ, illud non reuertetur ad me vacuum, id est, irritum non erit, sed opere complebitur, certò futurum est, quod tam magnificè promisi de futuro Messia, de misericordia in ipso exhibenda credentibus & pœnitentibus.

Quia in lætitia egrediemini, & in pace deducemini. Montes, & colles cantabunt coram vobis laudem, & omnia ligna regionis plaudent manu. Pro saliuncula ascendet abies, et pro vrtica crescet myrtus. Et erit Dominus nominatus in signum æternũ, quod non auferetur.

Quia in lætitia egrediemini.) non è Babylone sed secundum verum sensũm & consequentiam misericordiarũ siue harum promissionum, egrediemini inquam de lacu in quo non est aqua, id est, ex inferno inferiori, id est, ex laqueis diaboli, & in pace deducemini, quia continget vobis gratia & pax in hac vita à Deo, quæ gratia deducet vos in cælestem patriam.

Montes & colles cantabunt, &c.) Significat magnam eorum felicitatem, qui recipiũt Christum in propria venientem, omnia congratulabuntur eis, montes, colles. & cæt. *Pro saliuncula ascendet abies. & cæte.*) Hoc sine metaphora dixisset: pro malis erunt bona, & pro vitijs nascentur virtutes: Antequam essetis

insiti

insiti Christo, passiones peccatorum operabantur in vobis, & membris vestris illa etiā, quæ turpe est dicere: postquam verò eritis insiti Christo, peccatum desinet illa operari in vobis: pro illis nascentur longè alia & meliora, scilicet pœnitētia, admiratio Dei, pax & gaudiū in spiritu sancto, pro iniquitate iustitia, pro luxuria temperantia, &c.

Et erit Dominus nominatus, &c.) Dionys. Lyra, Thomas accipiunt signū hoc loco, quale est capite 11. huius prophetæ, vbi dicitur: In die illa radix Iesse, qui stat in signum populorum. Exponunt enim hoc modo: Dominus, cuius nomē habebitur vbique celebre, erit in signum salutis, in quod ipsi electi omnes oculos suos conijcient. Sed sciendum est apud Esaiam Hebræum non esse hoc loco נס nes, quæ vox ponitur in capite vndecimo, de cuius significatione prolixè ibi dictum est: sed est אות oth, quæ significat tale signum, quale est in primo libro Regum cap. secundo, cùm dicitur: Et hoc tibi signū, vno die morientur ambo filij tui. Et in Genesi capit. 4. Posuit Dominus signū in Cain, vbi apud Hebræos est אות oth, & de huiusmodi signo interpretatur locū hunc. D. Hieronymus, cuius expositio sic habet: His, qui de malo commutati fuerint in bonum, erit Dominus in nomen. (Sic enim ad verbum est in Hebræo) & in signum sempiternum: In nomen inquam, vt ex ipsius nomine appellentur Christiani: & in signum, vt crucis eius inurantur cauterio, quod non deficiet, nec vllo fine mutabitur. An autem istud intelligi posit de charactere, qui imprimitur nobis in baptismo & indelebilis est, expendat studiosus.

CAPVT LVI.

HAEc dicit Dominus: Custodite iudicium, & facite iustitiam, quia iuxta est salus mea, vt veniat, & iustitia mea, vt reueletur. Beatus vir, qui facit hoc, & filius hominis, qui apprehēdet istud, Custodiens sabbatum, ne polluat illud, custodiens manus suas, ne faciat omne malum.

Concio Esaiæ nō solum ad populum sui temporis, sed etiam ad posteros.

HAEc dicit Dominus: Custodite iudicium, &c.) Concio hæc Esaiæ similis est prædicationi Ioannis Baptistæ, cùm ait: Pœnitentiam agite, & appropinquabit regnum cælorum. Monet siquidem, vt præparent se aduentui Christi, & loquitur non tantū hominibus sui temporis, sed etiam multò pòst futuris, hoc sensu: Qui auditis me ista vaticinantem de Messia, vel qui posteà lecturi estis apud me, & vultis vobis benè consulere, custodite iudicium, & facite iustitiam, id est, præparate vos ad eius aduentum, præparate, inquam, custodiendo iudicium & faciendo iustitiam, hoc est, omnia illa præstando, quæ pertinent ad vitam rectè agendam: alioqui regnum Dei in medio vestrū versabitur, & non proderit vobis: ambulabit Messias inter vos, & non agnoscetis, nec recipietis. Vnde Ioannes in Euangelio cap. 3. post verba illa: Lux venit in mundum, & dilexerunt homines tenebras magis, quàm lucem, assignans causam huius, cur videlicet non receperint Christum in propria venientem, dicit: Erant enim opera eorum mala: vita mala facit, vt non intelligamus scripturam & veritatem. Hinc apud eundem Euangelistam capite quinto ad Iudæos Saluator loquitur: Quomodo potestis vos credere, qui gloriam ab inuicem accipitis, & gloriam, quæ à solo Deo est, non quæritis? Hæc est causa, quare tam multi hodiè credunt hæreticis potius, quàm Ecclesiæ & veritati, quia videlicet mala est ipsorum vita. Monet ergo Esaias auditores suos & lectores, vt præparent se Christo vēturo, & modum præparandi præscribit, dicens: Custodite iudicium, &c.

Quia iuxta est salus mea, &c.) Salus mea, id est, Christus promissus, & iustitia mea illa nimirum, à qua dicor iustus, id est, verax in promissis, illa iam est in foribus. Quasi dicat: Ego promisi Christum meum, & misericordiam in Christo omnibus pœnitentibus, exhibebo me iustum, id est, fidelē præstabo, quod promisi, præstate etiam vos iustitiam, id est, vitæ integritatem, vt possitis agnoscere iustitiam meā. Ex his patet, quòd aliter sumatur iustitia priori loco, dum hominibus tribuitur: & aliter posteriori loco, dū Deo tribuitur, quia posteriori loco accipitur pro fide & veritate.

Beatus vir, qui facit hoc.) id est, qui custodit iudicium, & facit iustitiam. Beati ergo, qui hæc posteà lecturi præparabunt se ad aduentum illius magni seminis nimirum Christi, vt non inueniat eos imparatos. Eadem autem hæc verba habes Psalm. 150. Beati, qui custodiunt iudicium, & faciunt iustitiam in omni tempore. *Et filius hominis, &c.*) Pro apprehendere Septuaginta interpretes habent verbum, quod significat mordicus tenere & amplecti, & hoc modo exponit Hieronymus hunc locum, dicens: Qui apprehendit, vt non solùm faciat, quod præceptum est, sed stricta teneat manu. Vocabulo autem illi, quod habent Septuaginta, valdè conuenit vox Hebræa huius loci, quia construitur cum beth adhæsionis, quomodo & aliàs ferè cōstruitur, quemadmodum videre est in thesauro linguæ sanctæ apud Pag. in voce hasaph. Ad verbum aūt veteres. Qui tenebit in hoc. Sensus est: Qui totus incumbet in hoc, vt ista præstet: cui vnicum

studium erit, vt præparet se aduentui Saluatoris, custodiendo iudicium & faciendo iustitiam.

Custodiens sabbatum, &c.) Dubium hîc est, an ex vna specie hac sabbati totam legem Moysi intellexerit, vt ad totius legis obseruationem, dum expectatur Messias, illius tẽporis auditores moneat propheta: an potius intellexerit sabbatum spirituale, non Mosaicum, id est, otium & quietem à vitijs, quod verisimile est, non solùm quia sic interpretantur commentarij, sed etiam quia sequitur: *Custodiẽs manus suas, ne faciat omne malum,*) quæ particula, vt videtur, interpretatio est præcedentis, quia istud libenter facit scriptura. Custodiens ergo sabbatum, id est, qui feriatur à vitijs, ille beatus est: talis siquidem credet Christo, ac credendo consequetur maxima præmia, quę à Christo proposita sunt in Euangelio.

ET non dicat filius aduenæ, qui adhæret Domino, dicens: Separatione diuidet me Dominus à populo suo. Et nõ dicat eunuchus: Ecce ego lignum Sap. 3. d. *aridum. Quia hæc dicit Dominus eunuchis: Qui custodierint sabbata mea, & elegerint, quæ ego volui, & tenuerint fœdus meũ, dabo eis in domo mea, & in muris meis locum, & nomẽ melius, à filijs & filiabus.* Supr. 29. *Nomen sempiternum dabo eis, & quod non peribit.*

ET non dicat filius aduenæ.) Est hîc occulta synecdoche, hoc sensu: Non dicat Græcus, Barbarus, aut Scytha, aut alius cuiuscunque tandem nationis aut sexus. Non sum semen Abrahę, natus sum è gentibus barbaris, non pertinent ad me promissiones semini Abrahæ factæ: ne dicat hoc, quia non est distinctio Iudæi & Græci, &c. Vide cap. 10. epistolæ Pauli ad Rom. Nõ est distinctio Iudæi & Græci, &c. Et ad Galat. 3. vbi idem ferè dicitur quod hîc.

Et non dicat eunuchus, &c.) In eunuchis (inquit Hieronymus) nequaquam illi intelligendi sunt, quos ardens Poeta describẽs ait: Nec non infelix ferro truncata iuuentus, Atque execta virum: sed illi, qui seipsos castrauerunt propter regnum Dei, quos dicit plus offerre Deo, quàm offerãt alij. Verùm omnibus benè expensis videtur magis generaliter intelligendum, vt ad omnes pertineat, siue ad illos, qui sic nati sunt, siue tales facti ab hominibus, siue qui seipsos castrauerunt propter regnum Dei, iuxta legẽ Moysi, quæ habetur Exodi 23. Maledictus sterilis, qui non facit semẽ in Israel. Verùm nunc dicitur: Ne dicat eunuchus, ecce lignũ aridum, quia nõ est Iudæus neque Græcus, seruus aut liber, masculus aut fœmina, vir aut semiuir, id est, eunuchus, sed omnes vnum sunt in Christo.

Quia hæc dicit Dominus eunuchis,) id est, hominibus quantumuis iuxta sæculum abiectis, quantũuis infelicibus iuxta hunc mundum. *Qui custodierint sabbata mea, &c.*) Est hoc loco rursus verbum illud, quod suprà vertit, appræhendet, pro quo Septuaginta habent ἀντέχομαι. Sensus est: Qui toti incumbunt in hoc fœdus, & hoc omni amplectuntur fide. *Dabo eis in domo mea.*) Sumere videtur locutionem de domo templi Salomonis, tamen de ea domo non loquitur propheta, sed de domo Ecclesiæ. *Et nomen melius, &c.*) id est, pluris habebuntur, quantumuis abiecti secundum sæculum, quàm hactenus habiti sunt à me filij Israel. *Et nomen sempiternum dabo eis*) id est, dabo eis nomen filiorum Dei, quod nunquam peribit.

ET filios aduenæ, qui adhærent Domino, vt colant Mat. 21. b *eum, & diligant nomen eius, vt sint ei in seruos,* Mat. 11. c. *omnem custodientẽ sabbatum, ne polluat illud, & tenentem fœdus meum, adducam eos in montem* Luc. 19. g. *sanctum meum, & lætificabo eos in domo orationis meæ. Holocausta & victimæ eorum placebunt mihi super altari meo, quia domus mea, domus orationis vocabitur cunctis populis, ait Dominus Deus, qui congregat dispersos Israel, adhuc congregabo ad eũ congregationes eius.*

ET filios aduenæ, &c.) Duabus istis speciebus, aduenæ & eunuchi, vt dictum est, complectitur totum hominum genus, qualescunque sunt, qui adhærent Domino, & colunt eum, omnes illi grati sunt ei: hactenus de domo Dei & templo Salomonis exclusi fuerunt eunuchi & aduenæ, posthac autem non erunt.

Omnem custodientem, &c.) Sabbatum intellige vt prius. *Et tenentem fœdus meum.*) Rursus est hîc vox illa Hebræa cum beth adhæsionis. Sensus est: Omnes, qui studiosi sunt huius fœderis, & hoc retinent, nec sinunt sibi è manibus eripi. *Adducam eos in montem sanctũ meum.*) De hoc monte dictum est capite secundo huius prophetæ, cùm dicitur: Erit in nouissimis diebus præparatus mons domus Domini. Sensus est: Adducam eos ad Christum. *Et lætificabo eos, &c.*) Quia scriptura libenter vtitur verbis veterum cæremoniarum, & tamen aliter sentit, optimè hoc loco per domum orationis intelligitur Ecclesia Christi: de Ecclesia Christi interpretantur Ecclesiastici expositores.

Holocausta & victima, &c.) Hîc vtitur propheta verbis veterum cæremoniarum, & tamẽ aliud sentit: Intelligit enim sacrificium laudis & spiritus cõtribulati, vitulos labiorum, &c. Istud autem in primis doceri potest ex toto hoc cõtextu, quo hactenus vsus est ꝓpheta, quẽ certũ est pertinere ad Christum, & eius regnũ seu Ecclesiã: Deinde ex aliorum prophetarũ testimonijs, quę multa sunt, & cuiuis facilè obuia, ex quibus cõstat prophetas libenter hoc modo loqui.

Quia domus mea, &c.) Id est, non vni genti, nec vno Hierosolymæ loco, sed in toto terrarum

rarum orbe vocabitur domus mea, nó quidem taurorum aut hircorum vel arietú, sed domus orationis. Saluator, inquit Hieronymus, hoc testimonio abusus est, seu potius paulò aliter vsus est, referens ad templum Salomonis, quod templum non propriè est hic domus ista, sed Ecclesia. Verùm quod de Ecclesia dicitur, hoc aliquo modo etiam pertinet ad templum illud Salomonis pro illo tempore legis.

Matt. 21.

Qui congregat,&c.) Alludere videtur propheta ad captiuitaté Babylonicã: sed quod hic dicitur, verè pertinet ad generale totius orbis beneficium, quod colligere licet non solùm ex toto huius sermonis cótextu, qué certum est ad Christum pertinere, verùm etiam ex alijs scripturæ locis. Similis enim locus est apud Ioannem 11. Iesus moriturus erat pro gente, & non pro gente tantùm, sed vt filios Dei, qui dispersi erant, congregaret in vnum. Ex illo autem loco & loquendi modo, quo ibi vtitur Ioannes, intelligimus hic Esaiam loqui non de Iudæis tantú, sed etiam de gentibus, omnibusque omninò hominibus. Est & alius locus capite 11. huius prophetæ, vbi dicitur: Et leuabit signum in nationes, & congregabit profugos Israel, & dispersos Iuda colliget à quatuor plagis terræ.

OMnes bestia agri venite ad deuorandum vniuersa bestia saltus. Speculatores eius caci omnes, nescierunt vniuersi, canes muti, non valentes latrare, videntes vana, dormientes & amantes somnia, & canes impudentissimi nescierunt saturitatem. Ipsi pastores ignorauerunt intelligétiam. Omnes in viam suam declinauerunt, vnusquisque ad auaritiam suam, à summo vsque ad nouissimum, venite sumamus vinum, & impleamur ebrietate, & erit sicut hodie sic & cras, & multò amplius.

Hier. 6.c.
Supr. 2.b.

OMnes bestiæ agri venite,&c.) Eodem consilio, quo superiora illa, Custodite iudicium, & facite iustitiam, &c. dicta sunt, etiam hæc dicútur. Studet enim propheta eos preparare ad istud futurum beneficium per Christum exhibendum: & prius quidé studuit eos pręparare per declinationé à malis, & per bonam vitam, núc & minas addit, dicens: Omnes bestiæ agri, &c. cuius sensus est: Futurum est, vt quicunque nó sunt audituri me, nec credituri, vt eos deuorent bestiæ agri. Et intelliguntur illæ bestiæ, de quibus in Psal. 73. Ne tradas bestijs animas confitentium tibi. Alij autem Romanum intelligút exercitum crudelem & ferocem.

Speculatores eius caci,&c.) Hoc est, Israel periturus est vitio suorú superiorú. Ipsi enim speculatores & superintendentes in causa sunt, vt veniát bestiæ & deuorent Israel. Per speculatores enim Scribas intelligit & Pharisæos, qui longè aberát à vero scripturarú intellectu, vnde & cæci appellantur. *Videntes vana*) .i. studia eorú & cogitationes versantur circa vana, siue illa sint vanę cęremonię, siue sint aliæ res hui⁹ seculi vanæ & inutiles. *Nescierunt saturitatem,*) id est, semper alia & alia congregant: Vel, nescierunt saturitatem, id est, non explentur voluptate, sed semper præparant se ad alias & alias voluptates. *Ipsi pastores ignorauerunt,&c.*) quantumuis videátur prudétes in rebus huius seculi. Nihil aút hic difficultatis est, sed videndum cuiq; ne similis horum inueniatur, qui est præfectus curæ, nec studet intelligere, quod est Christi, quid videlicet Euangelium, quid Christianismus, quid iustitia fidei, &c. Ad illum hęc pertinent, qui videt populú abire ad hęreses & alia vitia, & interim tacer dedit⁹ vino & voluptatibus: Ad illum hęc pertinent, qui studet beneficijs congerédis, & quærit quæ sunt sua, & non quæ Christi sunt: Ad illos deniq; hæc pertinent, qui in patrimonio Christi secundum seculum triumphant, & bellos homunculos agunt, nihil interim cogitantes de Ecclesia promouéda, de eleemosynis pauperibus irrogãdis, &c. *Venite sumamus vinum,&c.*) Istud explicat id, quod suprà dixerat: Nescierunt saturitaté. Isti speculatores, canes muti, & pastores inerudíti hoc solùm cogitát, quomodo nunc hic, nunc illic curabunt cuticulã, quomodo ingurgitabút se vino, & explebunt voluptatibus. Verùm homini altari seruienti cogitandú est, vt omni modo effugiat prandia etiam amicorum: Non est enim decorum, aut ciuile sacerdoti exhibere se lætum in conuiuio, melius est, vt cú gratia Dei abstineat ab huiusmodi, & habeatur rustic⁹ & inciuilis, quàm in talibus ciuilis.

CAPVT LVII.

IVstus perit, & non est, qui recogitet in corde suo, & viri misericordia colligútur, quia non est, qui intelligat. A facie enim malitia collectus est iustus. Veniat pax, requiescat in cubili suo, qui ambulauit in directione sua.

IVstus perit.) Durat adhuc præcedens concio: Dum speculatores, Scribæ & Pharisæi, dum pastores & sacerdotes dediti sunt vino, & student ijs rebus, quibus non debét studere, interim perit iustus. In voce autem iusti. Hieronymus & Hebręi putant esse antonomasiam, sed aliter ipse explicat, aliter illi Hiero. siquidem Christú intelligit, qui eximiè iustus est: Hebræi verò ipsum Esaiã, vt de se prophetet, quòd à Manasse serra lignea secandus sit & diuidendus. Verú præcedentia & etiam sequétia magis inuitát ad heterosin, vt iust⁹ accipiatur generaliter p homi-

hominibus iustis, quomodo & Hebræorum nonnulli interpretantur.

Vide orationem funebrẽ Adami nostri in mortem D. Tilmanni præsidis Collegij pótificis, vbi hunc locũ optimè explicat.

Et nemo est, qui recogitet, &c. In Hebræo autem ad verbum habetur hoc modo: Nó est, qui ponat super cor suũ, id est, nihili faciũt, si quis iustus inter tot impios patiatur. Verbum autem (perit) secundum Hieronymũ, persecutionis magnitudinem, & non substantiæ finem demonstrat.

Et viri misericordiæ colliguntur.) Simpliciter dixisset, viri misericordiæ moriuntur. Similis autem phrasis est in 4. Reg. cap. 22. vbi Iosiæ Regi dicitur: Colligam te ad patres tuos, & colligeris ad sepulchrum tuum in pace. Sic etiam de Iacob dicitur: Appositus est ad patres suos, id est, mortuus est. Vt autem sciamus post hanc vitam restare aliam, non morimur, sed colligimur secundũ scripturam. Illud autem, Viri misericordiæ, dictum est phrasi Hebræa, Latinus verò diceret, viri misericordes.

Quia non est, qui intelligat.) Ad verbum aũt est: Non intelligente, id est, nemine intelligente, siue non est, qui intelligit. Sensus est: Dum supradicti pastores, canes muti, & alij impij sedent ad pocula, & audiunt, quòd bonus aliquis aut iustus mortuus est, nihil fit ab eis, non mouentur semel, nec cogitant quidem de pietate eius.

A facie enim malitiæ, &c.) Sensus est: Collectus est iustus, vt mala seculi non videret, volui eum mori, ne videret mala huius vitæ. Sic 4. Regum post verba illa: Colligam te ad patres tuos, vt non videant mala oculi tui. *4. Reg. 22*

Veniat pax, &c.) Ex Hieronymo apparet hîc mendũ esse, interpretatur enim ipse pluraliter, requiescant, & sic habent Hebræa exẽplaria, quod etiam annotauit Haymo. Legendum est ergo hoc modo: Veniat pax, requiescãt in cubili suo, Deinde rursus singulariter: Qui ambulauit in directione sua, quod refert Hiero. non ad mox præcedens Requiescant, sed ad illud, Veniat pax, scilicet iusto, qui ambulauit in directione sua. Et suppositum illius verbi Requiescant secundum eum est, viri misericordiæ. Eadem etiam particula, videlicet, qui ambulauit in directione sua, referri potest ad verbũ Requiescant iuxta Hebraismum, quia solenne est Hebræis negligere numerum, & ponere nunc singularem, nunc pluralem. Per cubile autem siue lectum intelligit requiẽ, quæ datur bonis post hanc vitã. Sensus ergo est: Dum sic omnia turbantur, dum tumultuantur & insaniunt sacerdotes luxui, vino, & alijs rebus vanis dediti, intereà veniet, siue continget iusto, qui ambulauit in directione sua, id est, rectè vixit, vera pax, etiã cùm moritur, & æterna sede requiescet, tantum abest, vt periturus sit.

VOs autem accedite huc filij auguratricis, semẽ adulteræ & fornicariæ. Super quẽ lusistis? Super quem dilatastis os, & eiecistis linguã? Nunquid non vos filij scelesti, semen mendax? Qui consolamini in dijs, subter omne lignum frondosum, immolantes paruulos in torrentibus, subter eminentes petras. In partibus torrentis pars tua, hæc est sors tua. Et ipsis effudisti libamen, obtulisti sacrificium. Nunquid super his non indignabor?

VOs autem accedite huc, &c. Hic quasi certum est, prophetam loqui sui tẽporis Iudæis, quia populus Iudæorum nato Christo nó erat obnoxius cultui idolorũ, quem hic repræhendit & vocat eos filios auguratricis, quòd videlicet Hierusalem, quæ mater est audientium, diuinationibus & augurijs, sit dedita: Semen verò adulteræ & fornicariæ, propter cultum idolorũ, quia Deo relicto sequi Deos alienos, secundũ scripturas fornicari est & mœchari. Quarti Reg. cap. 17. Fecerũt sibi statuas, & fornicati sunt in eis, id est, cum eis. Et apud Hierem. capit. 3. Mœchata est in lapide & ligno. Vos ergo cultores idolorum, & qui tantoperè augurijs dediti estis, sequentes in hoc matrem vestram, accedite ad me, & audite, quæ dicam.

Super quem lusistis?) D. Hieronymus hæc particulariter ad Christũ refert. Super quẽ, inquit, lusistis conspuẽtes faciem eius, barbamque vellentes? Et super quem dilatastis & aperuistis os, & linguam eiecistis, dicẽtes ei: Samaritanus es tu, & dæmonium habes, & postea in passione: crucifige crucifige talẽ: &, Vah qui destruis templum Dei. Secundum interpretationem verò cœptam intelligemus generaliter de ijs, qui sedent ad pocula, & ridẽt prophetas & cõcionatores eorum vitia arguentes.

Nunquid non vos? &c.) Quasi dicat: Si descẽderitis in vos ipsos, intelligeretis facilè vos non esse veros Abrahæ filios. *Qui consolamini in dijs, &c.*) id est, qui delectamini in sacrificijs, quę offertis dijs in lucis ac nemoribus. *Immolantes paruulos in torrentibus.*) Istud facilè intelligitur ex capite 17. quarti Regum, & psalm. 105.

In partibus torrentiũ, &c.) Sensus est: Hoc habes pro summa religione, quòd in torrente fundas sanguinem liberorum tuorum: Dominus debebat esse pars tua, & pro sorte tua habuisti cultum idolorum.

SVper montem excelsum & sublimẽ posuisti cubile tuum, & illuc ascendisti, vt immolares hostias. Et post ostium, & retro postem posuisti memoriale tuũ, quia iuxta me discooperuisti, & suscepisti adulterum. Dilatasti cubile tuum, & pepegisti cum eis fœdus. Dilexisti stratum eorum manu aperta, & ornasti te regio vnguento, & multiplicasti pigmenta tua.

SVper montem excelsum, &c.) Metaphora est cubilis adulteri. Sensus est: Nó solùm in

lucis

lucis ac nemoribus, torrentibus & vallibus, verum etiam in montibus & collibus expleuisti adulteria tua, in exercenda videlicet idololatria: nec hoc suffecit tibi, sed & post ostium domus & retro postem posuisti memoriale tuum, id est, tutelæ simulachrum, vt tam intrans, quàm exiens adorares illud, & nunquam obliuisceretis idololatriȩ. Post ostia autem olim ponebant idola ad tuitionem ædium, quos lares appellabant, quibus ponebant suffitum, quod etiam faciebant Romani.

Quia iuxta me, &c.) Facit se Deus virũ Gentis Iudaicæ, & quasi vxorem adulteram arguit eam, atque cõfutat. *Dilatasti cubile tuum.*) vt videlicet pateres plurib⁹ amatoribus, id est, dijs & dæmonijs. *Dilexisti stratum eorũ manu aperta*, id est, vt nihil puderet, nec fornicationis cuperes absćõdere turpitudinem. *Ornasti te regio vnguento.*) Mẽda est hoc loco. Legendum est enim: Ornasti te regi vnguẽto. Ita autem legendum esse patet ex commentarijs Hieronymi: Lyra quoque affirmat sic habere libros correctiores. Hũc autem Regem Hieronymus intelligit idolum Ammonitarum, quod appellatur Moloch, & in lingua nostra Regem sonat. Alij verò interpretantur de Rege homine, hoc sensu: Studuisti tibi cõciliare societates Regũ & principum terræ Deo relicto. *Et multiplicasti pigmenta tua.*) id est, varia ornamenta quæsisti, vt & visu & odore prouocares adulteros.

Misisti legatos tuos procul, & humiliata es vsque ad inferos. In multitudine viæ tuæ laborasti, nec dixisti, quiescam. Vitam manus tuæ inuenisti, propterea non rogasti. Pro quo solicita timuisti, quia mentita es, & mei non es recordata, neq; cogitasti in corde tuo, quia ego tacens, & quasi non videns, & mei oblita es.

Misisti legatos, &c.) Sensus est: Non satis tibi fuit fornicari cum dijs vicinarũ Gentium, sed habuisti præterea studiũ fornicandi cum dijs gentium longè positarum: propterea misisti legatos tuos in Babylonẽ & Aegyptum, vt & illinc adferrent idola. *Et humiliata es, &c.*) id est, deiecta es ad maximã vilitatem, facta es turpissima: olim omnia summo decore regnauerunt in te, nunc planè descendisti in baratrum libidinum.

In multitudine, &c.) Id est, multiplici cultu Idolorum, & in multiplici fornicatione tua fatigata es, & licet fatigata, non tamen dixisti, quiescam: poteras faciliori negotio seruire Deo, nũc multò magis laborasti in falsis dijs colendis. Loquitur autẽ Esaias Hierusalem illius temporis, vt antè dictum est. Idem & nunc dici potest omnibus hoc seculũ, & eius vitia sequentibus. Vide cap. 5. Sap. Lassati sumus in via iniquitatis.

Vitã manus tuæ inuenisti.) Sẽsus est: Id, quod quærebas inuenisti, & acquisiuisti, scilicet honores, diuitias, &c. quibus abundè habitis neglexisti Deum, & hoc est, quod ait: *propterea non rogasti.*

Pro quo solicita timuisti, &c.) Id est, dum negligis me, cogeris multos alios valdè timere, dum sequeris idola & alios Reges, multa incidunt, quæ faciunt te vehementer solicitam: si me fuisses secuta ô Hierusalem, magnam sentires in te pacem cordis. *Quia mentita es*) dicens: omnia quæcunque locutus est Dominus faciemus. Vide caput 24. Exodi. *Neque cogitasti in corde tuo.*) Ad verbum autem est: Non posuisti super cor tuum, id est, ea, quæ proposueram tibi, nõ fuerunt tibi cordi, putasti ea esse parua, & nullius momenti. *Quia ego tacens, &c.* Sẽsus est: Hactenus dissimulaui peccata tua, & sic me gessi, quasi ea non viderem, vt si nõ timore mei, saltem patientia ad me redires: Sed tu interim ingrata prorsus oblita es mei, nec agnouisti patientiam, quam præstiti peccatis tuis.

Ego autem annunciabo iustitiam tuam, & opera tua non proderunt tibi, cùm clamaueris liberent te congregati tui, & omnes eos auferet ventus, tollet aura.

Ego autem annunciabo, &c.) Hoc secundum Hieronymum per ironiam legendũ est: Veluti si quis alicui in sceleribus depræhenso dicat, vide bona opera tua: Vel stulto, tu multum sapiens es. Sensus est: Quia hactenus tacui, & dissimulaui peccata tua, nec agnouisti patientiam meam, vt sic ad me redires, idcirco palam faciam, quàm sis iniusta, & quàm sis operta vitijs, & obruta ô Hierusalem.

Cùm clamaueris, &c.) Adhuc obiurgat populum illum peccatorem, hoc sensu: Cùm clamaueris pressa angustijs ô Hierusalem, liberent te tunc congregati tui. Vox autem illa (cõgregati) cõplectitur omnes & Deos, & Reges exteros, quibus coniuncti erãt Iudæi, & quibus innitebantur.

Omnes eos auferet ventus.) Id est, leuissimo momento perdentur omnes, & dij & Reges, & synagogæ erunt velut puluis, quem proijcit ventus à superficie terræ, & hoc est, quod dicitur in psalmo primo: Non sic impij, non sic, & cætera.

Qui autem fiduciã habet mei, hæreditabit terram, & possidebit montem sanctum meum, & dicam: Viam facite, prabete iter, declinate à semita, offerte offendicula de via populi mei.

Qui autem fiduciam habet mei.) Id est, qui sperat in me, hæreditabit terram illam, de qua in psalm. Credo videre bona Domini in terra viuentium. *Et possidebunt montem, &c.*) id est, cælestem Hierusalem, quæ dicitur mons sanctus in epistola Pauli ad Hebr. 12. Quòd autem de illa terra, & de illo monte loquatur, & non de terra Iudæorum Palæstina, patet ex sequẽtibus, quæ maiora sunt, quàm

quàm vt conuenire poßint populo Israel ex Babylone redeũti. Redit ergo propheta ad Euangelium & gratiam in Christo præstandam.

Et dicam.) Vbi nos habemus, Dicam, Hebræa exemplaria nunc habent, Dicet, quomodo etiam Symmachum legisse ostendit Hieronymus. Variabant ergo tunc temporis Hebræa, quemadmodum & nunc. In tertia persona vertunt etiam Septuaginta, secundũ quos sensus est: Qui hæreditabit terram, & posidebit mõtem Dei sanctum, dicet: viam facite, &c. non erit contentus propria salute, sed etiam ad docendum populum prouocabit cæteros. Secundum nostrã aũt translationem sensus est: Ego Dominus præcipiam Apostolis meis, & Ecclesiæ doctoribus, & dicã eis: viã facite, præbete iter. Pro quo Hebræi habẽt: Eleuate eleuate. Sic Psal. 67. vbi dicitur: Iter facite ei, qui ascendit super occasum, vbi ad verbum est: Eleuate eleuate ei, qui ascẽdit super occasum, & subauditur via, quæ in cap. 62. huius prophetæ exprimitur. Et putãt quidam metaphoram sumptã ab ijs, qui sternunt vias publicas: Alij verò sumptam putant ab ijs, qui præparant vias tollendo impedimenta, lapides, & cætera, in quæ offendere posset homo aut iumentum. In hac autem sentẽtia est Rabbi Dauid in commentarijs in lib. radicum. Vide Pagn. in radice salal. Sensus ergo est: Planam & expeditam facite viam cõtendentibus ad regnum cælorum. Cõfer hunc locum cum eo, qui est in capite 62. Præparate viam populo, planum facite iter, & eligite lapides, &c.

Q*Via hæc dicit Dominus excelsus, & sublimis, habitans æternitatem, & sanctum nomẽ eius, in excelso, & in sancto habitans, & cũ contrito & humili spiritu, vt viuificet spiritum humilium, & viuificet cor contritorum. Non enim in sempiternum litigabo, neque vsque ad finem irascar, quia spiritus à facie mea egredietur, & flatus ego faciam.*

Q*Via hæc dicit Dominus, &c.*) Proponit propheta potentiam eius, qui hæc magnifica promittit, ne quis desperet, sed expectet promissa certò præstanda. *Et sanctum nomen eius.*) id est, in quẽ nulla cadit mendacij suspicio aut vanitatis. *In excelso & in sancto habitans.*) id est, secundum quosdã, in cælo: Secundũ alios verò, cum viris sanctis, & altis in virtutibus. *Et cum contrito, &c.*) Cùm habitet in istis altis, non tamen despicit humilia, habitat etiã cum contrito & humili spiritu. Istud inuitat nos ad fiduciã, sicut & præcedẽtia illa, per quæ maiestas Dei significatur, terrent nos. *Vt viuificet spiritum humilium, &c.*) Omnes eramus in morte peccati, & vitã nemo restituere poterat, nisi ille, apud quẽ est fons vitæ: propterea dignatur habitare cum homine contriti spiritus, vt viuificet illum.

Non enim in sempiternum litigabo.) Sensus est: Meretur quidem genus humanum perpetuam iram, ego tamen non sustineo semper irasci peccatis eius: quia omnes sunt meum plasma, opus meum, & creatura mea, & hoc est, quod sequitur: *Quia spiritus à facie mea egredietur.*) Verba futuri temporis apud Hebræos plerunque potentialia sunt, & habent vim mirabilem. Spiritus autem accipitur pro spiritu vegetatore atque agitatore corporis, hoc est, pro anima ipsa, hoc sensu: Spiritus qui vegetat & agitat corpus, à me egredietur, & perpetuò egredietur, ita vt nõ ab alio quopiam: quemadmodum cùm dicimus, leo rugit, secundum proprietatẽ linguæ Latinæ non intelligimus tẽpus aliquod præsens, sed qualitatẽ aliquam leoni propriam. *Et flatus ego faciam.*) id est, animas ego faciã, sicut in principio Genesèos: Inspirauit in faciẽ eius flatum siue spiraculum vitæ, id est, animam. Cùm ergo ego sim creator animarum, & spiritus hominis à me egrediatur, non patiar in perpetuum perire hominem, nec semper irascar peccatis eius.

P*Ropter iniquitatem auaritiæ eius iratus sum, & percußi eum. Abscõdi à te faciem meam, & indignatus sum, & abijt vagus in via cordis sui. Vias eius vidi, & sanaui eum, & reduxi eum, & reddidi consolationes ipsi, & lugentibus eius. Creaui fructum labiorum pacem, pacem ei, qui longè est, & qui prope, dixit Dominus, & sanaui eum. Impij aũt quasi mare feruens, quod quiescere non potest, & redundãt fluctus eius in conculcationem & lutum. Non est pax impijs, dicit Dominus Deus.* Su. 48. d.

P*Ropter iniquitatem, &c.*) Auaritia hoc loco generale nomen est, vt patet ex cõmentarijs Hieronymi & voce Hebræa. Sẽsus est: Propter iniquitatem cõcupiscentiæ eius, siue cupiditatis malæ inflãmantis iratus sum. Illa autem verba: A te faciem meam, nõ habent Hebræa, neque textus Hieronymi additus commentarijs. Textus quidem Lyræ habet, sed certum est, eum mendosum esse, quia in commentarijs suis subaudit me: Abscondi scilicet me, & cæt. Hieronymus autem in commentarijs subaudit faciem: Abscondi scilicet faciem meã. Vnde verisimile est, hæc verba ex commentarijs Hieronymi, vel certè ex editione Septuaginta interpretum in nostrum textum trãslata esse per negligentiam scriptorum.

Et abijt vagus, &c.) id est, præceps in omne malum quocunque ducebat propensa voluntas carnis, eò iuit. Homo enim à Deo desertus, facit illa, quæ legimus de Gentibus, quæ à Christo alienatæ horrenda perpetrabant & turpisima, sicut videre est in epistola ad Romanos capite primo.

Vias eius vidi, &c.) Hic apertum est Euangelium. Cùm essemus peccatores, impij, & inimici Dei, placuit Deo oculis misericordiæ

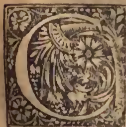
diæ respicere & mittere filium suū, & tradere eum in manus peccatorū, vt illius liuore sanaremur. *Et lugentibus eius.*) qui sumus nos. Nam omnes eramus lugentes & miseri.

Creaui fructum, &c.) Secundum Hieronymum, sensus est: Impleui quod pollicitus eram labijs, promiseram fructum aliquem, illum autem fructum iam creaui siue pręsti ti, scilicet pacem. Lyra aūt hoc modo: Creaui fructum labiorum, id est, prædicationis Christi & Apostolorum pacē. Potest & hic esse sensus: Creaui fructum labiorum, id est precum ac orationum pacem, pacē inquam illam, qua animus hominis suauiter requiescit in Christo etiā in medijs malis, & huius seculi fluctibus & turbationibus. Quicquid enim precādo obtinere posśimus à Deo, rectè vocatur fructus labiorum: Sicut secundum scripturam vituli labiorum, preces appellantur. Inter cætera autem, quæ precando obtinemus, est ista.

Pacem ei qui longè est.) id est, populo Gentili, qui non habebat legem Moysi, qua tanquam pædagogo duceretur ad Christum: *Et qui prope*) id est, Iudæis, quorum erat testamētum & legislatio, & cætera, quæ in epistola ad Romanos enumerat Apostolus. Locum autem hunc transcripsit Paulus in epistola ad Ephe. cap. 2.

Impij autē quasi mare feruens.) Sensus est: Creaui quidem fructum labiorum pacem, interea tamen qui non cōfidunt in Domino, qui venientem in propria non recipiunt, sed relicto Deo sequūntur carnem & mundum, longisśimè erunt ab hac pace Euangelij: erunt sicut mare feruens, quod nunquam potest quiescere, sed redundant fluctus eius & reuoluuntur ad littora, atque iterum resorbentur, & in se fracti lutū efficiunt, quod pedibus conculcatur: sic ipsi conculcabuntur: & concludens propheta caput istud epiphonemate ait: Non est pax impijs dicit Dominus, etiā quicquid illis obuenerit in hoc mundo.

CAPVT LVIII.

Lama, ne cesses. quasi tuba exalta vocem tuam, & annūcia populo meo scelera eorum, & domui Iacob peccata eorum. Me etenim de die in diem quærunt, et scire vias meas volunt, quasi gens quæ iustitiam fecerit, & quæ iudicium Dei sui non dereliquerit. Rogat me iudicia iustitiæ, & appropinquare Deo volunt.

Clama, ne cesses.) Hic Esaias non prophetam, sed cōcionatorem agit: nihil enim propriè de Christo vaticinatur, sed populū in quo Christus erat nasciturus præparare studet ad illius aduentū, quod idē fecit cap. 55. & 56. Dum autē iam natus esset Christus, doceretq; Iudæos, multi superuenerunt eū docētem: & in causa fuit, quia mala erat eorum vita, quomodo ait Saluator, vos potestis credere, qui gloriam ab inuicem accipitis, & gloriam quæ à solo Deo est, non quæritis. Hoc ergo ait propheta, vt vitent mala opera, alioqui nō essent agnituri Christum, nec ipsum recepturi. Clama, vox est Dei ad Esaiam, quasi dicat: Res memorabilis est, quam te enunciare volo, est quoddam peccati genus, quod isti homines non æstimant peccatum, & quia non habent pro peccato, putant omnia esse salua, si ieiunent, si sabbatha custodiāt, & alia externa officia, quę lex præscribit faciant: propterea clama, ne cesses clamare. Ex quo patet, quòd res ista cordi fuerit spiritui sancto.

Quasi tuba exalta vocem tuam.) siue iuxta Aquilam & Symmachum: Guttur tuum verte in buccinam, quia res magna est, quam per te dici volo. *Annuncia populo, &c.*) Quis autem sit iste populus, sequentia demonstrant, videlicet: *Et domui Iacob peccata eorum.*) id est, posteris Iacob seu populo Israel. Apud Hebræos autem vtrunq; est singulare, videlicet, Peccatum & scelus. Est quidem scripturę frequens enallage siue heterosis numeri, an autem ea futura sit hoc loco, quod putauit Hieronymus, an potius propheta significare voluerit certum aliquod peccati genus ex ipso contextu patebit.

Me etenim de die in diem, &c.) Ex hac periodo satis intelligitur, ipsum non agere de manifestis peccatoribus & iniustis, vt fornicatoribus, adulteris & cæteris, sed de alio genere hominum peccatorū, qui abstinēt quidem à furtis, latrocinijs, adulterijs, & habēt quoddam studium quærendi Deum, tamen toti displicent Deo. Quod autē dicitur, De die in diem me quærunt, quidam pertinere putant ad curiose studiosos, qui ideo studēt, vt se ostentent, & non præstent opere quod sciunt: Sed quia sequitur: Quasi gens quæ iustitiam fecerit, magis pertinere videtur ad eos, qui quærūt facere. Est quoddam genus hominum, qui tenentur quodam studio bonæ vitæ, & tales se præstant secundum externam faciem, vt vita & operibus videantur me quærere, hoc studium eorum displicet mihi, dicit spiritus sanctus.

Et scire vias meas volunt.) Vox hæc (via) pertinet ad omnia illa, quæ sunt in cōsilijs Dei. Cur Deus differat pœnas malorum: cur hos deserat, illos non: cur hoc præceperit, illud prohibuerit: & similia consilia diuina complectitur vox illa, via. *Via quid cōplectatur.*

Quasi gens quæ iustitiam fecerit.) Facere iustitiam, hîc est illa præstare, quæ lex requirit. Sensus est: quasi gens quæ legem pręstiterit, *Quid sit facere iustitiam.* & iu-

& iudicium Dei sui non dereliquerit, id est, mandata & præcepta à Deo in lege præscripta fecerit. Eandem rem alijs verbis explicat propheta, dicens: *Rogant me iudicia iustitiæ, &c.*) Vbi Hier. Quasi fiducia bonæ conscientiæ iudicium postulant iustum, ac si dicant: Domine nos præstamus legem tuam, tu tamen non præstas siue non facis iudicium, hostes opprimunt nos, tu tamen non defendis nos legem tuam præstátes, quando facies de persequentibus nos iudicium?

QVare ieiunauimus, & non aspexisti? humiliauimus animas nostras, & nescisti? Ecce in die ieiunij vestri inuenitur voluntas vestra, & omnes debitores vestros repetitis. Ecce ad lites & ad contentiones ieiunatis, & percutitis pugno impiè. Nolite ieiunare sicut vsque ad hanc diem, vt audiatur in excelso clamor vester.

Quid sit humiliare seu affligere animas

QVare ieiunauimus, &c.) Hoc loco conduplicatio est Hebraica. Nam humiliare animas, idé est quod ieiunare. Frequens auté est hæc phrasis in scripturis, præsertim in libris Mosi. Leuitici 16. In mense 7. affligetis animas vestras. Rursus capite 23. vbi eadem habentur verba. Et Numerorum 29. Decima dies mensis erit vobis sancta, & affligetis animas vestras. Simpliciter autem dixisset, ieiunabitis. Dauid psalm. 34. vtranque formam in vnam confundit, dicens. Humiliabam in ieiunio animam meam. Similiter & Esdras: Prędicaui ieiunium, vt affligeremur corã Deo nostro. Ex istis scripturę locis discimus quid sit humiliare animam, & preterea quis sit finis ieiunij, videlicet vt nó solùm subijciatur caro spiritui, sed etiam vt humilietur, id est, castigetur corpus, & sumatur vindicta de carne: hoc intelligimus ex ista Hebræorũ periphrasi. Caput autem istud facile est diligenter inspicienti contextum, & obseruanti de quo hominum genere loquatur propheta. Prima quidem periodus docet res esse maximas quæ annuncianda sunt populo. Secunda autem periodus habet, esse aliquos, qui tenebãtũr studio aliquo bonæ vitæ, & acquiescebant in consciẽtia sua, nec sibi conscij erant alicuius mali, tamen non placebant Deo, sed Deo prorsus exosi erant. Tertia verò docet, quales isti fuerint, nimirum qui præstabant quidem externa legis opera, ea tamen, quæ grauiora legis erant, relinquebant, videlicet iudiciũ, misericordiam, fidem, charitatem Dei & proximi, de quibus apud Matth. 33. & apud Luc. 11.

Ecce in die ieiunij vestri, &c.) Responsio est ad quæstionem superius obiectam, hoc sensu: Vos proposuistis quæstionem mihi, scire cupientes quare ieiunaueritis, & non respexerim ad ieiunia vestra, causa aũt hęc est: Ecce in die ieiunij vestri inuenitur volũtas vestra. Voce auté Hebræa significatur nó quæcunq; voluntas, sed illa, quæ coniuncta est cum vehementi affectu & propensione animi: Sic Genesis 34. Amabat puellã valdè, vbi ad verbum in Hebræo est: Voluit puellam, id est, valdè ferebatur affectu erga illam. Talis est hoc loco volũtas. Sensus ergo est: Dũ ieiunatis, nimium indulgetis libidini animi vestri in hoc, quòd estis maximè, propensi siue ad honorem, siue ad auaritiam, siue ad alia vitia, ac si iam diceretur nobis: in media quadragesima venamini beneficia magno studio, sectamini honores & cætera, ideo non respicio ieiunia vestra. Paulus autem in epistola ad Ephesios capit. 2. coniunxit desiderium huic voluntati, dicens: In quibus & nos aliquando conuersati sumus in desiderijs carnis nostrę, id est, quò nos ducebat propensa libido carnis, facientes voluntatem carnis, id est, vehementer sequentes amorem & affectum carnis Propterea ego nó respicio ait ad ieiunia vestra etiam legitima, quia vos sequimini vestras malas propensiones & animi affectiones, quas deberetis mortificare.

Et omnes debitores vestros repetitis.) Debitores scilicet eos, qui non sunt soluendo, qui magna omnium rerum premuntur penuria: Alioquin absolutè licet repetere debitum.

Ecce ad lites & contentiones ieiunatis) id est, tempore ieiunij vacatis iurgijs & contentionibus. *Et percutitis pugno impiè*) id est, sine vlla misericordia vi repetitis debita vestra.

Nolite ieiunare sicut vsque &c.) Hieronymus, Ne videatur reprehendere ieiunium quod ipse præceperat, docet quomodo sit ieiunãdum, imò antequam hoc doceat, instruit quid declinare debeant. Non ergo hoc modo dicit: Nolite ieiunare, terminãdo ibi sententiam, sed addit, Sicut vsque ad hanc diẽ, vt scilicet audiatur clamor vester in excelso Clamorem auté intelligit pauperum, quos mirum in modum vexabant in repetẽdis debitis, non habentes rationem paupertatis & penuriæ eorũ, qui ita vexati & oppressi clamabant ad Dominum. Et quod hic dicit de vno genere operum, hoc intelligit de omnibus alijs.

NVnquid tale est ieiunium quod elegi? per diem affligere hominẽ animam suam? Nunquid cõtorquere quasi circulum caput suum, & saccũ & cinerem sternere? Nunquid istud vocabis ieiuniũ & diem acceptabilem Domino?

NVnquid tale est ieiunium quod elegi?) Ac si dicat: Ieiunium quod ego cupio non est tale, quod solùm est abstinentia à cibo sed illud quod est coniunctum cum charitate ꝓximi. Et patet ex consequentibus quod loquatur de ieiunio affligente hominem. Sequitur enim: *Per diem affligere hominem animam*

mam suam.) & subauditur, solùm. Quare qui in quadragesima nihil cogitant de mutanda vita, de mortificandis affectibus malis & vitijs, sed satis habent quod ieiunant, illi errãt & instruendi sunt. Nihil enim prodest (ait Hiero.) vacuum portare ventrẽ, & ea facere quæ Deo displicent. Similis est commentarius Gregorij: In callum per abstinentiam corpus atteritur, quando inordinatis moribus dimissa mens dissipatur.

Nunquid contorquere quasi circulum caput? &c.) Quemadmodum faciunt superstitiose mulierculæ, quæ etiam cum dolore capitis nimio ieiunare volunt vsq; ad vesperam: Vel certè de ijs dicitur, qui capite in terram deflexo, quasi ostentant ieiunium suum. Vnde Pag. vertit: Nunquid vt curuet quasi iunctũ caput suum? Et ita accipit Hierony. in commentarijs, cuius verba sunt: Nõ quærit Deus afflictionem solam, & animæ humiliationem per iniuriam corporis, vt instar circuli torqueat corpus, et colla submittat, ac tristis incedat, nec vt sacco quis vestiatur & in cinere dormiat, sed vt cum istis hæc faciat, quæ sequuntur:

Nunquid vocabis ieiunium?) scilicet acceptabile, hoc est, quod Deus acceptet & cui afficiatur? *Et diem acceptabilem Domino?*) Est illa vox in Hebræo, quæ suprà cap. 49. In tempore placito exaudiui te. Ad verbũ autem est: diem voluntatis, siue diem beneplaciti aut beneuolentiæ Domino, id est, diem in quo Deus habet aurem placabilem ad exaudiendum.

NOnne hoc est magis ieiunium quod elegi? Dissolue cogitationes impietatis, solue fasciculos deprimentes. Dimitte eos, qui confracti sunt, liberos, & omne onus dirumpe. Frange esurienti panem tuum, & egenos vagosq́ue induc in domũ tuam. Cùm videris nudum, operi eum, & carnem tuam ne despexeris.

NOnne hoc est magis ieiunium? & cæte.) Postquam docuit quale ieiunium reprobet, ostendit quale libenter acceptet: & quæ sequuntur iam ex ordine pertinent ad charitatem proximi. Ergo abstinentia à cibo cõiuncta his operibus est grata Deo. Dissolue inquit, cogitationes impietatis, hoc autem quid sit, exponit quod sequitur: *Solue fasciculos deprimentes.*) Quos autem vocet fasciculos deprimentes, intelligimus ex versione Septuaginta quæ habet: obligationis violentarum cautionum. Significat cumulos syngrapharum, siue fasciculos chartarum, in quibus fœneratorum calumniæ continentur, & opprimuntur pauperes ære alieno. Qui ergo habetis huiusmodi syngraphas, rumpite eas, & tunc acceptabit Dominus ieiunia vestra.

Quale ieiunium sit Deo gratum.

Et omne onus dirumpe.) Hoc manifestius transtulerunt Septuaginta dicẽtes: Omnem scripturam iniquam conscinde. Et Symmachus: Et omnem cautionem falsam disrumpe. *Et carnem tuam ne despexeris.*) Id est, eos qui constant ex passibili carne, quemadmodum tu, ne despexeris. Pro isto autem Septuaginta verterunt: Domesticos seminis tui ne despexeris.

TVnc erumpet quasi lumen tuum, & sanitas tua citius orietur. Et anteibit faciem tuam iustitia tua, & gloria Domini colliget te. Tunc inuocabis, & Dominus exaudiet te, clamabis, & dicet, ecce adsum quia misericors sum, Dominus Deus tuus.

TVnc erumpet quasi, &c.) Id est, quando illa non feceris, quæ præteritus sermo narrauit, & illa præstiteris de quibus nunc dixi, tunc ieiunium tuum acceptabile erit, & erũpet quasi manè siue aurora lumen tuum: *Et sanitas tua citius orietur.*) Est hîc egregium dogma, per gratiam videlicet illuminari intellectum, & voluntatem sanari. Et notandus est hic locus, & vna cum illo, qui est primo capite huius prophetæ, cùm dicitur: Lauamini, mundi estote, & obijciendus Philippo & alijs, qui in negotio iustificatiõis omnia si dei tribuunt, operibus autem nihil. Certum enim est hunc populum impium fuisse, & tamen huic dicit Dominus, quando præstiteris illa opera iam memorata, tunc erumpet quasi manè lumen tuum: infundetur tibi gratia, ad cuius infusionem soluentur tenebræ peccatorum tuorum, & illuminaberis in intellectu, & sanaberis in volũtate: vt qui prius impotens eras ad præstandum legem, iam valeas implere legem. Hoc tamen hîc intelligendum est, quòd nullis operibus iustificationem præcedentibus mereatur homo iustificationis gratiam, quemadmodum nec fide: Sed sicut fide, ita & operibus ex fide procedentibus præparamus nos, ambientes gratuitam Dei misericordiam, id est, iustificationem, & remissionem peccatorum, quæ prorsus gratis datur.

Per gratiam illuminari intellectum, & voluntatem sanari.

Et anteibit faciem tuam iustitia.) Hoc modo, vt reuera possis vt iustus laudari, vtpote habens veram iustitiam, quam Esaias hic nostram appellat, & Paulus in episto. ad Rom. cap. 3. Dei iustitiam appellat. Vtranque autem appellationem explicat D. Aug. in li. de spiritu & litera cap. 9. Dei quidem impropriè dicitur, nostra verò propriè, quia nobis inhæret: Dei autem non alio sensu quã quia ipsius largitate nobis donatur.

Quæ dicatur nostra iustitia.

Et gloria Domini, &c.) Gloria ista, illa est, de qua Paulus in epistola ad Rom. cap. 3. Omnes peccauerunt & egent gloria Dei, id est, gratia Dei iustificante & remittente peccata. In hoc enim gloria Dei sita est, quòd hominem indignum misericorditer iustificat, & impotentem præstare legem, potentem faciat ad præstandum legem.

Tunc inuocabis, &c.) Id est, vbi defieris face-

re voluntatem tuam, & præstiteris opera mi sericordiæ, de quibus iam dixi: tunc inuocãtem exaudiet Dominus, senties eum tibi ꝓpitium esse: clamabis, & dicet, non quidem voce, sed opere: ecce adsum, id est, beneficijs ostendet se præsentem.

SI abstuleris de medio tui cathenam, & desieris extendere digitum, & loqui quod non prodest, cùm effuderis esurienti animam tuam, & animam afflictam repleueris, orietur in tenebris lux tua, & tenebræ tuæ erunt sicut meridies. Et requiem tibi dabit Dominus Deus tuus semper, & implebit splendoribus animam tuam, & ossa tua liberabit. Et eris quasi hortus irriguus, & sicut fons aquarum, cuius non deficient aquæ.

SI *abstuleris, &c.*) Iterum inculcat quæ prædixit, quia valdè obnoxij erant vitio auaritię, & inhumaniter agebant cum proximis suis, & vtitur figuris longè à nobis positis, primò dicens: Si abstuleris de medio tui cathenam. Cathena aũt ter hoc capite ponitur apud Esaiam Hebræũ. Primò ibi, Solue fasciculos deprimentes, vbi in Hebræo ad verbum est, Fasciculos cathenæ: Secundò ibi: Omne onus dirumpe, ad verbum est, omnẽ cathenam dirumpe. Tertiò, hoc loco: Si abstuleris &c. Pertinet autẽ cathena ad omnia illa, quibus iniqui opprimunt alios, vt sunt illi qui miseros citant, excommunicant, aggrauant, & alijs mille modis iniustè opprimunt eos, qui non sunt soluendo. Docet ergo propheta ciuiliter & humaniter cum hominibus agendum, quibuscum est nobis negotium. Vide ca. 27. 28. Hierem. ex quibus facile intelligitur, quid sit ista cathena. Si ergo abstuleris de medio tui cathenam, hoc est, si desieris premere & vexare miseros, quibuscunq; tandẽ modis id agas: Hoc enim est auferre cathenã. Quare Septu. primo loco verterunt: Tolle obligationes violentarum cautionũ: Et secũdo loco: omnẽ syngraphã iniquã conscinde. Magis quidẽ ad sensũ quàm ad verbũ transtulerunt, nec tamẽ plenè sensum expresserunt. Deinde dicitur:

Cathena.

Et desieris extendere digitum.) Hier. de suo addit, Et desieris. Versio aũt Pag. habet: Vt non mittas digitum, qui etiã de suo addit illud. Vt non. Ad verbum verò est: Mittere digitum. Quid autem sit mittere digitũ Hebręis non satis constat. Pag. aũt ad eos refert, qui aliena auferunt, versio enim eius sic habet: Vt non mittas digitum in rẽ alienam. Sed illud, In rem alienã, non est in Hebræo Hier. autẽ putat pertinere ad eos, qui alios rident, & eos digito demonstrant. Septu. verò referunt ad eos, qui in suffragijs dandis in electione magistratuum, facile digitos, quibus animi consensum significant, extendunt. Si ergo in creando magistratu nõ sis leuis, non facilè extendas digitum, id est, manũ. Habẽt enim Sept. χειροτονίαν, de cuius vsu vide Budæum in commentarijs linguæ Græcæ.

Et loqui quod non prodest, &c.) Pro eo, Quod non prodest, in Hebræo vnica vox est, quam Hieronymus nunc idolum, nunc inutile, aliàs iniquitatem vertit seu iniustitiam. Si ergo desieris loqui iniquitatem, & effuderis esurienti animam tuam, id est, toto corde pauperi subueneris, requiem tibi dabit, id est, pacem & tranquillitatem mentis, suauiter acquiesces in Domino etiam in medijs malis & turbationibus: & ossa tua liberabit, id est, præcipuas animæ vires, intellectum, & voluntatem, rectè iudicabis de rebus ad religionem pertinentibus, & bene afficieris diuinis: *Et eris quasi hortus irriguus, & cæter.*) Id est, nunquam destituet te gratia Dei, quæ instar fluminis perpetuò irrigabit animam tuam.

ET ædificabuntur in te deserta sæculorum. fundamenta generationis & generationis suscitabis: Et vocaberis ædificator sepium, auertens semitas iniquitatum: Si auerteris sabbatho pedem tuum, facere voluntatem tuam in die sancto meo, & vocaueris sabbathum delicatum, & sanctum Domini gloriosũ, & glorificaueris eum dum non facis vias tuas, & nõ inuenitur voluntas tua, vt loquaris sermonem, tũc delectaberis super Domino, & sustollã te super altitudines terræ, & cibabo te hæreditate Iacob patris tui, os enim Domini locutum est.

ET *ædificabuntur in te, &c.*) Id est, Quæ iam multis sæculis fuerunt collapsa & deserta restituentur per te, id est, innocẽtia, fides, & iustitia Abrahæ, Moysis, Dauid, cæterorũ virtus & laudes in te renouabuntur, quæ iã multo tempore fuerunt intermissa. *Fundamenta generationis, &c.*) id est, Constitues exemplum, quod pertinebit ad posteritatem, multis sæculis Istud patet in S. Francisco & Dominico, quorum pietatis studia adhuc fundata manent in posteris.

Et vocaberis ædificator sepium.) Metaphora sumpta est à re rustica. Quando enim sepes est salua & integra, quæ intus continentur salua sunt & tuta: illa verò dissipata, frequẽter tolluntur quæ intus sunt. Scriptura autẽ transfert ad rempublicam Christianam siue ad Ecclesiã Dei, cuius sepes est vnitas fidei, dissipa eã & mordebit te coluber, id est, diabolus vel hæreticus. Sensus est: Id quod in te pertinebat ad fidem erat dissipatũ, hoc per te instaurabitur. His ergo tribus figuris iam dictis significantur instauratores optimarũ rerum, studiorum videlicet pietatis, fidei, religionis, &c. Pro eo autem quod sequitur: Auertens semitas iniquitatum, textus Hier. cõmentarijs additus habet hoc modo: Conuertens semitas inquietem. Septuaginta verò habẽt: Et quiescere facies semitas de medio. Sensus est: Hoc modo fiet, vt vbique in sancta quiete agant homines.

Si auerteris à sabbatho, &c.) Per pedem effectum

ctum intelligit, hoc sensu: Si die sabbathi cohibueris affectus tuos, & non indulseris illis & vocaueris sabbathum delicatum, hoc est, si præstiteris mihi sabbathum tale, quale ego cupio: in quo videlicet quiescas ab illis, quæ vides à me improbari, nimirum à vitijs & malis affectibus: qualia sabbatha Christianis esse debent omnes dies & non solùm Dominicus,

Tunc delectaberis super Dominum.) id est, senties mirabilem iucunditatem spiritus, & vehementer delectaberis in rebus ad Deum pertinentibus. *& sustollam te super altitudinem terræ.*) id est, secundum Hieron. in cælestem Ierusalem. Potest etiam pertinere ad præsentem statum, hoc sensu: Sustollam te super altitudiné terræ, vt scilicet magno animo despicias omnia terrena, & æquissimè feras etiamsi perpetuò hic maneas miser & contemptus: quia frueris alijs delitijs & bonis, illis scilicet magnificis promissis Abrahæ, Isaac, & Iacob, & hoc est, quod subdit: *Cibabo te hæreditate Iacob patris tui, os enim Domini locutum est.*) Quasi dicat: Non est quod addubites, certissime præstabuntur, quia Dominus, qui fallere non potest, hæc locutus est, ac promisit.

CAPVT LIX.

CCE non est abbreuiata manus Domini, vt saluare nequeat, neque aggrauata est auris eius, vt non exaudiat, sed iniquitates vestræ diuiserunt inter vos & Deum vestrum, & peccata vestra absconderunt faciem eius à nobis, ne exaudiret. Manus enim vestræ pollutæ sunt sanguine, & digiti vestri iniquitate. Labia vestra locuta sunt mendacium, & lingua vestra iniquitatem fatetur.

Supra. 50. Num. 11. c
Supra. 1. d
Iob. 15. d

Ecce non est abbreuiata, &c.) Caput hoc planè cohæret præcedentibus. Ecce vos Iudæi quod hæc non contingunt vobis, quæ in præcedenti capite commemoraui, non est ex defectu Dei quasi ipse nó possit, aut non velit ea præstare vobis. Sicut enim olim liberauit patres vestros ex Aegypto: ita & nunc vos saluare potest, vel ex Babylone, vel absolutè. Sed peccata vestra in causa sunt, illa quasi murus quidá in medio oppositus impediunt, ne hæc Dei magnalia ad vos pertingant. Propterea audiendus est Ioannes Baptista clamans, pœnitentiá agite, & ita fitietis hæc Dei promissa. In hoc aút tractatu, qui cœpit à cap. 44. & durat vsque ad finem libri, semper ante oculos habédum est, quòd sit perpetua prophetia de Christo nascituro: intermiscet tamen frequenter conciones quibus docet populum vitia sua agnoscere & vitare, & hoc eo consilio, vt possit ab eis agnosci & recipi Christus. Quæ sint autem peccata, de quibus supra generaliter dixerat, Peccata vestra absconderunt faciem eius &c. nunc in partibus explicat dicens:

Manus enim vestræ pollutæ sunt sanguine.) scilicet innocentium, *Et digiti vestri iniquitate.*) ex oppressione scilicet pauperum.

Non est qui inuocet iustitiam, neque est qui iudicet verè, sed confidunt in nihili, & loquuntur vanitates, Conceperunt laborem, & pepererunt iniquitatem. Oua aspidum ruperunt, & telas araneæ texuerunt. Qui comederit de ouis eorum morietur, & quod confotum est, erumpet in regulum. Telæ eorum non erunt in vestimentum, neque operientur operibus suis. Opera eorum, opera inutilia, & opus iniquitatis in manibus eorum.

Non est qui, &c.) Id est, Non est qui adhibet iustitiam in consilio. Hunc autem esse sensum docet quod sequitur: *Neq; est qui iudicet verè, sed confidunt in nihili.*) id est in ieiunijs, sabbathis & cæremonijs fide & charitate vacuis. Vnde in præcedenti capite dicunt: Quare ieiunauimus & non aspexisti? &c.

Conceperunt laborem, &c.) Quod hîc vertit laborem, in psal. 7. cap. 15. Iob vertit dolorem. Vox autem Hebræa naturaliter significat laborem non quemuis, sed talem, qualis est nitentium & eorum qui se fatigant laborando: Vnde ipsam vocem deflexerunt ad significandum defatigationem, quæ quia cú dolore plerunque coniuncta est, vsurparút etiam pro dolore: Postremo deflexerunt ad significandam peruersitatem siue iniquitatem, quòd ea dolorum sit causa, quomodo hîc verti poterat: Conceperunt peruersitatem & pepererunt iniquitatem. Quibus verbis significat propheta, quòd magno studio moliantur mala, & ingenti cum labore ea perficiant.

Oua aspidum ruperunt, &c.) Oua aspidú rumpere, hoc est, quod Latini dicunt, Camarinam mouere, id est, sibi ipsi malum accersere. Sensus prophetæ est: Videntur sibi prudenter valdè instituisse consilia sua, sed reuera aperiunt sibi fontem mali. *Et telas araneæ texuerunt.*) id est, videntur sibi maxima præstitisse, sed omnia tam sunt inania, vt aranearum telæ

Qui comederit de ouis eorum, &c.) id est, qui acquieuerit cósilijs eorum, morietur in anima. *Et quod confotum est, &c.*) Latini hoc dicút, Mali corui mali ouú. Sensus est: Pestiferum erit, quod ex huiusmodi ouis egredietur, id est, quod ex cósilijs eorum proficiscetur. *Telæ eorum, &c.*) id est, Consilia siue opera secundum consilia eorum facta non proderút eis. Ac vt sciamus in telis opera significari, intulit propheta: Neq; operientur operibus suis, ideo autem non operientur, quia opera eorum opera inutilia.

PEdes eorum ad malum currunt, & festinant, vt effundant sanguinem innocentem. Cogitationes eorum, cogitationes inutiles, Vastitas & contritio in vijs eorum, Viam pacis nescierunt, & non est iudicium in gressibus eorum. Semitæ eorum incuruatæ sunt eis, omnis qui calcat in eis, ignorat pacem.

Prou. 1. d.

PEdes eorum ad malum currunt, &c.) Versus hos sequentes citat Paulus in epistola ad Romanos capite tertio, quod multi ignorantes, ex psalmo decimotertio desumptos putant, cùm in illo psalmo neq; apud Hebręos neque apud Septuaginta, neque in commentarijs Græcorum reperiantur, vt docet D. Hieronymus in proœmio 16. lib. comment. in Esaiam.

Vastitas & contritio, & cæt.) Id est omne studium eorum in hoc est, vt vastent, conterant & calamitate afficiant proximos. *Viam pacis nescierunt.*) id est, nequaquã pacifici sunt, sed quæstus & auaritię causa omnia perturbant. *Non est iudicium in gressibus eorum.*) Quemadmodum iustitia, ita & iudicium generali intellectu comprehendit omnem virtutem. Sensus est: Gressus eorum peruersi sunt. *Omnis qui calcat in eis, ignorat pacem.*) qualis est animæ secum, & cùm Deo.

PRopter hoc elongatũ est iudicium à nobis, & non apprehendet nos iustitia, expectauimus lucẽ, & ecce tenebræ: splendorẽ, & in tenebris ambulauimus, Palpauimus sicut cæci parietẽ, & quasi absque oculis attrectauimus, Impegimus meridie quasi in tenebris, in caliginosis quasi mortui, Rugiemus quasi vrsi omnes, & quasi columbæ meditantes gememus.

PRopter hoc elongatum, &c.) Sermo est agnoscentium valdè peccata sua. Vnde videtur esse vox Iudæorum saluandorum. Iam non agnoscunt peccata sua, iam putãt se pręstare legem, & quasi fiducia bonæ conscientiæ dicunt, Quare ieiunauimus & non aspexisti? verùm tempus veniet, quando agnoscent peccata sua, & tunc dicent, Propter hoc elongatum est iudicium à nobis, id est, propter iniquitates nostras elongatũ est iudiciũ à nobis. Et quia sequitur, Expectamus lucẽ & cæte. videntur hæc vocabula, iudicium & iustitia, hîc sumi quomodo in psalmo: Deus iudicium tuum Regi da, & iustitiam tuam filio Regis, vt sensus sit: Quia fecimus ea, quæ præteritus sermo narrauit, propterea iudicium illud, quo Dei filius suscepturus erat causam nostram contra diabolum, elongatum est à nobis, & iustitia diuina tam magnificè nobis promissa non apprehendit nos, id est, effectus promissionum de Messia non apprehendit nos.

Expectauimus lucem.) Sermo est de cæcitate, quæ erat in Israel, quando Saluator versans inter eos, non tamen agnoscebatur ab eis, nec recipiebatur. *Impegimus meridie, & cæter.*) Sensus est: In toto terrarum orbe sole iustitiæ rutilante & Christi Euangelio propagato nos impegimus, & incidimus in varios errores.

Cæcitas Iudæorum

Rugiemus quasi vrsi, &c.) Hieronymus interpretatur illud in malam partem, vt significetur feritas siue crudelitas Iudæorum rugiẽtium contra Christum & humilem populum eius. Nos vero secundum interpretationem iam cœptam intelligemus de vehementi cõpunctione cordis & vera pœnitentia, secundum illud: Rugiebam à gemitu cordis mei, vt pertineat ad Israëlem, qui post plenitudinem gentium saluus fiet. *Et quasi columba, & cæter.*) Illud constat non esse animi crudelis, sed animi dolentis se destitutum. Pro eo autem, quod non habemus, Meditantes gememus, Hebræi habent, Meditantes meditabimur. Est enim eadem vox apud ipsos. Quid autem sit meditari, exactè dictum est cap. 33. vbi dicitur: Cor tuum meditabitur timorem. Est autem verbi magni studij, & conatus assidui ac perpetui. Sensus est: In gemendo tales nos præstabimus, quales videmus columbas, quæ sine fine iterant gemitum.

EXpectauimus iudicium, & non est: salutem, & elongata est à nobis. Multiplicata sunt enim iniquitates nostræ coram te, & peccata nostra responderunt nobis. Quia scelera nostra nobiscum, & iniquitates nostras cognouimus, peccare & mentiri cõtra Dominum, & auersi sumus, ne iremus post tergum Dei nostri, vt loqueremur calumniã & transgressionẽ. Concepimus, & locuti sumus de corde verba mendacij, & conuersum est retrorsum iudicium, & iustitia longè stetit, Quia corruit in platea veritas, & æquitas non potuit ingredi, & facta est veritas in obliuione, et qui recessit à malo, prædæ patuit.

EXpectauimus iudicium, &c.) Illud videlicet iudicium expectauimus, quod faciet Christus contra diabolum pro mansuetis terræ, id est, pro omnibus sibi obtemperantibus. Et expectauimus salutem, illam nimirum, quæ in lege promissa est.

Multiplicata sunt iniquitates, &c.) Hæc est causa, quare elongata est ab eis salus, & quæ sint illæ iniquitates & peccata, docet cum subdit: *Peccare & mentiri contra Dominum.*) id est, contra Christum Saluatorem, quod satis manifestum est ex historia Euangelij: *Et auersi sumus ne iremus.*) id est, ne sequeremur Christum. *Concepimus & loquuti sumus.*) Secundum Hieronymum sensus est: Contempta Dei lege excogitauimus & ex corde nostro confinximus alias leges iniquas, videlicet deuteroses. *Et conuersum est retrorsum iudicium.*) illud nimirum, de quo in psal. Deus iudiciũ tuum Regi da: Similiter & iustitia accipitur.

Quia corruit in platea veritas.) Veritas illa generalis nominis, id est, ipsa lex & mandata Dei corruerunt apud Iudęos & apud nos. *Et qui recessit à malo prædæ patuit.*) id est, insidijs & persecutionibus, ita quòd nudarentur bo-

nis

nis suis, & eijcerentur è synagogis, sicut patet apud Ioanné Euangelistam de cæco illo, qui oculos receperat.

Ioan. 9.

ET vidit Dominus, & malum apparuit in oculis eius, quia non est iudicium. Et vidit Deus quia non est vir, & aporiatus est, quia non est, qui occurrat. Et saluabit sibi brachium suum, & iustitia eius ipsa confirmauit eum. Indutus est iustitia vt lorica, & galea salutis in capite eius. Indutus est vestimẽtis vltionis, & opertus est quasi pallio zeli, sicut ad vindictam quasi ad retributionem indignationis hostibus suis, & vicissitudinem inimicis suis.

Ephe. 5. c. 1. Thes. 5. d

ET vidit Dominus) scilicet istud in populo suo, quem habuit sibi quasi peculium, & displicuit ei, hoc est, quod dicit: Et malũ apparuit in oculis eius. *Quia non est iudicium*) scilicet tale, quo discernimus inter verum & falsum, bonum & malum.

Et vidit Deus quia non est vir.) Id est, non est quisquam, nemo est, qui faciat iudicium in populo isto. *Et aporiatus est*) Pagninus in textu suo vertit, Admiratus est, & in thesauro linguæ Hebreæ exponit, obstupuit. Vox autem Græca ἀπορέομαι, significat perplexũ esse, & inopem consilij. Sensus est: Populum, quem ego sic institui, cui legem dedi, hic populus in vniuersum malus est, ita, vt præ multitudine peccatorum obstupuerim, & quasi perplexus hæserim, quidnam facerem.

Quia non est, qui occurrat) scilicet mihi irato, cuperem aliqué virum iustum mihi irato occurrere, qui cohiberet me ab ira, sed nullus (próh dolor) est, omnes declinauerunt, & simul inutiles facti sunt. Pagninus vertit, quia nullus est, qui oret. Vox autem Hebræa vtrunque significat, & occurrere & orare seu deprecari.

Et saluabit, &c.) Est hoc loco mirabilis textus. Expectabatur autem istud: Quia populus hic in vniuersum malus est, nec iustus quisquam, qui occurrat mihi irato, semel perdam populum hunc. Nunc verò præter talem expectationé sequitur mirabilis Dei misericordia, & pro minis, morte, inferno, ponitur salus, saluabit, inquit, sibi brachiũ suum. Istud autem opponitur illi: Non est, qui occurrat. Sensus est: Solo suo brachio, nullo alio adhibito saluabit hominem peccatorem. Eadem phrasis est in psal. 97. Cantate Domino canticum nouum, quia mirabilia fecit, saluabit sibi dextera eius, id est, non adhibita humana opera, nullis hominũ meritis adhibitis, sed sola gratuita sua misericordia saluabit genus humanum, nihil erit hominibus, quod ipsis valere possit ad salutem, vnde ad ipsorum salutem contulit Deus suam potentiam, quam per brachium intelligit propheta.

Et iustitia sua, &c.) Istud opponitur illi: Et aporiatus est, cuius vt diximus, sensus est: Obstupuit & quasi perplexus hæsit, quid faceret: Dominum autem sic quasi perplexum confirmauit iustitia sua, non quidé iustitia vindicatiua, sed iustitia liberans in Christo. Sensus est: Quãuis populus iste sit totus peruersus, Dominus tamen liberabit eum, & in liberando vtetur iustitia, quã petet non ex ipsorum meritis, quæ nulla sunt, sed ex meritis Christi.

Indutus est iustitia, &c.) Verbis his sequentibus significatur partim clemétia Dei, partim ira seu vindicta. Qui autem præbebunt se mansuetos, qui obtemperabunt Euangelio, & recipient in propria venientem, in illos exercebit clemétiam & misericordiam. propter illos dicitur: Et indutus est iustitia, quia videlicet reddet illis non quidé quod ipsorum facta merentur, sed quod meretur obedientia Christi. Qui verò permanserint duri & obstinati, nolẽtes obtemperare prædicationi Euangelicæ, in illos exercebit vindictã & irã, & reddet eis, quod ipsorum mala facta merétur, & hoc est, quod subdit: Indutus est vestimentis vltionis, &c.

INsulis vicem reddet, & timebunt qui ab occidente nomen Domini, & qui ab ortu solis, gloriã eius. Cùm venerit quasi fluuius violentus, quem spiritus Domini cogit, & venerit Sion redemptor, & eis, qui redeunt ab iniquitate in Iacob, dicit Dominus: Hoc fœdus meum cũ eis dicit Dominus. Spiritus meus, qui est in te, & verba mea, quæ posui in ore tuo, non recedent de ore tuo, & de ore seminis tui, dicit Dominus, amodò, & vsque in sempiternum.

INsulis vicem reddet) De insulis dictum est in superioribus. Sẽsus est: Quia ipse omnium Dominus est, non solùm Iudæorum, sed etiam insularum, id est, gentiũ vltra mare & flumina positarum, idcirco etiã illis vicem reddet: illis inquam, qui nõ præbent se dociles Euangelio. *Et timebunt, qui ab occidente*) id est, occidẽtales. *Et qui ab ortu solis, &c.*) id est, orientales. Et loquitur propheta de timore casto & filiali, de quo in Psalm. Timor Domini sanctus, &c. Et gloria illa intelligitur, de qua in epistola ad Rom. Omnes peccauerunt, & egent gloria Dei.

Cùm venerit) scilicet Dominus, vel gloria eius quasi fluuius violẽtus. Significatur exundantia gratiæ: veniet gratia nõ parte, sed toto & pleno fluuio, quem fluuium spiritus Domini cogit & agit. Vox autem Hebræa propriè significat fugare, vel facere currere. *Et venerit Sion redemptor*) id est, Christus redimet Sion suo sanguine, & ne putemus omnem Sion redimi, signãter adiunxit. *Et eis, qui redeunt ab iniquitate in Iacob.*) Illud autem, In Iacob, phrasi Hebraica dictum est, pro agentibus in Iacob, vel pertinentibus ad Iacob. Ex cap. autem 11. epist. Pauli ad Roma. vbi citat hoc testimoniũ, discimus Sion hoc loco intelligendam illã, quæ est in Palæstina, &

na, & Iacob carnalem Israelem, id est, populum Iudaicum, qui secundum carnem ab Israel descendit, Et docet ibi Apostolus istud vaticinium nondum impletum, quãuis per Apostolos multi in Iacob crediderint, sed explendum futuro tempore, quando subintrante plenitudine gentium totus Israel saluus fiet, hoc est, tam ingens multitudo, vt propter eam, meritò totus populus Israeliticus posit dici restitutus seu redemptus.

Hoc fœdus meum cum eis) Ad verbum est: Ego hoc pactum meum cum eis, scilicet, feriam. Quod autem sit istud fœdus, pactum seu testimonium, sequitur: *Spiritus meus qui est in te*) Si autem dixisset, Spiritus meus qui est in vobis, facile esset: Nunc verò quia mutato numero dixit, Qui est in te, aberrãt hîc interpretes. Nonnulli enim referunt ad Esaiam, nonnulli ad Christum, aliqui ad nascentem Ecclesiam: Alij rursus ad totam Ecclesiam, quibus obstat genus, nam (te) in Hebræo est masculini generis. Minus verò coactum videbitur, si dicamus prophetam ab omnibus illis, quos complectebatur (eis) sermonem dirigere ad vnumquemque eorum qui sunt in grege saluandorum. Dicit ergo, Fœdus quod faciam tecum, istud est, *Spiritus meus qui est in te*, intellige autem spiritum sanctum, per quem infunditur charitas in corda credentium: *Et verba mea quæ posui in ore tuo*, id est, legem meam & præcepta mea fide præstabis, vita, & opere, & hoc beneficio istius spiritus. Prolixam autem hanc periodum, videlicet: Hoc fœdus meum cum eis, & c. vsque ad finem capitis, videtur Paulus abbreuiasse salua sententia, cùm dicit in epi-
Rom. 11. stola ad Rom. Et hoc illis à me testamẽtum cùm abstulero peccata eorum. Verba sunt quidem diuersa, sensus tamen idem. Hoc inquit eis testamentum à me, auferam peccata eorum. Vide cap. 31. Hieremiæ: Ecce dies veniunt &c. vbi eadem est prophetia.

CAPVT LX.

Vrge illuminare Hierusalem quia venit lumen tuum, & gloria Domini super te orta est, Quia ecce tenebræ operient terram, & caligo populos, super te autem orietur Dominus, & gloria eius in te videbitur, Et ambula- Sup. 49. c *bunt gentes in lumine tuo, & reges in splendore ortus tui, Leua in circuitu oculos tuos, & vide, omnes isti congregati sunt, venerunt tibi, Filij tui de longè venient & filiæ tua de latere surgent.*

SVrge illuminare Hierusalem) Difficultas hîc est, quam propheta intelligat Hierusalem: an illam, quæ occidit prophetas: an verò spiritualem Hierusalem, quæ est ciuitas credentium siue Ecclesia. Hieronymus autem in fine commentariorum superioris libri, vbi interpretatur illum versiculum, Cũ venerit Sion redemptor, &c. talẽ tradit regulam: Quicquid repromissionum legimus & lecturi sumus ad Sion & Hierusalem, non generaliter ad omnes Iudęos, sed eos qui in Apostolis & per Apostolos electi sunt ex Israel, specialiter dici intelligere debemus. Secũdum Hieronymum ergo Hierusalem intelligitur hoc loco, nõ illa quæ occidit prophetas, neq; tota ciuitas credentium, sed parua illa quę primùm de Iudaico populo collecta est Sion. Quòd autem ista intelligatur Hierusalem, probabile est, tum quia in sequentibus dicitur: Omnes isti congregati sunt, &c. & rursus, Qui sunt isti qui vt nubes volant, vbi parua hæc collectio, id est, primitiua Ecclesia ex Iudæis congregata miratur ad se volare gentium multitudinem: tum quia perpetuus est sermo huius capitis cum capite superiori. Vnde solam cõpellat Hierusalem, cuius meminit in fine præcedentis capitis, cum dicit: Veniet Sion redemptor &c. Quod autem sit perpetuus sermo de illa Sion siue Hierusalem, argumentũ est quòd in Hebræo non ponatur nomen Hierusalẽ hoc loco, sed tantùm dicitur, Surge illuminare, quia venit lumen tuũ. Imò nec textus Hieronymi additus commentario, habet: & in Septuaginta positus, dicit obelo notandum. Verisimile autem est ex vsu ecclesiastico additum esse in libris nostris, propter planiorem sensum. Sensus ergo est: Surge ô Sion illa, quam interpretatus est Paulus, & cuius mentio est in præcedenti capite, ô Ierusalem Iudaica surge & illuminare, quia venit lumen tuum, id est, Christus qui est lumẽ mundi, natus est tibi, & gloria Domini super te orta est: illa autem gloria, de qua in epistola ad Rom. 3. Omnes peccauerunt & egent gloria Dei, quæ gloria sita est in misericordia & clementia Dei erga nos: qua gloria, illa magna contingunt credentibus, quæ nunquam contigerunt amatoribus seculi, scilicet remissio peccatorum, adoptio filiorum Dei, vera iustitia, à qua iusti appellãtur, & sunt verè credentes & implẽt legem. Alij verò putant hanc gloriam sitam esse in miraculis Christi.

Quia ecce tenebræ operient terram) Id est, futurum est, vt maximæ tenebræ operiant terrã hanc Palæstinam. *Et caligo populos*) siue vt in Hebræo habetur, Tribus, quod propriè ad Iudæos refertur. Et significatur cæcitas illa, quam vsq; hodie patiuntur carnales Iudæi: Super te autem ô Sion credens orietur Dominus: & gloria eius, de qua ante dictum est, in te videbitur.

Et ambulabunt gentes in lumine tuo) siue vt alij vertunt, ad lucem tuam, id est, tale lumẽ & talis

talis splendor orietur in te Sion, in Ecclesia adhuc nascente, vt etiam gentes & earum reges non dubitent se tibi adiungere: lumen Euangelij quod primùm in te orietur per Apostolos, deinde transibit ad gentes. Et explicans specialiter quomodo gentes ambulabunt in lumine isto, subdit:

Leua in circuitu oculos tuos) scilicet ad Orientem & Occidentem, Aquilonem & Meridiem. Loquitur autem paruæ illi congregationi Iudæorum credentium tanquam matri, cuius filij sunt gentes, quæ postea accesserunt ad fidem. Huic ergo congregationi dicit, circumfer oculos, & vide, omnes isti congregati sunt tibi, &c. Dictio *os* enim demonstrat populos nationum. In eo autem quod sequitur: *Et filiæ tuæ de latere surgent*, verisimile est mendum esse, & pro surgent legendum sugent. Sic enim habet Hieronymus in suo textu, & in commentarijs ita interpretatur. Pagninus verò vertit: Filiæ tuæ iuxta latus tuum nutrientur. Alij autem, Filiæ tuæ iuxta latus fouebuntur. Secundum nostram autem lectionem sensus est: Tam gentes remotæ quàm propinquæ adiungentur tibi, surgent ex latere, id est, ex propinquo.

Tunc videbis, & afflues, & mirabitur, & dilatabitur cor tuum: quando conuersa fuerit ad te multitudo maris, fortitudo gentium venerit tibi, inundatio camelorum operiet te: dromedarij Madian & Epha. Omnes de Saba venient: aurum & thus deferentes: & laudem Domino annunciantes. Omne pecus Cedar congregabitur tibi: arietes in Nabaioth ministrabunt tibi. Offerentur super placabili altari meo, & domum maiestatis meæ glorificabo. Mat. 2. a.

Tunc videbis & afflues) Id est, cum ita turmatim ad te confluent vndique populi, tunc in modum fluuiorum, subitis aquarum vndis, id est, Gentium populis inundaberis adeò, vt mirabitur, & præ nimio gaudio dilatabitur cor tuum. *Quando conuersa fuerit ad te multitudo maris*) Mare vocabulum est affine insulis. Complectitur autem omnes occidentales. Sensus est: Quicunq; sunt Iudæis ad occidentem, confluent ad istam Sionem, non quidem ad terram illam Palæstinam, quæ tantam multitudinem gentium credentium capere non posset, sed ad Sionem illam Iudaicam, id est, Ecclesiam, quæ constat ex Petro, Iacobo, Apostolis, & cæteris ex Iudæis credentibus. Quod sequitur. *Fortitudo gentium venerit tibi*, interpretatio est superioris.

Inundatio camelorum, &c.) Magnificè dictum est, significat enim ingentem camelorum copiam, hoc sensu: Toti greges camelorum & aliorũ animalium, venient in tanta copia, vt videantur te quasi cooperire. Dromedarij autem dicti sunt à currendo, & putant quidam eiusdem rei nomen esse, cuius est camelus: Hebræi verò sua voce significari dicunt pullos camelorũ. Madian autem & Epha regiones sunt trans Arabiam fertiles camelorum, totaque prouincia, vt Hieronymus ait Saba appellatur. Quid autem significetur per aurum, an fides, an sapientia, an aliud: item quid per argentum & thus, incertum est. In genere quidem significatur quodcunque optimum est: hoc sensu: Quod habet quæque regio optimum, hoc offeret. *Et laudem Domino annunciantes*) Id est, agnoscẽt se munere Christi iustos & implere legẽ, atque de hoc maximè agent gratias Deo.

Dromedarij. Madian. Epha.

Omne pecus Cedar, &c.) Cedar & Nabaioth filij sunt Ismaelis, ex quorum nominibus appellata est, ait Hieronymus, solitudo quæ frugum inops, plena est pecorum. Omne ergo pecus regionis Cedar congregabitur tibi, id est, ipsi Cedareni qui in scriptura vocantur Ismaelitæ & vulgo Saraceni, adiungent se tibi, & populus Nabaioth suscipiet religionem tuam. Nominibus autem animalium per metaphoram ipsi homines significantur, quemadmodum suprà, cùm dicitur, Inundatio camelorum, &c. Annotandus est hic commentarius Hieronymi, optimus ad intelligendum scripturas prophetarum, qui sic habet: Per familiaria nomina gentiũ barbararum, quæ vicinæ sunt Israeli, totius mundi conuersio prædicatur, nimirum per synecdochen. Cedar. Nabaioth.

Offerentur super, &c.) Id est, Erunt mihi victimæ in primis acceptæ. *Et domum maiestatis meæ*) id est, Ecclesiã, in qua verè habitat Deus, glorificabo.

Qui sunt isti, qui vt nubes volãt: & quasi colũbæ ad fenestras suas? Me enim insulæ expectant, & naues maris in principio, vt adducam filios tuos de longè. Argentum eorum, & aurum eorum cũ eis, nomini Domini Dei tui, & sancto Israel quia glorificauit te. Et ædificabunt filij peregrinorum muros tuos, & reges eorum ministrabunt tibi. Apo. 21. g.

Qui sunt isti, qui vt nubes, &c.) Miratur Ecclesia de circuncisionis populo primũ congregata volare ad se ex toto terrarum orbe gentium multitudinem. Sensus est: Quàm densæ meant nubes per aera, quando coguntur vento, quàm item densæ volant ad nidos suos columbæ imminente vel exorta tempestate: tam densæ confluent ad te turmæ nationum, vt dictura sis præ nimia admiratione. Qui sunt hi, qui vt nubes volant? &c. Cõparatio

Me enim insulæ expectant.) Ne putes vicinos tantùm, Syros, & Moabitas, ad fidem Christi conuertendos, etiam remotissimæ insulæ, quæ sunt vltra mare, id est, Gentes longissimè dissitæ, quæ consuetudine scripturæ insulares appellantur, adiungent se Ecclesiæ: & ideò rectè dixi, quòd eo tẽpore, quo

rè, quo ista implebũtur, erumpes in vocem admirationis, dicens: Qui sunt hi, qui vt nubes volant, &c.

Et naues maris, &c.) Id est, homines perpetuò in mari versantes, ad religionem alioqui ineptissimi, hi in primis adiungent se fidei & religioni. *Vt adducam filios tuos de longè*) id est, omnes ad vitã præordinatos, & quos ante tempora secularia proposui saluare, hi per fidem adducentur ad Sion, vbicunque terrarum fuerint, licet etiam in vltimis orbis finibus.

Argentum eorum, &c.) Per tropum significat, quòd regna gentium, quicquid habent egregium, conuertent ad religionem Christianam, vt Greci sapientiam, Romani iustitiam, alij reuerà aurum, & argentum, & similia.

Et ædificabunt filij peregrinorum, &c.) Filij peregrinorũ Hebraicè dictum est, Latine autem diceretur, peregrini seu alienigenæ, id est, populi nationũ ędificabunt muros tuos. *Et Reges eorum, &c.*) Reges intelligi possunt proprij nominis Reges, quemadmodum & muri. Videmus enim, ait Hieronymus, Cæsares Romanos Christi iugo colla submittere, & ædificare Ecclesias expensis publicis: atque aduersus persecutiones gentium, atque insidias hæreticorum legum scita pédere. Possunt etiam intelligi figurati nominis Reges, & sunt illi, qui continentia, eloquentia, sanctitate principes sunt, & animæ imperio carnem subijciunt.

IN indignatione enim mea percussi te: & in reconciliatione mea misertus sum tui; Et aperiẽtur portæ tuæ iugiter: die ac nocte non claudentur: vt ingrediatur ad te fortitudo gentium: & Reges earum adducantur. Gens enim & regnum, quod non seruierit tibi, peribit, & gentes solitudine vastabuntur.

IN *indignatione mea, &c.*) Respicit in paruulo illo grege radicem & stirpẽ, id est, Iudæam totam: Illam passus fuerat Dominus esse absque prophetis mox à reditu Babylonis vsque ad Christum, quo tẽpore regnabant hypocritæ, Scribæ, & Pharisæi, homines quærentes suam gloriam, ignorantes iustitiam Dei, tradentes traditiones hominũ, quod permittere, erat mirabiliter percutere Iudæam in indignatione. *Et in recõciliatione mea misertus sum tui,*) id est, iuxta Paulum, secundum propositum voluntatis meæ, siue in beneplacito voluntatis meæ. Vox autem Hebræa significat vltroneam illam misericordiam, clementiam, & voluntatem, qua Deus spontè per se nõ respectu meritorum miseretur, & vult esse beneficus. Hunc gratuitum affectum misericordiæ Septuaginta ferè expresserunt voce εὐδοκία, nouæ rei nouum vocabulum fingentes. Vide Hieronymum in comment. super primum caput epistolæ ad Ephe. Ephes. 1.

Et aperientur portæ tuæ iugiter.) vt omni tempore introitus pateat credentibus ad ecclesiam. *Vt ingrediatur, &c.*) id est, quicquid insigne est apud gentes, hoc adferetur tibi. *Gens enim & regnum, quod nõ seruierit tibi, peribit.*) perditione, quæ impijs parata est. Quicunque enim non agnoscent Ecclesiam, quicunque non discunt captiuare intellectum suum in obsequium fidei, illi peribunt, Hæretici videlicet & Pagani, Scismatici, &c. *Et gentes solitudine vastabuntur.*) Quæ scilicet non seruierunt tibi Sioni. Quanquam autem initium huius prophetiæ respiciebat ad nascentem Ecclesiam, paulatim tamen progreditur ad prouectã Ecclesiam. Et omnia, quæ hic dicuntur, post primum Saluatoris aduentum vsque ad finem mundi ex parte expleta, & penitus explenda intelligenda sunt.

GLoria Libani ad te veniet: abies, & buxus, & pinus simul ad ornandum locum sanctificationis meæ, & locum pedum meorum glorificabo. Et venient ad te curui filij eorum, qui humiliauerunt te, & adorabunt vestigia pedum tuorum: omnes, qui detrahebant tibi, & vocabunt te ciuitatem Domini Sion, sancti Israel. Pro eo, quòd fuisti derelicta, & odio habita, & non erat, qui per te transiret: ponam te in superbiam seculorum, gaudium in generationem, & generationem. Sup. 75 g.

GLoria Libani &c.) Libanus mõs est Phœnicis celsis arboribus consitus, de quo dictum est cap. 29. Conuertatur Libanus in Carmel. Et ca. 25. Gloria Libani data est ei. Quid autem in specie significetur per abietem, buxum, & pinum, incertum est. In genere tamen significatur, quòd viri magno ingenio præditi, instructiq; sapientia & philosophia, omnium deniq; rerum cognitione ornati, sapientiam suam, & philosophiã, ardoremque pectoris conuertent ad vsum Ecclesiæ. Vir sanctus & eloquentissimus martyr Cyprianus & Hylarius, ait Hieronymus, excelsæ quondam in seculo arbores, ædificauerunt Ecclesiam Dei, quæ per locum sanctificationis significatur.

Et venient ad te, &c.) Sensus est: Quibus Iudæa ante erat cõtempta, illi venient, & proni adorabunt te Sionem. *Pro eo, quòd fuisti derelicta,*) id est, bonis prefectis destituta, vt antè dictũ est: Regnabant enim Scribæ, & Pharisæi, Annas & Caiaphas, homines mali & auaritiæ dediti, gloriam suã, & non Dei quęrentes. *Et odio habita*) id est, exosa regibus exteris. *Et non erat, qui per te transiret.*) Quo significatur contemptus, quòd in nullo erat pretio: vel secundum Hiero. non erat, qui tibi præberet auxilium: *Ponam te in superbiam seculorum,*) id est, in magnificentiam siue in gloriam sempiternam, quomodo apud Virgilium. Hinc populum late Regem, belloque superbum, id est, nobilem & insignem.

Et

ET fuges lac gentium: & mamilla regum lactaberis. Et scies quia ego Dominus, saluans te: & redemptor tuus, fortis Iacob. Pro ære afferã aurum, & pro ferro afferam argentum, & pro lignis æs, & pro lapidibus ferrum. Et ponam visitationem tuam pacem, & præpositos tuos iustitiam.

ET *suges lac, &c.*) Pro illo, Mamilla regum lactaberis, Septuaginta transtulerunt, Diuitias regum comedes. Sensus est: Quicquid egregium est apud gentes, vertetur in vsum & bonum tuum.

Pro ære afferam aurum, &c.) Per tropum significatur, quòd fortitudo, qualis erat Romanorum, item iustitia, tẽperantia, quæ nõ habebant verã laudem apud Deum, posthac habebunt veram laudem ex fide & gratia Christi, erunt posthac veræ virtutes.

Sup.75.g. *Et ponam visitationem tuam, &c.*) Id est, eos, qui visitabunt te, id est, præfectos tuos ponã pacem, non erit contentio neq; dissidiũ inter visitatores tuos & te, sed erit firmissima pax, & præpositos tuos efficiam vehementer iustos. Pagninus autem visitationem in malam partem accipit hoc sensu: Ponã perfectos tuos, qui te opprimebant, pacem: Similiter in malam partẽ accipit præpositos, intelligens exactores. In qua significatione vocem Hebream etiam accipit D. Hieronymus cap. 9. huius prophetæ, cùm dicitur: Et sceptrum exactoris eius, &c. Et capite 14. Subijcient exactores suos, vbi in Hebræo est eadem vox, quæ hoc loco. Quòd autem hîc propositos vertit, verisimile est ipsum secutum Septuaginta, qui transtulerunt episcopos.

NON audietur vltrà in terra iniquitas tua, vastitas, & contritio in terminis tuis, & occupabit salus muros tuos, & portas tuas laudatio.
Apo.22.g. *Non erit tibi amplius sol ad lucendum per diem, nec splendor lunæ illuminabit te, sed erit tibi Dominus in lucem sempiternam, & Deus tuus in gloriã tuã. Non*
Apo.22.a. *occidet vltrà sol tuus, & luna tua non minuetur: quia Dominus erit tibi in lucẽ sempiternam, & cõplebuntur dies luctus tui. Populus autem tuus, omnes iusti, in perpetuum hæreditabunt terram: germen plantationis meæ, opus manus meæ ad glorificandum.*

NON *audietur vltrà in terra iniquitas, &c.*) Istud autem erit, quando absorptum erit in victoria regnum mortis & peccati. Nã inter Christianos iã auditur magna iniquitas, & à die natiuitatis nostrę vsque ad diem mortis, luct⁹, lachrymæ, & miseriæ. Respicit ergo propheta statum vitæ futuræ.

Non erit tibi amplius sol ad lucendũ, &c) Id est, in altero illo seculo non vteris amplius beneficio solis per diem, neque lunæ per noctem, sed Deus erit tibi omnia, ille te illuminabit, ab illo pendebis, & illo frueris.

MInimus erit in mille: & paruulus in gentem fortissimam. Ego Dominus: in tempore eius subitò faciam istud.

MInimus erit in mille.) Hieronymus accipit, vt pertineat ad potestatem, & hoc sit, quod apud Lucã dicitur cap. 19. Tu esto potestatem habẽs super decem ciuitates. Et in Apoc. cap. 2. Qui vicerit, dabo illi potestatem super gentes. Contra hanc autem expositionem est formula illa loquendi. Minimus in mille. *Et paruulus in gentem, &c.*) Quæ magis ad propagationem pertinere videntur & sobolem, quemadmodum in Genesi dicitur de Abrahã, quòd futurus sit in gentem magnam. Vnde Pagninus vertit: Parua familia erit in mille, & parua familia in gẽtem fortem. Secundum quam interpretationem respicit præsens sæculum, & loquitur de propagatione spirituali. Sic sanctus Franciscus minimus quidem fuit in mille, id est, multos propagauit in religione Christiana.

Ego Dominus in tempore) scilicet à me constituto & determinato subitò faciã istud. Pro, subitò faciam, Hebræi habent vnicum vocabulum, quod significat facere accelerare.

CAPVT LXI.

Piritus Domini super me, eò, quòd vnxerit me. Ad annunciãdum mansuetis misit me, vt mederer contritos corde: & prædicarem captiuis indulgentiam, & clausis apertionem, vt prædicarem annũ placabilem Domino, & diem vltionis Deo nostro, vt consolarer omnes lugentes: vt ponerem fortitudinem lugentibus Sion, & darem eis coronam pro cinere: oleum gaudij pro luctu: pallium laudis pro spiritu mœroris.

SPiritus Domini super me, &c.) Principiũ huius capitis exposuit Saluator apud Lucã capite quarto, cùm ait: Hodiè impleta est prophetia hæc in auribus vestris, quia ego Christus sum ille, de quo Esaias loquitur. Quod autem dicit: Spiritus Domini super me, intellige iuxta dispositionem naturę assumptæ: nam secundum diuinitatem non erat super eum. Per Dominum hoc loco intelligit ipsum patrem.

Eò quòd vnxerit me.) Qua autem re Deus pater vnxerit Christũ, docet Petr⁹ in Actis cap. 20. vbi de Christo loquens ait: Quẽ vnxit Deus spiritu sancto & virtute. Vnct⁹ est ergo plenitudine gratiæ. *Quare Christus sit vnctus.*

Ad annunciandum,) Id est, ad Euangelizandum mansuetis misit me. Mansueti autem secundùm scripturam sunt, qui ad prædicationem Euangelij credunt & obediunt verbo Dei, qualescunque antè fuerint. Contritos verò corde vocat eos, quorũ conscientia tota contrita est, id est, turpitudine peccatorum *Qui dicãtur mansueti: & qui cõtriti corde.*

catorum vulnerata. Vnde Symmachus & Theodotion verterunt. Ad alliganda vulnera peccatorum. Idem autem est cum illo, quod in Euangelio dicit Saluator: Venit filius hominis quærere, quod perierat. Alij verò cótritos corde accipiunt illos, qui dolent de peccatis suis. In qua significatione ea voce vtuntur scholæ.

Et prædicare captiuis) scilicet à diabolo. *Indulgentiam*) id est, libertatem siue relaxationem à captiuitate. *Et clausis*) scilicet in tenebris peccatorum. *Apertionem.*) Quod manifestius Symmachus trãstulit: Vinctis solutionem. Clausura autẽ hęc est consuetudo peccatorum. *Vt prædicarem annum placabilem, &c.*) Ad verbum autem est: Annum beneplaciti, siue annum voluntatis. Est autem illa vox in Hebræo, quæ suprà in capite præcedenti, cùm dicitur: In reconciliatione mea misertus sum tui. Annus autem placabilis est, quo Deus pater vult beneplacito suo vti erga homines, id est, quo decreuit misericordiã suam exhibere humano generi: non quia id merebatur humanum genus, sed quia libuit illi esse misericordem. *Et diem vltionis*) scilicet aduersus principem tenebrarum. Diabolus posidebat humanum genus, & variè abusus est, iam sumet vindictam ab eo, iã princeps huius mundi eijcietur foras.

Vt ponerem fortitudinem, &c.) Sion autẽ Palęstina intelligitur: Lugẽtes verò tales, qualis erat Simeon, & similes in Iudæa, qui deplorabũt statum populi Israelitici, qui expectabant consolationem Israel per Messiam. Nonnulla exemplaria habent fortitudinem: Vt ponerem fortitudinem lugentibus. Nonnulla verò habent consolationem. Sed neutrum est in Hebræo, neq; apud Hieronym. & ex comment. Haymonis patet redundare, & adiectum esse ab indiligenti scriptore.

E*T vocabuntur in ea fortes iustitiæ, plantatio Domini ad glorificandum. Et ædificabunt deserta à seculo, & ruinas antiquas erigent, & instaurabunt ciuitates desertas, & dißipatas in generationem & generationem, & stabunt alieni, & pascent pecora vestra, & filij peregrinorum agricolæ, & vinitores vestri erunt. Vos autem sacerdotes Domini vocabimini, ministri Dei nostri dicetur vobis. Fortitudinem gentium comedetis, & in gloria eorum superbietis.*

E*T vocabuntur in ea*) scilicet Sion Palæstina. *Fortes iustitiæ*) id est, eximij in iustitia. Iã quidem regnant Scribæ & Pharisæi, sed futurum est, vt excitentur in ea insignes iusti, quos admirabitur mundus, Petrus, Paulus, Iacobus, & cęteri Apostoli, quorum cóciones erunt admirabiles.

Et ædificabunt deserta à seculo, &c.) Adam habuit cognitionem promisionis Dei de semine mulieris, cuius virtute contereretur caput serpentis, hanc tradidit filijs suis, quam mali neglexerunt, & ita ventum est in magna peccata, idololatriam, neglectum Dei & veræ pietatis. Hæc sunt deserta, quæ ædificabuntur, religio scilicet Dei iam diu intermissa, & quasi abolita & studium pietatis. *Et ruinas antiquas erigent.*) Ruina magna erat ignorantia promissionum Dei, & cultus idolorum.

Et stabunt alieni, &c.) Per alienos & filios peregrinorum gentiles intelligit, hoc sensu: Omnia cedent vobis in vestrum vsum. Paulus mittet vobis Titum suum, vel Clementem, vel alium quempiam ex gentibus, qui pręsit gregi vestro, qui aratro fidei proscindat terram vestram, & vineam vestram excolat verbo doctrinæ. *Vos autem sacerdotes, &c.*) Vos qui propriè pertinetis ad Sion Palæstinam, de quibus dictum est: Nisi Dominus Sabaoth reliquisset nobis semen, &c. id est, vos Apostoli vocabimini sacerdotes Domini, quod exponens Hiero. ait: quales erant filij Dauid. 2. Reg. cap. 8. Sensus ergo est: Vocabimini primi & præcipui in populo Domini. Nam sic accipitur ea vox in loco à Hiero. citato, quod patet ex 1. lib. Paralip. Pro eo enim, quod in lib. Reg. dicitur: Filij Dauid sacerdotes erant, in 1. Paralip. capit. 18. dicitur: Filij Dauid erant primi ad manum Regis. Sic Exod. 19. Eritis mihi in regnum sacerdotale, quo loco sacerdotale pro nobili vsurpatur, hoc sensu: Eritis in regnum celebre & insigne. Vide commen. Caietani super illum locum, & scholium Antonij Fonseca in margine adiectum. *Fortitudinem gentium comedetis.*) id est, quicquid est apud gentes insigne, illo vtemini ad gloriam religionis. *Et in gloria eorum superbietis.*) Non quidem ea superbia, quæ in vitio est, sed ea, quæ pro potentia & magnificentia ponitur. Vnde & Septuaginta trãstulerunt: Et in diuitijs earum eritis admirabiles, quod Hiero. intelligit de diuitijs spiritualibus, fide, iustitia, continentia, &c.

1. Par. 18.

P*Ro confusione vestra duplici, & rubore, laudabunt partem eorum. Propter hoc in terra sua duplicia posidebunt, lætitia sempiterna erit eis. Quia ego Dominus diligens iudicium, & odio habens rapinam in holocaustum. Et dabo opus eorum in veritate, & fœdus perpetuum feriam eis. Et scietur in gentibus semen eorum, & germen eorum in medio populorum. Omnes, qui viderint eos, cognoscent illos, quia isti sunt semen, cui benedixit Dominus.*

P*Ro confusione vestra duplici, &c.*) id est, vehementi, sicut Latini bis ineptum dicunt, pro vehementer inepto. *Laudabunt partem suam.*) Sic legit Hiero. & interpretatur, item Haymo, & vterq; simpliciter accipit, quod præcesit: Pro confusione vestra duplici. Verba autem Hiero. sunt: Pro eo, quòd duplicem habetis confusionem, tam super populo Iudæorũ, qui a Deo recesserat, quàm

super nationibus quæ idolis seruiebant, videbitis eos conuersos ad timorem Dei, laudare partem suam. Nomine autem partis significat id, quod cõtinget eis per Christum. Sensus est: Iudæi & in primis gentiles per prædicationem Apostolorum ad Christum conuersi, agnoscent magnificè secum agi, vnusquisq; dicet, nollẽ mihi contigisse insigne aliquod regnum pro parte sortis meæ.

Propter hoc, &ca.) Duplicia, id est, maxima quæq; & eximia. Sic cap. 40. Suscipiet de manu Domini duplicia. Et apud Ieremiam 16. Reddam primum duplices. Et cap. 17. Duplici contritione contere illos. Et apud Zacha. cap. 9. Duplicia reddam tibi, id est, valde insignia, æterna scilicet præmia. Figuratè etiam accipitur in priori epistol. ad Timotheum: Qui benè præsunt presbyteri, duplici honore digni habeantur, id est, valde magno honore. Haymo aũt simpliciter accipit, hoc sensu: In terra sua, id est, cælesti Ierusalẽ possidebunt duplicia, & corporis immortalitatem, & beatitudinem animæ.

Quia ego Dominus diligens iudicium.) id est, quod iustum est & rectum. *Et odio habens rapinam.*) etiam si conferatur illa ad holocaustum. Rapina autem generale nomen est, hoc loco ad omne peccatum: Quando Dei voluntate neglecta nostram facimus, rapina est generalis nominis, & hanc odit Deus etiam in ieiunijs & holocaustis.

Et dabo opus eorum, &c.) Istud opponitur hypocrisi Pharisæorum. Sensus est: Beneficio spiritus quem dabo eis, facient opera sua bona fide, in veritate, & nõ in hypocrisi: & fœdus non breui tempore, sed perpetuò duraturum feriam cum eis. Fœdus autem hoc exprimitur apud Ierem. cap. 31. Ecce dies venient, &c. Et apud Paulum in epistola ad Hebræos cap. 8.

Et scietur in gentibus, &c.) Significatur quòd Apostoli & alij primitiuæ ecclesiæ fundatores futuri sint vehementer nobiles, & supra modum vbiq; approbati, adeò vt qui vitam eorum & mores propè aspexerint, agnoscãt eos esse verè Christianos, & semen à Deo electum & benedictum.

***G**Audens gaudebo in Domino, & exultabit anima mea in Deo meo, quia induit me vestimentis salutis, & indumento iustitiæ circundedit me, quasi sponsum decoratum corona, et quasi sponsam ornatam monilibus suis. Sicut enim terra profert germen suum, & sicut hortus semen suum germinat, sic Dominus Deus germinabit iustitiam, & laudem coram vniuersis gentibus.*

G*Audens gaudebo, & cæt.*) Hìc mutatio est personæ. Hactenus enim locutus est Christus, nunc verò sermones eius excipit Ecclesia: illa post promissiones has dicit, Gaudens, gaudebo. Est autem conduplicatio Hebraica, quæ facit ad auxesim, hoc sensu: supra modum gaudebo & exultabo in Domino. Hoc gaudium autem & hæc exultatio nõ potest exprimi verbis, sed sentiunt in seipsis qui verè sunt in Christo, & qui spiritu sunt in Ecclesia. Et lætitiæ causam exprimens ait:

Quia induit me vestimentis, &c.) Induere & circundare apud Hebræos verba sunt copiæ & largitatis. Sensus est: Maxima salute & maxima iustitia donauit me Dominus, & hac iustitia fretus, fit vt audeam exultare etiam imminente morte, facit quidem natura suũ affectum, sed spiritus Dei vincit naturales timores.

Quasi sponsum decoratum corona.) Per ornamẽta hæc significantur vera charismata spiritus sancti. Diximus autem vocem esse Ecclesiæ, & omnium eorum, qui verè sunt in Ecclesia secundum spiritum: sed iam difficultas est, quomodo Ecclesia dicatur sponsus. Istud mouit Augustinum, vt adhiberet in explicatione huius loci regulam Tychonij de Christo & eius corpore seu Ecclesia: Quod de ijs loquatur scriptura tanquam de vna persona. Vide Augustinum libro tertio, de doctrina Christiana capi. 31. Verùm Hieronymum istud nihil monuit, & sponsum & sponsam interpretatur de Ecclesia, cuius verba sunt: Ponit similitudinem duorum in Ecclesia agminum, perfectorum atque incipientium: Perfectos autem sponsi comparat pulchritudini, incipientes verò sponsæ assimilat ornatui.

Sicut enim terra, &c.) Sensus est: Ea copia, largitate, & benignitate qua terra pluuijs irrigata profert germen suum, &c. Dominus germinabit iustitiam illius nominis, quæ posita est in præstanda lege: & hoc faciet nõ coram vna tantùm gente Iudaica, sed cunctis gentibus: sic quòd gentes quæ antè idololatriæ deditæ erant, iam verè præstabunt legẽ, non quidem suis viribus sed gratia Dei adiutæ & spiritu Christi.

CAPVT LXII.

Ropter Sion non tacebo, & propter Hierusalẽ non quiescam, donec egrediatur vt splendor iustus eius: & saluator eius, vt lampas accendatur. Et videbunt gentes iustum tuum: & cuncti Reges inclytum tuum. Et vocabitur tibi nomen nouum, quod os Domini nominauit. Et eris corona gloriæ in manu Domini, et diadema regni in manu Dei tui.

P*Ropter Sion non tacebo, & cæt.*) In præcedenti autem capite introducitur Christus loquens vsque ad illa verba, Gaudens gaudebo in Domino. quæ deinde sequuntur vsq; ad fi-

ad finem capitis, ex persona Ecclesiæ dicuntur: iam verò in hoc capite est vox prophetæ exprimentis vehementem suum erga populum Iudaicum affectum. Quod ergo dicit, Non tacebo, Hieronymus accipit non de docendo populo, aut concionando vel scribendo, sed de precando, & Sion Palestinam intelligit, hoc sensu: Iugiter precabor Dominum, vt tandem aliquando populo huic præstet magnas illas promissiones: clamabo & precibus iungam preces, nec quiescam à precando, donec egrediatur vt splendor iustus eius, id est, Messias Sioni promissus: egrediatur inquam à patre & nascatur in Iudæa, nec ibi concludatur, sed instar lampadis accendatur in toto terrarum orbe, & splendore suo illuminet mundum. Propterea sequitur:

Et videbunt gentes iustum, &c.) Nomine gentium intelliguntur omnes illi, qui alieni sunt à Iudaismo. Sic ea voce perpetuò vtitur Paulus, & ferè vbiq; prophetæ, vt videlicet opponatur Iudæis. Homines ergo gentiles à vero Dei cultu alieni agnoscent Christum, & hoc est, quod dicit, videbunt iustum tuum, nimirum per fidem. *Et cuncti reges inclytum tuum.*) Alludit ad locum Psalm. 101. Timebunt gentes nomen tuum Domine, & omnes Reges terræ gloriam tuam. Vocē autem Hebræam, quam ibi gloriam vertit, hîc transtulit inclytum.

Et vocabitur tibi nomen nouū.) Sensus est: Sion quatenus agnoscet veniētem in propria, accipiet nomen nouum, quod nomen secundum Hieronymū est Ecclesia, quod os Domini nominauit Matthæi 16. cùm dicit: Super hanc petram ædificabo Ecclesiā meam. Hieronymum autē sequitur Haymo, item Dionysius & Lyra. Verisimilius tamen est nomen hoc nouum positum esse, non in voce aliqua Grammatica, sed in ipsa re, hoc sensu: Continget tibi longè aliud quiddam, quàm hactenus contigit, hactenus fuisti sub lege & timore, præstitisti quę legis sunt: post hac autem sub gratia eris, & amore omnia facies. Si cui istud non placet, intelligat nomē nouum, illud quod postea sequitur: Vocaberis voluntas mea in ea.

Et eris corona gloriæ, &c.) Id est, in te apparebit summa quædam & regia aliqua gloria, & hæc gloria in tuto erit, quia in manu Domini. *Et diadema regni, &c.*) Eundē sensum habet cum priori. Quando autem respicimus ad Hieronymum, Augustinū, Cyprianum, quales Ecclesia multos habuit sæculis prioribus, & adhuc hodiè habet viros Christo in totum deditos, & omnia contemnentes, tunc agnoscimus in ea esse coronam gloriæ & diadema regni: Quādo rursus respicimus ad alios multos malos, tunc non apparet in Ecclesia corona glorię & diadema regni.

NOn vocaberis vltrà derelicta, & terra tua non vocabitur amplius desolata. Sed vocaberis voluntas mea in ea, et terra tua inhabitata. Quia complacuit Domino in te, & terra tua inhabitabitur. Habitabit enim iuuenis cum virgine, & habitabunt in te filij tui. Et gaudebit spōsus super sponsam, & gaudebit super te Deus tuus.

NOn vocaberis vltrà derelicta.) scilicet à Deo sed vocaberis volūtas mea in ea. Volūtas hoc loco apud Hebræos est vocabulum affectus, cuius radix significat valdè amare, & vehementer aliquid velle, vt in li. Genes. *Gene. 34.* vbi nos habemus, Amabat puellam valdè, ad verbum est, voluit puellam seu filiam. Est autem familiare Hebræis, vt ex multis vocabulis vnum conflent, quemadmodum dictum est cap. 8. huius prophetæ. Huius autem nominis, videlicet, Voluntas mea in ea, etymologiam ipse propheta explicat, dum ait: Quia complacuit Domino in te, id est, quia valdè te amat Dominus, & vehementer tibi afficitur.

Et terra tua inhabitabitur.) Difficile est istud exponere de terra Palæstina, de qua in Euangelio Saluator: Ecce relinquetur domus vestra deserta. Diuus autem Hieron. terram Palæstinam intelligens, hoc modo exponit: Terra tua quæ ante natum Christum deserta erat, & per errores & falsa dogmata Pharisæorum vitiata, iam nato Christo inhabitabitur, id est, ab erroribus & vitijs liberabitur per doctrinam Christi & Apostolorum. Addit deinde Hieronym⁹: vel sumamus de Ecclesia. Iam facilis est sensus, quia Ecclesia semper inhabitatur.

Habitabit enim iuuenis cum virgine) scilicet maritata. Est autem phrasis Hebræa hoc loco, Latinus verò diceret: Sicut iuuenis habitat cum virgine, ita habitabunt in te filij tui. Quomodo etiam transtulerunt Septuagin. Pertinet autem istud ad illos, qui verè sunt in Christo, & qui spiritu sunt in Ecclesia, illi iucundissimè agent: & hoc significatur ista similitudine. Est enim iucundum contubernium, cùm adolescens ducit adolescentulam.

Et gaudebit, &c.) Id est, Quemadmodū gaudet sponsus super sponsam, sic gaudebit super te Deus tuus. Iuxta phrasin enim Hebræam ista duo assimilantur.

SVper muros tuos Hierusalem constitui custodes: tota die, & tota nocte in perpetuum non tacebunt. Qui reminiscimini Domini ne taceatis, & ne detis silentium ei, donec stabiliat, & donec ponat Hierusalem laudem in terra. Iurauit Dominus in dextera sua, & in brachio fortitudinis suæ. Si dedero triticū tuum vltrà cibum inimicis tuis, & si biberint filij alieni vinum tuum, in quo laborasti. Quia qui congregabunt illud, comedent, & laudabunt Dominum, & qui comportant illud, bibent in atrijs sanctis meis.

SVper muros tuos,& cæt.) Hactenus prophetę vox fuit, nunc verò introducitur persona Dei loquentis ad Ierusalem, hoc est, Ecclesiam maximè primitiuam & eam quę per Apostolos & in Apostolis ædificata est, *Tota die,&c.*) Hier. hęc omnia interpretatur, nec meminit quidem concionum, quas tamen non excludit. Sensus est: Asiduè precabuntur pro bono Ecclesiæ, quod fecerunt Apostoli & eorum successores, & faciunt etiam hodie quicunq; sunt veri pastores Ecclesiæ. Preter hos Hieronymus etiam angelos facit custodes, quod est consentaneum alijs scripturis.

Qui reminiscimini,&c.) Alloquitur doctores & custodes Ecclesiæ, hoc sensu: Vos qui reminiscimini & alios reminisci faciatis Domini, ne taceatis, id est, ne sileat oratio vestra, orate iugiter pro Catholica fide & totius Reipub. Christianę statu, & ne detis silentium ei, scilicet Domino, sed semper (vt sic dicatur) molesti sitis, opportunè importunè interpellando pro Ecclesia, exemplo mulieris viduæ apud Lucā: Tam diu autem deprecemini Dominum, donec ponat Ierusalem laudem, id est, donec eam celebrem reddat in terra, vt quaqua versum diffusa in omnium ore versetur.

Iurauit Dominus in dextera sua.) id est, per dexteram suam. *Et in brachio*) id est, per brachiū fortitudinis suæ, id est, iurauit per Christū, qui est virtus Dei patris. *Si dedero triticū tuum, &c.*) Est aposiopesis. Intelligitur enim hoc aut simile quid: Quiduis mihi potius eueniat: Non habear à vobis Deus. Et loquitur non de terreno tritico, sed de illo, de quo in psalm. 127. Labores manuum tuarum quia manducabis, beatus es & benè tibi erit. Sensus est: Posthac vos qui estis in Christo, non eritis obnoxij illis iniurijs & inimicis, qui omnia vestra solent deuorare, principibus videlicet tenebrarum: sed sine timore de manu inimicorum vestrorum liberati seruietis Domino in sanctitate & iustitia. Duabus autem istis speciebus tritici & vini per synecdochē significatur quicquid paramus nobis spiritu fidei, siue id pertineat ad iustitiam, siue ad temperantiam, siue ad humilitatem, &c. Illis enim operibus virtutum vescentur, qui sunt in Christo, & in præsenti & in futuro seculo.

Cibus Christianorum

TRansite, transite per portas. Præparate viam populo, Planum facite iter, & eligite lapides: & leuate signum ad populos. Ecce Dominus auditum fecit in extremis terræ. Dicite filiæ Sion, Ecce Saluator tuus venit, ecce merces eius cum eo, & opus eius coram illo. Et vocabunt eos populus sanctus, redempti à Domino, Tu autem vocaberis quæsita ciuitas & non derelicta.

TRansite, transite per portas) scilicet Domini, & loquitur ad custodes Ecclesiæ. *Præparate viam populo.*) id est, omnibus qui cupiunt sese adiungere Ecclesiæ, illis planum facite iter, & eligite lapides, id est, omnia impedimenta tollite de via, vt absque omni scandalo populus Ecclesiam Saluatoris introeat. Septuaginta autem manifestius istud transtulerunt, dicentes: Proijcite de via lapides.

Et leuate signum, &c.) Signum huius loci expositum est capite vndecimo, vbi dicitur: Qui stat in signum populorum. Significat autem vexillum in altum erectum, & in cōmune omniū oculis expositum. Sensus est: Leuate ad populos nationum signum Christi, id est, facite prædicatione vestra vt vbiq; ab omnibus hominibus Christus conspiciatur. Significatur ergo hic beneficium Christi nati, non solùm pertinere ad Iudæos, sed etiam ad omnes nationes gentium, quod manifestius declarant sequentia.

Beneficiū Christi nati non ad vnam tantū nationē sed ad omnes omninò homines pertinere.

Ecce Dominus auditum fecit.) id est, faciet: *In extremis terræ.*) quod certè de gentibus dicitur. *Dicite filiæ Sion.*) Promissus erat Sioni Saluator, illo iam nato propheta hoc significare vult in extremis nationibus terræ. Filia Sion, periphrasis est Ierusalem, quia ex monte Sion quasi nasci videbatur, quemadmodum superius dictum est. Et quamuis istud de terrena Ierusalem aliquo modo intelligi potest, Hieronymus tamen mauult interpretari de Ecclesia, cuius illa typus erat.

Ecce merces eius cum eo.) Sensus est: In promptu ipsi erit reddere vnicuique iuxta opera sua: iustis quidem præmia, peccatoribus verò æterna supplicia. *Et opus eius coram illo.*) id est, totus erit in præstando opere suo, id, propter quod natus est, diligenter præstabit.

Et vocabunt eos, & cæt.) Ipsi Apostoli (secundum Hieronymum) & Apostolici viri vocabūt eos populum sanctum, vel etiam vulgo homines vocabunt eos populum sanctū. Sensus est, Quicunque siue ex Iudæis, siue ex gentibus ad vexillum seu signum eleuatum conuenerint in eandem fidem, illos reliquum vulgus & populus vocabunt & dicent populum esse sanctum, etiam alieni agnoscent eos sanctos esse, qui adiungent se Christo.

Tu autem vocaberis, & cæte.) Tu autem Ierusalem filia Sion, Tu ô ciuitas Palęstina, quæ multis seculis quasi perdita fuisti, vocaberis ciuitas quæsita: verùm in paucis, quia reliquiæ tantùm in te saluæ fient, cæteri autem excęcabuntur. Si autem intelligamus istud de Ecclesia, tunc facilis est sensus, quia illa verè quæsita est per Christum.

CAPVT LXIII.

Vis est iste, qui venit de Edō, tinctis vestibus de Bosra? Iste formosus in stola sua, gradiens in multitudine fortitudinis suæ, Ego qui loquor iustitiam, & propugnator sum ad saluandum.

QVis est iste, qui venit, &c.) In hoc capite describitur triumphus Christi seu victoria, quam reportauit de hostibus suis, estq; non tam scriptura illius triumphi, quàm pictura. Similis autem pictura est in Psalmo: Dixit Dominus Domino meo, Conquassabit capita in terra multorum, De torrente in via bibet, &c. Sensus est: Tam copiosa erit effusio sanguinis inimicorum, vt sanguis effusus efficiat torrentem, de quo quis bibat: & quia tam insigniter triumphabit, propterea exaltabit caput. Talis res describitur in hoc capite. Potuisset autem propheta paucissimis verbis dixisse: Futurum est quòd Christus ille, quem prius dixi indigna multa passurum, aliquando gloriosissimè triumphet, sed maluit magnificè & pro dignitate describere: Quis est inquit iste, qui venit de Edom? Edom autem nomen est regionis, in qua Esau regnauit, quam Græci Idumæam vocant, e litera in i mutata. Bosra verò ciuitas est in Moab. Constat autem ex scripturis Idumæos & Moabitas vehementer infestos fuisse Iudæis, & quasi perpetuos hostes. Vnde habemus prophetias contra Idumæos & Moabitas, quibus minatur Dominus vastationem. Iam verò difficultas est, quo modo depingatur hîc Christus triumphans venire ex Edom & Bosra, cùm Bosra iuxta historiā non sit in Edom sed in Moab: ascendit ergo Christus ex diuersis locis? Propter notam & in scripturis celebratam, atq; in ore populi vulgatam inimicitiam Idumæorum & Moabitarum cōtra Iudeos, transnominauit propheta Edom & Bosrā, hoc est, figuratè vsus est his nominibus ad designandum vel terrenam Ierusalem, quæ ab initio occidit prophetas, vel mundum qui vsque inimicitias exercuit cōtra Deum. Simili tropo Apostolus Petrus vltimo capite prioris epistolæ suę vocabulum Babylonis tribuit Romæ, Salutat inquit vos Ecclesia, quæ est in Babylone collecta: vbi Babylō significationem habet qualitatis, scilicet confusionis, qualis erat in proprio nomine Babylonis & in ciuitate illius nominis. Talis tropus est & in Cedar, cū dicitur: Habitaui cum habitantibus Cedar, id est, inter Barbaros. Non quòd propria significatio huius vocis notet quosuis Barbaros, sed accipitur sic per trāsnominationem rei, siue per metonymiam. Quę figura etiam frequens est apud profanos authores, vt cū volunt designare homines virulētæ linguæ, eos appellent Crocodilos, vel aspides per transnominationem rei. D. Hieronymus cū exponat Edom & Bosram pro mundo & Ierusalem, non tamen agnoscit vllam figuram sed rationem petit ex ipsarum vocum etymologia. Commentarius autem eius sic habet: Quis est iste qui de terra cruentus ascendit? Edom quippe in linguam nostram & terrenus & cruentus exprimitur: Tinctis vestibus de Bosra? quod vel de Ierusalem accipimus, quæ firmissimis muris fuit ante circundata, in qua passus est Dominus: vel de inferno, qui firmissimis custodijs est munitus. Bosra enim interpretatur firma atq; munita. Huic autem affine est, quod habet Thomas & Lyra, Edom videlicet & Bosram apud Hebræos aliquando esse propria nomina, aliquando verò appellatiua. Quos sequitur Dionysius Carthusianus. An autem ista probabiliter dicantur, examinet studiosus. De Edom & Bosra vide plura in cap. 34. huius prophetæ. Proponit ergo propheta, per interrogationem triumphum Christi, vt in illum oculos intendamus: Dionysius tamen Ariopagita cap. 7. cælestis Hierarchiæ, dicit esse vocem angelorum admirantium ascensum Christi. Sic etiā intellexit Hiero. Triūphauit autem Christus sanguine suo virtute diuinitatis suæ, itē iudicio suo, quia sumpsit partes iudicis & vicit. Pro illo autem, Tinctis vestibus, ad verbum in Hebræo est, rubefactus vestes. *Iste formosus.*) Istud per interrogationem legendum est: Quis est iste formosus in stola, vel veste, vel ornatu, aut habitu? Vox enim Hebræa in genere significat quamuis vestem. Hieronymus autē volens exprimere picturam prophetæ, stolam accipit. *Gradiens in multitudine, & cæt.*) De hoc verbo gradiens dictum est cap. 51. vbi dicitur: Cito veniet gradiens, &c. Est autem eius qui non est contentus venisse ad locum, sed penetrat omnia. Miratur ergo propheta potentiam plus quā humanam in Christo, in quo relucet diuina potentia. Respōdet iam Christus. *Ego qui loquor iustitiam.*) quæris vel quæritis qui sim, qui à terra tinctis seu cruentis vestibus ascendam, ego sum qui loquor iustitiam, id est, qui sententiam dico pro humano genere contra diabolum in æquitate. *Et propugnator &c.*) Videtur Hier. amasse hoc spectaculum, alioquin ad verbum vertere poterat: Et multus sum ad saluandum. Est tamen vbi vox Hebræa etiam significat pręfectos regis, siue viros in aula principis, vt 1. cap. Hester: proponens singulos de principibus suis, vbi ad verbum est. De multis suis id est, de prioribus aulæ. Tale quid respexit hîc Hiero. vertendo propugnatorē. Eadem significatio placuit ei cap. 19. propugnatorem mittet ei.

Triūphus Christi.

Edom.

QVare ergo rubrum est indumentum tuum, & vestimenta tua sicut calcantium in torculari? Torcular calcaui solus, & de gentibus non est vir mecum. Calcaui eos in furore meo, & conculcaui eos in ira mea. Et aspersus est sanguis eorum super vestimenta mea, & omnia indumenta mea inquinaui. Dies enim vltionis in corde meo, annus retributionis meæ venit.

QVare ergo rubrum? &c.) Quod hîc vertit indumentum, suprà stolam transtulit. Sensus autem huius versus non est iste: Quare ergo sic es passus? sic indignè tractatus, & perfusus cruore tuo? Sed iste est sẽsus: Quare videris fudisse sanguinem aliorum? habitus tuus est talis, qualis est eorum qui calcãt vuas, scilicet rubeus colore vuæ tinctus. *Torcular calcaui solus, &c.*) Vos inquit, rectè meministis torcularis, quia solus calcaui torcular. Est agentis non patientis, quasi solus passus sit Christus. Sensus est: Ego solus cóparaui mihi hanc victoriam, calcaui aduersarias potestates atq; cõtriui. Sic in Threnis Ieremię: Torcular calcauit Dominus virgini filiæ Sion. vbi sensus est: Graue supplicium & grauem damnationem comparauit virgini filię Sion: Est enim accersentis alicui grande malum. *Et de gentibus non est vir mecum.* Id Hebreo est ammim, & proinde vox (gẽtibus) non opponitur Iudæis, sed complectitur vtrunque populum & totum humanum genus hoc sensu: Nõ est quisquam mortalium mecum, sed mihi soli debetur hoc beneficium, solus ego mea solius potestate vici diabolum & illi coniunctos.

Aspersus est sanguis, &c.) Loquitur de sanguine inimicorum, Diaboli videlicet & illi coniunctorum, non quidem quòd Diabolus habeat sanguinem, sed nomine sanguinis tropicẽs victoriam significat. depingit enim propheta Christum humano more cruentũ redire domum instar fortis militis, quod facit ad magnitudinem triumphi Christi.

Dies enim vltionis, &c.) Sensus est: Hactenus passus sum Diabolum & illi confœderatos regnare, post hac autem non patiar: redimã iam meos & vindictam sumam de eis, qui mihi & meis sunt contrarij.

CIrcumspexi, & non erat auxiliator, quæsiui, & non fuit qui adiuuaret. Et saluauit mihi brachium meum, & indignatio mea ipsa auxiliata est mihi. Et cõculcaui populos in furore meo: & inebriaui eos in indignatione mea, & detraxi in terram virtutem eorum.

CIrcunspexi, & nõ erat auxiliator.) Istud non est laborantis & subsidium petentis, sed sensus est: Circunspexi an inter angelos vel homines esset aliquis, qui succurreret orbi perdito, verùm nemo erat, omnes patiebantur perire orbem: ego verò hoc aduertens adhibui meũ vnius brachium, hoc est, quod dicit: Et saluauit mihi brachium meũ, cùm non succurreret quisquam lapso homini, ego mea solius & beneficio auxiliatus sum ei. *Et indignatio mea ipsa auxiliata est mihi*) Sicut ira addit homini animos, ita de se humano more loquitur Christus, hoc sensu: Indignitas rei commouit me, vt ego adderẽ vires meas & liberarem populum meum.

Et conculcaui populum) Id est, inimicos meos quicunq; non prębent se Euangelio mansuetos, illos Christus conculcat in ira sua. *Et detraxi in terram, &c.*) id est, quicquid valere poterat contra regnum Christi, siue hoc erat ex Philosophia, siue aliunde. Hęc autẽ Christi victoria magis intelligebatur tempore Apostolorum, quando tota & integra regna subijciebant se Christo inuitis etiam omnibus qui studebant opprimere Ecclesiam.

MIserationum Domini recordabor, laudem Domini super omnibus quæ reddidit nobis Dominus & super multitudinem bonorum domus Israel, quæ largitus est eis, secundum indulgentiã suam, & secundum multitudinem misericordiarum suarum, Et dixit: Veruntamen populus meus es filij nõ negantes, & factus est eis saluator, In omni tribulatione eorum non est tribulatus, & angelus faciei eius saluauit eos.

MIserationum Domini recordabor, &c.) Hic est finis picturæ triumphalis Christi. Iam verò vox est prophetæ docentis quid pro tantis beneficijs sit faciendum: vt discamus gratias agere Deo, & nunquam obliuiscamur horum operũ diuinæ misericordiæ. Miscere autem videtur vetera beneficia cũ nouis. Agnosco inquit in omnibus operibus, quæ contigerunt circa Israelem, immensam Dei misericordiam: siue respiciam sæcula Moysi, siue secula Christi, video misericordias Dei mirabiles. Et exponit deinde ꝓpheta sigillatim misericordias, cũ subdit:

Et dixit) scilicet, Dominus. *Veruntamen populus &c.*) Sensus est: Quantumcunque à me exaltati, corũ plurimi spreuerunt me, tamẽ agnosco in Israele populum meum.

Filij non negantes) id est, quantumcunque hactenus ingrati fuerunt, tamen inter illos habeo filios germanos, qui mihi nõ mentiũtur. De alijs seu alienis autẽ dicitur in Psal. Filij alieni mentiti sunt mihi, vbi filij alieni intelliguntur viri generatione quidem Iudæi, sed vita & studio degeneres.

Et in omni tribulatione eorum non est tribulatus.) Hieronymus in hunc locum sic ferè scribit: Vbi nos interpretati sumus, Non est tribulatus, in Hebræo est lo per Aleph aduerbium negantis, & pro non legi potest, & pro ipse, hoc sensu: In omni tribulatione eorum ipse est tribulatus. Addit ergo hîc Hieronymus regulam Hebræorum qua offendebatur in cap. 39. enarrans illud: Et Israel non congregabitur. Et quia Hieronymus liberum facit, vt intelligamus negatiuè, vel ali-

aliter, vtrumq; sensum proponemus. Si igitur legamus affirmatiuè, hoc modo, In omni tribulatione eorum ipse est tribulatus, sensus erit iste: Sic affectus erat Deus populo Israëlitico, vt quicquid mali accideret illi, haberet ac si sibi accidisset. Si verò legamus negatiuè, Non est tribulatus, sensus erit iste: Vidit Deus sæpè eos multis miserijs & calamitatibus afflictos, nihil tamē ex hoc commotus est, nec indoluit malis eorū. Iam affectus est Dei irati, sicut prius affectus Dei propitij. Hieronymus tamen etiam in hoc sensu accipit in affectu amantis, quia ad tempus tātùm permisit eos affligi, vt sic eos erudiret, & nudatos suo auxilio, cogeret ad rogandum.

Et angelus faciei, &c.) Sensus est: Tanti fecit Deus populum istum, vt daret angelum, qui præcederet castra eius, & de periculo liberaret. Historia autem huius habetur Esdræ. 14. Angelus autem faciei diuinæ dicitur, quia vsque videt etiam hîc in terris faciem Dei.

IN dilectione sua, & in indulgentia sua ipse redemit eos: & portauit eos, & eleuauit eos cunctis diebus sæculi. Ipsi autem ad iracundiam prouocauerunt, & afflixerunt spiritum sancti eius. Et conuersus est eis in inimicum, & ipse debellauit eos. Et recordatus est dierum sæculi Moysi et populi sui, Vbi est qui eduxit eos de mari cum pastoribus gregis sui? Vbi est qui posuit in medio eius spiritum sancti sui? Qui eduxit ad dexteram Moysen brachio maiestatis suæ, qui scidit aquas ante eos: vt faceret sibi nomen sempiternum: qui eduxit eos per abyssos quasi equum in deserto, non impingentem, quasi animal in campo, Descendens spiritus Domini ductor eius fuit. Sic adduxisti populum tuum, vt faceres tibi nomen gloriæ.

IN *dilectione*) qua scilicet dilexit Israelem, & in misericordia sua redemit eos, & ex Aegypto, & aliàs sæpè. *Et portauit eos*) quemadmodum nutrix infantem leuat & portat.

Cunctis diebus sæculi) id est, ex quo cœpit amare, semper amauit & benefecit populo.

Ipsi autem ad iracundiam prouocarunt) Nō obstante singulari hoc amore & tantis beneficijs, ipsi malis suis factis ad iracundiam prouocarunt. *Et afflixerunt spiritum sancti eius*) Per sanctum autem Hieronymus Christum intelligit, hoc sensu: afflixerunt spiritum Christi. Non tamen est necesse sic intelligere, potest enim etiam intelligi Moyses, iuxta illud Psalmi: Et vexatus est Moyses propter eos & exacerbauerunt spiritum eius. In quo Psalmo etiam Aaron scribitur sanctus Domini. Alij verò intelligunt spiritum sanctum, & legunt, afflixerunt spiritū sanctum eius.

Et conuersus est eis, &c.) Etiam totum istud pertinet ad Dei misericordiam, quia sequitur, *Et recordatus est dierum Moysi, &c.*) Debellauit autem eos non semel atque iterum sed sæpius, vt patet in libris Iudicum. *Et recordatus est dierum, &c.*) id est, ipse Dominus cùm debellaret eos, & traderet in manus hostium, recordatus est misericordiæ suæ, & agnouit eos rursum pro illis, quorum patres habuit pro populo suo, & propterea non est passus totam gentem deleri. Potest & hic esse sensus: Illi quos debellauit, isti nomine collectiuo recordati sunt, vt populus recordatus sit dierum Moysi, quantū scilicet aberat ab illa dignitate, in qua erant filij Israel sub Moyse. *Vbi est qui posuit? &c.*) Ista Hier. facit loquentem Esaiam: Alij verò populū, qui recordatur dierū Moysi, id est, dierum priscorum, vt seruetur eadem persona, hoc sensu: Vbi est illa Domini clementia, qua quondam populū suum cum ducibus Moyse & Aaron deduxit per mare rubrum? vbi est inquam illa pietas Domini, qua olim prosequutus est populum suum, ponens in medio spiritum sancti sui, vel vt alij vertunt, spiritum sanctitatis suæ? Vel respexit ad septuaginta senes, quos impleuit spiritu sapientiæ: Vel ad totum populum, qui tunc regebatur spiritualiter spiritu Dei. Si autē ad septuaginta senes respexit, tūc sanctus intelligitur Moses. Scribitur enim cap. 7. Nu. Auferēs Dominus de spiritu qui erat in Mose, & dedit Septuaginta viris.

Qui eduxit ad dexteram) id est, prosperè Mosen brachio maiestatis suæ, id est, magnifica & potente virtute.

Qui eduxit eos per abyssos, &c.) Sicut equus in deserto, aut aliud iumentum in plano campo non impingit: ita populus ille non impingebat nec in terra, nec in mari: nec mirū quia Dominus ductor eius fuit. Per spiritum autem Hieronymus angelum intelligit, qui ductor fuit populi Israelitici, sed non est necesse: potest enim intelligi ipse spiritus sanctus.

ATtende de cælo, & vide de habitaculo sancto tuo, & solio gloriæ tuæ. Vbi est zelus tuus, & fortitudo tua, multitudo viscerum tuorum, & miserationum tuarum? Super me continuerunt se. Tu enim pater noster, & Abraam nesciuit nos, & Israel ignorauit nos. Tu Domine pater noster, & redemptor noster: à sæculo nomen tuum, Quare errare nos fecisti Domine de vijs tuis? indurasti cor nostrum ne timeremus te? Conuertere propter seruos tuos, tribus hæreditatis tuæ. Quasi nihilum possederunt populum sanctum tuum, hostes nostri conculcauerunt sanctificationem tuam, Facti sumus quasi in principio. cùm nō dominareris nostri, neque inuocaretur nomen tuum super nos.

A*Ttende de cælo, &c.*) Est oratio. Qui olim habuisti rationem populi tui, præstans ei tanta beneficia per Moysen, quare hunc iam negligis? attende de cælo, id est, vide misericorditer in quibus versamur, & erue nos: *Vbi est zelus tuus*? Ille autem zelus intelli-

intelligitur, de quo Zacha.1.cap. Zelatus est Dominus Sion & Ierusalem zelo magno, id est, prosequutus est Sion vehementi amore, non patiens eis ab hostibus inferri mala, vnde in consequentibus dicitur: Irascar super gentes, quæ congregatæ sunt aduersus eam in circuitu. *Multitudo viscerum tuorum*) id est, Tu amplius non exeris viscera tua erga populum tuum, nõ experimur misericordiam tuam.

Tu enim pater noster, &c.) Non solùm in vteris maternis compegisti ossa nostra, sed & spiritum infudisti corporibus nostris: deinde ex omnibus populis nos elegisti, & voluisti peculiariter habere pro filijs tuis. Cũ igitur nos dignatus sis hoc nomine, ne quæso obliuiscaris filiorum tuorum: quia Abraham pater noster secundum carnem ignorauit nos, id est, non habet nos amplius pro filijs suis: & ideò nõ habet pro filijs suis, qa videt non nos amari à te, interim quamuis offendimus, tu semper es pater noster, redēptor noster, hactenus redemisti nos non ex Aegypto solùm, sed aliàs sæpè: quare ergo nũc deseris populum tuum? *Quare errare nos fecisti de vijs tuis*) id est, à mandatis tuis & iudicijs tuis? Dicitur autem Deus facere errare & indurare, quos sinit in errorem labi, vel ab errore non retrahit, & quorum corda non emollit, nec duritiam aufert, nõ verò quòd in errorem aliquẽ inducat, vel duritiem immittat.

Conuertere) scilicet ab ira ad misericordiam. *Propter seruos tuos*) scilicet Abraham, Isaac, & Iacob, quorum vita & conuersatio tibi placuit. *Quasi nihilum, &c.*) id est, hostes possederunt nos, & quasi nullo loco habuerunt populum tuum. *Conculcauerunt sanctificationem*) id est, templum sanctum tuum.

Facti sumus quasi in principio) antequam scilicet vocaremur in Abraham, & à gẽtibus distingueremur. *Neque inuocaretur nomen tuum, &c.*) De hac phrasi dictum est suprà capite quarto huius prophetæ, circa illum locum, Abraham nesciuit nos, &c. sciendum præter expositionem in contextu positã, quæ Hiero. est, esse aliã apud sacræ scripturæ tractatores magis vulgatam, nimirũ hanc: Tu pater noster, Abraham ille ignorat, quæ circa nos sunt, in quo statu sumus, in quibus versamur malis: similiter Israel: propterea ad te confugimus, tibi supplicamus, dicentes: Attende de cælo, &c. Ex qua interpretatione discimus causam, cur sanctorum vita functorum non fuerint implorata suffragia in veteri testamẽto. Legimus quidem per memoriam eorum Deo supplicatum fuisse, vt hoc capite, Cõuertere propter seruos tuos, &c. Et Exodi.32. Recordare Abrahã, Isaac, & Iacob seruorum. Item alijs multis locis. Verùm in tota scriptura veteri nusquam inuenimus eorum à quoquam implorata suffragia: Causa est, quia ab humana conuersatione seiuncti, & in tenebris sedẽtes nõ percipiebant orationes & vota viuentium, quæ nunc percipiunt: vt qui cum Christo regnãtes in verbo veluti in speculo clarissimè vniuersa intuentur, ea etiam, quæ agũtur aut eueniunt in hac hominum vita, quantum illis vel ad gaudiũ, vel nobis ad auxiliũ pertinet. Proinde non solùm per eorum memoriã & merita iã Deo supplicamus, sed & eorum imploramus auxilia & suffragia. Quòd aũt August. in lib. de cura pro mortuis agenda c.15. ex hac Esaie scriptura cõcludat mortuos nescire, quid agant viui, nihil distinguens inter tempus ante & post passũ Christum, sed mortuorum nomine complectens etiã Petrum & Paulũ, & cæteros post Christum mortuos, hoc sensu intelligit: Nõ sciũt naturali vi rationis, aut vsitato illo modo, quo homines humana cognoscunt. Qui sensus apertissimè patet, legenti tria sequentia capita apud August. Atque ad hunc vsitatum modũ respiciunt, qui hodie offenduntur ad sanctorum inuocationem. De hac aũt re vide distinct.45. quarti Sententiarum: Et quæst.72. in fragmento, quod adijcitur tertiæ parti Summæ Thomæ.

CAPVT LXIIII.

Tinam dirumperes cælos, & descẽderes, A facie tua mõtes defluerent, sicut exustio ignis tabescerent, aqua arderent igni, vt notum fieret nomen tuum inimicis tuis: à facie tua gentes turbarentur, Cùm feceris mirabilia non sustinebimus. Descendisti, & à facie tua montes defluxerunt.

VTinam dirumperes cælos, &c.) Secundum Hieronymum est adhuc continua oratio huius & præcedentis capitis. Considerans autem populus vel Esaias magnificas illas Dei promissiones in Messia, orat & vehementer cupit iam nasci Messiam, & beneficia olim promissa citissimè præstari: vtinã ait, dirumperes cælos, & descenderes, id est, nascereris.

A facie tua montes defluerent.) Montes quidem naturalis significationis non defluxerunt à facie Christi nati, sed alij montes improprij nominis, ideò hic tropus subest: Figuratè enim significantur regna superba & elata, & quicquid habet fastum, siue in doctrina, siue in potẽtia: & breuiter, quicquid extollit se aduersus scientiã Dei. Sensus igitur est: Si tu nascereris ô Messia, à facie tua, id est, præsentia tua montes defluerent, id est, superbi philosophi, sapientes huius sæculi,

culi, tyranni & cæteri, illi crederent tibi nascenti. Significatur itaque mirabilis Christi potentia in possidendis, afficiendis, transmutandis hominum animis: sed ita significatur, vt alludatur interim ad rem aliquando factam, ad antiqua illa spectacula in monte Sina exhibita: vbi ostendere volens eximiam potentiam suam, adhibuit Deus tonitrua, fulgura, nubem, fumum, quemadmodum videre est in Exodo cap. 19. Dicit ergo propheta, si tu descenderes, tale aliquid fieret spiritualiter & inuisibiliter in animis hominum, quale olim contigit corporaliter in monte Sina: quando propter fulgura, tonitrua, & densissimam pluuiam, & fumum, totus mons videbatur defluere & liquescere. Felices autem sunt, & terq; quaterq; beati, qui sentiunt in se hanc Christi potentiã, qui induti virtute ex alto facilè compescũt irã, inuidiam, superbiam, concupiscentiam, &c. Qui verò adhuc molestè luctãtur cum istis malis, vel qui sequuntur adhuc cupiditates suas, illis necdum fluxerunt mõtes, illi necdum sunt ita felices & beati: quare assiduè & ex animo rogare debent, vt occultã hanc Dei potentiam in scripturis promissam in se experiantur.

Ex quo innotescat Dei potentia.

Aquæ arderent igni.) Est perpetua metaphora, aut si mauis, allegoria. Sensus est: Frigida pectora, & in religione & pietate languida arderent calore ignis spiritualis: quibus solet esse nausea legere scripturas, gauderent lectione scripturarum, quibus solet molesta esse narratio de virtutibus & vitijs, libẽter audirent talia, & imitarentur atque vehementer inflammarentur.

Vt notum fieret nomen tuum, &c.) Quemadmodum tunc illo spectaculo in monte Sina exhibito valdè innotuit apud omnes, qui audierunt, virtus, & potentia Dei. (Nullus enim Iupiter tale quid vnquã præstare valuit) ita te nato notum fiet nomen tuum inimicis tuis. Inimici autem Christi sunt, qui seruiunt vitijs quibuscunque: tales admirabuntur potẽtiam Christi regnantis in membris suis: admirabuntur Paulos, Anthonios, Augustinos, veram sanctimoniam & pietatem illorum hominum suspicient. *A facie tua gentes turbabuntur*) siue rectè & cum laude, siue cum vitio: Herodes enim turbatus est, sed cum vitio & magno suo malo: multi verò rectè turbati sunt, cum virtute & magno suo bono, agnoscentes se esse filios iræ. Gentes hoc loco quidam accipiunt, vt opponantur Iudæis: alijs verò magis placet, vt sit generale nomen complectens omnes homines.

Cùm feceris mirabilia, &c.) Sensus est: Cùm veneris in propria, & patraueris illa mirabilia, quæ scripta sunt in Euangelio, non sustinebimus, id est, non erimus pares, id est, maiora erunt, quàm vt possimus ferre: non reddemur illis meliores, sed peiores. Diuus autem Hieronymus enarrans illud in præcedenti capite: Quare errare nos fecisti de vijs tuis? sic habet: Epistola, quã scribit Paulus ad Corinthios, cùm ad vni⁹ ciuitatis populum scribatur, pro varietate habitãtium, id est, sanctorum & peccatorum nunc laudat eos, nunc corripit: ita præsens quoq; caput, quod omne ex populi deprecantis oratione contexitur, vel iustoru intelligamus esse, vel peccatorum: & nunc laudare Dominum, nũc mouere Domino quæstionem, & culpam suam referre in Deum. Huius ergo regulæ, quæ est secunda inter septem regulas Tichonij, de quibus Augustinus instit. 3. de doctrina Christiana, oportet & hic meminisse, quia secundum Hieronymum perpetua oratio est huius & præcedentis capitis, & principiũ huius capitis proprium est piorum. Ista verò, cùm feceris mirabilia, ex persona dicũtur impiorum. Pulchrè autem quasi exauditi essent, qui suprà fuerant precati, vtinam dirumperes cælos, & cæt. iam inferunt: *Descendisti*) id est, verbum caro factum es, & habitasti in nobis, & ideò montes à facie tua defluxerunt, montes, inquam illius nominis, de quibus suprà dictum est.

A Sæculo non audierunt, neq; auribus perceperunt. Oculus non vidit Deus absq; te, quæ præparasti expectantibus te. Occurristi lætanti, & facienti iustitiam, in vijs tuis recordabuntur tui Ecce tu iratus es, & peccauimus, in ipsis fuimus semper, & saluabimur. Et facti sumus, vt immundi omnes nos, & quasi pannus menstruatæ vniuersæ iustitiæ nostræ. Et cecidimus quasi folium vniuersi, & iniquitates nostræ quasi ventus abstulerunt nos.

A Sæculo non audierunt, &c.) Illud (audierunt) penè impersonaliter ponitur: Nõ audierunt, id est, non est auditum à sæculis, id est, ex quo Adam natus est, nemo vnquã audiuit neq; vidit absque te Deus, quę præparasti expectantibus te, id est, nõ abijcientibus fidem. Erant enim inter Iudæos, qui victi longa mora Saluatoris, desierãt credere, illi non erant expectantes. Alij verò, vt prophetæ, & pij quiq;, quantumuis grauia paterentur, dura & molesta: expectabant tamen & manebãt in fide Christi venturi: De illis autem hic sermo est, & illi horum similes per Christum accipiunt talia charismata spiritus, quæ nemo vnquam possit suspicari, & nemo illa scit, nisi qui spiritu docente percipit, & hoc intelligitur ex eo, quod dicit: Absque te Deus. Sic enim interpretatur Paulus in priori epistola ad Corinthios, capite secundo, vt intelligamus hæc pertinere non tantùm ad vitam æternã, quę verè non cadit in sensum humanum: sed etiam ad illa dona, quæ in præsenti hoc sæculo per spiritum

tum sanctum Christus suis largitur.

Occurristi lætanti, &c.) Beneficium est Christi non tam nati iam, quàm regnantis in mébris suis. Fideles enim quorum mentes inhabitat spiritus sanctus, illi sunt, qui hîc lætantur, illi læti faciunt iustitiam sine tædio & nausea, non timore, sed amore: istis lætãtibus occurrit Christus, id est, promouet conatus eorum & studia.

Ecce tu iratus es.) Dum magna hęc & à sæculis inaudita præstas fidelibus & populis, nos interea Iudæi sentimus te iratum nobis. Secundum Hieronymum autem est hic ordo præposterus: non quia tu iratus es, inquit, nos peccauimus, sed quia nos peccauimus, tu iratus es. Verùm non est id necesse, potest enim seruari ordo, qui est in Esaia, hoc sensu: Tu iratus es nobis propter scelera nostra, & quia iratus es, subtrahis nobis misericordiæ tuæ auxilia & præsidia: nos peccauimus, id est, prolapsi sumus in grauiora peccata: Vt peccata, de quibus loquuntur, intelligantur esse pœnæ præcedentium peccatorum.

Et quasi pannus menstruatæ, &c.) id est, quicquid videmur habere iustitiæ, rectè panno méstruatæ mulieris, quo nihil immundius, comparatur: opera nostra, etiã illa, quę bona apparent, omnia polluta sunt. Diuus aũt Hieronymus in hunc locum sic scribit: Considerandum hic, quòd iustitia, quæ in lege est, ad comparationem Euangelicæ puritatis, immunditia nominetur. Et confirmat istud varijs scripturarum testimonijs, & sic deinde concludit: Si quis igitur post Euangelium Christi & aduentum filij Dei, pędagogæ legis obseruat cęremonias, audiat populum cõfitentem, quòd omnis illa iustitia panno sordidissimo comparetur. Ex quo diui Hieronymi commentario, duo discimus. Alterum, nequaquam de Christianorum iustitia sermonem hic esse: Alterum, ex persona populi, non Esaiæ, hæc dici, siue (quod eodem recidit) Esaiam hæc dicere in persona populi: quod tacente etiam Hieronymo ipsius prophetę verba planè loquuntur. Nam illa: Ecce tu iratus es, certũ est ad impios pertinere: non enim Esaiæ iratus erat Dominus. Ergo sequentia, facti sumus vt immundi, &c. cùm in eadem persona dicantur, minimè Esaiam & bonos, si qui alij in illo populo erant, compræhendunt. Imò & illa, quę proximè sequuntur in eodem orationis corpore, Et cecidimus quasi foliũ vniuersi, planè indicant ab illo, Ecce tu iratus es, omnia in persona grauiter peccantiũ dici. Sensus enim est: Instar foliorum de arboribus cadentium, quæ ventus arefacta dispergit, defluximus per iniquitates nostras, & à facie tua flatu diabolico longè dispersi sumus. Hæc quàm non competant in Esaiam, nullus non videt: Quis enim audeat dicere, quòd iniquitates prophetæ, perinde vt ventus quidam, separassent eum à Deo, quòd cum sanctissimus esset, non inuocaret nomen Domini? Hæc ergo respiciunt populum Iudaicum impium: quare nihil agit Lutherus, ex hac scriptura statuere volens omne opus hominis etiam Christiani etiã iusti esse peccatum.

Non est, qui inuocet nomen tuum, qui cõsurgat, & teneat te. Abscondisti faciem tuam à nobis, & allisisti nos in manu iniquitatis nostræ. Et nunc Domine pater noster es tu, nos verò lutum, & fictor noster es tu, & opera manuum tuarũ omnes nos. Ne irascaris Domine satis, & ne vltrà memineris iniquitatis nostræ: Ecce respice, populus tuus omnes nos.

Non est, qui consurgat) scilicet de ruina iniquitatum suarum, & appræhendat seu teneat te per studium bonæ vitæ. *Abscondisti faciem tuam à nobis*) id est, non das amplius vllam significationem misericordię aut beneuolentiæ tuæ erga nos. *Allisisti nos in manu*) scilicet propter peccata nostra, quæ exercebamus, in quibus etiam adhuc sumus, nosque strictos tenent. *Et nunc Domine, &c.*) Docet quomodo debeant orare. Fatemur Domine, quòd peccatis nostris iram tuam prouocauimus, non tamen desperare volumus, quia pater noster es tu, fictor, & plasmator formasti & possedisti nos: & quia formasti, scis fragilitatem nostram, lutũ enim sumus & puluis: precamur ergo, ne irascaris satis, id est, ne pergas valdè irasci, sed magis respicias populum, qui aliquãdo tuus appellatus est, licet iam deseras nos, fuimus tamen aliquando populus tuus.

Ciuitas sancti tui facta est deserta, Sion deserta facta est, Ierusalem desolata est, domus sanctificationis nostræ, & gloria nostra, vbi laudauerunt te patres nostri, facta est in exustionem ignis, & omnia desiderabilia nostra versa sunt in ruinas. Nunquid super his continebis te Domine, tacebis & affliges nos vehementer?

Ciuitas sancti tui, &c.) Secundum Hieronymum propheta hîc respicit ad captiuitatem, quæ fuit sub Tito & Vespasiano. Alij verò hæc Assyriorum & Babyloniorum téporibus putant esse completa. Ciuitas sancti tui, id est, sanctuarij tui. Alij autem vertunt: ciuitas sanctitatis tuæ, id est, ciuitas tua sancta, & cultui tuo dedicata. Est ergo periphrasis Ierusalem: vnde per interpretationem additur: Sion deserta facta est, Ierusalem desolata est, quæ omnia idem significant.

Domus sanctificationis nostræ, &c.) id est, templum incendio vastante deletum est, ita, vt nequaquam in eo offerantur victimæ, non pascha celebretur, nec quicquam aliorum fiat, quę tu fieri præcepisti: sed omnia desiderabilia nostra facta sunt in ruinã. Et hinc

patet,

patet, non de Christianorũ, sed Iudaici populi iustitia in præcedentibus sermoné fuisse, atque pro eo tempore, quo in captiuitate positus fuit, nec templum accedere, nec secundum statuta legis Mosaicæ sacrificia potuit offerre: quo factum erat, vt cùm pristinis vti purificationibus minimè licuerit, totum immundum se putaret. Propter quod & in persona populi huius dixit propheta, facti sumus vt immundi omnes, &c. nec voluit hanc querelã pro quouis tempore cunctis Iudæis accommodatã esse, ac multò minus Christianis. Exactam huius rei disputationem, videlicet, an omne opus hominis etiam iusti peccatum sit, vide Roff. contra assertionem Lutheri, art. 31. Cùm igitur hæc ita sese habeant. nunquid super his continebis viscera tua Domine, vt non impédas populo tuo misericordiam tuam?

CAPVT LXV.

Væsierunt me, qui antè non interrogabant: inuenerunt, qui non quæsierunt me. Dixi: Ecce ego, ecce ego ad gentem. quæ nesciebat me, & quæ non inuocabat nomen meum. Expandi manus meas tota die ad populum incredulum, qui graditur in via non bona post cogitationes suas.

QVæsierunt me, &c.) Ad orationem populi querimonijs mixtam respondet Deus vel Saluator, in tantùm non sum rigidus & crudelis, nec repello filios pœnitentes, vt etiam alienos, vt gentes, quæ hactenus deditæ fuerunt idolis ac vitijs, seruare velim. Quæsierunt enim me, id est, quærẽt, qui antè non interrogabant. Sensus est: Futurum est, vt gentes, quę iam nihil de me cogitant, me quærant: & quæ iam nõ quærunt me, inueniant, id est, per fidem agnoscent & recipient inuitatæ prædicatione Apostolorum, & tractæ à patre meo cælesti.

Ecce ego, &c.) Est generalis notionis gens. Sensus est: Conuertar ad gentes, & relinquetur vobis Iudæis domus vestra deserta. Quod autem ad lectionem attinet, illa verba, Quę nesciebat me, nõ sunt in Hebręo, neque apud Septuaginta, neq; in textu Hieronymi, neq; in cõmentarijs eius, neq; apud Lyram aut Haymonem, & in magnis biblijs Colonæi obelo prænotantur.

Expandi manus meas, &c.) Principium capitis pertinet ad gentes, & continet earum vocationem: ab ijs iam transit ad Iudæos, quos propter peccata dicit reijciendos: qué transitum significare volens Apostolus Paulus in epistola ad Romanos, post verba hæc ex propheta citata, sic scribit: ad Israel autem dicit, quasi dicat: Conuerso autem sermone à gentibus ad Israelem siue contra Israelem, dicit Esaias: Tota die expandi manus meas, &c. Est gestientis recipere in sinum, hoc sensu: Præbui me illis totum, cupiui illos redire ad me, & instar matris filios obuijs vlnis amplecti. Quidam autem hæc accipiunt, vt sint verba Christi iam exhibiti, hoc sensu: Ab initio, quo veni in carnẽ, expandi manus meas ad Iudæos, id est, summa beneuolentia & desiderio eos ad salutẽ inuitaui. Alij verò accipiũt, vt sint verba Dei respicientis ad totum tempus antè actũ, hoc sensu: Ab initio, quo cœpi eos vocare, & deduxi eos in Aegyptũ, expandi manus meas, id est, cumulaui eos semper nouis beneficijs. Atque ita hæc prophetia paulatim impleta est, & finis fuit in Mesia. Quòd autem dicit: Tota die, idem valet ac si dicat, toto tempore. Vocem autem Hebræam, quam Hieronymus hic vertit incredulũ, alibi vertit contumacem.

Rom. 10.

Qui graditur in via non bona, &c.) Id est, qui neglecta lege suas sequitur affectiones & animi voluptates.

POpulus, qui ad iracundiam prouocat me, ante faciem meam semper, qui immolant in hortis, & sacrificant super lateres, qui habitant in sepulchris, & in delubris idolorum dormiunt, qui comedunt carnem suillam, & ius profanum in vasis eorum, qui dicunt, recede à me, non appropinques mihi: quia immundus es. Isti fumus erunt in furore meo. ignis ardens tota die. Ecce scriptum est coram me, Nõ tacebo, sed reddam & retribuam in sinum eorum iniquitates vestras, & iniquitates patrum vestrorum simul, dicit Dominus, qui sacrificauerunt super montes & super colles exprobrauerunt mihi, & remetiar opus eorum primum in sinu eorum.

POpulus, qui ad iracundiam prouocat me) scilicet peccatis suis, quæ facit in conspectu meo, & quidem iugiter. *Qui immolat in hortis.*) Ista non videntur competere in Iudæos tempore Christi: nam eo tempore non fuerunt dediti idololatriæ. Respicit ergo antiqua peccata & antiquas historias, quæ describũtur in libris Regum & Paralip. *Qui habitant*) id est, resident in sepulchris, & in idolorum delubris dormiunt. Istud pendet ex historia, vt refert Hieronymus: In locis huiusmodi stratis hostiarum pellibus incubare soliti erãt, vt somnijs futura cognoscerent: nec hoc erant malorum fine contenti, sed porcorum quoque carnibus contra legem vescebantur.

Et ius profanum) id est, sacrilegum. Loquitur autem de iure carnium suillarum, quod etiam in alterum diem reseruatum auidè deuorabant. Videtur esse synecdoche, hoc sensu: Omittunt totam legem præscriptam, & sequuntur mores ethnicos. *Qui dicunt*) scilicet illi, qui nõ simili ducitur errore, qualis e-

lis erat, qui credebat Esaiæ, tali dicebant, recede à me: illum putabant immundum, cótactumque eius fugiebant.

Isti fumus erunt, &c.) Sensus est: Tales ardebunt, hic in concupiscentijs suis, & posteà in gehenna perpetuò: ibi fumus tormétorum eorum ascendet tota die, id est, in sæcula sęculorum.

Ecce scriptum est coram me.) Hebraica phrasis est, nos autem diceremus hoc modo: Nó ero immemor eorum, quæ fecistis, non excident mihi. Similis phrasis est apud Ieremiam cap. 27. Peccatum Iudæ scriptum est stylo ferreo, id est, nũquam ibit in obliuionem, nunquam delebitur, aut excidet è memoria.

Retribuam in sinum eorum.) Hic quæri solet, quomodo iustè alterius peccata in alijs vindicentur. Ad hanc quæstionem respondet Hieronymus, item Augustinus libro sexto, quæst. 8. super Iosue, vbi sic scribit: Visibiles afflictiones hominum, quoniã his, quibus ingeruntur, & obesse & prodesse possunt, nouit Dominus in occulto prouidentiæ suæ, quomodo iustè, quibusque dispenset, etiam cùm aliorum peccata in alijs videtur vlcisci. Pœnas verò, quæ non nisi nocent, & prodesse non possunt, nullus Deo iudice pro alterius peccatis luit: qualis pœna est cæcitas mentis, desertio Dei, ignis gehennæ. Sed videndum est, anné loquatur Esaias de hac inuisibili pœna, & significare velit populum Iudæorum partim propter peccata parentum reijciendum. Diuus Hieronymus super hoc caput, & apertius super caput decimum octauum Ezechielis respódet, peccata parentum puniri in filijs imitantibus, id est, qui existunt æmulatores paternorum scelerum. Verùm hoc vt videtur, non est punire parentum peccata in filijs, sed magis ipsorum filiorũ peccata. Res autem hæc pertinet ad distin. 31. secundi libri Sententiarum. Quod verò ad lectionem attinet, hoc modo legendum est: Ecce scriptum est coram me, non tacebo, sed reddam & retribuam in sinu eorum. Hic est integer versus, & est sextus huius capitis apud Hebræos. Sequitur iam alius versus:

Quomodo peccata vnius in alijs vindicentur.

Iniquitates vestras, & iniquitates patrum vestrorum simul) scilicet reddam. Respicit autem ad Iudæos tempore Christi, dum dicit: Iniquitates vestras. Patres intelligit, qui erant ante captiuitatem Babylonicam, nam post captiuitatem Babylonicam vsque ad Christum, non ita viguit idololatria in illo populo. Illud (primum) cùm dicitur, opus eorum primum, potest esse aduerbium, vt sit sensus: Iniquitates vestras, & pariter iniquitates patrum vestrorum, qui sacrificauerunt super montes & colles, reddam in sinum vestrum: verùm primùm remetiar in sinu ipsorum: exprobrauerunt mihi transferendo cultum meum ad idola, hoc ipsorum opus remetiar primùm in sinu ipsorum, id est, extendam pœnam, & effundam eam in sinum ipsorum secundum mensuram iniquitatis huius. Potest etiam (primũ) esse nomen, quomodo accipiunt Lyra & Dionysius, vt sensus sit: Opus eorum primum, id est, primò commissum, etiam hoc vlciscar. Prioris versus sensus est iste: Ecce scriptum est corá me, scilicet opus eorum, non tacebo, id est, non dissimulabo, nec patiar inultum, sed reddam in sinum eorum, id est, vlciscar.

HAec dicit Dominus. Quomodo si inueniatur granum in botro, & dicatur, ne dissipes illud, quoniam benedictio est. Sic faciam propter seruos meos, vt non disperdam totum. Et educam de Iacob semen, & de Iuda possidentem montes sanctos meos. Et hæreditabũt eam electi mei, & serui mei habitabunt ibi, & erunt campestria in caulas gregum, & vallis Achor in cubile armentorum populo meo, qui requisierunt me.

HAec dicit Dominus, &c.) Post minas addit consolationẽ, sed valdè exilẽ, vt meritò terreãtur Iudæi hæc legétes. Abijciet quidem vos Deus, non tamen omnes omninò, seruabit enim quosdã, sed admodum paucos, quam paucitatem declarat similitudo adhibita. Quomodo ait, si quis tépore maximæ siccitatis, aut perpetuæ pluuiæ in botro aliquo, vel vua totius vitis, quæ corrupta est, casu granum vnum reperiat illęsum, & dicat alteri, ne tangas illud, sed dimitte, vt crescat, quoniam benedictio Dei est, id est, donum Dei est, quod in tanta acinorum copia solum hoc euaserit siccitatem: Sic de Iudæorum innumerabili multitudine paucos tantùm reseruabo, & hoc propter seruos meos, videlicet Abraham, Isaac, & Iacob, quibus promisi, quòd non totum Israel reijcerem.

Et deducam de Iacob semen.) Exponit similitudinem de grano & botro mox positã. Sensus est: De Israele assumã paruas reliquias, in quibus præstabo promissiones meas. Est idem cum illo, quod ex hoc propheta in Epistola ad Romanos citat Apostolus, cùm ait: Si fuerit numerus filiorum Israel tanquam arena maris, reliquiæ saluæ fient. Et rursus cum illo, quod scribitur primo capite huius prophetæ: Nisi Dominus Sabaoth reliquisset nobis semen, &c.

Et de Iuda, &c.) Id est, de Iudaico populo educam vnum aut alterum, id est, paucissimos, qui possidebunt montes sanctos meos. Ciuitas autem Ierusalem sita erat in pede montis Sion, & imminebat ciuitati alius mons, ad illos respiciens hoc loco alludit propheta, cùm aliud intelligit. Sicut Ierusalem Iudaica habebat suos montes: ita cælestis ci-

ſtis ciuitas Eccleſia Chriſti habet ſuos montes. Poſsidentem ergo mõtes ſanctos meos, qui pertinent ad cæleſtem Ieruſalem. Iam ex montibus debemus accipere ipſam Ieruſalem.

Et hæreditabunt eam, & cæt.) Videbãtur requirere conſequentia, vt diceret, & hæreditabunt eos, ſcilicet montes: iam verò dicit, Eam, quod mirum eſt. Non enim præceſsit nomen aliquod fœminini generis, ad quod referri poteſt. Similis difficultas eſt in pſalmo: Fundamenta eius in montibus ſanctis. Cuius eius? non præceſsit antecedens aliquod. Sed ſciendum prophetam loqui de ciuitate Dei, ſiue de Eccleſia Chriſti tanquam de re aliqua nota. Hęreditabunt ergo eam, id eſt, iſtam Ieruſalem notam, iſtam ciuitatem Dei ſanctam & cæleſtẽ, quæ eſt mater omnium noſtrorum, quæ ſemper eſt in oculis filiorum Dei, illam hæreditabunt electi mei, & ſerui mei habitabunt ibi ſiue reſpiciat Eccleſiam triumphantem, ſiue militantem, ſiue vtranque.

Et erunt campeſtria, &c.) Hic eſt amplisſima cõſolatio, ſed pertinet ad eos, qui verè ſunt in Chriſto, non Iudæos tantùm, ſed & gentiles, & ad omnes denique, qui requirunt Deum, & venientem in propria recipiunt. Miſcet autem ea, quæ contingunt Chriſtianis in hac vita, cum ijs, quæ cõtingunt in futuro ſæculo, vt ſciamus vnam & perpetuam eſſe vitã Chriſtianorũ à prima hora baptiſmi vſque in æternitatem.

Gregibus ergo eo tẽpore contingent caulæ in medijs campeſtribus, non cogẽtur procul petere vnde paſcantur. Eſt tropus, non enim de bobus eſt cura Deo.

Conſolatio populi Dei Nos ergo ſumus greges illi, de quibus loquitur, hoc ſenſu: Populo meo contingent vberrimã paſcua in Eccleſia, nihil deerit eis, abundantisſimè recipient conſolationẽ ſpiritus: tam felix erit, quàm ſunt felicia pecora, quæ ſunt in paſcuis vberrimis. Pro cãpeſtribus in Hebræo eſt zaron, quam vocem Hieronymus capite trigeſimo ſeptimo, reliquit nõ verſam, dicens: Et factus eſt zaron in deſertum, vbi commentarius eius habet: Zaron omnis iuxta Ioppen Liddamq; appellatur regio, in qua latisſimi campi fertileſque tenduntur.

Propria ſignificatio eſt nomen regionis, vnde mirum eſt, Hieronymum nõ hoc modo vertiſſe: Et erit Zaron in caulas gregum, maximè cùm in commẽtarijs huius loci ſic ſcribat: Omnis regio circa Liddam & Ioppen apta eſt paſcendis gregibus, reſpiciẽs ad illud, quod eſt proprij loci nomen. Eadem etiam vox habetur capite trigeſimo quinto, Gloria Libani data eſt ei decor Carmeli: Et propria eius ſignificatio eſt primi Paralipo. capite vigeſimo ſeptimo: Armentis, quę paſcebãtur in Zarona. Hoc autem loco tropũ habet, & talem, qualis eſt in tempe, quã vocem profani ſcriptores vſurpãt pro quibuſuis locis amœnis. Ita Zaron quoque hoc loco tropũ habet vberrimi loci & valde fertilis, & ſenſus eſt ille, qui in pſalmo: Dominus regit me, & nihil mihi deerit, in loco paſcuæ ibi me collocauit. *Zaro pro loco fertili & amœno.*

Et vallis Achor in cubile armentorum.) Quod hic dicit cubile, ſuprà caulas extulit: Accubabunt armenta in valle Achor. Primò autem omnium ſemper reſpiciẽda eſt propria alicuius nominis ſignificatio, deinde recurrendum eſt ad flexum, qui ex propria ſignificatiõe melius intelligitur. Propria autem huius ſignificatio eſt Ioſue 7. vbi & ratio eius exprimitur. Eo ex nimirum, quod Achan, qui furatus erat de anathemate & ſpolijs Ierícho, turbauerit populum, locus ipſe, in quo hoc accidit, Achor, id eſt, turbationis ac tumultus nomẽ accepit. Flexus verò eius eſt Ozeæ capit. 2. vbi Deus mirabiliter in media ira recordatur miſericordiæ ſuæ, & poſt verba illa: Viſitabo ſuper eã dies Baalim, quæ minas habent, addit: propter hoc ecce ego lactabo eam (ſermo eſt de Ieruſalem) & ducam eam in ſolitudinem (alludit ad exitum de Aegypto) & loquar ad cor eius, id eſt, conſolabor eos vehementer in ſpiritu, & dabo illi hactenus neglectæ vinitores in eodem loco, id eſt, Apoſtolos & Apoſtolicos viros. Et vallem Achor ad aperiendam ſpem, ſiue ad oſtium ſpei: iuxta illud: Oſtium magnum mihi apertum eſt in Domino. Sicut antè alluſit ad ſolitudinem: ita iam alludit ad vallem Achor, hoc ſenſu: Vallis Achor ademit illis quondam ſpem, & ibi turbatus erat Ioſuæ, & omnis exercitus, hanc ipſam vallem vbi hoc contigit, illis dabo ad aperiendam ſpem, ſiue pro ianua ſpei, id eſt, illa res, quæ antè dabat eis cauſam deſperandi, eadem iam dabit illis magnam ſpem, & aperiet oſtium ſpei in Domino, & tam læti erunt, quàm erant tunc, cùm egrederentur de populo barbaro. Ex illo ergo Oſeæ loco, iſte facilè intelligitur, hoc ſenſu: Quicquid hactenus coniunctim fuit cum tumultu & turba, erit in ſolatium: talis erit Chriſtianiſmus, quòd populus ſpiritu Chriſti imbutus in ipſis paſsionum tumultib⁹, in medijs tẽtationibus, in valle Achor, ſuauiter acquieſcet & accubabit, reſpiciens in Chriſtum auxiliatorem, cuius virtute omnia illa forti animo tolerat & ſuperat, ex quo ſumit cauſam lætitiæ, & gratiarũ actionum. Vallis ergo Achor tropus eſt omnium eorum, quæ nos turbant, ſiue diabolus ſit, ſiue peccatum, ſiue caro aut mundus, &c. Expoſitis autem tropis agendum iam vnicuiq; eſt, vt his rebus afficiatur, quia in hoc verè eſt regnum Dei, quod non eſt eſca & potus:

potus: sed iustitia & gaudium, & pax in spiritu sancto.

ET vos qui dereliquistis Dominum, qui obliti estis montem sanctū meū, qui ponitis fortunæ mēsam, & libatis super eam, numerabo vos in gladio, & omnes in cæde corruetis, pro eo quod vocaui, & nō respondistis: loquutus sum, & non audistis, & faciebatis malū in oculis meis, & quæ nolui elegistis. Propter hoc hæc dicit Dominus Deus: Ecce serui mei comedent, & vos esurietis. Ecce serui mei bibent, et vos sitietis. Ecce serui mei lætabūtur, & vos confundemini. Ecce serui mei laudabunt præ exultatione cordis, & vos clamabitis præ dolore cordis, & præ contritione spiritus vlulabitis, & dimittetis nomen vestrum in iuramentum electis meis. Et interficiet te Dominus Deus, & seruos suos vocabit nomine alio.

ET *vos qui dereliquistis, &c.*) Hæc suprà dicta contingent populo meo, quem vocabo ad promissiones hæreditandas: sed vos qui reliquistis montem sanctum meum: intelligit montem Palæstinæ seu montem Sion, & ex monte Sion ipsam Ierusalem totam, atque Ierusalem cultum veri Dei, qui erat aut esse debebat ibi. Sensus ergo est: Vos qui dereliquistis cultum & religionē veri Dei quæ hactenus fuit in Ierusalem, & facti estis idololatræ.

Qui ponitis, &c.) Istud ponere tale est, quale Leuitici primo: Ordinauit illa sacerdos super ligna. Et capite sexto, ordinauit super illud holocaustum. Est eadem vox in Hebræo ibi, & hoc loco, quæ licet interdum tribuatur rebus profanis, plerunque tamen est vocabulum cultus. Quicunque ergo ordinatis & extruitis fortunæ mensam ad cultum illi exhibendum. Quæ autem fuerit fortuna Iudæorum, non satis constat. Rabbi tamen Moysis arbitratur vocem Hebræam significare stellam Iouis: Alij vero putant esse in genere Planetam, vnde quidam vertunt: qui ponitis Ioui mensam, alij: Qui ponitis exercitui cæli mensam. Sed nihil est certi, hoc tamen certum est, in genere pertinere ad idola. Hieronymus autem in hunc locum sic scribit; in cunctis vrbibus & maximè in Aegypto & Alexandria idololatriæ vetus consuetudo est, vt vltimo die anni ponant mensam varij generis epulis refertam, & poculum mulso mixtum, hoc modo vel præteriti anni, vel futuri fertilitatem auspicantes. Hoc faciebant etiam Israëlitæ omnia simulachrorū portenta venerantes. Vos ergo qui facitis ista, numerabo in gladio, Hieronymus ex parte totum ex gladio omne supplicium intelligit, neque enim omnis populus Israel gladio traditus est, sed pœnis, & cruciatibus, captiuitati, & vltimæ seruituti.

Pro eo quod vocaui.) multipliciter vocaui, & antequam nascerer, & postquam ipse veni, & noluistis audire. Propter hoc hæc dicit Dominus Deus: *Ecce serui mei comedent*) id est, pleni erunt spiritualibus delitijs, & vos vacui. Sunt autem pulcherrimę antitheses, quę in textu ponuntur, & putant quidam prophetam hîc respicere ad regnum cælorum: Alij verò accipiunt ista, vt etiam pertineant ad præsens sæculum. *Et dimittetis nomen vestrū, & cæter.*) Vt pro malorum exemplo vos habeant, & detestentur talia sustinere, & iurent sic: Si hoc aut illud egi, contingat mihi quod contigit Iudæis, quibus mensa versa est in scandalum, patiar maledictionem, quam ipsi patiuntur. Ieremias autem istud magis propriè dixit, capite vigesimo nono vbi de Achab & Sedechia pseudoprophetis loquens, ait: Assumetur ex eis maledictio omni transmigrationi Iudæ, quæ est in Babylone, id est, sumetur ex eis formula detestandi ab illis, qui in Babylone sunt Iudæis, vt dicant: ponat te Deus sicut Sedechiam & Achab, quos Rex Babylonis frixit in igne. Talis forma secundum Hieronymum e.t in hoc loco:

Et interficiet te Dominus, & cæte.) Interficiet scilicet sub Tito & Vespasiano: & etiam aliter vt non habeas eum scilicet qui dicit, ego sum vita. *Et seruos suos vocabit nomine alio.*) Tempore Moysi serui Dei vocabantur Iudęi, Israelitę, Ephraim, &c. vt patet ex sacris literis: sub Christo verò vocabuntur alio nomine, appellabuntur Christiani, vncti, &c. Sic Hieronymus. Verisimilius tamen est, prophetam respexisse potius ad rem quàm ad nomen, vt dictum est capite sexagesimo secundo vt sensus sit: Erunt alij homines, erūt noua creatura.

IN quo qui benedictus est super terram, benedicetur in Deo, Amen. Et qui iurat in terra iurabit in Deo, Amen. Quia obliuioni tradita sunt angustiæ priores, Et quia abscondita sunt ab oculis nostris. Ecce enim creo cælos nouos, & terram nouam, & non erūt in memoria priora. Et non ascendet super cor, sed gaudebitis, & exultabitis vsq; in sempiternum in his quæ ego creo. Quia ecce ego creo Ierusalē exultationem & populum eius gaudium, & exultabo in Ierusalem, & gaudebo in populo meo, & non audietur in ea vltra vox fletus, & vox clamoris.

IN *quo qui benedictus est, & cæt.*) Illud (in quo) non est in Hebræo, sed addidit Hieronymus de suo explicandi gratia, quia à Christo est tota hæc benedictio. Quicunque ergo benedictus erit in terra, erit benedictus non in Baal, non in Iacob aut Israel, sed in Domino Christo Iesu: erit vnum ouile & vnus pastor, & in illo pastore & nullo alio benedicentur omnes.

Et qui iurat in terra, &c.) Sensus est: Ipse iurans quicūq; erit inter rectè iurātes, iurabit in Domino, id est, non iurabit per Iouem aut Mercurium: sed in iuramento adhibebit Christum & nullum aliud nomen falsi

Dei. Quæ sententia quemadmodũ & prior (Amen) signaculo comprobatur.

Quia obliuioni traditæ sunt, & cæte. Hic apertè transit ad futurum sæculum. Nomine enim angustiæ prophæta intelligit & complectitur omnia illa, quæ quouis modo nos iam hîc premunt, etiam peccata secundum Hieronymum, qui exponens istud sic dicit: Obliuiscentur pristina mala, nõ obliuione memoriæ, sed bonorum successione, ac si dicat: tanta erit felicitas, qua perfruentur electi, quòd omnia præterita mala pro nihilo ducent. Pergit deinde Hieronym. licet possit & hoc dici, quòd in cælo nouo & terra noua omnis conuersationis pristinæ memoria deleatur, ne hoc ipsum pars malorum sit prioris angustiæ recordari. Quod nõ acceptatur à doctoribus scolasticis. Et Augustinus li.10. de ciuitate Dei, cap.14. ex scriptura Apocalyp. Et libri aperti sunt, &c. docet quòd etiam iusti videbunt post resurrectionem facta sua priora & errores præteritos: & quia agit ibi Augustinus dogmatisten, ideo pluris est faciẽdum quod ibi dicit, quàm quod Hieronymus in commẽtarijs, in quibus frequenter aliorum refert sententias.

Ecce ego creo cælos nouos) Nouos intellige secundum qualitates, non secundum substantiam. Non enim penitùs abolebuntur cæli, qui nunc sunt: sed commutabuntur in melius. Idem dicendum de terra. *Et non erunt in memoria priora.*) Huius duplex est expositio. Altera quidẽ est: Vita prior, siue mala priora non erunt in memoria. Altera verò: Cælum prius & terra prior non erunt in memoria: atq; hæc videtur propria huius loci, maximè si respiciatur ad locum Esaiæ cap. quadragesimo tertio, Ne memineritis priorũ, &c. Sensus est: Cælum & terra, quæ iam admiramini, non erunt semel comparanda cũ illis cælis & illa terra, quæ erunt post resurrectionem, & omnia post resurrectionem erunt multo præstantiora. Ad hunc sensum etiam inuitat quod sequitur,

Et non ascendent super cor.) Cui similis locus est apud Ieremiam capit.3. Arca testamenti non ascendet super cor. Sensus est. Veniet tempus, quando pro Moyse veniet & succedet Christus, & pro lege Euangelium: illo tempore Iudæus qui est in Christo, non tangetur desiderio legis aut Moysi. Sic hoc loco: Non ascendent super cor, id est, non æstimabitis illa, non tangemini desiderio priorum, non mirabimini cælum & terram quæ modò sunt, vbi videritis nouos illos cælos & nouam terram.

Quia ecce ego creo Ierusalem, &c.) Istud pertinet ad tempus resurrectionis, quo tempore ciuitas Dei Ierusalem, quæ sursum est, nõ erit aliud. quàm exultatio, & populus eius nihil aliud erit quàm gaudium: *Non audietur in ea vltra vox fletus.*) Quo quispiam hîc sanctior est, eo vberius flet, videns in quam malo corpore habitet, quoties labatur, & quã parum in iustitia promoueat: proinde ad cælestem Ierusalem, ad Ecclesiam triumphantem in cælis hæc referenda sunt. Augustinus de ciuitate Dei lib.20. cap. 17. tractat similem locum ex Apocalypsi, Ecce tabernaculum Dei cum hominibus, &c. vbi habet sententiam quam iam annotauimus de fletu sanctorum in terra. Cum autem propheta dicit (vltra) non vult significare aliquando ibi fuisse voces fletus, sed considerat hanc quæ in terris est, ad illam cælestem Ierusalem, quæ sursum est, tãquam vnam ciuitatem, & tanquam vnũ corpus, & ita significat quòd luctus qui hîc est, non erit ibi. *Causæ pet petui fletus sancto viro.*

NOn erit ibi amplius infans dierum, & senex, qui non impleat dies suos, quoniam puer centum annorum morietur, & peccator centum annorum maledictus erit. Et ædificabunt domos & inhabitabunt, & plantabunt vineas, & comedent fructus earum. Non ædificabunt, & alius habitabit, non plantabunt, & alius comedet. Secundum enim dies ligni, erunt dies populi mei, & opera manuum eorum inueterabunt.

NOn erit ibi amplius infans, &c.) Sensus est: Non erit ibi quisquam numerans multos dies vitæ, & tamen infans, infans inquam sensu. *Neq; erit ibi senex, qui non impleat dies suos.*) Quicunque hîc vitam transigunt in ocio, sequentes concupiscentias suas non implent dies suos, etiam si pertingant ad dies Mathusalem: Quia iuxta scripturam ætas senectutis vita immaculata. Eiusmodi ergo infantes & eiusmodi senes non erunt in cælesti Ierusalem. *Quoniam puer centum annorum morietur.*) id est, homo cẽtenarius, interim tamen puer sensu morietur, scilicet morte æterna. *Et peccator centum annorũ.*) id est, senex non implens dies suos, maledictus erit.

Et ædificabunt domos, &c.) Ista videntur esse præsentis sæculi, & quia iuxta literam multi sancti ædificant domos & non inhabitant, ideo oportet agnoscere hic tropum. Sensus est: Quicunque serui Dei ædificabunt & plantabunt hic in Christo, illis fruentur in futuro: Qui dant operam, vt omnia benè succedant in Ecclesia Dei, siue adhibeant preces, siue cõsilia, siue laborem concionandi, illi ædificant domos, quas iugiter inhabitabunt, & plantant vineas, quarum fructum comedent, quia opera eorum sequentur eos: Sic ædificabat & plantabat Apostolus Paulus in priori epist. ad Corinth. capite tertio.

Non ædificabunt & alius, & cæ.) Videtur propheta respexisse ad maledictiones illas, quæ sunt Deut.28. vbi inter cæteras maledictiones ponuntur & istæ duæ. Sensus est: Seruis meis, id est, istis vocatis gentibus & Iudæis, qui

qui sunt in Christo, non contingent maledictiones illæ Deuter. nō dico corporales, sed spirituales, quæ pertinent ad bona spiritus. Et eius quod dixerat rationem reddens, ait:

Secundum enim dies ligni, &c.) Secundum Hieron. est periphrasis æternitatis, hoc sensu: populus meus erit maximè diuturnæ vitæ, perpetuo & in sempiternum viuet. Respexit autem Propheta ad lignum vitæ, de quo in principio Geneseos, vnde non simpliciter dixit secundum dies ligni, sed secundum dies illius ligni: additur ei voci in Hebræo ה notificationis, quod exprimere volentes Septuaginta interpretes verterunt: Secundum dies ligni vitę. Idem habet translatio Chaldaica.

Et opera manuum &c.) Est hîc varia lectio. Lyra enim in commentarijs legit: Opera manuum eorum inueterabunt electis meis. Cuius lectionis meminit & Haymo, & est in textu addito commentarijs Hieronymi, nisi quod pro inueterabunt ibi est veterascent. Alij vero legunt: opera manuum eorum inueterabunt electi mei, id est, facient vetusta, in actiua significatione. Etiam huius lectionis meminit Haymo, & Hieronymus in cōmentarijs agnoscit: An non tibi videbitur inquit quotidie inueterare opera sua, qui preteritorum oblitus in futura extenditur? Sic Septuaginta iuxta quod eos citat Hieronymus: opera eorum inueterascere facient electi mei. Et vocabulum Hebraicum hoc loco positum, est coniugationis piel, quæ apud eos transitiua est. Et ne quempiam remoretur pronomen (eorum) sciendum est Hebræos non distinguere inter pronomina reciproca & nō reciproca, quemadmodum Latini faciūt. Opera ergo manuum suarum inueterabunt electi mei. Præter duas has, est & tertia lectio, quæ illud, electi mei, iungit cum sequentibus hoc modo: Opera manuū eorum inueterabunt siue inueterascent, id est, perpetua erunt. In qua significatione vox hæc capitur apud Terētium in prologo Hecyræ: Nouas qui exactas feci vt inueterascerent, ne cum scriptura Poeta euanesceret, inueterascerent, id est, vt essent perpetuæ. In contraria tamen significatione frequenter eā voce vtitur scriptura, vt, cæli sicut vestimentum veterascent, id est, non erunt perpetui, intellige secundū qualitates, quas nunc habent. Deinde legunt, Electi mei non laborabunt frustra, quæ lectio est in magnis biblijs Colinæi anno 1541. impressis, & in exemplari pergameno quod est in bibliotheca nostra, & scriptum est ante annos trecentos: & apud Septuaginta interpretes in exemplaribus Græcis quæ hodie in omnibus sunt, quanquam Latina editio à diuo Hieronymo citata aliter habeat.

Electi mei non laborabunt frustra, neque generabunt in conturbatione, quia semen benedictorum Domini est, & nepotes eorum cum eis. Eritque, antequam clament, ego exaudiam adhuc illis loquentibus, ego audiam. Lupus & agnus pascentur simul & leo & bos comedent paleas, & serpenti puluis panis eius. Non nocebunt, neque occident in omni monte sancto meo, dicit Dominus.

Electi mei non laborabunt frustra) sed fruentur aliquando meritis suis, quæ iam hîc comparant. *Neque generabunt, &c.*) Qui secundum carnem generant, in conturbatione generant, etiam si non cogitent perturbationem, quæ est ex cura sobolis educandæ: electi autem mei, qui secundum spiritum generabunt, non in perturbatione sed in pace & gaudio spiritus generabunt: Sic per Euangelium Paulus multos genuit Christo.

Quia semen benedictorum, &c.) id est, electi mei sunt noua creatura, sunt de cælesti Adam: conuenticula eorum non sunt collecta de sanguinibus, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri, sed ex Deo: & licet adhuc multæ sint quas communes habent cum alijs, & multæ reliquiæ terreni Adam, tamen retinent nouam creaturam, & propterea non sunt de mundo. *Et nepotes eorū cum eis*) id est, nati natorum seu posteritas eorum.

Eritque, antequam clament, &c.) Est magna cōsolatio eorum, qui sunt in Christo. Significatur enim prōptissima Dei exauditio, qua promptus est & paratus omni tempore exaudire preces nostras. *Consolatio eorum qui sunt in Christo.*

Lupus & agnus pascentur simul, &c.) Tropis istis significatur & exprimitur conditio regni Christi. Sunt figuræ valdè iucundæ, & cap. 11. huius prophetæ à nobis expositæ, vbi eadem hæc verba ferè omnia habentur, exceptis his: *Et serpenti puluis panis eius*) id est, serpens nequaquam aliorū nutrietur interitu, sed terram siue puluerem quasi panem comedet. Similes autē tropi sunt apud Virgilium Ecloga 4. vbi describit aureum sæculum, quod intellexit ex carmine Sybillæ.

CAPVT LXVI.

Aec dicit Dominus, Cælum sedes mea, terra autem scabellum pedum meorū. Quæ est ista domus quam ædificabitis mihi? & quis est iste locus requietionis meæ? Omnia hæc manus mea fecit, & facta sunt vniuersa ista, dicit Dominus. Ad quem autem respiciam, nisi ad pauperculum, & contritum spiritu, & trementem sermones meos?

HAec dicit Dominus, &cæt.) Redit propheta ad Iudæos, & hoc potissimum agit, vt abdu-

vt abducat eos à carnali amore templi, & studio legis & religionis Mosaicæ. Respicit enim tempora Christi, hoc sensu: Vos carnales Iudæi, qui tanti facitis templum Salomonis, qui dicitis, templum Domini, & residetis in sacrificijs vestris à Moyse vobis pręscriptis, audite, hæc dicit Dominus: Cælum sedes mea, terra autem scabellum pedum meorum, id est, cælū & terram ego impleo: Istud enim, & nihil aliud significatur ista hypothesi.

Quæ est (ergo) domus ista, quam ædificabitis mihi?) Verba futura apud Hebræos, sicut frequenter dictum est, habent quiddam potentiale. Quam ædificabitis, id est, ædificare poteritis, ac si dicat: cum tantus ego sim, vt omnia impleam, cælum & terram, non moror templum Salomonis, aut aliud quodcunque, quod à vobis mihi extrui posit, aut manibus hominum fieri: omne huiusmodi templum minus est maiestate mea, & propterea non delector templo manu facto, quasi templum manu factū per se mihi placeret. Quod autem per se mihi placet, non est templum, sed spiritus pauper & contribulatus, vt homo cognoscat bona fide miseriam suam, in qua natus est, & illa agnita quærat liberari, & hoc est quod dicit:

Ad quem autem respiciam, nisi ad pauperculum?) Ad sensum hoc dixit Hieronymus, ad verbum enim est: Nisi ad pauperem. Qui aūt sint pauperes scripturarum, iam sępè dictum est. *Contritum spiritu*) Non est illa vox, quæ est ca. 61. Vt mederer contritis corde. Et Psalm. 146. Qui sanat contritos corde. Secundum illas autem Scripturas, fornicatores, adulteri, superbi, & breuiter quicunque in anima grauiter vulnerati sunt, & mole peccatorū toti confracti, dicuntur contriti corde. Alia est vox apud Hebræos hoc loco posita, quæ deducitur à radice כהה caha, id est, dolere, contristari, infirmari. Contritum ergo spiritu hoc loco, id est, dolentem & humiliantem se propter peccata agnita, & ex animo dolentem: vt non sufficiat quiuis dolor, sed vehemens, qui totum hominem humiliet & conterat. Huius loci vox est psalm. 108. Et compunctum corde mortificare. Compunctum corde, id est, cui ex animo dolet, quòd vulneratus est. *Et trementem sermones meos*) id est, agnoscentem ex Euangelio prædicato quęcunq; dicuntur de malis in se esse & propterea tenentem sermones meos.

QVi immolat bouem, quasi qui interficiat virum. Qui mactat pecus quasi qui excerebret canem. Qui offert oblationem, quasi qui sanguinem suillum offerat. Qui recordatur thuris, quasi qui benedicat idolo. Hæc omnia elegerunt in vijs suis, & in abominationibus suis anima eorum delectata est. Vnde & ego eligam illusiones eorum, & quæ timebant, adducam eis, quia vocaui, & non erat qui responderet: loquutus sum & non audierunt. Feceruntq; malū in oculis meis, & quæ nolui elegerunt.

QVi immolat bouem, &c.) Venit iam ad sacrificia Iudæorum. Vos Iudæi residetis in sacrificijs à Mose vobis præscriptis, audite iudicium meum de sacrificijs vestris: Qui immolat bouem, ita habetur apud me, quasi qui interficiat virum: *Qui mactat pecus*) etiam à Moyse præscriptum, vt arietem, *Quasi qui excerebret canem*) id est, pari loco habetur apud me, quasi qui occidat & immolet canē, quod animal secundum legem immundum est, & abominabile. *Qui offert oblatione, quasi qui sanguinem suillum offerat*) quod lege prohibitum erat. *Qui recordatur thuris*) id est, qui thura succendit secundum legem Moysi. *Quasi qui benedicat idolo*) Quia hic respicit tempora Christi, per quem abolita est lex: ideo hoc loco non est ea difficultas, quæ primo capite, vbi reijcit sacrificia Iudæorum lege Mosi adhuc habente statum & vigorem suum, quod quo sensu intelligendum sit, ibi dictum est.

Hæc omnia) scilicet immolare bouem, mactare arietem, offerre sacrificium, & succendere thura, quæ post legem abolitam ita habeo quasi homicidium: & oblationem canis, & sanguinem suillum, & idololatriam, hæc inquam omnia illi elegerunt in vijs suis: præscripta quidem fuerunt à Moyse, sed non vt perpetuo seruarentur. Quare cūm exercerentur ab ipsis iam finem habente lege Moysis, rectè dicitur, elegerunt in vijs suis, quia suam non Dei sequebantur voluntatem offerendo ista.

Vnde & ego eligam illusiones eorum) siue dum patiar dominari illis Scribas & Pharisæos homines superstitiosos: siue dum per Rom. exercitum faciam totam Gentem excindi, & per totum terrarum orbem dispergi. Quod posterius magis probabile est, quia sequitur:

Et quæ timebant adducam eis) excidium videlicet & captiuitatem. Causam autem tantorum malorum subijcit cum ait: Quia vocaui ego, scilicet Christus, & non erat qui responderet, id est, qui ad prædicationem meam conuerteretur. Vide caput præcedēs, vbi eadem habentur, & caput. 50. Vocaui & non erat vir.

AVdite verbum Domini, qui tremitis ad verbū eius. Dixerunt fratres vestri odientes vos, & abycientes, propter nomen meum. Glorificetur Dominus, & videbimus in lætitia vestra. ipsi autē confundentur. Vox populi de ciuitate, vox de templo, vox domini reddentis retributionem inimicis suis. Antequam parturiret, peperit, antequam veniret partus eius peperit masculum.

AVdite verbum Domini, &c.) Alloquitur Apostolos & cæteros, qui ex Iuda is crediderunt. *Dixerunt fratres vestri*) Iudæi ex eadem

dem vobiscum gente generati. *Odientes vos, &c.*) Crux Christi Iudæis erat scandalum, ideo reijciebant Christum crucifixum, & Apostolos crucem Christi prædicantes. Verba autem quæ dixerunt, ista sunt.

Glorificetur Dominus) id est, proferat ipse Iesus, qui se dicit filium Dei, in apertū gloriā suam, & videbimus in lætitia vestra, ac si dicant: Vos promittitis vobis magnos triumphos in Christo, videamus eos, vt in lætitia vestra agnoscamus gloriam Christi vestri.

Ipsi autem confundentur) Huiusmodi Iudæi talia dicentes confundentur, nec longè abest tempus confusionis; ecce iam sonat vox populi de ciuitate, id est, iam auditur fremitus militaris obtinentis ciuitatem Ierusalē. Nam radix vocis Hebrææ, quam noster interpres vertit populum, significat fremere militariter. Alij autem hoc modo exponūt: Et in vrbe & in templo, tam sacerdotum & Leuitarum, quàm vulgi ignobilis, mulierumque ac puerorum vlulatus auditur, loquitur de expugnatione vrbis Ierusalem per Titum & Vespasianum quasi iam præsente per quos Dominus reddidit retributionem inimicis suis, id est, Iudæis inimicis crucis Christi.

Antequam parturiret peperit) Est mirabilis mixtio, miscet malis bona. Eadem hæc Sion, quæ patietur illa mala iam dicta, afficietur prius magnis beneficijs & bonis, sed tantùm in paucis, nimirum in Apostolis & illis coniunctis. Suppositum autem verbi (parturiret) est ciuitas Sion, vel Ierusalem, nullum enim aliud nomen præcessit. Significatur ergo hoc ænigmate partus non operosus, sed extemporalis & facilis. Habes autem operosi nixus expressionem verbis Ezech. cap. 37. huius prophetæ: Dies tribulationis, inquit, quia venerunt filij ad partum, & non est virtus pariendi, id est, talis est status noster, qualis est mulieris, quæ meditatur edere fœtum, & non potest, id est, versamur in maxima angustia. Aliud verò significatur hoc loco. Antequam parturiret peperit, id est, extemporaliter sine labore peperit masculum. Masculus accipitur indeterminatè, vt patet ex sequentibus. Quod autem significatur his verbis, istud est: Futurum est, vt subitò sine longo ministerio plurimi ex impijs efficiantur pij, & coniungantur ecclesię per prædicationem Apostolorum, qui exiuerunt de Sion: futurum est, vt totus terrarum orbis audiat verbum Christi, & renascatur in filios Dei.

Quis audiuit vnquam tale, & quis vidit huic simile? Nunquid parturiet terra in die vna: aut parietur gens simul, quia parturiuit, & peperit Sion filios suos? Nunquid ego qui alios parere facio ipse non pariā? dicit Dominus. Si ego qui generationē cæteris tribuo, sterilis ero, ait dominus Deus tuus.

Nunquid parturiet terra in die vna?) id est, semina, quæ gremio suo suscepit terra, proferet illa subitò in auras, intra spacium vnius diei? aut parietur vnica vice tota aliqua gens? quasi dicat: non habet hoc naturalis ordo rebus inditus: quomodo ergo credibile est, quòd Sion tam subitò pariet filios suos? Ex isto loco patet, quod masculus, quando dicitur, Peperit masculum, indeterminatè pro quibuscunque natis accipiatur. Quomodo autē subitò pepererit filios, patet ex Actis cùm Petro prædicante vno die conuersi sunt tria millia, item altero die quinq; millia, &c. Respondet autem in sequentib. Dominus, fiet istud non humana, sed mea virtute. *Nunquid ait qui alios parere facio, ipse non pariam?*) Hactenus pepererunt homines, libet etiam mihi Deo parere, & libet magnificè parere, vt præ admiratione dicat Sion: Homo & homo natus est in ea.

Laetamini cum Ierusalem, & exultate in ea omnes qui diligitis eam. Gaudete cum ea gaudio, vniuersi qui lugetis super eam, vt sugatis & repleamini ab vbere consolationis eius, vt mulgeatis, & delitijs affluatis ab omnimoda gloria eius. Quia hæc dicit dominus Ecce ego declinabo super eam, quasi fluuium pacis, & quasi torrentem inundantem gloriam Gentium, quam sugetis.

Laetamini cum Ierusalem, &c.) Ad numerosum istum partum lætari iubet omnes, qui diligunt Ierusalem, & gaudere qui lugent super eam, inter quos lugentes erat Simeon ille iustus, qui expectabat cōsolationem Israel.

Gaudete cum ea. &c.) Quia Ierusalem puerperam fecit, perstat in metaphora, vt sugatis inquiens & repleamini ab vberibus consolationis, &c. per quæ significare voluit maximam consolationem, quam percipiunt in Ecclesia, qui ex animo & totos se dedunt Deo. Nulla autem est hic difficultas, sed tantùm videndum est, an pertineant hæc ad Ierusalem præsentis sæculi, an verò ad alterā. Sunt enim transitus valdè occulti in prophetis, & quia post consolationem in hac vita, Dominus interdum immittit maximū horrorem & metum, & deiectionem spiritus ex memoria peccatorum & inferni, videri possint affluentes hæ delitiæ non esse præsentis sæculi.

Ecce ego declinabo super eam, &c.) Hunc locū tractat August. lib. 20. de ciuit. Dei, cap. 21. & refert ad futurum sæculū. Verba aūt eius sunt: Quod dicit, Declinabo super eam quasi fluuium pacis, abundantiā illius pacis significat, qua maior esse non potest, hac vtiq; in fine rigabimur: Etiam in hoc sæculo declinat Dominus fluuium pacis, non quidē totū fluuium, sed tantū particulam eius. Quare secundum analogiem huius sæculi etiam de præsenti Ierusalem interpretari possimus.

Et quasi torrentem, &c.) Pro Augu. sententia facit caput vigesimum primum Apocalypsis, vbi sic scribitur: Ciuitas non eget sole & luna, & nox non erit ibi, & adferent gloriam & honorem gentium in illam. Pro sententia verò Hier. qui refert ad præsens sęculum, facit cap. quinquagesimum huius prophetæ, vbi multa dicuntur de gloria gentiũ, secundum quem sensus est: Totus terrarum orbis deuoluetur ad Ierusalem, id est, ad Ecclesiam credentium, & quicquid insigne est apud gentes cedet in bonum eius.

AD vbera portabimini & super genua blandientur vobis. Quomodo si cui mater blandiatur, ita ego consolabor vos, in Ierusalem consolabimini. Videbitis & gaudebit cor vestrum, & ossa vestra quasi herba germinabunt & cognoscetur manus Domini seruis eius, & indignabitur inimicis suis.

AD vbera portabimini) Si autem referamus ad præsens sæculum, pertinet ad homines planè spirituales, qualis erat Bernardus, qui portabatur ad vbera, & delectabiliter fouebatur super genua. Commentarius verò August. qui refert ad futurum sæculum, sic habet: Post labores ærumnarum, curarũque mortalium consolabimur tanquam paruuli eius, in humeris genibusq; portabit, rudes enim nos, & nouos blandissimis adiutorijs insolita nobis illa beatitudo suscipiet.
Quomodo si cui mater blandiatur, & cæt.) Propheta non habuit maius aliquid, quo explicaret dulcedinem consolationis cælestis Ierusalem, quam istam comparationem de matre & filio sumptam. Sensus est: Continget vobis in illa Ierusalem, quæ sursum est, maxima consolatio atque talis consolatio, qualem blandissima mater exhibet filio tenerrimè adamato. Etiam in hoc sæculo Deus dignatur blandiri suis, & loquitur illis ad cor, vt sentiant tale aliquid inter orandum, inter contemplandum, & etiam inter gemendum, quod verbis exprimere non possunt.
Videbitis, &c.) Non expressit quid videbunt, sed haud dubiè quin Deum & omnia illa, quæ nunc non videmus: credentes autem ea pro modulo capacitatis humanę longè minus quam reuera sunt, atq; incomparabiliter minus. Sic ferè August.

Et ossa vestra, &c.) Quoniam dixit: gaudebit cor vestrum, ne putaremus illa bona Ierusalem ad nostrum tantummodo spiritum pertinere, & ossa inquit vestra, vt herba exorientur, vbi resurrectionẽ corporum struxit, velut quod nõ dixerat reddens. Ossa ergo vestra, quæ iam arida sunt, vel putrefacta tunc in resurrectione velut herba germinabunt: vt nõ solùm spiritus, sed & corpus exultet gloriosum. Si autem referamus cum Hier. ad præsens sæculum, tunc ossa intelliguntur illa, quæ cap. 58. Ossa tua liberabit. Require ibi expositionem.

Et cognoscetur manus Domini) Potentia Dei, quàm hic manum vocat, maxime cognoscetur in futuro sæculo ab electis Dei: Interim in hoc quoq; seculo agnoscitur à sanctis, vt videre est in libris confessionum Augu. vbi legimus malum, quod habitat in carne, & ducit ad quæuis turpia mirabiliter cognitũ fuisse Aug. antequam esset in Christo: cùm verò iam esset in Christo, & regeretur spiritu Dei agnouit in se mirabilem Dei potentiam in vitijs superandis, & passionibus illis edomandis.

QVia ecce Dominus in igne veniet, & quasi turbo quadrigæ eius reddet in indignatiõe furorẽ suum, & increpationem suam in flamma ignis quia in igne Dominus dijudicabit, & in gladio suo ad omnem carnem, & multiplicabuntur interfecti à Domino. Qui sanctificabantur & mundos se putabant in hortis post ianuam intrinsecus, qui comedebant carnẽ suillam, & abominationem, & murem, simul consumentur dicit Dominus.

QVia ecce Dominus, & cæter.) Explicat quod mox dixit. Indignabitur inimicis suis. Ista etiam Hieron. refert ad iudicium futurum. Ignis autem intelligitur ignis conflagratorius. Significatur enim aduentus Domini futurus horribilis, quasi turbo siue tempestas quadrigæ, id est, currus eius. Commentarius autem Hiero. sic habet: Hæc vniuersa narrantur, nõ quòd Deus aut currus habeat, aut quadrigas, aut equorum velocitate portetur: sed quomodo in solio sedere dicitur, quando assumit habitum iudicantis, sic quando ad vindictam venit, vt debellet aduersarios suos, in habitu victoris & triumphantis ostenditur. Augu. verò per currus intelligit angelicas potestates, quarũ ministerio multa peragentur tempore resurrectionis.

Quia igne Dominus dijudicabit, &c.) Repetitio est eiusdem sententiæ. Valde enim cordi fuit Esaiæ, hæc nobis proponere, ne in otio securè viueremus. Quod autem ad lectionem attinet nonnulla exemplaria habent dijudicabit: sed ex commentarijs Hieron. Haymonis, & Lyrę constat legendum esse, iudicabitur, passiuè. Sensus est: Dominus agnoscetur iustus iudex per ignem, quo inuoluet impios, & per gladium, quem exeret contra omnem carnem. Caro autem accipitur sicut in Genesi: Non permanebit spiritus meus in homine, quia caro est, id est, totus carnalis. Per gladium verò intelligit supplicium. *Quid per gladium.*
Quicquid (ait Hieronymus) pungit, & percutit, & torquet & cruciat, in scripturis sanctis gladius appellatur, quo vulnerabuntur siue interficientur, qui Dei non fecerunt voluntatem.

Qui sanctificabantur, &c.) de hortis dictum est capite primo, circa illum locum, Et erubescitis super hortis. Vbi commentarius Hiero-

Hieronymi. Significat autem loca voluptatum, lucos, & nemora. Et capite 65. Qui immolant in hortis, Vbi commentarius Hieronymi. Ne quid deesset sacrilegio, immolabant in hortis, iungentes idololatriæ luxuriam, & sacrificijs voluptatem. In commentarijs verò huius loci sic habet: In locis deliciarum & voluptatum, id est, in hortis amœnissimis baptisteria extruebant, adulteria, & omnem libidinum turpitudinē simplicibus aquis abluere se putantes. Ex his discimus, Iudæos in hortis duo exercere solitos, nimirum idololatriam & luxuriam. Hieronymus hic non meminit idololatriæ, secundum quem sensus est: Post Venerem, quam exercent in hortis, sanctificant se, id est, abluunt se ibi post ianuā intrinsecus, & aquis illis simplicibus mundari se putant, vt rectè adaptetur illud Poetæ: *Et noctem flumine purgant*. Lyra verò, qui meminit idololatriæ, sic exponit: Qui sanctificant se, id est, qui in hortis post ianuā intrinsecus immolant idolis hostias, quibus oblatis mundos se putant. Quod autem ad lectionem attinet, nonnulla exemplaria habent: post ianuam intrinsecus. Sed ex cōmentarijs Haymonis & Lyræ constat legendum esse: post vnam intrinsecus, & non, post ianuam. Et subauditur secundū Lyram, porta seu clausura: secundum alios verò, piscina. Illud autem (intrinsecus) ad verbum est, in medio. Sensus ergo est: Post vnam scilicet portam, siue ianuam, vel post vnam piscinam in medio scil. horti existentem. Aliter verò Haymo, cuius commentarius fœdior est, quàm vt hîc debeat recitari. Sensum autem, quem proponit, videtur arripuisse ex verbis Hieronymi in hunc locum, sic scribentis: Nec alicui videatur incongruum, si quę geruntur turpiter, vt ibi est videre.

Qui comedebant, &c.) Est hoc loco synecdoche, certis enim his speciebus intelligitur quicquid impiè contra legem Moysi fiebat. Isti præuaricatores consumentur, quod suprà dixit, interficientur, ibi. Et multiplicabuntur interfecti à Domino, quæ interfectio & consumptio est mors secunda, iuxta Augustinum, quæ semper durabit.

EGo autem opera eorum, & cogitationes eorum venio, vt congregem, cum omnibus Gentibus, & linguis, & venient, & videbunt gloriam meam. Et ponam in eis signum, & mittam ex eis, qui salvati fuerint, ad gentes in mare, in Africam & Lydiam. tenentes sagittam, in Italiam, & Græciam, ad insulas longè, ad eos, qui non audierunt de me, & non viderunt gloriam meam.

VEnio vt congregem) scilicet opera eorum ad pœnam, vt ea velut in theatro toti orbi spectanda præbeam: & non eorum scilicet Iudæorū tantū cogitationes, & opera, sed & omniū, qui impiè egerunt, cuiuscunque tandem Gentis aut nationis seu linguę. *Et venient*) scilicet assumptis corporib⁹, & videbunt gloriam meā, id est, me gloriosum in nubibus veniētem cum potestate magna, & maiestate, cuius humilitatē in primo aduentu conspexerunt, & contempserunt.

Et ponam in eis signum, &c.) Figurata locutio est: Res, cui cauterio inustum est signum, facilè ab alijs dignoscitur: & isti agnoscentur ab electis, & confundentur. Sensus autē talis est, qualis est in libro Sapientiæ: Veniēt in cognitionem peccatorum suorum timidi, & traducent eos ex aduerso iniquitates eorum. Longè aliter exponit ista Augustinus, enarrans editionem Septuaginta, cuius interpretationem qui velit videre, legat caput 21. lib. 29. de ciuitate Dei.

Et mittam ex eis, &c.) Commemoratis ijs, qui per hoc iudicium consumentur, recapitulat ab initio gratiam noui testamenti, à primo Saluatoris aduentu vsque ad vltimum iudicium perducens, finiensque sermonem. Mittam ex eis, qui saluati fuerint, id est, qui ex Iudæis euaserint iram Dei, id est, semen & reliquias populi Iudaici, nimirum Apostolos, qui venientem in propria receperunt: illos mittam ad gentes, vt prædicatione sua eas conuertant, & enumerans singulas, in mare, ait, & Africam. Mare autem intelligitur mediterraneum, quod Iudæis notissimum erat. Sensus ergo est: Apostolos & Apostolicos viros mittam ad accolas maris mediterranei, & Lydiam, id est, Lydios mittendarum sagittarum peritissimos, hoc est, quod dicit: Tenentes sagittam. Est enim constructio congrua quidem secundum sensum, non autem secundum vocem. Alij verò istud Tenentes sagittam, volunt esse non epitheton Lydiorum, sed quartum membrum, & significari alios à Lydijs, Cappadoces vel Thraces. *Et ad insulas longè*) id est, ad remotissimos populos, de quibus Iudæi vix per famam aliquid acceperunt.

ET annunciabunt gloriam meam gentibus, & adducent omnes fratres vestros de cunctis gentibus donum Domino, in equis, & in quadrigis, & in lecticis, & in mulis, & in carrucis, ad montem sanctum meum Hierusalem, dicit Dominus, quomodo si inferant filij Israel munus, in vase mundo, in domum Domini. Et assumam ex eis in sacerdotes, & Leuitas, dicit Dominus, quia sicut cæli noui, & terra noua, quæ ego facio, stare coram me dicit Dominus Deus, sic stabit semen vestrum, & nomen vestrum.

ET adducent omnes fratres) id est, omnes prędordinatos ad vitam, siue Iudæi sint, siue gentes. Per equos autem, quadrigas, lecticas, mulos, & carrucas intelligit adiutoria diuina. Adducent eos per cuiusq; generis ministeria Dei, vel angelica, vel huma-

 na. Sic

na. Sic Augustinus, sic & Hiero. Simpliciter verò & sine tropo dixisset: Deus per paucos Apostolos exhibebit varia ministeria inter gentes, per quæ ipsæ gentes adducentur ad fidem, & ad montem sanctum Domini Ierusalem, non illam, quæ occidit prophetas, sed illam, quæ in sanctis fidelibus iam diffusa est per terras, id est, ad Ecclesiam.

Quomodo se inferant, &c.) Sensus est: Qui adducētur per Apostolos, erunt tā grati Deo, quàm erat munus oblatū tēpore legis Moysi adhuc stantis, & vigorem suum habentis.

Et sumam ex eis) s. gentibus ad fidē conuersis sacerdotes. Augustinus intelligit proprij nominis sacerdotes, quales ab Episcopis ordinantur.

Quia sicut cæli noui, &c.) Quemadmodū homo ministrum suum facit stare coram se, vt ad nutū seruiat: ita cæli & terra stant ad nutum coram me Deo. De nouis autem cælis, & terra noua in superioribus dictum est. Isti cæli, qui modò sunt, mutabuntur: illi verò cæli noui erunt perpetui.

Sic stabit semen vestrum, & nomen vestrum) id est, vos Apostoli mei, & qui per vos credituri sunt. Paulatim occultè transit propheta ad aliud sæculum futurum.

ET erit mensis ex mense, & sabbathum ex sabbatho. Veniet omnis caro, vt adoret coram facie mea, dicit Dominus. Et egredientur, & videbūt cadauera virorū, qui præuaricati sunt in me. Vermis eorum nō morietur, & ignis eorum non extinguetur, & erunt vsque ad satietatem visionis omni carni.

ET *erit mēsis, &c.*) In futuro sæculo erit mēsis ex mense. In mēse aūt duplex est tropus, primò enim ex mense intelligitur primus dies mensis: deinde ex primo die mēsis intelligitur qualitas ipsius diei. Primus dies mēsis, vt patet ex libris Moysi, multū celebris erat apud Iudæos. Vide cap. 20. 1. libri Reg. Ecce calēdæ sunt crastino die, ad verbū est, Ecce mensis cras. Voluit significare cras esse festum, quale est primo die mensis. Sic 4. Reg. c. 4. Hodie non sunt calendæ, vbi ad verbum est, Hodie non est mensis. Sine tropo autē dixisset propheta: Erit perpetua ibi solennitas, & perpetuus sabbathismus.

Veniet omnis caro.) In istis mensibus & sabbathis veniet omnis caro. Non est intelligēdum, quòd veniet sicut nos venimus ad tēplum diui Petri, vel vt olim venerunt ad tēplum Salomonis, sed veniet, id est, aderit in regno cælorum omnis caro, non quidē simpliciter omnis caro, quia impij non erūt ibi, sed ex quauis carne, siue Gēte aliqui homines. *Et egredientur*) non quidē loco, sed scientia, id est, isti, qui in regno cælorū celebrabunt sabbatha, scient, & contemplabuntur tormenta damnatorum, & ea, quæ aguntur in inferno. Sic August. sic & Hieron. Scholastici tamen putant, quòd & loco egredietur. In voce autem (cadauera) allusit ad id, quod antè dixerat: Multiplicabūtur à Domino, alioquin cadauer non appellatur, nisi exanimis caro, corpora autē damnatorum erunt animata.

Vermis eorum non morietur.) Vermis iste & ignis ab alijs atq; alijs aliter atq; aliter exponūtur. Alij quippe vtrūq; ad corpus, alij vtrunq; ad animā retulerūt. Alij rursus propriè ad corpus ignē, vermē verò tropice ad animā: quod, vt ait Aug. credibilius esse videtur, & hanc Augustini sententiam amplectuntur scholastici. Habet ergo vermis tropū malæ conscientiæ: dānati agnoscent semper se malè egisse, semper erunt malè cōscij sibi suæ nequitiæ. Ignis verò sine tropo intelligendus est, quia reuerà erit corporalis ignis, an aūt eiusdē speciei cum nostro igne, disputatur in quarto libro Sententiarum.

Et erunt vsque ad satietatem) id est, vsque ad fastidium & nauseam, non quòd in sanctis nausea erit aut fastidium, sed hoc modo significare voluit fœtorē cadauerum, id est, eorū, qui erunt in inferno, alioquin ex consideratione pœnarum ipsorū damnatorum electi lætabuntur, approbantes diuinam iustitiā, & agnoscentes, quas pœnas euaserint.

Terminauit autem Esaias prophetiam suam ad id, ad quod sæculum terminabitur, ad extremum iudicium.

FINIS ESAIAE.

IN OM-

IN OMNES D. PAVLI, ET QVORVNDAM ALIORVM APOSTOLORVM EPISTOLAS EXPLICATIO F. ADAMI SASBOVT DELPHII.

ARGVMENTVM IN EPISTOLAM D. PAVLI AD ROMANOS SCRIPTAM.

Aug. in li. expositiōn inchoatæ super epist. ad Rom.

IN Epistola, quam ad Romanos scripsit, hanc potissimùm secundum Augustinum versat Apostolus quæstionem: Vtrum Iudæis solis Euangelium Domini nostri Iesu Christi venerit propter merita operum legis: an verò nullis operum meritis præcedentibus, omnibus Gentibus venerit iustificatio fidei, quæ est in Christo, vt non quia iusti erant homines, crederent in CHRISTVM, sed vt credendo iustificati, deinde iustè viuere inciperent. Quæstio hæc nata est ex schola Iudaizantium, quorum duplex fuisse genus in nascentis Ecclesiæ primordio, ex Actis Apostolorum discimus. Alterum, quòd arbitrabatur gratiam Euangelij peculiariter Abrahæ posteris promissam, non esse propagandam ad Gentes profanas, simulachrorum, ac dæmonum cultui deditas. Alterum, quòd non arcendas putabat, sed legis oneribus subijciendas, vt per legem purgatæ atque exercitatæ hoc modo gratia Euangelij dignæ efficerentur, & fides in Christum ipsis accedente lege esse posset salutaris, perinde quasi Christus opus haberet adminiculo legis Mosaicæ, & tanquam Deus statuisset per Christi fidem ad salutem perducere eos, qui aliundè, quàm per Christum fuissent iustificati. Docet igitur Apostolus, omnibus venisse Euangelium, nō Iudæis solùm, verùm etiam & Gentibus, ostendens gratuitum Dei donum esse iustificationem, nec ex lege, sed per fidem in propitiatorem, quem annunciat Euangelium, contingere homini prorsus absque omni operum merito, dignitate, qualitate, siue commendatione. Atque hic est huius epistolæ status, ad quem referenda sunt vniuersa ab exordio epistolæ vsque ad caput 12. vbi omissa disputatione de iustificatione, siue de gratia & operibus, transit ad locum moralem. Ita vt duæ sint huius epistolæ partes. Altera dogmatica, cuius argumentum iam recitauimus. Altera ethica, varia complectens de virtutibus, & moribus præcepta, quæ suo loco explicabuntur. Hæc de argumento epistolæ. Scripta est autem post vtramque ad Corinthios, quod manifestum est, partim ex hac epistola, partim ex illis, quæ ad Corinthios scriptæ sunt. Siquidem in vtraque ad Corinthios, ipsos Corinthios hortatur Apostolus, vt in pauperes Hierosolymitanos ostendant munificentiam suam, atque vt in eorum subsidium curent collectam esse pecuniam aliquantam in id tempus, quo Hierosolymam profecturus sit. De qua pecunia vt iam collecta sic scribit Romanis: Nunc igitur proficiscor in Hierusalem ministrare sanctis. Probauerunt enim Achaia & Macedonia collationem aliquam facere in pauperes sanctos, qui sunt in Hierusalem. Vnde manifestum relinquitur, istam post illas esse scriptam. Eam autem ob causam primo loco (vt habet Augustinus in epistola ad Sixtum) collocata est, quòd gratiam illam commendet, quæ caput est, & fundamentum, atque initium gratiarum, à gratia fidei exordiens.

De hoc genere Iudaizantiū est mentio Actorum 11. De hoc genere multa refert. Luc. Acto. 15. & 21.

1. Cor. 16. 2. Cor. 18. & 19.

Cap. 15.

Aug. epist. 105. ad Sixtum.

FINIS ARGVMENTI.

IN EPISTO-

IN EPISTOLAM AD ROMANOS EXPOSITIO, F. ADAMI SASBOVT DELPHII.

CAPVT I.

AVLVS seruus Iesu Christi, vocatus Apostolus, segregatus in Euangelium Dei (quod antè promiserat per Prophetas suos in scripturis sanctis de Filio suo, qui factus est ei ex semine Dauid secundum carnem, qui prædestinatus est Filius Dei in virtute secundum spiritum sanctificationis, ex resurrectione mortuorum Iesu Christi Domini nostri, per quem accepimus gratiam & Apostolatum ad obediendum fidei in omnibus gentibus pro nomine eius, in quibus estis & vos vocati, Iesu Christi) omnibus, qui sunt Romæ dilectis Dei, vocatis sanctis, gratia vobis & pax à Deo Patre nostro, & Domino Iesu Christo.

INitium huius epistolæ vsq; ad eũ locum: Primum quidẽ gratias ago, præter ellipsin. i. defectum, hyperbaton, id est, sensus perturbationẽ habet. Qua figura nõ hoc solum loco, sed aliàs frequẽter vtitur Paulus, propter mirabilem sibi occurrentium rerũ earumque diuersissimarum copiam. Ordo verborum est iste: Paulus seruus Iesu Christi, vocatus Apostolus, segregatus in Euangelium Dei omnibus, qui sunt Romæ dilectis scilicet scribit salutationem, hoc modo, gratia vobis & pax à Deo patre, & Domino nostro Iesu Christo. Reliqua, quę interiecta sunt, perturbãt orationẽ, atq; obscuriorem reddunt, quare per parẽthesin legẽda sunt, quemadmodum in textu annotauimus.

Paulus) De nomine Pauli multa passim disputantur. Sed satis constat gentilitium illi fuisse ab infantia nomen Saul, siue Saulus: quod plausibile habitum est in tribu Beniamin, ob primum in gente Israelitica regem electum à Domino. An autem cum hoc nomine & Pauli vocabulum ab initio possederit, quia ciuis Romanus fuit, apud quos gratius fuit nomen Pauli, quod censet Origenes: An verò à conuersione sua ex Iudaismo ad fidem Christi, sic primum dici cœperit, vt cum religione mutata, & nomen intelligatur commutatum, quod putat Ambrosius: An denique ob Sergium Paulũ proconsulem, quem primùm ex gentibus Christo lucrifecit, hoc nomen reportârit, quæ sententia Hieronymi est & Augustini: An aliam ob causam sic fuerit appellatus, plane incertum est ex scriptura: Et quia incertum est, nulla dictarum iã opinionum reijci potest, vt quæ omnes & singulæ magnos habeant authores. Quod aũt Eras. contra sententiã Hieronymi adfert ex c. 13. Act. Apostolum Paulũ vocatum antequã cõuertisset Sergium Paulum, facile soluitur per anticipationem figuram literis sacris multũ familiarẽ. Et (vt pro sententia Hierony. aliquid dicatur) non sine ratione est, quod Lucas, quum in præcedentibus capitib. vsq; ad eũ locum, vbi historiam de Sergio Paulo describit, Apostolũ perpetuò Saulum vocasset, post proconsulem Christo lucrifactum semper Paulum, & nunquã Saulum vocat. Iam quæ de huius nominis etymologia hoc loco traduntur ab interpretibus, æque vt illa, quæ de appellatione disputantur, incerta sunt. Si quidẽ alij illã petunt ex Hebræa lingua, alij ex Gręca, alij ex Latina. Si origine Gręcum est nomen Pauli, etymologia eius non est petenda ex Hebręa lingua, quod faciunt ij, qui dicunt significare mirabilem, vel electũ: Neq; rursus ex Latina, quod faciunt illi, qui dicunt significare modicũ, vel pusillum. Si verò origine Latinum vocabulum est, etymologia peti non debet ex Gręca lingua, quod faciunt, qui volunt significare quietẽ. Multò min⁹ ex Hebræa & Gręca, vt illi, qui dicũt significare os tubę. Quare cùm lateat, à quo fonte descẽdat vocabulum Pauli, Hebræone, an Græco, an Latino, incerta sunt omnia, quæ de etymologia eius disputãtur. Secus est de nomine Saul, quod constat origine Hebręum esse, & sonare expetitũ à radice Schaal, quod est, petiuit, postulauit siue cõmodauit. Ambrosius tamen, qui inquietudinem significare cõtendit, respexit (vt verisimile est) ad fontem Græcũ. Nam radix Hebræa nihil huiusmodi significat. Apud Græcos autẽ Σαλεύω est quatio, fluctuo: Σάλος commotio, tumultus propriè maris. Cui voci si addas literam vnam, videlicet v, iam habes nomen Saulus. Sed satis hac de re.

Hier. in epist. ad Philemonem. Aug. li. 8. confess. ca. 4. Ex priore, inquit, Saulo Paulus amauit vocari, ob tã magnæ insigne victoriæ.

Hieron. ad Philemon.

Au. de spiritu & litera, c. 7. in enarratione Psal. 72 tracta. 50. homiliarũ hom. 17. & in expositione epistola Ioan. tractatu 8.

Ambros. in com. epist. ad Roma.

Seruum Iesu Christi.) Aliud est seruus, aliud minister: seruus enim addictitius est, minister non item. Nominat ergo se seruum Iesu Christi, vt profiteatur se totum esse hui⁹ Domini, illius tantùm negotium agere, prę ter hunc nihil se nouisse, præter hunc se nihil prędicare, nihil spirare vel viuere. Vocabulum (Iesus) origine Hebræum est (Christus) vero Græcum, huius ratio exprimitur Act. 10. Quem vnxit Deus Spiritu sancto, & virtute: illius verò Matth. 1. Vocabis nomẽ

eius

eius Iesum. Ipse enim saluum faciet populũ, &c. De hoc nomine vide Reuchlin in libro de verbo mirifico, vbi mira de eo scribit.

Vocatus) hoc loco, vt ex Græco patet, non participium est, quasi ita dictus aut appellatus, sed nomen absolutum idem valens ac si dicas vocatiuus, siue vocatione Apostolus. istud adijcit, vt intelligant Romani ipsum nõ abijsse, nec spontè se huc ingessisse, sed accitum esse à Christo in Apostolatum.

Apostolus.(Notandum hîc nomen (Apostoli) in scriptura nõ tantùm ministerij siue officij vocabulum esse, sed præter ministeriũ cõplecti dignitatẽ & primatũ, quod manifestũ est ex ca. 12. prioris epistolę ad Corinth. Et quosdam quidem posuit Deus in Ecclesia, primum Apostolos, &c. & ca. 4. ad Ephe. Ipse dedit quosdam quidem Apostolos. Ex quibus locis discimus, non tã late patere ipsum nomen Apostoli, quàm alioquin pateat eius etymologia, quæ exprimitur Ioan. 13. Non est Apostolus maior eo, qui misit illũ. Quæ ratio vtiq; in Septu. illos, quos designauit Dominus Lucæ 10. ad Euãgelicæ prædicationis munus competit, non tamẽ nomen Apostoli secundũ vsum, quem habet in scriptura, vt quod solis duodecim à Saluatore peculiariter inditum est Lucę. 6. & postea in paucos alios translatum: vt in Paulũ & Barnabam, qui Act. 14. Apostoli dicũtur: & Iacobum fratrem Domini Episcopum Hierosolymitanum, de quo ad Gala. 1. Aliũ Apostolorum vidi neminem, nisi Iacobũ fratrẽ Domini: fuit enim hic extra numerũ duodenarium, alius à Iacobo Alphæi, & Iacobo Zebedæi. Nomen Apostoli Paulus etiã tribuit Epaphrodito. 2 ca. ad Philippenses, vbi videndum, an nominis tantum, an etiam rei per nomen significatæ communicatio fiat. Cùm igitur inter ministros, quos ad ædificationem corporis Christi in Ecclesia Spiritus sanctus instituit, primùm, vt dignissimũ locum secundũ Paulum Apostoli obtineãt, facile intelligere est, quænam cõpetat illis potestas: nimirũ non nudum verbi ministerium, sed præterea authoritas prohibendi, præcipiendi, legesq; ferendi. Et proinde inualidum est hoc Caluini argumẽtum. Apostoli nomine suo potestatẽ suã prę se ferũt, qui quùm legati dicũtur, liquet ipsis & eorum successoribus, non aliã fuisse potestatẽ, quàm enunciandi, quod erat in mãdatis. Inualidum, inquam, est hoc argumentum, ex eo, quod iam ostensum est, non totam vocis significationem etymologia comprehendi, quod nõ in hac solùm voce, sed in alijs quoque quàm plurimis agnoscere est: vt in nomine dictatoris, item cõsulis, Episcopi, &c. &c. Vult me (ait Cicero in epistola ad Atticum lib. 7.) Pompeius esse, quem tota hæc Campania & ora maritima Episcopum habeat, ad quem delectus, & summa negotij referatur: Hic (Episcopus) nomen dignitatis est, quam tamen non includit eius etymologia. Nõ enim hoc habet ratio nominis huius, vt eum significet, penes quem sit summa rerum, sed absolutè inspectatorem. Verùm demus, vt in nomine Apostoli nihil aliud includatur, quàm in ipsi' etymologia, quod falsum est, minimè inde licebit inferre, quod infert Caluinus: videlicet penes ipsos non aliã fuisse potestatem, quàm enunciandi, quod erat in mãdatis. Nõ enim duodecim illi à Domino electi, Paulus item & Barnabas solùm Apostoli fuerunt, sed prætereà pastores & Episcopi: adeoque omnia episcoporum & pastorum officia ipsis competunt, inter quæ sunt regere, pręcipere, ordinare, &c. Attendite (ait Aposto. Acto. 20.) vobis & vniuerso gregi, in quo vos Spiritus sanctus posuit Episcopos regere Ecclesiam Dei: Sanè potestatem excommunicandi, & tradendi Satanæ vendicauit sibi D. Paulus: Authoritatem item condendarum legum, vt ex ipsius epistolis patet: maximè ex priori ad Corinth. capite 11. Sed dixerit quispiam, si nomen hoc (Apostolus) præter ministerium conuoluit secum dignitatem, & mandãdi prohibendique authoritatẽ, quomodo à catholicis passim dicitur, ipsos Apostolos in Apostolatu fuisse pares, cùm non eadem, quantum ad præcipiendum, ipsis fuerit potestas, sed maior penes Petrum, quàm cæteros. Dicendum parem quidem fuisse Petri cum alijs potestatem Lucæ. 6. vbi Apostolus instituitur, sed præcipua illa, & excellens authoritas, atque honoris prærogatiua multò post concessum munus Apostolicum ipsi contigit: nimirum post Christi resurrectionem, cùm Ioannis vltimo dictum est: Pasce oues meas, quibus verbis cæterorum quoque Apostolorum, quibus vsque ad hoc tempus par fuerat, caput institutus est.

Segregatus in Euangelium Dei.) Hoc verbo (segregatus) significare vult, se non temerè vocatum ad Apostolici muneris functionẽ, sed delectum ac selectum. Græca enim est ἀφωρισμένος: ἀφορίζειν autem est non solùm separare, sed etiam adhibito iudicio seponere ac secernere. Segregatus ergo velut eximium quoddam, & electum organum ad munus Euangelij prædicandi, Euangelium aũt est annunciatio læta de Christo, quod ipse, qui tot retro sæculis promissus est, & variè præscriptus in prophetis, iam demũ exhibitus sit orbi, & venerit ad liberandũ populum suum, non Iudæos solùm, sed omnes omninò credentes, à tyrannide diaboli, & gratuitò illos reconciliandum Deo, quem offenderant. Hoc Euangelium quia Deus notum fecit (nõ enim humana ratio deprę-

hendit

hendit illud) & diuulgandum præcepit per Apostolos toti orbi, idcirco Dei appellauit.

Quod antè promiserat per prophetas suos in scripturis sanctis de Filio suo.) Quæ superius exposita sunt, pertinent ad commendationem personæ scribentis, quæ autem hîc sequuntur ad commendationem rei, de qua agitur, videlicet Euangelij, quòd variè commendat, & primò quidem ab antiquitate: Euangelium, inquit, cuius iam memini, res antiqua est, iam olim multò antequam exhiberetur, illud promisit Deus. Promisit autem non per vulgares homines, sed per prophetas, nec per quosuis prophetas, sed per eos, quos ad vaticiniũ ipse afflauit, hoc est, quod dicit (*suos*) ne quis suspicetur vates gentilium. Atque hæc promissio ne excideret tractu temporis, curauit eã descriptam esse in scripturis, non quibuslibet, sed in scripturis sanctis, id est, illis, quæ solæ immunes sunt ab omni falsitate, & errore. Ista etiam non parum faciunt ad commendationem Euangelij, maximè autem ad eam rem facit, quod sequitur, (*De Filio suo*) vtiq; naturali, vero ac proprio. De huius regno & imperio est Euangelium istud.

Qui factus est ei ex semine Dauid secundum carnem.) Istud adijcit, vt intelligant Romani, quid sentire debeant de Filio isto. Factum esse dixit interpres, pro eo, quòd est esse cœpisse. Laurentius Valla potius vertendum fuisse putat genit⁹, aut natus. Vox enim Greca γίνομαι, cuius participio hic vtitur Apostolus, significat & fieri, & nasci. Semen autem metaphoram habet: sumitur enim pro posteritate: Caro verò synecdochen: nã pro humana natura ponitur, cuius altera tantùm pars est caro. Sensus ergo est: Qui iuxta humanam naturam ortum cœpit ex posteritate Dauid, id est, qui homo factus est ex Maria virgine. Pronomen (ei) non est in Græcis codicibus, neque Chrysost. in commentarijs vllam mentionem eius facit, nec Theop. nec Oecu. Latini tamen constanter legunt, & eorum glossæ interpretantur, vt hoc sit, quod ad gloriam nominis eius. Vide Thomam in 3. parte quæstio. 16. arti. 7. vbi disputat, An vera sit propositio, homo factus est Deus.

Qui prædestinatus est Filius Dei in virtute secundum spiritum sanctificationis.) Aliter Græci, aliter Latini hunc locum interpretantur. Græci vocem Pauli, quam interpres noster vertit, prædestinatus est, accipiunt, vt idem valeat quod declaratus, hoc sensu: Ipse, qui factus est ex semine Dauid secũdum carnem, quem proinde constat verum fuisse hominem declaratus est, ostensus, manifestatus & probatus est fuisse Filius Dei. Primò per mirabilem illam potentiam, quæ apparuit in operibus ipsius, id est, miraculis eius, hoc est, quod dicit (*in virtute*) id est, per virtutem, siue potentiam. Nam (in) pro (per) familiare est Euangelicis & Apostolicis literis. Virtutem pro potentia sumi hoc loco manifestum est ex Græco. Est enim δύναμις, & non ἀρετή. Secundò demõstratus est fuisse Filius Dei ex spiritu, per quẽ dedit sanctificationem, id est, (vt planius dicatur.) Ostensus est Filius Dei, ex eo, quòd ex se potuit dare Spiritum sanctum, & remittere peccata, non quomodo sacerdotes, sed sua authoritate, & propria virtute seu potestate, atque hoc est, quod dicit (*secundum spiritum sanctificationis.*) Præpositio (secundum) est obiecti siue materiæ, in qua res hæc, qua patefit, diuinitas Christi versatur. Tertiò & postremò ex eo, quòd more cæterorum hominum mortuus quidem non tamen à morte potuit detineri, sed deuicta & conculcata morte surrexit suapte virtute, & se vitæ restituit, hoc est, quod sequitur.

Ex resurrectione mortuorum I. Ch. D. N.) Vbi notandum, tria hęc, resurrectio, resurrectio mortuorum, resurrectio ex mortuis phrasi scripturæ idem valere. Quare dicere potuisset, ex resurrectione Iesu Christi à mortuis, vel ex resurrectione Iesu Christi, qui sermo planior fuisset, non tamen absque omni incommodo propter genitiuum Iesu Christi, qui adijci videtur quasi alius fuisset Filius Dei, alius Iesus Christus. Verùm licet nobis incõmodus videatur sermo, Hebræis tamen vsitatissimus est, qui eleganter vice pronominum proprijs nominibus vtũtur. Vt: fecit Moyses sicut præcepit Dominus Moysi, quod Latinus dixisset, sicut prçcepit ei. Hoc ferè pacto Græci hunc locum interpretantur. Latini autem ad hunc modum exponũt, Qui Filius Dei quatenus factus ex semine Dauid secundum carnẽ prædestinatus est, definitus, & ab æterno decretus est fore Filius Dei, habens immensam illam & diuinam virtutem secundum aliam naturam, nempè illam, quæ ipsa in se sancta omnis sanctitatis fons est. Ita vt prædestinatio, siue decretum Dei referatur ad personã illam, quę est filius Dei, tantùm ratione humanæ naturæ. Quòd aũt ille homo sit Filius verus Dei in virtute secundum spiritũ sanctificationis, id patefactũ est ex resurrectione ipsius à mortuis. Secundum hanc interpretationem illud (*in virtute*) refertur ad *Filium Dei*) non autem ad id, quod præcessit, (*prædestinatus.*) Et præpositio (in) significationem habet beth ב Hebraici quod interdum est comitis, quẽadmodum etiã hîc vertit Erasmus, loco (in) substituens (cum,) Filius Dei cum potentia, id est, pollẽs virtute. Istud aũt (*Secundum spiritum sanctificationis*) cohęret illi, quod proximè pręcessit, videlicet in virtute, vel Filius Dei in virtute. Et accipitur

pitur spiritus non pro personæ, sed pro natura spirituali, quemadmodum Ioannis 4. Spiritus est Deus: Et posterioris ad Corinth. 2. Dominus est spiritus. Hæc satis aptè hærent cum præcedentibus. Ista verò (ex resurrectione mortuorum) nec commodè iungi possunt cum verbo, prædestinatus, neque cum Filio Dei, neque cum ijs, quæ sequuntur, in virtute secundum spiritum sanctificationis. Quare vt constet sententia, intelligunt ferè Latini interpretes verbum vnum: nempe patefactum seu manifestatum. De hac Latinorum interpretatione vide Tho. 3. parte quæsti. 24. arti. 1. & 2. Vtra autem harum expositionum probabilior sit, difficile est pronunciare. Erasmus Gręcorum pręfert, tum quòd nihil in ea salebræ occurrat, tú quòd ad amussim quadret instituto Pauli. Verùm diligentius singula perscrutanti probabilior fortasse videbitur, licet difficilior sit Latinorum expositio. Nam vox Græca ὁρίζειν, cuius participio hic vtitur Apostolus, licet inter cætera significet declarare, ostendere, in ea tamen significatione nusquam reperitur in scripturis, sed frequẽter in alia, quam noster reddidit interpres, quæ est destinare, decernere, definire vel præfinire. Vt Actor. 2. Hunc definito consilio & præscientia Dei traditum interemistis, & cæte. Rursus capite decimo. Quia ipse constitutus erat à Deo Iudex viuorum & mortuorum. Rursus. 17. capite, Definiens vel (vt vertit Erasmus) præfiniens statuta tempora, & cætera. In quibus vbique est vocabulum huius loci. Et quemadmodum vox simplex ὁρίζω, sic & composita προορίζω in hac duntaxat significatione reperitur in sanctis literis. Loca in promptu sunt. Actorum 4. facere, quæ manus tua & consilium tuum decreuerunt fieri. Prioris ad Corint. capite 2. Loquimur sapientiam Dei in mysterio quam prædestinauit, siue (vt vertit Erasmus) præfiniuit ante sæcula Deus in gloriam nostram: In epistola hac capite 8. Quos præsciuit, hos & prædestinauit, & cæter. Ad Ephes. 1. Prædestinauit nos in adoptionem filiorum Dei. Propterea Dionysius Areop. capit. 5. de diuinis nominibus dicit προορίζειν vocabulum peculiare esse Theologiæ, quo nomine ipse sacram scripturam intelligit. Quare huius vocabuli significatio non nisi ex Theologia est petenda. In qua autem significatione, ea voce vtitur scriptura, ex locis iam adductis patet. Quicquid post titulum Pauli hactenus explicuimus, ad cómendationem Euangelij pertinet, quod tunc téporis laborabat inuidia nouitatis. Vnde tacita vsus antipophora dixit, multis retrò seculis illud promissum, non à quouis, sed à Deo: nec per quosuis, sed per prophetas & hos quidem Dei: nec in quibusuis instrumentis, sed in scripturis sanctis. Deindè velut definiens Euangelium adiecit, de Filio suo, qui factus est ei, & cæt. geminam Christi in vna hypostasi naturam mirabili verborũ emphasi describens. In qua descriptione Dauid potiùs meminit, quàm Abrahæ, licet & huius filius fuerit Christus secundum carnem, vt hac ratione ad lectionem Psalmorum, in quibus iucundis admodum tropis, atque magnificè regnum siue imperiũ Christi expressit Dauid, ipsos Romanos prouocaret.

Per quem accepimus gratiam, & apostolatum ad obediendum fidei in omnibus Gentibus.) Hîc rursus redit ad commendationem suæ personæ vel potiùs officij, quod mira commendat epithasi. Non enim seruum se tantùm dicit Iesu Christi, sed præterea Apostolum, nec quauis ratione Apostolum, sed vocatione, hoc est, accersitum ad Apostolatum: nec accersitum modò, sed veluti electum vas, & eximium quoddam organum sepositum, ac segregatum in munus Euangelij prædicandi. Segregatum autem non per quemuis, sed per eum, quem annunciat Euangelium, hoc est, per Iesum Christum verum Deum & verum hominem. Nec vnius tantùm gentis Apostolus sit, sed gentium absolutè omnium, hoc nempe est quod dicit, per quem accepimus gratiam & Apostolatum ad obediendum fidei in omnibus gentibus: Quibus verbis studet Apostolus conciliare sibi fidem, & authoritatem apud Romanos. Gratia nonnunquã beneficium significat, quod confertur gratuitò: nonnunquam fauorem, nonnunquam obligationẽ beneficij. Quam verò significationem hic habeat, declarat id quod sequitur, (*Et apostolatum*) Est enim epexegesis, quæ scripturis familiaris est, quia coniunctio (&) tantundem valet, ac si dicas, id est. Sic Chrysosto. cuius verba hæc sunt. Non nostræ virtutis est opus, quòd apostolatum gerimus: non enim multis laborum conatibus hanc dignitatem sortiti sumus, sed velut gratiam gratis accepimus. Cui commẽtario ex diametro repugnat annotatio Erasmi, quæ sic habet: Pro apostolatu nos semel duntaxat vertimus apostolici muneris functionem, ne quis dignitatem Paulo significari putet. Vt enim ἐπισκοπὴ est ipsa functio episcopatus, sic & ἀποστολὴ apostolatus. Hactenus Erasmus, cuius authoritas non tanti apud nos esse debet, atq; Chrysostomi: neque ipsius tantùm Chrysost. sed & Origenis, qui eodem planè modo, quo ille, apostolatũ interpretatur, quorum vterque in lingua Græca doctissimus fuit. Atque vt rationem illam: Vt enim ἐπισκοπὴ &c. à fundamento penitùs euertam, aliud ostendam. Legimus enim psal. 108. Et episcopatum eius accipiet alter, vbi Septua-

aliter illi, qui multis iam annis summa cum diligentia in diuinis præceptis se exercuerũt & vitam excoluerunt, eam pacem habent. Nam hi (nisi aliud cum eis agat diuina dispẽsatio) clarè admodum in se percipiunt quod 8. cap. huius epistolæ scribitur: Ipse spiritus testimonium perhibet spiritui nostro quòd sumus filij Dei: Illi verò valdè obscurè. Hæc annotauimus, vt obiter indicemus quanam re augeatur in homine pax hæc Euangelica, multiplicetur siue adimpleatur: nimirum obedientia, & obseruantia mandatorum Dei. Quod docet Esaias. 23. cùm ait: Et erit opus iustitiæ pax, & cultus iustitiæ silentium, & securitas vsque in sempiternum. Vbi sermo ipsi est præcipuè de iustitia vitæ, vt ex precedentibus liquet, id est, de iustitia quam præstamus in operibus nostris, remissionem iam cõsequuti de peccatis per Christum. Sẽsus est: si quis fuerit verè & bona fide obediẽs legi, si præstiterit opera iustitiæ, & fecerit ea, quæ placita sunt Deo: is obediẽtia sua, & hac sua iustitia consequetur insignem quandam pacem, continget ei singularis quędam trãquillitas spiritus, siue quies, siue silentium. Perueniet inquam is ad magnam aliquam fiduciam, adeò magnam, vt dici ea merito possit securitas, & quidem securitas in sempiternum: quæ nunquam tamen in hac vita tanta est, vt reddat animum hominis absque omni prorsus metu. Nam & B. Hylar. cuius vitam descripsit Hieron. item D. Augustinus post multos annos in obedientia transactos, soliciti erant, cùm iã essent morituri: Sequitur in Esaia. Sedebit populus meus in pulchritudine pacis & in tabernaculo fiduciæ, & in requie opulenta. Nõ igitur vulgaris est salutatio hęc Apostoli, qua gratiam & pacem precatur Romanis, & dona hæc magis ac magis optat eis augeri, cùm pax, de qua loquitur, exuperet omnem sensum, & beati pronuncientur in scriptura, quorum remissæ sunt iniquitates, quod est gratiæ. Beati item pronuncientur qui sunt factores legis, quod & ipsum est gratiæ. Et gratia est (vt semel dicatur) quicquid de plenitudine Christi tanquam membra accipimus. Secundum hanc generalem significationem ad gratiam pertinet etiam & pax. Aduertendũ pręterea in hac salutatione quòd non hoc modo dixerit Apostolus, gratia vobis & pax à Deo patre per Iesum Christũ, sed hoc modo, à Deo patre & Iesu Christo. Qua loquendi formula indicauit apertè Christum esse Deum. Nam largiri hęc dona, solius Dei est. Aduertendũ est & hoc, quòd proprium epitheton Christi apud Paulum est Dominus: nimirum quòd à Tyrannide diaboli per mortem suam ipse nos exemerit, sibique asseruerit. Exposito titulo, epistolam aggrediamur.

Primùm quidem gratias ago Deo meo per Iesum Christum pro omnibus vobis, quia fides vestra annunciatur in vniuerso mundo. Testis enim mihi est Deus, cui seruio in spiritu meo in Euangelio Filij eius, quod sine intermissione memoriam vestri facio semper in orationibus meis, obsecrans si quo modo aliquando prosperum iter habeam in voluntate Dei, veniẽdi ad vos. Desidero enim videre vos, vt aliquid impertiar vobis gratiæ spiritualis, ad confirmandos vos, id est, simul cõsolari in vobis per eam quæ inuicem est, fidem vestram atque meam.

QVærit hic Origenes quum Paulus dicat (*primùm*) quæ pars huic respondeat? quę sit secund. Quæ quęstio nos torquere non debet, cùm (annotante etiam Erasmo) absurdum non sit, in principio cuiuscunque argumenti primùm dicere, etiam si nihil propriè reddas. Sensus est: vt hinc epistolam exordiar, Gratias agõ Deo meo, & cæt. Officium suum modestè Romanis inter salutandum commendauerat, nunc in exordio testatur singularem suum erga eos affectum, quo illorum animos sibi conciliet. Vt enim fide opus est doctori apud auditores & authoritate, sic & beneuolentia, hoc est, vt afficiantur ei auditores, diligant amentque. Significat autem quanta charitate eos complectatur, pro quorum felicitate tanquam pro sua gratias agit Deo, quem suum vocat, non quòd communis non sit Deus, etiam Romanorum, sed quo declararet se totum Deo addictum esse, atque hunc præ cæteris se colere. Et quia per Christum tanquam mediatorem omnia dona à Patre proueniunt, idcirco adiecit.

Per Iesum Christum) Causa autem gratiarum actionis est fides eorum, nec ea solùm: sed & quòd illorum fidei fama totum orbem peruaserit, & circunquaque diffusa sit. Ad hunc modum simpliciter intelligit Chrysost. quod dicitur: (*quia fides vestra annunciatur in vniuerso mundo.*) Alij tamen id dictum interpretantur hyperbolicè, pro eo quod est in multis partibus mundi. Iam quò credant ex animo proficisci quod dicit, adhibet iuramentum. (*testis inquit mihi est Deus*) De qua forma sermonis vide Augustinum de sermone Domini in monte, libro primo, Tantundem valet ac si dixisset, iuro per Deum. siue testẽ inuoco Deum.

Aug. lib. 1. de sermone Domini in monte, explicans illud: Ego autem dico vobis nõ iurare omnino.

Cui seruio in spiritu meo) Seruio Græcè λατρεύω, vnde λατρεία vox Latinis etiam sic vsitata ac notæ significationis, quã Græci deductam putant ex λά, quæ particula in compositione auget, & τρεῖν, quod est tremere siue metuere. Quare rectè Ecclesiastici scriptores eam accõmodarunt ad significandum cultum, qui propriè Deo debetur, quòd summa cum reuerẽtia ac tremore exerceri oporteat illũ actum. Et frustra fatigat se Valla, qui vt inscitiæ arguat Theologos, ostendere

Valla in c. 4. Matth.

ostendere conatur, principes linguæ Græcæ, quorum authoritate nitimur in verborum significatiõe, nihil distinguere inter λατρεύω & δουλεύω: λατρεία & δουλεία. Exemplum adducit ex 3. libr. Xenophontis de Pędia Cyri: Et ne ex gentilibus solùm exempla adduxisse videatur, adfert ex Moyse quoque. Nam vbi nos habemus in Leuitico: Omne opus seruile non facietis in eo. Græci habent λατρευτόν. Et rursus: De semine tuo non dabis seruire principi, Græcis est λατρεύειν. Frustra inquam se, fatigat, quia semper licuit, & iam inde ab initio id sibi iuris vendicarunt disciplinarum authores, vt (quò sua commodius traderent) voces quasdam sibi proprias & peculiares facerent. Nec Augustinus cum de vocabulo λατρεία disputat. 1. capit. libr. 10. de ciuitate Dei, hoc agit, vt doceat quæ sit natiua eius vocis significatio, sed quem vsum habeat potissimum apud Ecclesiasticos, & ferè vbiq; in sacra scriptura. Cui igitur seruio, id est, quem colo (*in spiritu meo.*) Est ablatiuus instrumenti vel modi, cui iuxta proprietatem sermonis Hebræi adiecta est præpositio (in.) Latinus diceret, quem colo spiritu meo. Quia enim spiritus est Deus, spiritu colendus est. Colitur autẽ spiritu, quando fide, spe, & charitate colitur, (nam hæ res sunt spiritus) vel certè operibus ex fide, spe, & charitate procedentib. Quod apertè insinuauit Apostolus dum adiecit: (*In Euangelio filij eius*) prædicando Euangelium quod est de filio ipsius, quod vtique ex maxima faciebat charitate. Hinc facilè colligere licet, quis dicatur carnalis cultus: nimirum qui exhibetur exteriùs quibusdam cæremonijs, ritibus, & obseruantijs (siue ad nouam legem illa pertineant, siue ad veterem) fide, spe, & charitate vacuis. Et quemadmodum ille cultus Deo longè gratissimus est, ita hic molestus, quod nouerũt illi, q legerunt prophetas, pręcipuè Esaiam. Cùm igitur præcipuo quodam cultu, ait Apostolus, seruiam Deo, promouendo pro omni virili gloriam ipsius per Euangelij prędicationem, nequaquam illum testem citarem, si falsa præsumerem. Quod autem diuini nominis iureiurando vobis affirmo, istud est.

Quòd sine intermißione memoriam vestri facio semper, & cæte.) Quis satis miretur pectus Pauli? cùm in memoria saltem aliquem perpetuò circumferre, non possit fieri nisi ex maxima dilectione: In precibus verò habere & sine intermissione habere perpendite quanti sit affectus, quamq; vehementis amoris? Conandum nobis vt similes induamus affectus, vt de aliorum felicitate, tanquam nostra gratias agamus, & in precib. nostris Deo commendemus hos etiam, quos nunquam viderimus. (nunquam enim Romam viderat Apostolus, quum hanc scriberet epistolam) nec semel aut iterum id faciamus, sed sine intermissione. Quid sit autem sine intermissione orare: explicat Augustinus libro de hæresibus ad Quoduultdeum, hæresi, 57. secundum quem eo loco sine intermissione orat, qui nullo die intermittit certa tempora orandi. Illa verò aduerbiorũ & coniunctionum cõgeries (*si, quomodo, tandem, aliquando*) secundum Oecumenium, mirum quoddam exprimunt desideriũ ac studium festinandi. Sensus est: assidue Deum precans in omnibus orationibus meis semper vos Deo commendo, orans, vt iuxta ardentissimum animi mei votum placeat ipsi meum ad vos iter dirigere.

Desidero enim videre vos.) Nec alterius rei gratia inquit, desidero videre vos, quàm vt aliquod vobis spirituale donum impartiar, quo cõfirmem vos, ac in fide roborem. Sciebat enim Apostolus aliam esse viuæ vocis energiã, aliam scripturæ. Animaduertere est hoc loco mirum Pauli artificium. Quum enim dixisset:

Ad confirmandos vos) videns eo dicto offendi posse Romanorum animos, & fortè dicturos, quid? an vacillamus? vt tua lingua simus fulciendi? statim mitigauit, & veluti expositiõe correxit, quod dixerat verbum confirmandi vertens in consolandi: nec hoc contentus, adiecit (*simul*) quasi non minus ipse egeret illorum consolatione, denique subiunxit fidei communionem hoc sensu: Cupio vos præsens esse, vt per mutuam fidei collationem & communicationem vtrinque consolationem capiamus, ego à vobis, & vos vicissim à me. Quo dicto se submisit, qui prius quodammodo sibi magisterium vendicarat.

NOlo autem vos ignorare fratres, quia sæpè proposui venire ad vos (& prohibitus sum vsque adhuc) vt aliquem fructum habeam in vobis, sicut & in cæteris gentibus, Græcis ac barbaris, sapientibus & insipientibus debitor sum: ita quod in me prõptum est, & vobis qui Romæ estis, euangelizare. Non enim erubesco Euangelium. Virtus enim Dei est in salutem omni credenti, Iudæo primùm & Græco. Iustitia enim Dei in eo reuelatur ex fide in fidem sicut scriptum est: Iustus autem ex fide viuit.

NOlo autem vos ignorare fratres, quia sæpè proposui venire ad vos.) Ne quis vestrum inquit vanum arbitretur quod dico videlicet iam olim desiderio me teneri videndi vos, cùm hactenus non venerim, scire vos volo, quòd negotia aliarum regionum in impedimento fuerint, hoc est, quod dicit (*prohibitus sum vsque adhuc*) id est, præpeditus. Hunc esse sensum patet ex capite penultimo huius epistolæ.

Vt ali-

Vt aliquem fructum habeam in vobis.) Rursus hic desiderij sui & propositi causam assignat, vt prorsus amoliatur suspitiõem, quod non cupiditate videndorum locorum, aut curiositate antiquitatum Romanorum venire optet ad vrbem. Non hæc inquit me trahunt, sed aliud: nimirum vt ex vobis etiam fructum aliquem Deo reportem, quemadmodum ex cæteris gentibus. Ad quod etiã si me non impelleret meus erga vos amor, cogit tamen officium. Nam debitum mihi incumbit Euangelij prædicandi, tum Græcis tum barbaris, cùm sapientibus, tum insipientibus. Epexegesis est: Græcos inquit, intelligo sapientes, barbaros verò insipientes. Sapientes autem vocat doctrina aliqua imbutos: Insipientes verò rudes & crassos, atque ab omni cultu eruditionis alienos. Hocque notandum, quòd Græcos, quos hîc barbaris opposuit, aliàs ferè Iudæis opponit, vt mox: Iudæo primùm & Græco: vbi ea vox complectitur etiam barbaros. Nã idem valet quod ethnicus siue gentilis.

Ita quod in me promptum est & vobis qui Romæ estis euangelizare.) Particula (*ita*) inferentis est, hoc sensu: Et propterea quantum in me est, promptus sum, vel promptitudo animi mihi adest, etiam vobis qui Romę estis euangelizare.

Non enim erubesco Euangelium.) hactenus insinuatione captauit beneuolẽtiã, nunc transit ad ipsam rem, de qua tractatio erit vsque ad caput duodecimum: Tametsi inquit, mũdus aspernetur Euangelium tanquam rem inanem & stultam, non tamen me pudet illius, id est, Euangelicæ prædicationis. Causam subdit, dicens:

Virtus enim Dei est in salutem omni credenti.) Grandis locutio est, similis illi: Virtus peccati lex. Virtus autem pro potentia: salus verò sumitur vt complectatur & eam quæ præsentis temporis est, quæ sita est in remissione peccatorum, & eam quæ futuri. Sensus est: Euangelium ex diuina potentia in credentium animis secretiùs operante efficax est ad præstandum salutem, id est, iustitiam & vitam æternam cuiuis credenti. Vel quod eodem recidit, per Euangelium DEI exerit potentiam suam in cordibus credentium, iustificando eos, & producendo ad vitam æternam. Potest quidem ipse remittere peccata, & saluare absque verbo: sed per verbum placuit ei efficacem esse, per verbum inquam Euangelij auditum & creditum. Hoc modo sententiam istam interpretatur Apostolus prioris ad Corinthios capite primo. Quid sit autem credere in hac disputatione, ex alijs locis scripturæ discendum est, præcipuè capite septimo Ioannis: Qui credit in me sicut dicit scriptura, flumina de ventre eius fluent aquæ viuæ. Scriptura quam eo loco respicit Saluator, habetur secundo Paralyp. capite decimo sexto, vbi sic scriptum est: Oculi Domini contemplantur vniuersam terram, & præbent fortitudinem ijs, qui corde perfecto credunt in eum. Corde autem perfecto credunt, qui non solùm fidem adhibent illis, quæ dicuntur in scripturis vel aliàs diuinitus reuelantur, sed præterea omnes animæ vires accommodant, vt faciant quod habet fides, siue quod requirit fides, vel quod ea præscribit. Atque hoc modo accipitur à Paulo credere, videlicet vt sit ad auditum verbum commoueri, & tota animi adhæsione complecti id, quod dicitur.

Iudæo primùm & Græco.) Istud difficultatem facit, cùm in eadem hac epistola dicatur, non est distinctio Iudæi neque Græci. Chrysostomus facilè euadit dicens (*primùm*) ad tempus referendum, vt sit tantùm honor ordinis. Iudæis siquidem primùm prędicatum est Euangelium, deinde Gentibus. Verùm plus videtur habere Apostolus cap. vndecimo & decimo quinto: nimirũ, quòd gentes ex quadam misericordia sunt admissæ ad gratiam, quæ Iudæis erat quasi ex hæreditate. Nam illorum patribus peculiariter erat promissus CHRISTVS, vnde alij hoc loco (*primùm*) interpretantur potissimùm. In iustificatione interim, modò communis sit fides, nihil plus gentili habet Iudæus, id est, tantundem gentilis accipiet, atque Iudæus. Pleniùs de hac re dicetur in expositione illius: Dico autem IESVM CHRISTVM ministrum circuncisionis propter veritatem DEI, ad confirmandas promissiones Patrum, & cæt. Euangelium igitur virtus DEI est in salutem omni credenti, non Iudæo tantùm, sed Iudæo simul & Græco, potissimum tamen Iudæo, vtpote cui peculiariter promissum erat Euangelium. Additur probatio.

Iustitia enim Dei in eo reuelatur ex fide in fidem, sicut scriptum est.) Hæc propositio benè obseruanda est, vt & præcedens, quia in ea arx est totius causæ, & status rei tractandæ. Ambrosius & Origenes iustitiam Dei intelligunt, qua ipse DEVS iustus est. Verùm aliter hic, aliter ille explicat. Nam Origenes illam significari putat iustitiam, qua DEVS vnicuique reddit quod meretur: Ambrosius verò illam, à qua Deus iustus dicitur, hoc est, verax in promissis. Vtraq; interpretatio licet alibi locum habeat, hîc tamen minùs congruit. Certissimus cõmentarius est apud Augustinum in libro de spiritu & litera capite nono & vndecimo

locis. Et rursus apud Chrysostomum in hunc, & apud Theoph. qui omnes iustitiam Dei interpretantur, non qua ipse iustus est, sed qua induit hominem dum iustificat impium. Atque hunc solidum esse commentarium patet consideranti, tum filum orationis Paulinæ, tum similia loca scripturæ, quæ multa sunt. In primis ad Roman. 3. Iustitia Dei per fidem Iesu Christi in omnes & super omnes, qui credunt in eum: Deinde ad Roman. 10. Iustitiam Dei ignorantes & suam quærentes statuere, & cæter. Item ad Philip. 3. Quæ ex Deo est iustitia in fide, &c. Sensus ergo est: Iustitia Dei, id est, ea quam ex lege sibi falso pollicebantur Iudæi, & viribus liberi arbitrij Philosophi, illa inquam iustitia ad quam ipsi non peruenerunt, quam Deus gratis donat credenti, quæque apud Deum valet, & valebit in extremo iudicio, illa reuelatur, id est, patefit in Euangelio vel per Euangelium. Hæc iustitia duo complectitur, remissionem peccati, per quod subiectus erat homo iræ Dei: & rectitudinem animi per Spiritussancti donationem effectam, qua fit vt mens antè inuisa & exosa iam placeat Deo, & potens sit exercere opera verè bona, verè sancta, quæ scilicet accepta sint Deo, & apud Deú promereantur, inchoatam iustitiam augeát & perficiant. Hanc iustitiá Dei, Apostolus vbique operibus detrahit, & tribuit fidei. Vnde & nunc dicit, (*Ex fide in fidem*,) quam clausulam veterum ferè commentaria iungunt cum iustitia, hoc sensu: Iustitia Dei patefit in Euangelio, iustitia, inquam, quæ est ex fide in fidem. Alij eam referunt, ad verbum (reuelatur) hoc sensu: Iustitia Dei, quæ prius in lege & prophetis erat tecta, retegitur & palam prædicatur, doceturque in Euangelio contingere ex fide in fidem, id est, ex fide cuiusuis ętatis. Similis phrasis est, qualis illa ex æuo in æuum: ex generatione in generationé, id est, omnibus generationibus. Alij istud dicunt ex fide patrum, in fidem filiorum, ex fide prophetarum in fidem Euágelistarum, ex fide veteris legis in fidem nouę legis, quę omnia eadem sunt. Non errabis etiam à vero sensu Pauli, si iustitiam intelligas, nó eam solùm quam nunc diximus, qua scilicet ex impio quis iustus fit, quam nulla omninò præcedunt merita: sed eam præterea qua iustus fit prouectior in iustitia, quam scholastici docendi gratia secundam vocant: alteteram verò primam siue inchoatá iustitiam, vt ex fide in fidem hunc habeat sensum: Ex fide iustificante primò in fidem alétem, exercentemque ac perficientem primam iustitiam. Nam quemadmodum Augustinus in libr. de fide & operibus acturus de secunda iustitia, aliquot capitibus agit de prima iustitia: Sic & in hac epistola Apostolus sermonem instituens de prima iustitia, subindè miscet vtramq;. Hoc certè loco iustitiam ex fide in fidem commodè exponi (vt complectatur omnem eam, quæ valet apud Deum) discere licet ex testimonio Abakuk, quod in confirmationem suę sententię adducit Apostolus, hoc nimirum:

Iustus autem ex fide viuit) Quod testimoniú quum palam loquatur de ea iustitia qua ad vitam æternam tandem peruenitur, constat omnem iustitiam complecti quæ hominem apud Deum commendat. Proinde & Apostoli sententia, quæ per ipsum fulcitur, rectè sic accipitur: Ex hoc quoque testimonio prophetæ discere licet, quomodo accipiatur fides à Paulo in hac disputatione. Non enim simplex est eius vocis vsus in scriptura. Interdum siquidem vsurpatur pro credulitate seu persuasióne, qua assentimur his quæ à Deo, vel per scripturas, vel per Ecclesiam reuelata sunt, sine vlla hæsitatione, siue promissiones sint, siue comminationes, siue aliæ quæuis narratióes. Sic ad Hebręos vndecimo, liquet accipi fidem, cùm dicitur: Fide intelligimus aptata esse sæcula verbo Dei. Item eodem cap. Credere oportet accedentem ad Deum, quia est, & inquirentibus se remunerator sit, &c. Item in priori ad Corinth. ca. 1. Nunc manent fides, spes, charitas. Vbi quú fides distinguatur à spe aut fiducia, necesse est vt accipiatur pro notitia. Sic in Actis ca. 8. Credo filium Dei esse Iesum. Atque hæc propria significatio vocis esse videtur, qua vsus est Paulus, videlicet πίστις, quá Laurentius Valla deducit à πέπεισμαι, id est, persuasus sum vel persuasum habeo, vnde Dea persuadendi, quam Ennius Suadam vocat, Horatius Suadelam, à Græcis πειθὼ appellatur: Et sicut πίστις propriè significat credulitatem seu persuasioné, sic vox opposita ἀπιστία impersuasibilitaté significat. Verùm quoniam ijs, quibus fidem adhibemus, vel quæ certò nobis persuademus vera esse si modò bona sint vel vtilia, veluti si sint promissiones, affectum & cor accommodare solemus, & eorú spem & fiduciam in nobis cócipere, translatum est vocabulú fidei ad significandam fiduciam erga promittentes: In hac significatione sæpè obuium est in sacris literis. Sanè Matthæi nono sic accipitur, vbi iubet Christus Paralyticum illum confidere. Tertiò accipitur fidei vocabulum vt hæc omnia cóplectatur, nempe assensum illum firmum mentis, quo quis certò persuadeat sibi verissima esse, quæ sacræ literæ docent siue promittunt: & fiduciam ex Dei omnipotentis bonitate, quam scriptura reuelant conceptam non sine spe, hoc est, expectatione promissorum. Sic accepisse videtur Paulus Fidem ad Roman. quarto, & ad Hebræos vndecimo. Explicans enim illis locis fidei

Valla li. 2. cap. 30.

cis fidei naturam ac vim, passim à fiducia ad credulitatem: rursus à credulitate ad fiduciam delabitur, quo facilè subindicat se nomine fidei vtrumque complecti. Certè scriptura, quam ex Abakuk citat: Iustus ex fide viuet: spem & fiduciam cōplectitur. Quod vt manifestum euadat, oportet euoluere caput primum & secundum Habakuk, qui in initio primi capitis sumit sibi personam eius, qui murmurat aduersus iudicia Dei, cuius murmuris causa est captiuitas duarum tribuum, & prosperitas Nabuchodonosor regis Babyloniorum impij, vsq; ad illa verba. Aspicite in gentibus, & videte, & admiramini, & obstupescite, quia opus factum est in diebus vestris, quod nemo credet, cùm narrabitur, &c. Vbi ad querelas causantis siue murmurantis prophetę, vox Domini respondentis inducitur. Nabuchodonosor, inquit, quem nūc vides florere, cuius potestati & cæteræ per circuitum gentes subiugandæ sunt, tantùm ruiturus est postea, vt si quis prędixerit quod futurum est, pro rei magnitudine videatur incredibile. Quod audiens propheta, & intelligens idcirco ipsum contra Iudam accepisse potestatem, vt corripiat eum, non autem interficiat, & post correptionem ipse quoque puniatur, in blandimentorum verba prorumpit & ait: Nunquid non tu à principio Domine Deus meus, &c. Verùm statim rursus redit ad antiquam querimoniam. Quare nō respicis super gentes, &c. Cur pateris ab impio Nabuchodonosor opprimi populum Iudaicum, qui opprimente se iustior est? quod prosequitur vsque ad finem capitis. Iam caput secūdum inchoat hoc modo: Super custodiam meam stabo, &c. quæ metaphora sumpta est ab excubitoribus. Significat autem se auidè expectare responsionem. Cui respondet Dominus: Scribe visum, qui licet procul adhuc sit tandem, tamen apparebit, nec fallet: Si diutius opinione extrahatur, ne desperes, expecta patienter, quia haud dubiè veniet, certissimè liberabitur populus è captiuitate, qui incredulus fuerit huius sponsionis, non erit recta anima eius in semetipso, hoc est, non erit iustus in conspectu meo. Iustus autem ex fide sua viuet, id est, sustinebit se & perdurabit spe liberationis futuræ. Cùm igitur hoc loco propheta nomine fidei & persuasionem siue assensum firmum mentis, & fiduciam siue spem compræhenderit, certum est Apostolū quoque (dum ait: Iustitia Dei in eo reuelatur ex fide in fidem) sic accepisse fidem, vt vtrumque complectatur. Nec detorsit Apostolus, sed propriè vsus est vaticinio prophetæ, ad suæ sententiæ confirmationem. Nam licet cortex literæ proponat captiuitatem populi Iudaici sub rege Babyloniorum, & liberationem, quæ facta est per Cyrum: non tamen ille præcipuus sensus est, sed alius, qui latet sub cortice literæ, qui est de captiuitate humani generis sub tyrannide diaboli, & liberatione, quæ facta est per Christū. Scribe (inquit) visum. Iam populus meus captiuus tenetur à diabolo, eruam eum, quodq; dico, certissimè pręstabo, propterea si in lōgum extrahatur promissio, nemo desperet: si quis fluctuare cœperit de veritate promissionis, & diffidere, propterea, quòd vltra desideriū suum diutius extrahatur, non erit recta anima eius in semetipso, non perdurabit rectè agendo, sed relictâ probitate sensim delabetur ad vitia: Iustus autem ex fide sua viuet, ex confidentia promissionis tandem adimplendæ perseuerabit in bona vita, cuius initium per fidem propitiatoris promissi, & spem pridem adeptus est. Quia hæc sub inuolucro allegoriarum proposita sunt in prophetis, hinc eadē reuelari dicuntur in Euangelio, id est, quasi detracto velo retegi & aperiri. Iam scrupulus est, si liberatio hæc à tyrannide diaboli per visum significatur, cùm hoc non nisi rectè fiat, & obscurè admodum, quomodo quod sibi præceptum erat, impleuit propheta: Explana eū super tabulas, id est, plano sermone scribe, vt sine vllo impedimēto lector eam possit percurrere. Similis scrupulus est in Esaia, vbi dicitur: Sume tibi librum grandem, & scribe in eo stylo hominis, id est, cui assueuerunt homines, quodque iubetur planè scribere, adeò obscurè proponit, vt ex mille vix vnus intelligat. Ait enim sic: Spolia detrahe, festina prædari. Cui scrupulo ibi satis factum est à nobis. Dictum est enim ipsum stylo familiari scripsisse, verùm his, qui assueuerunt consuetudini prophetarum, ac longo vsu exercitati didicerunt, quo consilio texant narrationem huius aut illius historiæ, captiuitatis aut liberationis, quique aliunde sciunt, quid sit res Euangelij. Non improbabiliter fortassis etiam dici posset, quòd visus iste primo, id est, absque medio typo ad Christum pertineat, vt sit transitus, quod videtur placuisse Hieronymo, & ad transitum inuitat, quod dicitur: Et adhuc visus procul. & rursus: Apparebit in fine. Quæ non satis conueniunt liberationi è captiuitate Babylonica. Cæterùm in hac annotatione, qua ex testimonio Abakuk, dicimus fidem in disputatione Pauli de iustificatione accipi, vt complectatur nō solùm credulitatem: verùm etiam fiduciā in Christum propitiatorem: aduertēdum nos longè dissidere à Lutheranis, qui ipsi quoque fidem explicant fiduciam. Etenim isti Paulum accipiunt, de fide siue fiducia speciali, eam sic definiunt, quæ discussa ex animo omni fortitudine, ac hæsitatione mentem prorsus

prorsus securam reddit & certam, quòd acceperit remissionem peccatorum, & iustitiam consecuta sit, vsque adeò, vt si vel parum subdubitet mens, aut trepidet, ne non sit adhuc fortassis iustificata, ad diabolum pertinere dicant, & non ad Deum. Multùm, inquam, ab his dissidemus, scientes generales promissiones in scriptura factas, non iubere quempiam de singularibus esse securum. Quanquam enim scriptum sit, iustitia Dei per fidem Iesu in omnes, & super omnes, qui credunt in eum, nusquam tamen scriptura mei aut tui nominatim meminit. Quare quùm ea demùm fides iustificet, quę coniunctam habet veram cordis conuersionem: vera autem sui conuersio nemini citra diuinam reuelationem cognita sit, aut esse queat: sequitur neminem posse certò aut omninò de se statuere, quòd remissionem peccatorum acceperit, & iustitiam adeptus sit, quùm de nemine scriptura pronunciet, quod ritè credat, de nemine, inquam, nunc temporis in terra degentium. Quare cum fide iustificante siue fiducia, quæ generalibus tantùm promissionibus Dei innititur, consistere potest religiosus quidam metus ac trepidatio: non quidem quæ nascatur ex incredulitate aut diffidentia erga Deú promittentem: sed ex conscientia nostræ imbecillitatis, qua fieri posset, vt nondum essemus ad Deum legitimè conuersi, quando tamen id maximè crederemus. Quare rectè admonet Sapiés: De propitiato peccato noli esse sine metu. Iam multa dicta sunt de testimonio Abakuk, nondum tamen planè est explanatum. Quare sciendum ipsum tribus in locis esse citatum ab Apostolo. Primò hoc loco, secundò ad Galat. capite 3. Postremò ad Hebr. 10. Et quia in epistola ad Gal. positum est cum suo contrario, optimè ex eo loco colligitur, quisnam sit ipsius intellectus: nimirum, quòd iste: Iustus ex fide, & non ex lege vel operibus legis viuet, & iustificabitur apud Deum. Iam difficultas est, quomodo iustitiam, maximè eam, quam secundam appellant, detrahat operibus, cùm suprà dictum sit, hominem, qui remissionem peccatorum adeptus est, promereri apud Deum suis operibus augmentum siue incrementum iustitiæ. Difficultas hæc facilè soluitur, dum penitius inspicitur textus Pauli. Nam eo loco sicut & in hac epistola disputat de operibus legis, quatenus sunt legis opera, id est, quatenus fiunt citra spiritú fidei. Palam enim de lege ibi pronunciat, quòd ipsa non sit ex fide. Et certè operibus hoc modo consideratis, qualiacunque illa fuerint, omnis omninò iustificatio adimenda est, tam ea, qua ex impio fit pius: quàm ea, qua pius fit prouectior in pietate. Opera enim sine fide facta, nec remissionem peccatorum efficere possunt, nec iustum magis iustum. Vna iam restat adhuc difficultas, videlicet, quo pacto hoc testimonium ita citetur à Paulo: quomodo neque apud prophetam secundum Hebraicam veritatem, neq; apud Septuaginta interpretes reperitur. Siquidem Hebræi hoc modo legunt: Iustus ex fide sua viuet, Septuaginta hoc modo: Iustus ex fide mea viuet. Cuius diuersitatis rationem in commentarijs super 2. cap. Abakuk inquirens Hieronymus, arbitratur Septuaginta interpretes lapsos elementorum similitudine. Nam vaf ו litera cùm est appédix dictionis, vim habet huius pronominis sui vel eius. Iod י item adiecta fini dictionis vim habet pronominis mei. Quare quùm duo hæc eleméta apud Hebræos mensura tantú distent, inter se putat ipsos (quod facilimè accidere potest) pro ו legisse י. Verùm siue ex fide sua legamus: siue ex fide mea, in nullo sensus variatur. Quare magis credendú est de industria ac studio hoc modo vertisse Septuaginta, vt hinc disceremus gratuitum Dei donum esse fidem. Porrò vtrumq; pronomen Paulum omisisse opinatur Erasmus, siue quòd huiusmodi pronomina passim solét exaudiri, siue quòd Romanis nota esset editio Septu. & ob id ab ea dissentire nolle: Neque rursus Hebraicam ingerere, quam nesciebant. Legendum aút, viuet, vt sit verbum futuri temporis, & non viuit in pręsenti, manifestum est, nó ex Gręcis solùm exemplaribus, sed etiam ex Hebræis, quæ ad vnum ferè omnia habent verbum futuri temporis.

Eccl. 5.

Reuelatur enim ira Dei de cælo super omnẽ impietatem, & iniustitiam hominum eorum, qui veritatem Dei in iniustitia detinent, quia quod notum est Dei, manifestum est in illis: Deus enim illis manifestauit. Inuisibilia enim ipsius, à creatura mundi per ea, quæ facta sunt intellecta, cõspiciuntur: sempiterna quoq; eius virtus & diuinitas, ita vt sint inexcusabiles. Quia cùm cognouissent Deum, non sicut Deum glorificauerunt, aut gratias egerunt, sed euanuerunt in cogitationibus suis, & obscuratum est insipiens cor eorum: dicentes enim se esse sapientes, stulti facti sunt. Et mutauerunt gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis, & volucrum, & quadrupedum, & serpentium.

Abac. 2. a. Heb. 10. g. Gal. 3. b. Ephe. 4. e.

Reuelatur enim ira Dei de cælo super omnẽ impietatem, &c.) Post captatam in exordio beneuolentiam, sub nomine Euangelij cœpit Apostolus commendare fidem, & posuit generalem propositionem, in qua est veluti status epistolæ, hanc videlicet: Iustitiam Dei non ex lege, sed ex fide contingere, quã latius volés exponere, assumit in initio propositionem aliam, quam illi priori substernit, quæque ad illam principalem viam aperit, hanc videlicet: Per Euangelium probat omnes

omnes esse peccatores, iniustos & impios, ac proinde in ira Dei constitutos, eamq; propositionem per partitionem, primũ de gentibus, deinde Iudæis explicat, in qua explicãda per duo immoratur capita. 1. & 2. Tandem post medium. 3. cap. redit ad principalem disputationem, videlicet: Iustitiam per fidem esse. Si enim totum humanum genus iræ Dei obnoxium est, certè nemo sibi polliceri debet, sese propter vitæ innocentiam Deo acceptum esse, sed agnoscere cogitur, opus esse Dei irati recõciliatione, ad quam quùm peruenire nequeat, merito iustitię operum suorum (vt quæ nulla est) cogitur confugere ad Dei iustitiam, ipsius clementiam & misericordiam, quã asserit Apostolus appræhendi siue obtineri per fidẽ. Hunc ordinem & progressum disputationis Paulinæ benè aduertere, est loco multorũ commentariorum. Porrò vt intelligas, quomodo in Euangelio reuelatur ira Dei, opus est, vt scripturam noui testamẽti obiter percurras. Lege igitur cap. tertium Ioannis, eam, inquam, partem cap. quæ continet disputationem Saluatoris cum Nicodemo. Lege etiam eiusdem cap. finem: Qui incredulus est, non habet vitam ęternam, sed ira Dei manet super eum. Lege prætereà concionem Petri, quam describit Lucas Act. 3. Pœnitemini & conuertimini, vt deleantur peccata vestra, vt cùm venerint tẽpora refrigerij, &c. Concionem item Pauli, quã habuit ad Athenienses Act. capit. 17. & tempora quidem huius ignorãtiæ despiciens Deus, nunc annunciat hominibus, vt omnes vbique pœnitentiam agant. rursus Petri alteram concionem, Act. 10. Præcepit nobis populo prædicare & testificari vsque ad finem cap. Alteram item Pauli coram Agrippa habitam Acto. 26. Vt conuertantur à tenebris ad lucem, & de potestate Sathanæ ad Deum, &c. Ex collatione horum locorum agnosces perpetuã Euangelij vocem esse omnes peccasse, & egere pœnitentia, atq; irã Dei manere super omnes, nisi per fidem Christi liberentur. Quare Euangelium longè aliter reuelat irã Dei, quàm illud de sex hydrijs lapideis, quarum singulæ capiebãt metretas binas vel ternas, cuius semel duntaxat meminit, idque per occasionẽ. Sumitur autem ira hoc loco pro vindicta, phrasi Hebraica, & interpretatur Chrysosto. de ira extremi iudicij, similiter Theoph. & Oecum. Et pro ea interpretatione facit, quod additur: (*De cælo.*) Quæ particula licet videri posset alicui referenda ad verbum (reuelatur) legenti tamen cap. 4. prioris ad Thessal. & posterioris epistolæ primum caput, in quibus eadem particula inuenitur, omnia videntur referenda ad irã Dei, vt sit sensus: Ingẽs illa ira Dei, siue grauis illa vindicta, id est, pœna æterna, siue perpetuum supplicium, quod exacturus est Deus in flamma, descendens de cælo, cũ angelis virtutis suæ, tempore iudicij, illa, inquam, ira reuelatur siue patefit per Euangelium. Vocula (enim) nequaquam transilienda est: indicat enim nobis Paulum hoc modo ratiocinari. In Euangelio reuelatur ira Dei super omnes omninò homines, ergo reuelatur in Euangelio iustitia Dei ex fide in fidem. Quæ ratiocinatio mira videri posit, verùm elegantissima, & suauissima, sed supplendæ sunt mediæ consequentiæ, hoc aut simili modo: Vox Euangelij perpetua est, iram Dei manere omnes omninò homines, quotquot ex carne nati sunt, vbique sonat & inculcat Euangelium omnes esse peccatores: ergo nullus adferre potest suam iustitiam, ergo confugiendum est ad Dei iustitiam, ergo per Euangelium constitués omnes sub peccato, patefit Dei iustitia, damnata omnium hominum iustitia. Vocabula illa, impietas & iniustitia super omnes, variè à diuersis exponũtur: verùm diligenter consideranti scriptũ Pauli, maximè probatur commentarius ille, qui interpretatur impietatem, quicquid committitur contra cultum Dei siue religionem: iniustitiã verò omnia reliqua peccata, quæ quocunq; modo committuntur. Veritatem Dei vocat veram, quam de Deo habuerunt notitiam: Illa cùm in intellectu sit, per prauam voluntatem quasi captiua tenetur, dum non sinitur in opus prodire, quod tamen maximè gestit: vsque enim inuitat, & solicitat mentem ad studium virtutis. (*In iniustitia*) idẽ est, quod per iniustitiam, & intelligitur generalis nominis iniustitia. Sensus est: Ira Dei reuelatur de cælo contra illos, qui prauitate suæ voluptatis efficiunt, ne veritas de Deo habitat, exeat in opus, in verum Dei cultum & inuocationem, id est, qui nouerunt quid sit agendum, nec agunt corrupti prauis affectibus. Periphrasis est philosophorum, hos potius depingit Apostol⁹ prætermisso vulgo gẽtilium, tũ quòd vulgi improbitas clarè incurrebat in oculos omniũ, quare opus non erat reum peragere peccati, tum quòd procliue cuiuis sit colligere, quale vulgus gentilium fuerit, si declaretur ei ipsos philosophos, (qui puriorem profitebantur vitam) impios omnes fuisse & iniustos. Quomodo autem veritatem Dei in iniustitia detinuerint, latè explicat in sequentibus, ostendens primò ipsos non ignaros fuisse veritatis: *Quod notum est (inquit) Deo*) hoc est, quod Deo sciri cognoscique potest. Est enim in Deo, ad quod nulla humanæ mentis imaginatio posit vllo modo pertingere. *Manifestum est in illis*) quod nouè dictũ est, pro, apud illos siue inter illos, sensus planior fuisset, si omisisset præpositionem

tionem (in) quod in sequẽti sententia fecit.

Deus enim illis manifestauit) Deus, inquit, illis manifestauit: nimirum dũ admirandum condidit opificium, vnde facilè posset cognosci, & simul admirabilem quandã vim illis inseuit, cuius vigore ex rebus conditis deuenire possent in ipsius notitiam. Id enim est, quod ait:

Inuisibilia ipsius.) Id est, æterna eius potentia, quę nec possit languescere, nec deficere, & diuinitas, quòd scilicet sit summè sapiens summè bonus, summè iustus. Hæc quæ corporeis oculis cerni nõ possunt, conspiciuntur animo (*à creatura mundi*) hoc est, ex ipsa mundi creatione, dum intelligũtur (*per ea, quæ facta sunt*) id est, per opera siue res creatas, in quibus extãt quædam diuinitatis vestigia. Magister in primo libro sentẽtiarum distin. 3. à creatura mundi interpretatur ab homine, secutus in hoc D. Bernardum. Vtranque interpretationẽ admittit vox Græca. Sicut enim κτίσις apud Græcos, sic & creatura apud Latinos vox ambigua est, significans vel creationem ipsam, id est, creandi siue condendi actum, vel rem creatã. In priori significatione accepit interpres Augustini, vt videre est in libro 8. de ciuita. Dei capite 9. vbi sententiam hanc hoc modo citat: Inuisibilia enim ipsius à cõstitutione mundi per ea, quæ facta sunt, & cæt. Ne autem quempiam remoretur illud (quoque) Sempiterna quoque eius virtus, &c. quæ particula epexegesin habet: exponit enim inuisibilia, sciendum est, Græcis esse (que) hoc modo, Sempiternaque eius virtus siue potestas & diuinitas. Coniunctio autẽ (que) frequentissimè seruit expositioni, non ita (quoque.)

Ita vt sint inexcusabiles. Quia cùm cognouissent Deum.) Illud (ita) in multis exemplaribus nõ reperitur, vnde verisimile est redundare, imò nulla Græca habent: sed simpliciter legunt, vt sint inexcusabiles, siue in hoc vt sint inexcusabiles. Et post Chrys. admonet Theophil. (vt) hoc loco nõ causam, sed cõsequentiam denotare. Sensus est: In hoc De' indulsit eis sui cognitionem, vt cognitũ colerent, quòd si id non facerent, certè vt nihil haberent, quod prætexerent suæ impietati. Deum autem glorificare vt Deum, est eum cultum Deo adhibere, qui ei debetur, seipsum Deo totum addicere, expectare ab ipso vno omnia, omnia huius gratia facere, in omnibus actionibus huius gloriam intendere, de propria nihil cogitare. Gratias verò agere est, quicquid habemus agnoscere à Deo nobis prouenisse, hincque ipsum laudare & vbique prædicare. Quòd autem interpres vertit (*in cogitationibus suis*) Græcè est διαλογισμός, quæ vox significat non simplicem cogitationem, sed cogitationem ratiocinantis, expendentis atque dijudicantis. Hi ergo, quibus vnicum studium erat inquirẽdi Deum, euanuisse dicuntur in cogitationibus suis, id est, vani facti, eò, quòd contenti inquisitione, & quam inquirendo adepti erant, cognitione, animum nõ intenderunt actioni, quæ inquisitionis & cognitionis est finis. Sic qui hodie multa disputãt de Deo, nec tamen hoc agunt, vt tota animi adhesione illum complectantur, in eiusque amore magis ac magis indies proficiãt, euanescũt in cogitationibus suis & disputationibus siue dialogismis, & timere debent, ne hoc ipsis eueniat, quod philosophis, hoc est, ne deserantur à Deo, & delabantur in errores maximos & probrosas cupiditates. Sequitur enim (*& obscuratum est insipiens cor eorum*) id est, mens eorum verè imprudens varijs falsarum opinionum tenebris inuoluta est. (*Dicentes enim se esse sapientes, stulti facti sunt. Et mutauerunt, &c.*) Illud (enim) non est apud Augustinum in li. de spiritu & litera, nec est in Grecis voluminibus, nec in vetustis Latinorum plerisque. Sensus est: Qui quùm putarent, aut profiterentur se sapientes, stulti euaserũt, imò eò stultitiæ vel potiùs eò dementiæ progressi sunt, vt gloriam incõmutabilis Dei transtulerint in similitudinem imaginis corruptibilis hominis, hoc est in simulachrum repræsentans mortalem hominem, imò in simulachra volucrum, quadrupedum & serpentum. Res hæc petenda est ex ijs, qui scribunt de dijs Aegyptiorum aliarumque gentium, de quibus multa Origenes in libris contra Celsum: Certè Aegyptij, apud quos maximè viguit studium sapientiæ, non solùm Isim, & Osyrim siue Seraphyn, sed prętereà crocodilum, canem, hircum, simiam, accipitrem & eiusmodi alia venerati sunt, atque ad harum rerum imagines siue idola, gloriam immortalis Dei, ipsius cultum & honorem traduxerũt. Alius commentarius est in annotationibus Erasmi, qui vt intelligatur, sciendum est, iuxta ipsum vertendum fuisse in auferendi casu, non accusandi, hoc modo. *In similitudine imaginis.*) Quod ita dictum est, inquit, quasi dicatur per assimulationem imaginis, vt sensus sit: Mutauerunt gloriam Dei figurando sibi imagines, quibus putabant se verum Deum, qui incorporeus est, exprimere. Tales erant aduersus quos disputat Paulus in Act. 17. arrepta occasione ex inscriptione altaris, quæ habebat: Ignoto Deo, vbi post multa sic tandem infert: Genus ergo cùm sumus Dei, non debemus existimare auro & argento, aut lapidi sculpturæ artis, & cogitationis hominum, diuinum esse simile. Commentarius iste bonus est, non tamen præferri debet priori, multò minus sic amplecti, vt alter omninò reijciatur, quod sit ab

fit ab Erasmo, cuius verba sunt: Non sentit Apostolus illos vertisse gloriã Dei in imaginem hominis, sed aliter sensisse de Deo, quàm oportebat, quùm illi, cui simile nihil est in rebus corporeis, affingerẽt imaginem hominis. Quod ipse, quùm statuat ex lectione Græca, consulendi hîc sunt Græci interpretes Oec. Theop. Chrysost. qui omnes ad eundem modum interpretantur, quo Latini, nihil moti præpositione, ἐν, qua sciũt frequenter abuti Paulum pro εἰς, hoc est (in) vsurpare pro (ad.)

PRopter quod tradidit illos Deus in desideria cordis eorum in immunditiam, vt contumelijs afficiant corpora sua in semetipsis, qui commutauerunt veritatem Dei in mẽdacium, & coluerunt, & seruierunt creaturæ potius, quàm creatori, qui est benedictus in secula, Amẽ. Propterea tradidit illos Deus in passiones ignominiæ, nam fœminæ eorum immutauerunt naturalẽ vsum, in eum vsum, qui est cõtra naturam. Similiter autem & masculi, relicto naturali vsu fœminæ exarserunt in desiderijs suis in inuicem, masculi in masculos turpitudinem operantes, & mercedem (quam oportuit) erroris sui in semetipsis recipientes.

P*Ropter quod tradidit illos Deus in desideria cordis eorum, &c.*) Ex hoc loco Augustinus contra Iulianum capite 3. libro 5. & de natura & gratia capite 22. efficaciter docet, quædam sic esse peccata: vt etiam sint pœnę peccatorum. quæ doctrina duplicẽ habet scrupulum: Alter est, quòd videtur Deum facere auctorem peccati. Quùm enim omnis iusta peccati pœna irrogetur à Deo vindicãte peccatum, consequi videtur: vt si Deus peccata vindicet peccatis, auctor sit peccati. Alter est, quòd cùm pœna omnis sit contraria voluntati, nõ videtur fieri posse, vt peccatum, quod voluntarium est, habeat rationẽ pœnæ. Igitur hæc Pauli doctrina sic explicanda est, quemadmodum habet Augustinus in libro de prædestinatione sanct. capite 10. vt Deo tribuatur iudicium, id est, iusta vindicta, sed non peccatum. Porrò, quomodo id fieri possit, dupliciter explicant doctores. Magister enim explicat peccatum esse pœnam peccati, non quidem secundum suam naturam, quatenus habet rationẽ culpæ à voluntate liberè admissę: sed secundum effectum, puta corruptionẽ naturæ, & reatum æternæ mortis. Verùm secundum hanc explicationem omne peccatum, etiam peccatum primi hominis dici posset pœna, quod alienum est à sentẽtia Pauli, & Augustini ex Paulo hoc statuentis, cùm ille in primo libro retractationũ cap. 17. apertè asserat quædam peccata esse, quæ non sunt pœnæ, & manifestè id ipsum tradat super versum Psalm. 17. Superceciditignis, & cęt. Quare aliter explicat D. Thomas dicẽs: peccatum habere rationem pœnæ, & non quidem secundum suã formam & naturã (nam sic consideratum ex electione proficiscitur liberè à voluntate) sed secundum suã causam, ex qua oritur: puta subtractionem diuini beneficij, quo seruabatur homo, ne rueret in peccatum, hoc enim occulto & seuerissimo Dei iudicio (quẽadmodum Augustinus ait) vindicatur peccatum, dũ Deus offensus peccatis pręcedẽtibus subtrahit beneficium suæ gratiæ, quo subtracto, partim impulsu dæmonis, partim sua infirmitate labitur quis in omne genus peccati. Propter hanc aũt subtractionem gratuitæ præseruationis (quã & efficit Deus, & quæ pœna quędam est, & supplicium peccatorum) peccatum, quod ex ea cõmittitur, non solùm peccatum est, sed & supplicium. Quod aũt Augustinus contra Iulianum lib. 5. ca. 3. & rursus de gratia & libero arb. ca. 21. scribit, Deũ tradere peccatores in praua desideria, non solùm deferendo, sed compellendo, & inclinando voluntates illorum in malum, intelligendum est, non quasi Deus velit irrogare vel immittere malitiam, sed quòd iusto iudicio vindicans, non solùm non apponit gratiam, qua cohibeãtur malæ voluntates, sed etiam ponit occasiones & offendicula, ad quæ grauius impacturi sunt, suo tamẽ vitio, videlicet vertentes occasiones, quib. emendari debuerant, in occasiones peccandi, sicut in Pharaone videre licet: aut quia voluntatem ex se inclinatam ad malum flectit, vt in certos homines suã malitiam exerceat, sicut præcepit Semei, vt malediceret Dauid. Quòd autem nõ sentit August. Deũ esse auctorem malarum volũtatum, in illis locis, quibus sententias illas posuit, expressit manifestis verbis: Facit (inquit lib. quinto contra Iulianum ca. 3) hæc miris & ineffabilibus modis, qui nouit iusta iudicia sua, non solùm in corporibus hominum, sed & in cordibus operari, qui non facit voluntates malas, sed vtitur eis vt voluerit. Solidus ergo & plenus huius loci commentarius est iste: Quia ipsi gloriam Dei, siue ea, quę Deũ verè faciunt gloriosum, videlicet rerũ omnium creationẽ, earumq; gubernationem, &c. attribuerunt idolis, idcirco seuero, sed tamen iusto suo iudicio tradidit illos Deus in fœdas cupiditates, nõ quidem in eas protrudendo ipsos inuitos, sed permittendò eos sponte sua illuc eundo in illas ruere, destituendo ipsos beneficio suæ gratię, quò concupiscentias suas intus mitigarent, quò & ipsas occasiones, cupiditatesque inflammantes arcerent, imò subministrando eis oportunitatem & occasiones, ad quas ipsæ concupiscentiæ ardentius erant inflammandæ. Tradidit ergo eos, vt cedãt desiderijs, quæ suggerit cor corruptum ex peccato originali, vt vincãtur, trahantur, possideantur, de-

Tho. in prima 2. q. 87 art. 2.

2. Reg. 16.

tur denique facultatem habeant ea opera perficiendi, vnde sequitur:

In immunditiam) nempè, vt dehonestent corpora sua fœda libidine, quisque apud se. Erasmus putat Apostolũ sensisse de masculorum mutuo inter ipsos stupro. Quare (*in seipsis*) interpretatur inter se: Tradidit eos in immunditiam, vt inter se contaminẽt & dedecore afficiant corpora sua. Verùm quia mox facturus est mentionem huius Zodomiæ Apostolus, magis placet prior interpretatio, vel ea, quã habet Augustinus, qui immundiciam interpretatur turpem libidinẽ, sed vsitatam, vt sint gradus quidam.

Quia commutauerunt veritatem Dei in mendacium.) Repetitio est causæ, ob quam tradiderit eos Deus in concupiscentias fœdas. *Veritatẽ Dei*) id est, hoc quod verè est Deus ipsam videlicet diuinitatẽ, vel attributa pulcherrima Dei, quæ de ipso verè prædicantur, vt esse creatorem, gubernatorem, &c. *Mutauerunt in mendacium*) id est, attribuerunt idolis siue simulachris. Idolum mẽdacium vocat, quia specie mentitur hominem vel aliud animal, cùm interim nec viuat, nec sentiat. *Et coluerunt*) id est, venerati sunt sicut veneramur res numine ac maiestate plenas. Græcè enim est ἐσεβάσθησαν. *Et seruierunt*) id est, peculiarem illum cultum exhibuerunt. Nã Græcè est ἐλάτρευσαν. *Creaturæ potius, quàm creatori.*) Hoc Hilarius. 12. de Trin. paulò aliter, sed pulchrè hoc modo extulit: Seruierunt creaturæ præterito creatore. *Qui est benedictus*) id est, laudãdus & prædicandus in sæcula. Adiectum *Amen*) cõfirmantis est, verè ipse laudandus est in sæcula.

Propterea tradidit illos Deus in passiones ignominiæ.) Quia nimirũ seruierunt creaturæ prætermisso creatore. *In passiones ignominiæ*) Hebraismus est, id est, in passiones ignominiosas siue dedecorosas & infamię plenas. Omnes enim solius naturæ instinctu huiusmodi vitia abominantur. Erasmus vertit in cupiditates ignominiosas. Laurentius in affectus probrosos. Vtrunque (vt in annotationibus illorum videre est) offendit vocabulum passionis, quod tamen Augustino. l. 9. de ciui. Dei. cap. 4. multum placuit, cùm interim nõ ignoraret, qua voce Cicero exprimeret, qua itẽ Quintilianus rem, quã Paulus πάθη hîc appellat.

[1] *Nam fœminæ eorum immutauerunt naturalem vsum, &c.*) Explicat hic passiones ignominię, (in quas Deo vindicante prolapsi sunt) esse portentosam libidinem, mutuum fœminarum inter ipsas coitum, mutuum masculorum inter ipsos stuprum. Fœminæ, inquit, eorum transmutauerunt vsum corporum, qui est secundum naturam in abusum, qui prorsus repugnat naturę, naturę inquã, non solùm, qua homines sumus, sed etiam qua animalia sumus, vt sciamus vitiũ hoc plus, quàm bestiale esse. Simile & masculi eius, quæ secundum naturam est coniunctionis obliti, per mutuam sui appetentiam execrãdis libidinibus æstuarunt. Nec solũ huiusmodi naturæ aduersis libidinibus ęstuarũt, appetentes se mutuo abuti, sed pro suis libidinibus verè se abusi sunt, mutuo fœditatẽ ipsam vehemẽti ac pertinaci nisu monstrosè perpetrantes. Nam apud Paulum est non ἐργαζόμενοι, id est, operãtes. sed κατεργαζόμενοι, in qua voce præpositio κατὰ præposita (vt annotat hoc loco Oecumenius) intentionẽ, ac pertinaciam designat.

Et mercedem, quam oportuit) quæ cõueniens erat, quæ illis debebatur, qui tales essent, præmium dignũ erroris, id est, idololatriæ. *In sese*) id est, in suis corporibus. *Recipientes.*) Mirè siquidem congruebat, vt qui relicto vero Deo, subdiderãt se fictitijs dijs, ligno & lapidi, ipsi fœdis libidinibus subijcerentur contra omnem naturę ordinem. Vbi nos habemus mercedẽ, Græci habẽt ἀντιμισθίαν vocabulum significantius, quasi pensationẽ dicas siue recompensationem, ac pręmij retributionem seu mercedem meritis respondentem. Significat apertè, quod suprà annotatum est: videlicet quędã flagitia esse huiusmodi, vt non solum ipsa sint scelera, sed etiam scelerum pœnæ.

ET sicut nõ probauerunt Deum habere in notitia, tradidit illos Deus in reprobum sensum, vt faciant ea, quæ non conueniunt, repletos omni iniquitate, malitia, fornicatione, auaritia, nequitia, plenos inuidia, homicidio, contentione, dolo, malignitate, susurrones, detractores, Deo odibiles, contumeliosos, superbos, elatos, inuentores malorum, parentibus non obedientes, insipientes, incompositos, sine affectione, absq; fœdere, sine misericordia. Qui cùm iustitiã Dei cognouissent, non intellexerunt, quoniam qui talia agunt, digni sunt morte: non solùm qui ea faciunt, sed etiam, qui consentiunt facientibus.

ET sicut non probauerunt Deum habere in notitia, tradidit illos Deus in reprobum sensum.) Similis est phrasis qualis illa: Sicut in cælo & in terra, vbi iuxta idioma Hebræi sermonis subicietur (ita) Sicut in cælo & ita in terra, Secundum Ambro. sensus est: Quemadmodum non probauerunt, quòd Deus agnosceret, & sciret omnia: vel secundum Græcos. Quemadmodum non probauerunt, id est, non curauerunt Deum habere in agnitione, eum in omnibus intendere, ei se totos consecrare, quem natura demonstrabat, ita tradidit eos Deus in reprobum sensum, id est, reprobam mẽtem, talem quam nemo meritò probare posset, quæ meritò omnibus displiceat, in mentem inquam contemptibilẽ, qualis est mens, quę deprauati prorsus est iudicij & peruersi. Græcorum interpretatio videtur esse germana huius loci, quan-

quanquam & alterā admittunt verba Pauli.

Vt faciant ea, quæ non conueniunt.) id est, quæ ipsos facere dedecebat. Post cōmemoratum vitium illud, quod & turpe est dicere, recenset multa alia vitia, quibus ipsos obnoxios fuisse liquet ex vita Diogenis & Plutarchi, imò omnem prauitatem apud ipsos semel obtinuisse apertè pronunciat, inquiens:

Repletos omni iniquitate, &c.) pro iniquitate Græcè est ἀδικία, id est, iniustitia, quæ generali sua significatione omne vitium complectitur, cuius membra sunt quæ deinde subijcit. *Malitiam*) vocat studium nocendi, quādo adhibito labore molimur malum aduersus aliquem, Græcè enim est πονηρία. *Fornicationem*) intelligit generalis nominis scortationem, vt etiam adulterium cōplectatur. *Auaritia*) huius loci est, quum quis sibi plus vsurpat, quā ius est, aut potiores partes fraudatis etiam cæteris occupat, aut saltem occupare studet, siue in diuitijs, siue in honoribus, siue in alijs quibusq; rebus. Est enim πλεονεξία, quę vox deducitur à πλεονεκτεῖν: πλεονεκτεῖν verò à πλεονέχειν, id est, à plus habendo. Interpres noster alibi rapinam vertit, alibi fraudem, de qua voce vide D. Hierony. super episto. ad Ephes. capit 4. vbi exponit illud: In operationem immunditiæ omnis, in auaritia. & rursus illud: Auaritia nec nominetur in vobis. *Nequitiam*) appellat peruersitatem, cùm quis data opera malè agit, & incōmodat proximo, vel inferēdo quod lędat vel negligendo vel etiā impediendo, quod prosit, quodque illi debetur. Græcè est κακία, alioqui nequitia magis ad libidinē & luxuriā pertinet, quòd hæc vitia hominē perditū & nihili declarent. *Malignitatem*) intelligit morū asperitatē ac difficultatem. Græcè enim κακοηθεία. Pro *Deo odibilis*) Græcis vnica vox est significans & quibus Deus inuisus est, & quos habet Deus inuisos: posteriorem significationem expresśit noster interpres. Theophylactus in commentarijs suis vtranque proposuit. Oecumenius priorem amplexus est, addens de ea & non de altera sensisse Paulum. Ad eundem modum intellexit Cyprianus, qui in epist. 4. primi libri legit, Deo abhorrentes Græcam vocem θεοστυγεῖς actiuè accipiens & non pasśiuè. *Contumeliosos*) vocat feroces, & per vim alios opprimentes; id est, iniuriatores. Nam Græcè est ὑβριστάς. *Superbos*) id est spiritu inflatos. *Elatos*) Cyprianus vel eius interpres vertit, iactantes sui. Græcè est ἀλαζόνας. Plautus ἀλαζόνα vocat gloriosum, vitium est per excessum veritatis, apud Aristotelem contrario morbo laborant, quos Græci εἴρωνας appellant. Siquidem hi disśimulant quod sunt, illi verò præ se ferunt & ostentant quod non sunt. *Inuentores malorum*) id est, qui repertis flagitijs sceleribusque contenti non sunt, sed nouos quotidiè viuendi perditè, aliosq; lędendi rationes excogitant. Quod sequitur: *Parentibus nō obedientes*) vel immorigeros, eius modi est, vt nemini se posśint subijcere, nemini obediant, qui parentibus subesse non possunt: sed pro suis tantùm cupiditatibus viuunt modis omnibus peruersis. *Insipientes*) id est, omni veri rectique iudicio destitutos quos & ratio cohibet homini peculiaris, & sine qua homo desinit esse homo. *Incompositos*) Theophyl. de illa compositione interpretatur, quæ est in pactis, incompositos appellans qui nō seruant conuenta siue pacta. Græcè est ἀσυνθέτους. *Sine affectione*) Græcè est vnica vox ἀστόργους: στοργὴ autem affectum illum pietatis aut charitatis significat, quo parentes tanguntur erga liberos, & vicisśim illi erga eos, quo frater erga fratrem, cognatus erga cognatum. Vnde qui eò processerunt in vitijs, vt ad hos quoque communes affectus & ad ipsum naturæ sensum obsurduerint ἄστοργοι, vocantur. *Sine fœdere*) id est, ab omni prorsus societate hominum, & cōiunctione abhorrentes, erga neminem iure necesśitudinis vtentes, vel certè implacabiles, irreconciliabiles, vbi semel fuerint offensi, vtrunq; admittit vox Græca ἀσπόνδους. *Immisericordes*) quos nulla quamlibet miseranda hominum mala tangunt.

Qui cùm iustitiam Dei agnouissent.) Pro iustitiam Græcis est non δικαιοσύνη, id est, iustitia, sed δικαίωμα, quam vocem frequenter versam habemus iustificationes, Psalm. 118. Pertinet non modò ad leges scriptas, sed etiam naturaliter inditas. Sensus est: Cùm scirent quid Deus ipsos agere, & à quibus ipsos abhorrere vellet, (*non intellexerunt*) id est, non persuaserunt sibi efficaciter, non seriò apud se cogitauerunt, non posuerunt (ait Ambrosius) in animo, quòd qui ea, quæ enumerata sunt, vel illis similia agunt, digni sunt morte scilicet æterna: nec solùm, qui talia agunt, verumetiam qui consentiunt agentibus, vel palàm laudando vel consilium pręstando cùm improbare debent, vel certè tacendo. Ex qua interpretatione patet indoctè agere Stapulensem & immeritò sugillare veterem interpretem. Quomodò inquit, iustitiam Dei cognoscentes non intellexerunt quòd qui talia agunt digni sunt morte? pugnat profectò iustitiam Dei cognoscere & hoc ipsum non intelligere. Quare reiecta nostra lectione, aliam ipse amplectitur, quæ sic habet: Qui cum iustitiam vel decreta Dei cognouerint nempe quòd qui talia agunt, digni morte sint: non solùm eadem faciunt, sed etiam consentiunt facientibus, id est, approbant malefacta, siue patrocinantur vitijs aliorum, id est, authores sunt alijs vt eadem faciant. Vt sit amplificatio enumeratæ peruersitatis. Et hæc lectio est in Græcis codicibus,

dicibus, qui hodiè habẽtur in manibus quique habebantur temporibus Chrysostom. Theophil. Oecum. vt ex commentarijs ipsorum patet, in quibus non solùm hoc modo legunt, sed & eam lectionem interpretantur, asserentes facere leuius esse, quàm consentire, propterea quòd illud sæpenumerò vel casus est, vel infirmitatis: hoc verò vel pestilentissimæ adulationis, vel deploratissimæ malitiæ. Indicat interim Oecum. in scolijs suis locum hunc à nonnullis etiam aliter legi solere, & certè aliter legit Origenes, qui & ipse Græcus fuit, nimirum ad hunc modum: Qui quum iustitiam Dei cognouissent, quod qui talia agunt digni sunt morte, non solùm qui faciunt illa, sed & qui consentiunt facientibus. Quæ lectio licet diuersa sit à nostra: in hoc tamen conuenit, quòd dicat leuius consentire, facere grauius. Et quia oratio inabsoluta est, non ibi finit caput Origenes, vbi nos finem facimus, sed connectit ei principium capitis sequentis. Hæc notanda sunt, vt sciamus olim variasse Græca exemplaria: vnde fieri potuit etiam quædam habuisse illa duo verba, quæ noster interpres posuit videlicet (nõ intellexerunt) & hoc verisimile est, maximè cùm & Cyprianus epistola 4. primi libri, & Ambrosius in commentarijs huius loci ea legant. Cui accedit quòd exemplar Græcum quod apud nos est, non typis excusum, sed scriptum (quo vsus est olim noster Amandus) illi legat. Nam inter *ἐπιγνόντες* & *ὅτι* expresse habet positum *οὐ συνῆκαν* id est, non intellexerunt. In cæteris conuenit cùm impressis. Habemus igitur hìc triplicem lectionem Græcam: Prima est, quam proponit Chrysostomus, secunda quam Origen. proponit, tertia quam hoc exemplar scriptum, quæ diuersa est à lectione Chrysosto. & Origenis. Nam ad verbum si interpreteris, sic habet: Qui cũ iustitiam Dei cognouissent, non intellexerunt, quòd talia agentes digni sunt morte: non solum ea faciunt, verumetiam consentiunt agentibus. In qua tamen lectione vehementer dubito, num indiligentia scribæ prætermissus sit articulus *δὲ*, qui si addatur hoc modo *μόνον δὲ* & rursus *ἀλλὰ δὲ*, prorsus habebitur nostra lectio, quæ ob hoc nobis magis probatur quòd planè stringat omnes, ipsum etiam Socratem, & alios qui purioris vitæ apud Gentiles habebantur. Nam quod dicit Apostolus secundum hanc lectionem tale est: Sit ita quòd multi eorum non fuerint Zodomitæ, quòd non admiserint vniuersa illa quæ diximus, omnes tamẽ digni sunt morte, cùm vt minùs consenserint.

CAPVT II.

Ropter quod inexcusabilis es o homo, omnis qui iudicas. In quo enim iudicas alterũ, teipsum condemnas: eadem enim agis quæ iudicas. Scimus enim quoniã iudicium Dei est, secundum veritatem in eos, qui talia agunt. Existimas autem hoc o homo, qui iudicas eos qui talia agunt & facis ea, quia tu effugies iudicium Dei? An diuitias bonitatis eius & patientiæ & longanimitatis contemnis? ignoras quoniam benignitas Dei ad pœnitentiã te adducit? Secundum autem duritiam tuam & impœnitens cor, thesaurizas tibi iram in die Matt. 16. *iræ, & reuelationis iusti iudicij Dei, qui reddet vnicuique secundum opera eius, ijs quidem, qui secundum patientiam boni operis, gloriam & honorem & incorruptionem quærunt, vitam æternam: ijs autẽ, qui sunt ex contentione et qui non acquiescunt veritati, credũt autem iniquitati, ira & indignatio.*

P*Ropter quod inexcusabilis es ô homo omnis qui iudicas.*) Initium huius capitis quidam inferri putant ex omnibus quæ capite præcedenti ab illo loco, Reuelatur enim ira Dei, & cæt. huc vsque dicta sunt. Alij inferri putant ex præcedentis capitis fine, hoc modo: Quia dignus est morte quisquis vel facit modò dicta vitia, vel saltem consentit faciẽtibus, nullam prorsus habes excusationem ô homo, quisquis iudicas, siue Iudæus es & iudicas gentes, siue gentilis es & iudicas Iudæos, & eis exprobras peccata. Iudæi siquidem gentes præ se contemnebant tanquam idololatras. Gentes econtrà Iudæos, quòd ipsi habentes optimas leges & veri Dei cognitionem, nihilo tamen essent meliores. Quare vtriusq; populi reprimere volens superbiam vniuersaliter ait, nihil habes quo excusas te, quin agnoscas te dignum morte quisquis iudicas siue quisquis es qui tibi placens cõdemnas alios mortis ęternæ propter peccatum aliquod.

In quo) Grecismus est: Latinè hoc modo dixisset, eo ipso siue hoc ipso quo pronuncias alterum morte dignum, teipsum pronũcias condemnatione dignum: (*eadem enim agis quæ iudicas*,) tametsi iudicando alium simulas te non consentire malefactis, ea ipsa tamen facis, ob quæ aduersus alterum pronũcias sententiam: Eadem agis vel opere vel certè affectu, quia quòd abstines à peccatis, facis timore pœnæ, non amore iustitiæ. Sic Augustinus de spiritu & litera. Alij legunt (qui) non (quæ:) eadem enim agis qui iudicas, id est, similiter peccas siue hoc peccato siue alio. Hęc lectio est in Gręcis exemplarib. quę hodie habentur in manibus. Cupit Apostolus omnibus persuasum, eos peccare mortaliter, qui non habent cognitionem Christi: degen-

Aug. de spiritu & litera ca. 8. & ca. 3. eiusdem libri.

de gentibus probauit in 1. cap. de Iudæis idē est mox ostensurus.

Scimus enim quoniam iudicium Dei est.) Pro vocula (enim) Græci habent (autem) eodē modo habet Ambrosius. Sensus est: scimus autem quòd Deus iudicans, non sequitur speciem rei, & coniecturas more hominum, qui arcana cordis non vident, nec ea quæ clam ipsis fiunt: nec rursus per gratiā & fauorem iudicium peruertit more iniquorum iudicum, sed fert iudicium secundum merita & dignitatem operum. Loquitur Apostolus de iudicio extremo. Sic enim interpretatur Oecum. exponens hæc verba, & Ambro. exponēs illa: Effugies iudicium Dei.

Existimas autem hoc ô homo qui iudicas eos, qui talia agūt et facis ea, quòd tu effugies iudicium Dei?) An tibi hoc persuades quòd tu non subijcieris eius iudicio, vt iuxta dignitatem factorum tuorum recipias iustam retributionem & pro malefactis similē cum eis, quos iudicas, luas pœnā? Emphasim habet quod additur (Dei) iudicium non hominis quem possit latère quod malefit, aut si cognitum habet, caret plerunq; potestate, sed Dei, quem nihil latere potest, quiq; potestatem habet super omnes, nec timet quempiam.

An diuitias bonitatis eius & patientiæ & longanimitatis contemnis? &c.) id est, an spem aliquam impunitatis tibi polliceris ex Dei bonitate? Falleris si ita existimas. Vocabulo (diuitiarum) ferè vtitur, quoties ingentem rei cuiuspiam vim & copiam significare vult. Porrò bonitatis Græcè est χρηστότητος, quam vocem in eadem hac periodo benignitatē vertit, ac illud est proprium eius significatum. Benignitas autem ab Aristotele definitur virtus, qua quis spōte omnium vtilitati expositus est. Diuitias ergo bonitatis Dei, id est, abundantem Dei benignitatem, qua spōte accumulat in te beneficia sua, & potentiam qua te & malam vitam tuam tolerat, & longanimitatem, qua diu differt pœnā diuq́ue expectat emendationem & correctionem: Quas bonitatis & patientiæ & longanimitatis diuitias contemnunt, qui recusant eis vti legitimè: nimirum ad vitæ emendationem, quemadmodum id explicat quod sequitur:

Ignoras quoniam benignitas Dei ad pœnitentiam te adducit?) Apud Græcos participium est, ignorans, quomodo etiam pleraque exemplaria Latina habent. Coniunctione (quoniam) interpres ferè abutitur pro quod. Benignitas Græcè est χρηστὸν adiectiuum nomē, vnde ἡ χρηστότης, de qua voce iam dictum est. *Adducit*) ad verbum est agit, id est, allicit & inuitat. Sensus est: An diuitias bonitatis eius contemnis, ignorans quòd benignitas Dei non promittit impunitatem tibi scelerum tuorum, sed ad pœnitentiā te inuitat & prouocat: Hic primùm ponenda est nota interrogationis, non post verbum cōtemnis, quia quæ sequuntur, ab ipso dependent, secus est si legamus, ignoras.

Secundum autem duritiam tuam & impœnitens cor thesaurizas tibi iram in die iræ.) Impœnitens Græcè est ἀμετανόητον quasi dicas impœnitibile, nec est simplex vox apud Græcos, sed pronomen compositum, tibijpsi quod est significantius. Miratur Erasmus cur interpretem vox Græca thesaurizas tantoperè delectet, cùm dicere potuerit, colligis recōdis, reponis: sed nulli dubium est significantius dici thesaurizas quàm recondis. Sensus est iste: Secundum durum & ferreum cor tuum pœnitere nescium, quodq; nulla Dei beneficentia emolliri potest, nec ad pœnitentiam flecti siue adduci, accumulas & coaceruas tibi ipsi vltionem, quæ tandem vniuersa deprometur, & more thesauri in te effundetur, in die iræ siue vindictæ, hoc est in eo die, quo impij, qui diuinam bonitatem contempserunt, iustitiam & vltionem Dei tandem experturi sunt, non autem misericordiam eius. *Et reuelationis iusti iudicij Dei*) id est, quo manifestabitur iustum Dei iudiciū, quod interim latet apud homines: Hic patet de quo iudicio sit priùs loquutus. Græci ferè diuidunt hæc interposita cōiunctione, hoc modo: reuelationis, & iusti iudicij. Secundum quam lectionem tribus notis significauit eundem diem: In primis vocat diē iræ, quòd tunc misericordiæ nullus erit locus: deinde reuelationis, quòd ibi omnia nuda & aperta erunt, quæ nunc latent. Postremò iusti iudicij, quòd iustè pro cuiusq; meritis pronunciabitur sententia, quæ nunq̃ retrectabitur. Ad Coloss. capit. 3. & in posteriori ad Thess. epistola cap. 1. sunt similia loca de iudicio Dei.

Qui reddet vnicuique secundum opera eius.) Abusus est interpres pronomine (eius) loco reciproci. Sensus est: qui retribuet præmium vnicuique pro factorum suorum meritis, conditione, & qualitate: (*his quidem qui secundum patientiam boni operis*) subauditur, sunt, id est, his qui in benefactis perseuerant, & ob nulla mala deserunt vitam bonam. Vox enim Græca ὑπομονὴ vtrumque complectitur, & perseuerantiam & patientiam, reddet gloriam quæ perpetua sit, & honorem, qui nunquam intercidat, & incorruptionem, id est, veram tum animæ tum corporis immortalitatem, si tamen benefactis suis in quibus iugiter, non obstantibus etiam malis quæ patiuntur perseuerant, ambiant vitam æternā, hoc est, quod dicit (*quærentib. vitam æternā.* Hic sensus est in cōmentarijs Oecumenij annotantis hoc loco hyperbaton esse, & in commentarijs Ambrosij, & in doctissimis illis commentarijs Gregorij super librū Iob vbi exponit

Gregor in 38. cap. 1. Iob. 1.

non ſecundum perſonam, id eſt, in iudicando non reſpicit, an Iudæus quis ſit, an gentilis: an Rex, an agricola, vt hunc, quia Iudęus ſuſcipiat, etiam ſi malæ ſit vitæ; illum licet rectæ vitæ abijciat & condemnet, quia gentilis: ſed ipſe eſt omnibus idem, & æquûs iudex. Perſonarum acceptio, quam Græci cõpoſita voce προσωποληψίαν vocant, vitium eſt iuſtitiæ diſtributiuæ oppoſitum: Contingit autem quoties præter conditionẽ & perſonarum dignitatem fit retributio præmiorum. Quare quum affirmet Apoſtolus Deũ in iudicando non eſſe acceptorem perſonarum, ſequitur præmium quod datur ijs, qui benè vel malè operati ſunt, eſſe debitum & non omninò gratuitum. Per iuſtitiam enim diſtributiuam non diſtribuuntur præmia, niſi quæ ſecundum cond tionem perſonarũ ſunt debita. Ex hac quoque ſententia Apoſtoli diſcimus iuſtitiam diuini iudicij accipiendam eſſe ſecundum rationem iuſtitiæ diſtributiuæ, id eſt: Deum in reddendis debitis hanc ſeruare proportionem & rationẽ, vt pro bonis bona, quamuis multo præſtantiora, pro melioribus meliora, pro optimis optima retribuat. Et quia acceptio perſonarum tantùm reperitur in præmijs quæ ſunt debita: ſequitur Deum non eſſe acceptorem perſonarum, quando è duobus indignis alterum eligit, alterum relinquit: alteri dat gratiam, alteri negat.

Quicunque enim ſine lege peccauerunt, ſine lege et peribunt: & quicunq; in lege peccauerunt, per legem iudicabuntur.) De lege ſcripta intellige hoc ſenſu: Quicunq; non accepta lege Moſaica peccauerunt ſiue malè operati ſunt, ſine lege peribunt, id eſt, condemnabuntur, ſed nõ iuxta legis exactionem. Et quicunq; in lege peccauerunt, id eſt, habentes legem, condẽnabuntur iuxta legem quam acceperunt. Illa enim futura eſt illorum accuſatrix.

Non enim auditores legis iuſti ſunt apud Deum, ſed factores legis iuſtificabuntur.) Sicut præcedenti capite oſtendit peccata gentilium: ſic deinde hoc capite Iudæorum, quos omnes docet variè peccaſſe. Quicunque inquit legem acceperunt, non hoc ipſo apud Deum habentur iuſti, quòd ſciant legem. Non enim cognitio, ſed obſeruatio legis, hominem apud Deum commendat: hoc ſignificat illud, (*ſed factores legis*) id eſt, qui eam factis exprimunt, qui faciunt quæ præſcribit lex: illi iuſtificabuntur apud Deum. Difficultas hîc eſt, quomodo hęc ſententia conſtet cum ea, quę habetur tertio capite. Ex operibus legis nõ iuſtificatur omnis caro. Auguſtinus in libr. de ſpiritu & litera capit. 26. exponens hunc locum, iuſtificabũtur, inquit, ita dictum eſt ac ſi diceretur, iuſti habebuntur ſiue deputabuntur: & adfert locum ſimilem ex capite decimo Lucę: Ille volẽs iuſtificare ſeipſum id eſt, pronunciare ſiue declarare ſe iuſtum In qua ſignificatione etiam accipitur apud Matthæum 11. Iuſtificata eſt ſapientia à filijs ſuis, id eſt, pronunciata eſt eſſe iuſta, calumniantibus eam interim Iudæis. Alijs item locis, tum noui, tum veteris teſtamenti, frequenter in hac ſignificatione obuium eſt iuſtificare. Atque ſecundum hanc acceptionẽ vocabuli facile eſt intelligere conciliationẽ iſtarum ſententiarum. Quia altera, quæ habet, ex operibus legis neminem iuſtificari, accipiẽda eſt de iuſtificatione, qua ex impio quiſpiam fit iuſtus: Altera quæ hoc loco habetur, factores legis iuſtificabuntur, de acceptatione diuina qua eum, qui iam iuſtus eſt, propter obſeruationem legis acceptat ad vitam. Poteſt difficultas hæc & aliter expediri vt dicamus apud Paulum obſeruationem legis, ſiue opera legis biſariam accipi: Altero modo vt fiunt citra fidem ab eo qui nondum credit, & iuxta hunc modum pronunciat Apoſtolus de operibus legis, quòd ex eis nemo iuſtificabitur apud Deũ: Altero modo vt ſunt ex fide facta ab eo qui credit, & iuxta hunc modum pronunciat de eis Paulus, quòd qui ea fecerint, iuſtificabuntur apud Deum. Quod & diuus Iacobus adſtruit diſputationem de operibus ex fide factis ita concludens: videtis, inquit, quoniam ex operibus iuſtificatur homo, & non ex fide tantùm. Deinde propoſitio nouo exemplo eandem rem inculcans: Similiter inquit & Raab meretrix ſuſcipiens nuncios, & cæt. Quod autem Ambroſius interpretatur, factores legis eſſe qui credunt in Chriſtum, non eſt plena interpretatio: nec vult ipſe ſua illa interpretatione nullam eſſe operum iuſtitiam, ſed hoc tantùm vult, quòd nemo verè præſtat legem, niſi qui credit in Chriſtum.

Cùm gentes quæ legem non habent, naturaliter ea quæ legis ſunt faciunt.) Quidam hæc ad gentes à fide alienas referunt, quibus fauere videtur quod dicitur: (*naturaliter*) id eſt, natura duce quod propriè conuenire videtur in gentes, legis tantùm naturæ doctrina inſtructas. Secundum quos ſenſus hîc eſt: quod dixi, eos qui ſine lege peccauerũt, id eſt, gentiles perituros ſiue condemnandos à Deo iuſto iudice, id non ita accipiendum tanquam gentes in gentilitate degentes, omnis prorſus legis expertes ſint: nam ex eo, quòd agunt ea quæ legis ſunt, conuincuntur habere legem ab authore naturæ menti impreſſam, quæ dictat eis hoc eſſe turpe, hoc non eſſe turpe: hoc amplectendum, illud fugiendum. Verùm cùm Apoſtolus primo capite oſtenderit gentes variè peccaſſe, & naturæ legem violaſſe, ne ſecum pugnare videatur, malũt alij hæc accipere de gentibus ad fidem Chriſti conuerſis: & ſanè quum in conſequentibus di-

bus dicat Apostolus præputium, id est, gentilem incircuncisum apprehëdere fructum circumcisionis, si modò legis præcepta faciat: de circumcisione autem testetur prodesse ipsam ad vitam, si lex obseruetur, prorsus quæ hic dicuntur, accipiëda videntur de gentibus conuersis. Alioqui enim quomodo verum erit, quòd præputium, iustitias legis per naturæ vires præstans, fructum circumcisionis percipiat? id est, salutem & vitam assequatur? Præterea cùm de circumcisione cordis, quam in fine capitis præ Iudeis gentib. tribuit, dicat Apostolus illam Deo probari: Deo autem non probetur nec commendetur circuncisio cordis, quæ ex fide nõ procedit, omninò non nisi de gentibus conuersis locus hîc intelligi posse videtur. Sed & Augustinus de spiritu & litera capite 26. hoc modo ratiocinatur. In primo capite Apostolus dum commendat Euangelium ait: virtus Dei est in salutem omni credenti, Iudæo primùm & Græco, quo nomine gentilem intelligit: Et rursus in hoc secundo capite, gloria autem & honor & pax omni operanti bonum, Iudæo primùm & Græco, de gentibus credentibus loquitur, ergo & in hac sententia: Cùm enim gentes, & cætera, in qua prosequitur, quòd antea generaliter dixerat, gloriam tribuendam omni operanti benè, tam Iudæo quàm Græco: illas gentes intelligit quæ ad Euangeliũ pertinent. Sensus ergo est: illi demum habebuntur iusti apud Deum, & tales declarabuntur in die iudicij, qui legem factis hic exprimunt siue Iudæi fuerint siue gentiles. Nam & si lex in tabulis descripta his data non sit, habẽt tamen illam in cordibus suis descriptam, quod declarans, cùm ea, inquit, quæ legis sunt, id est, cùm totam legem Moysi ea parte qua continet præcepta vitæ, id est, decalogum totum naturaliter, id est, natura duce præstent, natura inquam per gratiam sanata. Sic Augustinus in libro de spiritu & litera. Eiusmodi non habentes pædagogiam legis scriptæ sibi ipsis sunt vice legis, qui ostendunt, id est, vita sua arguũt opus legis inscriptum esse cordibus suis, id est, vim legis, & præcepta legis. Siquidem homini ingenita est notitia de agendis, siue iudicium quo discernere possit inter honestum & inhonestum. Verùm notitia hæc peccato & peccandi consuetudine vehementer obscurata est, & magna licet non omni ex parte deleta, quæ rursus illustratur per gratiam. Dum igitur sine legis æternæ pædagogia, ea quæ legis sunt faciunt, planè declarant notitiam se habere menti impressam, de ipsius legis operibus (*testimonium illis reddente conscientia ipsorũ*) Græcè est συμμαρτυρούσης, id est, simul testificante, quod significãtius dictum est. Sensus est: huic testificationi, qua vita & factis testantur se habere legem, attestatur & conscientia eorum quæ intus dijudicat ea, quæ facta sunt, num rectè, an secus sint facta: Intellige rursus de conscientia sanata.

Et inter se inuicem cogitationum accusantium aut etiam defendentium in die cùm iudicabit Deus occulta hominum.) Ad hunc modum habent quędam exemplaria: alia tamen habent: & inter se inuicem cogitationibus accusantibus aut etiam defendentibus. Si priori modo vertit interpres, ad imitationem Græcorum locutus est, qui ablatiuo carentes, eius loco genitiuo vtuntur: explicat autem quæ sit testificatio eorum conscientiæ. Pro cogitationib. Græcè est λογισμῶν, id est, ratiocinationib. siue disceptationib. quę adhibentur in examine, quod intus peragit ratio siue mens dum dijudicat id, quod factum est. Accusantibus ac etiam defendentibus, vocabula sunt forensia. Sensus est: Conscientia hæc in hoc apparet, quòd cogitationes eorum facta quædam accusant vt mala: quædam defendunt & excusant vt bona. Cogitationẽ enim eorum aliæ sibi sumunt partes accusatoris, aliæ Rei. Atq; hoc quidem conscientiæ testimonium cum ratiocinationibus vel accusantibus, vel etiam defendentibus præcipuè futurum est in extremo iudicio: tunc maximè aperiet se vis illa accusatrix, & excusatrix, quando iudicabit Deus ea, quæ nunc occulta sunt apud homines.

Secundum Euangelium meum per Iesum Christum.) id est, secundum totam prædicandi rationẽ, qua hactenus sum vsus docẽs & inculcans apud omnes futurũ iudicium. Paulus vt ex Actis patet & eius epistolis libenter in hoc argumento versatus est, quũ nusquam non diem extremi iudicij inculcat. Alij (*secundum Euangelium meum*) interpretantur, secundum Euangelium Lucę (Per Iesum Christum) huic enim dedit Pater omne iudiciũ. Quomodo iudicaturus sit Deus occulta hominum, declarat August. de ciuit. Dei, libr. 20. ca. 14. & lib. 22. cap. 29. vbi dicit quòd cogitationes omnium singulis patebunt.

SI autem tu Iudæus cognominaris, & requiescis in lege & gloriaris in Deo, & nosti voluntatẽ eius, & probas vtiliora instructus per legẽ, confidis te ipsum esse ducem cæcorũ, lumen eorũ, qui in tenebris sunt: eruditorem insipiẽtium, magistrũ infantium, habentem formam scientiæ & veritatis in lege. Qui ergo alium doces, teipsum non doces? qui prædicas non furandum, furaris? qui dicis non mœchandũ, mœcharis? qui abominaris idola, sacrilegiũ facis? qui in lege gloriaris, per præuaricationem legis Deum inhonoras? Nomen enim Dei per vos blasphematur inter gentes, sicut scriptum est: Circumcisio quidem prodest, si legem obserues: si autem præuaricator legis sis, circuncisio tua præputium facta est.

SI autem tu Iudæus cognominaris, & requiescis in lege, etc.) Postquam ostendit nihil deesse,

quo

quò minus salui fieri posſint, modò legem factis exprimant: aggreditur illam partem: Non enim auditores legis, &c. Ita quidem gentes, ait, citra legis pædagogiã natura duce fecerunt, quæ lex præſcribit: Si verò tu Iudæe, etiam ſcriptæ legis nomine tibi places, quomodo id præſtas per legé, quod gétes citra legem? Si tu Iudæus cognominaris, id eſt, ſi tibi places honorifico illo Iudei nomine, & requieſcis in lege, tanquam in qua habeas omne bonum, & gloriaris in Deo, quaſi tu illi ſis peculiariter dilectus, dicés: non fecit taliter omni nationi, & noſti voluntatem eius, id eſt, à quibus abhorrere, & quæ amplecti te velit, inſtructus, id eſt, initiatus ſiue inſtitutus per legem. Græcè eſt κατηχούμενος. Ἠχεῖν autem voce ſonare eſt, hinc vox compoſita κατηχεῖν. id eſt, voce erudire, quomodo olim tradebantur myſteria, quòd nefas erat ea ſcriptis committere, vnde qui ad eum modum docebãtur, catechumeni dicebantur.

Et probas vtiliora inſtructus per legem, confidis teipſum eſſe ducem cæcorum, &c.) Id eſt, tanquã certò explorata habens, comprobas, quæ in bonis ſunt meliora ſiue præſtantiora: confidis etiam per legem, ſic te eſſe inſtitutum, vt poſſis ducatum cæcis præſtare, & prælucere eis, qui in tenebris ambulant: & doctorem eſſe rudiũ. Annotat Chryſoſtomus, & poſt eum Oecumenius: Iudæos ſibi ſolitos peculiariter arrogare nomina magiſtri, doctoris, &c. Et putant Paulum ſtudio, quaſi per mimiſin vſurpaſſe voces iſtas, ducem, eruditoré, magiſtrum, quibus ipſi ſe appellabant, ſicut gentiles: ſiue prozelitos nominabant cæcos, infantes, inſipientes, quaſi proprio quodam nomine:

Habentem formam) Græcè eſt μόρφωσιν, id eſt, formationem. Senſus eſt: Confidis te eſſe ducem & eruditorem, ac doctorem, tanquã qui per legem habeas rationem ſiue formulam, qua alios erudire, & illorum vitã formare poſſis.

Qui ergo alium doces, teipſum non doces.) Hic priori ſententia, quæ inabſoluta manſerat, alio periodo abſoluitur. Qui ergo per legé, per quam inſtituendi formandique rationem habes, alterius vitam formas, tuam ipſius vitam ſecundum legis doctrinã non inſtituis: Chryſoſtomus & alij pleriq; per interrogationem legunt, alij verò enunciatiuè, vt annotat Oecumenius.

Qui prædicas non furandum, furaris) ſi non re ipſa, ſaltem animo: ſi non opes, ſalté famam & honores.

Qui dicis non mœchandum, mœcharis.) Intellige rurſus, ſi non re ipſa, ſaltem voto animi. Nam quòd te cõtines, id agis nõ amore virtutis, ſed metu ſupplicij.

Qui abominaris idola, ſacrilegium facis.) Id eſt, ea, quæ Dei ſunt, violas, vel ſi à ſacrilegio abſtines, facis id metu ſupplicij. Sic Auguſtinus: aliter Chryſoſtomus hoc modo: Res idolo ſacras, vel Dæmonibus immolatas attingis, nec ab ijs abſtines propter auaritiam.

Qui in lege gloriaris, per præuaricationem legis Deum inhonoras, id eſt, qui apud homines te iactitas de lege Deo auctore data, Deum auctorem legis, per tranſgreſsioné legis ignominia afficis.

Nomen enim Dei per vos blaſphematur inter gentes ſicut ſcriptum eſt.) Nomé enim Dei per vos, id eſt, propter vos & veſtram tranſgreſsionem blaſphematur, id eſt, maledictis afficitur inter gentes, dum dicitur: Deum Iudeorum nõ eſſe verum Deum, qui tales habeat cultores.

Sicut ſcriptum eſt) Origenes refert iſtud ad Eſaiam, apud quem capite 52. ſic ſcribitur: Quoniam ablatus eſt populus meus gratis: dominatores eius iniquè agunt, dicit Dominus, & iugiter tota die nomen meum blaſphematur. Duo illa verba (inter gentes) ex editione 70. hoc loco addita ſunt. Hieronymus hunc apud Eſaiam ediſſerens, indicat ad Ezechielem referri poſſe: Apud quem capite 36. ſic ſcribitur: Et ingreſsi ſunt ad gentes, & polluerunt nomen ſanctum meum, dum diceretur, populus Domini eſt iſte, & cæt.

Circumciſio autem, &c.) Pergit Apoſtolus, ne fortè, inquit, blandiaris ob circumciſionem in carne ſuſceptam: putans ad ſalutem ſatis tibi eſſe, quòd circumciſus ſis: ſcias circumciſionem quidem prodeſſe, ſi legem ſerues: ſi verò præuaricator legis fueris, nihil plus proderit tibi, quòd circumciſus ſis, quàm quòd incircũciſus eſſes, hoc eſt, quod dicit: (circumciſio tua præputium facta eſt.) Eſt autem præputium pellicula illa, quæ glandem genitalis organi tegit, quam Iudæi ex legis mandato amputabant, vnde & hoc nomen accepit apud Latinos. Loquitur autem Apoſtolus dum dicit (circumciſio quidem prodeſt) de circumciſione ſecundũ eum ſtatum, quem habuit, dum lex adhuc vigebat.

SI igitur præputium iuſtitias legis cuſtodiat, nónne præputium illius in circumciſionem reputabitur? & iudicabit id, quod ex natura eſt præputiũ legem conſummans, te qui per literam & circumciſionem præuaricator legis es? Non enim, qui in manifeſto Iudæus eſt: neque quæ in manifeſto in carne, eſt circumciſio: ſed qui in abſcondito, Iudæus eſt: & circumciſio cordis in ſpiritu, non litera, cuius laus non ex hominibus, ſed ex Deo eſt.

SI igitur præputium iuſtitias legis cuſtodiat, nónne præputiũ illius in circumciſionem reputabitur?) Si circumciſio prodeſt cũ legis obſeruatione, non autem ſine ea: Igitur ſi præputium, id eſt, præputiatus ſeu gentilis incircumciſus,

sicut apud Terentium scelus pro scelesto: Iustitias legis custodiat, sermoné hunc mutuatus est Apostolus ex capite decimo & trigesimo Deuteronomij: ad verbum est, iustificationes legis, id est, quæ lex præscribit ea parte, qua naturalis est: nónne præputium illius in circuncisionem reputabitur? id est, an non talis reputabitur apud Deum tanquã circumcisionis fructũ percepturus?

Et iudicabit id, quod ex natura est præputium legem consummans, te, qui per literam & circumcisionem præuaricator legis es?) Nónne præputium, id est, gentilis natura & origine incircumcisus iudicabit, id est, condemnabit te, qui per literam & circumcisionem, id est, qui habés legem literis descriptam & circumcisionem manu hominis in carne tua aptatam: præuaricator es legis? Sensus iste significãtius exprimitur in Græco.

Non enim qui in manifesto Iudæus est, neq; quæ in manifesto in carne est circumcisio.) Hic ponendum est cóma, est phrasis Græca. Sensus est: non qui manifestus est Iudæus, id est, quem secundum carnem constat propagatum esse ex Abraham, vel qui externa legis officia præstat tantùm, is verus Iudæus est: nec manifesta circumcisio, quam oculi contemplantur, quæ est in particula carnis, ea est vera circumcisio:

Sed qui in abscondito Iudæus est, & circumcisio cordis in spiritu, non litera, cuius laus non ex hominibus, sed ex Deo est.) Sensus est: Ille demùm verè Iudæus est per spiritum inhabitantem, qui intus clamat Abba pater: Iudæus, qui mandata legis in affectu cordis habet, is verus est Iudæus, ad quem pertinent promissiones Abrahæ & patribus factæ. Illa quoq; demùm est circumcisio, in qua cordis vitia resecantur non cuticula carnis: ea inquã, vera est circumcisio, quam Deus probat: & lex Moysi quoque, sed spiritualiter intellecta, hoc est, quod dicit (in spiritu) id est, secundum sensum spiritualem legis, non secũdum sensum literalem, qui de carnis circumcisione agit. Sic Augustinus in libro expositionis quarundam propositionum ex epistola ad Romanos. Vel in spiritu, intellige per spiritum effecta: Sic Augustinus de spiritu & litera cap. 8. Verba eius sunt: Circumcisionem cordis, puram ab omni illicita concupiscentia voluntatem, quod non fit litera docente & minante, sed spiritu adiuuante atque sanante. Vtraque interpretatio bona est: priorem facilè intelliget, qui legerit tractatum Cypriani de ratione circumcisionis, qui pulcherrimus est: In illa, inquit, parte corporis, in qua est voluptatum seminarium, & libidinis officina, iussa est aptari circumcisio, vt semper memores propriæ sectionis, ad cohibendos refrenandosque turpitudinum affectus seu appetitus vigilarent. Quæ spiritualis & interior circumcisio laudatur, non ab hominibus, qui ea tantùm vident, quæ in oculos incurrunt, sed à Deo, qui inspector est cordium, apud illum habet laudem, & habebit in extremo iudicio.

CAPVT III.

Quid ergo amplius Iudæo est? aut quæ vtilitas circumcisionis? Multùm per omnem modum. Primùm quidem, quia credita sunt illis eloquia Dei. Quid enim, si quidã illorum non crediderunt? nunquid incredulitas illorum fidẽ Dei euacuauit? Absit: est autem Deus verax, omnis autem homo mendax, sicut scriptum est: Vt iustificeris in sermonibus tuis, & vincas cùm iudicaris.

Quid ergo amplius Iudæo est, &c.) Hactenus docuit omnes obnoxios esse iræ Dei, tã Iudæos, quàm gentes, hoc modo viam parans ad generalem propositioné, in qua status est epistolæ, videlicet: Iustitiam Dei ex fide esse, & non ex operibus. Hoc iam sequens caput quãtum ad proprium scopum Pauli attinet pro magna parte omitti posset. Tractat enim obiectionem ex dictis in superiori capite emergẽtem, & ex illius solutione aliam rursus exurgentem obiectionem, atque ex illius rursus solutione aliam. Prima obiectio hæc est: Si ea demùm vera est circumcisio, quæ spiritu constat, non litera: Rursus si citra circumcisionem eã, quę litera constat, ad salutem valet legis obseruatio: citra verò legis obseruationé nó prodest ad salutẽ circumcisio, quæ in carne est. Quid ergo Iudæus habet eximij, quo præcellat gentes? aut quæ vtilitas circũcisionis? Respondet Apostolus: Multùm prorsus est Iudæo, quo præcellat. Primùm quidem, quia credita siue commissa sunt illis eloquia Dei. (Primùm) hic ordiné sermonis potius significat: quàm præcipuè. Porrò quod noster interpres vertit eloquia, Græcè est λογία, quæ vox secundum Hesichium significat numinum responsa, vaticinia, oracula. Quare secundum proprietatem vocis, pertinebit istud ad prophetas. Septuaginta tamen interpretes, quos libenter imitatur Paulus, vocem hãc generaliter vsurpant, vt pertineat ad totam legem, cùm alijs in locis, tũ præcipuè in psal. Beati immaculati in via, vbi frequenter obuia est, imò in psalm. 18. tribuitur etiam nostris eloquijs, cùm dicitur: Et erunt, vt complaceãt tibi eloquia oris mei. Eloquia ergo Dei, id est, scriptura veteris testam. quæ docet, in quibus rebus situs sit verus Dei cultus, & quæ continet magnificas promissiones nominatim Iudæis

factas,

factas, ipsorum fidei commendata est & commissa. Sed dices, non omnes crediderũt Dei eloquijs: quid tum? nunquid incredulitas eorum fecit, vt non præstiterit promissa sua Deus? Græci codices & pleriq; Latinorum habent verbum futuri temporis (euacuabit) hoc sensu: Quia plerique non crediderunt, num putabimus propterea Deum non præstiturum promissa sua? Fides accipitur hic, quomodo à Stoicis pro veritate, qua præstatur id, quod promissum est. (Absit,) sermo abominantis est.

Est autem Deus verax: omnis homo mendax) Deus est verax in promissis, omnis verò homo mẽdax, quantum ex se & sua natura, id est, quatenus sibi permissus, non illustratus fide, aut gratia stabilitus. Quare nihil agit Lutherus, quod ex hoc loco statuere conatur, omne opus hominis etiam iusti peccatum esse, quod minimè hinc licet colligere, etiã absolutè intellecta sententia, quum multùm diuersa sint, mentiri & mendacem esse: nec necesse sit mẽtiri semper eum, qui mendax est.

Sicut scriptũ est: vt iustificeris in sermonibus tuis, & vincas cùm iudicaris.) Pars hæc sumpta est ex psalm. 50. & putant quidam respexisse Dauidem ad promissionem sibi factam de perpetuitate regni sui: quum autem iam peccasset, metuebat, ne Deus auferret æternitatem sceptri promissi, hinc orat: Miserere mei Deus, &c. (vt iustificeris) id est, iustus & verax pronuncieris in sermonibus, id est, promissis, quibus promisisti æternitatem regni in semine meo: (Et vincas cùm iudicaris) est epexegesis: coniunctio enim (&) accipitur interpretatiuè pro id est, explicatur id, quod immediatè præcessit. (Vincas cùm iudicaris) obtineas victoriam litis. Nã iudicant homines te non præstiturum promissa propter peccatũ à me admissum, vincas iudicium hominum, vincas, inquã, præstando promissa. Alij respexisse ipsum putant ad promissionem de remissione peccatorum factam cuiuis pœnitenti, hoc sensu: Miserere mei Deus, &c. Vti iustificeris in sermonibus tuis, hoc est, vt promissiones tuæ veræ inueniãtur, quibus promisisti cuiuis pœnitenti veniam & remissionem peccatorum. Vterque sensus bonus est, & bonorum auctorum. Nonnulli partem istam: (Vt iustificeris in sermonibus tuis) referunt ad id, quod immediatè præcessit, scilicet: Tibi soli peccaui. Quos si sequamur, accipere oportet coniunctionem (vt) non vt finem denotet, sed euentum siue consequentiam & ordinẽ rei. Non enim hoc sentit Dauid, ideò se peccasse: vt Deus appareret iustus, sed hoc consequutum, vt dum ille peccare non desinit, elucescat Dei iustitia, qui peccanti quoq; promissa præstet. Notandũ hic duplex esse genus diuinarũ promissionum: Alterũ certæ dispositionis, quod nec propter peccata hominũ mutatur: Aliæ sunt promissiones, quæ respiciunt qualitatem & conditionem hominum, istæ variantur secundum conditionem & merita hominum, de quibus hic non est sermo. Prioris generis erat promissio Christi nascituri, ex semine Dauid, & perpetuitatis regni ipsius. Quia verò dixerat peccata hominũ adeò promissiones Dei non abolere, vt ipsius iustitia hic quoque magis illustretur, nascitur quæstio tertia, quam his verbis proponit:

SI autem iniquitas nostra iustitiam Dei commendat, quid dicemus? Nunquid iniquus est Deus, qui infert iram? secundum hominem dico. Absit, alioquin quomodo iudicabit Deus hunc mundum? Si enim veritas Dei in meo mendacio abundauit in gloriam ipsius, quid adhuc & ego tanquam peccator iudicor, & non (sicut blasphemamur, & sicut aiunt quidem nos dicere) faciamus mala, vt veniãt bona? quorum damnatio iusta est.

SI autem iniquitas nostra, iustitiã Dei) à qua videlicet iustus dicitur, id est, verax in promissis, magis illustrẽ reddit, quid dicemus? censebimus ne iniquum esse Deum, qui vlciscitur peccata & vindictam infert? Ira pro vindicta frequens est apud Paulum.

Secundum hominem dico: absit, alioquin quomodo iudicabit Deus hunc mundum?) Hanc obiectionem ex persona carnalis hominis propono, cui istud fortassis videri possit, sed absit, vt iniquus sit Deus: alioquin quomodo iudicabit hunc mundum? Deducit ipsam quæstionem ad absurdum, & eam non tam soluit, quàm abrumpit, & quia obscurius proposuerat, visum est illi eandem denuò proponere.

Si enim veritas Dei in meo mendacio abundauit in gloriam ipsius.) Si, inquit, veritas Dei per meum mendacium in gloriam ipsius excellit, & notior illustriorque facta est, vt quid ego adhuc tanquam peccator iudicor, punior & condemnor, & non potius beneficijs afficior? (Abutitur sua persona pro quauis alia) & quid, vel cur non faciamus mala, vt veniant bona, vt illustrior fiat veritas Dei, & eius gloria, sicut blasphemamur, id est, veluti malè & falsè de nobis loquũtur quidam, qui rectè à nobis dicta calumniantur iniquè, & sicut aiunt nos dicere, dum hoc prædicamus, vbi abundauit iniquitas, superabundauit & gratia: (quorum damnatio iusta est) id est, qui ad hunc modum loquuntur, damnatione digni sunt, & pœnas dabunt æternas, nisi resipiscant. Si peccatum ex se & sua natura cederet in gloriam Dei, vtique peccandũ esset, & iniustus esset Deus vlciscens peccatum. Nunc non ex natura peccati istud prouenit, sed ex Dei sapientia & virtute, qua nouit etiam malis benè vti.

Vide

Vide Augustinum in Ench. cap. 46. & sequentibus, & in opere, quod de ordine conscripsit.

Gal. 3. d. Psal. 13. a. Psal. 5. c. & 13. b. Ps. 139. a. Psal. 9. c. Esa. 59. b. & Psalm. 13. b.

QVid ergo? præcellimus eos? Nequaquam. Causati enim sumus Iudæos & Græcos omnes sub peccato esse, sicut scriptum est: Quia non est iustus quisquam, non est intelligens, non est requirens Deum. Omnes declinauerũt, simul inutiles facti sunt: non est, qui faciat bonum, nõ est vsq; ad vnum. Sepulchrum patens est guttur eorum, linguis suis dolosè agebant: Venenum aspidum sub labijs eorum. Quorum os maledictione & amaritudine plenum est. Veloces pedes eorum ad effundendum sanguinem. Cõtritio & infelicitas in vijs eorum, & viam pacis non cognouerunt, non est timor Dei ante oculos eorum.

QVid ergo? præcellimus eos? Nequaquam.) Ad quæstionem in principio capitis positã: Quid ergo amplius est Iudæo? responderat multum per omnem modum, quia credita sunt eis eloquia Dei. Qua responsione videns Iudæos efferri posse cõtra gentes, rursum obijcit sibi: Quid ergo? quia genti Iudaicæ credita sunt eloquia Dei, num proptereà præcellit cæteras gentes? Respondit, nequaquam. Antè dixit præcellere eos, hic negat, non sunt tamen contrariæ istæ sententiæ, quia dum negat præcellere, respicit negotium iustificationis: In hoc inquit negotio, quo agimus de iustificatione apud Deũ, non præcellunt Iudæi Gentes, vt possint gloriari aduersus gentes de iustitia apud Deum: Sensum hunc indicant planè quæ sequuntur.

Causati enim sumus Iudæos & Græcos omnes sub peccato esse.) Causati sumus, Græcè est προῃτιασάμεθα, id est, antè probauimus, vel causis antè redditis ostendimus Iudæos & Græcos siue Gentiles omnes sub peccato esse, id est, tenere reos peccati, & obnoxios esse iræ diuinæ, & æternæ damnationi. De gentibus c. 1. de Iudæis 2. ca. istud ostensum est.

Sicut scriptum est. Quia non est iustus quisquam.) Redit rursus ad probationẽ eiusdem, quod ipsum facere putat Chrysostomus maximè propter Iudæos, quibus nondum satis persuasa erat sua impietas, hinc adfert testimonia ex lege ipsorum desumpta. Primi versus vsque ad (Sepulchrum patens, & cæt.) adducti sunt ex Psalmo 13. in quo duplex describitur populus: Alter qui impius sit, (nam vox Hebræa, quam noster interpres vertit insipiens, significat stultitiam cum impietate iunctam.) Alter pius, quem appellat plebem Dei, quem impius ille populus pro ludo habet affligere, & tanquam escam panis deuorare. Istud animaduertendum est, vt sciamus generales illas sententias, quæ sequuntur: (Non est iustus quisquam: Non est intelligens: Non est requirens Deum: Omnes declinauerunt, non est, qui faciat bonum, &c.) de certo hominum genere scriptas esse, & non ad omnes pertinere. Sensus est: In isto stulto populo, qui nullum existimat esse Deum, non est iustus quisquam, in hoc certo hominũ genere non est, qui faciat bonum, &c.

Sepulchrum patens est guttur eorum) hoc testimonium desumptum est ex Psalm. 5. Sensus est: fœtor est in ore ipsorum, non nisi spurca & obscœna, & pestifera ipsorum sermo spirat. Sepulchrum enim patens, tetrum fœtorem exhalat & pestiferum.

Linguis suis dolosè agebant) id est, sermonem suum omnem composuerunt ad decipiendum. Certum est, hæc à Dauide non dicta in totum genus humanum. Nam psalmus iste quintus continet deprecationem iusti cõtra iniustos. Certam etiam hominum partẽ respiciunt versus, qui sequuntur, quod ex inspectione locorũ, vnde desumpti sunt, manifestum euadit.

Venenum aspidum sub labijs eorum.) Id est, letale venenum & præsentaneum sub labijs illorum, hic versus scribitur psal. 139. Sensus est: verbis suis quasi felle & veneno præsentissimo tinctis instar serpentis virus suũ in quemlibet emittẽtis, homines necare studeht.

Quorum os maledictione, & amaritudine plenum est.) Istud desumptum est ex psal. 9.

Veloces pedes eorum ad effundendum sanguinẽ.) Istud testimonium desumptum est ex cap. 59. Esaiæ.

Contritio & infelicitas in vijs eorum, & viã pacis non cognouerunt) id est, omne illorum studium in hoc potissimũ versatur, vt cõterant, & calamitate afficiant proximos, & nequaquam seruent concordiam cum fratribus.

Non est timor Dei ante oculos eorum) significatur fons omnium malorum esse, neglectus timoris Dei: Vnde hunc versum, quem ex psal. 35. adduxit, postremo loco collocauit. Ne quis autem miretur de hac testimoniorum citatione, sciendum D. Hieron. in præfatione 16. libri commentariorum suorum in Esaiam admonere, versus istos: Sepulchrum patens est guttur eorum, & cæteros, quos hactenus exposuimus, non pertinere ad psal. 13. cùm neque in Hebræis voluminibus, neque in editione Septuaginta interpretum legantur, & addit, quòd ij, qui artem contexendarum inter se scripturarum Apostoli nesciebant, cùm aptum quærerent locum, vbi assumptum ab eo testimonium ponerent, quod absque authoritate in scriptura positũ non putabant, in psal. 13. trãstulerint. Prætereà, ne cui negotium faciat, quòd diximus sententias illas: Non est iustus quisquam: Omnes declinauerunt, &c. tantùm ad certum hominum genus pertinere, sciendum generalem propositionẽ, ad quam probandam assumuntur, videlicet

Iudæos

Iudæos & Græcos omnes sub peccato esse, non ita accipiendam, tanquã omnes omninò perpetuò sub peccato essêt, propter perpetuam naturæ corruptionem, vt vult Lutherus: sed quòd omnes tam Iudæi, quàm Græci citra vllam exceptionem sub peccato sint & maneant, nisi gratia Dei per fidem mediatoris, quem annunciat Euangeliũ, inde eripiantur, hoc est, generalis propositio, quam in primo & secũdo capite Apostolus, se probasse asseruerat, intelligitur de Iudæis in Iudaismo, & gentibus in paganismo de gentibus, id est, de ipsis vel solis naturæ viribus, vel sola legis pædagogia subnixis, nõ autem de gentibus & Iudæis ad Christianismum euectis. Atque hoc modo intellectam propositionem rectè probant scripturæ ab Apostolo citatæ, de certo genere hominum duntaxat scriptæ. Iá ne dicat Iudæus ad impias tantùm gentes, & non ad se has scripturas pertinere, addit Apostolus:

Scimus autem quoniam quæcunq; lex loquitur ijs, qui in lege sunt, loquitur, vt omne os obstruatur, & subditus fiat omnis mundus Deo: quia ex operibus legis nõ iustificabitur omnis caro corã illo. Per legẽ enim, cognitio peccati. Nunc autem sine lege iustitia Dei manifestata est, testificata à lege & prophetis. Gal. 2. d.

Quæcunq; lex loquitur,) intellige generatim, non facta vlla mentione speciatim huius aut illius gentis. ijs, qui in lege sunt, loquitur, & ad eos, quibus lex data est, pertinent. Lex hoc loco complectitur totum vetus testamentum, & non tantùm libros Moysi siue Pentateuchum: Sicut & Ioannis 15. Vt impleatur sermo, qui in lege eorum scriptus est. Alibi diuiditur vetus testamentum in legem, psalmos & prophetas: vt Lucæ vltimo capite. Alibi diuiditur in legem & prophetas, vt Matth. 22.

Vt omne os obstruatur) non modò gentium, sed & Iudæorum, vt nec Iudæus nec gentilis gloriari quoquo modo audeat de iustitia apud Deum. Aperit quo consilio hactenus vtriusq; populi peccata cõmemorârit.

Et subditus fiat omnis mundus Deo.) Subditus Græcè est ὑπόδικος, id est, obnoxius, siue obligatus ad pœnam luẽdam: Vocabulum est forense compositum ex præpositione ὑπό, id est, sub, & δίκη, quod & crimen significat & causam, & vindictam siue pœnam. Qui autem venialiter tãntùm peccat, non dicitur hic Paulo ὑπόδικος. Proinde commentarius ille (quamuis doctorum hominũ, qui sententias illas suprà citatas: Non est iustus quisquã: Non est, qui faciat bonum: ad hũc modum exponit: supple, quin peccet in aliquibus saltem venialiter) non est satis exactus. Pauli enim sententia est, omnes facere reos gehennæ citra beneficium Christi, nec meminit Paulus nisi grauissimorum peccatorum superiùs.

Quia ex operibus legis non iustificabitur omnis caro coram illo) hui⁹ duplex est expositio. Prior est: ex operibus legis non iustificatur omnis caro, quia nemo est, qui facit legem: sed omnes sunt transgressores legis. Altera est: ex operibus legis etiam si ipsa præstẽtur: nõ poterit aliquis iustificari apud Deum. Hoc modo intellecta sententia, quomodo non pugnet cum illa, quæ est in superiori capite: Factores legis iustificabũtur, ibi dictum est. Sunt qui per legis opera hîc intelligunt iudicialia & cæremonialia, quòd illa legi Mosaicæ propria sint, quos si sequamur, scire debemus, nullum prorsus discrimen esse inter hæc & moralia, quantum ad præsens negotium attinet. Cùm enim iustificatio, de qua hic sermo est, prorsus sit gratuita, æquè ad eam efficiendam inualida sunt moralia, atq; cæremonialia. Quare omittere potuisset Apostolus genitiuum legis, & absolutè dixisse, ex operibus nõ iustificabitur omnis caro: Verùm adijcere voluit, vt magis vrgeret Iudæos, qui in lege sibi data acquiescebant, tanquam illa vim haberet iustificandi. Alij opera legis accipiunt, nõ solùm ea, quæ legi Moysi propria sunt: verùm etiã ea, quæ cõmunia habet cum lege naturæ. vt sensus sit: Ex merito operum legis, non tantùm cæremonialis, verùm etiam decalogi, nõ iustificabitur omnis caro, id est, nullus homo iustificabitur apud Deum. Hæc sententia est Augu. cap. 8. de spiritu & litera.

Per legem enim cognitio peccati) nõ quòd ante legẽ prorsus lateret peccatum, sed quòd legem naturæ peccandi consuetudine obscuratã ipsa lex Moysi reformauit, quodq; peccata ostendat, non impunè fieri. Sed quæret quis, quomodo valeat hæc cõsequentia? Per legẽ est cognitio peccati: ergo ipsa est inefficax ad iustificandum. Dicendum absolutè nõ valere, nisi addatur (tantùm) quod subaudiendum reliquit Apostolus hoc modo: Per legẽ est cognitio tantùm peccati, id est, lex in hoc tantũ data est, vt demonstret peccatum, nõ vt vi sua, aut merito operum, quę præscribit, aboleat peccatum.

Nunc autem sine lege iustitia Dei manifestata est, testificata à lege & prophetis.) Postquam ostendit Apostolus omnes tã Iudæos, quàm Græcos esse reos iræ Dei, & ne Iudæos quidem ab ira Dei posse liberari per legem siue legis opera: tantum abest, vt gentiles per solá naturæ legem. redit iam ad summam & potissimam propositionem, quæ est status totius disputationis, dicens: Nunc, id est, tẽpore Euãgelicæ prædicationis, iustitia Dei, nõ quidem qua ipse iustus est, sed qua induit hominem, cùm iustificat impium. Hæc iustitia, quæ prius erat obscurè tradita in lege & prophetis manifestatur, id est, reuelatur, & palam docetur esse, siue contingere

sine

sine lege, id est, absq; vllo merito operũ legis, non solùm cæremonialis, sed & naturalis, testificata à lege & Prophetis: Legentes enim diligenter libros Moysi & Prophetarum comperiunt in illis iustitiam hanc esse traditam. Alium commentarium habet August. in libro de spiritu & litera cap. 9. Lex ait dum iubet & minatur, & neminem iustificat, satis indicat dono Dei iustificari hominem per adiutorium spiritus, dum ostendit homini infirmitatem suam, satis monet aliò nimirũ ad Dei misericordiam esse confugiendũ. Sententia ergo Augustini hoc loco est, iustitiam hanc testificatam esse à lege, ipso facto & reipsa. Iuxta priorem verò sententiã testificata est testimonijs legis & prophetarum: Vterque insignis est commentarius. Nam & re & verbis iustitiam Dei comprobant lex & prophetæ.

IVstitia autẽ Dei, per fidem Iesu Christi in omnes, & super omnes, qui credunt in eum: non enim est distinctio. Omnes enim peccauerunt, & egent gloria Dei iustificati gratis per gratiã ipsius, per redemptionem, quæ est in Christo Iesu, quem proposuit Deus propitiatorem per fidem in sanguine ipsius, ad ostensionem iustitiæ suæ, propter remissionem præcedentiũ delictorum, in sustentatione Dei ad ostensionem iustitiæ eius in hoc tẽpore, vt ipse iustus, & iustificans eum, qui est ex fide Iesu Christi.

IVstitia autem Dei, &c.) Est inculcatio eiusdem perinde ac si dixisset. Iustitia inquã, Dei per fidem Iesu Christi, sicut suprà: Nũc iustitia Dei sine lege, id est, quæ est, vel contingit sine lege. Hæc iustitia in Iudæos pariter, quibus data est lex, & in gentes, quibus non est lex data, perueniet in omnes omninò, qui credunt in eum, qui credunt inquã, non quomodo dæmones, nullo amico erga creatorem affectu: verùm tali fidei motu atque impetu, cùm quo cõiunctus sit creatoris amor non fictus, & voluntas non dubia, mandatis eius in posterum obtemperandi, ac peccatis omnibus, propter quæ tollenda ille mortuus est, renunciandi, anteaque acta detestandi. Hæc est fides, quæ dicitur Paulo iustificare, de qua dictũ est in primo capite. Non est enim distinctio inter gentes & Iudæos, quantum attinet ad negotium iustificationis: omnes enim peccauerunt, nec liberari possunt à peccatis, nisi per misericordiã Dei, hoc est, quod dicit: (*& egent gloria Dei*) id est, iustitia Dei, qua gratis iustificat impium, quam vocat gloriam Dei per metonomyam, quia facit, vt à nobis ipse glorificetur. Chrysostomus exponit paulò aliter hoc modo: Omnes carent siue destituuntur gloria Dei, quam pro vita iustè acta De' reponit: Paulus habet ὑστεροῦνται, quod ad verbum sonat, posteriorantur, quasi non assequentes quod optabant.

Iustificati gratis) id est, sine vllis operum meritis (*per gratiam ipsius*) id est, gratuitã Dei bonitatem, (*per redemptionem, quæ est in Christo Iesu*) id est, quæ facta est per Christum. Græcè est ἀπολυτρώσις, quæ propriè redemptio est captiui persoluto pro capite ipsius pretio, quod vulgus (vt ait Erasmus) ransoen appellat: quamuis igitur gratis iustificati sumus, id est, absque vllis nostris meritis, non tamen absq; vllis omninò meritis, quia non absque meritis Christi. Magno enim constitit Christo hæc nostra iustificatio: nimirum pretio sanguinis. Verùm si pretio, quomodo ergo gratuita Dei bonitate iustificati sumus? videntur enim hæc inter se pugnare. Hactenus gratuita Dei bonitate, quia quãuis iustam pro peccatis satisfactionem exegerit, gratis tamen redemptorem & satisfactorem ipse nobis misit, atque hoc est, quod explicat in sequenti particula: (*Quem proposuit propitiatorem*) quem sine vllis nostris meritis gratuita sua bonitate proposuit mediatorem, reconciliatorem, peccatorem inter se, & humanum genus per fidem. Si velimus huius gratuiti doni participes esse, oportet adferre fidem, ac vt sciamus, qualem fidem addit: (*In sanguine ipsius.*) id est, qua credimus ipsum pro peccatis nostris expiãdis, effudisse sanguinem suum, nec hoc solũ, sed qua confidamus prætereà Deum Patrẽ propter sanguinem filij sui effusum, nobis quoque fore propitium, quantũuis perditè hactenus vixerimus, modò ex animo resipiscamus, & pœniteamus. Dictum est in principio capitis, fidem, quæ iustificat impium, complecti fiduciam, & sine fiducia non obtineri remissionem peccatorum.

Ad ostensionem iustitiæ suæ) id est, vt declaret se esse iustum & veracẽ in promissis. Sic Ambrosius. Aliter Augustinus, hoc modo: Vt patefaceret & manifestaret orbi, quam ipse probat, & efficit iustitiam, qua gratis sine vllis meritis præcedentibus iustificat impiũ. Hic commentarius probabilior est propter præcedentem locum: Nunc autem sine lege iustitia, &c.

Propter remissionem præcedentium delictorum, in sustentatione Dei.) Id est, propter remissionem eorum delictorum, quæ hactenus sunt admissa à primo peccato Adæ. Dicit autem (*præcedentium,*) vt significet deinceps nõ esse viuendum peccatis, sed iustitiæ. Hactenus in mundo regnauerunt peccata, at nũc mortuo Christo haudquaquam amplius peccandum est. Istud videtur insinuare particula, præcedentium, alioqui Christ' mortuus est non solùm propter peccata, quę sub priori testamento commissa sunt, sed etiam quæ committentur vsque ad finem mundi. Sed nimis ingratus est, & duræ mentis, qui post tale exemplum humanitatis exhibitũ, & sanguinem filij Dei effusum nõ reprimit

se, &

se, & continet à peccatis, Chrysostomus remissionem hîc accipit non condonationem, sed talem qualis est cùm dicimus, membra omnia esse remissa, id est, victa & soluta, & absque robore. Intelligit ergo tabem animi per quam mentis harmonia soluta est. Quũ videret mundum peccatis tabefactum, solutum & mortificatum, atque paralyticũm, exhibuit propitiatoré qui sanaret hanc tabem. Eadem expositio est in commentarijs Theophylacti. Et ne cui noua videatur, sciendum est apud Paulum non esse ἄφεσιν, quâ voce ferè vtitur scriptura, quando nominat remissionem peccatorum, sed πάρεσιν, cuius significatum optimè explicat Budæus in commẽtarijs linguæ Græcæ. Ipsa inquit defectio & languor, & virium corporisq; extenuatio & tabes, πάρεσις dicitur. Ambrosij textus pro remissione (propositũ) habet. Propter propositum præcedentium delictorum: & ne putemus mendosum esse codicem, interpretatur: propterea quòd decreuisset mundo semel remittere peccata. Eodem modo legit Augustinus in libro de spiritu & litera capit. 13. Erasmus satis mirari nequit hanc lectionem, cùm Græcè non sit πρόθεσις, sed πάρεσις. verùm Budæus explicans significata verbi παρίημι, vnde πάρεσις præterlaxare, condonare, tabefacere, dicit significare dimittere, quale est quum dicimus, non possum hoc in animum dimittere, vel inducere, quomodo vtitur Plato in Phædone. Si sequamur Chrysostomum & Theophylactum, quod additur: (*in sustentatione Dei*) referre tum possimus ad (*remissionem*) hoc sensu: Exhibuit Deus propitiatoré Christum ad sanandam tabem præcedentium delictorum, quam tolerauit hactenus. Si verò remissionem accipiamus condonationem (*in sustentatione Dei*) pertinet ad præcedentia peccata, quæ ad id vsque tempus, quo Christus est propitiator exhibitus, Deus pater patiẽter tolerauit & pertulit.

Ad ostensionem iustitiæ suæ,) repetit istud propter particulam (*in hoc tempore*) quam volebat adiectam, cùm quicquid peccatorũ est, suam nactum esset plenitudinem & maturitatem. Cùm iam satis superque exploratum esset, neq; per naturalem cognitionem neq; per legem Moysi tabem hanc peccatorũ sanari posse, tum potissimùm Deus propitiatoré istum exhibuit, vt patefaceret orbi & manifestaret iustitiam suam: Istud significat particula (*in hoc tempore*) & explicans quod dixerat, ad ostensionem iustitiæ suæ, ait, (*vt sit ipse iustus, &c.*) Sensus est: exhibuit propitiatorem illum in hunc finem, vt ipse agnoscatur in sese esse iustus, nec solùm in se esse iustus, sed etiam author esse iustitiæ alijs, ijs inquam, qui ex fide sunt Iesu Christi, id est, qui abiecta omni spe legis & meritorum, omni fiducia, per Christum, quem ex Euangelio cognoscunt propitiatorem, humili & compuncto corde supplicant sibi ignosci, quod malè admiserint.

VBi est ergo gloriatio tua? Exclusa est. Per quã legem? Factorum? Non, sed per legem fidei: Arbitramur enim iustificari hominem per fidem sine operibus legis. An Iudæorum Deus tantùm? Nónne & gentium? Imò & gentium, quoniam quidem vnus est Deus, qui iustificat circuncisionem ex fide, & præputium per fidem. Legem ergo destruimus per fidem? Absit, sed legem statuimus.

VBi est ergo gloriatio tua? Exclusa est, & cæter.) Cùm hæc ita se habent, cùm non minùs tu ô Iudæe obnoxius sis iræ Dei, quàm gentilis propter peccata, & æquè opus habeas propitiatore Christo, atque gentilis: vbi est quæso gloriatio tua? quám nam habes causam gloriandi aduersus gentilem? Dicẽs verò (*exclusa est*) simul ostendit quomodo exclusa sit, vel per quid: nimirum, per legem fidei, non autem factorum. De discrimine legis factorum, & legis fidei, eruditissimè disserit Augustinus in libro de spiritu & litera, capite 13. Est autem lex factorum non omnis ea, quæ facta aliqua præscribit. Nam hac ratione Euangelica quoque lex, factorum lex esset: Præscribit enim ne cõcupiscas, &c. Sed ea est propriè factorum lex, quæ facta præscribens, non largitur spiritum gratiæ adiuuantem, per quem fiant facta & opera, quæ præscribuntur: sed tantùm cõminatur supplicia transgressoribus, & proponit præmia obseruantibus. Lex verò fidei est, quæ fidem præscribit qua impetratur spiritus charitatis, per quem fiunt opera legis. Efficit enim in mente spiritus, dilectionem mandatorum legis, quæ vincat carnis dilectionem. Per legem ergo Euangelij, quæ palàm tradit, fide iustificari hominem, explosa est gloriatio tua.

Arbitramur enim iustificari hominem per fidem sine operibus legis) Ambrosius illud, (*arbitramur*) interpretatur pro certò habemus. Oec. Dicimus itaque. Græcè est λογιζόμεθα, id est, colligimus. Et loco (enim) est οὖν, id est, ergo. Ex disputatione ergo hactenus habita & argumentis in medium adductis colligimus, definimus, & concludimus (Nam arbitrari pro putare nimis remissè dictum est) iustificari hominem, non dicit Iudæum, aut eum qui sub lege est: sed hominem commune videlicet ipsius naturæ ponens nomen, quo toti orbi salutis portum adaperiat. Iustificari, id est, apprehendere remissionem peccatorum siue iustitiam, quam vocant primam, per fidem siue fiduciam in Christum propitiatorem, non quidem inanem illam & elumbem fidem siue fiduciam, qualis est in ijs, qui adhuc retinent affectum peccandi, sed per fidem qualem iam sæpè diximus,

quæ seriò inuitat & corrigit affectus: iustificari inquam per fidem sine operibus, id est, absq; vllo merito operum legis non tantùm cęremonialis, verùm etiam naturalis siue decalogi, imò absq; merito illorũ operum, quę ad obtinẽdam iustitiam necessaria sunt, vt sunt detestatio peccati, dolor, propositũ melioris vitæ, conuersio cordis ad Deũ, &c. sine quibus fides nihil prodesse potest, sicut nec illa quicquam absq; fide. Imò quod dicit Apostolus, per fidẽ iustificari hominem, nequaquam ita accipiendum est, tanquam per meritum fidei daretur homini iustitia siue remissio peccatorum, vt docuerunt Pelagiani, dicẽtes fidem in nobis effici nostris viribus audito Euangelio, & per eam nos mereri iustitiam Dei: sed accipiendum est quasi dixisset, iustitiam Dei dari peccatori credenti propter misericordiam in Christo promissam: vt fides intelligatur tantùm dispositio, per quam mens cælitùs attracta, sufficienter ex Dei bonitate habetur disposita, præparata, & tanquam aptata, vt fiat ei applicatio meritorum Christi, & ex meritis Christi applicatis accipiat remissionem peccatorum, iustitiam & gratiam. Ex his & illis, quæ antè dicta sunt de iustitia, facile est iudicare, num interpretatio illa, quæ sententiã istam Apostoli de fide charitate formata accipit, rectè mentem Pauli explicet. Etenim cùm fidem iustificare nihil aliud sit in proposito, quàm fidem apprehendere iustitiam: & fidẽ apprehẽdere iustitiam nihil aliud sit, quàm hominem per fidem peruenire ad iustitiam, vt exponit Apostolus capite nono huius Epistolæ. Cumq; iustitia ipsa quam apprehendere dicitur fides, sit vel ipsa charitas vel inprimis complectatur charitatem, planè consequi videtur, non explicandam hanc Pauli sententiam de fide charitate formata, alioquin hæc efficeretur Pauli sententia: Arbitramur hominem per fidẽ charitate formatam peruenire ad charitatem, quæ explicatio absurda est. Idem intelligendum est de illa interpretatione, quæ per fidem synecdochicõs accipit perfectam obedientiam, id est vniuersas virtutes. Accipienda est ergo Pauli sententia de fide, vt concipitur nondũ charitate formata, sed tamen tanta vt per eã tanquam sufficientem præparationem diuinitùs suffectam, impetretur spiritus iustificans mentem per charitatis infusionem. Atq; hęc est Augustini doctrina in epistola ad Anasta. de commendatione charitatis, vbi apertissimè hanc rem explicat: fides, inquit, quæ est à spiritu, impetrat spiritum largiorem: spiritus largior diffundit charitatem: charitas implet legem. In libro quoque de spiritu & liter. non semel interpretatur fidem iustificare, quia fides per humilẽ deprecationem impetrat spiritum charitatis & dilectionis, quo fit, quod lex præscribit.

An Iudæorum Deus tantum? Nonne & Gentium? imò & Gentium, &c.) Putatis vos Iudæi quòd Deus pro creaturis suis, quibus curam suam impendit, vt prouehat ad salutem, habeat solos Iudæos? Nonne & Gentium? ne putes ô Iudeæ in hac generali humani generis tabe sananda, & in iustitia sua communicanda Deum te solùm respexisse. Illud enim beneficium non est vnius gentis, sed omnium, (*quoniam vnus est Deus, qui iustificat circumcisionẽ*) id est, Iudæos (*& præputium*) id est, Gentes (*per fidem*) Inter præpositiones, ex & per, nihil discriminis est hoc loco.

Legem ergo destruimus) id est, irritam facimus seu abolemus (*per fidem*) id est, per doctrinã hanc, qua docemus absq; vllis operibus iustificari hominẽ per fidem? (*absit*) haudquaquam abolemus legem, sed stabilimus & firmamus, id est, afficimus vt lex stet & retineat robur suum & authoritatem, dum eius legitimum & ostendimus & docemus officium, atque à fidei officio eius officium separamus siue decernimus, docentes per legem esse cognitionem peccati: per fidem verò iustificationem.

CAPVT IIII.

Vid ergo dicemus inuenisse Abraham patrem nostrũ secundum carnem? Si enim Abraham ex operibus iustificatus est, habet gloriam, sed nõ apud Deũ. Quid enim dicit scriptura? Credidit Abrahã Deo & reputatum est illi ad iustitiam. Ei autem qui operatur, merces non imputatur secundum gratiam, sed secundum debitum. Ei verò qui non operatur, credenti autem in eum, qui iustificat impium, reputatur fides eius ad iustitiam secundum propositum gratia Dei Sicut & Dauid dicit beatitudinem hominis, cui Deus accepto fert iustitiam sine operibus: Beati quorum remissæ sunt iniquitates, & quorum tecta sunt peccata: Beatus vir cui non imputauit Dominus peccatum. Gene. 15. b Galat. 3. a Iacob. 2. d Psal. 31. A

Q*Vid ergo dicemus inuenisse Abraham? & cæt.*) Tractat hîc Apostolus quæstionẽ alteram in tertio capite propositam, videlicet: Quæ vtilitas circumcisionis? quæ ad hoc vsque caput mansit insoluta, & videtur Apostolus captasse transeundi opportunitatem, dum in superiori capite post verba illa: an Iudæorum Deus tantùm, &c. mutatis nominibus dixit: qui iustificat circuncisionem ex fide, & præputium per fidem. Sensus est: si vnus omnium est propitiator, & per fidem iustificat Deus tam præputium, quàm circũcisionem, id est, tam Gentes, quàm Iudæos etiam absque circumcisione, quid eximij vel prærogatiuæ dicemus inuenisse, siue confe-

consecutum esse Abrahamum? Hebraismus est sicut ibi: Inuenisti gratiam apud Deum, & addendum, ex circuncisionis opere, & alijs præclaris factis. Obiter enim Paulus agit etiam de operibus Abrahæ, quamuis præcipuè de circuncisione.

Patrem nostrum secundum carnem) id est, secũdum carnalem propagationem: alioquin secundum vocationem siue fidem, pater est communis & Iudæorũ & Gentium. Alij *secundum carnem*) referunt ad *Inuenisse*) & interpretantur quid dicemus ipsum consecutum per carnalem circumcisionem? vt sit hyperbaton.

Si enim Abraham ex operibus iustificatus est, habet gloriam, sed non apud Deum) (Enim) hoc loco non causale: sed asseueratiuum est more Hebraico. Sic enim Psal. 76. Memor ero operũ Dei, quia memor ero, &c. Sensus est: sanè si Abraham ex operibus iustificatus est, habet gloriam, id est, laudem insignis viri, viri insigniter iusti, sed apud homines, non apud Deum, qui non habet pro insigni, nisi cuius radix & tabes mentis sanata est per fidẽ Christi. Alij interpretantur gloriam, id est, gloriationem, habet quod glorietur & iactet se. Græcè est nomen verbale.

Quid enim dicit scriptura? Credidit Abraham Deo, & reputatum est ei ad iustitiam) Secundum Augustinum inducit Apostolus exemplum de iustificatione Abrahæ, ad probandã principalem propositionem 3. cap. positam. Arbitramur enim iustificari hominẽ per fidem sine operibus, &c. Argumentatur Apostolus hoc modo. Abraham qui nobis in hac re ceu typus est, forma siue exemplar, non ex operibus, sed ex fide iustificatus est, ergo ex fide iustificatur, quicunq; tandem iustificatur, & non ex operibus. Cuius argumentationis antecedens explicat duplici argumẽtatione in hunc modum: Si Abrahã ex operibus iustificatus non habet gloriã apud Deũ: at eum gloriam habuisse apud Deum palam testatur scriptura, quæ dicit eum credidisse Deo, & id ei imputatum ad iustitiam: Igitur falsum est antecedens prioris argumentationis: Abraham fuisse iustificatum apud Deum ex operibus.

August. in præfatiõe Psalm. 31.

Porrò si non ex operibus fuit iustificatus, sequitur eum ex fide iustificatum, quod scriptura Genesis testatur, qui asserit ipsum credidisse, & ob id iustificatũ apud Deum. Arguit igitur Apostolus à destructione consequentis prioris argumentationis, ad destructionẽ antecedentis. Sic explicat argumẽtationẽ Apostoli August. in præfatione Psal. 31. Quare post verba illa: habet gloriam, sed nõ apud Deum, subintelligendum est, sed hoc falsum est, siue quod eodem recidit, habet autem gloriam apud Deum.

Non pugnat autem iste locus cum eo, qui est apud Iacobum, videlicet: Abraham ex operibus iustificatum esse, quia Paulus loquitur de operibus factis sine fide: Iacobus autem de operibus ex fide factis ab ipso iam iustificato. Quod diligenter annotauit Augustinus in præfatione psalmi iã dicti, in quã totum hunc locum exactissimè excutit. Indoctè igitur faciunt Lutherani, qui ex hac Pauli sententia omnem promiscuè operum iustitiam reijciunt. Et quanquam in textu Genesis solùm proposita est iustificatio pij: voluit tamen scriptura ex ea nos venire in cognitionem iustificationis impij, per hanc aut similem consequentiam: Si Abraham nõ per vires liberi arbitrij, sed per gratiam fidei iustificatus, id est, auctior factus est in iustitia: ergo multò magis per gratiam fidei & non per vires liberi arbitrij initium iustitiæ adeptus est. Aptè proinde Paulus ad probandam principalem propositionem de iustificatione impij capite 3. positam, adduxit testimonium Genesis, quod de augmento iustitiæ agit, & non de iustificatione impij: ꝓpterea quòd eadem sit ratio, (quantum ad præsens quidem negotium attinet,) de augmento iustitiæ, & de prima iustitia. Sed dices, quomodo fides Abrahæ iam iustificati imputata est ad iustitiam, cùm actus siue fidei motus ex charitate procedẽs, promereatur incremẽtum iustitiæ? Dicendum gratuitum esse iustitię incrementum, si respiciatur ad primã causam, vnde ipsum proficiscitur, tametsi debitum sit, si respiciatur ad operationem hominis post gratiam acceptam, cooperantis diuinæ gratię: atque hoc est, quod Augustinus, iustorum bonam vitam, siue iustorum meritum appellare consueuit gratiã Dei & gratuitum Dei donum: sicut & Apostolus, vitam ęternam vocat donum, quemadmodum explicat August. capite 8. & 9. de liber. & gratia ad Valentinum. Cùm igitur Apostolus ageret aduersus eos, qui suis operibus omnia tribuebant, & neque in iustificatione impij, neque in bona vita gratiam Dei agnoscebant, vtrumque docet esse gratuitũ. Iam restat adhuc vna difficultas quomodo Apostolus ad disputationem de iustificatione impij, quam docuit cõtingere per fidem in Christum, propitiatorem citet scripturam Genesis, quæ non videtur loqui de fide in Christũ, sed de expectatione rei corporalis, nimirum posteritatis, habet enim textus sic: Suspice cælum, & numera stellas si potes, & dixit ei, sic erit semen tuum. dein de sequitur: credidit Abraham Deo, & cæt. Ad hanc difficultatem respondet D. Turnout in libro de captiuitate & redemptione humani generis fol. 299. secundum impressionem Louaniensem primam dicens: quòd fides, de qua Genesis loquitur, non solùm erat de re corporali, puta de carnali posteritate,

Turnout de redemptione generis humani fol. 299. secũdũ postremam editionem.

tate, verumetiam de vno aliquo semine, in quo benedicendæ erant omnes familiæ terræ. Sic enim habet capite 12. Genesis: Faciâque te in gentem magnam, & post pauca sequitur: Benedicentur in te omnes familiæ terræ, hoc est, sicut scribitur capite 22. benedicentur in te omnes nationes terræ. Quare videtur etiam promissio, quæ scribitur capite 15. intelligenda de posteritate multiplicanda secundum numerum stellarum, per semen, in quo essent benedicendæ omnes nationes terræ. Quod si contendas, (cùm illo capite non fiat mentio illius seminis, quod est Christus) textus tâtùm loqui ad literam de carnali posteritate, præsertim cùm Apostolus in sequentibus tantùm vrgeat, fidem de corporali posteritate: Qui contra spem (inquiens) in spem credidit, &c. Respondere licet ad propositam difficultatem, fidem de qua loquitur Genesis, tametsi non esset de Christo vt obiecto, innixam tamen fuisse fidei vel fiduciæ de Christo: vel si de eo nondum acceperat expressam reuelationé, certè innixam fuisse misericordiæ Dei paratæ hominib. Et similiter sentiendum est de alijs quibusuis promissionibus corporalibus, quod fides quæ circa illas versabatur, Deo placuit, sed in illis in quibus erat fides siue fiducia misericordiæ diuinæ.

Ei autem qui operatur, merces non imputatur secundum gratiam, sed secundum debitum.) Id est, ei qui facit opus aliquod, per cuius conditioné dignus efficiatur mercede, merces illa nô imputatur secundum gratiam, sed secundum debitum scilicet rependitur: Non enim conuenit repetere verbum, imputatur, nisi secundum catachresin intellectum.

Ei verò qui non operatur, credenti autem in eum qui iustificat impium, reputatur fides eius ad iustitiã, & cæte.) Consequentia sermonis requirebat, vt diceret: Credenti iustitia imputatur per fidem, nunc mutata orationis forma dixit, fidem imputari ad iustitiam, quòd sic euidentiùs fortassis explicetur iustitiam esse gratuitam. Sensus est: Credenti iustitia non rependitur tanquam merces debita, sed imputatur, id est, gratuitò cóferturper fidem. *Secundum propositum gratiæ Dei*) id est, quòd fides apprehendat siue consequatur iustitiã, id habet non ex vi sua aut valore, quasi digna sit ipsa, propter quam donetur iustitia, sed ex gratuita Dei ordinatione, ex beneplacito eius & proposito. Hîc apertè videmus gratiæ & bonitati Dei adscribere Paulum, quòd per fidem fiat applicatio meritorum Christi ad efficiendam iustitiam. Et quanquam Græci codices, qui hodie habentur in manibus, non habeant particulam: *Secundum propositum gratiæ Dei*) illa tamen planè continetur in clausula illa: *Imputatur ad iustitiam*) quæ necessariò ita accipienda est, vt opponatur clausulæ membri oppositi: Merces imputatur vel potiùs rependitur secundum debitum: præterea cùm opponat Apostolus hic operanté credenti, palam est intellexisse eum, non illum operantem, qui ex fide operatur: nam is credens est, sed eum, qui citra fidem operatur, quique sibi persuadet, quòd operibus suis posset iustificari apud Deum. Aduersus hunc igitur ratiocinatur Apostolus ex testimonio Genesis in hunc modum: Si ex operibus posset quisquam iustificari apud Deum, is ex debito & non ex gratia iustificaretur apud Deum: At verò scriptura Genesis palàm testatur, iustitiam apud Deum esse imputatitiam siue indebitam: Pronunciat enim de Abraham nó solùm quòd iustificatus est apud Deum, sed quòd iustitia est illi imputata per fidem, quod est, eam fuisse indebitã & gratuitam. Igitur non potest ex operibus suis iustificari apud Deum.

Quod dicit Apostolus: *Ei qui operatur, &c.*) Perinde est ac si dixisset, si quis ex operibus iustificaretur apud Deum, huic iustitia non imputaretur à Deo, sed tanquam debita redderetur.

Sicut & Dauid dicit beatitudinem hominis, cui Deus accepto fert iustitiam sine operibus.) Quemadmodum Genesis ita & Dauid explicat beatitudinem hominis in hoc consistere, quòd Deus accepto illi ferat, id est, imputat (est enim eadem vox apud Paulum, quæ suprà) iustitiam sine operib. Hinc discimus de qua iustitia Apostolo sermo sit in hac disputatione: nimirum de ea quæ posita est in remissione peccatorum, siue qua ex impio quis iustus efficitur. Secundò discimus, quòd in præcedentibus, vbi iustitiam hanc adscribit fidei & detrahit operibus legis, opera legis accipiantur non solùm illa, quæ legi Mosaicæ proposita sunt: verumetiam ea, quæ communia habet cum lege naturæ: Nam absolutè hic ait, sine operibus. Discimus tertiò de eadem iustificatione esse sermonem in Psal. & Genesi. Hoc enim indicat particula, *Sicut, &c.*) vnde & suprà annotauimus Paulum in testimonio Genesis etiam intellexisse & aspexisse iustificationem impij, idq; ex iustificationis ipsius pij natura. Testimoniũ Dauid sic habet:

Beati quorum remissæ sunt iniquitates, & quorũ tecta sunt peccata.) Beati & proinde iusti apud Deum, quorũ remissæ sunt, & cæ. Primò hic notandum, quòd Paulus hoc testimonium applicat generatim omnib. hominibus natis ex Adam, siue relapsi sint, siue non: Nullis enim indicat sperandam salutem, nisi quib. remissa sunt peccata. Secundò notandũ verbum, remittuntur, quod excludit meritum maximè autem verbum, imputare, quum illud præcipuè vrgeat Paulus.

Beatus

Beatus vir cui non imputauit Dominus peccatum.) Hanc clausulam Lutherani producunt contra satisfactionem pœnitentium. Argumentantur hoc modo. Remissio peccati est, non imputatio peccati. Igitur remissio peccati non requirit vllam pœnam, vel satisfactionem: Nam de quo Deus pœnam sumit, illi adhuc imputat peccatum, quia imputat ad pœnam. Rursus si satisfactiõe inquiunt, aboleatur peccatum: igitur falsum est Deum non imputare peccatum. Nam non imputare peccatum, est gratuitò condonare, non propter vllum opus. Has falsas & impias calumnias Lutheranorum excludunt catholicorum commentaria, dum ex fidei regula, quæ tum ex scripturis, tum ex certissimo vsu totius Ecclesiæ orantis pro defunctis indubitatum dogma de satisfactione continet interpretantur, hanc clausulam de non imputatione ad reatum æterni supplicij, non autem de non imputatione ad pœnam temporaneam.

B*Eatitudo ergo hæc, in circuncisione tantùm manet, an etiam in præputio? dicimus enim quia reputata est Abrahæ fides ad iustitiam. Quomodo ergo reputata est? in circuncisione, an in præputio? Nõ*
Gen. 17. b *in circuncisione, sed in præputio. Et signum accepit circuncisionis, signaculum iustitia fidei quæ est in præputio, vt sit pater omnium credentium per præputium, vt reputetur & illis ad iustitiam, & sit pater circuncisionis, non ijs tantùm, qui sunt ex circuncisione, sed ijs qui sectantur vestigia fidei quæ est in præputio patris nostri Abrahæ. Non enim per legem, promissio Abrahæ aut semini eius, vt hæres esset mundi, sed per iustitiam fidei. Si enim qui ex lege, hæredes sunt, exinanita est fides, abolita est promissio. Lex enim iram operatur: Vbi enim non est lex, nec prævaricatio.*

B*Eatitudo ergo hæc*) cuius meminit Psalmus 31. quæ consistit in remissione peccatorum, & proinde in iustificatione, ad circuncisos tantùm pertinet, an etiam ad præputiatos? Capitur (ergo) nõ illatiuè sed cõcomitatiuè. Verbum (manet) addidit interpres de suo: Ad verbum enim est, beatitudo ergo hæc in circuncisionem, an etiam in præputiũ scilicet competit seu deuenit? Iam dictum est quòd Abrahæ imputata sit iustitia per fidem. In quo statu imputata est ei? cùm esset in circuncisione, an cùm esset in præputio? non est ei imputata cùm esset in statu circuncisionis, sicut palàm liquet ex libro Geneseos cap. 15. & 17. sed cùm nondum esset circumcisus. Præter interrogationis gratiam multum lucis adfert dilemma, cuius altera parte reiecta, alteram euincit, quo genere argumentandi nullum est vel apertius, vel violentius.

Et signum accepit circumcisionis signaculum iustitiæ fidei, quæ est in præputio.) Est ántipophora: si Abraham iustificatus est per fidẽ cùm esset adhuc incircumcisus, cur ergo & circumcisus est? Respondet: Accepit signum circumcisionis, id est, circumcisionem. Est locutio qualis illa: virtus prudentiæ pro ipsa prudentia. Signaculum Græcè est σφραγῖδα, quę vox signum et notam impressam significat, priori loco σημεῖον, id est, signum quo aliud significatur. Dicitur autem circumcisio signaculum iustitiæ fidei, quòd ipsa obsignaret & clauderet ad tempus iustitiam fidei, quæ suo tempore, adueniente scilicet Christo, esset patefacienda. Sic Origenes qui attendit officium sigilli esse claudere siue velare: Aliter Theophylactus: Signaculum iustitiæ fidei, id est, sigillum quo Deus obsignabat Abrahæ iustitiam & tanquam certissimam & verissimam testificabatur: Sicut quod volumus testificari certum ac firmum solemus signo aut nota impressa obsignare. Signaculum inquam iustitiæ, quam per fidem consecutus erat, quam fides præ se tulit in præputio, vel potiùs quæ iustitia est, siue fuit, vel erat (nullum enim verbum est apud Paulum) *In præputio*) id est, quam habuit præputiatus. Ex hoc loco discimus, circumcisionem non habuisse vim iustificandi, siue (vt scholæ loquuntur) efficiendi iustitiam ex opere operato: sed tantùm signum fuisse, quemadmodum reliqua veteris legis sacramenta. Sic certè hoc loco Ambrosius: Non habet circumcisio aliquid, sed est signũ tantum. Et Oecumenius: Data est circuncisio, non vt iustitiam efficeret, sed vt sigillum esset ac signum iustitiæ. Item & Tertullianus contra Iudæos multis rationibus probat circuncisionem non habuisse vim iustificandi. Sunt quidem aduersus hanc sentẽtiam non pauci scrupuli de circuncisione paruulorũ. Rursus de sententijs Aug. Greg. Bedæ, quæ circuncisionem videri possent eximere numero reliquorum sacramentorũ veterum, & peculiariter ei tribuere vim iustificandi. Horum sententiæ citantur à Magistro in 4. sententiarum dist. 1. August. sententia sumpta est ex capit. 11. libr. 2. de nupt. & concup. ad Valerium verùm illo loco non affirmat Augustinus circumcisionem valuisse ad sanctificationem siue ad purgationem, quemadmodum citauit Magister, sed ad significationem purgationis, veluti & in præfationem Psalm. 75. palam de circumcisione testatur. Patres nostri, inquit, multi sancti & circuncisionem carnis habebant, propter signaculum fidei, & circuncisionem cordis propter ipsam fidem.

Vt sit pater omnium credentiũ per præputium, vt reputetur, &c.) Ob id cùm præputiatus esset iustificatus est Abraham, vt sit pater omniũ credentium, per præputium, id est, in præputio suo manentium, vt etiam ipsis fides imputetur ad iustitiam: *Et sit pater*) scilicet

& accepit circumcisionem, vt sit etiam pater *Circumcisionis*) id est, circumcisorum. Est autem pater nō his solùm, qui circuncisionem habent, sed & his, qui sectantur vestigia fidei, quam habuit in præputio, id est, quam habuit cùm esset præputiatus. Est repetitio eiusdem, nisi hoc modo legamus: & sit pater circumcisionis ijs, qui non tantùm ex circūcisione sunt, sed qui etiam sectantur vestigia fidei, & cæt. quomodo legunt Græci secundum quam lectiōem duos inter Iudæos facit ordines: Alterum eorum qui nihil habent Abrahæ, nisi quod circumcisi sunt, & horum negat esse patrem: Alterum eorum qui præter circuncisionem etiam fidem illius imitantur, horum demum patrem vult esse Abraham.

Non enim per legem promissio Abrahæ aut semini eius vt hæres esset mundi, sed per iustitiam fidei) Probat quod præcessit, videlicet Abraham esse patrem omnium credentium etiam præputiatorum, & iustitiam per fidem contingere non per circuncisionem, aut legem, aut legis opera, idque ex promissione Abrahæ facta quæ scribitur Genesis. 12. & 22. Nam quod illis locis dicitur. In te vel in semine tuo benedicentur omnes nationes terræ, interpretatur hic Paulus quasi dixisset: In semine tuo eris hæres mundi. Erasmus in versione sua addidit de suo, contingit: Non enim per legem promissio Abrahæ contingit, &c. quod non est faciendum in scriptura, nisi vbi constiterit de sensu. Hic autem incertum est an conueniat contingit. Nam alij malunt contingit, alij (continget) volunt intelligi: sicut & promissionem variè accipiunt. Alij enim intelligunt propriè, vt hoc sit, quòd vulgo significat. Alij accipiunt pro reipsa, de qua est promissio, quod non est infrequens in scriptura. Sic sanè sumitur ad Gala. 3. Vt pollicitationem, id est, promissionem spiritus accipiamus per fidem: Et ad Hebr. 6. Et hæreditabunt promissiones: Rursus ca. 10. Reportetis promissiones: Et cap. 11. non semel, sed sæpius in hac significatione vsurpatur. Præterea notandum, quod quamuis iuxta rei veritatem, & Augustinum in lib. de spiritu & litera, circumcisio non pertineat ad legem: tamen Paulus pro eodem hic habet circumcisionem & legem: & sic de ea agit, quasi pars esset legis. Omissa autem interpretationum varietate, hic videtur esse sensus Pauli. Non enim facta est promissio illa vulgatissima Abrahæ & semini eius, tanquā quæ esset præstanda & adimplenda per legē, non requirit obseruationem legis tanquam conditionem aut causam, per quam impleatur: sed ex fide dependet, atq; hoc est quod sequitur. *Sed per iustitiam fidei*) id est, quæ hoc ipso præstaretur, quòd credentes assequerentur iustitiam per fidem.

Si enim, qui ex lege hæredes sunt, exinanita est fides, abolita est promissio.) Id est, Si illi demum hæredes sunt promissionum, siue ad Abrahæ promissionem pertinent, qui legis obseruatores sunt: sequitur res absurda, videlicet quod fides sit res nihili, & quod abolita sit promissio, quod in totum careat effectu, vt quem nemo cōsequatur per legem: quod probat ab effectu vel euentu legis. *Lex enim iram operatur*) adeò lex eos quibus data est dignos non facit, qui hæreditatem accipiant promissam Abrahæ, vt magis obnoxios reddat vindictæ diuinæ, dum per literam iubendo, & non per spiritum adiuuando, auget cōcupiscentiam, per quam fiat eius transgressio, & ex transgressione obligatio ad luendam pœnam: sic Augustinus varijs in locis. Pertinet ergo sententia ad eos qui carent spiritu gratiæ, quo carnalis peccati libido & cōcupiscentia superatur. Quod notandum est propter Lutheranos, qui scripturam hanc ita accipiunt, quasi hæc esset eius sententia: Lex semper accusat, & semper reos peragit etiam iustificatos propterea, quòd quæuis legis obseruatio in hac mortali vita inchoata tantum sit impura & contaminata. Augustini interpretationem planè confirmant aliæ Pauli sententiæ: Peccatum occasione accepta, & cæt. Et 1. ad Corinth. 15. Virtus peccati, lex. Pergit deinde Apostolus & probat quod dixerat: Quod lex (inquit) iram operetur, vel hinc patet, quod eos, quibus data est, reos faciat præuaricationis, cuius non erant futuri rei, si legem non accepissent. Nam vbi non est lex vlla præscripta, vel constituta: ibi non potest reperiri transgressio, & contrà, vbi est lex constituta, ibi est legis transgressio. His ita constitutis, infert Apostolus:

IDeo ex fide, vt secundum gratiam firma sit promissio omni semini: non ei qui ex lege est solum: sed & ei qui ex fide est Abrahæ, qui pater est omnium nostrum sicut scriptum est. Quia patrem multarum gentium posui te ante Deum, cui credidisti, qui viuificat mortuos, & vocat ea quæ non sunt, tanquam ea quæ sunt, qui contra spem in spem credidit, vt fieret pater multarum gentium secundum quod dictum est ei: sic erit semen tuum sicut stellæ cæli & arena maris. Et non infirmatus est in fide, nec considerauit corpus suum emortuum, cùm iam ferè centum esset annorum, & emortuam vuluam Saræ.

IDeo ex fide) Argumentatur per locum à diuisione, hoc modo: Necesse est aut per legem præstari promissionem, aut per fidem, non præstatur per legem, vt iam ostensum est: ergo per fidem.

Vt secundum gratiam firma sit promissio omni semini) Explicat quid sit ex fide esse promissionem siue hereditatem iustitiæ nimirū secundum gratiam, id est, secundum liberalitatem Dei, cui innititur fides. Est igitur ex-

pletiuè additum istud à Paulo. In hoc autem voluit De⁹ promissionis impletionem esse gratuitam, vt esset firma, rata, & efficax, quæ certò & infallibiliter præstaretur omni semini, id est, omnibus Adæ posteris.

Non qui ex lege est solùm, sed & ei, qui ex fide est Abrahæ.) Erasmus vertit: nó ei tantùm quod, vt pronomen (quod) referatur ad semē. Explicat hic per partes, quod dixerat: *Omni semini*) non ei tantùm, qui vel quòd ex lege, id est, non Iudæo tantùm, sed & ei, qui ex fide est Abrahæ, id est, Gentili, qui non habet originem cum Abraham communem, sed fidem: *Qui est pater omnium nostrûm*) & Iudæorū & Gentilium, pater, inquam, imitatione fidei: *Sicut scriptum est*) in Genesi capite 17. *Patrem multarum Gentium posuite*) id est, certò cōstituam siue ponam te: more enim prophetico præteritū positū est pro futuro. Quod sequitur, *Ante Deum*) non est in Genesi, sed additum est à Paulo explicandi causa. Ante Deum, id est, non testibus hominibus, sed Deo, qui fidem interioris hominis intuetur, cùm homines tantùm exteriorem circumcisionem intueantur, ex qua Abraham patrem faciunt. Chrysosto. Theophylactus & Græcorum scholia ad hunc modum interpretantur. Ante Deum, id est, ad exemplum Dei: exemplar enim ex aduerso oppositum reddimus. Sentit ergo Paulus secundum istos, quemadmodū Deus non est De⁹ huius aut illius nationis tantùm, sed cōmunis omnium: sic & Abraham fore patrem omnium credentium.

Cui credidisti.) Tu cui loquor: Nam refertur nó ad Abraham, sed ad eos, quibus scribit Paulus. Græci codices habent, cui credidit, quomodo etiā legit Augustinus, vt pertineat ad Abraham.

Qui viuificat mortuos) id est, qui potest resuscitare mortuos, seu vita defunctos: Vel secundum alios, inualidis ad generandū præbere potest vigórem generandi. Est tertius commentarius, qui mortuos interpretatur peccatores.

Et vocat ea, quæ non sunt, tanquam ea, quæ sunt.) Non esse dicūtur Paulo, quæ contēpta sunt: contrà verò, esse quæ magna & eximia sunt. Sensus est: qui homines nullius precij, contemptos & abiectos, quales sunt Gentes à Dei cognitione alienæ, vocat Abrahę filios, sicut eos, qui ab Abraham secundum carnē sunt propagati. Est alius commentarius, qui isto significari putat exactam Dei cognitionem, etiam earum rerum, quæ nondum existunt, sed pòst futuræ sunt. Sicut in Psalmo 146. Omnibus eis nomina vocat, id est, stellarum omnium distinctam habet notitiam.

Qui contra spem in spem credidit, vt fieret pater multarum Gentium, secundum quod dictum est ei.) Hæc pertinēt ad Abraham, sicut præcedentia ad Deum. *Qui contra spem*) scilicet naturæ, id est, cùm natura non suggereret, nisi causam desperandi, tamen credidit in spem, siue in spe, vel sub spe, intellige promissionis diuinæ, id est, sub spe, quam in animo ipsius pariebat promissio diuina, credidit, inquā, se fore patrem multarum Gentium, secundum quod dictum ei fuerat Genes. 15. *Sic erit semen tuum.*

Sicut stellæ cæli, & arena maris.) Istud non habetur in Gręcis codicibus, neq; apud Chrysosto. in commentarijs, neque apud Theophylactum Græcum, neque apud Ambros. neque in plerisque vetustis exemplaribus Latinis. Vnde verisimile est additum esse à quopiam cupiente sensum reddere dilucidioré: Retulit enim Paulus verba Dei, stellas cæli ostendentis Abrahæ.

Et non infirmatus est in fide) id est, haud debilitatus est in fide, sed sustinuit & perseuerauit credere posthabitis desperandi causis, quas suggerebat natura, quæ causæ iam sequuntur, videlicet.

Nec cōsiderauit corpus suum emortuum, cùm iam ferè centum esset annorum, & emortuam vuluam Saræ.) Nec, inquit, considerauit corpus suum emortuum, id est, prę senio ad generandum inualidum & impotens, vt qui iam annum ætatis ageret 99. nec emortuam, id est, effœtam vuluam Saræ. Vuluam vocat non hoc, quod vulgus accipit, sed matricem, qua cōcipitur fœtus, quæ quum destituitur vi attrahendi, ac retinendi semen, mulier efficitur sterilis. Hìc quæritur, quomodo dicat Apostolus Abrahæ corpus emortuum siue effœtum, cùm posteà sustulerit liberos ex Cetura. Respondet Augustinus in quæst. super Gen. lib. 1. capite 35. hactenus emortuū fuisse, vt citra opem diuinam non posset gignere ex anu, qualis erat Zara, quamuis ex iuuencula benè, vel integræ ætatis muliere, qualis erat Cetura. Alij putant Abraham illo tempore absolutè impotétem fuisse ad generandum: verùm per fidem illam, qua sic firmiter credidit Deo promittēti, datam fuisse ei virtutem gignendi, non solùm ex Zara, sed etiam ex quauis muliere alia. Hæc sententia Thomæ magis placet, sicut prior Erasmo.

IN repromissione etiā Dei non hæsitauit diffidētia, sed confortatus est fide, dans gloriam Deo, plenissimè sciens, quia quæcunq; promisit Deus, potēs est & facere. Ideò & reputatum est illi ad iustitiam. Nō est autem scriptum tantùm propter ipsum, Quia reputatum est illi ad iustitiam, sed & propter nos, quibus reputabitur credentibus in eum, qui suscitauit Iesum Christum Dominum nostrum à mortuis, qui traditus est propter delicta nostra, & resurrexit propter iustificationem nostram.

IN *repromißione etiam Dei non hæsitauit diffidentia, &c.*) Id est, non disquisiuit hæsitando & diffidendo, *Sed confortatus est*) id est, inualuit fide. *Dans gloriam Deo*) id est, tribuens ei quiduis: *Plenißimè sciens*) istud explicat, quid sit Deo tribuere gloriã, plenissimè, inquit, & certissimò persuasus, Deum prestare posse quicquid promittit etiamsi naturæ vires superet.

Ideò & reputatum est illi ad iustitiam: Nõ autem scriptum tantùm propter ipsum, quia reputatum est illi ad iustitiam, &c.) Quia tam robusta fuit fides eius, ideò hoc, quod tam firmiter credidit, reputatũ est illi ad iustitiam: Scriptum est autem istud: videlicet, quòd fides imputata sit illi ad iustitiam, non tantùm propter ipsius laudem & commendationem, videlicet, vt ipsius iustitia celebraretur apud omnes: verùm etiam propter nos, vt nos quoq; haberemus formam iustificationis, & sciremus, quòd sicut illi fides imputata est ad iustitiam, ita nobis quoque imputabitur, si credamus in eum, qui suscitauit Iesum, &c. Ex hoc loco discimus consilium Spiritus sancti fuisse, Abrahamum proponere nobis vt parabolam, typum, exemplar, & paradigma, ad quod componamus vitam nostrã, & ad quod intueamur legentes Genesin: & nisi hoc modo legatur historia Bibliorum, non erit maior eius vtilitas, quàm si legatur Titus Liuius, aut alius quispiam Ethnicus.

Qui traditus est propter delicta nostra, & resurrexit propter iustificationem nostram.) Hæc non ita accipienda sunt, quasi mors Christi, remissionis peccatorum: resurrectio verò iustificationis, id est, nouitatis vitæ causa sit meritoria. Constat enim Christum resurrectione sua nihil meruisse, vtpotè, qui tum erat extra statum merendi: sed accipienda sunt, quò ad posteriorem partem, de causa exẽplari tantùm, hoc sensu: Qui scilicet Christus traditus est in mortem, partim vt merito passionis suę aboleret delicta nostra, partim vt formam nobis præberet & exemplar moriendi veteri vitę: & resurrexit, vt resurrectionis suæ exemplo efficeret in nobis iustitiam siue rectitudinem vitæ, id est, vt exhiberet nobis formam resurgendi iuxta animam ad nouitatem vitæ, quemadmodum ipse iuxta carnem resurrexit ad gloriã vitæ immortalis: Ita ferè interpretes. Verùm ex capite 15. prioris ad Corinthios, vbi attribuit Apostolus non modò iustificationem, sed etiam remissionem peccatorum ipsi resurrectioni, dum inquit: Si Christus non resurrexit, adhuc estis in peccatis vestris, simplicior huius loci potest dari intelligentia, vt videlicet abolitio peccati & iustificatio attribuatur morti Christi tanquam causę sufficienti: vtpotè qui tantum dependit in carne sua, quantum peccatis nostris debebatur. Sed resurrectioni tribuatur cõsequutio remissionis peccatorum & iustificationis: vtpotè per quam ad fidem perducti sumus, qua fit virtutis, passionis & mortis Christi nobis applicatio. Vt sensus sit: Resurrexit propter iustificationem nostram, id est, vt eius resurrectione adduceremur ad fidem, vel vt per eius resurrectionem fides nostra confirmaretur, & sic iustificaremur.

CAPVT V.

Vstificati ergo ex fide, pacẽ habeamus ad Deum per Dominum nostrũ Iesum Christum, per quem habemus accessum per fidem in gratiam istam, in qua stamus, & gloriamur in spe gloria filiorum Dei. Nõ solùm autem, sed & gloriamur in tribulationibus, scientes, quòd tribulatio patientiam operatur, patientia autem probationem, probatio verò spem, spes autem non confundit, quia charitas Dei diffusa est in cordibus nostris per spiritum sanctum, qui datus est nobis.

IVstificati ergo ex fide, pacẽ habeamus ad Deũ per D.N.I.C.) Absoluto eo, quod proposuerat, videlicet per fidem esse iustitiam, trãsit ad bona, quæ consequuntur gratiam iustificationis. Græci codices, qui nunc versantur in manibus, legunt, habemus, nõ habeamus: quam lectionem interpretatur Ambrosius. Chrysostomus tamen & Theophylactus legũt, habeamus, quæ lectio est in nostris exemplaribus Latinis. Vtraque bona est. Si legamus, habeamus, sensus est: Ostendi hactenus omnes absque fide Christi sub peccato esse, & ira Dei, rursus ostendi reatum peccati aboleri, iram Dei euitari per fidem: Iustificati ergo, id est, iustitiam fidei consequuti, pacem habeamus, id est, simus tranquillo animo, non timeamus pueriliter, aut fœmineo timore damnationem. Chrysostomus & Theophylactus aliter interpretantur, hoc modo: Cùm iã semel simus per fidem iustificati, ne amplius peccemus, verùm pacem conseruemus cum Deo, persistentes in iustitia semel accepta. Consulenda sunt alia scripturæ loca: Similis locus est Ioan. 16. Hæc locutus sum vobis, vt in me pacem habeatis. Et actuum 9. Ecclesiæ per totam Iudæam, &c. pacem habebant, id est, tranquillè viuebant. Hæc magis inuitant ad priorem interpretationẽ, vt exhortetur ad tranquillitatẽ spei siue fiduciæ. Secundum Ambrosium verò, qui alterã lectionem exponit, sensus est: Iustificati ex fide habemus Deum placatum nobis, & reconciliatum, quem prius propter peccata habebamus infensum

Amb. in cõpositione 1. cap. circa particulã iustus ex fide viuit.

sensum? Et quia huius pacis auctor est Christus, ideò subdit, *Per Dominum nostrum Iesum Christum*) vel secundum alteram lectionem, habeamus pacem, id est, tranquillitatē animi freti Christo Iesu. Locum hunc valdè vrgent Lutherani, contendētes omninò legi debere, habemus, & pacem interpretātur conscientiam prorsus securam. Ex qua interpretatione deinde statuere conantur dogma illud de fide speciali, cuius in principio meminimus. Quibus opponendus est commētarius Ambrosij, qui pacem hoc loco interpretatur, reconciliationē inimicitiæ: quo modo intellecta sententia nihil pro ipsis facit. Prætereà ex certitudine diuinarum promissionum simul cum fiducia aut vitæ benè actæ, aut certè contriti iam cordis, nascitur in mente pax & tranquillitas, & consolatio vera conscientiæ, etiamsi dum in hac carne viuitur, non adsit infallibilis certitudo de iustificatione mentis, quam ipsi requirunt. Quare neque de pace, id est, tranquillitate mentis intellecta sentētia, pro fide ipsorum speciali facit.

Per quem habemus accessum per fidem in gratiā istam.) Variant hìc exemplaria Latina, Quædam enim habēt (&) quēadmodum & Græca, quæ etiam loco habemus, legunt habuimus. Per quem & habuimus aditum in gratiam istam scilicet iustificationis, per fidem tanquam per organum siue instrumentum, quo virt⁹ sanguinis effusi, siue mortis Christi ad nos deriuata est. Valdè aduertendum est illud (&) quod in nostris exemplaribus ferè non additur: habet enim vim similitudinis & argumenti, quasi dicat: Sicut per Christum consequuti sumus gratiam iustificationis, quod maximum est beneficium: ita per eundē speremus euasuros nos damnationem. Si enim cùm inimici essemus, reconciliati sumus Deo per mortem filij eius, multò magis reconciliati salui erimus in vita ipsius: *In qua stamus*) id est, constanter perseueramus: nec vllis huius vitæ aduersitatibus ab ea dimouemur.

Et gloriamur) id est, propter spem siue de spe, quasi dicat: gloriamur ex hoc, quòd speramus nos tandem consequuturos gloriam Dei: Genitiuum filiorum, non habent Grę-ca, nec meminit in commentarijs suis Chrysost. nec Ambro. nihil tamen officit, imò dilucidiorem reddit sensum. Gloriamur ob spem, id est, ob certam expectationem ipsius gloriæ, quæ est parata, & communicabitur filijs Dei.

Non solùm autem, sed & gloriamur in tribulationibus.) Non solùm, inquit, ob spem immortalitatis nobis promissę gloriamur, quantumuis multa nobis obueniunt aduersa: verùm etiam gloriamur de ipsis, quas sustinemus, afflictionibus, vt quæ non parum conducāt ad spem in nobis roborandam, quod probat deinde per gradationem, quæ Græcis climax dicitur.

Sciētes (inquit) quòd tribulatio) siue afflictio. *Patientiam operetur.*) Non quòd afflictio causa effectiua sit patientię: sed quia occasio est & materia exercendæ patientiæ: *Patientia verò*) quæ est afflictionum voluntaria toleratio, *Probationem*) operatur, id est, reddit eum, qui affligitur, probatum & exploratū & cognitum sibi, quanti faciat Deū & cælestia: *Probatio verò spem*) id est, spei vigorem: sic Chrysost. alioqui præcedit spes: facit ergo in nobis vigere spem, siue corroborat & confirmat in nobis spem. Qui enim iam experientia didicit, quòd ob nulla aduersa dimoueri valeat à studio virtutis, vehementer erigitur in spem vitæ cælestis. Annotandus est hic locus contra Lutheranos, qui dicunt spē siue fiduciam solùm niti diuinis promissionibus. Docet enim apertè locus iste, quòd nitatur etiam testimonio bonæ vitæ, vnde Chrysost. in hunc locum: Nihil, inquit, adeò bonorum spem prętat, atque bonam habere conscientiam: *Spes autem non confundit*) spes huiusmodi per afflictiones explorata atque vegetata non confundit, id est, nō solet, vel non est nata confundere, vt sit propria passio spei, & talis est locutio, qualis est, cùm dicimus, leo rugit.

Quia charitas Dei diffusa est in cordibus nostris per Spiritum sanctum, qui datus est nobis.) Hic difficultas est: num charitas Dei sit, qua nos diligimus Deum, an qua nos diligit De⁹. Melanchthon, qui causam spei ponit, solā Dei promissionem non opera, non admittit hìc alium commentarium, quàm illum, qui de charitate posteriori modo accepta Paulum interpretatur: Cui opponendus est Augustinus, qui in libr. de spiritu & litera capite 32. sic scribit: Charitas Dei dicta est diffundi in cordibus nostris, non qua nos ipse diligit, sed qua nos facit dilectores suos. Sicut dicitur iustitia Dei, qua nos iusti eius munere efficimur. Sensus ergo secundum Augustinum est: Spes non confundit, non afficit pudore, nō frustratur nos, nec fallit, quia per Spiritum sanctum communicata est nobis charitas, qua diligamus Deum, & nostra erga eum dilectione promereamur, & eum nobis deuinciamus, vt non possit non præstare, quod promisit. Pro hac interpretatione facit vox diffusa, vel vt Græci habent effusa, quæ etiam retinuit impetum Chrysostomi, vt non auderet omninò dilectionem Dei accipere, qua ipse nos diligit, quāuis eò esset propensior, vnde vtramq; miscet. Photius apud Oecu. in scholijs apertè interpretatur de nostra dilectione: Similiter Origenes in suis commentarijs. Ambrosius verò habet solū illum alterum sensum, de charitate,

tate, qua nos diligit Deus: Sed hic iã remoratur vox diffusa, quam exponit quidam, id est, potenter ostensa, sed non est simplex intelligentia, valdè tamen probabilis est illa expositio propter sequentia. Vt quid enim, &c. Illud enim seruit huic expositioni, & ad eandem inuitat, quod dicitur: Commendat charitatem suam Deus, &c. Secundum hãc, sensus est: Quòd spes nostra non frustretur nos, patet ex charitate Dei erga nos, quam in hoc palã ostendit, quòd copiosè per Spiritum sanctum, qui datus est nobis tanquam pignus hæreditatis, effudit in nos dona sua, quibus palàm testatus est, se benè velle nobis, & præstiturum nobis, quod promisit.

Heb. 9. d. 1. Pet. 3. c. *VT quid enim Christus, cùm adhuc infirmi essemus, secundum tempus pro impijs mortuus est? Vix enim pro iusto quis moritur: nam pro bono forsitan quis audeat mori. Commendat aũt charitatẽ suam Deus in nobis, quoniam cùm adhuc peccatores essemus secundũ tẽpus, Christus pro nobis mortuus est. Multò igitur magis nũc iustificati in sanguine ipsius, salui erimus ab ira per ipsum. Si enim cùm inimici essemus, recõciliati sumus Deo per mortẽ filij eius, multò magis reconciliati, salui erimus in vita ipsius. Non solùm aũt hoc, sed & gloriamur in Deo per Dominum nostrum Iesum Christum, per quem nunc reconciliationem accipimus.*

VT quid enim Christus, cùm adhuc infirmi essemus secundum tempus pro impijs mortuus est?) Illud, *Secundum tempus*) referunt quidam ad infirmos, sed omninò probabile est pertinere ad, *Mortuus est*) ad quod refert Hier. in epistola ad Algasiam quæst. 7. Vt sensus sit, illum idoneo tẽpore, & à Patre præscripto, mortem oppetijsse. Hunc sensum probabilem valdè facit, quod aliàs sæpè dicat scriptura, Christum definito tempore mortuũ: prætereà, quòd Græcè sit non χρόνος, sed καιρὸς, quæ vox significat opportunitatẽ & articulum temporis. Chrysost. hanc particulã non attingit in commentarijs suis: Theophyl. & Græcanica scholia interpretantur quomodo Hier. opportuno destinatoq; tẽpore ipsum mortuum. Infirmos vocat per extenuationem, quos mox impios, & paulò pòst peccatores appellat, & inimicos. Sensus est: vt quid, vel ad quid Christus, quum adhuc peccatorum & scelerum languoribus premeremur, pro nobis impijs tẽpore statuto mori voluit? subaudiendum est: nisi vt declararet, & testificatissimũ redderet suũ erga nos amorem singularem. Vel hoc modo intelligẽdum est: Ad quid Christus pro nobis impijs voluisset mortem oppetere, & per mortem suã nos iustificare, nisi voluisset certam & infallibilẽ esse spem nostram, quantum ad Deum pertinet? Sic Erasmus in annotationibus, qui hic subaudit, ne cõfundat spes.

Vix enim pro iusto quis moritur: Nã pro bono forsitan quis audeat mori.) Hier. in epistola ad Algasiam, q. 7. iustum accipit abstractiuè pro iustitia. Chrysosto. verò pro homine iusto. Vix quenquã reperias, qui pro iusto homine liberando, mortẽ oppetere audeat. Dixi aũt vix, quia forsitan possit aliquis reperiri, qui pro bono, id est, homine virtute prædito, sustineat mori. Inter iustum & bonũ hoc loco nihil est discriminis.

Commendat autem charitatem suam Deus in nobis) id est, declarat Deus insignem fuisse vim amoris sui erga nos: *Quoniam cùm adhuc, &c.)* Variant hic Latina exemplaria: quædã enim habent (quoniã si) alia verò non habent (si) quẽadmodum nec Græca, & verisimile est redundare, & legendũ, quoniam, vel quòd cùm adhuc peccatores essemus, &c. vt hæc particula pẽdeat à superioribus, hoc modo: Fortasśis erit, qui pro bono sustineat mori, quod vtiq; magni amoris esset indiciũ: attamẽ Dei erga nos charitas in hoc insignis est, & humanã vincit, quãtumuis magnã, quòd pro impijs & indignis filium suum vnicum mori voluit: deinde periodi nota interiecta sequitur: Multò magis ergo nunc. Hæc distinctio est in nostro exẽplari impresso per Simonem Colinæum. *Ira)* huius loci est illa, de qua in 2. cap. sermo fuit. Sensus est: salui erimus in extremo iudicio à vindicta diuina, quę tum semel effundetur in peccatores.

Si enim cùm inimici essemus, reconciliati sumus Deo.) Argumẽtatur à minore ad maius. Verba aperta sunt, nec expositione egent: *In vita ipsius)* id est, per vitam ipsius Christi. Hæc omnia adducit Apostolus, vt declaret spem non confundere, quantum est ex parte Dei. Locum hunc tractat Augustinus lib. de Tri. 13. capite 10. vbi est valdè insignis. Docet enim ibi, alio quidem modo Deum potuisse liberare genus humanũ, sed miseriæ nostræ, sanandæ conuenientiorem alium nõ fuisse, nec esse oportuisse. Quid enim tam necessarium fuit (inquit) ad erigendam spem nostram, &c. Vide illum locum.

Non solùm autem) scilicet salui erimus ab ira, atque ob id gloriamur, sed & gloriamur in Deo, vt in Patre, qui nos tã eximiè amat, quasi dicat: non solùm habebimus illo tempore Deum non iratum iudicem, sed amantem Patrem.

PRopterea, sicut per vnum hominem peccatum in hunc mundum intrauit, & per peccatum mors, & ita in omnes homines mors pertransijt, in quo omnes peccauerunt. Vsq; ad legem enim peccatũ erat in mundo: peccatum autem nõ imputabatur, cùm lex non esset. Sed regnauit mors ab Adam vsq; ad Moysen, etiam in eos, qui non peccauerunt in similitudinem præuaricationis Adæ, qui est forma futuri: Sed non sicut delictum: ita & donum. Si enim vnius delicto, multi mortui sunt, multò magis gratia Dei & donum in gratia vnius hominis Iesu Christi in plures abundauit.

undauit. Et non sicut per vnum peccatum, ita & donum: nam iudicium ex vno, in condemnationem: gratia autem ex multis delictis, in iustificationem.

PRopterea sicut per vnum hominem peccatum in hunc mundum intrauit, &c.) Est hîc noua periodus, & velut nouum caput. Sensus est: quia diximus de sanatione tabis per Christum, veniemus ad primordia huius mali, vt beneficiū Christi illustrius fiat. Istud significat vox (propterea) Est autem sermo inabsolutus: pars, quæ supprimitur hoc modo reddenda est. Sicut per vnum hominem venit iustitia in mundum, & per iustitiā vita, & ita in omnes homines vita pertrāsiuit: intellige quatenus in ipso renati sunt. Quæstio hîc magna est, quod peccatū accipiēdum sit in verbis Pauli, cùm dicit: Sicut per vnū hominem peccatū, &c. Erasmus in annotationibus suis putat sermonis proprietatē & seriē, tenoremq; disputationis Paulinæ mollius quadrare, si de peccato per imitationē accipiatur. In contraria sententia est Augustinus, qui solidissimis rationibus penè euincit, locum hunc non posse intelligi, nisi de peccato originis. Si, inquit, de peccato per imitationem loqueretur Apostolus, nō per hominem, sed per diabolum diceret peccatum intrasse mundum. Præterea in comparatione, quam hoc loco facit Apostolus, opponit Adam & Christum inter se, tanquam diuersarum ac contrariarū rerum fontes ac principia: Adam quidem peccati & mortis, Christum verò iustitiæ & vitæ. Sed certum est, iustitiam & vitā per Christum introisse, non solùm vt iustitiæ exēplar: igitur & peccatum per Adam, non solum vt typum, formam & exemplar introisse intelligendū est: sed per ipsum vt principium, per quod trāsfusum est in posteros & propagatum peccatum. Adhæc si imitationem intellexisset Apostol. & non propagationem, in cōsequentibus haud dixisset: iudicium ex vno in cōdemnationem, sed iudicium ex multis in condemnationem, sicut dixit: Gratia autem ex multis delictis in iustificationem: Quam rationem prolixius Augustinus prosequitur in epistola ad Hilarium, quæ est numero 89. In libro verò 4. contra duas epistolas Pelag. capite 4. explicat, vnde descenderit Apostolus ad hanc disputationem de peccato originis. Docet enim ibi exordium huius disputationis sumptum ab eo loco. Si enim cùm inimici essemus, &c. quod ibi dixerat, reconciliatos nos Deo per Christum: hîc aggreditur explicare per comparationem, in qua ad radicē & fontem negotium deducit. Rationes autem Augustini, tāti fecit concilium Mileuitanum, vt definiret nō aliter intelligendum, quod habet Apostolus (Per vnum hominem peccatum intrauit in hunc mundum) quàm de ingressu peccati per propagationem. Porrò, quodnām sit istud peccatum, quod per propagationem ingressum, omne genus humanum peruasit, explicatur in 2. sententiarum. Quantum ad præsentem locum attinet, satis est annotasse, non esse ipsius Adæ inobedientiam, sed illam veluti causam esse huius, quod eruditè explicauit Augustinus libri 2. ad Valerium de nupt. & concup. capite 28. Dicit ergo Apostolus: *Sicut per vnum hominem*) id est, per inobedientiam vnius hominis Adæ videlicet, *Peccatum*) quod originale dicitur, *Intrauit in mundum*) id est, transfusum est in humanum genus. *Et per peccatum mors*) id est, mortalitas siue moriendi necessitas iuxta corpus, nec illa solū, sed & mors, quæ est damnatio æterna: *Et ita*) id est, cùm mors tanquā effectus peccati introierit in mundum, in vniuersum genus humanum transisse intelligenda est, quemadmodum & peccatum vniuersum genus humanum peruasit. *In quo*) non quidem peccato. Nam apud Græcos ἁμαρτία nomen fœminini generis est, sed in quo scilicet vno homine, omnes peccauerunt tanquam in fonte siue principio totius generis humani, quia in lumbis eius erant, quando peccādo naturam vitiauit: Sic Augustinus. Posteros ergo Adæ peccasse in Adam, non est aliud, quàm eos nascendo ex Adam accipere naturam vitiatam, & prima illa iustitia destitutam, in qua iustitia fuit condita. Intelligere autem oportet, quod dicitur: *In quo omnes peccauerunt*) sub hac aut simili additionis formula, id est, quantū est ex ratione propagationis propter diuā Virginem, quā piè credimus non incurrisse hoc peccatum: de Christo verò non est quæstio, quia licet fuerit in lumbis Adæ secundum corpulentam substantiam, non tamen ibi fuit secundum rationem seminalem, quod quid sit, explicat Turnout libro 1. de gratia & libero arbitrio, pagina 189. Erasmus hîc annotat Græcè haberi nō ἐν ᾧ, id est, in quo, sed ἐφ' ᾧ, id est, eò, quòd omnes peccauerūt vel in quantum, vel quatenus omnes peccauerunt, Sic ipse. Verùm licet particula hæc ἐφ' ᾧ interdum sit causalis, nulli tamē Græci hoc loco eam sic accipiunt. Oec. in scholijs apertè exponit ἐφ' ᾧ, id est, in quo scilicet Adam. Sed & accepta vt sit causalis, optimè cōsistit cum interpretatione Augustini, qui exponit hūc locum de ingressu peccati per propagationem. Nam sensus erit: Mors in omnes transijt in quantum vel eò, quòd omnes peccauerunt in vno illo homine peccante, id est, eò, quòd ex ipso omnes traxerunt naturam vitiatam, & spoliatā rectitudine, in qua condita erat.

Aug. libr. 1. de peccato rū meritis & remiss. c. 9. Similis locus est epist. 89. quæst. 3.

Lib. 2. sententiarum dist. 30.

Vsque ad legem enim peccatum erat in mundo: peccatum autem non imputabatur, cùm lex nō esset.) Vsq; ad legem, id est, & lege quidem lata: vt

(vsque)

(vſque) ſumatur incluſiuè, id eſt, ne lex quidem efficere potuit abolitionem peccati huius. Sic Auguſtinus, ſecundum quem Apoſtolus totum legis tempus annumerat vſque ad finem legis, ſcilicet Chriſtum: Secundum hunc, ibi: (peccatum autem, &c.) eſt noua periodus: alij accipiunt, vt ſit inciſum tantùm, & exponunt hoc modo: Erat quidem ante legem latam peccatum iſtud in mundo, verùm non imputabatur, non habebatur, ſiue non æſtimabatur peccatũ, nec imputabatur ad pœnam, cùm lex non eſſet: ſed tum demũ cœpit agnoſci, & haberi peccatum, & imputari, vbi legis doctrina tradita eſt. Lex pro lege Moyſi accipitur: Peccatum intelligitur originale, de quo in præcedentibus ſermo fuit: & licet ante legem non latuerit Noe, Abraham, & ſimiles, licetq; id inde ab initio ſemper à Deo fuerit imputatum, nihil tamen hoc vel illud aduerſatur huic loco: Nam tantùm hic negat Apoſtolus peccatum hoc non fuiſſe cognitum mundo, id eſt, hominibus ſecundum naturæ rationem tantùm viuentibus, à quibus ſicut non reputabatur peccatum, ita nec ad pœnam imputabatur.

Sed regnauit mors ab Adam vſque ad Moyſen.) Senſus eſt: Quanquam agnitum vulgò non fuerit peccatũ iſtud ante latam legẽ Moyſi, iam inde tamen ab initio mox à lapſu Adæ regnauit mors, id eſt, (ſecundum Auguſtinum in Epiſtola ad Hil.) imperiũ & dominium obtinuit in mundo, trahens homines ad condẽnationem, quæ vtique non regnaſſet, ſi nõ fuiſſet in mundo peccatum. Quòd hic, vſque ad Moyſen, antè dixit, vſque ad legem, eſt metonymia, regnauit, inquam, etiam in eos:

Qui non peccauerunt) Auguſtinus de peccatorum meritis & remiſsione lib. 1. capite 11. rurſus epiſtola 89. inducit duplicem fuiſſe huius loci lectionem, vnam: Regnauit mors ab Adam vſq; ad Moyſen, etiam in eos, qui peccauerunt, &c. ſine negatione: Et hanc lectionem interpretatur Orig. & Ambroſius, & bonas annotationes in hunc locum habet D. Turnout lib. 1. de gratia & libero arb. Alterá, quæ eſt in noſtris codicibus addita negatione, quam & habebant exemplaria tẽpore Auguſtini, quam & Theoph. Oecum. & Chryſoſt. habent & interpretãtur, ne quis ſuſpicetur mendũ eſſe: Regnauit ergo mors etiam in eos, qui non peccauerunt propria voluntate, hoc eſt, quod dicit: *In ſimilitudinem præuaricationis Adæ*) Periphraſis eſt infantium.

Qui) ſcilicet Adam. *Eſt forma futuri*) id eſt, figura ſeu typus Chriſti venturi.

Primò hic aduertere oportere participiũ futuri non referri ad tempus, quo hæc ſcribebat Paulus, ſed ad Adam, qui præceſsit Chriſtum, cuius typum gerebat. Tale eſt & illud in epiſtola ad Coloſ. Quę ſunt vmbra futurorum. *Ad Col. 2.* Secundò aduertẽdum (quẽadmodũ annotat Origenes, & hũc ſecutus Ambroſius) iuxta genus conſtare ſimilitudinẽ. Vt enim ab Adam quiddã dimanauit in omnes, ita & à Chriſto, non autem iuxta ſpeciem, quia ab illo mors & peccatum: ab hoc vita & iuſtitia. Vnde Auguſtinus dicit Adá typum Chriſti fuiſſe à cõtrario, & ea ratione eſt diſsimilitudo maxima, quanta eſt inter vitam & mortem.

Sed non ſicut delictum, ita & donum.) Ne quod dixerat Adam typum geſsiſſe Chriſti, ſic acciperetur, quaſi per omnia Adã ſimilis fuiſſet Chriſto, continuò ſubiecit diſsimilitudinem opponens peccatum Adæ gratiæ Chriſti: & demonſtrans hanc illius delicto multò potentiorem eſſe, & efficaciorem. Non ſicut delictum, inquit, id eſt, non ſicut Adæ inobedientia ſcilicet deriuauit in genus humanum effectum ſuum: ita & donum ſcilicet à Chriſto, vel per gratiã in homines deriuatum eſt.

SI enim vnius delicto multo mortui ſunt, multò magis gratia Dei & donum, in gratia vnius hominis Ieſu Chriſti in multos abundauit. Et ſicut per vnum peccantem, ita et donum: nam iudicium quidem ex vno, in condemnationem: donum autem ex multis delictis, in iuſtificationẽ. Si .n. vnius delicto mors regnauit p vnũ, multò magis abundantiã gratiæ, & donationis, et iuſtitiæ accipiẽtes, in vita regnabunt per vnũ Ieſum Chriſtũ. Igitur ſicut per vnius delictum in omnes homines in cõdemnationem, ſic & per vnius iuſtitiam in omnes homines in iuſtificationem vitæ. Sicut enim per inobedientiam vnius hominis peccatores cõſtituti ſunt multi: ita & per vnius obeditionem, iuſti conſtituentur multi.

SI enim vnius delicto multo mortui ſunt.) Si enim vnius delicto, id eſt, per vnius Adæ inobedientiam, multi, id eſt, omnes ab eo propagati, reatum mortis incurrerũt: *Multò magis gratia Dei*) id eſt, gratuita remiſsio peccati, ſiue gratuita reconciliatio cum Deo.

Et donum) id eſt, diuinæ Spiritus ſancti dotes per gratiam vnius hominis Ieſu Chriſti tanquam cauſam, copioſè dimanãrunt in omnes ex ipſo renatos. Diſsimilitudo ergo, quam ponit Apoſtolus inter Adam & Chriſtum, ſiue inter Adæ delictum & gratiam Chriſti hæc eſt: Quòd delictum Adæ inuexerit reatum vnius mali & ſupplicij, nempè mortis: gratia verò Chriſti cõciliauit generi humano copioſam & exuberantem gratiam apud Deum, & effecerit in hominibus exuberantia Dei dona. Poteſt etiam delictum accipi, non actuale Adæ peccatum: ſed originale, quod nobis inhæret, vt opponatur dono, quod Græcè eſt χάρισμα, hoc ſenſu: Non ſicut delictum, quod ab Adam in nos transfuſum eſt, ita donũ ſe habet, quod per

Chri-

Christum, siue per gratiã Christi in nos deriuatũ est: Si enim vnius delicto, id est, peccato, quod ab vno sumpsit originẽ, & aliud numero in diuersis est, multi mortui sunt, &c. Annotat. Auguſt. phrasin scripturæ non permittere, vt dicamus Adam esse mortuũ delicto diaboli, quod tamen imitatus est, vnde concludit non esse sermonem hic de imitatione. *In plures*) dixit Apostolus pro eo, quod est in multos, & (in multos) accipiendum est, vt hoc sit, quod in omnes, quemadmodum ex hoc ipso textu conuincitur, cùm postea dicitur: Sicut per vnius delictum in omnes homines.

Et non sicut per vnum peccatum, ita & donum.) Est hic duplex lectio, quædam enim exemplaria Latina habent peccatum: Alia verò habent peccantem, sed parum refert vtrum hoc aut illo modo legamus. Sensus est: Non sicut vnum Adæ peccatum, vel non sicut per vnum qui peccauit scilicet ingressa est mors ita & donum, id est, non eodem modo venit donum, quod deinde declarat: *Nam iudicium mortis ex vno*) scilicet peccato (quemadmodũ id rectè colligit Augustinus ex membro opposito) progressum est: *In condemnationem*) donum verò (nam eadem vox est apud Paulum quæ suprà) non ex vno, sed multis delictis in iustificationem progressum est, hoc est, deriuatum est donum Christi ad expiandum non vnum illud Adæ delictum, sed multa illi vni ab Adæ posteris addita. Vrget Augustinus hunc locum, vt suprà annotatũ est, contra interpretationem de imitatione peccati.

Si enim vnius delicto) id est, propter vnius Adæ inobedientiam, *Mors regnauit per vnum*) Significat enim delictum Adæ sic esse causam mortis, vt etiam mors per ipsum Adam in posteros deriuata siue propagata sit ratione peccati ab ipso transfusi. *Multò magis abundantiam gratiæ,*) id est, remissionis tam peccati, quod in ipsis pinxit Adam, quàm aliorum peccatorum quę ipsi addiderunt: nec solùm exuberantiam gratiæ, sed & diuinorum donorum ac iustitiæ accipientes, nimirum: *Credentes regnabunt in vita per vnum Iesum Christum.*) Orationis contextus requirebat, vt diceret: multò magis vnius Christi gratia, vita regnauit per vnum, sed nunc pro gratia Christi quæ opponitur delicto Adæ, posuit gratiæ Christi effectus: & pro regno vitæ, regnum hominum in vita, vnde ratiocinatio hæc in specie perturbatior est.

Igitur sicut per vnius delictum in omnes homines, &c.) Quemadmodum, inquit, per inobedientiam Adæ in omnes homines ab ipso per rationem seminalem ducentes originem scilicet peccatum transfusum est, quo quidem peccato damnationis rei effecti sunt: sic & per vnius videlicet Christi iustitiã, in omnes homines ex ipso per fidem, vel fidei Sacramentum, quod est Baptismus, renatos scilicet donum deriuatum est siue transfusum ad efficiendam in eis iustificationem vitæ. Augustinus alibi negatiuè interpretatur, hoc sensu: In neminem peruenit iustitię vita, nisi ex vnius Christi iustitia. Similis est ille locus apud Ioannem: Qui illuminat omnẽ hominem venientem in hunc mundum.

Sicut enim per inobedientiam, &c.) Idem Apostolus inculcat alijs, imò ferè eisdem verbis. *Sicut per inobedientiam vnius hominis*) nimirũ Adæ, *Peccatores*) id est, peccato obnoxij, *Constituti sunt multi*) id est, omnes omninò, qui carnalem ab ipso ducunt originem per rationẽ seminalem. *Ita & per vnius obedientiam*) nimirũ Christi, iusti constituentur multi, id est, omnes omninò, qui per fidem vel fidei Sacramentum ex ipso iuxta spiritum renascẽtur. Diligenter notandum, quod dicit per vnius inobedientiam constitutos esse multos peccatores, propter eos qui dicunt in paruulis nõ esse aliquid, quod verè sit peccatum, sed ipsos nasci obnoxios tantùm pœnæ peccati. Notandus etiam locus hic contra illos, qui negãt infantes baptizãdos, propterea quòd fidem nõ habeant, vel quòd vsu rationis nõ vtantur, vt consentire queant. Docet enim apertè hic Apostolus, quòd sicut per Adæ inobedientiam citra omnem mentis ac voluntatis actionem seu motum, ratiõe solius generationis, quam ducunt ex Adam, peccatores constituuntur paruuli: ita per Christi obediẽtiam iustos ipsos effici citra omnem mentis assensum, vel voluntatis consensum, ratione solius regenerationis qua ex ipso renascuntur.

Lex autem subintrauit, vt abundaret delictum. Vbi autẽ abundauit delictũ, superabundauit & gratia: vt sicut regnauit peccatũ in mortẽ, ita et gratia regnet per iustitiam in vitam æternam per Iesum Christum Dominum nostrum.

Lex autem subintrauit vt abundaret delictum.) In hoc capite diligenter aduertere oportet hæc tria videlicet, peccatum & mortem eius sociam, gratiam, & legem, quæ per prosopopœiam inducit Apostolus tanquã personas, & quia præcipuè partes sunt gratiæ & peccati: legis verò minùs præcipuè & quasi secundariæ: ideo ipsam dicit nõ intrasse, sed subintrasse, quẽadmodum in comœdijs id videmus, vbi personæ quædam obiter tantùm introducuntur. Regnum autem peccati longum valdè fuit, nempe ab Adam vsq; ad Christum: à Christo verò, id est, eiusdem aduentu in carnem, vsq; in perpetuum regnum gratiæ protenditur. Porrò lex regnauit à Moyse vsque ad Christum tantùm, neque id, vt persona primas agens. Fictionem istam siue prosopopœiam, & regna hęc peccati videlicet, gratiæ & legis in Paulo

aduertere facit, vt viuaciter intelligamus caput istud. Lex ergo subintrauit, id est, obiter ingressa est, qua ingressa vires cepit concupiscentia, hoc est, quod dicit: *Vt abundaret delictum.*) Nam (vt) euentum signat non causam, id est, ostendit quid data lege euenerit, non quid lex effecerit. Lege ingressa hoc euenit, vt delictum illud quod per Adæ inobedientiam ingressum erat in mundum, copiosius fructificaret, non quidem imperio legis, sed vitio hominis. Ita enim sunt ferè ingenia mortalium, vt prohibitio inflāmet libidinem peccandi, secundum illud Poetæ: Nitimur in uetitum semper cupimusque negata, donec desiderium illiciti operis vincat dilectio iustitiæ per spiritum gratiæ in mente effectum.

Vbi autem abundauit delictum, super abundauit & gratia, & cæt.) Sensus est, vbi occasione legis ad summum malorum ventum est, postquam inundauerunt delicta in mundo, inundauit & gratia vehementer & super modum exuberauit misericordia & benignitas Dei: vt sicut regnauit peccatum in mundo pertrahens homines nō ad mortem tantùm corporalem, verumetiam æternam: ita gratia & misericordia Dei per iustitiam, quam effecit in mente hominis, regnet in vitam æternam per IESVM CHRISTVM tanquam mediatorem, qui sanguine & morte sua illam gratiam conciliauit hominibus apud Deum.

CAPVT VI.

Vid ergo dicemus? Manebimus in peccato, vt gratia abundet? Absit. Qui enim mortui sumus peccato, quomodo adhuc viuemus in illo? an ignoratis fratres, quia quicunque baptizati sumus in Christo Iesu, in morte ipsius baptizati sumus? Consepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortem, vt quomodo Christus surrexit à mortuis per gloriam Patris, ita & nos in nouitate vitæ ambulemus. Gal.3.d

Q*Vid ergo dicemus? manebimus in peccato, &c.*) Est occupatio: dixerat in præcedentis capitis fine: vbi abundauit delictum, superabundauit & gratia. Non intelligentes dicere poterant, peccemus ergo, & peccata adijciamus peccatis, vt exuberet in nobis gratia: Hanc impietatis insaniam excludit Apostolus hoc 6. capite dicens: Quid ergo dicemus? absit. Peccatum hoc loco fomes est. Manere in peccato, est manere sub dominatu fomitis, obedire seu obtemperare eius desiderijs: vtitur Paulus verbo (absit) quoties absurditatem significare vult.

Qui enim mortui sumus peccato.) Sensus est: Qui desijmus esse in regno peccati, & ei semel renunciauimus, quomodo adhuc eius suggestioni obtemperabimus? hoc est, quod dicit *Viuemus in illo*) Aliter accipitur mori vel mortuum esse peccato ad Ephe.2. Cùm essemus mortui peccatis, id est, per peccata seu propter peccata conuiuificauit, &c. vbi ablatiui casus (peccatis:) hic verò datiui casus.

An ignoratis fratres quicunque baptizati sumus in Christo) id est, baptismo efficaci per Christum. Non enim sentit de formula Baptismi. Græci legunt in Christum Iesum, id est, qui sic sumus baptizati, vt in Christum simus coaptati, & insiti in corpus eius mysticum. *In morte*) vel vt Græci legunt, in mortem, id est, in assimilationem siue configurationē mortis ipsius, *Baptizati sumus*) quę quidem assimilatio in hoc sita est, quòd dum baptizamur, morimur vitæ peccati, sicut Christus mortuus est vitæ mortali.

Consepulti enim sumus cum illo per Baptismum,) id est, per baptismi cæremoniam. Ipsa siquidem inuersio sub aqua, quæ fit in baptismo, exprimit sepulturam Christi: Addit (in mortem) vt discrimen ponat inter Christi sepulturam, & illā, qua nos sepelimur mysticè in baptismo, quia hæc nō præsupponit nec prærequirit mortem, sed ipsam efficit.

Vt quomodo Christus surrexit) Sensus est: Ideo per baptismum semel sumus mortui peccato, vt Christo commortui, atque vnà consepulti cum illo, vt quomodo ipse resurrexit ad vitam immortalem per gloriam, id est, diuinam virtutem patris, quę in hoc illustris facta est, quod mortuum ipsum vitæ restituit.

Ita & nos in vita nouitate ambulemus) id est, postquam semel mortui sumus veteri vitæ, non relabamur ad eam, sed pergamus in noua vita, quam adepti sumus in Baptismo, hoc est, faciamuus opera illi vitæ consentanea Theo. particulam illam (per gloriam Patris) interpretatur, vt hoc sit, quod per diuinam virtutē suam siue per ipsum, quia Christus, ait, gloria Patris est. Ad eundem modum exponit Theodoretus in scholijs apud Oecumenium.

S*I enim complantati facti sumus similitudini mortis eius, simul & resurrectionis erimus, hoc scientes, quia vetus homo noster simul crucifixus est, vt destruatur corpus peccati vt vltrà non seruiamus peccato. Qui enim mortuus est, iustificatus est à peccato. Si autem mortui sumus cum Christo, credimus quia simul etiam viuemus cum Christo, scientes, quòd Christus resurgens ex mortuis, iam non moritur, mors illi vltrà non dominabitur. Quòd enim mortuus est peccato, mortuus est semel: quòd autem viuit, viuit Deo. Ita & vos existimate, vos mortuos quidem esse peccato, viuentes autem Deo in Christo Iesu.* Heb.12.a 1 Pet.2.a Ephes.4.e Col.3.b

S*I enim complantati facti sumus, &c.*) Alludit ad insitionem seu incorporationem plantæ Sen-

tæ. Sensus est: Si tanquam surculi quidam insiti sumus Christo per baptismum, sic vt similitudinem mortis eius in nobis habeamus: erimus & complātati siue insiti, vel ingenerati *Similitudini resurrectionis eius*) quæ similitudo resurrectionis posita est in nouitate vitæ. Diligenter obseruandæ sunt hæ Pauli sententiæ: Baptizari nos in mortē Christi, quod secundùm August. & Ambro. nihil aliud est: quàm baptismo nostro nos repræsentare mortem Christi, in quantum in eo morimur iuxta peccati rationem, sicut ipse iuxta rationem corporis mortuus est. Rursus: Per baptismum nos consepeliri Christo in mortem, quod nihil aliud est, quàm aquæ nos immergi in eum finem, vt efficiatur in nobis mors peccati. Rursum per Baptismum nos cōplantari similitudini mortis Christi, quod nihil aliud est, quàm per baptismum nos incorporari Christo, sicut ex morte illius tanquam è radice similem quandam mortem hauriamus. Ex quibus perspicuum efficitur, Sacramentum baptismi non esse signum tantùm iustificationis, quæ vel per fidem precedentem sit facta, vel per fidei motum in baptismo excitatum impetretur, quemadmodum volunt Lutherani: sed esse tanquam organum quoddam diuinitus institutum, per quod vel ad quod adhibitum Deus operetur remissionem peccati, quam neque fidei neque pœnitentiæ motus vtplurimùm efficere potuisset. Dicimus vtplurimum, quia est fides quædam tam vehemens & ardens, vt ante sacramentum adhibitum, remissionem efficiat peccatorum, vt eruditissimè docet Augustinus. Verùm hæc in paucis admodum inuenitur. Quod autem obijciunt ex Tertulliano de Pœnitentia: neminem debere baptizari, nisi qui antè fuerit corde lotus, nihil officit huic doctrinæ, imò magis eam stabilit. Nam lotionem intelligit non eam, quę cor prorsus mundat à peccatis, sed pœnitentiam ex fide ortam, quę hactenus lauat mentem & purgat, quod ipsi vitia & sordes peccatorum displiceant: non autem quòd sordes auferat: nam hoc apertè dicit esse munus sacri baptismatis. Ad eundem modum intelligendum est, quod eodem libro dicit, mortem peccatorum debere præcedere baptismum. Siquidem per mortem intelligit renunciationem peccatorum siue pœnitentiam.

Aug. in Enchi. ca. 51. Ambrosius in hunc locum.

Aug. de baptiz. cōtra Donat. l. 4 cap 22. & sequentib. Tertul. in lib. de pœnitentia, circa medium libri.

Hoc scientes quod vetus homo, &c.) Multa, ait Ambrosius, innectit & iterat, vt baptizatos doceat deinceps non debere peccare. Hoc scientes quod vetus homo noster) id est, vetus illa vita, qua secundum peccati desideria viximus, & vetustas omnis per peccatum Adæ inducta, cruci affixa est simul cū Christo in baptismo, id est, mortificata est, idque in eum finem, vt abolito corpore peccati, deinceps non seruiamus peccato. Totam peccatorum massam, congeriem & vniuersitatem, corpus peccati appellat, vel ipsum certè corpus peccatis obnoxium & ad peccata inuitās, vt sit phrasis Hebræa. Quod corpus aboletur, non quidem vt prorsus nō sit: sed vt non vigeat, id est, vt non valeat exerere vires suas, vnde adiecit Apostolus (vt vltra non seruiamus peccato) quod prioris expletiuum est. Seruire peccato, est ei consensum præbere, vel accommodare membra ad exequendum id, ad quod inuitat concupiscentia siue peccatum.

Qui enim mortuus est) scilicet peccato siue vitæ peccati iustificatus est, id est, absolutus prorsus est ab ipsius vitæ officijs, ab actionibus vniuersis, quas peccatum durante sua vita exercebat. (Si aūt mortui sumus cū Christo) si quo modo Christus iuxta corpus: ita nos iuxta peccati rationem mortui sumus, confidimus, quod etiam instar ipsius viuemus, scilitet vitā ab omni peccato purā, hoc est, quòd in nouitate vitæ quam semel adepti sumus in baptismo, perseuerabimus.

Scientes quòd Christus resurgens à mortuis deinde non moritur, mors illi vltra non dominabitur) vel vt Græci legūt, dominatur. Geminatione ista Apostolus exprimere voluit quàm nihil amplius possit mors in Christum: Nam quòd mortuus est Christus, mortuus est peccato, id est, ad peccatum humani generis expiandum, ad quod cùm vnica mors ipsius sufficientissima fuit, semel duntaxat mortuus est, (quod autē viuit) iam à morte excitatus (viuit Deo) id est, conformiter Deo, id est, vitam viuit immortalem.

Ita & vos existimate.) Græcis est verbum cogitantis, & res à cogitatione potissimum pendet. Sensus est: Ità & vos reputate, id est, considerate & præ oculis habete, vos ipsos mortuos semel esse peccato in baptismo, & nouā ibi vitam vos adeptos: qua viuitis Deo, id est, ad similitudinem Dei, vel secundum Deum in Christo Iesu, id est, per Christum Iesum, eius meritis hoc acceptum ferre debetis.

NOn ergo regnet peccatum in vestro mortali corpore, vt obediatis concupiscentijs eius. Sed neque exhibeatis membra vestra, arma iniquitatis peccato, sed exhibete vos Deo, tanquam ex mortuis viuentes, & membra vestra, arma iustitiæ Deo: peccatum enim vobis non dominabitur: non enim sub lege estis, sed sub gratia.

NOn ergo regnet peccatum,) id est, fomes, qui peccatum hìc dicitur per Metonymiam, quia peccati effectus est, & ad peccatum sollicitat. *In vestro mortali corpore*) quod per peccatū moriendi necessitati addictum est, *Vt obediatis*) præbendo consensum concupiscentijs eius. Explicat quid sit regnare fomitem,

mitem, non ſolùm non regnet per conſenſum in vobis. *Sed neque exhibeatis*) id eſt, accommodetis *Membra*) corporis veſtri *Peccato*) id eſt, fomiti huic *Arma*) id eſt, inſtrumẽta quibus armetur ad operandum iniquitatem.

Sed exhibete vos Deo) id eſt, conſecrate mentẽ veſtram Deo, ſicut & dignũ eſt. quia ex morte peccati ad vitam gratiæ ipſe vos ſuſcitauit hoc eſt quod dicit, *Tanquam ex mortuis viuẽtes*) Non ſolùm mentem veſtram cõſecrate Deo ſed & præbete illi membra veſtra arma quibus pugnetis aduerſus ſpirituales hoſtes, ad exercendam iuſtitiam. Membra noſtra arma vocat, quia his vel iuſtitiæ vel peccato militamus. Et facile præſtare poteſtis ea, ad quæ vos adhortor, (*quia non eſtis ſub lege*) id eſt ſub ſtatu & conditione legis: Status legis erat iubere tantùm, & nihil præbere auxilij, quo hoc quod iubebatur preſtari poſſet, ſed eſtis ſub gratia, id eſt, ſub ſtatu & cõditione gratiæ, quæ non tantùm iubet quid fieri oporteat, verum etiam vires addit, quibus id, quod iubetur præſtari poſsit, nec id ſolùm, ſed & perpetrata à nobis ante peccata delet, & vires fomitis frangit atque debilitat.

QVid ergo? peccabimus quoniam non ſumus ſub lege, ſed ſub gratia? abſit. An neſcitis quoniam cui exhibetis vos ſeruos ad obediendum, ſerui eſtis eius cui obeditis, ſiue peccati ad mortem, ſiue obeditionis ad iuſtitiam? Gratias autem Deo, quòd fuiſtis ſerui peccati: obediſtis autem ex corde in eam formam doctrinæ, in quam traditi eſtis. Liberati autem à peccato, ſerui facti eſtis iuſtitiæ.

Ioan. 8. d
2. Pet. 2. d

QVid ergo?) eſt occupatio. Quia diximus baptizatos non eſſe ſub lege, num putabimus idcirco ipſos quaſi nõ obnoxios legi ſeruandæ licenter peccare poſſe? & impunè ad veterem vitam relabi? (Abſit) hoc inquit abſurdum eſt. *An neſcitis quòd cui exhibetis vos ſeruos ad obediendum. ſerui eſtis eius cui obeditis? ſiue peccati quod ducit ad mortem ſiue obedientia erga Deum, quæ ducit ad iuſtitiam? Gratias aũt ago Deo*) quòd cùm fueritis olim ſerui peccati, iam tota animi propẽſione addixeritis vos in eam formam doctrinæ, quã præſcribit Euangelium. Addit (in quam traditi eſtis) vt ſignificet non ſine diuina virtute id effectum eſſe. Traditos autẽ vos eſſe in formam doctrinæ Euangelicæ, & illi ex animo obediſſe, non aliud eſt, quàm liberatos ſiue manumiſſos peccato, in ſeruitutem iuſtitiæ vos eſſe tranſlatos. Quare abſurdum fuerit non perſiſtere vos in hac ſeruitute, ſed ad priorẽ, quæ ſeruitus peccati eſt, vos relabi.

HVmanum dico propter infirmitatem carnis veſtræ: ſicut enim exhibuiſtis membra veſtra ſeruire immunditia & iniquitati, ad iniquitatem: ita nunc exhibete membra veſtra ſeruire iuſtitiæ, in ſanctificationem. Cùm enim ſerui eſſetis peccati, liberi fuiſtis iuſtitia.

HVmanum dico propter infirmitatẽ carnis, &c.) Exhortatio eſt ad ſtudium virtutis, cui præfationem præmittit, qua extenuat id quod poſtulat. Senſus eſt: Agnoſcens infirmitatem carnis veſtræ, humaniter vobis loquor, minus exigo, quàm poſtulat dignitas & cauſa rei, cùm dicere poſſem, quod ſcriptum eſt Baruch. 4. Reg. Sicut fuit ſenſus veſter vt erraretis à Deo, decies tãtum iterum conuertentes requirite eum. humaniorem inſtituo exhortationem. *Sicut exhibuiſtis*) .i. quanto ſtudio exhibuiſtis membra veſtra ad ſeruiendum immunditiæ, & omni generi vitiorum, hoc eſt, quod dicit *Et iniquitati ad iniquitatem*) Ita nunc .i. tanto ſaltem ſtudio exhibete nunc membra veſtra ad ſeruiendum iuſtitiæ. Generale nomen eſt hoc loco iuſtitiæ complectens omnem virtutem vt ſtudio virtutum dediti, magis ac magis indies proficiatis in ſanctitate & puritate vitæ, hoc eſt quod dicit *In ſanctificationem*) Et certè ſi cum animis veſtris cogitetis, quã iniqua ſit collatio ſtatus peccati cum ſtatu iuſtitiæ, quæ illius turpitudo, & huius dignitas, quam pernitiem adferat peccatum: rurſus quam vtilitatem pariat iuſtitia, cùm in præſenti, tum in futuro, haud pigebit tantum ſtudij inſumere in obſequium iuſtitiæ, quantum peccato olim impendiſtis.

Cùm enim ſerui eſſetis peccati, liberi fuiſtis iuſtitiæ) Datiui caſus eſt iuſtitiæ, vt patet ex Græco. Senſus eſt: Exempti fuiſtis à pulcherrimo ſtatu iuſtitiæ.

QVem ergo fructum habuiſtis tunc in illis, in quibus nunc erubeſcitis? Nam finis illorum mors eſt. Nunc verò liberati à peccato, ſerui autem facti Deo, habetis fructum veſtrum in ſanctificationẽ: finem verò vitam æternam. Stipendia enim peccati, mors: gratia autem Dei, vita æterna in Chriſto Ieſu Domino noſtro.

QVem ergo fructum habuiſtis tunc) hoc eſt, cũ eſſetis dediti vitijs? Cepiſtis aliquem ſyncerum ac ſolidum fructum ex illis: certè nunc non alium fructum capitis ex illis, quàm erubeſcentiam. Erubeſcentia fructus eſt quem parit peccatum: vnde illud Demoſthenis: Non emo tanti pœnitere. De quo dicto vide Aulum Gellium noctium Atticarum lib. 1. cap. 8.

Nam finis illorum mors eſt) finis ad quem tandem adducit ſeruitus peccati, mors gehennæ eſt. *Nunc verò liberati*) id eſt, manumiſsi à peccato, ſerui autem facti iuſtitiæ qua ſeruitur Deo, habetis fructum veſtrum ſanctitatem, & puritatem vitæ, finem verò vitam æternam. Eſt pulcherrima antitheſis illa tus iuſtitiæ & ſtatus peccati, quæ mirè facit ad ingenerãdum animis noſtris amorem iuſtitiæ & odium peccati. Huic ſimilis eſt illa ſententia apud Græcos iactata, quã refert Aulus Gellius, cap. primo, lib. 15. noctium

Atticarum, quam & in hunc modum Latinè reddit: Si per laborem honesti quippiam egeris, labor abit, honestum manet: Si per voluptatem turpe feceris quippiam, quod suaue est abit, quod turpe est manet.

Stipendia enim peccati mors.) Quod merces laboranti, hoc militanti stipendium est. Sensus est: Id quod rependit Deus his, qui militauerunt peccato, est mors Gehennæ. *Gratia autem Dei*) id est, gratuitum donum Dei, est vita æterna. De hac sentētia doctissimè disserit August. in Epistola ad Sixtum presbyterum, quæ numero est. 105. Item in l. de gratia & lib. arbit. à cap. 6. vsque ad cap. 11. Gratis inquit datur vita æterna, non quia ex meritis non datur, sed quia gratis data est gratia bonę vitæ, cui datur. Sicut ergo dixerat Apostolus (*Stipendia peccati mors*,) sic dicere poterat stipendia iustitiæ, vita ęterna, & hoc consequentia requirebat. Sed vt indicare fontem bonæ vitæ, & vnde proficiscantur operū merita, quibus tanquam debita merces redditur vita æterna, dixit (*Gratia Dei vita æterna.*

CAPVT VII.

AN ignoratis fratres (scientibus enim legem loquor) quia lex in homine dominatur, quanto tempore viuit? Nam quæ sub viro est mulier, viuente viro alligata est legi: si autē mortuus fuerit vir eius, soluta est à lege viri. Igitur viuente viro, vocabitur adultera, si fuerit cum alio viro si autem mortuus fuerit vir eius, liberata est à lege viri: vt non sit adultera, si fuerit cum alio viro.

AD explodendum eorum errorem, qui asserebant Christianis licere quicquid liberet, duo in sexto capit. proposuit argumenta: Alterum, Christiani sunt mortui peccato, eique semel valedixerunt, ergo non est ijs ad peccatum redeundum. Alterum erat: Christiani ex professo semel se addixerunt iustitiæ: ergo licentia hæc peccandi ab ijs quàm longissimè abesse debet. In hoc 7. capit. redit ad prius argumentum, fusè explicans, Christianos mortuos esse peccato & legi. Nam hæc duo coniuncta sunt, quia peccatum alumnus est legis. Dicit ergo:

An ignoratis fratres, &cæter.) Si nondum intelligitis Christianos non debere peccare, ostendam id per rem vobis notissimam. Ignorare prorsus non potestis fratres (*nam scientibus legem loquor.*) Appellat eos fratres defertque eis scientiam legis. Vtroque beneuolos reddit, vt veritati, quam docebat æquiores essent. Quod dicit (*scientibus legem loquor*) de lege naturæ, & ciuilibus legibus, non de lege Moysi intelligendum vt quidā putant, moti hac ratione, quòd magna pars in Ecclesia Romana gentiles essent. Sed omninò verisimile est, Apostolum de lege Moysi loqui. Quare ad scrupulum aliorum respondendum, quòd tunc in Ecclesia Romana plurimi fuerint Iudæi, quemadmodum testantur acta Apostolorum, atque ideò legis doctrinam haud latere potuisse ipsos etiam Gentiles, qui Romæ erant credētes: cùm enim haberent libros legis, vtique eos legebant. Quod dicit eos minimè ignorare, illud est (*legem in homine dominari quanto tempore viuit*) suppositum verbi (*viuit*) quidā faciunt legem, alij hominem. Et sunt coniecturæ valde probabiles pro hac sententia. Nam Apostolus in sequentibus semper ad hominis personam refert verbum (*viuit*) nunquam ad legem. Præterea ostendens baptizatos liberos esse à legis dominatione, pro ratione adfert ipsos esse mortuos. Posteriorem hanc sententiā amplectitur Aug. *Aug. in li. 83. q. 66.* priorem Origenes. Quæ adeò placuit Eras. vt etiā in versione sua eam expresserit. Sensus est: Lex ius habet in hominem, ac potestatem & auctoritatē exercet, quo ad viuit homo, non post mortem.

Nam quæ sub viro est mulier, &c.) Ex vnica lege probat, quod in genere de lege dixerat. *Quæ sub viro est mulier*) id est, mulier maritata; mulier obnoxia viro, id est, quę coniunx est & sub potestate viri, Gręcè est ὕπανδρος vnica dictio, quasi dicas subiugalis (*viuente viro alligata est legi*) scilicet maritali. Ambr. legit in ablatiuo, alligata est lege, id est, per legem, ita vt ius in eam habeat lex coniugij; & authoritatem suam in eam exercere valeat. Est tertia lectio quam proponit Eras. in versione sua: viuēti viro alligata est lege. Hæc lectio auferendi casū habet (*lege*) dandi verò quæ præcedit. Sed in ablatiuo legendū esse (*viuente viro*) ex hoc apparet, quòd mox subijciet Apostolus, (*Si mortuus fuerit vir eius, soluta est à lege viri*) id est, qua sub potestate viri degere cogebatur. Cùm hæc ita se habeāt, (*igitur viuente viro iudicabitur adultera, si fuerit cū alio viro*) id est, si commisceatur cum alio viro, vel si nubat alteri viro. Est hebraismus. similem locū annotauit August. ex cap. 22. Leuiti. Et filia sacerdotis si fuerit viro alienigenæ. pro eo, quod erat: si nupserit viro alienigenæ.

ITaque fratres mei, & vos mortificati estis legi per corpus Christi, vt sitis alterius, qui ex mortuis resurrexit, vt fructificetis Deo: cum enim essemus in carne, passiones peccatorum quæ per legem erant, operabantur in membris nostris, vt fructificarēt morti, nunc autem soluti sumus à lege mortis in qua detinebamur, ita vt seruiamus in nouitate spiritus, & non in vetustate literæ.

Itaque fratres mei & vos mortificati estis legi) id est, perinde vos habetis respectu legis, ac si essetis mortui.

Argumentatio Apostoli, si ad formā redigatur, talis est: Lex non habet ius in hominē nisi dum ille viuit: vos autem nō viuitis, sed mortui estis: igitur lex in vos ius non habet sine dominatione. Maior *(scientibus legem)* est per se nota. Probat tamen eam per inductionem particularis legis, coniugij videlicet. Minor nititur communicatione seu cōmunione Christi. Quidam, quod dicit Apostolus *(mortificati estis legi)* interpretantur de lege cæremoniali, hoc sensu: Mortificati estis legi Moysi ea parte, qua cæremonias præscribit, quæ per corpus Christi, id est, eius mortem completè perdiderunt vim obligandi. Sed hunc non esse sensum Apostoli, hoc loco, inde patet, quòd ad legem, cui mortuos dicit ipsos baptizatos, pertinere afferat præceptum: Non concupisces. Sed & caput præcedens, cui quasi perpetua serie coniunctum est hoc septimo capit. nihil de abrogatione legis ceremonialis agit. Quare nec hoc loco id tractatur, alioquin Apostolus nouum aggrederetur hîc argumentum. Sed id tantum tractatur, an credentes sint sub legis dominatione. Lex ostendebat peccatum, & hac ratione abundare faciebat peccatum, per occasionem tamen pèrque peccatum reos tenebat, condemnabat, & accusabat. Hoc ergo definit Apostolus, credentes mortuos esse legi, quo ad hunc effectum legis, quantum ad ius & potestatem accusandi, damnandi, puniendi idque per corpus Christi, quia per mortem Christi quam pertulit in corpore suo, cuius participes effecti sumus in Baptismo, delicta preterita per quę reos nos tenebat lex, & supplicijs suis obstrictos, deleta sunt: & per eiusdem mortem donatus est nobis spiritus charitatis, quo deinceps ea, quæ iubet lex, præstamus quib. præstitis, deuitamus reatum suppliciorum legis. Mortificati ergo estis legi domināti per corpus Christi. scilicet oblatum in cruce. Sic ad Ephes. Soluens inimicitias in carne sua, *(vt sitis alterius)* tanquam mariti. Eadem verba sunt quæ ibi, fuerit cum alio viro. Annotatum est Hebraismum esse. Vt iungamini alteri, nempe *(ei qui ex mortuis resurrexit)* Periphrasis est Christi, multum faciens ad rem. Ex illa enim dat intelligendum, & illis quoque resurgendum esse ad nouitatem vitæ, vt patet ex capit. sexto huius Epistolæ. *Vt fructificetis Deo.)* Alludit ad vxorem cuius modò meminit, quæ paret viro suo. *Cùm enim in carne essemus)* id est, cùm nulla ex parte essemus participes effusi spiritus, cū viueremus sub statu legis. Similis locus est in capi. tertio ad Gallat. Sic stulti estis vt cùm spiritu cœperitis, nunc carne consummamini, vbi nomine

Ad Ephe. 2

carnis legem significauit.

Paßiones peccatorum) id est, affectus mali & vitiosi *(quæ per legem erant)* id est, quæ excitabantur occasione legis, quia lex vetabat tantùm hos motus, non addebat gratiam, sine qua nitebamur in vetitum: *(operabantur)* id est, vim, energiam, vigorem, efficaciam occultam habebant *(In membris nostris)* idque significat vox Græca, qua vtitur Paulus *(vt fructificarent morti)* æternæ.

Nunc autem soluti sumus à lege mortis) id est, lex desijt in nobis esse efficax, lex desijt nunc dominari in nobis, quia vetus homo mortuus est, & crucifixus in baptismo. Legem Moysi vocat legē mortis, quia per occasionem adducebat mortem: *(in qua)* scilicet, lege vel in cuius legis dominatione, tanquam captiui, & rei suppliciorum ac pœnarum legis detinebamur: Soluti autem sumus lege, non vt ex lege viuamus, non vt faciamus quicquid lubet: sed in hoc soluti sumus *(ita vt seruiamus nouitati vitæ)* cuius author Spiritus sanctus est. & non in vetustate vitæ quam egimus sub lege Mosi, quæ litera fuit iubens tantùm & minans, non sanans, nec iuuans infirmitatem hominis, non abolens vetustatē vitæ, sed magis fouens.

Qvid ergo dicemus? Lex peccatum est? Absit. Sed peccatum non cognoui nisi per legem, nam concupiscentiam nesciebam, nisi lex diceret: Non concupisces. Occasione autem accepta peccatum per mandatū operatum est in me omnem concupiscentiam. Sine lege enim peccatum mortuum erat.

Exod. 20. e
Deut. 5. d

Qvid ergo dicemus?) Quia in superioribus duriùs quædam visus est dixisse in legem. *(Vt peccatum vobis non dominabitur. Non enim estis sub lege, quasi incitet ad peccatum lex. Rursus: Soluti sumus à lege mortis: Rursus: Paßiones peccatorum quæ per legem erant. Rursus: In vetustate vitæ.)* Hinc subijcit mitigationem dictorum. Quid ergo dicemus de his vel ad hæc, quæ de lege dicta sunt hactenus? Lex peccatum est: lex dignáne est reprehensione: Est ne lex mala? Impropriè sumitur peccatum. *(Absit)* Abominantis est. Lex non est peccatum, sed per legem cognitio peccati est. Id enim quod verè peccatum est *(vt exempli gratia, concupiscentiam vxoris aut rei alienæ)* non cognoui esse peccatum nisi per legem, scilicet, Moysi, quæ vetat hanc concupiscentiam: cùm Exod. 22. dicat: Non cōcupisces. Vel si in plerisque id quod peccatum est, nouerim esse peccatum, tamen magnitudinem reatus, quatenus videlicet Deus punit peccatum æterno supplicio gehennæ, non cognoui, nisi per legem. Non igitur lex quę vetat peccatum, peccatum est, id est, causa peccati, adeoque digna reprehensione.

Capite 6.

Hoc cap.

Occasione accepta peccatum, & cæt.) Hic est interpretatio eorum, & emollitio, quæ suprà vi-

prà visus est dixisse durius. Sensus talis est: Quæ suprà dixi de lege Moysi, videlicet, quòd fuerit lex mortis, quòd abundare fecerit delictum, siue quòd passiones peccatorum excitabantur per legem, intelligere oportet, non quòd lex per se illa effecerit, sed per occasionem: Per occasioné tantùm lex perniciosa mihi fuit, per occasionem, inquam, non datam: sed acceptam à concupiscentia siue fomite: fomes (*nam hunc intelligit nomine peccati occasione accepta ex mandato legis*) genuit siue effecit in me omnem concupiscentiam, id est, omnis generis concupiscentiam seu superbiam: motus videlicet iræ, libidinis, superbiæ, vanæ gloriæ, &c. Vel omnem concupiscentiam, id est vehementissimam concupiscentiam. Vt (*omne*) pertineat ad intensionem. Magis, inquit, nunc excitor & vehementius inflammor ad peccandum, quàm notitia peccati nondum habita per legem.

Sine lege enim, &c.) Id est, ante datã legem Moysi peccatum mortuum erat. Vocula (*enim*) si causam dicat immediate præcedentis, tunc peccatum intelligendum est, fuisse mortuum, quia non sic exerebat vires suas, quia minus incitabat & incendebat animũ, quàm lata iam lege. Si verò causam dicat eius, quod paulo altius præcessit, videlicet, peccatum non cognoui nisi per legem, tunc hic erit sensus: Ante legem Moysi datã, peccatum mortuum erat, id est, latebat, occultum erat, nec apparebat hominibus virus, tanquam in densissimis ignorantiæ tenebris sepultum: Sic August.

EGo autem viuebam sine lege aliquãdo. Sed cùm venisset mandatum, peccatum reuixit. Ego autem mortuus sum, & inuentum est mihi mandatum, quod erat ad vitam, hoc esse ad mortem.

EGo autem viuebam sine lege) scilicet Moysi. Viuebam aliquãdo, transfert in suam personam Apostolus, quod vult intelligi, de quouis alio, qui ante legé vixit. *Sed cùm venisset mandatum*) scilicet in notitiã hominũ lata iam lege (*peccatum reuixit.*) Istud opponitur ei, quod suprà dixit. Peccatum mortuũ erat. Vnde iuxta duplicé expositionem ibi traditã, & istud interpretandũ est, vt sit vel iste sensus. Peccatũ reuixit. i. exeruit vires suas, cùm prius esset quasi sopitũ. Istud optimè intelligitur, dũ cogitamus id, quod frequenter in nobis experimur, quomodo videlicet fomes etiã menses aliquot quãdoque in nobis lateat, & deinde magno impetu exurgat resuscitando nos ad inhonesta. Alter sensus est. Peccatũ reuixit. i. emicuit, apparuit, vixit olim in notitia primi parẽtis, successu téporis obliuioni datũ est, lata lege cœpit reuiuiscere in notitia hominum.

Ego autem mortuus sum.) Cùm fomes per legé excitari, & reuiuiscere cœpit per occasioné, tum ibi ego perij, cùm stimularer & excitarer vehementius à fomite. *Et inuentum est mihi*). i. re ipsa cõpertum euenit seu accidit, vt mandatũ. i. lex, quæ à Deo data erat, vt perduceret me ad vitã, demõstrando peccatũ, & ducendo ad peccati abolitoré Christum, accidit, inquã, vt cesserit mihi ad maiorem cumulum damnationis.

NAm peccatum occasione accepta per mandatum, seduxit me, & per illud occidit. Itaq; lex quidem sancta, & mandatum sanctum & iustum & bonum. Quod ergo bonum est, mihi factum est mors? Absit. Sed peccatum, vt appareat peccatum, per bonum operatum est mihi mortem, vt fiat supra modum peccans peccatum per mandatum. 1. Tim. 1. b

NAm peccatũ.) Id est, fomes siue habitualis concupiscentia, quæ inest nobis ex peccato Adæ (*occasione accepta*) ex mãdato legis (*seduxit me*). i. à via abduxit. Id enim proprie significat vox Græca, qua vtitur hic Paul. Et per hoc, quod à via mandatorum Dei abduxit, interfecit me. Sub sua persona, intelligit quemuis alium hominem. Itaque lex Moysi, cuius officium esse diximus demonstrare peccatum, non autem inferere, sancta est. Et mandatũ, quo ipsa lex præcipit, aut vetat quippiam sanctum est, & iustum & bonũ. *Quod ergo bonum est*) ipsum videlicet mandatum legis, *factum est mihi mors*) . i. causa mortis? Absit. Sed peccatum vt reddetur euidentius, quantum sit malũ, per occasionem legis, quæ bona est, mihi exitium peperit, dum salutiferam legé vertit in pernitiem, *vt fiat supra modum peccãs peccatum.*) Est inculcatio & exaggeratio ei⁹, quod præcessit: *Vt appareat peccatum.*) Inducit Apostolus peccatum tanquam personam quãdam per prosopopœiam. Sẽsus est: vt peccatũ illud, quod in me erat & latebat. i. fomes, fieret admodum peccator. i. ingens peccator, dũ non solùm concupiscendo deliquit, sed etiã præuaricationis reatum addidit, per occasionem mandati.

SCimus enim quia lex spiritualis est: ego autẽ carnalis sum, venundatus sub peccato. Quod enim operor, non intelligo: non enim quod volo bonum, hoc ago, sed quod odi malum, illud facio. Si aũt quod nolo, illud facio, consentio legi, quoniam bona est: Nũc autem iam non ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum.

SCimus enim quia lex spiritualis est.) Dixi suprà, legem sanctam esse, & verè sancta est, quemadmodum nouerunt ij, qui diuina sciẽtia præditi sunt: Nam spiritualis est, quæ spiritualis hominis sunt, præscribit. i. erudit ad virtutem, & à vitijs dehortatur. *Ego autem carnalis sum.*) Sunt, qui putant ea, quæ ab Apostolo hìc dicũtur, sub eius persona dici, qui nondum diuinæ gratiæ particeps luctatur quidem cum carnis affectibus, sed impar illis vincitur, & trahitur à concupiscentia dominante.

minante. Alij arbitrãtur Apostolum ex sua siue iustorum persona hæc dicere, moti hac ratione, quod non videatur posse pertinere ad personam hominis nondum per gratiam renouati, quod dicitur: Condelector enim legi Dei. Rursus quod dicitur: Iam non ego operor illud, &c. Deniq; quod ex doctrina cœpta in hoc 7. c. intulit in 8. c. Apostolus: Nihil ergo nunc damnationis est ijs, &c. Harum rationum pondere fatetur Augusti. se coactum sentire, Apostolum rectius accipiendum de sua siue iustorũ persona, quanquam in plerisq; priorem sententiã amplexus sit. Vide August. ad Simplicianum, c.6. 1. lib. & de nupt. & concup. ad Valerium lib. 1. cap. 27. & sequentibus. Item lib. 2. retract. cap. 1. Sensus ergo huius.

Ego autem carnalis sum) hoc est: Secundum naturam traxi ex Adam, procliuis sum ad concupiscendum ea, quæ carnis sunt. Aliter accipitur (*Carnalis*) in priori epistola ad Corinth. nimirũ pro homine, in quo non solũ reluctatur caro spiritui, sed etiam vincit ac superat spiritum, hoc est, pro homine viuẽte secundũ desideria carnis (*venundatus*) id est, vẽditus ab Adam, dulcedine voluptatis tẽporalis, tanquam pretio, sub seruitutem & iugum peccati. i. fomitis, qui velim nolim ebullire in me facit motus impuros siue vitiosos. Esse autem me carnalem, siue venditum sub peccato, hinc constat: quòd operer quædam, quæ non intelligo, id est, quę non approbo, siue quibus non consentio.

Nõ enim quod volo bonum, hoc ago) id est, volo non concupiscere, siue nõ sentire motus cõcupiscentiæ, verùm interim hoc opere non præsto. *Sed quod odi malum*) videlicet concupiscere, illud facio. *Si autem quod nolo, &c.*) id est, si id opere perficio secundum carnem, quod tamen mente improbo (*consentio legi*) quæ habet: Non concupisces, quod bona sit. Ex hoc loco videri posset omnis motus cõcupiscentiæ, etiam ille, qui præter voluntatis consensum accidit, esse propria ratione peccatum: vtpotè legi, Non concupisces, contrarius. Sciendum ergo secundum Augustinũ motus concupiscentiæ, quibus nulla adhibetur consensio, comprænhendi quidem lege, Non concupisces: verùm secundũ illos hominem effici reum illius transgressionis, nec propter eos debere supplicare Deum Patrẽ, vt dimittantur. Vide Augusti. in epist ad Asellicum, quæ est numero 200. Et in l. de perfectione iustitię circa finẽ. Preceptum ergo hoc: Nõ concupisces, sic acceptum, vt comprænhendat etiam motus cõcupiscentiæ dictos, hactenus tantũ intelligendum est habere rationẽ præcepti, quia præscribit homini, quò conari & cõtendere debeat, non autem quòd obstringat hominem in hac mortali vitã, sic vt reus efficiatur, nisi illud præstet. Quod apertè & perspicuè exposuit Aug. de nup. & concup. ad Vale. lib. 1. cap. 29. sic inquiens: Ad hoc lex dicit homini: Non cõcupisces, vt in eo præcepto sciret, & quò debeat in hac mortalitate proficiendo conari, & quò possit in illa immortalitate peruenire: nisi enim quandoq; perficiendum esset, nunquam iubendum esset. Alij volentes nullam haberi rationem horũ motuum in præcepto, (Non cõcupisces) dicunt Apostolum loqui de motibus concupiscentiæ, quibus mens quidẽ expressè non cõsentit, sed tamen per rationis culpabilem incogitãtiam seu negligentiã in carne exurgunt, quales motus constat propria ratione esse peccata, sed leuia & venialia, à quibus nec iusti immunes sunt. In motus concupiscentiæ prioris generis propriè competit, quod sequitur in Paulo.

Nunc autem iam non ego operor illud, &c.) Cuius sensus est: cùm illud faciam, quod nolo: sequitur de malo, quod ago, sic esse sentiendum, vt sim dicendus non ego illud agere:, sed quod habitat in me, id est, quod hęret in me sic, vt euelli non possit in totum, peccatum, id est, fomes.

Scio enim quia non habitat in me, hoc est, in carne mea bonum. Nã velle adiacet mihi, perficere autem bonum, non inuenio. Non enim quod volo, bonum hoc facio, sed quod nolo malum, hoc ago: Si autem quod nolo, illud facio, iam non ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum. Inuenio igitur legem, volenti mihi facere bonum, quoniam mihi malum adiacet.

Scio enim) id est, quotidiano vsu & experimento disco, quòd nõ habitet, siue quòd non insit in me, id est, in carne mea, bonum, Carnem accipit non pro altera parte hominis, quam corpus vel carnẽ dicere solemus, & quam distinguere solemus ab anima: sed accipit carnem pro anima carnali, siue pro toto homine quatenus carnalis est, id est, quatenus propagatus est ab Adam. Est eadem sententia cum illa, quæ est in Gen. Sensus & cogitatio humani cordis ad malum prona sunt. *Gene. 8.*

Nam velle bonum) puta non concupiscere, *adiacet mihi*) in promptu est, & in facultate mea, secundum mentem sanatam per gratiã: perficiẽdi autem quod volo bonum, facultatem in me non inuenio.

Non enim quod volo bonum, &c.) suprà exposita sunt hæc. *Inuenio igitur legem*) subaudit Chryso. consentientem, Theoph. sanantem, *volenti mihi*) quod bonum est (*facere*) volenti, inquam, & tamen non facienti, quia malum, id est, perpetua corruptio naturæ, vitiosa cupiditas tracta ab Adam, adiacet mihi, & per hanc fit, vt non præstem, quod volo bonum.

Conde-

Ondelector enim legi Dei secūdum interiorem hominem: video autem aliam legem in mēbris meis repugnantem legi mentis meæ, & captiuantem me in lege peccati, quæ est in mēbris meis. Infelix ego homo, quis me liberabit de corpore mortis huius? Gratia Dei per Iesum Christum Dominum nostrum. Igitur ego ipse mēte seruio legi Dei: carne autem, legi peccati.

Condelector enim legi Dei) quæ est lex Moysi data à Deo. *Secundum interiorem hominem*) id est, secundum mentem per gratiam Christi sanatam: *video autem aliam legem in mēbris meis*) id est, in omnibus virib⁹ meis, quatenus vitiatæ sunt ab Adam (*repugnantem*) id est, inuitantem me ad ea, quæ cōtraria sunt legi, menti meæ per spiritum impressæ.

Et captiuantem me) scilicet secundum carnem, non autem secundum mentem: secundum motionem, non secundum consensionem: *In lege peccati.*) Quam suprà vocauit legem membrorum, iam vocat legem peccati. Intelligit autem propriè fomitem, id est, concupiscentiam siue vitiosam cupiditatem, quæ iustum quoque velut captiuum seruire sibi cogit secundum carnem: quia velit nolit, excitat in ipso sua desideria. Dicitur autem fomes, lex, hoc loco, per prosonomasiam, sicut in fine capitis 3. huius Epistolæ, ipsa fides, lex fidei appellatur, sola agnominatione siue allusione vocis: Vel lex dicitur, quia inuitat, plectit, imperat more legis proprij nominis: Sic Thomas. Idem dicendum est de gratia sanante, quam vocat legem mentis. Post declarationem mali nobis innati, subijcit Apostolus exclamationem.

Thomas in hunc locū.

Infelix ego homo, quis me liberabit de hoc corpore, mortalitati & corruptioni obnoxio? Quis dabit, omni languore concupiscentiæ sanato, recipere tale corpus, quale erit in resurrectione? Respondet: *gratia Dei per Dominum nostrum Iesum Christum*) scilicet liberabit me à corpore mortis huius, non lex Moysi, non vires naturæ: *Igitur ego & ipse, &c.*) Sensus est: secundū interiorem hominem seruio legi Dei, secundum carnem verò, id est, secundum vires animæ inferiores, vel (*secundum alios*) iuxta omnes animę vires, quatenus vitiatæ sunt per Adam. Prior expositio probabilior est, propterea, quòd palàm distinguat Apostolus carnem contra mentem: *Legi peccati*) id est, fomiti, huic seruio scilicet concupiscendo, citra tamen omnem consensionem mentis.

CAPVT VIII.

Nihil ergo nunc damnationis est ijs, qui sunt in Christo Iesu: qui non secundum carnem ambulant. Lex enim spiritus vitæ in Christo Iesu, liberauit me à lege peccati & mortis.

Nihil ergo nunc damnationis est, &c.) Ex ijs, quæ in secunda parte 7. cap. de iustificatis sub sua persona disseruit Apostolus nimirum, mente ipsos seruire legi Dei: carne verò tantùm legi peccati. Et proinde ipsos non debere dici perpetrare illicita carnis desideria, sed potius peccatum, quod hęret in carne ipsorum: Infert iam. Nihil ergo nunc damnationis est, scilicet propter motus illos impuros, qui ebulliunt à concupiscentia.

Iis qui sunt in Christo Iesu) Periphrasis est iustificatorum. Sensus est: His qui tanquā surculi quidam insiti sunt Christo Iesu in Baptismo: *Qui non secundum carnem ambulant*) id est, qui non obediunt, nec consentiunt impuris illis motibus, quos suggerit & excitat caro, quibus obediunt omnes, qui non sunt in Christo Iesu.

Lex enim spiritus vitæ, &c.) Spiritus genitiui casus est, vt patet ex Græco. Sensus est: Lex, quam Spiritus sanctus viuificator & innouator mētis, inscripsit cordi meo, Periphrasis est gratiæ. *Liberauit me à lege peccati & mortis*) Lex peccati & lex mortis, eiusdem rei periphrasis est, nempè fomitis. Sensus est: gratia, quam Spiritus sanctus in me efficit, illa fecit, vt non sim amplius mancipiū peccati, illa emancipauit me, me, inquam, secundum mentem meam, à iure & dominatione concupiscentię, hoc est, fecit, vt quanquam sentiam motus concupiscentiæ, ijs tamen nequaquam consentiam. Intelligit autem sub sua persona quéuis iustum, & propterea nihil damnationis est ijs, qui sunt in Christo Iesu. Hæc est consequentia Apost. Illud (*in Christo Iesu*) quidam referunt ad vitam, hoc sensu, lex spiritus vitæ, quæ est in Christo Iesu, id est, per Christum Iesum: Alij ad verbum, liberauit.

Nam quod impoßibile erat legi, in quo infirmabatur per carnem, Deus filium suum mittens in similitudinem carnis peccati, & de peccato damnauit peccatum in carne, vt iustificatio legis impleretur in nobis, qui non secundum carnem ambulamus, sed secundum spiritum.

Nam quod impoßibile erat legi, &c.) Gratia præstat, vt non consentiamus peccato, idem quoque conata est lex, sed eius conatus fuit irritus. Mentem enim instruxit lex, non autem sanauit affectum. *Nam quod impoßibile erat legi*) id est, quod lex præstare non potuit (*in quo*) id est, quatenus (*infirmabatur*) id est, imbecillis erat & inualida (*per carnem*) id est, partē illam, in qua residet fomes, hoc Deus misso Filio suo in similitudinem carnis peccati, scilicet præstitit. Lex ostendēdo peccatū, conata est auferre peccatum, sed defecit in conatu suo propter fomitem, cui succūbebat voluntas, licet mens satis esset instructa: Huic impotentiæ legis Deus

Deus opem tulit: quod illa præstare nó potuit, ipse præstitit per Filium, quem misit in similitudinem, id est, sub similitudine siue specie carnis peccati, id est, peccatoris, phrasi Hebraica. Caro Christi non fuit obnoxia peccato, & impuris motibus concupiscétiæ, vt nostra: fuit interim mortalis, & alijs miserijs, quæ in naturam humanam ex peccato irrepserunt, subiecta: Caro ergo peccati est caro obnoxia peccato.

Et de peccato damnauit peccatũ in carnem. Peccatum, quod priori loco ponitur, tropũ habet: sumitur enim pro hostia expiatrice, in qua significatione frequẽter obuium est in veteri testamento. Contrarius flexus est apud Latinos in nomine piaculi, quod cùm propriè significet sacrificium expiationis, vt apud Horatium. Teque piacula nulla resoluent, deflexum est ad significandum scelus vel flagitium, vt apud Virgil. Distulit in seram commissa piacula mortem. Præpositio (de) seruit modo vel causę. Talem habet sensum, ac si dicas de barbaro milite, Cæsar vicit Barbaros. De peccato ergo, id est, per peccatum, id est, per hostiam siue victimam Christum damnauit peccatum, id est, concupiscentiam in carne: In illa enim Christus dependit, quicquid peccatis nostris debebatur. Dãnare peccatum, phrasi Hebraica dictũ est, pro abolere, extinguere, tollere peccatum. Peccatum, de quo loquitur Apostolus, abolitũ est, partim quia reatus eius prorsus sublatus est, partim quia fractæ sunt vires eius, vt pertrahere deinceps nequeat hominem in consensum, & captiuare secundũ mentem. Qua autem ratione concupiscétia in renatis appelletur peccatũ, explicat Augustinus de nupt. & concup. capite 22. primi libri, & contra duas episto. Pelag. libr. 1. cap. 12 & lib. 3. de libero arbit. cap. 19. Dicit ibi appellari peccatum per eum tropũ, quo vel nomen causę tribuitur effectui, secundũ quem scripturam manu factam appellamus manum: vel contrà, quo nomen effectus tribuitur causæ, secundum quẽ Horatius mortem pallidam dicit, quia efficit hominem pallidum. Figura hæc metonymia dicitur: Quia ergo concupiscentia ex peccato facta est, & ad peccatum mouet, inuitat & sollicitat, peccatum dicitur, dimisso etiã reatu.

Vt iustificatio legis in nobis impleretur) pro iustificatione Græcè est δικαίωμα, de qua voce dictum est in secundo capite huius epistolę. Sensus est: Vt præcepta legis præstarentur à nobis, quæ præstari non potuerunt ab ijs, qui sub statu legis agebãt, è nobis, inquam, qui nó secundum desideria carnis viuimus: sed qui instinctum spiritus sequimur.

QVi enim secundum carnẽ sunt quæ carnis sunt, sapiunt: qui verò secundum spiritum sunt, quæ sunt spiritus, sentiunt. Nam prudentia carnis mors est: prudentia autem spiritus, vita & pax, quoniam sapientia carnis, inimica est Deo: legi enim Dei non est subiecta, nec enim potest.

QVi enim secundum carnem sunt) id est, homines iuxta mentem carnales curant, meditantur, cogitant ea, quæ carnis sunt, ijs student & afficiuntur. *Qui verò secundum spiritum sunt*) id est, homines spirituales curant, meditantur, cogitant ea, quæ consentanea sunt spiritui, vel sancto, vel menti per Spiritum sanctum renouata. Nihil discriminis est hoc loco inter voces istas sapere & sentire, quia eadẽ planè vox est apud Paulum, & tantùm semel posita, nimirum φρονοῦσιν, quæ pertinet, & ad intellectum, & ad affectum, frequentius tamen ad affectum. Hoc loco pertinere ad affectum, argumentum est, quia præcesit: Qui non secundum carnem ambulemus, ambulare autem affectus est.

Nam prudentia carnis.) Græcè est φρόνημα, verbale nomen à verbo, quod modò vertit, sapiunt & sentiunt, quod diximus frequentius ad affectum pertinere. Sensus est: Affectus, cogitatio, cura, studium carnis, mortem adfert. Genitiuus (*carnis*) accipi potest vel vt materiam significet, circa quam versatur prudentia, vel vt significet carnem ipsam, videlicet animam carnalem. Idem est de genitiuo (spiritus) *prudentia verò spiritus*) id est, vel rerum spiritualium, vel quam Spiritus sanctus inspirat: Hæc vitam affert & pacem, quæ non est aliud, quàm tranquillus status mentis sub Deo. Prudentiam autem carnis mortem adferre, hinc patet, *quoniam sapientia carnis.* Est illa vox, quam modò vertit prudentiam, nimirum φρόνημα: *inimica est Deo.*) Græci habent, inimicitia est aduersus Deum, id est, exercet inimicitias aduersus Deum: inuitat enim ad ea, quæ sunt contraria legi Dei, vnde subdit Apostolus: *Legi enim Dei non est subiecta.*) Imò nec subijci potest.

QVi autem in carne sunt, Deo placere nõ possunt. Vos autẽ in carne non estis, sed in spiritu, si tamen spiritus Dei habitat in vobis. Si quis autem spiritum Christi non habet, hic non est eius. Si autem Christus in vobis est, corpus quidem mortuũ est propter peccatum, spiritus verò viuit propter iustificationẽ. Quòd si spiritus eius, qui suscitauit Iesum à mortuis, habitat in vobis, qui suscitauit Iesum Christum à mortuis, viuificabit & mortalia corpora vestra, propter inhabitantem spiritum eius in vobis.

QVi autem in carne sunt) id est, qui acquiescunt affectibus carnalibus, *Deo placere non possunt*) scilicet quàm diu tales sunt.

Vos autem non estis in carne, sed in spiritu) id est, Acquiescitis Spiritui sancto, vel mẽti sanate per spiritum: *Si tamẽ spiritus Dei habitat in vobis.*) Dicit hoc ad terrorẽ imperfectorũ. Sensus est: Si modò fixit sedem suam in vobis, si in

si in vobis perpetuus est, si non estis temporarij. *Si quis autē spiritum Christi nō habet*) quo inhabitante viuificetur, hic non pertinet ad Christum. *Si autem Christus in vobis est*) scilicet per Spiritum suum sanctum.

Corpus quidem mortuum est) id est, subiectum mortis necessitati, *propter peccatum*) id est, merito peccati. Est eadem sententia cū illa, quę est cap. 5. Per vnum hominem peccatum introiuit, &c. *spiritus verò*) id est, mens, *viuit propter iustificationem*) id est, propter iustitiam, quam in ea efficit Spiritus sanctus. Est enim Græcè δικαιοσύνη non δικαίωσις.

Quòd si spiritus eius, qui suscitauit Iesum.) Maluit hic Apostolus periphrasi vti, quàm simpliciter dicere, quòd si Spiritus Patris, quia instituit sermonem de redemptione corporum, *viuificabit & mortalia corpora vestra*) id est, reddet illa immortalia, donabit plena & perfecta vita, *propter inhabitātem spiritum eius in vobis*) id est, propter dignitatem, quam habēt corpora vestra ex eo, quòd sunt tēpla Spiritus sancti.

ERgo fratres, debitores sumus, nō carni, vt secundum carnem viuamus. Si enim secundum carnem vixeritis, moriemini: si autem spiritu facta carnis mortificaueritis, viuetis. Quicunque enim spiritu Dei aguntur, hi sunt filij Dei. Non enim accepistis spiritum seruitutis iterum in timore, sed accepistis spiritum adoptionis filiorum, in quo clamamus, abba pater.

ERgo *fratres, debitores sumus, non carni*) quod exponens addit, *vt secundum carnem viuamus*) id est, vt eius desiderijs obtēperemus. *Si enim secundum desideria carnis vixeritis, moriemini*) non illa solùm morte, quæ opponitur vitæ spiritus: sed & illa, quæ manet omnes impios in resurrectione, quæ est pœna & supplicium gehennæ. Si autem duce Spiritu sancto vel mente sanata, motus fomitis siue desideria, quæ ex carne oriuntur, repres-seritis, viuetis beata illa vita æterna & immortali, & assequemini viuificationē illam corporum, de qua diximus.

Quicunq; enim spiritu Dei aguntur) ad mortificandum desideria ac vitia carnis, *hi sunt filij Dei*) adeoque perenniter victuri cum ipso. Sic dictum est ab Apostolo (aguntur) quēadmodum à Poeta: Trahit sua quemq; voluptas Vbi non coactio significatur voluntatis, sed eius inclinatio: *Non enim*) sicut olim sub lege, hoc est, quod dicit (iterum) accepistis spiritum seruitutis in timore, siue ad timorem, hoc est, qui faciat vos timore pœnæ tanquam seruos abstinere à legis transgressione, non sublata è mentibus vestris libidine peccandi. Sed accepistis spiritum, cuius beneficio adoptati estis in filios Dei, per quē spiritum (qui spiritus Euangelicus est) magno cordis affectu, & fiducia clamamus in precibus nostris abba, quod est Pater: Sic quidem, vt posterius interpretetur prius, pro quibus facit, quòd pater nominatiui casus est in Græco. Alij accipit, vt sit cōduplicatio Hebraica, faciēs ad emphasim affect⁹: audemus autem ad Deum confugere tanquam ad Patrem, & ipsum hoc nomine compellare freti testimonio spiritus.

IPse enim spiritus testimoniū reddit spiritui nostro, quòd sumus filij Dei. Si autem filij & hæredes: hæredes quidem Dei, cohæredes autem Christi. si tamen compatimur, & conglorificemur.

IPse enim spiritus testimonium reddit) id est, attestatur spiritui nostro, id est, animo nostro & affectui (quòd sumus filij Dei) Testimoniū est vita sancta, & motus pij in Deum, quos in nobis efficit spiritus. Commentarius iste Ambrosij est, secundum quem locum hic nihil facit pro fide Lutheranorum, quam ipsi specialem vocant. Si autem filij sumus, sequitur & hæredes nos esse, hæredes quidem Dei, cohæredes autem Christi, (si tamen compatimur, &c.) id est, ita demùm assequimur hæreditatem hanc immortalitatis, si cum Christo magno & forti animo toleramus molestias & afflictiones vitæ præsentis.

EXistimo enim, quòd non sunt condignæ passiones huius temporis ad futuram gloriam, quæ reuelabitur in nobis. Nam expectatio creaturæ reuelationem filiorum Dei expectat. Vanitati enim creatura subiecta est, non volens, sed propter eum, qui subiecit eam in spe, quia & ipsa creatura liberabitur à seruitute corruptionis, in libertatem gloriæ filiorum Dei.

EXistimo *enim, &c.*) Istud adijcit, ne quē nimis terreat illa præscripta conditio

Si tamen compatimur.) Sensus est: Dum mecum perpēdo afflictiones huius vitæ, & cōfero eas cum vitæ futuræ gloria, quæ pro illis repēditur pijs, video illas haud pares esse ad gloriam illam. Nam molestia, quę in passionib. est, breuis est & momētanea: felicitas vitæ futuræ, perpetua est. Sententia hæc Apostoli: Nō sunt condignæ passiones hui⁹ temporis, &c. nequaquam aduersatur meritis. Nihil enim aliud docet, quàm afflictiōes præsentis vitæ quatenus sunt afflictiuæ, hoc est, secundum momentaneam & breuē molestiam, quæ illis inest, minimè esse pares gloriæ futuræ, quæ æterna est. Porrò, quid dignitatis habeāt ex eo, quòd spiritu Christi à pijs hominibus & membris Christi sustineantur: imò quid dignitatis habeat tolerantia passionum, qua pius tolerat huius vitæ molestias, id nunc non agit Apostolus: id autem optimè intelligit, qui nouit, quanti sit pendendum id, quod sæpè testatur scriptura: pios homines, quos inhabitat spiritus Christi, esse filios Dei, & membra corporis Christi. Et qui hunc locum adducunt contra merita iustorum, non vident se eodem ar-

dem argumēto Christi merita tollere, cùm passiones, quas ipse in corpore pertulit, fuerint momentaneæ, & gloria reddita pro ijs æterna. *Nam expectatio creaturæ*) fingit vniuersum hunc mundum velut vnam personam, cui cū nō insit sensus, tamen sensum tribuit, per prosopopœiam: vt magis exprimat magnitudinem gloriæ futuræ, ob quam patienter, donec illa contingat, ferenda sit omnis molestia præsentis vitæ. Muta, inquit, hæc creatura, cælum & terra anxiè valdè & sollicitè expectat tēpus illud, quo gloria filiorum Dei manifestabitur: quod certè argumentum est, gloriam illam esse magnā. Vocabulum expectationis, quo vtitur Paulus, sesquipedale est, nec simpliciter significat expectationem seu anxiam & vehementem expectationem, vnde Erasmus vertit, sollicita creaturæ expectatio. Vanitati enim, id est, corruptioni & mutabilitati muta hæc *Creatura subiecta est*,) non volens, non ex suæ naturæ conditione seu inclinatione, sed cōtra naturę inclinationem ex Dei ordinatione, qui eā huic vanitati subiecit propter hominem, vt illi seruiat in hoc mortali statu. Subiecit, inquam, in spe, hoc est, sub spe cōmutationis in melius, quia & in libertatem vindicabitur, siue libera reddetur à seruitute corruptionis, id est, ab ista mutabilitate & defectione, cui iam inuita cogitur subiacere propter hominem.

In libertatem gloriæ filiorum Dei.) Istud variè à diuersis exponitur. Ambrosius, qui legisse videtur in libertate, hunc dat sensum: Cùm filij Dei incorruptionis statum adepti fuerint. Chrysostomus præpositionem (in) accipit, vt hoc sit, quod propter: Propter libertatem gloriæ Dei, vel in commendationem glorię filiorum Dei. Est tertius cōmentarius, qui libertatem exponit in imitationem & exemplum libertatis filiorum Dei.

SCimus enim, quòd omnis creatura ingemiscit, & parturit vsq; adbuc. Non solùm autem illa, sed et nos ipsi primitias spiritus habentes, & ipsi intra nos gemimus adoptionem filiorum Dei expectantes redēptionem corporis nostri. Spe enim salui facti sumus. Spes autem, quæ videtur, non est spes, nam quod videt quis, quid sperat? Si autem quod non videmus, speramus, per patientiam expectamus.

SCimus enim) scilicet nos Apostoli, vel quicunque rectè instituti sumus. *Quòd omnis creatura*) id est, tota hæc rerum machina sub pōdere seruitutis, quam hominis causa seruire cogitur, gemit, & parturit, id est, in modum parturientis dolet, anxiè expectans tēpus illud, quo gloria filiorum Dei manifestanda est, quia tunc & ipsa innouabitur.

Non solùm autem illa sed et nos ipsi, &c.) Est cōfirmatio etiam eius, quod sumpserat probandum, nimirum magnitudinis gloriæ filiorū Dei. Nos, inquit, Apostoli, qui vobis videmur beati, sentientes præsentis miseriæ & mortalitatis pondus, & ipsi vnà cum reliqua creatura taciti ingemiscimus adoptionem filiorum Dei, &c. Sic quidem, vt pertineat ad solos Apostolos, cui interpretationi fauet, quod dicit primitias spiritus habētes, id est, qui habemus potiora & excellentiora dona spiritus: Primitiæ enim spiritus non sunt quorumuis, vt patet ex similibus locis: Ducit eodem & illa repetitio. Sed & nos ipsi. Itē illa emphasis: intra nos, vbi Grçce est, in nobis ipsis, siue intra nos ipsos. Alij tamen accipiunt de quibusuis Christianis, & primitias interpretantur initia siue primordia. Græca enim vox ἀπαρχὴ significat & primos fructus, & primā oblationē, etiam primordia. Nos ergo Christiani, qui primū gustum habemus felicitatis, quem non habent cæteræ creaturæ, & ipsi gemimus. Sed iam minus ponderis habet sententia.

Adoptionem filiorum Dei) id est, possessionē iuris, quod nunc habemus ex eo, quòd adoptati sumus in filios. Ita accipiendā esse adoptionem indicat particula sequens, quæ per appositionem additur, videlicet (redēptionem corporis nostri) id est, liberationē corporis à mortalitate, & languore concupiscētiæ, ab omni corruptione.

Spe enim salui facti sumus) id est, quantúuis magni appareamus & felices, tantùm spe salui sumus & beati, non autem re: & ideò ingemiscimus expectantes redemptionem.

Spes autem quæ videtur) id est, res ipsa, quæ sperabatur, dum iam in manibus est & præsto, amplius sperari non dicitur, sed haberi, hoc est, spes non est præsentis, & iam possessi boni, sed futuri. Nam quod quis videt, id est, quod iam habet, & manibus tenet,

Quid sperat?) Græcè additur (etiam) cur etiam speret?

Si autē quod, &c.) id est, si ea est natura spei, vt non speremus, nisi quod non videmus, id est, quod non posidemus, certè sequitur, vt interim dum differtur hæreditas, & liberatio sperata, æquanimiter toleremus mala præsentis vitæ, vt per eam patientiā ad præmium immortalitatis perueniamus.

SImiliter autem & spiritus adiuuat infirmitatem nostram. nam quid oremus, si vt oportet, nescimus, sed ipse spiritus postulat pro nobis gemitibus inenarrabilibus. Qui autem scrutatur corda, scit, quid desideret spiritus, quia secundum Deum postulat pro sanctis.

SImiliter autem & spiritus, &c.) Istud (similiter) referunt quidā ad id, quod anteà immediatè præcessit, hoc sensu. Sicut nos per patientiam expectantes nitimur ad cælestis illius hæreditatis consecutionem: ita etiam spiritus admouet auxilium suum deficientibus, ceu manum porrigens laborantibus. Alij referunt ad id, quod paulò altius præcessit:

cessit: sed & nos ipsi primitias spiritus habentes, & ipsi intra nos gemimus. Plenus hic commentarius erit, si his addatur etiam ille locus: In quo clamamus Abba pater, vt sensus sit: spiritus de quo dixi, quod det fiduciã nobis clamandi abba pater, is præterea adiuuat nos & opitulatur in nostris gemitibus, & in nostra patientia, siue sit patientia illa quam exhibemus in tormentis quæ inferuntur à Tyrannis, siue qua opus est, dum experimur in nobis insurgere motus impuros cõcupiscentiæ.

Nam quid oremus, &c.) id est, tantum abest vt ipsi nobis possimus esse præsidio, vt nesciamus quibus præsidijs sit opus. Nam hoc ipsum quod oremus vt oportet, non nouimus. Propriè sermo est de afflictionibus, in ijs speciatim quid sit orandum nescimus, an vt Deus eas adimat, an vt per illas exerceri nos patiatur. Sic Paulus hoc nesciuit quando dictum est ei à Domino: Sufficit tibi gratia mea. Vide Aug in epistola ad Probam de orando Deum quæ est numero 121. (Sed ipse spiritus) scilicet diuinus (postulat) siue intercedit apud Patrem (gemitibus inenarrabilibus. Ex hoc loco Arrius & Macedonius docere conabantur, Spiritum sanctum minorem esse Patre. Sed doctissimè explicat Aug. in Epistola iam dicta. Postulat, dictum est pro eo, quod est postulare nos facit. Illud quoque annotandum, quòd non simpliciter dixit Apostolus ἐντυγχάνει, id est, intercedit, siue vt noster vertit, postulat, sed ὑπερεντυγχάνει addita prepositione quæ solet superexcellentiam significare Græcis. Sensus enim hic est: Etiam si spiritus noster aliquando petat nocitura: tamen Spiritus sanctus afflans animos nostros, corrigit quod malè petebatur, veluti præfectus omnibus interpellationib. Corrigit inquam, dum quidquid petimus, eatenus tantum nos petere facit, quatenus ad Dei gloriam & nostram saluté conducit.

Qui autem scrutatur corda) Periphrasis est Patris ad institutum apposita. Sensus est: tætsi in re quã petimus frequenter erremus iudicio & delectu: tamen qui nouit cordis arcanos affectus ipse Pater cælestis.

Scit qui desideret spiritus (Aug. in Episto. ad Probam legit: Quid spiritus sapiat. Græcè est τὸ φρόνημα, id est, nouit sensum spiritus id est, approbat effectum, quem efficit in nobis Spiritus sanctus.

Quia secũdum Deum postulat pro sanctis) id est, facit nos postulare ea, quæ Deo probantur. Quia huiusmodi preces, quas ex afflatu spiritus offerimus Deo, licet frequenter imperitæ sint & erroneæ, secundum affectũ tamen petẽdi plenè subiectæ sunt diuinæ volũtati.

S*Cimus autem quoniam diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum, ijs qui secundum propositum vocati sunt sancti. Nam quos præsciuit, & prædestinauit conformes fieri imaginis filij sui, vt sit ipse primogenitus in multis fratribus. Quos autem prædestinauit, hos & vocauit: & quos vocauit, hos & iustificauit: quos autem iustificauit, illos & glorificauit.*

S*Cimus autem, & cæt.*) scilicet nos Apostoli vel nos Christiani qui rectè instituti sumus de cura Dei erga electos, *Quòd diligentibus Deum, omnia*) etiam tristia, vt tribulationes vel internæ vel externę: de his enim propriè loquitur: quamuis non debeat superbè reijci, quod habet glossa, Omnia etiam peccata: Nam verum & hoc est. Vsque adeo inquit Augustinus in lib. de cor. & gratia, omnia cooperatur Deus in bonum diligentibus se: vt etiã si qui eorum deuient & exorbitent, etiam hoc ipsum eis faciat proficere in bonum, dum humiliores redeunt & doctiores, (cooperantur) id est, simul adiumento sunt & cedunt in bonum his (inquam) qui secundum propositum, id est, certum decretum voluntatis Dei, vocati sunt ad sanctimoniam.

Nam quos præsciuit, &c.) Probat elegãti gradatione, electis nihil posse accidere, quod impediat illorũ salutem: sed potius omnia etiam mala adiumento ipsis esse ad felicitatem. *Nam quos præsciuit*) dubium est, an istud præscire sit rationis, an voluntatis. Aptior tamen erit probatio, si dicatur esse voluntatis, vt pertineat ad dilectionem Dei, hoc sensu: Quos præsciuit cura, affectu, & dilectione, siue quos æterna præcognitione sua approbauit, vt fierent conformes imaginis Filij sui, eosdem & prædestinauit, id est, ab æterno certò & firmiter definiuit ac statuit fieri conformes imaginis Filij sui, vt sicut ille est naturalis Filius Dei diuina gloria plenus ita ipsi sint per adoptionis gratiam filij Dei, diuinę gloriæ participatione pleni. *Vt sit ipse primogenitus*) id est, vt ipse qui est per naturã vnicus, per gratiæ communicationem habet multos fratres, inter quos ipse primatum teneat. Quos autem ab æterno prædestinauit, eosdem secũdum æternum suum decretum proposuit vocare, & sicut proposuit, ita ex tempore vocat, partim per externam prædicationem, partim per internum instinctum & afflatum, quo mentes ipsorum sic mouet, vt sequantur & obediant prædicationi vel instinctui.

Quos autem vocauit) scilicet secundum æternum suum decretum, siue vocationem, quæ est secundum electionem, seu prædestinationem, eosdem & iustificauit, donans eis remissionem peccatorum, & addẽs dona, quibus deinceps iustè possent viuere. *Quos autẽ iustificauit*) scilicet secũdum propositum suũ æternum eosdem & glorificauit, id est, certò eos perducet tandem ad glorificationem animæ & corporis. Cõcluditur ergo ex hac

diuinæ prædeſtinationis efficacia, nihil accidere poſſe electis, quod ipſorum ſalutem impediat.

QVid ergo dicemus ad hæc? Si Deus pro nobis, quis contra nos? Qui etiam proprio Filio ſuo non pepercit, ſed pro nobis omnibus tradidit illum, quomodo non etiam cum illo omnia nobis donauit? Quis accuſabit aduerſus electos Dei? Deus eſt qui iuſtificat, quis eſt qui condemnet? Chriſtus Ieſus qui mortuus eſt, imò qui & reſurrexit, qui & eſt ad dexteram Dei, qui etiam interpellat pro nobis.

QVid ergo dicemus ad hæc?) cum ita res ſe ſe habeat, quod tanta Dei erga electos ſit cura, vt eos vocet, vocatos iuſtificet, iuſtificatos tandem glorificet: cumq; nemo credentium his vlla ex parte poſsit refragari, non placebimus nobis de tanta Dei circa nos dignatione? non gloriabimur in Deo nobis ſic propitio? hoc eſt quod dicit, *Quid ergo dicemus ad hæc?*) vnde ſubijcit. *Si Deus pro nobis*) ſcilicet prædeſtinando, vocando, iuſtificando, glorificando. *Quis contra nos?*) quis poſsit exurgere aduerſum nos, qui impediat ſalutem noſtram.

Qui etiam proprio filio ſuo non pepercit.) id eſt, qui vſqueadeò noſtræ ſaluti ſtudet, vt quò nos ſalui eſſemus in æternum, non ſolùm Filio ſuo non pepercit, nec eum quouis modo pro ſalute noſtra impendit, ſed tradidit ipſum in mortem, partim quia paſſus eſt, vt Iudæi cruci eum affigerent, partim quia inſpirauit animæ Chriſti eam charitatē, vt ſe obijceret morti crucis. Cùm ergo illum pro ſalute noſtra impenderit, quo charius habet nihil, qui fieri poteſt, vt non & cum eodem donet nobis, quę ad ſalutem ſunt neceſſaria? Hic ſenſus eſt quando legimus (donabit) in futuro, quæ lectio eſt apud Amb. & in Græcis empl. Quando legimus (donauit) in præterito, quomodo fere habent noſtra exemp. latina, tum accipiendū eſt, quod dicitur, ſecundum æternum Dei decretum, vt donatio iam peracta eſſe intelligatur, quæ decreto conſtat, licet nondum plena ſit donati poſſeſsio.

Quis accuſabit) id eſt, quiſnam tandem eſt qui audebit crimina intentare, *aduerſus electos Dei? Deus eſt, qui iuſtificat*) qui à peccatis & ab intentata actione abſoluit, quis ille erit qui condemnet? Chriſtus Ieſus, qui mortuus eſt pro nobis, imò qui & reſurrexit, &c. Quis ille erit qui condemnet? Hoc enim repetendum eſt ex præcedentibus. Auguſtinus libr. de doct. Chriſtiana 3. capit. 3. illud (Deus qui iuſtificat) non preſſe legit, ſed cu interrogatione hoc ſenſu: Deus ne id faciet? Deus ne accuſabit aduerſus electos? quaſi dicat, minimè, cum ipſe iuſtificet. Interrogatiuè quoque legit quod ſequitur: Chriſtus Ieſus qui mortuus eſt: hoc ſenſu: Chriſtus Ieſus ne faciet id? iſné condemnabit electos? qui eorum cauſa mortuus eſt, imò qui & reſurrexit propter ipſorum iuſtificationem?

Qui et est ad dexteram Dei, &c.) metaphora eſt à ſummis principibus, qui ijs, quos apud ſe primos habent, & volunt ſuprema poteſtate pollere, concedunt eſſe, ſedereque ſibi proximos & a dextris. Qui ergo euectus eſt ad ſummam potentiā, & gloriam patris. Quod ſequitur: (*Qui etiam interpellat pro nobis*,) non ſic accipiendum eſt, quaſi Chriſtus Patri preces & ſupplicationes pro nobis etiam dum offerat, hoc ſiquidem fecit in diebus carnis ſuæ, iam cum Patre largitur nobis omnia omnem habens poteſtatem, vtpote ad dextram Dei ſedens, nec vlla ratione ſinit Pater, vt gloria iam & honore coronatus deinceps ſe ſe humiliet. Vide Chryſoſt. in hunc locum, vide præterea Rupertum Abbatem libro 9. de diuinis officijs capit. 5. vbi doctiſsime de hac re diſſerit, & eo vſq; deducit, vt neget catholicum illum, qui Chriſtum ad hoc vt roget Patrem, iam inuocat. Cautè proinde legenda eſt homilia illa Orig. in Leuiticum, quæ eſt numero 7. vbi Chriſtum facit adhuc orare patrem, & anxium in modum aduocati, vbi & multa alia tribuit ei, quæ lectori parum erudito perniciosam opinionem ingenerare poſſent. Quomodo autem intelligēdus ſit locus iſte Apoſtoli, quo dicit Chriſtum interpellare pro nobis, explicat Chryſoſt. qui per interpellationem intelligit, fauorem ac vigorem dilectionis Chriſti erga nos. Rupertus verò Abbas cum ſuæ definitioni oppoſuiſſet hæc verba Apoſtoli, ſubiecit pro ſolutione: Illa interpellatio nō ſubmiſſa eſt poſtulatio, ſed eius paſsionis quæ ſemel ſuſcepta, ſemel pro nobis in ſacrificiū oblata eſt, æterna commemoratio ſemel in conſpectu ſanctæ Trinitatis admiſſa, ſanguinis eius innocentis exclamatio. Senſus ergo Apoſtoli ſecundum Rupertum eſt, qui interpellat pro nobis per victimam ſuam, quæ Patri ſemper eſt præſentiſsima, in quam Pater adſpiciens largitur nobis remiſsionē peccatorum, iuſtitiam, & alia quæ ad ſalutem nobis neceſſaria ſunt.

QVis ergo nos ſeparabit à charitate Chriſti? Tribulatio? an anguſtia? an fames? an nuditas? an periculum? an perſequutio? an gladius? ſicut ſcriptum eſt: Quia propter te mortificamur, tota die, æſtimati ſumus ſicut oues occiſionis. Sed in his omnibus ſuperamus propter eum, qui dilexit nos.

QVis ergo ſeparabit nos à charitate Chriſti?) Nōnulla exempla loco Chriſti, habēt Dei. Senſus eſt: Cum tanta ſit charitas Dei erga nos, quidnam accidere poſſit nobis tam acerbum aut triſte, quod faciat nos deficere à Deo tantopere nos diligente, id eſt, quidnam tandem poſsit nobis accidere,

tidere, quod Deus qui tantopere nos amat, non sic moderetur & gubernet, vt nequaquam deficiamus ab ipso, & excidamus à salute: vel certè quidnam tandem possit nobis accidere, ꝓpter quod deficiamus à Deo diligendo? Vt charitas Dei sit illa, qua nos diligimus Deum. Secundum priorem interpretationem charitas accipitur actiuè, nimirum pro ea qua Deus nos diligit. Vtraque interpretatio bona est, & insignes habet authores. Quod quidam dicunt sermonē Græcum excludere posteriorem, ridiculum est. Nam ex alijs scripturæ locis constat, vocem Græcam seruire vtrique amori: Manifestus locus est in Euang. Ioannis capit. 5. Cognoui vos quia dilectionem Dei non habetis in vobis, vbi eadem est vox quæ hoc loco, videlicet ἀγάπη.

Quæ sequuntur.

Tribulatio an angustia, &c.) Expositione opus non habēt. Obseruandum autem est secundum interpretes Paulum loqui de finali separatione, & quæ dicit ea referri ad electos. (*Sicut scriptum est, Quia propter te mortificamur,*) id est, propter confessionem nominis tui morti tradimur (*tota die*) Propter te & cōfessionem nominis tui æstimati sumus sicut oues occisionis, id est, quæ occisioni vel mactationi sunt destinatæ.

Sed in his omnibus superamus) Græcè est ὑπερνικῶμεν quod si ad verbum interpretemur, sonat, superuincimus, vt plus aliquid intelligamus, quàm vincimus. Sensus est: In omnibus his & tantis malis facilè vincimus, siue facilè superiores euadimus.

Propter eum qui dilexit nos) Augustinus libr. de ciuitate Dei 22. cap. 23. & lib. de doctrina Christiana 4. cap. 20. legit per eum, qui dilexit nos: atq; ea lectio est in Græcis exemplaribus, quæ hodiè habentur in manibus. Et apud interpretes Græcos, Ambrosius tamen legit Propter nos, intelligens nos in tantis afflictionibus infracto animo perdurare in amore CHRISTI, qui tantum nobis impenderit. Secundum alteram lectionem sensus est: In omnibus his malis superamus, non nostra, sed CHRISTI virtute, qui dilexit nos.

CErtus sum enim, quia neque mors, neque vita, neque angeli, neque principatus, neque virtutes neque instantia, neque futura, neque fortitudo neque altitudo, neque profundum, neque creatura alia poterit nos separare à charitate Dei, quæ est in Christo Iesu Domino nostro.

CErtus sum enim, quia neque) id est, mihi persuasum habeo, vt vertit Erasm. vel confido vt vertit Hieron. in Epistola ad Algas. quæst 9. Atque ita legit Ambrosius. (*Quòd neque mors*) scilicet cōminata (*neq; vita*). s. promissa. (*neq; angeli, neq; principatus, neq; virtutes*) Tribus his nominibus totum chorum siue ordinem angelorum Apostolus significat. Sensus est: nullus omninò spiritus, neq; bonus, neq; malus. *neq; instantia*) id est præsentia bona (*neq; futura*) bona, vel neq; præsentia & vrgentia mala, neq; futura (*neq; fortitudo*) fortitudo non legitur apud Græcos, neq; habet ad quod respondeat, cùm instātia id est, præsentia futuris respondeant, & altitudo profunditati: vnde verisimile est redūdare, maxime cùm neq; in omnibus Latinis legatur. (*altitudo*) id est, summæ res (*profundum*) id est, res infimæ, id est, nihil eorum quæ in cælo sunt sursum, vel in terra deorsum (*neque creatura vlla*) si quæ est alia, poterit nos separare à charitate, quæ est in Christo, id est, à charitate Christi, vel à charitate, quę exhibita nobis est à Deo, & declarata est erga nos, dum tradidit pro nobis in mortem filium suum Iesum Christum. Vel tertiò: à charitate, quæ nobis donata est propter meritum Christi. Difficultas hic est, quomodo locus iste, Certus sum enim, &c. cōsistat cum alijs scripturæ locis, quæ negant hominem certum de perseuerantia vsque in finem. Respondent quidam, Apost. de se solo loqui, atq; ipsum ea de re habuisse reuelationem. Huic respōsioi obsistit, quod pluraliter dicat (nos) neque vita, neque mors, &c. poterit nos separare. Vnde alij, quod hic dicitur, referunt generaliter ad omnes, qui secundum propositum vocati sunt, hoc est ad prædestinatos: sed neq; hæc responsio caret scrupulo, cùm illis se annumeret Apostolus. Vnde est tertius commentarius, qui cū limitatione quadam interpretatur, quod dicitur hic: Certus sum enim, quia neq; mors, neq; vita poterit nos separare à charitate, scilicet quātum est ex charitate, licèt benè quantum ex vertibilitate li. arb. vt explicet Apost. naturam charitatis, sed non videtur Apostolus fuisse ea de re solicitus. Quare vt hîc aliquid certi & solidi habeatur, in primis inspicienda est significatio vocis, qua hoc loco vtitur Apostolus, ea autem petenda est ex alijs locis, in quibus eius vsus est. Ex cap. 6. ad Heb. Confidimus de vobis dilectissimi meliora & viciniora saluti. Item ex 1. cap. poste. Epistolæ ad Timot. Certus sum autem, quòd & in te, scilicet fides habitet non ficta. Item ex capite 15. Epist. ad Rom. Certus sum autem fratres mei & ego ipse de vobis, quoniam & ipsi pleni estis in dilectione, &c. Vbiq; est πέπεισμαι, eadem vox, quæ hoc 8. cap. ponitur: vnde discimus vocabulum illud pertinere ad omnem persuasionem, etiam non certam sed probabilem tantùm: Nam nemo dicat Paulū fide credidisse, Romanos plenos fuisse dilectione, aut Timotheum fuisse verè fidelem, alienum prorsus ab omni affectu gentilitatis, aut Iudaismi: Nam talium rerū non solet ęsse reuelatio. Hæc diligenter aduer-

tenda sunt, tum propter Bucerum, qui locũ hunc pertinere vult ad omnes iustificatos indè docens eum, qui semel iustificatus est, à gratia non posse excidere, tum propter Lutheranos, qui hinc statuere conantur dogma suum de fide speciali. Omninò enim contendunt vocabulum πεπεισμαι non pertinere nisi ad persuasionem certam, quæ nullam prorsus admitit formidinem, qualis est certitudo fidei. Sunt his affinia & alia loca ad Philip. 2. Confido autem in Domino, quòd & ipse veniam ad vos citò. Secundæ ad Thessa. 3. Confidimus autem de vobis fratres in Domino, & cæter. Ad Gal. 5. Ego confido de vobis in Domino, quòd nihil aliud sapietis. Sed hæc forte à Lutheranis eludi possent, eò quòd istis locis sit πέποιθα non πέπεισμαι, nimirum in voce media. Solet tamen præteritum medium etiam passiuè vsurpari, quemadmodum tradunt Grammatici.

CAPVT IX.

Eritatem dico in Christo Iesu, non mentior, testimonium mihi perhibente conscientia mea in Spiritu sancto, quoniam tristitia mihi magna est & continuus dolor cordi meo.

QVia in præcedenti capite visus est quædam dixisse cum iniuria legis, Vt illa. Nam quod impossibile erat legi in quo infirmabatur, ne suspicaretur quis ex maleuolentia aut odio gentis suæ ea ipsum protulisse, subiungit hoc caput 9. in quo declarat singularem suum affectum erga gentem Iudaicã, & quò magis ei credatur, adhibet iuramentum. (*Veritatem dico in Christo Iesu.*) Commentarij faciunt formulam iurantis in Christo Iesu, id est, teste Christo. *Non mentior*) ad maiorem asseuerationem idem repetit.

Testimonium mihi perhibente conscientia.) id est, conscientia mea mihi testis est eius quod dico (*in Spiritu sancto*) facit Hieronymus & istud formulam iurandi in Epistola ad Algasiam, quæst. 9. & in Epistola ad Hedibiã quæst. 10. in qua bonam partem huius capitis explicat. *Quoniam*) id est, quod tristitia, non leuis aut fortuita, sed magna mihi sit, & incredibilis tristitia & dolor, non qui ad horam pugnat & trãseat, sed qui iugiter in corde permaneat.

O*Ptabam enim ego ipse anathema esse à Christo pro fratribus meis, qui sunt cognati mei secundum carnem, qui sunt Israelitæ, quorum adoptio est filiorum, & gloria, & testamentum, & legislatio, & obsequium, & promissa, quorũ patres ex quibus est Christus secundum carnem, qui est super omnia Deus benedictus in secula, Amen.*

O*Ptabam enim ego ipse, &c.*) Illud (enim), pbat ipsum verè dolere, & dolorem hunc non nisi ex ingenti quodam affectu & charitate singulari erga gentem Iudaicam proficisci. Annota. Erasm. illud (optabam) verbu esse potentiale. Nam quamuis desit particula ἄν, Chrysost. tamen & Oecum. eam addut. Sensus est: Si rerum natura pateretur, vel si diuina dispensatio id permitteret, optarem ego ipse, emphasim habet ego, qui tantum laboraui ne seiungar à Christo, ipse ego optarẽ anathema esse, id est, separatus & alienus à Christo, non quidem ab eius amore (id enim optare licet) sed à communione felicitatis æternæ, quam expectant qui Christum colunt.

Pro fratribus meis) id est, pro salute fratrum meorum, id est, salutem ipsorum optarem, si fieri posset, meæ salutis dispẽdio redimere. Voce hac anathema & alibi vsus est Apostolus: Si quis inquit non amat Dominum nostrum Iesum Christum, sit anathema, id est, separatus ab omnibus, alienus ab omnibus, quem omnes accedere horreãt: Quemadmodum enim quæ dijs consecrata sunt, anathema Græcis appellantur, quòd ea religionis causa non liceat cõtrectare: sic & quæ detestationis causa non continguntur, sed à quibus omnes resiliunt, seseque segregant, anathema Græcis vocantur. Vide Chrysost. in hunc locum, ex cuius comment. & hoc disces, quid respondendum sit ad quæstionem illã, quæ hoc loco moueri solet, an votum istud Apostoli fuerit ordinatæ charitatis, cùm ordo charitatis habeat, vt suam quisque spiritualem salutem procuret potius, quàm proximi. Dicitur autem anathema ab ἀναθεῖναι, quod est seponere & suspendere. Hieron. in epist. ad Algasiam quæst. 9. putat anathema hic accipi, non pro horrenda illa separatione, quasi optarit Apostolus in perpetuum separari à præsentia Christi & choro Beatorum, sed pro occisione corporali, hoc sensu: Optarem si ita Deo videretur, fundere sanguinẽ meum pro fratribus meis, vt sit Hebraismus. verum reclamat quod sequitur (*à Christo*) sed & Chrysost. planè reijcit & reprehendit hunc commentarium tanquam indignum Paulino affectu. Si quis vocem Hebream consulat, siue loca scripturæ in quibus illius vsus est, inueniet significare ipsam, & consecrare & occidere, quòd consecrata Deo mactabatur, vel quòd ciuitates deuotæ funditus, & ad internecionem delebantur. Loca habes annotata apud Pagninum in thesauro linguæ sanctæ in dictione Haran. Pergit Apostolus, & explicat quos vocet fratres, dicens (*qui sunt cognati mei secundum carnem, qui sunt Israelitæ,*) id est, qui genus ducunt à Iacob Patriarcha, qui alio nomine appellãtur Israel, cuius nominis

minis ratio exprimitur, Genes. 32.

Quorum est adoptio filiorum) id est, ad quos pertinet adoptio, quoniam & olim Deus ipsos in filios, & in populum peculiarem assumpsit, & in adoptione nouæ legis ex promissione patribus facta, primas etiam partes habent. (*Et gloria.*) Mirabilia enim Deus pro eis ac patribus eorum fecisse, & exhibuisse dignoscitur, ob quæ gens Iudaica toto orbe celebris erat. (*Et testamentum*) id est, quibus olim testamentum vetus tanquam singulare beneficium datum fuit. Græci codices in plurali habent testamenta, atque ita legit Hierony. in epist. ad Algasiam, quæst. 9. interpretans alterum in litera, alerum in spiritu, vt qui seruierát in literá, posteà seruirent in spiritu. (*Et legislatio,*) id est, lex à Deo constituta, sine qua viuebant cæteræ nationes: (*Et obsequium*) Græcè est λατρεία, id est, cultus siue religio. Significat autem officia sacerdotalia, & ritus ac ceremonias sacrorum.

Quorum patres, &c.) id est, tanto honore Deus dignatus est patres ipsorum, vt ex illis Christum nasci voluerit secundum carnem. Addit (*secundum carnem*) vt significet illi & aliam esse generationem eternam ex Deo: vnde addit: Qui scilicet Christus est super omnia Deus benedictus, id est, laudandus, & prædicandus in secula, Amen

NOn autem quòd exciderit verbum Dei. Non enim omnes qui ex Israel sunt, ij sunt Israelitæ: Gen. 21. b. *neq; qui semen sunt Abrahæ, omnes filij. Sed in Isaac vocabitur tibi semen. id est, non qui filij carnis* Gal. 4. d. *hi filij Dei, sed qui filij sunt promissionis, æstimantur in semine: promissionis enim verbum hoc est. Secūdum hoc tempus veniam, & erit Saræ filius.* Gen. 18. b.

NOn aũt) scilicet hæc dico (*quòd exciderit verbũ Dei*) id est, quòd sic opto ceu desperans, illud non est tale, vt ob illorum incredulitatem, putem verbum illud promissionis irritum factum, quo Deus promisit salutem Israëli.

Non enim omnes qui ex Israel) scilicet secundum carnem progeniti sunt, ij censentur Israelitæ secundum mentem scripturarum, ad quos videlicet pertineat diuina promissio. Neq; omnes qui sunt ex lumbis Abrahæ nati, cēsentur filij Abrahæ secundū mentem scripturarum. Refert enim scriptura, Gene. 21. dictum esse Abrahæ à Domino, non in Ismaele, sed in Isaac vocabitur tibi semen, id est, sola posteritas, Isaac dicitur posteritas Abrahę. Historia autem hęc quæ habet, Deū discreuisse inter semen Abrahæ, vt Isaac assumeret, Ismaëlem verò natum ex eadem carne repudiaret, significat nobis per allegoriam, quod non censentur filij Dei, ad quos pertineat benedictio & hæreditas, qui carnalem tantū ducunt originem ab Abrahā, sed qui filij sunt promissionis, id est, quos gratia vel virtus promissionis diuinæ regenerauit per fidem: hi demum habentur in semine illo, cui promissa est benedictio. Isaac enim natus est nō naturaliter, sed virtute Dei promittentis Saræ prolem supra naturam, sicut scriptum est in Gene. 18. Vrget ergo Apostolus allegoriam rerum, quod idem facit in epistola ad Galat. 4.

NOn solùm autem illa, sed & Rebecca ex vno cōcubitu habens, Isaac patris nostri. Cùm enim nondum nati fuissent, aut aliquid boni egissent Gene. 25. c *aut mali, vt secundum electionem propositum Dei maneret, non ex operibus, sed ex vocante, dictum est ei: Quia maior seruiet minori, sicut scriptum est: Iacob dilexi, Esau autem odio habui.*

NOn *solum autem illa*) scilicet Sara exhibet nobis verorum filiorum Dei, exemplū per filium suum, quem ex promissione, & non vi naturæ concepit, sed & Rebecca eius rei nobis exhibet exemplū, videlicet quòd filij Dei æstimandi sunt non ex propagatione naturæ, sed gratia adoptionis ex diuina electione, non proprijs aut parentum meritis, sed gratuita Dei vocatione. Potuissent Iudæi ad prius exemplum respondere, Ismaëlem natum ex serua, proinde non esse mirum, ipsum fuisse reiectum. Adhibet ergo Apostolus hoc secundum exemplum, in quo proponit duos fratres ex eodem patre, eadem matre, simulque eodem die progenitos, imò eodem coitu seminatos: Hoc enim est quod dicit.

Ex vno concubitu habens) scilicet in vtero gemellos, quorum tamen alter reiectus sit. Vtile autem est obseruare in hoc capite transitum Apostoli: Siquidem hactenus commendauit gratiam per Christum factam. Hic verò transit ad gratiam electionis, & prædestinationis, vt ostendat primùm fontem iustificationis, & omnis operis boni.

Cùm enim nondum nati essent) id est, cùm Iacob & Esau iam cōcepti quidem essent, sed nondum in lucem editi, & cùm necdum per ætatem, neq; ille vel aliquid boni egisset, ob cuius meritum honoraretur à Deo præ fratre: neq; hic aliquid mali fecisset, cuius merito subijceretur seruitio fratris, (*vt propositum*) quo Deus proposuerat honorare Iacob præ Esau (*maneret*) firmum secundum spontaneam electionem, qua præelegit sua volūtate Iacob (*dictum est*) non propter vlla opera bona vel mala Iacob vel Esau, sed ex gratuita Dei vocatione, ipsi Rebeccæ, Gen. 25. Maior seruiet minori. Sic Malachiæ primo testatur scriptura.

Iacob dilexi, Esau autem odio habui) id est, cùm fratres essent Iacob & Esau, meritis prorsus pares, nisi quòd Esau, quia primogenitus erat, hoc nomine pręferendus videretur ego tamen gratuita mea dilectione elegi Iacob, cui darem fertilem terram Chanaan: Esau verò non elegi, sed reieci in aspera saxa &

montana. Et sicut ad hęreditatem terrę Chanaan Iacob ob nulla sua merita elegi: Ita ipsum quoq; gratuita prorsus misericordia ab æterno dilexi, elegi, & prædestinaui, vt esset verus filius Dei, in quo implerentur promissiones spirituales factæ patribus, reiecto & reprobato Esau.

Exo. 33. d. *QVid ergo dicemus? Nunquid iniquitas apud Deum? Absit. Moysi enim dicit: Miserebor cuius misereor, & misericordiam præstabo cuius miserebor.*

QVid ergo dicemus?) Nunquid iniquitas (est) apud Deum?) qui hunc eligat, illum verò reprobet, qui tamen inter se prorsus pares sunt? Absit, vt dicamus iniustum esse Deum. Electio enim est meræ misericordię, vnde nulli est debita: si nulli debita, ergo nulla iniustitia, si è massa perditionis hunc Deus eripiat, illum verò non eripiat. Quia iniustitia ibi solum locum habet, vbi inuenitur ratio debiti. Electionem autem diuinam non ex debito cuiquam cótingere, sed per misericordiam gratuitam, docet locus Exodi, qui sic habet: *Miserebor cuius misereor*) hoc est, per gratuitam meam misericordiam eum demum è miseria eripiam, vocando, iustificando, & tandem glorificando, cuius ab æterno mihi placuit pro mea gratuita misericordia misereri, (*& misericordiam præstabo*) hoc est, gratiam exhibebo, cui mihi pro mea libera voluntate collibitum est exhibere gratiam, id est, cui pro indebita & gratuita mea misericordia ab æterno mihi placuit facerere gratiam, eligendo & prædestinando.

Exod. 9. d. *IGitur non volentis, neque currentis, sed miserentis est Dei. Dicit enim scriptura Pharaoni: Quia in hoc ipsum excitaui te, vt ostendam in te virtutem meam, & vt annuncietur nomen meum in vniuersa terra.*

IGitur non est volentis neque currentis) scilicet vt eligatur, id est, ex testimonio Exodi iam adducto consequitur diuinam electionem & prædestinationem non cótingere propter vllum meritum aut voluntatis bonæ, aut bonæ vitæ siue conuersationis, sed ex gratuita Dei misericordia, qua vult quorundam misereri, & hæc quidem de electione. Reprobationis verò exemplum habemus in Pharaone, cui vt refert scriptura, Exod. 9. dictum est à Domino: Excitaui te, vt contumacius resisteres imperio meo, non tantùm permittendo, sed multa tum intus tum foris operãdo, quæ per occasionem, maioris contumaciæ causa essent. Sic August. Aliter Ambrosius, qui legit: seruaui te, hoc sensu: cùm ob peccata, & præsertim quia affligere soles hospites, dignissimus esses morte, ego tamen te superstitem seruaui.

Vt ostenderem) vocem Hebræam Hiero. in Exo. vertit, posui, id est, stare te feci, quomodo vertunt recentiores, quod idem est cum eo quod habet Amb. seruaui te. Est illa vox quæ in Psal. 1. In via peccatorum nó stetit, nisi quod hic alterius sit coniugationis, nimirum Hipil. quæ coniugatio apud Hebr. transitiua est. significat ergò sistere.

In hoc ipsum) id est, ad eum finem stare te feci siue seruaui, vt ostéderem in te virtutem meam, id est, vt cognoscant ex te omnes quã potens sit Deus Israel, & vt gloria nominis mei celebretur in vniuerso orbe.

ERgo cui vult, miseretur: & quem vult, indurat. Dices itaq; mihi: Quid adhuc queritur? voluntati enim eius quis resistit? O homo, tu quis es qui respondeas Deo? Nunquid dicit figmentum ei qui se finxit, quid me fecisti sic? An non habet potestatem figulus luti, ex eadem massa facere aliud quidem vas in honorem, aliud verò in contumeliam? Esa. 54. b Hier. 18. a Sapi. 15. a

ERgo cui vult, miseretur.) Illud infertur ex priori testimonio Exodi, & quod sequitur (*quem vult indurat*) ex posteriori. Sensus est cùm ad declarandam potentiam suam quosdam induret Deus & reprobet, sicut de Pharaone docet Exodus: sequitur quòd pro libera sua voluntate quosdam induret: non ob vlla merita etiam præscita. Scrupulus hic est non paruus, quomodo verum sit, quod indurationis diuinæ ratio & causa sit sola Dei voluntas, & non humanum meritum: cum scripturæ, quæ habent Deum tradere quosdam in reprobum sensum, ferè non nisi ob præcedentia peccata illos in reprobum sensum traditos asseuerent. Quemadmodũ & de Pharaone docet Augu. li. 83. quæst. 68. Prioribus meritis quibus in regno suo afflixit peregrinos, hoc redditum est Pharaoni, vt induraretur cor eius. Item de na. & gra. capit. 22. Ex quibus videtur quòd propter mala merita, non propter solam suam voluntatem reprobet Deus quosdam. Qua ratione commoti videntur, Hieron. Ambr. Chrysost. Theoph. & Oecum. vt conclusionem hanc contendant positam esse non ex persona Pauli aliquid affirmantis, sed ex persona aduersarij adhuc obijcientis. Ad hunc scrupulum bifariam respondetur. Primò, indurare hic accipi ab Apostolo vt significet non effectũ reprobationis, qui est deserere hominem, & multa operari tum foris tum intus, quibus occasione accepta fiat deterior: sed reprobationem ipsam, quam constat fieri non propter vllum meritum. Verùm quia scriptura citata ex Exodo palam agere videtur de induratione, quę est effectus reprobationis: aliter responderi potest, quòd induratio Pharaonis reddita quidem est prioribus meritis, quemadmodum dixit Augu. sed quòd huius indurationis propria causa non alia est quàm Dei voluntas, nolétis cor Pharaonis emolliri ad veri Dei agnitionem. Quòd enim è duobus æquè indignis, & ex se æquè

se æquè rebellibus, alterum Deus pro suis meritis sinit fieri rebelliorem & duriorem, ad occasionē multorum beneficiorum. Alterius verò cor emolliat, ad occasionem eorundem, vel similium beneficiorum, id ad solam Dei voluntatem referri potest.

Dicis itaq; mihi.) Est replicat. Obijcis denuò mihi: Si quæ vult facit, hoc est, si eligat Deꝰ, quos vult, similiter quos vult reprobet & induret, eiusque voluntati nemo valeat resistere (*quid adhuc queritur*) de Pharaone? qđ adhuc conqueritur de impijs apud Prophetas, quòd nō conuertantur ad Deum, & salventur? Quare irascitur contra illos?

O homo tu quis es, qui) disceptare audes cum Deo? Est tacita ἀντιθέσεις in vocibus homo & Deus. Est prætereà emphasis haud quaquam ociosa: nihil enim est homo collatus Deo. *Nunquid dicet figmentum, &c.*) Sensus est: Nunquid vas fictile dicere iure poterit figulo, quare fecisti me huius & non potius illius generis vas? quasi dicat, minimè. Vnde subdit: (*An non habet potestatē figulus*) qui in luto operatur, ex eadem argillæ temperatura facere aliud quidem vas ad vsus honestos, aliud verò ad inhonestos? Notandum similitudinē hanc eatenus tantùm ab Apostolo adhiberi, vt per eam declaret nullā esse cuiuis iustā querelā aduersus Deum, si è massa generis humani quosdam reprobet, qui vasa sint in contumeliam: Non aūt vt per eam significet, libera agendi ratione destitutos esse impios, sicut est lutū: quod inde patet, quòd mox volens declarare causam diuinæ voluntatis quosdam reprobantis, subiecit: Deum sustinuisse in multa patiētia vasa iræ apta in interitum. Quibus verbis palàm expressit, reprobatos diuina patiētia diu fuisse expectatos, vt conuerterentur, & noluisse conuerti. Sicut & in fine huius capitis testatur, rationem quare pereat Israel, hanc esse, quia noluit acceptare iustitiam per fidem. Denique ipsa historia sacra de Pharaone planè indicat, ita à Deo iudicatum Pharaonem, vt tamen non fuerit ei adempta libertas, & facultas arbitrij, vide cap. 7. & 8. & 9. Exodi: Dimitte populum meum. Si aūt nolueris, &c.

QVòd si Deus volens ostendere irā, & notam facere potentiam suam, sustinuit in multa patientia vasa iræ apta in interitum, vt ostēderet diuitias gloriæ suæ in vasa misericordiæ quæ præparauit in gloriā: Quos & vocauit nos, non solùm ex Iudæis, sed etiā ex gentibus, sicut in Osea dicit: Vocabo nō plebem meam, plebem meam: & non dilectam, dilectam: & non misericordiā consequutam, misericordiā consequutam. Et erit in loco, vbi dictum est eis: Non plebs mea vos, ibi vocabuntur filij Dei viui. Esaias autem clamat pro Israel: Si fuerit numerus filiorum Israel tanquam arena maris, reliquiæ saluæ fient.

QVòd si Deus volens) declarare humani generis (*iram*) id est, iustitiam vindicatiuam (*& notam facere potentiam suam*) qua impios velint nolint sibi subijcit (*in multa*) lenitate tolerauit, expectans & inuitans ad pœnitentiam (*vasa*) in quæ semel effundet iram suam, in quibus agnoscetur veluti depicta sancta ipsius iustitia vindicatiua (*apta*) id est, aptata siue parata (*in interitum.*) Græcè enim est κατηρτισμένα, id est, quæ propria sua duritia & impœnitentia effecta sunt apta & digna morte.

Ostenderet diuitias gloriæ suæ) vt ex comparatione seuerissimi iudicij sui cōtra improbos seu reprobos, commendatiorē faceret orbi exuberantē suam misericordiam erga electos, quos præparauit ad æternam gloriam accipiendam. Quæ sequuntur iam legunt quidam per parenthesim vsque ad illū locum: Quid ergo dicemus? vbi compleri dicunt periodum, quæ cœpit ab eo loco: Quòd si Deus, &c. Sed quia pars hæc: Quid ergo dicemus? minus aptè respondet illi: Quòd si Deus volens, &c. probabilius erit, si subaudiamus, quis eum poterit culpare, vel nihil habet homo, quod incuset, vel disceptet cum Deo.

Quos & vocauit scilicet ad gratiam Euāgelij, & ad fidē. Illud (nos) additum est explicandi gratia, quos & vocauit, nempè nos. Ac rursum ne (nos) videretur ad solos Iudæos pertinere, subijcit (*nō solùm ex Iudæis, sed etiam ex gentibus: sicut in Osea dicit. Vocabo, &c.*) hoc est, gentes, quas hactenus nō agnoui pro plebe mea propter cultum idolorum, cui erant deditæ, agnoscam pro plebe mea.

Et erit in loco, vbi dictum est eis). i. in Gallia, in Italia, & alijs regionibus, vbi hactenus vixerunt homines alieni à vero cultu Dei, amplectētur verum cultum Dei, & erūt, & vocabuntur veri filij Dei. *Esaias autē clamat pro Israel si fuerit numerus filiorū Israel sicut arena maris, &c.*) Sensus est, etiamsi numerus filiorum fuerit maximus, ex illis tamen (*reliquiæ*) supple solæ (*saluæ fient.*) Hic indirectè significatur vocatio gentium, dum dicitur, quòd paucissimi tantùm Iudæi salutem consequētur. Quare promissiones in alijs implebuntur. Pertinet ergo prophetia ad abiectionem Iudæorum. Alij tamen accipiunt de ipsorum vocatione, quod neque Paulo, neque Esaiæ satis congruit, facit tamen pro illa expositione præpositio (pro) cuius loco apud Paulum est ὑπὲρ, quæ anceps est ad, pro, & super, siue de. vnde Erasmus. Esaias autem clamat super Israel.

VErbum autem consummans, & abbreuians in æquitate, quia verbum breuiatum faciet Dominus super terrā, & sicut prædixit Esaias: Nisi Dominus Sabaoth reliquisset nobis semen, sicut Sodoma facti essemꝰ, & sicut Gomorrha similes fuissemus.

V*Erbum autem consummãs,& abbreuians*) scilicet est vel erit ipse Deus, id est, Deus consummabit sermoné sinuosæ legis, & abbreuiabit in æquitate, id est, pro sua iustitia per doctrinam fidei. *Quia verbum breuiatum*) hoc est verbum fidei, de quo in cap. sequenti, illud Dominus proponet vniuerso orbi, quod repudiantibus Iudæis amplectentur gentes, & sicut in superiori parte suæ prophetiæ, nempè in 1. cap. dixit Esaias: *Nisi Dominus Sabaoth,&c.*) posset videri illud semen intellexisse propheta, quod per captiuitaté non est consumptū. Paucissimi enim ex decem tribubus redierūt: Sed aliter nobis hoc explicat Apostolus. Quare in his duob⁹ capitibus Esaiæ 10. & 1. intelligendus est propheta à litera transiisse ad ré mysticam, vel si etiam literalem sensum intenderit, in illo adhuc intelligi debet allegoria, quéadmodum captiuitas, de qua agit, typus fuit maioris captiuitatis.

Q*Vid ergo dicemus? quòd gentes, quæ nō sectabantur iustitiam, apprehēderunt iustitiam, iustitiam autem, quæ ex fide est: Israel verò sectando legem iustitiæ, in legem iustitiæ non peruenit. Quare? Quia non ex fide, sed quasi ex operibus. Offenderunt enim in lapidem offensionis, sicut scriptum est. Ecce pono in Sion lapidem offensionis, & petram scandali, & omnis, qui credit in eum, non confundetur.*

Esa. 28. d. & 8. c. 2. Pet. 2. d.

Q*Vid ergo dicemus?*) Cùm sic vaticinati sint prophetæ de reiectione Iudæorū, & de gétium vocatione, quid dicemus ex his vaticinijs cōsequi? hoc certè: quòd gentes, quę nó erant deditæ studio iustitiæ & virtutum, appræhenderunt, id est, assecutæ sunt iustitiam, siue peruenerunt ad iustitiam, iustitiã (inquam) quæ contingit per fidem (*Israel verò*) id est, Iudæi: (*sectando legem iustitiæ*) id est, legem ipsorum opinione iustificantem, vt sit Hebraismus, vel legem iustitiæ, id est, iustitiam legis, vt sit Hypallage, (*in legem iustitiæ*) id est, in ipsam iustitiam, sicut suprà vocauit fidem, legem fidei, vel in legem iustitiæ, scilicet in rationem & formam verę iustitiæ non peruenit.

Quare? Quia non ex fide?) scilicet Israel sectatus est iustitiam, siue contendit peruenire ad iustitiam, sed ex operibus fide vacuis tanquam illa valerent ad appræhendendam iustitiam. Quòd autem ipsi Iudæi nó ex fide studuerunt appræhédere iustitiam, hinc patet, quia offenderunt, id est, impegerunt in Christum tanquam in lapidem offensionis. Siquidem intuentes Christi humilitaté, noluerunt eum agnoscere vt promissum Messiam, sed ipsum reiecerunt.

Sicut scriptū est: *Ecce pono in Sion,&c.*) Testimonium hoc cōtextum est ex duobus Esaiæ locis. Initiū enim nempè: Pono in Sion lapidé, & finis, nempè: Et omnis, qui credit in eum, non cōfundetur, sumpta sunt ex Esa. 28. cap. Cæterùm quod in medio intertexuit: Et lapidem offensionis & petrã scandali, sumptum est ex eiusdem cap. 8. Sensus est: Ecce colloco in Ecclesia, cuius typus Sion est, tanquam angularem & fundamentalem lapidem ipsum Christum toties promissum, qui superbis & incredulis Iudæis futurus est lapis offensionis, in quem impingant: & petra scandali, ad quam ruant, confringantur, & conterantur. Verùm ijs, qui venientem in propria recipiunt, futurus est author iustitię & salutis, hoc est, quod dicit, (*& omnis qui credit in eum*) siue Iudęus fuerit siue gentilis. Qui, inquam, credit corde perfecto, quemadmodum antè dictum est, non confundetur, sed consequetur iustitiam & salutem.

CAPVT X.

Ratres, voluntas quidē cordis mei & obsecratio ad Deū fit pro illis in salutem. Testimonium enim perhibeo illis, quòd æmulationem quidem Dei habent, sed non secundū scientiam: ignorantes enim iustitiam Dei, & suam quærentes statuere, iustitiæ Dei non sunt subiecti.

F*Ratres, voluntas quidem cordis mei.*) Quéadmodum in precedéti capite, ita hic quoque amolitur suspicionem maleuolentię siue odij erga gentem Iudaicam. Nemo, inquit, putet, quæ in cap. 9. de Iudęorum reiectione dixi, me odio illorum dixisse, amo siquidem eos intensissimè. Nam voluntas cordis mei & obsecratio ad Deum fit pro illis in salutem, hoc est, ex summo erga illos affectu, vehementer opto illorum salutem, nec solùm opto, sed etiam preces fundo ad Deum, vt salutem consequantur. Pro volútate Græcè est εὐδοκία, quæ vox significat ꝓpensam voluntatem, beneuolentiam, ac fauorem gratuitum, quem quis gerit erga alterum. Chrysostomus interpretatur vehemens animi desiderium.

Testimonium enim perhibeo illis,&c.) id est, zelum. Ea enim vox est in Græco, & interpretãtur quidam zelum, qualis erat Pauli persequentis Christum, vt sensus sit: quòd persequuntur, & reijciunt Christum, id faciunt commoti zelo legis diuinæ, & diuini honoris, putantes Christum & Christi fidem doctrinæ à Deo per Moysen traditę aduersari. Alij zelum intelligunt vehemens studium eorū in rebus Dei, vt in cęremonijs, &c. hoc sensu: Magno studio conãtur placere Deo, & obseruare legem: sed non secundum scientiam, id est, nó secundum eam rationem, qua fieri potest, vt omnia obseruentur. Studebant Iudęi obseruare quidem omnia,

sed

sed præposterè & imperitè, non quærentes sanitatem naturæ per fidem Christi. Hic sensus accommodatior est ijs, quæ hoc loco ait Paulus.

Ignorantes enim iustitiam Dei.) Hîc explicat, in quo sita fuit ipsorum ignorantia, nempè, quòd putarint se suis virib. sine gratia Christi posse fieri iustos. Qui error & Pelagianorũ fuit. Iudæorũ ergo propriam iustitiã appellat, quam ipsi suis viribus adiuti doctrina legis conabantur præstare. Cui iustitiæ opponit Dei iustitiam, id est, quam Deus in homine efficit, quæ secundum Augu. in lib. de spiritu & litera, complectitur non solum remissionem peccatorum, sed etiam opera iusta, & legis impletionem. Chrysost. vrget verbum (quærere.) Quod dicit Apostolus, (*quærentes statuere*) est præ se ferentis, ostentantis, siue simulantis. Qui enim statuere quærunt, nondum statuerunt. Significatur ergo secũdum Chrys. isto verbo, quod nec iustitiam legis assequebantur. Illud (*non sunt subiecti*) non est tale, quale dum dicimus, aliquem subiectũ esse principi. Sed sensus est: non præbent se gratiæ Dei.

***F**inis enim legis est Christus, ad iustitiã omni credenti. Moyses enim scripsit, quoniam iustitiam, quæ ex lege est, qui fecerit homo, viuet in ea. Quæ autem ex fide est iustitia, sic dicit: Ne dixeris in corde tuo: Quis ascendit in cælum? id est, Christum deducere. Aut, quis descendit in abyssum? hoc est, Christum à mortuis reuocare.*

Ezec. 20.c
Deut. 30.c

F*inis enim legis est Christus, &c.*) id est, finis, ad quem omnia officia legis ducunt & vocant, Christus est, (*ad iustitiam omni credenti*). i. non est data lex, vt ex ea per vires suas iustificetur homo, sed vt per eam ducatur ad Christum, per cuius fidẽ iustificetur. Preter hãc aliã habet interpretationem Chrys. [illegible] videlicet: finis .i. consummatio & perfectio legis est Christus, quia sine fide non potest impleri lex, sed fides Christi vires præstat homini, vt implere valeat legem. Vtrunque sensum admittit vocabulũ Latinum, & maxime Græcũ. Est enim τέλος, vnde quod absolutum, & omnibus, quæ requiri solẽt perfectum est, ipsi τέλειον appellant.

Moyses enim scripsit, &c.) Apostolus data opera obscuro vsus est testimonio sumpto ex lege, quũ potuisset ex prophetis apertè protulisse: vt ostẽderet etiã ab ipso Moyse traditum esse discrimen inter iustitiam legis & iustitiam fidei. Quod ad lectionem attinet, Græci Paulo aliter hæc legunt, hoc modo: Moyses enim scribit iustitiam, quæ ex lege est, quòd qui fecerit hæc homo, viuet in eis. Quomodo etiã legit & interpretatur Amb. Item Chrys. Theo. & Oecum. & si inspiciatur caput 3. episto. ad Galat. vbi idem testimonium citatur, videri poterit locus hic à scribis deprauatus, verbis nonnullis transpositis. Augu. tamen in lib. de spi. & lit. cap. 29. legit quomodo nostra iam habent exemplaria. Secundum priorem lectionem illud (scribit) idem est quod describit. Sensus enim est: Iustitiam, quæ ex lege est, in hunc modũ describit Moyses, nempè: Quod qui fecerit hæc, id est, qui fecerit leges meas ac iudicia. Respicit enim ad verba Leui. cap. 18. Custodite leges meas atque iudicia, quæ faciens homo viuet in eis. Secundum nostrã lectionem sensus est: Moyses scripsit, quòd homo, qui fecerit iustitiam, quæ ex lege est, id est, iustitiam legalem, viuet in ea, hoc est, non interficiet eum seueritas legis, sed perfruetur vita præsenti. Iustitia ergo legis non remittit peccata, nec præstat vitam ęternam, sed solum liberat à pœna & supplicio humano, quod infertur transgressoribus. Hic est vulgatissimus comment. quem valdè probabilem facit capite 3. epist. ad Galat. Constat enim ex doctrina ibi ab Apostolo tradita, per prius membrum scripturæ ex Leuitico citatæ: Qui fecerit leges meas atque iudicia, intelligendam esse iustitiam legis, non quidẽ simpliciter, quæ præscribitur vel docetur à lege, sed quæ præstatur sine fide per vires naturæ. Palam enim pronunciat Apostolus legem nõ esse ex fide, ex quo & illud tanquam necessarium consequens colligendum est alterũ membrũ: Viuet in eis, prorsus intelligendum esse de præmio vitæ temporalis & pręsentium bonorum, non autem de præmio vitæ æternæ. Perspicuũ enim est pręmium vitæ æternæ non contingere propter vllum opus, aut vllam legis obseruationem, quæ non fit ex fide. Iustitiam ergo legis Moyses sic descripsit, vt significauerit eam præstare salutem corporalem & temporalem tantum. Iustitiam verò fidei sic descripsit, vt testatus sit eam præstare salutem æternam. Id enim in primis aduertendum est, in quo posita sit antithesis, quam indicat particula (autem) quæ autem ex fide est iustitia, & cæt. Quidam interpretes putant Paulum alludere tantum ad verba Deuter. quasi diceret: Iustitia fidei rectè vti potest his verbis, quibus vsus est Moyses in Deutero. licet ea non sint scripta à Moyse de iustitia fidei. Alij multò probabilius dicunt, Apostolum non solum vsum verbis Moysi, verum etiam sensum expressisse, ad quod intelligendum diligẽter inspicienda est doctrina, quam tradit Moyses Deute. cap. 30. Docet siquidem ibi superesse spem salutis & reconciliationis cum Deo ipsis Iudæis, etiam postquam super eos venerint comminatæ maledictionis, modò ducti pœnitudine cordis in tota anima reuertantur ad Deum. Manifestum autem est eam cordis ad Deum conuersionem, nulla ratione constare posse sine fide misericordiæ Dei, per quã paratus

Deut. 30.

paratus sit pœnitentem peccatorem recipere in gratiam. Porrò fides misericordiæ Dei paratæ pœnitentibus sub statu veteris legis, implicitè saltem complectebatur fidem in Christum, quam palàm prædicat Euangelium: Quare aptissimè & decentissimè, quod de cõuersione cordis ad Deũ scripsit Moyses, Apostolus interpretatur de fide in Christum. In verbis inquit Deut. quibus Moyses dedit mandatum filijs Israel, siue doctrinã de interna conuersione mentis ad Deũ, iustitia, quæ ex fide est sic loquitur, *Ne dixeris in corde tuo*) id est, ne admittas hãc dubitationem & diffidentiã in cor tuum, vt tanquam diffisus de misericordia Dei cogites tecum. Quis nam ascendere potest in cælum? vt illinc nobis adferat verbum de promissa misericordia pœnitentibus? Id dubitanti animo voluere nihil aliud est, quàm (*Christum deducere*) id est, deorsum ex alto trahere, & eum rursus videre velle, hoc est, dubitatio huiusmodi, qua dubitat de misericordia Dei, implicitè continet dubitationẽ, vtrum Christus de cælo descenderit, & naturã humanam assumpserit ad reconciliandum nos Deo. Et iterum ne dixeris:

Quis nam posset descendere ad inferos, vt illinc adferat nobis verbum conuersionis? videlicet ex cõspectis inferis factus certior, an pœnitẽtibus sit locus, hoc est, Christum à mortuis reuocare, id est, ea dubitatio, an apud inferos detineantur peccatores, qui pœnitentiam egerunt, continet implicitè dubitationem, vtrum Christus deuicta morte ascenderit ad Patrem. Hæc quidem vetat iustitia Dei apud Moysen, nunc audite quid ipsa exigat.

Deut.30.c *SEd quid dicit scriptura? Prope est verbum in ore tuo, & in corde tuo: hoc est, verbũ fidei, quod prædicamus. Quia si confitearis in ore tuo Dominum Iesum, & in corde tuo credideris, quòd Deus illum suscitauit à mortuis, saluus eris.*

SEd quid dicit) scilicet iustitia fidei? Nam illud (*scriptura*) non est in Græcis codicibus, neque August. de spi. & li. cap. 29. legit. (Au. de spi. & li. c. 29.) Erasmus in annot. putat additum ab interprete, sed omninò verisimile est ab aliquo librario adiectum esse, cùm non inueniatur in omnibus Latinis.

Prope est verbum) Græcè est τὸ ῥῆμα præposito articulo, sensus est: Verbum quod proposui de cordis ad Deum cõuersione, propinquum factum est tibi, vt illud corde credas, & ore confitearis, hoc est verbum fidei, Hoc verbum, de quo Moyses ait, est illud ipsum verbum fidei, quod iam predicamus: nempè per fidem in Christum omnibus paratam esse spem iustitiæ siue veniæ, & recõciliationis cum Deo, & salutis.

Quia si cõfitearis in ore tuo) explicat hîc, quid apud Moysen significet os, quidque significet cor. In voce (Dominus) emphasis est. Sẽsus hic est: Si non erubescas confiteri, & testari aperto sermone Iesum esse Dominum, cui data est potestas à Patre in cælo & in terra, & si verè & ex animo, ac nõ oretenus tantùm credideris, quòd Deus Pater eum, pro peccatis mundi mortuum à morte suscitauit, saluus eris: ea nimirum salute, ad quam obtinendam humano generi ipse Christus mortuus est, hoc est, assequeris salutẽ æternam, & non tantùm vitam temporalẽ, quam diximus præstare iustitiam legis.

COrde enim creditur ad iustitiam, ore autẽ confessio fit ad salutem. Dicit enim scriptura: Omnis, qui credit in illum, non confundetur. Non enim est distinctio Iudæi & Græci. Nã idem Dominus omnium, diues in omnes, qui inuocant illum. Omnis enim quicunque inuocauerit nomen Domini, saluus erit. Esa.28.d. Ioel.2.g. Acto.2.e.

COrde enim creditur ad iustitiã.) Hoc est, cordis fides valet ad accipiẽdam iustitiam, hoc est, medium est, quo peruenitur ad iustitiam: cõfessio oris, medium est, quo peruenitur ad salutem. *Dicit enim scriptura: omnis, qui credit*) ea fide, quæ etiam ore audeat confiteri Christum, non confundetur, id est, etiam si non statim accipiat promissam salutẽ, tamen nõ frustrabitur spe sua siue expectatione. Intelligendum est, si tamen permanserit & perstiterit in illa fide.

Non enim est distinctio) vocula (enim) refertur ad notam vniuersalitatis. Scriptura Esaiæ vniuersaliter dicit: Omnis, qui credit in eum, non confundetur, ergo non est distinctio Iudæi & Græci, quantum ad hoc negotium attinet, sed omnis, qui credit, siue antè educatus in lege Moysi fuerit, siue non. *Nã idem ipse est omnium Dominus diues in omnes*) Græcè participium est πλουτῶν. i. diuitijs abundãs siue affluens. i. copiosè effundens sua dona in omnes, qui inuocant eum. Omnis enim quisquis is fuerit, siue Iudæus, siue gentilis, qui ex vera fide inuocauerit nomen Domini, id est, Christum, implorans supplex iustitiam, deinde auxilium gratiæ, saluus erit.

QVomodo ergo inuocabunt eum, in quẽ non crediderunt? Aut quomodo credent ei, quem non audierunt? Quomodo autem audient sine prædicante? Quomodo verò prædicabunt, nisi mittantur? sicut scriptum est: quàm speciosi pedes euangelizantium pacem, euangelizantium bona. Esai.52.b. Naum.1.d

QVomodo ergo inuocabunt eum, &c.) Difficile est hanc sententiam connectere cum superioribus. Chryso. intelligit, quomodo inuocabunt, scilicet Iudæi secundum quẽ scopum Apostoli hoc loco est ostẽdere, Iudæos non excusandos per ignorantiam. Alijs videtur, quòd ordinẽ doceat, quo quis per Messiã possit saluus fieri. Hi, quod dicitur (*quomodo ergo inuocabunt*) referunt tam ad gentiles, quàm ad Iudæos. Sed omninò verisimile est Apostolum respexisse gentes, &c.

tes, & per occupationẽ hæc inseruisse. Cùm enim totus esset in conuertendis gentibus offendi poterant Iudæi, & mouere illi quęstionem. Dicit ergo Apostolus occurrens quæstioni siue obiectioni Iudæorum: Ne offendat vos ô Iudæi studium meum in prędicando gentibus. Ostendi enim iam Gentes ex voluntate Dei esse participes Euangelij, & scripturam de vtroque populo ex æquo loqui. Nónne nostrũ ergo est ijs prædicare? nam quomodo alioquin Deum inuocabunt, si vobis solis simus dediti? Inuocare non potest quis, nisi credat, ad hoc vt credat, necesse est, vt quod credendum est, audiat proponi. Porrò vt audiat proponi, opus est prædicatore. Prædicatorẽ verò mitti oportet.

Quomodo prædicabunt nisi mittantur?) scilicet, quum scripturæ significent fore, vt quidam mittantur, hoc enim subaudiendum est: nã sequitur, sicut scriptũ est, &c. In verbo mittãtur, quod est ἀποσταλῶσι, allusum est ad nomen Apostoli: significat autem ea vox mitti, non quomodocunque, sed sicut mitti solent legati cum mandatis.

Quàm speciosi pedes) id est, quàm gratus erit aduentus Apostolorum euangelizantiũ pacem, scilicet inter Deum & homines. *Euangelizantium bona*) non vulgaria, sed de quibus in Euangelio.

Esa. 53. a. Ioan. 12 f. **S***Ed non omnes obediunt Euangelio. Esaias enim dicit, Domine quis credidit auditui nostro? Ergo fides, ex auditu: auditus autem: per verbũ Christi. Sed dico: Nunquid non audierunt? Et quidem in* Psal. 18. a. *omnem terram exiuit sonus eorum, & in fines orbis terræ verba eorum.*

S*Ed non omnes obediunt*) id est, credunt Euangelio. Non enim est sensus, non præstant quod Euangelio pręscribit. Chrys. putat esse solutionem obiectionis Iudæorum. Argumentum Iudęorum contra Paulũ erat, Messias peculiariter promissus est Iudæis, pauci verò Iudæorum credunt in Iesum, ergo ipse non est verus Messias. Respondet Paulus, vel ex hac nota licet Iesum credere Messiam, quòd venientem in sua, sui eum nõ recipiant: id enim futurum prædixit Esaias, Esai. 53. dum ait: *Quis credidit auditui nostro?*) quasi dicat: nullus aut certè paucissimi ex Iudæis. Auditus ponitur pro sermone, qui auditur. Sensus est: Quis credidit verbis nostris, siue prædicationi vel doctrinæ nostræ? *Ergo fides ex auditu est*) id est, fides quantum ad explicationem credendorum, non nascitur, nisi audiatur, quidnam sit credendum. *Auditus autem per verbum*) Dei, id est, quidnam credẽdum sit, auditur per verbũ Dei, quod prædicant legati illi, de quibus Esaias *Quàm speciosi pedes, &c.*) siue scriptũ illud sit, siue non. Intelligit ergo per Dei siue Christi, omnes omnium Apostolorum conciones, siue postea relatæ sint in Biblijs, siue non. Neque enim, quod volunt Lutherani, accipi potest pro solo Euangelio scripto, quia Paulo hæc scribente nondum scriptum erat totum Euangelium. *Sed dico, nunquid non audierunt?*) scilicet Iudæi? & quidem in omnes plagas totius terræ exiuit sonus Apostol. & in extremas orbis partes verba eorum. Qua igitur ratione fieri potest, vt Iudæi non audierint, cum quibus prædicatores illi tantum temporis commorati sunt, ex quibus & prodierunt? Alij quod dicitur, ad gentes referunt: nunquid non audierunt? scilicet gentes? Ad hanc interpretationem inuitat planè quod sequitur: Sed dico nunquid Israel, &c. vbi Israel opponi videtur præcedentibus, ergo de quibus sermo procedit, sunt gentes. Psal. ergo 16. ex quo testim. hoc citauit Apostol. secundum literam de corporibus cęlestibus loquitur, quæ suam habent linguam, & suo modo loquuntur nobis, & si aduertamus, docẽt nos diuinitatem directricem omniũ. Præter hunc tamen sensum cogimur alium agnoscere propter Paulum sublimiorem, & allegoricum, secundum quem cæli sunt typus legatorum Messiæ. i. Apost. Nã non est putandum, quòd Paulus per accommodationẽ tantùm vtatur verbis prophetę, quod Bernardo familiare est. Hoc enim indignũ esset Apo. præsertim seriò volente conuertere Iudæos. De sententia hac: *In omnem terram exiuit sonus eorum*) vide Augu. in epist. ad Hesichium, de supremo mundi die. Chrys. vaticinium hoc prophetæ impletum fuisse putat tempore Pauli. Augustinus longè aliter sentit, putans nec suo quidem tempore impletum fuisse.

S*Ed dico, Nunquid Israel non cognouit? Primus* Deu. 32. a. *Moyses dicit: Ego ad æmulationem vos adducam, in non gentem, in gentem insipientem, in iram vos mittam. Esaias autem audet & dicit: Inuentus sum à* Esai. 65. a. *non quærentibus me, palam apparui ijs, qui me non interrogabant. Ad Israel autem dicit: Tota die expandi manus meas ad populum nõ credentem & contradicentem.*

S*Ed dico: nunquid Israel non cognouit?*) verbum Dei, vt scire posset fide in Christum opus esse ad salutem? *Primus Moyses dicit*) Græcè est πρῶτος, quo ipsi sæpius abutuntur pro comparatiuo. Prior ergo Moyses dicit: Refertur enim ad Esa. quem mox citat. Sensus est: prior quidem, & ante Esaiam Moyses Deut. 32. in cantico suo testatus est, Gentes propter fidem adoptandas, Iudæos verò propterea, quòd fidem sint repudiaturi, abijciendos, sic inquiens ex persona Dei. *Ego ad æmulationem vos abducam.*) Aemulatio, vocabulum medium est, in bonam partem sonat, imitationem: in malam, inuidentiam. Posterior significatio conuenit huic loco. Nã pro tribus illis verbis ad æmulationem abducam,

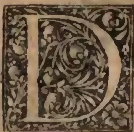
Græcè

Græcè est παραζηλώσω vnica vox, quæ ferè in malam partem accipitur. Quod additur (in non gentem) Græcè est in non gente, In, pro per, Ego ad æmulationem vos prouocabo per gentem, quæ non est gens: sic vertit Erasmus: Non gentē dicit, pro gente contemptissima, nec vllo digna honore. Vnde exponens addit (in gentem insipientē) Græcè rursus est, in gente insipiente, id est, per gentem stultam ad iram vos commouebo, scilicet per occasionem, hoc est, quod dicit (in iram vos mittam.) Sensus enim est: Tantis beneficijs afficiam nationem illam gentiū, quæ habita fuit hactenus pro gente contemptissima, vt felicitate, qua videbitis affluere gentem illam, prouocandi sitis ad inuidentiam & iram.

Esaias autem audet.) Coniunctio (autem) cōnectit hanc partem cum Moyse, qui præcessit. Esaias post hunc audet, nec est simpliciter τολμᾷ id est, audet, sed ἀποτολμᾷ, hoc est, Esaias tāquam fiducia à Moyse sumpta, qui prior illud dixit, audet cū periculo vitæ suæ, & dicit. *Inuentus sum*) id est, inueniat, hoc est, futurum est, vt gens, quæ nihil iā de me cogitat, me inueniat (*palàm*) id est, nō per typos & vmbras, sed expressa veritate (*apparui his qui me non interrogabant*) id est, qui nō quærebant scire fidem & religionem meam.

Ad Israel autem dicit.) In principio capitis 65. Esaias de gētibus loquitur, & ab ijs trāsit ad Iudæos, quem transitum significare hoc loco volens, Apostolus dicit. Israel autem, quasi dicat, dum ad Iudæos Propheta sermonem transfert, & de ijs loquitur, sic dicit: Tota die, &c. Quāquam præpositio πρὸς apud Græcos anceps sit, & verti possit aduersus vel contra Israel. *Tota die*) id est, toto tempore (*expandi manus meas.*) Est gestientis recipere in sinum (*ad populum non credentem & contradicentem*) id est, rebellem & immorigerum. Sunt verba Christi iam exhibiti. Ab initio, inquit, quo veni in carnē, summa beneuolentia & desiderio ad salutem inuitaui populum Iudaicum.

CAPVT XI.

Ico ergo: Nunquid Deus repulit populum suum? Absit. Nam & ego Israelita sum, ex semine Abraham de tribu Beniamin. Non repulit Deus plebem suam, quam præsciuit.

D*ico ergo: Nunquid Deus repulit, &c.*) Seipsum interrogat, ac sibi respōdet. Quod schematis genus, plurimum lucis & acrimoniæ adfert, præsertim in argumentando. Cū de Israele sic loquantur Moyses & Esaias, cùm illorum testimonia indicent paucitatē Iudæorum saluandorum, quæro num ergo Deus populum suum reiecit. Laborat Apostolus, vt auferat scandalum Iudæorum, qui ob id dubitabant, num Christus esset Messias, quòd tā pauci ex peculiari populo Dei saluarētur. Idem egit cap. 9. Non quod exciderit verbum Dei, &c.

Absit) abominantis est, non repulit Deus populum suum scilicet in totum. *Nam & ego Israelita sum*) non prozelitus, sed ex semine Abraham, id est, posteris Abrahæ. Et ne quis putet vnum me e gente Iudæorum nō esse reiectum à Deo, id dico generaliter: non repulit Deus à suis promissionibus partem illam plebis Iudaicæ, quam ab æterno prædestinauit. Græcè est προέγνω, γνῶναι autem nō semper scire significat, siue cognoscere, sed aliquoties decernere & iudicare: vnde & γνῶμαι dictæ sunt. Sed & apud Latinos legimus, populus sciuit, & scita populi, pro decretis. Rectè igitur Augustinus præsciuit, interpretatus est prædestinauit, libro de bono pers. 2. ca. 18. Nos, inquit Erasmus in annot. maluimus vertere, quos ante cognouit iuxta scripturæ diuinæ proprietatem, qua Deus cognoscere dicitur, quib. fauet, quosque amplectitur. Secundum illum ergo hic est sensus: Non est consentaneum, quòd Deus populum reiecit, quem antè sic adamauit, & veluti peculiarem complexus est.

A*N nescitis in Elia, quid dicit scriptura, quemadmodum interpellat Deū aduersum Israel? Domine, prophetas tuos occiderunt, & altaria tua suffoderunt, & ego relictus sum solus, & quærunt animam meam. Sed quid dicit illi diuinum responsum? Reliqui mihi septem millia virorum, qui nō curuauerunt genua ante Baal.* **3. Re. 19. b** **Ibidem.**

A*N nescitis in Helia*) id est, de Helia, vel in historia Heliæ, quæ est in 3. lib. Reg. c. 16. Quomodo interpellat Deum aduersum Israel? Contra totum populum, quem putabat esse impium? Quidam accipiunt hāc interpellationem abusiuè, pro enunciatione mali futuri. Melius videtur accipi propriè vt sit consentientis vindictæ Dei, quam putabat esse in foribus. Quemadmodum ergo interpellat, id est, quemadmodum imprecandi affectu loquitur cum Deo, & queritur de Israele.

Domine, prophetas tuos occiderunt, &c.) Impia Iezabel, & Achab iniquo suo iussu occiderunt prophetas tuos, id est, doctores secundum Chrysosto. qui populum docebant, & odio cultus tui curauerūt euerti altaria tua, quamuis contra legem fuerit erigere altaria, & rectè fecerit Ezechias ea subuertendo, Achab tamen & Iezabel impiè egerunt, quia odio cultus Domini id fecerunt.

Et ego relictus sum solus, &c.) Quanquā verba

hæc Heliæ non fonent imprecationem, sed nudam querelam, animo tamen imprecandi ea ab ipso prolata sunt, quasi diceret, precor Domine, vt hanc gentem, quæ tam impia patrat, semel perdas.

Sed quid dicit ei diuinum responsum?) Quid diuino oraculo responsum est illi sic imprecanti & conquerenti? (*reliqui mihi septem millia*) id est, multa, phrasi Hebræa. Baal propriè est appellatiua vox significans idem quod Idolum, vnde in libris Regum pluraliter legitur Baalim, hinc Beelphegor idolum cadaueris, & Beelzebub idolum muscarum. In certis tamen locis per antonomasiam sumitur pro certo idolo, vt hoc loco sumi videtur pro idolo Sidoniorum. Quod habent 70. τῇ Baal, inquirat studiosus, an mendum sit, an certa ex causa ita positum: nam sæpius habent τὸ Baal. Erasmus putat affixum articulum fœmininum, quod intelligatur imago, vnde versio eius sic habet: Qui non inflexerunt genu imagini Baal. Annotat Chrysost. hæc 7. millia per gratiam seruata esse, quod indicat verbum reliqui, non dicit, mihi relicta sunt 7. millia, vel 7. millia sese mihi reliquerũt, sed ipsi mihi reliqui, id est, per gratiam meam superesse feci adhuc innumeros, qui non agnoscunt Baal pro Deo. Idem annotauit Augu. de bono perse. Hinc discimus, quàm apposite citarit hoc exemplum Apostolus.

Aug. lib. 1. de bono perseuerãtia. ca. 11.

SIc ergo in hoc tempore, reliquiæ secundum electionem gratiæ factæ sunt. Si autem gratia iam non ex operibus: alioquin gratia iam non est gratia.

SIc ergo & in hoc tempore.) Quemadmodum Heliæ tempore cum vniuersam gentem Israëliticam occupauerat idololatria, innumeros tamen Deus cõtinuit sua gratia in cultu suo: sic & in hoc tempore secundum electionem gratię, id est, secundum electionem gratuitam. (*Phrasis est Hebraica*) reliquiæ saluæ factę sunt, id est, præ infinita illa multitudine, quæ reijcit fidem, pauci tantùm ex populo Iudeorũ, licet pauci illi etiam innumeri sint, consequuti sunt iustitiã quæ est ex fide. Verisimile tamen est illud (*salua*) abundare, Græci non habent. Item Augu. de bo. perseue. lib. 2. cap. 18 omittit, ad Simplicianum verò habet, sed explicans id adiungit textui.

Aug. lib. 1. questi ad Simplicianũ. qu. 12.

Si autem gratia) Gratia ablatiuus est, nõ nominatiuus quod patet ex Græco. Sensus est. Si per gratiam siue per gratuitam Dei electionem, reliquiæ sunt iustificatæ: igitur nõ ex operibus. August. de bon. pers. tractans hunc locum. vertit opera in merita operum qui est sensus Pauli, & hic, & etiam ibi: Ei autem qui operatur, & cæte. Alioquin si gratia est ex meritis vel dignitate operum, consequitur quòd gratia falso diceretur gratia: indueret enim debitæ mercedis rationem. Gratia autem ex eo dicitur quòd gratuitò donatur: Sic ferè interpres. An tamen Paulus respexerit ad etymologiam gratiæ, non est ita certum: verisimile magis est, ipsum ad rem respexisse. Formale enim gratiæ, est gratuitò donatum esse, vnde si gratia nostri meriti esse dicatur, non retinetur natura gratiæ.

QVid ergo? Quod quærebat Israel, hoc non est cõsequutus: electio autem consequuta est: cæteri verò excæcati sunt. sicut scriptum est: Dedit illis Deus spiritum compunctionis: oculos, vt non videant: & aures, vt non audiant vsque in hodiernum diem.

Esai. 9. d Matt. 13. Ioan. 12. f. Actor. 28. Psal. 68. c.

QVid ergo?) scilicet consequitur ex istis, hoc nempe (*quod quærebat*) scilicet operũ meritis. Est enim idem quærere quod capit. 10. Et suam quærentes statuere, & capi. 9. sectando legem iustitiæ, & cæte. (*Israel*) id est, bona pars Israëlis. Bona pars populi Iudaici quæ meritis suorum operum quærebat consequi iustitiam, non est consecuta iustitiam, *Electio autem*) id est, electi per enallagen speciei: vt annotat Theo. Sicut dicimus magnitudine negotiorum impeditus, id est, magnis negotijs impeditus id præstare non potui. *Cæteri verò*) scilicet Iudæi, qui non sunt electi (*excæcati sunt*) propriè dicere debuisset, deserti sunt. Excæcati ergo, scilicet sua malitia, vt patet ex Esaïæ verbis, qui plane culpant liberum arbitrium. Diuertit ergo Paulus ab electione, ad liberum arbitrium.

Dedit illis Deus spiritum compunctionis, & cæte.) Quod dicit (*dedit*) non operationem significat, sed per missionem: Sic Chryso. Theoph. & Oecum. August. plus habet: Dedit inquit non immittendo malitiam, sed subtrahendo gratiam, & subministrando occasiones. Origenes verba hæc negat inueniri in scriptura, sic autem excusat, vt dicat Paulum sententiam Esaiæ, quæ est, cap. 9. explicantem, de suo addidisse. Dedit illis spiritũ compunctionis. Sed omninò verisimile est, Origenem lapsum esse memoria. Nam in editione 70. apud Esaiam cap. 29. hæc leguntur. Interpretatur autem Erasm. spiritum compunctionis, spiritum zelotypia siue inuidię, κατανύσσω enim, vnde genitiuus κατανύξεως significat compungo, mordeo. Sensus ergo est: Dedit illis spiritum, qui perpetuo dolore stimulat, & cruciat, quod videant multitudinem gẽtium, cum Deo Abraham, Isaac Iacob, congregari & Christi Ecclesiam crescere, suam autem synagogã diminui. Chrysost. verò Theoph. & Oecu. spiritum compunctionis, hoc est, κατανύξεως interpretantur mentem in malo constantem & pertinacem, vt inde auelli nequeat. Nam κατανύσσειν nihil aliud est, quàm quasi incusso clauo ad

 aliquid

aliquid configi, solideque compingi. Sic in Psalm. 29. Vt cantet tibi gloria mea & non compungar, id est, vt non moueor vel mouebor, non immutabo, non desistam. Et istud satis conuenit cum verbo Hebræo, & interpretatione Hieronym. quæ pro spiritu compunctionis, habet spiritum soporis. Sopor eius enim res tenax est, maximè qualis exprimitur voce Hebræa quæ grauem & vehementem soporem significat. Qualem legimus Dominum misisse in Adam Genes. cap. 2. & in Abraham Genes. 15. & in populum Saul. 1. Regum capit. 26. Quibus locis est eadem vox in Hebræo quæ apud Esaiam capit. 29. De hoc spiritu soporis biberunt omnes hæretici. Illi enim habent verè spiritum compunctionis, id est, catanixeos κατανύξεως, sunt enim penitùs affixi doctrinæ suę. In eo quod sequitur, *Oculos vt non videant*) de animæ oculis sermo est, clausit oculos internos, vt non agnoscant CHRISTVM, & aures mentis obturauit, vt non percipiant veritatem vsque in hodiernum diem. Istud addit Paulus de suo, id est, ex quo venit docens Messias in hoc vsque tempus, quo resurrexit, & sedet ad dextram patris.

ET *Dauid dicit: Fiat mensa eorum coram ipsis in laqueum. & in captionem & in scandalum & in retributionem illis. Obscurentur oculi eorum ne videant, & dorsum eorum semper incurua.*

ET *Dauid dicit, &c.*) Quod in superioribus testimonijs, id ipsum & in hoc Psalmo obseruandum est, videlicet causam reiectionis Iudæorum referri in ipsorum malam voluntatem. Orige. nomine mensæ accipit sacram scripturam. Chrys. quodlibet quod nobis præcipuè est voluptati & cordi. Iudęis autem in maximis delitijs erat sacra scriptura. Alius in specie magis designans hanc mensam, accipit doctrinam CHRISTI agentis in terra. Sensus est: scriptura quæ illis data est, vt ea seu mensa laxarent animum, item doctrina Christi & Apost. illaqueantur capiantur, offendantur, siue impingant ad illam fiat illa in retributionem ipsis. Significatur quòd cæcitatem istam patiebantur luendo pœnas peccatorum. *Et dorsum eorum semper incurua*) id est, sint depressi in terra, conuersatio eorum non sit in cælo. Metaphora sumpta est ab licernijs. Hieron. isto sermone significari putat captiuitatem, quæ vsque in finem mundi duratura est. Rationem eius reddit Euthymius, qui serui sunt inquiens, illud vt plurimum eos consequitur, vt onere aut alio laboris aut calamitatis genere oppressi, curuati incedant. Plenus commentarius erit si ad mala corporis, & spiritus referamus hoc sensu: Magis magisq; onera illos erroribus, scandalis, & calamitatibus. Annotat Euthymius verba illa, fiat obscurentur incurua, tametsi vocem habeant imperatiui modi, hoc tamen loco futuri significationem retinere pro fiet, obscurabuntur incuruabis. De huiusmodi imprecationibus, quàm nusquam non obuiæ sunt in scriptura sacra exactum commentarium habes apud Tho. in 2. secundæ quæst. 25. in respõsione ad tertium, art. 6.

DIco ergo: *Nunquid sic offenderunt, vt caderent? Absit. Sed illorum delicto salus gentibus, vt illos æmulentur. Quod si delictum illorum diuitiæ sunt mundi, & diminutio eorum diuitiæ gentium, quanto magis plenitudo eorum.*

DIco ergo) cùm tam acriter loquantur propheta de lapsu Iudæorum, quęro num adeò impegerint, siue offenderint in Christum, vt caderēt supple semel, siue in totum hoc est, sine spe reparationis, incurabiliter, insanabiliter? Illud (*sic*) nō est in Gręcis. Vnde omittit Erasmus, sed eius loco substituit (*ideo*) Versio eius sic habet: non ideo impegerunt vt conciderent: Quod licet probabiliter facit, non minus tamen probabile est quod noster habet interpres. Quod verò Eras. contra interpretationem nostram adducit de vocula ἵνα nihil est: Nam ex comment. Chrysost. & Theop. constat eam interdum sumi impletiuè, & poni loco ὡς. Absit, sed) id est imò, quin potiùs: sic enim frequenter sumitur ἀλλὰ apud Græcos (*illorum delicto*) id est, per illorum lapsum (*salus est gentibus, vt illos æmulentur.*) Sensus est: adeò non sunt desperandi Iudæi propter lapsum, vt gentes vocandæ quidem ad fidem, eò tamen citius ad fidem vocatæ sint, vt Iudæi conspecta insigni sanctimonia & dotibus gentium extimulētur inuidia, zelotypia, & ex contētione aduersus gentes accedant ad fidem, qui per prædicationem Apostolorum ad fidem accedere noluerunt. Si Iudæi recepissent verbum Dei, non tam citò Apostoli diuertissent ad gentes, vt patet ex cap. 13. & vltimo cap. Actorum: nunc quia fidem receperunt Iudæi, visum est Deo vti conuersione gentium ad salutem Iudæorum.

Quod si delictum illorum, &c.) id est, Si lapsus Iudæorum per occasionem cessit in diuitias reliqui mūdi (*& diminutio eorum*) id est, quòd tam pauci ex ipsis conuersi sunt ad fidem in diuitias gentium, id est, quod tam citò & maturè ditatæ sint gentes, (*quanto magis plenitudo eorum*) ditabit mundum & gentes, id est, quāto magis prouocabuntur gentes ad fidem, si videant quam plurimos ex Iudæis conuerti: Non dicit Apostolus, quantò magis conuersio ipsorum, aut immutatio ipsorū, sed quantò magis plenitudo eorum hoc est secundum Chrysost. quando vniuersi ad fidē accessuri sunt.

Vobis enim dico gentibus: Quam diu quidem ego sum gentium Apostolus, ministerium meum honorificabo, si quomodo ad æmulandum prouocem carnem meam, & saluos faciam aliquos ex illis. Si enim amißio eorum reconciliatio est mundi, quæ assumptio, nisi vita ex mortuis?

Vobis enim dico gentibus quàm diu, &c.) id est, adnitar, vt gnauiter obeam mihi cômissam prouinciam, vt exornem & illustrem eam, id est, vt per copiosum fructum celebrem reddam, (*Si quo modo ad æmulationem prouocem,*) id est, vt saltem per vberem seu copiosum apud gentes fructum prouocem & exstimulem (*carnem meam*) Iudæos cognatos mihi secundum carnem, ad inuidiam aduersus gentes, quòd videant illas adiungi per fidem Deo Abraham, & quod ipsis promissum erat ad gentes transferri, vt per huiusmodi æmulationem siue inuidentiam, si nó maiorem partem, saltem aliquos ex eis adducam ad fidem & salutem.

Si enim amißio eorum) Græcè est ἀποβολὴ, id est, abiectio siue reiectio: nam hanc opponit assumptioni (*reconciliatio est mundi*) scilicet tam matura, idq; per occasionem (*quæ assumptio, &c.*) id est, quidnam sentiendum est de adiûctione Iudæorum per fidem ad gentes: Certè sicut Iudæorum lapsus fuit gentium reconciliatio: Ita Iudæorum adiunctio ad gentes, futura est occasio resurrectionis omnium gentium.

Quod si delibatio sancta est, & massa, & si radix sancta, & rami. Quod si aliqui ex ramis fracti sunt, tu autem cum oleaster esses, insertus es in illis, & socius radicis & pinguedinis oliuæ factus es, noli gloriari aduersus ramos. Quod si gloriaris, non tu radicem portas, sed radix te.

Quod si delibatio sancta est, &c.) à capite 9. vsque ad hunc locum Apostolus miscuit odiosa lætis quantum attinet ad Iudæos: Odiosa quidem dixit verbis prophetarum, læta suis verbis. Quòd si delibatio sancta, & massa) eandem sententiam habet quod sequitur (*& si radix sancta, &c.*) Ad intelligendum hunc locum aduertêdus est locus, qui est in Numeris cap. decimo quint. Cùm veneritis in terram quam dabo vobis, & comederitis de panibus regionis illius, separabitis primitias Domino de cibis vestris. Sicut de areis primitias separabitis: ita & de pulmentis dabitis primitiua Domino. Quod Hiero. hîc vertit primitias & primitiua. 70. transtulerunt ἀπαρχὴ, qua voce hoc loco vtitur Paulus, & à nostro interprete versa est delibatio, Hebraicè est resi. id est, primitiæ. Rursus quod Hiero. vertit cibû & pulmentum, 70. transtulerunt φύραμα quæ est altera vox qua hoc loco vtitur Paulus, quam noster interpres transtulit massam. Alibi vertit conspersionem. Dicitur autem vocabulum Græcum à miscendo, Hæbraicè est arisa; quam vocem Pag. pastam vertit: Est autem massa subacta, siue farina humore têperata, nos deich dicimus. Argumêtatur ergo Paulus hoc modo: Si primitiç sanctæ sint, vt quas Deus sibi offerri voluit, Deus autê non vult offerri sibi quod immundum est: sequitur quòd & reliqua massa, ex qua primitiæ sumuntur, sit sancta: Sic si illi patriarchæ sancti sunt, qui sunt primitiç ex tota massa Iudæorum: & tota gens sancta est. Consequentia valet, quia promissiones factæ Abraham, Isaac, & Iacob, & cæteris patriarchis qui hic primitiæ dicuntur, non tantùm ad ipsos pertinent, sed etiam ad totum semen. Et (vt habet Ambrosius) delibatio & massa eiusdem sunt generis, & delibatio de massa sumitur, vnde non possunt indigni, id est, inidonei (more Græco) ad fidem dici, quorum patres iam adepti sunt fidê, quia si pars Iudæorum credidit, cur non & alia pars posse credere dicatur: Ex hoc commentario soluitur illa difficultas, quam hoc loco ferè mouent interpretes, videlicet quomodo Apostolus gentem Iudaicam excæcatam, sanctam vocet: Secundum Ambros. sanctam appellat, non præsenti sanctitate, sed potentia & habilitate. Thom. delibationem accipit Apostolos, sed vix patitur id, quod sequitur (*si radix sancta, & cæt.*) Nam Abraham radix erat, item Isaac & Iacob non Apostoli. Chrysost. primitias quidem vocat Abr. Isaac Iacob, sed non reddit rationem metaphoræ. Ne cui autem negotium faciat in commentarijs versio latina, aduertendum est locum hunc non rectè translatum esse à Musculo: qui Græca sic reddit: Primitias atq; radicem vocat eos, qui cum Abrahamo, Isaac, & Iacobo fuerût, &c. vertere debuerat hoc modo, primitias atque radicem vocat Abraham, Isaac & Iacob. Nam phrasi Græca ἡ περὶ ἀβραάμ, ipse Abraham significatur, sicut ἡ περὶ τὸν Ἀρίστιππον, Aristippus intelligitur, vide Budæum in commentarijs. Theoph. ἀπαρχὴν interpretatur fermentum. Eras. mauult accipere ipsum frumentum, de quo conspersio sumitur. Sed optimè consonat legi, vnde hoc Argumentum desumpsit Apostol. vt: ἀπαρχὴ quod ipsa vox sonat, ipsæ primitiæ sint pastorum, quas primitias interpres noster delibationem vocat, quod primò delibentur ex reliquo, id est, parce desumantur. Id enim est delibare, vt oscula libauit natæ, apud Virgilium.

Quod si aliqui ex ramis fracti sunt.) Comprimere studet Apostolus arrogantiam gentiû. Ramos vocat posteros patriarcharû & prophetarum, ipsos videlicet Iudæos. Quòd si aliqui, qui naturales posteri sunt Abrahæ, excisi sunt à radice, vt illius succo. i. fide nó alantur (*tu autem*) gentilis (*cum oleaster esses*) id est, agrestis olea, id est, quum nullum adferres vir-

res virtutum fructum *(insertus es)* id est, insitus *(inilis)* id est, Inter ramos non defractos, & vna cum illis factus es particeps siue consors radicis & pinguedinis oliuæ, id est, exuberãtis gratiæ quæ illi genti in patriarchis & prophetis donata est *(noli gloriari)* id est, ne insolenter agas contra Iudæos, quod ipsi abiecti sunt. Quòd si omninò volueris gloriari, ad repressionem insolentiæ tuæ dicetur tibi, quod Iudæi sint natiui rami illius radicis ex qua tibi succus suggeritur.

DIcis ergo, Fracti sunt rami, vt ego inserar. Benè propter incredulitatem fracti sunt, tu autẽ fide stas, noli altum sapere, sed time. Si enim Deus naturalibus ramis non pepercit, ne fortè nec tibi parcat.

DIcis ergo) tu gentilis ex verbis meis obijcis pro te aduersus Iudæos. *Fracti sunt rami)* Deus permisit excidere Iudæos, *(vt ego inserar)* vt, euentum notat siue consecutionem. *(Bene)* est approbãtis, quod sub persona ethnici dixerat, bene, scilicet dicis tu gẽtilis, sed memineris per incredulitatem ramos esse fractos: tu autem in fide adhuc persistis, & permanes in radice. *Noli altum sapere)* id est, ne superbias, ne tibi placeas, ne efferaris animo *(sed time)* nequando & ipse excidas à fide, & excidaris ab olea, in quam insitus es. Commentarij istud sic explicant, vt pertineat ad singulos, quod & ipse textus satis indicat, ibi. *(Dicis ergo)* quod est singulare, & rursus *(tu autem fide stas)* sic in consequentibus & tota natio Iudæorum haud quaquam excisa est, quare non id iubet timere ne tota gentium natio excidatur, sed singulos monet, singulorum è gentibus reprimere volens arrogantiam. Locus hic notãdus est contra Buce. & Calui. impiè statuentes, hominẽ non posse excidere à fide & gratia semel accepta. Similem sententiam habet Apostolus prioris ad Cor. cap. 11. Qui stat, videat ne cadat. Et ad Galat. cap. 6. Considera teipsum, ne & tu tenteris.

Si enim Deus naturalibus ramis) id est, Iudæis pertinentibus ad radicem ipsa origine carnis *(non pepercit)* sed propter incredulitatẽ excidit, vide tu gentilis ne quo modo fiat, vt nec tibi parcat, vide ne per superbiam indignum te prebeas gratia Dei & excidaris.

VIde ergo bonitatem & seueritatem Dei, in eos quidem qui ceciderunt, seueritatem: in te autẽ bonitatem Dei si permanseris in bonitate, alioquin & tu excideris. Sed & illi, si non permanserint in incredulitate, inserentur, potens est enim Deus iterũ inserere illos.

VIde ergo bonitatem) χρηστότητα habet Paulus, id est, benignitatem quæ est quædam promptitudo animi & propẽsio ad benemerendum de quopiam, Cui opponit ἀποτομίαν, quam noster Interpres seueritatẽ vertit: ad verbum autem sonat resectionem ea est, quoties res ad viuum exigitur.

Si permanseris in bonitate) Chryso. id est, si feceris quæ digna sunt illa Dei benignitate, hoc est, si præstiteris bonam vitam, & addit: non enim sola fides sufficit *(alioquin & tu)* qui modò ramus es, siue surculus insititius *(excideris.)*

Sed & illi si non permanserint in incredulitate inserentur suæ oleæ. *Potens enim est Deus iterum inserere illos.)* Nam quod Iudæis benè velit Deus, id liquet tũ ex antiqua electione gentis Iudaicæ, tum quod ante dictum est, non ex mera Dei voluntate, sed ob incredulitatem ipsos reiectos esse. Illud subintelligendum reliquit Apostolus, alioquin non est plena hæc probatio: gens Iudaica si ad fidem redeat, iterum inseretur à Deo, quia non deest Deo potestas hoc faciendi. Obseruandum quoque est illud *(iterum)* Indicat enim Iudeos, quos inserendos dicit, fuisse in olea, adeoque participes radicis & pinguedinis oleæ fuisse, & proinde credentes. Potest igitur quispiam à fide & pinguedine semel hausta excidere.

NAm si & tu ex naturali excisus es oleastro, & contra naturam insertus es in bonam oliuam, quanto magis ij, qui secundum naturam, inserentur suæ oliuæ.

NAm si & tu ex naturali, & cæt.) Sensus est: si tu extra carnalem propagationem Iudæorum, ad gentilitatem, quæ oleastro comparatur propter infœcunditatem non autẽ ad oleam, cuius radix sunt Abraham, Isaac, & Iacob pertinens, gratuita tamen Dei miseratione insitus es in pulchram & fœcundam oleam, quantò magis verisimile est, quod Iudæi qui secundum carnem progeniti sunt ex patribus ad quos pertinent promissiones, inserentur suæ oleæ. Est argumentum à minori. Naturam vocat carnalem propagationem.

NOlo enim vos ignorare fratres mysterium hoc, vt non sitis vobisipsis sapientes, quia cæcitas ex parte contigit in Israel, donec plenitudo gentium intraret: & sic omnis Israel saluus fieret, sicut scriptum est, Veniet ex Sion, qui eripiat & auertat impietatem à Iacob.

NOlo enim vos ignorare, &c.) Pergit occurrere insolẽtiæ gentilium, quos fratres vocat. Quò magis, inquit, credatis, Iudæos tanquam naturales ramos rursus inserendos *(mysterium)* id est, rem arcanam & paucis adhuc cognitam aperiam vobis, idque in hunc finem, *(vt non sitis vobis ipsis sapientes)* id est, ne insolentes sitis, animique elatioris, ne nimium vobis placeatis propter vestri insitionem, & Iudæos propter ipsorum reiectionem despiciatis. Mysterium autem hoc est, quòd cæcitas ex parte tantùm, & ad tempus contigit in Israel, donec plenus numerus, quem Deus decreuit assumere ex genti-

bus

bus intret, & ad fidem cóuertatur (*Et sic*) hoc est, vbi plenitudo gétium intrauerit, (*omnis*) id est, totus Israel saluus fiet (*sicut scriptum est cap. 59. Esai. veniet ex Sion*) Adduxit Apost. hoc testimonium iuxta versionem 70. sensus est: E gente Iudaica, secundum carnem nascetur, qui sit liberator gentis illius, hoc est, qui aboleat peccata Israelitici populi, qui secundum carnem è Iacob descendit. Hæc autem abolitio impietatis populi Israelitici, cùm non sit peracta in conuersione Apostolorum, & paucorum illorum qui ex Iudæis crediderút (*non enim propter paruas illas reliquias ad fidem conuersas, dicitur impietas abolita à populo Israelitico*) consequitur prophetiam Esaiæ intelligendam esse de futura restitutione ingétis multitudinis populi Israelitici, tantæ inquá multitudinis, vt propter eam possit dici totus populus Israeliticus esse restitutus, siue à toto populo impietas esse ablata.

ET *hoc illis à me testamentum, cùm abstulero peccata eorum. Secundum Euangelium quidem, inimici propter vos: secundum electionem autem, charissimi propter patres. Sine pœnitentia enim sunt dona & vocatio Dei.*

ET *hoc illis à me (dispositum) testamentum*) tum demum implebitur (*cum abstulero peccata eorum.*) Chrysost. dicit illud futurum sub finem mundi. Idem habet Aug. lib. 20. de ciuitat. Dei cap. 29. Per Heliam inquit Thesbitem exposita sibi lege, vltimo tempore ante iudicium Iudæos in Christum verum esse credituros, celeberrimum est in sermonibus cordibusq; fidelium.

Secundum Euangelium quidem, & cæter.) Est occupatio. Ratione quidem & consideratione Euangelij, cui pertinaciter aduersantur Iudei, exosi sunt Deo & inimici propter vos id est, vestram salutem, vt hac occasióe vos gentes recipiatis fidem: Sic Aug. de prædest. san. Et Amb. in comment. Aliter Chrysost. (*propter vos*) id est occasione fidei vobis prædicatæ: siquidem gentium fides offendiculo fuit Iudæis, vt alienarentur ab Euangelio (*Secundum electionem autem*) id est, si consideres Iudæos secundum rationem electionis, qua reiectis cæteris hominum nationibus, Deus patres eorum elegit, vt esset eorum Deus, & seminis ipsorum post eos, non sunt exosi Deo, sed electi, & proinde sentiendum est de Israele, quod tanquam Deo charus adducendus sit tandem ad salutem, & non sit reiectus sine omni spe reparationis. Sunt iniqua ratione diuinæ electionis chari Deo propter patres, id est, proter promissiones factas patribus. Fuit enim patrum illorum primorum tanta commendatio apud Deum, tantaque merita, ex Dei tamen gratia, vt propter eorum merita disponeret, ordinaret & promitteret se Deum fore seminis eorum post eos, sicuti fuerat Deus eorum.

Sine pœnitentia enim sunt dona Dei) quibus prosecutus est Abraham, Isaac, Iacob, inter quæ dona est promissio & vocatio illa, quæ est secundum Propositum Dei, de qua dictú est abunde cap. 8. huius Epistolę. Ambr. tamen interpretatur istud, de gratia Baptismi, quam dicit esse sine pœnitentia, hoc est, non requirere luctum aut planctum, aut aliud opus, sed tantùm ex corde professionem. Sed coactior est illa interpretatio, nec videtur huic loco congruere. Germanus sensus iste est: Tametsi in præsentiarum sit gens Iudaica exosa Deo, eò quòd reijciat fidem, proter primam tamen gentis illius electionem, & patrum commendationem, perseuerat adhuc Dei beneuolentia erga illum. Nam vocationis qua secúdum propositum siue secundum æternam prædestinationem aliquem vocauit, item donorum quibus secundum æternam prædestinationem aliquam promissionem semel donauit, non potest Deum vnquam pœnitere, ita vt propter hominum malitiam eam velit rescindere. Quare nec præsens Iudæorum malitia impedire poterit, quo minus Deus præstet se Deum seminis Abrahæ sicut promisit. Vbi nos habemus (*sine pœnitentia*) Græci legunt ἀμεταμέλητα, id est, quorum non possit pœnitere eum qui dedit aut qui promisit, quasi dicas impœnitibilia.

SIcut *enim aliquando & vos non credidistis Deo, nunc autem misericordiam consequuti estis propter incredulitatem illorum, ita & isti nunc non crediderunt in vestram misericordiam, vt & ipsi misericordiam consequantur. Conclusit enim Deus omnia in incredulitate, vt omnium misereatur.*

SIcut enim olim vos gentes non credidistis Deo, nunc autem per misericordiam Dei & nó per vestra merita adductæ estis ad fidem, propter incredulitaté illorum. Græcè est datiuus modi vel instruméti, vnde Eras. vertit per incredulitatem eorum, id est, occasione incredulitatis Iudæorum. Ita & isti, id est, Iudæi nunc non crediderunt in vestram misericordiam, id est, per vestri misericordiam. Est enim Græce similis datiuus ei qui præcessit. Sensus est: occasione misericordiæ vobis præstitæ.

Vt tandem exemplo misericordię vobis per fidem præstitæ etiam ipsi prouocentur ad fidem, & per fidem communem vobiscú misericordiam consequantur (*Conclusit enim Deus, & cæter.*) finit disputationem suam in eam sententiam à qua incœpit. Id enim 1. & 2. cap. egit, vt ostenderet omnes peccatores esse. Græcè est omnis non omnia, & sic aliquoties legit August. Sensus tamen idem est nisi quod omnia vehemétius est. Sensus est: *August. de gratia & lib. ar. ad Valen. ca. 22. ita legit.*

sic visum est Deo dispensare vtriusque populi salutem, Iudæorum videlicet, & gentiu vt permitteret vtrumq; populum suo vitio concludi siue constringi sub incredulitate, & damnatione. Concludi inquam ne vlla ratione possit ex incredulitate sua vinculis se liberare, vt ipsius misericordia gratuita locum habere agnoscatur in vtroque populo, tam Iudæorum, quàm Gentium. Atq; ita vterque populus salutem suam Dei misericordiæ disceret adscribere, non viribus naturę aut legis doctrinæ.

Cap. 9. c
Esa. 40. d.
1. Cor. 2. d

O Altitudo diuitiarum sapientiæ et scientiæ Dei: quàm incomprehensibilia sunt iudicia eius, & inuestigabiles viæ eius. Quis enim cognouit sensum Domini? aut quis consiliarius eius fuit? aut quis prior dedit illi, & retribuetur ei? Quoniam ex ipso, & per ipsum, & in ipso sunt omnia: ipsi gloria in secula seculorum, Amen.

O *Altitudo diuitiarum sapientiæ.*) Aug. ca. 22. de gratia & lib. arbit. refert hanc admirationem ad superiora, ad illud potissimũ: Conclusit Deus omnia, &c. & ad illud: Sicut enim vos aliquando non credidistis, &c. Sensus est: cùm mecum cõsidero diuinæ dispensationis rationem, qua factum est vt gẽtes antè dæmonijs seruientes subitò ad gratiam Euangelij vocarentur: Iudei verò quibus ea peculiariter promissa videbatur, ab eadem exciderent, vt sicut horum lapsus occasio est salutis gentiũ, sic gẽtium salus sit vicissim tandem occasio salutis Iudęorum. Cũ inquam hæc mecum considero, quòd Deus vtrunque populum permisit concludi sub incredulitate, & cæter. præ admiratione & stupore cogor exclamare (*O altitudo*) id est, ô profundum siue profunditatem diuitiarum, & cæt. Annotat Chrysost. Paulum ad exaggerandam sapientiam Dei duabus vocibus ad Epithasim facientibus fuisse vsum, nimirum diuitiarum & altitudinis. Nam altitudo siue profundum (est enim Græcè βάθος) per se habet auxesin, & diuitiæ copiam sonãt. Gemina fit amplificatio cùm dicimus profundas diuitias. O igitur diuitias profundas scientiæ & sapientiæ. Sapientiam Dei intellige, qua supremo iudicio suo agendorum ordinem decernit & statuit, ordinans quid quoque tempore fieri velit, vtpote quòd hoc tempore velit relinquere gentes, Iudæos verò eligere, postea relinquere Iudæos, & gentes eligere. Deinde rursus simul participes facere vtrosque cómunis salutis. Scientiam verò accipe diuinam vniuscuiusq; rei cognitionem qua videlicet cuiusq; nationis ingenia clarissimè perspicit vt possit recondita sua sapientia disponere & dispensare, quid cuique tempori & cuiq; nationi conueniat.

Quam incomprehensibilia sunt.) Græcè est inscrutabilia, & sic subinde citat Hieron. August. quoque capit. 22. de gratia & lib. arbit. legit inscrutabilia, cuius vocis emphasim notauit Chrysost. & post eum Theop. Non tantum, inquit Chrysost. non comprehendi, sed nec scrutari quidem possunt, tanta est profunditas iudiciorum Dei. Et inuestigabiles seu imperuestigabiles viæ eius, id est, instituta & consilia eius, siue dispensationes (vt habet Chry.) quibus videlicet modò per misericordiã liberat, modò per seueritatẽ reijcit. Alludit Apost. ad locum qui est apud Esaiam capite vndecimo. Et non est inuestigatio viæ eius, quemadmodum annotat Hieronymus.

Quis enim cognouit sensum Domini?) Græcè est νοῦν, id est, mentem siue cogitationem. Rursus alludit ad capit. 40. Esaiæ. (*Aut quis prior dedit illi*) putant Apostolum referre locum, qui est apud Iob in principio capitis 41. Sensus est: Quis vnquam vsquam gentium repertus est, qui Deo aliquid dedisset, quod non ab illo prior accepisset, vt videlicet remuneratio redderetur propter aliquid priùs Deo datum? Hunc locum Lutherani adducunt contra merita operum, sed non rectè, hoc siquidem tantùm docet, non posse esse aliquod meritum apud Deum, cuius initium non sit ex Deo. Certè nihil vnquam quisquam dedit Deo, quod ab illo non accepit. Nam ex ipso omnia velut ex authore & propria omnium causa, & per ipsum, id est, per eundem omnia, quæ semel esse cœperunt, perseuerant, & conseruantur (*& in ipso*) perficiuntur, & consummantur (*omnia*) quia perfectio omnium & finis, in ipso erit tunc, cùm Deus erit omnia in omnibus. Hoc modo ferè exponunt Græci. August. alium habet modum explicandi, facit ille præpositionem (*ex*) proprium Patri, (*per*) Filio, (*in*) Spiritui sancto. Vnde hinc colligit trinitatem personarum, & quia dicitur, ipsi gloria, non ipsis, colligi vnitatem naturæ.

CAPVT XII.

Obsecro itaque vos fratres per misericordiam Dei, vt exhibeatis corpora vestra hostiam viuentem, sanctam, Deo placentem, rationabile obsequiũ vestrum.

QVinque prima capita huius Epist. plenissimam habent disputationem de iustificatione, deinde tractantur obiectiones aliquot natæ ex priori disputatione vsque ad cap. 9. in quo ca. vsque ad ca. 12. occurrit Apostolus scandalo paucitatis credentium ex Iudæis, sic tamen vt multa interim explicet, quæ pertinent ad quæstionem de iustificatione. Quæ iam sequuntur, minus molesta sunt, eò quòd non contineant disputationem

tionem, vt priora, sed doctrinam de moribus. Prior enim pars episto. dogmatica, inquit Chrys. posterior ethica est: sed multò interim iucundius hæc posterior pars legetur ab ijs, qui in dogmate sunt benè versati. Quare sæpius 2. illa capita repetenda sunt. Habet quidem & in 6. cap. item 7. & 8. multa, quæ pertinent ad nouitatem vitæ, sed omnia tantùm per occasionem dicit. Hic aūt ex instituto agit de moribus.

Obsecro itaq; vos) cùm tanta, inquit, per misericordiā Dei vobis collata sint bona (*Gratuita enim Dei misericordia iustificati estis, adoptati in filios, instituti hæredes vitæ æternæ*) per hanc ipsam misericordiam, qua saluati estis, de qua tam multa audistis in 2. præcedentibus cap. obsecro vos. (*vt exhibeatis corpora vestra hostiā*) id est, vt mactetis affectus vestros corporeos, siue carnis cupiditates, eisque mactatis vos ipsos totos Deo offeratis, & consecretis in victimam, hostiam & sacrificium, vt velut semel dicatos Deo, non ad alios vsus vos accommodetis. Discernens autē hostiam hanc à Iudaica, addit (*viuentem*) Iudæi brutam & mortuam pecudem immolāt: vos Christianos offerre volo viuam hostiā: viuentem dicit secundum Chrysosto. ne quis putet, quòd præcipiat mactari corpora. Nō enim corpus, sed vitium, quod regnat in corpore, mactandum est, vt fiat hostia sancta, ab omni contagione aliena, & beneplacens, accepta Deo.

Rationabile obsequium vestrum) per appositionem dictum est, sensus est: exhibete corpora vestra hostiam viuentem, quæ est rationalis cultus vester, rationalis cultus, cultus non corporeus, qualis fuit hactenus Iudæorum in mactatione brutarum pecudū, sed rationalis in mente situs, & spiritualis. vester emphasin habet, qui est Christianorum cultus: Interpres noster obsequiū posuit pro sacrificio siue cultu. Græcè enim est λατρεία, τὴν λογικὴν λατρείαν: λογικὴν autem, id est, rationale modò accipitur, quomodo in 1. Petri, vbi dicitur, rationale lac, pro spirituali. Obsecratio hæc Apostoli vehementissima est, & non potest non mouere eum, qui superiorum meminit, quæ 11. capite ab Apostolo disputata sunt. Neque Græcè est per misericordiam Dei, sed per miserationes Dei, in plurali numero. Rationem numeri annotauit Origenes putans in eo esse emphasim immensæ Dei misericordiæ, ac si dicat Apostolus: per immensam illam Dei misericordiam, de qua tam multa dixi, obsecro vos, illa saltem vos moueat, illa istud impetret à vobis.

ET nolite conformari huic seculo sed reformamini in nouitate sensus vestri, vt probetis, quæ sit voluntas Dei bona & beneplacens, & perfecta: dico enim per gratiam, quæ data est mihi omnibus, qui sunt inter vos, non plus sapere, quàm oportet sapere, sed sapere ad sobrietatem, & vnicuique sicut Deus diuisit mensuram fidei.

ET *nolite cōformari huic seculo*) explicatio est præcedentis sententiæ. Sensus est: ne cōfiguremini siue ne accommodetis vos ad figurā seculi huius, vt videlicet pro arbitrio cupiditatum vestrarum vitam agatis, quēadmodum faciunt, qui huic seculo dediti sunt: Sed potius per renouationē mētis (est enim Græcè νοός) quam iam per fidē in Christum accepistis, trāsformemini in nouos affectus (*vt probetis*) id est, vt sic reddamini apti ad intelligendum, quid à vobis iustificatis per totam vitam requirat Deus. Quid gratum sit, beneplacitum & acceptum Deo. Simile quiddam docet Apost. ad Ephe. 5. probantes, quid sit beneplacitum Deo. Nisi enim mactauerimus cupiditates carnis nostræ, non possumus esse idonei, vt in actionibus nostris intelligamus, quæ sit voluntas Dei: sed quod nostro sensui vehemēter arridet, interpretamur, id esse voluntatē Dei.

Dico enim per gratiā, quæ data est nobis) Est exponentis in specie, quod dictum erat in genere de immolando corpore, de fugiendis huius seculi cupiditatibus. Sensus est: his verbis, quibus nūc vsus sum, istud volo dicere. In primis ne quis plus sapiat, &c. Alij aliter exponunt istud (*dico*) hoc modo: Dico, id est, iubeo siue moneo, & vt monitioni suę pondus addat, per gratiam, inquit, hoc ést, præcipio per authoritatem Apostolicā, quæ mihi gratuitò Dei munere est concredita. Vocat autem Apostolatum, gratiam, modestiæ causa.

Omnibus qui sunt inter vos) id est, cuique vestrum quisquis is sit, siue gentilis, siue Iudæus, siue seruus, siue dominus, &c. (*Nō plus sapere.*) Sapere hoc loco non pertinet ad eruditionem, sed ad cogitationem & opinionem, veluti cùm quis effertur, & magnificè de se sentit. Non est ergo sensus: ne sitis curiosi in quæstionibus, sed ne quis nimium de se sentiat, sed vt quisque de se sentiat modestè, hoc est, quod dicit (ad sobrietatem.)

Et vnicuique sicut diuisit Deus, &c.) Istud (*&*) verisimile est redundare, & quædam Latina non habent: vnicuique construitur cum verbo diuisit. Fides per metonymiam accipitur pro donis, quæ dabantur credentibus in Baptismo: Sic Chry. Sensus est, quisq; de se modestè sentiat, iuxta mensuram doni in fide sibi collati, hoc est, (iuxta Amb.) contineat se intra mensuram doni sibi commissi, nec temere vendicare & arrogare sibi, quæ ad suam vocationem non pertinent. Quod dixit de adhibenda modestia in vsu donorum, id iam adhibita similitudine declarat.

Sicut enim in vno corpore multa membra habemus, omnia autem membra non eundem actũ habent: ita multi vnum corpus sumus in Christo, singuli autem alter alterius membra habentes donationes, secundum gratiam, quæ data est nobis, differentes, siue prophetiam secundum rationẽ fidei, siue ministerium in ministrando, siue qui docet in doctrina, qui exhortatur in exhortando, qui tribuit in simplicitate, qui præest in solicitudine, qui miseretur in hilaritate.

Sicut enim in vno corpore, &c.) Verba facilia sunt (*habentes donationes*) Græcè est charismata, quæ vox pertinet ad quæuis dona siue sint gratiæ gratis datæ, siue alia Sancti spiritus munera. Habẽtes ergo dotes secundum multiformẽ gratiã Dei, qua nobis hæc alteri illa, pro beneplacito Deꝰ distribuit (*differentes*) .i. diuersas. Quare cùm ex Dei ordinatione sit inter fideles donorum differentia, debet fidelis quisq; cũ modestia vti dono sibi dato, & intra mensurã illius se cõtinere.

Siue prophetiam, &c.) Hic in specie enumerat dona aliquot. Prophetiam nónulli proprij nominis intelligunt. Alij accipiunt pro peculiari aliqua facultate interpretandi loca obscura scripturarum, potißimũ ea, quæ pertinent ad gratiam Christi & Euangeliũ. Quomodo accipitur in priori ad Cor. cap. 12. *Secundum rationem fidei)* hic subintelligi debet verbum (*dispensat*) vt ibi, siue prophetiã, comma sit. Sensus est: si quis est propheta, vtatur dono prophetiæ secundum rationem fidei, id est, secundum conuenientiam fidei, id est, conuenienter ad fidem, Græcè enim est ἀναλογία, quam vocem Cicero vertit aliquoties conuenientiam. Si accipiamus prophetiam propriè, quomodo Chrysostomus accepit in principio cap. 12. ad Cor. intelligendus est Apostolus monere, vt qui prophetat, prophetet secundum analogiam fidei, non secundum auguria & similia. Illum enim sensum dat Chrysost. ad Corinth. dicens quosdam sibi asscripsisse nomen verorum prophetarum, & verum prophetã imitatos ꝑ auguria & huiusmodi. Si verò prophetas accipiamus, qui donum habẽt interpretãdi scripturas, sensus est: si quis hoc modo prophetet, videat ne quid dicat contra fidem. Chrysosto. tamen secundum rationem fidei refert ad prophetiam hoc sensu: si quis accepit donum prophetiæ, quæ licet gratia sit, non tamen simpliciter effunditur, sed secundũ rationem, id est, secũdum proportionem siue modum, vel mensuram fidei, is cum modestia vtatur illo dono, nec erumpat in ea, quæ ad ipsius donum haudquaquam pertinent.

Siue ministerium) Græcè est διακονία, quæ vox complectitur episcopatum & sacerdotiũ, & alia ministeria Ecclesiæ in quocunq; gradu & ordine. Cui ergo contingit huiusmodi ministerium, vtatur eo in ministrando cum modestia, nõ sibi placeat, quòd Dei minister est, sed fungatur sedulò officio suo ad omnium vtilitatem, sitq; eo contentus.

Siue qui docet) id est, docẽs vel doctor, qui facultatem habet optimè explicandi, siue dilucidè tradendi alijs, quod benè nouit, vtatur is dono suo in docendo.

Qui exhortatur) id est, qui gratiam accepit populariter & vtiliter exhortãdi populum, quãuis alioqui non multum doctus, is totus versetur in exhortando. *Qui tribuit)* cõmentarij istud ferè intelligunt de præfectis ærario Christianorum, vt sensus sit: Qui constitutus est dispẽsator facultatum Ecclesiæ, siue collectarum, quas conferunt fideles in sanctos pauperes, de quibus in priori epist. ad Cor. ca. vltimo, & in poster. cap. 8. talis distribuat in simplicitate, id est, bona fide, sine personarum acceptione administret & dispenset sibi concredita.

Qui præest) Qui in quauis cõgregatione cõstitutus est præses, is præsit in solicitudine. Quæ hactenus exposita sunt, interpretes referunt ferè ad gratias gratis datas, quæ singulatim à Deo dispensantur & distribuuntur. Quę sequuntur, ad omnes pertinent.

Dilectio sine simulatione, odientes malum adhærentes bono, charitate fraternitatis inuicẽ diligentes, honore inuicem præuenientes, solicitudine non pigri, spiritu feruentes; domino seruientes, spe gaudentes, in tribulatione patientes, orationi instantes, necessitatibus sanctorum communicantes, hospitalitatem sectantes. Amos 5.d. Ephe. 4.a. 2.Pet. 4.c. 1.Pet. 5.b. Heb. 13.a. 1.Pet. 4.c.

Dilectio sine simulatione.) Dilectionem non simpliciter exigit, sed quę sit sine simulatione, id est, syncera & minimè fucata. Et quoniam dilectio quædam in malis etiã rebus est, qualis est lasciuorum, & eorum, qui in rapinis eiusdem sunt animi: ab illa hanc, de qua loquitur, discernens, dicit (*odientes malum.*) Chrysostomus notat emphasim seu potius epithasin in singulis verbis, quibus hîc vsus est Paulus. Non enim dixit, abstinentes à malo, sed odio, quod malum est, prosequentes, neque simpliciter odientes, sed vehementer odientes, siue abhorrentes malum.

Est enim Græcè ἀποστυγοῦντες, præpositio autem ἀπὸ in compositione vehementiam significat præcipuè apud Paulum, vt docet Chrys. allatis exemplis. Nec simpliciter dixit adhærẽtes bono, sed adglutinemini bono. Grecè enim est κολλώμενοι. Ex Greco quoque patet bonum & malum hic referri, non ad personam, sed ad rem. Bonum enim sumitur pro hõnestate, malum pro turpitudine seu vitio (*Charitate fraternitatis &c.*) Exemplaria nostra ferè habent charitatem, sed omninò verisimile est, interpretem vertisse charitate, & à librarijs deprauatum esse in charita-

charitatem. Est autem mirabilis vis & energia in Græcis vocibus, quã interpres noster nõ est assecutus, sed nec plenè Eras. qui vertit: Per charitatem fraternam, ad mutuò vos diligendos propensi pro charitate fraternitatis, Græce est vnica vox φιλαδελφία pro diligentes, Græcè est φιλοστοργοι. Porrò στοργὴ significat affectum illum pietatis aut charitatis, quo parentes tanguntur erga liberos, ac vicissim illi erga eos, quo frater erga fratrẽ, cognatus erga cognatum, hinc cõposita vox φιλοστοργος, qui est propenso affectu erga parentes, cognatos, aut affines. E diuerso, qui non tanguntur huiusmodi pietatis aut charitatis affectu erga suos, ἄστοργοι vocantur. Qua voce vsus est Paul. in 1. c. huius Epist. ibi: Sine affectione. Vult ergo Pau. hoc loco, vt Christianus quisque fraterno amore Christianũ quemq; tanquam fratrẽ diligat, ac sentiat erga illũ dulces affectus, tales, inquã, affectus, quales sentiunt parentes erga liberos, ac illi vicissim erga illos, vt ex huiusmodi suaui & dulci affectu propensus sit ad benè merendũ de quouis Christiano. (*Honore inuicem præuenientes*) hac quippè ratione nascitur dilectio, & nata perdurat. Nõ dixit honorantes alium alius, sed honore præuenientes, quod maius est. Chrys. honorẽ propriè accipit, Erasm. pro subsidio, vt moneat Romanos certatim se mutuo in præstandis officijs præcurrere, sed minus probabile est, quod dicit, quia hoc habet sequens particula (*solicitudine*) id est, sedulitate & studio exhibendi alijs officiũ (*non pigri*) Ne grauatim, inquit, præstetis beneficia. (*Spiritu feruẽtes*) i. impetu quodã animi accẽsi ad benè merendum de proximo, vel cũ feruore spiritus, & non deiecto animo, facientes vestũ officiũ. (*Domino seruientes*) nõ tantũ precibus, sed tota vita, sic sutor, qui ad Dei honorẽ studet alere familiam, seruit Deo: (*Orationi instantes*) Græcè est προσκαρτεροῦντες, quod sonat assiduã instantiam. Assidua instantia perseuerantes in precibus (*Necessitatibus*) Hebraica phrasi pro angustia & inopia rei familiaris (*Sanctorum*) i. quorumlibet Christianorum. est vocabulum scholæ Christianorum, sicut & nomẽ fratres, discipuli, & Christiani (*communicantes*) impẽdẽtes res vestras. Cõmunicantes dixit nõ subuenientes secundum Chrys. quod cõmercium sit inter dantẽ & accipientem, quia cum fœnore recepit, qui subuenit proximo. Cõmunicantes ergo, impẽdendo res vestras. *Hospitalitatem sectantes*) non expectantes, donec ad vos diuertant peregrini, sed vltro venãtes & ambientes eos, & intrare compellentes. Et hic notauit Chry. emphasim verbi. Non enim dixit hospitalitatẽ facientes, sed sectantes.

B*Enedicite persequentibus vos, benedicite & nolite maledicere. Gaudete cum gaudentibus, flete cum flentibus. Idipsum inuicem sentientes. Non alta sapientes, sed humilibus consentientes.*

B*Enedicite persequentibus vos*) quæstio est, an ſit præcepti benedicere inimicis, cuius solutio petatur ex D. Thom. in 2. 2. quest. 25. vbi optime hanc rem explicuit. Et simul legatur Augu. in 4. locis (vnde Thomas sua petiuit) videlicet de sermone Domini in monte de mendacio ad Consentium cap. 15. Epist. ad Marcellinum & in enchiridio cap. 73. quem locum citat Tho. *Benedicite*) i. bene precemini (*nolite maledicere*) id est, malè precari siue execrari. Solẽt enim vulgo qui non possunt vlcisci iniuriam, deuouere diris eos, à quibus læsi essent.

Gaudete cum gaudentibus, &c.) Græco more dixit interpres gaudere pro gaudete. Vsurpant enim ipsi infinitum pro imperatiuo. Opinatur Eras. quòd subaudiant (*oportet.*) Simili ferè tropo dicunt Latini potissimum historici, fugere pro fugiebat, in quo subauditur (*cœpit*) vel (*solet.*) Vult ergo Apostolus, vt bona omnia & mala aliorum communia ducant, & proinde non aliter ac proprijs afficiantur. (*Idipsum inuicem sentientes*) sensus est eodem animo sitis alius erga alium, vt idẽ quisque de alio, quod de seipso sentiat, vnumquemque Christianum solo Christo metiens, non opibus, non genere, non eruditione, nõ honoribus, & id reb⁹ alijs. Quẽadmodum (ait Chrys.) erga diuitem, ita afficiaris erga pauperem, quemadmodũ teipsum magnum æstimas, ita & alium quemuis. Græca dilucidius verti poterant hoc modo: Idem alij in alios, siue de alijs sentientes, vel eodẽ animo alij in alios affecti. Multã rursus Apost. de humilitate inculcando diligẽtiam impendit, vnde & sermonẽ inceperat. Verisimile enim est magnificè de se sensisse Rom. tum propter imperium orbis, tũ propter vrbem, & alias ob causas. *Non alta sapientes, &c.*) Idem participium Græcè est, quod modò vertit (*sentientes.* Sensus est: non arroganter de vobis ipsis sentientes (*Humilibus consentientes.*) Humiles hic vocat non modestos, sed humilis fortis homines veluti pauperes, ignobiles, indoctos, plebeos, sic Chrysosto. Consentiẽtes dixit interpres, pro obsecundantes & accommodantes vos: vult enim Aposto. vt quisque suæ oblitus magnitudinis, descendat ad affectus inferiorum, vt illis se accommodet, & cum illis libenter conuersetur.

N*Olite esse prudentes apud vosmetipsos. Nulli malum pro malo reddentes, prouidentes bona, non tantùm coram Deo, sed etiã corã omnibus hominib. Si fieri potest, quod in vobis est, cum omnibus hominibus pacem habentes.*

N*Olite esse, &c.*) Sensus est: ne plus æquo per arrogantiam tribuatis vobis ipsis, vt nec aliena eruditione, nec alieno cõsilio

puteti

putetis vobis esse opus (*nullimalū pro malo reddentes*) nulli (Chrys.) ne gentili quidē. Ethnicorum est maleficium reddere pro maleficio, siue par pari referre (*prouidētes bona, &c.*) Sensus est, quæ agitis bona sic agite, vt probentur non solùm Deo, sed etiam cunctis hominibus, Iudæis & Græcis, benè verò cōsequentur quid velit, declarat Apostolus dicens (*si fieri potest*) salua pietate & iustitia (*cum omnibus hominibus pacem habentes*) ne vos præbeatis vlli causam belli siue dissidij, siue Iudæo, siue Græco, hoc est, quod dicit (*quantum in vobis est*)

N*On vosmetipsos defendētes charißimi, sed date locum iræ: scriptum est enim: Mihi vindictā, & ego retribuam, dicit Dominus. Sed si esurierit inimicus tuus, ciba illum: si sitit, potum da illi, hoc enim faciens, carbones ignis congeres super caput eius. Noli vinci à malo, sed vince in bono malum.*

N*On vosmetipsos defendentes*) id est, vindicantes, est enim participium eiusdem verbi, cuius est nomen, quod infrà vertit, vindictam: *Sed date locum iræ*) id est, vindictæ, & subauditur diuinæ, hoc est, expectate, dū Deus sumat vindictam. qui se vlciscitur, nō permittit, nec cedit locum iræ diuinæ, sed præoccupat & anteuertit. Alij irā per tropū accipiunt pro irato, vt sensus sit, cedite irato. Priori tamen interpretationi magis consonat, quod sequitur (*mihi vindictam.*) Græcè est mihi vindicta nominandi casu, atque ita legit Hie. aduersus Rufinū in Epist. cui⁹ initiū è prælectis literis: In cantico Moysis, vnde locus iste desumptus est, vertit Hie. mea vltio, quod dilucidius est. i. ad me pertinet vindicandi officium, & ego hoc munus vbi mihi videbitur, exequar. Sed si esurierit inimicus tuus ciba illum. Græcè est ψώμιζε, cuius verbi emphasim notauit Eras. Significat enim non simpliciter pascere, sed indulgenter pascere, veluti minutim ac frustatim cōscisso cibo, id, quod apud nonnullos fit erga eos, quibus fauetur in conuiuijs.

Hoc enim faciens carbones ignis) Hebraica figura hoc dixit pro carbonibus ardētibus (*cōgeres*) hoc est, accumulabis siue coaceruabis (*super caput eius.*) Sensus est: Istud si feceris, totum illū inflammabis, non ira aut odio, sed amore: Vult enim Apost. beneficijs obruendum inimicū, quo tandē resipiscat, & meritis lenitateq; nostra victus, ex hoste fiat amicus. Vnde concludens caput hoc (*Noli. inquit, vinci à malo*). i. à contumelia siue iniuria tibi illata: refertur enim ad rem, nō ad personam. Sensus est: ne committe, vt prouocatus vel affectus iniuria, adducaris ad retaliandum malum, sed potius vince malum siue iniuriā tibi illatam (*in bono*). i. benè merēdo de illo, à quo læsus es: qui malefacta benefactis repensans efficit, vt inimicus resipiscens fiat amicus, is vincit malum bono.

CAPVT XIII.

MNis anima potestatibus sublimioribus subdita sit. Non est enim potestas nisi à Deo, quæ autem sunt à Deo, ordinatæ sunt. 1. Pet. 2. c. Sap. 6. a.

O*Mnis anima superioribus potestatibus, &c.*) Erant in Ecclesiæ nascentis exordio, qui putarent propter fidem in Christum exemptos sese à subiectione magistratuum ciuiliū, & prætextu religionis detrectabant principum iussa, sed & de Apostolis (vt refert Chrysost.) rumor increbuerat, quòd innouatores rerum essent, & omnia ad euertendum leges communes & facerent & dicerent. Vt igitur hunc rumorem inualidū reddat, & doceat Christianos propter religionem Christianam non exemptos ab obedientia pręstāda potestatibus, nec Christum tollere politias, dicit (*omnis anima*) id est, quilibet homo, siue ethnicus sit. siue Christianus. Synecdoche est scripturæ familiaris (*Potestatibus sublimioribus*) ad verbum est supereminentibus siue præcellētibus, quomodo interpres noster vertit. 1. Petri 2. cap. Est enim positiuus non comparatiuus. Per potestates autem præeminētes intelligit homines authoritate publica præditos, siue reges sint, siue principes, siue duces, siue denique magistratus. Quisque, ait Apostolus, pareat potestatibus præcellentibus sibi pręfectis. Diuus Augustinus in Episto. ad Macedo. quæ est numero quinquagesimo quarto. Item Chrysostomus in comment. huius loci, & veteres ferè omnes interpretātur Apostolum de potestate seculari tantū: quod & ipse textus satis indicat. Verùm aduertēdum est, quòd quamuis Apostolus de seculari potestate hic tantùm agat, ratio tamen, qua illi parēdum vult, communis est etiam potestati Ecclesiasticæ: In potestatem ecclesiasticam in primis competit, quod dicitur, (*non est. n. potestas nisi à Deo.*) Quare sicut transgressores legum ciuilium rei sunt apud Deum, ita & transgressores legum Ecclesiasticarum.

Non est enim potestas) scilicet precellens, quę non sit à Deo authore instituente: potestates ad rerum publicarum administrationē, ne dissidia, pugnas, & confusionem pariat ἀναρχία siue rebellio, de qua pulchrè Chrysosto. & hoc loco, & in commentarijs super cap. vlt. Epistolæ ad Heb. interpretās illud: Obedite præpositis vestris, vbi de obedientia præstanda magistratui Ecclesiastico sermo est. Annotauit Chrysostomus, quod nō dixit Apostolus, omnes principes ordinatos siue institutos à Deo, sed potestatem. Discernendum enim est inter hæc. Quamuis enim potestas sit à Deo, non tamen à Deo authore

authore est, quòd Nero eam obtineat, aut alius quiuis tyrannus, licet nemo ad potestatem perueniat, nisi Deo saltem permittente. *Quæ enim sunt)* scilicet potestates & huiusmodi alia, illa sunt ordinata à Deo, vt à verbo (*sunt*) succedat comma, siue hypostigma. Apertius Græci habent in fœminino ordinatæ, vt intelligas ad potestates referédum hoc modo: Quæ auté sunt potestates, ordinatæ sunt à Deo, id est, institutæ cũ certo quodam ordine obseruando inter gerentes potestates, & eos, quibus illi præsident. Commentarij recentium illud (*à Deo*) construunt cum verbo sunt, & multa philosophantur hoc loco, quomodo omnia Dei opera sint ordinata, sed nihil huiusmodi est in veterum commentarijs.

ITaque qui resistit potestati, Dei ordinationi resistit. Qui autem resistunt, ipsi sibi damnationem acquirunt: nam principes non sunt timori boni operis, sed mali: vis autem non timere potestatem? bonum fac, & habebis laudem ex illa. Dei enim minister est tibi in bonum. Si autem malum feceris, time: nõ enim sine causa gladium portat. Dei enim minister est, vindex in iram ei, qui malum agit.

ITaque qui resistit potestati, &c.) Quisquis non obedit iusis potestatis, is resistit ordinationi & iusis Dei: Qui verò Dei ordinationi resistunt siue non obediunt, etsi apertè se non opponant illi, acquirunt sibi ipsis damnationem, scilicet æternam. Sic Augustinus, Chrysost. duplicem habent commẽtarium: prior est, damnationem sibi acquirunt apud magistratum. Alter est: acquirunt sibi damnationem apud iudicium Dei: qui non vulgares, inquit pœnas reposcet, sed quàm maximas: qui commentarius indicat peccatum mortale, quamuis nõ tam apertè vt August. commentarius. Commentarius Ambr. habet: Vnusquisque enim suis operibus aut iustificabitur aut condemnabitur, qui valdè apertè significat peccatum mortale. Illa, quæ sunt in textu Pauli, vt (*Dei ordinationi resistunt.*) Item (*propter conscientiam*) valde terrere debent: omnino enim sonans, transgressionem legum humanarum esse peccatum mortale. Nomen enim conscientiæ vsurpat scriptura, vbi agit de peccato mortali, non sic cùm de veniali sermo est. Vnde & Ambros. exponens illud: Rectè, inquit, dixit Apostolus, subiectos esse debere magistratibus, non tantùm propter iram, id est, vltionem præsentem, sed & propter futurum iudicium, quia si hîc euaserint, illic eos pœna expectat, vbi accusante conscientia ipsa punietur: Sed & verbum (*acquirunt*) quod apud Græcos est futuri temporis facit pro futuro illo iudicio.

Nã principes, &c.) Si istud (*nam*) causale est, valdè probabilis est cõmentarius, qui damnationem accipit eam, quæ est apud magistratus, vel quæ eroganda est per magistratus: verùm potius videtur esse noui argumenti initium sicut frequenter apud Latinos. Sensus est: prætereà est alia ratio, cur nõ debetis detrectare iussa principum, vel cur vobis Christianis non debet esse graue obedire magistratui Rom. nam is non est constitutus, vt terreat bonos, sed malos, quales vos non estis. ad verbum in Græco est: nam principes non sunt terror siue timor bonorum operũ, id est, non sunt formidandi benè agentibus, sed malè agentibus.

Vis autem non timere potestatem) id est, mala, quæ principes comminantur (*bonum fac*) id est, benè viue, quod si feceris, non solùm liber eris à metu, quem præ se fert princeps siue potestas secularis: verùm etiam laudem & præmia referes ab illa: ob hoc enim constitutæ sunt potestates, vt supplicijs malos cohibeant, & præmijs bonos honorent, atque id est, quod sequitur (*Dei enim minister est tibi in bonum*) id est, magnas adfert tibi vtilitates, tantum abest ait Chry. vt à bono remoretur te potestas, sed etiam faciliorem facit te ad virtutem.

Si autem malum feceris) Si fur sis aut homicida (*time, non enim sine causa gladium portat*) id est, non vsurpat sibi gladium, quasi eo legitimè vti non possit, sed à Deo habet potestatem, pœnis corporalibus, etiam mortis, puniẽdi malefacta, vnde sequitur (*Dei enim minister est vindex*) id est, vltor ad iram. *Ei, qui malum agit)* vel pacem publicam turbãs, vel honestatem vitæ communis lædens.

IDeoq; necessitati subditi estote, non solùm propter iram, sed etiam propter conscientiam. Ideo enim & tributa præstatis: ministri enim Dei sunt, in hoc ipsum seruientes. Reddite ergo omnibus debita: cui tributum, tributum: cui vectigal, vectigal: cui timorem, timorem: cui honorem, honorem. Mat. 22. c.

IDeoq; necessitati subditi estote.) Qui hodie ex Græco vertunt, ad hunc modum transferunt. Ideoque necessitas est, vt subditi sitis. Cùm ita res sese habeat, necesse est, vt obediatis magistratui, non solùm propter iram, de qua dixi in proximo argumento, sed etiam propter conscientiam. Colligit ergo in vnum duo argumenta, quibus prius est vsus. *Propter conscientiam)* id est, ne polluatur conscientia vestra propter inobedientiam, & rea fiat apud Deum, id est, ne sitis vobis conscij reatus violati magistratus. Est alius commẽtarius apud Eras. in annot. iste videlicet: Ne sitis vobis conscij, quòd alios prouocaueritis vestro exemplo ad inobedientiã. Verùm quia Paulus nihil legit de scandalo: relinquendus est posterior commentarius, & accipiemus conscientiam violati ordinis diuini.

Ideo enim & tributa præstatis) quasi mercedem operum ipsorum principum. Est argumentum

mentum à signo, quasi dicat Apostolus: hác necessitatem obedientiæ præstandæ & subiectionis vos declaratis, & tanquam profitemini, dum tributa péditis principibus vestris, & iure penditis (*ministri enim Dei sunt in hoc ipsum servientes.*) August. libro 4. de doct. Christ. cap. 20. legit in hoc ipso perseuerantes. Græcè est προσκαρτεροῦντες, de qua voce diximus in explicatione illius: Orationi instantes. Sensus est: in hoc toti incumbunt & versantur, vt pacem & honestatem publicá tueantur, hoc est ipsorum studium & cura, vt vos tranquillè viuatis. Quare cum sua ipsorum negligentes, res communes curét, idcirco debetis illis tributa. *Reddite ergo omnibus debita*) id est, & principibus, & regibus, & ducibus, deniq; vniuersis, qui publica authoritate seu potestate præditi sunt: cui debetis tributum, reddite tributum, &c.

Locus est in i. præcedenti.

Exo. 20. c. Deute. 5. b. Leui. 19. d. Mat. 22. d Mat. 19. c Gal. 5. c. Iacob. 2. b.

NEmini quidquam debeatis: nisi vt inuicem diligatis: qui enim diligit proximum, legem impleuit. Nā, Non adulterabis, Non occides, Non furaberis, Non falsum testimonium dices, Non cōcupisces, & si quod est aliud mādatum, in hoc verbo instauratur: Diliges proximum tuum sicut teipsum. Dilectio proximi malum non operatur. Plenitudo ergo legis est dilectio.

NEmini quicquam debeatis, &c) Hactenus dixit Apostolus de obedientia præstáda magistratui, deq; soluendo, quod ei debetur: nunc deflectit ad exercitium charitatis, quæ omnibus præstanda est, quam q; (cú omnibus & principibus & alijs soluerimus) solá esse dicit, quæ non desinat deberi. Soluite, inquit, cuique quod illi debetis, sic vt nemo possit vos admonere vllius debiti, excepto vno debito mutuæ dilectionis. Agnoscere enim debetis, vos semper permanere illius debitores, quantumuis semel & iterú, ac sæpius eam solueritis. Atq; ad istud prestádum, hoc est, ad indefessè mutuò vos diligendum, excitare debet rei vtilitas (*qui enim diligit proximum*) vera & Christiana charitate, is (*legem impleuit*) id est, vita & operib. præstitit, quicquid lex præcipit, Sic August. contra Faustum. Verbum (*impleuit*) quamuis sit præteriti temporis, tamen Hebraica consuetudine ponitur quasi absolutum à tempore, impleuit, id est, implet, & est in implédo. Difficultas hic est, quomodo diligendo proximum impleamus præcepta primæ tabulæ, siue totam legem, maximè cùm dicat Saluator in duobus præceptis, scilicet dilectione Dei & proximi hanc pendere. Respondet Augustinus rectè istud ab Apostolo dictum, quia dilectio proximi in se continet dilectionem Dei tanquā causam, quia nemo vera dilectione diligit proximum, nisi qui ipsum in Deo & propter Deum diligit. Si propter Deum diligit proximum, ergo & Deum diligit. Quòd autem is, qui proximum diligit, legem impleat, probo inquit Apostolus hoc modo. Nam illa (*non adulterabis, non occides, non furaberis, non falsum testimonium dices, non concupisces. & si quod est aliud mandatum*) non solùm ad secundam tabulā, quæ præscribit officia erga proximum, sed etiam ad primam tabulam, quæ Dei cultum præscribit, pertinens, in hoc sermone instauratur: Græcè est ἀνακεφαλαίονται, quod ad verbum sonat recapitulatur, id est, summatim compræhenditur, & velut in compendio continetur. Quum post Deum ipsi nobis debeamus esse propiores, & nos magis, quàm alium quemuis diligere, recte colligunt doctores in hac sententia (*diliges proximum tuum sicut teipsum*) voculam (*sicut*) accipiendam esse similitudinarie, & non vt æqualitatem significet, vt videlicet nostri dilectio proposita intelligatur tanquam typus quidam, & forma, & exemplum dilectionis proximi.

Aug. li 17. cōtra Faustum, c. 6.

Mat. 26.

Aug. lib. 8. de tri. c. 8.

Dilectio proximi malum non operatur) probat ratione, quod dixerat, epilogum, id est, totius legis compédium esse in charitate, quia charitas malum non operatur, intelligunt quidam in proximum. Sed probabilior cōmentarius est, qui absolutè interpretatur: Charitas non operatur malum, scilicet vllū prorsus, id est, charitas non patitur: vt quis ipsa præditus malè viuat. *Plenitudo ergo legis*) id est, præstatio legis, siue exhibitio plena & integra legis, est dilectio, id est, dilectio facit, vt plenè & integrè præstemus legem. Ex hoc loco discimus, quòd ab aliquibus in hac vita impleatur lex. Sunt enim qui diligunt proximum. Quod verò hic calumniantur Lutherani, verum quidem esse de perfecta dilectione, quòd illa sit legis impletio, sed non de tali, quam vllus mortalium præstat, quodque Paulus loquutus sit de idæa dilectionis, siue de forma, siue specie quadā dilectionis, quemadmodum Plato proposuit idæam bonę reipublicæ, quam nusquam reperire est, absurdū prorsus est, quod ex ipso textu planè conuincitur. Cum enim Apost. hortetur Rom. ad mutuam dilectionem, palam est eum agere de ea dilectione, quam possunt homines præstare.

ET hoc scientes tempus, quia hora est iam nos de somno surgere: nunc enim propior est nostra salus, quàm cùm credidimus. Nox præcessit, dies autem appropinquauit.

ET hoc scientes tempus quia) Pronomen (hoc) nó refertur ad tempus, quum (tempus) Græcis sit masculini generis, pronomen verò (hoc) neutri generis, sed refertur ad admonitioné præcedentem de charitate, quod dicitur Apost. Exercenda est nobis in vsu quotidiano charitas eò magis, quòd iā tempus sit. Particula igitur (& hoc) vim habet amplificandi, quéadmodum cùm dicimus:

scorta-

ſcortatur & hoc in quadrageſima. Dilucidius fuiſſet ſi vertiſſet, idque quum nouerimus tempus. Eraſ. ad ſenſum tranſtulit, præſertim cùm ſciamus tempus, quia hora eſt. i. tempeſtiuum eſt, nos iam excitari è ſomno ignauiæ, torporis, & negligentiæ, & nos ſedulò præparare ad diem Domini iam appropinquantem.

Nunc enim propior eſt noſtra (poſtquam magna pars vitæ peracta eſt nobis in cognitione Euangelij, propius adeſt nobis ſalus futuræ gloriæ, id eſt, futuro ſeculo magis iam hoc tempore appropinquamus, quàm quum inciperemus credere. Quare æquu eſt, vt quanta poſsimus vigilantia, præparemus nos ad illum diem iudicij.

Nox præceſsit, dies autem appropinquauit.) Eraſmus putat interpreté vertiſſe (*proceſsit*) & errore librariorum ex proceſsit factum eſſe præceſsit. Certè Origenis interpres legit; nox promouit, id eſt, proceſsit ſiue progreſſa eſt, id eſt, nox maxima ex parte peracta eſt & inſtat dies. Appropinquauit enim dixit pro appropinquat, more Hebraico. Noctem autem intelligit vitam præſentem, quæ plena eſt tenebris & erroribus: diem vero tempus iudicij, ſiue futuræ gloriæ. Interpretatio quam dedimus eſt Ambroſij, Chryſ. Theo. Aquinatis, & ferè omnium interpretum. Peculiarem huius loci commentarium habet Eraſ. in annot. minimè malum. Per noctem ipſe accipit tempus Moyſi, quo veritas erat velata, vel ipſam doctrinā Moſaicam. Diem intelligit ſtatum gratiæ, ſiue doctrinā ipſam Euangelicam. Eodem refert ea, quæ præcedunt, (*nunc enim propior eſt ſalus noſtra*) vt ſenſus ſit: Iam nato Chriſto propior eſt ſalus, quā olim ſub Moſe, nunc enim illuceſcente Euangelio, palam offertur omnibus. quum olim promitteretur tantùm ſub vmbris & figuris, hoc eſt, quod dicit (*quàm quum credebamus*) ſcilicet exhibendam.

Orige. Homil. 35.

Luc. 21. f. Gal. 5. c. 1. Pet. 2. c.

Abijciamus ergo opera tenebrarum, & induamur arma lucis. Sicut in die, honeſtè ambulemus: non in commeſſationibus & ebrietatibus, non in cubilibus & impudicitijs non in contentione & æmulatione, ſed induimini Dominum Ieſum Chriſtū, & carnis curam ne feceritis in deſiderijs.

Abijciamus ergo opera tenebrarū) id eſt, opera quæ formidant lucē, vt ſunt vitia, (*et induamur arma lucis*) Conſequentia requirebat vt diceret opera lucis, ſed maluit dicere arma, vt oſtenderet virtute eum, qui illam habet, optimè munitum conſtitui aduerſus inſidias diaboli. *Tanquam in die honeſtè ambulemus*) id eſt, quia dies aduenit, idcirco præſtemus opera, quæ non reformidāt lucem, quæ non puderet in medio foro ipſo meridiano tempore agere.

Non in commeſſationibus.) Vetat ſtudium cōmeſſandi, & frequentiam, vnde plurali numero vſus eſt. *Non in cubilibus & impudicitijs.*) Iſtud (&) Epexegeſin habet: exponit enim cubilia: *Non in contentione*) id eſt, certamine ad honores adipiſcēdos. (*& æmulatione*) id eſt, inuidentia; *Sed induimini Dominum Ieſum Chriſtum.*) Verbo induendi Hebræi vtuntur ad ſignificandam copiam. Loca obuia ſunt in ſcripturis. Pſalm. 64. Induti ſunt arietes ouium, quod Hieronym. vertit, veſtientur greges agnis, id eſt, oues erunt fœtoſæ. Et id quod ſequitur, Valles abundabunt frumento. 70. verterunt ad ſenſum. Nam ad verbum eſt, Valles veſtientur frumento. Induere ergo Chriſtum, eſt omnibus modis Chriſtum repræſentare, & efficere vt ipſe in moribus noſtris per omnem vitam eluceat. Vult, inquit Chryſoſto. nos Chriſto vndique circundari velut veſtimento, vt in omnibus ipſius patientiam, humilitatem, modeſtiam referamus: Magna & admirabilis eſt hic adhortatio Pauli, quæ in primis mouere debet ſacerdotes ſępè communicātes corpori & ſanguini Chriſti, ad hoc enim accedimus menſam Domini, vt hauriamus Spiritum Chriſti *Et carnis*) id eſt, corporis (*curam ne feceritis in deſiderijs*), id eſt, ad concupiſcentias. Licet nobis vti bono cibo & potu, ſed non ad voluptatem, non ad ſtudium gulæ; atque id eſt, quod prohibet hic Apoſtolus.

CAPVT XIIII.

Infirmum autem in fide, aſſumite: nō in diſceptationibus cogitationum: alius enim credit ſe manducare omnia: qui autem infirmus eſt, olus manducat.

Infirmum autem in fide aſſumite, &c.) In hoc capite agit Apoſt. de libertate Chriſtianorum, qua per Chriſtū liberati ſunt ab obſeruatione cęremonialium & iudicialium, ac tria ferè docet: Primò nullum diſcrimen ciborum aut dierum in lege præſcriptum, neceſſe eſſe ſeruare propter legem: Deinde qui de hac libertate rectè inſtituti ſunt non debere ea abuti ad contemptum vel ſcandalum proximi, qui nondum de hac libertate firmam ſententiam habet. Poſtremò infirmiores, quibus nondum erat perſuaſum de iſta libertate, non debere iudicare alios firmiores, quos videbant negligere diſcrimina ciborum & dierum in lege præſcripta. His animaduerſis caput non habet difficultatem. Dicit ergo: *Infirmum autem in fide.*) Illud (in fide) refertur ad (infirmum) non ad ſequens verbum (aſſumite) Senſus eſt: vos qui firmiores eſtis, ſuſcipite eum, qui nondum firmus eſt in fide, id eſt, qui nondum ſatis inſtructus eſt de beneficio Chriſti, qui adhuc neceſſariam credit legis obſeruationem, ſuſcipite inquam eum, id eſt, vobis adiungite

iungite fouendum & ne reijciatis eum.

Non in disceptationibus cogitationum.) Id est, ne sumatis cum eo anxias & morosas disputationes, ex quibus oriuntur mutuæ dijudicationes, sed si locus sit monendi, monete benignè: si non audiat, sinite eum, & tolerate cum mansuetudine: non enim periculosè errat.

Alius enim credit, &c.) Declarat duobus exemplis quid sibi velit. Qui firmiori inquit est fide (credit) id est, existimat, quæ significatio notāda est propter locum sequentem: Omne quod non ex fide. Insolens est sermo non solùm Latinis sed & Græcis: *Credit se mãducare*) pro eo, quod est putat sibi licere mãducare (*omnia*) id est, quælibet. Alius rursus qui est fide infirmior. Refertur enim non ad valetudinem corporis, sed ad animæ superstitionem. *Olus manducat*) Græcis est indicatiui modi, manducat. Porrò (olus) figuratè dixit pro quibuslibet, quibus vesci licet citra dubium, eò quòd nihil herbarum in lege prohibitum fuit.

Luc. 4. d *IS qui manducat, non manducantem non spernat: & qui non manducat, manducantem non iudicet. Deus enim illum assumpsit. Tu qui es, qui iudicas alienum seruum? Domino suo stat aut cadit: stabit autem, potens est enim Deus statuere illum.*

IS qui manducat, &c.) Id est, qui quibuslibet vescitur, eò quòd nouerit sublatum esse discrimen ciborum in lege præscriptum, nō contemnat infirmiorem, qui credens legem adhuc ligare fideles, non audet vesci quibuslibet. Et qui non manducat sensu iam dicto, id est, qui non audet vesci quibuslibet cibis, ex eo quòd putat legem adhuc obligare Christianos ad discrimen ciborum in lege præscriptum (*manducantem non iudicet*) id est, non damnet eum, quem videt vesci quibuslibet sine delectu, quasi transgressorem aut studiosum gulæ, *Deus enim illum assumpsit*) scilicet ad gratiam Euangelij, quæ legis obseruationem non requirit. Illum asciuit. Videtur autem respicere Apost. ad charismata, quibus tum pollebant Christiani, ac si dicat, mãducantem quælibet Deus assumpsit, quod indè licet colligere, quòd linguis loquatur & alijs gratijs polleat.

Tu quis es, qui iudicas alienum seruum?) Ex cōmissura huius partis cum superiori videtur Paulus obiurgare scrupulosum ad quē pertinent priora. Chrysosto. motus ijs, quæ sequuntur, scilicet Domino suo stat aut cadit, putat Paulum conuertere sermonē ad eum qui est liberæ conscientiæ.

Domino suo stat aut cadit) id est, peccat, aut benè facit, *Stabit autem*) Erasmus rectè vertit, imò stabit, vt sit corrigētis. *potens enim est Deus statuere*) hoc est, stabilire & firmiorem reddere (*illum*) scilicet qui nondum firmus est fide. Si sit obiurgatio scrupulosi: Sensus est: Deus potest efficere, vt is, qui vescitur quibuslibet sine delectu, libertate sua non abutatur ad luxum.

NAm alius iudicat diem inter diem, alius autem iudicat omnem diem. Vnusquisque in suo sensu abundet. Qui sapit diem Domino sapit. Et qui manducat, Domino manducat: gratias enim agit Deo. Et qui non manducat, Domino non manducat, et gratias agit Deo.

NAm alius iudicat, &c.) Quemadmodū inquit in cibis, ita & in diebus distinguendis res sese habet. Nam hic quidem nempe infirmior fide, adhuc Iudaico more discernit inter dies: hos quidem festos & solennes ducens, illos verò habens profanos. Alius verò de omni die perinde iudicat, & omnes pares habet, eò quòd nouerit sublatum esse discrimen, quod lex constituit. Vbique hîc meminisse oportet, Apostolum non agere de ieiunijs, aut festis præscriptis consuetudine populi Christiani, aut lege vel traditione maiorum: sed de Iudaicis obseruationibus, de quibus & Philip. Melanthon, & Bucerus ista dicta esse accipiunt. Vnde ex isto loco non impugnant ieiunia Ecclesiastica, & dies festos: sed solùm imperiti faciunt id, vt nautæ, & vulgus indoctum.

Vnusquisque in suo sensu abundet) in hac quidē re & causa, in ista materia, puta in obseruatione & neglectu dierum, in vsu & non vsu ciborum, neutri alteros iudicent, sed vtrique permittantur suo sensui, id est, fruantur iudicio mentis suæ, & iuxta illud permittātur agere. Non suadet hic Apostolus infirmos in suo errore permanere, sed tantùm vult infirmitatem eorum à perfectioribus tolerari, donec ad meliora proficiant. Est hîc quæstio, cur tam mansuetè agat cum istis Iudaizantibus, cùm tam vehemens sit contra Galatas, quibus dicit: Si circuncidamini, Christus nihil vobis proderit. Rursus: Dies obseruatis, & menses, & tempora, & annos, timeo vobis, &c. Respondendum est in alio errore fuisse Galatas, in alio verò illos. Siquidem Galatę existimabāt se iustos effici apud Deū per obseruationem legis Mosaicæ, atque ita quod præcipuum est in beneficio Christi, transcribebant legi: Romani verò non ita, sed per fidem se iustos agnoscebāt, vt patuit. vlteriùs autem putabant legem Moysi, sicut in moralibus, ita in cæremonialibus retinendam & obseruandam fidelibus. Præterea Galatis res hæc satis declarata erat, & prædicata, & inculcata: Rom. nō item. Quare illi inexcusabiles erant. ad Gal. 5. ad Gal. 4.

Qui sapit diem) id est, qui decernit inter diem, putans legem nondum sublatam. *Domino sapit*) id est, iudicat se facere gratū Deo, dum sua opiniōe id facit, quod in lege Deus præscribit. Alij particulam hanc ad vtrunque referunt, ad distinguentem, & non distinguentem,

guētem, vt ſenſus ſit: Qui vel de quouis die idem ſentit, vel de alio atq; alio die aliter atque aliter ſentit, vterq; ad Domini honorē agit. Pro horum ſententia facit quòd huic parti nulla ſit reddita contraria, cùm edenti ſit oppoſitus non edens. *Et qui manducat*) id eſt, qui veſcitur quibuſlibet ſine delectu. *Domino manducat*) id eſt, ad Domini glorificationem id facit. *Gratias enim agit Deo*) partim ob id, quòd in vſum hominum ſua largitate condiderit quemlibet cibum, partim, quòd intelligit per Chriſtum ſublatum eſſe diſcrimen ciborum in lege præſcriptum. Sententia hæc Apoſt. referenda eſt ad id temporis, quo ſcripſit Apoſt. quo videlicet apud pleroſque adhuc obtinebat opinio legem ſeruandam eſſe cum Euangelio, & quo nulla adhuc à cibis abſtinentia per Eccleſiam erat præſcripta, nec vllæ ieiuniorum leges conditæ. Id ſanè temporis, qui præditus erat recta ſcientia de abrogata lege per Chriſtum veſcebatur quibuſlibet ſine delectu, & ad Domini gloriam faciebat: verùm vbi præſcripta eſt ab Eccleſia certa ciborum abſtinentia, & ieiuniorū dies conſtituti, ſine legitima cauſa eas leges violans, & veſcēs pro ſua libidine quibuſlibet, vtpote qui palam affirmat omnia munda mundis, & non inquinare homines quod intrat in os, haud quaquā cenſendus eſt Domino manducare, ſed nec ſuperiori illa ſententia: Qui non manducat, manducantem non iudicet, rectè ſeſe defendere poteſt, ne ab alijs iudicetur. Nam & cauſa in qua ipſe verſatur iam ab Eccleſia præſcripta eſt, & animus ipſius iam propria confeſſione patefactus, qui quamdiu ſe nō prodit in vſu rerum per ſe indifferentium, de quibus loquitur Paulus, neminem iudicare poſsimus, propterea quod (vt inquit Aug.) in huiuſmodi rerum indifferentium vſu nō contingat peccare, niſi mala cōſcientia, quæ ſoli Deo eſt cognita.

Auguſt. in quaſt. huius Epiſt.

Et qui non manducat) id eſt, qui abſtinet à ſuilla carne & cæteris in lege prohibitis, vtens tantùm conceſsis in lege (*Domino non mãducat, & gratias agit Deo*) partim quod tametſi quoſdam cibos opinetur Deum negaſſe homini, tam multiplices tamen & varios reliquerit quibus affluenter paſcat corpus humanum: partim quòd diuinæ gratiæ auxilio ſentit ſe poſſe temperare ab ijs, quæ ſunt vetita.

NEmo enim noſtrûm ſibi viuit, & nemo ſibi moritur: Siue enim viuimus, Domino viuimus: ſiue morimur, Domino morimur: ſiue ergo viuimus ſiue morimur, Domini ſumus. In hoc enim Chriſtus mortuus eſt & reſurrexit, vt & viuorum & mortuorum dominetur.

NEmo enim noſtrûm) id eſt, Chriſtianorum (*ſibi viuit, &c.*) Verba facilia ſunt. Probat Apoſto. ſpeciem ex genere: homo verè Chriſtianus omnes omninò vitæ ſuæ actiones, imò & mortem ipſam refert ad Domini gloriam, & nuſquam ſe quærit: quare nec in rebus indifferentibus ſe ſpectat, ſed Dominum ſuum illius honorem & gloriam, qui ipſum acquiſiuit ſanguine ſuo.

TV autem quid iudicas fratrem tuum? aut tu quare ſpernis fratrem tuum? Omnes enim ſtabimus ante tribunal Chriſti, ſcriptum eſt enim: Viuo ego dicit Dominus, quoniam mihi flectetur omne genu, & omnis lingua confitebitur Deo.

TV autem, &c.) dirigit ſermonem ad infirmum Tu autem ô infirme quid iudicas fratrem tuum quem vides veſci quibuſlibet & negligere diſcrimina dierum in lege præſcripta? quid inquam iudicas eum tanquam intemperantem, & tranſgreſſorem legis, cū Chriſtus eius Dominus ſit, non tu, cumque Chriſtus eius futurus ſit iudex? Aut etiam tu ô firmior cur aſpernaris & vili pendis fratrem tuum, quem vides nondum negligere poſſe diſcrimina ciborum & dierum? quid inquam eum tanquam ſuperſtitioſum ſuperbè abijcis?

Omnes enim ſtabimus) Ad verbum eſt ſiſtemur, ſiue ſiſtendi ſumus ad tribunal Chriſti, vt ab illo tanquam à communi omnium iudice omnes iudicemur. Per tribunal iudiciariam poteſtatem ſignificat. Quæſtio hic eſt, quomodo omnes ſtabimus ante tribunal Chriſti, quum Matth 19. dicatur Apoſtolis: Sedebitis ſuper ſedes duodecim, iudicātes, &c. Dicendum quòd omnes ſtabimus, ſupple vt omnes adiudicemur vel præmio vitæ æternæ, vel ſupplicio mortis, nō autem vt omnes diſcutiamur & examinemur. Sedebunt enim quidam cum Chriſto iudicaturi, vt habet locus ille Matthæi. *Scriptum eſt enim*) Eſaiæ 45. Rem hanc tam ſollicitè probat Apoſtolus, non quòd ſit dubia, ſed vt nos intenti in iudicium illud, cui omnes ſiſtemur iudicandi, hic interim abſtineamus à priuatis iudicijs, præſertim in rebus indifferentibus, quæ per ſe & bono & malo animo fieri poſſunt.

Viuo ego dicit Dominus) id eſt, per meipſum qui ſum vita, & fons vitæ, iuro, quòd non ſolùm natio Iudaica: ſed omnes omninò mundi nationes proſternent ſe mihi. Prophetia hæc impleri cœpit in primo Chriſti aduentu, & conſummabitur in ſecundo aduentu tempore iudicij, quando & hoſtes ipſius vi coacti tanquam ſcabellum ſubijcientur pedibus ipſius. *Et omnis lingua*) id eſt, omnis creatura rationalis (*confitebitur Deo*) hoc eſt, externi ſigni profeſsione teſtabitur me Chriſtū eſſe Deum.

ITaque vnuſquiſque noſtrûm pro ſe rationem reddet Deo. Non ergo amplius inuicem iudicemus ſed hoc iudicate magis, ne ponatis offendiculum fratri vel ſcandalum.

Non ergo blasphemetur bonum nostrum. Non est enim regnum Dei esca & potus, sed iustitia & pax, & gaudium in Spiritu sancto: qui enim in hoc seruit Christo, placet Deo, & probatus est hominibus.

Non ergo blasphemetur) scilicet ab his, qui foris sunt, id est à gentilibus (*bonum nostrum*) id est, religio nostra, & pietas Christiana, dum vident alios contemnere alios propter cibos. Nec est quòd dicas mihi, te ad vsurpandam promiscuè libertatem istam per Christum donatam vrgeri necessitate & ratione regni Dei.

Non est enim regnum Dei esca & potus.) Interpretes variè exponunt hîc regnũ Dei. Optimus commentarius est, vt sit substantia, & præcipua ratio religionis Christianæ, vt sit ferè idẽ quod bonũ nostrũ. *Esca ergo & potus*) id est, vsus ciborum & potus (*non est regnum Dei*) id est, nõ est potior pars nostræ religionis seu pietatis. Res hæc cum sint indifferentes in ijs non est positum principale religionis nostræ, sed positum est in exercitio siue obseruatiõe iustitię, (quá & Deo debita pręstatur obedientia, & tribuitur proximis q̃ ipsis debetur) & in obseruatione pacis siue in pacifico cum proximis conuictu. Moneri hic debent turbatores familiæ, quibus curæ non est, an lites surgant an non. Sed consistit regnum Dei in lætitia quam parit pax, siue pacificus ille conuictus. Horum autem bonorum, scilicet iustitiæ, pacis, & gaudij, quia author est Spiritussanctus, idcirco Apostolus hoc significare volens, addit (*in Spiritu sancto*) (in) Hebræorum more pro (per) posuit. *Qui enim in hoc*) id est, in Spiritu sancto, hoc est, qui non de cibis contendit, sed ea potißimum sectatur, quæ pertinent ad iustitiam, ad pacem, & cæter. quæ res sunt spirituales, quæque homini à Spiritu sancto contingunt, qui inquam hæc sectatur, & per ea siue illorum studium seruit Christo, is placet Deo, & hominibus. Ponit Apostolus hoc loco differentiam inter res indifferentes, quales sunt esca & potus, & res quæ per se sunt ad salutem necessariæ, quales sunt iustitia & pax: quòd obseruatio eorum quæ pertinent ad iustitiam, sic requiratur ad regnum Dei (id est, ad hoc vt Deus regnet in nobis credentibus) vt non sit licitum vnquam illa præterire: vtpote in quib. regnum ipsum sit secundum naturam suam positum. Obseruatio autem indifferentium poßit frequenter pretermitti, vtpote in qua non est positum per se & substantiam suam regnum Dei. Agit enim Apostol. aduersus perfectiores, qui libertate à Christo donata abutebantur.

Ostendens ea tantum esse vrgenda & nũquam prætermittenda, in quibus per se positum est regnum Dei, ea verò esse illa, quæ per se continent iustitiá. Cæterum res quasdam medias, qualis est libertas vescẽdi quibuslibet cibis, non ita vrgendas, sed debere gubernari ex consilio & ratione charitatis. Quare hæc Pauli doctrina nihil aduersatur legibus Ecclesiasticis, de abstinentia & delectu ciborum, aut de similibus indifferentibus: sed tãtùm declarat regnũm Dei posse consistere sine vsu libertatis à seruitute legis per Christum donatæ fidelibus: id quod Apostolus 1. ad Cor. ca. 8. in simili planè argumento versans docet. Esca nos non commendat Deo, &c. Agit igitur hic Paulus non de abstinẽtia cibi, aut spontè, aut ex præscripto suscepta: sed de libertate vtendi quouis cibo, negans regnum Dei positum esse in huiusmodi libertate. Quod si contendas Apo. doctrinam accipiendam pariter de vsu cibi & abstinentia, vt doceat neq; in vsu ciborũ, neq; in abstinentia positum esse regnũ Dei: æque nihil aduersabitur doctrina hæc Pauli legibus Ecclesiasticis de abstinentia & delectu ciborum, quia quanquam neq; in abstinentia, neq; in libero vsu cuiuslibet cibi per se consistat regnum Dei, potest tamen consistere secundariò in abstinentia cibi, quatenus per abstinentiam, siue spontaneam siue præscriptã, Deo subijcimur: videlicet dum per eam carnis concupiscentias refrenamus dum quod aduersus Deum deliquimus, in nos per abstinentiam vindicamus: dum denique per abstinentiam spiritum alacriorẽ reddimus ad cultum Dei. Hoc namque modo accepta abstinentia, actus virtutis est, & in hoc falluntur qui scribunt contra ieiuniũ Ecclesiasticum, quòd considerant illud vt est nuda abstinentia à cibo, non relata ad aliud bonum, non imbuta fide vel charitate, quale ieiunium certum est, rem esse indifferentem, nec pertinere ad regnum Dei, nec commendare nos Deo: Sed tale non est ieiunium Ecclesiasticum. Quomodo verò referatur ieiunium ab Ecclesia, vel à ratione imbuta fide, plenius diximus in cap. 29. Esaiæ, cùm exponeremus illud: Timuerunt me mandato hominum.

Itaque quæ pacis sunt sectemur, & quæ ædificationis sunt, inuicem custodiamus, noli propter escam destruere opus Dei. Omnia quidem sunt munda, sed malum est homini, qui per offendiculum manducat. Bonum est non manducare carnem, & non bibere vinum, neq; in quo frater tuus offenditur, aut scandalizatur, aut infirmatur.

Itaque quæ pacis sunt.) Non vrgeamus importunè ea, quæ pertinent ad libertatis nobis per Christum concessæ declarationem, sed ea sectemur, quæ pertinent ad mutuam pacem & ædificationem, quæ pertinent ad successum Euangelij & promotionem corporis Christi, vt omnes coalescamus in vnum. *Noli propter escã*) quæ reuera est res indifferẽs,

etiam iuxta tuam opinionem: alloquitur Apost. firmum (*destruere opus Dei*) id est, salutem fratris iuxta Chrysost. Metuebat Paulus ne infirmi isti relaberentur in Iudaismum offensi licentia aliorum. Opus ergo Dei, id est, fidem & pietatē Christianam in istis infirmis vel inchoatam (*quod optimum est*) ædificium Ecclesiæ: nam præcessit mentio ædificationis.

Omnia quidem sunt munda) vox munda opponitur communibus: agitur enim contra Iudaizantes, nō contra Manichæos. Sic quidem res habet, vt antè diximus, quòd quilibet cibus iam mundus sit, & quibusuis vesci liceat, idque beneficio Christi, qui abstulit discrimen ciborum lege præscriptum, tamē malum est & peccatū homini edere cibum aliquem quātumuis licitum, si ad illius cibi esum frater infirmior sit offendendus.

Bonum est non manducare carnem.) Loquitur Aposto. de genere, vt melius doceat de specie. Sensus est: gratum est & acceptum Deo si quis non solum à suilla, sed ab omni carne abstineat, si carnis esus sit futurus offendiculo fratri: Et bonum est, si quis à vino prorsus abstineat, quando vini potus futurus esset offendiculo fratri. Et vt in summa dicam bonum est abstinere ab omnibus omninò esculentis & poculentis, & breuiter omnibus quę possunt vrgere in offensionem proximorum. Inter tria hæc vocabula, offenditur, siue (vt melius legit Ambrosi.) offendit, scandalizatur, & infirmatur. Quidam ita distinguunt: offenditur, id est, prorsus alienatur, excidit vel subuertitur à religione: Scandalizatur, id est, exemplo prouocatur ad edendum contra conscientiā: Infirmatur, id est, adducitur in aliquam conscientiæ dubitationem.

TV fidem habes penes temetipsum, habe coram Deo. Beatus qui non iudicat semetipsum in eo, quod probat. Qui autem discernit, si manducauerit, damnatus est, quia non ex fide. Omne autē quod non est ex fide, peccatum est.

TV fidem quam habes &c.) Arguit adhuc firmum, & est velut occupatio. Quòd si obijcis omninò vrgeri te, vt fidem siue scientiam quam habes de ciborum libertate, declares alijs: respondeo satis esse, si illam libertatem agnoscas cum gratiarum actione tibi dātam, ac propria conscientia & Deo testibus contentus, illam nō iactites cum ostentatione fratribus perniciosa. Putat Chryso. quòd firmi illius tēporis, affectu inanis gloriæ ostentabant se, & quòd Apostolus hunc affectum hic arguat. (*Quam*) relatiuum apud Græcos abest, & est omninò sermo viuidior omisso (quam.) Post verbum (habes) ponendum est, omnia. Tu fidem habes, id est tu benè es institutus, sed fidem tuam habeas penes te, id est serues eam occultā coram Deo, ne intempestiuè eam prodas.

Beatus qui non iudicat) id est, qui non condē-nat (*seipsum in eo quod probat*) id est, in eo quod statuit agendum esse, hoc est, qui in licitis & concessis, quæ statuit agenda esse, abiectis vel contemptis scrupulis omnibus, libera & bona conscientia procedit. *Qui autem discernit.*) Græca vox διακρίνομαι, anceps est, ad discernere, dijudicare, & ambigere. Chryso. interpretatur, qui cum dubio edit: Sic & Oecum. Ambros. qui discernit interpretatur, qui dijudicat seipsum. Chrys. ergo accipit illum damnari, quia facit contra conscientiam: eodem recidit illa expositio secundum nostram lectionem. Qui adhuc inter cibos discernit, & quosdam iudicat adhuc vetitos, si ederit eos cibos, quos iudicat vetitos, tametsi reuera vetiti non sunt, damnationi se reddidit obnoxium, quia edit non ex fide, id est, non ex credulitate aut persuasione quòd licitus sit cibus ille. Sic fidem interpretatur Ambr. Chrys. vero & The. fidē accipiunt pro fiducia conscientiæ, qua scilicet conscientia confidit licitum esse quod agit. Eandem fere habet sententiam hæc explicatio Chryso. & Theop. cum illa, quæ est Ambrosij. Quod hoc loco dixit Apostolus fidem, id ad Cor. ca. 8. scientiam vocat: De escis inquiens, quæ immolantur idolis, scimus, quòd omnes scientiam habemus, scientiam intelligens qua quis scit & nouit idolis immolata non esse contaminata, sed esse licita ad vescendum. Atque in superioribus huius capitis locis, ita fidem Apostolum accepisse notum est.

Omne autem, quod non est ex fide, peccatum est) probat speciem ex genere. Non solum (inquit) si quis edat cibum aliquem nō ex fide, sed quicquid omninò agit quispiam non ex fide, id est, non ex credulitate, quod licitum sit id agere, quod agit, peccatum est illi, faciens illum damnationi obnoxium: quia si de eo, quod agit, non habeat credulitatem, persuasionem, scientiam, siue conscientiæ confidentiam, quod licitum sit id agere: aut palam agit contra conscientiam, dum iudicat illicitū esse quod agit: aut certè exponit se peccati periculo, dum hoc audet agere de quo dubitat an licitum sit agere. Ex hac expositione, quæ est Amb. Chryso. & The. & quæ est propria huius loci, videlicet peccatum esse, quod dubitante vel reclamante cōscientia agimus, patet sententiam Apostoli, (*omninò quod non est ex fide, peccatum est*) nihil valere ad disputationem illam de vita infidelium: Sit ne omnis infidelis actio peccatum: item nihil valere ad illam de operib. hominum, qui sunt extra charitatem. Potest enim infidelis habere certam notitiā & scientiam, qua credat non esse illicitum id, quod agit. Quomodo autem Augustinus accommo-

daueri

dauerit hanc sententiam ad disputationem de vita infidelium, & quatenus ex ea colligat omnem actionem infidelium peccatum esse, quia non sit ex fide, videre licet in 4. libro contra Iulianum cap. 3. & item 4.

CAPVT XV.

Ebemus autem nos firmiores imbecillitates infirmorum sustinere, & non nobis placere. Vnusquisq; vestrum proximo suo placeat in bonum ad ædificationem. Etenim Christus nō sibi placuit, sed sicut scriptū est: Improperia improperantium tibi, ceciderunt super me.

D*Ebemus autem nos firmiores, &c.*) id est, qui sumus magis instructi in doctrina Euangelica, qui in cognitione Christianæ libertatis peritiores & eruditiores sumus. Annotat Chrysostom. Paulum se collocare & annumerare numero firmorum, vt doceret alios contemptum legalium. (*imbecillitates infirmorū sustinere*) Græcè est βαστάζειν, id est, portare seu ferre: metaphora sumpta est à baiulis. Debemus, inquit, opitulari illis, & robur fidei, quod maius accepimus, conferre ad subleuandos & iuuandos fratres infirmiores, (*& non nobis placere*) scilicet in peritia, nec nostris seruire commodis.

Vnusquisq; vestrum proximo placeat) id est, morem gerat, & obsecundet proximo, quod Dei dono consecutus est, id conferat in cōmodum proximi: non quidē ad noxias cupiditates proximi iuuandas: sed vt proximi infirmiores ædificentur, & crescāt in fide & cognitione Dei. Qui suo seruit cōmodo, & quod agit, ad suum trahit compendium, is hoc loco placet sibi. Phrasis est extranea. Atque ad hoc studium erga proximum debet nos prouocare Christi capitis nostri exemplum, qui nōn sibi placuit. Vt absoluta sit oratio, contraria pars subaudienda est, hoc modo: (*Christus nō sibi placuit*) sed sibi displicuit, id est, nō inseruiuit suis commodis, sed suo incommodo nostris consuluit commodis. *sicut scriptum est in Psal. Improperia improperantiu ceciderunt super me.*) id est, trāstuli ego filius blasphemias in me, quas Iudæi solent in te Pater iacere. Alij generalius interpretantur, hoc modo: Peccata humani generis, quibus homo tibi iniuriam fecit, & te ô Pater prophanauit, in me translata sunt, siue mihi imposita sunt, vt pro eis debitas pœnas tibi dependerem. Psal. 68.

Ne aūt putaremus amplius non esse vsum veteris testamenti vel scripturæ dicit.

Q*Væcunq; enim scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt, vt per patientiam & consolationem scripturarū spem habeamus. Deus aūt patientiæ & solatij, det vobis idipsum sapere in alterutrum secundum Iesum Christum, vt vnanimes vno ore honorificetis Deum & Patrem Domini nostri Iesu Christi. Propter quod suscipite inuicē, sicut & Christus suscepit vos in honorem Dei.* 1. Cor. 1. b.

Q*Væcunq; enim*) scilicet in veteri testamēto scripta sunt ad nostræ vitæ eruditionem & institutionem scripta sunt. Ex eo enim, quod nō dixit Apost. simpliciter (*quæcunq; scripta sunt*) sed quæcunque præscripta sunt, vel antescripta sunt. (Sic enim est Græcè) manifestè declarat se de veteri scriptura loqui: *Vt per patientiam*) quam scripturæ cōmemorant ob oculos nobis ponentes eos, qui aduersas res forti animo simul & patiēti tulerunt, legis diuinæ auxilio freti, & per consolationem, quam item diuinæ scripturæ commemorant, contigisse eis, qui in aduersis constituti, ad opem diuinam implorandam confugerunt, ipsi quoq; discamus spem & fiduciam concipere in Deo, & firmiter confidere, quòd & nobis opem suam & consolationem impartietur, & ope ipsius vitam æternam assequemur.

Deus autem patientiæ) id est, author patientiæ & consolationis (*det vobis idipsum sapere*) id est, idem mutuò inter vos sentire. Ex superiorib⁹ videtur, quòd istud (*sapere*) siue φρονεῖν sit intellectus: Deus det, vt in lite hac, & dogmate de legalibus consentiatis. Quia tamen adiecit in (alterutrum) videri potest esse affectus: Volo vos benè affici mutuò. Vocabulum est anceps, quando non adiuuatur circumstantijs. Fortè vtrumque intellexit Apostolus: Volo vos consentire iudicio, & item affectu, (*vt vnanimes*) Græcè est vnanimiter (*vno ore honorificetis*) id est, glorificetis Deum.

Propter quod suscipite inuicem, &c.) Est idem verbum Græcis quod ibi: Infirmum autem in fide assumite. Assumite ergo inuicem, id est, alius alium sibi adiungat, & opituletur, & foueat. Iudæus gentilem, gentilis Iudæū, gens gētem. *Sicut & Christus suscepit vos*). i. adiunxit, vos sibi adoptans in locum filiorum Dei, & adoptatos fouens. Particula (*In honorem Dei*) id est, ad gloriā Dei, annecti potest particulæ proxime præcedenti: Sicut Christus suscepit vos: aut cū superiore: Suscipite inuicē ad honorem Dei, aut cum vtraque.

D*Ico enim Iesum Christum ministrū fuisse circumcisionis propter veritatem Dei, ad confirmandas promissiones patrum: Gentes autem super misericordia, honorate Deū sicut scriptum est. Propterea confitebor tibi in gentibus Domine, & nomini tuo cantabo.* Psal. 17. d 2. Re. 22. d Psa. 116. a

D*Ico enim Iesum Christum, &c.*) Erasm. putat hic summā tradi omnium suprà dictorū, vt sensus sit: Quæ hactenus diximus huc tendūt, vt intelligas Iesum Christū, &c. Sed magis verisimile est, referendum istud

esse ad proximè præcedens, vt probet Christum assumpsisse, id est, adiunxisse sibi vtrunque populum. Circumcisionem dixit, pro circumcisis. Minister, vocabulum functionis est. sensus est: dico Iesum Christum per se functum ministerio apud Iudæos docendo, sanando, &c.

Propter veritatem Dei) id est, vt ostendatur Deus verax in promissis: promiserat Deus filium suum se missurum genti Iudaicæ, vt huius promissionis veritas exhiberetur, natus est Christus ex gente illa, & populũ Iudæorũ in suamet persona docuit. Quod sequitur (*ad confirmandas promißiones patrũ*). i. factas patribus, explicatio est præcedentis.

Gentes autem super misericordia, &c.) Ex superioribus repetendum est hic verbum (*dico.*) Sensus est, mea doctrina est, quòd gentes honorificent Deum super misericordia, id est, propter misericordiam, scilicet nõ promissam quamuis ostensam & prędictam in prophetis: Iudæi etiam honorificant Deũ propter misericordiam, sed eã sibi promissam: Annot. Chryſ. Paulũ meminisse misericordiæ factæ gentibus magis, quàm Iudæis, vt hinc discant gentes, se debere accõmodare Psal. 17. infirmis Iudæis. *Sicut scriptũ est*). s. in Psal. Citat Apost. rursus scripturas sicuti ca. 9. & sequentibus, quia difficillimum fuit persuadere Iudæis, Messiam etiam ad gentes pertinere, quia cõstituisti me, ait Christus ad Patrem, in caput gentium: & populum alienũ subdidisti mihi, idcirco (*confitebor*) id est, celebrabo te in gentibus, id est, inter gentes, & nomini tuo cantabo, videlicet efficiens, vt gentes agnoscentes tuam erga ipsas misericordiam, gratias agant tibi, & debitas laudes tibi decantent.

E*T iterum dicit: Lætamini gentes cum plebe eius. Et iterum: Laudate omnes gentes Dominũ, & magnificate eum omnes populi. Et rursus E-* Esa. 11. c. *saias ait: Erit radix Iesse, & qui exurget regere gentes, in eo gẽtes sperabunt. Deus autem spei, repleat vos omni gaudio, & pace in credendo, vt abundetis in spe, in virtute Spiritus sancti.*

E*T iterum dicit*) scilicet scriptura. Testimoniũ hoc adduxit Apost. ex cantico Deuteronomij, vbi eisdẽ & totidem verbis habetur iuxta versionem 70. Alij aliò referunt, sed parum refert. Sensus est: vos gẽtes, cùm sitis ex æquo factæ participes diuinæ vocationis cum Iudæis, lætitiam communem agite, & dicite laudes Deo cum Israelitis. *Et iterum: Laudate omnes gentes Dominum, & magnificate*) id est, extollite, & laudibus efferte omnes populi, scilicet super misericordia, quam ex æquo obtulit per Euangelicã prędicationem toti orbi. Hoc testimonium adductum est ex Psal. 116.

Et rursus Esaias ait) 11. cap. (*Erit*). i. istud aliquando futurum est (*radix Iesse*) id ęst, Christus (*& qui exurget regere gentes*) &, epexegesin habet, id est, accipitur explicatiuè, & valet idem quod, id est. Explicat enim, quod obscurius dictum erat. Sẽsus est: radix Iesse, id est, is, qui exurget ad regendum gentes, Philistæos & Arabes, &c. (*in eo etiam gẽtes sperabunt*) vox (*gentes*) emphasin habet, quasi dicat, in eo etiam gentes sperabunt, non solùm Iudæi. Adduxit testimonium hoc iuxta versionem 70. *Deus autem spei*) id est, cuius solius est largiri spem. Spem intelligit, quæ ost ca. 5. videlicet spem vitæ æternæ. Concludit Apostolus totam hanc materiam precatione, (*in credendo*) id est, per hoc, quòd pergitis credere: est instrumẽti, (*vt abundetis*) id est, exuberetis in spe, vt illa magis ac magis in vobis crescat, augeaturq́; (*in virtute*) id est, per virtutem, siue potentiam Spiritus sancti.

C*Ertus sum autem fratres mei, & ego ipse de vobis, quoniam & ipsi pleni estis dilectione, repleti omni scientia, ita, vt poßitis alterutrum monere.*

C*Ertus sum autem fratres, &c.*) Quæ iam sequuntur, sunt planè familiaria, vtitur Apostolus ciuili mitigatione, ne videatur importunus monitor. Scripsi vobis, non vt erudirem ignaros, sed vt commonefacerem tantùm. *Certus sum autem*) Grecè est πέπεισμαι, id est, persuasus sum, siue persuasum habeo, non ex reuelatione, sed ex rumore increbescente: non enim perpetuò fidei vox est, sicut annotatum est cap. 8. (*quoniam*) id est, quod (*& ipsi pleni estis dilectione*) qua studetis proximis prodesse, (*repleti omni scientia*) scilicet quæ pertinet ad negotium Euangelicũ, siue Christianum, vt citra meam operã possitis ipsi vos mutuò admonere de ijs, quæ in hac epistola tractaui.

A*Vdacius autem scripsi vobis fratres ex parte, tanquam in memoriam vos reducens, propter gratiam, quæ data est mihi à Deo, vt sim minister Christi Iesu in gentibus sanctificans Euangelium Dei, vt fiat oblatio gentium accepta & sanctificata in Spiritu sancto.*

A*Vdacius autem*) audacius dixit pro familiarius siue liberius: adiecit (ex parte) mitigans quod dixerat audacius, & referendum est istud ad partem superiorem. Sẽsus enim est: tametsi scirem vobis non esse opus mea admonitione, cùm ipsi possitis inuicem id facere, tamen liberius aliquantulum visum est mihi ad vos scribere, commonefaciendi gratia magis, quàm docendi, hoc est, quod dicit (*tanquã in memoriã vos reducens*) idque propter munus Apostolicũ, quod non mea temeritate mihi vsurpaui, neque meis meritis assecutus sum, sed quod munere & gratia Dei mihi delegatum est (*vt sim minister*) Græcè est non διάκονος, sed λειτουργός, quæ vox propriè significat sacrorum aut reipublicæ ministrum. Ex ijs, quæ hic sequuntur de

oblatione

oblatione & sanctificatione, accipienda videtur vox pro sacrorum ministro, id est, sacerdote, vt faciat Apostolus se sacerdotẽ per metaphorã, sicut ad Philip. 2. idq; dũ parat Romanos & Philippenses hostiam Deo. *In gentibus*) dixit pro inter gentes.

Sanctificans Euangelium) Græcè est ἱερουργοῦντα, quasi rem sacram operans, vt respondeat ad λειτουργόν. August. in libro quęstionũ, quas conscripsit in hanc epistolam pro sanctificãs legit consecrans, proprius explicans vocem Gręcam. quam Vergilius extulit per facere: Cùm faciam vitulos, &c. Sanctificans ergo, id est, exercens meũ sacerdotiũ, quod positum est in Euangelio prædicando: Indoctè faciunt, qui volũt hinc inferre, quòd non sit sacerdotum offerre corpus Domini, sed annunciare Euangelium. Sunt enim hic metaphoræ, sicut dum dicimus, vitulos labiorum.

Vt oblatio gentium) id est, hostia mea, quæ sunt ipsæ gentes (*accepta & sanctificata.*) Coniunctionem (&) non habent Græca exemplaria, nec multa Latina, & præstat adesse. Sẽsus est: vt hostia, quæ sunt gentes, placeat Deo sanctificata, id est, dum sanctificatur per Spiritum sanctum, sine cuius munere non prodest labor prædicantis. Discamus hinc, quis debeat esse affectus, quis'ue conatus boni pastoris, cuius officium est, subditos suos efficere puram hostiam Deo, & in id laborare sedulò.

HAbeo igitur gloriam in Christo Iesu ad Deum. Non enim audeo aliquid loqui eorum, quæ per me non effecit Christus in obedientiam gentium verbo & factis, in virtute signorum & prodigiorum, in virtute Spiritus sancti, ita, vt ab Hierusalem per circuitum vsque ad Illyricum repleuerim Euangelium Christi. Sic autem prædicaui Euangelium hoc, non vbi nominatus est Christus, ne super alienum Esa. 25. d. *fundamẽtum ædificarem, sed sicut scriptum est: Quibus non est annunciatum de eo, videbunt: & qui non audierunt de eo, intelligent, propter quod & impediebar plurimum venire ad vos, & prohibitus sum vsq; adhuc.*

HAbeo igitur gloriam.) Narrauit officium suum, narrat hic successum suum: habeo gloriam, id est, gloriationem: Est enim Græcè verbale nomen, hoc est, habeo, vnde glorier apud Deum, sed id per Christum. *Non enim audeo*) id est, non sustineo loqui, id est, narrare. Significatũ verbi τολμάω, quod noster vertit audeo, optimè explicat Budæus in comment. linguæ Græcæ. Figuratè autem & verecundè, conciliat sibi Apostolus authoritatẽ, dũ dicit, nõ sustineo narrare quicquam de successu meo in prædicatione Euangelij, quod nõ contigerit: verecundia me prohibet, vt aliud dicam, quàm factum sit: sit ergo vis in verbo efficit. Partem gloriationis ponit Apost. in hoc, quòd gẽtes obedierint siue acquieuerint prædicationi ipsius, fide amplectentes Euangelium.

Verbo & factis) verbum ad faciendam vim & energiam concionandi, facta verò refert Chrysost. ad integritatem vitæ, qua mouit gentes. Non minus probabile videtur, si referatur posterius ad miracula, sicut Lucæ vltimo: Potens in opere & sermone. *In virtute*). i. per potentiã signorũ: videtur esse explicatio prioris. Signa dicit, quæ fiunt quidem præter ordinem naturæ, sed tamẽ simpliciter fieri possent per naturam. Prodigia verò siue miracula appellat, quæ prorsus excedunt vires & potestatem naturæ. *In virtute*) id est, per potentiam Spiritus sancti auditorum corda intus gubernantis, & arcano tractu suo mouentis, sine quo tractu & doctrina & miracula foris adhibita inefficacia sunt. Ita vt facto initio prædicatiõis ab Hierusalem, neque id recto prædicationis cursu, pergens ab Hierusalem vsque ad Illyricum, sed vndequaq;. id est, per circumiacentes regiones Arabiam, Damascum, Antiochiam vsque ad Illyricum, quæ est extrema pars Macedoniæ, ad septentrionẽ, & ad occidentem regio propinqua Italiæ, latissimè sparserim & disseminarim Euangelicã prædicationem, nihil omittẽs, quod ad strenuũ & fidum Euangelistam pertineret, hoc est, quod dicit (*repleuerim Euãgelium.*) Phrasis est extranea. Atque adeò in hac latissima peruagatione & Euangelij disseminatione sic sum versatus, vt semper adnisus sim prædicare Euangelium apud gẽtes, apud quas ne nomen quidem Christi auditum erat.

Ne super alienum fundamentum) id est, ab alio iactum ædificarem. Hinc non voluit ire Romam vt doctor, sed vt cõsolator: & pertransiens Romam pergere in Hispaniam, vbi non erat fides fundata. (*Sed sicut scriptũ est, quibus non est annunciatum de eo.*) Totum ca. 52. Esaiæ, vnde hoc testimonium adduxit Apostolus. agit de vocatione gentium: hanc prophetiã, inquit Apostolus, Deus voluit partim per me impleri.

Propter quod) id est, dum studeo Euangelium docere per tot tamque diuersas regiones, impediebar plurimum venire ad vos. Hinc intelligimus, quæ sit sententia illius, quod in primo capite dicitur. Et prohibitus sum vsque adhuc, quæ particula hoc loco redundat, nec in vllis Græcis exemplaribus inuenitur.

NVnc verò vlterius locum non habens in his regionibus, cupiditatem autem habens veniendi ad vos ex multis iam præcedẽtibus annis, cum in Hispaniam proficisci cœpero, spero, quòd præteriẽs videam vos, & à vobis deducar illuc, si vobis primùm ex parte fruitus fuero.

NVnc vero) quũ peragrata Achaia & Macedonia, nullum in his regionibus habeam

beam locum amplius vacuum, in quo non iecerim fundamentum prędicationis Euangelicæ. Desiderium autem habeam à multis annis veniendi ad vos, simulatque proficiscar in Hispaniam, spero fore, vt in transitu videam vos, & à vobis eò proficiscés deducar, si tamen vobis, id est, vestra pręsentia, siue consuetudine vestra priùs ex parte fuero expletus. Sic ad verbum Græcè est, & multò significantius est expletus, quàm fruitus. Addit aût (*ex parte*) vt significaret inexplebilem cupiditatem, siue desiderium.

NVnc igitur proficiscor in Hierusalem ministra re sanctis. Probauerunt enim Macedonia & Achaia collationem aliquam facere in pauperes sanctos, qui sunt in Hierusalem: placuit enim eis, & debitores sunt eorum. Nam si spiritualium eorum participes facti sunt gentiles, debent & in carnalibus ministrare illis.

NVnc igitur proficiscor in Hierusalem) hoc dicto Apostolus excusat dilationé profectionis in Hispaniam: poterant enim dicere Romani, si nihil est istic, quod te remoretur, cur differs nos inuisere? Ait ergo: nunc proficiscor in Hierusalé, est adhuc aliquid negotij, quod antè subeundum est.

Probauerunt enim) id est, visum est eis, placuit eis, fuit eorum prompta voluntas, Grecè enim est εὐδόκησαν. Porrò εὐδοκεῖν non solú sonat probare, sed ex animo probare. *Collationem aliquam*) id est, communicationem facultatum suarum (*facere in pauperes sanctorum*) id est, in pauperes sanctos, id est, in fideles, qui agunt Hierosolymis: Sic Plinius ouorum oblonga dixit, pro ouis oblongis, eadé phrasi Græca.

Placuit enim eis.) Est idem verbum Græcis, quod interpres mox vertit, probauerût (*& debitores sunt eorum*) explicans autem titulum debiti, ait: *Nam si spiritualium, &c.*) Sensus est: si per Apostolos, qui ex Iudæis prodierunt, participes facti sunt gentiles Euágelicę doctrinæ, & spiritualium donorú, quæ per Euangelium cóferuntur, quæ peculiariter Iudæis promissa erát, &c. obligati sunt, vt bona carnalia, quæ ad vsum prę sentis vitæ pertinent, suppeditent: non ijs tantùm, qui ministri fuerunt seu Euangelistæ, sed & congregationi, vnde ministri & prædicatores Euangelij venerunt, seu missi sunt. Sic ferè Thomas in secunda secundæ, vbi agit de statibus. Habet & alium commentarium: quia pauperes isti cooperabantur Paulo in negotio Euangelij: nam terrenis omnibus abdicatis, nocte & die orabant pro successu Euangelij & eius propagatione.

HOc igitur cùm consummauero & assignauero eis fructum hunc, per vos proficiscar in Hispaniam. Scio autem quoniam veniens ad vos, in abundantia benedictionis Euangelij Christi veniã.

HOc igitur cùm consummauero) id est, perfecero (*& assignauero*) id est, reddidero obsignatum: hoc enim significat vox Græca: non vult Apostolus eleemosynam hanc transferre nisi obsignatam, ne quis putet eú sibi inde aliquid vsurpasse. Apparet quoq; hinc eleemosynam fuisse pecuniariam, non lanam, aut tale quid (*Fructum.*) Sic appellat (inquit Chrysostomus) eleemosynã, vt significet per eam multú accessisse ipsis largitoribus. In eiusmodi enim, lucrú penes dantem est, & non accipientem.

Scio autem quoniam veniens ad vos) id est, cùm venero ad vos (in abundantia) ad verbú est in plenitudine. (in) more Hebræorum dixit pro (cum) cum plenitudine benedictionis, vbi rursus phrasis Hebræa est. Sésus est: cum plena benedictione Euangelij, id est, pertinente ad Euágelium: quasi dicat, scio, quòd cùm venero ad vos, cum amplo & copioso fructu fidei vestræ véturus sum: Scio, quòd Spiritu sancto dispensante, per meum aduétum multum proficietis in fide, & in scientia de Christo, vel etiam in alijs charismatibus Spiritus.

OBsecro ergo vos fratres per Dominum nostrú Iesum Christum, & per charitatem sancti Spiritus, vt adiuuetis me in orationibus pro me ad Deum, vt liberer ab infidelibus, qui sunt in Iudæa, & obsequij mei oblatio accepta fiat in Hierusalem sanctis, vt veniam ad vos in gaudio per voluntaté Dei, vt refrigerer vobiscum. Deus autem pacis sit cum omnibus vobis, Amen.

OBsecro ergo vos fratres per Dominum & per charitatem) qua diligitis vniuersa Christi membra, cuius charitatis Spiritus sanctus est author (*vt adiuuetis me.*) Græcè est συναγωνίσασθαι, quod significat concertare. Vt ergo mecum vnà certetis in oratione. Hic meminisse oportet nostrarú orationum, qui summis labijs demurmuramus psalmos, ad nihil aliud, quàm ad finem properantes, non est hic agon, neque certamen istud orationum, quod petit Paulus.

Vt liberer ab infidelibus) id est, ab incredulis Iudæis, ne per eorum malitiam vel solicitudinis huius meæ erga pauperes sanctos, fructus vel prædicationis meæ cursus impediatur, & aduentus ad vos differatur. *Et obsequij mei oblatio*) vt pariter oblatio, quam perfero tanquam gentium minister, sit accepta pauperibus sanctis: (*vt cum gaudio veniam ad vos per voluntatem Dei*) vnaq; vobiscú refocillerper ea, quę sunt Euangelij, dum video profectú vestrum, & vos cognoscatis ea, quæ nobis à Deo insunt. Nunc videndum, quibus rebus nos hodiè refrigeramur, an ijs, quæ pertinét ad Euangelium, an alijs.

Deus autẽ pacis) id est, author pacis. Meminit pacis, quòd esset contentio inter firmiores & infirmiores.

CAP.

CAPVT XVI.

Commendo autem vobis Phœben sororem nostram, quæ est in ministerio Ecclesiæ, quæ est Cenchreis: vt eam suscipiatis in Domino dignè sanctis, & assistatis ei in quocunque negotio vestri indiguerit: etenim ipsa quoq; adstitit multis, & mihi ipsi.

CApur hoc decimũ sextum, quod & vltimum est, totum penè insumit Apostolus in salutationibus, qua ex re discimus humanitatem Pauli. *Commendo (inquit) vobis Phœben sororem nostram)* scilicet fide & religione: sicut Christiani omnes fratres dicuntur, quæ est ministra Ecclesiæ Cenchrensis. Quo autem Phœbe fuerit ministra, siue vt Paulus habet διάκονος, variant commẽtaria: Tho. intelligit ministram fuisse, quòd ministraret bona sua sanctis. Chrys. facit nomen dignitatis siue axiomatis. De Cenchreis scribit Origenes, quòd locus sit Corintho vicinus, imò portus ipsius Corinthi.

Vt suscipiatis illam in Domino) id est, per Dominum, ob amorem, vel gratiam Domini, vel certè in Domino. i. in rebus pertinentibus ad Dominũ. *Dignè sanctis)* id est, vt dignũ est sanctos vel sanctas à sanctis excipi.

Salutate Priscam & Aquilam adiutores meos in Christo Iesu, (qui pro anima mea suas ceruices supposuerunt, quibus non solus ego gratias ago, sed & cuncta Ecclesia gentium) & domesticam Ecclesiam eorum. Salutate Epænetum dilectum mihi, qui est primitiuus Achaia in Christo Iesu.

SAlutate Priscam) nomen est fœminæ, quæ Acto. 18. Priscilla vocatur. *Et Aquilã)* huius maritũ *(adiutores meos in Christo Iesu)* id est, in negotio Euangelij. Ad eundem modum exponatur in sequẽtibus. *Qui pro anima mea)* id est, pro tuenda vita mea, sese periculo & discrimini vitæ exposuerũt. Quibus ob hoc non solus ego gratias ago, sed & cunctæ Ecclesiæ gentium, quòd meæ vitæ seruatæ beneficium ad omnes pertineat.

Et salutate *(domesticam Ecclesiam eorum)* id est, eorum vniuersam familiam. Salutate Epænetum dilectũ mihi, qui est primitiuus Asiæ, siue vt alia habẽt exẽplaria, Achaiæ, *in Christo Iesu)* id est, qui primus inter Asianos vel Achaios ad fidem Christi conuersus est. Chrys. dat & alium cõmentarium. Primitiuus, id est, qui insignis est, & præcipuus inter Achæos, verùm particula illa *(in Christo Iesu)* magis inuitat ad priorem expositionem.

Salutate Mariam, quæ multùm laborauit in vobis. Salutate Andronicum & Iuniam cognatos & concaptiuos meos, qui sunt nobiles in Apostolis, qui & ante me fuerunt in Christo. Salutate Ampliatum dilectissimum mihi in Domino. Salutate Vrbanum adiutorem nostrum in Christo Iesu, & Stachyn dilectum meum.

SAlutat Mariam, quæ multùm laborauit in vobis) id est, erga vos, vel in negotio vestro: incommodius vertit istud interpres noster. *Salutate Andronicum & Iuniam cognatos & cõcaptiuos meos)* scilicet olim: nam nunc non erat captiuus Paulus: Cognatos vocat non consanguineos, sed gẽtiles suos, id est, eiusdem gentis secum: Ad eũdem modum intelligatur in sequẽtibus. *Qui sunt nobiles)* id est, insignes inter Apostolos, vel, vt alius commen. qui sunt insignes iudicio Apostolorum.

Salutate Apellen probum in Christo. Salutate eos, qui sunt ex Aristoboli domo. Salutate Herodionem cognatum meum. Salutate eos, qui sunt ex Narcissi domo, qui sunt in Domino. Salutate Tryphænam & Tryphosam, quæ laborant in Domino. Salutate Persidem charissimam, quæ multum laborauit in Domino. Salutate Rufum electum in Domino, & matrem eius & meam. Salutate Asyncritum, Phlegontem, Hermen, Patrobam, Hermã, & qui cum eis sunt fratres. Salutate Philologon & Iuliam, Nereum, & sororem eius, & Olimpiadem, & omnes, qui cum eis sunt, sanctos. Salutate inuicem in osculo sancto. Salutant vos omnes Ecclesiæ Christi.

SAlutate Apellem probum in Christo) id est, in re Euangelica omni ex parte probatum, nulla ex parte corruptum: Græcè est δόκιμον. *Salutate Rufum electum in Domino)* id est, pietate & religione eximium. *Et matrem eius & meam*, id est, quam mihi communem duco, quia mihi beneficio hoc fuit, quod illi carne.

Et omnes, qui cum eis sunt, sanctos) id est, Christianos, *(salutate inuicem in osculo sancto)* id est, Christianis digno, quod & castum sit, & careat simulatione & dolo. *Salutãt vos omnes Ecclesiæ Christi)* scilicet apud quos versor nunc.

Rogo autem vos fratres, vt obseruetis eos, qui dissensiones & offendicula præter doctrinam, quam vos didicistis, faciunt, & declinate ab illis. Huiusmodi enim Christo Domino nostro non seruiunt, sed suo ventri, & per dulces sermones & benedictiones, seducunt corda innocentium.

ROgo autem vos fratres) vox (fratres) multò gratior olim erat, nunc frequenti vsu minus dulcis, *(vt obseruetis)* id est, consideretis *(eos)* & curetis benè habere agnitos, *(qui dissensiones)* scilicet in fide *(& offendicula)* quæ nascuntur ex varietate opinionum. Facit enim Chrysostomus offendicula, effectum dissensionum *(præter)* id est, cõtra *(doctrinam)* Græcè est παρὰ *(quam vos didicistis)* id est, primò omnium à Petro, & deinde à gentibus Christianis à Petro institutis.

Et declinate ab illis) disputando cum illis nõ proficitur, ergo vitate eos. Idem remedium (inquit Chrysostomus) dat in omnibus penè Epistolis. *Huiusmodi enim Christo Domino nostro non seruiunt)* scilicet in concionando, sed

sed suo ventri.) Sensus est: vt sit illis, vnde expleant suum ventrē, audent quiduis concionari (*& per dulces sermones*) Græcè est vna vox composita, χρηστολογίας, quam Erasmus vertit blandiloquētiam. Per blandiloquentiam & assentationem seducunt, &c. Chrysost. hoc nomen χρηστολογίας interpretatur adulationes (*benedictiones*) siue εὐλογίας non explicat, fortaßis quòd pro eodem habeat cū priori, quod sentit Erasmus: vt odio vitij nempè assentationis intelligatur Apostolus idem dictū inculcasse. Quidam phrasi Hebræa per benedictionem significari putant promißiones magnificas: Græcè non est innocentium, sed simplicium, qui videlicet expertes sunt doli ac suspicionis.

VEstra enim obedientia in omni loco diuulgata est. Gaudeo igitur in vobis. Sed volo vos sapientes in bono, & simplices in malo. Deus aūt pacis conterat sathanā sub pedibus vestris velociter. Gratia Domini nostri Iesu Christi vobiscū. Salutat vos Timotheus adiutor meus, & Lucius & Iason, & Sosipater cognati mei. Saluto vos ego Tertius qui scripsi epistolā in Domino.

VEstra enim obedientia.) Est occupatio secundū Chrysostomum. Hæc, quæ modò dixi de quorundam erroribus, in genere dixi, ad vos nihil spectant, qui promptißimè amplectimini fidem. Nam obedientia, qua videlicet vos mansuetos præbetis, tosque formandos Apostolicę doctrinę, per totum orbem diuulgata est. Eadem obediēntia est in primo capite huius Epistolæ. Itē in cap. 15. Rursus in fine huius capitis, & 2. ad Cor. cap. 9.

Gaudeo igitur in vobis) Græcè hoc dixit interpres, pro eo, quod est gaudeo de vobis. *Sed volo vos sapientes esse*) præbetis vos faciles prædicationi Apostolicæ, de quo in primis gaudeo, sed (quia simplicitas & facilitas obedientiæ solet esse obnoxia fraudi & imposturæ,) volo vos esse prudentes, ad ea sectāda, quæ bona sunt, (*& simplices*) id est, synceros ad malum.

Deus autem pacis conterat sathanam) id est, omnes authores dissensionum, omnes pseudoapostolos, (*sub pedibus vestris velociter. Gratia Domini nostri.*) Paulus libēter interponit preces, quod nobis in studijs imitandum est, & in concionibus, vt vox prædicatoris influat non in aures tantùm, sed & in animos auditorum.

SAlutat vos Caius hospes meus, & vniuersæ Ecclesiæ. Salutat vos Erastus arcari⁹ ciuitatis, & Quartus frater. Gratia Domini nostri Iesu Christi cum omnibus vobis, Amen.

SAlutat vos Caius hospes meus) & non solùm meus, sed totius etiam Ecclesiæ. hunc esse sensum patet ex Græco, alioquin sermo Latinus amphibologiam habet. (*Salutat vos Erastus arcarius.*) Græcè est Oeconomus οἰκονόμος, hoc est, dispensator ærarij, siue quæstor ciuitatis.

EI autem, qui potens est vos confirmare iuxta Euangelium meum & prædicationem Iesu Christi, secundum reuelationem mysterij, temporibus æternis taciti (quod nunc patefactum est per scripturas prophetarum secundum præceptum æterni Dei ad obeditionem fidei) in cunctis gentibus cogniti, soli sapienti Deo per Iesum Christum, cui honor & gloria in secula seculorum, Amen.

EI autem, qui potens est vos confirmare) laboratur hîc in cōstructione. Amb. connectit superiora cum extremis hoc modo: Ei, qui potens est vos confirmare, soli sapienti Deo per Iesum Christum sit honor & gloria, vt illa, quæ in medio sunt: Iuxta Euangelium meum, &c. veluti per parenthesin legantur. Sed huic obstat pronomen (*cui*) quod dissimulat Ambrosius, quod non solùm in omnibus Latinis, sed & in Græcis codicibus constanter legitur, vnde Erasm. in annotatio. præter hyperbaton hîc eclypsin vel ellipsin agnoscit, dicens Paulum suo more orationem imperfectam extulisse, vt subaudiamus, gratias agamus, aut simile quippiam.

Iuxta Euangelium.) In hac vocula (*iuxta*) Apostolus valdè Hebraisat, verisimile est hoc loco accipi pro in: Iuxta Euangelium meum, id est, in Euangelio meo, id est, in genere doctrinæ, quod ego spargo, & in prædicatione Iesu Christi, id est, qua ego prædico Iesum Christum, vel quā Christus viuus, id est, ambulans in terris sparsit.

Secundum reuelationem) id est, in reuelatione (*mysterij temporibus æternis taciti*) quod nunc patefactum est per Apostolos, exponentes scripturas prophetarum de hoc mysterio præscriptas (*secundum præceptum*) id est, iuxta delegationem æterni Dei ad obedientiam fidei, id est, vt obtemperetur vbique fidei. Genitiuus ille, qui sequitur (*cogniti*) videtur construi debere cum illa particula (*in cunctis gentibus*) hoc modo: Mysterij, inquā, cogniti nunc in cūctis gentibus. Mysterium istud est, quod tota hac epistola tractatum est: videlicet per fidem Iesu Christi gratis sine vllis operum meritis iustificari quemuis hominem apud Deum, siue ille Iudæus fuerit, siue gentilis.

Soli sapienti Deo.) Referendum est istud ad initium orationis: Ei qui potens est vos confirmare soli sapienti Deo, scilicet gratias agamus per Iesum Christum, cui honor & gloria in secula seculorum, Amen.

Finis Epistolæ Pauli ad Romanos scripta.

IN EPISTOLAM D. PAVLI AD GALATAS EXPOSITIO FRATRIS ADAMI SASBOVT DELPHII.

ARGVMENTVM.

EPistolæ ad Galatas & eius quæ scripta est ad Romanos, eadem ferè est materia. Siquidē in vtraq; duo potissimū tractantur: Alterū, per fidē contingere iustitiam & non per legem: Alterum, eos qui fide sunt iustificati, liberos esse ab obseruatione legis. Hoc tamen interest secundum August. explicationem, quòd in Epistola ad Romanos, Apostolus studens componere contentionem, quæ inter eos qui ex Iudæis, & eos qui ex gentibus crediderant, orta erat, hoc agat potissimum, vt doceat gratuitam esse iustificationem, & absque vllis operum meritis vtrisque ex æquo per fidem Christi contigisse: in hac verò conetur reuocare eos, qui per se pseudoapostolos (qui ex Iudæis erant, & ad legis obseruationem cogebant) vel pertracti iam erant in Iudaismū, vel saltem cōmoti: ostendens legis obseruationem minimè esse necessariam: vt status huius Epistolæ sit, credentes liberos esse à seruitute legis, siue a necessitate obseruandæ legis. Tantùm de argumento, iam Epistolam aggrediamur.

Aug. in explicatione huius Epistola.

EPISTOLAE PAVLI AD GALATAS.

CAPVT I.

PAulus Apostolus non ab hominibus, neque per hominem sed per Iesum Christum, & & Deum Patrem, qui suscitauit eum à mortuis, & qui mecum sunt omnes fratres, Ecclesiis Galatiæ, gratia vobis & pax à Deo Patre nostro & Domino nostro Iesu Christo, qui dedit semetipsum pro peccatis nostris, vt eriperet nos de præsenti seculo nequam, secundum voluntatem Dei & Patris nostri, cui est gloria in secula seculorum, Amen.

PAulus Apostolus non ab hominibus, &c. De nomine (Pauli) actum est in Episto. ad Romanos (*Apostolus*) origine Græcum vocabulum est, & sonat missum siue legatum, de quo plura in episto. ad Roman. Paulus igitur missus non ab hominibus, id est, non authoritate hominum, neque per commendationem alicuius hominis studium, vel fauorem. hoc est, quod dicit (*neque per hominem.*) In ipso statim epistolæ limite tuetur suam authoritatem contra pseudoapostolos, Dicebant enim illi, non est audiendus Paulus qui docet Moysen non esse necessarium, credendum est potius Petro, Iacobo, & Ioanni, qui à Christo edocti sunt, & ab ipso prædicandi Euangelij authoritatem acceperunt, quum paulus discipulorum duntaxat discipulus sit, atque ab illis, non à Christo missus. Porro Petrus, Iacobus, & Ioannes, non vetant circumcisionem & legis obseruationem, sed miscent Mósen cū Euangelio. Hæc & his similia dictitantes pseudoapostoli cōmouerant Galatas, aut etiam magna ex parte persuaserant, vt legi adhærerent: proinde congruenter Apost. reuocare eos volens ad hunc exorsus est modum. *Paulus Apostolus non ab hominib. neq. per hominem.*) Ergo inquit Hieron. Christus non est purus homo.

Et Deum Patrem qui suscitauit eum à mortuis, &c.) Libenter Paulus meminit resurrectionis Christi. Chrysostom. putat istud esse semen argumenti. Commemorat inquit Dei munificentiā ex cruce & resurrectione collatam vniuersis, vt sic excludat legis necessitatem. Alij putant ipsum huius rei meminisse, quo sese vel summis Apostolis parem ostendat, aut etiam superiorē, in hoc quod Euangelij prædicandi authoritatem à Christo iam immortali, cælitus accepisset: perinde quasi dicat. Missus sum ad prædicandum Euangelium, non ab hominibus neque per hominem, sed per Iesum Christum & Deum Patrem: per Iesum inquam Christum non iam cōuersantem in terris adhuc mortalem sed resuscitatum iam à Patre ad immortalitatem. Quare si meritò pro magnis Apostolis habentur & sunt, quos ille mortalis adhuc inter homines hominem agens, designauit: certè non inferior debeo haberi, quem è cælis postea quam iam omnem humanæ cōditionis imbecillitatem exuisset, ad Apostolorum munus obeundum exciuit & euocauit

citò, id est, à me tam nuper instituti in vera doctrina: Expositio hæc non placet Chryso. propterea quòd contrarium potius erat reprehensione dignum, si videlicet post multum temporis desciuissent. Exponit ergo ipse hoc modo: Tam citò, id est, ad primum insultum, ad primam irruptionem, ad primam inuitationem pseudoapostolorum: vt miretur quod tā facilè defecerint, quod ad tam paruam & exiguam tentationem passi sint se transferri, siue (vt ad verbum est in Græco) transponi. Verisimile est (quod submonuit Hieron.) Paulum allusisse ad Hebræā vocem Galatæ, quæ ijs translatos siue deductos sonat, similitudine sumpta à rotis aut rotundis, quæ facilè aliunde aliò deuoluuntur. Pro eo vbi nos habemus (*Ingratiam Christi*) Græci habent ἐν χάριτι, id est, in gratiam, & genitiuus (*Christi*) potest apud eos vel ad gratiam referri, vel ad præpositionē ab, vt sit apud nos auferendi casus à Christo, quam syntaxin secutus est Erasmus, cuius translatio sic habet: Miror quòd à Christo, qui vocauit vos per gratiam, adeo citò transferimini: Eandem syntaxin habet Hieronym. in commentarijs. Augustinus verò & Ambrosius. sequuntur syntaxin quæ est in nostris codicibus: Item Chryso. Theop. & Oecum. vt mirum sit quos Græcos sit secutus Hieronymus. Porrò vt sciamus vtra harum syntaxium sit probabilior, attendenda est phrasis scripturarum, & si diligenter intendamus, inueniemus Paulum vbique vocationem tribuere Patri. Et in primis hoc ipso cap. Cum autem placuit ei, qui me segregauit ex vtero matris meæ, & vocauit per gratiam suam, & cæte. Sic ad Roman. 8. diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum, his qui secundum propositum vocati sunt sancti. Rursus ad Thess. 2. capit. 3. Nos autem debemus gratias agere Deo semper pro vobis fratres dilecti à Deo, quòd elegerit nos Deus, ad quod & vocauit vos, &c. Iterum. 2. ad. Thim. 1 cap. Qui liberauit nos, & vocauit vocatione sancta. Quibus locis, ex mentione Filij subiuncta, constat sentire Apostolum de Patre vocante: Huic accedit quod syntaxis quā sequitur Erasmus, durior est propter hyperbaton. Quod attinet ad particulam ἐν χάριτι, id est, in gratia. Annotat Eras. Apostolum hic (*in*) vsurpasse pro (*per*) quomodo & vertit. Noster verò interpres qui transtulit in gratiam, aduertit quod Paulus præpositiones istas ἐν, ἐπὶ, εἰς frequenter confundat. Secundò aduertit loca similia vehementer inuitare ad abusum præpositionis, quæ est hoc loco. similis locus est in priori Epist. ad Thes. capit. 4. Nō enim vocauit nos Deus in immūdiciam: sed in sanctificationem, vbi priori loco est ἐπὶ, posteriori verò ἐν, eadem præpositio quę hoc loco. Rursus ad Galatas 5. Vos enim in libertatem vocati estis, vbi est ἐπὶ. Omnibus ergo consideratis & expensis probabilior est versio, quàm ex Græco reddit noster interpres, quàm ea, quam proponit Erasmus. Gratiam autem Christi vocat, nō quæ Christo intrinseca est, sed quæ per Christum cōtigit credentibus, de qua 2. ad Thimoth. 2. Tu ergo fili confortare in gratia, id est, in Christo Iesu, id est, quæ datur per ipsum. Phrasis hæc Paulo familiaris est & vbique obuia, quare nec opus est citare loca: hoc interim notandum, quòd vocabulum gratiæ generalius hic accipiat, quàm in salutatione, nimirum vt cōplectatur omne quod pertinet ad salutem, siue sit remissio peccatorū, siue alia dona gratuita, quæ nobis per Filium Pater largitur.

Quòd autem non tam latè pateat in salutatione, indè manifestum est, quòd addatur ibi pax, quæ est reconciliatio cum Deo, vel tranquillitas animi hinc proficiscens, quòd confidimus Patrem nobis esse propitium, & nobis fore benè in extremo iudicio, quam pacem constat generali significatione gratiæ comprehendi. Si iam quæratur, quid ergo intelligitur nomine gratiæ in salutatione? Respondet Augustin. proprijssimè intelligi remissionem peccatorum, nec hoc retractauit, sed ostendit primo libro retractationum cap. 24. & 25. quomodo id à se dictum accipi velit: & quam rectè hoc dixerit Aug. intelligimus, si aduertamus ea, quæ in salutatione sequuntur: Qui (inquit) dedit semetipsum pro peccatis nostris, ergo opto vobis remissionem peccatorum, hoc est, gratiam ab ipso. Iam quod additur: Vt eriperet nos de præsenti sæculo nequam, pacem respicit. Nam iustus, atq; is, qui per Christum iam confidit remissionem peccatorum se cōsecutum, & Patrem se habere propitium, dum considerat, quàm mirabiliter adhuc propensus sit ad mala, quamq́ue multa sunt quæ abducere eum studeant à Christo, non potest non vehementer timere ne excidat à gratia, adeoq; turbari animo. Verùm dum rursus attendit quòd Christus eripuit nos de præsenti sæculo nequam, quodq́ue suo beneficio valeat vincere peccatum, & omne quod alioqui eum impediri posset à consecutione regni: concipit spem & magnum animum, & hinc nascitur lætitia, & pax, & tranquillitas spiritus. Si ergo cupimus habere hanc pacem, studeamus apprehendere totam gratiam, quæ est in Christo Iesu, & consequemur eam. Periphrasis ista (*qui vos vocauit ingratiam Christi*) quā diximus esse periphrasim patris, certo cōsilio à Paulo vsurpata est: Pertinet enim ad argumentum. Sensus est: à Patre qui gratuita sua bonitate vos vocauit vt remissionem peccatorum & iu-

stitiam consequamini, non per opera seruatæ legis, sed gratis per Christum. Beneficiũ Christi ad quod vocauit vos Pater gratuitũ est, & adeò non requirit legis obseruationem, vt eos etiam quibus data est lex, à legis obseruatione liberos reddat. Istud vobis dudum prædicaui & amplexi estis: quare mirari satis nequeo, quòd adeò citò à doctrina vobis tradita, imò ab ipso Deo Patre, qui tã benignum se vobis exhibuit, desciscatis, cõuersi in aliud Euangelium, falsam doctrinã pseudoapostolorum, qui cum Euangelio docebant seruandum Moysen, nec aliter gẽtes posse saluas fieri. Euangelium appellat per tropum, quis sit tropus non vsque adeò certum est: quidam putant esse catachresin, alij mimisin, vt quia pseudoapostoli hoc nomen suæ doctrinæ tribuebant: etiam ipse vsurpet per imitationem Rhetoricam. *Aliud*) hoc loco idem est, quod diuersum. In Euangelium diuersum ab eo, quod vobis prædicaui, quod non consentit cum Euangelio à me prædicato.

Quod non est aliud nisi sunt, &c.) Est epanorthosis: corrigit aut se, si in voce (*Euangelium*) catachresis erat, aut pseudoapostolos, si erat mimisis. Sensus est: quæ doctrina non est appellanda nomine Euangelij, vnum est Euãgelium, vnica est doctrina, quicquid extra eam est, non est Euangelium. *Nisi sunt aliqui, &c.*) quòd videatur vobis aliud Euangelium, siue quod amplectimini doctrinã hanc loco Euangelij cum reuera non sit Euangelium, hoc non aliunde prouenit, nisi quòd sunt aliqui, qui mentis vestræ obtutũ opinionibus suis turbant. Metaphora sumpta est ab oculo turbato, qui aliud pro alio cernit: Sic Chryso. Alij istud (*nisi sunt aliqui*) referunt non ad id (*quod non est aliud*) sed ad verbum (*miror*) hoc modo: Miror quod acciderit, quod à tam benigno Patre, qui citra meritum vestrum vocauit vos in gratuitũ beneficiũ Christi, adeò citò desciscatis, nisi quod vt arbitror sunt aliqui, qui perturbãt tranquillitatem fidei vestræ, dum falsò obtrudentes vobis quod principes illi Aposto. Petrus, Iacobus, & Ioannes, in Iudæa legem cum Euangelio miscent, solicitos reddunt vos & anxios, vtrum doctrina à me tradita sit vera. Ne videatur ingenium Galatarum damnare leuitatis & inconstantiæ, ceu per coniecturam, facti culpam reijcit in pseudo apostolos. Et volunt conuertere Euangelium Christi, & cæt. Grauiter istud dictum est ab Apost. Non agitur, inquit, de re parua, volunt subuertere Euangelium Christi. Sic Chryso.: qui putat Paulum verbo μεταστρέψαι abusum pro καταστρέψαι vel ἀναστρέψαι. D. Hieronym. vocem accipit in propria significatione, quæ est præpostere verterè: vt si quis quod in facie est post tergum faciat: & quæ post tergum sunt, vertat in faciem, quẽ secutus Erasmus in sua versione posuit, inuertere Euangelium CHRISTI, quod annũciat libertatem à lege Mosaica: hi quãtum in ipsis est, inuertunt, docentes illud requirere obseruationem legis. Omninò verisimile est sensum Pauli esse, quem habet Chryso.

SEd licet nos, aut angelus de cælo Euangelizet vobis, præterquam quod euangelizauimus vobis, anathema sit. Sicut prædiximus, & nunc iterum dico: Si quis vobis euangelizauerit præter id, quod accepistis, anathema sit.

S*Ed licet nos*) id est, ego ipse Paulus: Sic Chry. Alij exponunt nos, id est, Apostoli vtraq; expositio est bona, prior tamen magis germana videtur.

Aut Angelus de cælo, &c) Est hoc loco grandiloquentia iuxta hyperbole: adeo, inquit, vos non commoueat vllius hominis authoritas, adeò nõ cõmoueant Petri, aut Iacobi, Ioannisque quantumuis magna nomina, quibus abutuntur quidam ad illaqueandos vos legis oneribus, vt etiam si quis angelus de cælo prædicauerit Euangelium diuersum ab eo, quod à nobis prædicatum est: nõ solum non audiatur, verumetiam execrabilis & abominabilis habeatur vobis. Quod verò dixi, ne quis per iracundiam, animiq; impotentiam, aut impetu cursuque sermonis raptim mihi putet excidisse, etiam atque etiam repeto: quisquis ille fuerit, siue angelus siue quantũuis inclytus Apostolus, qui vobis prædicauerit (*si fieri posset*) diuersum ab eo, quod à nobis accepistis, execrabilis & abominandus habeatur, & hoc est, quod dicit (*anathema sit*) De qua voce dictum est in Epi. ad Roman. D. Hieron. putat phrasi Hebræa istud dixisse Apostol. Chryso. verò Græca phrasi: parum refert, an hac aut illa phrasi dictum sit. *In principio cap. 9.*

Hoc in primis inquirendum, quid hic sit Euangelizare præter id, quod Euangelizatum est à nobis. Secundum Ambr. Hiero. & Augustinum, est, adferre nouum genus doctrinæ, quę non consistit cum doctrina prius tradita. Est aliter docere, inquit Ambros. & prædicare cõtraria ijs, quæ semel prædicta sunt. Quæritur an istud habeat natura præpositionis (præter) aut eius qua vtitur Paul. (παρά,) & certum est, quòd non natura sua non est tam odiosa. Paulus tamen in ea significatione hic vtitur. Si quæras vnde constet: respondetur ex circumstantijs ipsius textus. Agit enim Apostolus contra pseudo apostolos, qui prædicabant gratiam Christi non sufficere gentibus ad salutem, sed necessariam esse legis obseruationem & circuncisionem, quæ sanè doctrina Apostolicæ prædicationi contraria erat: & quo manifestius euadat quod dicimus, non est dubium, quin *Ambr. & Hieron. in comment. huius Epi. Aug. tract. 98. in per Ioann.*

Aposto-

Apostolus si secundo vel tertio redijsset ad Galatas, plura exposuisset ipsis & prædicasset, quàm fecerat, vbi primò ad eos venit. Nam ad Thessalo. redire cupit, vt suppleat quæ eorum fidei deerant, quemadmodum in priori ad ipsos scribit Episto. capit. 3. Licet ergo aliquid addere doctrinæ priùs traditæ, & proinde aliquid præter quod Euangelizatum est, Euangelizare, si (præter) in genuina sua significatione accipiatur, quæ est in hac oratione: preter ea quæ dixi, & hoc audire te cupio: Verùm si ex natura sua hæc præpositio non sit tam odiosa, quare ergo ea vtitur Paulus, & non potiùs hoc modo dixit: si quis Euangelizauerit contra id, quod Euangelizamus, contra id, quod accepistis. Respondet Chrysost. certo studio Apostolum posuisse (*preter*) vt hinc discamus non eos solùm anathema decerni, qui apertè cõtraria docent, vel saltem talia, quæ totũ Euangelium subuertũt: sed & illos qui aliquid addunt prædicationi vel doctrinæ semel traditæ, quò quiduis quantumuis minimum Euangelij labefactatur, etiam si hoc ipsum quod additur, non sit apertè ei contrarium. Idem habet Theoph. cuius verba sunt: Neque enim, si prædicauerint contraria, intulit Apost. sed si prædicauerint aliquid preter id, quod ipsi prædicauimus, hoc est, si vel plusculum ipsi adiecerint, execrationi subdantur. Quæ verba cùm ex Chrysost. transscripta sunt (*sicut & cætera eius*) secundũ Chrysost. intelligi debent: si vel plusculum adiecerint (*supple*) quod labefactet vel minimam particulam doctrinæ à me traditæ. Sed & sine Chrysost. sententia Theoph. ex his, quæ in ipsius commentario præcedunt, manifesta est. Nam annotat in expositione sententiæ mox præcedentis, pseudoapostolos non omnia, quæ prædicata erant ab Apost. subuertisse, quod est iuxta eum contraria prædicare, sed vnum aut alterum duntaxat preſcriptum induxisse, circuncisionem videlicet & dierum obseruationem, adeoq; paululum quiddam immutasse, quod vocat addere aliquid ad doctrinam. Istud obseruare oportet in Theoph. ne ex ipso occasionem nobis erroris arripiamus. Expositioni Chrysosto. & Theoph. consentiunt scolia Græca quæ sic habent παρὰ ὃ id est, præter id, quod hoc loco significat quãtumuis parum à prædicatione diuersum. Secundum veteres ergo tam Latinos, quàm Græcos interpretes, non fert Paulus vt aliquid addatur predicationi Apostolicæ, quod ei vel contrarium sit, vel illam (*etiam si ei apertè contrarium non fuerit*) labefactet, quãtumuis in minimo: quod ipsum sepositis etiam omnibus commentarijs ipsa ratio scripti Pauli clarè docet, vt iã antè ostendimus. Quare prorsus imperite Lutherani abutuntur hoc loco, docentes nihil posse per Ecclesiæ rectores, siue pastores, siue Episcopos, siue ipsum etiam Papam adferri, præcipi, aut statui, quod non sit in Euangelijs, vel sacris scripturis disertè expressum. Quare ex hoc loco reijciunt placita Ecclesiæ, decreta Pontificum, & sanctissimos canones: quia sunt (inquiunt) aliud Euangelium, & adferuntur seu potiùs obtruduntur Christiano populo præter id, quod Euangelizatum est, quod verè dicerent, si ea pugnarent cum Euangelio, aut illud labefactarent, nunc res longe secus se habet. Eadem etiam imperitia contra decreta Ecclesiæ citant locum, qui est Deuteron. 4. Non addetis ad verbum quod vobis loquor nec auferetis ab eo. Et rursus cap. 12. Quod præcipio tibi, hoc tãtùm facito domino, nec addas quicquam nec minuas: vbi dum quæritur ab eis, ánne prophetæ, qui Moysen secuti sunt & Christus, & Apost. multa addiderint ijs, quæ à Moyse præscripta sunt: Respõdent, nihil addidisse, quod in pentateucho non cõtineatur: sed vehementer sudãt, imò penitus hærent in luto, dum conantur id ostendere, maximè dum coguntur in specie explicare, & hoc & illud in Euangelijs, vel in Epistola Pauli, aut in prophetis positum, etiam in quinque illis libris Moysi haberi. Quæ autem sit sententia scripturarum illarum apud Mosen, id in Deut. explicandum est. Hoc verò loco annotãdum quòd quemadmodum iam inde ab initio prædicatę fidei hæc semper habita est tanquam certa ratio, & regula dijudicandi & internoscendi veram doctrinam à falsa, denique hæreses deprehendi, & deprehensas reuincendi, vt doctrinæ genus nouum quod in quæstionẽ proponebatur conferretur cum doctrina tradita & recepta: & quæ cum illa consentiret, syncera haberetur & vera doctrina: quæ verò illi contraria & repugnans deprehenderetur, falsa censeretur, adulterina, & hæretica. Ita hac quoque tempestate, quum nouum quoddam doctrinæ genus in disputationem est adductum, hæc regula exhibenda est, videlicet vt doctrina antiqua, antehac per vniuersum orbem in Ecclesia recepta consulatur, ad eandemque nouum hoc genus doctrinæ velut ad amussim examinetur à qua si deprehendatur dissentire, eique repugnare, sine vlla hæsitatione mox reijciatur tanquam impium & hæreticũ: Hanc regulam tradidit in primis Apost. Ecclesijs, vt dum hoc loco vult anathema haberi, & in epist. ad Rom. in vltim. ca. obseruari eos, qui adferunt doctrinæ genus dissentiens à doctrina ipsis tradita.

Hanc regulam post Apostolum Paulum proposuit, atq; ea vsus est Irenæus, auditor Polycarpi martyris, discipuli Ioannis Euangelistæ, obijciens illam tanquam machinam

validissimam aduersus omnes hæreses & per eam debellans eas. Vide Irenæum lib. 3. aduersus hæreses cap. 3. Post hunc eadem vsus est Tertul. aduersus hæreses sui sæculi, vt videre est apud ipsum in lib. de præscriptionibus hæreticorum, vbi docet aduersus sectas hac regula magis vtendum, quàm scripturarum authoritate, propterea quòd adulterinus sensus affingi potest Scripturę, traditæ verò doctrinę non item. Post hos eadé vsus est Augu. Hiero. & reliqui. Eadem ergo & nos vti debemus, exempli gratia: Vt si quis dijudicare velit, quid sentiendum sit de inuocatione Sanctorum & Purgatorio: num catholicum dogma sit, inuocandos esse Sanctos, aut post hanc vitam esse Purgatorium. Consulatur antiqua Ecclesiæ doctrina per vniuersum orbé recepta, ac primùm inquiratur quid ante annos ferè quingentos de his dogmatibus senserit & tradiderit vniuersa Dei Ecclesia tempore Bernardi, deinde quid de ijsdem & ante ipsius tempora circa annum à Christo passo trecentesimum senserit, tempore Amb. Aug. & Hier. & deinde quid ante horú tempora senserit & docuerit Septimij florentis Tertulliani seculum, qui floruit sub Cæsarib. Seuero, Pertinace & Antonio Caracalla, valde vicinis Apostolorum temporib. circa annum à Christo passo 160. & ex ipsorum monumétis deprehendetur, Ecclesiam iam inde ab initio per vniuersum orbem docuisse, & tradidisse id, quod hodiè docet & tradit Rom. Ecclesia, videlicet inuocandos esse Sanctos, & post hanc vitam locum esse purgatorium. Quod cùm ita sit, neminem turbare debent scripturæ, quæ ab hæreticis contra inuocationem Sáctorum & Purgatorium adferentur quamquam densissimæ: sed retinenda est hæc regula tanquam certissima, videlicet non posse prorsus verum esse vllú doctrinæ genus, quod contrarietur doctrinę semel traditę, atque per hanc omnis contraria doctrina reijcienda est, à quocunque tandem illa adferatur, etiam si ab angelo de cęlo vt hic docet Apostolus, non quod id fieri possit, sed quod hyperbolicos significauerit Apostolus, à doctrina semel tradita nullo pacto esse recedendum. Vide Orige. super Matth. homilia 19. diligenter istud præcipientem: Quotiescunque inquit aduersus ea, quæ vniuersa obseruat Christi Ecclesia, canonicas alioqui scripturas proferunt, videntur dicere, ecce in domibus est verbum Dei: sed illis credere non debemus nec exire à paterna Ecclesiasticaque doctrina, & traditione, nec aliter prorsus credere quàm Ecclesiæ tradiderunt nobis, vnde idé Origenes hæreticum hominem hoc modo depingit, Hæreticus habédus est omnis ille, qui Christo quidem credere se profitetur, aliud tamen de fidei Christianę veritate credit, quàm habeat definitio traditionis Ecclesiasticæ.

MOdò enim hominibus suadeo, an Deo? An quæro hominibus placere? si adhuc hominibus placerem, Christi seruus non essem.

MOdò enim hominibus suadeo, an Deo, &c.) Eras. in annotationibus suis hoc vertit. Nunc enim homines suadeo an Deú, id est, an humana suadeo an diuina: sed insolens est hic sermo, quod nec ipsum latuit, vnde in translatione noui testamenti nostrú secutus interpretem posuit: Nunc enim vtrú hominibus suadeo, an Deo: Et verbum πείθω apud Græcos in hoc sensu habere aliquoties accusandi casum, nouerunt qui legerunt Herodianum. Sed & à Paulo ita alias vsurpari declarat locus, qui est in posteriori ad Cor. ca. 5. ad hunc habens modú: Scientes ergo timorem Domini hominibus suademus, vbi Græcè est ἀνθρώπους nomen accusatiui casus. Secus est quando significat parere, aut morem gerere, sic enim perpetuò datiuu habet, vnde Chry. qui Gręcè linguę peritissimus fuit interpretatur hoc modo, non vt sit moré gerere, sed suadere, & accusatiuus ἀνθρώπους accipit non vt Eras. in annotationibus suis, sed in eo sensu, quem noster expressit interpres facit enim (*suadeo*) vocabulum esse forense, & Paulum quasi causam perorantem, vt sensus verborum iste sit: An ago iam quod Demosthenes aut Eschines: an apud Deum causam dico: apud tribunal Christi, non hominú peroro, inquit, hoc est, omninò id, quod dico & dicturus sum in purgationem mei, & defensionem contra pseudoapostolos, qui varijs nominibus me apud vos traduxerunt & accusarunt, dico & dicam non vt apud homines iudices, id est, apud vos, sed vt apud Deum & eius tribunal bonam causam habés non enim mihi studio est, placere vobis, ac proinde non magnopere curo quod ius mihi vos dicatis.

An quæro hominibus placere, &c.) id est, an scopus studij mei est vt placeam hominibus possit iure id quispiam de me dicere: (*Si adhuc hominibus placerem.*) Si mihi curæ esset placere hominibus, non addixissem me Christianis, potuissem magis gratus viuere meis: apud meos in aliquo loco eram in Iudaismo agés, iam contemnor. Bifariam contingit nos placere hominibus: vno modo, quando eo fine tantùm hominibus placere studemus, vt captemus eorum fauorem & gratiam, & sic peccatum est: Altero modo placemus hominibus propter Deum amouendo à nobis suspiciones & similia, & istud non est placere hominibus sed Deo, & sic hic locus non pugnat cum alio loco Pauli. Exponunt quidam (*Christi seruus non essem*) id est, desinerem esse seruus Christi, sed omnino verisimile

risimile est sensum Pauli esse, quem diximus, nondum factus essem seruus Christi, adhuc à Iudæis stare, adhuc Ecclesiã Christi persequerer, adhuc assertor essem legis, & hostis gratiæ. Hac præfatione vtitur Apostolus, ne quæ in consequentibus cõmemoraturus est, putetur humanæ laudis studio dicere, vel minus syncerè loqui. Hanc ob causam in superioribus dixit: modò enim hominibus suadeo, siquidem qui hominibus suadet, id est, qui apud homines causam perorat, multa facit insyncerè, & fraudibus vtitur & mendacio, quo persuadeat, mentemque capiat auditorum: Secùs est de eo, qui Deo suadet, quia ille falli non potest.

N*Otum enim vobis facio fratres Euangelium, quod euangelizatum est à me, quia non est secundum hominem, neque enim ego ab homine accepi illud neque didici, sed per reuelationem Iesu Christi.*

N*Otum enim vobis facio fratres Euangelium.*) Loco (*enim*) Græcis est (autem) quod optimè hic quadrat: nam aggreditur Apostolus nouã narrationem, phrasis illa (*Euangelium, quod euangelizatum est à me, non est secundum hominem*) obseruanda est propter alia loca. Augustinus exponit, non humano ingenio inuentum siue effictum: Sed videtur Apostolus de ea re hîc esse solicitus, nec enim obijciebatur ei, quòd finxisset, sed quòd homine tradente addidicisset Euangeliũ. Sequendus est ergo commentarius, qui habet, à Paulo quid sit (*secundum hominem*) exponi, dum statim addit (*neque enim ab homine accepi illud, neque didici, sed per reuelationem Iesu Christi*) id est, nullo hominis interuẽtu ipse Christus dignatus est mihi esse doctor. Ipse omnem cognitionem mihi per semetipsum dignatus est patefacere. Sic Chrysostomus, in quo aduertendum, quòd nostra exemplaria ferè habent pro cognitione cogitationem, sed malè: nam Græcè γνῶσιν, quo vocabulo tũ intelligebatur tota doctrina Euangelij, & quicquid spectat ad Theologiã. Inter accipere & discere, hanc esse differentiam putat Hieronymus, quòd illud eius sit cui primum Euangelium insinuatur, & ad fidem eius adducitur, vt credat vera esse, quæ enunciat Euangelium: hoc verò illius, qui mysteria Euangelij, quæ priùs credita tantũ habebat, explanata & diserta cognoscit, id est, qui in scholis addiscit ea tradente magistro. Sensus ergo secundum Hieronymum est: Petrus non conuertit me cócionibus suis, vt crederem & assentirem Euangelio, sed Christus per se id fecit, sine vllius hominis prædicatione. Rursus Petrus non instituit me in re theologica, sed Christus sine vllius hominis magisterio, per se mihi cognitionem totius theologiæ tradidit, & patefecit quicquid est Euangelij. Vocabulum ἀποκαλύψεως, hoc est, reuelationis, propriè scripturarum est à 70. interpretibus primùm vsurpatum. Negat enim Hierony. vsquam apud Ethnicos scriptores illud inueniri: significatio eius est, cùm quid tectũ & velatum ablato desuper operimento ostenditur & profertur in lucem.

A*Vdistis enim conuersationem meam aliquando in Iudaismo, quoniam supra modum persequebar Ecclesiam Dei, & expugnabam illam, & proficiebam in Iudaismo supra multos coætaneos meos in genere meo, abundantius æmulator existens paternarum mearum traditionum.*

A*Vdistis enim conseruationẽ meam aliquãdo in Iudaismo, &c.*) Declarat ex loci temporisq; circumstantia se non esse vsum magisterio hominũ in re Euangelica. Meminisse hîc oportet, quod antè monuimus, nimirũ pseudoapostolos, quò facilius pertraherent Galatas in Iudaismũ, omnibus modis studuisse eleuare authoritatem Petri, Ioãnis, & Iacobi, ac deprimere authoritatem Pauli: vnde inter cætera ipsi iactabant eum discipulorum tantùm discipulum esse, & à Petro, Iacobo, Ioanne, nó à Christo edoctum in re Euangelica, contra hoc totus hic sermo Apostoli dirigitur. Euãgelium, inquit, quod apud vos Galatas à me prædicatum est, non est secundum hominem, id est, nó accepi illud ab homine neque didici, quemadmodũ calumniantur pseudoapostoli, sed ab ipso Christo: probat hoc mea illa superior conuersatio, ac subita immutatio, atque diuersa translatio. Audistis enim conuersationem meam, non potest latere vos vita mea, audistis fama perferente qualis olim fui ante conuersionem, cùm adhuc in Iudaismo agerem, (*quoniam*) id est, quòd (*supra modum persequebar Ecclesiam Dei*) id est, congregationem illam paucorum Apostolorum ac discipulorum, qui Christi nomen profitebantur. (*Et expugnabam illam*) singula cum exaggeratione commemorat. Persequebar, inquit, Ecclesiam non vulgariter sicut cæteri, sed miro quodam ardore, omni cum vehementia, nec persequebar modò, verùm etiã expugnabam, id est, more hostis populantis omnia, eam vastabam ac demoliebar velut iam captam. Referendum est istud non tam ad aduẽtum rei, quàm ad animum Pauli, & illius conatus. Laurentius Valla putat vertendum fuisse, oppugnabam, non expugnabam. Sed aliter interpretatur Chrysosto. & Græcè ἐπόρθουν, quod verbum proprium est depopulantium captas armis vrbes: retinéda est ergo versio nostri interpretis, quia aptior.

Et proficiebam in Iudaismo supra multos, &c.) id est, in studio legis siue in religione Mosaica intellecta tamen carnaliter, siue secundum literam occidentem, deniq; in institu-

tis à maioribus traditis. Ad hunc modũ intelligendum esse Iudaismum, inde manifestũ est, quòd hunc opponat Christianismo, cui lex Moysi secundũ spiritum intellecta haudquaquã repugnat: quod tamen de Iudaismo hic significat, dum persequendo Ecclesiam Dei, in illo se profecisse, id est, superasse dicit, siue plus fecisse, quàm fecerint cęteri ęquales sui, qui eiusdem secum generis erant. Genus hic gentem Iudaicam appellat, sicut in posteriori epistola ad Corinth. cap. 11. vbi ait: periculis ex genere.

Abundãtius æmulator existens paternarum, &c.) .i. vehementius inhærens institutis à maioribus traditis, atque ea pertinacius defendens. Quæstio hîc est, quid intelligat Apostolus nomine traditionum. Traditio vt nouerunt, qui versati sunt in scripturis, nonnunquam gratiosum nomen est, complectẽs etiam fidem. Hinc Apostolus Iudas, eos, ad quos scribit, hortatur, vt laborib. suis adiumento sint fidei, quæ semel tradita est sanctis. Paulus quoq; doctrinã suam hoc nomine appellat in posteriori Epist. ad Thess. ca. 2. Tenete, inquit, traditiones, quas didicistis, siue per sermonem, siue per epistolã nostram: Et eiusdem Epist. ca. 3. Denunciamus aũt vobis fratres, &c. Interdum verò vocabulum est odiosum, vt Matt. 15. Irritũ fecistis mãdatum Dei propter traditionem vestram, vbi nomine traditionis intelliguntur doctrinæ, quæ sunt ab hominibus, nõ à Deo traditæ, legi tamen Dei cui repugnant, additæ, quas Græci δευτερώσεις appellant, atq; has hoc loco accipit D. Hierony. August. verò generalius intelligit, putans nomine traditionum primùm significari legem Moysi, sed carnaliter intellectã, deinde δευτερώσεις. Qui commentarius melior est, quia propriè de lege & circumcisione, non deuterosibus hîc agitur. Cum Augustino sentit Chryso. cuius commentarius sic habet: Simulatque cõuersus sum ad ecclesiastica dogmata, protinus omnem prolepsim Iudaicã exui, hoc est, quicquid Iudaicarum opinionum occuparat animum meũ, totum exui. Secundum Chrys. ergo, quicquid ex synagoga, Gamaliele, & parentibus hauserat, totum id nomine traditionum complexus est Apostolus. Glossa traditiones accipit bonas, id est (vt ipsa ait) quas boni patres legi addiderant, vt festa Iudith, & Machabæorum temporibus instituta. Glossa hæc ex diametro pugnat cũ Hierony. interpretatione, nec plenè exprimit, quod sentit Paulus. Quod deinde habet (*mearum*) additum est ab Apostolo, quòd eas suas esse duceret, ac velut proprias faceret, nec id multùm probabile est. Nihil enim aliud videtur significare, quàm quòd natus Pharisæus maiorum suorum traditiones sequeretur. Quo nomine (vt tribus verbis dicamus) comprehendit quicquid didicerat in Iudaismo agens, à maioribus suis, siue bonum id esset, siue malum.

CVm autem placuit ei, qui me segregauit ex vtero matris meæ, & vocauit per gratiam suam, vt reuelaret filium suum in me, vt euangelizarem illum in gentibus, continuò non acquieui carni & sanguini. Neq; veni Hierosolymam ad antecessores meos Apostolos, sed abij in Arabiam, & iterum reuersus sum Damascum.

CVm autem placuit ei, qui me segregauit) id est, vbi visum est benignitati Patris, cũ bona esset sua voluntas, est enim verbum εὐδοκία. Qui me segregauit ex vtero, &c. nõ consultis cõmẽtarijs hic posit videri sensus: qui me voluit nasci. Augustinus longè aliter exponit, scilicet qui segregauit me ex gremio matris meæ synagogæ, vel qui segregauit me è cæcitate gentis Iudaicæ: Sed longè petita est hæc expositio. Chrysostomus & Hieronymus intelligunt (*ex*) positum loco (ab) ac perinde valere, ac si dictum esset, iam inde ab vtero: non tum primùm elegit me, cùm vocarer apud Damascum, sed fui illi vas electionis adhuc in vtero matris positus, vel mox vbi essem ex vtero matris in lucem editus. Pro hac interpretatione facit locus qui est Psal. 21. In te proiectus sum ex vtero, quæ vox Christi est, hunc habens sensum: totum me permisi tibi, iam inde ab vtero. Huic similis est ille, qui est Psalmo septuag. De ventre matris meæ tu es protector meus. Rursus Psalm 57. Alienati sunt peccatores à vulua, id est, à prima infantia, ab ipsis incunabilis malè egerunt. Segregauit Græcè est ἀφορίσας, quę vox significat ea, quæ potiora sunt in rebus nostris seponere, vnde medici ἀφορισμοὺς vocant leges absolutè breuiterque pronunciatas. Sensus est: qui me iam olim adhuc in matris vtero positum, velut eximium quoddam & electum organum à cæteris secreuit, quique sic olim segregatum destinato tempore vocauit per gratiam suam. Singulare in Paulo est, quod perpetuò agat præconem gratiæ: Cum mea inquit merita longè aliud requirunt, ipse tamen vocauit me ad fidem, vocauit ad maxima illa beneficia, quæ proponuntur in Christo: gratuita sua bonitate absque merito meo ad hæc vocauit me:

Vt reuelaret Filium suum in me, & cæter.) *vt*) hoc loco expletiuum est, non finale, & refertur non ad verbum proximè præcedens (*vocauit*) sed ad illud quod in principio sententiæ ponitur, nempe (*placuit*). Sensus dilucidior fuisset si hoc modo vertisset: Cum autem qui segregauit me ex vtero matris meæ, & vocauit per gratiam suam, placuit reuelare Filium suum in me, id est, patefacere mysterium incarnati Christi in me. Istud (*In me*) Eras. positũ putat pro eo, quod

eſt per me. Sed aliter interpretatur Chryſ. in me Paulo, non alijs per me, quia id habet ſequens clauſula. Nos legendo & audiendo docti euadimus: Paulus, inquit Chryſoſto. reuelatione illuſtrãte animum ipſius, ſimul & Chriſtum habuit in ſe loquentẽ, quo doctore ſecretiùs intus docente, didicit myſteria Euangelij. Secundum Chryſoſto. cum quo conſentit commentarius Hieronymi. (*in*) hoc loco non eſt merè Græcum, ſed partim Hebræum, naturam habens ac vim Beth adhæſiui.

Vt euangelizarem illum in gentibus, &c.) Senſus eſt: Sic placuit Patri reuelare mihi vel in me Filium ſuum, vt non tantùm ipſum cognoſcerem, verùm etiam vt eius notitiam ad gẽtes perferrem. Eraſmus clauſulã illam in tranſlatione ſua immediatè refert ad (*placuit*) quod quia admittunt Græca, nõ poteſt reijci: verſio eius ſic habet: Aſt vbi Deo, qui ſegregauerat me ab vtero matris meę, & vocauit per gratiam ſuam in hoc, vt reuelaret filium ſuum per me, viſum eſt, vt prædicarem ipſum inter gentes, continuò, & cæt. Quã diſtinctionẽ ſi quis ſequi velit, non neceſſe eſt, vt præcedentia quoque eo ſenſu accipiat, quo Eraſmus. Nam illud: vt reuelaret Filium ſuum in me, referri poteſt ad verbum (*vocauit*) hoc ſenſu. Qui vocauit me non quomodo vulgo cæteri vocẽtur Chriſtiani, ſed qui ſic me vocauit, vt in me Paulo myſterium incarnati filij ſui pateſaceret. Verùm quemadmodum apud Latinos, ita apud Græcos quoque minus aſpera eſt oratio, ſi intelligatur pertinere ad verbum (*placuit.*) Nam quod additur apud Eraſmum (*in hoc.*) Qui vocauit me per gratiam ſuam in hoc, vt, &c. non eſt in Græcis, ſed de ſuo adiecit.

Continuò nõ acquieui in carne, &c.) vocẽ Græcam, quam hic vertit (*acquieui*) in initio 2. capitis vertit (*contuli.*) Contuli cu eis Euangelium, id eſt, cõmunicaui illis cõſilia mea de negotio Euangelij, & paulò pòſt: Mihi qui videbantur eſſe aliquid, nihil contulerunt, id eſt, nihil cõmunicauerunt. Vox Gręca ſignificat conferre, vel quæ nouimus, ea in ſinum amici exponere, & in medium adferre, communi conſilio vel probanda vel improbanda: proinde durè ſatis reddidit noſter interpres hoc loco, acquieui.

Caro & ſanguis) periphraſis eſt hominis ſecundum Chryſoſt. & ſatis familiaris eſt ſcripturæ. Ad Hebræ. cap. 2. Quia igitur pueri communicauerunt carni & ſanguini, id eſt, quia homines erant, & ipſe participauit iiſdem, hoc eſt, naturam humanam aſſumpſit. Ad Ephe. cap. 6. Nõ eſt nobis colluctatio aduerſus carnem & ſanguinem, id eſt, aduerſus homines. Rurſus Matt. 16. Caro & ſanguis non reuelauit tibi. Simpliciter ergo ſine tropo dixiſſet: continuò nõ contuli cum homine vel hominibus, quanquam ne hoc modo prolata tropo careat oratio ſecundũ Chryſoſtomum: putat ſiquidem ipſe ſignificari non hominem quemuis, ſed Petrum, Iacobum, & Ioannem, à quibus Paulum didiciſſe Euangelium iactitabant apud Galatas Apoſtoli falſi. Præter periphraſin ergo eſt quoque antonomaſia, in carne & ſanguine. Si quis tamen quemuis hominẽ (inquit Chryſoſt.) intelligere velit, non contradicam. Commentarius hic Chryſoſt. non placet Hierony. tum quòd indignum putet Petrum, & Iacobum, & Ioannem, nomine carnis & ſanguinis ſignificari, quod ipſe de his tantũ dici vult, qui hærent in peccatis damnantibus, tum quòd huic ſentẽtiæ mox ſubijciatur: Neque veni Hieroſolymam ad anteceſſores meos Apoſtolos, id eſt, ad eos, qui ante me fuerũt Apoſtoli, videlicet Petrum, Iacobum, & Ioannem. Si de Apoſtolis, inquit, dixerat, non contuli cum carne & ſanguine, quid neceſſe fuerat idipſum reiterare dicentem. Neque veni Hieroſolymam, tum quòd ſermo hic Pauli ſic intellectus videtur non vulgarem ſpirare arrogantiam, nempè, quòd non dignatus ſit Euangelium ſuum conferre cum cæteris Apoſtolis.

Senſum ergo huius loci hunc eſſe vult: Simulatque ea voluntas fuit Patris, vt continuò à vocatione accingerem me ad prædicationem Euangelij, non ſum cunctatus neque moras triui Damaſci conſulẽdis Iudęis, aut vllis hominibus vitijs ac peccatis obnoxijs, neque rurſus adeundis ac conſulendis Apoſtolis, qui Hieroſolymis agebant, ſed protinus vt eram iuſſus, aggreſſus ſum Euangelizandi munus. In quo commentario id obſeruare oportet, quòd aduerbiũ (continuò) non retulerit ad ea, quæ ſequuntur, videlicet: Non acquieui carni & ſanguini, ſed ad illa ſuperiora: Vt euangelizarem illum in gentibus. Fecit iſtud Hieron. partim propter Porphyrium, qui hinc calumniabatur arrogantiam Pauli, quòd non dignatus eſſet ſuum Euangelium conferre cum cęteris Apoſtolis, partim expoſitionis ſuæ anguſtijs conſtrictus. Cùm enim expoſuiſſet illud: Non acquieui carni & ſanguini, & cætera, in malam partem, videbat ſi illi hæreret aduerbium (continuò) id abſurdi ſequi, quod poſtmodum cũ carne & ſanguine contuliſſet, id eſt, cum peccatoribus communicaſſet. Rationes Hierony. quamuis videntur habere probabilitatem, nequaquam tamen nobis excutere debent alteram expoſitionem, quæ vt ſimplicior, ita & germana magis videtur.

Quod ad primam ipſius rationem attinet, eſt quidem, vbi caro & ſanguis in malam partem accipiantur, vt in 1. Epiſtola ad

Corinth.

Corinth. cap. 15. Caro & sanguis regnũ Dei posſidere non poſſunt: verùm non propter hunc aut alterum ei fortè ſimilem locum, vbique ſic interpretari oportet carnem & ſanguinẽ. Imò ea, quæ pro ſententia Chryſoſtomi adduximus, non admittunt hunc ſenſum, præſertim duo poſteriora loca. Secunda Hieronymi ratio facilè ſoluitur ex conſuetudine Pauli. Frequens ſiquidem eſt ipſi congerie vti, aut epexegeſi: maximè vbi præcedentia obſcuritatem habent. Quia ergo vſus erat Hebraica phraſi, voluit eius ſubijcere interpretationẽ. Ad tertiam Hieronymi rationem, vel potius Porphyrij calumniam, eruditè reſpondet Ipſemet Chryſoſtomus exponẽs illa: Neque aſcendi Hieroſolymam, &c. Hæc verba, inquit, ſi quis per ſe expendat, videntur ſpirare non vulgarem arrogantiam. Cæterùm, ſi cauſam attendat, ob quæ hæc dixerit Apoſtolus, eiuſque ſcopum conſideret, longè aliud iudicabit. Cùm enim pſeudoapoſtoli ijs Apoſtolis adhærendum eſſe dicerent, qui non vetarent circumciſionem, non Paulo, qui vetabat, quòd illi à Chriſto edocti eſſent, hic verò diſcipulorum tantùm eſſet diſcipulus, atque hinc ſenſim irrepſiſſet Iudaicus error ac deceptio: cogitur Apoſtolus apertè reſiſtere & declarare, quid in initio conuerſionis ſuæ actum ſit, vt intelligant hinc Galatæ, non à Petro, vel quopiã Apoſtolorum ipſum inſtitutum eſſe vel edoctum. Non contuli, inquit, cum carne & ſanguine. nec ſimpliciter ait, non contuli, ſed non contuli continuò cum carne & ſanguine, naturæ cognomento Apoſtol. deſignans. Ex quo commentario Chryſoſto. diſcimus aduerbium (continuò) retuliſſe ipſum non ad præcedentia, ſed ad ſequentia. Neque aſcendi vel redij Hieroſolymam ad eos, qui ante me fuerunt Apoſtoli. Sic enim ad verbum eſt Græcè, & eſt interpretatio prioris (*ſed abij*) ſcilicet è Damaſco (*in Arabiam*) atque rurſus Damaſci (*poſteaquam eò ex Arabia eſſem reuerſus*) aliquamdiu prædicaui Chriſtum, priuſquam cũ quoquam Apoſtolorum contuliſſem. Non igitur ab ijs didici Euangelium, vt calumniantur pſeudoapoſtoli, qui hoc rumore abutuntur ad illaqueandos vos legis oneribus. Quomodo conſentiat hæc Pauli narratio cum ordine hiſtoriæ, quem deſcripſit Lucas in Actis capit. 9. variè explicant interpretes. Omninò veriſimile eſt Lucam in narratione ſua Arabiam præterijſſe, & per dies multos, quos commemorat, dicens: Cùm autem implerentur dies multi, conſilium fecerunt, &c. expreſsiſſe trienniũ, cuius hic meminit Paulus. Cæterùm an eam ob cauſam prætermiſerit Arabiam, quòd nihil dignum Apoſtolatu ibi à Paulo ſit geſtum, ob ipſorum Arabum culpam, quod ſuſpicatur Hiero. id nõ nimiam habet quæſtionem: præſertim cùm Chryſ. arbitretur multa ac præclara ipſum ibi præſtitiſſe, quæ modeſtiæ cauſa hic ab ipſo premuntur ſilentio.

DEinde poſt annos tres veni Hieroſolymam videre Petrum, & manſi apud eum diebus quindecim. Alium autem Apoſtolorum vidi neminem, niſi Iacobum fratrem Domini.

DEinde poſt annos tres) ſcilicet à conuerſione vel inchoata prædicatione veni Hieroſolymam, non quidem diſcendi ſtudio, quippè qui iam triennio Chriſti Euangeliũ liberè & magna cum fiducia, partim in Arabia apud gentes barbaras: partim in ciuitate Damaſcena apud Iudæos prædicaſſem, ſed cauſa videndi Petri, vt fruerer adſpectu illius, & ſimul deferrem honorẽ illi, qui me prior vocatus fuiſſet Apoſtolus. Non dicit, (ait Chryſ.) ἰδεῖν, id eſt, vt cernerem Petrũ, ſed ἱστορῆσαι, id eſt, vt viderem quomodo loqui ſolent, qui magnas ac ſplendidas vrbes inuiſant cognoſcendi gratia.

Et manſi apud eos diebus quindecim, &c.) Omnia huc pertinent, vt intelligant Galatæ, ipſum non inſtitutum à Petro, vel quoquam Apoſtolorum. Hanc ob cauſam cùm dixiſſet in ſuperioribus, veni Hieroſolymam, non ibi ſubſtitit, ſed adiecit, vt viderem Petrum, ac ſi dixiſſet, non vt diſcerem aliquid à Petro, ſed tantummodò vt viderem ipſum. Eandem ob cauſam nunc numerum dierum exprimit, quibus commoratus eſt apud Petrum. Commoratus ſum (inquit) apud illum dies non plus quindecim, quod temporis ſpacium non ſufficere Euangelio addiſcendo, etiam ſi acri celerique quis ſit ingenio, compertiſsimum eſt. *Alium autem Apoſtolorum vidi neminem, niſi Iacobum fratrem Domini.*) Iacobus hic Hieroſolymorum epiſcopus primus fuit, cognomento iuſtus, alius à Iacobo Zebedæi & Alphæi, ſecundum Hieronymum in commentarijs huius loci, & Clementem primo recognitionum libro. Qua autem ratione dicatur Apoſtolus, cùm non fuerit de numero duodecim, explicat hoc loco Hieronymus, & nos de ea re diximus in epiſto. ad Roma. Omnes ſiquidem, qui Chriſtum in carne conſpectum poſteà prædicabant, Apoſtoli generali nomine dicebantur. Porrò fratrem Domini vocat non Latina, nec Græca, ſed Hebraica conſuetudine, quia fratres appellantur non ſolũ qui iiſdem parẽtibus geniti ſunt, ſed & patrueles & conſobrini, & præterea qui eiuſdem ſunt familiæ, & præterea qui eiuſdem ſunt gentis. Vide Hieronymum contra Heluidium. Hic autem Iacobus vere conſobrinus Domini fuit, hoc eſt, Filius Mariæ ſororis matris Ieſu. Alibi tamen (vt in libro, quem de perpetua virginitate Mariæ contra Heluidium

uidium scripsit) nõ nisi duos Iacobos Hieronymus agnoscere videtur, Iacobum videlicet Zebedæi, & Iacobum Alphæi, quem ipsum esse putat, cuius hic meminit Paulus: Cuius sententiam eo loco ab ipso propositam, si quis sequi velit, cum eo nolumus pugnare: hoc interim sciat, commentaria ipsius in Epistolã ad Galatas scripta esse post librum contra Heluidium editum, vt ipse testatur, in commentarijs suis enarrans hûc locum. Negat itaque Paulus præter hos, id est, Petrum & Iacobum fratrem Domini, se quemquam Apostolorum conuenisse, ne occulta contradictio nasceretur: Etiam si à Petro non es doctus, alios habuisti Apostolos præceptores.

QVæ autem scribo vobis, ecce coram Deo, quia non mentior. Deinde veni in partes Syriæ & Ciliciæ. Eram autem ignotus facie Ecclesijs Iudææ, quæ erant in Christo. Tantùm autem auditũ habebant: Quoniam qui persequebatur nos aliquando, nunc euangelizat fidem, quam aliquando expugnabat, & in me clarificabant Deo.

QVæ autem scribo vobis, ecce corã Deo, &c.) Est forma iuramenti Hebraica. Sensus est: nihil horum, quæ scribo, fingere me, testis est ipse Deus, siue iuro per Deum, sic Ambrosius, Augustinus, & Hieronymus. Hinc discimus, non esse contra præceptum, iurationem, quæ à malo sit non iurantis, sed incredulitatis eius, vel eorum, quibus iurare cogitur, vide Augustinum in commentarijs huius loci de hac re pulchrè differentẽ. *Deinde*) scilicet posteà, quàm Petrum vidissem, veni, siue contuli me in partes, id est, in regiones Syriæ & Ciliciæ. *Eram autem ignotus facie*). i. de facie, vel secundum faciem (*Ecclesijs Iudææ, quæ erant in Christo*) id est, Ecclesijs Christianis: Istud adiecit secundũ Chrysostom. vt scirent Galatæ adeò ipsum non prædicasse Iudæis circumcisionem, vt ne de facie quidem fuerit illis notus: Secundum verò Hieronymum occultè redit ad propositum. Adeò, inquit, Hieronymus breue tẽpus se in Iudæa, fuisse confirmat, vt etiam vultu credentibus esset ignotus. Ex quo ostendit se non Petrum, non Iacobum, non Ioãnem habuisse doctorem, sed Christum, qui sibi Euangelium reuelasset.

Tantùm autem auditum habebant, &c.) Latinus dixisset, auditum erat illis, siue hic rumor erat apud illos. Illud (*quoniam*) otiosè additur, quẽadmodum sæpè aliàs. *Qui persequebatur nos aliquando*). i. olim pridẽ) *nunc Euangelizat*) non legẽ, non circumcisionem, sed (*fidem, quã aliquando expugnabat*). i. quã quondam velut sæuus hostis, quantum quidem in se erat, vastabat, demoliebatur, exscindebatq́; : nam, id est, expugnatoris opus: Græcè est ἐπόρθει, de qua voce antè dictum est (*& in me*) id est, propter meam conuersationem (*clarificabant*) id est, glorificabant (*Deũ*) quod videlicet, repentè mutatus nutu diuino, ex persecutore Christianæ fidei factus essem præco Christianæ fidei.

CAPVT II.

DEinde post annos quatuordecim, iterum ascendi Hierosolymam cum Barnaba, assumpto & Tito. Ascendi autem secundum reuelationem, & cõtuli cum illis Euangelium, quod prædico in gentibus: seorsum autem ijs, qui videbantur aliquid esse, ne fortè in vanum currerem, aut cucurrissem.

DEinde post annos quatuordecim, &c.) scilicet à conuersione mea: Sic quidam, inter quos est Beda. Alij secuti Hieron. accipiunt hos 14. annos additis tribus illis, de quibus in fine præcedentis capitis verba fecit, vt significetur hæc profectio contigisse anno 17. post Pauli conuersionem: vtra harum opinionũ verior sit, haud facilè est definire, neque enim ex sacris literis, neque ex historijs aliquid certi haberi potest, & quẽadmodum istud, ita illud quoq; incertum, an profectio hæc illa sit, de qua Act. 16. an alia ab illa. Chrysostomus negat eandem esse, Beda verò affirmat: Hieronymus nihil de suo profert, sed aliorum tantùm sentẽtiam refert: Quidam (inquit) post annos 14. eum Hierosolymã ascendisse tunc dicunt, quando in Act. Apostolo. de quæstionibus obseruandæ, vel prætermittendæ legis inter credentes Antiochiæ orta est dissensio, &c. Obscuri ergo sunt apud Hieronymum, qui hunc ascensum & illum eundem faciunt. Inprimis expedit obseruare singula, quæ hic dicuntur, & conferre cum ijs, quæ scribuntur Act. 15. Hic ascendit cum Barnaba pariter & Tito, in Act. nulla mentio Titi est: Hæc circumstantia nonnihil facit pro Chrysostomo Hos autem duos assumpsit Paulus, vt testes eorum essent, quæ apud Apostolos ageret: nec ratione vacat, quod dixit, assumpto & Tito: Habet enim illud (&) emphasim. Sensus est: ausus sum assumere & Titum, quamuis incircumcisus esset, tanta sum pro fide Christi & Euangelij vsus fiducia & audacia, vt non sim veritus ad Iudæos adducere etiam hominem gentilem. *Ascendi autem secundum reuelationem, & cæt.*) id est, reuelatione iubente, siue monitus diuino oraculo. Et hæc circumstantia aduertenda est, siquidem Act. 15. ex consilio hominũ ascendit, non ergo ex reuelatione, vt videtur, ac proinde non eadem res est, quæ hic & illic scribitur. Qui contrariæ sunt opinionis, respondent ascendisse quidem Paulum

cucurrisse, vel nunc etiam currere.

Sed neque Titus, qui mecum erat, cùm esset gentilis, compulsus est circuncidi, sed propter subintroductos falsos fratres, qui subintroierunt explorare libertatem nostram quam habemus in Christo Iesu, vt nos in seruitutem redigerent. Quibus neque ad horam cessimus subiectioni, vt veritas Euangelij permaneat apud vos.

Sed neque Titus, qui mecum erat, cùm esset gentilis, compulsus est circuncidi: sed, & cat.) magnã difficultatem adfert vocula (*sed*) quæ si tolleretur, omnia plana essent. Haberetur enim hæc lectio: Sed neque Titus, qui mecum erat, compulsus est circuncidi propter falsos fratres subintroductos, ad quem modum cuperet Hieronymus nos legere. Scribit enim sic in commentarijs: Sciendum verò, quòd (autem) coniunctio, quæ in præsenti loco ponitur: propter subintroductos autẽ falsos fratres superflua sit, etsi ponatur, non habet quod ei respondeat, illamque concludat, sed hũc esse ordinem lectionis & sensus: Sed neque Titus, qui mecum erat, cùm esset ex gentibus, compulsus est circuncidi, statimque subiungit quæ causa fuerit, vt ad circuncisionem impelleretur inuitus, propter subintroductos falsos fratres, qui, & cætera. Secũdum Hieronymum ergo sensus hic est: cùm apud Iudæos, agerem Hierosolymis, neque Titus, qui cùm esset certò gentilis, & adhuc gereret præputium, vlla ratione compelli potuit, vt circumcideretur, quanquam vt id fieret, vehementer instarent falsi fratres, & ab illis subornata magna multitudo Iudaica.

Erasmo in annotationibus suis referenti hanc sententiam Hieronymi, atque eam declaranti obrepsit somnus, dum ait: Solet enim apud Græcos (δὲ) semper respõdere μὲν, Siquidem Hieronymus dum dicit coniunctionem non habere quod ei respondeat, ad inferiora respicit, non ad superiora. Deinde μὲν in partitionibus quidem semper habet respondens δὲ: Sed δὲ frequenter ponitur sine μὲν: Vt Rethorica non est ars: Medicina autem est ars. In hoc quoque somnus obrepsit ei, quòd dicat Hieronymum duas reddere causas, quare coniunctio sit superflua: alteram, quæ iam dicta est; altera est, quòd sensui huius epistolę vehementer repugnet: hanc in Hieronymo non inuenies. Vt Erasmum omittamus, dubium nõ est, quin Græca, quæ tempore Hieronymi in manibus erant, habuerint voculam δὲ. Quærendum ergo ex ipso esset, an apud illos illa quoque superflua sit & reijciẽda, quod certè nec Chrysostomus, nec Theophylactus patietur, nec Oecumenius: sed & Augustinus legit & interpretatur coniunctionem, quare nec ipse expungi vellet. quamuis Erasmus eum pro Hieron. starę facit, qui tertius ipsius lapsus est in eadem annotatione.

Commentarius autem Augustini sic habet: Quamuis Titus Græcus esset, & nulla eum consuetudo aut cognatio parentum circuncidi cogeret sicut Timotheum, facilè tamen istum etiam circuncidi permisisset Apostolus. Non enim tali circuncisione salutem docebat auferri, sed si in ea constitueretur spes salutis, hoc esse contra salutem ostendebat. Poterat ergo vt superflua æquo animo tolerare, secundũ sententiam quam alibi dixit: Circuncisio nihil est, & præputium nihil est. Propter subintroductos autem falsos fratres, non est compulsus Titus circuncidi, id est, non potuit ei extorqueri vt circunciderettur, quare, &c. Hic videmus Augustinum rationem habuisse cõiunctionis. Exponit enim illam, vt habeat officium extenuandi, quemadmodum cùm dicimus: percussi hunc, sed prouocatus, sed irritatus. Tito non potuit extorqueri vt circunciderettur, sed propter falsos fratres ei extorqueri non potuit, quia hac occasione docuissent illi circuncisionem esse necessariam, etiam ipsius Pauli attestatione & consensione, vt qui Titum in ipsa vrbe Hierosolymitana circucidi permisisset. Propter hos ergo ei extorqueri non potuit, quanquam id expostulassent Iudæi, quasi dicat, alias facilè impetrassent. Augustinus hoc modo exponens attendit coniunctionem Latinam tãtùm, non Græcam voculam (δὲ) consuluit, quæ apud eos interdum vim habet amplificandi, vt in initio huius capitis. Ascendi autem, id est, & quidem, vel atque adeò secundum reuelationem, & mox: Seorsum autem ijs, qui videbantur, id est, atque adeò cum ijs, qui in pretio erant. Sic hoc loco: Titus nõ est compulsus circuncidi, sed id est, quod plus est, vel quod magis est, vrgentibus hoc interim falsis fratribus, quanquam minus appareat hoc loco hæc phrasis Paulo familiaris propter negationẽ, quæ præcedit, quam si secundo loco repetiuisset, hoc modo efferendo orationem: Sed neque Titus, qui mecnm erat, compulsus est circuncidi, neq; verò, id est, & quidem, vel quod magis est propter falsos subintroductos fratres; nulla fuisset difficultas.

Sanè Chrysostomus manifestè facit formulam amplificandi, verba eius sunt: Neq; enim ergo solùm ita prædicaui, verùm etiam Titus ita fecit, quem, cum esset Græcus, id est, præputiatus, Apostoli non compulerunt circuncidi, & quod hoc quoque multò maius est, cùm vrgerent aduersarij eaque scirent, ne sic quidem Apostoli per eos huc adacti sunt, vt iuberent eũ circuncidi, quod ipse declarat dicens: Sed neq; propter subintroductos falsos fratres. Variè his verbis explicat amplificationem: Primò, per (&)

quod habet vim assertiuam vt(imò.) Secundò per illud(quod hoc quoque multò maius est) deinde repetit aut addit quod deest Paulo οὐτε, id est, neq;, quæ dictio sola etiam cæteris amotis inducit amplificationé. Chrysostomum sequitur Theophylactus, in quo hoc obseruandum, quòd verba illa: (*sed neque Titus qui mecum erat, cùm esset gentilis, compulsus est circuncidi*,) separat à sequentibus interiecto commentario, quod idem facit Chrysostomus: vnde Erasmus cùm in translatione noui testamenti omittat coniunctionem (sed) siue (autem) vertens Chrysostomum non omittit, sed exprimit. Interpres Theophylacti, non quidem Porcenna, sed alter, non fuit tam oculatus: is enim prætermittit coniunctionem, non videns quod debebat ponere propter commentarium, secundum quem ordo sermonis & sensus hic est: Sed neque Titus, qui mecum erat, compulsus est circumcidi, vt hic ponatur distinctio, & deinde velut à nouo exordio sequatur, neque propter falsos fratres Titus compulsus est circumcidi. Oecumenius quoque facit formulam amplificandi, & interiecto commentario separat à superioribus apertius, quàm duo præcedentes exponens.

Neque Titum (inquit) licet gentilem vllo modo compulerunt Apostoli circuncidi, neque ex eo, quod adessent: vel ne tum quidem, quando ingressi sunt falsi nominis fratres: nam à communi sensu rursus subintelligédum est, (*sed neque*) vt sit sensus: Sed neque Titus compulsus est circuncidi neque propter obiter introgressos falsos fratres. Vt res melius intelligatur, sciendum quòd sint tria genera distinctionis, videlicet periodus, colon siue membrum, comma siue incisum: Secundum Hieronymum nulla istarum distinctionum est hoc loco: Secundum Augustinum est incisum. Secundum Chrysostomum, Theophylactum, & Oecumenium, est membrum. Secundũ Ambrosium verò est periodus, cuius sententia vt facilius intelligatur, sciendum Paulum apud Lystrenses (vt refert 16. Acto.) assumpsisse egregium adolescétem Timotheum socium sibi, quia videbat aptum eum ad magna prestanda: hunc propter Iudæos, qui in locis illis erant, ne offenderentur, circuncidit, vbi Paulus cessit infirmitati Iudæorum. Huius itaque facti putat Ambrosius hoc loco meminisse Apostolum, vt sit occupatio siue solutio argumenti, quod videbat posse opponi & obijci sibi. Refers hic nobis, quid de Tito actum sit Hierosolymis: quòd nulla ratione vel à te vel ab ipso extorqueri potuit, vt circuncideretur, interim circuncidisti vel circuncidi permisisti Timotheum, qui patre Græco genitus est. Respondet Paulus, verum est, sed coactus hoc feci propter subintroductos falsos fratres, id est, qui simulabant se studere paci publicæ, eiusque conseruandæ gratia expetere circuncisionem Timothei, cùm tamen aliud agerent. Subintroierunt enim, vt explorarét libertatem nostram, quam habemus in Christo Iesu, propter quos cessimus ad horam, id est, ad tempus subijcientes nos legi, vt circuncisio Timotheo cessaret scandalum: cessimus autem ad horam sic vt veritas Euangelij permaneat apud vos, quæ ad horam erat dissimulanda. Hæc est Ambrosij expositio, ex qua patet, quod ab illo loco: Sed propter subintroductos falsos fratres, auspicetur nouam sententiam siue periodum, vsque ad illud, vt veritas Euangelij maneat apud vos, inclusiuè, & coniunctionem (autem) siue (sed) facit aduersatiuam particulam, & negationem (neque) cum pronomine (quibus) prætermittit, legens ad hunc modum: Propter subintroductos autem falsos fratres, qui subintroierunt ad explorandum libertatem nostram, quam habemus in Christo Iesu, vt in seruitutem nos redigerent, ad horam cessimus subiectioni. Quæ lectio à nostra prorsus diuersa est, & vsque ad Ambrosij & Hieronymi tempora in Latinorum codicibus habebatur, vnde & Hieronymus Latinorum eam appellat, & hanc quæ in nostris hodie codicibus est, Ambrosius Græcorum esse dicit, quam & reijcit hoc præcipuè argumento. Si cum Græcis, inquit, legamus (quibus neque) iam coniunctio (sed) siue (autem) non habet quod ei respondeat, hoc est, secundum ipsum non habet sensum sequentem. Hic vrget Ambrosius coniunctionem, non ergo pateretur eam amoueri, quare nec Hieronymi commentarius ei placeret, sed nec Augustini interpretatio satisfaceret ei, imò cótra eam faciunt illa, quæ sunt in commentario Ambrosij. Si propter subintroductos falsos fratres non cessit, nam voluntate non cessit, non cessurum se significauit, & cæter. Alia quoque adfert contra lectionem Græcorum quam nobis tradidit iam Ecclesia, altera illa Latinorum, pro qua ipse tam vehemens est, prætermissa, quæ omnia ex interpretatione Græcorum, maximè lectis ijs, quæ habet hoc loco Chrysostomus, statim soluuntur. Posteriores omnes addunt hic aliquid, siue subaudiunt, quia dum volunt (sed) expungi, non potuerunt se commodè expedire. Augustini interpretatio parum facit pro scopo Epistolæ, cui in primis seruit Græcorum: quare amplectenda, non solum præ illa, sed alijs quibuscunque: quia citra dubium optima est. Pseudoapostoli hoc nomine traducebant Paulum, quod diuersum doceret ab eo, quod docebant Apostoli;

ftoli, quodque ipsius doctrina ab Apostolis damnaretur, quorum calumniam hac narratione efficacissimè secundum Græcos refutat: nam secundum illos quod dicit, tale est: Simulatque iubente reuelatione cælesti post annos 14. rursum ascendi Hierosolymam, gratia conferendi cum Apostolis, adduxi mecum & Titum, atque hoc præsente contuli cum Apostolis Euangelium, qui cùm certò esset gentilis, & adhuc gereret præputium, atque facilè & ad manum esset ipsum circumcidere, vt qui mecum præstò ibi erat, nequaquam tamen adactus est ab Apostolis vt circunciderετur, quod certissimum argumentum est, ipsos non sancire circumcisionem, aut vrgere vel docere necessariam esse: & quod hoc quoque multò maius est, ne post totam quidem collationem potuerunt Iudaizantes, qui furtim irrepserant in cœtum nostrum efficere, vt ex sententia Apostolorum circumcideretur Titus, quanquam vehementer vt id fieret, vrgerent ac odiose instarent. Quomodo ergo quidam dicunt doctrinam meam, qua absque mentione circumcisionis per gratiam Christi polliceor gentibus salutem, damnari ab Apostolis? Falsos fratres Paulus vnica voce composita appellat ψευδαδέλφους, significans Iudaizantes, qui fingebant se bona fide agere negotium Euangelij, cùm nihil minus agerent. *Subintroductos*) Græcè nomen est, non participium, quod dicitur subinductitios fratres, id est, obiter inductos siue ingressos neque solum obiter siue furtim & clanculo, sed ad insidias introductos seu ingressos: Nam παρὰ apud Græcos vtrumque significat in compositione, quemadmodum discimus ex commentarijs Chrysostomi in locum hunc. Quod sequitur: *Qui subintroierunt*) intellige vt iam dictum est, id est, qui clanculò & insidiosè irrepserunt (*explorare*) id est, ad explorandum: Est verbum bellicum siue militare secundum Chrysostomum, & hoc vocabulo Apostolus eorũ insidias declarauit. Exploratores enim ob nihil aliud ingrediuntur, nisi vt cognitis rebus aduersariorum, ipsi sibi facillimum aditum parent ad expugnandum, capiendumque. Quod illi ergo in bello, hoc isti egerũt in negotio Euangelij: insidiosè enim sese insinuarunt, vt explorarent libertatem nostram.

Illud (*in Christo Iesu*) intelligi potest bifariam; Altero modo vt (*in*) positum sit loco (per) hoc modo: quam habemus per Christum eius meritum, & mortem: Altero modo vt (*in*) propriè sumatur hoc sensu: quam habemus in Christianismo. Omnes siquidem, qui in vero Christianismo prediti sunt libertate, non ea solùm, quæ sub oculos capit, quæ opponitur obseruantiæ circumcisionis, & multiplicium ac obscurarum cæremoniarum legis: sed ea, quæ in spiritu est, qua liberali animo & spontanea indole, non timore, præstatur lex siue ea, quæ præcipiuntur, quanquam de priori tantum libertate, & opposita seruitute loquatur hic Apostolus. Non enim verisimile est, istos fallos fratres solicitos fuisse de interiori illa animi qualitate, vel studio fuisse ipsis aut curæ, vt redigerent Paulum ad affectum seruilem: sed explorabant, quid ipse, & alij ibi disputantes sentirent de circumcisione & cæremonijs legis, explorabant quibus rationibus defenderet suam doctrinam Paulus qua absque mentione circumcisionis promiserat gentibus salutem, vt his cognitis faciliorem pararent sibi aditum ad retrahendum cum Paulum, tum Galatas ad veterem seruitutẽ legis, id est, seruilia onera legis. Hoc sane modo interpretantur nobilissimi expositores, apud Latinos quidem Augustinus, Ambrosius, Hieronymus: apud Græcos vero Chrysostomus, Theophylactus, Oecumenius, apud quos nulla est significatio aut tenuis admodum eius libertatis, quæ est in anima, aut seruitutis illi libertati oppositæ, sed omnia ad libertatem referunt, quæ sub oculos cadit, quæ est libertas à necessitate præstandæ legis, ea parte, qua cæremonialis est.

Quibus) scilicet falsis fratribus (*neque ad horam*) id est, ad minimum quidem tempus, ne ad momentum cessimus, vt subijceremur illis in obseruãtia cæremoniarum legis, hoc est, quod dicit (*subiectioni*) est quidẽ datiuus apud Græcos, sed per ablatiuum vertendus secundum Chrysostomum, nam facit datiuum modi. Erasmus in annotationibus citat vnum exemplar quod habet (subiectione) in ablatiuo, id est, per subiectionẽ, quemadmodum ipse vertit in translatione sua. Totum autem istud fecimus, ne qua vobis fieret occasio ab Euangelij veritate recedendi. Veritas, quantum ad institutum huius loci sufficit, bifariam capitur: Interdum opponitur corruptelæ, vt; veritas Iesu est in me, id est, pura & syncera doctrina Christi, in qua nihil est corruptelæ, in me est: Interdum verò opponitur vmbræ: in hac significatione sumitur apud Ioannem: Lex per Moysen data est, veritas per Iesum Christum facta est, vmbræ enim futurorum in lege erant: In Euangelio iam veritas est. vtro istorum modorum in præsentiarum accipiatur, non est ita certum, circumstantiæ textus nihil iuuant, nec alia loca, sed quædam huic, aliæ illi sensui seruiunt: præterea & cõmentarij variant. Quidam enim opponunt vmbris: vt nihil vmbrarum & cæremoniarũ legis maneat apud vos, sed mera veritas, & ipsa rerum exhibitio. Alij opponunt corru- *Ioann. 1.*

ptelæ: Pura & syncera doctrina, cui nihil admixtú est de Iudaismo apud vos permaneat. Hoc modo accipiút nobiliores cómentarij, fortè vtrunq; intelligit Apostolus. vt Christianismus totus remaneret apud vos purus, nolui cedere istis, ne eo vsq; quidem, vt illis vel ad tempus morem gerens, Titum circunciderem. Si ergo nos Hierosolymis inter tantos Iudæos, imminentibus hinc inde falsis fratribus, & ijs vnà cum Iudæis ab ipsis subornatis, aliqua ex parte cogentibus, nulla potuimus ratione adduci aut vi compelli, vt circunciderемus Titum: vos ex gentibus, vox ex Galatia, vos quibus nulla vis infertur, vltro à libertate Christi receditis ad seruitutem legis?

A Bijs autem, qui videbantur esse aliquid (quales aliquando fuerint, nihil mea interest: Deus enim personam hominis non accipit.) Mihi enim, qui videbantur esse aliquid, nihil contulerunt.

Deut. 10. d 2. Par. 19. Iob. 34. b

A Bijs autem, qui videbãtur esse aliquid.) Quæ iam sequuntur (*quales aliquando fuerint, nihil mea interest: Deus enim non accipit personam hominis*) per parenthesin interiecta sunt, quæ quia longior est, redit Apostolus per repetitionem ad id, quod cœperat, sub diuersa sermonis forma (*mihi*) inquiens, qui videbantur esse aliquid, nihil contulerunt. Redit autem ad id, quod instituerat, per voculam (*enim*) Latini id faciunt per (ergo) quod obseruandum propter caput quartum & quintum, vbi textus est obscurus propter repetitionem Hebraicam. Est tantum historia: pergit dicere de sua persona, sensus est: Sic quidem de comite itineris mei Tito homine ethnico actum est apud Apostolos Hierosolymis, nunc exponam quid senserim de Euangelio meo post meam ad eos relationem.

Ab ijs, qui videbantur aliquid) id est, qui id téporis erant in pretio apud credentes, subaudiendum est, nihil adiutus sum, vel nihil mihi collatú est: id enim adiecturus erat, quod iam propter parenthesin omittit exprimere, patet hoc ex repetitione: mihi enim qui videbantur, & cæt. dico autem id temporis in pretio habitos illos: nam nihil attinet, vt cómemorem quales antea fuerint, cùm nondum Apostoli essent Christi, aut cùm nondum accepissent primitias spiritus: nempe quod homines erant illiterati, idiotæ, piscatores, abiecti, & in nullo pretio habiti. Sic Ambrosius. Augustinus illud (*quales*) ad vitam refert hoc sensu: quales olim fuerint, boni ne, an non, nihil mea refert: Suspectum me haberi volunt, & obijciunt mihi, quòd olim persecutor fuerim Ecclesiæ: adspiciant istos tres, ánne & peccatores fuerint, sed hoc nihil ad propositum: *Deus enim personam hominis non accipit,*) nonnulla exemplaria omittunt (*enim*) quod si non legatur, intelligi debet: certum enim est propositionem causalem esse. Sensus est: Nihil refert superioris vitæ conditiones illas commemorare, quare? quia Deus in vocatione sua gratuita quosdam vocat ad iustitiam & eosdem iustificatos magnos facit, non respicit vllam hominis conditionem aut qualitatem, sed omnia agit secundum gratuitum suæ voluntatis beneplacitum. Secundum hanc expositionem (accipere personam) est conditionem aliquam personæ in aliquo negotio, quæ nihil ad negotium pertinet, tanquam rationem & regulam illius negotij attendere seu considerare. Chrysostomus & Hieronymus illud (*quales*) non ad vitam, sed ad genus doctrinæ referunt, hoc sensu: Quali doctrinæ genere ipsi olim vsi sunt, quantum ad circuncisionem & legis cæremonias attinet, nihil mea refert, ipsi Deo reddituri sunt rationem: Non enim quia magni sunt & dignitate præeminentes, Deus personã illorum accipiet, hoc est, si secus atque oportuit, docuerint, quantumuis columnæ Ecclesiæ, luent supplicia, non proderit eis primatus, nec prærogatiuæ quas consecuti sunt, propter qualitates ipsorum DEVS non cessabit ab illorum punitione: non enim acceptor est personarum. 2. Cor. 11.

Secundum hos est exacta personarum acceptio hoc loco, secundum Augustinum verò & Ambrosium impropria: Siquidem secundum eorum interpretationem ea vtitur Apostolus in materia, quæ eam non accipit, nimirum in negotio mere liberali. Acceptionem enim personarum siue προσωποληψίαν, in ijs, quæ sunt mere gratuita, neque ex merito nostro vel demerito pendent, locum non habere, euidentissimè declarat ipsemet Augustinus libro secundo cótra duas Epistolas Pelagianorum, capite sexto & septimo.

Obseruanda sunt alia loca Scripturæ, in quibus vsus est huius vocis, atq; videndum, an vsquam eius mentio habeatur in materia merè liberali, quod si non deprehendatur, tanquam probabilior retineatur Chrysostomi & Hieronymi interpretatio. Facit autem Chrysostomus occupationem hoc loco, quia inquit, verisimile erat futuros aliquos qui dicerent: si comprobarunt tuam prædicationem, quare ipsi ergo hactenus permiserunt circuncisionem vel præceperunt etiam? Huic obiectioni facile respondet Apostolus. Quales inquit aliquando fuerint, nihil mea refert, sciunt ipsi quid fecerint: Deo enim reddituri sunt rationem. Quod autem hic nunc demonstrare studeo, hoc est, quod mecum nunc sentiant, quod meam prædicationem in nullo damnarunt.

Mihi enim qui videbantur esse aliquid, &c.) Rursum hoc loco non est (esse aliquid) sed tantum, qui videbantur, siue vt Paulus habet δοκοῦντας in precio habiti, quos vulgò reputatos vocant. Aulus Gellius æstimatos vertit, medio tamen loco, (*ab ijs autem, qui videbantur*) etiã apud Græcos additur & (*esse*) & (*aliquid*) vbi nisi velimus dicere adiectitium esse vtrumque, quod suspicatur Erasmus, quamquam non sit verisimile, eodem sensu oportet intelligere positum ab Apostolo (*aliquid*) quo Lucas in Actis capite tertio dixit, aliquem pro magno: Ante hos enim dies extitit Theudas, dicens se esse aliquem. Illud (*nihil contulerunt*) interpretatur Chrysostomus ad hunc modum: Postquam exposuissem eis summam totius doctrinæ meæ seu prædicationis meæ, eamque ad eorum deliberationem retulissem, ipsi nihil inde correxerunt, addiderunt nihil: non quòd vox Græca significet ista, sed sequuntur ex re per vocem significata. Vox significat cõmunicare consilia cum amico, iam Apostoli si iudicassent vel corrigendum aliquid vel immutandum, vel addendum ijs, quæ à Paulo dicebantur, ipsi vtique communicassent vicissim sua Paulo. Est Græcis illa vox, quam primo capite interpres vertit, acquieui. Nihil ergo contulerunt, id est, cõmunicârunt.

SEd contrà, cùm vidissent, quòd creditum est mihi Euangelium præputij, sicut & Petro circuncisionis (qui enim operatus est Petro in Apostolatum circuncisionis, operatus est & mihi inter gentes) & cũ cognouissent gratiam, quæ data est mihi, Iacobus, & Cephas, & Ioannes, qui videbantur columnæ esse, dextras dederunt mihi & Barnabæ societatis, vt nos in gentes, ipsi autem in circuncisionem: tamùm vt pauperum memores essemus: quod etiam solicitus fui hoc ipsum facere.

Sapie. 6. b
Eccl. 53. b
Roma. 2. b
Ephes. 6. b
Colos. 3. d
Acto. 10. e
1. Pet. 1. e

SEd contrà cùm vidissent,) Annotat Hieronymus hoc loco hyperbaton, vt multis, quę in medio sunt interiecta, sublatis, legamus ad hunc modum: Mihi enim, qui videbantur esse aliquid, nihil contulerunt, sed contrà, dextras dederunt mihi & Barnabæ societatis, hoc est, posteaquàm me referente cognouerant quæ prædicaueram, ipsi ne vllam quidem mecum habuerunt communicationem, in qua vel tanquam disceptantes de meo Euangelio, vel dissentientes conati essent aliquid addere doctrinæ meæ, sed sine vlla mutua communicatione mecum habita, tanquam per omnia sentientes, in signum concordiæ, dederunt mihi & Barnabæ dextras. Illud (*sed contrà*) est corrigentis aut potiùs ampliantis: Adeò nihil mihi contulerunt, aut docendum, vel corrigendum putauerunt, vt coniungerent mox dextras. Sic Chrysostomus, verba eius sunt: Non solùm nihil reprehenderunt, verùm in tantum abfuerunt ab incusando, vt comprobarint etiam: nam comprobatio contraria est improbationi.

Cùm vidissent) id est, cùm perspexissent, cũ certò intellexissent ex ore Pauli, vt mox dicetur, istud viderunt (*quod concreditum*) id est, commissum est mihi Euangelium præputij. Circuncisionem & præputium dicens, non res ipsas (ait Chrysostomus) sed gentes hac nota distinctas expressit. Est ergo hoc loco notatio: ea autem figura est, quoties nominamus rem non suo nomine, sed aliquo accidente: Euangelium præputij, id est, gẽtium: Euangelium circuncisionis, id est, Iudæorum. Sensus est: cùm perspexissent, mihi à Christo commissum Euangelij prædicandi munus inter gentes præcipuè, quemadmodum Petro delegatum erat inter Iudæos. Addimus (*præcipuè*) quia & Petro licebat gentibus, & Paulo Iudæis prædicare, quemadmodum in Actis vtrumq; vtrisque prædicasse legimus.

Qui enim operatus est Petro, &c.) propius erat Græcæ lectioni. Qui enim operatus est in Petro, operatus est & in me: siquidem præpositio est in voce composita apud Græcos, nec est simpliciter operatus, sed efficax fuit, & vim suam ostendit. Est enim hoc loco verbum ἐνεργεῖν vnde ἐνέργεια, quam vocem existimat Origenes idem significare, quod ἐντελέχεια, ea autẽ vox significat actum & vim, ex se mouentem organum. Non ergo sensus est; Qui fecit Petrum Apostolum Iudæorũ, etiam me fecit Apostolum gentium: Sed sensus iste est: Qui efficax fuit in Petro, siue qui gratiæ suæ præsidio efficacem fecit Petrum, tum in sermone, tum in virtute signorum apud Iudæos ad fungẽdum rectè Apostolatu: Idem ipse efficax fuit in me per dona, per charismata, per miracula apud Gentes, hoc est, non minora patraui inter incircuncisos, quàm Petrus inter circuncisos, non quidem meis viribus, sed CHRISTO authore, ipso efficaciter in me operante, & vim suam in me exercente. Sentencia hæc: *Qui enim operatus est Petro in Apostolatum circumcisionis, operatus est & mihi inter gentes,*) veluti per parenthesim interiecta, separanda est, vt legamus ad hunc modum: Sed contrà, cùm vidissent, quòd creditum est mihi Euangelium præputij, sicut & Petro circuncisionis, cùm cognouissent gratiam quæ data est mihi. Vocula (&) Epexegesin habet, id est, vim quandam explicatiuam: exponit enim quod præcessit, cùm vidissent, & cæter. Non dicit cùm audiuissent, sed cùm cognouissent, id est, (ait Chrysostomus) cùm didicissent ex rebus ipsis, ex ipsis factis, hoc est, ex spiritu Paulino, quem in ista concione proferebat, item ex sanitate doctrinæ, ex alijs prætereà multis, quæ in ipso con-

Origenes in epistolã ad Romã.

 pso con-

pso conspiciebant. Gratia hic accipitur pro gratijs gratis datis, non gratum facientibus, de quibus & illud, quod in eadem hac epistola dicitur: Ex operibus legis spiritum accepistis? intelligendum est. Cùm vidissent ergo me istis pollere, cùm perspexissent in me dotes verè Apostolicas & Euangelista dignas, Iacobus, & Cephas, & Ioannes. Ex his tribus duos ait Hieronymus fuisse in monte Thabor tempore Dominicæ transfigurationis. Augustinus omnes tres adfuisse asserit in cõmentario huius loci, sed scripsit hoc presbyter non Episcopus parùm adhuc exercitatus in diuinis literis: Nam lapsum eum esse hinc patet, quòd Iacobus, qui in Euangelio commemoratur vnà cum Petro & Ioanne, cuius frater erat, interfuisse transfigurationi, in Actis Apostolorum mox à Stephani nece legitur sanguinem fudisse pro Domino.

Cap. 13. *Matt. 17.* *Act. 12.*

Qui videbantur columnæ esse, &c.) Quæstio hic est, quare dixit Apostolus, qui videbantur columnæ esse; & non hoc modo, qui erant columnæ? Hieronymus ipsum id fecisse putat gratia phrasis illius, qua in superioribus vsus est, exponendæ, nempe: qui videbantur. Non multũ dissimile est quod adfert Chrysostomus, vt significaret inquit, eos non solùm fuisse verè tales, sed & ab omnibus tales habitos: idcirco dixit, qui videbantur, id est, qui ab omnibus vt verè erant & habebãtur columnæ siue præcipui, ex quibus penderet fundamentum Ecclesiæ.

Dextras dederunt mihi & Barnabæ societatis.) Est phrasis Hebraica, pro dextris socialib. dederunt nobis dextras sociales, hoc signo declarantes nos cum ipsis per omnia conuenire. Significatur conspiratio & consensus doctrinæ & animorum.

Vt nos in gentes, ipsi verò in circuncisionem) hic sermo non est absolutus, subaudiendum est: Apostolico munere fungeremur. In, positum est pro, erga: circumcisionem dixit pro ipsa gente Iudaica, figura hæc antè explicata est. Sensus est: datis dextris agnouerunt me & Barnabam veros ac germanos cooperarios, datis dextris declarauerunt communem esse doctrinam ipsorum & nostram, datis dextris mecum & cum Barnaba societatem inierunt, vt idem Euangelium concordibus animis in sua quisque portione prædicaremus, nos quidem inter gentes, illi verò inter Iudæos passim & præcipuè.

Tantùm vt pauperum memores essemus.) Illud (tantum) referendum est ad sequentia, non ad præcedentia. Subaudiendum est autem aliquid, tantum admonuerunt, vel mandarunt. Sensus est: neque nobis iniunxerunt, vt quemquam è gentibus ad circũcisionem vocaremus, tantùm rogauerunt vt inter gentes prædicantes Euangelium, pauperum qui in Iudæa agebant, memores essemus. Quærit Chrysostomus quos hoc loco Apostolus pauperes sentiat, & dicit ipsum illos significare, qui in Palæstina propter fidei professionem e possessionibus suis eiecti erant, & facultatibus omnibus exuti, per diuersas regiones exulabant. D. Hieronymus putat illos significari, qui Hierosolymis allatis ad Apostolorum pedes possessionibus ac diuenditis egebant. vterq; commentarius bonus est & fortassis vtrosque complexus est Apostolus. Causam paupertatis, quam adfert Chrysostomus, expressam habemus in Epistola ad Hebr. 10. Nam rapinam bonorum vestrorum cum gaudio suscepistis. & in priori Epistola ad Thessal. cap. 2. Vos enim imitatores facti estis Ecclesiarum Dei, quæ sunt in Iudæa, quoniam & vos eadem passi estis à contribulib. vestris, quemadmodum & illi à Iudæis. Ex hoc loco, qui habet Paulum iubẽte Spiritu sancto, iuisse Hierosolymam, gratia conferendi Euangelium suum cum Apostolis, vt illorum comprobatione extaret apud omnes certitudo doctrinę ipsius, discimus verbum Dei, etiam syncerissimum opus habere testimonio hominum: id quod apertè valde & eruditè docet Augustinus, tum contra Faustum Manichæum libro 28. tum in quæstionibus Euangelicis, libro 3. capit. 40. quæ loca diligenter annotanda sunt propter Lutheranos, qui in rebus fidei nolunt nos moueri authoritate hominum, siue definitionibus conciliorum etiam generalium, sed quemque sequi quod intra se sentit. illis obijciendus est hic locus Pauli: ratiocinatur enim in hunc modum: Euangelium, quod prædicaui vobis, contuli cum Apostolis, & illi, quorum summa est apud omnes authoritas, approbauerunt; ergo vestrum est credere, & sine omni scrupulo ei firmiter adhærere.

CVm autẽ venisset Cephas Antiochiam, in faciem ei restiti quia reprehensibilis erat.

CVm autem venisset Cephas Antiochiam, &c.) Tanta est huius loci difficultas, quod plerique cùm non possent è difficultatibus explicare sese, commenti fuerint Cepham hunc, cui in faciem restitit Paulus, non fuisse Petrum Apostolum, sed alium quempiam è septuaginta discipulis hoc nomine vocatũ. Quam opinionem ceu commentitiam ac frigidam reijcit Hieronymus, cum ipsa res doceat hunc sermonem ad Petrum & ad illius collegas pertinere. Negat autem vllum Cepham notum nobis præter Apostolum Petrum, qui Syrorum lingua Cephas dicitur, quòd illis Cephas idem sonat, quod nobis ac Græcis Petrus. Quis autem, dum de Petro (vt res ipsa exigit) intelligitur, sit sensus, va-

ſus, variant interpretes, & de ea re ingens olim concertatio fuit inter Hieronymum & Auguſtinum, vt teſtantur Epiſtolæ aliquot vltro citroque miſſæ. Continet autem ea concertatio, quantum ad præſens negotium attinet, duplicem quæſtionem: alteram de ceſſatione legalium, videlicet: vtrum poſt Chriſti mortem licitum aliquando fuerit obſeruare legis cæremonias: Alteram de intellectu eius, quod dicit Paulus ſe in faciem reſtitiſſe Petro, videlicet vtrum Petrus tanquam obnoxius errori alicui, aut lapſui, verè & ex animo ſit à Paulo repræhenſus, an tantùm ſecundum ſimulationem quandam & compoſitionem.

Igitur quãtum ad priorem quæſtionem, Auguſtinus contendit legalium obſeruationem, mox poſt Chriſti mortem illo duntaxat tempore, quo gratia Euangelij nondum diuulgata erat, fuiſſe licitam Iudæis, modò ne ſpem ſalutis in eis collocarent. Diſtinxit ſiquidem triplicem temporis differentiam, vt legalia ante Euangelium fuerint viua, mox à morte Chriſti mortua quidem, ſed non mortifera: Demum Euangelio diuulgato eadem omnibus fuerint mortifera, tam Iudæis, quàm Gentibus. Hanc autem ſententiam confirmat, partim ex eo, quòd ſacræ Scripturæ paſsim teſtentur, Petrum & Paulum obſeruaſſe à morte Chriſti vetera Sacramenta, partim, vt diſcriminis aliquid eſſet inter ſacrificia Iudæorum & Gentium, ne illa, quæ prioribus temporibus in vmbris rerum futurarum Deus fieri iuſſerat, tanquam idololatriam gẽtilium damnare viderentur, ſi ſtatim ea relinquere cogerentur. Hieronymus verò duplicem tantùm faciens temporis differentiam, alteram ante mortem Chriſti, alteram poſt mortem Chriſti, prorſus cõtendit à morte Chriſti, per quam facta eſt legis impletio, legis cæremonias nõ ſolùm mortuas, ſed & mortiferas fuiſſe: proinde nunquam niſi per diſpenſationem, id eſt, niſi per quandam ſimulationem, ſiue per quandam diſsimulationem potiùs, qua occultabant ſuam ſententiam, ſeſe ad captum & imbecillitatem Iudæorum accommodantes, obſeruaſſe Apoſtolos legis cæremonias, præſertim vbi iam edocti eſſent, quòd per mortem Chriſti ſublata eſſet lex. Hanc ſententiam nititur multis Scripturis confirmare, quæ partim teſtentur legis Sacramenta vmbras fuiſſe, imagines, exemplaria gratiæ illius, quæ per mortem Chriſti eſt præſtita & exhibita. Vmbram enim habens lex, &c. ad Hebræos 10. Gratia & veritas per Chriſtum facta eſt, Ioan 1. partim quæ teſtantur, Chriſtum adimpleuiſſe legẽ: finis enim legis eſt Chriſt⁹, ad Romanos 10. Non veni ſoluere legem, ſed adimplere, Matthæi 5. Confitetur ergo vterque & Hieronymus, & Auguſtinus, Apoſtolos mox à Chriſti morte verè exercuiſſe cæremonias & ſacramenta legis, ſed Auguſtinus contendit illos ea ſeruaſſe animo legis obſeruandæ: Hieronymus verò nõ niſi per diſsimulationem quandam œconomicam ſiue diſpenſatoriam, quod non eſt verè obſeruare legem, ſed ob aliam aliquã cauſam, quàm obſeruandæ legis id exercere, quod lex iubet.

Porrò ſi harum rationum vtrinque propoſitarum collatio fiat, videri poſsit Hieronymi, quàm Auguſtini ſententia magis probabilis, & Scripturis conformior. Cùm enim veterum ſacramentorum obſeruatio, prænunciatio gratiæ Chriſti fuerit, & ob id fuerint à Deo per Moyſen inſtituta, vt gratiam Chriſti prænunciarent, videri poſſet ipſi ſacramentorum illorũ inſtitutioni prorſus repugnare, vt poſteaquam exhibita eſt res per illa ſignificata, obſeruarentur, vt ſunt à Deo inſtituta. Videtur enim huiuſmodi obſeruatio falſam continere ſignificationem. Quòd ſi dicas ea per mortem Chriſti amiſiſſe officium ſignificandi, ſicut & vim obligandi, certè ea obſeruare amiſſo officio ſignificationis, non eſt legem obſeruare. Hæc de neceſsitate legalium: nunc de intellectu textus Apoſtolici. Hieronymus igitur ſicut Paulum, ita & Petrum liberat ab omni peccato: Petrum negat aliquid egiſſe, quod repræhenſionem Pauli merebatur, quippè cùm Paulus ipſe aliquoties legis cæremonias exercuerit, ob Iudæorum ſeditionem vitandam. Quare ſentit hanc reprehenſionem Pauli, quam hic locus continere videtur, accipiendam eſſe non ex animo, ſed ex cõpoſito factam. Quòd ſi dicas, Petrum ob id peccaſſe, & Pauli repræhenſione dignum fuiſſe, quòd ex eius diſsimulatione ſcandalum gentibus natum ſit, quid dices de ſcandalo, quod apud Iudæos infirmos oriturum erat, ſi Petrus ſe illis non accommodaſſet, & à gentibus ſe ſegregaſſet? Quare cùm Petro fuerit ex concredito Apoſtolatu negotium agendum Iudæorũ, videri poſsit, non poſſe imputari Petro ſcandalum gẽtium, quo redemit ſcandalum Iudæorum. Neque verò admodum conſentaneum videtur, quòd Petrus à gentibus ſe ſubduxerit ob aduentum Iudæorum, non expoſita ſatis Gentibus cauſa, quare id faciat, deinde acerba hæc Petri reprehenſio potuit graue offendiculum parere apud auditores, ſi quid omninò peccatum erat à Petro. Pauli tamen officium fuit, Petrum Apoſtolorum principem priuatim & cũ modeſtia reprehendere. Auguſtinus verò Ambroſium ſecutus, qui & ipſe in hoc argumento à Græcis diſſentit, prorſus contendit, Petrum peccaſſe, non quia obſeruabat

consuetudinem Iudæorum, sed quia gentibus volebat imponere, atq; huius suæ sententiæ potissimùm producit authorem Paulũ, qui dicit se in faciem Petro restitisse Antiochiæ, item Petrum fuisse repræhensibilem, rursus Petrum non rectè ad Euangelij veritatem ambulasse, denique Petrum coegisse gentes, vt Iudaizarent. Atque si hic quoque fiat rationum comparatio, magis fortassè videatur Augustini, quàm Hieronymi sententia probabilis, hoc dico sequendo versionem nostram: nam Græcus textus parum facit pro Augustino, quemadmodum in expositione patebit.

Cùm venisset autem Cephas Antiochiam.) Pergit adhuc vrgere, quòd non aliud Euangelium doceat, sed idẽ prorsus, quod Petrus: exposui, inquit, vobis, quid actum sit in ea communicatione, quam habui cum Apostolis Hierosolymis, nunc exponã vobis, quanta libertate gratiam Euangelij, quam gentibus prædico, tutatus sum Antiochiæ, etiam cum nonnulla Petri repræhensione, quæ ab ipso patiẽter tolerata, certè coarguit meam doctrinam nũquam fuisse ab Apostolis improbatam. Cùm venisset Cephas Antiochiam, in faciem ei restiti. Græcè est κατὰ πρόσωπον, id est, iuxta faciem, vel in facie. Sẽsus est: ausus fui palàm, & in conspectu omnium, Petro contradicere eius factum improbando, & ipsum obiurgando non quidem procacitate aliqua, sed cogente necessitate, vt omnes illius obiurgatione sanarentur. Non enim satis erat, errorem, qui palàm noceret, priuatim sanari, sic Augustinus. Hieronymus verò cùm nõ videret, quid nã posset iure in Petro reprẽhendi, liberans ipsum ab omni peccato, interpretatur ad hunc modum: Restiti ei iuxta faciem, id est, non ex animo, sed ex composito, & communi consilio: cùm enim videremus hanc simulationem, quæ propter Iudæos erat necessaria, vrgere in gentium periculum, placuit nobis ex communi consilio, vt Petrus pateretur aduersus suam simulationem, quæ repræhensibilis non erat, me disputare, vt per dispensatoriam illam reprehensionem corrigerentur Iudęi, qui longè alia de causa legem seruabant, quàm Petrus, & gentiũ scandalum tolleretur. Ad eundẽ modum interpretatur Chrysostomus. Quod dicit κατὰ πρόσωπον, id est, iuxta faciem, perinde est, ait, quasi dixisset in speciem non reuerà restiti, vel repræhendi: sed schema tantũ eius rei siue speciem exhibui. Pro hac interpretatione in primis facit locus, qui est in Epistola 2. ad Corinth. 10. Quæ secundum faciem sunt, videte, id est, videte, quæ habent ostentationem potiùs, quàm rem. Rursus, qui est in eadem Epistola cap. 2. Vt habeatis ad eos, qui in facie gloriantur, & non in corde, quod constat esse hypocritarum. Pro altera expositione facit locus, qui est 2. Cor. cap. 10. Qui secundum faciem quidem humilis sum inter vos, absens autem, &c. Quia absens opposuit præsentibus. Illud (*secundũ faciem*) idem est, quod præsens, siue in præsentia. Rursus ille, qui est Acto. 23. Non est Romanis consuetudo damnare hominẽ aliquẽ, nisi is, qui accusatur, præsentes habeat accusatores. pro eo, quod interpres dixit, præsentes, Græci habent κατὰ πρόσωπον, id est, (ad verbum) secũdum faciem, vel in facie, id est, in præsentia siue coram. Quantum igitur ad illam particulam, Scriptura relinquit nos dubios.

Quia repræhensibilis erat.) id est, repræhensione dignus: Id enim sonat vox Latina, restiti ei, quia factum ipsius merebatur reprẽhensionem: sic Augustinus. Verùm si repræhensibilis, ergo peccauit Petrus, ergo & vere reprẽhensus à Paulo. Hoc argumentum concludit, si retineamus lectionem, quam habemus, & exponamus vocẽ ipsam, vt sonat. Sed sciendum, locum hunc variè legisse veteres. Augustinus, vt diximus, legit repræhensibilis; Ambrosius, repræhensus, non reprẽhensibilis, & exponit reprẽhensus, scilicet à veritate Euangelica, cui factum hoc aduersabatur: quæ interpretatio licet aduersetur Hieronymo, non tamen ipsum vocabulum, vt ex ijs, quæ mox subijciemus, patebit. In textu addito commentarijs Hieronymi, & in ipsis commentarijs est reprẽhensibilis, verba eius in commẽtarijs sunt hæc. Quod autem, ait, repræhẽsibilis erat, propterea inediæ temperauit, vt intelligamus non tam à Paulo eum fuisse repræhensibilem, quàm his fratribus, cũ quibus antè edens, se ab eis postea separauit: quia addit, à Paulo & fratribus, omninò verisimile est mẽdum esse, & pro repræhensibilis legendum repræhensus, sed & pro vocabulo inediæ fortassis legẽdum est mediè, quasi dicat, repræhensus erat, dixit mediè, vt intellectui sit liberum, reprẽhensum vel à Paulo, vel ab alijs. Certe Græci codices, qui hodiè habentur in manibus, constanter legunt reprẽhensus, atque eam lectionem fuisse in Græcis exemplaribus etiã tempore Chrysostomi, ex ipsius commentario manifestum est: habet enim ad hunc modum: Non dixit repræhensus à me, sed repræhensus simpliciter, haud dubium, quin ab alijs: nam id aliunde subaudiendũ est. Istud paulò expresiùs dixit Oecumenius: Reprẽhensus, inquit, erat non iusta de causa, neque à Paulo, qui dispensationem nouerat: sed ab his, qui ignorabant œconomiam. Verùm licet, quasi certum sit, Apostolum visum participio preteriti temporis, magna tamẽ quęstio est, num sit merus Græcismus, an potius

Ista coniectura non habet locũ, cũ in posteriori aditione operũ Hieron. palàm ita legatur.

Hebraif-

Hebraismus, hoc est, nũ illa phrasis hoc loco sit, quæ in 2. Regum cap. 1. Saul & Ionathas amabiles & decori valdè: Illud, amabiles, Hebræis non nomen est, quemadmodum Latinis: sed participium nisal, id est, verbi passiui, vnde Septuaginta seruantes Hebraismum verterunt amati vel dilecti, cùm interim sensus sit, qué reddidit noster interpres. Sic Psalm. 149. Confitebor tibi, quia terribiliter magnificatus es, mirabilia opera tua, &c. Illud mirabilia rursus Hebręis est participium nisal. Rursus, quod toties habemus in Psalmis: Magnus Dominus, & laudabilis nimis, ad verbũ in Hebræo est, laudatus nimis. Cùm sint ergo tot loca, in quibus participia passiua significationem habent nominum desinentium in bile, non est mirum, si Paulus etiam hoc loco sic vsurpârit participium: imò Hebræis est planè perpetuum, vt quod nos per nomen in bile, ipsi significent per participium passiuum. His accedit, quòd repræhẽdere est verbũ transitiuum, à verbis autem trãsitiuis, secundum regulam Heliæ Leuitæ, non fiunt verbalia huiusmodi siue nomina formalia, quæ significent accidẽs, vt est in subiecto: sed quoties rem hanc significare volunt Hebræi, vtuntur participijs, ac proinde distinguunt inter participium, quando accipitur vt participium, & quando accipitur vt nomen. Quando accipitur vt participium, tunc significare volunt actum: quando verò accipitur vt nomẽ, dicunt significare habitum: Suscitans à terra inopem, est voce, non significatione participium: perpetuum enim aliquid significat. Sic Genes. 23. Appendit Abraham pecuniam, quam postulauerat Ephron. 400. siclos probatæ monetæ publicæ, ad verbum in Hebræis est. 400. siclos argenti transeuntis per mercatores, vbi mercator Hebræis participium est, sed voce tantùm, non significatione: nam intelligitur habitus, pro eo, qui gerit hoc officiũ semper, non est improbabile nostrum interpretem sic intellexisse, & plus aliquid vidisse, quam viderit Chrysostomus, aut Oecumenius. Si merè Græcè locutus est, tunc sensus iste est: quia repræhensus erat, id est, quia cœperant eum iam gentes repræhendere, quòd non satis constans sibi, modò gentibus se admiscens, videretur significare legem non esse necessariam: modò ab eisdem se segregans, videretur significare sine legis obseruatione gentes fugiendas, tanquam adhuc immundas.

PRiùs enim, quàm venirent quidam à Iacobo, cum gentibus edebat. Cùm autem venissent, subtrahebat & segregabat se, timens eos, qui ex circumcisione erant.

PRiùs enim, quàm venirent quidam, &c.) scilicet Iudæi legis æmulatores, hoc intelligitur ex eo, quòd venisse eos dicit à Iacobo: hic enim Episcopus erat Hierosolymitanus, & quantum ex actis colligitur, cæremonias legis seruabat. Priusquam ergo hi venirent Antiochiam, ipse Petrus negligẽs legẽ, consuetudinem agebat cum gentibus vsque adeò, vt cũ eis sine delectu & discrimine quibuslibet cibis vesceretur, palàm testans, gentibus legis obseruationem necessariam non esse. Cùm autem venissent, subducebat se à gentium consuetudine & commercio, non vtens communi mensa, nec alijs vetitis per legem: vnde perturbatæ gentes, quæ huius consilij causam ignorabant, cœperãt repręhendere Petrum, tanquam non satis sibi cõstantem, & hæsitare, nũ ab illis tanquam immundis adhuc segregaret, & proinde, num lex esset suscipienda: quod non fecit Petrus, vt seruaret legem, vel vt declararet gentes incircumcisas, tanquam immundas, esse vitandas: sed quòd timeret Iudæos, hoc est, quod dicit (*timens eos, &c.*) Chrysostomus vbi aggreditur huius loci expositionem, multis id agit, vt ostendat Petrum non timuisse, quomodo timemus periculis nostris, hoc est, quomodo timet is, qui non audet confiteri fidem, ne veniat in discrimen: sed timuisse, ne scandalum paterẽtur Iudęi, qui à Iacobo venerant, ne videntes eum vti cibis in lege vetitis, putarent eum parũ constantem, vt qui aliud in Iudæa faceret, aliud cùm esset apud gentes. Timuit ergo affectu charitatis, ne Iudæi conuersi offenderentur, neue deficerẽt à fide semel suscepta, vel certè, ne turbationem aliquam excitarent. Quod ad timorem attinet, non est controuersia cum Augustino.

ET simulationi eius consenserunt cæteri Iudæi, ita, vt & Barnabas duceretur ab eis in illam simulationem.

ET simulationi eius cõsenserunt cæteri Iudæi, &c.) Græci addunt (&) consenserunt & cæteri Iudæi. Ad verbum reddidit Erasmus: & simulabant vnà cum eo cæteri quoque Iudæi. Sensus est: Petri exemplo prouocati cęteri quoque Iudæi, qui anteà quoque cum Petro commercium habebant cũm gentibus, abstinuerunt se à gẽtilium commercio, & legis cæremonias obseruârunt per simulationem, siue per hypocrisin, id est, nõ quidem hoc animo, vt legem obseruarent, sed vt idem agentes, quod Iudæi, dissimularent cognitam veritatem de abolita lege.

Ita, vt Barnabas, &c.) eo progressum est Petri exemplum, vt Barnabas quoque meus apud gentes collega, duceretur in illorum simulationem. Apertè hoc loco Apostolus Petro tribuit hypocrisin, sed per catachresin, quæ figura non habentibus nomẽ suum accommodat, quod in proximo est, & quemadmodum in Petro erat hypocrisis seruandæ legis,

dæ legis, ita in Paulo (iuxta Hieronymum) erat hypocrisis correptionis, & hanc vtriusque hypocrisin Hieronymus dispensationem appellat, vocat etiam prudentiam in hoc adhibitam, cùm à Petro, tum à Paulo, vt clàm tectèque prodessent audiëtibus. Eandem rem Chrysostomus Oeconomiam vocat: vocat etiá gnomin & synnesin, quæ sunt species prudentiæ. Neuter tamen neque Petrus, neque Paulus dicendus est verus hypocrita, cùm defuerit voluntas in vtroq; & intentio simulandi, in qua formalis ratio hypocrisis consistit.

Sed cùm vidissem, quòd non rectè ambularent ad veritatem Euangelij, dixi Cephæ coram omnibus: Si tu, cùm Iudæus sis, gentiliter viuis, & non Iudaicè, quomodo gentes cogis Iudaizare?

Sed cùm vidissem, quòd non rectè ambularēt, &c.) vox Græca, quam interpres vertit non rectè ambulare, significat propriè claudicare, & non sano gressu incedere. Hieronymus in epistola aduersus Pelagium, item in commentarijs huius epistolæ vertit, non recto pede incedere. Istud contra Hieronymum valdè vrget Augustinus, secundum quem sensus est: Cùm animaduertissem, quòd Petrus & reliqui Iudæi claudicarent ad defensionem veritatis Euangelicæ, hoc est, quòd non satis in declaranda & defendenda veritate Euangelij firmi essent & cōstantes: sed tanquam claudicantes & vacillantes, modò gentibus se iungerent, & legem negligerent: modò contrà, à gentium commercio abstinerent, & cum Iudæis legem obseruarent.

Dixi Cephæ coram omnibus, &c.) Cephæ, id est, Petro tanquam qui author fuerat huius simulationis noxiæ gentibus, vt Petro tanto viro correpto, cæteri Iudæi tam qui erant in illam simulationem adducti, quàm qui à Iacobo venerant, corrigantur. Si tu ô Petre, qui natura Iudæus es circumcisus à parua ætate, & custodiens præcepta legis, nunc sciēs ea per mortem Christi abolita nequaquam vt antè, legem seruas: sed indifferenter vteris quibusuis cibis, & communi mensa cum gentibus: quomodo eos, qui ex gētibus crediderunt, cogis hoc tuo facto & exemplo tuo Iudæos fieri? & velle effici æmulatores legis? Dum enim nunc te ab eis subducis, illi ignari, quam ob causam facias, interpretantur non ob aliam causam te ab eis subducere, quàm quòd eos incircumcisos tanquam immundos & contaminatos, & per fidem Christi nondum iustificatos, censeas vitandos. Quare per tuam hanc simulationem ad id consilij compelluntur, vt velint circumcisionem & legem suscipere, vt iustificationem, quam per fidem nondum sunt assecuti, per legem & circumcisionem accipiant. Si sequamur alteram sententiam, quę est Hieronymi, tunc istud: *Sed cùm vidissem, quòd non rectè ambularent, &c.*) referendum est, non ad Petrum, sed ad cæteros, hoc sensu: Cùm vidissem, quòd Iudæi, quorum causa Petrus simularet se seruare legem, non rectè ambulabant in viam veritatis, sed in legis necessaria obseruatione nimis pertinaciter insisterent, ex composito disputaui aduersus Cepham, & aduersus eius simulationem tanquam vrgentem in offendiculum gentium, non vt Petrum arguerem, sed vt hi, quorum causa ea simulatione vti cogebatur, corrigerentur, & gentium scandalum tolleretur. Secūdum Chrysostomum, qui in eadem sententia est, in qua Hieronymus, referuntur hæc etiam ad Petrum, sed per catachresin: non sunt, inquit, reprǽhendētis ista, sed schema est. Eodem modo Oecumenius: Quo intellectu dictum est, simulabat, eodem, inquit, dictum est, non recto pede ambulabat: non enim vult detegere Oeconomiam.

Nos natura Iudæi, & non ex gentibus peccatores. Scientes autem, quòd non iustificatur homo ex operibus legis, nisi per fidem Iesu Christi, & nos in Christo Iesu credimus, vt iustificemur ex fide Christi, & non ex operibus legis.

Nos natura Iudæi, &c.) Pergit Apostolus agere cum Petro: nos, id est, tu Petre & ego, miscet suam personam, ne iniuriam ei facere videretur: Natura Iudæos dixit, ad discretionem proselytorum: Sic Chrysostomus, Theophylactus, & Oecumenius. (*Et nō ex gentibus peccatores*) id est, nos iuxta carnalem propagationem Iudæi, non ex impijs & prophanis parentibus ethnicis progeniti, qui sine Dei cognitione & lege viuentes, nihil nisi peccatores erant: Secundum Augustinum alieno stomacho loquitur: Peccatorum nomen (inquit) gentibus imposuerant Iudæi iam vetusta quadam superbia, tanquā ipsi iusti essent.

Scientes autem, quòd non iustificatur homo, &c.) Coniunctio (autem) nó est in exemplaribus Græcis, nec est opus, nisi subaudias in superiori parte verbum, sumus, vt ita legamus: nos sumus nati Iudæi, nō autem ethnici peccatores, siue gens peccatrix, & tamen sic nati ex sanctis patribus sub sancta lege. (*Scientes, quòd non iustificatur homo.*) Iustificare verbum forense est, significans pronunciare iustum, in qua significatione frequens eius vsus est apud prophetas. Apud Paulum verò non solum significat pronunciare iustum, verùm etiam iustum facere ex impio, vel in iustitia inchoata promouere. Opera legis apud veteres tam Græcos, quàm Latinos, intelligūtur hoc loco opera, legi Moysi propria, hoc est, cæremonialia opera, qui commentarius quibusdam minùs exactus videtur & plenus, properteà, quòd nec operibus

ribus decalogi iustificetur homo: quare de tota lege Mosaica etiam morali, hi interpretantur Paulum. Sed sciendum, disputationem institutam esse contra Iudaizantes, qui gentes sub gratia fidei constitutas, cõstituere volebant sub oneribus legis, asseuerantes nihil prodesse Euangelium, nisi circumciderentur, & cæteras carnales Iudaici ritus obseruationes subirent. Hi ergo quoniam potissimùm vrgebant legem, ea parte, qua ceremonialis est, etiam Apostolus dum meminit legis vel operum legis secundum rationem propositæ disputationis, intelligendus est accipere legem nõ pro tota lege Mosaica, sed cæremoniali tantùm, vnde & in consequentibus nominatim meminit circũcisionis, & aliarum cæremoniarum legis, velut explicans quid nomine legis vel operum legis intelligat: atque hæc causa fuit, cur veteres omnes Paulina ista verba tantu de cæremonijs intelligant, optimè interim scientes, gratis iustificari hominem, & nihil interesse, quantum ad negotium iustificationis pertinet, inter opera legalia & moralia: sicut eruditè docet Augustinus de spiritu & litera cap. 13. item 14. & 15. (*Nisi per fidem Iesu Christi.*) Si quis velit vrgere verba, & secũdum præcepta Grãmatices ea exponere, sensus iste erit: Non iustificatur homo ex operibus legis, nisi adiuncta fide. Quæ expositio cùm iustificationem tribuat partim operibus legis, partim fidei; constat eam impiam esse. Nam certum est, Paulum loqui de iustificatione impij, quæ prorsus gratuita est, & non de ea, qua iustus auctior fit in iustitia: Sed & error Iudaizantium non in hoc erat, quòd reijciebant fidem, sed quòd fide non contenti iungebant ipsi legis opera, timentes, quòd fides non sufficeret. Contra quos cùm disputat hîc Paulus, certum est, sensum loci huius non illum esse, quem iam diximus, cùm sic Paulus plane cum Iudaizantibus consentiret, nec inter ipsum & illos pugna esset. Cogimur ergo dicere Apostolum hoc loco nec Latine, nec Græcè, sed contra omnem Grammaticam locutum, nisi fortè Hebræa phrasis sit. Hieronymus (*nisi*) impropriè accipit: explicat enim per (*sed*) non iustificatur homo ex operibus legis, sed per fidem Iesu Christi. Ad eundem modum Græci accipiunt, & illum esse sensum educent circumstantiæ, & ratio scripti. Verùm qua Grammatica Apostolus (*nisi*) pro (*sed*) vsus sit, non explicat Hieronymus. Eras. in annot. admonet nouam esse formam sermonis: vulgari modo dicendum fuisse, non iustificatur homo ex operibus legis, sed tantũ per fidem, nec hîc explicat phrasin Apostoli. Hebræis familiare est, negationes, quãdo præcesserunt in superioribus, in consequentibus negligere, & pro repetitis habere. Loca sunt in Psalm. 1. Ideo non resurgunt impij in iudicio, neque peccatores in consilio iustorum, vbi ad verbum in Hebræo est: Ideo non resurgunt impij in iudicio, & peccatores, &c. Rursus Psal. 9. Quoniam non in finem obliuio erit pauperis, patientia pauperis non peribit in finem, ad verbum est, patientia pauperis peribit in finem, affirmandi forma: Hieronymus, & 70. interpretes ac vulgata editio addiderunt (*non*) quia sciebant subaudiri iuxta morem Hebræorum. Rursus Psalm. 43. hæc omnia venerunt super nos, nec obliti sumus te, & iniquè non egimus in testamento, & non recessit retro cor nostrum, & declinasti semitas nostras à via tua: In duobus prioribus cõsentiunt 70. interpretes, Hieronymus & noster interpres hîc non item: Nam noster interpres intellexisse videtur: vt non subaudiatur (*non*) ibi. Et declinasti semitas nostras à via tua: vbi secundum Hieronymum subauditur in Hebræo. Vertit enim sic: nec declinasti gressus nostros à semita tua, quod valdè probabile est. Sunt enim preces Christianorum in persecutione, interprete Paulo ad Romanos. Cum Hieronymo consentiunt Rabbikymhi, & Rabbi Abraham. fieri ergo potest, vt hanc phrasin hoc loco, vt Hebræus expresserit Apostolus, vt sensus sit: Non iustificatur homo ex operibus legis, non nisi per fidem Iesu Christi. Si ad hunc modum intelligamus repeti (*non*) vocula (*nisi*) accipietur propriè. Si iam quæras, ánne ex propositione ista, homo iustificatur non nisi ex fide, rectè inferatur, ergo sola fide iustificatur: dicendum quòd sic: Si quæratur vlterius, an ergo admittenda sit hæc propositio; Sola fide iustificatur homo: Dicendum si intelligatur sola fide, id est, non adhibitis ijs, quæ præparant, hæreticam esse propositionem, & nullo modo admittendam: Si verò accipiatur fides, vt non intelligatur exclusa præparatio per opera pœnitentiæ, veram esse propositionem: quanquam hac nostra tempestate catholici scriptores nullo modo illam ferant, putantes venenum esse in illa vocula (*sola*) & propterea abstinendum. Veteres tamen non ita abhorrent à vocula (*sola*) sed nec Thomas abhorrere videtur: Si qui, inquit, in veteri lege iusti erant, non erant iusti ex operibus legis, sed solùm à fide Christi. Verus sensus Pauli est, non nisi ex fide, nullis meritis: distinguit siquidem fidem contra opera. Et iustificari (*secundum ipsum*) ex operibus, est non gratis iustificari, quemadmodum dictum est in Epistola ad Roma. vbi etiam prolixè dictum est, quam vocet Apostolus fidem iustificantem. Hoc loco notandum, quòd in explicanda iustitia illa, ad quam concipiendam disponitur mens per fidem, dissentiunt catholici ab hæreticis.

An sola fides iustificet.

Ad Ro. ca. 4. circa illum locũ: Ei aũt, qui nõ operatur, &c.

reticis. Catholici enim explicant iustitiam, quæ fide accipitur, esse non Christi iustitiā, qua Christi anima formaliter & inhærenter iusta est: sed esse donum gratiæ & charitatis propter meritum iustitiæ Christi infusum in mentē credentis, quo quidē dono mens, quæ antè à Deo erat auersa, efficiatur Deo subiecta: Hæretici verò contendunt hanc non esse iustitiam aliquam inhærentē mentibus credentium, sed esse iustitiam Christi, quam per fidem imputari dicunt credentibus, atq; ob hanc ipsis imputatam, credentes pronunciari apud Deum iustos. Quam sententiam solida & perspicua ratione conuellunt catholici demonstrantes iustitiam Christi, quæ est extra mentem hominis credentis posita, non posse intelligi facere hominem iustum. Quemadmodū enim ab externa prudentia aut temperantia, neminem propriè possis appellare prudentem, aut tēperantē: ita ab externa Christi iustitia proprio sermone nemo iustus potest appellari. Nō enim iustificari apud Paulum, idem est, quod pronūciari siue acceptari iustum: sed est effici & reddi ex iniusto iustum & pium, sicut ex fine capitis 9. ad Roman. euidenter colligere licet, vbi pro eo, quod tā frequenter superiùs dixerat, fide iustificari hominem, posuit fide hominem appræhēdere iustitiam, & peruenire ad iustitiam. Quare cùm Scripturæ pronuncient ex fide siue per fidem hominem effici iustum, necesse est intelligere iustitiam, quam docent fide impetrari & obtineri, non esse externam iustitiā, sed iustitiam menti inhærentem, diuinitùs datam. Fides Iesu Christi, est fides, qua creditur in Iesum Christum: Phrasis peregrina est.

Et nos Christo Iesu credimus.) Et hîc varia lectio: nōnulli codices habēt in præsenti, credimus: alij, credidimus, in præterito. Græci constanter legunt in præterito, apud nos etiam participium, scientes, præteriti temporis est. Sensus est: posteaquam didicimus, quod antè ignorauimus, & multi adhuc Iudæorum ignorant, videlicet, quòd non iustificetur homo ex operibus legis, etiam, si ea præstet, sed tantū ex fide, id est, per solam gratiam Christi absq; vllis omninò operum meritis, & nos, id est, ego Paulus & tu Petre diffisi legi nostræ, & abiecta omni fiducia operum legis, ad fidem Christi confugimus, vt iustitiam, quam lex dare non valuit, fides in Christum nobis tribueret. Vide Turnout de capti. & redempt. humani generis, pag. 287. iuxta impresionem Rescij. Ibi explicat quo sensu propositio hæc, tantùm ex fide; vel quę apud veteres inuenitur, sola fide iustificari hominem, intelligenda sit: Sola fide, inquit, iustificari hominem, perinde est, ac si dicas, gratis iustificari hominem sine operibus tanquam meritis. Particula, ergo, sola, excludit opera, quæ sunt iustificationis merita.

P*ropter quod ex operibus legis non iustificabitur omnis caro. Quòd si quærētes iustificari in Christo, inuenti sumus & ipsi peccatores, nunquid Christus peccati minister est? Absit.*

P*ropter quod ex operibus legis non iustificabitur omnis caro, &c.*) id est, nulla caro iustificabitur: est enim Hebraismus. Hieronymus tamen in commentar. nō agnoscit Hebraismum, sed accipit quasi esset Latinè aut Grçcè dictū, vt intelligatur certa caro, non quæuis. Iustificabatur quondam, ait, ex lege nō omnis caro, sed tantùm hi homines, qui in Palæstina erant, hoc est, Iudæi: sed sensum Pauli esse, quem diximus, nulli dubium est, vt mirum sit Hieronymū dissimulare phrasin Hebræam: nam notissima est, & vbique obuia in sacr[a] scriptura, veluti ibi: Non facies omne opus seruile, id est, nullum. Item omnem viduam non affliges, id est, nullam. *Leui. 23.* Hebraismus quoque est in voce iustificabitur, sumitur enim pro eo, quod est, iustificari poterit: nam futurum tempus apud Hebræos potentiale est.

Ex operibus legis) id est, ex qualitate, conditione, dignitate seu merito operum legis. Si quis legem hîc & in præcedentibus accipere velit pro tota lege Mosaica, vt cōplectatur ipsum etiam decalogum, dicere poterit Apostolum disputationem ex cæremonijs ortam reuocare hîc ad generaliorē fontem, ad commendationem videlicet gratię, & reiectionem iustitiæ nostræ, vt generaliùs disputet, quàm requirant cæremoniæ (*Propter quod*) Græcè est διότι, quam vocem interpres in epist. ad Rom. cap. 3. vertit, quasi putârit esse causalem: transtulit enim per, quia & hic quasi illatiuam, quanquam id non omninò certū sit, cùm alibi (*propter quod*) abuti videatur pro quia. Si inspicimus præcedentia, non videtur locus esse illationi. Nam illud; nō iustificabitur homo ex operibus legis; & istud: ex operibus legis non iustificatur omnis caro, idem pollent. Idem autem ex eodem inferri nequit. Respondent, qui dicunt esse illatiuam particulam, precedentia indefinitè dici, & propriè de Iudæis intelligi, hic autem generaliter inferri, propter quod, id est, quare cùm nos Iudæi per opera legis Moysi non possumus iustificari, sed tantùm per fidem: certè consequitur, vt nullus omninò possit iustificari ex operibus legis: quare haud quaquam gentibus quærēda est iustitia per opera legis. Sed cōtra istos est, quòd propositiones indefinitæ in Biblijs pro vniuersalibus capiātur. Erasmus accepisse videtur causaliter: vertit enim propterea, quòd ex operibus legis, &c.

Istud

Istud multò minus habet probabilitatis, cú hoc modo idem probaret seipsum, essetque petitio principij. Quare rectius exponunt illi, qui accipiunt non vt sit particula causalis vel illatiua, sed epiphonematica, quæ id, quod præcessit, augeat, & confirmet, vt sit Hebraismus quemadmodum Psalmo 72. Quia inflammatum est cor meum, pro eo quod est planè inflammatum est. Rursus 76. Memor fui operum Domini, quia memor ero ab initio mirabilium tuorum: ad verbú est in Hebræo, memor ero, quia memor ero ab initio, quod Latinus diceret memor ero atque adeò memor ero. Sic hoc loco Apostolus, vt omninò ex animo loqui videatur, idem repetit, quod antè dixerat per epiphonema, id est, acclamationé, quasi dicat prorsus vel vsque adeò ex operibus legis non iustificabitur omnis caro. Quæstio hic est, an intelligatur istud de operibus præstitis, an non prestitis, id est, an sensus sit: ex operibus legis non iustificatur omnis caro, quia nemo est qui ea præstat: an verò sensus iste sit: ex operibus legis non iustificabitur omnis caro, etiam si præstet ea. Quidam prius amplectuntur: alij posterius. August. nunc de præstitis, nunc de non præstitis interpretatur: omninò videtur sensus Pauli esse, opera legis non iustificare, etiam si vel maximè præstentur.

Quod si querentes iustificari in Christo, & cæte.) Quidam putant Paulum hic relinquere Petrum, & agere cum Galatis. Chrysostomus rectè monet adhuc rem esse cum Petro, Similiter Hieronymus. *Quòd si*) est particula transitus, quasi dicat, cæterùm: Cæterùm si ego & tu Petre quærentes iustificari, id est, remissionem peccatorum consequi, & iustitiam in Christo, id est, per fidem Christi. Quærere, verbum studij est.

Inuenti sumus & ipsi peccatores, sicut gentiles. hoc significat illud. *Peccatores*) id est, iniusti, immundi, peccato obnoxij. Peccatum hoc loco non est vnius generis: complectitur & originale & actuale peccatum, quicquid contraximus antequam essemus iustificati. Inuenti sumus phrasi Hebræa dixit. Sensus est: si ipsa re ita compertum est.

Nunquid Christus peccati minister est?) id est, occasio, cur peccatum cùm videretur auferri, tamen non sit ablatum? Christus solet dicere, fides tua te saluum fecit Iuxta Iudaizantes alia re opus est iustificante, ergo occasionem dedit falsæ fiduciæ, & peccatum adhuc manet, quod putabatur ablatum.

Locum hunc conferre oportet cum capite 6. & 7. ad Romanos: vbi peccatum pro persona accipitur, non pro re: Item cum capite 3. Epistolæ posterio. ad Corinthios, quemadmodum ibi mors, damnatio, iustitia habent prosopopœiam siue fictioné personæ, sic hoc loco peccatum. Sensus enim est: Christus inseruit peccato tanquam minister: benè meretur de peccato conseruando ipsum in nobis, quippe qui abducat à lege & circuncisione ad fidem, cum non per fidem, sed per legem sit iustificatio. Hunc sensum apertissimè habet Diuus Hieronymus cuius verba sunt, Si nunc à gentibus recedendo hoc agimus, vt quicunque circumcisus non fuerit, immundus sit, ergo fides in Christum in qua putabamus saluari, magis est peccati ministra, quam ipsum tollit, cùm auferat circuncisionem, quam qui non habent, immundus est, (*Absit*) abominantis est.

Si enim quæ destruxi, iterum hæc ædifico, præuaricatorem me constituo. Ego enim per legem, legi mortuus sum, vt Deo viuam, Christo confixus sum cruci.

Si enim quæ destruxi, iterum ædifico) Est aliud argumentum inductum à Paulo, ad ostendendum non oportere reuocare legem. Quare particula (*enim*) non pertinet ad proximè præcedentia. Si quæ destruxi, iterum hæc ædifico, sic est Græcè, non autem reædifico (*præuaricatorem me constituo*) id est, ostendo, declaro, significo, Græcè enim συνίστημι, cuius significationé vide apud Budæum in annot. linguæ Græcę. Sensus est: Magisterio Christi legé semel deserui, si redeo ad eam, illam obseruans, declaro ipsa re, quòd fui præuaricator aliquot annis, illis nimirum, quibus posthabui legem.

Ego enim per legem legi mortuus sum.) Est tertium argumentum, quare illud (*enim*) referendum est non ad proximè præcedentia, sed ad id, quòd lex non sit repetenda: Commentarij hic varij sunt. Quidam explicant ad hunc modum (*ego per legem*) scilicet fidei, gratiæ & Euangelicam (*legi*) scilicet Moysi (*mortuus sum.*) Quæ interpretatio alijs non placet, eò, quòd Paulus dum absolutè ponit legem, vsurpet pro lege Moysi, non pro lege Christi, non pro Euangelica: Quare malunt in hunc modum intelligere: per legem scilicet Moysi, legi mortuus sum per legem, inquam, Moysi spiritualiter intellectam: illa mihi author est, illa docente relinquo legem.

Lex enim Moysi spiritualiter intellecta, docet se non esse perpetuam, clamat quòd veniente Messia cessabit, & desinet habere vigorem. Secúdum istos semper lex eodem modo sumitur, & eadem res est. Lex quando ponitur absolutè sine aliqua restrictione tunc semper accipitur pro lege veteri seu Mosaica: quando verò additur ei restrictio, vt lex spiritus, accipitur pro lege Euangelica. Potest etiam hic esse sensus: ego per legem Moysi, supple mortuam, legi mortuus

 sum:

sum: quia illa mortua est, ego vicissim illi mortuus sum. Iste sensus valdè probabilis esset, si constaret quod putant quidam, Epistolam ad Galatas esse compendium Epistolæ ad Roman. Illud (*legi mortuus sum*) quid sibi velit, intelligitur ex cap. 6. & 7. ad Roman. perinde valet ac si dixisset, desij illi esse obnoxius. Secundum veteres qui legem accipiunt pro lege ceremoniali, nulla hic est difficultas: secundum eos verò, qui nomine legis comprehendi putant etiam decalogum, difficultas magna est, quo sensu dicantur credentes mortui legi: dicendum est ipsos non obligari lege, etiam quatenus lex complectitur decalogum, si respicias certos affectus, nempe detinere sub se seruiliter facere abundare peccatum, accusare, condemnare.

Mortuus sum ergo legi, ne sub ea viuam tanquam exactore, quasi pressus eius imperio, sed liberali animo ac spontanea indole facio, quæ præscribit lex ea parte qua naturalis est. illud (*vt Deo viuam*) quidam referunt ad sequentia, hoc modo: Vt Deo viuam, Christo confixus cruci. Latini omnes referunt ad præcedentia, hoc modo: liberatus sum à seruitute legis veteris, quę posita est in multiplicibus & obscuris cæremonijs, rursus à conditione vitæ illius, quam sub lege veteri agebã, siue à seruili illa qualitate, qua formidine pœnæ faciebam quæcunque faciebam, ab hoc inquam statu exemptus sum, hoc fine vt viuam deinceps nec legi, nec proprijs concupiscentijs & desiderijs, quæ per legem efficacia erant, sed Deo non iam tanquam vindici & exactori, sed tanquam bene merito Patri: hactenus lex fuit mihi principium motus ac vitæ, post hac Deus erit per Spiritum Filij sui: hactenus non sum mœchatus, quia lex incutiebat timorem, & minabatur pœnam, iam longè alio ducor spiritu. Diligenter obseruandum, quòd viuere Deo opponat viuere legi: legi autem viuit, quisquis timore pœnæ præstat legem.

Christo confixus sum cruci, & cæter.) Phrasis propriè Græca est, Latinus diceret: vna cùm Christo affixus sum cruci. Quemadmodum in Epistola ad Romanos capit. sexto, à morte ad sepulturam, sic hîc à morte ad crucem delabitur propter vicinam rerum. ibi probatio est, hîc dubium est an sit probatio, an potiùs eiusdem rei repetitio. Sensus est, quãtum pertinet ad veterem hominem, cum Christo crucifixus sum per Baptismum, scilicet, vetus homo ille per Baptismum seu vim Baptismi interẽptus non hoc valet tam quod solet. Hunc esse sensum colligere licet ex capite sexto ad Romanos: vbi post mentionem Baptismi sic ait: Vetus homo noster simul crucifixus est, vt destruatur, id est, euacuetur corpus peccati, vt desinat habere vigorem suum, vt vltra non seruiamus peccato:

VIuo autem, iam non ego: viuit verò in me Christus. Quod autem nunc viuo in carne, in fide viuo filij Dei, qui dilexit me, & tradidit semetipsum pro me.*

V*Iuo autem, iam non ego: viuit verò in me Christus.*) Loco (*autem*) Erasmus ponit (*tamen*) Sensus est: Christo confixus sum cruci, viuo tamen, imò viuo iam non ego, non vetus ille homo, sed viuit in me Christus, ille solus efficax est, & vrget in me: Concitat quidem vetus homo motus suos, sed nihil valet, quia non præbeo illi consensum. Ex hoc loco discimus opera iustorum, non tam ipsorum esse, quàm Christi siue Spiritus Christi inhabitantis mentes ipsorum: quare nihil mirum, si illa dicantur digna vita æterna.

Quòd autem nunc viuo in carne, & cæt.) id est, vita illa mortali. (*In fide viuo filij Dei*) (*in*) quidam propriè accipiunt, alij pro (*per*) quod non est infrequens apud Paulum, vt sensus sit. Quòd viuo, quòd Deus non patitur me interire hoc fidei debeo: nam sine fide dignus eram qui immergerer in infernum. Expositio hæc non caret scrupulo. Pręcedentia videntur alium expetere sensum, hunc scilicet: Quòd autem nunc viuo, scilicet ista vita memorabili, vita coram Deo, interea etiam dum in carne hac misera & infelici, & corruptibili ago, hoc fit in fide, id est, per fidem filij Dei, illa facit vt contempto fomite auscultem spiritui. Pro hac expositione facit locus qui est posteriori Epistola ad Corinth. cap. 10. Quidam arbitrantur quod nos tanquam secundum carnem ambulemus, quasi quęramus honorem nostrum, sed longè secus res sese habet: In carnem enim ambulantes, nõ secundum carnem militamus. Secundum istam expositionem istud (*in carne*) est tacita aduersatiua. In carne, scilicet licèt sim. Pro altera expositione facit locus, qui est in Epistola ad Philip. cap. 1. Quòd si viuere in carne hic mihi fructus operis est, & cæter. vbi viuere in carne est, viuere hac vita mortali.

Qui dilexit me) scilicet vltronea sua voluntate nihil tale promerentem, (*& tradidit semetipsum pro me,*) id est, pro peccatis meis, vt illa per victimam suam aboleret, & reconciliaret me Patri. Hunc esse sensum, patet ex salutatione huius Epistolæ. Cùm hæc ita se habeãt, cum habeam suauissimum Spiritum Christi, quo ducor ad omnia faciẽda quæ requirit Deus, idque corde magno atque animo volenti, quorsum opus est lege seruiliter impellente, siue seruili metu constringente: Istud est argumentum Pauli & est verissimum, sed à paucis intelligitur,

tum

tum propter phrasim maximè remotam ab vsu loquendi: nusquam enim inuenitur in tota scriptura mori legi, nisi apud Paulum: tum propter nos ipsos, qui sentimus tales affectus in nobis, quales sentiebat in se Paulus: quia multùm adhuc viget in nobis fomes, & seruilis illa qualitas. Chrysostomus in hoc tertio argumento multa populariter dicit, negat interim hæc cuiuis competere, sed propria esse Paulo: quod verum est aliquo modo, sed si quis velit agere interpretem, sic interpretari debet, vt in Paulo quiuis renatus accipiatur. Si enim de se solo ageret Paulus, nihil hæc pertinerent ad præsentem disputationem. Quare vnusquisque apud se consideret, an hæc in se experiatur, an fides in ipso efficiat, vt peccatum non abundet, vt concupiscentia non trahat ad peccatum mortale, vt solus Christus vigeat, non fomes: quod si sentiat, agat gratias: si non sentiat aut parum admodum sentiat, oret, ambiat, quia si regnum cælorum est in hoc mundo, hac in re positum est.

NON abijcio gratiam Dei: Si enim per legem iustitia, ergo gratis Christus mortuus est.

NOn abijcio gratiam Dei: & cæter.) illam, de qua iam philosophatus sum, magnum istud beneficium Christi, quod faciunt qui ex lege quærunt iustitiam. Ambrosius legit: non sum ingratus gratiæ Dei. Augustinus verò, non irritam facio gratiam Dei. est epiphonema tertij argumenti. Illud siquidem (*scientes quoniam no iustificabitur homo, &c.*) non est propriè argumentum, sed refertur res nota.

Si enim per legem iustitia) scilicet contingat ergo, &c. dubium, an sit quartum argumentum, an declaratio conclusionis. Sensus est: si per legis opera potest iustificari quispiam consequitur quòd Christus gratis, id est, frustra sine iusta, & idonea causa mortuus sit. Sed nemo tam demens est apud credentes, vt dicat Christum gratis mortuum, quare consequitur per legẽ non esse iustitiam, iustitiam inquam, quæ apud Deum est. Est ratiocinatio ab impossibili.

CAPVT III.

Insensati Galatæ, quis vos fascinauit non obedire veritati, ante quorum oculos Iesus Christus proscriptus est, et in vobis crucifixus?

HActenus aduersus pseudoapostolos calumniatores tutatus est suam authoritatem, & veritatem à se prædicati Euangelij defendit, simulque per occasionem controuersiæ, quæ incidit cum Petro, ostendit Apostolus ex lege non esse iustitiam: nunc ad Galatas sermonem conuertit, docens semel fidem in Christum professis nihil opus esse lege & circuncisione: Stultos autem vocat partim quia natura rudiores erant, nempe ex ferocibus Galliæ seu Galliarum partibus oriundi, partim quia à melioribus exorsi, ad peiora sine certa ratiõe delapsi erant. Fascinare dicuntur Latinis, qui aspectu malefico lædunt. Vox Græca qua vtitur Paulus significat & inuidere, & hanc significationem accipit Chrysostomus intelligẽs inuidia motos quosdam, voluisse Galatas ad legis seruitutem reuocare. At Paulus videtur hoc verbum vsurpare pro eo, quod est incantauit, & oculis quasi præstigijs imposuit: βάσκανος enim Græcis dictum est ab eo, quod est per oculos nocere, & de oculis delusis sentire videtur Apostolus, quod propemodum testantur ea, quæ sequuntur.

Ante quorum oculos Christus Iesus præscriptus est, & cæt.) Fascinum autem pueris potissimum creditum est nocere. Sensus ergo est: Quis inuidus vos, qui nuper in Christo renati estis, & lacte nutriti hactenus, ludificatus est & incantauit, id est, Quisnam oculos mentis vestræ sic potuit perstringere suis præstigijs, & iudicium mentis sic peruertere, vt veritatem fidei quam semel ritè amplexi estis, desereretis, & recideretis in Iudaismũ, vos inquam ante quorum oculos Iesus Christus præscriptus est, vel (vt alij legunt) proscriptus, id est, quibus per meam prædicationem sic est depictus Christus, & omnibus ob oculos expositus, tanquam inter vos esset crucifixus, vt multò certiùs illum fidei oculis sitis contemplati, quàm qui illum coram viderunt clauis cruci affigi? Sic Chrysostomus, Theophylactus, & Oecumenius. Est enim Græcè προεγράφη: γράφειν autem ipsis scribere & pingere significat. ex Actis discimus omnes ferè conciones Pauli habuisse crucem, & resurrectionem Christi, & adeò viuæ erant, vt instar picturæ expressæ in tabula CHRISTVM proponerent. Illud (*& in vobis crucifixus*) redundat: Græca non habent in multis quoque Latinis non reperitur, non est in Augustino, neque in Ambrosio, sed coniunctim legunt hoc modo: Ante quorum oculos Christus in vobis est proscriptus, crucifixus. Aliter tamen Augustinus exponit, quàm Græci, secundum quos vt diximus hic est sensus: Quorum oculis veluti depictus in cruce pendens exhibitus est. secundum Augustinum sensus est iste: Quisnam potuit vos qui semel veritatem fidei rectè edocti estis, sic fascinare & illudere seu decipere, vt Christum in quem credideratis rectè proscriberet & abijceret è sua possessione, id est, ex vobis, quam possessionem ipse sibi comparauit cruce & sanguine suo benedicto. Vel secundum

Ambrosium, vt Christum ceu purum hominem, & inefficacem ad iustificandum iam palam proscribatis, damnetis, & à vobis reijciatis crucem ipsius. Aliter adhuc Hieronymus: Ante quorum oculos CHRISTVS præscriptus, id est, antescriptus est, scilicet à prophetis, hoc est, qui non solùm ex Euangelio noueratis Christum, sed qui ex prophetis quoque, quos ante Euangelium legeratis, Christum noueratis: sed non est verisimile Galat. multùm legisse prophetas. Quare expositio illa non admodum probabilis est: Græcorum expositio sicut simplicissima ita maximè germana videtur: quanquam & eam, quam Augustinus tradidit, & item Ambrosius, admittat non solùm Latina, verùm etiam Græca vox προεγράφη.

HOc solùm à vobis volo discere: ex operibus legis spiritum accepistis, an ex auditu fidei? Sic stulti estis, vt cum spiritu cœperitis, nunc carne consummamini? Tanta passi estis sine causa? si tamen sine causa.

HOc solùm à vobis volo discere, & cæte.) Nolo apud vos, qui rudiores estis, sublimioribus vti argumentis, vt ostendam nihil opus esse circuncisione & alijs operibus legis ijs, qui fidem Christi amplexi sunt: sed illud vnum interrogare libet, quod promptum est, & per experimentum vobis cognitum, (nam id vnum satis erit ad reuincendam stultitiam vestram) vnde cótingit vobis spiritus ex operib. legis, id est, ex circuncisione legis & alijs cæremonialibus obseruantijs, quas præscribit lex Moysi: an ex auditu fidei, id est, an ex eo, quòd audistis fidem, ita quòd crederetis concionibus, & præberetis vos Euangelio. Certè cùm ex gentibus sitis ad Christum conuersi, & ante pseudoapostolorum aduentum de lege ne audieratis quidem, constat quòd non ex operibus legis, sed ex fide spiritum accepistis. Spiritum hoc loco accipere, est accipere Spiritum sanctũ illa visibili ratione, qua in die Pentecostes effusus est.

Sic stulti estis, vt cum spiritu cœperitis.) Interpres quod hic vertit (stultos,) in principio capitis (insensatos) vertit: Grecis idem vocabulum est. Planè, inquit, proditis stultitiam vestrã ô Galatæ, in hoc, quòd cùm cœperitis præsidijs spiritualibus fide & obedientia, præbendo corda vestra in obsequiũ fidei, nunc carne consummamini, id est, carnalibus præsidijs, circuncisione, obseruatione dierum, & cæte. Tam insignia dona contigerunt ad fidem sine præsidio legis, quare iam fugitis ad legis obseruationem: quæ est hæc stultitia? Notandum est, quod dixit Apostolus, consummamini, & non consummatis, quod fecit, vt significaret ipsos pati pecudum ritu à pseudoapostolis, hoc est, quòd pseudoapostoli more ouium ipsos circuncidebant, nescientes quidem quid paterentur, vnde & stultos illos appellat.

Tanta passi estis sine causa, & cæt.) Graues sanè persecutiones passi estis pro fide, & fortiter omnes superastis, & tamen omnes has sine fructu passi fueritis, si à Christi gratia & fidei efficacia recedentes, ad legem prolabimini. Sed confido, quòd non sine causa has afflictiones toleraueritis, sed quòd Dei beneficio resipiscentes, abiecta lege vel fiducia legis ad efficaciam fidei redibitis, hoc est quod dicit, (*si tamen sine causa*) quasi dicat, in vobis est, vt non fueritis hęc passi sine causa, nimirum si per pœnitentiam redeatis.

QVi ergo retribuit vobis spiritum, et operatur virtutes in vobis, ex operibus legis, an ex auditu fidei? Sicut scriptum est: Abraham credidit Deo & reputatum est illi ad iustitiam.

QVi ergo tribuit vobis, &c.) (*Tribuit*,) secundũ Hieronymum præsentis temporis est: Sensus est: Ergo Deus, qui sicut ab initio vobis impartijt spiritum, & operatus est per eum virtutes in vobis: ita nunc quoq; , postquam à veritate excidistis, non deserit vos, sed adhuc administrat spiritum, per quem operatur virtutes, vnde illud facit: ex operibus legis, an ex fide id facit, & non ex operibus legis, volens vos per fidem consummare, sicut ab initio vobis largitus est ex fide iustitiam. Apud Græcos autem ea possunt esse præteriti temporis: sunt enim participia, quæ possunt esse vel præteriti vel præsentis temporis. Qui ergo suppeditabat spiritum & operabatur virtutes in vobis ex operibus legis, an ex auditu fidei, supple id faciebat? certè ex fide.

Sicut scriptum est, & cæt.) Græca non habent scriptum est, nec omnia Latina habent: Quare verisimile est redundare. Hieronymus legit sicut Abraham credidit Deo, & cætera. nec apparet aliter legisse Ambrosium. Exemplum igitur adduxit Apostolus, non Scripturæ testimonium: In Epistola ad Roman. capite 4. vtitur tanquam testimonio. Sicut, referendum est ad præcedentia, hoc sensu: Accepistis spiritum ex fide, sicut Abraham ex fide iustificatus est. Ille adhuc incircuncisus credidit Deo, & hoc credere siue illa credulitas reputata est ei ad iustitiam à Deo, sine vlla circuncisione, aut legis obseruatione. Circa hunc locum multæ sunt difficultates de quibus dictum est in Epistola ad Roman. *Ad Roma. cap. 4.*

COgnoscite ergo quia qui ex fide sunt, ij sunt filij Abrahæ. Prouidens autem scriptura, quia ex fide iustificat gentes Deus, prænunciauit Abrahæ: quia benedicentur in te omnes gentes. Igitur qui ex fide sunt, benedicentur cum fideli Abraham. *Rom. 4. a. Iacob. 8. d Gen. 2. a. Eccl. 44.*

COgnoscite ergo) id est, aduertite, discite, (*quia*) pro quo (*qui ex fide sunt*) Illud *sunt*)

interpres

interpres addidit de suo. Græcis articulus affectus est præpositione. Sẽsus est: Qui fide iustificari quærunt, illi sunt filij Abrahæ, illos respicit benedictio promissa Abrahæ; non illos, qui operibus legis nituntur, & ex illis quærunt iustificationem, tanquam gratia Christi satis efficax non esset, quemadmodum vos docent pseudoapostoli.

Prouidens autem) siue (vt alij vertunt) præuidens, id est, ante videns (*scriptura*) metonymicos pro authore Scripturę Spiritu sancto videlicet aut Moysi, hic præuidens, quod scilicet capite 15. Geneseos diceret, quo iustificantur homines, voluit capite 12. aliquid præmittere eò pertinens. Gentes hoc loco generalis nationis vocabulum est, complectens omnes omninò homines. *Ex fide*) ita intelligendum est, vt non ex lege Moysi aut ex vllis meritis vllorum operum. *Prænunciauit*) vocabulum Græcum non simpliciter prænunciare significat, sed lætum nuncium nunciare: ad verbum verti poterit: antè Euangelizauit. Sensus est: ante hoc caput 15. nunciauit Abrahæ tanquam rem lętissimam & summoperè expetendam, nunciauit inquam capit. 12. *Quia in te benedicentur omnes gentes,*) hoc concilio positum est istud cap. 12. vt illud quod postea sequitur cap. 12. videlicet *Credidit Abraham Deo, & cæter.*) meliùs intelligeretur, vt sciremus hoc non esse proprium ipsius Abrahæ, sed eodem modo etiam nos oportere iustificari. In te ergo, id est, ad tui imitationem ac similitudinem benedicentur omnes gẽtes. Quicunque credunt, quẽadmodum tu credis, illi benedicentur: Ad hunc modum Cyrillus secundo libro commentationis de cultu, qui est in spiritu & veritate circa initium libri. Ad eundem modum exponit Chrysostom. sed obscurius. Commentarius eius sic habet: Si qui nullam cum illo naturalem habent cognationem, sed fidem illius imitati sunt, filij sunt: perspicuum est, quod in hanc cognationem inseruntur gentes, quæ crediderunt, siue (vt Græcus habet Chrysosto.) qui fidem illius imitantur. Id enim significat quod dicit (*in te benedicentur, & cæt.*) Ad eundum modum interpretatur Theophylactus, & apud Latinos Augustinus, item Ambro. Quia, inquit, Abraham forma est omnium credentium, ideo dicit. In te, & cæ. Hæc ergo est œconomia animaduersa à Paulo in Genesi, vt vterque locus explicet alterũ: In te benedicẽtur &c. explicatur ca. 15. inde discimus (*in te*) perinde valere ac si dicas per fidẽ. An verò quod cap. 15. dicitur, credidit Abraham Deo, ad solum Abraham pertinet, an ad omnes explicatur cap. 12. vbi dicitur ad omnes gentes pertinere, vt intelligatur Abraham propositus tanquam typus & exemplar omnium iustificandorum.

Igitur qui ex fide sunt, &c.) id est, qui fide nituntur, non lege, benedicentur. Benedictio capi. 12. Geneseos posita est in iustificatione. Sensus ergo est: Benedicentur, id est, remissionem peccatorum consequentur, ex impijs fient iusti, imò filij & hæredes regni. Fidelem dixit pro credente.

QVicunque enim ex operibus legis sunt, sub maledicto sunt. Scriptum est enim: Maledictus omnis, qui non permanserit in omnibus quæ scripta sunt in libro legis, vt faciat ea.

QVicunque enim ex operibus legis sunt, &c.) Hactenus Apostolus exemplum Abrahæ amplificauit ex œconomia è Genesi desumpta: nunc eandem illam amplificationem ex opposita explicat. Pro (*enim*) Cicero dixisset alioqui. Sensus est: Qui fide nituntur, benedicentur; alioqui qui nituntur operibus legis in iustificando, operibus inquam legis siue cæremonialis, siue decalogi, sub maledicto sunt, id est, obnoxij maledictioni æternę: illos, inquit, damnatio manet in extremo iudicio: vrget ergo adhuc Apostolus argumentum ab exemplo sumptum.

Scriptum est enim: Maledictus omnis, qui & cæt.) id est, qui non pręstat vniuersa quæ præscribit lex. Intelligendum est istud de mandatis, quæ continent substantiam vitæ. Argumentum Apostoli istud est: Quicunque nõ facit legem, est maledictus: ergo omnis qui nititur lege, est maledictus: Minorem propositionem, quam hoc loco subticet, (nempe, omnis qui nititur lege, non facit legem) relinquit notam ex Epistola ad Romanos, quam præsupponit legisse Galatas. Ibi prolixè ostendit sine fide Christi omnes peccatores, & obnoxios damnationi, nec à quopiam præstari legem, nisi qui spiritum Christi habeat, quẽ impetrat fides. Quod ad lectionem attinet, in Hebræo nõ est (*omnis*) nec (*omnibus*) sed nec Aquila in sua translatione habet, nec Symmachus, nec Theodotio, soli Septuag. habent. Hier. putat à Iudæis ex Hebreis codicibus illa erasa esse. In hãc, inquit, suspicionem me res illa stimulat, quod verbum (*omnis*) & (*in omnibus*) quasi sensui suo necessarium ad probandum illud, quod quicunque ex operibus legis sunt, sub maledicto sunt, Apostolus vir Hebręæ peritiæ & in lege peritissimus nunquam protulisset, nisi in Hebræis voluminibus haberetur, quod Hieronymi argumentum non conuincit: frequenter enim Apostolus non verba, sed sensum citat Scripturæ. Constat autem in Biblijs, indefinitas propositiones & vniuersales æquiualere.

QVòd autẽ in lege nemo iustificatur apud Deũ, manifestum est: quia iustus ex fide viuit. Lex autem non est ex fide, sed qui fecerit ea homo, viuit in illis. Abac. 2. a. Rom. 1. b. Leuit. 18.

QVod autem in lege nemo iustificatur,) Adhuc durat idem argumentum. Dixi, inquit in præcedentibus neminem præstare legem, sed demus aliquem præstare legem, minimè tamen ex lege iustificari potest. *Quod autem in lege*) id est, per legem, id est, per opera legis: sic oportere intelligi colligit Augustinus ex eo, quod sequitur: Qui fecerit ea, viuet in illis. Non dicit Apostolus qui fecerit eam, nec rursus viuet in illa, manifestè indicans nomine legis, opera se intelligere. quæ præscribit lex. Accipit aũt Augustinus in commentarijs huius Epistolæ eam partem legis, quæ cæremonias habet: in libello verò de spiritu & lite. generalius accipit, vt includatur etiam decalogus: Vterque comment. est bonus: nam neq; ex operibus decalogi secundum mentem Apostoli iustificatur homo, quod probat ex testimonio Abacuk, qui describens qua in re posita sit vera iustitia, quæ valet apud Deum siue per quam homo viuit coram Deo, sic dicit:

Iustus ex fide viuit:) Ex fide, inquam, non ex operibus legis, siue cæremonialis, siue decalogi. Quæ sit sententia huius testimonij adducti ex Abacuk, & quomodo pertineat ad præsentem disputationem, in qua agitur de iustificatione impij, dictum est in Epistola ad Romanos, cap. 1.

Lex autem non est ex fide) id est, opera legis quatenus legis sunt, non proficiscuntur ex fide, atque proinde non præstant vitam. *Sed qui fecerit ea, viuet*) non quidem absolutè, sed (*in eis*) id est, propter ea, hoc est, consequetur vt non incurrat pœnas, quas lex peccatoribus infligit: At vita, quæ simpliciter vita est illa non nisi ex fide est. Ex hoc loco discimus, quomodo accipiat Apostolus opera legis, dum detrahit eis vim iustificandi: Considerat siquidem ea secundum se vt fiunt citra fidem Christi ab homine merè legali, nõ autem vt fiunt ex spiritu fidei, ab eo, qui iam per fidem in Christum est iustificatus. Qua in re grauissimè hallucinantur hæretici, accipientes Paulum passim differentem de iustitia legis vel operum, perinde atq; omnium operum iustitiã, quacunq; ratione efficiantur, reijciat, & iustitiæ fidei opponat. Aduersatur enim hæc noua doctrina apertè Iacobi doctrinæ, qua palam pronunciat esse aliquã operum iustitiam, quæ iustificatos Deo cõmendat.

CHristus nos redemit de maledicto legis, factus pro nobis maledictum (quia scriptum est: Maledictus omnis, qui pendet in ligno) vt in gentibus benedictio Abrahæ fieret in Christo Iesu, vt pollicitationem Spiritus accipiamus per fidem.

CHristus nos redemit de maledicto, & cæt.) Adhuc vrget Apostolus argumẽtum sumptum ab exemplo Abrahæ. Id liquet ex eo, quod sequitur: *Vt in gentibus benedictio Abrahæ, & cæt.*) Maledictum posuit interpres pro maledictione. Lex inter cætera hoc habet, quòd adducat maledictionem, dum facit magis peccatores, & reos, per occasionem tamen, quemadmodum dictum est in Epistola ad Romanos. De hac maledictione legis, de reatu istius transgressionis, de ipsa culpa liberauit nos Christus. Alij interpretantur, redemit nos de maledictione legis, id est, effecit, vt lex non posset nos damnare, idque nõ solùm quia aboleuit per mortem peccata nostra, sed etiã per gratiã quia suam sanauit naturam: ita vt possimus deinceps præstare legem. Vterque comment. probabilis est, & æquè propriè pertinens ad materiam iustificationis. Pronomen (*nos*) respicit propriè Iudæos: illis enim lex Moysi, quam hoc loco intelligit Apostolus, data est, aliquatenus tamen respicit etiam gentiles, quia & ad illos lex pertinet, ea nimirum parte, qua moralis est, & illis quoque adduxit maledictionem: quia omnis lex sine spiritu abundare facit peccatũ. Scitũ est enim illud ethnici: Nitimur in vetitum semper, cupimusque negata. Vocabulum Græcum, quod interpres vertit, (*redemit*,) propriè significat redemptionem captiui, persoluto pro capite eius pretio. Nos ergo, qui captiui tenebamur sub lege, peccato, diabolo, Christus liberauit numerato pretio.

Modum, quo Christus numerauit pretiũ, significat Apostolus dum addit (*factus pro nobis maledictum*) hoc est, maledictio, id est, hostia pro execrationibus eorum, qui non permanserat in omnibus verbis legis: Sic Ambr. vt sit tropus ille, qui est in posteriori epistola ad Corinthios cap. 5. Eum, qui non nouerat peccatum, pro nobis peccatum fecit, vbi peccatum posteriori loco tropi sensus est, significans hostiam pro peccato Factus est ergo Christus maledictio, dum causam nostram, qui eramus maledictioni obnoxij, in se transtulit dum scelera nostra in se suscepit castiganda, dum supplicia quæ execrationib. blasphemijs, & peccatis nostris debebantur, vniuersa in corpore suo dependit tanquam omnium ipse reus esset. Alij interpretantur, factus pro nobis maledictio, id est, vehementer maledictus, quicunque enim videbant Christum crucifixum, iudicabant eum blasphemum, & summe execrabantur: Hi, quod dicitur, ad opinionem hominum referunt. Alij aliter adhuc exponũt: Verus sensus petendus est ex parenthesi (*maledictus omnis qui pendet in ligno*) quam postea exponemus. Factus est autem pro nobis Christus maledictio, hoc fine vt benedictio facta Abrahæ fieret, id est, eueniret, & reipsa exhiberetur gentibus, vt illa promissio qua nihil potest esse maius, effectum haberet in gentibus

tibus. Gentes, vocabulum genericum est, complectens totum orbem terrarum. Quidam pro (*fieret in gentibus*) vertunt, veniret, siue perueniret in gentes, moti hac ratione: quia Paulus vtitur prępositione (*εἰς*) addens ei accusatiuum: Sed scire oportet, frequens esse Paulo abuti præpositione (*εἰς*) pro (*ἐν*) apertus loc⁹ est posteriori Epistola ad Thes. Cap. 2. Ita vt in templo Dei sedeat, ad verbum si interpreteris est, ita, vt in tẽplum Dei sedeat.

Vt pollicitationem spiritus, &c.) id est, promissionem, quam voluit Spiritus sanctus extare in Genesi, quam ego vrgeo (*accipiamus*) & ego Paulus Iudæus, vos Galatæ gentiles omnes omninò (*per fidem*) non propter legem. Eodem modo intelligendum est, quod pręcedit: Vt in gẽtibus benedictio, &c. (*In Christo Iesu*) id est, per Iesum Christum, non per Moysen. Vos Galatæ nimium tribuitis Moysi: putatis per eum vos posse fieri participes benedictionis, fallimini: nam illa cõtingit per Christum. Parenthesis, cuius explicationem huc vsque distulimus, sumpta est ex ca. 21. Deuter. & variè à varijs ex Hebræo redditur. Septuaginta transtulerunt, maledictus à Deo omnis, qui pẽdet in ligno. Aquila verò & Theodotio: Maledictio Dei est, qui suspensus est. Symmachus: Propter blasphemiam Dei est suspensus. Hebeon ille hæresiarches semichristianus & semiiudæus vertit: Iniuria Dei est suspẽsus. Iudæus Barchanima (quo nocturno pręceptore vsus fuit Hier.) ad hunc modũ legit: Contumeliosè Deus suspensus est, Omnes hos sensus admittit sermo Hebræus. Cum Symmacho consentit Rabbi kymhi apud Hebræos, & apud Latinos Pagninus, secundum quos (*suspensus*) prędicatum est: Sepeliatur hic eadem die, quia propter blasphemiã Dei seu maledictionem est suspensus. Nos sic interpretari non possemus propter Paulum, secundum quem (*suspensus*) subiectum est: Omnis suspensus siue omnis pendẽs in cruce, est maledictus: Prætermittit Apostolus in hoc testimonio nomen (*Dei*) quod exprimitur in Hebræo, quodque omnes transtulerunt interpretes, quam ob causam id facit, inquirat studiosus. D. Hier. ex co, quòd Apostolus omittat Dei mẽtionem, putat post passionẽ Christi, & in Hebræis, & in nostris codicibus ab aliquo Dei nomen appositum, vt infamiã nobis inureret, qui in Christum à Deo maledictum credimus, sed non persuaserit id Augustino: pergit siquidem Augustinus legere, & lib. 14. contra Faustum Manichęum multis id agit, vt ostendat, quo sensu dicatur Christus maledictus à Deo: si credidisset Hieronymum sequendum, respondisset Fausto, qui ad hunc locum reijciebat Moysen, tanquam contumeliosum in Christum, respondisset, inquam, ei duobus verbis: Tu legis maledictus à Deo, codex tuus mendosus est. Illud (*à Deo*) est adiectitium.

Hieronymus tamen antequam veniat ad hanc sententiam, dicit in Deuteronomio, non ideo maledictum apud Deum quempiam pronũciari, quia crucifixus: sed quòd in talem inciderit reatum, vt meruerit crucifigi. Si (inquit) Ananias, & Asarias, & Misael, nolentes adorare idolum Nabuchodonosor fuissent in ligno suspensi, nequaquam iuxta Moysen maledicti fuissent: sic neque Mardochæus, si non pro suo merito in crucem, quam ei Aman parauerat, adactus fuisset.

Videtur ergo Hieronymus negare locũ Deuteronomij ad Christum pertinere, qui innocẽs suspẽsus est, & si inspiciamus Deuteronomium, planè videbimus ad sceleratos pertinere.

Sensus enim literæ hic est: si quis admiserit peccatum, quod cruce plectendum est, is adeò execrabilis est Deo, vt nec cadauer illius ferat in lumine, vt eadem die velit sepeliri, & abscondi siue obrui terra, tam execrata res est apud Deum, homo pendens in ligno ob meritum suum, vt etiam cadauer terram polluat.

Sicut enim malis hominibus terra iuxta Scripturam inquinari dicitur: ita cùm aliquid ipsorum superest, vt cadauer, nondum terra censetur expiata. Iam difficultas est, si hic est sensus Deuteronomij, & solũ ad sceleratos pertinet, quomodo à Paulo accommodatur innocenti Christo.

Dicendum Christum quodam sensu ad Deuteronomium pertinere, quemadmodũ alij scelerati, hac tamen differentia, quòd hi propter sua scelera subigantur in crucem: Christus verò non propter sua propriè, sua tamen aliquo tropo. Nam in Psalmo 21. cuius initium est: Deus Deus meus respice in me, &c. ipse Christus sic loquitur: longè à salute mea verba delictorum meorũ. Rursus Psal. 29. in psalmo: Expectans expectaui, vocat iniquitates suas: Nostra ergo delicta sunt quodam sensu Christi delicta, quia propter illa Deus Pater voluit eum conterere, & hactenus Christus maledictus dicitur, & execrabilis dicitur Deo, quia Deus odit blasphemias, execrationes, peccata humani generis, quæ sunt imputatiuè in Christo, quia in se suscepit illa castiganda. Hactenus Apostolus vnicum argumẽtum mirabiliter amplificauit, vnde bona pars Gene. potest intelligi. Quod iam sequitur, nouum est argumẽtum secundum quosdam, tamẽ eodem pertinens.

FRatres (secundum hominem dico) tamen hominis confirmatum testamentum nemo spernit, aut superordinat. Abrahæ dictæ sunt promissiones, & semini

semini eius. Non dicit: Et seminibus, quasi in multis, sed quasi in vno. Et semini tuo, qui est Christus.

F*Ratres secundum hominem dico, &c.*) id est, vt vobis ô Galatæ semel ostendam neminem ex lege iustificari, vtar exẽplo consuetudinis humanæ, adhibebo ad id crassam similitudinem: similitudo siue exemplum, quod à rebus humanis proponere volo, hoc nempè est.

Tamen hominis confirmatum testamentum, &c.) illud (*tamen*) nouè positum est pro (*licet.*) Sẽsus est: Testamentum licet humanum, & ab homine infirmæ voluntatis conditum, modò si morte confirmatum, nemo reijcit, nemo noui aliquid adijcit, hoc est, quod dicit, (*superordinat.*) Hunc sensum expresit Erasmus in sua translatione. Potest interim & propriè accipi (*tamen*) & connecti cum eo, quod præcesit (*secundum hominem dico*) hoc sensu: Adferam exemplum rerum humanarum, quæ nullo modo conferendæ sunt cum rebus diuinis, & tamen in hominis testamẽto nemo quicquam rescindit, aut immutat, demit, vel addit, derogat aut arrogat: quantò igitur magis id oportet in testamentis ac promisionibus diuinis fieri, vt prorsus habeantur incommutabiles, & immobiles.

Abrahæ dictæ sunt, &c.) id est, factæ more Hebraico (*promisiones & semini eius*) tanquam in quo, & per quod implendæ essent. Respicit Apostolus Scripturam, quæ est Genes. 22. Per memetipsum iuraui: benedicẽtur in semine tuo omnes gentes. Cõsiderandum est autem in verbis Moysi, in quibus exponit promisiones factas Abrahæ, nõ dictum esse & seminibus, quasi de multis ageret, sed dictum, & semini, quasi de vno loqueretur, quod semen est Christus.

H*Oc autem dico testamentum confirmatum à Deo, quæ post quadringentos & triginta annos facta est lex, non irritum facit ad euacuãdam promisionem.*

H*Oc autem dico*) pronomen (*hoc*) non pertinet ad testamentum, quod patet ex Græcis, vbi testamentum est fœminini generis: pronomen verò hoc, neutri generis. Sẽsus est: cùm igitur ita sit, vt humanũ testamentum semel cõfirmatum, sit ratum: sitq; à Deo ceu testamẽto quodam promissa hereditas Abrahæ, haud quaquam fieri potest, vt lex Moysi, quę post tot annos data est, nimirum quadringentos triginta, irritet, seu rescindat testamentum, id est, promisionẽ Dei, quæ est velut testamentaria quædam dispositio de hæreditate donanda Abrahæ per semen vnum, quod est Christus: rescindat, inquam, abrogando illam, & reddendo otiosam, & inutilem, & inefficacem, quod planè faceret lex, si ex ea esset hæreditas: hoc enim est, quod sequitur.

N*Am si ex lege hæreditas, iam non ex promisione. Abrahæ autem per repromisionem donauit Deus. Quid igitur lex? Propter transgresionem posita est, donec veniret semen, cui promiserat, ordinata per angelos in manu mediatoris. Mediator autem vnius non est, Deus autem vnus est.*

N*Am si ex lege*) id est, ex legis virtute, & efficacia siue dignitate, & meritis operum legis (*hæreditas*) scilicet contingit: consequitur, quod non ex promisione Dei, quapropter semen, quod est Christus, gratuitò, & sine meritis & dignitate promisit Abrahę hæreditatem: atqui constat ex testimonio Geneseos, quòd Deus per promisionẽ dono dedit hæreditatẽ Abrahæ & semini eius, non requirens vlla merita operum, propter quæ ipsam daret: Hic est finis argumenti, quod firmisimum est, & insolubile planè. Vrget Apostolus promisiões, primò, quòd sint absolutæ: deinde, quòd sint promissæ semini. Vetus, inquit, Scriptura, benedictionem istam, quæ continet prophetiã de articulo iustificationis, describit tanquam exhibenda sit vi & titulo promisionis, & absolutæ promisionis, vt videre est in Gen. Nõ ergo addenda est conditio illa: si præstetur lex, quemadmodum persuadere vobis conãtur Iudaizantes. Porrò quoniam videbat Paulus Galatas non esse capaces tituli promisióis, addidit similitudinẽ crassam sumptam ex rebus humanis, qua tãquam manu ducerentur ad intelligendam vim promissionis diuinæ, quanquam alij pro argumento habeant, quorum sententiam secuti sumus in expositione: verùm probabile magis est, hanc non causa argumentandi introductam esse ab Apostolo, sed manu ducendi & illustrandi argumentum, quod aliunde pendet. Vnde cum dixisset, hominis licet testamentum, &c. & adiecisset, Abrahæ dictæ sunt promisiones, & cæt. nihil deinde intulit, sed simpliciter posuit: hoc autem dico testamentum, ac si dicat, hoc volo citando istam crassam similitudinem, hoc volo intelligi ex re ista, quòd promisionem iureiurando confirmatam à Deo, Geneseos capite 22. lex Moysi non rescindat: Nam si ex lege. pro (*nam*) Latinus diceret (*alioqui.*) Sensus est: alioqui si hæreditas promissa Abrahæ contigit merito seruatæ legis, & cæt. Alterum, quod vrget Apostolus, est, quòd promisio habeat (*& semini*) quasi de vno loqueretur. Si quis aduertat ad similia loca, mirari poterit, quomodo Apostolus istud vrgeat, cùm semen in singulari numero frequentisimè ad multos pertineat: Loca obuia sunt Gene. cap 12. Semini tuo dabo terram hanc, non intelligitur ibi vnus aliquis, sed tota posteritas. Rursus ca. 13. Omnẽ terram, quam conspicis, &c. vbi semen ter vsurpatur pro tota posteritate. Rursus capite 15.

Suſpice cęlum, & numera ſtellas, ſi potes, ſic erit ſemen tuum. hic ſemen ſingulare eſt, & tamen intelligitur de poſteritate. Et aduertendum, quòd locus ille habeat mentionem iuſtificationis. Rurſus: Scito prænoſcens, quòd peregrinum futurum ſit ſemen tuum. Et cap. 17. Statuam pactum meum inter, &c. vbi plus, quàm quinquies hoc modo vſurpatur ſemen. Præterea in tota Scriptura nũquam in plurali numero (*ſemina*) reperire eſt, ſed ſiue in bonam, ſiue in malam partẽ, ſemper in ſingulari ponitur. His accedit, quòd apud Hebræos, quorum lingua vetus Scriptura nobis tradita eſt, vocabulũ, ſemẽ, careat plurali numero. Quid ergo hoc loco agit Paulus? Commẽtarius Hieronymi ſic habet. Putant aliqui, quòd de teſtamento hominis, & de teſtatoris morte, & cæteris humanæ ſimilitudinis diſputaturus exemplis, dixerit Apoſtol. Fratres ſecundum hominem dico. Mihi autẽ videtur, & propter hoc quidem, quod illi arbitrantur: ſed maximè propter illud, quod ſequitur, eſſe pręmiſſum, id eſt, non dicit, & ſeminibus quaſi in multis, ſed quaſi in vno, & ſemini tuo, qui eſt Chriſtus. Putat ergo Hieronymus illud dictum eſſe Galatis craſsis, & tale eſſe, quod poteſt diſplicere prudentibus, ſi non præmiſiſſet, ſecundum hominem loquor. Qui commentarius non admodum probabilis eſt, tum quòd cætera argumenta Apoſtoli validiſsima ſint, tum quòd hinc Iudaizantes magnam habuiſſent occaſionem traducendi inſcitiam Pauli apud Galatas. Dicamus ergo Apoſtolum reſpicere, non ad numeros Grammaticos, ſed ad res ipſas, & hoc velle iſto ſermone, vt lector aduertat in Scriptura, ſemen complecti nunc multos, nunc vnum tantum, idque ſignificari nõ ex numero, ſed ex circũſtantijs locorum: quãdo illæ cogunt, vt multi intelligantur, tunc accipiantur multi: quando vero cogunt, vt vnus quiſpiam, vnice & ſingulatim intelligatur, tũc accipietur vnus. Poſteritas intelligitur, quum de terra Palæſtina poſsidenda promiſsio ſit; hoc verò loco: In ſemine tuo benedicentur omnes gentes, non patitur, vt multi intelligantur, quia ſermo eſt de benedictione oppoſita maledictioni Adæ, quæ benedictio per certum aliquẽ implenda erat, nimirum per Chriſtum, atque hoc eſt, quod vrget Apoſtolus: In ſemine tuo, qui eſt Chriſtus, nõ Moyſes. Ex Moyſe iam intelligi debet lex, ſicut ex Chriſto fides per metonymiam.

In ſemine tuo, id eſt, per ſemen tuum, id eſt, per fidem in Chriſtum, benedicentur omnes gentes. Non ergo miſcendus eſt Moyſes in hoc negotio, ne otioſa reddatur promiſsio. Pergit Hiero. in comment. huius loci. Nec non & illud, inquit, quod infert (*hoc autem dico teſtamentum confirmatũ à Deo.*) Si quis diligenter Hebręa volumina & cæteras editiones cum Septuaginta cõtulerit: inueniet, vbi teſtamentum ſcriptum eſt, non teſtamẽtum ſonare, ſed pactum, quod Hebræo ſermone dicitur berith. Vnde manifeſtum eſt, id feciſſe Apoſtolum, quod promiſit, nec recõditis ad Galatas vſum eſſe ſenſibus, ſed quotidianis & vilibus. Putat ergo Hieronymus & propter iſtud Apoſtolum antè placaſſe prudentem lectorem, & ne videretur imperitia, & non arte dixiſſe (*ſecundum hominem dico.*) Cęteras editiones intelligit. Aquilæ, Symmachi, Theodotionis, & illius alterius ſemi Iudæi & ſemi Chriſtiani, videlicet Hebeonis, qui omnes Hebręam vocem verterunt συνθήκην, id eſt, pactum, ſoli Septuaginta διαθήκην, id eſt, teſtamentum ſecundum Hieronymum, qui ob id non placuerunt ipſi. Verùm διαθήκην, qua voce hoc loco vſus eſt Paulus, & ante eum Septuag. non vnius eſſe ſignificationis, (quemadmodum voluit Hieronymus,) ſed præter teſtamentũ ſignificare & pactum, & conuentum, & pollicitationẽ, declarat Budæus, adductis idoneis exẽplis ex Demoſt. & Ariſtophane. Imò dũ hoc ſignificat, quod conuenit morituro, id eſt, teſtamentum, ferè ſemper in plurali numero vſurpari dicit, rarius in ſingulari, vide ipſum in comment. linguæ Gręcę. Sed & 70. interpretes non hoc voluiſſe ſignificare voce ſua διαθήκην, quod accipit Hiero. manifeſtum euadit ex locis Scripturæ, in quibus illa vti ſunt Pſal. 82. Simul aduerſum te teſtamentum diſpoſuerunt, &c. quo loco 70. habent διαθήκην, & certum eſt, eos ſignificare voluiſſe pactum. Senſus enim eſt: Inierunt omnes vicinæ regiones aduerſum te fœdus; vno animo pariter aduerſum te conſpirauerunt, volunt pacto te oppugnare. Rurſus c. 26. Geneſeos videntes vidimus, quòd Dominus eſt tecum, & diſponemus tecum teſtamentum. Sic enim vertit interpres, quo vſus eſt Auguſt. Et hic 70. habent διαθήκην, nec tamen ſignificare voluerunt teſtamentũ morituri, ſed pactum, quod Aug. quoq; aduertit. Scribit enim ſic 1. lib. locutionũ de Geneſi citans hunc locum: amant ſcripturæ pro pacto ponere teſtamentum, nec ſolũ 70. ſed & Lucas linguæ Græcæ peritiſsimus in hac ſignificatione vtitur voce διαθήκην, Actor. 3. Vos eſtis filij prophetarum & teſtamẽti, citat ibi Lucas non 70. ſed quod dixerat Petrus, recenſet concionem ipſius Hebraicam Græce reddens. Similiter verba Zachariæ cap. 1. Euangelij ſui: Memorare teſtamenti ſui ſancti: vtroq; loco habet Lucas διαθήκην, ſignificans ea voce non teſtamentũ proprij nominis, ſed pactũ, quod Deus pactus eſt cũ maioribus de Saluatore ex ipſorum genere naſcituro. Quare autem interpres noſter

vertit

vertit testamentum, alia quæstio est: Certū est ipsum abusum esse voce. Ex his patet, Apostolum non vsum fuisse præfatione illa, vt placaret prudentem lectorem, quemadmodum voluit Hieronymus, cùm vox Paulina & ad testamentum, & pactum, & promissionem æquè propriè pertineat. Quid verò hoc loco accipere nos oporteat, nō satis certum est. Si quis inspiciat textum, putabit significari pactum, hoc sensu: Hominis testamentum, id est, pacta humana confirmata certis ritibus nemo spernit, &c. quia Paulus nihil vrget, nisi promissiones, & eas statim subsumit, dicens: Abrahæ dictę sunt promissiones, &c. Commentarij tamen ferè accipiunt pro eo, quod conuenit morituro, intelligentes testamentum proprij nominis priori loco. Secundum quos aduertendum est, Apostolum inter testamentum & promissiones, quantum ad præsens attinet negotium, nullam tum facere differentiam, quia res patitur, vt addantur cōditiones, si à principio non fuerint additæ. Posteriori verò loco accipiunt testamentum impropriè pro testimonio promissionis: In semine tuo benedicentur omnes gentes. Rationem quare vocetur testamentum, reddit Augustinus: Quòd mors, inquit, testatoris valet ad confirmandum testamentum eius, hoc incōmutabilitas promissionis Dei valet ad cōfirmandam Abrahæ benedictionē. Verùm in Græca voce nullus est tropus. Obiter & illud notandum est, locum Geneseos longè aliter verti à Pagnin. quàm à Septuag. vel Hieronymo, & Apostolo Paulo. Habet enim translatio eius hoc modo: Benedicent se in semine tuo omnes gentes terræ, qua in re nimis secutus est regulas Rabinorum, qui tradunt verba in coniugatione nifal, actiuæ esse significationis agentis in se, vnde sensum loci iam citati, hunc dicunt: Populus gentium dicet, vellem me esse tam benedictum, quàm est ille populus Israeliticus. Nos sic interpretari non possumus, propter Paulum: sed & Lucas vocabulum Hebraicum, quamuis coniugationis hyppaal, reddit passiuè in concione Petri, quam refert Acto. 3. Ad id verò, quod obijciunt Iudæi Paulo semē esse nomen collectiuum, adeoque semper in multis esse: respondendum: verum quidem id esse, quando ponitur absque tropo, alioqui per tropum, & de vno dicitur. De qua re apertus locus est capite 21. Genes. Sed & filium ancillæ faciam in gentem magnam, quia semen tuum est. Superest adhuc vna difficultas de numero annorum, quomodo anni hoc loco ab Apostolo positi cōsentiant cum narratione Genesis, de qua re acutè disserit Augustinus in libro de ciuitate Dei, libro 16. capite 24. ibi legite. Chrysostomus vrgere videtur in cōmentarijs paucitatem annorum, sed facit id absque vlla probabilitate ex textu. Occumenius sentit in hoc cum Latinis, quòd vrgeat multitudinem annorum, & id multò probabilius, vt lex non possit irritare promissionem, quia tot annis subsecuta est. Itē, quòd non potest esse conditio promissionis, quia inter pacta & promissiones, & pactorum promissionumq; conditiones, non solent communiter paciscentes expectare, quia Apostolus omnia posuit in gratuita promissione. Hinc oritur quæstio: Si benedictio seu hæreditas contingit titulo promissionis, & non ex lege; quid igitur officij & vtilitatis habet lex? Respondet Apostolus:

Propter transgreßionem posita est.) Græcè est, addita siue apposita, id est, obiter adiecta post promissionem, idque ad transgressiones coercēdas. Sic D. Chrysostomus & Hieronymus. Faciebat autē id lex, partim pręscriptione ritus multiplicis colendi Deum, partim terrore & minis. Est alia expositio, quam tradit Augustinus, ista: ad transgressiones supple aperiendas seu detegendas. hoc legis officium explicat aliquoties Apostolus in epistola ad Roman. capite 2. Per legem cognitio peccati. Rursus capite 5. Peccatum non cognoui, nisi per legem. Data est igitur lex, vt populus superbus agnosceret transgressiones suas, & cogeretur de se sentire humiliter, & agnoscere gratia sibi opus esse.

Donec veniret semen) scilicet Christus, de quo & in quo promissio facta fuerat, nempè, quòd in ipso benedicerētur omnes gentes: Proinde si vsque ad Christi aduentum data sit lex, quid eam longiùs & vltra tēpus prorogatis? sic Chrysostomus.

Ordinata per angelos) id est, exhibita ministerio angelorum certo tempore, certo loco, certo modo: omnia hæc includit vox ordinata: ordine, inquit, optimo dispēsata inter legem naturæ & Euangelium, vt cōuincerētur per eam homines de infirmitate naturæ, & ea cognita compellerentur ad gratiam confugere. Rursus aptissimo loco exhibita, nempè, in monte Syna, qui extra terram promissionis est, videlicet in Arabia terra Barbara, quemadmodum dicetur cap. sequenti. Rursus terribili modo lata ad incutiendum terrorem carnali populo, vt videre est in libris Moysi, & epistola ad Hebræos. Sic autem lata est per Angelos, vt totius legis potestas esset penes Christum, vt tota ipsius dispensatio esset in authoritate Christi: hoc est, quod dicit (*in manu mediatoris.*) Angeli huius rei ministri erāt: Christus verò Dominus: vnde dubium non est, quin in illius manu, potestate, & authoritate sit dispensatæ olim legis abrogatio.

Mediator

Mediator autem vnius non est, &c.) Est γνώμη. Sensus est: Si mediator est Christus, sequitur, quòd non sit mediator inter vnum aliquem, sed necesse est, vt inter duos saltem mediator sit: Constat autem, quòd Deus vnus tantùm sit, vnde necesse est, quòd mediator sit inter Deum & creaturam: cùm autem nō sit mediator inter Deum & angelicam creaturam: nam ea in ijs, qui perstiterunt, non eget mediatore; in ijs verò, qui ceciderunt, quia irreparabiliter ceciderunt, frustrà adhiberetur mediator: consequitur, vt inter Deum & hominem sit factus mediator. Debet igitur agnoscere homo, quòd legis doctrina non sufficiat ei ad salutem, sed opus habet mediatore & reconciliatore. Alij paulò aliter exponunt hoc modo: Mediator vnius non est, sed duorum quorumpiam: & proinde Christus, cùm sit mediator, Dei ac hominum mediator intelligendus est, & non vnius tantùm. Interim tamen ipse Deus verus est, sicut vnus tantū sit De⁹, & non alius Deus, ipse reconcilians, & alius, cui reconciliabat humanum genus. Est tertia expositio Ambrosij, qui hoc modo intelligit: mediator inter vnum aliquem populum non est, sed duos, nempè inter populum Iudaicum & Gentium, reconcilians illos inter se abolendo ea, per quæ duo illi populi dissidebant, & ambos inter se reconciliatos, vni Deo reconcilians. Interim tamen ipse mediator Christus Deus verus est. Est quarta expositio, quæ refertur non ad partes inter se dissidentes, sed ad naturam, hoc sensu: Mediator iste, de quo iam dixi, in cuius manu lex lata est, ipse videlicet Christus, non est vnius, supple naturæ vel substantiæ, sed duplicis, humanæ, scilicet, & diuinæ. Iam difficultas est, quorsum istud adferat Apostolus. Qui Latine loqui cupiunt, non audent dicere mediatorem, sed eius loco dicunt intercessorem, pacificatorem, cōciliatorem. Sed sciendum vocabulum, Mediatoris, generale esse, & significare nō tantùm conciliatorem, sed omnem, qui inter partes duas se medium ponit, quod aliquando fit intercedendo, interdum interpretando, aliquando alia ratione. Quomodo hic accipere oporteat, non satis constat, quia incertum est, quem faciat Apostolus mediatorem. Multis modis probabile est, quòd mediator huius loci sit Moyses, vt significet Apostolus, Deum tulisse legem, angelos administrasse, atque ipsos hac in re vsos fuisse Moyse. Ad hunc sensum planè inuitat quintum caput Deuterono. vbi Moyses se, cùm lex promulgaretur, medium facit: Facie, inquit, ad faciē locutus est nobis in monte de medio ignis, ego sequester & medius fui inter Deum, & vos in tempore illo. Medius autem Moyses erat, solùm vt interpres & internuncius: posteà erat alterius nationis mediator, quia intercessor. Cum capite hoc quinto Deuterono. conferre oportet caput 8. ad Hebræos. Rursus 9. caput & 12. in quibus alludit Apostolus ad Deuteronomium, faciens Christum ibi mediatorem, sed longè alium, quàm erat Moyses. Moysen facit legis mediatorem, Christum verò maioris rei mediatorem, nimirum noui testamenti: Confert enim vtrunque testamentum, & vtrique reddit suum authorem, vel potiùs mediatorem, ac planè sic noui mediatorem Christum facit, quasi non sit veteris. Idem videtur facere Ioannes in 1. cap. Euangelij sui, cùm ait: Lex per Moysen data est, &c. Secundum cōmentarium, qui nomine mediatoris Moysen hic accipit, mirè quadrat illud (*in manu*) quod quid sit iuxta idioma scripturarum, intelligere oportet ex similibus locis, quæ sunt Aggæi, 1. & Actuum 7. vbi dicitur factum verbum Domini in manu Aggæi prophetæ ad Zorobabel, &c. Vbi duplex est Hebraismus: primò in vocabulo (manus) deinde in præpositione (in) quæ loco (per) vsurpatur: Sensus est: In manu Aggæi, id est, per ipsum Aggæum tanquam organum & instrumentum diuinum. Acto. 7. Moyses ducem ac principem agit in manu angeli: Sic enim est Græcè, Noster interpres pro (in) dixit (cum.) Significat Stephanus prodigia illa, quæ fecit Moyses in exitu Israel de Aegypto, fecisse ipsum opera & ministerio angeli, quando leuabat virgam super mare rubrum, habebat angelum paratum ibi, qui diuidebat aquas: similiter in cæteris. Hoc loco Paulus contrarium significat, videlicet ipsos angelos in legis ratione seu promulgatione vsos fuisse ministerio Moysi: manus ergo in huiusmodi locutionibus instrumenti est, vel eius, quod est instar instrumenti.

Mediator aūt vnius non est (sensus est: Iste antonomaticōs mediator, scilicet Moyses nō est vnius, scilicet voluntatis, id est, decreti & consilij, sed est mutabilis, quia homo est: Deus autem in sua voluntate est immutabilis. Expositio hæc valdè pertinet ad rem propositam, quia agitur de immutabilibus promissionibus Dei, Deus præstabit, quod promisit: quia immutabilis est. verùm vnum desideratur in hac expositione, videlicet, quòd pro posteriori parte mediator vnius non est, non sint similia loca in Scriptura.

LEx ergo aduersus promissa Dei? Absit. Si enim data esset lex, quæ posset viuificare, verè ex lege esset iustitia. Sed conclusit Scriptura omnia sub peccato, vt promissio ex fide Iesu Christi daretur credentibus.

LEx ergo aduersus promissa Dei?) Vnde nascatur hæc quæstio, variant commentarij, omninò

omninò verisimile est, verba illa: Lex propter transgressionem posita est, huic occasionem præbuisse, vt sensus sit: Ergo cùm lex adiecta sit ad transgressiones coercendas, quidnam censendum est de lege? nunquid existimandum est, eam aduersari promissioni? vt quæ ipsum subsecuta hoc præstet, vt exhibeat, quod promisit illa? Contrarietas hæc posita est in anteuertêdo, nunquid lex præoccupauit officium promissionis? nunquid anteuertit & præuenit Christum? hoc est, quod ipse facturus esset, præripuit in subuersionem & absolutionê promissionis? absit hoc, inquit: sentire, esset indignissimum.

Si enim data esset lex) Probat legem non aduersari promissioni. Si esset à Deo data lex, quæ posset vitam spiritus præbere, vel potius posset efficere, vt ex motu & actione spiritus ambularemus in vita quotidiana, certè consequeretur, quòd ex lege esset iustitia, iustitia, inquam, quæ valet apud Deû. Argumentum est à propria passione ad speciem Proprium quidem Christianæ iustitiæ est, proferre fructus iustitiæ, facere eum, qui ipsa præditus est, ambulare in sanctitate coram Deo, & exercere opera bona. Nunc, inquit Apostolus, lex hæc non fecit, non agnosco iam propriam passionem, quia Scriptura dicit, quòd nemo ita ambulat: illa pronunciat de vita cuiusque, non solùm gentilis, sed etiam Iudæi: clamat neminem eorû, qui destituuntur fide Christi ita ambulare, quin peccet mortaliter. Commentarius huius loci, *Conclusit Scriptura omnia sub peccato*) est in 3.cap. ad Roman. vbi sunt scripturæ, quæ hoc docent, quæ arguunt & ostendunt (hoc enim est concludere secundum Chrysost.) omnes esse peccatores, & reos damnationis absq; fide Christi: (*vt promissio*) id est, res promissa, id est, benedictio, ipsa videlicet iustitia (*ex fide*) id est, per fidem (*Iesu Christi*) vel in Iesum Christum (*daretur credentibus*) non dicit, redderetur, ad significâdum gratuitum esse, quod accipitur, & non quæsiti meriti.

PRius autem, quàm veniret fides sub lege custodiebamur conclusi, in eam fidem, quæ reuelanda erat. Itaq; lex pædagogus noster fuit in Christo, vt ex fide iustificemur. At vbi venit fides, iam non sumus sub pædagogo. Omnes enim filij Dei estis per fidem, quæ est in Christo Iesu. Quicunq; enim in Christo baptizati estis, Christum induistis. Non est Iudæus, neque Græcus, non est seruus, neque liber, non est masculus, neque fœmina.

PRius autem, quàm veniret.) Adeò, inquit, lex non est data, quæ aduersaretur promissioni, vt magis sit data ad eam stabiliendam: data est enim, vt præpararet nos ad accipiendam promissionem. Fingit autem Apostolus fidem & legem personas per prosopopœiam: sine figura dixisset. Priusquam prædicaretur Christus, natus, crucifixus, mortuus, sub lege custodiebamur: Illa timore veluti muro quodam continebat nos, ne offenderemus, illa pœnis à se decretis aduersus transgressores veluti carceribus, cancellis, vel septis quibusdâ arcebat nos, ne præcipites iremus in omne malum: arcebat, inquam, nos, & constringebat ad eam fidem recipiêdam, quæ reuelanda erat, scilicet per Christum & Apostolos. *Itaque lex pædagogus noster fuit in Christo*) alij vertunt ad Christû, Est *eis* cum accusatiuo. Sensus est: Itaque legem rectè similem fecerimus pædagogo: nâ sicut pædagogus assignatur paruulis, vt ætatem lasciuientem, & ad vitia pronam refrænet, & metu saltem pœnæ à malis coerceat, formetque ac præparet disciplinis ad officia maioris ætatis: Ita lex nos paruulos, & ad omne vitium procliuos coactione sua cohibuit à vitijs, & onere multiplicium mandatorum formauit ac præparauit ad credendum in Christum, vt ex fide iustificemur, vel, vt Ambrosius legit, iustificaremur ex fide, id est, per fidê, id est, per gratiâ in Christo promissam.

At vbi venit fides) quæ videlicet in virû perfectum perducit, non ampliùs sub pædagogo sumus, id est, sub lege: intelligunt quidâ de ea parte legis, quæ abolita est, id est, de lege ceremoniali. Alij totâ legem accipiunt & intelligunt, non sumus sub lege, etiam ea parte, qua complectitur decalogum, vt ea premamur: quemadmodum sub lege sunt, qui formidine pœnæ, & non amore iustitiæ præstant, quæ præscribit lex, hoc est, non sumus sub seruitute, imperio & coactione legis.

Omnes enim filij Dei estis per fidê.) Illud (enim) Augustinus accipit non vt sit causale, sed vt sit nota noui argumenti. Putat enim solutionem esse tacitę obiectionis. Vos Galatę ita argumentamini apud vos: Lex pędagogus fuit ducens ad Christum, nos nô sumus sub pędagogo, ergo nô pertinemus ad Christum. Respondet Apostolus: omnes vos filij estis, nihil mouere vos debet, quod nô fueritis sub pædagogia legis, vos sine magisterio & instructione legis consecuti estis fidê, qua credidistis in Christum, atque per hanc estis filij Dei æquè atque Iudæi, qui per legê ducti sunt ad fidem. Ratio enim salutis in fide posita est, non autem in modo, quo ad fidem peruentum est.

Quicunque enim in Christo) id est, in virtute Christi, vel in fide Christi (*Baptizati estis, Christum induistis.*) Hebraismus est, de quo in Epist. ad Roma. cap. 13. dictum est: aliquando eorû est, qui sunt filij Dei: aliquâdo eorum, qui fiunt filij Dei. Sensus est: Copiosè & diuiter per baptismum communicata est vobis gra-

bis gratia Christi, per quam facti estis participes diuinæ naturæ, & iusti effecti. Qui intelligit, quid sit induere Christum, ille ex hoc loco cognoscit, Baptismum esse efficacem.

Non est Iudæus, neque Græcus, & cæte.) Non est quòd quis arbitretur per fidē & fidei Sacramentum, quod est Baptisma, non omnes effici filios Dei, sed eos tantùm, qui habēt cōmendationem generis aut conditionis, vel sexus, aut inter credētes chariores esse Deo circumcisos, quàm sunt præputiati: non est differentia Iudæi & Gentis seu gentilis (Græcum enim pro ethnico posuit) hoc est, in negotio iustificationis Deus non respicit, neque nationem, neque conditionem, neque sexum, neque vllam prorsus carnalem qualitatem, sed fidem.

OMnes enim vos vnum estis in Christo Iesu. Si autem vos Christi, ergo semen Abrahæ estis, secundùm promissionem hæredes.

OMnes enim vos enim vnum estis.) Pergit consolari eos, id est, vos omnes cuiuscunq; generis vel nationis vel cōditionis sitis, quatenus Christiani vnum corpus estis: Christus caput est, vos mēbra illius capitis. Chrysostomus paulò aliter hoc modo eādem formam, eandem figuram habetis cum Christo id est, refertis & repræsentatis Christum, & hac parte estis vnum. *Si autem vos*) id est, si Christi membra estis: si verè pertinetis ad Mesiam illum, de quo omnes prophetæ scripserunt, Ergo semen Abrahæ estis, cui videlicet dictæ sunt promissiones, cuius seminis suprà meminit: iam meminisse oportet regulæ Thiconij de domino & corpore eius, quæ inter septem prima est, de quibus Augustinus in libr. de doct. Christ. Dicuntur enim credentes semen Abrahę, quia sunt vna persona cum semine illo magno, quod est Christus.

Secundùm promissionem hæredes.) In præpositione (secundum) Hebraismus est, id est, promissione hæredes non merito, vel dignitate operum.

CAPVT IIII.

DIco autem, quanto tempore hæres paruulus est, nihil differt à seruo, cùm sit Dominus omnium, sed sub tutoribus & actoribus est vsq; ad præfinitum tempus à patre: ita & nos, cùm essemus paruuli, sub elementis mundi huius eramus seruientes.

IN capite tertio ab eo loco, Omnes enim filij Dei estis, &c. omisso sermone de pædagogia legis, ostēdit Galatas pertinere ad Christum: Iam redit ad id, quod ibi dicere instituerat. (At vbi venit fides) & vtitur alia similitudine sumpta à re ciuili.

Dico autem quanto tempore, &c.) Hoc modò loqui Paulus solet, quando aggreditur interpretari vel dilucidius explicare quæ dixerit. Sensus est: quod dicere cœperam de lege, tale est. Dilucidiùs vertisset interpres ad hunc modum: Illud autem est, quod dico: quādiu hæres paruulus est, id est, puer siue infans, & ea ætate, qua nondū sapit (*nihil differt*) scilicet quantu ad vitæ rationem attinet à seruo, quia alieno arbitrio regitur quomodo seruus: dicitur ei, fac hoc, vade illuc, &c. quamuis ad eum pertinet hæreditas, quamuis ad eum verè spectat possessio.

Sed sub tutoribus est & actorib.) id est, sub curatoribus ac dispensatoribus, siue (vt Paulus habet) œconomis. Illorum arbitrio tum ipse, tum res ipsius reguntur, gubernātur (*vsq; ad præfinitum tempus à patre*) vocabulum quo Paulus vtitur, ciuile est, est enim προθεσμία. *Ita & nos*) scilicet Iudæi (quamuis Hieronymus largiùs exponat) redit enim ad Primam personam, in quam desierat capit. 3. ibi: At vbi venit fides, iam non sumus sub pædagogo, reliqua omnia, quæ interiecta sunt, ponuntur in secunda persona, quæ res animaduersa probabilem facit expositionem Augustini, qui coniunctionem (enim) positam intelligit loco (autē) ibi: Omnes enim filij Dei estis. Cùm essemus paruuli, id est, cùm pueri adhuc essemus. Pueritiam hanc quidam referunt ad intellectum, vt posita sit in cognitione. Alij ad affectum referunt, vt posita sit in seruili quadam qualitate. Verus commētarius est, si vtrunq; intelligatur.

Sub elementis mundi huius eramus seruientes) Elementa quidam intelligunt hoc loco physica elemēta, hoc est, terram, aërem, aquam, & ignem: & quod dicitur, ad gentes referūt quę illa colebāt. quæ expositio parum probabilis est, quia clausula, quę sequitur, planè exigere videtur, vt de Iudæis intelligatur. Alij elementa, solem & lunam interpretantur, & quia sol reuehit dies, nomine solis per metonymiam dies accipiunt, deinde ex diebus festa intelligunt, & per illa synecdochicωs omnęs cæremonias legis. Quæ expositio & si magnos habeat authores, nō tamen germana videtur, quia nimis longè petita est & coacta. Ex obseruatione aliorū locorum discimus elemēta Paulo esse, quæuis initia seu rudimenta, quibus instruitur aliquis ad religionem aliquam, siue illa vera sit siue falsa, Vsus vocis istius est in Epist. ad Hebræos 5. Rursus in Epistola ad Colos. cap. 2. Quas autem species debeamus hîc intelligere, & quas ad Coloss. & ad Hebræos, oportet petere ex circūstantijs. ad Hebręos accipiuntur rudimenta Christianismi, qualia tradebat Paulus. Ad Colossenses cùm di-

citur: Videte, ne quis vos decipiat, &c. elementa sunt, qualia Plato tradebat, & alij Philosophi, qui superstitiosè religionem tradiderunt. Hoc loco oportet accipere legem Moysi, quia de eius officio agitur, illá facit rudimentum, & nihil aliud, quàm rudimentum, sed alterius speciei quàm ad Colo. & Hebr. In genere tamen conueniunt, quia sunt elementa. Istud aduertendum est propter Erasmum, qui in annotat. suis miratur commentarium Hieronymi, facientis alia elementa hoc loco ad Galatas, & alia in Epistola ad Coloss. Nihil enim aliud vult dicere Hieronymus, quàm aliam esse speciem elementorum ad Coloss. & aliam ad Galat. Vocabulum (mundi) habet hic peculiarem difficultatem quam non habet ad Colossen. Cùm ergo lex Moysi à Deo data est, non humanum rudimentum dici debet, sed diuinũ, vnde quidam interpretãtur, sub elementis, non quæ mundus tradit, sed quæ mundo à Deo tradita sunt, & mundum accipiunt pro certa parte mundi, nempe pro gẽte Iudaica: secundum quos duplex tropus est in vocabulo mundi. Primò metonymia pro hominibus degentibus in mundo. Deinde synecdoche. Alij agnoscunt tantùm metonymiã intelligentes Deum dedisse legem apud solos quidem Iudæos, sed non propter solos Iudæos, sed & propter gentes, ita vt lex sit rudimentum totius mundi, mediate tamen, quia per medios Iudæos Deus voluit mundum erudiri ad veram religionem. Erasmus faciliùs expedit per metaphoram: mundum inquit, vocat, quicquid est visibile & caducum. Sub elementis ergo mundi, id est, sub crassis & corporalibus sacrificijs, & visibilibus siue carnalibus ritibus & cæremonijs & mutabilibus (*eramus seruientes*) id est, traditi in seruitutem, siue addicti seruituti. Est enim Græcè participium passiuum præteriti temporis.

AT *vbi venit plenitudo temporis, misit Deus Filium suum factum ex muliere, factum sub lege vt eos, qui sub lege erant, redimeret: vt adoptionem filiorum reciperemus.*

AT *vbi venit plenitudo temporis.*) Pergit absoluere similitudinem. Obseruãdum autem est, quomodo partes partibus respondeant: Recessit à similitudine in elementis: non ait, cùm essemus paruuli, sub tutoribus & actoribus eramus, sed sub elemẽtis, quod fecit, vt seruaret metaphoram sumptam à pędagogis, retinuit similitudinem in verbo seruientes. Illud enim respondet illi, quod præcessit, Nihil differt à seruo: quod addit iam, (*at vbi venit plenitudo temporis,*) respondet illi, quod præcessit, Vsque ad præfinitum tempus à patre. Sensus est: sub lege tanquã elementis quibusdam & initijs religionis veri Dei, tanquam sub tutoribus & actoribus eramus, addicti seruituti, non quidem vt perpetuò maneremus sub seruitute, sed ad tempus, atque ad id temporis vsque quod secundum suam sapientiam præscripserat & præfinierat Deus: vbi ergo venit præscriptum hoc tẽpus, quo à lege & pædagogo, & tutoribus, & actoribus instituerat Deus nos eripere, eximere, & educere in statum libertatis.

Misit filium suum) ad verbum est, emisit, vel potiùs legauit: emisit, inquam, in mundum, non vt inciperet ibi esse, quasi priùs non fuisset, sed vt ibi noua ratione esset, qua prius non fuerat, id est, vt visibilis ibi appareret indutus carne mortali, quod explicans addit Apostolus (*factum ex muliere*) Mulier ferè de corrupta dicitur, hoc tamen loco vocabulum sexus est, idem pollens, quod fœmina: qua significatione etiam apud prophanos authores inuenitur, sed rarius: in diuinis literis sæpissimè. Augustinus dicit Hebraismum esse, verba eius in comment. huius loci hæc sunt: Mulierem dixit pro fœmina, more locutionis Hebręorum adducit similem locum ex capite secundo Geneseos: Aedificauit Dominus costam, quam tulerat de Adam, in mulierem: vbi sermo est de Eua adhuc integra & intacta viro. Hunc locũ vrgent commentarij contra Valentinum & Appellem, quorum vterq; negabat Christũ natum de substantia virginis. Alter, nimirũ Valentinus cæleste corpus Christum secum adduxisse asserebat, propterea quòd scriptũ legerat: Secundus homo de cælo cælestis. Appelles verò dicebat ipsum ab elementis in aëre formasse sibi corpus, atque ita per vterum virginis Christum transisse, quemadmodum liquor transit per fistulam, aut Luna per rimam. Error horum hic refutatur, quia transire lumen per rimam, aut liquorẽ per fistulam, non est nasci lumẽ de rima, aut liquorem de fistula. Apostolus autem apertè dicit Christum secundum naturam carnis factum ex muliere, non per mulierem, significans ipsius corpus ex purissimis sanguinibus virginis, virtute & operatione Spiritus sancti formatum esse, & factum sub lege, quia circuncisionem in carne sua suscepit, & in vitæ consuetudine talem planè se præbuit, quasi teneretur lege.

Vt eos, qui sub lege erant, redimeret.) Ad verbum est, emercaretur, hoc est, dato precio asséreret in libertatem. Variat nonnihil Paulus significationem illius (*sub lege*) quia alio modo Iudæi erant sub lege, quàm Christus: Iudæi siquidem tenebantur lege, & eius imperio premebantur, Christus verò nec premebatur nec ea tenebatur. Sensus ergo est: Christus factus est obediens legi, viuens secundum totam politiam gentis Iudaicæ, vt eos qui sub lege erant, à legis seruitute & im-

perio

perio eximeret, vt adduceret eos in statum libertatis.

Vt adoptionem filiorum reciperemus) hæc pars respondet illi (*factum ex muliere.*) Sensus est: Vt hoc ipso, quo factus est particeps naturæ nostræ ex fœmina, adoptionem filiorum, quam in Adam semel acceptam perdideramus, rursum acciperemus, hoc est, ipse cùm esset Filius Dei, factus est filius hominis: vt qui filij hominum eramus, efficeremur filij Dei per adoptionem. Pro (*adoptionem filiorũ*) Græcis vnica vox est nimirum υἱοθεσία. Et notandum, quòd adoptio hæc diuina multum differat ab humana, quia efficit non solùm, vt habeamus ius filiorum Dei, verumetiam vt simus filij Dei id est, habeamus participationem communionem, & consortiũ quoddam diuinæ naturæ.

Q*Vonìam autem estis filij Dei, misit Deus Spiritum Filij sui in corda vestra clamantem abba, pater.*

Q*Vonìam autem filij Dei estis.*) Deflectit hîc Apostolus sermonem ad Gentes, quod indicat mutatio personæ. Sensus est: Quoniam autem & vos Galatæ per fidem estis effecti filij Dei æque atque Iudæi, etiam si non fueritis sub elementis, sub potestate tutorũ (*misit Deus Spiritum filij sui*) id est, qui à filio procedit (*in corda vestra*) vel, vt alij legunt, nostra, hoc est, ex æquo in corda omnium, siue Iudæi simus, siue Gentes (*clamantem*) id est, excitantem ad clamandum (*abba pater.*) Clamare secundum Hieronymum, magis affectus est, quàm quod aure percipitur. Sensus est: Misit spiritum, qui præbeat & addat vobis fiduciam clamandi ardenti & magno affectu abba, id est, pater. Vocabulum peregrinum, Hebræis Syrisque commune, interpretatur verbo Græco, qui mos peculiaris est scripturis diuinis, secundum Hieronymum, qui adducit similia loca, vt: Bertimęus, filius Thimæi: in Euangelio. Aser, diuitiæ. Thabita, quæ interpretata dicitur Dorcas, In Actis. Et in Genesi, Mesech, vernaculus. Quæ loca parum conuincunt: nam in primo exemplo illud (filius Thimæi) non necessarium est, vt accipiamus dictum per interpretationem. Et Aser, non diuitias, sed beatitudinem sonat. Tertium exemplum habet apertam faciem interpretantis, nam additur, quæ interpretata dicitur Dorcas, nihil huiusmodi est in præsenti loco.

Quartum exemplum etiam nõ caret scrupulo. Pro Hieronymo tamen facit, quod pater adijciatur nominandi casu, quod patet ex Gręco: est enim ὁ πατήρ Hieronymum sequitur Erasmus in annotationibus super ca. 14. Marci, & in hoc cap. 4. ad Galatas. Alijs magis placet, vt sit Anadiplosis, id est, conduplicatio ad Emphasim affectus faciens, quum is loquendi color Hebręis penè sit peculiaris, nunc eandem vocem iterantibus, nunc eandem alia idem valente reddentib. epithaseos gratia, vt: Nõ omnis, qui dicit mihi Domine Domine, &c. Deus Deus meus, &c. Et ficus bonas bonas, id est, insigniter bonas. Et Domine Dominus noster. Nã in hoc postremo exẽplo, Hebræis diuersæ sunt dictiones. Horum sententiã amplectitur Erasmus in annot. super caput 8. epistolę ad Roman. Augustinus in commentarijs huius loci sic scribit: elegãter posuit Apostolus duo verba duarum linguarum idem significantia, propter vniuersum populum, qui de Iudæis & Gentibus in vnitatem fidei vocatus est, vt Hebræum verbum (*abba*) ad Iudæos pertineat, (*pater*) ad Græcos. Ex quo commentario discimus locum, qui est in epistola 178. deprauatum esse. Loquitur enim ibi Augustinus quasi putaret (*abba*) Græcam vocem esse, & (*pater*) Latinam. Et non solùm ex commentario huius loci, verùm etiam ex libro de consensu Euangelistarum idem discere licet: apertè enim cap. 4. illius libri habet, abba vocem Hebræam esse. Porrò eo cõsilio Apostolus sermonem hic conuertit ad Galatas, omisis Iudæis, quo in capite præcedenti, cùm ait: Omnes enim filij Dei estis, & cæte. Poterant enim dicere Galatæ, non fuimus sub elementis, sub potestate tutorũ, sumus ergo filij? Huic tacitæ obiectioni occurrit, docens ipsos esse filios hoc argumento quòd acceperint Spiritum filij clamantẽ, & cæter. Locus iste meritò terrere debet tepidos & frigidos, qui rarò in se experiuntur Spiritum hunc, qui rarò ita nominant Patrem, vt verè afficiantur & ei totos se cõmittant.

I*Taque iam non est seruus, sed filius. Quod si filius, & hæres per Deum. Sed tunc quidem, ignorantes Deum, ijs qui natura non sunt dij, seruiebatis. Nũc autem cũ cognoueritis Deum, imò cogniti sitis à Deo, quomodo conuertimini iterum ad infirma et egena elementa, quibus denuò seruire vultis? Dies obseruatis & menses, & tempora, & annos.*

I*Taque iam non est seruus*) Nonnulla exemplaria habent (est) in tertia persona, alia in secunda persona (es,) & hoc modo Græci codices, qui nunc in manibus sunt legunt. Sensus est: Itaque tu popule Galatarum, quandoquidem accepisti Spiritum filij, deinceps non es seruus, sed filius. Loquitur autem dę seruo qui timore ducitur, qualis intelligitur, ibi: Nihil differt à seruo, & de filio non quouis, sed libero, qui non est obnoxius pædagogo, qui spontanea indole & liberali animo seruit. Porrò si filius es, consequitur quòd hæres sis, id est, quòd ad te quoq; pertineat iure adoptiõis hæreditas promissa Abrahæ, etiã si secundũ carnem non sis natus de semine Abrahæ: hæres, inquam, per Deũ, id est, per misericordiam Dei. Græci codi-

ces, qui nunc in manibus habentur, legunt, & hæres Dei per Christum. Hieronymus verò, & hæres per Christum, omissa mentione Dei. *Sed tunc quidem*) cùm videlicet in tenebris gentilitatis ageretis, cùm nondum fides in Christum vobis esset prædicata (*ignorantes*) eum, qui natura est Deus, seruiebatis ijs, qui secundum naturam non sunt dij, sed solùm secundum æstimationem & falsam opinionem hominum. *Nunc autem*) posteaquam nouistis Deum (*imò cogniti sitis à Deo.*) Corrigit quod dixerat, vt magis agnoscant gratiã. Sensus est: Potiùs sic dicere debebam: nunc autem cùm cogniti sitis à Deo: non enim labore vestro vos Deum inuenistis, sed ille vos, cùm in errore versaremini, prior ad se traxit, & vocauit vos ad sui agnitionem, ad suam fidem.

Cùm igitur Deus dignatus sit vos cognitione sui, quomodo conuertimini ad elementa? & rursus ad Solem & Lunam? non quidem, vt seruiatis illis, vt dijs, quomodo olim ijs seruijstis, sed vt seruiatis diebus, qui per Solis & Lunæ cursum reuehuntur, vt obseruetis sabbatha, neomenias, & alias solennitates legis, quæ secũdum elementorum volumina sumuntur & administrãtur: vel saltem hoc modo asserti estis in statum libertatis per fidẽ, qua dignatus est vos Deus, quomodo igitur ô Galatæ reuoluimini rursus in seruitutem, vt nunc iterum seruire velis non dico antiquam seruitutem, qua tenebamini quando seruiebatis Ioui, Mercurio, atque ijs, qui natura non sunt dij, sed seruitutem quæ est sub elementis, hoc est, lege Moysi, quam facio rudimentum, séd infirmum, sed egenum non locuples? Secundum priorem expositionem quæ per elemẽta primò accipit Solem & Lunam, dicuntur elementa infirma, quia instabili specie variantur: egena verò, quia egent summa & stabili specie creatoris, vt quomodo sunt, esse possint. Secundum alteram expositionem, quæ primò legem Moysi accipit, id est, cæremonias, & sacrificia, & Sacramenta legis, infirma dicuntur elementa, quia inefficacia ad iustificandum. Egena verò quia gratiam & virtutem non continent. Et aduertendum particulam illam (iterum) referri non ad totam orationem, sed ad partem, vt significetur iterata seruitus.

Dies obseruatis) id est, obseruare vultis Iudaico more, id agitur in deliberatione vestra: dies, inquam, sabbathorum, nouiluniorum & decimum diem primi mensis, & cæteros, de quibus in libris Moysi, & mensem primum & secundum, & illorum mensium celebres dies, & tempora, quibus ter per annos singulos Hierosolymam venientes oblationem faciatis, & annum septimum remissionis, & annum quinquagesimum, quẽ vocabant Iudæi Iubilæum.

Timeo vobis, ne sine causa laborauerim in vobis, Estote sicut ego, quia & ego sicut vos, fratres obsecro vos. Nihil me læsistis.

Timeo vobis) id est, de vobis (*ne sine causa laborauerim in vobis.*) Erasmus vertit, erga vos, & ita vertendum esset apud Platonem vel Demosthenem, quia est præpositio εἰς cũ accusatiuo. Sed Paulus (vt sæpe dictum est) illa præpositione abutitur loco ἐν. In vobis ergo tanquam in vinea. *Sine causa*) dixit interpres pro frustra. Sensus est: Ne tantos meos sudores reddatis inanes, & sine fructu. Illud (forte) hoc loco quidam omittunt, sed omninò est verisimile interpretẽ posuisse. Erasmus in sua translatione non habet. Græcè est μήπως, & licet πως frequenter parelcon sit, & causa ornatus tantũ ponitur, Chrysostomus tamen in commentarijs huius loci vrget illud. Habet enim sic: cùm autem dicit Apostolus metuo, & addit τὸ μήπως, id est, particulam (ne fortè) simul & desperationem illis incutit, & in bonam spem erigit, ac si dicat; Nondum accidit naufragium, sed adhuc tempestatem hanc hoc parturientem cerno, propterea metuo vobis, non tamen despero: vobis enim in manu est hoc totum corrigere. Ex quibus verbis patet illud πως Chrysostomo esse dubitantis & suspensi animi, & non ociose poni. Non igitur ridendus est interpres noster, qui transtulit per (fortè) dicens: Ne forte sine causa, & cæt. Et Erasmus, cùm in translatione noui testamenti omittat, in textu additis commentarijs Chrisostomi vertit, quia videbat se non posse omittere propter comment. Etiam D. Hieronymus in commentarijs suis vrget particulam, ne fortè.

Estote sicut ego,) id est, audete magna fiducia negligere legem, quam me videtis negligere, ego sine vllo remorsu conscientiæ negligo elementa ista, quamuis à Deo tradita, idem cupio vos facere. *Quia & ego sicut vos*) vos estis gentiles, habetis multa, quæ sunt propria adhuc gentilitatis, quæ, dum studeo accommodare me vobis, & ipse facio, cum præstaret alioquin non facere: quia ego attempero me vobis, quantum possum; accõmodate vos rursus mihi, faciamus paria. D. Chrysostomus proponit alium sensum, sed quem dedimus, omninò germanus videtur. Quod sequitur:

Fratres obsecro vos) Hieronymus vult ad superiora referri, ad húc modum: fratres obsecro vos, sitis vt ego, quia et, & cæ. Apostolus hactenus pressit Galatas argumẽtis, & acriter taxauit, dicens: O stulti Galatæ, & c nunc vertit se in aliam partẽ, agit oratorem, precatur & obsecrat, qua in re à pastoribus imitandus est: Rogare subinde debent populũ, & non semper increpare.

Nihil me læsistis.) Est emollitio. Sensus est: in præcedentibus obiurgatione vsus sum acerbiore, verùm nemo suspicetur ob id obiurgatione me vsum, quòd læsum aut offensum à vobis me indicarem, nemo putet me iratum vulgi in morem dixisse, quæ dixi: nihil enim me læsistis.

Scitis autem quòd per infirmitatem carnis Euangelizaui vobis iam pridem, & tentationem vestram in carne mea non spreuistis, neque respuistis, sed sicut angelum Dei accepistis me, sicut Christū Iesum.

Scitis autem, &c.) Iuxta Chrysostomum est amplificatio & exaggeratio illius (nihil me læsistis) ac si dicat, non solùm me non læsistis, verùetiam multam & inenarrabilem exhibuistis beneuolentiam, vt fieri non possit, me erga tam benè meritos loqui ex maleuolentia. Illud (*per infirmitatem carnis*) variè exponitur. Quidam hoc modo, eo tempore cùm agerem apud vos Euangelistam, laborabam aduersa valetudine, sæpè ægrotabam vidistis me hominem plane infirmum. Hic commentarius Hieronymi est, tradunt inquit Apostolum Paulum grauissimum capitis dolorem sæpè perpessum, & hunc esse angelū Satanæ, qui ei appositus sit, vt ipsum colaphizaret, & hæc infirmitas, hic corporis languor, tentatio Galatarum erat. Habet & alium commentarium Hieronymus, quem transcripsit ex Chrysost. per carnis infirmitatem contumelias, plagas, persecutiones intelligens. Eijciebar, inquit, flagellabar, innumeras mortes sustinebam prædicans vobis, & cùm sic contemptus contumelijs oneratus, insectationibus agitatus, inter vos versarer & prædicarem non tamen ob has afflictiones & persecutiones meas, quæ ab admiratione mei alienare vos poterant, auersati fuistis. Tentationem vestram dixit interpres pro tentatione vestri, id est, qua vos tentabamini ex mea miseria. Recta locutione dixisset Apostolus, non spreuistis me concionantem, quamuis ex me tētaremini: videntes me tam miserabilem, sed sicut Angelum Dei me accepistis, & vt plus aliquid dicam, sicut Christum Iesum.

Vbi est ergo beatitudo vestra? Testimonium enim perhibeo vobis, quia si fieri posset, oculos vestros eruissetis, & dedissetis mihi. Ergo inimicus vobis factus sum, verum dicens vobis?

Vbi ergo beatitudo vestra?) id est, illa qua ego vos beatos prædicaui. Græcè est verbale nomen μακαρισμὸς, à verbo μακαρίζω, id est, beatum prædico: cùm ego vos conferrem cum alijs, quibus prædicaueram, beatos vos dicebam. Est laus ex cōparatione. *Testimonium enim perhibeo*) id est, ita eratis mihi affecti, vt si natura permisisset, oculos vestros effossos dedissetis mihi. Laudat eos, vt excitet ad amorem sui, & sibi persuadeat quæ dixit in præcedentibus, dixisse eum nō ex odio aut simultate, sed ex amore aut solicitudine erga eos.

Ergo inimicus factus sum vobis?) fuistis mihi affecti summo amore, ita vt chariorem habueritis, quàm quæ habetis charissima, nimirum oculos: sum iam factus vobis inimicus, quia pergo docere veritatem? quia prędico in hoc argumento iustificationis oportere niti fide & non lege, vt volunt Iudaizantes?

Aemulantur vos non benè: sed excludere vos volunt, vt illos æmulemini. Bonum autem æmulamini in bono semper, & non tantùm cùm præsens sum apud vos.

Aemulantur vos non benè:) Hactenus laudauit Galatas, nūc reprehendit doctores illius temporis. Aemulor, vocabulum medium est ad bonum & ad malum: significat magno studio aliquid conari, vt perficias. Sensus est: Iudaizantes magno studio hoc agunt, vt conciliarent sibi animos vestros, & vt vos sibi deditos efficiant. Erasmus vertit, ambiunt vos, id est, sub prætextu cuiusdam zelotypiæ & amoris erga vos captant vos, sed non benè: non enim captant vos vt promoueant ad meliora & perfectiora, sed id agunt vt excludant vos à libertate Euangelica, vt inuoluant seruituti legis Mosaicæ, atque id agunt non ob id, vt vestræ consulant saluti, sed illos imitemini cum admiratione, studioq; insequendi, vt de vobis tanquam sectatoribus ipsi glorientur apud vulgus. *Bonum autem in bono*) Græci paulò aliter legunt, hoc modo: bonum autem æmulari in bono semper, id est, bonum est, alios ęmulari velle, sed non in quauis re, verùm in re bona. Et ad hunc modum legit Augustinus. Iuxta nostrum interpretem, sensus est: Eum qui bonus est, magno studio imitemini, sed tantùm in eo, quod bonum est. Semper enim & constanter sequendum est id quod honestum est, etiam cū is, qui tradidit, est absens. Si ergo cum pręsens essem, vidistis me legis cæremonias negligentem, & in eo me imitati estis, si id rectum erat, cur nunc alios æmulamini in eo, quod non est rectum? Diuersitas lectionis hinc prouenit, quòd apud Græcos facillima sit mutatio ex imperatiuo in infinitum, nec sono vocis apud ipsos distingui possunt æmulari & æmulamini. Si extrema syllaba verbi desinat in (ε) tenué, id est, Epsylon, est æmulamini: si in diphthongon (αι) est æmulari.

Filioli mei, quos iterum parturio, donec formetur Christus in vobis. Vellem autem esse apud vos modò, & mutare vocē meā quoniā confundor in vobis.

Filioli mei) quos semel tanquam mater sedula genui Christo non sine multa molestia: nunc autem in errorem prolapsos denuò parturio, id est, magna solicitudine & studio

studio ad Christum reuocare laboro donec plenè Christus formetur in vobis, hoc est, donec ad robur & perfectionem fidei perueniatis videlicet vt agnoscentes efficaciam gratiæ Christi in vno Christo spem vestram ponatis, & lege neglecta illi adhæreatis.

Vellem autem apud vos esse modò.) Omnia hæc exponunt mirabilem affectum Pauli erga Galatas, qua in re ipsum imitari debent præcipue ipsi qui pastores agunt, videlicet vt similes induant affectus erga suos. Sensus est: cuperem adesse apud vos nunc, vt in omnẽ habitum vocem meam mutare possim, & nunc blandientis, & nunc obtestantis, nunc obiurgantis more loqui vobis, nunc deprimere, nunc exaltare vocem, quod per Epistolam facere nequeo: illa enim vnius tenoris est: Hoc fere modò Hieronymus. Chrysostomus verò ad hunc modum. Vellem apud vos esse modò, & mutare, id est, sic edere vocem, vt auditor simul intelligere posset gemitum & planctum.

Quoniam confundor in vobis) exponunt quidam. De vobis apud alios erubesco & pudefio. Sed illum non esse sensum, manifestum est ex voce Græca, quæ significat hærere & inopem esse consilij. Sensus est: perplexus sum in vobis quid agere debeam vobiscum, hæsito quomodo scribere vel quales literas mittere debeam.

D*Icite mihi qui sub lege vultis esse, legem non legistis? Scriptum est enim, Quoniam Abrahã duos filios habuit, vnum de ancilla, & vnum de libera. Sed qui de ancilla, secundum carnem natus est: qui autem de libera, per repromißionem, quæ sunt per allegoriam dicta.*

D*icite mihi qui sub lege*) postquam Galatarum mentem emollijt & vehementiùs sibi conciliauit, denuò redit ad contentionem, argumentis agens sicut antè cœperat. Dicite mihi qui vultis esse sub seruitute & onere legis, tãquàm legis obseruatio sit necessaria ad salutem. *Legem non legistis?*) Legem hic vocat Pentateuchum Moysi, Sensus est: quanquam è gentibus sitis ad Christum conuersi, nihil tamen dubito, quin legeritis libros Mosi, quos hic nomine legis intelligo. Græci pro (*legistis*) habent (audistis) Legem non audistis? illa loquitur legem nõn esse seruandam credentibus. Itaq; dum legem vultis obseruare, legi repugnatis.

Scriptum est enim. & cæt.) Est tertium argumentum sumptum ex scripturis, in quo obseruadum est, quid potisimum vrgeat Paulus. In duobis prioribus vrgebat iustificationem ex fide & gratia Christi contingere, non ex lege: cuius rei declaratio apertissimè ad scopum disputationis pertinet, puta fidem non requirere obseruationem legis. Siquidem hæc vnica causa potuit esse gentibus (ex quarum numero erant Galatæ) obseruandæ legis, quòd ex legis virtute esset iustificatio. Non enim gentibus potuit esse ea causa obseruandæ legis, ob quam Iudæis ad tempus imposita fuit lex. An verò Apostolus idẽ hoc loco vrgeat, an aliud potiùs, videlicet legem non esse perpetuam, ex sequentibus patebit.

Scriptum est enim quoniam) id est, quòd (*Abraham*) quantum ad huius rei, de qua iam agimus, significationem attinet (*duos filios habuit*) nam reliqui, quos post obitum Saræ genuit, ad huius rei significationem non pertinent: atque vnum horum, nempe Ismaelẽ suscepit ex muliere non libera, sed sibi ancilla: Alterum verò, nempe Isaac, ex libera vxore: sed horum duorum filiorum longè est diuersa generãdi ratio. Nam Ismael, qui ex ancilla susceptus est, natus est iuxta naturæ ordinem & iuxta vires carnis: Id enim habet ratio carnalis propagationis, vt ex puella fœcunda virente adhuc ætate procreare liberos possit senex. At verò Isaac qui ex libera est susceptus, natus est suprà & præter vires naturæ, ex dono & virtute promissionis diuinæ. Repugnat enim naturæ ordini, vt senex ex anu & sterili procreet liberos: verùm diuinæ promissionis virtus vires suppeditauit vtrique. Atque ita quidem se habet historia de Abrahæ vxoribus & liberis: verùm historia præter rei gestæ narrationẽ habet aliquid intelligentiæ profundioris, alia quędam altiora proponit, quàm illa, quę primò apparent, hoc est, quòd dicit in sequẽtibus.

Quæ sunt per allegoriam dicta.) Vbi annotandum, quòd duplex sit allegoria: altera verborum, altera rerum. Illa scripturę cum poẽtis & oratoribus communis est: hęc verò scripturæ propria, & de hac in præsentiarum sermo est.

H*Aec enim sunt duo testamenta. Vnum quidem in monte Sina, in seruitutem generans quæ est Agar (Sina enim, mons est in Arabia, qui coniunctus est ei quæ nunc est Hierusalem) & seruit cum filijs suis.*

H*Aec enim sunt duo testamenta*) hæc, id est, hæ duæ fœminæ Agar & Sara, sunt duo testamenta: Sic Chrysostomus, secundum quem (*sunt*) positum est, pro (significant) nec id extortum est, cùm vocabulum allegoriæ, quod præcessit, id planè requirat. Significant ergo duo testamenta, quorũ alterum traditum est in monte Sinai, vel (secundum lectionem Græcorum) à monte Sina, scilicet profectum est, generans populũ seruituti obnoxium. Seruitus hæc posita est partim in obseruantia multiplicium & obscurarum cæremoniarum: partim in affectu, hoc est, quod Apostolus ait ad Romanos octauo. In spiritu timoris, quo metu pœnæ,

non

non amore iustitiæ, abstinetur à malis.

Quæ est Agar) id est, quod testamentum in monte Sina traditum est Agar, id est, typicè significatur per Agar, ac rectè sanè vetus testamẽtum significatur per Agar. Nam Agar, Syrorum aut Arabum lingua hoc est, quod Hebræorum lingua Sina, qui mons est in Arabia minore. Refert ergo Agar typum veteris testamenti non solum in hoc, quòd ancilla est, verùm etiam per suam nomenclaturam, quia nomine suo exprimit montem Sina, vbi tradita est lex. Secundum hanc interpretationem, quæ est Chrysostomi, Theophyl. & Oecume. illud (mons Sina) prædicatum est, & repetitur vocabulũ, Agar, ad hunc modum. Quæ est Agar. Agar enim Syna mons est in Arabia. Quæ lectio est in omnibus Græcis exẽplaribus, in nullis verò Latinis. Sed neque apud interpretes, Latinos vllum est vestigium repetitionis, præterquam apud Ambrosium. Sed omnes intelligunt vt (Sina) sit subiectum, licet aliter & aliter interpretẽtur. Quidam enim vrgent etymologiam Arabiæ, hoc modo: Rectè illud testamentum vetus generans in seruitutem, datum est in monte Sina, qui situs est in Arabia. Nam Arabia, iuxta etymologiam, significat humilitatẽ, afflictionem, depressionem siue occasum, quo significatum est per allegoriam, quòd vetus testamentum generaret populum humilem, afflictum, depressum siue seruum. Alij non etymologiam nominis Arabiæ, sed rem ipsam siue situm regionis vrgent, interpretantes ad hunc modum: Sina enim mons est in Arabia, quæ regio extra terram promissionis est. Ex quo intelligi datur, quòd vetus testamentum non sit proprium filiorum. Alij pondus argumentationis esse putant ibi, (*& seruit cum filijs suis*) vt sensus sit: Sina enim mons est in Arabia seruiens cũ populo suo, vt argumentetur Apostolus ex qualitate & conditione montis, & accolarum ipsius.

Præter expositiones has, sunt & aliæ, sed quas annotauimus, præcipuæ sunt: quæ tamen omnes non carent magnis scrupulis, quos nimis lõgum esset hic recensere. Quẽadmodum autem pars ista, sic & ea, quæ sequitur, variè exponitur. Quidam enim ad hunc modum interpretantur (*qui coniunctus*) scilicet per radices (*ei, quæ nunc est Hierusalem*) Alij exponunt, qui coniunctus est, non quidem per radices, cùm inter ipsum & Hierusalem nimis magnum spacium sit, sed hactenus coniunctus, quia spectat ipsam Hierusalem. Alij intelligunt, qui coniunctus est ei, quæ nunc Hierusalem est per Arabiã: quia Arabia, in qua situs est mons Sina, contingit Iudæam versus meridiem, & per Iudeam confinis est ipsi Hierusalẽ. Alij dicunt montem Sina coniunctum esse Hierusalem hoc sensu, quia inde profecti sunt filij Israel in terram Chanaan, in cuius meditullio sita est Hierusalem: vt intelligatur coniunctus non vicinia loci, sed continuatione itineris filiorum Israel inde proficiscẽtium in Hierusalem. Alij ad hunc modum interpretantur: qui coniunctus est, non quidem vicinitate loci & spacij, sed similitudinis allegoriæ, ei, quæ nunc est Hierusalem. Nam sicut mons Sina generauit in seruitutem populum carnalem, cui dabatur lex, dum terrorem incussit minis suis, & gratiam non dedit: Ita terrena Hierusalem generat populum seruituti obnoxium. In hac tanta expositionum varietate, vt aliquid certi habeatur, primò annotandum est, naturam allegoriæ esse, vt non probetur, sed ex mera authoritate proferatur. Secundò coniunctionem (enim) apud Paulum non semper seruire causæ, sed interdum repetitioni, & vim habere asseueratiuã iuxta idioma Hebraicum, quemadmodum annotatum est in cap. 2. in expositione partim illius loci: Mihi enim, qui videbãtur esse aliquid, &c. partim illius: Propter quod ex operibus legis non iustificabitur, &c. Tertiò annotandum vocabulum Græcum συστοιχεῖ, quod noster interpres vertit coniunctum esse, significare consensum in natura & proprietate ingenij, vel in alia qualitate quapiam, vt doctissimè docet Budæus in commentarijs linguę Grçcæ: hinc σύστοιχα vocant Græci, quæ nos cognata, vt cùm dicimus, illa vitia sunt sibi cognata.

Quartò annotandum commentariũ Ambrosij in hunc locũ: Sina enim mons est in Arabia, & cæt. vbi nulla fit mentio Agar, sic habere: Causam Agar significare dicit terrenam Hierusalem. Videtur ergo Ambrósius hoc loco subaudiuisse Agar, quod nomen Græci codices constanter exprimunt. His animaduersis facilè est deuenire in germanum sensum huius loci. Dixerat Apostolus Agar, typum gerere veteris testamenti: hoc magis inculcare volens, idem repetit alijs verbis dicens: Agar enim; Sina mõs est, quasi dicat: Agar reuerà est typus ei⁹. Quod dixi, veteris testamenti, iam dico montis Sina, per metonymiam pro re exhibita in monte Sina, qui situs est in Arabia, quia addit nomen regionis, propterea est hic aliqua explicatio, & non nuda repetitio, quasi dicat, vos Galatæ scitis, quid sit mons Sina, ex vsu Scripturæ nouistis, quòd sit res horribilis, quòd sit extra terram promissionis. Ista volo vos aduertere, vt ex his intelligatis naturã veteris testamenti siue legis. Ob eandẽ causam miscet & Hierusalem dicens, qui coniunctus est ei, quæ nunc est Hierusalem, hoc est, mons Sina eiusdem est naturæ & indolis, cuius est nostri temporis Hierusalem,

rusalem. Hæc duo, quòd ad rem, de qua ago, cognata sibi sunt. Hierusalem situ quidem longè abest à Sina, & propterea videri posset, non pertinere ad Sina, tamen est planè Sinaica. Conferte eam doctrinam, quam accepistis à me, cum ea, quæ est in ciuitate Hierusalem: Item spiritum & vitam vestram, cũ spiritu & vita eorum, qui habitant Hierusalem, inuenietis verè esse Sinaicam & legalẽ: deprahendetis vitam eorum simillimã esse vitæ eorum, qui terrebantur in monte Sina. Eam, quæ nunc est Hierusalem, vocat crassam, terrenam, carnalem: talis siquidem erat Hierusalem, cùm ista scriberet Paulus. Aliter interpretatur Erasmus: habet enim sic in annotationibus: Quod addit, quæ nunc est, huc pertinet, quòd olim ea ciuitas alijs nominibus fuerit appellata, primò Iebus, deinde Salem, deinde Hierusalem, velut ex vtrisque composito vocabulo, sed corrupto, cùm dicendum erat Iebusalem. Sensus ergo secundũ ipsum est: Qui cõiunctus siue confinis est ei ciuitati, quæ nũc appellatur Hierusalem. Sed verisimilius est, Apostolũ respexisse ad id, quod priùs diximus.

Et seruit cum filijs suis:) Est hic repetitio eiusdem rei. Agar est vetus testamentum, Agar est Sina mons in Arabia, Agar seruit cũ filijs suis, id est, legistis. Alij suppositũ verbi (seruit) faciunt Hierusalẽ: verùm facies dictionis Paulinæ Græca magis ducit ad priorem sensum. Græca enim sic habent: Quæ est Agar: nam Agar Sina mons est in Arabia, coniunctus est aũt ei, quæ nunc est Hierusalem: seruit autem cum filiis suis. Pro altera sententia facit, quod sequitur.

Esa. 54. c. Luc. 23. d. ***ILla autem, quæ sursum est Hierusalem, libera est, quæ est mater nostra. Scriptum est enim, Lætare sterilis, quæ non paris: erumpe & clama, quæ non parturis, quia multi filij desertæ magis, quàm eius, quæ habet virum.***

ILla autem, quæ sursum est Hierusalem) quam opponit terrenæ. Sensus est: Illa Hierusalem, quæ per fidem & spem sursum est, cuius typum gerit Sara, est libera: & sicut ipsa est libera, ita & populum generat liberum, quia partus sequitur vterum. Supernã Hierusalem vocat præsentem Ecclesiam, Ecclesiam noui testamenti. *Quæ est mater nostra*) id est, omnium credentium. *Scriptum est enim.*) Esaiæ 54. *Lætare sterilis, quæ non paris*) id est, tu Ecclesia primitiua, quæ ea parte, qua ex gẽtibus cõstans, hactenus sterilis fuisti, & nullos peperisti filios Deo: imò quæ ne conata quidem es vllos filios Deo parere, sed citra Dei omnem cognitionem dæmonibus pariebas: lætare, erumpe in vocem gaudij, & clama præ lætitia. *Nam multi*) id est, plures iam sunt filij tui, quæ hactenus tanquam effœta deserta fuisti à Deo. *Magis, quàm eius, quæ habet virũ*) id est, quàm maritatæ, hæc est synagoga, quæ Moysen, siue legem tanquam maritum habuit.

NOs autem fratres, secundum Isaac promissionis filij sumus. Sed quemadmodum tunc is, qui secundum carnem natus fuerat, persequebatur eum, qui secundum spiritum: ita & nuc. Sed quid dicit scriptura? Ejce ancillam, & filium eius: nõ enim hæres erit filius ancillæ cum filio liberæ. Rom. 6. b. Gen. 21. a.

NOs autem fratres, &c.) vt autem propositam allegoriam explicemus ad propositum, nos Christiani filij sumus non carnis, vt Ismael, qui iuxta naturæ ordinem, iuxta vires carnis progenitus est, sed sumus filij promissionis, in morem siue ad similitudinem & exemplum Isaac, qui supra virtutem naturalem carnis, ex promissione natus est. *Sed quemadmodum tunc is, &c.*) Pergit ostendere cõgruentiam rerum cum rebus, quin hac quoque parte, ait, pulchrè congruit allegoria. Quòd sicut tunc maior natu Ismael, qui iuxta carnem tantùm fuit filius maior Abrahæ, lactantem adhuc paruulum Abrahæ filium, qui secundum virtutem Spiritus sancti, & promissionem natus fuerat, persequebatur, sibi circumcisionis prærogatiuam, & primogenita vendicans: Ita & nunc Israelitæ secundum carnem, qui carnali legi inhærẽt, & iuxta carnem tantùm sunt filij Abrahæ, aduersus minorem fratrem, nempè Ecclesiam gentium, quæ iuxta promissionem, & fidem sunt germani filij Abrahæ, insłantur & eriguntur, non sustinẽtes spiritualem Euangelij veritatem vmbris legis Mosaicæ præferri.

Sed quid dicit Scriptura? Ejce ancillam) quo significatum est vetus testamentum aliquando eijciendum, vt non sit eius vsus in populo Dei. *Et filium eius*) periphrasis est Ismaelis: Congruentia hic dura est & terribilis. Sicut Ismael exactus est ex ædibus paternis, ita legistæ eijcientur, nec in domo manebũt perpetuò: & sicut Ismael non successit in hęreditatem, ita legistæ nõ erunt hæredes, id est, non consequentur rem promissam Abrahę, & semini eius.

ITaq; fratres, non sumus ancillæ filij, sed liberæ, qua libertate Christus nos donauit.

ITaque fratres) Sensus est: Cùm igitur nõ sumus filij carnis secundum Ismaelem, sed sumus filij promissionis secundum Isaac, consequitur, quòd non sumus filij ancillæ, quòd nõ pertinemus ad typum Agar, quòd non sumus populus veteris testamenti, sed quòd sumus filij liberæ, quòd pertinemus ad typum Saræ, quòd sumus populus noui testamenti, populus liber.

Qua libertate Christus nos donauit. Sensus est: libertatem hanc non nostris meritis, aut nostris viribus nobis parauimus, sed propter Christum, gratuito Dei beneficio nobis donata est. Clausulamq; hanc (*qua libertate Christus nos li-*

nos liberauit.) Græci initium faciunt sequentis capitis adiecta nota illationis. Legunt enim ad hunc modum: Qua ergo libertate Christus nos liberauit, state, & nolite iterum, &c. Verùm Hieronymus habet & interpretatur lectionem nostram, Similiter & Ambrosius.

CAPVT V.

Tate, & nolite iterum iugo seruitutis contineri. Ecce ego Paulus dico vobis, quoniam si circũcidamini, Christus vobis nihil proderit. Testificor autẽ rursus omni homini circumcidenti se, quoniã debitor est vniuersæ legis faciẽdæ. Acto.15.a.

STate, & nolite iterum iugo seruitutis contineri, &c.) Est adhortatio, qua concludit Apostolus tertium argumentum sumptum ex Scriptura. Sensus est: cùm per Christum semel donati sitis libertate, state in ea constanter, retinete eam. Quod dicit (state) fluctuationem, inquit Chrysostomus, indicat. Iugum seruitutis legem vocat duram, difficilem, laboriosam: ne implicemini iugo tam onerosæ legis. Quod addit (*iterum*) significat Galatas antè seruisse, licèt non legi: vide ca. 4. Quomodo conuertimini iterum ad infirma & egena elementa?

Ecce ego Paulus, &c.) Hactenus argumentatus est, nunc interponit authoritatem Apostolicam. Id, quod euici argumentis, nũc authoritate Apostolica affirmo. Palàm dico vobis, si circumcidamini, ita, vt ponatis spem salutis in circumcisione, aut credatis circumcisionem necessariã ad salutẽ: Christus, id est, fides in Christũ, vel gratia Christi nihil vobis proderit. Quòd si istud non retrahit vos, saltẽ retrahat vos negotij difficultas: Nam præterquam quod periculosa est circumcisio, importabile quoq; iugum & pondus seruitutis secum adfert, hoc est, quod sequitur (*testificor autem omni*) id est, cuiuis tam gentili, quàm Iudæo (*quoniam debitor est*) id est, quòd obnoxium se reddat vniuersæ legi seruandæ. Est enim circumcisio diuinitus instituta, tanquam signum quoddam, quo homines inscriberentur in genus & religionem Iudaicam, vt hoc signo profiterentur se obseruatores legis, & religionis Iudaicæ. Chrysostomus aliam adfert rationem, quòd nimirum cum circumcisione coniunctæ sint multæ cæremoniarum species, quas obseruare cogeris, dum circumcisionem exerces. Verùm prior interpretatio magis germana est.

EVacuati estis à Christo qui in lege iustificamini, à gratia excidistis. Nos enim spiritu, ex fide spẽ iustitiæ expectamus. Nam in Christo Iesu, neq; circumcisio aliquid valet, neq; præputium, sed fides, quæ per charitatem operatur.

EVacuati estis à Christo) id est, Christus factus est vobis, tanquam non haberetis eum, factus est vobis otiosus & irritus, hoc est, opus, labor, siue beneficium Christi nihil vobis profuturum est, qui ex legis Mosaicę obseruatione queritis iustificari (*à gratia*) id est, à gratuita iustificatione, quam semel per Christũ assecuti estis (*excidistis*) partim, quia diffidetis gratiæ, dũ aliunde quæritis iustificari; partim, quia gratiæ præbetis vos ingratos. Cùm enim hoc præstet Christi gratia, vt qui debitores erant seruandæ legis, liberentur hoc debito, vos ingrati tantæ gratiæ, debitores esse vultis legis.

Nos) sane, qui syncerè sumus Christiani (*per Spiritum ex fide*) in Iesum spẽ iustitiæ expectamus, non ex circumcisione, vel carnali obseruatiõe legis: Fides est, quæ impetrat Spiritum: Spiritus in corde credentium efficit iustitiã. Sic Chrysostomus, qui per Spiritum intelligit Spiritum sanctum. Alij Spiritum positum putant ad distinctionem literæ, hoc sensu: Nos iuxta spiritualem legis intelligentiam ex fide spem iustitiæ expectamus. Spem iustitiæ dixit pro sperata iustitia, vel potiùs pro ea, quæ in votis est, quã ambiunt & synceri Christiani, & Iudaizantes, ac si dicat, & Christiani & Iudaizantes in votis habẽt iustitiam: nos hanc expectamus spiritu ex fide. Alij interpretantur de vita æterna, quæ redditur iustitiæ.

Nam in Christo Iesu) neque circumcisio aliquid valet, sicut falsò vobis persuadere conantur Iudaizantes, (*neq; præputium*) scilicet aliquid valet, sicut arroganter quidam iactitant ex gentibus cõuersi: sed in Christianismo id vnum est, quod valet, nempè fides, fides, inquam, non quæuis, sed quæ operatoria est per charitatem, non tanquam per effectum suum, siue per instrumentum, vel organum, sed tãquam per causam, vnde habeat ipsa fides efficaciam operandi. Ipsa enim fides ad operationem iustitiæ tãquam dispositio est, accipiens vim, & efficaciam, & energiam operandi per charitatem. Quidam interpretantur hic Paulum, quasi id agat, quomodo ex impio quis efficiatur iustus. Alij ipsum putant solicitum esse de vita hominis iam iustificati, vt doceat, quid agere debeat, & in quibus occupari, qui iustus est: & horum sententiæ fauet illud, in Christo Iesu.

CVrrebatis benè, quis vos impediuit veritati non obedire? Nemini consenseritis. Persuasio hæc non est ex eo, qui vocat vos.

CVrrebatis bene,) id est, pulchrè succedebat vobis & in vita, & doctrina Euangelica. *Quis vos impediuit?*) in isto cursu erat spes magni profectus, quisnám interrupit cursum

cursum vestrum? quisnám tantum valuit? Notat pseudoapostolos. Quod additur (*non obedire veritati*) Chrysostomus non legit, nec in commentarijs vllam mentionem facit: Græci tamen codices, qui hodiè extant, illud legunt. Quis vos impediuit, quò minùs obtemperaretis veritati? *Nemini consenseritis.*) Istud non est in Græcis, neque Latina omnia habent, & in quibus habetur, ferè obelisco prænotatur. Si legamus, sensus hic est: Nemini prorsus, quisquis ille tandem sit, qui ad circumcisioné, & legis Mosaicæ obseruationem vos inuitat, consenseritis. *Persuasio hæc*) qua vobis persuadere conantur, cum Euangelio Moysen miscendum esse, non proficiscitur ab eo authore, qui principiò vocauit vos ad fidem, & veritaté Euangelicam. *Qui vocat vos*) periphrasis est Patris. Tacitè significat esse zizania à patre diabolo.

M*Odicum fermentum, totam massam corrupit. Ego confido in vobis in Domino. quòd nihil aliud sapietis: qui autem conturbat vos, portabit iudicium, quicunque est ille.*

M*Odicum fermentum, &c.*) Est allegoria vocum: Paruus aliquis error afficit ipsam substantiam religionis, mutat & euertit. Ne existimetis, inquit, parui referre, si non totam recipientes legem, circumcisionem salté recipiatis, & aliquas legis vmbras: quantulacunque legis portio sit, si cum fide Euangelij misceatur, totam fidei synceritatem vitiabit, quemadmodum paululum fermenti totam conspersionem, cui admixtum fuerit, acidam reddit, paulatim diffundens suum acorem. Pro (*corrupit*) quidam legendum putant (corrumpit) quia Grecè est, fermentat. Modicum fermentum totam conspersionem fermentat.

Ego cõfido in vobis, quòd aliud, &c.) (in) pro (de) posuit, id est, de vobis confido (*in Domino*). i. fretus bonitate Christi, quòd post hãc meã admonitionem, nihil aliud sentietis diuersum ab eo, quòd principio tenebatis de libertate per gratiam Christi vobis donata, confido, quod in hac re non sequimini persuasionem nouam.

Qui autem conturbat vos) id est, dimouere studet à vera doctrina, quam semel à me accepistis, dabit pœnas, non effugiet iudicium Dei, id est, vindictã, quicunque ille tandem fuerit, quantumuis magnus.

E*Go autem fratres, si circumcisionem adhuc prædico, quid adhuc persecutionem patior? Ergo euacuatum est scandalum crucis. Vtinam & abscindantur, qui vos conturbant.*

E*Go autem fratres, si circumcisionem, &c.*) Traducebatur Paulus hoc nomine, quòd alijs locis aliud & aliud doceret, quòd apud Iudæos pro Moyse staret, apud Gentes contra Moysen: hãc calumniam & suspicionem à se amolitur. Quòd si circumcisionem, inquit, adhuc prædico, vt calumniantur pseudoapostoli. Cur adhuc persecutionem patior, scilicet à Iudæis: cur tam obstinatis odijs me infectari pergũt? Manifestum enim est, hanc solam fuisse persecutionum mearum causam, quòd docuerim Christi gratiam neque circumcisionem, neque legem requirere. Sublata ergo causa persecutionis, cur durat persecutio? Significat Apostolus, quòd Iudæi non erant persecuturi ipsum, si voluisset permittere, Moysen, etiam si prædicasset Christum.

Ergo euacuatum est scandalum crucis) id est, Si verum est, me esse præconem circumcisionis & legis, cessat offendiculum Iudæorum, qui offendi solent ad prædicationem crucis Christi. Non enim tam offenduntur ob id, quòd prædico Christum crucifixum, eumque esse Messiam: quàm quòd prædicem legem per ipsum abolitam. *Vtinam & abscindantur*) vtinam qui sic vrgent apud vos carnalem circumcisionem, & vos à recto statu deijcere conantur. Id enim significat, quod dicit, qui vos conturbant. Siquidem Græcè est ἀναστατοῦντες, id est, qui vos commouent, siue de statu submouent. Vtinam, inquam, per diuinæ iustitiæ vindictam non solũ circumcidantur, verùm etiam exsecentur, hoc est, pudenda ignominia, grauique dolore, eis membrum illud totum semel abscindatur, cuius occasione delinquunt: vt hac ignominia corrigantur. Sic Chrysostomus. Alij aliter exponunt, ad hunc modum: vtinã prorsus amputentur à vestro contubernio, ne diutius ordinem vestrũ turbare possent, quando tam pertinaciter suam de circumcisione sententiam retinentes, corrigi nequeunt.

V*Os enim in libertatem vocati estis fratres, tantũ ne libertatem in occasionem detis carnis, sed per charitatem spiritus seruite inuicem.*

V*Os enim in libertatem vocati estis.*) Sensus est: gratuita Dei vocatione, translati estis in libertatem Euangelicam, per quam facti estis liberi, non solùm à peccatis, siue domino peccati, nec solùm à seruili qualitate, seu spiritu timoris, verùm etiam ab onere & iugo graui circumcisionis, & præceptorum carnalium legis. In his tribus cùm sita sit libertas Christiana, hoc tamen loco eam potissimùm significat Apostolus libertaté, quæ est à cæremonijs, & iugo legis Mosaicæ, quod discimus ex vocula (enim) quæ rationem reddit, quare inuitantes ad circũcisionem, quæ prima cęremoniarum est, statu dimoueant Galatas. Vnde indoctè agunt Lutherani, qui locum istum interpretantur in hunc modum: Vos fratres vocati estis in libertatem, scilicet ab obedientia præstanda, quibusuis superiorum legibus, siue

bus, siue in libertatem à quibusuis legibus positiuis.

Manifestum est enim, tum ex circumstātijs, tum ex ratione scripti, Apostolum agere de abrogatione veteris legis: de hac siquidem controuersia erat apud Galatas, an lex Moysi necessariò seruanda esset à fidelibus: Certè hæc ipsorum interpretatio palá aduersatur doctrinæ Pauli in Epistola ad Roma. 13. apertè docentis, obedientiam ex necessitate præstandam esse legibus, quas constituunt principes, vide D. Turnout. li. 3. de libertate Christiana, in argumēto primo & eius solutione. Rursus in argumento 8. & solutione eiusdem. Porrò libertas illa, qua quem que liberum esse volunt ad agendum quæuis, quæ iustitiæ & charitati non aduersantur (vt verbi gratia ad ducendum vxorem, ad vescendum sine delectu quibusuis cibis, quouis tēpore, & ad alia id genus, quæ per se nō repugnant iustitiæ & charitati) neque libertas ipsa Christiana est, neque etiam per se, & necessariò ipsam concomitatur, tanquā aliquid ordinatum à Christo, quod obseruari vellet à Christianis: videlicet quasi Christus ordinasset, vt Christiani haberent libertatem agendi in rebus indifferentibus, & per se non continentibus rationem iustitiæ, quicquid liberet, modo id fieri posset sine scandalo. Cū enim Christiana libertas in eo per se substātialiter cōsistat, vt quis à peccati seruitute liber, vni Deo adhæreat, spōtanea indole faciens, quæ ipsi placita sunt: consequitur, quòd ea, quæ augendæ erga Deum charitati conducunt, etiam si minuent libertatem circa res medias, magis consentanea sunt Christianæ libertati, quàm eam imminuant.

Huiusmodi autem sunt quædam Ecclesiæ ordinationes, de abstinētia à quibusdam cibis, rursus de ieiunijs, itē de cœlibatu sacerdotum. Quare quod dicitur per Christū datam esse libertatem credentibus circa ea, quæ non sunt per se necessaria ad salutē, intelligendum est in hunc modum: quòd nimirum Christus nihil certi statuerit de huiusmodi indifferētibus, sed permiserit sponsæ suæ Ecclesiæ, & illius præsidibus constituendas ordinationes pro ratione, & conditione temporum, & locorum ad lucrum, & præsidium charitatis. Quia Apostolus iam aliquoties meminit libertatis, ne quis putaret hinc licere Christianis quicquid lubet, adijcit.

Tantum ne libertatem, &c.) quorum verborum hæc est sententia: Non est, quòd de cæremonijs legis præstandis soliciti sitis: vocati enim estis in libertatem, id tantùm curandum est, ne libertatem hanc in occasionem vertatis carnis, hoc est, ne libertate hac, qua donati estis per Christū, abutamini ad vitæ licentiam, ne huius prętextu, carnis desideria perficiatis. De eadem re solicitus est Apostolus in Epistola ad Romanos: *Sed per charitatem spiritus.)* Ne vita iustificati sit otiosa, & sine fructu, ostendit, qua in re exercere se debeat Christianus, Iudæi, inquit, exercentur in cæremonijs à lege præscriptis, vos exerceri volo in charitate, in mutuis officijs præstandis. Genitiuus (spiritus) nō est in Græcis codicibus, sed nec Græca scholia vllam eius faciunt mentionem. Similiter nec Chrysostomus in commētarijs, additus tamen nihil officit sensui. Annotat Chrysostomus, quòd non dicit, per charitatem diligite inuicem, sed seruite, quòd vehementius est: liberos ergo vult esse seruos, sed seruos iuxta instinctum charitatis, quæ nomine quidem seruitus est, sed re libertas & ingenua libertas.

Omnis enim lex in vno sermone impletur: Diliges proximum tuum sicut teipsum. Quòd si inuicem mordetis & comedetis, videte, ne ab inuicem consumamini. Leui. 18.d Mat. 22.d Mar. 12.d Rom. 13.

Omnis enim) id est, tota lex impletur in obseruatione vnius mandati, nēpè huius: Diliges proximum tuū sicut teipsum, Cuius sententiæ expositio petatur ex cap. 13. Epistolę ad Roma. *Quòd si inuicem mordetis)* quòd si per contentiosas disputationes, quas de lege, & circumcisione inter vos agitatis, aut inuidia, aut gloria accensi, obtrectationibus mordetis vos mutuò, & quod asperius est, deuoratis: ingens periculum est, ne mutuis obtrectationibus tanquam mutuis vulneribus conficiamini.

Dico autem in Christo. spiritu ambulate, & desideria carnis non perficietis. Caro enim concupiscit aduersus spiritum: spiritus autem aduersus carnem, hæc enim sibi inuicem aduersantur, vt non quæcunq; vultis, illa faciatis. Quòd si spiritu ducimini, non estis sub lege. Iaco. 2.b. Rom. 13.d 1. Pet. 2.c.

Dico autem in Christo, &c.) explicantis est, Verba mea, quibus iam dudum vtor, huc spectāt: summa eorum, quæ dicere volo, hæc est. Alij accipiunt, vt sit hortantis, hortor vos & moneo in doctrina Christi: verùm prius magis est ex consuetudine Pauli. Et illud (in Christo) non est in Græcis codicibus, sed neque Chrysostomus in commentarijs, eius dat vllam significationem: Similiter D. Hiero. neque Ambr. *Spiritu ambulate)* id est, exigite vitā quotidianam ad doctrinam spiritus, vel certè hoc modo intelligatur, exigite vitam iuxta instinctus spiritus: nec refert siue spiritus accipiatur pro Spiritu sancto, siue pro spiritu humano, quatenus tamen sanatus est per Spiritum sanctum.

Isti autem instinctus spiritus magis erant euidentes tempore Pauli, quando calebat sanguis Christi in cordibus credentium, quam

quam nunc in isto frigore charitatis. Istud si feceritis, non abutemini libertate Christiana ad vitæ licentiam, hoc est, quod dicit (*& desideria carnis non perficietis*) quia quamdiu agimus in hoc mortali corpore, velimus nolimus, sentimus ea.

Caro enim concupiscit aduersus spiritum.) caro. i. carnalis anima, alioquin caro ex qua tanquã ex altera sui parte componitur homo, neq; est dictatrix peccati, neq; cogitationes format, neque disponit agenda: sed est veluti officina animæ, quæ in ea formet turpitudinum idola, per quam eam peragit & consummat, vt eruditissimè docet Cyprianus in prologo libelli, quem de Cardinalibus operibus Christi conscripsit. Alij nomine carnis totum hominem accipiunt, quatenus carnalis est. Ex hoc loco Manichæi olim statuere conati sunt duas esse naturas in homine: alteram malam à dæmone authore profectam, quæ in carne inhabitans per carnem concupiscat aduersus carnem, sed malè id. Eadem namque prorsus est anima, quæ per carnem concupiscit secũdum carnalem appetitum, & quæ per spiritum concupiscit iuxta appetitum rationalem. Intelligendum est in anima duplicem esse vim appetitiuam: Alterã quæ est rationis expers, quam appellamus appetitum sensitiuum: hic enim appetitus in natura adhuc vitiata sine ordine rationis sectatur carnalia commoda: secundum hãc igitur vim, anima concupiscit aduersus spiritum: nam huius motus aduersantur motibus spiritus: Alteram quæ est rationis particeps, quam voluntatem appellamus, hęc per gratiam sanata & renouata concupiscit ex directione spiritus spiritualia bona. Eadem igitur est anima, quæ secundum diuersas vires aduersus seipsam pugnat.

Quamquam B. August. non modò eandem animam diuersis motibus æstuantem, secundum diuersos & contrarios appetitus hoc dissidium sentire scribat, verumetiam vim rationalem. Docet enim eandem hominis volũtatem litigare, rixari ac pugnare secum, dum ex Spiritussancti inspiratione tota vult æternis bonis adhærere: ex pondere verò carnalis consuetudinis vult adhuc terrenis commodis & delectationibus frui, vide ipsum lib. 8. confes. ca. 5. & sequentibus. Hæc enim sibi inuicem aduersantur, id est, motus spiritus sunt contrarij motibus carnis. Caro enim solicitat ad turpia, spiritus verò inuitat ad honesta.

Vt non quæcunq; vultis faciatis) hoc est, vt sciatis vobis etiam qui iusti estis, non esse in manu, non concupiscere vultis, non tangi motibus carnis, interea tamen tangimini. *Quod si spiritu ducimini*) soluit Apostolus tacitã obiectionem. Dicere poterant, est molestum incitari ad turpia, & interim teneri lege quæ illa prohibet. Respondet Apostolus, qui semel hausit spiritum gratiæ, & deinde obseruat instinctus spiritus, & prabet se illis, tali lex non est molesta, talis non cogitur lege, sed est supra legem, quia etiam si lex non esset, præstaret ea quæ legis sunt. Non estis ergo sub lege,) etiam illa, quæ prohibet concupiscere, quæ est decalogus: non estis, inquam, sub ea tanquam sub pædagogo cogente, & seruiliter restringente. Alij interpretãtur hoc modo: non estis sub lege accusante & damnante. Lex non tenet vos reos & obstrictos pœnis suis: quia adiuti spiritu, quo ducimini in vita quotidiana, præstatis legẽ.

MAnifesta sunt autẽ opera carnis, quæ sunt fornicatio, immundicia, impudicitia luxuria, idolorum seruitus, veneficia, inimicitiæ, contentiones, æmulationes, iræ rixæ, dissentiones, sectæ, inuidiæ, homicidia, ebrietates, comessationes, & his similia. quæ prædico vobis sicut prædixi. quoniam qui talia agunt, regnum Dei non consequentur.

MAnifesta autem sunt opera carnis) Postquã obiter soluit obiectionem, quam videbat posse obijci, redit ad exhortationem: Dixi, inquit, de premendis motibus carnis & eius operibus: illa autem manifesta sunt. Opera carnis vocat, quæ caro operatur, hoc est, quæ anima quatenus carnalis est, operatur: Porrò anima carnalis accipienda est nõ tantum ea, quæ operatur aliquid per carnẽ, siue per carnis sensus, sed anima carnalis intelligenda est: quatenus operatur ex corruptione per Adam tracta. Ita oportere accipi patet ex ijs, quę subijcit Apostolus Nam inter opera carnis numerat sectas & hæreses. Istud diligenter annotauit Augu. lib. 4. cap. 2. & 3. de ciuitate Dei, ostendens carnem dici carnalem hominem: carnalem verò hominem accipiendum esse qui secundum seipsum viuit. i. qui secundùm amorem sui ipsius viuit, idq; ex corruptione per Adam tracta. Quod ad catalogum attinet, sciendum tam Græcos, quàm Latinos Codices hic variare in enumeratione vitiorũ. D. Hierony. in Commentarijs suis, non solùm interpretatus est, verùm etiam quo ordine legi debeant vitia ista, indicauit. Primum, inquit, opus carnis, fornicatio est, hęc Gręcis πορνεία dicitur. quam quidam explicant iuxta ethnicos, apud quos est generis nomẽ. Alij iuxta scripturæ & veterum certam speciem accipiunt, vt sit concubitus soluti cum soluta. Secundum opus carnis, immundicia nuncupatur, quo vocabulo significauit Apostolus vsum rei venereæ contra naturam siue (vt Hierony.) libidinem extraordinariam. Hanc comes luxuria sequitur pro qua Græcis est ἀσέλγεια, id est, lascivia. cuius vocis significatum doctissimè explicat Budæus in Commentarijs linguæ Græce. Omninò verisimile est Apostolum significare voluisse

cæteras

cæteras turpitudinum species & motus: ipsarum quoque opera nuptiarum si non verecunde & cum honestate, quasi sub oculis Dei fiant. Quantum in catalogo operum cernis, locum tenet idololatria, id est, simulachrorum cultus, cui veneficia succedunt, quo vocabulo complexus Apostolus est omnes magicas artes. Post veneficia, inimicitia ponitur, id est, odiũ erga proximum, & perpetuæ simultates: Septimum locum inter opera carnis, contentio possidet, id est, oppugnatio veritatis cum fiducia clamoris. Post contentionem octauo succedit æmulatio, quæ Greco sermone ζῆλος appellatur significantius & notiùs, id est, dolor animi: de eo, quod alius peruenit ad rem quam duo pluresque appetebant, & non nisi ab vno haberi potest. Deinde ponuntur iræ, id est, appetitiones vindictarum. Post has rixæ sequuntur, quas Græci ἐριθείας vocant. Est autem ἐριθεία, cum quis semper ad contradicendum paratus, stomacho delectatur alieno, & muliebri iurgio contendit, & prouocat contendentem. His succedunt dissensiones, factiones in religione, cum quis dicit: Ego sum Pauli, alius ego sum Cæphæ, ego Apollo, & cæt. Hieron. extendit etiam ad dissensiones domesticas, vt ex mariti ad vxorem, patris ad filium, fratris ad fratrem. His iunguntur sectæ, id est, hereses: ea enim voce vtitur Paulus.

Hæresis enim Græcè ab electione dicitur, cùm quis eam elegit disciplinam in doctrina religionis, quæ sibi melior videtur relicta veritatis regula, cùm quis credendarum regulam facit suam propriam opinionem. Hę reses sequuntur inuidiæ: has ebrietates, post quas decimo quinto loco ponuntur comessationes. In Latinis codicibus ait Hiero. adulterium quoq; & impudicitia & homicidia in hoc catalogo vitiorum scripta referũtur, sed sciendum nõ plus quàm quindecim carnis opera nominata, de quibus & disseruimus. Quod dicit adulteriũ haberi in codicibus, de illis intelligit qui tum temporis erant in manibus, in nostris hodiè non habentur. In Græcis codicibus primo loco ponitur: habent enim ad hunc modum, manifesta sunt opera carnis, quæ sunt μοιχεία, πορνεία, & cæte. Annotandum quoque propter Erasmum, D. Hieronymum catalogo vitiorum non agnoscere impudicitiam. Qui legunt impudicitiam, referunt ad libidiné, quæ consistit in aspectibus, in osculis, in tactibus. Pro homicidijs. Græci habent cedes. D. Augustinus in suo catalogo neutrum habet. Porrò quia longum erat vniuersa carnis opera replicare, & catalogum facere vitiorum, idcirco omnia vno sermone conclusit dicens: Et his similia, quæ nunc per literas iterum prædico, cũ præsens essem apud vos, quod qui vel hæc, vel his similia agunt, scilicet ex intentione & deliberato animo, & secundum perfectam rationem & consummationem peccati, regnum Dei non consequentur, vel (vt ad verbum habet Apostolus) non hæreditabunt.

F*Ructus autem spiritus est, charitas, gaudium, pax, patientia, longanimitas, bonitas, benignitas, mansuetudo, fides, modestia, continentia, castitas. Aduersus huiusmodi non est lex.*

F*Ructus autem spiritus, &c.*) id est, opera quæ à spiritu proficiscuntur, vel quę spiritussanctus efficit in nobis, quæque facienti pariunt fructum æternæ beatitudinis, sunt hęc charitas, gaudium, siue interna lætitia mentis, pax siue tranquillitas pectoris, nullis passionibus perturbati, quamquam incertum sit an Apostolus pacem posuerit pro pacifico congressu cum socijs, an vsurpauerit eo modo, quo ad Rom. pro tranquillitate mẽtis ex fiducia procedente, quòd confidit homo patrem se habere propitium per Christum, & bene sibi fore in extremo iudicio. *Patientia longanimitas,*) Pro duobus hic vnicũ à Paulo vocabulum positum ést, quod vtrũque à nostro interprete positum significat nimirum μακροθυμία, Sic Diuus Hieronymus. Sensus est: constans, fortis & diuturna perpessio rerum malarum & difficilium. *Bonitas,*) qua quis prodest & benefacit proximis. *Benignitas*) qua quis cum benignitate & dulcedine proximis libenter benefacit. Definitur enim benignitas, *Mansuetudo*) qua quis irã ita moderatur, vt ne læsus quidem appetat vindictam. *Fides,*) id est, certa credulitas rerum non apparentium. Alij opponunt fidem nõ hæresi, sed mendacio: Rursus alij malis suspicionibus opponunt. *Modestia*) virtus est qua quis in dictis & factis seruat moderationem: quanquam omnia hoc loco, operum siue actuum magis vocabula sint, quam habituum. *Continentia*) cum quis à concupiscentijs & prauis passionibus oppugnatus non vincitur tamen, sed per rationis vigorem continet se, ne abducatur à certa regula. Quod additur (*Castitas*) non est in Græcis exemplaribus, neque apud Hierony. neque apud Augustinum.

Aduersus huiusmodi, &c.) Incertum est an (huiusmodi) referendum sit ad res, an ad personas, quia genus non potest agnosci ex textu. Lex accipitur sicut in superiori sententia: Si spiritu ducimini, non estis sub lege. Sensus hic est: decalogus non opponit se huiusmodi, vt damnet vel accuset, in quibus regnant hæ virtutes, his non aduersatur lex. Lex non est hostis, nõ accusat huiusmodi homines, & proinde non tenentur lege quasi constricti illius supplicijs. Vel aduersus huiusmodi non est lex, id est, tales non cogit lex, quia spontanea indole faciunt & præstant legem,

tione circuncisionis & legis Mosaicæ, ne inquam & tu (tenteris). i. ne abducaris à pseudoapostolis. Nihil inquit August. ita ad mãsuetudinem & misericordiam inclinat, quã proprij periculi cogitatio. Ex hoc loco D. Hieron. colligit, non tantum modestiæ causa, sed verè dictum à Paulo, quòd imperitus esset sermone. Verùm magis probabile est quod annotat Erasmus, Apostolum studio mutasse subito numerum, quod singularis numerus esset magis idoneus ad compellandum vniuscuiusq; conscientiam, sed & mira cautiõe hoc agit semper Apostolus, ne quid offendat eos, quos studet corrigere. Durius autem erat dicere omnibus, considerate vos ipsos, ne & vos tentemini.

Alter alterius onera portate, & sic adimplebitis legem Christi. Nam si quis existimat se aliquid esse cùm nihil sit, ipse se seducit. Opus autem suum probet vnusquisque, & sic in semetipso tantùm gloriam habebit, & non in altero. Vnusquisque enim onus suum portabit.

Alter alterius onera portate.) Portare est vocabulum baiulorũ. Alij aliorum onera baiulate, quos videtis abductos à fallis fratribus, putetis eos graui aliquo onere laborare, proinde iuuetis eos. Hic videtur esse sensus proprius, fieri tamen potest, vt Apostolus generalius loquatur de peccato in genere, & non de illo tantùm, quod concernit fidem ceu religionem. Si quem videritis in delictum lapsum, subleuate, & adiuuate talem consilio, opere, & oratione, quò facilius à peccato resurgat (& sic) hoc est hac ratione (*adimplebitis legem Christi*) hęc est lex charitatis qua præcipitur, diliges proximum tuum, & cæte. Siquidem Ioannes singulariter hoc facit mandatum Christi, vt vos mutuo diligatis, quod & idem Apostolus totus iam senex repetit frequentissimè ad admirationẽ præsentium.

Nam si quis existimat.) id est, qui alterius comparatione, quem videt non posse perfectè ad Christianismum à Iudaismo transire, putet se perfectum esse Christianum (*ipse se seducit*) siue (vt Grecè est) mentem suam decipit: nã hoc ipso quò placet sibi, nihil est. Vel generaliter intelligatur hoc modo: si quis comparans se ad alios, illis se existimat meliorẽ, sanctiorem & magis acceptum, putat se valdè continentem, castum, sobrium, atq; hinc sibi placens inhumanius agit cum fratre lapso, hic fallit animum suum: Nam reuera huiusmodi homo, nihil, id est, nullius virtutis & iustitiæ est apud Deum: Nam per huiusmodi arrogãtiam perdidit quicquid antè fortè habuit iustitiæ & virtutis.

Opus autem suum probet vnusquisq;) quia dicit opus, videtur pertinere ad generalitatem: Hieronymus tamen adhuc vrget proprium. Sensus est: vitam suam exacta cura quisque exploret & expendat: fecisti boni quippiam considera, ne fortè propter inanem gloriam ne propter necessitatem, ne per odium, ne per simulationem, ne ob aliam aliquam causam humanam hoc feceris. Qui hoc modo explorat vitam suam, inueniet multa ob quæ sibi displiceat: quod si post explorationem diligentem non remordeat conscientia, habebit gloriã, id est, gloriationem in semetipso, & non per respectum ad alterum.

Vnusquisque enim onus suum portabit, &c.) Sententia hæc contraria non est illi: Alter alterius onera portate: Prior enim respicit vitam præsentem, posterior verò seculum futurum. Atque hinc Hieronymus colligit huiusmodi dogma: Dum (ait) in hoc seculo sumus, siue orationibus siue concilijs, inuicem possumus iuuare, cum autem antè tribunal Christi venerimus, non Iob, non Daniel, non Noë rogare poterit pro quopiam, sed vnusquisque portabit onus suum. Quæ verba hanc habent sententiam: ne sanctissimum quidem virum & Deo acceptissimum; qualis fuit Noë, Daniel & Iob posse precib. impetrare à Deo, vt quis Christi tribunali semel præsentatus, ex impio iustus efficiatur, aut contra id, quod palàm liquet ex eo, quod interpretatur clausulam hanc Apostoli: Vnusquisq; onus suum portabit, in hunc modum: Vnusquisque pro opere suo bono vel malo iudicabitur iustus & sanctus, vel iniustus & peccator: propter proprium peccatum quisque condemnabitur, & nemo cõparatione alterius absoluetur: debet proinde quisque se ex suis operibus iudicare, & non ex comparatione ad alium. Ex qua Hieronymi interpretatione manifestum est, locum hunc nihil aduersari doctrinæ de purgatorio, aut satisfactionibus, aut orationibus viuorum pro ijs, qui vita functi sunt: quemadmodum nec alter locus: Alter alterius onera portate: quicquam facit pro purgatorio, agit siquidẽ de humanitate, quam præstamus fratri lapso in hãc vita.

Communicet autem is, qui catechizatur verbo, ei qui se catechizat in omnibus bonis, Nolite errare. Deus non irridetur.

Communicet autem is, qui catechizatur,) olim ijs, qui Baptismatis erant candidati, tradebantur fidei Christianæ mysteria, sed viua voce sine scripto: atque hinc catechumeni dicebantur, quemadmodum qui tradebanr, catechistæ. Hic est prius vsus illorum vocabulorum apud Christianos: etymologia exposita est in 2. cap. ad Rom hoc tamẽ loco cõmentarij tam Greci, quã n Latini nihil habent de proprio illo vsu, sed accipiunt catechistam pro doctore generaliter. Valla hunc locum ita vertit: Communicet autem cui docetur verbum, cum eo, qui ipsum docet. Erasmus quemadmodum noster interpres vo-

pres vocem Græcam reliquit non versam: Illud (*in omnibus bonis*) ad communicet referendum est, non ad catechizat: Sensus est, qui instruitur in doctrina & mysterijs religionis, erga eum, qui ipsum instruit, omnem exhibeat liberalitatem, præbeat illi victum, vestitum, & breuiter omnia illa bona, quæ ad sustentandam vitam præsentem sunt necessaria: quicquid facultatum habet, faciat cõmune doctori suo. Porrò qui tenaces sunt & auari, quia facilè inuenerunt prætextus ne dent doctori, idcirco adiungit: *Nolite errare*) Prætextus, inquit, vestri valent apud homines, sed non apud Deum: Deus enim non irridetur, aut subsannatur Græca enim vox dicitur à naso suspendendo.

Quæ enim seminauerit homo, hæc & metet. Quoniam qui seminat in carne sua, de carne & metet corruptionem: qui autem seminat in spiritu, de spiritu metet vitam æternam: Bonum autem facientes, non deficiamus, tempore enim suo metemus non deficientes.

Quæ enim seminauerit homo) Alludit ad agriculturam. Tempus sementis est hæc vita: quæ ergo seminauerit homo in hac vita, hæc & metet, scilicet in extremo iudicio: illud est enim tempus messis. Loquitur quidem Apostolus generaliter, propriè tamen respicit ad ea quæ tractat. Qui vultis in die iudicij ferre lætam sententiam, facite opera bona: Inter illa est magnum, si magni faciatis præceptorem, tunc enim dabitis significationem, quod magni faciatis religionem. *Quoniam qui seminat, &c.*) quoniam est explicantis: Istæ sunt gnomæ siue sententiæ generales. Ita natura comparatum est, vt talem fructum accipiat homo, quale est solum, in quo seminat. Caro nostra obnoxia est corruptioni, qui in carne seminat, fructum correspondentem metet: nimirum obnoxium corruptioni, qui obsequitur naturæ corruptæ in agenda hac vita, qui hîc multum tribuit carnis desiderijs & indulget sibi, ille ex hoc carnalis vitæ studio metet perpetuam corruptionem, id est, vitam illam miseram, in qua homo perpetuo morietur.

Qui autem seminat in spiritu) hoc est, qui in vita agenda obsequitur nouo homini, qui secundum Deum creatus est. Seminare in spiritu inquit Augustinus, est fide & charitate seruire iustitiæ. Is ex huiusmodi studio spiritualis vitæ, metet fructum vitæ æternæ: quia corruptioni opponit vitam æternã, idcirco per illã intelligit mortem æternam.

Bonum autem facientes.) Est videndum an loquatur in genere, an quod verisimilius, de bono, quo cœperat. Bonum scilicet quantum ad benè merendum de præceptoribus, aut certè bonum, quantum ad munificentiam, faciendo non defatigemur: tempore enim suo, id est, tempore extremi iudicij metemus non deficientes, id est, sine fine metemus. Si frequenter istud cogitaremus, non esset molestum dare. Ambrosius hoc modo legit: Tempore enim suo metemus infatigabiles. Et Græcis aliud vocabulum est quàm in præcedenti membro: Bonũ autem facientes nõ deficiamus. Sed & Chrysostomus exponit id, quod vertit Ambrosius: Commẽtarius eius sic habet, quoniam rem magnam exigebat, præmium quoq; collocat in foribus messis, faciendo mẽtionem nouæ cuiusdam & admirabilis. nam in agricolatione non solùm qui seminat, verumetiam qui metit, multum sustinet laboris, cum squallore, puluere, cumq; multa colluctans miseria. Tunc verò, id est, tempore extremi iudicij nihil tale inquit erit, quod etiam explanans dicit, tempore enim suo metemus non defatigati.

Ergo dum tempus habemus, operemur bonum ad omnes, maximè aut ad domesticos fidei, videte qualibus literis scripsi vobis mea manu.

Ergo dum tempus habemus, &c.) ne quis, inquit Chrysostomus arbitraretur doctorum quidem curam habendam esse, eosq; alendos, cæteros verò negligendos, ad generalitatem profert orationem: vt in Iudæos etiam & gentes, licet non eodem gradu, tamen eleemosynam conferri iubeat, & quod in cæteris epistolis facere solet, hoc & hîc facit, non modo loquens de danda eleemosyna, verumetiam de studiose perpetuoque danda. Siquidem hæ voces, seminare & non deficere hoc innuunt. In seminando est diligentia, in non deficere significatur perpetuitas. *Domestici fidei*) periphrasis est Christianorum, quamdiu sumus in hac vita, quod est tempus sementis, studeamus esse officiosi erga omnes sed maximè erga Christianos. Illis peculiari quadam ratione benefaciendum est. Postquam locutus est de moribus, rursus reuertitur ad principalem disputationem, cuius nequit obliuisci. Videte, inquit, qualibus literis: Græcam vocem dicit Hieronymus magnitudinem potiùs significare, quàm quantitatem. Vide quam grandem Epistolam ipse scripserim mea manu, contra meum morem. Solet enim Apostolus tantùm subscribere Epistolas, quas mittebat ad Ecclesias: Hanc autem proprijs digitis totam exarauit, fecit hoc partim, vt omnium excluderet suspicionem suppositiciarum literarũ, partim vt declararet quantopere sibi hæc res cordi esset, quantopere curæ esset sibi salus Galatarum. Cæterum mihi inquit Chrysostomus videtur non magnitudinem, sed deformitatem literarũ voluisse significare, dum dicit: Videte qualib. literis, id est, quàm deformibus: non enim benè pingebat Paulus, & tamen cùm non nosceret optimè scribere, voluit Epistolã hanc

ſcribere ob cauſas iam dictas. Auguſtino quoque vox hæc in prædicamento qualitatis eſt: verum aliter explicat quam Chryſoſtomus: Videte qualibus, id eſt, quam aperte & liberè exponentibus meam ſententiam, ſine vllo metu Iudæorum. Eraſmus Hieronymum ſequitur: Si quidem verſio eius ſic habet: Videte quantam vobis epiſtolam ſcripſerim mea manu.

QVicunque enim volunt placere in carne, hi cogunt vos circuncidi, tantùm vt crucis Chriſti perſequutionem non patiantur. Neq; enim qui circunciduntur, legem cuſtodiunt, ſed volunt vos circuncidi, vt in carne veſtra glorientur.

QVicunque enim volunt placere in carne) id eſt, iuxta ea quæ apparere poſſunt hominibus. Con ferte cum illo, quod eſt in capit. 2. ad Romanos. Non quæ in manifeſto, in carne eſt circuncifio, & cæt. Placere in carne inquit Chryſoſtomus, eſt probari apud homines neglecto Deo. Quicunque ergo volunt placere Iudæis, de his ſiquidem hominibus eſt ſermo: nam gentiles non curabant circuncifionem: *Hi cogunt circuncidi*) cogunt dum prædicant circunciſionem neceſſariam, nec Chriſtum hic ſufficere, cogunt, inquam, vos circuncidi, ne ob crucem Chriſti perſecutionem patiantur à Iudæis: Iudæi enim non ferebant prædicationem crucis, quia excludebat Moyſen, Neq; enim hoc agunt, inquit, authores illi circunciſionis, vt obſeruetur lex, tanquam zelo legis commouerentur. Nam ne ipſi quidem legem obſeruāt, ſed ob id volunt vos circuncidi, vt gloriari poſſint apud populares ſuos, id eſt, Iudæos, de veſtra carnali circunciſione, quod vos effecerint ſtudio ſuo ſectatores Iudaiſmi.

MIhi autem abſit gloriari, niſi in cruce Domini noſtri Ieſu Chriſti, per quem mihi mundus crucifixus eſt, & ego mundo. In Chriſto enim Ieſu, neq; circunciſio aliquid valet, neque præputium, ſed noua creatura.

MIhi autem abſit gloriari niſi in cruce Domini) Eſt aduerſatiua. Illi gloriantur quod habeant vos diſcipulos circumciſionis: at procul abſit à me, vt in vlla re alia glorier quā in cruce Domini noſtri Ieſu Chriſti. Paulus gloriabatur aliquando in ſucceſſu diſcipulorum, ſed erant etiam in cruce, quia ad illam pertinebat. *Per quem mihi mundus crucifixus eſt*) mundum vocat res temporarias, laudem ex hominibus, famulitium, gloriam, opes. Hæc igitur quæ vulgo videntur magnifica eſſe, quæ mundus admiratur & ſectari ſolet mihi facta ſunt mortua, & ego viciſsim illis. Nec illa, inquit Chryſoſtomus, me capere poſſunt, neq; iniectis manib. captū ducere: quippe ſemel mihi mortua, neq; ego illorū cupidine teneri quippe mortuꝰ illis.

In Chriſto enim Ieſu, &c.) ſermo eſt non tam de iuſtificandis, quàm de vita iuſtificatorū, quod & ante admonuimus. Qui eſt in Chriſto, non eſt quod petat circunciſionem, neque eſt quod timeat, quia habet præputium hæ ſiquidem res nihil valent in Chriſto, ſed quod valet hoc nempe eſt (*noua creatura*) id eſt, noua vita quam præſtamus per fidem: Quod vocat hic nouam creaturam, hoc antè dixit fidem per dilectionem operantē, quaſi ſit aliquid perpetuū quaſi ſi eſſet gratiæ, verum quia circūciſio actus eſt, videtur magis loqui de actibus.

ET quicunque hanc regulam ſequuti fuerint, pax ſuper illos, & miſericordia, & ſuper Iſrael Dei. De cætero, nemo mihi moleſtus ſit. Ego enim ſtigmata Domini Ieſu Chriſti porto cum ſpiritu veſtro fratres, Amen.

ET quicunque hanc regulam ſecuti fuerint, &c.) Græcis eſt idem verbum quod ſuperius vertit, ambulemus, nimirum στοιχεῖν. Senſus eſt: expoſui veram doctrinam de iuſtificatione & vita Chriſtiana, quicunq; intra hanc ſe continuerint, quicunque contenti fuerint Chriſto, non acceſſentes Moyſem quicunq; ad hanc regulam incedunt, pax ſuper illos, contingat illis tranquillitas mentis, & miſericordia illa quotidiana, qua opus eſt, vt maneat quiſque in fide & noua vita.

Et ſuper Iſrael Dei.) Coniunctio (&) epexegeſin habet, id eſt, ponitur pro (id eſt) qui incedunt, inquit, intra hunc canonem, alio nomine vocari poſſunt Iſrael Dei: Hæc ſunt mihi eadē, Iſrael Dei appellat verum Iſraelem; alibi vocat Iſrael ſecundum ſpiritum. *De cætero*) id eſt, quod ſupereſt, vel vt finiam vel poſt hac nemo mihi laborē exhibeat ſeu negotium faciat aſſerens me eſſe obſeruatorē circunciſionis, non opus eſt verbis: En rebus doceo cuius ſim ſeruus, Moyſi an Chriſti, liuores, plagæ, vulnera, quæ circūfero in corpore mecum, illa docent quod ſum ſeruus Chriſti. Nam propter prædicationem crucis ipſius hæc mihi inflicta ſunt. Stigmata Græca vox eſt, ſignificat autem notā impreſſam. Non dixit autem habeo, ſed porto, tāquam alijs de trophæis glorians de ſignis regalib. Alludit autem ad corpora ſeruilia: ſolent enim ſerui notari à Dominis.

Gratia Domini noſtri Ieſu Chriſti, & cæte.) duo iam didicimus, alterum quomodo ex impio aliquis iuſtificetur, alterum que vita requiratur à iuſtificato: quæ ipſum facere oporteat, quæ item omittere, quicunque hanc doctrinam tenent & illam ſequuntur, & ſua vita quantum ſinit fragilitas, exprimant, illi poſſunt lætos ducere hos dies. Verum vt ab hac doctrina non dimoueamur, & in noua vita perſiſtamus, hac precatione opus eſt ſemper, vt gratia Dei perſeueret, cum ſpiritu noſtro,

Amen.

Finis Epiſtolæ ad Galatas.

EXPLICATIO F. ADAMI SASBOVT IN EPISTOLAM PAVLI AD PHILIPPENSES SCRIPTAM.

ARGVMENTVM.

POST enarrationē Epistolæ, quæ ad Romanos & eius, quæ ad Galatas scripta est, enarrandam duximus Epistolam ad Philippenses, quod huius atq; illarum (quantum ad eam partem quæ dogmata respicit) argumentum idem sit. Solicitus siquidē est de Iudaizantibus, qui prætextu Christianismi nusquam non nocebant prædicationi Euangelicæ, docentes cū ad salutem, tum ad iustitiam parandā, opus esse Moyse, nec solum Christum hic sufficere. Hortatur itaque Apostolus Philippenses, vt canes hos (sic enim ipsos appellat) vitent, & in doctrina de iustificatione ipsis tradita, persistant: scribens ex vrbe Roma, vbi tunc vinctus agebat.

CAPVT I.

PAulus & Timotheus serui Iesu Christi omnibus sanctis in Christo Iesu, qui sunt Philippis cum Episcopis & Diaconibus, gratia vobis & pax à Deo Patre nostro, & Domino Iesu Christo.

P*Aulus & Timotheus serui Iesu, &c.*) Apostolus seruum se vocat, vel quia emptitius Christi iuxta illud: precio empti estis, nolite fieri serui hominum, vel certè quod in negotijs Christi & mandatis eius exequendis versetur. Est enim vocabulum serui æquiuocum, non solum apud Latinos, sed etiam apud Græcos, significans & mancipium & ministrum. Vtro horum modorū hoc loco sumatur, certò constare nequit, quia circumstantiæ non iuuant. Omnibus sanctis in Christo, &c. Præpositionem (in) quidam accipiunt impropriè: accipiūt, vt hoc sit quod per. Alij propriè, vt Chrysostomus, qui istud (in Christo Iesu) adiectū putat ad discrimen Iudęorum: illi iactant quod sit gens sancta, sed reuera illa appellatio est eorum, qui sunt in Christo Iesu.

Cum Episcopis & diaconibus, &c.) Duplex hoc loco difficultas est. Altera, quomodo Apostolus scribat omnibus sanctis, qui sunt Philippis cum Episcopis, cùm inuerso ordine scribendum potiùs fuerat hoc modo: Episcopis & Diaconibus, cum omnibus sanctis, qui sunt Philippis. Inciuile enim videtur primo loco laicos ponere, & deinde obiter tantum adiungere Episcopos. Nam tale est ac si iam facultas Theologiæ scriberet in hunc modum: Facultas Theologiæ populo Leodiensi & ipsius Episcopo salutem.

Hanc difficultatem euadit Chrysostomus, qui pro duabus dictionibus, quas nos habemus vnicam legit: licet ipsius interpres Musculus duas verterit: sed indubiè lapsus est indiligentia, cum aperte Chrysostomus interpretetur non cum Episcopis, sed coepiscopis, vt Clero scribat Apostolus nō populo. Ad eundem modum interpretatur Theophylactus, item Oecumenius. Altera difficultas est, quomodo in plurali dicat Episcopis, cum Philippis non fuerit nisi vnicus Episcopus. Difficultas hæc Chrysostomo cum Latinis commune est, quam & soluit dicens vocabulum (Episcopi) seculo Pauli genericum fuisse & commune etiam presbyteris, postea verò mutata loquendi consuetudine cœpisse esse vocabulum speciei. Idem habet Theophylactus: idem & Oecumenius: verùm quando desierit esse vocabulum generis, nihil dicit Chrysosto. nec alij. In Pontificem certè aut Antistitem seu Præsulem imprimis competit etymologia vocis, siue eam à Græcis sumptam dicas in ea acceptione, iuxta quam ea vsus est Cicero ad Atticum. Locus citatus est in epistola ad Romanos, siue ex veter. testament. vt in Psal. Episcopatum eius accipiat alter, & Esdræ 2. cap. 11. vbi Hieronym. eandem vocem vertit Episcopum, & Præpositum, Ambrosius cùm non occurreret ipsi, quod habet Chrysostomus, & sciret interim nunquā vnius ciuitatis plures fuisse Episcopos proprij nominis, quos Præsules appellamus & Pontifices, nouum excogitauit commentarium in hunc locum, quasi Apostolus & Timotheus se vna cum ministris suis pacem precarentur Philippensibus: scribit enim, inquit, plebi, sed extorta est expositio. Locum hunc Pauli Ioannes VVicle f citat pro hæresi Arij, cuius meminit Epiphanius contra hæreses lib. 3. hæres. 75. Citat & locum, qui est priore epistola ad Timoth. capite. 3. vbi Apostolus Episcoporum & diaconorum duntaxat meminit nulla habita mentione presbyterorum. Citat & locum, qui est in *Ad Rom. 1. cap.*

est in Actis. 20. vbi presbyteri appellantur Episcopi. Ex his concludit, nullũ olim fuisse discrimen inter simplicem sacerdotem, seu presbyterum, & eum, quem iam Episcopum dicimus. Vide Albertum Pighium libro Ecclesia. Hierarch. secundo, capite 10. vbi contra hæresim hanc prolixè disputat, vbi & exprimit Hieronymus de hac re sententias. *In diaconibus*) barbarismus est pro diaconis, ea tamen voce nihil offensi sunt Damasus, Hieronymus, & cæteri Ecclesiastici scriptores: est autem hoc loco vocabulum scholæ Christianæ: verùm dubium est, an sit vocabulum generis, an speciei. Albertus Pighius putat esse nomen generis, vt reliquos sacri ordinis gradus sacerdotio inferiores hoc nomine Apostolus complexus sit. Cætera, quæ ad expositionem salutationum pertinent, petantur in epistola ad Roman. & Galat.

GRatias ago Deo meo in omni memoria vestri semper in cunctis orationibus meis pro omnibus vobis, cum gaudio deprecationem faciens super cõmunicatione vestra in Euangelio Christi à primo die vsque nunc.

GRatias ago Deo meo in omni memoria.) Sensus est: quoties vestri recordor, gratias ago Deo pro omnibus vobis in omni prædicatione mea. Miscet Apostolus gratiarum actionem cum precibus, nec videtur has ab illa distinguere. Promptitudo hæc in agendis gratijs de alicuius beneficijs, paucorum hodie est. Nam tale est, quod dicit, ac si iam ob conuersionem illorum, qui in nouis insulis agunt, gratias ageremus Deo, quoties illorum recordaremur. Cum gaudio deprecationẽ faciens) facere precationẽ Græcè dixit pro precari. Illud (*super communicatione*) refertur ad gaudiũ velut ipsius gaudij causa. Sensus est, oro pro vobis, atq; inter orandum capit me gaudium de communicatione vestra, vel ob communicationem vestram. *In Euangelio Christi*) Euangelium per tropum vocat primùm totã doctrinam Euangelij, deinde propagationem. Sensus est: gaudeo, quòd omni officio prædicãti mihi Euangelium adsitis, nihil non facitis, quò laborum meorũ sitis participes, vbiq; præsentes, vbiq; cooperantes, & pariter mecum in prædicatione communicantes: dum mittitis legatos, & quæ necessaria mihi sunt pro virili suppeditatis: idq; facitis non vno, aut altero, aut tertio denique temporis momẽto, sed semper, ac perpetuò, ex quo credidistis, in hunc vsq; diem. Est magna laus Philippensium.

Latini alium habent commentarium, sed omnino germanus est, quẽ dedimus, quod patere potest attendenti ad vocem Grecam, quæ significat participationẽ & societatem in eodẽ munere. Est talis vox Græcis, qualis & Latinis collegæ, & cooperatores in propaganda doctrina pietatis, atque hinc gaudeo, & gratias ago.

COnfidẽs hoc ipsum, quia qui cœpit in vobis opus bonum, perficiet vsque in diẽ Christi Iesu. Sicut est mihi iustum hoc sentire pro omnibus vobis, eò, quòd habeam vos in corde, & in vinculis meis, & in defensione, & confirmatione Euangelij, cùm socij gaudij mei omnes vos sitis.

COnfidens hoc ipsum, quia, &c.) hoc est, quod is, qui cœpit in vobis opus bonum. Sensus est: cœpistis mihi adesse à primo die vsq; ad hoc tempus, confido fore, vt tales perseueretis, confido, quòd sicut hactenus studuistis propagando Euangelio, ita studebitis vsque in diem Christi, vsque in diem extremi iudicij. Hic est mos scripturarum proponere diem iudicij, quasi in foribus, & in propinquo, vt diem illum semper præ oculis habeamus, atque in illum toti intenti vitam istam tanquã punctum ducamus. Græcanica scholia aliter exponunt. habẽt enim sic: Non de vobis solis cõfido, verùm etiam de ijs, qui à vobis descendunt, hoc est, non perficiet in vobis tantum, sed etiam in filijs & posteris vestris vsque ad aduentum Domini. Idem habet Theophylactus, sed non videtur Apostolus hoc respexisse, maximè cum Philippis iam desierint esse Christiani.

Annotat Chrysostomus, Apostolum non hoc modo dixisse: confido, quod vt cœpistis, & perfecturi sitis, sed hoc modo, qui cœpit in vobis opus bonum, ipse perficiet, vt ostendat non solùm perfectionem, verùm etiam initium boni à Deo esse. Citat Augustinus hunc locum contra Pelag. lib. secundo, capite 8. vocabulum Græcũ, quod interpres hic vertit confidere, ad Roman. capite 8. vertit, certum esse. Ex quo loco quidam statuere conantur iustum quemuis certum esse de perseuerantia in finem: adeoque de salute sua, verùm indoctè id faciunt: cùm vocabulum Pauli non semper pertineat ad certitudinem, sed frequenter ad probabilitatem, & coniecturam, vt hoc loco ita interpretante Chrysostomo, item Theophylacto & Ambrosio, imò re ipsa hoc exigente: Ex præclaris siquidem prohœmijs, & initijs coniectat Apostolus insignes futuros exitus.

Sicut est mihi iustum hoc sentire, &c.) Sentire exponit, quod anteà dixit confidens: confido, quòd qui cœpit in vobis, opus bonum perficiet, sicut iustum est mihi, vt hoc confidam, vt hoc sentiã, siue æstimem. Est enim opinantis, siue arbitrantis, meritò ita de vobis iudico (*eò, quòd habeam vos in corde*) habere in corde phrasis rara est: Quidam putant esse voluntatis, quasi sit affici desiderio & amore. Alij rem iudicij faciũt, vt sensus sit: Ita de vobis statuo, hoc ex animo iudico.

sunt vtilissima, & illa amplectamini. Greca vox διαφέροντα, quam noster interpres vertit potiora, duplicis significationis est: significat & vtilia & præstantia. Priorem significationem amplexus est Chrysostomus cũ suis: Posteriorẽ expressit Erasmus in sua translatione. *Vt sitis synceri*) rursus vocula (vt) est expletiua. Sensus est: ne quod nouum & adulterinum dogma recipiatis occasione horum officiorum. Sic Chrysost. Theoph. Oecum. Alioquin etiam vox Pauli ad mores pertinet, & non ad doctrinam solam. *Et sine offensa*) Græcis vnica vox est ἀπρόσκοποι, qua & vtitur in Epist. priori ad Corin. ca. 10 Sine offensione estote, &c. id est, & tales, vt nemini sitis offendiculo. Multi quippè offendũtur sæpenumerò, cùm vident catholicum iungere amicitiam cum hæretico. Vt sitis ergo synceri, quò ad Deum, & sine offensa, quò ad homines: Sic Chrysosto. cum suis, quanquam si conferatur locus iste cum illo, qui est in Actis 24. vbi eadem voce vtitur Apostolus, videri posit esse offensa, quæ respicit tam Deum, quàm homines. D. Ambros. vocem Græcam vnica similiter Latina reddit, legens ad hunc modum, vt sitis synceri & inoffensi, id est, ne impingatis vsq; in diẽ Christi, quem accepit passiuè in hoc dissentiens à Græcis: vox ipsa ἀπρόσκοποι ambigua est, id est, nunc actiuè, nũc passiuè apud Græcos accipitur. *Repleti fructu*) vel vt alij legunt fructib. (iustitiæ) cum doctrina syncera hoc etiam prestate, vt vitam rectam habeatis, repletam fructibus iustitiæ. Iustitia illa, de qua in Epistola ad Romanos capite 3. Iustitia Dei per fidem Iesu Christi in omnes, &c. Hæc fidei iustitia in corde est, & habet fructus, quæ sunt opera, & propriè externa hoc loco intelligunt, qualia erant illa, quibus Philip. communicabant Euangelio, subministrantes Paulo, quæ ad victum, & vitã necessaria erant. Vnde Chrysostomus eleemosynas hîc interpretatur: Sæpè, inquit, iustitiæ vocabulum eleemosynas significat. Idẽ habet Theophyl. sed addit, potest & generaliter intelligi, vt complectatur omne genus virtutis.

Per Iesum Christum) Græci hîc addunt articulum, quem interpres nõ expressit distinguentem hunc fructum à cæteris, siue iustitiam Christianorum à iustitia Gentiliũ. Qui articulus hoc modo Latinè reddi potest: repleti fructu iustitię, qui est per Iesum Christum, vel qui sunt per Iesum Christum, si legamus in plurali, fructibus.

In laudem & gloriam Dei) nõ vt ego, inquit, laudem cupiam, sed vt Deus glorificetur.

Scire autem volo vos fratres, quòd quæ circa me sunt, magis ad profectum venerunt Euangelij, ita vt vincula mea manifesta fierent in Christo in omni prætorio, & in cæteris omnibus, & plures è fratribus in Domino confidentes in vinculis meis, abundantius auderent sine timore verbum Dei loqui.

Scire autem vos volo fratres) Apostolus (quẽadmodum in commentarijs refert Chrysostomus: item Theophylactus, Oecum.) timebat, ne Philippenses audientes, quòd in vinculis esset, Neronis tam potentis Imperatoris molestiam paterentur, putantes ex eo rumores habituram Euangelij prædicationem: Adimere itaque volens ijs omnem molestiam animi, significat, quid vincula sua efficerent Romæ. Volo, inquit, vos scire, quòd quæ circa me sunt. Græcè dictum est, id est, quæ mihi acciderunt Romæ cesserint magis ad profectum Euangelij, scilicet, quàm ad detrimentum: Fides, inquit, hic nihil patitur Romæ, sed potiùs incrementa sumit. *Ita, vt vincula mea manifesta fierent in omni prætorio*) Grecè est in toto prætorio, id est, palatio. Paulus cùm Grecè scribat, Latina tamen voce vtitur, propterea quòd vulgò (vt annotat Chrysostomus in commentar.) aula palatium, seu ipsa regia prætorium tum dicebatur. Tota, inquit, aula Neronis accepit iam aliquem rumorem de Euangelio, de quo anteà nihil audiuerat, hoc boni prouenit ex vinculis meis. Illud (*in Christo*) dubium est, quò pertineat, an videlicet referatur ad proximè præcedens hoc sensu: manifesta fierent per Christum ipso sic depensante: an ad vincula, vt sit Hyperbaton, hoc sensu: vincula, quæ Christi causa gesto. Et in cæteris omnibus, &c. præpositio (*in*) non est in Græcis codicibus, an subaudienda sit, id quæstionem habet, quæ hinc pendet, an illud (*cæteris*) personas refert an res. Græcanica scholia ipsum ad res referunt, in toto, inquiunt, prætorio, & cæteris locis, hoc est, dilucidiùs exponente Chrysostomo, in reliqua tota ciuitate Romana. Alij ad personas referunt, secundũ hos præpositio (*in*) nullum hic habet vsum, intelligunt enim ad hunc modum: Et cæteris, scilicet ciuibus, qui in prætorio nõ versantur. Vtut accipiatur (*cæteris*) certum est, non referre prætoria, vt sensus sit: Euãgelium notum fuisse cæteris item prætorijs.

Et plures è fratribus, &c.) id est, ex Christianis, vt sit vocabulum scholæ Christianæ. Sẽsus est: Multi, qui Romæ credunt, freti vinculis meis, siue ex vinculis sumpta fiducia, audent iam multò magis, quàm vnquam antè impauidè annunciare Euãgelium, Domino ipsis addente fiduciam, hoc est, quòd dicit, in Domino: Sic Chrysostomus. Quoniam, inquit, magnum quiddam erat, quod ait vincula sua alijs addidisse fiduciam, propterea præoccupando (*in Domino*) dixit. Chrysostomus ergo illud (*in Domino*) refert ad confidentes. Idem faciunt Theophylactus & Oecumenius. Alioqui pertinere posset ad

set ad immediatè præcedés, videlicet ad fratres, hoc sensu: fratres religione.

QVidam quidem & propter inuidiam, & contentionem, quidam autem & propter bonam voluntatem Christum prædicant: Quidam ex charitate, scientes quoniam in defensionem Euangelij positus sum: quidam autem ex contentione Christũ annunciant non syncerè, existimãtes pressuram se suscitare vinculis meis.

QVidam quidem & propter inuidiã, &c.) Erãt illo sæculo, qui inuidebant Paulo successum in Euangelio, quod ad Hierusalẽ & circumiacentibus regionibus ad Illyridem vsq; impleßet Euangelium Christi, qui successus magnam illi gloriam pariebat, cui inuidentes quidam & illum (vt ipsi in precio essent) extinctum volentes, cœperunt prædicare Christum. Sciebant enim, quòd hac ratione Neronem, qui iam offensus erat, ad maiorem iram concitaturi erant, cùm videret numerum Christianorum, quos perniciosos Reipublicæ suæ ducebat, magis ac magis augeri: quodq; omnis ille furor regis & commotio in caput ipsius Pauli, tanquã primarij authoris prædicationis redundaret. Istud est, quod dicit: *Quidam quidẽ & propter inuidiam & contentionem.*

Quidam autem & propter bonam voluntatem, &c.) Græcis vnica vox est εὐδοκίαν, id est, syncero animo, recto proposito, præter hypocrisim, ex omni animi prõptitudine Christum prædicãt. *Quidam ex charitate*) quod antè dixit in genere, iam specie explicat. Quidã, inquit, incitati charitate prædicant Euangelium, sciẽtes, quòd Euãgelij mihi reddenda sit ratio, eò, quòd mandatum acceperim à Deo prædicandi. Vt ergo facilis mihi sit defensio, rationesq;, quas corã Deo redditurus sum pro opere isto, quod in mandatis accepi, ipsi promoueant & adiuuent, & prædicant etiam Christum. Sic Theophylactus & Oecumenius. Latini ad húc ferè modum exponunt: Scientes, quòd in vincula coniectus sum, vt rationem reddam Euangelij à me prædicati. Verùm respicienti ad phrasim Pauli, magis probabilis videtur cõmentarius Græcorum. Similis phrasis est in Epistola posteriori ad Timoth. ca. 1. In quo positus sum ego prædicator & Apostolus, vbi pertinet ad prædestinationem prouidẽtiamque diuinam.

Quidam autem ex contentione, &c.) hic alterũ membrum de inuidia & contentione explicat. Quod dicit (*non syncerè*) diuersum vocabulum est ab eo, quo vsus est suprà: vt sitis synceri, quo loco Chrysostomus synceritatem ad doctrinam referebat: hic pertinere dicit non ad doctrinam, sed ad animum. Nõ enim, de quibus hic sermo est, adulterina dogmata prædicabant, sed fidem rectè quidem tradebãt, mente tamen praua. Ad verbum est non purè, id est, animo nõ syncero, non propter rem ipsam, sed alterius gratia; & gratia cuius, explicat, dum addit: (*Existimantes pressuram*) id est, afflictionem addere se vinculis meis, putantes hoc modo maiori iræ regis obnoxium me reddere, & calamitates mihi augere. Ex hoc loco discimus, Epistolam hanc scriptam ex vinculis: Verùm an priora fuerint vincula, an posteriora, id quæstionem habet. Chrysostomus in præfatione huius epistolæ probabilibus argumẽtis colligit priora fuisse vincula, cum cuius cõmentario conferre oportet ea, quæ habet Theophylactus in explicatione argumenti in hanc epistolam. Item quæ habet Occumenius: nam vterque obscurus est, & commentarij ipsorum per se lecti, videri poßint de posterioribus vinculis interpretari.

QVid enim? Dum omnimodò siue per occasionẽ, siue per veritatem Christus annunciatur, & in hoc gaudeo, sed & gaudebo. Scio enim, quia hoc mihi proueniet ad salutem, per vestram orationẽ, & subministrationem Spiritus Iesu Christi, secũdum expectationem & spem meam, quòd in nullo confundar, sed in omni fiducia sicut semper, & nunc magnificabitur Christus in corpore meo, siue per vitam, siue per mortem.

QVid enim?) Illi quidẽ putant se afflictionem addere vinculis meis, verùm longè secùs res sese habet. *Quid enim*) id est, secundum Chrysostomum, quid mea refert, vel quid mihi curæ est, quo affectu, quóue scopo hi prædicẽt, dummodo quouis modo siue per occasionẽ siue per veritatem Christus annuncietur? Quia occasioni opponit Apostolus veritatem, certum est, ipsum occasionem intelligere aliã, quam nos vulgò accipimus. Certè vox Græca πρόφασις, qua hîc vtitur Paulus, etiam prætextum significat, quę significatio optimè hîc congruit. Et in hoc scilicet, quòd Christus annunciatur, siue fictè siue non fictè, gaudeo. Gaudet Apostolus, non quidem in causa vt causa, sed in causa respiciendo effectum, hoc est, gaudet de profectu Euangelij, nõ autem de hypocritica ipsorũ prædicatione, quatenus talis erat. *Sed & gaudebo*) id est, pergã gaudere.

Scio enim, quod hoc, &c.) scilicet, ab ipsis prędicari Christũ, quò maiori irę Neronis me obnoxium reddant, hoc studiũ ipsorũ proueniet mihi in salutem. Incertũ est, an salus sit ea, quæ æterna est, an ea, quæ ex vinculis est. Grecanica scholia de posteriori interpretantur, Chrysost. etiã de altera explicat: cõmẽtarius eius sic habet: Scio, quòd hoc mihi cedat ad salutẽ futuram, scilicet, quoniã videlicet ista inimicitia, & quæ aduersum me æmulatio est, prædicationem Euangelij iuuet etiam & promoueat. Hic de æterna salute interpretatur, & nonnullis interpositis ad-

tis adijcit hęc verba, vel illud ad salutem, liberationem intelligit, quasi sic dicat, quantum attinet ad præsens, primum hoc periculum effugiam, hic de salute explicat, quæ ex vinculis. Dubius est ergo Chrysostomus, vtram salutem hic accipere debeat. Vox ipsa in scripturis ambigua est. Interpres Chrysostomo. Musculus in vertendo hoc loco indulgens fuit: nam per cõiunctionem disiunctiuam erat vertendum, ipse transtulit per sanè. Habet enim versio eius sic. sanè illud (ad salutem) liberationem intelligit, pro sanè, dicere debebat, vel, Græcè est ἤτοι. *Per vestrã orationem*) hoc est, si vestras orationes nactus fuero, per quas spiritus amplius fuerit mihi ministratus: Sic Græci subministrationem spiritus passiuè accipientes, per Spiritũ subministratum, id est, suppeditatum. Secundũ expectationem & spem meam: pro expectationem, Græcè est ἀποκαραδοκία vocabulum ex tribus compositum, significans non simpliciter expectationem, sed vehemẽtem, & anxiam expectationem, quando videlicet ex corde quippiam expectatur, quando etiã moto capite obseruat, ac circumspicit, quisnã vsquã appareat, seu affulgeat, quod sperat siue expectat. Nã hinc vox Græca dicta est, quemadmodum in commenta. huius loci explicat Theophylactus. Eadem voce vsus est Apostolus in Epistola ad Rom. ca. 8. Nam expectatio creaturæ, &c. Quod sequitur. *Quia in nullo confundor*) incertũ est, an pertineat ad proximè præcedens, hoc sensu: secundum expectationẽ, & spem meam, quòd non pudefiam, quicquid tandem euenerit, vt, quia, positum sit pro (quod.) An verò eò non pertineat, sed sit Hebraismus, vt idẽ valeat, quod imò aut prorsus, vt sit particula affirmatiua, & sensus loci istius hic sit: quicquid moliuntur, quisquis tandem futurus sit exitus studij istorum, scio, quòd iuxta spem meam & expectationem omnia cedẽt mihi in salutem, imò non confundar, id est, in nulla repudefiam, non timeo vllam iustam reprehensionem, siue viuendum sit siue moriendum. Est enim pudor malus iustæ repræhensionis.

Sed in omni fiducia, &c.) Est enim Græcè παῤῥησία, id est, libertate, omni metu sublato (*sicut semper*) id est, antehac, ita (*& nũc*) Hebraismus enim est sicut ibi: Fiat volũtas tua, sicut in cælo & in terra, vbi dissimulatur nota comparandi (ita) vel (sic.) Sensus est, sicut in omnibus periculis, in quibus antehac fui, siue cum essem in Asia, siue alibi, ita & nunc in isto periculo (*magnificabitur Christus in corpore meo*) id est, per corpus meum, siue viuere contingat siue mori.

Mihi enim viuere Christus est, & mori lucrum. Quod si viuere in carne, hic mihi fructus operis est, & quid eligam, ignoro.

Mihi enim viuere Christus est) Viuere & mori Gręca cõsuetudine pro vita & morte dixit, id est, vita mihi Christus est, id est, constituo vitam meam in vno Christo. Est impropria locutio, (*& mors mihi lucrum est*) mortem pro lucro ducit, quòd defunctus hac vita cum Christo futurus sit. Obseruandum est hic in commẽtarijs Græcorũ, quid senserint de statu animarum separatarum. Chrysostomus apertè hîc habet animas iustorum è corpore discedentes (modò nihil secum purgandum ferant) statim admitti in cælum, & præsentes reddi Christo. Idẽ habet Theophylactus & Oecumenius. Quod annotandũ, quia vulgo istud negare dicuntur Gręci. Legendũ est etiam ethicon Chrysostomi. Habet enim multa præclara de purgatorio, & orationibus pro defunctis. Inter quæ hoc in primis animaduersione dignum est, quod ab ipsis Apostolis sancitũ esse dicunt, vt in celebrationem mysteriorum memoria fiat defunctorum.

Quòd si viuere in carne, &c.) viuere in carne est viuere vita hac mortali. Loco (hic) Greci pronomen habent neutri generis (hoc) verũ siue hic, siue hoc legamus, sensus idem est, quemadmodum docet Grammatica. Hic ergo, id est, ea res mihi fructus operis est. Quæ sequitur coniunctio (&.) Et quid eligam ignoro, ferè dissimulatur ab interpretibus, verùm nequaquam otiosa est, habet enim peculiarem & occultã vim excludendi, quod diuersum erat. Siquidem id sentit Paulus: si viuo, Christi causa viuo, si morior, meo commodo morior, quòd si ipsum viuere res fructuosa sit, si lucrum adferre potest, id est, si viuẽdo Ecclesijs prosum, adeò non præfero meum commodum vestro bono, vt dubitem etiam, vtrum eligam.

Erasmus in translatione noui testamenti aliam sequitur syntaxin: vertit enim ad hũc modum: quòd si contingat viuere in carne, ea res mihi fructus operis est, id est, video magnum ostium mihi apertum, & multum fructus parari. Secundũ hunc cõiunctio, &, more vulgari copulat, quod sequitur: sed sciendum illud (contingat) ipsum addidisse de suo: nõ enim est in Græcis codicibus: sed nec Gręcorum quisquã subaudit, nõ Chrysost. non Theoph. nõ Oecu. Quare in textu Latino addito scholijs Oecumenij malè adiectum est. Oecum. apertè illud, si, vertit in quandoquidem causale. Quandoquidẽ, inquit, viuere in carne ad fructificandum cõducit, nondũ mihi decretum est, neq; satis notum quid eligam, vitam ne an mortem. Theoph. quoq; exponit illud, si, vt sit non dubitantis, sed asseuerantis, vt sit tale, quale est in versibus Catonis: Si Deus est animus, nobis, &c. Quorum hic sensus est: Quoniam Deus Spiritus est, sanè Spiritus colẽdus est,

Chry-

Chrysosto. in suis comment. ipsi Paulo hic quæstionem mouet, & eã vtilem. Quid dicis, inquit, ô Paule, cùm hinc abiẽs in ipsum cælum migraturus sis, atque cum ipso Christo futurus, ignoras quid eligere debeas? futura metuis? innumeris malis obnoxius es, flagris exciperis, pateris carcerem, vincula, &c. & apud Christum tamen esse non vis? & demus, vt vita hæc nullis malis obnoxia sit, imò innumeris bonis referta, ánne propter tantoperè dilectum Christum, magis petere oportet dissolui? Tãdem Apostolum respondentem facit his verbis: Non volo esse apud Christum propter Christum, vt scilicet plures ei lucrifaciam, mihi ipsi libenter ex mora & dilatione damnum inferam, quo alijs possit contingere salus. Est mirabilis animus Pauli, quanquam id, quod proponit Chrysostomus, apertè haberi nequeat ex ipso textu: videlicet, quòd elegerit Apostolus permanere in carne. Affectus hic in paucis hodie reperitur, nostrum tamen est non minus studere, vt nostri affectus respondeãt affectibus Paulinis, quàm vt ipsius Pauli doctrinam intelligamus.

COarctor autem è duobus, desideriũ habens dissolui, & esse cum Christo, multò magis melius: permanere autem in carne, necessarium propter vos.

COarctor autem è duobus, &c.) Adducit hunc locum Augustinus velut exemplũ ambiguę distinctionis, li. de doctrina Christiana 3. cap. 2. Nam potest ad hunc modum legi: Coarctor è duobus desiderium habens, vt sit sensus: vtriusque rei tangor desiderio, & vitæ, & mortis. Coarctare huius loci tale est, dum vnus dextrã tenet, alius sinistram. Est enim Græcè *συνέχομαι*, vtrinque teneor, inquit, hinc desiderio mortis, illinc desiderio vitæ. Illud trahit, quia dissolui longè multoq́ue melius, hoc verò trahit, quia permanere magis necessariũ. Potest & hoc modo legi, coarctor è duobus, vt hic distinctione interposita sequatur, desiderium habens dissolui, & esse cum Christo. Verùm ex eo, quod sequitur, multò magis melius, colligit Augu. desiderium habens, ad sequentia transferendum esse, idq́; potissimùm ex vocula (*enim*) quæ rationem reddit, quare alterius potiùs nempè moriendi concupiscentiam habeat. Quam particulam, inquit, qui abstulerunt interpretes illa magis sententia ducti sunt, vt non solùm compelli ex duobus, sed etiam duorum habere concupiscentiam videretur. Sensus ergo secundum Augustinum est: duo me cõstringunt, quorum alterum desidero, nempè dissolui, & esse cũ Christo, alterum iudico necessariũ, sed non desidero, nempè permanere in carne. Coniunctionem (enim) quã vrget Augustinus, Græci non legunt, sed nec Latini omnes. Si sequi Augustinum volumus, dicere possumus esse Hebraismum, hoc est, Apostolum dissimulasse hoc loco causalem cõiunctionem, quod nõ rarò Hebræi faciunt, cùm tamen eam intelligi velint. Dissolutio huius loci est ea, qua res resoluitur in ea, ex quib⁹ constat, quam Græci *ἀνάλυσιν* vocant. Pro multo magis melius, Ambro. legit, multò enim melius: verum Paulus aliàs duplicat cõparatiuum causa emphaseos, vt plurimũ excessum significet, idq́; iuxta idioma Hebraici sermonis. Latini habent alias formulas, ipsi dicerent multoque longeq́; melius. Quod sequitur (*necessarium super vos*) Greci in comparatiuo legunt magis necessarium.

ET hoc confidens, scio, quia manebo & permanebo omnibus vobis ad profectum vestrum & gaudium fidei, vt gratulatio vestra abundet in Christo Iesu in me, per meum aduentum iterum ad vos.

ET hoc confidens.) Græcis est participiũ prȩteriti temporis, sed quod Paulus ferè vsurpat pro præsenti in hoc Hebraizans, quare rectè vertit interpres, confidens. Ex hoc loco discimus vocabulum Pauli, de quo latius dictum est in Epistola ad Ro. c. 8. in expositione illius loci: Certus sum, quòd neq; mors, neq; vita, non perpetuò pertinere ad certitudinem fidei: confidens, inquit, quòd vobis adhuc necessarius sum (*scio quia*) hoc est, quòd (*manebo*) scilicet, superstes, nõ moriturus, inquit, iam sum, sed eripiar à potestate Neronis hac prima vice. Ex hoc loco colligit Chrysost. Epistolam hanc scriptam ex prioribus vinculis: siquidẽ ex posterioribus non fuit liberatus Apostolus.

Et permanebo omnibus, &c.) Græcis est, & simul permanebo cum vobis omnibus, perinde ac si dicat: Iterum visurus vos sum, permanebo, inquam, ad fidei vestræ profectum & gaudium, id est, vt in fide proficiatis, & in hac magis ac magis firmemini. Porrò gaudium dicit non quoduis, sed quod ex fide nascitur, siue quod de fide habetur, atq; hoc demùm verum gaudium est. Vt gratulatio vestra (siue vt alij vertunt) gloriatio vestra. Est enim *καύχημα*, quam vocem interpres aliàs ferè vertit gloriã. Exuberet in Christo Iesu, id est, secũdum Christum Iesum, vt sit Hebraismus, quemadmodum in Epist. ad Ephesios c. 6. Filij obedite parentibus vestris in Domino, id est, secundum Dominum, vel quantum patitur Deus. Alij accipiunt (*in*) vt idem sit, quod (per) sed prius est probabilius. Vult igitur Apostolus abũdare gloriationem Philippensium, non vanè, sed vt decet abundare secundum Christum. *In me*) id est, de me, nempè, quòd redditus sim vobis, hoc quoque explicans Apostolus addit: Per meum aduentum iterum ad vos.

TAntùm dignè Euangelio Christi conuersamini, vt siue cùm venero & videro vos, siue absens audiam de

diam de vobis, quia statis in vno spiritu, vnanimes collaborantes fidei Euangelij, & in nullo terreamini ab aduersarijs, quæ illis est causa perditionis: vobis autem salutis & hoc à Deo.

TAntùm dignè Euangelio, &c.) siue tantùm vt dignè Euangelio Christi (*conuersamini*) tantùm scilicet, requiritur, vt dignè Euãgelio, & c. & præterea nihil. *Vt siue cùm venero & videro vos*) subaudiunt hic Græcanica scholia: gaudeam de vobis (*siue absens audiam de vobis quod statis in vno spiritu*) hac quoque ratione gaudeam. Incertum hic est, an Paulus hortetur ad concordiam, quæ respicit volũtatem, an ad consensum, qui est intellectus, hoc est, an solicitus sit de dogmatibus, an de moribus. Incertum itẽ est, an vnus spiritus, & vna anima idem hoc loco significent. Tertiò incertum est, an illud (*vnanimes*) pertineat ad præcedentia, an ad sequentia. Ex Græco nihil certi haberi potest, ad verbum enim sic habet: vt audiam de vobis, quòd stis in vno spiritu, vna anima collaborantes, &c. vbi dubium est, an præpositionem, in, repetere oporteat ad hunc modũ intelligentes: quòd statis in vno spiritu & in vna anima, an omissa præpositione sensus hic sic vno animo collaborantes, & cæt. Labor huius loci est talis qualis Athletarum, quod patet ex voce Græca est enim συναθλοῦντες, id est, concertantes: vel diuisa præpositione cũ fide Euãgelij certantes quomodo vertit Amb. fides Euangelij inquit in lucta est: quare decertantem & laborantem fidem concordibus animis adiuuate (*& in nullo terreamini ab aduersarijs*) incertum an intelligat Gentiles an hæreticos Iudaizantes.

Quæ illis est causa perditionis) Græcis est ἔνδειξις, id est, ostensio vox frequens Paulo. Interpres in post. Epistola ad Thessalo. cap. 1. vertit exemplum, Gloriamur, inquit, pro patientia vestra, & fide in omnibus persecutionibus vestris & tribulationibus, quas sustinetis in exemplum, id est, ostensionem iusti iudicij Dei, hoc est, vt vobis qui patimini persecutionem, & in ijs, qui vobis persecutionem inferunt, ostẽdatur & declaretur iustum iudicium Dei. Græcè est ἔνδειγμα verbale eiusdem verbi, cuius est ἔνδειξις, hoc à secunda, illud à prima persona deductum est. Verbum ipsum interpres ferè semper vertit ostendere ad Rom. ca. 6. quod si Deus volẽs ostendere. Rursus in epistola ad Tim. cap. 1. vt in me primo ostendentem omnem patientiam, &c. Similiter in epistola ad Ephe. ca. 2. vt ostenderem seculo superuenienti, &c. Omnibus istis locis est verbum huius loci, & Ambrosius hoc loco ostentationem vertit, quæ, inquit, est illis ostentatio interitus. Sensus est: quod persequuntur Euangelium, est argumentum perditionis ipsorum, hinc licet colligere quòd sint damnandi. Rursus quia vos ista patimini est argumentum atq; hinc licet colligere quòd sitis saluandi. In posteriori Epist. ad Tim. cap. 4. Alexander Aerarius multa mala mihi ostendit: eadem quoque vox est, sed phrasi Hebræa significat exhibere seu facere.

Et hoc à Deo.) Sensus est, quòd contingit vobis hoc argumentum futuræ vestræ salutis, est donum Dei: Hoc dicit vt ad modestiam instruat ipsos.

QVia vobis donatum est pro Christo, non solùm vt in eum credatis, sed vt etiam pro illo patiamini, idem certamen habentes quale & vidistis in me, & nunc audistis de me.

QVia vobis donatum, &c.) Annotat hic Ambrosius pati pro Christo donum Dei esse, sed non dari quibusuis, sed ijs duntaxat, qui antea prębuerũt se Deo. Est ergo hic laus Philippensium, sed & tota Epistola ferè laudem habet, sed est laus obliqua, hoc est, laudat eos non tam vt laudet, quàm vt hoc modo ad perseuerantiam hortetur.

Idem certamen habentes, &c.) Magna laus in eodem cum Paulo certamine versari. Est autem certamen quale est athletarum. Agitis athletas sicut ego, multa subitis & fertis incommoda, dum decertatis pro Euangelio. Non dicit audistis sed vidistis (*quale & vidistis.*) Nam illic Philippus decertauerat flagris exceptus, fuerat & vnà cum Sila coniectus in vincula: Historia est actorum capi. 16. cuius & meminit Apostolus cap. 2. ad Thessal. Est hoc loco difficultas, quomodo dicat Paulus, donatum Philippensibus (*pro Christo*) vt in ipsum credant, cum fides sicut & reliquæ dispositiones, per quas meritum Christi applicatur nobis, non detur ex meritis Christi sed ex misericordia Dei & gratia Dei meritum Christi præuenientibus. Quidam hic facilè se expediunt, referentes illud (pro Christo) tantùm ad pati, non etiam ad credere, vt sit hyperbaton. Volebat Apostolus dicere, quod pro Christo ipsis datum esset pati, ac interim subijt animum ipsius quod etiam datum esset eis credere, licet non pro Christo, atq; hoc interposuit. Græcanica scholia accipiunt illud (pro) non vt hoc sit quod (propter) vt ferè in huiusmodi locis accipi solet, sed vt idem valeret quod ὑπὲρ, quod (inquiunt) hoc loco positum est pro ἀπὸ, sed nulla adducunt similia loca: & difficile omninò esset demonstrare, siue apud ethnicos scriptores, siue in diuinis literis, ad hũc modum accipi præpositionem ὑπὲρ seu pro D. Augu. in lib. de gratia & lib. arb. ca. 14. citat locum hunc, verùm illud (pro Christo) non vrget sed tantũ hinc docet, quod fides donum Dei sit. Anselmus ἀκόλουθος Augustini in cõment. suis habet, fidem dari propter Christũ. Exponit siquidem (pro Christo) ad hunc modum quia vobis donatum est à Deo pro merito

Christi, & cæt. quem si velimus sequi fidem accipere oportet pro vigore fidei seu aliquo alio modo diuerso ab illo, quem proponit Augustinus loco iam citato. Maximè probabilis est eorum commentarius, qui dicunt hyperbaton esse cuius nulla mentio est apud Anselmum, sed ex æquo videtur referre illud (pro Christo) ad vtrumque, ad pati videlicet & ad credere.

CAPVT II.

I qua ergo consolatio in Christo, si quod solatium charitatis, si qua societas spiritus, si qua viscera miserationis: implete gaudium meũ, vt idẽ sapiatis, eãdem charitatem habẽtes, vnanimes, idipsum sentientes: nihil per contentionẽ, neque per inanem gloriam: sed in humilitate, superiores sibi inuicem arbitrantes, non quæ sua sunt singuli considerantes, sed & ea quæ aliorum.

PRimum caput nullam apertam mentionẽ habet principalis scopi seu argumenti, sed nec secundũ: in vtroq; tamen eius occulta quædam semina sunt, quæ obseruare oportet. *Si qua consolatio*) id est, si hoc vultis & id vobis cordi est, vt consolemini me positũ in vinculis: Quod addit (*in Christo*) Hebraismum habet, id est, si qua consolatio secundum Christũ, vel quales decet Christianos. Si vultis, inquit, me consolari Christiano more (*Si quod solatiũ charitatis*) id est, si desideratis adferre solatiũ, quale est proprium Christianis, vel quale solet charitas adhibere. Est hoc loco mirabilis congeries verborum faciens ad epithasim & vehementiã. *Si qua societas spiritus*) id est, si vultis rebus declarare quòd vester spiritus mihi etiam communis sit. *Si qua viscera miserationis*) Græcè est, si qua viscera & miserationes, atque ita legit Ambrosius, vt miserationes exponat viscera hoc modo: si quid in vobis viscerũ, id est, miserationũ, si afficiamini inquit vlla misericordia mihi vincto. *Implete gaudium meum.*) Hoc affectus genere vtimur, inquit Chrysostomus quando oramus pro ea re, quam omnibus proponimus. Si hæc quæ dixi, inquit, mihi exhibere vultis, hoc vnicũ præstate, nempe vt impleatis gaudiũ, quod ex præclaris vestris initijs iam pridẽ cõcepi cuius memini in primo capite: istud si feceritis, omnia illa quæ dixi, consecutum me putabo. Porrò quia valdè generaliter dictũ erat, implete gaudium meum, magis iam in specie explicat dicens:

Vt idem sapiatis, &c.) quod hic sapere & paulo pòst sentire vertit interpres. Græcis idem vocabulum est, & pertinet tam ad affectum quàm ad intellectum, quemadmodum dictum est in epistola ad Rom. *Vt*) expletiuè sumitur. sensus est: Tum maximè gaudebo si intelligam vos sequi dogmata eadem. Aduertere hic oportet, quod ipsorum bonum ducat gaudiũ suũ: atq; ipsorum in dogmatibus consensum, pro collato habeat in se beneficio.

Eandem charitatem habentes, &c.) Istud subijcit, quia charitas est mater pacis in dogmatibus, qua qui præditus fuerit, non sequetur suam phantasiam, sed Ecclesiæ communem doctrinam. *Eandem*) id est, mutuam, hoc est pariter & amare & amari studentes. Theop. ad Mensuram refert: Vt non frigidè inquit redametis à quibus multum amamini, sed amor amori vtrinque responderat.

Ad eundem modum interpretantur scholia Græcanica: eandem inquiunt, id est, æqualem. Potest & hic esse sensus, eandem scilicet, quam cœpistis exercere. *Vnanimes*) quid sit vnanimes esse, ipse Chrysostomus declarat cum adijcit (*id ipsum sentientes*) participium est eius verbi, quod modò verterat sapiatis, tanquam si vna, inquit, eademq; anima omnes essetis colligati, similiter affecti sitis.

Nihil per contentionem, &c.) In fine Epistolæ ad Roman. & eius quæ scripta est ad Galatas significat Apostolus hæreses de iustificatione natas ex contentione & inani gloria. cum quibus locis hunc conferre oportet, vt sciamus Apostolum hic solicitum esse de dogmatibus, de quibus post ea apertus erit sermo. Contentio Grçcè est ἐριθεία de qua voce dictum est in Epistola ad Galatas, in expositione catalogi vitiorum. Ambrosius hic vertit irritationem: Nihil scilicet, agatis ad prouocandum alios, nihil autem agatis per appetitum humanæ gloriæ. Inanis gloriæ, Grçcè vnica dictio est κενοδοξία, Sed in humilitate, id est, per humilitatem animi. Humilitatem vocat animi modestiam, qua quis nihil altum de se sentit, sed seipsum demittit, sibique minimum arrogat, Græce est ταπεινοφροσύνη

Superiores sibi inuicem arbitrantes, &c.) id est, quisq; alium se excellentiorem & præstantiorem putet, idq; verè & ex animo statuat, quantumuis magnus sit, & potioribus donis instructus videatur. Exempli gratia, qui donum habet virginitatis, is alium quem videt vtentem matrimonio, excellentiorem se iudicet, atq; vt hoc iudicium ex animo procedat, cogitet multa bona esse in coniugato quæ non videt, ob quæ sit coram Deo præstantior: cogitet, hoc quod ipse fortè nõ potest, illum posse, nempe bibere calicem Domini. Occultum enim hoc donum est, & nisi adsit tentatio, nulla eius fit demonstratio: Nemo autem putauerit virginitatem præferendam martyrio. Multa in hanc sententiam sa.

tiam habet Augustinus libro de sancta virginitate cap. 43. & aliquot sequentibus. Nobis conandum est, vt istud opere aliquando præstemus: siquidem ad omnem virtutem valdè is paratus est, qui nulli se præfert. *Non quæ sua sunt singuli considerantes)* id est, ne consideretis vel potiùs ne spectetis vestra cômoda, sed aliena: spectamus enim id quod expetimus. Græcè σκοποῦντες, vnde scopus dictus est Græci addunt hic coniunctionem (&) ad hunc modum legentes. Sed & quæ aliorum: Verùm interpretes hanc non attingunt, vnde illud ἀλλὰ verisimile est ipsos accepisse, vt eandem habeat vim ac si dicas, imò magis quæ aliorum. Adhortatio hæc etiam ad nos pertinet, est conandum nobis vt quæramus communem vtilitatem: id enim gratissimũ Deo est, atque exemplo quod subijcit Apostolus, patet rem hanc valdè cordi fuisse ipsi Paulo.

Hoc enim sentite in vobis, quod & in Christo Iesu, qui cùm in forma Dei esset, non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo.

Hoc enim sentite in vobis, &c.) Est illud verbum apud Græcos quod paulo antè Interpres vertit sapere. Sensus est: Is sensus, is affectus in vobis sit, qui fuit in Christo Iesu, habetis præclara dona, hic prophetiæ, ille continentiæ. Rursus alij alia. Veru quantumuis præstantes sitis, tamen collati cum Christo nihil estis: siquidem Deus ipse est, atque hic cùm tantus esset, fecit se nihili, deiecit se ad formam serui, imò vsque ad mortem, imò mortem probrosissimam, hæcque tam indigna subiuit, quò aliorum commodis consuleret. Quid igitur vobis faciẽdum? quam vehementer annitendum vobis, vt affectus huiusmodi induatis, vt spiritus quibus ad alta quæq; & sublimia secundum seculum expetenda ferri homines solent, in vobis comprimatis, vt vos ipsos quantumuis præclaras habeatis dotes deijciatis minimumque vobis arrogetis, vt aliorum commodis, proprijs etiam neglectis, studeatis: quàm, inquam, annitendum vobis, cùm tam insigne hic exemplum habeatis ipsum scilicet Christum: ipse non sua quæsiuit sed quæ aliorum sunt, ipse quo nostris consuleret, neglexit sua. Vult Apostolus diligenter nos respicere in hoc exemplũ, & sane efficacissimum est cùm inquit:

In forma Dei esset, &c.) obscurè hoc dictum est. Sensus est: cùm esset in natura Dei, id est, cùm esset verus & perfectus Deus: Sic Chrysostomus, Theophylactus, & Oecumenius, item & August. & veteres omnes tam Latini quàm Græci, nisi quòd Ambrosius cum hac expositione & aliam misceat, quæ interpretatur formam pro specie siue figura, vt in forma Dei esse, sit præ se ferre externo habitu & figura, multa diuinitatis indicia, vt sit præbere specimen diuinitatis. Ex quo quærendum an vsquam in scriptura sic accipiatur forma siue μορφὴ qua voce vtitur Paulus. Certè Chrysostomus negat, sed & consuetudinem Græcè loquentium nequaquã hoc habere dicit, vt μορφὴν sic vsurpent. Nemo siquidem dicit nec rectè dixerit, Petrum vel Paulum vnquam in forma Dei fuisse, & tamen similia vel maiora etiam opera, quàm Christus vterq; patrauit. Erasmus tamen in annot. posteriorem hunc sensum Ambrosij sic amplectitur, vt alterum qui omnium veterum est, quodammodo reijcere videatur. Argumentum quo mouetur istud est: Si in forma Dei esse, sit esse in natura Dei, ergo & formam serui accipere, est naturam serui accipere. Certè Christus non seruus est, sed filius. Argumentum hoc nullius momẽti est, quia Christus licet seruus dici non possit hactenus, quasi in ipso duæ sint personæ quarũ altera alteri subiecta sit, quod olim voluit Nestorius, nihil tamen prohibet ipsum seruum dici secundum diuersitatem naturarũ, hoc est, iuxta alteram naturam, iuxta quam habet omnia quæ nos, excepto peccato. De hac re disputat Damascenus lib. 3. Orth. fidei cap. 3. Quod sequitur:

Non rapinam arbitratus est) non minus obscurè dictum est, quàm prius illud. Sensus est: non iudicauit esse arrogantiam agnoscere se æqualem Deo, non vendicauit sibi nec arrogauit sibi immeritò æqualitatem cum Deo, quando dixit: ego & pater vnum sumus, nõ fuit dementis arrogantię. Rapina phrasi Hebræa significat turpissimam arrogantiam. Ad hunc ferè modum exponit Augustinus tractatu 17. super Ioannem. Rursus libro 2. contra Maximinum Arrian. Episto. capit. 5, & alijs multis locis: Non putauit, inquit, esse vsurpationem rei alienæ, sed vendicauit sibi quod suum erat. Erat enim natus Deus, propterea si hoc sibi vsurpabat, non committebat rapinam, faciebat suo iure. Chrysostomus magna ex parte consentit cum Augustino. Rapinam exponit, cùm sumimus nobis quod in nos non competit, hic conuenit cum Augustino. Addit deinde in rapina notationem esse, hoc est, rapinam habere accidens, ex quo hic intelligere nos oportet substantiam: qui, inquit, possidet raptum quippiam, non libenter illud deponit apud alios, timens ne illud perdat. Chrysostomus ergo. Non arbitratus est rapinam, id est, non dubitauit diuinitatẽ suam deponere seu dissimulare, non ergo eam habuit pro rapto hic dissentit ab Augustino. Chrysostomum sequuntur Theopyhlactus & Oecumenius vtpotè Græci: Augustinum ferè imitantur Latini. Et si quis solam phrasin inspiciat, nõ dubitabit sensum eum esse, quem proponit Augustinus. Quod attinet ad (cùm) qui cùm

in forma DEI esset, aduertendnm an sit causale, an aduersatiuum: Vtroque siquidem modo accipitur in scriptura. Particula aduersatiua est in Epistola ad Galatas. Sed neque Titus qui mecum erat cum esset gentilis, & præputium gereret, compulsus est circuncidi.

Alterius significationis loca vbique obuia sunt: Apostolus loco (*cum*) habet hic ὑπάρχων participium significans existens, verùm ex eo nihil dijudicari potest: siquidem participia quoque nunc causalia sunt, nunc seruiunt sensui aduersatiuo. Veteres hoc loco exponunt, vt sit causale, & res ipsa hoc planè exigere videtur. Sensus hic erat: Christus quia natura Deus erat, absq; omni arrogantia agnouit se æqualem patri: Deus priori loco. Qui cùm in forma Dei esset, videtur esse vocabulum essentiæ. Posteriori loco: non rapinam arbitratus est se æqualem Deo, est vox suppositi, accipitur siquidem pro patre, Non rapinam arbitratus est esse, sic vt agnosceret quoque.

SEd semetipsum exinaniuit formam serui accipiens in similitudinem hominum factus, & habitu inuentus vt homo.

SEd *exinaniuit seipsum, &c.*) Quæstio hic est, an (sed) vel potiùs (ἀλλὰ) qua dictione vtitur Paulus sit particula aduersatiua, an nota correctionis. Chrysostomus accipit notá correctionis, vt sensus sit: Christus quia in Dei forma erat, non dubitauit diuinitatem suam dissimulare, adeò non veritus est à dignitate sua descendere, vt planè exinaniuerit sese. D. Augustinus interpretatur vt sit aduersatiua particula: Christus quia natura Deus erat, non iudicauit esse rapinam, si agnosceret se æqualem patri, interim cùm tantus esset, cum gereret & agnosceret se æqualem Deo, idq; absque omni arrogantia, tamen exinauiuit sese. Istud magis conuenit exhortationi ad humilitatem, ob quam de Christi diuinitate hanc disputationem suscepit Apostolus. Vide Aug. lib. 2. contra Maximum cap. 5. Intellige, inquit, Apostolum ideo dixisse, non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo, quia non alienum arbitratus est esse quod natus sit, sed quamuis æqualitatem Dei non fuerit arbitratus, sed suam semetipsum exinaniuit, non quęrens quæ sua sunt, sed quæ nostra sunt: Accipiendum itaq; hic est, ἀλλὰ vt idem sit, quod Hebræis אך, quæ particula aduersatiua est idé valens, quod apud nos, veruntamen. Veruntamen proter dolos posui eos, &c. Psalm. 72. Rursus 38. Substantia mea tanquam nihilú ante te: veruntamen vniuersa vanitas omnis homo viuens: veruntamen in imagine transit, &c. Exinaniuit significat summam deiectionem, demisit se ad imum, demisit se ad nihili.

Quod sequitur (*formam serui accipiens*) expletiue dictum est: exinaniuit se, id est, accepit formam serui & texit formam Dei. Monent hic interpretes vt intelligamus Christú se exinaniuisse, nó quidem diuiná naturam deponendo, sed assumendo humanam. Marcio & eius sequaces exponebant locum huc de opere: Christus, dicebant, accepit formá serui, quando cinctus linteo lauit pedes discipulorum. hoc reijcit Chrysost. Aliud inquit, est opus serui facere, aliud formam serui accipere. Nusquam enim forma in scriptura inuenitur pro opere dicta: multum enim ab opere differt. Illud enim, nempe opus serui facere, energiæ est: hoc verò, scilicet formam Dei accipere naturæ est, qua responsione simul reijcit & Ambr. & Eras. Est tamen vbi forma siue μορφὴ accidens est, & mera qualitas, vt apud Aristotelem in quarta specie qualitatis: verùm ea significatio rara admodum est etiam apud Philosophos, apud quos accipitur quomodo in 2. Physicorum, vt sit naturæ nomen, non accidentis. *In similitudinem*) vel vt alij vertunt in similitudine (*hominum factus.*) Illud dicit Apostolus, non quòd verus homo non fuerit Christus, sed quod non fuit purus homo: erat enim homo Deus, interim tamen visus est esse purus homo, subiectus siti, fami, & cæter. Quod sequitur:

Habitu inuentus vt homo, &c.) expletiuè istud accipitur secundum Chrysost. vt exponat præcedentem particulam: In similitudine hominum factus, id est, habitu inuentus vt homo. Habitum interpretatur Chrysostomus pro specie & futura, & rectè: est enim Græcè σχῆμα. Pro specie quoque interpretatur Ambrosius, verú in hoc differt à Chrysost. quod hic speciem ponat in carne figurata. Tota caro Christi habebat tale schema, quale habet nostra. Ambrosius verò specié ponit in exteriore conuersatione. Vocabulum Græcum magis facit pro Chrysostomo: est enim vox 4. speciei qualitatis apud Aristotelem. Aug. vult vocabulum esse vltimi prædicamenti, cuius sententiam difficile est tueri: verum quidem est, apud Latinos vocalum (*habitus*) ad hoc prædicamentum pertinere, sed Gręci, maximè vetustiores Philosophi prædicamentú hoc non habitum, vel vt August. vult schema appellant, vel τὸ ἔχειν. Sed Augustini interpretatio, vt videre est apud M. in tertio libro sententiarum, distin. 6. quibusdam occasionem dedit, vt dicerent vnioné verbi cú natura humana accidentalé esse, quæ disputatio cessat si sequimur Chrysostomum. qui plenius cognoscere cupit sententiam Augustini legat ipsum in lib. quæst. 89. quæstione 63. legat & quæstionem 71. eiusdem libri: habet enim illa multa, quæ faciunt ad intellectum huius loci. Illud

cl. Illud (*inuentus*) Hebraismum habet: Latinè dixisset, habitu fuit aut extitit vt homo. Phrasis hæc freques est Paulo: Hic iam quæritur inter dispensatores vt quis fidelis inueniatur. Rursus in eadem epistola Inuenimur autem & falsi testes Dei? Rursus in epist. ad Gal. inuenti sumus & ipsi peccatores, id est, existimus. Vocula (*vt*) ambigua est, significās nunc imaginem rei, nunc veritatem. Chrys. hoc loco interpretatur vt significet imaginem: Benè inquit dixit vt homo: non enim erat vnus ex multis, sed tanquā vnus ex multis, hoc est, cùm inter multos esset singularis tamen præ se tulit quasi esset quiuis alius. Imago ergo in hoc est, quòd visus est homo quales nos sumus, hoc est, purus & nudus homo. Nihil ergo locus iste facit pro Marcione, qui asserebat Christum non esse verū hominem, ad hunc modum argumentans: Habitu hominem esse, non est natura hominem esse: & esse vt homo, non est verè hominem esse. Theophylactus non contentus solutione Chrysostomi addit aliam, vt particula (vt) significet veritatem. Citat locum similem ex Ioanne: Vidimus gloriam eius, gloriam quasi vnigeniti à Patre, vbi Græcis eadē est vocula, quæ est hoc loco apud Paulum, & certum est significare veritatem. Vnde & Valla reprehendit nostrum interpretē qui vertit (quasi) quod (quasi) imitationem significet non veritatem.

H*Vmiliauit semetipsum, factus obediens vsq; ad mortem, mortem autem crucis. Propter quod & Deus exaltauit illum, & donauit illi nomen quod est super omne nomen, vt in nomine Iesu omne genu flectatur, cælestium, terrestrium, & infernorum & omnis lingua confiteatur, quia Dominus Iesus Christus in gloriam est Dei Patris.*

H*Vmiliauit semetipsum, &c.*) Quod velut exponens Apostolus addit (*factus obediens*) expletiuè enim hoc dictum est, humiliauit semetipsum, id est, factus est patri obediens vsq; ad mortem, (*Mortem autem crucis*) id est, mortem probrosissimam (*propter quod & Deus*) (dictio illatiua propter quod) significat Christi humilitatem seu obedientiam tantæ fuisse existimationis & tanti meriti apud patrem, vt propter eam ipsum extulerit in summam sublimitatem. Sic veteres omnes tā Græci, quàm Latini interpretes, quod notandum propter Caluinum, qui nouè interpretatur dictiones (propter quod) vt nimirum consequentiam significent nō causam, vt sensus sit: Christus humiliauit se, & factus est patri obediens vsque ad mortem, post hanc humiliationem & obedientiam Deus Pater ipsum exaltauit: Sed nemo non videt extortum istud esse: Addit Caluinus, quoties enim scriptura meminit mortis Christi, in nobis pretium statuit, nec de alio loquitur merito quàm quod ad nos redit. Quod imperitè ab ipso dictum est, cùm sint nobilissimæ Scripturæ de meritis Christi, quorum præmia ad ipsum redeunt: Apoca. 5. dignus est agnus qui occisus est accipere virtutem & dignitatem. Esaiæ 53. pro quod laborauit, videbit & saturabitur, & cæt. id est, merito laboris quem pertulit Christus, hæc commoda ad ipsum redibunt, nempe videbit & saturabitur, &c. quæ eo loco referuntur, Rursus Psal. 109. De torrente in via bibet & propterea exaltabit caput, cuius sensus est: Messias tantum sanguinis effundet, vt sanguis effusus efficiat torrentem in quo quis bibat, & quia tam insigniter triumphabit de inimicis suis, propterea exaltabit caput, euehetur ad summam sublimitatem, dabitur ei nomen, quod est super omne nomē: hoc erit præmium istius grassationis. D. Augustinus aliter exponit, putat de torrente significationem esse mortalitatis, de torrente mortalis vitæ bibet, id est, morietur & patietur omnia, quæ sunt humanæ miseriæ meritum huius tolerantiæ erit, quòd exaltabitur. Est alius psalmus plenus meritorum, quorum præmia ad Christum redeunt, nempe Psalmus 44. in quo propheta Epithalamium describit Christi & Ecclesiæ. Eructauit inquit cor meum verbum bonum, &cæt. Est propositio quæ absoluitur duobus versibus, ac si dicat: scribā Epithalamium Christi. Sequitur deinde narratio. Speciosus forma præ filijs hominum: Diffusa est gratia in labijs tuis, &c. quorum verborū sensus est: Sanctissimè doces & concionaris propterea benedixit te Deus, id est, propter sanctissimas tuas conciones & doctrinam benedixit te pater in æternum, hoc est, voluit vt semper præstares noua opera, per quæ agnoscaris plenus gratia & benedictiōe: Et infrà, Dilexisti iustitiā & odisti iniquitatē propterea vnxit te Deus: Apertè significat propheta honorem vnctionis datum Christo ob meritum virtutis. Meruit ergo Christus nō solùm nobis, sed etiam sibi, hoc enim habet ꝓprietas dictionis propterea. Propter quod ergo, id est, merito huius insignis humilitatis & obedientiæ (*& Deus exaltauit illum*) non leuiter transmittendum est illud (&) quod positum est loco etiam & tantūdem ferè valet ac si dicat, vicissim. Siquidem sensus est: Christus hæc fecit, propterea Pater vicissim vt faceret paria, exaltauit illum. Deus non nomen essentiæ est sed personæ: intelligitur enim pater. *Exaltauit*) plus explicat sermo Græcus: est enim ὑπερύψωσε, id est, insigniter exaltauit siue vehementer exaltauit: Proinde Ambrosius vertit superexaltauit, studēs exprimere vocem Græcam.

Est hoc loco difficultas, qua in re Apostolus ponat hāc exaltationem. Quidam interpretātur, exaltauit dum nimirum excitauit

eum à mortuis, & impaſsibilitate & immortalitate donauit: Rurſus cùm cõſedere eum fecit ad dexteram ſuam in cæleſtib. Alijs magis placet, vt non ſit res diuerſa, ſed eadem cum ſequenti, vt exaltationem ponat Apoſtolus in donatione nominis, quod eſt ſuper omne nomen. Ex textu nihil certi haberi poteſt. Illud interim certum eſt, pronomen (illi) primo & ſecundo loco referre Chriſtum hominem, quia præcedit humiliauit ſe vſq; ad mortem. In illa ergo forma in qua ſe humiliauit, exaltatum illum intelligi oportet. Atq; ad hunc modum exponunt omnes interpretes, tam Græci quàm Latini, vno Ambroſio excepto. Cuius ſententiam exponit & refert. M. 3. lib. ſentent. diſt. 18. Humiliauit ergo illum, id eſt, Chriſtum hominem, donauit illi, ſcilicet Chriſti homini nomen, quod eſt ſuper omne nomen, id eſt, nomen Dei vel nomen Filij Dei: Sic Theop. & Gręcanica ſcholia vt hoc ſit quod dicitur apud Lucã, quod ex te naſcetur vocabitur Filius Dei. Alij nomen figuratè accipiunt pro re, ſicut dicimus: ille benè meritus eſt de nomine Chriſtiano, id eſt, de ipſis Chriſtianis, vt ſenſus ſit: Dedit ei maieſtatem, ſiue dedit ei potentiam vel gloriam, quæ excedit omnẽ gloriam ſiue potentiam, ſiue maieſtatem, id eſt, dedit ei diuinitatem.

Quæſtio iam eſt, an ergo Chriſtus meruit diuinitatem, vel (quod eodem recidit) nomen Dei. Dictum enim eſt, quod illud (propter quod) accipi oporteat vt cauſam ſignificet & cauſam meritoriam.

Reſpondet M. quod dicitur hic merito obedientiæ Chriſto donatum nomen Dei, accipiendũ eſſe ſecundum tropũ ſcripturæ familiarem, quo res dicitur fieri quando innoteſcit. Dedit ergo ei nomen. i. Pater fecit, vt diuinitas Chriſti vel nomen Dei, quod ab initio habuit, innoteſceret orbi, & ab omnibus agnoſceretur paſsim, & prædicaretur Deus. Ad hunc modũ interpretari cogimur, ne incidamus in hęreſin Photini. Videatur Magiſter loco dicto.

Vt in nomine Ieſu omne genu flectatur, & cæter.) vt, hoc loco eſt coniunctio expletiua interpretans partem, quæ præceſsit: Dedit illi nomẽ, quod eſt ſuper omne nomẽ, id eſt, dedit illi vt in nomine Ieſu, &c. Per nomen hic intelligere licet rem, hoc ſenſu: vt ipſi Ieſu omne genu flectatur, hoc eſt, vt omnes ipſum adorent, vt omnes ipſi diuinum honorem impendant. Eſt tropus, ſed quis ſit, variant interpretes. Quidam enim dicunt Metonymiam eſſe, alij putãt Notationem eſſe, vt ſignificetur per accidens aliquid ſubſtantiæ rei, quæ eſt adoratio. Alludit autem Apoſtolus ad locum qui eſt apud Eſaiam ca. 46. Per memetipsũ iuraui dicit Dominus, quia curuabitur omne genu, &c. *Cæleſtium*) id eſt, angelorum. *Terreſtrium*) id eſt, hominum. *Infernorum*) id eſt, dæmonum, quia & dæmones velint nolint coguntur agnoſcere diuinam maieſtatem in CHRISTO. *Et omnis lingua*) ſiue angelorum, ſiue dæmonum ſiue hominum, (*Confiteatur quia*) hoc eſt quòd (*Dominus Ieſus Chriſtus in gloria eſt*) id eſt, in maieſtate & potentia (*Dei patris*) Græcè non legitur, eſt, nec in gloria, ſed in gloriam. Vnde Chryſoſtomus, Theophylactus, Oecumenius, Græci interpretes aliam tradiderunt ſententiam huius loci hanc nimirum: Omnem cõfiteri linguam, quòd Ieſus Chriſtus eſt Dominus, idque in gloriam Dei Patris. Verùm ſi quis attendat ad morem Pauli, magis delectabitur ſententia interpretis. ſolet ſiquidem Apoſtolus præpoſitiones εἰς ferè abuti pro ἐν. Loca annotata ſunt in Epiſtol. ad Galat.

ITaque chariſſimi mei, ſicut ſemper obediſtis, non vt in præſentia mea tantùm, ſed multò magis nunc in abſentia mea, cum metu & tremore veſtram ſalutem operamini. Deus eſt enim qui operatur in vobis & velle & perficere pro bona voluntate.

ITaque chariſſimi mei, &c.) Hactenus propoſuit Apoſtolus humilitatem ac obedientiam Chriſti, ſublimitatem quoq; ad quam merito humilitatis euectus eſt: quod ideo fecit, vt efficacior eſſet hortatio, quã inſtituerat de humilitate ſectanda, & fugienda vana gloria & contentione. Poſt exemplum Chriſti pergit in eo, quod cœperat & infert: Itaq; chariſsimi mei, & cæte. ac ſi dicat: Chriſtus obedientiam præſtitit patri vſque ad mortem, atque huius merito inſigniter euectus eſt. Quare vt Chriſti imitatores ſitis, & ipſi tandem quoque euehamini, obedientiam Deo præſtate & eius mandatis à me vobis ꝓpoſitis, id quod hactenus quidem diligenter feciſtis, non tantum cum illhic præſens apud vos eſſem, ſed me etiam abſente. Quod ergo hactenus feciſtis, pergite facere. Miſcet inquit Chryſoſtomus laudem vt efficacius exhortaretur. Alij illud (*nõ vt in præſentia mea tantum, &c.*) referũt ad operamini. Cum metu & timore ſalutẽ veſtram operamini: opponit metum & timorem vanæ gloriæ & cõtentioni. Nolo, inquit, vos ſtudere contentioni & vanæ gloriæ: ſed humilitati, id eſt, volo vos ſalutem veſtram operari cum metu & tremore, quãtumuis ſitis eruditi, quãtumuis præclara dona habeatis, ac ſanctimonia polleatis.

Exhortatio hæc maximè iã locũ habet, qui hodie habentur probi, tunc vix fuiſſent habiti probi, quod patet aduertenti laudes Philippenſium. Eſt autem metus etiam in magnis viris, propter duo potiſsimum: Alterũ eſt, ne fortè in ipſis ſit, quod diſplicẽat Deo, & exciderint iam à gratia. Vnde Paulus dicebat. Nihil mihi cõſcius ſum, ſed nõ in hoc iuſtifi-

iustificatus sum. Alterum est, ne etiam si iam in gratia sint, à gratia tandem excidat. Quare in eadē epistola idē aiebat: Castigo corpus meum, & in seruitutem redigo, ne cùm alijs prædicauero ipse reprobus efficiar.

Solicitus ergo erat & de præsenti statu, & de perseuerantia: Neutrum admittunt hodiè Lutherani, sed docent vnumquemque certum esse oportere, & de gratia, & de perseuerantia. Contra quos optimè citatur locus iste. Est quidem cōmentarius, qui interpretatur istud per mathalepsim, cū metu, inquit, & tremore, hoc est, cū diligentia, quasi Apostol⁹ nō cogitauerit de metu, sed de eo, quod habent, qui sunt in metu. i. de diligētia. Qui cōmentarius reijciēdus est propter Psalmum: Quare fremuerunt gētes, ad quē apertè hîc alludit Apost. tum propter veteres, qui nullum hic agnoscunt tropum. Non simpliciter (ait Chrysostomus) dixit Apostolus, cum timore, sed addit, & cum tremore, qui quidem tremor auctio quædā est timoris: & rationem reddens, quare cū timore & tremore vnumquemq; oportet operari salutem suā, ait. Sunt enim multæ nequitiæ spirituales, quæ hominē deijcere conantur, & impedire, ne assequatur vitam æternam. Annotat quoque Chrysost. Paulū non simpliciter dixisse ἐργάζεσθε, id est, operamini, sed κατεργάζεσθε, id est, pergite operari vsque & vsque, siue cum multo studio operemini, cum multa solicitudine. Verùm Paulus sæpè cōposito vtitur pro simplici. Quare reprehendendus non est noster interpres, qui vertit operari. Ex hoc loco, quo hortatur Apostolus Philippenses, vt ipsi salutem suam operentur, colligunt interpretes liberum arbitrium: quia verò subijcit: *Deus est, qui operatur in vobis*) docet liberum arbitrium inualidum esse ad bonum, nec quicquā posse circa gratiam Dei. In primis autē est obseruandum illud (enim) Deus enim operatur. Facit enim, vt intelligamus scopum. Sēsus enim hic est: non est, quòd vanè gloriemini, quia hæc magna dona non sunt à vobis, oportet ea accepta ferre Deo. Deus est, qui operatur in vobis velle & perficere. Porrò, si ille hæc in vobis operatur, quare vobis placeatis? Illud perficere apud Græcos infinitū est participij: quod modò præcessit, ἐνεργῶν, id est, qui operatur. Hoc annotauimus, ne quis putet esse nouum mysteriū in verbo perficere, quasi sit ad finem perducere. Illud quoq; annotandum (*qui operatur*) diuersum esse vocabulum à præcedenti. Cū metu & tremore salutem vestram operamini, quòd significare volens Erasmus ad hūc modum vertit: Deus est is, qui agit in vobis, & velitis & efficiatis.

Pro bona voluntate, &c.) Græcis vnicum vocabulum est εὐδοκία, quod interpres aliàs beneplacitum, aliàs propositum vertit. Sermo Latinus non habet, quod ei propriè respondeat. D. Hieronymus ad vocem Hebraicam à Septuaginta effictum putat, significaretq; propriè cùm non solùm aliquid placet, verùm etiam rectè placet, itē placentiam transferri posse putat. Budæus vltroneam propēsamq; affectionem interpretatur. Vtitur aūt aliàs semper hac voce Apost. dum significat nō esse merita, sed misericordiam. Quare & hoc loco in ea significatione interpretantur Latini: pro bona voluntate, inquiunt, id est, pro suo beneplacito, hoc est, non quia merita vestra hoc exigūt, sed quia ipsi sic placet. Sensus hic valdè cōuenit rei, de qua agitur, sicut & vocabulum εὐδοκία, sed mirabiliter repugnat præpositio ὑπὲρ, quę ferè solet seruire fini ac intentioni, vt & ibi: Tradidit semetipsum pro peccatis nostris. i. ad abolenda peccata nostra. Quod verò Latini dicūt, vocauit me pro sua humanitate, Græci efferunt per aliam præpositionem, quàm ὑπὲρ. Quod aduertens Chrysostomus, alium tradidit sensum huius loci, hunc nimirū: Deus est, qui operatur in vobis & velle, & perficere pro bona voluntate, sua scilicet assequenda, hoc est, Deus cupit, vt sitis ipsi grati pro gratia sua impetranda, vtq; ipsi placita fiant à vobis, atque hāc ob causam tribuit vobis energiam, siue efficaciam operā operandi, nimirum, vt hîc ipsius voluntas in vobis compleatur. Ad eundem modum interpretatur Theophylactus & Oecumenius, quos à communi sensu Latinorum retinuit præpositio ὑπὲρ. Si quis sequi velit Latinos, dicere potest Apostolum abusum præpositione, quod non est infrequens ipsi.

OMnia autem facite sine murmurationibus, & hæsitationibus: vt sitis sine querela, & simplices filij Dei, sine reprehensione in medio nationis prauæ & peruersæ, inter quos lucetis sicut luminaria in mundo, verbum vitæ continentes ad gloriam meam in diem Christi, quia non in vacuum cucurri, neq; in vacuum laboraui.

OMnia autē facite sine murmurationibus, &c.) Ista adhuc pertinent ad cōtentionem, & inanem gloriam. Sensus est: Sic agite vestra, vt aliorum studia minimè reprehendatis. Quod sequitur (*hæsitationibus*) alij vertunt disceptationibus. Sensus est: absque hoc, quòd misceatis vos alienis rebus, disceptando, num bonum sit, quod hic, aut quod ille agit (*Vt sitis sine querela*) hoc est, tales, de quibus nemo queri, aut conqueri potest (*& simplices*) id est, synceri, non est animi candidi in alijs singula reprehendere, vel vocare in dubium, & disceptare, nū rectè fiant (*filij Dei*) cordatè hoc dictum est. Sustinetis, inquit, magnū titulum: appellamini filij Dei, videte, vt titulum hunc tueamini. Quidam adiungunt istud illi, quod præcedit, legētes

in hunc modum: Simplices filij Dei, verùm malè, quod patet ex Græco. Nam præcedēs vocabulū est masculini generis apud Gręcos, filij verò neutri generis. Sine repręhensione Gręcis vnica dictio est ἀμώμητα, id est, irrepræhensibiles, siue inculpabiles, seu inculpati. In medio nationis prauę & peruersæ, &c. siue distortæ. Prauū dixit interpres eleganter pro tortuoso. Est periphrasis gentilium. *Inter quos*) est relatio ad rē. *Lucetis*) alij malunt legere in imperādi modo, lucere, vt moneat eos: Gręca vtrunq; admittunt. *Verbum vitæ*). i. doctrinæ salutaris: (Contirētes) Græcè est ἐπέχοντες, quæ dictio modò sustinere significat, quod placuit hîc Erasmo, modò studio retinere aliquid ne eripiatur. Sit vobis studio res ista, vt puram doctrinā Euangelicā retineatis. *Ad gloriam*) Græcè est καύχημα nomen verbale significans gloriationē, nec est meā, sed mihi. Diē Christi vocat diē iudicij. Sensus est: vt in die iudicij liceat mihi gloriari, quòd non in vacuum cucurrerim, nec in vacuum laborauerim, vt gloriari possim, quòd tales pepererim discipulos.

SEd & si immolor supra sacrificium & obsequium fidei vestræ, gaudeo & congratulor omnibus vobis. Idipsum autem & vos gaudete, & congratulamini mihi.

SEd & si immolor, &c.) vel quin etiam si immolor. Pro obsequio Græcè est λειτουργία, quæ est res altaris, vnde dilucidius vertit Erasmus, super immolatione & sacrificio fidei vestræ. Sensus est hic: sic mihi est curę salus vestra, vt sim paratus mori pro ea: imò gaudebo, si contingat mori me in tam egregio negotio: si Deus vult me esse victimam, vt immoler super fide vestra, prębeo me lubēs. Vtitur hîc Apostolus duplici metaphora: altera se siue mortem suā facit victimā. Altera victimā facit fidem Philippensium. Intrāsitiuè enim accipiendū est illud: super sacrificium & obsequiū fidei vestræ. Quod interpres vertit cōgratulor, Græcis vox cōposita est verbi præcedentis, vnde Erasmus vertit, gaudeo & congaudeo, scio, inquit, vos gauisuros, si audieritis me mortuū pro Christo, ego hic vobis congaudeo.

Idipsum autem & vos gaudete, &c.) siue vt Erasmus vertit, cōgaudete mihi, vel vna mecum gaudete. Potest etiam legi modo indicādi, hoc modo: Idipsum autem & vos gaudetis, atq; istud magis arridet Erasmo. Grę ca vox ambigua est.

SPero autem in Domino Iesu. Timotheum me citò mittere ad vos, vt & ego bono animo sim, cognitis quæ circa vos sunt. Neminem enim habeo tam vnanimem, qui syncera affectione pro vobis solicitus sit.

SPero autem in Domino Iesu Timotheum citò mittere, &c.) id est, vt & erecto animo sim, & non impeditus timore aliquo: quamdiu ignoro, quo in statu res vestræ sint, habet me aliquis timor & solicitudo.

Neminem enim habeo, &c. (enim) vocula rationem reddit, quare potissimùm statuerit Timotheum mittere. Particulā (tam) addit interpres de suo: Ad verbum est in Græco: neminē enim habeo æqualis animi, hoc est, pari mecū animo pręditū. i. qui similiter curā & solicitudinē vestri mecū habeat specialiter, qui pariter mecū vos amet (*qui syncera affectione, &c.*) Pro duabus his dictionib. Gręcis vnica est γνησίως, id est, qui verè & germanè, siue ingenuè pro vobis solicitus est.

OMnes enim, quæ sua sunt, quærunt, nō quæ sunt Iesu Christi. Experimētum autem eius cognoscitis, quia sicut patri filius, mecum seruiuit in Euangelio. Hunc igitur spero me mittere ad vos, mox vt videro, quæ circa me sunt.

OMnes enim, quæ sua sunt, quærunt, &c.) Istud hodiè experimur nimis verum esse. Nā inter illos quoq;, qui probi vulgo habētur, multi quærunt suam requiem, meditantur, quomodo facilē vitam ducant, non est studium ipsorum, vt propagent Christum. *Experimentum aūt eius cognoscite*) sumite aliquod documentū probitatis eius, hoc nēpè: quòd, vt filius cum patre, mecum seruierit in Euangelio propagādo, vt omnes scirent beneficium Christi tam pueri, quàm senes. Alij autem legunt indicandi modo: Experimentū ei⁹ scitis, quod magis probat Valla: Græcus sermo ambiguus est.

Hunc igitur spero me mittere, seu missurū ad vos, mox vt videro, quę circa me sunt, hoc est, cùm videro, quo in statu sim, & quē habeant finem res meæ, & vincula mea.

COnfido autem in Domino, quoniam & ipse veniam ad vos citò. Necessarium autē existimaui Epaphroditum fratrem, & cooperatorem, & commilitonem meum, vestrum autem Apostolum & ministrum necessitatis meæ, mittere ad vos, quoniam quidem omnes vos desiderabat: & mœstus erat, propterea, quòd audieratis illum infirmatum. Nam & infirmatus est vsq; ad mortem, sed Deus misertus est eius: non solum autem eius, verùm etiā & mei, ne tristitiam super tristitiam haberem.

COnfido autem in Domino, &c.) id est, Deo volente, quòd & ipse venturus sum ad vos citò. *Necessarium autem, &c.*) Epaphroditum fratrem vocat, quia Christianus. Vide Hieronymum contra Heluidium (*cooperatorem*) quia in propagando Euāgelio versabatur (*Commilitonem*) quia in rebus periculorum plenis adiutor erat. Annotat Chrysostomus belli vocabulum esse. Porrò, quia Philippenses per hunc miserant Paulo, quæ ipsi ad vitam necessaria erāt, idcirco ipsum Apostolum Philippensium, & ministrū necessitatis appellat. Sic Oecumeni⁹, qui Apostolum simpliciter accipit pro legato. *Vestrū*

Apostolum)

Apostolum) id est, quem vos ad me legastis. Chrysostomus ipsum Apostolum dici putat ob id, quòd Philippenses docuerat, & in fide instruxerat. Verùm siue hoc, siue altero modo sumatur, figurati nominis Apostolus est. Illud (*mœstus erat*) Ambrosius vertit, impatienter solicitus erat. Græcè est ἀδημονῶν, est hominis, qui non potest conquiescere præ solicitudine.

Desiderabat omnes vos anxius animi, propterea, audieratis illum infirmatum) sciebat se amari à vobis, adeoque vos mœrore affici ob suam ægritudinem, hoc, inquit, angebat ipsum, & proinde rumor, qui de ipso ad vos peruenit, vanus non est: *Nam & infirmatus est vsque ad mortem*) id est, non longè abfuit à morte: *Sed Deus misertus est eius*) hoc est, noluit eum iam mori. An sit veri nominis misericordia, an populariter istud à Paulo dictũ sit, id quæstionem habet, quam tractat Chrysosto. edisserens hunc locum. *Nõ solùm autem eius misertus est, verùm etiã & mei*) ne reliquæ meę tristitiæ & ista accederet.

FEstinantiùs ergo misi illum, vt viso eo, iterũ gaudeatis, & ego sine tristitia sim. Excipite itaq; illum cum omni gaudio in Domino, & eiusmodi cũ honore habetote, quoniam propter opus Christi, vsque ad mortem accessit trãdes animam suam, vt impleret id, quod ex vobis deerat erga meum obsequiũ.

F*Estinantiùs ergo.*) Qui hodiè vertunt vt Erasmus, transferunt studiosius. Verùm Chrysostomus intellexit vt noster interpres, quod est, inquit, σπουδαιοτέρως, id est, sine mora, sine cunctatione, cum omni festinatione.

Vt viso illo iterum gaudeatis, & ego sine tristitia sim) id est, vt mœrorem hunc, quem ex vestra tristitia concepi, deponam. Ambro. vertit, vt melior animo sim. Græca vox perinde sonat, quasi dicat, liberior sim à dolore, siue minus doleam: quam edisserens Chrysost. sic habet, non dixit, vt ego dolore vacẽ, sed vt magis dolore vacem, ostendẽs, quòd animus eius nunquam dolore vacet.

Excipite itaq; illum cum omni gaudio in Domino) quidam referunt ad proximè pręcedens, vt sensus sit: cum gaudio, quale decet Christianos. Alij pertinere volunt ad verbũ, excipite. Excipite illum in Domino cum omni gaudio, ad quem modum legunt Græci. Sensus tũ est: Excipite illum, vt decet Christianos excipere sanctos. In præpositióe (in) Hebraismus est: In Domino, id est, secundũ Dominum. *Et eiusmodi cum honore habetote*) quanquam de vno Epaphrodito loquitur Apostolus, tamen illud, eiusmodi, est pluralis numeri, quod ex Græco manifestum est, & Erasmus hoc significare volens, vertit ad hunc modum. Et qui eiusmodi sunt, eos in precio habete.

Quoniam propter opus Christi vsq; ad mortem accessit) id est, eò accessit, vt morte vicinus fuerit. Chrysostomus interpretatur de morte, quæ imminebat à Nerone: Ausus est se exponere periculo mortis, accedẽs ad me vinctum. Alij accipiunt, nec improbabiliter, de morte, quæ imminebat ex morbo. Tam erat diligẽs circa Paulum, vt non haberet rationem infirmitatis suæ. *Tradens animam suam*) ad verbum est, malè consulens animæ suæ, id est, negligens vitam suam. Anima pro vita Hebraismus est. *Vt impleret id, quod ex vobis deerat.*) Sensus est, vestrum erat me curare, in vinculis ministrare ea, quæ necessaria erant. Vos lõgè abestis: quare vt vices vestras obiret, vt quod in vestro erga me obsequio diminutum erat, impleret, ipse mihi ministrauit, non habita ratione vitæ suæ.

CAPVT III.

E cætero fratres mei, gaudete in Domino. Eadem vobis scribere mihi quidem nõ pigrum, vobis autem necessarium: videte canes, videte malos operarios, videte cõcisionem.

D*E cætero fratres mei gaudete, &c.*) In hoc capite aggreditur Apostolus principale argumentum, eam videlicet partem doctrinæ, quæ est de iustitia Christiana, in qua timebat periculum. Caput facile est intelligentibus Epistolam ad Romanos, & eã, quæ scripta est ad Galatas. *De cætero*) id est, quod superest (*gaudete*) hactenus tenuit vos solicitudo aliqua, fuistis mœrore affecti, tũ propter Epaphroditum magistrum vestrũ, tum ob vincula mea: Epaphroditus conualuit: quid mea vincula effecerint Romæ, significaui vobis, nõ amplius habetis tristitiæ causam, iubeo proinde vos gaudere, sed in Domino .i. quomodo decet Christianos.

Eadem vobis scribere mihi quidem non pigrum) hoc est, nõ me piget huius laboris, vt sæpius eadem scribam. Quod sequitur (*vobis autem necessarium.*) Erasmus vertit vobis autem tutum. Græcè est ἀσφαλές. Sensus est: eadem vobis scribere, & de eisdem vos sæpius admonere, res est, quę in primis valet ad firmandos vos, ad reddendos vos tutiores, ne labamini. Nam hoc propriè dictum est ἀσφαλές. Sequitur iam repetita aliquoties admonitio Apostoli. *Videte canes*) videte posuit pro cauete. Canes appellat Iudaizantes, hoc nomine notans impudentiam ipsorum pariter & improbitatem: Videte istos Iudaizantes, homines impudentes, homines improbos, ingerunt se alienis negotijs, vendicant se pro Christianis, & non solùm pro Christianis, sed etiam pro Euangelistis, & Apostolis, & nihil minus sunt: (*Videte malos opera-*

operarios) corruptores istos Euãgelij, miscentes Iudaismum cũ Christianismo (*videte concisionem*) Græci concisionem κατατομὴν, circumcisionem περιτομὴν appellant. Est itaque in vocibus istis primò iucunda agnominatio, deinde Enallage speciei. Vide, inquit, circumcisos istos. Hoc siquidem significat Apostolus, sed alieno vocabulo eos appellat, tali videlicet, quod per se contemptum habet: quia cócisio est rei, quæ sine delectu incisa est. Conciditur, inquit Chrysostom. quod inutiliter, temerè, & præter artem inciditur, quod discerpitur, & planè distrahitur. Circumciditur verò, quod expolitur resectis superuacaneis. Quia igitur circumcisio istorum illegitima erat, eam per contemptum concisionem appellat.

Nos enim sumus circumcisio, qui spiritu seruimus Deo, & gloriamur in Christo Iesu, & non in carne fiduciam habentes, quanquam & ego habeam confidentiam in carne.

Nos enim sumus circumcisio, &c.) Si quæritur, inquit, circumcisio, illa apud nos inuenietur: nos enim sumus circumcisio, id est, circumcisi. Quod autem sequitur (qui) vim habet causalem. Sensus est: nos sumus circumcisi, quia spiritu seruimus Deo. Spiritum opponit carni, quemadmodum frequenter aliàs. Sensus est: quia spirituali cultu, id est, ex fide, spe, charitate seruim' Deo. Seruimus Grecè participium est à verbo λατρεύω, de quo dictum est aliàs. D. Augustinus sermone 15. de verbis Apostoli edisserens hunc locum, ad hunc modum legit: nos sumus circumcisio, qui spiritui Dei seruimus. Sed addit, scio plerosque codices habere, spiritu Deo seruimus. Verùm plures Græci quantum obseruare potui, hoc (inquit) habent: Qui spiritu Dei seruimus. Ambrosius libr. 2. de Spiritu sancto cap. 6. nullo modo patitur nostram lectionem, sed vult nos sequi Græcos codices, quos dicit ad hunc modũ habere, qui spiritui Deo seruimus, quæ lectio diuersa est ab vtraque, quam proponit Augustinus. Quod attinet ad Ambrosiũ, sciendum Græcos codices, vt ab ipso citantur, nihil pro ipso facere. Nam modum, quẽ nos per ablatiuum, Grçci per datiuum efferunt, vt qui careant ablatiuo, πνεύματι hoc loco datiuum esse modi, hinc colligere licet, quòd Apostolus mox ei opponat carnẽ, sed & vis causalis nulla penè erit: si Grçcam vocem cum Ambrosio vertamus Latinè per datiuum. Certè Græcanica scholia πνεύματι accipiunt, vt sit datiuus modi. Interpretantur enim. Qui spiritualiter seruimus Deo, qui spiritualiter circumcidimur. Apertius autem Theophylactus πνεύματι, inquit, hoc est, qui mente tota, & animo seruimus Deo. Intelligit ergo ipse spiritum humanum, nó spiritum sanctum. Chryso. πνεύματι interpretatur πνευματικῶς, id est, spiritualiter. Ex quorum interpretatione præter hoc, quod discimus vocabulum spiritus accipiendum, vt modum significet, colligimus præterea ipsos legisse non Dei, sed Deo, vt mirum sit Aug. dicere Græcos codices ferè in genitiuo habere Dei. Cæterùm, quòd Ambro. ait Latinos codices falsos esse: verisimile est hoc ab ipso dictum, quia volebat hic sumere argumentum pro adstruenda diuinitate Spiritus sancti: cùm enim linguæ Grææ peritus fuerit ignorare, non potuit Græcũ sermonem esse ambiguum.

Et gloriamur in Christo Iesu) non in Moyse: hunc enim opponit Christo Iudaizãtes non dubitabant, quin Iesus esset Messias, verùm non intelligebant eius beneficium, quod eius solius esset saluare, vnde volebant iustificari partim in lege siue per Moysen.

Et nõ in carne) id est, carnali cultu: sic Chrysost. Species, quæ mox subijciuntur, optimè explicant, quid sit caro: vna species est, esse circumcisum: vna item, esse Israelitem, &c. *Quanquam & ego confidentiam*) id est, gloriationem habeã, id est, habere possum. Est modus potentialis, nõ deest, inquit mihi, vnde glorier secundum carnem, modò velim.

Si quis alius videtur confidere in carne, ego magis, circumcisus octauo die, ex genere Israel de tribu Beniamin, Hebræus ex Hebræis secundum legem Pharisæus, secundum æmulationem persequens Ecclesiam Dei, secundum iustitiam, quæ in lege est, cõuersatus sine querela.

Si quis alius videtur confidere, siue gloriari in carne) Istud dicit propter Iudaizãtes, ne putent ipsum circumcisionẽ, & cætera Iudæorum eleuare siue attenuare, tanquam qui careat generositate ipsorum. Non, inquit, illa condemno, quæ non habeo: nam si quis gloriari potest in carne, ego maximè, vt qui circumcisus sim octauo die. Ad verbum est in Græco circũcisio octauæ diei. Apud Ambro. & Aug. verisimile est, locũ hunc deprauatum esse per indulgentiã scriptorũ: siquidem pro nominatiuo apud hunc ablatiuus est: apud illum accusatiuus. Porrò se circũcisionẽ vocat, vt sæpè aliàs gentes præputium: quę sit figura, dictum est in præcedentibus. Addit octauæ diei, vt significet se nõ proselytũ, sed naturalem Iudæum, neq; ait proselytus non sum, sed neq; ex proselytis natus: parẽtes habeo auos & proauos Iudæos, hoc significat, cùm dixit (*ex genere Israel*) nominatiuus est nõ genitiuus. Quemadmodũ enim se prius vocauit circumcisionẽ pro Iudęo, ita hìc se nominat Israel pro Israelita: sum Israelita, inquit, non adoptione, sed ex genere. Porrò, ne quis putet eum Israelem genere, ex decem tribubus esse, addit (*de tribu Beniamin*) sum, inquit, ex probatissima tribu, quæ nunquam recessit à cultu veri Dei, quæ

tempore separationis coniunxit se tribui Iuda.

Hebræus ex Hebræis, &c) Hebræi vocabulum antiquius est, quàm Iudæi. Significat itaque multam generis sui nobilitatem, significat progeniem suum altißimè repetendo ortam ex Abraham vel ex Hebar. Quæ hactenus cómemorauit, ἀλλότρια sunt, hoc est, impropria, & non animi sui. Nam quòd circumcisus erat, suum non erat, item quòd Israel ex genere, item quòd ex tribu Beniamin, & Hebræus ex Hebræis, quæ iam subijcit animi sunt, vbi est gloria potior. *Secundũ legem, inquit, Pharisæus*) legem dicit legis tractationem. Quemadmodum hodiè omnes tractant Euangelium, & Lutherani, & Catholici, sed aliter hi, aliter illi: ita tempore Pauli omnes tractabãt legem, verùm diuersa erat ratio tractandi, aliter tractabant Pharisæi, aliter Saducæi, aliter Aessęi. Dicit itaque Apostolus, in tractanda lege Pharisæus sum, id est, sequor hîc Pharisæos, non Saducæos, non Herodianos.

Ex hoc loco discimus nomẽ Pharisæi vocabulum esse honesti ordinis: nisi enim ordo, siue res ipsa honesta fuisset, nunquam illud dixisset Apostolus. Idem discimus ex 26. Act. vbi inter sectas Iudæorum hæc optima commemoratur. Secundum certißimã sectam, inquit, nostræ religionis, hoc est, secundum exquisitißimam hæresim (ea enim voce vtitur Paulus) vixi Pharisæus. Qui locus præter hunc, quem annotauimus, exponentes secundum legem, id est, secundũ tractatum & intellectum legis, requirit alium commentarium, hunc nimirum: Vixi secundum politiam & vitam talem, qualem exigit secta Pharisæorum. Quæ & quot fuerint sectæ apud Iudæos, & quid vnaquæque proprij habuerit, tradit Epiphanius libr. 1. cótra hæreses. Porrò quia poterat quis Pharisæus esse, & non admodum zelotes, idcirco addit Apostolus. Secundum æmulationem) id est, studiũ & zelum (*persequens Ecclesiam. Secundum iustitiam, quæ in lege est, &c.*) Istud excedit omnia hactenus commemorata, & est maxima laus. Nemo, inquit, mihi obijcere potest, quòd in vlla parte prętermiserim legem, præstiti totam legem, quantum prestari potest sine spiritu. Vtile hîc fuerit obseruare dictionem Pauli. In primis, quàm apertè emolliat tædium repetitę admonitionis, dum ait: Eadẽ vobis scribere, &c. Deinde quanta vehementia notet Iudaizantes, inquiens: Videte canes, videte malos operarios, videte concisionem. Singulis horum nominum Græcè præfigitur articulus, qui multum facit ad Emphasim: videte Iudaizantes istos: nihil aliud curant, quàm auferre pelliculam illam carnis, non cogitant de spiritu. Hæc non circumcisio, sed concisio est. Nos enim sumus circumcisio, &c. Præter Paranomasiam, quę insignis est, multum ornatus, & vehementię adfert orationi Enallage illa speciei. Quemadmodum multò vehemẽtius est, si quempiam vocem scelus, quàm si simpliciter ipsum scelestum appellem. Rectius intelligitur locus iste, dum confertur cum illo, qui est in 2. cap. Epistolæ ad Rom. Non quæ in manifesto in carne est circumcisio, sed, &c. Ad vehementiam quoque facit verbum (videte) ad singula repetitum. Ad hunc modum si quis velit totũ hoc caput expendere, videbit stylum Apostoli, vbi non argumentatur, non solùm facilem esse, seu commodum, verùm etiam in primis elegantem. Pergit Apostolus.

SEd quæ mihi fuerunt lucra, hæc arbitratus sum propter Christum detrimenta. Veruntamen existimo omnia detrimentum esse propter eminentem sciẽtiam Iesu Christi Domini mei, propter quem omnia detrimentum feci, & arbitror vt stercora, vt Christum lucrifaciam, vt & inueniar in illo non habens meam iustitiam, quæ ex lege est, sed illam, quæ ex fide est Christi, quæ ex Deo est iustitia ex fide ad cognoscendum illum, & virtutem resurrectionis eius, & societatem paßionum illius, configuratus morti eius, si quomodo occurram ad resurrectionem, quæ est ex mortuis.

SEd quæ mihi fuerunt lucra) siue quæ mihi erant lucra, hæc arbitratus sum esse damnum, non absolutè, sed collatione ad Christum. *Propter*) hoc loco seruit comparationi. Sensus est: dum ego vitam, quam in Iudaismo egi, confero ad Christum, rursus dũ cognitionem, quam hausi sub Gamaliele, cóparo cũ doctrina Euangelij: planè pro damnis duco: tanta est cognitionis, quam Euangelia tradunt, excellentia, tanta est præstantia vitæ, quę agitur in Christianismo. *Veruntamen existimo, &c.*) illud (veruntamen) corrigentis est, vnde alij vertunt, quin etiã vel imò: Corrigit & simul amplificat. Parum est, inquit, quòd vitam, quam in Iudaismo egi, damnum esse ducam, dicam plus. Omnia omninò, & opes, & philosophiã, ac prorsus quasuis res damnum esse arbitror: propter eminentem scientiam. Video, inquit, doctrinam Christi, video intellectum, quẽ ostẽdunt Euangelia: siue cognitionẽ tam esse excellentẽ, vt præ illa omnia cótemnam: diligenter obseruandum est, quod suprà annotauimus, & hîc admonent Amb. August. Chrys. & Græcanica scholia: hęc nimirũ accipienda per comparationẽ, & non absolutè, quia inter cętera, quæ pro damnis ducit, etiam legem annumerat, siue iustitiã legis, de qua si absolutè quæratur, fateri oportet, quòd bona sit, & sicut ipsa lex bona, ita sub pædagogia legis viuere, & inter cancellos eius contineri, bonum erat & vtile.

Propter eminentem scientiã, &c.) Alij vertũt propter

propter excellentiam cognitionis, ad quem modum habent Græci, atque ita dictum est, quemadmodum Latini dicunt: magnitudinem negotiorum, pro magnis negotijs. Interpres noster putauit Hebraismum esse, atque hac de causa mutauit phrasin: Illud (*nomini mei*) mirabilem affectum habet: est pathos. Propter quem omnia detrimétum feci, siue, vt alij vertunt, propter quem omnium iacturam feci. Rectè ex Paulo quærút Græcanica scholia: Quomodo cum ea abijcis, quæ dicis esse damnum, ais, iacturam feci? hoc enim est potius lucrum facere, nempè à damno liberari. Ex hoc ergo discimus, quod non simpliciter hæc damnum esse dicebat, sed comparatione meliorum. Nam quemadmodum qui argentum habet, si aurum nactus fuerit, & vtraque continere non potuerit, damnű arbitratur retinere argentum: Ideoque relicto argento, accepit aurű, ita & hic Paulus.

Et arbitror vt stercora) & hoc per cóparationem accipiendum est, estq; hyperbole. Tanti, inquit, est mihi gratia Christi, & doctrina Euangelij, vt de cæteris etiam de Iudaismo penè cótemptim loquar, duco ea omnia pro stercoribus (*vt Christum lucrifaciam. vt & inueniar in illo, &c.*) Eadem mirabiliter inculcat, quod facit nó sine causa, ac si dicat: Non dico ista incóstans, sed semel de his persuasus sum. *Inueniar*) Hebraism' est pro existere, vt sim, inquit, in illo nó habens iustitiã meam, id est, secundum Chysostomum, quæsitam laboribus meis & sudoribus, siue, vt Augustinus ait, comparatam proprijs viribus absque spiritu fidei. Et explicans magis, quam dicat suam iustitiam, quæ ex lege est, inquit, hoc est, iustitiam legalem, siue quę acquiritur obseruando legem.

Sed quæ ex fide est Christi) id est, quæ contingit per fidem Christi, hoc est, quæ gratis datur credentibus in Christum. Fides Christi est, qua creditur in Christum. *Quæ ex Deo est iustitia, &c.*) id est, inueniar habens iustitiam. quæ diuina est, non humana, quæ à Deo, inquit Augustinus, ponatur (in fide) id est, per fidem. Idem inculcat. Ista res, inquit, constat fide non obseruandis legalibus. Nomen iustitiæ etiam Euangelicæ, duplex est. De altera potissimùm loquitur hic Apostolus, nempè, qua ex impio efficitur quis iustus, quanquam nonnulli interpretes etiam de iustitia vitæ Apostolum interpretentur, hoc est, qua is, qui est iustus, auctior fit in iustitia.

Ad cognoscendum illum) miscet vitam doctrinæ: Siquidem de his duabus rebus solicitus est. In hoc sum, inquit, non vt cæremonias præsté, aut obseruatione legalium acquiram iustitiam, sed vt cognoscam, qualis persona sit Messias, vt cognoscam præterea virtutem resurrectionis eius, id est, potentiam, non qua ipse excitatus est à morte, sed qua nos ab ipso excitamur. Paulus fuit Pharisæus: Pharisæi autem semper in ore habebant resurrectionem. Verùm in schola Gamalielis non didicerat resurrectioné Christi causam esse nostræ resurrectionis. Non loquitur autem Apostolus nisi de resurrectione iustorum, quod ex consequentibus clarum euadit. Ait quidã, qui non frequenter cum animo suo cogitát, quàm magnum sit tum resurgere, illi valdè sunt incogitantes.

Et societatem passionis illius) hoc est, quid valeat societas passionum Christi, quantum pondus meritorum habeat, si quis afflictionem subeat propter Christum, si quis tales sustineat passiones pro Ecclesia, quales ille sustinuit.

Configurati morti eius.) Grçcè est συμμορφούμενος participium passiuum præsentis temporis, quo nos caremus. Dum cóformis, inquit, efficior morti eius, dum fingor ad imaginem eius: quod video accidisse in morte Christi, hoc ego transfero in me: non do me delitijs, sed talem vitam ago, vt sit in multis Christi simillima, quæ sanè acerbissima fuit.

Si quo modo occurram ad resurrectionem, &c.)

Hinc patet, quòd nó loquitur, nisi de resurrectione iustorum. Diligéter autem aduertendum est, quòd Apostolus post tot labores, post tot incómoda pro Christo perpessa dicat: si quomodo. Si hærentis animo est, quomodo est extenuãtis: Subeo, inquit, hæc omnia, si qua ratione pertingam, si quo pacto cósequar gloriosam resurrectionem. Si Paulus post omnia hæc de sua resurrectione securus non fuit, quantò minus nos securi esse possimus, & certi.

Notandus est iste locus cótra Caluinum. Adducit Chrysostomus duo similia loca. Alterum ex Epist. ad Rom. Qui stat, videat ne cadat. Alterű ex priore ad Corinth. Metuo, cùm alijs prædicauero, ipse reprobus efficiar. Hinc quoque discimus glossam illam verisimilem non esse, quæ habet, quòd Apostolo reuelata fuerit sua salus. Ex præsenti hoc loco discere nos vult Chrysostomus, quòd gloriosa resurrectio, seu vita æterna contingit ex laboribus, & non sola fide. Glossa cuius iam meminimus, tradi ferè solet super caput 10. Epistolæ ad Romanos, vbi dicitur: Certus sum enim, quia neque mors, &c.

NOn quòd iã acceperim, aut iam perfectus sim: sequor autem, si quo modo comprehendam, in quo & comprehensus sum à Christo Iesu. Fratres, ego me non arbitror comprehendisse.

NOn quod iam acceperim, &c.) Putat Lyra istud dictum propter præcedentia, vt sit excu-

sit excusantis. Quæ dixi in præcedentibus, dixi non quòd putem me comprehendisse, & cæte. Verùm cùm Apostolus huius rei in præcedentibus nullam dederit significationem, sed contrarium potius significauit, non est probabile quod Lyra. Quare & Ambrosius & Chrysostomus interpretantur istud dictum à Paulo propter Philippenses, qui sibi placebant: non autem propter suum sermonem. Græcanica tamen scholia sentiunt cum Lyrano, & quod hic tacet, ipsa exponunt.

Aiunt enim Apostolum, cum istud diceret, respexisse ad id: Cõfiguratus morti eius, quod magnum verbum est, & videri posset illo significare voluisse se perfectum. Illud (accipere) vocabulũ est stadiorũ, & totus iste sermo non aliud est, quàm vna metaphora sumpta ab ijs, qui currunt in stadio. Sensus est: (secundum Ambrosium) quanquam magna æstimetis de me, nolo tamen hoc vobis de me persuadeatis, quod iam accepi, supple summum, quod est in vita, & summum quod est in cognitione. Aliter Aug. sermone 15. de verbis Apostoli. Verum consequẽtia sermonis magis exigit quod habet Ambros. Non accepi, inquit, summum doctrinę, neque vitæ, quare ne placeatis vobis Philippenses qui discipuli estis, multa adhuc vobis desunt ad perfectionem iustitiæ, item ad perfectionem cognitionis. Quod sequitur: Aut iam perfectus sum, &c. exponit præcedens. Non sum perfectus, neque vita, neque cognitione. *Sequor autem)* Erasmus vertit sector autem. Græcè est διώκω quod interpres mox transfert persequor est vocabulum stadiorum, cuius vim & emphasin explicat Chrysostomus. Nondum, inquit, attigi metam, adhuc curro, imò non curro sed persequor, quod vehementius multò est: Qui enim persequitur nihil aliud cogitat, quàm assequi id, quod persequitur: neminem respicit, quosuis impedientes magno impetu abigit, mentem & oculum, & robur & animum, & corpus in vnum contrahit, solã metam spectat *(si quo modo)* Græcè est si & apprehendam: Quod sequitur *(inquo)* Græcè est ἐφ' ᾧ de qua particula dictum est in Epistola ad Roman. capit. 6. in expositione illius: In quo omnes peccauerunt. Hoc loco accipit Chrysost. vt sit rationalis aut causalis, & idem valeat quod quandoquidem, siue, eo quod, vt sensus sit: Cum versarer in errore, cùm fugerem Christum, ipse fugientem me insecutus est, & magno studio insecutus est, & apprehendit: vt iam in aliquo ei vicem reddam, vt in aliquo ei respondeam, & non sim ingratus, præsto hanc diligentiam, propterea tam gnauiter curro, vt compræhendam. Secundum Chrysostomum ergo ἐφ' ᾧ ostendit sectationem istam esse rem debitam. Quemadmodum autem Paulum, quum esset in æstu persecutionis, comprehendit ita & hodie multos apprehẽdit Christus, & veluti iniecta manu ad se trahit, atque agnoscere debent Dei beneficium, & reddere vicem Christo, hoc est, totis viribus inniti ipsos oportet, vt rursus apprehẽdant Christum, quod fit imitatione vitæ, & virtutum ipsius. Cum Chrysosto. sentit Theophylactus. Græcanica scholia exponunt sicut Latini. In quo, id est, ad quod & comprehensus sum, vt sensus sit: Curro & quidẽ non pigre, si quo modo apprehendam, vt talis efficiar, qualis vt fierem, electus sum, id est, pertingã ad perfectionẽ: Addunt interim Græcanica scholia. Potest etiam intelligi ἐφ' ᾧ vt valeat quandoquidem: Sector si apprehende, quãdoquidem apprehensus sum.

Fratres, ego me non arbitror apprehendisse.) Dicit istud Apostolus, vt Philippensium spiritum cohibeat sub sua persona: Ait Ambrosius, ad modestiam eos instituit, video quosdam esse inter vos, qui sibi placent, qui nimis securi sunt, ego sanè quamuis Apostolus sum, multa mihi deesse video ad perfectionem iustitiæ, vt nequaquám mihi placere possim, ac securus esse de illa resurrectione. Si Paulus, qui tantus erat, dicit, ego arbitror me non apprehendisse, id est, peruenisse ad perfectionem, quid nos dicemus? Nam quantũ interest inter gnauiter currentem, & eum qui supinè iacendo torpescit, tãtum interest & inter Paulum & nos.

VNum autem, quæ quidem retro sunt obliuiscẽs: ad ea verò, quæ sunt priora, extendens meipsũ, ad destinatum persequor, ad brauium supernæ vocationis Dei in Christo Iesu.

VNum autem, &c.) Græcanica scholia annotant ellipsin esse: Per defectum, inquiunt, accipiendũ est: veluti maiores nostri accepere, vt subaudiatur, ago aut curro, vnum ago, in vno totus sum, & quid hoc sit, explicat Apostolus dum addit:

Quæ quidem retro sunt, &c.) siue quæ à tergo sunt *(obliuiscens)* Chrysostomus istud interpretatur de benefactis. Nihil, inquit, ita rectè facta euacuat & intentum abigit, atque memoria bonorum, quæ nos operati sumus: nam duo mala parit, & segniores facit, & in arrogantiam extollit. Obliuiscenda ergo rectè facta, & à tergo relinquenda sunt nam ita demum diligentes & seduli reddimur: etenim & qui currit nõ reputet quãtum spacij confecerit, sed quantum adhuc desit. Ad eundẽ modum interpretatur Ambrosius. Alij referunt etiam ad peccata antè acta, sed germanus commentarius est Chrysostomi. Quod sequitur: Ad ea quæ à fronte sunt enitens. Veùrm illud enitens, non implet significatum Græce vocis, quæ mirabilem emphasin habet. Est enim ἐπεκτεινόμενος,

Epectinomenos autem is est, qui pedibus etiam non currentibus iam corpore prominet ad scop. & pedes ferè ante vertit inclinatione reliqui corporis, hoc est, qui vt amplius quid vltra cursum efficiat, etiam manus & reliqua membra protendit, qua apprehēdat etiam antequam appropinquauit. Sic sanè explicant vocabulum Pauli schol. Græca. & Chrysost. Quare Musculus huius interpres non debuit sequi hic versionem Erasmi, sed nostri interpretis qui hic superauit Erasmum. Ad destinatum, id est, ad metam, ad signum siue ad scopum perfectionis præfixum. Notat Hieronymus Græcam vocem significantiorem esse. Est enim σκόπος, ea autem vox significat propriè signum præfixū sagittantibus. Vocabulum quod sequitur brauium βραβεῖον propriè stadiorum est. Nomen (*Dei*) non substantiæ sed personæ vocabulum est hoc loco, intelligitur enim Deus Pater.

Addit (*supernæ vocationis*) quia non hic vbi certamen est, Deus palmam tribuit, sed in splendido loco nimirum in supernis, quod & in popularibus istis certaminibus fieri videmus. Nam quos maximè honorant, siue athletas siue aurigas non in stadio infra coronant, sed ad superiora vocatos, Rex illic coronat. Græcè diuersæ hic sunt præpositiones, priori loco est κατά, posteriori verò ἐπί quarum proprietatem magis expressit Erasmus, cuius versio sic habet: Iuxta præfixum scopum insequor ad palmam supernę vocationis Dei. Quod additur (*in Christo Iesu*) refert Chrysostomus ad verbum persequor hoc non meis viribus fretus, sed gratia Christi, illa me hic fortem facit, sine illius auxilio nequaquam possem tam gnauiter currere, nec tantum spacij transire. accipit itaque Chrysostomus præpositionem in, vt hoc valeat, quod per.

Qvicunque ergo perfecti sumus, hoc sentiamus: & si quid aliter sapitis, & hoc vobis Deus reuelabit. Verùtamen ad quod peruenimus, vt idē sapiamus, in eadem permaneamus regula.

Qvicunque ergo perfecti sumus, &c.) Antè negauit se perfectum, hic dicit se perfectum. Verum illud vt inquit Aug. accipiendum est de perfectione patriæ, hoc verò de perfectione vitæ. Qui cōmentarius alijs non placet: quare vtrunq; interpretantur de perfectione vitæ, quod est probabilius: Ante negabat se perfectum, quia videbat sibi multa deesse, quare nec audebat securus esse de perfectione illa, quæ ducit ad Christum. Hic dicit se perfectum ad comparationem eorum, qui in rebus Dei remissius agunt. Sic Ambrosius: Quicunque perfecti sumus, id est, qui plus præstamus quàm vulgo præstetur. *Hoc sentiamus.*) Omninò verisimile est istud dictum habere ironiam aliquam: nam dictum est propter eos, qui erāt vane gloriosi. Sunt quidam inter vos, qui sibi nimis placent, qui putant se perfectos esse, quicunque tales sunt, hoc sentiant. Chrysostomus (hoc sentiamus) refert ad illud quod longa illa metaphora expressit Apostolus: Hoc sentiamus quod tota metaphora iam egi, quod nimirum ea, quæ à tergo sunt relinquere oportet, & eniti ad ea, quæ à fronte sunt: hoc sentiamus, quod non sumus perfecti, quod nec dum assecuti sumus summū in sanctitate & religione, quod quādiu in corpore hoc agimus, proficere liceat in iustitia. Alij, hoc sentiamus, exponunt de cæremonijs legis abrogatis. Similiter interpretantur quod sequitur. *Si quid aliter sapitis*) id est, de cæremonijs aut iustitia, quæ ex lege est, &c. Verùm, verisimile non est huc respexisse Apostolum. Sensus germanus iste videtur: Si quid aliter sapitis, scilicet de ea re de qua iam egi, id est, si putetis vos apprehendisse, & nihil vobis deesse ad perfectionem virtutis.

Et hoc vobis Deus reuelabit) id est, persuadebit, quòd non rectè hic de vobis sentiatis Illud, & referendum est ad dotes & Charismata. Deus multa dedit vobis, etiam hoc addit, vt faciat vos humiles In (reuelabit) catacresis est, significat non tam docere, quàm persuadere. Inducet, inquit, vos ad modestiam, docebit paulatim humilitatem: Sic Chrysostomus. Non de dogmatibus, inquit, sed de perfectione vitæ sermo est. August. tamen ferè refert ad dogmata. Nam scribit & accommodat ijs, qui errant, sed citra hæresin. Nonnulla exemplaria legunt reuelabit, manifestum est ex Græcis, & Augustinus sermone 15. de verbis Apostoli apertè habet reuelabit. Item de prædest. sanctorum capi. 1. Ex quibus locis restituendus est Augustinus li. 2. contra Cresconium Grammaticum cap. 31. Rursus episto. 48. de corrigendis hæreticis, vbi textus eius habet reuelauit in præterito, cùm circumstantiæ planè exigant in futuro.

Veruntamen ad quod peruenimus, &c.) ecclipsis est: deest enim retineamus. Interim ad quod peruenimus, hoc studeamus retinere, & explicans quid illud sit, addit (*vt idem sapiamus, vt in eadem regula permaneamus.*) Siquidem, vt, expletiuè capitur Erasmus ad hunc modum vertit: Attamen quod assecuti sumus, eadem procedamus regula, vt idem sapiamus. Veruntamen Chrysostomus intellexit vt noster interpres, vt sit ellipsis Græcè sapiamus & permaneamus infinitiui sunt. Veruntamen ad quod peruenimus, scilicet retineamus, & quid hoc est? est idem sapere, est eadem regula incedere. Videre hic oportet, an solicitus sit de vita an de doctrina. Theoph. primo interpretatur vt pertineat ad vitam

ad vitam, neinde etiam refert ad doctrinam. Contra faciunt Græcanica scholia, quæ primo interpretantur de doctrina, deinde de vita. Et veri simile est de dogmatibus istud dicere Apostolum, vt sensus sit: Contineamus nos intra eandem regulam fidei, nō sint in nobis scismata, nemo sibi fingat noua dogmata. Quod hic vertit interpres, permanere in regula, cap. vltimo epistolæ ad Galatas, vertit sequi regulam Græce est στοιχεῖν, qua voce etiā vtitur in fine capitis quinti eiusdē epistolæ, vbi interpres vertit ambulare: Si spiritu viuimus, spiritu & ambulemus, vbi & significatum vocis explicatum est. Miles cogitur incedere & stare ordine suo, hoc Paulus vocat στοιχεῖν.

IMitatores mei estote fratres, & obseruate eos, qui ambulant sicut habetis formam nos. Multi enim ambulant, quos sæpe dicebam vobis (nunc autem & flens dico) inimicos crucis Christi, quorum finis interitus: quorum Deus venter est, & gloria in confusione ipsorum, qui terrena sapiunt.

IMitatores mei estote, &c.) Secundum Chrysostomum agit de vita, & non de doctrina. Ambrosius de vtraque reputat Apostolum solicitum esse, & hic interpretatur, vt imprimis referat ad doctrinam: Pro Chrys. facit verbum ambulādi, quod perpetuo apud Paulum ad vitam pertinet: Pro eo quod interpres transtulit imitatores. Græci legunt coimitatores mei estote, hoc est, imitemini me vna cum cæteris, qui me imitantur. *Et obseruate eos*) nimirum ad imitationem: Sumitur enim in bonam partem: aliter sumitur cap. vltimo epistolæ ad Roman. In eo quod sequitur. *Sicut habetis, &c.* variant exemplaria. Nonnulla legunt: sicut habetis formam nos: Nonnulla, sicut habetis formam nostrā. Græca constanter habent, nos. Nostis, inquit, incessus mei modum, id est, vitæ conuersationem: quos ergo videritis insequi vestigia mea, quos videritis vita sua exprimere typum conuersationis meæ: illos obseruate, illos imitemini.

Multum enim ambulant) id est, vitam exigūt. Secundum Græcanica scolia, non absoluit Apostolus quod cœperat. Multi enim ambulant, subaudiunt aliter quàm ego, nimirum in otio, & quiete, in luxu, quos & inimicos crucis vocat: quia nimirum abijciunt id ad quod vocat crux Christi, quæ vocat nos ad labores, ad austeritatem vitæ, non ad otium, non ad delitias & cōmessationes (*quorum finis interitus*) id est, qui ad extremum perdentur. *Quorum Deus venter est.*) Argute & vehementer dictum est. Sensus est, vnicum studium est, vt faciant ventri satis: siquidem id cuique Deus est, quod præ cæteris colit, cui præ cæteris studia sua impendit. Ad Romanos cap. vlt. alijs verbis istud dixit, his ni mirum: Qui ventri suo seruiunt.

Et gloria in confusione eorum, &c.) Interpres Augustini vertit istud hoc modo: Et gloria impudentiæ ipsorum, & interpretatur Augustinus sermone 14. de verbis Apostoli, vt pertineat ad circuncisionem, quam maximè iactabant Iudæi. Celebratur autem illa in ea parte corporis, in qua est libidinis seminarium, cuius nos maximè pudet. Ad eundē modum interpretatur Ambrosius. Verum Græci commentarij hunc reijciunt. De circuncisione ait Chrysostomus, istud quidā intelligunt: ego vero non hoc dico, sed id est quod dicit Apostolus, quorum ipsos pudere oportebat, in illis etiam gloriātur, hoc est gloriantur in peccatis & rebus turpibus: Idē commentarium est apud Theophylactum & Oecumenium.

Qui terrena sapiunt, &c.) verbum Græcum quod interpres vertit sapere, modo pertinet ad affectum, modo ad intellectum, Græci hoc loco interpretantur vt sit affectus hoc sensu: qui terrestria curant, hoc est, qui student [illegible] domum domui, agrum agro, & [illegible] semper possessiones suas.

NOstra autem conuersatio in cælis est vnde etiā saluatorem expectamus Dominum nostrum Iesum Christum, qui reformabit corpus humilitatis nostræ, configuratum corpori claritatis suæ, secundum operationem virtutis suæ, qua etiam possit sibi subijcere omnia.

NOstra autem conuersatio, &c.) Particula aduersatiua est. Illorum, inquit, affectus terræ affixi sunt: porro nos mente & affectu in cælo versamur, quia in cælo sunt nobis omnia. *Vnde etiam Saluatorem expectamus, &c.*) sermo hic amphibologiam habet, dilucidius Græcè est. Ex quo scilicet cælo etiam Saluatorem expectamus. Apostolus in omnib. epistolis suis, & cōcionibus libenter inijcit mentionem resurrectionis & aduentus Domini, & sanè nihil animum hominis ita fulsit & in bono roborat atq; resurrectio, dum serio cogitatur: quare cogitationibus huiusmodi nos frequenter exerceamus oportet, vt suscitemus in nobis flammam fidei, qua concepta omnia facile quantumuis dura superabimus.

Qui reformabit) Græcè est transformabit siue transfigurabit. In quo verbo ait Chrysostomus catachresin esse, quod dicit propter hæreticos, qui putabant nos resurrecturos in tali globo qualis est solis. Corpus humilitatis dixit phrasi Hebraica pro corpore humili: Corpus, inquit, humile, hoc est, abiectum, quod mille modis iam atteritur, quod varijs miserijs & multiplici corruptioni obnoxium est, hoc corpus ipse transfigurabit siue immutabit, vt sit conforme corpori suo claro. Rursus Hebraismus est, in corpore claritatis. Porrò quia magnum est quod ait, corpus hoc nostrum vile, futurum

conformeglorioſo corpori Chriſti, ne quis diffidat, rationem adducit. *Secundum operationem, inquit, virtutis ſuæ, &c.*) ipſe, inquit, omnia omninò poteſt ſubijcere ſibi, ergo & mortem, ergo & corruptionem: quod iubet de cælo & in terra hoc fit: ergo & quod iubebit de corporibus noſtris, fiet: oſtendit maiora potentiæ ſuæ opera, vt & iſtud credas. Ad hunc modum interpretatur Chryſoſto. Theop. & Oecum. vt nimirum habeat vim argumenti, & ſit ratio perſuadens reſurrectionem.

CAPVT III.

Taque fratres mei chariſſimi & deſideratiſſimi, gaudium meum et corona mea, ſic ſtate in Domino chariſſimi. Euodiam rogo & Syntychen deprecor, idipſum ſapere in Domino.

ITaque fratres mei chariſſimi,) Durat adhuc adhortatio. Chariſsimi mei & deſideratiſsimi: Græci eſt dilecti & deſiderati. *Gaudium meum & corona mea,*) adhortationi miſcet laudem, vt facilius perſuadeat. Porro ipſos gaudium ſuum vocat, quia in fide ſemel accepta immoti perſtabant. Coronam verò appellat, quia ob labores in prædicatione Philippenſium cauſa ſuſceptos, in die iudicij ſperabat reddendam ſibi coronam. *Sic ſtate in Domino chariſſimi*) id eſt, ſtate in fide hac, ſeu potius in hac ſpe glorioſæ reſurrectionis. Siquidem præceſsit. Vnde etiã ſaluatorem expectamus, &c. Euodiam rogo, & Syntichen rogo. Sic enim Græcè eſt, quæ eiſdem verbi anadiploſis multum facit ad vehementiam affectus ſignificandum.

Ex conſequentibus ſatis conſtat, fœminas iſtas non vulgares fuiſſe, ſed habuiſſe aliquid publici muneris quale autem id fuerit, incertum eſt, Has obſecrat Paulus vt idẽ ſentiant, id eſt, vt concordes ſint, An hortetur ad concordiam dogmatum, id quæſtionem habet. Interpretes ferè exponunt de cõcordia vitæ, & non doctrinæ.

ETiam rogo & te Germane compar, adiuua illas quæ mecum laborauerunt in Euangelio cum Clemente, & cæteris adiutoribus meis, quorum nomina ſunt in libro vitæ.

ETiam rogo & te Germane compar) Illud etiã, non dictio copulatiua, ſed affirmatiua eſt. Græcè illa eſt, quæ eſt apud Terentium in Andria. Faciunt ne intelligendo vt nihil intelligant. Verti poterat: ſanè rogo & te Germane compar, vel etiam atque etiam rogo, &c. Eſt enim hoc loco vocula vehementis affectus. Græca vox quam interpres compar, vertit, ſi ad verbum eam interpreteris, ſonat: qui idem ducis iugũ. Eſt vocabulum valde propinquum rei matrimonij. Vnde & Græcorum nonnulli locum iſtum de vxore Pauli interpretati ſunt, vt illam hic exhortetur. Quam ſententiam cuperet Eraſmus veram eſſe, ſi quidem in eam totus propendet: quare & vertit, Sane rogo & te Germana compar. Verum palam obſiſtit Chryſoſtomus inquiens: quidam dicunt eum hic obſecrare vxorem ſuam, ſed non ita eſt, non tamen vllam adfert rationem Chryſoſtomus, Theophylactus, pro ſua ſententia duas adfert: Altera eſt, nuſquam, inquit, legimus Paulum habuiſſe vxorem: Altera eſt, ſi de vxore ſenſiſſet, hoc modo dixiſſet, rogo & te Germana compar. Quæ poſterior ratio quantum ponderis habeat, expendant ſtudioſi. Certe Græcanica ſcholia apertè habent, Græce poſſe in fœminino genere accipi. Sed & ipſe Chryſoſtomus, vt ex eius commentarijs patet quæ hic habet: non de vxore ſua loquitur, ſed honorat mulierem, vel certe virum Euodiæ aut Syntyches, vel certe fratrem vnius ex ipſis. Eiuſdem rationem quam ſit Theophylacti, adducit Oecumenius. Stulta, inquit, cogitatio eorum eſt, qui vxorem Pauli hic accipiunt nunquam enim, ſi vxorem habuiſſet, Philippis eam reliquiſſet, ſed vel Hieroſolymis, vbi educatus erat, vel in ciuitate Tharſenſi vbi natus erat.

Qui hunc locum de vxore Pauli interpretantur, non aliud habent argumentum quã quod ſumunt ex vocabulo, quod debile admodum eſt, & nullius momenti quamuis enim σύζυγοι dicantur pariter ducentes iugũ, nihil tamen neceſſe eſt, vt tale iugum accipiamus, quale eſt in matrimonio: Nam commode admodum intelligitur iugum, quale eſt in propagando Euangelio & huiuſmodi iugum Paulum hoc loco intelligere valde veriſimile eſt, dum reſpicimus ad ſimilia vocabula, quibus in hac epiſtola vtitur inter cętera, cum habet σύνεργον id eſt cooperarium. Item συστρατιώτην id eſt, commilitonem ſiue coathletam. Quemadmodum ergo illa ſunt humanitatis & ciuilitatis vocabula, ita & iſtud. Hortatur proinde quendam, qui in negotio Euãgelico peculiariter ei coniunctus fuerat: tu qui eiuſdem iugi mecum es, & in eodem iugo germanus, id eſt, verus & minime fictus, qui ex animo egiſti Euangelij negotium meum.

Adiuua illas, &c.) Duæ iſtæ, inquit, fœminæ quarum iam memini, ſunt in opere, hoc opus volo & te capeſſere, ad hoc opus volo & te admouere manus: Illud propriè ſignificat vox Græca.

Quæ mecum laborarunt in Euangelio, & cæt.) Eſt labor qualis eſt athletarum. Senſus eſt. perpeſſæ ſunt res difficiles mecum, non dubitaue-

tauerunt subire pericula mortis, exilij, &c. Euangelium vocat totum negotium religionis Christianæ: Laborauerunt mecum in tuenda & propaganda religione Christi. Putant quidam, illius cui fœminas istas cómendat Apostolus, nomen hic exprimi, quorum sententiam & refert Chrysostomus in commentarijs suis, nec reijcit. Meminit & Oecumenius in scholijs suis, & dubitat an hanc potius an illam, quam priori loco posuerat, amplecti debeat: Secundum hos vertendum erat. Sanè rogo te Germana σύζυγε. id est, o ro te, σύζυγε quem Christi fides Germanum mihi fecit. Dionysius Carthus. putat illud (Germane) esse nomen proprium, quos secutus nescio. Græcè est σύζυγε, quam vocem interpres cap. 2. huius epistolæ synceram affectionem vertit. Faber Stapulensis audacter transfert Germana coniunx, & in annotati. mordicus defendit Paulo vxorem fuisse, Citat pro se D. Ignatium in epistola ad Philadelphenses, citat & Clementé Alexandrinum, qui in libris Stromatum (vt refert Eusebius in Eccl. histor.) Paulum inter coniugatos collocat, mentionem faciens huius loci.

Sed sciendum, Clementem id facere, dum vndecunq; potest arripit argumenta contra eos, qui damnabát nuptias. Exacta huius rei declaratio pertinet ad cap. 7. prioris epistolæ ad Cor. Quod sequitur (*cum Clemente*) referendum est ad verbum laborauerunt, quod manifestum est ex Græcis, qui sic legút: Adiuua illas, quæ simul mecum decertauerunt in Euangelio, & cum Clemente, &c. Clemétem hunc Hieronymus in catalogo scriptorum Ecclesiasticorum illum facit, qui quartus à Petro Romæ Episcopus fuit.

Et cæteris adiutoribus meis, &c.) Horum quia nominatim non facit mentionem, idcirco addit (*quorum nomina sunt in libro vitæ.*) Liber vitæ metaphoram habet, sed variè à diuersis explicatur. Ipsa, inquit Augustin. Dei præscientia de electis siue præordinatis ad vitam, quæ falli non potest, liber vitæ dicitur. Qui ergo sunt in libro vitæ, hoc est, qui sunt ex numero eorum, qui saluandi sunt: Iam difficultas est, vnde sciuerat istud Paulus, cum absque reuelatione constare non potest. dicendum istud Paulum dicere eo modó, quo licet de rebus istis magnis loqui videlicet ex probabilibus signis, ac si dicat: Ego iudico ex certis signis, sed quæ fallere possunt, ipsos prædestinatos esse ad vitam æternam: Alij dicut Paulum dicere eos scriptos in libro vitæ secundum præsentem gratiam. Verùm iam eadem difficultas est, vnde illud sciat Paulus. Liber vitæ est etiam in Apocalypsi apud Ioannem, est præterea apud Dauidem in Psalmis: & primus hac locutione vsus est Moses. Rationem metaphoræ post Augustinum eruditè explicat Thomas in prima parte summæ quæstione 24, vbi & disputat, an quis deleri posset ex libro vitæ. Porrò an sit etiam aliquis liber mortis, id problematicum est. Theophylactus asserit. Tho. negat.

G*Audete in Domino semper, iterum dico gaudete. Modestia vestra nota sit omnibus hominibus. Dominus propè est. Nihil soliciti sitis, sed in omni oratione & obsecratione cum gratiarum actione petitiones vestræ innotescant apud Deum. Et pax Dei, quæ exuperat omnem sensum, custodiat corda vestra & intelligentias vestras in Christo Iesu.*

G*Audete in Domino semper, &c.*) Stapulensis vertit valete. Græcè est χαίρετε, quæ vox ambigua est ad gaudete & saluere siue valere. Chrysostomus intellexit sicut noster interpres. Quia, inquit, versabantur in afflictionibus & persecutionibus, idcirco eos hortatur ad gaudium, & reuera ingétis gaudij materia est, affligi pro Christo, imò peculiare donum est, quod non datur quibusuis, queinadmodum dictum est 1. cap. huius Epistolæ, & vt ostendat omninò gaudendú esse, repetit gaudete, quod familiare est Hebræis dum volunt significare vehemétiam. Est valdè grata exhortatio hæc ab illo, qui ipse erat in vinculis.

Modestia vestra) Græcè est ἐπιείκες. Verùm neutrum ἐπιείκες positum est, hoc loco nominis substantiui, quod est ἐπιείκεια, quæ vox varium vsum habet. Interdum significat æquitatem, quam Aristot. 5. Ethicorum capite 10. partem iustitiæ facit. Interdum significat modestiam, hoc est, virtutem, quæ externam conuersationem moderatur, quæ in verbis, cultu, in incessu modum adhibet: Nonnunquam etiam animi moderationem significat, qua fit vt etiam dura quæque moderatè feramus, in qua significatione vsurpauit Gaza: nam quod Cicero in principio de Senectute ait, noui moderationem animi tui & æquitatem, ipse reddidit per vocabulum ἐπιείκειας, atque hæc significatio huic loco aptissima est. Agitur enim hic de tribulationibus & persecutionibus. animi ergo vestri moderatio & æquitas, nota sit omnibus, etiam ethnicis, vt hoc modo conuertantur. Ex secunda secundæ discimus Thomam sciuisse Græcè vel saltem vsum fuisse ipsorum opera, qui Græcę periti fuerunt. Nam quæstione 120. admonet. Paulum hoc loco non habere modestiam, sed æquitatem, addit deinde vocabulum ἐπιείκεια apud Græcos per similitudinem quandam transferri posse ad omnem moderationem, accedit Thomas proximè ad id, quod verum est.

Dominus propè est, &c.) & hæc pertinent ad consolationem. Latini, præsertim recentiores subaudiunt hic (enim) Græci faciunt no-

uam periodum, nec ſubaudiunt (enim) ſed (itaque) ad hunc modum: Dominus prope eſt, itaque nihil ſoliciti ſitis. Reſpicit Apoſtolus extremum iudicium, cuius iam ter aut quater in hac Epiſtola meminit, quare nos ipſum imitari oportet, nimirũ vt in exercitijs noſtris frequenter proponamus, nobis illum diem. Alij non ad iudicium referunt, ſed hoc modo interpretantur: Prope eſt.i. paratus eſt ad ſuccurrendum, ad adiuuandum. Verùm quamuis phraſis hoc etiam habeat, hoc tamen loco veriſimile eſt Apoſtolum reſpicere ad diem iudicij. Dominus prope eſt, id eſt, iudicium inſtat, non longè abeſt, quòd daturi ſunt factorum ſuorũ rationem, qui vos affligunt, non longè abeſt, quod vos qui affligimini accepturi eſtis remunerationem, nihil ſoliciti ſitis, id eſt, nulla res vos anxiè premat, ſiue auferãtur opes, ſiue de poſſeſsionibus veſtris eijciamini, ſiue ſecundum corpus affligamini.

Sed in omni oratione, &c.) id eſt, in medijs iſtis malis effundite deſideria veſtra coram Deo, inde veniet conſolatio. Illud (in omni) quidam iungunt cum oratione, ſed palam obſiſtunt Græca, habent enim ad hunc modum ἐν παντὶ, quod cum ſit neutri generis iungi non poteſt τῇ προσευχῇ, id eſt, orationi, cùm ea vox fœmini generis ſit. intelligi ergo oportet in omni re, in omni afflictione ſeu tribulatione. Ad hunc modum exponunt Græca ſcholia ἐν παντὶ aiunt πράγματι. Ad eundem modum exponit Chryſoſtomus. In omni, id eſt, in omnibus etiam triſtibus. At quæ ſequũtur, ſunt ablatiui modi. Senſus eſt: Petitiones, id eſt, vota veſtra innoteſcũt apud Deum per orationem, obſecrationem & gratiarum actionem. Iſta ſiquidem vota agnoſcit & approbat Deus, nimirum quæ proficiſcuntur ab animo grato quæ funduntur cum aſsiduitate & vigilantia orationum.

Et pax Dei, quæ exuperat omnem ſenſum, &c.) hoc eodem pertinet. Siquidem pax poſita hîc eſt propter tumultus tribulationum & perſecutionum, quamquam à diuerſis variè exponatur. Quidam enim pacem Dei intelligunt, qua ex irato factus eſt placatus humano generi. Hæc pax ipſa Dei dilectio, quæ eripuit nos ab ira. *Cuſtodiat corda veſtra:*) Alij pacem intelligunt non Dei erga nos reconciliationẽ, ſed illam quæ hanc ſequitur quæ contingit iam iuſtificatis, atque eijs maximè, qui obedientia mandatorum Dei diligenter ſe exercent, quæ pax non aliud eſt, quàm tranquillitas animi, quando nimirum animus bona fiducia ſecurus eſt ab illa magna ira. Hęc pax eſt capit. 5. in Epiſtola ad Romanos. Iuſtificati ergo ex fide pacem habeamus, & cętera. Huius pacis meminit & Saluator in Euangelio Ioannis, cum ait: Pacem meam do vobis, & cęter. Atque hęc pacis acceptio huic loco aptiſsima eſt, quamuis aliud videatur Auguſtino, quia enim ſequitur, quę exuperat omnem ſenſum, putat magis pertinere ad pacem Dei erga nos. Nam de ea propriè dicunt, quod à nullo intellectu, non ſolum humano, ſed nec angelico comprehendi poteſt. Sic enim ipſe exponit illud: Exuperat omnem ſenſum. Verum nihil neceſſe eſt ad hunc modum intelligere, imò ſi inſpiciamus filum orationis Paulinę, ſimul & adhibeamus locum qui eſt in poſteriori Epiſtola ad Corin. cap. 10. Arma noſtra non carnalia, ſed potẽtia Deo ad deſtructionem munitionum, & cęt. videbimus illud (exuperat) magis referendum ad robur & vim, & ſenſum hìc poſitum pro machinationibus ingeniorum, ac tale eſſe quod dicit Apoſtolus: Multa ab Ethnicis excogitantur aduerſus Chriſtianos, contra omnia ſtudia eorum, oppono vnam pacem Dei, oppono tranquillam conſcientiam, illa plus poteſt. Illa plus valet quàm omnes omnino machinationes hominum. Ad hunc ſane modum interpretatur Ambroſius. Qui cum Deo inquit, pacem habet, non timet mentem aduerſam, tutus enim eſt pace Dei. Ad eundem modum interpretatur Primaſius: omnem inquit ſenſum, ſcilicet inſanum, hoc eſt mentem furioſam ſuperat pax Dei. Illud agnoſcitur in Tiburtio. Applica inquit, ad Torquatum aculeos, appende Chriſtianos damna, percute, incende, vniuerſa adhibe, & paucis interpoſitis diſcerne quicquid libet, omnis nobis vilis eſt pœna, vbi pura comes eſt conſcientia. Ne quis autem ad ſenſum corporis detorqueat, quod hic dicitur, ſciendum vocem Græcam, quam interpres ſenſum vertit, ſignificare mentem & intellectum. Eſt enim νοῦν vnde νόημα deducitur, quod intelligentias hic vertit interpres: in Epiſtol. verò poſteriori ad Corinth. intellectum. In captiuitatem redigentes omnem intellectum. Quod ſequitur cuſtodiat, vocabulum militare eſt, eſt talis cuſtodia qualis eſt in obſeſsis ciuitatibus, caſtris, ſiue præſidijs, ac ſi dicat Apoſt. imminent vobis hoſtes, adhibete cuſtodiam. Si ſcire vultis quam tandem dico pacem Dei? (*Hæc pax cuſtodiat corda veſtra.*) Iſtud ad affectus & appetitus voluntatis pertinet: quod verò ſequitur (*intelligentias*) ad iudicium animi & ingenium refertur. Senſus eſt: pax Dei cuſtodiat vos, vt voluntate adhæreatis Chriſto, ne ſub afflictionibus demergamini. Item cuſtodiat vos, ne ſub fraude circumferamini, ne excidatis ab eo per aliquem errorem ſeu hæreſim. Ad hunc modum interpretatur Chryſoſtomus, qui præpoſitionem (in) propriè accipit in Chriſto Ieſu, id eſt, vt maneatis in eo. Eraſmus putat Apoſtolum abuſum

ſum præpoſitióe, in, loco per: In Chriſto Ieſu, id eſt, per Chriſtum Ieſum. Græca ſcholia vtrumque ſenſum exponunt.

D*E cætero fratres, quæcunq; ſunt vera, quæcunque pudica, quæcunq; iuſta, quæcunq; ſancta, quæcunq; amabilia, quæcunq; bonæ famæ, ſi qua virtus, ſi qua laus diſciplinæ, hæc cogitate. Quæ & didiciſtis, & accepiſtis, & audiſtis, & vidiſtis in me: hæc agite, & Deus pacis erit vobiſcum.*

D*E cætero fratres, &c.*) id eſt, quod reliquũ eſt, ſiue quod ſupereſt. *Quæcunq; ſunt vera*) id eſt, aliena ab hypocriſi (*quæcunq; pudica*) Græcè eſt σέμνα, quod vocabulum complectitur omnem honeſtatem. Quæcunque honeſta & emendata, ſiue quæcunq; ſunt ſyncera Sic Chryſoſtomus, qui vocabulũ Græcum pertinere putat ad virtutẽ externę conuerſationis.

Quæcunq; iuſta) hoc loco virtus eſt ſpecialis. *Quæcunque ſancta*) Græcè eſt ἁγία, id eſt, pura, ſiue caſta: nos ferè caſtitatẽ vocamus moderationem circa vſum generaliũ. Chry. in parte ſua æthitica cõmendari hic dicit caſtitatem, quæ in animo poſita eſt. Idem tamen in commentarijs ad caſtitatem corporis referre videtur. Habet enim ſic: quod ait Apoſtolus, quæcunque caſta, ad hoc pertinet, quod antè dixit, quorum Deus venter eſt. *Quæcunque amabilia*) id eſt, quæcunq; ſunt digna, vt amentur, ſiue apud Deum, ſiue apud homines.

Quæcunque bonæ famæ, &c.) id eſt, quæ faciunt ad bonam famam, ſiue ad bonum nomen. *Si qua virtus*) Græcè eſt ἀρετὴ, quæ nimirum pugnat cum vitio, non δύναμις, quæ pugnat cum imbecillitate. *Si qua laus diſciplinæ*) id eſt, quicquid eſt laudabilis diſciplinæ. Iuxta Græcos codices (diſciplinæ) redundat: legunt tamen ſi qua laus, id eſt, ſi quid eſt, quod meritò laudetur. Vult eos laudabilia ſectari, non tamen reſpectu laudis. Hęc cogitate, id eſt, meditamini, & exercete. Eſt cogitare Hebraicum nimirum Haga, de qua voce exactè dictum eſt in Eſaia, cap. 33. ibi: Cor tuum meditatur timorem.

Quæ & didiciſtis, &c.) Quia longum nimis erat de omnibus exactè admonere, videlicet de habitu, de inceſſu, de conuictu, deq́; cæteris Chriſtiano homini proſpiciẽdis: itaque vno verbo ſummatim illa complectens ait, quæ & didiciſtis. Quod additur (*accepiſtis & audiſtis*) congeriem habet, & adiunctum eſt cauſa exaggerationis. Erat enim Apoſtolus ſibi conſcius, diligentiſsimè docuiſſe ſe de omnibus, quæ ad vitam agendam ſpectabãt, & non ſolùm verbis docuiſſe, ſed & factis expreſsiſſe: Quare & addit (*& vidiſtis in me*) atque hoc ſanè genus docendi efficaciſsimum eſt. *Et Deus pacis*) id eſt, qui donat pacẽ, ſiue reſpiciat eam, quæ eſt ad Romanos cap. 5. ſiue eam, quæ eſt inter homines, de qua in Epiſtola priori ad Corinth. Non eſt diſſenſionis Deus, ſed pacis. Si, inquit, hæc feceritis, in magna agetis tranquillitate ac pace.

G*Auiſus ſum autem in Domino vehemẽter, quoniam tandem aliquãdo refloruiſtis pro me ſentire, ſicut & ſentiebatis. Occupati autem eratis. Non quaſi propter penuriam dico: ego enim didici, in quibus ſum, ſufficiens eſſe. Scio & humiliari, ſcio & abundare: vbiq; & in omnibus inſtitutus ſum, & ſatiari, & eſurire, & abundare. & penuriam pati. Omnia poſſum in eo, qui me confortat. Veruntamen benè feciſtis communicantes tribulationi meæ.*

G*Auiſus ſum autem in Domino vehemẽter, &c.*) Eſt hîc alia materia, agit de eleemoſynis, ſi tamen eleemoſynæ dicendæ ſunt, quibus ipſum proſequebantur Philippenſes Illud (in Domino) ſignificat nõ vulgare fuiſſe gaudium, ſed Chriſtianum. Gauiſus ſum non quomodo vulgus hominum gaudere ſolet, ſed quomodo Chriſtiani gaudere ſolent ſecundum Deum (*quoniam tandẽ aliquando*) ad verbum eſt, quod iam tandem. Iſtud (iam tandem) oſtendẽtis eſt eos multo tempore torpuiſſe, & ceſſaſſe ab officijs pręſtandis. Eſt ergo hic laus mixta vituperio. (*Refloruiſtis*) metaphora eſt ſumpta ab arboribus, quæ ęſtate virent, appropinquante hyeme areſcunt, redeunte inde rurſus æſtate vireſcunt. *Sentire*) Græcè eſt φρονεῖν, id eſt, curam agere. Et eſt ſecundum Chryſoſto. hoc loco ellipſis attica. Interpretatur enim vt ſubaudiatur prępoſitio εἰς, vel κατὰ hoc modo: Refloruiſtis ad ſentiendum, ſiue in ſentiendo de me, id eſt, refloruiſtis, vt ſoliciti eſtis de me, ſeu pro me.

Sicut & ſentiebatis) id eſt, ſicut ſoletis ſentire. Habent enim præterita imperfecta aliquid cõſuetudinis. Interpres noſter ad ſenſum iſtud reddit, alioquin ad verbum eſt, in quo ſentiebatis, id eſt, in ea re, in qua ſoletis eſſe ſoliciti, videlicet in cura corporis mei. Quanquam Theophy. ἐφ' ᾧ accipere videatur, vt ſit cauſalis particula hoc ſenſu. Nã & ſoletis curã mei agere. De particula ἐφ' ᾧ dictum eſt c. 5. Epiſtolæ ad Rom. rurſus ca. 3. hui9 Epiſtolæ in expoſitione illius, in quo & compræhenſus ſum. *Occupati autem eratis.*) Eſt excuſantis. Tametſi, inquit, non miſiſtis hactenus, quòd occupati fueritis. Interpres Græcam vocem ſatis incommodè reddidit. Ex ἠκαιρεῖσθε, quæ duplicem admittit ſenſum: Alter eſt, eratis in anguſta re, non ſuppetebat vobis, quod mitteretis: alter eſt, deerat opportunitas mittendi. Vterq; ſenſus eſt in Græcanicis ſcholijs. Eraſmus in tranſlatione poſteriorem expreſsit: Chryſoſtomus in commenta. priorem proponit, & alterius ne meminit quidem. Quare Muſculus eius interpres indoctè facit, dum proponit verſionem Eraſmi.

Non quasi propter penuriam, &c.) id est, non scribo ista, quasi penuria laborem, vel quòd desit mihi aliquid: etiam si non misissetis, nihil defuisset mihi. *Ego enim didici*) quia ait, (didici) significat rem hanc esse exercitij, videlicet cohibere animum suum intra certas metas, vt Deo placet: Didici, inquit, toto animo esse contentus præsentibus, id est, rebus, quæ ad man⁹ sunt, (*Scio & humiliari*) hoc est, tenuis esse. Hebraicè dixit, non Græcè. Siquidem Cada apud Hebræos dubium est ad humiliari & attenuari. Noui, inquit, quomodo debeam me gerere, quando sum in tenuitate, in difficultate, & angustia rerũ: Rursus noui, quomodo debeam me gerere in copia, & rerum affluentia. Hoc enim est, quod ait, scio & abundare, licet vox Græca non solùm pertineat ad rerum copiam, sed ad omnem præcellentiam.

Quare Erasmus vertit noui & excellere, & rationẽ, ob quam maluerit sic vertre, reddit, vt inquit, ex æquo opponatur ei, quod præcessit humiliari. Verùm non aduertit humiliari dictum esse phrasi Hebræa. Sanè Chrysostom⁹ intelligit vt noster interpres. Quare peccauit & hic Musculus, proponens versionem Erasmi. *Vbique in omnibus institutus sum.*) Ambrosius legit in omni, & in omnibus imbutus sum, atque ita est Græcè. Sensus secundum Chrysostomum est: omnium experientia isto tempore longo cœpi, hoc est, longa experientia didici satiari & esurire. Quando contingit honestum & egregium prandium, vbi nihil deest, rectè, inquit, illo vti scio, noui modum tenere, siue sim, vbi nimium est, siue sim, vbi minus est: vtrunq; difficile est, sed difficilius est prius, siquidem multi nouerũt esurire, satiari nequaquam.

Scio & abundare, & penuriam pati) nec penuria, inquit, me deijcit, nec affluẽtia relaxat. Idem multis verbis dicit, vt ostendat se non pendere à Philippensibus. Vt quod præcedentibus ait, gauisus sum, quod reuiguit in vobis studium erga me, sciant ipsum nõ sui gratia dixisse, sed ipsorum.

Omnia possum, &c.) Nihil nõ possum in omni re, quod quia magnũ verbũ est, ne videatur iactantiæ esse, explicat, quomodo omnia posit: omnia possum in eo, qui me confortat, hoc est, per eum, qui me potentẽ reddit. *Veruntamen benè fecistis*) non ait subleuantes inopiam meam, sed communicantes tribulationi meæ, id est, benè fecistis, quòd participes vos feceritis tribulationis meæ, hoc est, præmij, quod me manet ob tribulationes, quas sustineo.

Scitis autem & vos Philippenses, quod in principio Euangelij, quando profectus sum à Macedonia, nulla mihi Ecclesia communicauit in ratione dati & accepti, nisi vos soli, quia & Thessalonicam, semel & bis in vsum mihi misistis. Nõ quòd quæro datum, sed requiro fructum abundantem in rationẽ vestram. Habeo autem omnia, & abundo. Repletus sum acceptis ab Epaphrodito, quæ misistis in odorem suauitatis hostiam acceptam placentem Deo?

Scitis autem & vos Philippenses, &c.) Amolitur hic à se suspicionem, qua de eo suspicari poterant, quòd nimium acciperet. Scitis, inquit, quòd in principio prædicationis abeunti mihi è Macedonia, nulla Ecclesia cõmunicauit in rationem dati & accepti. Secundum Græcorum scholia, Theophylacto, & Chrysostomo communicare hoc loco id ferè est, quod nos dicimus commutare, atque hinc patet stipendium esse, non eleemosynam, quod datur Euangelistæ, siue pastori. Quod ait, poterat hoc modo explicari, habeo duas tabulas, quarum altera continet ea, quæ accepi: altera verò ea, quæ dedi, quas dum inspicio, video impensa esse Ecclesijs Macedoniæ à me multa: & contrà ab ipsis nihil esse impensum mihi.

Nulla enim Ecclesia communicauit mihi, &c.) In ratione dandi & accipiendi, siue in ratione dationis & acceptiõis (*nisi vos soli.*) Est magna laus Philippensium. *Quia Thessalonicam*) hæc metropolis est Macedoniæ. Vnde & Thessalonicenses populi dicti sunt: cùm essem, inquit, Thessaloniæ semel & iterum: nam semel & bis Græcè dictum est, in vsum mihi misistis, id est, quibus opus erat ad necessitatem & indigentiam subleuandam. *Nõ quod quæro datũ*) nõ hæc dico mei causa, quòd quæram donum vel munus, sed vestri causa, hoc est, quod ait (*sed requiro fructum abundantem, siue exuberantem in rationem vestram*) hoc est, cupio, quòd in vestro libello sint multa, ex quibus videamus diuites in Domino. Cupio illas tabulas, quæ habent à vobis impensa, fieri plenas, cupio commodum vestrum esse magnum. Qui hodiè vertũt, hoc modo transferunt, requiro fructum abundantem, qui redundet in rationem vestram, siue in commodum vestrum. Nam est aiunt εἰς λόγον, sed frequenter iam dictum est, Apostolum abuti præpositione εἰς pro ἐν.

Habeo autem omnia, &c.) Illud habeo, non implet significationem vocis Grecis, quod ἀπέχω: siquidẽ ἀπέχω est recipere ex aliquo, veluti censum aut redditum ex aruis. Significauit ergo vox illa totam hanc rem habere rationem debiti, & non esse eleemosynã. Annotauit hoc Chrysostomus, similiter & Græca scholia. Rectius vertit interpres in Euangelijs: Receperunt mercedem suam, vbi est vocabulum huius loci. *Et abundo*) est verisimile dictum hoc esse humaniter, aut ciuiliter. *Repletus sum*) siue expletus sum: posteaquam accepi, quæ misistis per Epaphroditum (*in odorem suauitatis.*) Græca non habẽt (in) sed appositoriè addit hoc sensu: Quòd misistis

misistis, fuit odor suauis. Alludit ad sacrificia veteris testamenti. *Hostiam acceptam*) metaphora est, neq; est hostia proprij nominis.

DEus autem meus impleat omne desideriū vestrum, secundū diuitias suas in gloria, in Christo Iesu: Deo autem & Patri nostro gloria in secula seculorum. Amen.

DEus autem meus) pro desiderio, Græca, quæ nunc in manibus sunt, habent necessitatem, siue indigentiam, quasi dicat, Apostolus: Ego repletus sum beneficijs vestris, vicissim precor, vt Deus impleat vos, nā scio tenues vos esse. Sic Chrysostomus, significās interim variare exemplaria Græca, & quædam habere χρείαν, quædam vero χάραν: alia rursus habere χάριν.

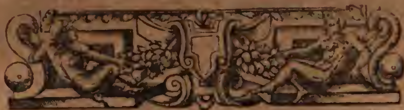
Secundum diuitias suas) id est, vt est ditissimus. Est ei, ait Chrysost. facile, est ei maximè in promptu. In gloria, id est, cum gloria, id est, faciat vos gloriosos, & admirabiles apud alios: vt intelligatur gloria, qualis est in Actis, vbi dicitur, quòd nihil illis deerat, quodq; magnificabat eos populus. Alij gloriam intelligunt æternā. Vtrumq; est probabile. *In Christo Iesu*) id est, per Christum Iesum, vel (*in Christo Iesu*) id est, gloria apta & consentanea religioni Christianæ. Vtriusq; expositionis similia sunt loca in scripturis.

SAlutate omnem sanctum in Christo Iesu. Salutant vos, qui mecum sunt, fratres. Salutant vos omnes sancti, maximè autem, qui de Cæsaris domo sunt. Gratia Domini nostri Iesu Christi cum spiritu vestro. Amen.

SAlutate omnem sanctum.) Sancti nomine tūc intelligebatur omnis, qui erat baptizatus. Salutant vos omnes fratres, qui mecum sunt. Salutant vos sancti, hoc est, qui sparsi habitant Romæ (*maxime autem, qui in Cæsaris familia sunt*) id est, qui versantur in aula Neronis. Erat magna humilitas Christianorum. Pauper erat æquè affectus erga diuitē, rursus diuites erga pauperem. Gratia Domini nostri Iesu Christi sit cum omnibus nobis, AMEN.

Finis Epistolæ Pauli ad Philippenses.

IN EPI.

IN EPISTOLAM AD EPHESIOS EXPOSITIO FRATRIS ADAMI SASBOVT DELPHII.

ARGVMENTVM.

EPistolæ à nobis hactenus expositæ: videlicet ad Ro. ad Galatas, & Phil. cõtra Iudaizantes sunt scriptæ. Hæc, quam nunc præ manu habemus, scripta potissimum est contra Simonem Magum, & eius familiam, hoc est, Menandrum, Saburnium, Basilidem, Nicolaum, Gnosticos, Carpocram, Cyrinthum, quos homines vidit, vel saltem de doctrina eorum audiuit Paulus. Nam Cyrinthus, qui inter iã dictos postremus est, priusquam in Asia prædicaret, Paulo versante Antiochiæ, cõmouit Ecclesiam, docens: nisi circumcidamini secundum morem Moysi, nõ potestis saluari, fuit enim ex parte additus Iudaismo. Deinde concitauit Paulo seditionem Hierosolymis, dicens, quod viros præputiatos secum adduxisset in templum: vt refert Epiphanius lib. 1. contra hæreses, hæresi. 28. Vnde manifestum est Menandrum, Saburnium, Basilidem, & cæteros, quos ante memorauimus, cum hunc præcesserint, vixisse tempore Pauli. Aduersus horum itaque errores, necnõ & Philosophorum ac Poetarum, ex quibus magnam partem Theologiæ suæ schola Simonis confecerat, Apostolus, munire studet Ephesios, atque hic ipsi scopus est in hac Epistola, in quã dum intendit, magna mysteria Christianismi aperit, ac vitæ documenta præscribit, sed obiter, atque aliud agens, interserens etiam magnificam mentionem sui ministerij.

EPISTOLAE PAVLI AD EPHESIOS.

CAPVT I.

PAulus Apostolus Iesu Christi per voluntatẽ Dei omnibus sanctis, qui sunt Ephesi, & fidelib. in Christo Iesu, gratia vobis, & pax à Deo Patre nostro, & Domino Iesu Christo.

PAulus Apostolus Iesu Christi, &c.) Modus hic salutandi Paulo familiaris est, atque ex Epistolis hactenus expositis satis iã notus.

BEnedictus Deus, & pater Domini nostri Iesu Christi, qui benedixit nos in omni benedictione spirituali in cælestibus in Christo, sicut elegit nos in ipso ante mũdi constitutionem, vt essemus sancti, & immaculati in conspectu eius, in charitate, qui prædestinauit nos in adoptionem filiorum per Iesum Christum in ipsum secundum propositum voluntatis suæ, in laudem gloriæ gratiæ suæ, in qua gratificauit nos in dilecto Filio suo.

BEnedictus Deus, &c.) Ab hoc loco vsq; ad illum: Propterea & ego audiens, &c. vnica periodus est. Vsque adeò siquidem diuinis mysterijs plenum erat pectus Apostoli, vt communi loquendi forma von valuerit hæc explicare. Potest autem locus iste ad hunc modum legi: *Benedictus Deus*) vt hic sit diastole: deinde separatim adijciant: *Et pater Domini nostri Iesu Christi*) hoc sensu: Benedictus Deus, qui vniuersorum cõditor est, qui & Pater est Domini nostri Iesu Christi. Potest & coniunctim legi ad hunc modum: Benedictus Deus & pater, vt sequens genitiuus, Domini nostri Iesu Christi, ex æquo ad vtrunq; referatur: Quam distinctionem si sequi placet, sensus ille erit, qui est in Euangelio: Vado ad Patrẽ meum, & Patrem vestrum, Deum meum, & Deum vestrum, vbi Christus Deum vniuersorum etiam suũ appellat propter assumptum hominẽ. Benedicendi vocabulum variè in scriptura est obuiũ. Interdũ benè precari significat, vt: Benedicite persequentibus vos. i. bene precemini illis. Interdum hoc est, quod laudare, & hymnis celebrare, sic hoc loco: Benedict⁹ Deus, id est, laudemus, & hymnis celebremus Deũ, & Patrẽ Domini nostri Iesu Christi: Interdum verò significat beneficijs afficere, in qua significatione ferè accipitur, dũ Deo tribuitur. Qui ergo benedixit nos. i. qui maxima dona nobis contulit. Non satis autem fuit Apostolo dixisse, qui benedixit nos, sed adiecit in omni benedictione, quod ne de terrena benedictione (vt est habere liberos, affluere opibus, honore, & sanitate gaudere) acciperet quis, addidit deinde, spi-

de *spirituali.*) Quæ spiritualis benedictio multa admodum complectitur, atque inter cętera remissionem peccatorum, donationē iustitiæ, adoptionem in filios Dei, &(cuius in posteriori sua epistola cap. 1. meminit Petrus) consortium diuinæ naturæ. Quod sequitur (*In cælestibus*) variè exponitur, secundum Græcanica scholia subauditur, rebus. In cælestibus, scilicet, rebus. Secúdum Hieron. verò subauditur, locis: cui fauet locus, qui est c. 6. huius Epistolæ: Colluctatio nobis est, cótra spiritualia nequitiæ in cælestibus, hoc est, contra spirituales nequitias in cælestibus locis, id est, in aere hoc caliginoso degentes. Sensus itaque loci huius iste est: Benedictus Deus existens in cælestibus, benedixit nos, &c. Clausula (*in Christo Iesu*) adiecta est propter scholam Simonis, quę alios inducebat mediatores. vt videre est apud Epiphan. tomo 2. primi libri contra hæreses. Præpositio (in) posita est loco (per.) Sésus est: Deus pater contulit nobis maxima hæc dona per Christum, non per Simonem, non per Menandrum, &c. licèt id audeant ipsi de se iactare.

Erasmus in annotationib. admonet Gręca exemplaria omittere præpositionem (in) & ad hunc modú legere: Qui benedixit nos in omni benedictione spirituali in cælestibus Christo, hoc est, (vt ipse exponit) in gloriam Christi. Verùm Chrysost. legit, & interpretatur in Christo, similiter Theophylactus, & Oecumenius, Hieronymus quoq; & Ambrosius. Quare emendandi non sunt hoc loco codices nostri ad fidem Græcorú, qui hodiè in manibus habentur, cùm tot insignes interpretes, qui partim Græci fuerút, partim Græcis vsi sunt, nostram lectionem apertè propónát. Porrò, quòd Erasmus ait, Ambrosium non legere, in Christo, verum est, si de textu agatur, qui ipsius comment. adiunctus est, alioquin in comment. habet. Nam apertè exponit, cùm ait: Omne donú gratiæ Dei in Christo est, vt si quis spreto Christo benedici se à Deo putat, is errare se sciat. Quod sequitur in textu. *Sicut elegit nos in ipso*) hunc habet sensum: Quemadmodum per Christum Deus pater gratis cótulit nobis hæc maxima dona sua, ita gratis per eundem ante sæcula elegit nos. Annotandú hoc loco duplex esse genus diuinorum beneficiorum: alterú, quod datur ex merito Christi: alterum, quod ex mera Dei bonitate citra cuiusuis meritum, etiam ipsius Christi, contingit. Prioris generis sunt remissio peccatorum, & cætera, quæ antè commemorauimus. Posterioris verò electio, prędestinatio, incarnatio quoq; verbi, siue filij Dei, vt doctissimè docet August. lib. de prędestinatione sanctorum, c. 15. Istud obseruandum, vt sciamus clausulam hanc in Christo, siue per Christum, non semper significare meritum: Non enim hoc loco, vbi ait Apost. electos nos per Christum. Quo pacto verò hîc accipiatur, non satis constat, non tamen improbabile est, eo sensu electos nos in Christo, siue per Christum, quo sensu códiti dicimur in Christo, vel per Christum. Quòd si cui non placet hic sensus, ad hunc modum intelligat: Elegit nos in Christo, id est, ad habendam fidem in Christo: *Ante mundi constitutionem.*) In hac Epist. quemadmodú Simonis, atq; eorum, qui ex ipsius schola prodierunt: ita philosophorum quoq;, & poetarú errores in conspectu habere oportet: Cùm enim horum doctrina imbuti fuerint Ephesij, non potuit Apost. ad ipsos scribens, non fuisse solicitus, vt & horú philosophorum dico, & poetarum errores ab ipsis amoliretur. Philosophorum autem duo traduntur genera: alterum Italicum, quorum princeps Pythagoras Samius fuit: alterum Ionicum, cuius princeps fuit Thales Milesius: de hac re vide August. lib. 8. de ciui. Dei. 2. c. Ionicorum philosophorum familia sedé habuit potissimùm Ephesi, quod discimus ex argumento Chrysostomi in hanc Epistolam: habet enim sic: Multi prophetarum, maximè, qui in cófinibus Asiæ floruerút, in hac vrbe fuerunt. Dicitur & Pythagoras hinc prodijsse. Illud vtcunque sit, parum refert: intereà tamé istinc est omnis illa Ionica schola, quin & illi, qui cum Parmenide, Zenone, Democritoque fuerunt, imò & adhuc hodiè multos illic philosophos inuenire licet. Addit deinde: Ista verò non præter rationé mihi dicuntur, sed vt ostendam, quàm ad illos scribenti Paulo multa diligentia fuerit opus. Hactenus Chrysosto. Ex schola porrò Ionica prodijt Plato, qui inter alia docuit, Deum res códdidisse ex materia sibi coęterna, contra quem facit, quod hic ait Apostol. Deum nos elegisse ante mundi constitutionem. Pro cóstitutione Græcè est καταβολῆς, quæ vox ita sonat, ac si dicas, ante iacta fundamenta mundi, siue antequam initiú fundamenti orbis iecisset Deus, quo sermone significat Apostolus omnia, & cęlum, & terram, ipsamque materiam, quam Plato ponebat ingenitam, Deumque machinatum esse ex nihilo.

Vt essemus sancti) hoc adiectum est ab Apostolo contra familiam Simonis. Sensus est: elegit nos, non vt quotidianá Venerem exerceremus, nó vt πολυμιξίαν, & omnem turpem actionem studiosè in vita sectaremur, vt schola Simonis docet, sed propterea & ad hoc elegit nos Deus, vt essemus sancti, id est, vt vitam puram, atq; ab omni immunditia procul remotam ageremus. Id enim significat vocabulú (*sancti*) vt patet ex varijs locis Exodi. Hac Apostoli sententia reijcitur etiá dogma

dogma Origenis: qui sensit animas ante hãc vitam in corpore, aliam egisse vitam, extra corpus inter cælestes naturas, & pro meritis ibi comparatis esse vel electas, vel reprobatas. Reijcitur & Pelagianorum sentẽtia, qui diuinæ electionis rationem, seu causam definiuerunt esse opera bona præuisa, quia ab æterno, inquiunt, quosdam præuidit Deus benè vsuros viribus liberi arbitrij, & rectè ac sanctè victuros: idcirco hos elegit, alijs reiectis siue reprobatis. Contra hoc disputans D. Augustinus de prædest. sancto. c. 18. citat hunc locum Apostoli, & diligenter explicat. Elegit nos Deus, non quia sancti eramus, quæ opinio Origenis est, nec etiã quia tales eramus futuri, quæ Pelagianorum sententia fuit, sed elegit nos, vt sancti essemus, & immaculati, cuius loco Græci codices habent ἀμώμους, quod magis inculpatos, siue irrepræhẽsibiles, quàm immaculatos significat. μῶμος enim Græcis repræhensio, siue Deus repræhensionis est. Vt, inquam, sancti essemus & irrepræhensibiles, non corã hominibus, aut iudicio humano duntaxat: sed coram Deo, cuius oculis omnia nuda sunt, & aperta, hoc est, quod dicit: In conspectu eius. Quod additur (*in charitate*) refert Ambrosius ad id, quod proximè precedit, quod patet ex commẽtario eius, qui sic habet: Vt amor Dei sanctam faciat nostram conuersationẽ. Verùm probabile omninò est (*in charitate*) pertinere ad verbum elegit, hoc sensu, qui elegit nos in charitate, hoc est, per charitatem, id est, quia dilexit nos.

Qui prædestinauit nos) id est, præfiniuit) *in adoptionem filiorum.*) Pro duabus vocibus vnica est apud Græcos, nempè υἱοθεσίαν, quæ vox Paulo peculiaris est, nec vsquam in veteri testa. vsurpata. Nam quod Exodi cap. 2. de filia Pharaonis scribitur, quòd Moysen adoptârit in filium, diuersum est vocabulũ ab eo, quod legitur cap. 2. Esdræ. Quid verò vocabulum huius loci significet, dictum est in Episto. ad Galat. Illud (*in ipsum*) dilucidius vertisset interpres, in se: nam est hoc loco pronomen reciprocum. Sẽsus est: Deus pater certa media apud se ab æterno præstituit, per quę duceret nos in seipsum, per quę faceret nos vnum cum seipso. Repetit Apostol. adeò frequẽter (*per Iesum Christum*) tum propter hæreses, de quibus antè diximus, tum quia affectus eius hoc nomine delibutus erat, tum etiam, vt doceret nos hoc nominè delectari.

Tria hæc obseruare oportet, quę sunt dilectio, electio, & prædestinatio, atq; aduertere, quem hæc inter se ordinem habẽt. Dilectio Dei est æterna ipsius voluntas, qua quibusdam vult vitam æternã, & seipsum.

Hanc sequitur electio, quæ horum ab alijs, quos nõ ita ad regnum peruenire vult, discretionem significat. Quam sequitur deinde prædestinatio, quę non aliud est, quàm ordinatio ad vitam æternam per certa media. Porrò, vt sciremus Deũ hæc fecisse nullis nostris meritis prouocatum, sed ex mera sua bonitate: addit Apostolus (*secundum propositum voluntatis suæ*) id est, secundum placitũ, vel potiùs secundum beneplacitum voluntatis suæ: nam id propriè vox Græca significat: est enim εὐδοκία, quã Hieronymus primò à Septuaginta vsurpatam dicit, & ab ipsis effictam, quo posset explicare vocabulum Hebraicum Raston, quo significatur voluntas Dei vltrò miserentis. εὐδοκίαν verò propriè significare dicit Hieronymus, vbi quid non solùm placuit, sed & rectè placuit. Nam placent interdum quædam, quæ tamen non rectè placent. Psal. 63. b Esai. 61.

In laudem gloriæ gratiæ suæ.) Sẽsus est: Vt intelligant homines Deum glorificandũ propter gratiam suã (*in qua gratificauit nos*) id est, gratos siue charos reddidit: Hic est temporalis effectus electionis & prædestinationis æternæ: (*in dilecto filio suo*) ac si dicat, istud ita donum Dei est, vt non voluerit pater istud præstare, nisi in filio, siue ob meritum filij.

IN *quo habemus redemptionẽ per sanguinem eius, remißionem peccatorum secundum diuitias gratiæ eius, quæ superabundauit in nobis in omni patientia & prudentia, vt notũ faceret nobis sacramentum voluntatis suæ secundum beneplacitum eius, quod proposuit in eo in dispensatione plenitudinis temporum instaurare omnia in Christo, quæ in cœlis, & quæ in terra sunt in ipso.*

IN *quo*) id est, per quem scilicet Christum (*habemus redemptionem*) Gręca vox propriè significat redemptionem captiui, persoluto pro capite eius precio. Est enim ἀπολύτρωσις, pretium, quod Christus pro nobis numerauit: exprimit hîc Apostolus esse ipsius sanguinem, in quo, inquit, habemus redẽptionem per sanguinem eius, exponens deinde, quæ sit illa redemptio, subijcit (*remißionem peccatorum*) qui accusatiuus annectitur præcedenti per appositionem hoc sensu: Habemus redemptionem, quæ est remißio peccatorum, significãs seruitutem peccati esse, ex qua Christus nos redemit, redemit, inquam, non secundũ merita, vel propter merita nostra, sed (*secũdum diuitias gratiæ eius, quæ superabundauit in nobis*) id est, quam copiosè in nos effudit (*in omni sapientia*) Hebraicè dictũ est, pro eo, quod est, cum omni sapientia & prudentia. Adiecit illud Apostolus propter Gnosticos sic dictos à falsi nominis scientia, prætereà propter philosophos, significare volens non in illis rebus, in quibus ipsi ponebant, esse ponendam sapientiam, & veram prudẽtiam: sed in mysterijs Christi intelligendis. Quod sequitur (*vt notum faceret*)

Græci

Græci per participium efferunt, hoc modo, patefacto nobis sacramento, &c.

Hieronymus quoque participium habet: nam legit notum faciens nobis sacramẽtum, hoc est, mysterium siue arcanum voluntatis suæ. Hæc namque summa sapientia est, videlicet scire, quid de nobis Deus ab ęterno decreuerit. Rursus, vt excludat merita nostra, addit (*secundum beneplacitum*) pro quo Paulus habet εὐδοκίαν, de qua voce dictum est in prę cedentibus.

Quod proposuit in eo) referendum istud est ad Sacramẽtum siue mysterium, Sensus est: quod mysterium proposuit in eo, id est, per filium complere (*in dispensatione plenitudinis tẽporum*) id est, illis temporibus euolutis, quæ ab æterno ad hoc præstituit. Dum dicit (*in eo*) in conspectu habet hæreses, quæ inducebant alios mediatores: per hunc inquit solum, & non per Simonem, nec per Menandrum.

Instaurare omnia in Christo) vox Græca quam noster interpres vertit instaurare, propriè significat ea, quę sparsim ac fusius dicta sunt summatim repetere, vt simul iudici renouentur: Est enim vocabulum proprium foro, hinc deducitur anacephaleosis, ἀνακεφαλαίωσις, quam Quintilianus vertit enumerationem, sic dictam, quòd per capita decurrendum sit in perorationem: Hoc loco Apostolus vsurpauit pro eo, quod est ad certum aliquod caput reuocare, quæ dissipata erãt. Mysteriũ (inquit) cuius iam memini, quod dixi nobis esse patefactum, istud est, videlicet Deum patrem voluisse omnia reuocare ad vnum caput nempe Christum, & quæ in cælis sunt, & quæ in terra, hoc est, homines & angelos, qui per peccatum diuisi erant, ipsum voluisse cõiungere ac vnire per Christum, & in Christo vt in capite. Hieronymus legit recapitulare: nec fert versionem nostram, quam tamen Augustinus proponit & interpretatur, atque inspecta sententia Pauli, parum referre videtur, an recapitulare legas an instaurare. Expositio Augustini est in Enchi. capit. 62. Nouerunt, inquit, angeli, quanti numeri supplementum de genere humano integritas illius ciuitatis expectet. Propter quod ait Apostolus, instaurare omnia in Christo, quæ in cælis sunt, & quæ in terra. In ipso quippe instaurantur quæ in cælis sunt, quum id, quod inde in angelis lapsum est, ex hominibus redditur. Instaurantur autem quæ in terris sunt, quum ipsi homines qui prædestinati sunt ad æternam vitam, à corruptionis vetustate renouantur: Hactenus Augustinus. Quòd si frequenter istud apud nos meditaremur, nempe per Christum ad tantã dignitatem euectos nos, vt conciues habeamur angelorum, puderet nos admittere, quod sancto illo consortio esset indignum. Ne cui autem negotium faciat illud (*in ipso*,) quæ in cælis, & quæ in terra sunt, in ipso, sciendum pleonasmum esse Hebraicum scripturę familiarem: Sic in Psalmo, Mons in quo beneplacitum est Deo habitare in eo.

IN quo etiam & nos sorte vocati sumus, prædestinati secundum propositum eius, qui operatur omnia secundum consilium voluntatis suæ, vt simus in laudem gloriæ eius nos, qui ante sperauimus in Christo.

IN quo etiam & nos sorte vocati sumus) Sors non virtutis: sed, vt dicitur, euentus est. Significare igitur volens Paulus, se quoque ad magna ista beneficia, quæ per Christum prę stantur, electum esse nullis præcedentibus meritis, hoc sermone vsus est, quem ne aliorsum quis raperet, credens hinc temerè ac fortuito ipsum & Apostolos cæteros electos, mox temperauit, dum adiecit (*Prædestinati secundum propositum eius*) hic πρόθεσις est vox diuersa à superiori, qui prædestinauit nos secundum propositum voluntatis suæ, quo loco diximus Paulum habere εὐδοκίαν, πρόθεσις autem siue propositum excludit casum & fortunam. Iam vt sciamus propositũ hoc Dei plenum esse ratione & æquitate, addit: (*qui operatur omnia secundum consilium voluntatis suæ*) hoc est, liberè & certa ratione, licet ratio ea nobis frequenter ignota sit (*vt simus in laudem gloriæ eius*) id est, ad ornamentum gloriæ ipsius, siue vt simus ipsi laudi, id est, vt crescat gloria patris nobis, qui agnoscimus Christum. Qui enim intelligimus nos esse in Christo, & non secundũ carnem viuere, debemus illustrare gratiam Dei tũ admirando tum laudando hanc apud alios, & prædicando. Quod sequitur (*qui antè sperauimus in Christo*) putat quidam esse periphrasin credentium, vt vsus sit Apostolus hæterosi tẽporis, sperauimus pro speramus. Verũ in hoc sensu obstrepit præpositio Græca πρὸ, id est, antè, in qua explicanda mirum in modum sudauit Hieronymus & satis infeliciter. Habet enim duplicem commentarium, quorum alterum reijcit Rufinus, vt qui Origenicum quiddam recipiat. Alter quoque licet catholicus sit, alienus tamen videtur à sententia Pauli. Optimè expediũt sese, qui partem hanc referunt ad Iudæos tantùm: siquidem hi priores vocati sunt ad fidem, & priores crediderunt in Christum, inde secutæ sunt gentes, inter quas erant Ephesij, cui sententiæ fauet prorsus id, quod sequitur.

IN quo & vos, cùm audissetis verbum veritatis, Euangelium salutis vestræ, in quo & credentes signati estis spiritu promissionis sancto, qui est pignus hæreditatis vestræ in redemptionem acquisitionis in laudem gloriæ ipsius.

quod idem est cum eo, quod hîc dicit: non cesso pro vobis gratias agere, &c.

Istud nobis pro nostra imbecillitate conandum est & imitandum. Quod autem precor, hoc inquit est, vt Deus (*Domini nostri Iesu Christi Pater gloriæ, &c.*) est hoc loco hyperbaton, siquidem genitiuus gloriæ pertinet ad nomen Deus: & illa, Domini nostri, & cæt. per parenthesin interiecta sunt. Sensus est: Precor vt Deus gloriæ, id est, phrasi Hebrea Deus gloriosus, qui pater est Domini nostri Iesu Christi. Quamquam Chryso. eo ordine hæc accipiat, quo scripta sunt: referens genitiuum gloriæ ad nominatiuum proximè præcedentem, & reliqua videlicet Domini nostri, & cæt. ad vocabulum Deus, hoc sensu: precor vt Deus Domini nostri Iesu Christi, secundum assumptum hominem pater gloriæ, hoc est, qui magna nobis bona largitus est.

Det vobis spiritum sapientiæ, & cæt.) secundum hunc commentarium non est hoc loco Hebraismus, sed illud (*pater gloriæ*) Græcè dictum est, Det vobis spiritum sapientiæ & reuelationis.

Genitiuus reuelationis, significationis causa adiectus est per synonymiam. Sensus est: det vobis spiritum, quo arcana illa cælestia, quæ ratione humana deprehendi non possunt, cognoscatis: det inquam vobis illuminatos oculos mentis in cognitione sui, id est vt verè agnoscatis Patrem. Dictum est cõtra familiam Simonis Magi, quæ prædicabat patrem quendam incognitum, nec cognoscebat Patrem Christi. Vide Epiphanium heresi 23. rursum hæresi. 27.

VT sciatis quæ est spes vocationis eius, & quæ diuitiæ gloriæ hæreditatis eius in sanctis, & quæ sit supereminẽs magnitudo virtutis eius in nos, qui credidimus secundum operationem potentiæ virtutis eius, quam operatus est in Christo, suscitans illum à mortuis, & constituens ad dexteram suam in cælestibus, supra omnem principatum & potestatem & virtutem & dominationẽ, & omne nomen quod nominatur non solùm in hoc seculo, sed etiam in futuro.

VT *sciatis quæ sit spes vocationis eius*) scilicet, patris, hoc est, vt sciatis ad quæ & magna bona vocati sitis, quicunque creditis in Christo (*& quæ diuitiæ gloriæ hæreditatis eius in sanctis,*) hoc est, quam opulenta sit gloria hæreditatis, quam promisit Christianis, iuxta fidem exigentibus vitam suam, (*& quæ sit supereminens magnitudo virtutis eius, & cæt.*) si quis voluerit vitam suam, quam olim egit, antequam in Christo esset, conferre cum ea, quam nunc agit, posteaquàm Christo insitus est, is facilè intelliget, quod hîc dicitur: aut si ex se suaque vita cognoscere non valet, legat libros confessionum Augustin. ex illis statim intelliget, hac in re: nempe vt libidini & cupiditatibus suis addictus animus, à libidine atque cupiditatibus semel abducatur, non vulgari opus esse, sed diuina quadam vi ac potentia, imò tanta omninò, vt in suscitandis mortuis, vbi maxima requiri videtur, haud maiori sit opus. atque istud Apostolus intelligere cupit Ephesios, quo charius amplectantur beneficium ipsis præstitum. Potentia, inquit, quã Deus exercuit, cùm à tenebris gentilitatis & paganismo ad fidem & iustitiam Christianam vos adduceret, haud inferior est vi illa ac potentia, quam exercuit in Christo, dũ ipsum à mortuis excitaret, &c. Istud significat illud, secundum operationem potentiæ virtutis eius, siue vt alij vertunt secundum efficaciam seu vim potẽtiæ fortitudinis vel roboris eius, nam Græcè est ἐνέργεια. Pro (*cõstituens*) Hieronymus legit, sedere eum faciens ad dexteram suam, siue in dextera sua: atque istud propriè significat vox Græca. Porrò sessio ista non est accipienda humano sensu, tanquam pater ad sinistram, filius ad dexterã sedeat: sed per dexteram accipiẽda est honoris æqualitas regni consortium, & potestas, qua constitutus est Christus super omnes creaturas: non solùm quæ in terra & apud inferos sunt, sed etiam quæ sunt in cælis, vnde addit:

Super omnem principatum, &c.) Verisimile est Apostolum in hac parte Poëtas respicere, Philosophos, & familiam Simonis, ac si dicat, Multa fabulãtur de cælestibus Poëtæ vestri, maximè quos theologos vocatis, vt sunt Orpheus, Hesiodus: multa item philosophi, & schola Simonis Magi, quę vsq; inculcat principatus ac potestates, virtutes: sed vera sapientia est Christum regnare in cælestibus, atque ipsum super omnia euectũ esse à Patre, super principatus & potestates, imò super omne nomen quod nominatur siue à Poëtis, siue à Philosophis, siue à Gnosticis, siue alijs quibuscunque. Secundum hanc interpretationem nihil opus est distinguere inter nomina, quibus vtitur Paulus, hoc est, inter principatus & potestates, &c. quod faciunt, qui putant Apostolum hoc loco recensere voluisse ordines angelorum, tanquam qui certo sciret, quid esset in cælestibus. Hi ergo nomine principatus, intelligunt angelos infimæ hierarchiæ, sed primi ordinis. Nominibus verò potestatum, & virtutum, & dominationum mediæ hierarchiæ angelos, inter quos dominationes primi ordinis faciunt, virtutes secundi ordinis, potestates verò tertij ordinis. Quorum sententiam vide apud Dionys. Areopa. de cælesti hierarchia 6. 7. 8. & 9. capitibus.

ET omnia subiecit sub pedibus eius, & ipsum dedit caput supra omnem Ecclesiam quæ est corpus ipsius, & plenitudo eius, qui omnia in omnibus adimpletur.

ET *omnia subiecit sub pedibus eius*) Sermo hic plus aliquid complectitur quàm præcedens. licet opinentur quidam præcedentem sententiam hic repeti alijs verbis. Sensus est: Deus Pater non solùm maiore præ cæteris honore Christum dignatus est, non solùm cunctis sublimiorem ipsum effecit: verumetiam omnia subiecit ipsius imperio, quemadmodum in Euangelio ipse ait, Data est mihi omnis potestas in cælo & in terra: Subiecit, inquam, non vulgari subiectione, sed qua alia maior cogitari nequit, hoc significat quod addit, sub pedibus: (*& ipsum dedit caput super Ecclesiam*,) Græci codices qui hodiè in manibus habentur, legunt ad hunc modum: & ipsum dedit caput super omnia Ecclesiæ, vt Ecclesiæ sit datiui casus hoc sensu: dedit illum, vt sit caput Ecclesiæ, præpositus vniuersis: Atque hæc lectio est apud Hieronymum in comment. quam & Græcanica scholia interpretantur: Secúdum nostram versionem sensus est: dedit ipsum caput super omnem Ecclesiam, tam eam, quæ in terris agit, quàm eam, quæ in cælis est, quę secundum August. etiam angelos complectitur. Vide ipsum in Enchi. ea parte qua interpretatur illud symboli, sanctam Ecclesiam catholicam. Caput interdum vocabulum est authoritatis, hoc valens, quod princeps, in qua significatione etiam hoc loco quidam accipiunt, sed non est plenus commentarius. Non enim Apostolus solú significare voluit Christum totius Ecclesiæ primú esse, seu principem, verumetiam caput proprij nominis scilicet corporis mystici, id est, significare vult Christum in totá Ecclesiam verè influere, sicut caput influit in membra. ad hunc modum, quod hic dicitur interpretati sunt cæteri doctores, & ipsemet Paulus, quo sensu Christum caput appellat, satis exprimit, dum addit de Ecclesia (*quæ est corpus eius & plenitudo eius*) Quia sicut caput membra, sic membra caput perficiunt, non enim perfectum corpus est, nisi vbi hæc sibi vnita inueniantut. In eo quod sequitur:

Qui in omnia omnibus adimpletur) Ellipsis Attica est: desideratur enim præpositio κατὰ. Sensus est: Qui scilicet Christus, secundum omnia in omnibus sui corporis membris adimpletur. Nisi enim essemus, hic quidem pes ipsius, ista auté manus, ille verò aliud quoddam membrum, non compleretur corpus. Conatur Apostolus omnibus modis ostendere cognationem nostram & vnitatem ad Christum, adeoque dignitatem. Quidam plenitudinem huius loci illam esse putant, quæ est in epistola ad Coloss. cap. 1. Adimpleo ea, quę desunt passioné Christi in carne mea, &c. Siquidem Christus non omnia per semetipsum compleuit, sed desunt quędam eius instituto, quæ complenda reliquit Ecclesiæ, inter quæ est procuratio salutis generis humani, quæ perficitur partim prædicatione, qua gentes ad fidem vocantur: sine qua mors Christi nulli prodest: partim exhortatióe, qua illi qui fidem semel amplexi sunt: in fide & iustitia continentur ne excidant: partim oratione & alijs modis. Quemadmodum igitur Paulus prædicádo, & multa dura tolerando, quo maiora incrementa fides acciperet, adimplebat defectum passionis Christi: Ita & hodie, qui impulsu spiritus quippiam agit quod facit ad ædificationem & augmentum corporis Christi, quod est Ecclesia, in eo Christus accipit complementum, & hinc patet magna dignitas membrorum Christi, siue operum, quæ à fidelib. impulsu spiritus fiunt. Qui hodiè vertunt, pro (*adimpletur*) transferunt adimplet, quod & Græca vox patitur, nam participium est verbi medij. Vnde & Græcanica scholia vtroque modo interpretantur. Si actiue accipiamus, significat Paulus nos esse corpus illiue membra eius, qui verè Deus est, in quo viuimus, mouemur, & sumus: Hoc enim significat, qui omnia in omnibus adimplet, & hic sermo magnam dignitatem exprimit eorum, qui sunt in Christo.

CAPVT II.

T vos cùm essetis mortui delictis & peccatis vestris, in quibus aliquando ambulastis secundum seculum mundi huius, secundum principem potestatis aeris huius spiritus, qui nunc operatur in filios diffidentiæ, in quibus & nos omnes aliquando conuersati sumus, in desiderijs carnis nostræ facientes voluntatem carnis & cogitationú, & eramus natura filij iræ sicut & cæteri.

ET *vos cùm essetis mortui delictis, &c.*) Perpetua sententia est cum superioribus: Quod inquit Deus Pater præstitit in filio, hoc ipsú præstitit & in nobis pariter cum illo nos viuificauit, pariter resuscitauit, pariter cum illo nos sedere fecit in cælestibus. Istud Apostolus intelligere cupit Ephesios, vt hinc agnoscant quàm colédus sit Deus Pater, quáque amplectendus ipse Christus, per quem Pater hęc magna dona nobis præstitit. Nonnulla exemplaria statim in principio capitis huius legunt verbum, conuiuificauit, & vos conuiuificauit cùm essetis mortui, &c. sed certum omninò est non debere addi, cùm nec Græca nec correctiora Latina habeant. Accidit autem hîc Paulo, quod Augustino multis in locis euenire solet: nempe vt copia rerum obrutus, cursum orationis tenere non potuerit. Illa omnia (*in quibus aliquando ambulastis*) vsque ad eum locum:

Deus autem qui diues est, interseruit per parenthesin, postq; ad caput orationis rediens repetit quod antè dixerat, & vtitur vocula δὲ, siue (secundum Hieronymum) γὰρ, quæ est nota redeuntis à digresione, maximè apud Paulum: quemadmodum dictum est in Epistola ad Galatas, in expositione illius loci: Ab ijs autem, &c. Et vos inquit cùm essetis mortui, id est, morte digni. Sic recentiores, sed rectius veteres, tùm verè essetis mortui in spiritu per delicta & peccata. Inter delictum, id est, παράπτωμα, & peccata, id est, ἁμαρτίαν sic distinguit Hiero. vt illud existimet esse primum illum lapsum ad peccandum: hoc verò cum ad facinus ipsum peruétum est, quod discrimen apud Paulum non est perpetuum. Siquidem cap. 4. ad Roma. voce παράπτωμα vtitur pro quibusuis peccatis, cùm ait: Qui traditus est propter delicta nostra. Item capit. 5. posterioris Epistolæ ad Corinth. cùm ait: Deus erat in Christo mundum reconcilians sibi, non reputans illis delicta ipsorum. An hoc loco inter hæc Apostolus distinguere voluerit, id quæstionem habet. Putant quidam ipsum visum congerie, eo quòd dubium non sit Ephesios spiritu Christi vacuos olim, in enormia facinora fuisse prolapsos.

In quibus aliquando ambulastis, &c.), id est, ita vt tota vita vestra his fuerit obnoxia (*secundum seculum mundi huius*) id est, iuxta consuetudinem mundi huius, vel iuxta quod edocti estis ab hominibus mũdanis spiritu Christi vacuis (*secundum principem potestatis aeris huius*) id est, secundum principem, cui est potestas in hoc aère, id est, mundo, vt sit synecdoche, & ex parte intelligatur totum. Alij sine tropo accipiunt, aërem intelligentes locum illum, vbi venti, turbines, & nubes sunt, quem putant esse propriam sedem dæmonum. Hæc expositio nomen potestatis siue ἐξουσίας accipit, vt generalitatem significet: quæ idcirco alijs non placet, quòd similia loca alio inuitent: Similia loca sunt in hac Epist. cap. 1. Sedere eum fecit in cælestibus super omnem principatum & potestaté. Et capit. 6. Colluctatio nobis est aduersus principes & potestates. Rursus in Epistola ad Col. cap. 2. Qui est caput omnis principatus & potestatis. Quibus locis certum est nomen ἐξουσίας esse vocabulum substãtiæ. Quare & hoc loco sic accipi volunt, vt significet naturam angelicam, & totum illum cœtum dæmonum. Genitiuus (*spiritus*) variè à diuersis refertur: quidam referunt ad principem: Erasmus vtrumq; genitiuum & aëris & spiritus refert ad tertiũ, qui præcessit, potestatis, hoc sensu: Secundum principem, cui potestas est aeris, & spiritus illius, qui agit in filijs diffidentiæ. Sed verisimile omninò est, quòd pertineat ad genitiuum aeris, hoc sensu: secundum principem potestatis, & secundum principem aeris huius, in quo degunt spiritus vt in nomine spiritus sit hæterosis numeri, & aer dicatur spirituum ea phrasi, qua dicimus terram Barbarorum, pro terra, quam inhabitant Barbari. (*Qui nunc operatur*) id est, efficax est: Id enim significat vocabulum Pauli (*in filios diffidentiæ*) Hebraismus est, id est, in incredulos, vel indociles. Nam Græcè est ἀπειθείας quod rectè vertas, impersuasibilitatis: (*in quibus*) id est, inter quos, licet Hieronymus ad delicta referat, (*& nos omnes aliquando conuersati sumus*) id est, perpetuum tenorem vitæ duximus. Phrasis Hebræa est, vt antè est annotatum, (*in desiderijs carnis nostræ*) id est, secundum desideria, siue secundum concupiscentias carnis nostræ, (*facientes voluntatem,*) carnis, id est eius partis, quæ nobis est bruta. Græci codices in plurali legunt, voluntates, quæ lectio & apud Hieronymum est in textu, quam lectionem & in comment. interpretatur, nec solùm facientes voluntatem carnis, sed & animi: hoc est enim quod noster interpres habet, cogitationũ, pro quo Hieronymus mauult legere mentium, qui & inter peccata carnis, & mentium distinguit, quòd illa sint crassiora, veluti gula, ebrietas, fornicatio, &c. quæ per ministerium carnis in libidinibus explentur: hæc animi magis, veluti hæresis, inuidia, &c. (*Et eramus natura*) non quidem à Deo condita, sed per Adam corrupta, sic Augustinus, (*filij iræ*) id est, obnoxij iræ. Duplex est Hebraismus, primùm in oratione, deindè in dictione.

Siquidem iram pro vindicta posuit, quemadmodum ad Romanos cap. 13. Non solùm propter iram, id est, vindictam & suppliciũ, sed & propter conscientiam. Pro natura alij transtulerunt prorsus vel omninò. Vocabulum φύσει ambiguum est, sed & Latinum, quando aduerbialiter sumitur, hoc valet, quod reuera vel prorsus. in qua significatione certum est vsurpâsse interpretem Epiphanij, in hæres Valentini, vbi versio eius sic habet: ego solum ea, quæ natura necessaria duxi, vt in propatulum venirent, recensui, atq; hæc significatio optimè congruit huic loco: hoc enim reuera supplicium est, subiectum esse dæmonibus. Chryso. hunc locum longè aliter interpretatur: sensus secundum ipsum est: Exacerbabamus & irritabamus Deũ, hoc est, ira ipsa eramus & nihil aliud. Secundum hunc, filios iræ, dixit Apostolus ea phrasi, qua Græci dicunt υἷες ἰατρῶν, id est, filios medicorum, pro ipsis medicis. Quæ hic aperit Paulus, non nisi ex reuelatione sciri possunt, nempe quod angeli mali in hoc mundo vel aere degant, quodq; in malis hominibus operentur furta, adulteria, fornicationes, hæreses, & his similia.

solùm, quòd liberauerit vos per Filium, sed quod tali modo liberauerit, nimirum per sanguinem ipsius: nec hoc volo contentos esse, sed volo prætereà, vt ad memoriam reuocetis, quales vos existentes liberauerit. Memores estote, quòd aliquando eratis gẽtes, id est, gentiles, siue ethnici. Quod sequitur (*in carne*) putat Hieronymus extenuandi causa adiectum: verùm circumstantia literæ omninò requirere videtur aliud, nempè, vt vim habeat amplificandi, vt sensus hic sit: Eratis verè gentiles viuentes secundum carnem (*qui dicebamini*) id est, qui per cótemptum appellabamini præputiati. In præputio est enallage qualitatis. In Actis Apostolorum absque tropo dixit, viros præputium habentes: qui, inquam, dicebamini præputium (*ab ea, quæ dicitur circumcisio in carne manufacta*) hoc est, ab ipsis circumcisis secundum carnem. Periphrasis est Iudæorum. Vocabulum manufacta referendum est ad circũcisionem, non ad carnem. Ex hoc loco discimus vsitatum fuisse tempore Pauli, vt Iudæi dicerentur circumcisio: quãdo aũt cœptum sit sic loqui, id non constat.

Quòd eratis illo in tempore) exemplaria nonnulla legunt (qui) Ambrosius habet dictionem causalẽ (quia) sed optimum est, quòd: vt vocula ὅτι, qua Paulus vtitur, ἀδιχῶς, seu seorsim accipiatur hoc sensu: volo vos perpetuò esse memores eius, quod iã dixi: huius item, quòd illo in tempore, id est, ante auditũ verbum fidei (*eratis sine Christo*). i. sine cognitione Christi eratis, nec pertinebatis ad Christum. (*Alienati à conuersatione Israel.*) Paulus habet alienati à politia Israelis. Politia vox Græcis multiplex est: significat interdum rempublicam, quam significationem expresit Erasmus in translatione: Interdum accipitur pro vitæ ratione ac instituto, quam significationem expresit noster interpres, atque in eadem vsus est hac voce Basilius de vita solitaria, item Gregor. Nazian. vt videre est apud Budæum in commentar. linguæ Græcæ: sed & Epiphanius in hæresi Pharisæorum, dicens eos habuisse maiores politias ipsis scribis: Significat quoque politia ipsam reipublicæ administrationem, & genus administrandi, quæ significatio huic loco etiam non male congruit. Quod sequitur:

Et hospites testamentorum promißionis) variè distinguitur. Chrysosto. Theoph. Oecum. Hieronymus genitiuum promissionis referunt ad præcedentia, recentiores verò comment. ad sequentia. Probabilior distinctio est, vt post genitiuũ promissionis ponatur ὑπόστιγμα, deinde sequatur, spem non habentes. Sensus est: Eratis peregrini, & extranei à pactis, siue testamentis promissionis: Testamenta autem promissionis Hebraicè dixit pro testamentis promissorijs. *Spem nõ habentes*) loquitur de illa spe potissimùm, de qua in Actis. Propter spem Israel, hac cathena circumdatus sum, quę sit autem illa spes, petendum est ex cap. 26. eiusdem libri, vbi dicitur: Et nũc in spe, quæ ad patres nostros repromissionis facta est, &c. vbi significat spem esse resurrectionis, cuius etiam meminit Apostolus in præcedenti cap. cùm ait: Vt sciatis, quæ sit spes vocatiõis eius (*& sine Deo*) non omni, sed vero, quanquam ἄθεοι dicantur, qui nullum credunt esse Deum.

Nunc aũt in Christo Iesu vos, qui aliquando eratis longè, facti estis propè in sanguine Christi. Ipse enim est pax nostra. qui fecit vtraque vnum, & mediũ parietẽ maceriæ soluens inimicitias in carne sua, legem mandatorum decretis euacuãs, vt duos cõdat in semetipso, in vnum nouũ hominẽ, faciẽs pacẽ, vt recõciliet ambos in vno corpore, Deo per crucem, interficiens inimicitias in semetipso.

Nunc autem in Christo Iesu) id est, per Christum Iesum (*vos qui aliquando eratis longè*) siue longinqui, hoc est, qui non pertinebatis ad Deum, nec ad politiam Israelis, (*facti estis prope*) siue propinqui, id est, pertinetis nunc ad populum Dei, & ad politiam, qua vtitur in gubernandis ijs, quos in peculiarẽ sibi populũ elegit (*in sanguine*) id est, per sanguinem Christi, non mystagogiam Simonis. In sanguine Christi, dixit Hebraicè (vtuntur enim Hebræi nominibus proprijs loco pronominum) nisi velimus dicere ex amoris vehementia, vel quò magis abduceret eos à familia Simonis, repetisse Apostolum nomen Christi. *Ipse enim est pax nostra*) Christus dicitur pax nostra eo tropo, quo dicitur sapientia, iustitia, & sanctificatio nostra: nempè per metonymiam. Sic Hierony. Quare falluntur Lutherani, qui in eiusmodi locutionibus volunt esse sermonem tectum. Sermo tectus est in Epistol. ad Colos. Pacificans per sanguinẽ suum, & quæ in cælis, & quæ in terris sunt, & in hac ipsa periodo (*faciens pacem.*) Sensus est: cùm essemus inimici, & inter nos mutuò dissideremus, ipse inimicitias diremit & conciliauit alteros alteris, hoc est, Iudæos gentibus, & gentes Iudæis, atq; vtrosq; deinde Deo. Hoc modo explicat Apostolus, & proinde nõ est plenus comment. ille, qui interpretatur de reconciliatione erga Deum, cùm circumstantiæ manifestè exigant: vt intelligatur & illa pax, quæ est Iudæorum erga gentes, & gentium erga Iudæos (*qui fecit vtraque vnum*) explicat Apostolus, quomodo Christ⁹ sit pax nostra. Christus, inquit, pacificator noster est, quia ex vtrisque, populo scilicet Iudaico, & Gentili, fecit vnum populum, quia parietem, siue maceriem, siue sepem, quę inter Iudæos & Gentiles media erat, & alteros ab alteris diuidebat, ipse diruit, quæ quidem

maceria siue seps media, erat inimicitia & contemptus mutuus: siquidē accusatiuum inimicitias adiecit Apostolus per appositionem exponentem. Pro medio pariete, apud Paulum vnica vox est, scilicet μεσότειχον, vocant autem Græci μεσότειχον, id, quod dirimit ædes ab ædibus (*soluens*) participium est eiusdem temporis cum præcedenti, quod interpres vertit in verbū, quòd si hoc quoque loco fecisset, dilucidior fuisset oratio, hoc modo: Qui fecit vtraq; vnum, & interstitium sepis soluit, inimicitias, &c. Quanta autem fuerit inimicitia inter hos duos populos, quamq; mutuò se cōtempserint, patet partim ex scriptura, partim ex Iuuenale, Horatio, & Quintiliano: Hanc inimicitiam & contemptum mutuum Christus sustulit in carne sua, id est, per mortem, quam in carne sua pertulit: nec solùm inimicitiam sustulit, sed & legem, quæ huius inimicitię fomes érat: vnde addit (*legem mandatorum decretis euacuans.*) Lex mandatorum, est lex Moysi mandans, & non conferens gratiam, qua id, quod mandatur, præstari potest. Hāc Christus antiquauit, siue abrogauit per alia decreta, præcepta legalia, Euāgelicis (ait Hie.) dogmatibus commutauit. Ad eundem modum exponit Chrysosto. item Theophy. & Oecum. nisi quòd hi & alium habent commētarium, per decreta intelligentes fidem, vt sit enallage numeri. Eras. diuersum planè tradit sensum motus præpositione, in, quæ est apud Græcos, & meminit huius non solùm in annot. sed & in trāslatione sua expresit, habet enim ad hunc modum: Legem mandatorum in decretis sitā abrogans. Verùm cùm certior sit sensus Hiero. & Græcorum, meritò repræhenditur Eras. qui coniecturam suam miscuit textui scripturæ. Indoctè quoque egit Musculus, versionē Erasmi inculcans in comment. Chrys. cùm illa planè aliud requirant. Aut fidē, ait Chrysost. decretum dixit: nā aut sola fide nos saluamur, aut decreta intellexit ea, quæ Christus sanxiuit in Euangelio. Intēpestiua quoque est versio Erasmi in scholijs Oecumenij, cùm illa nihil diuersum habeāt à Chrysostomo. Porrò, quo sensu intelligendū sit, quod habet Chrysostomus, sola fide nos saluari, dictum est in Episto. ad Gal. in expositione illius loci. Non iustificatur homo ex operibus legis, nisi per fidem Iesu Christi, conferendus est locus hic cum illo, qui est in Epist. ad Coloss. cap. 2. Delens quod aduersus nos erat chirographum decreti, pro quo Græci legunt, delés quod aduersus nos erat chirographum decretis quod erat, &c. vbi ablatiuus (decretis) interpretes Hieronymo, itē Augustino, referendus est ad participiū, quod præcesit delens: vt delere chirographum decretis hoc sit, quòd legē mandatorum decretis euacuare. i. legem Moysi abrogare per præcepta Euangelica, quo loco Eras. illud (decretis) rursum aliò refert, nimirum ad sequentia. Nam versio eius sic habet: Deleto quod aduersus nos erat chirographo, quod erat contrarium nobis per decreta. Sed certū est hoc totum esse, quod sequitur Erasmus. Vocat autem Apost. legē Moysi, cum ea parte, qua cæremonialis est, tum præcipuè qua decalogum complectitur chirographum, quia conuincebat homines esse peccatores & reos iudicabat Legem hanc siue chirographum hoc deleuit Christus, quia post mortem Christi desijt habere nos obstrictos maledictioni, tum quia solutum est peccatum, tum quia datus est nobis spiritus, quo adiuti præstamus legem. Nihil igitur differt locus ad Coloss. ab eo, qui est in Epist. præsenti ad Ephe. nisi quòd ad Coloss. omittat Apostolus præpositionē (in) quam in hac Epistola adijcit, qua omissa adeò non corruit sententia Pauli, quod voluit Eras. vt etiam planior efficiatur, quā præpositionem si legamus, exponere oportebit, vt hoc valeat, quod per (*in decretis*) id est, per decreta.

Vt duos condat in semetipso.) Istud, & quæ sequuntur, copiam habent verborum, nō rerum. Quod autem dixit, qui fecit vtraq; vnum, idipsum nūc alijs verbis dicit, vt duos conderet siue crearet in semetipso, &c. Non gentilem Iudæum fecit, sed hunc & illū reformans, vnum ex illis admirabilem planè & nouum quendam hominem finxit à vetustate peccati prorsus liberum: Chrysostom⁹ (*in semetipso*) exponit, vt valeat hoc, quod per semetipsum: Ad eundem modum interpretantur Græcanica scholia: Non per angelum, inquiunt, nec per alias quasuis potestates, quas inducebat schola Simonis, sed per semetipsum istud fecit. Verùm nihil obstat, quo minus propriè accipiamus præpositionem (in) per fidem enim, & per fidei Sacramentum insiti sumus Christo, & effecti mēbra vnius corporis, cuius caput Christus est. *Faciens pacem*) nimirum inter Iudeos & Gentes. Istud explicat tropū illum, ipse est pax nostra (*vt reconciliet ambos*) effectos vnum corpus, reconciliet Deo. Quod ait (*in vno corpore*) explicat Iudeorum & Gentium mutuam inter se reconciliationem: quod addit (*Deo*) explicat vtrorumq; reconciliationem erga Deum (*per crucem interficiens inimicitias*) nō dicit soluta neque sublata, sed quòd omnium vehementissimum est perempta inimicitia. Quod additur (*in semetipso*) dictum est cōtra Basilidem, qui negabat Christum verè passum. Hieronymus legit per crucem interficiens inimicitias in ea, vt referatur ad crucem, non ad Christum, quomodo etiam vertit Erasmus: Græca vtrunque admittunt, in

ea, vel

ea, vel in semetipso. Nam pronomen αὐτὸς leni spiritu nonnunquam reciprocè accipitur. Istud explicat, quod præcessit, soluens inimicitias in carne sua.

ET veniens euangelizauit pacem vobis, qui longè fuistis, & pacem ijs, qui propè. quoniam per ipsum habemus accessum ambo in vno spiritu ad patrem.

ET *veniens euangelizauit vobis pacem.*) Istud periphrasis est gentium, quemadmodũ quod sequitur Iudæorum. Mutuatus est autem Apostolus hanc phrasin ab Esaia. Pacem dicit reconciliationem cum Deo, vnde additur (*quoniã per ipsum habemus accessum*) Grçcè est προσαγωγὴν, id est, introductionẽ, veluti cùm quis introducitur ad conspectum principis (*ambo*) id est, Iudæi & Gentes (*in vno spiritu*) id est, eodem spiritu impellente (*ad patrem.*) Alludit Apostolus ad mores principũ, ad quos nõ patet aditus, nisi per aliũ quempiam: sic ad Patrem accessum habemus per filium duce spiritu. Conferendus est locus iste cum illo, qui est in Epistola ad Roman. capite 8. In quo clamamus, abba pater, &c. Et in Epistola ad Galatas cap. 4. misit Deus spiritum filij sui in corda vestra clamãtem, Abba Pater.

ERgo iam non estis hospites & aduenæ, sed estis ciues sanctorum, & domestici Dei, superædificati super fundamentum Apostolorum & Prophetarum, ipso summo angulari lapide Iesu Christo, in quo omnis ædificatio constructa crescit in templũ sanctum in Domino, in quo & vos coædificamini in habitaculum Dei in spiritu sancto.

ERgo *iam non estis hospites & aduenæ*) vt quondam ante agnitum Christum (*sed estis ciues*) siue vt Græci codices habent, conciues (*sanctorum*) Abrahæ, Moysi, Heliæ, cæterorumque patriarcharum & prophetarũ, cum quibus in eandem ciuitatem cõscripti estis. Musculus hoc loco non est assecutus sentẽtiam Chrysostomi. Nam pro eo, quod vertit, qui cum Abrahã sunt, Moyse, & Helia, vertere debebat, magnorum virorum illorum, Abrahæ, Moysis, & Heliæ. Vide Budæum in comment. linguæ Græcę exponẽtem hellenismum οἱ περὶ Ἀρίστιππον, καὶ οἱ ἀμφὶ σωκράτη, κ τὰ ὅμοια. qua phrasi nihil aliud significatur, quàm ipse Aristippus & Socrates. *Et domestici Dei*) id est, pertinentes ad familiam Dei.

Superædificati super fundamentum, &c.) intrãsitiuè accipiendum est, super fundamentũ, quod sunt ipsi Apostoli & Prophetæ. Volens, inquit Oecumenius, vehementem significare vnionem gentium ad prophetas & Apostolos: superædificati, ac si diceret: In fundamentum positi sunt Apostoli & Prophetæ, vos reliquam structuram completis, (*ipso summo angulari lapide*) scilicet existente (*Christo Iesu*) est enim ablatiuus absolutè positus. Sensus est: in hoc ædificio, angularis lapis fundamentum, & reliquam structuram connectens, consummans & perficiens est Iesus Christus. Pro tribus vocibus, summo angulari lapide, Græcis est tantùm vnica: quod si posset haberi perspectum, quis olim fuerit vsus angularis lapidis, rectius intelligeretur, quod hìc dicitur. Nam in nostris ædificijs non satis apparet, quis sit summus in angulo lapis (*in quo omnis ædificatio constructa*) id est, coaptata siue coagmentata seu commissa, vel (vt Hieronymus legit) compaginata, aut vt Ambrosius, compacta: Grecis participium est prẹsentis temporis, quod exprimere volens Erasmus, rectè vertit: In quo quæcunque structura coagmentatur, ea crescit, & cæt. vt senserit Apostolus, non omnem structuram in hoc angulari lapide compactam esse, sed quæcunque illi lapidi connectatur, eam surgere in templum Domini (*in quo & vos coædificamini in habitaculum Dei in Spiritu sancto*) id est, per Spiritum sanctum. Exemplo hoc structuræ Apostolus idem significare voluit prorsus, quod antè exemplo corporis.

CAPVT III.

HVius rei gratia ego Paulus vinctus Christi Iesu, pro vobis gentibus, si tamen audistis dispensationem gratiæ, quæ data est mihi in vobis, quoniam secundum reuelationem notum mihi factum esse sacramentum.

HVius rei gratia ego Paulus vinctus, &c.) Difficultas hìc est, quòd reddiderit Apostolus verbũ huic parti. Hieronymus cùm nullum inueniret verbum, quod responderet propriè præcedentibus, propter hyperbaton dixit hoc loco solœcismum esse: verba eius sunt: Pro eo, quod dicere debuit Apostolus, huius rei gratia ego Paulus vinctus Iesu Christi pro vobis gentibus cognoui mysterium, & cæt. ait huius rei gratia ego Paulus vinctus secũdum reuelationem notum mihi factum est, & cæt. Sed contra Hieronymum facit vocula, quoniam, quam ipse dissimulat, quòd non videret aliam euadendi viam, addit interim, si verò quis potest etiam iuxta sermonis contextum docere Apostolum artis Grammaticæ non incurrisse vitiũ, ille magis auscultandus est, quod facere conatus est Erasmus. Siquidem cùm proposuisset Hieronymus de hoc loco sententiam, adiecit in annotationibus suis: potest & hoc modo tolli sermonis imperfecti incommodum, si subaudias verbum substantiuum, sum. Huius rei gratia ego Paulus vinctus sum Iesu Christi, &c. Laudãdus

esset

esset conatus Erasmi, si continuisset se iuxta limites annotationum, quos iam transgressus, coniecturam suam pro scriptura nobis tradidit, dum verbum substantiuum inseruit textui, quare & iure reprehenditur. Nam illam debemus scripturæ reuerētiam, vt nihil temerè de nostro ei affingamus, & quidem si examinare velimus sententiam Erasmi, inueniemus eam non esse solidam. Nam nomini, vinctus apud Paulum adijcitur articulus ὁ, qui fere non solet adijci prędicato, vnde linguæ Græcę periti in principio Euangelij secundum Ioannem, vbi dicitur, & Deus erat verbum, ex articulo, qui additur verbo, docent verbum subiectum esse, non prædicatum. Alius quidam ad hunc modum supplet: huius rei gratia ego Paulus vinctus Iesu Christi pro vobis Gentibus, scilicet legatione fungor, idque ex cōmentarijs, vt videtur, Ambrosij. Omninò verisimile est, Apostolum huic parti primum circa finem capitis verbum reddidisse, cū ait, huius rei gratia flecto genua mea, & cæt. vt tota reliqua pars ab eo loco: Si tamen audistis dispensationem, &c. vsque ad locum: Huius rei gratia flecto genua mea, veluti per parenthesin interiecta sit. Nec mirabitur adeò longā parenthesin siue hyperbaton, qui attendit ad maxima illa mysteria, quibus Paulinum pectus plenum erat, quorum copia inter scribendum obrutus non potuit communem sermonis cursum tenere, quod ipsum & in primo & in secundo capite annotatū est. Græcanica scholia putant ibi fieri ἀνταπόδοσιν, id est, retributionem: Mihi omnium sanctorum minimo, & cæt. Nec mirum, Apostolum mutasse rectum in obliquū, cùm id in eiusmodi circuitionibus sibi permittant etiam excellentissimi oratores, vt Thucydides & Demosthenes. Secundum hunc cōmentarium ordo & sensus verborū hic est: Huius rei gratia, nempè, vt vos Ephesij vnà cum cæteris gentibus ædificemini in habitaculum Dei mihi Paulo, qui vinctus iam sum Iesu Christi, & minimus sum omnium sanctorum, data est gratia hæc, videlicet in Gentibus euāgelizare. Si cui hæc placeat interpretatio, habet simillimum locum in Epistola ad Galatas capite 2. ab ijs autem, qui videbantur esse aliquid, & cæt. quanquam altera probabilior est, secundum quam sensus est: Huius rei gratia, videlicet quia conciues estis sanctorū, & domestici Dei superædificati, &c. ego Paulus vinctus ob fidem Christi propter prædicationem, qua vobis, qui estis ex Gentibus, annunciaui Euangelium, flecto genua mea, &c.

Si tamen audistis dispensationem, &c.) Hic incipit parenthesis. Illud (si tamen) affirmantis est, quapropter rectè vertit Erasmus: siquidem audistis dispensationem siue œconomiam. Sensus est: quemadmodum dispēsatione diuina munus Euangelij annunciandi inter Gentes, de quarum numero vos estis, cōmissum mihi sit (*quoniam*) id est, quod (*secundum reuelationem*) non ex humano studio, non ex prophetis, sed reuelatione innotuit mihi Sacramentū, id est, mysterium Christi. Idem habet ad Galatas ca. 1. Neque enim ab hominibus accepi illud, neque didici, sed per reuelationem, & cætera, de hac reuelatione scribitur Acto. cap. 5.

Sicut suprà scripsi in breui, prout potestis legentes intelligere prudentiam meam in mysterio Christi, quod alijs generationibus non est agnitum filijs hominum sicut nunc reuelatum est sanctis Apostolis eius & prophetis in spiritu, gentes esse cohæredes & cōcorporales & cōparticipes promissionis eius in Christo Iesu per Euangelium.

Sicut suprà scripsi) ad verbum vertendum erat sicut scripsi, quomodo legit Hiero. *In breui*) id est, paucis verbis: sic Chrysostomus. Græcanica scholia habent duplicem commentarium. Primò exponunt, quomodo Chrysostomus exponit: deinde addunt vel in breui, id est, paulò antè, nimirū in fine præcedentis capitis.

Prout) Gręcè est πρὸς ὅ, id est, ad quod, vel iuxta quod. Erasmus vertit, ex quibus, diuersum sequens sensum, non solùm ab eo, quem Latini, verùm etiam quem Græci tradunt interpretes. Nam Chrysostomus πρὸς ὅ interpretatur, vt hoc valeat, quod quatenus. Similiter Græcanica scholia, vt velit Apostolus se nō omnia diuina mysteria explicuisse, sed hactenus tantùm, quatenus erant Ephesij capaces.

Rectè proinde Musculus, cùm aliàs ferè sequi soleat Erasmum: hic ab ipso dissentijt πρὸς ὅ vertens iuxta quod, qua in re diligentior fuit interprete Oecumenij, qui proponit versionem Erasmi, nisi quòd pluralem in singularem mutet, dicens: Ex quo potestis legentes intelligere prudentiam meam, id est, cognitionem, vel vt habet Hieronymus sensum meum (*in ministerio Christi, quod alijs generationibus*) id est, vt apertius vertit Ambrosius, sæculis.

Nam de ætatibus loquitur Apostolus, nō de nationibus. *Non est agnitum filijs hominum*) id est, hominibus. Hellenismus est, sicut in filijs medicorum pro ipsis medicis. Quærunt hic commentarij, quid in mysterio Christi reuelatum nūc sit Apostolis & Prophetis nouæ legis (nā de his sermo est) quod præcedentibus sæculis reuelatum non fuit patriarchis, & illarum ætatum prophetis. Diuus Ambrosius in hoc mysterio veteres illos ignorasse definit, quòd gentes sine circumcisione & legis susceptione participes forent illorum donorum, quæ per Christū præstan-

præſtantur. Quæ ſententia veriſimilis non eſt, ſi attendatur prophetarū ſcriptura maximè Hieremiæ.

D. Hieroymus vrget illud, quod ait Apoſtolus (*filijs hominum*) quo non vult compræhendi Patriarchas & Prophetas, quòd conſuetudine ſcripturæ hi magis filij Dei appellantur. Idem Chryſoſtomus & Græcanica ſcholia faciunt. Verùm Hieronymus aduertens nimium violentum eſſe iſtud & extortum, adiecit alium commentarium, quemadmodum & Chryſoſtomus, & Græcanica ſcholia, vt ſenſus ſit: Myſterium hoc nō innotuiſſe præcedētibus ſæculis, ipſis Patriarchis & Prophetis, ſicut nunc notum factum eſt, ſcilicet rebus ipſis ſeu corporaliter. Hic vrgent aduerbium, ſicut, quod etiam faciūt recentiores, ſecundum quos veteres illi nō ſic apertè & plenè cognouerunt, ſicut Apoſtoli. Siquidem multæ ſpeciales circumſtantiæ ac conditiones, quæ in hoc myſterio veteres latuerunt, Apoſtolis innotuerūt, quibus myſterium hoc redditum eſt illuſtrius. Vide Thom. 1. parte, quæſtione 57. articu. 5. reſponſione ad tertium, vbi hunc locum citat. Chryſoſtomus duabus ſuis expoſitionibus tertiam adijcit, dicens: Prophetas quidem veteres ſciuiſſe vocandas eſſe gentes, verùm ignoraſſe, quod cum Iudæis ex æquo futuræ eſſent conſortes gratiæ. Quam expoſitionem approbare videtur textus, dum velut explicans ſe ſubiungit, gentes eſſe cohæredes, id eſt, pariter cum Iudæis hæredes, paríterq; membra cum illis eiuſdem corporis, cuius caput Chriſtus eſt, hoc eſt, quod dicit, concorporales & comparticipes, id eſt, ſimul cum illis participes magnæ illius promiſsiōis ad Abrahā factę (in Chriſto) ſiue de Chriſto. Idem habent Græcanica ſcholia: Verùm ſi legantur diligenter libri Prophetarum, inuenietur, quòd iſtud cognitum ipſis fuit. Quare eſt amplectenda ſentētia Thomæ, vel ea, quam ſecundò tradit Chryſoſtomus.

C*Vius factus ſum ego miniſter ſecundum donum gratiæ Dei, quæ data eſt mihi ſecundum operationem virtutis eius.*

C*Vius factus ſum ego miniſter.*) Græcè eſt διάκονος (*ſecundum donum*) id eſt, per donum (*gratiæ Dei, quæ data eſt mihi*) nec ſolum data eſt mihi hæc gratia, ſed præter donum hoc gratiæ, etiam efficaciter agit in me ſpiritus, vt potens ſim ad doni adminiſtrationem, hoc eſt, quod ait (*ſecundum operationem virtutis eius*) ſiue vt Eraſmus vertit, ſecundum efficaciam potentiæ illius. Græcè eſt ſecundum ἐνέργειαν, hoc eſt, intus efficaciter mouente me ſpiritu. Ita vt velit Paulus duo dicere. Primū, quòd donum acceperit, per quod ad miniſterium Euangelij eſſet idoneus: deinde, quòd per ſpiritum efficaciter motus, & impulſus fuerit ad illud adminiſtrandum, apertè docens, quòd ad omne opus bonum egemus diuina gratia, quanquam hac acceptā nondū illud exercere poſsimus, niſi per ſpiritum ſemel acceptū efficaciter moueamur ad operationem, quo patère poteſt noſtra miſeria & infirmitas.

M*Ihi enim omnium ſanctorū minimo, data eſt gratia hæc: In gentibus Euangelizare inueſtigabiles diuitias Chriſti, & illuminare omnes, quæ ſit diſpenſatio Sacramenti abſconditi à ſæculis in Deo, qui omnia creauit.*

M*Ihi enim omnium ſanctorum, &c.*) Græcè non eſt ſuperlatiuus, ſed comparatiuus ex ſuperlatiuo formatus, quem affingere placuit Apoſtolo, vt magis ſe diminueret. Mihi, inquit, omnium ſanctorum poſtremiſsimo data eſt gratia hæc, vt inter gentes euangelizarem (*inueſtigabiles*) ſiue imperueſtigabiles (*diuitias Chriſti*) valdè libēter vtitur Apoſtolus hoc vocabulo ad explicandam abundantiā beneficiorum Chriſti (*& illuminare omnes.*) Recto ſermone Chriſtus illuminat: Apoſtoli verò illuminare dicūtur, quia proferunt in lucem: & quod antè fuerat reconditum, faciunt perſpicuū. Diſpenſatio hoc loco eſt œconomia ſicut in principio capitis, ſed κοινωνία, id eſt, cōmunio, ſiue communicatio. Pro Sacramento Paulus myſterium habet. Senſus iſte eſt: vt in lucē proferam omnibus myſterium, quatenus illud Deus patere voluit hominibus, quod à ſæculis, id eſt, ab æterno abſconditum fuit in Deo, quia in illo vno erat cognitio myſterij huius (qui creauit omnia) Iſtud adiecit propter ſcholam Simonis Magi, quæ docebat mundum ab angelis eſſe factum.

V*T innoteſcat principibus & poteſtatibus in cæleſtibus, per Eccleſiā multiformis ſapientia Dei ſecundum præfinitionem ſæculorum, quam fecit in Chriſto Ieſu Domino noſtro.*

V*T innoteſcat principibus & poteſtatibus*) id eſt, & ſupremis & infimis angelorum ordinibus. Sic Chryſo. Hiero. per principatus & poteſtates accipit bonos angelos. Ambroſius verò malos, alij vtroſq;, ſecundū quos nomine cæleſtiū intelligitur etiam aer iſte, qui ſupra nos eſt, quem conſtat ſedem eſſe dæmonum, vt ſenſus ſit: Vt innoteſcat principibus & poteſtatibus agentibus, ſiue in cælo, ſiue in aere (*per Eccleſiam*) id eſt, per diſpenſationem circa Eccleſiam factam, vel per Eccleſiam, id eſt, per opera Eccleſiæ, vt præpoſitio (per) ſignificet inſtrumentum, *Multiformis*) Græcè multò ſignificantius eſt, vehementer ſiue multipliciter varia ſapientia Dei, qua vſus eſt in redemptione generis humani, & vocatione gentium, quod per res mūdo abiectiſsimas, nempè per crucem placuit ſaluare homines, & ad id vti miniſterio piſcatorum, vt cōfundat fortia quæque &

que & non glorietur omnis caro in conspectu eius. Et hunc locum explicat Thom. in prima parte quæst.57. arti.5. Adiecit autem Apost. hanc partem propter Simonem Magum, qui docebat adorandos angelos, quod illi fuerint mysterij nostræ redéptionis gnari, quos & mediatores constituebat nimium illis tribuens.

Secundum præfinitionem seculorum) id est, secundum propositũ Dei, quo ab æterno proposuit certis sæculis effundere thesauros diuitiarum suarũ, quod fecit tempore Christi, cùm anteà videatur neglexisse mũdum, quem sub dẽsissimis tenebris & diaboli iugo totum, paucis admodũ exceptis, passus est detineri. Græ. scho. præfinitionem seculorum interpretãtur propositum Dei ab æterno decretum. habent enim sic: Ista quidẽ ante sæcula proposuit, re autem ipsa exhibuit per dispensationem factam circa Christum Pronomen, quam, licet referre posset & Ecclesiam, & sapientiam, & præfinitionẽ sæculorum: maximè tamen verisimile est, quod pertineat ad proximè præcedens, secundum præfinitionem sæculorum, vt sensus sit: Iuxta tempus, quod proposuerat, siue præfiniuerat in Christo.

In quo habemus fiduciam, & accessum in confidentia, per fidem, quod peto, ne deficiatis in tribulationibus meis pro vobis quæ est gloria vestra.

In quo habemus fiduciam) pro fiducia Græcè est παῤῥησία, quę vox dum ad homines refertur, significat libertatem loquendi ingenuè coram quocunque: sic sanè accipitur cap.4. Act. Videntes autem Petri παῤῥησίαν, quo loco interpres noster vertit constantiã, & paucis interiectis: & nunc Domine respice in minas eorum, & da seruis tuis cum omni παῤῥησίᾳ loqui verbum tuum, vbi vertit fiduciam, quemadmodum & capit.6. huius Epist. Videtur mihi sermo in apertione oris mei, cum fiducia notum facere mysteriũ Euangelij, &c. Atque hoc modo quidam hic interpretantur. Verùm ex circumstãtijs videtur huic loco magis congruere παῤῥησία, quæ est comparatione Dei, siue coram Deo, vt sit fiducia, qua animus nihil malorum sibi conscius, fretus Christo audet polliceri sibi amicitiam cum Deo, de qua sermo est apud Ioannem: Si cor nostrum non repræhenderit nos, fiduciam habemus ad Deum. Hec fiducia est, quę facit magnis animis sperare summa quæq;: excutit scrupulos omnes, & perpetuò subministrat lætum spiritũ in Christum. De accessu dictum est cap. prędenti. Illud (per fidem eius) pertinet ad proximè præcedens, hoc sensu: In confidentia cuius principium & origo fides est Christi, patet hoc ex Græcis, quæ si ad verbũ vertas, sic sonant, in confidentia, quæ est per fidẽ eius. Confidentia diuersa vox est à priori apud Græcos.

Propter quod peto, ne deficiatis, &c.) Sensus est: quia liberum habemus accessum ad patrem per filium, peto ne deijciamini animo ob afflictiones meas, quas vestri causa tolero, ne turbent vos vincula mea, quæ vt vos maximis illis donis potiamini, ego patior. *Quæ est gloria vestra*) gloriari, inquit, potestis, quòd tanti vos faciat Deus, vt etiam charissimos sibi, hoc est, Apostolos suos patiatur vestri causa affligi. Hic finita est parenthesis, siue potius hyperbaton: redit iam ad caput orationis, & quia multa interseruerat, voluit repetere verba in principio capitis posita, ac si dicat, vt quod cœpi, absoluam. Huius, inquam, rei gratia, flecto genua mea, &c.

Huius rei gratia, flecto genua mea ad Patrem domini nostri Iesu Christi, ex quo omnis paternitas in cælis & in terra nominatur, vt det vobis secundũ diuitias gloriæ suæ, virtutẽ corroborari per spiritũ eius in interiori homine. Christum habitare per fidem in cordibus vestris, in charitate radicati & fundati, vt possitis comprahendere cum omnibus sanctis, quæ sit latitudo & longitudo, & sublimitas, & profundum, scire etiam supereminentẽ scientiæ charitatem Christi, vt impleamini in omnem plenitudinem Dei.

Huius rei gratia flecto genua mea) siue interioris hominis, siue exterioris, siue vtriusque. Chrysostomus videtur accepisse genua corporis, per id, inquit, quod dicit, flecto genua mea, ita se precari declarat, quomodo solent, qui rebus afflictis anxij precantur, (*ex quo omnis paternitas*) vox Pauli significat familiam, cognationem, tribu. Est illa vox, quæ ponitur Psal. 95. Adferte Domino patriæ gentium, vbi vocem Græcam interpres absque interpretatione dimisit. Psalm. verò 21. familiam vertit: Adorabunt, inquit, in conspectu eius omnes familiæ gẽtium. In hac Epist. voluit vertere paternitatem, vt seruaret paranomasiam, quæ est in Græcis vocibus (*nominatur.*) Nominari hoc loco est existere, siue esse, quomodo frequẽter capitur apud probatos authores. Sensus est: ex quo omnis familia, siue spirituum, siue hominum originem suã habet, & suum esse. Dictum est istud contra doctrinam Simonis, & suorum de pluralitate deorum, & principiorum diuersitate. Similis locus est capite 1. huius Epistolæ: Super omne nomẽ, quod nominatur, &c. vbi nomen pro eo capitur, & nominari pro celebre esse. Nã sensus est: Super omnia, quę celebrantur siue in hoc seculo, siue in futuro. Iuxta interpretationem cessant quæstiones illę. Nam quę paternitas sit in cęlo: & num omnis paternitas, quæ in cælo & in terra est, denominetur ab ea paternitate, quæ est in diuinis: quæ quæstiones hoc loco moueri solent.

Vt det vobis secundum diuitias gloriæ suæ) id est, gratiæ

gratiæ suæ, sic in Epistola ad Roma. Omnes peccauerunt & egent gloria Dei. (*virtutē corroborati*) nonnulla exemplaria habent ablatiuum virtute, quæ lectio Græcorū est: Virtus hoc loco non est ἀρετὴ, quæ opponitur vitio, sed δύναμις, quæ pugnat cum imbecillitate. Sensus est: vt fortitudine fulciamini per spiritum in memoria, in ingenio, & affectu, in omnibus denique viribus animæ. *Christum habitare:*) id est, vt dono fidei Christus perseueranter in vobis maneat: in charitate radicati & fundati. videtur hoc loco Apostolus neglexisse præcepta Grāmatices, iuxta quæ dicendum erat, radicatis & fundatis nisi velimus ad sequentia hæc referre, vt sit hyperbaton, quod fecisse videtur Aug. Nam legit ad hunc modum: vt in charitate radicati & fundati possitis comprehendere, id est, non parcè attingere, sed quodammodo manu tenere. Vocabulum est Philosophorum à Zenone profectū. (*quæ sit latitudo, &c.*) quatuor his vocibus voluit Apostolus explicare in genere magnitudinem mysterij, quod pro nobis per Christum dispensatum est, vt sit ellipsis: Quæ sit latitudo, scilicet mysterij, atque ita in cæteris subaudiendo genitiuum ministerij.

Ad hunc sanè modum interpretātur Græca scholia, corporalibus inquiunt figuris magnitudinem mysterij deliniat, posteà tamen singula distinguūt, quod & Augustinus facit in epistola quam scripsit ad Honoratum de gratia noui testamenti, quæ est numero 120. videtur autem Apostol. & hoc loco respexisse familiam Simonis, quod indicant vocabula quibus vtitur, ac si diceret: Fingūt vobis hæretici ex Theogonia Hesiodi βάθος siue profundum & alia multa. Sed opto vos hæc scire in Christo: siquidem in illo hæc verissimè inueniuntur. *Scire etiam*) à communi sensu subauditur, vt possitis scire mirabilem charitatem Christi, quæ maior est, quàm cognosci queat, quæ omnem humanam cognitionem longè excedit, vt scientię sit datiui casus.

Vt impleamini in omnem plenitudinem Dei,) id est, vt donorum & beneficiorum diuinorum cognitione & possessione semel sitis repleti.

Ei tamen, qui potens est omnia facere superabundanter quàm petimus aut intelligimus, secundū virtutem quæ operatur in nobis, ipsi gloria in Ecclesia, & in Christo Iesu, in omnes generationes seculi seculorum, Amen.

Ei autem, qui potens est omnia facere super abundanter) illud superabundanter erigit vehementer spem (*secundum virtutem*) id est, vim seu potentiam, hoc est, secundum spiritum, qui agit seu impellit nos vsq; & vsq;. Quod inquit: potens sit Deus cumulatè facere omnia vltrò quæ petimus aut cogitamus, imo quod velit facere, manifestum est ex agente in nobis vi ipsius: *ipsi gloria in Ecclesia & in Christo Iesu, in omnes generationes seculi seculorū, Amen.*

CAPVT IIII.

Obsecro itaque vos ego vinctus in Domino, vt dignè ambuletis vocatione qua vocati estis, cum omni humilitate & mansuetudine: cum patientia, supportantes inuicem in charitate, soliciti seruare vnitatem spiritus in vinculo pacis.

QVatuor hactenus exposuit Apostolus. Primum est, patrem per filium maximis beneficijs nos donasse. Secundum est, cupere se beneficia hæc omnibus bene cognita esse. Tertium est, beneficia hæc optimè cognosci posse ex beneficijs Christo à patre collatis. Quārtum est, beneficiorum horum patrem voluisse non tantùm Iudæos, verumetiam Gentes participes esse. Hæc egit duobus primis capitibus: in tertio capite redit ad priora vota, orans vt possint Ephesij cōprehendere lōgitudinem, latitudinem, sublimitatem ac profunditatem horum beneficiorum: hoc quarto capite & sequentib. docet, quo consilio sit ista concinatus, vt ostendat videlicet talia dona consecutos decere omnem vitæ puritatem.

Obsecro itaque vos) qui tantis beneficijs per filium vos dignatus est, pater, obsecro vos ego vinctus in Domino, in causa Domini siue propter dominum. Pro summa gloria ducebat Apostolus vincula sua, quæ patiebatur propter Christum. Quare & cæteris prętermissis hæc sola ponit, in quorum laudem hic multa perorat Chrysostomus. Obsecro inquam vos vt ambuletis, id est, vitæ tenorē ducatis ita vt dignum est vocatione. Vocati estis ad communionem magnorum illorum donorum, quæ hactenus exposui, agite vt vita vestra respondeat vocationi huic, seu donis, ad quæ vocati estis. Quo autem pacto contingat ambulare ita vt dignū est vocatione, declarat per ea, quæ subiungit.

Cum omni humilitate, & cæter.) Vox Græca à sentiendo dicta est, cum quis modestè de se sentit, contraria est arrogantiæ. Sensus est: cum omni modestia, non (vt superbi solent) de alijs humiliter, de vobis magnificè sentiendo, sed contrà (*& mansuetudine*) hæc comes est humilitatis (*cum patientia*) Græcè est μακροθυμία, quam nos longanimitatem dicimus, vt offensi, inquit, iram cohibeatis. (*supportantes*) id est, tolerantes etiam si quid est vitiosum, vel durum, vel asperum in moribus aliorū, quib. cum versamini: *In charitate*)

id est, per charitatem: *Soliciti*) siue vt Erasmus vertit, studentes seruare vnitatem, cuius author spiritus est: Sic Chrysostomus, sic & Græca scholia. Vt spiritus accipiatur pro spiritu sancto. Alij de humano spiritu interpretantur. *In vinculo*) id est, per vinculũ quod est pax.

VNum corpus, & vnus spiritus, sicut vocati estis in vna spe vocationis vestra, vnus Dominus, vna fides, vnum Baptisma. Vnus Deus & Pater omnium, qui super omnes, & per omnia & in omnibus nobis.

V*num corpus*) scilicet est omnium, qui credunt, cuius caput est Christus. *Et vnus spiritus*) scilicet est, qui per singula membra corporis huius discurrens, vitam & motum adfert. Et quemadmodum est vnum corpus & vnus spiritus, sic & est vna spes vocationis: siquidem omnes ad immortalitatem & beatam vitam vocati sumus. Non igitur debemus inter nos dissidere.

Vnus Dominus, vna fides, vnum Baptisma.) Hinc docet Cyprianus solùm illud haberi debere pro baptismate, quod à ministris illius Ecclesiæ confertur, quæ vna est. Simile aliquid habet Hieronymus in commentarijs huius loci. Verùm cum Ecclesia etiam agnoscat baptismum hæreticorum, non possimus sequi Cyprianum. Quare Augustinus vnum Baptisma interpretatur, quod iterari non possit, à quocunque tandem ministratum fuerit, etiam ab hæretico. Quæ expositio licet catholica sit, non tamen videtur congruere instituto Apostoli, qui cùm ad vnitatem hortetur, videtur hunc exigere sensum: Sicut est vna fides, ita vnius communis fidei vnicum est symbolum & signum externum cuius quidem memores oportet vos amantes esse pacis & vnitatis, & omnium sectarũ osores.

Vnus Deus pater omnium qui super omnes) id est, qui præsidet cunctis. Erasmus vertit super omnia. Græcis sermo ambiguus est. *Et per omnia*) cuncta inquit Hiero. percurrit, vaditque per omnia. Tale quid de Deo & Zeno cum Stoicis est suspicatus, quẽ secutus Vergilius ait Deum namq; ire per omnes terras, tractusq; maris cælumq; profundum. Et Aratus poëta Græcus cuius sententiam refert Apostolus. Actor. 7.

2. Cor. 10. *VNicuiq; autem nostrũm data est gratia, secundum mensuram donationis Christi: Propter quod dicit: Ascendens in altum captiuã duxit*
Psal. 67. *captiuitatem, dedit dona hominib. Quod aũt ascendit quid est, nisi quia & descendit primum in inferiores*
Ioan. 3. *partes terra? Qui descendit, ipse est, & qui adscendit supra omnes cælos, vt impleret omnia.*

V*Nicuique autem nostrum data est gratia,*) nõ iuxta dignitatem nostram vel merita nostra, sed secundum mensuram donationis Christi, hoc est, prout Christo libuit dare, & secundum mensuram, quæ illi placuit: Non ergo est, quòd quis inuideat alteri vel etiam quòd quis eleuetur, & insolescat aduersus alterum, quia doni est, quicquid illud est quod habemus, & ille mẽsus est, qui non potuit nisi rectè metiri. Quod autem gratia hæc donum sit Christi, & ipse distribuendo dederit; declarat Dauid cum ait: *Ascendens in altum, &c.*) Testimonium hoc sumptum est ex Psalm. 67. quem Rabbini volũt esse epinitium pro victoria de Syrijs habita, quæ describitur cap. 8. 2. libr. Regum. Interpretantur enim ad hunc modum: *Adscendisti in altum,* id est, exercuisti tu Deus mirabiliter vires tuas, cepisti captiuos ipsos Syrios. Nam captiuam capere captiuitatem Hebræorum phrasi est captiuos ducere. Patet hoc nõ solum ex Rabbinis, sed ex ipsa quoque Scriptura. Siquidem Deut. 31. loco illius, quod Hieronymus vertit, captiuos duxeris, ad verbum est captiuam ceperis captiuitatem. Rursus loco illius, quod secundi Paralip. cap. 28. vertit, reducite captiuos in Hebræo est reducite captiuitatem, quam captiuam duxistis. Verùm hic est humilis sensus literæ, qui non contemnendus sed prætereundus est, & ad altiora veniendum vt victoria illa aduersus Syrios habita intelligatur typus esse victoriæ Christi. Sic sanè psalmum magnifico ipso spiritu interpretatus est hoc loco Apostolus. Ascendisti tu Christe in altum, vel dum exaltatus es in cruce iuxta illud: Cum exaltatus fuero à terra, omnia traham ad me ipsum: vel certè dũ collocatus es ad dexteram patris, cepisti captiuitatem. In cruce quidem Christus omnes cepit captiuos, quos redemit: Ascendẽs verò è terris ad patrem, spolia cepit inferni, hoc est, sanctorum animas, quæ ibi tenebantur inclusæ, quas secum ad cælum victor adduxit. Dedisti dona hominibus, hoc est, quorum participes fierent, vel accepisti dona quæ valebant homini. Siquidem in Hebræo est Beth, adhæsiuum Baadam. Eleganter autem Apostolus hic posuit dedit, cum in Psalmo scriptum sit, accepit, quia in Psalmo promittitur futurum, quod nondum erat factum, & ob id dicitur accepisse, quæ post elargiretur: hic quoniam Apostolus describit, quod iam factum erat, fundatis vbique per orbem Ecclesijs dedisse scribitur, non accepisse. *Quod autem ascendit*) est commentarius in prophetam. Sensus est: quod propheta vtitur verbo ascendendi, id aptè quidem facit, quia idem Christus descendit: Inferiora terræ, secundum quosdã mundus hic accipitur, in quo nos agimus. secundum alios infernus, quod probabilius est: tum quòd descensus Christi ad inferos proximè præcesserit ipsius in cælos ascensum: tum quod verba ipsa id magis exigant.

gant. Qui descendit ipse est, & qui ascendit super omnes cælos) qui tam imè seu profundè descendit, vt non potuerit profundius: Rursus, qui tam altè ascendit, vt non potuerit altius, hinc summa & infima compleuit, & per consequens intermedia quoque atq; adeò omnia. Simile habuimus in primo capite de instauratione siue recapitulatione omnium in Christo.

1. Corin. 1. *ET ipse dedit quosdam quidẽ Apostolos, quosdam autem Prophetas, alios verò Euangelistas, alios autem pastores et doctores ad consummationem sanctorum in opus ministerij in ædificationem corporũ Christi.*

ET ipse dedit quosdam quidem Apostolos.) Explicat Apostolus dona, quæ à Christo Ecclesiæ donata sunt, quæ antè in genere posuerat, dicens: vnicuique nostrum data est gratia. Apostolus intelligit proprij nominis quales erant duodecim, quorum nomina refert Matthæi capite 10. qualis erat & ipse Paulus, & plerique alij: sed pauci de quibus dictum est in Epistola ad Romanos. Prophetas intelligit qui dono sui ritus futura prædicunt, qualis erat Agabus & filij Philippi, de quibus in Actis. Euangelistas illos dicit, qui non ita circuibãt, vt cæteri Apostoli, sed per occasionem tantum docebãt, quales erãt Priscilla & Aquila: Sic Chrysostomus. Græcanica scholia accipiunt illos quatuor, quos nos dicimus Euangelistas. Pastores & doctores coniungit Chrysostomus, & putat significari Episcopos, qui circa vnum duntaxat locum occupabantur, & vni tantùm populo regendo vacabant, qualis erat Timotheus, qualis erat & Titus. Cũ Chrysostomo sentiunt Græcanica scholia. Ad consummationem sanctorum, id est, totius vniuersitatis illorùm hominum qui vocati & prædestinati sunt ad sanctitatem. Vox Græca συναρτίζειν interdum hoc est, quod reficere seu reparare, quam significationem in translatione sua expresit Erasmus: nam vertit ad instauratione sanctorum. vt sensus sit: Patrem omnia hæc dona largitum, vt lapsos & per peccata deiectos erigeret, instauraret ac quodammodo ad pristinum statum reuocaret: Interdum συναρτίζειν, hoc est, quod perficere & omnibus numeris absolutum reddere, quam significationem expressit noster interpres. Vt sensus sit: Patrem dedisse omnia hæc dona, vt ædificium quod proposuit in Christo cuique construendo omnia seruire voluit, vt tandem absoluatur omnibus membris & modis compleatur, sic vt amplius illi nihil desit. Vidẽdum est iam vtram significationem acceperint veteres. D. Hieronymus legit in textu, ad instructionem sanctorum, in commẽtario addit perfectionem, intelligit eam, secundum quam dicimus mensam instrui cibis. Ambrosius cum nostro interprete vertit consummationem.

Chrysostomus partem hanc non interpretatur. Græcanica scholia intelligunt perfectionem, completionem, omniumq; partium iustam absolutionem. Circumstantiæ quoque literæ magis fauent huic expositioni, quam Erasmianæ de vi & proprietate verbi καταρτίζειν cuius loco in præcedentibus scriptum est συναρτίζειν, vide Budæum in comment. linguæ Græcę. Illa, ad consummationem sanctorum, in opus ministerij, in ædificationem corporis Christi, causam complectuntur, cur dona data sunt: quæ causa animaduersa non sinit eum, qui his instructus est insolescere, cùm non ad proprium commodum, sed ad aliorum acceperit vtilitatem, nimirum vt per diligẽtem illorum administrationem, corpus Christi, quod est Ecclesia, incrementa suscipiat. Eadem causa animaduersa non patitur illum, qui his caret vel cui minora contigerunt dona, inuidere alijs, cum tantò maius quisque sustineat onus, quantò maiora sunt dona, quæ accepit.

DOnec occurramus omnes in vnitatem fidei & agnitionis Filij Dei, in virum perfectum, in mensuram ætatis plenitudinis Christi, vt iam non simus paruuli fluctuantes, & circumferamur omni vento doctrinæ in nequitia hominum, in astutia ad circumuentionem erroris.

DOnec occurramus omnes in vnitatem fidei,) sensus est: donec perueniamus omnes ad vnam fidem, ad agnitionem Christi: non tamen sic dixit, sed ait fidei, vt agnoscamus rem magnam esse, de Christiana religione aliquid cognoscere. *In virum perfectum*) sensus est: donec euadamus in viros perfectos: qui euaserit in virum perfectum, firmius perstat: donec ergo euadamus firmi & constantes in cognitione CHRISTI, & non hæreamus medij inter Lutheranismum & veram fidem. Vt (vir) vocabulum sit non sexus ad corpus pertinens, sed perfectionis ad animum pertinens. In mensuram ætatis plenitudinis Christi, id est, plenæ ętatis phrasi Hebraica. (Christi) obiectiuè, id est de Christo vel circa Christum, vel de rebus pertinentibus ad Christum. Sensus est: donec in Christo, in cuius cognitione & dilectione indies nos proficere oporteat, tandem nanciscamur ætatem perfectam, id est, perfectam cognitionem, perfectam dilectionem: (Vt iam non simus paruuli) istud interpretatiuè dictum est. *Fluctuantes*) inter vera & falsa dogmata. *Et circumferamur*) Gręcè participium est presentis temporis, sicut precedens: vnde Erasmus vertit, vt amplius non simus pueri, qui fluctuant & circumferuntur quouis vento doctrinę. Hic est heterodidascalia cuius meminit in Epistola ad

Thimotheum: *In nequitia hominum*) annotat Chrysostomus & post eum Theophylactus, atque post vtrunque Græca scholia, vocem Pauli deductam à ludo tesserarum, in quo qui potest, imponit & circumuenit alterum, ad suum duntaxat commodum spectans: Vnde Hieronymus vertit fallaciam. Erasmus versutiam: Nos vt propius Græcam vocem exprimamus dicere posſimus aleationem, vt intelligatur hoc nomine artificiosa fallacia. Notat Apostolus hæreticos, qui ad quæstum ferè docent, vel gloriam: vel contentionem: quare dum vident sibi commodum, transponunt taxillos, & diuersum docent ab eo, quod ante docuerunt, idque tanta arte faciunt, vt vix à doctis argui queant: *In astutia ad circumuentionem erroris*) sensus est: per astutiam qua adoriuntur nos, vt imponant nobis: Erasmus vertit in astutia ad aggresſionem imposturæ. Interpres Oecumenij, per astutiam ad insidias deceptionis. Expositio quã tradidimus veterum est, maximè Græcorum: Latini præsertim posteriores aliter enarrant locum hunc. Nam quod dicitur donec occurramus, & cætera. Intelligunt de occursu, quo omnes occurremus in iudicio extremo, non quidem ad vnitatem fidei in se, quæ tum euacuabitur, sed ad vnitatem illius rei, ad quam ducit fides, ad cognitionem siue visionem Dei. *In virum perfectum, in mensuram ætatis, &c.*) id est, in ea perfectione & ætate corporis, ad quam constat peruenisse Christum, quę erat ætas triginta trium annorum, vt pertineat ad resurrectionẽ corporum. Verùm prior expositio probabilior est, & sententiæ Paulinæ conformior. Aug. libr. de ciuitate Dei 22. cap. 15. & tribus sequentibus, tractat hunc locum, & vtrumq; sensum proponit, sed priorem sequitur non contemnens posteriorem, cùm nec fidei, nec charitati aduersetur, à cuius modestia lõgè absunt quidam nostri temporis interpretes, qui ingenti contemptu reijciunt eos, qui posteriorem sensum amplectuntur. Hoc autem aduertendum in Augustino, quòd loco illius, quod noster textus habet in genitiuo, agnitionis, ipse legat in accusatiuo agnitionem, & loco illius: in nequitia hominum, ipse legat in illusione hominum, & pro circumuentione ipse machinationem habeat. Per virum autem perfectum intelligit caput & corpus omnibus membris suis absolutum, hoc est, Christum & Ecclesiam omnium membrorum perfectione constantem, hoc sensu: Donec corpus illud siue virile, cuius caput Christus est, omnibus partibus suis, & membris absoluatur, donec perueniat ad illam mensuram occultam plenæ ætatis: Est enim certus quidam sanctorum numerus, qui implet hoc corpus

Erasm. in annotat.

qui numerus nondum perfectus est, accedẽtibus quotidie ipsi Ecclesiæ alijs atque alijs membris.

VEritatem autem facientes, in charitate crescamus in illo per omnia, qui est caput Christus: ex quo totum corpus compactum & connexum per omnem iuncturam subministrationis, secundum operationem in mensuram vniuscuiusq; membri, augmentum corporis facit in ædificationem sui in charitate.

VEritatem autem facientes, vnica vox est apud Paulum ἀληθεύοντες. Est autem ἀληθεύοντες, vel præstare quod dixeris, vel vera loqui. Sensus est: sed veritatem sectãtes, per charitatem crescamus, id est, adolescamus siue grandescamus in illum per omnia. In hoc adniti nos oportet, vt proficiamus quotidie in Christo, & maiora indies incrementa sumamus, ne simus sequenti anno, quales priori. *Ex quo*) scilicet Christo quatenus est caput (*totum corpus compactum*) Græca vox propriè pertinet ad cohæsionem membrorum vel articulorum, siue ad coaugmentationẽ artuum, & propterea ea hoc loco vsus est Apostolus sicut in sequenti, quæ à verbo συμβιβάζειν, quod significat multa in vnum ducere, deducta est. Est enim corpus hoc ex Hispanis, Germanis, Gallis, alijsq; populis genere & moribus diuersisſimis compactũ. *Per omnem iuncturam*) Augu. legit per omnem tactum: Erasmus per omnem commissuram, & id aptè. Est enim ἁφὴ cõmisſio, sic vt vtrũque se mutuo contingat, (*subministrationis*) id est, suppeditationis: dum enim quisq; suam partem suppeditat, & quodammodo suum symbolum adfert, corpus Christi augetur & perficitur (*secundum operationem*) ad verbum est secundum energiam, id est, iuxta vim & efficaciam, quam membra à capite recipiunt, ratione cuius agunt. Quod sequitur (*in mensuram*) significat non omnia parum, sed alia maiorem, alia minorem, vnũquodque secundum analogiam, proportionem, ac modulum suum accepisse vim à capite.

HOc igitur dico & testificor in Domino, vt iam non ambuletis sicut & gentes ambulant in vanitate sensus sui, tenebris obscuratum habentes intellectum, alienati à vita Dei per ignorantiam quæ est in illis propter cæcitatem cordis ipsorum, qui desperãtes, semetipsos tradiderunt impudicitiæ, in operationem immunditiæ omnis in auaritiam.

HOc igitur dico & testificor in Domino) id est, per Christum obtestor. *vt iam non ambuletis*) vitam exigatis) *sicut & gentes ambulant in vanitate sensus sui*) id est, mentis suæ, est enim Græcè νοῦς: Est autem νοῦς ea pars animi, qua à brutis discernitur homo. Ethnici (inquit) agunt quæcunque mens ipsorum vanè commenta fuerit ac excogitauerit: vos non ita volo agere (*tenebris obscuratum habentes intellectum.*) Gentiles etsi ex Creatura Dei, multa de Deo

de Deo nouerint, tamen CHRISTUM qui via est & veritas ignorauerunt, vnde in tenebris densissimis ignorantiæ (cùm tamen in philosophicis sibi acutissimi viderentur) versabantur: *Alienati à vita Dei*) id est, ab ea vita quæ agnoscunt in præceptis Dei siue quam Deus sibi gratam docet in scripturis. Nonnulli codices habent, à via Dei, sed mendose, (*per ignorantiam*) qua ignorant se in peccatis natos, qua ignorant illum, qui huic malo mederi potest. *Propter cæcitatem cordis illorum*) quia non vident, quod erat videndum: Istud velut per interpretationem additur. Nam licet diuersæ sint præpositiones in Latino textu apud Paulum, tamen vna eademque est apud Græcos, nempe διά (*qui desperantes*) id est, cum non crederent immortalitatem animæ, vel aliam vitam restare post hanc vitam, siue cùm non crederent resurrectionem corporum: sic Ambrosius. Aliter Hieronym. & Græci interpretes, secundum quos sensus iste est, qui posteaquam peruenerunt ad indolentiam, siue qui postquam dedoluerunt, Est enim Græcè ἀπηλγηκότες, quam vocem Hieronymus rectè verti existimat indolentes, quod hinc deducta sit, cum quis dolore vacat, & sensu sui mali: & ob id stupens fertur in omne vitium. Noster interpres legisse videtur ἀπηλγηκότες, vt participium sit deductum à verbo ἐλπίζω & non à verbo ἀλγίω. Quidam commentarius vtrumque expresit, ad hunc modum exponens: qui posteaquam eo duritiæ peruenerunt, vt ad omnem sensum obsurduerint, vt post peccata dolere nesciant vel pœnitere facti, desperati semetipsos tradiderunt impudicitiæ, siue lasciuiæ, ad patrandum immunditiam omnem sine modo & termino: hoc enim est quod ait (*in auaritia*) non enim est φιλαργυρία Græcè, quæ vox speciale vitium significat, quod nos auaritiam dicimus, sed πλεονεξία, quod generale vocabulum est, & dicitur quoties plus quisquam vsurpat sibi quàm par est, in quacunque tandem re id fuerit, siue in voluptate, siue in libidine, siue in honoribus, & cætera. Vide Diuum Hieronymum in commentarijs huius loci. Sensus est: sic se libidini exposuerunt, vt ad omnem occasionem illa vtantur & cum nihil omninò prætermittant, quod immundum est, hoc totum faciunt in πλεονεξία seu auaritia, vt terminum nesciat illorum libido. Per totum locum exhortationis huius respicit Apostolus familiam Simonis Magi, cui proprium erat, post agnitum Christum relabi ad vitia gentilitatis, & maximè ad libidines.

Colos. 3. b. ***V**Os autem non ita didicistis Christum, si tamen illum audistis & in ipso edocti estis (sicut est veritas in Christo Iesu) deponere vos secundu pristinam conuersationem veterem hominem, qui corrūpitur secundum desideria erroris.*

V*Os autem non ita didicistis Christum*) id est, in hunc finem, vt illis similia perpetretis. Ex mētione Christi intelligimus ipsum agere contra Simonem, Basilidem, Menandrum, Nicolaum & Gnosticos: *Si tamen*) id est, siquidem: non enim est vocula dubitantis, sed affirmantis secundum Chrysostomum, adducit similem locum ex priori capite poster. Epistolę ad Thessalon. Si tamen iustum est apud Deum, retribuere tribulationem ijs, qui vos tribulant, &cęt. Verbum (*deponere*) referendum est ad (*edocti estis*) hoc sensu: Edocti estis vt deponatis veterem hominem, quod non docet Simon, qui post agnitionem Christi redit ad libidines gētium. Vetus homo est vita, qua secundum Adam viuitur, hoc est, secundùm peccatum & imperfectionem tractam per Adam. Contrà, nouus homo est vita, qua secundum Christum siue secundum spiritum Dei viuitur. Quod sequitur, *Qui corrumpitur secundum desideria erroris*) variè à diuersis exponitur. Verum germanus sensus hic esse videtur: qui scilicet vetus homo per singulos dies, horas, puncta, & momenta corrumpitur, dum desideria ipsius vigilanti studio intercipiuntur, eliduntur〈que〉: desideria, inquam, perducentia ad errorem dum ipsis acquiescitur.

***R**Enouamini autem spiritu mentis vestræ, & induite nouum hominem qui secundum Deum creatus est in iustitia & sanctitate veritatis.* Rom. 6. a. Colos. 3 b. Heb. 12. a

R*Enouamini autem spiritu mentis vestræ*) id est, per Spiritum sanctum, qui est in mente vestra: Sic Græcanica scholia. Alij de humano spiritu interpretantur: Renouamini spiritu qui est ipsa mens. *Et induite nouum hominem*) hoc ad Roman. 13. capite dicit, Induimini Iesum Christum. Qui conuersationem & virtutes Christi in se exprimit, ille indutus est nouum hominem: *Qui secundum Deum creatus est*) cum alter secundum Adam creatus sit: (*in iustitia*) generale vocabulum est iustitia, complectens omnem virtutem: Sic Chrysostomus & Græcanica scholia. *Et sanctitate veritatis*) Hebraismus est pro sanctitate vera, quæ excludit omnem hypocrisin. 1. Pet. 2. a. & 4. a.

***P**ropter quod deponentes mendacium, loquimini veritatem vnusquisque cum proximo suo, quoniam sumus inuicem membra. Irascimini, & nolite peccare. Sol non occidat super iracūdiam vestram. Nolite locum dare diabolo. Qui furabatur, iam non furetur: magis autem laboret operando manibus suis, quod bonum est, vt habeat vnde tribuat necessitatem patienti.* Zach. 8. c. Psal. 4. b. Iacob. 4. d

P*Ropter quod deponentes, &cæt.*) Veteris hominis in genere facta mentione, deinceps ipsum & membra eius describit, & licet

videatur tradere communia præcepta vitæ, tamen respicit ad mores & vitam hæreticorum sui temporis. Vrget autem rursus Ephesios per exemplum corporis. In corpore humano neq; pes oculum, neq; oculus pedem fallit aut seducit, ita & inter vos esse, inquit, oportet: nam verè sumus membra. *Irascimini & nolite peccare*) id est, si contingat irasci, sit ira moderata, ne peccetis. *Sol non occidat super iracundiam vestram*) id est, iram vestram seu commotionem, sed illa cum ratione assumpta, sit breuißima, quia si duret, fiet immoderata propter carnis infirmitatem. Hinc alio loco dicit: Nolite locum dare iræ, quod fit per iram concipientem cogitationes de vindicta. Iracundiam abusiuè posuit pro ira, cum alioqui magis habitum animi significet facilè irascentis.

Nolite locum dare diabolo.) Aliter Erasmus, aliter interpretantur veteres, quæ diuersitas prouenit ex voce diaboli, quæ origine Græca est, deducta à verbo διαβάλλειν, quod significat calumniari. Hinc Erasmus in translatione sua vertit, neque locum detis calumniatori, & in annotationibus interpretatur: compescite iram, ne prabeatis ansam calumniandi ethnicis. Verùm veteres tum Latini tum Græci intelligunt insignem illum calumniatorem, qui in Apocalypsi dicitur accusator fratrum, & serpens antiquus qui hoc vnum quærit, vt irrepat in cor nostrum, hinc inquit Apostolus, ne detis locũ diabolo quod fit dum fouetur ira.

Qui furabatur, &c.) verba clara sunt, quare nec expositione egent. Illud (quod bonũ est) potest legi per parenthesin, vt sensus sit, quæ res bona est. Potest etiam legi absque parenthesi, vt sensus sit: : Operetur rem bonam, id est, non ex turpi opificio quærat victum, sed honesto: Hoc loco discimus laborandum esse non nobis tantùm, sed & alijs: non enim dixit Apostolus, laboret, vt nõ indigeat, vt habeat victum, & alijs molestiam non exhibeat, sed laboret vt posset impartiri ei, qui opus habuerit, hoc est, indigenti.

OMnis sermo malus ex ore vestro non procedat, sed si quis bonus ad ædificationem fidei, vt det gratiam audientibus. Et nolite contristare Spiritum sanctum Dei, in quo signati estis in die redemptionis.

OMnis *sermo malus*) ad verbum est spurcus siue putris, qui coniunctus est vlli pestilentiæ aut perniciei. *Sed si quis bonus ad ædificationẽ fidei*) ille procedat ex ore vestro.

Vt det gratiam audientibus,) Hebraismus est, id est, vt commodum adferat auditoribus (*& nolite contristare spiritum sanctum Dei.*) Figurata est locutio secundum veteres, secundum quos sensus hic est: Ne faciatis illa propter quæ Spiritus sanctus recedat à vobis, quo recessu offensum se significat & cõtristatum. Non est contẽnendus commentarius, qui interpretatur de Spiritu sancto, nõ qui in nobis est, sed in alijs: eum spiritum nolite pellere per obscœna verba, vt magis moueat, addit (*in quo signati estis in die redemptionis*) id est, obsignati, sicut obsignantur tabulæ vel literæ, vt cuius sint cognoscantur, obsignati, inquam, estis in baptismate. Alij interpretantur, in quo obsignati estis vsque ad diem illius redemptionis vltimæ, in qua abscindetur omnis mortalitas, vt pertineat ad extremum iudicium: vt sic interpretentur, adducuntur præpositione εἰς, quæ ponitur cum accusatiuo. Verùm ea nihil mouit Oecumenium Græcum interpretem, cuius est prior expositio. Et nos iam aliquoties annotauimus Apostolum abuti præpositione εἰς in loco ἐν.

OMnis amaritudo, & ira, & indignatio, & clamor, & blasphemia tollatur à vobis cum omni malitia.

OMnis *amaritudo*) hanc primo loco ponit, quia radix est ex qua cætera pullulãt. *Et ira & indignatio*) interpres videtur transposuisse has duas voces, hoc est, loco indignationis posuisse videtur iram & e diuerso. Priori loco Græcè est θυμός, quæ vox nõ absolutè iram significat, sed perturbationem illam, quando sanguis circa cor incipit ebullire. Posteriori loco Græcè est ὀργὴ quæ magis adulta est, quando videlicet iam cupis erumpere in vindictam. Hieronymus legit omnis amaritudo & furor & ira: & definiẽs furorem, furor, inquit, incipiens est & feruescens in animo indignatio: Ira autem est, quæ furore restincto desiderat vltionem, & eum quem nocuisse putat, vult lædere. Erasmus priorem vocem non malè vertit tumorem. Omnis, inquit, amarulentia, & tumor & ira: *Et clamor*) vox est hominum iratorum sine iudicio & pudore vociferantiũ. *Et blasphemia*) id est, maledicentia: Generale vocabulum est, significans quamuis in quemuis maledicentiam. Porrò quia longum erat omnia enumerare, adiecit. *Cum omni malitia*) cætera vitia hoc nomine complectens.

EStote autem inuicem benigni, misericordes, donantes inuicem sicut & Deus in Christo donauit vobis. Colos. 3.

ESt*ote autem inuicem benigni*) id est, comes, blandi, suaues: vt opponatur amarulentiæ & asperitati morum. Sic Hieronymus alioqui benignitas ad liberalitatem magis pertinet. *Et misericordes*) hoc est, afficiamini malis alienis non secùs quam si vestra forent, quanquam vox Græca non solùm ad misericordiam sed ad omnem pietatis affectum pertineat. *Donantes inuicem*) Erasmus vertit largientes vobismetipsis, vt intelligas quod

quòd in alios benefeceris, id tuo bono, tuoque lucro magis fieri, quàm eius, qui accipit. Addit deinde in annotationibus, donantes hoc loco non pro condonantes, siue ignoscentes positum esse, sed pro largientes, liberaliter dantes seu donãtes. Nam Grecè, inquit, est χαριζόμενος. Verùm Chrysostomus, Theophylactus, & Oecumenius interpretantur, vt hoc valeat, quod condonãtes, siue ignoscentes, qui omnes cùm Græci fuerint, nouerunt vtique, quid significaret χαρίζομαι, sed & D. Hieronymus, quem pro se citat Erasmus donantes exponit pro cõdonantes, quanquam & alterius expositionis meminerit. Sensus ergo Apostoli est: ignoscite ijs, qui vos offendunt, aut iniuria afficiunt (*sicut & Deus in Christo donauit vobis*) Deus pater cùm obruti essetis peccatis, omnia vobis condonauit per Christum, huius meminisse oportet, vt eadem facilitate condonandi vtamini erga alios.

CAPVT V.

Stote ergo imitatores Dei, sicut filij charißimi, & ambulate in dilectione, sicut & Christus dilexit nos, & tradidit semetipsum pro nobis oblationem & hostiã Deo, in odorem suauitatis.

Estote ergo imitatores Dei sicut) Est perpetuus contextus huius & præcedentis capitis. Estote, inquit, imitatores Dei, id est, bonitatis, qua erga vos vsus est (*sicut filij charißimi*) valdè in loco positum est: Hoc siquidé bonorum filiorum est, imitari patres suos (*& ambulare in dilectione.*) In condonando volo vos imitari Deum Patrem, in diligendo Filium, cuius dilectionem nemo cogitatione assequi potest (*qui tradidit semetipsum pro nobis*) id est, vt nos reconciliaret Patri (*oblationem, (imò) hostiam*) siue victimam (*in odorem suauitatis*) siue (vt Hieron. vertit) in odorem bonæ fragrantiæ. Sermo figuratus est, significat sacrificium Christi, qui seipsum in cruce obtulit, acceptissimum fuisse Patri. Exhortatio hoc exigit, vt nos mutuò diligamus nõ verbis, sed rebus: vt quemadmodum Christus pro nobis animam suam posuit: ita & nos pro fratribus, vbi necesse fuerit, animas ponamus.

Hieron. in præfatione Zacharię.

Fornicatio autem & omnis immunditia, aut auaritia, nec nominetur in vobis, sicut decet sanctos, aut turpitudo, aut stultiloquium, aut scurrilitas, quæ ad rem non pertinet, sed gratiarum actio.

Fornicatio autem, & omnis immunditia.) Fornicatio, quæ Græcis πορνεία dicitur, vocabulum generale est ad omnem illicitã libidinem pertinens, quanquam interdũ pro specie vsurpatur. Comment. Hieronym. in hunc locum sic habet: Nisi philosophorum quidã Cynicus extitisset, qui doceret omnem titillationem carnis, & fluxum seminis ex qualicunque attritu & tactu venientem, non vitandum: & nonnulli sapientes sæculi in hanc turpem & erubescendam hæresim consensissent, nunquam sanctus Apostolus Ephesijs scribens, ad fornicationem etiam omnem immunditiam copulasset. Ex quo commentario discimus immunditiã ad Venerem hoc loco pertinere, cùm alioqui generalis vox sit. Respicit autem Apostolus ad scholam Simonis Magi, quæ tota in execrandis immunditijs versabatur (*& auaritia*) Græcè est πλεονεξία, quam accipit Hieronymus non pro studio pecuniæ, sed pro inordinata cupiditate voluptatum, quando scilicet quis non est cõtentus eo, quod sibi sufficere deberet in voluptate, sed insatiabilis & inexpletus per omnia turpitudinum genera, lasciuiáq; discurrit. Quæ enim consequentia, inquit, vt inter fornicationẽ, & immunditiã, & turpitudinem, & stultiloquiũ, & scurrilitatem, mediam auaritiam extraordinariè posuerit. Adducit similem locum ex 4. capite prioris epistolæ ad Thessalonicenses: ne quis supergrediatur neq; circũueniat in negotio fratrẽ, quo loco pro circũmueniat, Græcè πλεονεκτεῖν habetur. Sensus est: ne quis suam derelinquens coniugem, alterius polluere quærat vxorem (*sicut decet sanctos*) vocabulum est scholæ Christianæ. Sensus est: sicut decet eos, super quos inuocatum est nomen Christi (*aut turpitudo*) id est, verborũ obscœnitas (*aut stultiloquium*) siue, vt Paulus habet, μωρολογία (*aut scurrilitas*) id est, facetia, lepos siue iocus intempestiuus. Græcè est εὐτραπελία, quam Aristot. 4 Ethicorum. 8. cap. in bonam partem accipit, & virtutem facit per hyperbolen opponens ei βωμολοχίαν, siue scurrilitatem, per ellipsin verò ἀγροικότητα, siue rusticitatem. Quanquam, inquit, apud eos, qui plus ęquo iocis salibusque gaudent. Et εὐτραπελία dicatur ipsa βωμολοχία. Chrysostomus in parte sua ethica vehemens valdè est, non solùm non fert eos, qui εὐτραπελίαν, quam nos vrbanitatem dicere possumus, virtutem esse docent: sed & eos reijcit, qui rem mediam faciunt. Quod sequitur (*quæ ad rem non pertinet*) Græci in plurali numero legunt, quæ ad rem non pertinent. Sensus est: nolo vos loqui ea, quæ turpia sunt aut stulta, vel quibus alijs risum moueatis, quæ omnia indigna sunt Christianis, siue quæ omnia dedecent Christianos: Si hæc à plebe exigit Apostolus, quid præstandum est sacerdotibus, qui tanto gradu à plebe diuiduntur? (*sed magis* (inquit) *gratiarum actio*) id est, in conuiuijs, in congressibus vestris volo vos Christi meminisse, & beneficiorum eius, non ea

loqui, quæ turpia sunt, & cætera, quæ suprà memoraui.

HOc enim scitote, intelligentes, quòd omnis fornicator, aut immundus, aut auarus, quod est idolorum seruitus, non habet hæreditatem in regno Christi & Dei.

HOc enim scitote intelligentes, quòd, &c.) Hic rursus est πλεονέκτης, nec Grecè legitur, quod est idolorum seruitus, sed qui est idolorum cultor. Hic locus videri posset facere contra Hieronymum, sed non facit, imò pro eo facit, quod nouit, qui ex historia antiquitatis didicit Simonem, & eos, qui ex eius schola prodierunt, libidinem suã referre solitos in honorem Dei, imò tãnquam sacrificium hanc offerebant Patri vniuersorũ. Quare horum libido, quæ nomine auaritiæ generaliter acceptæ intelligitur, verius dicitur idolorũ cultus, quàm amor pecuniæ, (non habet hæreditatem) eam, de qua hactenus multa diximus.

NEmo vos seducat inanibus verbis: propter hæc enim venit ira Dei in filios diffidentiæ. Nolite ergo effici participes eorum.

NEmo vos seducat inanibus verbis) respicit ad scholam Simonis Magi, quæ immundissimã suam hæresim partim ex poesi, partim ex philosophia, partim ex authoritate Scripturæ sacræ persuadere conabatur. Respicit admonitio hæc nos quoq;, monetque, ne attendamus ad doctrinam Lutheranorũ, qui passim prædicant Christum misericordem esse, & satis fecisse pro nobis, modò tãtùm credamus. Quæ doctrina laxat habenas ipsi carni, & ad nihil aliud facit, quàm ad licentiam peccandi. Propter hæc enim) id est. propter ea, quæ iam memoraui, nempè, fornicationem, immunditiam, & auaritiam. Venit præsentis temporis est: nã Græcè est ἔρχεται. Iram posuit pro vindicta per tropum, loco diffidentiæ, Græcè est ἀπειθείας, id est, inobedientiæ vel incredulitatis, siue vt rectè verti posse putat Hieronymus, insuasibilitatis. Cyprianus legit in filios contumaces: sensus est, in eos, qui reuocantibus ab his reb⁹ turpibus fidem adhibere nolunt, qui cùm audiunt hæc non licere, aut non credunt, aut non obsequuntur.

Nolite ergo effici participes eorum.) Græcè est comparticipes, id est, ne sitis participes malorum cum illis: Agit enim de fructibus impietatis.

ERatis enim aliquando tenebræ, nunc autem lux in Domino. Vt filij lucis ambulate. (Fructus enim lucis est in omni bonitate, & iustitia, & veritate) probantes, quid sit beneplacitum Deo: & nolite communicare operibus infructuosis tenebrarũ: magis autem redarguite.

ERatis enim aliquando tenebræ) id est, versabamini in summa ignorantia: ignari eratis multiformis sapientiæ Dei, sed & hæc, quæ iam commemoraui, nesciebatis peccata esse. Nunc autem lux in Domino) id est, per Dominum accepistis cognitionem voluntatis diuinæ. Vt filij lucis ambulate.) Hebraismus est, primo, in ambulate. pro eo, quod est, vitam exigite: deinde in filijs lucis. Sensus est: viuite vt decet eos, quibus contigit cognitio diuinæ voluntatis. præstate opere, quæ scitis. Fructus enim lucis est in omni bonitate.) Istud dicit cõtra iracundos & amarulentos (& iustitia) hoc verò aduersus circumuentores ac defraudatores (& veritate) hoc contra mentiendi voluntatem loquitur. Sic Chrysostom. Alij iustitiam generaliter accipiunt, vt omnem virtutem in se complectatur: & veritatem intelligunt eam, quæ opponitur hypocrisi. Probantes, quid sit beneplacitum Deo) id est, exquirentes, quid reuerà placeat Deo. Simon dicit hoc gratũ esse Deo, alius aliud: vos explorate voluntatem Dei, tum studio diligenti, tum concionibus audiendis, tum alijs modis (& nolite communicare) id est, ne cõmercium habueritis, id est, abstinete ab illis operibus, quorum merito vos pudeat, ab illis operibus, quæ oderunt lucem, & quærunt tenebras. In capite 6. epist. ad Roman. dictum est, peccata, quæ per opera tenebrarum hîc intelliguntur, nullum parere fructum, nisi pœnitendum. (Magis autem) corrigentis est, imò potiùs, Græcis additur coniunctio, quam in sua versione expressit Erasmus, habet enim sic: Quin ea potiùs etiã arguite. Porrò, quia & is, qui reprehendit, & is, qui prodit, arguere dicitur, nascitur duplex commẽtarius. Prior est arguite, id est, verbis reprehendite: posterior, est prodite vita vestra composita. Si fueritis virtute cõspicui, latere non poterunt mali: Quia secundum philosophum: Contraria iuxta se posita, magis elucescunt.

QVæ enim in occulto fiunt ab ipsis, turpe est & dicere. Omnia autem, quæ arguuntur, à lumine manifestantur. omne enim, quod manifestatur, lumen est. Propter quod dicit: Surge, qui dormis, & exurge à mortuis & illuminabit te Christus.

QVæ enim in occulto fiunt ab ipsis) secundum quosdam hoc loco hyperbaton est, & pronomen (ipsis) refertur ad filios diffidentiæ, qui multò antè præcesserunt. Verùm probabile magis est, Apostolum demonstrasse eos, qui omnibus tunc temporis erãt in conspectu: Quæ in occulto fiunt ab ipsis, id est, à familia Simonis Magi. De sordidissimo sacrificio Simonis, quod nominabat mysterium vitæ, de πολυμιξίᾳ fœminarum, de communitate vxorum, de genitura, quã schola illa appellabat corpus Christi, & alia intolerabili obscœnitate vide Epiphanium in Simone, Nicolao, Gnosticis & Carpocrate, vbi etiam locum hunc Apostoli citat. Omnia aũt, quæ arguuntur, à lumine manifestantur) vna

vna eademque vox est Græcis, quam noster interpres nunc lumen vertit, nunc lucé. Sensus est: decet vos, qui estis lux in Domino, arguere eorum opera, quia omnia, quæ arguuntur à lumine, id est, à veris Christianis, illa reuerà manifestantur: quæ verò ab Aristotele & alijs ethnicis, quia lumen nó sunt, non verè manifestantur. Diceret enim Simon repræhensus ab Aristotele, tu caligo es & tenebræ, quid me arguis? Vel secundum aliam significationem: omnia, quæ arguuntur, id est, producuntur, siquidem ipsa lux bonæ vitæ arguit, & prodit turpia facta tenebrarum, etiam si nihil obiurges. Hæc significatio placuit Erasmo. Nam ipse vertit: sed omnia prodita, à luce manifesta fiunt. Expositio, quam annotauimus, illud (à lumine) refert ad verbum, arguuntur, quod præcedit, quod & Hiero. facit. Alij iungunt cum verbo sequenti, manifestantur: sensus eodem semper recidit. Græci admittunt & hunc sensum: Hæc vitia, quæ modò repræhendi, à lumine manifestantur, nec solũ admittunt, sed & planè adhuc inuitant. Non enim habent τὰ πάντα δὲ, sed τὰ δὲ πάντα, quod idem videtur esse, quod ταῦτα πάντα, id est, hæc omnia iam à me arguta.

Omne id, quod manifestatur) id est, quicquid manifestum redditur, & vitæ vestræ integritate detegitur, id lumen est, id est, luminosum fit, siue lumen accipit, ac tenebras abijcit. Discipuli Simonis desinét à sua improbitate, si videant vitam vestram integram planè, ac puram.

Propter quod dicit) non quidé scriptura, sed oraculum, aut vetus prophetia. Nã omnib⁹ editionibus inspectis, & excusis Hebræorũ voluminibus, nunquam se reperisse ait D. Hieronymus hanc authoritaté. *Surge qui dormis*) id est, quicunque versaris in tenebris (*& exurge à mortuis*) id est, è peccatis (*& illuminabit*) siue illustrabit te Christus.

Videte itaq; fratres, quomodo cautè ambuletis, non quasi insipientes, sed vt sapientes: redimentes tempus, quoniam dies mali sunt. Proptereà nolite fieri imprudentes, sed intelligentes, quæ sit voluntas Dei.

Videte itaque fratres, quomodo cautè) id est, circumspectè. Græcè est ἀκριβῶς, id est, diligenter & exactè ambuletis redimentes tempus. Quod noster interpres transtulit tempus, Erasmus hoc loco occasionnm vertit, & cap. 4. ad Coloss. oportunitaté. Quia, inquit, Græcè est καιρός, quæ vox propriè articulum temporis significat. Sed sciendum, Paulum frequenter abuti hac voce, vt ad Rom. Cùm adhuc infirmi essetis secundum tempus. Et ad Corinth. in priori epistola: Nolite ante tempus iudicare. Et ad Galat. Dies obseruatis, & méses, & tempora, & annos, quibus locis pro spacio, non pro articulo temporis accipitur. Quod ad præsentem locum attinet, Græci interpretes καιρόν exponunt per χρόνον, id est, tempus, quod aliarum rerum dispendio emi vult Apostolus. Hier. quoque pro spacio interpretatur. Sésus est: videte, ne tempus vobis effluat occasione horum hæreticorum, dum illis præbetis aures, & cum illis concertatis, occasione item cæterorum, qui molestiam vobis exhibent, & facultates auferre conantur, omniũ iacturam facite, vt hac ratione tempus redimatis. Rediméntes accipiendũ est pro ementes, quemadmodum dicimus redemptores vectigalium, tum alibi, tum in re ciuili: Sic Valla (*quoniam dies mali sunt*) id est, expositi multis malis propter præsentem hæresim, quæ maior causa est obseruandi temporis. Propterea nolite fieri imprudétes, in hac re scilicet. Sed intelligentes, id est, date operã pro viribus, vt cognoscatis, quę sit voluntas Dei. An ea, quam prædicat Simon, an quam didicistis ab Apostolis.

Et nolite inebriari vino, in quo est luxuria, sed implemini Spiritu sancto, loquẽtes vobismetipsis in psalmis, hymnis, & canticis spiritualibus, cantantes & psallentes in cordibus vestris, Domino gratias agentes semper pro omnibus, in nomine Domini nostri Iesu Christi Deo & Patri. Subiecti inuicem in timore Christi.

Et nolite inebriari vino, in quo) scilicet vino, vel certè in quã re (*est luxuria*) vt nó simpliciter vinum referat, sed totam orationis particulam, quę præcessit. Luxuria vox generalis est non ad libidinem solùm, sed ad omnem luxum pertinens. Theophylactus duplicem habet cómentarium. Primò exponit, in quo, id est, in qua vini temulentia est luxus: deinde addit, vel in qua vini temulétia est lasciuia & incontinentia. Nam venter mero æstuans, facilè dispumat in libidinem, sicut cótrà, sine Cerere & Baccho friget Venus. Annotandum hic ex Epiphanio, familiam Simonis Magi adueniente aliquo peregrino eiusdem sectæ solere conuiuia extruere, & cùm incaluissent mero, in Veneré ruere, cócedentes vsum propriæ vxoris peregrino prætextu fraternæ charitatis. Valdè ergo congruit significatio posterior, quam tradit Theophylactus, vt luxuria pro libidine accipiatur. Græcè est ἀσωτία, quæ vox quid propriè significat, petendũ est ex tertio libro Ciceronis de finibus, (*sed implemini Spiritu sancto*) hoc opposuit temulentiæ: Studete, inquit, repleri gratia Spiritus sancti, & velut modum exponens, quo id fieri queat, adijcit (*loquentes vobismetipsis in psalmis*) dũ conuenitis non ad tépla solùm, sed ad alia quoque loca, recitentur vltrò citroque psalmi, quibus prædicetur beneficium Christi, audiantur hymni, quibus celebrentur laudes, & gratię agantur: hic est modus, quo implemur Spi-

mur Spiritu sancto. Curãdum igitur in primis est, vt colloquia nostra semper sapiant Christũ. Porrò (psalmis & hymnis) vtrunque Græcum est, illud significat cãtionem, hoc verò laudẽ, sed propriè Dei, & hęc opposuit ebrijs cantionibus siue lasciuis carminibus, quibus decantandis implemur spiritu etiam, sed immundo. *Cantantes & psallentes in cordibus vestris.*) Hoc addit, ne quis putet satis esse, si summis labijs duntaxat recitet psalmos aut hymnos, hoc namque modo nõ implemur Spiritu. *Gratias agentes semper pro omnibus*) siue de omnibus scilicet beneficijs. *In nomine Domini nostri Iesu Christi.*) Quia per CHRISTVM nobis omnia cõtingunt. *Subiecti inuicem in timore Christi.*) Captat hìc occasionem Apostolus ad aliud diuertendi, & quodãmodo deinceps constituit in Ecclesijs politiam quandam. Quod ait (*in timore Christi*) sic accipiendũ est, vt ipsa subiectio non propter hominum gloriam, sed Christi timorem fiat, dum illum timemus offendere. Generalem hanc sententiam in sequentibus diuidit atque partitur.

MVlieres viris suis subditæ sint, sicut Domino, quoniam vir caput est mulieris: sicut Christus caput est Ecclesiæ, ipse saluator corporis eius. Sed sicut Ecclesia subiecta est Christo, ita & mulieres viris suis in omnibus.

MVlieres (inquit) *subditæ sint viris suis sicut Domino*) id est, sicut Christo. Sic Græca scholia, pro quibus facit, quod Greci Domino addunt articulũ. Alij aliter accipiunt respicientes ad locum, qui est capite 28. Genes. vbi Sara Abrahã dominum vocat. (*quoniam vir caput est mulieris*) non ethnicæ tantùm, sed & Christianæ quoq; & baptizatę (*ipse saluator corporis eius*) etenim caput salus est reliqui corporis, omnes penè sensus in se continens, proinde & vir mulieris. Sic Gręca scholia, iuxta quæ pronomen, ipse, respicit virũ, secundum Hieronymum verò Christum, Ipse, id est, Christus (*sed sicut Ecclesia*) id est, tota multitudo. Nam inter singulos is etiam continetur, qui inobediens est. Sic Græca scholia, quæ faciunt contra hæreticos, qui nolunt malos esse in Ecclesia. (*Ita & mulieres viris suis in omnibus*) id est, in quacunque re honesta tamen.

VIri diligite vxores vestras, sicut & Christus dilexit Ecclesiam, & seipsum tradidit pro ea, vt illam sanctificaret, mundãs eam lauacro aquæ in verbo vitæ, vt exhiberet ipse sibi gloriosam Ecclesiam nõ habentem maculam, aut rugam, aut aliquid huiusmodi, sed vt sit sancta & immaculata.

VIri diligite vxores vestras, sicut & Christus dilexit Ecclesiam) quam dilectionẽ rebus ipsis declarauit, dum (*seipsum tradidit pro ea*) id est, in mortem obtulit (*vt illam sanctificaret*) scilicet sanguine suo, quo aspergimur in Baptismo, vnde sequitur (*mundans eam lauacro aquæ*) id est, per Baptismum, qui administratur in nomine Patris, & Filij, & Spiritus sancti, hoc est, quod ait (in verbo vitæ.) Ad hũc modum interpretati sunt locum hunc veteres Theologi, tam Græci, quàm Latini, vt Ecclesia intelligatur mũdata lauacro aquæ, quia reipsa per Baptismum ex immũda reddita est munda.

Notandus est ergo locus iste, & vnà cum illo, qui est in Epistola ad Titũ: Saluos nos fecit lauacro regenerationis, obijciẽdus est hæreticis, qui volunt Baptismum nihil efficere in mente baptizati, sed per Baptismum ascribi nos tantùm externæ societati hominum. Genitiuus, vitæ, iuxta Gręcos abundat: neque Hieronymus legit, neq; Ambro. Exhortatio hęc id vult, vt viri ex animo diligant coniuges suas, hocq; rebus ipsis declarent, & si aliquid immundum seu impurum in eis fuerit, operam dẽt, vt emundetur hoc, sicut Christus de Ecclesia fecit (*vt exhiberet ipse sibi*) id est, vt adiungeret eam sibi, nõ vtcunque puram, sed decore insignem, & (*non habentem maculam aut rugam*) pulchrè maculã & rugam (quia de coniugio loquebatur) de exemplo mulierum ad decorem traxit Ecclesiæ. Quidam referunt istud ad consummationem sæculi, quando Christus asignabit regnũ Deo & Patri, quod iam quàm diu in procinctu stat, & in acie, non sit Ecclesia sine macula & ruga.

ITa & viri debent diligere vxores suas, vt corpora sua. Qui suam vxorem diligit, seipsum diligit. Nemo enim vnquam carnem suam odio habuit, sed nutrit, et fouet eã, sicut & Christus Ecclesiã: quia mẽbra sumus corporis eius, de carne eius, & de ossib. eius.

ITa & viri debent diligere vxores suas.) Cõiunctio (&) iuxta Græcos abundat. Sic, inquiunt, debent viri diligere vxores suas, vt sua ipsorum corpora. Hìc ad amorem coniugum hortatur tali argumento, quòd etiã philosophos moueret, nimirum à natura omnibus insita. *Nemo enim vnquam*) id est, nullum omninò animal, non tantùm homines, sed ne bruta quidem animantia vnquam oderunt carnem suam. Sic August. lib. 21. cõtra Faustum cap. 7. Turpissimum aũt fuerit id non præstare vxori, quod bruta videmus sibi mutuò præstare (*sed nutrit & fouet eam.*) Quòd autem quidã persequi videatur carnem suam, ieiunijs, vigilijs, & laboribus eã atterẽtes, non persequuntur carnẽ, sed corruptionem eius, sed inclinationes eius, & libidines ad fruendum his inferioribus propensas. Pulchrè de hac Apostoli sententia differit August. lib. 1. de doctrina Christiana cap. 24. (*sicut & Christus Ecclesiam*) scilicet nutrit & fouet, nimirum Eucharistia corporis & sanguinis sui (*quia membra sumus corporis eius.*) Hic quæstio est difficilis in commentarijs eruditorum: num mẽbra, caro, & ossa per tro-

pertropum debeat accipi, an simpliciter, vt velit Paulus, fideles esse ex carne Christi, sicut Eua fuit ex carne Adæ, & eius ossibus, & sicut manus est ex ossibus, & carne totius corporis. Ambros. tropũ agnoscit: spiritualiter, inquit, istud intelligendũ est. Hic nota, quòd schola veterum Theologorũ imitata Græcos, sensum spiritualem, quem ipsi pneumaticum appellant, illum vocet, quẽ aliàs tropicũ dicimus & figuratũ. D. Hiero. simpliciter accipit: Mẽbra sumus corporis ipsius. i. sumus mẽbra talis naturę, qualẽ ipse assumplit, atq; hanc ob causam, nimirum quia participamus cũ eo eãdem naturã corporeã, ipse nutrit & fouet nos. Quod sequitur (*de carne eius, &c.*) Explicatio est precedẽtis, nam constamus carne & ossibus, qualib. ipse Christus in cælestibus. Quæ similitudo naturæ est causa singularis erga nos amoris: amat nos Christus, non solùm quia ipsum in propria veniẽtem recepimus, verùm etiam quia eiusdem cum ipso naturæ sumus. Hoc modo non potest Christus amare angelos, quorum semen non appræhẽdit. Cum Hieron. sentit Irenæus, qui lib. 5. contra hęreses non longè ab exordio, cum citasset locum hunc Apostoli, subiecit: Nõ de spirituali aliquo & inuisibili homine dixit hæc Apostolus. Spiritus enim neq; ossa, neq; carnes habet, sed de ea dispositione, quæ est secundum hominẽ, qui ex carnibus, & neruis, & ossibus cõsistit, qui de calice, qui est sanguis Christi, nutritur: & pane, qui est corpus ei⁹, augetur. Si quis malit amplecti spiritualem sensum, is dicet nos esse membra, vt Christ⁹ nobis est caput. *De carne eius & ossibus eius*) id est, per precium sanguinis effusi. Verũ prior interpretatio exactior est. Quidam commẽtarius, corpus & membra per metaphoram interpretatur: carnem verò & ossa propriè accipit hoc sensu: nutrit & fouet nos Christus, propterea, quòd sumus singuli membra corporis sui, quod est Ecclesia, ex eadem secundum speciem naturæ ossis & carnis compositi.

P*Ropter hoc relinquet homo patrem & matrem suam, & adhærebit vxori suæ: & erunt duo in carne vna.*

P*Ropter hoc relinquet homo patrẽ, &c.*) Nõ sunt verba Pauli, sed Adæ in Genes. Sẽsus est: ad intelligenda ista, quę explicare cœpi, cõducit historia Geneseos, quæ est c. 2. ad hũc habens modũ: Hoc nunc os ex ossibus meis, & caro ex carne mea. Propter hoc. i. quia ex eadem carne, & eisdem ossibus sunt vir & mulier, relinquet homo patrem suũ, & adhærebit, id est, coniungetur vxori suæ. Interpretantur quidam de consuetudine domestica, alij de carnali commercio. Ad verbum est, agglutinabitur ad vxorem suam, (*& erunt duo in carne vna*) id est, erunt vna caro. Nomine carnis totum hominem intelligit iuxta proprietatem sermonis Hebręi: ex duobus, inquit, vnus fiet homo, tũ propter animorum cõcordantiam, tum propter cõmixtionem corporum.

S*Acramentum hoc magnum est: ego autem dico, in Christo & in Ecclesia.*

S*Acramentum hoc magnum est*) sensus est: historia hæc iam à me recitata præter literalem sensum, secundum quem significat maritũ relictis parentibus perpetua cõsuetudine domestica adhęsurum vxori suę, habet & sensum mysticum, vt sit prophetia quædam cõiunctionis Christi, cuius typum gerit Adam, & ipsius Ecclesiæ, cuius typum exprimit Eua. Ad hunc modum interpretatur Hieronymus, vt Sacramẽtum pertineat ad superiora. Erasm⁹ verò refert ad ea, quæ sequuntur, vt sensus sit, non quòd coniunctio Adæ & Euę, siue viri & mulieris sit magnum Sacramentum, sed quòd coniunctio Christi cum Ecclesia magnum Sacramentum sit, sed indulget Erasmus hic ingenio suo, cum veteres omnes aliter interpretati sunt, non solùm Hieronymus, sed Nazianzenus, sed & Chrysostomus, ipse quoq; Oecumenius, qui omnes ad superiora referũt, quod hìc dicitur: nimirum vt coniunctio Adæ & Euæ sit allegoria quædã magna, hoc est, typus coniunctionis Christi cum Ecclesia. Sententia Nazianzeni est apud Hieronymum in commentarijs huius. Oecumenij habetur in enarratione illius: Veruntamen & vos singuli: Hæc, inquit, anagoge & pneumatica interpretatio non euertit propriam interpretationẽ, vbi duo innuit, Paulum videlicet historiam Geneseos allegoricè accepisse, ac interim sensum literalẽ retinendũ esse. Ne cui negotium faciat in hoc commentario vox anagoge, sciendum apud veteres non distingui anagogen ab allegoria, vt in Esaia annotauimus, posteà non incommodè facta est harum distinctio. Erasmũ, vt diuersam sequeretur à veteribus sententiam, adduxit partim vox Græca mysterium, quã noster interpres vertit Sacramentum: non enim in hoc, inquit, magnum est mysterium, si vir iungatur vxori: partim illa particula, ego aũt, &c. quã hunc vult habere sensum: verùm ego loquor de Christo & Ecclesia. Sed non aduertit Erasmus Apostolũ appellare mysterium hoc loco, quod in priori Epist. ad Corinth. typum vocat, & in Epistola ad Galat. allegoriam, in qua significatione hac voce vsus est Naziãzenus, vt videre est in commentar. Budæi in linguam Græcam. Dicitur ergo historia Genesis, cuius in præcedentibus meminit, magna quædam allegoria, quia maximæ cuiusdam rei typus est: cuius autem rei typus sit, explicat Apostolus, dum dicit: (*Ego autem dico*). id est,

id est, me quidem interprete, id est, quantū mihi Paulo videtur, est typus Christi & Ecclesiæ. Addita est hæc particula, ego autem dico, modestiæ causa à D. Paulo (*in Christo & Ecclesia*) id est, de Christo & Ecclesia. Phrasis hæc etiam apud veteres Theologos obuia est frequenter, dicunt ego hoc interpretor in Christo, id est, de Christo. Sic Hieronymus loquitur in comment. huius loci. Sic & Epiphanius interpretans illud: surge, qui dormis, &c. Eodem sensu dicunt: interpretor hoc in Christum. Secundum hanc expositionē, quæ est Hieronymi, Nazianzeni, & veterum, particula ista: ego autē dico, nihil facit pro Erasmo.

V*Eruntamen & vos singuli vnusquisq; vxorem suam sicut seipsum diligat: vxor autem timeat virum suum.*

V*Eruntamen & vos singuli*) quod dicit tale est: Etsi iuxta allegoriam hæc sim interpretatus, tamen volo vos retinere sensum literalem, & de vobis dictum intelligi, quod dixit Adam: Propter hoc relinquet homo patrem & matrem, &c. Vt vnusquisque vxorem suā sicut seipsum diligat. Notat Hieronymus aduerbium (sicut) aliā habere vim hoc loco, & aliam, vbi dicitur: diliges proximum tuū sicut teipsum. In proximo, inquit, similitudo ponitur, vt sic eum diligas sicut teipsum, & cupias esse saluatū: in vxore autem comparationis aduerbium (*sicut*) non similitudinem, sed approbationē & confirmationem cum quodā pondere sonat, quomodo dicimus de viro, quasi vir fecit. & de saluatore scriptū est: vidimus gloriam eius, quasi gloriam vnigeniti, hoc est, vt vnigenitum (*qui ipse erat*) decebat habere gloriam (*& vxor timeat*) id est, reuereatur virum suum: Hoc modo interpretatur Hieronymus Item Græca scholia φοβῆται, inquiūt, intelligit non seruorum more timere, sed vt vxorem decet revereri, ac solicitam esse, ne maritū offendat. Hæc timoris species à philosophis εὐλάβεια dicitur.

CAPVT VI.

Ilij, obedite parentibus vestris in Domino. Hoc enim iustum est. Honora patrem tuum & matrem tuā, quod est mādatum primū in promissione, vt benè sit tibi, & sis longæuus super terram.

GEneralem sententiam suprà dictā. (*Subiecti inuicē in timore Christi*) per partes explicans Apostolus, tres adfert subiectionum species. Quarum prima est, vxoris respectu mariti, de qua egit in præcedenti capite. Secunda est filiorum respectu parētum. Tertia, seruorum respectu dominorum, atq; de secunda hac & tertia in hoc capite tractat.

Filij obedite parentibus vestris in Domino.) Hebraismus est, id est, secundum Dominum, id est, quatenus Dominus & Euangelica doctrina permittunt. Si enim absurda, & sanctis mandatis Dei contraria præceperint, nō est parendum ipsis. (*Hoc enim iustum est*) & naturæ lex id exigit, non solum autem illa, sed & diuina, quæ habetur Exod. 20. cap. (*Honora patrem & matrem, quod est mandatum primū*) non quidem simpliciter, sed primū cui adiuncta est promissio, id est, quod ait, in promissione: valet enim (in) hoc loco idē, quod beth Hebraicum. Promissio adiuncta mandato est (*vt benè sit tibi, & sis longæuus super terrā.*) Alij interpretantur, primum scilicet in secunda tabula.

E*T vos patres, nolite ad iracundiam prouocare filios vestros, sed educate illos in disciplina & correptione Domini.*

E*T vos patres, &c*) Iracundiā interpres pro ira posuit. Sensus est: ne intempestiuo imperio prouocetis ad irā liberos vestros, ne sitis duri erga illos & asperi, ne tractetis eos in modum seruorum, (*sed educate illos in disciplina*) Græca vox παιδεία anceps est, significans tum eruditionem, tum castigationē. Verum hoc loco pertinere videtur ad castigationem, quā Paulus exerceri vult moderate, vt decet Christianos. Hieronymus alterum significatum accipit, tanquam velit Paulus Patres instituere filios suos in præceptis diuinis. Ad eundem modum interpretatur Chrysostomus, quos secutus est Erasmus in translatione sua, vertens per eruditionem, sed rectius noster interpres, qui disciplinam transtulit, quæ vox æquè atque Græca anceps est. (*Et correptione Domini*) Græcè est νουθεσία, quę vox vt præcedēs apud eos anceps est: significat enim nūc admonitionē, nunc obiurgationem siue correptionem, atque inde dicta est, quòd in animum alicuius ponas & ingeras, quid factū oporteat. Hieronymus admonitionem mauult accipere, quod vocabulum mollius sit, quàm correptio. Hactenus de secunda, iam tertiam aggreditur.

S*Erui obedite dominis carnalibus cum timore & tremore, in simplicitate cordis vestri sicut Christo non ad oculum seruientes, quasi hominibus placētes, sed vt serui Christi, facientes voluntatem Dei, ex animo: cum bona voluntate seruientes sicut Domino, & non hominibus. Scientes quoniā vnusquisq; quodcunq; fecerit bonum, hoc recipiet à Domino, siue seruus, siue liber.*

S*Erui obedite dominis carnalibus*) id est, temporalibus. Iam tum Apostolorum tempore erant, qui malè intelligētes libertatē Christianam, docebant fideles non debere subesse infidelibus, quemadmodū annotat Hieronymus in commētarijs huius loci. Ad extirpan-

tirpandum dogma hoc, Apostolus vbiq; tã studiosè præcepit seruis obediẽtiam. Quod sequitur: (*cum timore et tremore*) interpretatur quidam vt serui timeant iussa dominorum, & ad ipsorum imperia tremant, ac magna solicitudine explere illa studeant. Verum locus qui est in epistola ad Colossenses cap. 3. ad alium inuitat sensum, hûc nimirum: Serui obedite Dominis in timore ac tremore Christi: nam in die iudicij Christus hoc requiret à vobis si nõ præstiteritis. (*In simplicitate cordis*) id est, non subdolo animo, (*non ad oculum seruientes*) volo vos facere præcepta & imperia dominorum, nõ solum cùm adsunt ipsi ac vident, sed tum etiam cùm absunt. Ad verbum est, non iuxta oculare seruitium, quod Paulus vnica voce composita extulit dicẽs, κατορθαλμοδυλείαν, (*quasi hominibus placentes*) & hic vnica vox est composita ἀνθρωπάρεσκοι, quam vt ad verbum reddamus: Non vt homo placiti, hoc est, non vt ij, qui hominibus probari student, (*sed vt serui Christi*) id est, nullo respectu hominum, sed solius Dei tanquam illi seruientes vestrum obsequium dominis exhibete, (*facientes voluntatem Dei*) Si serui exequentes iussa & imperia dominorum Ethnicorum secundum Paulum faciunt voluntatem Dei, quanto magis Christiani obtemperantes Episcopis suis, & ipsorum leges & decreta præstantes. Locus notandus est contra Lutheranos (*ex animo*) id est, nõ coactè, (*& cum bona voluntate*) id est, amicabili affectu) scientes quod vnusquisq; siue seruus, siue liber quodcunq; fecerit bonum hoc recipiet à Domino, hoc est, reportabit mercedem, & præmium referet pro bono opere. Remuneratio hæc secũdum Bucerum habet quidem nomen mercedis, non autem rem ipsam, sed ob id merces dicitur secundũ ipsum, quia subsequitur opera. Philippo visum est nimis improbum ita torquere scripturas, vnde agnoscit & vocem & rem, hoc est, fatetur Deum pro operibus & respectu operum dare mercedem, cũ in hac vita tum in altera, sed negat mercedem hanc esse vitam æternam. Sed locus qui est in Epistola ad Colossenses capit. 3. huius errorem conuincit. Apertè enim ibi habet Apostolus, quòd Deus daturus sit pro operibus retributionem hæreditatis.

ET vos Domini, eadem facite illis, remittentes minas, scientes quòd & illorum & vester Dominus est in cælis, & personarum acceptio non est apud eum.

ET *vos Domini, eadem facite illis, &c.*) hoc est, præstate vos tales erga seruos, quales ipsos volo esse erga vos. Sunt præcepta humanitatis (*remittentes*) id est, relaxãtes (*minas*) id est, ne sitis feroces, ne sitis minabundi, & imperiosi nimis in seruos, scientes quod cõmunem Dominum habetis, qui in iudicando non respicit personam, vt hunc quia seruus est condemnet, illum quia Dominus est absoluat: sed sine discrimine talium rerum vnumquemque pro qualitate vitæ, vel premijs adiudicat, vel supplicijs. Pro, personarum acceptio, Grecis vnica vox est προσωποληψία.

DE cætero fratres, confortamini in Domino, & in potentia virtutis eius. Induite vos armaturam Dei, vt possitis stare aduersus insidias diaboli: quoniam non est nobis colluctatio aduersus carnem & sanguinem, sed aduersus principes & potestates, aduersus mundi rectores tenebrarum harum, cõtra spiritualia nequitiæ in cælestibus.

DE *cætero*) particula est apud Paulum seruiens clausulis epistolarum. Quod reliquum est, ait, siue vt aliquãdo finiam, date operam vt fortes reddamini (*in Domino*) id est, per Christum (*in potentia virtutis eius*) id est, per potentiam virtuosam, hanc Paulus in se expertus erat, hancq; experiuntur, sentiunt & vidẽt, qui sunt in Christo, dum vitã suam quam nunc agunt, cum ea conferunt, quam olim egerunt ante Christum cognitum. Quemadmodum autem in principio epistolæ respexit Apostolus ad familiam Simonis, sic in hac quoque conclusione, in qua cupit nos robur sumere in Christo, quo prediti facile vincemus libidines ad quas inuitát Simon, omnesque ipsius turpitudines. Erasmus vt vitaret amphibologiam vertit in potentia roboris illius, quod interpretãtur quidam, vt hoc sit, quod in fiducia potentiæ Dei.

Induite vos armaturam Dei) Paulus habet πανοπλίαν, id est, totam armaturam, id est, omnia simul arma, quæ ad militem pertinent. Græcam vocem propius expresit interpres Ambrosij, vertẽs vniuersitatem armorum. *Vt possitis stare aduersus insidias diaboli*) quas scilicet molitur per Simonem, Menandrum, Basilidem, per Gnosticos & alios hæreticos. Multimoda ingenia diaboli, dolos, fraudes, & versutias significare volẽs Apostolus, plurali numero dixit μεθοδείας. Est autem μεθοδεία cum quis ex insidijs aggreditur alium, μεθοδεύειν est per compẽdium & abruptè adoriri, quod arte fit: Cum peritissimo igitur bellatore & hoste nobis pugna est, qui non simpliciter neque apertè bellum gerit, sed cum multis insidijs. Istud dicit vt excitet eos ad capessenda arma non vulgaria, sed arma manu Dei fabricata. Quod sequitur: *Non est nobis colluctatio aduersus carnem, &c.*) variè à diuersis exponitur. Quidam carnem & sanguinem accipiunt, vt sit periphrasis hominis, hoc sensu: In negotio hoc fidei non est nobis lucta vel pugna aduersus dæmones, qui in hominibus istis, in Simone, in Basilide, in Gnosticis efficaces sunt. Ita hodie quibus res est cum hæreticis, non cum hominib.

rem habent, sed potiùs cum diabolo, qui ipsos in pugnam incitat & armat. Alij carnem & sanguinem propriè accipiunt, pro parte illa quæ nobis bruta est, vnde ebulliunt motus impuri: Atque hi rursus aliter & aliter interpretantur. Quidam enim subaudiunt particulam (*tantùm*) hoc sensu: Non est nobis colluctatio aduersus carnem tantum & sanguinem, verum etiam aduersus principes, & cęt. Alij nihil subaudiunt, sed ad hunc modum interpretantur. Pugna quæ cum carne & sanguine nobis est, licet in se considerata grauis sit & molesta, tamen collata cum ea, qua contra dæmones dimicamus, nulla est, tantæ sunt vires & tantę sunt fraudes dæmonum. Vires ipsorum innuit Apostolus dum ait: aduersus principes, aduersus potestates. Quemadmodum enim in bonis Angelis alij principes dicuntur, alij potestates, sic & in reprobis seu refugis spiritibus, de qua re agitur in 2. sententiarum. (*Aduersus mundi rectores.*) Notatio est diaboli, quem Christus vocauit principem mundi. ne quis autem mundi appellatione intelligeret cælum vel terram, adiecit Apostolus (*tenebrarum harum*) ac si dicat, contra mundi rectores, id est, aduersus dominos tenebrarum seculi huius. Dominantur enim dæmones hominibus mundo deditis, in horum cogitationibus & consilijs efficaces sunt, quos tenebras appellari tum ex alijs scripturarum locis, tum ex hac ipsa epistola discimus, ex loco videlicet qui est capit. 5. Eratis aliquando tenebræ. Quod noster interpres duabus, Apostolus vnica voce cõposita extulit: dicens κοσμοκράτορας. quæ vox hoc loco excepto, neque in veteri testamento neque in nouo vsquam reperitur, quam finxit Apostolus, quo rebus nouis noua accommodaret vocabula: (*Cõtra spiritualia nequitiæ*) hoc est, phrasi Hebræa, contra spirituales nequitias, quibus verbis cum naturam, tum ingenium dæmonum expressit Apostolus: Naturam, dum spiritus esse ait: ingenium, dum nequitias appellauit seu potius versutias: siquidem nequitia propriè ad libidinē & luxum pertinet, quod hęc vitia hominem perditum & nihili declarant. πονηρία verò, qua voce vsus est Apostolus, præter malitiā etiam versutiam significat, atque hoc significatum hoc loco exprimere voluisse Apostolum inde cõstat, quòd in sequentibus μεθοδείας posuerit. postquam dixit, quàm vehementes habeamus hostes, arguens primò ab arte ipsorum & fraude, deinde à potestate & viribus, & postremò à natura, deinde infert de loco. Sunt, inquit, proximi nobis, agunt in aere hoc, qui supra nos est, ibi sedem suā habent, hoc est, quod ait. *In cælestibus*) est talis phrasis, qualis illa: gloria in excelsis Deo, sermo dilucidior fuisset, si dixisset: contra spirituales versutias degentes in cælestibus, quod facere potuisset adiectione vnius articuli ante præpositionem. Ad hunc modum Hieronymus interpretatur: Omnium, inquit, doctorum opinio est, quod aer iste, qui cælum & terram medius diuidens inane vocatur, plenus sit contrarijs fortitudinibus.

Græci alium huius loci habent sensum, hunc nimirum Pugna nobis est cum refugis spiritibus, non de paruis rebus, sed de cælestibus. Sic Chrysostomus: Præpositio (in) ait posita est loco propter vel pro: Sic & Græcanica scholia. Verum siue hoc siue altero modo interpretemur, multum ponderis adfert particula hæc exhortationi. August. de agone Christiano capit. 3. habet, quod Hieronymus cap. 5. magis accedit sententiæ Græcorum, non tamen planè idem cum illis sentit. Accipit enim ipse præpositionem (in) propriè: verba eius sunt: Potest & aliter intelligi locus iste, vt videlicet nos in cælestibus constituti, id est, in spiritualibus Dei præceptis ambulantes, dimicemus aduersus spiritualia nequitiæ, quæ nos inde conantur abstrahere.

PRopterea accipite armaturam Dei, vt possitis resistere in die malo, & in omnibus perfecti stare. State ergo succincti lumbos vestros in veritate, & induti loricam iustitiæ, & calceati pedes in præparationem Euangelij pacis, in omnibus sumentes scutū fidei, in quo possitis omnia tela nequissimi ignea extinguere, & galeam salutis assumite & gladium spiritus, quod est verbum Dei.

PRopterea) id est, quia tam vehementes hostes habetis (*accipite armaturam Dei*) hic rursus est πανοπλίαν, quæ vox non simpliciter arma, sed vniuersa arma significat. (*Vt possitis resistere in die malo*) id est, in tempore tentationis: Hoc vertunt alij, in die malo. Hieronymus intelligit extremum iudicij diem, sed omnino verisimile est Apostolum ita dicere ad præsens seculum. (*Et in omnibus perfecti stare.*) Sensus est: vt cùm iuxta omnia eritis perfecti, id est, sic comparati, sic probe instructi πανοπλίᾳ siue vniuersitate armorum positis stare, sic vt non moueamini loco impetu hostium. (*State ergo succincti lumbos vestros*) sermo figuratus est. Quidam metaphorā sumptam putant ab ijs, qui accingunt se operi vel itineri. Alij sumptam putant a militibus qui eam partem corporis baltheo lumbis cōserto, tegere solent in bello. Qui respicit ad caput. 12. Lucæ, & cogitat Paulum amare Euangelium, præferet priorem sententiam, quæ Ambrosij est: Omnis, inquit, qui operari vult, accinget se, vt ablato impedimento diligentius operetur. Qui vero respicit ad textum sermonis, & aduertit quid præcedat, quidque sequatur, præferet posteriorem sententiam, quam amplexus est Erasmus,

mus,non solùm in annotationibus, sed etiã in translatione sua. Vertit enim ad hunc modum: state circumcinctis lumbis vestris baltheo in veritate. Sed meritò reprehenditur Erasmus,inserens textui baltheum, cùm id sit priuati sensus: & quamuis Hieronymus & Chrysostomus sic interpretentur, interpretationes tamen non sunt admiscendæ textui scripturæ. Quod additur (*In veritate*) referunt quidam ad veritatem dogmatum: Alij ad veritatem vitæ, quod improbabile non est, maximè si respicimus ad hypocrisin familiæ Simonis. Præpositionem (in) adiecit more Hebræorum: Milites, inquit, lumbos baltheo tegunt, vos spirituales lumbos munire volo veritate. (*Indutis lorica iustitiæ*) monet Apostolus, vt se muniant aduersus hæreses: primò, veritate fidei velut baltheo, deinde iustitia, id est, (interprete Chrysostomo) catholica & virtute prædita vita vel thorace seu lorica. Quod diligenter aduertendum: nam multis hodie magna causa ruinæ in hæresin, est mala vita. Quidam illud quod præcessit (*Circumcincti lumbos, & cæter*) sic interpretantur, vt velit Apostolus Ephesios vestimenta Libidinis in altum colligere: ad quem modum etiam plerique exponunt locum Lucæ, vt pertineat ad castigationem rei Venereæ ac libidinis, quæ sedem in lumbis habet. Quem commentarium probabilem facit ingenium familiæ Simonis pronum in libidines. (*Calceati pedes in præparationem*) textus additus commentarijs Hieronymi habet (in) præpositionem atque ita Græci legunt: habent enim præpositionem ἐν pro εἰς. In commentarijs exponens hæc verba, omittit Hieronymus præpositionem, & legit calceati pedes præparatione Euangelij pacis. atque hoc est, quòd in præcedentibus annotauimus Apostolum more Hebræorum adiecisse præpositionem. Vult ipsos promptos esse & paratos non solum ad Euangelium pacis & retinendum & tuẽdum contra Simonianos, sed & ad propagandum ipsis licet aduersantibus. Euangelium pacis vocat, quia docet fideles idem sentire, idem sapere, non generat schismata nec dissensiones. Alij pacem interpretantur, quæ est reconciliatio cum Deo, quam annunciat Euangelium: (*In omnibus sumentes scutum fidei*) Erasmus vertit, super omnia. Vbi sciendum quòd, super, Latinis aliquando excellentiam significat: Vt dulces super omnia Musæ. Interdum licet rarius connectendi formula est, vt apud Suetonium: Super ingenuorum pædagogia, id est, præter. Ad eundem modum Græca præpositio ἐπὶ ambigua est, quam hoc secundo modo sumit Oecumenius pro propter. Hieronymus legit, quod vertit Erasmus, sed interpretatur vt noster interpres, vt super omnia, id est, in omni opere, inquit, portate clypeum fidei, vt possitis tecti atque muniti excipere venientes sagittas, & huc atque illuc eas arte bellica declinare. Loco nequissimi Græcè est τοῦ πονηροῦ cum articulo, id est, mali siue versuti illius, & intelligit vel principem vel totum cœtum dæmonum. Interpreti nostro familiare est positiuum vertere per superlatiuum, quod non videtur absq; graui causa facere, (*& galeam salutis assumite*) id est, spem regni æterni, sic facilè contemnetis libidines Symonianorum. Galeam salutis, periphrasin esse spei discimus ex cap. 5. prioris Epistolæ ad Thessal. (*& gladium spiritus*) id est, phrasi Hebræa, gladium spiritualem, & quis sit iste gladius interpretans, qui inquit est verbum Dei: Hoc gladio vsus est in conflictu contra dæmonem Saluator noster apud Matthæum cap. 4. non semel vel iterum, sed ad omnem aggressum. Hactenus in specie exposuit Apostolus quod in genere dixerat, induite πανοπλίαν, & quia satis non est his instructum esse armis, nisi accedat & oratio iugis & assidua, idcirco adiecit:

Luc. 10.

PEr omnem orationem & obsecrationem orantes omni tempore in spiritu, & in ipso vigilantes in omni instantia, & obsecratione pro omnibus sanctis, & pro me, vt detur mihi sermo in apertione oris mei cum fiducia notum facere mysterium Euangelij, pro quo legatione fungor in catena, ita vt in ipso audeam, prout oportet me loqui.

PEr *omnem orationem & obsecrationem orantes omni tempore*) scilicet, seposito, id est, destinato ad fundendas preces aut ex publica consuetudine aut priuata. Videte Augu. de heresibus. Quod vult Deum, in hæresi Eschitarum, (*in spiritu*) id est, non in βαττολογίᾳ, de qua Saluator apud Matthæum cap. 6. Orantes nolite multum loqui, vbi est μὴ βαττολογήσητε. Sic Chrysostomus, sic & Græcanica scholia. Secundum Ambro. (*in spiritu*) id est, conscientia munda & fide integra. In carne, inquit orat, qui polluta mente orat (*& in ipso vigilantes*) Grecus sermo ambiguus est, referri potest vel ad spiritum, vel ad rem. Noster interpres retulisse videtur ad spiritum: In ipso scilicet Eras. ad rem refert: Nam vertit ad hoc ipsum vigilantes (*in omni instantia.*) Aduertendum Apostolum hic etiam à laicis requirere continuam orationem pro successu Euangelij, & extirpatione hæresiũ. Quid igitur faciendum nobis clericis? (*vt detur mihi sermo in apertione oris mei.*) Hebraismus est sicut apud Matthæum ca. 5. Aperiens os suum docebat eos, & cæte. *Vt cum fiducia*) Græcè est παῤῥησίᾳ quæ propriè est audacia & libertas loquendi, vt cùm nihil veriti dicimus in genere (*notum facere mysterium*) id est, arcanum Euangelij (*pro quo*) siue super quo (*legatione fungor in catena.*) Hinc patet epistolam hanc

ex vinculis ſcriptam. *Ita vt in ipſo audeam*) in ipſo, id eſt, de ipſo ſcilicet myſterio Euangelij. Hebraiſmus eſt, vt de arcano Euangelij audeam loqui, ita vt oportet, vt liberè illud prædicem. Habent & alium ſenſum Græcanica ſcholia: Vt, inquiunt, cum libertate pro me cauſam dicam, & rationem reddam Euangelij à me prædicati. In vinculis enim erat & pro ſe reſponſurus.

VT autem & vos ſciatis, quæ circa me ſunt, quid agam: omnia vobis notum faciet Tychicus, chariſsimus frater & fidelis miniſter in Domino, quem miſi ad vos in hoc ipſum, vt cognoſcatis, quæ circa nos ſunt, & conſoletur corda veſtra. Pax fratribus & charitas cum fide à Deo Patre noſtro & Domino Ieſu Chriſto. Gratia cum omnibus, qui diligunt Dominum noſtrum Ieſum Chriſtum in incorruptione, Amen.

VT *autem & vos ſciatis, quæ circa me ſunt.*) Nihil hic eſt difficultatis, hoc tamen eſt hic commodi, quod hinc apparet Epiſtolam ad Coloſſ. planè eodem tempore, eodem loco, & impetu ſcriptam eſſe, quo ſcripta eſt hæc ad Epheſ. vt in qua ſuccurrerint Paulo eadem verba ex propinqua cogitatione de præcedenti Epiſtola (*pax fratribus*) tranquillitas conſcientiæ, (*& charitas cum fide*) id eſt, ſit aut detur vel augeatur, (*à Deo Patre, & cæter.*) obſeruandæ ſunt locutiones Apoſtoli, quibus nunc à Chriſto, nunc in Chriſto, vel per Chriſtum dicit: hæc aut illa donari nobis. Multum enim diſcriminis habent hæ formulæ. Sed & in Chriſto ſiue per Chriſtum pro locorum varietate aliter & aliter accipitur. Aliam enim vim habet, vbi ait Apoſtolus: Patrem reconciliaſſe nos in Chriſto: vt in poſteriori Epiſtola ad Corin. cap. 5. Aliam vbi ait, Patrem elegiſſe nos in Chriſto, vt cap. 1. huius epiſtolę, niſi in ipſo, hoc eſt, per ipſum referas ad verbum elegit, ratione alicuius temporalis effectus incluſi, quod facit Dominus Turnout lib. 5. de Eccleſ. dogmatib. vbi explicat vim & vſum præpoſitionis (in.) Quod ſi facias, præpoſitio (in) ſiue (per) ſignificabit meritum ſicut in præcedenti ſententia. Commentarius Turnout eo loco inſignis eſt, & mirè congruit ſcopo Pauli (*gratia cum omnibus, qui diligunt Dominum noſtrum Ieſum Chriſtum in incorruptione*) id eſt, incorruptè, integrè, purè, ac ſyncerè: Phraſis Græca eſt. Similis eſt in libro Sapientiæ: Sentite de Domino in bonitate, id eſt, benè ſentite de Domino.

Quidam iſtud in incorruptione Apoſtolū adieciſſe putat, propter libidines & execrandas turpitudines familiæ Simonis.

Finis Epiſtolæ ad Epheſios.

IN

IN EPISTOLAM AD COLOSSENSES EXPOSITIO FRATRIS ADAMI SASBOVT DELPHII.

ARGVMENTVM.

POST Epistolam ad Ephesios, eam quæ ad Colossenses scripta est, interpretandam suscepimus, quod vtriusque idem sit argumentum. Per Angelos ait Chrysost. credebant se reconciliatos accessum habere ad Deũ. Talis est Simon, persuadens Christum non sufficere ad reconciliationem, habebant prætereà multas obseruationes tã Iudaicas quàm Gentiles: Istas itaque corrigit. Idem argumentum est apud Theophylactum, & Oecumenium, & Ambrosium. Non est igitur scopus Apostoli tradere methodum Christianismi, vt quidam volunt, sed huic non consentanea reijcit. Scripta autem est Romæ non Ephesi, vt prologi habent Latini: De qua re nonnihil dicemus in enarratione Epistolæ.

In vlt. cap. huius epistolæ.

EPISTOLAE PAVLI AD CCLOSENSES.

CAPVT I.

PAulus Apostolus Iesu Christi per voluntatem Dei, & Timotheus frater, ijs qui sunt Colossis sanctis & fidelibus fratribus in Christo IESV, gratia vobis & pax à Deo Patre nostro.

PAulus Apostolus Iesu Christi per voluntatem Dei, &c.) Istud addidit propter illos qui diuersam inducebant doctrinã, propter familiã Simonis & Iudaizantiũ, ac si dicat: Hi assumunt munus docentium, sed non per voluntatem Dei: ego verò missus sum à Christo idq; volente Patre quare mihi nõ illis fides adhibenda est.

Iis qui sunt Colossis) Colossę ciuitas est Phrygię, quæ est in Asia minore & id liquet ex eo quod vicinam habeat Laodicęam, quemadmodum videre est, in fine huius epistol. Sic Chrys. sic Theop. sic & Græcan. scho. Quod annotandum duximus propter eos qui Colos. in Rhodũ transferunt. *Sanctis & fidelibus*) nec Latina vox, nec Græca correspondẽs, significat nobis id, quod hoc loco exprimere voluit Paulus imò nec Hebręa: Quare consulẽda est quarta lingua, quæ est phrasis scripturæ, iuxta q̃ reperiem⁹ fideles dici credentes hoc est, qui fide sua fidẽ Abrahę imitãtur.

Obiter id quoq; obseruandũ, fidem quã prædicãt scripturę, perpetuò respicere Christum, vel expresso vel tacito nomine. Sic Adam finalis fuit in Christo sub nomine seminis mulieris, quod contriturũ erat caput serpentis: Sic Abraham sub nomine seminis sui, Sic filij Iacob sub nomine illius qui mittendus erat: Anna Samuelis mater omnium prima fidem collocat in Christo expresso nomine. Cum siquidem nunquam vidisset regem vel Christum Domini qualis Saul erat: vixit enim sub iudicibus, ait tamẽ in cantico suo: Dominus iudicabit fines terræ, & dabit imperium regi suo, & sublimabit cornu Christi sui. Loquitur proinde non de regibus, vel de rebus sui temporis, sed de Christo cuius fidem nunc Apostolus prædicat. Post hanc Annę prophetiam, quæ est, cap. 2. primi lib. Reg. frequenter vtitur scriptura nomine Christi ad eum sensum, quo Paulus dicit in Christo fideles, quibus scribit. Cætera quæ pertinent ad declarationem salutationis, petantur ex præcedentibus epistolis.

GRatias agimus Deo & Patri Domini nostri Iesu Christi semper pro vobis orantes, audientes fidem vestram in Christo Iesu, & dilectionem quam habetis in sanctos omnes, propter spem quæ reposita est vobis in cælis, quam audistis in verbo veritatis Euangelij.

GRatias agimus Deo & patri Domini, &c.) Insinuatione captat beneuolẽtiam. Huic similis planè locus est in epist. ad Ephes. ca. 1. Propterea ego audiens fidem vestram, quę est in Christo Iesu, & dilectionem in omnes sanctos, non cesso gratias agens pro vobis, & cæter. qui annotandus est, vt appareat duas has epistolas vno impetu scriptas esse. Potest autem hic locus bifariam distingui, altero modo vt post genitiuum (Iesu Christi) ponatur hypostigma, altero modo vt collocetur hypostigma nõ post genitiuum quem diximus, sed post ablatiuum qui sequitur pro vobis. Priorem quidem distinctionem amplectitur Chrysostomus: posteriorem verò Erasmus: nam vertit ad hunc modum:

instructos vos esse sapientia, prudentia, sed spirituali, nō ea, quam profitetur schola Simonis. *In omni virtute confortati.*) Opus est ait, quoniam iam dies mali sunt ob Simoniacos, magna aliqua virtute, id est, vi seu potentia: Non enim virtus huius loci opponitur vitio, vt Lyranus putat & Charthusianus, sed imbecillitati. Est enim δύναμις Græcè. Vnde rectè vertit Erasmus, in omni potentia facti potentes: Similis locus est in Epistola ad Ephesios capite 3. Det vobis secundum diuitias gloriæ suæ virtute corroborari, in hac, & in Episto. ad Ephes. multa loca omnino similia sunt, quod obseruare oportet, vt cognoscamus eundem esse scopū vtriusque Epistolæ: (*secundum potentiam claritatis eius.*) Hebraismus est, pro potentia clara, siue gloriosa, opus est magna aliqua Dei virtute hominibus, dum regnant hæreses, qualis est illa potentia Patris, quam expressit in Epistola ad Ephesios cap. 1. *In omni patientia, & longanimitate.*) Similis locus est ca. 4. ad Ephes. Patientiam refert ad confessos fidei hostes, quales tyranni erant: longanimitatem ad occultos hostes agnoscētes quidem Christum, sed non satis rectè: Sic ferè Chrysostomus. Quod sequitur: (*Cum gaudio*) quidam referunt ad præcedētia: alij adhærere volunt cum sequentibus, vt simile sit illi, quod ait ad Ephesios cap. 5. Cantantes & psallentes in cordibus vestris, Domino gratias agentes, &c.

QVi dignos nos fecit in partem sortis sanctorum in lumine, qui eripuit nos de potestate tenebrarum, & transtulit in regnum Filij dilectionis suæ, in quo habemus redemptionem, & remissionem peccatorum, qui est imago Dei inuisibilis, primogenitus omnis creaturæ.

QVi dignos nos fecit) qui scilicet Deus Pater fecit nos idoneos. Id enim significat vox Pauli (*in partem*) id est, in participationem. *Sortis sanctorum*) id est, hæreditatis, quæ contigit hic Christianis, vt loquatur de præsentibus bonis. *In lumine*) id est, per lumen, quod mundo intulit Christus, id est, per fidem & agnitionem Euangelij. Quare hæreditatem nomine sortis expresserit, declarat Chrysostomus enarrās hunc locum, & nos in expositione capitis primi Epistolæ ad Ephesios indicauim⁹. *Qui eripuit nos de potestate tenebrarum.*) quidam putant Apostolum respexisse ad locū, qui cap. 5. ad Ephe. Eratis aliquando tenebræ. Alij respexisse ipsum putant ad locum, qui est cap. 6. eiusdem Epistolæ, vt sensus sit: Qui eripuit nos de potestate agente in aere hoc caliginoso. Chrysostomus vtrumque habet: Interpretatur enim, qui eripuit nos de potestate errorum, & tyrannide diaboli. *Et transtulit in regnum Filij dilectionis suæ*) phrasi Hebræa hoc dixit, id est, transtulit nos in regnum Filij sui dilecti. Regnum dicit illud, de quo in oratione Dominica: Adueniat regnum tuū, vbi oramus, ne regnet peccatum in mortali nostro corpore, sed Christus.

In quo) id est, per quem Filium habemus (*redemptionem*) non per angelos. Pro redemptione Græcè est ἀπολύτρωσις, de qua voce iā aliquoties dictum est. *Et remissionem peccatorum*) omnia eadem sunt primo capite ad Ephesios, nisi quod ibi habetur παραπτώματα hic ἁμαρτίαι, inter quas voces licet quidam distinguant, Paulus tamen confundit, quòd ex collatione horum locorum manifestum euadit: Coniunctio (&) addita est ab interprete: siquidem Paulus, quemadmodum in Epistola ad Ephes. ita hic, nullius coniunctionis interuentu per appositionem adiecit, remissionem peccatorum: nihil tamē officit coniunctio (&) dum accipitur epexegeticōs pro, id est. *Ad Rom. cap. 3. Ad Eph. 1.*

Quid est imago Dei inuisibilis) qui Filius expressus est ad naturam Patris, qui videri nō potest: expressus, inquam, sic, vt totam in se sit complexus naturam & essentiā. Propter omnimodam ait Chrysost. similitudinem, & æqualitatem, filium vocat Imaginem. Inuisibilis genitiuus est, & refertur nō ad imaginem, sed ad genitiuū, qui præcedit, quod patet ex Græco (*primogenitus omnis creaturæ*) id est, qui excellit omnem creaturam, omnes Enneas potestates, profundum quoq; siue βάθος, & quæcunq; somniat schola Simonis. Chrysost. interpretatur, qui ante omnē creaturā genitus fuit. De vocabulo primogeniti dictum est in Esaia. *Infin. c. 4.*

QVoniam in ipso condita sunt vniuersa in cælis, & in terra, visibilia & inuisibilia, siue throni, siue dominationes, siue principatus, siue potestates, omnia per ipsum & in ipso creata sunt, & ipse est ante omnes, & omnia in ipso constant: & ipse est caput corporis Ecclesiæ, qui est principium, primogenitus ex mortuis, vt sit in omnibus ipse primatum tenens: quia in ipso complacuit omnem plenitudinem inhabitare, & per eum reconciliare omnia in ipsum, pacificans per sanguinem crucis eius, siue quæ in terris, siue quæ in cælis sunt. *1. Co. 15. Apoc. b.*

QVoniam in ipso) id est, iuxta Hebræi sermonis proprietatem, per ipsum: frequens est ista locutio Paulo, non tamen superbè reijci debet, quod habet Thomas, in ipso tanquam causa exemplari condita sunt vniuersa, (*in cælis, & in terra, visibilia & inuisibilia, &c.*) Causa, cur hæc tam diligenter inculcet Apostolus, depicta est in historia antiquitatis. Simon dicebat inuisibilia, quorum species hic enumerat Apostolus, dum ait: siue throni, &c. condita per Enneā: visibilia verò, hoc est, mundum & homines per Angelos. Vide Epiphanium in Simone. Item in Menādro, & in cæteris illius familię, præcipuè autem in Basilide (*omnia per ipsum*)

ſimile enim omninò Euangelium eo tempore nondum in hac orbis parte prædicatū fuiſſe. Magnificentius autem eſt, & vehemétius in vniuerſa creatura, quàm inter homines (*cuius factus ſum ego miniſter*) eodē conſilio & iſtud adijcit. Magnum enim iam erat Pauli nomen.

Qui nunc gaudeo in paßionibus) id eſt, afflictionibus (*pro vobis*) id eſt, gentibus, vt pertineat ad totum genus. Adeo, inquit, vera eſt ſpes Euangelij, vt nihil dubitem pro ea pati, & patiens gaudeo: patior aūt propter vos gentes, dum vobis prodeſſe ſtudeo propagando veram doctrinā. *Et adimpleo ea, quæ deſunt paßionum Chriſti in carne mea*) Chriſtus non omnia perfecit in corpore ſuo: non enim ſufficit paſsio ipſius ad cóuerſionem gentium, ſi non prædicetur Euangelium: Quod ergo hic deeſt paſsionum Chriſti, ego adimpleo, monendo ſcilicet, docendo, prædicando, quod dum ſedulò ſtudeo facere, multa patior dura & grauia, imò vincula & carceres.

Illud (*pro corpore eius*) hunc habet ſenſum, vt corpus ipſius, quod eſt Eccleſia, perficiatur, hic videtur germanus eſſe ſenſus huius loci. Non tamen ſuperbe reijciendi ſunt cómentarij, qui referunt ad theſaurum Eccleſiæ, quod hic dicitur, & ad confirmationem indulgentiarum.

CVius factus ſum ego miniſter ſecundum diſpenſationem Dei, quæ data eſt mihi in vobis, vt impleam verbum Dei, myſterium, quod abſconditum fuit à ſæculis & generationibus: nunc autem manifeſtatum eſt ſanctis eius.

CVius factus ſum ego miniſter) cui⁹ refert Eccleſiam, nō corpus, nec Chriſtum: quia fœminini generis eſt, vt patet ex Græco. *Secundum diſpenſationem Dei*) Paulus hoc dixit ſecundum Oeconomiam Dei, id eſt, ſecundum certam rationem agendi, qua vtitur Deus in adminiſtranda familia ſua, ſecundum quam voluit me eſſe Apoſtolum gentium, & per me adducere gentes ad fidem, hoc eſt, quod dicit (*quæ data eſt mihi in vobis*) nam ex ſpecie genus intelligitur, ſicut apud Terétium: Quam vos facilimè agitis, id eſt, diuites, & veſtra libido eſt, id eſt, virorum, (*vt impleam*) vt prædicem, & perfectè annunciem Euangelium.

Quod ſequitur (*myſterium*) per appoſitionem additur, quod indicat articulus τὸ, qui apud Græcos præponitur ei. Quod abſconditum fuit à ſæculis & generationibus, non ſolùm hominibus, ſed ipſis etiam Angelis, quemadmodum habet in Epiſtola ad Ephe. cap. 3. *Nunc autem manifeſtatum eſt ſanctis eius*) id eſt, Apoſtolis & Chriſtianis cæteris.

QVibus voluit Deus notas facere diuitias gloriæ Sacramenti huius in gentibus, qui eſt Chriſtus, in vobis ſpes gloriæ, quem nos annunciamus, corripientes omnem hominem, & docentes omnem hominem in omni ſapientia, vt exhibeamus omnem hominē perfectum in Chriſto Ieſu, in quo & laboro, certando ſecundum operationem eius, quam operatur in me in virtute.

QVibus) ſcilicet ſanctis Apoſtolis & Chriſtianis cæteris pro mera ſua bonitate, (*voluit Deus notas facere diuitias gloriæ Sacramenti huius.*) Vehementer dictum eſt: Non ait, quibus voluit Deus notum facere Sacramentum, id eſt, myſteriū, ſed quibus voluit notum facere, quæ ſit gloria Sacramenti, imò nec ſic dixit, ſed ait: quibus voluit notum facere, quæ ſunt diuitiæ gloriæ Sacramenti exaggerationi exaggerationem ſuperinducens. Addit (in gentibus) quia beneficium hoc maximè in gentibus elucet: Sic Chryſoſtomus. Quod ſcilicet Sacramentum, ſiue myſterium, *Eſt Chriſtus*) nimirum obiectiuè: nam de ipſo eſt, & circa ipſum verſatur. Græcis eſt ὅς, id eſt, qui eſt Chriſtus, & refertur secūdum Græca. ſcholia ὅς ad diuitias, quas ipſi πλοῦτον appellant, quæ vox maſculini generis eſt, numeri ſingularis. Cum Oecumenio ſentit Valla, vertens, quæ eſt Chriſtus. Quod ſequitur (*in vobis*) Chryſoſtomus ad præcedentia refert: Si Chriſtus, inquit, in vobis eſt, quid quæritis Angelos? Ad præcedentia quoque referunt Græca ſcholia. Alij cōſequentibus cohærere volunt hoc ſenſu: Glorioſa ſpes veſtra, Hebraiſmus eſt, &, ſpes, per appoſitionem adiungitur Chriſto. *Quem nos annunciamus corripientes*) Græcè eſt, νουθετοῦντες, id eſt, monentes vel caſtigantes. Nam vocabulum Græcum anceps eſt, cuius etymologia expoſita eſt in Epiſtola ad Ephe. Eraſmus in ſua verſione prius ſignificatum amplexus eſt: Et interpres Ambr. legit mouentes.

In omni ſapientia. Alludit ad Gnoſticos iactantes ſapientiam: Vt exhibeamus omnem hominē perfectum (*non in Angelis, ſed in Chriſto Ieſu*) id eſt, in fide Chriſti, in ſciétia & cognitione illius. Sic Ambroſius, ſic Chryſoſtomus, ſic Theophylactus. Referunt igitur hanc perfectionem ad intellectum, non ad affectum. *In quo*) id eſt, ad quod, nam Græcè eſt εἰς ὅ. *Et laboro*) nec ſimpliciter laboro, ſed enitor multa cum diligētia decertans, cumque multa vigilantia & difficultate. Id enim ſignificat ἀγωνιζόμενος. Secundum operationem: Græcè eſt, ſecundum energiam eius, quam operatur. Ambroſius legit, quæ operatur, atque ita eſt Græcè: ſecundum, inquit, efficaciam eius, & vim potenter in me agentem etiam in miraculis perpetrandis, hoc eſt, quod ait in virtute. *In principio vlt. ca. ad Ephe.*

CAP.

CAPVT II.

Olo enim vos scire, qualem solicitudinem habeã pro vobis, & pro ijs, qui sunt Laodiceæ, & quicunque non viderũt faciem meam in carne, vt consolentur corda ipsorum, instructi charitate, et in omnes diuitias plenitudinis intellectus, in agnitionem mysterij Dei, & Patris, & Christi Iesu, in quo sunt omnes thesauri sapientiæ & scientiæ absconditi.

V*Olo enim vos scire, qualẽ solicitudinem.*) Vocula (enim) causam dicit, cur meminerit iam suorum laborum. Volo, inquit, vobis cognitam esse solicitudinem meam, & curam, quam habeo de vobis, imò certamen. Nam Greci habent ἀγῶνα, quæ vox nũc periculum significat, nunc certamen siue laborem cum difficultate coniunctum. Quãtum, inquit, certamen habeo vestri causa & eorum: *Qui sunt Laodiceæ*) hinc patet, Laodicæam Colosśis vicinam fuisse. *Vt consolentur corda ipsorum instructi, &c.*) interpres noster neglexit cõstructionem hic Grammaticalem, quam tamen obseruauit Apostolus. Nam habet συμβιβασθέντων, quod participium est pluralis numeri genitiui casus à συμβιβάζω, de qua voce dictum est in Epistola ad Ephe-
Ad Eph. 4 sios. Sensus est: Cùm in morem partium seu membrorum vnius corporis, seu ædificij aptè cohærentium inter se, compacti fuerint, & connexi in charitate. Neque solùm compingere, & ad cohærentiam adducere significat συμβιβάζω, sed & instruere, & collatione aliquorum probare ac docere, quod significatum expresśit noster interpres.

Et in omnes diuitias plenitudinis) non est hic πλήρωμα, quæ vox in præcedenti capite ponitur, ibi: In ipso complacuit omnem plenitudinem inhabitare, sed πληροφορίας, quę vox non simpliciter plenitudinem significat, sed quoties alicui plenè persuadetur, & certissima sit fides, ita, vt nihil iã addubitet. Vult igitur Paulus istud: in hoc sum solicitus, vt sitis compacti in vno spiritu, & vt sitis sic de negotio Christi persuasi, vt neque propter Iudaicos doctores, neq; Simonis familiam quicquam hæsitetis. Erasmus vertit in omnes diuitias certæ persuasionis. Et annotat Chrysostomus, non simpliciter dixisse Apostolum τῆς πληροφορίας, sed in omnes diuitias, id est, vt in omnibus & abundè persuasi sitis: in omnibus, inquam, quæ pertinent ad agnitionem mysterij Dei & Patris, &c. Vult mysterium hoc ipsis benè cognitum esse, vt sciant per Christum nos reconciliari, & per ipsum solum nos habere accessum ad Patrẽ, non per angelos.

In quo sunt omnes thesauri sapientiæ) Commẽtarius Chrysosto. in hunc locum sic habet Quòd (thesauros) quidem dicit, copiam ac multitudinem: quòd verò addit (omnes) nihil ab eo ignorari: quòd autẽ subiungit (reconditi) ipsum solum omnia scire declarat. Dictum est contra scholam Simonis: Gnostici, inquit, iactabant suam falsi nominis scientiã, sed vera est in Christo, ab illo tanquam fonte petenda est, non à Gnosticis, neque ab angelis Simonis.

H*Oc autem dico, vt nemo vos decipiat in sublimitate sermonum. Nam etsi corpore absens sum, sed spiritu vobiscum sum, gaudens & videns ordinem vestrum, & firmamentum eius, quæ in Christo est, fidei vestræ.*

H*Oc autem dico, &c*) Hactenus est prefatus Paulus, & multis modis sibi conciliauit beneuolentiam & authoritatem: iam aggreditur scopum huius epistolæ, qui in hoc est, vt muniat Colossenses aduersus duas familias, Simonis videlicet & Iudaizantium: hoc animaduerso clara erit tota Epistola: *Decipiat*) est verbum scholæ, significans falsa ratiocinatione imponere: est παραλογίζομαι, (*in sublimitate sermonum*) Græcis vnica dictio est πιθανολογία, quæ & ipsa, sicut præcedens, est scholæ vox. Nemo, inquit, imponat vobis probabilitate vel persuasibilitate. Non legimus scholam Simonis elegantia sermonis oppugnasse fidem: quare probabilitas hæc referenda est ad præsidia philosophiæ, nisi fortè respexerit Apostolus ad nomina illa (cælorum & potestatum) poetico more efficta ab ipsis adeò noua, vt non nisi scripto tradi possunt, quæ ipsos excogitasse scribit Epiphani⁹ in Basilide, vt hac ratione fidem conciliarent doctrinæ suæ apud simplices. Verùm prius est probabilius, tum propter verbum παραλογίζομαι, tum propter locum sequentem: Videte, ne quis vos decipiat per Philosophiam, &c.

Nam etsi corpore absens sum sed spiritu vobiscum sum) eo modo, quo Elisæus, inquit Ambrosius, præsens erat spiritu, & videbat, quid minister suus ageret apud Cyrum principem. Sensus est: nihil latet me eorum, quæ apud vos aguntur, conspicio omnia, ac si præsens essem (*gaudens & videns ordinem vestrum*) non dicit fidem vel vitam vestram, sed ordinem. Maxima erat cura Paulo ordinis, quemadmodum & Ignatio, vt videre est in epistolis ipsius ad Philippenses, Ephesios, & Tharsenses, in quibus potisśimùm monet Christianos, vt Episcopos suos, Presbyteros, & Diaconos agnoscant, vt his se subijciant, & morem gerant per omnia: ob hunc ordinem obseruatum à Colossensibus, gaudet Paul⁹. *1. Cor. 11.*
Vocabulũ Apostoli τάξιν Grecanica scholia *Tit. 1.*
aptè valdè interpretantur εὐταξίαν, D. Ambro. dispositionem conuersationis, Chrysostomus

stomus constantem disciplinam, ac decorū. Talis est ordo illius loci: Cætera cum venero disponam, & ad Titum: Sicut disposui tibi: vbique est verbum διατάξομαι. Talia sunt de velandis fœminis, & non viris; enutrienda coma à fœminis, & non viris, c. 1. prioris epistolæ ad Corinthios. & cap. 14. Si alij reuelatum fuerit sedenti, prior taceat: non est dissensionis Deus, vbi Paulus habet ἀκαταστασίας. quod magis confusionem sonat, & turbatum rerum ordinem. Item: omnia secundum ordinem fiant in vobis. Item cap. 3. posterioris epistolæ ad Thessalo. Subtrahetis vos ab omni fratre ambulante inordinatè, contra politiam à nobis institutā. Ipse, inquit, studui seruare ordinem, quem præscripsi vobis, laborans manibus, non fui, inquiens quod Græce est ἄτακτος, id est, inordinatus, non obseruans ordinem. Fuit igitur Paulo magna cura huius ordinis, in rebus etiam ἀδιαφόροις, id est, indifferentibus obseruandis, constitutis tamen ad pacē & tranquillitatem reipubl. Res hæc multum nos muniet aduersus hereses huius tēporis infestissimas ordinationibus præsertim Ecclesiasticorum magistratuum (*& firmamentum*) soliditatem, firmitatem, ac stabilitatem vestræ fidei in Christum.

1.Cor.14.

Sicut ergo accepistis Iesum Christum Dominum, in ipso ambulate, radicati & superædificati in ipso, & confirmati in fide, sicut & didicistis, abundantes in illo in gratiarum actione.

Sicut ergo accepistis Iesum Christum.) Id solùm ago, inquit, vt retineatis, quod benè de Christo docuit Epaphras, & ne diuersam admittatis doctrinā. Similis est adhortatio, ac si quis nunc suadeat populo, vt fideliter retineat ea, & credat, quæ credidit ante natū Lutherum, & ab illa fide prius accepta se nō sinat abduci. Commentarius Chrysostomi in hunc locum sic habet: Rectè ait Apostolus (*in ipso ambulate*) nam Christus est via, quę ducit ad Patrem, & non angeli. Idem est apud Theophylactum & Oecumeniu: & sexcenta sunt alia loca similia in commentarijs horum authorum, quæ oportet obseruari. Nam apertam dant significationem agi contra Angelos Simonis, & liturgias Platonicorum Philosophorum. (*Radicati & superædificati in ipso*) volo, inquit, vos radices agere in vno ac solo Christo, volo vos Christo tanquam fundamēto inniti, & in illo crescere, non in Angelis: volo vos firmos stare in fide semel accepta ab Epaphra, hoc est, quod dicit (*sicut & didicistis*) vbi coniunctio (&) iuxta Græcos redundat. *Abundantes in illo*) scilicet Christo. Græca exemplaria habent ἐν αὐτῇ, id est, in ea, vt ad fidem referatur, quomodo etiam Latina quædam vetera habent (*in gratiarum actione*) per gratiarum actionem: Religio Christiana, inquit, non est sita in scientia cælorū ac aliorum, vt volunt Gnostici, sed in contemplatione beneficiorum Dei, gratiarum actione: opponit ergo Apostolus gratiarum actionē superuacaneo studio Gnosticorum. Similis locus est in epistola ad Ephesios capite 5. Impleamini Spiritu sancto, &c.

Videte, ne quis vos decipiat per philosophiam & inanem fallaciam, secundum traditionem hominum, secundum elementa mundi, & non secundum Christum.

Videte, ne quis vos decipiat, &c.) Hoc agit Apostolus hac Epistola, vt Colossenses auertat ab heterodidascalia, vel aduersus eam muniat. Nam ex Epistola ipsa non satis liquet, num admiserint diuersam doctrinā, an non: diuersa autem hæc doctrina consistebat in opinionibus Iudaizantium & Simoniacorum. Primum velut exordio facto cōciliat sibi illorum animos, dum ostendit sibi curæ esse illorum salutem, dum dicit se gratias agere ob illorum fidem, & dilectionem indesinenter orare, vt impleantur agnitione voluntatis Dei. Deinde interspergit semina quędam argumenti tractandi, dū meminit excellentiæ Filij Dei, dum ait, in ipso esse redemptionem, in ipso condita vniuersa, & cæt. Postea redit ad exordium, commendans ministerium suum, & asserens se gaudere in passionibus pro illis, & adimplere ea, quæ desunt passionum Christi, &c. Rursus hic inserit quędam rei præpositæ semina, mentionem faciens mysterij absconditi à sæculis, &c. Tertiò redit ad locum exordij, in principio secundi capitis solicitudinem suam pro illis explicans, & hic quoq; inspergit semina argumenti suscepti, dum dicit, in Christo omnes thesauros sapientiæ & scientiæ reconditos, &c. Exordium excipit breuissima enarratio. *Hoc autem dico, &c.*) quo significat Apostolus, quorsum omnia dixerit, videlicet, ne quis illos paralogiset, quanquam & hic admisceat particulam exordij, prædicans obseruationem ordinis in ipsis, & firmamentum fidei. Sunt item hic principalis argumenti semina, vbi dicitur: Radicati, fundati in ipso. Deinde repetitio est narrationis.

Videte, ne quis vos decipiat) & ingreditur principale negotium, auertens animos ipsorum, primò à schola Simoniacorum philosophorum, siue, vt Chrysostomus, à superstitionibus ex gentilitate & philosophia, fidei superadditis, postea venturus ad Iudaizantes. Commentarij igitur, qui hic nomine traditionum Iudaismum accipiunt, indulgentiores sunt.

Decipiat) Hoc loco diuersum est à superiori verbo: siquidem illic est παραλογίζομαι: hic verò συλαγωγῶ, quod significat prædam abigere: Videte, inquit, ne quis vos deprædetur,

prædetur, siue in prædam abducat. Est admonitio, qualis illa ad Ephesios: Videte quomodo caute, siue circumspectè ambuletis: metuebat Paulus, ne à Gnosticis in philosophia instructis abducerentur ad hæresin: non autem metuebat illos rediturosad paganismum. Eleganter autem Gnosticos prædones appellauit: porrò, quia philosophia vocabulum honestum habebatur, adiecit Apostolus: *Et inanem fallaciam*) velut interpretans, quod ante dixerat. Sumitur enim coniunctio (&) interpretatiue: Ne quis, inquit, vos deprædetur per inanem philosophiam. In epistola priori ad Timoth. capite vltimo vocat philosophiam falsi nominis scientiam.

Secundum traditionem hominum, &c.) id est, totum hoc studium, tota philosophia hæc sita est in traditione hominū, in placitis merè humanis, nullo spiritus instinctu proditis. Hebraico more vsus est Apostolus particula, secundum: vox παράδοσις, siue traditio nunc ad præcepta pertinet & constituta, nūc ad institutioné. Ad præcepta pertinet apud Matthæum cap. 15. Quare discipuli tui trāsgrediuntur traditiones seniorum, &c. hoc loco pro institutione, non præceptis accipi videtur. Historia enim eius sæculi non docet Gnosticos laborasse in nouis præceptis, sed potius nouam doctrinam excogitasse, noua quædā dogmata fidei Christianæ addentes. In priori epistola ad Corinth. capite 2. Apost. habet antitheses aliquot, ex quibus colligere licet, quid sit traditio hominum. Sermo, inquit, meus, & prædicatio mea non in persuasibilibus humanæ sapientiæ verbis, sed in ostensione spiritus & virtutis, vt fides vestra non sit in sapientia hominum, sed in virtute Dei, &c. Secundū traditionem ergo hominum, id est, doctrinam humano spiritu allatam, & non secundum spiritum reuelationis. Eodé pertinet istud, quo philosophia & fallacia est congeries.

Secundum elementa mundi) propria vocis significatio est, cùm dicimus aerem & ignem esse elementa, sed deflectitur hic vox ad rudimenta & initia quæuis. Sic dicimus elementa Theologiæ, elementa Philosophiæ. Voce hac vsus est Paulus in epistola ad Galat. capite 4. & ad Hebræ. capite 5. & bis in hac epistola. Alius non est locus scripturæ, ex quo potest intelligi, quid sit Paulo elementum: vsus est autem nomine elementi omnibus his locis pro rudimento. Verùm quamuis secundum eandem notionem genericam omnibus istis locis elementa dicantur rudimenta, alia tamen species elementorum est ad Hebræos, alia ad Galatas, & alia hoc loco. Ad Hebræos vox pertinet ad rudimenta Christianæ fidei, qualia tradebant Aposto. ad Gala. pertinet ad rudimenta, qualia tradebat Moyses, id est, ad Isagogen legis: Hoc loco verò spectat ad mundanæ Philosophiæ rudimenta, qualia tradebat Plato, Simon, & Gnostici. Vide annotationes in cap. 4. ad Galatas, vbi plura de hac re dicta sunt. Nihil igitur vult Paulus per elementa mundi, quàm Philosophiam significare, aut fallaciam, aut traditionem hominum, rem eādem diuersis vocibus quasi per epexegesin inculcans.

Et non secundum Christū.) Ista est quinta explicatio eiusdem rei, quam nunc philosophiam, nunc inanem fallaciam, nunc traditionem, & elementa mundi appellauit.

QVia in ipso inhabitat omnis plenitudo diuinitatis corporaliter, & estis in illo repleti, qui est caput omnis principatus & potestatis.

QVia in ipso inhabitat omnis plenitudo, &c.) Istud (quia) diligenter obseruandū est. Sensus est: in Christo inhabitat omnis plenitudo, &c. Nō sequamini ergo traditiones hominum, aut elementa mundi, quę à Christo abducūt, quæ ab eo in diuersum vos deferunt, nec secundum ipsum incedere vos permittunt. Plenitudinem diuinitatis dixit phrasi Hebræa. Sensus est: in quo plena diuinitas inhabitat corporaliter, id est, reuerà non per vmbram, sicut in angelis veteris testamenti gerentibus personam Dei: Sic quidam, & probabilis est commentarius respicienti ad id, quod sequitur: Vmbra futurorum, corpus autem Christi. Alij interpretātur non vt vmbræ opponatur, sed ei, quod est tantùm inhabitare secundum energiam & motū, quo modo diuinitas inhabitat iustos quosuis. Hi corpus accipiūt, quale nostrum est, hoc sensu: in Christo inhabitat omnis plenitudo diuinitatis, sic vt diuina natura in eo vnita sit humanæ in vnā hypostasin, in vnum suppositum corporeum.

Et estis in illo repleti) quia effecti estis mēbra & corpus illius, qui est caput omnis potestatis, quare pergite cohærere huic tanto capiti vestro mediatori Dei, & hominum Christo Iesu, & non adsciscatis angelos Simonis, aut potestates, quas schola illa inducit. Quod in Epistola ad Ephesios per (supra) expressit, dicens: Constituens illum ad dexteram suam in cælestibus supra omnem principatum & potestatem, & hoc nomine capitis hic significat. Ephe. 1.

IN quo & circumcisi estis circumcisione non manufacta in expoliatione corporis carnis, sed in circumcisione Christi, cōsepulti ei in Baptismo, in quo & resurrexistis per fidem operationis Dei, qui suscitauit illum à mortuis.

IN quo & circumcisi estis, &c.) Hactenus egit contra Simonis scholam, iam agit contra Iudaizantes. Nihil, inquit, opus est circumcisione Mosaica per Christum estis circumcisi. Præpositio enim (in) capitur pro, per.

In expo-

In expoliatione) id est per expoliationem, id est, exutionem (*corporis carnis*) id est, per hoc quòd exuistis veterem hominẽ, siue vitam quæ est in peccatis. Corpus carnis appellat Apostolus corpus carneum, id est, quo nihil est adhuc spiritus. Quidam legunt, in expoliatione corporis peccatorum carnis, intelligentes corpus peccatorum, corpus peccatis obnoxium: tunc genitiuus, carnis, refertur ad peccatorũ, vt peccata carnis sint peccata carnalia, non libido tantùm, sed quæ sequuntur carnem ex Adam propagatã. Eam lectionem tempore Augustini quædam Latina exemplaria habebant, quædã nõ: quemadmodum nunc alia habent, alia non. Græca constanter legunt peccatorum.

Aug. in epist. 59. ad Paulin. in solutione quæstiõis 7

Sed in circumcisione Christi) Illud (*sed*) adiectum videtur ab aliquo: Græca non habent, quemadmodum nec Latina quædam, nec sensus requirit, imò officit magis, adeò vt Lyra motus hac vocula, illud, quod præcedit: (*In expoliatione corporis carnis*,) retulerit ad circuncisionẽ Iudaicã. Amplificat aũt Apostolus varie hãc circuncisionẽ Christi: Primò quòd non fiat manib. vt illa Mosaica: deinde quòd non vnam tantum particulam, sed totam carnem præcidat. Iudæis præscidebatur pellicula illa, quæ glandem tegit, vt ꝓpriè semper sectionis memores cogitarent membro illo non vtendum nisi moderatè, gratia videlicet prolis. Vos inquit, multò amplius circumcisi estis per Christum, qui totum corpus carnis circuncidit. Si quæritis vbi? aut quando? dico in Baptismate hoc est quod sequitur: *Consepulti ei in Baptismo*) Quod circumcisionem dixerat, hoc iam sepulturam vocat: In Baptismo enim sepelitur vetus homo, & obruitur, vt non valeat amplius exercere vires suas, vt ante solet. Similis locus est in epistola ad Roma cap. 6. inde petantur cætera, quæ ad expositionem huius pertinent.

In quo & resurrexistis, & cat.) Non solùm inquit, liberati estis à vitijs per Christum in Baptismo, sed & nouam vitam ibi induistis, ita vt nouos motus in vobis iã sentiatis, motus inquam & operationes spiritus: *Per fidem operationis Dei, &c.*) quod tribuit primum Baptismo, nunc tribuit fidei operationis. Per fidem, inquit, operationis, hoc est, phrasi Hebræa per fidem operatoriam, per fidem agẽtem, non otiosam, neque defidem, sed quæ hominem reddit actuosum, per fidem inquam operatoriam Dei, id est, quæ est de Deo, vel à Deo, alij interpretantur per fidẽ, qua credidistis, energiã Dei, siue efficaciam, quam declarauit in Christo à morte excitando.

Est tamen commentarius, qui fidem operationis Dei interpretatur fidem, quam operatur in nobis Deus. Sed probabilius est genitiuum (*operationis*) referendum ad fidem phrasi Hebræa: & genitiuum (*Dei*,) pertinere ad totum complexum, quod sequitur prima expositio. Quod autem dicit Apostolus istud est: Omnia, quæ contigerunt in vobis, vnà cum illo sepulti estis, vnà cum illo estis & excitati, quid igitur soliciti estis de circuncisione Moysi, re tam exigua? Si tempore Pauli ita refriguisset charitas, vt hoc nostro seculo, hæc argumenta parùm mouissent, quia pauci sentimus, quæ sit ista resurrectio, quid sepultum esse, &cæt. Similis locus est in Epistola ad Galatas cap. 3. Hoc solùm volo à vobis discere; ex operibus ne legis spiritum accepistis, an ex auditu fidei? Responderent nũc Christiani, se nescire, eò quòd non sentiant illũ actuosum impetum spiritus.

ET vos cùm mortui essetis in delictis & præputio carnis vestræ, conuiuificauit cum illo, donans vobis omnia delicta: delens quod aduersus nos erat chirographum decreti, quod erat contrarium nobis & ipsum tulit de medio affigens illud cruci, & expolians principatus & potestates traduxit confidenter palam triumphans illos in semetipso.

ET vos cum mortui essetis in delictis, & cat.) Similis locus est in episto. ad Ephes. capit. 2. cum quo hunc conferre oportet. Præpositionem (*in*) addidit interpres de suo, & exponenda est per præpositionem (per) cùm mortui essetis per delicta & per præputium carnis. Per præputium intelligit, quod significatur præputio, id est, delicta carnalia per metonymiam. Vide Aug. in epistola ad Paulinum, quæ est numero. 56. Delicta autem carnalia nominauit etiam inuidiam, ambitionem, & cæter. ad quæ nos ducit corrupta hæc caro.

Donans vobis delicta) Hinc patet quod annotauimus in enarratione illius loci, qui est in epistola ad Ephes. cap. 4. Donantes inuicem sicut & Deus in Christo donauit vobis, nimirum verbum χαρίζομαι vsurpari à Paulo pro condonare & ignoscere,

Delens quod aduersus nos erat chirographum decreti) Est oratio mirè grandis, quod ad lectionem attinet. Græca habent τοῖς δόγμασιν, id est, decretis, atque ita legit & interpretatur Chrysost. item Theoph. & Oecumen. sed & Augost. & Hieronymus, & penè certum est legendum esse, decretis, vt sit ablatiuus instrumenti, qui authore Chrysost. & Theop. & Oecum. refertur ad participium delens, vt idem sit hic delere chirographum decretis, quod ad Ephes. legem mandatorũ in decretis euacuare, id est, legem Moysi abrogare per præcepta euangelica, siue per fidem, quo in loco more Hebraico addit præpositionem (*in*) quam etiam hoc loco legit Augustinus. Erasmus alio refert ablatiuum decretis: quemadmodum dictum est in epi- *ad Ephe. 2*

 stolã

stola ad Ephes. sed contra sententiam veterum. Legem autem Moysi siue decalogum chirographum appellauit, quod accusaret & contestaretur aduersus nos. Lex enim iudicabat nos reos, dum nos præstabamus quod præcipiebatur: vnde etiam dicit chirographum ipsum fuisse contrarium nobis. Hoc chirographum deleuit Christus, quia ipsius beneficio iam amplius non tenemur lege, iuxta sensum, qui dictus est in præcedentibus epistolis.

Aug. epist. 59. ad Ephes. 2.

Et ipsum tulit de medio) id est, sustulit hanc syngrapham, & affixit cruci, id est, abrogauit in sanguine suo, siue per carnem, vt dicitur in epist. ad Ephes. *Et expolians principatus,*) Participia hæc (*affigens expolians, &c.*) preteriti temporis sunt ad Paulum. Sensus est: Exuit siue spoliauit Christus ipsos dæmones potestate sua siue imperio, quod habebant ipso nondum nato. Est hoc, quod dicitur apud Ioannem: Nunc princeps huius mundi eijcietur foras. Istud autem dictum est contra familiam Simonis. Priora verò contra Iudaizantes. Præstitit igitur Christus, primùm vt tolleretur syngrapha, deinde ademit dæmonibus suas vires, quas habebant per transgressionem Adæ in genus humanum.

Ioann. 14.

Quod sequitur (*traduxit*) à plerisque non rectè exponitur. Germanus sensus iste est: Christus dæmones exutos sua potestate, & nudatos imperio ostentauit, ac spectandos omnibus proposuit, & iustis, & angelis sanctis: Id enim significat δειγματίσειν, quod verbum conuenit triumphatoribus, prædam & captiuos suos ostentantibus. Sic superioribus annis velut trophæum circumuexit Imperator, & populis ostentauit ducem Saxoniæ, & Langraphium. *Confidenter palam*) id est, cum magna confidentia. Græcis est vnica dictio ἐν παῤῥησίᾳ cùm quis palam audet præsertim in loquendo, quanquam Paulus aliquoties refert ad alia: (*triumphans*) Græce dictum est, id est, de illis triumphû ducens, siue illos in triumpho circumducens. *In semetipso*) id est fretus semetipso, virtute solius sanguinis sui. Hic obiter redit ad familiam Simonis, quæ negabat Christum passum vt videre est in Basilide apud Epiph. In semetipso igitur, id est, non adiutus angelis, sed merito suæ mortis. Vide locum in Epistola ad Ephes. interficies inimicitias in semetipso, quod ibi dictum est de pronomine, etiã hîc dicendum est.

ad Ephe. 2

NEmo ergo vos iudicet in cibo, aut in potu, aut in parte diei festi, aut neomeniæ, aut sabbathorum, quæ sunt vmbra futurorum, corpus autem Christi

NEmo ergo vos iudicet in cibo) Augustinus in epistol. 59. ad Paulinum obseruare nos vult illud (*ergo*) Nemo ergo, vt cognoscamus Paulum hoc loco nihil aliud intelligere per cibum, & potum, & tria reliqua, quę adijcit, quàm Iudaismum. Est ergo hic Sinecdoche, atque ex certis speciebus totum genus intelligitur. *iudicet*) dixit pro condemnet κρίνομαι pro κατακρίνομαι. (*in cibo*) id est, phrasi Hebræa propter cibum. *Aut in parte diei festi*(Annotat Chrysostomus Apostolum dixisse, in parte diei festi, & non in die festo, vt extenuaret studium ipsorum in obseruationib. festorum quæ omnia Colossenses non poterant obseruare, propterea quod longius abessent à Hierusalem. Alius commentarius habet, dici partem diei festi, quia iudaizantes, vt patet ex epistola ad Gala. non omnia vrgebant, quæ lex Mosi præscribit: sed quedam, quæ enim ordicus volebant teneri, alia patiebantur negligi. Paulus igitur extenuando dixit: Quid iactatis particulam obseruationum festorum? vterque commentarius optimus est.

Quæ sunt vmbra futurorum) id est, typi & significationes rerum futurarum. Opponit hic vmbram corpori; ad Hebr 10 opponit imagini. Ibi igitur sumpta est metaphora à pictoribus, qui adumbant imagines: hic ab alia vmbra. Græca. schol. indicant hunc locũ bifariam legi. Primum ita: Illa sunt vmbra futurorum, sed corpus ipsum, id est, veritas est Christi. Rursus ita: corpus Christi, nemo vos seducat. vt pertineat ad sequentia, & corpus referatur ad fideles, qui sunt membra Christi, hoc sensu: Vos autem qui estis corpus Christi, nemo diuertat a præmio, quod cœpistis promereri credentes in illum. Idem admonet Theop. Posteriorem distinctioné sequitur Aug. Illa, inquit, (*nemo vos iudicet in cibo. aut in potu, aut in parte diei festi, aut neomeniæ, aut sabbathorum quæ sunt vmbra futurorum*) propter Iudaismum dicta sunt: quod vero sequitur, (*corpus autem Christi*) nemo vos conuincat dicitur propter superstitiones gentilium. Verum prior distinctio videtur accommodatior, quam solum proponit Chrysostomus, vt corpus Christi hoc sit, quod apud Ioannem veritas per Christum facta est: Et propterea, inquit, nemo vos iudicet siue condemnet propter neglectum Iudaismũ: quia vmbram, corpore ipso præsente, non oportet tenere. *1. Ioann. 1.*

NEmo vos seducat volens, in humilitate & religione angelorum, quæ non vidit ambulans, frustra inflatus sensu carnis suæ, & non tenens caput, ex quo totum corpus per nexus & coniunctiones subministratum & constructum crescit in augmentum Dei.

NEmo ergo vos seducat volens, in humilitate, &c. Hic nouæ periodus est secundum Chrysostomum seducat. Græce est καταβραβευέτω, id est, iuxta Vallam, ad brauium euocet, siue brauium ostentet ad prouocandum cursum,

cursum', sed in annotationibus docet Erasmus καταβραβεύειν non significare ad præmiũ euocare, sed præmium intercipere. vnde in translatione sua reddidit ad hunc modum: Nemo vobis palmam interuertat. Proposita est vobis palma æternæ hæreditatis, eam nemo vobis eripiat per cultum angelorũ obseruatum à Simoniacis. Vocabulum Græcum optimè explicat Hieronymus in epistola ad Algasiam, quæstione 10. dicens peculiare esse Cilicum, in qua prouincia Paulus natus & educatus fuit. Explicat idem Chrysostomus in comment. huius loci, item Theoph. & Oecum. Græci interpretes, quorum nullus vel tenuem dat significationem illius, quam habet Valla, sed omnes interpretantur, vt hoc sit, quod defraudare præmio. Noster interpres ad sensum reddidit.

Quod sequitur (*volens*) Erasmus refert ad verbum seducere, nemo vos seducat volẽs, hoc est, studio, data opera, siue de industria, sed Erasmus solus est in hac sententia: Chrysostomus enim volens siue θέλων, refert ad id quod sequitur, (*in humilitate & religione,*) item & Oecumenius, quorum commentaria in hunc modum expedit legere: nam optimè explicant quæ sit ista ταπεινοφροσύνη, siue humilitas animi & religio angelorum. Erant, inquiunt, id temporis, qui docebant nõ accedendum ad Patrem per Christum, quòd maius hoc sit, quã quòd ad nos pertineat, quam que nostra prauitas ferat, sed per angelos, quos faciebant mediatores loco Christi, indignum dicentes vnigeniti maiestate, quòd ipse ad Patrem nos duceret ac reconciliaret. Et hæc est doctrina humilitatis, & religio angelorum, siue, vt Paulus habet, θρησκεία, quæ vox licet nonnumquam in bonam partem accipiatur, sæpè tamen peregrinam ac superstitiosam religionem significat. Deducta est autem à Tracibus, quòd apud hos Orpheus multa de ijs cõfinxerit, traditis cæremonijs, quibus colerentur. Notat ergo Apostolus scholam Simonis, nã primus inter Christianos Simon offerre docuit per mediatores angelos, quos hausit ex philosophia Platonis, ex qua & Porphyrius habuit suos angelos.

Cum Græcis sentit Augustinus (*Volens in humilitate*) interpretans, vt hoc valeat, quasi affectans humilitatem, siue volens videri humilis corde in cultura angelorum, quod tamen insolentius videtur, si Latinam spectemus phrasin. Sed annotat Augustinus si Græcè istud diceretur in populari Aphricanorum sermone, etiam à vulgo posse intelligi: Nam vulgo, inquit, qui diuitem affectat θέλο, diues; & qui sapientem, θέλο, sapiens dicitur, in quibus mixta est Græca vox Latinæ sicut in compresbyter, coepiscopus, subdiaconus: Epiphanius in hæresi Dositheorum, nomine planè Græco dixit ἐθελόσοφον pro affectatore ineptæ sapientiæ. Similem vocem habet in hæresi Pharisæorum, quos sic appellatos dicit, quod superati essent ab alijs per ἐθελοπερισσοθρησκίαν, id est, superfluam religionem spontè assumptam & fictam. Ad hanc rem hoc loco respicit Paulus, verùm phrasis illa (*volens in humilitate & religione,*) quoniam non est vox composita, non est vsitata à Græcis. Vnde locus iste forsitan inter eos est, vbi Paulus imperitus est sermone, in consequentibus eleganter extulit voce composita, quemadmodum dicetur in enarratione illius. Secundum præcepta & doctrinas hominum, quæ sunt rationem habentia sapientiæ in superstitione, & cætera. Expeditus fuisset sermo, si hoc modo dixisset: nemo vobis præmium eripiat per fictam humilitatem, quæ sita est in religione siue cultu angelorum. Sumitur (*&*) epexegeticῶs pro id est, per fictam humilitatem, id est, per confictam religionem, qua coluntur angeli vt mediatores.

Ex hoc loco adhibita historia antiquitatis intelligimus, quare tam studiose Apostolus inculcarit in Epistola ad Ephes. nos habere accessum siue προσαγωγὴν ad Patrem per Christum.

Quæ non vidit ambulans) id est, ingrediens in ea, quæ non vidit, id est, sequens somnia sua. Alium sensum dat Erasmus secutus Hieronymum: nam vertit in his, quæ non vidit fastuosus incedens. Vocabulum Græcum ἐμβατεύων optimè explicat Budæus in commentarijs linguę Gręcę ex Demosthene Isæo & Gregorio Nazianzeno, dicẽs hoc esse, quod ponere pedem in aliquid. D. Augustinus loco eius, quo nos habemus, (*quæ non vidit ambulans*) legit quæ non vidit inculcans, addit interim nonnullos codices omittere negationem, & legere quæ vidit inculcans, & vtranque lectionem exponit in Epistola ad Saulinum, verùm priorem dicit sibi magis placere.

Frustra inflatus sensu carnis suæ) id est, à carnali sensu siue mente: nam Græcè est νοὸς, id est timent propter scientiam cælorum, Angelorum, aliarumque rerum mirabilium, (*& non tenẽs caput*) id est, non obtinens caput hue excidens à capite: Sic iam diceremus quosdam non tenere Ecclesiam. Nomine capitis Christum intelligit (*ex quo totum corpus per nexus*) vt enim vitalis spiritus à cerebro in reliquum corpus per neruos diffunditur, & membris sensum & motum suppeditat: sic spiritus Christi à capite in membra illi connexa per commissuras & compagines fertur, vitamque & motum subministrat, atque ita augescit corpus augmento Dei: Sic Theophylactus. Potest & hic esse sensus: Ex quo totum corpus per nexus & iunctu-

iuncturas dependens per mutuas membrorum administrationes, crescit in augmentum Dei. Dum enim quisque credentium suam partem suppeditat, & quodammodo suum symbolum adfert, vt dum Episcopus diligenter concionatur, Monachus iugiter orat, Laicus humiliter obtemperat & discit à superioribus, & sic in cæteris vnumquodque, quod sui est officij, subministrat, corpus CHRISTI augetur & perficitur. Locus hic conferendus est cum eo, qui est in epistola ad Ephesios capite quarto. Ex quo totum corpus compactum, & connexum per omnem iuncturam subministrationis. Præpositionem (in) quæ est in nostris exemplaribus, Paulus non habet, quam si omittas erit phrasis, qualis est illa: Viuit vitam: Gaudet gaudium, quæ Græcis familiaris est.

Augescit, inquit, augmentum, vel augescit augmento, quod est secundum Deum. Illud (*Dei*) opponitur inuentis hominum.

SI mortui estis cum Christo ab elementis huius mūdi, quid adhuc tanquam viuentes in mundo decernitis?

SI mortui estis cum Christo, &cæt.) Græca habēt adiectum (ergo.) Si mortui estis, quomodo Latina quędam exemplaria legunt, idem etiam habet Augustinus in Epistola ad Paulinum. Hieronymus verò in Epistola ad Algasiam non habet: Si non habeamus, intelligere oportet. In Epistola ad Romanos frequenter occurrit mortui peccato legi, &cæt. hic adiecit præpositionem (ab) sicut & in epistola ad Romanos capite 6. Iustificatus à peccato: *Cum Christo*) id est, quemadmodū Christus mortuus est, cui mors vltra non dominabitur: (*Ab elementis mundi*) huius sensus est: Si semel renunciastis omnibus, quæ inducere potest, siue lex Moysi, id est, litera, absque spiritu; siue Philosophia, aut homo tibi relictus, Plato vel Simon: vel elementum sumatur genericῶs, non solùm pro elementis Iudæorum, sed Philosophię quoque; & mundus pro omni eo, quod crassum est. Ille mortuus est elementis mundi, qui non ponit spem salutis in purgationibus animarum, quas tradunt Platonici, & post eos schola Simonis. Rursus renunciauit omnibus, quæ humanæ accidunt iustitiæ, id est, quæcunque humano ingenio possunt adferri, iuxta Ambrosium.

Quid adhuc tanquam viuentes in mundo) id est, constituentes spem salutis in ijs, quæ potest suggerere caro, id est, natura sine gratia (*decernitis*) ita vitam agitis, quasi illa inuenta Simonis, quæ suggessit carnalis ratio, vel litera Moysis, seclusa gratia requirantur ad salutem. Viuere igitur in mundo, est viuere iuxta ea, quæ ostendunt elementa, lex scilicet Moysis, & naturalis ratio. Quædam exemplaria non habent præpositionem (in) sed ea lectio est improbabilis, cùm non solū Græca eam habeant, sed etiam Aug. in Epistola ad Paulinum, & Hiero. in epist. ad Algasiam, & Amb. in commen. huius loci. Decernitis Grȩce est, δογματίζεσθε, quæ vox media est, & accipi potest vel passiuè hoc sensu: Cur vobis adhuc præscribuntur decreta & dogmata vitæ agendæ? cur vobis instituta dātur more puerorum elementariorum ab istis hominibus? Potest etiam actiuè accipi hoc sensu: Quid dogmatizatis & decernitis, quasi inter cibos aliqui essent vetiti, quasi aliqua creatura propter malum principium non esset contrectanda? Græca scholia passiuè exponunt, Chrys. & Theop. etiam actiuè videntur interpretari. Græcanica scholia sequitur Eras. Nam vertit: quid quasi viuentes in mundo, decretis tenemini?

NE tetigeritis, neque gustaueritis, neque contrectaueritis, quæ sunt omnia in interitu ipso vsu, secundum præcepta & doctrinas hominum, quæ sunt rationem quidem habentia sapientiæ in superstitione & humilitate, & non ad parcendum corpori, non in honore aliquo ad saturitatem carnis.

NE tetigeritis neque gustaueritis neque cōtrectaueritis, &c) Ista (vt annotat Aug. in Epist. ad Paulinum) μιμητικῶς accipiuntur, hoc est per imitationem. Sic enim, vel illi loquebantur, qui decretis suis & dogmatibus subigere conabantur Colos. vel ipsi Colossenses ab illis seducti: ne gustes hoc, ne tangas istud, ne cōtrectes hoc, illud immundū est, hoc vetitum est tangi, &c. Quidam ista ad obseruationes Iudaicas referunt, alij ad Simoniacas: Verisimile est ad vtriusque familię obseruationes seu traditiones pertinere. *Quæ sunt omnia in interitu ipso vsu*) quod totū genus doctrinæ & religionis ducit ad interitum animæ, dum ipso vtimur. Hæc est interpretatio August. & Ambros. Iuxta Hieron. verò & Græcos interpretes sensus hic est: Quæ sunt omnia in interitu ipso vsu, id est, quæ ipso vsu corrumpuntur & stercore digeruntur. Sermo enim est de cibo & potu qui vsu consumuntur, & in latrinam excernuntur, vox Grȩca φθορά vtrumque sensum admittit. *Secundum præcepta & doctrinas hominum.*) Ex Paulo sine vllo cōmentario discere licet, quæ sunt doctrinæ hominum. Vide cap. 4. Epistolæ ad Ephesios: Vt nō circumferamur omni vento doctrinæ in nequitia hominum, & cæt. Tales homines sunt, quorum hic doctrinas notat & præcepta, de quibus in præcedentibus dictum est in expositione illius: Secundum traditionem hominum. *Quæ sunt rationem*) id est, speciem & imaginem iuxta Hieronymum, (*habentia sapientiæ*) id est, eruditionis: Notare videtur Gnos. Hieronymus refert ad Iudaizātes & deuterotas. Chrysostomus dubius est, an de his, an de

an de familia Simonis interpretari oporteat. Verisimile est Apostolum vtranq; familiam respicere. Difficile est docere λόγον pro specie sumi seu imagine: quare Erasmus in annotationibus poni hoc loco vult pro verbo, & orationem esse inabsolutam, eò, quòd μὲν non habeat voculā nó responden tem δὲ, quam si absoluisset Aposto. dixisset secundum ipsum ad hunc modum: quæ verbotenus videntur erudita ac magnifica, cæterum re longè absunt ab eruditione & sapientia. Vt verbum opponatur rei. D. Hieronymus perfectam quidem agnoscit orationem, sed voculam μὲν, siue quidem, redundare dicit, quod in alijs plerisque locis propter imperitiam artis Grammaticæ Apostolo vsu venire dicit. August. rationem propriè accipit, sed sapientiam impropriè, hoc est, non pro vera sapiétia, sed falsa siue mundana (*in superstitione*) quidam præpositionem (in) interpretantur, vt hoc sit, quod per. Alij loco, propter, positum dicunt, sed nihil prohibet propriè sumi, hoc sensu: Quę sita est in superstitione, id est, conficta religione. Quod in præcedentibus minus apertè diuisis vocibus dixit, θέλων ἐν θρησκείᾳ, id est, volens in religione, hic eleganter admodum vnica voce composita extulit ἐθελοθρησκείᾳ, quæ vox significat voluntariam religionem, cùm quis vltrò fingit sibi religionem ex cerebro suo. Nam θρησκεία religio dicitur, & θέλω volo. Hier. falsam religioné interpretatur. *Et humilitate*) id est, quæ in ficta & simulata animi humilitate sita est, quę humilitas non est in Euangelio, imò quæ pugnat cum Euangelio. Repetendum enim est illud θέλω ad humilitatem hoc modo: θέλω ἐν ταπεινοφροσύνῃ, alioqui ταπεινοφροσύνη virtutis vocabulum est. *Et non ad parcendum corpori*) Græcè est ἀφειδίᾳ quod si ad verbum interpreteris, sonat imparcentia corporis: Siquidem φείδομαι significat parco, & α, particula est priuatiua. Volunt, inquit, videri non parcere corpori. Reprehédentis est insitatam rationem abstinendi. Abstinet etiam cú iniuria & læsione corporis, citra spiritum reuelatiouis. Vide Hier. in epistto. ad Alg. vbi manifestè istud de Iudaizantib. asserit: *Non in honore aliquo*). i. negato subsidio necessario corpori, ad saturitatem siue expletionem carnis. Reprehédo in illis, quod confictę suæ abstinentiæ tantum tribuant vt videantur longissimè abesse à saturitate: Latini hæc omnia sensu reprehédentis accipiút præter Hiero. & Aug. qui illud (*& non ad parcédum corpori*) interpretantur quasi sit condolentis hoc sensu: Hi qui decipiuntur ficta superstitione, miserè torquent corpus sine fructu. Ad eundem modum accipiunt quæ sequuntur vsq; ad finem cap. Græci interpretes media via incedunt, ab illo primum loco: Non in honore aliquo, &c. sensum desiderantis inchoantes. In capite iam exposito diligenter obseruandum est, quid propriè dicatur contra Simonem, quid contra Iudaizantes propriè dicatur, & quid ad vtrosque pertineat. Philosophia & inanis fallacia, peculiariter ad Simonis scholam: Traditio autem hominum, si quis naturam vocum & earum vsum respiciat, pertinet ad vtrosq;: Ex consequentia tamen textus Pauli referéda est solummodo ad Simonem, ad quem quæ sequuntur quoque pertinét vsq; ad illud: In quo & circuncisi estis, &c. quod propriè pertinet ad Iudaizantes, & durat per totam periodum, nisi quod in fine valdè inopinatè attingat Simonem, dú meminit principatuum expoliatorum per crucem. Verú statim redit ad Iudaizantes, ibi: Nemo vos iudicet in cibo, &c. Postea his omissis, impugnat denuò Simoniacos, ibi: Nemo vos seducat volens in humilitate, &c. Postremò in epilogo disputationis: Si mortui estis cum Christo ab elementis, &c. indifferenter tangit vtrosq;. Scriptam autem esse epistolam hanc contra familiam Simonis & Iudaizantium, ex historia antiquitatis (quam præter alios tradit Epiphanius) & ex veterum commentarijs manifestum est. His ita constitutis facilè est cuiuis aduertere, quàm à vero sensu caput hoc detorqueant Lutherani. In primis, ꝙ Philosophiam interpretantur argumenta quęuis à ratione inuenta in rebus pertinentib. ad fidem: vt ratio offensa, quia in mundo tam multa iniustè fiunt, nó potest statuere, quod mundus gubernetur à Deo, &c. Nihil cum historia antiquitatis, cum veterum commentarijs & consequentia scripti commune habet, ..ò tres e theologię additæ, & propositionum series planè indicát Paulum agere de certa aliqua specie philosophię, illa scilicet quæ inducebat mediatores angelos. Nam sic ait, in Christo inhabitat omnis plenitudo, &c. in ipso estis cóplenti, ille est caput omnis principatus: ergo vitanda est philosophia, non dubium, quin illa quæ diuersa, & his aduersa docet, nempe philosophia Simoniacorum, quæ depróptaest ex philosophia Platonicorum & Ionicorum philosophorú. Non igitur hic quæuis philosophia reprehenditur, sed ea, quæ iam dicta est. Quod notádum propter eos quoque, qui existimant Paulum notare eos, qui in rebus Theologicis immodica vtútur philosophia, qui licet reprehensione sint dignissimi, non tamen hoc loco reprehenduntur. Deinde quòd traditionem hominum exponunt de traditionibus Monachorum, quam sit alienum à re proposita, vel ipse sermo arguit.

Non enim ait Apostolus, per, sed secundum traditionem hominum, quæ prępositio de-

Aug. epist. 50. ad Paulin.

tio declarat traditionem eodem pertinere, quò præcedentia, nec rem diuersam esse à philosophia & inani fallacia. Etsi vel maximè vsus fuisset Apostolus præpositione per, minimè tamen locum haberet ipsorum commentarius, cùm series scripti planè repugnet. Vbi enim in tota Epistola vel tenuis est mentio traditionum monasticarum: Si traditiones, id est, constitutiones hic Paulus prohibuisset, eas, quæ ad Philosophos pertinent, & ad liturgiam Platonicorum, & similes prohibuisset, non monasticas, de quibus nihil hîc agitur.

Eodem modo excutienda est particula: Secundum elementa mundi: quam illi tanquam tertiam rem ponunt, ordinationes politicas intelligentes, cum nec præpositio (secundum) nec consequentia scripti, cum commentarium admittat: sed ex commentario hoc sequeretur, quòd vitandæ omnino essent, sicut inanis philosophia, ordinationes politicæ, quod est dogma Anabaptistarum. Responderunt ipsi, ordinationes ciuiles cauendas hactenus, ne in eis constituatur iustitia: sed improbabilis est illa responsio, cùm sine nota discriminis Apostolus hæc omnia ex æquo mandet vitanda. Denique quæ historia antiquitatis docet Simonem, contra quem hic indubiè agitur, constituisse iustitiam in obseruatione politicarum legum: Addita est ergo & illa particula, per congeriem, nec quid diuersum sonat à præcedentibus.

Iam quòd illud (*nemo vos iudicet in cibo*) ad constitutiones Ecclesiasticas de ciborum delectu & festorum celebratione referunt: quàm indoctè id faciant, præter voculam (ergo) etiam hoc, quod sequitur (*quæ sunt vmbra futurorum*) apertissime declarat, quæ particula planè docet sermonem esse de differentijs ciborum ac dierum à lege præscriptis. Rursus quòd illud (*nemo vos seducat in religione angelorum*) de cælibatu interpretantur, quasi dicant non hominis esse sine vxore vitam agere, sed angelorum, qui ex historia antiquitatis & commentarijs veterum didicit, quæ sit religio angelorum, satis mirari non potest impudentem hanc ipsorum commentationem.

Extra statum quoq; huius Epistolæ est, an in negotio salutis sic inuocandus sit Christus, vt nemo Diuorum, cùm tantùm hic vetet agnosci angelos Simonis, siue extra Christum angelos, id est, per se aliquid valentes, quales adhibebat Simon ex sua magia. Illud Qui tanquam viuentes in mundo δογματίζεσθε id est, decreta & dogmata suscipitis de cibis, & de potu: ne tetigeritis, neque gustaueritis, neque contrectaueritis secundum præcepta & doctrinam hominum. mirè quadrare putant in canones Pontificum de ieiunijs & cibis, &c. sed faciunt næ intelligendo, vt nihil intelligant.

In enarratione huius capitis, ostensum est Apostolum præcepta, doctrinam, & traditiones hominum vocare, quæ nihil habent consentaneum cum Scripturis, sed tantùm à ratione non imbuta fide profecta sunt, qualia erant dogmata scholæ Simonis & Iudaizantium. Cum his velle conferre decreta Pontificum & Episcoporu, capitis est insani. Nam cùm hæc ab hominibus fide imbutis, & caput Christum tenentibus profecta sint, & ad fouendam promerendamque charitatem instituta, plane sunt Euangelica. Plura de his vide in annotationibus Esaiæ super caput vicesimum nonum, in enarratione illius: Timuerunt me mandato hominum & doctrinis.

Superest iam ἐθελοθρησκεία, quam vocem significare diximus voluntariam religionem, qua notari putant regulas Monachorum, sed eadem prorsus imperitia: cum Apostolus illam spontaneam religionem vocet non factam ex scripturis, neque à ratione fide imbuta: & in specie explicans dicat religionem esse angelorum, quæ, vt patet ex ijs, quæ in præcedentibus dicta sunt, pugnat cum Scripturis.

CAPVT III.

Igitur si consurrexistis cum Christo, quæ sursũ sunt quærite vbi Christus est in dextera Dei sedens: quæ sursum sunt sapite, non quæ super terram. Mortui enim estis, & vita vestra est abscondita cũ Christo in Deo.

IN præcedenti capite dixit, Colossenses mortuos vna cũ Christo in Baptismo, vnaque cum illo surrexisse. Hic iam instituit exhortationem vere sanctam, pertinentque omnia, quæ sequuntur, ad vitæ informationem, difficilioraque sunt præstitu, quàm intellectu. Si consurrexistis, inquit, sicut antè differui particula (*si*) non tam dubitantis est, quàm asseuerantis: quoniam, inquit, vnà cum Christo surrexistis, quæ sursum sunt, id est, superna quærite, hoc esse debet studium Christiani hominis: Cum manè surgimus, non statim cogitare debemus de ientaculo & prandio, sed de cælestibus, & Dei beneficijs, vt ex illorum memoria, in gratiarũ actionem prorumpamus.

Vbi Christus est in dextera sedens.) Ipse caput vestrum est, quare vt probetis vos esse membra ipsius, mente, affectu, cogitatione ibi versemini, vbi ipse est, quandoquidem corpore non licet. *Dextera*) exposita est in Epistola ed Ephesios, & ea quæ est ad Roman. ad Eph. 1. ad Ro. 8. ad Phil. 2.

(qua

(*quæ sursum sunt*) id est, supernè (*sapite*) siue vt Erasmus vertit, curate. Græcè est φρονεῖτε, de qua voce aliquoties dictũ est. Volo, inquit, vos cælestibus affici, non ijs, quæ suggerit mundus aut natiuitas, quæ non pertingunt ad spiritum reuelationis.

Mortui enim estis) id est, renunciastis affectibus, quos suggerit caro, & desijstis illis viuere. *Et vita vestra abscondita est*) scilicet à sensu mundi, hoc est, mundus non videt vitam vestram, ne quo modo in nobis regnet spiritus, sicut nec videt vitam Christi, qui maximè viuit, quum tamen impijs non videatur viuere (*in Deo*) id est, apud Deum.

Cum autem Christus apparuerit, vita vestra: tũc & vos apparebitis cum ipso in gloria. Mortificate ergo membra vestra, quæ sunt super terram, fornicationem, immunditiam, libidinem, concupiscentiam malam, & auaritiam, quæ est simulachrorum seruitus: propter quæ venit ira Dei super filios incredulitatis, in quibus ambulastis aliquando, cùm viueretis in illis.

Ephe. 5. a.

Cum autem Christus, &c.) Christus dicitur vita nostra eo loquendi modo, quo dicitur pax nostra, iustitia nostra. Hic cũ apparuerit, siue manifestatus fuerit in fine seculi, vt etiam mundus eũ agnoscat pro Deo & redemptore. *Tunc & vos apparebitis*) siue manifestabimini, scilicet mundo. *In gloria*) tunc illi, qui neglectam æstimauerunt vitã Christianorum, eam admirabuntur: & quos habuerunt in derisum, eosdẽ laudabunt. Vide caput quintum Sapientiæ.

Mortificate ergo, &c.) Sic mortui sumus motibus veteris hominis, vt tamen facilè renasci possint: quare restat, vt eos exurgentes quotidiè mortificemus. *Membra terrestria*) dicit affectus terrestres, affectus peccati, quos mortificari vult, quò minùs vim exerãt aduersus nos: id enim consequuntur multi, vt in ipsis nõ sint efficaces, licet nulli, vt in ipsis omninò non sint: (*fornicationem*) significat omnem illicitum concubitum. Est genus complectens etiam adulterium, stuprum, & cæt. *Immunditiam*) hoc loco ad Venerem pertinet, alioqui omnem generaliter immunditiam significat. *Libidinem*) Erasmus vertit mollitiem, alij morbum transferunt, in nomine morbi intelligentes, quod Horatius, dum ait: Cum grege turpium morbo virorum. Græcè est πάθος, quæ vox significat libidinem contra naturam, hinc παθικὸς dicitur, qui se iniri turpi libidine patitur: vt puer pathicus, puella pathica (*auaritiam*) habet πλεονεξίαν, quæ vox eodem pertinet, quò cæteræ, quanquam de studio pecuniæ quidam interpretentur, consulendus est commentarius in capite secundo & capite quinto epistolæ ad Ephesios: Fornicatio autem & omnis immunditia, aut auaritia nec nominetur in vobis: quod testimonium est c. 5. Qui desperantes semetipsos tradiderunt immunditiæ in auaritia: quod est cap. quarto, vbi vocem Græcam explanauimus. Videntur autẽ hæc dicta propter Simonis turpitudinem, quemadmodum & in epistola ad Ephesios annotauimus. Quo autem sensu πλεονεξία dicatur idolorum cultus, etiam ibi annotatum est.

Propter quæ venit) id est, venire solet. Est præsentis temporis (*ira*) id est, vindicta Dei (*super filios incredulitatis*) vel, vt alij vertunt, inobedientiæ, Græcè est ἀπειθείας. Dixit autem hoc Apostolus Hebraicè, id est, super filios impersuasibiles, impertractabiles, nõ obtemperantes Euangelio, & Dei legibus, (*in quibus ambulastis*) sermo Gręcus anceps est, referri potest vel ad filios inobedientes, inter quos & Colossenses aliquando fuerant vel ad vitia, quæ antè cõmemorauit. Quod sequitur (*quum viueretis in illis*) pro posteriori sensu facit, nam ad vitia hoc pertinet. Quare rectius noster interpres, qui vertit, in quibus, quàm Erasmus, qui vertit, inter quos, verba Pauli ad certum sensum restringens. Conferenda est aũt hęc epistola cum ea, quæ est ad Ephesios, vt cognoscatur, quanta sit vtriusque affinitas: omnia enim hæc etiam ibi reperiuntur.

Nunc autem deponite & vos omnia, iram, indignationem, malitiam, blasphemiam, turpem sermonem de ore vestro. Nolite mentiri inuicem, expoliantes vos veterem hominem cum actibus suis, & induentes nouum, eum, qui renouatur in agnitionem, secundum imaginem eius, qui creauit illũ, vbi non est gentilis & Iudæus, circumcisio & præputium, Barbarus & Scytha, seruus & liber, sed omnia, & in omnibus Christus.

Nunc autem deponite) non solùm crassa illa, quæ iam commemoraui, sed etiam minùs crassa, (Sic Ambrosius) videlicet irã, indignationem, &c. Quid intersit inter ὀργὴν & θυμὸν, indicat annotatio in capite 4. epistolæ ad Ephesios. *Blasphemiam*) id est, maledicentiam, (*turpem sermonem*) Paulus vnicam vocem habet αἰσχρολογίαν, quam nos vertere possimus turpiloquentiam (*& nolite mentiri inuicem*) id est, alius aduersus alium, expoliantes siue exuentes vos veterem hominem. Participia hæc (expoliantes & induentes) apud Paulũ præteriti tẽporis sunt hoc sensu: Postquam exuistis veterem hominẽ, & induistis nouum.

Obseruandum hoc loco, quòd vetus homo non tantùm pertinet ad portionem animæ inferiorem, id est, appetitum sensitiuum, sed etiam ad partem animæ superiorẽ, id est, rationem & voluntatẽ. Vtraque enim animę portio, intelligenda est corrupta esse vitio Adæ, quemadmodum eruditè collegit August. ex hac sententia Apostoli. Interior, inquit, homo si renouetur de die in

 diem,

diem, profectò vetus est antequam renouetur. Intus namque & in interiore homine agitur, quod dicit Apost. exuite veterem hominem, & induite nouum. Est igitur vetus homo animus hominis, quatenus habet vitiatam naturam ex Adam, vitam agens secundum illam infectionem. Ex hac descriptione facilè iam est intelligere, quid sit nouus homo. *Qui renouatur.*) Illud hoc modo exponit August. Motibus suis anima, quos habet secundũ carnem, aduersatur alijs motibus suis, quos habet secundum spiritum: & rursus motibus suis, quos habet secundum spiritum, aduersatur alijs motib. quos habet secundũ carnem, & ideo dicitur caro concupiscere aduersus spiritum, & spiritus aduersus carnem. Sed & propterea de ipsa anima dictum est: Renouatur de die in diẽ: Neque enim ipsa in sanctitate non proficit, cùm magis magisque minuit eas, quibus nõ consentit, carnales cupiditates.

August. de trin. lib. 4. cap. 3.

Augustin. cõtra Iul. lib. 6. c. 5.

In agnitionem) id est, ad agnoscendum, quę non cognoscuntur, nisi per reuelationem. *Secundum imaginem eius, qui creauit illum*) id est, secundum imaginem Dei. Imago hæc consistit in memoria, voluntate & intellectu. Qui ergo hæc tria Deo consecrat quotidiè nil volendo, nil memorando, nil cogitando, nisi quod ad honorem Dei suamque salutem pertinet, iste renouatur de die in diẽ, & penes has tres insignißimas potentias fit renouatio hominis. Alij interpretantur de summa perfectaque puritate Dei, ad quam dum nitimur, renouamur. *Vbi non est gentilis & Iudæus.*) In hoc negotio non refert, an Iudæus quis sit, an gentilis, circũcisus, an præputiatus, Barbarus an Scyta. Barbaro opposuit Scytam, non quòd hic barbarus non sit, sed quod præ hoc, cæteri barbari, non sint Barbari: (*sed omnia*) scilicet, iustitia, pax, sanctitas est Christus in omnibus. (*Et*) hoc loco idem valet, quod etiam. Sensus est: etiam in omnibus, qualescunque tandem sunt, id est, siue Iudæi, siue Gentiles, &c.

INduite vos ergo sicut electi Dei sancti, & dilecti viscera misericordiæ, benignitatem, humilitatem, modestiam, patientiam supportantes inuicem, & donantes vobismetipsis, si quis aduersus aliquem habet querelam, sicut & Dominus donauit vobis, ita & vos.

INduite vos ergo sicut electi) id est, sicut decet electos, sicut decet sanctos, & eos, qui amantur à Deo. Viscera misericordiæ, siue miserationum, vt habet Paulus, id est, sitis insigniter misericordes: Hebraismus est, (*Benignitatem*, id est, comitatẽ, sitis affabiles, non rusticè duri. *Humilitatem.*) Virtus est, qua quis de se humiliter, siue modestè sentit. Græcè ταπεινοφροσύνην, vocant modestiã, Paulus habet πραότητα, id est, mansuetudinem, siue lenitatem (*patientiam*) Paulus habet μακροθυμίαν, id est, lõganimitatem. *Supportantes*) siue sufferentes vos inuicem & cõdonantes vobis mutuò. Si quem offensum contingat iustam habere causam iræ ac querelæ aduersus alterum, condonet ipsi, sicut & Dominus condonauit vobis, cùm essetis hostes. Hęc & quæ sequuntur, inueniuntur etiam in Epistola ad Ephesios.

SVper omnia autem hæc, charitatem habete, quod est vinculum perfectionis, & pax Christi exultet in cordibus vestris, in quam & vocati estis in vno corpore, & grati estote.

SVper omnia hæc charitatem habete.) Ex capite 5. epistolæ ad Ephe. constat eum loqui de charitate proximi. *Quod est vinculum perfectionis*) sensus est: quę charitas est vinculum integritatis. Est breue, sed insigne encomium charitatis, significat ea, quæ dicta sunt, hoc est, misericordiam, benignitatem, humilitatem, &c. statim dissolui, nisi adsit charitas. Ad hunc ferè modum Chrysostomus. Alij vinculum perfectionis interpretantur pro vinculo perfecto, vt sit Hebraismus. Prior sensus magis probabilis est, vt quemadmodum in corpore spiritus connectit omnia, & colligat omnia membra, alioqui dilapsura: sic charitas intelligatur constringere siue connectere corpus virtutum. *Et pax Christi exultet*) Græcè est βραβευέτω, id est, palmam ferat siue obtineat, id est, vincat, siue superet. Sensus est: Si incidat aliquid alicui cum proximo, siue ob dignitatum diuersitatem, siue ex alia quapiam occasione, non primũ locum obtineat affectus, sed primo loco sit studium concordiæ, illa vincat & superet: cede potiùs tuæ opinioni, quàm pacẽ rumpas: patere potiùs rerum tuarum dispendiũ, quàm pax periclitetur.

Græcanica scholia βραβευέτω interpretãtur, palmam distribuat, sitq; arbiter in lite, si qua incidat, non iudicet in vobis ira, aut superbia, sed pax illa moderetur, & palmam deferat. Græca vox vtrũq; admittit, & sensus eodem recidit. Vult Apostolus, ante omnia studendum charitati, & paci Christi, .i. ei, quæ est ad cõsentanea Euãgelio, quòd à pace & charitate depẽdeat Christianismus, (*in quam*) id est, ad quam (*& vocati estis*) id potißimùm voluit Christus, vt concordes sui essent discipuli.

In vno corpore) voluit vos omnes vnum esse corpus, vt studiosi essetis seruandæ pacis. *Et grati estote.*) Sensus est, iuxta vocis Græcę significationem, comes sitis, præstate in conuictu quotidiano mores amabiles. Hunc sensum amplectitur Erasmus, iuxta quem adiecit istud Apostolus, velut indicans, qua ratione inter eos pax poßit consistere, nimirum si comes sint, & benigni erga omnes, propensi ad benè merendum de omnibus. Verum ex commentarijs Gręcorum

& episto-

& epistola ad Ephesios, videtur Paulus abusus voce εὐχάριστοι: interpretātur enim Græci, grati sitis erga Deū, hoc sensu: Volo vos memores esse, qualis ille fuerit erga vos, vt ipsi vicissim tales sitis erga alios, vel volo vos agere gratias Deo pro beneficijs acceptis, & omittere dissensiones.

VErbum Christi habitet in vobis abundanter, in omni sapientia docentes, & commonentes vosmetipsos psalmis, hymnis, & canticis spiritualibus, in gratia cantātes in cordibus vestris Deo. Omne quodcunq; facitis in verbo, aut in opere, omnia in nomine Domini nostri Iesu Christi, gratias agentes Deo, & Patri per ipsum. 1. Cor. 10

VErbū) nō Simonis aut Iudaizātium, sed Christi, hoc est, sana Euāgelij doctrina (*habitet in vobis*) id est, semper sit in ore vestro: quod sequitur (*abundanter*) Græcè est πλουσίως, id est, diuiter, id est: Volo vos esse assiduos in tractādo puram Christi doctrinam. Illud (*in omni sapientia*) de industria adiectum est propter Gnosticos. *Docentes*) abusus est participio loco verbi, quod Græcis familiare est: docete, inquit, & cōmonete vos mutuò. *Psalmis, hymnis, & canticis spiritualibus*) De his in Epistola ad Ephe. dictum est. *In gratiam*) Hebraismus est, cū gratia, id est, cum mentione laudis cantantes, &c. *Omne, quodcunque facitis.*) Reuocat eos à schola Iudaizantium & Simonis: omnia, quæ facitis, in nomine Christi facite, non illorum, non misceatur Moyses & angeli cum Euangelio. *Gratias agentes Deo & Patri per ipsum*) & nō per alium. Ad Eph. 5.

MVlieres, subditæ estote viris sicut oportet, in Domino. Viri diligite vxores, & nolite amari esse ad illas. Filij, obedite parentibus per omnia: hoc enim placitum est Domino. Patres, nolite ad indignationem prouocare filios vestros, vt non pusillo animo fiant. Serui, obedite per omnia dominis carnalibus, non ad oculū seruiētes, quasi hominibus placentes, sed in simplicitate cordis timentes Deum.

MVlieres) id est, vxores: sic enim mox Græcam vocem vertit. *Subditæ estote viris, sicut oportet in Domino*) id est, sicut id postulat Christianismus. *Viri diligite vxores, & ne sitis amarulenti circa illas*) morosi & intractabiles. *Filij obedite parentibus per omnia*) id est, in omnibus, honestis tamen: *hoc enim placitum est Domino*) Præpositionem (in) Græca nō habēt, & si omittatur, sensus planior erit. *Patres nolite ad indignationem prouocare filios vestros, vt nō pusillo animo fiant*) id est, deiecto, & dissiliant à cultu Dei, ne sitis ipsis ita duri, vt pigeat eos Christianismi, dicentes se patres habere intractabiliores quàm habebant alij non Christiani.

Serui obedite) causa, cur tam studiosè vbique præcipiat Apostolus seruis & cæteris obedientiam, depicta est in historia antiquitatis. Erant enim quidam id temporis, qui malè intelligentes libertatem Christianam, docebant ab obedientia, quæ præstatur hominibus, per Christum omnes esse absolutos. Vide annotationes in Epistolam ad Ephe. Dixit, autem, *dominis carnalibus*) & non dominis Christianis, vt significaret etiam obtemperandum Ethnicis. *Non ad oculū seruientes, quasi hominibus placentes.*) Hic sunt illæ duæ voces compositæ, de quibus in Epistola ad Ephes. quas nos vix multis possimus reddere: Obsequium iuxta oculū exhibitum, ὀφθαλμοδουλείαν appellāt: eum, qui hominibus placere studet, ἀνθρωπάρεσκον dixit. *Sed in simplicitate cordis*) omnia hæc inueniuntur in Epistola ad Ephes. Facere quæ decet dominis tantùm spectantibus studij est placendi hominibus, non timoris Dei. Ad Ephe. cap. 6.

QVodcunque facitis, ex animo operamini sicut Domino, & nō hominibus, scientes, quòd à Domino accipietis retributionem hæreditatis, Domino Christo seruite: qui enim iniuriam facit, recipiet id, quod iniquè gessit, & non est personarum acceptio apud Deum.

QVodcunque facitis, ex animo operamini, sicut Domino.) Sensus est: Cogitet seruus seruitutem sese expendere Domino Deo, qui voluit ipsum seruū esse, & se remunerationem ab eo acceptum. Respondet cogitationi seruorum: posset dicere seruus, Domin9 meus est Ethnicus, ego Christianus, nolo ei amplius seruire: Respondet, quòd nō Ethnico seruiat, sed Christo. Vox ἀνταπόδοσις, quam noster interpres retributionem vertit, planè facit pro meritis operum, etiam apud Ethnicos scriptores. Nomine hæreditatis, vitam æternam expressit. *Domino Christo seruite*) verbum Græcum est anceps, vnde alij vertunt: nam Domino Christo seruitis.

Qui enim iniuriam facit) Græca non habēt γὰρ, sed δὲ Cæterùm, qui iniuriam facit (*recipiet*) id est, referet, siue reportabit id, quod iniquè gessit, hoc est, pœnas dabit, & nō est personarum acceptio apud Deum. Quid enim, inquit, si ille gentilis sit, tu verò Christianus, non propterea euades supplicium.

CAPVT IIII.

Domini, quod iustum est & aquū, seruis præstate scientes, quòd & vos Dominum habetis in cælo. Orationi instate vigilātes in ea in gratiarum actione, orantes simul & pro nobis, vt Deus aperiat nobis ostium sermonis ad loquendum mysterium Christi (propter quod etiam vinctus sum) vt manifestem illud ita, vt oportet me loqui. In sapientia ambulate ad eos, qui foris sunt, tempus redimētes. Sermo vester semper in gratia sale sit conditus, vt sciatis, quo modo oporteat vos vnicuique respondere.

Domini

IN POSTERIOREM D. PETRI EPISTOLAM EXPLICATIO.

F. ADAMI S. DELPHII.

ARGVMENTVM.

RGumentum huius Epistolæ idem est, quod Epistolæ Iudæ, annotant hoc Græcanica scholia: & ita esse depræhendet, qui hanc cum illa contulerit. Scribitur autem in commune omnibus, quibus à Gnosticis periculũ erat, & nullis certis, quemadmodum nec Epistolæ Iudæ.

CAPVT I.

IMON Petrus, seruus & Apostolus Iesu Christi, ijs, qui coæqualẽ nobiscum sortiti sunt fidem in iustitia Dei nostri, & Saluatoris IESV CHRISTI.

Simon Petrus, seruus & Apostolus Iesu Christi ijs, qui æqualem) id est, eiusdem dignitatis ac precij. Erasmus vertit, æquè prætiosam, & rectè: nã hinc vox Græca cõposita est: significat aũt fidem per omnia indifferentẽ contigisse tã Gentibus, quàm Iudæis, idq; ex liberali gratia Dei, quod postremũ indicat verbum sortiti sunt: *In iustitia Dei*) Quia epistola hæc scripta est contra familiam Simonis, & nulla in ea significatio est Iudaizantium: idcirco iustitia Dei accipienda est, vt opponatur nõ iustitię legali, sed iustitię, quã pollicebatur Simõ suis cultorib. Quod ait Dei, & Saluatoris, interpretãtur quidã de Patre, & Filio. Alij vtrũq; ad Filiũ referunt & prępositionẽ (in) positã dicunt loco per: qui si per iustitiã merita Christi intelligãt, nõ est probabilis ipsorũ cõmentarius, quod fides non sit ex merito Christi, sed ex prędestinatione: quod alij aduertentes, in iustitia Dei interpretantur, quæ ad se. i. iustitiã Dei, vt fides in iustitia Dei hoc sit Petro, quod Paulo iustitia Dei per fidẽ. Verum insolens est hæc phrasis, quare dicendum præpositionẽ (in) hoc loco valere Beth Hebraicũ. Est aũt Beth Hebræis nunc instrumenti, nũc comitis. Prioris exemplum est c. 7. Esaiæ. Radet Dominus in nouacula acuta. Posterioris verò Exod. 13. Præcedebat eos Dominus per diem in columna nubis, &c. Hoc verò loco concomitanter accipitur pro eo, quod est, cũ, sicut cap. 1. prioris Epistolæ ad Timoth. Superabundauit gratia Domini nostri cũ fide & dilectione. Et in Euangelio: Eamus, & moriamur cum illo, vbi Hebræus vteretur præpositione beth.

GRatia vobis & pax adimpleatur in cognitione Dei, & Christi Iesu Domini nostri, quomodo omnia nobis diuinæ virtutis suæ, quæ ad vitam & pietatem donata sunt, per cognitionem eius, qui vocauit nos propria gloria & virtute, per quæ maxima & pretiosa nobis promissa donauit, vt per hoc efficiamini diuinæ cõsortes naturæ, fugientes eius, quæ in mundo est, concupiscentiæ corruptionem.

GRatia vobis & pax, &c.) De his vocabulis dictum est in epistola ad Romanos, & Galatas. De verbo verò adimpleatur, in Epistola Iudæ. *In cognitione*) id est, per cognitionem (*Dei & Christi Iesu Domini nostri, quomodo omnia nobis diuinæ virtutis suæ, &c.*) Interpres noster aliter legisse videtur, quàm hodiè habent Græca. Nam pro δεδωρημένης, quod participiũ est, videtur legisse δεδώρηται, quod verbum ad hunc modum vertit Erasmus: Vt eius diuina virtus omnia nobis largita est, quæ ad vitam & pietatem pertinent. *Per cognitionem eius, &c.*) Sensus est: Gratia vobis, & pax multiplicetur per cognitionem, quomodo per cognitionem omnia, quæ ad vitam spiritus, & pietatem pertinent, à diuina potentia nobis donata sunt, per cognitionẽ, inquam, non earum rerum, quas inducunt Gnostici, sed (*eius, qui vocauit nos propria gloria*) id est, motus sua mirabili misericordia. Gloria huius loci est illa, quæ capite 3. ad Rom. Omnes peccauerunt, & egent gloria Dei, id est, gratia & misericordia. Quod sequitur, (*virtute*) diuersum est à superiori: Omnia diuinæ virtutis suæ: nam ibi est δύναμις, quæ pugnat cũ imbecillitate: hic verò ἀρετὴ, quæ opponitur vitio. Sensus est: motus virtute sua, id est, bonitate. *Per quæ maxima, &c.*) variant hic exemplaria Latina, alia habẽt, per quę, alia per quam, alia rursus per quæ quomodo legunt Græca. Sensus est: per quam gloriam & virtutẽ, maxima nobis & pretiosa promissa donauit *Vt per hoc.*) Et hic variat exemplaria: quædã habent vt per hoc, quædam vt per hæc, & ea lectio probabilior est. Sensus est: vt per hæc promissa & beneficia, diuinæ efficiamur consortes naturæ, id est, Filij Dei. Consortium, inquit, diuinę naturæ non per mystagogiam Simonis, non per

coitum, & purgationes Gnosticorum, sed per beneficium Christi, ex agnitione Dei contingit. si freti Christo refugiamus à corruptione. quæ in mundo est per concupiscentiam, id est, si seruemus nos puros à turpitudine Venerea, à libidine, qua se cõspurcant Gnostici.

Vos autem curam omnem subinferentes, ministrate in fide vestra virtutem: in virtute autem, scientiam: in scientia autem, abstinentiam: in abstinentia autem, patientiam: in patientia autem, pietatem: in pietate autem, amorem fraternitatis: in amore autem fraternitatis, charitatem.

Vos autem curam omnem subinferentes, &c.) Quod dicit, tale est: Quæ dixi, contigerunt vobis diuinitus, sed vestro studio aduigilare debetis, ne inficiant vos Gnostici, qui nisi diligentes fueritis, subuertent, & eripient vobis, quæcũque donata sunt: Vult, vt nostra diligentia accedat ad dona Dei: nã participiũ Græcum, quod noster interpres vertit subinferentes, significat præterea inferentes (*ministrate*) id est, suppeditate, sicut ædificanti suppeditamus calcem & lapides. *In fide*) id est, vnà cum fide vestra (*virtutem*) bona opera. *Et in virtute*) id est, cũ vestra bona vita, (*scientiam*) cognitionem, & cum cognitione abstinentiam. Vox Græca hui⁹ loci est illa, quæ toties obuia est apud Aristo. in Ethicis, nimirum ἐγκρατεία, quã ibi interpretes continentiam vertunt: Sumitur autẽ non pro ea moderatione, quæ est in cibo & potu, sed quæ est in re Venerea, & voluptate tactus. Gnosticis nihil proderit suum studium, quòd intemperantes sint, & licenter viuentes: Vos cum scientia iungite ἐγκρατείαν, & cũ ἐγκρατείᾳ patientiam aduersus maledicta & blasphemias Gnosticorum, quibus omnes non suæ sectæ insectantur. Rursum cum patientia suppeditate pietatem, quæ est verus cultus Dei: assuescite hymnis & psalmis, & canticis spiritualibus, & cum pietate subministrare (*amorem fraternitatis*) Græcè dictio composita est, φιλαδελφίαν, id est, amorem fraternum. Quoscunque nosciitis catholicos, eo nomine ipsos diligite: sensit enim de mutuo amore inter se, vt emergentibus Gnosticis ipsi vehementius se amẽt: siquidem hos fratres appellare cõsueuerunt Apostoli. *Cum amore autem fraternitatis*) charitatem diuinam, videlicet illam, qua Deum summè amamus.

Eius exercitium hic commendat, quę vita est animæ, sine qua nec φιλαδελφία quicquam prodest, nec εὐσέβεια, siue pietas est aliquid. In præcedentibus præpositio (in) accipi potest vel pro, cum, vel propter. Iuxta Bedam, ministrare in fide virtutem, est iungere fidei virtutem. Accepit ergo ipse (in) Hebræorũ more pro Beth, adhæsionis, quale est capite 4. Oseæ: Sanguis in sanguine tetigit se, quod Hieronymus, omisso Hebraismo, vertit, sanguis sanguinẽ tetigit. Græcanica quoq; scholia accipiũt (in) pro Beth, adhæsionis. Nam habent: suppeditate fidei vestræ virtutem, id est, adiungite fidei studium virtutis. Accipitur autem virtus non pro virtute ethica: nam sic non potest seiungi ab abstinẽtia & cæteris, sed accipitur pro bonitate. quomodo exposuimus in illa sententia: Qui vocauit nos propria gloria & virtute.

Haec enim si vobiscum adsint, & superent, non vacuos, nec sine fructu vos constituet in Domini nostri Iesu Christi cognitione. Cui enim non præsto sunt hæc, cæcus est, & manu tentans, obliuionẽ accipiens purgationis veterum suorum delictorum.

Haec enim si vobis adsunt, & superent, &c.) Si his virtutib. instructi fueritis, nec simpliciter instructi, sed abundè instructi, ita vt exuperent in vobis, id est, quod dicit, superent (*& non vacuos*) Græcè est ἀργοὺς. Efficiẽt vos non otiosos, nec sine fructu, Græcè est ἀκάρπους, quod Erasmus vertit, non in irritum laborantes. Sensus est: facient, vt vester labor non sit irritus, sed vt proficiatis in Christi cognitione, meliori certe cognitione, quàm ea, quam iactant Gnostici. *Cui enim non præsto sunt hæc*) id est, qui nõ studet cõparare sibi ea, quæ dixi (*cæcus est*) quantumuis magnam putat se habere cognitionem, (*& manu*) scilicet viam (*tentans*) adiecit hoc Apostolus, vt profundam cæcitatem exprimeret: nam luscosi magna corpora vident, vt ductu manuum non sit opus (*obliuionem accipiens purgationis veterum suorum delictorũ*) siquidem in hoc à peccatis sumus purgati, vt in iustitia & sanctitate vitam exigamus. Locus iste insignis est, & annotandus propter hæreticos, qui volunt solam fidem sufficere. Similis locus est in Epistola Iudæ: Superædificantes vosmetipsos sanctissimæ nostræ, siue, vt Græci codices habent, vestræ fidei, &c. Nã superædificare fidei, est in fide subministrare alias virtutes.

Quapropter fratres magis satagite, vt per bona opera certam vestram vocationem & electionem faciatis: hæc enim facientes, non peccabitis aliquãdo. Sic enim abundanter ministrabitur vobis introitus in æternum regnum Domini, & Saluatoris nostri Iesu Christi.

Quapropter fratres satagite magis, &c.) Gnostici adeò dediti sunt studio cognoscẽdi, vt quod præcipuum est, vitam videlicet, negligant: vos fratres potius operam date, studete, & incumbite (*vt per bona opera vestra certam vestram vocationem*) qua vos vocati estis à Deo ad fidem. *Electionem*) qua electi estis ad hæreditatem filiorum Dei, & æternam fœlicitatem, faciatis. vox Græca βεβαίος, significat & certum hoc est, compertum, significat & firmum siue stabilem, quomodo aliàs

alias ferè vertit interpres: Si exponas priori modo, sensus est: vt cópertum habeatis vos à patre vocatos & electos, & non esse vobis opus mystagogijs Simonis. Si posteriori modo interpreteris, sensus est: nihil aduersus Gnosticos ita munire & stabilem ac immotũ reddere hominem potest, atque bonæ vitæ studium. Verùm siue vocem Græcam interpretaris vt pertineat ad cognitionem, siue ad affectum, nihil facit pro hæresi huius téporis, quia non refert D. Petrus hanc certitudinem ad fidem, sed ad bona opera siue ad virtutes, quas antè recensuit, quæ certitudo probabilitatis est. Græcanica scholia interpretantur vt nullo modo seruire possit hæresi de fide speciali & securitate perseuerantiæ. Certam aiunt & firmam facite vocationem vestram & electionem, alijs vitam vestram, & mores cõsiderantibus: (*hæc enim*) scilicet, bona opera vel virtutes, quas superius cómemoraui: Quod posterius addimus propter Græcos codices, in quibus non est expressa mentio operum. (*Non peccabitis*) vocem Græcam magis propriè vertit interpres in Epist. ad Rom. cap. 11. Offenderunt vt caderent. Non enim sensus est: nunquam committetis peccatum, quod generale est, sed nõ offendetis, siue nõ impingetis in errores Gnosticorum. Multis haud dubiè causa ruinæ in hæresim hac tempestate est, quòd non exerceant se in operibus virtutum.

Sic enim) id est, si in his virtutib. exerceamini: (*abundanter*) Græcè est πλουσίως, id est, diuiter siue opulenter. *Ministrabitur*) id est, suppeditabitur vobis introitus in æternum regnum: non impedient ingressum ad cælos Angeli Simonis, vt schola illa nugatur.

PRopter quod incipiam vos semper commonere de his, & quidem scientes & confirmatos vos in præsenti veritate. Iustum autem arbitror quamdiu sum in hoc tabernaculo suscitare vos in commonitione, certus quòd velox est depositio tabernaculi mei secundum quod & Dominus noster Iesus Christus significauit mihi.

PRopter quod incipiam) Græcè est, non negligam, non omittam. *Vos de his*) id est de hoc argumento. *Semper commonere*) tametsi (*sciatis & confirmati sitis in præsenti veritate*) id est, in hoc genere doctrinæ, de quo nunc scribo vobis. Ciuiliter dictum: sic enim mitigat admonitionem. Simile est in epistola Iudæ: cómonere nos volo sciẽtes semel omnia. Nec abs re id se facturum dicit: id enim iustum est cum sit Apostolus: *Iustum* (inquit). *rbitror quamdiu sum in hoc tabernaculo*) id est, in hoc cõrpore, id est, quamdiu viuo. *Suscitare*) siue excitare vos. *In commonitione*) id est, per commonitionem, maximè cùm sciam breui futurum, vt deponam hoc tabernaculum, id est, corpus hoc, quod veluti tabernaculum animæ circumfero. *Secundum quod & Dominus Iesus Christus significauit mihi.*) Non est verisimile Apostolum Petrum respexisse ad locum, qui est capit. 21. Ioan. vt habent concordantiæ marginales: sed ad nouam reuelationem quasi dicat: Certus sum ex reuelatione mihi iam facta. Hinc colligimus, quòd senex hanc epistolam scripserit.

DAbo autem operam & frequenter habere vos post obitum meum, vt horum memoriam faciatis. Non enim doctas fabulas sequuti, notam fecimus vobis Domini nostri Iesu Christi virtutem & præsentiam, sed speculatores facti illius magnitudinis.

DAbo autem operam) vel vt Erasmus vertit, quin & operam dabo. Quod sequitur (*frequenter*) Græcè vehementius est ἑκάστοτε, id est, semper, quod & Erasmus refert ad verbum, quod præcedit, dabo operam, sed magis verisimile est pertinere ad memoriã facere, quod sequitur. Sensus est: diligentia mea efficiam, vt doctrina hęc semel infigatur animis vestris, vt possitis vnoquoque tempore etiam post meam mortem meminisse huius, id est, argumenti istius, de quo nunc ago: Habere, positum est pro, posse, quod Græcis familiare est: vt possitis facere mentionem horum. Nec est Grecè obitus sed exitus, in quo seruauit metaphoram: Meminerat enim tabernaculi. Dilucidius fuisset, si ποιεῖσθαι, quod infinitum est, vertisset per verbum infinitiuum facere, & ἔχειν reddidisset per verbum posse, hoc modo: dabo operam & frequenter, posse vos post exitum meum horum mentionem facere.

Non enim doctas fabulas sequuti.) Variant hîc exemplaria, alia habent doctas, alia indoctas: nec ex Græca voce cõstare potest, quid verterit interpres. Est enim participium illius verbi, à quo deducitur Sophista, quo vocabulo significatur & sapiens; & is, qui fictam sapientiæ speciem iactitat. Pertinet ergo vox ad eruditionem & inscitiam. Si legamus, indoctas, rectè quadrat cũ ratione scripti. nam Gnosticorum Theologia conflabat merè indoctis nugis hinc inde collectis ex Poëtis, ex Philosophis, & alijs atque alijs. Erasmus vertit, arte compositas fabulas, imitans Græcanica scholia. Sensus est: Si fabulas docuissem, mors instans potuisset me commonere ad resipiscendum, ad mutandum sententiam, sed recta sunt, quæ docui, quare non desinam inculcare.

Est egregia causa solicitudinis Apostoli. Pro virtute Græci habent δύναμιν, id est, potentiam, pro præsentia παρουσίαν, quam vocẽ alias vertit aduentũ, ponitur & pro περιουσία, id est, opulentia. Sensus est: potentiam Christi, & quid possit beneficium ipsius, itẽ quid præsens in hac vita Christus egerit, & ipsius miracula, non docui ex meo ingenio, confictis fabulis, sed & cætera. Pro præsentia,

deposuit Apud Apostolos & discipulos, & illi apud Ecclesias. Gnostici pro suo arbitrio recipiunt vel reijciunt has aut illas scripturas, & quas recipiunt, pro suo ingenio interpretantur. Vos nolo hic sequi priuatú vestrum sensum.

Non enim voluntate humana allata est aliquando Prophetia, sed Spiritu sancto inspirati, loquuti sunt sancti Dei homines.

Non enim voluntate humana allata est aliquando Prophetia) probatio est prioris. Scriptæ sunt magisterio spiritus, igitur & magisterio spiritus discendæ sunt scripturæ: non igitur priuati sunt ingenij, sed ad publicam & ad catholicam pertinent Ecclesiam, atque ab ea petenda est earum interpretatio.

CAPVT II.

Fuerunt verò & Pseudoprophetæ in populo, sicut & in vobis erunt magistri mendaces, qui introducent sectas perditionis, & eum qui emit eos, Dominum negant, superducētes sibi celerem perditionem.

Fuerunt verò & Pseudoprophetæ.) Ex mentione Prophetarum transit ad principale argumentum de Pseudoprophetis, de quibus apud Iudam penè eadem, omniaque facilia sunt, dum intelligimus Apostolum ad certum genus hominum dirigere oculos, quēadmodum fit in omnibus catholicis & Apostolicis Epistolis, quæ ex certa occasiōe sunt scriptæ. In præfatione quam hactenus exposuimus, tres habemus locos communes admodum insignes.

Primus est, cognitionem rei Christianæ absque exercitio virtutum nihil prodesse. Secundus est, nihil nos ita in fide retinere ad quam vocati sumus, & stabilire aduersus hæreses, quam strenuum virtutum studiú. Vocatio namq; ibi & electio non tam ad æternas pertinet, quàm eas quibus quotidie vocamur ad fidem. Tertius est, scripturam quam sacram vocamus, non esse priuatæ interpretationis.

Fuerunt verò & Pseudoprophetæ in populo) scilicet, Iudaīco. *Sicut & in vobis erunt magistri mēdaces*) Græcis est vnica dictio ψευδοδιδάσκαλοι, quos Paulus vocat ἑτεροδιδασκάλους. Etsi Christus gubernet Ecclesiam, occulto tamen suo iudicio sinet exoriri hæreses. Aptè autem comparat pseudoprophetis, qui sub Mose fuerunt, hæreticos post Christum exurgentes, quia sicut illi audebant falsò dicere: Hæc dicit Dominus & cætera, ita hi nō verentur dicere: hoc est, verbum Dei ex priuato suo sensu, non attendentes, quid patres quid Ecclesiæ consensus doceat, (*qui introducent*) id est, clam & obiter inducent prætextu Christianismi. Istud est proprium hæreticorum. Sic nostri hæretici iactitant se obrutum: adinuentionibus hominum Christi beneficium, in Lucem reuocare, qui magnus est prætextus. Iudas habet simile verbum: Subintroierunt enim quidam homines, & cæte. *Sectas perditionis*) id est hæreses adferentes perniciem. *Et eum, qui emit eos,*) id est, Christum, qui eos suo sanguine mercatus est, abnegant. Est mirabile πάθος, vide Epistolam Iudæ. *Superinducentes*) id est, accersentes (*sibi celerem perditionem*) id est, interitum.

Et multi sequentur eorum luxurias, per quos via veritatis blasphemabitur, & in auaritia ficti verbis de vobis negotiabuntur, quibus iudicium iam olim non cessat, & perditio eorum non dormitat.

Et multi sequentur eorum luxurias.) Græca, quæ nunc in manibus sunt, habent multi sequuntur eorum exitia, siue perditiones. Noster interpres vel legit ἀσελγείαις pro ἀπωλείαις vel ad sensum reddidit: *per quos via veritatis*) id est, doctrina Euangelij, verus & purus Christianismus. *Blasphemabitur*) id est maledictis & conuitijs afficietur. Ad Ephes. cap. 5.

Et in auaritia.) Hic est πλεονεξία vox frequēs Paulo, de qua dictum est in Epistola ad Colossenses: Hoc tamen loco specialiter accipitur pro φιλαργυρία pro improbo studio pecuniæ, propter verbum negotiandi, quod ad auaritiam proprij nominis pertinet, Fictitijs inquit & compositis sermonibus vos cauponabuntur, docendo abutentur vobis ad quæstum suum vt sunt auari. Iudas quoque in epistola sua notat eos auaritiæ, cum quo & consentit historia antiquitatis: *Quibus iudicium*) id est, phrasi Hebrea damnatio. *Iam olim*) siue ab æterno definita non tardat. *Et perditio eorum non dormitat*) id est, quamuis ipsi securi sint, tamen certum impendet eis exitium. Ad Coloss. cap. 3.

Si enim Deus Angelis peccantibus non pepercit, sed rudentibus inferni detractos in tartarum tradidit cruciandos in iudicium reseruari, & originali mundo non pepercit, sed octauum Noe iustitia præconem custodiuit, diluuium mundo impiorum inducens.

Si enim Deus Angelis) qui multò nobilioris sunt naturæ non (*pepercit, sed rudentibus inferni.*) Noster interpres vel aliter legit, vel reddidit ad sensum. Nam Græca quæ hic sunt in manibus, habent: cathenis caliginis, id est, ducentibus ad caliginem. Nomine tartari aërem turbulentum significat. Vide annotationes in Epistolam Iudæ circa illum locum: sub caligine reseruauit.

Et origiuali mundo) repetendum est, si: Est secundum exemplum: Rursus si mundo, cú esset in prima origine sua? Erasmus ad verbum reddidit: prisco mundo non pepercit.

Sed octauum Noe) Inter eos enim, qui aquis diluuij deleti non sunt, octauus fuit. Iustitia, cuius preco hic appellatur, intelligenda est non ciuilis aut politica, sed ea quę à Deo est.

ET ciuitates Sodomorum & Gomorrheorum in cinerem redigens, euersione damnauit, exemplū eorum qui impiè acturi sunt ponens, & iustum Lot oppressum à nefandorū iniuria ac luxuriosa conuersatione eripuit: adspectu enim & auditu iustus erat, habitans apud eos, qui de die in diem animam iustam iniquis operibus cruciabant.

ET *ciuitas Sodomorum*) & hic repetendum est (si.) Est tertium exemplum. Præterea si ciuitates pentapoleos, inter quas precipuę erant Sodoma & Gomorrha in cinerem redactas, siue cum redigisset: est enim participium præteriti temporis, (*euersione damnauit*) id est euertendo puniuit, Hebraismus est *Et iustum Lot oppressum à nephandorum iniuria.*) Illud (iniuria) non est in Græcis exemplaribus, nec Latina omnia habent (oppressum:) Græcè est καταπονούμενον, id est, defatigatum, delassatum, confectum. Luxuriosam conuersationem dixit pro lasciua siue libidinosa. *Adspectu enim & auditu iustus erat*) non ferens nec audire nec videre Sodomiam. *Habitans inter illos qui cruciabant*) significat Lot cùm oculos haberet sanctos, & aures sanctas, id est, abhorrentes ab omni turpitudine, grauiter discrutiatum fuisse: quod viuens inter illos cogeretur quotidiè videre & audire quæ nollet. Hactenus suspensa fuit oratio, iam redditur altera pars.

NOuit Dominus pios de tentatione eripere, iniquos verò in diem iudicij reseruare cruciando: magis autem eos, qui post carnem in concupiscentia immundiciæ ambulant, Dominationemque contemnunt, audaces, sibi placentes: sectas non metuunt introducere, blasphemantes, vbi Angeli, fortitudine & virtute cùm sint maiores, non portant aduersum se execrabile iudicium.

NOuit *Dominus pios de tentatione*. Quare perdurantes & abhorrentes à turpitudine Gnosticorum, ipsi vos committite gubernandos (*iniquos verò nouit in diem iudicij puniendos seruare*) quare non euadant hi damnationem. *Magis autem*) siue vt Græci legunt, maximè autem illos qui carnem sequentes in concupiscentia immundicię vitam exigunt. Id enim est ambulare iuxta proprietatem sermonis Hebræi. Scitè autem à communibus exemplis ad principale venit argumentum, notans impuros Gnosticos. Sic Greca scholia: Non minùs ingeniosus transitus est in principio capitis, vbi quoque legenda sunt Græcanica scholia. Nam optimè explicant scopum Epistolæ (*Dominationemque contemnunt.*) Expositio petatur ex Epistola Iudæ. *Audaces, sibi placentes*) hæc aptissima sunt Simonis scholæ. Nemini inquit, parcunt, ne ipsi quidem numini: omni metu postposito audent non solùm de Angelis verum etiam de Patre ingenito quiduis fabulari, hoc est, quod ait, audaces: deinde inquit, præfracti sunt, quòd vulgò dicunt sui sensus suique capitis, insequuntur somnia sua, non attendunt quid doceat Scriptura, aut consensus habeat Ecclesiæ, hoc est, quod dicit αὐθάδεις, quod noster interpres vertit sibi placentes. *Sectas non metuunt introducere*) Græcè non habetur introducere, nec Latina omnia habent. Nec sectas hic idem vocabulum est quòd ante, vbi dicunt: qui introducent sectas perditionis. Nam illic est hæresis ἁίρεσις, hic vero δόξας, quæ vox ambigua est ad sectas siue opiniones, & glorias, siue splendores seu maiestates. Græcanica scholia posterius amplectuntur. Eos, inquiunt, qui gloria & maiestate precellunt, non verentur maledictis incessere: vt participium blasphemantes infiniti verbi loco positum sit, quod Græcis familiare est. Si respiciamus ad locum Iudæ, commentarius hic valde probabilis est. Eodem enim sensu videtur Apostolus Petrus dixisse δόξας non metuunt blasphemare, quo Iudas de ijsdem loquens ait: δόξας blasphemant.

Quare verò interpres illic maiestates transtulerit, hic sectas, inquirat studiosus: Vbi Angeli Grecè magis quam Latinè hoc dixit. Nos aduersatiuā per cum elegantius exprimimus. (*Portant*) Græcè est φέρους, id est, ferūt (*aduersum se*) Græcè est κατ' αὐτῶν, quod interpretari licet vel reciprocè vel non reciprocè, aduersus se vel aduersus illas, vt referatur ad δόξας, quo nomine significantur creaturæ, quis Deus peculiariter eminere voluit, inter quas sunt & mali angeli. Sensus est (secundum Græcanica scholia.) Angeli boni non ferunt, id est, non proferunt aduersus dæmones blasphemum iudicium, non sustinent præ modestia impingere notam blasphemiæ, vel imprecari pœnam pro blasphemia ipsi diabolo, eò quòd gloriam aliquam & splendorem participet, ac insignis creatura Dei sit. Commentarius probabilis est, si respiciamus ad locum Iudæ: cùm Michael archangelus cum diabolo disputans, cui omninò similis est.

HI verò velut irrationabilia pecora naturaliter in captionem & in perniciē, in his quæ ignorāt blasphemantes in corruptione sua peribunt, percipientes mercedem iniustitiæ: voluptatem existimantes, diei delicias, coinquinationes, et maculæ, delicijs affluentes, in conuiuijs suis luxuriantes vobiscū, oculos habentes plenos adulterij, & incessabilis delicti, pellicientes animas instabiles, cor exercitatum in auaritia habentes, maledictionis filij, derelinquentes rectam viam errauerunt, sequuti viam Balaam ex Bosor, qui mercedem iniquitatis amauit, correptionē verò habuit suæ vesaniæ.

Hi verò

HI verò velut irrationabilia pecora) siue vt Eras. vertit, velut bruta animātia. Græcè est ἄλογα ζῶα. Eædem voces sunt apud Iudam, vbi interpres vertit, muta animalia. Vox ἄλογα vtrumque significat. (Naturaliter) siue natura. In captionem) in prædam, in exitium. Et in perniciem) scilicet, nata siue genita: Id enim vocabulum exprimitur in Græcis codicibus. In his quæ ignorant blasphemantes) Istud expositum est in Iuda. Res supra captum naturæ irreuerenter & fabulosè tractabant: naturalia verò pollutè habebant. In corruptione sua) qua sua corpora violant, & mysteria polluunt. Peribunt percipientes) reportantes. Mercedem iustitiæ) vox generalis est pertinens ad quæuis vitia. Voluptatē existimātes diei) id est, dieculares (delicias) id est, posse vno & altero die delitiari, eam putant vnicam & summam voluptatem, cùm vera & solida voluptas perpetua sit, nec delectationibus gustus aut tactus quæ prætereunt, sed in cognitione Dei & vera religione sita sit. Coinquinationes) nonnulla exemplaria habēt, coinquinationis, in genitiuo. Sed nominandi casu legendum esse, ex Græcis certum est. Gnosticos autem maculas vocat & labes, quòd omnia ipsorum polluta essent, & animus, & corpus, & vestes, vt eleganter de illis dixit B. Iudas. Est enallage qualitatis, quæ facit ad vehementiam: Veluti vehemētius est, si aliquem scelus appellem, quàm scelestum. In conuiuijs suis) Græca, quæ nunc sunt in manibus, habent ἐν ταῖς ἀπάταις, id est, in erroribus siue deceptionibus suis. Noster interpres legit ἐν ἀγάπαις, & ita legendum esse apud Iudam velut certum est: (luxuriantes) hoc interpres Augustini vertit coëpulantes. Noster verò in epistola Iudæ trāstulit conuiuantes, hic aliter vertit, ideo fortasis quod præcesserit, in conuiuijs, quod apud Iudam vertit, in epulis. Ex hoc quod sequitur (vobiscum) discimus Gnosti. solitos immiscere se conuiuijs publicis Christianorum. Datiuum, ὑμῖν, id est vobis, quem noster interpres retulit ad participium proximè præcedens, Erasmus pertinere vult ad participium ἐντρυφῶντες, quod ipse vertit insultantes. Sed contra eum faciunt Græcanica scholia quæ exponunt vt noster interpres licet alioqui ambiguum sit ad deliciari & insultare. Oculos habentes plenos adulterij.) Tanta inquit, est libido ipsorum, vt per oculos se prodat, quos habent maximè lasciuos, maximè impendentes. Illud (incessabilis) accusatiui casus est apud Græcos pluralis numeri, pertinens ad oculos, hoc sensu, oculos habentes, qui cessare nequeunt à peccando, vsque intuentur libidinosè fœminas. (Pellicientes) Græcè est δελεάζοντες, id est inescantes. Nā δέλεαρ esca: Cor exercitatum auaritia)) id est, cupiditate siue impudicitia, siue etiam possessionum: Sic Græcanica scholia. Faciunt ergo liberum vt intelligamus vel auaritiam proprij nominis, vel immodicam libidinē: Græcè est, πλεονεξία, quam vocem Hieronymus in commentar. quos edidit in Epistolam ad Ephesios pertinere vult apud Paulum ad libidinem, idq; propter circumstantiam, quæ hic alia est & magis ad φιλαργυρίαν inuitat, ob exemplum Balaam, quod mox inducitur: Maledictionis filij) Hebraismus est, id est, male dicti siue execrandi, qui relicta Christi doctrina errauerunt. Nullis, inquit, certæ doctrinę sedibus consistunt, sed nunc hoc nunc illud docent, pro vt cōmodum vident quæstui. Secuti viam Balaam ex Bosor) id est, nati, id est, filij Bosor. Qui mercedem iniquitatis) id est, coniunctā cu iniquitate (amauit, correptionem verò habuit) id est, correptus siue redargutus fuit de sua vesania vel de sua iniquitate, vt iam habent Græca. Noster interpres pro παρανομίας legisse videtur παραφρονίας, nisi fortè ad sensum vertit.

In lib. de fide & operib. ca. 25.

Cap. 5.

SVbiugale mutum animal, in hominis voce loquens prohibuit prophetæ insipientiam. Hi sunt fontes sine aqua, & nebulæ turbinibus exagitatæ, quibus caligo tenebrarum reseruatur. Superba enim vanitatis loquentes, pelliciunt in desiderijs carnis luxuriæ eos, qui paululum effugiunt, qui in errore conuersantur, libertatem illis promittētes, cùm ipsi serui sint corruptionis.

SVbiugale mutum animal, & cæter.) Subticetur causalis coniunctio, quod Hebræis familiare est, quare hoc modo legi potest: Nam animal subiugale mutum (in voce hominis) id est, humana voce (loquens) Hebraismus est.

Hi sunt fontes sine aqua) post exemplum inductum Balaam, sermonem resumit de impuris Gnosticis. Sic Grecanica scholia. Quēadmodum fons aqua carens, procul venientibus læta promittit: dum verò inspicitur, fallit: Ita & hi miram promittūt & pietatem, & eruditionem, cùm ipsi impij sint & ineruditi, quod tum demum agnoscitur, dū propiùs inspicitur vita eorum & doctrina. Nebulæ turbinibus exagitatæ) id est, quæ raptantur huc atque illuc. Inconstantes sunt, inquit, in dogmatibus suis. Ob eandem causam vocat eos Iudas sydera erratica. Quibus caligo tenebrarum reseruatur.) Eadem sunt apud Iudam, licet ibi paulò aliter verterit interpres.

Superba enim vanitatis loquentes) mirè hæc quadrant in scholam Simonis. Nam soli sibi vendicabat scientiam, idq; rerum maximarum, quæ superant humanum captum, de quibus vanissimè nugabatur. Pelliciunt) ad verbum est, inescant. In desiderijs carnis luxuriæ) id est, per concupiscentias libidinis carnalis vel lasciuiæ. Vocabulo luxuriæ interpres noster ferè abutitur pro libidine, cū alioqui

luxum propriè significet. *Eos qui paululum effugiunt*) Græcè est participium præteriti temporis. Sensus est: Si qui ab ista schola Simonis nonnihil refugerint, vel ad tempus defecerint, illos rursus inescant libidine ac spe insignis cuiusdam eruditionis, sed quæ reuera futilis est. *Qui in errore conuersantur.*) Referunt quidam ad effugiunt, hoc sensu: qui effugiunt eos, qui in errore conuersantur, scilicet, Gnosticos. Alij referunt ad verbū, pelliciunt, hoc modo: qui pelliciunt tum eos, qui paululum refugerint, tum eos, qui in errore conuersantur. *Libertatem eis promittentes*) id est, doctrinæ suæ cultoribus pollicentes liberum exitum ad Patrem vniuersorū, quam cæteri, negent, qui à quotidiana Venere, & multiplici coitu siue πολυμιξία abhorrent, vel in eis strenue se non exercent. Vide Epipha. in hæresi Nicolaitarum, Gnostici, & Carpocrat. Valde etiam hæc quadrant in hęreticos nostri temporis, qui sola fide promittunt hominibus salutem, docentes Christiano nihil esse periculi ab inferno, etiam si perditè viuat, modò credat in Christum & fidem seruet incolumem. Contra quam hæresim scripsit August. librum de fide & operibus, vbi & sententiam hanc Apostoli citat: vide cap. 24. cum sequentibus. *Cum ipsi serui sint corruptionis*) id est, addicti in seruitutem ipsi libidini. Nam hanc intelligit nomine corruptionis.

A *Quo enim quis superatus est, huius & seruus est. Si enim refugientes coinquinationes mundi in cognitione Domini & Saluatoris nostri Iesu Christi, his rursus implicati superantur, facta sunt eis posteriora, deteriora prioribus. Melius enim erat illis non cognoscere viam iustitiæ, quàm post agnitionem, retrorsum conuerti ab eo, quod illis traditum est, sancto mandato. Contigit enim eis illud veri prouerbij.*

A *Quo enim quis superatus est, huius & seruus est*) ergo qui à libidine est superatus, seruus est libidinis, & sic de reliquis vitijs. *Si enim refugientes*) siue posteaquàm refugerint. Est enim Græcis participium præteriti temporis: (*in cognitione*) id est per cognitionem, quam tradit Euangelium. *His rursus implicati superantur, facta sunt eis posteriora, deteriora prioribus*) Alludit ad locum, qui est cap. 12. apud Matthæum.

Melius enim erat illi non cognoscere viam) siue vt Gręci habent, non cognouisse, qua peruenitur ad veram iustitiam, quæ nimium valet apud Deum, & valebit in extremo iudicio. *Quàm post agnitionem retrorsum conuerti ab eo, quod illis traditum est sancto mandato.*) Non est hoc loco intelligendum (inquit Augustinus) sanctum mandatum, quo præceptū est, vt in Deum credamus, quanquam eo ipso totum concinnetur, si intelligamus eam fidem credentium, quæ per dilectionem operatur. Sed apertè expressit quid intelligeret per sanctum mandatum, scilicet, quo præceptum est, vt ab huius mundi coinquinationibus recedentes casta conuersatione viuamus. Sic enim ait, si refugientes coinquinationes mundi per cognitionem, vt non ait refugientes ignorantiam, vel refugientes infidelitatem mundi, aut tale quippiam, sed coinquinationes mundi, in quibus est vtiq; omnis immundicia flagitiorum: vide cap. 25. lib. de fide & ope.

C *Anis reuersus ad suum vomitum: &, Sus lota in volutabro luti.*

C *Anis reuersus ad vomitum suum.*) Istud in multis hodie cōpetit, sed proprijssimè quadrat in Nicolaum, Gnosticos, & ab his seductos, vt videre est apud Epiphanium in horum hæresi. *Et sus lota in volutabro luti*) siue in volutabrum: nam Græcis est εἰς, cum accusatiuo, vt subaudias, reuersa, quod in translatione sua expressit Erasmus. Nam habet canis reuersus ad suum ipsius vomitum, & sus lota reuersa ad volutabrum cœni. Pro cœno siue luto Gręcè est βόρβορος, à quo vt annotauimus nomen, acceperunt Gnostici, vt dicantur βορβορῖται.

CAPVT III.

Anc ecce vobis charissimi secundam scribo Epistolam, in quibus vestram excito in commonitione syncęram mentem, vt memores sitis eorum, quæ prædixi verborum à sanctis prophetis & Apostolorum vestrorum præceptorū Domini & Saluatoris.

H *Anc ecce vobis charissimi secundam scribo Epistolam, &c.*) Græca, quæ hodie sunt in manibus, habent: Hasce iam vobis charissimi alteras scribo literas. Noster interpres loco ἐν legisse videtur ἐν οἷς (*in quibus excito*) siue extimulo. *In commonitione*) id est, per commonitionem. Vtraque ergo epistola est monitoria: Monet vt & Prophetas legant. & Apostolicarum pręceptionum sint memores: Ea quę ad pietatem pertinent & beneficium Christi, optimè inquit, discetis ex Prophetis, illis legendis constabit vanitas doctrinę Simoniacę: Noster textus obscurus est, Gręcus ad hunc modum habet: vt memores sitis prius dictorum verborum siue verborum quę prędicta sunt à sanctis Prophetis, quomodo in Epistola Iudę easdem voces vertit interpres. Sensus secundum nostram translationem est iste: vt memores sitis verborum quę prędixi à sanctis Prophetis acceptorum, Soleo, inquit, inter docendum adduce-

adducere Prophetas, illorum verborum, quæ à Prophetis accepi siue citaui, volo vos esse memores. Prætereà memores vos esse volo præceptorum, id est, mādatorum, quæ tradita sunt vobis ab Apostolis, quæ Apostolorum præcepta Domini mandata sunt. Sic quidam, vt eadem intelligantur præcepta Apostolorum & Seruatoris. Alij inter hæc distinguunt, vt ipsos meminisse velit præceptorum, tum Apostolorum, tum Saluatoris. Sunt tertij, qui genitiuos hos, Domini & Saluatoris, referunt ad genitiuum, qui præcessit, Apostolorum, inter quos Erasmus est. Habet enim translatio eius ad hunc modum: vt memores sitis verborum, quæ prædicta sunt à sanctis Prophetis & mādati nostri, qui sumus Apostoli Domini & Saluatoris.

HOc primū scientes, quòd venient in nouissimis diebus in deceptione illusores iuxta proprias concupiscentias ambulantes, dicentes. Vbi est promissio aut aduentus eius? ex quo enim Patres dormierunt, omnia sic perseuerant ab initio creaturæ.

HOc primum) id est, ante omnia. *Scientes, quòd venient in nouissimis diebus*) qui sint dies nouissimi, expositū est in epistola Iudæ, & extat hac de re epistola Augustin. ad Helichium. Quod sequitur (*in deceptione*) nō habent Græca exēplaria, quæ hodiè in manibus sunt. Interpres tamen, quo vsus est Aug. illud legisse videtur. vt videre est lib. 20. de ciuit. Dei, cap. 18. (*illusores*) id est, impostores. Iuxta proprias cōcupiscentias ambulantes, id est, qui faciēt, quod lubebit dicētes. *Vbi est promissio*) scilicet resurrectionis, cuius toties in Euangelio est mentio. *Aut aduentus eius*) scilicet ad iudicium? Græca omittunt coniunctionem, aut, & legunt, vbi est promissio aduentus eius?

Interpres quoque Augustini omittit cōiunctionem. Nam habet, vbi est ipsius præsentiæ promissum? Consulenda sunt vetusta exemplaria Latina, num omnia habeant coniunctionem. Conabantur Gnostici suis persuadere, non futurum extremum iudicium, vt sublato metu iudicij liberè exercerent turpitudinem, nec à nefanda libidine reuocarētur. Sic Græcanica scholia. Cœpit autem hæresis Gnosticorum temporibus Apostolorum, & durauit vsque ad tempora Epiphanij. Vocem Græcam, quam hic vertit aduentus, primo capite præsentiam vertit.

Ex quo enim patres) id est, prisci illi mortales. Adam, Abraham, & Noe, & cæteri, (*dormierunt omnia sic perseuerant*) scilicet vt fuerūt. *Ab initio creaturæ*) siue creationis. Quid ergo metuimus, mundum periturum: nosque resurrecturos, cùm huius rei nulla vsquam significatio sit? Est argumētum Gnosticorum.

LAtet enim eos hoc volētes, quòd cæli erant prius, & terra, de aqua & per aquam consistens Dei verbo, per quæ ille tunc mundus aqua inundatus perijt. Cæli autem, qui nunc sunt, & terra, eodem verbo repositi sunt, igni reseruati in diem iudicij, & perditionis impiorum hominum.

LAtet enim eos volentes) id est, volentes, & spontè hoc nesciunt. Nolunt aduertere, quòd cæli iā olim fuerunt, & terra ex aqua, & per aquā consistens. Alij aūt vertunt consistentes, vt ad cælos quoq; pertineat, cuius versionis & Beda meminit in cōmentarijs. Interpres Augustini sic reddidit, vt nescias, an ad terrā solū pertineat, an ad cælos quoque. Vertit enim ad hunc modum:

Latet enim eos hoc volentes, quia cæli erant olim & terra, de aqua & per aquam cōstituta, vbi incertum est, an singularis numeri sit constituta, an pluralis. Dicitur enim terra consistere ex aqua, non quòd sit composita & formata ex aquis, sed quòd ex aquis emerserit & apparuerit. Eadem dicitur per aquas consistere, quia vt corpus animātis venis sanguinis, ita hæc venis aquarū plena est, quæ ipsam reddūt irriguam, ne redigatur in puluerem. Cæli quoque, qui terris proximi sunt, nimirum aerij ex aqua, id est, nubibus & vaporibus aqueis consistuntt. In hunc ferè modum interpretatur Beda. Alij nomine aquæ intelligūt abyssum, ac rudem, indigestamque molem, quam Poetæ dixēre chaos. Qui commentarius non omninò improbabilis videtur. Nomine autem cælorū, intelligi hunc aerem nebulosum, ex consequentibus manifestum est.

Per quæ) scilicet cælum & terram, siquidē cælo catharactæ apertæ sunt, atque è terra fontes aquarum eruperunt (*qui tunc erat mundus*) siue illorum temporum mundus aqua inundatus perijt. Mundus perijsse dicitur locutione synecdochica, quia eius pars perijt, non quidem simpliciter, sed per tropū. Rursus quare aquis diluuij prior terræ facies deleta est, quę etiam magnam aeris partem occupauerunt. Vide August. lib. 2. de ciuita. Dei, cap. 17. rursus cap. 24.

Cæli autem, qui nunc sunt & terra) id est, mundus, qui pro eo mundo, qui diluuio perijt. *Verbo Dei*) id est, iussu Dei, repositus est, seruatur igni vsque ad diem iudicij. Ex hoc loco colligit Augustinus, & post eum Beda cælos intelligi oportere imos hos. Nam hi post diluuium repositi sunt, non supremi illi, in quibus Sol, Luna, sydera sunt cōstituta, cùm ad illos non peruenerint aquæ diluuij. Illud (vsque in diem iudicij) alium sensum habet secundum Augustinum, & alium secundum alios. Siquidem Augustinus peracto iudicio, & impijs in æternum ignem missis, mundum conflagratione arsurum dicit. Alij hanc conflagrationem futuram

diunt ante iudicium. Vide Augustinum lib. 2. de ciuitate Dei, cap. 14. rursus c. 16. Diem consuetudine Scripturæ pro tempore posuit. Nam per quot dies hoc iudicium tendatur, incertum est. Vide Augustinum cap. 1. iam dicti libri.

VNum verò hoc non lateat vos charißimi, quòd vnus dies apud Dominum sicut mille anni, & mille anni, sicut dies vnus. Non tardat Dominus promißi, sicut quidam existimant, sed patienter agit propter vos, nolens aliquos perire, sed omnes ad pœnitentiam reuerti.

VNum verò hoc non lateat vos charißimi, &c.) Ad sensum humanum videtur Dominus multum protrahere suum aduentũ, sed nulla est dilatio, quia vnus dies apud Deũ perinde est, vt mille anni, & mille anni, vt dies vnus, ac proinde ad veritatis sensum nõ tardat, nec in longum extrahit Dominus promissionem suam. Repetendum hic est, quod in superiori capite annotatum est, videlicet: Hebræos sæpè dissimulare coniunctiones. Subticetur enim hoc loco dictio illatiua (ergo): nõ tradat ergo Dominus promissionem suam. Nonnulla exemplaria habent promissi, in genitiuo, quomodo Græca legunt, tunc est Hebraismus: Dominus promissi, id est, qui promisit (*sed patiens agit*) Peccata nostra, quæ sunt maxima, merentur accelerari iudicium, sed Dominus differt, vt inuitet omnes ad resipiscentiam. Pœnitẽtia hoc loco intelligenda est, tũ ea, quę querela ipsorum est, tum ea, quæ nõdum est baptisatorum.

ADueniet autem dies Domini vt fur, in quo cæli magno impetu transient: elementa vero calore soluentur. Terra autẽ, & quæ in ipsa sunt opera, exurentur.

ADueniet autem dies Domini vt fur) Dies Domini veniet improuisus. *In quo cæli*) illi vtique, qui post diluuium repositi sunt. *Magno impetu*) id est, in morẽ procellæ trãsibunt, non quidam ablatione sui, sed immutatione. *Elementa vero*) illa videlicet, quæ in imis hic sunt. Sic Augustinus libro de ciuitate Dei 20. cap. 20. Beda omnia. 4. elementa intelligit, cui fauet sermo indefinit9. Pro August. faciunt, quæ præcesserunt de diluuio. *Calore*) id est, ardore ignis. Sic enim eandem vocem vertit in consequentibus. Græcè est καυσούμενα, id est, æstuantia soluentur. Quatuor, inquit Beda, sunt elementa, quæ omnia ignis ille maximus consumet, duo quidem in totum vt penitus non sunt, nimirum ignem & aquam, duo verò in meliorẽ re[illegible] ituet faciem, terram videlicet & aerem, quod hinc colligit, quia sequitur: Nouos quidem cælos, & nouam terrã expectamus, non dixit, ait, alios cælos, sed nouos, nõ ergo interibunt, sed immutabuntur.

De igne autem & aqua nihil tale legim9, imò & in Apocalypsi dicitur: & mare iã non est, vnde putat illa secundum substantiam peritura, quæ Scriptura non mouit Augustinum. Nam tractans eam lib. 20. de ciuita. Dei, cap. 16. amat, inquit, prophetica locutio proprijs verbis trãslata miscere, vnde quod ait: Mare iam non est hic ponit dixisse, quomodo in præcedẽtibus dixit: Exhibebit mare mortuos suos, vbi mare figurati nominis est, & pro mundo accipitur. Nam sæculum hoc, vita mortalium turbulentum & procellosum, tunc non erit. Quod ergo Augustinus eo loco dubium reliquit, Beda definiuit, à quo dissentiunt doctores posteriores, quos scholasticos vocamus, qui docent omnia elementa secundum substantiã permansura. Inter quos Bonauentura interpretatur Bedam, quòd voluerit tantùm notare maiorem futuram mutationem in igne & aqua, quàm in reliquis elementis. Sed nimis est extorta illa expositio. *Terra autem, & quæ in ipsa sunt opera*) id est, plantæ ac bruta animantia, quæ sic exurẽtur, vt semel intereãt. Terra autem hactenus, quia ipsius, quę nũc est, facies, desinet esse.

CVm igitur hæc omnia dissoluenda sunt, quales oportet vos esse in sanctis cõuersationib. & pietatibus expectantes & properantes in aduentum diei Domini, per quem cæli ardẽtes soluentur, & elementa ignis ardore tabescent? Nouos verò cælos, & nouam terram, & promissa ipsius expectamus, in quibus iustitia habitat.

CVm igitur hæc omnia dissoluenda sunt.) Nam ob labem & immunditiam, quam propter nos cõtraxerunt, egent purgatione, antequam induere possunt immortalitatem. *Quales oportet vos esse*) id est, quàm sanctè conuersari oportet, quamque pura mente Deũ colere, id est, quàm alienos vos esse oportet à vita & religione Gnosticorum. Græca habent: Cùm igitur hæc omnia dissoluantur. Frequentes sunt Apostoli in commemoratione futuri iudicij, & eorũ, quæ iudicium sequentur, eaque velut iam præsentia suorũ animis ingerunt, vt efficacius abducant eos ab amore præsentium. Qua in re, ipsos, imitari oportet concionatores, sed & quilibet nostrum frequenter sibi debet antè oculos ponere diem hunc, si velit inquinamenta mundi vitare. *Expectantes*) vox Græca, qua vtitur Paulus ad Romanos, dum ait: Expectatio creaturæ reuelationem filiorum Dei expectat, longè significantior est, vt in annotationibus illius Epistolæ dictum est: (*& properantes.*) Istud est hominis cupientis iam adesse iudicium, qui nondum tales sumus, vt optemus diẽ Domini, rogemus, vt eum possimus optare, quo nunquam pertingemus, nisi etiam venialia peccata, quantum patitur infirmitas humana, vitare studeamus. *Ad Ro. 5.*

Per quem.) Ad diem refertur, non ad Dominum, nam Græcis fœminini generis est. Cęli ardétes illi vtique, qui post diluuium repositi sunt, id est, aer hic nebulosus terræ ꝓximus. Hoc patet ex præcedentib. An supremi cæli arsuri sint, quęstio est inter doctos: In hoc cap. eius rei nulla est métio. *Et elementa ignis ardore*) qui ignis tantum spacij occupabit, quantum olim crescédo occupauerunt aquæ diluuij. Sic Augustin. (*tabescent*) id est, liquescent, in præcedentibus dixit hoc, soluentur.

Nouos verò cælos, & nouam terram, &c.) Augustini interpres hanc sententiam vertit in húc modum: Nouos verò cælos, & nouam terrã secundum promissa ipsius expectamus: & hoc modo habent Græca. Consulenda sunt vetusta exemplaria Latina, num quædã habeant præpositionem (secundum.) *In quibus iustitia habitat.*) Istud videri possit cótra Augustinum, siquidem epitheto supernorum cælorũ videtur, quòd in ijs iustitia habitat: verùm cùm argumétum Augustini sumptũ ex circumstãtijs de mundo, qui diluuio perijt, vehemens sit, dicendum iustitiam post iudicium inhabitare hunc aerem & terram, quia pòst non amplius vanitati subiecta erunt, carebunt quoque labe & immunditia, quam ex peccatis hominum iam contrahũt. Vel dicendum illud (in quibus) referri non ad cælos ac terram, sed ad expectãtes, quod placuit Erasmo: Mihi, inquit, videtur referri ad nos, qui expectamꝰ nouos cælos, & nouam terram, si iustè viuamus. vt mereamur frui nouitate creaturæ. Sensus ergo est: cælos nouos, & terram nouam expectamꝰ nos Christiani, nos, inquam, in quibus iustitia habitat.

PRopter quod charissimi, hæc expectantes satagite immaculati, & inuiolati ei inueniri in pace: & Domini nostri longanimitatem, salutem arbitramini, sicut & charissimus Frater noster Paulus secundum datam sibi sapientiam scripsit vobis, sicut & in omnibus epistolis loquens in eis de his, in quibus sunt quædam difficilia intellectu, quæ indocti & instabiles deprauant, sicut & cæteras scripturas ad suam ipsorum perditionem.

PRopter quod charissimi, hæc expectantes satagite) id est, operam date. Est verbum studij ac diligétię: (*immaculati*) id est, puri à turpitudine Gnosticorum, & inuiolati, siue incontaminati. Ad verbũ est, irrepræhensibiles (*ei*). i. à Deo. *Inueniri in pace.*) Est pax illius loci: Iustificati ex fide pacem habemus, vbi pro tranquillitate mentis accipitur.

Ad Ro. 5.

Et Domini nostri longanimitatem) qua videtur differre aduentum suum. *Salutem arbitramini*) vt antè exposuit, dicens ipsum differre, vt omnes ad pœnitentiã inuitet: *Sicut & charissimus frater noster Paulus*) quia meminit hîc singularis sapientiæ Paul. non est verisimile, quòd eam velit sitam in hoc, quod Paulus, Domini longanimitatem interpretatus sit salutem multorum: hoc enim nó est tam admirabilis sapientiæ. Quare (sicut) referédum est non ad sententiam proximè præcedétem, sed ad totum negotium, de quo agit in hac epistola, ad quod inuitat etiã pluralis numerus, qui sequitur: *Loquẽs in eis de his*) scilicet erroribus, quos inducit schola Simonis, quæ particula nó leuiter transmitti debet: docet enim nos, quæ sit magna pars argumenti epistolarum Paulinarum.

In quibus) Græcè est neutri generis: Inter quæ scilicet scripta Pauli (*sunt quædam difficilia intellectu, quæ indocti*) suo tamen iudicio doctissimi, vt erant Gnostici & instabiles, parum firmi in fide (*deprauant*) id est, detorquent. Quæ loca Pauli ad hæresim suam stabiliendam detorserunt Gnostici, petendum est ex Epiphanio.

VOs igitur fratres præscientes, custodite, ne insipientium errore traducti, excidatis à propria firmitate, crescite verò in gratia, & in cognitione Domini nostri, & Saluatoris Iesu Christi: Ipsi gloria & nunc & in diem æternitatis, Amen.

VOs igitur fratres præscientes) id est, præmoniti à me (*custodite.*) Aptius vertit Erasmus, cauete (*ne insipientium*) Græcè est nephariorum. Et est apud eos vagus ille error, vnde dicuntur stellæ erraticæ (*traducti*) id est, abducti. *Excidatis à propria firmitate*) id est, à doctrina, quam primò hausistis ab Apostolis: Ne admittatis, inquit, nouitiam doctrinam: *Crescite verò*) id est, date operã, vt crescatis in cognitione: Gnostici iactant cognitioné, sed ea vana est, vos in vera cognitione crescite. Cognitio Christi tã multa complectitur, vt in ea semper liceat crescere. Apost. Petrus in hoc conuenit cum Paulo, frequentissimè meminit cognitionis, non ita Apostolus Iudas: ipsi gloria & nunc, & in diem æternitatis.

Finis secundæ Epistolæ Diui Petri.

ARGVMENTVM IN EPISTOLAM IVDAE.

Vdas docuit in Asia minore, vbi florebat schola Simonis, vnde verisimile est, eodem ipsum spectasse in hac Epistola sua, quo Paulus in Epistola ad Ephesios, & ea, quæ ad Collossenses est scripta. Quare post illarum enarrationem hanc interpretandam suscepimus. Scripsit enim post obitum Pauli & Petri, Simoniacis iam liberè turpitudinem suam exercentibus. Annotant hoc Græcanica scholia, quæ etiam meminerunt Epiphanij, qui in primis legendus est propter cognitionem historiæ. Hic in Gnosticis (quorum origo in Simone est, & quintum ab eo locum habent. Nam in medio sunt Menander, Saturnius, Basilides, Nicolaus) post expositam polymixiam, & abominabilem ipsorum synaxim, postq́; monstrosam libidinem commemoratam, tandem infert. Quare de his commotus Spiritus Sanctus in Apostolo Iuda ait: Quæcunque naturaliter, tanquam muta animalia nôrunt, in his corrumpuntur, &c. Vides iuxta Epiphanij sententiam, occasionem Epistolæ præbuisse Gnosticos. Et Oecumenius nominatim in suis scholijs, meminit nunc Simonis, nunc Nicolai, nunc Borboritarum, quo nomine Gnosticos significat, quòd pene tota ipsorum doctrina in abominandis turpitudinibus versaretur, βόρβορος enim Græce lutum significat, siue cœnum, hinc Borboritæ, id est, lutulenti & cœnosi. Et sanè, qui vitam horum, & doctrinam contulerit cum hac Iudæ Epistola, nihil dubitabit de argumento

IN EPISTOLAM CATHOLICAM B. IVDAE APOSTOLI EXPOSITIO F. ADAMI S. DELPHII.

CAPVT VNVM.

Vdas Iesu Christi seruus, frater aũt Iacobi, his, qui sunt in Deo Patre dilectis, & Christo Iesu cõseruatis, et vocatis misericordia vobis, & pax, & charitas adimpleatur.

IVdas Iesu Christi seruus, &c.) De vocabulo (seruus) in præcedentib. Episto. dictũ est. Sẽsus est: nõ agnosco aliũ Dominum, quàm Iesum Christũ, nõ angelos Simonis, nõ Enneas. *Frater aũt Iacobi*) hoc adijcit, quod Iacobus ille Hierosolymitanus primus Episcopus summæ fuerit apud oẽs etiam ipsos Iudæos authoritatis. *His, qui sunt in Deo Patre*) nõ in mystagogijs Simonis. Pro dilectis. Græci legunt ἡγιασμένοις. i. his, qui sunt in Deo Patre sanctificati, noster tamẽ interpres legisse videtur ἠγαπημένοις. *Et Christo Iesu cõseruatis*). i. custoditis, sicut in 1. Reg. c. 24. Erit anima Domini mei custodita, quasi in fasciculo viuẽtium: & subauditur (adhuc.) Sensus est, qui adhuc retinetis doctrinã Christi, quã accepistis. Quod sequitur (*vocatis*) nomẽ est, nõ participiũ. Hactenus titulus Epistolæ, sequitur salutatio. *Misericordia vobis & pax, & charitas adimpleatur*) pars misericordiæ est credidisse: multiplicatur, dũ fidẽ præstam' opere. Vocẽ Græcam, quã hic vertit adimpleatur, in priori Epist. D. Petri vertit multiplicetur, idq; propriè. Est enim πληθυνθείη. Eadem vox apud Petrum in poste Epist. vbi vertit adimpleatur. Ex hac Iudæ, & duabus Epistolis Petri discimus, quòd verbũ subaudiendum sit in salutationibus Paulinis.

CHarissimi, omnem solicitudinem faciens scribendi vobis de cõmuni vestra salute necesse habui scribere vobis deprecãs supercertari semel tradita sanctis fidei.

CHarissimi, omnẽ solicitudinẽ faciens,) Est exordium Epist. Sẽsus est, cùm ipse ex me solicitus essem ad scribendũ vobis, cũ eo me ferret me' erga vos anim' vidi me incidisse in id tẽpus, in quo necessariũ est, etiã propter inualescẽtes hæreses, scribere vobis de cõmuni salute, vidi solicitudinẽ, & deuotionẽ animi mei factã necessitatem. Potest & hic esse sensus, cùm esset mihi mirũ studium scribendi vobis de cõmuni salute, nõ potui non scribere, id est, non potui non obsequi desiderio animi mei. Hunc sensum expressit Eras. in translatione sua. Prior magis placet. *Deprecans*) siue adhortans: Græcè est παρακαλῶν. *Supercertari*) siue supercertare, quæ lectio melior est & verisimilior. Græcè est ἐπαγωνίζεσθαι, vbi præpositio ἐπὶ, auget significationem verbi. Sensus est: cupio vos diligentem operam nauare pro retinenda verã fide, volo vos in hoc incumbere, & magnũ laborẽ adhibere & studiũ, ne eripiatur vobis fides. *Quæ semel tradita est sanctis*) Sanctis vocabulum est scholæ Christianæ.

SVbintroierunt enim quidam homines (qui olim præscripti in hoc iudicium) impij, Domini nostri gratiam transferentes in luxuriam, & solum Dominatorem, & Dominum nostrum Iesum Christum negantes.

SVbintroierunt enim) id est, obiter subierunt, & clanculum prætextu sciētiæ & doctrinæ. Iactabat enim familia Simonis, & præ cæteris ipsi Gnostici scientiam: vnde & nomen acceperunt. *Qui olim præscripti sunt.*) Dubiū est enim, quæ sit sentētia, quod de Gnosticis olim vaticinati sunt ꝓphetæ, an quod Petrus & Paulus de eis scripserint. Vocabulum προγεγράμμενοι, inuitat ad priorē sententiam, vt intelligamus in veteri testamento depictos Gnost. Vide cap. 15. Epist. ad Ro. Quæcunque scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt, quo loco est προεγράφη, & certus est ad vetus testamentum pertinere. Quare rectè vertit Eras. Nam quęcunq; antè sunt scripta, ad nostram doctrinam, &c. Vide prætereà c. 3. Epist. ad Gal. Ante quorum oculos Iesus Christus præscriptus est, vbi rursum est προεγράφη, vox huius loci, id est, præscriptus siue antescriptus, nimirū in Prophetis. Sic Hieronymus: Eodem inuitat vocula πάλαι, quæ licet omnia hæc significet, olim pridem, paulò antè, frequētius tamen in sacris literis pertinet ad tēpus, quod multò antè præcessit. Sic ad Heb. c. 1. Multifariam multisq́ue modis olim Deus, &c. Huc quoque inuitant exempla, quę subijcit Iudas de Israelitis, Zodomitis, de Angelis refugis, quæ omnia videntur adumbrare Gnost. In hoc iudicium κρῖμα pro κατάκρισιν posuit iuxta idioma sermonis Hebræi. Sensus est: qui olim pręscripti sunt in hoc genus condemnationis, vt hæc paterentur. *Domini nostri gratiā*) Schola Simonis, & maximè Gnostici captabant ex Euangelio occasionem commendādæ turpitudinis & nequitiæ suæ, vt videre est apud Epiphanium in horū hæresi. Istud est, quòd gratiam Domini nostri, id est, Euangelium, ipsos transferre dicit in luxuriam, id est, in defensionem lasciuiæ, siue in defensionem obscœnæ illius libidinis, à qua nomen habent. Diximus enim alio nomine ipsos appellari Borboritas à cœnosa turpitudine. Istud etiam mirè cōpetit in hæreticos nostri temporis, qui freti libertate Christiana, putant quiduis sibi licere. *Et solum dominatorem*) pro dominatore Græcè est δεσπότης, quā vocem Erasmus vertit herum, deducitur autem à vinculis. Est enim δεσπότης, qui habet res in sua potestate, sicut qui vinctos tenet aliquos, is eos in sua potestate habet. Eadem voce vsus est Apostolus in posteriori epistola ad Timoth. capite secundo, ea parte, qua dicit: In magna autem domo non solùm sunt vasa aurea, & cæt. Hi, inquit, negant Deum Patrem, qui tamen vnus est herus omnium, quæ sunt in cælis & in terra, cui subsunt reliquæ potestates omnes. In scholam Simonis istud cōpetere patet ex Epiphanio: Inducebat enim illa alios fabricatores orbium cælestium, & mundi huius inferioris. Hic sensus primò se offert, legenti Græcum textum. Nam habet hoc modo: Deum, qui solus est herus, & Dominum nostrum Iesum Christum negantes. Verùm diligentius inspicienti probabilius apparet vtrumque referri ad Filium, quomodo interpretantur Græcanica scholia. Nam Petrus, qui idem cum Iuda tractat argumentum, ex quo & Diuus Iudas locum hunc transscripsit, solius meminit Filij, capite secundo posterioris suæ epistolæ. Sed & Apostolus Iudas in consequentibus non nisi Filij mentionem facit, hunc schola Simonis variè negabat, dicens ipsum non verè natum, non verè passum, non verè resurrexisse, vel etiam ipsum esse Christum non nisi patronymicè, id est, denominari Christum à supremo Christo, sed non habere essentiam Christi. Quare commentarius ille, quia interpretantur negantes, scilicet factis, nimis est generalis, competens quibusuis malis.

COmmonere autem vos volo, scientes semel omnia, quòd Iesus populum de terra Aegypti saluans, secundò eos, qui non crediderunt, perdidit: Angelos verò, qui non seruauerunt suum principatum, sed dereliquerūt suum domicilium, in iudicium magni Dei vinculis æternis sub caligine reseruauit.

COmmonere autem vos volo, &c.) Propter istos commonefacere vos statui, nam adferūt perniciem animarum (*scientes semel*) scilicet per primam prædicationem, quam in initio accepistis: vt (semel) pertineat ad prius acceptam doctrinam, & opponatur diuersæ doctrinæ. Vbi nos habemus omnia, Græci habent τοῦτο, id est, hoc scientes semel, hoc (*quod Iesus*) Græcè est κύριος, id est, Dominus: quod contra eos facit, qui hic Iesum Naue intelligunt. *Populum de terra Aegypti saluans*) Græcè est participium præteriti temporis σώσας, id est, cùm saluasset (*secundo*) id est, deinde siue posteà. Eos, qui non crediderunt, id est, qui non perseuerauerunt in vera fide & doctrina, sed adhæserunt Choræ & alijs (*perdidit.*) Admonitio Iudę ista est: Consecuti estis maxima beneficia à Deo, videte, ne per incredulitatem vobis cōtingat, quod contigit veteri populo, qui non perseuerauit in fide.

Angelos verò, qui non seruauerunt suum principatum.) Est alterum exemplum. vox Græca ἀρχὴ significat & potestatem & originem. Vnde quidam interpretantur: qui non seruauerunt suam originem, siue qui non seruauerunt primam illam, in qua conditi fuerant, naturam, hoc est, qui conditi recti facti

sunt mali: hoc placuit Erasmo. Græcanica scholia exponere videntur ἀρχὴν magistratum, hoc est, Angelicæ dignitatis honorem, quomodo intellexit noster interpres. *Sed dereliquerunt suum domicilium*) id est, vitæ cęlestis institutum siue rationem. Sic Oecumenius *(in iudicium)* id est, ad iudicium, *(magni diei.)* Nonnulli codices habent, Dei: Sed ex Græcis & Latinis exemplaribus vetustis cōstat dici esse legendum. Hoc sermone significat extremum iudicium: nomine verò caliginis aerem caliginosum, in quem velut in carcerem detrusi sunt dęmones, & reconditi vsque ad illud iudicium. Locū hunc in posteriori sua epistola Petrus tartarū appellat, quòd turbulentissimus sit à verbo ταράττω, quod significat turbo, siue confundo. Admonitio est ista: Angelis plurima beneficia contigerant, vt nunc vobis, hi tamen deficientes à Deo malè perierunt, videte, ne idem vobis contingat, si priorem doctrinā relinquatis.

S*icut Sodoma & Gomorrha, & finitimæ ciuitates simili modo exfornicatæ, & abeūtes post carnem alteram facti sunt exemplum, ignis æterni pœnam sustinentes, similiter & hi carnem quidē maculant, dominationem autem spernunt, maiestatem autem blasphemant.*

S*icut Sodoma & Gomorrha*) quæ præcipuę erant, & his finitimæ ciuitates Adama Seboim, &c. *Simili modo exfornicatæ*) id est, ad similem modum cum illis, omni inconcessæ libidini deditæ, & secutæ *(carnem alteram)* hic difficultas est. Quidam carnem alteram interpretantur carnem masculam, qui commentarius probabilis est, quia infames erant Zodomitæ, & in his depicti Gnostici, ob illud vitium. Alij carnem alteram exponunt non suam, nō proprij coniugij: Vnde Erasmus vertit carnem alienam. Est autem caro aliena, omnis caro præter carnem vxoris & mariti. Nō habemus similia loca in Scripturis, nisi fortè Leuitici, capite 19. ea parte, qua dicitur: Iumenta tua non facies coire cū alterius generis animalibus, quod Septuaginta transtulerunt: Cum altero iugo, siue cum diuerso iugo. Ad verbū Hebraicè est, non facies coire mixtum. *Facti sunt exemplum*) id est, propositæ sunt exemplo, & cæt. Istud est tertium exemplum. *Similiter & hi*) scilicet Gnostici carnem polluunt. Græci non simpliciter habent, hi, sed addunt, somniantes, quam vocem quia Epiphanius etiam agnoscit & exponit, & post eum Oecumenius, nō debemus præterire. Tradit Epiphanius non de insomnijs in somno dici, sed de fabulosa Gnosticorum nugacitate, hoc sensu: Somniantes, id est, delirantes & dicentes, quæ non sciūt. Pro se adducit Epiphanius, quod sequitur apud Iudam. *Blasphemantes quæ ignorant*) Oecumenius aliter interpretatur in hunc modum: Somniantes, id est, opus libidinis incompletè agētes sicut insomnia sunt incompleta. Quæ autem sit ista incompleta libido, explicat ipse ex parte: nos silentio statuimus præterire, ne polluamus aures vestras: Qui scire desiderat, legat Epiphanium in confutatione falso appellatæ scientiæ, quæ hæresis est Gnosticorum: vel Irenæum, ex quo multa transscripsit Epiphanius. *Dominationem autem spernunt*) putant quidam hæc pertinere ad contemptum magistratum, sed contempsisse magistratū Gnosticos non legimus, imò Neronem adorabat Simon. Quare Græcanica scholia κυριότητα exponunt θεότητα, hoc sensu: Aduersus numen diuinum, siue diuinam naturam insaniunt. Dominum huius aspernantes, & alios inducentes fabricatores mundi: Habent & alium commentarium, qui non tantoperè placet, vt dominationem contemnere sit, τελετὴν, id est, sacrificium, seu missam spernere, dum adhibent genituram, & alia abominanda, de quibus Epiphanius, *maiestatem autem*) Græcè ęst numero multitudinis maiestates. Alij vertunt glorias. Paulus habet δόξας. Quicunque, inquit, post numen illud sunt adhibiti ad regimen mundi, hoc est, Angelos Dei ministros & prouinciarum rectores blasphemant. Similis loquendi forma est, Psalm. 77. Et dedit in captiuitatem virtutem eorum, & pulchritudinem eorum in manus inimici, vbi virtutem & pulchritudinem nominat arcam: Est enallage qualitatis, sicut dicimus Cæsaream Maiestatem. Constat autem ex historia antiquitatis scholam hanc mirabilia finxisse de Angelis, & indigna prorsus excogitasse. Græcanica scholia δόξας variè interpretantur. Primò vetus & nouum testamentum intelligunt, quæ expositio durior est: Deinde Apostolicos viros accipiunt, quæ interpretatio esset valdè probabilis, si constaret ex historia antiquitatis, quod Apostolos lacessere sint soliti. Probabilissimum est δόξας esse, in quibus peculiariter relucet maiestas diuini numinis, vt nō solùm Angeli appellentur gloriæ, sed & Moyses & Prophetæ, quos certum est Simonem & Gnosticos mirè contempsisse.

C*Vm Michael archāgelus, cū diabolo disputans altercaretur de Moysi corpore, non est ausus iudicium inferre blasphemiæ, sed dixit: imperet tibi Deus: hi autem quæcunq; quidem ignorant, blasphemant, quæcunq; autem naturaliter tāquam muta animalia norunt, in his corrumpuntur.*

C*Vm Michael archangelus, &c.*) Græcè est ὁ δὲ Μιχαὴλ ὁ ἀρχάγγελος, id est, cùm Michael archangelus, siue, at Michael. Ex qua lectione constat aduersatiuam esse. Argumentatur Apostolus hoc modo: Michael Archāgelus cùm aduersus diabolum disceptaret

ptaret, non ausus est ei notam impingere blasphemiæ, licet mereretur: multo minus hi debent in dominationem & δόξας maledicta congerere. Altercari Græcè est διαλέγεσθαι, quod significat disserere seu disceptare. Quid autem tractauerint inter se non constat: Græca scholia putant disceptationem fuisse, num honorifice fuerit sepeliendum corpus Moysi, diabolo contendente, quod non, propter cædem Aegyptij. Verùm nihil est certum. Quod sequitur (*non est ausus iudicium inferre blasphemiæ*) amphibologiam habet. Nam potest hoc modo intelligi. non ausus est ei infligere pœnam pro blasphemia, illa videlicet qua vsus fuerat diabolus contra Moysen. Posit & hoc modo intelligi: non ausus est ei impingere notam maledicti, id est, non ausus est blasphemare eum, eò quòd diabolus licet malus, nobilis tamen creatura Dei sit. Conferendus est locus cum eo, qui est apud Petrum posteriori Epistola, capite secundo. Non portant aduersus se execrabile iudicium, quem Græca scholia nihil putant ab hoc differre. (*Sed dixit, imperet tibi Deus*) siue vt Græca habent, increpet te Deus, quomodo etiam vetusta quædam exemplaria Latina legunt. Sensus est: puniat te Deus, non ego meis maledictis. Ab hac modestia angeli, multum absunt hæretici nostri temporis, qui non verentur Augustinum, Hieronymum, Basilium, qui verè sunt δόξαι, conuitijs infestare, imò in Ecclesiam, super quam gloria Domini orta est, blasphema ora sua soluunt, quæ res planè arguit quo ducantur spiritu. Vsus est autem Iudas isto testimonio sumpto ex apocriphi Hebræorum, non quòd putauerit illud non apocriphum esse, sed quòd scribat illis, qui aliquid tribuebant illis apocriphis. (*hi autem quæcunque quidem ignorant.*) Omnia quæ posita sunt supra captum humanum, hoc est, maiestatem numinis, dispensationem salutis humanæ, & cæter. quæ requirunt obedientiam fidei (*blasphemant*) dum nugacissime de his fabulantur. *Quæcunque autem naturaliter*) vt ea quæ gustu, quæ tactu, alijsque sensibus percipiuntur. *Tanquam muta animalia*) siue rationis expertia. Græcè est ἄλογα, quam vocem in poster. Epistol. Petri vertit irrationalia, (*norunt in his corrumpuntur*) per immoderatam libidinem. Explicatur locus iste ab Epiphanio in hæresi Gnosticorum. Hactenus præcipuum tractauit argumentū. Epistola hæc parænetica est, hoc est, tota versatur in exhortatione. Post salutationem, quæ Hebraica est, non vsitata Græcis aut Latinis, hoc ponit exordium: Charissimi omnes solicitudinem faciens scribendi, & cæt. In quo beneuolentiam captat & attentionem: Beneuolentiam autem, dum vocat eos charos sibi, & solicitudinem se habere dicit de salute ipsorum: Attentionem verò dum ait, etiam necessarium fuisse scribere. Exordio subijcit breuissimam narrationem hanc. Deprecans supercertari, semel traditæ sanctis fidei. Cuius ethiologiā adijcit: Subintroierunt enim quidam homines, & cæte. ac si dicat, quod tam studiosè hortor vos elaborare siue incumbere retinendæ fidei, quæ semel tradita est Christianis, mouet me magna causa, hæc nimirum. Subintroierunt quidem impij, vbi mirè suo loco dixit impij, quod illi maximè iactarent pietatem, & sub vmbra pietatis & doctrinæ insinuarent se hominibus. Deinde principalem ponit præpositionem. Commonere autem vos volo, &c. quantacunque & qualiacunque sunt beneficia, quæ per Christum estis consecuti, amittetis nisi caueatis ab istis hominibus. Id docet tribus exemplis in quibus vult depictos Gnosti. Sicut veteres Israelitæ non contenti verò Deo, alios quærebant Deos: Sic Gnostici alios mediatores, quemadmodum dictum est in epistola ad Ephesios: Sicut item illi non parcebāt Moysi, & illis quos Deus voluit dignitate præcellere: sic & hi Gnostici nec Angelis parcunt, de quibus quiduis nugari audent, nec Moysen & Prophetas maiestate, & gloria præcellentes agnoscunt. Item sicut angelus numen contempsit diuinum, sic & hi faciunt: Sodomitarum autem qualitas nota est. Quæ iam sequuntur facillima sunt illi, qui tenet ipsum argumentum.

VAe illis, qui in via Cain abierunt, & errore Balaam mercede effusi sunt, & in contradictione Core perierunt.

VAe illis qui) siue (vt nonnulla exemplaria habent) quia Græcè est ὅτι, id est, quoniam (*in via Cain abierunt*) multiplex hoc loco Hebraismus est. Primo in voce, abite, quæ Hebræis pertinet ad institutionem vitæ. Sic dicitur in principio Psalmorum: Beatus vir, qui non abijt in consilio impiorum. Deinde in (via) pro vitæ tenore, sicut ibi: Et in via peccatorum non stetit. Postremo in præterito quod pro præsenti vsurpatur. Sensus est: Væ Gnosticis quia sequuntur talem vitæ rationem qualē Cain, siue quia vitam Cain. Nam sicut Cain factus est profugus in terra à facie Domini, sic isti in sua politia & doctrina non respiciunt scripturas, sed sua vbique sequuntur somnia. Aliter interpretantur Græca. scholia, quæ duplicem adferunt commentarium, & licet vterque mirè competat in Gnosti. minus tamen placet, quia durior. *Et errore Balaam*) id est, secundum errorem Balaam. *Mercede effusi sunt.*) Effundere est se permittere quibus suis affectibus. Omnia animi sui libidinibus permittunt, inquit, non temperant sibi, nec absti-

nent ab vllo scelere, quæstum præferunt pietati. Istud agnoscitur ex historia antiquitatis: Simon enim propter pecuniam communicare volebat Spiritum sanctum. Pro mercede Græcè est μισθοῦ, quem genitiuum Eras. refert ad errorem. Nam vertit: Et deceptione mercedis qua deceptus fuit Balaam effusi sunt. Sed faciunt contra ipsũ Græcan. scholia, quæ referunt ad id, quod sequitur: effusi sunt, vt regatur vi voculę subauditę ἕνεκα, siue χάριν: *Et in cõtradictione Core perierunt,*) quia rapiunt ad se & vendicãt sibi honores, & munia Episcoporum & doctorum. Præpositio (in) iuxta Græcos redundat. Omnibus his ostendit Gno. in veteri testamẽto esse præscriptos & præfiguratos.

HI sunt in epulis suis, maculæ conuiuantes, sine timore semetipsos pascentes, nubes sine aqua, quæ à ventis circumferuntur, arbores autumnales, infructuosæ, bis mortuæ, eradicatæ, fluctus feri maris, despumantes suas confusiones, sidera errantia. Quibus procella tenebrarum seruata est in æternum.

HI *sunt in epulis suis.*) Ad verbum est, in dilectionibus vestris. Erasm. vertit inter charitates vestras. Constat ex historia antiquitatis, Christianis veteribus morem fuisse planè solemnem, pauperib. exhibere conuiuia, quæ vulgo tum ἀγάπαι dicebantur, quam vocem in apologetico iactat Tertullianus. quod quemadmodum teste Cicerone longè honestiori vocabulo Latini prandia sua conuiuia dixére, quàm Græci συμπόσια. Sic Christiani adhuc multo honestiori agapas dixerint. Ista est vox huius loci, qua Epiphanius vtitur in hæresi Gnosticorum. Communes, inquit, vxores habẽt, & si quis peregrinus accesserit de ipsorum dogmate, larga & opipara conuiuia instruunt: vbi autem cõpotarunt, & venas satietate implerũt ad œstrum se conuertunt, & vir quidem cõcedens alteri vxorem suam, ad ipsam dicit surge & fac ἀγάπην, id est, dilectionem cum fratre: Miseri autem illi vbi inter se commixti fuerint, horrenda aggrediũtur, quæ deinde refert Epiph. Quia ergo inter conuiuia turpia designabant, maculas eos vocat, Græci σπιλάδες, quam vocem Oecum. saxa interpretatur, sed ex Apost. Pet. qui vtitur voce σπίλος, constat hic intelligi maculas. Conuiuantes sine timore) Græcè est aduerbium ἀφόβως, id est, intrepidè siue securè, non more sanctorum, qui timidè corpora sua reficiũt, soliciti semper ne gulæ plus æquo permittant: Semetipsos pascentes, id est, pastorum in morem seipsos agentes & ducentes, & sibi ipsis pastores: Se inquit, habent regulam vitæ & dogmatum, non Aposto. ad sua somnia & figmenta vitam componunt, & fidem non ad Scripturas. Ad hunc modum interpretãtur Græci aliqui. Sensus iste videri poterat, seipsos pascentes, neglecto grege: Qui sensus est apud Ezech. cap. 34. Forsitan interpretes mouit quod 70. in locos Ezechielis habeant non verbum ποιμαίνω sed βόσκω. (*nubes sine aqua*) sensus est: Quemadmodum nubes aqua carentes, ad quæcunque loca peruenerint, non refrigerium ex imbre quem non habent, sed caliginem ipsis inducunt: sic doctrina horum non adfert solidam consolationem, sed errorem effundit. Sic fere Græcanica scholia. Alij interpretantur (*nubes sine aqua*) id est, cupientes videri Apostoli sine spiritu Apostolico, & sine aqua doctrinæ. Hos mouet quod apud Esaiam Apostoli nubes dicantur: *Quæ à ventis circumferuntur*) notat inconstantiam dogmatum. *Arbores Autumnales*) id est, extremi Autumni. Solent enim nouellæ arbores extremo Autumno præter rationem temporis florere, idque agricolis indicat eas mox emorituras (*infructuosæ*) Videtur esse interpretatio prioris: *Bis mortuæ*) scilicet ante Baptismum. (*eradicatæ*) desperati, de quibus non speratur fructus, sicut de arboribus radicitus euulsis. *Fluctus feri maris*) feri, Epitheton est fluctus, non maris, vt patet ex Græco. Erasmus ad vitandam amphibologiam vertit vnde efferæ maris. His ipsos comparat, quod blasphemiam suam in cælum vsque extendant *Despumantes suas confusiones*) siue dedecora sua: nam post commixtionem, vbi fluxum corporum suorum Patri obtulerunt vniuersorum, absumunt ipsum, absorbentque instar canum & suum, decoquentes propriam immundiciam. *Sydera errantia*) ad inconstantiam doctrinæ pertinet. *Quibus procella*) siue vt alias vertit (caligo. Tenebrarum seruata est in æternum) hoc est, qui sunt victimæ inferni.

Esa. 5. et 6

PRophetauit autem de his septimus ab Adam, Enoch, dicens: Ecce venit Dominus in sanctis millibus suis, facere iudicium contra omnes, & arguere omnes impios de omnibus operibus impietatis eorũ, quibus impiè egerunt & de omnibus duris, quæ loquuti sunt contra eum peccatores impij.

P*Rophetauit autem & de his, & cæt.*) Negabant Gnostici futurum iudicium, quare hanc scripturam adducit receptam ab eis, aduersus quos scribit, licet ex libro sit apocripho. *Venit*) præteriti temporis est, quod patet ex Græco: vsurpatur autem pro futuro more prophetico. Sensus est, nemo sibi blandiatur, veniet Dominus non solus sed cum millibus multis sanctorum, & iudicabit omniũ vitam & doctrinam. Illud (*de omnibus duris*) propriè ad Gnosticos pertinet, qui loquuntur dura contra Deum. Priora omnes impios respiciunt.

HI sunt murmuratores, querulosi, secundum desideria sua ambulantes, & os eorum loquitur superbiam, mirantes personas quæstus causa.

H*I sunt murmuratores querulosi, &c.*) Pergit eos describere ex moribus: Hi, inquit, contra diaconos, sacerdotes, Episcopos, & reliquos diuersa sentientes murmurant apud se, & indignantur tacitè sub dentibus, sed & apud alios de his cóqueruntur ipsosque vbi & apud quos possunt traducunt: (*& os eorum loquitur superbiam.*) Pertinet ad iactationem scientię, vnde & nomen acceperunt: omninò verisimile est legendum esse, & os eorum loquitur superba. Nam non solùm Græca & emendatiora Latina sic legunt, sed & Apostolus Petrus, quem imitatus est Iudas habet superba. *Mirantes personas.*) adulantur inquit, principibus & diuitibus. *Quæstus causa.*) Secundum Græcanica scholia explicat quod ante dixerat: mercede effusi. Constat ex historia antiquitatis, Simonem honorasse Neronem gratia quęstus & apud ipsum accusasse quos Galilæos vocabat, id est, Christianos. Annotandum hoc loco quod Apostolorum tempore ex vita sumebatur non omninò fallax argumentum siue iudicium de doctrina, quam ob causam Beatus Iudas hic exactè vitam Gnosticorum depingit: hodie autem sic vigent in nobis desideria, vt sit vix discrimen inter catholicum & hæreticum.

V*Os autem charissimi memores estote verborum quæ prædicta sunt ab Apostolis Domini nostri Iesu Christi, qui dicebant vobis quoniam in nouissimis temporibus venient illusores, secundum desideria sua ambulantes in impietatibus.*

V*Os autem charissimi memores estote verborum quæ prædicta sunt ab Apostolis*) à Petro in secunda Epistola, & à Paulo in omnibus ferè Epistolis, quorum authoritas est probabilissima. Præter loca in margine librorum nostrorum annotata videtur Iudas respexisse ad acta Apostolorum: legatur illius voluminis 20. cap. Græcanica scholia hinc colligunt Iudam longęuum fuisse, & vixisse post alios Apostol. *Qui dicebant vobis quoniam, id est quod in nouissimis temporibus, & cæter.*) Quidam intelligunt de Antichristi tempore, quod parum probabile est: nam mouet præsentes nec dat vel tenuem significationem futuri temporis. Porrò Apostoli nouissima tempora nominant, totum tempus à Christo nato, ad extremum vsque iudicium: respiciunt enim ad Prophetas, qui tempus Euangelicum nominant nouissimos dies, vt Esaias cap. 2. Et erit in nouissimis diebus præparatus mons domus Domini.

H*I sunt qui segregant semetipsos, animales, spiritum non habentes.*

H*I sunt qui segregant semetipsos*) ab Apostolorum doctrina, & Episcoporum: Nulla res clarius docet Lutherum, Melanthonem, Caluinum, Bucerum hæreticos esse, quàm quod segregent se à doctrina Chrysostomi, Basilij, Ambrosij, Hieronymi, Augustini, &c. (*Animales.*) vox hæc ab anima dicitur, non ab animali, eadem voce vsus est Paulus capite secundo prioris Epistolæ ad Corinthios: Animalis homo non percipit ea quæ sunt spiritus Dei: Græcè est ψυχικός, id est animalis, ψυχὴ autem anima est. Non solum autem homo Ethnicus qui nec adulteratur, nec furatur, & concupiscentias, quantum per naturam licet refrenat animalis est; sed & quicunque non habet spiritum reuelationis, sed ea tantum quæ natura suppeditat, aut ratio humana dare potest, animalis secundum Paulum est & Iudam. Nam ψυχικὸν, id est, animalem opponunt πνευματικῷ, id est, spirituali homini. Spiritualem vocât, qui in dijudicandis dogmatibus, aut interpretandis Scripturis, & alijs in rebus spiritu sequitur, qui supra rationem est. Vnde Iudas mox subiungit. *Spiritum habentes*) velut interpretans animales.

V*Os autem charissimi, superædificantes vosmetipsos sanctissimæ vestræ fidei, in Spiritu sancto orantes, vosmetipsos in dilectione Dei seruate, expectantes misericordiam Domini nostri Iesu Christi in vitam æternam.*

V*Os autem charissimi,*) Illi quidem ita se habent, inquit: *Vos autem superædificantes vosmetipsos, & cæt.*) eadem admonitio nunc locum habet, vt videlicet fidei traditæ ante Lutheranismum nos & omnia nostra superstruamus Illud: *in spiritu sancto*) quidam referunt ad præcedentia. Græcanica scholia pertinere putant ad sequẽtia, quæ etiam de publicis precibus exponunt, quod ait Apostolus orantes, hoc sensu. Gnostici habent cœtus obscœnos, vos in vestris cœtibus sequimini spiritum (*vosmetipsos in dilectione Dei seruate.*) Id est, custodite, hæc custodia difficillima est, & rarus inuenitur, qui non alicubi hanc negligat, propter istud instituta sunt cœnobia, & quia non sufficit hic diligentia nostra, sed opus est imprimis misericordia & gratia Dei, hanc ambire debemus & si non tam vbertim vt volumus proueniat, non oportet despondere animum, sed perdurare & expectare: etsi non statim, saltem aliquando continget quod cupimus, si non hoc anno, saltem futuro: Istud est, quod dicit: *Expectantes misericordiam Domini nostri Iesu Christi in vitam æternam*) id est, in finem vitæ æternæ.

E*T hos quidem arguite iudicatos, illos verò saluate de igne rapientes. Alijs autem miseremini in timore, odiẽtes & eam, quæ carnalis est maculatam tunicam.*

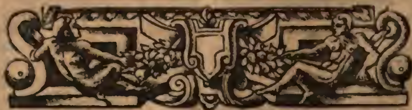
E*T hos quidem arguite iudicatos*) vos qui ita viuitis, vt nunc dixi. Gnosticos qui sunt insanabiles arguite, hoc est, prodite siue in apertum proferte, manifestate omnibus im-

pietatem ipsorum. Iudicatos. Græcè est διακρινόμενος, id dijudicantes siue dum dijudicamini. Potest enim & actiuè & passiuè accipi. Græca scholia actiuè exponunt. Si inquiunt, adhibito iudicio vestro faciāt secessionem à vobis: quæ faciunt pro nostro interprete, qui iudicatos supple à vobis. Erasmus passiuè accipit, nam vertit: dum dijudicamini. *Illos verò*) quibus videlicet exitium imminet vel periculum à Gnosticis. *Saluate de igne rapientes*) de igne Zodomitico, id est, de igne libidinis, siue incendio libidinis: Alijs autem misereminі in timore. Sensus est: qui ducti misericordia loqui volunt cum Gnosti. vt lucrifaciant ipsos, faciant hoc in timore, timentes ne ipsi corripiantur hac ipsorum hæresi. *Odientes & eam quæ carnalis est maculatā tunicam*) id est, turpes affectus carnis, & carnalem Gnost. conuersationem. Græca admittunt & hunc sensum: odientes à carne sordidatam tunicam. Turpitudo Gnosti: non solum ipsorum opera inficit, sed & vestes maculat, atque ad ipsas transit. Vterque sensus bonus est. Ad posteriorem vehementer inuitat coniunctio (&) quæ videtur requirere hunc sensum: odio habentes non solùm ipsa turpia facta carnis, verum etiam tunicam Gnosticorum, quæ ex carne ipsorum est cōspurcata.

EI autem qui potens est vos conseruare sine peccato, & constituere ante conspectum gloriæ suæ immaculatos, in exultatione in aduentu Domini nostri Iesu Christi, soli Deo saluatori nostro per Iesum Christum Dominum nostrum, gloria & magnificentia, imperium, & potestas ante omnia secula, & nunc, & in omnia secula seculorum, Amen.

EI autem qui potens est vos conseruare, & cæte.) Est δοξολογία, qua voluit concludere Epistolam, vt disceremus gloriam non nobis vsurpare, sed Deo tribuere, à quo est donum perseuerantiæ, & omne bonum.

Finis Epistolæ Iudæ.

IN PRIO-

IN PRIOREM EPISTOLAM D. PAVLI AD TIMOTHEVM EXPOSITIO. F. ADAMI S. DELPHII.

ARGVMENTVM.

EPistolæ ad Timotheum vtriusque, & eius quæ ad Titum est scripta, scopus idem est, nimirum: vt qui publice docent, eximij sint, & explorati. Quod dicimus, ex ipsarum enarratione euadet manifestum. Verùm licet scopus sit idem, occasio tamen siue scribendi ratio diuersa est. Nam hanc propter Iudaizantes: vtranque verò ad Timotheum propter scholam potissimum Simonis scripsit. Quare cum quatuor proxime expositis, duas has conferre oportet, maximeq; cum Epistola ad Ephesios, quorum Episcopus fuit Timotheus, quam explicat Epistola ad Colos. quæ magis in spem designat, de quibus est sermo, quos omnium clariss.mè depinxit Epistola Iudæ, Item petri secunda.

CAPVT I.

PAulus Apostolus Iesu Christi, secundum imperium DEI Saluatoris nostri, & Christi Iesu, spei nostræ, Timotheo dilecto filio in fide, gratia & misericordia & pax à Deo patre & Christo Iesu Domino nostro.

PAulus Apostolus Iesu Christi secundum imperium Dei, &c.) id est, secundum iniunctionem siue delegationẽ Patris, qui per Filium exemit nos à diaboli tyrannide, & transtulit in sortem Sanctorum: (*& secundum imperium Iesu Christi*) qui est spes nostra quia per ipsum vitam speramus nos consecuturos, non per Moysen, non per Angelos Simonis, non per liturgias Platonicorum, *Timotheo dilecto*) Grę cè est Germano (*filio in fide.*) Germanum vocat verum ac ingenuum non corruptum diuersa doctrina. *Gratia*) id est remissio peccatorum. *Et misericordia*) Hoc addit quod non satis sit gaudere peccatorum remissione, nisi Deus & alia dona addat, quibus tentationum impetus frangi queant. Optò igitur tibi dona illa, quibus aduersa mala omnia & ea potissimum, quæ nos à Christo abducere conatur, muniaris. De pace dictum est in Epistola ad Romanos.

SIcut rogaui te vt remanes Ephesi cum irem in Macedoniam, vt denunciares quibusdam ne aliter docerent, neque intenderent fabulis, & genealogijs interminatis, quæ quæstiones præstant magis quam ædificationem Dei, quæ est in fide.

SIcut rogaui te) siue hortatus sum: nam vox Græca anceps. *Vt remaneres Ephesi,*) Metropolis est Asiæ minoris. Macedoniæ metropolis est Thessalonica. *Vt denuntiares quibusdam ne aliter docerent*) non absoluit Apostolus orationem, desideratur enim sic (facito) Aliter docere est diuersum doctrinæ genus ab eo quod est traditum adferre, sic Græcam vocem ἑτεροδιδασκαλεῖν, explicat Chrysostomus, & post eum Theophylactus. Sed & Paulus capite 6. huius Epistolæ seipsum interpretatur, dum ait: Si quis aliter docet, siue vt ipse habet ἑτεροδιδασκαλεῖν, & non acquieuit sanis sermonibus, & ei quæ secundum pietatem est, doctrinæ. Et ad Galatas capite primo, dixit hanc rem, Euangelizare præter id, quod Euangelizatum est. Fabulas & genealogias. Vetus hæresis periphrasin facit legis siue veteris testamenti. Chrysostomus non legem significari dicit per fabulas, sed falsas traditiones. Refert ergo ipse ad δευτερώσεις, Iudæorum, quales nunc sunt in Thalmud & in Cabala. Cum Chrysostomo sentit Theophylactus, item Græca scholia & Ambrosius ad δευτερώσεις, refert, quanquam Erasmus in annotationibus putat ipsum intellexisse legem Moysi, sed falsus est indiligentia: meminit quidem Ambrosius circuncisionis atque aliorum, sed de ijs loquitur, quæ extra Scripturam sunt. Genealogias interminatas vocat, quæ finem non habent. Repetebant enim Iudæi altissimè seriem progenitorum suorum, ab ipso scilicet Abraham: quod faciebant partim, vt peritię multę & scientię opinionem sibi cóquirerent, partim vt suam iactarent nobilitatem, quod ab his vel illis parentibus ortum habeant. Tres Greci, videlicet Chrysostomus, Theophylactus, & Oecumenius, quod dicitur hic, referunt quoque ad fabulas & theogonias Gentilium. Pro qua sententia facit historia, sed non consequentia scripti. Nam statim subijcitur mentio legis doctorem, quod certum est ad Iudaizantes pertinere. Alioqui hęc aptissimè quadrarent in scholam Simonis. *Quæ quæstiones præstant magis quàm ædificationem*) id est, profectũ in vero Christianismo, (*in fide & pietate*) Hęc pro ratione illorum temporũ à Paulo prę-

scripta sunt Timotheo, nostrum est similia cauere, nempe à nimia curiositate, quæ est circa plurimas quæstiones, ex quibus nullus verus pietatis fructus prouenit.

Finis autem præcepti, est charitas de corde puro & conscientia bona, & fide non ficta. A quibus quidam aberrantes, conuersi sunt in vaniloquium, volentes esse legis doctores, non intelligentes, neq; quæ loquuntur, neque de quibus affirmant.

Finis autem præcepti est charitas de corde.) Vocula (autem ad corrigendi formulas pertinet, nos ferè exprimimus per particulam, at qui vel imò. Sensus est: qui deuterolib. intendunt & genealogijs, non solùm agunt præter Euangelium, verùm etiam ignorant finem legis Mosaicæ, qui est charitas. Vocabulum, finis, est ambiguum: significat & id, ad quod cætera referuntur: In qua significatione ferè vsurpatur à philosophis: Significat prætereà consummationem siue plenitudinem vtraque significatio optimè congruit. In voce (*præcepti*) tropus est, accipitur enim pro tota lege. Locum hunc tractat Augus. lib. 1. de doctrina Christiana, quem legere oportet à cap. 35. vsque ad finem libri. *De corde puro*) id est, vacuò cupiditate & amore sui, vt nihil aliud) inquit Aug.) diligatur, quàm quod diligendum est. (*conscientia bona*) id est, nullius criminis sibi conscia. Hoc (ait Augustinus) propter spem addit. Ille enim se ad id, quod credit & diligit, peruenturum desperat, cui conscientiæ malæ scrupulus inest. (*non ficta*) id est, quæ caret mendacio seu hypocrisi, hoc est, qua ex animo creditur in Iesum. Hæc ergo tria, spes, fides, charitas, finis sunt præcepti: (*à quibus*) scilicet fide, spe & charitate, (*quidam*) in meis suis studijs (*aberrantes*) Græcè est participiú præteriti temporis, & sumpta est vox à iaculatoribus. Cùm, inquit, à scopo legis, iam dicto aberrassent, vel quia nesciebant hunc esse scopum legis, vel quia eum non curabant: *Conuersi sunt in vaniloquium*) id est, deflexerunt ad inane & futile studium. Græcè est εἰς ματαιολογίαν, quæ vox quantum ad pronunciationem attinet, non multum abest à theologia, cùm res multum inter se discrepat. Quare nobis quoque cauendum, ne sic sectemur theologiam, vt in matheologiam incidamus, quod ijs euenit, qui in lectione Scripturarum non hoc primò quærunt, vt inflàmentur, vt transformentur in Christum: sed legunt eas ob id potissimùm, vt arment se ad diatribas, vt scientię opinionem sibi conquirant. *Volentes esse legis doctores*) vendicantes sibi legis peritiam, & ambientes titulum magisterij, cùm sint legis imperiti: (*non intelligentes*) neque principia doctrinæ suæ, neque conclusionem.

Scimus autem quia bona est lex, si quis ea legitimè vtatur, sciens hoc, quia lex iusto non est posita, sed iniustis, & non subditis, impijs & peccatoribus, sceleratis & contaminatis, patricidis, & matricidis, homicidis, fornicarijs, masculorum concubitoribus, plagiarijs, mendacibus, & periuris & si aliquid aliud sanæ doctrinæ aduersatur, quæ est secundum Euangelium gloriæ beati Dei, quod creditum est mihi.

Scimus autem quia bona est lex.) Est antipophora: Non, inquit, damno, quòd studeant legi, vel quod tractent legem, sed quod non rectè studeant, quòd nó rectè tractent, quod non referant sua ad verum scopum. *Siquidem lex bona est, si quis legitimè ea vtatur*) id est, operam ei det, illamque tractet oculis perpetuò conuersis ad prædictum finem legis, nempè charitatem ex corde puro. Hic videtur esse sensus ex præcedentibus, in quibus reprehendit inane & futile studium, situm in fabulis & genealogijs fine carétibus, quod tale studium nihil conducat ad finem præcepti. Verum, quod sequitur. *sciens hoc quia lex iusto non est posita*) generaliorem videtur admittere sententiam. Sensus est: Non quòd iustus amplius non teneatur lege, sed quòd lex pedagogus sit, hoc est, posita non propter iustos, sed propter iniustos, hoc est, ad coercendas transgressiones, & custodiendos homines in eandem fidem, quæ reuelanda erat. Vide firmum huius loci commentarium Augustini, libro de spiritu & littera cap. 9. & 10.

Non subditis) vox Græca significat, qui subdi nolunt, nec ferunt imperium. Pro (*sceleratis*) Græcè est ἀνοσίοις, vox composita est ex α priuatiua particula, & ὅσιος. Dicitur autem ὅσιος ab ἅζομαι, quod est veneror. Ανόσιος ergo is appellatur, qui non veretur nec deos nec homines. Vnde Erasmus transtulit irreuerentibus. Vox sequens ad eos pertinet, qui simpliciter prophani sunt & alieni à sacris. Plagiarij dicuntur, non qui plagas aut verbera alijs inferunt, vt hoc loco quidam interpretantur, sed qui aliena mancipia furto subducunt. nam ἀνδράποδον, Grecis mancipiú est, hinc ἀνδραποδιστής, quasi dicas fur mancipiarius.

Et si quid aliud sanæ doctrinæ aduersatur, quæ est secundum Euangelium) quo agnoscitur Deus esse, qui gratia sua iustificat hominem, ipsiq; vires præbet, quibus quod præcipitur, præstare valeat. Hic sensus cognoscitur ex collatione aliorum locorum. Ad Rom. 3. Omnes peccauerunt & egent gloria Dei. Esaiæ 58. Gloria Domini colliget te. Rursus 60. cap. Gloria eius videbitur in te.

Gratias ago ei, qui me confortauit in Christo Iesu Domino nostro, quia fidelem me existimauit, ponens in ministerio, qui prius blasphemus fui, & persequutor, & contumeliosus: sed misericordiam Dei consequutus sum, quia ignorans feci in incredulitate.

Gratias

GRatias ago ei, &c.) Tria hactenus proposuit Apostolus, quæ obseruare oportet. Primum, quisnam sit finis legis, vt ad eũ contẽdat, quisquis est verè studiosus legis. Secundũ est, quid lex præstet homini. Tertiũ, quid Euangelium, siue gratia Christi, & quia dixerat creditum, id est, concreditum, siue commissum sibi Euangelium gloriæ, ne suis meritis id vendicare sibi videretur, adiecit: gratias ago ei, qui me consortauit in Christo. Præpositio (in) iuxta Græcos redũdat: ad verbum est, qui me potentem reddidit Christo, id est, qui ad prædicandum, ad propagandum Christi Euangelium me fortem effecit. Erat enim tum labor ingens, & res maximis periculis coniuncta annunciare Christum. *Quia fidelem me existimauit*) fidelis hoc loco accipitur, quomodo apud scriptores ethnicos. Alius eius vocis vsus est in epist. ad Ephe. Quòd fidelem me existimauit, hoc declarauit, cùm Apostolici muneris functionem mihi cõmisit, hoc est, quod ait: *Ponens in ministerio, qui prius blasphemus fui.*) Istud addit, vt magis commendet Dei misericordiam ac benignitatem. Nec solùm blasphemus, inquit, sed & persecutor, imò ὑβριστής, quod noster interpres vertit contumeliosum, sed magis significat eũ, qui vim facit, id est, oppressorem & violentum. Persequebar, inquit, & illata vi abolere conabar nomen Christianũ (*sed misericordiam*) Græcè est, ἀλλὰ καὶ, id est, sed & misericordiam, quasi dicat, non solùm veniam consecutus sum, cum talis fuerim, sed & misericordiã, vt fierem Apostolus (*quia ignorans feci*) nõ feci, inquit, inuidia, aut ambitione corruptus, sed Zelo veritatis: nesciebam Iesum esse Christum, id est, Mesiã Iudæis promissum, hoc est, quod ait, *in incredulitate.*)

Ad Ephes. cap. 6.

SVperabundauit autem gratia Domini nostri cum fide & dilectione, quæ est in Christo Iesu. Fidelis sermo, & omni acceptione dignus, quòd Christus Iesus venit in hunc mundum peccatores saluos facere, quorum primus ego sum.

SVperabundauit autem gratia Domini, &c.) Sensus est: Alijs pluribus beneficijs post cõmissum Euangelium me persecutus est Dominus, dedit spiritum prophetiæ, gratiã curationũ, &c. *Cum fide & dilectione*) potest sensus esse: Dedit mihi ista magna dona cũ fide & dilectione, id est, vnà cum ijs fidẽ & charitatem, vt (μετὰ) sit comitis, quanquam ex capit. 4. huius epistolæ, & interpretatione Chrysost. videatur præpositio (cum) nõ esse comitis, sed medij & instrumenti, vt sit sensus: Consecutus sum hæc dona per fidem & charitatem, id est, medio fidei & charitatis: inquã, quæ est propria Christianismo. Habet enim & lex, & natura suam dilectionẽ, hoc est, quod ait: *cum dilectione, quæ est in Christo Iesu.*

Fidelis sermo) Digressus erat Apostolus, rediit iam à digressione, ostendẽs, quæ nam sit vera, & Christiana, & Euangelica doctrina. Sensus est: vt redeam ad id, quod primò cœperam, ostendi, qui diuertant à sana doctrina, & vtili studio: dicam nunc, quod sit caput sanæ doctrinæ, nempè: *Quòd Christus Iesus venit in hunc mundum, &c.*) Fidelis hoc loco pro certo, firmo, & indubitato ponitur. Indubitatus sermo, & dignus, quem modis omnib. amplectamur, videlicet, quòd Christus Iesus venit in hunc mundum, peccatores saluos facere. Saluos facit remittendo peccata, iustificando, vires præstando, quibus, quod præcipitur, implere valeant: Demũ pro meritis bonæ vitæ dando vitam æternã, ad quæ inefficax fuit lex, vt ad Roma. docet Apostolus: *Quorum primus ego sum*) id est, maximus ego sum. Hic commentarius erat dictum D. Francisci, qui dicere solebat synceré, nulla Socratica iconia, se maximum peccatorum. Nam si latrones, aiebat, & alij scelerati donati essent ea gratia, qua ego, multò sancti vterentur ea, quam ego. Istud de se quisque agnoscere debet, sed & hoc, quòd nullum est tam horrendum peccatum, in quod non incideret, nisi gratia Dei perseruaretur. Paulus hoc loco respexit ad ardorem, quo persequebatur nomẽ Christianum. Vnde Augustinus tractans hũc locum, nemo, inquit, acrior inter persecutores, nemo ergo peior inter peccatores. Vide ipsum de verbis Apostoli, sermone 10.

Ad Ro. 8.

To. 10. de verb. Apo. serm. 9. & tom. 8. in Psal. 70. simile quid habet.

SEd ideo misericordiam consecutus sum, vt in me primò ostenderet Christus Iesus omnem patientiã, ad informationem eorum, qui credituri sunt illi in vitam æternam. Regi autem sæculorum immortali, inuisibili, soli Deo honor & gloria in sæcula sæculorum, Amen.

SEd ideo misericordiam consecutus sum) causa hæc diuersa est ea, cuius paulò antè fecit mentionem, cùm ait: quia ignorans feci in incredulitate. *Vt in me primo.*) Nomen est, nõ aduerbium, vt in me, qui primus sum, id est, qui sum præcipuus, & maximus peccatorũ, (*vt ostenderet omnem patientiam*) siue, vt Augustini interpres vertit longanimitatem. Est enim Græcè μακροθυμία, id est, longanimitas. Annotat Chrysostomus non dixisse Apostolum, vt ostenderet in me longanimitatem, sed omnem longanimitatem. Insignis enim longanimitas fuit, quòd cũ vnico nutu perdere posset, tam diu sustinuerit furentem Paulum. *Ad informationem eorum.*) Erasmus vertit ad exprimendum exemplarijs, qui credituri sunt. Græcè est πρὸς ὑποτύπωσιν. Est autẽ hypotyposis, cùm res ad viuum expressa subijcitur oculis. In Paulo igitur Deus exemplum proposuit, & figuram expresit, quomodo se gerat erga peccatores, vt nemo iam, quantumuis grauibus sceleribus

depressus, de se desperet, imò eandé se consecuturum veniam hoc exemplo præsumat.

Regi autē sæculorum immortali inuisibili.) Quoniam autem magnum aliquid de Filio locutus fuerat, quòd videlicet tantam vim dilectionis ostenderit, ne quis fortè putaret Patrem ab ea charitate remoueri, & ipsi gloriā refert, cùm protinus addidit. *Regi autem sæculorum.*) Pro his, inquit, non tantùm Filio, sed & Patri referimus gloriā. Sic Chrys. Refert ergo ipse ad Patrem. Idem facit Theophylactus, & Ambros. pro quibus facit particula aduersatiua (*autem.*)

HOc præceptum commendo tibi fili Timothee, secundum præcedētes in te Prophetias, vt milites in illis bonam militiam, habens fidem, & bonam conscientiam, quam quidam repellentes, circa fidem naufragauerunt, ex quibus est Hymenæus, & Alexander, quos tradidi sathanæ, vt discant non blasphemare.

HOc præceptum) videlicet, quod præcessit de beneficio Christi, quod ipse venit, peccatores saluos facere, vel quòd præcessit de lege: finis autem præcepti est charitas de corde puro, &c. Non est autem præceptū istud referendum ad id, quod sequitur: *Vt milites in eis, &c.*) Nam loco (vt) Græcis est ἵνα, non ὅτι. *Secundum præcedentes in te prophetias.*) Ambrosius legit secundum præcedentes in te philosophias. Sēsus est: Sicut spiritu prophetiæ admonitus, feci te Episcopū, ita iuxta eandem prophetiam nunc tibi commendo hoc præceptum. Est hoc loco prophetia, qualis Actorum capite 13. Ministrantibus illis Domino, & ieiunantibus dixit Spiritus Sanctus: Segregate mihi Saulum & Barnabam in opus, ad quod assumpsi eos. Iuxta reuelationem enim selegerat Paulus Timothæum in discipulum, & Episcopum fecerat. *Vt milites*) Id temporis officium Episcopi erat, militiam exercere propter varios fidei hostes: (*in illis*) id est, secundum illas, hoc est, iuxta prophetias, quæ de te præcesserūt. Sensus est: Vtaptè milites, respondens prophetijs, quæ de te datæ fuerunt. *Habens fidē*) hoc ad dogmata pertinet. *Et conscientiam bonam*) istud pertinet ad vitam. Vt, inquit, non sis tibi conscius alicuius criminis. *Quam quidem repellentes*) Græcis est participium præteriti temporis, qua repulsa quidam, id est, contempta conscientia: *Circa fidem naufragauerunt*) dixisset Latinius, naufragium fecerunt per Apostasiam, hæresim, vel scisma. Ex hoc loco discimus, quòd multis causa ruinæ in hæresim, sit mala vita (*ex quibus*) id est, de quorū numero est Hymenæus, & Alexander. *Quos tradidi sathanæ*) Chrysostom. Theophyl. Oecum. interpretantur istud de excommunicatione. Non vtitur autē Paulus voce excommunicationis, quòd id ipse habebat peculiare, vt quos excommunicaret, etiam diabolo traderet iuxta corpus vexandos. *Vt discant non blasphemare*) id est, vt ex præsenti correptione discant non contemnere futurum iudicium. Ex hoc capite discant Episcopi, pastores, cōcionatores, vt caueant sibi ab ἑτεροδιδασκαλία, à fabulis, & ijs, quę aliena sunt à doctrina semel tradita: breuiter ab omnibus, quæ fidē, spem, & charitatem non ædificant.

CAPVT II.

Obsecro igitur primùm omnium fieri obsecrationes, orationes, postulationes, gratiarum actiones pro omnibus hominibus, pro regibus, & omnibus, qui in sublimitate cōstituti sunt, vt quietam & trāquillam vitam agamus in omni pietate & castitate.

OBsecro igitur) siue adhortor: nam Græcè est παρακαλῶ, quæ vox anceps est (*primùm omnium*) genitiuus (*omnium*) referri potest vel ad præcedentia, hoc sensu: obsecro, vt ante omnia fiant deprecationes: Vel ad sequentia, hoc sensu: adhortor, vt deprecationes fiant ab omnibus, quāquam prius sit magis probabile. Quid discriminis sit inter obsecrationes, orationes, & postulationes, petendū est, non est ex Latinis vocibus, sed Græcis, δεήσεις, quę vox primo loco ponitur, Græcanica scholia referunt ad deprecationé, qua rogamus, vt liberemur à malis: προσευχάς, quæ secundo loco ponitur, ad orationem, qua precamur, vt nobis contingant bona: ἐντεύξεις autem ad interpellationem, qua de his, quæ nos lædunt, querimur. Cum quibus sentit Theoph. nisi quòd postremā vocem pertinere dicat ad preces, quibus pro persecutoribus oramus, vt ad viam redeāt. Augustinus in episto. ad Paulinum, quæ est nu. 59. latè de his vocibus disserit, & quicquid hîc dicitur, ad lyturgiam refert & sacrificium missæ. Obsecrationes, ait, pertinere ad preces, quæ fiunt in Missa ante consecrationem: Orationes ad preces, quæ fiunt, dum benedicitur, & sanctificatur hostia, & distribuitur, comminuitur. Postulationes sunt preces, quibus benedicitur populus, quibusque antistes suos, id est, clientes misericordissimè offert potestati. Quibus, inquit, peractis, & participato tanto Sacramēto, gratiarum actio cuncta cōcludit, quā etiam in his verbis vltimā cōmendauit Apost. Ex quo commentario discimus hæc pertinere ad preces publicas. Idem facit Chrys. Theoph. & Oecu. qui omnes sacerdotes, sacri, & mysteriorum meminerunt. Est alius commentarius, qui obsecrationes, orationes, postulationes eodem pertinere dicit, vt sit con-

sit congeries vocum, qua vsum vult Apost. eam vehementiæ, vt quod mandat, omninò fiat: Cuius commentarij etiam Theo. meminit, nec malè respondet, quod est cap. 4. ad Phil. Rursus quod ca. 6. ad Ephesios. *Pro omnibus hominibus*) etiam ethnicis (*qui in sublimitate*) & eminentia. *Constituti sunt, vt quietam & tranquillam vitam agamus*) quod contingit prudenter administrante rempublicam magistratu. *Dicit in omni pietate*) vt significet se non solùm loqui de ea, quæ est in dogmatibus, sed & de ea, quæ est in vitæ integritate. Castitatem vocat non solùm temperantiam à libidine, sed quæ in omni virtute cerni debet, vnde rectè Erasmus vertit in omni honestate. Græcè est σεμνότης, quæ vox ad omnem morum grauitatem pertinet.

HOc enim bonum est, & acceptum coram Saluatore nostro Deo, qui omnes homines vult saluos fieri, & ad agnitionem veritatis venire.

HOc enim) nempè orare pro omnibus etiam ethnicis. *Bonum est, & acceptum coram Saluatore nostro Deo, qui omnes homines vult saluos fieri.*) Locus hic difficilis est, in quo explicando variant tam Græci, quàm Latini. Ambros. cum quo sentiunt Græca. scho. interpretatur de voluntate Dei propriè dicta, de qua ad Ro. Volútati eius quis resistet? dicens latere conditioné hãc, nempè: qui vult omnes saluos fieri, si modò ipsi velint. Qui cóment. nó placet August. quòd multi salui haud fiant, nó quia ipsi nolũt, sed quia Deꝰ nó vult, quod sine vlla, inquit, caligine manifestatur in paruulis, qui discedunt absque Baptismo. Et si quis pro Ambro. respódeat, sermonem esse de adultis. Obijcit August. Quomodo voluit Deus saluos fieri, de quibus apud Matth. dicitur: Si in Tyro & Sidone factæ essent virtutes, quæ factæ sunt in te, olim in cilicio, & in cinere pœnitentiã egissent. Quare sententiam Apost. ipse hoc modo interpretatur: Qui vult omnes homines, id est, omne genus hominum saluum fieri, qua phrasi & Saluatorem vsum dicit in Euangelio. Decimatis mentam, & rutam, & omne olus, id est, omne olerũ genꝰ. Sed quæri ex Aug. posset, ánne quoddã genus hominũ infantes sunt, qui in vtero materno moriũtur? Hoc autem genus quomodo Deus vult saluum fieri? Rursum quæri posit, ànne propositio hæc: Deus vult omnes homines saluos fieri, sit perpetuæ veritatis? quod si ita, quomodo Deus voluit saluas fieri gentes tempore legis veteris, quãdo siuit eas ingredi vias suas? Tertiò quæri posit, ánne in subiecta sententia, vnus mediator Dei & hominum, qui dedit semetipsum pro omnibus, sermo sit de omnibus hominibus, & non solùm de quolibet genere hominum? Postremò quæri posset, ánne (Deus vult, &c.) propositio hæc eadem sit cũ illa Petri: Non vult Deus aliquos perire, sed omnes ad pœnitétiam reuerti? quàm certum est generalé cótinere sententiam. *Ad Ro. 9.*

Dat Augustinus & aliã interpretationem, hanc nimirum: nullum hominem fieri saluum, nisi quem saluum fieri Deus voluerit. Similem locum adducit ex Euãgelio Ioannis: Ipse illuminat omnem hominem veniétem in hunc mundum, non quòd omnes illuminétur, sed quòd nemo illuminetur, nisi per Christum: Et declarãs, quomodo interpretatio hæc instituto Apostoli conueniat, adiũgit: Quia nullus saluus fit, nisi qué vult Deus saluum fieri, ideo rogandus est, vt velit, quia necesse est fieri, si voluerit. Sed quia istud Timothæo, quem instruit, notissimum fuit, non videtur id voluisse Apostolus. Expositiones hæ sunt in Enchiridio cap 30. quæ in hoc cum Ambrosiana cóueniunt, quod de voluntate proprij nominis sententiam Apostoli interpretétur. Alij voluntatem figuratam accipiunt pro volũtate, quam vocant signi, quia Deus præcepta sua & consilia, quibus ad saluté instruit, & inuitat, proponit omnibus, dicitur velle omnes saluos fieri. Sic dicimus literas principis esse voluntatem ipsius. cùm eius rei potiùs signum sit. Eadem figura sceptrum dicimus pro imperio, quia illius nota est. figura hæc metonymia dicitur. *Ioan. 1. 6.*

Est alius commentarius, qui (velle) accipit quidem propriè, sed in significatione minus vsitata, pro cupere & optare, quomodo aliquoties obuium est in Euãgelio Ioan. *Ioan. 12.* vt: Domine volumus Iesum videre. Rursus: Pater, quos dedisti mihi, volo, vt vbi ego sum, & ipsi sint mecum. *Ioan. 17.* Quo etiã loquédi modo in vulgari sermone vtimur, vt cùm dicimus: Volo, vt tibi omnia ex animi tui sententia eueniant. Sensus proinde est: Deũ, quantum in se est, cupere omnium salutem, quem affectum Dei & desiderium exprimũt illæ Scripturæ: Nolo mortem peccatoris, *Ezech. 18.* sed vt conuertatur, & viuat. Venite omnes *Matth. 11.* ad me, qui laboratis, & ego reficiam vos: *Matt. 23.* Quoties volui vos congregare, & cæt. Et apud *Luca 13.* Esaiam, vbi impio populo loquitur: V- *Esai. 48.* tinam attendisset mandata mea, vnde apud *Esai. 1.* eundem tanquam qui cogatur propter scelera nostra nos punire, dicit: Heu ego (quod dolentis est) quia consolabor super hostibus meis. Quomodo autem affectus tribuũtur Deo, an per metaphoram, an potiùs per catachresin, an per alium tropum, inquirat studiosus.

VNus enim Deus, vnus & mediator Dei & hominum homo Christus Iesus, qui dedit redemptionẽ semetipsum pro omnibus. Cuius testimonium temporibus suis cõfirmatum est, in quo positus sum ego prædicator & Apostolus (veritatem dico, non mentior) doctor gentium in fide & charitate.

Vnus

VNus enim Deus, vnus & mediator Dei & hominum.) Est ratio dialectica: Quia vnus est omnium Deus, quia vnus est omnium etiam infidelium recóciliator, manifestum est, Deum petere & desiderare salutem omnium. Videndum hic, num vocabulum (mediatoris) conueniat soli Christo? Difficilis est eius explicatio, quòd nusquam in reliqua Scriptura reperiatur, quàm apud Paulum, idque duobus duntaxat locis, hoc nimirum, & ad Galat. 3. Erasmus putat rectè transferri vocem Græcam, quæ est μεσίτης, si quis dicat conciliatorem, vel intercessorem. Tertullianus de resurrectione carnis sequestrem vertit.

Apud prophanos scriptores vox ea significat eum, qui mediat inter partes, hoc est, qui sese interponit. Iuxta quam significationem, quam habet etiam Latina vox, nulla impietas est, alijs eam à Christo tribuere. Rectè competit in sacerdotes, vt videre est in Epistola ad Heb. Omnis Pontifex ex hominibus assumptus, pro hominibus constituitur in ijs, quæ sunt ad Deum. Augustinus tamen cùm admittat plures aduocatos, interpellatores, intercessores, agnoscere non vult, nisi vnum mediatorem, libr. 2. contra Epistolam Parmeniani, cap. 8. Pro quo, inquit, nullus interpellat, sed ipse pro omnibus, hic vnus verusque mediator est: deinde paucis interiectis: Si, inquit Paul⁹, esset mediator, essent vtique & reliqui Apostoli, & sic multi mediatores essent. Nec ipsi Paulo cóstaret ratio, qua dicit: Vnus enim mediator Dei & hominum.

Sed quæri posset ex August. cùm Christus in Scripturis dicitur aduocatus, itē interpellator & pacificator, & interim hæc vocabula alijs etiam tribuantur, cùr non nomen mediatoris alijs posset tribui? licet alia atque alia ratione? Videlicet vt Christus sit ille summæ & eximiæ notæ mediator, qui non precibus tantùm intercedentibus, sed precio mortis suę & sanguinis, totum humanum genus Deo reconciliauit. Quomodo si accipias vocabulum mediatoris hoc loco optimè constat ratio Pauli. Quæri posset etiam, cur magis mediator sit, pro quo nó mediat aliquis alius; quā intercessor, pro quo non intercedit alter. August. & alijs locis habet hanc doctrinam de mediatore, nisi respexerit ipse naturam diuinam, quam Christus coniunctam habuit humanæ, non videtur ratio, cur mediatoris vocabulum proprium faciat Christo. Certè lib. 9. de ciuitate Dei c. 15. Videtur illi tale quid in illa voce includi: Vt videlicet secundum Scripturæ vsum mediator sit ille, qui vtriusque naturæ particeps est.

Qui dedit redemptionem, &c.) Redéptio hoc loco non est nomen verbale, quod est capite 3. epistolæ ad Roma. Iustificati gratis per gratiam ipsius, per redemptionem, quæ est in Christo Iesu, vbi est ἀπολύτρωσις. Nec rursus quod in Psal. Et copiosa apud eum redéptio, vbi est λύτρωσις, sed est ἀντίλυτρον. Vocāt autem Græci λύτρον, precium, quo redimuntur captiui ab hostibus in bello, aut piratis, quod vulgò ransonam vocāt. Verùm Apostolus quo magis explicaret Christi cómutationem, qua suo capite commutauit nos omnes, voce composita vsus est, dicens ἀντίλυτρον, quæ vox significat, cùm caput capite, vita redimitur vita. Voce simplici vsus est Saluator in Euangelio: Venit filius hominis dare animam suam redemptioné pro multis, id est. precium pro redéptione multorum. Sic eam vocem vertit Hieronym. in Exod. Etiā Latinis vox redemptio aliquando pretium significat, vt impetrata redemptione, id est, pecunia pro redéptione. Qui ergo dedit pretium redemptionis seipsum pro omnibus. Refert obseruare Scripturas, quarum quædam dicunt Christum mortuum pro omnibus: quædam non pro omnibus, sed pro multis, vt est illa, quam mox ex Matth. 20. induximus. Venit filius hominis, &c. Rursus illa, quæ est cap. 26. apud eundem: Hic est sanguis noui Testa. qui pro vobis & pro multis effundetur, &c. Rursus apud Esaiam; Ipse asperget gentes multas. Quam locutionis diuersitatem, qui intelligere desiderat, legat librum Augustin. quo respondet ad articulos sibi falsò impositos. In respósione ad primum articulum sic habet: Quod ad magnitudinem, & potentiam pretij attinet, sanguis Christi est redemptio totius mundi. Sed qui hoc sæculum sine fide Christi, & redemptionis Sacraméto pertranseunt, redemptionis alieni sunt. Deinde paucis interiectis: Poculum immortalitatis, quod cófectum est de infirmitate nostra & virtute dominica, habet quidem in se, vt omnibus prosit, sed si non bibitur, non proficit.

Psal. 129.

Matt. 20.

Esai. 52.

Cuius testamentum temporibus istis confirmatum est.) Variè istud exponitur. Secundum Ambrosium sensus hic est: Apertum redéptionis factæ datú est documentum in descensu Christi ad inferos, & ipsius à morte, resurrectione. Rursus in Apostolorum prædicatione, confirmante eam Deo sequentibus signis (*in quo*) siue, vt Erasmus vertit, ad quod: nam Græcè est εἰς ὅ, de qua præpositione aliquoties dictum est in præcedentibus Epistolis: *Ego positus sum prædicator*) siue præco: Nam Græcè est κῆρυξ. (*doctor gentium*) in ijs, quæ ad fidé Christi pertinent & ad Euágelicam veritatem. Hactenus ab illo loco: Cuius testimonium, &c. velut parenthesis fuit, quam interijcit propter Matheologos. Iam redit ad id, quod cœperat.

Volo

VOlo ergo viros orare in omni loco, leuantes puras manus sine ira & disceptatione. Similiter & mulieres in habitu ornato, cum verecundia 1. Pe. 3. a. *& sobrietate ornantes se, nō in tortis crinibus, aut auro, aut margaritis, vel veste pretiosa, sed quod decet mulieres promittentes pietatem per opera bona.*

VOlo ergo viros orare.) Et hic retinent doctores interpretationem de oratione publica, alioqui quod additur: *In omni loco*) poterat aliò inuitare, sed positū dicunt hoc loco ab Apostolo propter Iudęos, qui vt sacrificia offerre, ita & orare solū Hierosolymis permissum arbitrabantur. Vbique ergo orare secundum hoc, est orare in omni loco constituto ad orandum.

Leuantes puras manus) puras dicit, hoc loco, nō lotas more Iudæorum, sed mundas à rapinis, à libidine, à pugnis, à sanguine. *Sine ira & disceptatione.*) Illud probabilem facit commentarium de precibus publicis, similiter id, quod de mulieribus sequitur. Nam quis locus iræ est in priuatis orationibus? Rursus, quid refert, quo amictu mulier vtatur, dum priuatim orat in cubiculo? Chrysostomus tamē irā interpretatur pro iniuriarum memoria, & disceptationem pro hæsitatione & ambiguitate. Cumque hac sententia conueniunt non solùm Græcanica scholia, sed & interpres noster capite 4. ad Romanos vertit vocem Græcam per hæsitationem: Et non hæsitauit, inquit, diffidentia. Eadem vox est capite primo ad Romanos: Euanuerunt in cogitationibus suis. Rursus capite secundo: Inter se inuicem cogitationibus accusantibus, aut etiam defendentibus. Vbi sciendum est, vocem Græcam διαλογισμὸς, significare non simplicem cogitationem, sed talem, qualis est in ratiocinante, & expendente, & dijudicante. Disceptationi huic, qua secundum Chrysostomum quis intra seipsum disceptat, cogitās aut dicens, putásne audiet me Deus? putásne me temerè & vanè precari? opponitur fides, de qua Saluator in Euangelio: Omnia, quæ-
Matth. 21. cunque petieritis in oratione, credentes accipietis. Hæc etiam in priuatis orationibus locum habet.

Similiter & mulieres) scilicet, volo orare in omni loco tollentes puras manus sine ira & disceptatione, nec hoc solū, sed & (*in Habitu ornato*) siue modesto: Nā Græca vox κόσμιος vtrunque significat, & posterior significatio aptior est. Nam quorsum attinet admonere mulierculas, ne cultu vtātur sordido, cùm sua sponte nimis comantur. Habitus Græce est καταστολὴ, quæ vox longiorem habitum significat vndequaque tegentem. Iubet igitur Apostolus fœminas vti modesto amictu, & qui vndique ipsas tegat, vt muliebrem pudicitiam decet.

Cum verecundia & sobrietate ornantes se.) Vocē Græcam, quam hîc sobrietatē vertit, aliàs transfert pudicitiam, quæ significatio maximè placet Hieronymo. Verū licet σωφροσύνη, anceps sit magis, tamen sobrietatem sonat & sanitatem mentis, quàm pudicitiam.

Non in tortis crinibus) hoc interpres per periphrasin reddidit: Grecis est vnica dictio πλέγμα. (*vel veste pretiosa*) siue, vt Erasmus vestitu sumptuoso: Hic quisque cogitet apud se, quantoperè displiceat Deo in viris luxus vestium & sumptuositas, cùm tantus Apostolus tam studiosè ea de re fœminis scripserit, in quo sexu hæc vtcunque tolerari possent. *Sed quod decet mulieres promittentes*) id est, præ se ferentes, moribus & vita (*pietatē.*) Pietas hoc loco respicit Deum, nam Paulus habet θεοσέβειαν, ne quis putet de pietate erga liberos sermonem esse.

MVlier in silentio discat cum omni subiectione. Docere autem mulieri non permitto, neq; dominari in virum, sed esse in silentio.

MVlier in silētio discat.) Vir & mulier hoc loco nomina sunt sexus, non cōiugij. Teneat, inquit Chrysostomus, fœmina se in numero discentium, nec sibi vsurpet partes doctoris: *Cum omni subiectione*) id est, submissione, nō responsare debet doctioribus, nec vocem emittere. Omnia autem intelliguntur de cœtu publico: (*neque dominari*) Græcè est, αὐθεντεῖν, id est, authoritate vti, quasi ipsa posset aliquid autenticum adferre inter viros, quæ partes sunt docentium: habent plerunque mulieres non minus spiritū Dei, quàm viri, non tamen pronunciare eas permittit Apostolus. Quod annotandum est propter homines nostri temporis, qui putant omnes in concilijs audiendos. Nam nō ex spiritu, qui latet, metiendæ sunt partes docentium, sed ex natura & politia publica. Discimus ex hoc loco vitium id fuisse primitiuæ Ecclesię, quòd passim omnes sibi sumerent partes docendi, quod obseruare oportet, quia facit ad intelligendum scopum Epistolæ.

ADam enim primus formatus est, deinde Eua: & Adam non est seductus, mulier autem seducta in præuaricatione fuit. Saluabitur autem per filiorum generationem, si permanserit in fide & dilectione, & sanctificatione cum sobrietate.

ADam enim primus formatus est.) Ratio est philosophica: Præstat, inquit, vir mulieri, tum ordine formationis, tum vigore rationis. Illud (*Adam non est seductus*) variè exponitur, verùm optimus commentarius ille est, qui habet: non est seductus credendo vera esse, quæ proponebat serpēs, quamuis in hoc seductus fuit, quòd parendum putauerit vxori, & crediderit leuiorem fore noxam, quàm posteà sit expertus. *Mulier autem seducta fuit*) credendo serpenti dicenti: eritis sicut

tis ſicut dij, adeò, vt ad fructum ligni vetiti extenderit manum.

Saluabitur autem per filiorum generationem.) Iſtud opponitur doctrinæ mulierum, licet non doceant, non deeſt tamen illis, quod agant: conuenit illis non librorum tractatio, ſed liberorum. Hinc diſcimus, quantum errent noſtræ mulierculæ diſſerentes paſsim hodiè de Euangelio. Reſpõdet D. Baſilius Oeconomo Cęſaris volenti aliquid ex ſcripturis præ hæreſi Arriana dicere: tuum, inquit, eſt pulmenta Cæſari parare, non Euãgelium exponere. Eſt hoc loco varia lectio, quædam exemplaria habent permanſerit, in ſingulari numero. Alia, permanſerint, in plurali numero. Græca conſtanter legunt, permanſerint, vt referatur ad filios. Hieronymus aduerſus Iouin hunc locum exponens, palam teſtatur ita legendum eſſe. Sed & Chryſoſtomus in hanc ſententiam exponit, dicens: Hac ratione ſaluari poſſe mulierem, ſi quos genuerit liberos, curãrit diligenter in fide Chriſti, caſtisq́ue moribus inſtituendos. Sanctificatio hoc loco pertinet ad puritatem totius vitæ, nõ ad moderatum vſum coniugij.

CAPVT III.

Idelis ſermo. Si quis epiſcopatum deſiderat, bonum opus deſiderat.

FIdelis ſermo) Hac præfatiuncula vti ſolet Apoſtolus rem certam & indubitatam docturus, hoc loco opponere videtur mathe ologiæ. Senſus eſt: quod iam dicturus, ſim, minimè vanum eſt. Chryſoſt. & Theophylactus ad ſuperiora referunt, vt voluerit Apoſtolus incertum eſſe & indubitatum. quod dixit, mulierem ſaluari gignendis, & rectè inſtituendis liberis. Verum altera expoſitio probabilior eſt.

Si quis Epiſcopatum, &c.) Grauis eſt quæſtio, & multæ ac magnæ eruditionis, nomen Epiſcopus ad eos tantùm pertineat, quos hodiè vocamus Epiſcopos, an etiam ad quoſuis ſacerdotes. Thomas & Albertus Pighius putant genericum nomen eſſe, & complecti etiam ſimplicem ſacerdotem: hanc ſuã ſententiam probare conantur ex loco, qui eſt in Actis 20. vbi Paulus conuocatis Eccleſiæ Ephiſinę presbyteris dicit: Attendite vniuerſo gregi, in quo vos Spiritus ſanctus poſuit Epiſcopos, cùm Eccleſię Epheſinæ ſicut & aliarum Eccleſiarum tantùm vnus fuerit Epiſcopus proprij nominis, quæ ipſorũ ratio parum conuincit. Nam vt demus ibi nomen eſſe genericum, non tamen ob id neceſſe eſt & hic nomen eſſe genericum. Iã ſi quis diligenter textum inſpiciat, videbit ad diuerſorum locorum Epiſcopos ſermonẽ eſſe in Actis. Nã dicitur ibi: vos ſitis à prima die, qua ingreſſus ſum in Aſiam. Rurſus: Et nũc amplius non videbitis faciem meam vos omnes, per quos tranſiui prædicans regnum Dei. Ex quibus locis probabile fit ad ciuitatem Epheſiorum tanquam Aſiæ metropolim, totius Aſianæ Eccleſiæ Epiſcopos ſiue Antiſtites Apoſtolum conuocaſſe, pro qua ſententia planè facit, quod dicitur: Attẽdite gregi, in quo poſuit vos Spiritus ſanctus regere Eccleſiam, quod in ſimplices ſacerdotes locum non habet. Sed & Chryſoſtomus hoc loco Epiſcopum intelligit, qui eſt in Eccleſia hoc, quod maritus in familia. Ambroſius quoque ſedis & cathedræ meminit, quæ non conueniunt ſimplicibus ſacerdotibus. Ipſa præterea vocis etymologia non ſatis conſonat ſententiæ Pighij, ſiue ſumptam dicas à Græcis in ea ſignificatione, qua vſus eſt Cicero ad Pompeium, ſiue ab Hebræis in ea ſignificatione, in qua Scriptura vtitur, vt in Pſal. Epiſcopatum eius accipiet alter. Et Eſdræ 11. vbi candẽ vocem Hieronymus præpoſitum vertit. *Pſal. 105.*

Si quis epiſtolas Pauli cum hiſtoria antiquitatis diligenter conferat, reperiet non abſimile verò Epiſcopos tum dictos, non quidem omnes inferioris ordinis ſacerdotes, ſed antiſtites, & quos ipſi antiſtites ſiue epiſcopi proprij nominis ex ſuis familijs mittebant ad inſtituendum eos, quibus ipſi ſpecialiter adeſſe nõ poterant, hoc eſt, ad erudiendum illos, qui in pagis habitabant & vicis, adiacentibus ciuitatibus, in quibus Epiſcopi reſidebant, quod genus ſacerdotum nunc curatos vocamus. Repetendum hic eſt, quod in explicatione argumenti annotauimus, videlicet ſcopum Pauli in hac Epiſtola eſſe, monere Timotheum, vt diligenter videat, quos in tanta turba methelogorum conſtituat, qui puplicè doceant. Nõ autem id agit, vt hierararchiam Eccleſiæ inſtituat.

Quare nihil mirum, quòd non meminerit hic ſimplicium ſacerdotum, quod qui aduertit, nihil mouebitur ad ratiocinationem illam, qua colligere quidam nituntur, nihil diſcriminis eſſe inter Epiſcopũ & ſimplicem ſacerdotem, quòd à mentione Epiſcoporum mox ad diaconos ſe transferat Apoſtolus, nulla ſacerdotum facta mentione. Rurſus qua colligere nituntur Monachos nõ pertinere ad Eccleſiæ hierarchiam, quòd ipſorum nulla hìc fit mentio. Num autẽ appeti poſſet à quoquam Epiſcopatus, non eſt huius loci. Apoſt. dicit bonum opus deſiderare, qui Epiſcopatum deſiderat; num autẽ rectè deſideret, non diſputat, ſed de eo agit Thomas in ſecunda ſecundæ quæſt. 185. qui doctrinam ſuam tranſſcripſit ex lib. 19. Auguſt. de ciuitate Dei, cap. 19. Bonum opus hoc loco intelligitur præclarum opus, quomo-

quomodo vertit interpres Ambro. siue honestum opus, quomodo Erasmus transtulit, id quod magis sonat vox Græca.

Oportet enim Episcopum irreprehensibilem esse, vnius vxoris virum, sobrium, prudentem, ornatum, pudicum, hospitalem, doctorem, non vinolentum, non percussorem, sed modestum, non litigiosum, non cupidum, sed suæ domui benè præpositum, filios habentem subditos cum omni castitate.

Oportet autem Episcopum irreprehensibilem esse) hoc in Epistola ad Titum: sine crimine, dixit, id est, oportet eum esse talem, quem nemo queat iure reprehendere. *Vnius vxoris virum*) Certum est hoc loco non velle, neminé fieri oportere Episcopũ, nisi qui maritus sit cùm ad munus Episcopi exercendum aptior multò sit is, qui vxore caret, quàm alius, sed in re vxoria modum constituit, hocque vult vt futurus Episcopus defuncta priori non duxerit secundam vxorem: Sic sanè Augustin. Chrysostom. Ambro. & cæteri tum Græci, tum Latini. Habet Chrysosto. & alium commentarium, qui hodiè valde accipitur à Lutheranis, vt sensus sit: Oportet Episcopum vnius vxoris virum esse, hoc est, qui non simul plures habeat vxores, quorũ vtrunque ait Chrysost. Iudæis licitum fuit, vtrunque commentarium admittunt verba Pauli. Nam vxoris vnius vir rectè dici potest, qui iam secundum habet, & Bigamus ex prima vocis institutione est, qui simul duas habet vxores: Sed videndum num verisimilis sit posterior Chrysostomi cõmentarius, cùm Pauli tempore non esset consuetudo Iudæis duas vxores ducendi. Sanè in Epistola ad Titum Chrysostomus priorem tantùm ponit interpretationem, & causam reddens, quare Apostolus Episcopum vellet vnius vxoris maritum esse, dicit: qui vxori defunctæ non seruauit fidem, quomodo Ecclesiæ fidelis erit? Adfert & aliam causam, inquit, prædicatorem continentiæ merito continẽtem esse oportet. D. Ambrosius ait, causam esse, dignitatem ordinis sacerdotalis. Eadẽ causa est apud Epiphan. 2. libr. contra hæreses, tomo primo, hæresi quinquagesima nona, quę Catharrorũ est. Addit ibi Epiphanius, maritum admissum ad Episcopatum ex more Ecclesiæ, etiam ab vsu legitimo vxoris abstinere, locus lectu est dignissimus. Hieronymus in Epistola ad Oceanum quatuor refert huius loci expositiones, inter quas secundam (quę est, ne vno tempore plures habeat vxores, cùm adhibere se dicat ceu malo nodo malum cuneum) satis indicat sibi non placere, quamuis ea sola placeat Pomerano. Et non esse de sententia Apostoli, liquet ex simili loco, qui est capite quinto huius epistolę: Vidua deligatur, quæ fuerit vnius viri vxor, vbi haud dubiè non potest accipi talis vidua, quæ simul duos habuerit maritos. Nam illud nullis vnquam mulieribus permissum fuit. Iam si Apostolus sacerdotibus peculiariter vetat, imò Episcopis vetat, ne simul duas habeant vxores, videtur id permittere laicis, quod absurdissimum est.

Sobrium) Paulus habet νηφάλιον, quam vocem admonet Hieronymus ambiguam esse, significantem & sobrium, & vigilantem. Chrysostomo posterius significatum placuit (*prudentem*) Paulus habet σώφρονα. σωφροσύνη, apud Aristotelem in Ethicis, temperantia est vna ex quatuor illis præcipuis virtutibus. Apud Augustinum eadem vox etiam fortitudinẽ & modestiam complectitur, vt sit virtus moderans omnes appetitus inhonestos, secundum nostrum interpretem etiam prudentiam complectitur, quod vocis significatum etiam agnoscit Hier. licet ipse maluerit verti σώφρονα, castum, dicens interpretem vocis ambiguitate deceptum, dum vertit prudentem. Sed quæri posset ex Hieron. si vox anceps est significans & castum & prudentem, quare deceptus est interpres vertens prudentem? An prudentia non congruit Episcopo.

Ornatum) id est, & in motu, & in incessu, & in habitu, & in sermone, & cæteris omnibus compositum, Vide Hieron. in Epist. ad Oceanum. Paulus habet κόσμιον. Quod sequitur (*pudicum*) iuxta Græcos codices redundat. (*Hospitalem*) id est, qui non amicos solùm & familiares recipit hospitio, sed extraneos quoque. Paulus enim habet φιλόξενον, quod significat hospitalem siue peregrinorum amantem (*doctorem*) Græcam vocem vertit Erasmus aptum ad docendum, & rectè: nam est διδακτικόν. Ineruditus enim, blesus, infacundus, ad munus Episcopi ineptus est. Nã talis nõ est διδακτικὸς, id est, docibilis siue aptus ad docendum. Vide Hieronymum lib. 1. aduersus Pelagianos, διδακτικὸν, inquit, id est qui docere possit, & non, vt Latina simplicitas vertit; docilem, cum cæteris virtutibus difficulter inuenies. *Hieron. 1. Tomo pag 870.*

Non vinolentum) quod interpres Ambrosij vertit non obnoxium vino. Istud pluribus & explicatius mox opponit Apost. cùm de diaconis loquens ait, non multò vino deditos. Multa namque potio etiam citra temulentiam animæ, mentisq; vim laxat, etsi non prorsus iudicium adimat.

Non percussorem) per tropum accipitur. Pertinet enim hoc loco non ad violentiam manuum, sed ad acerbitatem linguæ, nec sæuus sit & improbus obiurgator: Sic Hieronym. Vnde & Horatius in Odis: patriæ verbera linguæ.

Sed modestum) id est, æquum, mansuetum, humanum. Græcè est ἐπιεικῆ (*non litigiosum*) Græcè est vna dictio ἄμαχον, id est, alienum à pugna.

à pugna. *Non cupidum*) & hic vna dictio est ἀφιλάργυρον, id est, alienum ab auaritia, quæ est studium pecuniæ. *Suæ domui benè præpositum*) id est, qui benè præsit familiæ suæ (*filios habentem subditos cum omni castitate*) siue (vt Erasmus vertit) reuerentia: Græce est σεμνότητος, quæ vox multa significat, videlicet grauitatem, reuerentiam, pudorem, liberalem & ingenuum. Vult ergo Paulus illum institui Episcopum, qui filios habeat morigeros, & liberali præditos pudore, qui moribus compositis educationem patris sanctam comprobent alijs.

SI quis autem domui suæ praeesse nescit, quomodo Ecclesiæ Dei diligētiam habebit? Non neophitum, ne in superbiam elatus in iudicium incidat diaboli. Oportet autem illum & testimonium habere bonum ab ijs, qui foris sunt, vt non in opprobrium incidat, & in laqueum diaboli.

SI quis autem domui suæ siue familiæ praeesse nescit quomodo Ecclesiam Dei,) in qua tam diuersorum ingeniorum & morum homines sunt, rectè curauerit? (*Non neophitum*) Græca vox est, significans nuper natum, siue nuper insitum, qua Apost. recens baptizatum vocat. (*ne in superbiam elatus*) scilicet, occasioni noui honoris. *Incidat in iudicium*) id est, condemnationem, in quam deuenit diabolus ad superbiam. Eras. hoc loco (*diaboli,*) rectè verti posse putat, calumniatoris, vt sensus sit: Ne elatus & plus nimio sibi placens incidat in condemnationem maledicorum hominum, qui nihil aliud quærunt, quàm habere ansam calumniandi. Verùm Chrys. & alij Græci interpretantur pro dæmone.

Oportet autem & illum testimonium habere bonum ab ijs, qui) à fide & religione Christiana alieni sunt. *Vt non in opprobrium incidat*) & per probra humana (*in laqueum diaboli.*) Si enim audiat Episcopus à gentibus probra, si audiat sibi obijci veteris vitæ mala, incidet in Apostasiam, vel inimicitias suscipiet, vel despondebit animum, hoc est, quod dicit, (*& in laqueum diaboli.*)

DIacones similiter pudicos, non bilingues, non multo vino deditos, non turpe lucrum sectantes, habentes mysterium fidei in conscientia pura. Et hi autem probentur primùm, & sic ministrēt, nullum crimen habentes.

DIacones similiter pudicos, &c.) Lutherani diacones putant esse præfectos mensæ, vt in actis dicitur, & custodes thesaurorum Ecclesiæ. Sed vetus theologia ostendit diaconos esse, qui adstant præsuli sacrificanti, eique ministerium præstant, hos imprimis pudicos esse vult, quod Græcè est σεμνοὺς, id est, graues, constantes, & tales qui vita & moribus disciplinam in omnibus præ se ferant Christianā deinde addit. *Non bilingues*) quod Græcè est διλόγους, id est, duplices in sermone, alia corde sentientes, alia ore proloquentes, aliaque his, aliaque illis: quod vitium cum in omnibus, tum in ministris verbi præcipuè, atque ijs, qui ministerio verbi destinantur, imprimis turpe est & fœdum, vt quorum ora & lingua spiritus sancti organa sunt.

Non turpe lucrum sectantes) id est, sub prætextu religionis studentes quæstui. Pro tribus his verbis Apostolus habet vnicum compositum αἰσχροκερδεῖς. *Habentes mysterium fidei*) id est, arcana fidei, quæ non omnibus reuelanda sunt, vel etiam totam fidem: Potest enim pro certo mysterio accipi, vt sit mysterium specialis nominis. Potest etiam sumi pro tota professione Christianismi & prædicatione crucis Christi.

Et hi autem probentur primùm) Quod Episcopis præcepi, etiam de diaconis obseruari volo, videlicet ne instituantur neophyti, sed quorum vita diu in Christianismo spectata est. Primùm probentur, deinde ministrent si reperti fuerint eiusmodi, vt nemo possit eos criminari Siquidem Græca vox, qua hic vtitur Apostolus, significat eum, cui nullum crimen possit impingi, non solum qui nullú habeat crimen, dicta ab ἐγκαλεῖν, quod est in ius vocare & crimen imponere.

MVlieres similiter pudicas, non detrahentes, sobrias fideles in omnibus. Diacones sint vnius vxoris viri, qui filijs suis benè præsint, & suis domibus. Qui enim benè ministrauerint, gradum bonum sibi acquirent, & multam fiduciam in fide qua in Christo.

MVlieres similiter pudicas) Nonnulli simpliciter de quibusuis fœminis interpretātur. Verū ipse sermonis tenor declarat ipsum de vxoribus Episcoporum loqui, & diaconorum. vnde Eras. Græcam vocem γυναῖκας, quæ alioquin anceps est, rectè vxores hoc loco vertit. Annotat Ambrosius Cataphrygas ex hoc loco sumpsisse occasionem errandi, vt dicerent mulieres ordinandas diaconas, vt viri ordinantur. Vnde certò colligitur illis temporibus non tantum mensarum ministros fuisse diaconos. sed quales hodiè sunt in officijs Ecclesiasticis: *Pudicas*) dicit, non solùm castas mente, sed honestas præterea in sensibus exterioribus: Græcè est σεμνάς, id est, graues siue compositas.

Non detrahentes) id est, calumniatrices: Græcis est illa vox, quam in præcedētibus interpres reliquit inversam: ne in iudicium & in laqueum incidat diaboli, quod ideo fecit, quod putaret insignem illum calumniatorem, qui per antonomasiam in Scripturis diabolus appellatur, illis locis significari: (*sobrias.*) est illa vox apud Paulum, quam paulò antè diximus ambiguam esse ad sobrium, id est, non temulentum, & ad vigilantem: (*fideles in omnibus*) tum in ijs, quæ ad torum spectant, tum in ijs, quæ pertinēt ad facultatem dispen

dispensationis, vt non sint adulteræ, impuræ, furaces.

Diacones sint Vnius vxoris viri) in præcedentibus expositum est. *Qui enim benè ministrauerint, &c.*) Qui, inquit, Chrysostomus in his, quæ inferiora sunt diligentiã suam vigilãtiamq; mõstrauerint, facilè ad ea, quæ sunt superiora atque excellentiora, peruenient. Videtur sentire de sacerdotio, de quo apertè interpretatur Ambrosius. Digni, inquit, efficientur sacerdotio. Alij malunt intelligere de gradu siue profectu in donis spiritualibus (*& multam fiduciam*) Ambrosius intelligit fiduciam quiduis impetrandi. Græcè est παῤῥησίαν, de qua voce in epistolis præcedentibus aliquoties dictum est. Significat libertatem, ingenuè agendi. Multam, inquit, libertatem acquirent in fide Christi.

HAec tibi scribo fili Timothee, sperans me ad te venire citò. Si autem tardauero, vt scias quomodo oporteat te in domo Dei conuersari, quæ est Ecclesia Dei viui, columna & firmamentum veritatis.

HAec tibi scribo fili Timothee, Vt scias quomodo oporteat te in domo Dei conuersari) scilicet, quantum ad ea, quæ supra proposui. Hic est scopus eorum, quę hactenus dicta sunt à Paulo. Nobis quoque cogitandum frequenter, quod versemur non in Academia Platonis, nec in schola Aristotelis, sed in domo Dei, in Ecclesia catholica, quæ columna & basis, ac sedes veri est, siue in qua residet veritas, quæ res nobis calcar addere debet ad puriorem vitam sectandam.

ET manifestè magnum est pietatis Sacramentum, quod manifestatum est, in carne, iustificatum est in spiritu, apparuit Angelis, prædicatum est gentibus, creditum est in mundo, assumptum est in gloria.

ET manifestè magnum est) Ostendit cur difficilè sit conuersari rectè in Ecclesia, ꝙ ea custodiat magnum mysterium, nempe dispensationem carnis assumptæ: Est enim hic mysterium generalis nominis. Loco (*Manifeste*) Erasmus vertit citra cõtrouersiã: Græcè est ὁμολογουμένως, quod perinde sonat, ac si dicas confesse. Ambrosius periphrasi reddidit, & quidem (inquit) omnium confessione magnum est pietatis, id est, religionis Christianæ Sacramentum, pro quo D. Paulus habet mysteriũ. Pauca verba, Deus homo, sed incomprehensibile mysterium, quod manifestum est in carne. Partitione oratoria explicat partes huius magni mysterij. Caro accipitur quomodo in Epistola ad Galat. Ten-
Ad Gal. 4 tationem vestram in carne mea. Et in Epist.
Ad Heb. 5 ad Hebr. *Qui in diebus carnis, &c.*) Quibus locis pro imbecillitate ac infirmitate ponitur, atque in hac significatione Apostolo vox familiaris est. Sensus est: quod manifestum est id est, primò omnium apparuit in humanitate ac infirmitate. Nam Christus contemptus, in laboribus & miserijs perpetuò vixit. *Iustificatum est in spiritu*) Phrasis est Hebraica, similis est in Psalm. Iudicia Domini iustificata in semetipsis, id est, consummata, *Psalm. 18.*
quibus nemo possit detrahere. Sic in Euangelio: Iustificata est sapientia à filijs suis, id *Math. 11.*
est, comprobata & absoluta ab omni calumnia. Sensus ergo est, iustificatum in spiritu, id est ad hanc carnem accessere diuinitatis signa, vt nihil contra hoc mysterium possit dici, vt omnes quantumuis mali, velint nolint, cogantur laudare sapiens Dei consiliũ, de reparando humano genere per carnem à Christo assumptam.

Apparuit angelis) nimirum per Ecclesiam: Hunc commentarium tradit ipse Apostolus in Epist. ad Ephe. cap. 3. vt innotescat principibus & potestatibus per Ecclesiam multiformis sapientia Dei: (*prædicatum est gentibus*) quarum nullus hactenus habitus est respectus. *Creditum est in mundo*) id est, vbique recipitur & adhibetur ei fides, Romani, Græci, imò Gentes efferæ ac barbaræ amplectuntur. Mirandum sanè, sola prædicatione tenuium hominum, tot populos à patrijs legibus ac veteribus suis erroribus abduci potuisse. *Assumptum est in gloria*) Nam post crucẽ manifestata persona sua ac virtute, Saluator palam, simulantibus nubibus adscendit gloriosus in cælum. Istud, igitur (magnitudo, inquam, mysterij) causa est, cur tanta requiratur diligentia in Episcopo: Res vna omnium difficillima est comprehendere quæ sit longitudo, latitudo, & profunditas crucis Christi.

CAPVT IIII.

Piritus autem manifestè dicit, quia in nouissimis temporibus discedent quidem à fide, attendentes spiritibus erroris, & doctrinis dæmoniorũ in hypocrisi loquentium mendacium, & cauteriatam habentium suam conscientiam, prohibentium nubere, abstinere à cibis quos Deus creauit ad percipiendũ cum gratiarum actione fidelibus, & ijs qui cognouerunt veritatem.

SPiritus autem, &c.) Præter hoc inquit, quod iam dixi, quòd videlicet tanta sit difficultas in mysterio hoc, etiam acuere debet diligentiam Episcopi, quod posterioribus seculis exorientur seductores, (*manifestè dicit*) id est, certò dicit & disertè, quasi conceptis verbis. Alia vox est, quàm in superiori capite, vbi dicit: manifestè magnum est pietatis Sacramentum. Ibi enim est, ὁμολογουμένως, hic verò ῥητῶς, qua voce etiam Aristoteles vtitur lib. 8. Ethic. ca. 13 Actorum ca. 20. Spiritus ali-

pietatem ipsorum. Iudicatos. Græcè est διακρινόμενος, id dijudicantes siue dum dijudicamini. Potest enim & actiuè & pasiuè accipi. Græca scholia actiuè exponunt. Si inquiunt, adhibito iudicio vestro faciát secesionem à vobis: quæ faciunt pro nostro interprete, qui iudicatos supple à vobis. Erasmus pasiuè accipit, nam vertit: dum dijudicamini. *Illos verò*) quibus videlicet exitium imminet vel periculum à Gnosticis. *Saluate de igne rapientes*) de igne Zodomitico, id est, de igne libidinis, siue incendio libidinis: Alijs autem misereminí in timore. Sensus est: qui ducti misericordia loqui volunt cum Gnosti. vt lucrifaciant ipsos, faciant hoc in timore, timentes ne ipsi corripiantur hac ipsorum hæresi. *Odientes & eam quæ carnalis est maculatã tunicam*) id est, turpes affectus carnis, & carnalem Gnost. conuersationem. Græca admittunt & hunc sensum: odientes à carne sordidatam tunicam. Turpitudo Gnosti: non solum ipsorum opera inficit, sed & vestes maculat, atque ad ipsas transit. Vterque sensus bonus est. Ad posteriorem vehementer inuitat coniunctio (&) quæ videtur requirere hunc sensum: odio habentes non solùm ipsa turpia facta carnis, verum etiam tunicam Gnosticorum, quæ ex carne ipsorum est cõspurcata.

EI autem qui potens est vos conseruare sine peccato, & constituere ante conspectum gloriæ suæ immaculatos, in exultatione in aduentu Domini nostri Iesu Christi, soli Deo saluatori nostro per Iesum Christum Dominum nostrum, gloria & magnificentia, imperium, & potestas ante omnia secula, & nunc, & in omnia secula seculorum, Amen.

EI *autem qui potens est vos conseruare, & cæte.*) Est δοξολογία, qua voluit concludere Epistolam, vt disceremus gloriam non nobis vsurpare, sed Deo tribuere, à quo est donum perseuerantiæ, & omne bonum.

Finis Epistolæ Iudæ.

IN PRIO-

IN PRIOREM EPISTOLAM D. PAVLI AD TIMOTHEVM EXPOSITIO. F. ADAMI S. DELPHII.

ARGVMENTVM.

EPistolæ ad Timotheum vtriusque, & eius quæ ad Titum est scripta, scopus idem est, nimirum: vt qui publice docent, eximij sint, & explorati. Quod dicimus, ex ipsarum enarratione euadet manifestum. Verùm licet scopus sit idem, occasio tamen siue scribendi ratio diuersa est. Nam hanc propter Iudaizantes: vtranque verò ad Timotheum propter scholam potissimum Simonis scripsit. Quare cum quatuor proxime expositis, duas has conferre oportet, maximeq; cum Epistola ad Ephesios, quorum Episcopus fuit Timotheus, quam explicat Epistola ad Coloss. quæ magis in spem designat, de quibus est sermo, quos omnium clarissime depinxit Epistola Iudæ, Item petri secunda.

CAPVT I.

PAulus Apostolus Iesu Christi, secundum imperium DEI Saluatoris nostri, & Christi Iesu, spei nostræ, Timotheo dilecto filio in fide: gratia & misericordia & pax à Deo patre & Christo Iesu Domino nostro.

P*aulus Apostolus Iesu Christi secundum imperium Dei, &c.*) id est, secundum iniunctionem siue delegationē Patris, qui per Filium exemit nos à diaboli tyrannide, & transtulit in sortem Sanctorum: (*& secundum imperium Iesu Christi*) qui est spes nostra quia per ipsum vitam speramus nos consecuturos, non per Moysen, non per Angelos Simonis, non per liturgias Platonicorum, *Timotheo dilecto*) Grçcè est Germano (*filio in fide.*) Germanum vocat verum ac ingenuum non corruptum diuersa doctrina. *Gratia*) id est remissio peccatorum. *Et misericordia*) Hoc addit quod non satis sit gaudere peccatorum remissione, nisi Deus & alia dona addat, quibus tentationum impetus frangi queant. Optò igitur tibi dona illa, quibus aduersa mala omnia & ea potissimum, quæ nos à Christo abducere conatur, muniaris. De pace dictum est in Epistola ad Romanos.

SIcut rogaui te vt remanes Ephesi cum irem in Macedoniam, vt denunciares quibusdam ne aliter docerent, neque intenderent fabulis, & genealogijs interminatis, quæ quæstiones præstant magis quam ædificationem Dei, quæ est in fide.

S*Icut rogaui te*) siue hortatus sum: nam vox Græca anceps. *Vt remaneres Ephesi,*) Metropolis est Asiæ minoris. Macedoniæ metropolis est Thessalonica. *Vt denuntiares quibusdam ne aliter docerent*) non absoluit Apostolus orationem, desideratur enim sic (facito) Aliter docere est diuersum doctrinæ genus ab eo quod est traditum adferre, sic Græcam vocem ἑτεροδιδασκαλεῖν, explicat Chrysostomus, & post eum Theophylactus. Sed & Paulus capite 6. huius Epistolæ seipsum interpretatur, dum ait: Si quis aliter docet, siue vt ipse habet ἑτεροδιδασκαλεῖν, & non acquieuit sanis sermonibus, & ei quæ secundum pietatem est, doctrinæ. Et ad Galatas capite primo, dixit hanc rem, Euangelizare præter id, quod Euangelizatum est. Fabulas & genealogias. Vetus hæresis periphrasin facit legis siue veteris testamenti. Chrysostomus non legem significari dicit per fabulas, sed falsas traditiones. Refert ergo ipse ad δευτερώσεις, Iudæorum, quales nunc sunt in Thalmud & in Cabala. Cum Chrysostomo sentit Theophylactus, item Græca scholia & Ambrosius ad δευτερώσεις, refert, quanquam Erasmus in annotationibus putat ipsum intellexisse legem Moysi, sed falsus est indiligentia: meminit quidem Ambrosius circuncisionis atque aliorum, sed de ijs loquitur, quæ extra Scripturam sunt. Genealogias interminatas vocat, quæ finem non habent. Repetebant enim Iudæi altissimè seriem progenitorum suorum, ab ipso scilicet Abraham: quod faciebant partim, vt peritię multę & scientię opinionem sibi cōquirerent, partim vt suam iactarent nobilitatem, quod ab his vel illis parentibus ortum habeant. Tres Grçci, videlicet Chrysostomus, Theophylactus, & Oecumenius, quod dicitur hic, referunt quoque ad fabulas & theogonias Gentilium. Pro qua sententia facit historia, sed non consequentia scripti. Nam statim subijcitur mentio legis doctorem, quod certum est ad Iudaizantes pertinere. Alioqui hęc aptissimè quadrarent in scholam Simonis. *Quæ quæstiones præstant magis quàm ædificationem*) id est, profectū in vero Christianismo, (*in fide & pietate*) Hęc pro ratione illorum temporū à Paulo prę-

scripta sunt Timotheo, nostrum est similia cauere, nempe à nimia curiositate, quæ est circa plurimas quæstiones, ex quibus nullus verus pietatis fructus prouenit.

Finis autem præcepti, est charitas de corde puro & conscientia bona, & fide non ficta. A quibus quidam aberrantes, conuersi sunt in vaniloquium, volentes esse legis doctores, non intelligentes, neq; quæ loquuntur, neque de quibus affirmant.

Finis autem præcepti est charitas de corde.) Vocula (autem ad corrigendi formulas pertinet, nos ferè exprimimus per particulam, at qui vel imò. Sensus est: qui deutero sib. intendunt & genealogijs, non solùm agunt præter Euangelium, verùm etiam ignorant finem legis Mosaicæ, qui est charitas. Vocabulum, finis, est ambiguum: significat & id, ad quod cætera referuntur: In qua significatione ferè vsurpatur à philosophis: Significat prætereà consummationem siue plenitudinem vtraque significatio optimè congruit. In voce (*præcepti*) tropus est, accipitur enim pro tota lege. Locum hunc tractat Augusti. lib. 1. de doctrina Christiana, quem legere oportet à cap. 35. vsque ad finem libri. *De corde puro*) id est, vacuò cupiditate & amore sui, vt nihil aliud) inquit Aug.) diligatur, quàm quod diligendum est. (*conscientia bona*) id est, nullius criminis sibi conscia. Hoc (ait Augustinus) propter spem addit. Ille enim se ad id, quod credit & diligit, peruenturum desperat, cui conscientiæ malæ scrupulus inest. (*non ficta*) id est, quæ caret mendacio seu hypocrisi, hoc est, qua ex animo creditur in Iesum. Hæc ergo tria, spes, fides, charitas, finis sunt præcepti: (*à quibus*) scilicet fide, spe & charitate, (*quidam*) in meis suis studijs (*aberrantes*) Græcè est participiú præteriti temporis, & sumpta est vox à iaculatoribus. Cùm, inquit, à scopo legis, iam dicto aberrassent, vel quia nesciebant hunc esse scopum legis, vel quia eum non curabant: *Conuersi sunt in vaniloquium*) id est, deflexerunt ad inane & futile studium. Græcè est εἰς ματαιολογίαν, quæ vox quantum ad pronunciationem attinet, non multum abest à theologia, cùm res multum inter se discrepat. Quare nobis quoque cauendum, ne sic sectemur theologiam, vt in matheologiam incidamus, quod ijs euenit, qui in lectione Scripturarum non hoc primò quærunt, vt inflàmentur, vt transformentur in Christum: sed legunt eas ob id potissimùm, vt arment se ad diatribas, vt scientię opinionem sibi conquirant. *Volentes esse legis doctores*) vendicantes sibi legis peritiam, & ambientes titulum magisterij, cùm sint legis imperiti: (*non intelligentes*) neque principia doctrinæ suæ, neque conclusionem.

Scimus autem quia bona est lex, si quis ea legitimè vtatur, sciens hoc, quia lex iusto non est posita, sed iniustis, & non subditis, impijs & peccatoribus, sceleratis & contaminatis, patricidis, & matricidis, homicidis, fornicarijs, masculorum concubitoribus, plagiarijs, mendacibus, & periuris & si aliquid aliud sanæ doctrinæ aduersatur, quæ est secundum Euangelium gloriæ beati Dei, quod creditum est mihi.

Scimus autem quia bona est lex.) Est antipophora: Non, inquit, damno, quòd studeant legi, vel quod tractent legem, sed quod non rectè studeant, quòd nó rectè tractent, quod non referant sua ad verum scopum. *Siquidem lex bona est, si quis legitimè ea vtatur*) id est, operam ei det, illamque tractet oculis perpetuò conuersis ad prædictum finem legis, nempè charitatem ex corde puro. Hic videtur esse sensus ex præcedentibus, in quibus reprehendit inane & futile studium, situm in fabulis & genealogijs fine carẽtibus, quod tale studium nihil conducat ad finem præcepti. Verùm, quod sequitur. *sciens hoc quia lex iusto non est posita*) generaliorem videtur admittere sententiam. Sensus est: Non quòd iustus amplius non teneatur lege, sed quòd lex pedagogus sit, hoc est, posita non propter iustos, sed propter iniustos, hoc est, ad coercendas transgressiones, & custodiendos homines in eandem fidem, quæ reuelanda erat. Vide firmum huius loci commentarium Augustini, libro de spiritu & littera cap. 9. & 10.

Non subditis) vox Græca significat, qui subdi nolunt, nec ferunt imperium. Pro (*sceleratis*) Græce est ἀνοσίοις, vox composita est ex α priuatiua particula, & ὅσιος. Dicitur autem ὅσιος ab ἅζομαι, quod est veneror. Ἀνόσιος ergo is appellatur, qui non veretur nec deos nec homines. Vnde Erasmus transtulit irreuerentibus. Vox sequens ad eos pertinet, qui simpliciter prophani sunt & alieni à sacris. Plagiarij dicuntur, non qui plagas aut verbera alijs inferunt, vt hoc loco quidam interpretantur, sed qui aliena mancipia furto subducunt. nam ἀνδράποδον, Grecis mancipiú est, hinc ἀνδραποδιστής, quasi dicas fur mancipiarius.

Et si quid aliud sanæ doctrinæ aduersatur, quæ est secundum Euangelium) quo agnoscitur Deus esse, qui gratia sua iustificat hominem, ipsiq; vires præbet, quibus quod præcipitur, præstare valeat. Hic sensus cognoscitur ex collatione aliorum locorum. Ad Rom. 3. Omnes peccauerunt & egent gloria Dei. Esaiæ 58. Gloria Domini colliget te. Rursus 60. cap. Gloria eius videbitur in te.

Gratias ago ei, qui me confortauit in Christo Iesu Domino nostro, quia fidelem me existimauit, ponens in ministerio, qui prius blasphemus fui, & persequutor, & contumeliosus: sed misericordiam Dei consequutus sum, quia ignorans feci in incredulitate.

Gratias

GRatias ago ei,&c.) Tria hactenus proposuit Apostolus, quæ obseruare oportet. Primum, quisnam sit finis legis, vt ad eũ contẽdat, quisquis est verè studiosus legis. Secundũ est, quid lex præstet homini. Tertiũ, quid Euangelium, siue gratia Christi, & quia dixerat creditum, id est, concreditum, siue commissum sibi Euangelium gloriç, ne suis meritis id vendicare sibi videretur, adiecit: gratias ago ei, qui me confortauit in Christo. Præpositio (in) iuxta Græcos redũdat: ad verbum est, qui me potentem reddidit Christo, id est, qui ad prædicandum, ad propagandum Christi Euangelium me fortem effecit. Erat enim tum labor ingens, & res maximis periculis coniuncta annunciare Christum. *Quia fidelem me existimauit*) fidelis hoc loco accipitur, quomodo apud scriptores ethnicos. Alius eius vocis vsus est in epist. ad Ephe. Quòd fidelem me existimauit, hoc declarauit, cùm Apostolici muneris functionem mihi cõmisit, hoc est, quod ait: *Ponens in ministerio, qui prius blasphemus fui.*) Istud addit, vt magis commendet Dei misericordiam ac benignitatem. Nec solùm blasphemus, inquit, sed & persecutor, imò ὑβρίστης, quod noster interpres vertit contumeliosum, sed magis significat eũ, qui vim facit, id est, oppressorem & violentum. Persequebar, inquit, & illata vi abolere conabar nomen Christianũ (*sed misericordiam*) Græcè est, ἀλλὰ ἠ, id est, sed & misericordiam, quasi dicat, non solùm veniam consecutus sum, cum talis fuerim, sed & misericordiã, vt herem Apostolus (*quia ignorans feci*) nõ feci, inquit, inuidia, aut ambitione corruptus, sed Zelo veritatis: nesciebam Iesum esse Christum, id est, Mesiã Iudæis promissum, hoc est, quod ait, *in incredulitate.*)

Ad Ephes. cap. 6.

SVperabundauit autem gratia Domini nostri cum fide & dilectione, quæ est in Christo Iesu. Fidelis sermo, & omni acceptione dignus, quòd Christus Iesus venit in hunc mundum peccatores saluos facere, quorum primus ego sum.*

SVperabundauit autem gratia Domini, &c.*) Sensus est: Alijs pluribus beneficijs post cõmissum Euangelium me persecutus est Dominus, dedit spiritum prophetiæ, gratiã curationũ, &c. *Cum fide & dilectione*) potest sensus esse: Dedit mihi ista magna dona cũ fide & dilectione, id est, vnà cum ijs fidẽ & charitatem, vt (μετὰ) sit comitis, quanquam ex capit. 4. huius epistolæ, & interpretatione Chrysost. videatur prepositio (cum) nõ esse comitis, sed medij & instrumenti, vt sit sensus: Consecutus sum hæc dona per fidem & charitatem, id est, medio fidei & charitatis: inquã, quæ est propria Christianismo. Habet enim & lex, & natura suam dilectionẽ, hoc est, quod ait: *cum dilectione, quæ est in Christo Iesu.*

Fidelis sermo) Digressus erat Apostolus, redit iam à digresione, ostendẽs, quæ nam sit vera, & Christiana, & Euangelica doctrina. Sensus est: vt redeam ad id, quod primò cœperam, ostendi, qui diuertant à sana doctrina, & vtili studio: dicam nunc, quod sit caput sanæ doctrinæ, nempè: *Quòd Christus Iesus venit in hunc mũdum, &c.*) Fidelis hoc loco pro certo, firmo, & indubitato ponitur. Indubitatus sermo, & dignus, quem modis omnib. amplectamur, videlicet, quòd Christus Iesus venit in hunc mundum, peccatores saluos facere. Saluos facit remittendo peccata, iustificando, vires præstando, quibus, quod præcipitur, implere valeant: Demũ pro meritis bonæ vitæ dando vitam æternã, ad quæ inefficax fuit lex, vt ad Roma. docet Apostolus: *Quorum primus ego sum*) id est, maximus ego sum. Hic commentarius erat dictum D. Francisci, qui dicere solebat syncerè, nulla Socratica iconia, se maximum peccatorum. Nam si latrones, aiebat, & alij scelerati donati essent ea gratia, qua ego, multò sancti' vterentur ea, quam ego. Istud de se quisque agnoscere debet, sed & hoc, quòd nullum est tam horrendum peccatum, in quod non incideret, nisi gratia Dei perseruaretur. Paulus hoc loco respexit ad ardorem, quo persequebatur nomẽ Christianum. Vnde Augustinus tractans hũc locum, nemo, inquit, acrior inter persecutores, nemo ergo peior inter peccatores. Vide ipsum de verbis Apostoli, sermone 10.

Ad Ro. 1.

To. 10. de verb. Apo. serm. 9. & tom. 8. in Psal. 70. simile quid habet.

SEd ideo misericordiam consecutus sum, vt in me primò ostenderet Christus Iesus omnem patientiã, ad informationem eorum, qui credituri sunt illi in vitam æternam. Regi autem sæculorum immortali, inuisibili, soli Deo honor & gloria in sæcula sæculorum, Amen.

SEd ideo misericordiam consecutus sum*) causa hæc diuersa est ea, cuius paulò antè fecit mentionem, cùm ait: quia ignorans feci in incredulitate. *Vt in me primo.*) Nomen est, nõ aduerbium, vt in me, qui primus sum, id est, qui sum præcipuus, & maximus peccatorũ, (*vt ostenderet omnem patientiam*) siue, vt Augustini interpres vertit lõganimitatem. Est enim Græcè μακροθυμία, id est, longanimitas. Annotat Chrysostomus non dixisse Apostolum, vt ostenderet in me longanimitatem, sed omnem longanimitatem. Insignis enim longanimitas fuit, quòd cũ vnico nutu perdere posset, tam diu sustinuerit furentem Paulum. *Ad informationem eorum.*) Erasmus vertit ad exprimendum exemplarijs, qui credituri sunt. Græcè est πρὸς ὑποτύπωσιν. Est autẽ hypotyposis, cùm res ad viuum expressa subijcitur oculis. In Paulo igitur De' exemplum proposuit, & figuram expresit, quomodo se gerat erga peccatores, vt nemo iam, quantumuis grauibus sceleribus

sit congeries vocum, qua vsum vult Apost. eam vehementiæ, vt quod mandat, omninò fiat: Cuius commentarij etiam Theo. meminit, nec malè respondet, quod est cap. 4. ad Phil. Rursus quod ca. 6. ad Ephesios. *Pro omnibus hominibus*) etiam ethnicis (*qui in sublimitate*) & eminentia. *Constituti sunt, vt quietam & tranquillam vitam agamus*) quod contingit prudenter administrante rempublicam magistratu. *Dicit in omni pietate*) vt significet se non solùm loqui de ea, quæ est in dogmatibus, sed & de ea, quæ est in vitæ integritate. Castitatem vocat non solùm temperantiam à libidine, sed quæ in omni virtute cerni debet, vnde rectè Erasmus vertit in omni honestate. Græcè est σεμνότης, quæ vox ad omnem morum grauitatem pertinet.

HOc enim bonum est, & acceptum coram Saluatore nostro Deo, qui omnes homines vult saluos fieri, & ad agnitionem veritatis venire.

HOc enim) nempè orare pro omnibus etiam ethnicis. *Bonum est, & acceptum coram Saluatore nostro Deo, qui omnes homines vult saluos fieri.*) Locus hic difficilis est, in quo explicando variant tam Græci, quàm Latini. Ambros. cum quo sentiunt Græca. scho. interpretatur de voluntate Dei propriè dicta, de qua ad Ro. Volũtati eius quis resistet? dicens latere conditionẽ hãc, nempè: qui vult omnes saluos fieri, si modò ipsi velint. Qui cõment. nõ placet August. quòd multi salui haud fiant, nõ quia ipsi nolũt, sed quia Deus nõ vult, quod sine vlla, inquit, caligine manifestatur in paruulis, qui discedunt absque Baptismo. Et si quis pro Ambro. respõdeat, sermonem esse de adultis. Obijcit August. Quomodo voluit Deus saluos fieri, de quibus apud Matth. dicitur: Si in Tyro & Sidone factæ essent virtutes, quæ factæ sunt in te, olim in cilicio, & in cinere pœnitentiã egissent. Quare sententiam Apost. ipse hoc modo interpretatur: Qui vult omnes homines, id est, omne genus hominum saluum fieri, qua phrasi & Saluatorem vsum dicit in Euangelio. Decimatis mentam, & rutam, & omne olus, id est, omne olerũ genus. Sed quæri ex Aug. posset, ánne quoddã genus hominũ infantes sunt, qui in vtero materno moriũtur? Hoc autem genus quomodo Deus vult saluum fieri? Rursum quæri posit, ànne propositio hæc: Deus vult omnes homines saluos fieri, sit perpetuæ veritatis? quod si ita, quomodo Deus voluit saluas fieri gentes tempore legis veteris, quãdo siuit eas ingredi vias suas? Tertiò quæri posit, ánne in subiecta sententia, vnus mediator Dei & hominum, qui dedit semetipsum pro omnibus, sermo sit de omnibus hominibus, & non solùm de quolibet genere hominum? Postremò quæri posset, ánne (Deus vult, &c.) propositio hæc eadem sit cũ illa Petri: Non vult Deus aliquos perire, sed omnes ad pœnitẽtiam reuerti? quàm certum est generalẽ cõtinere sententiam.

Ad Ro. 9.

Dat Augustinus & aliã interpretationem, hanc nimirum: nullum hominem fieri saluum, nisi quem saluum fieri Deus voluerit. Similem locum adducit ex Euãgelio Ioannis: Ipse illuminat omnem hominem veniẽtem in hunc mundum, non quòd omnes illuminẽtur, sed quòd nemo illuminetur, nisi per Christum: Et declarãs, quomodo interpretatio hæc instituto Apostoli conueniat, adiũgit: Quia nullus saluus fit, nisi quẽ vult Deus saluum fieri, ideo rogandus est, vt velit, quia necesse est fieri, si voluerit. Sed quia istud Timothæo, quem instruit, notissimum fuit, non videtur id voluisse Apostolus. Expositiones hæ sunt in Enchiridio cap 30. quæ in hoc cum Ambrosiana cõueniunt, quod de voluntate proprij nominis sententiam Apostoli interpretẽtur. Alij voluntatem figuratam accipiunt pro volũtate, quam vocant signi, quia Deus præcepta sua & consilia, quibus ad salutẽ instruit, & inuitat, proponit omnibus, dicitur velle omnes saluos fieri. Sic dicimus literas principis esse voluntatem ipsius. cùm eius rei potiùs signum sit. Eadem figura sceptrum dicimus pro imperio, quia illius nota est, figura hæc metonymia dicitur.

Ioan. 1. 6.

Est alius commentarius, qui (velle) accipit quidem propriè, sed in significatione minus vsitata, pro cupere & optare, quomodo aliquoties obuium est in Euãgelio Ioan. vt: Domine volumus Iesum videre. Rursus: Pater, quos dedisti mihi, volo, vt vbi ego sum, & ipsi sint mecum. Quo etiã loquẽdi modo in vulgari sermone vtimur, vt cùm dicimus: Volo, vt tibi omnia ex animi tui sententia eueniant. Sensus proinde est: Deũ, quantum in se est, cupere omnium salutem, quem affectum Dei & desiderium exprimũt illæ Scripturæ: Nolo mortem peccatoris, sed vt conuertatur, & viuat. Venite omnes ad me, qui laboratis, & ego reficiam vos: Quoties volui vos congregare, & cæt. Et apud Esaiam, vbi impio populo loquitur: Vtinam attendisset mandata mea, vnde apud eundem tanquam qui cogatur propter scelera nostra nos pũnire, dicit: Heu ego (quod dolentis est) quia consolabor super hostibus meis. Quomodo autem affectus tribuũtur Deo, an per metaphoram, an potiùs per catachresin, an per alium tropum, inquirat studiosus.

Ioan. 12. Ioan. 17. Ezech. 18. Matth. 11. Matt. 23. Luca 13. Esai. 48. Esai. 1.

VNus enim Deus, vnus & mediator Dei & hominum, homo Christus Iesus, qui dedit redemptionẽ semetipsum pro omnibus. Cuius testimonium temporibus suis cõfirmatum est, in quo positus sum ego prædicator & Apostolus (veritatem dico, non mentior) doctor gentium in fide & charitate.

Vnus

Vnus enim Deus, vnus & mediator Dei & hominum.) Est ratio dialectica: Quia vnus est omnium Deus, quia vnus est omnium etiam infidelium recóciliator, manifestum est, Deum petere & desiderare salutem omnium. Videndum hic, num vocabulum (mediatoris) conueniat soli Christo? Difficilis est eius explicatio, quòd nusquam in reliqua Scriptura reperiatur, quàm apud Paulum, idque duobus duntaxat locis, hoc nimirum, & ad Galat. 3. Erasmus putat rectè transferri vocem Græcam, quæ est μεσίτης, si quis dicat conciliatorem, vel intercessorem. Tertullianus de resurrectione carnis sequestrem vertit.

Apud prophanos scriptores vox ea significat eum, qui mediat inter partes, hoc est, qui sese interponit. Iuxta quam significationem, quam habet etiam Latina vox, nulla impietas est, alijs eam à Christo tribuere. Rectè competit in sacerdotes, vt videre est in Epistola ad Heb. Omnis Pontifex ex hominibus assumptus, pro hominibus constituitur in ijs, quæ sunt ad Deum Augustinus tamen cùm admittat plures aduocatos, interpellatores, intercessores, agnoscere non vult, nisi vnum mediatorem, libr. 2. contra Epistolam Parmeniani, cap. 8. Pro quo, inquit, nullus interpellat, sed ipse pro omnibus, hic vnus verusque mediator est: deinde paucis interiectis: Si, inquit Paul⁹, esset mediator, essent vtique & reliqui Apostoli, & sic multi mediatores essent. Nec ipsi Paulo cóstaret ratio, qua dicit: Vnus enim mediator Dei & hominum.

Sed quæri posset ex August. cùm Christus in Scripturis dicitur aduocatus, itéinterpellator & pacificator, & interim hęc vocabula alijs etiam tribuantur, cûr non nomen mediatoris alijs posset tribui? licet alia atque alia ratione? Videlicet vt Christus sit ille summæ & eximiæ notæ mediator, qui non precibus tantùm intercedentibus, sed precio mortis suę & sanguinis, totum humanum genus Deo reconciliauit. Quomodo si accipias vocabulum mediatoris hoc loco optimè constat ratio Pauli. Quæri posset etiam, cur magis mediator sit, pro quo nó mediat aliquis alius; quã intercessor, pro quo non intercedit alter. August. & alijs locis habet hanc doctrinam de mediatore, nisi respexerit ipse naturam diuinam, quam Christus coniunctam habuit humanæ, non videtur ratio, cur mediatoris vocabulum proprium faciat Christo. Certè lib. 9. de ciuitate Dei c. 15. Videtur illi tale quid in illa voce includi: Vt videlicet secundum Scripturæ vsum mediator sit ille, qui vtriusque naturæ particeps est.

Qui dedit redemptionem, &c.) Redéptio hoc loco non est nomen verbale, quod est capite 3. epistolæ ad Roma. Iustificati gratis per gratiam ipsius, per redemptionem, quæ est in Christo Iesu, vbi est ἀπολύτρωσις. Nec rursus quod in Psal. Et copiosa apud eum redéptio, vbi est λύτρωσις, sed est ἀντίλυτρον. Vocát autem Græci λύτρον, precium, quo redimuntur captiui ab hostibus in bello, aut piratis, quod vulgò ransonam vocát. Verùm Apostolus quo magis explicaret Christi cómutationem, qua suo capite commutauit nos omnes, voce composita vsus est, dicens ἀντίλυτρον, quæ vox significat, cùm caput capite, vita redimitur vita. Voce simplici vsus est Saluator in Euangelio: Venit filius hominis dare animam suam redemptioné pro multis, id est, precium pro redéptione multorum. Sic eam vocem vertit Hieronym. in Exod. Etiã Latinis vox redemptio aliquando pretium significat, vt impetrata redemptione, id est, pecunia pro redéptione. Qui ergo dedit pretium redemptionis seipsum pro omnibus. Refert obseruare Scripturas, quarum quædam dicunt Christum mortuum pro omnibus: quædam non pro omnibus, sed pro multis, vt est illa, quam mox ex Matth. 20. induximus. Venit filius hominis, &c. Rursus illa, quæ est cap. 26. apud eundem: Hic est sanguis noui Testa. qui pro vobis & pro multis effundetur, &c. Rursus apud Esaiam; Ipse asperget gentes multas. Quam locutionis diuersitatem, qui intelligere desiderat, legat librum Augustin. quo respondet ad articulos sibi falsò impositos. In respósione ad primum articulum sic habet: Quod ad magnitudinem, & potentiam pretij attinet, sanguis Christi est redemptio totius mundi. Sed qui hoc sæculum sine fide Christi, & redemptionis Sacraméto pertranseunt, redemptionis alieni sunt. Deinde paucis interiectis: Poculum immortalitatis, quod cófectum est de infirmitate nostra & virtute dominica, habet quidem in se, vt omnibus prosit, sed si non bibitur, non proficit.

Psal. 129.

Matt. 20.

Esai. 52.

Cuius testamentum temporibus istis confirmatum est.) Variè istud exponitur. Secundum Ambrosium sensus hic est: Apertum redéptionis factæ datú est documentum in descensu Christi ad inferos, & ipsius à morte, resurrectione. Rursus in Apostolorum prædicatione, confirmante eam Deo sequentibus signis (*in quo*) siue, vt Erasmus vertit, ad quod: nam Græcè est εἰς ὅ, de qua præpositione aliquoties dictum est in præcedentibus Epistolis: *Ego positus sum prædicator*) siue præco: Nam Græcè est κῆρυξ. (*doctor gentium*) in ijs, quæ ad fidé Christi pertinent & ad Euágelicam veritatem. Hactenus ab illo loco: Cuius testimonium, &c. velut parenthesis fuit, quam interijcit propter Matheologos. Iam redit ad id, quod cœperat.

Volo

VOlo ergo viros orare in omni loco, leuantes puras manus sine ira & disceptatione. Similiter & mulieres in habitu ornato, cum verecundia

1.Pe.3.a. & sobrietate ornantes se, nō intortis crinibus, aut auro, aut margaritis, vel veste pretiosa, sed quod decet mulieres promittentes pietatem per opera bona.

VOlo ergo viros orare.) Et hic retinent doctores interpretationem de oratione publica, alioqui quod additur: *In omni loco*) poterat aliò inuitare, sed positū dicunt hoc loco ab Apostolo propter Iudęos, qui vt sacrificia offerre, ita & orare solū Hierosolymis permissum arbitrabantur. Vbique ergo orare secundum hoc, est orare in omni loco constituto ad orandum.

Leuantes puras manus) puras dicit, hoc loco, nō lotas more Iudæorum, sed mundas à rapinis, à libidine, à pugnis, à sanguine. *Sine ira & disceptatione.*) Illud probabilem facit commentarium de precibus publicis, similiter id, quod de mulieribus sequitur. Nam quis locus iræ est in priuatis orationibus? Rursus, quid refert, quo amictu mulier vtatur, dum priuatim orat in cubiculo? Chrysostomus tamē irā interpretatur pro iniuriarum memoria, & disceptationem pro hæsitatione & ambiguitate. Cumque hac sententia conueniunt non solùm Græcanica scholia, sed & interpres noster capite 4. ad Romanos vertit vocem Græcam per hæsitationem: Et non hæsitauit, inquit, diffidentia. Eadem vox est capite primo ad Romanos: Euanuerunt in cogitationibus suis. Rursus capite secundo: Inter se inuicem cogitationibus accusantibus, aut etiam defendentibus. Vbi sciendum est, vocem Græcam διαλογισμος, significare non simplicem cogitationem, sed talem, qualis est in ratiocinante, & expendente, & dijudicante. Disceptationi huic, qua secundum Chrysostomum quis intra seipsum disceptat, cogitās aut dicens, putásne audiet me Deus? putásne me temerè & vanè precari? opponitur fides, de qua Saluator in Euangelio: Omnia, quæ-

Matth.21. cunque petieritis in oratione, credentes accipietis. Hæc etiam in priuatis orationibus locum habet.

Similiter & mulieres) scilicet, volo orare in omni loco tollentes puras manus sine ira & disceptatione, nec hoc solū, sed & (*in Habitu ornato*) siue modesto: Nā Græca vox κόσμιος vtrunque significat, & posterior significatio aptior est. Nam quorsum attinet admonere mulierculas, ne cultu vtātur sordido, cùm sua sponte nimis comantur. Habitus Græcè est καταστολὴ, quæ vox longiorem habitum significat vndequaque tegentem. Iubet igitur Apostolus fœminas vti modesto amictu, & qui vndique ipsas tegat, vt muliebrem pudicitiam decet.

Cum verecundia & sobrietate ornantes se.) Vocē Græcam, quam hìc sobrietatē vertit, aliàs transfert pudicitiam, quæ significatio maximè placet Hieronymo. Verū licet σωφροσύνη anceps sit magis, tamen sobrietatem sonat & sanitatem mentis, quàm pudicitiam.

Non in tortis crinibus) hoc interpres per periphrasin reddidit: Grecis est vnica dictio πλέγμα. (*vel veste pretiosa*) siue, vt Erasmus vestitu sumptuoso: Hic quisque cogitet apud se, quantoperè displiceat Deo in viris luxus vestium & sumptuositas, cùm tantus Apostolus tam studiosè ea de re fœminis scripserit, in quo sexu hæc vtcunque tolerari possent. *Sed quod decet mulieres promittentes*) id est, præ se ferentes, moribus & vita (*pietatē.*) Pietas hoc loco respicit Deum, nam Paulus habet θεοσέβειαν, ne quis putet de pietate erga liberos sermonem esse.

MVlier in silentio discat cum omni subiectione. Docere autem mulieri non permitto, neq; dominari in virum, sed esse in silentio.

MVlier in silētio discat.) Vir & mulier hoc loco nomina sunt sexus, non cōiugij. Teneat, inquit Chrysostomus, fœmina se in numero discentium, nec sibi vsurpet partes doctoris: *Cum omni subiectione*) id est, submissione, nō responsare debet doctioribus, nec vocem emittere. Omnia autem intelliguntur de cœtu publico: (*neque dominari*) Græcè est, αὐθεντεῖν, id est, authoritate vti, quasi ipsa posset aliquid autenticum adferre inter viros, quæ partes sunt docentium: habent plerunque mulieres non minus spiritū Dei, quàm viri, non tamen pronunciare eas permittit Apostolus. Quod annotandum est propter homines nostri temporis, qui putant omnes in conciliis audiendos. Nam nō ex spiritu, qui latet, metiendæ sunt partes docentium, sed ex natura & politia publica. Discimus ex hoc loco vitium id fuisse primitiuæ Ecclesię, quòd passim omnes sibi sumerent partes docendi, quod obseruare oportet, quia facit ad intelligendum scopum Epistolæ.

ADam enim primus formatus est, deinde Eua: & Adam non est seductus, mulier autem seducta in præuaricatione fuit. Saluabitur autem per filiorum generationem, si permanserit in fide & dilectione, & sanctificatione cum sobrietate.

ADam enim primus formatus est.) Ratio est philosophica: Præstat, inquit, vir mulieri, tum ordine formationis, tum vigore rationis. Illud (*Adam non est seductus*) variè exponitur, verùm optimus commentarius ille est, qui habet: non est seductus credendo vera esse, quæ proponebat serpēs, quamuis in hoc seductus fuit, quòd parendum putauerit vxori, & crediderit leuiorem fore noxam, quàm posteà sit expertus. *Mulier autem seducta fuit*) credendo serpenti dicenti: eritis sicut

tis ſicut dij, adeò, vt ad fructum ligni vetiti extenderit manum.

Saluabitur autem per filiorum generationem.) Iſtud opponitur doctrinæ mulierum, licet non doceant, non deeſt tamen illis, quod agant: conuenit illis non librorum tractatio, ſed liberorum. Hinc diſcimus, quantum errent noſtræ mulierculæ differentes paſsim hodiè de Euangelio. Reſpōdet D. Baſilius Oeconomo Cęſaris volenti aliquid ex ſcripturis præ hæreſi Arriana dicere: tuum, inquit, eſt pulmenta Cæſari parare, non Euāgelium exponere. Eſt hoc loco varia lectio, quædam exemplaria habent permanſerit, in ſingulari numero. Alia, permanſerint, in plurali numero. Græca conſtanter legunt, permanſerint, vt referatur ad filios. Hieronymus aduerſus Iouin hunc locum exponens, palam teſtatur ita legendum eſſe. Sed & Chryſoſtomus in hanc ſententiam exponit, dicens: Hac ratione ſaluari poſſe mulierem, ſi quos genuerit liberos, curârit diligenter in fide Chriſti, caſtisque moribus inſtituendos. Sanctificatio hoc loco pertinet ad puritatem totius vitæ, nō ad moderatum vſum coniugij.

CAPVT III.

Idelis ſermo. Si quis epiſcopatum deſiderat, bonum opus deſiderat.

Fidelis ſermo) Hac præfatiuncula vti ſolet Apoſtolus rem certam & indubitatam docturus, hoc loco opponere videtur mataeologiæ. Senſus eſt: quod iam dicturus ſim, minimè vanum eſt. Chryſoſt. & Theophylactus ad ſuperiora referunt, vt voluerit Apoſtolus incertum eſſe & indubitatum. quod dixit, mulierem ſaluari gignendis, & rectè inſtituendis liberis. Verum altera expoſitio probabilior eſt.

Si quis Epiſcopatum, &c.) Grauis eſt quæſtio, & multæ ac magnæ eruditionis, nomen Epiſcopus ad eos tantùm pertineat, quos hodiè vocamus Epiſcopos, an etiam ad quoſuis ſacerdotes. Thomas & Albertus Pighius putant genericum nomen eſſe, & complecti etiam ſimplicem ſacerdotem: hanc ſuā ſententiam probare conantur ex loco, qui eſt in Actis 20. vbi Paulus conuocatis Eccleſiæ Epheſinę presbyteris dicit: Attendite vniuerſo gregi, in quo vos Spiritus ſanctus poſuit Epiſcopos, cùm Eccleſię Epheſinæ ſicut & aliarum Eccleſiarum tantùm vnus fuerit Epiſcopus proprij nominis, quæ ipſorū ratio parum conuincit. Nam vt demus ibi nomen eſſe genericum, non tamen ob id neceſſe eſt & hic nomen eſſe genericum. Iā ſi quis diligenter textum inſpiciat, videbit ad diuerſorum locorum Epiſcopos ſermonē eſſe in Actis. Nā dicitur ibi: vos ſitis à prima die, qua ingreſſus ſum in Aſiam. Rurſus: Et nūc amplius non videbitis faciem meam vos omnes, per quos tranſiui prædicans regnum Dei. Ex quibus locis probabile ſit ad ciuitatem Epheſiorum tanquam Aſiæ metropolim, totius Aſianæ Eccleſiæ Epiſcopos ſiue Antiſtites Apoſtolum conuocaſſe, pro qua ſententia planè facit, quod dicitur: Attēdite gregi, in quo poſuit vos Spiritus ſanctus regere Eccleſiam, quod in ſimplices ſacerdotes locum non habet. Sed & Chryſoſtomus hoc loco Epiſcopum intelligit, qui eſt in Eccleſia hoc, quod maritus in familia. Ambroſius quoque ſedis & cathedræ meminit, quæ non conueniunt ſimplicibus ſacerdotibus. Ipſa præterea vocis etymologia non ſatis conſonat ſententiæ Pighij, ſiue ſumptam dicas à Græcis in ea ſignificatione, qua vſus eſt Cicero ad Pompeium, ſiue ab Hebræis in ea ſignificatione, in qua Scriptura vtitur, vt in Pſal. Epiſcopatum eius accipiet alter. Et Eſdræ 11. vbi eandē vocem Hieronymus præpoſitum vertit. *Pſal. 105.*

Si quis epiſtolas Pauli cum hiſtoria antiquitatis diligenter conferat, reperiet non abſimile vero Epiſcopos tum dictos, non quidem omnes inferioris ordinis ſacerdotes, ſed antiſtites, & quos ipſi antiſtites ſiue epiſcopi proprij nominis ex ſuis familijs mittebant ad inſtituendum eos, quibus ipſi ſpecialiter adeſſe nō poterant, hoc eſt, ad erudiendum illos, qui in pagis habitabant & vicis, adiacentibus ciuitatibus, in quibus Epiſcopi reſidebant, quod genus ſacerdotum nunc curatos vocamus. Repetendum hic eſt, quod in explicatione argumenti annotauimus, videlicet ſcopum Pauli in hac Epiſtola eſſe, monere Timotheum, vt diligenter videat, quos in tanta turba methelogorum conſtituat, qui puplicè doceant. Nō autem id agit, vt hierararchiam Eccleſiæ inſtituat.

Quare nihil mirum, quòd non meminerit hic ſimplicium ſacerdotum, quod qui aduertit, nihil mouebitur ad ratiocinationem illam, qua colligere quidam nituntur, nihil diſcriminis eſſe inter Epiſcopū & ſimplicem ſacerdotem, quòd à mentione Epiſcoporum mox ad diaconos ſe transferat Apoſtolus, nulla ſacerdotum facta mentione. Rurſus qua colligere nituntur Monachos nō pertinere ad Eccleſiæ hierarchiam, quòd ipſorum nulla hìc ſit mentio. Num autē appeti poſſet à quoquam Epiſcopatus, non eſt huius loci. Apoſt dicit bonum opus deſiderare, qui Epiſcopatum deſiderat; num autē rectè deſideret, non diſputat, ſed de eo agit Thomas in ſecunda ſecundæ quæſt. 185. qui doctrinam ſuam tranſſcripſit ex lib. 19. Auguſt. de ciuitate Dei, cap. 19. Bonum opus hoc loco intelligitur præclarum opus, quomo-

quomodo vertit interpres Ambro. siue honestum opus, quomodo Erasmus transtulit, id quod magis sonat vox Græca.

Oportet enim Episcopum irreprehensibilem esse, vnius vxoris virum, sobrium, prudentem, ornatum, pudicum, hospitalem, doctorem, non vinolentum, non percussorem, sed modestum, non litigiosum, non cupidum, sed suæ domui benè præpositum, filios habentem subditos cum omni castitate.

Oportet autem Episcopum irreprehensibilem esse) hoc in Epistola ad Titum: sine crimine, dixit, id est, oportet eum esse talē, quem nemo queat iure reprehendere. *Vnius vxoris virum*) Certum est hoc loco non velle, neminē fieri oportere Episcopū, nisi qui maritus sit cùm ad munus Episcopi exercendum aptior multò sit is, qui vxore caret, quàm alius, sed in re vxoria modum constituit, hocque vult vt futurus Episcopus defuncta priori non duxerit secundam vxorem: Sic sanè Augustin. Chrysostom. Ambro. & cæteri tum Græci, tum Latini. Habet Chrysosto. & alium commentarium, qui hodie valde accipitur à Lutheranis, vt sensus sit: Oportet Episcopum vnius vxoris virum esse, hoc est, qui non simul plures habeat vxores, quorū vtrunque ait Chrysost. Iudæis licitum fuit, vtrunque commentarium admittunt verba Pauli. Nam vxoris vnius vir rectè dici potest, qui iam secundum habet, & Bigamus ex prima vocis institutione est, qui simul duas habet vxores: Sed videndum num verisimilis sit posterior Chrysostomi cōmentarius, cùm Pauli tempore non esset consuetudo Iudæis duas vxores ducendi. Sanè in Epistola ad Titum Chrysostomus priorem tantùm ponit interpretationem, & causam reddens, quare Apostolus Episcopum vellet vnius vxoris maritum esse, dicit: qui vxori defunctæ non seruauit fidem, quomodo Ecclesiæ fidelis erit? Adfert & aliam causam, inquit, prædicatorem continentiæ merito continētem esse oportet. D. Ambrosius ait, causam esse, dignitatem ordinis sacerdotalis. Eadē causa est apud Epiphan. 2. libr. contra hæreses, tomo primo, hæresi quinquagesima nona, quę Catharrorū est. Addit ibi Epiphanius, maritum admissum ad Episcopatum ex more Ecclesiæ, etiam ab vsu legitimo vxoris abstinere, locus lectu est dignissimus. Hieronymus in Epistola ad Oceanum quatuor refert huius loci expositiones, inter quas secundam (quę est, ne vno tempore plures habeat vxores, cùm adhibere se dicat ceu malo nodo malum cuneum) satis indicat sibi non placere, quamuis ea sola placeat Pomerano. Et non esse de sententia Apostoli, liquet ex simili loco, qui est capite quinto huius epistolę: Vidua deligatur, quæ fuerit vnius viri vxor, vbi haud dubie non potest accipi talis vidua, quæ simul duos habuerit maritos. Nam illud nullis vnquam mulieribus permissum fuit. Iam si Apostolus sacerdotibus peculiariter vetat, imò Episcopis vetat, ne simul duas habeant vxores, videtur id permittere laicis, quod absurdissimum est.

Sobrium) Paulus habet νηφάλιον, quam vocem admonet Hieronymus ambiguam esse, significantem & sobrium, & vigilantem. Chrysostomo posterius significatum placuit (*prudentem*) Paulus habet σώφρονα. σωφροσύνη, apud Aristotelem in Ethicis, temperantia est vna ex quatuor illis præcipuis virtutibus. Apud Augustinum eadem vox etiam fortitudinē & modestiam complectitur, vt sit virtus moderans omnes appetitus inhonestos, secundum nostrum interpretem etiam prudentiam complectitur, quod vocis significatum etiam agnoscit Hier. licet ipse maluerit vertere σώφρονα, castum, dicens interpretem vocis ambiguitate deceptum, dum vertit prudentem. Sed quæri posset ex Hieron. si vox anceps est significans & castum & prudentem, quare deceptus est interpres vertens prudentem? An prudentia non congruit Episcopo.

Ornatum) id est, & in motu, & in incessu, & in habitu, & in sermone, & cæteris omnibus compositum, Vide Hieron. in Epist. ad Oceanum. Paulus habet κόσμιον. Quod sequitur (*pudicum*) iuxta Græcos codices redundat. (*Hospitalem*) id est, qui non amicos solùm & familiares recipit hospitio, sed extraneos quoque. Paulus enim habet φιλόξενον, quod significat hospitalem siue peregrinorum amantem (*doctorem*) Græcam vocem vertit Erasmus aptum ad docendum, & rectè: nam est διδακτικόν. Ineruditus enim, blesus, infacundus, ad munus Episcopi ineptus est. Nā talis nō est διδακτικός, id est, docibilis siue aptus ad docendum. Vide Hieronymum lib. 1. aduersus Pelagianos, διδακτικόν, inquit, id est qui docere possit, & non, vt Latina simplicitas vertit docilem, cum cæteris virtutibus difficulter inuenies. *Hieron. 1. Tomo pag 870.*

Non vinolentum) quod interpres Ambrosij vertit non obnoxium vino. Istud pluribus & explicatius mox opponit Apost. cùm de diaconis loquens ait, non multò vino deditos. Multa namque potio etiam citra temulentiam animæ, mentisq; vim laxat, etsi non prorsus iudicium adimat.

Non percussorem) per tropum accipitur. Pertinet enim hoc loco non ad violentiam manuum, sed ad acerbitatem linguæ, nec sæuus sit & improbus obiurgator: Sic Hieronym. Vnde & Horatius in Odis: patriæ verbera linguæ.

Sed modestum) id est, æquum, mansuetum, humanum. Græcè est ἐπιεικῆ (*non litigiosum*) Græcè est vna dictio ἄμαχον, id est, alienum à pugna.

dispensationis, vt non sint adulteræ, impuræ, furaces.

Diacones sint Vnius vxoris viri) in præcedentibus expositum est. *Qui enim benè ministrauerint, &c.*) Qui, inquit, Chrysostomus in his, quæ inferiora sunt diligentiã suam vigilātiamq; mōstrauerint, facilè ad ea, quæ sunt superiora atque excellentiora, peruenient. Videtur sentire de sacerdotio, de quo apertè interpretatur Ambrosius. Digni, inquit, efficientur sacerdotio. Alij malunt intelligere de gradu siue profectu in donis spiritualibus (*& multam fiduciam*) Ambrosius intelligit fiduciam quiduis impetrandi. Græcè est παῤῥησίαν, de qua voce in epistolis præcedentibus aliquoties dictum est. Significat libertatem ingenuè agendi. Multam, inquit, libertatem acquirent in fide Christi.

H*Aec tibi scribo fili Timothee, sperans me ad te venire citò. Si autem tardauero, vt scias quomodo oporteat te in domo Dei conuersari, quæ est Ecclesia Dei viui, columna & firmamentum veritatis.*

H*Aec tibi scribo fili Timothee, Vt scias quomodo oporteat te in domo Dei conuersari*) scilicet, quantum ad ea, quæ supra proposui. Hic est scopus eorum, quę hactenus dicta sunt à Paulo. Nobis quoque cogitandum frequenter, quod versemur non in Academia Platonis, nec in schola Aristotelis, sed in domo Dei, in Ecclesia catholica, quæ columna & basis, ac sedes veri est, siue in qua residet veritas, quæ res nobis calcar addere debet ad puriorem vitam sectandam.

E*T manifestè magnum est pietatis Sacramentum, quod manifestatum est in carne, iustificatum est in spiritu, apparuit Angelis, prædicatum est gentibus, creditum est in mundo, assumptum est in gloria.*

E*T manifestè magnum est*) Ostendit cur difficilè sit conuersari rectè in Ecclesia, qp ea custodiat magnum mysterium, nempe dispensationem carnis assumptæ: Est enim hic mysterium generalis nominis. Loco (*Manifeste*) Erasmus vertit citra cōtrouersiã: Græcè est ὁμολογουμένως, quod perinde sonat, ac si dicas confessè. Ambrosius periphrasi reddidit, & quidem (inquit) omnium confessione magnum est pietatis, id est, religionis Christianæ Sacramentum, pro quo D. Paulus habet mysteriũ. Pauca verba, Deus homo, sed incomprehensibile mysterium, quod manifestum est in carne. Partitione oratoria explicat partes huius magni mysterij. Caro accipitur quomodo in Epistola ad Galat. Tentationem vestram in carne mea. Et in Epist. ad Hebr. *Qui in diebus carnis, &c.*) Quibus locis pro imbecillitate ac infirmitate ponitur, atque in hac significatione Apostolo vox familiaris est. Sensus est: quod manifestum est id est, primò omnium apparuit in humanitate ac infirmitate. Nam Christus contemptus, in laboribus & miserijs perpetuò vixit. *Iustificatum est in spiritu*) Phrasis est Hebraica, similis est in Psalm. Iudicia Domini iustificata in semetipsis, id est, consummata, quibus nemo possit detrahere. Sic in Euangelio: Iustificata est sapientia à filijs suis, id est, comprobata & absoluta ab omni calumnia. Sensus ergo est, iustificatum in spiritu, id est ad hanc carnem accessere diuinitatis signa, vt nihil contra hoc mysterium possit dici, vt omnes quantumuis mali, velint nolint, cogantur laudare sapiens Dei consiliũ, de reparando humano genere per carnem à Christo assumptam.

Ad Gal. 4
Ad Heb. 5
Psalm. 18.
Match. 11.

Apparuit angelis) nimirum per Ecclesiam: Hunc commentarium tradit ipse Apostolus in Epist. ad Ephe. cap. 3. vt innotescat principibus & potestatibus per Ecclesiam multiformis sapientia Dei: (*prædicatum est gentibus*) quarum nullus hactenus habitus est respectus. *Creditum est in mundo*) id est, vbique recipitur & adhibetur ei fides, Romani, Græci, imò Gentes efferæ ac barbaræ amplectuntur. Mirandum sanè, sola prædicatione tenuium hominum, tot populos à patrijs legibus ac veteribus suis erroribus abduci potuisse. *Assumptum est in gloria*) Nam post crucē manifestata persona sua ac virtute, Saluator palam, sumulantibus nubibus adscendit gloriosus in cælum. Istud, igitur (magnitudo, inquam, mysterij) causa est, cur tanta requiratur diligentia in Episcopo: Res vna omnium difficillima est comprehendere quæ sit longitudo, latitudo, & profunditas crucis Christi.

CAPVT IIII.

Piritus autem manifestè dicit, quia in nouissimis temporibus discedent quidem à fide, attendentes spiritibus erroris, & doctrinis dæmoniorũ in hypocrisi loquentium mendacium, & cauteriatam habentium suam conscientiam, prohibentium nubere, abstinere à cibis quos Deus creauit ad percipiendũ cum gratiarum actione fidelibus, & ijs qui cognouerunt veritatem.

S*Piritus autem, &c.*) Præter hoc inquit, quod iam dixi, quòd videlicet tanta sit difficultas in mysterio hoc, etiam acuere debet diligentiam Episcopi, quod posterioribus seculis exorientur seductores, (*manifestè dicit*) id est, certò dicit & disertè, quasi conceptis verbis. Alia vox est, quàm in superiori capite, vbi dicit: manifestè magnum est pietatis Sacramentum. Ibi enim est, ὁμολογουμένως, hic verò ῥητῶς, qua voce etiam Aristoteles vtitur lib. 8. Ethic. ca. 13 Actorum ca. 20. Spiritus aliquid

quid dicit Apostolo Paulo, sed non ῥητῶς, id est præcisis siue præscriptis vel expressis verbis. Ignorabat enim Apostol' in specie quid sibi euenturum esset Hieroso. *Nouissima tempora*) ex phrasi Scripturæ significant ætatem Christi vsq; ad vltimum iudiciū, quanquam hoc loco non sit nouissimis, sed posterioribus temporibus. Est enim Græcè ὑστέροις. Ex circumstātijs videtur hic esse sensus Pauli; Tam breui sunt exorituræ hæreses istæ, vt iam nunc opus sit vigilantia. Nouissimis ergo temporibus, id est, paulò post, quāquam alij interpretentur de temporib. multò post sequuturis. *Discedent*) id est, deficiēt siue descifcent. *Quidam à fide.*) De Manichæis inquit Chrysost. & Eucratitis Marcionistis, omniumq; illorum officina sermo est. Idem commentarius est apud Theophylactū, Oecum. & Ambros. Porrò Manichæum Marcionem & Encratitarum duces, spiritus erroris vocat, quod eiusmodi spiritib. afflati sua sunt locuti. Sic Chrysostomus: Ex quo commentario mox intelligitur, quæ sit doctrina dæmoniorum.

Quod additur (*in hypocrisi loquentium mendacium*) ex August. & Epiphanio intelliguntur Manichæi & Eucratitæ, qui cum intra parietes turpiter viuerent, essentq; impurissimi, tamen miram præ se ferebant sanctitatem, simulatè & fallaciter omnia agentes. *Cauteriatam habentium conscientiam.*) Candenti ferro notabantur olim malefici stigmatis impressit cuti: At isti non corpus, sed animum habent stigmaticum, siue cauterio inustum ob vitæ dedecora, quorum ipsi sibi conscij sunt. *Prohibentium nubere*) siue, vt aliqui vertunt, contrahere matrimonium: (*Abstinere à cibis*) putant quidam Apostolū hic oblitum sui, nec aduertisse vocem deesse: vnde Erasmus in translatione sua verbum de suo adijciens vertit iubentium abstinere à cibis. Sed Græcanica scholia ostendunt esse atticismū & phrasin nusquam non obuiam apud ethnicos scriptores & prophanos, adducunt multa exempla. Et inter cætera cùm legimus, inquiunt, prohibuit eum ne perpetraret absurda, nō intelligimus, quòd ad absurditatē eū hortatus sit, sed contrarium: dictum est veteres tum Græcos tum Latinos hæc de Manichæis, Marcionist, Eucratitis interpretari. Iam studiosi est videre, quid de cibis, de nuptijs senserint: Item num iam, tum tempore Pauli incœperint hæreses istæ.

Epiphanius in hæresi Eucratitarum, quæ est 47. Nuptias, inquit, hi reijciunt, ex sathana has esse dicentes: animata verò abominātes interdicunt, non continentiæ gratia, neque honestæ vitæ, sed propter timorem & imaginationem, vt ne condamnentur ab animatorum esu. In hæresi verò Martionis, quę est 42. sic scribit: Docet nempe Martion animatis non vesci, pronuncians eos esse iudicij eos, qui carnem edunt, velut qui animas edunt. Deinde in hæresi Manichæorum quæ est 66. in hunc modum ait. Edentem carnes, Manichæus animam edere dicit, & esse ipsum rerum, vt & ipse tale quid fiat: Si taurum edit, vt taurus fiat: si porcum edat vt porcus fiat, & sic de reliquis. Qua propter ab animatis abstinent isti. Et si quis, inquit Manichæus, vxorem duxerit, etiam ipse post discessum ex hac vita in aliud corpus transit, & fit mulier, quò etiam ipse nubat. Iam si consulamus Epiphanium, videbimus initia harum hæresium cœpisse tempore Apostoli. Nam Saturninus, discipulus Simonis magi, damnabat nuptias, vt refert Epiphanius hæresi 23. easque & coitum coniugalem ex diabolo esse dicebat, propter partem corporalé, cuius vsus est in concubitu. Et ad scholam Simonis respicere Apostolum docet cōsequentia scripti, vt mox ostendemus. Hæc igitur torquere ad sanctissimos pontifices, qui noluerunt sacerdotes matrimonia contrahere, vt aptiores essent ad munus suum exercendum: Rursus ad D. Franciscum qui suos certis temporibus ieiunare voluit continentiæ gratia, & refrenandę concupiscentię. impium est commentum Lutheranorum.

Q*Vod omnis creatura Dei bona est, & nihil reijciendum quod cum gratiarum actione percipitur: sanctificatur enim per verbum Dei & orationem.*

Q*Vod omnis creatura Dei bona est*) Istud sanè palam indicat precedentia locum non habere in pontifices, & eos qui regulas condiderunt monachorum. Non enim iubent hi abstinere à cibis, quasi inter cibos aliqui per se immundi essent: vel à nuptijs, quasi illæ per se malę essent, & ex sathana: Sed hoc faciunt prędictę hereses: illas proinde hic notat Apostolus, nihil inquit reijciendum, hoc est, nullus cibus, quasi sua natura immudus, abijciendus est aut fugiendus, modò cū gratiarum actione percipiatur.

Sanctificatur enim) vt non polluatur qui eo vescitur per orationem & benedictionem, quę fit per verbum Dei, quòd sanctificat omnia. Si quis verò absq; gratiarum actione comedat, polluitur non per cibum, quia nihil intrans in os coinquinat hominem, sed per ingratitudinem, quę de corde procedit. Querit Chrysostomus, an is, qui sciens & prudens idolotito, hoc est, carne idolis immolata vescitur, polluatur? Respondet pollui non per esum carnium, sed per inobedientiam & legis preuaricationem. Idem iam respondendum de ijs, qui in quadragesima carnibus vescuntur, pollui ipsos, non per esum carnium quasi illę immundę essent, sed per inobedientiam. Alij, quod dicitur: (*Sanctificatur*

tificatur enim per verbum Dei, &c.) paulò aliter exponunt, hoc modo: Si putatis dæmones habere vim vllam in cibos, cogitate id totum purgari per preces & verbum Dei. Et dubiū non est, ante fidem Christi in creaturis magnam vim obtinuisse diabolum.

HAec proponens fratribus, bonus eris minister Christi Iesu, enutritus verbis fidei & bonæ doctrinæ assequutus es.

H*Aec proponens fratribus, &c.*) nimirum de cibis & cæteris, quæ iam dixi. Commētarij aliquo modo nos dubios faciunt: an Paulus de multo, an paulò post exorituris erroribus loquatur, sed consequentia scripti, quæ monet tum temporis à Timotheo proponenda fuisse ista, conuincit ad illius temporis errores respicere Apostolum: Tam breui grassaturæ sunt hæreses istæ, vt iam velim te vigilare, & de his commonere tuos. Respicit igitur ad familiam Simonis, quæ Theologiam suā hausit potissimum ex philosophia Platonis. Et sicut Platonici peculiares sibi dæmones habebant, per quos purgari se credebant ad φιλίαν, & omnem veritatem: sic & schola ista Simonis. Quare doctrinam huius, doctrinam dæmoniorum vocat: In præcedentibus meminimus Chrysostom. Theoph. Oecum. Ambros. quibus adijciendus est August. Is contra Adimantum Manichæum cap. 14. cùm locum hunc Apostoli exposuisset: *In nouissimis temporibus, & cæter.*) Illos inquit, propriè designat, qui à carnibus temperant, non propterea vt concupiscentiam refrenent, aut infirmitati alterius parcant, sed quia ipsas carnes immundas putant, & earum creatorem Deum esse negant. Non igitur hæc locum habent in Ecclesiam Romanam, quæ nullos cibos damnat, sed certum eorum vsum præscribit. Hæc si admonueris, (*bonus eris*) id est, subseruiens Christo Iesu.

Enutriti verbis fidei) Græcis est participium verbi medij, vnde quidam interpretantur actiuè, nec est præteriti temporis, sed præsentis. *Assecutus*) dilucidius vertisset affectatus. Sensus est: quam vsque secutus es. Sic Græcanica scholia, in qua, inquiunt, educatus es, & ab adolescentia versatus.

INeptas autem & aniles fabulas deuita: exerce autem teipsum ad pietatem. Nam corporalis exercitatio, ad modicum vtilis est: pietas autem ad omnia vtilis est, promissionem habens vitæ quæ nunc est, & futuræ. Fidelis sermo & omni acceptione dignus.

I*Neptas autem & aniles fabulas.* Referunt ferè commentarij ad deuteroses Iudæorum. Sed omninò verisimile est Apostolum respexisse ad somnia & fabulas hæreticorum, quorum iam meminit, siue Manichæorum siue Simoniacorum (*exerce autem teipsum ad pietatem*) id est, secūdum Chrysostomum, ad fidem puram vitamq; rectam. Eodem modo interpretantur Græcanica scholia, vt pietas sit generale nomen, complectens totum Christianismum. Ambrosius de operibus misericordiæ illud exponens, nomine corporalis exercitationis, significari vult ieiunium, quod prodesse dicit, sed parum, vt scilicet sit carnis frenum. Qui commentarius non placet D. Chrysosto. Verba eius sunt: Quidam hoc Apostolum de ieiunio aiunt dixisse, sed profectò errant, neq; enim est corporalis exercitatio ieiunium, sed spiritualis. Nam si corporalis esset, corpus vtique nutriret, nunc verò illud macerat & extenuat. Intelligit ergo ipse per corporalem exercitationem, eam, quæ corpus vegetum ac robustum reddit, quæque soli corpori accommodata est. Sensus est: tu docebis populum, quæ iam te docui. Sed quantum ad te attinet, cogita te athletam, hoc est, quod dicit, *exerce.*) Nam imperatiuus est, à verbo γυμνάζω, sed exercitium tuum sit in pietate. Nam corporalis exercitatio, quæ est istorum vulgarium athletarum, parum confert, & non nisi ad præsentem vitam. Pietas autem magna parit commoda, non hîc solùm, sed multò magis in futuro. Illud ergo: Nam corporalis exercitatio, &c. ratio est similitudinis inuolutæ in verbo, *exerce.*) Sic Chrysost. Cuius rei gratia inquit corporalis exercitationis mentionem facit, vt scilicet ex collatione huius ostenderet eminentiam. Idem habent Græcanica scholia. Comparatio inquiunt est à minore.

Fidelis sermo & omni acceptione dignus) Chrysostomus refert ad præcedentia, & fauet coniunctio (enim) quæ sequitur. Sensus est: Quod iam dixi de pietate, eam habere promissionem tum præsentis, tum futuræ vitæ, certum & indubitatum est, dignumq; quod modis omnibus acceptetur.

IN hoc enim laboramus & maledicimur, quia speramus in Deum viuum, qui est Saluator omnium hominum, maximè fidelium. Præcipe hæc & doce.

I*N hoc enim*) huius rei gratia ob spem veræ vitæ æternæ: Expletiuè enim additur illud, quia speramus in Deum viuum. *Laboramus*) Magnos labores subimus (*& maledicimur*) id est, cōtumelias, iniurias, & etiam maledicta sustinemus. Illud (*qui est Saluator omnium*) variè exponitur: Quidam referunt ad salutem corporum, vt intelligatur illud conseruare, quod sequitur creationem: Nā omnia creata virtute diuina conseruantur, ne in nihilum recidant. Secundū quam interpretationem melius vertetur, seruator vox est, quam etiam agnosceret Cicero. Nō enim est propria Christo, qui Saluator dicitur propriè, non seruator: nam sunt diuersæ notiones harum vocum. Ad eundem modū accipitur in Psalm. Homines & iumenta sal-

perint instituta huiusmodi viduarum, & quando desierint, & num in commune vixerint, ex historijs petendum est. Multa de his habet Chryso. libr. 3. de dignitate sacerdotali. In hoc, quod ait (*quæ verè viduæ sunt*) alludit ad Etymologiam Græcæ vocis. Nam χήρα dicitur à verbo χήρω, quod est, desolor, ac destituo, siue orbo. Sed & in Latinis vidua à viduando dicitur, hoc est, orbando: hinc viduitas pro desolatione & solitudine. Sensus ergo est: quæ verè viduæ sunt, id est, omninò desolatæ ac destitutæ, & non viro tantùm orbatæ, ita paulò inferius explicat ipse Apostol. Ita etiam vidua filios, aut nepotes habens: (*discat primùm*) id est, secundũ Ambr. antequam vidua Ecclesiæ fiat, antequam ab Ecclesia sustẽtetur, & Ecclesiasticæ incumbat disciplinæ. Certo enim & peculiari modo viuebant: Loco, regere habet Ambros. piè tractare: Græcè est εὐσεβεῖν, quę vox significat imbuere, aut etiam exercere pietatem. Sensus est: discat familiam suam ad Christum instituere. *Et mutuam vicem reddere parentibus.*) Redduntur vices parentibus, dum benè fit filijs ac nepotibus, dũ in timore Dei educantur. Græci codices, qui hodiè in manibus sunt, legunt (discant) numero multitudinis, vt ad filios & nepotes pertineat, qui sic instituẽdi sunt à matre vel auia, vt pij sunt erga progenitores: Atque in hanc sententiam interpretatur Theoph. Verùm Chrys. ad viduam refert, dicẽs, hoc esse reddendũ in nepotibus, quod in defunctis parentibus vidua non possit. Videtur ergo ipse legisse (discat) in singulari numero. Græcanica scholia cùm primũ de vidua interpretantur, secundò ad filios & nepotes referũt. Ex quibus discimus etiam Græcos codices id temporis variasse.

Quæ autem verè vidua est, & desolata, speret in Deum, & instet obsecrationibus, & orationibus nocte & die. Nam quæ in delitijs est, viuẽs mortua est. Et hoc præcipe, vt irrepræhensibiles sint.

QVæ autem verè vidua est) quod velut exponens, addit: *Et desolata*) vt cõiunctio (&) epexegesin habeat. Sensus est: quæ non solùm viro orbata est, sed & liberorum solatio destituta & nepotum, & breuiter omnium omninò hominum: *Speret in Deũ, & instet obsecrationibus.*) Si Paulus istud postulet à viduis, vt assiduæ sint, noctuq; & die in precibus, quid faciendum clericis? quid faciendum sacerdotibus? D. Ambr. indicandi modo legit, sperat in Deum, & instat, siue perseuerat: quæ lectio Græcorum est, vt Apost. non præcipiat, quid velit facere viduas, sed explicet descriptione, quas veras viduas dixerit. Atque ita locum hunc interpretatur Chrysostomus.

Nã quæ in delitijs est, viuens mortua est. Participiũ, viuens, referri potest vel ad pręcedẽtia, vel ad sequẽtia. Verùm sensus argutior est, si referatur ad sequentia, quod faciunt Gręci, vt duo contraria coniungat Apostolus, quasi dicat: Viuens non viuit, viuit quidem secundum corpus, secundum spiritum verò mortua est. Istud meritò terrere debet sacerdotes, qui in delitijs agunt. Si, inquit Chrysostomus, ita prohibentur delitiæ, vbi & ætas, & sexus infirmior est, quid dicturi sunt viri, qui se delitijs soluunt.

Si quis autẽ suorũ, & maximè domesticorũ non habet curã fidẽ negauit, & est infideli deterior. Vidua deligatur non minor sexaginta annorũ, quæ fuerit vnius viri vxor, in operibus bonis testimonium habens, si filios educauit, si hospicio recipit, si sanctorum pedes lauit, si tribulationem patientibus subministrauit, si omne opus bonum subsequuta est.

SI quis autem suorum.) Erasmus nõ malè vertit, si qua, scilicet, vidua, vt sit perpetuus sermo: & ad viduam pertinere admonent Græca scholia. Suos dicit, qui eam genere contingunt, & quia contingit suos esse, puta amicos, non autem etiam domesticos, idcirco addit (*maximè domesticorum.*) Curam siue prouidentiam appellat tum illam, quæ circa animum est, tum illam, quæ est circa corpus. Infideli deteriorem pronunciat, quia gentiles licet non omnibus, ac saltem cognatis prouident naturæ lege inducti. Quod præcedit (*fidem negauit*) intellige, negauit factis & opere, quanquam in intellectu fidem seruet.

Vidua deligatur, &c.) Quæstio hìc est, num ad præpositam viduarum tantùm istud pertineat, an ad omnes: hoc est, num eligi hoc loco sit præfici cæteris, an simpliciter admitti ad consortium.

Si spectes vocem Latinã, non alienus fuerit prior sensus. Verùm vox Græca significat simpliciter in numerum adscribi, siue in catalogũ redigi, quod pertineat ad omnes: & ita exponit D. Chrysost. Cæterùm, quòd Paulus hic tam grandæuam requirit, nimirũ sexaginta vt minus annorum, indicio nobis est, non solam paupertatem in ipsis viduis spectatam fuisse.

Quæ fuerit vnius viri vxor) miranda hic Pauli seueritas, qui nec septuagenariam ad eleemosynas ecclesiæ admitteret, si secundò fuisset nupta: vnde colligimus aliquid officij incubuisse istis viduis. Quod si istud in suis mulierculis requirit Paulus, quid mirum Ecclesiam in sacerdotibus id requirere? Bonum etiam argumentũ est, quod hinc ducitur contra Pomeranũ, videlicet in pręcedentibus non dici vnius vxoris virũ Episcopũ, qui simul duas habeat vxores, vt ibi notauimus: (*si filios educauit*) scilicet, vt oportet. i. si ad pietatẽ instituit. Paulus habet dictionem compositam. (*si hospicio recepit*) & hic di-

hîc dictio composita est, atque ideò iucundior sermo. *Si sanctorum pedes lauit*) hoc addit, quia nonnullæ hospicio excipiunt sanctos: sed interim ancillarum non sua in illis excipiendis vtuntur opera: Non vult ergo viduam mollem & delicatam. Quod sequitur: *Si omne opus bonum subsecuta est.*) Erasmus non malè vertit, si in omni opere bono fuerit assidua.

Adolescentiores autem viduas deuita. Cùm enim luxuriatæ fuerint in Christo, nubere volunt, habentes damnationem, quia primam fidem irritam fecerunt: simul autem & otiosæ discũt circumire domos: non solùm otiosæ, sed verbosæ, & curiosæ, loquentes, quæ non oportet.

Adolescentiores autem.) Erasmus comparatiuè intelligit minores, quàm septuaginta annorum. Alij positiuè accipiunt pro adolescentulis siue iuuenculis, atq; ita vertit Hieronym. in epistola ad Geruntiam de Monogamia, & congruit magis sequentib. Illud (*deuita*) satis incommodè versum est. Græca vox significat, reijce & refuta, hoc est, ne recipias alendas: (*cùm enim luxuriatæ fuerint*) id est, vbi lasciuierint, qualem lasciuiam videmus in equis benè pastis, & cæteris iumentis, quæ cum pabulo ferociunt, atque abruptis habenis suopte feruntur arbitrio. Quod additur (*in Christo*) dilucidius vertisset, in Christum, id est, contra Christum, vel aduersus Christum. Cùm lasciuierint in iniuriam Christi, quem in sponsum & in maritum sibi delegârant. Sic Hier. & Græci interpretes. *Habentes damnationem, quia primam fidem irritam fecerunt*) quia violauerunt votum, siue professioně, siue pactum cum Deo initum.

Refert hîc obseruare, quomodo veteres hunc locum sint interpretati. Chryso. Oecum. Theoph. fidem interpretantur διαθήκην, id est, pactum, Epiphanius ἐπαγγελίαν, id est, promissionem. Ambr. professionem, Aug. votum. Vide Epiph. lib. 2. contra hęreses heresi. 48. Vide Aug. de sancta virginitate ca. 33. & de adulter. coniug. cap. 4. Reliquos vide in commen. huius loci. Cum horum interpretatione conferantur commentarij Lutheranorum, qui fidem interpretãtur de fide, qua creditur Euangelio. In confirmationem suæ sententiæ adferunt, quod in præcedentibus Apostolus ea voce sic vsus sit, dum ait: Si quis suorum curam non habet, fidem negauit, quasi nõ & ab ipsis interpretibus aliter sumatur presbyter, dum dicitur in principio capitis: Seniorem ne increpaueris: & aliter dum sequitur: Qui benè præsunt presbyteri. Adferũt & aliud argumentum. dicunt nec Græcam, nec Hebræam phrasin habere, vt fidem irritam facere, sit vota violare: sed videndum, nũ de vocibus coniunctis loquantur, an de singulis seorsim: Voces has sic sumi in Scriptura patet. Nã Numerorum 30. legimus: Si quis Domino votum vouerit, nõ faciet irritum verbum suum. Rursus: Vota irrita erunt. Rursus: Promissiones irritas fecit meas. Et cap. 17. Gen. Pactum meum irritum fecit, vbi est vox Hebræis propria. Græca phrasis est in Epist. ad Hebr. Irritam quis faciẽs legem Moysi. Rursum in Psal. Quæ procedũt de labijs meis, non faciã irrita. Et apud Marcum cap. 7. Benè irritum fecisti verbũ Dei, Heb. 12. vbi est vox Pauli ἀθετῶ. Psal. 88.

Iam alteram vocem, quæ est πίστις, siue fides, pro pacto poni, & promissione certum est in Epistola ad Romanos, vbi cap. 3. dicitur: Nunquid incredulitas illorum fidẽ Dei euacuauit? Quare reiecta horum sententia, retinenda est interpretatio veterum, tã Grecorum, quàm Latinorum, vt intelligantur damnationi obnoxiæ, quia votum cõtinentiæ violârunt.

Volo ergo iuniores nubere, filios procreare, matresfamilias esse, nullam occasionem dare aduersario maledicti gratia. Iam enim quædam conuersæ sunt retro post Satanam. Si quis fideles habet viduas, subministret illis, vt nõ grauetur Ecclesia: Vt ijs, quæ verè viduæ sunt, sufficiat.

Volo ergo iuniores nubere) non absoluta voluntate, sed ne lasciuiant, & cætera admittant, quæ iam dixi. Sic Hierony. in Epist. ad Gerontiã, vbi verè insignis est. Et Chrysostomus in comment. huius loci. Illud, inquit, dicit, non quòd adolescentulas viduas esse nolit, sed quòd adulteras esse vetet, nolens otiosas esse, & loqui, quę non decent, ea causa sublata non prohibet iuniores viduas. Ad eundem modum interpretantur Græca. scholia, & addunt: Volo iuniores nubere, scilicet ante votum. Seipsas Christo nõ despondeant, inquiunt, & ita nubant: hoc enim peccato vacat, illud autem impium est & scelestum.

Illud (*matresfamilias esse*) Græcè iucundius est voce composita οἰκοδεσποτεῖν, id est, familiam administrare, seu gubernare (*nullam occasionẽ dare aduersario*) vt maledicat fidei: hoc enim (*maledicti gratia.*)

Iam enim quædam conuersæ sunt.) Sensus est: Christo, quẽ in sponsum delegerant contẽpto, deflexerunt, & secutæ sunt satanã. Hæc est causa, quare adolescẽtulas nubere velit. *Si quis fidelis*) addũt Græci codices: vel si qua fidelis habet viduas, subministret illis, id est, sumptibus suis illas alat, & nõ onere Ecclesiæ. *Vt ijs, quæ verè viduæ sint, sufficiat*) scilicet Ecclesia, vt satis esse posset, & idonea ad alendum verè viduas. Hic est finis tractatus de viduis. Quæ iam sequuntur, pertinent ad presbyteros.

Qui benè præsunt presbyteri, duplici honore digni habentur: maximè qui laborãt in verbo & doctrina. Deu. 25. a 1. Cor. 9. a

Matt.10.b doctrina. Dicit enim Scriptura: Non alligabis os boui
Luca 10.b. trituranti. Et: Dignus est operarius mercede sua.

PResbyteri) hoc loco est vocabulum ordinis, & refert Chrysostomus ad Præsules, siue Episcopos, cui fauet verbum (*præsunt.*) Honorem vocat subsidium, & non vulgaré istum honorem, vt discedere de via, aperire caput, flectere genu. Quod ait (*duplici*) Græca scholia, dictum putant per comparationem ad viduas, quas in præcedenti tractatu honorari voluit Apostolus, hoc est, alij stipendio Ecclesiæ. Addunt & alium cómentariũ, qui magis probabilis est: Duplici honore, inquiunt, id est, magno stipendio, vt iubeat Apostol. abundanter illis subministrari necessaria, quo liberè valeant exequi munus suum (*dicit enim Scriptura: Non alligabis os boui trituranti*) boues triturantes, Episcopi sunt & doctores: Ita omnes commentarij. Sed quæstio est, num Apostolus testimoniũ hoc secundum allegoriam citet, an potius ad literam, vt in voce bonis metaphora sit. Quidam hoc, illud alij amplectũtur: vtrunque probabile est. Moris enim apud Palæstinos erat, circumacto iumento triturare. Testimonio legis Aadijcit post aliud ex Euangelio descriptum: *Dignus est operarius mercede sua.*) Mercedem intellige non seruilem, & proprij nominis, sed necessariarum rerum subministrationem. Quæstio hîc est, num Episcopi & Pastores, qui non prestant, quod officij sui est, iustè requirant fructus. Ex iure diuino, quod hic proponit Apostolus, nihil videtur ipsis debitum. Nam boues sunt non triturantes. Verum præter ius diuinum inspiciendum est ius canonicum, & ius ex legatis & fundatorib. proueniẽs piorum, qui bona sua reliquerunt Episcopis, & alijs Ecclesiæ ministris.

A*Duersus presbyterum accusationem noli recipere, nisi sub duobus aut tribus testibus: Peccantes coram omnibus argue, vt & cæteri timorẽ habeant. Testor coram Deo, & Christo Iesu, & electis angelis, vt hæc custodias, sine praiudicio nihil faciens, in alteram partem declinando. Manus citò nemini imposueris, neq; communicaueris peccatis alienis.*

A*Duersus presbyterum*) Chrysostomus ad ætatem refert, quod nimium est, presertim cùm secundum ipsum Timotheus Archiepiscopus fuerat. Ad ætatem quoque refert Theoph. & Græcan. scholia. Ambrosius significationem ordinis retinet, quod multò probabilius est: Id, inquit, honoris deferas ordini Episcoporum, ne etiã pro tribunali sedens ad causam audiendam admittas accusationem contra eos, nisi hac conditione. Ex hoc loco discimus cognitionem aliquam causarum forensium olim fuisse apud Episcopos. Et dicit Chrysost. partẽ hãc Episcoporum longè difficillimam esse, Ambro. quoq; & Augustinus de huius rei difficultate queruntur.

Peccantes autem coram omnibus argue.) Sensus est: Nolo sic te parcere ordini, quin Episcopos, quos constiterit peccasse, vel quia per testes approbatum est, vel quia eorum peccata alijs manifesta sunt, arguere possis. Causam, quare coram omnibus argui velit, explicat, dum addit: *Vt & cæteri timorem habeãt*) & timore contineantur in iustitia.

Testor coram Deo) id est, obtestor te interposito non solùm nomine Patris & Filij, sed & sanctorum Angelorum, in quorum conspectu consistimus. *Vt hæc*) scilicet, quæ dixi, custodias. Secundum Ambrosium refertur ad totam ordinationem Ecclesię clericorum & viduarum. Alij interpretantur, vt ad iudicia tantùm pertineat, hoc sensu: vt hęc, quæ in præcedenti sententia dixi, custodias (*sine praiudicio nihil faciens*) id est, nisi priùs iudicaueris apud te, quid in tribunali sis iudicaturus. Cui sententiæ fauet, quod sequitur: *In alteram partem declinando*) in quo alludit ad bilancem indifferentem ad vtrumque. Sensus est: communem & æquum his, qui iudicandi sunt, te præbeas, vt te nullus anticipet, nemo conciliet. Si Ambrosium sequamur, sensus huius: Sine præiudicio nihil faciens, hic erit: Nihil in omnibus absque diligenti indagatione, siue dijudicatione pręuia, agas. Erasmus præiudicium in longè alia significatione accipit, scilicet pro præcipitato iudicio, cùm ex concepta opinione temere quippiã agitur, & refert ipse ad præcedentia. Ad eundem modum interpretantur Græcan. scholia. Vt hæc custodias, inquiunt, absque præcipitatione iudicij, hoc est, vt nihil eorum, quæ dicta sunt, temerè & imprudenter, ac non præeunte iudicio, & concilio agas.

Manus nemini citò imposueris) scilicet ad absoluendum. Sic quidam: Verùm Græcanica scholia de ordinatione interpretantur, hoc sensu: Neminem ordines, nisi cuiᵘˢ vitã probè perspectam habeas: *Neque communicaueris peccatis alienis.*) Hinc colligimus, quod is, qui indignũ instituit, seu ordinat, particeps efficiatur, & communicet peccatis, quæ ab ipso committuntur. Quod diligenter attendere debent non solùm Episcopi, sed & ipsorum conciliarij.

T*Eipsum castum custodi. Noli adhuc aquam bibere, sed modico vino vtere, propter stomachum tuum, & frequentes tuas infirmitates.*

T*Eipsum castum custodi*) id est, purum & immaculatum. Magnam enim puritatem requirit religio. *Noli adhuc aquam bibere*) pro noli adhuc Græcè est μηκέτι, quod Erasmus vertit, ne post hac. Ex qua particula Hieronymus ratiocinatur Timothæum vsque ad id tẽpus aquam potitasse. Commentarius

tarius Ambro. in hunc locum sic habet: vult Deus prudẽter sibi seruiri, ne nimietate debiles efficiamur, & posteà medicorũ suffragia requiramus. *Sed modico vino vtere.*) Locus hic pulcherrimè tractatur à Chrysosto. homilia prima ad populum Antiochenum.

Quorundam hominum peccata manifesta sunt præcedẽtia ad iudicium, quosdam aut & subsequuntur. Similiter & facta bona manifesta sunt, & quæ aliter se habent, abscondi non possunt.

Quorundam hominum peccata manifesta sunt) siue vt Græcè est, antè manifesta sunt. Putat Chrysostomus hæc adiecta, vt sciret Timothæus, quid in multitudine ordinandorum esset faciendum. Quorundam, inquit, peccata palàm incurrunt in oculos, sesèque produnt, vt facilè de ijs sit iudicare, atque hæc, non debent te latere: quorundã verò subsequuntur posteà, dum electi sunt & ordinati, quæ perspicacibus lynceisque oculis obseruare debes: si quid præter hæc egeris, cõmunicabis peccatis: *Similiter & facta bona manifesta sunt.*) Rursus est πρόδηλα, id est, antè manifestata (*& quæ aliter se habẽt*) scilicet quàm bonum est, id est, (*peccata abscondi non possunt*) quin tandem appareãt, & in lucem veniant.

CAPVT VI.

Vicunq; sunt sub iugo serui, dominos suos omni honore dignos arbitrentur, ne nomen Domini, & doctrina blasphemetur. Qui autem fideles habent dominos, non contẽnant, quia fratres sunt, sed magis seruiant, quia fideles sunt & dilecti, qui beneficij participes sunt.

Qvicunque sunt sub iugo serui, &c.) quod tam studiosè, & toties in suis Epistolis hanc rem inculcet Apostolus, indicio nobis est, iam tum fuisse aliquos, qui malè intelligentes libertatem Christianam, putarent cum hac non cõsistere seruitutem: maximè, quæ dominis ethnicis exhibebatur. Illud: Ne nomen Domini, & doctrina blasphemetur) hunc habet sensum: ne nomẽ Christi & Euangelium, quod nos discipuli propagandum suscepimus, malè audiat. Si enim domini seruos à fide Christi suscepta experiãtur immorigeros aut contumaces, ascribent id doctrinæ Euangelicæ, & in Christi doctrinam reijcient. *Qui autem fideles habent dominos nos contẽnant, quia fratres sunt*) id est, Christiani sunt. Hinc discimus, Paulum in præcedenti sententia monuisse seruos dominorum Ethnicorum. Illud: *Qui beneficij participes sunt*) id est, qui beneficentia iuuantur, refertur ad seruos, non ad dominos. Sensus est: Cogitent serui, quod accipiant multa illa beneficia à dominis suis, ab illis siquidẽ aluntur, ab illis vestiuntur, eorum prætereà munere Christiani sunt: reddant ergo beneficium, benè & fideliter seruiendo.

Haec doce & exhortare. Si quis aliter docet, & non acquiescit sanis sermonibus Domini nostri Iesu Christi, & ei, quæ secundum pietatem est, doctrinæ superbus, nihil sciens, sed languẽs circa quæstiones, & pugnas verborum, ex quibus oriuntur inuidiæ, contentiones, blasphemiæ, suspiciones malæ, cõflictationes hominum mente corruptorum, & qui veritate priuati sunt, existimantium quæstum esse pietatem.

Haec doce & exhortare. Si quis aliter docet, &c.) Redit ad id, quod cœpit in prima parte Epistolæ, Græce iucundius est voce composita. Si quis ἑτεροδιδασκαλεῖ, id est, diuersa docet, id est, impertinentia, siue ex deuterosibus Iudæorum, siue ex philosophia Ethnicorũ, siue ex magia Simonis, vel doctrinis dæmoniorum. Hodiè aliter docent: non solum qui hæreses prædicant, sed etiam ij, qui nugas adferunt, & commentitia exempla vel falsa miracula. *Non acquiescit*) ad verbum est: & non accedit. *Sanis sermonibus.*) Non est verisimile tunc inter Christianos fuisse, qui Christi doctrinam repræhenderent. Quare quod dicit (*& non acquiescit*) intelligendum est hoc sensu, & non consentanea dicit doctrinæ Christi. *Et ei, quæ secundum pietatem est*) id est, quæ sapit cultum Dei, qui cõsistit in fide, spe, & charitate: (*superbus*) subauditur verbum (est) Græcè est τετύφωται, id est, inflatus est (*nihil sciens, sed languens circa quæstiones*) Græcè est νοσῶν, id est, ægrotans, sed transfertur hoc loco ad animũ, vt νόσοι, dicantur, qui delipiunt, seu delirant, id est, animi morbo laborãt, vt qui iudicant id sectandum, quod non est sectandum, qui magnum impendunt laborem in inquirenda veritate rei, non admodum frugiferæ ad fidei profectum, velut si sacerdos totam terat ætatem in studijs mathematicis. Repræhendit ergo hoc loco Paulus studia inutilia, & quæstiones futiles illorum temporum. Lutherani pertinere putãt ad commentarios scholasticos in sententias Magistri conscriptos. Sed tales quæstiones plurimũ frequenter adferunt frugis, quanquam fatendum est nonnihil à plerisque hac in re peccatum fuisse. Blasphemiã nonnulli commentarij interpretari videntur, vt sit vocabulũ specialis nominis, sed probabilius est generaliter pro maledicentia poni: nascuntur enim ex huiusmodi disputationibus, & verborum pugnis (quas eleganter Apostolus λογομαχίας, dictione composita vocat) conuitia. Quod additur: *Suspiciones malæ* interpretantur Græci opiniones, & peruersa dogma-

dogmata. Vocem Pauli Cicero intelligentiam vertit & notitiam. Est ὑπόνοια. Conflictationes) Græcis non simpliciter est διαζίβαι, quo nomine congressus & disputationes scholasticas significant, sed addita præpositione παρά, quę sæpius id efficit, vt vox, cũ qua componitur, in malã partem sonet. Significat igitur cõflictationes inutiles, & nihil ad rem pertinentes. In hunc modum interpretatur Theophylactus: παραδιαζίβαι, inquit, id est, scholæ superuacaneæ. Scholia Græcanica putant metaphoram sumptam à scabiosis, qui mutuo confrictu contactuq; morbum cõmunicant. Vt sensus sit: ex quibus oriuntur opinionum peruersorum dogmatum affricationes. Meminit huius commentarij & Theophyla. meminit & Chrysostomus: Quemadmodum, inquiunt, scabiosæ oues, si confricentur cæteris, etiã quæ sanæ sunt, morbo tentantur. Ita & hi homines, si simplicioribus quibusque inuersentur, veneno suæ prauitatis eos inficiunt. *Qui veritati priuati sunt*) id est, quibus veritas adempta est, iuxta illud Publij: Nimium altercando, veritas amittitur. *Existimantium pietatem*) id est, religionem Christianam re esse quæstuosam. Quidam Iudæi & gentiles ad fidem conuersi sectas suas miscebant Christianismo, atque hac ratione docendo, quęstum venabantur. De horum, non vulgari auaritia loquitur Apostolus.

EST autem quæstus magnus, pietas cum sufficientia. Nihil enim intulimus in hũc mundum, haud dubium, quia nec auferre quid possumus. Habentes autem alimenta & quibus tegamur, his cõtenti simus.

EST autem quæstus magnus.) Visus est dixisse religionem non esse quęstum, hic corrigit se: Magnus, inquit, quæstus est pietas, sed non ita, quomodo isti existimãt, sed excellentiori modo: nam parit æterna bona. Illud: *Cum sufficientia.*) Erasmus nõ malè vertit, cũ animo sua sorte contento. Græcè est αὐτάρκεια. vocabulum philosophicum, significans vbi quis cõtentus est suis, nec aliunde desiderat quicquam. Talis erat Apostolus, ego, inquit, didici, in quibus sum, id est, ijs, quæ ad manum sunt, contentus esse Ad Philipp. capite vltimo, vbi est αὐτάρκης, vox huius loci.

Nihil enim intulimus in hunc mundum.) Si quis doctrinam hanc benè imbibisset, & frequenter ad memoriam reuocaret, nempe, quòd non plus ferret secum ex hac vita discedens rex aut princeps, quàm agricola, vel quis è plebe, sanè nihil præter vestimenta ad carnis nuditatem tegendam, & alimẽta ad corpus in vita fulciendũ necessaria, in hoc mundo appeteret.

NAm qui volunt diuites fieri, incidunt in tentationem, & in laqueũ diaboli, & desideria multa inutilia, & nociua, quæ mergunt homines in interitum & perditionem. Radix enim omnium malorũ est cupiditas, quam quidem appetentes, errauerunt à fide, & inseruerunt doloribus multis.

NAm qui volunt diuites fieri.) Per occasionẽ detestatur studium pecuniæ, & pręsertim in doctore Ecclesiastico: & reuerà nihil tam perniciosum est, quàm si Ecclesiasticus, maximè qui est in sublimi loco, studeat congregandis diuitijs. Rationem eius reddit Ambrosius: Quanto, inquit quis honorificentior ordine est, tanto magis suadet imitandum se in hac re, quæ in vita illa procliuis est. Aunotat Chrysostomus dixisse Apostolum non hoc modo: non qui diuites sunt, sed qui volunt diuites fieri, vt intelligas, non diuitias, sed harum cupiditatem damnasse Apostolum. *Incidunt in tentationem.*) Sensus est: qui tenentur studio pecuniæ, variè solicitantur ad diuinas leges, & humanas transgrediendas. *Et in laqueum diaboli*) ita irretiantur varijs peccatis. *Et desideria multa*) & stulta & noxia. *Quæ mergunt*) vox Græca significantior est, quæ altè demergunt hominem, ita, vt emergere nequeat. Admonitio hæc frequenter versare debet ante oculos eorum, maximè qui futuri sunt sacerdotes, vt animum studeant etiam, dum adolescentes sunt, ab amore diuitiarum liberum seruare. Radix enim, vnde omnia mala pullulare solent, est cupiditas, id est, studium pecunię. Non enim hoc loco est πλεονεξία, de qua voce aliquoties diximus, sed φιλαργυρία, quam Ambrosius hoc loco auaritiam vertit, quod annotandum est, ne quis de gloriæ, de imperij, vel de alterius generis cupiditate Apostolum loqui existimet. Auarus dum cupiditatem suam, quę inexplebilis est, explere cupit, & adulteria, & sacrilegia, & homicidia, & nihil non admittit, vt rectè exclamet Poeta: Quid non mortalia pectora cogis auri sacra fames? Et Sap. in Ecclesiastico: Auaro nihil est scelestius, hic enim & animam suam vænalem habet. *Quam quidem appetentes*) Diximus Græcam vocem significare studium pecuniæ, quare mollius cùm ea hæret, illud (quam) refert enim pecuniam, quæ vox in composito nomine φιλαργυρία includitur. *Errauerunt à fide.*) Hinc discimus, quàm detestabile vitium sit auaritia, quod hominem etiam in errorem deducit. *Et inseruerunt se doloribus multis.*) Siquidem studium pecuniæ spinarum in modum stringẽtis, manus ex omni parte cruentat curis, vigilijs, & terrorib. ipsum transfigens. Sic Græca scholia. Et ad eundẽ modum interpretantur alij tã Gręci, quàm Latini interpretes. Nã sine dubio locus ita interpretandus fuisset, si Græcè locutus fuisset Apostolus, nũc autem Hebraizat, dolores vsurpans pro ipsis sceleribus, & malis

malis culpæ Hebræis si quidam Amal propriè laborem significat, qualis est merentiũ, & eorum, qui laborando artus fatigāt. Vnde deflexerunt vocem ad significãdum defatigationem, quæ, quia cum dolore plerunque coniuncta est, deinde pro dolore vsurpatur, & postremò deflexerunt vocem ad ipsam culpam, seu scelus designandum, quod dolorum causa est. Hebræorum magistri hanc vocem tractantes, multa proponunt significata, quasi ex æquo ad omnia illa pertineat, cùm reuerà vna tantùm sit naturalis significatio eius, & varius flexus. Numeror. 23. Non est idolum in Iacob, nec videtur simulachrum in Israel. Illud simulachrum) est dolor huius loci. Vnde Rabbi. Salomon interpretatur: non est præuaricatio in Israel. Alius: non est iniquitas, non est calumnia, non est labor. Chaldæus interpres: non est simulachrum, quomodo vertit Hieronym. Eadem vox habetur Psalm. 7. Ecce parturit iniustitiam, concepit dolorem pro dolore Hebraicè est Amal. Sic Iob. 5. De humo non egredietur dolor, quod alius vertit: è terra, non orietur peruersitas. Esaiæ 10. scribentes iniustitiam scripserunt. Omnibus his locis est Amal. Vult ergo hoc loco Apostol. auaritiam non esse solam, sed qui vitio huic deditus est, multis se maculare peccatis. Nam quòd diuitiæ curas adferant, palam est, postquam in errorem fidei pertraxerunt.

TV autem ó homo Dei, hæc fuge, sectare verò iustitiam, pietatem, fidem, charitatem, patientiã, mansuetudinem. Certa bonum certamen fidei, apprahende vitam æternam, in quam vocatus es, & confessus bonam confeßionem corã multis testibus.

TV autem ó homo Dei) id est, qui populo in rebus Dei præes, qui pastorem agis & Episcopum. *Hæc fuge, sectare verò iustitiam.*) Nõ dixit, ab his discede, illis verò adhære: sed quod vehementius est, fuge, & persequere, siue vt noster vertit interpres, sectare. Est ergo epithasis in his duobus verbis. Qui omnibus modis agit, vt auctior in iustitia sit hoc anno, quàm erat superiori, is sectatur iustitiam. Pietas hoc loco non est θεοσέβεια, sed εὐσέβεια. Virtutes, quas hic enumerat, necessariæ sunt Episcopis.

Certa bonum certamen) hoc propositum est Christianis, id significat genitiuus (*fidei*) qui additur: (*apprahendere vitam æternam*) que palma est certaminis huius (*in quam*) siue ad quã (*vocatus es, &*) cuius gratia (*confessus es bonam confeßionem*) iuxta Ambr. & Græca. schol. Apost. commonefacit. Timoth. voti, siue professionis factæ in Baptismo, Comment. Ambro. rectius intelligetur, si conferatur cum cap. 20. libri, quem de Ecclesi. Hierarchia, conscripsit Dionysi. in quo actio Baptismi pulcherrimè explicatur.

PRæcipio tibi coram Deo, qui viuificat omnes, & Christo Iesu, qui testimonium reddidit sub Pontio Pilato bonam confeßionem, vt serues mandatum sine macula, irreprahensibile vsq; in aduentũ Domini nostri Iesu Christi, quem suis temporibus ostendet beatus, & solus potens rex regum. & Dominus dominantium: qui solus habet immortalitatem, & lucem inhabitat inacceßibilem, quem nullus hominum vidit, sed nec videri potest, cui honor & imperiũ sempiternum, Amen.

PRæcipio tibi coram Deo) nomen est personæ: siquidem partem significat. Addit istud Apostol. vt quæ mandat velut ab ipso Domino accepta custodiat Tim. & semper testem, sub quo hæc audit ante oculos habens, commoueatur animo: Sic Chrysosto. quanquam non tam propter Timothæum, quàm propter eius successores putat Ambr. Apostolum hæc dixisse. Valde in loco posuit illud (*qui viuificat omnia.*) Si quidem adhortatur Timothæum ad certamen subeundum. Aptè etiam postquam meminit Christi, adiecit: *Qui testimonium reddidit sub Pontio Pilato*) vt in hunc respiciens Timothæus excitetur ad paria. *Mãdatum*) illud intelligit, quod suprà posuit: Certa bonũ certamen fidei. Quãquam alij heterosin numeri esse volunt, & sensum esse: Vt serues, quæcunque mandaui. Quod sequitur (*sine macula*) Græcis est vnica dictio composita & adiectiua. Hæc Erasmus refert non ad mandatum, sed ad ipsum Timotheum: Nam in hũc modum vertit: At serues præceptum immaculatus & irrepræhensibilis Græcus sermo vtrumq; admittit, & sensus semper eodem recidit: *Vsq; in aduentum Domini*) Paulus & Aposto. semper ante oculos habens diem iudicij, nõ ad terrorem solũ, sed in primis ad consolationem.

Hinc illa frequens mentio aduentus Domini in Epistolis & concionibus ipsorum. (*quem*) refert aduentum, non Christũ: quod ex Grecis liquet, quamuis Græcis nõ sit παρουσία, id est, aduẽtus, sed ἐπιφανεία. id est, apparitio, quam suis tẽporibus, id est, sibi soli cognitis ostendet beatus ille: præponitur enim Græcè articulus: *& solus potens*) Græcè nomen substantiuum est, & talis planè vox, qualis est Latinis satrapa: vnde Erasmus vertit, solus princeps. Græca voce vsus est Cicero ad Atticum, & etymologiam eius exprimens Strabo, dicit reges δυνάσας vocari, propterea, quòd plurimùm possunt, pollẽtque. *Solus*) excludit non Christum, sed eos, qui alterius sunt naturæ: Iam propter creaturas addendum est, solus potẽs, scilicet ex sua natura. Nonnulli Platonici interpretantur hoc, hoc sensu: Apud Deum est perfecta Idæa, & exemplar potentiæ. His libẽter accedit August. Verisimile est Paulũ hæc posuisse propter scholam Simonis: Solus Deus potens est, Solus ipse per se habet immorta-

litatem,

litatem, non sunt immortales vllæ potestates per se, quod vult Simon Magus & eius soboles. Solus Deus inhabitat lucem inaccessibilem: nam comprehendi nequit. De videndo Deo vide August. ad Paulinum Epistola. 102.

D*iuitibus huius seculi præcipe non sublime sapere, neque sperare in incerto diuitiarum, sed in Deo viuo (qui præstat nobis omnia abundè ad fruendum) benè agere, diuites fieri in bonis operibus, facilè tribuere, communicare, thesaurizare sibi fundamentum bonum in futurum, vt apprehendant veram vitam. O Timothee, depositum custodi, deuitans prophanas vocum nouitates, & oppositiones falsi nominis scientiæ, quam quidam promittentes, circa fidem exciderunt. Gratia tecum, Amen.*

D*iuitibus huius seculi præcipe*) scilicet ne elato sint animo, ne arroganter de se sentiant, ne persuadeant magnos se esse. Iucundius Græcè composita voce est ὑψηλοφρονεῖν. Præcipe præterea, ne spem ponant in diuitiarum incertitudine, hoc est, phrasi Hebrea, in diuitijs incertis. Est elegans epitheton diuitiarum huius temporis, quas qui hodie habet, an cras habiturus sit, nescit. *Sed in Deo viuo, qui præstat nobis omnia abundè.*) id est diuiter siue opulentè. Est enim Græcè πλουσίως.

O Timothee depositum custodi) id est, serua quod tibi à me commissum est. Sentit dispēsationem Euangelij, id est, doctrinam siue docendi rationem, quam illi in initio commendârat. Locum hunc insigniter tractat Vincentius Gallus in doctissimo illo libello, quem conscripsit aduersus hæreticos. *Deuitans prophanos vocum nouitates,*) Proprium erat sectatoribus Simonis Magi prodigiosas habere voces, & quidem rerum inanium: Has intelligit Apostolus per καινοφωνίας, quæ vox si in principio scribatur diphthongo αι, hoc significat, quod vertit interpres: Si verò per ε, vocum inanitates significat, atque ita legunt Græcan. scholia. Res quam tractat hic Apostolus, tota petenda est ex historia antiquitatis, cuius diligens imprimis scriptor est Epiphanius. *Et oppositiones falsi nominis scientiæ*) siue falso appellatæ scientiæ. Pro (falsi nominis) Græcè est vox composita, qua vtitur et Epiphanius qui optimè explicat, quæ fuerit hæc falsò dicta scientia: Hæresis fuit Gnosticorum. Chrysostomus quoque in commentarijs huius loci nominatim meminit Gnosticorum: Item Theophylactus: (*quam quidam promittentes*) id est, profitentes sicut dicimus professores linguarum. (*Circa fidem exciderunt*) Græca vox propria est his, qui à scopo aberrant: Vsus est eadem Apostolus in primo capite huius Epistolæ, vbi interpres aliter eam transtulit dum ait: A quibus quidam aberrantes conuersi sunt in vaniloquium, & cætera, *Gratia tecum, Amen.*

Finis Epistolæ primæ ad Timotheum.

IN POSTERIOREM EPISTOLAM CATHOLICAM D. PAVLI AD TIMOTHEVM EXPOSITIO.

F. ADAMI SASBOVT DELPHII.

ARGVMENTVM.

RGumentum huius Epistolæ idem est, quod prioris ad Timotheum: quod hæc in genere, id prior in specie explicat: quare vice commentarij hæc nobis erit. Tantum de argumento.

CAPVT I.

AVLVS Apostolus Iesu Christi per voluntatem Dei, secundum promißionem vitæ, quæ est in Christo Iesu Timotheo charißimo filio. gratia & misericordia, & pax à Deo patre nostro, & Christo Iesu Domino nostro.

SAlutis loco gratiam, misericordiam pacemq; precatur. quęquid inter se differát dictú est in præcedente epistola. Illud (*Apostolus secundum promißionem vitæ,*) Hebraismum habet. Sensus est: Apostolus sum vt doceam promissionem vitæ, quæ contingit per Christum: siue vitæ, quæ propria est Euágelio ac Christianismo, quæ est futura vitæ: Ná pręsens vita est legis. Hæc de salutatione. Sequitur exordium.

GRatias ago Deo meo, cui seruio à progenitoribus meis in conscientia pura, quod sine intermißione habeam tui memoriam in orationibus meis, nocte ac die desiderans te videre, memor lachrimarum tuarum, vt gaudeo implear, recordationem accipiens eius fidei, quæ est in te non ficta, quæ & habitauit primum in auia tua Loide, & matre tua Eunice, certus sum autem quod & in te.

GRatias ago Deo meo cui seruio) siue quem colo: nam Græcè est λατρεύω, de qua voce est dictum in epistola ad Romanos. (*à progenitoribus,*) id est, ita vt factum est à progenitoribus, siue à maioribus meis: Significat se natum ex ijs, qui longa serie retro fuerunt cultores Dei. *In conscientia pura*) id est, in vitæ puritate. Siquidem, Paulo familiare est, conscientiam vsurpare pro vita, quemadmodú in comentarijs huius loci annotat Chrysostomus. Alij conscientiam propriè accipiút, & (*à progenitoribus*) exponunt à prima vita, vt sensus iste: Nunquam etiam cùm Ecclesiam persequerer, aliter docui quam sentirem, quam etiam conscientia dictaret mihi. *Quod sine intermißione habeam tui memoriam,*) id est, ꝙ vsque tui mentionem faciam in præcibus meis, quas fundo ad Deum nocte ac die. Et nobis semper captanda sunt tempora orandi & per diem & per noctem, cum euigilare contingit: nam hac ratione multum fouetur pietas (*desiderans te videre.*) Teneor inquit desiderio videndi te in vinculis his: *Memor lachrimarum tuarum*) quas scilicet fundebas in proximo à me discessu. Illud per hyperbaton interiectum est. *Vt gaudeo implear*) cupio. inquit, te videre, vt gaudio sancto do te implear. Quod sequitur (*recordationem accipiens*) referendum est ad desiderans: desiderio te videre, quia recordor fidei tuæ non fictæ, id est, syncerę tuæ fidei: (*quæ & habitauit*) firmiter inhærere & permanere exponunt Hebræi per habitare: *in auia tua Loida. & matre tua Eunice.*) Posterius nomen à victoria Græcis dicitur, non vt quidam interpretantur à fortuna, quæ ipsis appellatur τύχη. *Certus sum autem,*) Græce est πέπεισμαι, id est, persuasus sum. *Quod & in te*) scilicet ea fides inhabitet. Ex hoc loco discimus vocem Græcam πέπεισμαι pertinere ad quamuis persuasionem natam ex certis aliquibus indicijs, & non ad eam solùm, quæ fidei est. Nemo enim dixerit Paulum fide Christiana credidisse Timotheum fuisse fidelem, & alienum ob omni affectu gentilitatis & Iudaismi. Locus notandus est propter Lutheranos, qui vocem hanc vrgent capite octauo ad Romanos, ad statuendum dogma suum, quod conceperunt de fide speciali. Non minus illustris locus est capite 15. ad Roman. Certus sum autem & ipse de vobis, quod pleni estis dilectione. Rursus cap. 6. Epistol. ad Hebr. Confidimus de vobis meliora & viciniora saluti: quibus locis certum est πέπεισμαι, ad aliam pertinere persuasionem, quam sit ea, quæ ex fide nascitur.

PRopter quam causam admoneo te, vt resuscites gratiam Dei, qua est in te per impositionem manuum mearum. Non enim dedit nobis Deus spiritum ti-

tum timoris, sed virtutis & dilectionis & sobrietatis.

PRopter quam caussam.) Quia spectata est mihi fides tua, quam velut hæreditarium bonum à parentibus accepisti. *Admoneo te vt resuscites*) metaphora sumpta est ab igne, qui follibus excitatur. Hoc liquet ex Græca voce ἀναζωπυρεῖν, qua hoc loco vsus est Paulus *gratiam Dei*) id est, donum spiritus quod accepisti ad institutionem Ecclesiæ, & omne religionis obsequium: *per impositionem manuum mearum*) videlicet quando te Episcopum institui & consecraui. Donũ hoc excitari vult attentione & diuinis negotijs & exercitijs: Nos quoque nisi gratiam Dei nobis collatã, quotidie tum precibus, tum pijs meditationibus velut quibusdam follibus suscitemus mox sentiemus spiritum nostrum refrigescere, & tandem extingui.

Non enim dedit nobis Deus spiritum timoris.) Hic quæritur, quibus, nobis Christianis: an Episcopis. Commentarij non satis explicant: Circumstantiæ literæ exigere videntur, vt Episcopos intelligamus, quibus per impositionem manuum peculiaris data est. Nobis igitur, qui Episcopi constituti sumus, non dedit Deus spiritum timoris. Græcè est δειλίας, quæ vox proprè de ijs dicitur, qui ob ignauiam refugiunt & detractant periculum animoque sunt pauido. Vtitur ea Aristoteles in Ethicis, & ab interpretibus vertitur timiditas: (*sed virtutis*) id est, potentiæ, roboris fortitudinis, vt audeamus periculis nos exponere. Est enim Græce δυνάμεως: (*& dilectionis*) vt non deseramus proximum: (*& sobrietatis*) vt in aduersis simus sobrij, id est, sanæ mentis. Alia hoc loco vox est, quàm capite 2. prioris Epistolæ, vbi est σωφροσύνη, hic σωφρονισμός, quod verbale est à verbo σωφρονίζω, quod moderari significat & refrenare. Quare sensus est: datus est nobis spiritus, per quem tristia, quæ nobis occurrerint, & aduersa quæque ita moderamur, vt neque deijciamur animo, grauiterq; ea feramus, sed planè moderatè.

NOli itaque erubescere testimonium Domini nostri, neque me vinctum eius, sed collabora Euangelio secundum virtutem Dei, qui nos liberauit & vocauit vocatione sancta: non secundum opera nostra, sed secundum propositum suum & gratiam quæ data est nobis in Christo Iesu, ante tempora secularia.

NOli itaque erubescere testimonium Domini, *&cæt.* (Non pudeat te Euangelij, neque apud paganos, qui concionem crucis redarguant, atque ob eam persecutionem moueãt, neque apud sectatores diuersa docentes, & veros Euangelistas traducentes: *Sed collabora Euangelio*) sic dilucidius vertisset: simul affligere cum Euangelio, hoc est, particeps esto afflictionum, quæ prædicationem Euangelicam comitantur. Est enim Græcè συγκακοπάθησον. Et quia supra hominem aliquid requiritur, idcirco addit: *Secundum virtutem*) Scio inquit non humanæ virtutis esse pati pro Euangelio, verùm in afflictionibus & tormentis aderit tibi Deus. *Qui nos liberauit*) Ambrosius legit saluauit, imitatus Græcos. *Et vocauit vocatione sancta*) sanctam dicit, quia cùm peccatores essemus, sanctos nos fecit. Sic Chrysostomus: Meminit autem saluationis, & vocationis, vt doceat quantum adiumentum Dei sit expectandum in persecutionibus: Ac si dicat, cogita qualis eras ante vocationem ad fidem, & qualis postea euaseris: Quod sensisti à vocatione, id multò vberius senties, vbi inciderit periculum vitæ propter Euangelium. Postquam accessisti ad fidem, sensisti magnam mutationem & mirabilem virtutem spiritus, maiorem senties grassante persecutione. Istud est frigidum apud eos, qui non senserunt potentiã hanc & efficaciam diuini spiritus, & qui sentiunt hodiè parum sentiunt, si spectentur primitiuæ Ecclesiæ. Quod sequitur. *Non secundum opera nostra*) magnum adfert pondus exhortationi. Secundum Chrysostomum argumẽtum est à minori. Si tanta nobis præstitit Deus, nullis nostris meritis præcedentibus, imò cum inimici essemus, multò magis cum operantes filios viderit: cooperator accedet. Vbi notandum in commentarijs Chrysostom. contra hostes liberi arbitrij, Deum cooperari nobis. *Propositum*) opponit Apostolus merito operum, ac si dicat: secundum gratuitam electionem, secundum merum beneplacitum vocauit nos (*secundum gratiam quæ data est nobis in Christo Iesu,*) id est, per Christum Iesum) *Ante tempora secularia*) id est, antequam cœpissent cum seculo tempora ista, quæ spacijs suis voluuntur & transeunt. Sicut enim Pater ab æterno prædestinauit nos saluare, ita etiam ab æterno modũ salutis nostrę prçuidit. Quod ergo dicit: quę data est nobis, intelligendum est, prouidentia diuina.

MAnifestata est autem nunc per illuminationẽ Saluatoris nostri Iesu Christi, qui destruxit quidem mortem, illuminauit autem vitam et incorruptionem per Euangelium, in quo positus sum ego prædicator, & Apostolus, & magister gentiũ. Ob quam causam etiã hæc patior, sed non confundor. Scio enim cui credidi, & certus sum, quia potens est depositum meum seruare in illum diem. I. Timo. 2.

MAnifestata est autem nunc, *&c.*) id est, patefacta est hęc gratia & declarata. *Per illuminationem Saluatoris*) id est, per illustrationem. Erasmus vertit per apparitionem. Vocabulum Gręcum ἐπιφανεία vtrunque significat. Interpres vltimo capite pręcedentis epistolę, aduentum vertit. *Qui destruxit mortẽ*) quia eum qui mortis habebat imperium, id

 est,

est, diabolum deuicit, & stimulum mortis, quod est peccatum, aboleuit in cruce, omnibusque obtemperantibus sibi promeruit immortalitatem. *Illuminauit autem)* id est, in lucem produxit, ostendit, et patefecit nobis vitam: Vt intelligamus, qua in re ea posita sit, & quo modo ea obtineri posit, porro ne accipias de vulgari vita, adiecit: *Et incorruptionem)* id est, vitam æternam in lucem produxit. *Per Euangeliũ)* quod attulit in mũdum. *In quo)* siue in quod, nempe Euangelium. Nam Græcè est εἰς ὅ. *Positus sum ego prædicator & Apostolus & magister gentium. Ob quam causam)* quia annuncio Euangelium & resurrectionem corporum. *Hæc patior)* vincula videlicet & carceres: *Sed non confundor)* eadem vox est quæ supra: Noli erubescere. Sensus est, non pudet me vinculorum.

Scio enim cui credidi:) Credere istud ambiguum est, tam apud Græcos quam apud Latinos. Significat enim & fidem habere & cõmittere. An in priori vel in posteriori significatione accipiat hoc loco Apostolus, non satis liquet ex textu: verisimile tamen est, in priori ipsum vti voce hac: (*& certus sum)* hic rursus est πιπεισμαι, de qua voce superius dictum. *Quia potens est depositum meum seruare.)* Qui bonum aliquid agit in vita hac, is illud deponit quasi apud Dominum, recepturus vbi iudicij dies aduenerit. Est autẽ hoc loco hyperbaton, ordo iste est: Scio & certus sum, quod is cui credidi, potens sit, quicquid apud illum depono, seruare in illum diem. Expatiatur hîc Chrysostomus aduersus eos, qui contemnunt suos præpositos ob corruptos mores: locus lectu dignissimus est.

FOrmam habe sanorum verborum, quæ à me audisti in fide & in dilectione in Christo Iesu. Bonũ depositum custodi per Spiritum sanctum, qui habitat in nobis.

FOrmam habe sanorum verborum.) Est hic alia prorsus materia. Notanda sunt loca prioris epistolæ de prophanis vocum nouitatibus, de oppositionibus falso appellatæ scientiæ, de ijs, qui non accedunt sanis sermonibus, sed aliter docent. Istorum contemplationem dicit Apostolus: *Formam habe sanorum verborum,)* Pro forma Græcè est, ὑποτύπωσιν, quæ vox sumpta est à pictoribus, qui antequam colores inducunt, lineas trahunt & imaginem adumbrant, quod in comment. sic explicat Chrysostomus: Pictorum more imaginem tibi virtutis impressimus, & omnium quæ Deo grata sunt velut normam primitiuamq; formam indidimus animo tuo. Hanc igitur retineto firmiter, & siue de fide, siue de charitate, siue de castitate opus sit loqui aliquid aut definire, inde tibi exemplaria accipe. Sensus proinde est: habe, id est, retine: frequenter enim sic accipitur Græcorum ἔχω: formam, id est, informationem à me animo tuo impressam, siue illa scripto, siue voce sit tradita. Augustinus de doctrina Christiana docet pleraque in diuinis ad certam legem eloquenda esse. Tale aliquid monet hic Apostolus docuite methodum explicandi mysteria, hanc retine: Ex eo quod sequitur, quæ à me audisti, discimus hanc hypotyposin viua voce traditam esse. Et Chrysostomus vrget verbum, audisti, pro authoritate traditionum de quibus & hic, sicut ad Thess. magnifice sentit.

Quod additur *(in fide & dilectione)* planè Paulinum est, nec Græcum nec Latinum. Sensus est: habe formam sanorum verborũ quæ sunt de fide, siue quæ versantur circa fidem & dilectionem. Vt præpositio (in) materiã significet siue obiectum. Ne autem quamuis fidem quis accipiat, addit: *In Christo Iesu)* ac si dicat, in fide consentanea Christo. Est restrictio fidei & dilectionis.

Bonum depositum custodi, &c.) Depositum vocat ipsam informationem doctrinæ de fide, dilectione, & alijs rebus fidei religionisq;, quam apud Timotheum veluti egregium thesaurum deposuerat. Discimus ex hoc loco, tempore Pauli nõ apud vulgus, sed apud Episcopos deposita fuisse mysteria religionis: Plebi id tantum sciendum est, quod ad mores formãdos, & ad vitam pertinet. Hæc est Theologia Nazianzeni & reliquorum veterum. Porrò quia erat difficile puritatẽ doctrinæ seruare inter tot hæreses, præsertim homini iuueni, idcirco addit: *Per Spiritũ sanctum)* ac si dicat: cura gratiam spiritus habere in te manentem. & facile custodies egregium hoc depositum.

SCis enim hoc quòd auersi sunt à me omnes qui in Asia sunt, ex quibus est Phygellus & Hermogenes. Det misericordiam Dominus Onesiphori domui, quia sæpè me refrigerauit, & cathenam meam non erubuit, sed cùm Romã venisset, sollicitè me quæsiuit, & inuenit. Det illi Dominus inuenire misericordiam à Deo in illa die. Et quanta Ephesi ministrauit mihi, tu melius nosti.

SCis enim hoc) Illud *(enim)* non est in Græcis neque in vetustis Latinis exemplaribus. *Omnes in Asia sunt)* id est, omnes Asiatici. Intelligit autem de ijs, qui nunc Romæ agebant. Sic Chrysostomus, vnde annotat Græcanica scholia præpositionem *(in)* positam loco (ex.) Omnes qui ex Asia sunt. Excipit autem Onesiphorum. *(Det* (inquit) *misericordiam Dominus Onesiphori domui)* Toti familiæ benè precatur, & misericordiam optat propter herum. Hîc, inquit, me sæpe refrigerauit, id est, refocillauit siue verbo, siue substantia & subsidio. *Det illi Dominus inuenire misericordiam à Deo)* Græci codices legunt, à Domino: quomodo etiam habent

vetusta

vetusta Latina exemplaria. Phrasis hæc, det illi Dominus à Domino: Hebræa est. Similis est in Genes. cap. 19. Pluit Dominus super Sodomam & Gomorrhā ignem & sulphur à Domino. Rursus Esaiæ 8. Ego & pueri mei, quos dedit mihi Dominus in signum & in portentum Israel à Domino, id est, à seipso. Sic Chrysost. Vsurpant enim Hebræi nomē personæ loco pronominis reciproci: Vel est similis phrasis illi qua dicimus: Oues tactas de cælo, id est, cælitus. Det illi Dominus inuenire misericordiam à Domino, id est, diuinitus: *(in die illa)* significat diem iudicij. Certum est non optare hic Paulum misericordiam Onesiphoro in illa die, quasi ei optet condonari tunc mortale peccatum, cùm ante tribunal Christi post hanc vitam non sit remissio. Quare hoc sensu intelligēdum est quod ait, sic eum gubernet Dominus in hoc mortali corpore, vt declaretur in illa die misericordia Dei ipsi fuisse exhibita. Vel hoc modo: det ei inuenire misericordiā, id est, effectum misericordiæ, idq; in corpore. *Et quanta Ephesi ministrauit mihi.)* Illud, mihi non est in Græcis codicibus, nec commentarij dant eius vllam significationem, imò Ambrosius exponit vt locum non habet.

CAPVT II.

V ergo fili mi, confortare in gratia, quæ est in Christo Iesu, & quæ audisti à me per multos testes, hæc commenda fidelibus hominibus, qui idonei erunt alios docere.

IN primo capite duo potissimum egit Apost. hortatus est ad subeundum martyrium, & ad studium confirmandæ puritatis doctrinæ contra hæreses, quæ duo etiam in hoc secundo capite miscet. Priora capitis pertinent ad solicitudinem doctrinæ. Quæ sequuntur, propria sunt solicitudini ad martyrium.

Tu ergo) Quia, inquit, desertus sum ab Asianis *(confortare tu)* id est, esto constans, fortis, & robustus *(in gratia)* id est, in docendo ac propagando doctrinam de gratia, quæ est per Christum: Perge, inquit, docere Patrem reconciliatum humano generi, idque per vnicum Filium, per vnicum mediatorē Christum. Non moreris hic Iudæos, qui quærunt iustitiam, quæ ex lege est: neque moreris Simonis scholam, quæ inducit alios mediatores. Vel confortare in gratia, id est, per gratiam quam habes adiuuātem. Prior expositio Ambrosij est, cui fauet materia subiecta: Posterior verò Chrysost. cui fauet vsus scripturæ.

Et quæ audisti à me.) Locum hunc aliter distingunt Græci codices, aliter Latini. Iuxta Græcos ibi *(per multos testes,)* perfecta est periodus & principiū nouę periodi ibi est: *(hæc cō menda)* Iuxta Latinos verò finitur periodus ibi *(in Christo Iesu,)* & quod sequitur *(quæ audisti à me)* refertur ad verbum, commenda. Iuxta priorem distinctionem subaudiendū est (in his) quod in translatione sua expressit Eras. vertit enim ad hunc modum: Tu ergo fili mi, fortis esto in gratia quę est in Christo Iesu, & in his, quæ audisti à me per multos testes. Latinorum distinctionem sequitur Chrys. Ea, inquit, quæ audisti à me per multos testes nō clam, non secreto, sed corā multis alijs: *(commenda)* non dicit esse, sed velut thesaurum crede. Clemens lib. 7. Hypotyposeon (vt referunt Græca. schol.) illud per multos testes interpretatur, per testimonia ex lege & prophetis à me inducta. Quæ interpretatio multum diuersa est à Chrysost. sed non minus insignis. Vult autem ea commendari non quibusuis, sed *(fidelibus hominibus)* id est, qui fide & non rationibus humanis metiuntur doctrinam Euangelij, vt Simon & eius familia. Sic Chrys. Habet & aliū commentarium, qui magis ad rem facit. Vel fidelibus, inquit, qui prodituri non sunt gratiam prædicationis leuiter, nec hoc contentus Apostolus: adiecit. *Qui idonei erunt & alios docere.)* Hinc patet non sermonem esse de laicis sed de presbyteris & Episcopis, vt rectè annotant. Græca scho. & ante hæc Amb.

LAbora sicut bonū miles Christi Iesu. Nemo militans deo, implicat se negotijs secularibus, vt ei placeat cui se probauit. Nam & qui certat in agone, non coronabitur, nisi legitimè certauerit.

LAbora sicut bonus miles) id est, feres afflictiones: Nam id significat κακοπαθεῖν, qua voce vsus est in præcedenti capite. *Sicut bonus miles)* id est, egregius miles Christi: *Nemo militans Deo)* illud *(Deo,)* nō est in Græcis exemp. nec Latina omnia habent, & omninò videtur esse absoluta & generalis sententia ex qua tamen Paulus aliquid inferre vult ad rem pertinens. Nemo qui militat, rem domesticam curat, sed imperatoris sui negotium agit. Multò magis id conuenit facere eum qui militat Euangelio.

Negotia secularia) vocat victus & vitæ occupationes, vt patet ex Græcis vocibus. Miles inquit, nō est solicitus de victu, sed rem victoriæ agit: *Vt placeat ei, cui se probauit)* id est, duci & imperatori exercitus, siue ille, qui agit delectū. Eras. vertit, vt ei, qui se in militiam delegit, placeat. Atq; ad eum modū habent Græca. Vnde magna suspicio est interpretē vertisse: non, cui, sed qui se probauit. Consulenda sunt vetusta exemplaria.

Nam & qui certat in agone) id est, athleta *(nō coronabitur)* Græcè est στεφανοῦται, id est, coro-

natur, quod ad molem sententiæ accommodatius est, pro eo quod est, non meretur coronari, nisi omnes leges Athletarum præstet, non satis est quomodocunque certare, sed vincere oportet.

L*Aborantem agricolam oportet primum de fructibus accipere. Intellige quæ dico, dabit enim tibi Dominus in omnib. intellectũ. Memor esto Dominũ Iesum Christũ resurrexisse à mortuis ex semine Dauid, secundum Euangelium meũ, in quo laboro vsque ad vincula, quasi malè operans: sed verbum Dei non est alligatum.*

L*Aborantem agricolam.*) Vis facienda est in eo quod ait, (*laborantem,*) quod accipit Chrysost. & post eum Theo. de acri & difficili labore propter vocem Gręcam κοπιῶντα, quæ potest vel præsentis temporis esse vel præteriti, magis hic cõuenit significatio pręsentis, maximè dum aduerbium, primum cũ Eras. referimus nõ ad verbum, accipere, sed ad ipsum participium, hoc modo: Oportet agricolam accipere fructus, sed si priùs laborauerit. Sunt autem hæc tria: *Nemo qui militat, &c.. Is qui certat, &c. Laborantem agricolam, &c.*) paradigmata iuxta Chrysost. & Theophy. id est obscuræ sententiæ & parabolæ, quæ ex dimidio aperiũt rem, & ex dimidio relinquunt conijciendam. Quia verò id exigit natura paradigmatum & parabolarũ, vt generatim accipiantur, non aliter interpretari debent tres superiores sententiæ, quàm si in Cicerone reperiantur, quamuis alio accommodentur. Ex quo planè verisimile fit, datiuum (*Deo.*) Nemo militans Deo, redundare: Et ex eodem fonte patet hoc loco secularia negotia, non esse negotia, quæ Ecclesiastica non sunt, sed occupationes quærendi victus, Mirum verò, cur Paulus tam solicitus hic sit de Timotheo, cuius fidem tam habebat spectatam, nisi nobis hæc velit dicta, quos monitos vult, vt non satagamus de victo comparando, sed precibus incumbamus & studijs sacris.

Intellige quæ dico.) Hic est commentarius superiorum: Proposui, inquit, tres parabolas, militis, Athletæ, & agricolæ, quorum vnusquisq; cæteris curis omissis, suũ munus gnauiter obit, neque deest pręmium si suo priùs functus fuerit officio. Perpende iam quorsum spectent hę meę, parabolę, cogitate esse Episcopum.

Non est delicata res, Episcopum agere, cõsidera quid agat miles, quid toleret Athleta, quos labores subeat agricola, atque ex his disce non otiandum tibi, sed laborandum, sed sudandum, sed pericula obeunda, cùm & miles sis Athleta, & agricola, licet in alio militiæ genere, certaminis, & agriculturę. *Dabit enim tibi Dominus in omnibus*) siue popularibus, siue alijs sententijs (*intelligentiam.*) Chrysostomus & Theoph. legunt & interpretantur, det tibi Dominus in omnibus intellectum, vt sit precantis, atque ea lectio est in Græcis codicibus qui hodie in manibus sunt. Hactenus ab illo loco: Labora sicut bonus miles, hortatus est ad labores perpetiendos: quæ iam sequuntur, dubium est an eodem pertineat, an aliò sunt referenda. Quidam interpretantur vt pergat hortari ad labores tolerandos, & subeundum martyrium, si forte instet. Alij putant illum transire ad hæreticos, qui docebant Deum non descendisse reuera in carnem, nec Christum verè passum fuisse, sed omnia hæc in phantasia contigisse. Verùm quia addicur (*Ex semine Dauid*) & (*secundum Euangelium meũ*) probabile magis est, Apostolum hortari Timotheum ad retinendam doctrinæ puritatem de resurrectione, quàm ad martyrium subeundum.

Memor (inquit) *esto Dominum resurrexisse*) id est, verè & non phantasticè. *Ex semine Dauid*) Metaphora est, id est, è posteritate Dauid, ex qua verè prodijt secundũ carnem. Quicquid ergo dicunt isti heterodidascali, tu retine hoc Christum verè natum, verè passum, verè resurrexisse. *Secundum Euangelium meum*) id est, doctrinam & prædicationem meam. Errant, inquit Chrysostomus qui aliud docebant, quos alio in loco notat Ambrosius quoque hoc dictum ait, vt excludat malæ mentis falsa colloquia & quia de natura Christi multę extiterunt hæreses, explicant commentarij in specie, de qua hæresi hìc sit sermo, idque faciunt probabiliter, quia quæ adferunt, sunt conformia historiæ illius temporis, quam discere licet ex Augustino ad Quod vult Deum: & ex Epiphan. de hæresibus. Simon asserebat Christum non verè passum, nec verè resurrexisse. Basilides pro Christo passum dicebat Simonem Cyrenensem. Cerynthus fatebatur quidem passum, sed in extremo demum iudicio resurrecturum aiebat, atq; ob eam hæresim Epiph. dicit Paulum scripsisse: Si Christus non resurrexit, neq; mortui resurgent. Rursus: Si Christus nõ resurrexit, inanis est fides nostra, inanis est prædicatio nostra. Ex his patet, non propter gentiles hæc dicta, ꝙ alioqui poterat videri, sed propter hæreses illius temporis. Hac igitur parte, Epistola hæc pertinet ad alias quinque proximè enarratas. In Gnosticis quoque Epiphan. habet nonnulla, quæ huc faciunt. Hi (inquit) carnem aiunt perire & non resurgere: Christum non ex Maria natum, sed per Mariam ostensum: carnem verò ipsum non suscepisse, sed apparentiam solum esse: (*in quo*) id est, propter quod cuius gratia laboro. Rursus est, κακοπαθῶ, id est, affligor & dura perpetior. *Quasi malè operans*) id est, tanquam maleficus, tanquam facinorosus, quispiam. Frequenter

Frequenter istud inculcat, vt excitet Timothæum ad paria subeunda: *Sed verbum Dei nō est alligatum*) licet corpus stringatur, lingua nequaquam ligata est, non cesso etiam in vinculis docere Euangelium, tum verbo, tum scripto.

I*Deo omnia sustineo propter electos, vt & ipsi salutem consequantur, quæ est in Christo Iesu, cū gloria cælesti. Fidelis sermo. Nam si cōmortui sumus, & conuiuemus: si sustinebimus, & conregnabimus: si negauerimus, & ille negabit nos, si non credimus, ille fidelis permanet, negare seipsum non potest.*

I*Deo omnia sustineo, &c.*) Istud ideo referre oportet ad priora, videlicet resurrexisse Christum. *Omnia sustineo*) minas scilicet, verbera, pericula mortis. Annotat Chrysostomus, quòd non dixerit Paulus, propter hos, aut illos, sed simpliciter, propter electos, vt omnium locorum & temporum electos intelligas. Magna charitas Apostoli, quam & nos imitari debemus, studentes conseruare puritatem doctrinę propter electos. *Vt & ipsi salutem consequantur*) non hanc momentaneam, fluxam, mundanam: sed eam, quæ est in Christo, hoc est, salutem æternam. Vnde addit (*cum gloria cælesti. &c.*)

Fidelis sermo.) Hæc formula hoc loco tantùm est, & in priori Epistola ad Timoth. ac ea, quæ scripta est ad Titum. Chrysostomus, Theophylactus, Oecumenius referūt ad superiora, secundum quos fidelis, siue certus & indubitatꝰ sermo est, quo electi salutem cōsequamur, per Christum eumque vnicum. Latini exponunt, vt pertineat ad sequentia. Si cum Græcis referamus ad superiora, particula (nam) quæ sequitur, verè causalis est. Si cum Latinis dicamus pertinere ad sequentia, tum Pleonasmus est, & redundat particula (nam) more Hebraico.

Nam si commortui sumus) scilicet perpetiendo tristia & acerba. *Conuiuimus*) ea vita, qua viuit ipse resurgens à mortuis. Sic Chrysostomus: Si, inquit, in his, quæ tristia sunt, laborisque plenissima, communicamus Christo, certè & in his, quæ plena sunt felicitatis, ei communicabimus. Secundum hanc expositionem exhortatio est ad martyrium. Aliter Ambrosius interpretatur: si commortui, inquit, id est, si mortificemus iam membra nostra, quę super terram sunt, si iam studeamus nos vincere, & cupiditates nostras deprimere, etiam conuiuemus. Habet Ambrosius pro se loca similia: Verùm circumstantia literæ magis fauet Chrysost. cuius sententiam probabilem planè facit, quod additur: *Si sustinebimus*) Greci in præsenti legunt, si sustinemus. Sensus est: Si sufferimus, & in malis perdurauerimus, sicut Christus perdurauit, etiam cum illo vnà regnabimus. *Si negauerimus*) si metu tormētorum vel persecutionibus presi, Christum negamus, etiā ipse negabit nos. Alludere videtur ad locum, qui est capite 12. Euangelij secundum Lucam: *Si non credimus, ille tamen fidelis*) id est, verax permanet. *Negare seipsum non potest*) id est, non potest non præstare, quod promisit in Scripturis sacris, fieri non potest, vt cui natura veritas est, in quoquam fallat. Similis locus est in epistola ad Romanos, vbi dicitur. Nunquid incredulitas eorum fidē Dei euacuauit.

H*Aec commone testificans coram Domino. Noli contendere verbis: nihil enim vtile est, nisi ad subuersionem audientium. Solicitè autem cura, teipsum probabilem exhibere Deo, operarium inconfusibilem, rectè tractantem verbum veritatis.*

H*Aec commone testificans coram Deo*) id est, interposito timore, qui debetur Deo. Sic quidā. Alij aliter, hoc modo: corā Deo, id est, testē capiens Deum, vt intelligāt, si te contempserint, quis ipsos sit iudicaturus.

Noli contendere verbis) interpres noster aliter hæc intelligit, quàm Græci interpretes, qui infinitiuum referunt nō ad Timotheū, sed ad cæteros hoc sensu: Hæc admone contestans coram Domino, ne verborum pugnas sequantur. Contendere verbis apud Paulum est composita dictio λογομαχεῖν. Intelligitur autē totus iste locus ex priori ad Timoth. epist. ex qua discimus sermonem hic esse contra familiam Simonis. Vide cap. 6. vbi agit de λογομαχία, id est, pugna verborum. *Ad nihil enim vtile est, nisi ad subuersionē audientium*) quia hinc sequūtur studia partium: vt vnus dicat, ego sequor hunc doctorem: alius, ego illum sequor, quod studium ineptum est. Istud in priori epistola dixit. Ex quibus oriuntur inuidiæ, cōtentiones, blasphemiæ, &c.

Solicitè autem cura.) Est hic σπούδασον, quod verbum studij est, & diligētiæ: & variè vertitur ab interprete nostro, nunc vertit satagere, vt in ca. 3. posterioris Epistolæ. D. Petri, nunc festinare, vt cap. 4. ad Heb. nunc aliter & aliter. Stude, inquit, teipsum exhibere Deo probabilem, Græcè est δόκιμον, id est, probatum, quem Deus probet. *Operariū inconfusibilem*) id est, ministrum non erubescentē, id est, quem in nulla re impediat pudor: quin liberè dicas, quod sentias, quin liberè profitearis fidem & religionem Christi, tum coram gentibus, tum coram Iudeis. In principio religionis stultitia erat gentibus, spem ponere in cruce Christi, & idem scandalum erat Iudæis.

Rectè tractantem.) Græcis vnica dictio est ὀρθοτομοῦντα, quæ perinde sonat, ac si dicas, rectè secantem. Putāt quidam metaphoram sumptā à coriarijs, qui superflua secāt, alij à coquis, quorū est rectè diuidere cibos. Plato alicubi imperitum dialectices, malū appellat coquum, quòd non noscat rectè diuidere.

dere. Interpres noster bona fide sensum reddit. Qui hodiè coram plebæa multitudine de libero arbitrio, de prædestinatione, & id genus alijs differunt, non rectè secant verbũ veritatis. Nam licet sana sunt, quæ dicunt, non tamen loco suo dicunt. Secundũ Chrysost. sensus est: incumbe, vt adulterina scholæ Simonis sumpta ex poesi, ex philosophia, ex magia, resecentur, & abscindantur. Verùm adulterina hæc non sunt in verbo veritatis, quod tamen rectè Apostolus secari vult. Quare posterior metaphora magis hîc locum habet.

PRophana autem & vaniloquia deuita: multum enim proficiunt ad impietatem, & sermo eorum, vt cancer serpit, ex quibus est Hymenæus, & Philetus, qui à veritate exciderunt, dicentes, resurrectionem esse iam factam, & subuerterunt quorundam fidem.

P*Rophana autem & vaniloquia*) cõiunctio (&) redundat. Nam Græca nulla habẽt, nec in Latinis emendatoribus inuenitur. Istud in priori Epistola vertit, prophanas vocum nouitates: quia vbi legit καινοφωνίας, p diphthongon, hic verò κενοφωνίας, per ε. Interpres Ambrosij per αι legit, nam vertit, vocũ nouitates, non vocum inanitatem. Nõ autem id agit Apostolus, ne vtamur vocibus nouis, siue Græcis, siue barbaris, à nobis aut alijs confictis, modò res significent, de quibus Scriptura tractat: sed ne nouas & inauditas voces inducamus, significantes res prophanas, quales fingebant Simoniaci, de quibus Epiph. in horum hæresi.

Multum enim proficiunt ad impietatem.) Græcis est verbum futuri temporis, proficient, vt sit prophetia, nec est multũ, sed amplius. Sensus est iste: vocum nouitates prophanæ, quas inuehunt sectatores Simonis, amplius proficient ad impietatẽ. *Et sermo eorum*) qui authores sunt talium vocum. *Serpit*) Rursus Græcis verbum est futuri tẽporis, & Latini nonnulli legunt, serpet, in futuro. Sensus est: horum sermo nõ cõsistet in vna vel altera specie impietatis, sed semper perget in maiorem impietatẽ. Secundum hanc expositionem refertur ad rem in se. Potest etiam referri ad personas, hoc sensu: Vt cancer locum, quẽ occupauit depascitur, & inde ad vicina serpit, eaque inficit: sic per hos alij semper & alij inficiemur. Est aut cãcer hoc loco morbus, non animal, vt ex Græco patet, & loco serpet, duę voces sunt apud Paulum, quas si interpreteris, perinde sonat, ac si dicas, passionem habebit: *Ex quibus*) id est, de quorum numero. *Est Hymenæus & Phyletus, qui à veritate exciderunt*) siue vt Erasmus vertit, aberrauerunt. De Græca voce dictũ est in præcedenti Epistola, habet metaphoram, quæ sumpta est à collimãtibus ad scopum, & collimando aberrantibus: nam hoc est ἀστοχεῖν. Sic hi, dum nimium subtiles sunt veritatis indagatores, circa veritatem aberrauerunt (*dicentes resurrectionem esse iã factam*) per liberos si licet genitos ab vnoquoq; generante, quod hi parentes suos referant, seipsosq; defunctos veluti viuos exhibeant. Sic Epiphanius in hæresi Archonticorum, quæ apud ipsum est hæresi. 40. Cũ ipso sentiunt Græcorum scholia. Item D. Amb. *Et subuerterunt quorund. in fidem.*) Mirum, quòd Christiani donati tot charismatibus spiritus, ita potuerunt subuerti, vt planè fierent Apostatæ à fide: Mirum etiam Christũ permisisse tam abominabiles hæreses exurgere initio suæ religionis. Græci in præsenti legunt ἀνατρέπουσι, quasi adhuc perseuerẽt in suo peruerso studio.

SEd firmum fundamentum Dei stat, habens signaculum hoc: cognouit Dominus, qui sunt sui. Et discedat ab iniquitate omnis, qui inuocat nomen Domini.

S*Ed firmum fundamentum Dei, &c.*) vel vt alij vertunt, firmũ tamen Dei fundamentũ stat. Est solutio tacitæ obiectionis, quæ posset fieri à quopiam demirante, in paucitate illa primitiuæ Ecclesiæ hæreses exoriri. Posset enim quis suspicari, fundamentũ Dei breui ruiturum, quòd in ea paucitate Christianorũ ita multi & ex præcipuis defecerint à fide. Dicit ergo Apostol. subuerterunt quidem ipsi quorundam fidem, sed interim firmũ Dei fundamentũ manet immotum & inconcussum, & stat. i. nõ subuertetur. Est aũt fundamẽtum hoc, ratio & cõsilium Dei de dispensatione salutis humanæ. Alij interpretantur promissiones, siue prędicationes in Scripturis positas de dicto consilio. Alij Euangeliũ quatenus explicat hoc fundamentum, quæ omnia eodẽ recidunt. Amb. intelligit fidẽ, qua seruat Deus in promissis, vt sensus sit: firmũ fundamentum Dei stat. i. non impedietur promissum Dei, certò præstabit, quod promisit. Alij nomine fundamenti librũ vitæ accipiunt. Aug. lib. 2. de ciui. Dei ca. 7. simili omninò schemate vtitur, quo hic Paulus, nẽpe procatalepsi, vt si per hoc fundamentum intelligere videtur, Ecclesiã electorum ad vitã, & nõ ad gratiã solùm. Eodem modo intelligit in libro, quẽ scripsit de cathechizãdis rudibus ca. 11. Rursus tractat. 15. super Euangelium Ioannis, & aliquot alijs locis.

Habens signaculum hoc) sensus est: Hoc fundamentum, æternum scilicet Dei cõsilium, quo ante tẽpora sæcularia decreuit humanum genus saluare, signatum est, siue obsignatũ est aliquo signaculo siue sigillo isto, scilicet. *Nouit Dominus qui sunt sui*) id est, qui præsciti sunt & prædestinati. Locus hic rectius intelligitur, dum confertur cum cap. 10. Apocalypsis, cuius initium est: Et vidi Angelum

Angelum descendentem de cælo, habétem clauem abyssi, & appræhendit draconem & misit eum in abyssum, & clausit, & signauit super illum. Quem locum tractans August. lib.2. de ciui. Dei, c.7. sic scribit: quod additum est signauit, significare mihi videtur, quod occultum esse voluit, qui pertineant ad partem diaboli, & qui nó pertineant, hoc quippè in sæculo isto prorsus latet. Quia & qui videtur stare, vtrum casurus sit: & qui videtur iacere, vtrũ surrecturus sit, incertũ est, vide etiam c.10. Apoca. Signa, quę locuta sunt septem tonitrua, id est, ob signa velut occultanda, vtrobique est verbum σφραγίζω, vnde deducitur nomé hui⁹ loci, quod interpres signaculum vertit. Verùm quamuis lateat, qui sint saluandi, & fundamentũ Dei obsignatum sit, nequaquã tamen perplexi esse debemus, sed sperare, & magna fiducia expectare promissa Dei, modò seruemus fidem rectam, & mores præstemus incorruptos, hoc si fecerimus, diuiter ministrabitur nobis ingressus in regnũ, sicut ait Apost. Petrus. Videtur auté allusisse Apostolus ad locum, qui est Numer. cap. 16. vbi Chore, Datham, & Abyron tumultuãtibus dixit Moyses: Notum faciet Dominus, qui ad eum pertineant, vbi ad verbum in Hebræo est, qui sunt sui. *Et discedat ab iniquitate.*) Illud est alterum sigillum. Nemo putet sufficere, quòd acceperit nomé Christi, requiritur prætereà, quòd discedat ab iniquitate doctrinæ. Sic Theophylactus, vt iniquitas opponatur falsitati. Similis locus est in epistola ad Romanos: Credunt autem iniquitati, id est, falsis, diuersisque doctrinis. Alij nomine iniquitatis turpitudinem accipiũt, vterque commentarius bonus est. Nã schola Simonis præter absurditatem dogmatũ, habebat admirandam vitæ fœditatem. Hîc quoq; allusisse videtur ad cap. 16. Numer. vbi dicitur: Recedite à tabernaculis hominum impiorum. Sic vos recedite, & separamini à tabernaculis hæreticorum. Quod sequitur: *Omnis, qui inuocat nomen Domini.* Græci legunt, omnis, qui nominat nomen Domini, quomodo etiam habent antiqui codices Latini. Simonis schola (vt est apud Ireneum & Epiphan.) abutebatur prætextu nominis Christi, sed non meminerat istius. *Discedat ab iniquitate.*) Dicit ergo Apostolus, non satis est ore profiteri Christum, sed prætereà oportet discedere à doctrina falsa & improbra vita, tandem detracto sigillo apparebit qui sint Christi.

2. Pet. 1. c.

IN magna autem domo, non solùm sunt vasa aurea & argentea, sed & lignea & fictilia: & quædam quidem in honorem. quædam autem in contumeliam: Si quis ergo emũdauerit se ab istis, erit vas in honorem sanctificatum, & vtile Domino, ad omne opus bonum paratum.

IN magna autem domo, &c.) Est alia eiusdem solutio, nempè tacitæ admirationis, de qua dictum est in præcedétibus. Nemo miretur hæc fieri in Ecclesia, cogitet alias familias, in quibus reperitur varia suppellex, in quibus conspiciuntur, & aurea, & argentea, ac lignea vasa, simul & testacea. Sic in Ecclesia mali sunt & boni damnandi & saluandi. Est parabola, sicut fuerunt tres illę superiores. Ad hunc modum interpretatur Cyprianus in epistola ad Antonianum, per magnã domum intelligendo Ecclesiam, parabolicè tamen. Ad eundem modum exponit Ambrosius in commentarijs huius loci, verba eius sunt: Hoc dicto Apostolus significauit in Ecclesia diuersos esse homines: quosdam bonos & summos viros, quos in auro intelligi vult: quosdam bonos tantùm, quos in argento designat: alios verò nó bonos, quos vasa lignea & fictilia appellat. Chrysostomus verò & Theophylactus negant magnã domum hîc posse accipi Ecclesiam, quòd in ea vasa omnia mũda sint, quare de toto mũdo interpretantur. Vbi ne seducamur, oportet videre alia loca Chrysostomi, & conferre cum sententijs aliorum veterum, qui asserunt hæresim esse Nouatianorũ & Donatistarũ, qui asserunt malos non esse in Ecclesia. D. Augu. cùm varijs locis doceat Ecclesiam cõplecti bonos pariter & malos, nónullis interim aliud videtur dicere, ac segregare malos à corpore Christi, quod est Ecclesia, quibus locis respexit ad inuisibilem charitatis compagem, sicut hoc loco Chrysostomus. Ambros. facit ratio scripti, quam & ipse vrget aduersus Nouat. qui de toto mundo interpretabatur, quod hîc dicitur, ne cogeretur malos admittere in Ecclesia, vnde & eum insanũ appellat. De Hymenæo & Phileto, cùm Apostolus esset locutus, statim, inquit, de magna domo subiecit, ne esset mirabile in Ecclesia videri homines dissentiétes. Iam dificultas est, ánne Hymenæus & Philetus fuerunt hæretici. Si hæretici, quomodo in Ecclesia? Augustin. propensus fuisse videtur ad agnoscendum, istos Ecclesiam exisse: propter authoritaté tamen Cypriani, quam citat ex epistola ad Antonianum, dicit eos nondum exisse, sed pertinere hîc ad magnam domum propter Sacramenta non mutata, sed ea locutio impropria valdè est. Vide Aug. lib. 3. cótra Donat. de bap. cap. 19. Vide prætereà ipsum librum, quem contra Donat. scripsit, post collationé. Si Hymenæum, inquit, fecimus hæreticũ, potest intelligi, vt Apostolus respexerit ad aliud tempus, quo nódum sic erat, quo tamen tempore vas erat in contumeliã, sicut Paul⁹, cùm persequeretur Ecclesiam, vas in honorem.

Si quis ergo emũdauerit se.) Vides ait Chrysostomus,

stomus, vt non naturæ sit, vel aureum esse, vel fictilem, sed voluntatis: vas erat fictile Paulus, sed euasit in aureum. Vas fuit aureũ Iudas, sed in fictile euasit. Chrysosto. ergo, vasa fictilia sunt immũdi homines, hoc est, omnes in peccato mortali existentes. Aliter Aug. secundum quem vas aureum erat Paulus, etiam tum, cùm persequeretur Ecclesiã, nimirum, quia prædestinatus: Cui fauere videtur cap. 9. Epist. ad Ro. vbi videtur Paulus dicere, quòd esse vas in honorem, nõ sit nostræ voluntatis, sed prædestinationis. Cũ Chrysostom. sentit Ambros. enarrans hunc locum: Nunc alia. inquit, hæresis conuincitur, &c. Rursus alludit Apostolus ad cap. 16. Numeri.

Si quis emundauerit se ab istis) scilicet Phileto & Hymenæo, ac eorum socijs. Vel generaliter ab istis dedecorosis, sicut popul⁹ Dei in Numeris segregauit se à Chore. Dathan & Abiron. *Erit vas in honorem.*) Hic ponẽda est hypostigme, deinde post *Sanctificatum*) deinde post *Vtile Domino*) quod Græcè est euchiriston, id est, accommodatum vsibus Domini. *Ad omne opus bonum paratum*) participiũ est paratum, vt intelligas non promptum, sed præparatum à Deo.

IVuenilia autem desideria fuge, sectare verò iustitiam, fidem, spem, charitatem, & pacem cum ijs, qui inuocant Dominum de corde puro, Stultas autem, & sine disciplina quæstiones deuita, sciens, quia generant lites. Seruum autem Domini nõ oportet litigare, sed mansuetum esse ad omnes, docibilem, patientem, cum modestia corripientem eos, qui resistunt veritati, ne quando Deus det illis pœnitentiam ad cognoscendam veritatem, & resipiscant à diaboli laqueis, à quo captiui tenentur ad ipsius voluntatem.*

IVuenilia autem desideria fuge.*) Significat nõ quæuis iuuenum desideria, sed qualia erant Hymenæi & Phileti, qui superba animositate studebant videri docti, quo studio subuersi sunt. Istud habet ratio scripti, quare sensus est, fuge appetitum inanis gloriæ, iactantiam, Philautiãm, & ea desideria, quæ culpaui in istis hominibus. Est difficile istud præstare, excludere videlicet semper appetitum gloriæ, & eius motus reprimere, quibus qui semel se permiserunt, infelicissimi sunt. Chrys. tamen & ea, quæ ad libidines pertinent, & generaliter quæuis desideria, quibus ætas illa teneri solet, accipit.

Sectare verò iustitiam.) Iustitia hoc loco generale vocabulum est, cõplectitur enim totius vitæ innocentiam. Apud Simonem non est vitæ innocentia, sed maxima vitæ turpitudo: tu verò sectare iustitiam, fidem, spem, charitatem, & pacem cum ijs, qui inuocant Dominum, id est, omnibus, qui sunt eiusdẽ religionis. In Epist. ad Ephe. valdè hoc agit, vt sepositis contentionibus, quales erant in schola Simonis, sectentur pacem & charitatem. Idem hic agit: Si quis tamen respiciat ad primum caput præcedentis Epistolæ, putabit Apostolum solicitũ esse de Iudaizantibus. Nam eos respicit, dum ait: finis præcepti est charitas: docens legem Moysi non eò pertinere, vt subtiliter disputemus, sed vtamemus, & præstemus, quæ lex præcepit. Verùm siue de Iudaizantibus siue Simoniacis propriè, siue de vtrisque solicitus sit, certũ est sensum esse. Noli videri doctus, sed magis stude præstare innocentiam.

Stultas autem) id est, fatuas, siue friuolas, quæ nihil ad pietatem faciunt. *Et sine disciplina*) Græcis vna vox ἀπαιδεύτους, id est, ineruditas quæstiones, quales habet schola, tam Simonis, quàm Iudaizantium. *Deuita*) id est, reijce, & aspernare, nec admitte. *Sciens quod generant*) id est, quòd pariãt lites. Paulus μάχας habet. Eleganter huiuscemodi rixosas quæstiones vocauit μάχας, id est, pugnas per metaphoram. *Seruum autem Domini non oportet litigare*) rursum est μάχεσθαι, id est, pugnare. *Sed mansuetum esse*) id est, placidum erga omnes discẽdi cupidos. *Docibilem*) Paulus habet διδακτικὸν, id est, idoneum & paratum ad docendũ, id est, talem, qui docere malit, quàm litigare, siue pugnare. *Patientem*) id est, tolerantem, proteruos & improbos, qui audire recusant. Id enim significat hoc loco ἀνεξικάκους, & non quomodo in miserijs & doloribus quis patiens est. *Cum modestia corripientem*) siue, vt alij vertunt, erudientem. Vox Græca ad vtrumque anceps est. *Eos, qui resistunt veritati*) Datiuum (*veritati*) verisimile est redundare: nam in quibusdam Latinis non inuenitur, & nulla Græca habent. D. Ambr. legit, corrigentem eos, qui diuersa sentiunt. Ad eum modum vertit interpres, quo vsus est Augustinus. Vide cap. 5. de correptione & gratia. Vox Græca significat diuersum quid de re statuere. Iam hæc dicta oportet intelligi, nisi sint hæretici, & animo compositi ad superbam animositatem. Nã tales Apostolus vitari iubet: Ne quando Augustinus legit, ne forte. Græcè est μήποτε, quę particula secundum Chrys. in rebus dubijs ponitur, igitur ab illis solùm decedendum est, quos certum est, non esse reuocandos, quales sunt, qui animo hæretico, & ex contẽtione aliquid dicunt, ne videantur victi. Pœnitentia intelligẽda est, non ea solùm, quę intellectu accipitur, sed & ea, quę ad affectum pertinet, qua fit, vt errasse se cognoscat homo, & errasse doleat, plangat, & vt ignoscatur sibi, oret. Vide Augustinum de correptione & gratia cap. 5. Vbi etiam ex hoc loco annotat. Quamuis doctè quis & commodè doceat, nisi Dei adsit gratia, non sequi pœnitentiam. *Et resipiscant*) ad verbum est, ad sobrietatem redeant. Ergo qui sequuntur diuersa dogmata, temulenti sunt. *A diaboli laqueis*

queli à quo captiui) sine capti sunt, quomodo capitur fera. Nam hinc vox Græca etymologiam habet. *Ad ipsius voluntatem*) sic vt sua voluntate ipsi se liberare nequeat, nisi gratia Dei adiuti fuerint.

CAPVT III.

Oc autem scito, quia in nouißimis diebus instabunt tēpora periculosa, & erunt homines seipsos amantes, cupidi, elati, superbi, blasphemi, parentib. non obedientes, ingrati, scelesti, sine affectione, sine pace, criminatores, incontinentes, immites, sine benignitate, proditores, proterui, tumidi, & voluptatū amatores magis, quàm Dei, habentes speciem quidem pietatis, virtutē autem eius abnegantes.

HOc autem scito, quia in nouißimis diebus, &c.) Dicit istud eo consilio, quo illud: In magna autem domo, &c. ne admiretur, aut offendatur Timothæus, vel quiuis alius, si videat in Ecclesia multos malos. A tempore Abel vsque ad Christum semper fuerūt mali permixti bonis, & erunt vsque ad finem sæculi, & eò plures, quò magis appropinquabitur ad finem. Nouißimos dies, quidā referunt ad tempora Antichristi: Verùm circumstantiæ diligenter obseruatæ conuincunt aliquo modo ad tempora Pauli pertinere. *Instabunt*) sic vt iam incipiant. *Tempora periculosa*) ad verbum est, tempora grauia, id est, pessima. Secundum Chrysostomum appellantur tempora, vel bona, vel mala ex his, quæ in illis contingunt, per metonymiam (*& erunt*.) Vocula (&) accipitur epexegeticos. Græci habent, erunt enim homines, & cæt. sicut dicimus: Hoc anno erunt homines obnoxij febri, id est, vulgo, multi. Sic intelligendum est, quod hic dicit Paulus: *Erunt homines seipsos amantes*) id est, bona hominum pars erit talis. Hunc esse sensum patet ex Græco. *Seipsos amantes*) vnica dictio est apud Paulum, φίλαυτοι, id est, sui amantes, & sibi placentes, hoc est, proprijs studentes commodis, id agentes tantùm, vt sibi benè sit, securi interim, quid accidat vicinis, vel consanguineis.

Cupidi) Græcè est φιλάργυροι, id est, studiosi quæstus & pecuniarum (*elati*) vox Græca ad iactantiam pertinet. Est enim ἀλαζόνες: Iactabunt, inquit, scientiam & sanctimoniam suam (*superbi*.) Optime hæc intelliguntur ex moribus Simonis. *Blasphemi*) id est, maledici. *Scelesti*) Græcè est ἀνόσιοι, id est, sine sanctitate, in quibus nihil est sanctimoniæ. Ambr. vertit, impij:) *sine affectione*) Græcè est ἄστοργοι, quæ vox propriè de illis dicitur, qui nullo affectu sunt in suos, puta liberos, aut vxores. *Sine pace*) Græcè est ἄσπονδοι, quod Erasmus vertit, nescij fœderis. Quēadmodum ergo præcedens vox ad domesticos pertinet, ita hæc ad alienos, cum quibus boni fœderis, & amicitiæ vinculis copulari solent, qui natura coniuncti non sunt. Huiusmodi fœdera isti homines nescient, & si inierint, violabunt: (*criminatores*) Græcè est διάβολοι, id est, calumniatores, siue delatores: (*incontinentes*) Græcè est ἀκρατεῖς: Aristoteles in Ethicis distinguit ab intemperantibus: Alij non distinguunt: Chrysosto. generaliter accipit. Incontinentes (inquit) linguæ, ventris cæterorumque omnium. Quid Paulus senserit, difficile est dicere: *sine benignitate*) Græcè ἀφιλάγαθοι, quæ vox perinde sonat, ac si dicas, non amici bonis, vel sine amore bonorum. Si quem videbunt insigniter bonū, pium, iustum, nihil tamen afficiētur ei: *Proditores*) Græcè est προδόται, & interpretatur Chrysosto. desertores amicitiæ & sodalitatis. *Proterui*) Græcè est προπετεῖς, id est, præcipites siue temerarij. *Tumidi*) Græcè est τετυφωμένοι, quam vocem qui velit intelligere, legat confessiones Augusti. in quibus frequens mentio est typhi: significat autē eos, qui sibi videntur insignes in re quapiam, & opinione, quam de se habent, tument. *Voluptatū amatores magis, quàm Dei*) Mire hoc quadrat in familiam Simonis. Et Epiph. hæresi. 26. citans hæc verba Aposto. dicit propter Gnosticos ea ab Aposto. dicta. Quare multum probabile est, ista ad tēpora Pauli pertinere. *Habentem speciem quidē pietatis*) Pro specie Paulus habet μόρφωσιν, quod perinde sonat, quasi dicat, formationē. Notat eos, qui dictis nôrunt præscribere alijs, quomodo debeant viuere piè, cùm ipsi diuersa sequantur. Virtus huius loci non est ἀρετὴ, sed δύναμις. Vnde Erasmus vertit, habentes formam pietatis, cùm vim eius abnegàrint. Sēsus est: id, in quo sita est pietas Christiana, abijciūt, vt amorem, spem, &c.

ET *hos deuita: ex his enim sunt, qui penetrant domos, & captiuas ducunt mulierculas oneratas peccatis, quæ ducuntur varijs, semper discentes, & nunquam ad scientiam veritatis peruenientes.*

ET *hos deuita*.) Ad verbum est, auersare, quod vehemētius est, quàm deuita. Hic est argumentū, quòd Apostolus loquatur de suo sæculo: nisi enim tempore Timothei fuissent tales, quorsum fuisset opus hac admonitione? *Ex his enim sunt*.) Notandum est verbum præsentis temporis: Iā sunt, inquit, qui penetrant domos, siue qui subeant in domos. Apertè notat impudentiam illorum: miscent se familijs, nunc vni, nunc alteri: *Et captiuas ducunt mulierculas*) id est, dogmatibus suis faciunt ipsas sibi obnoxias, (*oneratas peccatis*) id est, accumulatas, & variorum peccatorum confusione (qualis est

in aceruis) obrutas. Id enim significat σεσωρευμένα, qua voce vtitur hic Paulus: *Quæ ducũtur varijs desiderijs*) id est, concupiscentijs pecuniarum, gloriæ, iactantiæ, honoris, delitiarum, voluptatum, & aliarum, quas noluit Apostolus exprimere. Hæc res facit, vt possint capi ab hæreticis. Vides, inquit Chrysostomus, vnde fuerint capturæ eorũ oportunæ. Eadem res in causa est, vt multi capiantur hodiè à Lutheranis: *Semper discentes, & nunquam ad veritatis scientiam peruenientes.*) Sermo Pauli vehementior est in Græco. Habet enim ad hunc modũ, semper discentes, & nunquam ad scientiam veritatis venire valentes, partim vitio magistrorum, quia schola Simonis falsò promittebat scientiam, partim quia peccatis obrutæ erant, quibus excæcatur mens.

Quemadmodum autem Ioannes & Mambres restiterunt Moysi, ita & hi resistũt veritati homines corrupti mente, reprobi circa fidem: sed vltrà non proficient: insipientia enim eorum manifesta erit in omnibus, sicut & illorum fuit.

Quemadmodum autem Ioannes & Mambres.) Qui fuerint hi, non satis certum est, nisi quòd Chrysostomus dicat eos fuisse magos Aegyptiorum, qui in Exodo portentis edendis certarunt cum Moyse: habuisse autem Paulum eorum nomina ex traditione Hebræorum, aut ex reuelatione Spiritus, verisimile est. *Et hi resistunt veritati*) Est aũt hic aliud verbum, quàm priùs, propriè significans resistere, ibi significabat aliter statuere. Omnia, quæ hic toties dicuntur in præsenti, faciunt, vt penè absurdum videatur, nouissimos dies interpretari, vt ad tempora Antichristi solùm pertineant: *corrupti mente*) id est, iudicio mentis: *Reprobi circa fidem.*) Sic intenti sunt phantasijs suis, vt non possint redire ad veritatem fidei. Sed vltrà non proficient. Sensus est: studium, quo tenentur, vt quàm plurimos pertrahant in suam partem, amplius non habebit successum, causam addit: *Insipientia enim eorum*) siue amentia (*Manifesta erit in omnibus.*) Istud facilè agnoscimus, omnibus notissimam fuisse vanitatem.

Tu autem assequutus es meam doctrinam, institutionem, propositum, fidem, longanimitatem, dilectionem patientiam, persequutiones, passiones, qualia mihi facta sunt Antiochiæ, Iconij, Lystris: quales persequutiones sustinui, & ex omnibus eripuit me Dominus.

Tu autem assecutus es, &c.) Non est sensus, assecutus es ingenio, quomodo discipulum dicimus assequi præceptorem docẽtem: sed à principio vsque ad finem adfuisti mihi, versatus es mecum in omnibus rebus familiariter, audisti doctrinam meam, vidisti conuersationem meam, &c. Id enim significat παρακολουθεῖν. Doctrinam suam opponit doctrinæ illorum, de quibus iam dixit: *Institutionem*) vocat vitæ modum (*propositum*) alacritatem & promptitudinem animę, (*fidem*) constantiam in retinenda fide. *Longanimitatem*) aduersus hæreticos. *Dilectionem*) erga omnes. *Patientiam*) aduersus flagra. *Persecutionem*) vt hinc patet illud, assecutus es non esse, quod adeptus es: nemo enim dicitur assequi persecutionem. Sensus est: mihi in persecutionibus adfuisti, tũ aderas, cum multa aduersa tolerarem. *Qualia mihi facta sunt.*) Illud (*qualia*) accipit Erasmus quasi esset relatiuũ, & referat, specificetq; persecutiones. Alij interpretantur vt per admirationem & emphaticos ponatur, sicut quũ dicimus: quam nõ ibi miseriam vidi? Secundũ hos est noua periodus. Et sensus est: qualia, id est, quàm acerba, quàm grauia mihi acciderunt Antiochiæ. *Et ex omnibus eripuit me Dominus.*) Hoc dicit, vt hortetur Timotheũ ad similia.

Et omnes, qui piè volunt viuere in Christo Iesu persequutionem patientur. Mali autem homines, & seductores proficiẽt in peius, errantes & in errorem mittentes.

Et omnes qui piè volunt viuere.) Quid de me, inquit, dico, cùm omnes, qui piè volunt viuere, &c. Istud videri possit ad eam tantùm ætatem pertinere, sed reclamant commẽtarij tam Græcorum, quàm Latinorum, qui constanter interpretantur, vt pertineat ad omnes pios omnium temporum & ætatum. Iam quæstio est, quo pacto priuatus aliquis homo, cui cum nemine conuersatio, aut negotium est, persecutionem patiatur? Explicat hoc Augustinus lib. 2. cõtra Gaudentium cap. 13. & 14. Rursus lib. 18. de ciui. Dei. ca. 51. Secundum quem persecutionem pati, est durè & molestè affici vel à seipso, vel ab alio. Mater Augustini persecutionẽ patiebatur, dũ grauissime die ac nocte cruciabatur propter hæresim, & errores filij. Sic omnia iustus persecutionem patitur, videns, in quibus erroribus sit mundus, etiam nullo infestante, vel vexante corpus ipsius. Sensum hunc generalem probabilem facit Augustinus, adductis alijs locis similibus. Psalm. 118. Vidi præuaricantes, & tabescebam. Secundæ ad Corinth. 11. Quis infirmatur in vobis, & ego non infirmor? quis scandalizatur, & ego non vror? Secundæ Petri ca. 2. Iustam animam iniquis operibus cruciabant. Sermo est de Lot & Sodomitis. Ambro. etiã generaliter accipit, sed aliter, quàm August. vt persecutionem pati sit, non animo cruciari, sed odio haberi ab alijs. Omnes, inquit, qui in Christo rectè conuersantur, odio habentur etiam à corporis sui mẽbris, id est, à Christianis. Chrysost. quoque generalẽ sensum amplectitur, diuersum tamen à superiore. Vult enim is omnes pios perse-

persecutionem pati, quia dolores, tristitias, pressuras multas patiuntur, dum student operari salutem suam: quia arcta est via quæ ducit ad vitam. Si quis persecutiones propriè velit accipere, necesse erit, vt sententiã Apost. ad pios illius temporis referat. *Mali autem homines & seductores proficient in peius*) id est, profectum habebunt in peius: *Errantes & in errorem mittentes*) Paulus habet seducti & seducentes. Hinc patet sermonem esse ipsi non de ethnicis hominibus. Græcanica scholia in illum locum (sed vltra non proficient) sic scribunt: Cum in superioribus dixerat: ad maiorem proficient impietatem, quomodo hic dicit, vltra non proficient? Respondent, ibi dicit quod, qui seducere cœperant nequaquam cessabunt nuc desistent, sed peiora semper excogitabunt. Hic verò, quod non decipient, neque rapient amplius eos, qui sanæ mentis sunt. Addimus eos, qui sanæ mentis sunt, quia in progressu dicit, quod & ipsi errabunt, & alios in errorem adducent.

TV verò permane in ijs, quæ didicisti, & credita sunt tibi: sciens à quo didiceris, & quòd ab infantia Sacras literas nosti quæ te possunt instituere ad salutem, per fidem, quæ est in Christo Iesu.

TV verò permane) Sine eos iactare falsi nominis scientiam, tu persta in semel accepta doctrina, nec eis adhæreas. Locus hic quo monet discipulum suum vt permaneat in semel tradita, doctrina & plures aliæ circumstãtiæ textus peculiariter respiciẽtes Timotheũ docent, nõ sic de futuris temporib. fuisse solicitũ Apostolũ, vt nihil pertinere res ad sua tempora. Neque tamen putandus est absque ratione in futuro dixisse, instabunt, quia huiusmodi quales describit hoc capite, plures erunt postea, quanto magis appinquabitur ad finem. Quare nouissimi dies complectuntur totum tempus gratiæ. Sic Petrus Act. 2. tempus suum significatum interpretatur à Ioële per nouissimos dies. Erunt ergo Apostoli in nouissimis diebus, sumus & nos, erunt quoque post nos, donec perueniatur ad nouissimum nouissimorum de quo Saluator. Suscitabo eum in nouissimo die, vbi est alia phrasis quam in Paulo & Prophetis.

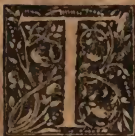
Quod sequitur: *Credita sunt tibi*) duplicem admittit sensum, vel vt intelligas credita sunt, id est, commissa: vel credita sunt, id est, quæ credidisti & plena fide accepisti. Prius sequitur Erasmus: nam vertit, quæ concredita tibi sunt. Posterius amplectuntur Græci interpretes, vnde aliter ipsi vertissent quã Eras. Ad verbum est quæ creditus es. Cui similis phrasis est apud Mattheum cap. 11. Pauperes euangelizantur, id est, docentur Euangelium. *Sciens à quo didiceris*) id est, qualis ille sit, qui hac in re tibi doctor fuit. Non enim talis, qualis illi, qui diuersa docent, qui sunt impuræ vitæ. Duas ponit causas, quare ipsum immotum persistere oporteat. Altera est, quòd non à quouis, sed à Paulo de his edoctus sit. Altera, quòd ab ipsa statim pueritia sacras literas imbiberit. Nomine sacrarum literarum vetus testamentum intelligit. *Quæ te possunt instruere*) scilicet, post hac quando me amplius non vteris doctore, hæ, inquit, literæ præstabunt tibi, quod ego tibi hactenus præstiti, nihil erit opus schola Simonis. Pro instruere Græcè est σοφίσαι, id est, erudire & sapientem* reddere. *Ad salutem per fidem*) id est, si veram fidem adhibeas scripturis, eamq; non quamuis, sed quæ in Messiã creditur, hoc est, Iesum Christum de Maria virgine natum.

OMnis scriptura diuinitùs inspirata, vtilis est ad docendum, ad arguendum, ad corripiendum, ad erudiendum in iustitia, vt perfectus sit homo Dei ad omne opus bonum instructus.

OMnis scriptura) scilicet, sacra. Nam suprà meminit sacrarum literarum. Circunstantia igitur & similia loca docent nomine
Scripturæ per antonomasiam significari Bi- *Marc. 14.*
blia. Loca sunt: Vt implerentur Scripturæ: *Matth. 21*
Non potest solui Scriptura. Non legistis Scri *Ioan. 7.*
pturam: Qui credit in me, sicut dicit scriptu *Marc. 12.*
ra. Erratis nescientes Scripturam, &c. Diuinitùs inspirata, quæstio est, an istud sit prædicatum an pars subiecti, Græci faciunt prædicatum, hoc sensu: Omnis Scriptura est diuinitùs inspirata, & eadem vtilis est ad docendum. Dicitur autem diuinitus inspirata quia immediatè per reuelationem accepta est, quod non conuenit Scripturis philosophorum. Omnis (inquit) id est, tota est diuinitus inspirata, & proinde non continet cõmenta humana, qualia tradit Simon ex Poetis & Philosophis. In ea inuenies, quod proponas populo tuo & clero, hoc est, quod dicit: *Vtilis est ad docendum.*) In ea inuenies, quo redarguas Menandrum & reliquos hæreticos, hoc est quod dicit: *Ad arguendum.*) Item inuenies in ea quo corrigas, quod perperam dictum est: Omninò enim verisimile est legendum esse, ad corrigendum, quomodo & Latina quædam habent. Nam id sonat πρὸς ἐπανόρθωσιν. (*Ad erudiendum*) Græce πρὸς παιδείαν, παιδεία vox propria scholarum est: hinc pædagogia, in quibus elementa scientiarum traduntur. Si, inquit, tradere velis institutionem elemẽtariam, & erudire quẽpiam quid sit iustitia Christiana, ad hoc vtilis tibi erit Scriptura. Quod præcedit, docere, ad omnes pertinet: præpositio (in) obiecti est, significans de vel circa. *In iustitia*) id est, de iustitia. (*Vt perfectus sit*) id est, omnibus numeris absolutus, sicut dicimus absolutum Mathematicum, absolutum Philosophum. (*Homo Dei*) id est, peculiariter addi-

ctus diuino obsequio & cultui, vt sunt sacerdotes & Episcopi. Loca similia sunt in libris Regum & Paralip. vbi Helias aliquoties dicitur homo, vel (vt in Hebræo est) vir Dei. Item Elizeus, Et in priori Epist. ad Timoth. capit. 6. vocat hominem Dei. *Ad omne opus bonum instructus.*) Loquitur propriè de opere ministerij. Sensus est: absolutus ad præstandum quoduis officium Episcopale, præsertim pertinens ad docendum. *Istud instructus*) professorum est, quale erat illud, perfectus. Ex hoc loco quo tam multis verbis hortatur Apostolus Timotheum discipulum suũ ad lectionem Scripturæ, vt possit præstare munus Episcopi illis temporibus, quibus pullulabant hæreses, discimus nihil vtilius hac tempestate, quàm diligenter euoluere scripturas, quarum cognitione qui pollet, rupem gestat in pectore immotam aduersus hæreticos & Lutheranos, Oecolampadianos, & Svuinglianos, & reliquos eius farinæ homines.

CAPVT IIII.

Estificor coram Deo & Iesu Christo, qui iudicaturus est, viuos & mortuos per aduentum ipsius, & regnum eius, prædica verbum, insta opportunè, importunè, argue, obsecra, increpa in omni patientia & doctrina.

TEstificor coram Deo & Iesu Christo.) Pergit Apostolus adhortari Timotheum ad retinendam puritatem doctrinæ. In priori epistola capite sexto dixit: præcipio tibi coram Deo, &c. hic dixit: *Obtestor*) quod est vehementius. (*Coram Deo*) id est, Patre. Nam ex consuetudine Scripturæ quando post mentionem Dei sequitur mentio Christi: Deus, nomen est personæ & non substantiæ: addẽs deinde quod terribilis est. *Qui iudicaturus est viuos & mortuos.*) Non consultis commentarijs sensus videri posset, qui iudicaturus est viuos, id est, iam adhuc viuentes & mortuos id est, olim iam defunctos. Sed nullus commentarius habet eum sensum. Proponunt autem duos alios: Qui iudicaturus est viuos id, est, iustos, inquit Chrysostomus, & mortuos, id est peccatores. Siue viuos ait, id est, qui tempore iudicij reperientur viui, & rapientur obuiam Christo in aera: & mortuos id est, qui tunc non viuent. Chrysosto. sequuntur alij Græci, sed & Latini. Vide Augus. in Enchri. cap. 55. (*per aduentum eius.*) Istud secundum nostrum interpretem videtur referendum ad obtestari: sed Chrysost. Theop. Oecum. exponunt vt pertineat ad iudicare. Pro quibus facit Græca præpositio κατὰ, qua vtitur hic Paulus, quæ frequẽtissimè seruit tempori, nunquam autem obtestationi. Exponunt autem ipsi κατὰ per ἐν, id est, in quos imitatus Erasmus vertit: in apparitione sua. Addit tamen Chrysostomus quod videtur facere pro nostro interprete, cum ait: Siue testificor tibi aduentum eius quod horũ te admonui. Posset seruari præpositio (per) referendo ad verbum iudicare, vt significet modum, sicut dicimus: fecit hoc per vim, id enim explicant Græci per κατὰ. Sensus tum erit: iudicaturus est viuos & mortuos illustratione aduentus sui. Significat enim Græca vox, ἐπιφανεία, non simpliciter aduentum, sed illustrem aduẽtum. Non autem veniet vt ante venit in humilitate, sed cum gloria, cum maiestate, cum regno.

Prædica verbum) ex hoc loco, quo non veretur Apostolus charissimum & optimum Timotheum, de cuius sanctimonia tam magnifice sentit, obtestari interposito nomine Dei, qui iudicaturus est viuos & mortuos, quod apud duros homines fieri solet, discimus quàm fuerit cordi res hæc Apostolo, quamque ægrè omnibus seculis conseruari poterit puritas doctrinæ. Cogitent pastores & Episcopi obtestationem hanc sibi quoq; factam & non soli Timotheo, vt extimulentur ad præstandum ea, quæ sequūtur. *Prædica verbum*) id est, stude propagare Euangeliũ Christi. *Insta opportunè, importunè*) prouerbialis sermo est, id est, assiduè & instanter hoc age (*argue*) id est argumẽtis deuince eos, qui diuersa sentiunt. Significat hæc vox etiam reprehendere, verùm quia sequitur (*increpa*) magis conuenit prior significatio: (*in omni patientia*) id est, longanimitate nam Græce est μακροθυμία.

ERit enim tempus cùm sanam doctrinam non sustinebunt, sed ad sua desideria coaceruabunt sibi magistros prurientes aurib. & à veritate quidẽ auditum auertent, ad fabulas autem conuertentur.

ERit enim tempus) sic vt nihilominus iam sit dicit tamen erit, quòd posteà multò magis sit futurum tale tempus (*cùm sanam doctrinam non sustinebunt.*) Propter hanc causam, inquit, volo te occupare animos tuorum sana doctrina, ne ab hæreticis capiantur. Hæreses de quibus agit in his Epistolis, iam habebant authores suos tempore Pauli, ex quibus iam præsentibus videbat quid sequuturum erat, non autem vt propheta de futuris loquitur.

Sed ad sua desideria) id est, desiderantes audire quæ seruiunt suæ libidini, quæ oblectãt carnem, quæ faciant ad gratiam. *Coaceruabunt sibi magistros*) vide locum capitis præcedentis. Captiuas ducunt mulierculas onerata peccatis, ibi est σεσωρευμένα, hic ἐπισωρεύσουσι. Significat ergo Apostolus confusam doctorum multitudinem: sine delectu, inquit, &

iudicio

iudicio adsciſſent ſibi vanos doctores. Vide comment. Chryſoſto. in hunc locum, item Theophyl. & Oecumen. ex illis diſces, quã alienum ſit à veterum Theologia, Epiſcopos à vulgo eligi, quod faciunt hodie Lutherani. Quod ſequitur (*prurientes*) participium cauſale eſt nominatiui caſus: Senſus eſt: pruriunt & titillantur auribus, & propterea aſciſcunt ſibi doctores, qui aures ſcalpant ſibi blandis verbis, non qui rodant mordaci verò. Dilucidius vertiſſet interpres ſi dixiſſet, cùm pruriant, vel propterea quod pruriunt auribus.

Et à veritate auditum auertent) id eſt à ſynceritate doctrinæ. Sic auertunt multi hodie auditum dum audiunt mentionem purgatorij, dum audiunt ieiunandum eſſe, continendum eſſe, &c.

Ad fabulas conuertentur) quales ſunt Iudaizantium, & imprimis familiæ Simonis. Ambroſius refert ad fabulas Manichæorum, ſed Manichæorum fons eſt Simon. Fabulas has explicat Epiphanius tomo 2. primo libro de hæreſibus.

TV verò vigila, in omnibus labora, opus fac Euangeliſtæ, miniſterium tuum imple. Sobrius eſto: Ego enim iam delibor, & tempus reſolutionis meæ inſtat. Bonum certamen certaui, curſum conſummaui, fidem ſeruaui. In reliquo repoſita eſt mihi corona iuſtitiæ quam reddet mihi Dominus illa die, iuſtus iudex: non ſolum autem mihi, ſed & ijs qui diligunt aduentum eius.

TV verò uigila in omnibus.) Tempus hoc, inquit, adeò propè eſt, vt iam opus ſit vigilantia. Pro labora, Græca eſt, κακοπάθησον, id eſt, obdura in malis, quæ comitantur prædicationem Euangelij. *Opus fac Euangeliſtæ*) id eſt, prædicatoris gratiæ, (*miniſterium tuum imple*) Græcè eſt πληροφόρησον, id eſt, facito plenam fidem tuæ prædicationis. Quod ſequitur (*ſobrius eſto*) non eſt in Græcis exemplaribus, nec Latina omnia habent.

Ego enim iam delibor) id eſt, immolor, quod quia obſcurè dictum erat, addit quod eſt clarius. *Et tempus reſolutionis meæ*) id eſt, mortis meæ nunc inſtat. Hæc eſt cauſa, cur tam diligenter adhortatus ſit Timothæum ad retinendam puritatem doctrinæ.

Bonum certamen certaui) id eſt præclarum & egregium certamen: id enim ſignificat καλὸν. *Curſum conſummaui*) intelligit de curſu qualis eſt eorũ qui ſtadio currunt. *Fidem ſeruaui*) nullis auocamentis, nullis illecebris nec minis ceſſi. Non eſt iactatio, ſed exhortatio ad ſimilia. (*In reliquo*) id eſt, quod ſupereſt. *Repoſita eſt mihi corona iuſtitiæ.*) Iuſtitiam hic dicit omnem virtutem, hoc iam reſtat, vt operum meorum mihi reddatur præmium. Sic Græci interpretes. Alij coronam iuſtitiæ interpretantur coronam iuſtam, vt ſit Hebraiſmus. *Quam reddet mihi Dominus*) id eſt, Chriſtus. *In illa die*) Phraſi Scripturæ dicit, (*in illa die*,) cùm nihil præceſſerit, intelligens diem iudicij. Sic cap. 1. huius Epiſto. Certus ſum quia potens eſt depoſitum meum ſeruare in illum diem. Annotant Græci Apo. non dixiſſe (dabit) ſed (reddet) veluti debitũ quoddam & creditum, vnde & corona iuſta appellatur. *Non ſolum autem mihi, ſed & ijs qui*) Græci habent ſed & omnibus. Vehementer his dictis erigit Timotheum. Ex hoc loco conſtat Paulum per coronam iuſtitiæ non intelligere accidentale aliquod præmium doctoribus vel Apoſt. debitum, ſed ipſam vitam æternam. Nam hanc dicit omnibus paratam, qui diligunt aduentum Chriſti, id eſt, qui cupiunt adeſſe diem Domini, & in aduentũ illius ſe per bona opera parant, ne tum confundantur.

FEſtina ad me venire cito: Demas enim me reliquit, diligens hoc ſeculum, & abijt Theſſalonicã: Creſcens in Galatiam, Titus in Dalmatiam. Lucas eſt mecum ſolus. Marcum aſſume, & adduc tecum eſt enim mihi vtilis in miniſterio: Tychicum autem miſi Epheſum. Ad Col. 4.

FEſtina ad me venire.) Quia in vinculis agebat, cupiebat Timotheum accelerare iter, non ſua ſed publici cauſa. (*Demas me reliquit*) id eſt, deſeruit captiuum me, cùm ante vincula mecum egiſſet. *Diligens hoc ſeculum*) id eſt, requiem & quietem huius vitæ amans atque in tuto eſſe. *Et abijt Theſſalonicam*) vt longe ſcilicet abeſſe à periculis. *Creſcens in Galatiam* (miſſus eò à me, gratia Euangelij. *Titus in Dalmatiam.*) Titus hic fuit (iuxta Chryſoſtom.) Cretæ Epiſcopus. (*Lucas*) id eſt, qui Euangelium conſcripſit & acta Apoſtolorum. *Marcum aſſume, eſt enim mihi vtilis ad miniſterium Euangelicum.*) Aduertere hic oportet ſtudium Pauli, qui in vinculis agens, curam gerebat tam diuerſarum prouinciarum, Dalmatiæ, &c.

PEnulam, quam reliqui Troade apud Carpum, veniens affer tecum, & libros, maximè autem membranas. Alexander ærarius multa mala mihi oſtendit: reddat illi Dominus ſecundum opera eius, quem & tu deuita, valdè enim reſtitit verbis noſtris.

PEnulam quam reliqui Troade) Penula genus pallij eſt, quo vtuntur aduerſus imbres. Dicit Apoſtolum hanc petijſſe Chryſoſt. ex tam longinquo loco adferri, ne cui Romæ moleſtus eſſe cogeretur. Libros ſuos habere vult cùm iam vicinus ſit morti, vt eos cõmunicaret excerpendos credentibus Romanis. Libri videntur ſcripti ab alijs, membranę ab ipſo Paulo.

Alexander faber) *ærarius multa mala mihi oſtendit*) phraſis Hebræa eſt, pro exhibuit. varijs modis afflixit me, inquit: *Reddet ei Dominus ſecundum opera eius.*) Exemplaria nonnulla habent, reddat: Verùm Auguſtinus in

sermone Domini in monte, legendum dicit, reddet, ad quem modum videntur etiam legisse Græci interpretes. Quam lectionem si sequamur, non erit locus hic illi quæstioni: an liceat cuipiam imprecari malum? Si tamē legamus, reddat, iuxta veteres est schema, quo nomine voti non accipitur votum, sed prædictio futuri. Thomas putat etiam simpliciter licere imprecari alteri malum non sub ratione mali sed iusti. Vide ipsum secunda secundæ, quæstione 25. articulo. An peccatores diligendi sunt: Item quæstione 76. Arti. 1. Verùm difficilè est istud si ponatur in praxi: (*quem & tu deuita*) id est, caue. *Valde enim restitit verbis nostris.*) Erat ergo hic ex illis, qui diuersa docebant.

IN prima mea defensione nemo mihi affuit, sed omnes me dereliquerunt, non illis imputetur. Dominus autem mihi adstitit, & confortauit me, vt per me prædicatio impleatur, & audiant omnes gentes.

IN *prima mea defensione*) id est, cum primo omnium venirem Romam vinctus ex Ierusalem, & dicerem causam ad tribunal Neronis. Sic veteres: Neotericus quidem de prima defensione in hac eadem causa exponit, sed priùs amplectendum propter sequentia. Vide Eusebium lib. 2. de Eccles. histo. ca. 22. *Dominus autem mihi adstitit vt per me prædicatio impleatur.*) Apertius vertisset, impleretur. id est, ad plenum persuaderetur, & certam haberet fidem, vel certè vt prædicatio per me cœpta absolueretur, & omnes gentes audirent Euangelium, vt sequens particula exponat præcedentem, & prædicationem impleri sit omnes gentes audire prædicationē. Hinc videtur quod in præcedentib. locutus sit Apostolus de prima vice, qua venit Romam. Siquidem illo decem annorum spacio quod inter primam captiuitatem fuit, multis gentibus annunciauit Euangelium.

ET liberatus sum de ore leonis. Liberauit me Dominus ab omni opere malo, & saluum faciet in regnum suum cæleste: cui gloria in secula seculorum, Amen. Saluta Priscillam & Aquilam, & Onesiphori domum. Erastus remansit Corinthi. Trophimū autem reliqui infirmum Mileti. Festina ante hyemem venire. Salutant te Eubulus & Pudens, & Linus, & Claudia, & fratres omnes. Dominus Iesus Christus cum spiritu tuo. Gratia vobiscum, Amen.

ET *liberatus sum de ore leonis,*) Est hîc noua periodus. Loco coniunctionis (&) nonnulla exemplaria habent, quare, sed male, vt patet ex Græcis & emendatioribus Latinis. Nomine leonis iuxta Eusebium, Chrysostomū Theophylactum, Oecumenium, Neronem significat propter crudelitatem. Hinc etiam coniectura sumitur, Paulum egisse prius de prima vice, qua venit Romam. Nam secunda vice non euasit.

Liberauit me Dominus) Ambrosius legit in futuro, liberabit, vt patet ex commentarijs. Item Chrysostomus legit & interpretatur, liberabit. Similiter Theophylactus, Oecumenius, & Eusebius. Emendatiora quoque Latina habent, liberabit in futuro. Adijciunt hic Græca coniunctionem (&) hoc modo: & liberabit me Dominus, vt sit collatio vtriusque vicis. Liberatus sum de ore leonis ante decem annos, & nunc etiam liberabit me Dominus: sed (*ab omni opere malo*) id est, re mala faciet, vt nec minus vllis, nec terroribus cedam, efficiet vt in confessione fidei persistam vsque ad mortem. *Et saluum faciet in regnum suum cæleste.*) interpretatio est Præcedentis. Quæ sequuntur, non opus habent expositione. *Gratia vobiscum Amen.*

***

Finis Epistolæ posterioris ad Timotheum.

IN EPI-

IN EPISTOLAM BEATI PAVLI APOSTOLI AD TITVM EXPOSITIO FRATRIS ADAMI SASBOVT DELPHII.

CAPVT I.

Aulus seruus Dei, Apostolus autem Iesu Christi secundum fidem electorum Dei et agnitionem veritatis, quæ secundum pietatē est, in spem vitæ æternæ, quam promisit, qui non mentitur Deus ante tempora secularia, manifestauit autem temporibus suis verbum suum in prædicatione, quæ credita est mihi secundum præceptum Saluatoris nostri Dei. Tito dilecto filio secundum communem fidem gratia & pax à Deo Patre & Christo Iesu Saluatore nostro.

ARgumentum huius Epistolæ expositū est in priori ad Timotheum. Loco salutis, gratiam, misericordiam, pacemq; precatur. Hæc enim tria leguntur in Græcis codicibus, de quibus omnibus dictum est in præcedentibus epistolis. Quod ait (*secundum fidem electorum*) refertur tam ad seruū quàm ad Apost. estque phrasis merè Hebræa. Sensus est: in hoc seruio Deo, & à Christo Iesu missus sum, vt electis fidem annunciem. Similis phrasis est cap. 1. poster. Epi. ad Timo. vbi Apost. se vocat secūdum promissionem vitæ, quæ est, &c. Phrasin hanc non aduertit Chrysostomus, vnde nouè omninò interpretatur, volens hunc esse sensum. Apostolus sum eò, quòd electi Dei mihi sunt concrediti. Accipit ergo præpositionem κατὰ, id est, secundum, vt idem valeat, quod διὰ, id est, per, & πίστιν, quod noster interpres vertit fidem, pro commissione, quòd πιστεύειν subinde committere significat, quemadmodum apud nos credere. Chrysosto. sequuntur Græca scholia, addunt tamen & aliam expositionem. Vel secundum fidem electorum inquiunt, id est, vt per me electi Dei credant, quæ expositio etiam apud Theophyl. est, & accedit ad Hebraismum. Accipitur ergo (*secundum*) vt sit obiecti & materiæ circa quam, vt loquuntur scholæ. Ministerium meum & munus creditum mihi, est, siue versatur circa fidem & agnitionem veritatis. Enumerat ea, quibus conciliat sibi beneuolentiam, quæ nos mouere debent vt aliter legamus Paulum, quam vt Ariſtot. vel Platonem, vel quempiam aliorum Philos. Sensus est: seruus Dei sum & Apo. Christi ad patefaciendam veritatem hactenus paucissimis cognitam. Veritatem iuxta Græcos interpretes opponit figuræ seu vmbræ. *Quæ secundum pietatem est)* id est, quæsita est in vero Dei cultu, quæ excludit superstitionem: Iudaizantes nugantur de litera occidente, de alijs multis nihil ad pietatem conferentibus. *Veritas quam ego doceo, ea secundum pietatem est)* Hic (*secundum*) etiam est Hebraicum, sed minus abhorrens à consuetudine Latina. Nam Latinis secundum pietatem, sonat consentaneum pietati. Sed aduertenti ad morē Paulinum probabitur magis quod diximus. Vide caput 2. Epi. ad Colosſ. vbi ter repetitur (secundum) in hac significatione. Videte ne quis vos decipiat per Philosophiam secundum traditionem hominum. Secundum elementa mundi, & non secundum Christum. Sensus est: Videte ne quis vos deprædetur per philosophiam, quæ versatur circa traditiones, siue quæ sita est in traditionibus, humano, & non Christi spiritu proditis. Sic ad Ephes. cap. 4 Deponite veterem hominem secundum pristinam conuersationem, id est, qui versatur in pristinis moribus, quod Latinius dixit ad Colos. Veterem hominem cum actibus suis. *In spem vitæ æternæ)* Erat & Iudæis cultus quidem Dei notus sed non in spe vitæ æternæ. sed temporalis. Vnde scriptum est: Qui fecerit ea, viuet in illis. Pietas autem, quam ego doceo, habet spem vitæ æternæ. *Quam promisit qui non mentitur Deus ante tempora secularia)* id est, ante tempora mundi conditi. Facit istud ad magnitudinem beneficij, quod ante mundum conditum Deus cogitârit de nobis, atque id accendere nos debet ad redamandū ipsum. Quærit Hieronym. Cui promisit: & respondet quod Filio suo. Chrysostomus per catachresin accipit prædestinauit. Ante tempora secularia. Erasmus vertit ante tempora æterna, quomodo etiam legit Augustinus, sed accipit æterna, non quæ nullum habuerint initium, sed ante quæ nulla fuerunt tempora. Intelligit ergo ista sex milia annorum, quæ fluxerunt à condito orbe. Hieronymus accipit illas æternitates, quæ præcesserunt mundum conditum. Sex millia, inquit, necdum nostri orbis implentur anni, sed quantas prius æternitates, quanta tempora, quantas seculorum origines fuisse arbitrandum est, in quibus Angeli throni, dominationes, cæteræque virtutes seruierunt Deo, & absque temporum vicibus atque mensuris

Coloss. 3.

Ezech. 2.

lib. 83. q. quæst. 72, & alibi sæpius.

mensuris Deo iubente substiterunt. Ante hæc itaque omnia tempora, quæ nec sermo eloqui, nec mens comprehendere potest, promisit DEVS. Iuxta quem commentarium tempus non accipitur pro verò tempore, quale non fuit ante mundum conditum, sed pro eo, quod est tempus secundum imaginationem, hoc est, tempus accipitur per catachresin. Sciendum interim Hieronymum in commentarijs suis frequẽter transcribere sententias Græcorum, non quòd eas ipse probet, sed vt sciat posteritas quid senserint priores. Alij figuratè accipiunt, æterna pro valdè antiquis per hyperbolen & tempus propriè sumunt. Est quartus commentarius, qui ante tempora secularia, interpretatur antequam vis cuiuscuis rei durationem. Sed hic attendit nimis ad consuetudinem Aristotelicam, cum alium vsum habeat vox ea in Scripturis. Commentar. hunc reijciunt alij, quod seculum propriè spacium sit centum annorum, vnde carmen seculare Horatij dicitur, in quo tractatur de sacrificijs, quæ fiebant de centesimo in centesimum annum. Verùm hi non aduertunt commentar. illum interpretari non Latinam vocem, sed Græcam, nem. pe αἰώνια.

Manifestauit autem temporibus suis.) hoc loco alia vox est, quàm paulò antè ibi erat χρόνος, hic est καιρος, quæ vox propriè articulũ temporis significat. Vbi certa illa momenta temporum huic negotio prescripta venerunt, tũ manifestauit Deus verbum suum, id est, Filium suum iuxta Hieronymum. Chrysostomus verbum Euangelij intelligit. vtrumq; est probabile: (*in prædicatione*) id est per prędicationem, (*quæ credita*) id est, commissa est mihi. *Secundum præceptum*) in priori Epistola ad Timotheum capite primo, hoc vertit secundum imperium: Gręcis eadem vox est, quam Erasmus vertit delegationem. Prępositio κατὰ sumi videtur pro διὰ, secundum pręceptum, id est, per pręceptum. Chrysostomus accipit pręceptum propriè, vt distinguatur à consilio. Dicit enim Paulo sic pręceptum fuisse, vt non esset ei liberum omittere.

Annotanda sunt semina principalis argumenti sparsa in exordio. Apostolus sum inquit, ad prędicandum fidei gratiam, non Moysen. Item ad docendum in quo situs sit verus Dei cultus, & non Iudaicas fabulas. Rursus hi homines sumunt sibi partes docendi, mihi hoc munus iniunctum est, idq; à Saluatore Deo.

Tito dilecto) Græce est γνησίῳ, id est, verò, legitimo, proprio ac Germano Filio. Quanquã Hieronymus neget vocem Latino sermone explicari posse. Quam autem familiare fuerit Titus Paulo, liquet ex posteriori Epistola ad Corinthios, vbi frequens eius mentio fit. Vide cap. 2. 7. 8. 12. Item ex capite secundo epistolæ ad Galatas, & cap. 4. poster. ad Timotheum.

Chrysostomus etiam citat Acta Apostolorum, sed difficile esset ostendere in Actis mentionem esse Titi huius (*secundum fidem*) probabile est κατὰ valere διὰ. Nam Græci dũ dicũt peccata aliqua committi cogitatione, non solum vtuntur præpositione διὰ, sed etiam κατὰ. Vide annotationes in caput quartum. posterioris ad Timotheum, super illud: Qui venturus est iudicare viuos & mortuos per aduentum eius. quo loco Græcè est κατὰ. Huc facit quod in Epistola priori ad Timotheum: capite primo, illud exprimat per (in) dilecto filio in fide. Familiare autem est Paulo (in) pro (per) vsurpare. Communẽ dicit non omnium, qui in Christo credebãt fidem, sed suam & Titi: Sic Hieronymus, & probabiliter. Solet enim Paulus in salutatione vsurpare princi[illegible] ali[illegible] [illegible] i-na. Sensus est: multi aliter docent, tu mecum sentis, & eandem retines fidem. Alius commentarius communem fidem interpretatur fidem catholicam, sed minus probabiliter. Ex eo, quod in mera salutatione tam prolixus est, licet colligere Apostolum Paulum fuisse vberi ingenio, qualẽ agnoscimus in Augustino.

HVius rei gratia reliqui te Cretæ, vt ea quæ desunt, corrigas, & constituas per ciuitates presbyteros, sicut & ego disposui tibi. Si quis sine crimine est, vnius vxoris vir, filios habens fideles, non in accusatione luxuriæ, aut non subditos.

HVius rei gratia reliqui te in Creta insula,) Nam solet Titus Paulum comitari: (*vt ea, quæ desunt, corrigas.*) Loquitur de correctione fidei & doctrinæ. Non est autem simpliciter, corrigas Græcè, sed super corrigas. Sensus est: quæ à me correcta sunt, & nec dum ad plenam veri lineam sunt retractata, à te corrigantur. Emphasis vocis Græcæ annotauit Hieronymus in commentarijs huius loci: (*& constituas per ciuitates*) id est, oppidatim (*presbyteros*) non quos vel ipse amas, vel quorum obsequijs es delinitus, vel pro quibus maiorum quispiam rogauerit. *Sed sicut disposui tibi*) Consilium istud Pauli est loco boni commentarij. Est autem consilium, ne munera Ecclesiastica committantur vulgò quibusuis, sed exploratis & idoneis, idque propter præsentem illius temporis statum, quod tum emergerent passim, qui diuersa docerent, quique abuterentur religione ad quæstum & ad luxum, quos per eruditos Episcopos argui oportebat. Huc pertinet illud (enim) quod sequitur: *Sunt enim multi inobedientes.*) Græcè est ἀνυπότακτοι, id est, qui nolunt cogi in ordinem, sed suo volunt spiritu docere. Sic

in priori

In priori epist. ad Timo. c. 3. post catalogum virtutū, quas requirit in Episcopo, subijcit: hæc tibi scribo, vt scias, quomodo in domo Dei oporteat te conuersari, &c. & paucis interiectis infert: spiritus manifeste dicit, quia in nouissimis temporibus discedent quidā, &c. Quibus animaduersis palam est, Paulo in his Epistolis curæ fuisse, vt non nisi certi eligerentur ad munus Episcopi.

Si quis sine crimine est.) Istud (*si quis*) explicat quod dixit, sicut disposui tibi: Tales tibi disposui ordinandos, nempe si quis sine crimine est, id est, si quis non possit meritò accusari, siue probabiliter criminari. Id enim propriè significat vox Græca ἀνέγκλητος, & non vacantem omni culpa. *Vnius vxoris vir*) volunt quidam id sentire hic Apostol. vt Episcopus vxorem habeat, sed ex commentarijs veterum, & ijs, quæ in cap. 3. prioris epistolæ ad Timoth. annotauimus, facilè hoc refutatur. Alij Apostolum hic præcipere volunt, ne is, qui Episcopus eligendus est vno tempore duas pariter habeat vxores. Quæ sententia refertur ab Hieronymo in commentarijs huius loci, sed refertur tantum, & in Episto. ad Oceanum ostendit sibi nō placere: & nullo modo probabilem esse patet ex simili loco de viduis. Vide annotationes in ca. 3. & 5 prioris epistolæ ad Timotheum. Verus sensus est: ne instituatur Episcopus, qui post defunctam vxorem priorem, duxerit alteram. De causa huius præcepti variant commentarij. Epipha. hære. 59. sic scribit: Non suscipit sancti Dei prædicatio post Christi aduentum eos, qui à nuptijs mortua ipsorum vxore, secundis nuptijs coniuncti sunt propter excellentem sacerdotij honorem & dignitatem. Hieronymus in commētarijs huius loci ad hunc habet modum: Quod ait Apostol. vnius vxoris vir, sic intelligere debemus, vt non omnem monogamum digamo putemus esse meliorem, sed quo is possit ad monogamiam & continentiam exhortari, qui sui exemplum præferat in docendo. Chrysostomus enarrans hunc locum sic scribit: Qui defunctæ vxori beneuolentiam non seruauit, quomodo poterit esse bonus magister Ecclesiæ: imò quib. criminibus, id est, accusationibus subijcietur indies: Nam licet per leges secundæ nuptiæ permittantur, multis tamen accusationibus ea res patet. Causa ergo Chrys. est, quòd peribit illi authoritas, & habebitur salax, nec omninò vacabit crimine, qui defunctia priori duxerit vxorem alteram. Hæc causa valdè congruit consilio Aposto. qui eo tempore propter errores hominū cupiebat quàm maximè insignes, & inculpatos eligi Episcopos. Eandem causam habent Græcan. scholia. Alius quidam commentarius rationem hanc repudiat, ignorans fortè esse illorum veterum, eò, quòd Episcopus etiam institui posit, qui plures habuerit meretrices, sed an Paulus tum ad Episcopatum admisisset talem, dubium est: vel potius non est dubiū, cùm velit Episcopum esse ἀνέγκλητον, id est, non solùm vacantem crimine, sed talem omninò, cui nemo crimen probabiliter obijcere possit. Is autem scriptor nimis inhæsit Augustin. qui in hac re respexit ad rationem Sacramenti coniugij. Studiosorum est videre, quid secutus Augustinus dederit eā rationem. Ambrosius enarrans cap. 3. prioris Epistolæ ad Timotheum eādem causam habet, quam Epiph.

August. de bono coniugali c. 18.

Filios habens fideles.) Sine crimine esse, ait Hier. in nostra est potestate. Cæterùm, quod sequitur, habere fideles, extra nostram voluntatem est. *Non in accusatione luxuriæ*) id est, non obnoxios accusationi luxus, id est, non comessatores. Est enim Græcè ἀσωτία. *Non subditos*) id est, rebelles parentibus. Tā sanctū, inquit Hieron. sacerdotij nomen est, vt nobis etiā ea, quæ extra nos sunt posita, reputentur, non quod propter vitia nostra Episcopi non fiamus, sed quòd propter filiorum incontinentiam ab hoc gradu arcendi sumus. Qua enim libertate possim' alienos filios corripere, & docere, quæ recta sunt, cum statim nobis possit, qui fuerit correptus, ingerere: antè doce filios tuos.

Oportet enim Episcopum sine crimine esse, sicut Dei dispensatorem, non superbum, non iracundum, non vinolētum, non percussorem, nō turpis lucri cupidum, sed hospitalem, benignum, prudentem, sobrium, iustum, sanctum, continentem, amplectentem eum, qui secundum doctrinam est, fidelē sermonem, vt potens sit exhortari doctrina sana, & eos, qui contradicunt arguere.

Oportet enim Episcopum, &c.) ergo, inquit Hieronym. idem est presbyter, qui Episcopus. Ex quo statuere volūt Lutherani, nihil esse plus potestatis Episcopo Leodiēsi, quàm simplici sacerdoti, sed loquitur Hier. non nisi de coniunctione nominis, ac regiminis hactenus, quòd indiscretè tū regerentur Ecclesiæ etiam ab ijs, qui nō erant proprij earum Episcopi. Non autem vult prioribus temporibus communionem fuisse potestatis, cùm in Epistol. ad Euagrium palàm scribat. Episcopum presbytero ordinatione superiorem esse. Quòd ergo hic dicit Episcopos solum consuetudine presbyteris esse prælatos, intellige de re, de qua agitur, nempè regiminis exercitio, non quin in potestate ordinis etiam diuinitùs collata sint maiores Episcopi presbyteris. Idem cum Hierony. est, quod habet Chrysosto. enarrans cap. 3. prioris epist. ad Tim. vbi ait, inter Episcopos & presbyteros interesse ferè nihil, quantum ad regimē, sed sola ordinatione differre, vbi expedit inspicere vocē

Græcam ordinationis, quæ est χειροτονία. Simile cum Chrys. habet Oecu. in comment. eiusdem cap. Et hæc loca explicant Hieron. sententiam. Idem habet Amb. in comment. ad Timo. Episcopi, inquit, & presbyteri ordinatio eadem est, intellige passiua, vterque enim sacerdos est, sed Episcopus est primus. Vnde quemadmodum ordinet Episcopum, ostendit: neque enim fas erat, aut licebat, vt inferior ordinaret maioré. Nemo enim tribuit, quod non accepit. Vbi fatetur Ambr. Episcopum & Sacerdotem ordinatione differre actiua. Epiph. lib. 3. contra hæreses, hereticum appellat Aerium, quòd confunderet hos ordines. Vide ipsum hæresi. 75. *Sine crimine*) Græcis est ἀνέγκλητον, de qua voce dictum est in præced. (*non superbum*) id est, nó tumentem & placentem sibi, quòd Episcopus sit, sed qui suos populariter regat (*non iracundum*) vt si incidat in diuersa docentes, non statim excandescat, sed ferat huiusmodi, maximè, quando spes lucri est. Tria sequentia eadem sunt in prio. epist. ad Tim. c. 3. & eodem ordine iuxta Græcos Quod noster interpres tribus vocibus (*turpis lucri cupidum*) Apost. vnica dictione composita extulit, dicens αἰσχροκερδῆ. Sētit autem omne studium lucri turpe esse in Episcopo, quòd is præ se ferre debeat maximum diuitiarum contemptum. *Non percussorem*) Hiero. pertinere vult non ad pugnos, sed ad linguã contumeliosam ac iurgiosam. Ad eundem modum interpretatur Chryso. Græca. scholia. Huc vsque quid non debeat esse Episcopus dixit, nunc quid habere debeat, explicat. In primis vult esse (*hospitalem*) hoc est, qui ad ædes suas suscipiat eos, qui ad res suas agendas ad ipsum conueniunt. Deinde vult esse (*benignum*) Græcè est φιλάγαθον, quod Hierony. vertit bonorum amatorem, & referri potest vel ad homines, vt sensus sit, cóplectente bonos: Vel ad res ipsas, vt sensus sit, bonarum rerum studiosum. Similis originis vox est in posteriori epistola ad Timothæum capite 3. Sine benignitate, cuius loco Græcis est ἀφιλάγαθοι. Quod sequitur (*prudentem, sobrium*) Græcis non nisi vna vox est σώφρονα, de qua dictum est in priori epistola ad Timothæum.

Sanctum) Paulus ὅσιον, quod Hieronym. significare vult sanctitaté esse mixtã pietati, quę ad Deum refertur: Quem enim nos sanctum. i. purum à vitijs Græci ἅγιον vocant, quem aut illi ὅσιον, nos, inquit, piũ in Deum possumus appellare. *Continentem*) Græcè est ἐγκρατῆ, quod (vt indicat Hier. quidam non rectè referunt ad solam libidiné, cùm ad omnes pertineat affectus, irã, auaritiam, ambitionem, inuidiam, tumorem, quibus omnibus superiorem vult esse Episcopum. Ad eundem modum interpretatur Chrys. sed difficile est dicere, quid apud Paulũ sit ἐγκράτεια. Amplectentem, id est, studiosè retinentem alijs conantibus eripere. *Qui secundum doctrinã est:*) Istud opponit Chrys. rethoricis ratiocinationibus, & argutis conclusiunculis. Non studeat Episcopus videri nimis Aristotelicus, aut rethoricæ peritus, sed hoc agat, vt erudiat suos in fide. De præpositione (secundũ) dictum est in principio epist. Sermonem fidelem vocat veritaté, vel qui nobis fidei gratiam tradit & suppeditat. Sic post Chrys. Græca. scholia. Ambr. legit tenacem eius, qui secundum doctrinam est fidelis sermonis. Græcé vocem ἀντεχόμενον, elegantissimè exprimens. Nam ἀντέχεσθαι propriè dicitur, qui adhæret alicui velut vnguibus affixus, nec se sinit auelli: (*vt potens sit exhortari in doctrina sana*) id est, per doctrinam sanam, quod addit propter Iudaizantes. Chrys. dicit sanam doctrinam esse, quæ petitur ex Scripturis, & occultis eorum sensibus. *Et eos, qui contradicunt arguere*) id est, argumétum euincere, & repellere eorum errores. Scripturarum hanc peritiam potissimũ requirit in Episcopo Chrysostomus, & ingemiscit in commétarijs, quòd eius rei nulla ferè suo tempore cura haberetur. Ingemiscit & Hierony. quòd viderit suo sæculo multos longè abesse ab hac descriptione Episcopi: Ingemiscamus & nos idem conspicientes, & oremus Deum, vt taliter prouideat gregi suo, sed & laboremus ipsi, vt aliquando meliora præstemus, hoc est, dũ hic in studijs agimus, operã demus, vt quandoque possimus exhortari in doctrina sana.

SVnt enim multi etiam inobedientes, vaniloqui & seductores, maximè qui de circũcisione sunt: quos oportet redargui, qui vniuersas domos subuertunt, docentes, quæ non oportet turpis lucri gratia.

SVnt enim multi, &c.) vocula (enim) redundat iuxta Græcos (*inobedientes*) Græcè est ἀνυπότακτοι, id est, qui in ordinem cogi nolunt: Erasmus vertit intractabiles. Sententia est exposita in præcedentibus: (*vaniloqui*) Græcè est ματαιόλογοι, id est, qui friuola docent, qui leuia exemplaria adducunt in cócione, qui religionem constituunt in rebus anilibus (*seductores*) Græcè est dictio composita φρεναπάται, quæ perinde sonat, quasi dicas mentium deceptores, vt intelligas sermonem esse de his, qui malè instituunt in doctrina, quique malis & prauis opinionibus inficiunt mentem, & non de his, qui seducunt ad prostibula. *Maximè qui de circumcisione sunt*) id est, de populo Iudaico: Hic est aliqua significatio illius alterius scholæ. Nam si maximè tales sunt, qui de circumcisione sunt, ergo & alij quidam tales sunt: Quamuis posit dici istud adiectum à Paulo, propter eos, qui ex gentibus conuersi erant ad fidem, & inde à Iudaizantibus subuersi:

uersi: *Quos oportet redargui*) Græcè est ἐπιστομίζειν, i. quibus oportet occludere & obturare os (vel, vt Hieronymus vertit) silentium iniicere. *Qui subuertunt vniuersas domos*) id est, totas familias subuertunt. *Docentes, quæ non oportet*) ne differẽtijs scilicet ciborum, de circuncisione, & alijs. *Turpis lucri gratia*) Ergo Iudaizantes hi peiores illis erant, de quibus in Epist. ad Romanos, qui eadem docebant, sed zelo legis adducti.

D*ixit quidam ex illis proprius ipsorum propheta: Cretenses semper mendaces, malæ bestiæ, ventres pigri. Testimonium hoc verum est. Quã ob causam increpa illos durè, vt sani sint in fide, nõ attendentes Iudaicis fabulis, & mandatis hominum auersantium se à veritate.*

D*ixit quidam ex illis*) id est, ex illorum gẽte. *Proprius ipsorum propheta.*) Prophetam vocat poetã, vel per ironiam, quasi talibus Christianis talis congruerent Prophetæ, vel quòd is Epimenidis liber, vnde versiculus ille desumptus est, titulum habeat περὶ τῶν χρησμῶν, id est, de oraculis, vel propter qualitatem prophetię ea figura, qua dicimus inexplicitosque Platones, pro his, qui Platoni similes sunt. Proprium autẽ appellat, quod Cretensis fuerit ipse, qui hæc de Cretensibus scripsit. Quod ad textum sermonis pertinet, dicit Hieron. referendum illud ad superiora hoc modo: huius rei gratia reliqui te Cretæ, vt ea, quæ desunt, corrigas, dixit quidam proprius ipsorum propheta: Cretenses semper mendaces, &c. Vel si cui hoc, inquit, absurdum videtur, propterea, quòd multa in medio sunt, aptandum erit ijs, quę magis vicina sunt, hoc modo: Sũt multi inobedientes, vaniloqui, seductores, quibus oportet os, qui vtique, quia in Creta erant, Cretenses fuisse credendi sunt, dixit quidam proprius ipsorum propheta: *Cretenses semper mendaces*) versus integer est Heroicus apud Epimenidem. Pro bestijs Gręce est θηρία, quæ vox non bestias simpliciter, sed veneno noxias bestias significat. Ventres pigros appellat, quòd ventri, & inerti otio deditissent.

Quam ob causam, &c.) quia videlicet ipsi homines duri sunt. *Increpa illos durè*) Græcè est ἀποτόμως. i. præcisè, ad viuum, seuerè (*vt sani sint in fide*) vt rectè se gerãt in fide. Chrys. in eos dictum putat, qui differentias ciborũ obseruabant: Sic & Hier. idem habet consequentia scripti, alioqui ex se generale est: (*non attendentes Iudaicis fabulis*) quasi absq; obseruatione ciborũ, quã præscribit lex Moysi, fides iustificare non posset. Sic Chrysost. Accipit ergo per fabulas, quæcunque cæremonialia sunt apud Moysen, & post Christum exhibentur, seu obseruantur. Hiero. intelligit comment. Rabbinorum, pro quo facit, quod sequitur: *Et mãdatis hominum*) quæ secundum se considerata ad vtrámq; scholam pertinent, sed ex circũstantijs iudicandum est, quomodo quoquo loco sumantur. Hæc pertinent ad deuteroses & traditiones. Thalmudicas, quæ planè fictitiæ erant. De his mandatis mentio est apud Matth. 15. *Auersantium se à veritate*) ad verbum Græcè est: auersantium veritatẽ: Noster interpres putauit in voce ἀποστρεφομένων, intelligi reciprocum pronomen, quemadmodũ in Psal. Immittet Angelus Domini, scilicet se in circuitu timentium eum, &c.

O*mnia munda mundis, coinquinatis autem & infidelibus nihil est mundũ, sed inquinata sunt eorum, & mens, & conscientia. Confitentur se nosse Deum, factis autem negant, cùm sint abominati & increduli, & ad omne opus bonum reprobi.*

O*mnia munda mundis*) sermo est de cibis. Inter Iudaizantes, vt ex commentarijs patet, varietas erat: Quidam enim putabant quosdam cibos immundos suapte natura: Alij immundos dicebãt propter legẽ Moysi. Sic Leui. 11. porcus dicitur immundus, itẽ lepus, quod, quo sensu accipiendum est, explicat August. contra Faustum cap. 4. dicẽs: porcum immundum dici non natura, sed significatione. Significabat enim hominẽ turpi voluptati deditum, & eam significationẽ retinuit, quoad Deo placuit, nimirum vsq; ad tempus lucis Euangelicæ. Quod autem Apost. Acto. 15. prohibuerint esum suffocati, id fecerunt non ob significationem, sed quòd viderent abstinentiam à suffocato cõducere ad aliquid Deo gratum, nempè ad concordiam Gentium & Iudæorum. Sic & hodiè Pontifices prohibent Christianis esum carnis in ieiunio, non quòd putent cibum vllum immundum iam, vel natura, vel significatione, sed quòd delectus hic ciborum à Christianis obseruat⁹, facit ad refrænationem carnis, & mentis eleuationem. Alij aliter explicant, solutionem petentes ex textu Hebraico. Nam Hebraicè nõ dicitur absolutè, porcus erit immundus, vel lepus, sed immundus vobis (quamuis non semper addit id in sua versione Hier.) hoc est (phrasi Hebræa) prohibitus & vetitus, quem sensum textus ipse explicat, dum subijcit: De carne eorum nolo vos comedere. Similiter accipiẽdum est, quod dicit, de his, quæ in aquis sunt: Quicquid pinnulas & squammas nõ habet, abominabile vobis, execrandumque erit, hoc est, carnes eorum non comedetis. Verus igitur sensus Leuitici explicandus est per figuram, & si quæratur, cur Deus ab his, aut illis cibis illi populo abstinere iusserit: veniendum est ad id, quod habet August. de significatione, Chry. putat multos cibos prohibitos in lege propter nimietatem deliciarum amputandam: Ambrosius propter Iudæorum ceruicositatem coercẽdam. A-

dam. Aristæas Ptolomæi Satelles eandem causam tradit, quam Augustinus.

Coinquinatis autem & infidelibus, nihil est mundum) quæstio hîc est, an eleemosyna hominis infidelis peccatum sit: id enim videtur docere hæc sententia: Respondet quidam, sermonem esse formalem: Infidelibus, vt infideles sunt, & ex infidelitate operātur, nihil est mundum. Qui commentarius licet bonus, non tamē exactus est. Propius rē ipsā & sententiam Pauli explicat August. lib. 31. cōtra Faustum cap. 4. intelligens, quod hic dicitur non de eleemosyna, & id genus alijs actionibus, sed de cibis, hoc sensu: Infidelis siue comedat, siue abstineat, non sanctè, nec iustè comedit, vel abstinet, quia praua opinione vtrunq; facit. Eodem loco explicat, quos appellet coninquinatos & infideles. Illos (inquit) q tēpore reuelatæ gratiæ, adhuc illas vmbras futurorum ita custodiendas putarent, vt sine his gentes salutem, quę in Christo est, percipere non posse contenderent: immundos dicit Apostolus, quòd carnaliter saperent: & infideles, quòd tempus gratiæ à legis tempore non discernerēt. *Sed inquinatæ sunt eorū mens & conscientia*) est periphrasis hominis interioris: Totus homo est pollutus & contaminatus.

Confitentur se nosse Deum) aptius vertisset, profitentur se nosse Deum, nā & hoc Græca vox significat: (*factis aūt negant.*) Opera eorū picturę sunt, in quibus relucet magis infidelitas, quàm fides (*cùm sint abominati*) id est, execrandi vita, & moribus, & toto interno homine. Quod sequitur (*increduli*) aptius vertisset impersuasibiles, quibus nulla ratione veritas persuaderi potest. *Ad omne opus bonum reprobi*). i. de quibus nihil boni est sperandū.

CAPVT II.

TV autem loquere, quæ decent sanam doctrinam. Senes, vt sobrij sint, pudici, prudentes, sani in fide, in dilectione, patientia.

TV *autem loquere, quæ decēt sanam doctrinam.*) Aduertēda est voculā aduersatiua (*autem.*) Sensus hic est: Omisis fabulis Iudaicis, de quibus iam dixi, & mandatis hominum, loquere, quæ decent sanam doctrinam, & docens, quæ ea sint, adijcit. *Senes vt sobrij sint*) id est, non temulenti, quanquam vox Græca ambigua est ad sobrium, & vigilantem (*pudici*) Ambrosius vertit graues. Græcè est σέμνους. Sint seueri, & præditi grauitate morum. Significat tamen ea vox interdum pudicitiam, quæ cohibet libidines, sed rarius, (*prudentes*) Græcè est σώφρονας, de qua voce dictum est cap. 3. prioris Epist. ad Timoth. *Sani in fide, & dilectione, &c.*) Sensus est: probabiliter sentient, syncerè diligāt, sint patientes, vt docet sana fides. Illa Dositæi, & quorundam Iudaizantium patientia insana est.

ANus similiter, in habitu sancto, nō criminatrices, non multo vino seruientes, benè docentes, vt prudentiam doceant. Adolescentulas, vt viros suos ament, filios suos diligant, prudentes, castas, sobrias, domus curam habentes, benignas, subditas viris suis, vt non blasphemetur verbum Dei.

ANus similiter) scilicet hortare: vt eo amictu, eoq; corporis incessu, & motu sint, q deceat matronas Christianas. Videri possit istud idē esse cum eo, quod est c. 2. prioris epistolæ ad Timoth. Similiter mulieres in habitu ornato, verùm diuersæ voces sunt apud Græcos. Ad Timoth. est καταστολῇ, quæ vox ad vestitum pertinet. Hic est κατάστημα, quæ vox pertinet ad omnem corporis habitum. Significat enim exteriorem faciē, quā exhibemus in loquendo, in ridendo, in eo medēdo, in incedendo. *Non criminatrices*) Nō calumnientur facta aliorū. In priori ad Timoth. dixit hoc, non detrahentes. Græcis vtrobique eadem vox est. *Non multo vino seruientes.*) Non sint addictæ multo vino quasi seruę. Idem est in priori ad Timo. nisi quòd pro seruire ibi sit attendere: Non multo vino attendentes. Interpres tamen vtrobique eodem modo vertit. *Benè docentes*) Græcis est vnica dictio composita καλοδιδασκάλους, sint magistræ rerum honestarum. Refertur ad exemplum vitæ: Chrysosto. etiam refert ad magisterium docendi verbo. Quanquam enim Apostolus inhibeat mulieri, ne in cœtu virorum doceat, permittit tamen ei, vt adolescentulas, & sui sexus homines, domi intra parietes erudiat. Quod addit: *Vt prudentiam doceant*) Græcis vnica dictio est σωφρονίζωσι, vnde verbale nomen σωφρονισμός, quo vtitur Apostolus cap. 1. poster. ad Timoth. vbi interpres sobrietatem vertit. Non dedit nobis spiritū timoris, sed virtutis & sobrietatis. Ad hoc verbum referunt Græci accusatiuum, qui sequitur, adolescentulas, hoc sensu: Anus doceant adolescentulas moderationem siue temperantiam, doceant illos viros diligere, amare liberos, &c alicui videri possit noua periodus: & sensus iste. Adolescentulas hortare, vt viros suos amēt, &c. Pro tribus vocibus (*curam domus habentes*) Græcè habent vnicam οἰκουργούς, quæ perinde sonat, ac si dicas, domus custodes, domi rem curent, & quę peperit maritus, seruent. Vt non blasphemetur verbū Dei, id est, ne Euangelium Christi, & doctrina malè audiat apud ethnicos: quod nunc sunt pauci monachi, hoc tunc erant pauci Christiani: & similiter sicut nūc in monachos, ita tūc in Christianos, omnium oculi iniecti erant.

IVuenes similiter hortare, vt sobrij sint. In omnibus teipsum præbe exemplum bonorum operum, in doctrina, in integritate, in grauitate: verbū sanū, irrepra-

irreprahensibile: vt is, qui ex aduerso est, vereatur, nihil habens malum dicere de nobis.

IVuenes similiter hortare, vt sobrij sint. Hoc est, vt præstent temperantiam. Græcè est σωφρονεῖν, verbum ambiguæ significationis. *In omnibus teipsum exemplum præbe*) aptius vertisset, exemplar, id est, formam, ad quam alij componant mores suos: Græcè est τύπον. Idē est ad Timothæum prioris Epistolæ cap. 4. In doctrina, in integritate vitæ, in grauitate morum. Quod ad lectionem attinet. Græci hoc modo legunt: In doctrina integritatem, grauitatem, pro quibus facit, quod sequitur: *Verbum sanum irreprahensibile*) quod regitur à verbo repetito, præbe scilicet. Secundum quam lectionem, sensus est: in hac docendi prouincia præbe integritatem vitæ, grauitatem morum, nō loquaris, nisi quod sanum sit, & tale, quod contemni non possit, vel argui. Vtrumq; enim sig. vox Pauli, ἀκατάγνωστον: Theo. integritatem & grauitatē interpretatur, non vt pertineant ad mores & vitam, sed ad doctrinā hoc sensu: quæ doces, sint integra, sint non corrupta, non sint falsa: rursus non sint leuia & anilia, sed grauia. *Vt is, qui ex aduerso est*) id est, aduersarius, hunc aūt intelligit vel eum, qui diuersa docet, vel ethnicum quemuis, qui diuersam sequitur vitæ rationem. *Reuereatur*) id est, pudefiat & rubore suffundatur. (*Nihil habens*) id est, potens, nam ἔχειν cum infinitiuo verbo significat posse apud Græcos.

Col. 3. d. 1. Pet. 2. c. SEruos dominis suis subditos esse, in omnibus placentes, non contradicentes: non fraudantes, sed in omnibus fidem bonam ostendentes, doctrinam Saluatoris nostri Dei ornent in omnibus.

SEruos dominis suis subditos esse,) In omnibus penè Epistolis Apostolus istud præscribit seruis, & solet eius reddi ratio hęc: Quòd iam tum inceperat hæresis, quę sentiret omnes per Christum esse liberos, nec quenquā subesse debere alteri, maximè si ille ethnicus esset. Chrysostomus aliam adfert causam hoc loco, dicens Apostolū ad istud hortari seruos, vt hoc modo domini gentiles ad Christum conuertantur. Cùm enim seruorum genus fere improbū sit, durum, intractabile, & illiberale, non poterunt non mirari ipsi ethnici doctrinam Christi, & affici ei, si viderint per eam etiam seruilis conditionis homines fieri bonos. Hęc ratio Chrysostomi insignis est, & fortè magis locum habet, quā vulgaris illa, quòd Paulus vbi monet seruos, moneat & dominos, vt videatur omne genus hominum voluisse instituere. Pro Chrysostomo quoq; facit quod hic dicit Apostolus. *Doctrinam Saluatoris ornent in omnibus.*) Meminisse debemus in alijs quoque locis rationis huius, an & ibi quadret magis, quàm ratio vulgaris. Particulam (in omnibus) referunt quidam ad id, quod præcedit, videlicet subditos esse. Alij ad id quod sequitur, videlicet placentes. Eadem varietas est in hac particula, ea parte, qua dicit: In omnibus teipsum præbe exemplum, vbi Hieronymus eam pertinere vult ad præcedentia. Iuuenes, inquit, hortare, vt sobrij sint, hoc est, pudici in omnibus, tam scilicet, mente, quàm corpore: tam opere, quàm cogitatione, vt nulla sit in adolescente turpitudinis suspicio.

Quod sequitur (*non contradicentes*) eleganter vertit Ambros. non responsatores vult, vt cedant imperijs, & quod iniunctum est, mox exequantur, non responsantes, nec secum mussitātes, quod serui solent. Nō (*fraudantes*) Gręca vox νοσφίζειν, significat aliquid decerpere, aut fructū detrahere, cùm totam rē non ausis tollere, & istud seruorum proprium est. Sensus est: nihil furto tollētes ex rebus dominorum, vel nihil ministerij subtrahentes dominis suis, non sibi suffurentur tempus, sed in omnibus fideles se exhibeāt. Fidem dixit pro fidelitate, ostendentes pro præstantes phrasi Hebræa. *Doctrinam Saluatoris Dei nostri*) id est, Christi. *Ornent in omnibus*) Ornatus doctrinæ, bona vita est.

APparuit enim gratia Dei Saluatoris nostri omnibus hominibus, erudiens nos. vt abnegātes impietatem, & secularia desideria, sobriè, & & iustè, & piè viuamus in hoc saeculo, expectātes beatam spem, & aduentum gloriæ magni Dei, & Saluatoris nostri Iesu Christi, qui dedit semetipsum pro nobis, vt nos redimeret ab omni iniquitate, & mundaret sibi populum acceptabilem, sectatorem bonorum operum.

APparuit enim gratia Dei, &c.) Causalis ista variè exponitur. Chrysostomus putat causam reddi, cur serui debeāt esse, quales descripsit: quia, inquit, nacti sunt instructorem Deum, decet, vt quæ eius doctrina iubet, faciant. Rursus, quia per Christum liberati sunt, turpissimum foret ipsos redire ad pristina vitia, & nō quæ meliora sūnt, sectari. Hieron. coniunctionem (enim) altius refert, nempè ad omnia præcedentia: habet enim in hunc modum: Post catalogum doctrinæ ad Titū, quid senes, quid anus, quid adolescentulas & iuuenes, quid ad extremum seruos erudire deberet, rectè intulit. *Apparuit enim, &c.*) Hoc ergo à Chrysostom. differt Hieronymus, quod ille ad seruos tātùm refert, ipse verò ad omnes. Meminerint omnes, quòd Christus ad hæc docenda sit natus, & proinde quisque conetur pręstare, quod se deceat. Alij putant non propriè hic causam reddi, sed Paulum occurrere obiectioni tacitæ, quasi dicat: nō est mirandum, quòd de seruis mentionem feci, quos ethnici penè habent pro brutis, quia Christus omnibus saluandis venit. Omnia sunt valdè probabilia. Græci codices, qui hodiè in manibus

manibus sunt, hoc modo legunt: Apparuit enim gratia Dei salutifera omnibus. Verùm Hiero. in textu addito commentarijs, legit, Saluatoris. In commentarijs quoque ter eo modo legit, & ne quis putet, id indiligentia scribarum contigisse, interpretatio, quam dat, indicat ipsum legisse Saluatoris, vnde periclitatur fides nouitiorum Græcorum: (*omnibus hominibus*) id est, cuiuscunque conditionis hominibus, tam seruis, quàm liberis: rursus cuiuscunque sexus nationis viris & fœminis, Græcis & barbaris, &c. *Vt abnegantes impietatem*) Græcè est participium præteriti tēporis: vt abnegata impietate, id est, dogmatibus à sana fide alienis, & sæcularibus desiderijs, ad quæ mundus sine spiritu Christi nos ducit, quæ cùm sint sæculi, cum nube seculi transeunt. Semel abnegare falsa dogmata, rursus furta & adulteria, non est difficile: sed semel valedicere omnib. mundanis desiderijs, in nulla re quærere vanam gloriam, non quærere in cibis nec vestibus, nisi solam necessitatem, hoc opus, hic labor est. Inuenitur interdum, qui negare incipit, sed paucissimi abnegant, quod verbum vrget Chrysostomus.

Sobriè) Græcè est σωφρόνως, vocabulū illud litigiosum Hier. fere pudicitiā vertit: Noster interpres nunc sobrietatem, nunc prudentiā: Chrysost. accipit generaliter, vt significet mediocritatem non in voluptatibus tantùm tactus, sed etiam in appetendis diuitijs alijs. Ad eundem modum exponunt eam vocem Græca scholia (*iustè*) scilicet erga proximū. *Piè*) id est, religiosè erga Deū. *Expectantes beatam spem*) Figuratus sermo est, id est, beatam immortalitaté. *Aduentum gloriæ.*) Est Hebraismus pro aduentu glorioso. Alij vertunt apparitionem siue illustrationem: Vox Græca vtrumque significat.

Magnum Deum Filium vocat: Sic Chrysosto. vbi sunt, inquit, qui maiorem Patre Filium dicunt. Idem habet Hiero. in cuius commentario inter cætera hoc notandum est, quod dicit: sicut impietas magni Dei reformidat aduētum, ita secura de opere suo, & de fide illum pietas præstolatur. Quæ sententia displiceret Lutheranis, quòd securitatem partim operi tribuat, quam ipsi ascribunt fidei soli. Catholici cum Hieron. vtrunque coniungunt, qui etiam de securitate hac longè aliter loquuntur, quàm Lutherani. *Qui dedit semetipsum pro nobis, vt nos redimeret*) id est, numerato precio liberaret ab omni impietate. Indignissimum proinde fuerit redire ad pristina vitia. *Et mundaret sibi populum acceptabilem*) Græce est περιούσιον, quam vocem negat Hieronymus se potuisse discere à sapientibus sæculi huius, quod non esset apud prophanos scriptores illius vsus. D. Chrysostomus interpretatur per vocabulum æquè obscurum. Populum περιούσιον, inquit, id est, ἐξηλλαγμένον, quod ipsius interpres vertit mutatum: quæ significatio parum hic quadrat. Quare de hac voce consulendi sunt sapientes huius sæculi, quod facit Budæus, qui ex Theod. & Theophrast. docet significare rarū, inusitatum, peregrinū, quæ significatio optimè locum habet. Apostolus vocé suam sumpsit à Septuaginta, capite enim. 19. Exodi sic habent: Eritis mihi populus περιούσιος de cunctis Gentibus. Rursus 7. ca Deut. Elegit te Dominus tuus, vt sis ipsi populus περιούσιος, pre cunctis populis. Ad quæ loca apertè allusit Apostolus. Quare excutienda est vox Hebræa, quæ illis locis ponitur, ea autem est Segola, quam Rabbi Dauid significare vult peculiare, siue singulare, Rabbi Salomon thesaurum dilectum, Rabbi Abraham rem gloriosam & desiderabilem. Ex loco, qui est in Ecclesiaste, palam videtur ad thesauros pertinere: nam ca. 2. sic dicitur: Coacerauaui mihi aurum & argentum, & substantias regum, & prouinciarum, quod Hieron. ibi vertit substātias, hoc est, facultates. Hebræis est Segola, cum quo loco si quis conferat, quod habet Chrysost. videbit vocem illam περιούσιον significare aliquid eximiu, quod tum est in genere substantiarum. Sēsus ergo est: Christū in hoc venisse, docuisse, & passum esse, vt faceret nos populū sibi peculiarem, populum eximium præcipuū, & qui sit loco reconditi thesauri. *Sectatorem bonorum operum.*) Hieronymus vertit æmulatorem bonorum operum, nam id Græcè significat ζηλότης, cuius vocis emphasin annotat Chrysostomus: Vides, inquit, vt nō simpliciter opera virtutis à nobis exigātur: addit namque ζηλωτὴν, id est, magna cum alacritate, & ingenti studio, & animo opera virtutis capescente.

H*Aec loquere, & exhortare, & argue cum omni imperio. Nemo te contemnat.*

H*Aec loquere, &c.*) id est, doce. Primùm, inquit Hieronymus, ad doctrinā pertinet, verum, quia plerique cunctatores sunt, etiam postquam nouerint, quid agendum sit, idcirco addit (*exhortare*) Iā quia nonnulli nec exhortatione mouentur ad meliora, tertium ponit (*argue*) nec simpliciter, sed adijcit: *Cum omni imperio*) id est, authoritate & potestate. Quemadmodum in præcedentibus epistolis Timothæo, ita etiam hic Tito præscribit, quid populo proponere debeat. Atque ex hoc capite & sequentibus, concionatoribus Christianis petenda sunt themata, & ea populariter exponenda. Inter cætera auté, quæ à Tito proponi vult, hoc vnum est, nempè Christum tā dira passum, vt nos redimeret ab iniquitate, & mundaret sibi populum acceptabilé, qui in suo officio

officio præstando esset sectator honestatis. Quod argumentum nunquam satis inculcari potest populo. Vehementer quoque concionatoribus conandū, vt præstent id, quod sequitur. *Nemo te contemnat*) ad quod etiam Timotheum hortatur, nemo, inquit, contemnat tuā adolescentiam, hoc est, ita te gere, vt nemo licet iuuenis sis, meritò te contemnere possit. D. tamen Hiero. locum hūc separat ab eo, qui ad Timotheum est, quod ibi sit καταφρονεῖ, quod etiam in bonam partem accipi potest, veluti cùm quis cruciatus & mortem contemnit propter Christum. Hic περιφρονεῖ, quod putat esse despicere velut infra se positum. Quare locum ad Timotheum interpretatur vt iam diximus. Huius verò sensum hūc esse vult: ita viue, vt nemo sit, qui sibi melior videri possit, quàm ipse sis; verùm Chrysost. nullamq; facit differentiam, neq; Theophylactus inter verbum huius loci & illius, imò Græca scholia alterum per alterum interpretantur.

CAPVT III.

Dmone illos principibus & potestatibus subditos esse, dicto obedire, ad omne opus bonum paratos esse, neminem blasphemare, non litigiosos esse, sed modestos: omnē ostendentes mansuetudinem ad omnes homines.

A*Dmone illos principibus, &c.* Græca vox (vt annotat Hieron.) non tam princeps sonat, quā principatus: Admone illos, vt principibus & potestatibus subditi sint. Dicunt quidam propterea hæc dicere Apostolum, quòd eo sæculo quidam putarent Christianos non teneri imperio principum gentiliū. Sed videndum ex qua historia ille commentarius sit depromptus. An id habet Epiphanius vel Iræneus: verisimile omninò est ad hæc hortari Apostolum subditos, quod putaret ipsos hac ratione principes gētiles posse lucrifacere Christo. Hanc rationem reddit Chrysostomus in præcedenti capite, vbi agitur de seruis. Prior commentarius est Hieronymi, qui putat hæc dicta propter dogma Iudæ Galilæi, de quo cap. 5. Actor. Sed ex chronicis discimus id accidisse anno. 2. Christi nati. Quare nisi aliunde constiterit dogma illud etiam tempore Pauli adhuc perdurasse, non erit probabile quod ait Hieronymus.

Quod sequitur (*dicto obedire*) Apostolus composito verbo dixit πειθαρχεῖν, quod propriè est magistratibus parere. Admone illos vt magistratibus pareāt, etiamsi Ethnici sint. & ipsi Christiani sint. Hieronym. omittit illud (*dicto*) & simpliciter legit (*obedire*) cum quo verbo iungit quod sequitur: *Ad omne opus bonum,*) Si bonum, inquit, est quod iubet Imperator & Præses, iubentis obtempera voluntati. Sin verò malum, responde quod in actibus Apostolorum scriptum est, Obedire oportet Deo magis, quàm hominibus. Verùm distinctionis huius non est mentio apud cæteros, sed quod dicitur, ad omne opus bonum, referunt omnes ad id, quod sequitur, paratos esse hoc sensu: Admone illos vt ad omne opus, modo malum non sit, promptos prębeant se magistratui. Non enim hoc loco sermo est de priuato cuiusque opere.

Neminem blasphemare) id est, ne sint maledici in eos, qui gerunt publica munera. Rursus ne cum magistratu iniungente vectigal, pugnas suscipiant verborum, hoc est, quod dicit (*non litigiosos*) quod Græcè est ἀμάχους, id est, non pugnaces. Non agit Paulus hic de lite, quam quis habet cū sodali, (*sed modestos*) id est, moderatos, etiam si iniungatur aliquid durius, modestè agant. *Omnem ostendentes*) id est, exhibentes mansuetudinem (*ad omnes homines*) etiam erga gentiles & alioqui malos. Hic deflectit Apostolus sermonem ad omnes, quanquam iuxta præcedētia possit videri illud propius pertinere ad magistratum.

E*Ramus enim aliquando & nos insipientes, increduli, errantes seruientes desiderijs & voluptatibus varijs, in malitia & inuidia agentes, odibiles, odientes inuicem. Cum autem benignitas & humanitas apparuit Saluatoris nostri Dei, non ex operibus iustitiæ quæ fecimus nos, sed secundum suam misericordiam saluos nos fecit per lauachrum regenerationis & renouationis Spiritus sancti, quem effudit in nos abundè per Iesum Christum saluatorem nostrum, vt iustificati gratia ipsius, hæredes simus secundum spem vitæ æternæ.*

E*Ramus enim aliquando, &c.*) Ne moueat nos quod magistratus sit Ethnicus & malus: nam tales & nos fuimus olim. Variant hic comment. Hierony. exponit nos Apostoli, Chrysost. nos credentes, vt ad omnes pertineat, quod magis probabile est. Insipientia interdum in Scriptura stultitiam significat cum impietate iunctam: (*increduli*) Ambros. vertit inobsequentes. Hiero. inobedientes. Cyprianus contumaces. Græcè est ἀπειθεῖς, id est, quibus veritas persuaderi non poterat: (*errantes*) vago illo errore vnde planetæ dicuntur: *Seruientes desiderijs & voluptatibus varijs*) id est, toti addicti his voluptatibus (*in malitia*) Græcè est κακίᾳ, generalis nominis vocabulum: (*odibiles*) id est, qui ab omnibus odium promerebamur, & odio nos mutuo prosequentes. Hierony. qui hæc ad Aposto. refert, dicit etiam Paulum ante fidē in Christum non potuisse æstuantem flammam restringere voluptatum, cum non esset templum Dei.

ARGVMENTVM.

INter Epistolas hactenus à nobis enarratas, quatuor præcipuè ad familiam Iudaizantium pertinent, videlicet ad Romanos, ad Galatas, ad Philippenses & ea quæ ad Titum est scripta: reliquæ verò sex ad scholam Simonis propriè pertinent. Prioris ordinis Epistolis quidam annumerant eam, quæ ad Hebræos est scripta. Volunt enim eam scriptam propter infirmos Iudæos, qui Moysen, cui à pueris erāt assueti, non audebant relinquere, sed hunc cum Christo iungebant. Hac occasione dicunt Apostolum tam multum occupatum esse in declaranda magnitudine & excellentia Christi, qui hac perspecta audeant negligere Moysen, eademq; occasione tam prolixam ipsum disputationem texere de sacerdotio Christi & lege noua, vt à sacerdotio Aaronico & veteri lege ipsos abducat. Nam licet magna hæc videantur, tamen ad Christi sacerdotium & eius legem collata, sunt parua, imò nullum iam momentum habere ostendit postquam Christus exhibitus est. In hac sententia est, qui Græcum argumentum, quod in Græcis codicibus huic Epistolæ hodie præfigitur, conscripsit. Item Primasius August. discipulus & Sedulius. D. Chrysost. aliter sentit. Putat enim ipse Apostolum hunc laborem sumpsisse propter Iudæos, qui ob fidem Christi & eius religionem multa ac dura patiebantur a magistratu Iudaico Hierosolymis & in Palestina. Nam licet imperiū penes Romanos esset, tamen permittebant Romani Iudæis multa statuere, & ordinare totam religionem, in qua nati erant & à pueris instituti, liberam ipsis permittebant: permittebant etiam vt possent gladio cogere eos, qui non seruarent legem. Hac occasione ex Iudæis credentes exuebantur bonis suis, eijciebantur è possessionibus suis & variè vexabantur. Ad hos sic afflictos scribit Apost. hanc Epistolam, adhortans ipsos ad perseuerandum in fide & fiducia erga bonitatem Dei, & in tolerantia malorum, quæ à magistratu Iudaico inferebantur. Istud vult Chrysost. verùm esse Epistolæ argumentum, & quicquid prætereà dicitur, non principaliter dici: Cum ipso sentit Theophylactus.

EPISTOLA D. PAVLI AD HEBRAEOS EXPOSITIO FRATRIS ADAMI SASBOVT DELPHII.

CAPVT I.

PISTOLA hæc hoc habet proprium, quod in fronte non præferat nomen Pauli, cuius rationem reddit Clemēs apud Eusebium: Quia inquit, inuisus erat Apostolus Hebręis, voluit eis tacito nomine scribere, ne statim in principio Epistolæ, nomine Pauli inspecto, abhorrerent à lectione. Vide cap. 11. in lib. 6. de Ecclesiastica historia. Eandem rationem habet Hiero. si tamē est illius præfatio, quæ epistolis Paulinis præfigitur: quę ratio alijs non placet: quòd scribat Apostolus ad Hebręos nō quosuis, sed credētes, atq; eos, qui in Palestina erant & Hierosolymis, quibus vt eleemosynę vndiq; transmitterentur, cū summam haberet curā, non poterat non sanctum esse apud eos nomen Pauli. Quod aūt inscriptione solita, quę est: Paulus Apostolus, &c. Epistola hæc careat, id interpreti tribuunt quē aiunt aut mancum habuisse exemplar, aut statim ad præcipuā transiisse materiam, salutatione, quæ in fronte erat, omissa. Orditur autem epistolam hoc modo.

MVltifariam multisq; modis olim Deus loquēs Patribus in Prophetis, nouissimè diebus istis locutus est nobis in Filio, quem constituit hæredem vniuersorum per quem fecit & secula, qui cū sit splendor gloriæ, & figura substantiæ eius, portansq; omnia verbo virtutis suæ, purgatiōem peccatorum faciens, sedet ad dexteram maiestatis in excelsis: tantò melior Angelis effectus, quantò differentius præ illis nomen hæreditauit.

MVltifariam multisq; modis, &c.) Vbi quatuor sunt antitheses, quæ & apertum habent discrimen veteris testamenti & noui. Hoc primū differt lex Moysi à lege Christi, quòd illa per Prophetas, hęc verò ad nos peruenerit per Filium, vbi cū Prophetis opponat Filium necessario intelligitur Filius, non qui adoptione sed natura Filius est.

Secūdò hoc differt, q lex vet⁹ obscurè tradita sit, noua verò planè, absq; vllis rerū inuolucris. Nā multifariā multisq; modis, nō aliud est quā varijs multiplicibusq; figuris.

Quod in Oseæ 12. ipse Dominus ait Multiplicaui visiones, & in manibus Prophetarum assimulatus sum. Quidam illud, mul-

tifariam, separant ab eo quod sequitur. Multis modis: quod Græcè sit πολυμερῶς, & perinde sonat ac si dicas, Multipartitè. Dauid inquiunt quædam intellexit, quæ non Esaias, & hic quædam, quæ non alius: atq; ita membratim, & per particulas, Prophetæ tradiderunt, quod in summa docuit Christus. Ipse enim Filius, qui in sinu est Patris, videt Patrem, & totum cōprehendit, & propterea loqui potuit ἁπλῶς, vt opponatur voci πολυμερῶς. Non habuit opus, vt vnum post aliud ipsi reuelaretur, quemadmodum Prophetę.

Tertiò in hoc differt, quòd lex Christi nouissimis temporibus sit data: lex verò vetus olim. Solent autem perfectiora posteriorib. seruari, rudiora verò primo tradi. Quartò hoc differt, quòd vetus testamentum & qui in eo erant, tantùm Palæstinam occuparint. Euangelium verò totùm occupet orbem. Quæ cùm ita sint, durum vobis videri nō debet, si Euangelio iam præsente legem Moysi relinquatis. Ad hunc modum, exponendū est exordium Epistolæ, si illos sequamur, qui scriptam dicūt propter infirmos Iudęos qui ægrè auelli se patiebantur à cæremonijs Moysi, quibus à pueris assueuerant. Secundum Chryso. qui alium vult esse scopum epistolæ exponendum est hoc modo. Aduertere vos volo ô Hebræi vestram sortem & progenitorum vestrorum siue maiorum. Ipsis locutus est Deus, sed per Prophetas, sed obscurè varijs multiplicibusque figuris res inuoluens: Vobis locutus est per Filium, idque planè absq; vllis rerū inuolucris. Quare cùm tantò honore vos præ illis dignatus sit, tantaq; gratia, nō debitis grauiter ferre præsentia, nec deijci animo, ob mala quæ infliguntur, siue à magistratu siue ab alijs: maximè cū hæc breui finem sint habitura, & in proximo sit salus. Id enim prætendit quod dixi, locutum ipsum extremis diebus hisce.

Quod ad lectionem attinet, nonnulla exemplaria habēt: Nouissimè diebus istis, Sed verior lectio est: Nouissimis dieb. istis, quæ est Græcorum, & in nonnullis Latinis exemplaribus etiam reperitur. Quod ait, (*Filium constitutum hæredem vniuersorum.*) Duplicē admittit sensum, potest enim genitiuus, vniuersorum, referri ad ipsas res, hoc sensu: Patribus data est certa hæreditas, siue Palæstina tota, siue pars eius: At Filius institutus hæres est non tantū Palęstinæ, sed totius orbis terrarū. Referri etiam potest ad personas, vt intelligas ipsum vniuersorum hominum hæredem institutum. Pro expositione hac posteriori facit Psalmus 2. Postula à me & dabo tibi gentes hæreditatem tuam. Pro altera faciunt, quæ hic sequuntur apud Paulum.

In vocabulo hæres, Hebraismus est, nos diceremus, quē fecit Dominus omniū: Atque ad eum modum explicat Lucas in actis cap. 2. Notum est Apostolum præpositionē (in) frequenter vsurpare pro (per) more Hebræorum: Locutus est in Prophetis, hoc est, per Prophetas: in Filio, hoc est per Filium.

Per quem fecit & secula.) Solicitus est Apostolus, vt intelligant Hebræi in Christo vtranque naturam. Ad humanam naturā pertinet quod præcedit. Quē constituit hæredē vniuersorum. Significatur enim humile aliquid hoc verbo constituit. Is namq; constituitur, qui inferior est: Sic Chrysostomus. Ad diuinam naturam pertinet quod iam dicitur: *Per quem fecit & secula*) Hebraismus est, id est, res tempori subiectas. In explicanda præpositione (per) valde laborant veteres. Aliter Augustinus, aliter Chrysostomus explicat. Quemadmodum videmus artificem operari per Idæam, quam habet mente sua, ita pater operatur per filium: Hæc est Augustini expositio, & & valde insignis est, nisi quod sapiat Platonismum. secundum Chrysost. vtitur scriptura pręposítione (per,) vt significet Patris & Filij communia esse opera: nec hoc solùm, sed præterea vt significet Patrem, sic operari, vt virtutem operandi non acceperit ab alio. Filium verò tanquam qui acceperit ab alio, nempe à Patre. Augustinū ferè sequuntur Latini. Chrysostomum verò Græci reliqui. Ne autem quod dixerat Patrem per Filium condidisse secula, acciperet aliquis sic dictum, quasi per instrumentum, adiecit statim:

Qui cùm sit splendor gloriæ, &c.) Vbi metaphora est, sed quæ longè abest ab eo, quod cupit dicere Paulus: & sicut Paulo hic defuere vocabula, quibus rem plenè exprimeret, ita semper deerunt, quia res excedit omnia vocabula. Pro splendore Græcè est, ἀπαύγασμα, id est resplendentia vel relucentia, siue id, quod ex alio resplendet. Facit ergo Patrem velut solem. Filium verò id, quod emittitur ex sole: Nihilque aliud secundum Chrysosto. significare voluit similitudine hac, quàm modum originis. Nimirum quod ex Patre, Filius sit ἀπαθῶς, vel ἀπαθὴς. Sol enim quando emittit radios, facit id sine labore & absq; mutatione sui: sic Pater producendo Filium, nihil patitur, in nullo minuitur, manet æquè magnus, æquè potens. Est alius commentarius qui hac Metaphora significare vult Apostolum, Filium Patri coęternum esse: hic in sole considerauit, quod nunquam fuit sine radijs. Alij hoc modo exponunt. Qui est splendor gloriæ id est, in quo tota maiestas Patris relucet velut in speculo. Eadem voce vsus est author libri, qui Sapientia inscribitur, cap. 7. Candor est, inquit, lucis æternę, & speculum sine macula maiestatis Dei.

Et figura substantiæ) Rursus hic metaphora est, sed quæ minimè explet mentem Pauli.

Pro,

Pro figura, Græcè est χαρακτήρ, quæ vox significat formam expressam ex alio, siue notã rei cuipiam impressam. Istud dicere vult Apostolus: Filius cuius memini, sic expressus est ad naturam Patris, vt eam totam in se sit complexus, eamque perfectissimè & per omnia referat. Substantia autem hoc loco nõ est οὐσία quam Quintilianus essentiam vocat, sed ὑπόστασις, quæ à subsistendo dicitur: & inter eruditos magna quæstio est, quid significet. Hieronymus in epistola ad Damasum: tota inquit secularium literarum schola, nihil aliud ὑπόστασιν, quam οὐσίαν nouit. Aliter Basilius, qui dicit significare naturam siue rem indiuiduam subsistentem: Vide epistolam quadragesimam tertiã, quam scripsit ad fratrem suum Gregorium Nyssenũ, in qua & locum hunc amplificat, & valde sudat in explicatione ipsius. Interpres noster non male fecisset, si vocabula Græca reliquisset non versa, dixissetq; charactir hypostaseos ipsius. Sunt enim vocabula scholæ: Omninò id oportebat facere interpretem Basilij. Cornarium dico medicum, qui quoniam vertere voluit, obscuritate totam epistolam inuoluit. Quare notandum paucis, Basilium in ea epistola docere quid discriminis sit apud Græcos, inter voces has οὐσία & ὑπόστασις: & priorem Cornarium essentiã, posteriorem vertisse substantiam.

Portansq; omnia verbo virtutis suæ.) Participiũ est causale, quod mirum est interpretem nõ mutasse in verbum, cum in præcedentibus id fecerit. Nam loco illius, Cũ sit Græcis est ὤν, id est, exitens: Erasmus vtrunq; eodem modo reddidit, cuius translatio sic habet: & qui quum sit splendor gloriæ, & expressa imago substantiæ illius, porterque omnia. Græcè est φέρων, id est, agens, siue mouens, & moderans omnia: Sic Chrysostomus. Sentit enim Apostolus non solùm mundum hunc conditum per Filium, quemadmodum modo dixerat: Per quem fecit & secula, verum conditum regi & administrari, idque sine labore. Commentarius Chrysostomi sic habet: Vsus est Apostolus non verbo gubernandi, sed ferendi, quod de his dicitur, qui digito vel mouent aliquid, vel efficiunt. Ad eundem modum exponit Theophylactus, item Oecumen. Addit deinde Chryso. quod facit pro nostro interprete: ferens inquit, id est, continens siue sustentans omnia, ne in nihilum recidant. Verisimile est Apostolum vtrunque voluisse significare. Quare nec noster interpres plenè expresit sententiam Pauli, neque is, qui Oecumenium vertit. Nam textus additus scholijs sic habet: Qui cum sit splendor gloriæ, & expressa imago substantię illius, moderetur q; omnia. Et illud, omnia, probabilem facit sententiam eorum, qui in præcedentib. genitiuum vniuersorum, pertinere volunt ad res: & nõ ad personas solùm.

Ne autem æstimaretur studio curaque, & industria (quomodo administrãt homines) gubernare mundum, & continere omnia, adiecit: *Verbo virtutis suæ*) vbi verbum non est λόγος, qua voce vtitur Ioannes cùm ait. In principio erat verbum sed est ῥῆμα, habetq; Metaphoram. Sensus est: solo nutu portat omnia: Sed hoc rursus Metaphoram habet. Quare alij exponunt solo iussu: Sed nec hoc caret tropo. Si absq; figura efferre voluerimus, dicendũ erit: Sola volũtate, Quod regi seu principi est verbũ, hoc Christo est, velle. Additur, virtutis, vt significetur voluntas filij semper efficax esse: estque Hebraismus, nos diceremus: Portans omnia potenti verbo suo: Rursus (inquit Chrysostomus) significauit quòd absque labore cuncta contineat. Hoc non patet ex versione latina, Nam portans, non includit in sua significatione facilitatem, quam includit vox Græca φέρων.

Purgationem peccatorum faciens) Græcis est participium præteriti temporis, Postquam fecit purgationem peccatorũ, quod annotandum, ne ęstimetur sedẽdo purgare, prius enim morte sua purgauit, deinde consedit. Addunt hic Græci per seipsum, quod etiam interpretes vrgent. Duo (inquit Chrysostomus) prouidentiæ maxima indicia ponit, tũ quòd à peccatis nos mundauerit, tum quod per seipsum hoc opus impleuerit.

Sedet ad dexteram maiestatis.) Non est intelligendum quasi Pater haberet dexteram vel sinistram: sed metaphora est, qua similitudinem voluit demonstrare honoris: quem Filius æqualem habet cum Patre: Sic Chrysostomus. Est horrendum cogitatu, quòd is per quem secula condita sunt, qui est splendor gloriæ & expressa imago substantiæ Patris, qui potenti suo iussu gubernat & continet omnia, obuolui voluerit sacco mortalitatis nostræ, & ita purgare sordes peccatorum nostrorum: Rursus stupore plenũ est, quòd is, qui carne constat & ossibus, qui in corpore sua nostra peccata pertulit super lignum, & indigna illa passus est, sedeat ad dexteram maiestatis in excelsis, Hæc frequenter cogitare oportet, vt discamus magnifacere Christum: Nec hoc solùm, sed præterà vt magna audeamus sperare ab eo: Apostolus non contentus quòd Christum præposuerit Moysi & Prophetis, præponit etiam Angelis, nec abs re: Nam & per Angelos olim locutus est Deus Patribus, & illorum ministerio legem dedit populo: *Tantò inquit melior,*) id est, potior siue præstantior, *Angelis effectus*) id est, declaratus post peractam peccatorum purgationem: *Quantò differentius*) Erasmus vertit: Quantò excellentius præ illis

sortitus est nomen. Vterque rectè: Nam Græcis διαφέρειν, duo significat, præferre & præminere: Sorte, inquit, obuenit, nomen ipsi Christo, quod multum differt à nomine Angelorum, siue quod multo præstantius est quàm Angelorũ nomen. Ipsi Dei dicuntur ministri, Christus dicitur Filius. Est hoc quod
Ad Phil. 2. ad Philippēses habet: Dedit illi nomē quod est super omne nomen. Hactenus Apostolus multos & magnos titulos tribuit Christo, iam sequitur probatio.

Cui enim dixit aliquando Angelorũ: Filius meus es tu, ego hodie genui te? Et rursum Ego ero illi
Psal. 2. b. *in Patrem, & ipse erit mihi in Filium. Et cùm*
2. Reg. 7. b *iterum introducit primogenitum in orbem terræ, dicit: Et adorent eum omnes Angeli Dei.*

Cui enim dixit aliquando Angelorum, filius meus es tu?) Est probatio primi tituli, videlicet, quod Christus sit Filius Dei, non quomodo Prophetæ, aut iusti filij dicuntur: sed Filius naturalis. Vt autem intelligatur, quid roboris habeat probatio, legendus est totus psalmus: Quare, (inquit Dauid) fremuerũt gentes, &c. Gentes, sunt cohors Romana: populi ipsi Iudei: Reges terræ, Pontius Pilatus & Herodes: Quorum hic, nomen habebat regis, ille Cæsarem referebat. Dominus, est Deus Pater: Christus eius, ipse Filius. Hunc commentarium habemus in Actis capit. 4. Cùm collegium credentium proposuisset ibi duos priores versus Psalm. 2. in hunc modum: Domine tu es, qui Spiritu sancto per os Dauid Patris nostri dixisti: Quare fremuerunt gentes, & populi meditati sunt inania? Astiterunt reges terræ, & principes cõuenerunt in vnum, aduersus Dominum, & aduersus Christum eius? Mox subiecit: Conuenerunt enim verè in ciuitate ista aduersus sanctum puerum tuum Iesum, quem vnxisti, Herodes & Pontius Pilatus, cum gentib. & populis Israel. facere quæ manus tua, & cæter. Locus est valdè insignis, & præter hoc quod docet, quò pertineat Psalmus, etiam rationem nominis Christi eleganter exprimit, dum ait, quem vnxisti. Christus enim Græcis hoc est, quod Latinis vnctus. Aduersus hunc verùm scilicet Messiam gentes, populi, reges terræ cum tumultu & fremitu cõglobati sunt: hoc enim significat vox Hebræa Racheson: Hi dicũt, disrumpamus vincula eorũ, id est, Domini & Christi eius. Pater per Filium vult innectere nos vinculis, & iniјcere nobis iugum, rumpamus vincula abijciamus iugum, non imperent nobis, Sic illi.

Sequitur vox prophetæ: Qui habitat in cælis irridebit eos, &c. Figuratus est sermo. Sensus est: Deus irritos faciet conatus eorũ: Hic est quartus versus cum quinto, In sexto iam inducitur Filius: Eius vox est. Ego autē constitutus sum rex ab eo, est hoc, quod in principio huius epistolæ dicitur: Quem constituit hæredem vniuersorum. Sion, Ecclesia est. Familiare siquidē Scripturæ est, rem, quæ est typus, vsurpare pro re cuius est typus. Præceptum posuit pro præceptis per heterosin numeri.

Sequitur in Psalmo: Dominus dixit ad me, id est, Pater dixit ad me, Filius meus es tu, &c. Hunc versum citat Apostо. pro confirmatione sententiæ suæ. Nequaquam autē efficax esset probatio apud Iudæos nostri temporis, tum quod ipsorum Rabbini plerique qui post Christum scripserunt, Psalmum hunc aliò retulerunt, nempe ad Dauid: quem dicunt de seipso, post initium regni, cum duabus iam aut tribus aduersus Philisteos potitus esset victorijs, psalmum hunc conscripsisse: tum quod nomen Filij, in Scriptura etiam alijs tribuatur, nempe iustis, & ijs, ad quos sermo Dei factus est. Verum efficacissima erat apud Iudæos, quibus scripsit Paulus, eò quod etiam vulgò tum persuasum hunc, conscriptum esse de Messia, & Filium cuius meminit, non posse intelligi alium, quàm naturalem: hinc liquet, quod Paulus simpliciter citet Psalmum, nec addat, hæc dicit Propheta non de se, sed de Messia, quod alias facere solet, quando de sententia scripturæ quæstio est.

Quod additur: Ego hodie genui te, Varie exponunt interpretes. Augustinus refert *August. in*
ad æternam generationem. Quia, inquit, in *Psalm. 2.*
æternitate nec præteritum quicquam est, quasi iam præterierit: nec futurum, quasi nondum sit, sed præsens tantum: quia quicquid æternum est semper est, ideo dicit: Hodie genui te. Istud facit valdè ad probādam æternitatem & diuinitatem filij. Sed quæstio est: An ex veteri testamento doceri posset, (*hodie*) significare æternitatem. Augustinus nulla adducit loca. Ratio autem eius, adeo non cogit, vt D. Athanasius ex eadem vocula contrariam sententiam adferat. Tractans siquidem versum hunc Psalmi, appropriat, inquit, sibi Pater natiuitatem Filij secundum carnem, nam de ea sermonem esse, illud (*hodie*) indicat. Est tertius commentarius, qui neque ad æternam Filij ex parte generationem, neque ad eam, qua ex tempore de Virgine natus est, sed ad ipsius ex mortuis resurrectionem refert, vt sensus sit: Ego hoc die resurrectionis, vitam quam deposueras, reddidi tibi, & ad immortalitatem corporis genui te: hic est commentarius Hilarij *Hilarius*
Est & quartus commentarius ab omnibu *in 2. Psal.*
præcedentibus diuersus: exponit enim vt sensus sit, Ego feci hodie, vt intelligant homines, te esse Filium meum consubstantialē. In hac tanta interpretationũ varietate, scrutandę sunt diligenter Scripturæ, & videndũ anne vsquam appareat vestigium aliquod inter-

Interpretationis particulæ huius. Versum hunc citat Apostolus cap. 13. Acto. &, interpretatur non priorem particulã: Fili⁹ meus es tu, sed posteriorem: Ego hodiè genui te. Quare diligenter legendum est caput illud: ex ijs enim, quæ præcesserunt, manifestum est, Apostolum solicitum esse non de diuinitate Filij, sed de resurrectione, de qua ferè in omnibus suis cócionibus agit, quia difficulter credebatur ab ijs, qui erant extra Hierusalem, hancque vt doceat olim fuisse prędictam, adducit hunc locum: Ego hodiè genui te. Locus sic habet: Annunciamus vobis eam, quæ ad patres nostros repromissio facta est, quoniam hanc Deus adimpleuit filijs vestris, resuscitans Iesum: sicut & Psalm. secundo scriptum est: Filius meus es tu, ego hodiè genui te. Amplectenda est igitur expositio Hilarij, interpretatione Augustini, quam sequuntur scholastici omnes, relicta. Ne auté æstimetur insolens, & à phrasi Scripturæ abhorrere, legendum est c. 19. Matth. vbi Christus resurrectionem corporũ, quæ erit extremo die παλιγγενεσίαν, id est, regenerationem vocat.

Vna iam superest difficultas. Quomodo versus iste ad hunc modum expositus faciat ad institutum Pauli, qui probandum sumpsit, Christum esse naturalé Filium Dei? dicendum ipsum hoc probare per illud: Filius meus es tu. Reliquum verò videlicet: Ego hodiè genui te, ipsum adiecisse hoc loco, nõ vt probet aliquid, sed vt sciant Hebræi, vnde versum hunc sumpserit.

Sequitur in textu apud Paulum: *Ego ero illi in patrem, &c.*) Est aliud testimonium eodem pertinens, sumptum ex capite 7. 2. lib. Regum, quod vt rectè intelligatur, legendum est totum caput. Dauid ibi valde solicitus est de cultu Dei, ob hanc causam promittitur ei nobile semen. Quum dormieris cum patribus tuis, suscitabo, inquit Deus, semen tuum post te, quod egredietur de vtero tuo, & cæt. Quem locum quidam totum ad Salomonem referunt, sed certum est, quædam maiora esse, quàm vt Salomoni conuenire possunt. Quare si in eo capite velimus agnoscere Salomonem, cogimur dicere vetus testamentũ mirabiliter miscere mentionem typi, & rei per typum significatæ. Nihil tamen est, quòd cogat nos agnoscere Salomonem, imò si bene inspiciamus caput, videbimus vix locum esse Salomoni, sed omnia de Christo dici: Quia tu Dauid ita addictus es cultui meo, faciam, vt ex posteritate tua nascatur Christ⁹: hic enim post mortem Dauid de vtero eius natus est, non Salomó Et firmabo regnum eius, hoc quid sit, exponit membrum sequentis periodi, vbi dicitur: Stabiliam thronum regni eius vsq; in sempiternum, quod certũ est, grandius esse, quàm vt Salomoni possit aptari.

Sequitur: *Ego ero ei in Patrem.*) Quod Erasmus vertit, ego ero illi loco Patris, & ipse erit mihi loco Filij, id est, habebo illum pro Filio. Ad quem modum etiam interpretantur, qui ad Salomonem referunt. Sed si hoc modo intelligamus, frigidissima erit probatio Pauli. Verus sensus hic est: Eum, qui nascetur ex tua posteritate, assumam ad vnionem naturalis Filij mei, id est, faciã, vt homo ille subsistat in hypostasi increata, æterna & diuina. Est hoc, quod dicitur apud Lucam. Quod nascetur ex te sanctum, vocabitur Filius Dei. *Luc. 1.*

Quòd si iniquè aliquid gesserit) & hoc ad Christum pertinet. Sed meminisse oportet regulæ Tychonij de Christo, & corpore eius: secundum quam ea, quæ capitis sunt, corpori tribuuntur: & quæ corporis, ipsi capiti. Sensus est: Si Christiani malè vixerint, corrigã eos, sed in virga virorum, id est, humaniter, quomodo homines solent corrigere filios suos. Hunc esse sensum discimus ex Psalmo 88. Vbi quod hîc singulariter dicitur, plurali numero effertur, hoc modo: Si dereliquerint filij eius legem meam, &c. Visitabo in virga iniquitates eorum: misericordiam autem meam, &c.

Sequitur 2. lib. Reg. cap. 7. Et fidelis erit domus tua, & regnum tuum vsque in æternum ante faciem tuam. Hoc mirabiliter dictum est. Sẽsus est: Tu videbis etiam defunctus, quòd domus tua firma erit, & regnum tuum stabile vsque in æternum: quod certũ est, ad Christum pertinere, & non ad Salomonem: & de Christi regno, etiam à vulgò prophetia hæc tempore Pauli intelligebatur. Discimus hoc non solum ex isto loco Apostoli, vbi simpliciter citat de Christo, nulla alia adhibita declaratione, sed etiã ex cap. 11. Euangelij secundum Marcũ, ea parte, qua scribitur: Multi vestimenta sua strauerunt in via, alij frondes cædebãt de arboribus, & qui præibant, & qui sequebãtur clamabant: Osanna. benedictus, qui venit in nomine Domini, benedictũ, quod venit regnum Patris nostri Dauid: est planè vulgus, & turba, quæ clamat.

Et quum iterum introducit.) Illud (iterũ) difficultaté habet. Latini ferè referunt ad verbum, introducit, & aliter interpretatur Primasius, aliter Lyranus, aliter Carthusianus, aliter rursus alij atq; alij. Omninò verisimile est, non pertinere ad (introducit, sed voculam esse citantis secundum aut tertiũ testimonium, quomodo accepit Erasmus, cuius versio habet: Rursum autem, cùm inducit primogenitum in orbem terrarum, dicit. Græci interpretes non exponunt. Quare verisimile est ipsos intellexisse, vt sit quale est, cùm citamus multa testimonia. Ver-

bum introducit, metaphoram habet ſecundum Chryſoſtom. quam ſumptam dicit ab ijs, qui publica authoritate adeunt hæreditatem. Primogenitum poſuit pro Chriſto: & eodem modo accipitur, quomodo cap. 8. epiſt. ad Ro. vt ſit ipſe primogenitus, hoc eſt, vt inter multos fratres primas obtineat. Sēſus eſt: Cum ei committi t, & poſsidendum tradit orbem terrarū poſt reſurrectionem, dicit: *Et adorent eum omnes angeli Dei.*) In præcedentibus oſtendit Chriſtum excellentiorem angelis, ex ipſo nomine: hic ipſum præſtantiorem declarat, ex adoratione: & præterea obiter docet, quod antè dixerat, ipſum conſtitutum hæredem vniuerſorum. Citat autem verſum hunc ex Pſal. 96. quem aliò rurſum referunt Rabbini: Nos propter Paulum interpretari debemus de Chriſto. Initium eius eſt.

Dominus regnauit. Cuius hic eſt ſenſus: Hactenus in mūdo exultauit diabolus, poſthac regnabit Meſsias, & licet peculiariter Iudæis promiſſus ſit, tamen regnū eius quaqua verſus proferetur. Proinde lætetur terra, & lætentur remotiſsimi populi, de quibus Iudæi vix per famam aliquid audierūt, quos inſulares voco.

Nubes & caligo in circuitu eius. Quia Deus in monte Sina apparuit in nube & caligine, propterea prophetæ hac periphraſi vtuntur, dum exprimere volunt diuinitatem. Sēſus ergo eſt: Meſsias erit verus Deus. Ad hunc modum exponenda ſunt, quæ ſequuntur in Pſalmo, nimirum, vt ad Chriſtum pertineant.

ET ad Angelos quidam dicit: Qui facit Angelos ſuos ſpiritus, & miniſtros ſuos flammam ignis. Ad Filiū autem: Thronus tuus Deus in ſæculum ſæculi, virga æquitatis: virga regni tui. Dilexiſti iuſtitiam, & odiſti iniquitatem, propterea vnxit te Deus, Deus tuus oleo exultationis præ participibus tuis.

ET *ad Angelos quidem dicit.*) Ex comparatione cum Angelis variè oſtēdit magnitudinem Chriſti, de Angelis quidem dicit: *Qui facit Angelos ſuos ſpiritus*) Angelus officij nomen eſt, non naturæ. Spiritus prædicatū eſt, non ſubiectum. Flamma ignis periphraſis eſt, aut in genere Angelorum omniū, aut certorum, videlicet Seraphin, qui propriè nomen habent ab ardore, magis tamen veriſimile eſt, ad omnes pertinere, hoc ſenſu: Pro nuncijs & miniſtris ſui vtitur ſubſtantijs ſpiritualibus. Rabbini abſque tropo intelligunt, hoc accipientes, quòd vulgus per flammam ignis, nimirum ipſum ignē: & per Spiritum, ventum & aerem. Quorum ſententiam quidam ſtabilire volens, dicit pſalmum totum de elementis agere: ſed ſi inſpiciamus diligenter, videbimus pſalmū celebrare Deum, in tota creatura. *Ad filium autem*) eſt Antitheſis. Vocabulum (Deus) Eraſmus accipere videtur in tranſlatione ſua, vt ſit nominatiui caſus, hoc ſenſu: Ipſe Deus erit tibi thronus in ſæculum ſæculi. Sed veriſimile omnino eſt, vocatiui caſus eſſe. Rabbini volūt Pſalmum, ex quo verſus hos adduxit Apoſtolus, epithalamium eſſe, quod ſcriptum ſit nuptijs Salomonis. Ex Paulo diſcimus, epithalamium eſſe Chriſti. Thronus regni iudicium eſt, quare per metonymiam pro regno ponitur. Virga hoc loco ſumitur pro ſceptro. Sēſus eſt: Regnū tuum ô Chriſte, quem nūc Deum voco, æternum eſt. Sceptrum æquitatis, eſt ſceptrum regni tui, id eſt, iuſtiſsimè iudicas.

Dilexiſti iuſtitiam, & odiſti iniquitatem propterea vnxit te, &c.) Hæc de Chriſto dicuntur ſecundum aſſumptum hominem, ſecundum enim diuinitatem vnctus non eſt. Vocabulum (Deus) priori loco vocandi caſu accipiendum eſt, poſteriori verò nominandi. Oleum exultationis interpretatur Petrus c. 10. Acto. cùm ait: Quem vnxit Deus Spiritu ſancto. Quod additur (*præ participibus*) intelligitur ex cap. 3. Euangelij ſecundū Ioannem, vbi Chriſtus ſcribitur accepiſſe Spiritum, non ad menſuram, quem cæteris Chriſtianis (quos hic cōſortes Chriſti vocat) cōſtat ad menſuram datum.

ET tu in principio Domine terram fundaſti, & opera manuum tuarum ſunt cæli. Ipſi peribunt, tu autem permanebis, & omnes vt veſtimentum veteraſcent Et velut amictu mutabis eos, & mutabuntur: Pſ. 101. a.
tu autem idem ipſe es, & anni tui non deficient.

ET *tu in principio Domine terram fundaſti, &c.*) Hi verſus ſumpti ſunt ex Pſalmo 101. quem ex hoc capite rurſum ſcriptum diſcimus de Meſsia. Senſus eſt: Tu Domine, qui Dauidi promiſſus es, iecisti fundamēta terræ (*opera manuum tuarum*) id eſt, potentiæ tuæ opera (*ſunt cæli.*) Ex iſto docet, quod dixerat antè per Chriſtum condita eſſe ſæcula: (*ipſi peribunt*) non quidem abolitione ſui, ſed immutatione. *Tu autem permanes*) immutabilis. *Et velut amictum mutabis eos*) hoc eſt, tanta facilitate, quanta quis vertit & inuertit veſtem, aut pallium. Annos poſuit pro duratione. Ex his verſibus oſtendit potentiam Chriſti, æternitatem & immutabilitatem.

AD quem autem Angelorum dixit aliquando: ſede à dextris meis. Quoaduſque ponam inimicos tuos ſcabellum pedum tuorum? Nónne Pſ. 109. a.
omnes ſunt adminiſtratorij ſpiritus in miniſterium 1. Co. 15. d.
miſſi, propter eos, qui hæreditatem capient ſalutis?

AD *quem autem Angelorum aliquando dixit: ſede à dextris meis?*) Metaphora eſt, qua vt antè diximus, exprimitur æqualitas honoris. Senſus eſt: Sis æqualis mihi in honore. Honor diuinus verè in te competit. Iſtud dictum eſt Chriſto à Patre poſt reſurrectionem à mortuis, & ipſius in cælos aſcenſionem: id diſcimus cap. 1. epiſto. ad Epheſios, & 2. c.

& 2. capit. libr. Actorum. Si quæratur, anne Christus ante resurrectionem fuerit æqualis Patri? dicendum quod ita: sed non agnoscebatur talis. Sensus igitur huius est: Sede à dextris meis. Iam volo, vt per prædicationé Apostolorum innotescat mundo, quòd verè sis Deus æqualis mihi in honore. Ex isto docet, quod antè dixerat: Christũ post purgationem peccatorum peractam consedisse ad dexteram maiestatis in excelsis. Vbi nomine maiestatis, De⁹ Pater intelligitur, per enallagē qualitatis. Rabbini, qui post Christum scripserunt, psalmum hunc aliò referunt. Quidam interpretantur: Dixit Dominus Domino meo, id est, Abrahamo. Alij: Dixit Domin⁹ Domino meo, id est, ipsi Zorobabel. Alij rursus: Dixit Dominus Domino meo. i. Dauidi, sede à dextris meis, id est, sit tibi maxima potestas, vt populus, & non Dauid loquatur: Atque hanc expositionem videre est etiam in Christianorum commentarijs, qui meritò deberent suffundi rubore, tribuentes id mortali homini, quod Paulus grandius dicit, quàm vt captari possit cupiam Angelorum, hoc autem est sedere à dextris. Iudæi cùm viueret Christus, psalmum hunc de Messia intelligebant, licet ignorarent, qua ratione diceretur Messias Filius Dauid, & eiusdem Dominus. Ignorabant enim duas naturas in Christo. Vide cap. 22. Matth. circa finem: Illo, quod additur (*donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum*) significatur plena subiectio inimicorum. Iam peccatores viuunt arbitrio suo, Iam peccatum, quod habitat in mébris nostris excitat motus suos etiam inuitis nobis, iam diabolus infestat iustos, & varios eis ludos exhibet. Veniet tempus, cùm nec diabolus, nec peccatũ, nec ipsi impij facere poterunt, quæ iam faciunt. Tum perfecta erit subiectio, non solùm quoad potestatem, sed etiam quoad exercitiũ. De vocula (donec) vel (quoadusque) vide Hieronymum contra Heluidium.

Nónne omnes administratorij spiritus sunt.) Dispẽsatio, siue œconomia salutis latissimè patet, in ea omnes creaturæ sunt occupatę, maximè autem Angeli, nõ quidam, & quidam nõ, sed pariter vniuersi. Omnes, inquit) administratorij spiritus sunt, qui mittuntur in ministerium. (Est enim Græcè participium præsentis temporis) propter electos, qui vitam æternam capient, erepti à massa perditionis. Vis argumenti in hoc est: Angeli omnes sunt administratorij spiritus, ideò non sedent à dextris Dei. Quæstio est apud doctores. An omnes cælestes spiritus mittantur ad nos? Quidam negatiuam, alij affirmatiuam partem amplectuntur. Pro parte affirmatiua facit sententia Apostoli, quæ habet omnes sine exceptione mitti. Qui alterius opinionis sunt, respondent omnes hactenus mitti, quia faciũt aliquid, quod pertinet ad hanc dispensationem, licet nõ mittãtur omnes, vt incipiant esse præsentes hic in terris. Sed istud est valdè extenuare illud (mitti.) Tamen quia est sententia Dionysij, qui in his rebus edoctus creditur à Paulo, non possumus facilè ab ea recedere. Quæstio hæc tractatur à Magistro libr. 2. distinctione 10.

CAPVT II.

Ropterea abundantius oportet obseruare nos ea, quæ audiuimus, ne fortè pereffluamus. Si enim qui per Angelos est sermo, factus est firmus, & omnis præuaricatio & inobedientia accepit iustam mercedis retributionem: quomodo nos effugiemus, si tantam neglexerimus salutem?

P*Ropterea abundantius oportet obseruare, &c.*) Hactenus disseruit Apostolus de dignitate, excellentia, & magnitudine Christi: ex ea iam instituit exhortationem. Quia, inquit Christus, per quem extremis diebus hisce nobis Deus est locutus, maior est, non solum prophetis, sed etiam Angelis. Certè oportet diligentius attendere ijs, quæ audiuimus ab ipso. *Ne forte pereffluamus*) id est, semel & irreparabiliter pereamus. Sumpta est metaphora ab aqua, quæ fracto vase effluit, quam posteà non potest quis colligere. Paulus cùm in alijs epistolis ferè asserat authoritatem suam, eam in hac dissimulat, & facit se vnum ex multis: hoc est, scribit nõ vt Apostolus, sed vt frater ad fratrem. Nec mirum, cùm esset Gentium Apostolus, non Hebræorum.

Si enim qui per Angelos dictus est sermo) hoc est: Si lex, quæ per Angelos administrata est (vide cap. 3. epistolæ ad Galatas, & 7. ca. Actorum) firmitatem obtinuit, hoc est: Si quicquid promissum est veteri populo, contigit. Rursum: Si quicquid interminatum est, rebus est expletum. *Et omnis præuaricatio accepit iustam*) pro qualitate, & quantitate criminis (*retributionem mercedis.*) Annotat Chrysost. Apostolum abuti vocabulo mercedis, cùm ferè in bonam partem ipsum accipi soleat. *Quomodo nos effugiemus.*) Obseruandum in hac epistola Apostolum, populum Hebræum, qui fuit sub Christo, opponere populo Hebræo, qui fuit ante Christum. Si, inquit, illi, qui ante Christum fuerunt, non potuerunt effugere, quin pœnas darent post præuaricationem legis per Angelos administratæ: Quomodo nos, qui sum⁹ sub Christo, effugiemus? & cæt. Sic in in primo cap.

Multifa-

tre per Christum præstita: cap. verò secundo proponit vilitatẽ humani generis. Cùm, inquit, mortui essemus peccatis & delictis, essemus natura filij iræ: Deus, qui diues est misericordia, &c.

Minuisti eum paulò minus ab Angelis, &c.) Refertur ad totam speciem. Sensus est: Hominem secundum totam speciem, inferiorem fecisti Angelis: sed in re parua, in hoc nimirum, quòd attribuisti ei corpus mortale, & miserijs multis obnoxium. *Gloria & honore coronasti eum.*) Hæc pars ostendit dignitatem humani generis, quam licet aspicere in vno supposito, in ipso scilicet Christo. Sensus est: Cõstituisti eum ad dexterã tuam in cælestibus super omnem principatum, & potestatem, & virtutem, & dominationem. Sic Paulus capite primo ad Ephesios. Quia enim Christus caro nostra est, & os nostrũ: idcirco quod ipsi contigit, nobis contigisse dicitur. Vnde capite secundo eiusdem Epistolæ, Apostolus nos consedere dicit in cælestibus in Christo. Quem locum vt intelligas, consule commentaria Chrysosto. Vocabulo coronãdi, vtuntur Hebræi ad significandam copiam.

1. Co. 16. d *Omnia subiecisti sub pedibus eius. In eo enim, quòd omnia ei subiecit, nihil dimisit non subiectum ei. Nunc autem necdum videmus omnia*
Ad Phil. 2. b. *subiecta ei. Eum autem, qui modico, quàm Angeli, minoratus est, videmus Iesum propter passionem mortis gloria & honore coronatum, vt gratia Dei, pro omnibus gustaret mortem.*

Omnia subiecisti sub pedibus eius) hunc versum citat etiam in Epistola ad Ephesios capite primo. Et in priori Epistola ad
1. ad Cor. c. 15. Corinth. Et vt rectè intelligatur, distinguere oportet inter potestatem & exercitiũ potestatis. Si spectes potestatem, omnia iã subiecta sunt Christo, non autem, si exercitiũ. Patitur enim adhuc mortẽ exercere tyrannidem suam, homines impios sæuire, & molestare infestareq; Ecclesiam, & sic de reliquis. Hactenus Apostolus proposuit. Psalmum octauum. Iã incipit exponere, & primũ interpretatur illud (omnia.) *In eo inquit*) id est, per hoc, quod omnia ei subiecit, (*nihil dimisit non subiectum ei*) ergo & Angeli subiecti ei sunt, & vita, & mors, &c.

Nunc autem necdum videmus omnia subiecta ei.) Hîc interpretatur verbũ (subiecisti) In Psalmo, inquit, quem citaui, quædam impleta sunt, quædam non sunt impleta. Nondum rebus expletũ est, quod dicitur, omnia subiecisti ei: sed quotidiè expletur, quare intelligere oportet, à tempore resurrectionis cœpisti subijcere, & paulatim perficies, quod cœpisti. Particula præcedens videlicet gloria & honore coronasti eũ, iam rebus expleta est. Videmus, inquit eũ, qui modico, &c. Grecè est βραχύτι, quod pertinere potest, vel ad tempus, vt sensus sit: Eum, qui ad breue tempus infra Angelos diminutus fuerat, videmus & cætera. Vel ad rem, hoc sensu: Eum, qui effectu [fu]erat inferior Angelis in re parua, in corpore videlicet doloribus obnoxio. *Videmus Iesum, &c.*) Quid circa personam Christi in cælis geratur, nõ videmus, cernimus interim, quàm latè ipsius nomen celebretur in terris, quod in illis locis, vbi quondam idola colebantur, iã Christus adoretur, & verè agnoscatur pro Deo. Hoc modo videmus ipsum gloria & honore coronatum. Hãc autem gloriam, siue nominis celebritatẽ meruit per passionem suã. Annotant veteres non dixisse Apostolum, propter mortem, sed propter passionẽ mortis, vt sciremus veram mortem fuisse, quæ verè ipsum afflixerit. Similis huic locus est, in Epistola ad Philippenses, capite secundo: Humiliauit semetipsum, factus obediẽs vsque ad mortem, propterea Deus exaltauit illum, & dedit ei nomen, &c.

Quod sequitur: *Vt gratia Dei, pro omnibus gustaret mortem*) explicat, quod antè dixerat ipsum minoratum. Non eramus redimendi, idque morte: propterea Pater voluit Christum habere corpus mortale, & doloribus obnoxium, vt posset & pati & mori, atque hac re ipsum inferiorem fecit Angelis. Fecit autem istud pater sua bonitate motus ipsius bonitati illud acceptum ferre oportet, hoc est, quod ait, vt gratia Dei, hoc est, per gratiam Dei: est enim ablatiui casus. Est illud, quod habet Ioannes: Sic Deus dilexit mundum, vt Filium suum vnigenitũ daret, &c.

Quod additur (*pro omnibus*) referunt quidam ad prædestinatos: secundum Chrysostomum latius patet. Nam exponit, non pro fidelibus tantùm, sed & pro vniuerso mundo: quòd autem mors Christi non omnibus proficiat, prouenit non ex eo, quòd illa non sit sufficiens ad tollenda peccata omnium, sed quòd ipsi non iungantur Christo. Vide libellum Augustini, in quo respõdet ad articulos falsò sibi impositos, articulo primo. Annotat hic Chrysostomus dixisse Apostolum non hoc modo, vt pro omnibus moreretur, sed vt pro omnibus gustaret mortem. Quum enim tantum tribus diebus Christus mortuus fuit, ideò gustasse solùm videtur mortem. Verùm hæc expositio locum non habet apud Ioannem cap. 8. Si quis sermonem meum seruauerit, non gustabit mortem in æternum. Quare simplicius est, si dicamus phrasin scripturæ esse, & non aliud significare, quã mori, siue metaphora sumpta sit ab ijs, qui expotant venenum, siue aliundè. Solicitus est autem hic Apostolus, vt amoueat scandalum crucis. Poterat quis dicere. Si tantus est Christus, quare crucem pertu-

pertulit? Respondet Apostolus: Vt nos liberaremur. Sed poterat ne Deus alio modo liberare homines? Ita ait: Sed mod⁹ hic maximè decens erat.

Decebat enim eum, propter quem omnia, & per quem omnia, qui multos filios in gloriam adduxerat, authorem salutis eorum, per passionem consummari. Qui enim sanctificat, & qui sanctificantur, ex vno omnes. Propter quam causam non Psal. 21. c. *confunditur fratres eos vocare, dicens: Nunciabo nomen tuum fratribus meis, in medio Ecclesiæ laudabo te.*

Decebat enim eũ, propter quẽ omnia, & per quẽ omnia.) Periphrasis est Patris. Ipse enim omnia condidit, & omnium ipse finis est. *Adduxerat*) positum est, pro adducit, id est, dum occupatus est in adducendis multis ad gloriam. Vel certè ad prædestinationẽ referẽdum est. Dicebat Patrem, qui multos adducere ad gloriam statuerat, vt eum, qui esset princeps, ac dux salutis cæterorum, consummaret per varias afflictiones. Ab æterno decreuerat Deus Pater eripere quosdam ex massa perditionis, ac eos per varias afflictiones perducere ad gloriã. Propterea decebat, vt & authorem salutis cęterorum, eodem modo tractaret, quo reliquos. Nõnulla exemplaria habent consummari, sed malè. Legendum est in voce actiua, cõsummare. Quærunt hìc commentarij, an aliquid perfectionis accesserit Christo? Chrysostomus negat, vnde quod hic dicitur, vt varijs afflictionibus perfectum eum redderet, interpretatur hoc sensu: Vt perfectum eũ declararet. Alij dicunt verè aliquid accessisse Christo: videlicet immortalitatem, & gloriam corporis. Plenus sensus erit, si vtrumque facias vnum commentarium.

Qui enim sanctificat, &c.) Hìc est plena redditio causæ, sensus est: Pater voluit Filium suum cruciatus, & afflictiones consummare, quia voluit ipsum esse sanctificationem miserorum, & calamitosorum hominũ. Qui autem sanctificat, & qui sanctificantur, eiusdem sunt naturæ oportet eisdem malis affectæ, peccato tamen, & ijs, quæ ad peccatum vergunt, exceptis. Græci istud: Qui sanctificat, interpretantur, vt sit periphrasis Christi, sed præstat accipere, quomodo exposuimus, vt sit γνώμη, hoc est, generalis sententia, & rursus illud. *Ex vno omnes.*) Illud exponũt vt pertineat ad personam, hoc sensu: Et is, qui sanctificat, & ij, qui sanctificantur, ex vno Patre sunt: sed præstat exponere, vt ad rẽ pertineat. Ex vno, id est, ex vna natura, eo sensu, quo dictum est.

Propter quam causam.) Quia videlicet eiusdem cum cæteris naturæ est (*non confunditur*) siue non erubescit. Fratres eos vocare, dicens: *Nunciabo nomen tuum fratribus meis*) testimonium hoc sumptum est ex Psal. 21. quem discimus ad Christum pertinere, non solùm ex hoc loco Apostoli, verùm etiam ex Euangelio Matthæi, Marci, & Ioannis. Qui ea parte, qua describunt passionem Domini, adducũt ex hoc Psalmo versus varios, quos de Christo interpretantur. Debemus autem maximã hinc accipere consolationẽ, quod Christus, cum tãtus sit, nos agnoscat pro fratribus suis, idque post resurrectionem, gloria iam & immortalitate corporis donatus. Nam illud tempus, ipsum in hoc versu respicere liquet ex Psalmo. *Laudabo te*) Græcis est, hymnis celebrabo.

Et iterum: Ego ero fidens in eum. Et iterum: Ecce Psal. 17. a. *ego & pueri mei, quos dedisti mihi Deus. Quia* Esai. 8. d. *ergo pueri communicauerunt carni & sanguini, & ipse similiter participauit eisdem, vt per mortem destrueret eum, qui habebat mortis imperium, id est,* Oseæ 13. d. *diabolum: & liberaret eos, qui timore mortis per to-* 1. Cor. 15. g *tam vitam obnoxij erant seruituti.*

Et iterum, ego ero fidẽs in eum) difficilè est dicere, vnde istud testimonium citet Apostolus, omnes libri nostri, & etiam Græci habent ex Psalmo 17. sumptum esse: quos si velimus sequi duo cogimur fateri: alterum, quod sensum nõ verba psalmi citauit Apostolus. Nam psalmus habet: Sperabo in eo. Alterum, quod vetus scriptura præter sensum hystoricum frequenter alium habeat, nempè allegoricum: Titulus Psalmi vocat nos ad historiam, vt de Dauide intelligamus. Paulus necessariò inuitat ad allegoriã, vt Christus loquatur. Si citasset ex fine Psal. nulla fuisset hic difficultas: nam certum est, eam partem ad Christum pertinere. Quod enim dicitur: Constitues me in caput gentium, grandius est, quàm vt conuenire possit Dauidi. Sensus enim est, vt patet aduertenti ad similes phrases scripturæ: Constitues me in caput omnium gentium, populus, quem non cognoui, id est, gentes, quas hactenus non habui loco populi, iam seruiunt mihi in auditu auris, id est, ad nutum, simul vt audierunt volũtatem meam, obedientes se præstitêre. Quæ dubium non est, quin ad Christum pertineant, maximè cùm veteres constanter sic interpretentur. Neoterici tamen audẽt totum Psalmum de Dauide exponere, sed torquẽt scripturam. Adduxit autem Paulus hunc versum, vt doceret Christum habuisse naturam verè passibilem, & obnoxiam miserijs, qualem habẽt reliqui homines, & verè aliquid defuisse Christo, quod sperat se consecuturum ab alio, nempè à Patre. An autem fuerit spes in Christo, id disputat Thomas in 3. parte, inde petatur eius rei resolutio. Si non obstarent libri nostri, qu constanter habent Psal. 17. possemus dicere Apostolum sententiam hanc transcripsisse ex capite 12. Esaiæ. Nam ibi eisdem planè & totidem verbis proponitur,

nitur, iuxta æditionem Septuaginta, quam ferè citare solet Paulus.

Testimonium secundū videlicet. (*Ecce ego & pueri mei*) constat sumptum esse ex capit. 8. Esaiæ, quod quidā interpretantur vt sit vox Esaiæ, Paulus dicit ad Christum pertinere. Verùm an mediante typo, hoc non dicit: sed hoc petendum est ex textu Prophetæ. Rursus hunc versum adduxit Apostolus ad declarandum Christum fuisse similem nostri, hoc est, pasibilem, miserum, mortalem: istud oportet habere præ oculis. Sensus est: Ego in hac miseria præbeo me tibi o Pater, & non ego solus, sed vna mecum pueri, id est, discipuli quos æterna prædestinatione dedisti mihi. In expectatione, liberationis facio me similem cæteris.

Quia ergo pueri communicauerunt carni & sanguini.) Sensus est: quia pueri erant homines & miseri homines, obnoxij multis malis. *Et ipse similiter participauit eisdem* (vocula (*&*) ponitur loco (etiam)) sensus est, etiam ipse voluit esse homo, & miser homo, obnoxius multis malis. Caro & sanguis, periphrasis est hominis: interdum pertinet ad naturam humanam secundum se consideratam, non vt miserijs subiecta est. Sic verisimile est sumi apud Matthæum. Caro & sanguis non reuelauit tibi. Sensus est: nullo ingenio humano, sed reuelatione didicisti, me Filiū esse Dei viui. Interdum pertinet ad naturam humanam obnoxiam miserijs, a ; in hac significatione sæpè vsurpatur à Scriptura: in altera verò rarò admodum. Vocula (*similiter*) non debet leuiter transmitti: significat enim Christum verè habuisse commercium cum carne & sanguine, & non iuxtam phantasiam quandam, vt voluerunt heretici.

Matt. 16.

Vt per mortem destrueret) Vocula (*vt*) finalis est. Voluit Christus commercium habere cum carne & sanguine, vt posset mori: non autem voluit. *vt destrueret eum, qui mortis habebat imperium*) periphrasis est diaboli. Visum est Christo cōuenire, vt diabolus penes quē erat imperium mortis, vinceretur morte. Vocabulum (*mortis*) latius patet posteriori loco, quam priori. Dum dicitur, vt per mortem & cætera. Pertinet solum ad mortem corporis: dum subijcitur, qui mortis habebat imperium, pertinet ad mortem cum corporis, tum animæ, quę hanc sequitur, quę est mors eterna. Nomine imperij significatur potestas pertrahendi homines in mortem: & eos qui in morte erant, sub morte tenendi. Diabolus heterosin numeri habet, pertinet enim ad totum collegium dæmonum.

Et liberaret eos qui timore mortis. & cæt.) Omnes sine exceptione erant addicti seruituti, hæc seruitus erat metus mortis istius quotidianæ. Sed erántne multi qui nihil cogitabant de morte? fieri potuit: tamen ex omni hominum genere aliqui semper cogitabant de morte. Omnes qui non erant ebrij vitijs, hoc agebant vt consolarentur se aduersus mortem, quod patet ex libris Ethnicorum: sed omnibus studijs suis non potuerunt eximere animis suis hunc metum, solus Christus id efficit, is mortuus est primo, vt destrueret diabolū, qui adigebat morti quos volebat, deinde vt morte & resurrectione sua persuaderet nobis etiam nos resurrecturos, ita liberaret isto perpetuò metu mortis: hic est pars sensus, non autem plenus sensus, quia pertinet mors etiam ad eam, quæ animæ est: plenus sensus erit, si adiungas: vt liberaret nos metu, quo soliciti eramus de anima, quid de illa futurum esset post migrationem e corpore, an victura esset in cælis, an alibi. Ab hoc metu liberauit nos Christus per spem: quemadmodum ab altero, qui solicitos nos reddebat de corpore, per fidem. Qui enim credit resurrectionem, & fretus morte Christi, quam semper præ oculis habet, cui & sese studet conformare, confidit sese peruenturum ad beatam immortalitatem: is liberatus est metu, cuius hic meminit Paulus, & assecutus est iam, id propter quod Deus fieri voluit homo mortalis. Expedit legere partem ethicam, quæ est in commentarijs Chrysostomi: proponit illa cæremonias, quæ seruabantur tempore illo in exequijs defunctorum: efferebatur funus, vocabantur sacerdotes, adhibebantur psalmistæ accendebantur lampades, cantabantur Psalmi, & ij planè, qui hodiè; videlicet: Dilexi quoniam exaudiet Dominus, & cæt. Nam eo Psalmo citat Chrysostomus. Conuertere anima mea in requiem tuam: Item Psalmus. Beati quorum remissæ sunt iniquitates. Ex illo citat: Tu es refugium meum, & cætera. Item Psalmus, Dominus regit me & nihil mihi deerit, ex hoc citat: Non timebo mala quoniam tu mecum es. Præter hęc quæ iam diximus, adhibebantur etiam lamentatrices fœminę; quod valde reprehendit. Iubeo inquit vt deinceps istud non fiat: quod si non obtemperaueritis mihi, vtar seueritate legum Ecclesiasticarum, arcebo vos ab Ecclesia & excommunicabo. Multa hoc loco dicit Chrysostomus de censuris Ecclesiasticis, & ne contemnantur, dicit, quo authore Ecclesia acceperit potestatem illam ligandi.

N*Vsquam enim Angelos apprehendit, sed semen Abrahæ apprehendit. Vnde debuit per omnia fratribus similari, vt misericors fieret & fidelis pontifex ad Deum, vt repropitiaret delicta populi: in eo enim in quo passus est ipse & tentatus, potens est & eis qui tentantur auxiliari.*

N*Vsquam enim Angelos apprehendit.*) Illud (*enim*) habet vim causalis, sensus est: Mesiam de quo tam magnifica dixi, facio

 homi-

hominem mortalem,quia facio eum hominum mortalium liberatorem:imò non ego, sed Scriptura:nusquam enim Angelos apprehendit,id est,nusquam Scriptura eum inducit apprehendentem Angelos:Est enim præsentis temporis illud(apprehendit)quod patet ex voce Græca cuius vim explicat Chrysostomus: Verbum,inquit,apprehendi metaphoram habet sumptam ab eo,qui magno studio sequitur aliquem,omniaque facit, vt fugientem occupet & apprehendat. Nos fugiebamus à Deo, ipse nos insequutus est, & velut iniecta manu apprehendit nos:nec passus est nos perire:adhuc ea natura est, vt dũ audimus diuina,fugiamus & diuertamus ad alia.

Ex semina Abraha) per synecdochen concipere nos voluit totum genus humanum. Sẽsus enim est:Christum venisse non ad liberandos Angelos,sed homines. Vsus est autẽ hac synecdoche in gratiam Hebræorum. Erasmus in hunc modum vertit, nusquam enim sanè Angelos assumit, sed semen Abrahæ assumit, quæ versio non placuisset Chrysostomo, qui in commentarijs huius loci rationem reddit,cur Apostolus vsus fuerit verbo apprehendẽdi & nõ verbo suscipiendi vel assumendi.

Vnde debuit per omnia fratribus similari & cæte.) Sensus est:posteaquam placuit ei fugientem à se vel ab ipso,naturam humanam apprehẽdere,eamque liberare,decuit vt per omnia fieret similis hominibus,hoc est, vt assumeret naturam talem,qualis est in omnibus alijs videlicet miseram,& subiectã omnib. alijs malis, quæ ipsam naturam humanam generaliter comittantur: excepto peccato, & ijs,quæ ad peccatum vergunt.

Vt misericors fieret) experimento scilicet miseriarum: qui enim ipse expertus est miserias,magis tangitur sensu humanitatis:*(& fidelis Pontifex)*id est, qui bona fide obiret munus veri Sacerdotis. Quod sequitur*(ad Deũ)* aptius vertit cap.quinto huis Epistolæ,dum ait, in ijs quæ sunt, id est, quæ spectant ad Deum.

Vt repropitiaret delicta populi.) Vt,est coniunctio expletiua,explicat quod sit munus veri sacerdotis,& quæ sint, quæ apud Deum aguntur: Munus veri Sacerdotis est, Deum reddere proprium populo:Paucos inuenire est hodie sacerdotes,quibus istud verè curæ est, accedimus ferè altare ex consuetudine, aut causa quæstus,non vt irã Dei placemus. In hoc quod ait,vt repropitiaret delicta populi,rursus aliquid dedit auribus Hebræorũ:alludit enim ad promissiones notas: sensus est:vt expiaret delicta Iudæorum, verũ ex hoc populo concipere oportet totũ mundum per synecdochen.

In eo enim in quo passus est ipse) Ad verbum est in quo enim passus est ipse, & phrasi Græca tantundem valet ac si dicas: quatenus passus est ipse vel ex hoc quod passus est ipse,& expertus miserias istas. *Potens est.)* Potentia hoc loco aptitudo. Sensus est: valde propensus est ad succurrendum illis qui affliguntur. Quæstio est apud interpretes quomodo accipiatur,tentatus. Vox Græca,quemadmodum & Latina,ambigua est: Interdum enim significat facere quippiam ad faciendum experimentum de scientia alicuius,aut constantia, aut alia simili qualitate. Interdum verò simpliciter experiri significat,quomodo experimur frigora & æstus. In hac significatione nos accepimus, alijs altera magis placet. Nam quidam eorum exponunt: Ideo quod passus est ipse, & tentatus à diabolo,Iudæos incitante in necem ipsius, vt hoc modo experimentum sumeret de eo, an verus Deus esset. Nonnulli ad Iudæos referũt: Per hoc quod passus est ipse & tentatus à Iudæis,vt sit sensus ille quem exprimit cap. 2. Sapientiæ:Contumelia & tormento interrogemus eum, & probemus patientiam ipsius, & cæt. Quod ad lectionem attinet:Græci omittunt coniunctionem (&) leguntque hoc modo:In quo enim passus est ipse, tentatus, potens est,&cæt. Vt eius passio intelligatur fuisse eius tentatio:quanquam Erasmus longe alium sensum concipiat. Siquidem participium,tentatus, positum esse vult loco infinitiui, &*(passus est)* tantundem valere, ac si dicas accidit, vnde vertit:Nã ex hoc quod ipsi contigit tentatum esse,potest,& cætera. Sed durum est, quod habet Erasmus: Est quidem vbi *(passus est)* sumatur pro contigit, vt cum dicimus:quid passus es, vt ita respõdeas:id est,quid accidit tibi? Verùm in simili phrasi, qua Paulus vsus est, non inuenies vbi sic ponatur.

CAPVT III.

NDE fratres sancti vocationis cælestis participes, considerate Apostolum & Pontificem confessionis nostræ IESVM, qui fidelis est ei, qui præfecit illum, sicut & Moyses in omni domo eius.

HActenus declarauit Apostolus, Christum esse verum Deum, per quem secula condita sint:item verum hominem,qui perpessus sit mortem. Ex his duobus articulis per veteres Scripturas declaratis, instituit hanc exhortationem. *Vnde fratres sancti, vocationis sancta participes considerate,)* id est, ex Scripturis quas primo capite & 2. adduxi, aduertite qualis & quantus sit is, quem pro-

fitemur

fitemur Apostolum & pontificem nostrum: Scripturæ faciunt eum Deum, faciunt eum & verum hominem. In (Apostolo) alludit ad Moysen in(pontificem)ad Aaronem. Habuimus olim alium Apostolum videlicet Moysen,alium item pontificem nempe Aaronem: quem iam profitemur Apostolum & Pontificem, est Iesus Filius virginis. Hunc volo vt consideretis qualis & quantus sit.

Qui fidelis est) Erasmus vertit, quod fidelis sit, vt pertineat ad considerare, sermo Græcus vtrumque admittit, præstat tamen accipere quomodo noster vertit interpres, vt hortetur Apostolus Hebræos ad considerationem Scripturarum, quas de Messia adduxit ex veteri testamento in præcedentibus capitibus, vt istud (*qui fidelis est*) epitheton sit Christi. Facere hoc loco accipitur non quomodo in primo capite. Per quem fecit & secula: sed quomodo cum dicimus, Roscius fecit Ioannem canonicum. vbi pro constituere sumitur. Sensus est: Christus fidelis est ei, qui ipsum constituit Apostolum & pontificem, id est, Patri suo: Pater voluit Christum esse Apostolum & Pontificem, Christus bona fide obiuit munus Apostoli: bona fide, quod in mandatis habebat, proposuit, & annunciauit nobis voluntatem Patris: bona item fide egit, quod est veri sacerdotis, ad quem pertinet offerre sacrificia & Deú reddere propitium populo. *Sicut & Moyses*) alludit Apostolus ad locum qui est cap. 12. Numerorum: Christus fidelis, sicut & Moyses fidelis fuit: *In omni*) id est, in toto (*domo*) Domus appellatione, populum Iudaicum designat. In administratione populi Iudaici Moyses fidelem se præstitit. Nonnulli quod dicitur (*in omni domo*) ad Christum referunt, verùm Chrysostomus apertè interpretatur de Moyse.

A*mplioris enim gloriæ iste præ Moyse dignus est habitus. quantò ampliorem honorem habet domo, qui fabricauit illam.*

AMplioris enim gloriæ.) Istud (enim) facit, vt putem vertendum fuisse, quomodo vertit noster interpres (qui fidelis est ei) vt sit epitheton Christi, & non pertineat ad verbum, considerare. Sensus est: considerate qualem veteres Scripturæ depingant hûc quem iam profitemur Apostolum nostrum & Pontificem: ex illis agnoscetis ipsum longe præstantiorem esse Moyse. Si legamus cũ Erasmo (quod fidelis sit ei) difficilè erit dicere, quò pertineat vocula (enim) Amplioris enim gloriæ, &c. Interpres noster hoc loco Græcizat. Latinè dicendum erat: ampliori gloria iste præ Moyse dignus est habitus: ausus tamen est & Vergilius Græcã phrasin imitari, dum ait: Magnorum haud indignus auorum.

Quanto ampliorem honorẽ habet domus,) Interpres hic rursum secutus Græcum sermoné genitiuuum vertit pro ablatiuo, quod mirum est, cum ab hac phrasi planè abhorreat lingua Latina: atque hinc factum est, vt interpretes linguæ Græcę ignari, non potuerint hic inuenire exitum. Commendandus est hic Erasmus, qui bona fide reddidit Latinè quod habet sermo Græcus: vertit enim ad hunc modum: Tanto namque maiore gloria quàm Moyses hic dignus est habitus, quanto maiorem habet honorem, qui construxit domum, quam ipsa domus. Domus quantumuis insignis, semper est infra artificem suum. Significat Apostolus tacitè Mosen fuisse partem domus, & vnum è populo: Christum verò conditorem domus atq; ita inter hunc & illum discrimen esse maximum.

O*Mnis namque domus fabricatur ab aliquo qui autem omnia creauit, Deus est. Et Moyses quidem fidelis erat in tota domo eius tanquam famulus, in testimonium eorum, quæ dicenda erãt, Christus verò tanquam Filius in domo sua: quæ domus, sumus nos, si fiduciam & gloriam spei vsque ad finẽ firmam retineamus.*

O*Mnis namque domus*) quia nomine domus populum significauit in præcedentib. perstat in metaphora, omnis, inquit domus (*fabricatur ab aliquo*) & proinde domus cuius iam memini, cuius Moses pars est, ab aliquo est exstructa. *Qui autem omnia creauit Deus est*) tacite Mosen, nihil aliud esse quam meram creaturam, Christum verò creatorem esse, à quo & per quem & populus Iudaicus & ipse Moses habeãt esse suum, relinquit enim ex ijs, quæ cap. 1. dixit, intelligendum Christum esse Deum.

Et Moyses quidem fidelis erat in tota domo eius) id est, in administratione totius populi Iudaici. *Sed tanquam famulus*) Est secundum discrimen, quod ponit inter Christum & Moysen. Oportet autem perpetuò ante oculos habere locum, qui est capit. 12. Numerorum nam ad eum variè alludit. *In testimonium eorum, quæ dicenda erant,*) id est, in perferendis mandatis Dei, in agendo interprete, in exponendis ijs, quæ Deus volebat exponi populo. Testimonium enim in Scriptura non semper est quando testes adhibentur, sed quandoque simpliciter ad pronunciationẽ pertinet. *In testimonium*) id est, in pronunciationem eorum, quæ dicenda erant populo Iudaico. Erasmus in paraphrasibus lõge alium tradit sensum, nimirum hunc: *In testimonium eorum, quæ dicenda erant*) id est, in nouo testamento, quasi voluerat Paulus, Moysen attulisse vmbram: & typos exhibuisse earum rerum, quas Christus explicaturus erat. Sed nihil est in toto capite, quod cogat cogitare de typo. Quare prior

 inter-

interpretatio retinenda est. Christus verò tanquam Filius) non adoptiuus sed naturalis: vt hoc modo intelligamus, cogit Antithesis, quæ non habebit vim, si filium adoptiuum accipiamus, cum talis & Moyses fuerit. Quod additur (*in domo sua*) ad verbum erat vertendum, supra domum suam, nam Græcè est ἐπὶ, cum accusatiuo: quia verò Paulus sæpè abutitur præpositionibus, putauit interpres ipsum etiam hoc loco abusum, sed Græci monent vt aduertamus ad illum accusatiuum: (*quæ domus sumus nos, si fiduciam & gloriam spei, & cæt.*) hinc apparet probabilis sententia eorum, qui dicunt Apostolū sumpsisse hunc laborem propter Iudæos afflictos, quibus periculum erat, ne obtentationes & persecutiones relinquerent fidem. Pro fiducia Græcè est παῤῥησία, quæ significat libertatem loquendi, cum quis audet ingenuè profiteri quod sentit, nihil metuēs: abutitur tamen Apostolus interdum voce ista, referens simpliciter ad fiduciam, Pro (gloria) Græcè est καύχημα nomen verbale significans gloriationem, Sensus est: si liberè pergamus profiteri Christum, & gloriari de spe vel ex spe, siquidem spes facit gloriari etiam in medijs malis positos. Apertè hortatur Apostolus Hebræos, vt retineant spem tacitè, aut ad fidem: creditis Iesum esse Mesiam. Hinc audetis sperare & non frigide, sed sic vt audeatis gloriari, pergite in eo quod cœpistis. Ad hunc ferè modum exponit Chrysost. oportet, inquit, habere spem in πληροφορία fidei, hoc est, per certam persuasionem fidei oportet habere fiduciam: primum ergo oportet credere articulis fidei, de quibus, qui habet certam persuasionem, facilè concipit spem & fiduciam.

QVapropter sicut dicit Spiritussanctus: Hodiè si vocē eius audieritis, nolite obdurare corda vestra sicut in exacerbatione secundum diem tentationis in deserto, vbi tentauerunt me patres vestri, probauerunt & viderunt opera mea. Quadraginta annis.

QVapropter sicut dicit Spiritussanctus: *Hodie si vocem eius, & cæt.*) versus hi sumpti sunt ex Psalmo 94. cuius initium est. Venite exultemus Domino, in quo Dauid inuitat populum ad certum aliquod festum, & non in genere ad laudandum Deum. Venite scilicet, hoc festo exultemus Domino, iubilemus Deo, præoccupemus faciem eius, præbeamus nos ibi præsentes, vbi nouimus ipsum peculiariter adfuturum. Quoniam Deus magnus Dominus: Deus prædicatum est non subiectum: Dominus, nomen est tetragrammaton. Sensus est: quoniam Dominus est magnus Deus, ipse non repellit plebem suam, id est, cœtum istum qui hodie cōuenit. Deinde sequitur: Hodie si vocem eius audieritis: hoc die festo si audieritis vocem eius, nolite obdurare corda vestra sicut in exacerbatione scilicet nota vobis ex lectione veteris testamenti. Loquitur enim de certa exacerbatione, cuius meminit cap. 12. & 14. Numero.

Secundum diem) dixit pro eo, quod est in die tentationis, rursus subaudi, illius insignis, quę accidit in deserto, (*vbi tentauerunt me patres vestri*) velut explorantes an is essem, qui possem punire nocentes, & experti sunt iram meam, & qui dictis non credebant viderunt opera mea, idq; quadraginta annis: Nam tāto tempore circumacti sunt in deserto. Ad hunc ferè modum exponit Erasmus, refert ergo ipse quod dicitur: Quadraginta annis, ad præcedentia, cum Apostolus planè ad sequentia referre videatur, nam paucis interiectis subijcit: quibus autem infensus quadraginta annis. Sensus erit magis insignis si hoc modo exponas, vbi tentauerūt me patres vestri, cùm tamen antè essent experti, & vidissent opera mea, vt subaudiatur coniūctio aduersatiua: viderant quæ ego feceram in Aegypto, item in mari rubro, cumque hæc vidissent, tamen ausi adhuc fuerunt tentare me. *Probauerunt*) id est, cum probassent.

PRopter quod infensus fui generationi huic & dixi: Semper errant corde, ipsi autem non cognouerunt vias meas, quibus iuraui in ira mea. Si introibunt in requiem meam.

PRopter quod infensus fui.) Vox Græca significat tædium & molestiam capere ex re quapiam: Eandem significationem habet vox Hebræa. Sensus est: propter quod fastidio mihi fuit, & displicuit generatio illa, & dixi mecum, hi semper errant corde (*quibus iuraui in ira mea,*) Sensus est: Iratus iuraui, nunquam ingressuros eos in terram, in qua pollicitus sum requieturos illos à laborib. itinerum. Similis phrasis est apud Esaiam capite 5. Nisi domus multæ desertæ fuerint grandes & pulchræ, rursus cap. 22. Si dimittetur iniquitas hæc vobis, donec moriamini. Omnibus his locis est aposiopesis: reticetur enim istud aut simile, non sim Deus: Quod quidam exponant (Si) valere hoc quod (Non) id friuolum est.

VIdete fratres, ne quando sit in aliquo vestrum cor malum incredulitatis discedendi a Deo viuo, sed adhortamini vosmetipsos per singulos dies, donec hodiè cognominatur, vt nō obduretur quis ex vobis fallacia peccati.

VIdete fratres) nihil hic est difficultatis, id solùm inquisitione opus habet, videlicet an Apostolus tantùm accommodet psalmum ad rem Christianam, an verò secundū sacratiorem sensum eum proponat: & quidem, quantum ad præsens caput attinet, nihil est quod cogat nos agnoscere sacratiorē sensum, sed multa sunt, in sequenti capite: videte,

videte, inquit, ne in persecutionib. istis discedatis à fide Christi, ne deflectatis in apostasian, quin potius sanctis hortatibus confirmate vos inuicem ad perseuerandum in fide, in spe, in tolerantia malorū, quibus synceritatem fidei vestræ explorat Deus, donec (hodie) cognominatur. Quamdiu dicitur hodie, tam diu opus est ista vigilantia. Hic aliquo modo accedere videtur ad sensum allegoricum, quasi illud, (*hodie*) pertineat non ad seculū in Dauidis tantum, sed ad omnia secula: dici tamen potest, quod sit analogia & accommodatio, quemadmodum olim tempore Dauid, Spiritus ille sanctus loquebatur: Hodie si vocem eius audieritis, &c. ita & nunc loquitur nec cessabit loqui vsque ad finem seculi.

PArticipes enim Christi effecti sumus, si tamen initium substantiæ eius vsque ad finem firmum retineamus, dum dicitur: Hodie si vocem eius audieritis, nolite obdurare corda vestra, quemadmodum in illa exacerbatione.

P*Articipes enim Christi effecti sumus*) id est, insiti sumus Christo, & coæredes, & concorporales effecti: *Si tamen initium substantiæ eius, & cæt.*) sensus est: quod semel insiti sumus Christo, non proderit nobis, nec ad hæreditatem immortalitatis promissam perueniemus, nisi perstiterimus in fide. Initium enim illius substātiæ, qua sumus noua creatura, fides est. Hanc, inquit, si vsque ad finem inconcussam retinueritis, quamdiu scilicet dicitur: Hodie si vocem eius audieritis, & cæt. proderit nobis quod ipsius corpori insiti simus.

QVidam enim audientes, exacerbauerunt, sed non vniuersi, qui profecti sunt ab Aegypto per Moysen. Quibus autem infensus est quadraginta annis: Nonne illis qui peccauerunt, quorum cadauera prostrata sunt in deserto: Quibus autem iurauit non introire in requiem ipsius, nisi illis qui increduli fuerunt: Et videmus quia non potuerunt introire in requiem ipsius, propter incredulitatem. Num. 14.

Q*Vidam enim audientes, exacerbauerunt,*) id est, ad indignationem prouocauerunt Deum non obedientes voci diuinæ. *Sed non vniuersi*) non enim Caleb nec Iosuæ, & hi ingressi sunt terram lacte & melle manantem, quibus autem infensus est quadraginta annis: *Nonne illis qui peccauerunt*) id est, qui dixerunt, Constituamus nobis ducem, & reuertamur in Aegyptum, desperātes se posse obtinere terram promissam. Loquitur enim potissimum de peccato diffidentiæ & incredulitatis. Requies huius loci ea est, quæ futura erat in terra promissionis: quod dicit (videmus) tantundem valet ac si dicatur, re ipsa compertum habemus, legendum est ca. 14. Numeroru, vbi historia hæc refertur.

CAPVT IIII.

T*Imeamus ergo, ne forte relicta pollicitatione introeundi in requiem eius, existimetur aliquis ex nobis deesse.*

T*Imeamus ergo, etc.*) hic tempus est cogitandi de sacratiori sensu: nā requiem certū est eam esse quam expectamus in cælesti patria: potest tamen principium capitis adhuc per accommodationē accipi: Timeamus ne quēadmodum ex veteri populo complures frustrati sunt expectatione quietis promissæ, nec peruenerunt quo destinatū erat, ad terram scilicet fluentem lacte & melle: ita contingat, vt ex nobis etiā videatur esse aliquis frustratus, nec perueniat ad fœlicem illam requiem, non dico terræ Palestinæ, sed vitæ æternæ, quam Christus cum in terris ageret, promisit, idque fide. Vnusquisque hoc agat vt non habeat promissionem illam vanam, nec de se tantum solicitus sit, sed & de alijs. Vox Pauli quā interpres vertit, deesse, plus aliquid sonat Græce, nempe non peruenire quo conatis. Hebræi ad quos scribit, cœperant credere, & per fidem tendebant ad fœlicem illam requiem: si reiecissent fidem, fuissent frustrati conatu suo. Et notandum, nō dixisse Apostolum, ne aliquis ex nobis frustretur conatu, nec assequatur quo ire cœpit: sed ne videatur, hoc est, ne existimetur esse frustratus: quod fecit, vt minę istæ molliores essent.

ETenim & nobis nunciatum est, quemadmodum & illis, sed non profuit illis sermo auditus non admixtus fidei ex ijs quæ audierunt.

E*Tenim & nobis nunciatum est.*) Apostolus vtitur verbo euangelizādi: & nos, inquit Matt. 11. euangelizati sumus, quemadmodum illi. Phrasis est Græca, qua vtitur Matthæus siue eius interpres: pauperes, inquiens, euangelizantur, pro eo quod est, pauperibus annūciatur Euangelium: Illi habebant suum Euangeliū, nos habemus nostrum. Illis erat propositum Euangeliū de possidenda terra Palęstina, nobis de possidenda vita æterna. Illis non profuit audisse Euangeliū illud, propterea quod non perstiterint in fide: nec nobis Christianis proderit audisse Euangelium vitæ, nisi retinuerimus fidē. nihil hic agit de vita, ad beatam immortalitatem obtinendā necessaria, sed de fide tantum, idq; propterea, quia timebat ne propter persecutiones desciscerent à fide.

Illud (*non admixtus fidei*) variè legitur cum apud Gręcos tū apud Latinos, nec satis certo sciri potest, quæ sit Germana lectio, propter varietatem codicum: nostri tamen codices paucis exceptis, omnes habent, non admi-

 xtus fi-

xtus fidei ex ijs, quæ áudierunt, hoc sensu: non profuit illis audisse sermoné quo promittebatur ipsis terra Palęstina, eò quod is non esset cum fide cóiunctus, secundum ea, quæ audierant: non enim satis est audire, sed fidem oportet adferre, & in ea vsque in finé persistere.

Psal. 94. d *INgrediemur enim in requiem, qui credidimus, quemadmodum dixit: Sicut iuraui in ira mea, si introibunt in requiem meam, & quidem operibus ab institutione mundi perfectis.*

INgrediemur enim requiem, qui credidimus,) hoc est, qui perseueramus credere, perueniemus ad fœlicem illam requiem æternæ beatitudinis. (*Quemadmodum dixit*) illud (quéadmodum) non est similitudinis, sed citantis testimonium, quo confirmat, quod dixerat. Hic locus cogit nos vt agnoscamus psalmum 94. mysticum esse, & præter sensum historicum alium proponere, nempe allegoricum, secundum quem requies terræ Palęstinæ typum habeat illius requiei, quam expectamus in futura vita. Non enim dicere hic possumus, Apostolum accommodare simile ad simile, cum citet Scripturam vaticinantem de Christianis: sed habet Scriptura illa quod credentes introibunt: Non tantum dicit, non credentes non ingressuros, verùm alterum illud à contrario sensu significat: si illi non introibunt quia non credunt, ergo qui credunt, introibunt.

Et quidem operibus ab institutione mundi perfectis.) Videntur, inquit, aduersari, iam esse aliquam requiem Dei, & Deum initio Genes. primo capite requieuisse: sed nó aduersantur. Licet enim dicat Genesis Deum die septima requieuisse, & propterea videri posit requies transijsse, non tamen transijt, adhuc manet in requie, & pergit quiescere, atque id docet Psalmus quem iam proposuimus.

DIxit enim in quodam loco de die septima sic: Et requieuit Deus die septima ab omnibus operibus suis. Et in isto rursum: Si introibunt in requiem meam.

DIxit enim in quodam loco.) Istud (enim) explicantis est. Non citat Apostolus locum, quia scribit Hebræis, quibus statim erat notus. *Et requieuit Deus die septima*) Dicitur Deus quieuisse per metaphoram, quia desijt noua opera facere. Illa tamen quies secundum Paulum habet typum & allegoriá quietis: sicut ibi Deus quieuit à suis operib. sic futurum est, vt homo quandoq; quiescat ab operibus calamitosis.

Et in isto rursum) id est, in hoc loco qué ex Psalmo iam produximus, qui post multa secula ab orbe condito conscriptus est, ait: *Si introibunt in requiem meam*) vrget Apostolus ꝙ dicit (meam) & hinc aduertere nos vult, requiem Dei non totam transijsse, sed adhuc restare aliquam requiem Dei.

QVoniam ergo superest introire quosdam in illam & ij quibus prioribus annunciatum est, non introierunt propter incredulitatem, iterum terminat diem quendam, hodie in Dauid dicedo, post tantum temporis, sicut supra dictum est. Hodie si vocé eius audieritis, nolite obdurare corda vestra.

QVoniam ergo superest introire quosdam in illá,) supple requiem, tam ea cuius meminit Genesis, quàm cuius Psalmus meminit. quod dicit tale est: Scriptura habet ingressuros quosdam in requiem Dei: promissio illa non est impleta in veteri populo, oportet ergo illam in alijs impleri: non enim potest esse frustra promissio. Pro (annunciare) Apostolus rursum habet vocabulum Euangelizandi: Ij, inquit, qui prius Euangelizati erant, hoc est, quibus anté promissa erat requies, non introierunt. *Iterum terminat*) id est, definit siue describit (*diem quendam*) quem vocat hodiernum, quéadmodum aliquoties iam dictum est, qui videtur pertinere ad tempus ipsius Dauid, sed reuera pertinet ad tempus exhibiti Christi.

NAm si eis Iesus requiem præstitisset, nunquam de alia loqueretur postbac die. Itaque relinquitur sabbatismus populo Dei. Qui enim ingressus est in requiem eius, etiam ipse requieuit ab operibus suis, sicut & à suis Deus.

NAm si eis Iesus) si Iosue, quo duce quidam ingressi sunt Palęstinam, præstitisset veteri populo plenam requiem illorú duorum locorum, Psalmi videlicet & Geneseos: nunquam Spiritussanctus alterius postea diei meminisset, nec vnquam monuisset hoc modo. Hodie si vocem eius audieritis, nolite obdurare corda vestra, ne vobis contingat quod veteri populo, hoc est, ne arceamini à promissa requie. *Itaque relinquitur sabbatismus*) Ex his palam videmus restare requiem populo Christiano, quæ nondum contigit nec continget in hac vita, sed post vitam istam, idq; fidelibus.

Qui enim ingressus est in requiem eius) licet non sit exhibitus Christus, potestis tamen intelligere nondum contigisse requiem illam siue sabbatismum, quia alioqui non essent nobis suscipienda difficilia, essemus feriati: siquidé in illa requie Dei omnia facilia sunt, nihil est molestiæ. Quemadmodum Deus quieuit à suis operibus, ita & nos à nostris quiescemus. Opera intelligit virtutes, quas cum difficultate iá exercemus: ab omni difficultate ibi feriamur.

FEstinemus ergo ingredi in illam requiem, vt ne in idipsum quis incidat incredulitatis exemplum.

Viuus est enim sermo Dei & efficax & penetrabilior omni gladio ancipiti & pertingens vsque ad diuisionem animæ ac spiritus, compagum quoq; ac medullarum

dullarum, & discretor cogitationum, & intentionum cordis.

F*Estinemus ergo ingredi.*) Alludit ad populum versantem in eremo: Dum, inquit, in huius vitę deserto peregrinamur, non restitemus, non respectemus, pergamus semper quò cœpimus, ne nobis contingat, quod veteri populo. Populus ille maxima parte itineris perfecta, cùm iam esset vicinus terrę promissæ, despōdit animū, desperauit posse obtineri terram, reuerti voluit in Aegyptū: vnde iratus iurauit Deus, nunquam fore, vt ingrederetur terram, & quod iurauit, rebus expleuit. Videamus, ne idem nos patiamur similiter peccantes, hoc est, abijcientes fidé & fiduciam de posidenda requie, nō in Palæstina, sed in cælesti patria.

Viuus est enim sermo Dei.) Quicquid minatur sermo diuinus, id certo eueniet: nam viuus est & efficax, & inscidentior, siue acutior, quàm quiuis gladius vtrinque inscindens: non enim solum corporis membra incidit, pertingit etiam vsq; ad animam, adeò vt dissecet hanc in partes: in partē, qua communicamus cum brutis, quam nuc animam, inquit, voco, & in partē, qua præstamus brutis, hoc est, in rationem & voluntatē, quam partem nunc spiritum voco. Omnia hęc metaphoram habent, & nihil aliud significant, quàm paratam esse vindictam. Siue, inquit, intellectu quis non respondeat vocationi diuinæ, siue voluntate, siue inferioribus affectibus non poterit euadere vindictā, sermo Dei omnia examinat. Hinc colligi potest, Epistolam hanc Pauli esse, quia vtitur magnificis metaphoris. Pertingit quoq; ad diuisionem compagum & medullarum, nihil tam remotum, nihil est tā in recessu positum, quò non pertingat sermo Dei. *Discretor est cogitationū*) hoc est, iudicare potest discernēdo cogitationes à cogitationibus, bonas à malis. Paulus habet & criticus cogitationum, & intentionum cordis non solum pertingit ad ea, quę sunt corporalibus annexa, sed ad ea quoq;, quæ sunt in puris ac nudis intellectibus.

Eccl. 15. d. Psal. 22. c. E*T non est vlla creatura inuisibilis in conspectu eius: omnia autē nuda & aperta sunt oculis eius, ad quem nobis est sermo.*

ET non est inuisibilis vlla creatura apud Deum: omnia enim nuda & aperta sunt oculis eius. Transit paulatim à sermone Dei ad ipsum Deum, quamuis Erasmus sermonem figuratè accipiat, vt significetur Filius Dei. *Omnia autē nuda, &c.*) Autem, dixit pro, sed, non est vlla creatura, quæ effugiat conspectu Dei, (*sed omnia sunt nuda & aperta*) hoc ad sensum reddidit interpres, ad verbū est (ceruicata) qua voce vtutur Græci, dum significare volūt, aliquid esse oculis maximè expositū. Sumunt metaphorā ab ouib. quibus pellis à ceruice detrahitur, dū excoriātur, ita, vt etiā intestina inspicere liceat. Pertinent aūt omnia ista ad minas. Si abijciatis, inquit, fidé, siue id homines lateat, siue nō, Deum latere nō potest, omnia videt. *Ad quē nobis est sermo*) .i. cui nobis reddenda erit ratio fidei, & vitæ nostræ. Pro sermone Grecè est λόγος, quæ vox multa significat, vt declarat Hiero. in Epist. ad Paulinum, ac inter cętera rationem significat, reddemus rationē non homini, qui falli posit, sed Deo.

H*Abentes ergo pontificem magnum, qui penetrauit cælos Iesum Filium Dei, teneamus spei nostræ confessionem.* 2. Cor. 3. b.

H*Abentes ergo pontificē magnū*) dixerat ca. 3. Cōsiderate Apostolū & pontificē cōfessionis nostræ, in Apost. alludēs ad Moysen, in pontifice ad Aaronē, atq; ibi contulit Christū cum Moyse, iā confert ipsum cum Aarone: atq; id facit eo cōsilio, vt perspecta magnitudine Christi, pergant fidere. Cùm, inquit, habeamus pontificē magnū, qui penetrauit cælos. Aaron quotānis penetrabat sancta sanctorum: quē iam profitemur pontificē, penetrauit cælos, nemo requirat celebritatē quamlibet magnā, quæ erat pontificis legis intrantis sancta sanctorū, cùm Christus cælos penetrarit. Hunc ergo habemus pontificem, perseueremus in spe, quā profitemur secundum fidem nostram.

N*On enim habemus pontificem, qui non posit cōpati infirmitatibus nostris, tentatum autem per omnia pro similitudine absque peccato.* 2. Cor. 3. b

N*On enim habemus pontificem, qui non posit cōpati*) peregrina phrasi hoc dictum est. Sēsus est: qui nō sit valdè propensus, paratus & procliuis ad miserendum, siue cōpatiendum nostris miserijs. *Tentatum autem per omnia*) id est, omni genere malorum, quib⁹ vita nostra obnoxia est, ipse tentatus est: quicquid potest esse molestū carni infirmæ, hoc totum Christus in se expertus est. *Pro similitudine.*) Addit hoc Apostolus, ne putem⁹ iuxta phantasiam ipsum hæc omnia excepisse. Tentatus est, inquit, quomodo tentantur, qui sunt meri homines. Ne putetur ergo esse merus homo, & similis cæterorum in omnibus, adiunxit (*absque peccato.*)

A*Deamus ergo cum fiducia ad thronum gratiæ eius, vt misericordiam consequamur, & gratiam inueniamus in auxilio oportuno.*

A*Deamus ergo*) quia ipse est paratus, & promptus ad succurrendum nobis (*accedamus cum fiducia ad thronum, &c.*) Pontificis, quando agit pontificem, est stare, hic facit Christum sedere, vt ostendat ipsum sic esse pontificem, vt etiam Deus sit. Est ergo tacitum discrimen inter Christum & Aaronem, & quia terrere poterat thronus, adiecit genitiuum (gratię.) Est thronus gratiæ, non est thron⁹ terribilis, sed placabilis. Accedamus er-

mus ergo: *vt consequamur misericordiam*) quæ nobis peccata nostra condonet (*& gratiam*) quæ bonis cælestibus nos instruat, & opituletur, quoties res postulabit, hoc est, quod dicit: *In auxilio oportuno*) nã Græcè est εἰς cum accusatiuo: quare vertendum erat in auxilium oportunum.

CAPVT V.

Mnis namque pontifex ex hominibus assumptus, pro hominibus constituitur in ijs, quæ sunt ad Deum, vt offerat dona, & sacrificia pro peccatis.

OMnis namq; põtifex *ex hominibus, &c.*) in præcedentibus fecit Christum pontificẽ, sed non probauit, iam probat. Vt ostendam Christum verè esse pontificem, definiam, inquit, quid sit pontifex, ponam proprias qualitates pontificis, & symbola siue notas. *Omnis pontifex.*) Erasmus vertit, omnis sacerdos, quia non differunt sacerdos & pontifex, nisi quòd hic inter sacerdotes primus sit, atque id est Græcis ἀρχιερεύς, qua voce vtitur hic Paulus. Hoc, inquit, de natura in primis pontificis est, vt homo sit, & eiusdem cum cæteris naturæ, imò vt tanquam eximius ex multis delectus sit. Ad hunc ferè modum commentarij, vt assumptus intelligatur, non quouis modo, sed vt præ cæteris insignis & egregius. Deinde ad pontificem pertinet, vt his, quibus datus est pontifex, commodo sit, & vtilitatem adferat: id enim est, quod dicit: *Pro hominibus constituitur*) nam præpositio (pro) accipitur hoc loco ad eundem modum, quomodo cùm dicimus: pro te non dubitem mori. Constituitur, inquam, pro hominibus. *In ijs, quæ sunt ad Deum*) hoc est, in illis rebus, quæ inter Deũ, & hominem aguntur (*vt offerat dona & sacrificia.*) (Vt) hoc loco cõiunctio est expletiua, nõ finalis, explicat, quæ sint, quæ inter Deum, & homines aguntur: quod interpres vertit sacrificia, rectè transferas hostias siue victimas: quia præmittit Apostolus dona. Intelligimus hic aliud officium sacerdotis, præter illud, cuius mentio fuit cap. 2. & est mirabile, quòd Deus non velit munera & victimas accipere de manu cuiusuis, quod tamen facit in precibus, sed tantùm de manu sacerdotis. Quare laicum, qui cupit exteriori aliquo declarare animi sui fidẽ, & protestari Deum datorem omnium, oportet, vt ex Scripturis patet, accedere sacerdotem, & per illũ hoc facere. Habemus ergo hîc duo officia sacerdotis: alterum est hostijs & victimis Deum iratum placare. Alterum offerre dona, siue munera eorum, quibus Deus iam placatus est.

QVi condolere possit ijs, qui ignorant & errant, quoniam & ipse circumdatus est infirmitate, & propterea debet, quemadmodum pro populo, ita etiam & pro semetipso offerre pro peccatis.

QVi condolere possit.) Istud etiam pertinet ad totam definitionem. Talis assumitur iuxta religionem verè piam, qui condolere possit his, qui per ignorantiam, vel aliàs per errorem delinquunt. Natura sacerdotij hoc exigit, vt qui hoc munere fungitur, natura sit propensus ad misericordiã. Si sit aliquis natura barbarus, qui non tangatur sensu humanitatis, non debet assumi in pontificem. Pro condolere Græcè est μετριοπαθεῖν, quod significat moderatè ferre, siue sit aliquis rudis & indoctus, siue erret aliquis, & peccet, vel ex passione, vel ex negligentia, non licet pontifici excandescere, siue grauiter succensere: sed moderatè ferre debet errata hominum. Scholiastes tamẽ Græcus & Theophylactus exponunt μετριοπαθεῖν, per verbum συμπαθεῖν, quomodo noster interpres.

Quoniam & ipse circumdatus est infirmitate) id est, obnoxius infirmitati, siue imbecillitati, quemadmodum cæteri ob naturam, quam habet cum eis communem. Hactenus Apostolus descripsit Pontificem. Ex præcedentibus & sequentibus patebit, omnia conuenire Christo: nec quicquam reperire in põtifice, quod non fuerit in Christo, vno excepto peccato, qua in re præstat cæteris.

NEc quisquam sumit sibi honorem, sed qui vocatur à Deo, quemadmodum & Aaron. Sic & Christus non semetipsum clarificauit, vt pontifex fieret, sed qui loquutus est ad eum: Filius meus es tu, ego hodiè genui te. Quemadmodum & in alio loco dicit: Tu es sacerdos in æternum, secundum ordinem Melchisedech. *1. Pa. 23. b* *Psal. 2. b.* *Psal. 109.*

NEc quisquam sumit sibi honorem) id est, Nemo sibi sua authoritate vẽdicat, vsurpatque honorem pontificalem, sed hũc tantùm sumit, qui Dei imperio adsciscitur, quemadmodum ascitus est Aaron. Est hoc, quod in definitione dixit, pontificem assumi ex hominibus, non ipsum se ingerere, atque hanc partem iã declarat Christo conuenire Christus (inquit) *non semetipsum clarificauit*) id est, non semet ingessit, nec ambitione sua venit ad pontificatum, sed Pater voluit ipsum hoc munere fungi. Quidam illud totum. *Qui locutus est ad eum, Filius meus es tu, &c:*) accipiũt, vt sit periphrasis Patris, nec aliud significetur, quàm istud: sed Pater scilicet, clarificauit illum, vt pontifex fieret: Alij interpretãtur vt istud, filius meus es tu, sit testimonium vocationis Christi. De vero sensu psalmi dictum est capit. primo, si velimus versiculum hunc productum ab Apostolo, valere ad declarãdum Christum vocatum

vocatum ad pontificium, quemadmodum Aaron vocatus est, debemus hoc modo exponere Augustini expositione relicta. Ego hodiè à mortuis reuocatum, constitui te in vita aliqua sempiterna, reuocam te ad magnifica illa, quæ egisti in vita mortali, egisti ante regé, & sacerdotem: functio tua posthac erit eadem, nec desinet vnquam.

Quemadmodum & in alio loco dicit, tu es sacerdos in æternum) hic est egregius locus, ad cuius intelligentiá vt præpararetur lector, putat Chrysostomus Apostolum vsum periphrasi illa, cuius iam meminimus: qui enim intelligit psalmum secundum pertinere ad Mesiam, is facile etiam intelliget, ad eundem pertinere psalmum, in quo scribitur: Tu es sacerdos in æternum: sumptus est autem versiculus ille, ex psalmo 109. in cuius prima parte depingitur regnum Christi: in altera ipsius sacerdotium, & qui rectè intelligit, quomodo Christus agat & regé & sacerdotem, is magna cum fiducia petit, quicquid petit. sensus est: Dignitas, potestas, & officia pontificialia in te competunt: tu es sacerdos proprij nominis absque flexu. Iuxta veteres Scripturas etiam laicus sanctus sacerdos est, sed ibi est tropus: non enim assumitur laicus, nec constituitur ordinatione, vt agat intercessorem inter Deum & homines. Christus autem ad hoc assumptus est, & vocatus à Patre. Illa (*in æternum, & secūdum ordinem Melchisedech*) explicabit Apostol⁹ sequentibus, commentarij tamé nonnihil de hac re hic attingunt, sicut Melchisedech obtulit hostiam absque sanguine, panem scilicet & vinum: sic & Christus: Hic est cómentarius Theophylacti, eundem commentarium habet & Phocius. Obtulit auté Christus panem & vinū in nouissima cœna. Istud apud veteres est certissimum. S. Athanasius ordiné istum Melchisedech hoc modo explicat: quia nó oleo, inquit, vnctus est Melchisedech ad sacerdotium, quemadmodum Aaron, & quia non obtulit hostias per sanguinem, & quia gentium sacerdos erat: hactenus Athanasius, qui primæ authoritatis est apud Græcos, & quia dicit ipsum Melchisedech obtulisse hostiam incruentam, & absque sanguine, & ideo videri posset Christus, qui in cruce obtulit cruētam hostiam, non esse sacerdos eius ordinis, cuius Melchisedech. Exponens hoc Oecumenius, & si, inquit, non obtulerit Christus carentem sanguine hostiam (siquidem suum ipsi⁹ corpus obtulit) tamen qui ab ipso funguntur sacerdotio, sine sanguine offerunt hostias: neque enim de ea, quæ semel facta est hostia dixisset, in æternum: se respiciēs ad eos, qui hodiè sunt sacrificantes, per quos medios Christus sacrificat, & sacrificatur, qui etiam in mystica cœna modum illis tradidit istius sacrificationis: in quo commentario aduertere oportet, quomodo explicet illud, quod dicit Apostolus: Christum sacerdotem perpetuum.

QVi in diebus carnis suæ, preces, supplicationesq́, ad eum, qui posset illum saluum facere à morte, cum clamore valido, & lachrymis offerens exauditus est pro sua reuerentia.

QVi in diebus carnis suæ) id est, dum viueret illa mortali vita, Hebraïsmus est, *Preces supplicationesq́; offerens.*) Sensus est, cùm offerret eo modo, quo illi, qui assumūtur ad hoc. Id enim oportet intelligere ex præcedentibus. Laicus aliquo sensu offert preces, sed nó eo, quo sacerdos, Christ⁹ obtulit preces, vt intercessor ad hoc constitutus à Patre, & ideò fuit proprij nominis sacerdos. Habemus igitur hîc aliam particulam definitionis, quæ conueniat Christo.

Obtulit autem cum clamore valido.) An respexerit Apostolus ad clamorem, cuius meminerūt Euangelistæ, quod putat Lyranus, an ad alium, non satis certum est. Chrysostomus putat Apostolum narrare aliquid per manus traditum. Illud (*ad eum, qui posset illum saluum facere*) bifariam exponitur, & vtranque expositionem proponunt Græca scholia. Prior est, Christus obtulit preces Deo Patri, qui poterat ipsum seruare à supplicio crucis, nisi maluisset morte Filij nostræ saluti consulere. Posterior est, qui poterat eū saluare excitando à morte.

Quod sequitur: *Exauditus est pro sua reuerētia*) variè exponitur ab interpretibus. Quidam reuerentiam accipiūt, quæ in ipso erat, qua dignus erat quem aliquis reuereretur. Alij reuerentiam interpretantur, quam ipse exercuit erga Deum Patrem. Pro charitate, inquit Erasm⁹, & dignitate, qua valet apud Patrem, impetrauit, quod voluit. Quę expositio talis est. vt nescias, an prius, an posteri⁹ proponas. Clara est expositio, quam proponunt Græca scholia, quæ habent. Pro reuerentia, quæ debeatur Filio. Clara est & aliorum, quæ habet: quia erga Patré in vita semper pijssimus fuit, qui toto tempore quo in terris egit, reuerenter erga Patrem se gesit, idcirco exauditus est.

ET quidem cùm esset Filius Dei, didicit ex ijs, quæ passus est, obedientiam, & consummatus factus est omnibus obtemperantibus sibi, causa salutis æternæ, appellatus à Deo pontifex iuxta ordinem Melchisedech. De quo nobis grandis sermo, & interpretabilis ad dicendum, quoniam imbecilles facti estis ad audiendum.

ET quidem cùm esset Filius Dei) id est, quanquam esset Filius Dei, & eandem cú Patre haberet naturam immortalem & impassibilem, tamen passus est, sed in natura nostra, quam misericorditer assumpsit. *Et ex his, quæ passus est*) didicit obedientiam, cuius parti-

particulæ duplex est commentarius. Alter est: Ex his, quæ passus est, didicit obedire Patri. Alter est: Per experientiam didicit, quæ sit obedientiæ magnitudo, siquidé meritò obedientiæ, quam præstitit vsque ad contemptum vitæ, euectus est ad dexteram Patris: vtranque expositionem proponunt Græcanica scholia, præferunt tamen posteriorem, quanquam altera non minus ad rem faciat. Non est periculum, inquit Apostolus, ne sacerdos noster negligens sit officij sui, nam didicit obedire. Quitq; hoc persuadeat sibi ipsum esse diligentissimum. Hoc agit Apostolus, vt Hebræi magna sibi audeant promittere, eò, quòd talem habeát sacerdotem. Est hic rursus alia particula definitionis declarata in Christo, nempè ipsum propensum esse ad misericordiam, vt qui expertus sit mala, quibus vita nostra est obnoxia.

Et consummatus) id est, per afflictiones, & crucem, & mortem perfectus redditus, id est, (iuxta Græcanica scholia) talis declaratus. Alij exponunt, vt verè aliquid accesserit Christo, nempe immortalitas corporis, quam antè non habebat. *Factus est omnibus obtemperantibus sibi, &c.*) hinc discimus illis tantùm prodesse morté Christi, qui se formandos præbent, & obtemperant Euangelio, & in obediétia perstant vsque ad finem. Tacitè hortatur Hebræos, vt pergant in eo, quod cœperunt: cœpistis obedire Euangelio, pergite, sicut Christus perrexit obedire Patri vsque ad mortem.

Appellatus à Deo pontifex) scilicet in psalmo, quem paulò antè citauimus. Iá incipiet exponere ordinem Melchisedech. *De quo nobis grandis sermo, & cæt.*) Habeo, inquit, quæ dicam de Melchisedech multa & recondita, sed non estis idonei auditores, aures vestræ imbecilliores sunt, quàm vt ferre possint sermonem tam arduum & copiosum, idque vitio vestro accidit. Pro grandi, Grecè est multus & copiosus. Pro interpretabili, Græcè est, difficilis interpretatu siue explicatu, vt verisimile sit, interpretem vertisse, interpretabilis, & posteà scribarum indiligentia alterum (in) esse omissum, quod & alijs in locis accidit cap. 12. Epistolæ ad Rom. quàm incompræhensibilia iudicia ei᾿, & inuestigabiles viæ eius. Rursus Psal. 118. Præueni in maturitate, priori loco legendum est, inuestigabiles, posteriori, in immaturitate. Nam sensus est: nocte intempesta surrexi, & clamaui.

Etenim cùm deberetis magistri esse propter tempus, rursum indigetis, vt vos doceamini, quæ sint elementa exordij sermonum Dei, & facti estis, quibus lacte opus sit, non solido cibo.

Etenim cùm deberetis magistri esse) siue doctores cæterorum. *Propter tempus*) quod egistis in toto isto negotio, tá sub Moyse, quàm sub Christo: à pueris enim edocti estis sub lege, & multi elapsi iá anni sunt, quòd professi sitis Christianismum: rursum opus habetis, vt tradantur vobis prima rudimenta diuinæ Scripturæ. Desiderat in eis non solú quòd in doctrina Euangelij nó sint satis diligentes, sed quòd nec satis rationé habeant veteris testamenti. Loco, sermonum, Græcè est eloquiorum.

Et facti estis) sensus est: Segnitie vestra tales euasistis, vt infirmę doctrinę lacte potius indigeatis, quàm idonei sitis solido cibo altioris eruditionis.

Omnis enim, qui lactis est particeps, expers est sermonis iustitiæ: paruulus enim est. Perfectorum autem est solidus cibus eorum, qui pro ipsa consuetudine exercitatos habent sensus ad discretionem boni ac mali.

Omnis enim, qui lactis est particeps) id est, qui talis est, qui lacte sit fouendus, expers est sermonis iustitiæ) id est, doctrinæ Euangelicæ, quæ de iustitia proprie disserit, quæ nó in historia, sed potissimum in allegorijs inuenitur. *Paruulus enim est*) id est, infans est, & opus habet, vt præmásum cibum in os ei inferas. *Perfectorum autem est solidus cibus*) solidú cibum allegoriam vocat. Solidus cibus abstrusioris sensus adultorum est, eorum videlicet, qui pro ipsa consuetudine, siue assuetudine exercitatos habent sensus. Pro consuetudine Græcè est ἕξις, id est, habitus. Sensus est: qui propter habitum quæsitum longa die, multa & assidua meditatione cóparatum discernere valent, quid rectè, quid secùs interpretatum de veteri testamento.

CAPVT VI.

Vapropter intermittétes inchoationis Christi sermoné, ad perfectioné feramur, non rursum iacientes fundamétum pœnitentiæ ab operibus mortuis, & fidei ad Deum, Baptismatum doctrinæ impositionis quoque manuum, ac resurrectionis mortuorum, & iudicij æterni. Et hoc faciemus, siquidem permiserit Deus.

Quapropter intermittentes inchoationis Christi) Hoc (quapropter) referédum est ad illud, de quo nobis grandis sermo, &c. habeo, quæ dicam de Melchisedech multa & magna, sed difficile fuerit exponere vobis, quandoquidem segnes estis auribus, & parum capaces tam sublimis doctrinæ, quod deinde declarat: etenim deberetis, inquit, magistri esse ac post hæc infert: *quapropter intermittétes*) quod aptius vertisset interpres, omittentes, & initij, quàm inchoationis. Sen-

nis. Sensus est: Quia proposui iam dicere de recondita Theologia, qua videlicet congruétia Melchisedech Christum figurauit, idcirco omissis rudimentis, quę tradi solent his, qui in Christianismo primùm instituuntur. *Ad perfectionem feramur.*) In voce (Christi) metonymia est, Christus enim pro doctrina Christiana ponitur: *In perfectione*) enallage speciei: sermonem tractatum vocat. Omissio, inquit, tractatu initij, quod pertinet ad doctrinam Christi, feramur ad perfecta dogmata, & de ijs dicamus.

Non rursum iacientes fundamentum pœnitentiæ) pœnitentiæ huius loci est, quæ præcedit Baptismum, non quæ est relapsorum: ea enim non pertinet ad initium doctrinæ Christi. *Et fidei ad Deum*) legere oportet conciones Apostolorum apud Lucam in Actis, vbi videre est istum tractatum. Primò vocát ad pœnitétiam, qua receditur à veteri vita & peccatis, quæ opera mortua hîc vocat, quòd mortem adferant: deinde fidẽ exigunt. Post hæc Baptisma proponunt. Nos, inquit Apostolus, in hoc scripto non tradémus de his rudimentis, omittemus fundamentum doctrinæ Baptismatũ periphrasis est catechismi: quare dixerit Baptismatum, & non Baptismatis variant interpretes, dico, inquit, Baptismatum, cùm sit vnum Baptisma, quia absurditas ista sequitur ex absurditate vitæ vestræ. Vos quodammodo opus habetis multis Baptismatibus. Secundum hoc significare vult, quosdam inter Hebræos esse relapsos. Alij putát Apostolum respexisse etiam ad Baptismum flaminis & sanguinis. Omittemus etiam, inquit, totũ tractatum de imponendis manibus ijs, qui Baptizati sunt, vt spiritum accipiant ad robur, est periphrasis Sacramenti confirmationis, aliàs impositio manuum pertinet ad Sacramentum ordinis: omittemus etiam fundamentum doctrinæ de resurrectione mortuorum, hanc in omnibus ferè concionibus suis ad populum proponere solet Apostolus, vt videre est in Actis: *Et iudicij æterni*) rursus repetendum est fundamentum. Iudicium æternum vocat, quod ferat sentétiam æternam, sicut frigus pigrum dicimus, quod adferat pigritiam, per metonymiam.

Et hoc faciemus) id est, non dicemus de his rudimétis. *Siquidem permiserit Deus*) valdè antiquum hoc dictum est: Prophetæ semel se committebant Deo dirigéti, sic facit hîc Apostolus: Etsi, inquit, non constituerim dicere de his elementis, tamen permittam me diuinæ voluntati.

2. Pe. 2. d. *Impossibile enim est eos, qui semel sunt illuminati, gustauerunt etiam donum cæleste, & participes facti sunt Spiritus sancti, gustauerunt nihilominus bonum Dei verbum, virtutesq; sæculi venturi, & prolapsi sunt, rursus renouari ad pœnitentiam, rursum crucifigentes sibimetipsis Filium Dei, & ostentui habentes.*

Impossibile enim est.) Non dicam, inquit, de fundamentis, siue principijs Christianæ doctrinæ, videlicet de pœnitentia ab operibus mortuis, de Baptismo & reliquis: cũ ijs scribam, quibus ad hæc remedia nõ licet recurrere. *Impossibile enim est eos, qui semel sunt illuminati*) est vocabulũ antiquæ scholæ Theologicæ, vt patet ex Dionisio Ariopagita, & Græcis, qui post ipsum scripserunt: pertinét autem ad Baptisma, vide titulum capitis secundi Ecclesiasticæ historiæ apud Dionysiũ: *Gustauerunt etiam donum cæleste*) hoc Chrysostomus positum dicit in remissione peccatorum. Sẽsus est: Qui gustauerunt, quàm sit magnum habere remissionem peccatorum, gaudere innocentiam. Prius ad intellectum pertinet, posterius ad effectum. *Et participes Spiritus sancti*) vide cap. tertium Epistolæ ad Titum, vbi dicitur per Baptismum effundi Spiritum sanctum in corda credentium.

Gustauerunt nihilominus bonum Dei verbũ) hoc pertinet ad totam doctrinam Christianam: Quibus doctrina Christi non sapit, qui legunt Euangelia, nec afficiuntur, illi nõ pertinent ad hunc locum: *Virtutes sæculi venturi*) dicit potentiam sæculi, hæc in pijs iam quodammodo incipit. Nã ex spiritu inhabitante mira possunt, cùm antè ad omnia imbecilles essent: Quidam interpretari videntur de virtutibus, quæ vitijs opponuntur, sed certum est virtutis vocabulum ad potentiã pertinere hoc loco, cùm Græcè sit δύναμις. Impossibile, inquam, est, eos, quibus hæc magna dona contigerunt, & nihilominus prolapsi sunt in ista mortua opera & peccata, *rursum renouati ad pœnitentiam*) hic locus prima facie videtur facere pro Nouato: si quis à baptismo relapsus esset in fornicationem, aut adulterium, aut simile aliquod peccatũ, hunc Nouatus negabat posse per pœnitentiam restitui. Primũ videre oportet, quid egerit Paulus cum relapsis: Incestuosum illũ Corinthium, cuius meminit in vtraque Epistola ad Corinthios scripta, recepit ad pœnitentiam. Non ergo sensus huius loci esse potest, quem vult Nouatus, cùm Apostolus ipse diuersum fecerit.

Quis autem sit sensus, petendũ est ex circumstantijs: meminit in præcedentibus pœnitentiæ, atque ibi certum est pœnitentiam esse illam, quæ præcedit Baptismum: quare & hic locus de eadem intelligendus est, & non de pœnitentia alterius generis. Pœnitentia, quę est actio Baptismi, facilima est: pœnitentia, quæ sequitur Baptismum, de qua sermo est contra Nouatum, difficilima est, & multa requirit, quemadmodum docet Chrysostomus in sermone ethico huius

loci,

loci. Græci interpretes vrgent vocabulum renouandi. Renouari, inquit, Chrysostom. est nouum fieri: id autem contingit in Baptismo, ibi semel deponitur vetus homo cũ actibus suis, & exit e lauacro noua creatura. Vide cap. 3. epistolæ ad Titum: Saluos, inquit, nos fecit per lauacrum regenerationis, & renouationis Spiritus sancti. Solus ergo Baptismus iuxta exactam loquendi rationẽ renouat: per pœnitentiam vero non tam renouamur, quàm sarcimur.

Vrget etiam Chrysostomus, quod additur: *Rursum crucifigentes.*) Idem faciunt Græca scholia, quę etiam citant Cyrillum: Quid igitur aiunt, abiecit ne Apostolus pœnitentiam: absit, quẽadmodum ait Cyrillus, sed pœnitentiam abiecit, quæ est actio Baptismi: vnde & renouari dixit, quod proprium est Baptismatis. & rursum crucifigentes, quod ipsum quoque proprium Baptismatis est. Baptismus siquidem exprimit mortem Christi. Qui ergo per alterum Baptismum pœnitere vult, is rursum crucifigit Christũ. Nihil ergo locus iste facit pro Nouato, cùm loquatur de pœnitentia, quæ præcedit Baptismum, & non de ea, quam Hieronymus vocat secundam tabulam post naufragium. Sunt tamen catholici, qui de hac interpretãtur, sed (impossibile) accipiunt pro eo, quod admodum difficile est: & (rursum crucifigentes) referunt ad vitam, quod ij, qui in dedecora vitæ prioris relabuntur, quodam sensu crucifigant Christum, quia nimirum iterant id, propter quod ille mortem sustinuit. Quare nisi mors Christi tam efficax fuisset, vt semel aboleuisset omnia peccata, oporteret ipsũ toties mori, quoties peccant homines. Quæ expositio licet catholica sit, non tamen videtur esse germana huius loci. Est enim consequentia Pauli ista: Omittemus dicere de pœnitentia ab operibus mortuis, quia impossibile est eos, qui relapsi sunt, renouari per pœnitentiam, pœnitentia prioris loci est ea, quę præcedit baptismum, ergo & secundo loco ea intelligi debet.

Pro eo, quod vertit interpres (*ostentui habentes*) Græcè est παραδειγματίζοντας, quod Erasmus vertit ludibrio exponentes, & optimè locum habet siue ad Baptismum referas, siue ad vitam. Qui per Baptismum subinde postulat renouari, is in typo Christum ludibrio exponit: qui in dedecora priora relabitur, is vita sua id efficit, quia nisi Christi sanguis semel effusus, expiasset peccata mũdi, oporteret Christũ rursus propter hunc fieri ludibrium, conspui & flagellari.

TErra enim sæpè venientem super se bibens imbrem, & germinans herbam oportunam illis, à quibus colitur, accipit benedictionẽ à Deo, proferẽs autem spinas ac tribulos, reproba est, & maledicto proxima, cuius consumatio in combustione.

TErra enim sæpè venientem, &c.) hæc faciliora sunt, quam vt egeant expositione.

COnfidimus autem de vobis dilectissimi meliora, & viciniora saluti, tametsi ita loquimur. Non enim iniustus Deus, vt obliuiscatur operis vestri, & dilectionis, quã ostendistis in nomine ipsius, qui ministrastis sanctis, & ministratis.

COnfidimus autem) Sensus est: non adduxi similitudinem de terra sterili, quod putem in vos competere, persuasi mihi de vobis meliora, idq; ex pulcherrimis initijs vestris, hactenus multa præstitistis egregia opera, ministrastis de facultatibꝰ vestris sanctis. i. Christianis: ex amore nominis Christi subiecistis magnum laborem in iuuandis pauperibus, in hæc opera respiciens Deus, faciet, vt perseueretis, remunerabit Deꝰ labores vestros, idq; spiritualibus donis, hoc est, quod dicit Apostolus: *Non enim iniustus est Deus, vt obliuiscatur*) id est, obliuisci possit: est enim rhetoricũ potentiale, sicut ibi: videas & flumina sicca. Ostendere phrasi Hebræa dixit pro eo, quod est exhibere, siue præstare.

CVpimus autem vnumquemq; vestrum eandem ostentare solicitudinem, ad expletionẽ spei vsq; in finem, vt non segnes efficiamini, verùm imitatores eorum, qui fide & patientia hæreditabunt promissiones.

CVpimus autem vnumquemque vestrum, &c.) quæ dixi de terra sterili, exhortandi causa dixi, non scripsi, quod putem relapsos vos esse, sed exhortatione mea efficere cupio, vt idem studium adhibeatis, & eandem diligentiam circa opera & labores dilectionis. *Idq; ad expletionem spei.*) Pro expletione, Græcis est πληροφορία, qua voce ipsi vtuntur, quoties certissimis argumentis rei cuiuspiam fit fides. Erasmus vertit, ad plenã spei certitudinem. Annotandus est locus iste: docet enim certissimè spei fiduciam erga Deum nasci ex operibus bonis, quare qui liberari cupit ab anxio illo timore, qui hominem facit semper cogitare Tartaros, studeat se exercere in pijs operibus. Quod additur (*vsque in finem*) Erasmus vertit. vsque ad perfectionem, & intelligit de perfectione spei, quæ crescit in nobis crescente simul pietate: sed nihil prohibet, quò minus accipiamus de perseuerantia vsque ad finem vitæ, vt etiam, cùm mors aderit, maneatis, inquit, in illa spe. Vox Græca sicut & Latina ambigua est.

Vt non segnes efficiamini) in isto studio, in negotio Euangelij, in ferendis periculis: præcipuè enim opponitur alacritati, quæ requiritur in tolerandis miserijs & molestijs. *Verùm imitatores.*) Si scripsisset Apostolus hæc hominibus nihil patiẽtibus non habuissent locum: nunc verò cordati admodum dicũtur hæc à Paulo: nam multa patiebãtur Hebræi.

bræi. Fides huius loci non ea est, qua ex impio quis iustus fit, sed qua iustus se sustentat in reliqua vita respiciens in promissiones.

Pro patientia) Græcè est μακροθυμία. i. longanimitas, qua duramus in malis, nec frangimur etiã si longo tempore opus sit tolerantia. Hæreditare dixit, pro cõsequi, phrasi Hebræa: Græcis tamẽ est præsentis tẽporis, qui fide & longanimitate consequuntur promissiones notas, & nobiles in Scripturis de vita & regno. In præcedentib. erexit eos in spem respectu operum quæ fecerant: hic idẽ facit respectu promissionũ, & Christianum ad vtrumq; respicere oportet: sicut enim ex promissionibus diuinis dum serio cogitantur, sic ex benefactis nostris dum ad memoriam reuocantur, exurgit & nascitur spes.

ABrahæ namque promittens Deus quoniam neminem habuit per quem iuraret, maiorem, iurauit per semetipsum, dicens: Nisi benedicens benedicam te, & multiplicans multiplicabo te. Et sic longanimiter ferens, adeptus est repromissionem. Homines enim per maiorem sui iurant, & omnis controuersiæ eorum finis ad confirmationem, est iuramentũ. In quo abundantius volens Deus ostendere pollicitationis hæredibus immobilitatem consilij sui, interposuit iusiurandum.

ABrahæ namque, &c.) Hortatus sum vos vt imitemini maiores vestros in fide & tolerantia malorũ, Subijciam exemplũ: *Abrahæ namq; promittens*) Græcis est participiũ præteriti temporis: cũ promisisset, quanquã sit instantis magis quàm præteriti temporis: cũ institueret promittere Deus Abrahæ: iurauit per semetipsum. Hæc omnia faciunt vt pondus habeant apud nos promissiones, iurauit, inquam, dicens: *Nisi benedicens benedicam tibi*) hæc est formula iuramenti: & quod annotatum est cap. 3. ea parte: si introibunt in requiem, etiam hic repetendum est, nempe aposiopesin esse. Benedicens benedicã, phrasis Hebræa est pro eo, quod est, modis omnibus, & prorsus benedicam. Conduplicant enim ipsi vocabula, causa vehementiæ: benedicere autem est prosequi donis.

Adducit Apostolus locum, qui habet nõ meram promissionem, sed extortam per opera, legendum est caput. 22. Genes. Per memetipsum, ait Dominus, iuraui, id est, iuro, familiare siquidem Hebræis est præterito vti pro præsenti, quia fecisti hanc rem, id est, quia paratũ te exhibuisti ad immolandũ filium, propter hoc opus benedicens benedicam te, id est, insigniter benedicam: & multiplicans multiplicabo, id est, valde multiplicabo te, faciam vt semen tuũ latissimè spargatur. Ad hunc modum habet editio nostra in Genesi, in qua nulla est formula iuramẽti. Hebræi tamen habent. Nam præmittunt voculã quæ significat certè, siue profectò.

Et sic longanimiter ferens) Græcè est μακροθυμήσας, id est, cũ tam diu fuisset longanimus: est enim præteriti temporis. Pręcipua aũt vis est in vocula (sic) sensus est: Abraham fretus promissione talis iuramenti, & sustinens se fide & patientia, adeptus est promissionem, ergo & nos in medijs tribulationibus respicere oportet in promissiones, & fide promissionum nos sustẽtare, & durare in aduersis: nam hoc modo peruenitur ad regnum: Istud significat nobis vocula illa (sic.)

Homines enim, &c.) Dixi Deum promissioni suæ adiecisse iuramentum, quo consilio id fecerit iam explicabo, adducto ex humanis exemplo. *Homines per maiorem sui*) Græcismus est, Latinè dicẽdum fuerat, per maiorem se iurant. *& omnis controuersiæ*) sensus est: si quid dubium fuerit & controuersum apud homines, soluitur & finitur cõfirmatione iurisiurandi. Quia ergo homines hunc morẽ habẽt vt finẽ controuersiæ statuant in iuramento, voluit Deus adijcere promissioni iuramentũ, vt nihil hic desideraretur, quod apud homines addere solet firmitatem, hoc est quod dicit: *In quo abundantius, &c.*) in hoc negotio promissionis Deus insigniter declarare volens firmitatem consilij sui hæredibus promissionis, iusiurandum interposuit.

VT per duas res immobiles, quibus impossibile est mentiri Deum, fortissimũ solatium habeamus, qui confugimus ad tenedam propositam spem, quam sicut anchorã habemus animæ tutã ac firmam, & incedentem vsq; ad interiora velamina vbi præcursor, pro nobis introijt Iesus, secundum ordinem Melchisedech pontifex factus in æternum.

VT per duas res) quæ mutari non possunt, siue quæ non admittunt mutationem: hæ aũt res sunt promissio & iuramentũ. Promissio enim promittentem obnoxium facit explendæ suæ promissionis: similiter iuramentum iurantẽ *Quibus*) id est, per quas duas res impossibile est mentiri Deum. Mentiri hoc loco fallere est, quando euentus scilicet non respondet expectationi. Non est possibile, inquit, quòd Deus non præstet quod promisit, & non seruet quod iurauit.

Respicientes ergo in promissiones Dei magno animo simus, nec frangamur aduersis, consolemur nos in spe: nam propterea voluit Deus fidem suam gemino vinculo obstringere. Primùm promissione: deinde iuramento, vt firmam habeamus consolationem. *Qui*) ex professiõe suscepti Euangelij abrenunciato sathana & mundo. *Confugimus*) est præteriti temporis vt patet ex Græco. *Ad tenendam propositam spem*) vt potiremur spe proposita in istis promissis de Messia. Aptius vertisset interpres, ad obtinendam propositam spem: nam ἔχω cũm habet genitiuũ, obtinere significat, siue possidere. Spẽ, posuit pro re sperata, per tropum: sicuti in præcedentibus promissionem pro re promissa.

Quam) scilicet spem. Hic dum repetitur spes propriè sumitur: nos, inquit, Christiani pro anchora nauigationis nostrę habemus spem, illa in tempestatibus magni huius maris, id est, irrequieti mundi nosq; nostros fulsit.

Aduertere oportet digreßionem Apostoli: à mentione siquidem sacerdotij, quæ fuit cap. 5. hactenus digressus tractauit duos locos communes, quibus absolutis, iam redit ad institutum sed valdè insigniter & molliter. Spes, inquit, nostra pertingit vsq; ad ea, quæ intra velum sunt, non est contenta vestibulo, incedit vsque ad sancta sanctorum. Nam sancta sanctorum & priora templi non distinguebantur, nisi per velum interiectum. Facit ergo Apostolus istud interius, typum regni cælorum: exterius verò typum regni, quod in terris est. Simpliciter dixisset, spes nostra peruadit vsque ad cælum, maluit tamen periphrasi vti, vt mollius rediret à quo digressus erat. *(Vbi inquit,)* id est, in quæ sancta sanctorum, eo nos præcurrens & viam parans, introijt Iesus pontifex sanctus, vt dicere cœperam, secundum ordinē Melchisedech.

CAPVT VII.

Ic enim Melchisedech, Rex Salem sacerdos Dei summi qui obuiauit Abrahæ regresso à cæde regum: & benedixit ei, cui & decimas omniū diuisit Abraham. Primùm quidam, qui interpretatur Rex iustitiæ, deinde autem & rex Salem, quod est rex pacis, sine Patre, sine matre, sine genealogia, neque initium dierum, neque finem vitæ habens, aßimilatus autem Filio Dei, manet sacerdos in perpetuum.

H*Ic enim Melchisedech.)* Est sermo exequētis quod cœperat: Dixeram me velle ingredi subtiliorem, &, quæ in allegorijs versatur, Theologiam, id iam incipio. Non igitur vrgere debet coniunctio (*enim*) cùm non habeat vim causæ. Pronomē (*hic*) est demonstrantis eum, de quo in præcedentibus locutus est. Melchisedech, inquit, cuius meminit Psalmus 109. *Rex Salem, &c.)* Est hic lōga periodus, quales multæ sunt in Paulo, cōstans quatuor membris. Primum est: *hic enim Melchisedech. &cæt.)* finiturque in illis verbis: *Cui & decimas omnium diuisit Abraham.)* & habet incisa siue cola sex. Secundum membrū est: *Primum quidem qui interpretatur, &c.)* Quod habet etiam incisa aliquot. Tertium est: *Sine Patre, sine matre, &c.)* Quartum: *aßimilatus autem Filio Dei)* vsque ad, intuemini. Vbi finitur periodus. Subiectum est: hic enim Melchisedech, cui adhæret, Rex Salem & cætera quæ sequuntur, prædicatum verò est, Manet sacerdos in perpetuum, hoc est, gerit typum illius sacerdotij, quod verè æternum est, sacerdotij videlicet Christi, atque istud potißimum vrgere vult Apostolus, addit interim alia: ea obscuram facit periodum. Sensus est: Hic Melchisedech cùm esset Rex Salem: nomen est ciuitatis, an autem Hierusalem significetur, an alia, id quæstionem habet. Hieronymus vult esse ciuitatem in terra Cananæa. Tribuit Apostolus multos titulos ipsi Melchisedech. Primùm, inquit, aduertere vos volo, quod Melchisedech hic rex erat, & quidem rex Salem, deinde quod sacerdos Dei altißimi, qui Abrahæ, cùm magnam rem is perpetrasset, obuius factus est & benedixit ei, scilicet, iure sacerdotij: erat enim in illa re minister Dei. *Cui & decimas omnium diuisit Abraham)* est alius titulus. Ostendit quod opinione Abrahæ Melchisedech sacerdos erat, erat & ipsi sacerdos. Abraham inquit, agnouit Melchisedech pro suo sacerdote dum dedit ei decimas.

Hieron. in epist. ad Euagrium quæ est circa principium tomi tertij.

Primum quidem qui interpretatur) scilicet, per etymologiam nominis. Si vultis inquit, exercere hanc reconditam Theologiam, primum incipite à nominibus, inuenietis in his duo. Melchisedech nomine suo typum gerit regis, ac regis iustitiæ, atque illius iustitiæ, quæ propria est Scripturis. Voluit Deus certa ratione personam illam vocari hoc nomine, vt significaret allegoricè aliquid ad Christum pertinens: componitur autē Melchisedech ex duobus, ex Melech, quod regem significat, & Sedech, quod est iustitia. Est mirabile, quod Apost. non dubitauit docere, in solis etymologijs nominum latere allegorias. Qui non sentit se habere magnū spiritum, abstinere debet à nouis allegorijs; cùm inuenire allegorias eius sit, qui afflatur spiritu: & malè merentur de re Christiana, qui has audent confingere ex suo cerebro. Magis autem mirum est, quòd ex etymologia ciuitatis Apostolus ducat mysterium: primū, inquit, Melchisedech vocabulo suo typum gerit magnæ rei. Deinde vocabulo ciuitatis. Nam hoc ipso quod rex fuit Salem expreßit Christum, qui allaturus erat verā pacem, de qua in Euangelio. Et in terra pax hominibus bonæ voluntatis.

Sine Patre) obscurè hoc dictum est. Sensus est: Non constat ex Genesi, vbi mentio fit huius Melchisedech, neque ex tota Scriptura, quis fuerit ipsius pater, quæue mater. Quod additur (*sine genealogia)* exponit præcedens. Genealogia autem, vocabulum est frequens Paulo, & Iudæi valdè laborant in texendis catalogis stirpis suæ: quare multū probabilis est commentarius ille, qui facit Melchisedech hunc hominem Cananæum. Sensus est: Melchisedech nullam habet genealogiam, neque in Scriptura, neq; in Deutero-

teronosi-

terosibus, nusquã est genealogizatus. Tria hæc (*sine patre, sine matre, sine genealogia*) Apostolus iucundius expresſit dictionibus compositis: atq; his omnibus typum gesſit Melchisedech ipsius Christi.

Neque initium dierum, neque finem vitæ habens) sensus rursum est: Scriptura non meminit quando natus sit, vel quando mortuus, in hoc rursum typum habet Christi, sed multa differentia est. Siquidem in Christum simpliciter competit, in Melchisedech non nisi per tropum.

Aßimilatus autem Filio Dei) illud (autem) positum est pro (præterea.) Sensus iste est: præter ea, quæ tribus membris complexus sum, in quibus proposui titulos aliquot ipsius Melchisedech, multa expresſit pertinentia ad Christum, vita & actionibus suis: Dicitur autem manere Melchisedech in æternum, quatenus typum gerit Filij Dei, cuius sacerdotium est æternum.

INtuemini autem quantus sit hic, cui et decimas dedit de præcipuis Abraham patriarcha. Et quidem de filijs Leui sacerdotium accipientes, mandatum habent decimas sumere à populo secundum legem, id est, à fratribus suis, quanquam & ipsi exierint de lumbis Abrahæ.

INtuemini autem quantus sit hic) propter qualitates, quæ sunt siue in ipso, siue in Christo, cuius typum gerit. Illud intueri, vocabulum est scholæ, est eorum qui allegoricè tractant Scripturas: Hic, inquit, exercete vestrum allegorismum. Vide commentarium Chrysostom. Is cùm proposuisset principiũ capitis huius vsque ad ea verba, Primũ quidem qui interpretatur, &c. sic scribit: Vbi paucis rem totam narrauit Apostolus, mysticè ipsam & allegoricè interpretatur. Vbi sunt duo vocabula huius artis: alterum, mysticè: alerum θεωρεῖν, quod interpres contemplari vertit, cum non tam contẽplari, quàm contemplatiuè, hoc est, allegoricè exponere significet apud Chrysostomum: eadem hac voce vsus est hoc loco Apostolus. Nam habet θεωρεῖτε, pro quo interpres noster dixit intuemini: intentio autem Pauli est ostẽdere nõ tam ipsius Melchisedech, quã Christi excellentiam, cuius ille typum gesſit. Ipse Abraham decimas dedit Melchisedech, quare agnouit ipsum superiorem & maiorem se: dedit autem decimas de præcipuis. Græca vox, secundum Chrysostomum, exuuias significat ab hostibus detractas, quod verum est dum scribitur per ι, alioqui per η, scripta significat præcipua. Interpres Chrysosto. cùm ἀκροθίνια vertisset præcipua, quomodo nostra habet editio, adiecit: Præcipua autem dicuntur exuuiæ, cùm debuisset seruare Græcam vocem hoc modo, ἀκροθίνια (qua voce vtitur Paulus) dicuntur exuuiæ, &c. Non caret emphasi quod additur, Patriarcha. Sensus est: ipse Abraham quem vos habetis pro principe, dedit decimas Melchisedech de spolijs, si sequamur Græcos. Si nostram editionem, de præstantioribus rebus, quas tulerat ex bello. Qui autem sint patriarchæ secundum idioma Scripturarum, id quæstionem habet. Si vocem explices, sonat principem patrum aut ducem.

Et quidem de filijs Leui sacerdotium accipientes, &cæt.) Est hic contentio theorica. Sensus est: Mandatum habent in Scripturis pro ipsis faciens, quod sit non sacerdotibus, sed populo: habent, inquam, mandatum sumẽdi decimas à populo. Quem autem dicat populũ, deinde exponit dum addit (*à fratribus suis.*) Quæ expositio non caret vi, quia dignius est esse fratrem, quàm populũ. quod sequitur: *Quanquam & ipsi exierint de lumbis Abrahæ*) dubium habet sensum: nam referri potest vel ad Leuitas accipientes decimas, vel ad fratres dantes, hoc modo: quanquam & ipsi, à quibus Leuitæ accipiunt decimas, eiusdem sint (quod ad genus pertinet) dignitatis vel quanquam & ipsi Leuitæ, si genus spectes, nihilo sint meliores populo, à quo accipiũt decimas: Græca tamen non admittũt, nisi alterum sensum, secundum quem ad fratres refertur.

CVius autem generatio non annumeratur in eis, decimas sumpsit ab Abraham, & hunc qui habebat repromißiones benedixit. Sine vlla autem contradictione, quod minus est, à meliore benedicitur.

CVius autem generatio.) Est altera pars contentionis. Vultis, inquit, scire quantò maior sit Melchisedech ipsis Leuitis? Discite ex patre Leui: quod Leuitæ accipiũt à fratribus suis, hoc Melchisedech à Patre: ipsi à posteris Abrahæ, Melchisedech ab ipso Abrahamo totius gentis authore. quod interpres vertit: *Cuius generatio non annumeratur in eis*) ad verbum est: qui nõ est genealogizatus inter eos, hoc est, qui non numeratur ex generatione eorum: hinc probabile est Melchisedech fuisse hominem Cananæum, quæ est sententia Hippolyti, Irenæi, Eusebij Cæsariensis, & Emiseni, Apollinarij quoque & Eustachij. Hebræi verò volũt hunc Melchisedech fuisse Sem filium Noë, quod propterea dicunt, quia non agnoscunt in gentibus vllum sacerdotium, sed nullum adducunt argumentum, quanquàm benè ostendant Sem vixisse tempore Abrahæ. Origenes diuersam sequitur sententiam, dicens Melchisedech, neque Sem, neq; aliũ quemuis mortalium, sed Angelum esse: quem sequitur apud Grecos Didimus. Alius rursum Melchisedech diuinioris naturæ esse vult, dicens esse Spiritum sanctum, motus fortasse quòd Apostolus faciat illum sine patre & sine matre. Quam sententiam & item Ori-

genis, reijcit Hieronymus in Epistola ad Euagrium, vbi etiam docet Melchisedech nó regem vrbis Hierosolymæ fuisse, quæ primum Salem, deinde Iebus, ad extremum Hierusalem appellata sit, sed alterius, quæ in Euangelio secundum Ioannem dicitur Salem.

Et hunc qui habebat promißiones) id est, ad quẽ factæ erant magnæ illæ promisiones de Messia, benedixit: *Sine vlla autem contradictione*) sine controuersia, quomodo Græcam vocem vertit in præcedenti capite: id quod minus est ab eo, quod maius est, *accipit benedictionẽ*.) Erat durum Hebræis audire, quod homo Cananæus & alienigena maior esset Abrahamo, & graue & difficile creditu erat: hinc voluit certò & indubitatò id dictum esse. Omnes inquit naturaliter hoc agnoscunt, quòd id, quod minus est, & cæte. Duplices sunt sententiæ generales. Aliæ pertinent ad mores, & hæ vocantur gnomæ à Græcis. Aliæ naturam rei explicant, & hæ vocantur crises. Atque huius generis est ista propositio Sine vlla controuersia id quod maius est benedicit minori. Melchisedech benedixit Abrahamo, ergo maior ipso fuit. Hic si quæras, quomodo ergo Episcopus Hostiensis benedicat Pontifici Romano: respondetur, quòd benedicat non Pontifici, sed Paulo vel Iulio: & nos benedicim⁹ corpus Christi, sed vt ministri Dei, qui maior est corpore Christi.

ET *hic quidem decimas morientes homines accipiunt, ibi autem contestatur, quia viuit. Et (vt ita dictum sit) per Abraham, & Leui qui decimas accipit decimatus est: adhuc enim in lumbis patris erat quando obuiauit ei Melchisedech.*

ET *hic quidem*) Est amplificatio eiusdem cõtentionis: in hoc inquit loco Pentateuchi, ad quem hic respicio. *Morientes homines*) id est, addicti necessariò morti, Decimas accipiunt, *ibi autem*) cap. scilicet. 14. Geneseos (*contestatur*) scilicet, Scriptura de Melchisedech est quod viuat. Quanquam Græca vox etiam passiuè interpretari posit hoc modo: ibi autem testimonium perhibetur, scilicet ipsi Melchisedech, quòd viuat. Sensus iste est: Sacerdotes Leuitici mortales sunt, Melchisedech est perpetuus & manet in æternũ. *Et vt ita dictum sit*) dicam inquit aliquid impropriè quod tamen verum est. Vocula (&) dum dicitur (*& Leui*) valet etiam. *Accipit*) idẽ est, quod accipere solet vel cuius est ius exigendarum decimarum. Sensus est: in Abraham ipse etiam Leui, ad quem pertinet ius decimarum, soluit decimas, & propterea veri nominis laici sunt Leuitici sacerdotes, si conferas eos cum Melchisedech.

Adhuc enim) quæstio hic est, an vocula (*enim*) causam reddat eius, quòd dixit: non Abraham solum, sed in Abraham etiam ipsum Leui soluisse decimas Melchisedech, an illius quod præcesit: vt ita dictum sit, quod visum fuit Erasmo, secundum quem sensus est: Leui non est propriè decimatus, cùm id temporis nondum natus esset, sed impropriè, & propterea præmolliendo sermonem scripsi: Vt ita dictum sit. Secundum alios sensus est: cùm Abraham obuiaret ipsi Melchisedech, tum in lumbis Abrahæ erat ipse Leui, & propterea verè dixi, ipsum Leui decimatum in Abraham. Quare sicut minores habentur qui Leui soluunt decimas, sic ipse Leui inferior est Melchisedech cui decimas dederit. Oportet semper ante oculos habere scopum Apostoli, hoc potisimum agit in hac Epistola, ne pœniteat Hebræos suscepti Euangelij, néue frangantur animo ob aduersa, quæ ratione Euangelij inferebantur, cum eius maxima sit dignitas, idque propter Christum. Nam, vt docent veteres Scripturæ, maior hic est & Angelis, & Moyse, & Aarone, & quia assueti erant sacerdotio, ostendit non deesse sacerdotium. Habetis, inquit sacerdotem Christum, quem quia nũquam viderant Hebręi gerentem se pro sacerdote, definit in genere sacerdotem, docetque in Christo inueniri quicquid est de essentia sacerdotis, vt audeant fidere, quia sacerdotis est bona fide agere negotium populi, & non lapso tantum, sed & periclitanti succurrere, & tentato: iam quo magis fidant, maioraque audeant promittere sibi ex sacerdotio Christi, quàm Leuitico, confert ipsum cum Leuitico, & primò in medium adducit typum: Volo inquit hic primò aduertere vos Melchisedech, vt intelligatis, quæ sit eminentia sacerdotij CHRISTI: Leuitici sacerdotes maiores habentur populo, quòd decimas accipiant à populo: at Melchisedech decimas sumpsit à principe populi & totius gentis authore, adeoque ab ipsis Leuitis, & propterea huius comparatione ipsi non nisi laici sunt: deinde sacerdotes Leuitici mortales sunt, Melchisedech verò neq; initium dierum, neque finem vitæ habet. Ex hoc iam intelligite quantus sit Christus, siue quanto præstantius sit sacerdotiũ Christi sacerdotio Leuitico: cùm Melchisedech typum tantùm gesserit Christi. Secundò inquit aduertere vos volo ad Psalmum, vt intelligatis, quæ sit eminentia sacerdotij Christi. Sacerdotium Leuiticum nec iustos potuit reddere homines, nec gratiam præbere aduersus tentationes, nec cætera conferre necessaria homini in hoc vt perficiatur: sacerdotium autẽ Christi omnia hæc præstat.

FINIS.

OPVS HOMILIARVM F. ADAMI SASBOLDI DELPHII.

ADAMVS GERMANIS FRATRIBVS suis Sasboldo ac Gerardo. S.

Omilias hasce Leuiticas vobis dedicamus dulcißimi fratres, certò persuasi, quòd ad ipsarum exemplar vitam & mores efformaturi sitis. Valete & in precibus vestris ac sacrificijs, ad quæ offerenda iam manus vestræ inungentur, subindè mentionem nostri facite. Louanij Nonis Aprilis.

HOMILIA PRIMA SVPER HANC SCRIPTVRAM LEVITICI XX.

Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis vt essetis mei.

Erba hæc ad filios Israël semen Abrahæ secundũ carnẽ facta sunt, illos in peculiarem sibi populum Dominus elegerat, vt diceretur ipsorum Deus, & ipsi eius populus: Verũ quia non permanserunt in testamento eius, nec venientẽ in propria receperunt, reiecti sunt, & translatum ab eis est regnum Dei ad Gentes, hoc est, ad nos. Nos aliquando non populus Dei, nunc populus Dei: non misericordiam consequuti, nunc misericordiam consequuti sumus. Ad nos proinde verba hæc iã pertinent, nobis nunc dicitur, quod carnali Israeli olim dicebatur: *Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis vt essetis mei.* Quare auditores optimi, solicita mente his intendere debemus: vt quid à nobis requirat Deus intelligamus: atq; vbi intellexerimus, opere exerceamus: exerceamus inquam, & opere præstemus, ne si neglexerimus, & à nobis auferatur regnum Dei, & detur genti facienti fructus eius. Cũ enim sanctus sit Dominus, sanctum vult habere populum, ab omni segregatum immũditia, ac bonorum operum sectatorẽ, quemadmodum ostensuri sumus. Antequam autem rem aggrediamur, gratiã imploremus, sine qua vanus est conatus noster, & omnis humanus labor inutilis.

Leuit. 20. *Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis, vt essetis mei.*

IN hac concione primò dicemus, quid à nobis requirat Dominus, quando ait: *Eritis mihi sancti*, deinde rationes explicabimus, quibus ad sanctitatis studium nos exhortatur. Hęc enim duo continet scriptura, quam ex Leuitico proposuimus. Verba hæc, *Eritis mihi sancti*, quid sibi velint, non aliunde meliùs discitur, quàm ex ipso Moyse, apud quẽ iterum & iterum inculcantur. Cap. 11. Leuitici, cum decreuisset Dominus inter munda, quibus vesci liceret, & immunda animantia, à quibus abstinere deberent Iudæi, adiecit in fine. *Sancti estote, quia ego sanctus sum*: Rursus post immundicias & ominationes varias quibus contaminauerunt se Gentes, à quibus populum suum quàm longißimè remotum esse volebat, capite 18. eiusdem libri recitatas, in principio statim capit. 19. ad omnem cœtum filiorum Israël per Moysen dici iussit. *Sancti estote, quia ego sanctus sum Dominus Deus vester.* Iterum cap. 10. eiusdem libri iubente Domino eadem ad populũ Moyses loquitur, vbi & verba thematis nostri scribuntur. Quæ loca si quis conferat, & diligenter ea, quæ præcedunt inspiciat, intelliget non aliud esse, Sancti eritis, quàm segregati eritis ab omni quod immũdum est. Verùm multa Iudæis immunda erant, quæ iam non itidem immunda habentur. Immundum est, vt in genere dicam, quidquid in mũdo est. Vt ergo sanctus sis, separa te à mũdo. Atq; vt intelligas, quid nomine mundi significare velim, non tam verbis, quàm rebus docebo. Legis in Esaia: *Vocabit Dominus Deus exercituum in die illa ad fletum, & ad planctum, & ad caluitium, & ad cingulum sacci, & ecce gaudium & lætitia, occidere vitulos & iugulare arietes, comedere carnes, & bibere vinum, comedamus & bibamus cras enim moriemur.* Ecce mundus. Vbi comeditur vitulus seu aries de medio armẽti vel gregis iuxta scripturam, vbi bibitur vinum in dulcedine, vbi suauiter ac securè viuitur, ibi mundus. Mundus est, vbi gaudium & læ-

 titia.

titia. Recede, recede, exi inde, separa te vt sanctus sis, imò separa te vt viuas. Nā scriptum est: *Ducunt in bonis dies suos, & in puncto ad inferna descendunt.* Præter hunc est alius populus, cui° studia in Genesi sic describit Moses. *Venite faciamus nobis ciuitatem & turrim, cuius culmen pertingat ad cælum, & celebremus nomen nostrum antequam diuidamur in vniuersas terras.* Celebremus, aiunt, nomen nostrum, ædificemus ciuitatem & turrim altissimam, vt perpetuam memoriam consequamur, vt nunquam obliuioni tradatur nomen nostrum, sed nostri perpetuò memores sint posteri: Et hîc mundus est. Mūdus est, vbi ædificatur Babel. Hęc ędificatur nō iam in vna tantū parte orbis, in cāpo Sennaar, sed vbiq; terrarum, in ciuitate ista, in locis circumiacentibus, & quod magis mireris, in terra quoq; sanctorum. Quicunque studia sua in hoc cōferunt, vt parent sibi nomen, vt magni euadant, vt honorentur in populo, illi ędificāt Babel. Quorum quantus sit numerus, quis valeat dicere? hic ieiunijs atterit carnem, orationi inuigilat, iustis operibus insistit, vt nomen sanctitatis consequatur. Ille noctes ducit insomnes, exhaurit spiritus, ingeniu vexat, vt audiat, doctus est, insignis concionator est, magnus philosophus est. Alius totus in hoc est, vt potens habeatur: propterea splendidas domos facit, & porticus, & deambulacra, & vasa, & vestes. Omnes isti ædificant Babel. Fuge qui sanctus esse desideras: Primi illi ędificatores Babylonicæ turris dispersi sunt, dispergentur & omnes qui imitantur illos, sicut scriptum est: *Incuruabit Dominus habitantes in excelso, ciuitatem sublimium humiliabit, humiliabit eam vsque ad terram, detrahet eam vsque ad puluerem, & conculcabit eam pes, pes pauperis gressus egenorum.* Attendant ambitiosi omnes, qui ad magna adspirant: illi enim sunt habitantes in excelso & sciāt, quod altum est hominibus, hoc abominationem esse coram Deo. Descripsimus duo genera hominum, quorum alterum delicijs, alterū gloriæ deditum est: præter hæc est tertium genus, quod pro Deo colit Mammonam, gens idololatra semen sanguisugæ, populus insatiabilis, dicens, adfer, adfer, & cùm multa attuleris, vsq; adhuc audis, adfer, adfer, & nunquam audis, sufficit. Apud hos vel imprimis est mundus, & frustra homines sunt. Nam vt ait Poeta:

Job 11.b — *Genes. 11.*

Pronaq; cùm spectent animalia cætera terram,
Os homini sublime dedit, cælumq; videre
Iussit, & erectos ad sydera tollere vultus.

Non aliam certè ob causam, nisi vt cælestia rimaretur, eaque sola amaret ac quæreret, non hæc terrena, quæ mentem eius satiare nequeunt: vana enim sunt, promittūt homini fœlicitatem, sed non præstant, vnde & mendacium appellantur. *Filij hominum*, ait Dauid, *vsquequo graui corde, vt quid diligitis vanitatem & quæritis mendacium?* vt quid temporalium rerum amore detinemini, quod est vanitas? vt quid tanquam prima extrema sectamini, quod est mendacium? Filij Adam, curuæ animæ, & pectora cæca, dicite mihi qui estis huiusmodi, qui oculos habetis apertos in vmbras rerum temporalium, & ad æterna bona clausos, intulistis in mundum aliquid? efferetis indè aliquid? Nunquid non nudi venistis? nunquid non nudi recedetis? Quid igitur coaceruatis contra vos densum lutum, aurum & argentum, terram vtique fuluam & albam? Fuge qui sanctus esse desideras, fuge qui Deo placere studes, & saluare animam tuam. Nam scriptum est: *Qui volunt diuites fieri, incidunt in tentationē & in laqueū diaboli, & desideria multa, inutilia & nociua, quæ mergunt homines in interitum & perditionem. Radix enim omnium malorum est cupiditas.* Audistis quid nomine mundi intelligam, hoc nimirum, quod beatus Apostolus Ioannes, cum ait. *Omne quod est in mundo, concupiscentia carnis est, & concupiscentia oculorum & sapientia vitæ.* Qui ergo segregat se ab his, ab hominibus qui dicunt: Comedamus & bibamus & fruamur bonis quæ sunt: à filijs Adam, qui ædificant Babel, & aiunt: Celebremus nomen nostrum à semine quoque sanguisugæ, cuius vox est adfer, adfer: Qui inquam ab his omnibus segregat se, & hoc agit, vt soli Deo adhæreat, ille facit, quod sermo diuinus iubet: *Eritis mihi sancti.* Tales fuerunt veteres illi patriarchæ. Dictum est Abrahæ: Egredere de terra tua, & de cognatione tua, & de domo Patris tui, & veni in terram quam monstrauero tibi. Et exijt, ait scriptura, nesciens quò iret, commigrauit in terram, cuius nec nomen, nec situm sciebat. Non erat alligatus carni & sanguini, non loco vel patriæ, nō deniq; vllis rebus sęculi, vnde in terra promissionis demoratus est tanquam in aliena. Nam in casulis habitabat, hoc est, in tentorijs seu tabernaculis, quæ hospitum sunt, & non in loco fixè commorantium, quemadmodum in Epistola, quam ad Hebræos scripsit, docet Apostolus, vbi & causam huius exponemus. *Expectabat*, inquit, *fundamenta habentem ciuitatem, cuius artifex & conditor Deus*, hoc est, expectabat aliam patriam stabilem ac perpetuam, nimirum cælestem. Tales fuerunt & Prophetę Domini. *Ecce ego*, ait Esaias, *& pueri mei, quos dedit mihi Dominus in signum & portentum Israel à Domino exercituum, qui habitat in monte Sion.* Ecce ego, promptum & paratum se significat in omnem euentum Domini. Dominus abscondit faciem suam à domo Iacob, præstolabor eum, etiam si moram fecerit, & non ego solùm, sed mecum pueri mei, hoc est, prophetæ

Psalm. 4. — *1. ad Tim. 6.a.* — *1. Ioan. 2.* — *Gen. 12.a.* — *ad Heb. 11* — *Esaia 8.*

cæteri

cæteri, quos dedit mihi Dominus in signum & portentum Israel. Prophetæ quia gloriam, diuitias, voluptates contemnebant, quia omnia vt stercora arbitrabantur, & reijciebant, spectaculum erant carnali Israeli, alijs eos stultos dicentibus, alijs aliud dicentibus.

Hoc significare vult Propheta, dum ait: *Quos dedit mihi Dominus in signum & portentum Israel.* Tales fuerunt Apostoli quoque, vnde cùm meminisset Paulus quorundam, quorum Deus venter erat, qui non nisi terrena sapiebant, segregans se ab illis & Apostolos cæteros, nostra, ait, conuersatio in cælis est. Tales & nos vult esse Dominus, segregatos scilicet à mundo, & sibi vni addictos, hoc est enim, quod ait: *Eritis mihi sancti.* Et planè vrget nos per ea, quæ adiungit: *Quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis vt essetis mei.* Quæ verba iam hoc secundo loco explicabimus.

In primis ait: *Quia sanctus sum ego Dominus.* Singula suum habent pondus. *Ego*, ait, *Ego Dominus.* Nomen, quod hoc loco ponitur, nusquam ab homine inuentum est, sed ab vno solo Deo traditum. Est enim nomen illud, quod vsque ad Moysi tempora latuisse refert Exodus, nec vlli fuisse reuelatum mortalium, non Abrahæ, non Isaac, non Iacob. Sanctum & adorandum illud nomen est, quod ob sui reuerentiam non profertur ab Hebræis, vt scribitur, sed vel Adonai legunt, vel Eloim. Est ineffabile illud nomen, quod à numero literarum Græci τετραγράμματον vocant, quo præter Deum vnum solum, primum, nihil denominari potest in cælo vel in terra. Hoc magnum supersubstantialis Deitatis nomen, interpres, cum nullam ei parem distinctionem inueniret, saltem propter supereminentiam Dominum transtulit. Cùm igitur hic Dominum audis, illum cogita, qui omnium inuenit originem, qui in vuluis maternis singulorum membra compegit, qui corporibus nostris spiritum infudit, qui vitam dedit, & omnia, à quo non solùm quòd sunt, sed & quòd esse perseuerant, habent vniuersa: illa quoque quæ à philosophis æterna æstimantur, & à corruptione quàm longissimè remota sunt, vt cælestia corpora, & naturæ intellectuales. Quis igitur non tremat audito hoc diuino nomine? quis non pronus adoret? quis non religiosa mente verba dicentis excipiat? Et superstitiosè, vt sic dicam, obseruet? Hinc est, quòd toties habet diuinis mandatis affixum. Ego Dominus. Non periurabis in nomine meo. Ego Dominus. Non stabis contra sanguinem proximi tui. Ego Dominus. Custodite sabbatha mea. Ego Dominus, & cæt. Vbique est nomen Dei ineffabile, vt videlicet cogites authoritatem præcipientis, & præceptum præterire formides. Dicam ingenuè auditores optimi, quòd ita facilè Dei mandata, sanctissimas ipsius leges passim præuaricemur, causa est, quia non attendimus eius Maiestatem, quia non consideramus magnitudinem eius, & sublimitatem. Assideo mensæ, bibitur plenis poculis: ne dissimilis sim alijs, bibo & ipse æquales haustus, sentio perturbari cerebrum, cogito apud me, parua res est, confitebor tempore suo, in confessione omnia purgantur, atque interim stat ibi neglectus, contemptus, reiectus ille, cuius est cælum, & cælum cæli, terra, & omnia, quæ in ea sunt, author vitæ & mortis, in cuius fœmore scriptum est: Rex regum, & Dominus dominantium, cuius nomen sanctum, & terribile, & innominabile: quod si esset ante oculos, qui fieri posset, quin temperarem mihi, quin segregarem me, & studerem sanctus esse Deo meo? Eritis igitur mihi sancti, quia ego Dominus, Ego Adonai, Ego sanctus sum. Et quid est Sanctus sum? aliter ipse, aliter nos sancti sumus. Nos participatione, ipse natura sanctus, purus, impollutus, & segregatus ab omni, quod immundum est. Verum, quia naturam eius intueri non poteramus, naturam nostram assumpsit, vt in carne Deum contemplantes, secundum ipsum ceu veræ sanctitatis absolutissimum exemplar, vitam, & mores nostros componeremus. Intueamur ergo, qualis in terra vita eius fuerit, consideremus locum natiuitatis, quæ erat Bethlehem, contempta, ac paruula ciuitas, viles quoque pannos, quibus paruulus inuolui voluit, stabulum deinde, & durum præsepe, quod in tenera illa ætate pertulit, & videbimus ipsum ab infantia mundum damnasse: ea, quæ mundus miratur, contempsisse: diuitias, honores, voluptates respuisse: atque secundum hæc initia tota reliqua ipsius vita decurrit. Nam vsque ad annum trigesimum ignotus latuit apud parentes. Dehinc relictis parentibus secessit in desertum, vbi cum bestijs versans, vigilijs, ieiunijs, ac longa inedia innocentem carnem atterebat. Relicto deserto, cœpit prædicare, & prædicauit annis penè tribus, in fame, siti, fatigatione: non hoc habens, quod vulpes, quæ foueas: & volucres, quæ nidos habent. Consummato opere prædicationis, seipsum pro nobis in mortem obtulit, mortem ignominiosissimam, mortem crucis, & sic vitam finiuit. Audiamus ipsum iam loquentem: *Sancti estote, quia sanctus sum ego DOMINVS.* Separate vos à mundo, quia ego à mundo me separaui: Ego diuitias, honores, volupta-

tes contempsi, & vos contemnite. Reijcite ex animo auaritiam, cupiditatem, libidinē, quia ego hæc reieci. Ego Dominus. Ego Adonai. Ego, qui vitam vobis donaui, & omnia. Hæc meditemur, secundum hæc nos ipsos excitemus, cogitemus ita nobiscum. Ecce Dei Filius, in quo sunt thesauri sapientiæ & scientiæ absconditi, in quo inhabitat plenitudo diuinitatis, corporaliter iacet in stabulo, latet apud parentes, gloriam fugit, & ego qui cinis sum & puluis, inutile pondus terræ, quęram ego innotescere? magnus haberi & honorari in populo? Ecce Deus meus adeò pauper est, vt non habeat vel tātillum, vbi caput reclinet, & mihi non sufficiet tolerabile hospitium? Iungam domum ad domum, agrum ad agrum, beneficium ad beneficium? Ipse in deserto sub frigido cælo manet, humi cubat, ieiunijs atterit carnē, & vadam ego, & delicijs affluam? comedam, & bibam, & dormiam in plumis suauiter? Per salutem tuam dicebat ille, & per salutem animæ tuæ non faciam hanc rem, in æternum non faciam, sanctus ero Deo meo. Discamus huiusmodi cogitationibus exercere nosipsos, huiusmodi cogitationibus excitemus in nobis iram. Ira opus est, vt cupiditates, quibus hactenus secundum mundum obnoxij viximus, vincamus. Ponamus ante oculos ignominiam, ignominia filio est, si à patre degeneret. Pater noster est, qui possedit nos, & fecit, & creauit nos. Is autem Deus est, ipse sanctus est, natura sanctus, totus sanctus, nihil cum mūdo ei commune aut est, aut esse potest. Quanta igitur ignominia, si nos, qui genus Dei sumus, mūdi cupiditatibus immergamur, nos præsertim Christiani, quos à mundo semel separauit. Separaui, inquit, vos à cæteris populis, vt essetis mei.

Agnoscamus auditores optimi, Dei erga nos amorem singularem. Cùm enim omnium sit Dominus, quare præ cæteris nos elegit? quare nobis conglutinatus est, & non Turcis? Saracenis? aut alijs populis? An quia sanctiores omnibus eramus, ideo nobis iunctus est Dominus? Nónne quemadmodum cæteri omnes, & nos in fecibus concepti, atque in peccatis nati sumus? certè & nati, & concepti. Quare ergo alijs relictis, nobis adhęsit? Audite, quid Moyses dicat carnali Israeli. *Non, quia cunctas Gentes numero vincebatis, vobis iunctus est Dominus, cùm sitis omnibus populis pauciores, sed quia dilexit vos Dominus.* Et nos quia dilexit, ideo elegit, ideo separauit, vt in omnibus pene epistolis suis docet Apostolus: At quo modo separauit? vtique per fidem, & fidei sacramentū, quod est Baptismus. In Baptismo aspersi sumus sanguine ipsius: in Baptismo signati sumus Spiritu promissionis sancto, illius occulta vi ac operatione execti sumus à corpore diaboli, & inserti Christo. Et cui⁹ rei gratia? proptereáne, vt ducamus in bonis dies nostros? vt comedam⁹ & bibamus? vt magnas domos extruamus? vt thesauros auri & argenti congregemus? vt celebremus in terris nomina nostra, & faciamus voluntates carnis κ̣ διανοιῶν?

Abiit. *Separaui*, inquit, *vos à cæteris populis, vt essetis mei*, id est, mihi soli addicti, meo honori, meo cultui, & obsequio, & viueretis mihi: non mundo, non carni, aut concupiscentijs vestris. Atq; istud ne ignoraremus, immersi sumus in aquis, atque ex aquis rursus educti in Baptismo: illo, vt admoneremur nos mori mundo: hoc, vt sciremus ad nouitatem vitæ nos resurgere: ita sane Baptismi sacramentum ad Romanos explicat Apostolus: *An ignoratis, ait, quia quicunque baptizati sumus in Christo, in morte ipsius baptizati sumus? Cōsepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortē, vt quomodo Christus surrexit à mortuis per gloriam patris, ita & nos in nouitate vitæ ambulemus.* Hinc illa exhortationis vox ad Coloss. legitur: *Si consurrexistis cum Christo, quæ sursum sunt, quærite, vbi Christus est in dextera Dei sedens: quæ sursum sunt, sapite, non quæ super terram. Mortui enim estis, & vita vestra abscondita est cum Christo in Deo.* Mortui estis, vita ista non est vita vestra: alia est, quæ sita est in Deo, quæ abscondita est: proinde non debetis hîc quærere diuitias, honores, voluptates. *Cum autem Christus apparuit, &c.* Nunc quidem latet vita vestra, at non semper latebit, semel exeret se. Si quæritis, Quando? In die iudicij, tunc Christus manifestabitur, & vos vnà cum ipso, ita, vt & mundus agnoscat vos verè viuere, & regnare cum Christo, quod iam interim sibi non persuadet. Mortificate ergo membra vestra, quæ sunt super terram, fornicationē, immunditiam, libidinem, concupiscentiam malam, & auaritiam, quæ est simulachrorū seruitus, &c. Videtis, quomodo doceat Apostolus nos cōmori Christo per Baptismū, & rursus resurgere cū Christo in Baptismo, quare Baptismi mysteriū non leuiter transmitti, sed hæc, quæ significat, & requirit per omnem vitā meditari, in his exerceri oportet, vt mortificationem Iesu Christi in corpore nostro perpetuò circūferamus, id est, vt exemplo Christi Deo viuamus mortui mundo, hoc est, vt sancti simus, quemadmodū ipse sanctus est. In hoc enim separati sumus, imò ad hoc nos obstrinximus. Considerate enim & repetite diligenter, quid in Baptismo actum est. Venimus ad fontē, occurrit nobis Sacerdos. antequam immergeret, interrogauit vnumquemque nostrum. Abrenuntias sathanæ? Respondimus singuli, Abrenūtio. Et omnibus pompis eius? Respondimus, Abrenuntio. Et omnibus operibus eius? omni vanitati, & gloriæ sæculi? fastui?

Ad Ro. 6. a

Ad Col. 3. a.

fastui? luxui? voluptatibus? breuiter omnibus vitijs? Respondemus: Abrenuncio. En series cautionis nostræ. Ecce fœdus, quod cũ Deo iniuimus, retractare non possumus, sanguine Christi subsignatum est, annulo Spiritus sigillatum est. Quàm igitur indignam rem faciunt, qui post Baptismũ, mundi cupiditatibus se rursus immergunt, audite, qui comessationibus & potationibus vacatis, qui lasciuitis in stratis vestris, qui pōposè inceditis, qui coniungitis domum ad domum, & agrum agro copulatis vsque ad terminum loci, fidem negatis, sanguinẽ testamenti polluitis, spiritui gratiæ contumeliam facitis. Quantum nefas? & vt amplius aliquid dicam, cultũ Dei transfertis ad idola. Non miremini: Annō idolum est Mammon? an nō idolum est voluptas? Nónne de ijs, qui remissè ac delicatè viuunt, pronunciat Apostolus, quòd ipsorum Deus venter sit, quos & deflet? Et quis non defleat miseros & infelices? Esto namq;, delicientur hodie & cras, & annos decem, & viginti, & triginta, & quinquaginta, & centum etiã, quod est impossibile: imò si vultis, ponam⁹ etiam quid vltra centum: quid est? quid, inquam, est? quid totum est? Vna hora obliuionẽ faciet luxuriæ magnæ, & relinquẽt omnia sua alijs, & descendent ipsi in abyssum, hoc est, in infernum, ibi fumus tormentorum eorũ ascendet in sæcula sæculorum. Talem ergo ducere vitam, non est planctu mẽtis dignũ: Dico ego, si totus orbis sumptis lachrymis eos defleret, ne sic quidem dignè deflerentur. Et tamen hodie felices hi æstimãtur, atque beati, tanta est cæcitas hominũ, sed tempus est, vt dicendi finem faciamus.

Audiuistis auditores optimi, quid Dominus requirat à nobis, quando ait: *Eritis mihi sancti*, & quibus rationibus ad sanctitatis studium nos exhortetur. Obsecro iam per misericordiam ipsius, per amorem illum singularem, quo dilexit nos, nō sint frustrà dicta. Memores sim⁹ perpetuò cautionis, quã in Baptismo præstitimus, versetur semper ante oculos sanguis, quo ibi adspersi sumus: attendamus iugiter spiritum, quo obsignati ibi sumus: cogitem⁹, quòd impressus animis nostris sit character indelebilis, quo agnoscemur & apud inferos, quòd ad populum Dei pertinuerimus: & separemus nos à mundo, quia separauit nos Dominus ipse.

Quid est (hoc, vt sanctum & adorandum, ac magnum illud diuinæ essentiæ nomen, quod Græci ἀνεκφώνητον vocant, & ab Hebræorũ magistris, Sem ham mephoras, hoc est, nomen separatum, non immeritò appellatum est. literis, quibus scribitur, exprimã, quia separauit nos יהוה) separauit, inquã, à massa perditionis, à corpore diaboli, à populo infideli, atque id gratuita sua miseratione, ob nulla prorsus merita nostra. Hui⁹ memores simus, & quod separationis ratio exigit, vni Deo adhæreamus, vt quemadmodum ipse sanctus est, & nos sancti simus. Ipsi honor & gloria in sęcula sęculorum, Amen.

SVPER EANDEM *scripturam Homilia II.*

Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis, vt essetis mei.

SCripturã hanc Leuitici hesterno die tractauimus, sed in genere, vt meministis, quare visum nobis est, eam rursus proponere, atque ab ea hunc quoque sermonem auspicari, in quo dicemus, non quid à quouis Christiano, quod tũ fecimus, sed quid ab ijs potissimùm, quos in sacerdotium elegit, requirat Dominus. Et oro vos beatissimi Patres, & si dignum ducitis sanctissimi fratres, vt non me attendatis iuuenem pollutum labijs, rerum imperitũ, ac multis inuolutum peccatis, sed eum, cui⁹ voluntatem vobis annuncio, hoc est, Iesum Christum, & eius verba æstimate, non mea, quæ per os meum audituri estis. Confido enim, quòd in ore meo erit. Et quamuis multos hic videam non sacerdotes, plurimos tamen adesse scio, qui hoc honore gaudent, plures adhuc, qui ad hunc destinati sunt. Illi ergo prębeant aures mihi attentas, imò silentium prębete quicunque præsentes estis, omnes instruet sermo meus, discent & non sacerdotes, quo timore adsistere debeãt diuinis mysterijs: discent, in quo honore habere debeant sacerdotes: obiter quoque, quam ab eis sanctimoniam exigat Deus, audituri sunt.

Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis, vt essetis mei. Leui. 20.

VErba hæc quanquã ad omnes omninò, qui in populo Dei cẽsentur, pertineãt, vt in Leuitico videre est, & in priori epistola beati Apostoli Petri, in primis tamen spectãt ad sacerdotes. Illos enim separauit Dominus, non solũ à nationibus Gentiũ infideliũ, à Turcis & Saracenis, sed à suo quoq; populo, hoc est, à Christianis cæteris. Vnde & maiore sanctitate pollere debent, quàm ipsum vulgus Christianorũ. Quod dicimus, clarum erit, si modũ exposuerimus, quo eos separauit. Christianos à cæteris populis separauit fide, & fidei sacramẽto, hoc est, Baptismo, quemadmodum heri diximus. Sacerdotes à Christianis cæteris discreuit ordinatione. In ordinatione dictum est eis: Leuit. cap. 11. 20. 1. Pet. c. 1.

Accipite

Accipite Spiritum sanctum, quorum remiseritis peccata, remittuntur eis, & quorum retinueritis, retenta sunt, accipite Spiritum sanctum. Quotquot in Christo baptizati sumus, Spiritum sanctum accepimus, sicut scriptum est: Saluos nos fecit per lauacrum regenerationis & renouationis Spiritus sancti, quem effundit in nos abundè per Iesum Christum Dominum nostrum. Sed alius est ille Spiritus, alius iste, de quo nunc sermo est. Alium dum dico, non diuersum intellige secundum naturam, sed secundum operationem, vim, & energiam. Nam qui in Baptismo nobis datur Spiritus in hoc datur, vt illo sancti simus. Qui autem in ordinatione datur sacerdotibus, in hoc eis datur, vt alios sanctificandi habeant potestatē, quæ duo longè vtique diuersa sunt, atque hoc exprimunt verba illa: *Quorum remiseritis peccata, eis remittūtur: & quorum retinueritis, retenta sunt.* Quæ qui rectè intelligit, videt omnes omninò, qui orbē incolunt Christianum, atque in eo versantur, pedibus sacerdotum esse subiectos, non plebeiam tantùm multitudinem, sed ipsos quoque Reges ac Principes. Quid enim aliud est: Quorum retinueritis peccata, retēta sunt, quàm quorum peccata vos nō remiseritis, nequaquam remissa sunt? Torqueat se Lutherus, ascendat in cælum, descendat in abyssum, eat, quò velit, aliam reconciliationis viam haud inueniet, quàm per manus sacerdotū. Si ergo omnes, ipsi quoque Reges & Principes ad genua sacerdotum impetrare debēt peccatorum suorum remissionem, certè subiecti eis sunt, & Rege maior est Sacerdos. Et quomodo non maior? cùm huius potestas non corpus tantùm, quemadmodum illius, sed ipsam etiam animam contingat, & ad cælos vsque peruadat, adeò, vt quæcunque ipse ligauerit super terram, sint ligata & in cælo: & quæcunque soluerit super terram, sint soluta & in cælo. Diuina est hæc potestas, quam Deus optimus neq; angelis, neque archangelis, sed nec ipsis supremæ hierarchiæ spiritibus datam esse voluit. Vnde hoc asserimus? Ex Esaia. *Volauit ad me,* ait Esaias, *vnus de Seraphim, & in manu eius calculus, quem forcipe tulerat de altari, & tetigit os meum, & dixit: Ecce tetigi hoc labia tua, & auferetur iniquitas tua, & peccatum tuum mundabitur.* En annunciare potuit Seraphim remissum iri Prophetæ peccatum suum, non autem remittere. Auferetur, ait, iniquitas tua. Non sic sacerdos: eius vox est: Absoluo te ab iniquitate tua, siue absoluo te à peccatis tuis. Nec vana vox est, sed quod dicit, verè & efficaciter facit. Quanta igitur dignitas sacerdotum, quibus talis potestas concessa est, quibus tam sacer principatus cōmissus est, qui dij in terris positi sunt. Dei siquidem est remittere peccata. Vnde dicente Saluatore ad paralyticum: *Remittuntur tibi peccata,* dicebant Iudæi: *Quis potest remittere peccata, nisi solus Deus?* Testimonium hoc verum est, quanquam ab infidelitate profectum. Nemo siquidem peccata remittere potest, nisi Deus, vel certe cui diuina potestas fuerit communicata. Illa nulli tum mortalium communicata erat, sed nec antè vlli vnquam fuerat, non Patriarchis, non Prophetis. Magnus erat apud Deum Moyses, magnus item Helias. Ille prece strauit Amalech, hic verbo cælum clausit, vt cætera taceam admiranda, quæ fecere: ac tanti cùm essent, neque hic tamen, neque ille quenquam à peccatis valuit absoluere. Non enim eis dictum erat: *Quorum remiseritis peccata, remittuntur eis.* Agnoscamus Patres dignitatem nostram, agnoscamus, inquam, & cogitemus, quanta sanctitate pollere debemus, qui in tanto gradu positi sumus. Non satis est, si à crapula & ebrietate abstineamus, si fornicationem fugiamus, si auaritiam detestemur, si gloriam mundi non quæramus: maiorem sanctitatem requirit tantum ministerium. Et quam tandem? Dicam, quod mihi videtur, & verum me dicturum puto: Vt à tumultu & negotijs sæculi separati, in lege Domini meditemur die ac nocte, vt precibus & orationibus iugiter vacemus, vt rerum humanarum obliti, cunctisque, quæ in terra sunt, superiores effecti, in cælis versemur cogitatione & affectu, vt hoc geratur in mentibus nostris, quod in corde illius, qui dicebat: *Nomen tuum, & memoriale tuum in desiderio animæ.* Anima mea desiderauit te in nocte, sed & spiritu meo in præcordijs meis de luce vigilabo ad te. Sed dicetis mihi: Hoc Carthusianorum est, & eorum, qui in monasterijs agunt. Audite me beatissimi Patres, & si dignum ducitis sanctissimi fratres. Nónne à plebeia multitudine separauit nos Dominus? certum est, & nos iam declarauimus. Et nónne à plebe requirit Dominus, vt crapulam, ebrietatem, fornicationem, & cætera mundi inquinamenta vitet? Ignorare hoc non potest, qui Paulum legerit. Nisi ergo à tumultu, & negotijs sæculi nos separauerimus, & hoc egerimus, quod diximus, qua in re cęterum populum superabimus, cui esse æquales, confusio nobis est?

Neque verò crassa illa duntaxat in plebe detestatur Apostolus, sed tantam omninò ab ea sanctimoniam exigit, vt non ferat vel μωρολογίαν. i. stultiloquium, nec εὐτραπελίαν. Ait enim sic (attendāt & nō sacerdotes, vt intelligāt, quid requirat Christianism••) *Fornicatio autem & omnis immunditia, aut auaritia nec nominetur in vobis, sicut decet sanctos, aut turpitudo, aut stultiloquium, aut scurrilitas,* hoc est, εὐτραπελία, ea enim voce vtitur Paul⁹, *sed magis* gratiarum

Ad Tit. 3.

Esai. 6. c.

Luc. 5. e.

Esai. 26.

Ad Ep. 5.

gratiarum actio, hoc est, Volo vos in congressibus vestris & couiuijs Christi meminisse, & beneficiorum eius, nō ea loqui, quę stulta sunt, vel quibus alijs risum moueatis: ea enim indigna sunt Christianis. *Eratis aliquando tenebræ, nunc autem lux in Domino. Vt filij lucis ambulate.* Fructus autē lucis est in omni bonitate, & iustitia, & veritate, probātes, quid sit beneplacitum Deo. *Et nolite inebriari vino, in quo est luxuria, sed impleamini Spiritu sancto loquentes vobismetipsis in psalmis, hymnis, & canticis spiritualibus, cantantes & psallentes in cordibus vestris, Domino gratias agentes semper pro omnibus in nomine Domini nostri Iesu Christi Deo & Patri, &c.* Si ad hæc plebem hortatur Apostolus, quid nos facere oportet, nos, inquam, qui tanto gradu à plebe diuidimur? Neque verò hac re tantùm separati sumus, quòd ligandi soluendique potestatem præ alijs accepimus, sed & hoc à cętero populo differimus, quòd sacrificandi potestas penes nos sit. Nobis, nō alijs dictum est, *Hoc facite in meam commemorationem.* Et quid est, hoc facite in meā commemorationem? Vtique consecrate corpus & sanguinem meum, offerte, sumite, & alijs administrate. Consideremus, quanta sint hæc. Ad hoc autem plurimùm iuuabit sextū caput Esaiæ, quod sic habet: *Vidi Dominum sedentem super solium excelsum & eleuatum, & ea, quæ sub ipso erant, replebant templum. Seraphim stabāt super illud sex alæ vni, & sex alæ alteri. Duab. velabant faciem eius, & duabus velabant pedes eius, & duabus volabant. Et clamabant alter ad alterum, & dicebant: Sanctus, Sanctus, Sanctus Dominus exercituum, plena est omnis terra gloria eius. Et commota sunt superliminaria cardinum à voce clamantis, & domus repleta est fumo. Et dixi: Væ mihi, quia tacui, quia vir pollutus labijs ego sum, & in medio populi polluta labia habentiū ego habito, & Regem Dominum exercituum vidi oculis meis.* Dominus, quem hîc vidit Esaias, non Pater fuit, sed Filius ipse, qui dixit: *Hoc facite in meam commemorationem*, quod discere licet ex Euangelio Ioānis. Cùm enim dixisset beatus Euangelista de Iudæis loquens, propterea non poterant credere, quia iterum dixit Esaias: Excæcauit oculos eorum, & indurauit cor eorum, vt non videant oculis, & corde intelligant, & conuertantur, & sanem eos, quę verba ex hoc 6. capite transcripsit, continuò subiecit:

Esaiæ 6.

Hæc dixit Esaias, quando vidit gloriam eius, & locutus est de eo, Christum vtique significans, in quem illi credere nolebant. Quàm igitur tremendum sacrificium, & horrore plenum, in quo hostia est ille, qui maiestate sua non terram modò, sed & cælum implet. (Hoc enim significatur illa hypotyposi, qua describitur sedere super solium excelsum & eleuatum, atque ea, quæ sub ipso sunt, replere templum.) Sed & quàm magni illi, quibus operantibus sacrificium hoc initiatur, perficiturque, ad quorum voces, panis in corpus, & vinū in sanguinem transelementatur: in corpus, inquam, & sanguinem eius, cuius gloriam obtueri non velent Seraphin: velant enim facies suas. Nam quod noster textus habet faciem eius, rectè interpretari possumus, faciem suam, vel facies suas. Non enim distinguunt Hebræi pronomina reciproca à non reciprocis, quemadmodum nos Latini. Nec facies tantùm velant, sed pedes. Quare facies velent, iam diximus. Et quia nonnulli fortè minus aduerterunt, iterum dicemus. Velant facies suas, simul vt excludant radium è throno prodeuntem, eò, quòd ferre nō possent immensam illius gloriam, simul autem vt religionem suam, ac reuerentiam significent, quam habent erga Dominum. Et quum plurimam habeant erga conditorem reuerentiam, & hanc vndiquaque conentur præstare, nec assequantur, quod expetunt, idcirco & pedes tegūt, vt quod deest affectui, hoc velo obtegant. Iam vt intelligamus promptam eorum obedientiam, postquam dixit, duabus velabant faciem, & duabus velabant pedes, adiecit, & duabus volabant. Et quidnam dicebant, iam audistis. Hoc vtique: *Sanctus, Sanctus, Sanctus, Dominus exercituum.* Plena est omnis terra gloria eius, quia nihil naturâ sanctum, nisi ipse, ideo ter dicunt Sanctus. Quoniam autem vbique quasi literis inscripta videtur diuina eius potentia, idcirco accinunt: Plena est omnis terra gloria eius. Atque huius, de quo ista dicuntur, Sacerdotes quotidiè in altari corpus consecrant, offerunt, sumunt. Quoto ergo hos in ordine collocabimus? quantam autem ab eis integritatem exigemus? quantam religionem? Considerate, quales manus illa administrantes esse oporteat? qualem linguam? quę verba illa proferat? qua denique re non puriorem, sanctioremque conueniat esse animam, quæ tantum illum Dominum quotidiè recipiat, sanctissimum illud corpus, sacratissimum sanguinem illum, in quo pacificata sunt atque instaurata, & quæ in cælo, & quæ in terra sunt. Considerate apud vos. Nos quia semel cœpimus, pergemus in Esaia, & reliqua, quæ ex ipso proposuimus, exponemus.

Videns Propheta Dominum in illa maiestate, videns hinc atque hinc Seraphim cælestes illas virtutes stantes timoris ac stuporis plenas, videns ad voces earum moueri cælum (commota sunt enim superliminaria cardinum à voce clamantis, hoc est, clamantium phrasi Hebraica) cupiebat quidem se iungere, & vnà cum ipsis dicere: *Sanctus, Sanctus, Sanctus*, sed non audebat, atq; hoc est,

est,quod plangit,dum ait: *Va mihi,quia tacui*, id est,quia tacendū mihi iudicaui. Sed quare sibi tacēdum esse censebat? quam ob causam non audebat voces suas iungere, & dicere cum Seraphin, Sanctus, Sanctus, Sanctus? Causam ne ignoremus, ipse expressit, *quia*, ait, *vir pollutus labijs ego sum*. Ob polluta tantùm labia hoc non audebat. Et vnde illi labia polluta? latenter etiam hoc significauit, dum ait: *Et in medio populi polluta labia habētis ego habito*. Non suo ergo vitio, sed societate populi polluta labia habentis, cum quo loqui sæpissimè cogebatur, labia incurrerat polluta. Sed illa ne indignum reddebant Prophetam laude Dei? Sic sane. Nam hoc est, quod plangit, nisi forte quis dicere velit ex scrupulositate id profectum, quæ vtique longe fuit à corde Prophetæ. Sed quorsum hæc? conspectant quò cætera. Cupimus modis omnibus persuadere, quid requirat sacerdotium, quantam integritatem, quantam sanctimoniam, atque ad eam rem non parum facit locus iste. Nam si sanctus Propheta ob polluta tantum labia, hoc est, ob leue aliquod peccatum, atque ex genere illorum, sine quibus præsens hæc vita non ducitur, indignum se fatetur Dei, nec audet dicere cum Seraphim, Sanctus, Sanctus, Sanctus, qualē obsecro esse cū oportet, qui non cum Seraphim modò Sanctus, Sanctus, Sanctus cantat, sed illa quoque per linguā verba promit, quæ proferre nec ipsa Seraphim audent, dumque proferri audiunt, tremunt ac horrent. Satis ne huic fuerit, si crapulam, ebrietatem, fornicationem, atq; alia id genus crassa peccata vitet? Nónne ab omni prorsus humana cōtagione alienus esse debet? & hoc ne suffecerit? nónne angelū esse oportet? certè angelum, imo plus, quàm angelum, quum ei datum sit, quod angelis nō est concessum. Nusquam enim ad eos dictū est: *Hoc facite in meam commemorationem*. Puto me ostendisse, quod in exordio concionis proposui, videlicet verba hæc: *Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis, vt essetis mei*, in primis spectare ad sacerdotes, atque adeò maiore eos sanctitate pollere debere, quàm ipsum vulgꝰ Christianorum. Quod quidem nec ipsa Scriptura tacuit, dum peculiares refert causas, ob quas eos vult esse sanctos, Leuitici 21. Incensum Domini, & panes Dei sui offerunt, & ideò sancti erunt. Sunt verba Domini Dei ad Moysen super filijs Aaron, Ego elegi filios Aaron, & à cætero populo separaui, vt ministrent in conspectu meo, & incensum, & panes offerāt, & quia hoc præ cæteris sortiti sunt ministerium, ideo sancti erunt, sancti tanquam erunt, non vulgariter quomodo cæteri, sed excellenter. Hoc enim significat nota illationis, & ideò si quæras, quam ab eis exigebat sanctitatem, quam non itidem à cætero populo? Dico variam & multiplicem.

In primis non à sordibus solùm, & inquinamentis peccati mundos eos esse volebat, quod omnium est, sed & animum habere liberum prorsus, nullis curis, nec vllo mœrore sæculi offusum. Vnde cum terram diuiderent, & possessiones partirentur vndecim tribus, Leuiticam tribum nihil de illa diuisiōis portione percipere voluit, vt quæ operationibus diuinis insistebat, in nulla re auocaretur, nec cogitare, aut agere sæcularia cogeretur, sed alijs terram colentib. illa tantum Deum coleret, & ad victum, atque alimentum suum ab vndecim tribubus de fructibus, qui nascebantur, decimas reciperet. Secundo non solùm à largiore potatione, quam & cæteri vitare debebant, verum & ab omni potu tum vini, tum siceræ abstinere eos volebat tempore ministerij. Sic enim legimus in Leuitico: *Vinum & omne, quod inebriare potest, non bibetis tu, & filij tui, quando intrabitis in tabernaculū testimonij, ne moriamini, quia præceptum sempiternum est in generationes vestras, & vt habeatis scientiam discernendi inter sanctum et prophanum, inter pollutum & mundum, doceatisq; filios Israel omnia legitima mea, quæ loquutus sum ad eos per manum Moysi*. Leuit. cap. 10. b. Tertio tam sublimem volebat esse eorum conuersationem, vt ex ea & ipse sanctus agnosceretur, & populus ad sanctitatis ac virtutis studium excitaretur. Vnde filijs Aaron Nadab & Abiu ob temeritatem a Domino percussis, Hoc est, ait Moyses, quod locutus est Dominus: *Sanctificabor in his, qui appropinquant mihi, & in conspectu omnis populi glorificabor*. Quorum verborū hic est sensus: Agnoscat sanctus ex munditia, & sanctitate ministrorum, nō permittens malos mihi ministrare.

Considerate patres beatissimi ministerium vestrum, & cum illorum confertte ministerio, qui secundum ordinem Aaron ministrabāt. Illi, quemadmodum audistis, panes offerebant, vos non panem offertis: vel si panem, certè non huius generis, qui è terra educitur, sed quem offertis panem, de cęlo descendit, & dat vitam mundo. Illi brutorum animaliū carnes immolabant, & sanguinem: vos nō huiusmodi animalium carnes & sanguinem, quæ auferre non possunt peccata, sed immolatis agnum immaculatū & incontaminatū Iesum Christum, sanctissimum corpus eius, sacratissimum sanguinem eius, in quo semel pacificata sunt, atq; instaurata, & quæ in cælis, & quæ in terris sunt. Si ergo illos ob hoc ipsorum ministerium sanctos esse oportebat, nec vulgariter, sed excellenter sanctos, quales vos esse oportet, quorum ministerium tantò pręstantius est, quātò lex noua præstat veteri. Sicut enim

enim se habet lex ad legem, sic sacerdotium ad sacerdotium. Quales, inquam, vos esse oportet, quam sanctos, quam puros, quam à terrenis actibus & curis elongatos, quam abstemios, quam sobrios, quam sublimis & excellentis conuersationis: Multa de vobis scripsit Cyprianus, multa Hieronymus, multa Ambrosius, multa item Chrysostomus, atque alij tum Græci, tum Latini, præclarè scripserunt: sed minus est quidquid hactenus aut ipsi, aut alij scripsere. Vtcunque à purgatis mentibus concipi potest quid requirat Sacerdotium, quantam integritatem, quantam religionem, quantam sanctimoniam. Quare Patres beatissimi, hoc agite, dispicite vobis locum aptum contemplationi, tempus ad eam rem oportunum eligite, & in silentio cordis versate, quis sit quem quotidiè offertis, cuius corpus quotidie manibus vestris contrectatis, cuius sanguine quotidie labia vestra proluitis. Et si serio id feceritis, scio, apprehendet vos in cogitatione vestra stupor vehemens, mirabimini supra modum de eminentia ministerij vestri, pronunciabitis non solum omni re puriorem, sanctioremque esse oportere, cui tale incumbit ministerium, sed & summa ope adnitemini tales vos præstare, vt quemadmodum ipse sanctus est, & vos sancti sitis: ipsi honor & gloria in secula seculorum, Amen.

SVPER EANDEM *scripturam Leuitici, Homilia. III.*

Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis vt essetis mei.

NON miremini Auditores optimi, scripturam hanc Leuitici, iã tertio à nobis proponi. Facimus id exemplo eius à quo profecta est. Ipse siquidẽ eius author frequenter admodũ per Mosen eam populo suo proposuit, quemadmodum videre est in Leuitico. Quod eo sanè consilio fecit, vt populus hanc in perpetua haberet memoria, nec vnquam sibi pateretur excidere, quam tanto studio sibi commendatam nouerat. Idipsum nos agimus, cupimus modis omnibus hæc verba imprimere animis vestris, & quia vanus est noster labor, nisi cæleste numen aspiret idcirco gratiam imploremus. *Leuit. 11. 19. 20. d.*

Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis, vt essetis mei.

IN prima nostra concione diximus, quid ab omnibus in vniuersum Christianis requirat dominus, quãdo ait: *Eritis mihi sancti.* In secunda, quid ab ijs, quos à cæteris separauit, vt sacerdotio fungantur in populo. In hac tertia dicemus, quam longè absimus ab hoc quod esse debemus. Et scire vos volo auditores optimi, quod dum huius rei cogitationibus me exercerem, lachrymæ oboriebantur mihi. Et quis temperet à lachrymis? Separati sumus à cæteris populis, vt sancti simus: & sanctitate præeunt nos ipsi, à quibus separati sumus, hoc est, Gentes incredulæ. Quis non fleat? cuius oculi non deducãt lachrymas? cuius palpebræ non defluant riuis? Separati sumus, vt in lege Domini meditemur die ac nocte, vt precibus & orationibus iugiter vacemus, vt rerum humanarum obliti, cunctisque quæ in terra sunt superiores effecti, in cælis versemur cogitatione & affectu, & ne vmbram quidem horum apud nos videre est. Hoc ne lamentatione dignum? Quis dabit capiti meo aquam, & oculis meis fontem lachrymarũ, & plorabo die ac nocte? Triste exordium hoc, sed tale prorsus quale res ipsa exigit. Cõsideremus paulisper studia nostra, vitam & mores. Quæso vos, quid agimus? Et si à me vultis audire, non grauabor dicere. Hic nouarum rerum cupidus illa studiose inquirit, quæ ad se pertinent nihil, videlicet quid agat Cæsar, quid moliatur Galliarum Rex, quid meditetur Turca, atque de his domi, de his foris, de his commentatur in templis. Ille totos dies spatiatur. Tertius fistula ludit ac fides pulsat. Quartus in ratiocinijs & supputatione tempus omne consumit. Quintus iactu gaudet tesserarum, & longos dies fallit fritillo. En studia nostra. Sed hæc ne sunt magnopere reprehensione digna? magnopere prorsus. Dum enim hæc agimus, negligimus Prophetas, negligimus Paulum. Non legimus Euangelia. Et quia in his non versamur aut frigidè versamur: nescimus quid sit Christianismus, nescimus qua re apprehendatur iustitia, ignoramus iudicia Dei, & descendimus absque vllo numero ad infernũ. Quid me adspicitis? An non Scriptura hoc dicat? Scriptum est. *Propterea captiuus ductus est populus meus, quia non habuit scientiam, & nobiles eius interierunt fame, & multitudo eius siti exaruit. Propterea dilatauit infernus animam suam, & aperuit os suum absque vllo termino, & descendent fortes eius & populus eius, sublimes gloriosique eius ad eum.* Mira verba & propterea resumamus ea. Populus meus captiuus ductus est. *Esaia 5. d.*

In captiuitate, fame ac siti interijt, & dilatauit infernus animã, & aperuit os suum absque vllo termino, & deuorauit in perpetuum puniendum. Quia aliena per vim rapuit? quia libidine exarsit, quia scorta aluit? Non multi siquidem, si illa spectemus, sanctè & non innocenter vixere. Quare ergo? quia non habuit scientiam. Et quam scientiam? Num illam, quæ ornatè secundum Ciceronem loqui docet? quæ docet conuersari laudabiliter secundum sęculum? quæ vultum componit? quæ gressum format, atque in exteriori homine fingendo tota est, quam tantopere hodie amplectuntur aulici? de eá ne loquitur scientia? Absit: ea siquidem stultitia est apud Deum. Quam ergo intelligemus hic scientiam? sane illam, quæ scripturis propria est. Ea autem est, quæ de remissione peccatorum, de iustitia, de salute disserit: quæ docet quid gratos Deo, quid dignos cælo efficiat, quæ res fiduciam pariat, qua subnixus audeat egredi animus & sisti conspectui Dei. Hęc in quibus potissimum referendis scriptura sacra occupatur, quam pluris incognita sunt. Agnoscite quod dico. Hic videt se quotidie labi ira, inuidia, torpore, libidine, superbia, atque interim dat eleemosynam, audit sacrum, legit septem Psalmos, nec quidquam cogitat de mutanda voluntate, atque ob hæc, quæ facit opera, putat omnia esse salua. Alius nec hæc adhibet, sed satis superbeque putat, si credat in Christum, ob fidem in Christum certò persuadens sibi nihil esse periculi Christiano, etiam si perditè viuat, etiam si luxu diffluat, etiam si in πολυμιξίᾳ strenuè se exerceat, & omnem turpem actionem patret. En in quibus versamur tenebris quia negligimus scripturas. Sed pergamus quo cœpimus.

Quia verò ignoramus iudicia Dei, quia nescimus, quam à nobis requirat Deus iustitiam, idcirco non tangimur stimulis conscientiæ, propterea non laboramus in fletu & gemitu, non insistimus precibus & orationibus, non extendimus manus nostras ad cælum, cuius habitatorem offendimus. Quid faciemus in die calamitatis & miseriæ de lõge venientis? ad cuius confugiemus auxilium? vbi relinquemus gloriam nostram, id est, hortos nostros, ædificia nostra, vasa aurea & argentea, beneficia nostra, quæ gloriam nostrã iam ducimus. Et parum fuerit (sacerdotibus loquor) si nitamur nobis Deum habere propitium, separati sumus vt pro tota Ecclesia, hoc est, vniuerso orbe oremus, vt stemus sicut Moyses leuatis semper interioribus animi manibus in cælum, in confractione, in conspectu Domini ad auertendam iram eius, ne disperdat populum suum, hoc nostri officij est. Et quia responsurus puto. Quotidie conuenimus, decantamus Psalmos, legimus horas. Dico & me legere horas. Sed quomodo legimus? Vix benè cœpimus, & iam finem requirimus. Quanta miseria? Diuinos illos Psalmos, Psalmos plenos cælestis suauitatis, quibus nihil dulcius habet tota scriptura, legimus sine mente, sine affectione, absque spiritu, imò tanquam onus quoddam è manibus excutimus, vt de nugis (ne quid grauius dicam) liberius possimus commentari. Quanta miseria? Vbi est illud: *Nomen tuum & memoriale tuum in desiderio animæ. Anima mea desiderauit te in nocte, sed & spiritu meo in præcordijs meis de luce vigilabo ad te?* Esa. 26. d. Sentiunt qui verè sunt in Christo, hos affectus, omnia ossa eorum clamant: Nomen tuum & memoriale tuum in desiderio animæ. Nec sufficit eis dies, impendunt etiam partem noctis, vt spiritum præsentem reddant Deo. Legunt horas positis genibus, nudo capite, maxima cum attentione, afficiuntur, transformantur, rapiuntur, cibus suauissimus eis est, dulcius magis quam mel aut fauus: sed pergamus.

Quia verò neque studia amamus scripturarum, neq; spiritum habemus precum: & vsquam animum se oblectare necesse est, hinc fit vt bona pars nostrum ea sectetur, quæ carnis sunt, quæ mundi sunt, commessationes, potationes: & ne longus sim, fœdas voluptates: atque adeò his dediti sumus, vt & ipsas gentes superemus ac fide alienas. Quid attinet dissimulare? Nónne maior luxus in conuiuijs nostris, quam Gentilium? Nónne diuturniores accubitus apud nos quàm apud Gentiles? Nónne maior libertas in mensis nostris quàm Gentilium? Statuuntur magna pocula, ebibimus non semel, atque iterum, sed sæpius: nec satis est, quod ipsi ebibamus, ad æquales haustus cogimus cæteros, & quia nõ inebriamur, nec peccare nos putamus, quasi non scriptum sit: *Væ vobis qui potentes estis ad bibendum vinum, & viri fortes ad miscendam ebrietatem.* Esaia 5. c. Comminatio est, non contra eos, qui fortè, vt fit, virtutem potus ignorantes inebriantur, sed contra eos, qui quotidie fortia & delicata ac varia vina bibunt, Francia, Rhenana, atque alia, & multum bibunt, nec tamen inebriantur, quia in consuetudine venére bibendi. Hos arguit Propheta. Illi sunt, quos potentes appellat ad bibendum vinum, & viros fortes ad miscendum in vno ventre inebriatiua. Id enim huius loci Hebræa vox significat, quam & Græci interpretes vsurparunt, vertentes οἱ κεράννυντες τὸ σίκερα. Et vt nihil ad nos pertineat comminatio hæc Prophetæ, illud manifestum est, huiusmodi potationibus impinguari

pinguari sensum, quem in Christianis, maximè autem in sacerdotibus Dominus semper vigere voluit, ac tenuem esse. Impinguatur dico sensus, vt quæ vera, quæ sancta sunt quæ spiritus Dei sunt, capere nequeat. Vnde cum meminisset Esaias hominum sui téporis, plebis ac cleri, & omnes vino deditos dixisset, intulit: Quem docebit scientiam, & quem intelligere faciet auditum. id est, hoc rerum statu, quando totus populus ita deditus est vino, quando sacerdotes sic addicti sunt mensis & poculis, quis erit capax doctrinæ? (familiare siquidem est Hebræis auditum pro doctrina vsurpare) Respondet ad interrogationem suam. Ablactatos à lacte, auulsos ab vberibus, hoc est, in tota ciuitate hac non sunt aliqui capaces doctrinæ meæ, præterquam, qui adhuc admodū pueri sunt, hoc est, qui tredecim aut quatuordecim duntaxat annorum sunt, qui scilicet nondum per ætatem attigerunt pocula vel mulieres. Cæteri qui viginti sunt annorum & supra, impinguati sunt, non intelligunt me concionantem, imò rident conciones meas. Quia manda, remanda, manda, remanda: expecta, reexpecta, expecta, reexpecta: modicum ibi, modicum ibi. Mimiticōs hæc accipiuntur. Habebant Prophetæ frequenter verbum in ore mandandi, quemadmodum in eorum scriptis videre est, sæpè ibi legitis: Hæc mandat Dominus. Similiter verbum, expecta & modicum. Isti ergo dediti vino imitabātur sermonem Esaiæ, quēadmodum & hodie facimus, dum ridere aliquem volumus. Quid vis (dicebant) audire Esaiam? Esaias non dicit admiranda, non prædicat noua, semper est: Hæc mandat Dominus, hæc mandat Dominus, illud est initium, illud est finis concionum eius. Et fortè occurrentem ita compellabant Prophetam. Non concionatus est hodie: Hæc mandat Dominus, Expecta Dominum, Adhuc modicum? Talis erat populus tempore Esaiæ, talis erat & clerus. Tales & nos sumus, siue populum spectes, siue clerum. Agnoscite quod dico. Concionatur quis populo dicit, quid requirat Christianismus, quales se præstare debeant Christiani in conuiuijs & in congressibus, quam sancta ipsorum colloquia esse oporteat, quòd satis non sit à detrectatiōe & verbis spurcis abstinere, quòd ea loqui oporteat, quæ ædificationis sunt, quòd oporteat Christi meminisse & beneficiorum eius, quodque nimis gentiles sunt qui id non faciunt. Concionatur ita quis & ridetur. Sacerdotum hoc est, aiunt, & huiusmodi concionatorem dicunt melius seruire Beguinis. Concionatur alius clero dicit, quid requirat sacerdotium, quantam integritatem, quantam puritatem, quantam sanctimoniam, & non intelligitur: non, quòd verba & voces non intelligant, sed quia nō in animū inducunt tanta opus esse puritate, quia non persuadent sibi illam requiri sanctimoniam, satis esse putant, si ebrietatem, fornicationem, & crassa huiusmodi peccata vitent. Illa verò, meditari in lege Domini die ac nocte, precibus & orationibus iugiter vacare, vsque in cælis versari cogitatione & affectu, ad monachos seu anachoretas reijciunt: Carthusianorum esse dicunt & phantasticum eum, qui sublimis illius conuersationis insignia ab ipsis requirit. Lætantur proinde in conuiuijs, comedunt, bibunt, implent se vino, non dico inebriantur. Quis enim hoc ferat in sacerdote? sed implent se vino, hoc est, multum vini ingurgitant, vadunt sic cubitum, surgunt post ortum Solis, legunt horas, quibus vna cum Psalmis aliquot, quos præparatorios vocant, frigidè lectis, statim accedunt sancta sanctorum, mundissimam illam carnem Saluatoris, sacratissimum illum sanguinem, quo sumus abluti, sumunt faucibus hesterno mero fœtentibus, stomacho hesternam crapulam eructante, nec vllum sentiunt singultum conscientiæ. Heu voluptas, quàm impinguas mortalium corda, atque vtinam sola esset voluptas, minor esset nostra querela? Accedit iam aliud malum, & quidem in exitium vsq; dulce. Gentium poetæ, doctores ebrij, Tibullus, Catullus, Martialis, Ouidius, Terentius, & cæteri quos enumerare longum est. Vinum quod isti nobis propinant, non modò impinguat, sed mollit quoque animos & neruos omnes virtutes elidit. Nulla hic opus probatione, res experientiā certa est, atque ita cum sit tamen hos passim audimus, studiose legimus, magno labore ediscimus. Quo deuenimus? Sed audio: Hinc verba discuntur, hinc acquiritur eloquentia, rebus persuadēdis sententijsque explicandis maximè necessaria. O flumen tartareum, quis resistet tibi. Quādiu non siccaberis? Quousque volues Euæ filios in mare magnum & formidolosum? Vsquequo saxa tua percuties & sonabis dicens? hinc verba discuntur, hinc acquiritur eloquentia, rebus persuadendis sententijsq; explicandis maximè necessaria? Ita verò nō cognosceremus verba hæc, imbrem aureum & gremium & fucum, & templa cæli, & alia verba, quæ in eo loco scripta sunt, nisi Terentius induceret nequam adolescentem proponentē sibi Iouem ad exemplum stupri, dum spectat tabulam quandam pictam in pariete, vbi inerat pictura hæc: Iouem, quo pacto Danae misisse aiunt in gremium quondam imbrem aureum, fucum factum mulieri. Et vide quemadmodum se concitat ad libidinem, quasi cælesti magisterio.

At quem Deum: inquit? Qui templa cæli summo spiritu concutit, ego homuncio id non facerem? Ego verò illud sponte feci, & libens. Non omninò per hanc turpitudinem verba commodius discuntur, sed per hæc verba turpitudo ista confidentius perpetratur. Non mea, sed Augustini hæc sententia est. Et nihil sit vobis periculi ex horum lectione. Nonne nimis Gentiles estis, qui totos dies apud hos versamini? Nónne frustra Christiani estis, qui eas literas tam charè amplectimini, in quibus ignoratur charitas Dei, contempta atq; irrita est crux Christi, admirationi est Mundus? Nonne prorsus obliti videmini fœderis in Baptismo cum Deo initi, qui tanto studio prophana sectamini, imò lasciua, imò falsa, imo impia? Quantis adhuc lachrymis expiabitis hos labores, si tamen resipiscere contingat: Repetite ex ijs, quæ in superioribus concionibus diximus, quid sit, Eritis mihi sancti: Quid sit, Separaui vos à cæteris populis, vt essetis mei. Hisque si placet, addite locum, qui est apud Petrum in priori epistola cap. 2. Vos autem genus electum, regale sacerdotium, gens sancta, populus acquisitionis, vt virtutes annuncietis eius, qui de tenebris vos vocauit in admirabile lumen suum. Et locum, qui est apud Iacobum capite primo. Voluntariè genuit nos verbo veritatis, vt simus initium aliquod creaturæ eius, & pudeat vos ingratitudinis. Elegit vos Christus in peculiarem sibi populum, reges fecit ac sacerdotes, lauit vos sanguine suo, liberauit à tenebris gentilitatis, & transtulit in gratiã Euangelij, vt liberati iam in ipsius operibus versemini, vt & in conuiuijs & congressibus vestris crebram mentionem faciatis beneficiorum ipsius, vt narretis populis virtutes eius, hoc est, studia: quid fecerit, quid adhibuerit ad liberationem humani generis, vt sciant hoc pueri, vt sciant hoc senes, quo in ore omnium versetur tantum beneficium. Huius rei gratia acquisiuit vos sanguine suo. Hoc est, quod dicit Petrus. Eandem sententiam habent verba Iacobi: Voluntariè genuit nos verbo veritatis. Siquidem datiuus est, verbo, (etiam phrasi Hebræa, vt sæpè in Psalmis: Nam Græcos ablatiuo carere palam nempè est) explicans, ad quid geniti sumus siue regenerati per Baptismum, nempè ad verbum veritatis discendum, credendum, amandum, sectandum, & opere implendum ac propagandum. Vt simus, inquit, initium aliquod creaturæ eius, hoc est velut primitiæ, grati ac preciosi. O igitur diuinis donis ingratos vos, qui neglecto verbo veritatis, toti estis in ediscendis poetarum fabulis, in recitandis amoribus meretricum & stupris virginum, in decantandis falsorum eorum laudibus, Iouis, Apollinis, Mercurij, & cæt. Nónne benè de vobis apud Hieremiam Dominus queritur dicẽs: *Me dereliquerunt fontem aquæ viuæ, & foderunt sibi cisternas, cisternas dissipatas, quæ continere non valent aquas.* Quid est, foderunt sibi cisternas dissipatas, me fonte viuo relicto, si non hoc est? Obsecro, conuertamus nos ad meliora studia. Sanctus est Dominus, totus sanctus, natura sanctus: & quia natura sanctus est, necessariò execratur quicquid immundum est. Vnde antiquos illos inhabitatores terræ sanctæ, quia odibilia opera faciebant, disperdidit, & terram eorum dedit populo suo filijs Israel, dicens: *Custodite leges meas, atque iudicia, & facite ea, ne & vos euomat terra.* Et quia non permanserunt in hoc ipsius testamento, & ipsi reiecti sunt: ac magnifica illa promissa facta Abraham, Isaac, & Iacob, ad nos deuoluta sunt, nos in locum eorum successimus: timeamus, ne simul nos quoq; deseramur. Timeamus dico, magna caussa est. Videmus quid catholico ac nobili Angliæ regno acciderit. Quid inuicto populo Germaniæ. Has sane terras hæresis si nõ peruasit, inuasit tamen magnaque in parte subuertit. Timeamus ne deseramur. Cum enim sanctus sit Dominus, sanctum vult habere populum: si ipsi tales nos non præstiterimus, inueniet, qui tales se præstabunt: si nati non sunt, nasci faciet. Ipsi honor & gloria in secula seculorum. Amen.

Iere. 2. a

Leui. 20. d

DE MORTALITATE

super hanc scripturam Genesis capite 3. Homilia I.

Memento homo quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.

Socrates apud Platonẽ in Alcibiade disputans quid homo & quod eius officium. Homo, inquit non aliud est quàm anima, hancq; nosse iubet, qui præcipit, Nosce teipsum. Aliter sane Ecclesia, quæ Apostolo basis & sedes veri dicitur. Huius vox est: Memento homo quod puluis es, & quod in puluerem reuerteris. Quã & semel infigere volens animis nostris, cæremoniam adhibet ad eam rem in primis accommodam. Et profectò non possemus non iugiter circumferre animo, si quod res est, persuasum nobis esset, magna ex parte indè pendere salutis nostræ cum initium, tum progressum ac consummationem. Quod vt efficaciter possimus demonstrare,

ſtrare, & velut oculis ſubijcere, numen inuocemus.

Memento homo quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.

IVgis verſiculi huius meditatio (præter alia, quæ ipſi in vobis experimini) primò ad humilitatem, quæ omnium virtutum fundamentum, adeoque ſalutis initium eſt, imbuet animum. Secundò rerum omnium, quas admirari mundus ſolet, contemptum ſuadebit, qui non parum ad progreſſum, qui in virtute attenditur, facere dinoſcitur. Tertiò arctam, quæ ad vitam ducit, viam vſque in defeſſo pede perambulare faciet, qua in re cōſummatio eſt. nam ſcriptum eſt: Qui perſeuerarit vſque in finem, hic ſaluus erit. Hæc vt eo, quo propoſita ſunt, ordine exequamur, legimus in volumine Eſaiæ. Ad quem reſpiciam niſi ad pauperculum & contritum ſpiritu, & tremētem ſermones meos? *Eſa. 66. A.* Quod ſeptuaginta reddiderunt? ἐπὶ τίνα ἐπιβλέψω, ἀλλ' ἢ ἐπὶ τὸν ταπεινόν, καὶ ἡσύχιον, καὶ τρέμοντα τοὺς λόγους μου. Quæ verſio loco commentarij nobis eſt: docet enim non ad fortunam, ſed ad animam pertinere, quod in noſtra editione legitur, niſi ad pauperculum. Initium itaque ſanctitatis eſt humilitas: humilitatis initium, tui cognitio eſt. Cognitio tui in hoc eſt, vt verè agnoſcas, quid ſis, & quid futurus ſis, hoc eſt, vt memineris, *quòd puluus ſis, quodque in puluerem reuerteris*. *Gene. 3.* Et quidem omnes nouimus iſtud. Nam etiam dum pueris cū cinere impreſſus nobis eſt verſiculus. Memento homo, &c. Quem ſi nunquam etiam audiuiſſemus, ignorare haud poſſemus, cū ea, quæ per os, nares, cæteroſque corporis meatus egeruntur, hoc ingerant, nempè quòd putredo ſimus ac limus terræ. Sed & in putredinem ac terræ limum abituros rurſus, monet nos auorum & proauorum monumenta plena intus omni ſpurcitie & immundicia. Nouimus igitur: verùm vt ad humilitatem imbuamur, haud ſatis eſt noſſe, ſed nocte ac die in animo gerere, ſæpè mentis oculis objicere, & ſeria illi cogitatione inhærere oportet. Hoc ſi ageremus, tum demum ſentiremus, quam haberet energiam, tum experiremur, quàm potenter tranſuerberaret carnem, imò animam, imò ſpiritum. Quis noſtrum ſenſu carnis inflatus, adeò longè extra ſe abſceſsit, vt non ſubitò ſe intra ſe recipiat, imò in ſe tabeſcat, ſi modo ſeriò ſecum cogitet, quod puluis ſit, quodq; in puluerem ſit rediturus? Quoties pie Ieſu exaltatum eſt cor meum, & elati ſunt oculi mei? Quoties ambulaui in magnis & mirabilibus ſuper me? Quoties dixi cum animo meo: Non ſum ſicut cæteri hominum, velut hic, velut ille. Recede à me, nam pollutus es, indoctus es, ignobilis es, pauper ac nulla in re comparandus mecum. Quoties hæc in cor aſcendêre meum. Si canticum quod iam inde ab initio mihi occinuit Eccleſia, videlicet, Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris, præſens adfuiſſet in memoria, nónne ſtetiſſet potenter contra me atque ex aduerſo reſpondiſſet: *Quid ſuperbis terra & cinis?* *Eccl. 10. b.* ac in ipſo exortu eliſa fuiſſet ſuperbia mea? Pergam confiteri nomini tuo, quoniàm parcis Domine confitentibus tibi. Quoties tetigiſti cor meum per diem cùm aſsiderem libris meis, vel ſolitarius inambularem per domum. Quoties veniſti veſperi, quando componebam me in lectulo: ſed & nocte, quando fugiebat ſomnus ab oculis meis, tum ibi aderas: & mane quando euigilabam; ſtabas ad oſtium, pulſabas, loquebaris vt auerterem me ab his, quę feci, & liberares de ſuperbia. Hæc cum ageres, quid nam ego? ipſe ceu aſpis obturabam aurem, cor obdurabam, obfirmabam interiora conſcientiæ, atque ibi ſtabas neglectus, contemptus, repulſus; tu qui de puluere finxiſti me, atque in puluerem vnde ſumptus ſum, reduces me. Huius ſi memor fuiſſem, nonnè pronus ſtatim cecidiſſem in terram? atque humiliatus vſque in puluerem, dixiſſem? Loquere Domine, quia audit ſeruus tuus, opus & figmentum manuum tuarum. Sed & domum tuam ingreſſus, locum habitationis tuæ, templum ſanctum, nunquid adoraui ibi cum Propheta in timore? Vide Domine miſericorditer, & libera iam inuocantem, ac confitentem tibi. Mox vt eram templum ingreſſus, quærebam quid eſſes nouarum rerum, vbi nam ageret Cæſar, quid moliretur Galliarū rex, & poſt variarum rerum admiſſa idola aperiebam librum preces habentem horarias, vt confiterer nomini tuo magno, quod ſanctū & terribile eſt. At quid fiebat? Os meum annunciábat laudes tuas, cor prælia meditabatur. Corpus in templo erat, mens verò in caſtris procul ac longè abs te. Atque iſtud tolerari fortè poterat, ſi acceſsiſſet aliud, ſiquidem prætérito iudicio, neglecta iuſtitia, ſola conſuetudine ductus planè vt vitula Ephraim docta diligere trituram, ad altaria tua ferebar, panem & vinum in corpus tuum, ac ſanguinem polluto ore conſecrabam, ſacrificium quo nihil ſanctius, immundis manibus offerebam. Dúmque hæc agebantur, dum diuina illa myſteria ipſis etiam angelis tremenda in altum ſuſtollebantur adoranda omnibus, alij obambulabant, alij velut ſtatuæ immobiles ſcamnis inhærebant, nonnulli altero genu poſito hac atque illac reſpiciebant: Qui totus adoraret, rarus erat. Quid cauſſæ? Non cogitabamus cum

animis nostris, quod lutei essemus. Non versabatur ob oculos, quod inter seruos tuos insignis scriptum reliquit Iob: *Putredini dixi:* Iob.17.d. *pater meus es, mater mea, & soror mea, vermib.* Hæc caussa, atque ea quidem sola, quo minus ceruices nostras breui in cinerem redigendas, non humiliauerimus hactenus. In Genesi magnus ille patriarcha & Dei amicus Abra- Gene.22.d hani, ad quem dictum est: *In semine tuo benedicentur omnes gentes*, dum ante conspectum Domini venit, in terram cadit, pronus adorat, tremens loquitur. In Euangelio beatus Baptista, qui etiam dum clausus in matris vtero plenus Spiritu sancto prædicatur, de quo & insigne illud extat encomium: *Inter natos mulierum non surrexit maior Ioanne Baptista*, dum baptismi gratia ad aquas Iordanis venientem videt Saluatorem, totus horret ac sanctum refugit tangere verticem. Quid agè hos tantos viros tantopere humiliat? Recordatio propriæ conditionis. Loquar, inquit ille, ad Dominum, quum sim puluis & cinis. Qui est de terra, ait, hic de terra est, & de terra loquitur: Qui de cælo venit, super omnes est. En quam potenter deprimeret supercilium oculorum nostrorum, ac humani cordis tumoré euerteret, modò animo circumferretur versus hic: Memento homo quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris. Neque verò hoc solùm, sed & quod secundo loco proposuimus certò efficeret, hoc est, ingeneraret animis nostris rerum omnium, quas mundus admiratur, verum contemptum. Hæ porrò res diuitiæ sunt, voluptates, honores. vt de diuitijs primò dicamus.

Statue tecum, & hoc sit certò persuasum animo tuo, cras moriturum te. Quæso. Num hodiè sursum ac deorsum cursitabis, vt dilates possessiones tuas? Num vehementer anxius eris, ne vel vltimus hic dies vitæ tuæ absque quæstu tráseat tibi? Nó puto, & quis nostrum hic est, qui valeat dicere, crastinus dies illucescet mihi? Nescis, ô homo, nescis, quando tempus sit, fortè hac hora dicetur tibi, morere: quæ est enim vita tua? ἀτμὶς ἡ πρὸς ὀλίγον φαινομένη, ἔπειτα δὲ ἀφανιζομένη. Quid igitur vel qua spe thesaurizas? An fortè putas, quòd in abundantia vita cuiusquam sit, aut cum morietur homo, quód sumet omnia, quódue descendet cum eo gloria ipsius? Sed audi Scripturam. *Hominis cuiusdam diui-* Luca 12.c *tis vberes fructus ager attulit, & cogitabat intra se, dicens: Quid faciam, quia non habeo, quo congregem fructus meos, & dixit, hoc faciam, destruam horrea mea, & maiora faciam, & illuc congregabo omnia, quæ nata sunt mihi, & bona mea, & dicam animæ meæ: Anima, habes multa bona posita in annos plurimos, requiesce, comede, bibe, epulare. Dixit autem illi Deus, Stulte, hac nocte animam tuam repetam à te: quæ autem parasti, cuius erunt?* Nunquid facultatibus suis, quæ amplissimæ erant, adijcere potuit vel diem vnum vitæ suæ? Num quid vel efferre hinc quicquam ipsi licuit de tantis, quæ possidebat, si tum possidebat bonis? Sed dicis: Hic vnus erat. Non, quæ de hoc referuntur, respiciunt omnes? Age igitur. Vbi iam sunt, qui paucis ab hinc ânis argentú congerebât, & aurum, fœlicitatis in his præsidium constituentes? Vbi age, vbi sunt, quos conspexere oculi tui, qui nusquam nó substruebat domos, prędia palatia? Qui beneficijs beneficia, pensiones pensionibus, latifundia latifundijs accumulabant, nec finem faciebant acquirendi? vbi iam sunt? vbi inquá sunt? Exterminati sunt, ait propheta, & ad inferos descenderunt, & alij loco eorum exsurrexerunt. Atq; hi alij nunquid non, vt illi, et ipsi exterminabûtur? Sanè. Puluis siquidem sunt, in puluerê proinde redigi ipsos necessium est. Et cum morientur, nunquid non ipsi etiam omnia tua relinquent alijs, quemadmodú priores illi fecère? Certe. Etenim nudi huc venere, quare nudos quoq; abire hinc oportet. Ad hunc enim modum ratiocinatur Apostolus: *Nihil,* 1.Tim.6.b inquit, *intulimus in hunc mundum, haud dubiu. quia nec auferre quid possumus.* Facilè igitur contemnit diuitias, quia semper cogitat in puluerē se rediturum.

Nec diuitias modò, sed & voluptates, in quibus, licet fœdissimis, haud secus quàm in cinamomis & vnguentis preciosis iam volutamur verè miseri. Quæso te, qui inhias vberibus qui amplexus vacas, qui in mollibus lasciuis stratis, credis quod & vbera & fœmina in quibus omnem voluptatem constituis, vertentur in putredinem, quam horreat & oculus inspicere & manus contingere? Credis hoc? Credis præterea, quòd excedente è corpore anima, lectus tibi erit nuda ac frigida humus, quodque subter te sternetur tinea, & operimentum tuum futuri sint vermes?

Atque, vt omisso Veneris mysta, te compellem, qui luxu dissolueris, qui delicijs gustum occupas, qui terram, mare, aëra, solicitas, vt gulæ obsecundes & vétri facias satis, credis, quod vbi cæteros, te quoque mortalem natura profuderit: Et cum morieris, caro in sortem cessura sit vermibus, imò serpentibus? Credis hoc? scio quòd credas. Ergó ne tantoperè tibi curæ serpentes sunt, vt nihil interim non facias, quo post obitum tuum & funera, lautiores exquisitioresque hi epulas inueniant? Et altius attolle oculos atque agnosce, quod studium carnis mors sit, & quidem mors æterna. Docet hoc diues ille, qui bysso purpuraque indutus epulabatur quotidie δαψιλῶς. Carnem ipsius depasti sunt vermes. Qui de ôssibus super- Luc.16.e. est puluis, teritur pedibus. Anima sepulta in

inferno iacet, in stagno illo igneo ac sulphureo, vbi fumus tormentorum ipsius ascendet in sæcula sæculorum. Quis hæc cum animo suo cogitans, non spernat voluptates? Quis etiā non gloriam contemnat, quā tantoperè ambiunt hodiè mortales? Quid non fecimus, quid nō facimus? emetimur maria, nouas adimus prouincias, magno precio doctores redimimus, non parcimus nec rebus, nec corporibus tantùmodò, vt assequamur, quod volumus, literas, inquam, & exoticas disciplinas. Sed hæc dicentes, damnamúsne sapientiæ, & linguarum studia?

Absit. Non studia, sed in his vanitatem damnamus humanæ mentis. Hoc damnamus, quòd in studijs spectes laudes hominū, monstrari digito, & dicier, hic est. Dum siquidem non nisi peregrina placent, dum vsitata nihil facis, dum ea scire studes, quæ pauci norunt, & neque ad propriam vitam instituendam, neque ad aliorum tibi valeant ædificationem. Hæc dū sectaris, & adeò vehementer sectaris, vt negligas, vel si non prorsus negligas, postremò tamen videaris habere loco, quæ primò quærere debebas, hoc est, regnum Dei, & iustitiam ei⁹, puritatem conscientiæ, & veras animi virtutes. Hæc nónne arguunt vanitatem cordis tui? Attende ó homo, quisquis tantis sudoribus opinionem quæris scientiæ, quod & te, & hanc tecū inimica absorptura sit mors, aut si non pariter cum corpore intercidat, haud multò saltem pòst tēpore extinctum iri nomen tuum. Hinc agnosce, quòd hi, quorum linguis celebraris, mortales sint, & morti absque exceptione obnoxij. Et vel maximè viuat nomen tuum perpetuò: num suauius idcirco quiescēt cineres tui, vel reuiuiscet caro tua, aut in sepulchro ossa tua pullulascent?

Hic de studiosis literarum, dicamus & de diuitibus, & his, quos vocant in rebus agentes. Hi, vt admirationi sint, & oculos in se conuertant cæterorum, teneris vtuntur, ac fluistis vestibus, in quibus quod est preciosissimum, inutile est, nec vestimētorum luxu contenti, peregrini muris stercora adhibent, vt quaqua versum diffusus odor omnes ad respectandum inuitet: eodem pertinent famulorum examina, inter quę mortales cùm sint, non mortalibus subnixi spebus sublimes incedunt. Videt sapiens quisque, & cogitat: Νῦν ταδὶ μίκρον ἔπειτα κονίς. Quod si itidem cogitarent, & Serum vellera, & peregrini muris pelliculas, & famulorū examina valere iuberent, fastuq; deposito saccum sumerent, & deflerent peccata sua. Quare re (vt quod tertio loco proposuimus, absoluamus) iam erit consideratio nostra. Ita natura comparatum esse videtur, atque ipsi

Nunc hæc paulò pòst puluis. Est hemistichion Grego. Nazian.

in nobis experimur, quod humanum ingenium serio rei cuipiam intentum quiescere nequeat, quousque ipsam penetret. Quare solicita cogitatione versans, & iterum atq; iterum versans sententiam hanc: *Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris*, vbi iam appræhendit, quid sit, quod dicitur, puluis es: quid itidem sit, quod adijcitur, in puluerem reuerteris, nō ibi sistit, nec satis habet, pergit, quærit cuius hæc sit sententia, vbi scripta, qua occasione prolata, aperit Genesim, legit ibi post mandati præuaricationem dictum à Domino ipsi Adæ: *Quia audisti vocem vxoris tuæ, & comedisti de ligno, ex quo præceperam tibi, ne comederes, maledicta terra in opere tuo, in laboribus comedes ex ea cunctis diebus vitæ tuæ. Spinas & tribulos germinabit tibi, & comedas herbas terræ. In sudore vultus tui vesceris pane tuo, donec reuertaris in terram, de qua sumptus es, quia puluis es, & in puluerem reuerteris. Et eiecit eum de Paradiso volupt. tis, vt operaretur terram, & cætera.* Hæc legit, ex his sic mox ratiocinatur. Ergo pœna hæc est, ergo tale antè non erat, sed propter peccatum, mortalitati obnoxium factum est corpus: Ergo & terra hæc, quam inhabitamus, spinis ac tribulis plena, non patriæ, sed exilij est locus. Init proinde consilium, disquirit, num liberari queat à peccato tantorum malorū causa, auditque in Ioele dicentem Dominum: *Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, & fletu, & in planctu, & scindite corda vestra, & non vestimenta vestra. Et conuertimini ad Dominum Deum vestrum, quoniam benignus est, & misericors, patiens, & multæ misericordiæ, & præstabilis super malitia.* Inquirit prætereà, num pateat via aliqua recuperandæ patriæ, ac felicitatis illius, qua in Paradiso voluptatis fruebatur homo, atque audit in Euangelio prædicantem Saluatorem: *Pœnitentiam agite, appropinquauit enim regnum cælorum.* His inuitata, atque in spem erecta mēs totis visceribus conuertit se ad Dominum, ieiunijs atterit carnem, laborat in gemitu, in fletu, in planctu, non parcit sibi, non parcit corpori, adhibet cilicia, adhibet chameunias, veris incommodis affligit membra, omniaque, quamuis grauia, leuia ducit ob regnum cælorum, ac spem de recuperanda felicitate conceptam. Suffundantur hîc rubore inimici tui Domine, qui populum, quem addictum sibi habent, beatum prædicant, & viam gressuum eius dissipant. Ipsi aiunt, crede, & appræhendisti. Tu dicis: Conuertimini ad me in toto corde, in ieiunio, in fletu, & in planctu. Ipsis ad iustitiam satis est fides, tu præter fidē requiris ieiunia, planctus, & cætera pœnitētiæ opera. Quid dicemus? ipsos errare, an te falli? Suffundantur Domine rubore, qui populum tuum, quem in libertatem vocasti, ob huiuscemodi ope-

Gene. 3. c.

Ioel. 2. c.

Matt. 4. c

ra ad graue iugum Moseos reijciunt, proscribuntque, quasi illa lex tua, lex, inquam, noua, cum his nequaquam consisteret.

Suffundantur dico rubore. Nam testimonia tua credibilia facta sunt nimis. In medio populi ad aquas Iordanis vox tua de cælo
Matt. 3. d. intonuit: *Hic est Filius meus dilectus, in quo mihi complacui*. Hunc dedisti nobis doctorem, dicens: *Ipsum audite*. Hic mox vt baptizatus est, ab aquis Iordanis in desertum secesit, locum horridum, & aptum mœroribus: Hoc habet Euangelium. Et quibuscum ibi ver-
Marc. 1. b sabatur: *Erat ibi* (ait Marcus) *cum bestijs*. Non cubabat in plumis, sed humi sub frigido iacebat cælo. Et quid agebat? Innocentem carnem vigilijs atterebat, ieiunijs, inedia. Et quanto tempore? *Diebus quadraginta, totidemq́; noctibus*. Ac quid deinde? relicto deserto venit in Galilæam exhortans populum, & dicens: *Pœnitentiã agite, appropinquauit enim regnũ cælorũ*: en initium prædicationis Christi, quæ quò potentius illaberetur animis mortaliũ antè, quod illa complectitur, ipse vita expressit. Prædicauit itaque, pœnitentiam agite. At quid est, pœnitentiam agite? Sanè hoc ipsum, maximè, cùm de relapsis sermo
Ioelis 2. c. est, quòd: *Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, in fletu, & in planctu*. Hæc Saluatoris nostri doctrina, hoc est Euangelium, quod ipse Vnigenitus attulit è sinu Patris. Ergo conuertimini, ieiunate, flete, plangite. Euangelium est? sanè. Siquidem Euangelium vocat Marcus, ac reuerà Euangelium, hoc est, lætum nimis nuncium est animæ quærenti te Domine, animæ experiẽti graue iugum peccati, & liberari cupienti, animęq; certò sibi persuadenti, quòd hoc suum corpus, quod mille iam modis atteritur, quod variè humiliatur, ac demùm in cineres redigitur, conforme reddetur, modò agat pœnitentiam corpori glorioso Christi. Quod ex valle hac lachrymarum, è loco isto miseriæ, ex terra maledictioni obstricta, trãsferetur per pœnitẽtiam in terram nouam, in locum voluptatis, in ciuitatem cælestem, quam iustitia inhabitat, in qua mors nõ inuenietur, vbi neque luctus, neque clamor, neque dolor vllus erit, vbi viris pœnitentiæ corona dabitur pro cinere, oleum gaudij pro luctu, pallium laudis pro spiritu mœroris: Hæc quibus persuasa sunt, suauis vox est: *Pœnitentiam agite*. His supra modum grata est prędicatio: *Conuertimini ad me in toto corde vestro, in*
Marc. 1. a *ieiunio, in fletu, & in planctu*. Hi Quadragesimæ tempus læto hilarique vultu accipiunt. His satis non est, vt faciant, quod scriptum est:
Rom. 6. d. *Sicut exhibuistis membra vestra seruire immunditiæ, & iniquitati ad iniquitatem, ita nunc exhibete membra vestra seruire iustitiæ in sanctificationem*. Istud, inquam, ipsis satis haud est, humanũ est etenim. Sed sicut fuit quondam sensus eorum, vt errarent à Deo, decies tantũ iterum conuersi iam requirunt ipsum, & mirantur vehementer etiamnum inueniri homines maximè imbutos fide, qui non in eandem voluntatem accurrant, qui non in eadem secum studia cõspirent. Et profectò nimis vile habent regnum cælorum, qui pro illo cõsequendo breuem hic refugiunt agere pœnitentiam, vigilias, ieiunia, & quicquid carni molestum est angue peius perhorrescentes. Quid hominibus hisce faciemus? Incute Domine terrorem ipsis, vt quos ad pœnitentiam illa magnifica cælorum promissio non excitat, expergisci faciat horribilis cõminatio tua. *Nisi pœnitentiam egeritis, omnes similiter peribitis*. Ascendat super cor, quomodo Luc. 13. a.
primus pater ipsorum Adam per intemperãtiam mortuus est, & resolutus in cineres, quodq́ue omnes etiamnum morimur, ac in cineres redigimur, euadendæque mortis, nõ dico, vulgaris istius, quæ temporalis est, sed quæ hanc sequitur, & æterna est, via alia non pateat, quàm pœnitentiæ, quo vel sic à timore Gehennæ cõcipiant, & pariant spiritũ salutis, digna pœnitentiæ opera, antequã in terram, de qua sumpti sunt, redeant, facientes: vt cùm venerit tempus, quo de terra rursus exsurrecturi sunt, procedant non in resurrectionem iudicij, sed vitæ. Audistis optimi auditores breuem concionem, super versiculo: *Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris*. Quem, tria potissimùm, dum iugiter mente circumfertur, dixi efficere, videlicet veram humilitatem, perfectum rerum contemptum, & pœnitentiam in salutem stabilem, hoc est, in finem vsque perdurantem. Quod superest, precor altissimum, vt quemadmodum dedit mihi simpliciter dicere de versiculo hoc, ita potenter sanctissima sua benedictione illum in animis vestris ipse confirmet in æternum, Amen.

SVPER EANDEM *hanc scripturam Genesis, Homilia III.*

Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.

HOC thema iam olim hoc in loco tractaui, & visum mihi est rursus de eo verba facere, alio tamen schemate. Siquidẽ meo iudicio nihil animũ hominis sic potenter à peccato retrahit, atque sermo de mortalitate. Sed & morta-

mortalem nihil æquè decet, atque de mortalitate disserere. In disserendo autẽ hunc seruabimus ordinẽ. Primo dicemus de causa mortalitatis. Secundo loco inquiremus, quínam fiat, vt amota causa (quã ostendemus esse peccatum) remaneat mortalitas. Inuocemus numen, vt, quod volumus, feliciter præstemus.

Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.

DE mortalitate, cuius admonet nos versiculus, quẽ proposuimus, aliter Ethnicus, aliter Christian⁹ disserit. Ille causam huius, ipsam corporis constitutionem asserit. Christianus non corporis constitutionẽ, sed peccatum, primariam huius causam facit. Legit enim in literis illis, quę diuinę appellantur, Deus mortem non fecit, hoc est, non talem instituit naturam humanã, quæ mortalitati esset obnoxia, sed talem planè, quæ nec senio corrumpi, nec morte dissolui posset, quàm diu à peccato libere persisteret. Quod vt euadat manifestius, consulamus Genesim, in qua hominis prima origo describitur. Capite secundo sic legis: *Formauit Dominus Deus hominem de limo terræ, & inspirauit in faciem eius spiraculum vitæ, & factus est homo in animam viuentem.* Formauit, (inquit,) hominem de limo terræ. Synecdoche est. Siquidem altera pars duntaxat, ipsum nimirum corpus de limo, siue (vt Hebræi habent) de puluere terræ formatum est, non anima. Quod ipse orationis textus, dum aduertimus, clarè docet: Nam additur: *Et inspirauit in faciem eius spiraculum vitæ.* Inspirauit in faciem eius. Cuius eius? vtique hominis, quem de limo terræ finxerat. In huius faciem inspirauit spiraculum vitæ, id est, animam, quæ spiraret ac viueret, vnde sequitur: *Et factus est homo in animam viuentem.* Non igitur homo ille, quem de terra formatũ scribit Moyses, animam complectitur, cùm anima pòst per flatum ipsi inspirata sit, atq; hinc iam discimus, quid sibi velit incisum illud: *Memento homo, quòd puluis es.* Quod si ita ante oculos versaretur omnium, atque ab omnibus ferè quid sit intelligeretur, plures haberet Christiana religio philosophos. Nõ esset ille luxus vestium, non fastus, non ambitio. Nemo se alteri præferret, nullus inseruire alteri dedignaretur, cernere esset mirè suauem quendam inter homines conuictum. At iam fit, nescio, quomodo, vt cùm omnia, quæ per humani corporis meatus egeruntur, proclament hominem limum esse, nihil tamen minus atque istud cogitet homo. Quotidie nihil ita experimur, atque vilitatem conditionis nostræ, & nullius æquè atque huius obliuiscimur, ac propterea tales sumus, quales videre est, superbi, elati, fastuosi. Hic despicit fratrem, quia, vt sibi persuadet, nobilior eo est: ille, quia corpore, formaque præstantior, alius rursus alia de causa.

Quid superbis terra & cinis? Quis pater tuus? Nunquid non Adam? Atque hic, nónne communis tibi est cum cæteris? Quæ igitur causa tibi superbiæ? Adspice, quæ patris tui origo. Formatum ipsum scribit Moyses de limo terræ.

Quid limo terræ vilius? At fortè persuades tibi aliam esse tui corporis constitutionem, propterea, quod per propagationem seminatum sit. Sed nunquid non vt tuum, ita cæterorum quoque, qui ab Adam genus ducunt, per propagationem decisa corpora sunt? Quid hos igitur præ te contemnis? Et singamus rationem hanc in te, & maiores tuos propriè competere, quæso, quid semine humano fœdius? Nónne totus luteus es, quocunque tandem modo à natura profusus? Quid enim capitis tui vertex aliud, quàm testa fictilis? Quid aliud cerebrum, quàm aqua temperatus puluis? Quid genæ? quid labia? nisi terra tincta, & infecta sanguine? Quid venter, ilia, ac totum corpus, nisi massa putredinis? quid igitur superbis? Non vides, quæ aluus stercora, quas sordes aures, quam naris putredinem eijciant? Hęc quid monent? Nónne exserta voce clamare tibi videntur: Memento homo, quòd puluis es, & limus terræ? Clamant certè, sed obsurdimus ad hoc genus vocis, quare aliter non conuenit Ecclesia, & quo magis, quod vult, inserat animis nostris, cæremoniã adhibet frontibus singulorũ: aut quibus vertex rasus est, capitibus notam imprimens cineream, vt hac admoniti, & vel modicè ad animi philosophiã adducti, humilitate imbuamur, quæ virtus pulcherrima est. Sed vt video, extra metas currus agimus, quare retrahamus habenas.

Audistis ex Genesi, quæ hominis iuxta corpus origo fuerit, nempè, quòd de puluere formatus sit. Cæterùm an talis primò institutus fuerit, vt iterum redigi in puluerẽ oporteat, hactenus quidẽ nihil dictum est, quod tamen præcipuè hic quæritur, quare pergamus in Gen. *Plãtauerat* (ait Moyses) *Dominus Deus paradisũ voluptatis à principio, in quo posuit hominẽ, quẽ formauerat, vt operaretur, & custodiret illum, præcepitq; ei, dicens: Ex omni ligno paradisi comede, de ligno autẽ scientiæ boni & mali ne cõedas. In quocunque enim die comederis ex eo, morte morieris.* Hic est aliqua significatio rei, de qua quæstio est. *In quocunque*, ait, *die comederis, morieris.* Ergo si ab esu abstinueris, & obedieris mandato, non morieris. Istud significatur à contrario sensu. Quod autem dictum est: *Morieris*, tantundem valet, ac si dictum esset, præter mortem animæ, quæ summè tibi esse debet formidabilis, in moriendi

riendi etiam iuxta corpus ineuitabilem incides necessitatem. Quod vt euadat clarius, pergamus in Genesi. Ex costa Adæ formatur deinde Eua, accedit serpens, tentat mulierem, comedit illa, & ad comedendũ inuitat virum, fit præuaricatio mãdati, aperiuntur oculi amborum, erubescunt, consuunt sibi de folijs perizomata, at mortem neque hic, neque illa experitur, mortem, inquam, quæ est separatio animæ à corpore. Quod dico, experitur, intellige mox à mãdati præuaricatione. Nã vixit Adam post esum fructus vetiti annis triginta supra nongentos, quemadmodũ scribitur c. 5. voluminis, cuius aliquoties iã meminimus. Quare quod dictum ad eum est: *In quacunque die comederis, morte morieris*, de mortalitate, seu mortis obnoxietate dictum esse, intelligendũ est: nisi fortè de morte duntaxat animæ sermonem ibi esse cõtendat quis, & dicere audeat tum August. Stucho, hanc, non etiã alteram, per peccatum inuectam in genus humanũ, quod falsum esse ex hoc ipso textu, quem versamus, haud fuerit difficile euincere. Admissa præuaricatione, ipse, qui mandatũ dederat, expostulat cum Adã: is in mulierem, mulier in serpentẽ culpam reiecit, infligitur maledictio, dicitur viro: *Quia audisti vocem vxoris tuæ, & comedisti de ligno, ex quo præceperam tibi, ne comederes, maledicta terra in opere tuo.* Et paucis interiectis sequitur: *In sudore vultus tui vesceris pane tuo, donec reuertaris in terram, de qua sumptus es, quia puluis es, & in puluerẽ reuerteris.* En quod antè dixit: *Morieris*, hîc dicit: *In puluerem reuerteris.* Pœna itaque peccati est mortalitas, nec vnquam in puluerem solutum fuisset corpus, si à peccato immunem se seruasset homo. Hæc est fides nostra: hac de re qui dubitat, ethnicum dico. Cæterùm, si quemadmodum credimus, peccati pœna est mortalitas, cur igitur remanet expiato peccato? Quare Christianis cum cæteris populis cõmunis est? Non noua, sed antiqua hæc quæstio est, quæ vt discimus ex doctissimo illo libelli Cypriani, quem de mortalitate conscripsit, etiam tum multorum animos mouebat, & quia vtilem habet considerationem, lubet illi immorari. In primis neminem esse puto, qui ambigat, quin potuerit Deus semel à mortalitatis conditione liberare. Neminem etiam esse arbitror, qui in animum inducat, ob inuidiam, cùm posset, noluisse liberare. Quid enim boni nobis inuideat ille, qui tanti nos fecit, vt Filiũ suum vnicum in mortem tradiderit, quo nos in libertatem assereret? Quare omissa disputatione de potentia Dei, & eius erga nos affectu, qui maximus est, dicimus Deum non exemisse statim è natura mortalitatem, vt hac ratione consuleret nobis. Ergo ne mortalitas credenda est, boni aliquid parere? Sanè, nec parum, sed multum. At qui hoc, vel quo pacto hoc? Certè dum admonet nos delicti paterni, atque ex hoc in cogitationem, quàm grauis res sit præuaricatio, venire facit, huiusque consideratione à peccato, ad quod alioqui proni sumus, nos retrahit. An non magnum bonum istud? magnum prorsus, quod si etiam solum esset, sufficeret: nunc præter hoc alia multa parit mortalitas, atque ea non vulgaria bona, nimirum humilitatem, quæ fundamentum semper fuit veræ sanctitatis: rerum, quas admirari, & sectari mundus solet, perfectum contemptum, qui quantum faciat ad felicitatem, tum eam, quæ huius temporis est, tum alteram illam, quam expectamus post hanc vitam, nouerunt, qui abdicatis semel omnibus, nudi nudum Iesum sequuti: denique pœnitentiam in salutem stabilem, de quibus in altera concione olim disseruimus: quare hic illis iam prætermissis, id, quod secundo loco proposuimus, prosequamur.

Dicimus mortalitatem ideò non sublatam, vt hac admoneamur delicti paterni, id est, præuaricationis, qua in Paradiso Adam Dei mandatum transgressus est. Quod verò fuerit illud mandatum, in præcedentibus dictum est, nimirũ: *Ex omni ligno Paradisi comede: de ligno verò scientiæ boni & mali, ne comedas.* Vbi hoc aduerte, mandatum circa rem fuisse indifferentem, adeoque esum fructus ligni, quod per tropum hîc scientiæ boni & mali appellatur, malum fuisse ob id solum, quia prohibitus, non quo modo malum est inuidia, vel odium, quę etiam si nullum extaret præceptum, malitiæ arguerẽtur. Istud facit pro delicti Adæ extenuatione, quemadmodum & illud, quod admissum ab ipso fuerit, non ex diuini mandati contemptu, sed studio placendi vxori. Comedit enim (quemadmodum id satis indicat Genesis) ne contristaret Euam suam, quæ ipsi in sociam fuerat data. Leue itaque videtur fuisse delictum Adæ. At qui hoc delictum, quod leue nos duceremus, adeò graue Deo æstimatum est, vt ob id mori genus humanum semel addixerit, nõ vulgus hominum modò, sed omnes omninò, ipsos quoque reges, principes, & terrarum dominos. Quantos duces & Græca, & Barbara, Romanaque narrat historia, quorum corpora in puluerem redacta pridem sunt. Quàm illustres Heroas vidit hæc nostra ætas, quorum nusquam est iam reperire præsentiam. Absorpti sunt semel, & de tantis corporibus solus superest cinis. Dominatur nunc Carolus eius nominis Quintus. Maxima sibi & latissima regna subiecta sunt, parem, si orbem spectes Christianum, non habet imperio, atque huic tanto Domino dicetur, & quidem ad-

dem admodum breui, dicetur, inquam, ei, morere, & exibit spiritus eius, & reuertetur in terram corpus: hoc est, soluetur in cineres, & erit, ac si non fuisset. Idem euenit cæteris, qui ipsi succedent in imperio. Hoc iudicium ob vnius delictum contra omnes semel pronunciatum est, quādo Adæ dictum est: *In puluerem reuerteris.* Quantæ igitur malitiæ est delictum. Quàm grauis res præuaricatio est. Quis vnquam credidisset, tantoperè displicere Deo peccatum? Nec verò mortalitas solùm, cuius hactenus meminimus, ob vnum illud delictum in genus nostrum inuecta est, sed & mors, quæ est damnatio æterna, sicut scriptum est: Iudicium ex vno in condemnationem. Quæ quàm sit futura intolerabilis, non valet sermo explicare. Quis enim explicet pœnam Gehennæ, flammam ignis illius, qui nunquam extinguitur, fumum tormentorum, qui ascendet in sæcula sæculorum? atque hanc flammam accendit nobis vnum peccatum. Quis in animum vnquam induxisset, tantæ malitiæ esse peccatum, ac tale peccatum adeò (vt nobis videtur) leue? Hoc peccatum, quod iudicio humano veniale videri posset, tantæ fuit malitiæ, vt expiari non potuerit, nisi sanguine vnigeniti Filij Dei. Quis hæc cum animo suo cogitans, non concipiat odium ingens aduersus peccatum? Quis non execretur, & angue peius horreat peccatū? Quis non eligat mille potiùs mortes oppetere, quàm vt semel præuaricari mandatum, cùm tantum malum sit præuaricatio? Adā diuinam seueritatem expertus non fuerat, quare leue credebat, hoc est, non tam graue fore cômissum: nos experti sumus persuadere nobis non possumus, rem non parui ponderis esse peccatum.

Hæret in carne mortalitas, nec immemores esse sinit iudicij, quod vnius ob noxam exercuit Deus. Videas tamen plurimos filiorū Adam, tanto impetu præcipites ferri hodie in malum, ac si non nouerint, quā aduersus se irā ille prouocauerit præuaricando, imò, quæ ita incubuerit in posteritatē totā. Quod dolens Ecclesia, lugubriter occinit omnibus: *Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.*

Nec semel monuisse sat est, quotannis repetit cantionē hanc tristem ac lugubrē. Pareamus, quæso, monenti. Suggeret ea cogitatio, quàm grauis res præuaricatio sit incitabit ad fletum, prouocabit ad pœnitentiā, retrahet à peccato, ac multa omninò bona hinc nobis prouenient, tantū non pigeat circūferre animo. Optima philosophia, meditatio mortis est. Insuauis quidem est. Nam lamentantē facit: sed beati, qui lugent, quoniam ipsi consolationē accipient, non fluxā, aut qualem nouit mundus, sed veram, syncerам, solidam, quæ nullo temporum fine concludetur, quæ nulla rerum vicissitudine tolletur, vel minuetur.

Non est, quod addubites, quia promisit, qui fallere nescit, atque omnia potest Christus Iesus, cui honor, & imperium, in sæcula sæculorum, Amen.

SVPER EANDEM *scripturam Genesis, Homilia III.*

Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.

Hema hoc iam tertiò proponimus, nec id mirum videri volumus, quum sat inculcari non possit, quod nunquàm satis inhærere noscitur. Ne tamen nihil nos dicturos, quod non antè dictum a nobis sit, existimetis: nouā pollicemur concionem, cuius etiam capita, quò magis ad vigilantiam animos vestros prouocemus, paucis perstringere libet. Audituri itaque estis, quantoperè iā inde ab initio adlaboratum sit: vt homo luteum, siue, (vt Apostolus ait) χοϊκὸν se agnosceret, quāque nihil hactenus promotū. Istud est primum caput. Secundum. Quis genius obstiterit, quò minus conatus hic feliciter cesserit. Tertium. Quid ei facto opus, qui euadere cupit fraudes genij hui⁹. In his tribus explicandis tota occupabitur oratio, quam vt feliciter & inchoare possimus, & absoluere, numen inuocemus.

Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.

MOx à condito orbe in hoc adlaboratum fuisse, vt homo χοϊκὸν, id est, luteum se agnosceret, docet liber Geneseos, quanquam rarus sit, qui in lectione eius voluminis id aduertat. Nec mirum, cùm res ex linguæ Hebreæ proprietate dependeat, nec intelligi queat, nisi ab eo, cui tota ea pars, quæ de hominis formatione disserit, antè perspecta fuerit, quare ab hac exordiendū nobis. Cùm igitur terram, mare, aera, & quę in his sunt, condidisset Deus, vidissetque nihil esse vel in terra, vel in mari, vel in aere, id est, in toto hoc orbe, quē medium appellamus, cui rerū, quas condiderat, traderet imperiū (bruta enim erant omnia, & rationis expertia) ait: *Faciamus hominem, ad imaginem, & similitudinē nostrā.* Quod de imagine, & similitudine, quæ lineamentis & coloribus ex-

bus exprimitur, quidam olim interpretati sunt, adfingentes Deo membra & corpus, quale est hoc nostrũ: homines, profectò rudes, quos ab hoc commento maiores nostri ἀνθρωπομορφίτας appellauere. Quam hæresim nihil necesse est, vt refutemus, cùm etiã vulgo persuasum iam sit, Deum spiritũ esse. Spiritus autem nec carnem, nec ossa habet, sed nec formam, nec figuram, nec quicquã cæterorum, quæ oculis subijciuntur, quod itidem, vt alterũ illud, omnibus hodie notum est. Porrò, quòd Scripturæ plerisq; in locis hęc tribuant Deo, os (inquam) oculos, aures, nares, formam, figuram, id per metaphoram faciũt, de qua re multi editis libris eruditè scripserunt, nos missu facimus, quo aliud agamus. Sat enim est monuisse, imaginem, & diuinam hanc similitudinem in animo quærendam esse, quod sacri quoque interpretes, tum Græci, tum Latini omnes faciunt, licet aliter & aliter idem explicent. Quidam enim non discernunt inter imaginem & similitudinẽ: alij discernunt, vt imago ad intelligendi vim, & libertatem, ac imperium voluntatis pertineat: similitudo ad virtutes referatur, quarum hæc amitti possit, illa inabolebilis sit. Quam sententiam, vt veram putem, facit ipsa phrasis Hebræa, quam nec Hieronymus expresit hoc loco, nec Septuaginta. Nam quod ille vertit. Ad imaginem, & similitudinem, hi reddiderũt κατ' εἰκόνα, καὶ καθ' ὁμοίωσιν, cùm Hebræa habeant בּוּמוֹפְכֵן בְּצַלְמֵנוּ betsalmenu, vbi צלם, id est, imagini præfixã vides literam Beth, דקרת verò, hoc est, similitudini Caph literam, quarum hæc ad, siue secundum, illa in, vel cum valet. Quare vertendum fuerat, loquor de versione, quæ verba appendit, faciamus hominẽ, cum imagine nostra, hoc est, talem cõdamus eum, in quo sit imago nostri, perstetque, nec deperdi possit.

Cidmunethu Theselem Demuth.

Est enim non vulgare Beth, sed adhæsiuum, quale occurrit capite secundo eiusdẽ libri in prophetia Adæ: *Hoc nunc os ex ossibus meis, & caro de carne mea. Propter hoc relinquet homo patrem suum, & matrem, & adhærebit vxori suæ.* Quæ Hebræis est וּבדקבּאשתּן Vedauach beisto, & indiuulsam copulam significari, ex Euangelio, palàm nempè est, vnde rectè Septuaginta καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ αὐτοῦ, metaphora sumpta ab his, quæ glutino sic committuntur, vt putes vnum esse, & rumpas citiùs, quàm rursus ea separes. Si omissa voce, imaginis, rem alijs verbis exprimere velis, rectè dixeris: Faciamus hominẽ naturæ intellectualis, liberique arbitrij. Quod, quàm sit ingens, & modis omnibus magnum, aperiemus, si antè exposuerimus, quod additur de similitudine. Non solum liberi arbitrij, inquit, & qui ratione polleat, sed & rectum cõdamus hominem, sanctum,

Gene. 2. d.

iustum, pium, ab omni alienum errore, ab omni seiunctum prauitate, ac corruptione, vt puritate & innocentia similitudinem naturæ nostræ exprimat, id est, כדמותנו cidmulthenu) quod licet Hieronymus ad similitudinem, Septuaginta καθ' ὁμοίωσιν, verterint, eandem tamen expresserunt sententiã, cũ præpositiones istæ in huiusmodi loquẽdi formulis adhibitæ non differant, vnde & Platonici causam exemplarem πρὸς ὃ appellant, id est, ad quod, cui significationi si quis & Beth dixerit seruire apud Hebræos, motus editione Hieronymi, & Septuaginta, cũ eo non contendam, maximè, cùm videã magnos & graues, ac insignes Theologos imaginem ferè per Catachresim hic accipere, & non quomodo nos interpretati sumus, pro re ex alio expressa. Interim magnũ aliquid, & diuinũ prorsus est animus humanus. Nã hoc ipso, quòd imaginem Dei gerit, capax est Dei, nec quicquam, quod Deus non est, ipsum explere valet, non cælum, non terra, non orbis ipse totus, quantus quantus est. Quare mirari satis non possum vulgus hominum, cuius omne studium video esse in cõgerendo, perinde ac si hæ res explere possent animum. Quid enim? Nónne? Sed præstat, vt orationis impetum contineamus, cũ lamentatione potius opus sit, quàm exclamatione: & flendo magis, quàm dicẽdo hic proficiatur. Interim sciant, nunquam fore, vt pertingant, quò volunt, ad tranquillitatem dico spiritus, ad silentium pectoris, nisi studia sua huc conferant, vt Deum appræhendant. Hic, & nihil prætereà explere animum potest, adeò nobilis, adeò excellens, & præstans est animus. Verùm quia ea, quibus excellentia præ cæteris obtigit, elationi proxima sunt, prospectum volens hac parte Deus animæ, adfinxit ei corpus luteum, in quo tanquam in templo versaretur & officina, imò quo cum ingrederetur cõstitutionem naturæ humanæ. Quod operæprecium fuerit declarare propter Alcibiadem Platonis, qui licet pulcherrimus sit, hoc tamẽ offendit, quòd hominem nõ aliud, quàm animam esse dicat, adeoque Delphicam inscriptionem ad hanc tantùm pertinere, & nihil de corpore præcipere. Et quidẽ videri posset ipsius partes adiuuare, quod dicitur: *Faciamus hominem ad imaginem, & similitudinem nostram*, nisi subijceretur: *Formauit Dominus Deus hominem de limo terræ.* Quæ loca inter se commissa docent, quid sentire hac in re oportet. Cùm enim ille Simulachrum Dei: hîc Figmentum luti hominem faciat, atque ille animum respiciat, hic corpus: profectò neq; anima sola, neque corpus solum homo est, sed anima simul & corpus. Hicque verum experimur, quòd dici solet Scripturam esse sui interpretem. Siquidẽ locus capitis primi in-

Gen. 2. d.

mi interpretatur eum, qui est capite secundo. Rursus locus secundi capitis exponit eũ, qui est capite primo. Hic monet, vt per tropum accipias quod dicitur: *Faciamus hominẽ ad imaginem & similitudinem nostram*. Ille vt synecdochen agnoscat, dum audis: *Formauit Dominus Deus hominem de limo terræ*. Siue ergo ad cognitionem nostri, qua parte lutei sumus, siue qua cum Deo nobis est similitudo nos Delphica litera hortetur, rectè se habet. Nam & scriptura nunc ad huius, nunc ad alterius partis cõsiderationem nos ablegat. Corpus nobis obijcit, dum ad humilitatem erudire vult. Hinc illa increpationis vox. *Quid superbis terra & cinis?* Animam proponit, dum à libidine & id genus vitijs dehortari studet: hinc vox illa in Canticis. *Si ignoras te ô pulcherrima inter mulieres, egredere, & abi post vestigia gregum tuorum, & pasce hædos tuos iuxta tabernacula pastorum:* cuius sententia hæc est. Si ignoras, ô anima, quàm nobilis sis cõdita, ad cujus sis expressa naturam, permittitur tibi, vt abeas post vestigia gregum tuorum, post iram, post libidinem: hæ enim affectiones per bestias significantur, quia cum bestijs nobis communes sunt, imò in bestias, dum his obsequimur, degeneramus. Quanquam possit & sermo esse prædicentis (familiare siquidem Hebræis est, imperatiuis vti loco futurorum.) Quomodo si accipias, habes quàm necessaria sit homini eã de qua Socrates in Alcibiade disserit, cognitio sui. Nã sententia est. Si ignoras, quæ sit pulchritudo animi, quæ eius vis, quæque præstantia certò, quod dico, eueniet tibi: egredieris ex hominibus, cum feris erit habitatio tua, procumbes humi vt bos, vesceris paleis, omnis cogitatio tua erit in terra, omnis affectus tuus in terra: quò vocat caro, sequeris, efficieris mancipium brutorum, in quæ natura imperium te habere voluit.

Eccl. 10. A.

Cant. 1. C.

Hactenus eam partem, quæ de hominis cõditione agit, proposuimus, quod eius cognitio cum primis faciat ad id, quod demonstrandum sumpsimus. Qui enim perspectũ habet quàm diuinum animal sit homo & aduertit ad nomenclaturam eius, is si modò Hebraicè calleat, videt mox à condito orbe in hoc adlaboratũ, vt homo χοϊκὸν, id est, terrenum se agnosceret. Traditur autem nomenclatura capite 5. Geneseos. *In die qua creauit Deus hominem, masculum*, ait Moyses, *& fœminam creauit eos, & benedixit illis, & vocauit nõmen eorum Adam*. Vbi aduerte Adam vocabulum esse totius speciei humanæ, & non primi illius hominis proprium, cùm vtrumque sexum complectatur. Vnde & pro eo, quod nos dicimus, Homo animal rationale, Hebræi, Adam chai medabar, aiunt. Et vbi nos legimus. *Omnis homo mendax*, ipsi habent כלהאדם colhaadam, vbi rursum Adam aũdis. Et in Genesi quoties hominis vocabulũ repetitur, Adam ponitur. Adam autem ab אדמה adame dicitur, id est, à terra, quemadmodum nouerunt Hebraicarum rerum studiosi. Placet interim propter eos, qui has literas penitùs non attigerunt, authoritate insignis theologi, quod dicimus adstruere, quò magis credant. Audiant igitur Gregorium Nyssenum Germanũ magni illius Basilij. Is de creatione hominis cap. 22. in hunc scribit modum: Apostolus τὸν ἐκ γῆς ἄνθρωπον χοϊκὸν ὀνόμαζει, διὸτι μεταβαλὼν τὴν τοῦ Ἀδὰμ κλῆσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν, id est, hominem, qui de terra formatus est, terrestrem appellat, quasi in Græcam vocem, Adæ vocabulum transferens. Quæso quis nostrum si adhibitus fuisset in consiliu, non ab ea parte, qua cũ Deo similitudo ei est, ipsum appellandum censuisset? Certe qui apud Græcos nomina finxit, quisquis tandem is fuerit, huius rationẽ habuit. Dicitur enim ἄνθρωπος (modò vera sit etymologia, quæ est apud Platonẽ in Cratylo) quasi ἀναθρῶν ἃ ὄπωπε, id est, contemplãs quæ vidit. Quod vt scias ad animum pertinere, attende qua ratione adstruat id vocabulum rectè inditũ homini. Nã reliqua (inquit) animantia, quæ vident nõ expendunt neq; considerant. Aliæ igitur Dei, aliæ cogitationes hominũ. Sciebat Deus, quòd esset periculum homini à superbia. Quare cum è corpore ipsum constituisset & anima, à corpore, qua parte luteus erat, appellationem indidit, vt ipso nomine admoneretur conditionis suæ, quam habebat secundum corpus, hacq; ob oculos vsq; versante, elationẽ quæ pessima animæ pestis est, auersaretur, horreret, fugeret. Hoc Dei consilium, hic ei scopus fuit: at nõ, vt voluit, res cessit prosperè. Nam mox à conditione oblitus homo luteũ se esse, ad diuinitatem aspirauit, imitatus infœlicem illum, qui apud prophetam loquitur: *In cælum conscendam, super astra Dei exaltabo solium meum, sedebo in monte testamenti, in lateribus Aquilonis, ascendam super multitudinem nubium, similis ero altissimo*. Quod hic & homo voluit, nimirum similis esse Deo, an autẽ pari ratione qua ille, id quæstionẽ habet: Interim quod ad hominem attinet, voluit hic pollere sciẽtia qua fieret, vt in sui directione nullius, ne quidẽ ipsius Dei, ope indigeret, sed ipse sibi dux foret, ipse currus & auriga. Huiusmodi ipsum elationẽ correptũ fuisse, indicat sarcasmus ille: *Ecce Adam quasi vnus ex nobis factus est, sciens bonũ & malum*. Verè enim sarcasmus est. Nam non solùm boni maliq; scientiam quam optabat adeptus non est, sed & quã habebat, perdidit, & perijt illa, quæ cum Deo ipsi similitudo erat. Cui ô infœlix tantũ de te licuit? Bestiæ si possent loqui, in hãc cum admirationẽ vocẽ prorumperent. *Ecce Adam quasi vnus ex nobis factus est*. Quid ô miser huc te deie-

Esa. 14. C.

Gene. 3. A.

deiecit? Qui factum vt immemor nominis, immemor conditionis, ad diuinitatem aspirares? Omninò enim immemorem fuisse oportet, & nominis, & conditionis, qui in tantam elatus est superbiã. Videns Deus œconomiam, qua vsus fuerat, tũ in adfingendo corpore, tũ in nomine imponendo, haud fœliciter cessisse, rem alia aggressus est via. Hominẽ quem è puluere finxerat, in puluerem rursus abire iussit, vt ipsa saltẽ analysi disceret puluerem se esse, huiusq; consideratione, superbiam qua præcipitatus erat, vel de hinc fugeret. Istud hic spectasse Deum, nihil dubito affirmare. Alioqui si sæuire tantùm voluit, cur ex illo tempore, quo humano generi placatus est per Christũ, non immortalitati restituit corpora nostra? Cur etiamnum tunicas gestamus pelliceas? Non e-
Gene. 3. d. nim pelliceæ tunicę quarum meminit Genesis, vulgi more accipi posſũt, cũ ante mactata animalia hæ fuerint. Nõ etiam quomodo Origenes intellexit, qui pelliceas tunicas cõfinxit esse corpora, cũ & Adam & Heua ante præuaricationem, qua peracta his primũ obuoluti narrantur, corpora habuerint, quem-
Gene. 3. c. admodum id clarè indicat vox illa. *Hoc nunc os ex ossibus meis, et caro de carne mea:* sed harũ nomine mortalitas per tropum expressa est à Mose, quæ, vt dicere cœpimus, ad cõuersionem inuẽta est, quemadmodum pueris, qui literas discunt, plagę ad correctionẽ, quanq̃ nec hoc magisterio licet seueriori quidquã hactenus promotum est. Discere id licet ex monumentis eorum, qui de vita & moribus hominum scripsere alij post alios ad hæc vsque tempora. Omnes secula sua notant superbiæ, fastus, ambitionis. Porrò superbia, fastus, ambitio, locum nõ habent, vbi huius memoria est, hoc est, vbi homines se luteos cogitant. Nescio tamen an corruptius aliud agnocere sit hoc nostro seculo. Quid enim nisi meram superbiam clamãt sericæ vestes, ardentes gemmæ, aurum in fila lentescens, belluata tapetia, zetæ plusquã regaliter instructæ, peristromata, sellæ, vasa diuersi generis, omnia miro opere facta? Non solùm non subit animum cogitatio, quod puluis sumus, sed nec altera illa, ex qua in hanc progredi nos voluit Deus, in mentem venit. Quis enim cogitat in puluerẽ se reuersurũ? Nisi alta quædã & profunda esset apud nos huius rei obliuio, nunquã Ecclesia post mẽbrum illud: *Memento homo quòd cinis es*, alterũ hoc, *Et quòd in cinerem reuerteris*, adijceret, cùm nec nos soleamus monere memorem.

Et quidem multarum rerum me tenet admiratio, ô viri, at nullius æquè atque huius. Quid enim non mirer, & vehementer admirer? Nihil magis experimur quàm mortẽ, & nihil minus cogitamus, quàm mortem. Efferuntur parentes, comitamur funera, videmus obrui humo corpora ipsorum, & non semel subit animum, quòd & nos ea fata maneant. Quem non teneat admiratio? Aperiũtur astantibus nobis auorum, proauorumq; monumenta, cernimus oculis nostris nihil de corporibus præter ossa superesse & cineres, nec expẽdimus cum animis nostris quid velint hæc, quidue moneant. Quis hic fascinat mentes nostras? Quis, quod homini proprium est & quo vno à brutis distat, hic adimit nobis? Iam enim ex sententia Socratis diximus hominem Græcis ἀνθρωπον, vocatum, quòd inter animantia solus expendat quæ videt. Quibus igitur præstigijs agitur, vt quòd coram cernimus, non consideremus? Res digna profectò est, cui inquirendæ laborem impendamus. Obiter uemus igitur num eius vestigium aliquod vsquam appareat in scriptura.

Meminit Genesis serpentis, & suspectum eum habeo, quia versipellis inducitur & veterator. (Id enim significat πανοῦργος, qua voce Theodotio hic vtitur & Aquila) magis autem suspectus mihi fit, dum audio sibila eius. *Cur* (inquit) *præcepit Deus, vt non comederetis ex omni ligno Paradisi?* Plane vox est molientis Gene. 3. a.
adflare virus, & quantum valuerit in animo fœminæ, indicat responsio illa, De fructu lignorum quæ sunt in Paradiso vescimur, de fructu verò ligni quod est in medio Paradisi, præcepit nobis Deus, ne comederemus, & ne tangeremus illud, ne forte moriamur. Quid ais mulier, ac vere mulier? Nonne hoc modo dictum fuerat? *In quocunque die comederis ex eo, morte morieris?* Cur igitur in dubiũ vertis sermonem, quod certò nec absque Epitasi (vt indicat anadiplosis) expressum à Deo est? sed hæc est πανουργία, id est, vafritia, versutia serpentis. Et si vno congressu tantùm potuit, idque tam leui sibilo, quid non poterit si semel ingenium artis suę explicet? Extorto præstigijs suis hoc ab Heua responso. *Ne forte moriamur, Nequaquam,* ait *morte moriemini: Scit enim Deus, quòd in quocunque die comederitis ex eo, aperientur oculi vestri, & eritis sicut Dij, scientes bonum & malum.* Vident quantus subitò assurgat, quæque spicula squamæus vibret? Nouit Deus, quæ sit vis arboris (inquit) Est arbor scientiæ. Fructus eius degustatus peritos prudentesq; efficit, imo similes Deo facit. Hanc ille vobis præstantiam inuidens, arcereq; volens à boni maliq; cognitione, ac in summa vos viuere stultitia, prohibuit tangere fœlicem hanc plantam. O versutiam. Quã Deus arborem sciẽtię boni & mali dixit ratione probationis. (Posuit enim eam in medio Paradisi, vt hac obedientiam vel inobedientiam hominis experiretur? veterator hic à vi & virtute ipsam sic appellatam ait, persuadetq;. Nam additur: *Vi-* Gene. 3. b.
dit igitur mulier quòd bonum esset lignum ad vescendum &

dum & pulchrum oculis, aspectuq; delectabile, & tulit de fructu illius, & comedit, deditq; viro suo, qui comedit, & aperti sunt oculi amborum, vbi obseruanda vocula (igitur) Planè enim significat mulierem persuasam à serpente decerpsisse fructum. Persuasa autem est non solùm instar numinis, si degustaret, sapiētem se fore, sed & sententiam Dei (*in quocunq; die comederis ex eo, morte morieris*) non valiturā ad pœnam, vt quæ terrendi duntaxat gratia prolata esset. Quis non timeat serpentē hunc vafrum, versutum, versipellem, malignū, præstigiosum? Hic est, qui incantat & excantat mentes nostras: Hic præstigijs suis facit, ne cogitemus nos puluerem esse. Hic obliuionem mortis inducit. Hic deludit oculos nostros, vt quę coram cernimus, non videamus. Istud docet caput, quod hactenus tractauimus. Nō enim ob id scriptum solùm est, vt sciremus huius versutiā Heuam seductam, sed vt hinc illius fraudes in totam posteritatem conciperemus. Qui enim in parentem crudelis extitit, in prolem mitis deprehendetur? Illius animo exemit metū mortis, quò ipsam in mortem præcipitaret. nobis adimit cogitationē mortis, vt in morte nos teneat. Nouit enim (vt est versutus) nihil ad superbię & cupiditatis vitiorumq; omnium euersionē ęque facere, atq; huiusce rei meditationem. Vbi animum occupauit cogitatio mortis; fit vt mox etiam eorum, quæ mortem sequuntur, subeat cogitatio. Hinc ergo se offert Gehenna, & ignis ille inextinguibilis, & vermis qui nunquam moritur, mentemq; totam cōcutiunt, vt iam nec diuitiæ, nec delitiæ, nec quidquam cæterorum detinere eam aut voluptate queat afficere, tantùm flere iuuat & plangere: nec sufficit dies, etiam noctem insumit, nec antè à fletu temperat, quàm imperante Deo redeat tranquillitas peccatis, per quæ Gehennæ supplicijs obstricta erat, lachymarum imbre extinctis. Nouit istud diabolus, idcirco totus in hoc est, vt auertat animum & abducat ab hac cogitatione. Hūc delicijs, illum studio pecuniæ, alium alijs curis occupat, atq; his tam vehementer distringit pectora, vt otium non sit cogitandi de morte. Si fortè in conuiuio quispiam huius mentionem faciat, mox alius, Sinamus, ait, hanc valere, tristis est de morte sermocinatio, iucundi aliquid versemus, ea materia conuenit mensis. Quis (de sapientibus loquor) nescit, quo spiritu afflatus proferat, quisquis tandem profert vocem hanc? vox serpentis est, is exsibilare studet, quod salubriter ingestum erat. Et quæso te, qui tantopere iam verborum grauitatē vereris & molestiam, qui poteris par esse ferendis ijs, quæ verbis exprimuntur, morti inquam, & quæ hanc sequuntur? Quemadmodum enim nemo, qui Gehennam ob oculos habet, Gehennam incidere, ita nemo, qui Gehennā è mēte seponit, Gehennam euadere poterit. Qui igitur feres perpetua incendia, cui quotidiana istius mortis vel sola mentio adeò est molesta? Ipsi videritis, auditores, quomodo hîc vos geratis. Apud me iam fixum est, ne vnquam deponam memoriam eius, cuius omnes admonet, quod aliquoties propositū à nobis est, thema, *Memento homo*, Et quidem insuauis, sed quid tum? Etenim & pharmaca insuauia sunt, non tamen abhorremus, eò quòd vtilitatem adferant.

Gene. 2. c.

Quod ad serpentem attinet, video, qua ratione superari posit, si nimirum surda aure sibila eius prætereamus. Nunquam enim deiecta fuisset Heua, si non aures prębuisset incantanti, siue ergo ad honores, siue ad diuitias, siue ad voluptates nos inuitet, non restitemus, nec respectemus sed transeamus cogitemus esse Sirenarum cātus in exitium vsque dulces. Studet enim harum rerum amore incantare, vt rerum optimarum cogitationem excantet. Atq; hæc agēdi ratio, hoc gratior esse debet, libentiusq; eam amplecti nos oportet, quod à Serpente, cuius animantis calliditate prior in nostram perniciem ille abusus est, sit sumpta. Aspis enim (vt satis id indicat Psalmus quinquagesimus septimus) vbi præsentit imminere incantatorem, obturat aures, ne vi carminum mansuescat: proinde & nos obturemus aures, vt procul simus à periculo, ipsumque serpentem serpentino astu vincamus, ipso nos iuuātē, qui huius caput semel contriuit, Christo Iesu; cui honor & imperium in secula seculorum Amen.

Sequuntur fratris Adami homiliæ siue conciones, post mortem edita.

HOMILIA PRIMA SVPER

hanc scripturam Ioelis.

Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, & fletu, & in planctu, &c. Ioelis 2. c.

HIS verbis post horrenda, quæ per Ioelē Prophetam cōminatus fuerat mala, ad pœnitētiā prouocat Deus populum Israel. Quæ scripto mandari voluit, vt posteri legentes scirēt locum relinqui pœnitentiæ, ac paratam esse veniam his, qui toto se corde conuertunt, in

ieiunio, in fletû ac planctu, de quo dicturus numen inuoco: imò communibus votis inuocemus, vt illabatur pectoribus nostris, aures vestras pariterque linguam meam expurget, quò & mihi tutum loqui, & audire vobis frugiferum sit.

Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, in fletu, & in planctu.

HAc concione (vt in certa capita rem cótrahamus) primùm dicemus, quanta misericordia Deus prosequatur tum eos, qui de emendanda vita necdú cogitant, tum hos, qui affectu veteris vitæ deposito, & toto se corde conuertunt in ieiunio, in fletu ac planctu: Deinde quid sit cóuerti in toto corde, in ieiunio, in fletu & in planctu. Post hæc, qui fiat, vt pauci admodú hoc modo ad Deú se conuertant. Vt à diuina misericordia exordiamur, miris modis hanc proponit sanctus propheta Ioel, vna continua narrationis serie ducta ab initio suæ Prophetiæ vsq; ad locum: Et erit posthæc: Effundam de spiritu meo super omnem carnem, quo finitur caput secundum. Nos nostro more rem tractabimus, seruato ordine quem apud illum deprehendimus. In primis Dei erga peccatores misericordia in hoc est, quòd magnanimitatis suæ fortitudine & robore eos tolerat. Quod quantæ sit pietatis tum demum agnoscimus, dum consideramns quanti id sit negotij. Res magna est, molem terræ in aquis suspensam vsque immotam tenere. Ardua res est, cæli machinam vniuersa ambiétis infatigabili manu sustinere ne cadat, at maioris potentiæ opus multò est, ferre peccatorem. Vnde illa, cælum scilicet & terram ac totum globum mundi Deus portare dicitur verbo virtutis suæ, hoc est mira facilitate & nullo negocio: peccatorem verò non sine labore ac molestia. Scitis enim vbi & de quibus scriptum sit: Laboraui sustinens. Magna misericordia tua Domine. Quos terra non valeret (quemadmodum peccante Core id olim didicimus) tu potenti tua dextera sustentas seruasq;. Et quid de terra dico, cum cælum quod ob soliditatem rectè ahéneum ille appellauit, impar sit ferendo huic oneri. Quid enim, nónne peccante filio Auroræ, firmissimi illi orbes rupti sunt & cesserunt ponderi? Certè ipse in Euangelio ad Apostolos loquens: *Vidi*, inquit, *Satanam sicut fulgur de cælo cadentem.* Seruas autem eos, nó vt peccatis in finé deuolutis tum demú fortiùs punias, sed propter pœnitentiá, id est, vt cóuertantur & viuát. Sic enim habet caput vndecimum Sapientiæ. Sed quotusquisque mortalium est, qui hoc tuum consilium ita accipiat? qui bonitatem tuam adhunc modú interpretetur, & pœnitétiam agat super peccatis suis? Clamat Esaias: *Indulsisti genti Domine, indulsisti genti, nunquid glorificatus es?* Exercuisti in impios incredibilé hactenus clementiá, sæpè & diu valdè dissimulasti peccata eorum, quid promouisti? reddidisti meliores? nunquid glorificauerunt nomen tuum, aut dignum aliquid fecere tua misericordia? Nonne è contrario à te longè recesserunt? Recesserunt. Indulgentia tua securitatem peperit, securitas negligentiam, negligentia contemptum. Sic erant homines tempore Esaiæ: Tales & nos sumus homines, agimus securè, bibimus vinum in dulcedine, lasciuimus in plumis nostris, & tempus ad lugenda peccata cóceßum, vertimus in dies lætitiæ ac gaudij. Quare si semel perderes nos, nemo accusare te posset, cum locum dederis pœnitentiæ. Sed ipse, non quid nostra malitia meretur, sed quid te facere deceat, consideras, & pergis misereri, vt diuitias bonitatis tuæ in nos declares. Attendis quales sumus homines, vides quòd ferè non cóuertimur, nisi dum affligimur: quòd non concipimus spiritum pœnitentiæ, nisi cum malis premimur, ac proinde extendis manum tuam, & velut pius pater flagellas nos: huic immittis ardenté febrem, illi pleuresim, alij phthisim, húc bonis exuis, illi omnem ad fœlicitatem terrenam aditum præcludis, interdum communi malo pariter inuoluis omnes, vt dum bella excitas ac prælia. Omnia hæc operaris altißima bonitate tua, vt hoc modo corda nostra ad te conuertas, quemque per beneficia non sensimus, per tormenta discamus licet plerumq; cum murmure id faciamus. Cæterùm quia bonis æquè ac malis euenire hæc cernimus, rursus & aliâs hîc sæpè fingimus caussas, vt hæc non itidem atque ipse de nobis cogitares, interpretemur.

Idcircò ne quid intentatum dimittas, efficacius adhibes magisterium. In mentem venire facis annos æternos, reducis nobis ad memoriá iudicia tua, quàm scilicet seuerè tandem animaduersurus sis in omnes, qui peccauerunt, & non egerunt pœnitentiam super peccatis suis. Obijcis ante oculos infernum, diabolum, & ignem, qui nunquam extinguitur, vt horrore concutiantur omnes, quos scelerum arguit consciétia, ac fiat, quod scriptum est. *Sicut quæ concepit, cum appropinquauerit ad partum, dolens clamat in dolorib. suis sic facti sumus, à facie tua Domine: concepimus, et quasi parturiuimus, & peperimus spiritum.* Hoc ferè magisterio, timore scilicet & horrore omnes ad pœnitentiam erudimur. Vbi enim terrent nos tormenta, quæ patientur impij, & seculum æternum, tum incipimus dolere, quòd peccatis iram tuam contra nos prouocauimus, quòd damnationi nostra nos voluntate obstrinximus: hinc gemitus, hinc lachry-

Ioelis 2. f.

Num. 6. d.

Luc. 10. c.

Esa. 26. s.

Esa. 26. c.

lachrimæ, hinc planctus, tundimus pectora, carnem affligimus, vigilijs attenuamus oculos, aliena restituimus, elargimur nostra, nihil omittimus quò euadamus quod timemus. Infernum inquam. Verùm quia dolor iste ex horrore iudiciorum & metu Gehennę proficiscens, desperationem parit, nisi spe veniæ fulciatur, propterea vt quod cœpisti perficias, animæ sic afflictæ, trementi, laboranti, in gemitu & fletu, ne tristitia aut desperatione absorbeatur, proponis diuitias bonitatis tuę, abyssum miserationū tuarum, pacta quæ inijsti cum homine, denique sanguinem vnigeniti Filij tui, quo hæc ipsa obsignasti, quædum considerat & attentè reuoluit operante secretiùs virtute Spiritus, erigitur animus & immutatur penitus, vt qui paulò ante non aliud meditabatur, quā iram & vindictā, timorem ac pauorem, quē omnia terrebant, mors, infernus, diabolus, iam sperare audeat & respirare in misericordijs tuis, cuius oculi deducebant lachrymas prę conturbatione spiritus & horrore: iam defluunt aquis, non quas ira comminationes extorquet, sed quas suauiter ex imo corde educit pietas, quæ immensam cōsiderat, & læsam ex animo dolet bonitatem Dei. Quàm bonus & suauis est Domine spiritus tuus in omnibus. Omninò suauis est & bonus, qui sic misericorditer disponit omnia, peragit suauiter. Securitatem peccatoris conuertit in timorem: Timorem rursus fiducia temperat ac amore commutat, vt timore concipiat, & velut parturiat, ac amore pariat spiritum pœnitentiæ. Vbi porrò peccator tota mente conuersus hoc modo pœnitentiam agit, supplicans per sanguinem Filij effusum, ignosci sibi, quod malè admisit, vt à peccato liber, in sanctitate & iustitia posthac viuat, tibiq; vni adhæreat, ibi commouentur omnia viscera tua, nec continere te vales, quin semel miseriaris: proijcis peccata illius in profundū maris, infundis charitatem, & cum charitate reddis vniuersa, quæ per peccatum amiserat, iustitias videlicet priores, de quibus apud Ezec. Si impius egerit pœnitentiam à peccatis suis, quæ operatus est, &cæt. Omnium iniquitatum, quas operatus est, nō recordabor. O bonitas. Cōuertit se impius, & omnia, quæ impiè egit, non imputantur ipsi. Magnum omninò & ingens beneficium hoc. Solum peccatum est quod obstringit hominem damnationi. Vbi peccatum non est, nulla dānatio est. Hinc Propheta Dauid: *Beati (inquit) quorum remissæ sunt iniquitates, & quorum tecta sunt peccata. Beatus vir cui non imputauit Dominus peccatum*, nec solùm peccata nō imputantur ipsi, sed & charitas datur. Maxima autem res est charitas, charitas est, quæ reddit hominē diuinæ consortem naturæ, quæ filium Dei facit, quæ æternæ vitæ hæredem instituit: Expendite cū animis vestris quanta sint hæc. Quid sit hominem esse consortem diuinæ naturæ, filium Dei, hæredem vitæ, mens mea non capit, ideoque nec lingua effari valet. Beati interim, & ter quaterq; beati, quibus hæc obtigére, obtingunt autem omnibus, quos verè pœnitet veteris vitæ, ac peccata sua ex animo deflent.

Psal. 31.a.

Et quidem quæ diximus hactenus, omnia quemadmodum præfati sumus, animaduertere est in Prophetia Ioëlis: principium siquidem habet, Eruca, brucho, locusta, rubigine vastante consumptam terram populi Israel. Quæso cur erucam, bruchum, locustam, rubiginem? cur nō vrsos potiùs sæuósue immisit leones, aut noui generis ira plenas & ignotas bestias? Nunquid impotens erat omnipotens manus eius, quæ creauit orbem terrarum ex materia inuisa id facere? Nónne & absque his vno spiritu delere poterat gentem peccatricem? poterat certè, sed omnia in mensura, & numero, & pondere disposuit. Immisit erucam, bruchum, locustam, quia locum dabat pœnitentiæ, vt cùm viderent vineas corrosione demolitas, expergiscerentur ebrij, & luctum assumerent qui bibebant vinum in dulcedine. Dissimulantibus illis agere pœnitentiam, horrenda cōminatur. Prædicit diem Domini, diem tenebrarum & caliginis, diem nubis & turbinis, magnum diem Domini, & terribilē valde, vt qui præsentibus malis non tangebantur, horrore futurorū concuterentur, acciùs arriperent pœnitentiam. Iam ne scelerum magnitudine perculsi, veniam desperarent, post comminationem diuinæ clemētiæ abyssum ingerit: Et nunc hæc dicit Dominus: *Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, & fletu, & in planctu:* Et scindite corda vestra & non vestimenta vestra: Et conuertimini ad Dominum Deum vestrum, quia benignus & misericors est, & patiens & multæ misericordiæ præstabilis super malitia. Post hæc edocet quæ expectare debeant bona iam pœnitentes: *Ecce ego*, ait, *mittam vobis frumentum & vinum, & oleum, & replebimini in eis, & non dabo vos vltra opprobrium in gentibus. Et eum qui ab Aquilone est procul faciam à vobis, & expellam eum in terram inuiam & desertam, & reddam vobis annos quos comedit locusta, bruchus, rubigo et eruca, & non confundetur populus meus in sempiternum, & scietis quia in medio Israel ego sum, & ego Dominus Deus vester, & non est amplius & non confundetur populus meus in æternum.*

Ioëlis 1.a.

Ioëlis 2.d.

Hactenus de immensa Dei misericordia, tum erga eos, qui peccata peccatis adijciunt & pergunt in eo, quod cœperunt malè, tum erga hos, qui veteris vitæ pertæsi, toto se corde ad Deum conuertunt, in ieiunio in fletu, & planctu. Iam (quod secundo loco nos facturos

complexus est synecdochicωs. Vnde velint nolint Lutherani, ieiunium, fletus, plãctus, saccus, atque id genus alia pertinent ad pœnitentiam, & non tantum terrores, quos incutit conscientia peccati, ac fiducia misericordiæ per Christum promissæ. Verum quidem est, fide & fiducia opus esse, & primas hic habere partes, non tamen ipsæ absoluunt pœnitentiam. Putásne tu Dominũ (ait Cyprianus) citò posse placari, cuius opem verbis perfidis abnuisti? cui patrimonium præponere maluisti? cuius templum sacrilega contagione violasti? Putas facilè eum misereri tui, quem tuum non esse dixisti? Orare oportet impẽsius & rogare, diem luctu transigere, vigilijs, ac fletibus noctes ducere insomnes, tempus omne lachrymosis lamentationibus occupare, stratos solo adhærere & cineri, in cilicio volutari & sordibus: post indumentum Christi perditum, nullum iam velle vestitum: post diaboli cibum, malle ieiuniũ, iustis operibus incumbere, quibus peccata purgantur, eleemosynis frequenter insistere, quibus à morte animæ liberantur. Sed nunquid vel vnum ex centum inuenias, qui hoc modo ad Deum reuertatur, & pœnitentiam agat de peccatis suis? Et quid causæ, quòd pauci adeò inueniantur viri pœnitentiæ? Causa est (vt, quod tertio loco proposuimus, absoluamus) quia non exercemus nos cogitationibus fidei, quia non adlaboramus, vt suscitemus in nobis flãmam fidei, quod si faceremus, fieri nõ posset, quin alij euaderemus homines: dicit enim Scriptura: *Hæc est victoria, quæ vincit mundum, Fides nostra.* Ioan. 5. a. Quæ fides? vtiq; quę in exercitio consistit. De exercitio, non de habitu fidei dictum est, alioqui & fidem habent, eamque veram, in quorum animis vel maximè dominatur mundus, meretrices, inquam, adulteri, scortatores. Quod dicimus, age, rebus ipsis ita esse declaremus. Inter cęteros articulos fidei vnus est. Deum factum hominem. Age ergo in silentio cordis, versa articulum hunc & reuersa, expende cum animo tuo, quid sit Deus, cumque non valeas Deum nudè, vt in se, & per se existit, appræhendere (excedit enim ille omnem captum) sublatis oculis contemplare solem, lunam, stellas, sed & orbes cælorũ, & si placet, molem quoque terræ, & abyssos aquarum siue maria: cumque omnia percurreris, attentiusque consideraueris, cogita Deum esse, cuius vi corpora illa maxima ex nõ extantibus, extare cœperunt. Nónne hæc te cogitantem inuadet stupor, & vehemẽs occupabit admiratio, si audias: *Et homo factus est?* Quod ille, qui tantus est, carnem assumpserit, & ossa & sanguinem? Perge ergo & causam huius inquirere, cumque docente fide didiceris ex singulari, quo te complectitur, amore hominem factum, quò sanguine suo peccata tua elueret, suaque morte tuam aboleret mortem, atque in veram te assereret libertatem, cùm, inquam, hæc didiceris, ac firma fide, vt verè se habent, aprehenderis, nónne vehementer accendetur cor tuum ad redamandum illum, qui prior tantoperè te amauit? profectò accendetur, & quidem vehementissimè, adeò, vt mille citius mortes, quàm illum offendas, vltrò sis obiturus. Vbi igitur hunc in te affectum sentis, reuoca statim ad memoriam multitudinem scelerum tuorũ, cogita, quoties post mysterium Baptismi rursus peccaueris, quàm grãditer, quàm turpiter, & scio tabescet in te spiritus tuus, deducent lachrymas oculi tui, defluent aquis palpebræ tuæ, plorabis die, plorabis nocte, nec expleri vnquam fletu poteris, adeò displicebit tibi res hæc à te cõmissa. Vel si adeò durum est cor tuum, vt cedere nesciat amori, & huiusmodi cogitationibus ad pœnitentiam emolliri, quod nõ facilè crediderim fieri posse, sume in manibus, articulum de iudicio. Cogita, quod scriptũ est: *Statutum est omnibus semel mori, post hoc autem iudicium.* Ad Hebr. 9. g. Pone ergo ob oculos tibi ignem inferni, qui nunquam extinguitur, sulphur, quo ignis hic perpetuò alitur, spiritum procellarum, quo ipsius flamma vsque accenditur, fumum tormẽtorum, qui ascendit in sæcula sæculorum, id est, in æternum & vltrà. Deinde seriò persuadeas tibi id, quod res est, te iam prope ipsas positum inferni portas. Inter Gehennam enim, & animam tuam nihil est medium, præter vnam eamque debilem, materiem, carnem, inquam, tuam, qua diruta (diruetur autem breui) necesse est, infelicem animam Gehẽnæ ignibus excipi, nisi antè pœnitentiam egerit. Quæso te, nónne iam libens omnem afflictionem, omnem laborem, omnem indecorem subibis, dummodo à perpetuis libereris incendijs? En quàm potens res est fides, dũ excolitur: sed nos pulcherrimo hoc studio posthabito, alijs nescio quibus rebus animum addicimus, sitque planè vitio nostro, vt rectà descendamus ad infernum & iuuenes & senes, & docti & indocti, sacerdotes, vt nihil mirer Esaiam dicere: *Secretum meum mihi. Secretum meum mihi.* Esa. 24. c. Quid est *Secretum meum mihi*, nisi, tantam in omni ordine multitudinem video damnandorum, vt eloqui nequeam? Quare, auditores optimi, vt hoc malum, infernum dico, effugiamus, conuertamur in ieiunio, in fletu, & in planctu ad Dominum Deum nostrum, cui honor, & gloria in sæcula sæculorũ, Amen.

HOMILIA SECVNda super hanc scripturam Ioelis.

Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, & fletu, & in planctu, &c.

Erba hæc Domini Dei sunt, filios Israel ad pœnitentiam prouocãtis, quia benignus & misericors est, patiens, & multæ misericordiæ, & præstabilis super malitia. Verùm scripta sunt nõ propter ipsos tantùm, sed & propter nos, quia & nostram pœnitentiam præstolatur Dominus, quemadmodum alio in loco dicit: *Nolo mortem peccatoris, sed vt conuertatur, & viuat.* Quare non leuiter transmittere, sed alta mente reponere ea oportet, cogitantes, quod scriptum est: Si pœnitentiam non egerimus, incidemus in manus Dei, & nõ in manus hominum. Quid autem sit agere pœnitentiam, iam olim diximus, & lubet repetere, tum quòd firmius hæreant, quæ sæpius inculcantur: tum quòd rectius intelligantur, quæ alijs atque alijs verbis subinde repetuntur, antè tamen, quàm rem aggrediamur, numen inuocemus.

Ezech. 18. 8.

Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, & fletu, & in planctu.

OPtimè describit Propheta pœnitẽtiam, de qua mirum, quàm variè varij sentiant: Aliter D. Cyprianus, aliter de ea loquuntur, qui in Cicerone dũtaxat, aut Demosthene versati sunt. Agnoscite, quod dico. Est adolescens aliquis, qui hactenus libidinosè vixit cum meretricibus, considerat rei turpitudinem, pudet facti, adijcit animum ad matrimonium, proponit castè viuere. In hoc Cicero agnoscit pœnitentiam, in hoc Demosthenes agnoscit *μετάνοιαν*. Nõ autem Philippus. Pœnitentia, ait Philippus, complectitur terrores horribiles, quos incutit conscientia peccati, vel lex arguẽs peccatum. Hæc est prima eius pars: Secunda est, vt homo terrore sic concussus conuertat se ad verbum Dei, & per fidem misericordiæ in Christo promissę certò statuat sibi remitti peccata. Iam absoluta est secũdum ipsum pœnitentia. At non secundum Cyprianum. Pręter fidem & terrores, multa prætereà requirit, quæ præscribit in libello de lapsis.

Ingemisce, ait, ieiuna, vigila, vt iam taceam, quod longè aliter loquatur de fide, quàm Philippus. Et quod Cyprianus, hoc de pœnitentia tradit Ambrosius, hoc Augustinus, hoc Basilius, & cæteri, cùm Græci, tum Latini scriptores prisci. Et quia insignis est hic Ambrosius, volo vobis ipsius verba recitare. Atque quò facilius ab omnibus intelligantur, inserã subinde mea. Scribit aũt ad virginem lapsam in hunc modum. Secũdum conscientiæ molem exhibenda est pœnitentiæ magnitudo, hoc est, secundum grauitatem peccati, quod in conscientia est, & animum vrget, pœnitentia exhibenda est. Exempli causa dictum sit, quò res dilucidior euadat. Qui fornicationem commisit, magnam agere debet pœnitẽtiam, quia graue peccatum fornicatio est. Qui in adulterium incidit, maiorẽ oportet exhibere pœnitentiam, quia maius peccatum adulteriũ, atq; ita in cæteris. Hic autem sic agitur, magno animo aggredieris, & arripies pœnitentiam, si tibi ante oculos ponas, de quãta gloria rueris, & de quo libro vitæ nomẽ tuum deletum sit. Hæres eras regni cælestis, vitæ æternæ, gloriæ nunquam finiendæ, ab hac tanta felicitate, à sorte tam præclara modisque omnibus maxima excidisti perpeccatum. Si ergo illud tibi ante oculos ponas, deinde si persuadeas tibi, te iam prope ipsas positam tenebras exteriores. Hoc quid sit: ex altera concione intelligitur, dictum ibi, inter peccatricem animam, & Gehẽnam nihil medium esse præter vnam materiam, eamque debilem, qua diruta (diruitur autem semper in morte) necesse sit præuaricatricem animam tartareis pœnis, & Gehennæ ignibus excipi, vbi fletus oculorum, & stridor dentium sine fine. Cùm hæc certa fide, sicut est, animo conceperis, cogita aliud remedium, quo à tantis malis libereris, non esse, quàm pœnitentiæ solatium. En habetis errores, quos Philippus vult primã esse partem pœnitentiæ. Non enim potest non vehementer concuti animus humanus, & terreri, dum infernum, & Gehennę ignem, quẽ peccatis suis sibi accendit, ante oculos ponit. Aduertite iam, quomodo absoluat pœnitentiam. Philippus post terrores incussos diceret: Age cõuerte te ad verbum Dei, dicit scriptura: Iustitia Dei per fidẽ Iesu Christi in omnes, & super omnes, qui credunt in eum. Crede ergo Christum pro te passum, pro te fudisse sanguinẽ, & certò tecum statue per fidẽ hanc remitti tibi peccata: & salua res est, solutus es à peccatis, liberatus es ab inferno. Vade in pace. Sic diceret Philippus, sed non sic Ambrosius. Audite, quã ipse deinceps tradat theologiã, quidúe post terrores præscribat virgini huic lapsæ. Ergo hæc (quæ de inferno, & igne Gehennæ dixi, quãtum malum sit per omnia sæcula vri, & in tenebris permanere perpetuis, & infinitos gemitus edere, & stridere dẽtibus, & nequaquã exaudiri) tu tecum cogitans, & mẽte retractans proprij facti tu ipsa iudex esto crude-

crudelior. In primis omnis cura vitæ huius interimenda tibi est, & quasi mortuam te æstimans, sicut es, quomodo possis reuiuiscere, cogita. Deinde lugubris tibi accipienda est vestis, & mens, ac membra singula digna castigatione punienda. Amputétur crines, qui per vanam gloriam occasionem luxuriæ præstiterunt. Defluant oculi lachrymas, qui masculum simpliciter non aspexerunt: pallescat facies, quę quondã viruit impudicè. Denique totum corpus incuria maceretur, cinere aspersum, & opertum cilicio perhorrescat, quia malè sibi de pulchritudine placuit. Cor verò sit liquescens sicut cæra, ieiunijs inquietans seipsum, & cogitationibus ventilans, quare sit ab inimico subuersum. Sensus etiam crucietur, quia in mébra corporis, cùm haberet dominationem, malo cessit imperio. Talis vita, talia actio pœnitétiæ, si fuerit perseuerás, audebit sperare, & si non gloriam, certè pœnæ euacuationem. Dicit enim Deus: *Conuertimini ad me, & conuertar ad vos. Conuertimini ex toto corde vestro, in ieiunio, & fletu, & in planctu, & dirũpite corda vestra, & non vestimentum, quoniam pius & misericors sum.* Hæc est Ambrosij doctrina de pœnitentia, imò Ioelis prophetæ, imò Saluato-

Mat. 12. f ris nostri. *Viri*, inquit, *Niniuitæ surgent in iudicio cum generatione ista, & cõdemnabunt eam, quia pœnitentiam egerunt in prædicatione Ionæ.* Pœnitentiam, inquit, egerunt. Quid fecerunt agentes pœnitentiam? Audita prædicatione Ionæ, quæ talis erat: *Adhuc quadraginta dies, &*

Iona 3. b. *Niniue subuertetur. Crediderunt*, ait scriptura, *viri Niniuitæ in Dominum, & prædicauerunt ieiuniũ, & vestiti sunt saccis à maiore vsque ad minorem. Et peruenit verbum ad regem Niniue, & surrexit de solio suo, & abiecit vestimentum suum à se, & indutus est sacco, & sedit in cinere, & clamauit, & dixit in Niniue ex ore regis, & principum eius, & dixit: Homines & iumenta, & boues, & pecora non gustent quicquam, nec pascantur, & aquam non bibant, & operiantur saccis homines, & iumenta, & clament ad Dominum in fortitudine, & conuertatur vir à via sua mala, & ab iniquitate, quæ est in manibus eorũ. Quis scit, si conuertatur, & ignoscat Deus, & reuertatur à furore iræ suæ, & non peribimus?* Deinde sequitur: *Et vidit Deus opera eorum, quia conuersi sunt de via mala, & misertus est Deus super malitia, quam locutus fuerat, vt faceret eis, & non fecit.* Non igitur complectitur pœnitentia tantùm mutationem voluntatis in melius, quam significari dicunt voce μετανοίας, non aduertentes præter tres illas linguas, Latinam, Gręcam, Hebræã, quartam esse, quæ studioso in primis obseruanda est, & est vsus scripturæ, siue phrasis & modus loquédi scripturę. Nec rursus terrores tantùm, & fidem, siue fiduciam in Christum complectitur, sed preterea vigilias, gemitus, plãctus, cineres, saccos, cilicia, hoc est, vt semel dicamus, opera carnis afflictiua, inter quæ præcipuum est, & semper fuit ieiunium.

Quare non negligamus hoc sacrum tempus Quadragesimæ. Multis peccatis & varijs offendimus Deum, studeamus placare ipsum, affligamꝰ animas nostras, ieiunemus, quemadmodum fecerunt hactenus patres nostri. Non sinamus nobis consui puluillos sub cubitis manuum.

Nõ est aliud remedium post Baptismum, quàm pœnitentiæ solatium. Ne autem quispiam nimis benè conscius sibi æstimet ieiunio se opus habere, quòd nullum à Baptismo crimẽ admiserit, aduertere vos volo ieiunium, & alia, de quibus in præcedentibus sermo fuit, Christianos exhibere nõ in hoc solùm, vt iram Dei placent (quanquam hoc respectu ad ea veterem populum potissimũ inuitet Ioel) verùm etiam, vt carnis vitia reprimant, restringantque, atque hac contemplatione, cui tandem nõ necessarium est ieiunium? At cùm omnibus, in primis tamen his necessarium est, qui in flore sunt ætatis, qui viginti, triginta, quadraginta annorum sunt. In his namq; natura viget, in his calet sanguis, in his concupiscentia vires habet. Quare nisi per laboriosam quandã militiã, ipsam carnem reprimant, tuta haud esse poterit pudicitia. Vt eius, quod dico, fidẽ vobis faciam, audite sanctum virum D Hieronymum in epistola ad Eustachium de se ingenuè sic scribentem: O quoties ego ipse in eremo constitutus, & in illa vasta solitudine, quæ exusta solis ardoribus horridũ Monachis præstat habitaculum, putabam me Romanis interesse delitijs. Sedebam solus, quia amaritudine repletus eram. Horrebãt sacco membra deformia, & squalida cutis situm æthiopicæ carnis obduxerat. Quotidiè lachrymę, quotidiè gemitus, & si quãdo repugnantem somnus imminens oppressisset, nuda humo vix ossa hærentia collidebam. De cibo verò & potu taceo, cùm etiam languentes aqua frigida vtantur, & coctum aliquid accepisse luxuria sit. Ille igitur ego, qui ob Gehennæ metum tali me carcere ipse damnaueram, scorpionum tantùm socius & ferarum, sæpè choris intereram puellarum. Pallebant ora ieiunijs, & mens desiderijs æstuabat in frigido corpore, & ante hominem suum iam carne præ mortua sola libidinum incendia bulliebant: itaque omni auxilio destitutus, ad Iesu iacebam pedes, rigabam lachrymis, crine tergebam, & repugnantem carnem hebdomadarum inedia subiugabam. Memini me clamantem diem crebrò iunxisse cum nocte, nec priùs à pectoris cessasse verberibus, quàm rediret Domino increpante trãquillitas. Ipsam quoq; cellulam meam quasi cogitationum mearum consciam pertimescebam. Et mihimet ira-

met iratus & rigidus, solus deserta penetrabam. Sicubi concaua vallium, aspera montium, rupium prærupta cernebam: ibi meæ orationis locus, ibi illud miserrimæ carnis ergastulum. Hactenus de se Hieronymus. Obsecro si hoc sustinent illi, qui exeso corpore solis cogitationib. oppugnantur, quid patitur adolescens, qui delitijs fruitur: qui toties ad saturitatem comedit, qui carni nihil negat? quid, inquam, patitur? quos ardores libidinis? quæ incendia? Et vt Hieronymos omittamus, ipse, de quo præclarum illud in scriptura extat testimonium: *Vas electionis est mihi iste, vt portet nomen meum corā Gentibus, & Regibus, & filijs Israel.* Ne alijs prædicās reprobus efficiatur, castigat corpus suū, hoc est, plagis liuidum reddit, ieiunijs atterít, vigilijs extenuat, atque post omnia hæc videt aliam legem in mēbris suis repugnantem legi mentis suæ, & captiuantem in lege peccati, vt exclamare cogatur: *Infelix ego homo, quis me liberabit de corpore mortis huius?* Quid hic dicem⁹? Si per laboriosam aduersus carnem militiam tantus Apostolus vix reprimit vesaniā libidinis, nos absque armis persistere poter[illegible] s inuicti? Si post susceptum orbis patrocinium timens, ne reprobus efficiatur, veris incommodis ipse corpus in seruitutem redigit, securos nos esse debere putabimus? ieiunemus, affligamus carnem nostrā, necessum enim est. Nec est, quod timeamus, ne infringatur in nobis illa, quæ in bestias etiam promulgata est lex: *Nemo vnquam carnem suam odio habuit,* non istud odisse, sed amare carnē est. Etenim immortalitas & incorruptio carnis de sanitate animæ existit. Sanitas autem animæ est firmissimè inhærere incommutabili bono. Qui ergo vigilijs, ieiunijs, laboribus hoc agit, vt carnis petulantiam domet, vt libidines corpore malè vtentes, hoc est, consuetudines, & inclinationes animæ ad fruēdum inferioribus extinguat, licet persequi videatur cor suū, nō tamen persequitur, sed curam illius maximam gerit. Hoc siquidem solicitè meditatur, vt corpus suum tandem habeat sanū, integrum, immortale. Cōtrà, qui suauiter viuit, qui studiosè, quod caro dictat, sequitur, qui libidini suæ nihil negat, licet amare videatur, nō amat, sed verè odit carnē: siquidem immortalitate, quam habitura esset, & perpetuò vigore eam spoliat. Non mea, sed Apostoli hæc doctrina est: *Si secundum carnē,* ait, *vixeritis, moriemini: si autem spiritu facta carnis mortificaueritis, viuetis.* Et ante eū Salvator: *Qui amat animam suam, perdet eam. Et qui odit animā suam in hoc mundo, in vitam æternam custodit eam.*

Actor. 9. c.

Rom. 7. d.

Ad Ephes. 5. g.

Ad Ro. 8. c

Ioan. 12. d

Atq; vt cōsequamur ieiunio nostro, quod petimus, rectè ieiunemus. Quomodo autem ieiunandum sit, docet Saluator in Euangelio, de quo hoc iam secundo loco iuxta institutum differamus. *Cùm ieiunatis,* inquit, *nolite fieri sicut hypocritæ tristes.* Nō prohibet Dominus omnem tristitiam (quia cor sapientum secundum scripturam, vbi tristitia. Et iuxta Paulū, quæ secundum Deum tristitia est, pœnitentiā in salutem stabilē operatur) sed fucatam, sed personatam, qua coram populo fabula agitur, vnde benè addidit, *sicut hypocritæ.* Scribæ & Pharisæi ieiunio suo inanem laudem captant apud homines. Vos dissimillimos illis esse volo. Ipsi vt videantur ieiunantes, exterminant facies suas, siue deformant. Vos nullum volo adhibere fucum, omnia in vobis vera sint, vt mercedem referatis à Deo. Qui vanam ab hominibus laudem quærit, veram perdit. Et instituens deinde vnumquemque nostrum, quomodo debeamus exhibere ieiunium. *Tu autem, cùm ieiunas, vnge,* inquit, *caput tuum.*

Matt. 6. b.

Eccle. 7. d.

Nihil hîc, quod ad luxum pertinet, præcipitur. Quod dicit tale est: *Cùm ieiunas,* non tuam queras gloriam, sed Dei: hoc age, vt ille sanctificetur, non vt tu lauderis. Vngitur caput, cùm propter Deum & Christum solum, qui iuxta Pauli doctrinam caput nostrum est, ieiunium assumitur. Hæc est prima conditio, quæ ieiunium Deo commendat, & acceptum reddit, si videlicet in veritate agatur, hoc est, si absit hypocrisis fictio, & simulatio. Secunda est, vt in animo nō vigeat affectus peccādi. Vnde Iudæi cùm proposuissent apud Esaiam quæstionem Deo, scire cupiētes, quare ieiunauerint, & humiliauerint animas suas, & Deus non respexerit, audierūt. Ecce in die ieiunij vestri inuenitur voluntas vestra, propterea non aspicio ad ieiunia vestra etiā legitima, quia cùm ieiunatis, facitis voluntatē vestrā, sequimini malas vestras inclinationes & propensiones. Voce Hebræa significatur nō qualiscūque voluntas, sed illa, quæ adiunctū habet vehementem affectum animi, & propensionem in aliquid. Vos nimium indulgetis libidini animi vestri, voluntatí vestræ mirabiliter propensæ in auaritiam, voluptatem, superbiam. In media quadragesima magno studio venamini beneficia, sectamini honores, quæritis delitias. *Nolite ieiunare, sicut vsque in hanc diem, vt audiatur in excelso clamor vester.* Clamor hic accipitur, quomodo apud Paulum ad Ephe. c. 4. nimirū pro motu iratorū hominum, sine iudicio clamātium & vociferantium, qualis ferè clamor contingit, vt litigatur pro meo & tuo, pro beneficijs, pro possessionibus. Nunquid tale est ieiunium, quod elegi, per diem affligere hominem animam suā? Nunquid cōtorquere quasi circulum caput suū, & saccum, & cinerē sternere? Nūquid istud vocabis ieiunium, & diem acceptabilem Domino? Hæc dicit, nō quòd ieiunia reprobet, per quæ & Daniel vir deside-

Esai. 58. a

Esai. 58. b

desideriorum futura cognouit, & Niniuitæ iram Dei placauerũt. Helias & Moyses quadraginta dierum esurire Dei familiaritate saturati sunt. Et ipse Dominus totidem diebus in solitudine ieiunauit, vt nobis solennes ieiuniorũ dies relinqueret. Sed vt ostẽdat, nihil prodesse vacuum portare vẽtrem, & alia facere quæ Deo displicẽt, pallere ora ieiunijs, & intus noxijs æstuare desiderijs, propterà signãter dixit. Nolite ieiunare sicut vsque in hanc diem, non autem, nolite ieiunare, vel nemo ieiunet, terminãdo ibi sententiam. Nónne hoc magis ieiunium, quod elegi? Postquam docuit, quale ieiunium reprobet, ostendit, quale libenter accipiat. Si vis, vt gratum habeam ieiunium tuum, hæc age. Dissolue coniugationes impietatis, solue fasciculos deprimentes, & cætera, quę sequũtur, quorum summa est hæc: Cessa peccare, & officia charitatis præsta proximo, tũc acceptabile erit ieiuniũ tuũ, & orietur in tenebris lux tua, & tenebræ tuæ erũt sicut meridies. Et requiem dabit tibi Dominus semper, & implebit splendoribus animã tuam, & ossa tua liberabit. Et eris quasi hortus irriguus, & sicut fons aquarum, cuius non deficient aquæ. En quãta bona obueniunt nobis per ieiuniũ, per ieiunium, inquã, quòd ea habet adiũcta, quæ iam diximus, hoc est, quod in veritate præstatur non in hypocrisi, quę Deo maximè exosa est, deinde, quod à corde pœnitente exhibetur, quod Saluator in Euangelio dixit: *Faciem tuam laua.* Facies conscientia est. Hanc lauamus, quando deponimus affectum peccãdi, & plangimus, quod peccatum est. Tertiò, quod exercetur cum operibus charitatis, qualia sunt, esuriẽtem pascere, nudum operire, egenos, vagosque hospitio suscipere, quæ recenset Esaias in disputatione hac de ieiunio. Et ad eadem in Euangelio post verba hæc: *Tu autem cùm ieiunas, vnge caput tuum, &c.* Hortatur Saluator. Sed quæ Esaias particulatim explicat, Saluator generali sermone comprehendit, ita inquiens: *Nolite thesaurizare vobis thesauros in terra, vbi arugo & tinea demolitur, & vbi fures effodiunt & furantur. Thesaurizate autem vobis thesauros in cælo, vbi neque arugo neque tinea demolitur, & vbi fures non effodiunt, nec furantur.* In terra sibi thesaurizant, qui affectum ad terrena immodicum dirigentes, congerunt sibi opes superfluas, preciosas vestes, & aurum, argentum, beneficia, pensiones, & alia id genus multa. Thesaurizant autem in cælo, qui affectu fidei iugiter in Deum intenti secundum illam per operã pietatis Domino placere contendunt, ac student, pascunt esurientes, vestiunt nudos, in vsum aliorum profundunt res suas, quæ licet perire videantur quibusdam, nequaquam tamẽ pereunt, sed tutissimo loco reponuntur: suntque cælestis thesaurus, & magno cum fœnore recipient ea bona, cùm alia omnia relinquere cogentur, hoc est, in hora mortis, quando corpus reuertetur in terram, de qua sumptũ est, & spiritus redibit ad Deum, qui dedit illum. Ipsi honor, & gloria in sæcula sæculorum, Amen.

Matt. 6. b.

DE CIRCVNCISIONE, Homilia prima.

Nisi circumcidamini, Christus vobis non proderit.

SI ante annos 1549. thema hoc quispiã tractandũ suscepisset apud Iudæos, nemo fuisset miratus, nẽpè ad quos dictũ erat: Masculus, cuius præputij caro circuncisa non fuerit, delebitur anima illa de populo suo. Nunc verò abolita per Christum circuncisione, nouum videri potest maximè apud Christianos, quod dicimus: *Nisi circumcidamini, Christus vobis non proderit.* Sed qui ex Paulo discit geminam circuncisionem, nihil mirabitur, sed si pius est, circuncidet se, vt placeat ei, qui pro omnibus circuncisus est, cùm circumcisione opus non haberet, hoc est, Christo Iesu: circuncidet, inquã, se, non circuncisione illa Iudaica, quæ in carne est, de qua tã terribiliter intonat Apostolus: *Si circuncidamini, Christus vobis nihil proderit*, sed circuncisione spiritus, cuius laus non ex hominibus, sed ex Deo est. Ad Galat. 5. a.

Nisi circuncidamini, Christus vobis non proderit.

IN hac concione hunc seruabimus in dicendo ordinem. Primò explicabimus beneficium pueri nati in Bethlehem. Secundo loco inquiremus, ad quos beneficium hoc pertineat, & ostendemus ad eos solos pertinere, qui in similitudinẽ pueri nati circũciduntur. Beneficium huius pueri admodum magnum est, & totũ vnico verbo cõplexus est Euãgelista, dicens: *Postquã consummati sunt dies octo, vt circumcideretur puer, vocatum est nomen eius Iesus*, quod nomẽ si interpreteris, hoc sonat, quod Saluator, & à re infanti impositũ est, quemadmodum est nomen Emanuel apud Esaiam: *Ecce virgo concipiet, & pariet Filium, & vocabitur nomen eius Emanuel, butyrum & mel comedet, vt sciat reprobare malũ, & eligere bonum.* Butyrũ, ait, & mel comedet. Notatio est in primis elegãs, qua in puero veritas significatur humanæ naturę, ac si dicat propheta: Puer, qui nascetur ex virgine, erit verus homo, erit puer nostri generis, vescetur cibis, Luc. 2. a. Esai. 7. c.

quibus

quibus vescuntur infantes nostri. Eandem sententiam habent & illa, quæ sequuntur: *Vt sciat reprobare malum, & eligere bonum*, hoc est, noto puerorum more respuet ea, quæ offendunt gustum, & quæ amica sunt naturæ appetet, vt butyrum & mel, per quæ propheta omne genus cibi, quo vesci solent infantes, significauit synecdochicōs: erit proinde verus homo, nec solùm verus homo, sed verus quoque Deus erit, atque idcirco vocabitur nomen eius Emanuel, hoc est (vt apud Matth. dicitur) nobiscum Deus. Sic à re quoque inditum est nomen, quod capite sequenti scribitur: Accelera, spolia detrahe, festina prædari. Cuius nominis (totú enim vnum nomen est) propheta rationem explicans: Antequam, ait, ad illud ætatis adoleuerit puer, vt iuxta infantiam nominare posset Patrem suum Deum, & Matrem virginem Mariam, deripiet opes Damasci, auferet spolia Samariæ. Hunc eundem puerum, quem iam duobus vocauit nominibus in c. 7. Emanuelem, in 8. Accelera, spolia detrahe, festina prædari, in cap. 9. multis appellat nominibus, dicens: *Paruulus natus est nobis, Filius datus est nobis, Et factus est principatus super humerum eius.* Quæ locutio ab ijs sumpta est, qui virgas, quæ indices erant potestatis, ac imperij, in humeris gestabant. Sensus est: Puer iste futurus est princeps, futurus est Rex, siue Imperator. *Et vocabitur nomen eius admirabilis, Consiliarius, Deus, fortis, Pater futuri seculi, Princeps pacis.* Quæ sex nomina, quemadmodum duo illa priora, etiam à rebus indita sunt, atque simul omnia hæc in se complectitur vnicum istud, quod hodiè puero inditum est nomen, Iesus.

Matt. 1. d.

Esai. 8. a.

Quare vt Christi nati beneficium intelligamus, euoluamus nomen hoc, & dicamus, quid compræhendat Saluator. Nomen hoc (Saluator) variè obuium est in Scriptura sacra, & si quis illis locis, vbi Christo tribuitur, non aliud intelligat, quàm vbi hominibus tribuitur, Gedeoni, Sãsoni, Iephte, aut cæteris, parum vel nihil intelligit. Quid autem dum Christo tribuitur, significet, optimè explicat Angelus apud Matthæum cap. 1. vbi ad virginem loquens, *vocabis*, inquit, *nomen eius Iesum.* Ipse enim saluum faciet populum suum à peccatis eorum. Et Dauid in pulcherrimo illo psalmo: *Deus iudicium tuum regi da, liberabit*, ait, *pauperem à potente, & pauperem, cui non erat adiutor. Parcet pauperi & inopi, & animas pauperũ saluas faciet.* Ex vsuris & iniquitate redimet animas eorum. Certè istud non fecit Gedeon, nec Samson, nec Iephte, nec aliquis cæterorum, quibus nomen Saluatoris tribuit liber Iudicum.

Psal. 7. a.

Christo proprium est, & quàm magnum sit beneficiũ intelligit, qui nouit, quàm magnum malum sit peccatum. Solũ peccatum est, quod diuidit inter Deum & hominem. Ergo vbi peccatum non est, neque inimicitia est. Vbi inimicitia non est, pax est. Quid autem maius homini contingere potest in terra, quàm pax? Pulcherrima res pax est. Qui veram pacem habet, non turbatur, siue bellum exurgat, siue fames ingrauescat, siue pestis grassari incipiat, siue aliorum aliquid, quæ terrori esse possunt in hoc mundo, occurrat. Imò quàm suauiter requiescit, qui sub tecto est tempore impetuosæ tempestatis, tam suauiter requiescit spiritus eius, etiam in medijs his malis. Rectè proinde Dauid: *Beati, quorum remissæ sunt iniquitates, & quorum tecta sunt peccata, Beatus vir, cui nõ imputauit Dominus peccatum.* Istud præstatur nobis per beneficium pueri huius. Vnde inter cætera nomina, quibus ab Esaia vocatur, vnum est, *princeps pacis*, non quidem illius pacis, quæ est feriandi à bellis, siue illius, quæ facta est sub Augusto Cæsare. Princeps, hoc est, author appellatur puer hoc loco, sed illius pacis, de qua diximus, quę sita est in cõsolatione conscientiarum, qua humanũ genus reconciliatum est Deo, cuius frequens adeò mentio est in scripturis, præsertim noui testamenti. Neque verò solũ diuidit peccatum inter nos, & Deum, sed & redigit hominem in seruitutem, quemadmodum scriptum est Ioannis 6. *Qui facit peccatũ, seruus est peccati.* Quid autem miserius, quàm seruum esse peccati? Siquidẽ stipẽdia peccati mors, & quidem mors æterna, *pluet* (inquit Dauid, Psal. 10.) *super peccatores laqueos ignis. sulphur, & spiritus procellarum pars calicis eorum.* Percipite sententiam. Calix in scriptura interdum lętæ rei nomen est, *Vt: Dominus pars hæreditatis meæ, & calicis mei.* Interdum tristis, vt hoc loco ignis, sulphur, spiritus, procellarum pars calicis eorum, hoc est, portio eorum, & hæreditas erit ignis, sulphur & spiritus procellarum, id est, Gehenna, quam spiritus Domini velut torrens sulphuris, & procellosus ac impetuosus vent⁹ succẽdit, succendit, dico, vt semper ardeat, vt sulphurei ignis globos vsq; euomat, vt flãmis suis corpora damnatorum perpetuò allambat. A peccatis ergo, quibus tãtum malum preparatum est, liberatum esse, nónne magnum beneficium est? Magnum prorsus. Vnde scriptum est Esaiæ 9. *Lætabuntur coram te, sicut qui lætantur in messe, sicut exultant victores capta præda, quãdo diuidunt spolia.*

Psal. 31. a.

Psal. 15. b.

Apostrophe est ad Emanuelẽ, siue puerũ natum. Populus tuus ó Emanuel vehementissimè lætabitur, magnificè gratulabitur vices suas, totus exultabit. Et quid ni exultet? quid ni gratuletur vices suas? quid ni lętetur? *Iugum enim oneris eius, & virgam humeri eius, & sceptrum exactoris eius superasti, sicut in die Madian*, id est, absque vllo exercitu, & absq; effusio-

Esai. 9. a.

effusione sanguinis in abscondita manu, sicut quondam sub Gedeone populo Israelitico victoriam de Madianitis præbuisti. Metaphoris autem illis, iugum oneris, virgā humeri, sceptrum exactoris, quæ ab ijs sumptę sunt, qui iniqua tyrannide premunt subiectos, exprimit propheta virtutem siue energiam, vim, & stimulos peccati, quod regnauit in mundo ante puerum hūc natum, siue quod eodé recidit, tyrannidem diaboli, qui in toto orbe exultabat, & per peccatū captiuos tenebat vniuersos. Hoc iugū, quia puer iste ab humeris populi sui detraxit, & prædam diabolo eripuit, vocatum est nomen ipsius, Accelera, spolia detrahe, festina prædari. Iam præter liberationē à peccato, quæ vt diximus res maxima est nomé (Saluator) aliud adhuc complectitur, priori beneficio multo tum admirabilius, tum magnificentius, hoc licet apud Matthæum, vbi vocabuli ratio traditur, non exprimatur, ex alijs tamen sacræ scripturę locis, haud obscurè agnoscere est. Beatus Euangelista Ioannes in principio sui Euangelij de puero hoc, atque ijs, qui venientem in propria receperunt loquens, sic ait: *Dedit eis potestatem filios Dei fieri.* Per Christum ergo in filios Dei euehimur. Euehimur dico in filios Dei, non solùm vt tales vulgò vocemur, quemadmodū is, qui in filium adoptatur, filius appellatur eius, qui eum adoptauit: sed etiam vt tales verè simus, filij scilicet Dei. Quantum bonum. Si magnum est, atque tanti æstimatur esse filiū ducis, regis aut Imperatoris, quàm obsecro res magna est, esse filium Dei, esse consorté diuinæ naturæ, esse hæredem vitæ æternę: hæc enim mutuo se inferunt. Recte proinde David cum iudiciū vulgi proposuisset prædicans feliciter illos atque beatos, quorum filiæ sicut nouellæ plantationes, filię compositæ, circum ornatæ, vt similitudo templi, promptuaria eorum plena, eructātia ex hoc in illud, &c. illo repudiato suum proferens dicit. *Beatus populus, cuius Dominus Deus eius*, id est, quem Deus adoptauit per Christum, quem elegit sibi in hęreditaté, ad quem pertinet beneficium Emanu. hic verè beatus est iste populus.

Ioann. 1. b.

Psal. 143.

Quid autem sit iste populus, iam inquiramus. Id enim secundo loco facturos nos ꝓmisimus. Atq; imprimis non ad Iudæos solū pertinere beneficium hoc tam memorabile, licet peculiariter illis promissus fuerit Emanuel, satis clarum eius rei testimonium habemus in Euangelio apud Lucam, capite 2. vbi angelus ad pastores ait: *Annuncio vobis gaudium magnum, quod erit omni populo, quia natus est vobis hodie Saluator. qui est Christus Dominus in ciuitate David.*

Quod dicit (*omni populo*) omnes reliquas à Iudæis nationes significat. Quod in Psalmo illo: *Deus iudicium tuum regi da*, quem de puero nasciturо scripsit, manifestius expresit David: *Dominabitur*, inquiens, *à mari vsque ad mare, & à flumine vsque ad terminos orbis terrarum. Coram illo procident Aethiopes, & inimici eius terram lingent. Reges Tharsis*, id est, *maris, & insulæ offerent munera. Reges Arabum & Saba dona adducent. Et adorabunt eum omnes Reges, omnes gentes seruient ei:* Ergo secundum Euangelium & vaticinium David, ad nos quoque pertinet hoc beneficium. Sed ad omnés ne & singulos? Non. Sicut enim de puero hæc dicit Simeon: *Ecce positus est hic in ruinam, & resurrectionem multorum in Israel, & in signum cui contradicetur.* Ita non minus verè de eodem ego dixerim. Ecce positus est hic in ruinam & resurrectionem multorum in gentibus, & in signum cui contradicetur. Clamat stabulum pueri, pœnitentiam agite, hoc prędicat eius præsepium, hoc membra infantilia loquuntur, hoc lachrymæ eius & vagitus Euangelizant, & contradicitur ei, offenduntur quam plurimi, durus est inquiūt hic sermo, & abeunt retrorsum. Ad hos ne dicetis pertinere beneficium pueri? Non puto, nisi & hoc dicatis, quod vtique fieri non potest, eisdem & in ruinam & in resurrectionem positum. Ad quos ergo dicemus pertinere? Certè ad homines, qui sunt bonæ voluntatis, siue Iudæi illi fuerint, siue gentiles. Non enim est distinctio. Docuit hoc nos multitudo militiæ cælestis, quæ nato puero cecinit: *Gloria in altissimis Deo, & in terra pax hominibus bonæ voluntatis.* Apertè vniuersum terrarum orbem, & non Iudæam tantū significauit, dum absolutè nullo adiecto ait (Et in terra) omnesque omninò homines & non Iudæos tantùm dum simpliciter extulit (hominibus) vno tantum hoc apposito (bonæ voluntatis.) At qui sunt homines bonæ voluntatis? Nec hoc ignorare nos sinit Euangelium. *In mundo erat*, ait Ioann. capite primo, *& mundus per ipsum factus est, & mundus eum non cognouit. In propria venit, & sui eum non receperunt. Quotquot autem receperunt eum, dedit eis potestatem filios Dei fieri.* Bonæ ergo voluntatis intelliguntur, qui Christum in propria venientem recipiunt. Et qui sunt, qui recipiunt venientem in propria? Explicat hoc quoque idem Euangelista, dum aijcit. *Qui credunt in nomine eius.* Credere in Christum, est venientem in propria recipere, secundum Ioannem. Ergó ne omnes, qui credunt Christum natum in Bethlehem, pannis inuolutum, positum in præsepio, circuncisum, & cæter. quæ de eo narrat Euangelica historia, participes erunt tanti huius beneficij? Nónne multi istorum diuitias, honores, voluptates, quorum contemptum puer iste exigit & docuit, studiose sectantur? Sectantur, & proinde non credunt, quemadmodum

Psal. 71. a.

Lucæ 2. b.

dum dicit scriptura, imò nec possunt. Quomodo (ait Saluator in Euangelio Ioannis ad Iudæos) *vos potestis credere, qui gloriam ab inuicē accipitis, & gloriam quæ à solo Deo est non quæritis?*
Ioann. 5. g
Et quid est credere quemadmodum dicit scriptura: Illud (quemadmodum dicit scriptura) non à nobis primò inuentum, & ipsi credere adiectum est, sed à Saluatore antè vsurpatum. *Si quis sitit, veniat*, inquit Ioannis, *7. ad me & bibat. Qui credit in me*, quemadmodū dicit scriptura, *flumina de ventre eius fluent aquæ viuæ*. Ex quo loco patet, quod credere dum adiunctas habet promissiones huiusmodi, intelligi debeat non vulgari credere, sed credere, quemadmodum dicit scriptura. Scriptura autem quam respicit Saluator dū ait: *Qui credit in me*, quemadmodū dicit scriptura, est in 2. Paral. cap. 16. vbi sic scribitur: *Oculi Domini contemplantur vniuersam terram, & præbent fortitudinem his, qui corde perfecto credunt in eum*. Credere ergo quemadmodum dicit scriptura, est credere corde perfecto. Perfecto autem corde credunt, qui omnes animæ vires, omnesq; neruos in hoc intendunt, vt quod norunt placitum esse Deo, agant perficiantque.
Ioan. 7. b.

Inter cætera autem, quæ probat Deus & requirit, est circuncisio, non quidem quæ in carne est, sed circuncisio spiritus, vt in Epistola ad Romanos docet Apostolus. *Sicut enim mortuus est Christus propter delicta nostra, & resurrexit propter iustificationem nostram*: Ita propter circuncisionem nostrā circuncisus est. Et quemadmodum nisi commoriamur illi, & cum eo resurgamus, haud prodest nobis aut mors eius, aut resurrectio: Ita quoque neque ipsius circuncisio & sanguis in circuncisione effusus quicquam nobis prodest, nisi & ipsi circuncidamur, circuncidamur inquam non vno membro, sed toto corpore. Licet enim magis in ea parte in qua mandata est Iudæis circuncisio, regnet concupiscentia, quæ amputari debet, tamen per vniuersa corporis membra respersa est, viget in oculis, viget in auribus, viget in lingua, in mente viget & carne, & quia totum hominem occupauit, ideo & totus circuncidi debet. Agnoscite quod dico, Ingredior per plateas, vt fit, occurrunt puellæ, occurrunt fœminæ, occurrunt iuuenes, non minus, quàm illæ, compti, data opera in hos conijcio oculos, studiose contemplor, nec semel vidisse sat est, iuuat vsq; videre. Obsecro vos, nónne concupiscentiæ tabe infecti sunt oculi mei, qui sic per res varias fornicantur? Et quam multos videre est adolescentes tales Louanij, qualem propter vos hic me descripsi. Circūcidite oculos vestros, alioquin Christus nihil vobis proderit. Amputate malum hoc Leuiathan, intendite in eum, qui ait: *Pepigi fœdus cum oculis meis, vt ne cogitarem quidem de virgine*. Miro ornatu non hoc modo dixit: Pepigi fœdus cum oculis meis, vt ne adspicerem quidem virginem, quod tamen oratio ipsa & sententia exigere videbatur, sed ait: *Ne cogitarem quidem de virgine*, vt videlicet fontem significet, vnde in nobis oriantur lubricæ huiusmodi & fœdæ cogitationes. Et audite quid addat: *Quam enim partem, ait, haberet in me Deus desuper, & hereditatem omnipotens de excelsis?* hoc est, quid mihi prodesset Christus, si incircuncisis oculis passim aspicerem virgines, cum ille subducat se à mente, in qua sedem habent cogitationes lubricæ, quæ ex aspectu huiusmodi nascuntur & ingenerantur? Iam videte an ne inordinatæ ac immoderatæ voluptatis illecebræ, aures quoque occupauerint. *Cythara* (ait Esai. cap. 5.) *& tympanum & lyra, & tibia, & vinum in conuiuijs vestris, & opus Domini non respicitis, nec opera manuum eius consideratis*. Duo sunt opera Dei, in quibus tota scriptura occupatur & consumitur. Alterum est opus cōditionis. Alterum redemptionis, atq; de hoc loquitur Propheta. Istud dicere vult: Si in conuiuio quispiam proponat opus redemptionis, si dicere incipiat, quid fecerit Christus, quid adhibuerit ad liberationem humani generis, quare nasci voluerit in stabulo, pannis inuolui, in præsepio poni, circuncidi, &cæ. auertitis aures vestras, molestum est audire. At verò si fistula quis ludat, & in vasis musices lasciua decantet carmina, vnde animi fortitudo mollescit, attente auscultatis: *Incircuncisi auribus nónne apertè Spiritui sancto resistitis?* quod Iudęis exprobrauit Stephanus? nónne secundum Paulum spiritum extinguitis? Ad vós ne pertinere credendum est Euangelium illud, quod pastoribus annunciauit Angelus? Nón ne diuinum (væ) vos magis respicit, qui in his habetis consolationem vestram? Ad linguam iam veniamus, quæ paruum membrum est: sed nó parua opus habet circuncisione. Etenim secundum Iacobi descriptionem, *lingua mundus est iniquitatis*, siue (vt nostra habet translatio) *vniuersitas iniquitatis*. Quid enim? nónne lingua mulieribus persuadet & virginibus, vt sui accessum patiantur? Nónne lingua petulanter effundit, per quæ optimæ indolis iuuenes quam plurimi miserè corrumpuntur? Nónne hæc blandiloquentia & adulatione delicatas fœminas, & passim diuites quosque à vita excludit? dum non pœnitentia, sed rebus friuolis quibusdam promittit illis regnum cælorum? Nonne hæc probabilitate dictionis hæreses defendit, & vitia? Vtinam omnium, qui ad hæc linguis suis abutuntur, easque circuncidere negligunt aut nolunt, linguæ penitùs abscindantur. Nec hac solùm parte, qua verba & voces format, opus habet lingua circuncisione: sed ea quoque

Rom. 4. d.
Iob 31. a.
Act. 7. f.
Iacob. 3. b.

ea quoque qua sapores discernit. Et nescio vtra ex parte magis corrupta sit, & concupiscentiæ veneno infecta. Noui & genera & nomina piscium, in quo littore concha lecta sit calleo, saporibus auium discerno prouincias, & ciborum me caritas ac nouissimè dãna ipsa, hoc est, quæ pluris emuntur, delectant: Lingua lingua, quantis adhuc flammis excoquetur, si tamen vnquam excoqui poterit hæc libido, voluptas ista, malum hoc Leuiathan. Nonne ego lego & audio in Euangelio vlulantem & clamantem vnum: *Pater Abraham miserere mei, & mitte Lazarum vt intingat extremum digiti sui aquam, vt refrigeret linguam meam, quia crucior in hac flamma?* Quare cruciaris lingua? Si ignoras, doceat te patriarcha quem compellas. *Quia scilicet recepisti bona in vita tua.* Et quid est recepisti bona in vita tua, explicat hoc Lucas in historia tua. *Epulata es quotidie* λαμπρῶς, ea enim voce vtitur, hoc est, sumptuose, opiparè, largè. Diximus de tribus membris corporis, oculis, auribus, lingua, & non tam diximus, quam attigimus solùm. Iam si cætera velimus percurrere, haud facilè exitum inueniret oratio. Quanta enim mollities in tactu, quanta in odoratu peruersitas, quantus fastus in incessu, quantus luxus in vestibus, quanta vanitas in omnibus, quales hodie calcei, quales caligæ, quales subuculæ, qualia indusia, qualia denique pallia? Quis satis reprehendere, quis satis arguere, quis deplorare satis queat mores præsentes? Et quia eò ventum est, vt non æstimentur hæc peccata (quis enim de huiusmodi confitetur & pœnitentiã agit?) idcirco audite prophetiam Esai. cap. 3. hac in re sanè quàm illustrem ac præclaram. Pro eo, ait, *quod eleuatæ sunt filiæ Sion, & ambulauerunt extento collo, & nutibus oculorum ibant, & plaudebant & ambulabant, & pedibus suis composito gradu incedebant, decalcabit Dominus verticẽ filiarum Sion, & Dominus crinem earum nudabit. In die illa auferet Dominus ornamentum calceamentorum, & lunulas, & torques, & monilia, & mitras, & discriminalia, & periscelides, & murenulas, & olfactoriola, & inaures, & annulos, & gemmas in fronte pendentes, & mutatoria, & palliola, & linteamina, & acus, & specula, & sindones, & theristra. Et erit pro suaui odore, fœtor, & pro zona funiculus, & pro crispanti crine, caluitium, & pro fascia pectorali, cilitium. Pulcherrimi quoque viri tui gladio cadent, & fortes tui in prælio. Et mærebunt atque lugebunt portæ eius, & desolata in terra sedebit.* Si in veteri populo, etiam in fœminis, in quo sexu vtcunque tolerari potest, tantùm displicuit Deo luxus vestimentorum, & pompa seculi, vt partim propter huiusmodi populum sic dilectum adeò grauiter punierit. Quam vehementer necesse est displiceat in Christianis, maximè in viris, in iuuenibus, in adolescentibus. Nobis prædicata est Bethlehem, stabulum, præsepe, ac panni Saluatoris. Illi huiusmodi nihil audierunt. Nobis in signum, ad quod oculos conijciamus, positus est puer Emanuel, illorum temporibus nondũ natus erat. Nos conuersationem eius legimus in Euangelijs, audimus dicentem: *Discite à me, quia mitis sum, & humilis corde,* & quasi nihil horũ esset, incedimus vijs nostris. Quid fiet de nobis? Quid faciemus in hora mortis? omnes enim morimur, res certa est. Præses magni Concilij (cuius memoria in benedictione sit) Dominus Seoer, mortuus est his diebus, cum insequutus est illustris Dominus, ac Imperatori charus, Dominus de Bueren: insequemur & nos cras, vel perendiè, hoc est, post breue admodum tempus, nudi prẹsentabimur ante iudicem, profertur series cautionis, quam in Baptismo præstitimus, qua abrenunciauimus Sathanæ & omnibus operibus eius, fastui, luxui, vanitati sæculi, pompis, & breuiter omnibus vitijs. Quid ibi dicemus tum? Obsecro circũcidamur, antè, quàm prẹcidamur, quia si incircuncisi inueniamur, in ignem proijciemur, vbi cruciabimur nocte & die, in sæcula sẹculorum, quod auertat Saluator Christus Dominus natus in Bethlehem, & circuncisus hodiè, cui honor & gloria in sæcula sæculorum, Amen.

Luca 16.

Esai. 3. d.

Matt. 11.

DE CIRCVNCIsione, Homilia secunda.

Ircũcisionem, quemadmodum docet liber Geneseos, primus suscepit Abraham, & semini ipsius tanto pondere mandata est, vt quisquis in illa gente huius signi careret differẽtia, à titulo filiorũ Israel abraderetur proscriptus. Iussa est autẽ in ea parte corporis aptari, in qua est voluptatis seminarium, & libidinis officina, nimirum vt semper memores proprię sectionis, ad cohibendos refrenandosq; turpitudinum motus, vigilarent. Hanc truncationem puer natus in Bethlehem in tenera sua carne excepit hodie, & nomen ei inditũ est Iesus, de cuius nominis ratione primùm dicemus, deinde quare circũcidi voluit, exponemus.

Gene. 17.

Non casu aut fortuito, neque voluntate humana, sed diuina nomen Iesus puero aptatum esse docet Euangelium, dum ait: *Ab angelo priusquam in vtero infans conciperetur*, illud traditum fuisse. Sed & ipse de quo sermo est, apud Prophetam ita de se loquitur: *Audite*

Luca 2. d.

dite insulæ, &c. Est initium capitis 49. apud Esaiam: Vos quicunque Insularum nomine censemini iuxta idioma scripturæ, audite. Et exponens quas vocet insulas, *Populi,* ait, *de longe,* id est, vos gentes, quæ in extremis mundi finibus habitatis, de quibus Iudæi vix aliquid per famam audierunt, attendite. Quod autem vos scire volo, istud est: *Dominus ab vtero vocauit me de ventre matris meæ, recordatus est nominis mei,* hoc est, indidit mihi nomen Iesus. *Et posuit os meum quasi gladium acutum.* Pergimus in Prophetia, vt ad rationem nominis perueniamus. *Posuit os meum quasi gladium acutum,* Significatur vis & energia concionum Christi, quæ quanta fuerit apud eos, qui præordinati erant ad vitam, patet ex Euangelijs. Et quã adhuc habeant vim reliquiæ verborum eius in scripturis nobis relictæ, experiuntur quotidie qui eas pio animo & religioso accedunt. Hic parentes, ille fratres, alius sorores deserit, quia in literis illis legit. *Omnis qui reliquerit domum, vel fratres, aut sorores, aut patrem, aut matrem, aut vxorem, aut filios, aut agros, propter nomen meum, centuplum accipiet, & vitam æternam possidebit.* Imò (quod mirabilius multo) ipse homo se deserit, sibique bellum indicit per molestã militiam carnem edomans, quia legit ibi: *Si quis vult venire post me, abneget semetipsum, & tollat crucem suam & sequatur me.* Hoc delicatas virgines, hoc nobiles adolescentes, hoc plurimos, quibus & per facultates liceret, & per ætatem iuberet mundi delicijs frui, facere conspicimus. Contemnunt voluptatem, amplectuntur crucem, subigunt carnem, sequuntur Christum, tantum in animis eorum valet verbum hoc: *Si quis vult venire post me, & cæter.* Recte proinde ait: *Posuit os meum quasi gladium acutum. In vmbra manus suæ protexit me Et posuit me sicut sagittam electam,* tersam siue mundam, vt non solum, qui me coram audirent, verũetiam eos qui procul essent, ferire possem. *In Pharetra abscondit me. Et dixit mihi, Seruus meus es tu Israel.* In nomine Israel tropus est. Tu Christe siue tu Emanuel, quẽ Israelem voco, quòd tui ille imaginem & typum habeat, siue quod vitæ rectitudine illũ ipse referas (quemadmodum dicimus inexplicitos Platones pro ijs, qui similẽ cum ea, quæ in scriptis Platonis est, difficultatem habent) seruus meus es iuxta dispensationem naturæ assumptæ. *In te gloriabor.* Patrem hæc dicentem excipit filius. Gloriaberis in me Pater, interim meo iudicio labores mei infructuosi sunt, pauci attendũt doctrinę meę, id est, quod dicit: *in vacuum laboraui sine caussa & vane fortitudinem meam consumpsi. Sine caussa,* insolens est pro eo, quod dicimus frustra. *Ergo iudicium meum corã Domino.* Quia nihil prætermisi, quod facere poteram ad reuocationẽ populi huius, populi inquam Iudaici, Imò quia tantum laboris consumpsi, vt ipse me, & vires meas exhauserim semel. Idcirco totam causam hanc tibi patri meo cõmitto, ipse iudices, penes quos sit culpa. *Et opus meum cũ Deo meo.* Opus siue (vt septuaginta transtulerunt) πόνον appellat quidquid impendit illo populo reuocando, sudores, æstus, fatigationẽ, sitim, famem, cruciatus, &c. Paucissimi etiam hodie istud apud animũ suum bene expensum habent, quot videlicet, quales ac quantos labores ipse sumpserit in concionibus suis, in precibus suis sanctis, in vigilijs suis, in ieiunijs, in passione. Quo ardore, qua flamma, & animi vehementia adierit mortem. Quomodo non quieuerit, quousq; totum sanguinem suum fudisset. Hæc sunt paucis bene cognita, quia non tantũ est ipsis ocij, vt perpendant, vt ista secum animo suo cogitent. Quod si faceret, mirum si nõ vehementer inflammarentur, si non vehemẽter traherentur ad redamandũ, qui tantum prior amauit. *Et nunc hæc dixit Dominus.* Quia ego cõmisi totum iudiciũ Patri, nunc itaq; hæc dicit Dominus, *formans me ex vtero seruum sibi, vt reducam Iacob ad Deum. Et Israel nõ congregabitur.* Non possum hic dissimulare, quin exponã, quod habent Hebræi. Annotant ipsi quindecim loca in sacris biblijs, in quibus vocula לא, quæ alioqui semper significat non, ponatur vice pronominis לו ei, ex quibus hunc vnum esse volunt, vt sensus sit. Et Israel ei congregabitur. Faciunt næ intelligendo, vt nihil intelligant. Esai. habet לא per aleph, quemadmodum ipsi quoq; agnoscitis, quo & scribendum dicitis, quare igitur legi vultis per Vau? Quid mouet vos? Quid vos vrget? Nonne aliò vocat consequentia? Nonne hoc est. Vanè consumpsi fortitudinẽ meam, Israel non congregabitur? Est quidem lingua Hebræa insignis, sed infœlices habet tractatores, non instructos egregijs disciplinis, non imbutos fide, non afflatos spiritu, sine quo frustra in diuinarum scripturarum interpretatione sudatur. Hoc dixerim propter eos qui ad somnia & opiniones Rabbinorum velut ad oracula obstupescunt.

Si qui sint Iudæi, quos non corrupit regula illa de quindecim locis, & vident hæc ad Messiam pertinere, est quod maximè terreantur. Pergit Christus: *Et glorificatus sum in oculis Domini.* Cum ita male succederet prædicatio, cum pauci Iudæorum attenderent concionibus meis, & conuerterentur, glorificatus sum in oculis Domini. Ille addidit mihi animos, hoc est, quod ait: *Et Deus meus factus est fortitudo mea.* Addidit inquam mihi animos his verbis. *Parum est vt sis mihi seruus, & cæte.* Quamuis videas Iudæos manere obstinatos, non est, quod anxieris. Erunt alij qui suscipient prædicationem Euangelij. *Parum est vt sis mihi seruus ad suscipiendas tribus Iacob*

bus Iacob, & feces Israel conuertendas, dedi te in lucem gentium, & cat. id est, non in hoc volui te nasci, vt solis Iudæis prodesses, sed volui te nasci toti orbi, vt sis salus mea, vsque ad extremum terræ. Hic est ratio nominis. Quia in hoc missus est, vt per ipsum orbis salutem adipiscatur, idcirco aptatum est ei, & inditū nomen Iesus. Iesus enim hoc sonat Hebræis, quod Latinis Saluator. Quo nomine quam fuerit delibutus affectus Pauli, declarant ipsius literæ, in quibus nusquam non obuium est. Et sanè qui didicit, quique tenet, quid nomen complectatur, non potest non vehementer eo delectari. Valdè afficimur iam, hic lectione Liuij, ille Ciceronis, quòd hic sublimis vbiq; incedat, ille lacteo eloquentiæ fonte manet: Verùm nunquam sic animos nostros raperent, mentesq; tenerent, si benè cognitus esset nobis Iesus. Quod si non aliud, hoc saltem in illorum libris nos remoraretur, quod non legeremus ibi nomē hoc, nomen verè suaue. Quid enim suauius miseris esse potest salute? Quid gratius prædicari perditis salute? Quid desperatis annunciari iucūdius salute? Hic autē est Iesus ipse iuxta nomen suum Saluator, atq; Saluator nō vnius gentis vel Iudaicæ vel Syriacæ, sed omnium omninò, quod nō solum ex hoc loco Esaiæ, qui hac in re illustris est, sed & ex Euangelio agnoscere licet, Ecce ait Angelus ad pastores: *Euangelizo vobis gaudium magnum*
Luce 2. b. *quod erit omni populo, quia natus est vobis hodie Saluator, qui est Christus Dominus in ciuitate Dauid.* Quod ait (*vobis*) gentem Iudaicam. Quod addit (*omni populo*) cæteras à Iudæis nationes significat. Et quemadmodum omnium nationum, ita & omnium temporum Saluatorem.

Altisimè repetite scripturas, & comperietis verum esse quod asserimus, hoc est, videbitis fidem quam prædicant scripturæ apprehendere salutem, perpetuò respicere Iesum, vel expresso vel tacito nomine rebus tamen comprehēso. Sic Adam salutem obtinuit in fide seminis, quod contriturum erat caput serpentis. Sic Abraham in fide seminis, quod erat de ipsius lumbis egressurum. Sic filij Iacob in fide illius, qui mittendus erat. Quib. omnibus hoc est, & semine mulieris, & semine Abrahæ, deniq; illo, qui mittēdus erat nomen Iesus est comprehensum. Ad hunc modum reliquam scripturę partem percurrite, & inuenietis quotquot vnquam salutem cō secuti sunt, per hunc consequutos esse. Vnde in Actis Petrus: *Non est*, ait, *aliud nomen sub*
Acto. 4. c. *cælo datum hominibus in quo oporteat nos saluos fieri.* Hoc nomen nusquam in Cicerone agnoscitur, nusquam apud Liuium legitur, quantūuis eloquenter dicat, non valent affectum lenire illius, qui salutem quærit. Verùm cùm salus varias subeat ratiōes, inquiramus qua ratione dicatur Saluator, quo & illustrius fiat nomen Iesus, & suauius illabatur animis omnium. Capit. 3. libri Iudicum Othoniel frater Caleph Saluator dicitur, quòd liberarit populum de manu Chusantasatham Regis Syriæ. Eodem capite, idem vocabulū tribuitur Ahod, qui vtraque manu pro dextra vtebatur, quod ab oppresione Moabitarū Israelē liberauerit. Longe alia ratione aptatū est puero circunciso. *Vocabis*, ait angelus, *nomen eius Iesum*, Ipse enim saluum faciet Matt. 1. d populum suum à peccatis eorum. Rem maximam paucisimis verbis absorpsit, peccatum totum humanum genus obstrinxit dānationi, addixit principi tenebrarum, sub ira Dei constituit, mortalitatem inuexit, regni cælestis ianuam obsignauit. Saluum ergo faciet populum suum à peccatis eorum, id est, eximet è damnatione, liberabit à tyrannide diaboli, reconciliabit Deo, à miseria omni & mortalitate liberum reddet, assignabit regno, amotis quæ per peccatū obiecta erant obstaculis ac vectibus. Magnus igitur Saluator puer hic, licet pannis inuolutus positus in præsepio, & more cæterorū circumcisus. Magnus inquam Saluator, qui nunquam excidere debet animis nostris. *Sume*, inquit Dominus ad Esaiam, *tibi librum* Esa. 8. a. *grandem, & scribe in eo stilo hominis.* Quare præcipitur Prophetæ, vt grande volumen accipiat? Quare & iubetur ei, vt in eo scribat stilo hominis? Et quid est, quod humano stilo scribere mandatur? In harum rerum inquisitione & maximè inuentione vita æterna est. Quare exponere vobis volo, quid de hoc loco sentiam. Hoc sentiebat ille, qui cùm in meditatione Psal. 118. cuius initium est: *Beati immaculati in via, &c.* versaretur, & ei pro caussæ conscriptione siue (vt Iurisperiti iam dicunt) consultatione, offerretur auri magna vis, contempto auro philosophari elegit, Malo aiebat hemistichion vnum siue versum Psalmi, quem in manibus habeo, explicari mihi, quàm numerari mille hos aureos: tot enim ac plures, si rectè memini, offerebantur. Vidistis virum paucis ab hinc mēsibus Louanij, Præsidem dico regni quondā Neapolitani, cuius hoc loco mentionem facio, vt illius exēplo omnes vos ad amorem & studium prouocem diuinarū literarum. Verum hæc πάρεργα sunt. Quare ad Esaiam reuertamur, & quę ex ipso proposuimus absoluamus.

Quod scribi mandatur stilo hominis (vt ab eo quod tertio loco in quæstionem vertebatur incipiamus) hoc nimirum est. *Velociter spolia detrahe, festina prædari.* Numerate verba vnum, duo, tria, quatuor, quinque, non plura habetis in Latina versione, quam modo citaui. Et quia fortasis aliqui minus attenderunt cum citarem, repetam, vt iam attendant

tendant: *Velociter spolia detrahe, festina prædari,* quot numerasti voces? nónne quinq;? Si nec modo aduertistis repetam tertiò: verùm ne alia dehinc repetitione sit opus, volo vos me narrante ad digitos meos respicere: *Velociter spolia detrahe, festina prædari.* En quinq; tantùm. Pauciores adhuc voces apud Esaiam sunt: habet enim, sic למהר שלל כב בז (lemaher scalal chab baz) Vbi si aduertistis, quatuor duntaxat extuli vocabula, quæ simul omnia septem syllabis constant, literis verò vndecim. Sed quorsum hæc? non sine causa à me sunt dicta, propter grandis libri mentionem ea induxi. Quæso vos, quantum spacij occupant dictiones quatuor atque eiusmodi quatuor, in quibus omnibus simul sumptis non nisi septem syllabas: & literas vndecim, inuenire est? Quid igitur grandi hic opus volumine? Philosophabuntur fortasis alij alijs de rebus, mihi hac in re philosophari lubet. Et cuius non animus ad philosophandum excitetur cum audiat dici Esaiæ: *Sume tibi librum grandem*, & quod scribere iubetur, non aliud sit, quàm למהר שלל כב בז lemaher schalal chab baz? Quæ hæc res noua? noua inquam. Quis enim vnquam ad quatuor voculas describendas grandi volumine opus putauit? An fortè literę Hebraicę hoc alijs distant, quòd cùm cæteræ exiguo circulo omnes describi possunt, hæ solæ magna adeò sibi spacia vendicant, vt ad vndecim earum pingendas opus sit non solùm libro, sed libro grandi? quid dicemus? quid æstimabimus? Meo iudicio, quod si vsquam hic valere puto, schema est, quo significare voluit Spiritussanctus rem esse maximi momenti. Et licet quatuor verbis comprehenderit, tanta tamen latere mysteria, vt si quis ea explanare velit, nec grandi quantumuis volumine id posit: Neque id duntaxat, sed significare voluit præterea, vt maximi momenti, ita quæ in longum tempus conseruetur, ac memoriæ mandetur, rem esse apprime dignam. Quam ob caussam & scribi voluit stilo, cui assueuerunt homines, ne obscuris verbis inuoluta fugiat, aut lectoris animum remoretur. Siquidem hoc est, scribe in eo stilo hominis, quod apud Abacuc, scribe & explana super tabulas, vt percurrat, qui legerit. Sed inquit scio, quid sit spolium, quid detrahere, quid prædari, quid item velociter & cito, interim dum audio. *Sume tibi librum & scribe, velociter spolia detrahe, cito prædari,* quid dicatur nescio, ignoro quid sibi velint, non video quò pertineat sententia.

Nec ipse modò, verùm mecum iuxta ignorant, & quippe doctissimi. Qui ergo aut quo pacto stilo hominis scripsit, si stilus hominis, hoc est, quod stilus planus atque adeo planus, vt posit lector currere, atque ita currere vt nullo impedimento velocitas eius, & legendi cupido teneatur. Dico hominis stilo Prophetā scripsisse, sed ijs, quorum lingua saliua scripturæ imbuta est, qui, que aliunde didicerunt, quid sit Euangelium. Licet enim nomen Euangelij à tempore Christi ortum videatur, res tamen Euangelij semper fuit. In ipso statim libro Geneseos agnoscitur: *Inimicitias*, ait, *ponam inter te & mulierem, & semen tuum & semen illius.* Ipsa siue vt alij transtulerunt, ipsum (pertinet enim iuxta Hebraicam veritatem ad semen) conteres caput tuum. Hanc rem significare voluit Esaias hisce verbis: velociter spolia detrahe, cito prædari, ac si dicat. Hactenus diabolus exultauit in mundo, efficax fuit in mentibus hominū, iam eijcietur foras. Puer natus velociter spolia detrahet, cito prædabitur, non vltra patietur regnare ipsum. Est lætissimum Euangelium. Curandùm nobis est, ne illius vnquam nos capiat obliuio, ne leue ducamus, propterea scribi voluit non in schedulis, sed in libro, nec quouis, sed grādi, vt diximus. Sunt nonnulli, qui arbitrantur satis se facere si semel in anno beneficiū hoc ad memoriam reuocent, sed hi nimis Gentiles sunt, imò gentiles nimis sunt, qui non quotidie id faciunt. Illius meminisse oportet cum asidemus libris nostris, illius & meminisse oportet cum soli inambulamus per domum. Sed & vesperi dum cubitum nos recipimus ac manè cum è strato rursum surgimus, vsque memores esse oportet, vt vsque gratias agamus. Magna videor dicere, sed non ijs, qui verè sunt in Christo. Hi non semel, bis, terúe in die, sed sępius gratias agunt, imò non sufficit dies, etiam partem noctis huic rei impendunt, tanti eis est puer natus in Bethlehem, tanti eis est infans, cui nomen, iuxta Latinam editionem, *Accelera, spolia detrahe, festina prædari, iuxta Græcam,* ταχέως σκύλευσον ὀξέως προνόμευσον, iuxta Hebræam למהר שלל כב בז lemaher scalal chab baz. Quid enim nō omnibus linguis celebretur nomen, quod adeò magnum est, vt nec quātumuis grādi volumine capi queat? Quid non omnibus linguis attollatur nomen, quod vt omnibus notum esset, iussum est scribi stilo quo homines scribere consuerere? Quid non omnium gentium linguis nomen illius prædicetur, qui ad saluandas omnium linguarum Gentes venit? *Voca*, inquit Dominus ad Esaiam, nomen eius: *Accelera, spolia detrahe, festina prædari.* Quare? Quæ ratio nominis tam inusitati? *Quia*, inquit, *antequam sciat puer vocare Patrem suum & Matrem, auferetur fortitudo Damasci, & spolia Samariæ.* Auferetur fortitudo Damasci, cuius virtute? Vtique pueri. Nam hoc est ישא את חיל דמשק ijssa eth chel dammesek

Gen. 3.

mesek. Magnus igitur prædator puer hic. Quis hunc non vsque mente circumferat? Quis illius queat obliuisci vnquam? Quis non perpetuùm gratias agat?

Vt semel agnoscatis, à qualibus nos hostibus eripuerit, quàm sæuis, quàm immanibus, attendite, quid post pressas diaboli vires & superatas, adiecerit Propheta in pulcherrimo hoc tractatu, quem de Emanuele conscripsit, *ὅτι πᾶσαν στολὴν ἐπισυνηγμένην δόλῳ, καὶ ἱμάτιον μετὰ καταλλαγῆς ἀποτίσουσιν, καὶ θελήσουσιν εἰ ἐγενήθησαν πυρίκαυστοι.* Citaui editionem. 70. quòd illa hac in re illustrior sit, & quia non omnes Græcæ periti sunt, adijciam interpretationem hanc. Quia omnem stolam congregatam dolo, & vestimentum commutationis restituent, & cupient igne esse combusti. Quorum verborum sensus iste est, quòd omnes animas, quas Dei auxilio nudauerat, cum ornamẽtis pristinis redditurus sit diabolus, non solum ipse, sed & satellites eius dæmones, quibus si optio detur, magis eligãt perire flammis, quàm prædam perdere. En quales hostes: Ex horum manu dira, & sæua tyrannide eripuit nos puer iste, hinc vocatum est nomen eius: *Accelera, spolia detrahe, festina prædari,* hinc dictus est Iesus. Quis non amet? quis non exosculetur nomen hoc? quem non iuuat vsque & vsque cogitare de hoc nomine? *Nomen tuum, & memoriale tuum in desiderio animæ. Anima mea desiderauit te in nocte: sed & spiritu meo in præcordijs meis de mane vigilabo ad te.* Verba sunt Prophetæ, sed quibus expressit affectum & studium hominis verè Christiani. Quo ergo pacto nõ ethnici censendi sunt, qui hoc tantum tempore anni beneficium pueri ad memoriam reuocant, beneficium tam grande, tam admirabile, tam diuinum? imò quo nõ pacto ethnici æstimãdi sunt, qui semel duntaxat in hebdomada id agunt? Si contigisset ea cognitio Turcis, quæ nobis contigit! si ita innotuisset eis nomen Saluatoris atque nobis, non dubium, quin alios se præstarent, quàm nos facimus, non sinerent vel vnum diem præterire absque gratiarum actione. In gratiarum actione consistit religio Christiana. Quare qui non frequenter in hac se exercent, Christiani non sunt: Verso atque reuerso eadem, vt quod cupio, persuadeam vobis. Atque vt semel ad gratiarum actionem vos excitem, cõsiderate, quibus meritis contigerit hic nobis Saluator. In negotio iustificationis, & hoc, quod est, habere Saluatorem, quantum ad meritum attinet, videri posit par ratio, sed longè alia est, atque diuersa. Siquidem in negotio iustificationis, licet absque meritis nostris ea contingat, agnoscere tamen oportet merita Christi. In hoc verò, quod est habere Saluatorem, non nostra solùm, sed & Christi merita excludũtur. Nihil præterea εὐδοκίαν Patris agnoscere hîc oportet, quia Patri sic visum fuit, quia ea fuit bona volũtas sua, quia vltrò placuit misereri homini, idcirco dedit Saluatorem. Hoc significat Esaias, dum prophetiam Emã. cap. 7. ex eo loco, vbi dicitur ad Achas: Pete tibi signum, &c. inceptã tandem capite 9. hoc versu concludit. Zelus Domini exercituum faciet hoc, cuius sensus est iste. Vehemẽs ille amor Dei erga humanum genus, non patiens consortem, non sustinens, vt quispiam vel mundus, vel diabolus æquas ferat partes secum, mittet Saluatorem, qui est Christus Dominus. Est pulcherrimus versiculus, quo tractatum Emanuelis absoluere voluit Propheta, vt lector hunc postremo loco legens, atque audiens nullis meritis prouocatum, sed sola mera vltronea bonitate motum, misisse Deum orbi Saluatorem, ac talem Saluatorem, prorumpat in gratiarum actionem, & nunquam obliuiscatur tanti beneficij, tam diuini, tam memorabilis. Quare & nos hoc versu finem imponamus ei, quod primo loco tractandum sumpsimus, atque alterum, de quo secundo loco dicturos nos polliciti sumus, in manus accipiamus. Si puer hic iuxta nomen, quod hodie aptatum ipsi est, ac inditum ab hominibus, atque ab angelo, priusquam in vtero conciperetur, vocatum, Saluator est, quare circũciditur? Quid circuncisio, nisi cauterium aduersus peccatum? Idcirco enim in ea corporis parte, in qua est libidinis officina, iussa est, vt præfati sumus, celebrari, quo semper propriè memores sectionis, ad refrænandos cohibendosque turpitudinum motus vigilarent. Si ergo concupiscentia, vnde turpitudinum motus ebulliunt, in huius membris inuenitur, quomodo Saluator? Si non inuenitur, quare cauterium infigitur? Respondebit alius, circuncidi voluisse, vt pateretur, quam tulerat legẽ. Alius, ne à Iudæis reijceretur, si huius signi careret differentia. Alius, vt veritatem naturæ assumptæ declararet. Alius, vt ad humilitatem nos erudiret: Mihi placet, quod habet Apostolus ad Gal. 4. *Factum sub lege, vt eos, qui sub lege erant, redimeret.* Hæc ratio nomẽ Saluatoris adstruit, docetque ob hoc circuncisum, ob quod & natus. Natus est, vt nobis prodesset, ob eandẽ causam & circũcisus est, vt nimirũ ab onere circuncisionis, & legis maledictione populum suum liberaret, nec ob id solùm: neq; enim ibi sententiam finiuit Apostolus, sed addidit, *vt adoptionem filiorũ reciperemus.* Nostri ergo causa circuncisus est, non quòd circuncisione ipse egeret, sanguis eius in circuncisione effusus, opus redẽptionis nostræ initiauit. Et qui iam primitias posteà totũ sanguinẽ fusurus in expiationem peccatorum nostro-

Esai.28.b.

nostrorum, vt copiosa sit redemptio: imo iã olim fudit. Quis non amet hunc paruulum? Quis non amplectatur infantem húc? Quis non semel totum impendat se huic, qui se prior totum pro nobis impendit? Pro nobis, inquam: Considerate quis ipse, quique nos, ipse ἀπαύγασμα, id est, refulgentia siue relucentia, seu vt noster habet interpres, splendor gloriæ, hoc est, is, in quo gloria Patris, qui lucem inhabitat inaccessibilem, quem nullus hominum vidit, sed nec videre potest, resplendet. Ipse figura, siue vt Paulus habet χαρακτὴρ substantiæ illius. Sic expressus est ad naturam Patris, vt totam illam in se sit cõplexus, per omnia similis Patri, per omnia Patri æqualis, ipse, per quem sæcula condita sunt, per quem reguntur administranturq; omnia. Administrantur dico non studio, curaq;, & labore fatigationi iuncto, quomodo homines agunt, mouent, moderantúrue, sed verbo, id est, nutu suæ potentiæ. Atque hic, qui tantus est, pro nobis sese impendit, pro nobis circuncisus est, pro nobis sanguinẽ fudit. Pro nobis, inquã, qui figmẽtum luti sumus, qui cinis & puluis, qui massa sumus putredinis. Atq; vt omittamus, quæ conditiones sunt pro nobis, qui hostes eramus. Quid enim? nónne hostile pectus gerebamus? Imò nónne quæ hostium sunt, exercebamus, attendentes carni, incedentes iuxta voluntatem principis, cui potestas est in aere, qui est diabolus, Dei cõiuratissimus hostis? Tales cùm essemus, pro nobis se impendit, pro nobis sanguinem suum fudit, etiamdum infans, pro nobis, inquam, liberandis. Cogitemus hæc, cogitemus hæc, inquam, vt accendamur ad redamandũ. Cùm Deus esset, poterat alio modo nos liberare, sed vt semel declararet, quanti nos faceret, quantumque diligeret, voluit hoc modo liberare, ac saluum facere, voluit hac ratione vti, vt efficacius sanaret miseriam nostram. Quid enim tam facit ad erigendam spem, mentesq; mortalium ab immortalitatis desperatione liberandas, atque exemplũ hoc humanitatis & benignitatis Dei exhibitum? Sed & ad inflammanda frigida hominum corda, & tumida pectora sananda, quid æquè valet atque hoc, quod Dei Filius in se manens, quod erat, & assumens, quod non erat, nostrum dignatus inire consortium, in tenera carne sua signum circuncisionis aptare voluit? Obsecro moueat animos vestros oratio. Considerate, quàm pudẽda res circuncisio, imò quàm insanis, molesta ac tristis. Quid circuncisio, nisi pelliculæ, quæ glande tegit amotio? si capitis, quod dico, cogitate, quàm graue fuerit infanti, cui plena inerat ratio, à mortali homine ea corporis parte contrectari, quæ nec videri vult. Licet enim in sanctis illis mẽbris, pueri nihil pudendi inesset, non tamen absque pudore maximo videre potuit membrum id detegi, & circuncidentis manu attrectari, quod in cæteris pudori patet, ob libidinem, quæ ibi sedem habet, quæq; ibi velut in officina sua turpitudinum motus fingit & efformat. Patitur tamen & manum circumcidentis, qua opus non habet, admittit, vt tibi prosit. Quid infanti huic rependes? quas vices? quã gratitudinem? Satísne putabis, si semel in anno beneficium hoc ad memoriã reuoces? huicq; gratias agas puero? Hoccine putabis satis? dico ego si millies per diem, & toties per noctem genua flecteres, & ex cõsideratione beneficij, & admiratione in gratiarum actionem prorumperes: ne sic quidẽ dignum quippiam præstares. Quid namque dignũ tanto possit rependi amori? Qui Deus est, hominis causa indigna subit. More cęterorum circunciditur, qui nihil cũ cęteris, ob quod circuncidatur, cõmune habet. Infigitur carni cauterium, & ob quod infigi solet, nullum in carne vestigiũ inuenitur. Admouetur culter saxeus, & quæ radatur, rubigo nulla conspicitur. Quid agitis circuncidentes puerum? Imò cur non potius te compello puer amabilis? Quare circuncisionem pateris? Quod commisisti, aut si nullũ commisisti, quod contraxisti peccatum? At si nec contraxisti, cur innocua caro tua scinditur? cur caro, quæ à peccato libera est, peccati nota inuritur? *Vulnus & liuor, & plaga tumens, non est circunligata, nec curata medicamine, neque fotas oleo.* Esai. 1. b. Computruit corpus, nec remediũ relinquitur, nisi coctum igne ferrum, ipsi infigatur capiti? Quare ne tabifico malo intereat corpus, patior, quæ vides. Sed quid te ô nimis dilecte puer huc adegit? quæ merita populi? quæ huius beneficia? Quid grati olim præstitit? Nihil prorsus. Amor, quo vltrò prosequi lubet, facit, vt subeam hæc tam indigna. Quis non amet puerum hunc? quis huius obliuisci vnquam possit? Filius Dei hominis causa circunciditur. Considerate, quàm dira ac molesta res circuncisio. Hic iuuabit vos liber Geneseõs, vbi de Simeon & Leui filijs Iacob narratur, quòd ingressi vrbem Sichen, cuius incolæ circuncidi se curârant, acceptis gladijs, cunctos duo ipsi trucidârint, quod sanè nunquam potuissent, nisi dolore maximo, & quæ semel elumbem reddit hominem, coniuncta fuisset circuncisio. Hanc in tenera sua carne puer excipit? Circunciditur, & per manum circuncidentis purpureus fluit sanguis, non fœdi cruoris maculas relinquens, sed contractas sordes eluens. Quid reponis? Quas reddis vices? Satísne fuerit, si semel in anno, si semel in mense, si semel in hebdomada, si deniq; vel semel in die memor huius fueris infantis?

Eadem

Eadem repeto iterum & iterum, quia nō possum satis arguere ingratitudinem nostram, quæ quàm displiceat Deo, vt omnes pariter mecum agnoscatis, attendite ad prophetiam Esaiæ, quam habet in principio voluminis sui, est enim supra modū illustris. *Audite, ait, cæli, & auribus percipe terra, quoniā Dominus loquutus est. Filios enutriui, & exaltaui, ipsi autem spreuerunt me: Cognouit bos possessorem suum, & asinus præsepe Domini sui: Israel autem me nō cognouit. Et populus meus non intellexit.* Resumamus sententiam: *Audite cæli, & auribus percipe terra.* Quis non miretur exordium hoc? Quis non miretur aures tribui ipsi terræ? Quis nō miretur ad audiendum prouocari cælum? Nō enim mihi hic placet commentarius ille, qui metonymicōs hæc interpretatur, pro ijs, qui cælum & terram inhabitant. Nimis humilis sensus ille est. Quare orbes cælestes, & brutum elementum terræ, absque tropo intelligo. Prouocat autem hæc ad audiendum, corpora dico inanimata, vt ipsa sermonis exorbitantia agnoscatur magnitudo vitij, in cuius detestationem cęlum & terram inuocat. Vitium autem hoc, ingratitudo est, id, quod sequens sermo declarat: *Filios enutriui, & exaltaui, ipsi autem spreuerunt me.* Quid est, ipsi spreuerunt me? Puto plurimos hic esse, qui hoc nil ad se putent pertinere, sed hi paulisper aures mihi præbeant, vt quæ dicam, cùm apud animum suum expenderint, agnoscant haud recte sentire se. Si rex quispiam, vel regis filius te morti obnoxium dispēdio salutis à morte exemisset: nec hoc contentus, te situ & pedore carceris squalidū optimis vnguentis perfundi mandasset: præterea non modo fame, siti & inedia cōfectum, adipe frumenti, & sanguine vuæ meracissime ad veterem pristinæ reparationem refecisset, sed vilissimis pannis corpori tuo detractis indui curasset purpura & omnigeno mundo. postremò in locum filij adoptasset, regnique successorem te conscripsisset: Hæc que fecisset omnia, quo te sibi deuinctum haberet, quò à te amaretur, quò lateri suo perpetuo ipse hæreres. Quæso si hoc neglecto alijs te iungeres, cum alijs versareris, cum alijs colloquia misceres & consilia, huius vero raro aut nunquam mentionem faceres, rarò aut nunquam eius memor esses, nonne censereris eum spernere? Sanè ita. Qui igitur, aut quo pacto non dicendus es spernere Christum, qui totos dies, siue apud Platonem, siue apud Aristotelem, siue apud Ciceronē, aut etiam Scotum, aut Thomam versaris, eisque sic incumbis, vt vix semel per diem in mentem tibi veniat Christus? Et si hi spernunt, quid de ijs dicendū, qui in comessationibus, potationibus, lasciuijs, tempus transigunt? *Audite cæli, & auribus percipe terra, filios enutriui & exaltaui, ipsi autem spreuerunt me, Cognouit bos possessorem suum & asinus præsepe Domini sui, Israel autem me non cognouit, & populus meus non intellexit.* Est pathos à minori. Populus meus non hoc præstitit mihi, quòd bruta animantia præstant ijs, à quibus curantur, imò quod inter bruta animantia illa, quæ maximè bruta sunt. Quid stolidius boue? Quid stupidius asino? At bos cognouit possessorem suū, & asinus præsepe Domini sui, populus autem meus me nō agnouit, pastorem & nutritium. Moueant nos hæc, & pudeat à brutis vinci, conuertamus nos ad meliora studia, doleamus de ingratitudine, cum nouo anno nouam auspicemur vitam, viuamus illi, cui vitam nostram debemus, totos nos ei impendamus, qui se totum nobis impendit, hoc est, Christo Iesu, infanti hodie circunciso, cui honor & gloria in sæcula sæculorum, Amen.

Esai. 1.

IN FESTO TRIum Regum Homilia.

Historia huius diei habet, Magos ab Oriente ductu stellæ venisse Bethlehem, adorasse puerū natum, eiq; munera obtulisse. Quod in typum gentilitatis Christi regnum olim agnituræ factum esse, nemo est vel mediocriter in diuinis literis eruditus, qui addubitet. Quare cum nos inprimis respiciat historia, ad nosque pertineat, æquum est, vt quid proponat, quidue commendet cæteris diligentius inspiciamus. Historiam, cuius iam meminimus, describit Matth. cap. 2. Euangelij sui: *Cum, inquit, natus esset Iesus in Bethlehem Iudæ, in diebus Herodis Regis, ecce Magi ab oriente venerunt Hierosolymam dicentes: Vbi est, qui natus est Rex Iudæorum? Vidimus enim stellam eius in Oriente & venimus adorare eum.* Statim in ipso narrationis exordio vtitur Euangelista aduerbio excitandi: Et sanè res digna admiratione est. Admiramur Abrahamum, quòd exierit de terra sua, & de cognatione sua, & de domo Patris sui, vt sequeretur Dominum, & rectè admiramur. Verum si, quod ille fecit, cōferre voluerimus cum hoc, quod de viris istis legimus, malus aliquid in his conspiciemus. Ille, vt exiret, mādatum habebat. Isti nullum, sed cùm liberū prorsus esset, siue manere, siue exire, egressi sunt terram suam. Ille licet nomen loci & situm, quo pergebat, ignoraret, certus tamē erat, quòd eo, quò destinatum erat, perueniret, isti non itidē. Ille magnis promissis euocatus est: nā post verba illa: *Exi de terra tua, & de*

Gen. 12. d.

& de cognatione tua, & de domo patris tui, & veni in terram, quam monstrauero tibi, subijcitur: *Faciamq́ te in gentem magnam, & benedicam tibi, & magnificabo nomen tuum, erisq́ benedictus, Benedicam benedicentibus tibi, & maledicam maledicentibus tibi, atque in te benedicentur vniuersæ cognationes terræ.* Istis nulla fuit facta pollicitatio. Ille terram deseruit, in qua manere haud tutum erat. Isti cùm tutò agerent in terra sua, alienam per aperta pericula adiêre, nempè terram Iudæam. Tres primæ antitheses statim se offerunt, conferenti historiam Gene-
Gen.12.d. seos, cum ea, quam Matthæus describit. Ve-
Matt.2.a. rùm quarta obscurior est, quare eam declaremus. Et quidem Abrahamum non tutò in terra egisse Chaldæa licet natali, docet locus, qui est apud Moysen cap. 15. primi libr. ad hunc habens modum: *Ego Dominus, qui eduxi te de Hur Chaldaeorum.* Quid est de Hur Chaldæorum? de flamma Chaldæorũ. Hebræi siquidem flammam siue ignem אור vr appellant: atque in hac significatione nõ apud Rabbinos duntaxat, verùm etiam in sacris literis obuium est frequentissimè Esaię 31. *Dixit Dominus, cuius ignis est in Sion, & caminus in Hierusalem.* Et cap. 47. *Non sunt prunæ, quibus calefiant, nec focus siue ignis, vt sedeant ad eũ.* Rursus cap. 50. *Ambulate in lumine ignis vestri, & in flammis, quas succendistis.* Omnib. his locis אור vr est apud Esaiam, Hebræum. Quare locum Genesios, Ego Dominus, qui eduxit te אור כשדים vr casdim, rectè interpretatum me puto de flamma Chaldæorum. Quod ne nouum cuipiam videatur, sciat ad eundem modum interpretari Hebræorum doctores, qui Abraham in ignem aiunt missum, quòd ignem, quem colunt Chaldæi, adorare noluerit, atque inde Dei auxilio liberatum, atque id esse, quod iam dicitur: Ego Dominus, qui eduxi te אור כשדים vr casdim. Si quis aliud senserit, ac dixerit hoc ca. 14. & 11. Genes. non appellatiuum nomen esse VR, sed proprium loci, aut si proprium sit, non flammã significare, sed regionẽ, aut vallem: quomodo etiam Rabi. Da. in libro Rad. interpretatus est, & ante eum Septuaginta transferentes χώρας χαλδαίων, id est, è regione Chaldæorum, cum eo haud contenderim, modò fateatur Abraham à Chaldæis, inter quos natus erat, multa perpessum. Nam id fateri scriptura cogit. Siquidẽ in libro Iudith habetur, cùm de populo Iudaico quæreret Holofernes: Quænam gens esset, sic ei respondit Achior dux Ammonitarum: *Populus iste ex progenie Chaldaeorum est.*
Iudi. 5. a. *Hic primùm in Mesopotamia habitauit, quoniã noluerunt sequi Deos patrum suorum, qui erant in terra Chaldaeorum. Deserentes itaque cæremonias patrum suorum, quæ in multitudine deorum erant, vnum Deum cæli coluerunt, qui & præcepit eis, vt exirent inde, & habitarent in Charram, &c.* quæ ibi narrat Achior Ammonites. Vnde manifestum est, Abraham, imò totam familiã Thare persecutionem passam à Chaldæis pro vera pietate, quia vnus & verus ab eis colebatur Deus.

Iam de Magis dicamus. Hos tutò egisse in patria, imò in precio maximo ipsos ab omnibus ibi habitos fuisse, satis docet Historia antiquitatis. Per aperta pericula terram adijsse Iudæam natum regem inquirentes ignorare non potest, qui Herodem nouit. Hic Ascalonita erat, & iubente senatu Romano inuaserat, ac per tyrannidem occuparat regnum Iudaicum. Sed & Hircanum Iudæorum pontificem, ac ducem è captiuitate reuersum interemerat, & natum, ac natum natæ, vt collegio sceptri deleto tutus potiretur imperio. In terra ergo, in qua hic regnabat, imò in ciuitate, in qua sedem habebat, regẽ alium inquirere, quid aliud erat, quàm in apertum discrimen ire? Sed ais, hoc ignorabant Magi. Nihil moror. Si hoc ignorarint, ignorare haud potuerunt, quod norunt omnes. Et quid inquis id est, Hoc nimirum, quòd vbi quispiam regnante alio alium dixerit regem, mille cõtra se gladios commoueat. Mitem omnes ac mansuetum prædicamus Carolum diuina gratia Imperatorem semper Augustum. Nemo tamen ita de ipsius sentit animi mansuetudine, vt non vehementer commotum iri arbitretur, si quis alium vel Imperatorem, vel alium harum regionum Regem audeat profiteri: Hi autem non solum alium regem profitebantur, sed & huius ergo ab extremo se Oriente venisse aiebant. Ipsorum vox est: *Vbi est, qui natus est Rex Iudaeorum? Vidimus enim stellam eius in Oriente, & venimus adorare eum.* Quid facitis Magi? non aduertitis maximis periculis rem coniunctam esse? non cogitatis certo discrimini studium hoc esse expositum? Regnante alio, Regem alium profitemini. Quid agitis? nec id solùm, sed & huius adorandi gratia venisse aperta voce loquimini. Ignoratis, vbi consistitis? in qua terra? in qua ciuitate? Nouimus, aiunt, sed non timemus nec Herodem, nec Cęsarem, sed nec fretum, nec ignem, nec quicquam, quod terrori esse hominibus solet, formidamus, contemnimus omnia, tanti nobis est, qui natus est rex Iudæorum. Hunc inquirimus. Huius ergo tam vasta terrarum spacia emensi sumus. Ipsum coram cernere, ipsum adorare, ipsi cupimus offerre munera. Si rex alius, aut tyrannus itineris nostri cursum voluerit impedire, nihil moramur, voluisse sat erit, viam præcludere poterit, accensi desiderij flammam extinguere nequaquam. En hos habemus authores fidei, imitemur ipsos. Sunt, qui arbitrantur, quòd rem se indignam facerent,

si hic

si hîc se occuparent, si de rege nato loquerentur, sique hunc inquirerent. Vulgi, inquiunt, hoc studium est: Quasi verò vulgares fuerint, & de plebe hominum, quos inducit Euangelium. Vultis scire, quales illi viri fuerint? attendite ad narrationem. *Ecce Magi, &c.* Quare non dixit Euangelista: Ecce Barbari? vel ecce Persæ? Aut si noui in se nihil habet vocabulum, Magi, quare præposuit et aduerbium ecce? Dum in libris Gentilium hanc voculam legimus, excitamur certò persuasi, id, quod narratur, dignú esse, cui animus intendat. Cur non magis, cùm in diuinis literis occurrat, id sentimus? cum in his nec iota vnum, vnusque apex absque certa ratione ponatur? Sane cui persuasum est, authorem sacræ scripturæ esse Spiritum sanctum, hocque dictante scripsisse Matthæum historiam, nunquam poterit inducere in animum, vt vacare credat pondere, quod dicitur: *Ecce Magi, &c.* Quid ergo aduertere nos vult Spiritus, aut huius scriba Matthæus in narratione hac, cui præfigendam duxit voculam, Ecce? Sanè multa. Primùm viros hos non vulgares fuisse, nec de plebe hominum, sed insignes, sed præstantes, sed excellentes. Nam quod Latini sapientes, Græci σοφοὺς, Galli Druydas, & Aegyptij prophetas, siue sacerdotes, Persę Magos appellant. Neque verò sapientes duntaxat fuere, sed & potentes, imò reges. Sic enim habet traditio, quam probabilem facit, quod apud Persas nemo rex esse poterat, qui non ante Magorum disciplinam scientiamque percepisset, quemadmodum lib. 1. de diuinatione refert Cicero.

His igitur, qui vel ob eruditionem sæculi, qua sunt imbuti, vel ob diuitias, quibus pollent, vel ob potentiam, qua prędìti sunt, vel nobilitatem dedignantur natum regem inquirere, nec ijsdem, quibus vulgus, studijs teneri videantur, iubemus vt authores fidei suæ attendant, qui cùm sapientia pollerent, ac potentia, adeò nó puduit ipsos huius rei, vt summam gloriam suam ducerent: Et quæ maior gloria esse potest, quàm teneri studio inquirendi Dei? Nam licet fascijs inuolutus legatur, & positus in pręsepio, ipse tamen est, in quo iuxta Apostolum plenitudo diuinitatis inhabitat, nó per vmbram, vt in Angelis veteris testamenti, personam Dei gerentibus, neque per energiam duntaxat, quemadmodú in viris sanctis, in quorum animis efficax est, sed σωματικῶς, hoc est, ita prorsus, vt in vnam hypostasim diuina natura ac humana mirabili nexu coierint. Vnde Michæas cùm eius, quæ secundum carnem est, generationis meminisset, ne hoc solùm esse putaretur, quod ex virgine suscepit, addidit: *Et egressus eius a diebus aeternitatis.* Mich. 5. a. Huius ergo inquirendi studio teneri, leuéne ducem? aut vile? Sed offendit, quòd vulgus hoc studio iam teneatur. Si adeò remoti à vulgo esse vultis, idque in animis vestris agitur, vt nihil admittatis, quod vulgo patet, eique commune inuenitur, oportebit vos & aerem respuere, nec hunc attrahere. Quod si cœperitis, videbitis, in quas angustias cogemini, cùm absque inspiratione & expiratione vita nequeat consistere, multò verò minus absque Deo, siue vitã eam spectemus, quæ cum brutis nobis communis est, siue eam, quæ secúdum spiritum accipitur, quæ iustis est propria. Neque enim falsus est, qui dixit: *In ipso viuimus, mouemur, & sumus.* Neque qui ait: *Adhæreas Domino Deo tuo. Ipse est enim vita tua,* Deut. 30. d sed nec qui scripsit, *Christus vita vestra.* Quorum hoc ad vitã spiritus, cætera ad corporis vitam potissimùm pertinent. Quæ igitur dementia, vltrò velle vita carere, quia & à vulgo hæc experitur? Imò cur non maiori studio bonum hoc obtinere conamini, quod adeò diuinum est, vt eius præstantiam & vulgus videat? Hæc dico, vt rem seriò cum animis vestris expendatis: Quod si feceritis, non dubito, quin hoc, quod hactenus ab inquisitionis studio deterruit, diligentius iam inspectum, ad inquirẽdum incitabit, imò sanctam quandam inuidiam ingenerabit mentibus vestris, & ad zelum prouocabit. Dicetis alius ad alium, & quisque ad animum suum. Quid cernimus? quid patimur? Surgit vulgus ignobile, & regnum inuadit, & nos cum nobilitate nostra, ecce vbi terræ hæremus affixi. Accurrunt pauperes, & iunguntur nato regi, potiuntur magnis illis, & veris bonis promissis Abrahæ, Isaac, & Iacob, & nos cum diuitijs nostris, ecce vbi humi repimus intenti vmbris. Vt credam id futurum, facit Augustinus, qui ex consideratione eiusmodi in non dissimili causa erupit. Quid patimur? Surgunt indocti, & cælum rapiunt, & nos cum doctrinis nostris sine corde, ecce vbi volutamur in carne & sanguine. An quia præcesserunt, pudet sequi, & non pudet nec saltem sequi? Sed hos valere iam sinamus. Sunt alij, qui rei pulchritudine pariter & vtilitate prouocati, parant se ad inquirendum regem natum, attendunt stellam, sequuntur præeuntẽ sed mox vt aduertunt ductu stellæ abduci se à terra natali, è cognatione & domo patris (non enim inuenitur puer in terra suauiter viuẽtium) retrahunt pedem. Hi licet à primis hoc distent, quod nonnullo desiderio teneantur quærendi, longè tamen absunt ab ijs, quos inducit Euágelium. Nam alterum, quod in viris istis nos aduertere vult, hoc nempè est, quòd non solùm omissa ciuitate sua, & terra, in qua nati erát, sed & cognatione, & semel omnibus, quos notos sibi, ac charos habebant, posthabitis maximis

maximis molestijs alienam patriam longè à sua semotá, ac disſitam inquirédi huius ergo adierint. Qui scire desiderat, quantū terrarum emensi fuerint, inspiciat chartas geographicas, & attendat, quantum spacij interiectum sit inter Iudæam & Persidé. Hæc siquidem nomine Oriétis significatur, cùm dicitur: *Ecce magi ab Oriente venerunt Ierosolymam.* Non erant alligati loco, vel patriæ, carni aut sanguini, nec deniq; vlli rei. Nos hæc tenent omnia. Volumus seruire Deo, sed in hoc loco, sed in hac ciuitate, sed apud cognatos, sed inter notos, & cæt. Non hoc est sequi ductum fulgentis stellæ, sed affectum corruptæ carnis. Non hoc est. *Paratum cor meum Deus, paratum cor meum.* Non satis habuit propheta semel dixisse: Paratū cor meum: adiecit secundò, paratum. Quare? nisi vt significaret in omnem se euentum paratum. Vis me in terra mea consistere, vt inter notos seruiam tibi? paratum cor meum. Vis vt de terra, de cognatione, de domo patris exeam, atque apud ignotos viuam? rursus paratum cor meum in omnem euentum paratum, & ad læta, & ad tristia, suauia & aspera. Hoc modo affectum esse oportet, qui inueniet, quò stella vocat eundum. Stellam dico lucem cælitùs menti infusam, qua cognoscitur natus Saluator, qui est Christus Dominus, quaq; via ad hunc perducens monstratur, quæ in varia scinditur discrimina. Sunt semitæ arctæ & angustæ, sunt latæ & spaciosæ, sunt & mediæ. Arcta est semita paupertatis, castitatis, & obedientiæ professio. Lata & spaciosa, quæ mandatis diuinis constat, hisque absoluitur. Media ex his mixta, quæ nec mandatis contenta est, nec concilijs omnibus inhæret, sed quædam amplectitur, & quædam non. Harum aliquam ingredi oportet eum, qui ad Christum, ad regem natum peruenire vult. Et quosdam quidem ad arctam capessendam semitā lux inuitat, quosdam ad latam, quibusdam verò, vt in media sese teneant, monstrat. Sed fit iam nescio quibus modis, vt quos monstrante stella arctam capessere oportebat, latam ingrediantur, & quos in lata consistere, mediam inuadant, inuertunturque omnia. Vt clarius dicam: multi coniugium ineūt, qui cœlibem in sæculo vitam actitarent. Multi rursus cœlibem in sæculo vitam profitentes in religione degerent, & contrà, si stellā attenderent. Vnde in sæculo naufragium patiuntur, qui in religione naue incolumi portum obtinuissent. Et in religione submerguntur, qui in sæculo enatassent. Quod cùm ita sit, quisque diligenter stellam obseruet, & abruptis omnibus quò vocat, sequatur. Sed, inquis, attendo stellam, verùm qua ire iubeat, non possum liquidò deprehendere, nunc hac, nunc illac inuitare videtur, quo

Psal. 56. b.

fit, vt nec arctam capessam, nec latam ingrediar: sed in media cōsistens inter vtramque fluctuem, & leui momento nunc ad arctam inflecter, nunc rursus ad latam impellar, & vsque inquietus Euripi instar ęstuem. Multi, ni fallor, eiusmodi sunt. Et quos fluctus ipse olim animo voluerim, quosque æstus, nouit, qui introspicit corda, Deus. Aperiebam sinum mentis meę, cui fidebam, cuique oportebat, præsidi tú collegij pontificij D. Titelmanno, cuius memoria in benedictione sit, quem non semel defleui ex hoc loco nobis subductum, & rursus defleo. Dicebat ille, quod sibi id temporis spiritus suggerebat. Verùm quoniam arduum erat, quod tentabam, volebat vt & alijs, quibus multū tribuebat, animi mei cōsilium exponerem, quod vbi feci, bone Deus, quid passus sum, quomodo affectus? Qui antè velut certus hanc mihi viam proponebā, inque hanc totus ferebar, his, ad quos missus eram auditis, vix dimidius iam ibam, incipiebam deliberare, & voluere varia, inualescebatq; discerpens animum meum cogitatio, extractūque in longum est, in mẽses & tépora, quod postridiè aggredi statueram, nec dubito diuinitus ita mecum actum, vt ijs, qui ad eundem modum iactantur cogitationū suarum fluctibus, tandem consulere possem. Quare præbete mihi silentium, dicam paucis, quod dicendum hic videtur.

Si cupis noscere, quò vocat stella, hoc age, nuda cor tuum, hoc est, purgare stude ab omni affectione, qua vel carni, vel sanguini, vel loco, vel patrię, vel denique vlli rei carnaliter afficeris. Hoc vbi egeris, hucq; perueneris, vt promptum te sentias in omnem euentum, paratumq; sequi quò vocat De^9, siue Germaniam adire te velit, siue Phrygiā, siue Hollandiā, siue hoc genus vitæ amplecti, siue illud, siue Carthusianum esse, siue Franciscanum, siue nihil horum, sed in sæculo cœlibem agere vitam, aut etiam coniugio deseruire. Vbi, inquam, huc perueneris, atque istud in te experiris, hanc animi promptitudinem (omninò enim huc primò veniendum est) oportuna tempora tum captato, quibus absque impedimento spiritū Deo præsentem reddas. Tempora autẽ hæc nox potissimùm administrat: Tum namque silent omnia, nec audiuntur, nec cernuntur, per quæ mens in varia dispergi solet, sed & ipsæ tenebræ horrorem quẽdam inducunt, quæ omnia mentem ad diuinos affatus percipiendos, illapsusque, seu (vt dicunt Theologi) influxus capiendos aptant. Hoc ergo tempore spiritum conare pręsentem reddere Deo. Primū ipsius Maiestatem attende, quàm magnus sit, quàm potés, & incomprehensibilis. Cumque ex huius rei consideratione adductus in admirationem fuerit animus,

mus mox ad ea consideranda transfer, quæ summa illa Maiestas tui caussa subiuit. Vbi si diligenter te exercueris, senties vehementissimi amoris incendium exurgere in medullis animæ, exurens quidquid impuri reliquum ibi offenderit. Voluentur per ora lachrymæ, nec voce formare lubebit aut edere, sed absque sono, sed & absque motu labiorum, velut aquam ex glacie resolutam miris quibusdam modis effundés cor tuum ante Deum & cum nihil loquaris, multa loqueris, totiusque sermonis tui contextus hic erit: Ecce ego. Cuius explicatio est hæc. Vis vt semel abdicatis omnibus in extrema tibi paupertate seruiam, idque ex hac hora, idque in hoc loco & apud hos aggrediar? An aliud iubes? da ostentionem. Non moror, nec parentes, nec cognatos, nec magna, quæ me manent bona, nec quicquam, tantum da significationem. Vis vt omissa patria inter ignotos agam, vt Abraham olim fecit? Ecce ego. Vis vt hoc genus vitæ à quo natura carnis meæ vehementissime abhorret, amplectar? Nihil moror, vnum hoc, da ostensionem. Impendisti te totum mihi, testantur hoc manus terebratæ, hoc loquuntur transfixi pedes, hoc latus clamat perfossum: ex quibus seu riuis quinque, sanguinem semel totum volens fudisti, vt piscinam parares abluendis peccatis meis. Quo modo nó impendam me rursum tibi? Quo non pacto & corpus, & animam, & spiritum, hoc est, totum me, quantus, quantus sum præbebo vicissim tibi? Præbeo Domine & impendo, hoc tantum, da ostentionem, significationé voluntatis tuæ, beneplaciti tui. Cùm ita bona fide totum te exhibes redemptori tuo, vnum hoc orans, hoc vnum expectans, vt vitæ genus, quod amplectaris monstret tibi, si non statim tandem saltem vehementer adeò in hoc, aut illud senties trahi, impelli, atque vrgeri te, vt nihil suprà: vt dicas. Eò vocor, eundum est. Verum non mox, vt hanc aut illam mõstrante stella ingressus viam fueris, eò, quo destinatum est, peruenies. Occurrét multa quæ diuersum trahent. Sed & stella, cuius splendore euocatus itineri te credidisti: non vsque iubar suum exeret, imo occultabit se semel, vt quò pergere debeas, nescias. Euenit hoc Magis, eueniet & tibi. Et multi quos magno animo iter aggressos nouimus, vbi in hunc articulum venere, abiecerunt animum, omissoq; studio inquirendi, ad mundum sese conuertunt, ea sectantes quæ à tergo reliquerant, delitias dico, cucumeres, & pepones, porraq;, & cæpe, & allia, quibus Aegyptus delectatur, & carne consummant, qui spiritu cœperant. Quos deflemus. Et quis non defleat annos decem, imò viginti, imò triginta in obedientia diuinorum mandatorum, aut etiam in religione, vbi maiores ac seueriores politiæ sunt, sanctè transactos absorbet oborta subitò vna caligo. Decidunt in nihilum tot labores, tot sudores, tot vigiliæ, molestiæ ob Christum susceptæ. Quis non fleat? Quod ne & nobis vsu veniat, attendamus diligenter authores fidei nostræ, qui destituti ductu stellæ, nihilo secius inquisierunt.

Quare persistemus & nos. Sed accidit & hic deflendum quid, & quidem non raro. Nam quidam cùm persistent quærendo, nec frangantur animo, non tamen quo destinatum erat perueniunt, nec natum Regem inueniunt. Quid caussæ? Sanè quia non in qua oportet ciuitate inquirunt. Tenearis maximo licet studio inquirendi, adsit etiam animus cedere nescius labori, si non in Ecclesia quæsieris, frustra quæsieris. Hæc est, super quam gloria Domini orta est. De hac dicitur: *Ambulabunt gentes in lumine tuo, & reges in splendore ortus tui.* Quicquid extra hanc est, densissimis tenebris immersum & inuolutũ est. Quod ne ignoraremus, aduersatiua vocula vti voluit Propheta: *Ecce ait tenebræ operient terram, & caligo populos, super te autem, & cæter.* Huius typus nimirum Ecclesiæ, Hierusalem fuit. *Esai.60.a.*

Vnde & nomine Hierusalem ipsa frequẽter significatur in scriptura. Non est, quod longe exempla petamus, hoc ipso capite, ex quo nonnulla iam citauimus, id agnoscere licet. Statim in principio habetis. *Surge illuminare Ierusalem, & cæter.* In hac ergo, si tenebras & noctem seculi euadere velimus, & non falli, inquirere oportet de nato rege. Hoc sanè fecerunt Magi, atque istud tertiũ est, quod Euangelista aduertere nos vult in descriptione historiæ, quæ ait. *Ecce Magi ab Oriente venerunt Hierosolymam dicentes, Vbi est, qui natus est rex Iudæorum?* Sed dixerit quis, tuũ hoc commentum est, nec Euangelistæ vel semel in mentem venit.

Cui ego. Ergóne casu factum est aut fortuitò, quod stella sese subduxerit? Quod si impium ducis asserere, quæso te, cur tũ primùm se subduxit, cum ad ciuitaté ventum est? Vbi cùm non poteris veriorem hac nostra afferre rationem, cur eam vt inconuenientem reijcis? Vis vt adducto simili loco persuadeam tibi, rem ita vt dico se habere? Scriptum est In Actis de Christo & discipulis. *Conuescens præcepit eis, ab Hierosolymis ne descenderent, sed expectarent promissioné Patris.* Quęso quare voluit eos Hierosolymis manere? Quare de hoc mandatum dedit iam terras deserturus? Poterátne & in Galilæa effundere spiritum suum? poterat sanè. Quare igitur non fecit, cum non fuerit cohibita loco potentia ipsius? Dicis ad commendandum mysterium, vt hinc disceremus extra Ecclesiam frustra expectari spiritũ. Quod *Actu.1.a.*

ergo hoc loco, cur nō & in Matthæo agnoscis? maximè cum dogma quod statuitur, ex alijs scripturæ locis certum sit: atque adeo certum, vt & hæretici id agnoscant? Conuenit enim hoc inter ipsos & catholicos, quod sicut hi, ita & ipsi fateantur veritatem penes Ecclesiam esse, nec alibi vspiam eam quærendam: quanquam in demonstratione, quænam sit & vbi inueniatur Ecclesia, discrepent, his ad se eam rapientibus, illis contrà non apud eos, sed apud se esse defendentibus. Quo fit vt ab Ecclesia recedentes Hæretici, non videntur tamen sibi deseruisse, imò tum inuenisse Ecclesiam cum deseruerint Ecclesiam, atque appropinquasse iam lumini atque euasisse sæculi noctem, cùm ab hac super quam lux Domini orta est, quàm longissimè recesserint. Nec satis habent q̄ hanc ipsi deseruerint, sed agitante ipsos spiritu erroris, eos qui intus sunt ad se trahere conantur, & suas sub Christi nomine contra Christum ædificare Ecclesias, hoc est, Antichristi synagogas. Quare quisque ne circunscribatur, neue noui itineris errore decipiatur, & frustretur labore, quem impendit inquirendo Christo, discat quæ sit vera Ecclesia. Hanc eā esse, quæ Romano pontifici subiecta est, nos olim demonstrauimus. Ab hac quia abstitunt Philippus, Bucerus, Caluinus quantumuis eruditi videantur, in tenebris sunt. Iactent quantum velint fidem in Christum, iactent vel maximè tenere se verbum Dei, in tenebris sunt. Et quicunque auscultant eis, & his ducibus iter ingrediuntur, adeò non euadunt sęculi noctem, adeò ad Christum non perueniunt, vt longiùs abducantur ab eo, vt grauioribus inuoluantur tenebris. Quare vos obsecro auditores, attendamus authores fidei nostræ. Non negligamus Ecclesiam, cuius typum diximus tenuisse Hierusalem. In hac ciuitate de nato rege edocti sunt Magi. Hic de loco natiuitatis ex Michæa certiores redditi sunt. In hac ergo, & nos eruditi studeamus, nec moueat nos aut à cœpti itineris cursu impediat si ob studium, quo tenemur, sentiamus multos aduersum nos commoueri. *Et Magis quærentibus turbatus est Herodes & ciuitas tota*, non quidem, quòd omnes qui Hierosolymis erant, commoti fuerint, absit. Non enim Simeon iustus, non Anna Prophetissa, non ij, qui expectabant consolationem Israel, sed ciuitas tota, hoc est, bona pars, vt sit hyperbole. Non ergo hęc res nos moueat, etiam si parentes, etiam si cognati turbentur, pergamus: hoc Magi fecerunt, sequamur authores fidei nostræ. Quòd si hic viros nos præstiterimus, continget & nobis, quod ipsis contigit, hoc est, stella quæ se subduxerat, offeret se rursus obtutibus nostris, rursus exeret iubar suum, & recto tramite perducet quousque loco appropinquauerimus, vbi puer est: abibit omnis obnubilatio, orietur lux & splendor in animis nostris, tristitiaq; illa, quæ ex subtractione stellæ acciderat, lætitia commutabitur, & quidem ingenti, atque istud sextum est, quod aduertere nos vult Euangelium: *Accepto responso abierunt*, ait, *& ecce stella quam viderant in Oriente, antecedebat eos, vsque dum veniens staret suprà vbi erat puer. Videntes autem gauisi sunt gaudio magno valdè.* Attendite verba. Non satis fuit Euangelistæ dicere, *gauisi sunt*, sed dixit, *gauisi sunt gaudio*: nec ibi quieuit, addidit, *magno*, nec hoc contentus, adiecit aduerbium *valde*, significare volens vltrà quam dici possit, lætitia perfusos. Idem nobis continget, tantum perseueremus.

Sequitur iam de adoratione & oblatione munerum, quæ pars pulcherrimam habet philosophiam, sed paucis explicari non posset, de qua aliàs fortè dabitur dicendi occasio. Interim quæ dicta sunt nō frustra sint dicta. Iuxta eam vitam & mores instituite. Si necdum magna illa præstare potestis, saltē hoc præstate. Declinate à peccato, aderit Deus cœptis, prouehet studia vestra, respiciet labores, subministrabitq; robur, & vires addet vsq; maiores, nec quiescet quousque per ardua virtutum vos deducat in terram: quam iustitia inhabitát. Ipsi honor & gloria in secula seculorum, Amen.

IN FESTO PVRIFICATIONIS, Homilia.

EVangeliū Domini oblationem in templo, Simeonis amplexationē, ac cygneam eiusdem cātationem describit, cuius enarrationem priusquam aggrediamur gratiam imploremus.

Secuimus Euangeliū in tria capita, quorum primum Domini oblationem siue exhibitionem in templo his verbis describit. *Postquam impleti sunt dies purgationis*, hoc est, cū adesset dies quadragesimus à partu, quo lex iubet masculinum fœtū exhiberi Domino proq; purgatione puerperæ, simul & pueri nati offerri munus, *Maria & Ioseph*, qui pater credebatur Iesu, *infantem suum adduxerunt Hierosolymam*, vt in templo exhiberetur in cōspectu Domini, cui dicatus erat & consecratus, vtq; offerrent munus à lege præscriptum, scilicet, par turturū, aut duos pullos columbarum, quorum alter in holocaustum, alter offerebatur pro expiatione peccati. Hactenus caput primum, in cuius descriptione Euangelista duplicis legis meminit.

Altera ſcribitur Exodi 13. & reſpicit ipſam prolem: Altera Leuitici. 12. reſpiciens matrem. Verùm ſi diligenter attendamus, & hæc ſacram iſtam puerperam, & illa prolem ab obligatione ſua palã liberat. Habet enim lex Leuitici ad hunc modum: *Mulier ſi ſuſcepto ſemine pepererit maſculum, immunda erit ſeptem diebus, &c.* Quæ verba quis non videt de vulgari mulierum partu dicta eſſe, & hanc minimè inuoluere: cum citra virilem attactum ex amplexu Virtutis cæleſtis per officiũ Spiritus ſancti conceperit? Non ergo vt cæteræ mulieres, quæ non ſine ſordibus & libidine concipiunt, purgatione opus habebat virgo puerpera, ſed nec offerri in templo, ac deinde redimi neceſſe erat partum eius, hoc eſt, puerũ Ieſum, cum lex Exodi apertè habeat: *Omne maſculinum adaperiens vuluam, &c.* Hic autem cęleſtis fœtus nequaquam vulua matris adaperta prodijt in lucem: ſed clauſo manente vtero elapſus eſt: conſecrauit, nõ violauit: conſignauit, non reſerauit clauſtra virginei ventris. Verùm ſi neq; illa purgatione neq; hic redemptione opus habebat, qua igitur gratia vterq; velut legi obnoxius legem pertulit? Non certe abſq; magna ratione. Vt de ſacra puerpera, cuius primò meminit Lucas: nos quoque primùm diſſeramus: dicemus diuina prouidentia factum, vt quæ purgatione opus non habebat, purgationis legem ſubiret, quo hoc exemplo noſtra retunderetur ſuperbia, qui purificatione cùm indigeamus maximè, hanc tamen iuxta ritum à lege præſcriptum ſubire refugimus, ne nõ puri impuri appareamus. Imo cum toti ſaucij ſimus ne ſaucij habeamur, ligamenta auerſamur, atque emplaſtra, ſicut ſcriptum eſt. Eſaiæ 1. capit. *Omne caput languidum, & omne cor mœrens. A planta pedis vſque ad verticem non eſt in eo ſanitas.* Eſt perpetua metaphora, quam ſchola rhetorum allegoriam appellat, qua ſignificat totum populum, doctos & indoctos, nobiles & ignobiles, principes, ſacerdotes, plebem, omnes corruptos, cumque à planta pedis vſque ad verticem nihil ſani ſit, non tamen de curatione agi. Nam verba illa: *Vulnus & liuor, & plaga tumens, non eſt circumligata, nec curata medicamine, neque fota oleo:* licet & hunc admittant ſenſum: Non fuit qui circũligaret, qui mederetur, oleóue foueret, circumſtantia tamen ſcripti aliò vocat. Illa docet reprehendentis eſſe, quàre ad hunc modum interpretari cogimur, in tanto malo noluerunt admittere manum medentis, quo ſermone vitium populi notatur, non itidem priori. Reſpicit autem increpatio Iudæos. Interim in nos competere certò certiùs eſt.

Exod. 13. a. 34. c.

Eſai. 1. b.

Vult Samarites ille, cuius in Euangelio ſecundum Lucam eſt mentio, circumligare vulnera animæ, & ad pœnitentiam adſtringere, & pœnitentię ligamenta recipere nolumus. Cupit curare liuores ſpiritus, hiſq; mederi, & medentis manum auerſamur. Infundere vult plagis oleum, ac tumores interioris hominis mollire, & quæ noſtra peruerſitas eſt, admittere nolumus. An non ita vt dico hæc ſeſe habent? Nónne multi exomologeſin peccatorum angue peius execrantur? Nónne & verbo & ſcripto hanc inſectantur? vnumq; hoc agunt, vt aboleant ſemel, tollantq; de medio? Sed dicis, Hæretici hi ſunt. Age ergo, inter eos, qui Chriſtianos ſe profitentur, quiq; certò perſuaſum hab. nt abſque exomologeſi non contingere ſalutem, nónne de hora in horam, de die in diem, imò de hebdomada in hebdomadam, de mẽſe in menſem, de anno in annum, eam extrahunt? Sed & hic dicis, non agnoſco pro Chriſtianis, qui non vt minimum ſemel quotannis exomologeſin faciunt, nonne quàm plurimi ſic faciunt, vt tegere potius, quàm detegere vulnera ſua videantur? Exempli gratia dictum ſit, vt quod volumus, perſpicuũ fiat. Venis ad ſacerdotem, confiteris, confeſſionis tuæ ſeries hæc eſt. Non bene habui rationem temporis. Non ſerio cũ animo meo cogitaui de beneficijs per Chriſtum præſtitis humano generi. Non ſedulò gratias egi Deo Patri, quòd redemptorem dederit. Nõ ſtudui obſeruare diligẽter affectiones quibus ducor, aut cogitationes verſantes in corde meo. Non ex animo laboraui, vt quotidie magis ac magis morerer mundo, & viuerem Chriſto. Lętus fui ad ſtudia pietatis, preces horarias non pręſenti animo legi. Nõ etiam ſatis caſtus fui, nec ſemper ante oculos habui inſpectionem Dei. Non ſatis indolui miſerijs aliorum, nec pro calamitatibus mundi vt oportuit oraui. In cibo, potu, ſomno, plus æquo mihi indulſi interdum, nec propoſui mihi Deum ſcopum, ac finem actionum mearum. Ob hæc & alia in quibus potui offendiſſe Dominum Deum meum, dico culpam meam, & impẽdi mihi peto abſolutionem. Hæc eſt confeſsio tua. Antequam impendam abſolutionem, conſidero confeſsionis tuæ ſeriem, attendo corpus. Video prima de eorum eſſe genere, ſine quibus præſens hæc vita non ducitur. Video & extrema eodem pertinere. Quod in medio eſt, videlicet non ſatis caſtus fui, quod alioqui mihi ſcrupulum facere poterat: propter reliquum corpus interpretor eiuſdem rationis cuius priora, & poſteriora, vt opus non putem inquiſitione vlla aut examinatione, & fallor miſer.

Luc. 10. a.

In articulo exiguo non exigua occultantur, latent ſtupra per manus in propria carne patrata, & ne polluam aures veſtras, latent horrenda, fœda, execrãda illa, propter quę etiam collegia, etiam vrbes, etiã regiones euerti

uerti solent. Hóccin econfiteri est, hóccine facere est exomologesin, & detegere vulnera? Sed dicis. Quis ea, quæ in tenebris gesta sunt, quæque omnes latent, non reformidet detegere maximè cum ita turpia sunt, vt lucem ferre nequeant? Ergó ne facere audes, quæ dicere horres? Sed age. Quis etiam ea parte corporis, quę videri non vult, male affectus non lubens detegat eam, atque inspici patiatur, sed & tractari, vt quo laborat liberetur malo? Si tantum valet apud nos sanitas corporis, quare non & animæ? Si illius amore pudorem posthabemus, quare non huius itidem? Si illius recuperandæ gratia ferrum patimur & ignem, quare non huius potiùs, quæ altera illa tanto est præstantior, quanto anima corpori præstat? Non tamen hic ferrum audis, aut ignem, tantum dicitur vt deposito ex animo peccandi affectu, & concepto melioris vitæ proposito, ad genua sacerdotis te prouoluas, eique tua vulnera inspicienda exponas. Et sanè nisi eò veneris, frustra ad sanitatem adspiraueris. Adscédas in cælum, descendas in abyssum, eas quò velis, non inuenies nec apprehendes, quam tantopere desideras sanitatem, nisi hac via incedas. Fudit quidem Christus sanguinem suum, hincque poculum confecit efficax ad omnium morbos tollendos, verùm nó proficit, nisi à quo bibitur, non inducit sanitaté, nisi dum eo aspergimur: aspergimur autem per fidem & fidei Sacramenta, inter quæ est pœnitentia, cuius vna pars confessio, quam Græci exomologesin vocant, quæ enumeratione constat peccatorum: vt de quibus conscientia te reum peragit, nudè ea exponas, non in genere, sed in specie. Istud exigitur, & non video quid minùs possit exigi, & tamen quæ nostra superbia est, ne hoc quidé subire volumus, malumus carere sanitate, quàm detegere vulnera.

Quantum absumus ab hac sacra puerpera, citra virilem attactum concepit, sine sordibus & libidine peperit, munda est, & speciem menstruatæ mulieris nó auersatur, cótinet se domi, expectat donec impleantur dies purgationis: subit omnia quæ præscribit lex his, quæ suscepto semine pariunt. Moueat nos exemplum: nam nostri caussa exhibitum est, & ne leuiter transmitteremus, táta diligentia descriptum est. Non enim simpliciter dixit Lucas: *Postquam impleti sunt dies purgationis eius*, sed addidit, *secundum legem Moysi*, quam clausulam quis non videt idcirco adiecisse ipsum, vt occasionem præberet lectori inspiciendi Moysen, cumq; apud hunc legeret: Mulier quæ suscepto semine peperit masculum, immunda erit, & cętera quæ ibi scribuntur, videretq; nihil ad hanc puerperam pertinere, caussam inquireret, quare legem pertulerit, quam lex à sui obligatióe Leuit. 12.

palam liberat: causáq; cognita detestaretur superbiam filiorum Adam, qui impuri, & à planta pedis vsque ad verticem conspurcati puri videri volunt, & à sordibus quàm longissimè remoti. Imò ne non puri habeantur, sanctissimam Dei legem de purgatione traditam, quæ in exomologesi peccatorum est posita, præuaricatur. Quousque occupabit mentes nostras morbus hic? Quousque sceptrum tenebit in animis nostris superbia? Quousque? vsquequo inquam post tam insigne exemplum immoti perduramus? Quo demum permoueri poterimus? Oportebat sanè pudore nos suffundi sanctę huius puerperæ inspecta humilitate. Verùm quoniam ea est peruersitas ingenij, vt non ita magni æstimemus, quæ à fœminis exhibentur, proponitur nobis partus virginis qui est Christ. IESVS, qui non obnoxius legi legem quoque pertulit. Exhibitus enim hodie in templo est, & more cæterorum precio redemptus. Sed dicis quantum hoc est, offerri in templo & mox redimi? Audi ergo. Veniet tempus quando offeretur non in templo, sed extra portas, non inter amplexus sacerdotis, sed inter brachia crucis: quando non redimetur precio, sed in precium pro aliorú redemptione dabitur, quam rem describit Esaias capit. 53. *Adscendit*, inquit, *sicut virgultum coram eo & sicut radix de terra sitienti*. Loco virgulti est יונק Iouek, quod Hebræis sugere significat, quomodo infantuli vbera matrú sugunt, ab hac radice deriuatur יונק Iouek, quod participiú est, siue vt ipsi aiút, benoni, idem valens, quòd lactens. Cuius naturalis significatio est Psalmo octauo. *Ex ore infantium & lactentium perfecisti laudem*. Capite verò 11. Esaiæ vbi dicitur: *Et delectabitur infans super foramem aspidis*, flexum habet. Nam sensus est: Petrus aliquis, aliquis Andreas, hoc est, humilis Euangelij doctor, durissimis hominibus leniter concionabitur. Similiter & hoc loco flexum habet, sed valde iucundum, quem ipse etiam miraretur Cicero. Transfertur namq; ad significandam plátulam teneram, & velut lactentem adhuc. Adscendet sicut tenera plantula, sed ne delicatam suspiceris plantulam, qualem in alijs Scripturæ locis legis, adiecit: *Et sicut radix de terra sitienti*. Quæ clausula, *de terra sitienti*, ad vtrunq; ex æquo pertinet, & ad plantulam, & ad radicem. Sensus est, puer hic, qui iam in delitijs est, qui molli matris gremio fouetur, qui brachijs Simeonis stringitur & rapitur ad oscula, de quo in epitalamio canitur: *Speciosus forma præ filijs hominú*, futurus est adeo miser, vt rectè plátulis, quæ in terra sitis ac salsuginis proueniút, illum cóparet: vt rectè radici, quę nihil preciosi præ se fert, illú assimiles, decor q in mébris ia cóspicitur, venustas illa seu pulchritudo deformitate

Esai. 53. a.
Psal. 8. a.
Esai. 11. b.
Psal. 44.

commu-

commutabitur, apparebit totus luridus, totus squalidus, deturpatus totus. Splendorē faciei iniecta in eam tegent, supra quibus è vertice spinis transfixo decurrens miscet se cruor, vt lepram putes.

Corpus aut verberibus liuidum, aut plagis tumidum, aut vulneribus hiulcu, quiduis potiùs quàm hominem præferet. Hūc esse sensum declarant, quæ subijciuntur periodi. Non est species ei neque decor. Vidimus eum, & non erat adspectus & cæter. Et ne inscius sis, quæ huius tam diræ miseriæ caussa, sit hanc mox exponens: *Omnes nos quasi oues*, ait, *errauimus, vnusquisque in viam suam declinauit. Et posuit Dominus in eo iniquitatem omnium nostrum.* Omnes nos quasi oues errauimus iam inde à vulua, iam inde ab vtero. Omnes de progenie illa descendimus, de qua gemens cantat Dauid. *In iniquitatibus conceptus sum & in peccatis concepit me mater mea.* Vnusquisq; in viam suam declinauit, alius ad auaritiam, alius ad libidinem, alius ad alia. *Et posuit Dominus in eo iniquitatem omnium nostrum*, Quod ait, *omnium nostrum*, & nos, & eos, qui fuerunt ante nos, quique post futuri sunt, significat. Totius humani generis peccatum transtulit Pater in humeros Filij. Hic certè non est dicere, quantum hoc est, cùm vnum peccatum adeò graue sit, vt nec cæli quantumuis firmi & instar æris compacti, nec terra licet apprimè solida, ferre valeat.

Esai. 53. b

Psal. 50. b.

Vultis vt exemplis in medium adductis ita esse declarem: Legitis in volumine Esaiæ hæc verba: *Ascendam in cælum: supra astra Dei exaltabo solium meum, Sedebo in monte testamenti, in lateribus Aquilonis.* Adscendam supra altitudinem nubium & similis ero altissimo. Scitis cuius sit vox & quæ species peccati. Grauitatem eius ex euētu æstimare oportet. Mox namq; cum hæc animo suo cogitare cœpit, cæli nō ferentes superbiam, præ mole ac peccati pondere rupti sunt, & tanto impetu in terram, imò in profundum laci, hoc est, inferni effusus est angelus, vt præ admiratione in hāc vocem erupisse prophetam legamus, *Quomodo cecidisti de cælo Lucifer, qui mane oriebaris*: Et Saluatorem dixisse: *Videbam Sathanam tanquam fulgur de cælo cadentem.* Veniamus ad terram, insurgunt aduersus Moysen & Aaron, ipse Core Dathan, & Abiron, & vnà cū eis ducenti & quinquaginta viri, proceres synagogæ, aiunt: *Sufficiat vobis, quia omnis multitudo sanctorum est, & in ipsis est Dominus, cur eleuamini super populum Domini?* Est talis vox, qualis est iam hæreticorum. Omnes pares sumus imò vnum sumus in Christo, cur Pontifex Romanus principatum sibi vendicat in populo Domini? Audiuistis peccatum, audite iam grauitatem. Post verba illa, paucis interiectis sequitur: *Dirupta est terra sub pedibus eorum, & aperiens os suum deuorauit illos cum tabernaculis suis & vniuersa substantia eorum: descenderuntque viui in infernum operti humo, & perierunt de medio multitudinis.* Quis crederet rem tantæ molis esse peccatum, si non in scripturis, quarum certissima est authoritas, hæc legerent? Terra quæ templa, quæ arces, quæ ciuitates, ad cælum muratas gestat, ferre non valet peccatum. Porrò quod vobis hodie peccantibus non scindatur terra, diuinæ est misericordię pœnitentiam nostram præstolantis. Si autem peccatum quodlibet per se sumptum adeò est graue, vt nec ipsi cęli pares sint oneri, nec terra, quantum quæso pondus adferunt in vnum simul collecta tot & tantorum populorum peccata, ab Adam lapso vsque ad hæc tempora. Quis dicat quot fuerint homines? & horum omniū peccata, imò & eorum, qui vsque ad consummationem sæculi futuri sunt, transtulit Pater in humeros Filij, tantumque suppliciorum ab eo exegit, quantū corpus illud grande peccati iuxta seueram iustitiæ legem merebatur. Hic ne dices, Quantum id est? Et ne putes necessitate adactum filium hæc in se suscepisse, aduerte quid apud prophetam sequatur. *Oblatus est*, inquit, *quia ipse voluit & non aperuit os suum.* Dici autem hæc de Christo certissimum commentarium habemus in actis, vbi Eunuchus cum legeret Esaiam prophetam, interrogatus est a Philippo: *Putas ne intelligis quæ legis? Respondit, Quomodo possum nisi aliquis me docuerit? Locus autem quem legebat, hic erat: Tanquam ouis ad occisionem ductus est, & sicut agnus coram tondente se obmutuit, & non aperuit os suum. In humilitate iudicium eius sublatum est. Generationem eius quis enarrabit, & cæte.* Quæ omnia in Christū interpretatus est Philippus, vt ibi videre est. Sed video extra metas nos currus agere. Sed huc vexit nos vox illa: Quantum hoc est, quę cùm de oblatione in templo ageremus, sonabat in auribus nostris.

Esa. 14. d.

Luc. 10. c.

Num. 16.

Esai. 53. b

Act. 8. f.

Quare ad institutum reuertamur, & secundum aggrediamur caput: quod proponit Simeonis amplexionem, cuius eximiam virtutem describit his verbis Euangelista. *Ecce homo erat in Hierusalem cui nomen Simeon, Et homo iste iustus et timoratus expectans consolationem Israel, & Spiritus sanctus erat in eo.* Primò exprimitur nomen, quod commune habet cum Patriarcha, quem edidit Lya, sed re longè alius est. De illo scriptum est, *Simeon et Leui fratres vasa iniquitatis bellantia.* De hoc autem, *Et erat homo iste iustus, & cæt.* Iustus non quomodo Pharisæi, quorum iustitia nō aliud erat quā hypocrisis, sed vera præditus iustitia, quæ valet apud Deum, & valebit in extremo iudicio. Nec solùm iustus sed & timoratus, id est, pius & religiosus. Lucas habet, εὐλαβὴς, quæ vox indè dicta est, quòd reuerenter ac circunspectè tractetur aliquid. *Expectans consolationem*

lationem Israel. Regnabant tum in Iudæa Scribæ & Pharisæi homines dediti auaritię, quęstus caussa præscribentes leges suas, & illas tradentes populo seruandas: sanctissimis Dei legibus posthabitis, exulabat veritas, iustitiæ nullus locus erat, in obliuionem abierat fides, pietas non poterat ingredi, religio in totum neglecta iacebat. Hunc statum populi lugebat Simeon, ad hoc impellebat eum Spiritus: nam Spiritus sanctus in ipso erat: lugebat inquam orans Deum die ac nocte, vt respicere vellet populũ Israeliticum, vt studia pietatis collapsa iam tandem instaurare placeret, & consolari lugentes Sion per Mesiam, quem in hunc venturum prophetarum oraculis promiserat. Istud est, quod dicit: *Expectans consolationem Israel*. Imitemur hunc virum, non deest hodie materia luctus, sed desideratur Simeon, magni luctus materia, vt cætera taceantur, hæresis est & non possemus non lugere, si verè haberemus Spiritum, nec dubium, respiceret Deus populum Christianum, si qui tales se præstarẽt qualis hic inducitur Simeon. Sed pergamus in Euangelio. *Et responsum acceperat à Spiritu sancto*, quum quid votis ardentissimis rogasset Dominum, vt sibi contingeret viuere eum diem, quo videre posset corporalibus oculis suis tot iam sæculis expectatum Mesiam: responsum acceperat in abdito pij pectoris à Spiritu sancto, fore vt non emigraret ex hac vita, nisi prius oculis corporis vidisset CHRISTVM Dominum, felicem illum puerum, quem Deus vnxerat supra omnes mortales: vt æterno regno, nec vnquam abrogando sacerdotio potiretur, quẽ in hoc vnxerat, vt mederetur contritis corde, vt consolaretur omnes lugentes, & daret eis coronam pro cinere, oleum gaudij pro luctu palleum laudis pro spiritu mœroris. Et venit in spiritu in templum. Quum futurum esset vt puer Iesus isto tempore adferretur in templum quemadmodum diximus, beatus ille senex submonitus afflatu sancti Spiritus, sub ipsum tempus venit in templum: cumque parentes eius Maria mater & Ioseph, qui tum credebatur adhuc pueri Pater, quia nutritius, infantem deferrent in templum, vt quæ ad solemnes ritus purificationis pertinebant: iuxta legem Mosis peragerent, posteaquam sacerdos oblatum puerum amplexus esset, eique benedixisset, non se continuit pius senex, quin ipse quoque desideratum infantulum complecteretur vlnis suis. *Et accepit eum*, ait Lucas, *in vlnas suas, & benedixit Deum*: Quis explicet,
Luc. 2. qua alacritate senilia brachia sua extenderit? qua hilaritate infantulum susceperit? qua exultatione gestauerit? Eundem hunc nos quotidie (sacerdotibus loquor) tractamus, sed vtinam pari deuotione. Aperitur hic mihi campus excurrendi latissimus. Licet & dicere quibus manibus Christum domini plerique tractent, quibus faucibus sanctissimum eius sanguinem libent, quo stomacho sacratissimum eius corpus recondant, sed lætitiam diei nolo mœrore offundere, hoc interim dico. Præcipua caussa, quòd omnia iam misceantur, diuina prophanis, prophana diuinis, quod tumultuum plena sint omnia, quòd vbique bella feruéant, quòd plagis afficiamur, hæc est, quod tam irreuerenter sacrosancta corporis & sanguinis mysteria tractemus. Dixi semel ex hoc loco, quanta hic opus sit puritate, quãta religione, & puto plerosque meminisse, quare immorari iam nolo, sed aggredior tertium caput, quod cygneam cantionẽ describit.

Cum senilibus vlnis gestaret Simeon infantulum, totus perfusus gaudio in vocem laudis erupit. Iam iam defectura vox suauem instar cygni morituri cantionem deprompsit: *Nunc dimittis seruum tuum, &c.* Satis factum nunc est votis meis, nunc lubens ac lætus moriar, quia dimittis seruum tuum animo requieto placidoque, neq; quicquam præterea desiderantem in vita, sed cupidum etiam ex hoc senili corpusculo demigrandi. Promiseras seruo tuo non antè emigraturũ quàm vidisset Christum tuum, implesti promissum, videre contigit, imò senilibus vlnis datum est amplecti Filium tuum vnicum, per quem tibi visum est veram salutem conferre, non solum Israëlitico populo, verum etiam vniuersis mundi nationibus, quem exoriri voluisti, vt claritate ortus sui dispelleret tenebras gentilitatis, & haberet populus tuus Israel de quo meritò glorietur. Hactenus gloriatus est de Abraham, Isaac, & Iacob, gloriatus est de Moyse, de templo, de Prophetis, iam habet quod glorietur verè, modo venientem, in propria recipiat: Magna gloria genti Iudaicæ est, quod ex ipsa iuxta carnem Filius tuus ortum cœpit, quem quia videre mihi datum est amplecti, lætus iam moriar. *Nunc dimittis seruum tuum Domine, secundum verbum tuum in pace*. Quid hoc sene fœlicius, quæ dulcedo, quæ sæculi voluptas huic tantæ suauitati comparari valet? Quis non magis optet pacem hanc, tranquillitatẽ illam pectoris, quæ fuit in sene isto, quam regnum purpuras, diuitúmue thesauros? qui eam habuerit beatus est, etiam si cum fame non mediocriter certet, & frigore, & nuditate, qui verò caruerit, miser est, etiam si delitijs vehementer affluat, & bysso induatur, & holosericatus incedat. Sed qua nam re pax hęc comparatur? Dicam paucis, Emũdatione conscientiæ, bonorum operũ exercitio, oratione, emundatione dico conscientiæ, siquidem peccatum diuidit inter Deum & homi-

& hominem, quo amoto redit concordia. Vnde Apostolus: *Iustificati*, ait, id est, remissionem peccatorum adepti, *per fidem pacē habeamus ad Deum.* Est ergo pax effectus primæ iustitiæ, quæ est in remissione peccatorum sita: est nihilominus effectus secundæ iustitiæ, quæ posita est in exercitio bonorum operum, sicut scriptum est: Et erit opus iustitiæ pax, & cultus iustitiæ silentium, & securitas vsque in sempiternum. Hoc est, si quis fuerit vere, & bona fide obediens legi præstiterit opera iustitiæ, & in his se diligenter exercuerit, consequetur magnam aliquam pacem, multo suauius acquiescet Spiritus, quàm vbi primò remissionem peccatorum assecutus erat, experietur magnū silentium, hoc est, miram tranquillitatem in interiore homine, ad tantam fiduciam perueniet, vt fiducia illa meritò securitas dici possit, & quidem securitas vsque in sempiternum. Quis non exciteturad studium virtutis, his pulcherrimis promissis? Eandem hanc pacem, quam hoc loco facit iustitiæ effectum, idem propheta 57. cap. precibus tribuit, du vocat fructum labiorum: *Creaui fructum labiorum pacem.* Oratio siquidem Spiritum impetrat, Spiritus diffundit charitatem, charitas foras mittit timorem, timore eiecto succedit securitas, quæ optimis speciebus innixa tanta tranquillitate mentem fulcit, vt morte contempta egredi audeat, & separari à corpore, & exhiberi creatori. Quàm felix animus, qui hac pace fruitur, hac, inquam, pace, quam non generis nobilitas, non diuitiarum abundantia, non potentiæ magnitudo, sed nec corporis firmitas, nec mensarum sumptuositas, neque vestimentorum ornatus, aut aliud quippiam rerū humanarum, sed sola Spiritus sancti virtus, & conscientia bona præstat, quod vel ex Simeone discere licet, cui pax hæc contigit, non ob id, quia diues, potens & præstans corpore, sed quia iustus, timoratus, & expectans consolationem Israel. Hæc namque tribuit ei Euangelium, & quod in primis dictum oportuit, quia Spiritus sanctus erat in eo. Quare studeamus puritati cōscientiæ, exerceamus nos in bonis operibus, quotidianis precibus ambiamus Spiritum Domini, & eius consolationem, & continget nobis pax & tranquillitas, siue silentium spiritus, fiducia, siue securitas, quam diximus, nec erit nobis mors formidini, quēadmodum his, qui testimonium Spiritus nunquam in se experti sunt, sed bono animo expectabimus mortem, & euocāte nos Domino dicemus cum Simeone: *Nunc dimittis seruum tuum Domine, secundum verbum tuum in pace*, quam largiatur nobis Iesus Christus, cui cum Patre simul & Spiritu sancto sit gloria in sæcula sæculorum, Amen.

Ad Ro. 9. a.

Esai. 27. b.

IN DOMINICA *septuagesimæ, Homilia.*

Multi sunt vocati, pauci verò electi. Matt. 20.

DVO in hac concione tractabim⁹. Primo dicemus de paucitate saluandorum. Deinde ostendemus neminē ex huius rei cōsideratione iustam habere causam vel pusillanimitatis, vel desperationis. Vt primum aggrediamur, si dixisset Saluator: Multi sunt conditi, sed pauci electi, possemus blandiri nobis, & dicere: Multi sunt infideles, nos qui Christiani sumus, cēseamur pauci illi electi. Nunc non ita dixit, sed ait: *Multi sunt vocati pauci verò electi.* Multi vocati sunt ad fidē, multi vocati sunt ad gratiam Euangelij, multi vocati sunt, vt vitam hæreditate possideant, atque ex multis illis, pauci ad vitā peruenient, hoc est, multi Christiani damnabuntur, & pauci admodum saluabuntur. Videamus, an non planè illud doceat Apostolus in præsentis diei epistola: *Nolo*, inquit, *vos ignorare fratres, quoniam patres nostri omnes sub nube fuerunt, & omnes mare transierunt, & omnes in Moyse baptizati sunt in nube, & in mari, & omnes eandem escam spiritualem manducauerunt, & omnes eundem potum spiritualem biberunt (bibebant enim de consequenti eos petra: petra autem erat Christus) sed non in pluribus eorum beneplacitum erat Deo. nam prostrati sunt in deserto.* Repetamus sententiam. Volo, inquit, diligenter attendatis, quid filijs Israel olim acciderit in exitu de Aegypto, & populo barbaro. Cōcessa eis diuinitus nubes fuit, qua ab ęstu solis protegebantur. Discissę sunt eis aquę maris rubri, ac per illas pedibus iter fecerunt duce Moyse, quę aquæ, cū typus fuerint Baptismi, quēadmodum & nubes, rectè baptizatos eos dixerim, qui sub nube illa fuerunt, & mare transierūt. Nec suo tantū modo baptizati sunt nostrum Baptismum adumbrantes, sed & eandē escam spiritualē omnes manducauerunt māna, scilicet cælitus demissum, quod quia alterius figurę erat, videlicet carnis Christi, escam voco spiritualem, atq; omnes eundē potum spiritualē biberunt, quia de latice, quē ictu virgæ Moyses elicuit ex saxo (qui & ipse alterius figuram prætendebat, nimirum calicis Domini) ex æquo omnes bibebant. Hisq; nō obstantibus perdidit eos Dominus, & prostrauit in deserto propter peccata ipsorum, nec eò, quò destinatum erat, peruenerunt. Hæc autē in figura facta sunt nostri, hoc est, historia hæc Exodi, ac Numerorum, allegoria est temporis præsentis,

I. ad Cor. 10. a.

Exo. 13. d.
Exo. 14. c.
Exo. 16. d.
Num. 9. d.

docetque nos, quòd nisi obedientes fuerimus legi, & Euangelio, nihil proderit nobis, quòd Christiani sumus, quòd in sanguine Christi baptizati sumus, quòd mẽsæ Domini participes sumus, sed peribimus, quémadmodum illi perierunt, & quia pauci admodum obediunt Euangelio, idcirco pauci etiam euadunt damnationem.

Quàm autem pauci, apud vos ipsi cogitate, agite hoc modo: Ab eo, qui in Ecclesia cõstitutus est caput, hoc est, à Romano Pontifice considerationem flectite ad Cardinales, à Cardinalibus ad Episcopos, ab Episcopis ad sacerdotes, à sacerdotibus ad monachos, atq; vbi horum vitam ac studia probè perspexeritis, cõuertite vos ad laicam multitudinem, & eam gradatim percurrite à regibus ad duces descendite, à ducibus ad comites, ab his ad magistratus, à magistratibus ad vulgus, & videte, quotusquisque sit, qui verè hoc præstet, quod vocatio ipsius requirit. Et si ignoratis, quid requirat singulorũ vocatio, considerate quotusquisque legem illam: *Diliges Dominum Deum ex toto corde tuo, &c.* quæ ad omnes omninò pertinet, verè impleat. Quicunque hîc quærunt vitam æternã, siue eam ponant in diuitijs, siue in voluptatibus, siue in honoribus, nõ diligunt Dominum Deũ suum ex toto corde. Et quàm multos, non dico inter gentiles, sed apud Christianos est videre huiuscemodi? Quàm multi sunt, qui studiosè sectantur mẽsas & prandia? qui sunt multi, quàm sagaciter venantur præbendas & beneficia? quàm multi & hic, & alibi in patrimonio Christi triũphant, & dominos agunt? Quàm multi tum Theologorum, tum iuristarum, tum eorũ, qui in philosophia se exercent, hoc vnũ studijs suis spectant, vt magni euadant? Quàm multi monachorũ in externis exercitijs sibi placẽtes, in vigilijs videlicet, ieiunijs & ceremonijs suis, atq; in ijs residentes, nihil cogitant de mortificandis affectibus, de mortificanda voluntate, vt ignorare prorsus videantur, quid sit monachismus? Quã multi in omni statu, delicatis fœminis, magnatibus, & diuitibus, ne gratiã eorum perdant, applaudunt, blandiuntur, ac palpant? Quas pœnas ego video? quæ tormenta? quantam multitudinẽ eorum, qui dãnandi sunt? Sed audio: Non benè colligis, seu syllogizas. Licet enim multi secundum eã, quam in præsentiarum vitam agũt, filij sint perditionis, mutabunt semel vitam, & transferentur in sortẽ Sanctorum, & erunt electi Dei. Quàm multi vitam semel malè cœptam in melius commutent, nouit Dominus. Certè Saluator de ipsa hac, quam nunc tractamus, quæstione interrogatus, non aliud respondit, quàm quod nos iã diximus: *Intrate*, inquiẽs, *per angustam portam, quia lata porta, & spaciosa via est, quæ ducit ad perditionem, & multi sunt, qui intrãt per eam. Quàm angusta porta, & arcta via est, quæ ducit ad vitam, & pauci sunt, qui inueniunt eam.* Ac si dicat: Vos rogatis ex me, an pauci sint, qui saluantur. Ipsi hoc facilè potestis colligere. Cõsiderate, quòd duæ tantùm sint viæ, quarum altera ad vitam, altera ducit ad mortẽ. Quæ ad vitam ducit, arcta est: Quæ verò ad mortem, lata & spaciosa. Hanc multi ingrediuntur, illam pauci inueniunt. Et si pauci inueniunt, quàm ergo pauci illa incedunt? quàm ergo pauci saluantur? Hoc certũ est, ex viginti non vnum, qui tamen probè cognitam habet viam vitæ, ambulare illam.

Deut. 6. a. Mat. 22. d. Matt. 7. b.

Sed vultis, vt propiùs accedam, magisque determinatẽ vobis explicem paucitatẽ saluandorum, & hoc faciam, quantũ per Scripturas licet. In primis licèt ab humana notitia absconditus sit numerus & saluandorum, ac damnandorum, viam tamen quandam, qua in eius rei cõfusam saltem, certiorem tamen, quam Euangelium proponit, cognitionem peruenire possumus, aperuit Apostolus, dum historiã veteris illius populi allegoriam esse docuit temporis præsentis. Videamus ergo, quantus fuerit numerus filiorum Israel egredientium Aegyptum, & quàm pauci ad terram promissionis, quò destinatum erat, peruenerint. Liber Numerorum sic habet: A vicesimo anno, & suprà, qui poterant ad bella procedere, fuere sexcenta tria millia virorum quingenti quinquaginta, ingens profectò numerus. Omnes hi iubẽte Domino sub Moyse egressi sunt Aegyptum ad posidendam terram, pro qua iurauerat patribus eorũ. Multi ergo vocati, sed quot ad illam peruenerunt? Ex omnibus ijs non sunt ingressi terrã promissionis, nisi duo duntaxat, videlicet Iosuæ filius Nun & Caleph filius Iephone. Sic enim in eodem volumine scribitur: Pauci ergo electi etiam secundum sensum, quem prætendit Euangelium. Nam vt iã semel atque iterum diximus, populus ille typũ gerebat populi Christiani: Et in terra promissionis, cœlestis patria, quam nos expectamus, figurabatur. Sed ergone duo tantùm ex populo Christiano, qui tam immensus est, cælum intrabunt? Absit hoc, plures in Apocalypsi sua vidit B. Ioannes. Nõ dicit scriptura vetus, quòd ex tota multitudine filiorũ Israel, qui egressi sunt Aegyptum, duo tantũ homines terrã promissionis intrauerint, sed quòd ex viris, qui apti erant ad bellum procedere, duo duntaxat ingressi sint. Iam quis nescit mulieres numero vincere ferè viros, atque inter viros, qui numerati sunt, nõ censentur Leuitæ, qui illius populi nõ exigua portio erãt, vt iam taceã de pueris, atq; illis, qui nondum annum attigerant vigesimum. Quid ergo significatur hac historia?

Num. 1. f.

hoc

hoc certè, quod ex valdè multis Christianis pauci admodum saluabuntur. Quàm verò pauci, ipsi iam secundum leges analogię apud vos perpendite, nos ad alium Scripturę locum properamus. Scriptum est in libro
Esai. 24. b sermonum Esaiæ Prophetæ: *Hæc erũt in medio terre, in medio populorũ, quomodo si paucæ oliuæ, quæ remanserunt, excutiantur ex olea, & racemi, cùm fuerit finita vindemia.* Terribilis hæc, atq; horrenda valdè cõparatio, maximè si referatur ad totum tẽpus à condito mundo vsque ad eius consummationẽ. Sensus est: Quàm paucæ, cùm excussæ fuerint, remanent oliuæ in arbore. Rursus, quàm paucę reperiuntur vuæ in vite post vindemiã, tã pauci saluabuntur. Quis non tremat? Quot poma quæso cõspiciuntur in arbore, postquã collecta sunt, fortè duo vel tria, aut quatuor, aut quinq;, ad quæ pertingere non potuit manus colligentis in ramorum cacumine? Et quot vuarum grana reperiuntur in vite post vindemiam? Habemus hic Louanij vites, finita in æstate vindemia, circuite illas, certè perquã pauca reperietis. Tã paucus & rarus est numerus electorum, si cum his cõferantur, qui damnabuntur. Quis non timeat sibi & vehementer timeat? Non tamen desperare licet, imò nec causam habemus. Esset causa desperandi, si præter paucos illos, de quibus loquitur Euangelium: *Multi vocati, pauci verò electi*, nulli prætereà saluari possent. Cogitare tum possemus singuli, & dicere ita nobiscum. Quid ago? cur fraudo animam meam bonis? cur vigilijs attenuo corpus meũ? cur ieiunijs attero carnẽ meam? labor meus va-
c nus est, non sum de electorum numero, non est mihi pars in cælo. Nunc nõ ita est. Quotquot sumus, saluari possumus, si volumus. Declarãt hoc verba ipsa, quæ tantoperè nos terrent, videlicet: *Multi sunt vocati, pauci verò electi.* Si vocati sumus ad vitam posſidendam quemadmodum omnes sumus, vtiq; ad illã pertingere possum⁹. Ratiocinatio bona est. Nã si pertingere non possumus, ergo frustrà vocauit nos Deus, quod dicere impium est.

Non igitur causam habemus desperationis: in potestate nostra res posita est: si volumus, appræhendere possumus. Sed dicitis, volumus omnes: age, qua ratione saluari possumus?

In prõptu responsio est. Facite, quod vocationis ratio exigit, hoc est, laborate in vinea Domini: ad labores vocati estis, ad vineam Christi excolendã studio fideli & assiduo. hoc declarat totus decursus Euangelij. Sed quid est, laborate in vinea Domini? aut quæ est vinea Domini? Vinea Domini vos estis: In vinea hac laborat, qui terrã suã, quæ ferax spinarum est ac veprium, à spinis ac vepribus repurgat, qui malum illud Leuiathan, quod est concupiscentia per vniuersa corporis membra respersa vigili curà amputat, qui petulãtiam carnis, vigilijs, ieiunijs, atque alijs molestis exercitijs domat, qui palmitem cordis sui, ne ad ima incuruetur, timore Domini suspendit, qui à multis etiam licitis abstinet, vt feliciùs vinea hæc spargat se, & excrescat liberiùs: qui denique vim sibi infert, vt variæ fidei, spei, ac charitatis fructus hæc afferat. Sed dicet quis, diues sum, nobilis sum, delicatus sum, nõ possum hoc modo agere benè. Si non potes viuere lege Dei, viue lege tua, delectare in adolescentia tua, fruere diuitijs tuis, sequere concupiscẽtias cordis tui, inebriare vberibus, viue in suaui otio: sed scito, quòd cũ serò factum fuerit, denarium nullus accipiet, nisi qui gnauiter se exercuerit in cultura vineæ, hoc est, quòd felicitas vitę æternæ nemini continget secundum Euangeliũ, nisi laboranti: & secundum Epistolam, nisi currenti, & ingenuè certanti. Habet enim illa (vt alterã eius portionem exponamus) hoc modo:

Nescitis, quòd ij, qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed vnus accipit brauiũ? Videtis hoc in vulgaribus stadijs, in quibus proposito præmio, cursu certatur. Certamen est multorum, sed vni tantùm decernitur præmiũ: non sic in stadio Euangelico est, omnes hic brauium compræhendere possunt.

Interim hoc cõuenit, quòd quemadmodum in illis stadijs, aut etiã popularibus certaminibus non satis est tantũ spectaculo adesse, aut currere etiam, vngi & certare, ita & in hoc loco, non satis est fidem habere, currere, & quomodocunq; certare: sed nisi ita nos cursu exercuerimus, vt ad metam vsque inuictos nos præbeamus, nisi ita certauerimus, vt superiores euadamus, nihil sanè cõsequi poterimus. Currite ergo, inquit, non extra oleas, sed scopum attendite, vt brauium compræhẽdatis: certate, sed ingenuè, vt præmium referatis: præmium maximum est, nimirũ vita æterna. Turpe fuerit, si vos segniùs pro tãto brauio certetis, quàm vulgus hominum pro vili præmio. Nam quisquis certat in popularibus istis certaminibus, à cibis, à voluptatibus, alijsq; multis rebus persuauibus se continet, quòd ad victoriam sint inutiles, multa tolerat, licet insuauia, molestiam omnem negligens, modò cõtingat palmã, quam vnam spectat. Quòd si isti nihil non faciunt, & patiuntur, quò ridiculum plebis applausum, quò laudẽ ab homine, quò vile præmiolum auferant, quantò magis par est eadem facere vos, quò applausum ab Angelis, laudem à Deo, & ęternum immortalitatis præmium consequamini? Tanta res cùm agatur, an voluptas interim vilisſima, aut simile quicquã vos ab instituto cursu remorabitur? Et videte, quomodò

modo se in medium adducto (quæ sanè docendi ratio optima est) ad certamen nos excitet Apostolus. Ipsi, inquit, videritis, quomodo geratis vos in hoc pulcherrimo certamine. Ego certè non segniter curro, nó vt solent ij, qui ad nullam certam metam properant, qui in studijs suis nullum certú scopú sibi præfigunt, qui student Græcis & Hebræis, atque alijs, & hoc solú respectu, quia pulchrú est, callere linguas. Rursus sic pugilem ago, non quemadmodum solent, qui per lusum, pugnis aerem feriunt, qui austerè valdè prædicant, vt videri possint viri pœnitentiæ, interim nihil eorum, quæ dicunt, agunt, quales multos hodie inuenire est cócionatores: sed castigo corpus meum, hoc est, plagis afficio, & liuidum reddo (Id enim significat vox Græca ὑπωπιάζω, qua hoc loco vtitur Paulus) & modis omnibus illud subigo, sic assuefaciens veris incómodis & molestijs, vt domitú obsequatur spiritui, ne mihi veniat vsu, quod quibusdam accidit, vt cum præconio meo alios ad hoc certamen euocarim, ipse nihil laudis in eodem assequar, cumq́ue alijs ad laudis studiú stimulos addiderim, ipse discedam illaudatus, hoc est, quod dicit: *Ne cùm alijs prædicaue-*
1. Cor. 11. *rim, ipse reprobus efficiar.* Quòd si Paulus hoc timuit, cùm talis esset præceptor, & post prædicationem, & orbis susceptum patrociniú, si sic formidauit, quid nos dicemus? securos nos esse debere putabim⁹, arbitrabimur nobis solam fidem sufficere? Laboremus fratres, cursu diligenter nos exerceamus, ingenuè certemus, alioqui certo certius reprobabimur. Felicitas vitæ æternæ omnibus ex æquo proposita est: Non est discrimen fortunæ, conditionis, ætatis, personæ.

Pares hìc sunt rex & agricola, & sicut in hac, ita ea quoque in re pares sunt, quòd ad laborandum, currendum, certandum, ex æquo vterque vocatus est, & absque labore, cursu, ac certamine, neque hic, neque ille, aut alius quiuis, qualiscunque demùm fuerit, ad vitam pertinget. Regnum enim cęlorum vim patitur, & violenti rapiunt illud. Vita æterna, secundum Euangelium, denarius & merces: secundum Epistolam corona est, & brauium.

Merces, quemadmodum scimus, operanti, corona certanti datur, nec quomodolibet, sed ingenuè certanti. Quando ita oportet, nec alia via, quod volo, obtinere possú, placet, inquis, mihi conditio, cupio laborare, sed despero, quia hactenus cunctatorem me præbui, vocatus non veni, nec laboraui in vinea, excidi vocatione.

Si quod dicis, ex animo dicas, non est, quòd desperes. Reuertere ad Patremfamiliàs, paratus est ille rursus pacisci tecú. Nec solùm primę, sed & tertiæ, imò & sextę, imò & nonæ, imò vndecimæ horæ operarij denarium accipiunt.

Primæ horæ operarij habentur, qui ab infantia se in cultura vineæ exercuerút. Tertiæ verò horæ operarij sunt, qui à pubertate Deo seruire cœperunt. Sextæ horæ, qui matura ætate susceperunt iugum Christi.

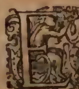
Nonæ, qui iam declinant ad senium. Porrò vndecimę, qui vltima senectute. Et tamé omnes pariter accipiunt præmium, licet diuersus sit labor. Imò fit, nec id rarò, vt qui minimum diei laborauerunt in vinea, citiùs illis accipiant præmium, qui totum dié perdurauerunt in labore: antè enim vocantur è vita. Et serò factum vnicuique intelligitur, dum ad finem vitæ quacunque tandem ętate peruenitur, vt operari amplius neque liceat homini, nec à Domino postuletur.

Summa eorum, quæ hactenus diximus, hęc est: Electorum numerus exiguus est, adeò, vt paucitas eorum, rarissimis vuarú granis, quæ finita vindemia in vite remanent, comparetur. Ex huius tamen rei consideratione nemini desperádum, quia felicitas vitæ æternæ ex æquo omnibus proposita est, & nó quemadmodum in olympiacis certaminibus est, ab vno tantú, sed ab omnibus, omninò obtineri potest: sed currendum est, sed certandum est, sed laborandum est.

Curramus igitur nec segniter, certemus ingenuè, laboremus gnauiter, & continget nobis hæc tanta felicitas. Non est, quod quis dubitet, De⁹ verax est, præstabit, quod promisit. Proinde nemo se torqueat cogitatione illa vt molestissima, ita inutili prorsus, an sit de numero electorú, sed hoc agat magis, vt per bona opera certam sui vocationé, & electioné faciat. Hoc est consilium Apostoli Petri. Sic enim abundanter ministrabitur ei introitus, ait, in æternú regnum Domini, & Saluatoris nostri Iesu Christi.

Ipsi honor, & gloria in sæcula sæculorum,
Amen.

IN DOMINICA SEXAgesima Homilia.

EVangelium, quod hodie proponit nobis Ecclesia, & explanare vobis statui, illud est: *Exijt, qui seminat seminare semé suum.* Luc. 8. a.
Et dum seminat, aliud cecidit secus viam, & conculcatum est, & volucres cæli comederunt illud. Et aliud cecidit super petram, & natum aruit, quia non habebat humorem. Et aliud cecidit inter spinas, & simul exortæ spinæ suffocauerunt illud. Et aliud cecidit in terram boná, & ortum fructum fecit centuplum. Hæc dicens, clamabat: Qui habet aures audiendi, audiat. Reliqua, quæ sequuntur, interpretationem continét parabo-

parabolæ. Ne fortè autem & hic nonnulli sint, qui aures habeant, sed clausas, & inter concionandum me quoque clamare oporteat: *Qui habet aures audiendi, audiat.* Oremus Dominum, vt omnium aures adaperiat.

Exijt, qui seminat, seminare semen suum.

EXcutiamus verba. *Exijt*, inquit, *qui seminat &c.* Indefinitè hoc dictum esse videtur, sed non indefinitè accipi debere certum est, sensus iste est: Qui iam inde à codito homine seminauit, & nunquá seminare cessat, is exijt ad seminandum. Quod in Christú, & alium prætereà neminem competere, nulli dubium est. Quàm variè autem, quamq; diuersis modis iam inde ab orbe cōdito seminauerit, facilè intelligit, qui ex scripturis, vel aliundè didicit, quid sit seminare, dum Deo tribuitur. Quod licet paucissimis dicere possim, pluribus tamen ad hoc vti verbis lubet, imò non tam verba, quàm res adducam, vt efficacius, quod volo, inserá animis vestris. Legitis apud Augustinú de Potitiano, & tribus alijs eius contubernalibus: cùm Imperator (in ei⁹ enim palatio præclarè militabant) pomeridiano Circensium spectaculo teneretur, exisse ipsos deambulatú in hortos muris contiguos, nimirú apud Treuiros, duosque digressos fortè irruisse in quandá casam, vbi habitabant quidam serui Dei, pauperes spiritu, qualium est regnum celorum, & inuenisse ibi codicé, in quo scripta erat vita S. Antonij. Quam legere cœpit vnus eorum, & mirari, & accédi, & inter legendum meditari arripere talem vitá, & relicta militia sæculari, seruire Christo. Erat autem ex eis, quos dicunt agentes in rebus. Túc subitò repletus amore sancto, & sobrio pudore, iratus sibi, cóiecit oculos in amicum, & ait illi: Dic, quæso te, omnibus istis laboribus nostris, quò ambimus peruenire? Quid quærimus? Cui⁹ rei causa militamus? Maiórne esse poterit spes nostra in palatio, quàm vt amici Imperatoris simus? Et ibi quid non fragile, plenumque periculis, per quæ paulatim peruenitur ad grandius periculum? Et quamdiu istud erit? Amicus auté Dei, si voluero, ecce nunc fio. Dixit hoc, & cum dicto turbidus parturitione noue vite, reddidit oculos paginis, & legebat, & mutabatur intus, & exuebatur mundo mens eius, vt mox apparuit. Namque dum legit, & voluit fluctus cordis sui, infremuit aliquando, & discreuit, decreuitque meliores, & ait amico suo: Ego iá abrupi me ab illa spe nostra, & Deo seruire statui, & hoc ex hac hora, in hoc loco aggredior: Te si piget imitari, noli aduersari. Obsecro, vnde nouæ hæ cogitationes? sancta hec desideria? æstus iste, & parturitio nouæ vitæ in animo aulici? in animo viri nobilis, & sæculo ad id vsq; tempus dediti: imò narráte hæc Potitiano, vnde ardens illa vis spiritus aduersus carné in Augustino, quá descripsit in 8. confessionú? Et recedente Potitiano, vnde abrupta illa vox ad Alipium. Quid patimur? Quid est hoc, quod audisti? Surgunt indocti, & cælum rapiunt, & nos cum doctrinis nostris, ecce vbi volutamur in carne & sanguine? An qa precesserunt, pudet sequi, & non pudet nec saltē sequi? Et cùm secessisset ab Alipio, vnde flumina illa lachrymarum? & inter lachrymas, vnde voces illæ miserabiles? Et tu Domine vsquequo? Vsquequo Domine irasceris in finé? Ne memor fueris iniquitatú mearum antiquarum. Quamdiu? Quamdiu? cras & cras? Quare non modò? quare nō hac hora finis turpitudinis meæ? Vnde quæso hi motus? vnde affectus isti? vnde tales animorum æstus in viris iam dictis ad inchoádam vitam nouam? Nunquid à carne? nunquid à sanguine? nunquid à natura?

Nónne caro, sanguis, natura, ad diuersa, & his aduersa trahunt? Et qualia illi? Nonne similia interdum & vos patimini. Cùm legitis sancta Euangelia, quando auditis sacras conciones, dum viua huiusmodi exépla vobis proponuntur, non aliquando mouemini in affectibus? Cùm soli estis, non interdú inuadit vos horror quidam? & rursus, non subinde suauem quendam tractum percipitis, vt deliberetis arripere aliam vitam, deserere mundum, adhærere Christo? Quis hæc operatur in vobis? quis inserit hæc mētibus vestris? quis exurgere facit huiusmodi desideria? Nónne Christus? certè Christus. Ipse seminator est sanctarum cogitationum, & affectuum, consiliorumque meliorum. Hoc agnoscebat, qui audito Valeriano positis in terrá genibus, atq; manibus in cælum eleuatis, cum lachrymis aiebat. Domine Iesu Christe pastor bone, seminator casti consilij, suscipe seminum fructus, quos in Cecilia seminasti.

Atque hic, qui iam inde ab Adam condito, hoc modo in mentibus hominum seuit, & serere haud cessat, exijt ad seminandum semen suum. Vnde exijt, ac quò? tribus verbis ipse hoc aperit in Euangelio apud Ioannem, cùm ait: *Exiui à Patre, & veni in mundum.* *Ioan. 16. f.* Mira dignatio. à sinu Patris exiuit, & venit in vterum virginis: Egressus est vterum Virginis, & natus est in mundo, vt qui nūquam antè non seminauerat, nouo iam modo seminaret: Et quo studio, quáue diligentia, ac pertinacia seminauerit, plenissimè docet sacri Euangelij historia. Venit ad eum Nicodemus noctu: ecce seminauit nocte. *Ioan. 3. a.* Venit ad eum super puteum sedentem lassum, ac *Ioan. 4. a.* defatigatum mulier Samaritana, non cum à seminandi studio remorata est corporis fatigatio, regressa illa clamauit: *Venite, & videte hominem,*

hominem, qui dixit mihi omnia, quæ feci, occurrerunt è ciuitatibus illis turmatim, venerunt ad Saluatorem, cumque esuriret maximè, discipuli ad mãducandum inuitarent. *Meus*, ait, *cibus est, vt faciam voluntatem eius, qui misit me*, vt perficiam opus eius, posthabitaque cura corporis, seminauit semen suum. Cumque latissime sparserit semen, siquidem per totã sparsit Iudæam, in ciuitatibus, in vijs publicis, in desertis locis, terraq; mariq;, haud tamen felicissimè ei cessit semẽtis. Nã in paucis admodum fructũ fecit. Quid causę? certè non seminis vitio id factum, satis arguit ipsa eius vis & bonitas. Cùm enim Dei hoc sit semen, non potest non esse bonum. Quantę verò virtutis sit, docet disertè Esaias propheta, cum ait: *Omnis caro fœnum, & omnis gloria eius, quasi flos agri. Exsiccatum est fœnum, & cecidit flos, verbum autem Dei nostri manet in æternum.* Reuerà si quis fragilitatem carnis adspiciat, & quòd horarum momentis crescimus atque decrescimus, nec in eodẽ maneamus statu, ipsumq;, quod loquimur, dictamus & scribimus, de vitæ nostræ parte præteruolat, non dubitabit, inquit Hieronymus, carnem fœnum dicere, & gloriam eius quasi florem fœni: Qui dudum infans, subitò puer, qui puer, repentè iuuenis, & vsq; ad senectutẽ per spacia mutatur incerta, & antè se senem intelligit, quàm iuuenem se non esse miretur. Pulchra mulier, quæ adolescẽtulorum post se trahebat greges, arata fronte contrahitur, & quæ prius amori, posteà fastidio est: atque sicut species corporis, ita robur quoq; & fortitudo, aut tempore deficit, aut languore cõsumitur. Sed quorsum hæc de naturæ humanæ fragilitate hoc loco Philosophia?

Esai. 40. b.

Eò spectat, atque hanc ob causam adducta est, vt intelligatis, quòd ex natiuitate carnali, cũ nihil habeat homo, quàm quod sit fœnũ, fieri tamen possit, vt perpetuò maneat, & immortalis efficiatur, si videlicet semen hoc suscipiat, id est, si verbum Euangelij amplectatur, eique per fidem societur, atque in vnum simul coalescat. Propter hãc causam generale illud proposuit: *Omnis caro fœnum, &c.* vt speciale hoc inferret. *Verbum autem Dei manet in æternum.* Quasi dicat Propheta: Verbũ Dei incorruptibile est, & quale est ipsum, tales quoq; reddit, qui ipsi iunguntur, hoc est, immortales, etiã si ex se non aliud sint, quàm caro, non aliud sint, quàm fœnum, id est, caduci & fragiles.

Esai. 40. b

Non igitur seminis vitio, sed terræ, qua exceptum est semen, minus feliciter sementis prouenit, quod in consequentibus iam edocet Euangelium: Dum seminatis, qui exijt, vt faceret sementem suam, & dũ nusquam non iactat semen suum, cupiens prouentum vberrimum: *aliud*, inquit, *cecidit secus viam*, & conculcatum est pedibus viatorum, ac contritum, & quoniam non opertũ erat terra, volucres cæli comederunt. Rursus aliud cecidit supra petram, id est, in solũ petricosum, & exceptum tenui superficie terræ, quę tegebat petram, enatum quidem est, sed quoniam non suberat terra, quæ suppeditaret humorem ad iustam maturitatem, mox exortum ad solis ardorem exaruit, & in prima statim herba perijt. Rursum aliud cecidit in spinas, siue in terram spinosam, & enatum quidem est, sed simul exortæ spinę, quoniam & celerius proueniunt, & densius atque altius se spargunt, factum est, vt suffocaretur herba boni seminis, nec liceret in auram liberiorem emergere. Nec omnia tũ infeliciter cadebant: erat, quod incideret in terram bonam, & enatum reddidit fructum cẽtuplum. Cum hæc locutus esset, ne, quod dictum esset, elaberetur, sed apud se quisq; scrutaretur, quid sibi vellet hæc parabola, subiecit: *Qui habet aures audiendi, audiat*: nimirum indicans, non omnes audisse, quod audierant. Et quia fortasse tales & hic quidam sunt, sensum parabolæ ex interpretatione Domini subijciemus. Est autem iste: Seminator, quemadmodum diximus in praecedentibus, est Filius hominis, qui e cælis descendit in terras. Solum est cor hominis. Semen est sermo Euangelicus, per quem mortalibus annunciatur voluntas Dei. Voluntas autem Dei hæc est, vt omnes suis viribus diffisi, toto pectore fidant verbo Dei, videlicet per Christum omnibus omnia condonari peccata, si post cognitam veritatem sese conuertant ad studium veræ pietatis, & ea præstent, quæ Euangelium præscribit. Hoc semen nusquam non spargit Filius hominis, sed sathanę malitia, & hominum vitio fit, vt in paucis feliciter proueniat. In paucis dico: nam tria hominum genera proponit, in quibus semen Euangelici sermonis, aut nullum edit fructum, aut non perficit, quod exortum est. Primum genus est illorum, qui leuiter ac oscitanter, & velut aliud agentes, audiunt verba doctrinæ cælestis, nec demittunt in animum suum, nec cogitatione infigunt, vt illic radices agat: sed animũ habentes nullo studio, curaue septũ aduersus insultus inanium cogitationum, ad quãlibet occasionem sinunt proteri, conculcarique, quod seminatum est. Id animaduertẽs diabol⁹, qui insidiatur, & inuidet exordijs melioribus, mox vt audierunt, aduolat, & alijs cogitationibus immissis in animum, eximit semen, priusquam inhæserit animo, vt nec meminerint, quid audierint. Hoc genus hominum designatur per viam publicam. Et quàm multos est inuenire huiusmodi. Alij inter concionandum cogitant, quid geratur in patria, quid agant cognati & affines, quid valeat

valeat vterq; parens. Mox aliæ subeunt cogitationes, deliberant quo eant deambulatum, quanam re tempus fallant, quo in loco optima bibatur cereuisia. Rursus vt est vaga eorum mens, nouis abripiuntur cogitationibus, de formis puellarum, de amoribus virginum, de Venere, atque alijs multis. Tale autem cor, quod sic patet omnibus vndeuis irruentibus cogitationibus, atque per illud iter facientibus, quid aliud est, quã via publica? Nec vlli minori fructu audiunt sermonem Euangelicum quàm isti, non solùm non radices in ipsis agit, sed ne herbescit quidem. Secundum genus eorum est, qui satis auidè percipiunt sermonem Euangelicũ ac demittunt in animum, secum meditando, quomodo ad illius regulam instituant vitã. Cæterum quoniam non alta cogitatione recondunt in pectus suum, nec penitùs infigũt animi medullis, nimirum obstantibus alijs affectibus, quæ mentem occupant, nec volunt cedere sermoni diuino, non perseuerãt in eo, quod alacriter cœperant, nec verum fructum Euangelicæ pietatis edunt, sed temporarium duntaxat, propterea quod radicibus careant. Rebus secundis credunt ac obtemperant Euangelio, & velut enata herba spem aliquam de se præbent pietatis, operibus atque exercitijs quibusdam externis. Verùm simulatque ingruerit aduersitas, & malorum procella ob Euangelij professionem oborta fuerit, protinus offensi deficiũt ab instituto, & deserunt benè cœpta. Horũ typum habebat terra petricosa, semen accipiens quidem ac proferens in herbam, sed aduersus solis æstum, se humore non valens tueri quum per petras non licet altius tendere radices. Si non satis clarè dictũ est, dicã rudiori modo. Est aliquis, qui hactenus remisse ac delicatè vixit, audit forte in concione: *Qui amat animam suam, perdet eam, & qui odit animam suam in hoc mundo, in vitam æternam custodit eam*, alacriter accipit verbum, demittit in animum suum, meditatur qua ratione perficiat, abstrahit à vino carnem suam, à placitis rebus abstinet, duris exercitijs assuefacit corpus suum, sic agit, vt planè spem de se præbeat pietatis. Sed quid est? dolere incipit caput, languescit stomachus, corripitur febri aliqua, simulque semen quod in herbam iam eruperat, velut ad vehementem solis æstum exarescit, dimittit omnia, quærit mollia fomẽta, delicata fercula, & quidquid carni molestum est, etiam sanitati restitutus fugit ac horret. Alius audit in concione: *Si vis perfectus esse, Vade, vende omnia quæ habes, & da pauperibus, & habebis thesaurum in cælo, & veni sequere me.* Suauiter illabitur animo ad se trahit, quod adolescenti dictum est, arripit propositum religionis, incipit abdicare res suas, audiunt parentes, audiunt amici obsistunt omnes, dicunt etiam in sæculo seruire poteris Christo, etiam in domo parentum. Quid displicuit tibi in nobis? cur deserere vis fratres tuos? cui vis relinquere sorores tuas? magnis impensis aluimus te, hæccine reddis progenitoribus tuis? dicunt ita & statim labascit animus, mollescit robur pectoris, resilit à proposito, & perit semẽ in herba. Quid caussæ? certè petricosum est solum, quia non subest terra, quæ suppeditet humorem, quia radices non egit in intimos affectus eorum semen Euangelij, quia non penitus imbiberunt spiritum veræ pietatis. Propterea vbi res aduersæ robur illud deliderant Euangelici pectoris, tum euanescit statim illa temporaria sanctimoniæ species. Tertiũ genus est hominum, qui & auidè audiunt sermonem Euangelicum, & satis altè demittunt in animum suum diuque retinẽt, sed solicitudinibus huius mundi, diuitijs, & voluptatibus vitæ præsentis irretitus animus, veluti spinis quibusdam densissimis obrutus, nõ potest quod amat, liberè sequi. Has spinas inter se cohærentes, inter se inuicem implexas, quoniam non patiuntur demeti perit fructus iacti seminis. Hos indicabat imago seminis excepti solo spinis ac vepribus obsito. Sed miramini cur spinis cõparetur voluptas? Certè solicitudines sæculi ac perplexas curas, præsertim diuitiarum, spinarum nomine appellari, nihil mirum. Sed quid cum spinis commune habent delitiæ? Multum sanè, & facilius hoc, quàm ego, aliquis medicus persuaserit. Etenim quemadmodum acuti vepres manus iniectas vndecunque capiunt atq; constringunt, cruentant, eodem modo delitię pedibus, manibus capiti, oculis, & omnibus similiter membris officiunt. Dicite quæso, quid podagram gignit? quid chiragram parit? quid generat paralysim? Nõnne voluptas? nõnne delitiæ? si dubitatis, vos doceant vel ipsa vocabula. Quare ad hæc mala exprimẽda destituimur Latinis nominibus? Nõnne ideo, quòd olim in Italia cùm exularet voluptas, ignoti erant hi morbi? Non enim Roma cum sudando & laborando viuebat, hæc mala cognouit: sed & reliqui morbi, nõnne ferè ex voluptate oriuntur & inualescũt? Iam stimuli horum podagræ videlicet, chiragræ & id genus cæterorum, nõnne quibusuis spinis etiam acutissimis vehementius pungunt? Adde quod præter hæc, quæ diximus corporis mala, infœlicem quoque conscientiæ reatum voluptas pariat, quod eleganter exprimit illa apud Græcos celebrata sententia, quam vt omnes intelligant, Latinè efferam. Ea sic habet. Si per laborem honesti quippiam egeris, labor abit, honestum manet. Si per voluptatem turpe feceris quippiam, quod suaue est, abit, quod turpe est, manet. Quia

egregia eſt ſententia & digna quæ memoriæ mandetur, iterum dicam idque hoc carmine.

Cuteclarum facinus multo ſudore paratum eſt,
Multus ſudor abit, gloria parta manet.
Cui turpem peperit nauum damnoſa voluptas,
Nauus inhæreſcit, quodque placebat, abit.

Hoc eſt, ſi per moleſtam quandam militiã carnis in te petulantiam reprimas, ſi huius gratia vigilijs, ieiunijs, orationibus incumbas, labor ille & moleſtia cito abit, fructus verò perpetuò manet. Porrò ſi per voluptatem turpe feceris quippiam, hoc eſt, ſi fornicetis, ſi inebries te, &cę. voluptas illa, quam in his percipis, horaria eſt, mox præterit, ſed turpitudo ipſa, fœditas illa manet. Et certè non ita ſpinæ lacerant carnem, quam hæc animum dilaniat atq; diſcerpat. Quod etiam Ethnicorum teſtimonijs, haud difficilè eſſet probare: ait enim quidam:

Euaſiſſe put.s quos dira conſcia facti
Mens habet attonitos, & ſurdo verbere cedit,
Occultum quatiens animo tortore flagellum?
Pœna autem vehemens ac multo ſæuior illis,
Quas vel Seditius grauis inuenit & Radamanthus
Nocte dieq; ſuam geſtare in pectore peſtem.

En iuxta Ethnicum, mens ſibi male conſcia omnium miſerrima. Nec certioribus hic opus teſtimonijs. Quod dicimus experiuntur omnes, quibus in conſcientia peccatum eſt. Si veniat peſtis, timent maximè: ſi exurgat bellum, terrentur ſupra modum. Si ambulent in tenebris, præſumunt horrenda. Mouet ſe mus, & malum genium ſuſpicantur. Silent cuncta, & quod nuſquam eſt, videre ſe fingunt. Si ſoli ſint, malè ſunt Si cum alijs ſint, malè ſunt: vbicunque ſunt, non benè ſunt, quia malam poſsident menté. Mens mala, nunquam pacata, nunquam tranquilla. Quare cum voluptas deprauet mentem, prauaque mens ipſa ſibi pœna ſit, rectè ſpinis comparata eſt voluptas. Ad hæc quemadmodum ſpinæ ſeu vepres, ita voluptas quoque ſterilis eſt, malorum plurimum, boni parit nihil. *Cum ſerui eſſetis* (ait Apoſt.) *peccati, liberi fuiſtis iuſtitiæ. Quem ergo fructum habuiſtis tunc in illis, in quibus nũc erubeſcitis?* Cum viueretis iuxta carnis deſideria cum dediti eſſetis luxui & voluptati, iuſtitiæ non eratis ſubditi, eratis ab ea prorſus abalienati, ita vt nulla ratione iuſtitiæ gubernarentur actiones veſtræ. Cum igitur hoc modo viueretis, exémpti ſcilicet à ſtatu iuſtitiæ, à pulcherrima ſeruitute, imò verius libertate: nam ſeruire iuſtitiæ verè regnare eſt, quem fructum tum capiebatis? Cepiſtis aliquem ſyncerum & ſolidum fructum? certè nullum, id quod ipſi modo agnoſcitis, imò ſentitis, dum erubeſcitis ob illa in quibus anteà oblectabimini. Pœnitentia, erubeſcentia, dolor, hi ſunt fructus voluptatis. Vt iam taceam, quod quemadmodum ſpinæ acrem faciunt flammam ita hæc ignem concupiſcentiæ ac gehennæ accendat. Sed ſatis de voluptate. Poſtquã deſcripſit Saluator tria hominum genera, in quibus ſemen Euangelicæ doctrinæ aut nullum edit fructum, aut non perficit, quod expetitum eſt, ponit quartam eorum, in quibus fœliciter prouenit, & ſunt hi, qui attentè audiunt verbum, nec ſolum audiunt attentè, ſed & repetunt ſecum, & cogitatione infigunt: ſic quoque transfundunt in affectus animi ſui vt nec morte velint ab eo deficere, ſeque à cupiditatis affectibus, & ſordidis curis diuitiarum, quæ animum non ſinunt eſſe liberum, planè explicant, & totos ſe præbẽt auræ cæleſti. Huiuſmodi mentibus non eſt infrugiferum ſemen Euangelici ſermonis. In his magno cum fœnore prouenit, fructũ reddit centuplum. Audiſtis Euangelium, expendite iam vobiſcum, quam multi ſunt vbique Chriſtiani, qui animum habent nullo ſtudio curáue ſeptum aduerſus inſultus inanium cogitationum: Rurſus quam ſint multi in quibus immodicè vigent affectus cognatorum, affinium, amor ſui, varia paſſiones, quæ velut petræ obſiſtunt, ne in ijs radices agat ſemen Euangelicæ doctrinæ. Tertiò quam ſint multi, qui ſolicitudinibus huius ſæculi, perplexis curis diuitiarum voluptatibus vitæ præſentis implicantur & inuoluuntur, & ſcietis quam ſolido fundamento innitantur, quæ de paucitate ſaluandorum pridem diximus. Etenim ſi ad immortalitatem illi ſoli pertingant, qui verũ fructum Euangelicæ pietatis reddunt, & hunc illi demum reddant, & ſoli qui animò à voluptatibus, à mundanis curis & cupiditatibus vacuo, & aduerſus inſultus inanium cogitationum magna diligentia ſepto, ſemen accipiunt, & tam alta cogitatione in ſinu cordis ſui recondunt, vt nullo malorum occurſu ab eo dimoueri poſsint, certè rarus eſt numerus electorum, & tam rarus vt horreat etiam mens cogitare, nemo tamen cauſſam habet deſperandi, quia nuſquam non iactat ſemen ſuum hic qui ſeminat: ſi bona terra exceptum fuerit, faciet fructum ſuũ. Quare hoc agamus, repurgemus agrum cordis noſtri, eijciamus inde lapides, euellamus ſpinas ac vepres, circunducamus ei ſepem, & experiemur bonitatem, virtutem, & efficaciam ſeminis. Semen eſt immortale, & quale eſt ipſum, tales quoq; nos reddet, hoc eſt immortales, & conformes Deo, ipſi honor & gloria, Amen.

IN DO-

IN DOMINICA

Quinquagesimæ Homilia.

IN hac concione hæc ex ordine tractabimus. Primo dicemus, quam magnum bonum sit charitas. Deinde quę sint officia charitatis. Postremò qua ratione ad charitatẽ pertingere possimus.

1.Cor. 13. Quam magnum bonũ sit charitas, pulcherrimè docet Apostolus, in præsenti diei epistola, dum huius comparatione cætera omnia, quæcunq; tandem illa fuerint, vel nihili vel admodum parui facit. Imprimis omniũ iudicio pulcherrima res est, linguis loqui. Verùm si linguis omnibus loquar, non solũ hominum, verumetiam (vt sic dicam exaggerandæ rei gratia) Angelorum, non adsit autem charitas, factus sum, ait, velut æs sonans, hoc est, non minus inutilis sum futurus, quàm inani strepitu discindens aerem, aut cymbalum inutili tinnitu feriens aures. Velim attendant istud concionatores. Rem præclaram facere nos arbitramur, si Euangelium aliquod aut Epistolam disertè populo explanemus: Si varias ex scripturis hinc indè congestas sententias aptè iungamus, ac ita eloquamur vt aures demulceamus, & nõ attendimus præcipuum, quod in concionatore requiritur, esse puritatem mẽtis, quam sola initiat ac perficit charitas. Atq; hoc quia nõ aduertimus, omne studium nostrum circa compositionẽ versatur, altero illo quod præcipuum est neglecto, & propterea non valent conciones nostræ. Nemo offendetur in verbis meis, non reprehendo aliquem nisi me ipsum, & si quis fortè mei similis est. Quæ enim caussa est, quòd auditis omnibus concionibus nostris, pauci meliores euadãt, quòd æquè frigidi maneant homines in rebus Dei, & amore mutuo, quòd tanto studio sectentur diuitias, voluptates, honores? Quæ caussa? caussa est, quia non valent conciones nostræ, & propterea non valet, quia occulta illa charitatis vt non vegetantur ac viuunt. Nos caussa sumus, vita nostra, conuersatio nostra. Quia non præstamus nos tales quales deberemus, hoc est, veros contemptores mundi, ideo tales sunt homines, quales videmus. Dulcissimum est verbum Dei, vinum meracissimum esset, si ex puro vase propinaretur, non posset non sapere, non posset non vehementer afficere, immutare, fœliciq; ebrietate euertere statum mentis, potenter abduceret ab amore rerum præsentium, non ita amarent homines pecuniam, non sic sequerentur libidinem, longe quoq; maiore fiducia resurgerent è peccatis. Certissima sunt quæ dicimus. Beatissimus pater noster (sanctum dico Franciscum) pœnitentiam suo tempore toto orbe exulantem, rursus in orbem inuexit. Qua nam re? eruditione sua? eloquentia sua? Scripturarum densis allegationibus? certum quod non. Nã idiota erat, & homo absq; literis. Qua re ergo? vita sua, simplicitate sua, integritate sua, feruore suo, exemplo suo. Quod alijs persuadere volebat, primò ipse sibi persuadebat. Deinde alijs proponebat, atq; id docendi genus efficacissimum est. Talis vna cõcio plus valet, quàm centum aliæ quantumuis instructæ, quantumuis eloquentes. Amas delitias quæris preciosa quæ sectaris conuiuia, interim in suggestu magno verborum apparatu damnas voluptatem, clamas fortiter contra luxum mensarũ, eloquenter dicis, sed quid efficis? voce tua discindis aerem & aures feris, & aliud nihil. Statim cogitant apud se omnes: Si ita vt dicit hæc se haberent, vti ipse sibi primò persuaderet: si tantopere displiceret Deo luxus mensarum, non ipse ita studiose sectaretur instructa prandia: sed satis de concionatoribus.

Præbete mihi silentium vos studiosi Philosophiæ, Theologiæ, Iurisprudentiæ, qui laborem magnum impenditis in ediscendo Aristotele, noctes & dies insumitis in legendo Thoma, digitos vestros atteritis in voluendo & reuoluendo Iustiniano, putatis præclarè vobiscum agi, si ad eius in qua versamini, contingat scientiæ perfectionem pertingere. Non æstimetis vos fœlices: Si dono linguarum præclarius aliquid (ait Apostolus) mihi obtigerit, donum nimirum prophetię, per quam arcanos sensus omnes Scripturæ diuinę teneam, si cuiquam tamen hoc mortalium obtigit, vt vnus omnia teneat: Si accesserit omnium disciplinarum absoluta cognitio, bonus sim grammaticus, clarus orator, perfectus philosophus. Postremò si tantum fidei robur accesserit, vt huius præsidio montes quoque loco dimoueam, desit autẽ charitas, frustra illa adsunt. Nemo igitur glorietur in scientia, nemo etiam sibi blandiatur propter fidem. præclara res scientia, magnum aliquid est fides, sed neque hæc neque illa quidquam prodest, si desit charitas. Veniam ad me & Hollandos meos. Reliqui pridem facultates meas (licet ex modicę fuerint) pauperibus, gesto nunc vilem saccum, mendico ostiatim panem quo vescor, videri possum ob hoc beatus, non sum ob hoc beatus. Quod feci, facere potui ex hypocrisi, facere potui ex arrogantia, aut alia radice non bona. In Hollandia ante annos aliquot complurimi læto vultu, exultanti animo, toti gestibundi ingressi sunt flammas, ceruices suas feriendas præbuêre gladijs, sangui-

qui ipsa vtuntur, retineat in amore, ac connexione ad proximos, vt permaneat, & non interrumpatur, etiam si illi dissideât, ac resiliendi caussas præbeant: Facit enim ferre, sperare, ac sustinere eû, qui in ipsum peccauit. Vel certè nunquam excidit charitas, hoc est perpetua est, & in futuro sæculo cessantibus alijs etiam Fide & Spe, permansura hæc est, quemadmodum in consequentibus edisseret. Audistis qualis sit charitas, quæ si abfuerit, cætera omnia vt diximus frustra adsunt: quare mirari satis non possum, tanto studio plerosq; sectari alia, illa hac neglecta. Quid non facimus vt paremus nobis cognitionem linguarum? quos non subimus labores, vt docti euadamus? noctes ducimus insomnes, exhaurimus spiritus quos vocant vitales, tabefacimus carnem, à multis rebus placitis abstinemus, quòd ad hanc rem sint inutiles, molestiam omnem negligimus, modò contingat scientia, quam vitam spectamus. Vanitas vanitatum & omnia vanitas. Ergo vanitas est intendere studijs? ita vanitas est, dû negligitur charitas. Non quæretur à nobis in die iudicij, quot annos studuerimus Louanij, quantum profecerimus in Aristotele, Thoma, & Iustinia. sed omnis quæstio circa charitatem versabitur, qua si quispiam inueniatur destitutus audiet. *Amice quo modo huc* Matt. 22. *intrasti, non habens vestem nuptialem?* & dicetur adstantibus. *Ligatis manibus & pedibus eijcite huc in tenebras exteriores, vbi erit fletus & stridor dentium.* Quid ibi proderit tibi scientia tua, peritia linguarum, prudentia Iuris? Non hæc dicimus quo damnemus studia, res sancta est studium, sed quò ostendamus potissimum studium hominis versari debere circa puritatem mentis, quam vt antediximus, sola initiat & perficit charitas. Ad hanc autem qua ratione pertingere possimus, iam hoc tertio loco dicamus. Ad charitatem si pertingere desideretis, iugiter eum attendite, Lucæ 18. f. qui loquitur in Euangelio: *Ecce ascendimus Hierosolymam & consummabuntur omnia, quæ scripta sunt per Prophetas de Filio hominis: Tradetur enim Gentibus & illudetur, & flagellabitur, & cõspuetur, & postquam flagellauerint occident eum, & tertia die resurget.* Verba hæc sunt Domini Saluatoris. Vocat se filium hominis, vt hoc nomine insinuet nobis, quid misericorditer pro nobis fieri dignatus sit. Quod dicit tale est: Ego qui cum Patre æternus Deus sum incõprehensibilis, immensus, vestri caussa factus sum homo, conuersatus sum inter vos annis penè. 33. in extrema paupertate, multa tuli, sudaui & alsi. Et nunc ecce adscẽdo Hierosolymam, ibi comprehendent me Iudæi, & tradent Gentibus, Herodi, & Pontio Pilato, illi dirè illudent me, crudeliter flagellabunt me, tandem cruci affigent me. Hæcq; patiar non ob mea, sed vestra peccata. Vos peccastis, ego luam. Sic placuit Deo Patri sic placuit & mihi. Mea volûtate hæc subeo vt declarem amorem meum erga vos singularem, amo vos, propterea indoleo malis vestris, & ne in perpetuum pereatis, ecce adscẽdo Hierosolymam, vt ibi pro vobis sanguinem meum fundam. agnoscite benefactoré, redamate eum, qui tantopere vos amat. Obsecro quis hæc audiendo non immutetur in affectu? quis non vehementer accendatur ad amorem? accendor, patior nescio, quid in affectu meo, cupio Domine Iesu amare te, cupio toto corde adhærere tibi, sed aliò trahit me caro, aliò trahit me mundus, quod volo non valeo liberè sequi. Verè auditores non possumus præstare amorem illum, quem à nobis requirit iure suo Dei Filius, & nostri caussa etiam Filius hominis, nisi ipse eum infundat pectoribus nostris. Quid igitur agemus? agnoscamus miseriam nostram, & cum cæco quem inducit altera pars Euangelij, clamemus omnes & singuli: *Iesu fili Dauid, miserere mei.* Et licet increpent turbæ, caro, mûdus, diabolus, non cessemus, imò hoc magis clamemus & si perstiterimus in clamore, stabit & Christus, & quod petimus dabit nobis: hoc docet historia Euangelij. Hoc modo impetratur spiritus charitatis, quem qui habent, non insaniunt cum mundo, non bacchantur, non commessantur. Sed dicitis, tempus exigit, consuetudo obtinuit, licet iam insanire, sunt bacchanalia, dicitis mihi duo auscultate, respondebo ad vtrunque. Si tempus hoc gaudij est, vt vultis, & non tristitiæ, quare mœroris plena sunt omnia in Ecclesia? quare cessat omnis vox lætitiæ? quare non auditur halleluia? quare eiectio Adæ è paradiso, flammeus gladius, diluuium proponuntur per hoc tempus? Quare legitur hodie: *Ecce ascendimus Hierosolymam, & consummabûtur omnia, quæ scripta sunt per prophetas de Filio hominis?* Nunquid ad gaudium hæc inuitant? nónne apertè clamant: *Pœnitentiam agite?* clamant hoc certè, sed nobis vsu venit, quod Apostolis accidit. Apertè eis dicebat Saluator: *Ecce ascendimus Hierosolymam, &c.* quæ sequuntur & *ipsi* (ait Lucas) *nihil eorum intellexerunt & erat verbum absconditum ab eis, & non intelligebant quæ dicebantur.* Verè absconditum est à nobis verbum hoc, qui secundum faciem mundi lætamur, bacchamur, comessamur, & impletur in nobis prophetia Esaiæ, quæ scribitur cap. 22. *Vocabit Dominus Deus in die illa ad fletum, & ad planctum, & ad caluitium, & ad cingulum sacci, & ecce gaudium & lætitia Occidere vitulos & iugulare arietes, comedere carnes & bibere vinum. Comedamus & bibamus, cras enim moriemur.* Quid est comedamus & bibamus, cras enim moriemur, si nô hoc est, Comedamus & bibamus, cras non licebit? Et vbi non resonent voces

istæ apud vulgus Christianorum apud clerum vbique auditur. Iam possumus, cras non moriemur cum esu carnium. Proinde comedamus dum licet impleamus nos vino, non prætereat nos tempus hoc, venitque hora, quæ inchoat quadragesimam, hoc est, duodecima noctis, & hærentibus inter dentes adhuc carnibus, clamatis: Adiuuate vicini, teneamus, fugiunt bacchanalia. Quid dicam? quia nescio quid dicam, audite quid post verba illa: *Comedamus & bibamus*, dicat Propheta, *& reuelata est*, ait, *in auribus meis vox Domini exercituum. Si dimittetur iniquitas hæc vobis, donec moriamini dicit Dominus exercituum:* Esai. 22.d Versati estis apud rhetores, scitis quid sit aposiopesis, legistis vnquam vehementiorem? Si ego, inquit, dimittam vobis hanc securitatem vitæ vestræ, quiduis eueniat mihi, non sum Deus, dispeream. Sed satis de tempore. Alterum quod dicit est: Consuetudo obtinuit, licitum est iam insanire. Et ego dico: Consuetudo obtinuit, vt passim homines descendant hodie ad infernum, descendite ergo etiam ad infernum, ne infringatis consuetudinem. Vestrá ne consuetudo pessima legem potest abolere Dei? Vestrá ne consuetudo facere potest, vt quod ex se illicitum est, incipiat esse licitum? Omnipotens est Deus, sic confitemur in symbolo: tamen cum omnia possit, hoc vnum non potest, quod vos tribuitis consuetudini. Quid amplius vultis? Illuditis, conspuitis, flagellatis, crucifigitis Filium Dei, qui celebratis bacchanalia. Propter bacchanalia ista etiamnum loquitur: *Ecce ascendimus Hierosolymam, & consummabuntur omnia, quæ scripta sunt per prophetas de Filio hominis. Tradetur enim Gentibus, & cætera.* Intelligamus, quod dicitur & horreamus facinus. Ne veniat super nos sanguis eius, quemadmodum super traditores Iudæos, qui dispersi sunt, & consumpti in ira Dei, cui honor & gloria in sæcula sæculorum, Amen.

IN DOMINICA

prima quadragesimæ Homilia.

Ortamur in Domino, ne in vacuum gratiam Dei recipiatis. Ait enim, *In tempore accepto exaudiui te, et in die salutis adiuui te, Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis.* Hæc verba, quæ initiũ sunt cap. 6. posterioris epistolæ ad Corinth. & in præsentis diei epistola leguntur, primò tractabimus: deinde de Euangelio, cuius initium est: *Ductus est Iesus in desertum à spiritu, &c.* disseremus. 1. Cor. 6.a Esai. 49.c Matt. 4.a

Hortamur in Domino, ne in vacuum gratiam Dei recipiatis. Magna gratia Dei erga nos. Cecidimus semel omnes in Adam, excidimus à beatitudine, incidimus damnationem. Hæc est fides nostra. Atque hanc humani generis miseriam variè proponit Scriptura, & multum profecit, qui eam bene cognitam habet. Est enim non vulgaris miseria, non vulgaris captiuitas, non est, qualis Aegyptiaca aut Babylonica, non sub Pharaone aliquo aut Nabuchodonosor, sed sub principe agitur tenebrarum, sub tyrannide diaboli, sub dominatu peccati. Ab hac cùm nulla humana industria, neque potentia liberari possemus: misericordia sua, & alia re nulla motus, misit Deus Filium suũ, vestiuit eum sacco mortalitatis nostræ, tradidit eum in manus peccatorum, passus est eum affigi cruci, vt illius morte nostram vitam redimeret. Redemit, nec satis habet redemisse, in loco firmissimo, in vberrimis pascuis, super fluenta aquarum liberatos collocauit, hoc est, in Ecclesia, ibi venæ aquarum viuentium, ibi riui latissimi, ibi flumina Sancti Spiritus, ibi Baptismus, ibi Pœnitentia, fontes maximè patentes. In Baptismo abluti sumus à peccatis nostris, inserti sumus corpori Christi, & facti diuinæ consortes naturæ. Agnoscamus gratiam, vt dignè ea ambulemus. Turpè fuerit terrenis voluptatibus immergi eos, quibus cælestis origo est. Nimis vile fuerit, vitijs & inquinamentis peccatis subdi eos, quibus cum Christo Dei Filio cognatio est. Extremæ fuerit ingratitudinis, seruire mundo, carni, diabolo, qui sanguine empti sunt. Hortatur proindè nos Apostolus, imò obsecrat, nec ipse solùm sed & Christus, (nam eius legatione fungitur,) ne committamus; vt, semel gratis à peccatis exempti in pristinã vitam relabamur. Nam hoc est gratiam Dei in vacuum recipere. Si tamen contingat relabi, non committamus, quin reconciliemur Deo. Post baptismum voluit Deus locum esse pœnitentiæ, illa est misericordia eius. Ne hanc saltẽ gratiam negligamus. Nũc licet resarcire, si quis labitur, at idem nõ semper licebit: Sic enim Deus loquitur apud Esaiam. *In tempore accepto exaudiui te, & in die salutis adiuui te.* Quod interpretans Apostolus, En adest, ait, nunc tempus illud placabile, quo Deus non auersatur peccatorem ex animo resipiscentem. En adest ille, quo piè viuendo salutem assequi liceat, sequetur formidabilis ille dies, quo frustra quæretur reconciliatio. Nunc Deus decreuit misericordiam suam largiri poscentibus, post hoc tempus non habebit aurem placabilem. Attendite qui inerti & ignauo torpetis otio, quibus iam Esai. 49.c

bus iam nimis longi sunt, qui ignoratis, quomodo possitis fallere tempus. Attendite parumper ad ea, quæ dicuntur. Estis in maximis peccatis, nihil cogitatis de pœnitentia agenda: breui forte hac nocte emigrandum vobis erit, trahemini ad tribunal iudicis, secundum ea, quæ gessistis, in corpore recipietis. Non eritq; vlla ibi diuersitas inter nobilem & ignobilem, sacerdotem & laicum, diuitem & pauperem, sine discrimine harum rerum pro qualitate criminũ feretur sententia, quæ nunquam retractabitur: quos ibi gemit⁹, quas lachrymas, quàm miserabiles voces edetis, & frustrà. Audire
Iob 3. a. iam videor: *Pereat dies, in qua natus sum, & nox, in qua dictum est: Conceptus est homo. Dies illa vertatur in tenebras, Occupet eum caligo, & inuoluatur amaritudine. Noctem illam tenebrosus turbo possideat. Obtenebrentur stellæ caligine eius, expectet lucem, & non videat: nec ortum surgentis auroræ. Quia non conclusit ostia ventris, qui portauit me, nec abstulit mala ab oculis meis? Quare non in vulua mortuus sum? egressus ex vtero non statim perij? quare exceptus genibus? cur lactatus vberibus?* Heu miseri, & in perpetuum miseri, & quid est in perpetuum miseri? sine fine miseri? Postquã mille annis fuerit in gehenna, nondum initium erit suppliciorum, imò millies mille annis in tormentis transactis, nihil temporis censebitur accisum, quia quod delinquitur tẽpus æternum. O æternitas, quàm rarò versaris in mentibus hominum. Iterum dico, quàm rarò versaris in mentibus nostris æternitas. O æternitas, heu æternitas. Quid dicã, aut quomodo dicam? Quàm rarò versaris in cogitatione filiorum Adam æternitas. Quis exprimat, quid sit æternitas? Quis concipiat, quid sit æternitas? Cogito mille annos, cogito millies mille annos, cogito tot annorum millia, quot sunt momẽta, seu puncta in toto tẽpore à condito mundo vsque ad eius consummationem, & de æternitate nihil adhuc habeo. O æternitas, heu æternitas. Quis poterit par esse æternitati in tormentis? Fumus tormẽtorum eorum adscendet in sæcula sæculorum. Quid est in sæcula sæculorum? Volo dicere, & nescio dicere. Quàm diu Deus erit Deus, tam diu durabunt tormenta. Quàm diu hoc erit? non est effari, non est concipere, non est inuenire illud, Quamdiu. Hoc vnum inuenire, concipere, & effari possumus, miseros esse, & heu nimium miseros, quos respicit istud Quamdiu. Respicit autem omnes sine discrimine, qui peccant, nec pœnitentiam agunt, dum licet, licet autem quamdiu præsens hoc tempus agitur, hoc tempore decur
Apo. 10. a. so nemini licebit. *Vidit*, ait *Ioannes in Apocalypsi, angelum fortem descendentem de cælo, amictum nube, & iris in capite eius, & facies eius erat vt sol, & pedes eius tanquam columnæ ignis, & habebat in manu sua libellum apertum, & posuit pedem suum dextrum super mare, sinistrum autem super terram, & leuauit manum suam ad cælum, & iurauit per viuentem in sæcula sæculorum, qui creauit cælum, & ea, quæ in eo sunt: & terram, & ea, quæ in ea sunt, & mare, & ea, quæ in eo sunt, quia tempus non erit amplius.* Qualis attestatio, qualia verba, qualis habitus attestantis? Posuit pedem suum dextrum super mare, sinistrũ autem super terram, vt omnes, qui terrã incolunt, quæ continẽs dicitur, & qui in insulis versantur, pariter attestentur. Eleuauit manum suam ad cælum, & iurauit per viuẽtem in sæcula sæculorum. Quia tempus non erit amplius. Tempus, inquam, quo operari quisquã poterit, hoc est, impetrare remissionem peccatorum, obtinere iustitiam, promereri vitã. Tale tempus non erit amplius, tale tempus non erit post hanc vitam. Quod si aliò spectare Scripturam Apocalypsis contenditis, nihil refragor, interim quod dico, verissimum est, quia doctrina est Saluatoris. *Venit,*
inquit, *nox, quando nemo potest operari.* Quo lo- Ioan. 9. a.
co iuxta omnes interpretes, per noctem intelligit tempus mortis, tempus, quod huic tempori succedit: & per operari, hoc, quod diximus, videlicet impetrare remissionem peccatorum, obtinere iustitiam: promereri vitam, quæ omnia iam possumus, quãdiu in mortali hoc corpore degimus.

Quare ergo negligimus hoc tẽpus? Quare tempus hoc, quo nihil preciosius cogitari potest, adeo vile habemus? Vt infernum omittam, in quo nulla est redemptio, quàm multę sunt in purgatorio animę fideles, quę si redimere possent vnius paruæ horæ spacium darent, si in earum esset potestate, totum hunc mundũ diuitiarum. Quare istud non aduertimus?

Non loquor iam his, qui peccant, nec pœnitentiam agunt de peccatis suis, illi siquidem ad infernum pertinent, sed viris pœnitentiæ. Mouet Deus cor nostrum, agnoscere incipimus, in quibus sumus malis, deflemus vitam malè actam, petimus ignosci nobis per Christum, quod peccatum est, confitemur, absoluimur, soliciti sumus, ne relabamur in pristina peccata, hoc est, ebrietatem, fornicationem, immunditiam, & huiusmodi crassa, quæ exhæredant hominem. De alijs, hoc est, leuibus peccatis, nulla, aut certè parua nobis cura est. Sed & rubiginem præteritorum peccatorũ, & reliquias, & restantes pœnas vix obliquo oculo respicimus, satis nobis est, quòd absoluti sumus à gehẽna. Heu quàm parum cogitamus, quid sit purgatorium. Si idem est ignis inferni, & purgatorij, vt secundum omnes ferè doctores verissimè est, & ignis gehennæ adeò horribilis est, vt vel sola cogitatio stare faciat comas, quis ferre poterit purgatorium?

Si noster hic ignis, qui in comparatione illius algidus est, nō sine maximo dolore sensus, & cruciatu corpus allambit, quid agit ignis purgatorius? Non sine horrore iā sustineo videre tradi aliquem flammis, torreri, & exuri, & flamma hæc horaria est: Purgatorij verò non vnius horæ est, sed multorum frequēter annorum, triginta, quinquaginta, septuaginta, centum etiam, imò interdum ducentorum, trecentorum annorum. Quis ferre poterit? atque hanc flammam tā horribilem, tamque diuturnam leui iam, ac breui pœnitentia redimere possumus. Quare negligimus occasionem hanc? quare non magno animo accipimus pœnitentiam? *Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis.* Ipsi videritis, quomodo placabile hoc tempus transigatis, ego certè non segniter agere statui. Cessaui hactenus, aut si egi pœnitētiam, valdè imperfectè egi, valdè interruptè, propono iam meliora, & oro Deum, vt prouehat, quod animo concepi. Et quia multos hic esse confido, qui idem mecum meditantur, monere eos volo euētus futuri, ne cum eis quod dicturus sum, euenerit, turbentur, quasi noui aliquid ipsis accidat.

Si quis ex animo velit seruire Deo. Si seriò quispiam agere velit pœnitentiam, deserere mundum, adhærere Christo, multa patietur aduersa, mirabiles obuenient ei tētationes, non iam dico à carne & mūdo, sed à dæmone. Huius rei typus est exitus filiorum Israel ex Aegypto, & persecutio Pharaonis, accessus Saluatoris ad desertum, tentatio diaboli. Vnde in Sapiente scriptum

Eccle. 2. A. est: *Fili accedens ad seruitutem Dei, stans in iustitia, & timore, & præpara animam tuam ad tentationem.* Obueniet enim tibi tētatio, Nō fallet, quod dico, proinde præpara animam tuam. Quomodo præparabo? docet hoc Euangelium:

Matt. 4. d *Ductus Saluator in desertum à Spiritu, vt tentaretur à diabolo ieiunauit, &c.* Non opus erat ipsi ieiunio, vt ostendat nobis, quòd magna armatura contra tentationem sit ieiunium. Nec putare debemus tempus illud, quo fuit in deserto, in otio ipsum transegisse: orabat die, orabat noctu. Non est, quod de hac re dubitemus, cùm in maximis etiam occupationibus familiarem sibi habuerit orationem. Nam cùm relicto deserto diebus doceret in tēplo, noctibus morabatur in monte, qui vocatur Oliueti: vacans ibi orationi, vt habes in Luca: Sicut ergo ieiunauit

Luc. 11. a. quadraginta diebus & noctibus in deserto, ita & orauit ibi totidem diebus, & noctibus, quod vt satis manifestum subiicuit Euangelista. Atque istud secundum est, quo contra tentationem munimur, nimirum oratio, cuius virtutem tam cuperem esse notam omnibus, quàm nunc ignota est. Et quia de hac in sequenti concione sum dicturus, nolo iam immorari. Hoc interim dico, absque oratione neminem in tentatione persistere posse inuictum. Si hac in re parua mihi fides est, credite illustrissimo adolescenti, & verè ingenui pudoris iuueni Crisanto, qui inter amplexus & oscula puellarum, quas ceu vepres perhorrebat, & declinare non poterat, in oratione immobilis iacens, sic clamabat ad Dominum: Exurge Domine in adiutorium mihi, dic animæ meæ, salus tua ego sum. Quis enim istam pugnam à diabolo excitatam vincere præualet, nisi tua pro eo dextera fuerit dimicatum? Errat, qui se putat castitatem perfectam suis nisibus obtinere. Nisi enim tuo imbre fuerit extincta flamma libidinis, non potest animus peruenire, quò pergit: Benè dicit, nō potest animus peruenire, quò pergit, tum propter mirabilem infirmitatem carnis, qua cingitur: tum propter vehementiam tentationum, quas patitur: & propterea orare debet, & sæpè orare, ne inducatur in tentationem, ne superetur, ne infirmitate carnis præpediatur. Et mirus hic fuit Dauid. Non sufficiebat ei dies, impendebat etiam partem noctis. Præueni in maturitate *ἐν ἀωρίᾳ*, hoc est, intempesta nocte, & clamaui. Et quia tam assiduus erat in oratione factum est, vt omnibus hostibus suis euaderet superior, imò formidini esset. Hac de re pleni sunt psalmi, præsertim autem Psalmus decimus septimus: *Diligam te Domine fortitudo mea.* Quod aduersus mundum, carnem, diabolum, fortis sum, quod verè præualeo, non meis viribus ascribo, quæ nullæ sunt, sed tibi acceptum fero, *tu es fortitudo mea, robur meum, cornu salutis meæ. In te eripiar à tentatione, & in Deo meo transgrediar murum: Tu præcinxisti me virtute ad bellum. & supplantasti insurgentes in me subtus me. Et inimicos meos dedisti mihi dorsum:* Mirabilem fortitudinem describit Psalmus ille in Dauid, quā oratione obtinuit: imitemur ipsum, clamemus frequenter ad Dominum, familiare habeamus studium orationis.

Psal. 118.

Oratio scutum est aduersus omnem tentationem. Habetis duo, de quibus munitur anima contra insultus dæmonis, ieiunium scilicet, & orationem, & mirum, quàm sæpè Scriptura sacra hæc societ. Legite vetus testamentum & nouum, admodum frequenter iuncta reperietis ieiunium, & orationē, vt studio videatur Spiritus sanctus iudicare voluisse, & ieiunium parū esse sine oratione, & orationem frigere, si ieiunio non roboretur. Præter duo hæc ieiuniū dico & orationem, tertium adhibere debemus, scilicet verbum Dei. His tribus congressus est Saluator cū diabolo, & vicit, vincemus & nos, si his muniti fuerim⁹. Quòd adhibuerit ieiunium & orationem, iam ostendimus.

Quòd

Quòd vsus sit verbo Dei, in sequētibus declarat Euangelium: *Accedit tentator, dicit ei: Si Filius Dei es, dic, vt lapides isti panes fiant: Respondit Saluator: Scriptum est, Non in solo pane viuit homo, sed in omni verbo, quod procedit de ore Dei.* En gladio Spiritus, quod est verbum Dei tentatorem deiecit. Victus ille, sed quasi subdolus à prostratu resurgens, secunda tentatione aggreditur Saluatorē, & secundo deijcitur, atque eodem gladio, quo antè. Nam suadenti præcipitium, respondit Saluator: *Scriptum est, Non tentabis Dominum Deum tuū.* Ac nec sic cessauit, aggreditur tertio abducit Saluatorem in montem excelsum, vnde liber vndique & latè patens prospectus, subijceret oculis omnia regna mundi, & admirandam cuiusque gloriam, strepitumq;, & ait: *Hæc omnia dabo tibi, si cadens adoraueris me,* orbis tibi seruiet, latissime imperabis, omnia tua erūt. Talia & adhuc sathan auaris & ambitiosis loquitur, vt se adorantes omnia hæc habeant, & à sathana habeant, qui vult Dominus mundi haberi, & esse, atque adorari vt Deus. Quam iniuriam, & in Deū blasphemiam non ferens Saluator, acerbius ipsum à se repellit, & rursus gladio Spiritus: *Abi*, inquit, *sathana*, hoc est, Dei & sanctimoniæ, totiusque pietatis & religionis aduersarie. Longè aliud diuina docet Scriptura,
Psal. 21.f quam tu suades, illa ait: *Dominum Deum tuum*
Psal. 28.a. *adorabis, & illi soli seruies.* Fide, Spe, Charitate.
Psal. 65.a. Magna igitur armatura in tētatione, & prælio contra dæmonem est verbum Dei. Vnde in descriptione viri beati inter cætera & hoc dicitur: *in lege Domini meditabitur die ac nocte*, hoc est, studiosè se exercebit in Scriptura sacra, vt discat voluntatem Dei, vt intelligat astutias sathanæ, vt in sacris meditationibus contra ipsius tentationes spiritum roboret. Et qui hoc modo versantur in scriptura, verè felices sunt. Qui autem eas literas legunt, ob id potissimùm, vt armēt se ad disputationem & diatribas, nondum intelligunt, ad quid datæ sunt scripturæ. Et præter hoc, quòd aridi manent in spiritu, ad veram earum intelligentiam nunquam perueniunt, imò fit nec id raro, vt vertantur eis in magnum malum, dum ad suam ambitionem & luxum propugnanda ijs abutuntur, quēadmodum & diabolus illis sua abusus est malitia in hoc Euangelio Post verba illa: *Si filius Dei es, mitte te deorsum, ingerens, scriptum est: Quia Angelis suis mandauit de te, in manibus tollent te, ne fortè offendas ad lapidē pedem tuum.* Ex hoc loco prēter id, quod iam diximus, videlicet meditatione scripturæ sacræ: in tentationibus roborari spiritum hominis, vt insuperabilis sit dæmoni. Hoc quoque discimus, ne post vnam aut alteram victoriam securitati nos tradamus: Non semel enim, sed iterum, sed tertiò aggressus est Saluatorē, multò magis aggredietur nos, qui caro sumus, si primo congressu frustretur, expectato tentabit, si præualere possit secundo, si & hic frustretur, aggredietur tertio, imò tota vita patiemur ipsum aduersariū, propterea semper stare oportet in procinctu, nec deijci ob tentationum frequentiam, etiam si obueniant tentationes maximè horrendæ, maximè blasphemæ. Quæ nam magis execranda esse potest cogitatio, quàm illa de adorādo dæmone? & hanc sustinuit Saluator. Nemo igitur deijciatur ob tentationes quascunq;: nullum peccatum est tētari, materia est exercendæ virtutis, exercendæ fortitudinis: quoties resistimus, toties coronamur. Interim molesta res est tentatio virium, sed hāc molestiam cōpensat victoriæ lætitia. Nascitur enim, quotiescunque viriliter resistit animus, quædam pia tranquillitas de conscientia bona, vnde in tribulationibus suis, & tentationibus gloriabatur Apostolus, quia tribulatio, ait, patientiam operatur, patientia autē probationem, probatio autem spē, Rom. 5. a
spes autem non confundit. Pulcherrima est gradatio. Sensus hic est: Ideò gloriamur in tribulationibus, afflictionibus, tentationibus, siue illæ à carne, siue à mundo, siue etiam à dæmone proueniant, quia tribulatio afflicti, tentatio patientiam operantur, hoc est, occasio sunt, & materia exercendæ patientiæ. Patientia aūt, siue voluntaria toleratio afflictionum probationē, hoc est, reddit eum, qui affligitur, probatum, exploratum, cognitum sibi, quanti faciat Deum, & cælestia. Probatio autē spem. Qui enim sibi iā exploratus est, ꝙ propter Deū fortiter tolerare potest mala presentia, vehementer erigitur in spem vitæ cælestis.

Spes autem, quā pariunt afflictiones fortiter propter Deum toleratæ, non cōfundit, non frustratur sperantem, sortitur certum euentum. Nemo igitur deijciatur ob tentationes, quæ tantū valent ad roborandā spē, & veram fiduciam, sed magno animo pergat in tentationibus, & prælio contra dæmonē, & credo ego si non languidè egerit, sed iterum & tertio restiterit, aufugiet sathan, & locum dabit sanctis angelis ministrantibus Christo, & membris eius, famulosq; metuet eius, à quo in deserto victus est, vt non facilè rursus accedere audeat.

Capita præsentis concionis hæc sunt. Tēpus, quod in mortali hoc corpore agitur, non ignauo otio transmittendum, quia est tempus placabile, in quo impetrare possumus remissionem peccatorum, obtinere iustitiam, promereri vitam, quæ maxima bona sunt. Si tempore hoc placabili ex animo quispiā & seriò se cōuertat ad studia pietatis, mirabiles patietur tētationes, sed minimè ob eas deijci oportet, vt quas & Christus sustinuit,

sustinuit, cuius membra sumus. Aduersus tẽtationes huiusmodi, hominem insuperabilem reddunt, ieiunium, oratio & meditatio Scripturæ. Oro Deum, vt confirmet verbum in cordibus vestris. Ipsi honor in sæcula sæculorum, Amen.

IN DOMINICA SEcunda *Quadragesimæ*, *Homilia.*

Vangelij, quod hodiè proponitur, summa hæc est: Mulierem genere Syrophœnissam, &c. quæ à dæmonio vexabatur, liberatione accessisse Saluatorem, & obtinuisse, quod petebat, quia ex fide petebat, de quo ea potissimùm de causa disserere volui, quòd modum præscribat orandi, qui Christiano in primis debet esse cognitus. Precemur Deũ, vt adsit conatui.

APostolus Paulus in Epistola, quã scripsit ad Rom. versans quæstionẽ de iustificatione inter cętera, per quæ statuere conatur hanc ex fide contingere, adducit locum Geneseos: *Credidit Abraham Deo, & reputatum est ei ad iustitiam.* Gen.13.b. Qui sanè locus ad id statuendum haud efficax est, nisi intelligatur Abraham apud Moysen induci, ceu typus, exemplar, ac paradigma, ad quod respicere nos voluit spiritus in hoc negotio. Quod persentiens Apostolus, ne scrupulus aliquis apud lectorẽ remaneret mox subiecit: Scriptum est autem, non tantùm propter ipsum, quia reputatũ est ei ad iustitiam, sed & propter nos, quibus reputabitur credentibus in eum, qui suscitauit Iesum Christum Dominum nostrũ à mortuis, qui traditus est propter delicta nostra, & resurrexit propter iustificationem nostram, hoc ipsum licet non eadem authoritate, pari tamen pietate asserere possumus de hac historia, quam de Syrophœnissa texuit Matthæus, nimirum Mat.15.c Oeconomiam spiritus fuisse, vt in ea typus proponeretur, ad quem respiceremus orantes, sciremusque fide opus esse in precibus, nec ea vulgari, sed qua fiat, vt vehemẽti affectu petamus, quod petimus, vt nostræ iustitiæ diffisi vni Christo nitamur. Vt non frangamur, nec deijciamur animo, si nó pro voto mox exaudiamur, sed perstemus orã do certo persuasi, quod tandem exaudiet Deus preces, quas fundimus. Eiusmodi namq; fuit fides Syrophœnissæ. Quod priusquam ostendamus, volumus adductis in medium scripturis fulcire, quod dicimus typicè proponi hic, & commendari dogma, vt vbi de re constiterit, suauius illabatur, vehementiusq; afficiat, atq; animos vestros teneat ipse typus. In primis in hoc negotio fide opus esse docet D. Iacobus capite primo suæ epistolæ, vt cætera omittamus, quæ Iaco.1.A. multa sunt in diuinis Scripturis hac de re loca, & præsertim in Euangelijs, vbi nusquam non hanc exigit Saluator, Matthæi capite 9. rogatus à cæcis vt visum ipsis redderet: *Creditis*, inquit, *quia hoc possum facere vobis?* Rursus capite nono Marci, cùm quidam hisce verbis ipsum deprecaretur. *Si quid potes, adiuua nos misertus nostri*, ait: *Si potes credere, omnia possibilia sunt credenti*, & Matthæi 21. *Omnia, quæcunque petieritis in oratione credentes, accipietis.* Mar.9.d. Mat.21.c. Quæ omittimus, vt locũ Iacobi, qui hac in re vere insignis est, tractare liceat. Is in hunc habet modum: *Si quis vestrum indiget sapientia, postulet à Deo, qui dat omnibus affluenter, & non improperat, & dabitur ei. Postulet autem in fide nihil hæsitans. Qui enim hæsitat, similis est fluctui maris, qui à vento mouetur, & circumfertur, non ergo existimet homo ille, quòd accipiet aliquid à Domino.* Resumamus sententiam, *Si quis vestrum indiget sapientia, postulet*, inquit, *à Deo.* Quod de sapientia dicit, hoc de cæteris, quæ ad vitã, pietatemque pertinent, intelligi vult: nam & ab vno Deo præstantur, quod hac ipsa Epistola docet, cùm ait: *Omne datũ optimum, & omne donum perfectum desursum est, descendens à Patre luminum, apud quem non est transmutatio, nec vicissitudinis obumbratio.* Iacob.1.c. Sententiam ergo Iacobi, qua plenior sit, in hunc modũ licet afferre: Si cui deest vel sapientia, vel iustitia, vel tẽperantia, vel mansuetudo, vel quippiam cæterorum, is petat ab eo, qui dat, nempè Deo. Audiãt istud studiosi νεκρομαντείας, quiq; à mortuis, & à dæmonibus petunt edoceri veritatem, cùm ea à solo Deo petenda sit, qui dat omnibus simpliciter. Nam quod noster interpres transtulit abundanter, Græcè est ἁπλῶς, *& non improperat* Petat, inquit, *& dabitur ei.* Sed nonne multi petunt, nec quod petunt, vnquam accipiunt? Multi sanè. Atque idcirco non definiuit sententiam, sed adiecit: *Postulet autem in fide, nihil hæsitans*, ac si dicat, dabitur ei, si tamen fide petierit. Quam fidei conditionem vt scias hic necessariam, pergit: *Qui enim hæsitat, similis est fluctui maris, qui à vento mouetur, & circumfertur: non ergo æstimet homo ille, quòd accipiet aliquid à Domino.* Quorum verborum sententia est hæc. Ideo qui hæsitat, nihil accipit, quia animo est minimè tranquillo, minimè certo, siue firmo, quo fit, vt gratia cælestis haud possit ille se insinuare, quemadmodum vnda maris non facilè formam vllam recipit, quando vento mouetur & circumfertur. Ex qua interpretatione, quam puto germanam esse Iacobi, liquet præter fidem, qua credas Deum posse, & velle præstare, quod iuxta volũtatem ipsius

ipsius petis, opus esse & fiducia, qua certò expectes, quod petis, qua promissã Dei gratiam quodammodo tibi vendices. Quare in Euangelio secundum Marcum legis: *Omnia, quæcunque orantes petitis, credite, quia accipietis, & euenient vobis.* Nisi enim concepta fuerit animo fiducia, nequit quiescere mens. Fiducia impetrandi ea est, quæ fulcit, quæ velut anchora animum firmat, ne huc illucque fluctuet. Sed dicis: Credo Deum posse, & velle præstare, quod secundum ipsius voluntaté peto, verùm nequeo in spem assurgere, qua quod peto, cum fiducia expectem. Multos puto hac parte laborare. Et plerisque quidem id euenit, quia non ex animo auertunt se à peccato: plerisque verò, quia non seriò se exercent cogitationibus fidei. Qui enim persuadeas tibi, exauditũ te iri à Deo, cùm peccandi affectus, qui in animo tuo viuit, velut nubes obsistat, ne ad Deum transeat oratio? Qui fiduciam concipias, cui Scripturæ fiduciã adimunt? Si quæras vbi? In promptu locus est: *Cùm extenderitis manus vestras, auertam oculos meos à vobis, & cùm multiplicaueritis orationem, non exaudiam: Manus enim vestræ sanguine*, hoc est, crassis peccatis *plenæ sunt.* Solet siquidem Scriptura, quicquid crassum est, nomine sanguinis exprimere: quem citaui locum, apud Esaiam est cap. 1. Sed ergóne peccatores ab oratione exclusi sunt, aut nulla impetrandi spes illis relinquitur? Interrogatio hæc vna responsione absolui nó potest, cùm peccatorum non vnum sit genus. Quidam enim agnoscunt peccata sua, atque ex corde dolent, quòd offenderint Deum. Alij non agnoscunt, cùm pleni sint inuidia, ira, ambitione, superbia, &c. securè viuunt, ac interim legunt septem Psalmos, & alias, nescio quas preces. De his loquitur Esaias, de his & verum catholicè est illud, quod in Euangelio dicitur: *Scimus, quia peccatores Deus non exaudit*, & non solùm non exaudit, sed & nauseat ad orationes eorum, imò ferre non valet: laboraui, inquit, sustinens, adeò graues ei sunt & molestæ: At qui agnoscunt, in quib⁹ sunt malis, atq; ab his liberari cupiút, idque toto pectore orant, tantũ abest, vt repellantur, sed suauissimè inuitãtur à Saluatore. Quis enim nescit verba illa: *Venite ad me omnes, qui laboratis, & onerati estis, & ego reficiam vos*, respicere peccatores? Si quis dubitat, profero manifestioré Scripturã: Legis apud Hieremiam cap. 3. Vulgò dicitur: *Si dimiserit vir vxorem suam, & recedens ab eo, duxerit virũ alterum, nunquid reuertetur ad eam vltrà? nunquid non polluta, & contaminata erit mulier illa? Tu autem fornicata es cum amatoribus multis, tum reuertere ad me, dicit Dominus, & ego suscipiam te.* Quid est reuertere, nisi agnosce fœditatem tuam? ac dole, quòd me neglecto alijs adhæseris amatoribus, totoq; corde conuersa, pete ignosce tibi, & suscipiã tè. Queadmodum igitur prioris generis peccatorib. scriptura fiduciam adimit, dũ negat preces ipsorum exaudiri à Deo, ita his fiduciam ingerit, dum vltrò inuitat, & indulgentiã pollicetur. Videas tamen plerosque, quos pœnitet peccati sui, quiq; ex animo dolent, quòd offenderint Deum, nunquã assurgere in verã spem, aut fiduciã, idq; propterea, quòd non seriò se exerceant cogitationibus fidei, quòd non cum animo suo verè expendant promissiones Dei, vsque diuinam iustitiam cogitant, perpetuò gehennam ante oculos sibi ponũt, semper peccata mente versant atque reuersant, quo fit, vt oraturi obruantur à pusillanimitate spiritus, qui quas pœnas, quæ tormenta, quas augustias patiantur, non puto verbis posse exprimi. Quare durã ipsorum sorté miseratus, tentabo, quasi possum succurrere, quo laborant malo.

Mar. 11. c. *Esai. 1. b.* *Joan. 9. f.* *Esai. 1. b.* *Mat. 11. d* *Hier. 3. a.*

Age igitur, quisquis de horum numero te agnoscis. Credis Deũ præstare posse, quod promittit? Credo, inquis, nam omnipotens est. Credis, quod promittit, id semper quoque præstare Deum? Credo, quia verax est. Credis Deũ promisisse, se preces nostras exauditurum? Credo, nã id habet Scriptura. Quare igitur diffidis te accepturũ, quod petis? Percurre nomina eorum, quos referéte Scriptura, preces ad Deũ fudisse legis. Publicanus nónne quod petiuit, obtinuit? Nónne Magdalena quod quęsiuit, inuenit? Latroni pulsanti nunquid nó paradisus aperta est? Si agnoscis, quòd accipiat omnis, qui petit, cur non in animũ inducis, quod & ipse accepturus sis, quod iuxta voluntatem Dei petis? Si quę patrem vocas in terris, accedis cũ fiducia, eiq;, quibus opus habes, exponis, optimè persuasus, quòd id, quod petis, daturus sit: cur idipsum non & hic facis? cur nó eadem, imò cur non maiori cũ fiducia cælestem Patrem accedis, cùm & natura bonus, & ad benefaciendũ totus sit expositus? Quid enim? Nónne in vulua matris ipse ossa tua compegit? nónne spiritum mébris alligauit: rationemque, qua Dei capax sis, indidit? Nónne per singula momenta curam tui gerit, dum in vita, quam semel cótulit, vsque te fulcit? Nónne solem, lunam, stellas, causa tui finxit? nonne terrã, & quæ in ea sunt, in tui gratiam condidit? Atque vt hæc, quæ conditionis sunt, omittamus. Nónne perditum te redemit sanguine Filij sui? atq; è faucibus Orci erutum te hæredem instituit regni, & vitæ, quæ perduratura est perenniter? Nónne spiritum suum dedit arrabonem felicitatis futuræ, in quo clamamus Abba Pater? Quid igitur, ac si nunquam Dei erga te benignitatem expertus esses, fluctuas animo? & num quod petis, accepturus sis vsque hæsitas? Qui Filium dedit, quo maius habuit nihil

nihil aut charius, quid tandem negabit? Si his nō excitaris, prouoco rursus ad promissionem, promisit se præstiturum, quod petimus, ergo præstabit: non enim mentiri potest, cùm Deus sit. Et sanè si cum animo nostro expenderemus seriò verbum promissionis, non possemus non assurgere in fiduciam? Vt hoc credam, facit Manasses, de quo quartum volumen Regum narrat, quod effuderit tantū sanguinis innoxij, vt impleret Hierusalem vsque ad os, vt cætera omittam peccata, quę ibi referūtur, quæ maxima fuere. Atque hic tantus peccator tanta fiducia orauit, vt gratiam Dei planè sibi vendi-
2.Par.36. caret. *Tu Domine*, inquit, *secundum bonitatē tuam promisisti pœnitentibus remißionem peccatorum. Et tu Deus iustorum, non posuisti pœnitentiā iustis, Abraham, Isaac, & Iacob his, qui tibi nō peccauerunt: quoniam peccaui super numerum arenæ maris, multiplicatæ sunt iniquitates meæ, incuruatus sum multo vinculo ferri, & non est respiratio mihi, quia excitaui iracundiam tuam, & malū coram te feci, statuens abominationes, & multiplicans offensiones. Et nūc flecto genua cordis mei, precans à te bonitatem Domine: peccaui Domine: peccaui, & iniquitatē meam agnosco. Peto rogans te Domine, remitte mihi, remitte mihi, ne simul perdas me cum iniquitatibus meis, neque in æternum reserues mala mihi, quia indignum saluabis me secundum magnam misericordiam tuam, et laudabo te semper omnibus diebus vitæ meæ, quoniam te laudat omnis virtus calorū, & tibi est gloria in sæcula sæculorum, Amen.*

Hanc orationem fudit ad Deum, cùm captus teneretur in Babylone, quam volui recitare, vt agnosceretis, quanta cum fiducia orauerit: An non grandis fiduciæ sermo, *Indignum saluabis me secundum magnam misericordiam tuam*? Quid est gratiā Dei sibi vendicare, si non hoc est, saluabis me? Et vnde huic fiducia hæc? Certè ex cōsideratione promissionis diuinæ: id indicat ipsius orationis cōtextus. *Tu*, inquit, *Domine secundum bonitatem promisisti pœnitētibus remißionem peccatorum.* Hac promissione inuitatus, *flecto genua cordis mei*, facio, quod requirit promissio, quare *saluabis me secundum magnam misericordiam tuam*, id est, secundum bonitatem, qua misericorditer promisisti pœnitētibus remissionē peccatorum. Hunc imitare, attende diligenter promissiones diuinas, in his seriò mentē exerce, vt semel concipias fiduciam. Nā ea nisi concepta fuerit, frustrà cætera adsunt, videlicet dolor de peccatis, malorum enumeratio, in qua mirum, quàm valeant quidam, quoquo tempore omnia, quæ vnquam admiserunt peccata, recensere possunt, idque vsque agunt, semper confitentes, & nunquā ad confessionis fructum pertingentes, quia quod præcipuum est, negligūt, nimirum fidem in Christum, quam diximus cōplecti, & certam persuasionē de misericordia Saluatoris, & fiduciam de impetranda misericordia. Quam fidei explicationem palàm approbat Apostolus tum c. 4. epistolæ, quá ad Roma. scripsit, tum 11. ad Hebræos. Explicās enim illis locis fidei naturam & vim: passim à fiducia ad credulitatem, rursus à credulitate ad fiduciam delabitur, videlicet subindicans se nomine fidei vtrumque complecti. Atque hanc fidem plane exhibent nobis, non solū duæ illæ parabolæ Euangelicæ, altera filij prodigi, altera publicani, sed & hæc de Syrophonyssa cōscripta historia. Nūquam enim finibus Tyri & Sydonis relictis, accessisset Saluatorē, nisi & misericordem credidisset, & fiduciam de misericordia obtinēda antè animo cōcepisset.

Nemo tamen sibi blandiatur, si hanc in se deprehendat fidē, quia nisi alia accesserint, haudquaquam sufficit. Et quæ, inquis, illa alia sunt? In primis feruor, hoc est, ea hic opus fide est, quæ voluntatem attingat, id est, qua fiat, vt magno affectu petamus, quę petimus. Non enim vult Deus preces frigidas, nec placent ei, quæ summis labijs admurmurantur orationes, qua in parte, quā peccemus, melius vestra vobis dicet cogitatio, quàm meus sermo exprimat. Hic enim inter orandum cogitat, quid agat Cæsar: ille quid moliatur Francorū Rex, alius quo in statu sint res Turcicę. Nōnulli quid valeant parētes, cognati, & amici: Plerique, qua via ad honores & magnas diuitias pertingant. Multi, sed quid pergo recensere vanas mortaliū cogitationes? Planè sic oram⁹, vt quid oremus nec ipsi intelligamus, imò nec aduertamus: Amphora cœpit institui, currente rota vrceus exit. Cœpimus orare: Pater noster, qui es in cælis, atque in medio cursu, aliò ignorantes abripimur, hoc est, incidimus in Aue Maria. Hoccine orare est? Vnde hæc tanta in precibus oscitantia? Ingens hîc dicendi campus, & excurrere liberet, si per tēporis angustiam liceret. Hoc interim dico, non attendimus magnitudinem eius, cui supplicamus, quod si faceremus, fieri haud posset, quin maxima cum attentione preces funderemus. Si enim dum terreno Regi adstamus, non solùm specie capitis, verùm etiam ipsa voce, ipsa manuum compositione, ipsa pedum coniunctione, totiusque corporis contractione reuerentiam exhibere conamur, cumque omnia miro studio agamus, præcipuè tamen in hoc incumbimus, ne quid aliter atque oportet, proferamus. Quantò diligentius id præstaremus assistentes Deo, si Maiestatem numinis attenderemus. Quid enim homo ad Deum collatus? Nónne Deus est, qui aufert spiritum principum, qui dicit Imperatori morere, & obtemperare oportet? Atque vt Maiestatē numinis omittamus, non aduertimus, in quibus ver-

bus versamur malis, ideò languet oratio.

Qui enim cogitet, se prope ipsas positum tenebras exteriores ac inter gehennam & animam suam nihil esse mediũ præter vnam maceriam qua diruta, anima tartareis flammis tradenda sit, nónne intensissimè clamet: Libera Domine animam meam, maxime si credat nulla alia via patere effugium? Rursus, quis cum animo suo cogitans promissam sibi æternam vitam, modò peccatum declinet, non magno affectu gratiam Dei ambiat, si persuasum habeat absq; hac haud quaquam peccata se posse declinare? Hinc caro solicitat, illinc mundus blanditur, vtrinque impugnat diabolus, omnia ad casum conantur impellere nos. Qui illæsi persistere poterimus, nisi per singula velut momenta nos gratia protexerit: nisi pro nobis dextera Dei vsque dimicauerit? Hæc quia non cogitamus, ideò languent orationes nostræ ideò absq; affectu, absque spiritu precamur: quare nec exaudiri meremur. Auersatur enim Deus preces eiusmodi, quemadmodum in Apocalypsi videre est. *Vtinam frigidus esses, aut calidus, sed quia tepidus es, & nec frigidus nec calidus incipiam te euomere ex ore meo.* Apoc. 3. c. Quid est vtinam frigidus aut calidus esses? Vtinam horrore gehennæ concussus, toto affectu misericordiam implorares Dei, qua à tanto malo liberareris, hoc est, Vtinam frigidus esses: aut vtinam amore cælestiũ succensus toto pectore gratiam ambires, qua omnia quæ quoquo modo obsistunt, quò minùs cælestibus inhæreas, semel valeas abrumpere, hoc est, Vtinam calidus esses: sed quia tepidus es, quia langues in oratione, & nec horrore gehennæ, nec amore cælesti extimularis, vt totus in preces assurgas, incipiã te euomere ex ore meo: Figuratus sermo est. Solemus euomere, quod nauseam mouet. Significat ergo non solùm sibi gratas nõ esse, sed & nauseam mouere quæ absque spiritu à nobis preces funduntur. Quare non quæuis fides hic sufficit, sed vt exaudiamur feruenti fide opus est, qualem nobis exhibet historia Chananeæ, quemadmodum ostensuri sumus quanquam nec hæc sufficiat: frustra enim attento animo ardentiq; affectu oraueris, nisi & humili spiritu ores. Humilium oratio semper placuit Deo, ea nubes penetrat, & quidem ea sola. *Ad quem* inquit per Prophetam, *respiciam, nisi ad pauperculum, & contritum corde, & trementẽ sermones meos?* Esai. 66. a

Quare agnoscamus nos peccatores. Nam tales agnouerunt se omnes Sancti. Agnoscamus nos indignos, qui exaudiamur, atque ita oremus cum Daniele, *Propter temetipsum* Dani. 9. a. *inclina Deus meus aurem tuam, et audi, & aperi oculos tuos & vide desolationem nostram, & ciuitatem super quam inuocatum est nomen tuum. Neque enim in iustificationibus nostris prosternimus preces nostras ante faciem tuam, sed in miserationibus tuis multis. Exaudi Domine, placare Domine, attende & fac. Ne moreris propter temetipsum Deus meus, quia nomen tuum inuocatum est super ciuitatem & super populum tuum.* Vides sanctum prophetam non sua nitentem iustitia aut populi, sed vna ac sola Dei misericordia, quare & exaudiri meruit, nam sequitur: *Cumque adhuc loquerer & orarem & confiterer peccata mea, & peccata populi mei Israel, & cæt. ecce vir Gabriel quem videram in visione à principio citò volans tetigit me in tempore sacrificij vespertini, & cæte.* Qui aliter orant, hoc est, qui confidunt in iustitia sua sibi placentes, reijciuntur à Deo. Cuius rei pulcherrima pictura est apud Lucam, capit. 18., *Duo,* Luc. 18. b. inquit, *homines adscendebant in templum vt orarent, vnus Pharisæus & alter publicanus. Pharisæus stans, hæc apud se orabat: Deus gratias ago tibi, quia non sum sicut cæteri hominum, raptores, iniusti, adulteri, velut etiam hic publicanus, ieiuno bis in sabbato, decimas do omnium quæ possideo. Et Publicanus à longè stans, nolebat nec oculos ad cælum leuare, sed percutiebat pectus suum dicens: Deus propitius esto mihi peccatori.* Audistis amborum orationem, iam sententiã audite Saluatoris: *Dico vobis, descendit hic iustificatus in domum suam ab illo*, hoc est, phrasi Hebræa, præ illo. Parabola non tam leuiter transmittenda est cùm insignis sit, & digna quæ perpetuò versetur ante oculos eorum, maximè qui crassa peccata, quæ omnium oculos incurrunt, vt ebrietatem, fornicationem, atque id genus alia, vitant, quique studio tenentur quærendi Dei, frequenter ieiunant, sæpè orant, à multis licitis abstinent, non miscent se conuiuijs, hominum turbas declinant, modesto vtuntur habitu, atque vt semel dicam, ita planè agũt, vt insignis cuiusdam religionis specimen de se præbeant. Ante horum inquam oculos perpetuò versari debet parabola, ne fiducia operum extollantur, ne sibi placentes alios iudicent, ne occultè despiciant illos, quos externa illa iustitia nõ pollere conspiciunt: nam qui hoc modo sibi placent, Deo displicent, Christo maximè exosi sunt, imò gratior est scortatoris, qui à peccato se auertit, oratio, quàm horum. Fide ergo opus est, vt feruenti ita minime superba, minimè inflata quanquam nec hæc sufficiat. Nam videas plerosque magno affectu atque humili spiritu preces fundere, nec tamen obtinere quod petunt: In caussa est, quia nõ perstant in precibus.

Orant semel atque iterum, vel vna aut altera hebdomada, & quia non experiuntur orationis suæ fructum, cessant deinde à precando: Non est hic quem scripturæ commendant orandi modus, perseuerantia opus est: Si non primò exaudiris, secundò orare oportet, si nec tum exaudiris, orare oportet tertiò. Si nõ præstetur hac hebdomada quod

petis, præstabitur altera: si non altera, sequenti mensæ dabitur, hoc est, tandem. Id docet
Luc. 18. a. parabola illa de iudice iniquo, qui nec Deū timebat, nec homines reuerebatur, quem quum vidua sedulò interpellaret, vt vindicaret eam de aduersario suo, atque ille nollet per multum temporis: tandem tamē mulieris importunitate victus, vindicauit eam. Rursus illa, de eo, qui media nocte amicum
Luc. 11. a. accedens, tres panes accommodato petit, qui & si non impetret ea ratione, quòd amicus sit, tandem tamen per importunitatem si perseuerârit pulsans, impetrabit tot panes quot habet necessarios. His innixi perstemus orando, nec tempus aut modum Deo statuamus. Dicimus interdum hactenus impetrari non potui, quod à Domino petiui, tentabo adhuc vna hebdomada, si fortè exaudiar. Non est iste sermo, qui misericordiā prouocet, sed potiùs, qui iram excitet, & furorem accendat. *Posuistis vos* ait Iudith, *tempus miserationis Domini, & in arbitrium vestrum diē*
Iudith 8. b *constituistis ei?* Nouit Dominus quādo & quomodo nostris precibus satis facere velit. Nos perstemus orando. Non fallet, qui exiturū se promisit.

Hactenus ex scripturis ostendimus fide opus esse in precibus, atque ea non vulgari, sed feruenti, sed humili, sed constanti, hoc est, qua fiat vt magno affectu petamus, quæ petimus vt nostræ iustitiæ diffisi, diuinæ nitamur misericordiæ, vt non frangamur desperatione seu tædio, si non mox pro voto exaudiamur, sed perstemus orando. Restat iam vt declaremus eiusmodi fuisse fidem mulieris Chananitidis, quam ceu typum hac in re proponi diximus. Historia hunc in modum habet. *Egressus Hierosolymam*, quæ
Matt. 15. metropolis est Iudææ, *recessit Iesus in partes Tyri & Sydonis Et ecce mulier Chananaa à finibus illis egressa clamauit dicens ei, miserere mei &c.* Quo affectu, quàm vehementi, quàm ardenti petierit, indicat præter cætera illud, clamauit. *Mulier Chananaa à finibus illis egressa clamauit* nec semel aut iterum, vel leuiter clamasse ostendit vox illa Apostolorum. Dimitte eam, quia clamat post nos. Habebat ergo rem cordi. Et quemadmodum magno affectu, ita magna cum humilitate petebat, id docet ipse orationis contextus *Miserere mei*, ait, *Domine fili Dauid, Miserere mei.* Non est bonum, inquit, in actibus meis, non mihi de cōuersatione mea, de iustitia mea quidquam adscribo, sed ad misericordiam tuam confugio, Miserere mei. Et quo magis perspiciatis quanta eius fuerit humilitas, animaduertite quid Saluatori dicenti, *Non est bonum sumere panem filiorum & mittere canibus*, responderit. Si nostrum cuiquam tale quippiam diceretur, mox puto vehementer excandesceret, Responderet, ergóne canis sum? Non ita mulier hæc gentilis, agnoscit, quòd audit, & eadem humilitate qua cœpit, pergit rogare. Cupio transire ad alia, sed vereor, ne quid velim non satis assequamini. Tentabo ergo si possim dicere clariùs. Nos Christiani sumus & gaudemus hoc nomine. Quotusquisque nostrū est, qui verè agnoscit hoc quod est, id est, qui miserum se æstimat, qui peccatorem se fatetur, qui dignum se iudicat, qui ab omnibus despiciatur. Quotusquisq; inquam est talis? Iam inter eos, qui agnoscunt se miseros & peccatores, planeque dignos, qui despiciantur ab omnibus, quotusquisque est, qui patienter audiat, si ab alijs talis prædicetur. Quantum absumus à virtute fœminæ, & quidem fœminæ gentilis. Quid vilius cane? Hæc non solùm canem se agnoscit, sed & dum canis appellatur, patienter audit. Raræ ergo & insignis cuiusdam humilitatis exemplum in muliere hac nobis propositum est. Iam quam constanti fide orauerit, malim vos cum animis vestris cogitare, quàm me dicere: Vereor enim ne dicendo non assequar, quod proponere voluit historia. In primis animi sui votum ac desiderium his verbis exposuit. *Miserere mei Domine fili Dauid, Filia mea male à dæmonio vexatur.* Ad quæ nullum omninò responsum à Saluatore ei datum est. Quæ sane res deijcere poterat animum mulieris, at illa deiecta haud est, sed fide robusta perstitit in eo, qđ cœperat, certò cōfidēs accepturum se quod petebat. Vtque faciliùs impetraret, discipulos Saluatoris, vt pro se intercederent, petijt. Illi cupientes liberari à muliere (nam molesta erat) dixerunt Christo. *Dimitte eam quia clamat post nos.* Respondit ipse. *Non sum missus nisi ad oues quæ perierunt domus Israel.* En responsum, sed tale, quod plane desperationē ingerebat, quare & discipuli destiterunt petere, at non mulier, sed contra spem in spem credens aduoluta genibus Saluatoris, *Domine*, inquit, *adiuua me*. Respondens Saluator. *Non est bonum*, ait, *sumere panem filiorum & mittere canibus.* Quod quidem responsum eiusmodi fuit, vt non solum impetrandi spem adimere, verumetiam bilem mouere poterat, & irritare animum quantumuis mansuetum. Hæc tamen nec leuiter concitata, nec à fiducia, quam animo conceperat, deiecta, mira lenitate respondit pergens precari, *Etiam Domine, nam & catelli edunt de micis, quæ cadunt de mensa dominorum suorum.* Etiam Domine ναὶ κύριε, confirmātis est aduerbium, non refellentis ac si dicat, verum est quod dicis. Vocas me canem, & non aliud sum quàm canis, agnosco appellationem Et quia indecorum est panem filiorum obijcere canibus, & hoc ego agnoscens, non panem peto, quo fruuntur filij accumbentes in mēsa, sed id solùm impetrare cupio, quòd Domini

mini non negant catellis suis, id est, micas decidentes. Quis non miretur hunc mulieris affectum? hanc in petendo constantiã? humilitatem hanc animi? certè Saluator videns hæc haud potuit continere viscera misericordiæ suæ, sed ait, *O mulier magna est Fides tua, fiat tibi sicut vis.*

Exposui, & vt puto clarè, quæ fides commendetur in Euangelio, quæ quantum distet ab ea, quam iactantiam nostri sæculi plerique, ipsi puto mecum iuxta agnoscitis. Rara est hæc fides. In paucis inuenire est. Dent mihi quempiam præditum hac fide, & lubens concedam fidem obtinere omnia, quæ ipsi adscribunt fidei. Quam rara sit & inuentu difficilis fides hæc, ex Hieronymo, viro vt nomine, ita & re verè sancto pernoscite. Scio enim plurimum apud vos valere eius sententiã. Is aduersus Luciferianos cùm meminisset Historiæ de Hemorroissa conscriptæ, Fides inquit, quæ hic & alijs locis Euangelij laudata est, simplicitas mentis & erga Deũ deuotio est intelligenda. Dicebat enim in corde suo. *Si tetigero vestimentum eius tantùm, salua fiam.*

Hæc est fides, quæ etiam apud eos, qui benè credunt, difficile perfecta inuenitur. Fiat tibi inquit Deus secundum fidem tuam. Hanc ego vocem audire nolo: Si enim secũdum fidem meam fiat mihi, peribo. Et certè credo in Deum Patrem, credo in Deum Filium, & credo in Deum Spiritum sanctum. Credo in vnum Deum, & tamen secundum meam fidem nolo mihi fieri. Sæpe enim venit inimicus homo, & inter Dominicam messem zizania interserit. Neque hoc dico quòd maius quidquam sit quàm Sacramenti fides, quàm puritas animæ, sed indubitata ad Deũ fides arduè reperitur: Verbi gratia dictum sit, vt quod volumus perspicuum fiat, ad orationem adsisto: non orarem si non crederem, sed si verè crederẽ, illud cor quo Deus videtur, mundarem, manibus tunderem pectus, genas lachrymis rigarem, corpore inhorrescerem, ore pallerem, iacerem ad Domini mei pedes, eosque fletu perfunderem, crine tergerem, hærerem certè trunco crucis, nec priùs amitterem, quàm misericordiam impetrarem. Nunc verò creberrimè in oratione mea, aut per porticus deambulo, aut de fœnore computo, aut abductus turpi cogitatione, etiam quæ dictu erubescenda sunt, gero. Vbi est fides? Siccine putamus orasse Ionam? Sic tres pueros? Sic Danielem inter Leones? Sic certè latronem in cruce? Hactenus Hieronymus: locus planè aureus est. Omnes iam audire volumus vocem hãc, Secundum fidem tuam fiat tibi. Nemo tamẽ adeò impudens est puto, vt cum Hieronymo sese conferre audeat. Atque hic cùm nõ vulgari fide instructus esset, & vita ac sanctitate polleret, hanc vocem ait ego audire nolo. Si enim secundum fidem meam fiat mihi, peribo. Intelligebat siquidem quæ fides laudata esset in Euangelio, quam in se non agnoscebat. Vt dicendi finem faciamus. Ostendimus fide opus esse in precibus quã explicauimus complecti & certam persuasionem de misericordia Saluatoris, & fiduciam de obtinenda misericordia, quæ vt vtilis sit, diximus feruentem esse oportere, humilem & constantem. Cuius typus in Syrophœnissa exhibitus nobis est, quam imitemur, vt votorum nostrorum possimus fieri participes.

IN DOMINICA
Letare, Homilia.

Epistola quam hodie nobis proponit Ecclesia, insignis est, sed supra modũ difficilis, & nescio an de ea disserentẽ omnes me intelligerẽt, quare illa omissa tractabo Euangelium, Oremus Dominum pro gratia, Aue Maria.

EVangelium scribitur 6. capite apud Ioannem & est istud: *Abijt Iesus trans mare Galileæ, & cæter.* Dominus Iesus ad tempus cedens Iudæorum Insaniæ, denuo proficiscitur in Galileam non iam rursus Cana, sed in eam quæ est vltra lacum, quæ dicitur Tiberiadis, ob ciuitatem Tiberiadem à Tiberio Cæsare nominatam, lacui imminentem ad eius occidentale littus. Hunc autem proficiscentem secuta est ingens hominum multitudo, partim allecta cupiditate miraculorũ, quia viderant eum insolita virtute tollentẽ morbos hominum: partim vt ab eo sanarentur, qui morbis immedicabilibus tenebantur, partim illius inhiantes doctrinæ. Subijt ergo in montem Iesus. Cùm videret Dominus tantum ardorem promiscuæ multitudinis, vt obliti etiam commeatus ipsum procul in loco deserto sequerentur, in montem subducit sese vnà cum discipulis, ipsa re docẽs, eum qui populi se pastorem profitetur, quanquam vt prosit suis, adesse eis plerumque debeat, tamen nonnunquam oportere secedere non dico ad computationes, ad Venerem, aleam, & similes voluptates, sed in hoc, vt in otio animus negotijs crassioribus fatigatus, purioribus votis, continuis precibus, sacris studijs, sanctis colloquijs ad Euangelij munus instauretur, vt alacrior & instructior redeat ad populi commodis consulendum.

Quum verò hæc geruntur in Galilea, proximè ait Euangelista, instabat paschę dies Iudæis cum primis religiosus. Atque magis iam

conueniebat illum versari Hierosolymis, si religionis opinionem voluisset sibi conciliare. Verùm vt imagine quadam rerum significaret cessaturum omnem carnalem eorum cultum, atque ibi demum purè celebratum iri pascha, vbicunque relictis mundanis affectibus ad cælestium rerum contemplationem transferetur animus, maluit esse apud Galilæos in desertis, quàm Hierosolymis in templo. *Quum subleuasset ergo oculos Iesus & vidisset quia multitudo maxima venit ad eũ, dicit ad Philippum: Vnde ememus panes, &c.* Notate quod ait, Cum subleuasset oculos Iesus. Sedebat ergo demissis oculis, discamus hic modestiam. Video plerosque vagis incedere aspectibus, hac atq; illac, imò in omnem partem circumferre oculos, quod præter id quòd vanam arguit mentem, maximis dignoscitur periculis coniunctum esse. Dicite mihi, quid Euam seduxit? nónne oculi? *Vidit au Scriptura mulier, quòd bonum esset lignum, ad vescendum, & pulchrum oculis, adspectuque delectabile, & tulit de fructu illius & comedit, deditque viro suo qui comedit, & aperti sunt oculi amborum.* En quo modo ad mandati primi præuaricationem progressum, quaq; ratione in has miserias, quibus vsq; in hunc diem premimur, deuentum est.

Gene. 2. b.

Et ne solam Euam putetis seductam, pergite in Genesi, & legite caput sextum, in eius statim initio sic scriptum est. *Cùm cœpissent homines multiplicari super terram, & filias procreassent, vidẽtes filij Dei filias hominum, quòd essent pulchræ, acceperunt sibi vxores ex omnibus quas elegerant. Dixitq; Deus. Non permanebit spiritus meus in homine in æternum, quia caro est, & induxit aquas diluuij & perdidit omnes.* En caussa diluuij vniuersalis, libido: caussa verò libidinis, mala oculorum custodia. *Videntes*, ait Scriptura, *filij Dei filias hominum quòd essent pulchræ, acceperunt, &c.* Sed & Dauid in adulterium incidit atq; ex adulterio in homicidium nec alia ex caussa, quàm ex incauto adspectu. Deambulans enim in solario domus regiæ, vidit mulierem se lauantẽ ex aduerso: erat autem mulier pulchra valdè, videlicet Bersabee vxor Vriæ misit nuntios & aduocauit eã, dormiuitq; cum ea, 1. Reg. cap. 11. Vt iam taceam de vxore Loth, & filia Iacob Patriarchæ Dina, quarum hæc, dũ vadit spectatum puellas alienigenas, rapta est & oppressa: illa dũ post tergum curiose respicit, versa est in statuam. Vnde Saluator in Euangelio, *Memores* ait, *estote vxoris Loth.* Terreant nos huiusmodi casus & exitia, & prouidos reddant. Non est quòd confidamus de animi constantia. Non sumus perfectiores quàm erat Eua, quæ in iustitia & rectitudine creata est. Nõ sanctiores sumus filijs Dei, hoc est, posteris Seth, q ob eximiam religionem, Filij Dei appellati sunt. Et nõ sumus maiori virtute præditi Rege Dauid, de quo deus ipse pronunciat: *Inueni virũ secundum cor meum.* quia omnes concupiscẽtia oculorum victi præuaricati sunt, vt audiuistis. possem & alios multos in mediũ producere, qui huiusmodi præcipitia ruinarum experti sunt, quorum meminit Scriptura, sed superuacaneũ puto, cũ quotidiana exempla in oculos incurrant. Quanti enim & quales nostra tempestate, quam egregij adolescẽtes Louanij perditi sunt per malam oculorum custodiam? Ante nos cũ ista tractentur, quare non pertimescimus? Quare non coercemus oculos, ne inspiciant formas alienas, maximè fœminarum, vnde tam multi perierunt? De carbonibus scintillæ dissiliunt. De ferro rubigo nutritur. Morbos aspides sibilant, & mulier fundit concupiscentiæ pestilentiam. Aculeus peccati est forma fœminea. In fœmina nihil est aliud, nisi quod feriat intuentem. Et sit aliquis ita constantis animi, vt non pertrahatur in concupiscentiam, nũquid euadere poterit mentis inquietudinem? Oculi nostri portæ sunt animæ, quæ dum ad omnia patent, omnium etiam species ac formæ per eas ingrediuntur ad animam, quæ eius tranquillitatem perturbant. Hoc licèt non percipiamus quãdiu in turbis sumus, certe experimur cùm ad silentium reuertimur, cùm Deo vacare volumus, in lectione horarum, in sacrificio Missæ, in studijs, ibi sese offerunt earum rerum quas cõspeximus species, nec sinunt animum liberè intendere præsentibus: Et fit nec id rarò, vt quod vno momento intrò per visum hausimus, vix longo tempore defricare possimus. Et sit aliquis qui nec istud incommodi patiatur quod vix puto esse posibile, quid aliud est, quàm curiositas? omnia velle intueri, videre quis sit ille, quæ sit illa, quis habitus, quæ forma, quis incessus. &c. Si honestatem diligitis, si puritatem cordis adamatis, si pericula & ruinarum præcipitia declinare cupitis, demissis oculis accumbite. Insigne ornamentum est, & signum mentis bene compositę, demissio oculorum. Demissio oculorum propè res est vna (vt ille ait) solaq;, quæ posit facere & seruare beatum. Quod attendẽs beatus Iob & antè in sẽ expertus. *Qui inclinauerit*, ait, *oculos suos saluabitur.* Fortè iam quærat aliquis. Ergo vis vt vbique demissos habeam oculos, nec vnquã quæ alterius sunt, videam? Dico, si ex caussa, hoc est, vt fratris miseria inspecta, ipsum iuues, oculos attollas, bene facis: Nam hoc Saluator fecit. Rursus si oculos attollas, vt auxiliũ poscas ab alto, bene facis: quia imitaris sanctum Prophetam, qui ait, *Leuaui oculos meos in montes, vnde venit auxilium mihi.* Sin aliàs, hoc est, absque tua vel fratris necessitate hoc agas, non Prophetam, non Saluatorẽ, sed Euam, sed vxorẽ Loth, sed Dinam, imò

1. Reg. 11.

Psal. 120.

potiùs

potiùs Satanam imitaris. Nemo miretur de digreßione tam longa, mores exigũt, pericula cogunt hic prolixum esse, & nisi vererer offendere castas aures, dicerem multa quæ nunc silentio premo: Tibi Domine qui habes scientiam cunctorum, cognitum est quæ, quàm horrenda hinc quotidie accidát. Quod meus non dicit sermo, tuus qui vsque ad diuisionem animæ ac spiritus, cõpagum quoque ac medullarum pertingit, intus loquatur, & doceat omnes. Vt ad Euangelium reuertamur.

Quum Iesus sublatis oculis vidisset supra modum numerosam esse multitudinem & commeatu destitui, dicit ad Philippum: *Vnde ememus panem vt manducent hi? Hoc autem dicebat tentans eum.* Quid sit tentare dum Deo tribuitur, optimè docet liber Geneseos vbi cap. 22. sic legimus. *Tentauit Deus Abraham, & dixit ad eum: Tolle filium tuum vnigenitum quem diligis Isaac, & vade in terram visionis, atque ibi offeres eum in holocaustum super vnum montium quem monstrauero tibi. Surrexit Abraham noctu perrexitque cum filio suo ad locum de quo mandauerat Deus, cumq; post iter trium dierum venisset ad locum, extruxit altare in monte, & imposuit filium suum, arripuitq; gladium vt immolaret eum.* Attendite iã ad ea quæ sequuntur: *Et ecce Angelus Domini clamauit de cælo dicens: Non extendas manum tuam super puerum. Nunc cognoui quòd timeas Dominum, & non pepercisti filio tuo vnigenito propter me.* Tentare ergo Dei, est arduũ aliquod opus proponere, siue etiam graue aliquid & molestũ infligere, atque hoc eius rei gratia, vt probet hominem an verè colat Deum, an verè amet Deum, & verè ei obediat.

Sic mandato hoc de immolatione Isaac probauit obedientiam Abrahæ, quanti Abraham faceret Deum in corde suo. Sic cæcitate immissa probauit fidem Tobiæ, num in aduersis etiam immobilis permaneret in timore Domini.

In Euangelio verò præsenti, quæstione de satianda multitudine proposita, probare voluit animum Philippi, an verè crederet Christum ex paucis panibus satiare tam numerosam posse populi multitudinem.

Sed dixerit quis, cùm ipse inspiciat corda omnium, quid opus est hic experimento? Experimentum de nobis facit Deus, nõ quò ipse discat vires nostras, sed vt nobis hæc cognita fiant: quamdiu enim tentati non sumus, ignoramus an verè diligamus Deum, ignoramus an pluris faciamus ipsum, quàm temporalia, vitam, vxores, liberos, agros, pecuniam, &c. sed per tentationem hoc clarescit. Quod ergo dicitur in Genesi. *Nunc cognoui quòd timeas Dominum*, sic intelligite: Mandato hoc de immolatione Isaac, teipsum tibi & virtutem obedientiæ tuæ notam feci orbi. Nunquam tam illustris fuisset obedientia Abrahæ, nec patientia Tobiæ, si tentati no fuissent. Istud dum benè intelligitur, mirum in modum consolatur animum hominis, imò gloriari ipsum facit in malis quæ patitur, quia persuasum habet illa euenire ad probationẽ sui, vt per mala & aduersa probatus, ipse sibi cognitus fiat, & ex cognitione sui, vel in spem assurgat vel ad humilitatem erudiatur. Qui enim re ipsa didicit per mala scilicet & aduersa quanti faciat Deum, quòd amore cælestium nonnihil ferre possit, quamuis durum & insuaue, vehementer erigitur in spem vitæ cælestis, sperare audet se de numero illorum esse quibus in Euangelio apud Lucam loquitur Saluator. *Et ego dispono vobis regnum, sicut dispofuit mihi Pater, vt edatis & bibatis, &c.* Luc. 12. 6. Sed & is, qui experientia didicit, quam nihil valet pro Christo pati, quàm adhuc rudis sit in rebus Dei, in rebus fidei & religionis humiliat se & desinit alta de se sentire, qui ante magna sentiebat.

Rogatus itaque Philippus, quum expenderet quam exiguum esset ipsis pecuniæ subsidium, ad hæc quàm ingens esset hominum multitudo, respondit, Domine quid quæris de panibus emendis? etiam si ducentis denarijs emamus panes, vix sufficerent, non dico ad saturandos istos, qui iam longa inedia famelici sunt, sed vt vel paululum gustantes singuli, famis periculum effugiant. Vbi Philippus hæc dixisset, Andreas frater Simonis Petri aliquanto in fide prouectior ait ad Iesum. *Est hic puer quidam, qui habet quinque panes hordeaceos & duos pisces, sed hæc quid sunt inter tantos?* Non omninò diffidebat Christum posse augere panes & pisces, sed ad moderatam portionem, sic vt à paucioribus minus, ex pluribus plus accresceret. Iesus vbi satis expertus est rudes illorum animos, erigere volens ad expectationem miraculi, mandauit illis vt populum discumbere facerent in gramine. Nam erat illic graminis multa copia. discubuit populus. Erant autem ferme quinque millia. Acceptos ergo quinque panes hordeaceos, Iesus postquam ex suo more gratias egisset Patri, fregit, tradiditque discipulis, vt distribuerent populo. Iam quod fecerat de quinq; panibus, idem facit de duobus piscibus, distribuens discipulis, ac inter distribuentis manus ipsius arbitratu crescebat obsonium, quantum sciebat omnibus saturandis suffecturum, etiam vsque ad largam redũdantiam. Quum iam multitudo cibo repleta esset, quò certior esset miraculi fides, ne quis præstigium aut imaginationem causaretur, dixit discipulis suis. Colligite reliquias conuiuij, ne quid pereat. Tantum autem reliquiarum compertum est superfuisse saturis omnibus, vt ex his impleti sint cophini duodecim. Porrò qui saturati fuerant,

dictis meis vllum mẽdacium? depræhendistis in factis vllum cimen: si nemo est ex vobis omnibus, qui peccatum vllum posſit impingere mihi, si nemo est, qui quicquam in mea doctrina cóuincere queat, quod à recto veroque dissideat, quare non creditis mihi? Grãdis fiducia: nõ ignorabat Saluator, quales erãt Scribæ, quales erant Pharisæi, quàm pleni inuidia quàm pleni malitia, quàm iniqui sibi, & infensi, tamen hos compellãs, ait: *Quis ex vobis arguet me de peccato?* Talem esse oportet concionatorem inculpatæ vitæ. Ad eum enim pertinet, quod Esaiæ 58. dicitur: *Clama, ne cesses, quasi tuba exalta vocem tuã, & annuncia populo meo scelera eorũ, & domui Iacob peccata eorum.* Non satis est ex suggestu populo proponere misericordiam, & iustitiam Dei, docere, in quibus rebus situs sit cultus Dei, qua ratione cótinget remissio peccatorum, non satis est Euangelium aliquod, aut epistolam explanare, & dicere, quibus vitijs laborabant homines, quando Iesus prædicabat, quando scribebat Apostolus. In primis oportet concionatorem aduertere seculum suum, quibus studijs homines sui temporis teneantur, quid ament, quid timeant, quid sectẽtur, quo perspecto, clarè proponere, & magna fiducia spiritus constantia, ac vehementia damnare oportet mores præsentes: hoc concionatoris munus est.

Id autem quomodo faciet is, qui eisdem vitijs inuoluitur, quibus alij? Qua frõte dicam contra luxum mensarum, quem maiorem hodie video apud clerũ, quàm vulgus, si ipse sectetur prandia & conuiuia? qua audacia repræhendam eos, qui videri volunt ieiunare, & interim vesperi proponi sibi faciunt, non dico reliquias prandij, sed varia bellaria, delicata vina, quibus tam largè vtuntur, vt si vel toto die nihil gustassent, satis esset ad vitam fulciendam, qua, inquam, audacia repræhẽdam eos, si ipse similis sum eorum: & sum adeò impudẽs, vt hoc audeã? nónne qui præsentes estis, dicetis mihi: Medice cura te ipsum? quanta audiuimus te dicentem, videamus & facientem, & tum adhibebimus tibi fidem.

Prima ergo cura concionatoris (quod & aliàs me dixisse memini) versari debet circa mortificationem sui ipsius, non solùm à crimine liberum esse oportet, sed talem omninò prestare se debet, vt dicere posſit, quis ex vobis arguet me de peccato? Non ignoro præsentem hanc vitam nõ transigi sine peccato, nam scriptum est: *Si dixerimus quoniam peccatum non habemus, ipsi nos seducimus,* duci tamen vita præsens potest absque crasſis illis venialibus & pinguibus peccatis, quæ apud homines etiam reprehensione dignum faciunt. Ab huiusmodi purum se seruare debet, cui concionandi munus incumbit. Et qui talem se præstat, ille demũ cum fiducia loqui potest. Non tamen hæc res concionatorem absoluit: præter puritatem vitæ in concionatore requiritur eruditio: videas namq; plerosque vitæ inculpatæ prorsus, veros contemptores sui, & mundi, feruentes in rebus Dei, qui omne studium huc conferunt, vt negotium Euangelij promoueant, parum tamen proficiunt: qui eruditione destituuntur, non plenè didicerunt, quid complectatur beneficium Christi, non sciunt, quibus rebus cõstet iustitia, nesciunt quorsum adhibentur opera nostra, ignorãt virtutem fidei, & quia ista ignorãt, frequenter fatua loquũtur. Quod licet vulgus frequenter non aduertat, aduertunt tamen qui docti sunt, apud quos eorum perit auctoritas, vt & quæ rectè dicunt, non æstimentur. Studere ergo oportet concionatorem, sine studio non peruenitur ad sapientiã, sine studio peruenire non potest mens, quò tendit. Nec studere solùm oportet, sed & orare, imò plus orare, quàm studere, quia plus hac in re valet oratio, quàm studium: quod vtinam tã esset persuasum omnibus, quàm verum est. Videas plerosque (quod cum lachrymis dicendum) preces, quas horarias vocamus, maxima cum celeritate, haud secùs ac si flagello à tergo vrgerentur percurrere, quos dum rogas, quare id faciant, dicunt, concionandum est, disputandum est, prælegendum est: hoc autem præstare non posſumus absq; multo studio: quo igitur liberiùs vacemus studijs, expedimus nos ab horis: Heu rem indignam. Attendite parum, qui eiusmodi estis, ad ea, quæ dicã, imò respõdete mihi ad ea, quæ proponam: Nónne omnis sapientia à Domino Deo est? ac tantum intelligit quis, quantum Deus dat, & non plus? Deus autem nónne his potisſimùm suggerit spiritũ intellectus & scientiæ, qui illum continuis precibus, puris votis ambiunt, flagitant, & deposcunt? Res apud me certa est, si aliud vos sentitis, agite, quid virum illum, cuius ab ore dulcis vti mel fluit oratio, sanctum dico Bernardum ad tam sublimem diuinorum cognitionem euexit, si non oratio? Quid beatum Franciscum, de quo illius temporis Theologus nõ minus verè, quàm scitè dixit, huius scientia instar aquilæ, pennis in sublime fertur, nostra verò graditur in terra, huc perduxit, si non oratio? Vterq; oratione obtinuit Deũ habere doctorem, ille erigebat ipsis aurem, hoc est, auscultare iubebat quotidie, & ipsi eum audiebant tanquã magistrum: propterea & multò felicius concionabantur, quàm nos facimus hodie, qui omnia haurimus ex libris.

1. Ioã. 1. c.

Sed ad institutum reuertamur: oportet (dicimus) concionatorẽ in primis vitæ esse

inculpatæ, deinde eruditum: alterũ si desit, parum proficiet concionibus suis. Vtrunq; si adsit, si nõ credatur ei, ipsi viderint auditores, quod concionatoris est, exhibuit: hoc est, quod ait Saluator: *Quis ex vobis arguet me de peccato? si veritatem dico vobis, quare non creditis mihi?* Nihil quod in bono concionatore requiritur, in me desiderare potestis: si vitam spectatis, prorsus integra est: si doctrinam, & illa sana est: quapropter nihil prætexere valetis perfidiæ vestræ: vel si habetis, quod prætexatis, dicite, illisq; tacẽtibus, perfidiæ causam ipse eis aperit: Quod (ait) diffiditis sermonibus meis, non hinc prouenit, quòd in me aliquid desideretur, quod boni concionatoris est, sed quia in vobis desideratur, quod bonorum auditorum est, hoc est, nõ amatis veritatem, atq; hæc res arguit vos non esse ex Deo: Nã quisquis ex Deo prognatus est, is vt germanus filius verba Dei audit libenter. Verbum Dei, verbũ veritatis vocat: nã quicquid verũ est, ac rectũ, id à Deo profectũ est. Quare quod Comicus ait: Veritas odium parit, verũ nõ est, nisi ad hos solùm referamus, qui prognati sunt ex diabolo, qui illius ingeniũ, ac indolem spirant, quales timeo etiam multos habet religio Christiana. Quisq; se examinet: dicet vobis quispiã, cuius Dominus cor mouit, vitia & defectus vestros, si non feratis monẽtem, si ringamini inuidia aduersus eum, si murmuretis, non ex Deo prognati estis, sed ex diabolo, huius germani filij estis. Res est certa, planè id concludit syllogismus, quo vtitur hic Saluator aduersus Iudæos: *Omnis, qui ex Deo est, verba Dei audit, vos non auditis, ergo ex Deo non estis. Qui ex Deo est*, inquit, *verba Dei audit*, inter cætera hoc præcipuum symbolũ est, quo agnoscuntur filij Dei: Et quia multi malè quod dicitur intelligentes falsò sibi blandiuntur, genus sese esse Dei, sententiã hanc Saluatoris crassiùs explicare lubet. In primis audire verbum Dei, non hoc esse, quod vulgus intelligit, nimirum concioni interesse, quæ dicuntur, auribus corporis percipere, hinc discim⁹, quòd Scribæ & Pharisęi, cum quibus negotium est Saluatori in Euãgelio, quos negat audire verba Dei, concioni Christi intererant, quæq; ab ipso dicebantur, arrectis auribus excipiebant. Quare seipsum paralogizat, qui ita paralogizat: Dominicis atq; alijs diebus sacris, quibus habetur concio, audio verbũ Dei (intelligite vulgi more) igitur sum prognatus ex Deo. Eadẽ si quidem argumentãdi ratione turpissimum aliquod scortum, aut impurus leno, quem constat ad corpus diaboli pertinere, colliget genus se esse Dei, imò maga aliqua seu venefica, cùm id hominum genus verba Dei subindè audiat. Sed nec hoc quod in aure sonat, mente percipere, est audire verbũ Dei si nihil aliud accedat, equè atq; prius illud certum est: cũ videamus haud paucos, qui manifestè ingenium diaboli, ac indolẽ spirant, subtilissimè de ijs quæ in cõcionibus audierunt differere. Verum si neq; hi, neque illi, qui tandem dicendi sunt audire verbu Dei? dicam paucis. illi sanè qui veritati, siue per auditum, siue absq; medio auditu, sacratiori modo perceptæ fauent, obtemperant, ac morem gerunt, hoc est, qui id quod in concionibus audiut, vel quod per se in ipsorum mentibus loquitur spiritus, tota animi adhęsione amplectutur, siue ipsis hoc aduersum fuerit, siue non: siue duru, molestum, ac difficile, siue nõ, nihil morantur, tãti apud eos est veritas. Si nondum quid velim satis assequamini, ex eo quod subijciam intelligite: Est adolescẽs, cui parentum diligẽtia duo, tria vel quatuor obuenerunt beneficia, seu canonicatus, audit fortè in concione hanc reprehendi, quam ad hoc vsq; tempus licitam sibi putauit pluralitatem, nihil tristatur ob auditum verbum, imò gaudet, imò exultat se in cognitionẽ veritatis deuenisse: nec mora, arripit calamum, scribit literas, liberari vult à beneficijs, nec cessat donec res perficiatur. En verum auditorem, en verum auscultatorem verbi, adeoq; verum ac germanum filium Dei. Quis det nobis talem mentem? Quis det nobis talem animum: quis nobis det cor paratum in omnem euẽtum, quò vocat verbum Dei? quò inuitat ipsa veritas? quis det? quis inquam det? certe nemo potest nisi spiritus Christi.

Vtinam ergo illabatur mentibus nostris, atq; efficiat nos veros auditores verbi Dei: sine hoc quotquot sumus auersamur veritatem: propterea vos non auditis ait Christus ad Iudęos, quia ex Deo non estis, hoc est, nõ estis participes spiritus. Ad quæ verba illi (vt solet hominum malicia ad insana maledicta confugere) respondent, Nónne bene dicemus nos? Nónne bene pronunciauimus, id quod nunc re declaras, & comprobas nostram de te sententiam, quòd Samaritanus sis, ac dæmonium habeas? quomodo Iudęus videri velis, & Deum Patrem iactas.

Ad tam insanam calumniam quid respõdit clementissimus Iesus? Ad Samaritani conuitium, quanquam magni probri loco habebatur, tamen quoniam nihil erat aliud, quàm impotentis iræ maledictum, perinde quasi fungum illum vocassent aut balbum, nihil omnino respondit: sed ad dæmoniaci vocabulum intentatum, respondet, sed ita vt non redderet maledictum quod in illos meritò posset retorqueri, sed mansuetudine depellat à se: Nos interim docens, vt quoties agitur de gloria Dei, quoties aduersus impios defendenda est Euangelica

veritas

veritas, vehementes simus, & acres: Quoties verò nos ipsi conuitijs incessimur, lenitatẽ præstemus, vt nec ad omnia respondeamus, sed ea tantùm à nobis depellamus, ad quę si. ne periculo fructus Euangelici non possemus obticescere. Referebat aũt hoc ad fructum Euangelicum, vt intelligeret populus Christum, quicquid ageret, nõ authore dæmone, sed Deo Patre authore agere. Mihi, inquit, cum nullo dæmone commerciũ est, nec ideò me iacto de Patre Deo, vt ex mendacio mihi gloriam conciliẽ, sed vt per me Pater apud homines glorificetur. Vos autem cùm gloriemini verbis, eundem Deum esse Patrem, tamen me probris afficitis, qui nihil aliud quæro, quàm gloriam illius, cuius vos cultores videri vultis. Ego quidẽ vt non sum affectator meæ gloriæ (quanquam gloria mea Patris est gloria:) ita non sum vltor meæ contumeliæ: nec ob id tamen existimetis vobis impunè fore, quòd me probris afficitis, est enim, qui & quærit gloriam meam, & contumeliam vlciscatur, ni resipueritis. Amen amen dico vobis, si quis sermonem meum seruauerit, mortem non videbit in æternum: nihil proderit vobis generis vestri author Abraham, nihil Deus Pater vester, vt verbis gloriamini. Illud pro certissimo habetote, si quis obtemperauerit sermonibus meis, quemadmodum frequenter dixi, mortem non videbit in æternum.

Mirari hic satis nequeo socordiam nostram, ille, qui est veritas, & prima & suprema, qui sicut falli nescit à quoquam, sic nec fallere, dicit: *Si quis sermonem meum seruauerit, mortem non videbit in æternum*, nec simpliciter, sed magna cum asseueratione dicit, nec tamen credimus ei, non credimus, inquam: quis enim obtemperat verbis eius? quis sermonibus eius acquiescit? quis nõ magis mũdum audit, quàm Christum? Sed dicitis, quę hæc consequentia? non obtemperamus verbis eius, ergo non credimus? Audite, si Cæsar, aut alius potens Princeps polliceretur singulis vestrum quotannis se daturum decem millia ducatorum, hac lege & cõditione, vt vna aut altera hora per diem ipsi vacaretis, agite, nonne lubẽter acquiesceretis? nónne lubenter hoc, quicquid est oneris subiretis? & præstaretis, quod cupit? Audire videor consonas voces omnium, lubenter. Quid autem sunt decem millia ducatorum? Imò quid totus hic mundus diuitiarum est, collatus cum eo, quod hîc promitit Christus? Si ergo creditis, quare non facitis pro tanto bono assequẽdo, quod facitis pro vili adeò præmio? *Si quis sermonem meum seruauerit, mortem non videbit in æternum.* Quid est, mortem non videbit in æternum? perenniter viuet. Quid melius vita? quid præstantius immortalitate? quare nõ trahimur tantæ rei pollicitatione? Omnis defectus hic est, quia non credimus, id est, non exercemus nos cogitationibus fidei, non perpendimus cum animis nostris, quid sit mors, de qua loquitur: quid vita huic opposita, quátum bonum sit immortalitas: quòd si faceremus, fieri non posset, quin vehementer afficeremur, traheremur, inflammaremur. Iudæi & crassi erant, & carnales, quod dictum erat de vita animæ, de vita corporum interpretantur: & quod dictum erat ad illos erudiendos, seditiosè deprauant ad contumeliam patriarcharum, vndique studentes aliquid inuidiæ conflare Domino Iesu apud multitudinem. Respondent autem in hunc modum: ex illo tuo sermone certius etiam cognouimus te dæmoniacũ esse furiosum, ac lymphatum, qui hoc promittis seruantibus tuum sermonem, quod nec laudatissimis contigit patriarchis. Abrahæ locutus est ipse Deus, loquutus & prophetis, obtemperauerũt illi verbis Dei, & nihilo secius mortui sunt omnes, & tamen promittis immortalitatem ijs, qui seruauerint ea, quæ doces? Nunquid tu maior Patre nostro Abraham? nihil ille tale ausus est polliceri cuiquam, nec prophetæ. Quid tibi arrogas? anteponis te Prophetis & Abrahæ? & quòd Dei est polliceris? Deum te facis.

Ad hæc Iudæorum tam insana conuitia mansuetè respondit. Ego, inquit, nihil arrogo mihi falsò, etenim si more hominũ captarẽ gloriã meam apud homines, mendax, & inanis gloria mea esset, & si gloriam affectarem, non esset opus apud homines illam venari. Est enim pater, vnde proficiscitur omnis vera gloria, qui me glorificat, & si vultis scire, quis sit ille pater meus, is ipse est, quẽ vos iactatis, vobis quoque Deum esse simul & Patrem, quẽ vt falsa religione colitis, ita falsò vendicatis vobis illius notitiã, ego verò noui eum, & si negẽ me nosse illum, tam sum futurus mendax, quàm vos estis, vanè profitentes vos scire Deum, cùm Deum ignoretis. Ego enim, inquã, qui verus Filius eius sum, noui eũ, & quicquid ille mihi mãdat seruo. Porrò, quòd sine fine iactitatis Patrem Abrahã, scire vos volo, quòd Abrahã, quẽ vos miramini potiùs, quàm imitamini, quantus quantus fuit, tamen exultauit, sibique felix est visus, si contigisset videre diẽ meum, & vidit, quod optauit, & magnopere gauisus est. Hoc ænigmate Iesus significauit Abrahã, cùm pararet immolare filium suum Isaac, per prophetiæ spiritum vidisse Dominum Iesum, in mortem crucis à Patre tradendum pro mundi salute, nec tamen ob mortem interiturum, sed post triduum ad immortalitatem reuicturum. Hoc tantum mysterium non intelligentes Iudæi, rursus carna-

carnalem sensum calumniantur, nihil aliud suspicantes Iesum esse, quàm hominem, nec antè fuisse, quàm de Maria nasceretur: Nõdum, inquiunt, annos natus es quinquaginta, & Abraham ante tot ætates mortuum vidisti? Tandem Dominus Iesus veluti prouocatus eorum conuitijs, subaperit diuinæ naturę scintillam, iuxta quam non nouit tẽpus, neq; sæcula. Illud, inquit, etiam atque etiam confirmo vobis, licet nondum credituris, antequam Abraham fieret, ego sum. Ad hanc vocem veluti palàm blasphemam, quòd homo mortalis videretur æternitatem soli Deo competentem sibi arrogare, non amplius temperauerunt à manibus, sed sublatis lapidibus aggresi sunt eum saxis obruere. Iesus autem subduxit sese illorum furori, & clanculum egressus est templum, ipsi honor in sæcula, Amen.

IN FESTO ANNVNciationis *Beatæ Mariæ*, *Homilia.*

Esai. 7. a. *Domine in cælo misericordia tua, & veritas tua vsque ad nubes.*

Vi linguæ Hebrææ periti sunt, sciunt literã ב beth, dũ seruit, varia habere officia: vt quamuis frequẽtissimè in vel cũ significet, interdum tamen hoc valere, quod vsq; ad, quemadmodũ hoc loco: *Domine in cælo misericordia tua*, hoc est, vsque ad cælũ misericordia tua, quod declarant verba sequentia: *Et veritas tua vsque ad nubes*. Sensus est: Misericordia tua maxima est, & amplissima: vsque ad cælos protenditur. Et veritas tua vsque ad nubes, hoc autem quid sit, exponunt sequẽtia. Iustitia tua sicut montes Dei. Hebræi cũ volunt aliquid eximij significare: nomine Dei id exprimunt, vt cedros Dei pro cedris altissimis dicunt, quemadmodum in Psal. 79. *Operuit montes vmbra eius, & arbusta eius cedros Dei*. Sic hoc loco: Iustitia tua sicut montes Dei, Iustitia tua, à qua diceris iustus in promissis, seu verax, maxima est, excellentissima est, excedit mõtes altissimos, ad nubes vsq; protenditur. Hãc Dei misericordiã pulcherrimè proponit præsentis diei Epistola. Iustitiam autem, seu veritatem iucundis admodum verbis exponit Euangeliũ, de vtraq; in præsenti concione disseremus. Oremus Dominum vt possimus salubriter.

EPistola ex cap. 7. Esaiæ descripta incipit hoc modo: *Dixit Dominus ad Achaz, pete tibi signum, &c.* Quæ vt melius intelligatur, paulò altiùs repetam historiã. Cùm audisset Achaz regẽ Syriæ, & regẽ Samariæ iuncto venire exercitu ad expugnandũ Ierusalẽ, vehementer exterritus est, pertimuitq;: cùmque penitùs iam desperaret, misit ad eũ Dominus prophetam suum Esaiam, qui hęc ei diceret: *Noli timere, & cor tuum ne formidet, à duabus caudis titionum fumigantium istorum.* Duo isti reges, rex Syriæ, & rex Samariæ, quos tantoperè formidas, non præualebunt, defendam te, & populum tuum, atque ipsos, & omnẽ eorum potentiam delebo, & quidem breui, vnde eos caudis comparo titionum, qui citò extinguuntur, hæc dicente Domino per Prophetã. Non credebat Achaz, vnde adiecit, & ait: *Pete tibi signum, &c.*

Quia tibi videtur difficile, quòd duo regna potentissima breui tẽpore finienda sint, & tu cum populo tuo de magno periculo libereris. *Pete tibi signum.* Si nudis verbis non credis, pete tibi signũ, vt cum acceperis, credas futura, quæ dixi. Vis vt scindatur terra, & grandi hiatu inferi pateant? an vis, vt aperiantur cæli, & inspicias, quæ clausa sunt? hoc est, quod dicit: *Siue in profundum inferni, siue in excelsum suprà. Et dixit Achaz: Non petam signũ, & nõ tentabo Dominum.* Quòd dicit, videri possit ex humili spiritu proficisci, & húc habere sensum: Credo verbis tuis absq; omni signo. Sed quia constat impium fuisse Achaz, & ad alios deos recessisse, non humilitatis est, sed superbiæ, hypocrisis est. Si affectum cordis aperuisset, quem celabat, dixisset. Et si signum daret, non crederem edoctus prioribus bellis. Ipso perseuerante in impio affectu, sermo propheticus ad domum Dauid conuertitur. Quia tu Achaz perseueras in impio affectu, te omisso mouebo populum. Nunquid parum vobis est, molestos esse hominibus, quia molesti estis & Deo meo? Hactenus molesti fuistis hominibus, siue prophetis, quorum dicta irridetis, atque hoc vobis satis non est, molesti estis & Deo. Tales vos exhibetis erga ipsũ, quales hactenus vos exhibuistis erga Prophetas, quos cõtempsistis & irrisistis. Idcirco faciet Dominus, quæ sequuntur. *Ipse dabit vobis signũ: Ecce virgo concipiet, & pariet filium, & vocabitur nomen eius Emanuel. Butyrum & mel comedet, vt sciat reprobare malum, & eligere bonũ.* Expectabatur signum, quòd duo isti reges non vincerent: quod autem hîc dicitur: *Ecce virgo concipiet, & pariet, &c.* nihil ad rem pertinet, cùm multò post bellum Syriacum euenerit. Nam inter victoriã Achaz promissam, & hoc signum prestitum, fluxerunt anni circiter 767. Quare ergo hîc inseritur?

Certè lectori, qui in gentilium tantùm scriptis versatus est, mirum videri potest, quare istud fecerit Esaias, quare in media rei bellicæ mentione Virginis pariturae, & Emanuelis meminerit, sed qui nouit Prophetarum

phetarum omnia esse plena inuolucris, & ipsos sub rebus temporalibus gestis, aut gerendis Ecclesiæ describere Sacramenta, nihil mirabitur. Quicquid enim de bello Syriaco, & populi liberatione hîc dicitur, causa Emanuelis, & de humani generis liberatione dicitur. Propterea in media historia subitò, & præter expectationem lectoris ad rem typo significatam transit, & quod maximè mirandum, facit id per notam illationis. *Propter hoc,* inquit, *dabit Dominus vobis signũ,* vt studio videatur spiritus S. voluisse offendiculũ ponere carnalibus Iudæis. Dicit ergo, quanquam populus hic impius sit, & indignus, cui fiat misericordia: quanquam totus mundus inimicus sit Deo, nec mereatur, vt mittatur Christus, tamen mittam Christum: *Ecce virgo concipiet, &c.* Ecce mittam vobis Saluatorem, non quales hactenus feci, non Gedeonem aliquem, aut Samsonem, sed Emanuelem. Nascetur ex virgine: Verùm egressus eius ab initio, & à diebus æternitatis, vescetur cibis infantium, butyro, & melle, quæ humanæ naturæ in eo veritatem arguent, sed Deus erit. Bene proinde Dauid: *Domine in cælo misericordia tua.* An non vsq; ad cælum protenditur, quæ è cælo Filiũ Dei promittit, & ijs promittit, qui misericordia prorsus indigni sunt. Atque hunc non iam primò, sed mox ab Adam lapso promisit.
Gene. 3. Scriptum est enim in Genesi, in serpentis maledictione: *Inimicitias ponam inter te, & mulierẽ, semen tuum, & semen illius, ipsa conteret caput tuum,* siue iuxta Hebraicum ipsum conteret caput tuũ. Hoc semen est Emanuel, qui hic de virgine nasciturus promittitur, atque hâc promissionem sicut misericorditer humano generi facit, ita & verè præstitit, & rebus expleuit, quemadmodum videre est in Euangelio, quod sic habet: *Missus est Angelus Gabriel*
Luc. 1. f. *à Deo in ciuitatem Galileæ, cui nomen Nazareth, ad virginem desponsatam viro, cui nomen erat Ioseph, de domo Dauid, & nomen virginis Maria.* A promissione seminis, cuius iam meminimus, vsque ad hanc legationem fluxerunt anni 5199. in tam longinquum tempus promissio hæc extracta est, quia ante Mariam nulla inuenta est mulier, quæ hoc munere fungi voluerit, esse scilicet mater Dei. Omnes esse matres hominum voluerunt, omniq; mẽtis ardore concupierunt, & quæsierũt de hominib. parturire, hominesq; hominibus parere. Quia fortè obscurius hoc dictũ est, dicã clarius. Voluit Deus Filium nasci ex Virgine, hoc æternũ ipsius fuit decretum, ex Virgine, inquam, non quæ corpore solùm, sed & animo, & proposito Virgo esset. Talis ante Mariam nulla fuit: Multę quidẽ fuerunt, quæ à viro nunquam cognitæ, vitam finierunt, nullam tamen pro sua virginitate laudem sunt assequutæ: quia omnes, cùm per ætatem, legemque, & parentum arbitrium licuerit nubere, voluerunt & maris amplexu liberos procreare. Mariam non ætas, nõ lex, non parentes in virginitate tenuerunt, sed voluntas, sed amor, & quia inter priores puellas sola se totam Deo consecrauit, ideò ad huius Virginis sanctæ maturitatem extracta est promissio. Rectè proinde canit Ecclesia: *Sancta & immaculata virginitas, quibus te laudibus efferam nescio: quia quem cæli capere non poterant, tuo gremio contulisti.* Excitet istud in vobis, & ijs, qui conceperunt, cõfirmet virginitatis propositum. Res sancta est matrimonium, sed cum virginitate collatum tantum cedit, quantum argentum dum auro comparatur. Vnde & peculiare præmium ei decernitur in Apocalypsi: *Vidi,* ait Ioan-
nes, *& ecce Agnus stabat supra montem Sion, & cum* Apo. 14. a
eo centum quadraginta quatuor millia, habentes nomẽ eius, & nomen patris eius scriptum in frontibus suis: & cantabant quasi Canticum nouum ante sedem, & ante quatuor animalia, & seniores, & nemo poterat dicere canticum illud, nisi illa centum quadraginta quatuor millia.

Et ostendens, quo suo merito id eis præ cæteris datum sit. *Hi sunt,* ait, *qui cum mulieribus non sunt coinquinati: virgines enim sunt. Hi sequuntur Agnum, quocunque ierit.* Sed satis de virginitate, reuertamur ad Euangelium. Cùm in suo conclaui Maria virgo vacaret rerum cælestium contemplationi, quemadmodum virginitas amat secretum, ingressus Angelus ad eam dixit: *Aue gratia plena, Dominus tecum, benedicta tu in mulieribus.*

Magnifica prorsus salutatio: *Aue,* inquit, *gratia plena.* Omnes gratiæ fœminis hactenus sigillatim præstitæ, tibi sunt accumulatæ. Insignis gratia est pulchritudo, decor, & venustas corporis, fortitudo, seu robur, verùm hæc apud homines, non apud Deum quemquam commendat. Neque de hac loquitur Angelus, sed de ea potissimum, quæ interioris hominis est, hoc est, de pulchritudine, decore, & venustate spiritus, quæ sunt virtutes, humilitas, castitas, temperantia, modestia, & cætera, his plena fuit sacratissima Virgo. Dominus tecum: Ità est tecum, vt cum omnibus hominibus per te pacem inire, caro, & frater eorum deinceps semper esse dignetur. Et ob hoc eris vnicè celebris, ac laudatissimi nominis inter omnes mulieres. *Quæ cùm audisset, turbata est in sermonibus eius.* Quia ipsa nihil de se magnifice sentiebat, ideò turbata est facie, aspectuque quasi ad mœstitiã mutata. Non leuiter verbum hoc transmittamus. Quis nostrum suis laudibus turbari solitus est. Quis nõ exhilaratur? quis non extollitur? quis non rapitur supra se, si laudari se audeat? Quãtum absumus ab huius virginis sanctæ modestia. *Turbata est in sermone eius.* Cuius eius? nempè

Angeli

Angeli optimi, quem sciebat falsò nec velle, nec posse laudare. Non lætamur laudibus hominum, qui præter hoc, quòd in laudando sæpè falluntur, frequenter subdolè laudant. Virgo beata sollicitè cogitabat, & in animo secum versabat, quid vellet illa tã noua, tamque magnifica salutatio. Nos dum laudamur, nedum cogitamus, an verè laudemur, sed ad laudes nostras, siue veræ illæ sint, siue falsæ, mox in altum tollimur, & animo efferimur. Propterea nihil mirũ, quòd miseri maneamus, inopes, & omnis boni indigi. Cùm enim Filium suum vnigenitũ dederit Deus, quo maius habuit nihil, aut charius, quomodo non & cætera daret, si verè humiles nos inueniret? Nunc quia superbos cernit, & pronos ad elationem, misericorditer negat, ne ipsa eius dona, altioris nobis fiant occasio ruinæ. Quum virgo Maria solicita de salutationis insolita forma secum cogitaret, quid ea vellet, ait ei Angelus: *Ne timeas Maria.* Nõ vana salutatione te demulceo, *Inuenisti enim gratiam apud Deum*, hoc est, fauorem eius assecuta es, quo te elegit præ cunctis ad mysterium sacrosanctum expediendum, quod erat ab exordio sæculi patribus, & prophetis promissum. *Ecce concipies in vtero tuo,* ex tua ipsius substantia, *paries{q́}, Filium,* qui tuus erit Filius, de tua substãtia generandus, *& vocabis nomen eius Iesum,* quoniam salutem adferet toti mundo. *Hic erit magnus,* diuinis virtutibus erit modis omnibus maximus. *Et Filius altißimi vocabitur,* Reuerà erit, veraciterque dicetur Dei Filius, non vt cæteri fideles, & sancti per adoptionem: sed & per naturam, & æternam à Patre genituram. *Et dabit illi Dominus Deus sedem Dauid Patris eius, & regnabit in domo Iacob in æternum, & regni eius non erit finis.* Thronum vel sedem Dauid intelligite non sensibile regnum, quale est huius mundi, sed diuinum, spirituale, cæleste, quod situm est in consolatione consciẽtiarum, in tranquillitate mentis, & pace spiritus, de quo dictum est: *Regnum Dei inter vos est,* Luc. 17. c. de quo etiam in oratione dominica: *Adueniat regnum tuum.* Oramus, non vt mox in cælum perueniamus, sed vt cedat regnum diaboli, regnum peccati, & inhabitet corda nostra Christus per fidem & gratiam suã. Hoc ergo regnum nobilissimum non occupabit sibi mundi præsidijs, quibus regna mundi temporaria rapiuntur: sed Pater cælestis dabit illi regnum Dauid sacrũ, æternum, perfectũ, & cæleste, ac sic regnaturus est in domo Iacob, hoc est, super veros Israelitas, omnes fideles, & electos in æternum, nec huius regni venturus est vllus finis, quemadmodum vaticinatus est Esaias.

Ex his tam magnificis Angeli promissis nihilo factus est insolẽtior virginis animus, nec ex rerũm sublimitate concepit diffidẽtiam. Tantùm de virginitatis, castæque puritatis adamato thesauro solicita est. Proinde non postulat ab Angelo signum, quemadmodum fecerat Zacharias, sed tantũ modum rei gerendæ verecundè simul, & prudẽter quærit ex Angelo cognoscere, respondens in hunc modum: Qua nam, inquit, ratione fiet, vt pariam Filium, quãdoquidem ita desponsa sum viro, quo cum nunc viuo, vt mihi tamen cũ eo nõ sit consuetudo connubialis? Placet enim vtriq; castitas, & hanc felicitatem nobis, si liceret, cuperemus esse perpetuam. Docet igitur modum Angelus, & de virginitate scrupulũ eximit virginis. Spiritus sanctus, inquit, superueniet in te. Nihil hic ô virgo geretur iuxta communem naturæ cursum, cælestis erit partus, ex cælesti peragetur opifice, continget tibi felicissima fœcunditas absque vllo virginitatis detrimento. Non erit opus ad diuinum conceptum vllo viri mortalis semine, sed Spiritus sanctus cælitus illabetur in te, inque tuo vtero, velut in officina cælesti, sacri fœtus mirabile opificiũ peraget, ac pro mariti corporali amplexu obũbrabit tibi altissimus, sic immensam virtutem suam ad humanæ naturæ modum attemperans, vt cõgressum sustinere posit. Vbi libido intercedit coitu, ibi quod nascitur, immundum nascitur, & peccato obnoxiũ. Cæterũ quod ex te nascetur, quoniam ex spirituali sanctissimoque complexu Altissimi concipietur ex opificio sancti Spiritus, qui sanctificat omnia, mox sanctum erit, vt conceptũ fuerit, ac propter corpus humanum de tui corporis substãtia desumptum rectè dicetur Filius virginis, ac Filius hominis. Cæterùm propter æternam à Patre genituram idem ipse vocabitur Filius Dei. *Et ecce Elizabeth cognata tua, &c.* Ad tantæ rei confirmatioem adijcit exemplum. Elizabeth, inquit, simul Deus dignationis suæ miraculũ ostenderat, quę cùm anus esset, iam deploratæ sterilitatis, præter omnem spem, præter naturæ vires, Deo promittente concepit filium, vt intelligerent omnes nihil esse tam incredibile apud homines, quod non præstet diuina virtus, si voluerit. His auditis dixit Maria: *Ecce ancilla Domini fiat mihi secundum verbum tuum.* Simulque cũ dicto peractus est insensibiliter cælestis ille conceptus, tot retrò sæculis promissus. Cantemus igitur iam: Cõfiteor tibi Domine, quoniã iratus est mihi, conuersus est furor tuus, & consolatus es me. A tempore, quo Adam mandatum tuum transgressus est, iratus humano generi promisisti quidem Filiũ tuum mox ab homine lapso, sed dum in longum extrahis promissionem, visus es prorsus oblitus misericordiæ tuæ. Nunc in legatione hac conuersus est furor tuus, & consolatus es me. Ecce Deus Saluator meus, ecce Emanuel

nuel iste, puer hic conceptus hodie in vtero virginis Saluator meus, ipse diabolo spolia detrahet, ipse iugum oneris eius, & virgam humeri illius, & sceptrum exactoris superabit in abscódita manu, quemadmodum olim fecit tempore Madian. Multa iam quidem incutiunt terrorem peccatum, lex arguens peccatum diabolus, mors, infernus, verùm fretus Emanuele fiducialiter agam, in Emanuele respiciens non timebo, quia fortitudo mea, & laus mea Dominus, per ipsum quidquid formidabile est, superare potero. Ipsi acceptum fero, quòd in medijs malis fidere audeam, quòd bono animo expectem mortem, quod fortis sim aduersus mundú, carnem, diabolum. Ipse factus est mihi in salutem. Haurietis aquas in gaudio de fontibus Saluatoris, abundantissimè accipietis consolationem, & dulcedinem spiritus. Dicetis in illo die: Confitemini Domino, & inuocate nomen illius. Notas facite in populis adinuentiones eius, hoc est, molimina eius & studia, opera hæc liberationis & misericordiæ, quod descenderit in vterum virginis, quò impleret promissum suum. Memento quoniam excelsum est nomen eius. Ne inquam excidat è memoria beneficium hoc, quia magnum est. Cantate Domino, quoniam magnificè fecit, quia seipsum dedit, quo maius dare potuit nihil. Annunciate hoc in vniuersa terra. Exulta & lauda habitatio Sion, quia magnus in medio tui sanctus Israel. Hoc carmine seu epiphonemate tractatum suum de Emanuéle, qui cœpit capit. 7. concludit Esaias, & recitare vobis volui, vt cum propheta discatis gratias agere Deo pro beneficio hoc tam memorabili super misericordia & veritate ipsius: illam in promittendo liberatorem hác in præstando declarauit. Ipsi honor & gloria in sæcula sæculorum, Amen.

DE ASSVMPTIONE
D. Virginis, Homilia prima.

Optarem ego Patres talé vobis hodie concionatorem, qualé vetus habuit lex, de quo legim⁹, quòd verbú illius quasi facula ardebat. Vel saltem talem qualem posteriora tulêre sæcula, cuius laus est in ecclesia, quòd ab ore eius dulcis vt mel fluat oratio. Confundar enim ego dú altera iam vice locum hunc conscendo, qui iuuenis sum pollutus labijs, & nó vt ille in medio populi polluta labia habentis, sed in congregatione consisto doctorum & sacerdotum Dei & cleri eius. Sed mihi confusio faciei meæ dummodo impleam sanctæ obedientiæ mandatum & ille magnificetur, qui solus potens est, magnificetur, inquam, in nobis, sicut gloriosè magnificatus est in Matre sua, quam terris hodie sublatam cælo intulit. Quo triumpho & apparatu, nouerút quidem cælestes illi spiritus, & quæ spectaculo interfuerunt animæ sanctæ, sed ab oculis nostris absconditum est. Vbi autem peruenerimus ad sanctam illam ciuitatem, tum qui viderunt annunciabunt nobis. Interim hic in exilio positi, quibus itineribus ad tantam gloriam perducta est, inuestigemus, atque id magis fuerit ex re nostra, vt qua ipsa præcesserit cognoscentes, illac & nos gressus dirigamus, vt salubriter quod c[illegible]pimus eloquamur gratiam imploremus [illegible]psam, quæ fontem gratiæ mundo effudit, virginé Mariam, Aue Maria.

Itinera per quæ gradiens diua Virgo, cælos atq; ipsos Angelorum choros hodie gloriosa transcendit, sunt Humilitas, Castitas, Charitas. Vt ab humilitate auspicemur, scriptum est, Omnis qui se humiliat exaltabitur. Via ergo ad summa, est humilitas: sed nunquid ad idem sublimitatis fastigium euehit humilitas quotquot ipsius semitas ingrediútur? Minimè. Et in promptu ratio est, quia non æquè omnes in ijs progrediuntur, & quispiam diligés sui inspector notam incipiat habere miseriam suam, captiuitatem suam, fœditatem suam, atque ex hac sui vera cognitione sibi vilescere incipiat, hic pedem quidem posuit in via humilitatis, si procul ante se videt in eadem via ambulantes alios, illos nimirum, qui non solùm miseros se agnoscunt & peccatores, sed etiam non refugiunt & haberi tales & dici quales se agnoscunt, imò gaudent vt i sentiunt, hoc quod de se intus habet iudicium, foris approbari ab alijs: quod fit dum despiciuntur, contemnuntur, & veluti purgamenta reijciuntur. Multum hi promouerunt sed nondum peruenerunt ad summum nondum attigerunt cacumen, vident & ipsi & quidem longe ante se alios in multa pulchritudine gradientes, sanctos videlicet viros segregatos à peccatoribus, in virtute constitutos ac consummatos, quos non pondus peccatorum, sed amor inclinat virtutis, qui cæteris cum præstent, similes se æstimant cæterorú, nihil præ cæteris sibi arrogant, infra alios se deijciunt: Viri isti circa fastigium perambulant. Sed vbi terrarum hos inueniemus? In primis quotusquisque mortalium est, qui se noscere velit? Quis non dicit diues sum, & nullius egeo? cum interim verè miser sit & miserabilis & pauper & cæcus & nudus.

Luc. 14. c. & 18. s.

Et sint quantumuis multi, qui nouerint seipsos. Num vnum ex mille reperire poteris, qui talis haberi velit ab alijs & dici, qualis ipse in oculis suis est? Audis Hypocrita es, & tua ipsius attestante conscientia es Hypocrita, & statim deijceris animo & vix longo tépore concoquere vales leue adeò verbum, quod simul cum dicto in auras euanuit. Audis rursus ab alijs laudari simulatam tuam sanctitatem & pharisaicam Iustitiam, & continuó gaudes in sinu tuo, sciensque ac prudens falsum de te approbas iudicium. En humilitas nostra. Iam si vix inuenias, qui non in fecibus suis sibi non placeat, qui non in paupertate sua diues haberi velit, vbi reperies qui in diuitijs pauperem, in sublimitate humilem se exhibeat? Si inueniantur, nouit Dominus, Audacter audeo dicere, vix A[illegible]olos eò deuenisse humilitatis, præse[illegible] cùm vas illud electionis, quo in ipso deprimeretur elationis spiritus, opus habuerit angelo se colaphizante. *Ne*, inquit, *magnitudo reuelationum extollat me, datus est mihi stimulus carnis meæ, angelus sathanæ vt me colaphizet*. Verùm siue pauci, siue multi inueniantur huius viæ viri, seu etiam fœminę, hoc certum est, primam esse quam nunc prædicamus virginem Mariam. De hac dictum est, & verè dictum est, quod fuerit plena gratia, benedicta inter mulieres. Habebat ergo vnde præ cæteris gloriari poterat, sed nunquid fecit? tantum hoc abest, vt plenitudinem gratię ne agnouerit quidem. Vnde audita magnifica illa ab angelo salutatione. *Aue Maria gratia plena, cogitabat*, ait Lucas, *qualis esset ea salutatio*, & quale id esset, quod sibi tribuebatur. Nec plena tantum gratia, sed plena quoque Deo fuit. Nam emissa voce illa: *Ecce ancilla Domini fiat mihi secundum verbum tuum*, impleuit Vterum eius Filius altissimi. Sed quid? Nunquid sicut vterus eius, ita animus quoq; intumuit in tantæ prolis susceptione? Audi quid de ea subijciat Euangelista. *Exurgens Maria abijt in montana cum festinatione in ciuitatem Iuda, & intrauit in domum Zachariæ & salutauit Elizabeth*. En nec corporis teneritudo, nec pondus ventris, nec viæ asperitas, & montium adscensus difficilis, officium in ea impedire potuerunt. humilitatis erat quòd inuisebat Elizabeth, quod superior veniebat ad inferiorem, quòd mater Domini ad matrem serui, nec venit tantùm, sed & mansit cum ea quasi mensibus tribus. Quid interim agebat? Vtique omni sedulitate inseruiebat cognatæ. Venerat propter officium, inhærebat officio. Et vt singularem omninò in ea agnoscas humilitatem, scimus quòd assurgere soleat virtus commendata, commendat eam mirum in modum Elizabeth, miratur humilitatem, fidem prædicat: *Benedicta tu*

2.Cor.12.

Luc.1.c.

ait, *inter mulieres, et benedictus fructus ventris tui. Et vnde hoc mihi vt veniat Mater Domini mei ad me? Beata quæ credidisti, quoniam perficientur ea, quæ dicta sunt tibi à Domino*. Magna sunt hæc, nihil tamen magni ob hæc de se sentit virgo beata. Multa tribuuntur ei, ipsa tamen nihil tribuit sibi, sed omnem fœlicitatis suæ gloriã, & totum hoc quod habet, in eum transfundit, cui vni debet omnia: *Magnificat*, ait, *anima mea Dominum, Et exultauit spiritus meus in Deo salutari meo. Quia respexit humilitatem ancillæ suæ*. Hæc est humilitas quam prædicamus, cui parem non inuenies in terra, sed nec in cælo quidem, quippe cùm ipsi etiam Angeli in hoc munere inueniantur omnes inferiores, & propterea minùs admiranda est, si cum hac, eorum conferatur humilitas. Ex his cócludamus quod proposuimus. Ostendimus ex Euangelio viam ad summa esse humilitatem, quia scriptum est: Omnis qui se humiliat, exaltabitur. Hoc si verum est, vt certissimè verùm est: Nónne quò magis quis se humiliat, hoc magis exaltabitur? Sic sanè. Vnde rursus scriptum est: *Qui minor est inter vos omnes, hic maior est*. Cùm ergo D. Virgo omnes omninò non homines tantùm mortales, sed ipsos quoque beatos Angelos humilitate antecesserit, nónne præire debuit & gloria? Debuit certè & præcessit. Exaltata est enim hodie, quemadmodum canit mater nostra Ecclesia, super choros Angelorum in cælestia regna. En quò euehit humilitas. Miramur dum hæc legimus aut audimus, sed vtinam admiratio excitet amorem, amor adducat æmulationem. Omnes magni esse volumus, hic laborat vt fiat canonicus, ille vt præpositus, alius vt abbas, quotquot sumus ad alta adspiramus. En proposita est hodie via, & ex æquo omnibus proposita est, via inquam quæ euehit non ad paruas quales iam commemorauimus dignitates, sed ad regnum nec qualecunque regnum, sed æternum in cælis. Et via hæc facilis est. Quid enim facilius quàm descendere? Nec facilis tantum, sed & imprimis tuta. Humilias te, nemo inuidet, nemo insidias struit, nemo malum aliquod molitur. Quis enim ei nocere quærat, qui nihil earum rerum, ob quas tumultuatur mundus, ambit? Quis illi inuideat, qui nemini vnquam se præponit? amamus, fouemus, amplectimur omnes hominem huiusmodi. Et cum hæc ita sint, nos curuæ in terris animæ hac dimissa, vias eligimus laboriosas & difficiles, illas nimirum quibus ad diuitias itur, honores, beneficia. Viæ istæ difficiles sunt, quia eleuatę, semper auté ascensus difficilis. Nec difficiles tãtùm, sed & plenæ insidijs, imò vix pedem in eis posueris, & statim exurget, qui ex aduerso se tibi opponat, qui litem statuat, qui armata adeoq; ærata prece

Luc.14.c. & 18.c.

Luc.9.f.

fores

fores pulset potentum, vt à possessione te excludat, & (quod omnium infelicissimum est) vbi ad votum tuum in altum euexerint, ad ima te præcipitant, hoc est, ad tartara, sicut scriptum est: *Omnis qui se exaltat, humiliabitur.* Sed omissis querimonijs institutum cursum perficiamus, & gressus hinc dirigamus in viam castitatis.

Luc. 14. c.

Castitatis semitæ pulchræ sunt & amabiles, à terra ad cælum vsque porrectæ, vnde & certo calle eò deducunt ambulantes per ipsas, sicut scriptum est: *Quis ascendit in montem Domini, aut quis stabit in loco sancto eius?* Respódet Propheta: *Mundus manibus & mundus corde:* Sic enim habet translatio Pagnini & mirè dixit Propheta, Mundus manibus, & mundus corde, & non modò, mundus corpore & mundus corde, cùm tamen hoc vt putamus significare voluerit, videlicet vt intelligas, quod nisi manus solicitè seruaueris, & in unu quasi captiuas tenueris, & mundas prorsus à contactibus, diu castitas, que in carne est, tuta esse non poterit. Duplicem ergo castitaté hoc versu expresit Propheta, carnis videlicet & mentis. Vtraque excellenter viguit in Maria. Si carnis in ea spectes castitatem, mundissima virgo fuit.

Psal. 23. c.

Discimus hoc ex Euangelio, Mittitur ad eam Gabriel Angelus, qui ingressus conclaue primò salutat eam, deinde Filium promittit dicens: *Ecce concipies in vtero & paries Filium, & vocabis nomen eius Iesum:* atque vt animum Virginis ad assensum facilius inclinet, edocet quantus futurus sit, quem ex ipsa nasciturum nunciat: *Hic erit magnus*, inquit, *& Filius altissimi vocabitur, & dabit illi Dominus Deus sedem Dauid Patris eius, & regnabit in domo Iacob in æternũ, & regni eius non erit finis.* Quæ obsecro virgo tam casta, quæ spe tantæ prolis non libens virginitatis suæ iacturam faciat? Quæ puella sic maritales abhorrens thalamos, quæ vt mater Dei efficiatur, non pleno corde torum ambiat? At non ita virgo beata, vox eius est: Quomodo fiet istud, quoniã virum nó cognosco? Quonam pacto ait hæc promissio, qua Filium mihi polliceris, in me implebitur? ego enim virum non cognosco.

Luc. 1. c.

Quid est virum non cognosco? An hoc videlicet, absq; viro & innupta sum? Minimè, sed votum & animi mei propositum est, virum in æternum non cognoscere, ne sobolis quidem desiderio aut posteritatis amore. Nam si illud prius tantùm significare voluisset, nulla erat quærendi ratio, quomodo id fieret: & caussa quæ infertur nulla erit quia & iam tum nupta erat, & viro desponsata. Et etiam si innupta fuisset, nubere poterat, atque ita ex viri consortio concipere, & effici mater.

Magnum itaque hic testimonium habemus virginitatis Mariæ, atque adeò magnũ, vt vel vnicum hoc sufficiat, ad perpetuam ipsius integritatem adstruẽdam. Cuius enim animus Angelo Filium promittente, & talem Filium, Filium Dei non titubauit, aliã vnquam re labefactari ipsum potuisse credendum est? Virgo quæ non inflectitur magnis promissis ducis alicuius, vel regis, vel principis terræ, inclinari illa poterit vilibus promissis hominis alicuius plebei? Puella quæ castitatem suam prætulit sedibus & regnis, commutabit eam aliquando oblatis paucis iugeribus terræ? En quam forte tenemus argumentum perpetuæ virginitatis Mariæ. Huic idem adde, quòd ipsa omnium prima castitatem suam Domino consecrauit: alias enim ante ipsam huiusmodi virgines ignorat sacra Scriptura. Si autem primitiæ virginum inuenitur, ipsa ergo & inter virgines præcipua: Primitiæ enim in omni re semper excellunt. Hinc primitiæ resurgentium CHRISTVS: primitiæ credentium Apostoli. Et quomodo non præcipua, ex cuius sanguinibus virgineum illud corpus, quod vnigenitus Filius Dei nexu indissolubili sibi vniuit operatione Spiritus formatum est? Sicut Scriptum est: *Spiritus sanctus superueniet in te, & virtus altissimi obumbrabit tibi, ideoque & quod nascetur ex te sanctum, vocabitur Filius Dei.* Ex quo & hoc discimus, quòd in ea virginitas cum fœcunditate coniuncta est, vt eadem sit Virgo & Mater, & quidem Mater Dei. Quantæ ergo huius sunt gloriæ, quæ parem si incorruptam carnis integritatem spectes, non habet super terram, imò nec parem etiam si interioris hominis cõsideres castitaté. Castitaté interioris hominis vocamus generaliter puritaté mentis, quemadmodum Apostolus Paulus dum ait: *Despondi vos vni viro virginem castam exhibere Christo.* Quod dicimus palàm erit, si duos produxerimus, qui in castitate fuêre præcipui. Hi sunt Ioannes Baptista & Euangelista. Vterque castitatis suæ testimonium habet in Euangelio. Hic quòd vnicè adamabatur à Domino, vnde & super pectus dominicum in cœna recubuisse legitur. Ille quòd eremi cultor extiterit etiam dum puer, ne leui saltem maculare vitam flamine posset. Magna & quæ nunquam satis laudari potest amborum puritas, sed neque huius, neque illius cum hac, quam nunc prædicamus, vel conferenda semel est. Imprimis nónne dilectus ille discipulus in fæcibus iacuit toto illo tempore, quo clausus viuebat intra parentis viscera? Nónne & Baptista, qui purus prodijt ex vtero, impurus in vtero conceptus est, vt meritò dicere cum Dauid poterat: *In iniquitatibus conceptus sum & in peccatis concepit me mater mea?* Deinde quod ad rem magis facit, nóneam-

2. Cor. 11.

Psal. 50. a.

nebris egisti, ipse publicè velut in theatro spectanda exhibebit toti mundo. Sed dum hæc sequimur, institutum cursum deserimus, & propterea vnde digressi sumus reuertamur.

Ostendimus iter directum ad cælum esse castitatem, quia cùm Propheta proposuisset sibi: *Quis ascendet in montem Domini, aut quis stabit in loco sancto eius?* subiecit, *Mundus manibus & mundo corde*. Ostendimus deinde Virginem Mariam cæteris altius viam hanc cõscendisse: Superauit enim castitatem cõiugatorum, quia Virgo fuit: Virginum, quia primitiæ virginum: angelorum, quia quam illi ex conditione possident puritatem, ipsa ex viribus arbitrij adiuta per gratiam obtinuit, & hoc in terra cui maledixit Deus; quod scimus eminentioris esse meriti. Vnde concludimus ipsam eminentiorem quoque præ omnibus omninò & Angelis & hominibus in cælo tenere locum, Deoque qui incorruptionis fons est, proximam esse, quia à corruptione & mentis & corporis longissimè inuenitur remota. Incorruptio autem sicut dicit Scriptura, facit esse proximum Deo. Restat iam tertia via, quam tantopere olim Corinthijs commendauit Apostolus, videlicet via charitatis, hæc vt ex Scripturis discimus, discernit inter filios regni & perditionis. Extra hanc quicunque est, ad corpus pertinet diaboli: In hac quisquis inuenitur, membrum Christi est: imò vnum est cum Christo, sicut scriptum est: *Deus charitas est, & qui manet in charitate, in Deo manet, & Deus in eo*. Hanc ingressi sunt, quotquot ab initio placuerunt Deo. Sed omnes longè post tergum reliquit Virgo Maria. Non enim satis habuit cor liberum seruare ab amore rerum præsentium, ita quòd nihil vnquam quiescere fineret vel in mente, vel in anima, quòd quoquo modo Dei aduersaretur dilectioni: hoc siquidem est omnium, qui in via charitatis vel prima posuére vestigia. Non etiam satis habuit omnes animæ vires subindè in Deum surrigere, atque in diuinæ bonitatis contemplatione suspensas tenere, & in illa suaui contemplatione ex intimis viscerum medullis, & se omnemque vitam suam & actiones vniuersas Deo sacrificare. Nam & hoc est omnium, qui vel parum in via hac sunt progressi. Sed tanti omninò fecit Deum in corde suo, vt omnia prorsus, quæ libertatem spiritus quoquo modo impedire possent, & à iugi contemplatione Dei vel modicum suspendere, à se plane abdicaret. Vnde scriptum est: *Maria optimam partem elegit, quæ non auferetur ab ea*. Nemo miretur quòd hæc, quæ de Maria quæ cognominatur Magdalena scripta sunt, ad Matrem Saluatoris referamus. Nam & hoc facit Ecclesia. Luc. 18. g.

Et quid vetat ei hæc accommodare, in quam multò rectiùs, quàm in eam de qua primò scripta sunt, competant? Multum quidem dilexit Magdalena, sed quoties hęc in dilecti complexu impeditur vim passa, quamuis non superata à concupiscentijs è carne sursum ebullientibus. Nec ipsa solùm hæc passa est, sed & quotquot ante ipsam sancti, imò & illi, qui primitias spiritus acceperunt, authores fidei nostræ Apostoli. Scimus enim quis ex illis dixerit: *Non quod volo bonum, hoc ago, sed quod odi malum, illud facio.* Rursus, *Condelector legi Dei secundum interiorem hominem. Video autem aliam legem in membris meis repugnantem legi mentis meæ, & captiuantem me in lege peccati*, adeò quod exclamare coactus fuerit: *Infœlix ego homo, quis me liberabit de corpore mortis huius?* Licet igitur Magdalena optimam in terra elegerit partem, quæ quidem in hoc est, vt totus homo iugiter inhæreat Deo: licet & alij quam plures hanc elegerint, eius gratia rebus suis se nudantes, & illas abdicantes, tamen nec illa, nec isti hanc possederunt in ea plenitudine pace & tranquillitate, in qua possedit Virgo beata, vt quæ sola omnes animæ suæ vires secundum legem Dei plenè compositas habuerit. Nam sine peccato, quod concupiscentiam inuexit, cõcepta fuit. Sed dixeris: Hæc puriorẽ demonstrant dilectionem, non fortiorem aut ardentiorem. Fortis dilectio est, & ardẽs charitas, quam aquæ multæ extinguere non valent, nec flumina obruere, sicut in Canticis scriptum est. Inundauerunt aquæ & turbata est in Apostolis charitas, irruerunt flumina & obruta est dilectio. In hac quam nos prædicamus, neque obrui potuit, neque extingui, imò nec turbari. Fugiunt illi, hæc sola non fugit: scandalizantur illi, hæc non scandalizatur: deserunt illi, non deserit ista: ad crucem sequitur, in morte adhæret, parata mori etiam & ipsa. Rursus hic dicis: Tum necdum induti erant Apostoli virtute ex alto. Rom. 7. Cant. 8. c.

Induti virtute ex alto Apostoli, & qui eos sequuti sunt martyres, qua in re ardentem in Deum dilectionem magis ostenderunt, quàm quòd pro eius amore suas ceruices subijcere securibus, aut ferienti gladio colla præbuére? Magna profectò charitas est, & fortis, vt mors, ipsorum dilectio. Sed maius dilectionis argumentum habeo in diua Virgine: Illi siquidem carnem quam semel corrumpi necessum erat, cædendã præbuérunt: hæc animam quæ corruptionem nescit, transuerberandam exposuit pro dilecti amore. Nam impleta in ea est prophetia iusti Simonis: *Et tuam ipsius animam pertransibit gladius*. Et vultis certius aliquid de huius dilectione cognoscere? Considerate, quòd hæc ipsum dilectionis fontem de Luc. 2. e.

 se genuit,

se genuit,& mundo editum sacro vbere suo lactauit.

Ex huius consideratione cognoscetis nec Angelorum charitatem, non eorum solùm, qui in ministerium emittuntur, sed nec ipsorum qui familiariùs Deo adsistunt, & ab incendio nomen habent, hoc est, ipsorum Seraphim cum hac conferri debere. Quòd autem non vsque infatigabiliter, sicut in Angelis, ita in virgine exeruerit se flãma charitatis, obstitit quæ in carne mortali agebatur peregrinatio: vbi per fidem ambulatur & non per speciem. Cum igitur secundum scripturas, tanti quisque est apud Deum, quanti ipse Deum in corde suo facit: Cumque nullus tum hominum tum Angelorum pluris fecerit Deum, quàm hæc quæ de se genuit Deum, clarum est ipsam primam esse apud Deum, & super omnes Angelorum choros eleuatam residere in cælestibus. O charitas, quàm magnæ virtutis & meriti es apud Deum, quæ sic in sublime euehis quos in valle hac impleueris. Verè dictum est de te: *Si dederit homo omnem substantiam domus suæ pro dilectione, quasi nihil despiciet eam.* Cant. 8. c. Hoc sentiunt, qui spiritum non huius mundi acceperunt, sed spiritum, qui ex Deo est: illi diuitias nihil esse dicunt in comparatione tui, aurum calcant tanquam arenam, tanquam lutum æstimant argentum, omnia vt stercora despiciunt, vt te possideant. Imò multi exeunt de terra sua, de cognatione sua, in terra morantur peregrina, parentum obliuiscuntur, deserunt fratres suos, sorores relinquunt, & seipsos denique vt apprehendant quam rebus omnibus chariorem habent charitatem, Verè filij non huius seculi, nec illius Adæ & infœlices Heuæ, quorũ oculi clausi fuerunt ad vera & æterna bona, atque in vmbras rerum temporalium aperti, sed filij lucis, Filij Patris, qui in cælis est, à quo & adoptati sunt, qui & hæredes ipsos instituit, & reges regni cælorum fecit, vnde & in cælo eorum mens est & animus, licet corpore nobiscum versentur in terris. Sed tempus est vt dicendi finem faciamus. Diximus quibus itineribus D. Virgo ad gloriam perducta est, & super Angelorum choros euecta in cælestibus. Vnum superest, vt per quæ illa incessit, per ea & nos ambulemus, videlicet vt sectemur humilitatẽ, amemus castitatem, amplectamur charitatem. Sic fiet vt eò nos perueniamus, quò ipsa iam ingressa est, hoc est, ad regnum æterni Dei, vbi perenniter cum Sanctis lætabimur in gloria, Amen.

DE ASSVMPTIONE
D. Virginis, Homilia secunda.

Quæ est ista, quæ adscendit de deserto, delicijs affluens, innixa super dilectum suum? Cant. 8. c.

Ox hęc angelorum est, non quidẽ quęrentium doceri, sed præ nouitate rei stupentium. Siquidem res noua planè & insolẽs in deserto reperiri delicias. Et inueniatur in deserto rosa interdum vel liliũ, nunquid illum spirabit odorem, nunquid candorem illum referet quem lilia conualliũ? mirantur proinde Angeli, quum è deserto adscendat, delicijs hãc affluere, & talib. delicijs quas nec agnoscũt in terra sua. Non minor vos auditores optimi capiet admiratio, si cognoueritis quid sit desertum hoc vnde adscendit. Quæ item deliciæ quib. affluere scribitur D. Virgo. Quare visum nobis est vtrumq; paucis explicare vt in admirationem abducti, magnificè sentire discatis de Virgine.

DEsertum (vt quod primo loco proposuimus, primùm quoque absoluamus) est mundus iste. Quod dicimus, mirum videri potest homini carnali, hoc est, illi quẽ terrena voluptas oblectat, qualem cap. 12. describit Euangelium secundum Lucam, quam & ita loquentem facit: *Anima habes multa bona reposita in annos plurimos, requiesce, comede, bibe, epulare.* Quales quoque describit liber Sapientiæ cap. 2. quos & mutuò sese exhortãtes inducit his verbis: *Venite & fruamur bonis quæ sunt, & vtamur creatura tanquam in iuuentute celeriter. Vino precioso & vnguentis nos impleamus, & non prætereat nos flos temporis. Coronemus nos rosis antequam marcescant, nullum pratum sit, quod nõ pertranseat luxuria nostra. Nemo vestrum exsors sit luxuriæ nostræ. Vbique relinquamus signa lætitiæ, quoniam hæc est pars nostra, & hæc est sors nostra.* His non desertum, sed Paradisus delitiarũ est mundus iste, & cuperent si liceret, perpetuò hic vitam degere, vnde & vehementer contristari eos videmus, dum hinc ipsis exeundum est. Scitis cuius illa sit vox. Siccine separas amara mors? Ac rursus illa.

Heu quæ tenebræ, quantus horror irruit,
Quæ punctiones cor fatiscens lancinant.
Ah flos iuuentæ, iámne compellor mori?
Blandumq́, quidquid fuit, & est, relinquere?
O dulce lumen, iámne cogar emori?
Qui multa lustra adhuc putabam viuere?
Heu vita fallax, quomodo breuißimo
Euanuisti prorsus instar somnij.

Verùm

Verùm licet his non videatur, verè interim desertum est mundus iste. Quid enim? Nónne horrida, atque à feris & bestijs inhabitata loca vulgo deserta appellamus? Certè Esaias significare volens Babylonem in solitudinem redigendam, his verbis, ad hoc
Esai. 13. vsus est: *Requiescent ibi*, ait, *bestiæ, & replebuntur domus eorum draconibus, & habitabunt ibi strutiones, & pilosi saltabunt ibi, & respondebunt ibi vlulæ in ædibus eius, & Syrenæ in delubris voluptatis*, hoc est, in locis, in quibus coluerunt hactenus festa Veneris. Quæ Prophetæ descriptio si apta est, vt desertum sit, vbi cubilia sua posuêre bestiæ, dracones, strutiones, Fauni siue Satyri, Vlulæ ac Sirenę, vtique desertum erit mũdus iste, cùm ferarum hîc plena sint omnia, non dico huius generis, quod terreri iaculis, aut propulsari potest ferro. Siquidem nec Esaias per omnem locum descriptionis has feras significare voluit. Nã ציים tsijm, quod noster interpres, Septuaginta imitatus, bestias transtulit, Hebreæ linguæ periti dicunt, genera dæmonum significare, vel phantasmata, quemadmodum & nomen שעירים, scheirim, quod pilosos, & תנים thannim, quod vertit Sirenas, vt taceam iam de אחים ochim, quod Hieronymus dracones, Aquila Typhones, Septuaginta & Theodotio ἤχους, id est, clamores, vel sonitus. Iechiel, quem præceptorem suum vocat Capnion, cercopes. Alij Marticheras. Multi feles marinos interpretati sunt. Symmachus cùm nihil certi inueniret, quid significaret, dimisit verbum absq; interpretatione, sicut & Ionathas Chaldæus, nisi quòd hic more Chaldæorum mutauit m, in n, dicens Ochin. Nicolaus de Lyra scripsit, aues esse grandes corpore grauesque, solitudinem amantes. In tanta diuersitate, quę ignorantiã eius nominis אחה oach, palàm profitetur, putarem ego non arguendum, qui modestè assereret ipso vocabulo Hebraico genera dæmonum significari, cùm in descriptione tot sint voces, quæ hunc inuitent, in primis ציים tsijm, deinde שעירים Scheirim, postremò תנים thannim de quibus iã disseruimus, quibus & Diuus Hieronymus motus, sic scripsit in commentarijs: Per quæ omnia vastitatis, inquit, & solitudinis signa monstrantur, quòd tanta sit populatio vrbis quondam potentissimę, vt præ multitudine dæmonum, ac bestiarũ nullus in eam audeat pastorum, hoc est, deserti appetitor intrare. Quanquam igitur in translatione sua nusquam expresso nomine dæmones posuerit, voluit tamen non vno loco nominibus ferarum hos intelligi metaphoricõs. Quos si docuerimus per mundum istum vagari, ostensum erit, quod in orationis exordio assertũ à nobis est, nẽpè appellationem deserti rectè tribui mundo. Et quidem illustrem locum habemus hac de re Apostoli Pauli in Epistola, quam scripsit ad Ephes. cap. 2. *Et vos cùm essetis mortui delictis & peccatis vestris, in quibus aliquãdo ambulastis secundum sæculum mundi huius, secundum principem potestatis aeris huius spiritus, qui nunc operatur in filios diffidentiæ, conuiuificauit, &c.* Ephe. 2.A.

Cùm, inquit, *essetis mortui* per peccata, *in quibus olim ambulastis*, iuxta instinctum dæmonis, *cui potestas est in aere*, hoc est, qui in infima hac orbis parte regnat, non veluti dominus, sed vt tyrannus, *cui & potestas est spiritus illius, qui nunc agit in filios diffidentiæ*. Vel certè cùm essetis mortui per peccata, in quibus olim ambulastis iuxta instinctus illius, qui princeps est dæmonum, vt nomen ἐξουσίας, non qualitatis, sed substantiæ vocabulum sit, ad quod planè inuitat locus, qui est capite primo huius Epistolæ, vbi scribitur: Christus à Patre collocatus in cęlestibus supra omnem principatum & potestatem. Cui similis est ille in Epistola ad Colossenses capite secundo: *Estis in illo repleti, qui est caput omnis principatus & potestatis*. Quibus locis certum est vocabulum ἐξουσίας esse nomen rei, siue substantiæ, quemadmodum & capite 6. Episto. ad Ephes. & plerisque alijs. Quæ interpretatio si placet genitiuus aeris referendus erit ad principem. Secundũ principem dæmonum, qui & princeps est aeris. Deinde qui sequitur genitiuus (spiritus) ad aerem. Secũdum principem aeris, in quo degũt spiritus, qui nunc efficaces sunt in filijs diffidentiæ, vt sit enallage, siue heterosis numeri, aerq; dicatur spirituum ea phrasi, qua dicimus terram Barbarorum pro terra, quã Barbari inhabitant. Verùm siue ad hunc modũ interpreteris, siue vtrunque genitiuum (& aeris & spiritus) ad tertiũ referas, qui præcessit (potestatis) constanter retinetur dogma, quod adstruere conamur, nempè dęmones in hoc mundo, siue aere sedem suam habere, atq; in ijs, qui nolunt se præbere formandos Euangelio (hi siquidem sunt: οἱ τῆς ἀπειθείας.) operati homicidia, furta, adulteria, fornicationes, hæreses, & id genus alia. Atq; hanc Theologiam non hoc solùm loco tradit Apostolus, habet eandẽ cap. 6. nisi quòd ibi non in aere, sed in cælestibus eos degere dicat. Quòd ne cui negotiũ faciat, sciat hanc scripturæ sacræ phrasim esse, vt cælum appellet non solùm orbem solis, aut lunæ, aut in quo fixa sunt sydera, sed & locum, vbi venti, & nubes, & procellæ, & turbines sunt, quem Apostolus Petrus in posteriori sua Epistola tartarum appellat, quòd turbulentissimus sit ἀπὸ τοῦ ταράττειν, & Iudas ζόφον, id est, caliginem. Est enim obscurus & crassus, qui supra nos est aer, quò & transgressores angelos præcipitatos dicunt in hoc accedentes Theologiæ Paulinæ. 1. Pet. 2. A.

Quòd si cui loca hæc scripturæ, vt à nobis iam interpretata sunt, non satis faciant, legat commentarium Hieronymi super caput 6. Epistolæ ad Ephesios, vbi verè insignis est, atque inter cætera attendat, quid de loco dæmonum sentire dicat scholam theologorum. Cùm proposuisset suam de cælestibus sententiã, quò maiorem fidem faceret lectori, adiecit: Hæc omnium doctorum opinio est, quòd aer iste, qui cælum & terram medius diuidens, inane vocatur, plenus sit contrarijs fortitudinibus. Quis igitur neget mundum hunc desertum esse? Sanè quibus velamen illud, cuius in posteriori Epistola ad Corinthios meminit Apostolus, ablatum est ab oculis, vident horrorem loci, quare & gemunt nocte ac die, vnumq; hoc parturiunt, vt quàm citissimè hinc tollantur. Quod dico adductis in medium exemplis docerem, nisi scriptura his plena esset.

2.Cor.3.c.

Ne tamen omninò dissimulare videar ex multis vnum proponam. Legimus in psalmis: *Heu mihi quia incolatus meus prolongatus est, Habitaui cum habitantibus Cedar, &c.* Heu mihi, dolentis est, & quidem vehementer dolentis, quod indicat epithasis, quæ est in narratione causæ, quã alijs verbis hoc modo exprimere possumus. Quod malè me habet, quodq; gemo, hoc nempè est, quia incola sum, & multò iam tempore incola, atque incola terræ barbaræ, mundi nimirum huius. Sed adeóne molesta res, insuauis, ac tristis, degere in hoc mundo? Omninò, ait. Nã eremus est, nec quæuis, sed vasta, & horribilis, quam rectè Cedar dixeris, siue vastitatem, siue tenebras spectes vndique & vndique incubantes: *Habitaui*, inquit, *cum habitantibus Cedar, multùm incola fuit anima mea.* Quàm diuersa vox hæc ab ea Euripi, cuius in præcedentibus meminimus, quæ quò magis afficiat, attendere vos volo, cuius sit. Vox est Dauidis, cui, cùm rex esset, nihil earum rerum, quæ ad beatam in terris vitam faciunt, deesse poterat, siue hanc in diuitijs ponas, siue in honoribus, siue alijs rebus quibuscunque. Quod animaduersum, quantũ pondus habeat, tum demũ intelligimus, cùm ad nos referimus, quos harũ rerũ vel sola spes in mundo detinet, imò sic mundo affigit, vt non nisi vi auelli queamus. Quis enim nostrum volens egreditur? Quis nisi necessitate adact⁹, terras deserit? Heu miseros. Quàm parũ agnoscimus horrorẽ loci. Quàm parũ attẽdimus feras, quibus cum versamur, imò cum quibus lucta nobis est iugis & assidua. Hoc enim in Epist. quam ad Ephes. scripsit, docet Paulus, vbi & feras has (dæmones dico) nouo planè, & nusquã alibi reperto vocabulo κοσμοκράτορας appellat, quarum naturam & ingenium cognoscere, viresq; perspectas habere, cùm ad horrorem deserti faciat, placet de ijs hic disserere.

Psal.119

Ephe.6.b.

Platonici, vt videre est apud Apulæum, definierunt dæmones animalia esse, anima passiua, mente rationalia, corpore aerea, tẽpore æterna. Quorum sententiam ea parte, qua corpora ipsis affingũt (quanquam quibusdam in locis amplecti videatur Augustinus) nobis sequi non licet, vt qui certissimam definitionem habemus magni illius Dionysij, qui Paulo præceptore vsus fuit, atque in hisce rebus exactè ab ipso edoctus. Hic cap. 4. de diuinis nominibus intelligentias (sic enim Platonẽ imitatus angelos ipse vocat) definit ἀσωμάτους καὶ ἀΰλους, hoc est, incorporeas, materiæque expertes. Quod ne de bonis duntaxat dictum arbitretur quispiam, sciat ipsos transgressores angelos, eiusdem prorsus cum alijs naturæ esse iuxta Theologiam Damasceni libr. Orth. Fid. 2. cap. 3. & 4. Quorum vtriusque doctrinam planè probare videtur Scriptura. Canit siquidẽ in Psalmis Dauid, Deũ angelos suos, id est, eos, quos suis ministerijs deputauit, fecisse spiritus, hoc est, spirituales & incorporeos. Et ad Ephe. 6. Apostolus dæmones appellat spirituales astutias. *Nõ est nobis*, inquit, *colluctatio aduersus carnem & sanguinem, sed aduersus principes & potestates, aduersus mundi rectores tenebrarum harum, contra spiritualia nequitiæ in cælestibus*, hoc est, phrasi Hebræa, cõtra spirituales nequitias degentes in cælestibus. Quibus verbis & naturam dæmonum, & pariter ingenium expressit. Naturam, dũ ipsos spiritus dixit: ingenium, dum nequitias appellauit, vel potius versutias. Siquidem nequitia propriè ad libidinem & luxũ pertinet, quòd hæc vitia hominem perditum, & nihili declarẽt: πονηρία verò, qua voce vsus est Apostolus, preter malitiam, & versutiam, siue astutiam significat. Quam significationem hoc loco expressisse Apostolũ, inde manifestum est, quòd in præcedẽtibus μεθοδείας posuit. Est autem μεθοδεία, cùm quis ex insidijs aggreditur alium. Nã μεθόδευσαι fallere est, & per compendium, & abruptè adoriri, quod sanè arte fit. Et quia diaboli mille nocendi artes, multimoda ipsius ingenia, adinuentiones, fraudes, dolos, molimina significare volẽs Apostolus pluralem numerũ posuit, dicens methodias. Vt possitis stare aduersus methodias, aduersus assultus, seu insidias diaboli. Ob eandem causam vsus est enallage qualitatis, ipsum non astutum simpliciter, vel vafrum appellans, sed ipsam vafriciem, astutiam, siue versutiam. In cuius venena & fraudes intendẽs reliqua scriptura, ipsum nunc draconem, nunc serpentem, nunc colubrum, nunc vectem, nunc alijs atque alijs nominibus appellat. *In die illa*, ait Esaias, *visitabit Dominus in gladio suo duro, & grand.* Esa.27.a.

& grandi, & forti super Leuiathan serpentem tortuosum, hoc est, qui mille per meandros sese voluens, explorat nostra, quæque parum munita videt, ea in primis vt est callidus, oppugnat loca, vt cùm per illa irruperit, munitiora faciliùs capiat, & ad arcem cordis, & animæ perueniat. Si obscuriùs dictum est, quia in genere, dicam in specie, quò dicam clariùs.

Si abstinuerimus à corporum voluptate, seu libidine, per auaritiam, à qua minùs nos abhorrere videt, capere nititur. Quòd si & auaritiam cum voluptate contemnimus per luxuriam, quæ pro Deo ventrem colit, parum cautos aggreditur, cumque per hanc irrepserit, etiam illa, quæ fortia esse videbantur, expugnat.

Esset hîc locus dicendi, quanti & quales per ipsum deiecti sunt, non solùm laici, sed & monachi, sed & Episcopi, sed nimis excresceret oratio, quod cauere volẽtes, & reliquas versutiarum eius species, quas tamẽ in primis refert habere perspectas, prætermimus, & ad vires ipsius explicandas sermonem conuertimus, quas non vulgares esse inde colligimus, quòd ad has superandas opus sit gladio forti, duro, & grãdi: Sic enim habet Esaias cap. 27. Verba eius citauimus, atque iterum placet referre, quò exactiùs explanemus.

In die illa, ait, visitabit Dominus in gladio suo duro, & grandi, & forti super Leuiathan serpẽtem vectem, & super Leuiathan serpentem tortuosum, & occidet cœtum, qui est in mari. Hoc est, diabolum, qui in mundo vagatur. Quare diabolus dicatur draco, nam quod cœtũ hic vertit interpres capite 29. apud Ezechielem vertit draconem: *Ecce ego ad te Pharao draco magne qui cubas in medio fluminum tuorum.* Quare item dicatur serpens & vectis, in præcedentibus dictum est. Iam explicandũ, quare Leuiathan appelletur: id namque ad rem præsentẽ facit. Leuiathan talis Hebræis vox est, qualis est Latinis cœtus vel balæna, hoc est, significat cœtum, piscis genus vasto ac immani corpore, quamuis sint, qui non certum, sed quoduis genus in mari positum grande & vastum, voce hac significari dicant, vt sit vocabulum, quale Latinis est belua. Si quis consulat Scripturã, magis probabit, quod priori loco refertur, nihil tamen certi ex ea statui licet, hoc interim certum est à mole corporis inusitata nomen pisci impositum esse: Siquidem לוה lauach Hebræis est cumulare, & accesionibus augere Loca scripturæ, in quibus proprius vsus vocabuli huius reperitur, tria potissimùm sunt, quæ cùm ad cognitionem quoque faciant naturæ piscis, à qua metaphora huius loci ducta est, statui ea adducere. Primus est psalmo 173. cui⁹ initium est: *Benedic anima mea Dominum, &c.* in quo magnificentiam Dei ex duabus rebus proponit Dauid. Recenset primò opera Dei mirabilia, quæ in terra licet videre. Quem tractatum vbi epiphonemate conclusit, hoc nempè: *Quàm magnificata sunt opera tua Domine, omnia in sapientia fecisti, impleta est terra possessione tua. Adiecit, quæ in mari sunt admiranda.* Dixi de terra, inspiciatur, ait, iam mare, non minora videas ibi rerum miracula. Inter cætera est ibi Leuiathan, quem formasti vt luderet in mari. Nam pro dracone, quod noster vertit interpres, in Hebræo est Leuiathan. Et illud, ad illudendum ei: Græcè dictum est, Latinè vertisset ad ludendum in eo, nempè, mari, quòd spaciosum manibus, id est, flexibus sinuosum est. Hunc puto germanum esse sensum Psalmi, quãquam non ignorẽ commentarios figuratè de diabolo interpretari ad hunc modum: Inter reliquas creaturas mundi (nam hunc nomine maris intelligũt) formasti & diabolum, vt ludos nobis faciat. Secundus locus est psalmo 73. non minùs insignis: *Tu confregisti capita draconis,* (hîc rursus Leuiathan est in Hebreo) *dedisti eum escam populis Aethiopum.* Sensus psalmi hic est: Tibi Domine in manu est, facillimũ est tibi, modò velis, comprimere hostes nostros. Nam magna potes, & mirabilia fecisti, atque hoc recẽset ibi propheta, & inter cætera. Tu, inquit, potes facere, vt capiatur Leuiathan, & in frusta cõcisus mittatur etiam ad Aethiopas, qui longè dissiti sunt à mari. Hæc sanè loca faciunt ad intelligendam metaphoram Esaiæ. Nam Psalmo 103. cùm inter prima rerum miracula, quæ cernere est in mari, recenseatur Leuiathan.

Hoc verò 73. Psalmo, cùm ex ipsius deiectione adstruatur Dei potentia, grandis oportet belua sit, non mole corporis, sed & robore virium. Sunt tamen, qui & hunc locum figuratè interpretantur, per draconem intelligentes Pharaonem, per capita, ipsius proceres, vt alluserit Propheta ad notam Aegyptiorum subuersionẽ hoc sensu: Pharaonem & proceres eius demersisti in mari rubro, quibus de profundo pelagi rursus eductis, laniandos tradidisti exangues eorum artus carniuoris auiũ rostris ipsis coruis, vt populus Aethiopum periphrasis sit coruorum.

Tertius locus est apud Iob capite 40. atque hic omnium apertissimus est. *An extrahere poteris Leuiathan hamo, & fune ligabis linguam eius. Nunquid pones circulum in naribus eius? &c.* Vox Dei est ad ipsum Iob. Non est, inquit, hoc viriũ tuarũ, sed nec cuiusuis mortalium: ad superandum Leuiathan, diuina opus potentia. Describens deinde ipsam beluã: *Corpus, ait, illius quasi scuta fusilia, compactum squamis se premẽtibus: Vna vni cõiungitur, & ne spiraculum* Iob 41. b.

culum quidem incedit per eas: Vna alteri adhærebit, & tenentes se nequaquam separabuntur. Sternutatio eius splendor ignis, & oculi eius, vt palpebræ diluculi. De ore eius lampades procedunt sicut tædæ ignis accensæ. De naribus eius procedit fumus sicut ollæ succensæ atq; feruentis. Halitus eius prunas ardere facit, &c. Cùm apprehenderit eum gladius, subsistere non poterit, neq; hasta, neq; thorax. Reputabit enim quasi paleas ferrum, & quasi lignum putridum æs. Non fugabit eum vir sagittarius, in stipulum versi sunt ei lapides fundæ. Quasi stipulam æstimabit malleum, & deridebit vibrantem hastam, feruescere faciet quasi ollam profundum. Mare ponet quasi cùm vnguenta ebulliunt. Non est super terram potestas, quæ cõparetur ei, qui factus est, vt nullũ timeret. Ex hoc loco, qui naturã piscis, & proprietates ipsi⁹ exactè describit, facilè est cuius metaphoram explicare, quæ apud Esaiã est, nempè, quòd ob inuictum robur, & insuperabiles vires diaboli, ipsum Leuiathan appellârit.

Quòd autem & hunc locum de diabolo quidẽ interpretati sunt, vt Philippus presbyter, & plerique alij, nihil contra nos facit, cùm id fecerint per allegoriam rerum, quæ literæ velut basi innititur. Quanquam mirum est, quid hîc sequuti sint, cùm allegoria ferè peti soleat ex rebus gestis, nõ autem ex naturis rerum, sed istud alterius negotij est. Ob eandem causam robur scilicet & vires iuxta quosdam vectem ipsum vocauit. Vectibus portæ clauduntur, vectibus circumaguntur torcularia, vectibus onera gestantur, in quibus quia alij alia atque alia considerauerunt, aliter quoque & aliter interpretati sunt metaphoram. Hieronymus, quem in præcedẽtibus sequuti sumus, eam ob rationem dixit diabolum vectem à propheta vocatũ, quòd nihil in se recti habeat, ob quam causam etiam tortuosum appellauit. Hic respexit ad curuitatẽ palorũ, idem cap. 15. Esaiæ, vbi de Moab scribitur: *Vectes eius vsq; ad Segor.* Per vectes, robur, seu primores Moab intellexit, ibi in palis iste respexit, quòd sint robusti, quam significationem in translatione sua expresit hoc loco Theodotio, Super serpentem, inquit, robustum. Hunc Dominus semel occidet, atque tunc pax erit perpetua, secura, stabilis, tunc solidum gaudium, quod nunquam interrumpetur. Hæc est consolatio eorum, qui iam certantes contra diabolum, experiuntur, quàm sit difficilè superare vires ipsius, quàm sit difficilè fraudes ipsius euadere.

Non esse autẽ præsentis temporis, sed ad futurum sæculum pertinere discimus ex Apostolo Paulo, qui capite 6. Epistolæ ad Ephes. cuius aliquoties iam meminimus, hortatur eos, qui renati erant ad arma. Volo, inquit, vos arma capessere, nec vulgaria, sed arma manu Dei fabricata, nõ hastã tantùm, vel lanceam, sed omnia simul arma, quæ ad virum, seu militem pertinent: id enim significat πανοπλία, qua voce ibi vtitur Paulus. Quod deinde per partes explicãs, Volo, inquit, lumbos baltheo, pectus lorica, caput galea, pedes calceis, sinistram scuto, dexteram gladio muniri, gladio, inquit, spiritus. Nec miremini, quòd tam exactè instructos armis vos velim: magna causa est, pugna vobis est, non cum carne & sanguine, sed contra principatus, cõtra potestates, cõtra mundi rectores, id est, dæmones, siue dominos tenebrarum sæculi huius, contra spirituales versutias. Quid potuit dici vehementius? *Nõ est*, inquit, *nobis colluctatio aduersus carnem & sanguinẽ?* Sed quid, aut quomodo Paule? An nunquam expertus in te es, quanto impetu assurgat caro? quanta improbitate imperare conetur lex mẽbrorum? qua vi ad inhonesta trahat, quæ per corpus respersa est, cõcupiscentia? Nónne ob huius violentiã ipse ô bone exclamas: *Infelix ego homo, quis me liberabit de corpore mortis huius?* Nonne & in ea, quę ad Roma. est epistola doces inter carnem & spiritum perpetuam luctam esse, dum aliò spiritus, aliò inuitet caro? Quomodo ergo nunc ais, non est nobis colluctatio aduersus carnem & sanguinem? Adeóne citò omnium horum te cœpit obliuio? Nequaquam ait. Scio molestam vobis pugnam esse contra sanguinẽ & carnem, verùm collata cum ea, de qua nunc loquor, qua contra dæmones dimicamus, nulla est, tantæ sunt vires, tantæ sunt fraudes horum. Mirè Apostolus hoc loco duo hæc adiunxit, vires, & fraudes, imitatus in hoc Esaiam, qui non cõtentus dixisse Leuiathan, adiecit serpentem vectem, serpentem tortuosum, quod & Apostolum Petrum fecisse videmus, vbi ait: *Aduersarius vester diabolus tãquam leo rugiens circuit, quærens quem deuoret.* Quod dicit, circuit, seu obãbulat, acres insidias, & exactã ipsi⁹ fraudem explicat. Quod addit deinde (rugientis instar leonis) sæuitiam diaboli, fortitudinẽ ac robur declarat. Porrò nomine diaboli totum cœtum dæmonum significauit per heterosin. Quorum multitudinẽ si quis æstimare velit, cogitet, quanta sit ea, quæ inter cælum & terrã media est aeris regio, quæ sanè maxima est, & latissima: atque hæc, vt antè à nobis ostensum est, plena est cõtrariarum fortitudinum. Quàm igitur horribile desertum hoc, quod tot & tales, tam acres, tam truculentæ feræ inhabitant. Quàm horribile, inquam, desertum.

Ad Ro. 7. A

1. Pet. 5. b.

Obsecro vos auditores, si quispiam vestrum ita secum agente, non dico fortuna, sed cuius prouidentia cuncta gubernantur, Deo, deferretur in vastum aliquem locum, vbi non nisi lupos, quales vulgus intelligit, & vrsos & leones ac leęnas atq; horum catulos con-

los conspiceret, nec vllum sibi cerneret patere exitum, an nō totus rigesceret? Et quid sunt illæ feræ ad has collatæ? Illę carne pascuntur & sanguine, istæ glutiunt animas. Illæ certis temporibus excurrunt, dum nimirum fames extimulat. Istæ nunquam nō obambulant, quærentes, quem deuorent. Illæ aperto ferè Marte inuadunt, istæ ex insidijs aggrediuntur. Illæ conspici à nobis possunt, istæ nequaquam. Illæ cùm corpora habeāt, lædi, atque interimi queunt, istæ vulnerari non possunt, cùm spiritus sint: Illæ etiā dum vel maximè sæuiunt, si de grege vel agnum, vel caprum vorandum eis obijcias, desinunt insequi, istæ nunquam expleri valent. Illæ cùm bruta sint, excogitare nequeunt, istæ ingenio calliditatis suæ mille nocendi artes adinueniunt. Quantò igitur horribilius desertum hoc altero illo, atque huius talis deserti, qui incolæ sumus, diu in eo degere optamus, imò quasi nullum esset bellum, quasi nullæ starent contra nos instructæ acies, nugamur, deliciamur, ludimus, dissoluti incedimus, atque discincti. Quid dicam? hoc sanè, vel carere nos fide, vel occupatos omnium alijs non exercere hic ingenia nostra. Etenim cùm fides habeat oculos suos, si intenderemus, videremus per nebulam saltem Leuiathan immanem illam beluam caudam suam stringentem, flammas spirantem, concitantemq́ abyssum in caput nostrum. Videremus serpentem illum vectem, serpentem tortuosum miris modis per arctissimas rimulas insinuantem sese, ac mille meandris nitentem arcem ipsam cordis occupare. Videremus, vt semel dicam diabolum rugientis instar leonis obambulantem, explicantem nostra, perq́ue ea, quæ vel parent, vel minùs fortiter clausa sunt, irrumpētem, atque in omnia deinde se vertentem, vt quò cupit, perueniat, hoc est, ad arcem mentis, vt cùm eam obtinuerit, lambat sanguinem animarum nostrarum: Videremus, inquā, incorporales principatus, mundi Dominos, spirituales versutias, totum denique cœtum dæmonum stare contra nos in acie, dentibus stridere ac fremere, ignem spirare aduersus salutem nostrā. Videremus hæc neque vt iam ridere liberet, sed sumptis lachrymis plangeremus sortem nostram duram ac terribilem, plangeremus cum propheta tempus incolatus nostri extrahi, plangeremus & sublatis ad cæli sanctissima templa mentis nostræ oculis, tristes ac horrore pleni clamaremus diffisi viribus nostris: Exurge Domine, expugna, qui impugnant nos. Exurge Domine, appræhende arma & scutū, & deijce aduersarios nostros. Exurge in auxilium nobis. Quis enim hanc contra nos dæmonum pugnam vincere pręualet, nisi tua fuerit pro eo dextera dimicatum? Sed tempus est, vt tractatum hunc absoluamus.

Ostendimus appellationem deserti rectè tribui mundo, eò, quòd ferarum plena hîc sunt omnia, hocq́; horribilius desertū esse, quæ feræ istæ, siue naturam, siue ingenium, siue robur spectes, siue fraudes, siue sæuitiam, longè superēt nostri generis feras. Restat iam alterum, nimirum, vt dicamus, quæ sint deliciæ, quarum meminit thema, quod tractandum sumpsimus, atque vt vno verbo rē explicemus, deliciæ hæ virtutes sunt, humilitas, benignitas, modestia, mansuetudo, castitas, charitas, ac cæterę virtutum species, quæ multæ sunt, de quibus (non dico de omnibus: quis enim id posset?) sed de potissimis, cùm in alia quadam concione ex professo olim disseruimus, hoc loco nihil dicam. Puto enim plerosque vestrum meminisse: Argumentum concionis illius hoc erat: D. Virginem per humilitatem, castitatem, charitatem, quas excellētiùs etiam præ Angelis ipsam possidere demonstrabam ad summum sublimitatis fastigium euectā esse, & in cælestibus collocatam super omnem principatum, & potestatem, & virtutem, & dominationē super cherubim & seraphim, super omne denique, quod infra Deum est. Vestrûm iam est, singulas virtutum species percurrere, atque vbi vobis persuaseritis, excellentissimè has viguisse in Maria Virgine, oculos vestros ad desertum hoc transferre. Quod si feceritis, videbitis quàm optimo iure admirantur dicant Angeli. *Quæ est ista, quæ adscendit de deserto delicijs affluens?* Quæ est ista, quæ adscēdit de terra Cedar, de terra, cui aerea illa caligo, quæ plena ferarum est, vndique incubat: de terra horroris, in qua pugna aduersus diabolū quotidie geritur. Vbi aduersus iacula & tela conflictationibus assiduis dimicatur, vbi cum auaritia, cum impudicitia, cum ira, cum ambitione cōgressio est, cum carnalibus vitijs, cum illecebris sæcularib. assidua, & iugis, & molesta luctatio est, vbi obsessa mens hominis, & vndique zabuli infestatione vallata, vix occurrit singulis, vix resistit. *Cant. 3. 6.*

Si auaritia prostrata est, exurgit libido: Si libido compressa est, succedit ambitio: Si ambitio contempta est, ira exasperat, inflat superbia, vinolentia inuitat, &c. De hoc ergo deserto tam horribili, mundo videlicet adscendit. D. Virgo, delicijs, hoc est, virtutibus, vt diximus, affluens. Quare auditores optimi curemus, vt nos de hoc deserto delicijs affluentes adscendamus, quod det nobis Deus Pater, & Filius, & cæt. Amen.

SVPER

SVPER HANC SCRIPturam, Homilia.

Mihi absit gloriari, &c.

Ad Galat. 6.d.

Monet post Platonē Aristoteles, vt à prima statim ætate assuescamus discernere, quæ sint, de quib⁹ verè gaudem⁹, & de quibus verè dolemus, vt illa prosequamur, hæc fugiamus. Sanctissima sanè admonitio. Verū quęnam sint, de quibus verè gaudemus, neque hic, neque ille, sed nec cæterorum quispiam philosophorum, seu Ionicorum, seu Italicorum perspectū habuit. Tradiderunt quidem ipsi virtutem esse, de qua verè gaudemus, & rectè tradiderunt, sed quid sit virtus, non cognouerunt. Definierunt sanè eā esse habitum consentaneum rationi, atque hoc rursus rectè: verùm quid sit rationi cōsentaneum, inuenire haud potuerunt ignorantes naturæ, quæ per peccatum Adæ inualuit, corruptionem. Quod ergo illi tradere non potuerunt, nos hac concione demonstrare conabimur, occasionem nobis præbente, quæ de Beatiss. patre nostro cantata hodie est Epistola, cuius initium est,

Mihi absit gloriari, &c.

Ad Galat. 6.d. Dicturi, qua in re gloriandum, duximus operæprecium, si Paulum imitātes antè dicamus, quas ob res plerique mortaliū falsò glorientur. Et quidē in primis hîc occurrunt, qui gloriam suam ducūt, quòd diuitias, quòd magnificas ædes, feraces agros, montes vitibus scitè consitos, amœnos hortos, spaciosa pascua, numerosam pecudem possideant. Quòd vasa habeant preciosa tū aurea, tum argentea: quòd noui ac varij generis vestes, quòd picta stragula, quòd belluata tapeta, &c. Vanā esse horum gloriam hoc arguit, quòd morte intercipiatur. Verè enim dictum est: *Cùm morietur homo, non sumet*

Eccl. 10.b. *omnia*, hoc est, nihil earum rerum secum feret, quas hîc possidet, non aurum, nō argentum, non vasa docta celata manu, nō superba aulea, nō cætera, quæ gloriam suam ducit, vt rectè accinatur: *Neq; descendet cum eo gloria eius.* Vt iam taceam, quòd frequenter incendijs, sæpè bellis, non raro aquarū inundatione, sed & furū insidijs, sed & latronū impetu, vita manente incolumi, tollantur, diripiātur q;. Quod qui aduertit, quàm aptè incertas diuitias has appellârit, qui dixit: Diuitibus huius sæculi non altū sapere, ne-

1. ad Tim. 6.d. que sperare in incerto diuitiarum. Sed age picturā huius proferamus, vt res oculis subiecta magis afficiat. Pictura insignis est apud Lucam cap. 12. *Hominis cuiusdam diuitis vberes fructus ager attulit, & cogitabat intra se dicens: Quid faciam, quia nō habeo, quo congregem fructus meos? Et dixit, hoc faciam. Destruam horrea mea, & maiora faciā, & illuc congregabo omnia, quæ nata sunt mihi, & bona mea, & dicam animæ meæ: Anima, habes multa bona posita in annos plurimos requiesce, comede, bibe, epulare.* En velut in tabula depictum, imò velut in scenam productum gloriantem in diuitijs hominem. Sed nunquid verè gloriantem? Percurramus picturam, si fortè & hoc oculis exhibeat. *Dixit autem illi Deus: Stulte, hac nocte animam tuam repetam à te, quæ autem parasti, cuius erunt?* En reliquum picturæ, quæ nescio quid diuinum spirat, & si ante oculos sæpè versaretur diuitū, non dubito abduceret animos eorum à spe, quā ex incertis & falsis diuitijs conceperunt. Quid enim non falsas appellem, qui nihil minus, quàm diuitiæ sunt? Quis enim sapiens has vnquam eo loco habuit? imò quis vnquam concupiuit? Sed satis de his. Transeamus ad reges & principes, qui in potētia, seu fortitudine imperij gloriantur, qualem Pharaonem depingit prophetia Ezechielis: *Ecce ego ad te Pharao rex Aegypti, draco magne, qui cubas in medio fluminum tuorum*, id est, qui in his Eze. 29. a confidis, & gloriaris. Qualē quoque describit volumen Danielis ipsum Nabuchodonosor, quem & ita loquentem inducit: *Nónne hæc est Babylon ciuitas magna, quam ego ædificaui in domum regni, in robore fortitudinis meæ, & in gloria decoris mei?* Nónne hæc est, ait, Babylon ciuitas magna? Babylon (quemadmodū refert Herodotus, & alij, qui Græcas historias conscripsére) per quadrum sita, ab angulo vsque ad angulum muri, sedecim millia tenebat passuum, hoc est, simul per circuitum quadringenta octoginta: vt non minùs scitè, quàm verè de ea dixerit Aristoteles in Politicis, quòd magis regio clausa muris, quàm ciuitas esset. Murus coctili latere atq; interfuso bitumine cōpactus quinquaginta cōcubitorum crassitudine, ducentorum celsitudine, in singulos cubitos ternis digitis mensura ampliori, quàm nostra. Super quem circa oras extructæ erant dietæ singulariæ altrinsecus cōuersæ, inter quas tantum capedinis relinquebatur, vt quadriga interagi posit.

Dan. 14. f.

Descriptio Babylonis.

Eius per ambitum centum portæ stabant, æreæ omnes cum cardinibus itidem postibusq;, quapropter inter septem orbis specta cula numeratur. Arx siue capitolium eius vrbis est turris, cuius meminit Genesis cap. 11. quæ in altitudine quatuor millia dicitur tenere passuum. Describunt quoque ibi tēpla marmorea, aureas statuas, plateas lapidibus, auroque fulgentes, & multa alia, quę penè videntur incredibilia. De ditione nihil me necesse est dicere, cùm ob multitudinē

ciuita-

ciuitatum Esaias 14. capite, terram Babylonis, orbem appellat ciuitatum. Et capite 21. eandem mare vocat, quòd nimirum latissimè pateret regnum Babylonis. Omninò enim huc respexisse puto prophetam, & qui eum imitatus est Hieremiam, cum ait. *Desertum faciam mare Babylonis*, quanquam non ignorem alios aliter explicare metaphoram. Sed quorsum hæc? eò spectant vt sciamus, quòd si quis alius, hic gloriari potuerit in potentia.

Esai. 50. b

Hier. 51. c.

Sed nunquid potuit? audiamus scripturam. *Cum sermo adhuc esset in ore regis*, ille nimirum quem antè memorauimus: *Nónne hæc est Babylon ciuitas magna, &c. vox de cælo ruit, tibi dicitur Nabuchodonosor rex. Regnum tuum transibit à te, & ab hominibus eycient te, & cum bestijs & feris erit habitatio tua, fœnum quasi bos comedes.* Quæ omnia mox rebus expleta sunt: *Nam ipsa hora*, vt habet volumen Danielis, *ex hominibus electus est, & fœnum vt bos comedit, & rore cæli corpus eius infectum est.* Sed & Babylon à Dario rege Medorum Cyro Persarum Rege non multò post excisa est, cuius tragicam descriptionem habes apud Esaiam cap. 13. & 14. Rursus cap. 21. iterum cap. 47. vbi Babylonem velut Hecubam quandam facit à summa fœlicitate ad extremam deiectam miseriam. Eius capitis hoc est initium.

Esai. 47. A *Descende, sede in puluere virgo filia Babylon.* Quod est patri filia charissima, hoc tu fuisti orbi Babylon. Ab omnibus hactenus in delicijs habita es, non aliter quam puella adhuc viro incognita & intacta. Istud significatur in filia & virgine. *Descende, sede in terra.* Additur ratio. *Non est solium filia Chaldæorum.* Translatum est solium tuum ad Persas & Medos. *Filia Chaldæorum*, periphrasis est Babylonis: Nam à Chaldæis condita est atque extructa. *Tolle molam, & mole farinam*, hactenus habita es mollis ac tenera & cunctarum gentium manibus portata, terræ plantas vix imprimebas, alia iam vitæ ratio inducitur, de hinc molendæ farinæ operi insistendum tibi est: Duræ captiuitatis & extremæ seruitutis hoc est indicium, vt quæ quondam Regina & Domina regnorum fuerit, iam molendæ farinæ operi seruiat. Quanquam Hebræi molam figuratè accipiant, quòd scilicet in morem scorti, victorum libidini pateat Babylon. Caussam cur sic interpretentur afferunt, quia inquiunt, sequitur, *Denudat turpitudinem tuam*, quod aliter Aquila, aliter Symmachus, aliter Theodotio, aliter Septuaginta interpretati sunt, aliter rursus atque aliter ipse Hieronymus. Omnes autem sic interpretati sunt, vt proprietatem ac vim vocis Hebrææ nequaquam expresserint, non quòd deesset vocabulum, quo id possent, sed quòd in sancta scriptura sonaret turpitudinem, quæ ob verecundiam taceri vult, quare nec nos exprimemus ne polluamus aures vestras. Sequitur in Esaia: *Discoperi humerum, reuela crura, Transi flumina*, in captiuitatem. Mesopotamiam significat, quam latinè terrā inter amnes dicere possumus. *Reuelabitur ignominia tua.* Hanc quoque vocem ex obscœnis esse videas cap. 28. Exodi, *Facies & fœminalia linea, vt operiant carnem turpitudinis suæ à renibus vsque ad fæmora.* Et cap. 9. Genes. *Cùm vidisset Cham pater Chanaan verenda scilicet patris sui esse nudata, & cæ.* quod hic verenda, & superiori loco turpitudinem vertit. Hebræis eadem dictio est, quæ & hoc loci ponitur & versa ignominia tua. *Et videbitur opprobrium tuum.* Attendant hæc qui florent iam potentia, qui placent sibi, siue in episcopatu, siue in canonicatu, nec student mortificare membra sua, quæ sunt super terram, attendāt inquam, rursus dico attendant. Nā & ipsos respiciunt, quæ in Babylonem hic dicuntur, omniaq; si non secundum humilem literæ sensum, saltem intellecta pneumaticōs certo ordine in se expleri cernēt semel: Audiat canonicus elatus, audiet superbus abbas, audiet Episcopus, qui iactat iam potentiam suam, & placet sibi in examinibus populorum. *Descende, sede in puluere, descende, sede in terra, tolle molam, denuda turpitudinem tuam & cæt.* quæ apud Esaiam in typo Babylonis scribuntur. Et reuelabitur turpitudo ipsorum, & opprobrio patebunt sempiterno, Reuelabitur turpitudo eorum, non vni tantū populo, non vni genti duntaxat, non Leodiensibus solùm, virisúe Brabantis, sed toti orbi: Tum quod iam persuadere sibi nolunt, rebus ipsis discent, quòd omnis potētia puluis sit, & ad iram Dei, fauillæ ac cineri comparetur.

Esai 47. A

Esai. 47. A

Proposuimus duo genera hominū quorum alterum in diuitijs, alterum in potentia seu principatu gloriatur, quibus subijcimus tertium, & est eorum, qui nobilitate tument, hoc est, qui genus & proauos & fortia facta parentum iactant, hæcq; gloriam suam ducunt Quibus dicimus verè se posse gloriari, si nobilitas hominem commendaret apud Deum, quod iam longè abest. Nō enim propterea Deo gratior est quispiam, quia nobilis, nec minus gratus aliquis quia ignobilis: sed sine respectu nobilitatis atq; ignobilitatis, quæ secundum genus attenditur, quisque pro qualitate vitæ apud Deum æstimatur. Si is, qui nobilis est genere, vitam agat degenerem, hoc est, si vanitatem, luxū, pompam sæculi sectetur, odio habetur. Alius insequens, quod iustum est, quodq; lex diuina iubet, diligitur à Deo quantumuis ignobilis: atque hic vitæ, ille gehennæ adiudicatur. Docent hoc scripturæ, quæ negant προσωποληψίαν esse apud Deum, quæ multæ sunt, maximè in Paulinis litteris quibus

referendis superſedemus, vt locum ſecundum Matthæum, qui hac in re inſignis eſt, exactiùs liceat enarrare. Dicimus autem eū, qui eſt cap. 3. ea parte, qua mentio fit Phariſæorum & Saduçęorum, quorum hi à iuſtitia, illi à ſeparatione, quòd habitu & genere vitæ à cæteris differrent, ſic appellati ſunt. Quos cum vidiſſet Ioannes inter alios accedere Baptiſmum ſuum, ipſos non appellans: *Progenies*, ait, *viperarum. Quis demonſtrauit vobis fugere à ventura ira?* Id ſerpentium genus ita in parentis feſtinat exitium, vt aluo qua portatur exeſa, in vitam prodeat morte gignentis. Notat ergo eos immanitatis, quòd peremptores extiterint parentum, hoc eſt Prophetarum, à quibus ad veritatis lumen ducebantur. *Quis demonſtrauit vobis fugere à ventura ira?* Admirantis ſermo eſt, ac ſi dicat. Vnde hæc facta eſt repentè tanta conuerſio? Quis voluntates aſperas mitigauit? quis ad reſipiſcentiam induxit? Non hoc humanæ eſt artis opus, ſed diuinæ. Docens deinde quid facto opus ſit, vt indulgentiam conſequantur, & remiſsionem: *Facite*, inquit, *fructus dignos pœnitentiæ*: Non ait, Peccaſtis, ceſſate de hinc: nec ait, peccaſtis, agite pœnitentiā. Qui ſermo quàm prior plus multò complectitur, ſed dignos pœnitentia fructus exigit. Secundum molem peccati exhibe inquit pœnitentiam.

Matt. 3. b.

Non ſatis hic eſt leuiter dolere, opus eſt adhibere cilicia, ſaccos, cineres. Et quia nobilitate generis tumebant, reprimens tumorem illum, nolo inquit mihi dicatis: Genus ducimus ab Abraham. Nobilitas nihil ad rē facit pœnitentia hic opus eſt. Hæc non generis nobilitas reconcilat hominem Deo. Et planè vrgens eos. *Iam ſecuris*, ait, *ad radicem arboris poſita eſt*. Allegoria eſt vocum. Neque enim ſecuris propriè accipitur, neque radix, neque arbor, ſed figuratè omnia, nec puto opus eſſe explicatione cum vltro ſeſe offerat intelligentia, & ſuauiùs illabantur figuratè dicta, quàm ſi abſque tropo efferantur. *Omnis enim arbor, quæ non facit fructum bonum, excidetur & in ignem mittetur.* Hoc verſu vniuerſum honorem carnalis nobilitatis ſubruit ſemel, atque euertit. *Omnis arbor.* Quid eſt, omnis arbor? Qui dicit, omnis, neminem excludit. Siue ergo nobilis quis fuerit, ſiue ignobilis, excidetur, niſi fructum fecerit: nec excidetur ſolùm (hoc enim ferri vtcunque poſsit) ſed intollerabile eſt, quod additur, & in ignem mittetur. At in quem ignem? ſanè non in quemuis, ſed in ignem inextinguibilem: id enim paucis interiectis ſequitur. Hic autem eſt gehennæ ignis cuius incendia quis explicet? Hic inter inconſumptibiles flammas immortales miſeri viuent, & nuda corpora ſulphureus ille ignis, quem Spiritus Domini ſuccendit, allambet vſque & vſque nec erit, qui æſtuanti cuiuſquam linguæ ſtillam aquæ infundat. Heu Heu Heu. Quid genus, & proaui, quid fortia facta parentum? Quid proderit ibi nobilitas?

Quàm vana igitur eſt gloriatio horum, ſed & quàm vani nos, qui ferè non niſi his rebus, quæ prorſus mediæ ſunt, nempe diuitijs, potentia, nobilitate metimur homines, qui ob hæc, quæ ad beatā vitam omninò faciunt nihil, ſuſpicimus & admiramur perſonas, nobiſq; vehementer placemus: ſi horū erga nos fauorem experiamur, ſi aduertamus magni nos fieri ab ipſis, haberiq; in precio, vel ob ſanctitatem, qua pollere nos putant, vel ob facundiam, qua præditos conſpiciunt, vel aliam quamuis ob cauſam, atque hic quarta exurgit ſpecies falsò dictæ gloriationis: quæ hoc magis timenda eſt, quòd & ſanctorum animas occupare ſoleat. Scitis quantopere in ſcriptura laudatus ſit Ezechias. Hic cùm veniſſent ad ſe legati regis Babylonis. Rex ſiquidē Merodach cùm fama perferente didiciſſet, cauſſa Ezechiæ ſolem in occaſum vergentem retrogradi iuſſum per ſua veſtigia tantum ſpacij, quantū emetiri ſolet decem horis, cupiens de portento certior fieri, ſimulq; quod cōualuiſſet gratulari volens Ezechię, miſit ad ipſum principes ſuos non ſine muneribus. Hi ergo cum veniſſent, lętatus eſt ſuper eis Ezechias, & oſtendit eis cellam aromatum, & argenti, & auri, & odoramentorum, & vnguenti, & omnes apothecas ſupellectilis ſuæ, & vniuerſa quæ inuenta ſunt in theſauris ſuis, vt ſcribit Eſaias ca. 39. Sed dicitis. Quid hic reprehenſione dignum? Hoc certè quod in legatione principum Babylonis, quòd in congratulatione regni potētiſsimi vanè ſibi placuit. Sed id vnde tandem conſtat? Hinc ſanè quòd quærenti Eſaiæ vnde nam veniſſent, reſpondit. *De terra longinqua venerunt ad me, de Babylone.* Quod cum emphaſi & ſupercilio eſt legendū, ac ſi dicat, tanti ego fio. Si quæritis vnde nobis conſtet ſic eſſe legendum? dicimus ex eis, quæ ſubijciuntur id conſtare. Subijciuntur autem hæc, Dixit Eſaias ad Ezechiam: *Ecce dies venient, & auferentur omnia quæ in domo tua ſunt, & quæ theſaurizauerunt patres tui vſque ad diem hanc in Babylonem, non relinquetur quidquam dicit Dominus. Et de filijs tuis, qui exibunt de te quos genueris, tollent & erunt eunuchi in palatio regis Babylonis.* Hæc ſanè indicant peccaſſe in hoc facto Ezechiam. Sed & præter hoc docent, quantopere diſpliceat Deo vitium hoc, quod nos ferè non ducimus vitiū, imò huius gratia quidam virtutem ſibi exercendā putant. Nonne Cicero in ijs libris, quos de Republica conſcripſit. cùm de inſtituendo principe ciuitatis loquitur, ipſum dicit alendum eſſe gloria, & de hinc maiores ſuos cōmemorans multa atq; pręclara

Eſai. 38. b.

ipſoſ

ipsos fecisse scribit cupiditate gloriæ, quos hac in re imitandos proponit? Nónne & in ipsius philosophiæ lib. cùm de studijs agit, quæ vtiq; sectanda sunt fine veri boni, amore laudis humanæ, hanc infert vniuersalem generalemq; sententiam? Honos alit artes, omnesq; accenduntur ad studia gloriã? Infringamus obsecro hanc ethnici sententiam, vincatq; cupiditatem gloriæ, amor iustitiæ. Tam enim vitium hoc inimicũ est fidei Christianæ, vt Saluator noster apud Ioannẽ Pharisæis loquens dixerit *Quomodo vos potestis credere, qui gloriam ab inuicẽ accipitis, & gloriam, quæ à solo Deo est, non quæritis?* Ioan. 5. g.

Quæ hactenus commemorauimus extra nos posita sunt: iam de ijs, quæ nobis insunt, differamus, quæ in duplici sunt differentia. Alia siquidem corporis, alia animi bona sunt. Bona corporis dicimus, sanitatem, robur, formam siue pulchritudinem, quæ licet sint magna, tamen caduca sunt, fluxa, incertaq; omnia. Nulla hic opus est probatione, cum experientia, quod dicimus doceat. Pulchra mulier, quæ adolescentulorum post se trahebat greges, subitò arata fronte contrahitur, & quæ priùs amori postea fastidio est. Iuuenis præstans corpore, qui robore vigebat, & virium suarum ignorabat modum repentè deijcitur, vnaq; febri omnis illa fortitudo perit abitque. Sic cætera quæ corporis bona vocantur, aut tempore deficere, aut languore consumi, videmus. Quę igitur insania, ob hæc velle gloriari? gloriantur autẽ plurimi. Nec noua hæc insania, vel heri aut nudiustertius orta olim tempore Esaię fuit. Quare præcipitur ei, cap. 40. *Clama ne cesses*, ipsoque quærente, quid clamaret, dicitur, *clama: Omnis caro fœnum, & omnis gloria eius quasi flos agri. Exiccatum est fœnum & cecidit flos* Comparatio hæc & in alijs locis scripturæ legitur. Vsus ea est Apostolus Petrus: vsus est & Iacobus Apostolus, nec video quid hac in re accommodatius afferri possit. Quare hac contenti, de bonis animi dicamus, ac primũ de scientia. deinde de virtute: quarum hæc ad voluntatem, illa ad intellectum pertinet, quam tanti fecère veteres illi gentium philosophi, vt contemptis omnibus priuatis & publicis actionibus, vni huic animum intenderint, quam & toto orbe velut fugientem persecuti sunt. Nam Apollonius, vt apud Philostratũ legere est, penetrauit Persas, pertrãsiuit Caucasum, Albanos, Scythas, Massagetas, opulentissima Indiæ regna peragrauit, & ad extremum, latissimo Physon amne transmisso peruenit ad Brachmanas, Indè per Aelamitas, Babylonios, Chaldæos, Medos, Assyrios, Parthos, Syros, Phœnices, Arabes, Palæstinos, reuersus Alexandriam, perexit Aethiopiam inquirendæ veritatis ergo. Sic Plato Aegyptum eamque oram Italiæ quæ quondam magna Græcia dicebatur, laboriosissimè peragrauit, vt cæteros taceam magnos & excellenti ingenio viros quos in veteribus historijs legimus lustrasse prouincias, nouos adijsse populos, maria transijsse, sed & facultates suas semel abiecisse, & renunciasse vniuersis voluptatibus, vt quam rebus omnibus anteponebãt, apprehenderent scientiam. Magnum igitur bonum vt videtur scientia. Sed nunquid in ea gloriandum? Sanè si hanc intelligimus ad quam studio suo peruenerunt hi, quos iam memorauimus, quamque scripto posteris tradiderunt in promptu responsio est, haud gloriandum esse cum ad beatam vitam nihil ea faciat.

Quid enim ad salutem prodest, si de natura, de motibus syderum, ac dierum cursu disertè nouerim disserere? Rursus quid momenti ad fœlicitatem habet, si regulas teneã connexionum, si sciã quid consequens, quid nó consequẽs, & cætera quæ ea Philosophiæ pars tradit, quæ Logica appellatur? Sed dicitis, Non de his solùm, sed de finibus bonorum, de vita ac moribus præclarè multa scripserunt, Quam præclarè, viderint alij. Hoc dico, veritatem quæ verè liberum reddit animum ipsis haud fuisse cognitam: Nusquã enim in ipsorum libris Christus agnoscitur, qui via est, veritas & vita. Quo sine omnia quantumuis docta videantur, caligo & tenebræ sunt. Quare mirari satis nequeo plerosq; omnem ætatem insumere in legendis horum libris. Hic noctes & dies in Aristotele se torquet. Ille in Platone. Hic Cicerone delectatur, ille Demosthene. *Quare appenditis argentum, non in panibus? Et laborem vestrum non in saturitate?* Esai. 55. a Esaiæ verba sunt: Quare inquit, operam vestrã & industriam insumitis in rebus non valituris ad salutẽ? Quare magnis precijs redimitis doctores, qui vobis prælegunt literas gẽtilium, sacris, in quibus solis sunt panes, relictis? Aristoteles omnibus elenchis suis non valet explere animũ. Plato quantumuis disertus & aureo ferri videatur flumine, nequit sitim pectoris restinguere. Cicero lectores suos dimittit famelicos, Sic Demosthenes, Sic Thucydides, sic cæteri.

Quid igitur tam charè hos authores amplectimini? *Audite audientes me*. Esai. 55. a. Quin potiùs inquit, audite me, (Subauditur enim vocula aduersatiua) *& comedite bonum. & delectabitur in crassitudine anima vestra.* En in quibus literis vera proponuntur bona. Sed nunquid in harum cognitione gloriandum? Hic aures mihi prębeant Theologi, & ne nimium sibi placeant ob diuinarum scripturarum cognitionem, sciant hanc communem se habere, non solùm cum malis, quos damnatio manet mortis æternæ, sed & cum ipso malorum capitę diabolo nimirum, qui tanta omninò

 pollet

pollet scientia, vt cùm multi sint intelligentia magnaque cognitione præditi, ipse præ cæteris nomen hoc meruerit, vt dæmon vocetur: Dæmon autem (vt videre est apud Platonem in Cratylo) quasi δαήμων, quod est intelligens, dicitur. Ex quo, dæmone scilicet agnoscitur, quã verè ad Cor. scribens Apo-
1.Cor.8.a. stolus dixerit. *Scientia inflat*. Tam enim inflatus est ac superbus, vt diuinos honores & religionis cultum, quẽ vero Deo deberi nouit sibi sategerit olim exhiberi, & quantum potest & apud quos potest, adhuc agit. Hæc aũt dicta à me sunt, non quò abducam animum cuiusquam à studio literarum maximè diuinarum absit, sed quo ostendam adeò beatam non facere sapientiam etiã sacrarũ scripturarum, vt tumidum reddat hominẽ, si sola fuerit. Sic enim dictum est. *Scientia inflat*, sicut dictum est, *caro nõ prodest quicquam*, quod qui rectè intelligunt, hoc sensu dictum accipiunt. Caro per se, hoc est, absq; spiritu, non prodest quidquam. Si verò spiritu fuerit viuificata, non solùm inutilis non est, sed prodest plurimum, ita vt Saluator dicat: *Qui man-*
Ioan.6.f. *ducat meam carnem, & bibit meum sanguinem, habet vitam æternam, & ego resuscitabo eum in nouissimo die*. Sic scientia sola, scientia nuda, scientia sine charitate. Nam contra hanc, eam diuidit Apostolus inflat: si verò cum charitate iuncta fuerit, adeò non inflat, vt lamentantẽ, vel lugentem faciat: *Beati autem, qui lugent, quoniam ipsi consolabuntur*.

Iam reliquum est, vt de virtute dicamus, quam solam esse de qua verè gaudemus, philosophorum sententia est. Qui cùm virtutẽ definierint rectitudinem, quam mens siue ratio suis viribus in vitæ actionibus efficit, nemo vel leuiter in fide imbutus non videt, quàm longè à vero abhorreat ipsorum sententia, cùm doceat in viribus liberi arb. gloriandum. Sanè Apostolus nusquam nõ hanc gloriam subuertere conatur.

Disputat contra eam ex professo in epi-
Ad Ro.10. stola, quam ad Roma. scripsit. Disputat aduersus illam in ea quoque quam scripsit Galatis, similiter & in ea, quę ad Philippẽses scripta est. *Ignorantes iustitiam Dei, & suam quærentes statuere, iustitiæ*, inquit, *Dei non sunt subiecti*. Ignorantes iustitiam Dei, non quidem illam à qua Deus dicitur iustus, hanc siquidem cognouerunt, vt hac ipsa Epistola docet Apostolus, sed eam quæ homini est ex Deo, quæ contingit per fidem Iesu Christi, quam hanc ob caussam iustitiam fidei alibi appellat: & suam, hoc est proprijs viribus quæsitam conantes statuere, iustitiæ Dei non sunt subiecti. Dum inquit, promittunt sibi iustitiam per vires liberi arbitrij, perinde quasi illæ hac in re sufficerent, non præbent se gratiæ Dei, nec perueniunt ad veram iustitiam, quæ valet apud Deum. Sentẽtia hęc est

capit.10. Epistolæ ad Roman. quæ licet de Iudæis dicta sit, Philosophos tamen æquè atque illos respicit. Verùm si neque in diuitijs, neque in potentia imperij, neque in nobilitate, neque in honore, neque rursus in sanitate, neque in robore corporis, neque in pulchritudine, sed neque in scientia aut virtute proprijs viribus quæsita gloriari licet. Age qua in re gloriabimur tandem? omninò enim gloriari lubeat. Quoniam id quæritis & ipse in orationis exordio dicturum me promisi, faciã quod vultis si antè tribus verbis exposuero, qua in re gloriam quæsierũt hi, contra quos agit Apostolus in Epistola, quam ad Galatas scripsit. Id in confesso est, epistolam hanc scriptam contra familiam Iudaizantium, qui inter cætera vrgebant circumcisionem, quam Paulus abolitam volebat & antiquatam. Hos ergo postquam argumentis & certis rationibus reuicit, exosos ipsos deinde reddere volens Galatis, Ad Gal.6.
aperit quo animo, quóue fine vrgerent circuncisionem. Hi, inquit, qui tanto studio persuadere nobis conantur pelliculæ illius, quæ glandem tegit, truncationem, faciunt id non quidem zelo legis, sed cupiditate gloriæ. Si studio legis tenerentur, laborarent sanè hanc vita exprimere. Iam nihil minus faciunt. Aliud igitur in animis eorum geritur. Volunt vos circũcidi, vt in carne vestra glorientur, hoc est, vt iactare apud suos possint, quòd in legem vos pertraxerint, quòd suo studio effecerint, vt circuncisionem amplecteremini. Hic scilicet ipsorum scopus est. *Mihi autem absit gloriari, nisi in cruce Domini nostri Iesu Christi*.

En habetis qua in re sit gloriandum. Illi gloriantur in carne, procul à me sit, inquit, vt alia in re vlla glorier, quam in cruce Domini. Quibus verbis non iudaizantium tantùm, quorum occasione in hanc vocem erupit, sed & eorum, quorum nos hactenus meminimus gloriam pessundare. Si enim in sola cruce gloriandum, non ergo in diuitijs, non ergo in potentia imperij, sed neque in generis nobilitate aut laude hominũ, multò autem minùs in flagitijs. (Nam & de his pleriq;, quorum hactenus haud facta mẽtio est, iactant sese.) Non enim sanctius puto hoc nostrum sæculum, quàm illud fuit quo vixit Augustinus.

Is lib. confes. 2. cap. 3. in hæc verba scribit: Decimo sexto anno ætatis meæ vbi feriatus à schola cum parentibus esse cœpi, excesserunt caput meum vepres libidinum, & nulla erat eradicans manus. Quinimò vbi me pater in balneis vidit pubescentem, & inquieta indutum adolescentia, quasi iam ex hoc in nepotes gestiret, gaudens matri indicauit. Sed matris in pectore iam inchoaueras templum tuum, & exordium sanctæ ha-

bitationis tuæ Deus meus: quæ timens mihi vias distortas, in quibus ambulant, qui ponunt ad te tergum, monuit cum solicitudine ingenti, ne fornicarer, maximeq; ne adulterarer cuiusquam vxorem. Qui mihi monitus muliebres videbantur, quibus obtemperare erubescerem. Illi autem tui erant & nesciebam, & te tacere putabam, atq; illam loqui, per quam tu mihi non tacebas, & in illa contemnebaris à me filio eius, filio ancillæ tuæ, seruo tuo. Sed nesciebam, & præceps ibam tanta cæcitate, vt inter coëtaneos meos puderet me minoris dedecoris, quàm audiebam eos iactantes flagitia sua, & tantò gloriantes magis, quantò magis turpes essent, & libebat malum facere, non solum libidine facti, verumetiam laudis. Quid dignum est vituperatione nisi vitium? Ego ne vituperarer viciosior fiebam, & vbi non superat, quo admisso æquarer perditis, fingebam me fecisse, quod non fecerā ne viderer abiectior, quò eram innocentior: et ne vilior haberer quò eram castior. Ecce cum quibus comitibus iter agebam platearum Babyloniæ, & volutabar in cœno eius tanquam in cinnamomis & vnguentis preciosis.

Hactenus Augustinus. Hi certè non in cruce gloriantur, cùm ea, ob quæ gloriantur pugnent cum cruce, quare aptè Apostolus hostes crucis hos appellauit: neque hos duntaxat, sed & illos quorum in præcedentibus facta métio est. Locus Apostoli (si quis fortè id scire desiderat) est in epistola ad Philip. cap. 3. ea parte qua hortatur ipsos ad imitationem cùm sui tum eorum, qui præ se ferebant typum conuersationis, quam ipse cú apud eos ageret, in se expresserat. Quòd inquit, huius vos admoneam, magna ratio est. Quia multi haud rectè exigunt vitam, inimici crucis. Deinde in specie explicans quos vocet inimicos crucis:

Quorum, inquit, *Deus venter est*, hoc est, quibus vnicum studium est vt ventri faciant satis, vehementer & argutè dictum est. *Quorū gloria in confusione eorum*. Est alia species. Sensus est:

Qui de ijs, quorum pudere ipsos oportebat, iactant sese. De horum numero diximus Augustinum fuisse, cùm adolescentem ageret, atque hos inimicos crucis esse, nemo est, qui ambigat. At verò, quòd ij, qui remissè ac delicatè viuunt, inter hos numerentur, & quidem primo loco, id fortè admirationé excitat in animis quorundam, sed desinant mirari, cum certum sit reijcere ipsos id, ad quod vocat crux Christi, quæ vocat nos ad labores, ad vitæ asperitatem nó ad otium, nó ad delicias aut comessationes, quare etiā si millies frontem & pectus consignent cruce, & Christi se esse dicant, alieni sunt, inimici sunt, hostes sunt. Pergit Apostolus, & tertiū adijcit membrū. *Qui terrena*, ait, *sapiunt*, quod significantiùs Græcè dicitur, οἱ τὰ ἐπίγεια φρόνοντες, φρονεῖν, vt nouerunt eius linguæ periti, ambiguum est: & nunc ad intellectum, nunc ad affectum pertinet: hoc loco verò est affectus vocabulum, quare non malè transtulit, qui vertit, Qui terrestria curant.

Et quinam sunt illi? Sanè qui dicunt, ædificemus domos, possideamus agros, acquiramus principatum, potiamur gloria, ditescamus. Et vbi? In terra, inquiunt: omnia illis in terra, ibi eorum mens, ibi animus eorum, quos deflet Apostolus, & reuera digni sunt, qui defleantur, quia finis eorum interitus: hoc siquidem subiecit Apostolus, velut rationem & causam reddens fletus sui. Quorū damnationi seu perditioni ne pariter inuoluamini, oro vos auditores optimi, abijcite omnem spem sęculi, & assuescite in cruce gloriari, in cruce inquam Christi, ibi vera, certa, ac tuta gloria. Habetis egregios duces, quos hic sequamini: in primis Apostolum Paulum. Deinde B. Patrem nostrum D. Franciscum, cuius tota vita (adolescentiam excipio) non aliud fuit, quam iugis & assidua in cruce gloriatio, quod alia concione ostendere animus est, vt iacentes & mersas torpore mentes excitem, atq; à sęculi spe abductas ad crucis gloriam prouocem: quia reuera nihil ita inconcinnum est atq; alienum à Christiano, atque in his, quæ mundi sunt, gloriari.

IN DOMINICA TERtia Aduentus, Homilia.

Euangelium discipulos Ioannis ad Christū mittit. Proponit notam regni Mesiæ, describit encomium Baptistæ.

Euangelium cuius capita iam perstrinxi, describit Matthæus his verbis. *Ioannes cum audisset in vinculis opera Christi, mittens duos de discipulis suis, ait illi. Tu es qui venturus es, an alium expectamus?* Hactenus caput primum. Minimè opus puto, vt hic dicā, à quo, quáue de caussa Baptista cōiectus fuerit in vincula. Omnes siquidem ab Herode vinctum ipsum norunt, non ob facinus aut flagitium, sed ob iustitiam. Non ferebat vir sanctus incœstum regis, arguebat Herodem: dicebat ei. *Non licet tibi habere vxorem fratris tui.* Hæc ipsi causa vinculorum, veritas, quæ iuxta Comicum odium parit. Verum quamuis corpus stringebatur, lingua haudquaquam ligata erat. Illa erudiebat, docebat, mittebat ad Christum, quærebat. *Tu es qui venturus es, an alium expectamus? Tu es qui venturus es.* Periphrasis est Mesiæ. Nū tu es Mesias ille Matt. 11. Mar. 6. c

ſias ille toties promiſſus in prophetis? tot retro ſæculis expectatus? Dum verba hæc conferimus cum alijs Euangelij locis, aperit ſe non minima difficultas. Refert ſiquidē Matthæus cap. 3. Ioannem cùm in Iordane baptizaſſet Ieſum, vidiſſe Spiritum Dei in columbæ ſpecie deſcendentem ſuper eum, & vocē audiuiſſe de cælo dicentem. *Hic eſt Filius meus dilectus, in quo mihi complacui:* Agnouit ergo Ioannes ipſum eſſe Meſsiam, nec modo agnouit, ſed & digito ipſum demonſtrauit populis, vt apud alium Euangeliſtam legimus: *Ecce agnus Dei, Ecce qui tollit peccata mundi.* Ecce eū quem tantopere deſiderauerunt patriarchę. Cuius aduentum tam ardentibus votis expetiêre Prophetæ, pro quo ſic clamat Eſaias. *Emitte agnum Domine dominatorem terræ de petra deſerti ad montem filiæ Sion.* Agnus ille Eſaicus iam adeſt, ſtat inter vos medius, ecce eum. Et quaſi quæreretur, quinam ſcis hunc illū eſſe? *Qui miſit me,* ait, *baptizare in aqua, ille mihi dixit. Super quem videris Spiritum deſcendentem & manentem ſuper eum, hic eſt, qui baptizat in Spiritu ſancto. Et ego vidi, & teſtimonium perhibui, quia hic eſt Filius Dei.* Hæ ſcripturæ docent Ioannem certò cognouiſſe Ieſum eſſe Chriſtum, hoc eſt, Meſsiam. Quo igitur pacto iam miſsis diſcipulis quærit. Num ipſe ſit, qui venturus expectabatur? Nunquid de prædicatione ſua venit in dubium, & an vera dixerit quęrendo explorat? Quid dicemus? quid æſtimabimus? An fortè cæteris tenebræ ipſius de Chriſto, de quo aliquoties teſtificatus iam fuerat, iudicium obſcurabant? abſit, agnouit in carcere, quē agnouerat in vtero. Quid igitur ſibi vult. *Tu es, qui venturus es?*

Ioan. 1. d.

Eſai. 47.

Quòd ex carcere miſsis ad Chriſtum diſcipulis quærit. *Tu es, qui venturus es?* facit id, non quòd ipſe quidquam addubitet, ſed propter ſuos. Iam per mortem deſerturus eos erat, quare proſpectum bene eis volens, tranſmittit ad Chriſtum. vt tum verbis tum miraculis ipſius certò perſuaſi credāt ipſum Meſsiam eſſe, eique adhæreant ipſius ſectatores effecti.

Qua in re, omnes quibus inſtituendæ formandæq; iuuentutis cura cōmiſſa eſt, imitari velim Baptiſtam, omnes omninò qui pædagogos ac præceptores agunt. Nam pleriq; quos erudiendos ſuſceperunt, non Chriſto tranſmittunt, ſed diabolo velut in manum tradunt. Et quinam illi? Qui nimirum ſuis laſciuas fabulas prælegunt, qui deorū amores, ſtupra atq; adulteria ediſcenda ſuis proponūt. Qui in his illorum animos totos occupant. Cùm enim ſtudia abeant in mores, planè in gentiles degenerant, nec aliud ſomniant, quàm Saturnum, Iouem, Vulcanum, Martem, Venerem, quorum flagitia dum imitantur, non homines, ſed deos imitari ſe aiunt, & tantùm abeſt, vt peccare ſe putent, vt & laudari velint. Id ita eſſe, vel vnus Terētianus Cherea ſatis locuples teſtis eſt, qui quòd in virginem ſibi permiſit, exemplo ſe Iouis feciſſe excuſat, quid dico excuſat, feciſſe ſe iactat. Non eſt, quòd verba nequā adoleſcentis referā nimis illa ſunt nota.

Neq; verò hi duntaxat digni reprehenſione ſunt, ſed & illi, qui licet à laſciuis poëtis abſtineant, non tamen niſi gentiles authores prælegunt ſuis, quò fit vt ignorent, quibus rebus colatur Deus, qua ratione paretur remiſsio peccatorū qua via perueniatur ad vitam, imò ſi contingat illos in codicem incidere Euangeliorum, vbi de Deo, de ſalute de immortalitate diſſeritur, quia Tullianā eloquentiam non legunt, offenduntur. Saliua illa prima qua imbuta eſt lingua ipſorū, quæ ſuauiſsima ſunt in abſinthiū vertit, nec vlla ratione experire ipſos permittit delicias ſcripturæ: delicias dico.

Quid enim ſuauius illis verbis Chriſti. *Si quis ſitit, veniat ad me & bibat? Qui credit in me,* quemadmodum dicit ſcriptura, *flumina de vētre eius fluent aquæ viuæ?* Aut illis: *Venite ad me omnes, qui laboratis et onerati eſtis, et ego reficiam vos. Tollite iugum meum ſuper vos, & diſcite à me, quia mitis ſum & humilis corde, & inuenietis requiem animabus veſtris. Iugum enim meum ſuaue eſt, & onus meum leue?* Verba hæc ambroſia quauis ac omni nectare dulciora non ſapiunt eis, nō illos afficiunt, quia infecta eſt lingua, quia tumida mens eſt, non admittens quidquam, niſi quod eloquenter dictum eſt. Quare rectè Saluator. *Confiteor ait tibi Pater Domine cæli, & terræ, quia abſcondiſti hæc à ſapientibus & prudentibus, & reuelaſti ea paruulis. Ita Pater, quoniā ſic fuit placitum ante te.* Optarem me poſſe hæc exprimere eo geſtu & habitu quo expreſſa ſunt à Saluatore. *In ipſa hora,* ait Lucas, *exultauit Ieſus in Spiritu ſancto & dixit: Confiteor tibi,* hoc eſt, iuxta ſermonis Hebræi proprietatem, *Gratias tibi ago Pater Domine cæli & terræ.* Quare? *Quia abſcondiſti hæc à ſapientibus.* Sapientes vocat, nō qui verè ſapiunt, ſed qui mundo videntur ſapere, quod ſemper in ore habeant nomina magnorum Authorum.

Ioan. 7. f

Mat. 11. d.

Ciceronis, Demoſthenis, Thucydidis, quod vſq; crepent Pythagoram, Platonem, Ariſtotelem, Auerroem, ad quorū opiniones velut oracula obſtupeſcit mundus. Ab his abſcondiſti, & reuelaſti paruulis, hoc eſt, ſtultis iuxta mundi æſtimationem, vt opponatur ſapientib. Eſt enim νηπίοις, quæ vox & ſtultum ſignificat & infantem. Ita Pater, quoniam ſic fuit placitum ante te. Non ſatis habuit Chriſtus ſimpliciter extuliſſe, adiecit confirmationem. *Ita Pater, quoniam ſic fuit placitum ante te.* pro quo Græcè eſt εὐδοκία, quæ vox ſignificat, quoties aliquid nō ſolum placet, ſed & bene placet. Multa plerunq; placent, quæ tamē non benè placent. Dicit ergo etiam

etiã Pater, sic fuit beneplacitũ, sic fuit bona voluntas in oculis tuis, noluisti ea patere sapientibus: Reuerà auditores ita res habet: Bernardus aliquis, aliquis Franciscus, hoc est, humilis corde, qualem lectorem requirunt Euãgelia, ingreditur mysteria. Flumina diuinæ Scripturæ patẽt ipsi, haurit aquas in gaudio de fontibus Saluatoris, irrigatur Spiritus eius, irrigantur ossa ipsius, totus perfunditur torrente voluptatis.

Animus contrà tumidus, qualẽ efficiunt literæ gentilium, dum solæ sunt, non habet accessum. Legit quidem: Omnes sitientes venite ad aquas: Et qui non habetis argentum, properate, emite, &c. sed quid legat, nõ intelligit. Audit ab aliquo de aquis Euangelij hæc scribi, de fluentis gratiæ, de Spiritu promisso credẽtibus, & tantundem intelligit, quia non experitur in se res ipsas, quæ sunt iustitia, & pax, & gaudium in Spiritu sancto, tranquillitas pectoris, consolatio conscientiæ. Fiducia, qua suauiter acquiescit animus in Christo etiam in medijs malis. Hæc magna bona non experiuntur in se, imò nec possunt, quæ hęc est εὐδοκία Patris, vt illa à sapientibus & prudentibus sint, & maneant absconsa? Infelices proinde adolescentes ij, quibus eiusmodi contigerunt pædagogi. Prorsus verò felices, quibus in præceptores obuenẽre Baptistæ, hoc est, qui quos instituendos susceperũt, Christo velut in manum tradunt: Quibus cura est, non tam vt celebres ipsos in externis disciplinis & gloriosos reddant, quàm vt doceant eos gloriam in hac vita contemnere. Nec tam nituntur, vt linguam eorũ perpoliant, quàm vt mentem exornent. Proponunt proinde ipsis frequenter beneficium Christi, dicũt, quid complectatur, quaque ratione illius participes efficiamur, edocent. Aut si ipsi minùs idonei hac in re magistri sunt, curãt, vt per alios de his erudiantur. Et ne quid quod suarũ partium est, prætermittant, manus ad cæli sanctissima templa leuant assiduè orantes, vt Deus Domini nostri Iesu Christi Pater adaperiat corda ipsorum, vt dignetur ipsos cognitione mysterij absconditi à sæculis, vt diuitias gratiæ suę semel effundat in mẽtes ipsorũ, vt beneficij magnitudinem agnoscentes, maximaque illa dona in sese experientes, versentur perpetuò in gratiarum actione, vitamque puram & illibatam, vt decet, quibus tanta bona velut sorte obtigere præstent. Sed vbi locorũ, qui tales se erga eos, quos imbuendos susceperunt, exhibeãt, reperiemus? Num Louanij? Certè si vsquam, in primis Louanij quærendi erunt. Sed quàm minimè præstent & hi, quod diximus erga suos, ipsi declarãt discipuli, quos dum hisce de reb⁹ interrogas, adeò rudes experiris, vt nihil suprà.

Hoc dixerim de bona parte pædagogorum, seu præceptorum. Nam non deesse cõfido, qui ad pietatem erudiant suos. Et licet, vel Ciceronem, vel Demosthenem prælegant ipsis, vt hinc verba discant, eloquentiamque sibi parent, quam & nos vtilem, & tantùm non necessariam fatemur, præcipua tamen cura in hoc est, vt pectus ipsorum instruãt, vt fide, spe, ac charitate, quibus rebus verè colitur De⁹, instructi, tacitis auctib. in Christo adolescant in virum perfectũ. Hos hortamur, vt in eo, quod cœperunt, pergãt, certò persuasi insigne se præmium reportaturos ex labore, quem huic rei impendunt. Sed eos, qui id vnum hactenus spectauerunt, vt in poesi, in philosophia, & externis disciplinis præstantes suos efficiant, monemus, vt alium ineãt modum, scientes rationem se reddituros ei, qui iudicaturus est viuos & mortuos, iuxta quod in symbolo cõfitemur.

Hæc dicta à nobis sunt occasione Baptistæ, qui cùm vinctus ab Herode teneretur, discipulos suos misit ad Christum, vt interrogarẽt, num ipse esset, qui venturus expectabatur, quod virum optimum fecisse diximus, non quòd ipse adhuc dubitaret, sed vt hac ratione discipulos suos, Iesu velut in manum traderet. Iã audiamus, quid respõsi retulerint, & secũdum ingrediamur caput. Iesus non ignarus certius esse testimonium, quod à factis proficiscitur, quàm à verbis, nihil quidem primũ respondit, sed in illorum conspectum multis editis prodigijs nouis & inauditis, ait illis. Nihil opus est, vt de me, qui sim, pronunciem, tantùm ite, & renunciate Ioanni, quæ vestris oculis vidistis, quæ vestris auribus audistis. Cæci vident, claudi ambulant, leprosi mundantur, surdi audiunt, mortui resurgunt, pauperes, id est, oppresi vsuris peccatorũ, idq; agnoscentes, (nã hi iuxta idioma scripturæ pauperes dicuntur) εὐαγγελίζονται, id est, lętum accipiunt nuncium. Hæc renunciate Ioanni, ex his agnoscet, qui sim, & declarabit vobis, me esse eum, qui dicebatur venturus. Allusit autem Christus ad locum, qui est apud Esaiam, ca. 35. quare vt exactè sententiam teneamus, percurrendum est caput illud. habet autem ad hunc modum: *Lætabitur deserta & inuia, & exultabit solitudo, & florebit quasi lilium germinãs germinabit, & exultabit lætabunda & laudans.* Est hic metaphora valdè iucunda & læta, ac veri nominis Euãgelij, propterea in primis refert cognoscere, quò pertineat. Si dixisset propheta: Lætabitur Iudæa prius neglecta, aut lętabitur gẽtilitas hactenus deserta, aut demũ. Lætabitur cætus eorum, qui Christũ in propria venientem recepturi sunt, siue sint Iudæi, siue Gentiles, clara fuisset sententia. Nunc non est vsus proprijs verbis, sed

figuratis, atque hinc variæ natæ sunt expositiones: quare studio opus est, & labore, vt certi aliquid habeatur. Et sanè qui eo animo legunt scripturas, vt ex eis consolationem spiritus hauriant, & succum trahant vitæ Christianæ, non dedignabuntur insumere laborem, quantumuis magnum. Primùm cõsulent loca similia, quæ multa sunt, dolnde inspicient circumstantias capitis. Loca, ex quibus licet colligere, quò pertineat metaphora, sunt apud hunc ipsum prophetam cap. 32. *Erit desertum in Charmel. & c. 41. Ponam desertum in stagna aquarum.* Rursus 61. cap. *Aedificabuntur deserta à sæculo.* Quibus omnibus locis est desertum figurati nominis, & occulti sensus, cum quibus si hunc conferas, & simul circumstantias capitis expendas, nihil dubitabis gentilitatem significari nomine deserti. Gentilitas, quæ hactenus neglecta fuit, quæ destituta fuit hactenus cultu Dei, cuius nulla hactenus habita est ratio colendi, iam excoletur, fiet particeps veræ sanctimoniæ: lætabitur deserta & inuia, hoc in Ieremia vertit terram sitis, & rectè hoc nomine gentilitas expressa est, quòd vitalibus aquis hactenus caruerit. *Lætabitur solitudo, & florebit quasi lilium, germinans germinabit, & exultabit* lætabunda & laudans. Metaphoræ hæ exultandi & germinandi valdè agnoscũtur in cordibus Sanctorum, in his est iuge conuiuium, vera pax & gaudium in Spiritu sancto. Quæ quàm magna bona sint, non valet assequi sermo humanus. Et quia ipse vobis hæc dare non possum, flecto genua mea ad Patrem Domini nostri Iesu Christi, vt ipse secundum diuitias gloriæ suæ ea in vos effundat. Sed & ipsi assiduis precibus, & vitæ puritate obtinere ea conemini. Sũt enim maxima, quod vel hinc colligere licet, quòd eos, quibus hæc contigerunt, videamus cõtemnere omnia, quæ oblectare solent homines: Nihili faciunt ollas carnium. Non eos trahunt cucumeres, & pepones, porrique, & cepe, & allia, in quæ suspirat Israel secundũ carnem. Sed dum hæc sequimur, cœptũ cursum deserimus, quare reuertamur ad Esai.

Iere. 2. b.

Esai. 35. a. *Gloria Libani data est ei, decor Carmeli & Saron.* Exponerem metaphoram Libani, Carmeli, & Saron, sed vereor, ne molestus essem. Significat, vt dicam non reddita ratione interpretationis, fore, vt transferatur ad gentilitatem etiam hoc instrumẽtum sanctimoniæ, quod hacten⁹ fuit in Iudæa. Loquitur enim de ea gloria, de qua in Epistola ad Roman. *Quorum adoptio est filiorum, & gloria, & testamentum, & legislatio, & obsequium*, siue lata & promissa. Hæc, inquit, omnia transferentur ad gentilitatem. Ipsi videbũt gloriam & decorẽ Dei nostri. Isti, ad quos pertinet hoc Euangelium, habitatores hi deserti videbunt, quod tã magnum promisit Deus Abraham, Isaac, & Iacob. Cõspicient promissum Messiam. Cõfortate manus dissolutas, & genua debilia roborate. Apostrophe est ad Euangelistas. Dicite pusillanimis: Confortamini, nolite timere. Hactenus polluistis vos omni genere flagitiorum, exarsistis execrandis libidinibus, sed non est, quòd ea res vos deijciat, non est, quòd hinc desperetis ô gẽtiles. Tantùm suscipite Christum. Quòd nati estis ex parentibus idololatris, quòd coluistis hactenus ligna & lapides, Iouẽ, Apollinem, Mercurium, non oberit. Hoc eritis Deo, quod Abraham, Isaac, & Iacob. Hoc modo genua debilia roborãtur proposito scilicet Christo. *Ecce Deus vester vltionem adducet retributionis.* Est lætissimum Euangelium, quamuis prima facie nõ videatur. Vos gentiles iam olim venditi estis, multis sæculis possedit vos diabolus. Erueminí nunc à iugo ipsius. Non ei permittetur in vos, quod hactenus permissum est. Ecce Deus vester, à quo ille versutia sua abduxit vos, sumet partes vindicis, asseret vos pristinæ libertati, magno illo calumniatore, quem Græci diabolum appellant, qui vsuris peccatorũ grauissimè vos oppressit hactenus, depresso.

Deus ipse veniet & saluabit vos. Emphasim habet, ipse. Non mittet Angelum, quod solet, sed ipsemet veniet. Sentis multò plura ac maiora argumenta humanitatis ac benignitatis, quàm hactenus senserunt Iudæi. Res maxima est, quæ promittitur, & proptereà diximus in primis referre, vt ad quos pertineat, certò cognoscatur. *Tunc aperientur oculi cæcorum, & aures surdorum patebunt. Tunc saliet sicut ceruus, claudus: & aperta erit lingua mutorum.* Hic locus est, ad quem allusit Saluator, volens agnosci factis suis, atque huius gratia cætera, quæ ex Esaia proposita sunt, adduximus, vt nimirum hoc, quod apud Matthæum dicitur: *Cæci vidẽt, claudi ambulant, &c.* certò agnoscatur, nota esse Mesiæ, ac regni ipsius. Nam id palàm indicat illud: *Tũc* apud Esaiam, *Tunc aperientur oculi cæcorum,* Tunc nimirum, quando Deus ipse veniet, quando præstabũtur illa læta. Sed quales oculi, corporísne an animi, an potiùs vtriusq;? Corporis oculos intelligi, certũ est ex Euangelio. Nã ad hos refert Christus, cùm ait: *Ite, renunciate Ioanni, quæ audistis & vidistis. Cæci vident, &c.* Sed non ad solos corporis oculos pertinere æquè certũ est. Siquidẽ additur, quia scissæ sunt in deserto aquæ, & torrentes in solitudine: quæ æthiologia nulla est, nisi & oculos fidei intelligas, vt supernaturalia naturalibus misceantur, & corporalibus spiritualia, quod licet in Cicerone nõ inueniatur, scripturæ tamẽ familiare est. Porrò, qđ de oculis, hoc de ceteris quoq;, quæ sequũtur, sentiendũ. Gẽtes ergo, quę priùs cęcæ erãt, & in ligna & lapides impingebãt, veritatis lumen adspi-

Esai. 35. b.

adſpicient. Et quæ ſcripturarum verba ſurdis auribus audire nō poterant, ad Dei præcepta lætabuntur. Quæ priùs claudæ erant, & rectam viā non tenebant, ſalient ſicut cerui imitantes doctores ſuos. Et aperta erit lingua mutorum, quorum ſathanas ora cóncluſerat, ne poſſent vnum Dominum confiteri. Hęc autem idcirco, inquit, fient. Quia ſciſſæ ſunt, ſiue eruperunt in deſerto quondā gentilitatis aquę, & torrentes, ac riui, in ſolitudine. Aquę & riui ſpiritus, de quibus in Euangelio: *Si quis ſitit, veniat ad me, & bibat. Qui credit in me, quemadmodum dicit ſcriptura, flumina de ventre eius fluent aquæ viuæ.* Quod ne de vulgaribus aquis dictum putaremus, adiecit cōmentarium Euāgelium, inquiens. *Hoc autem dixit de ſpiritu, quem accepturi erant credentes in eum.* Et erat arida, ipſa nimirum gentilitas, quæ deſtituta hactenꝰ fuit rore cæleſtis gratiæ nihil habens fidei, ſpei & charitatis, erit in ſtagnum, & ſitiens eadem ipſa gentilitas erit in fontes. Erumpent in ea fluenta ſpiritus, decurrent per eam riui aquarum ſalientium in vitam æternam. *In cubilibus, in quibus dracones habitabant, orietur viror calami & iunci.* Figuratā eſſe orationem ipſe ſermo declarat. Non enim in cubilibus naſci dracones ſolent. Senſus itaq; eſt: In mentibus hominū ethnicorum, in quibus regnabant dæmonia, iræ, inuidiæ, inimicitiæ, contentiónes, & cæteræ huiuſmodi peſtes, orietur viror calami & iunci, hoc eſt, ſuaues herbæ orientur, ſuccedent fides ſpes, charitas, iuſtitia, pax & gaudium in Spiritu ſancto. *Et erit ibi ſemita & via*, hoc eſt, doctrina veræ fidei, & veræ religionis, qua inoffenſe viuent. Non tranſibit per eam pollutus. Requirit enim doctrina Euangelij integros animos & incontaminatos. *Non erit ibi leo, & mala beſtia nō aſcendet per eam, nec inuenietur ibi*, hoc eſt, immanes huiuſmodi affectus non erunt in his, qui vera fide amplectentur Euāgelium. Significatur ſtudium benignitatis, ac manſuetudinis, quod à ſuis auditoribus exigit Chriſtꝰ: *Diſcite*, ait, *à me, quia mitis ſum, & humilis corde.*

Ioan. 7. f.

Eſai. 35. b.

Matt. 11. d.

Hæc omnia, & præcipuè quod dicitur: *Quia ſciſſa ſunt in deſerto aquæ*, declarant, quomodo interpretari oporteat locum illum: *Tunc aperientur oculi cæcorum, & aures ſurdorum patebunt, &c.* quo diximus præſcribi ea, per quæ agnoſcatur regnum Meſsiæ. Quare quiſque cum animo ſuo cogitet, an illa in ſe experiatur. Si terrena voluptas te oblectat, ſi libido placet, ſi in carne & ſanguine velút in cinnamomis, & vnguētis precioſis volutaris, certò perſuaſum habeas, non veniſſe ad arcem cordis tui, qui venturus dicebatur. Nā inter cætera, quibus propheta agnoſci vult regnum Meſsiæ, primum hoc ponit: *Tunc aperientur oculi cæcorum*, quod in te expletum nōdum agnoſcitur. Si namq; oculi tibi aperti eſſent, vtique videres turpitudinem peccati: atq; eā offenſus reſilires à vitijs, imò gehennam videres ſulphureos flammarum globos eructantē, atq; angue peius horrores peccatum, quod flāmas illas accendit: & quod in primis dictū oportuit, videres Deū, cuius Maieſtas omnia implet, omniaq; peruadit, terraſq; tractuſq; maris, cælumq; profundum, atque oculos huius veritus cohiberes te, ne indigna cōmitteres. Certum huius rei argumentum hoc teneo. Cùm exercere vis peccatū, ſiue fornicationis, ſiue adulterij, ſiue aliorum aliud, fugis lucē, quæris latebras, nec conceptā animo libidinem præſentibus atq; intuentibus alijs explere ſuſtines, quantumuis vehementer ſtimuleris. Cum igitur oculos hominū timeas, quomodo Dei, in cuius manu flatus tuus eſt, inſpectionem nō formidares, ſi oculi, quibus Deus conſpicitur, aperti tibi eſſent?

Quo non pacto inſpiciente numine facere horreres, quod inſpicientibus hominibus exercere non audes? Dico ergo & repeto, Prohiberes te, ne quid committeres eorum, quæ lucem formidant, ſi mentis oculos haberes apertos. Imò ſi alterutrū oporteret, aut turpitudinem exercere, aut oppetere mortem, nihil dubitares mortē fortiter oppetere, ne turpitudinem, qua Dei obtutus offenduntur, exerceres. Vis, vt adducto exemplo ita eſſe demonſtrem? Legis in volumine Danielis hoc modo: Senes Dan. 13. d.
duo, qui iudices erant, & rectores populi, accenſi concupiſcentia Suſannæ, contulerūt conſilia inter ſe, deliberantes, quánam ratione, quóue pacto poſſent potiri ea, atque explere libidinem ſuam. Cumque in inſidijs ſe poſuiſſent, atque illa pomarium, vt ſe lauaret, eſſet ingreſſa, exſurrexerunt, qui latebant, & accurrentes ad Suſannam, dixerunt ei: *Ecce oſtia pomarij clauſa ſunt, & nemo nos videt, & in cōcupiſcentia tui ſumus. Quamobrem aſſentire nobis, & commiſcere nobiſcum. Quod ſi nolueris, dicemus contra te teſtimonium, quòd fuerit tecum iuuenis, & hanc ob cauſam emiſeris puellas à te.* En vides incidiſſe articulum, quem diximus, vt aut obeunda mors ſit, aut exercenda turpitudo. Iam audi, in quam partem illa deliberauerit. *Anguſtiæ*, ait, *ſunt mihi vndique. Si enim hoc egero, mors mihi eſt. Si autem non egero, non effugiam manus veſtras, ſed melius eſt mihi abſque opere incidere in manus veſtras, quàm peccare in conſpectu Domini.* O nobilis, ô inſignis, ac verè præclara vox. *Melius eſt*, inquit, *mihi abſq; opere incidere in manus veſtras, quàm peccare in conſpectu Domini.* Illi, quó perſuadeāt concubitū, aiūt: Nō eſt, quod verearis Suſanna. Opꝰ hoc Veneris manebit occultū, oſtia clauſa ſunt omnia, nemo videt nos. Non, ait illa. Etſi nemo mortalium videat, eſt, qui videt Deus, illius oculos fallere non poſſumus. Quare mori

malo, quàm exercere turpitudinem in conspectu eius, hoc est, ipso vidente, ipso inspiciēte: atque hoc dicto exclamauit voce magna. Vides, quòd præsentia Dei à peccato te retraheret, & quidem potenter, si amotum esset ab oculis tuis velamē, quod prohibet, quò minùs videnda sunt.

Secunda nota, quam refert Esaias, qua agnosci vult regnum Mesiæ, est: *Aures surdorum patebunt.* Quare si cùm de Christo sermo est, cùm dicitur, quid fecerit, quid adhibuerit ad liberationem humani generis, quos labores, quos æstus, quæ incommoda pertulerit, quo ardore, qua flamma, & animi vehementia adierit passionem. Quomodo non quieuerit, quousque totum sanguinem fudisset: Si, inquam, dum hæc narrantur auersas habes aures & clausas, surdus es, nec expletur in te prophetia Esaiæ. Rursus si post actionem liturgias, siue vbi ipse peregeris, aut audieris sacrum, ad vana te trāsfers, ad risus, ad iocos, ad pocula, atque his tempus transigis, claudus es iuxta idioma scripturæ, nec Euangelium de Mesia ad te pertinet, quia cùm dixisset Propheta, De⁹ ipse veniet, & cætera, velut interrogat⁹, qua nota agnosci posset, inter cæteras, hanc tertio loco retulit. *Tunc saliet sicut ceruus, claudus:* Quòd autem iuxta idioma scripturæ claudus sis, discere potes ex volumine tertio Regum, vbi populū Israel, qui partim Deo, partim Baal seruiebat, ita Helias alloquitur. *Quousque claudicatis in duas partes? Si Dominus est Deus, sequimini eum: Si verò Baal, sequimini illum.* Quod paucis mutatis verbis liceat mihi dicere. Si Christus est Deus, sequere eum. Si verò mundus, illum sequere. Quousque inter vtrunque claudus incedis? Huic iungit Esaias: *Et aperta erit lingua mutorum*, quæ quarta nota est.

Esa. 35. b.

3. Re. 18. d

Quare si in conuiuijs & congressibus, nō Christi, nō beneficiorum eius, sed aliarum rerum vsque mentionem facis, non de Deo, non de salute, aut ijs, quibus ad pietatem eruditur animus, sed de vanis loqueris, de equo ligneo, ac Martis militibus pleno, de incendio Troiæ, de vmbra Creusæ, & alijs, nescio quibus rebus mutus es, non quidem ea ratione, qua vulgus hunc aut illum, cui loquendi facultas adempta est, mutum vocat, sed qua ille, qui ait:

Væ tacentibus de te, quia loquaces muti sunt. Si autem mutus, ergo vacuus Christo, quia vbi ille regnat, nihil horum inuenitur, nec cæcitas, nec surditas, nec aliorū aliquid, sed omnia illa mox vt Christus aduenerit, cedunt iuxta vaticinium Esaiæ, & succedūt, quæ his sunt opposita. Id ita esse, vel qualis quondam fuerit, & qualis, vbi Christum induit, subitò euaserit, declarant doctissimi illi libelli confessionum ab ipso conscripti, quos commēdo vobis quàm possum maximè: Et si quid apud vos valeo, hoc obtineā, vt libellos hos omnes vobis comparetis, & legatis non semel, sed iterum atque iterum. In illis velut in tabula, seu pictura conspicietis, quod hîc ait Esaias: *Tunc aperiuntur oculi cæcorum, & aures surdorum patebunt, Tunc saliet sicut ceruus, claudus, & aperta erit lingua mutorum.* Vel quod in Euangelio Saluator ad hūc locum alludens: *Cæci vident, claudi ambulāt, leprosi mundantur, surdi audiunt, mortui resurgunt, pauperes euangelizantur.* Vbi per quæ agnosci voluit, enumerauit. Post quæ deinde adiecit: *Beatus, qui non fuerit scandalizatus in me*, hoc est, qui hæc, quæ ago ad salutem hominum, sibi non verterit ad occasionem offendiculi. Vt enim operum magnitudo nonnullis mouebit inuidiam, ita corporis infirmitas nonnullis erit offendiculo. Hoc dicto Iesus tacitè taxauit inuidiam discipulorum Ioannis, simul subindicans futurum, vt ignominia crucis, qua maximè peragendum erat mysterium regni cælorum, multos alienaret à doctrina Euangelij. Felices autem futuros, qui nec inuiderent gloriæ illius, nec mortis probro resilirent à doctrina salutis. Hactenus de secundo capite, quod diximus complecti notam Mesiæ, ac regni eius. Restat iam cap. 3. quod describit encomiū Baptistæ, de quo aliàs fortè dicēdi dabitur occasio. Interim parate vos venturo Mesiæ, vt bonorum, quæ his, qui ipsum in propria venientem recipiunt, præstantur participes fieri contingat, Amen.

Matt. 9. a.

DOMINICAE QVARTÆ *Aduentus, Homilia.*

Ego vox clamantis in deserto, dirigite viam Domini, sicut Esaias propheta, &c. Esa. 40. a.

VErba sunt præcursoris Christi respondētis ad quæstionē Iudæorum, qua quærebāt ex ipso, quis esset. Iudęi quemadmodum ex Euangelio patet, magnā habebant æstimationem de Ioanne, adeò, vt Christum suspicarentur. Quam suspicionem partim ex sanctitate vitæ eius, partim ex doctrinæ nouitate conceptam, vehementer alebat tempus. Iam enim impletæ erant hebdomadæ Danielis, iā ablatum erat sceptrum de Iuda, & omnia consonabant, in foribus esse Christum. Deliberauerunt ergo inter se, num ipse cesset, atq; vt certi aliquid hac de re cognoscerent, miserunt ad ipsum sacerdotes & leuitas. Quibus quis esset sciscitantibus, non inficiatus est, se

id esse, quod erat, sed hoc antequam aperiret, falsam de se suspicionem repulit, dicẽs: Vos existimatis me esse Christũ, siue Messiam in lege vobis promissum, fallimini, nõ sum ego Christus, nominis huius gloria alteri debetur, seruatur potiori. Pergentibus illis sciscitari, num ergo Helias esset, nimirum ille Thesbytes: Neque Helias, inquit. Num Propheta ille à Moyse prædictus: neque ille, ait: Consumptis ipsorum suspicionibus, atque nihilominus vrgentibus, vt ipse de se profiteretur, quisnam esset, ne sibi videretur, hoc ipsum, quod erat, humanâ temeritate arrogare, prophetiam produxit illis non ignotam. Quia, inquit, omninò scire vultis qui sim, & vrgetis me authoritate eorum, à quibus missi estis, quibus dicitis referendum responsum, sic accipit: *Sum ille, de quo scripsit Esaias: Ego vox clamantis in deserto,* Esa. 40.a. *parate viam Domini, &c.* Aue Maria.

Ego vox clamantis in deserto, &c.

DEfunctus est iam olim Baptista, verùm defunctus etiamdum loquitur. Vox enim eius est, quam ex hoc loco auditis. *Parate viam Domini*, iam iam venturus, iamiam exhibebitur orbi toties promissus, tot retrò sæculis expectatus Messias, parate ei viam, solo æquentur mõtes, vallis impleantur, sit iter planum, nec planum modò, sed & rectum, & leue quoque. Et certè si agnosceretur, quantus sit, qui venturus nunciatur, quantaq; præstiturus sit his, qui ipsum venientẽ recepturi sunt, haud pigeret nos parare viam. Quare hoc primùm dicemus, deinde quo modo paranda sit via, explicabimus. Quantus sit ipsum Euãgelium haud obscurè insinuat. Cùm dixisset Ioannes se neque Messiam esse, neque Heliam, neque prophetam, quem illi suspicabãtur, sed vocem clamantis in deserto iuxta vaticinium Esaiæ, ipsique acriùs instarent, quasi increpantes, quánam ergo authoritate baptizaret, respondit: *Ego in aqua baptizo.* Meus Baptismus talis est, qualis est mea prædicatio, præparatorius tantùm est, verùm non procul abest, imò in hac populi multitudine iam stat, & tanquam vnus è numero populi versatur in medio vestrûm, ob quod & à vobis negligitur, vel ignoratur, qui alio vtetur Baptismate. Nondum illi visum est exercere virtutem suam, ac magnitudinem, sed reipsa longè alius est, quàm videtur. Ipse est, qui post me venturus est, qui ante me factus est, cuius ego non sum dignus, vt soluam eius corrigiam calceamenti. Figamus hîc paulisper pedem, & cõsideremus, quantus sit Ioannes, vt ex huius magnitudine eius, qui venturus nunciatur, sublimitatem faciliùs æstimare possimus. Omninò magni aliquid esse Ioannem hoc declarat, quòd multò antè, quàm nasceretur, orbi sit promissus, non à quouis, sed ab ipso Deo, nec per quosuis, sed per prophetas, & hos quidem Dei: neque id quibuslibet instrumentis, sed & in scripturis sanctis. De eo enim cecinit Esaias, de eo cecinit & Malachias, Esa. 40.a. quorũ vaticinia ne ignota nobis essent, néue Mal. 3. d. aliorsum, quàm oportet, ea quis interpretaretur, exposuit Euangelium, Prophetiam quidem Esaiæ, Euangelium secundũ Matt. Matt. 3.a. Marc. Lucam, & Ioannem. Malachiæ verò Marc. 1.a. Euangelium secundum Matth. Marcum, & Luca 3. a. Lucam. Neq; verò in prophetis solùm præ- Ioan. 1. c. scriptis, ac per eos orbi promissus est, verũ Mat. 11.b. etiam per Angelum non quemuis, sed Ga- Marc. 1.a. brielem natiuitas eius, & nomen, & vita, & Luca 7. d. functio prædicta sunt, & quidem magnifi- Luca 1. d. cè, quemadmodum apud Lucam videre est. Huc quoque non parùm facit, quòd supra naturæ leges conceptus sit. Nemo namque est, qui ignoret sterilẽ fuisse Elizabeth huius parentem: quæ si vel maximè fœcunda fuisset, tum tamen desierant illi fieri muliebria. Neque verò supra naturæ leges solùm conceptus, verùm etiam præter ordinẽ rebus inditum, sanctificatus fuit, antequã natus, & quod magis miremini, nõdum in lucem editus, agnouit quem clausum adhuc gestabat virginis vterus, id est, Saluatorem mundi, cuius argumentum hoc est, quod ad vocem salutationis Mariæ subsilierat præ gaudio in angustijs materni vteri. Iam quæ eo nato acciderunt, adeò fuére stupenda, vt in admirationem pueri omnium animos verterint, imò & linguas. Aiebant enim, quis putas puer iste erit? Capita tantùm rerum attigimus, vt in præcipuo argumento Luca 1. f. liceat hærere.

His accedit, quòd etiam dum puer eremum habitare cœperit, ibique ab omni hominum coniunctione semotus inter feras, ac bestias versatus sit, neque manducãs, neque bibens (sic enim habet Euangelium) imò nec vestiens: sicut enim ibi cibus nõ est, nisi fortè ferarum, locusta, & mel syluestre, sic nec amictus nisi camelorum pili. Quoto ergo in ordine hunc virum collocabimus, hominem esse dicemus, an Angelum? certè angelum iam olim Malachias appellauit, & haudquaquam in numerum cũ cæteris redigendum ipsum apertè declarauit Saluator: *Quid, ait, existis in desertum videre? arundinem vẽto agitatam? sed quid existis videre, hominem mollibus vestitum? ecce, qui mollibus vestiuntur, in domibus regum sunt: sed quid existis videre, prophetam? etiam dico vobis, & plus, quàm prophetam. Hic est enim, de quo scriptũ est: Ecce ego mitto Angelum meũ ante te, qui præparabit viã tuã. Amen dico vobis, non surrexit inter natos mulierũ maior Ioanne Baptista.* Mat. 11. c Quid dici poterit excellẽtius?

Atque

Atque hic vir, qui tantus est, quo maius nihil habet orbis, vbi ad Christum ventū est, adeò, inquit, illi æquandus non sum, vt ipse me iudicem indignum, qui eius soluam corrigiam calceamenti, hoc est, qui apud illum vel infimi mancipij fungar officio? Quantus est igitur Christus? omninò magn⁹, imò incōpræhensibilis sit, oportet, ad cuius sublimitatem ille nihil est. Et certè incompræhensibilis, quia Deus est: *Ecce*, ait Esaias in prophetia, cuius meminit Ioānes, *Ecce Deus* Esai. 40. a. *vester, ecce Dominus in fortitudine veniet, & brachium eius dominabitur.* Ecce Deus vester, qui omnium inuenit originem, qui in vuluis maternis ossa vestra compegit, qui corporibus vestris spiritum infudit: Is, in cui⁹ manu flatus vester est, is veniet, & veniet in fortitudine, congredietur cum principe tenebrarum, vincet Leuiathan serpentem, vectem, alligabit fortem, diripiet vasa, & brachium eius dominabitur, iā dominatur peccatum, peccatum iam dominatur malū habitans in carne, dominātur iam in vobis affectus iræ, inuidiæ, ambitiones, nō diu istud erit: *Ecce Deus vester, Ecce Dominus Deus in fortitudine veniet, & brachium eius dominabitur, Ecce merces eius cum eo.* Ita dictum est (cum eo) ac si diceretur, in promptu habens & in numerato. Qui recipient ipsum venientem in propria, maxima sentient beneficia, asserentur in veram libertatem, adscribētur sorti Sanctorum, efficientur diuinæ consortes naturæ. Non est, quòd diffidatis: facere ei maximè in promptu est, hoc est, quod dicit: *Et opus eius cum eo, Sicut pastor gregem suum pascet, in brachio suo congregabit agnos, & in sinu suo leuabit, fœtas ipse portabit.* Hæc si velimus adhuc exponere, eloquij prophetici obtundetur sapor.

Quicquid pastor præstat agnis, hoc ipse præstabit suis, portabit eos in humeris, sinu suo fouebit, diriget, pascet. Beati, qui hæc experientur bona. Experientur autem, quicunque venientem in propria recipiēt, nihil refert, Iudæi sint an Gentiles. Quid ergo cessamus? Quare nō expeditum reddimus iter? In foribus est, vt veniat. In foribus est dico. Iam enim auditur vox clamantis, non in deserto Iudeæ tantùm, sed in vasta solitudine mundi, vbique, quò peruenit Euangelium: *Parate viam Domini.*

Quomodo autem paranda sit via, docēt, Esa. 40. a. quæ sequuntur apud Prophetam: *Omnis vallis implebitur, & omnis mons & collis humiliabitur, & erunt praua in directa, & aspera in vias planas. Omnis vallis,* inquit, *implebitur*, hoc est, impleatur iuxta idioma sermonis Hebræi. Nomine vallis autem significatur deiecta voluntas, quæ nimirum pressa manet pondere peccatorum, nec assurgit in spem veniæ. Deiectio hæc voluntatis è duobus ferè prouenit, ex conscientia videlicet vitæ antè actæ, & iustitiæ diuinæ consideratione, dum hinc peccata sua intuetur homo, illinc infernū, quē peccatis suis promeruit, nec deflectit oculum ad fontem misericordiæ diuinæ, sed vsque & vsque iustitiam cogitat. Huiusmodi mens ipsa sibi infernus est, & nisi erigatur spe, nō poterit recipere Christum. His, hoc est, deiectæ voluntatis hominibus, vt ad cor loquamur, & consolemur, sciant Deum nō tam attēdere, quid homo fuerit, quàm quid pro cordis sui desiderio esse velit. Quare si oppressi estis vsuris peccatorum, & liberari cupitis, atque hoc verè & ex animo, non est, quòd desperetis, non est, quòd deijciamini. Quòd perditè vixistis, quòd polluistis vos omni genere flagitiorum, non oberit, pœnitemini tantùm & fidite. Non ex me, sed Deo authore affero hoc Euangelium. Ipse enim apud Esaiam ait: *Omnes sitientes venite ad aquas, & qui non habetis argentum, properate, emite, & comedite, venite, emite absq; argento, & absq; vlla commutatione vinum & lac.* Esa. 55. a. Omnes sitiētes, inquit, hoc est, qui agnoscitis vos longissimè abesse ab his, quæ proponuntur in scriptura, siue ea spectent ad charitatem, siue ad obedientiam, siue ad humilitatem. Qui agnoscitis vos variè peccasse, & timentes iudicium Dei, vehementer liberari cupitis à peccatis, venite ad aquas, ad illas aquas, de quibus in Euangelio: *Si quis sitit, veniat ad me, & bibat. Qui credit in me, quemadmodum dicit scriptura, flumina de ventre eius fluent aquæ viuæ. Hoc autem dixit de spiritu, quem accepturi erant credentes in eum.* Ioan. 7. f. Qui ergo sititis salutem vestram, venite ad Christum, venite ad illū spiritum Euangelicum, quicunque tandem estis, & qui non habetis argentum, properate, emite, & comedite. In voce argenti synecdoche est, species pro toto genere, sensus est: Qui non habetis vllum precium, Iam preciū metaphoram habet meriti. Qui nō habetis vlla merita bonæ vitæ, properate. Vita malè acta non impediat, quò minùs veniatis: nihil illa oberit, tantùm venite. Continget vobis remissio peccatorum gratis credētibus in eū, (qui iustificat impium) ac pœnitētibus, venite, emite absq; argento. Mira loquutio, quis vnquā aliquid emit absq; precio? proinde catachresis, gratis comparate vobis vinum & lac, per synecdochē significat totum genus illius cibi, quo alimur in Christo ad vitam æternā. Multa alia sequuntur in hanc sententiam, quæ mirè exprimunt affectum Dei erga nos, vehemens ipsius desiderium ad iuuandum nos. Hæc sibi proponere debent pusillanimes, vt hinc fiduciam concipiāt. Omnis ergo vallis impleatur, sed & omnis mons & collis humilietur.

A contrario sensu facilè est intelligere, quid nomine montis significetur, nimirum superbus animus, qui nō agnoscit miseriam suam,

ſtiam, captiuitatem ſuam, fœditatem ſuam, vnde nec ſolatia quærit pœnitentiæ, qui nõ agnoſcit iuſtitiam Dei, quæ ex fide eſt, ſed ſuam conatur ſtatuere, quales erant Phariſæi ob hoc maximè inuiſi Chriſto. Montes quoque ſunt vel potiùs colles, qui agnoſcũt quidem ſe egere gratia Dei, nec ſuis viribus peruenire ſe poſſe ad veram iuſtitiam, ſed quia in æſtimatione aliqua ſunt, ne minoris fiant, verentur detegere vulnera ſua, verentur denudare turpitudinem ſuam, confiteri peccata ſua, quales multos timeo habet mundus.

Vt his loquamur non ad cor (Non enim conſolari poſsimus quibus vbique minatur Euangelium) ſed contra cor, ſciant à Deo præſcriptum eſſe diem, in quo retegentur omnia, quæ nunc tecta ſunt. In quo velut in theatro ſpectanda exhibebuntur toti orbi omnium & ſingulorum acta & cogitata. In quo ex aduerſo vniuſcuiuſque ſtabunt iniquitates ſuæ, fornicationes, adulteria, illa quoque adulteria, quæ mens tantum ſecum peragit, & traducent eum coram toto mundo, quanto ibi pudore ſuffundetur animus, imò & totus vultus. Vtinam ſerio hæc apud nos cogitaremus, non dubium, irrumperent aquæ, hoc eſt, fluenta lachrymarum, defluerent montes & colles, præpararemur Euangelio. Omnis ergo mõs & collis humilietur. Et ſint praua in directa, praua hoc eſt, diſtorta ſiue obliqua. Quemadmodũ enim valles & montes, ita flexus viarum faciunt, quò minus proſpicias aduenientem, & iter moleſtum reddunt ac difficile. Hinc autem obliquitas voluntatis metaphoricè ſignificata eſt. ſenſus eſt: Qui obliquis vijs perueniſtis ad multas diuitias, beneficia, penſiones, qui quę multorum ſunt, poſsidetis ſoli, potiores partes (fraudatis etiam cæteris) vſurpatis, aut vſurpare hactenus ſtuduiſtis, pœnitemini: quod obliquũ eſt, tortuoſum, ſiue flexuoſum, fiat rectum: & aſpera in vias planas, hoc eſt, leues. Inueniuntur homines quidam duri, aſperi, difficiles, in conuerſatione intractabiles. Tales planè, qualis apud Terentium inducitur Demea. Hi niſi hanc morum aſperitatem ſeu difficultatem deponant, non poterunt recipere Chriſtum. Amat ille vias leues, ſuaues, placidas, rectas, æquales, ſiue planas, hoc eſt, mentes & voluntates huiuſmodi. Non enim de vijs, quales vulgus intelligit ſermonem hic eſſe ex Euangelio manifeſtum euadit. Nam pro eo, quod Eſaias dixit: *Parate viam Domini rectas facite in ſolitudine ſemitas Dei noſtri. Omnis vallis implebitur & omnis mons & collis humiliabitur, & erunt praua in directa & aſpera in vias planas.* Matthæus dixit, *pœnitentiam agite*, ſiue *μετανοεῖτε* vnico verbo exprimens vel potiùs abſorbens, quod tam multis ab Eſaia dictum eſt. Pœnitentia autem voluntatem reſpicit. Et quemadmodum illud pœnitentiã agite, interpretatur, parate viam Domini, rectas facite, & cæte. ita quod adiungitur à Matthæo, *Appropinquauit enim regnum cælorũ*, exponit ſiue reſpondet ei, quod ſequitur apud Eſaiam, *Et reuelabitur gloria Domini, & videbit omnis caro pariter, quod os Domini locutum eſt*, ſiue (vt citat Lucas) *ſalutare Dei*. In voce caro ſynechdoche eſt, & præterea notatio: Quicunque adferent cor carneum, quicunque præbebunt ſe dociles, quicunque obtemperabunt Euangelio, hoc eſt, qui intendent huic voci in deſerto clamanti: *Parate viam Domini, pœnitentiam agite*, videbunt ſalutem illam tam magnificè Abraham, Iſaac & Iacob promiſſam: experientur maxima illa bona in Chriſto promiſſa, pacem illam ſpiritus, quæ exuperat omnem ſenſum: Excitētur obſecro corda veſtra. Exceperunt pridem Antuerpienſes Philippum Diui Caroli Imperatoris ſemper Auguſti filium, vidiſtis quas ipſi moles erexerant, quas ſtatuas, quas picturas, quàm operoſas, quam magnificas, quam admirandas: vidiſtis quo apparatu, qua pompa veſtium iere obuiam ipſi. Hinc intelligite quo apparatu opus eſt ad excipiendum non mortalem aliquem hominem, ſeu ipſum Deum Emanuelē, cuius imperium à mari vſque ad mare, & à flumine vſque ad mare, & à flumine vſque ad terminos orbis terræ, ad cuius ſublimitatem Carolus ſiue Philippus nihil eſt. Si enim Baptiſta, quo maior inter natos mulierum non ſurrexit, non dignus eſt, qui huius ſoluat corrigiam calceamenti, quis Carolus aut Philippus ei æquari poterit? Hæc cum animis veſtris cogitate, vt excitentur corda ad præparandam viam venturo Meſsię regi Emanueli, cuius imperium æternum. Ipſi honor & gloria in ſæcula, Amen.

Matt. 3. a.

DE TEMPORE IN QVO NATVS eſt Saluator, Homilia prima.

TRia habemus Euangelia. Primum & ſecundũ, Lucas, Tertium Euangeliſta Ioannes deſcribit. Inter quæ hoc diſcriminis eſt, quòd Lucas totus in recenſenda ſit Chriſti ſecundum carnem natiuitate, & ijs, quæ ad eam pertinent: Ioannes verò ſic huius meminit, vt tamen

Luc. 2. a. Ioan. 1. a.

præcipua cura ipsius versetur circa æternam illam ex Patre generationem explicandam. A Luca sumemus dicendi initium: atque ordinem historiæ, qui apud ipsum est, insequemur.

DEscriptionem historiæ orditur Lucas à tempore, atque huius non obiter, ne parum ad rem facere putemus, sed studiosè meminit, quare nec nos leuiter transmittere debemus. Natum ait sub Cæsare Augusto, at quo anno vel imperij, vel ætatis, nō dicit. Notam tamen, qua in huius cognitionem deuenire licet, certissimam tradit, dum ait eo tempore natum, quo Augustus decretum dedit, vt describeretur vniuersus orbis, qui vt discimus ex veteribus historijs, Annus imperij quadragesimus secundus fuit.

Verùm quoniam verba Lucæ proposuimus, ea quoque exponamus: Non enim ita clara sunt, vt absque interpretatione quiuis ea percipiat. Describi siue ἀπογράφεσθαι, qua voce vtitur Lucas, variè obuium est apud authores. Hoc loco censeri est. Vt describeretur, id est, vt censeretur vniuersus orbis: Verùm quia & hoc fortasse plerisque obscurum est, dicamus clarius: Quod in re militari dare nomen est, hoc in æstimandis facultatibus & exponendo numero capitum, census appellatur. Vt ergo censeretur totus orbis, id est, vt omnes nomina darent in tabulis describenda, & ciues se profiterentur, vnusquisque in sua ciuitate. Sed quare Euangelista tempus Dominici ortus hac nota describere voluit? Quare non dixit, natum anno Augusti quadragesimo secundo, cùm & certiùs hoc modo ipsum designasset & breuiùs? Qui in Liuio, aut Thucydide duntaxat versatus est, respondebit id factum, quò commodius ordo texeretur historiæ, vt declararetur, qua occasione Christū nasci contigerit Bethlehem. At qui in diuinis literis est eruditus, non ita ęstimabit, aut certè non hac solùm de caussa narrationem in hunc modum Lucam instituisse dicet, sed ob mysterium potissimùm commendandum. Habent enim literę sacræ proprium hoc & peculiare, quo à cæteris omnibus differunt, quòd in eis non solùm voces, sed & res, quæ narrātur aut gestæ, aut gerendæ, aliarū rerū notæ sint, vmbræ, ab typi. Cuius rei declaratio, cū ad scholas pertineat, nemo ex hoc loco à me eam expectet sed hoc expectet potiꝰ vt dicā cuius rei typus fuerit descriptio hęc: Nam id ad institutum pertinet. Meo sanè iudicio (nam alij aliud fortassis opinabuntur) typus est magnæ rei, & ne multis vos morer, significat quòd per ipsum, qui proditurus erat è Bethlehem, quaquauersum mittendi forent Apostoli, hisque quod in mandatis habebant proponentibus, Gentes venturæ erant & daturæ nomina Christo, iuxta Esaiæ vaticinium: *Erit in nouißimis diebus præparatus mons domus Domini, in vertice montium, & eleuabitur super colles. Et fluent ad eum omnes gentes, & ibunt populi multi, & dicent: Venite adscendamus ad montem Domini, & ad domum Dei Iacob, & docebit nos vias suas, & ambulabimus in semitu eius. Quia de Sion exibit lex, & verbum Domini de Hierusalem.* Esai. 2. c. Erit, inquit, in nouissimis diebus. Mos est Scripturæ, per nouissimos dies significare partes vltimæ ætatis. Vbi aduenerit vltima ætas, mittetur Christus (hic enim nomine montis significatur, non Sion, vt crassè quidam putauerunt) & erit in vertice montium. Habuit olim ciuitas Dei insignes montes, habuit & eximios colles. Insignis mons Abraham extitit, item Isaac, item Iacob, sed & Moyses, sed & Helias, quorum celsitudinem, dum in diuinis literis legimus, etiamnum miramur: verùm omnibus altior sese erigit, qui extremo tempore apparebit mons. Conspicuus ille erit toti orbi. *Et fluant ad eum omnes gentes, & ibunt populi multi*, nimirum excitati montis huius claritate, nec propria contenti salute, obuios quosque secum rapient, dicentque, *Venite, adscendamus ad montem Domini, & ad domum Dei Iacob*, hoc est, demus nomina Christo, iungamur Ecclesiæ. Adhæsimus hactenus plerique Moysi, plerique Platoni & Philosophis alijs. Ille legem, quam in solitudine acceperat, tradidit. Hi placita sua proposuerunt. Vtrique conati sunt ad virtutem erudire, & ad felicitatem perducere auditores suos, sed nihil aliud quàm conati sunt. Hic, quod illi non potuerunt, præstabit certissimè. Non solùm præscribit, quæ recta sunt, sed & robur quo possimus quæ præscripta sunt præstare, subministrabit: Hoc est, quod sequitur. *Et docebit nos vias suas, & ambulabimus in semitis eius*. En huius rei typum habet, quod narrat Lucas, qui vt ad altiora mentem lectoris subduceret, studio grandiloquentia vsus est. Non enim Augustus totius orbis imperium tenuit, cum nec Gottis, nec Armenijs imperarit: Ausus tamen est Lucas dicere: *Exijt edictum à Cæsare Augusto, vt describeretur vniuersus orbis*, quia quod veritatem typi excepit, nec ei nisi per hyperbolen accommodari potest, in re per typum significata, absque tropo verissimè agnoscitur, nimirum in Christo, qui ait apud Matthæum: Data est mihi omnis potestas in cælo & in terra: *Euntes ergo docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, & Filij, & Spiritus sancti.* Matt. 28. Et vide quàm pulchrè hac quoque parte veritas typo respondeat. Quemadmodum illa, quæ Augusti decreto facta est; ita hæc, quæ per Christum iussa est fieri conscriptio, primum in Syria cœpta est exerceri, id quod

neç

nec Esaias tacuit: Cum enim dixisset: *Erit in nouissimis diebus praeparatus mons domus Domini in vertice montium, & eleuabitur super colles. Et fluent ad eum omnes gentes, & ibunt populi multi, & dicent: Venite, adscendamus ad montem Domini, & ad domum Dei Iacob, & caeter.* caussam huius exponens. *Quia de Sion*, ait, *exibit lex, & verbum Domini de Hierusalem*, ac si dicat: Idcirco fluent Gentes, & ibunt populi ac dicent, *Venite, adscendamus, & caete.* quia dabitur lex à Christo, quæ pertinebit non ad vnam familiam Abrahæ, non ad vnum populum Iudaicum, sed ad omnes gentes: Promulgabitur quidem primùm in Iudæa, sed non vnius Iudeæ terminis cohibebitur, sed indè per Apostolos quaquauersum patet orbis terrarum deferetur: Hoc significat, quod ait: *De Sion exibit lex.* Sion mons est Hierusalem. Hierusalem ciuitas Iudeæ est. Iudea regio est Siriæ, de qua Lucas. Hæc descriptio prima facta est à præside Syriæ Cyrino. Hæc tanto studio versamus, vt agnoscamus beneficium Pueri nati, vt sciamus per hunc nos conscribi ciues non terrenæ alicuius ciuitatis, sed cælestis illius prorsus, de qua magnificè Dauid, psalm. octogesimo sexto, quem enarrare lubet, quia supra modum iucundus est, etiamsi non aliud, quàm sermonis delicias quis spectet. Et quidem quàm fuerit animus Prophetæ absorptus in ciuitatis huius pulcherrimæ theoria, declarat abruptum illud Psalmi huius exordium: *Fundamentum eius in montibus sanctis.* Fundamenta eius. Cuius eius? nihil præcessit, ad quod pronomen possit referri. Ciuitatis huius fundamenta, magni illi ac diuini viri sunt, quorum sanctitatem admiratur orbis, ipsi nimirum Apostoli, immò primum huius ac præcipuum fundamentum, cui cætera innituntur, à quo & soliditatem suam habent, est lapis ille abscissus de mõte sine manibus, cuius meminit Daniel, capite
Dan. 2. d. 2. qui, contrita statua, factus est mons magnus, & impleuit vniuersam terram. Etenim ne vulgares montes, qualis est Sina, aut Phare, imaginaremur, cum dixisset Propheta: *Fundamentum eius in montibus*, non ibi subsistit, sed adiecit, ad discrimen aliorum, *sanctis. Fundamenta eius in montibus sanctis, diligit Dominus portas Sion.* Nomen rei, quæ typus est, non pro typo, sed pro re, cuius est typus vsurpauit, hoc est, pro Ecclesia. Hanc diligit Dominus super omnia tabernacula Iacob. Est secundum ciuitatis, de qua loquimur, encomium, quod quam sit ingens, quamque minimè vulgare, tum demum intelligitur, quando confertur cum loco, qui est in Numer. cap. 24. *Cum direxisset Balaam contra desertum vultum suum, & sublatis oculis vidisset Israel in tentorijs commorantem, irruente in se spiritu Dei assumpta parabola, ait: Dixit Balaam filius Beor, dixit homo cui obturatus est oculus, dixit auditor sermonum Dei, qui visionem omnipotentis intuitus est, qui cadit & sic aperiuntur oculi eius. Quam pulchra tabernacula tua Iacob, & tentoria tua Israel vt valles nemorosæ, vt horti iuxta fluuios irrigui, vt tabernacula, quæ fixit Dominus, quasi cedri prope aquas.* Hæc tabernacula tantopere cõmendata ad portas ciuitatis, in quam conscripti ciues sumus, collata nihil sunt: *Diligit Dominus portas Sion super omnia tabernacula Iacob. Gloriosa dicta sunt de te ciuitas Dei.* Apostrophe est, Magna & admiranda quædam ô Dei ciuitas de te dicta sunt. Dilataberis ad Orientem & Occidentem, ad Aphricum & Aquilonem, etiam vltra mare, omnes omninò, eas quoque quæ longissimè sunt dissitæ, intra murorum tuorum ambitum complecteris nationes. Prophetam hęc narrantem excipiens Deus, omninò dilatabitur inquit, ad Orientem & Occidentem, ad Aphricum & Aquilonem. *Nam memor ero Rahab*, hoc est, Ego præcipiam de Aegypto, quam nunc Rahab voco, & de Babylone Apostolis meis, vt adducant eas. Certis his nationibus totum genus complexus est per synecdochen. Et quasi res iam ageretur, multisque ex populo gentium ad Ecclesiam conuersis, alij atque alij se adiungerent, per hypotyposin subijcit. *Ecce Alienigenæ*, id est, Syri seu Palæstini. Est enim nomen speciei, *& Tyrus & populus Aethiopum*, qui in extremis orbis partibus situs est. Hi inquam omnes iam accesserunt Ecclesiæ, *Nunquid Sion dicet*, vel nõnne ad Sion vel de Sion dicetur, (Est enim datiui casus (Sion) quod indicat litera Lamec, quę in Hebræo ei præponitur.) *Homo, & homo natus est in ea.* Rursus natus est homo. Rursus natus est homo, alius post alium, ita multi adiungent se Ecclesiæ, quam hoc nomine vel in primis commẽdamus, quod fundarit eam non Romulus aliquis vel Augustus, sed ipse altissimus. *Dominus narrabit in scripturis populorũ.* Narrare positum est pro numerare seu recensere. Dominus incipiet iam numerare in magnis illis catalogis, in quibus scripta sunt nomina omnium, qui ad vitam sunt præordinati cũ populorum tum principum. Est admiranda vocatio Gentium, quæ etiam tam lautos tropos habet, vt nec apud poëtas inuenias similes.

Vnus iam reliquus est versiculus, *Sicut lætantium omnium habitatio est in te.* Apostrophe est ad Sionem. Verè ô Sion, qui in te, cuius iam laudes descripsi, inhabitant, magnificè lætantur. Rem maximam tribus verbis absorpsit propheta, quam si quis oratione explicare velit, sentiet rei magnitudine se superari. Conatus est Esaias capite nono voluminis sui, sed æthiologia addita ibi declarat nequaquam assecutum esse. Locus sic

habet. *Lætabuntur coram te sicut qui lætantur in* Esai. 9.a. *messe, sicut exultant victores capta præda, quando diuidunt spolia. Iugum enim oneris eius, & virgam humeri eius, & sceptrum exactoris eius superasti sicut in die Madian.* Apostrophe est ad Emanuelem. Et quemadmodum in Psalmo quẽ iam enarrauimus, ita hic quoque quærere est. Cuius eius? Iugũ oneris eius. Nihil enim præcessit, quo referri possit. Haud tamen difficilè est intellectu, quò pertineat, quemúe respiciat, maximè dum aduertimus in tractatu Emanuëlis hæc legi. Quis enim audiens, Iugum oneris eius, & virgam humeri eius, & sceptrum exactoris eius superasti, modò sciat ad natum hodie infantem verba dirigi, non statim diabolum cogitet: qui priùs exultabit in mundo, qui cunctis gentibus imperabat, qui grauissimo seruitutis iugo colla omnium deprimebat, qui efficax erat in mentibus & cogitationibus hominum? Sed & quis huius tyrannidem expertus & iam liberatus, modò verè liberatum se sentiat, non videat quàm minimè similitudines illæ ab Esaia adhibitæ: *Lætabuntur coram te, sicut qui lætantur in messe, & cæter.* rem explicent aut adæquent? Verùm quamuis maius sit hoc gaudium, quàm vt sermone possit exprimi, non tamen merum est. Habet enim coniunctam adhuc solicitudinem, quæ hinc oritur, quod diabolus nondum sic eiectus est, aut proscriptione damnatus, vt accedere nequeat. Oppugnat vsque, & expugnare nititur ciuitatem Dei, eiusque ciues à quorum humeris iugum ipsius detractum est: quare accinctum esse oportet, stare in acie, multaque vigilantia vti, ne qua rursus irrumpat. Veniet tempus, quando semel conficietur & ipse & quidquid quoquomodo ad ipsum pertinet. Tunc erit merum gaudium. Quam rem cap. 25. sic expressit Esaias. *Præcipitabit Dominus in monte isto faciem vinculi colligati super omnes populos, & telam quam orditus est super omnes nationes.* Sermo est mirabiliter figuratus, & tantum nõ exorbitans. Lege totum caput & relege, nusquam montis alicuius mentionem inuenies quare dicticos accipitur quod ait. In monte isto, quemadmodum apud Comicum. Vel Pamphilus hic quã sanctè iurabat. Cum enim esset Hierosolymis, demonstrabat montem Sion, sed quatenus typum Psal. 86. a gerebat illius Sion, cuius meminit Psal. *Fundamenta eius in montibus sanctis. Diligit Dominus portas Sion.* In hoc monte latissimam telam illam seu fasciam, quæ super omnes obducta est, id est, miseriam hanc minus notissimam præcipitabit Dominus. Per fictionẽ poeticã velut personam facit miseriam, quæ humanum genus persuasit peccante Adam. Esai. 25. c. *Et præcipitabit mortem in sempiternum, & auferet Dominus Deus lachrymam ab omni facie, & opprobrium populi sui auferet de vniuersa terra.* Explicat per partes, quod in genere dixerat. Siquidem mors, lachryma, opprobrium partes sunt huius telæ, imò singula fasciæ sunt latissimæ. Quis enim nescit quàm latè tyrannidem exerceat mors? siue Germaniã, siue Hispaniã, siue Italiam, siue quamcunq; mũdi plagam cogites, vbiq; sæuit, furit, grassatur mors. Nõ sexum, non ætatem, non conditionem attendit. Non rationem habet generis, non formæ sed nec imperij respicit aut potentiæ magnitudinem, sed (vt in Odis Flaccus canit) Aequo pulsat pede pauperum tabernas, regumque turres. Et sceptra (vt alius) ligonibus æquat.

Iam de lachryma quid dicam, cùm vix in lucem editi, fletu omnia repleamus, siue plebeis orti parentibus, siue claris & illustribus. Atque ego (ait ille) primam vocem similem omnibus emisi plorans. Latissima igitur fascia lachryma est. Sed & opprobriũ. Nam vt taceam, quæ ab hominibus perpetimur, quos non ludos omnibus exhibet diabolus, imò quæ non ludibria in nobis excitat caro? Hæret in membris concupiscentia, & velimus nolimus efformat in his turpitudinum idola, tantoque impetu frequenter insurgit, vt nisi dextera Dei reprimatur, tuta haud esse queat pudicitia. Omnia hæc à populo suo auferet infans, qui natus hodie est. Non est quod addubitet quisquam, siquidem Dominus loquutus est: *Et dicent in illa die, Ecce Deus noster iste.* Vox est populi iam liberati. Iste in quem digitum intendimus, qui temporibus Augusti est natus, Deus noster est. Expectauimus eum cũ in humanis ageremus, iam liberabit nos semel & perpetim. Iste Dominus. Nihil maius tribui potest Filio Virginis, quàm quod hic tribuitur ei. Est enim apud Esaiam Hebræũ, magnum & ineffabile illud nomen, quod Græci tetragrammaton appellant, quòd ita Deo proprium est, vt nulli alteri aptari possit vel homini vel spiritui. Aiunt ergo: Iste quem carne cernitis constare & ossibus, Dominus noster est. Sustinuimus eum, cum in mortali corpore degeremus, iam exultabimus & lætabimur in salutari eius. Lætabimur non centum, non mille, non decies millе annis, sed vsque & vsque. *Quia requiescet manus Domini in monte isto.* In hoc quem tenemus monte, vsque exeret potentiam suam: illa fiet, vt omne quod vllius mentem vel leuiter terrere posset, procul arceatur. *Et triturabitur Moab sub eo, sicuti teruntur paleæ in plaustro.* In voce Moab, tropus est. Non enim vnum illum populum, sed vniuersam impiorum multitudinem significare voluit synecdochicos. Porrò similitudo adhibita, iucundè admodum agnoscitur ab ijs, qui Palæstinam, in qua regione plaustrorum huiusmo-

di est

dı eſt vſus, inhabitant. Sunt autem carpenta ſerrata, rotis per medium in ſerrarum modum ſe voluentibus, quæ ſtipulam conterunt & comminuunt in paleas. Quomodo igitur plauſtris ſerratis paleæ conteruntur, ſic diabolus & tota impiorum multitudo conteretur, & nihil in eis integri remanebit. *Et extendet*, ipſe ſcilicet Moab, *manus ſub eo, ſicut extendit natans ad natandum*. Is qui natat, habitu corporis exprimit ſpeciem hominis planè victi.

Significat itaque Propheta, ſic preſſum iri diabolum & totum cætum impiorum, vt populum Dei non ſolum lædere non poſſint, ſed nec negotij quidquã faceſſere, atq; tum merum fore gaudium agnoſcere licet ex cantico, quod his ſubijcit: *In die illa cantabitur*, ait, *canticum iſtud in terra Iuda*, non ea quidem, quæ pars eſt Syriæ, ſed cuius illa typũ habet. In fortunata illa terra, quæ ſedes beatorum eſt, cantabitur canticum iſtud: *Vrbs fortitudinis noſtræ Saluator*. Hactenus habuimus alij alias atque alias ciuitates, hi Romã, illi Lutetiam. Poſt hac omnes vnam habebimus, atque ea munitiſsima erit: Habebit murum, habebit antemurale. Murus Saluator erit, Antemurale Saluator itidem, Ipſe & vrbs erit, vrbs noſtra fortiſsima. *Aperite portas & ingrediatur gens iuſta, cuſtodiens veritatem. Vetus error abijt, ſeruabis pacem, quia in te ſperauimus. Speraſtis in Domino in ſæculis æternis, in Domino Deo forti in perpetuum.* Vides miram hic varietatem. Primi verſus apoſtrophen habent ad angelos, diciturque eis, vt admittant in ciuitatem populum, qui iuſtitiam fecerit. Qui ſequuntur vocem exprimunt populi iam in vrbem admiſsi, fortunas ſuas ac vires gratulantis coram Domino. Poſtremò ipſum populum hortantur vt pergat fidere: Nã quod Hieronymus vertit, Speraſtis, legi etiam poteſt ſperare. Eſt enim Hebræis בטחו bitchu. Quæ varietas quam ſit pulchra, quàmque afficiat legentes, ſi quis ipſe non ſentit, fruſtra ei explicet vel mea, vel alterius oratio. Interim neminem ita alienum puto à diſciplinis, vt dum audit: *Vetus error abijt, ſeruabis pacem, pacem, quia in te ſperauimus*, non beatiſsimos iudicet, quorum vox ea ſit. Neque verò pace ſolũ & immortalitate, timore omni & miſeria ſublata, perfruentur, ſed noui generis delicijs toti præterea occupabuntur: *Exhibebit enim Dominus populo ſuo in monte hoc conuiuium pinguium, conuiuium vindemiæ, pinguium medullatorum, vindemia defæcata.*

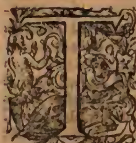
Esai. 26. a

Esai. 25.

Quæ periodus hoc ipſo tractatu legitur, qua ſignificat Propheta conuiuium, quod Dominus populo ſuo exhibiturus eſt, lautiſsimum fore. Quibus autem in rebus lautitiæ hæ ſitæ erunt, non dicit: Nec id opus puto vt declarem. Nam & ipſi dum volumus, teneros puerorũ animos ad amorem cæleſtis illius patriæ excitare, dicimus prata illic lacteis vbique riuis exuberare. Virgulta cynnamum: arbuſta, balſamum proferre. Porrò ſaccari tantam copiam eſſe, vt quantumuis multum vſque ſumas, haud vnquam abſumere queas. Hæc dicimus non quòd putemus hæc verè ibi eſſe ſed quia rudibus puerorum animis aliter exponere non poſſumus fœlicitatem illius patriæ. Non enim norunt quidquam, niſi quod ſub ſenſum cadit, nec afficiuntur rebus vllis, niſi quas vel tactu vel guſtu vel odoratu naturæ ſuæ conuenietes experiuntur. Ad eundem modum propheta delicias, quibus in ciuitate illa perfruentur, rudi populo volens exponere, meminit iugis conuiuij, quod exquiſitiſsimos habet cibos, in quo puriſsimum ac meraciſsimum vinum bibitur. Medullata enim in ſacris literis, vbique cibi delicatiſsimi nomen eſt. Porro vindemiam pro vino ipſum vſurpaſſe liquet ex genitiuo defæcatæ, quem adiecit. Interim nec vinum proprij nominis, nec medullata ibi erunt, ſed alterius generis deliciæ, ſicut ſcriptum eſt. *A ſeculo non audierunt, neque auribus perceperunt, oculus non vidit Deus abſque te, quæ præparaſti expectantibus te.* En huius ciuitatis in qua hæc omnia contingent, in qua præcipitabitur mors, & auferetur lachryma, in qua miſeria omnis ſemel aboletur, vbi nihil, quod vllius mentem vel leuiter terrere queat, aut audietur vſquam aut conſpicietur. Vbi quicquid hominem obiectare verè poteſt, vberrimè ſemper aderit & redundabit. Vbi firma & perpetua pax, vbi gaudia, quæ nullo mœrore vnquam interpellantur, & plena ab omni miſeria libertas contingit, imò bonorum omnium pelagus exundans omni voluptate inhabitantes perfundit: huius inquam ciuitatis conſcripti ciues ſumus, agnoſcemus fœlicitatem noſtram, agamus gratias infanti hodie nato, illius hoc beneficium eſt & ſolicitè curemus, ne à tanta, quæ parata nobis eſt, fœlicitate excidamus. Cui honor & gloria in ſæcula, Amen.

1. Cor. 2. e.
Esai. 64. b

DE NATIVITATE
Domini, Homilia ſecunda.

TRanſeamus vſque Bethlehẽ, & videamus hoc verbum, quod factum eſt, quod fecit Dominus, & oſtendit nobis. Scitis quorũ verba ſunt, vbi ſcripta, & qua occaſione prolata. Verba ſiquidem ſunt paſtorũ apud Lucam cap. 2. mutuò ſe exhortantiũ ad

Luca 2. b.

iter post acceptum ab Angelo Euangelium de nato Saluatore in Bethlehẽ. Quod ipsum Euangelium & nobis hodie annũciatum est, quare & nos transeamus vsq; Bethlehẽ, & videamus hoc verbũ quod fecit Dominus & ostendit nobis: Omninò enim mirabile, quid ibi exhibitum est, & est res spectatu dignissima. Quare transeamus vsque Bethlehem, & quò fœlicius eò perueniamus, pueri Bethlehemitici matrem antè inuocemus. Aue Maria.

Luce 2. b. *Transeamus vsque Bethlehem, &c.*

IN hac concione hunc seruabimus in dicendo ordinem. Primũ ostendemus Christum omnibus esse natum. Deinde ne quis fallatur, dicemus, non omnibus, licet omnibus natus sit, ipsius natiuitatem profuturã. Tertio loco huius caussam hanc esse ostendemus, quod non transimus vsque Bethlehem, &c. In primis ipsum omnibus esse natum, docet Angelus, qui in Euangelio apud Lucam ad pastores ita loquitur. *Ecce Euangelizo vobis gaudium magnum, quod erit omni populo, quia natus est vobis hodie Saluator, qui est Christus Dominus in ciuitate Dauid.* Ecce ait, Euangelizo vobis gaudium magnum, quod erit non vni tantùm genti Iudæorum, sed omnibus omninò populis, siue nationibus. Non enim vocabulum populi hoc loco accipi, vt distinguatur contra gentes, docent apertißimę de Christo prophetiæ. Et quia in primis iucunda, quæ est apud Esaiam, cap. 11. lubet eam

Esai. 11. a. hoc loco referre. Ea sic habet: *Egredietur virga de radice Iesse, & flos de radice eius adscendet.* Est perpetua metaphora, neque enim virga, neque radix, neq; flos propriè vsurpantur, sed figuratè: sensus est. Ex paruis reliquijs regni siue populi Iudaici, ex stirpe Isai exibit aliquis cum sceptro regali, hoc est, nascetur Meßias. Talem significationem habet virga cap. 11.

Et virgam humeri eius. id est, imperium & fasces imperiales superalti. *Et requiescet super eum spiritus Domini, Spiritus sapientiæ & intellectus, Spiritus consilij & fortitudinis.* Spiritus scientiæ & pietatis. & requiescet super eum Spiritus timoris Domini, hoc est, erit totus delibutus, totus vnctus erit Spiritu sancto. Spiritus semel se illi infundet cum vniuersis donis suis, plenitudo gratiæ habitabit in ipso. *Non secundum visionem oculorum iudicabit, neque secundum auditũ aurium arguet, sed iudicabit in iustitia pauperes, & arguet in æquitate pro mansuetis terræ.* Non respiciet an rex, an agricola quis sit, an nobilis genere an ignobilis, sed quicunque tandem verè agnoscent se oppressos vsuris peccatorum, nec suis viribus se liberari posse (isti enim sunt pauperes huius loci.) Et quicunque præbebunt se dociles, etiam licet homines sint abiectißimæ sortis, illorum ipse patrocinium suscipiet, pro illis feret sententiam contra diabolum, & liberabit à calumniatore. *Et percutiet terram virga oris sui, & spiritu labiorum eius interficiet impium.* In terra notatio est, In primis synechdochen habet. Sensus est, doctrina ipsius habebit admirabilem vim & energiam, simplex eius sermo plus valebit in cordibus hominum ad superbiam destruẽdam, impietatem & cætera vitia, quàm omnis eloquentia Ciceronis. *Et erit iustitia cingulum lumborum eius.* Hac phrasi, quæ Hebræis propria est, significat propheta iustitiam Christo comitem fore perpetuum. Non erit ad tempus iustus, sed semper in æternum iustus erit. *Et fides cinctorium renum eius.* Quod mox cingulum, iá cinctorium vocat. Fides sumitur quomodo à Stoicis pro veritate promissorum. Non enim fides illa quæ à Paulo definitur substantia sperandarum rerum, argumentum non apparentium, in Christo fuit.

Habitabit lupus cum agno, & pardus cum hœdo accubabit, vitulus & Leo & ouis simul morabuntur, & puer paruulus minabit eos. Vitulus & vrsus pascentur simul, requiescent catuli eorum. Et leo quasi bos comedet paleas, Et delectabitur infans ab vbere super foramen aspidis & in cauernam reguli qui ablactatus fuerit, manum suam mittet. Non nocebunt neque occident in vniuerso monte sancto meo, quia repleta est terra scientia Domini. Est mirabilis descriptio regni Christi, ipso nato exurget aureum seculum. *Habitabit lupus cum agno, & pardus cum hœdo accubabit. Vitulus & Leo, &c.* In summa omnibus istis significatur, quòd gentes feræ ac barbaræ, deposita sæuitia & immanitate, sanctißimis studijs conspirabunt in vnitatem fidei, cum simplici & humili populo Dei. Non enim sermonem hic esse de leone, lupo, vrso, pardo, quales vulgus intelligit, indicat illa clausula: *Quia repleta est terra scientia Domini*, quæ causam continet dictorum, quam certum est non habere locum, nisi præcedentia omnia figuratè accipiantur. *In die illa radix Iesse, qui stat in signum populorum ipsum Gentes deprecabuntur.* Nónne hoc loco Christum radicem facit, cùm antea fecerit ipsum virgam, sed & signum non tale est, quale capite septimo, Esai. 7. b.
vbi ad Achaz dicitur: *Pete tibi signum.* Diuersæ siquidem sunt voces apud Hebræos: quæ hoc loco ponitur, etymologiam habet à leuando in sublime, & significatur vexillum in altum sublatum, & in commune omnium oculis expositum. Quod additur, ipsum gentes deprecabuntur, emphasim habet. Sensus est: in illa die quando veniet Meßias, tunc non Iudæi solum, licet peculiariter eis promissus sit, sed ipsę quoque Gentes deprecabuntur eum, Meßias erit veluti vexillum erectum, ad quod omnes omninò

populi

populi oculos conicient, illi etiam, qui habitant in medijs rupibus, in insulis maris, in vltimis finibus mundi, quemadmodum declarant, quæ sequuntur vsque ad finem capitis apud Prophetam, quæ nimis longum esset hic recensere. Quod ergo angelus pastoribus, hoc ego vobis annuncio, natū vobis hodiè Saluatorem, qui est Christus Domin⁹ in ciuitate Dauid. Est igitur quod gaudeatis, & vehementer gaudeatis. Cantate, ait Dauid, Domino canticum nouum: habemus canticum Deuteron. insigne quidē illud, sed vetus est. Cantate ei canticum nouum, noua beneficia carmen nouum exigunt. Cantate ei canticum nouum, quia mirabilia fecit. Quid enim mirabilius, quàm quòd Deus homo factus est, quòd ipsemet per se in sua persona venit ad liberandum à peccatis populum suum: Saluauit sibi dextera eius, & brachium sanctum eius. Olim in exitu Israel de Aegypto, & populo barbaro, quando equum & ascensorem proiecit in mare, & demersit in aquis vehementibus, adhibuit brachium Angeli, at hic in liberatione humani generis à captiuitate & tyrannide diaboli sæui illius Pharaonis, non alterius cuiusquam brachio vsus est, sed suo duntaxat brachio, sed sua dextera duntaxat. Notum fecit Dominus salutare suum, Christum suum, in quo salutem omnium constituit: In conspectu gentium reuelauit iustitiam suam. Abstractum vice concreti ponitur, id est, iustum suum. Recordatus est misericordiæ suæ, & veritatis suæ domui Israel: Quod tam magnificè olim promisit Abraham, Isaac, & Iacob, hoc re ipsa iam præstitit. Iam adest Messias, iam coràm cernere licet, iam licet eum contrectare manibus, toties promissus ille tot retrò sæculis expectatus iam adest: *Inuenietis eum*, ait Angelus pastoribus, *pannis inuolutum, positum in præsepio.* Viderunt omnes termini terræ salutare Dei nostri, beneficiū pueri nati, magna illa salus exhibita ad vniuersum terrarū orbem pertinet: Proinde iubilate Deo omnis terra, cantate, & exultate, & psallite. Psallite Domino in cythara, in cythara, & voce psalmi, in tubis ductilibus, & voce tubę corneæ. Iubilate in conspectu regis Domini, moueatur mare & plenitudo eius, orbis terrarum, & qui habitant in eo, flumina plaudant manu, montes exultent à cōspectu Domini. Quis Cicero æquet hanc prophetæ eloquentiam? nec miretur aliquis, quòd omnia & mōtes & flumina, atque ipsum mare, orbem denique totum ad laudem prouocem, ad lætitiam excitem & plausum, idque agam tam multis verbis, nemo miretur, magnus est, qui venit, magna causa, ob quā venit. Deus ipse in propria persona venit, vt iudicet terram. Iudicabit orbem terrarum in iustitia, & populos in æquitate: Aureæ prorsus voces sunt in iustitia & æquitate, nec terrent hoc loco, sed vehementer consolantur. Sensus est: Ipse sumet partes iudicis inter humanum genus & diabolum, & pronunciabit sententiam pro humano genere contra diabolum, & liberabitur homo non sua, sed alterius iustitia, quod alijs verbis apud Ioannem ipse dicit. Nūc iudicium est mundi, nunc princeps huius mundi eijcietur foras.

Ps. 149. a.

Verùm ne quis fallatur, putans omnia iam salua postquam Christus venit, dicamus, quod secundo loco nos dicturos promisimus, videlicet non omnibus natiuitatem Christi profuturam, nec est, quòd longè huius probationem petamus, cùm Euangelium, cuius initium est: *In principio erat verbum*, id manifestè doceat his verbis: *In mundo erat, & mundus per eum factus est, & mundus eum non cognouit.* Antequam secūdum carnē nasceretur ex virgine, erat in mundo, sed non conspiciebatur, imò nec conspici poterat, vnde & ignorabatur, Vt agnosceretur, venit in mundum, sed venit, vbi priùs erat, sed nō quomodo ibi erat. Et ibi inuisibilis, venit visibilis, nimirum obuolutus sacco mortalitatis nostræ, ac nec sic quidē agnitus est, hoc est, quod ait: *In propria venit*, id est, in mūdum, qui per ipsum factus est: *& sui*, hoc est, homines opus manuū ipsius: *Eum non receperunt*, id est, bona pars eum non recepit. *Quotquot autem receperunt eum, dedit eis potestatem filios Dei fieri.* En quibus prosit eius natiuitas, his nimirum, qui venientem in propria recipiunt, hoc est, qui credunt in eum, sic sese interpretatur Euangelista. Iam (credere) intelligere oportet, non quomodo credunt dæmones nullo amico erga creatorem affectu, sed qui credunt tali fidei motu atque impetu, cum quo coniunctus sit propitiatoris amor non fictus, cum quo & coniuncta sit voluntas non dubia, mandatis eius omnibus in posterum obtemperandi, ac peccatis omnibus, propter quę tollenda ille natus est, renunciandi, anteaq; cōmissa detestandi. Vnde in Euangelio, cuius initiū est: *Exijt edictum à Cæsare Augusto, &c.* à multitudine militiæ cælestis canitur: *Gloria in excelsis Deo, & pax in terra hominibus, sed bonæ voluntatis.* Qui ergo hoc modo credunt, illos propriè respicit beneficium pueri nati in Bethlehē, his non alijs dedit potestatem filios Dei fieri. Quicunque ergo cupiditatibus suis adhuc obsequuntur, qui diuitijs, honoribus, voluptatibus ita addicti sunt, vt planè serui inueniantur & mancipia illorum, qui nondum ab his auelli volunt, hoc est, qui frui desiderant, quàm diu licet, non habent partem in hoc Euangelio: non enim credunt, imò nec possunt: Quomodo, ait Saluator,

Ioan. 1. a.

Luca 2. a.

Ioan. 5. g.

 vos

vos potestis credere, qui gloriam ab inuicē accipitis, gloriam, quæ à solo Deo est, non quæritis? Quòd autem secuti Saluatorem dicimus non posse eos credere, intelligite quādiu tales manent. Quòd verò tales maneant, causa est, quia accepto Euangelio de nato Saluatore, non eant cum pastoribus in Bethlehem, quòd si irent, fieri non posset, quin immutaretur animus eorū. Vt ergo à terrenis istis affectibus & cupiditatibus, quę faciunt, quò minùs recipiamus venientē in propria semel exuamur, transeamus vsque Bethlehem, & videamus hoc verbum, quod factum est, quod fecit Dominus, & ostendit nobis. Vt autem eò veniamus, haud opus est, vt procul proficiscamur terra mariue: Bethlehem possimus intra nos inuenire. Benè transimus vsque ad Bethlehem, dum earum rerum, quæ ibi exhibitæ sunt, cogitationibus nos exercemus: quę autem exhibitæ ibi sint, narrat ad hūc modum Lucas: *Exijt edictum à Cæsare Augusto, vt describeretur vniuersus orbis. Hæc descriptio prima facta est à præside Syriæ Cyrino, & ibant omnes, vt profiterentur singuli in suam ciuitatem. Adscendit autē & Ioseph à Galilæa de ciuitate Nazareth in Iudæā ciuitatē Dauid, quæ vocatur Bethlehē, eò, quòd esset de domo & familia Dauid, vt profiteretur cum Maria desponsata sibi vxore prægnante: factum est autem, cùm essent ibi, impleti sunt dies, vt pareret, & peperit Filium suū primogenitum, & pannis eū inuoluit, & reclinauit eum in præsepio, quia non erat ei locus in diuersorio.* *Luca 2. a.*

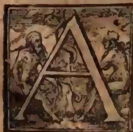
Consideremus ergo, quisnam sit ille infantulus, qui inuolutus pannis iacet in præsepio. Est quidem Filius Virginis, sed ne hoc solùm in ipso æstimaremus, & tantū, quod de Virgine assumpsit, ita de eo narrat initium Euangelij secundum Ioannem: *In principio erat verbum, & verbum erat apud Deum, & Deus erat verbum.* In principio, hoc est, antequam hæc vniuersitas rerum terrestrium & cælestium, visibilium & inuisibilium conderetur, iam erat verbum, hoc est, Dei Filius. *Et verbum erat apud Deum, & Deus erat verbum*, hoc est, sic erat indiuulsæ naturæ cū Patre, vt iuxta personæ proprietatē esset apud Patrem, nec sic adhæret Patri, quemadmodum accidens adhæret substantiæ, sed Deus erat ex Deo, Deus erat in Deo, Deus erat apud Deum. Deus erat Deus ob communem vtriusque diuinitatis naturam. Et verbum caro factum est, hoc verbum, quod in principio erat apud Deum, imò quod erat De⁹, per quod omnia facta sunt, & sine quo factū est nihil, quod factum est: hoc, inquā, verbum caro factū est, verbum hoc æternū pannis inuolutum iacet in præsepio. Quis audiendo hæc non animo expauescat, Dominus ait Abacuc, cōsideraui opera tua, & expaui. Vtique & vos expauescetis, si modò seriò consideretis. Attollite ergo oculos vestros, & adspicite mirabile illud vas, oculum mundi, hoc est, solem, lucentemq́; globum lunæ, & astra cætera, cumque in admirationem vos adduxerit illorum consideratio, cogitate cum animis vestris, quantus ille sit oportet, qui illa condidit, cumq́; cogitando consideratis vos ad illius magnitudinem non posse pertingere, imò eò minùs inuenire, quò plus cogitatis, conuertite considerationem vestram ad Bethlehem, & persuadete vobis id, quod res est, infantem, quem ibi pannis inuolutum cernitis, & positum in præsepio, esse magnum illum Dominum, in cuius consideratione caligabat oculus vester, reuerberabatur acies mentis vestrę, intellectus deficiebat. Infantulum illum ipsum esse, qui solem, lunam, stellas, cælum, terram, & omnia, quæ vsquam sunt, condidit, qui potenti manu sua immensam illam molem corporum cælestium circumagit & versat, qui totum globum infatigabili dextera tenet & sustentat. Infantulus ille ipse est, in quo vita vigorque omnium est, quæ condita sunt. Infantulus hic positus in præsepio, ipse est, qui magnitudine sua implet cælum & terram, & si quid aliud vsquam extra cælum & terram est: Si viuaci mente hæc pertractaueritis, apprahendet vos stupor & vehemens stupor, imò horror, mirabimini supra modum, quod ille, per quem sæcula facta sunt, qui omnia verbo virtutis suæ portat, qui maiestate sua cūcta implet, huc se deiecerit, quod verbū patris, quòd ille, cuius egressus est à diebus æternitatis, nasci voluerit infans, pannis inuolui, & poni in præsepio. Cùm autem hoc modo in admirationem abducta fuerit mēs vestra, pergite, & causam inquirite, quare voluerit nasci infans & pannis inuolui. Quare non potiùs statura viri processerit ex vtero virginis, quare non regio ornatu conspicuum orbi se exhibuerit, quare non potiùs suaues & molles plumas elegerit, quàm durum prēsepium. Cùm enim Deus esset, in potestate eius erat, quod dicimus, quare ergo non fecit? Audite Apostolum Paulum: *Apparuit gratia Dei Saluatoris nostri omnibus hominibus, erudiens nos, vt abnegantes impietatem & sæcularia desideria, sobriè, iustè, & piè viuamus in hoc sæculo.* *Timo. 2. c.* Voluit ergo nasci infans, pannis inuolui, poni in præsepio, vt hoc modo commēdaret nobis humilitatem, paupertatem, asperitatem, vt hoc modo doceret nos contemptum earum rerum, quas mundus miratur. Verè enim infantia Saluatoris, eius panni & præsepe, damnant omnes, qui sectātur diuitias, honores, voluptates, nec etiam infantia solùm, panni & præsepium, sed prętereà tota eius reliqua vita, quæ secundum hæc initia decurrit.

Vtinam in his rebus esset philosophia nostra,

stra, vtinam frequenter ante oculos nostros versaretur Bethlehem, Bethlehē veros nos faceret philosophos. Siquidem meo iudicio, nihil inter omnia, nihil æquè animum hominis sic potenter abducit ab amore rerum terrenarum, atque Bethlehem. Quis enim adeò immersus cupiditatibus mundi, qui si ita secum cogitet. Ecce Dei Filius, cuius est omne, quod vsquā est, mei causa venit è sinu Patris, natus est in Bethlehem, pannis inuolutus est, positus in præsepio, vt hac ratione suum erga me amorem declararet, & exēplar proponeret, quod imitarer. Quis inquam, adeò immersus cupiditatibus mūdi, qui non subitò emergat, cùm seriò hæc secum cogitet? Quis seriò hæc secum cogitans non respondeat malè blandienti voluptati, quòd fidelem olim Vriam Dauid respondisse legimus. *Arca Dei, ait, & Israel & Iu-*
2.Re. 11.b *da habitant in papilionibus, & Dominus meus Ioab, & serui Domini mei super faciem terræ manent, & ego ingrediar domum meam, vt comedam & bibam, & dormiam cum vxore mea?* Arca Dei diua virgo, in cuius vtero Dei Filius tot mēses quieuit, manet in stabulo, & Dominus meus Iesus Christus in præsepio iacet, & serui Domini mei, ipsi nimirum pastores excubias agunt, sub frigido versantur cælo, & vadam ego, & delicijs affluam? comedam? bibam? & dormiam in plumis suauiter? per salutem tuam, & per salutem animæ tuæ non faciam hanc rē. Et quàm potenter abduceret Bethlehē animum à terrenis his fluxis, & in perniciem vsque suauibus rebus. Quare auditores optimi, oro vos quàm possum maximè, vt magis moueam, obsecro per amorem pueri Iesu, qui vestri causa hodiè nasci voluit in frigore & nuditate, transeamus frequenter vsque Bethlehem, & videamus hoc verbum, quod factum est, quod fecit Dominus, & ostendit nobis, cui honor, & gloria, & imperium in sæcula, Amen.

IN DIE ANIMARVM

Homilia super hanc Prosam:

Vdi tellus, audi magni maris nimbus;
Audi omne, quod viuit sub sole:
Huius mundi decus, & gloria
Tā sunt falsa, quàm trāsitoria,
Vt testantur hæc temporalia,
Non in vno statu manentia,
Nihil artium valet profunditas,
Nulli prodest magna nobilitas,
Nihil iuuat regalis dignitas,
Nullum saluat corporis quantitas,
Sic non prodest genus aut species,
Sed ruunt, vt à sole glacies,
Cum Helena Paris pulcherrimus,
Aut Achilles vbi magnanimus?
Vbi Plato? vbi Porphyrius?
Vbi Tullius, & Vergilius?
Vbi Diogenes, Empedocles?
Aut egregius Aristoteles?
Alexander vbi rex magnanimus?
Vbi Hector Troiæ fortißimus?
Vbi Samson vir dirißimus?
Vbi Salomon prudentißimus?
Vbi Dauid vir ditißimus?
Vbi Absalon vir pulcherrimus?
Transierunt leges mortalium,
Per vnius momenti spacium.
Pie Deus rector fidelium,
Fac te nobis semper propitium,
Cùm de malis fiet iudicium.

ANnus iam est, quòd audiens cantari prosam, cuius initium est: *Audi tellus, audi magni maris nimbus*, vehementer afficiebar, & sanè elegantissima est. Constat siquidem exordio, propositione, confirmatione, dénique peroratione, quemadmodum ductus concionis indicabit. Statui enim de ea disserere, ob id potissimùm, quòd vehementer inuitet ad contemptum mundi, qui non parum facit ad felicitatem, non tam solùm, quam expectamus post hanc vitam, sed ad eam quoque, quæ præsentis temporis est, quod nec ethnicum latuit ita canentem: *Nil admirari propè res est vna Numici, Solaq;, quæ possit facere, & seruare beatum.* Prius tamen, quàm rem aggrediamur, gratiam imploremus. Aue Maria.

Audi tellus, audi magni maris nimbus, audi omne, quod viuit sub sole.

HActenus exordium prosę! *Audi tellus, audi, &c.* Est Metonymia: absque tropo dixisset. Vos, qui terram inhabitatis, quæ continens dicitur: Et vos insulares, qui vasti maris fluctibus circundimini: breuiter omnes omninò, qui sub sole degitis, præbete silentium, lubet vobis concionari. Et ne multis vos morer, thema, quod tractandum sumpsi, hoc nempè est:

Huius mundi decus, & gloria tam sunt falsa quàm transitoria.

PRopositio hæc, ad quam persuadendam cætera omnia inducuntur, rectius intelligitur, dū confertur cū illa, quæ in Ecclesiaste scribitur, hac nimirum: *Vanitas vanitatum,* Eccle. 1. a.

Eccl. 12. 8. dixit Ecclesiastes, *vanitas vanitatum, & omnia vanitas.* In qua in primis obseruanda est nota vniuersalitatis: non hæc aut illa, sed in vniuersum omnia vana esse decernit, omnia, inquam, quæ sub sole sunt. Nam id in cõsequẽtibus adijcit. Quò res clarior euadat atque illustrior, euoluamus, quæ in vniuersalitatis nota inuoluuntur. Omnia vana sunt, ergo vana est pulchritudo, ergo vana est fortitudo, ergo præstãtia corporis vana est; sed & voluptas, diuitiæ, principatus, potentiæ magnitudo, scientia, nobilitas, & quicquid aliorum sub sole est, vanũ est, nec solùm vanum, sed & vanitas, ac mera vanitas. Nõ habuit Salomon aliquod vocabulum, quo potuit satis exprimere, quod cõcipiebat: quare eandem vocẽ repetit, non semel nec iterum, sed quinquies. *Vanitas vanitatum,* dixit Ecclesiastes, *vanitas vanitatum, omnia vanitas* Si dixisset, omnia vana sunt, vehemens fuisset assertio apud eos, qui vim vocis huius perspectam habent. Nunc non dixit, vana sunt, sed vanitas, quod quantò sit priori vehemẽtius, qui nõ percipit, frustrà ei explicet nostra oratio. Nec solùm vanitas sunt, ait, sed vanitas vanitatum, qua phrasi, quæ Hebręis propria est, vanitatis magnitudo exprimitur. Nec hoc cõtentus, eandẽ geminationem rursum posuit, vt demonstraret omnia insigniter esse vana, & plusquàm vana, quin & plus, quàm vanitatem. Quis igitur, nisi vanus prorsus, hæc appetat? Sed age, quid est vanum siue vanitas? Vocabulum hoc, quẽadmodum nouerunt, qui Latinè periti sunt, non vnius significationis est: aliud intelligo, dum audio: Sed illos, Expectate seges vanis elusit auenis. aliud dum apud eundem Poetam lego: Ni frustrà augurium vani docuêre parẽtes. Priori loco pro vacuo & inani. Posteriori pro fallaci positum est. Nec apud ethnicos duntaxat scriptores, verùm etiam in diuinis literis variè obuium est. Quid verò hoc loci potissimùm significet, partim ex circumstantia, & ratione scripti, partim ex Hebręæ linguæ proprietate petendum est. Fit enim, nec id arbitror rarò, vt vocabulum, quod apud Latinos variũ est, apud Hebræos vnicam habeat significationem: rursus quod apud hos latè patet, Latinis strictius sit. Porrò pro vanitate vanitatum, in Hebræo scriptũ est הבלים הבל hauel haualim, quam vocem Rab. Da. significare dicit, id, quod non est quippiã, hoc est, vacuum & inane, aut certè, quod mox desinit, ac euanescit; vt est, flatus, qui ab ore procedit. In qua significatione certum est poni Psal. 48. Homo vanitati similis factus est. Sequitur enim, dies eius sicut vmbra prætereunt, quod prioris interpretatio est. Pro vanitate autẽ in Hebræo est, להבל laheuel. Cum Rabbi Dauid sentiunt, qui ex Hebręo in Græcum vetus testamentum transtulêre. Nã exceptis Septuaginta interpretibus, omnes similiter pro vanitate vanitatũ verterunt, ἀτμὸς ἀτμῶν ἀτμός. Græcis autem vapor fumi est, siue aura tenuis, quę citò resoluitur. Quanquam hæc significatio voci Hebręæ propria sit, ac naturalis, nõ tamen perpetua. Declarat hoc locus, qui est Prouer. 13. Substãtia festinata minuetur, pro quo in Hebræo est, Substantia, quæ est ex vanitate, minuetur. Est enim הון מהבל hon meheuel, hoc est, diuitiæ fraude comparatæ elabentur: Septuaginta verterunt, quæ per fas & nefas corraduntur, μετωνυμίας, genus ponentes pro specie. Est alius locus Psal. 61. nõ minus illustris: *Veruntamen vani filij hominum, mendaces filij hominum in stateris, vt decipiant ipsi de vanitate in idipsum.* Vbi vani & mendaces non alia ratione componuntur, quàm apud Poetam in secundo Aeneidos: Nec si miserum fortuna Sinonem finxit, vanum etiam mendacemque improba finget. Certè illud: Vt decipiãt ipsi de vanitate in idipsum, clarum est, referri oportere ad vanitatem, quæ ad mendacium, fraudem, & imposturam pertinet. Vtroque autem loco Hebræis est הבל heuel. His annumeranda sunt loca illa, vbi nomen hoc per flexum idolis tribuitur Deuterono. 32. *Ipsi me prouocauerunt in eo, qui non erat Deus, & irritauerunt in vanitatibus suis,* hoc est, in idolis suis, vt verterunt Septuaginta interpretes, Hieremiæ 8. *Quare me ad iracundiam concitauerunt in sculptilibus suis, & in vanitatibus alienis?* Rursus cap. 14. *Nunquid sunt in sculptilibus gentium, qui pluant?* Quod hic sculptilia vertit, & in præcedentibus vanitates, Hebræis est הבלים haualim. Vocat aũt Hieremias, & ante eum Moyses idola vanitates, tum quia nihil sunt, tum quia specie mentiũtur hominem, aut aliud animal, quũ nec viuant, nec sentiant. Hoc vt putẽ, facit Paulus, qui in Epistola, quam ad Romanos scripsit, idolum apertè mendacium appellat, haud dubium, quin alludens ad vocem Hebræam. Sicut ergo Latinum vocabulum, ita Hebræum quoque varium est: & in Ecclesiaste, siue rationẽ scripti expendas, siue disputationis tenorem consideres, vtraque significatio, quã diximus, aptissimè quadrat, adeò, vt si alteram ab altera separes, nõ nisi ex dimidiato sis intellecturus, quæ illo libello disserit Salomon. Hoc siquidem agit, vt animos mortaliũ, affixos vmbris rerum terrenarum, ab earũ amore abducat, quod quò efficacius agat, se in disputationem abducit, dicens, ipsa rerum experientia se cõperisse omnia, quæ sub sole sunt, & inania esse, & fallacia, hoc est, primo quidem adspectu conceptæ animo spei applaudere, sed posteà frustrari. *Ad Ro. 1.*

Quibus rationibus ad eandem rem, hoc est, con-

est, contemptum rerum terrenarum persuadendum visus est ante Salomonem ipse Dauid huius pater in Psalm. cuius initium est: *Cùm inuocarem. Filij hominum, ait, vsquequo graui corde. Vt quid diligitis vanitatem; & quæritis mendacium?* Filij hominum Hebraismus est, pro ipsis hominibus, quã phrasim & Græci imitantur υἷας ἰατρῶν, dicentes, pro ipsis medicis. Habet aût mirabilem emphasim. Vos, quos Deus homines côdidit, præditos mente, qua bestias præstetis, quibus & os sublime dedit, vt ille ait, & cætera, quæ apud ipsum sequuntur, vt hac quoq; parte animalia cætera antecellatis, quæ prona terram spectât, vos (inquam) quibus cælestis origo est, vsquequo in ima hæc respicientes, eaq; tanquam, nescio quæ magna admirantes, animos vestros, qui diuinæ naturæ suæ vi sursum feruntur, deprimitis mole terrenarum concupiscentiarum? *Vt quid diligitis vanitatem, & quæritis mendacium?* Quid tanto affectu, tâto studio ac improbitate sectamini hęc, quæ sub sole sunt, quæ reuerà nô aliud sunt, quã mera vanitas, quàm vapor fumi, & aura tenuis, quę mox euanescit? Quæ reuerà non aliud, quàm mêdacium sunt, promittunt felicitatem, sed non præstant, atque adeò non præstant, vt in æternam miseriam præcipitêt sectatores suos.

Psal. 4. a.

Hactenus de propositione, quam in Ecclesiaste versat Salomon, cui explicandæ diutiùs inhæsimus, quòd illa intellecta statim percipiatur hæc, quam prosa proponit, videlicet, Huius mundi decus & gloria tâ sunt falsa, quàm transitoria. Si namq; verû est, vana esse omnia, quæ sub sole cernimus, certè & huius mûdi decus ac gloria vana sunt. Si verò vana, ergo nec vera, nec perpetua, adeoque nec studiosè appetenda, quod iã restat, vt persuadeatur mortalibus, atque hoc opus, hic labor est. Si thema à me propositum esset ad persuadendû, adhiberê cap. 24. Esaiæ, in quo rem hanc vehementissimè vrget propheta: *Ecce Dominus dissipabit*, inquit, *terram*, & iam erigitis maxima ędificia, insignes domos, quarum parietes vestiuntur marmorum crustis, & secti eboris nitore resplendent, quarum aurata sunt laquearia, quarû porticus miro opere intuentium oculos rapiunt, in his côfiditis, & quasi perpetuò essetis permansuri accumulatis aurum argentum, & alia quàm plurima, quę longû esset referre, vana sunt studia vestra. *Ecce Dominus dissipabit* omnia, non hæc solùm, sed & *terram, & nudabit eam*, hoc est, vacuã & inanê reddet, *& affliget faciem eius*, hoc est, exuret, quæ in ea sunt opera, hanc, quam nunc videmus faciem abolebit. *Et disperget habitatores eius.* Habitatores terræ vocat, quorû animi terræ affixi sunt, qui diuitijs, honoribus, omnia metiuntur, qui ad fluxa & vana hæc hiant attoniti, hos disperget. *Et erit sicut populus, sic sacerdos: & sicut seruus, sic Dominus eius: & sicut ancilla, sic domina eius: sicut emens, sic ille, qui vendit: sicut fœnerator, sic is, qui mutuum accipit: sicut qui repetit, sic qui debet.* Est pulcherrima synecdoche, qua nostro more significat omnia desitura in sæculi côsummatione, quib. nûc alij alijs præstant, siue diuitiæ sint illa, siue dignitates, siue alia. Iã sacerdos, dominus & domina dignitate potiores sunt, in côsummatione sæculi nô erunt. Nûc emês fœnerator, ac creditor diuitijs præstat, tûc non itê: sine discrimine mortaliû rerum iudicabuntur omnes, & addicêtur supplicijs, quisque pro qualitate criminum suorum, tã nobilis, quàm ignobilis; tã diues, quàm pauper; tam doctus, quàm indoctus, audiât hæc, qui præsentibus rebus tanquã perpetuis studet. *Dissipatione dissipabitur terra*, geminatio Hebraica est, quæ Epithasin habet, sensus est, tota dissipabitur. *Et direptiône prædabitur*, & sine dubio fiet, *quia Dominus locutus est: Luxit & defluxit terra.* A futuro ad præteritum dilabitur, quasi res iam esset peracta, facit hoc, quò magis afficiat, & moueat animos legentium. Sermo autem totus figuratus est. Ex luctu terrę tristem eius interitû accipere oportet per metalepsim. *Defluxit orbis, infirmata est altitudo populi.* Per altitudinem populi significat, qui inter populares suos eminent, hoc est, diuites ac nobiles: *luxit vindemia, infirmata est vitis, ingemuerunt omnes, qui lætabantur corde*, nimirû inter pocula, quia quæ præcedunt, vini mêtionem habent. Qui solebant sectari comessationes, atque in illis lætitiam suam ponebant, illi dolebunt. *Cessauit gaudium tympanorum, quieuit sonitus lætantium, conticuit dulcedo cytharæ.* Omnia hæc pertinêt ad côuiuia, respiciunt eos, qui in côuiuijs suis non solû gula, & ebrietate, sed & auribus luxuriant, vt per omnes sensus animę fortitudo mollescat. *Cû cantico non bibent vinum*, hoc est, musica nô resonabit inter pocula, sed omnia dulcedo lętãtium, & tympanorum, ac cytharæ sonitus in planctum vertetur & gemitum. *Amara erit potio bibentibus illam.* Quæ iã se mella mentitur, amarior felle tum reperietur. *Attrita est ciuitas vanitatis.* Est noua, sed elegans orbis periphrasis. Videtur orbis hic duraturus, sed nô ita erit, est tantùm vana ostentatio. *Deserta est omnis lætitia, translatum est gaudium terræ. Relicta est in vrbe solitudo.* Orbem, quem mox ciuitatem vanitatis appellauit, nunc spiritualiter vrbem vocat. Quòd autem de toto orbe hæc dicat, & non de hac vel illa ciuitate, inde manifestû est, quòd addat: *Quia hæc erunt in medio terræ, in medio populorum. Quomodo si pauca oliuæ, quæ remanserunt, excutiantur ex olea. Et racemi cû fuerit finita vindemia*, hoc est, quàm paucæ relinquuntur oliuæ in olea, postquã excussa est, atque demessa. Rursus, quàm paucæ

Esai. 24. A

Esa. 24. A.

Esa. ibid.

Esai. ibid.

Esa. ibid.

Esai. ibid.

paucæ reperiuntur vuæ in vite post vindemiam, tam pauci euadent mala, quibus inuoluetur orbis, tam pauci saluabuntur. Est valdè terribilis & horrenda cōparatio, quæ inprimis concutere debet habitatores terræ: nam propter eos adhibita est. *Hi leuabunt vocem suam, atque laudabunt, cùm glorificatus fuerit Dominus*, hoc est, cùm, finito regno Antichristi, Christus venerit in nubibus cū maiestate & gloria: Tam pauci isti, qui relinquentur, leuabunt vocem. *Hinnient de mari*, hoc est, præ lætitia toti gestiēt. Orbē, quem mox vrbem, & paulò antè ciuitatem vanitatis nominauit, nunc mare appellat figuratè. A qua verò maris proprietate figuram, seu metaphoram sumpserit, non satis certū est. Verisimile est, quòd respexerit ad impetus & motus maris: Est enim mare natura tempestuosum & inquietum. *Propter hoc in doctrinis glorificate Dominum.* Vos, qui hæc apud me legitis, qui cognoscitis beneficio scripturarum, tantum gaudium, tam ingentem lætitiam manere iustos paucos illos, qui relinquentur, glorificate Dominum *in doctrinis*, hoc est, quia doctrinam hāc & notitiam accepistis, quod sanè magnum est beneficium. *Et dixi, secretum meum mihi, secretum meum mihi.* Est obscura breuiloquentia. Non possum, inquit, cuncta narrare, quæ cerno. Hæret lingua faucibus meis, vox dolore concluditur. *Væ mihi*, quantus ordo pœnarum ante oculos versatur meos, quos horrores ego video, quos vlulatus audio, quantam multitudinem cerno, quorum nuda corpora inconsumptibiles flammæ allambunt, qui inter incendia immortales viuunt, & viuent perpetuò, cerno præsentia, quæ futura sunt. Et quia maiora sunt, quàm queam eloqui, idcircò contineo secretum meum mihi, cōtineo, inquam, secretum meum mihi. *Confractione confringetur terra, commotione commouebitur terra, agitatione agitabitur terra sicut ebrius, & auferetur quasi tabernaculum vnius noctis.* Non habuit Propheta aliquod vocabulū, quo potuit satis explicare rem, quare multis ad id vtitur verbis, & nec sic adæquare potuit: simile diximus, cùm tractaremus propositionem Salomonis, in Ecclesiaste. Porrò tabernaculū vnius noctis Hebræis vnica vox est à pernoctando dicta, significat tuguriolum, quali pastor aut vinitor ad excubias vtitur. Sensus ergo est. Quomodo vinitor transfert de loco ad locum tuguriolum suum, atque ipsum, vbi eo vsus est, demolitur: sic Dominus demolietur terram, demolietur, inquā, terram secundum schema & figuram, quam nunc habet: *Corruet, & non adijciet, vt resurgat*, subaudiendum rursum est, illo habitu, quē nunc cernere est, quemque tātopere admiramur falsa specie decepti, nam ostentatio tantùm est: Sed quis persuadeat id mortalibus? An sui tēmporis hominibus pērsuaserit Esaias, nolo hîc inquirere, certè posteris nō persuasit: siquidē eo sæculo, quo prosa hęc, quam præ manibus habemus, scripta est, vbique vana & fluxa hæc pro veris & perpetuis bonis inquirebātur, quod nisi quis aduertat, mirari poterit de insolentia prosæ, quę terram pariter & mare, & ne quicquam præterijsse videatur, omne, quod viuit sub sole, ad audiendum prouocet: nec dubito, quin idem author, quisquis tandē ille fuit, qui prosam hanc nobis tradidit, eodē exordio vteretur, si hoc nostro sæculo hac de re ipsi dicēdum esset: vbique enim mundus in admiratione est: vbique diuitiæ, & honores expetūtur, ab ijs etiam, quos oportebat pręcipuos esse contemptores horum: populum dico Christianum.

Esai. ibid.

Esai. ibid.

Esai. ibid.

Audi igitur tellus, audi magni maris nimbus, audi omne, quod viuit sub sole, omnes ad audiēdum inuito, quia ad omnes, quod dicturus sum, spectat. Et quid tādem, vel quale id est? *Huius mundi decus & gloria, quā sunt falsa, quàm transitoria.* Et quibus rationibus id suademus? efficacissimis, & non tam verbis, quàm rebus. Nam agite antè quęso. Vbi nā Paris? vbi nam formosa Helena, cui' gratia mille naues ex vniuersa Græcia, acto, vt ille ait, delectu, sunt impletæ, tantaq; tum Græcorum, tum Barbarorū multitudo conflixit, totq; vrbes sunt euersæ? Sed & vbi magnanimus Achilles, in cuius laude canēda, otia sua triuit Homerus? Vbi Plato diuinus ille? vbi Porphyrius? vbi Romanæ linguæ parens Tullius?

Vbi Vergilius vatum maximus?

Vbi Diogenes, Empedocles, ac naturæ miraculum Aristoteles?

Alexander vbi rex magnanimus, cui orbis hic nimis angustus erat?

Vbi Hector Troianorum fortissimus?

Et ne ethnicos duntaxat noscere videamur,

Vbi Samson vir diuissimus?

Vbi Salomon prudentissimus?

Vbi Dauid vir ditissimus?

Vbi Absalon vir pulcherrimus?

Transierunt leges mortalium per vnius momenti spacium. Vnius momenti spacio absorpti sunt, ac omnis illa gloria, qua pollebāt inter mortales, & admirationi erant omnibus, simul interijt. Quę sanè res arguit, diuitias, potentiā, formam, nobilitatē, eloquentiā, & cætera, quæ admiratur mundus, vana esse & fluxa. Hactenus cōfirmatio propositionis. Sed fortè plerosq; minùs mouet, quòd ij, quos inducit, ipsis conspecti nō sint: Agite ergo, vbi nā illi, qui à paucis hinc annis aurū & argentum thesaurizabāt, nec erat finis acquisitionis eorum? Vbi tot adolescentes nobiles ac pręstantes corpore? Vbi tot formosi ac formosæ, quos ipsi vidistis? Vbi sunt? Transierunt leges mortaliū, & pulchra illa corpora

corpora cinis ac puluis sunt, nec quidquam præter cinerē ac puluerē videre est, nisi fortè ossa aliquot, caluariasq́; carnibus renudatas, inter quæ & vilium hominum ac deformium ossa caluariasq; discriminis omninò sit nihil. An non igitur forma bonū fragile est, quæ sæpè morbo, semp aūt morte perit?

Nunquid & nobilitas non res vana est, cū inter nobilem & ignobilem, huius atq; illius cineres, ossa & ossa, nulla post mortem diuersitas sit? Nunquid non & falsæ illæ diuitiæ, quæ hinc asportari nequeunt? nō plus secum fert ex vita hac, excedens potentissimus rex, quàm agricola, vel de plebe quispiam etiam pauperrimus? Quemadmodum enim nudi omnes effusi sumus in mundum, sic nudi omnes recedimus. Quæ igitur dementia, fluxis his rebus, atq; adeò citò euanituris inhærere? nec fluxa tantū sunt & vana, sed & fallacia. Quis explicet, quot iā inde à mundi exordio per hæc decepti sint? imò quis explicet, quod nostro hoc sęculo spe sua, quam ex his conceperant, frustrati sint, & misere frustrati? O si liceret inspicere infernum semel. Quot ibi videremus in medijs flammis ardentes, quos olim nouimus, quos admirati sumus & beatos prædicauimus ob hæc ipsa, quæ ignorantia sæcularis bona appellat. Nunc animas, vbi iudicij dies aduenerit, tum & nuda corpora inconsumptibiles flammæ allambent, non ad tempus tantùm, non viginti, non triginta, non centum, nō mille aut čenties, vel millies mille annis, sed vsq; & vsq;, hoc est, in æternum! Non enim solui potest scriptura, illa habet, Fumus tormentorum ipsorum adscendet in sæcula sęculorum. Heu miseros, in proprio adipe frixæ libidines bullient, & inter sartagines flammeas miserabilia corpora cremabuntur, atq; omni tormento atrociùs affliget ipsos desperatio. Heu heu, heu inquam miseros & plusquam miseros.

Pie Deus rector fidelium,
Fac te nobis semper propitium,
Cùm de malis fiet iudicium.

Est precatio loco perorationis. Ego (inquit) author prosæ, feci quod meum est. Prouocaui ad audiendum, non hos aut illos, sed omnes omninò populos, non plebeiam tantùm multitudinem, sed ipsos quoque reges & principes, terram pariter ac mare, omne quod viuit sub sole: Dixi huius mundi decus & gloriam tam falsa esse, quàm fluxa, rebus ipsis ipsum ostendi, sed frustra omnia dicta sunt à me, nisi tu Deus adspires ac inspires animis omnium verum contemptum mundi, quod ipsum vt facias, iam precamur: tunc enim verè putabimus te nobis hic propitium, si potenti dextera tua regnum cupiditatis omnia occupantis expugnaueris: sed satis nobis non est, si hic te sentiamus propitium, nisi & talem te habeamus post funera: precamur proinde, vt semper te nobis propitium exhibeas, pręcipuè tamē tum, quando de malis fiet iudicium, scilicet in die illa tremenda, quando cæli mouendi sunt & terra.

Hactenus prosa. Obsecro iam vos auditores optimi, seriò cum animis vestris hæc cogitetis, non agitur de re parua, de æterna salute agitur: si namque terrenis his inhæseritis, cum ipsis peribitis: vana sunt etenim, quod licet iam multi non persuadeant sibi, verùm nimis comperient tandem, si illis inhærere pergant. Scitis enim ex quorum persona, illa dicantur. Quid profuit nobis superbia? aut diuitiarum iactantia, quid contulit nobis? Transierunt omnia illa tāquam vmbra, & tanquam nūcius præcurrens; & tanquam nauis, quæ pertransit fluctuantem vndam, cuius cùm præterierit, non est vestigium inuenire, nec semitam carinæ eius in fluctibus: aut tanquam auis, quæ transuolat in aëre, cuius nullum inuenitur argumentū itineris illius, sed tantùm sonitus alarū verberans leuem ventum, & scindens per vim itineris aërem, commotis alis transuolauit; & post hoc nullum signum inuenitur itineris illius, aut tanquam sagitta emissa in locū destinatum, diuisus aer continuò in se reclusus est, vt ignoretur trāsitus illius. En quàm aptis similitudinibus vanitatem rerum exprimunt, quam dum viuerent inter mortales, agnoscere non potuerunt, imò noluerunt: nec solum profitentur, sed & dolent sua studia ad vana se conuertisse. pœnitentiam enim agunt, vt habet principium capitis, sed frustra, quia transijt tempus miserendi, quod ne & vobis vsui veniat, obsecro vos auditores optimi, conuertamus nos ad meliora consilia, iam dum licet, abijciamus omnem spem sęculi, relinquamus vana, ea bona inquiramus, quæ vera sunt & perpetua; quæq; sectatores suos in perpetuum fœlices reddunt, vt cum omnibus Sanctis perenniter lętemur in cælis; Amen.

HOMILIA DE TIMORE *Domini, habita ad iuuenes philosophiæ studiosos in Festo S. Catharinæ.*

CVm mecum repeto annos meos, & ætatis pręteritæ studia, cōperio, adolescētes optimi, verum esse, quod in Ecclesiaste scripsit sapientissimus Salomon videlicet: *voluptas & adolescen-* Eccl. 12.a

adolescentia vana sunt. Qua propter in amaritudine animæ nunc defleo annos illos, si fortè remittantur mihi delicta mea, atq; ignorantiæ: atq; idipsum ne & vos tandem facere oporteat, admonere vos volui, volui dico, quia quanquam missus venerim, à multo tamen iam tempore istud desideraui, sed superbum ratus sum, si non vocatus venirem: Præbete itaque silentium, atque audite me, adolescentes optimi, & (si admittitis) filij, timorem Domini docebo vos. Magnum aliquid est timor Domini, timor Domini frenum est, quo adolescentia, quæ, Salomone teste, vana est, cohibetur ne sectetur vanitatem, seu (vt huius pater ait) insanias falsas: timor Domini fons cælestis ac diuinæ sapientiç est, timor Domini thesaurus est verarum diuitiarum, timor Domini radix est immortalitatis, timor Domini (vt semel dicam) est omne bonum. Hunc docebo vos non quidē quid sit, sed quo pacto ad eum possitis pertingere dicā: id enim magis in rem vestram fore puto, ac oro Deum, vt & aures, & mentes vestras ad ea, quæ à nobis dicētur, percipienda adaperiat, imò quò facilius id impetremus, communiter oremus.

Fons diuini timoris, Dei est cognitio: quare adolescentes optimi, vt ad timorē Domini pertingatis, discite cognoscere Deum, hoc vobis magis proderit, quàm si omnium philosophorū placita teneatis. Istud dicimus, non quòd damnemus philosophiæ studium absit hoc: bona est philosophia, in ea diligentissimè instructus fuit Moyses magnus ille veteris legis, hoc est, pentateuchi scriptor, exactè in ea edocti fuere optimi quiq; diuinarum scripturarum interpretes, in ea ad miraculum vsq; imbuta fuit nobilis virgo, quæ in exemplum vobis hodie proponitur S. Catharina. Procul igitur à nobis id sit, vt damnemus philosophiç studium, hortamur vos quàm valemus maximè, vt quod benè cœpistis, gnauiter perficiatis: sed dicemus nihil hanc prodesse absq; vera Dei cognitione, & qui ex ea ceu fonte profluit timor, sicut scriptum est: *Si quis consummatus fuerit inter filios hominum, si ab illo abfuerit sapientia tua, in nihilum computabitur*, hoc est, si quis fuerit absolutus Stoicus, si quis fuerit perfectus Academicus, si quis consummatus fuerit Peripateticus, si quis omniū philosophorum scripta legerit ac didicerit plenè, deniq; si quis illum disciplinarum orbē, quem Grçci ἐγκυκλοπαιδίαν vocāt, absoluerit, abfuerit autem ab illo sapientia tua, id est, tui cognitionem & timorem non habuerit, in nihilum computabitur.

Quod aduertens D. Aurelius Augustinus: quid, inquit in libris Confessionū, quid mihi proderat, quòd annos ferè viginti, cū in manus meas venissent quædam Aristotelica, quas appellant decem categorias, quarum nomine cùm eas rhetor Carthaginensis magister meus buccis typhocrepantibus cōmemoraret, & alij, qui docti habebantur, tāquam nescio in quid magnum, & diuinum inhiabam, legi eas solus & intellexi, quid hoc mihi proderat? & quid mihi proderat, quòd omnes libros artium, quas liberales vocant, tum nequissimus malarum cupiditatum seruus per meipsum legi, & intellexi quoscunq; legere potui. Nunquid Domine Deus veritatis, quisquis nouit ista iam placet tibi? infœlix enim homo, qui scit omnia illa, te autem nescit: beatus autem qui te scit, etiam si illa nesciat: qui verò te & illa nouit, non propter illa beatior, sed propter te solùm beatus est, si cognoscens te sicut Deum glorificet, & gratias agat, & non euanescat in cognitionibus suis.

Egregia sententia ac Augustino digna, cuperemque hos ipsius libellos (confessionū dico) omnibus vobis esse familiares, hoc est, frequenter versari in manibus vestris, legi à vobis, ac relegi: siquidē à fluxis his, vanis & caducis rebus, à sui amore, siue, vt vno verbo Græci dicunt, φιλαυτίᾳ animum hominis potenter abducunt: quos tamen serò mihi notos doleo. Sed ad institutum reuertamur, quemadmodum diximus, fons Domini timoris Dei cognitio est, hac quia caruit olim Gentium populus, haud secus atque equus amisso freno præceps ferebatur in omne malum, faciens voluntatem carnis & cogitationum: quod ne & vobis vsu veniat, neue iam agatis, quod tandem vobis sit in singultum pectoris, discite adolescentes optimi cognoscere Deum, Dei enim cognitio ingenerabit animis vestris timorem, timor præseruabit vos à malis: est autem Deus (vt rudi quodam modo dicamus) spiritus, hoc est, incorporeus, atque omnis prorsus expers materiæ, æternus, incircunscriptus, incommutabilis, qui vt in Sapientia legitur, creauit orbem terrarum ex materia inuisa, nec terrarum solùm, sed orbes quoque cçlorum (vt in exordio Geneseos scribitur) ex nihilo condidit. *Sap. 11. c* *Gene. 2. a.*

Quare vt certius Deum inueniatis, erigite subinde oculos, & suspicite cælum: nam propterea rectos vos fecit Deus: & cùm animalia cętera terram prona spectent, os vobis sublime dedit, vt tollentes ad sydera vultus, attendatis ad opera ipsius. Adspicite ergo mirabile illud vas oculum mundi, solem lucentemque globum lunæ, ac astra cætera: cumque in admirationem vos adduxerit horum consideratio, cogitate tacitè apud vos, quantus sit ille, qui fecit ea; quantus sit ille, qui cælestes illos orbes condidit ex nulla omninò præiacente materia; qui solem & lunam, quæ tantoperè miramini, solo verbo funda-

fundauit; qui stellas adeò pulchro ordine finxit ac disposuit, vt exercitus quidam & castrorum acies videatur esse; qui totam illam molem infatigabili manu circumagit, ac versat: cogitate inquam quantus sit ille, & tremiscite à magnitudine, virtute ipsius. Neque verò hæc solùm, quæ iam commemorauimus, condidit, sed & omnium inuenit originem, quemadmodum in Machabæis scribitur, ipse in vuluis maternis ossa nostra compegit, ipse corporibus nostris latenter ibi aptatis spiritum infudit, ipse vitam dedit & omnia. Est ergo Deus (vt duobus verbis circunscribamus) πηγὴ τοῦ εἶναι, id est, fons essendi, quo non solum quod sunt, sed & quod esse perseuerant, habent vniuersa, illa quoque, quæ externa videri possunt & à corruptione quàm lógissimè remota sunt, naturæ videlicet intellectuales, cælestes illi spiritus. Sic sanè ad Hebræos philosophatur Apostolus Paulus: cum enim dixisset, per ipsum facta esse sæcula, mox adiecit: portans omnia verbo virtutis suæ, hoc est, totum hunc globum mundi, id est, cælum & terram, & quidquid cæli & terræ ambitu continetur, potenti dextera sua sustinens. Si etenim vel ad momentú manum suã paululum declinaret, neque nos, neque aliorum quidquam vsquam subsisteret, sed in nihil relaberentur omnia. Quis itaque non paueat? quis non tremat ad nomen Dei? quis non solicitè vsque caueat, ne eum offendat, in cuius manu est flatus omnium, qui vt terribilem se ostendat filijs hominum, aufert etiam spiritus principum? Sed quotusquisq; hodiè est, qui hæc attendit? quotusquisque elapso die cogitat se Dei beneficio attigisse vesperam? quotusquisque nocte transacta putat secum, Dei misericordiã esse, quod non consumptus sit? quis inde gratias agit? quis inde sacrificat Deo? Quid vos agatis, adolescentes optimi, nescio, certè quàm negligens in his olim fuerim, tu Domine, qui sanctam habes scientiam, nôsti: quapropter vide misericorditer, & libera me iam te inuocantem, ac confitentem aduersum me iniquitatem meam: confige timore tuo carnes meas, confige etiam carnes omnium, qui audiunt me, vt timeant te.

ad Heb. 1.

Sed pergamus quærentes Deum, si fortè inueniamus eum, quanquam non longe sit ab vnoquoq; nostrum: quia enim condidit omnia, nec condidit modò, verumetiam in esse conseruat vniuersa, manifestú est, quòd & cuncta impleat, implet dico cuncta, ita vt nullus locus sit neque in cælo, neque in terra, aut alibi vspiam, quem ipse sua præsentia non verè repleat, quod nec Poëtam latuit canentem: Iouis omnia plena, qui in gygantomachia, ita de Encelado lusit; Quo fugis Encelade, quoscunque accesseris orbes, Sub Ioue semper eris. Sed quid Poëtas ingerimus auribus vestris, cum purissimas habeamus venas, easque ditissimas in scripturis sacris? *Quò ibo*, inquit Dauid, *à spiritu tuo? & quò à facie tua fugiam?* quò ibo, vbi non sit spiritus tuus? quò ibo, vbi non sit ipse præsens? *si adscendero in cælum, tu illic es: si descendero in infernũ, ades: si sumpsero pennas meas diluculo, & habitauero in extremis maris, etenim illuc manus tua deducet me*, hoc est, si (quod impossibile est) assumptis primo diluculo alis vastissima peruolem maria, ita vt perueniam ad oras maris, & partes lógissimè dissitas, ad Indos vsq; & extremos Garamantes, ne sic quidem euadã præsentiam tuam: siquidem illuc deducet me manus tua omnipotens, neque vnquam vsquam vel ad momentum oberit, sed velut apprehensum vsque tenebit me. En adolescentes optimi, quocunque in loco versamini, in præsentia versamini omnipotentis Dei. Quales igitur vos esse oportet in conuersatione vestra? quo timore, qua solicitudine, qua reuerentia incedere vos oportet? quantam honestaté, quantam religionem, quantam tum vitæ, tum morum integritatem præferre debetis, qui vbique siue soli sitis, siue cum alijs, semper in præsentia versamini omnipotentis Dei? Non enim circa cæli cardines perambulat, nec nostra considerat quemadmodum dicunt Athei illi apud Iob, sed quia omnia implet, ac vbique præsens est, etiam omnia intuetur, non solú quæ in conspectu solis fiunt, hoc est, clara luce, sed etiam quæ in tenebris aguntur. Sic enim canit propheta Dauid: *Tenebræ non obscurabuntur à te*, sunt inquit homines Domine Deus meus, qui latére te putant, quòd in tenebris agunt, sed miserè falluntur, quas ipsi æstimant tenebras, apud te non sunt tenebræ ita vt valeant quidquam omninò coram te obscurare, quod nó videas: & quã ipsi appellant noctem, apud te non nox, sed dies est, ita vt non minus per noctem cuncta videas, quàm per diem: neq; minus luculenter tibi pateant omnia in densissimis tenebris, quã in clarissima luce.

Psal. 138.

Psal. 138.

Obsecro, vos adolescentes, versetur istud frequéter ante oculos vestros, habete perpetuò in memoria, nec vnquam patiamini excidere vobis hanc circumspectioné Dei, cogitatus de circunspectione Dei præseruabit vos à malis.

Quæso quænam causa, quòd multa horribilia commisére peccata, quàm quòd ea fecerunt, quæ & audire castæ refugiunt aures, & dicere horret lingua sana; quæ inquam alia causa, quàm Dei circunspectionem vel non crediderunt, vel certè non curauerunt habere in memoria. Hinc illæ voces: quomodo scit Deus, aut si est scientia in excelso? à Deo abscondar, & ex summo cælo quis mei

memorabitur? in populo magno non agnoscar: quæ est enim anima mea in tam immensa creatura?

Ac rursus: *Quis me videt? tenebræ circundant me, & parietes cooperiunt me, & nemo circumspicit me, quem vereor? de delictorum meorum non memorabitur altissimus.* Atque quò certiùs cognoscatis quod dicimus, nempe notitiam, ac memoriã circumspectionis diuinæ à malis hominem præseruare, diuersas ab his audite voces, ac in primis ipsius Susannę, cui certamen forte dedit, vt vinceret Deus, & sciret quoniam omnium potentior est sapientia. Hæc vt capita historiæ, (quã fusè narrat Daniel) perstringamus, it lotum se ablegat à se puellas, exurgunt qui ipsius pudicitiæ insidiabantur latentes in pomario senes, accurrunt, blandiuntur pariter, sæuiuntque dicunt ad eam, *Ecce ostia pomarij clausa sunt, & nemo nos videt, & in concupiscentia tui sumus, quamobrem assentire nobis, & commiscere nobis: quod si nolueris, dicemus contra te testimonium, quòd fuerit tecum iuuenis, & hanc ob causam emiseris puellas à te.* Id forte graue, & durum certamen. Quid hic Susanna? ingemiscens *Angustiæ* (ait) *sunt mihi vndique: si hoc egero, mors mihi est: si autem non egero, non effugiam manus vestras: sed melius mihi est absque opere* (inquit) *incidere in manus vestras, quàm peccare in conspectu Domini.* Nobilis vox, vox imprimis præclara, melius est mihi (ait) incidere in manus vestras, quàm peccare in conspectu Domini. Ipsi dicunt ostia clausa sunt nemo videt nos, non est quod verearis Susanna, factum manebit occultum: non ait illa, quamquam nullus mortalium videat, est tamen qui videt Deus, illius oculos fallere non possumus: quare citiùs occumbere volo, quàm exercere turpitudinem in conspectu illius.

Eccl. 23. c

Danie. 13

Quis det nobis talem mentem? quis inserat peccatoribus huiusmodi cogitatus? Credite mihi adolescẽtes optimi, si dignum duxeritis habere in memoria circunspectionẽ Dei, non peccabitis vnquã, nequaquam obseruabitis oculos hominum, non dicetis expectemus, abeat Regẽs, eat ille cubitum, tũc agemus nostra tunc bibemus, & potabimus, non hoc dicetis, non, non, sed ingenuè cogitabitis, timorem huiusmodi expellet Dei timor: statim vt vos solicitauerit caro, continuò vt improbi adolescentes aggressi fuerint ad malum pertrahere conãtes, cogitabitis mox cum animis vestris, ea, quæ proponuntur mihi, nequaquam auderem cõmittere in conspectu Regentis mei, qui igitur in conspectu omnipotentis Dei? Deus, in cuius manu flatus meus est, ille videt, ille intuetur, ille adspicit, ille considerat nostra, & verè cõnderat nostra adolescẽtes, & quidem sine intermissione, id quod hactenus non diximus, sicut scriptum est, *Omnia opera hominum velut sol in conspectu Dei, & oculi eius sine intermissione inspicientes in vijs eorum.* Neq; æstimare debetis, ea duntaxat vestra considerare, quæ exteriùs agitis, quæ & hominibus patere possunt: sed etiam illa considerat, quæ interiùs sunt, hoc est, quæ animo voluitis, & mente pertractatis, ita vt non prætereat illũ vel vllus cogitatus iuxta quod scriptum est: *Oculi Domini multò plus lucidiores sunt super solem, circumspicientes omnes vias hominum, & profundum abyssi, & hominum corda intuẽtes in absconditas partes,* Quid dici posit efficaciùs? clarus est omnia lustrans in circuitu sol, omniaq; considerans, vnde & oculus mũdi appellatus est: At oculi Domini multò longeq; lucidiores sunt sole, ipsi inspiciunt corda hominum, ad quæ nequit penetrare sol: nec simpliciter inspiciunt, sed intuentur ea in absconditas partes, ita vt abditissima cordis nuda & resupinata sint oculis Domini At quare obsecro facit hæc? quamobrem tam solicitè in omni loco nostra absq; interpellatione considerat? nunquid hæc facere putandus est, ꝙ delectetur cogitationibus nostris inanibus? studijs item nostris & adinuentionibus pessimis? absit: mundi sunt oculi ait Propheta, vt non videant hoc modò malum.

Eccl. 17. a

Eccle. 23.

Qua igitur gratia facit? Certe id docet Ieremias dum ait: *Fortissime, magne & potens, Dominus exercituum nomen tibi: magnus consilio, & incomprehensibilis cogitatu, cuius oculi aperti sunt super omnes vias filiorum Adam, vt reddas vnicuique secundum vias suas, & secundum fructum adinuentionum eius.* Considerat itaque studia nostra, vt vnicuique quod meretur tãdem retribuat: his quidem, qui timore Dei in mandatis ipsius ac iustificationibus ambulant, vitam æternam: ijs verò, qui timore Dei abiecto, sequuntur cupiditates suas, facientes voluntatem carnis & cogitationum, æternos cruciatus.

Iere. 32. c.

Hæc cogitate, in his versamini, hæc cogitantes excipiat vos somnus, in his expergiscamini, hęc sit philosophia vestra adolescentes optimi, quò discatis timere Deum, atque quo fideliùs, pariter ac faciliùs, quæ hactenus dicta sunt, retineatis, accipite breuem omnium epitomen.

Diximus fontem omnis boni esse timorem Domini, fontem verò timoris esse Dei cognitionem, cognitionem autẽ Dei in hoc esse, vt certò credas Deum esse spiritum, qui omnia condidit, omnia conseruat, omnia implet, omnia intuetur, non solum quæ clara luce fiunt, sed ea quoque, quæ in tenebris aguntur, imò ea quoque, qua mente tractãtur in secretissimis cordium latebris, idque sine vlla omninò interruptione: nec simpliciter intuetur, quomodo quæ me præsente fiunt considero: sed quomodo iudex, nimirum, vt pro his omnibus adducat hominem in iudi-

in iudicium. Quare magna vobis indicta est necessitas benefaciendi, adolescentes optimi, cùm omnia agatis ante oculos iudicis cũcta cernentis, vt habet sententia Boëtij, in qua concionem concludere placuit. Prouerbiũ est: *Adolescẽs iuxta viam suam etiã cùm senuerit non recedet ab ea*, quod verũ esse cùm nõ solùm experientia doceat, sed & scriptura ipsa testetur, summa ope vobis adnitendum est adolescentes optimi, vt quàm rectissimè iam vitam vestram instituatis.

Prou. 22.

Iterum dico, quò altiùs infigatur animis vestris: maxima iam vobis adhibenda cura est, vt rectè vitam instituatis: siquidem secundum primam institutionẽ tota reliqua ætas decurret. Porrò cùm absque duce nemo vnquam feliciter quod dicimus auspicatus est: ne hac parte laboretis: en ipse ducem me vobis exhibeo, monstrabo quæ ad vitam rectè instituendam conducunt maximè, vestrum erit parere rectè consulenti. Ad vitam rectè instituendam in primis opus est cognoscere, quæ nam sunt, de quibus verè gaudemus; quæ item, de quibus verè dolemus; ac postremò, quæ adiaphora sunt, quorum gratia videlicet, neq; gaudemus verè, neque verè dolemus. Hoc discrimen nisi teneamus, scire haud poterimus, quæ amplecti in vita, quæúe fugere oporteat. Primi ordinis (vt in genere dicamus) virtutes sunt: secundi, vitia: quidquid extra hæc est, ad tertium ordinem pertinet, vt robur corporis, pulchritudo, nobilitas, imperium, potẽtiæ magnitudo, diuitiæ, &cç. Quare qui hæc vt cætera sectantur, præposterè vitam instituerunt. Quare hi nequaquam vobis imitandi, sed quos videritis studiosos virtutis, quique hanc rebus omnibus anteponunt, eamque præ cæteris sectantur, hos demum imitari oportet: sola siquidem virtus felicem reddit, nõ diuitiæ, non imperium, non potentiæ magnitudo, Amen.

LII 3 ORNATISS.

uemur, necesse omninò est, vt certò cognoscamus, quęnam sit, aut vbi quærenda vera Christi Ecclesia, quæ sola Deo filios generat, ac regno, quos genuit, assignat, atq; hanc demonstrare nostra hac oratione conamur, quæ quia in re fidei versatur, superiorũ iudicio, eam & correctioni subijcimus, semperque subiectam esse volumus.

Hæc præfati, rem ipsam aggrediamur, & cùm omnis, quæ à ratione suscipitur de aliqua re disputatio, à definitione (vt rectè dixit Cicero) debeat proficisci, antè inquiramus, quid sit Ecclesia, ne sine scopo aberret oratio. *Ecclesia quid sit.* Ecclesia iuxta nominis etymon conuocatio dicitur seu euocatio. Conuocationem intellige in vnam aliquam societatem, siue, vt Græci aiũt, κοινωνίαν. κοινωνίαν autem cùm diuersę sint secundum causas, finesque diuersos, quorum gratia coalescũt, species, quas omnes latitudine sua vox hæc complectitur, scripturæ tamen noui pręsertim testamenti, & sequuti scriptores ecclesiastici ei velut appropriàrunt, quæ in fide cultuque Dei & religione consentit, vt inde salutem æternam adipiscantur. Sed quoniã & vera & falsa est de Deo fides, vera & falsa religio, simul & veri Dei falsorumque deorum cultus, in duo è diametro secatur Ecclesia, videlicet, in Ecclesiam sanctam, quæ rectam de Deo seruat fidem, quæ vera religione verum Deum colit, quæ ab ipso salutem quærit & expectat, & in eã, quę hæc non item syncera habet ac recta, atq; hæc Sathanæ, illa Dei Ecclesia appellatur. At verò, quò faciliùs perueniamus ad eam, quã quærimus, sanctam Dei Ecclesiam, hoc primùm de ea statuere oportet, quòd vna sit, quemadmodum non vno loco de ea testatur scriptura. Vnã intellige, nõ quòd loco aut gẽti vni, vel familiæ sit alligata (vt falsò id olim sibi persuasére Iudæi) sed quòd vnũ sit caput, sub quo in commune conspirant: vnus finis, cuius gratia in vnum conciliantur: vna fides, in qua pariter communicant: vnus denique spiritus, quo in vnum veluti corpus constringuntur, ac coaptantur omnes, qui ad hanc pertinent, sint Iudæi, sint Græci, sint Barbari, sint Schytæ, non est distinctio. Nam idem Dominus omnium, diues in omnes, qui inuocãt illum. Et quemadmodum loco alligata non est, sic nec ætati vlli, sed in quælibet tempora extendit sese, præterita, præsentia, & futura. *Apoc. 13. b* Vnde in Apocalypsi sua Ioannes agnum occisum scribit ab origine mũdi, nimirum vt intelligas etiam ante Christi aduentum in carnem, imò ab ipso mox exordio generis humani Ecclesiam hanc fuisse, quamuis tum à Christo non sortiebatur nomẽ, vt Christiana diceretur: nec mirum, cùm ipse Dei filius, tum necdum Christus, id est, vnctus esset. Sed quo cœpimus pede pergamus, & velut ante oculos, quod dicimus, & conspectum ponamus: vnam esse Ecclesiam, quæ à principio orbis constituti ad nos protenditur ad finem sæculi duratura. Etenim hac via, quod quærimus, faciliùs inueniemus, & rectè nos inuenisse certiores erimus. Primi parentes nostri cùm per inobedientiã & se & posteritatem totam damnationi obstrinxissent, eamque euadendi nulla homini pateret via, misericors Deus, Mediatorem proposuit, cuius sanguine, qui in plenitudine temporis effundẽdus esset, deleretur, quod scriptum aduersus nos erat chirographum, vt omnes in ipsum credẽtes cuiuscunque tandem generis, sexus ac conditionis forent, à peccatis liberarentur, iustitiã acciperent & salutẽ. Disertè istud tradit liber Geneseos, vbi ait: *Cap. 3. e.*
כהאשית יגבדרבין האשתיבין ופין דרש ורעה הוא ישופך ראש א׳ זר ע׳ eua alith benecha vben bailla vben zaracha vben zarach: hu iesupecha rosch, id est, *Inimicitiam ponam inter te, & inter mulierem, & inter semen tuũ, & inter semen illius, ipsum conteret tibi caput.* Cùm enim duo præcedant nomina, alterum fœminini generis nempè, אישה issa, quod mulierem sonat, alterum masculini videlicet זרע zara, quod nos semen dicimus, & subijciatur הוא hu pronomen eius generis, & significantiæ, cuius est, ipse apud Latinos, certè ad semen pertinet, quod de capite colubri conterendo scribitur. Nã si mulierem significare voluisset Moyses, dixisset היא hi, quanquam voculæ hæ non nisi vna litera differunt, scilicet media, quæ in altera est ו Vau, in altera י Iod, quæ & adeò similes sibi sunt, vt nisi vigiles, facilè alteram pro altera legas scribásue. Atq; putarem ego typographorum indiligẽtia היא hi mutatum hoc loci in הוא hu, nisi me retraheret, quod additur verbum ישוף iasuph, id est, conteret, quod cùm masculini generis sit, non admittit היא hi. Quid, quod pronomen נו nu quod adhæret verbo תשוף tasuph in clausula periodi ואתה תשופנו עקב veatta resuppennu à ceb. Et tu cõteres ei calcaneum, planè indicet הוא hu legendum in præcedentibus ac de semine esse sermonem. Vnde Septuaginta transtulerunt, ἔχτραν θήσω ἀνὰ μέσον σοῦ, καὶ ἀνὰ μέσον τῆς γυναίκος, καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σπέρματος σοῦ., καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σπέρματος αὐτῆς αὐτός σοῦ τηρήσει χεφαλὴν. Quos cùm libenter imitetur Hieron. puto & ipsum ad eundẽ modum reddidisse הוא hu Hebraicum, licet reclament codices, qui hodiè in manibus sunt, qui constanter in fœminino legũt, ipsa conteret caput tuũ, sed deprauatos esse, facilè colligere est ex quęstionibus Hebraicis, quas in Genesim edidit. Cùm pręposuisset ibi Hiero. editionem Septua. ipse seruabit caput tuum, melius, inquit, in Hebræo habe-

habetur. Ipse conteret caput tuũ. Quid aũt mouerit Hiero. & ante ipsum Septua. interpretes, vt hoc modo transferrent. (Nouè enim omninò trãstulerunt, siquidẽ nec Græcorum, αὐτὸς, nec, ipse, Latinorũ, quò pertinere secundum vocẽ posſit, habet. Nõ enim ad γυναῖκα, vel mulierẽ, non etiã ad σπέρμα, vel semẽ referri poteſt, cùm hæc nomina aut fœminina, aut neutra ſint, pronomen verò masculinum) Quid, inquam, mouerit ipsos, opinabuntur alij aliud. Mihi sanè eo fecisse videntur consilio, vt significarent in vocabulo seminis tropum subesse, & poni pro magno illo semine, de quo capite 22. Genes. *Benedicentur in semine tuo omnes gentes terræ*, vbi Chriſtus intelligitur interprete Paulo. Abrahæ, inquit, dictę sunt promisſiones, & semini eius, non dicit, & seminibus, quaſi in multis, sed quasi in vno, & semini tuo, qui eſt Christus. Locus hic eſt in epiſt. ad Gala. cap. 3. qui, ne cui negotiũ faciat, admonendum duximus Apoſtolum non regere numerum, cùm in tota Scriptura vox hæc in plurali non reperiatur, sed siue in bonã partem, siue in malam, semper in singulari. Et si vel maximè in plurali numero inueniretur semina, nihil tamen ageret Paulus, cùm in singulari frequẽtisſimè pro multis sumatur Geneseos 12. capit. *Semini tuo dabo terram hanc*. Rursus 13. cap. *Omnem terram, quam conspicis, dabo tibi, & semini tuo vsque in sempiternum.* Rursus cap. 15. *Suspice cælum, & numera ſtellas, si potes, sic erit semen tuum.* Omnibus his locis non certus aliquis, sed tota Abrahæ poſteritas significata eſt. Omisſa igitur Grãmatica rem vrget, hocque vult, vocabulum seminis in Scriptura nũc multos complecti, nunc vnũ. Multos, quum ratio scripti ac circumſtantia, id exigit. Vnum, vbi res, vt pro vno accipiatur, expoſtulat, quemadmodum hoc loci. *Benedicentur in semine tuo omnes gentes terræ.* Qui cùm prophetiam habeat de iuſtificatione, non poteſt in multis interpretari, cùm per vnum Chriſtum hæc contingat, & fide contingere, docet locus, qui eſt c. 12. Genes. *In te benedicentur vniuersæ cognationes terræ.* Quẽ diuersum esse ab eo, qui eſt ca. 22. discimus ex cõmentario Pauli, quẽ proponit in epiſtola ad Galat. *Prouidens*, inquit, *Scriptura, quia ex fide iuſtificat Gentes Deus, prænunciauit Abrahæ, Quia benedicentur in te omnes gentes.*

Quorum verborũ hæc eſt sententia. Author Scripturæ Spiritus sanctus, siue Moyses scriptor Pentateuchi præuidens cap. 15. dicturum se, quãnam re contingat iuſtificatio, voluit ca. 12. aliquid præmittere eò pertinẽs. Iuxta Paulum ergo locus capitis duodecimi. *Benedicentur in te omnes Gentes*, cùm declaret hoc, quod cap. 15. dicitur: *Credidit Abraham Deo, & reputatum eſt ei ad iuſtitiam*, non ad solum Abraham pertinere, sed ad omnes nos, hoc eſt, cùm doceat ipsum Abrahã propositum velut typum, & exemplar iuſtificationis, certum eſt illud, *In te*, non hoc esse, quod in semine tuo, sed idem valere, quod ad imitationem tui. Imitatio verò hæc cùm in fide iuxta locũ capitis decimi quinti posita sit, non aliud eſt, In te benedicẽtur, quàm, Fide benedicentur, fide, inquam, mediatoris, quem nomine seminis Scriptura Geneseos significat, quem & mox à lapsu hominis propositum fuisse docuimus ex Moyse. In hac fide primi noſtri parentes conuenientes (siquidẽ à peccato suo erepti sunt, quod Scriptura Sapientiæ palàm de Adã teſtatur) Eccleſiæ initia fecere. Ab his per Abel, Seth, Enos (quos omnes Deo placuisse certum ex Genesi eſt) ad Noe deriuatur, de quo Scriptura pronunciat, quòd iuſtitiæ, quæ ex fide eſt, hæres ſit inſtitutus diluuio in mundũ impiorum inducto. A Noe ad familiã deuoluitur Abrahæ, qui ob insignem suam fidem omnium credẽtium pater appellari meruit, cui & primũ mandata circũcisio eſt, illa, quę manibus in carne fit, qua ipsum cum familia & semine suo segregauit Deus in peculiarem sibi populum, ex quo nasci vellet. vt in vna illa gente, veluti preludio quodã Eccleſiam suam, quam in terris descendens, ędificaturus esset, effigiaret, ac cæremonijs cælitùs datis sic adumbraret, vt quisquis extra fidem & spem promisſam illi populo vitam ageret, neutiquam ad Eccleſię corpus pertineret. Etenim non in vnam Abrahæ domum hoc signaculo coarctatam fuisse vel conclusam, argumẽto nobis eſt Sanctus & mirabilis vir Iob, qui neque indigena, neq; aduena populi Israelitici, sed ex gente Idumæa genus ducens secundum carnem incircumcisus, diuino sic laudatur eloquio, vt quod ad iuſtitiam, pietatemque attinet, nullus ei homo suorum temporum coæquetur. Quod diuina, inquit Auguſtinus, prouidentia factum creditur, vt ex hoc vno sciremus etiã inter alias gẽtes esse potuisse, qui secundum Deum viuentes pertinerent ad Iudęorũ Eccleſiam, ad spiritualem Hierosolymã ad semen Abrahæ non quidem carnali, sed spirituali societate, nimirum per fidem in vnum mediatorem Iesum Chriſtum, quo liberantur, quicunque liberantur, atteſtante Scriptura. *Non eſt aliud nomen sub cælo datum hominibus, in quo oporteat saluos fieri.* Act. 4. c. Ab Abrahã deinde in Isaac, Iacob, cęterosque Patriarchas fidei ipsius (vt ex Scriptura patet) imitatores deriuatur, qui pauci numero, nempè in animabus 72. descenderunt in Aegyptum, vbi in multa creuêre millia, secũdum corporalem præsentiam permixti Aegyptijs, fide & religione seiuncti, quam nimirum eandem habebant cum patribus suis, Deum suũ profitentes esse Deum Abraham, Deum Isaac,

& Deum Iacob. Ex Aegypto deducitur per mare rubrum in desertum sub Moyse duce, cui Deus nomen illud suum ineffabile omnibus ad id vsque tempus incognitum manifestauit, sub quo lex data, ordinatum mirabile illud vetus tabernaculum cum sacerdotio suo, sacrificijs & cæremonijs vniuersis, quæ omnia typi ac vmbræ erant earum rerum, quę in Christo, & eius Ecclesia futuræ erant. Ita progressu temporis magis ac magis insinuare se Deus cœpit patribus nostris & veritatem toto orbe diffundendam, modis quibusdam occultis, sed Ecclesiæ suę tum teneræ adhuc & lactenti conuenientibus instillare. Hinc translata in terram inducitur promissam Abrahæ, vbi in vnā coacta rempublicam, in immensum quoddam corpus excreuit sub ducibus, iudicib. & regibus. Quam rem sub metaphora vineę elegāter descripsit Dauid Psalm. 79. cuius initium est. *Qui regis Israel intende: Vineā*, inquit, *de Aegypto transtulisti, eiecisti gentes, & plantasti eam. Dux itineris fuisti in conspectu eius, & plantasti radices eius, & impleuit terram. Operuit montes vmbra eius, & arbusta eius cedros Dei. Extendit palmites suos vsque ad mare, & vsque ad flumen propagines eius.* & Esaias: *Vinea facta est dilecto meo in cornu filio olei*, id est, in loco firmo, ac terra pingui. Est enim metaphora in cornu, & in filio olei Hebraismus, quem & Græci imitantur υἱοὺς ἰατρῶν dicentes pro ipsis medicis. Verū post diligentē, quam huic electæ suę vineæ Deus adhibuit, culturam, sæpè ei circundata, polita in medio eius turri, sed & extructo torculari, ac lapidibus ex ea proiectis, non quas expectauit vuas, sed labruscas protulit & botros amarissimos. Iustos ad se missos reiecit, Prophetas audire contēpsit, imò indignis affecit modis, atque odio veritatis ac iustitiæ eò progressa est, vt ipsum hæredem authorē vitæ interemerit Iesum Christum, qui est verus ille ἀκρογωνιαῖος, verum fundamentum, & caput totius ædificij in Adā cœpti, in quem pendebāt & Patriarcharum omnium vota, & Prophetarum oracula. Eiecto aūt à se capite, & spiritu vitæ, qui à capite in membra profluit, destituta est vetus illa Synagoga, atque à sua dimissa fundamento perijsset non secùs, quàm olim Sodoma & Gomorra, nisi Dominus sabaoth iuxta Esaiam, semen ex ea reliquisset nobis. Hoc autem semē, docente Paulo, Apostoli sunt, & pauci illi in Iudæa credētes. Per hos vera, ac proprij nominis Ecclesia Christi, quaqua uersus patet terrarū orbis, diffusa est ad Orientē & Occidentē, ad Aphricum & Aquilonē, etiā vsq; vltra mare, ad ipsos vsq; Aethiopas extremos videlicet, ac teterrimos hominū, quemadmodū de ea Prophetarum vaticinia, plenis paginis sine modo & numero prædixerant futurum. *Dominabitur à mari,* ait Dauid, *vsque ad mare, & à flumine vsq; ad terminos orbis terrarum. Coram illo procident Aethiopes.* Et Esaias: *Adijciet Dominus secundo manum suam ad possidēdum residuum populi sui, quod relinquetur ab Assyrijs, & ab Aegypto, & à Phetros, & ab Aethiopia, & ab Aelam, & à Sennaar, & ab Emath, & ab insulis maris.* Synecdoche est, quā explicant, quę sequuntur. *Et leuabit signum in Nationes, & congregabit profugos Israel & dispersos Iudæ colliget à quatuor plagis terræ.* Hoc rebus expletum legis apud Lucam in Actis capite 2. Erant in Hierusalem habitantes, &c. *Ephraim non æmulabitur Iudam, & Iudas non pugnabit cōtra Ephraim*, sed hostili odio, quo iā inter se dissident, deposito, per fidē in vnum coibunt populum & iungentur Christo. *Et volabunt in humeros Philistijm per mare simul prædabūtur filios Orientis.* Sententia hæc est: Iudæi ad fidem conuersi, magno studio pergent primùm ad Palæstinos, deinde ad reliquas gentes, vt eas deprædentur, & Christo lucrifaciant. *Idumæa & Moab præceptum manus eorum, & filij Ammon obedientes erunt*, id est, fingendos se præbebunt, & formandos Apostolis, ac cæteris, quorum iam memini. *Et desolabit Dominus linguam maris Aegypti, & leuabit manum suam super flumen in fortitudine spiritus sui, & percutiet eum in septem riuis ita, vt transeant per eum calceati.* Per tropum significat, quòd prædicaturis Emanuelem nihil impedimento futurum sit, nō mare, non flumen vllum. Et, vt prophetarum vaticinia omittamus, ipse Christus Apostolis loquens. *Eritis*, inquit, *mihi testes in Hierusalē, & in omni Iudæa, & Samaria & vsque ad vltimum terræ.* Locus est apud Lucam in Actis cap. 1. Vbi obseruare refert ordinem. Primū, ait, in Hierusalem, quæ Iudęæ Metropolis est, deinde in reliquis Iudeæ ciuitatibus, post hæc in Samaria, quę regio est Syrię, in qua & Iudea est, ac postremo vsq; ad extrema terræ. Qui ordo & in Euangelio proponitur. Sic scriptum est: *& sic oportebat Christum pati, & resurgere à mortuis tertia die, & prædicari nomine eius pœnitētiam, & remissionem peccatorum in omnes gentes, incipientibus ab Hierosolyma.* Ad quę loca respiciens D. Aurelius Augustin⁹, Ecclesia Christi quærēda est, ait, in scripturis sacris, vbi manifestè cognoscitur. Quibus designatur ipsa ab Hierusalem incipiēs crescere, & inde per Apostolos diffundi in omnes gentes, secundum seriem successionis durans ad hæc vsque tempora. Vidimus iam ortum, incrementa, progressumq; Ecclesiæ, & deuenimus ad eam, quam Christianam, Catholicam, & Apostolicam profitemur, quam & vnam esse didicimus cum illa, quæ ab ipsa statim mundi origine cœpit in primis parentibus, nimirum vtramque connectente vno illo angulari lapide, vtraque vni innitente fundamento, vtraq; eundem spiritum fidei habente, per quem in sanguine

Esai. 5. a.
Psal. 72. a
Acto. 1. c.
Luc. 24 g

sanguine vnius mediatoris Christi ab eadẽ captiuitate, & hæc & illa liberata est.

Sed dixeris: Ecclesia hæc in scriptura passim dicitur noua, à Christo in terris versante cœpta ædificari, initiũ sumpsisse ab Hierosolymis. Alia ergo videtur esse ab illa veteri, quæ etiam tunc erat, cùm nondum terrena esset Hierusalem. Nouam sanè & nos esse fatemur, quandoquidem impletis euacuatisque veteris illius tabernaculi vmbris, noua, quodam schemate prodijt, vero fundaméto in ea polito, ornata nouo sacerdotio, nouis sacramentis, sacrificijs nouis, noua doctrina Euãgelica illustrata, per quam gratia & veritas omnibus annunciata est per Iesum Christum sublata materia legis Mosaicæ, qua diuisi erant Iudæi à Gentibus, atque vtrisque in vnum conciliatis. Aliam autem esse non dicimus, cùm huius atque illius sit idem caput, idem spiritus vitæ, eadem lex fidei. *Habentes*, inquit Paulus, *eundem spiritum fidei, & nos loquimur.* Et Petrus: *Vt quid tentatis imponere iugum super ceruices discipulorum, quod neque nos, neque patres nostri portare potuimus, sed per gratiam Iesu Christi saluari credimus, quemadmodum & illi?* Et Ephesijs loquens Paulus: *Aedificati*, inquit, *est super fundamentum Apostolorum & Prophetarum ipso summo angulari lapide Christo*, siue vt significantiùs habét Græci ὄντος ἀκρογωνιαίου αὐτοῦ Ἰησοῦ χριστοῦ. Sed & ad Romanos, Gẽtilem populum ex naturali exectum oleastro insitum scribit veræ oleæ, nempè plebi Israel, atque illius cõsortem factum radicis atq; pinguedinis. Cõstat autem arborem nõ ideò aliam esse, si resectis ramis putridis, & arescentibus, noui ei ac varij inserantur surculi, dũ radix, ex qua succus trahitur, maneat perstetq;. Quòd verò initium sumpsisse dicitur à terrena Hierusalem, sic intellige, quòd nouo hoc schemate, & nouo modo ibi emicare cœperit, Christo, iuxta quod promiserat, mittẽte de cælo Spiritum, trepidantiaq; Apostolorum pectora mirabili virtute subitò implẽte, per quos tum ibi primũ, atque inde vbique terrarum noua doctrina Euangelij prædicata est. Atque secundum hanc nouam eius faciem, Christus in terris versans, ædificaturum se dixit Ecclesiam suam. Nam ad ipsius vsque mortem vetus illud tabernaculũ statum habebat. Vetus est itaque Christi Ecclesia, & quodammodo noua secũdum nouam formam ab ipso ædificari cœpta in Iudæorum terra, inde per Apostolos in omnes gentes diffusa, atq; hinc nomen sortita est, vt Christiana, Catholica, Apostolica appelletur. Quam nunc eam esse, quæ Romano Pontifici est subiecta, facilè agnoscemus, si attendamus, quo ceu vinculo, immensa illa multitudo fidelium per orbem quaquauersum sparsa, in vnum continceatur. Donatus

Cor. 4. c.

Afer, qui malos nequaquam ad corpus Ecclesiæ pertinere contẽdebat, imò bonos malorum cõmunione pollui, vinculum istud Charitatem fecit, definiens Ecclesiam esse cœtum & congregationem bonorum, qui spiritu Dei ipsos sanctificante aguntur. Huius insaniam superans Ioannes Hussus, dãnatus Constantiensi Concilio, non charitate, sed gratia prædestinationis colligari dixit corpus Ecclesiæ, & quodlibet eius membrum suo capiti indissolubiliter vniri. Hic non peccatores tantùm, verùm etiam iustos quàm plurimos, adeoque viua templa Dei procul facit à corpore Ecclesiæ. Hos sequutus Martinus Lutherus, docet fidẽ esse hoc vinculum. Fidem definiens, qua quis certo & sine vlla prorsus hæsitatione sibi persuadet, ac de se peculiariter statuit, ꝙ sit Filius Dei, quòd Spiritum Dei habeat, quòd hæreditatem filiorum assequetur. Verbis quidem dissentire videtur, sententia verò accedit Ioanni Husso.

Omnes hi inuisibilẽ nobis faciunt & statuũt Ecclesiam, tanquã perpetuis illa damnata sit tenebris, quam nesciamus, quæ sit, aut vbi debeam' requirere, cùm nemo mortalium scire possit, odione an amore dignus sit. Sed quæso itáne inuisibilis fuit Ecclesia, etiam tum recentula, ac vix dum coalita? Hierosolymis, cùm graui persequutione à Stephani nece infestaretur: Quomodo misit etiam Herodes manum, vt affligeret quosdam de Ecclesia, si tam procul semota est ab humano conspectu, quàm isti eam faciunt? An fortè aucta iam & constabilita, quò magis increuit, hoc cœpit esse minùs minusque conspicua? Certè longè meliùs, quàm isti, eam nobis depinxit eius author & institutor, itidemq; redemptor Christus Iesus, dum apud Matthæum eam comparauit insigni alicui ciuitati super montem sitæ, quæ abscondi non possit.

Et tot antè sæculis Esaias propheta: *Erit*, inquit, *in nouissimis diebus præparatus mons domus Domini in vertice montium, & eleuabitur super colles, & fluent ad eum omnes gentes, & ibunt populi multi, & dicent: Venite, adscendamus ad mõtem Domini, & ad domũ Dei Iacob, & docebit nos vias suas, & ambulabimus in semitis eius. Quia de Sion exibit lex, & verbum Domini de Hierusalem.* En inuisibilis adeò aut occulta non est, vt eam etiam gentes à fide adhuc alienæ & perspicere potuerint & inuenire. Nec sanctorum tantùm esse congregationem, sed malos cum bonis intra gremium suum complecti apud Matthæum non vno loco docet idem Saluator varijs ad hoc adhibitis parabolis, vt est parabola sagenæ missæ in mare, & ex omni genere piscium congregantis. Rursus nuptiarũ parabola, ad quas ingressus scribitur homo non vestitus veste nuptiali, vt iam taceã Mat. 13. f. Mat. 22. b

sexcen-

Matt.25.a sexcentas alias regni cęlorum parabolas. De Mat.15.d. decem virginibus. De agro, in quo crescunt cum tritico & zizania. De area frumentum & paleas continente. De vasis aureis & argenteis, ligneis ac testaceis, quæ in magna domo videre est. Etenim per hanc significari Ecclesiam docet ratio scripti, quam & aduersus Nouatianum vrget Ambrosius, enarrans húc locum. Quid quod Christus Matthæi 5. *Qui soluerit vnum de mandatis istis minimis, & docuerit sic homines, minimus vocabitur in regno cælorum. Qui verò fecerit, &c.* Ecce vtrumque dicit in regno cælorum, & qui non seruat mandata, quæ docet, & qui seruat pariter & docet.

Quid verò regnum cælorum, nisi Ecclesia? Breuiter arca Noe munda simul & immunda vehebat animalia in typo Ecclesiæ, ipso docente Apost. Petro, ca. 2. prioris epistolæ suæ. Ex his diuinę Scripturæ locis cuiuis perspectum puto, vinculum istud neq; charitatem esse, neque gratiam prædestinationis, neque rursus fidem, quẽadmodum eã explicat Lutherus, sed sensibile aliquid potius esse oportere, quo & se mutuò, qui ad Ecclesiam pertinent, atque ipsam adeò Ecclesiam valeant dignoscere. Atq; hoc dicimus esse ordinem diuinitùs in ea institutũ, quo videlicet illa mẽbrorum varietas, (quam in Ecclesia videre est, & esse oportere ex ratione corporis in epistola, quam ad Corinthios scripsit, docet Apostolus) ad vnum ceu caput conspirat, cuius vi & imperio, in suo quodque continetur officio, gubernatur, & in finem dirigitur. Fide quidẽ seu visibili fidei sacramẽto, in corpus Christi, quod est Ecclesia, inserimur, quẽadmodum varijs locis tradit Scriptura.

At verò vbi iam insiti sumus, hoc quo diximus vinculo, velut mẽbra in corpore cõtinemur, quod vel ipsa nos rerum natura docere potest, etiam tacente prorsus omni Scriptura. Ad hanc liquidem, si mentis oculos conuertamus, videbimus vbique in omni multitudine, quam cõciliauit natura, ordinem, & in omni ordine primum aliquod, & præcipuum, atque hunc adeò necessariũ, vt sine illo nulla omninò multitudo, quantumuis exigua vel tantillũ subsistere queat. Nec huius rei lõgè nobis petenda argumenta, ipsa in oculos nostros incurrunt. Corporis nostri constitutionem inspiciamus, constat illud ex multis membris, ac inter illa quædam principatum obtinent, ex quibus videlicet illa animalis vis, qua & sentimus, & mouemur in vniuersum corpus defertur, alia verò his subseruiunt. Atque inter has principes corporis nostri partes, vna præcipua est, nempè caput, cuius virtute reliquæ omnes reguntur, pro quo videas cæteras etiam certo se discrimini obijcere. Tolle hũc ordinem à corpore, & eius vnitatem sustuleris. Nam vno huc, alio membro mouente aliò, schisma erit in corpore, & eorum nullum, quod vult, assequetur proprium. Nunc ad animum, alteram nostri portionem mentis aciem conuerte. Et ille enim ex quibusdam veluti partibus consistit, ratione nimirum & appetitu, inter quas hunc rursus ordinem necessarium fuisse videmus, vt præiret ratio, subsequeretur appetitus, qui si ab illa desciscat, non animum solùm, sed & corpus, vt ille ait, in præceps trahit. Breuiter, si per singulas naturæ partes hoc modo philosophari libeat, in omni multitudine in vnum conspirante necessarium ordinem, in omni ordine inuenies aliquid, quod præsit primum & præcipuum, sine quo nec vlla vnquam fuit humana societas, sed nec esse potest, siue regnum, siue respublica, siue ciuitas, siue castrum, siue domus, suus cuique ordo est necessarius, & in quoquo ordine suum caput, cui & sua authoritas est necessaria, per quam ea constet moderetur que societas. Aufer à ciuitatibus magistratus, potestatesque publicas, atque inter eas supereminentem aliquam, cuius vi & imperio gubernentur, & in officio contineantur cæteræ, quid quęso relinques nisi fœdissimas seditiones, rapinas, cædes, & horrendos quosdam confusosq; tumultus?

Hæc cùm ita sint, cùm rerum experientia testetur, cùm ipsa muta natura hoc clamet, quis nõ videat Ecclesiam, quæ latissimè per orbẽ diffunditur, quæ diuersissimas nationes hominum omnis sexus, ætatis conditionis complectitur, ordine necessario conciliari, gubernari, subsistere? Præsertim cùm eam vbique Apostolus nobis producat atque ingerat, velut animantis immensi corpus aliquod ex multis membris cõpactum, atque in solidam aliquam vnitatem connexum, quorum adinuicem fit conspiratio, ac mutua in his, quæ ad fidem, religionemque Christi, & finem salutis æternæ adipiscendum pertinent, communicatio. Certè siue hinc synagogam, quæ huius vmbra solùm fuit, siue ex altera parte quis eius exemplar cælestem Hierusalem inspiciat, & illic varios gradus, sed vnũ, qui reliquis præsit, inueniet summum Põtificem, qui & princeps sacerdotum appellatur. Et hic vnum Deum sub quo nouem angelorum choros conspiciet. Et dubitare adhuc poterit Ecclesiam Christi, quę inter hanc & illã media est, ex vna quidem parte respiciens vmbram, ex altera verò spectãs exemplar, carere posse vnitate pręsidis? Num verò credet quis Christũ defuisse Ecclesiæ suæ, vt illi non prouiderit de omnibus ei necessarijs, & presertim de vno hoc, sine quo vel ad momentum nõ

posset subsistere? Certè nemo, nisi qui ignorat hanc adeò ipsi charam fuisse, vt eius gratia è sinu patris in terras descenderit, quo eã sibi benedicto sanguine suo dedicaret. Sed agè paucis ac strictè ex Euangelicis literis declaremus absolutissimo hoc ordine, sub vnius pastoris seu præsidis authoritate, regimine, ac imperio ecclesiam à Christo constitutam, & in vnitatem redactam. Constat sanè Christum post resurrectionem suam Apostolis propagandam cõmisisse ecclesiam, quibus & parem omnibus tum tribuit potestatem, dicens:

Ioan. 20. f. *Sicut misit me pater, & ego mitto vos. Accipite spiritum sanctum, quorũ remiseritis peccata, &c.* Quæ omnibus ex æquo dicta sunt, adeoque omnibus par hic collata potestas. At cùm secundum corporis sui præsentiam terras esset iã relicturus, vt ecclesiæ vnitatem manifestaret, vnitatis eiusdem originem, ab vno incipientem sua authoritate disposuit, & inter duodecim pari potestate tũ præditos vnum elegit, ac reliquis præfecit Apostolis, vt capite constituto scismatis tolleretur occasio. Sed qua Scriptura id docemus? Sanè apertissima. Ait Christus apud Ioannem capite 21. *Pasce oues meas.* Erant ibi tum præsentes, Ioannes, Iacobus, Thomas, atque alij. His omnibus prætermissis vni Simoni filio Iona speciatim dixit: *Pasce oues meas.* Atque vt scias rem vehementer seriam ei demandasse, attende, quanto studio id egerit. Non satis habuit semel dixisse, iterum repetijt, nec hic substitit, tertiò adiecit: *Pasce oues meas.* Rursus vt intelligas nõ nudum ei verbi ministerium commisisse, sed regendi, gubernandique tradidisse potestatem in Ecclesiæ ædificationem, cùm bis dixerit: Pasce siue ale (hoc enim vocabulum Græcum βόσκε primo & tertio loco positum propriè significat) semel mutata voce ait ποίμαινε, id est, rege, & vt pastorem decet guberna. Significat enim propriè hæc vox, pastoraliter regere, quod certè præsidis atque superioris est, atque eius, qui non suum, sed suorum in primis commodum spectat. Vnde Homerus Agamemnonem, cui vni tota Græcorum respublica, & imperium commissum erat, hoc ceu præcipuo epitheto honorat ipsum ποιμένα λαῶν, id est, populorum pastoré, simul & rectorem appellans. Neque verò in Ethnicorũ literis solùm, sed & in sacra Scriptura in hac significatione vocem hanc vbique ferè vsurpatam reperies. Psalmo secundo de Christi regno loquens Propheta.

Reges, inquit, *eos in virga ferrea*, Græcè est ποιμανεῖς. Rursus Matthæi 2. *Ex te exiet dux, qui regat populum meum Israel,* & hic Grçcis eadem vox est. Sed pergamus, & studiosè singula expendamus. Non enim vel iota vnum hic positum existimandum, quod nõ suum habeat pondus, cùm non obiter, aut quasi aliud agens, sed miro apparatu & studio rem hanc Saluator tractârit, ter dicens: *Pasce oues meas,* vbi cùm in genere oues dixerit, & non in specie, has vel illas, vel huius vel illius, aut regni aut prouinciæ, certè intelligitur commisisse vniuersas. Atque vt scias, cuiusnam oues ei pascẽdas crediderit, vbiq; meas adiecit. Iam ne existimes solos Iudços Christi oues esse, alio loco testatur, præter Iudæos & alias se habére oues. Hæc cùm non coacta aut contorta, sed simplex sit nuda, & cuiuis legenti obuia verborum horum intelligentia, quis non clarè videt Christum totum ouile suum, id est, Ecclesiam suam vniuersam, vnius Petri administrationi & regimini commisisse, adeoque ipsum cæterorum quoque Apostolorum principem & caput, ac sui loco præpositum constituisse? Quid quòd multò antè quàm traderet, hãc ei se daturum potestatem apud Matthæum promisit, dum ait: *Tu es Petrus, siue tu es Cephas,* (Nam ea voce Christum vsum fuisse Ioãnes testatur, & in Hebræis codicibus, qui hodie in manibus habentur, etiam hoc loco apud Matthæum inuenitur.) Quæ vox ipso Ioanne Euangelista interprete hoc Hebræis est, quod Græcis est πέτρος, nobis saxum seu petra, super quam à se ædificandam Ecclesiam suam dicit, omnibus significare volẽs, à Petro tãquam ab vnico post se principio emanaturam Ecclesiam, quodque haud secùs, ab illo hæc dependeret, quàm à suo fundamento dependet ædificium, adeoque, quòd omnes, qui illi non cohærerent non magis ad Ecclesiæ suæ pertinerent vnitaté, quam si qua ædificij pars à suo diuulsa fundamento iaceret. Pergit Christus & Ecclesiæ huic Cephæ velut fundamento innitẽti promittit, quòd portæ inferi nõ sint aduersus eam præualituræ. Portas inferi sine dubio hæreses appellans, scismata, tyrannorum persequutiones, & breuiter quasuis tentationum procellas. Post hæc infert: *Tibi dabo claues regni cælorum.* Quibus verbis quid aliud quæso significare voluit, quàm regendæ gubernandæque suæ Ecclesiæ potestatẽ & authoritatem in vnum Petrum, ad quem hæc speciatim cæteris adstantibus & audiẽtibus Apostolis dixit se collaturum?

Nam regnum cælorum hìc appellari Ecclesiam ex alijs eiusdem Euangelij locis, quæ infinita penè sunt, est certissimum. Atque in clauium traditione scimus ex more ciuili vel domum vel regnum administrãdum committi.

Harum demùm, quas ei se traditurũ promittit, clauium energiam exprimẽs. Quodcunque, ait, ligaueris, & cætera non ad certa contrahit aut coarctat, sed quodcunque,

ait,

ait, œcumenicam illi & vniuersalem omnium, quæ in ampla hac Ecclesiæ domo dispensanda, constituenda, ordinãdaq; forent, authoritatem tribuens. Atque hanc exercendi non certis circunscribit limitibus, sed absolutè dicit super terram. Orbem videlicet terræ vniuersum eius subijciens imperio, legibus & præceptis. Hæc duo, quæ produximus diuinæ scripturæ loca (vt alia prætereamus) an non certò persuadent, imò fateri cogunt Apostolum Petrum totius Ecclesiæ caput, summumq; in terris pastorem, penes quem sit summa rerũ potestas, à Christo super omnes constitutum? Certè negare non possumus, quin hæc tacentis literæ simplex sit intelligentia, quam & germanam esse nemo dubitare potest, cùm initio vniuersi scriptores Ecclesiastici, Hieronymus, Augustinus, Ambrosius, Hilarius, Cyprianus, Tertullianus, nec Latini modò, sed & Græci Cyrillus, Basilius, Chrysostomus, Theophylactus, Origenes, atque alij, ex his diuinæ Scripturæ locis intellexerint hanc, quã diximus, in Petrum à Christo collatam potestatem, quorum testimonia ne sim molestus, & horam vobis preciosum sumptum suffurer, hic referre supersedeo.

Hæc ergo, quæ potestate Christi sunt ꝓpria, vt esse fundamentum Ecclesiæ, esse caput Ecclesiæ, participatione quadam intelligimus esse communia Petro. Solus siquidem Christus robur & incrementum membris præstat. Solus Christus ædificij molem continet, solus inquam, sua ipsius propria virtute, atq; hac ratione solus ipse & caput, & fundamentũ Ecclesiæ appellatur. Petro verò hæc tribuuntur propter potestatem à Christo in ipsum deriuatam. At verò si Petro hæc collata potestas est, vt verissimè esse ostendimus in ipso, & successoribus eius eãdem datam esse, necesse est intelligere, eas ob causas, quas antè reddidimus, nimirum vt schismatis tollatur occasio, & Ecclesiæ sua constet vnitas. Nisi quis dicat pro solis illis, qui tum in corpore degebant, Christũ mortuum, atq; illis vita defunctis, & Christi in terris Ecclesiam pariter interijsse. Sed longè secùs res sese habet.

Non præteribit, (inquit Christus, Lucæ 21.) *generatio hæc donec omnia hæc fiant*. Certè dubiũ nemini esse potest Apostolos iam præterijsse, præterijsse & cæteros, qui tum in viuis erant, nec tamen ad hunc vsque diem expleta cuncta cernimus, quæ prædixit Christus. Quare de Christianorum generatione, quæ à Petro tum sumpsit exordium, hæc verba intelligere est necesse, camq; ab ipso, à quo cœperat, ad nos deriuatam esse, duraturam vsque dum omnia fiant, id est, vsque ad sæculi consummationem, quemadmodum ex capit. 24. Matthæi discimus. Et apertiùs idipsum ad Ephesios 4. docet Paulus, vbi de Christo & eius Ecclesia loquens. *Et ipse* (inquit) *dedit quosdam quidem Apostolos, quosdã autem Prophetas, alios verò Euangelistas, alios autem pastores & doctores*. Qui omnes ad vnum ceu caput, necessariò, vt antè ostendimus, sunt referendi: Dedit autem illos ad consummationem sanctorum in opus ministerij, in ædificationem corporis Christi, non in centùm tantum annos, sed donec occurramus omnes Filij Dei, in virum perfectum. Vides ordinem, quem in Ecclesia Christus sua authoritate disposuit, perpetua successiõe duraturum, quoad ipsius corporis consummatum fuerit penitùs ædificium, quod tunc erit, quando tradet regnum Deo, & Patri, cũ erit Deus omnia in omnib. Quare quod dictum Petro est: *Pasce oues meas*. Rursus: *Tibi dabo claues regni cælorum*, non vni personæ Petri dictũ Christus voluit, sed in illo omnib. qui vicaria ordinatione ipsi succederent.

Vnum hoc nunc restat ostendere, videlicet Romanum Pontificem esse legitimũ successorem Petri, adeoq; Christi in terris vicarium, nec hoc sanè difficile. Habemus traditionem antiquam iam inde ab initio ad nos vsque deriuatam, quæ quidem adeò plena est veritatis ostensio, vt ea maior, aut certior, alia haud vlla esse queat. Scripturæ adulterinus sensus affingi potest, ac traditæ doctrinæ non item. Ac primùm, quod ita senserit Ecclesia ante annos quadringentos, vt hinc incipiamus, discimus ex Bernardo, qui ad Eugenium in hæc ferè verba scribit: Episcopus Romanæ Ecclesiæ est summus Pontifex, primus Episcoporum, potestate Petrus, vnctione Christus, vnus omnium pastor, cui claues traditæ sunt, cui oues creditæ sunt; alij pastores greges sibi habent assignatos, singuli singulos: Ecclesiæ autem Romanæ Pontifici vniuersi sunt greges crediti, non modò oues, sed & pastores. Alij multi Episcopi vocati sunt in partem sollicitudinis, solus ipse plenitudinem habet potestatis. At verò Ecclesia tempore Bernardi hoc credidit & docuit, quod ante annos plusquam quingentos inuenit docuisse Ecclesiam temporibus Hieronymi, & ante hunc temporibus Cypriani. Patet istud ex Epistola Hieronymi ad Damasum Papam, & longissima illa pariter & eruditissima Epistola Cypriani ad Antonianum. Tum in tractatu eiusdẽ de simplicitate prælatorum. & alijs locis quàm plurimis, vbi Romanæ Ecclesiæ Episcopum docet esse, qui secundum successionem Petro vicaria ordinatione succedit, atque hunc Catholicæ, id est, vniuersalis Ecclesiæ Episcopum esse, qui canones tradat vniuersales, id est, ab omnibus obseruandos Episcopis: eosque

scindere vnitatem Ecclesiæ, qui se contra illum erigunt. Rursus, quam viuente Cypriano Ecclesia doctrinam profitebatur, eandem tenuit & docuit Ecclesia iam olim ante mille trecentos annos temporibus Irenæi, qui Polycarpi discipulus fuit: ille verò Ioannis Euangelistæ, & ab eodem deinde Episcopus Smirnæis datus, familiariter versatus, & cum alijs Apostolis. Hic, inquam, Irenæus eadem planè, quæ Cyprianus de Cathedra hac & successionis ordine libro tertio contra hæreses Valentini capite tertio tradit. (Verba breuitatis studio omittimus.) Vbi & commemorans, qui à Petro alij alijs successerint, tandem nunc, inquit, duodecimo loco Episcopatum ab Apostolis habet Eleutherius. Quemadmodum Episcoporum sibi inuicem succedētium ordinem ad sua vsq; tempora deducens Augustinus finit in Anastasiū epistola centesima sexagesima quinta. Ab hoc si enumerare iam pergas, qui deinde alij alijs successerint, indisrupta serie decurres vsq; ad Paulum tertiū Romanorum Pontificem. Quam profectò successionem, cū nec tyranni, nec hæretici, nec machinæ demum vllæ diabolicæ infringere hactenus valuerint, cùm dixisset Christus: *Tu es Petrus, & super hanc petram ædificabo Ecclesiam meam*, rectè subiunxit. *Et portæ inferi non præualebunt aduersus eam.* Ex his quæ diximus, certum est Romanum Pontificem esse Petri successorem, adeoque Christi in terris vicarium, ac vniuersalis Ecclesiæ Episcopū: Non quidem ob id, quod doceat sic Bernardus, non rursus, quia hoc tradit Cyprianus, Hieronymus, Augustinus, aut cæteri, sed quia iam inde ab initio ad hæc vsque tempora Ecclesia sic credidit, tenuit, docuit, & pdicauit, quæ, vt diximus, plenissima veritatis ostensio est. Atq; hac potissimum machina sanctissimi patres aduersarias munitiões deiecerunt, cunctæq; hæreses vsq; abolitæ sunt. Quid inquit Irenæus: Si nec Apostoli scripturas reliquissent nobis, nónne oportebat ordinem sequi traditionis, quem tradiderunt his, quibus committebant Ecclesias? Oportebat sanè.

Sed iam orationis corpus paucis contrahamus: Ostendimus hactenus vnam esse Ecclesiam, quæ ab ipsa statim mundi origine cœpit in primis parentibus, quæque à Christo, vt Christiana dicatur, nomen est sortita, duratura vsq; in finē sęculi, hancque ibi nunc inueniri, ibi ipsum, quo colligata est, vinculum inuenitur. Ibi porrò vinculū hoc inueniri, vbi ordo diuinitus in ea institutus inuenitur. Hunc aūt ibi inueniri, vbi præter finem, qua in mediatorem creditur, vera reperitur subiectio, hoc est, obedientia erga Præsidem, qui Christi in terris vices gerit. Atque ex his, quod in quæstione proponebatur, definitur certissimè, videlicet, Ecclesiam Romano Pontifici subiectam, esse ipsam Christi Ecclesiam, cùm ille huius vices in terris gerat. Neque verò hęc solis Europę populissime terminis, quemadmodú male vulgò, persuasum est, cohibetur. Sunt hodie in Aethiopia sexcenta regna, quæ eandem nobiscum fidem & doctrinam profitētur, vt testantur qui illinc veniunt.

Sunt & in longissimè dissitis & nobis hactenus, & priscis antè sęculis incognitis insulis fidei nostræ vexilla, licet recens illata. Neque verò propterea Catholica appellatur Ecclesia, quòd vbiuis gentium vno ac quouis tempore eam sit inuenire, aut esse oporteat, sed quòd nulli affixa loco, nulli genti aut familiæ alligata, omnes omninò homines intra gremium suum complectatur, qui in Christo baptizati, veram fidē retinent, quicunque tandem illi sint, cuiuscunque gentis vel cognationis, vbicunque locorum, in partibus mundi inaccessis licet inueniantur; quodque apud illas gentes, vbi necdum est, neque antè fuit, illic futura sit Christi Ecclesia. Prædicabitur, inquit, hoc Euangelium regni in vniuerso mundo, & tunc veniet consummatio. Atq; ad hunc modum intelligenda sunt Prophetarum vaticinia, quibus designatur ipsa quaquauersum proferenda, vsque ad extrema quoque terrę. Hanc Ecclesiam, quę ab vnitate pręsidis vna est, à successionis serie Apostolica profitemur, dum in symbolo dicimus Sanctam Ecclesiam Catholicam. In hac permanendum nobis, si membra Christi esse velimus. Ab hac qui absistunt, malæ sententiæ sunt, hæretici sunt, non ad CHRISTVM sed ad Diaboli corpus pertinent. Iactent quantum velint fidem in Christum, iactent vel maximè tenere se verbum Dei, & si placet, ceruices suas etiam pro CHRISTI nomine prębeant, nihil est, alieni sunt, prophani sunt, hostes sunt: Martyres Dæmonis esse possunt, CHRISTI non erunt. Cum capite cōgregari nō possunt, qui corpus deserunt. Deserunt autem corpus, qui à communione illius se Ecclesiæ separant, vbi Episcopatus vnus est, hoc est, ab vnitate proficiscitur, vt explanatum est. In hac nos, qui intus sumus, in finem vsque seruet. Ad hanc qui foris sunt, reducat & abducat ipse qui eā fundauit, & acquisiuit sanguine suo, Christus Iesus, cui gloria & imperium in sæcula sæculorum, Amen.

Obiectio.

Contra eam orationis partem, qua dixi Ecclesiam bonos complecti pariter & malos, arguit doctissimus præses disputationum harum in hunc modum. Eccle-

sia v-

clesia vnum quoddá corpus est, cuius Christus caput, & nos membra de carne eius, & de ossibus eius: non autem est membrum corporis, præsertim viui, quale hoc intelligitur, quod nullum recipit influxum à capite, quod nullam cum membris communionem, nec conspirationem habet. Non igitur mali ad corpus Christi, quod Ecclesia est, pertinent. Propositio prima sumpta est ex epistolis Paulinis. Altera notior est, quàm vt probatione indigeat. Consequentia patet, quia mali vitæ spiritualis omninò
2.Cor.6.c experertes sunt, cùm vacui sint charitate. Et Corinthijs scribens negat palam Apostolus, communionem esse posse luci cum tenebris τίς δὲ κοινωνία, inquit, φωτὶ πρὸς σκότος. Vnde eisdem mandat, ne cum peccatoribus, vt sunt fornicarij, auari, ebriosi, vel cibum capiant. His vt respondeamus, aduertenda est in primis doctrina quam capite decimo octauo apud Matthæum proponit Saluator: Si peccauerit, inquit, in te frater tuus, vade & corripe eum, Græcis ἔλεγξον, quæ vox anceps est apud eos, quemadmodum arguere apud Latinos. Aliud enim intelligo dum apud Poetam lego, degeneres animos timor arguit. Aliud dum audio apud Paulum, *Peccantes coram omnibus argue*. Illic ostendere, hic reprehendere significat. In priori significatione putant quidam vsum esse Saluatorem, vt sensus sit: argue, id est, rationibus & admonitionibus peccati periculum detege. Verú mihi magis placet, quod vertit interpres, maximè cùm Lucas ἔλεγχειν per ἐπιτιμᾶν reddiderit cap. 17. *Si peccauerit in te frater tuus*, ἐπιτίμησον αὐτῷ, inquit, id est, Increpa illum. Si verò post increpationem tuá nihilominus pergat, adhibe tecum adhuc vnum, vel duos: Non quidem quibus delictũ detegas, sed quos preceris & inducas, vt ipsum vnà tecum obseruent, num secundo in idem delictum incidat. Testes enim adhiberi iubet, hoc est, præsentis delicti, inspectatores non autem præteriti examinatores. Nã addit. Vt in ore duorum, vel trium testium stet omne verbum. Quod si & hos despexerit, Ecclesiæ rem aperias, vt ipsa qua dignum est seueritate, arguat peccatorem tam pertinacem, Sed nunquid Ecclesia de his, qui foris sunt, iudicat? Quid mihi, inquit Paulus de his, qui foris sunt iudicare? Nonne de ijs, qui intus sunt, vos iudicatis? Nam eos, qui foris sunt, Deus iudicabit. Est ergo peccator in Ecclesia. Sed & Paulus Corinthios reprehendens, quod publicum illum & nefarium scortatorem in Ecclesia tolerarét, inde vt eijciant, præcipit ἐξάρατε (ait) τὸν πονηρὸν ἐξ ὑμῶν αὐτῶν, id est, Profligate istum malúex vobis ipsis. Ex his locis discimus, peccatores tantisper esse in Ecclesia, quoad ipsius Ecclesiæ iudicio ac authoritate eijciantur, vel certè ipsi sese præcipitent vltro, quod per hæresim fieri & schisma certum est. Hæresis siquidem fidem, qua Ecclesiæ incorporamur, impugnat. Schisma ordinem, quo Ecclesia in vnum continetur, scindit ac rumpit. Quare quod ex Apostolo nobis opponitur, Ecclesiam vnum quoddá corpus esse, cuius Christus caput, &cę. fatemur & nos verum esse. Quod verò subiungitur. Non esse corporis membrum, quod nullum recipit influxum à capite, neq; hoc diffitemur. Sed quando subsumitur, peccatorem nullum à capite influxum recipere, nullam habere cum cæteris membris communionem, hoc prorsus negamus: Quanquam enim peccator doni illius, quod Græci ἀγάπην vocant prorsus expers sit, nec vitæ influxum percipiat, recipit tamen influxum spiritus à capite, quo cæteris membris vnitur, videlicet veracem fidei confessionem & subiectionem sub sacrum principatum. Discere istud licet ex collatione, quam facit Apostolus inter nostrum hoc & mysticum Christi corpus. Etenim in nostro corpore varia membra videre est: at ea non influxum omnia vitalem à capite percipiunt, atque ea, quæ percipiunt, non æquè hunc percipiunt. Sunt namque & languida inter corporis membra, sunt & arida ac mortua, omnia tamen hæc membra: & quod membra virtute & vi spiritus est, qui à capite profluit, ac inde occulto lapsu means, perque singula discurrens membra, ea vel animat, vel vegetat, aut certè vigore suo præstat, vt cæteris vnita maneant. Aliud ergo est influxum vitæ recipere, aliud influxum spiritus, quemadmodum & diuersa sunt, esse membrum corporis, & esse viuum membrum in corpore. Ad hæc illas functiones quæ faciũt augmentum totius corporis in ædificatione vniuscuiusque membri, malis iuxta ac bonis idem ipse spiritus à Christo capite manans dispertit. *Vnicuique*, ait Apostolus, *datur* 1.Cor.12.
manifestatio spiritus ad vtilitatem. Alij quidem per spiritum datur sermo sapientiæ, alij autem sermo scientiæ secundum eundem spiritum, alteri fides in eodē spiritu, alij gratia sanitatum in vno spiritu, alij operatio virtutum, alij prophetia, alij discretio spirituum, alij genera linguarum, alij interpretatio sermonum. Hæc autem omnia operatur vnus atque idem spiritus, diuidens singulis prout vult. Et nonnullis interiectis: *Quosdam posuit Deus in Ecclesia*, ait, *primum Apostolos, secundo Prophetas, tertio doctores, deinde virtutes, exinde gratias curationum, opitulationes, gubernationes, genera linguarum, interpretationem sermonum.* En corpus Ecclesiæ ac eius membra, functionesque à spiritu in membra diffusas. *Posuit*, inquit, *in Ecclesia primum Apostolos*. Sed nunquid Apostolus non erat Iudas? Erat sanè. An tu, ait Bernardus, de illius Apostolatu dubitas, quem Dominus

elegit? Nónne ego, inquit vos duodecim elegi? Sed iustus ne erat Iudas? Audi quid de eo subijciat. Et vnus ex vobis diabolus est: *Posuit*, inquit, *in Ecclesia primum Apostolos, secundo Prophetas, tertio doctores, deinde virtutes, exinde gratias curationum. Sed nunquid non multi dicturi sunt in die illa, Domine Domine, nónne in nomine tuo prophetauimus, & in nomine tuo dæmonia multa eiecimus, & in nomine tuo virtutes multas fecimus?* quid audituri sunt: Nunquam noui vos. Falsum proinde est, peccatorem non esse capacem influxus, qui à capite in membra per spiritum diffunditur. Falsum quoq; est ipsum nullam cum cæteris membris habere conspirationem vel communionem. Communicat enim verbo, & fide & sacramétis. Et sicut fide, ita cæteris etiam donis, quæ iuxta analogiam fidei ipsis membris partitur spiritus, non omnibus omnia, sed alijs alia atq; alia, hocq; ideo vt dum quoduis alterius opera indiget, velut vnius alicuius animantis mébra mutuo sese cóplexu foueant, alant, tueanturq;, quemadmodum in ea, quam ad Romanos scripsit, & in Epistola ad Corinthios atque alijs docet Apostolus. Porrò quod 1. ad Corinth. 6. ait. Nullam luci cum tenebris posse esse communioné, de ea intelligimus communione, quæ secundum animorum cócordiam est, qualis est ea, qua aut fouetur impietas, aut fauetur eidem vel tacendo vel approbando. Quod verò Corinthior. 5. præcipit. Ne vel cibum cum ebriosis atque alijs id genus hominibus capiamus, caussam habet, lucrum videlicet, & custodiá charitas. Lucrum quidem, vt eum à cuius consortio nos separamus, hoc modo lucrifaciamus Christo. (Sæpè enim ea ex caussa quia deseritur, resipiscit peccator) custodiá verò charitatis in nobis atque alijs, ne malorum contubernio ipsi inficiamur. His similibusque caussis cessantibus cessant, ait Augustinus, & prohibitiones ipsæ. Nam & Saluator cum suo traditore ad vltimum vixit osculum, & cum publicanis manducauit, & bibit.

Quæstio secunda.

1. Ioan. 5. SEcunda quæstio est: Quomodo scribatur apud Ioannem: Est peccatum ad mortem, non pro illo dico, vt roget quis, cùm de nullo mortalium, quoad viuit, desperare liceat? Nouatianus, qui Cypriano hostis pœnitentiæ dicitur, omnibus à Baptismo in peccatum lapsis spem veniæ adimebat, definiés omne eiusmodi peccatum esse ad mortem, hoc est, vt ipse volebat, peccatum omninò irremissibile. Sed longe abesse debet hæc sententia à cordibus credentium, cum ipse
Ezec. 18. Dominus apud Ezechielem palam testetur, se nolle mortem peccatoris, sed vt conuertatur & viuat. Et hac sua Epistola ipse Apostolus Ioannes eos, qui in Christo baptizati erant, exhortans: *Hæc*, inquit, *vobis scribo, vt non peccetis, sed & si quis peccauerit, aduocatum habemus apud Patrem Iesum Christum iustum, & ipse est propitiatio pro peccatis nostris, non pro nostris autem tantum, sed etiam pro totius mundi*. Neque est quod quis persuadeat sibi, vel magnitudine, vel peccatorum multitudine, misericordiæ aut pœnitentiæ in terris legem posse separari. Vulgo scriptum est apud Hieremiam, dicitur: *Si dimiserit vir vxorem suam, & recedens ab eo, duxerit virum alterum, nunquid reuertetur ad eam vltra? Nunquid non polluta, & contaminata erit mulier illa? Tu autem fornicata es cum amatoribus multis, tamen reuertere ad me, dicit Dominus, & ego suscipiam te.* Et apud Esaiam. Hier. 3. a. Esai. 1. a.
Quiescite agere peruersè, discite, benefacere pupillo, defendite viduam, & venite, & arguite me, dicit Dominus. Si fuerint peccata vestra vt coccinum, quasi nix dealbabuntur, & si fuerint rubra sicut vermiculus, velut lana alba erunt. Vnde in symbolo inter cæteros fidei articulos, absolutè confitemur remissionem peccatorum. Hac fidei regula, seu basi posita, quæramus quid sit, quod habet Ioannes in prima sua epistola capite quinto. Est peccatum ad mortem, non pro illo dico, vt roget quis. Nam vbi spes veniæ relinquitur, vbi & oratio locum habet. Ac primum dicamus, quid sit peccatum ad mortem. Non omne hoc appellari peccatum ad mortem, quod mortale dicimus, ipsa nos litera attentiùs lecta docet. Siquidem de peccato nó ad mortem in præcedenti statim sententia dicitur, quod ipsi, qui illud facit, vitá redimat. Verba hæc sunt: Qui scit fratrem suum peccare peccatum nó ad mortem, petat, & dabitur ei vita, peccanti non ad mortem. En, dabitur ei, inquit, vita ergo vita destitutus erat. At qua vita? Animæ vtique.

Ea autem gratia est, seu charitas, per Spiritum sanctum animæ infusa, qua, ipsa, non aliter, quam per ipsam viuit corpus. Hæc autem vita non nisi per mortale peccatum deperditur, vt est notissimum. Non igitur paria sunt, peccatú quod nos mortale dicimus contra veniale distinguentes, & peccatum, quod ad mortem vocat Ioannes, sed inter mortalia, certum quoddam genus, aut species sit oportet. Augustinus sanè, primo lib. de sermone Domini in monte, peccatú hoc putat esse, quando post agnitionem veritatis oppugnatur fraternitas, & aduersus ipsá gratiam qua reconciliatus est, inuidentiæ facibus quis agitur: verum libro primo retractionum addendum fuisse, dicit. Si in hac tá scelerata mentis peruersitate finierit hanc vitam. Caussam reddit.

Quoniam de quocunque pessimo in hac vita constituto, non est vtique desperádum

nec pro

nec pro illo imprudenter oratur, de quo nõ desperatur. Si hoc modo peccatum ad mortem cum Augustino definiamus, in promptu ratio est, quare dixerit Ioannes, ne pro eo quis deprecetur: siquidem qui impœnitenti corde moriuntur, damnari certum est. At damnatis omnis spes veniæ est adempta. Vbi autem spes veniæ non est, nec orationi locus esse potest.

Hæc sententia licet verissima, hoc tamen incommodi videtur habere, quòd nemo mortalium satis deprehendere valeat mentis hanc vsque in finem impœnitentiã, cum Deus, qui solus cor hominis introspicit, etiam immutare illud subitò possit. Quare & Ecclesia pro his, qui rabida mente cum fratre manus conserentes occumbunt, aut aliàs in peccatis constituti, subito hinc rapiũtur, orare non cessat. Sed neque admonendi hac de re erant, ad quos scribit Apostolus Ioannes, cum ipsos, vt videtur, id latere haud potuerit. Alia igitur via, si forte succedat, hanc tentemus explicare sententiam. Hieronymus libro secundo aduersus Iouinianum ex hoc loco Ioannis, docens inter peccata magnam esse distantiam, quæ ille paria faciebat. Stoicorum in hoc sectator, dicit peccatum non ad mortem esse, de quo non facilè impetratur venia. Hoc autem peccati genus, quodnam vel quale sit, hunc sequutus definit Diuus ille Bernardus in libro, quem de gradibus humilitatis conscripsit, dicens illud esse, quod ex inueterata peccandi consuetudine, qua Dei metus amittitur, & contemptus incurritur procedit. Et si diligentius rem considerare voluerimus, videbimus rectissimè id à Bernardo dictum. Is etenim, qui nondum eò malitiæ deuenit, vt ex consuetudine faciat, malè, sæpè vel lassante ipsum iniquitate, vel stimulante conscientia, peccare desistit, atque metu Gehennæ territefactus, ad gratiam Dei implorandam confugit. At ille, qui in peccandi venit consuetudinem, absque labore, sed & absq; fræno, securus perpetrat mala. Laborem in durissima peccati seruitute, vt non sentiat, consuetudo facit, frænum, hoc est, diuinorum iudiciorum timorem adimit toties iterata iniquitas, qua eius ita mens obduratur, vt iam dicere audeat, licet non ore, corde tamen. Non est Deus. Quare tantùm abest, vt peccandi possit subire humilitatem, vt ne in mentem quidem ei veniat, adeoque in morte vsque ad mortem ferè manet. En qua ratione hoc peccatum ad mortem dictum. Verùm cùm & hunc Deus potenti dextera sua (licet rarus ille sit diuinæ misericordiæ effectus) de vitiorum profundo educere valeat, ideoque nec hic desperare semel liceat, quid est, quod ait Ioannes: Est peccatum ad mortem non pro illo dico, vt roget quis? An spei refugium esse possit, vbi oratio locum non inuenit? Hæc, quæ primo adspectu haud exigua videtur facilè absoluetur difficultas, si ipsius Apostoli verba diligentius inspiciamus. Ait enim: Hæc est fiducia quam habemus ad Deum, quia quodcunq; petierimus secundum voluntatem eius, audit nos. Ex hac deinde istam infert sententiam. Qui scit fratrem suum peccare, peccatum non ad mortem petat, & dabitur ei vita peccanti non ad mortem. Ac si dicat. Cùm ea nobis sit apud Deum impetrandi, quod petimus, fiducia, haud quaquam omittere debemus, quin pro peccatis fratrum, quæ fragilitate humana, vel alias, nõ ex malitia aut consuetudine, committuntur, deprecemur, plenè persuasi quod veniam impetrabimus. Cæterum pro peccato ad mortem non dico, quis oret, hac nimirum impetrandæ veniæ fiducia, quod ad suam petitionem mox illi reddetur vita Quid ergo? quasi diffidẽs confidat, & non oret, sed gemat, plangat, sac cum adhibeat, & clamet in cælum, si fortè exaudiat Deus, & misereatur. Non ergo absolutè orare vetat, sed negat eam hac in re iustis posse esse fiduciam: quod si orent, facilè sint exoraturi.

Hanc puto germanam esse sententiam loci huius, quanquàm non ignorem aliter interpretari Ambrosium, cuius commentarius (si fortè id scire quis desideret) est capite nono primi libri, quem de pœnitentia scripsit.

Tertia quæstio.

TErtia quæstio est. Quomodo Moyses dicat *Deum reddere peccata patrum in filios, in tertiam & quartam generationem*, cùm apud Ezechielem legamus: *Non portabit filius iniquitatem patris.* Quæstio hæc adeò facilis Hieronymo visa non est, vt de se ingenuè testetur, quòd post lectionem legis ad id vsque tempus, quo in caput Ezechielis decimum octauum commentaria conscriberet, occultum passus sit scandalum, quod iniustitia videretur Dei, alium peccata luere, quam tamen sententiam explicare putabit Exodũ. Primum ergo quæramus, quæ sit vera intelligentia legis, qua inuenta, diuinæ iustitiæ rationem reddere conabimur. Deinde huius atque illius, quæ apud Ezechielem est, sententiæ tollemus scandalum. Cum enim idem Deus sit, qui hic, & qui illic loquitur, inter se discrepare non possunt. Diuus Hieronymus, atque hoc, ipso, vt putat, docente Ezechiele, scribit Exodum accipi debere, quasi parabolam, vt aliud in verbis sonet, aliud in sensu teneat. In verbis prætendit filios puniri ob peccata parentum, ꝗ illo prouerbio, Patres nostri comederunt

Exo. 20. a.

Ezec. 18. a.

vuam acerbam, & dentes filiorum obstupescunt, exprimebant Iudæi, sed grauè ipsos legem intellexisse docet Ezechiel, dum reprehendens eos, ait: Quid est, quòd inter vos parabolam vertitis in prouerbium? ac si dicat: Cur sententiam Exodi sic accipitis, quasi historiæ veritatem, vt aliorum scelera in alijs vindicentur, cum ea sit parabola? Non enim ideo puniuntur in tertia & quarta generatione, quia deliquerunt patres eorum, sed quia patrum extiterũt æmulatores, hæreditario malo & impietate in ramos quoque de radice crescente. Ad hunc ferè modum Hieronymus. Verùm si id tantùm voluit Exodus, cur non potius filiorum, quã in filijs peccata patrum vindicari dixit, cũ & ipsi, sicut patres, peccatores extiterunt?

Sed & quid dicémus ad scripturas apertissimas, quibus manifestè docemur, peccata parentum ad filios redundare? Nonne Geneseos nono, peccante Cham, acirridente nuditatem patris, sententiam non ipse qui risit, sed filius eius suscepit Chanaan? Nónne peccauit Dauid adulterans Vriæ coniugem, atque in puero recens nato peccatum vindicatum est? Nónne Hieroboam ob patris delictum regno ex parte exutus legitur? Nónne peccatorum Achab regis Israel in eos posteros pœna est dilata? Nihil ergo incommodi, si dicamus scripturam hanc exodi simplicem explicare sententiam nimirum peccata patrum in filijs & nepotibus vindicari, cùm eam tot alijs in locis agnoscamus. Et si attentè quis Ezechielem legat, deprehendet apud ipsum parabolam dici, non hanc scripturam Exodi, sed quam passim ipsi in ore habebant. *Patres nostri comederunt vuam acerbam, & cætera.* quod ex his, quæ dicturi sumus, euadet manifestum. Antè tamen diuinæ iustitiæ rationem reddamus. Quomodo videlicet iniustum non sit peccata patrum visitare in filios. Et quidem bifariam id accipi potest. Vel vt intelligas ipsa peccata redundare ad filios, ita vt verè illorum participes fiant, & peccatores constituantur. Hoc modo docente Scriptura, solius primi parentis Adæ iniquitatem portamus, atque id iustè quidem, quia illa, quæ originis iustitia appellatur, data illi erat, non vt ea ipse solus iustus esset, sed vt ab eo ceu fonte quodam ad posteros manaret. Hanc quia peccando amisit, & nos in illo eandẽ perdidimus, quia ipso peccante, & nos in illo, secundum Paulum, peccauimus, nam in lumbis eius eramus. Verum hæc explicandi ratio in Exodo locum non habet, cùm de proximorum peccatis parentum sermo ibi sit. Altero modo accipi potest, vt pœna paterni delicti, & non ipsum delictum in filio deriuetur, Cumque duplex sit pœnarum genus: Alterum, quod in præsenti vita infertur. Alterum, quod post mortem in gehenna infligitur: de priori tantùm genere intelligenda est Scriptura. Sicut enim promissiones legis, ita & comminationes temporales erant. Hoc autem quomodo diuinæ iustitiæ non aduersetur, haud difficulter intelliget, qui secum statuit, quod res est. Ista, quæ vulgo appellantur mala, vt sunt paupertas, seruitus, morbus, exilium, mors, ἀδιάφορα esse, hoc est, nec bona nec mala, sed talia cuique qualis ipse est, qui ea patitur. Cum igitur prodesse hæc possint, nihil iniustè agit Deus, dum ea innocentibus etiam immittit, sed materiam præbet exercendæ virtutis. Et quamuis pœnæ propriè dicendæ non sint, quatenus ab his, qui non peccauerunt, tolerantur, cùm omnis pœna, si iusta est, peccati pœna sit, ob quorum peccata infliguntur, quare & rectè in tertiam & quartam protrahuntur generationem, quia ad tantùm ferè tempus olim viuebant homines, vt quartam à se viderent progeniem, qua aduersa patiente ipsi non poterant non cruciari.

Iam reliqua est quæstiuncula: *Si Deus visitat iniquitatem patrum in filios, & filios filiorum, & qui nascuntur ab illis*, quid est, quod dicit Ezechiel: *Non portabit filius iniquitatem patris?*

Videntur enim hæc ex diametro pugnare. Nam filium non portare iniquitatem patris, est ipsum neque culpæ, neque pœnæ paterni delicti obligari, quemadmodum id non obscurè docet ipse orationis textus, dũ penitiùs inspicitur. Dico, alia & alia respicere tempora locum hunc Exodi atque eum, qui apud Ezechielem est. Ille siquidem ad vetus pertinet testamentum, quæ est lex timoris, seueritatis, ac vindictæ. Sententia verò Ezechielis de nouo testamento continet prophetiam, quę quidem lex amoris, & mansuetudinis, & gratiæ est, in qua illæ pœnarũ comminationes multiplices, sicut & promissiones ipsę mutatæ sunt. Quod dum propheta in spiritu præuideret futurum, dixit parabolam illam: *Patres nostri comederunt vuam acerbam, & dentes filiorum obstupescunt*, è medio tollendam. Viuo ego, dicit Dominus Deus, si vltra vobis parabola hæc in prouerbium erit, fuit ergo tempus cùm illa locum haberet. Quòd verò nouum respiciat testamentum, discimus ex Hieremia qui capit. 31. eandem hanc referens sententiam: In diebus illis, inquit, non dicent vltrà. Patres comederunt vuam acerbam, & dentes filiorum obstupuerunt: sed vnusquisque in iniquitate sua morietur. Omnis homo, qui comederit vuam acerbam, obstupescent

dentes

dentes eius. Et explicãs, quos intelligi velit, dies illos, subijcit: *Ecce dies veniet, dicit Dominus, & feriam domui Israel, & domui Iuda fœdus nouum, non secundum pactum, quod pepigi cum patribus vestris in die, qua apprehendi manum eorum, vt educerem eos de terra Aegypti, pactum, quod irritum fecerunt, & ego dominatus sum eorum dicit Dominus, sed hoc erit pactum, quod feriam cum domo Israel. Post dies illos dicit Dominus, dabo legẽ meam in visceribus eorum, & in corde eorum scribam eam, & ero eis in Deum, & ipsi erunt mihi in populum. Et non docebit vltrà vir proximum suum, & vir fratrem suum dicens: Cognosce Dominum. Omnes enim cognoscent me à minimo eorum vsque ad maximum, ait Dominus, quia propitiabor iniquitati eorum, & peccati eorum non memorabor amplius.* Quæ omnia ad nouum testamentum, & Christi tempora pertinere, ex Epistola ad Hebræos, palàm est.

Quanquam & ea, quæ ante hanc prophetiam capite 31. leguntur, satis declarent, quod tempus respiciat Propheta. Cùm enim præcedat. Nouum faciet Dominus super terrã, fœmina circundabit virum. Rursus: Seminabo domum Israel, & domum Iuda, semine hominum, & semine iumentorum. Et subijciatur: In diebus illis non dicent vltrà: Patres comederunt vuam acerbam, certè tempus nouę legis significare voluit. Alij aliter de quæstione hac disserent. Nos, quod nobis visum fuit, diximus.

(∴)

ORATIO FVNEBRIS IN OBITVM D. Tilmanni Præsidis collegij Pontificij in Academia Louaniensi.

Esa. 57. a. *Iustus perit, & nemo est, qui recogitet in corde suo: Et viri misericordiæ colliguntur, quia non est, qui intelligat.*

VOx hæc Esaię Prophetæ est plangentis sæculum suum. Iustus, inquit, perit, &c. quod dignum fletu, non est, qui recogitet in corde suo. Et viri misericordiæ colligũtur, nec est, qui intelligat. In eadem nos incidimus tempora, quare cum propheta ea deflere iuuat. Et quia dolori meo satis non est, si ipse plangam, nisi accedant alij quoque, volo, quæ ex Esaia iam proposui, exponere vobis, vt cognitis iustissimis causis dolendi, iungatis lachrymas, ac in cõmune ploremus, in quæ incidimus sæcula.

Iustus perit, & nemo est, qui recogitet in corde suo: Et viri misericordiæ colliguntur, quia non est, qui intelligat. Esa. 57. a.

I*ustus perit*, In voce, Iustus, quidam antonomasiam esse volũt, alij enallagen siue heterosin numeri malunt accipere. Qui dicunt antonomasiam esse, variè explicant. Quidã eorum Esaiam significari volunt, vt de sua morte vaticinetur Propheta, quod neutiquam probabile est. Alij illũ insigniter iustum, de quo in Actis: Vos autem occidistis iustum. Et in Euangelio: *Nihil tibi & iusto huic.* Quæ sententia, & si magnos habet authores, non dubito tamen alteram illam, quæ enallagen accipit, ei præferre. Quum enim perpetuus contextus sit periodi huius cum aliquot sequentibus, atque ea, quæ sequuntur, ad sæculum Esaiæ pertineant, cõsentaneum est, vt eò referatur hæc quoque. Non igitur de Christo propriè scripta est, sed & alterũ membrum. Et viri misericordiæ colliguntur, quod in eadem periodo sequitur, planè ad enallagen inuitat. Sensus itaque est. Iustus, id est, iusti pereunt, hoc est, moriuntur, siue tolluntur è vita. Heu, quam calamitatẽ, quã paucis verbis comprælhendit, vel, vt veriùs dicam, absorpsit. Iustus perit. Quid potuit dici breuius? At calamitatem, quã duobus verbis comprælhendit, quis tandem vel prolixa oratione, dignè explicet? Ne tamen desim promissis, conabor quanta possum breuitate rem exponere. Et primũ quidem dicam, quo loco habendus sit iustus. Nisi enim id constiterit, alterum illud intelligi nequit. Quantus sit iustus, haud obscurè docet liber Geneseos, ea parte, qua describit Sodomæ ac Gomorræ subuersionem, huiusque causam. Cùm ait, cognouisset Abraham Dominum meditari excidium Sodomæ, dixit: *Nunquid perdes iustum cum impio? Si fuerint ibi quinquaginta iusti, non parces loco illi propter quinquaginta iustos? Ad quem Dominus: Si inuenero in Sodomis quinquaginta iustos, dimittam omni loco propter illos.* Hîc paulisper figamus pedem. Sodoma inter ciuitates pentapoleos clarissima erat, atque adeò populus in ea frequens, ac multus. Id discimus ex commentarijs Chrysostomi in hunc locum. Quod primùm obseruare oportet. Siquidem vim habet argumẽti, quemadmodum mox audituri estis. Secundò obseruandum id, quod disertè habet ipsa historia, populũ Sodomæ pessimum fuisse. Declarant hoc verba illa: *Clamor Sodomorum & Gomorræorum multiplicatus est, & peccatũ eorum aggrauatũ est nimis.* Singula epithasim habent. Non dixit in

pulentisſima regna, cogito Aegyptum, cogito Aethiopiam, de quibus tam multa, tum ſacra, tum prophana narrat hiſtoria, cogito montes aureos, ſi tamen vſquam illi ſint, cogito quicquid rarũ & precioſum habet orbis, & poſt omnia mente luſtrata, non inuenio, quod in comparatione iuſto dignũ ſit. Nec mirum, cùm totus mundus diuitiarum, ipſe orbis vniuerſus, comparari ei nequeat. Miramini fortaſsis ob verba hęc, & num vera dicã, tacitis apud vos cogitationibus diſquiritis. Deſinite mirari, à diſceptatiõe ceſſate. En in medium vobis produco optimũ rerum æſtimatorem D. Paulum, is de iuſtis, cùm ſermonem inſtituiſſet, & diuerſa in alijs atque alijs admiratus fuiſſet, tandẽ intulit, *Quibus dignus non erit mundus*, id eſt, tota hęc machina, quæ oculis ſubijcitur, ac cuncta in ea degens creatura non bruta modò, ſed & ratione prædita, vitam tamen iuxta cupiditates ſuas tranſigens (ſolet enim Scriptura vtraque hæc mundi appellatione ſignificare.) Quàm igitur luctuoſa res, quàm triſtis, quàm calamitoſa, quib⁹ lachrymis, quo planctu deflenda mors iuſti: mors, inquam, iuſti, qua tantũ bonum rebus humanis ſubducitur? Atq; eiuſmodi à paucis hinc diebus octo vel nouem amiſiſti Louanium.

Nã occubuit, heu dolor: extinctus iacet, heu dolor, dolor iacet dico extinctus. Quis dabit capiti meo aquam, & oculis meis fontem lachrymarum, & plorabo die ac nocte, plorabo non ipſum præſidem dico collegij pontificij. Quẽ enim tantoperè dilexerim, plorare qui poſſum ereptum horum tẽporum miſerijs, in his imminẽtium malorum præſagijs, hac etiam morborum innocentiſſimi viri moleſtia, & cruciatu? Illum optimum, & pietate erga Deum ac homines eximia deficere, qui queo auocatum in vitam certã, & ſtabilem ex hac vita fragili, & caduca, de qua ſi vnquam, nunc iure queri poſſis. Vtrum hoc, quod viuere vocamus, re ipſa mori ſit: & quod mori, viuere? Præclarè tecum actum eſt Tilmanne. Reliquiſti lucem obſcuram, & malignam. Exceſsiſti è vita illa, cuius vſuram pertæſus ſapiens quiſque quàm citiſsimè finiri cupit, quando abrumpere non licet.

Terras deſeruiſti, quibus iam olim maledixit Deus. In quas & quaſi effluxêre nũc, & exundauêre quæcunque cogitari poſſunt mala, omnis ſors dura, & terribilis. Adijſti lucida cæli templa, in quibus iuſtitia inhabitat, vbi certa & ſecura felicitas. Nihil eſt, quod tua cauſa doleam, vel cur non potiùs magnoperè læter? Interim quis dabit capiti meo aquam, & oculis meis fontem lachrymarum, & plorabo die ac nocte? plorabo, ſed noſtram miſeriam, ſed noſtram calamitatem, ſed noſtra dãna. Plorabo collegium Pontificium orbatũ tali patre. Lugebo rempublicam, & Academiam Louaniẽſem tanto viro ſpoliatam, imò patriam totam, non ſolùm Brabãtiam dico, ſed & Hollandiam, Zelandiã, Friſiam, Flandriam, Germaniam. Deflebo opem, atque ſpem ablatam pietatis, virtutis, ſapientiæ, eruditionis, doctrinæ. Quid hic non egit, vt religionem collapſam inſtauraret? Omnes, quos aliqua ingenij vi pollere conſpiciebat, hortabatur ad literarum ſtudia: potiſsimũ autem ad Philoſophiæ ſtudium ac Theologiæ: nec hortabatur modò, ſed & cõſilio, authoritate, gratia, denique facultatibus ſuis iuuabat. Omnes, quos doctrinę fama cõmendabat, quoſque illa diuinæ naturæ ſuæ vi ac perſpicacia aptos cernebat, ad magna aliqua præſtanda, ſolicitabat, vrgebat, planeque extimulabat, ad hæc vel illa ſuſcipienda munia curationum Eccleſiaſticarum. Erat in hoc diligentia eius immenſa, nec quicquam adeò graue, adeò durum, licet cum periculis coniunctum, quod Eccleſiæ cauſa non libenter ſubibat. Et quod ab ipſo omnes diſcere velim, continenter oculos, & puras manus ad cæli ſanctiſsima templa ſublatas habens, orabat Deum maximum, vt omnium ſtudia, & conatus proueheret, vt malis Eccleſię tãdem finem imponere, ipſamque in lucem educere vellet. O virum verè ſanctum, piũ, iuſtum. Huius innocẽtiſsimi meritis & paucorum aliorum tribuo, quod ſuperioribus annis, quibus vidimus Martinũ Roſſemium miſcentem circumquaq; incendia, atq; muris noſtris appropinquantem, ciuitas hæc capta non ſit. Non enim induſtriæ tuæ, vel præſidijs humanis adſcribere potes Louanium hanc tui ab hoſte liberationem. Nam totum ſtupebas, & præſidia aderant nulla. Hoc viro nũc cares, defunctus eſt, terra obrutus eſt. Heu quãtum bonum tibi luctuoſiſsime mors Tilmanni ademit. Quã eo moleſtiùs fero, & triſtius, quòd videã hanc non æquè alij curæ eſſe. Quis enim (de vulgo loquor) ſeriò cũ animo ſuo cogitat, quid detrimenti, quantumq; damni acceperint, hoc amiſſo res noſtræ, religio, inquã, Chriſtiana? Quis expendit ſecum virtutes viri, & ablatũ dolet? O tẽpora, ô mores. Iuſtus perit. Quo, quid flebilius dici poſsit? nec hoc nũc plango, quãquam fletu immodico dignum caſum. Eſt quod magis vrget, quod magis affligit, & animum excruciat meũ. Et quid hoc Eſaia ſancte: *Non eſt, qui recogitet in corde ſuo.* Sed cur non ipſius potiùs verbis dicimus, quò melius dicamus ואין איש שם על לב veen is ſan al leb. *Non eſt vir.* Non eſt quiſpiam, qui ponat ſuper cor. Non eſt, cui res ea curæ ſit. Sedent ad pocula, audiũt obijſſe iuſtum, nihil faciunt, non cogitant de pietate

pietate eius. Hanc tantam ingratitudinem, hanc populi cæcitatem, ſtuporem, ἀπαθείαν, deploro, inquit. Hæc flendi, lamentandiq́; cauſa, nobis cum Propheta communis eſt. *Iuſtus perit.* Si iuſtus eſt, qui facit iuſtitiã, certè hic, in cuius modò luctu verſamur, iuſtus erat, cùm & vitam innocentiſsimam duxerit, & virtutem indefeſſo ſpiritu exercuerit, quæ quidem duæ iuſtitiæ partes ſunt. Sed quid eſt, quod dicit, perit? Num hoc ſentit, quod viri ἄθεοι, qui ſemel aiunt interire hominem, dum moritur? Abſit. Non id ſentit Propheta, & longè abeſſe debet ea perſuaſio à Chriſtiano quouis. Quod ad Prophetam attinet, dico tam magnificè cum de animæ immortalitate & reſurrectione carnis ſentire, quàm vix leges quempiam. Nõ eſt, quòd anxiè conemur id docere, cùm loca nuſquam non obuia ſint. Vnum interim adducemus, quem etiam, quia iucundam habet theologiam, paucis exponemus. Is autem eſt cap. 26. *Salutes non fecimus in terra, ideò non ceciderunt habitatores terræ.* Quia, inquit, tã lenti ſumus ad ſtudia pietatis (hoc enim eſt non facere ſalutes, nempe aut valdè tardè, aut valdè interruptè facere) ideò non ceciderunt habitatores terræ, id eſt, qui hîc ſectantur vitam æternam, ſiue in diuitijs eam ponãt, ſiue in honoribus, ſiue in alijs rebus, fluxis quibuſcunque. Hos paulò antè gigantes appellauit, cùm ait: *Morientes non viuant, gigantes non reſurgant*, cuius antitheſis iam ſequitur: *Viuent mortui tui*, hoc eſt, qui in te moriuntur, non ſemel moriuntur. Moriuntur ad tempus tantùm, idque iuxta corpus. Siquidem anima immortalis eſt, Non ſemel moriuntur, inquam. Nam rurſum viuent: quæ verba Prophetæ excipiens Deus: *Interfecti mei*, ait, *reſurgent*. Affirmantis eſt, ac ſi dicat: Imò omninò reſurgẽt, imò omninò rurſum viuent. *Expergiſcimini, & laudate, qui habitatis in puluere.* Eſt apoſtrophe ad ſepultos. Nam hos vocat habitantes in puluere. Et quia mors eorum, qui in Chriſto moriuntur, nõ aliud, quàm ſomnus eſt, aptè expergiſci ſiue euigilare dicuntur. *Quia ros lucis*, ros tuus apoſtrophe eſt ad Deum. *Ros lucis*, hoc loco ros vitæ eſt. Senſus verborum eſt iſte: Sicut ros, quem videmus apud nos, affert vitam ſatis ac plantis; ſic ros tuus diuinus vitam afferet defunctis, ijsque, qui habitant in puluere. Vincit enim ille omnes herbas Pæonias: *Vade popule meus, intra in cubicula tua, claude oſtia tua ſuper te, abſcondere modicum ad momentum, donec pertranſeat indignatio.* Eſt rurſus apoſtrophe ad ſanctos. Cubicula, ſepulchra vocat. Non eſt, quòd vos, popule mi, horreatis mortem. Mors eſt, ad tẽpus tantùm, & quidem breue tempus, adeò breue, vt rectè momentum dixerim. Proinde ſecurè ingredimini ſepulchra veſtra. Ibi quieſcite intereà dum ego retribuo impijs, quod merentur. Non eritis in monumentis perpetuò. *Ecce enim Dominus egredietur de loco ſuo, vt viſitet iniquitatem habitatoris terræ, & reuelabit terra ſanguinem ſuum, & non operiet vltrà interfectos ſuos*, hoc eſt, reddet & refundet vos terra velut ex gremio ſuo, quo iam claudit corpora veſtra fouetque. Hactenus Eſaias. Non igitur, dum hoc loco ait: Iuſtus perit, id ſentit, quod prima fronte vox ipſa prætendere videtur. An autem conſuetudine vulgi, an potius, quò cauſam lamentabiliorem reddet, hoc tã atroci verbo vſus ſit, parum refert. Certè longè diuerſa voce eandem rem expreſsit in altero membro periodi. Non ibi ait, pereunt. Nõ etiã inquit, Moriuntur, quod priori mitius eſt, ſed colligũtur. *Et viri*, ait, *miſericordiæ*, hoc eſt, phraſi Hebræa, viri miſericordes colliguntur, ſignificans non obſcurè poſt hanc vitam reſtare æternã. Sed quare viros iuſtos atq; hos, quos miſericordiæ virtus commẽdat reipublicæ, & horum temporum miſeriæ tantoperè neceſſarios rebus humanis ſubducit Deus? iuxta verſionem noſtrã videri poſsit id, quod ſequitur: Quia non eſt, qui intelligat huius rei cauſam habere: verùm ſi quis Eſaiã Hebræum cõſulat, ſecùs iudicabit. Habet enim ad hunc modũ: שיחסדנאספיםואין מבין ואנ ve an ſche cheſed neeſapim veen merin. Quod Chaldæus interpres vertit: ויחום דאמפבגשין ולא מתכבין וגבר מגל ve gabre magie chiſe da mitcamſin velo miſtackelin. Septuagin. καὶ ἄνδρες δίκαιοι αἴρονται, καὶ οὐδεὶς κατανοεῖ. Ex quibus manifeſtum eſt, ואין מבין veen mebin, hoc eſt, quo על לב ואין איש שם v een is ſanal leb, quod in priori membro legitur quare vrgeri hic non oportet coniunctionem, quia cùm nouè illã vſurpârit interpres, vera cau[...]ca eſt, quæ ſequitur. A facie enim malitiæ collectus eſt iuſtus. Quod quid ſit, optimè itelligitur ex ca. 22. quarti libri Regum, vbi Ioſiæ regi Iuda pientiſsimo dicitur: *Colligam te ad patres tuos, & colligeris ad ſepulchrum tuum in pace, vt non videant oculi tui mala, quæ introducturus ſum ſuper locum iſtum.* Quod ibi dicitur: Vt non videãt oculi tui mala, hoc Eſaiæ hic eſt, A facie malitiæ Dominus noluit iuſtum videre mala huius vitæ, idcirco rebus eum humanis ſubduxit. Dum iſtud atque ea, quæ paulò antè ex Eſaia propoſui ex vna parte conſidero, & ex alia vitam tuam innocentiſsimam, nõ poſſum non rurſus acclamare tibi Tilmanne. Benè, præclarè, feliciter. Quare molliter quieſce in cubili tuo, dormi ſuauiter in ſepulchro tuo. Aderit tempus & breui, quando audies vocem tubæ, qua expergefactus procedes è puluere, vnaq; cum cæteris, qui ſalutes fecerunt in terra, rapieris in nubibus obuiam Chriſto in aera, & ſic perpetuò cum Domino

Domino eris. Interim damna nostra deflemus, imò non tam hæc, quàm ſæcula in quæ incidimus, quibus nô negligitur modò, ſed contemptui quoq; haebtur virtus, vt ſi vnquam, nunc maximè queri liceat: Iuſtus perit, & nemo eſt, qui recogitet in corde ſuo, & viri miſericordiæ colliguntur, quia non eſt, qui intelligat. Quæ res, ſi iuxta ea, quæ diſſeruimus, & vobis digna fletu iudicatur, auditores optimi, miſcere lachrymas, & quibus olim ſua Eſaias, ipſi iam veſtra hæc ſæcula modis plangite, lugubri voce auribus omnium inſonantes: *Iuſtus perit, & nemo eſt, qui recogitet in corde ſuo, & viri miſericordiæ colliguntur, quia non eſt, qui intelligat.*

FINIS.

ERRATA.

Memineris, optime lector, characterum horum duorum A & B. numeris adiectorum hunc eſſe vſum, vt (cum ſingulæ paginę in duas columnas ſint diremptæ) character A. priorem paginæ partem: B. poſteriorem indicet.

Folio 100.b.linea 39.leg.Strabo.fo.126.a.li.vlt.leg.quæ.fo.135.b.li.25.le.panē frugum terræ.fol.137.a.lin.56.leg.ergo.fol.148.b.lin.23.leg.Non.fol.161.a.lin.34.leg.Baladan.fol.167.b.lin.19.leg.ſententiæ. fol.170.a.lin.33.leg.affectum.fol.170.b.lin.57.leg.quærunt.fol.196.a.lin.58.leg.me.fol.197.a.lin.27.leg.conſulat.fo.240.b.lin.17.leg.Ex eo.fo.265.b.lin.15.leg.ἀπόργυς.fo.338.b.lin.30.leg.libris.fo.350.b.lin.10.leg.circunciſò.fo.365.a.lin.27.leg.conſilio.fo.373.b.lin.13.leg.vnde.fo.658.b.lin.55.leg.eſſet.fol.664.a.lin.17.leg.exultabat.fol.668.b.lin.14.leg.caligebat.

ILIADOS A. HOMERI RHAPSODIAE, ADAMO SASBOLDO DELPHIO, INTERPRETE.

Alpha preces Chrysæ, pestemque, ac iurgia regum.

Iram Musa mihi memora crudelis Achilli
Pestiferam, clades quæ infixit mille Pelasgû.
Heroumq; animas fortes sub tartara misit,
Carniuorisq; auium rostris, canibusq; cruentis
Illorum exangues laniandos tradidit artus.
Consilium sed enim Iouis omnipotentis habetur,
Ex quo contulerant verbis odia aspera reges
Atrides Danaûm princeps, & diuus Achilles.
Quis superûm hos tantis odijs contendere iussit?
Ex Ioue Latonaq; satus, qui infensus Atridæ
Immisit pestem populis, passimq; cadentes
Linquebant dulces animas, vbi dona precesq;
Vatis Apollinei Chrysæ contempsit Atrides.
Ad naues is enim celeres aduenit Achiuûm,
Quo gnatam redimat raptam sibi, plurima portans
Dona, manuq; gerens diuini stemmata Phœbi
Aureo cum sceptro, & Danaos communiter omnes,
Maximè et Argiuûm ductores orat Atridas.
Atridæ, & bello fortissima pectora Graij
Vobis dent superi infestis excindere telis
Vrbem præclaram Priami, ventisq; secundos
In patriam reditus, misero Chryseida patri
Soluite, & hæc meriti precium, quæ munera porto
Accipite, arcigeri reuerentes numina Phœbi.
Mota manus Danaûm est, cunctiq; vno ore fremebant
Graiugenæ, ac precibus pariter donisq; iubebant
Reddi progeniem, atq; ipsum in sua tecta remitti.
At non illa quidem placuit sententia regi,
Sed torua feritate iubet discedere vatem.
Ne te effœte senex iuxta naualia Graiûm
Molirive moram, seu post vestigia ferre
Offendam, tibi ne sceptrum, neu stemmata Phœbi
Arcigeri prosint, sobolem non antè solutam
Accipies securus, vbi quàm tarda senectus
Hanc claris patria procul à tellure Mycenis
Obruat in nostris tectis, dum pectine telas
Perficit, & domini inscendit captiua cubile.
Quare age tolle gradum, verbisq; lacessere Chryse
Desine, si sospes cupis in tua tecta reuerti.

Sic ait, at timuit, dicto parensq; sacerdos
Multa dolens per multisoni resonantia Ponti
Littora vadebat, Latonigenamq; seorsim
Talibus implorans compellat Sminthea dictis.
Audi me arcitenens Cillæ qui præsides vrbi,
Qui Chrysæ, Tenediq; potens dominaris Apollo,
Si tibi grata olim solido de marmore templa
Institui, si vnquam taurorum pinguia flammis
Crura dedi, vel caprarum incendenda per aras
Viscera, da potiar precor ô pater optime voto.
Ingentem Argolicam molire ferocia tela,
Soluant has Danai lachrymas, sic fatur. Apollo
Audijt orantem grauiter commotus, & arcum
Arcum humeris, pharetramq; gerens se misit ab alto
AEthere acerba fremens, motu sonuere sagittæ
Ex humeris, noctiq; atræ assimilatus in agmen
Peruenit Argolicum, curuis procul inde carinis
In ripa residens arcu violentus ab aureo
Velocem horrendum neruo stridente sagittam
Excussit, primumq; canes, armentaq; late
Strauit humi, tum letiferis inimicaq; castra
Argiuûm inuasit iaculis, fuditq; Pelasgos.
Certatim crebris ardebant ignibus atra
Corpora missa neci, crudeli strage suorum
Tela inimica Dei senserunt agmina Graiûm
Lucibus ipse nouem, decimo tunc luce ab ortu
In cœtum armipotens Danaos terrore pauentes
Conuocat Aeacides, charos miserata Pelasgos
Atq; dolens regina deûm Saturnia Iuno
Peste cateruatim cadi, sub pectore mentem
Hanc olli dedit, hic procerum vulgiq; corona
Collecta, surgens pedibus celer infit Achilles.
Nunc iterum errantes dare ventis vela retrorsum
Atridæ, atq; fuga tentandum protinus æquor
Censeo, si volumus præsentem euadere mortem.
Iam pariter Mars & pestis populantur Achiuos.
Ast age fatidicum iubeas accersere vatem,
Aut cui fibrarum motus vel somnia parent.
Somnia quandoquidem Ioue portenduntur ab ipso.
Qui tristes Danais Phœbi denunciet iras,
Siue sacris, seu perfectis non ordine votis,
Iratus dederit stragem, num sanguine fuso
Placari velit agnorum, vel cæde caprarum,
Auferat hanc cladem, sic hæc vbi dicta, resedit.
Post hæc ad Danaos surgit celeberrimus augur
Calchas Thestorides, nouit namq; omnia vates
Quæ sint quæ fuerint, quæ mox venturа trahantur,
Dux etiam Graiæ Troiana ad mœnia classi
Venerat, augurium propter quo phœbus Apollo
Illum donarat, placidoq; ita pectore fatur,

Pelida dilecte Ioui, tibi Sminthεos iram
Commemorare iubes, referam, fare, atq; vicissim
Iura, te mihi non dictis, non viribus vllis
Defore, nam, veri si quid mens augurat, ira
Commotus surget, qui tot dominatur Achiuis,
Cuius & Imperijs auscultant agmi
Maior enim princeps succensus quan
Sorte viro, licet ardentem concoxeri
In præsens, tacitum sed enim sub pecti

Viuit, post odiumq́; tenet dum tempore dignas
Vltor suscipiat de inimico sanguine pœnas.
Quare age defensum si me tua dextera reddet.

Olli sic contra fatur Thetideius Heros.
Solue metus, & quæ diuûm sint numina Calcha
Effare intrepidè, Phœbi per numina iuro,
Cui vota ipse vouens Danais oracula pandis,
Aetherea dum luce fruar, dum spiritus artus
Hos reget, haud quisquam iuxta naualia Graium
Vim faciet, non, si Atriden Agamemnona dicas.
Hic fidens animo vates ope fretus Achillis,
Haud sacris, aut perfectis non ordine votis
Vlla, nos ait exercent hinc Smintheos iræ.
Sed propter vatis despecta precamina regi,
Quodq́; patri natam accepto non reddidit auro
Scilicet hæc propter tot tristia funera nobis
Edidit, & grauiora manent, atq; agmina Achiuûm
Non prius absistet sæuis configere telis,
Hæc quàm reddatur precio non empta puella,
Ac ducta in Chrysen nostra cadat hostia dextra
Illius ante aras. sacris tum ritè litatis
Sperandum est miseris, sic hæc vbi dicta, resedit.
Tristis ad hæc surgit magnorum ductor Achiuûm
Atrides, iraimplentur præcordia nigra,
Lumina flammiuomo collucent sæuius igne.
Tum toruum intorquens oculos ardore micantes
Calchanta alloquitur. Vates, semperq́; malorum
Augur, non vnquam mihi vaticinabere fausta?
Nunquam fausta mihi? semper mala ferre sub auras
Quippe iuuat, proba non vnquam responsa dedisti.
Iamq́; ais irasci Phœbum, sæuosq́; dolores
Immisisse Argis, quia non pro virgine dona
Splendida suscepi. postquàm magis omnibus vnam
Posthabita patrios decreui ducere ad Argos
Coniuge Tyndaride, quoniam non cedit honori
Membrorum, non ingenio, neq; Pallados arte
Vxore inferior, satius si reddere patri
Nil moror, haud equidem crudeli occumbere leto
Sed populum incolumem cupio, vos deinde parate
Dona mihi, solus ne sim fraudatus honore
Ipse inter Danaos, neq; enim decet, vnde videte
Virgine sublata veniat mihi munus Achiui.

Contra sic pedibus velox respondit Achilles.
Magnanime Atrida princeps, qui munus Achiui
Præstabunt? quia nusquam aliquid cõmune repostum
Scimus, at euersis quæcunq; ex vrbibus olim
Extulimus, diuisa eadem sunt ritè Pelasgis:
Hæc iterum in medium populos collecta referre
Haud decet. hãc nũc redde deo, triplũq́; quadruplũq́;
Argolici heroes referent, si vertere Troiam
Iuppiter annuerit. Sic orsa Agamemno vicissim
Ore refert. Quamuis inuictum pectore robur
Concipis, hoc ne spera animo, me fallere frustra
Solicitas verbis, nunquam hoc suadebis Achilles.
An sedet hoc animo, vt placidè ipse fruaris honore,
Nos inhonorati simus? me reddere patri
Hancq́; iubes, mihi magnanimi si munus honoris
Præstabunt Danai, rem summo principe dignam
Præstabunt, si renuerint, veniam ipse feramq́;
Quod mihi cumq́; placet, vel tu spoliabere dono
Ipse tuo, vel bellipotens Telamonius Aiax.
Aut Laertiades heros, concedet in iras
Quisquis erit, sed pòst istis de rebus agemus.
Nunc agite inq́; vndas instructam remige puppim
Ducamus, quæ sacra simul cum virgine Chrysa
Portentur pelago, sed dux aut impiger Aiax,
Aut bello ferus Idomeneus. aut dius Vlysses,
Ipse vel Aeacida Danaûm sæuissime gentis,
Vt nobis places infesti numina Phœbi.

Tum contrà toruum aspiciens violentus Achilles.
Heu mihi auare inquit, faciemq́; indute caninam,
Ecquis Graiugenum posthac tibi pareat? ecquis
Ire viam velit? aut iussus quis bella capessat?
Non ego Dardanidûm caussa sub Pergama veni,
Non mihi cum Teucris bellum est, neq; læsus ab istis,
Non armenta boum, non auertere mihi vnquam
Troes equos, nunquam Phthia mihi frugifera arua
Vastauere Phryges, medio mare namq; profundum
Vmbriferiq́; iacent mõtes. te ingrate secuti
Nos pelago sumus vt tibi grataremur Achiui,
Vlturi pariter teq́; & Menelaon Atriden
Contra Troiugenas. scis hæc Agamenno? nihil te.
Te nihil hæc ingrate mouent? iam teq́; minaris
Munus rapturum mihi, pro quo plurima bello
Passus sum, & merito populus donauit Achiuus.
Nunquam æquale mihi donum, cum martia Graij
Dardanidum infestis subuertunt oppida telis.
Plus nostræ indomiti per aperta pericula belli
Emeruere manus, sed enim cum præda Pelasgis
Distribuenda: tibi donum præstãtius, ipse
Ampla refers, sed ego modico contentus, in hostes
Pugnando classem repeto sudans & anhelus.
Hinc igitur nunc Thessalia mihi Phthia petenda,
Quandoquidem satius nigris domum adire carinis
Nec puto te quanquam spolias nos debito honore,
Hic corrasurum cum annona pondus & auri.

Talibus Argiuûm contrà dux fatur Atrides.
Si sedet hoc animo, conscensa age classe per vndas
Hinc fuge, non ego te precibus remorabor euntem.
Sunt hic mecum alij, qui dignabuntur honore,
Præcipuè superi magnus regnator olympi
Iupiter, haud inter reges inuisior extat.
Te mihi, tantum animo rixas, & prælia, & arma
Semper habes, si fortior, id tibi munere diuûm
Concessum, ast age cum socijs curuisq́; carinis
In patriam ventosa maris trans æquora vectus
Imperio rege Myrmidonas, non nos premit vlla
Cura tui, nil irato turbamur Achille,
Quin etiam hoc minitans fabor, me Phœbus Apollo
Formosa veluti spoliat Chryseide, quam nunc
Cum socijs ac pontigrada cum classe remittam,
Haud secus ad naues atq; in tua castra profectus
Abducta pulchris potiar Briseide malis.
Vt quoq; tu noscas quanto sit maior Achille
Atrides, timeant posthac & dicere quidquam
Tale mihi, mihi seq́; pares componere Graij.

Sic ait. Aecidæ subitus dolor ossibus imis
Exarsit, secumq; duo sub pectore versat,
Ocyus an Danaos mucrone à corpore rapto
Turbet concessu, validumq; per inguina ferrum
Exigat Atridæ, an vincat se, & temperet iram.
Talia flammato dubius dum corde volutat,
Fulgentē magnum vagina sustulit ensem
Horridus, ipsa statim cœlo delapsa per auras
Pallas adest, hanc demisit dea candida Iuno.
Ambos, quæ parili fouet, atq; intendit amore,
Pone stetit, dextraq; comam complexa decoram
Continuit, nulli Danaûm cernenda nisi ipsi.
Obstupuit, subitoq; deam Peleius heros
Agnouit conuersus, ei tum lumina sæuo
Igne micant, tandem sic atq; volucria verba
Effatur, Iouis Aegiochi sata sanguine, quid nam
Venisti dea? num quo dedecus ipsa videres
Atridæ? tibi fabor enim, & reor esse peractum,
Ipsum mox animam crudeli effundere cæde
Aspicies, feret hoc illi petulantia munus.

Talibus hunc iterum dictis dea cæsia Pallas
Alloquitur, sedatum animos huc æthere ab alto
Venimus, omnipotens misit Saturnia Iuno,
Ambos, quæ parili fouet, atq; intendit amore.
Quare age mitte iras vagina ne extrahe ferrum.
At verbis potius contra conuitia fare,
Sic erit, hic tibi fabor enim & confirmo futurum.
Hæc ob probra olim triplo tibi munera plura
Affore, crede, trucesq; animos fortissimè siste.

Contra tum pedibus velox sic fatur Achilles.
O dea vestra quidem mihi dicta capessere fas est.
Sic melius licet ardenti mens æstuet ira,
Qui dijs paret, huic faciles se dij quoq; præbent.
Dixit, & intorquens capulo dextram abdidit ensem
Fulmineum, iussu diuæ armipotentis Athenæ,
Ocyus hinc iterum Pallas Iouis ardua tecta
AEthereamq; petit sedem omnipotentis olympi.
At non accenso cessit violentia Achilli,
Fertur in Atriden, verbis ac talibus vltro
Increpitat. Vinose, gerens frontemq; caninam,
Et cor ceruinum, nobiscum in prælia nunquam
Armari, nunquam cum primis ausus Achiuûm
Moliri insidias, iuxta tentoria mauis
Versari, atq; suis donis spoliare Pelasgos,
Si quisquam fortasse tibi contraria dicat.
Plebiuorax rex, si quidquam virtutis adesset
His quibus, imperitas, tua nunc iniuria finem
Nacta foret, verum diuorum numina iuro
Per sceptrū hoc sceptrū, quod nunquā fronde virebit,
Nunquam fronde noua fundet virgulta, nec vmbras,
Cum semel in syluis imò de stirpe recisum
Matre caret, simul atq; comas & brachia ferro
Deposuit manibusq; datum gestare Pelasgis,
Qui Iouis exercent leges, populumq; ferocem
Iustitia frenat, magnum tibi pignus Atridæ
Hoc erit, Aeacidæ si quando nomen Achiui
Cuncti implorabunt, tristis quos ipse iuuare
Haud poteris, Graiûm cum sub trucis Hectoris hasta
Millia multa cadent, pectus lacerabis, amara
Feruens ira intus, magnum quia temnis Achillem.

Sic ille effatus clauis auroq; decorum
Sceptrum iecit humi, ac flammato corde resedit.
Parte alia Atrides ductor non lenius ira
AEstuat, hos inter fandi doctissimus heros
Ocyus exilijt Pylius dux Nestor, ab ore
Dulcior Hyblæo cuius vox melle fluebat,
Binaq; transierant hominum voluentibus annis
Sæcula, regnantem tum tertia viderat ætas.
Talibus ille duces inter sic fatur virosq;.
O superi quanti gemitū, heu quanta Pelasgos
Mæstitia vrgebit, quanm cum prole feroci
Gaudebit Priamus, quanta tum deniq; Troes
Lætitia tollent animos, vbi rumor ad aures
Venerit, audierintq; odijs contendere iniquis
Vos, qui consilio & bello præstatis Achiuos.
Verum agite & monitis animos aduertite nostris,
Sic æquum, namq; ambobus sum grandior æuo,
Atq; viris vobis mihi cum melioribus olim
Vita fuit, qui me nunquam spreuere, neq; vnquam
Ipse viros tales vidi, nunquamq; videbo.
Vtpote Pirithoum fortem, regemq; Dryanta
Caneaq;, Exadiumq; trucem, et diuum Polyphemum
Theseaq; Aegiden, dijs immortalibus æquum.
Heroes illi nulli virtute secundi
Inter mortales fortissima pectora contra
Pugnarunt, ac monticolas cum sanguine multo
Centauros fudere neci, versatus in armis
His vna, Pylijsq; procul sum vectus ab oris
Auxilio quondam accitus contraq; bimembres
Nubigenas, quantum vires animiq; valebant
Pugnabam, quibus auderet concurrere nemo
Qualia nunc hominum producit corpora tellus.
Consilio hi cessere meo, monitusq; probarunt.
Et vos, quam satius, recte parete monenti.
At neq; tu præstans animo hunc spoliare puella
Ipse velis, habeat populus quod habere Pelasgus
Donauit munus, neq; tu sate sanguine diui
Peleos, aduersus regem contendere verbis
Sustineas animo, magnus quem Iupiter ipse
Imperij sceptroq; & maiestate potentem
Extulit ante omnes, quod si virtute feroci
Exuperas bello pariterq; insignis & armis,
Natus matre dea es, tamen hic te maior Achille
Hic nam pluribus imperitat. Dux inclite Graiûm
Siste animos, ego Peliden vt finiat iram
Orabo, validus qui bello murus Achiuis.

Illi sic contra ductor respondit Atrides.
Haud secus ista senex, quam te decet optime faris,
Sed vir hic, haud equidem patiar, præcellere cunctos
Nec non imperio premere, & dominarier, atq;
Omnibus hic demum magna ditione præesse
Vult, ipsum quia dij belloq; manuq; potentem
Fecere. ergóne illota conuicia lingua
Fundere: Vix tantum effato generosus Achilles
Nullius na ego virtutis timidusq; vocarer
Si quæ tu mihi cumq; iubes, tibi protinus inquit

Parerem, iubeas aliis, mihi ne mihi quidquam
Præscribas, tibi prorsus enim parere recuso.
Imò aliud fabor, tu mente repone profunda.
Non ego cum quoquam manibus pro virgine inibo
Certamen, quoniam primum, quæ dona dedistis
Aufertis: quæ multa iacent mihi classe sub alta
Illorum nihil inuito me abducere quidquam
Ipse velis. age tentato noscantq; Pelasgi
Mox cruor hic tibi purpureus circumfluet hastam.
Talibus inter se verbis heroes Achiui
Certantes Danaûm ante rates surgente corona
Soluunt concilium, naues Thetideius heros
Et sua castra petit charo comitante Patroclo
Myrmidonumq; manu, bisdeno ductor Atrides
Remigio instructam deducit in æquora pinum.
Sacra addit, simul & forma præstante puellam
Imponit, puppim ductor conscendit Vlysses,
Vtq; alij ingressi velis cedentibus alta
Sulcabant maria, Atrides lustrare Pelasgos
Imperat, vt iussi faciunt, lustralia q; extra
In salsos iaciunt fluctus; tibi littore Smintheu
Multaq; caprarum, taurûm quoq; corpora multa
Mactabant, fumo sublatus in æthera nidor
Tendebat, dumq; hæc peragunt per castra Pelasgi.
Irato Atrides seruans sub pectore vulnus,
Ad se Thaltybium vocat Eurybatenq; ministros,
Ac fatur, celeres ad castra immitis Achilli
Ite statim, ductamq; manu Briseida ferte
Huc mihi, si verò præfracta mente puellam
Renuuerit, veniam multis comitantibus ipse
Kapturus, quod vti reor experietur acerbum.
Sic fatus mittit non mollia iussa ferentes.
Inuiti maris vndisoni per littora tendunt
Myrmidonum ad sedes, ipsum ante ratesq; sedentem
Conspiciunt. Quos vt vidit Peleius heros
Haud est gauisus, trepidi formidine stabant
Præcones, veritiq; ducem simul ora tenebant
Nil effari ausi, sed non ignarus Achilles
Multa dolens verbis vltro est affatus amicis.
Præcones saluete, inquit, saluete ministri
Et Iouis atq; hominum, propius concedite, non vos
Culpandi, at iussu cuius venistis, Atrides.
Duc generose foras pulchris Briseida malis
Patrocle, & Atridæ ducendam trade ministris,
Quos testes cupio & coram mortalibus, & dijs
Et duce semiuiro, si quando Pelias hasta
Posceretur miseris arcenda ad funera Graijs.
Quippe vir hic multos insana destinat orco
Mente, nec à tergo pariterq; à fronte videre
Nouit, vt ad naues pugnent sine clade Pelasgi.
Sic ait, ac Patroclus dictis parebat amici,
Ducendam Eurybati mox Talthybioq; puellam
Tradidit, illi iterum ad naues vestigia torquent
Argiuûm, graditurq; inuitis passibus vna
Briseis, lachrymas fundens in littore ponti
Semotus procul à socijs consedit Achilles,
Pontumq; aspectans palmas vtrasq; tetendit,
Multa querens atq; hac affatus voce parentem.
Mater me postquam mors immatura manebat
Debuerat diuûm genitor gratatus honorem
Cedere, nunc ne tantillo dignatus honore est.
Nosq; virum ductor probris affecit Atrides,
Et nostro erepta potitur Briseide dono.
Sic ait illachrymans, mater sub fluctibus imis
Cum sene patre sedens exaudijt, & subito vndis
Ceu nebula emergens consedit proxima nato
Crudeles dantì lachrymas, dextraq; prehensum
Alloquitur, mea progenies quid fletibus ora
Humectas? quæ nam tanti tibi caussa doloris?
Fare age, ne celes. Quærenti talibus ille
Respondit repetens imo suspiria corde.
Scis mater, scis ipsa, quid hæc tibi cuncta scienti
Nequicquam memorem. Thebas petiere Pelasgi
Eetioneas, vrbis post diruta sacra
Mœnia præda omnis tumidas huc vecta per vndas,
Inq; viros diuisa, duci Chryseis Atridæ
Est data, sed Phœbi Chryses post deinde sacerdos
Accessit naues Danaûm, pro virgine portans
Dona, manuq; gerens diuini stemmata Phœbi
Aureo cum sceptro: geminosq; orabat Atridas
Ductores Danaûm, & Danaos communiter omnes.
Mota manus procerum est, cunctiq; vno ore fremebant
Graiugenæ, & precibus pariter donisq; iubebant
Reddi progeniem, atq; ipsum in sua tecta remitti.
At non illa quidem placuit sententia Atridæ.
Sed torua feritate iubet discedere vatem.
Irascens abijt senior, quem Phœbus Apollo
Audijt orantem, grauiterq; offensus acerbis
Inuasit Danaos iaculis, ruit vndiq; Graiûm
Immeritum vulgus, Danaûm super agmina passim
Spicula currebant. Tandem iram prouidus augur
Thestorides canit, & caussas denunciat Argis.
Primus ibi ante omnes placari numina Phœbi
Suadeo, mox capit ira ducem, durumq; minatur
Ille mihi verbum, nec non res dicta secuta est.
Illam namq; vehit pelago iam Graia iuuentus
In Chrysen, pariter portantur munera regi
Altera, quam mihi donarant in munus Achiui
Filia Brisei dudum est abducta ministris.
At tu diua parens si quid potes, omnia certè
Ipsa potes, nato succurre, precare tonantem
Culmine conscenso cæli, si gratia mater
Vlla tua est, si dicto vnquam fallo ue Tonantem
Iuuisti, ipse equidem te patris in ædibus altis
Iactantem sæpè audiui dixisse, quòd inter
Cælicolas supero regi dea sola tulisses
Auxilium, quando manibus vim inferre paratam
Atq; ipsum voluere dei vincire catenis.
Iuno, Posidaon, vna & tritonia Pallas.
Ast ipsa adueniens casus miserata Tonantis
Illum soluisti à vinclis, in tecta deorum
Centimano accito, Briareum quem nomine diui
AEgæona vocant homines. Hic robore vasto
Confisus patris, & magno subnixus honore
Assedit superum regi, tremuere gigantem
Dij coniurati, & victi desistere cœpto.
Hæc illi memora genibusq; voluta precare,
Vt Troûm firmare animos, viresq; secundas
Inspirare velit, puppesq; atq; æquora circum
Exangues trahere Argolicos, vt rege fruantur

Tum Danai, clademq́; suam cognoscat Atrides.
Hoc quia præstantem bello ac virtute Pelasgos
Contempsit. Contrà lachrymis tum mater obortis
Nate inquit, mea progenies, heu nate, quid ô quid
Te genui misera, ô vtinam sub nauibus altis
Ipse extra lachrymas illæsa mente sederes,
Cum longa vlterius minimè tibi pensa trahantur.
Iam nimium moriture citò. tum sortis iniquæ
Ante omnes, sic Parcarum te stamine duro
Inuisum fatis genui, tamen exequar, atq;
Hæc dictura Ioui, qui fulmine gaudet, adibo,
Si queat induci verbis, niue candidum olympum.
Tu verò interea celsis in puppibus atrox
Indignare, neq; in duri certamina Martis
Progrediare grauis in Danaos hinc concitus ira.
Hesterno Æthiopum conuiuia manè frequentans
Per latum Oceanum cum dijs rex ætheris alti
Iuit, vbi duodena diem mortalibus almum
Aurora extulerit, diuûm stipante caterua
Rursus in astra ibit, tum magna palatia cæli
Ipsa petam, genibusq́; Iouem ante voluta precabor,
Annuet vt spero. Sic fata est mater, & ipsum
Deseruit raptæ feruentem virginis ira.
At dux Neritius Chryses allabitur oris
Sacra vehens, primum vt portu subiere profundo.
Illico vela legunt, malumq́; rudentibus vna
Submittunt, remisq́; trahunt ad littora nauim.
Anchora de prora iacitur, religantq́; rudente,
Egreßi, deinde è puppi sacra Apollini ducunt.
Ac rate pontigrada descendit filia Chrysa,
Quam ducens Laertiades ad Apollinis aram
Constituit, tradensq́; patri sic talia fatur.
Chryse diue senex, tua nos ad littora misit
Atrides Danaûm ductor, natamq́; ferentes
Et sacra Latoo, iam magne operare sacerdos
Pro Danais, saui vt placemus Apollinis iram,
Tristia qui miseris posuit discrimina Graijs.
Sic ait, inq́; manus charam Chryseida patri
Tradidit, ille lubens gnatam lætusq́; recepit.
Nec mora sacra dei statuunt altaria circum
Artifici fabricata manu, manibusq́; ministrat
Peluis aquas, salsæ loti libamina frugis
Accipiunt, duplices tendens ad sydera palmas
In medio Chryses Phœbum sic voce precatur.
Audi me arcitenens Cillæ, qui præsides vrbi,
Qui Chrysa, Tenediq́; potens dominaris Apollo,
Te si quando alias non cassa in vota vocaui,
Auxiliumq́; tuum, tristi sed clade Pelasgos
Fudisti, potiar rursum precor optime voto
Nunc pater, & miseris da pestem euadere Graijs.
Talibus orabat senior, quem Phœbus Apollo
Audijt extemplò, numenq́; vbi ritè precati,
Et salsæ iniecta fruges, altaria ad ipsa
Corpora tracta boum cadunt, & viscera nudant,
Coxas excindunt, duplicią; aruina adolendas
Ritè tegunt, ac de singulis membris super illas
Ordine componunt. subiectis ignibus ipse
Sacra senex adolet, nigrumq́; effundit Iacchum.
Quinquifida in manibus stat circum Graia iuuentus
Verua tenens, at vbi prunis iam viscera tosta,
Inguinaq́; ederunt, concidunt cætera deinceps
Membra minutatim, verubusq́; trementia figunt,
Atq; assant, vbi facta quies, mensæq́; paratæ,
Discubuere æquis partiti lancibus escam.
Postquam exempta fitis, & amor compressus edendi,
Ingentem Iuuenes vino cratera coronant,
At cunctis porgunt, celerant haurire vicißim
Illi inter sese spumantia pocula Baccho.
Hicq́; diem vario ducentes carmine Phœbum
Placant Inachij. pulchrum Pæana canentes
Laudibus extollunt Phœbũ, pharetraq; potentem
Latone natumq; Iouis sub sydera mittunt.
Audijt ipse animo lætans, ruit interea sol,
Noxq́; subire polum properat, sternuntur Achiui
Transtra per & funes, fessos sopor alligat artus.
Iamq́; exurgebat croceos induta colores
Aurora Oceanum linquens, sua vela retorquens
Ad Danaûm classem, ventos aspirat eunti
A puppi deus arcitenens, illi ocyus omnes
Attollunt malos, expandunt vela, firmiq́;
Allapsi intendunt Zephyri, sonat vncta carina
Circum atros fluctus, currit spumantibus vndis
Claßis iter liquidum sulcans camposq́; profundi,
Vtq; ad magnorum venerunt agmen Achiuûm,
Protinus hic sicco subducunt littore puppim
Lignaq́; subuoluunt longa, inde effusa iuuentus
Quisq; suas iter ad naues & castra secabat.
Irarum sed enim magnos sub pectore fluctus
Voluebat residens celsa sub classe, nec vnquam
In cœtum, nunquam in pugnam prodibat Achilles
Peleos armipotens natus, sed pectus amicum
Conficiens mœrore graui, implacabilis ira
Puppibus in medijs furias Mauortis anhelat.
At duodena suos Aurora vbi prompserat ortus,
Iuppiter ad magni spaciosa palatia cæli
Ibat ab Oceano diuûm comitante caterua.
Haud mora diua Thetis (nati nam pectore nondum
Mandata exciderant) vndis egressa marinis
Aethera conscendit, magnumq; petiuit olympum,
Supremoq́; Iouem sine dijs in sede locatum
Vertice conspexit cæli, iuxtaq́; resedit.
Tum genua amplectens læua, dextra quoq; mentum
Talibus est affata Iouem. Si Iuppiter vnquam
Inter cælicolas nostra tibi grata lingua
Profuit, aut mereor, da, quod te filia Nerei
Quod te diua maris poscit, decus adde supremum
Adde decus nato, cui vita breuißima, quem mors
Immatura manet, Danaum quem ductor Atrides
Tempsit, & illius rapta Briseide dono
Vi potitur, tu summe parens vlciscere læsum,
Inspira Teucris animum, viresq́; ministra,
Dum soluant Danai, & natum dignentur honore.
Sic ait, haud contra nubis collector aquosæ
Infit, at alta sedens tenet vsq; silentia vocis.
Illa vt erat complexa pedes sic perstat inhærens,
Talia tumq; iterum roseo sic ore locuta.
Annue iam certo nostris aut abnue votis.
Nil prohibet, nullus metus, vt dea denią; noscam,
Quam sim præ cunctis inhonoratißima diuis.
Tum magnus diuûm genitor, qui nubila cogit,
Suspirans imo de pectore verba ferebat.

Indignum

Indignum facinus, saeua Iunonis in iras
Me Thetis ire iubes, dictis instiget acerbis
Illa animum, nunquam nos obiurgare quiescit
Calicolas inter diuos, semperq́ iuuare
Auxilio nos Troas ait, sed iam ipsa recede
Ne te conspiciat, mecum, labor iste manebit.
Quoque minus dubites concusso vertice certa
Signa tibi linquam. nihil abs Ioue maius habetur
Hoc superis, hoc quippe meum mutabile nunquam.
Quodcunq́ annuero capite, hoc certum, q́ ratumq́.
Sic ait, atq́ supercilijs olli athereus rex
Annuit. Ambrosia diuinum vertice odorem
Spirauere coma, & magnum tremefecit olympum.
His actis, abiere ambo. Nereia proles
Aequor in vndosum iactu se misit ab alto
Aethere, & ipse suas repetens Saturnius ades
Ibat, eo veniente dei de sedibus omnes
Ilicet effuudunt sese, nullusq́ manere
Sustinuit. sed surgentes contra ordine longo
Patris in aduentu stabant, vbi Iuppiter alto
Consedit solio. surgens Saturnia Iuno
Haud ignara doli, sciebat nam qualia solo
Cum Ioue struxisset proles argentea plantis
Nereos aquorei, tum linguam ad iurgia soluit.
Ecquis diuorum tecum secreta dolose
Contulit? vsq́ iuuat cum dijs agitare seorsim
Consilia, haud vnquam voluisti dicere quidquam
Ipse mihi vafro semper, qua pectore versas.
Olli respondens Hominum pater atq́ deorum,
Iuno inquit mea ne speres cognoscere cuncta
Consilia, hoc tibi nostra licet sit vxor, acerbum
Hoc tibi erit durum. sed enim qua noscere fas est,
Ante tibi ac hominum cuiquam diuumq́ recludam.
Qua verò calare deos volo, desine Iuno
Tu quoq́ scrutari, ac inquirere sedula curis.
Tum contrà regina deûm cui lumina pulchra,
Qualis ab ore tuo vox immanissime diuûm
Excidit, ô quod, ait, rupisti pectore verbum
Iuppiter, haud cuncta inquiro, nec sedula scrutor,
Sed quacunq́ velis tranquilla mente voluta
Haud ipsa impedio, verùm hac me cura remordet.
Ac vereor, ne te blando pellexerit ore
Nereos aquorei proles argentea plantis.
Namq́ tibi primo supplex assedit eoo
Amplexata pedes, atq́ vt mens augurat, illi
Peleos vlcisci natum armipotentis Achilli
Pollicitus, nauesq́ inter te effundere Graios.
Talibus huic contrà nubis collector aquosa,
O insana inquit tanta tua pectora cura
Semper habent, quando potui te saeua latere?
Vt tamen ipsa vides, vanum incassumq́ laborem
Suscipis, hocq́ inimica magis de pectore nostro
Laberis, quod, vti reor, experieris acerbum.
Quid si ita res habeat, mihi fert sic corde voluntas.
Quare age & actutum compressa voce quiesce,
Et nostro pare imperio, ne dijq́ deaq́
Quotquot habet calum frustra succurrere tentent,
Saeuus inaccessu te quando inuasero palmis.
Sic ait illa Iouem timuit, pressoq́ resedit
Ore statim, nil contrà audet, sub pectore charum
Cor mulcens, soluunt alta in suspiria mentem
Calicola Iouis in tectis ob tristia facta,
Quos inter subito fabra celeberrimus artis
Dulcia verba loquens matri sic Mulciber infit.
Dura quidem res hac certè, minimeq́ ferenda
Si propter mortale genus contendere, siq́
Permiscere iuuat diuorum regna tumultu.
Iam mensa genialis erit non vlla voluptas.
Nam peiora ferè vincunt, quare ipse parenti
Suaderem, licet ipsa sapis, placare Tonantem
Obsequio, dictis iterum ne surgat amaris
Saeuus: & instructa turbet conuiuia mensa.
Si namq́ ipse velit superi regnator olympi
Fulmina qui vibrat dextra, de sedibus omnes
Pracipites turbare deos, virtute feroci
Exuperat, quare placidis affare parentem
Verbis & posita mitescet protinus ira.
Hac vbi fatus erat, signisq́ auroq́ decoram
Porrexit matri pateram, atq́ hac addidit ore.
Perfer & obdura, quamuis dolor anxius agram
Sollicitet mentem, ne te charissima mater
Verberibus cadi viduam, tristisq́ iuuare
Te nequeam, durum est contra pugnare Tonantem.
Auxilium tibi namq́ altas dum ferre volebam
Arreptum pede pracipitem turbabat ab alto
Aethere, tumq́ diem totum per inane ferebar,
Infelix nimium, tandem quoq́ sole cadente
In Lemnum cecidi, tenuis superbalitus ore
Errabat, susceperunt me Sinties agrum.
Olli subrisit candens dea brachia Iuno
Suscepitq́ manu nati data pocula dextra.
Deinde deis alijs ex ordine vina ministrat,
Nectareos passim promens cratere liquores.
Ingens exoritur risus per tecta tonantis
Currentem claudo pede cum videre ministrum
Vulcanum. quoad igniferos immergere currus
Cœperat Oceano sol, dij conuiuia lati
Ducebant, atq́ hic cithara crinitus Apollo
Personat aurata suaui modulamine Musa
Respondent, postquam alma dies discessit olympo,
Ascendere domos, mira fabricauerat arte
Cuiq́ suas ibi Vulcanus pede claudus vtroq́,
Vt placido obscuri fruerentur munere somni.
Ipse etiam diuûm genitor suum adire cubile
Accelerat, solito inq́ thoro sua membra quieti
Collocat, & propter dormit Saturnia Iuno.

ILIADOS HOMERI A. FINIS.

IN MORTEM F. ADAMI SASBOVT DELPHII EPITAPHIUM, authore D. Cornelio Musio.

ADamus nomen, Bataui mea patria Delphi:
Progenies Sasbout non inhonora fuit.
Traiectum Latias & Græcas tradidit artes,
Louanium Hebreis addidit atq; sacras.
Quas vt proferrens (culpa est sepelire talentum,
Et Domino vsuras non soluisse suas)
Commoda visa mihi Francisci semita, at illam
Dum sequor, in medijs cursibus eripior.

FINIS.

COLONIAE AGRIPPINAE,
APVD VIDVAM IOANNIS BIRCKMANNI.

ANNO SALVTIS M. D. LXXV.

